
TOM. V.

BIBLIOTECA NAZ
XXVII
H
8

GEORGII EVERHARDI RUMPHII,

Med. Doct. Hanavensis, Mercatoris Senioris, & in Amboina Consulis, nomine *PLINII INDICI celebris, & Membri Inlustris Societatis Academiae Naturae Curiosorum Germaniae.*

HERBARIUM AMBOINENSE,

PLURIMAS CONPLECTENS
ARBORES, FRUTICES, HERBAS, PLANTAS TERRESTRES, & AQUATICAS,

QUAE IN AMBOINA,
ET ADJACENTIBUS REPERIUNTUR INSULIS,

Adcuratissime descriptas juxta earum formas, cum diversis denominationibus, cultura, usu, ac virtutibus.

QUOD ET INSUPER EXHIBET
VARIA INSECTORUM ANIMALIUMQUE GENERA,
Plurima cum naturalibus eorum figuris depicta.

Omnia magno labore ac studio multos per annos conlecta, & duodecim conscripta libris.

Nunc primum in lucem edita, & in Latinum sermonem versa,

CURA ET STUDIO

JOANNIS BURMANNI,

MED. DOCT. ET IN HORTO MEDICO AMSTELAEDAMENSI PROFESSORIS BOTANICI, ACADEMIAE CAESAREAE NATURAE CURIOSORUM SOCII;

Qui varia adjecit Synonyma, suasque Observationes.

PARS QUINTA.

AMSTELAEDAMI;
Apud MEINARDUM UYTWERF. M. DCC. L.

HET

AMBOINSCH KRUID-BOEK,

DAT IS,

BESCHRYVING

VAN DE MEEST BEKENDE

Boomen, Heesters, Kruiden, Land- en Water-Planten,

DIE MEN IN AMBOINA,

EN DE OMLEGGENDE EYLANDEN VIND,

Na haare gedaante, verscheide benamingen, aanqueking, en gebruik:

MITSGADERS VAN

EENIGE INSECTEN EN GEDIERTENS,

Voor 't meeste deel met de Figuren daar toe behoorende,

Allen met veel moeite en vleit in veele jaaren vergadert, en beschreven in Twaalf Boeken,

DOOR

GEORGIUS EVERHARDUS RUMPHIUS,

Med. Doct. van Hanau, Oud Koopman en Raadspersoon in Amboina, mitsgaders onder de naam van *Plinius Indicus*, Lid van de Illustre *Academia Naturae Curiosorum*, in 't Duitsche en Roomsche Ryk opgerigt.

Nagezien en uitgegeeven door

JOANNES BURMANNUS,

Med. Doct. en Botanices Professor in de Hortus Medicus te Amsterdam, *Medelidt van het* KEYZERLYKE QUEEKSCHOOL *der Onderzoekers van de Natuurkunde*;

Die daar verscheide Benamingen, en zyne Aanmerkingen heeft bygevoegt.

VYFDE DEEL.

Te AMSTERDAM,

By MEINARD UYTWERF. M. DCC. L.

AUCTORIS PRÆFATIO.

Benevolus sciat Lector, quasdam conditiones, & admonitiones in præfatione primi tomi Amboinensis hujus Herbarii esse propositas, quæ in hoc itidem tomo observandæ sunt, ac præsertim pronunciatio vocabulorum quorumdam Barbarorum, quæ ibi inquiri, & detegi potest.

Notum porro sit, me in hac altera hujus operis parte obferre sex ultimos libros, qui silvestres continent funes, domesticas, ac silvestres herbas, tam erectas quam volubiles, atque in ultimo libro describi Lithodendra, Corallia, aliasque marinas plantas, quæ viridem, ac vegetativam habent formam, quæque omnia tam dilgienti industria, & inprobo labore investigata, & conquisita sunt, inda ando ipsarum usum, utilitatem, & qualitates, quam exacte a me fieri potuit. Tot ac tanta tamen supersunt, tam ad majorem explorandum ipsarum usum, ac vires, quam ad detegendas novas plantas, ut sat laboris, & operis curioso supersit naturæ scrutatori. Ego tamen intra spatium quadraginta duorum annorum, quibus in Amboina vixi, & in illis per viginti quinque annos oculorum usu destitutus, non plura detegere, vel elaborare valui, plus enim unius hominis vitâ ad tale opus perficiendum, & consummandum requiritur.

Cunctis porro capitibus necessariæ adjectæ sunt plantarum icones, exceptis paucis quibusdam, quum ultimis hisce mensibus virides plantarum rami conquiri non potuerunt, occurrunt itidem quædam, quæ floribus, vel fructibus destituuntur, sed quæ tempore forte suppleri, & colligi poterunt. Quum huic jam operi finem inposueram, vel in ordinem id redegeram, quædam antea mihi ignotæ nec observatæ, quædam etiam ex aliis delatæ regionibus tanquam

novæ,

VOORREEDE VAN DEN AUTHEUR.

Den gunstigen Lezer believe te weeten, dat eenige Conditien en aanwysingen in de Voorrede van het eerste Deel des Amboinsen Kruidboeks daar neder gestelt, in dit tweede Deel ook gelden, inzonderheit de pronunciatie van eenige onduitse woorden, weshalven ik my daar aan gedrage.

Voorts maak ik bekendt, dat ik in dit tweede Deel, presenteere de ses laaste Boeken, behelsende de Bosch-touwen, tamme, en wilde kruiden, zoo staande, als slingerende, en in 't laatste boek de Zeeboompjes, Coraalzoorten, en andere Zeegewassen, die de gedaante van een groeijend ding hebben, alles met zodanige neerstigheit, en moeite onderzogt, in 't uitvragen van haar gebruik, en eigenschappen, als my mogelyk is geweest. Daar schiet egter nog zoo veel over, zoo wel, om meerdere kragten, en gebruik van het beschreevene uit te vorschen, als met nieuwe planten te vermeerderen, dat 'er nog werks genoeg voor andere Liefhebbers over blyft. Immers ik heb in die twee-en-veertig jaaren van myn residentie in Amboina, en daar onder vyf-en-twintig zonder gezigt doorgebragt, niet meer kunnen uitrigten, dewyl dog meer dan eens menschen leven daar toe vereischtwerd.

Alle Capittelen zyn met noodige figuren versien, behalven eenige weinige, waar toe men in de laatste maanden geen groene takken heeft kunnen vinden, en dan zynder ook eenige, waar aan het bloeizel, of vrucht manqueerd, en misschien metter tydt nog konnen volmaakt raaken. Onder 't opmaaken, en sluiten van dit werk, zyn nog eenige te vooren onbekende, deels ook van andere landen nieuw ingebragte planten tot myne kennisse gekomen, dewelke ik

spare

novæ, & exoticæ plantæ ad meam pervenerunt notitiam, quas in singularem conjiciam librum AUCTARIUM mihi dictum, quem per aliquot reservabo, si vita supersit, annos, donec nil amplius detegere, vel addere possim.

Curiosi itaque Botanophili interim hisce contenti sint, ac præsertim ii, qui Medicam profitentur artem, ut in suos convertant usus, præcipue vero illi, qui in hisce degunt Indiæ terris, qui multo tutius sidere possunt efficacissimis hisce, ac multiplicis usus plantis, quas in hisce regionibus recentes conquirere possunt, quam multis enervatis, & viribus destitutis medicamentis, quæ nobis ex Europa huc advehi solent.

Summam quoque, quam potui, adhibui diligentiam, ut in plurimis adnotarem capitibus, quæ nomina alii inposuerint istis plantis Auctores, & quibus in partibus ipsarum differentia maxime sit constituta, quæ præ aliis quam evidenter inservire poterunt ad illustrationem *Horti Malabarici* a Nobili Dno. *Henrico van Rheede* conscripti, cujus nomina Malabarica non ita nostræ nationi sunt nota.

Præceps porro vitandum est præjudicium, quum alicui in aliis interdum regionibus una alterave occurrat planta, alium gerens florem, vel folium, quam in hoc opere describitur, ne mox ab inperito tanquam alia censeatur planta, vel quis opus meum tamquam vitiosum perstringat, cujus rei præ aliis exemplum dedi libro sexto in descriptione Lagondæ, quæ aliis in regionibus dentata gerit folia, quum in hisce simplicia & integra proferat. Reliqua æquo Lectoris judicio commendata sunto. Vale ac fave.

Amboina ex Castello Victoria ultimo Decembris MDCXCV.

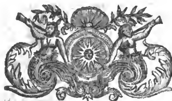
spare tot een byzonder boek, 't welk den naam van AUCTARIUM *zal dragen, en het zelve nog eenige jaaren onder my vermeene te behouden, tot dat ik niets byzonders meer kan opdoen.*

De Liefhebbers, en inzonderheit dewelke professie van de Genees-konst maken, werden dan verzogt hier mede voor lief te nemen, en tot haren besten te gebruiken, voornamentlyk die geene, dewelke hier in Indiën moeten zwerven, en haar veel seekerder verlaten konnen, op de kostelyke en veelvoudige planten, dewelke zy in deze landen versch konnen bekomen, dan op veele oude, en verlebte dingen, die men ons uit Europa toebrengt.

Ik heb mede neerstigheit aangewendt, by de meeste Capittelen aan te halen, met wat namen dezelve planten by andere Autheuren beschreeven werden, waar in het verschil bestaat, het welk onder anderen zal kunnen dienen tot merkelyke verklaring van den Hortus Malabaricus, *door den Edelen Heer Commissaris* Hendrik van Rheede *beschreeven, wiens Malabaarsche namen by onze Natie zoo niet bekend zyn.*

En dan moet men zig ook wagten van het haastige oordeel, als men zomtyds in andere landen ae een, of ander plant met een ander blad, of bloem vindt, dan in dit werk beschreeven werd, het zelve straks voor een ander plante uit te kryten, en myne schriften voor abusief te houden, waar van ik onder anderen een exempel aangewezen heb, in het sesde boek, in de beschryving van de Lagondi, dewelke in andere landen gekerteelde bladeren heeft, en in deze gewesten slegte. De rest zy de beschydentheit des Lesers bevolen. Vaart hier mede wel.

Amboina aan 't Casteel Victoria, den laatste December 1695.

B E- AAN

BENEVOLIS,

ET

ÆQUIS REI

HERBARIÆ

AMATORIBUS.

MUlta jam præfari, vel commentari nec lubet, nec opus est, quum in primo Herbarii hujus Amboinensis tomo præstantiam, utilitatem, & argumentum hujus operis luculenter satis, ut opinor, enarraverim atque explicuerim. Quædam tamen cum Auctore nostro hic admonenda habebam, ac primo non omnibus capitibus junctas esse icones, quod fatali inprimis adscribendum est incendio in Amboina anno 1687 exorto, in quo Auctoris nostri domus, & cum hac multæ etiam chartæ, ac plantaum delineationes vastatæ sunt, uti id patet ex *libro* VIII *cap.* XLIX de *Datura*, ubi hæc scribit, „ Sic quoque expertus
„ fui, hoc semen longos per annos in ter-
„ ra incorruptum manere, quod intra sex
„ annos in horto meo non excreverat,
„ quum domus mea incendio conmuni an-
„ no 1687 vastaretur &c.

Adde, quod plurimæ occurrant in hoc tomo planræ, ex remotissimis silvis, ac montibus, aliisque peregrinis regionibus petitæ, quæ non ita omnibus suis partibus absolutæ, vel incorruptæ simul etiam non conquiri, vel delineari potuerunt, quod melius effici potuisset, si in sola tantum Amboinæ insula fuissent excretæ, vel conlectæ, sed quantus non desideraretur tum plantarum numerus? quæ ex circumjacentibus insulis, & regionibus conquisitæ, & adductæ jam in unam quasi digestæ sunt familiam, sibi mutuo adfines, & familiares, ita ut hic parvus hujus Operis defectus facile ab æquis rerum exoticarum æstimatoribus, & justis ponderatoribus condonari & tolerari possit.

AAN DEN

Goedgunstige, en Billyke

BEMINNAARS

DES

KRUYDKUNDE.

HEt is thans niet nodig, ook en lust my tegenswoordig niet een groote voorrede, ofte uitwydingen, over dit werk hier neder te stellen, dewyl ik in het eerste Deel van dit Amboinsch Kruidboek deszelfs voortreffelykheit, nuttigheit, en inhout, klaar genoeg, zoo ik meen, heb vermelt, en uitgelegt. Zommige dingen egter had ik met onzen Schryver nog te vermanen, en wel vooreerst, dat by alle de Hoofstukken geen afbeeldingen gevoegt zyn, het geen voornamentlyk toe te schryven is aan dien ongelukkige brand in Amboina, in het 1687 jaar ontstaan, waar in het huis van onzen Schryver, en met het zelve ook veel papieren, en aftekeningen der planten vernielt zyn, zoo als dit blykt uit het VIII boek, cap. XLIX *over de* Dutra, *alwaar hy schryft ; „ zoo*
„ heb ik ook ervaren, dat dit zaad in de
„ aarde lange jaren onbedorven kan blyven,
„ want het was in geen zes jaren in myn tuin
„ gezsen, doen myn huis afbrande in den al-
„ gemeene brand, in het jaar 1687 &c.

Doet hier by, dat in dit Deel zeer veele planten gevonden werden, uit de ver afgelegene bosschen, en gebergte gehaalt, ofte uit andere vreemde landen toegebragt, welke niet alle geheel en onbedorven, zoo ligt te gelyk hebben kunnen verzamelt, ofte afgetekent werden, het geen gemakkelyker te doen zoude zyn geweest, indien dezelve maar alleen in het Eiland van Ambon waren voortgebragt, ofte vergadert, dog hoe een groot getal van gewassen zouden 'er dan niet ontbreken, welke uit de omleggende Eilanden en landschappen by een verzamelt, en toegebragt, nu als in eene familie te zamen gevoegt zyn onder elkander, als verknogt, en naastbestaande, zoo dat dit kleine gebrek van dit werk, ligt van de ware Liefhebbers, en billyke Oordeelders der vreemde, en uitheemsche zaken, en gewassen kan verschoont en geleden werden.

Adde quod senex noster per quartam seculi partem luminis usu orbatus fuerit, ita ut magis admirandum sit, Auctorem hunc talia exsequi potuisse, quam quemdam occurrere, sed non magni momenti, operis defectum, quum totæ reperiantur plantarum historiæ, uti *Ruellii*, & *Raji*, in quibus cunctæ deficiunt plantarum icones; forte & alter quodam tempore exorietur in istis terris *Plinius Indicus*, qui curam geret, hujus senis opere tanquam stimulo incitatus, ut reliqua, quæ supersunt, absolvantur, & perficiantur.

Hic tamen tomus sat elegantes, & numquam antea notas continet plantas, quæ curiosorum naturæ scrutatorum oculos delectare, & supremi rerum Artificis opera animo repræsentare valent, immo plures in hoc volumine inveniuntur plantæ, quam prius animo conceperam, quum in transitu viderim hunc tomum in domo Societatis Indicæ adservatum, ubi hic per semisecularc delituit spatium, ita ut si numerus Tabularum major, & auctior sit, quam in computatione operis antea fuerat constitutus, Lectores æqui bonique consulant, præferenda enim est copia defectui.

Restat jam, ut ultimam, seu sextam in lucem proferam partem, quam intra anni spatium, prosperâ fruens valetudine, nec nimis continua distractus Praxi medica absolvere conabor.

Hæc erant, quæ intranscursu nunc notanda, & significanda & si habebam, nostros labores haud ingratos, neque inutiles esse cognoverim, erit de quo mihi gratuler: hisce interim fruimini, ac valete.

Datam Amstelod.
16 *Januarii*
MDCCXLV.

Voegt hier by, dat onzen ouden man een vierde gedeelte van een euw, van het gebruik zyns gezigts versteken is geweest, zoo dat meer te verwonderen is, dat zodanig een Schryver diergelyke dingen heeft kunnen uitvoeren, dan dat 'er eenig gebrek, schoon van weinig belang, in zodanig een werk gevonden werd, daar geheele Historien der planten voortkomen, gelyk die van Ruellius, *en* Rajus, *waar in al de figuren der gewassen ontbreken: Mogelyk komt op den een ofte andere tyd een tweede* Indische Plinius, *in die landen te voorschyn, die door het werk van deze oude man, als door een spoor aangezet, bezorgen zal, dat het geene nog overig is, afgemaakt, en voltooit werd.*

Dit Deel egter bevat in zig zeer fraaye, en nooit te vooren bekende planten, welke de oogen der nyverige Onderzoekers der natuur kunnen vermaken, en de groote wonderwerken van den Alvermoogende zig verbeelden, ja in dit Deel komen meer gewassen voor, als ik my voorgestelt heb gehad, wanneer ik dit stuk ter loops gezien heb, op het Oost-Indische huis bewaart werdende, alwaar het een halve eeuw lang verborgen heeft gelegen, zoo dat, indien het getal der plaaten grooter zy, en meer vermeedert, als in de oprekening van dit werk se voren vastgestelt is, de goedgunstige Lezers dit niet qualyk zullen duiden, want de overvloed is beter dan het gebrek.

Nu is nog overig, dat ik het laatste, ofte sesde Deel te voorschyn brenge, het geen ik in de tyd van een jaar, wanneer ik gezont blyf, en niet te veel door de dagelyksche Medicynsche Practyk werd afgetrokken, zal tragten af te maken.

Dit was, het geen ik ter loops ter neer te stellen, aan uw goedgunstige Lezers, mede te delen had, en indien ik verstaan mag, dat deze onze arbeid niet onaangenaam, en voordeelig zy, zoo zal ik my daar over zeer gelukkig agten, ondertusschen gebruik deze, en Vaar wel.

Gegeeven in Amsteld.
16 January 1745.

BERICHT AAN DEN BOEKBINDER.

Om de banden van dit Werk wat egaalder van dikte te maken, moet dezelve het negende Boek van dit Werk, beginnende met Tt 3. Pagina 333 en de plaat N°. 116 voegen by het Sesde Deel.

HET

HERBARII AMBOINENSIS LIBER SEPTIMUS.

De funibus agens silvestribus & Fruticibus reptantibus.

CAPUT PRIMUM.

Folium Linguæ. Daun Lida Lida.

Hic liber ulterius nos introducet in Amboinenses solitudines, nobisque exhibebit peregrinam ac miram plantarum speciem, Europæ nostrique mundo penitus incognitam, quas plantas *Funes silvestres* ac Malaice *Tali utan* vocamus, quæ proprie sunt frutices gracili ac lignoso stipite seu flagello, forma funium arbores adscendentes, vel juxta terram multis gyris prorepentes, quibus addimus tales frutices, qui proprie tales funes non formant, attamen longis suis flagellis aliis incumbunt fruticulis, quorum nullum melius exemplum proferre possum ex nostra patria, quam Vitem, quæ asserculis inponitur: Reliquæ autem convolvulaceæ plantæ, non permanentem vel lignosum gerentes stipitem, sed herbaceum, simul libro nono sunt descriptæ.

Maximus ac mirabilissimus funis est *Folium Linguæ*, qui vulgo pedis crassitiem habet, atque non perfecte rotundus sed angulosus est, acsi bini funes sibi adcreti essent, cortice obductus glabro, ex cinereo ruffo, & subtiliter striato: Tali crassitie juxta adstantes adscendit arbores, quum in multos laterales dividitur ramos, ex rotundo compressos, & ab utraque parte prominens formantes dorsum, quo ab aliis facile distinguitur funibus.

Hi laterales rami miros formant gyros, atque sæpe adeo intricate sibi innectuntur plurimis gyris ac finibus, acsi per hominum manus & arte ita essent formati, ita ut verum nodum gordium constituant: Reliqui sibi non ita inplicit multos formant volvulos instar cochleæ, alii instar serpentis sese erigentis adsurgunt. Ad supremam partem in plurimos alios breves ac lentos ramulos seu rachides sese dividunt, quæ hic & illic nodos quosdam sed nullos formant gyros, quibus folia insident solitaria longiusculis in petiolis, prope ortum geniculatis.

Folia hæc Sirii foliorum magnitudinem habent, suntque tres ac quatuor pollices longa & lata, peculiaris formæ, quæ cum nulla re melius comparari potest, quam cum bifida lingua, qualis in Apostolorum capitibus vulgo depingitur, quum in Pentacostes festo congregati essent, uti & sæpius audivi concionatores, quum incolis hisce naturalem velint delineare Pentacostis ignem, Amboinensibus hæc folia in sua patria orta haud male repræsentant, atque sibi imaginantur, præsertim quum hæc natio melius exemplis quam verbis edoceri possit; quodvis enim folium inferius rotundum est ac cordatum, quod superius in binos finditur apices, quorum fissura ad tertiam folii partem excurrit, ubi in medio angulo brevis erigitur apex spinulam referens, qui in vetustis plerumque decidit foliis, ita ut bina folia sibi videantur adcreta.

Tenera folia complicata sunt instar libri, interne penitus viridia & glabra, externe quodvis segmentum per sex virides costas longitudinales distinguitur, atque ruffum, & ad tactum instar serici molle est, sine notabili tamen lanugine, & quodammodo splendens: Seniora folia sese aperiunt seu explicant, suntque superne viridia, inferne gilva, saporis fatui cum levi adstrictione instar folii Crocodili præcedenti libro descripti: Eadem ruffa lanugo in petiolis & ramulis supremis observatur, quoque folia sint vetustiora, eo magis inferne glauca sunt.

HET AMBOINSCH KRUYD-BOEK.

HET SEVENDE BOEK.

Behelzende de Bosch-touwen en kruypende Heesteren.

I. HOOFDSTUK.

Tongeblad.

Dit Boek zal ons wat verder in de Amboinsche Wildernisse brengen, en ons vertonen een vreemd slag of manier van gewassen in Europa en onze Wereld onbekend, die wy Bosch-touwen, *in 't Maleyts* Tali utan *noemen, het welk zyn heesteren met een lange en houtagtigen stam in maniere van een touw de boomen oplopende, of langs de aarde met veele bogten kruypende, waar by wy voegen zodanige heesteren, die wel geen touwen formeren, egter met hare lange ranken op andere struyken rusten, waar van ik in onze Wereld geen nader exempel geven kan, als van den Wynstok, den welken men op latten leyd. Maar andere omslingerende planten of winden, die geen houtagtige of overblyvende, maar een kruydagtige steel hebben, zyn by malkanderen beschreven in 't negende Boek.*

Het grootste en wonderlykste touw is het Folium linguæ, *zynde in 't gemeen een been dik, niet regt rond maar hoekig, als of 'er twee touwen tegen malkanderen gegroeyd waren, met een evene uit den graauwen rosse en fyn gestreepte schorsse. In deze dikte loopt het strax de naaste boomen op, daar het zig dan eerst in veele zydetakken verdeeld, uit den ronden gedrukt, en aan weerzyden een uitsteekende rugge hebbende, waar aan men ze van andere touwen onderscheiden kan.*

Deze zyde-takken maken wonderlyke bogten, en slingeren somtyds zo door malkanderen met veele knopen en slagen, als of het door menschen handen gedaan was, en een regte Nodum gordium *maken: de andere die niet door malkander loopen, maken veele drajingen, als een wendeltrap, andere als een opgeschoten slangh. Verder gelopen zynde verdelen zy haar in veele andere korte en taaye ryskens, die hier en daar al wederom knopen, maar geen bochten maken, en waar aan de bladeren staan, enkeld op lankachtige stelen, en by haren oorspronk noch al met een knietje.*

De bladeren zyn in de groote van Siri-bladeren, 3 en 4 duymen lank en breed, maar van een besondere gedaante, die men met niets beter gelyken kan, dan met de gedeelde tongen, zodanig als men ze schildert op de hoofden van de Apostelen, doen zy op het Pinxter feest vergaderd zaten, gelyk ik ook dikwils gehoord hebbe, dat de Predikanten, willende de Inlanders de eygentlyke gedaante van het Pinxter vuur verbeelden, de Amboinezen niet qualyk wyzen op deeze bladeren in haar land groeijende, dewyl doch deze Natie beter met exempelen dan woorden te leeren is, want ider blad is agter rond of hert-formig, maar verdeeld zig voor in twee spitzen, wiens kloof wel tot een derde van 't blad ingaat, in wiens binnenste hoek een kort spitsje staat, aan de oude meest afgevallen, zo dat het schynt als of twee bladeren tegen malkanderen gegroeyd waren.

De jonge zyn t' zamen gevouwen als een boekje, binnen geheel groen en glad, buiten is ider deel met zes groene ribben in de lengte doortagen, ros, zo zagt in 't aantasten als fulp, zonder merkelyke wolachtigheid en eenigsints glimmende. De oude openen haar, zyn van boven gras groen, van onderen vaal, smets van smaak, met een kleine zamentrekking als het Folium Crocodili *in 't voorgaande Boek beschreven. Dezelfde rosse wolachtigheid ziet men ook aan haare steelen en de voorste ryskens, en hoe ouder de bladeren worden, hoe meer zy van onderen na 't blaauw-groene trekken.*

Flores rari simul excrescunt, atque explicantur instar illorum *Cristæ Pavonis*, ex quinque flaccidis petalis primo albicantibus, dein flavescentibus constantes, in horum centro tria alba locantur stamina, longiuscula gerentia antheras uti in Liliis, atque præter hæc aliud incurvum erigitur corniculum instar literæ S, quod inferne latum & russum est, superne viridi coronatum capitulo, quod viscoso obducitur muco, odoris debilis sed grati. Flori subcrescunt quinque viridia petala stellata, quæ sensim ad petiolum incurvantur, cujus media pars, flori proxima, crassiuscula est ac striata.

Ex cornu isto medio fructus excrescit, qui siliqua est tenuis ac plana, semi pedem vel palmam longa, pollicem lata, cultri dorsum crassa, dura, glabra, & ex nigro fusca, intus sex vel octo locantur rotunda & plana ossicula, formam referentia biobuli Hollandici, sed crassiora, nigra, & argenteo quasi lymbo seu circulo juxta oras aucta.

Hujus fruticis stipes aliquando crus crassus est, formam retinens duplicati funis, quique plurimis serpentum in modum gyris per herbas prorepit, ita ut per aliquot centenos passua vel sclopeti projectum eum prosecutus fuerim, antequam ejus primarium stipitem investigaverim, seu draconem ipsum in nido suo detexerim, ubi Calappi crassitiem adtigerat, atque ibi variis circulis supra terram sese elevabat, ac denuo sub terra ad aliquam distantiam sese abscondebat.

Per flagella sua binas tresve sæpe altas arbores ita connectit & amplectitur, ut una sine altera excidi nequeat, plerumque autem, uti dictum fuit, in silvis non ultra pedis crassitiem excrescit.

Ejus lignum internum fungosum est atque porosum, lentum, ex longitudinalibus constans fibris, & foraminulis punctatum, ex quibus copiosus exstillat liquor viscosus instar pultis seu Papedæ, qui in molle exsiccatur gummi, primo pellucidum instar Succini, dein opacum instar Gummi nostratis vulgaris, ejusdemque saporis.

Hujus *litorea species alba* dicta, priori similis est, ejus vero funis non tam crassus est, inque ramos dividitur firmiores. Ejus folia paulo majora sunt, & rotundiora, subtus non ita russa, nec adeo mollia, sed griva, ac superne glauca, tredecim majoribus nervis longitudinalibus pertexta, flores albi sunt & inodori: Siliquæ, ipsarumque ossicula ejusdem sunt formæ, sed circulo isto argenteo destituta: Primum foliorum germen congeries est racemosa quasi ex squamis composita, ita ut flores esse quis putaret, quæ locantur inter claviculas binas longas superne instar uncorum inflexas seu incurvatas.

Nomen. Latine *Folium Linguæ.* Malaice *Daun Lida Lida*, h. e. linguæ folium ab ejus forma, & *Daun Lolah Mulut*, h. e. folium os aperiens. Ternatice *Mada Kacka.* Amboinice *Salisou* & *Sarisou*, h. e. investiga ortum seu os, ob rationem infra dandam.

Locus. Prima vulgaris species ubique crescit in silvis fruticosis, tam in planitie quam in montibus, nullibi autem remote a litore, atque vulgaris in Amboina & Moluccis. Litorea species nullibi occurrit nisi in ora maritima fruticulis sese convolvens.

Usus hujus silvestris funis parum huc usque innotuit nisi superstitiosus iste & incolis familiaris; qui hæc sumunt folia, atque ante ora puerorum, qui tarde loquuntur, disrumpunt, ipsisque verba quædam præsusurrant, uti Pater, Mater &c. credentes hinc meliorem loquelam illos prolaturos esse ac procaciorem, unde & hoc folium apud Amboinenses suum sortitum est nomen: Quidam hos sumunt funes, inque frusta scindunt, quæ recenti infundunt potui Saguero defectu alius Ubat, qui inde non amarus sed austerus est, ipsis enim satis est, quum dulcis Saguerus per austeras aliquas res inter potandum non reddat alvum laxam.

Ternatenses ejus folia quoque coquunt in olus seu Sajor, vel cum piscibus cruda coquunt & Bocassar instar Daun Boaya. Radicis frustum septem spithamas longum, in frusta conscissum & aquæ incoctum inservit febricitantibus pro balneis ad ardorem febrilem exstinguendum.

Gummi

De bloemen staan weinige by malkander, uitgebreyd in de gedaante van Crista Pavonis, *van vyf slappe eerst witachtige, daarna geele blaadjes gemaakt, in de midden staan drie witte draden, waar op lankachtige noppen staan als aan de Lelien, en nog een ander krom hoorntje als de letter S, beneden breed en ros, boven met een groen knopje, daar een kleverige vogtigheid aanhangt, slap, dog zoet van reuk. Onder de bloem staan vyf groene blaadjes als een sterretje, doch met 'er tyd zich na den steel omkrommende, wiens helft de bloemen naast dikachtig en gestreept is.*

Uit het middelste hoorntje werd de vrucht, zynde een dunne platte houwe, een half voet of een hand lang, een duym breed, en de rugge van een mes dik, hard, even, en swart bruyn; binnen leggen zes of acht ronde platte boonen, in gedaante als Hollandsche dubbeltjes, doch dikker, swart, en met een silveren ring of kring langs de kanten omgeven.

Den stam van dit gewas werd somtyds een dye dik, noch al de gedaante van een dubbeld touw behoudende, en met veele slange bogten door de ruigte kruypende, zoo dat ik ze somtyds eenige hondert treden of een Roer-schoot vervolgt hebbe, eer ik dezen ouden Draak in zyn nest gevonden heb. daar hy wel zo dik was als een Calappus-boom, en van daar verscheide malen met bochten boven de aarde zig verhief, en dan weder een stuk weegs onder de aarde passeerde.

Hy kan ook met zyne ranken twee en drie hooge boomen zodanig omvatten en doorvlegten, dat men den eenen zonder den anderen niet omvellen kan, doch in 't gemeen, als gezegt, en in het kreupelbosch, werd hy niet boven een been dik.

Het hout van binnen is voos en poreus, taay, langdradig, en vol kleine gaatjes, waar uit rykelyk een slymerig zap loopt, als Papeda, dewelke opdroogt tot een weeke gom, eerst klaar als Bernsteen, daar na vuyl als onze gemalen gom, ook van dezelfde smaak.

De strandzoorte, hier van bygenaamt de witte, is de vorige gelyk, zyn touw word zoo dik niet, en is in styvere takken verdeeld. De bladeren zyn wel zo groot en ronder, van anderen niet ros noch zo zagt in 't aantasten, maar vaal en boven blaauw groen, met dertien groote zenuwen in de lengte. De bloemen witachtig, zonder reuk. De houwen en zaden van het zelfde fatzoen, doch zonder den silveren Circul. Het eerste schepsel der bladeren is een trosje van schubben gemaakt, zoo dat men 't voor het bloeyzel zoude aansien, staande tusschen twee lange en van voren omgebogene clavieren, als lange haken.

Naam. *In 't Latyn* Folium Linguæ. *Maleyts* Daun Lida lida, *dat is Tongeblad, van de voorschreve gedaante, en* Daun Lolâh Munut, *dat is, blad de mond openende. Op Ternataans* Mada Kacka. *Amboinsch* Salisou *en* Sarisou, *dat is, zoekt den mond, om reden hier onder.*

Plaats. *De eerste gemeene zoorte wast overal in allerhande kreupel-bosch, zo wel op de vlakte als in 't gebergte, doch nergens verre van strand, gemeen in Amboina en de Moluccos. De strand-zoorte vind men nergens dan aan de zeekant, onder de ruygte slingerende.*

Gebruyk. *Van dit woeste touw is noch weinig gebruyk bekend, behalven den gemeene en superstitieuzen by de Inlanders, dewelke deze bladeren nemen, en de kinders, die langsaam leeren spreken, voor de mond in stukken scheuren, en haar eenige woorden voorzeggen, als Vader, Moeder, &c. gelovende, dat zy hier door gaauw zullen spreeken leeren, waar van dit blad in 't Amboinsch zyn naam heeft. Zommige nemen de touwen, snydenze in stukken, en doenze in den versehen Saguer by gebrek van ander Ubat, dewelke daar van niet bitter maar wrang werd, want zy houden het genoeg, als den zoeten Saguer door eenige wrange dingen in 't drinken de loslyvigheid benomen word.*

De Ternatanen koken ook de bladeren als ander Sajor, of etenze raauw met Visch en Bocassan, gelyk het Daun Boaya. *Een stuk van de wortel, zeven spannen lang in stukken gesneden, en in water gekookt, dient om de koortsige menschen daar in te baden, om den brand uit te trekken.*

Het

Gummi ejus non vel raro exstillat, ni funes dissecentur, nullius autem est usus, sed credo defectu vulgaria ad atramentum componendum posse adhiberi: Ad omnes memoratas res eligenda est ruffa seu terrestris species, neutiquam litorea, quæ in nullo est usu. Ipsius rachides instar viminum adhibentur ad quævis onera colliganda.

Het gom druypt 'er niet of spaarsaam uit, als men de touwen niet doorkapt, en is ook van geen gebruik, hoewel ik achte, dat men 't by gebrek van 't gemene, tot het maken van den inkt zoude konnen gebruiken. Tot al het voornoemde moet men de rosse of landzoorte verkiezen, en niet de strandelyke, dewelke ongeacht is. De ryskens werden als teenen tot bindwerk gebruykt, om allerhande lasten zamen te vinden.

Naga Valli vel *Mandaru Valli*, Portugallice *Prapadeira da Cobra*. Belgice *Aal-klim*, in *Hort. Malab. part*. 8. *Fig*. 29. descripta, nostrum *folium Linguæ* erit, in textu vero nec ejus flores nec fructus describuntur. Vide & arborem *Belutta Mandaru part*. 1. similia gerentem folia, cujus in *Figura* 30 & 31 latifolia depingitur species, cujus planus & intortus stipes cum Amboinensi melius convenit, nomen vero *Nagu Valli* declarat funem esse anguiformem, quales gyri in *folia Linguæ* observantur.

Naga Valli *of* Mandaru Valli. *Op Portugeesch* Prapadeira da Cobra. *Op 't Duitsch* Aal-klim. *in* Hort. Malab. part. 8. fig. 29. *beschreven, wil ons* Folium Linguæ *zyn, doch in den text werd het zonder vruchten en bloemen beschreeven: Ziet ook den Boom* Belutta Mandaru, *in 't eerste Deel, met diergelyke bladeren, waar van in de* 30 *en* 31 *Figuur een grootbladig gestelt werd, wiens platte en gedraayde stam met het Amboinsche beter overeen komt, doch den naam* Nagu Valli *bewyst, dat het een Slange formig touw zy, diergelyke bochten aan 't* Folium Linguæ *te sien zyn.*

Tabula Prima

Fruticem exhibet *Folium Linguæ* Rumphio dictum, floribus ac siliquis conspicuum, cum *ossiculo a* separato.

*De eerste Plaat**

Vertoont een Struyk het *Tong-bladt* van Rumphius genaamt, met zyn bloemen en houwen behangen, en de *Saatkorn a* afzonderlyk.

OBSERVATIO.

Hæc planta vera *Bauhiniæ* species est, sed volubilis, quum reliquæ vulgo erectæ obcurrant, quarumque variæ species tam in *H. Malab. Cliffort*. quam in *Thes. Zeyl*. & *Plukn. Almag*. recensentur, a quo *Mandaru* hoc genus vocatur, uti & ab *Herman*. in *Parad. Bat. Pr*. reliquos porro adlegatos scriptores de hoc genere vide in *Thes. Zeyl. p*. 45 & 46.

AANMERKING.

Dit is een waare zoort van de *Bauhinia*, dog die omslingerende is, daar de andere zoorten hier van in 't gemeen regt overeind groeyen, waar van verscheide zoorten zo in de *H. Malab*. & *Cliffort*. als in de *Thesaur. Zeylan*, en *Plukn. Almag*. aangehaalt werden, van welke laatste dit geslagt *Mandaru* genaamt wert, als mede van *Herman* in de *Parad. Bat. Pr*. de overige Schryvers over deze gewassen ziet in de *Thes. Zeyl. p*. 45 en 46.

CAPUT SECUNDUM.

Funis Viminalis. Lian.

SEcundus crassus funis silvestris ultra pedis crassitiem habet, crasso obductus, nigricante, & fisso cortice, ejus vero crassissimi funes seu dracones non tantam habent longitudinem quam præcedentis, sed mox proximam adscendunt arborem, sesque in laterales dividunt ramos, hastam crassos, rotundos, & in ampla genicula divisos, quæ circa stipitem protuberant, uti in silvestri & arboreo Sirio.

II. HOOFDSTUK.

De Teenachtige Touwe-struyk.

HEt tweede dikke bosch-touw is ruym een been dik, met een dikke, swartachtige, en gescheurde schorsse bekleed, zyn dikste touwen zyn zoo lang niet als van 't voorgaande, maar lopen strax den naasten boom op, en verdelen haar in zyde-takken, in de dikte van een spier, alle rond, en in wyde leden verdeeld, die rondom den stam uitpuylen, gelyk aan de wilde en boomachtige Siri.

Ejus folia cum illis *Linguæ* conveniunt, sed sunt firmiora, quatuor, quinque, & sex pollices longa, binos cum dimidio & tres lata, ex nigro virentia, paucis atque irregularibus venulis donata, curtis petiolis insidentia: Ipsorum venulæ eodem decurrunt modo intricatæ uti in foliis *Funis perplexi*, folia vero hæc ingratum magis habent saporem, unde neque cibo inserviunt: Rachides hinc inde crassas emittunt claviculas, quæ proximis sese implicant ramis, ac figunt, uti in *Caju Lacca*, nullæ autem spinæ in hoc observantur fune.

De bladeren gelyken die van Lingoe, *doch zyn styver, vier, vyf, en zes duymen lang, derdehalf en drie breed, swart-groen, met weinige en onordentlyke ribbekens doortogen, op korte steeltjes staande. De adertjes lopen op dezelfde manier door malkander, gelyk aan de* Funis perplexus, *doch de bladeren zyn veel viezer van smaak, en niet eetbaar, de ryskens hebben hier of daar dikke claviertjes, dewelke zich om de naaste takken slingeren, en vast maken gelyk het* Caju Lacca *doed, doch gants geen doorns of iets steekeligs vind men aan dit touw.*

Ejus cortex satis crassus est, interne obscure flavus seu ruffus, ac siccus, lignum albicat seu flavescit, siccum quoque & porosum, nigrisque lineis seu venulis hic & illic distinctum seu variegatum, in inferiore nempe stipite. Rami & rachides adeo lentæ sunt, ut disrumpi nequeant, atque in aqua marina præ reliquis durabiles. Flores fructusque in hoc vimine nondum fuere observati, saltem tam raro progerminant, ut nemo illos noverit.

De schorsse is redelyk dik, van binnen donker-geel of ros en droog; het hout witachtig of bleek-geel, mede droog, zeer taay en poreus, met swarte linien of adertjes hier en daar gespikkeld, te weten aan de onderste stam. De takken en ryskens zyn zo taay, dat menze niet afbreeken kan, in zeewater boven andere durabel. Vruchten en bloeyzel heeft men nog daar aan niet gesien, immers zy komen zo zelden voort, datze niemand bekend zyn.

Nomen. Latine *Funis Viminalis*. Malaice & Amboinice *Lian*, quibusdam *Dotto Ducku* & *Tali Bubut*. In Luhua *Bapafay*.

Naam. *In 't Latyn* Funis Viminalis. *Op Maleyts en Amboinsch* Lian. *By sommigen* Dotto Ducku *en* Tali Bubut. *Op* Luhu Bapafay.

Locus. Tantummodo circa oram crescit maritimam vel saltem non longe inde in locis saxosis, atque inter majores arbores, quas flagellis suis amplectitur & obtegit.

Plaats. *Het wast alleenlyk omtrent de zeekant, of niet verre daar van af op steenige plaatsen, en onder het groot geboomte met zyne ranken dezelve bedekkende.*

Usus. Ejus longa & lenta flagella quotidiano in usu sunt illis, qui victum quærunt piscatura, ac primum ad restes formandas, per quas nassas in mare projiciunt, ut fundum petant, secundo ad fulcra machinarum Serien dictarum, in quibus piscatores pedes figunt,

Gebruyk. *Zyne taaye en lange ranken zyn in dagelyx gebruyk by die geene, die hare nering met visschery zoeken, voor eerst om de zelen daar van te maken, waar mede men de visch-fuyken of bobbers in de zee laat sinken, ten tweeden tot stegel-repen in de hoofden van de* Serien,

nunt, quum positas mattas adtrahant, tertio ad incurvos linus alarum minorum navigiorum, quibus ligna fluctuantia adligant, quæ tria opera ex lenta & in aqua durabili materie seu substantia constructa esse oportet: Hunc itaque in finem hi funes eliguntur, qui supra ignem calefiunt, ut lenti sint, ac dein contorquentur instar viminum Salicum, quique colligantur, & in fumo ad usum conservantur.

In vetustissimis stipitibus ad rachidum extremitates observavi racemum quendam brevem in paucos minores divisum, qui flores non exhibebat, sed rarum quoddam fructus rudimentum; Primo enim in caliculo capitulum locatur magnitudine minoris Catjang seu Pisi, quod album & rotundum continebat granulum instar Coriandri, quod semen forte erit: Huic capitulo foliolum insidet minimi digiti circiter articulum longum, medio nervo distinctum, sed non divisibile, primo viride, dein flavum & nigricans instar reliquorum siccorum foliorum, qua in re cum Caju Lacca quoque convenit.

In Leytimora vocatur *Wary Lavian*, h. e. funis millepedum.

Serien, waar in de Visschers hare voeten setten, als zy nederdalen om de matten op te ligten, ten derden tot de kromme ellebogen aan de vlerken van de Prauwen, waar aan zy de dryfbouten binden, welke drie van een taay en in zeewater durabel hout moeten zyn. Tot dezen eynde neemt men deze touwen, maakze wat warm over 't vuur, dat ze leenig werden, draaydze als dan gelyk wilgen, bind ze t'zamen, en verwaardze in den rook.

Aan de oude stokken heb ik bevonden aan de uyterste ryskens een kort trosje in weinige zyde takjes verdeelt, daar aan geen bloeyzel te bekennen was, maar wel een raar schepzel van een vrucht: Want eerst in een kelkje staat een knopje in de grootte van een kleene Catjang, *daar in lag een wit en rondt korreltje als* Coriander, *welk het zaad wil zyn, op dit knopje staat een blaadje omtrent een lidt van een pink lank, met een middel-zenuwe, doch niet deelbaar, eerst groen, daar na geel en swart, gelyk andere drooge bladeren, waar in het met de* Caju Lacca *overeen komt.*

Op Leytimor hiet het Wary Lavian, *dat is, duyzentbeens touw.*

Tabula Secunda

Ramum exhibet *Funis Viminalis*, cum ejus *fructu a linguæ-formi*.

De tweede Plaat

Vertoont een Tak van de *teenagtige touwe struyk*, met deszelfs vrucht *a* afzonderlyk in de *gedaante* van een *tong*.

CAPUT TERTIUM.

Funis quadrifidus. Tali Bubut Habiat.

Hic est raro obvius funis, qui in Amboinæ silvis pauca obcurrit copia, non rotundus, sed semper ex quatuor quasi viminibus compositus, qui sibi adunati & concreti videntur, unde & hic funis quadragonus est & sulcatus, qui non recte adscendit, sed semper obliquus & intortus est, ita ut unius articuli sulci non semper quadrent cum illis alterius, totus autem funis plerumque brachium & aliquando pedem crassus est, inque articulos divisus, qui per spithamæ spatium distant: Sique dissecetur, lympidam emittit aquam, quæ mox in fuscam degenerat, atque amara est nec potabilis, funisque cito exsiccatur. Per aliquot prorepit ulnas tam juxta solum quam ad arbores, antequam in laterales dividatur ramos, quorum semper bini sibi sunt obpositi, & ex articulo excrescunt quadragoni semper usque ad minimum surculum: Quod vero quam maxime peculiare est in hoc fune, tria quatuorque flagella aliquando ita separata sunt, ut totidem peculiaria referant flagella, quorum quodvis proprio obductum est cortice, ac nihilominus tamen superne atque inferne concreta sunt, hoc autem non nisi in vetustis observatur stipitibus, ac soli expositis.

Idem quoque observatur, si hujus funis pars quædam per aliquot dies in aqua maceretur, quum in quatuor separetur flagella seu segmenta, quæ antea unita erant, hoc autem melius peragitur in aqua marina quam in dulci: Quumque hic funis in tot laterales dividatur ramulos, qui omnes in longa excrescunt flagella, hinc horrendam format congeriem intricatam, in extremis porro ramulis, quadratis quoque, nec ultra pennam vel digitum crassis foliosæ excrescunt rachides, binæ sibi obpositæ, ac quatuor simul crucem formantes, quarum quævis superne in tres dividitur partes more plantarum trifoliatarum, binæque inferiores partes bina ac terna proferunt foliola, quorum quodvis binos ac tres pollices longum est, atque uno latius, suprema vero pars semper terna gerit folia majora inferioribus, quatuor & quinque pollices longa, binos lata digitos, integra, ac subtus sinuosis costis pertexta.

Ex suprema ala foliosorum petiolorum ingens excrescit racemus florifer, ultra pedem longus, qui in quatuor ac quinque lateralia paria dividitur, quæ capitula sustinent minima flava seu albicantia ac numerosissima, quæ sese aperientia flosculos exhibent minimos flavos seu albicantes, ex sex minimis petalis constantes, inque iis totidem brevia locantur stamina cum

III. HOOFDSTUK.

Het Vierhoekig Touw-gewasch.

Dit is een zeldzaam touw, diergelyke men in de Amboinsche wildernis weinig vindt, niet rondt, maar altyt uit vier strengen schynende zamen gezet, merendeels aan malkander vast gegroeyt, waar door het touw vierkant, en met groeven afgedeelt is, niet regt, maar schuyns, en gedraayt, lopende zo, dat de groeven van 't eene lidt niet altydt accorderen met die van 't andere, want het geheele touw is door de bank een dunnen arm en zomtyds een been dik, en in leeden verdeelt, dewelke omtrent een span lank van malkanderen staan; als men 't doorgekapt heeft, geeft het een klaar water uit, doch straks in bruyn veranderende, bitter en onbequaam om te drinken, en 't touw droogt dadelyk op. Dit touw loopt zoo eenige vademen voort, zoo langs den gront als op de bomen, eer het zig in zyde-takken verdeelt, waar van altyt twee tegens malkander over, uit een lidt staan, en al mede vierkant zyn tot het minste ryskan toe; 't zeltzaamste aan die touw is, dat men zomtydt zyne drie of vier strengen zodanig siet verdeelt en van malkander afgezondert, dat het zoo veel byzondere strengen maakt, yder met eygene schorsse omgeven, en niet te min aan malkander voren en agter vast gegroeyt zyn, dog dit siet men niet dan aan de oude stammen, en die wat ter Sonne staan.

't Zelve gebeurt ook, als men een stuk van 't zelfde touw eenige dagen in water legt, wanneer het zich in vier strengen verdeelt, daar het te voren maar een was, doch dit geschiet lichter in zout dan in versch water, en dewyl dit touw zich in zoo veel zyde-takken verdeelt, welke alle tot lange touwen werden, zoo maakt het een geweldige verwerring; aan de uiterste ranken nu, die nog al vierkant, en niet boven een schagt of vinger dik zyn, komen de blad-dragende stelen of ryskens voort, twee en twee, tegens malkanderen met hun vieren in 't kruys, yder verdeelt zig van vooren in drie delen na de maniere van de driebladige gewassen. De twee agterste delen dragen twee en drie blaadjes, yder twee en drie duymen lang, en ruym een breedt, het voorste heeft altyd drie bladeren, grooter dan de agterste, vier en vyf duymen lang, twee vingers breedt, met evene kanten, en van onderen met bochtige ribben.

Uyt de voorste schoot van de bladt-dragende steelen, komt de groote bloeyende tros, ruym een voet lang, en daar aan vier en vyf paar zyde-takskens, daar aan ziet men eerst kleine knopjes in troepen vergadert, dewelke haar openende, zeer kleine geele of vuyl-witte bloempjes vertonen, waar aan men even zes kleine bladjes bekennen kan, en daar in zoo veel korte draadjes, met een mid-

cum pistillo medio bifido instar linguæ Lacertæ: Ipsorum odor ingratus est & nauseosus, qui convenit cum odore florum *Coculi Indi.* Sub pistillo isto capitulum locatur, caput aciculi referens, quod sensim nigricat, & in fructum excrescit, tandem totus marcescit ac decidit racemus seu corymbus.

Quum foliæ ex petiolis decidunt, horum extremitates incurvantur, ac claviculas mentiuntur, quæ tamen in hoc fune non observantur; sique per terram prorepit, vel non alte supra hanc elevatur, longa ac tenuia emittit fila ad solum, quæ ibi radices agunt, claviculæ autem ejus nihil aliud sunt quam rachides incurvatæ ac circinnatæ, quum & in his aliquando etiam quædam observantur foliola, atque hunc observant ordinem; quum nempe clavicula talis una locatur parte, in subsequenti articulo similis locatur obposita, in supremis quoque ramis clavicula locatur obposita petiolo folioso.

Nomen. Latine *Funis quadrifidus.* Malaice *Tali Bubur*, h. e. funis nassarum, quod nomen commune est cum præcedenti. Amboinice *Habiat* & *Seruwary.*

Locus. In densis crescit minoribus silvis, ut & in humidis vallibus circa Sagu silvam, humilesque trans arbores prorepit.

Usus. Ejus funes lentissimi sunt & flexiles, ita ut fere disrumpi nequeant, unde & multum adhibentur ad restes, præsertim quibus nassæ ad fundum dimittuntur, unde & nomen obtinuit, item ad anchorarum funes navigiorum Corte Corre dictorum, in aqua enim marina durabilissimi sunt, unde & ad restes retium ductilium eliguntur. Folia cum ferri ærugine contrita Amboinensium variolis illiniuntur ad hasce exsiccandas.

middel styletje in twee spitzen verdeelt, als een slangetongsken. De reuk is vuyl en walgelyk, overeen komende met het Bloeyzel van Coculi Indi. *Onder het voornoemde styletje vind men een klein knopje als een spelde-hoofst, 't welk met ter tyd swart word, zynde de vrucht daarvan, eyndelyk verslenst den gehelen tros en vald af.*

Als de bladeren van hare steien afvallen, zoo krullen haar de eynden om, zoo dat menze voor Clavieren aanziet, dewelke nogtans aan dit gewas niet te zien zyn; als dit touw langs de aarden kruypt, of niet hoog daar boven verheven is, zoo zendt het lange en dunne draden na beneden, dewelke in de gront wortelen; dewyl de Clavieren anders niet zyn dan de gekrulde zyde-ryskens, zoo ziet men dikwils nog eenige blaadjes aan dezelve, en zy houden ook deze ordre, die als de Claviere aan de eene zyde staat, zoo vindt men ze aan 't volgende lidt aan de tegen over staande, ook ziet men aan de voorste takken meest overal een Claviertje tegen over een bladt dragende steel.

Naam. *In 't Latyn* Funis Quadrifidus. *Op Maleyts* Tali-Bubur, *dat is,* Funis Nassarium, *een naam gemeen met het voorgaande. Op 't Amboinsch* Hahiat en Seruwary.

Plaats. *Het wast in dichte kreupel-bosschen, en in vogtige Valleyen omtrent 't Sagos-bosch, en loopt maar over het lage geboomte.*

Gebruyk. *De touwen zyn zeer taay en buygzaam, en schier onverbrekelyk, werdende daarom veel gebruykt tot diversche zeelen, inzonderheid waar mede men de Viskorven na de gront laat, waar van het den naam heeft. Item tot ankertouw aan de Corre Corren, want het is in zeewater durabel, daarom men het ook tot touwen aan treknetten neemt. De bladeren met yzer-roest gevreven, smeert men op de Amboinsche pokken, om die te drogen.*

Tabula Tertia

Ramum exhibet *Funis quadrifidi* cum ejus stipite *a* dissecto & separato, ac corymbo florifero *b*.

De derde Plaat

Vertoont een Tak van het *Vierhoekig Touw-gewas*, met desselfs Struyk *a* afgescheyden, en de bloemtros *b* afzonderlyk.

CAPUT QUARTUM.

Faba marina. Parrang.

EUropæi nostrates huc usque putarunt, hunc fructum provenire ex planta marina vel maritima, quum hic plerumque fructus in litore reperiatur, ac proinde *Faba marina* vocatur, licet autem hæc opinio sit erronea, notam tamen ac vulgarem denominationem servare volui, præterquam quod plurima Indica & incerta gerat nomina, ac re vera maxima ex parte circa oras maritimas crescat.

Planta itaque, Fabam marinam proferens, inter præcipuas est plantarum convolvulaçearum, quas Indicæ alunt silvæ, quæque longe lateque sese extendit, ita ut sæpe difficillimum sit verum ejus invenire ortum, licet ejus truncus non tam crassus sit, quam ille *Folii Linguæ.* Plerumque ultra pedem crassus est, a radice ipsa non divisus ad binas tresve orchias, sefeque instar arbusculæ erigit, quumque tener adhuc sit, vicinam aliam adscendit arborem, quum adtingere eam possit, alioquin terræ incumbit, atque dein sese in plurima dividit flagella miris gyris instar cochlearum vel serpentinum ductuum inflexa, in quibus sæpe etiam ab utraque parte dorsum adparet, non autem ita distinctum & acutum quam in *foliis Linguæ*, atque hæc flagella sic adscendunt sine foliis proximas amplectentia arbores, ita ut sæpe sex octove arbores simul per hæc flagella intricatæ atque adunatæ sibi conjungantur, nec una sine alia excidi nequeat, quæ viva est imago Amboinensium solitudinum ac desertorum, nudis enim ramis quum jam adtigerit illarum vertices, nec quidquam ulterius inveniat, quod amplectatur, undique deorsum sua dimittit flagella, quæ tum demum sese in plurimos tenues ac virides dividunt ramos ac rachides, ex quibus folia dependent.

Hæc

IV. HOOFDSTUK.

Zee-boonen en Meyr-boonen.

O*Nze Europianen hebben tot nog toe gemeent, dat deeze vrucht een zee-gewas zy, of in zee zelve, of op een plante omtrent de zee voortkomende, dewyl men de vruchten gemeenelyk op strand vind, en daarom dezelve* Faba marina, *dat is Meyr-boonen en Zee-boonen genaamt werd; hoewel nu deze meening op abuyzen gegrond is, zoo heb ik egter de bekende en gemeene benaminge willen houden, om dat die plante in de Indysche talen te veel en onzekere namen heeft, en in der daad voor het meeste deel omtrent de zeekanten groeyd.*

De plante dan, waar van de Faba marina *komt, is mede een van de voornaamste slinger-touwen, die men in de Indische bosschen vind, zoo wyd en zyd zig uitbreidende, dat men dikwils moeyte heeft om den oorspronk te vinden, hoewel den stam zo dik niet word als die van 't* Folium linguæ. *In 't gemeen is hy ruym een been dik, van de wortel aan twee en drie vademen lang, onverdeeld, en zig oprigtende als een boompje. Zo hy jong zynde, in zyn buurt een andere boom kan vinden, loopt hy dezelve op, want anders blyft hy op de aarde leggen; van daar verdeeld hy zig al gaande weg in veele ranken, met zeldsame bochten en wendeltrappen als ooit een Slange maken kan, daar aan men ook zomtyds te weerzyden een rugge ziet, doch zoo duydelyk en scherp niet als aan het* Folium linguæ. *Deze touwen lopen zoo op noch al zonder bladeren, alle de naaste boomen bevattende, dat dikwils een geheel troup van zes of acht bomen met deze touwen verwerd aan malkander hangt, en de eene zonder de ander niet omvallen kan, een levendige vertoninge van de Indische wildernissen, want met zyne bloote takken nu al den top derzelver beklommen hebbende, en niets meer vindende dat hy omvatten kan, zoo laat hy van alle kanten zyne zelen om leeg hangen, die zig dan eerst verdeelen in veele dunne groene takken en ryskens, daar aan de bladeren hangen.*

Deze

Hæc autem flagella ab illis *Folii Linguæ* distingui possunt, quod ipsorum cortex vere cinereus sit, inæqualis, rugosus, inque majores divisus ac fissus lamellas, tenuiores rami quoque hic & illic geniculati sunt.

Longa ista viridia flagella ad latera plurimos emittunt breves transversales ramulos, quorum quivis in binos dividitur petiolos, quibus folia insident per bina pleremque paria directe sibi opposita, raro tria vel unum modo par.

Tenera folia optime referunt illa Syderoxyli feminæ, sunt autem minora, inferius rotunda, superius in obtusum apicem desinentia, quatuor & quinque digitos longa, tres lata, brevissimo petiolo insidentia, læte virentia, glabra, splendentia, ac vix notabilibus venulis distincta, seniora sunt breviora, firmiora, rotundiora, & obscure virentia seu nigricantia. Hæc autem folia adeo dense & copiose arborum ramis inhærent, ut ipsarum veram frondem vix dignoscere possimus, quumque hæc flagella Syderoxyla plerumque adscendant, hinc multi sunt, qui putant ipsorum folia horum esse frondem, atque ipsorum filiquas horum esse fructus, in qua etiam opinione quondam versatus fui.

Ex ala foliosorum petiolorum alter simplex rectus ac tenuis excrescit pedunculus, spithamam vel sesqui pedam longus, qui arcte & copiose plurima gerit capitula, sese aperientia in flosculos albos muscososque, qui nihil aliud fere conspiciendum præbent quam decem brevia staminula: Plurima autem horum flosculorum pars decidit, exceptis paucis quibusdam in inferiore parte positis, qui in fructus excrescunt, quorum rudimenta etiam plurima decidunt, quæ nempe rotunda & brevia sunt, longitudinalia vero & acuminata excrescunt.

Fructus hi maximæ & longissimæ sunt siliquæ, quas unquam quædam produxit planta, tres nempe & tres cum dimidio pedes longæ, quinque digitos latæ, ad utrosque fines rotundæ, ac porro planæ, perque varios isthmos transversaliter distinctæ & gibbosæ seu protuberantes juxta numerum fabarum, quæ in illis continentur, ad oras sinuosæ, quædam rectæ, aliæ instar acinacis incurvæ, ad summum binæ tresve simul dependentes altæ in arboribus, ita ut e longinquo tantum conspici possint, acsi longæ thecæ pectinariæ in officina venales suspensæ essent.

Quævis siliqua duplicem gerit corticem, primus atque exterior crassus est, viridis, ac duriusculus, qui ab interiore separatur, quum siliquæ maturescant, ac sursum convolvitur, alter seu interior tenuis est, gilvus seu flavescens, dirus ac lentus instar fortissimæ chartæ, mag[illegible] in sulcos & isthmos divisus est illo externo, quique nunquam nisi vi aperitur.

Intus reconduntur fabæ septem, octo, novem, ad quindecim, planæ & magnæ, crassitie & magnitudine discorum lusoriorum, non recte rotundæ, sed parum oblongæ & cordiformes, quarum quædam ad latera parum compressæ sunt, prout in siliquis sibi adcubuerunt, in suprema ipsarum parte in quibusdam sulcus conspicitur uti in corde, sed non profundus, in quibusdam in hoc sulco elevatur capitulum quoddam seu hilus, cui venula adhæret, per quam siliquæ fuit nexa: Quum hæc aperitur siliqua, fabæ ejus obductæ sunt lucco emplastro argillaceo quasi, quod facile abradi potest, tumque maturæ fabæ vere spadiceæ sunt, duræ, & splendentes, in medio parum protuberantes, ibidemque radiatæ instar subtilis solis. Amboinenses fabæ binos transversales pollices longæ & latæ sunt, crassitiem habentes discorum, ex nigro fuscæ, ac plerumque oblongæ: Reliquæ in Occidentalibus Indiæ partibus crescentes majores sunt, rotundiores, crassiores, elegantioris formæ, magisque pallide fuscæ, non autem adeo glabræ quam Amboinenses, in omnibus oræ sunt crassiuscule & latæ, in quibusdam rotundæ, in quibusdam sulco notatæ. Sub externa dura pellicula locatur alba, duriuscula, & sicca medulla, quæ in cunctis reperitur fabis atque bifida est, sed saporem habet fatuum cum quadam amaritie, & inedulis est.

Ligni substantia interna penitus porosa est uti in arundinibus Rottang dictis, sed ampliora gerit foramina, ex quibus copiosa itidem exstillat lympha, quum illa dissecetur: Vetustus trunci & crassiorum ramorum cortex sensim rubris notatur maculis, sique Soli bene sint expositi, gummi exsudat pellucidum, elo-

Deze zeelen kan men van 't Folium Linguæ *daar aan onderkennen, dat de schorsse regt graauwit, zeer oneffen, ruyg, en grover gescheurt; de dundere takken hebben mede hier en daar eenige knien of leden.*

De lange groene ranken geven ter zyden uyt veele korte dwers takjes, ider zig in twee andere stelen verdelende, daar aan de bladeren staan, gemeenlyk met twee paren regt tegen malkanderen, zelden drie of een paar.

De jonge bladeren gelyken zeer wel het wyfken van het Yzer-hout, doch zyn kleender, agter rond, vooren met een stompe spits, vier en vyf vingers lang, drie breed, op een zeer kort steelsje, ligt of blyde-groen, glad, glimmende, met pas kennelyke adertjes. De oude werden korter, styf, ronder, en swart-groen. Deze bladeren hangen dan zo dik om en door de takken van den boom, dat men derzelfs eygen loof qualyk bekennen kan, en dewyl deze touwen gemeenlyk de Yzer houte bomen oplopen, zoo zyn 'er veele, die het voor deszelfs loof, en zyne houwen voor vruchten van 't Yzer-hout aansien, waar onder ik zelver eertyds geweest ben.

Uit den scheut der blad-dragende stelen komt een ander enkelde regte en dunne steel voort, een span of anderhalf voeten lank, dicht bezet met kleine en witte knoopjes, waar uyt werden witte moschagtige bloempjes, waar aan men schier niet dan tien korte draadjes ziet. Het meeste deel van dit bloeyzel vald af tot op weinige van de agterste, waar uyt vruchten worden. Onder de schepzelen van de vruchten is ook een onderscheid, want die haar kort en rond vertonen vallen af, maar de lankwerpige en toegespitste, komen tot perfectie.

De vruchten zyn de grootste en langste houwen, die men ooit van eenig gewas gezien heeft, drie en vierdehalf voeten lang, vyf vingers breed, aan beyde eynden rond, voorts plat, overdwers in verscheide voorens gedeeld, en tusschen dezelve bultig naar het getal der boonen, die daar in leggen, aan de kanten digt gezoomd, sommige regt, sommige gekromd als een Sabel, ten hoogsten twee of drie by malkander, hangende hoog aan de boomen, zoo dat men ze van verre zien kan, als of men lange kambuysjes in een winkel zag hangen.

Ider houwe heeft een dubbelde schorsse, de eerste en buytenste is dik, groen, en hardachtig, die zich van de binnenste separeerd, als de houwen ryp werden, en haar opwaarts t'samenrold, de tweede of binnenste is dun, vaal, of bleek geel, hard en taay, gelyk het sterkste pergament, duydelyker in vooren en bulten verdeeld dan de buytenste, en die zig nooit dan met geweld opend.

Van binnen leggen 7, 8, 9 tot 15 platte en groote boonen, in de grootte en dikte van tiktakbord schyven, niet rond, maar wat lankwerpig en hertformig, sommige aan de zyde wat gedrukt, na dat ze in de houwen tegens malkanderen geperst gezeten hebben. Aan de bovenste kant staat aan sommige een kloofje gelyk aan een hert, doch niet diep, aan zommige is in het zelve kloofje een verheven knopje te zien, daar aan een adertje stond, waar mede ze aan de houwe vast was. Als men ze eerst opend, zo zyn de boonen bekleed met een droog pleyster als kley, het welk zig ligt laat afwasschen, als dan zyn de rype boonen regt Castanje-bruyn, hard, en blinkende, in de midden wat verheven, en aldaar fyn gestraald als een Zonnetje. De Amboinsche zyn twee dwersduymen lang, en twee breed, in de dikte van de voornoemde schyven, swart-bruyn, en meest lankwerpig. De andere in de westerlyke delen van Indiën wassende, zyn groter, ronder, dikker, beter geformeerd, en ligter-bruyn, maar zo glad niet als de Amboinsche, aan alle zyn de kanten dikachtig en breed, aan zommige rond, aan zommige met een vooren rondom. Onder de buytenste harde schaal leyd een wit hardachtig en droog merg, gelyk in alle boonen, dat zig in twee laat delen, smets van smaak, met een kleine bitterheid, onbequaam tot eten.

De substantie des houts van binnen is gantsch poreus, gelyk aan de Rottangs, doch wyder gegaat, waar uit ook overvloedig water vloeyd, als men ze doorkapt. De oude schorsse aan den stam en dikke takken gewind metter tyd rode plekken, en als die wel ter Sonne staan, zo sweten se een helder gom uyt, den schoonsten hernsteen gelyk,

elegantissimo succino simillimum, si vero ultra annum conservetur, obscurum est & molle instar *Gummi Cerasorum*: Mense Decembri flores in conspectum veniunt, siliquæ vero ultra annum ex arbore dependent, atque fere nunquam decidunt nisi vi, inque deciduis cortex internus firmiter clausus est & adhæret.

Parrana nigra priori similis est modo crescendi, sed in omnibus partibus minor: Fabæ vero ejus irregulares sunt, articulum longæ, semi digitum crassæ, ac quædam quadratæ cum oris compressis, quædam vero instar semi plenæ lunæ, ad unam nempe partem planæ seu parum compressæ, ad alteram gibbosæ seu rotundæ, cunctæ autem nigræ sunt ac splendentes, ipsarumque siliquæ sunt breviores, rugosiores, pauciores que gerentes numero fabas.

Inter *Parran* species cunctæ exoticæ fabæ numerandæ sunt ex India Occidentali & Guinea deductæ, atque a *Clusio* descriptæ *libro tertio exoticorum cap.* 1, 7 & 8. sub nomine *Lobi Brasiliani ingentis*, *Fabæ arborescentis*, & *Cordis Sancti Thomæ*, quæ apud ipsum porro examinari possunt, quum illas in India Orientali non observaverim.

Nomen. Latine *Faba marina* juxta vulgarem morem. Belgice *Zee boonen* & *Meyr boonen*, licet cum fabis non conveniat nisi quoad ejus fructus. Latine hinc vocavi *Parranam majorem*, uti secunda species mihi dicitur *Parrana nigra & minor*. Malaice & Bandanice *Calembemba*, in Bengala *Killa*, in Java *Villuru*. Ternatæ *Oli Oli*. Macassara *Gondu* seu *Gandu*. Boega *Bambalu*. Amboinensibus planta vocatur *Parran*, quod nomen derivatur a Malaico *Parrang*, h. e. Amboinensi gladio seu acinaci, quem incurvæ quodammodo referunt siliquæ, fabæ ipsæ peculiariter vocantur *Paran batun*. In Hitoea *Ossil*. In Lochoea *Satore*. Baleya *Pitcat*. Sinice *Kapibut*. Altera species Amboinensibus *Parran mette* dicitur.

Locus. Potissimum amat crescere circa litora & ripas, quibus altæ adstant arbores, ac præsertim Metrosidoros, unde & non ita mirandum est, quod ejus siliquas putentur esse ad primum intuitum illarum arborum fructus, præsertim quum folia inter sese conveniant, uti & fructus ac semina Metrosidori cum parva Parrana quodammodo quadrant, uti id supra libro quarto fuit dictum; quumque hic flagellosus funis potissimum in vallibus & ad fluminum ripas crescat, immo plerumque in talibus arboribus, quæ præruptis & inclinantibus inponuntur rupibus circa litora, ubi & maturæ fabæ in aquam decidunt, & in litore hinc inde projiciuntur, hinc creditum fuit, fructus esse plantæ marinæ: Estque porro notus hic funis non tantum in cunctis Amboinensibus, & Moluccensibus, sed in cunctis itidem aquosæ Indiæ insulis, a Sumatra per Malaccam usque in Bengalam & Sinam australem: Inveni quoque has fabas in litore Capitis Bonæ Spei, maximæ nempe speciei, qualis in Sumatra obcurrit, unde & concludo has quoque crescere in Orientali Africæ ora.

Distinguendus est ab alio *fune silvatico* seu *Tali utan*, qui in altis crescit silvis, ac varias itidem per flagella sua connectit arbores, per quæ has quoque adscendere possumus, non autem tam mirabiles formant gyros quam *Parran*, uti & Parran non vel raro densas intrat silvas, sed tantum ipsarum oras ambit, ac præsertim ubi in quodam campo congeries arborum quarundam reperitur, quæ sibi arcte adstant.

Usus. Quondam hæ fabæ tanquam rarissimæ in Europam deducebantur, ex quibus cistulæ tabacariæ præsertim nasales formabantur, quæ ad oras argento obducebantur & connectebantur, quales potissimum conspiciuntur in Hispania, Portugallia, & Gallia, quæ forte ibi primum ex Africa delatæ fuere, quum maximæ & rotundissimæ huic præsertim conducant operi, tenues vero ac planæ Amboinenses non ita apte. Hoc autem tempore vulgares sunt ac viles. Hunc in finem foramnulum in supremo sulco effoditur, tumque deponuntur in loco, qui a formicis maxime frequentatur, quæ internam medullam cito comedunt, vel adeo comminuunt, ut instar farinæ decidat.

In India teneræ seu semi maturæ fabæ, nondum fuscæ, sed pallide rubentes, ad caput lavandum adhibentur, quum ipsarum interna seu mollis farina cum aqua conteratur in pultem tenuem, quæ capiti illinitur,

grlyk, doch over 't Jaar verwaard zynde, werd donker en weekachtig, het Gummi Cerasorum *gelyk. In de Maand December ziet men het bloeyen, maar de houwen hangen over 't Jaar aan den boom, en vallen schier nooit af, dan door geweld, en aan de afgevallene blyft de binnenste schorsse noch al vast gesloten.*

Parrana nigra *is de vorige gelyk aan wasdom, doch in alle delen kleinder. De boonen zyn ongeschikt, een lid lang, en eenen halven vinger dik, zommige vierkantig met ingedouwde zyden, zommige als een halve maan, te weten aan de eene zyde plat of wat ingedouwt, aan de andere bultig of rond, alle blinkende, swart, hare houwen zyn korter, rimpeliger, en hare boonen weiniger in 't getal.*

Onder de geslachten van Parran, *moet men reekenen alle de vreemde boonen uit West-Indiën en Guinea gebragt, en beschreven by* Clusius *in 't derde boek,* Exotic. cap. 1, 7, *en* 8. *onder de naam van* Lobus Brasilianus ingens, Faba arborescens, *en* Coe Sancti Thomæ, *dewelke men by hem lezen mag, want ik ze in Oost-Indiën niet gezien hebbe.*

Naam. *In 't Latyn* Faba marina *na de gemeene gewoonte, en in 't Duytsch* Zee boonen *en* Meyr-boonen, *hoewel ze met de boonen geen andere gemeenschap heeft, dan aan de vruchten. Ik hebze in 't Latyn genaamt* Parrana major, *gelyk de tweede zoorte* Parrana Nigea *en* Minor. *Op Maleyts en Bandaas* Calembemba. *In Bengale* Killa. *Op Java* Villuru. *Ternaten* Oli Oli. *Macassaars* Gondu *of* Gandu. *Boegis* Bambalu. *Amboinsch het gewas* Parran, *afkomstig van 't Maleytsche* Parang, *dat is een Amboinsch zweerd, of houwmes bedrydende, waarna de kromme houwen enigsints gelyken. De boonen in 't byzonder hieten* Parran hatun. *Op Hitoe* Ossil. *Op Locbor* Satore. *Baleyts* Pitcat. *Sinees* Kapibut. *De tweede zoorte hiet op 't Amboinsch* Paran Mette.

Plaats. *Het wast liefst omtrent de stranden en waterkanten, daar hoge boomen zyn, inzonderheid Yzer-houte boomen, daarom het zo vreemd niet en is, dat men deeze houwen voor de vruchten van dien boom aanziet, temeer alzo de bladeren malkander ook wat gelyken, als mede de vruchten en zaden van 't Yzer-hout met de kleine* Parran, *eenigzints overeenkomende, gelyk boven in 't vierde Boek gezegt is, dewyl ook dit touw meest in Valleyen en aan de waterkanten wast, ja gemeenlyk aan zulke boomen, die op steyle en overhangende klippen aan strand staan, alwaar de rype vruchten in 't water vallen, en als dan op strand heen en weder verstrooten leggen, zoo heeft men geloofd, dat het een zee-gewas zy: voorts is ze bekend niet alleen in alle Amboinsche en Moluxe, maar alle andere Eylanden van Water-Indiën, van Sumatra door Malacca tot in Bengala en zuyder-Sina toe. Ik heb ze mede gevonden op den strand van de* Cabo de Bon Esperance, *te weten van de grootste zoorte, gelyk men op Sumatra vind, waar door ik gisse, dat zy op de Oost-kust van Africa mede wassen.*

Men moet ze onderscheyden van een ander Funis silvaticus *of* Tali utan, *dewelke in de honge bossen wast, en mede een troep boomen aan malkander vlegt, waar aan men ook de boomen kan oplopen, maar zulke wonderlyke krullen niet maakt als de* Parran, *gelyk ook de* Parran *niet zelden in het digte bosch komt, maar alleen deszelfs randen bezit, inzonderheid als hier of daar in 't veld een bosje of troep van boomen by malkander gevonden werd.*

Gebruyk. *Eertyds maakte men een groote rariteyt van deze Meyr-boonen, die men na Europa voerde om doosjes tot snuyf-tabak daar van te maken, die men dan met silver beslog, gelyk men ze meest ziet in Spanjen, Portugal, en Vrankryk, zynde misschien aldaar eerst gebragt uit Africa, want de grootste en rondste daar toe best dienen, maar de platte en dunne Amboinsche zo wel niet. Nu ter tyd zyn ze gemeen en veragt geworden. Tot het voorschreven eynde maakt men een gaatje in het bovenste kloofje, legt ze op een plaats, daar veel Mieren zyn, die het binnenste merg uit-eten of zodanig verbryzelen, dat het als meel uitvalt.*

In Indiën worden de jonge en halfrype boonen, die nog niet bruyn, maar licht-rood zyn, gebruykt, om het hoofd mede te wasschen, het binnenste en noch weeke merg met water wryvende, tot dat het een dunne pap word, die men

nitur, quod inde egregie depuratur, præsertim a fœdis istis surfuribus, Malaice *Calamumor* dictis, quod vulgare ac frequens in India est malum, ac feminis detestabile, quæ eleganti ac splendente capillitio alioquin comuntur.

In me ipso expertus fui, quod si bis terve successive fuerit insticutum, Cephalalgia inde orta fuerit, unde & suadeo, raro tantum esse adhibendum.

Plebs Baleyensis, Javana, & Sumatrensis, recentes fabas carbonibus inponunt ac torrent, donec exterior dehiscat pellicula, medullamque instar Castanearum edunt, licet amaricet. Melius est, ut tostam medullam per viginti quatuor horas in aqua macerent, ac dein coquant instar oleris, si enim non rite sit præparata, caput gravat. Quidam tenera ejus coquunt instar Sajor-Bajang, seu oleris folias, ipsorumque primam effundunt aquam, quod in Hitoca vidi. Hunc in finem tales eligunt plantas, quæ in vallibus ac in ipsa crescunt terra, quum hæ folia gerant majora & latiora, ac dulcioris sint saporis, acidula nempe, instar foliorum Metrosidori, notandum enim est, hæc folia inter sese quodammodo varia esse, quædam enim oblonga sunt & ampla, multosque gerunt foliosos petiolos in ramulis, alia breviora sunt & rotundiora, pluresque aliæ obcurrunt varietates vix notatu dignæ.

Succum ex dissectis ramis exstillantem potant Amboinenses cum Saguero contra abdominis tormina: Ejus vimina seu flagella rapsata, & in aqua cunquassata instar saponis spumescunt, qua vestes & capillitium lavare possumus, quod apud Ternatenses in usu est. Minor nigra species nullum peculiarem ac notum habet usum.

In Macassara in hoc fructu *Mestica* seu *Parranites* reperitur eandem cum fructu formam habens, sed quodammodo minor est, ~~rotundior~~, ac hilo destituta, ab utraque autem parte & in medio protuberat, ex nigro fusce est & dura instar cotis, uti & aurum atque argentum ad illam explorari potest: Macassarenses illam æneo cingunt vinculo, atque ad corpus cum aliis mesticis gerunt, ut felices sint in bello, licet sine ratione & experientia. In sexto nostro libro de animalibus describitur sub nomine *Paranites*.

In *Hort. Malab. part.* 8. *Tab.* 32, 33, & 34. *Faba marina* describitur sub nomine *Perim-Kaku Valli*. Portugallice & Belgice *Gaire*, sed Amboinensis nostræ siliquæ non ita sunt incurvæ & intortæ, quam ibi in figura exprimitur, nec nostra *Parranga* tantum format stipitem, qui per quatuor vel quinque viros vix ulnis complecti potest, ni modo sit error interpretis, qui forte determinare voluit, quod ejus stipes sit quatuor vel quinque ulnas longus, nec nostra planta purgantes possidet virtutes, quantum mihi notum est. Quidam vero incolarum experti fuere, quod semi matura ac mollis fabarum medulla recenter contrita, & cum aqua propinata vomitum causset, ac proinde optimi sit usus in Cholerica passione, uti & si quis a noxio quodam cibo sit anxius, ut hunc vomitu rejiciat, qui stomacho nocet, alii quoque gloriantur sese expertos fuisse, simili modo adhibitam ipsarum medullam Macassarensium toxicum enervavisse, quod per deleteria tela corpori immittitur.

men dan op 't hoofd smeerd, het welk daar van treffelyk gereynigd word, inzonderheid van de afzienlyke schubben, in 't Maleyts Calamumor *genaamt, eene gemeene plage in Indien, en aan het Vrouw-volk afzienlyk, die met een swart glinsterend haayr moeten pronken.*

Ik heb aan my ervaren, dat het tot twee a driemaal kort na malkander gebruykt zynde, eenigzints hoofd pyn veroorzaakte, derhalven ik rade, dat men het niet dan altemet gebruyke.

Het arme Volkje op Bali, Java, en Sumatra, braden de versche boonen op kolen, tot dat de buytenste schaal afspringe, en eten de kern als Castanjen, hoewel het noch al bitteracbtig is. Beter doenze, als zy de gebradene beesten een etmaal in water weken, en daar na koken als ander moeskruyd, want als zy niet wel uitgewerkt zyn, bezwaren zy het hoofd wat. Sommige nemen ook de jonge bladeren, en kookenze als Sajor Bajang, *het eerste water weg gietende, gelyk ik op Hitoe gezien hebbe. Hier toe verkiezen zy zodanige planten, die landwaart, en in de Valleyen wassen, dewelke grotere en bredere bladeren hebben, ook zoeter van smaak zyn, te weten smets, gelyk die van het Yzer-hout; want het staat te merken, dat deze bladeren eenigsints verandering onder malkanderen hebben, zynde sommige lankwerpig-breed, en veele geblade steelen aan hare takken, andere zyn korter en ronder, en misschien van meer veranderingen, die niet de pyn waard zyn om aan te teykenen.*

Het zap uit de doorgekapte takken vloeyende, drinken de Amboinezen met Saguweer tegens het buyk-krimpsel, de zeien gerespt en in water gerammast, schuymen gelyk zeep, waar mede men ook de klederen en 't hoofd wasschen kan, by de Ternatanen gebruykelyk. De kleine swarte zoorte heeft geen bekend gebruyk.

Op Maccasser werd in deze vrucht een steen gevonden of Mestica, *van dezelfde fatzoen als de vrucht, doch wat kleender, ronder, en zonder keep, te weerzyden in de midden uytpuylende, swart-bruyn, hard als een toetssteen, gelyk men ook goud en zilver daar op toetzen kan. De Maccassaren vatten hem in een kopere bandje, en dragen hem aan 't lyf nevens andere Mesticas, om gelukkig in den oorlog te zyn, hoewel zonder reden en experientie. In ons zesde Boek van de Dieren werd hy beschreven onder den naam van* Paranites.

In Hort. Malab. part. 8. fig. 32, 33 *en* 34. *werd de* Faba marina *beschreven onder de naam van* Perim-Kaku Valli. *Op Portugeesch en Neerduitsch* Gairo, *hoewel onze Amboinsche houwen zo krom en gedraayt niet en zyn als de Figuur aldaar uytwyst, ook zet ons Parrang ver een zo grooten stam niet, dat hem 4 a 5. man omvademen moeten, zo het maar geen abuys van den Overzetter is, dewelke misschien heeft zeggen willen, dat den stam 4. a 5. vademen lang zy, ook zyn van ons Parrang geen purgeerende kragten bekend. Doch hebben sommige van onze Inlanders ervaren, dat het half-rype en nog weeke merg van de boonen, versch gevreven, en met water ingenomen, braken verwekt, en dierhalven gebruykt wert in* Cholerica Passione. *Item zoo iemand zig qualyk gevoeld van eenige schadelyke kost, om door braken uyt te werpen, wat den maage hinderlyk is; andere roemen ook ervaren te hebben, dat het op gelyke manier gebruykt, het Maccassaarse spatte gift verdooft, welk door de venynige pylen in 't lyf geschoten wert.*

Tabula Quarta

Ramum exhibet *Parranæ majoris*, cum siliquis ejus & officulo seu *faba marina* vulgo dicta.

De vierde Plaat

Vertoont een Tak van de *groote Parang-struyk*, met deszelfs gekrulde houwen en de boon, dewelke de *Zee-boon* in 't gemeen genaamt wert.

OBSERVATIO.

Hæc est *Lens Phaseoloides* foliis subrotundis, obpositis, flore spicato, pentapetalo, lobis latissimis, fructu orbiculato fusco. *Thes. Zeyl. p.* 139. & *Lens Phaseoloides*, maxima, Indica, Cassiæ foliis, semine maximo cordiformi *Breyn. Prodr.* 2. *pag.* 63. & *Phaseolus* alatus Indicus, fructu fusco, orbiculato maximo, lobis latissimis & longissimis *Herm. H. Lugd. Bat. p.* 494 &c. reliqua vide in *Thesauro meo Zeylanico.*

AANMERKING.

Dit is de *Lens Phaseoloides*, met rondagtige tegenesgestelde bladeren, en een vyfbladige geaairde bloem, met zeer brede houwen, en een ronde bruyne boon. Van de *Thes. Zeyl. p.* 139. en de grootste *Lens Phaseoloides* van Indie, met bladen als de Cassia, en een zeer groot hartformig zaadt van *Breyne* in zyn tweede *Prodr. p.* 63. en de Indische gevleugelde *Phaseolus* ofte boon met een ronde bruyne vrucht, en zeer breede en groote houwen van *Herm.* in de *Hortus Lugd. Bat. p.* 494. het overige ziet in onze *Thesaur. Zeylanicus.*

CAPUT QUINTUM.

Parrana rubra. Parran Mera.

Hujus fruticis tantum fructus noti sunt, qui melius fabas referunt quam præcedentes: Sunt vero plerumque rotundi, instar disci lusorii minoris, plani, & in medio protuberantes, coloris aliquando læte purpurei, aliquando eleganter rubri, plurimisque maculis notati, glabri, & splendentes, juxta oras sinus decurrit, interne niger, non totum ambiens fructum, sed ad quartam circiter ejus partam deliquium patiens, ubi ipsius oræ sunt glabræ, ac latus rectum est, alioquin perfecte sphærici essent hi fructus, quorum longitudo pollicis articulum obtinet, in medio minimi digiti crassitiem habent, ipsorumque putamen adeo crassum ac durum est, ut vix dissecari possint, medulla interna est sicca & dura, quæ bifida est uti in prioribus.

Hæc planta in Amboina non est obvia, sed in magna Cerama & Bourone, unde ejus fabæ per mare in hæc projiciuntur litora, quarum nuclei in horto meo plantati & progerminari longum ac rotundum produxerunt funem, vix minimum digitum crassum.

Ejus folia cum illis Phaseoli conveniunt, sed sunt minora, crassiora, & ex flavo virentia, ternata semper more Phaseolorum, mollia penitus & lanuginosa, quales & cuncti sunt petioli. Tenera folia alba erant, densa, tenuique lanugine obducta, atque instar albi serici splendentia. Longum emittebat racemum, in quo plures flores simul collecti erant, formam habentes Cephenum volitantium, coloris violacei, qui simillimus erat floribus herbæ Virginalis infra libro nono descriptæ; tandem cuncti hi flores decidebant, ac stipes peribat, quod mihi dolebat, quum varias Parrang species simul plantaveram, nec distinguere potueram, ex quonam fructu hic progerminasset.

Plures alios terræ commisi, sed non propullularunt, forte quod ipsorum fabæ nimia diu in litore decubuerant.

Circa Hilam quoque ad litus in silva fruticosa talem observavi funem, cujus folia majora, elegantiora, magisque albentia erant illis, quos plantaveram, sex septemque pollices longa, quinque lata, florumque corymbus priori similis, sed albi coloris, in quo primum squamosa & acuminata progerminant capitula uti in Virginali herba, cum cujus floribus hi quoque conveniunt, seu cum illis *Gelala*, qui ex quatuor petalis constant, ex albo virentibus, quorum supremum seu maximum petalum retroflexum est, bina lateralia sunt instar alarum, inter hæc inferius locatur carinæ-forme, inque hoc undecim firma continentur stamina inferius coalita.

Quivis flos concavo, viridi, & barbato insidet caliculo, atque tres pollices longus est, subtilibus ac ruffis pilis obductus, non pungentibus, idem frutex meo tempore, quum ibi morarer, nullos protulit fructus, ita ut detegere nondum potuerim, quosnam produceret fructus, juxta Hituensium relatum rubrum Parang produceret: Quemnam porro etiam laborem apud Ceramenses dein instituerim, ut fructus pro me decerperent ex tali frutice, mihique transmitterent, nullum obtinere potui, vel accepi, semper prædicantes tam raro istos obcurrere frutices. Non autem tanti interesset, licet illo destituerem, cum nullius sit usus, ni illum desiderarem in horto meo ob elegantem ejus & raram foliaturam.

Tabula Quinta

Ramum exhibet *Parranæ rubræ*, quæ vera *Phaseoli* species videtur, uti ex ejus *ofsiculis* AA ac foliatura patet.

V. HOOFDSTUK.

De Roode Parran.

Van dit gewas is nog niet meer bekend dan de vruchten, dewelke beter na boonen gelyken dan de voorgaande. Zy zyn meest rond als een dambord schyve, plat, in de midden uytpuylende, van couleur somtyds ligt purper, somtyds schoon rood, en met veele vale plekken, glad en blinkende, langs de kanten loopt een voore, die van binnen swart is, niet rondom sluytende, maar omtrent de vierdepart openlatende, daar de kanten even, en haar zyde wat regt is, anders zoudenze regt rond zyn; haar lengte is omtrent een lid van een duym, in de midden een pink dik, zoo dik en hard van schaal, dat ze qualyk door te kappen is, binnen met een droog en hard merg, dat zig in twee deeld als aan het voorgaande.

Dit gewas vind men in Amboina niet, maar wel op groot Ceram en Bouro, van waar de boonen door de Zee op deze stranden uitgespoeld worden. De korls in myn thuyn geplant en opkomende, bragten een lang en rond touw voort, schaars een pink dik.

De bladeren gelyken die van Roomsche boonen, doch zyn kleender, dikker, en geel-groen, staande altyd drie by malkanderen na de manier van boonen, gantsch zagt en wolachtig, gelyk ook alle stelen. De jonge bladeren waren wit, digt, met fyne wolle bezet, en blonken als wit zatyn. Het bragt een langen tros voort, daar aan veele bloemen by malkanderen hingen, gefatzoeneerd als Horselen, die vliegen willen, violet van couleur, zeer gelyk de bloemen van 't Maegdekruyd, hier onder in 't 9de Boek beschreven, eyndelyk vielen alle deze bloemen af zonder eenige vrucht te geven, en den stam ging uyt, het welk my speet, alzoo ik verscheide zoorten van Parran by malkander hadde geplant, en alzoo niet weten kon, waar van de opgekomene geweest zyn.

Ik heb 'er veel meer geplant, maar die quamen niet op, misschien om dat de boonen te lang op strand gelegen hadden.

Noch heb ik omtrent Hila aan strand in het kreupelbosch diergelyke touw gezien, wiens bladeren grooter, schoonder, en nog witter waren dan die ik geplant hadde, 6 en 7 duymen lang, 5 breed, den tros en bloemen de vorige gelyk, doch wit van couleur. Eerstelyk komen geschubde en toegespitste knopen daar aan voort, gelyk aan het Maagdekruyd, naar het welke de bloemen ook gelyken of na de Gelala, *gemaakt van vier blaadjes, uit den witten naar 't groene trekkende, waar van het voorste of grootste blaadje agterwaarts omgebogen is, twee staan ter zyden als wangen. Tusschen beyde leyd het onderste als een kiel, en daar inne elf styve draden, die agter aan malkanderen vast zyn.*

Ider bloem staat in een hol, groen, en gebaard kelkje, en is wel 3. duymen lang, met rosse en fyne hayren bekleed, die niet jeuken, dezelve struyk heeft ter tyd van myn residentie aldaar ook niet willen dragen, zoo dat ik niet weten konde, wat vruchten daar van zoude komen, alleenlyk naar het zeggen der Hituezen zouden de roode Parran daar aan wassen. Wat moeyte ik ook aangewend hebbe by de Cerammers, om de vruchten van den struyk zelve af te plukken, en my toe te zenden, hebbe egters niets kunnen bekomen, altyd voorwendende, dat men die struyken zoo weinig aantreffen konde. Aan het derven derzelve zoude ook niet geleegen zyn, want daar geen gebruyk by is, indien ik het niet dede om de schoone en rare bladeren derzelve in mynen thuyn te hebben.

De vyfde Plaat

Vertoont een Takje van de *roode Parrana*, welke een regte zoort van *Boonen* schynt te zyn, gelyk uyt dezelfs *harde zaaden* en bladeren blykt.

CAPUT SEXTUM.

Lobus Litoralis. Parran Kitsjil.

COmmunis *Parran* denominatio horum fruticum me vulgarem jussit sequi methodum, præcedentem nempe *Parranam rubram*, & hunc *lobum litoralem* ad *Parranas* reducere, a quibus tamen multum differunt, ac potius ad *Cacaram pruritus* seu herbam Virginalem pertinent, quæ Phaseoli species est.

Lobus litoralis est Parrana parva, ac nigra, cujus binæ sunt varietates, simpliciter nigra, ac maculata. Ejus sarmentum est longum & convolvulaceum, in litore sub arbusculis prorepens, non crasso vel annoso flagello, quo plerumque gaudent hujus libri plantæ, sed gracili quasi fune vix digitum crasso.

Ejus folia semper ternata sunt juxta Phaseolorum modum, parum oblonga, palmam circiter longa, tres quatuorque digitos lata, flava in una, ac viridia in altera specie, glabra & tenuia, siccataque, nigerrima.

Flores sunt uti præcedentis *Parranæ rubræ*, sed minores, ex albo virentes colore, Cephenem quoque referentes, supremum vero inflexum ac bifidum ipsorum petalum externe nigricat, quales & sunt binæ extremitates alarum, quivis flos tres pollices longus est.

Fructus plurimi simul dependent, suntque planæ & quadratæ siliquæ instar *Lobi Cartilaginei* a *Clusio libr.* 3. *Exotic. cap.* 9 & 10. descripti, quem eundem cum hoc *Lobo litoreo* habeo, quævis autem siliqua quatuor, quinque, ac sex pollices longa est, ultra binos lata, ab utraque parte amplo dorso notata, in quo duplex decurrit sinus, a petiolo nempe usque ad apicem, externe penitus nigra seu terrea, firmis tenuibus ac ruffis pilis sed vagis hirta, qui cortici adcumbunt, ac parvum excitant pruritum, quum alicujus cutim tangant.

Ejus oræ tenuibus sed firmis pelliculis circinnatis ac sinuosis obsitæ sunt, atque inter has tenuis decurrit sutura, juxta quam siliqua aperiri potest instar crusti, exterior vero pellicula fragilis est, seu uti *Clusius* dicit, cartilaginea, intus tres vel ad summum quatuor locantur fabæ, quot nempe isthmi externe notantur, quæ in peculiari continentur sacculo, ex alba & tenui pellicula constructo.

Fabæ sunt fere rotundæ, paulo majores biobulo Belgarum, seu instar minoris disci alveoli, in medio protuberantes, ac fere undique circa oras sulco seu hilo notatæ, in quo nervus locatus fuit, quo siliquæ fuere junctæ.

Biformes sunt, quædam enim penitus nigræ sunt, quædam hepaticæ, & in fundo nigris maculis ac characteribus distinctæ, qui tamen majorem constituunt partem ipso fundo, intus repletæ dura, alba, & sicca medulla; si autem adcurate adtendatur, comperiet quis, nigram speciem majora, & magis obscure virentia gerere folia quam maculata, uti & variegatæ fabæ quoque tenuiores ac planiores sunt, harum vero multæ sensim quoque nigrescunt.

Nomen. Latine *Lobus Litoralis*, *Clusio Lobus cartilagineus*. Malaice & Amboinice *Parran Kitsjil*, & *Parran Mette*, meliore jure vocatur *Mahoa Pantey*, seu herba Virginalis litorea.

Locus. In litore crescit sub fruticulis, arbores ividem adscendens, quum has adtingere possit; juxta *Clusii* relatum *l. c.* in insula S. Mauritii quoque cresceret.

Usus horum fructuum huc usque parum innotuit. *Clusius* putat *lobum* suum *cartilagineum* esse edulem, nullus vero horum incolarum id imitari cupit, communis enim hic opinio seu monitio est, nullas fabarum species in litore crescentes cibo esse adhibendas, quum plerumque vel ventrem vel caput commoveant, quæ autem harum sint edules, illas loco suo commemorabimus.

Parranæ miniata similis frutex, est longa emittens, rotunda, lenta, ac pollicem crassa flagella, quibus arbores adscendit.

Cujus

VI. HOOFDSTUK.

De Strand-Peul.

DE *gemeene benaming* Parran *van deze gewassen, heeft my het gemeene gevoelen doen volgen, de voorgaande* Parranam rubram *en dezen* Lobum litoralem *onder de* Parrans *te reekenen, waar van zy nochtans veel verschillen, en veel meer onder de* Cacara pruritus *of Maagdekruyd behoren, het welk een zoort van boonen is.*

Lobus litoralis *is een kleene swarte Parran, verdeeld in twee veranderingen, enkeld-swarte en gespikkelde. Het is een lang en slingerend zeel, op strand onder het lage geboomte kruypende, met geen dikken of veeljarigen stam, gelyk dezes Boeks planten behoren te hebben, maa met een ranke touw, schaars een vinger dik.*

De bladeren staan 3. en 3. by malkanderen, naar der boonen manier, wat langwerpig, omtrent een hand lang, 3 en 4. vingers breed, geel-groen aan de eene, en gras-groen aan de andere zoorte, glad en dun, droog geworden zynde, pik-swart.

Het bloeyzel is als aan de voorgaande Parrana rubra, *doch kleender, mede uyt den witten groenachtig, en een Horsel gelyk, alleenlyk het bovenste omgebogen, en in tween geklovene blaadje, is van buyten swartachtig, gelyk ook zyn de eynden van de 2. blaadjes aan de wangen, en ider bloem is drie duymen lang.*

De vruchten hangen veele by malkanderen, zynde platte en vierkante houwen, gelyk den Lobus cartilagineus *by* Cluf. libr. 3. Exotic. *cap.* 9 *en* 10. *beschreeven, die ik voor het zelfde houde met deze* Lobo litorali. *Ider houwe is 4. 5 en 6 duymen lang, meer dan 2. breed, aan wederzyden met een breeden rug, daar aan een dubbelde kam staat, van de steel tot de spits toe gaande, van buyten gantsch swart of aardverwig, met styve, fyne, en rosse hayrtjes ydel bezet, tegens de schaal aanleggende, en een kleen jeuken veroorzakende als zy iemand op de huyd komen.*

De kanten zyn dunne doch styve velletjes, gekruld, en met bogtjes, en tusschen dezelve is een fyne naad rondom gaande, langs dewelke men de houwen openen kan, gelyk een pasteyken, zynde de buytenste schelle bros, of gelyk Clusius *zegt, kraakebeenachtig, binnen leggen 3. of ten hoogsten 4. boonen, zoo veel bulten van buiten te zien zyn, t' zamen in een byzonder zakje van een wit en dun velletje gemaakt.*

De boonen zyn ten naasten by rond, wat grooter dan een Hollandsch dubbeltje, of als een kleine Dambordschyve, in de midden wat uytpuylende, en schier rondom aan de kanten met een voore of geute omgeven, daar in de zenuwe gelegen heeft, waar mede zy aan de houwen vast waren.

Zy zyn van tweederley fatzoen, want zommige zyn geheel swart, zommige leververwig, op den grond met swarte plekken en Charakteren, welke egter meer zyn dan de grond, binnen met een hard, wit, en droog merg uytgevuld, als men naauw oplet, zal men bevinden, dat de geheele swarte zoort grooter en donker groender bladeren heeft dan de geschilderde, gelyk de geschilderde boonen ook dunder en platter zyn, doch veele van dezelve worden metter tyd ook swart.

Naam. *In 't Latyn* Lobus litoralis. *by* Clusius Lobus cartilagineus. *Op Maleyts en Amboinsch* Parran Kitsjil *en* Parran Mette: *beter noemd men ze* Mahoa Pantey, *of Strand-Maagdekruyd.*

Plaats. *Het wast op strand onder de lage ruygte, ook de boomen oplopende als het dezelve vind. Na 't schryven von* Clusius loco citato. *zoude het ook op 't Eyland Mauritius wassen.*

Gebruik. *Tot noch toe is van deze vruchten geen gebruyk bekend.* Clusius *hond zynen* Lobus cartilagineus *wel voor eetbaar, doch niemand van deze Inlanders wil hem zulks nadoen, want men houd alhier voor een gemeene waarschouwing, dat men geenderley boonen-zoorten op strand wassende, ligt tot de kost gebruyken moet, om dat zy gemeenlyk of den buyk of het hoofd beroeren, welke nu daar van eetbaar zyn, zullen wy op zyn plaats aanwyzen.*

Parrana miniata *is een diergelyk gewas, met ronde, duym dikke, lange, en taaye ranken de boomen opklimmende.*

Blade-

Cujus folia ac flores cum illis priorum conveniunt, hujus vero paulo majora sunt, glabra, & ex nigro virentia, ternata quoque, longisque petiolis insidentia, & ample distantia.

Flores, uti dictum est, quoad formam cum illis præcedentium conveniunt, sunt autem læte rubei seu minii coloris, decem autem ipsorum stamina alba sunt cum antheris nigris; caliculus, cui flos insidet, virescit, & instar serici splendet. Ejus fructus nondum vidi, quum hic frutex raro occurrat, atque unicum tantum observavi in Hitoea circa fluvium *Wackabuli.*

Lobus hic *litoralis* in *Hort. Malab. part.* 8. *fig.* 36. describitur nomine *Kaku Valli.* Portugallice *Faba Coseira.* Belgice *groot Maagdekruyd.* Amboinensis vero planta non ita pilosa est, ejusque virtutes Medicinales vide in *H. Malab. l. c.*

Bladeren en bloemen zyn van maakzel als de voorgaande, de bladeren zyn wel zoo groot, glad, en swartgroen, 3. by malkanderen, op langt steelen aan dezelve wyd van malkander staande.

De bloemen zyn, als gezegt, van maakzel als de vorige, ligt scharlaken of menie-rood, maar de 10. *binnenste draden zyn wit met swarte noppen. Het kelkje, daar de bloem in staat, is groenachtig, en glimd als satyn. De vruchten heb ik daar aan nog nooit gezien, want den stok word weinig gevonden, en ik hebbe maar een aangetroffen op Hitoe, omtrent de Rivier* Wackabuli.

Deze Lobus litoralis *werd beschreven in* Hort. Malab. part. 8. fig. 36. *onder den naam van* Kaku Valli. *Op Portugeesch* Faba Coseira. *In 't Neerduyts* groot Maagdekruyd, *doch de Amboinsche heeft zoo veel niet van de haayrtjes, en de Medicinale krachten daar van ziet* loc. cit.

Tabula Sexta

Ramum exhibet plantæ, quæ *Lobus Litoralis* Rumphio dicitur, ac vera *Phaseoli* species est.

De zesde Plaat

Vertoont een Tak van een Plant, welke de *Strand-Peul* van *Rumphius* genaemt wert, en een regte zoort van *Boonen* is.

OBSERVATIO.

Hæc est Phaseolus Indicus, siliqua cartilaginea, rugosa, fusca, duplici crista sinuosa donatus *Cat. H. Amst. p.* 276. & *Plukn. Almag. Bot. p.* 292. & Phaseolus Indicus siliqua majore pungente *Commel.* in notis ad *H. Malab.* & *Fl. Malab. p.* 53. ubi vide reliqua; uti & in *Thes. Zeyl. p.* 191. ubi vocatur Phaseolus Indicus, lobis villosis, pruritum excitantibus. *Mus. Zeyl.* 60.

AANMERKING.

Dit is de Indische *Phaseolus* ofte *Boon* met een kraakbeenige houwe, die ruyg, ros, en met een dubbelde bogtige kam omgeven is, in de *Catal.* van de *Amsterd. tuyn p.* 276. en van *Plukn. Almag. Botan. p.* 292. en de Indische Boon met een groote stekende houwe van *Commelin* in de aantekening op de *H. Malab.* en de *Fl. Malab. p.* 53. alwaar het overige ziet, als mede in de *Thesaur. Zeylan. p.* 191. alwaar ze genaemt wert *Indische Boon* met ruyge houwen, die jeuken verwekken van het *Mus. Zeyl. p.* 60.

CAPUT SEPTIMUM.

Funis Gnemoniformis. Tali Gnemon.

T*Ali Gnemon* silvestris quoque funis est, ultra pedem vel crus crassus, cujus inferior & longissimus stipes terræ incumbens sæpe magnis gyris serpentis in modum, paucisque porro flagellis arbores adscendit, quæ in ampla distincta sunt genicula, undique protuberantia uti in *Gnemone arbore.* Interstitia autem ex rotundo parum compressa sunt, atque in plana parte sulco quoque notata.

Trunci cortex crassus est, glaber, siccus, viridis, & muscosus, flagellorum fuscus. Folia in articulis bina sibi sunt opposita, rara & vaga, illis Gnemonis arboris similia, sed majora, crassa, glabra, ex nigro virentia, & splendentia, illis *Tapanawæ* similia, juniorum octo & novem, vetustorum fruticum sex & septem pollices longa, binos & binos cum dimidio lata, superius latissima, in obtusum apicem desinentia, ipsorum venæ transversales subtiles sunt & arctæ, uti in Caryophyllis, cunctæque in sinum excurrunt, qui cum oris parallelus est.

Fructus magis cum illis Gnemonis conveniunt, quam reliquæ hujus plantæ partes, sunt autem plerumque majores, forma majorum glandium, sed cupula destituuntur, tres digitos transversales longi, tenuique obducti carne, quæ facile decidit, quum sit siccus ac fragilis, tumque restans fructus oblonga nux est ejusdem longitudinis, ultra digitum crassa, ab utraque acuminata parte, externe duro & sulcato putamine obducta, in quo quatuordecim acuti sulci adparent per totum decurrentes fructum, atque inter tales binos sulcos alii minores observantur, sed non eo usque excurrentes, coloris hepatici.

Sub hoc lignoso putamine oblongus locatur nucleus in rotundos desinens fines, externe glaber & gilvus, interne albus, siccus, & durus instar Gnemonis, nuces hæ carne sua obductæ raro conspiciuntur, quum funes hi altissimas adscendant arbores, ubi tam diu dependent, donec exterior caro computruerit, tumque sulcati decidunt fructus, inque supremo apice in binas dehiscunt partes, ubi longus provenit surculus seu germen, quod in novam excrescit arborem.

VII. HOOFDSTUK.

De Gnemon-vormige Touwe-Struyk.

TAli Gnemon *is mede een woeste touw, ruym een been of dye dik werdende, met den ondersten en zeer langen stam op de aarde leggende, dikwils met groote bogten als een Slang, en voorts met weinige ranken de bomen oplopende; zy zyn in wyde leden verdeeld, die rondom uytbuylen, gelyk aan de* Gnemon-boom. *De tusschen-plaatzen zyn uyt den ronden wat gedrukt, en aan de gedrukte zyde met een vlakke geute of voore.*

De schorsse der stams is dik, effen, droog, groen, en myschachtig, aan de ranken bruynachtig. De bladeren staan aan de leden 2. *en* 2. *tegen malkanderen, met weinige en ydele paren, die van den boom* Gnemon *gelyk, doch grooter, dik, glad, swart groen, en glimmende, die van* Tapanawa *gelyk, aan de jonge* 8. *en* 9. *aan de oude* 6. *en* 7. *duymen lang,* 2. *en* 2½ *breed, na voren toe breedst, met een stompe spits, hare dwers aderen zyn fyn en digt, gelyk aan de Nagelbladeren, eyndigen haar ook alle t'zamen in een soompje, het welk met de randen paraleel loopt.*

De vruchten gelyken meer na de Gnemon, *dan de andere delen van deze plante, doch zyn doorgaans grooter, in gedaante van groote Eekelen, doch zonder huysjes,* 3. *dwersvingers lang, met een dun vleesch bekleed, het welk ligt afvald, om dat het droog en bryzelig is, en dan blyft de resterende vrucht een langwerpige note in dezelfde lengte, en ruym een vinger dik, agter en voren toegespitst, buyten met een harde en geribde schale bedekt, waar aan men* 14. *scherpen ribbe ziet, van het eene eynd tot 't ander gaande, en tusschen beyde noch enige kleendere, die niet doorgaan, leververwig van coleur.*

Onder deze houtachtige schale leyd een langwerpige korl met ronde hoofden, van buyten effen en vaal, van binnen wit, droog, en hard gelyk Gnemon, *deze nooten met haar vleesch omgeven ziet men zelden, om dat haare touwen hooge boomen oplopen, daar zy zoo lange hangen, tot dat het buytenste vleesch afgerodt is, als dan vallen de geribde vruchten om leeg, bersten aan 't voorste eynde in tween, waar uyt een lange scheute komt, die tot een nieuwen boom word.*

Ejus lignum internum est spongiosum, vagisque ex poris constat, atque ex trunco succum emittit tenuem, viscosum, ac læte rubentem, ex flagellis autem, si dissecentur, lympida exstillat lympha.

Nomen. Latine *Funis Gnemoniformis.* Malaice *Tali Gnemon.* Amboinice in Hitoea *Walisoa*, in Leytimora *Warisoa*, erronee *Soa wale*, & *Soa abbal*, quæ nomina sequenti competunt plantæ. Macassarice *Culang besaar.*

Locus. In altis crescit montibus, atque ibi in silvis desertis sed non copiose, fructus ejus huc & illuc projecti inveniuntur, quum magnam Hitoes viam permeamus, quidam etiam in litus per flumina deferuntur.

Usus. Penuriæ tempore decidui colliguntur fructus, qui sub cineribus calidis torrentur, donec exterius dehiscat putamen, ac depurati nuclei instar Gnemonum eduntur, sunt autem lenti, nec grati saporis. Ejus flagella, non ultra digitum crassa, adhibentur instar illorum *funis quadrifidi*, ex quibus restes formantur, quibus nassæ in mare demittuntur. Tenera flagella, quæ nondum folia produxerunt, in tenuia finduntur loramenta, atque in fumo conservantur, quibus hamos cum restibus nectunt & adligant. Quum fructus in terram prolapsus putrescat, atque germen emittat, exterius putamen semi decidit, internusque nucleus integer remanet, in summa parte progerminans, tumque optime glandem refert Europæorum.

Het hout is van binnen spongieus, wyd gegaat, en geeft uyt den stam een dun kleverig en lichtrood zap, maar uyt de ranken een weinig klaar water, als men ze doorkapt.

Naam. *In 't Latyn* Funis Gnemoniformis. *Op Maleyts* Tali Gnemon. *Amboinsch op Hitoe* Walisoa, *op Leytimor* Warisoa, *qualyk* Soa Wale en Soa abbal, *welke namen de volgende toekomen. Maccassaars* Culang besaar.

Plaats. *Het wast in 't hooge gebergte in 't wilde Woud, en aldaar ook niet veel. De Vruchten vind men hier en daar versmeten, als men de groote landweg van Hitoe overgaat, sommige ook op strand door de rivieren uitgedreven.*

Gebruyk. *By hongersnood vergaderd men de afgevallene vruchten, braadze in de heete assche, tot dat de buytenste schaale berst, de schoongemaakte koels eet men als* Gnemon, *maar zy zyn taay en slegt van smaak. De ranken, die niet boven een vinger dik zyn, werden gebruykt als het voorgaande* Funis Quadrifidus *om zeelen daar van te maaken, waar meds men de Visch-fuyken of hobbers in de zee laat zinken. De jonge ranken, die noch geen bladeren voortgebracht hebben, splyt men in dunne riemen, en verwaaedze in den rook, om de vishoeken en hare lynen daar mede aan malkander te binden. Als de vrucht op de aarde rot, en uyt wil schieten, zoo vald de buytenste schaal half af, en de binnenste korl blyft heel, aan 't voorste eynd uytspruytende, als dan gelyken ze heel wel na een Vaderlandsche eekel.*

Tabula Septima

Ramum exhibet *Funis Gnemoniformis* cum ejus fructu integro *a* carne obducto, & ab eadenudato *b*, in quo putamen striatum seu sulcatum & [illegible] conspicitur.

De zevende Plaat

Vertoone een Tak van de *Gnemon-vormige touwe-struyk*, met dezelfs *geheele vrugt a*, zo als die nog met het Vlies bekleedt is, en *b* dezelve ontbloot; en met de gestreepte ofte gevormde en spitse schaal bedekt.

CAPUT OCTAVUM.

Gnemon funicularis. Gnemon Tali.

G*Nemon tali* est frutex procepens, cujus funis haud ultra brachium crassus est, quique, quum parum proserpsit, longe lateque in plurimos sese dividit ramos, qui iterum in articulos seu genicula dividuntur instar reliquarum *Gnemonis* specierum, præsertim vero ejus minimi ramuli, quibus folia increscunt, omnes enim hujus funis partes melius cum illis veri Gnemonis, *libro primo cap.* 58 & 59 descripti, conveniunt illis præcedentis.

Ejus folia bina sibi sunt opposita, quinque & sex pollices longa, binos & binos cum dimidio lata, firma & superne glabra, inferne paucis & sinuosis admodum costis donata.

Flores sunt virides & nodosi juli uti in *Gnemone mare*, plurimi simul in racemo congesti, qui minimum digitum longus est, & culmum crassus, ex cujus articulis seu verticillis fructus excrescunt eodem modo uti in *Gnemone femina.*

Qui ex magnis nempe dependent racemis plures simul, oblongi instar semi perfecti Gnemonis fructus, forma ovi, primo virides, dein aurantii, ac tandem minii coloris. Ipsorum baccæ binis gaudent corticibus, quorum exterior mollis est & carnosus, interior durior, ex firmis quasi pilis constans instar apiculorum squamarum Oryzæ, qui apices ingratum caussant pruritum, quum cutim tangant. Maturi nuclei amaricant, unde crudi inedules sunt, qui Decembri & Januario observantur.

Nomen. Latini *Gnemon funicularis.* Malaice *Gnemon Tali.* Macassarice *Culan.* Amboinice *Soa Wali*, & *Soa Wari*, seu *Soa Abbal.*

Locus. In umbrosis crescit vallibus & ad montium pedes, non autem in densis silvis uti præcedens. In Leytimora obcurrit post Castellum Victoriam in valle fluvii Waytombo, & circa Batu Medji.

Usus. Fructus ejus maturi aquæ incoquuntur, in Sole exsiccantur, ac parum supra ignem torrentur, donec exterius dehiscat putamen, quod facile fit, quum sit tenue,

VIII. HOOFDSTUK.

De Touwachtige Gnemon-struyk.

GNemon tali *is een kruypende heester, wiens touw niet boven een arm dik is, en naar een weinig kruypen, zig wyd en zyd in veele takken verdeeld, en dezelve in knien of leden gelyk alle zoorten van* Gnemon, *inzonderheid haare takjes, daar de bladeren aan staan, want alle delen van dit touw komen nader overeen met de vegte* Gnemon, *in 't eerste Boek, cap.* 58 *en* 59. *beschreven, dan de voorgaande.*

De bladeren staan 2. *en* 2. *tegen malkanderen,* 5 *en* 6. *duymen lang,* 2. *en* 2½ *breed, styf, en boven glad, beneden met weinige en zeer bochtige ribben.*

Het bloeyzel zyn groene en geknoopte steertjes, gelyk aan Gnemon *het Mannetje, veele by malkander aan een trosje, een pink lang, een stroohalm dik; uit de werwels aan deze steerten groeyen de vruchten, op dezelfde manier als* Gnemon *het Wyfken.*

De vruchten hangen aan groote troffen, veele by malkander, lankwerpig als een half-wassen Gnemon *vrucht, in gedaante van een Vogel-ey, eerst groen, daar na* Oranje, *en dan Menie-rood. De besien hebben* 2. *schorssen, de buytenste week en vleesachtig, de binnenste harder, van styve haayren gemaakt als de spitze van Padi-ayren, welke spitzen een moeyelyk jeuken veroorzaken, als ze op de huyd komen. De rype korls zyn bitterachtig van smaak, en daarom onbequaam raauw te eten. De rype vruchten vind men in December en January.*

Naam. *In 't Latyn* Gnemon funicularis. *Maleyts* Gnemon tali. *Op Macassars* Culan. *Amboinsch* Soa Wali, *of* Soa Wari, *en* Soa abbal.

Plaats. *Het wast in schaduwachtige Valleyen, aan 't hangen der bergen, maar in geen dikke bosschen gelyk de voorgaande. Op Leytimor heeft men het agter het Casteel Victoria, in de Valleye van de Waytombo, en omtrent Batu Medji.*

Gebruyk. *De vruchten ryp zynde, werden in water opgekookt, in de Sonne gedroogd, en een weinig op het vuur geroost, tot dat de buytenste schaal afspringt, het*

welk

tenue, tumque nucleus internus edulis est, & grati saporis instar Gnemonis domestici. Juniorum truncorum corticem sumunt Macassarenses, in fila scindunt, & in retes contorquent, tenera folia in olus seu Sajor quoque coquunt instar illorum Gnemonis.

Ula Bramin. *Oulasso* vel *Macuda Gangoli.* Portugallice *Frutta Pemacho.* Belgice *Harlaar* supra descriptus *Gnemon Tali* erit *Hort. Malab. part.* 7. *fig.* 22. descriptus.

Tabula Octava

Ramum exhibet *Gnemonis funicularis.*

CAPUT NONUM.

Funis urens. *Tali Api.*

TAli Api funis est non ingens, attamen lignosa & tenuia emittit flagella, dividiturque in binas species, primo in asperam seu vulgarem, secundo in glabram.

Aspera seu rugosa *Tali Api* rotunda & recta gerit fila, digitum circiter crassa, quorum crassissima brachium circiter crassa sunt, atque in laterales quosdam sese dividunt ramos, quibus folia insident, quique in longas & nudas desinunt claviculas.

Folia vero rugosa sunt, & ad tactum scabra, præsertim circa ipsorum extremitates, ita ut facile tangentem lædant vel prætereuntem, si inprovisò illa nudâ cute tangat, vel sursum fricet. Instar cultri scindunt, non quidem profunde, sed tamen satis dolorifice, acsi quis sese usserit, crassiores vero & infimi rami glabri sunt, & æquali cortice obducti.

Folia quodammodo cruciata sunt, non autem directe opposita, brevibus in petiolis, triaque ac quatuor paria una in rachide, vulgaris formæ instar illorum Cerasi, sed breviora, quatuor & quinque pollices longa, binos lata, dura, sicca, rugosa, ad oras acute serrata, multisque parallelis costis donata, per quas rugosa sunt, hirtisque ac vix visibilibus pilis obsessa in suprema parte, inferius enim tantum rugosa sunt, dentes vero ad oras, plurimi circa apicem observantur in spinulas desinentes breves, qui inferius potissimum deciderunt.

Quum hæc species in ventosis, saxosis, & sterilibus crescat locis, ac sæpius a surculis seu flagellis defraudetur, humilis est frutex, in plurimos sese dividens ramos, qui longos emittunt racemos, quique in fine foliosarum rachidum excrescunt, atque capitula gerunt vaga, viridia, & rugosa, quæ sese primo aperiunt in quatuor petala, instar calicis extensa, hisce insidet alter acutior & durior conus, paulo major grano Oryzæ gluma sua contento, hic in binas finditur partes, seu duo segmenta dura, atque in fundo fasciculum exhibet staminum minii coloris, in triangulo positorum, & penicillum referentium, quæ inferius connexa sunt, aliudque ambiunt fuscum ac splendens granulum, magnitudine viridis seminis Catjang, quod durum est, & interne repletum medulla alba, in qua vis seminalis latet.

Crassi & perfecti funes dissecti magnam lymphæ emittunt portionem instar arundinis Rottang, quæ defectu alterius potabilis est. Longa & aspera flagella majora & molliora gerunt folia, vaga quoque, atque ex hisce vulneratis pallidum exstillat lac, sed pauca copia; Rugosa folia ad lignum poliendum adhiberi possunt, quibus & Macassarenses telorum vaginas lævigant.

Glabra species flagella ac folia gerit priori similia, sed non serrata, nec ita rugosa, utrimque acuminata, subtiliores & pauciores habentia costas, unde nec ita scabra sunt. Ipsius flagella instar longarum chordarum proximas complectuntur arbores & herbas, quibus firmissime sese circumvolvunt, ac profunde has etiam penetrant, atque ab altissimis ramis perpendicularia demittunt flagella, quæ terram tangentia radices iterum agunt, ac latius prorepunt.

welk ligt geschied, om dat ze dun is, als dan is de binnenste korl eetbaar en smakelyk als tamme Gnemon. De schorsse van de jonge takken nemen de Maccassaren, snydenze in draden, en draayen daar hun Visch-lynen af. De jonge bladeren worden ook gekookt tot Sajor, als die van Gnemon.

Ula *Bramines* Oulasso vel Macuda Gangoli. *Portugeesch* Frutta Pemacho. *Op 't Duitsch* Harlaar, *wil 't bovenstaande* Gnemon tali zyn. Hort. Malab. part. 7. fig. 22. *beschreven.*

De achtste Plaat

Vertoont een Tak van de *touwachtige Gnemon-struyk.*

IX. HOOFDSTUK.

De brandende Touwe-struyk.

TAli api *is geen groot touw, niet te min met houtachtige en dunne ranken, verdeeld in* 2. *zoorten.* 1. *Het scherpe of gemeene,* 2. *'t gladde.*

Het scherpe of raauwe Tali Api *heeft ronde rechte touwen, omtrent een vinger dik, en de dikste als een dunne arm, die zich hier en daar in zyde takken verdeelen, daar aan de bladeren staan, en daar buyten met lange en bloote ranken voortlopen.*

Deze zyn rouw en scherp in 't aantasten, inzonderheid omtrent hare eynden, zodanig dat zy iemand ligt verzeeren, die onverhoeds voorby gaat, en met de bloote huyd dezelve aanraakt of na voren strykt. Zy snyden als een mes, wel niet diep, egter redelyk smertende, als of men zig verbrand hadde, maar de dikkere en agterste takken zyn effen, en glad van schorsse.

De bladeren staan eenigsints in 't kruys, doch niet regt tegen malkander, en aan korte ryskens, met 3. *a* 4. *paren van gemeene fatzoen als Kersse-bladeren, dog korter,* 4. *en* 5. *duymen lang,* 2. *breed, hard, droog, ruyg, aan de kanten scherp gezaagd, met veele paraleele ribben, die ze rimpelig maken, met steekelige en pas zienlyke haayrtjes bezet aan de bovenste zyde, want van onderen zyn ze slegts rimpelig, de tanden aan de randen ziet men meest omtrent de spitze met korte dorentjes uytstekende, en naar agteren zyn ze meest vergaan.*

Als deze zoorte aan lugtige, steenachtige, en magere plaatzen staat, en dikwils van zyn jonge scheuten berooft werd, zoo blyft het een lange heester, zich in veele takken verdeelende, die lange trossen voortbrengt. Deze trossen zyn aan 't eynde van de geblade ryskens behangen met ydele groove en ruyge knopjes, die hun openen voor eerst in 4. *blaadjes, dewelke uytgebreid staan als een voetje. Hier in ziet men een ander spitzen en harden kegel, wat grooter dan een ryskorl in zyn bolster, deze splyt in* 2. *harde schalen, en vertoond van binnen een bosje vermilioen-roode draadjes, in een triangel, in gedaante van een quasje, dewelke beneeden aan malkander vast zyn, en omgeven met een ander bruyn en blinkend korltje, in de grootte van een groene* Catjang, *hard, en van binnen uytgevuld met een wit merg, daar in de zaadkragt steekt.*

De dikke en volwassene touwen doorgekapt, geven veel waters uyt, gelyk Rottangs, *dat men ter nood drinken kan. De lange en scherpe ranken hebben grooter en weeker bladeren, die ook ydel staan, en uyt deze gequetste ranken komt een bleeke melk, doch schaars. De ruyge bladeren kan men tot het schuren van 't hout gebruyken. De Maccassaren schuren haare krisschee den daar meede.*

De gladde zoorte heeft ranken en bladeren gelyk de voorgaande, doch ongezaagd, en zoo ruig niet, agter en voren gelyk toegespitst, met fynder en weiniger ribben, dierhalven ze rimpelig niet. Haare ranken lopen als lange koorden door het naaste geboomte en ruigte, daar zy haar zeer vast omslingeren, diep in dezelve insnydende, en dan van de hoogste takken regte ranken na beneden schietende, en als zy de aarde raaken, verder inwortelen, en dan verder lopen.

Sanciati funes serosum effundunt lac, atque flagella rugosa parum sunt, attamen nec urunt nec ita vulnerant quam præcedentia, qui mas habetur, atque hæc ultima species femina censetur.

Nomen. Latine *Funis urens.* Malaiee *Tali & Daun Api.* Baleyice *Boën Api.* Amboinice *Hassat.* Ternatice *Gumi uccu.* Macassarice *Ampellas*, quod nomen etiam gerit *Folium Politorium.*

Locus. Ubique crescit ad fluminum ripas, atque in vallibus ventosis & saxosis, si vero nimis vento exponatur, nulla emittit flagella, fruticemque refert, qui *Hassat Cotel* vocatur.

Usus. Cuncti hi funes non ultra minimum digitum crassi ab Amboinensibus quotidie adhibentur ad colligendas serias, nassas, aliaque ligacula, quam lentissimi enim sunt, alii illos colligant, atque post tres dies supra ignem parum exsiccant, unde mitescunt, tumque apti sunt ad restes nassarum, alasque navigiorium connectendas.

Hujus funis maxime nociva pars sont tenuia & semi nuda flagella, quibus rara insident folia, quæque dense obsita sunt firmis & vix visibilibus uncis, qui retroflexi sunt, cutimque lædunt, si sursum fricentur, vulnera ejus tamen non magni sunt momenti, ac sponte exsiccantur & curantur.

De gequetste touwen geven een weinig weyachtige melk van haar, de ranken zyn mede wat ruyg, echter branden noch verzeeren zy niet als de voorige, het welk men voor het mannetje houd, en dit voor het wyfken.

Naam. *In 't Latyn* Funis urens. *Op Maleyts* Tali en Daun Api. *Baleyts* Boën Api. *Amboinsch* Hassat. *Ternaats* Gumi uccu. *Macassaars* Ampellas, *gemeen met het* Folium Politorium.

Plaats. *Het wast overal aan de kanten van de Rivieren, en in de Valleyen, daar het luchtig is, en steenig, maar al te luchtig staande, schiet het geene ranken, en gelykt een struyk, 't welk men* Hassat Cotel *noemd.*

Gebruyk. *Alle deze touwen niet boven een pink dik zynde, werden by de Ambonezen dagelyks gebruykt tot het binden van de Serien, bobbers, en alle andere bindwerken, want zy zyn uyttermaaten taay; andere rollenze t'zamen, en naar drie dagen houdenze die wat over 't vuur, waar door zy leenig worden, als dan zynze bequaam tot de touwen van bobbers, en de vlerken van Corre Corren daar mede te binden.*

Het zorgelykste dat van dit touw is, zyn de dunne en meest kaale ranken, daar aan nog weinige bladeren staan, want zy zyn digt bezet met styve en pas sienelyke haakjes, dewelke naar agteren zien, en de huyd verzeeren als men ze na voren strykt. De quetsuren hebben egter niet te beduyden, en men laatse van zelfs opdrogen.

Tabula Nona

Ramum exhibet *Funis urentis* cum ejus *corymbo florifero* A separato.

De negende Plaat

Vertoont een Tak van de *brandende Touw-struyk*, met deszelfs afzonderlyke *bloeme-tros* A.

CAPUT DECIMUM.

Funis Papius. Papi Apepe.

HIc funis adfinis videtur *Tali Gnemoni* capite septimo descripto, uti & ab incolis cum hoc confunditur, unumque gerit nomen, malui autem hic illum tanquam peculiarem describere fruticem.

Papi ingens est funis silvestris, dividiturque in latifolium & angustifolium. Primo *Papi latifolius* ingens est funis silvestris crus circiter crassus, rotundus, & glaber, multis longis gyris per solum prorepens, arboresque itidem adscendens, tenuiora flagella pollicem crassa sunt, fusca, vere rotunda, & glabro obducta cortice, in multos articulos divisa, qui ad pedis vel ulnæ spatium distant, ac distincti sunt verticillis protuberantibus, acsi funiculi ibi essent circumvoluti, ex dissectis nullum exstillat lac, sed pauca lympida aqua. Ex verticillis istis ramuli laterales transversi oriuntur, plerumque autem ex quolibet tantum unicus, rotundus quoque, ac viridi cortice obductus, per quos magnum obcupat locum, inque his lateralibus ramulis folia locantur, per quinque sex & septem paria directe sibi obposita, ac quodammodo cruciata.

Folia hæc quodammodo cum illis Lansii conveniunt, sed crassiora & glabriora, a quinque ad septem pollices longa, binos lata, nervus medius ac laterales venæ plerumque paralelæ decurrentes parum protuberant ab utraque parte, superne nempe & inferne, inferius tamen magis acute, inque sinus ad oras concurrunt. Flores ignoti sunt.

Fructus peculiarem habent formam, sunt enim instar sacci acuti angustati, in obtusum apicem excurrentes, inferius vix digitum crassi, ac quinque pollices longi, externe virentes & glabri, ac semper bini sibi sunt obpositi, atque inferiore parte adeo adunati, ut unicum perpetuum referant fructum, in anteriore parte dorsum decurrit leve, juxta quod maturi dehiscunt.

Fructus ipse ex crasso constat & herbaceo putamine seu cortice, qui apertus alium exhibet conum, qui in binas findi potest partes, atque externe obducitur multis, magnis, fuscis, & longiusculis squamis, quæ omnes ad inferiorem coadunantur partem, inque superiore parte, sub priore latitante, oblongum & angustum conspicitur penicillum.

Atque

X. HOOFDSTUK.

De breedbladige Papie-touw.

D*It touw schynd uyt de maagschap te zyn van* Tali Gnemon, *in 't 7. Cap. beschreeven, gelyk het ook by de Inlanders met het zelve vermengt wert, en een naamdraagt, doch ik heb het liever alhier voor een byzonder gewas willen beschryven.*

Papi *is een groote Woutzeel, verdeeld in groot en kleenbladig.* 1. Papi *het grootbladige, is een groot Woutzeel, omtrent een dye dik, rond, en effen, met veele slangebochten langs de grond kruypende, en dan de boomen oplopende: De dundere ranken zyn een duym dik, bruyn, regt rondt, en effen van schorsse, in veele leeden verdeeld, dewelke een voet of een elle van malkander staan, en onderscheyden met uytsteekende wervels, als of 'er touwtjes om gebonden waren. Uyt den doorgekapten komt geen melk, maar een weinig klaar water. Uyt de voornoemde wervels komen de zyde-takken regt dwars, doch gemeenlyk uyt ider wervel maar een, meer rond en grasgroen van schorsse, waar door het een groote plaats beslaat, en aan deze zyde-takken staan de bladeren met vyf, zes, en zeven paren regt tegen malkander, en eenigsints in 't kruys.*

Deze zyn eenigsints de Lance-bladeren wat gelyk, doch dikker en gladder, van 5. tot 7. duymen lank, 2. breed. De middel-zenuwe en zyde adertjes, die meest parallel lopen, buylen ter wederzyden uyt, te weeten onder en boven, doch van onderen scherper, en sluyten haar by de randen met bogen. Het bloeyzel is onbekend.

De vruchten hebben een zeldzaam fatzoen, want zy hebben de gedaante van een spits zaxken met een stompe spits, achter schaars een duym dik, en vyf duymen lang, groen en glad van buyten, en staan altyd twee tegen malkander, met de billen zoo digt aan malkander, dat het een doorgaande vrucht schynd: Aan de voorste zyde loopt een donkere rugge, langs dewelke zy openbersten in de rypheid.

De vrucht bestaat uyt een dikke kruydachtige bolster, dewelke geopent zynde vertoond een anderen keegel, die zig mede in tween laat splyten, en van buyten bezet is met veele groote, bruyne, en langachtige schubben, al te zamen naar agteren gestapelt, en aan 't voorste eynd, 't welk onder de anderen schuylt, bezet met een lang en smal penceeltje.

Deze

Atque hæ plumæ superius concurrunt, ibidemque acutum formant conum, instar albi Serici splendentem, quum vero istæ squamæ parum modo tractentur, mox separantur & decidunt. In toto autem fructu nullum observatur lac.

Trunci lignum est porosum, stratisque sibi incumbit, atque per ramenta separari potest, sed admodum lentum est. Ejus cortex ex tribus constat partibus, externo enim rugoso seu fusco cortice abraso viridis conspicitur, atque sub hoc albus locatur liber, qui in tenuia findi potest filamenta instar Lini, unicaque pars est, quæ ex hoc desideratur fune, saporis amaricantis, non tamen ingrati, fere instar Pulasarii, cui hi funes adfines sunt.

Nomen. Latine *Funis Papius*, juxta Amboinense vel Hitoense *Papi*, in Leytimora *Apepe Daun Besaar*, seu *Apapa*. In Celebes ora orientali vocatur *Gambir*.

Locus. In altis crescit silvis.

Secundo *Apepe* parvifolius, funis est rotundus, pollicem circiter crassus, externe cinereus, ac plerumque multis punctulis notatus, nullum gerens lac vel quendam notabilem liquorem, quam lentissimus & flexilis, non ita protuberantia gerit verticilla, nisi ubi in laterales dividitur ramos, annuli obscuri notantur. Laterales hi ramuli multo magis multiplicantur & dividuntur quam in priore specie, quam intricatissimi & irregulares. Rachides culmum circiter crassæ sunt, septemque ac novem gerunt foliorum paria, directe sibi obposita, quæ glaberrima sunt & firma, quatuor pollices longa, binosque digitos lata, superne glabra, inferne subtiles quasdam & paucas gerunt venulas, saporis ex dulci & amaro mixti instar illius fere Pulassarii.

Flores in parvis ac vagis progerminant racemis, qui primo parva sunt capitula avenacea, in flosculos sese aperientia albicantes ac vix visibiles.

Fructus sunt bina cornua recta seu sacculi uti in præcedenti, sed multo minores, tres nempe pollices longi, semi digitum lati, & ad oras binis acutis dorsis separati, quorum bini semper sibi ita juncti sunt latissima parte, acsi unicus esset fructus, externe virentes, interne squamas & penicilla gerentes, instar præcedentis, hujus vero squamæ sunt minores & rariores, sed penicilla multo longiora sunt. Ejus cortex multo magis fragilior est quam prioris, unde non aptus est ad fila findenda, sed præparari oportet, uti infra indicabitur.

Nomen. Latine *Funis Papius parvifolius.* Amboinice *Papi*, & *Apepe Daun Kitsjil.*

Usus. Latifoliæ speciei flagella non ultra pollicem crassa, magno in usu sunt ad subtilia fila ex illis præparanda, ipsorum enim internodia dissecta sumuntur, ipsorumque cortex exterior abraditur, donec interna alba conspiciatur pellicula, quæ etiam abraditur cum cultro ex Bambu arundine confecto, quam tenuis requiratur, tumque in fila finditur instar Lini subtilia, atque hæc fila primo subtiliter connectuntur, tumque, quatuor, quinque, vel sex simul contorquentur, ita ut vulgare conquiratur filum, ex quo retia formantur projectilia & excipula, in quorum parte inferiore semper crassissima sunt fila.

Chordulæ seu subtiles funes ex illa itidem nectuntur, præsertim in talibus retibus, quibus annuli plumbei adpenduntur. Sævi montium incolæ chordas etiam arcuum ex illa fabricant, hæc enim fila in crassitiem formari possunt, quæ desideratur, quæ vero ex radice *Varingæ parvifoliæ* fiunt, fortiora sunt.

Parvifolius Papius hunc in finem non conducit, quum ejus cortex, uti dictum fuit, nimis sit fragilis, defectu tamen majoris speciei aliquando adhibetur, tumque ejus frusta primum aquæ incoquuntur, ac dein raduntur ac finduntur, uti supra fuit dictum. Ejus tenuia flagella in silvis conducunt ad lignum pro foco conligandum, ad nassas autem non adhibetur, ex interna ejus pellicula chordæ quoque contorquentur, quibus corallia adligantur.

Alia hujus porro obcurrit species, quæ rugosior & crassior est funis, punctulisque magis notatus, nulla habens verticilla, cujus superiora flagella pennam crassa sunt, cinerea quoque, & in ramulos irregulares divisa. Quibus folia bina quoque sibi obposita sunt, ac quodammodo cruciata, & basi fere connexa, sex septemque paria una in rachide.

Sunt

Deze penceeltjes lopen aan 't voorste eynd t'zamen, en formeeren een spitzen kegel, glimmende als witte zyde, en als men de schubben maar een weinig bandelt, vallenze van malkaar. Voorts in de gebeele vrugt is mede geen melk te vinden.

Het hout des stams is poreus, en leydt met rollen boven malkander, laat zig ook met splinteren van malkander trekken, doch zeer taay. De schorsse is wel van 3. deelen gemaakt, want het buytenste graauw of bruyne afgeschrapt zynde, komt men op een groen, en daar onder leyt een witte bast, dewelke zig in dunne draden laat splyten als vlas, en het eenigste dat men aan deze touw zoekt, van smaak bitteracbtig, doch niet onaangenaam, schier als Palusari, van wiens maagschap deze touwen zyn.

Naam. *In 't Latyn* Funis Papius, *na 't Amboinsche of Hitoëze* Papi, *op Leytimor* Apepe Daun Bezaar, *of* Apapa. *Op Celebes Oost-kust biet het* Gambir.

Plaats. *Het wast in 't booge Wout.*

2. Apepe *het kleenbladige, bestaat mede uyt een ronden touw, omtrent een duym dik, asch-graauw van buyten, en doorgaans met veele puntjes bezet, zonder melk of merkelyke vochtigheyt, zeer taay en buygsaam. Het heeft zulke uytsteekende wervels niet, behalven daar het zich in zyde-takken verdeelt, ziet men donkere kringen. De zyde takken verdeelen zich veel meer dan aan 't voorgaande, zeer verwert en onordentlyk. De ryskens zyn omtrent een stroo halm dik, bezet met 7. tot 9. paar bladeren, ook regt tegen malkander, dezelve zyn zeer glad en styf. 4. duymen lang, en 2. vingers breed, aan de boven zyde glad, van onderen heeft het weinige en subtiele ribbekens, van smaak uyt den zoet en bitteren gemengd, en die van Pulasary naby komende.*

Het bloeyzel komt voort aan ydele en kleene trosjes, bezet met groene knopen, als spelde-hoofden, die zich in kleene en vuyl-witte bloempjes openen, dewelke men effen bekennen kan.

De vruchten zyn 2. regte hoornen of saxkens, gelyk aan het voorgaande, doch veel kleender, te weten, ieder drie duymen lang, een halve vinger breed, en aan de kanten met 2. scherpe ruggens bezet, mede twee regt met de billen tegen malkander, als of het eene vrucht was; van buyten groen, van binnen met schubben en penceeltjes gevuld, gelyk het voorgaande, doch de schubben zyn kleinder en weiniger, maar de penceeltjes veel langer. De schorsse is veel breekzamer dan 't voorgaande, en dierhalven niet bequaam om raauw tot draden te splyten, maar moet geprepareerd worden, als hier na volgt.

Naam. *In 't Latyn* Funis Papius parvifolius. *Amboinsch* Papi, *en* Apepe Daun Kitsjil.

Gebruyk. *De ranken, die niet boven een duym dik zyn, van het grootbladige, zyn in groot gebruyk, om fyn garen daar uyt te maken, want men neemt de stukken van lidt tot lidt gekapt, schrapt de buytenste schorsse af, tot dat men het binnenste witte velleken bekomt, het welk men dan nogmaals schraapt met een mes van Bamboes gemaakt, zoo dun men wil, en dan werd het gespleeten tot draden, zo fyn als vlas. Deze draden werden eerst subtiel aan malkanderen geknoopt, en dan met 4. 5. of 6. boven malkander gedraayd, dat 'er een gedwernt gaaren van werd; hier van maakt men werpnetten en schepnetten, altyd de dikste draaden onderneemende.*

Chordulen en dunne touwtjes worden 'er ook van gemaakt, inzonderheid aan de nette, daar men de loode ringen aanhangt. De wilde bergwoonders maaken ook peezen daar van tot haare bogen, want men kan deze draden zoo dik maaken als men wil, doch die van de wortel van Varinga parvifolia *gemaakt werden, zyn sterker.*

Het kleenbladig Apepe, *naauw gebruykt, dient hier toe niet, om dat, als gezegt, zyn schorsse breeksaam is, egter by gebrek van 't grootbladige werd het somtyds genomen, als dan werden de stukken eerst in water opgekookt, en daar na geschraapt, en gespleeten als boven. Zyne Chordulen of dunne ranken werden gebruykt, om brandhout in 't bosch te binden, maar tot bobbers gebruyken zy het niet. Item uyt het binnenste velleken werden snoeren gedraayd, daar aan men alderhande Coralen rygt.*

Noch een andere zoorte hier van heeft een ruiger en dikker touw, te weeten, digter met puntjes bezet, en zonder wervels; de voorste ranken een schaft dik, zyn mede graauw en onordentlyk in zyde-ryskens verdeelt: De bladeren staan mede 2. en 2. tegens malkander, en eenigsints in 't kruys, ook met haare voetjes na malkander gedraayd, 6. en 7. paar aan een ryske.

Zy

Sunt autem hæc folia firmissima & glabra, nullisque notabilibus venis pertexta, nervus vero medius ab utraque protuberat parte.

Totus hic funis viscoso refertus est lacte, instar Pulasarii amaricante, cum cujus foliis hæc etiam conveniunt, ita ut hi bini ultimi funes ad spurium Pulasarium referri possent, uti & in Cerama hos promiscue & intricate vidi crescentes, ac proinde vix distingui possint, quum nulla in illis inveniantur folia, nisi quum altas adscenderint arbores.

Fructus in rachidum extremo provenit solitarius, oblongo rotundus, tres pollices longus, in obtusum desinens apicem, externe viridis ac parum flavescens. Sub crasso sed non duro cortice sicca reconditur caro, in multas partes divisa, coloris aurantii, atque cuivis parti durum adpendet ossiculum fabaceum, per longitudinem sulco notatus est hic fructus, glaber, ac maturus niger & splendens, interne siccus, albus, & turgidus; abrupta folia paucum quoque extillant lac. Cortex hujus funis potissimum ad fundas adhibetur, uti supra notatum est.

Zy zyn zeer styf en glad, zonder merkelyke ribbekens, doch de middel-zenuwe buylt ter weder-zyde meer uyt.

Het geheele touw is vol kleeverige melk, en bitter als Pulasary, waar na de bladeren ook gelyken, zoo dat men deze twee laatste touwen voor bastard Pulasary zoude mogen houden, gelyk ik ze op Ceram door malkander hebbe zien groeyen, en dierhalven qualyk te onderscheiden zyn, vermits men geene bladeren daar aan vind, als aan 't geene de hooge boomen opgelopen is.

De vrucht komt voort aan 't eynde van de ryskens, enkeld, langwerpig-rond, 3. duymen lang, in een stompe spits eindigende, van buyten groen, wat na den geelen trekkende. Onder een dikke doch niet harde schaal, vind men een droog vleesch in veele klonteren verdeelt, oranje-geel, en aan ieder klontje hangt een harde korrel, als een boone, in de lengte met een doorgaande geut, en in zyn swartigheid glimmende, van binnen droog, wit, en uytgevuld, de afgebrookene bladeren geven ook een weinig melk van zich. Den bast daar van werd mede tot werpnetten gebruykt, als boven staat.

Tabula Decima

Ramum exhibet *Funis Papli latifolii.*

De tiende Plaat

Vertoont een Tak van de *breedbladige Papie-Touw.*

Tabula Undecima

Ramum exhibet *Funis Papli parvifolii.*

De elfde Plaat

Vertoont een Tak van de *kleynbladige Papie-Touw.*

OBSERVATIO.

Hæ binæ species veræ *Periplocæ* species sunt, uti ex ipsarum partibus fructificationis ac descriptione facile patet.

AANMERKING.

Deze twee zoorten zyn waare zoorten van de *Periploca*, zoo als uyt derzelver vrucht-deelen, en beschryving, ligt af te nemen is.

CAPUT UNDECIMUM.

Funis Cratium. Tali Racu Ceru.

Hic funis est tenuis, non ultra minimum digitum crassus, sed longo flagello tam juxta solum prorepens, quam arbores adscendens, ac dependentibus fibrillis sese utrisque infigens, ubi & rugosus est, subsequentes vero ejus partes sensim magis magisque glabriores sunt, sed tribus quatuorque obscuris sulcis longitudinalibus distinctus est. Genicula per palmæ spatium distant, quæ verticilla mentiuntur, atque ex his laterales ramuli seu rachides binæ sibi oppositæ excrescunt, quibus folia insident per quinque & sex paria sibi opposita.

Folia vulgaris sunt formæ, inferius rotunda, superius acuminata, tres quatuorque pollices longa, binos digitos lata, integra, glabra, & firma, subtilibus incurvisque venulis notata, inferius parum protuberantibus. Ex abruptis petiolis paucum exstillat album lac.

In rachidum extremo flores excrescunt, minima ex corymbis, qui minimi sunt, & sordide albicantes, ex quinque incurvis petalis constantes, in quorum centro cavitas vacua reperitur.

Fructus bina sunt cornua, uti in *Nummularia lactea*, minimum digitum longa, pennam crassa, secundum longitudinem binis acutis dorsis notata, per quæ quodammodo plana sunt, coloris nigri, quum maturescant, ab interiore parte dehiscunt, inque iis quinque vel septem tenuia conspiciuntur penicilla, inferius striata, ossiculo instar seminis Coriandri notata, quod semen est.

Superior ejus pars, si parum tractetur, separatur instar plumæ albæ, seu flocci serici. Trunci lignum viret, subtile est, porisque notatum, uti Arundines.

Nomen. Latine *Funis Cratium.* Malaice *Tali Racu Ceru.*

Locus. Circa litus obcurrit, & in minoribus silvis.

Usus. Funis hic tenuis & quasi junceus magno in usu est, ad retes & nassas connectendas, est enim non modo lentissimus, sed etiam in aqua marina durabilior Rottanga.

Hujus

XI. HOOFDSTUK.

Het Touwgewas Cratium.

Dit is een dun touw, niet boven een pink dik, doch met een lang zeel, zoo langs de grondt, als de boomen oplopende, en met afhangende veezeltjes zich hier en daar in die beyde vast makende, alwaar het touw ook ruyg is. Het volgende werd allengskens gladder, doch met drie en vier donkere groeven langs heen afgedeelt. Een hand lang van malkander staan de leden, dewelke eenige wervels gelyken, en uyt dezelven komen de zyde-takskens of ryskens, twee tegens malkander; aan dezelve staan de bladeren met vyf en zes paaren in ryen tegens malkander.

Het bladt is van gemeen fatzoen, agter rondt, en voren toegespitst, drie en vier duymen lang, twee vingers breedt, met evene kanten, gladt en styf, met fyne kromme ribbetjes, beneden wat uytsteekende. Uyt de afgebroken steelen komt een weinig witte melk.

Aan 't uyterste van de ryskens komt het bloeyzel voort, aan zeer kleine trosjes, 't welk zyn zeer kleine vuylwitte bloempjes, uyt vyf omgekromde witte blaadjes gemaakt, met een ydel hol in de midden.

De vruchten zyn twee horens, gelyk aan de Nummularia lactea, *een pink lang, en een schagt dik, langs de zyde met twee scherpe ruggen afgedeelt, die ze wat plat maken, swart van couleur in de rypheyt, aan de binnenzyde bersten zy open, en daar in vindt men 5. en 7. smalle penceeltjes, agter met een gestreept voetjen, na een Comyn-korrel gelykende, 't welk het zaadt wil zyn.*

Het voorste een weinig gehandelt zynde, gaat van malkander, als een pluympje witte vlok zyde. Het hout van den stam is groenachtig, en fyn gegaat, als Rottang.

Naam. *In 't Latyn* Funis Cratium. *Op Maleyts* Tali Racu Ceru.

Plaats. *Men vind het omtrent strand, en op ander kreupel-bosch.*

Gebruik. *Dit dun en biesachtig touw heeft een groot gebruyk om de Visch Corien aan malkander te vlechten, want het is niet alleen zeer taay, maar ook in zout water duurzamer dan Rottang.*

Men

Hujus & varietas reperitur inter litoreas crescens species, tenuissimis & intricatissimis flagellis instar funium sibi inmistis, quibus & folia bina sibi sunt opposita, multoque breviora illis præcedentis, abruptaque paucum exstiliant lac.

Fructus bini sibi quoque sunt oppositi ejusdem formæ & magnitudinis cum prioribus, sed non nigricantes externe, non sibi adstantes sed remoti, intus multo plura inveniuntur ac breviora penicilla cum similibus seminibus sibi impositis.

Tabula Duodecima

Funem exhibet *Ceratium* Rumphio dictum, qui itidem vera *Periplocæ* seu *Apocyni scandentis* species est.

Men heeft hier van een verandering, onder de strand-soorten groeyende, met zeer dunne ranken als seyl-garen verwerdt door malkander lopende, daar aan de bladeren ook twee en twee tegens malkander staan, en veel korter zyn dan de vorige, de afgebrokene geven ook een weinig melk.

De vruchten staan ook twee en twee by malkander, van dezelfde fatzoen en groote gelyk de vorige, dog niet swart van buyten, ook niet na malkander, maar van malkander afgekeert, van binnen vindt men veel meer, en kortere penceeltjes, met diergelyke zaden boven malkander gestapelt.

De twaalfde Plaat

Vertoont het *Touwgewas Ceratium* by Rumphius genaamt, het welk meede een regte zoort van *Periploca*, ofte *klimmende Apocynum* is.

CAPUT DUODECIMUM.

Lacca Lignum. Caju Lacca.

INter silvestres funea quidam etiam obcurrunt, qui aromatici sunt, vel pretiosum quoddam gerunt lignum, quorum cohortem quandam producemus, omittentes lignum Sappan præcedenti libro descriptum, quod alioquin hic etiam locum obtinere posset.

Huic subcedit *Caju Lacca*, quod aromaticum & obscure fuscum est lignum instar Sanguinis Draconis, quod colligitur ex silvestri & horrendo fune silvatico, non tantum ob ejus spinas sed etiam ob densos & intricatos ipsius ramos, qui longe lateque sese extendunt, plerumque aliis incumbentes arboribus, seu potius ipsis claviculis suis firmiter adhærentes, rami enim ipsi sese non circumvolvunt.

Ejus truncus inferior decumbentem æmolatur arborem, cujus cortex rugosus admodum est ac fissus, ac præterea cariosus, foveis & cavitatibus refertus, acsi plurea funea sibi essent adcreti: Ubi autem rotundus incipit esse, sese dividit longe lateque in crassos ramos, qui obducti sunt solido, glabro, & cinereo cortice, ubi spinæ sensim in conspectum veniunt, quæ in quibusdam fruticibus sunt rariores, in quibusdam adeo frequentes, densæ, & ingentes, ut vix tractabiles sint, atque hoc plerumque obtinet in ramis brachium crassis.

Hæ spinæ inæquales admodum sunt, ac reliquiæ minorum ramulorum in ordine quodam positorum, per trium quatuorve digitorum spatium distantium, quorum media digiti longitudinem habet, recta est, in obtusum definens apicem. Post has ac transversaliter aliæ minores locantur spinæ, vix articulum digiti longæ, atque prope illorum ortum binæ tresve aliæ spinæ inæqualis magnitudinis, omnes vero rectæ sunt & firmæ instar spinarum Limonum, magisque vulnerantes, licet non adeo sint acutæ, quum pedibus calcentur, unde & hæ silvæ adeo periculosæ sunt pro deambulationibus: In reliquis ramulis, digitum modo crassis, bini tresve, immo aliquando plures exerescunt uno ex puncto ramuli, quinque, ses, & septem folia escrescunt alternata, uti in Lingoa.

Horum ramulorum quidam decidunt, alii prorepunt, & in ramos exerescunt, alii vero in spinas degenerant incurvas, quæ in teneris ramis instar hamorum aduncæ sunt, quumque hæ alium adtingere possint ramum, sese circa hunc instar claviculæ circumvolvunt, quæque miris aliquando circinnis incurvantur, & ipsum suum quasi intrant truncum, quæ in vetustis ramis in rectas illas eriguntur spinas, quæque nunc simplices, nunc duplices progerminant.

Folia maxime conveniunt cum illis *Caju Lingoo*, tam quoad formam, quam quoad situm, ita ut quis diceret Caju Laccam esse speciem repentis Lingoæ: Folia vero hæc inæqualia sunt magnitudinis, plerumque vero supremum, quod in rachidibus solitarium locatur, quatuor transversales digitos longum est, binos latum, inferiora dimidio circiter minora sunt, subrotunda, tenuia, brevibusque petiolis insidentia, paucis obliquis costis donata, nervusque medius in supre-

XII. HOOFDSTUK.

Lacca-Hout.

ONder de wilde bosch touwen of wout-zeelen, vind men ook zommige, dewelke speceryachtig of kostelyk van-hout zyn, waar van wy nu een troep zullen opvoeren, overslaande het Sappan-hout, in 't voorgaande Boek beschreven, 't welk hier anders plaats hebben moeste.

Naast het zelve zetten wy het Caju Lacca, *een speceryachtig donker-bruyn hout, als* Sanguis Draconis, *het welk komt van een woeste en moeyelyke bos-touw, niet alleen wegens haar doornen, maar ook wegens hare digte en verwerde takken, die zig wyd en zyd uytbreyden, meest op andere boomen rustende, of hier en daar met hare slyos* Clavieren *aan derzelver takken zich vast makende, want zelfs vlegten zy haar niet om.*

De onderste stam gelykt een leggende boom, zeer ruyg en gescheurd van schorsse, daar en boven war, vol kuylen of groeven, als of 'er verscheyde touwen aan malkander gegroeyd waren. Daar by nu begind rond te werden, verdeeld by zig wyd en zyd in dikke takken, bekleed met een digte, evene, en ligtgrauwe schorsse: Hier aan beginnen de doornen haar allenxkens te openbaren, dewelke aan zommige struyken weinig zyn, aan zommige zoo veel, digt en groot, dat men ze qualyk handelen kan, en dat meest aan zoodanige takken, die een arm dik zyn.

Deze doornen zyn zeer ongelyk, en allegaar overblyfsels van kleine takjes in zekere ryen, 3. a 4. vingers breed van malkander staande, waar van de middelste ruym een vinger lang is, en regt met een stompe spits. Agter en overdwers staan andere kleine doorns, qualyk een lid lang, en by den oorsprong noch 2. en 3. andere doorns, van ongelyke groote, doch alle regt en styf, als Lemoen-doorns, wel zoo scherp niet, egter makenze een quade quetzure, als men daar in trapt, die moeyelyk te genezen is, daarom deze bosschen zorgelyk te doorwandelen zyn, aan de verdere takken, die maar een vinger dik zyn, komen 2. a 3. en meer zyde-taxkens voort, uyt eenen oorspronk, waar aan 5. 6. en 7. blaadjes staan, verwisseld tegen malkander, gelyk aan het Lingoo.

Van deze ryskens vallen zommige af, zommige lopen voort, en worden tot takken, zommige tot kromme doornen aan de jonge takken, omgebogen als haken, en zoo deze een ander tak aantreffen, krommen zy haar daarom gelyk een clavier, zomtyds met verscheide krullen kluggig door malkander, en in haar eygen stam lopende: Aan de oude takken werden het de voornoemde regte doornen, die zomtyds enkeld, zomtyds als gezegt, dubbeld staan.

De bladeren hebben groote gelykenisse met die van Caju Lingoo, *zoo wel van fatzoen, als van stand, dies men zeggen zoude, dat de* Caju Lacca *een kruypende* Lingoo *zy. De bladeren zelfs onder malkander zyn ongelyk van groote, in 't gemeen is het voorste, dat aan de ryskens alleen staat, 4. dwersvingers lang, 2 breed, de achterste zyn omtrent de helft kleender, met een ronder spitze, dun en op korte steeltjes staande, met weinige schuynze ribben, makende de middel-zenuwe aan de bovenzyde*

suprema parte sulcum format, suntque porro glabra, & superne læte virentia, inferne grisea, saporis fatui & ingrati, quæ vero in junioribus excrescunt fruticulis, paulo majora sunt illis Lingoæ, quinque & sex nempe pollices longa, tres digitos lata, qualia ex Ternata mihi fuere transmissa, in omnibus vero fruticibus a me plantatis non tanta inveni; contra in adultioribus stipitibus supremum folium binos tantum digiti articulos longum est, inferiora unicum modo.

Flores plantatorum fruticum Octobri progerminabant, erantque pusilla ex viridi flavescentia capitula, parvis corymbis inposita, quæ in flosculos sese explicabant ex binis petalis constantea, quorum unum deorsum dependens ab altero tegebatur, primo albicantes ac dein flavescentes, talique modo quotannis hi progerminabant flores, nullis insequentibus fructibus, qui plurimis quoque incolis ignoti erant.

Vetusti porro trunci, concavi, cariosi, & crus crassi, atque in quibusdam locis fissi, & cortice lacerato obducti, nullisque spinis sed nodis inæquales ac verrucis, maturi censentur, ut odoratum præbeant lignum, quod interne absconditum est, & albo cingitur ligno instar albastri, quod digitum circiter crassum est. Hoc albastrum totum computruisse oportet, antequam illud colligatur lignum, quod ut fiat, vetusti isti trunci eo usque exciduntur, quo usque laceratus est cortex, atque dissecantur in frusta brachium crassa, quæque in palude sepeliuntur vel cænoso solo, quæ ibi tam diu relinquuntur, donec istud consumptum fuerit albastrum, tumque internum istud tollitur lignum, ac depuratur ab adhærente cæno, quæque supersunt frusta, binorum circiter digitorum crassitiem habent, quorum quædam sunt solida & gravia, plurima vero concava & carioso corde repleta, aliquando etiam tam inregularia, ut gracilem referant piscem sustiarum.

Ipsa ligni substantia, uti dictum fuit, obscure rubet instar sanguinis congrumati, vel Sanguinis Draconis, crassis ex fibris constans, brevis, sique finditur, pingues quasdam ac splendentes exhibet venas instar Antimonii, quoque copiosiores sint hæ venæ, eo melius est lignum, ad ipsius extremitatem aliquando guttæ quædam instar siccæ resinæ conspiciuntur, indicio, multum pinguedinis continere hocce lignum: Vulgaris ipsius color est obscure rubens, qualis in solidis sese habet frustis, quæ vero sunt cariosa & concava, pallidiorem habent colorem.

Tertia insuper hujus ligni species detegitur, colorem gerens russum instar lateris cocti, quod satis durum & solidum est, sed fragile, quum incidatur: Illius sapor ac odor est aromaticus, gratus, ad illum corticum Citri accedens, si masticetur vel carbonibus imponatur, quum & pinguedinem exsudat. Ex fusco nigra frusta carbonibus inposita non tam gratum spirant odorem, sed sunt pinguissima: Contra russa ligni species magis gratum fundit odorem, ad pinguem & vetustam Lingoam accedens, licet gracile & aridum videatur esse lignum.

Tenerum ac recens arborum lignum, quum masticetur, in ore satis aromaticum est & molle, sed acre & linguam vellicans, unde & ardorem excitat levem in faucibus, quod in vetusto non ita obtinet. Quum masticetur vel supra porphyritim conteratur cum aqua, saliva & aqua ex purpuro rubet. Quod ex Ternata & Gelolo adducitur, plerumque cor habet cariosum, quod ad minimum pennam crassum est, ac circa hoc porosus locatur annulus, russa species solida satis est, uti & omne, quod in Javanorum metropolis reperitur, quodque plerumque ex nigro magis fuscum est & gravius.

Lignum hoc satis vegetativum est instar Lingoæ, atque per ramos facile propagari potest. Ex Cerama boreali frusta jussi deferre viridium ramorum, brachium ac pedem crassorum, quos prope Castellum Victoriam plantavi, quique omnes fere progerminarunt, atque adeo luxuriose & incompte sese extendebant, ut coactus fuerim quosdam iterum exstirpare.

Inter cætera cum delectatione observavi quandam amicitiam seu Sympathiam esse inter Caju Laccam & Lingoo: Bini enim Caju Laccæ stipites ab utraque horti parte positi ad sepem quandam, longa sua emittebant flagella transversaliter per hortum in altum, donec comam Lingoæ attingerent, quæ in horti

zyde een groeve, voorts glad en blyde groen van boven, van onderen graauw-groen, smets van smaak, en onaangenaam; die van de jonge struyken zyn ruym zoo groot als die van Lingoo, te weten 5. a 6. duymen lang, 3. vingers breed, gelyk my uyt Ternaten toegezonden zyn, maar aan alle dis geene, die door my geplant, opquamen, waren zy zo groot niet te zien; daar en tegen aan de oudere stokken is het voorste blad maar 2. leden van een vinger lang, het agterste een lid.

Het bloeyzel aan de plantie kwam voort in December, en waren kleene bleek-groene knopjes, aan kleene kroontjes staande, dewelke haar openden in zeer kleene bloempjes van 2. blaadjes gemaakt, waar van het eene nederwaarts hing, en het ander daar over gebogen stond, eerst wit, en daar na naar het geele trekkende, en zoo quamen zy jaarlyx voort, zonder dat ooit eenige vruchten daar op volgden, gelyk ze ook de meeste Inlanders onbekend zyn.

De oude stammen nu, dewelke hol, voor, en een dye dik zyn, hier en daar geborsten, met een gelapte schorsse, zonder eenige doornen, maar wel met knoesten en wratten, houd men voor ryp, om het welriekende hout uyt te geven, het welk van binnen verborgen leyd, omgeven met een wit hout als spint, omtrent een vinger dik. Dit spint moet geheel en al vergaan zyn, eer men 't hout vergaderd, om het welk te wege te brengen, kapt men de oude stammen, zo verre de gelapte schorsse gaat, in stukken van een arm lang, vergraaft dezelve in een moeras of modderige grond, en laat ze daar zo lang leggen, tot dat al het spint geconsumeerd zy; als dan neemt men het binnenste hout, en zuyverd het van den aanhangenden slyk, het welk dan stukken zyn van omtrent 2. vingers dik, sommige massief en swaar, doch de meeste hol en met een vermolsemd hert, ook zomtyds zoo wanschapen, dat zy een magere Stok-visch gelyken.

De substantie des houts zelfs is, als gezegt, donkerrood, gelyk geronnen bloed, of het Sanguis Draconis, grofdradig, kort, en als men 't van malkander klooft, eenige vette en blinkende aderen vertonende, gelyk het Antimonium, en hoe meer het van deze aderen heeft, hoe beter het is; aan de eynden van de afgebonwene stukken, ziet men zomtyds eenige droppels als gedroogd hers, tot een teeken, dat 'er veel vettigheid in dit hout steekt. De gemeene couleur is donker-rood, gelyk aan de massive stukken, maar die voor, en hol zyn, hebben een lichter couleur.

Zoo vind men nog een derde zoorte, dik van hout, ros van couleur als een welgebakken steen, wel hard en massief, doch bryzelig als men daar in kapt. De smaak en reuk is speceryachtig, lieflyk, en na de Citroen-schellen trekkende, te weten, gekouwd, of op koolen gelegt, daar 't ook een vettigheyd uytsweet. De swart-bruyne stukken zyn zoo lieflyk niet op de kolen, hoewel de vetste. Daar en tegen de rosse zoorte is aangenamer, van reuk na 't oude en vette Lingoo trekkende, hoe wel het dor en mager schynt.

Het jonge hout van de versche boomen genomen, is wel speceryachtig in de mond, en week in 't knouwen, maar scherp op de tong, en verwekt een kleene brand in de keel, het welk het oude zo niet en doed. Geknouwd of op een steen met water gewreven, werd het speexel en water purper-rood. Het geene uyt Ternaten en Gelolo komt, heeft meest allegaar een vermolsemd hert, de minste een schaft dik, en rondom dezelve een poreuse kring, het rosse is meest massief, als mede al 't geene men vind in de Javaansche Koop-steden, het welk egter doorgaans swart-bruynder en swaarder is.

Het is een licht groey-hout, zo als het Lingoo, en laat zig met de takken licht verplanten. Ik heb van Noord-Ceeam stukken laten halen van groene takken, een arm en een been dik, en dezelve aan 't Casteel Victoria geplant, dewelke meest alle opgekomen zyn, zo weeldrig en ongeschikt hun uytbreydende, dat ik 'er een party weder uytkappen moeste.

Onder anderen heb ik met vermaak aangemerkt een zonderlyke vriendschap of Sympatie tusschen Caju Lacca en Lingoo: Want twee Caju Laccas-stokken te wederzyden van den thuyn aan de Pagger staande, schoten hare lange ranken dwers over den thuyn heen, in de lucht, tot dat zy de kruyn van een Lingoo bereykten, die in de mid-

horti medio posita erat, quamque spinosis clavicula amplectebantur, reliquas prætereuntia aditantes arbores.

Quum hæc flagella per solum prorepunt, sæpe fit, ut cœnum ita in foveas penetret, ut putrescant, unde vetusta ipsorum frusta adeo irregularia sunt, ut pisces fustuarios referant.

Nomen. Latine *Lacca Lignum.* Malaice *Caju Lacca,* quid *Lacca* denotet, in præcedenti innuimus libro in capite *Alcanna*, cuncta nempe talia ligna, folia, & gummata, quæ rubra sunt, vel ex quibus rubra extrahitur tinctura, sicuti & hoc lignum ex obscure rubro colore suum sortitum est nomen. Macassarica *Terre Djangan.* Sinice *Kangschin.* Amboinensibus ignotum est. Javanis *Batari* dicitur.

Locus. Hoc lignum nullibi crescit nisi in calidis regionibus, simulque modice humidis, quoque hæ sint calidiores, eo melius hoc censetur lignum. Tales sunt regiones istæ, quæ directe sub polo sunt sitæ ad quatuor gradus australis latitudinis, qualis est Gelolo, atque ante hanc sitæ Moluccæ & Papoënses insulæ, item borealis Ceramæ plaga, regio Macassarensis, Zephyrea pars Borneæ & Sumatræ, qualis est Palimban & Jambi, unde magna copia venalis adfertur ad Javanorum metropolas, ubi Pickol seu centum Sinensium pondera aliquando pro uno imperiali vendi possunt, quidam dicunt ad borealem quoque poli partem in Siama crescere. Non autem in montibus obcurrit, sed semper in planis silvis, cœnosisque, sed non multum aqua irriguis, qualis inter reliquas est Halemahera, occidentalis Gelolo pars, & in Cerama provincia Parmatta, & in parva Cerama borealis ejus plaga Assahoedi dicta.

Usus. Hoc lignum in breves cæsum fustes, binos pedes longos, ubique venale prostat in Javanorum metropolis, præsertim Banthama & Grisecca, atque inde per totam defertur Indiam, ut suffimigiis inserviat. Divites autem in ædibus suis focum ex hoc exstruunt ligno ob præstantem ipsius odorem, ac præsertim Sinenses in patriam secum ducunt, ut idolis suis in templis suffimigio sit, magnates porro in tenues id scindunt bacillos, quos lento inponunt igni, ut per totum diem fumo suo odorato cameras inpleant, in quibus adcessum aliis præbeant. Meo judicio præferrem ejus odorem, tanquam gratiorem multis vulgaris Agallochi speciebus, putoque in Europa quoque plurimis præpositum iri spuriis lignis, quæ pro Aloës ligno venduntur, quum ibi notum esset, non novi enim huc usque ibi fuisse deductum.

A Malaiensibus & Macassarensibus multum adhibetur aliis mixtum odoratis lignis in celebri isto suffimigio *Dupa* vocato, quod mihi *Cyphi Macassarense* dicitur, ac supra *libr.* 2. *cap.* 20. in *Caju Galedupa* descriptum est, Caju Laccæ autem dosis proportionalis sit minima, quum cætera alioquin ligna odore suo suffocet. Malaienses enim contrariam fovent opinionem, quam Sinenses, qui Caju Lacca vilius censent reliquis vulgaribus Agallochi speciebus, ego autem cum Sinensibus consentirem, qui Caju Lacca solum adhibent ac cremant, quum cæteris lignis semper *Unguis odoratus*, atque alia odorata addantur Gummata.

Hujus ligni spinæ, licet obtusæ, magnum caussant dolorem, subsequentis vero Cudrani spinæ vehementiorem, quum inprudenter pedibus calcentur, Xulanenses ridiculose credunt vulneratum oportere silere nec conqueri, sed adeundam esse & investigandam arborem excæcantem, cujus lac inungendum est, cum pauxillo Allii contriti cum Limonum succo.

Lignum hoc maxime convenit, ni idem sit, cum ligno quodum Occidentali, quod nostratibus *Stokvisbout* seu lignum fustuarium vocatur, quum tali forma in naves deferatur, refert enim vetustas & putridas quasi radices, quæ reperiuntur in Insulis Curassao, Bonayro, & Aruba, sitis per triginta quatuor stadia a Cartagena. In Hollandia hoc adhibetur ad tingendum sericum, cui rubrum firmumque conciliat colorem, uti & ad quædam medicamina, accensum quoque gratum spirat odorem, ac Malaienses quidam illud quoque adhibent ad tingendum sericum album cum Ligno Sappano & Gummi Lacca, ut colori stabilitatem addat.

midden stond, en daar ze hun met haar doornachtige clavieren vast maakten, als of zy hem ombelzen wilden, andere boomen ongemoeyd latende, die haar langs de Pagger nader stonden.

Als de touwen langs de grond lopen, zo gebeurd het dikwils, dat de slykige grond zig in kuylen indringd, en dezelve dus uytrotten, waar door dan die oude stukken zo wanschapen werden, dat zy Stok-visschen gelyken.

Naam. *In 't Latyn* Lacca lignum. *Op Maleyts* Caju Lacca; *wat Lacca beduydt, hebben wy in 't voorgaande Boek gezegt, in 't Capittel van* Alcanna, *te weten alle zoodanige houten, bladeren, en gommen, die rood zyn, of waar meede men rood verft, gelyk dan dit hout zynen naam heeft van de donker roode coleur. Maccassaars* Terre Djangan. *Sinees* Kangschin. *By de Amboinezen is het onbekend. Javaans* Batari.

Plaats. *Dit hout wast nergens dan in heete landen, die daar by maatig vochtig zyn, en hoe heeter die zyn, hoe beter men het acht. Zodanig zyn de Eylanden, dewelke regt onder de linie leggen, tot op 4. graden zuyderbreete, gelyk Gelolo, en de daar voor gelegene Moluxe en Papoese Eylanden. Item de Noord-kust van Ceram, het land omtrent Macassar, het Zuyder deel van Bornëo en Sumatra, als Palimban en Jambi, van waar het in groote meenigte te koop gebragt werd in de Javaanze Koop-steden, daar men een Pickol of honderd Sineese ponden somtyds voor een Ryxdaalder kopen kan, sommige zeggen, dat het ook benoorden de linie in Siam valt. Het wast niet op bergen, maar overal in vlakke bossen, daar het slykig is, doch juyst niet vol water, gelyk onder anderen is Halemahera, 't Wester-deel van Gelolo, en op Ceram de Provintie Purmatta, en op kleen Ceram de Noord-hoek Assahoedi.*

Gebruyk. *Dit hout in korte knubbels gekapt van een paar voeten lang, werd overal te koop gezet in de Javaanze Koop-steden, voornamentlyk te Banthan en Grisseke, en van daar door geheel Indien vervoert, om tot reukwerk te gebruyken. De ryke luyden branden 't in hare huyzen tot pleyzier, van wegen zyn goede reuk, inzonderheid de Sineezen vervoeren 't naar haar land, om in tempelen van de Afgoden te branden, als mede de groote Heeren snyden 't in dunne stokjes, en houden 't over een smeulend vuur, een geheele dag daar mede in hare Zalen rokende, daar ze audientie geven. Mynes oordeels is het aangenamer van reuk dan veele zoorten van 't gemeene Agel-hout, en ik agte dat het in Europa ook voor veele bastaard houten, die men voor* lignum Aloës *verkoopt, zoude geprefereerd worden, indien 't daar bekend wierd, gelyk ik niet weet, dat het tot nog toe uytgevoerd is.*

Van de Maleyers en Maccassaaren werd 't veel gebruykt onder ander welriekend hout, in dat vermaarde reukwerk Dupa, *'t welk ik* Cyphi Maccassarense *noeme, en hier boven in 't tweede Boek, cap. 20. in* Caju Galedupa *heb beschreven, doch* Caju Lacca *moet 't minste in proportie daar onder zyn, om dat het anders met zyn reuk, meester word van de andere houten. Want de Maleyers zyn van contrarie gevoelen, met de Chineezen het* Caju Lacca *slegter houdende dan andere gemeene zoorten van Agel-hout, dog ik zoude het met de Sineezen houden, die* Caju Lacca *alleen branden, daar men by de andere altyd* Unguis odoratus, *en welriekende Gommen moet mengen.*

Zyne doornen, hoewel stomp, verwekken groote pyn, zo wel van dezen, dog voornamentlyk van de volgende Cudrang-doornen, als men onvoorzichtig daar op trapt. De Xulanezen geloven belagchelyk, dat de gequetste stil moet swygen, en niet klagen, maar heene gaan, en zoeken de melk van den boom Arbor excæcans, *die daar op strykende, en dan verder een weinig geschraapt look met Limoen-sap daar over bindende.*

Het heeft groote gemeenschap, zo het niet het zelfde is, met een hout, dat uyt West Indiën komt, Stokvis-hout by de onze genaamt, om dat het in die gedaante aan boord komt, want het zyn als oude en verrotte wortelen, die men vind op de Eylanden Curassau, Bonayres, en Aruba, gelegen 34. mylen van Cartagena. 't Werd in Holland gebruykt tot het verwen van de zyde, aan dewelke het een vaste roode verwe geeft, als meede tot eenige medicynen; gebrand zynde geeft het een lieffelyken reuk. Sommige Maleyers in Indiën gebruyken 't ook alzoo tot het verwen van witte zyde, met Sappan hout en Gummi Lacca, *om vastigheid aan de coleur te geven.*

Nomen Maccassarense *Terre Djangan* derivatur a *Djangan*, quæ purpurea est avis, cum cujus crista hoc comparant lignum; tanquam vulnerarium illud quoque habent, cuncta enim recentia vulnera cum recenter masticatis foliis curantur, adservantes in vulnere tantum sanguinis, quantum continere possunt, qui statim quoque coagulat, quum hæc folia illi imponantur.

Ex *Caju Lacca* minutim conscissa & contusa, atque ollæ imposita, per descensum oleum destillari potest spissum, rubrum, & viscosum, odoris dulcis sed quodammodo fumei, quod ad inveteratas & putridas ulcerationes curandas adhibetur, quæ variolas mentiuntur, quodque pluma superlinitur, atque in initio parum vellicat, si vero bis terve repetatur, non amplius persentitur. Eodem itidem modo ex *Caju Mattabuta* oleum spissum ac viscosum exuritur instar picis, quod cum pingui Calappæ lympha supra ignem resolvitur, quod omni scabiei itidem inlinitur ad hanc curandam.

Rami ex Ceramæ ora boreali, uti & ex Ternata deducti indicarunt *Caju Laccam* duplicem esse, quam in marem ac feminam divido. Marem puto esse talem, qui lignum gerit obscure fuscum, atque Caju Lacca vera est, qualis in Ternata crescit, & in Ceramæ ora boreali in sinu Hatuwensi.

Hujus folia paulo latiora sunt illis subsequentis, superius rotundiora, sique adcurate adtendatur, parum fulcata sunt, ubi & apex parvus erigitur directe ad nervum medium: Rachides vix uncis armatæ sunt, vetusti vero rami, brachium vel pedem crassi, horrendis crassis ac longis spinis obsiti sunt, quarum tres quatuorve simul uno in centro locantur, quales supra descriptæ sunt.

Femina mihi habetur, quæ ex *Assaboedi* deducta est in hortum meum, uti supra dictum est, ubi luxuriose excreverat, cujus folia minora & acutiora erant, ac surculi miras gerebant circinnas seu hamos, in crassioribus vero ramis vagæ ac solitariæ conspiciuntur spinæ, in trunco autem nullæ. Ultra quindecim annos in horto meo colui, donec trunci essent crura crassi, angulosi, intorti, & lacerato obducti cortice, atque hi dissecti, nullum huc usque gerebant cor fuscum, unde concludo, feminam nullum vel paucissimum exhibere lignum aromaticum, nisi sterile Amboinæ solum forte hanc caussaverit varietatem, atque aromatici ligni defectum: Tandem mihi successit, hanc ultimo memoratam arborem in horto meo fructus produxisse, qui parvæ erant siliquæ magnitudine unguis digiti, & oblique acuminatæ, externe flavescentes, intus continebant officulum planum ac fere quadragonum, in medio protuberans, ad oras tenue, externæ pelliculæ nexum, quum decorticanda erat: Hæ siliquæ plerumque solitariæ dependent ex corymbis floriferis.

Per *Caju Laccam* Javani aliam quoque intelligunt hic ignotam, & aliam arborem, cujus lignum rubrum est, & rubrum tingit colorem, uti & ejus fructus dentes rubro inficiunt colore.

Tabula Decima Tertia

Ramum exhibet arboris, quæ *Lignum Lacca* profert, cum ejus stipite Spinis horrido & segmento trunci *a* transversim dissecto, ut ejus cor fuscum adpareat, quod odoratum & aromaticum est.

OBSERVATIO.

Ex Rumphii testimonio lignum maxime conveniret cum illo, quod *Stokvis-hout* nostratibus dicitur, quodque est Lignum insulæ Bonaire, Belgis *Stokvis-hout* dictum, apud *Laet. libr.* 18. *cap.* 15. *p.* 688. & *Sloan. Cat. pl. Jam. p.* 213. quodque est Erythroxylum Curassavicum, pisces sufsuarios redolens *Stokvis-hout* vulgo. *Herm. Par. Bat. Pr.* & Cytiso quodammodo adfinis, arbor quadrifolia, spinosa, Americana, flore luteo odorato, siliqua plana membranacea admodum compressa, per medium planitierum, secundum longitudinem, serræ leguminosæ in modum sese aperiente *Breyn. Prodr.* 2. *p.* 40. & *Plukn. Almag. p.* 219. &c.

CAPUT

De Maccassaarse naam Terre Djangan, *komt van* Djangan, *'t welk de Purper-vogel is, met wiens roode kuyf zy dit hout vergelyken. Zy houden 't voor een wond-kruyd, want alderley versche wonden verbindenze met de vers gekaauwde bladeren, houdende zo veel bloeds in de wonde, als ze konnen, 't welk ook terstond stelpt, als men deze bladeren daar op bind.*

Uyt Caju Lacca, *in kleene stukken gesneden, of gekapt, en in een pot gedaan, kan men een dikke, roode, en kleeverige oly destilleren, zoet van reuk, dog wat rookachtig. Men gebruykt het tot oude en verrotte Ulceratien, die na pokken gelyken, met een veertje op de kanten gestreken, in 't eerst byt het wat, maar 2. of 3. maal gedaan, gevoelt men het niet meer. Op dezelfde manier brand men ook uyt* Caju Mattabuta *een dik kleverig oly als teer, het welk met vette Calappus-melk over 't vuur gesolveerd, smeert men insgelyks op alderhande schurftheid om die te geneezen.*

Uyt de takken van Cerams Noord-kust, als mede van Ternaten gebragt, heb ik bemerkt, dat Caju Lacca *tweederley moet zyn, 't welk ik in manneken en wyfken verdeele. Voor 't manneken houde ik al 't geene, dat een donker-bruyn hout heeft, en het eygentlyke Caju Lacca is, gelyk al het geene in Ternaten groeyd, en op Cerams Noord-kust in de bogt van Hatuwe.*

De bladeren hier van zyn wat breeder dan 't volgende, vooren ronder, en zo men naauw op let, hebbenze een kleen kloofje, daar in een kleen spitsje steekt, regt op de middelste zenuwe. De ryskens hebben weinige haaken, maar de oude takken een arm en been dik, zyn met eyselyke dikke, en lange doornen bezet, 3. en 4. in een troep, gelyk zy hier boven beschreven staan.

Voor het wyfken moet ik houden 't geene my van Assaboedi toegebragt is, in myn thuyn als boven gemelt, weeldrig opkomende, wiens bladeren wat kleender en spitzer zyn, de telgen met klugtige haaken en krullen bezet, maar aan de dikkere takken ziet men weynige en enkelde doornen, en aan den stam niet met al. Ik hebze over de 15. jaren in myn thuyn geduld, tot datter stammen van geworden zyn, een dye dik, hoekig gedraayd en met een gelapte schorsse. Versse doorgekapt, hebben nog geen bruyn hert gehad, waar uit ik besluit dat 't wyfje geen of weynig doorgekapt hout geeft, ten ware dat de magere Amboinse grond, deze verandering en schaarsheid van 't welriekend hert veroorzaakt hadde. Eyndelyk is 't myn ook gelukt, dat het laatste genoemde in mynen thuyn zyne vruchten vertoont heeft De zelve waren kleene houwen, in de groote van een nagel aan een vinger, vooren met een spitse die wat scheef staat, buyten warenze bleek-geel, binnen vond ik een platte en byna vierkante kool, in de midden buykagtig, aan de kanten dun, aan het buytenste velleken vast houdende, dat men afschillen moest. Men ziet gemeenlyk deze vrugten enkeld hangen aan de trossen daar aan 't bloeyzel gestaan heeft.

Door Caju Lacca *verstaan de Javanen nog een anderen hier onbekenden hoogen boom, wiens hout rood is, en rood verft, gelyk ook zyne roode vrugten doen aan de tanden.*

De dertiende Plaat

Vertoont een Tak van een boom, die het *Lacca-hout* draagt, met desselfs struik met doornen bezet, en een moot van de stam *a* door midden gezaagt, op dat deszelfs bruyn hout gezien wert, het geen eigentlyk het welriekende en speceryagtige hout is.

AANMERKING.

Dit hout komt volgens het getuyge van Rumphius zeer overeen met dat hout, het welk *Stokvis-hout* by de Hollanders genaamt wert, en is het hout van het Eiland Bonaire, *Stokvis-hout* by de Hollanders geheeten van *Laet.* 18 Boek, 15 *Hoofdstuk p.* 688. en van *Sloan. Cat. pl. Jam. p.* 213. het Curassausche Erythroxylum, na Stokvis riekende, *Stokvis-hout* in 't gemeen genaamt, van *Herman.* in zyn *Parad. Bat. Pr.* en de vierbladige doornagtige Americaansche boom, eenigsints met de Cytisus overeenkomende, met een geele riekende bloem, en een platte, vliesige, en zeer gedrukte houwe, in het midden van zyn platte, volgens de langte zig openende, als de Serra leguminosa van *Breyn. Prodr.* 2. *p.* 40. en van *Plukn. Almag. p.* 219. &c.

XIII.

CAPUT DECIMUM TERTIUM.

Spina Vaccarum. Tali Carbou.

HÆc silvestris species *Caju Lacca* videtur, nil aromaticum gerens, quæque minor est, ac flagella emittit tenuia, longa, rotunda, & lignosa, quæ proximis incumbunt herbis, sed ipsis neutiquam sese circumvolvunt.

Ejus folia sunt folitaria, illis Cudrani similia, sed breviora & molliora, magisque læte virentia, quatuor pollices longa, vix binos digitos lata, atque prope inferiora folia firma & erecta locatur spina, uti in Grossularia Europæorum, superiores vero rachides spinis istis sunt destitutæ, licet hæ ipsæ sint firmæ, nec spinas mentiantur.

Fructus ejus sunt baccæ simplices, magnitudine & forma ovorum Lacertæ, quum maturæ sint, flavescunt, atque intus ossiculum continent durum ac fuscum, magnitudine ossiculi Limonis: In vetustis quoque ramis nullæ observantur spinæ, sunt enim hi rotundi & glabri, plurimos emittentes ramulos laterales, in quibus nullæ itidem conspiciuntur spinæ, sed hami incurvi, inflexi penitus, ac circulum formantes, hami hi crassissimi sunt & firmi, aliquando in tres apices divisi, atque facillime prætereuntium vestes dilacerant, qui inprudentes per hos transeunt, quidam etiam intersunt, qui duplicem formant circulum, atque in apice folia gerunt, qua in re cum *Caju Lacca* conveniunt. Foliorum sapor primo accedit quodammodo ad Culilawan. Fructus autem Octobri observantur.

Nomen. Latine *Spina Vaccarum*. Malaice *Duri Carbou*, seu melius *Tali Carbou*, quum non veras gerat spinas, quæ enim spinæ censentur, nihil aliud sunt nisi reliquiæ ramulorum, qui in supremo ramo recti manent, quum vetustiores incurventur in hamos: Amboinensibus nullum huc usque obtinuit nomen nisi vulgare *Warimetten*, h. e. funis niger.

Usus. Apud Amboinenses non est in usu, sed apud Baleyenses ad sepes connectendas, quum ipsius longa & lenta flagella regulariter flectuntur circa ipsorum hortos, ut vaccas silvestres, quæ copiosissimæ ibi sunt, a suis hortis arceant, licet hæ ament tenera depascere folia. Ex longis flagellis Baleyenses fila nectunt, quibus vaccas adligant, ex crassioribus autem fila quoque flectuntur, quibus nassæ in mare demittuntur.

Ut præcedentia melius intelligantur, sciendum est, primarium truncum infantis brachium crassum esse, parumque angulosum, ex quo longa excrescunt flagella, instar Calbaharæ nigra, obtusas gerentia spinas, quæ ramulorum reliquiæ sunt: Rachides inordinate locantur, nullasque gerunt spinas, sed aduncos hamos, ac sæpe circulos, quibus flores insident, qui flosculi sunt ex sex crassiusculis & flavis constantes filamentis.

Tabula Decima Quarta

Ramum exhibet Fruticis, qui *Spina Vaccarum* Rumphio dicitur.

XIII. HOOFDSTUK.

Doorn van de Koebeesten.

Dit schynt een wilde zoorte van Caju Lacca *te zyn, niets specery achtigs uytgevende, ook kleender van gewas, met dunne, lange, ronde, en houtachtige ryskens, die op de naaste ruygte leggen, en haar geensins omslingeren.*

De bladeren staan enkeld, die van Cudrang gelykende, dog korter en weeker, ook ligter-groen, 4. duymen lang, geen 2. vingeren breed, by de agterste bladeren staat boven ieder een regte styve doorn, gelyk aan onze kruys of weegs doorens, dog de voorste ryskens hebben geen doorns, hoewel ze zelfs styf zyn en geen doorne gelyken.

De vruchten zyn enkelde besien, in de groote en gedaante van een hagedissen-ey, als ze ryp zyn, ligt geel, van binnen met een harde bruyne steen, in de groote van een Lemoen-korl; aan de oude takken ziet men geene doornen, want dezelve zyn rond en glad, vol korte zyde takken hier en daar, daar aan men ook geen doornen ziet, maar wel kromme haaken, die geheel omgebogen zyn, en een circul sluyten. De haaken zyn heel dik, en styf, somtyds in 3. spitzen verdeeld, en scheuren de klederen van die geenen zeer ligt, die onvoorzichtig voorby gaan. Men vind 'er ook, die een dubbelde circul maaken, en aan de spits nog al bladeren hebben, waarin ze met het Caju Lacca *overeen komen, de smaak der bladeren trekt in 't eerst wat na* Culilawan. *De vruchten vind men in October.*

Naam. *In 't Latyn* Spina Vaccarum. *Op Maleyts* Duri Carbou *ofte beter* Tali Carbou, *om dat het geen eygentlyke doornen heeft, zynde het geene men voor doornen aanziet, anders niet dan overblyfzels van takjes aan de voorste takken regt blyvende, aan de oudere hun omkrommende tot haaken, by de Amboinezen heeft het geen naam, behalven de gemeene naam* Warimetten, *dat is, swarte touw.*

Gebruyk. *By de Amboinezen heeft het geen gebruyk, maar wel by de Baliers om gevlogten heyningen daar van te maaken, zyne lange en taaye ryskens ordentelyk door malkander vlegtende, rondom hare thuynen, om daar door de koebeesten, waar van haar land vol is, van dezelve of te weeren, hoewel de koebeesten de jonge bladeren geern eten. Uyt de lange ryskens vlegten de Baliers touwen, om de koebeesten aan te binden: van de dikkere takken draayt men ook touwen om visfuyken in zee te laten.*

Tot meerder verstant van het voorgaande, zo moet men weten, dat de hoofdstam een kinder arm dik is, en wat hoekig, daar aan lange styve gerten, swart als Calbahaar, met stompe doornen, zynde de restanten van de takjes. De ryskens staan zonder ordre, hebben geen doornen, maar kromme haaken, en somtyds Cirkels, daar aan het bloeyzel zit. 't Bloeyzel zyn kleene bloempjes van 6. dikke en geele draadjes.

De veertiende Plaat

Vertoont een Tak van een Struyk, welke de *doorn van de Koebeesten* by Rumphius genaamt werd.

CAPUT DECIM. QUARTUM.

Cudranus. Cudrang.

AB Amboinensibus hic frutex ad species Limonum silvestrium refertur, sed absque ratione, ac potissimum ob spinarum similitudinem exiguam.

Hujus binas observavi species, quarum prima seu vera in Amboina exotica est, atque hinc a me cognominatur Bimensis seu Javana; altera est Amboinensis, quæ silvestris, seu spuria ejus habenda est species.

Primo *Cudranus Bimanus* sive *Javanus*, qui verus Cudranus est, in arbusculam excrescens primo erectam, sed quæ mox sese dividit in plurimos ramos, qui in longa & crassa desinunt flagella, non convolvulacea, sed aliis incumbentia herbis: Inferior autem truncus ultra pedem crassus est, sulcis & foveis excavatus, atque fisso obductus cortice. Ejus rami sunt glabri, rotundi, pallide cinerei, flavisque punctulis notati. Rachides sunt longæ, rectæ, & firmæ, quibus folia insident quodammodo per binos ordines, in paucos ac breves laterales ramulos divisæ, rotundos quoque & firmos, hisce folia increscunt solitaria, & irregularia uti & in rachidibus. Supra quodvis folium transversaliter erigitur longa rectaque spina uti in Limonio, quarum plurimæ articulum longæ sunt, ac sæpe minori spinula laterali augentur. Ramorum vero & trunci breviores sunt, sine foliis, omnes acutæ & maxime vulnerantes.

Folia quodammodo cum illis Citri conveniunt, sed sunt minora, integra, nec serrata, in apicem incurvum desinentia, tres pollices longa, ac binos digitos lata, brevibus insidentia petiolis, superne glabra & intense viridia, inferne plurimis transversalibus & protuberantibus venulis donata sunt, quæ in arcus prope oras concurrunt. Ipsorum vero sapor nullo modo accedit ad illum Limonis, sunt enim fatua & dulcescentia cum levi adstrictione.

Rami brachium vel pedem crassi nullas vel paucas admodum gerunt breves spinas, multisque gyris instar funium per herbas decurrunt, ubique emittentes plurimos rectos & firmos surculos instar ramorum Limonum, atque copiosum exstillant lac tenue ac serosum, nihilominus tamen viscosum, & adstringens, quod in vetustis & detruncatis stipitibus circa cor rubet, & concrescit instar sanguinis: Juxta rachides seu ramulos fructus proveniunt brevissimis insidentes petiolis, solitarii vel gemini: Sunt autem rotundæ baccæ, primo magnitudinem habentes granorum Piperis, albicantes, & ex meris squamis constantes, dein magnitudinem adquirunt Fragorum, coloris pallide flavescentis, atque hæ squamæ simul lignosum formant putamen, in cujus cavo sex cellulæ conspiciuntur, inque iis pallide fusca locantur semina oblongo-acuminata.

Vetusti autem trunci, ultra pedem crassi, ac fisso seu lacerato muscosoque obducti cortice nullas vel paucas admodum gerentes spinas breves, ramis ac rachidibus destituti, maturi censentur, ex quibus flavescens & tinctorium colligi potest lignum, illi itaque in fustes dissecantur, binos tresve pedes longos, externo ligno seu albastro privatos, quod leve & porosum est, dein internum adquiritur cor, quod Malaienses *Dras*, Latini & Græci *Melandryon* vocant, quod lignum est solidum ac compactum, corneam habens duritiem, coloris hepatici, aliquando pallidius est instar Ockreæ Agrippinæ, nullum peculiarem exhibens saporem, atque hoc requiritur ad viridem & luteam tincturam linteis imbuendam, unde lutea sunt, si vero lintea fuerint prius Indigo imprægnata, colorem viridem conciliat, atque hoc Infectorium-lignum in ramis non detegitur, sed in crassissimis truncis & radicibus, immo Javani plurimum radices adhibent.

Secundo *Cudranus Amboinicus*, potius silvestris seu spuria est species, quum nullam præbeat tincturam: Silvestris magis est, irregularis, & altior excrescit, longe lateque longis ramis sese supra frutices extendens. Ejus truncus, quum maxime irregularis est, ex variis quasi musculis componitur, unde foveis excavatus est, ac laceratum gerit corticem, qui fissus est, atque ex quo pelliculæ dependent.

Ejus

XIV. HOOFDSTUK.

De Cudrang-Struyk.

B*Y de Amboinezen werd deze heester onder het geslagt van wilde Limoenen gerekend, dog met kleene reeden en meest wegens de geringe gelykheid der doornen onder malkander.*

Ik heb 2. zoorten daar van aangemerkt, waar van de eerste of opregte in Amboina uit-landysch is, en daarom door my bygenaamt de Bimase of Javaanse; de 2. is de Amboinsche, dewelke men voor een wilde of een bastard-zoorte mogte houden.

1. Cudranus Bimanus ofte Javanus, *het opregte* Cudranus. *Het boompje zelfs staat in 't eerste wat overeynd, maar verdeeld zig strax in veele takken, die tot dikke en lange ranken werden, zig nergens omslingerende, maar op ander geboomte rustende. Den ondersten stam is ruym een been dik, vol groeven en kuylen, en met een gelapte schorsse behangen. De takken zyn even, rond, ligt-graauw, en met geele puntjes gespikkeld. De ryskens zyn lang, regt en styf, daar aan de bladeren eenigsints in 2. ryen staan, in weinige en korte zyde taxkens verdeeld, meede rond en styf. Hier aan staan de bladeren enkeld, en zonder order rondom de ryskens. Boven ieder blad staat overdwers een langen regten doorn, gelyk aan de Limoen-boomen, de meeste een lid lang, en dikwils ter zyden met nog een kleender doorentje. Aan de takken en stam, zynze korter en dikker, zonder bladeren, alle scherp, en zeer quetzende.*

De bladeren gelyken eenigsints na de Citroen-bladeren, dog kleender, met evene en ongezaagde kanten, en een merkelyke spitze, 3. duymen lang, en 2. vingers breed, op korte steeltjes. Boven zynze glad en hoog-groen, beneden hebbenze overdwers veele uytsteekende ribbetjes, dewelke met bogen langs de kanten t'zamen sluyten. Haar smaak heeft gants niets gemeens met de Limoenen, want zy zyn zoetachtig, en laf, met een kleene zamentrekking.

De takken een arm of een been dik, hebben geene of weinige korte doornen, loopen met veele bochten als touwen door de ruygte, overal opschietende veele regte en styve scheutjes, gelyk de Limoen-takken, geven overvloedig een dunne weyachtige melk uyt, niet te min kleverig en t'zamentrekkende, dewelke aan de oude en doorgekapte stammen omtrent het hert dik en rood besterft, als bloed. Langs de ryskens of takjens, groeyen de vruchten op zeer korte steeltjes, een of twee by malkander. Dit zyn ronde besiën, eerst in de groote van peper korls, witachtig, en uyt enkelde schubbekens gemaakt, daar na werdenze zo groot als Aard bayen, bleek, of bleek-geel van coleur, en de schubbekens maken t'zamen een houtachtigen schaal, in welkers holligheid men 6. celletjes ziet, en daar in ligt-bruyne zaden, lankwerpig toegespitst.

De oude stammen nu, die ruym een been dik zyn, en een gescheurde of gelapte en mosachtige schorsse hebben, met geene of weinige korte doornen, zonder takken of ryskens, werden voor ryp gehouden, om dat geelachtige verw hout uit te leveren. Zy werden dan in knuppels doorgehouwen, van 2. en 3. voeten lang, van 't buytenste hout of spint gezuyverd, 't welk is ligt en porens, zo bekomt men 't binnenste hert, het welk de Maleyers Dras, *de Latynen en Grieken* Melandryon *noemen, zynde een digt en massief hout, van hoornachtige hardigheid, lever verwig, zomtyds wat ligter, gelyk donker Keulse Ooker, van geen zonderlyke smaak, en dit is 't gene men tot groen en geel verwen zoekt, te weten eygentlyk geel, maar het lywaat te voren met Indigo blaauw geverwd, werd groen. Dit verw hout vind men niet in de takken, maar in den dikste stam en wortelen, ja de Javanen gebruyken meest de wortelen.*

2. Cudranus Amboinicus. *De Amboinsche Cudrang is veel eer een wilde of bastaard zoorte, dewylze geen verw uytgeeft. Ze schiet veel wilder, wanschikkelyker, en hoger op, wyd en zyd met lange takken over 't kreupelbosch zich uytbreydende. De stam is zeer war, uyt verscheide spieren gemaakt, en daar door vol kuylen en voorens, de schorsse zeer gescheurd, gelapt, en met velletens behangen.*

De

Ejus rachides seu ramuli rotundi quoque sunt, ac flavis punctulis notati. Spinæ non tam longæ sunt quam in Bimanensi, sed crassiores, & retroflexæ, quædam directe supra folia, quædam ad latera, inferiores vero breviores sunt, magisque incurvatæ instar uncorum, in summis ac teneris ramulis nullæ observantur, immo longa flagella innoxie tractari possunt. Hisce folia insident per ordines sibi obposita, non directe sed alternata, in transversalibus ramulis solitaria & inordinata. Sunt autem majora, quam in Bimanensi, cæterum ejusdem formæ, cum eodem venarum decursu, suntque quatuor & sex pollices longa, binos lata, superius in longum apicem desinentia, superne glabra, inferne plurimis transversalibus costis donata, quæ in arcus concurrunt, saporis oleracei. Quæ crassioribus insident ramulis, breviora sunt & rotundiora, atque quodvis ad latus vel superne spinam gerit.

Flores fructusque Amboinensis tam raro gerit, ut sterilis vulgo habeatur: Ramulus vero ex Xulanensibus insulis delatus, atque in horto meo plantatus, adeo luxuriose excrescebat, ut sæpius ejus ramos amputare oportuerit. Hic perfectus quotannis fructus proferebat Augusto & Septembri, qui sunt albæ & squamosæ baccæ, binæ ternæve simul provenientes, magnitudinem habentes granorum Piperis, non autem tantam, quam adquirunt Javanæ. Intus repletæ erant medulla tantum alba, in qua nigricantia locabantur granula instar arenæ, atque prope quodvis folium binæ quatuorve excrescebant, quæ porro decidebant, ex seminibus vero nunquam plantulæ progerminarunt.

Lignum est luxuriosum, & quam maxime vegetativum, quodque per ramos transplantatos facile propagatur, immo frusta vidi vetustorum ac putridorum ramorum, qui in solum projecti erant, ibidemque aliquamdiu relicti, novas iterum radiculas deorsum ac surculos sursum emiserunt.

Tinctorium lignum nunquam mihi Amboinense præbuit, licet trunci essent quam crassissimi & vetustissimi, circa cor enim concavi vel cariosi erant, vel pallide flavum gerebant lignum tingendo ineptum; licet Xulanenses dicant, in ipsorum ligno simile quoque inveniri.

Nomen. Latine *Cudranus.* Malaice *Cudrang*, *Kudrang*, & *Codrang.* Javanice *Idem.* Bimanice *Tschira.* Macassarice *Menjom Bulu*, quum tincturam præbeat adeo intense viridem, qualis est arundo viridis. Amboinice *Aussi abbal*, h. e. Limones silvestres, quum inperiti hi Botanici Cudranum ad Limonum species referant. D. *Herbertus de Jager*, illum vocat *Rhamno Rubum*, & *Rhamno Morum*, quum ejus folia & spinæ ad Rhamnum, fructus vero ad baccas Rubi seu Mori accedant. Putat quoque hujus speciem esse Brasiliensium *Tatai-iba*, quam *Piso* describit, *pag.* 163. ac *Marcgravius pag.* 119. quæ tantummodo in eo differt, quod Cudrani folia non subtiliter serrata, uti *Piso*, vel simpliciter serrata sint, uti *Marcgravius* dicit, sed integra penitus, nec quidquam serrata, licet in Pisonis icone nullæ omnino conspiciantur crenæ, uti & una Marcgravii ad latus dextrum integra est, alteraque videatur dein ad latus sinistrum ex descriptione composita.

Vocem *Cudrani* derivo ab Arabico *Chadira* viruit, unde est *Chadrat* viror, olus viride, consonatque cum Hebræo *Chazir* gramen, quia hoc lignum ad viridem tincturam adhibetur.

Moluccani & Xulabessenses Cudranum videntur eum præcedenti *Caju Lacca* confundere, vocantes odoratum lignum *Lacca Garo*, & hunc Cudranum *Lacca Cuning*, atque hinc evenit, quod confuse quoque mihi indicaverint spinarum noxam, unde quod supra notatum fuit in capite *Caju Laccæ* de spinarum noxia qualitate, præsertim de Cudrani spinis intelligendum sit, Caju Laccæ enim spinæ, quum sint ingentes, conspicuæ, & obtusæ, facile evitari possunt.

Locus. In saxosis crescit locis tam circa litus inter minores frutices, quam in acutis & saxosis montibus, ubique inaccessam præbens congeriem, qui in Amboina crescit, paucæ ac nullius fere est virtutis, quum nullum præbeat tinctorium lignum, sed ejus cor plerumque sit putridum, ac proinde silvestris & inutilis habea-

De scheutjes of ryskens zyn mede rond, en met geele stipjes bezet. De doornen zyn zo lang niet als aan 't Bimase, maar dikker, en staan alle agterwaarts gekeerd, zommige regt boven de bladeren, zommige ter zyden, de agterste zyn korter en merkelyk gekromd, mede naar agteren, als haaken, aan de voorste en jongste ryskens ziet men geene, ja zelfs de lange gerten kan men zonder schroom handelen. Aan deze lange gerten staan de bladeren in ryen meest tegen malkander, niet regt, maar verwisseld, aan de dwers scheutjes enkeld en zonder ordre. Deze zyn groter dan aan het Bimase, anders van dezelfde fatzoen en beloop der aderen, te weten van 4. tot 6. duymen lang, 2 breed, voren met een lange spits, boven glad, beneden vol dwers ribben, die met bogen sluyten, moeskruydig van smaak. Die aan de dikkere ryskens staan, zyn korter, en voren ronder, ieder op zyde of boven een doorn hebbende.

Bloemen en vruchten draagd het Amboinsche zoo zelden, dat het voor onvruchtbaar gehouden werd, maar een takken uyt de Xulase Eylanden my toegebragt, en in myn thuyn geplant, schoot zo weeldierig op, dat ik dikwils zyne takken moeste afkappen. Dit nu volwassen zynde, bragt jaarlyx in Augustus en September zyne vrucht voort, zynde witte, en schubagtige besiën, 2. en 3. by malkander, zo groot als Peper-korls, maar wilde zoo groot niet worden als op Java. Binnen was niet dan een wit merg, en daar in swartachtige korls als zand, by ieder blad 2. of 4. staande, en vielen voorts af, doch het zaad heeft nooit plantjes willen voortbrengen.

Het is een weeldrig groey-hout, latende zich met de takken licht verplanten, ja ik heb stukken van oude verrotte takken gezien op de grond weg gesmeten, en lang gelegen hebbende, die weder wortelen na beneden, en nieuwe scheuten na boven voortbragten.

Bequaam verw-hout heb ik aan het Amboinsche nooit kunnen vinden, hoe dik en oud ook de stammen waren, want omtrent het hert warenze of vuar en vermolsemd, of hadden een bleek hout, tot 't verwen ondeugend, hoewel de Xulanesen zeggen, dat zy aan haare struyken het zelve vinden.

Naam. *In 't Latyn* Cudranus. *Op Maleyts* Codrang, Kudrang, *en* Codrang. *Javaans* Idem. *Bimanees,* Tschira. *Maccassaars* Menjom Bulu, *om dat men zo hooggroen daar mede verwen kan, als de groene Bamboezen zyn. Amboinsch* Aussi abbal, *dat is, wilde Lemoenen, om dat deze slegte Herbaristen, de Cudrang onder de Lymoen-zoorten reekenen. De H.* Herbert de Jager, *noemd het* Rhamno Rubus *en* Rhamno Morus, *om dat de bladeren en doornen na* Rhamnus, *maar de vruchten na de besiën van* Rubus *of* Morus *gelyken. Hy sustineert ook, dat hier van een meede-zoorte zy, de Brasiliaansche* Tatai-iba, *dewelke* Piso *beschryft pag.* 163. *en* Marckgravius *pag.* 119. *verschillende alleenlyk daar in, dat de bladeren van onze Cudrang niet* Subtiliter serrata, *gelyk* Piso, *of* Simpliciter serrata, *gelyk* Marckgravius *zegt, maar t'eenemaal ongesneden of ongezaagd zyn, hoewel de figuur by* Piso *staande, geen de minste geschaartheid betoond, gelyk d'eene van* Marckgravius *aan de rechterzyde, schynende de andere aan de slinker-zyde, namaals uyt de beschryving daar by geflanst te zyn.*

Het woort Cudran *deriveer ik van het Arabische* Chadira, *d. i. het is groen, waar van komt* Chadrat, *groen hout, of groen moes, en komt overeen met het Hebreeuwsche* Chazir *gras, om dat dit hout om groen te verwen gebruykt wert.*

De Moluccanen en die van Xulabessi, schynen de Cudrang met het voorgaande Caju Lacca *te vermengen, want beyde zynze my onder die naam toegezonden, noemende het welriekende hout* Lacca Garo, *en dit Cudrang* Lacca Cuning; *hier van komt het, dat ze de schadelykheid van de doornen, ook confuus my hebben opgegeven, weshalven het geene boven staat in 't Capittel van* Caju Lacca, *aangaande de schadelykheid der doornen, moet inzonderheid plaats hebben in de Cudrang, want voor de doorne van Caju Lacca, als zynde groot, sienlyk, en stomp, kan men zig wel wagten.*

Plaats. *Het wast op steenachtige plaatzen, zoo omtrent de zee onder het kreupelbosch, als op scherpe en steenachtige bergen, overal een ontoegankelyke verwerring makende. 't Geene in Amboina wast, is weinig en van geen valeur, om dat het geen verw-hout uytleverd, maar meest verrot van hert is, en dierhalven voor een wild en onder-*

habeatur species. Hic & illic ejus frutex obcurrit in Hitoensibus montibus, copiosius autem in locis planis circa litora in fruticosis silvis. Porro in Cerama parva circa Lucellam, in Uliasserensibus, in Xulanensibus & Moluccensibus insulis, ad Euri plagam circa Tenemmeram & Couweram, rarius in Celebe & Macassara. Copiosius in Java, Baleya, & adjacentibus insulis, optimus vero in Bima obcurrit, ac tota insula Sumbawa, unde mercaturæ gratia per totam devehitur Indiam, quumque in Bima Sappanum quoque obcurrat lignum, hinc fieri potuit, nostrates Belgas Cudranum Sappanum flavum vocavisse.

Usus Ejus maximus est ad tingendum colorem flavum & viridem, primus color sua sponte, alter casu conquiritur. Primo enim ejus ramenta macerantur seu casura in aqua per noctem, dein tam diu ac fortiter coquitur, donec fuscum contrahat colorem instar Cerevisiæ vel Mellis, tum per filtrum cribratur, ac liquori immittitur alumen album contusum, unde tinctura hæc mox flavescit, atque huic imponuntur alba lintea, ut flavescant, quæ iterum coquenda & subigenda sunt tam diu, donec lintea ista tinctura satis sint imbuta, cujus rei signum est, quum Oryzæ spica, vel grana quædam non desquamata simul cum illis coquantur, quumque gluma separetur, coctio peracta erit. Dixi alumen album addendum esse, quum incolæ binas componant Aluminis species, album nempe, quod ipsis dicitur *Tauwas Cudrangen*, alterum rubens *Tauwas Lolan* dictum, quod in Sappani tinctura adhibetur. Puto autem inutile esse discrimen, cujus investigationem tinctoribus demando.

Quum lintea desiderentur viridia, a Sinensibus in Indigo prius tingantur colore cœruleo, quæque legitime siccata tincturæ istæ flavæ immittantur sine coctione, sed subige tam diu, donec homogeneus color viridis ubique observetur, atque hinc error subortus est, quod quidam credant, ex hoc ligno nullam aliam tincturam posse componi nisi viridem.

Quasdam etiam possidet vires ac usus in re Medica, supra porphyritim enim hoc lignum contritum cum aqua in pultem tenuem, conducit corpori inlinitum ardenti febri laborantibus pro refrigerio, hunc in finem quoque interne adsumitur, cum aqua contritum.

Tenera folia cruda cum Bocassan eduntur, saporem enim fere habent edulium Varingarum, vetusta autem non valent ad hunc scopum. Vaccæ quoque amant depascere tenera hæc folia, quæ facile adtingere possunt, quum surculi spinis sint destituti, quod non nocet hisce flagellis, quum alioquin sese nimis extendant, ac crassiorem forment truncum.

Regibus Bimanensibus olim Macassarensium subditis impositum erat tanquam tributum solvere hocce depuratum lignum Imperio Macassarensi, ubi vendebatur, uti in prioribus temporibus Lignum Sappanum ac Sandalum Timorense.

Hic spinosus frutex a plurimis jam annis Bataviæ plantatus est circa muros & in urbis vallibus, ut sepem prebeat vivacem ac spinosam sub nomine Oxyacanthæ Batavicæ, quod in initio etiam successit, quam diu tenuibus ramis ac flagellis inflecti poterat, hodie autem comperiunt, quod quum in majorem excreverit formam, non ita sepibus esse adcommodatum, quum cuncti ipsius stipites terræ commissi nimis crassos & altos generent truncos, atque hinc cum reliquis non rite conjungi possint, multo minus huic scopo satisfacit Amboinensis, ex quo itidem tentavi vivam formare sepem, longis vero firmisque suis flagellis ac ramis adeo incompte & inregulariter sese extendit, vaccæque continuo longa ista depascebant flagella, ita ut exstirpare denuo illam coactus fuerim.

Limonellus littoreus, ab Amboinensibus *Aussi Abbal* quoque vocatus, litoreus est frutex, multum a Cudrano differens, longis, tenuibus, ac lignosis flagellis per herbas prorepens, atque ita vocatus, quum fructus gerat instar parvorum Limonum, saporis quoque aciduli, nullas vero habet spinas, ac nullius usus, crescit vero in Huamohela circa litus Wey Puti.

Videtur hæc planta in Sina quoque esse nota, quæ in ipsorum lingua dicitur *Kekatsji*, tinctorium vero ejus lignum non ex stipite sed ex radicibus expetitur, ejusque folia ad Anthraces ibidem adhibentur.

Alia & silvestris *Cudrani* Amboinensis species in Auctuario meo obcurrit, quam hic inseram.

Tabula

deugend zoorte gebouden werd. Hier en daar vind men een struyk op 't Hitoeza gebergte, doch meer in de laagte, omtrent de stranden, in 't kreupelbosch. Voorts op kleen Ceram, ontrent Lucella, in de Uliassers, in de Xulaze en Moluxe Eylanden, om de Zuyd-Oost in Tenemmer en Couwer, weinig op Celebes en Maccassar. Overvloediger heeft men 't op Java, Baly, en de omleggende Eylanden, doch het beste vald op Bima, en 't geheele Eyland Sumbawa, van waar het voor koopmanschap door geheel Indiën vervoerd werd, en dewyl op Bima mede het Sappan-hout vald, en aldaar gehandeld werd, zo kan het gebeurd zyn, dat onze Nederlanders het Cudrang geel Sappan-hout noemen.

Gebruyk. *Zyn meeste gebruyk is tot 't geel en groen verwen, 't eerste van zig zelven, 't ander by geval: Men weekt voor eerst de spaanderen ofte 't haxel een nagt in 't water, daar na kookt men 't zoo lang en sterk, tot het zo bruyn werd als bier of honing, dan zygt men 't door een doek, smyt gestooten witten alluyn daar in, zo werd de tincture terstont geel, hier in doet men dan het wit linnen, dat men geel wil hebben, kookt en kneed 't op 't nieuw zoo lang, tot dat 't linnen de tincture genoeg aangenomen heeft, waar van 't teeken is, als men een ayre rys of eenige ongepelde rys t' zamen met het voorige kookt, en als de bolster van de korls afgaat, zo houd men het voor genoeg gekookt. Ik heb gezegt van wit alluyn, om dat de Inlanders tweederley alluyn maken, te weten de heel witten, die ze* Tauwas Cudeangen, *den anderen roodachtige* Tauwas Lolan *noemen, die men by 't verwen met het Sappan-hout gebruykt. Ik gisse, dat 't een onnodige precisiteyt is, waar van ik 't onderzoek aan de Verwers late.*

Als men 't linnen groen wil hebben, zo laat het door de Sinezen in vogtige Indigo blaauw verwen, het zelve ter degen droog zynde, doopt in de voornoemde geele sop, zonder kooken, en kneed het daar in zoo lang, tot dat 't overal eenparig groen werde, hier van komt dat abuys, dat sommige gelooven, men kon met dit hout anders niet dan groen verwen.

Het heeft ook eenig Medicinal gebruyk, want op een steen met water gevreven tot een dun Papje, werd op 't lyf gestreken van die geene, die een heten koortze hebben, daar 't matelyk verkoelt, tot dien einde werd 't ook binnens lyfs gegeven met water gevreven.

De jonge bladeren werden raauw met Bocassan gegeten, want zy smaken bykans als de eetbare Waringen, maar de oude deugen daar toe niet. De Koebeesten weyden ook de jonge bladeren gereed af, daar ze gemakkelyk kunnen by komen, om dat de jonge scheuten geene doorens hebben. Dit is egter voordeel voor deze touwen, op datze haar niet te wyd uytbreyden, maar een dikkere stam zetten.

De Koningen van Bima, eertyds onder Maccassar staande, moesten dit schoongemaakte hout tot tribuyt opbrengen aan de regeeringe van Macassar, daar 't dan eerst verkogt wierde, gelyk in vorige tyden mede geschiede met het Sappan en Timorze Sandel-hout.

Dezen doorn heeft men in veele Jaren op Batavia beginnen te planten, rondom de Vestingen, op de bermen van de stad, om een levendige doorn-hegge daar van te maken, met de naam van Batavische hagedoorn, 't welk ook in 't eerste gelukt is, zo lang het met dunne takken en gerden zig leyden liet, doch hedendaags bevind men, dat wanneer ze groot werd, zig niet wel tot een heyninge schikken wil, om dat alle de insteekzels daar van al te dikke en te hoge stamme krygen, en aldus met den andere geene goede voegingen maken; veel min is daar toe de Amboinsche bequaam, waar uyt ik meede gepoogd hebbe een levendige hegge te maken, maar 't breyd zich met zyne styve takken zoo wilt en onbesuyst uyt, en de Koebeesten haalden geduurig de lange gerten daar uyt, dat ik 't weder uytroeyen moeste.

Limoncillus littoreus, *by de Amboinezen ook* Aussi abbal *genaamt, is een strand-gewas, veel van de* Cudrang *verschillende, met lange, dunne, en houtachtige ranken door de ruygte loopende, en alzo genaamt, om dat 't vruchten draagd als kleene Lemoentjes, ook zuurachtig van smaak, doch zonder doornen, voorts zonder gebruyk, en wast op Huamohel, omtrent het strand van Wey Puti.*

Het schynt dat deze plante in Sina ook bekent moet zyn, want ze noemenze in haar taal Kekatsji, *doch het verwhout halenze aldaar niet uyt den stam, maar uyt de wortelen, ook gebruykenze aldaar de bladeren tot bloedsweeren.*

Noch een andere wilde zoorte van 't Amboinsche Cudrang, *ziet in 't Auctuarium, het geen ik hier zal byvoegen.*

De

Tabula Decima Quinta

Ad *Figur. Primam* ramum exhibet *Cudrani Amboinensis* cum *spinis aduncis.*
Figura Secunda ramum sistit *Cudrani Javanensis* cum *spinis erectis & acutis.*

Cudranus Amboinensis silvestris. Cudrang Utan.

In Leytimora post Castellum Victoriam prope fluvium mortuum dictum, verus obcurrit silvestris *Cudranus*, tales gerens ramos ac folia, qualia supra libro septimo sunt descripta, ni hæc paulo majora sint, quatuor & quinque pollices longa, atque in majoribus flagellis ramuli laterales directe transversaliter excrescunt, & ad cujusvis ortum spina adunca, firma, & retrorsum posita.

Anno 1691. prima vice fructum in hac silvestri observavi specie, quodammodo convenientem cum illo, quem D. *De Jager* antea descripsit in Cudrano Javanensi, qui ipsi dicitur *Rhamno Rubus*, est enim fructus tuberculosus, ex tribus quatuorve tuberculis compositus, quorum quivis magnitudinem habet vulgaris Rubi Idæi, granulosus quoque, nec ruber, sed pallide & sordide virens; Fructus hi carnem gerunt dulcem, ab illa Rubi Idæi haud multum diversam, atque in sua carne abscondunt quinque vel septem granula ossea, glabra, & Lenti formia, coloris instar officulorum Cerasi, supra quoque umbilicata, ad unam nempe partem, qua per venulam carni adhærent, illi in Julio observantur mense.

In Celebe circa districtum Tambocco hic quoque obcurrit spinosus frutex, ejus autem lignum ibi ad tingendum non adhibetur; Fructusque vespertilionibus inserviunt cibo, teneraque ac decidua folia depascunt Vaccæ. *Cudranus* Sinensibus dicitur *Kekacktsji*, ejus radix in Sina, atque hic loci lignum ad tingendum adhibetur, foliaque anthracibus inserviunt.

Tabula Decima Sexta

Ramum exhibet *Cudrani Amboinensis silvestris* fructibus onustum, & alterum ramulum juniorem *a* spinis armatum.

Limonellus funicularis montanus.

Præter *Limonellum litoreum* alia obcurrit montana species, Leytimorensibus *Uffe Wary Ewan* dicta, quæ autem meo judicio potius ad *Cudrani speciem* referenda est.

Est vero funis firmus, lignosus, ac tenuis, nullibi sese circumvolvens, sed recte arbores adscendens, ubi in plures expanditur laterales ramos, binos sibi obpositos, parum obliquos, ac parum retrorsum flexos, atque hi iterum sese dividunt in minores rachides, in quibus postrema folia fuere decidua, inque ultimo seu inferiore articulo bini incurvi sed breves conspiciuntur hami retroflexi, uti in Cudrano, in subsequenti articulo unicus tantum locatur hamus, cumque insequuntur folia, quæ bina sibi quoque sunt obposita, illis Cudrani quodammodo similia, sed inæqualis magnitudinis, quædam enim quinque ac sex, quædam octo pollices longa sunt, quatuor & sex transversales digitos lata, superne subrotunda, & in apicem terminantia brevem, multis obliquis admodum costulis donata, superne glabra, inferne scabra, saporis dulcis & oleracei.

Flosculi in brevibus excrescunt corymbis, cum illis Jasmini convenientes, sed minores, ex longis nempe tubis constantes, sesque in quinque alba petala stelliformia explicantes, in horum centro longus erigitur stilus, cui succosum insidet capitulum, dulcis sed debilis odoris.

Fructus ignoti sunt. Crescit in montibus Amahussu, atque aliquando cum vero Cudrano alias adscendit arbores.

N. B. Binæ hæ plantæ ex *Rumphii Auctuario*, quum hic pertineant, insertæ sunt.

De vyftiende Plaat

Vertoont in de *eerste Figuur* de *Amboinsche Cudrang* met zyn *kromme doornen.*
De *Tweede Plaat* vertoont een Tak van de *Javaansche Cudrang* met *regte spitse doornen.*

Amboinsche wilde Cudrang.

Op Leytimor, agter 't Casteel Victoria, by 't doode riviertje, vind men het regte wilde Cudrang, met zodanige takken en bladeren als boven in 't 7 Boek beschreven staat, of deze wilde bladeren moesten wat grooter zyn, te weeten 4. en 5. duymen lang, en aan de hooftranken komen de zyde takjens regt dwers voort, en by ieder oorspronk een kromme, styve doorn, agterwaarts gekeerd.

Anno 1691 heb ik de eerstemaal de vrucht aan deze wilde zoorte gezien, eenigsints overeenkomende met het geene de Heer de Jager *voor dezen geschreven heeft van zyn Javaans Cudrang, het welke by* Ramno Rubus *noemt, want het is een knobbelige vrucht, uyt 3. of vier knobbelen t' samen gezet, ieder zo groot als een middelbare Bramboose, mede korrelig, doch niet rood, maar ligt vuyl groen; zy bestaan uyt een zoet vleesch, van Bramboose niet veel verschillende, doch verbergen in haar vleesch 5. a 7. steen-harde korls, gladt, en linze formig, van coleur als de Kersse-steenen, ook met een naveltje aan den eenen hoek, alwaar ze met een adertje aan 't vleesch vast hangen. Men vindze in July.*

Op Celebes, omtrent het districk van Tambocco, vindt men dezen doorn ook, doch zyn hout is aldaar tot verwen onbekend. De vruchten werden voor de Vleermuyzen gelaten, en 't jong afvallend loof eeten de Koebeesten. Cudrang *heet in 't Sinees* Kekacktsji. *De wortel verwt in Sina, en hier het hout, en de bladeren dienen tot bloedsweeren.*

De zestiende Plaat

Vertoont een Tak van de *Amboinsche wilde Cudrang* met zyn vruchten behangen, en nog een ander *jong takje a met doornen* gewapent.

De touwachtige Berg-Limis-Struyk.

Behalven den Limonellus litoreus, *heeft men nog een bergzoorte, by de Leytimoreezen genaamt* Uffe Wary Ewan, *doch myns oordeels kan het beter voor een medezoorte van Cudrang gehouden werden.*

Het is een styve, houtachtige, en dunne rank, zich nergens omvlegtende, maar regt de boomen oplopende, en in veele zyde takken verdeelt, die twee tegens malkander staan, regt dwers, of een weinig agterwaarts gebogen, deze verdeelen haar wederom in kleendere ryskens, daar aan de agterste bladeren afgevallen zyn, en aan 't agterste lid ziet men twee kromme doch korte doornen agterwaarts gebogen, gelyk aan den Cudrang, aan 't naaste daar aan volgende lid staat maar een haak, en daarop volgen de bladeren; dezelve staan ook twee en twee tegens malkander, die van Cudrang eenigsints gelyk, van ongelyke groote, want zommige zyn 5. en 6. zommige 8. duymen lang, 4. en 6. dwers-vingers breed, van voren rond toelopende, met een kort spitsje, met veele zeer scheve ribbens, boven glad, en van onderen uytstekende, zoet en moes-kruydachtig van smaak.

De bloempjes komen aan korte trosjes voort, gefatzoneerd als jonge Jasmynen, te weeten lankbuizig, in vyf witte blaadjes zig openende, als een sterretje. In de midden ziet men een lang stylet, en daar op een sappige knop, van een zoete, dog slappe reuk.

De vruchten zyn onbekend. Het staat in 't gebergte van Amahussu, en loopt zomtyds met een regten Cudrang andere boomen op.

N. B. *Deeze twee planten zyn uyt het* Auctuarium *van* Rumphius, *wyl ze hier behoorden, ingevoegt.*

CAPUT DECIMUM QUINTUM.

Camunium. Camuneng.

CAmunium nobis in India repræsentare videtur Buxum, quoad nempe ejus lignum, neutiquam vero quoad formam, magnam enim habet similitudinem cum præcedenti *Caju Lacca*, sed non ita proserpit, at magis sese erigit, inque binas dividitur species, primo in vulgarem seu Amboinensem, secundo in Javanensem, quæ tamen haud multum differunt.

Primo vulgare seu Amboinense *Camunium* ad Caju Laccam quam proxime accedit, quum quodammodo prorepat, primo sese instar arbusculæ erigens, dein vero sese inflectit, atque instar funis prorepit, aliis modo incumbens arboribus; ejus truncus vulgo pedis crassitiem habet, ad summum, si cruris crassitiem adtingat, raro ad illam hominis accedit, nunquam rotundus & solidus, sed per longitudinem profundis sulcis & foveis excavatus est, unde cariosi admodum ac raro solidi sunt, formamque præbent, acsi varii concreti essent stipites, multoque profundiores sunt ejus sulci quam in Caju Laccæ truncis, estque porro obductus tenui, gilvo, & fisso cortice.

Reliqui rami rotundi sunt, tenui ac lento cortice vestiti, qui facile decorticari potest, uti in Salicibus, ex hisce rachides plurimæ excrescunt rectæ & plerumque elevatæ, in plurimos laterales ramulos divisæ, quorum bini plerumque uno ex ortu progerminant. Hisce folia insident eodem modo locata uti in Caju Lacca, alternata nempe, quinque, septem, & octo uno in ramulo; suntque illis Caju Laccæ quam simillima, seu instar illorum Varingæ Microphylli, firmiora & glabriora illis Caju Laccæ, in longum apicem desinentia. Supremum, quod semper solitarium & maximum, prope ortum geniculatum est, quatuor transversales digitos longum, ac binos latum.

Inferiora vero vix articulum longa sunt, ac digitum lata, superne quam maxime viridia & glabra, inferne paulo magis flava, & ad tactum mollia instar Serici densioris, præsertim in vetustis foliis: Nervus medius inferne acutum format dorsum, atque costæ raræ sunt, inferne autem magis protuberantes quam in illis Caju Laccæ, saporis acris & ingrati, qui linguam parum vellicat uti Limonum folia. Vetusta ac decidua albicant.

Flores tarde ac raro progerminant, unus alterve uno ex ortu, ex quinque sexve petalis constantes forma illorum Jasmini, sed rariores ac firmiores, tubo brevi & amplo instar campanæ donati, in cujus centro decem adparent stamina cum intermedio crassiore, quod pistillum est, & in summo capitulum gerit flavum: Ipsorum odor gratus est, sed debilis, ad Jasminum accedens, potissimum vespertino tempore claro & placido cœlo: Florum petala facile decidunt, nec multum tractari possunt, quum medium remanet pistillum, quod in fructum excrescit; qui oblonga est bacca, omnino similis illi Capsici minoris, tam forma quam colore, digiti unguem longa, interne bina locantur oblonga ossicula, sibi adunata, & quodammodo lanuginosa, carne obducta rubente ac molli, quæ rubente tegitur pellicula, qualem habent fructus Cynosbati, odoris gravis, ossicula ista sunt semina, quæ facile progerminant, quum terræ committantur. Novembri & Decembri floret, fructusque mense Martio maturescunt.

Ejus lignum albastro destitutum est, atque sub tenui cortice substantia locatur homogenea, solidissima, subtilis, dura, & gravis, coloris pallidioris Buxino ligno, cum quo cæterum substantia & gravitate penitus convenit, præsertim vetustorum truncorum circa radicem, ubi & magis flavescit, circa cor autem colorem habet melleum & nigricantem, quorum colorum quædam flammæ seu maculæ hinc inde in ligno adparent, quodque plurimas tales habet venas, optimum censetur. Quidam trunci nullum omnino tale gerunt lignum variegatum, sed homogeneum & æqualiter flavescens, instar eboris, si nempe elaboretur, alii raras quasdam gerunt circa cor maculas ac prope radicem.

Ele-

XV. HOOFDSTUK.

De Camuneng-Struyk.

*C*Amuneng *wil ons hier in Indiën den Buxboom of Palm bout verbeelden, namentlyk met zyn hout, maar geenfints met zyn gedaante, het heeft groote gelykenisse met het voorgaande* Caju Lacca, *doch is zo kruypende niet, maar regt zig meer overeynd, en is verdeeld in 2. zoorten. 1. Het gemeene Amboinse, 2. het Javaanse, weinig van malkander verschillende.*

1. *Het gemeene of Amboinse* Camuneng *komt het* Caju Lacca *naast, om dat het eenigsints kruypt, zig eerst overeynd regtende als een boompje, maar voorts buigt het zig, en kruypt als een touw, slegs op andere boomen rustende. Den stam is ordinaris een been dik, op het dikste als een dye, en zelden als een man in zyn middel, nooit rond en massief, maar langs heenen met diepe groeven en kuylen, waar door ze zeer vuur zyn, en weinig massief hebben, als of 'er verscheide stammen aan een gegroeyd waren, veel dieper ingekeept dan de* Caju Laccas *stammen, voorts behangen met een dunne, vale, en gescheurde schorsse.*

De verdere takken zyn rond, met een dunne en taaye schorsse bekleed, die zig laat schillen als aan de Wilgen; daar aan staan veele regte ryskens, meest overeynd, en in veele zyde-takjes verdeeld, waar van gemeenlyk 2. uyt een oorspronk komen. Aan dezelve staan de bladeren op dezelve manier gelyk aan Caju Lacca, *te weten verwisseld tegen malkander, met 5. 7. en 8. aan een takken. Zy zyn ook die van* Caju Lacca *zeer gelyk, of als die van* Varinga Microphyllos, *styver en gladder als die van* Caju Lacca *met een lange spits, het voorste, het welk alleen staat, en het grootste is, heeft by zyn oorsprong een knietje, 4. dwers-vingers lang, en 2. breed.*

De agterste zyn pas een lid lang, en een vinger breed, boven hoog groen en glad, van onderen wat geelder, en zagt in 't aantasten, als fulp, meest aan de oude bladeren, de middel-zenuwe maakt van onderen een scherpen rug, en de ribbens zyn weinig, en puylen van onderen meer uyt dan aan Caju Lacca, *van smaak wat scherp en onliefelyk, op de tonge wat bytende, gelyk Limoen-bladeren. De oude afgevallen bladeren worden witachtig.*

De bloemen komen langsaam en weinig voort, 1. of 2. by malkander, gemaakt van 5. of 6. witte blaadjes, in gedaante van Jasmynen, dog kleenaer en styver, met een kort en wyd buisje als een klokxken, in de midden ziet men 10. draadjes met nog een dikker, daar een geel knopje op staat. Haren reuk is liefelyk, doch slap, naar de Jasmynen trekkende, en dat meest by stille en klare avondstonden. De blaadjes van de bloemen vallen ligt af, en willen niet veel gehandeld zyn, nalatende het middelste pilaartje, waar uyt de vrucht werd; dezelve is een langwerpige besie, gants gelyk een kleen ritsje aan gedaante en coleur, de nagel van een vinger lang; binnen leggen 2. lankwerpige korls, tegen malkander staande, en wat wolachtig, omgeven met een roodachtig en week vleesch, en het zelve met een rood huydeken, gelyk de vruchten van den Eglantier, wat swaar van reuk, en de voorschreven korls zyn de zaden, die ligt opkomen, als ze de aarde raken. Het bloeyd in November en December, en de vruchten worden in Maart ryp.

Het hout heeft geen spint, maar is onder de dunne schorsse van eenparige substantie, zeer digt, fyn, hart, en swaar, van coleur wat bleeker als het Palm-hout, 't welk het anders ints aan substantie en swaarte gants gelyk is, inzonderheid aan de oude stammen omtrent de wortel, alwaar het geelder is, omtrent het hert honingverwig en swartachtig, van welke coleuren men hier en daar eenige vlammen of plekken in het hout ziet, en het welk de meeste vlammen heeft, word voor het beste geacht. Sommige stammen hebben 'er niet met al af, en zyn eenparig bleek-geel, of in 't werken als Ivoor, sommige hebben 'er maar weinige omtrent het hert en by de wortel.

Het

Elegans est oculis lignum, sed non magna opera ex illo formari possunt, quum adeo concavum sit, & in quadratas partes dissectum, tam paucam solidi ligni exhibeat quantitatem, atque praeterea tam facile findatur, si modo paululum Soli exponatur, recens autem elaboratum fortem ac gravem spirat odorem instar Cofassini vel Buxini ligni.

Secundo *Camunium Javanicum* elegans est arbuscula, altitudinem Granati habens, non alte supra terram sese erigens trunco simplici, mox enim sese dividit in varios crassos & sinuosos ramos, qui plurimas gerunt breves rachides, quae densam formant comam.

Folia ejusdem sunt formae, eodemque locantur modo in ramulis, quinque, sex, & septem uno in ramulo, sunt autem breviora, firmiora, & glabriora illis praecedentis speciei, subtus non lanuginosa, supremum minimum digitum longum est, reliqua inferiora breviora, atque inter illa quaedam articulo breviora, saporis acrioris quam in prioribus, ad illum foliorum Limonum magis accedentis.

Flores fructusque sunt uti in antecedente, flores autem hujus speciei frequentiores sunt, magisque gratum spirant odorem, ita ut calidis vesperis totam repleant, in qua locati sunt, aream; per totum fere aestatis tractum proveniunt successive nunc flores nunc fructus, a gallinis autem arcere illos oportet, quum illae flores fructusque quam avidissime devorent, continuo ad hasce advolantes arbusculas.

Lignum ejusdem est coloris & substantiae cum priore, fuscae vero istae maculae in hoc non conspiciuntur, unde & haec species potissimum ob arboris formam & elegantiam expetitur, uti praecedens ob lignum, si vero quis istas maculas non curet vel desideret, hoc Javanense lignum solidius & copiosius est, quum ejus trunci non adeo sint irregulares ac sulcati quam Amboinensis speciei, quae magis prorepit, illiusque segmenta conqoiri possunt solida, cruria crassitiem habentia.

Licet per totum anni tractum siccum flores quidam in hac conspiciantur arbuscula, observavi tamen, medio circiter Decembris per tres continuos dies floribus copiosissimis onustam esse, qui progerminant nunc decimo sexto Decembris, nunc siccissimo praegresso tempore nono ejusdem mensis die, post quos dies flores decidunt, ac copiosi subcrescunt fructus, sic quoque observavi, cuncta granula & semina sub hac arbuscula projecta, immo in sicca arenosaque aea, multo melius progerminare quam aliis in locis, cujus rei caussam puto esse frigidiusculam umbram, quam per densam suam caussat comam.

Nomen. Latino *Camunium.* Malaice, Javanice, & Macassarice *Camuneng*, ac quibusdam *Caju Moni* & *Caymoni.* Sinice *Tsjauw Tsjeen.*

Locus. Repens seo flagellosum *Camunium* in hisce orientalibus Amboinae plagis non crescit, sed in Buorone, ad orientalem Cajeli sinum, in Bonoa, boreali Huamohelae parte, in Moluccis, in Mackia, Mothira, & Morothia, uti & in boreali Gelolae parte, atque in quibusdam parvis ante Macassaram insulis, & in sinu Boegico ante Boelo Boulo, ubique in saxosis locis, quoque ficciores, magisque saccosi sint loci, eo melius censetur Camunium: atque hinc puto Bouronense tam facile fissuras pati, quod in saxoso quidem, sed plano simul & humido crescat solo. Altera seu arborea species in Java, Baleya, & Borneo obcurrit, uti & in Zephyrea Sinae parte.

Usus. Amboinensis repens species potissimum adhibetur ad tortilia, minoraque opera ex ipsa formanda, uti sunt cancelli, sedilia, globuli acicularum operi inservientes, cultrorum manubria, similiaque: Durissimis & quam maxime fuscis segmentis utuntur Javani, & Macassarenses ad telorum manubria ex iis formanda, quae artificiose elaborantur, vel si elegantes maculae in iis detegantur, poliuntur, sunt enim adeo cupidi & amantes venas & maculas hujus ligni, ut pro frustulo ex ipsorum voto multum pecuniae numerent ac solvant. Ex crassioribus ligni frustis pharethras formant, sed oportet, ut illa eleganter quoque sint undulata, in Amboinae autem insulis hoc lignum non adeo crassescit. Ad cuncta opera adhiberi posset, ad quae Buxinum requiritur lignum, si tam crassum foret.

Het is een schoon hout van aanzien, maar men kan 'er weinig groots van maken, om dat het zo war is, en in 't vierkant gekapt, zo luttel massief hout heeft, daar en boven zo licht scheurd, als het maar een weinig in de Zonne komt, en het versch gehandelde ruykt wat sterk als Cusassu of Buxboom.

2. *Javaans* Camuneng *word een cierlyk boompje, in de hoogte van een Granaat-boom, niet hoog boven de aarde, met een enkelde stam, maar steaks zig verdeelende in verscheide dikke en bochtige takken, en dezelve vol korte ryskens, die een dichte kruyn maken.*

De bladeren zyn van dezelfde gedaante, en staan op dezelfde manier aan hare takkens, met 5. 6. en 7. aan yder, doch zyn korter, styver, en gladder dan de vorige, van onderen niet wolachtig, het langste is een pink lang, de anderen na agteren korter, en daar onder zommige geen lid lang, aan smaak scheeper dan de vorige, en de Limoen bladeren naarder komende.

Bloemen en vruchten zyn als aan 't voorgaande, doch de bloempjes komen wat rykelyker voort, en rieken liefelyker, zo datze by warme avond-stonden een geheel plyn vervullen, daarze staan. Men heeft ze schier de geheele goede Mousson over, en dat met verscheyden beurten na malkander, dan bloemen, dan vruchten dragende, maar men moetze wel voor de hoenders bewaren, dewelke bloemen en vruchten greetig eten, gestadig op deze boompjes vliegende.

Het hout is van dezelve coleur en substantie als 't vorige, doch de bruyne vlammen vind men daar in niet of weinig, daarom deze zoorte meest om de frajigheid van de boom gezogt word, gelyk de vorige wegens het hout, maar zo men op de vlammen niet wil zien, zo kan men van het Javaanze meer massief hout krygen, want deze stammen zyn zo war en gevoorent niet dan het Amboinsche of kruypende, en men kan gemakkelyk stukken daar van krygen, zo dik als een dye, van zuyver hout.

Hoewel de geheele drooge Mousson eenige bloemen daar aan gezien worden, zo heb ik nogtans opgelet, dat het omtrent 't midden van December drie dagen na malkander zeer vol bloemen staat, eens beginnenze op den 16 December, en eens by een voorgaande droogte op den 9 dito; na welke dagen de bloemen afvallen, en veele vruchten voortbrengen; zo heb ik ook gemerkt, dat alderhande korls en zaden onder dit boomtje geworpen, zelfs op een droog zandig plyn veel beter opquamen dan op andere plaatzen, waar van ik de oorzaake gisse te zyn, de koele schaduwe, die hy met zyn digt loof maakt.

Naam. *In 't Latyn* Camunium. *Maleyts, Javaans, en Maccassaars* Camuneng. *By zommige* Caju Moni *en* Caymoni. *Sinees* Tsjauw Tsjeen.

Plaats. *Het kruypende of zeelige* Camuneng, *wast in deeze Oostersche quartieren in Amboina niet, maar wel op Boneo beoosten, de bogt van Cajeli op Bonoa de noortzyde van Huamohel, in de Moluccos, op Mackian, Mothir, en Merothia, het noorder deel van Gelolo, en op zommige kleene Eylanden voor Macassar, en in de Boegise bogt voor Boelo Boulo, overal op steenige gronden, en hoe drooger en steeniger de plaats is, hoe beter Camuneng hy geeft. Daarom gisse ik, dat het Bouronese zoo ligt scheurd, om dat het wel op steenige, dog vlakken en vochtige grond wast. De tweede of boomachtige zoorte vald op Java, Baly, Borneo, en het zuyder-deel van Sina.*

Gebruyk. *Het Amboinsche kruypende geslacht, werd meest tot het drayen gebruykt, om kleen werk daar van te maken, als tralien tot stoelen, klossen tot speldewerk kussen, en hegten tot messen. De bruynste en hardste stukken gebruyken de Javanen en Maccassaren om kris-hegten daar van te maken, die zy dan konstig uytsnyden, of zo zy mooye vlammen daar in zien, glad laten, want zy zyn zo curieus of veel meer verzot op de aderen en vlammen van dit hout, dat zy voor een stukje na haren zin gevlamd, veel geld derven geeven. Uyt de dikke stukken maken zy hare kris-scheden, doch die moeten mede gewateed zyn, maar zo dik vald het in de Amboinsche Eylanden niet. Men zoude het tot alles konnen gebruyken, waar toe het Palm hout diend, indien men 't zo dik hebben konde.*

Javani jubent, ut, si trunci cædantur, superne & inferne simul amputentur, credentes flammas seu maculas alioquin terrefactas avolaturas esse, atque hinc ex Bourone & Bonoa illud requisiverunt, quum Javanicum illis maculis & undis sit destitutum: licet plantetur tam in Java & Baleya, quam in quibusdam Sinæ Provinciis Quantung, & Maccauensibus insulis circa ædes & in areis tam ob elegantem ejus formam, densamque comam, quam ob odoratos flores.

Quum hoc lignum exscindere vel elaborare, ac præsertim perterebrare velimus, in aqua prius macerandum est, atque externe obvolvendum, nec in sole deponendum, quum facillime finditur. Ad manubria a Maccassarensibus inprimis laudantur radices, vel partes ipsis proximæ, quum hæ quam maxime sint venosæ, uti radices Buxi in Gallo-provincia & Delphinatu, quod vulgo vocatur lignum Gallo provinciicum. Optimum Macassarenses petunt ex Mandara & Tibarona, quæ loca sunt ad borealem Macassiræ plagam sita.

Medicatas quoque possidet virtutes, ejus enim folia ac cortex in aqua contrita, & cum pauxillo Lampujang mixta, propinantur contra Asthma. Folia acrimoniam & fervorem habent, qualis in Limonum foliis percipitur, præsertim Javanicæ speciei, atque hæc inlinita contractos calefaciunt artus, qui ex frigure Paralytici facti sunt.

Quum domesticum *Camunium* per ramos transplantare velimus, sequenti id peragitur modo, cortex parum contunditur, qui obvolvitur pingui & optima terra, quæ linteis sustinetur, ac fissa arundine per sesqui mensem ita relinquitur, dein seca hunc ramum brevi post ligamen istud, ac terræ committe novæ.

In Macassara & Mandara hujus speciei obcurrit *Camuneng Batu* dicta, nodosa penitus, minoraque gerens folia vulgari. Ex hac regum solæ pharethræ formantur, quum lignum hoc eleganter sit variegatum ex venis flavis, læte rubentibus, & albis. Quasdam porro exoticas Camunii species vide in Auctuario.

Tabula Decima Septima

Ramum exhibet *Camunii*, floribus & fructibus conspicuum.

In *Rumphii Auctuario* CAMUNIUM SINENSE, seu *Tsjiulang* sequenti describitur modo.

Hæc arbuscula ex Sina delata est, altitudinem adfingens ac crassitiem Camunii Javanorum, ipsius vero cortex nigricat, ramosque gerit paucos, crassos, & sinuosos, qui in plurimas sese dividunt breves rachides, densamque constituunt comam, hæ vero in summo quam copiosissimæ sunt, foliaque gerunt terna, quaterna, & quina, quorum inferiora sibi sunt opposita, vix pollicis articulum longa, vix digitum lata, illis Camelani simillima, sunt autem crassiora, glabriora, & pallide virentia, nec ad oras ita serrata.

In rachidum summo atque inter petiolos foliosos plurimi excrescunt corymbi, capitula gerentes vaga & laxa, paulo majora semine Cæpæ, coloris aurantii, illa autem non in flores vel fructus excrescunt, sed quum diu arbusculæ insederint, marcescunt.

Foliorum sapor amaricat sine acrimonia: Continuo hæc arbor coma sua læta ac capitulis istis aurantiis onusta est, unde & ornamenti gratia a Sinensibus primoribus in areis ante ædes ipsorum plantatur: Per ramos autem crassos transplantatur, quorum cortex parum contunditur, atque per mensis spatium bona terra & fimo obvolvitur, donec radiculas emiserint, qui dein dissecantur ac transplantantur.

Nullo alio huc usque innotuit nomine, nisi Sinensi *Tsjiulang*.

Ulteriore indagine comperi arbusculam istam esse speciem Camunii Sinensis, cujus binæ species in libro septimo descriptæ sunt, unde & hæc species sine dubio ex Sina in has deducta est terras: ibi autem est arbor vulgaris, ac ramulorum rachides adeo dense sibi adstant, foliis onustæ, ut ipsarum ramuli vix conspici possint.

Ra.

De Javanen gebieden, dat men de stammen te gelyk boven en onder moet kappen, want anders zoude de vlammen verschrikken en vervliegen, en daarom hebben zy het van Bouro en Bonoa geeyscht, om dat het Javaansi zonder vlammen is, daar en tegen dit werd geplant zo op Java en Baly, als in sommige Sineese Provintien, Quantung, en de Maccause Eylanden, omtrent de huyzen, en op de plynen, wegens de fraaye gedaante van zyn dichte kruyn, als om de welriekende bloemen.

Als men dit hout znyden of handelen wil, inzonderheid booren, zo moet men het in water weken, en buyten iets ombinden, en in geen Son laten komen, want het zeer ligt splyt. Tot de hegten pryzen de Maccassaren de wortelen of de stukken naast dezelve, om dat dezelve meest geaderd zyn, gelyk de wortelen van oude Buxboomen in Provence en Delphinaat, het welk men Provence-hout noemd. Het beste halen de Macc ssaren uyt Mandar en Tibarou, plaatzen benoorden Maccassar gelegen.

Het heeft ook eenige Medicinale gebruyk, want de bladeren en de schorsse in water gevreven met een weinig Lampujang gemengd, werden ge ronken tegens engborstigheid. De bladeren zyn zo scherp en heet als de Limoenbladeren, inzonderheid van de Javaanse zoorte, dezelve opgesmeerd, verwarmen de leden, die door koude eenige lammigheid gekregen hebben.

Als men de tamme Camuneng *verplanten wil met de takken, doed men aldus, kneust de schorsse een weinig, ombind het met goede, vette aarde, en daarom een stuk linnen met gespletene Bamboezen, laat het aldus* $1\frac{1}{2}$ *maanden staan, daar na kapt of zaagd den tak kort agter het band af, en plant hem in nieuwe aarde.*

Op Maccassar en Mandar vind men een zoorte hier van Camuneng Batu *genaamt, vol knoesten, met kleender bladeren als het gemeene. Hier van maken de Koningen alleen hare kris-scheden, want het zyn enkelde aderen van geel, ligt rood, en wit gemengd. Van nog eenige vreemde zoorte van* Camuneng*, ziet in 't Auctuarium.*

De zeventiende Plaat

Vertoont een Tak van de *Camuneng-Struyk*, met zyn bloemen en vrugten.

In het Auctuarium van *Rumphius* werd de *Sinesee Camuneng-Struyk*, ofte de *Tsjiulang*, op de volgende wyze beschreven.

Dit is een boompje uyt Sina gebragt, in de hoogte en dikte van een Camuneng Java*, doch de schorsse is swartachtig, met weinige bogtige, en dikke takken, die zich in veele ryskens verdeelen, en een digt loof maken. De ryskens staan aan 't voorste, digt op malkander, bekleed met 3. 4. en 5. bladeren, waar van de agterste tegens malkander staan, schaars een lidt van een duym lang, schaars een vinger breed, gelykende die van Camelan, doch zyn dikker, gladder, ligt groen, en aan de randen zo niet gekarteld.*

Aan 't voorste der ryskens, en tussen de geblade steelen komen veele trosjes voort, daar aan ydele knopjes agter malkander staan, wat grooter dan Ajuyn-zaad, oranjegeel; daar werden geen andere bloemen of vruchten uyt, maar lang aan den boom gestaan hebbende, verdragen voor niet wet al.

De smaak der bladeren is bitterachtig, zonder scherpte; hy staat gedurig met zyn jeugdig loof en geele knoppen beladen, daarom werd hy maar tot cieraad van de Sineese groote, in haar erven, op de plynen voor haar huyzen geplant. Men verplant hem met dikke takken, waar aan men de schorsse kneust, een maand lang met goede aarde en mist omwindt, tot datze worteltjes geschoten hebben, en daarna afzaagt en verplant.

't Is tot nog toe met geen andere naam bekend, als met den Sineezen Tsjiulang.

By nader onderzoek bevind ik, dat het voorgaande gewasch een zoort is van het Sineese Camuning, waar van in het 7. Boek twee zoorten beschreven staan. Weshalven deze zoorte buyten twyffel uyt Sina in deze landen gebragt is. Aldaar werd het een redelyke boom. De ryskens staan aan de takjes digt agter malkander zo vol bladeren, dat men de takjes schier niet zien kan.

Aan

Rachidibus tria utrinque insident folia, sæpius vero quina, quorum maximum summum est ac solitarium; reliqua inferiora sibi sunt opposita, quorum plurima ac vetusta digiti articulum longa sunt, quædam unguis longitudinem habent instar illorum Buxi. Alia ac juniora binos articulos longa sunt, inferius angustiora ac superius subrotunda, superna parte plana & glabra, inferna paucis obliquis costis donata, saporis ingrati, & linguam vellicantia.

Flosculi, uti dictum fuit, capitula sunt lutea, vix sese aperientia, gratum spirantia odorem, sed debilem, saltem hisce in terris, in Sina enim ad suffimenta adhibentur, ubi & sine dubio fructus subsequentur in ejus senectute, qui capitula sunt nigricantia, hic autem terrarum nil aliud conspicitur nisi in flosculis capitula pusilla: Alia quarta & parvifolia hujus species, quæ Camunium Japonense est, infra describitur.

In Auctuario *Camunium Japonense*, seu *Camuneng Japon* porro sequentem in modum describitur.

Supra libro septimo binas vulgares *Camunii* descripsimus species, atque in Auctuarii cap. 43. Sinensem speciem Tsjulang dictam, post illud autem tempus quarta præterea ejus species in Amboinam delata est, minima quidem, sed omnium elegantissima quoad ramos ac folia, quod Camunium Japonense vulgo dicitur, licet in Sina quoque obvium sit.

Arbuscula hæc magnitudinem habet Camunii Javanensis, ramos vero elegantius ac latius extendit, hisce vero in terris arbuscula est humilis, elegantem gerens extensamque comam. Breves habet rachides, inque laterales sese dividit ramulos, qui folia gerunt adeo densa; ut rami isti vix dignosci possint.

Illis vero folia quinque, septem, & novem insident, quorum supremum seu longissimum digiti articulum longum est, reliqua proportionaliter breviora, cumque illis *Tsjulang* conveniunt, quum & inferius angusteotur: Pari numero etiam aliquando observantur, quod sit, quum summum seu longissimum in bina quasi dispescatur, quæ breviora sunt, cumque illis Buxi optime conveniunt, sunt autem tenuiora & longiora, alternata autem locantur, qua in re differunt ab ilis Tsjulang, suntque superne glabra & læte virentia, inferne gilva, ac vix notabilibus venulis pertexta, ac porro integra: Foliorum sapor est acris, ac linguam vellicans tanquam aroma quoddam.

Flosculi brevibus insident corymbis, octo ac decem simul, quorum inferiores facillime decidunt, non longos gerunt tubos instar illorum Camunii vulgaris, sed instar calicum sese aperiunt in quinque petala parum retro flexa, alba penitus, odoremque spirantia uti vulgaris Camunii, sed debiliorem. In ipsorum centro quinque alba adparent stamina, atque inter illa ordo quidam minorum staminum, quæ omnia antheras gerunt luteas: In horum medio crassum erigitur pistillum, virens, ac capitatum, quod in fructum excrescit. Tot fructus excrescunt fere, quot in Lauro, cum quibus conveniunt, in brevem & crassiusculum desinentes apicem, qui maturi rubent, atque intus repleti sunt visco lento, in quo nucleus locatur solitarius, ad unam partem sulcatus, ubi & filamentum adparet. Truncus ejus non ultra pedem crassus est, lignumque nulli inservit usui.

Vulgo vocatur *Camuneng Japon*, Latine *Camunium Japonense*, quum Japonenses primum ex Japana hoc Bataviam deduxerint, atque Sinenses mihi adfirmant, æque in Sina quam in Japana reperiri, qui illud vocant lingua sua *Asi Lian.*

Nullus ejus usus mihi notus est, nisi quod Sinenses & Japonenses illud delectationis caussa plantent ob elegantem ejus formam, uti ambæ istæ nationes quam maxime talibus delectantur arbusculis, quæ foliaturam nempe brevem ac densam gerunt.

Tabula Decima Octava

Ad *Fig.* 1. Ramum exhibet *Camunii Sinensis.*

Fig. 2. Ramum sistit *Camunii Japonensis.*

Aan de ryskens staan 3. dog meest 5. bladeren, het grootste voorwyt alleen, en de andere ter zyde tegen malkander, de meeste en oudste zyn een lid van een vinger lang, sommige ook zoo kort als een nagel, en die van Buxus of palm gelyk. Andere en jongere zyn 2. leeden lang, na agteren toe smallende, en voor rondachtig, aan de bovenzyde vlak en glad, van onderen met weinige schuynze ribben, onaangenaam van smaak, en op de tong bytende.

De bloempjes zyn, als gezegt, geele knopjes, die hun qualyk openen, welriekend, doch slappelyk, immers hier te lande, want in Sina werdenze tot reukwerk gebruykt, aldaar zal het ook vruchten dragen uit ouderdom, zynde kleene swarte knopjes; doch hier te lande ziet men anders niet dan weeke knopjes in de bloempjes. Nog een vierde en kleenbladige zoorte, zynde de Japanse Camuning, ziet hier onder.

In het *Auctuarium* wert de *Japanse Camuneng-Struyk*, ofte *Camuneng Japon* op de volgende wyze beschreven.

Wy hebben in 't 7. Boek, de twee gemeene zoorten van Camuneng beschreven, en hier boven cap. 43. een Sineese zoorte genaamt Tsjulang; *zedert is noch in Ambonna gekomen een 4de zoorte, zynde wel de kleenste, doch de mooyste van takken en bladeren, bygenaamt de Japanse, hoewelze in Sina mede bekend is.*

Het boompje werd zo groot als Camuneng Java, doch breyd zyne takken verder en mooyer uyt; maar hier te lande blyft ze een laag boompje, met een cierlyke uytgebreyde kruyn. Het heeft korte ryskens, die hun wederom in zyde takken verdeelen, en zyn zo digt bezet met bladeren, dat men de takken qualyk bekennen kan.

Aan de ryskens staan 5. 7. en 9. bladeren, waar van het voorste of langste een lid van een vinger lang is, de andere na advenant korter, accordeerende met die van Tsjulang, *om datze na agteren toesmallen Men ziet ze somtyds ook effen in 't getal, 't welk zo bykomt, dewyl het voorste of langste zich somtyds in twee verdeelt, welke iets korter zyn, gelykende zeer wel na die van Palm of Buxboom, doch dunner en lankwerpiger. Zy staan verwisseld tegens malkander, waarin ze verschillen van die van* Tsjulang, *boven glad en blydig groen, beneden wat vaal en met pas kennelyke ribbetjes; voorts met effene kanten. De smaak der bladeren is scherp en bytende op de tong, met eenige specerya chtigheid.*

De bloemen komen aan korte troffen voort, 8. en 10. by malkander, waar van de agterste ligt afvallen. Zy hebben geen lange halze gelyk de gemeene Camuneng, maar zyn alle kelkjes, en openen haar in 5. blaadjes, wat agterwaarts gebogen, geheel wit, van reuk als de gemeene Camuneng, doch slapper. In haar holligheid ziet men 5. witte draatjes, en binnen dezelve nog een rye kleendere, alle met geele nopjes. In de midden staat een dik steeltje, groenachtig, met een knopje, waar uyt de vrucht werd. Zo veel vruchten komen ook voort, gelykende na Bakelaaren, met een kort dik spitsje, in de rypheid regt rood, binnen gevult met een taay slym, en daar in legt een enkelde korl, aan de eene zyde met een keep, daar in een draatje leyt. Zyn stam is niet boven een been dik, het hout tot niets gebruykelyk.

Men noemd het in 't gemeen Camuneng Japon, *in 't Latyn* Camunium Japonense, *dewyl het de Japansvaarders eerst uyt Japan op Batavia gebracht hebben, doch de Sineezen verzeekeren my, dat het in Sina zo wel te vinden is, als in Japan, en hieten het in haare taal* Asi-Lian.

My is geen ander gebruyk daar van bekend, als dat het de Sineezen en Japaners maar tot pleyzier planten, wegens zyne cierlyke gedaante, gelyk die beide Natien zodanige boompjes beminnen, die kort en dicht van loof zyn.

De achtiende Plaat

Vertoont in de *eerste Figuur* een Tak van het *Sineesch Camuning.*

De tweede Figuur wyst aan een Tak van de *Japonsche Camuning.*

CAPUT DECIMUM SEXTUM.

Cortex consolidans. Caju Rapat.

Hic est funis silvaticus, seu frutex prorepens, flagella emittens ultra pollicem crassa, cortice obducta rugoso & fisso, qui lac fundunt album ac viscosum, quum vulnerentur, uti & ex abruptis folia, ubique longissima ac tenuia profert flagella, quæ instar chordarum non tantum sese aliis implicant arboribus, sed etiam tam firmiter ipsis increscunt, acsi per sulcos immitterentur vel adglutinata essent.

Folia cum illis Varingæ parvifoliæ conveniunt, sunt autem paulo angustiora, quatuor ac quinque pollices longa, binos digitos lata, glabra, splendentia, ac læte virentia, paucis pertexta incurvis venis, quæ subtus parumper protuberant: Bina sibi sunt opposita per ampla intervalla, ipsorumque quatuor simul obliquam formant crucem, haud copiosa in uno ramo. Sapor eorum est acidulus, quam maxime in teneris, quæ saporem habent Acetosæ silvestris, atque hæc pallide fusca sunt, flaccida, & elegantem præbent adspectum inter reliqua viridia folia.

Flores in corymbis excrescunt, quorum petioli cruciati sunt uti in Caryophyllorum corymbis, hisce minimi insident flosculi, ex quinque albis constantes petalis, ac brevibus tubis, qui vespertino tempore penetrantissimum fundunt odorem, capiti quodammodo molestum.

Fructus nondum observavi, licet enim ex Java fruticulum jussu meo accepissem, quem horto commisi, ac quotannis copiosos produceret flores, ex qualibet fere foliorum ala corymbum, ubi & folium brevi post decidebat, nunquam tamen fructus fuere subsecuti. Hujus rei caussam quodammodo puto esse, quum anni tempora in Java ac Amboina sint diversa, flores enim ejus in Amboina semper progerminabant pluviosis mensibus, quum in Java æstus est, ac tempus anni siccum. Planta itaque hæc in peregrinum deducta Clima, fructus sine dubio proferre non valuit, quum semper naturali suo tempore per frigidas pluvias id impeditum fuerit: Immo ex Javanorum relatu fructus non progerminant nisi in vetustissimis stipitibus, qui similes sunt fructibus Varingæ minoris, illi autem non rubent, sed virides semper sunt, nec nucleos gerunt, at intus concavi sunt instar junioris Pinangæ.

Ejus lignum est album, lentum, non solidum, & inutile, sique findatur vel dissecetur, plurimæ exsudant quasi circa illud gummi cujusdam guttulæ, quæ ex corticis lacte profluunt: Illud vero mirabilem habet qualitatem, si enim ejus frustulum abrumpatur, licet sit siccum, ac leniter ducendo extrahatur, in illo plurimæ subtiles ac lentæ adparent venulæ, quumque abruptum dimittatur, ad reliquum ac superfluum denuo accedit per venularum istarum contractionem, adeoque politum ita sese contrahit, acsi non fuisset disruptum, non autem iterum concrescit ac consolidatur, corticeque, qui hoc nequit subire experimentum, inutilis censetur: Ex radice plures simul progerminant rami quam intricatissimi varioque decurrentes modo, si suæ committantur naturæ, immo ipsa tenuia eorum flagella, foliis plerumque orbata, nec culmi majorem crassitiem habentia, quæque ad tactum rugosa sunt.

Videntur quædam arbores cum hoc frutice inimicæ quasi esse seu antipatheticæ, saltem observavi, quasdam arbores luxuriose cæteroquin crescentes ac vegetas ad illos ramos perire, qui ab hisce chordulis convoluti erant: Contra quam maximus amicus videtur esse Caju Laccæ, cum cujus incurvis ac prorepentibus ramis sese ita commiscet, ut sibi invicem penitus increscant, ac vix distingui possint, præsertim quum utrarumque foliatura sibi adeo similis sit, ut solummodo per truncum ac foliorum saporem distingui possint, folia autem Caju Rapat sibi sunt opposita & acidula, Caju Laccæ vero sunt alternata & insipida: Sic quoque observavi hosce magis adcrescere alii ligno, licet putridum sit, quam sibi invicem.

Radi-

XVI. HOOFDSTUK.

De genezende Schorsse.

Dit is een funis Sylvaticus of kruypende herster, met takken ruym een duym dik, buyten met een ruyge geborstene schorsse, daar een witte en kleverige melk uytloopt, als men ze quetst, gelyk mede uyt de afgebrokene bladeren, het schiet overal zeer lange en dunne ranken uyt, die zich als Chordulen om andere boomen niet alleen vlegten, maar ook zo vast daar aan groeyen, als of ze met groeven daar in gelaten en gelymd waren.

De bladeren gelyken die van kleenbladige Waringen, doch zyn wat smalder, 4. en 5. duymen lang, 2. vingers breed, glad, blinkende, en blyde-groen, met weinige kromme aderen, die van onderen slegts wat uytbuylen. Zy staan 2. en 2. tegen malkander, in wyde tusschen-plaatzen, en met hun vieren makenze een schuyns kruys, niet veele aan een takken. Haren smaak is zuuragtig, doch merkelyker aan de jonge, die de smaak hebben van wilde Suringh. De jonge bladeren zyn ligtbruyn, slap, en geven een fraay aanzien onder de andere groene.

Het bloeyzel komt voort aan kroontjes, daar van de steeltjes in 't kruys staan, gelyk aan de Nagel kroontjes, daar aan komen zeer kleene bloempjes voort, van vyf witte blaadjes gemaakt, op korte halsjes staande, in de avondstonden eenen sterken reuk van haar gevende, die het hooft eenigzints bezwaard.

De vruchten zyn van my nog niet gezien, want hoewel het geene ik van Java hebbe laten brengen, en in myn thuyn geplant, jaarlyks veele bloemen voortbracht, schier uyt ider schoot der bladeren een kroontje, daar het blad dan kort daar naar afviel, zo zyn 'er nogtans nooit vruchten op gevolgt. Hier van acht ik eenigzints de oorzaak te zyn, om dat de Moessonnen van Java en Amboina verschillen, want de bloemen in Amboina quamen telkens voort in de regen-Mousson, wanneer het op Java zomer en droog weer is. De plante dan onder een vreemde Hemel komende, heeft buiten twyffel geene vruchten konnen voortbrengen, als telkens op haar natuurlyke tyd belet werdende door een koude regen. Naar het zeggen der Javanen zelfs, zal de vrucht niet voortkomen dan aan geheel oude stokken, en gelyk zyn den vrucht van kleene Waringen, doch word niet rood, maar blyft groen, binnen zonder korls, met een kleene holligheid, als jonge Pinang.

Het hout is wit, taay, niet vast, en ongebruykelyk, als men 't doorkapt, zetten zich veele droppelen van een gom daar rondom, die voortkomen uyt de melk der schorsse. Dezelve heeft een wonderlyke eygenschap, want als men een stukje daar van afbreekt, al is het aan de droogte, en zoetjes van malkander trekt, zo ziet men veele fyne en taaye draadjes of adertjes tusschen beyde; het afgebrokene dan los latende, zo vaart het weder tegen 't grotere aan, door 't zamentrekken van die adertjes, en nypt zo effen toe, als of het niet gebroken was, doch het werd geenzints wederom vast, en welke schorsse deze proeve niet kan uytstaan, werd voor ondeugend gehouden: Uit de wortel komen veele takken te gelyk voort, zeer verward door malkander lopende, als men ze begaan laat, en zelfs de dunne ranken, die meest blood van bladeren, en niet boven een stroohalm dik, zyn ruyg in 't aantasten.

Het schynd dat eenige boomen een vyandschap of antipathie daar meede hebben, immers ik heb gezien, dat sommige boomen, die anders weeldrig stonden, aan die takken uytgingen, dewelke van deze Chordulen omslingerd waren; daar en tegen is het een groote maat van Caju Lacca, met wiens kromme en kruypende takken het zich zoo vermengd, dat zy t'eenemaal in malkander groeyen, en men ze qualyk onderscheyden kan, om dat het loof van beyde malkander zo gelyk is, alleenlyk aan den stam en smaak der bladeren te onderscheyden, want die van Caju Rapat staan regt tegen malkander, en zyn zuuragtig, die van Caju Lacca staan verwisseld en zyn onsmakelyk. Zo heb ik ook gemerkt, dat deze takken eer aan een ander hout (al is het verrot) vast groeyen, dan aan malkander zelfs.

De

Radices in multas sese dividunt fibrillas, longe lateque sub terra procepentes, ac saepe supra hanc sese elevantes per crassa fila instar setorum erecta, aliquando etiam novas emittentes plantulas, unde puto magnum obcupare locum, ac miram formare intricatamque congeriem seu molem in Javanorum desertis, in quibus sponte crescit, omnes enim rami, terram tangentes, mox radices agunt, ac novum formant truncum.

Nomen. Latine *Cortex consolidans* seu potius aequans juxta Malaiense *Caju Rapat*, quum fractus cortex tam aequaliter iterum coaduneiur & quasi concrescat, sesque contrahat, acsi non fuisset disruptus.

Locus. In Amboina cunctisque Orientalibus insulis ignotus est funis, sed anno circiter 1675. rogatu meo plantulae quaedam mihi fuere transmissae per strenuum D. *Andream Cleyerum* Medicinae Doctorem Bataviae habitantem, quae erant frusta quaedam abscissa hujus funis ex Javanorum silvis petita & transmissa in cista repleta argilla pingui & cinerea, quae in Amboina destribui, ubi luxuriose crescit, ac nunc magnos exhibet frutices, qui vel supra asseres ducendi sunt, vel silvestri adponendi arbori, ad quam adscendit, ac sese extendit hic funis, frugifera enim arbor periculum subit suffocationis per ipsius flagella: In Javae silvis copiose sua sponte crescit, & quam maxime in ipsa regione ejus media circa Caesarcam urbem Mataram, unde & ipsius forma ipsis Javanis litoreas seu marinas urbes inhabitantibus ignota est. In Baleya quoque crescit, sed non magna copia, ubi & ista natio ejus cortice utitur, cujus formam primum hic in Amboina vidit.

Usus. Hujus fruticis cortex tantum in usu est, sive solus sive cum ligno adservatus, difficulter enim abraditur, ac semper ligni pars ipsi adhaeret. Exterior autem rugosa ejus pars primo abraditur, funisque in parva dissecatur segmenta semi pedem longa, tum enim cortex melius separari potest, qui in ventoso exsiccatur loco, ac colorem contrahit russum seu pallidiorem illo Cinnamomi; sive solus sive cum ligno fuerit siccatus, in clauso loco non bene conservatur, quum facile ibi cariem contrahat, sed in aprico & ventoso, uti dictum est, loco, ac subfrigidulo, vulgo autem non diu durabilis est, nec ultra binos annos durari potest. Ipsius sapor nullo modo acris vel aromaticus est, sed debilis ac dulcescens, sique in ore masticetur, lentus est, & masticata refert fila in dissectis segmentis, quae licet per aliquot menses siccata fuerint, gummi istud tamen exsudant, sique in dissectione hoc non amplius observetur, corrupta habentur, unde & fortiter conpingenda sunt in fasciculos parvos, cum Charta Javanica vel linteo obvolvenda, atque in frigido loco adservanda.

Javani, Baleyenses, & Malaienses magna promittunt miracula instituere cum hoc ligno in vulnerum curatione, potissimum vero ab ipsorum uxoribus adhibetur, quae ex hoc cortice aquae incocto cum Madja Kling, & Madja Kaan, fructus Gilingdaro, Gelam, & Bongasari potum praeparant, quem propinant novis sponsis ad ementiendam virginitatem: Tenera folia cruda edi possunt instar caeteri Ulang Ulang, quae & Lactucae aliisque oleribus admiscentur loco Acetosae.

Ejus corticem conterunt Baleyenses in pultem tenuem, quam cum aqua vel cibis propinant & exhibent contra Diarrhaeam & Dysenteriam, quum refrigeret & constipet: Ejus cortex ac folia in cataplasma contrita externe adplicantur cunctis corporis ardoribus.

In quibusdam teneris flagellis ternata simul inveni folia, quum bina aliisquio folia sibi sint opposita. Observavi quoque stipitem matricem ex Java mihi delatam, atque in Javanica terra plantatam quatuor ac quinque produxisse funes, quorum quisque binos digitos crassus erat, rami vero Amboinensi commissi terrae multo graciliores excrescebant, ac flores producere recusabant. Sic quoque intellexi, Bataviae aliquando ante supremos Justitiae judices miras motas fuisse de hoc cortice quaestiones, feminam nempe ab alia exprobratam fuisse, atque hinc in jus vocatam ab illa, quae ipsi injunxerat, per hujus corticis potum defloratam virginitatem sponso suo obtulisse; atque

De wortelen verdeelen hun in veele Vazelingen, wyd en zyd onder de aarde lopende, en somtyds boven dezelve met dikke draden als borstelen uytsteekende, somtyds ook nieuwe planten voortbrengende, waar door ik gisse, dat het een groote plaatze moet beslaan, en een wonderlyke verwerring maken in de Javaanse Wildernisse, daar het van zelfs wast, want ook alle de takken, daar zy de aarde raken, straks inwortelen, en een nieuwen stam formeren.

Naam. *In 't Latyn* Cortex consolidans, *of veel meer Aequans, naar het Maleytsche* Caju Rapat, *om dat de gebrokene schorsse zoo effen weer op malkander slaat en toerypt, als of ze niet gebroken was.*

Plaats. *In Amboina en alle de Oostersche Eylanden is het onbekend, maar omtrent Anno 1675. zyn op myn verzoek my enige plantjes toegezonden door den Eren-vesten Heer* Andreas Clyer, *der Medicynen Doctor op Batavia residerende, het welk waren eenige afgehouwene stukken van het touw uyt de Javaanse bossen gehaald, in een kas vol vette en grauwe Kley geplant, het welk ik in Amboina uytgedeeld hebbe, daar het weeldrig opquam, en nu met groote struyken te zien is; men moet het of op Parre Parren lyden, of by een wilde boom planten, daar het oplope en zich uytbreyde, want een vrucht boom loopt pericul, dat hy door zyne ranken verwurgt werde. In de Javaanse bossen groeyd het overvloedig van zelfs, doch meest landwaart, omtrent de Keyzerlyke Stad Mataram, weshalven zyn gedaante ook de Javanen zelfs in de Strand- of Zee steden wonende, onbekend is. Op Baly wast het ook, hoewel weinig, daar dezelve Natie nogtans deze schorsse meest gebruyken, en eerst in Amboina zyn regte gedaante hebben gezien.*

Gebruyk. *De schorsse alleen van dit gewas is in gebruyk, het zy in 't bezonder, 't zy met het hout beswaart, want ze laat haar moeyelyk afschillen, en niet als met een gedeelte van 't hout daar aan vast blyvende. De buytenste ruygte werd eerst afgeschrapt, het touw in kleene stukken gekapt van 1/2 voet lang, zo kan men de schorsse te beter afnemen; die men dan aan een lugtige plaatze droogd, zoo werd de schoongemaakte ros, of bleker dan Caneel. Met of zonder het hout gedroogd, wil het in geen besluteur plaatzen bewaard worden, want het aldaar licht vermolsemd, maar als gezegt, aan een open en lugtige plaats, en daar het koel is, doch in 't generaal is het niet durabel, als boven de 2 jaren niet goed blyvende. De smaak is gantsch niet scherp of specery-achtig, maar flauw, en zoetachtig; in de mond geknauwd is ze taay, en gelykt gekaauwde draden. Aan de afgekapte stukken, al hebbenze eenige maanden te drogen gelegen, ziet men nog al het voornoemde gom uytsweten, en als men 't zelve niet meer ziet in 't doorsnyden, acht men het voor verdorven, dies men het vast s'zamen moet binden in kleene bondeltjes, met een stuk Javaans papier of linnen omwinden, en dan in een koele plaats verwaren.*

De Javanen, Balyers, en Maleyers, beloven groote miraculen met dit hout te doen, in het genezen van wonden, doch men ziet het meest hare Vrouwen gebruyken, die uyt deze schorsse in water gekookt met Madja Kling en Madja Kaan, de vruchten van Gilingdaro, Gelam, en Bongazari een drank maken, welke zy geven te drinken aan nieuw getrouwde, als zy hun maagdom hebben verlooren. De jonge bladeren kan men rauw eten, en als ander Ulang Ulang. Item onder salade en andere warmoes in plaats van suuring.

Zyn schorsse wryven de Baliers tot een dun papje, dat zy met water of andere kost ingeven tegen buyk- en bloedloop, zynde verkoelende en stoppende. Schorsse en bladeren tot een pap gewreven, werden van buyten opgesmeerd in allerhande verhittingen des lyfs.

Aan sommige jonge ranken heb ik 3 en 3 bladeren by malkander gevonden, daar anders 2 staan. Ook heb ik gemerkt, dat de moederstuk my van Java toegezonden, en in Javaanse aarde gezet, met 4 en 5 touwen opschoot, ieder 2 vinger dik, maar de takken in Amboinse aarde geplant, quamen veel magerder op, en wilden geen bloemen dragen. Zo heb ik ook verstaan, dat op Batavia somtyds voor de Raad van Justitie of Schepens, klugtige processen over deze schorsse gemoveert werden, namentlyk dat de eene Vrouw quanswys geinjurieerd een andere voor 't Recht roept, die haar nagegeven hadde, dat ze door den drank van deze schorsse een geconterfyte maagdom haren Bruydegom toegebragt hadde.

atque hinc ob rationem multæ mulierculæ timent ac sollicitæ sunt hunc emere corticem, vel in ædibus conservare, ne suspectæ sint illius ope indigere.

Tabula Decima Nona

Ramum exhibet *fruticis funicularis*, qui *cortex consolidans* Rumphio dicitur.

CAPUT DECIM. SEPTIMUM.

Pulassarium. Pulassari.

PUlasarium est cortex albus & odoratus, qui venalis adfertur in fasciculos conlectus, atque pro Canella alba haberetur, multo autem mollior ac fragilior est, conligitur autem ex silvatico fune, cujus flagella cum præcedenti Caju Rapat maxime conveniunt, non autem folia.

Inferior autem talis flagelli pars ad summum brachii crassitiem habet, quod per solum prorepit vel alias per herbas: Hæc autem in altum alia emittunt tenuiora flagella, non ultra pollicem crassa, rotunda, ac tenui fissoque cortice obducta, qui tamen non ita rugosus est quam Caju Rapat, suntque porro glabra & nuda usque in arborum vertice, ubi primum in longa foliosaque sese dividunt flagella, quæ tenuia sunt, rotunda, & glabra, quibus per ampla spatia folia insident bina ternaque simul, uti & in ipsorum summo tria quoque locata sunt, hæc autem cum Caryophyllorum foliis conveniunt, sed minora sunt & crassiora, tres quatuorque pollices longa, unum lata, intense viridia, glabra, & splendentia, tenuibus ac transversalibus venulis pertexta, quæ ad nervum medium ac firmum concurrunt, qui in suprema parte sulcatus est.

Ex abruptis foliis album ac spissum exstillat lac, uti & ex cortice, sed pauca copia, non acre, sed saporis amaricantis, quod instar calcis exsiccatur.

Funes ejus plurimi simul aliquando dependent, atque adeo intricate sibi innectuntur ac involvuntur, ut verum videantur formare truncum, qui mihi prima vice talis ab incolis quoque demonstrabatur in locis, quos raro homines frequentant, rem vero adcuratius inquirens & examinans comperi, medium seu centrum illarum congerierum arbusculam esse putridam, juxta quam tenera flagella adscenderant altiores petentia arbores, quibus sese inplantaverant, ac sensim plura alia sibi hisce junxerant & circumvolverant.

Flores fructusque in desertis silvis nunquam observavi, quum inferius nil nisi nuda conspiciantur flagella. Quod autem in horto meo plantatum ac supra asserculos late extensum erat, post binos annos flores produxit, qui parvis insidebant corymbis, quorum petioli cruciati erant uti in Caryophyllorum corymbis, quique longos gerebant instar florum Jasmini tubos, sed breviores; suntque constructi ex quinque crassis sordide albicantibus, & retroflexis petalis, quique in centro gerunt filamentum firmum seu pistillum, quod post floris lapsum remanet. Flores hi maxime conveniunt cum illis arboris *Pule* supra *libro tertio cap.* 30. descriptæ, cum cujus foliis & hæc quodammodo quadrant, ita ut haud inproprie hoc Pulassarium tanquam repens Pule haberi posset.

Ejus fructus baccæ sunt oblongæ baccis Lauri similes, supra coronatæ seu umbilicatæ, primo virides, dein luteæ, intus officulum reconditur siccum ex binis segmentis constans, quæ per obliquam lineam sibi juncta sunt instar officulorum Anthophylli, atque hæ baccæ eodem modo crescunt quo Anthophylli. Aliquando hi fructus gemini sunt, vel bini supra sese invicem locantur, acsi binæ Lauri baccæ sibi inpositæ essent, atque ex viridi fructuum pellicula lac quoque exstillat, quum incidatur.

Flagellorum cortex tantum aromaticus est, qui sordide cinereus est & externe muscosus, ubique laceratus, atque plurimis in locis fissus, interne albus & fragilis, licet sit humidus & lacteus, saporis amaricantis sed odoris jucundi instar Iriæ Florentinæ.

Lignum

badde. Om deze reden zyn veele Vrouwen schroomagtig deze schorsse te kopen, of in huys te hebben, om niet verdagt te worden, dat zy dezelve van noden hebben.

De negentiende Plaat

Vertoont een Tak van een *touwachtige Struyk*, welke de *heelende schorsse* by Rumphius genaamt wert.

XVII. HOOFDSTUK.

De Pulassari-Schorsse.

PUlassari is een witte welriekende schorsse, die men te koop brengt in kleene bosjes, en men zoude het voor witte Caneel aanzien, doch het is veel weker en brosser. Het komt van een wilde bos-touw, aangaande de ranken met het voorgaande Caju Rapat groote gelykenisse hebbende, maar niet in de bladeren.

Het onderste touw werd op 't hoogste een arm dik, kruypende langs den grond, of door andere ruygte. Deze geeft om hoog andere dunnere ranken, niet boven een duym dik, rond, met een fyne gescheurde schorsse, zoo ruyg niet als die van Caju Rapat, voorts even en kaal tot in 't hoogste der boomen, daar zy hun eerst in lange ranken en bladeren verdeelen. De ranken zyn dun, rond, en glad, daar aan staan in wyde tusschen leden de bladeren, 2 en 3 by malkander, aan de voorste eynden ook 3. deze gelyken de Nagelbladeren, doch zyn kleender en dikker, 3 en 4 duymen lang, een breed, hoog groen, glad en blinkende, met fyne adertjes overdwers geribt tegen een styve middel-zenuwe, dewelke aan de bovenste zyde gevoort is.

Uyt de afgebrokene druypt een witte en dikke melk, als mede uyt de schorsse, doch spaarsaamlyk, niet scherp, maar bitteragtig van smaak, en droogd op als kalk.

Deze touwen hangen zomtyds veele by malkanderen, en slingeren haar zodanig door malkanderen, dat zy een formeelen stam schynen te maken, 't welk my ook in 't eerste van de Inlanders zodanig aangewezen wierde, op plaatzen, daar weinig menschen komen, doch de zake nader onderzoekende, bevond ik, dat in 't midden van die vergadering een ander verrot boompje was, langs het welke de jonge ranken waren opgeschoten na hogere boomen, en haar aldaar vast gemaakt hadden, en metter tyd hadden zig andere meer daarom geslogten.

Bloeyzel en vruchten heb ik in de wilde bosschen nooit daar aan konnen vinden, om dat men beneden niets dan de kaale ranken ziet, maar aan 't geene in mynen hof geplant en op Parre Parren breed uytgebreyd was, hebben zig naar 2. jaren dezelve vertoond. Het bloeyzel quam voort aan kleene kroontjes, met de steelen in 't kruys staande, gelyk de Nagel kroontjes, met lankachtige halzen, gelyk de Jasmynen doch korter. De bloempjes zyn gemaakt van 5 dikke blaadjes, vuyl-wit, en agterwaarts gebogen, hebbende in de midden een styf draadje, het welk na 't afvallen van de bloem staan blyft. Zy hebben groote gelykenisse met het bloeyzel van den boom Pule, boven in 't derde Boek cap. 30. beschreven, waar na de bladeren ook eenigsints aarden, zoo dat men niet onbillyk die Pulasari voor een kruypende Pule zoude achten.

De vruchten zyn lankwerpige besien, de Bakelaaren gelyk, met een kroontje voor op, eerst groen, daar na geel, binnen in leyd een druge korl, gemaakt van 2 delen, die met een scheeve knie aan malkander hangen, gelyk de binnenste korls van de moer-nagelen, staande deze besien ook zodanig aan hare kroontjes gelyk de Nagelen. Zomtyds vind men deze vruchten dubbeld, of 2 boven malkander, als of 2 Bakelaaren op malkander geent waren, en uyt de groene schille der vruchten loopt mede melk als men daar in snyd.

De schorsse van de ranken is alleen specery achtig, zynde vuylgraauw en moschachtig, van buyten over al gescheurd, en op veele plaatze geborsten, binnen wit en bros, hoewel vochtig en melkachtig, bitteragtig van smaak, maar lieflyk van reuk, gelyk Irias florentina.

Het

Lignum est album, molle, & inodorum, ac proinde inutile, unde & abjicitur, quum ejus cortex leviter fit abrasus, cui semper major minorve ligni pars adhæret, quum alioquin nimis fragilis sit. Exterior rugosa ac muscosa ejus pars prius abraditur, quum prius integri stipites paulisper sint contusi, dein interior decorticatur corticis pars, quæ in parvos colligitur fasciculos, albamque refert Canellam, gratum servans Iridis odorem ad binos annos, ejus vero amarities cito disparet. Hic cortex optimus censetur omnium, qui ex flagellis desquamatur digitum crassis, ac per terram prorepentibus, atque hinc inde fissis. Observavi vero in tenuibus flagellis præstantiorem esse quam in crassis; & ubi terram attingunt, radices emittunt per longa fila, ibique novum iterum formant fruticem. Ipsa autem radix majoris trunci supra terram denudata est, atque in multa brachia divisa, ubique emittentia longas, rotundas, ac tenues chordulas; quibus pauca insident folia, per quas in arborum vertices sese elevant, ac figunt, ita ut quis in admirationem adducatur, quo modo ibi pervadere possint. Flores in plantata arbore mense Martio provenerunt, fructus vero ejus tarde maturescunt.

Nomen. Latine *Pulassarium.* Malaice *Pulassari*, quo nomine per totam Indiam notum est, acsi aromaticum Pule diceretur. Nostri Amboinenses ac Ceramenses illud depravate patum vocant *Purasane.*

Locus. In desertis crescit silvis, quas raro homines permeant, in solo pingui & argilloso ad montium pedes, ubi frequentes sunt arbores, sub quarum umbra excrescit, ipsarumque ramis sese innectit. In Amboina non obcurrit nisi in boreali plaga *Lien* dicta, pauca copia invenitur in parva Cerama circa Lielam, Combello, & in parva Hatuaha, ibique potissimum a silvestribus abraditur & calcatur vaccis, majori copia crescit in ejus regione opposita Caybobbo, optimum vero ex Cerama Orientali deducitur, Keya, Arua, aliisque Insulis ad Eurum sitis, unde in fasciculos conligatum Javam defertur, licet & ibi crescat.

Usus. Albus ac depuratus horum funium cortex solummodo fere in usu est ob gratum ipsius odorem, atque per totam circumfertur Indiam in Feminarum usum, quæ ejus fasciculos vestibus adponunt, ut ipsis gratum concilient odorem, admiscetur quoque rasuræ aliorum odoratorum lignorum ac florum, quæ cum Oryza & aqua conteruntur, ex quibus albi formantur trochisci, quibus mulierculæ utuntur in corporum lotione, non tantum, ut ipsi gratum concilient odorem, sed etiam ad refrigerium, ac cerebrum corroborandum, quum rapsato vel conscisso admisceantur Agallacho, frustulo arundinis sacchariferæ fuscæ, Tacari radicibus, Ungui odorato, & Benzoino, quæ simul vulgare ac quotidianum præbent suffimigium, quod carbonibus inponitur ad vestes odore inprægnandas, qui post binos annos magna ex parte perit in hoc cortice, sed aptus tamen est ad illos trochiscos, cum quibus corpus fricatur.

Flores a Javanis siccantur, inque cistis suis adservantur ac venduntur, quum adhibeantur ad pulticulas, quibus infantes febribus correpti fricantur. Interne cortex hic aliis admistus medicamentis, quæ æstuantem sedant ventriculum, itidem exhibetur.

Prope atque inter Pulassarium alter prorepit funis Pulassario simillimus, sed inutilis, nec ullo modo aromaticus. Hoc Pulassarium spurium funes gerit rotundiores & glabriores, albicantes, ac punctulis seu verruculis notatos, sed nullo modo fissos aut rugosos, uti verum Pulassarium; lac quoque fundit album, ac fere similem habet saporem, nullum vero odorem: Credoque incolas sæpius hosce funes promiscue cædere sive præ ignorantia sive lucri caussa, difficile saltem mihi fuit illos distinguere, quum inferius intricati decurrerent, atque superius in altis arboribus ipsorum folia conspici nequeant.

Qui verum Pulassarium plantare cupit, ut sibi adducantur frusta quædam ipsius funis curam gerere oportet, cum nodis & adhærentibus radiculis, simul cum adhærente terra argillacea, in qua nempe crescunt, ac tali modo in hortis deponantur ac plantentur, quam maxime autem cavendum est, ne quædam ipsorum folia decerpantur, quum excrescant, unde facile pereunt. Quum adolescant, asserculis imponenda sunt ipsorum flagella, quum cuncta ipsorum folia aromatica sint, & apta, quæ in ore masticantur, licet parum amara sint.

Het hout is wit, week, geen reuk hebbende, en diensvolgens ondeugend, en werd weg geworpen, als men de schorsse zoetjes daar van afgeschild heeft, blyvende min of meer van 't hout daar aan hangen, om dat ze anders te broos is. De buytenste mosachtige ruygte moet men eerst afschrappen, als men de geheele stokken eerst wat geklopt heeft, en dan het binnenste afschillen, dat men dan t'zamen bind in kleene bondeltjes, en gelykt als dan witte Caneel, behoudende zynen lieflyken Iris reuk by de 2. jaren, maar de bitterheid vergaat meest. Deze schorsse houd men voor de beste, dewelke genomen werd van de ranken, die een vinger dik zyn, langs de grond loopen, en hier en daar geborsten zyn. Doch ik heb bevonden, dat ze aan de dunne ranken wel zoo goed is als aan de dikke; daar zy de aarde raken, wortelen zy met lange draden in, en formeeren aldaar weder een nieuwen struyk. De wortel zelfs van den principalen stam, legd boven de aarde in veele takken verdeeld, overal uytschietende lange, ronde, en dunne Chordulen, daar aan weinige bladeren staan, en zig boven in de hoge boomen vast maken, zoodat men zig verwonderen moet, hoe zy daar op komen. Het bloeyzel aan het geplante quam voort in Maart, doch de vruchten wierden langzaam ryp.

Naam *In 't Latyn* Pulassarium. *Maleyts* Pulassari, *met welke naam het door geheel Indien bekend is, als of men specery-achtige* Pule *zeyde. Onze Amboineezen en Cerammers noemen het verdraayd* Purasane.

Plaats *Het wast in de wilde bosschen, daar weinig gang van menschen is, op een vette kleygrond, in het hangen der bergen, daar het vol geboomte is, onder wiens schaduwe het opschiet, en om derzelver takken zig vlecht. In Amboina heeft men 't niet, behalven aan de N. O. hoek* Lien, *een weinig vald op kleen Ceram omtrent Liela, Combello, en kleen Hatuaha, doch werd meest aldaar van de wilde Koebeesten opgegeten en vertrapt. Meerder vald tegen over op Caybobbo, doch het beste komt van Oost-Ceram, Key, Aru, en andere Z. O. Eylanden, waar van het in bosjes gebonden na Java gevoerd werd, hoewel het aldaar ook wast.*

Gebruyk. *De witte en schoongemaakte schorsse van de touwen is schier alleen in gebruyk wegens haren lieflyken reuk, en werd door geheel Indien vervoerd voor de vrouwen, die de bondeltjes by de kladeren leggen om dezelve een aangenaame reuk te geven, ook werd ze met schraapzel van ander welriekend hout en bloemen onder ryst en water gewreven, en daar uyt witte koekjes gemaakt, dewelke de Vrouwen gebruyken in het wassen van het lighaam, niet alleen om het zelve een goeden reuk te geven, maar ook om te verkoelen, en de herssenen te sterken, gemengd onder het geschraapte of gekapte Agel-hout, een stukje van bruyn zuyker riet, wortelen van Tacari, Unguis Odoratus, en Benjuin, geeft een dagelykze reukwerk, op kolen gelegt om de kleederen daar mede te beroken. Na 2 jaren vergaat den reuk wel voor 't meeste deel, maar is als dan nog bequaam tot de voornoemde pap, om het lichaam daar mede te wryven.*

De bloemen werden van de Javanen gedroogd, en in haare kruyd-dozen verkogt, om dat men dezelve gebruykt tot papjes, waar mede men de kinderen bestrykt als zy koortzig zyn. Binnens lyfs werd de schorsse ook gemengd onder Medicynen, die de verhitte magen te regt helpen.

By en onder de Pulasari loopt een ander touw, het Pulasari zeer gelyk, doch onnut, en gantsch niet specery-achtig. Dit basterd Pulasari heeft ronder en evener touwen, witachtig, met puntjes of wratjes bezet, maar de scheurtjes en ruygte niet hebbende als de regte Pulasari. Zy heeft ook witte melk, en schier diergelyke smaak, maar geen reuk. Ik geloove, dat ze de Inlanders dikwils onder malkander kappen, het zy uyt onwetenheid het zy uyt winzugt, immers ik hadde moeyte die beyde te onderscheiden, om dat zy beneden onder malkander lopen, en boven op de hooge boomen kan men de bladeren niet bekennen.

Die de regte Pulasari wil planten, moet zich eenige stukken van de touwen laten brengen, daar aan wat knoesten en worteltjes zyn, t'zamen met de kleygrond, waar op zy wassen, en zo in de Hoven zetten, zich wel wagtende eenige bladeren daar af te breeken, wanneer zy noch in 't groeyen zyn, waar door zy anders licht uytgaan. De opgeschotene moet men op Parre Parren leggen, zo worden alle de bladeren speceryachtig, en bequaam in de mond te knauwen, hoewel wat bitter.

Pulassarii lignum, cortice orbatum, quendam etiam habet usum, ex quo contrito pulticulæ præparantur, quibus febricantes homines, ac præsertim pueri obliniuntur ad refrigerium.

Cannelli itti Canni in *Hort. Malab. part.* 10. *Fig.* 5. descriptum quodammodo convenit cum Pulassario nostro quoad folia, spissum ipsius lac, ac crescendi modum, est enim planta funicularis, tenuis, ac lignosa, seu funis, qui sese arbori Casjam adeo circumvolvit, atque ipsi tam firmiter increscit, ut folia, flores, ac fructus utriusque intricati quam maxime sint & concrescant: de ipsius autem grato odore nil ibi commemoratur, solummodo autem de ipsius foliis adnotatur, quod aquæ incocta ædematosos curent pedes, quos hæc natio putat ex magorum incantamentis oriri, idem quoque præstabit ejus cortex cum Oryza contritus & illinitus.

Het hout van Pulasari, daar de schorsse afgenomen is, heeft ook noch eenig gebruyk, om papjes uyt het gewreevene te maken, waar mede men koortsige menschen, inzonderheid kinders besmeerd, om matig te verkoelen.

Cannelli itti Canni *in* Hort. Malab. part. 10. fig. 5. *beschreven, heeft eenige gelykenis met ons Pulasari, aangaande de bladeren, de dikke melk, en de manier van groeyen, want het zal een dunne houtachtige plant zyn of touw, die zig om den boom Kasjam zoodanig slingert, en daarom zo vast groeyt, dat bladeren, blommen, en vruchten van beyde door malkander staan, egter van zyn goeden reuk wert niets vermelt, alleenlyk dat zyne bladeren in water gekookt genezen de geswolle voeten, welke deze Natie zegt van toveryë beleezing te komen, het zelfde zal ook doen de schorsse met ryst gewreeven en opgesmeerd.*

Tabula Vigesima

Ramum exhibet *Pulassarii veri.*

De twintigste Plaat

Vertoont een Tak van de waare *Pulasarie Struyk.*

In Auctuario *Funis Pulassarius*, seu *Caju Pule* sequenti describitur modo.

Caju Pule seu *Lignum scholare*, h. e. *Pule* libr. 3. descriptum adfinem sibi habet funem sylvaticum *Tali* dictum. *Pulassarium* præterea aromaticum *libr.* 7. descriptum silvestrem quoque habet speciem. Saltem hic funis, quem nunc describemus, utrisque adfinis est. Non est funis crassus, sed sese dividit & extendit in plurimos graciles laterales ramos, atque hi iterum in alios minores, in quibus folia sibi sunt opposita, illis *Pulassarii* similia, seu paulo latiora, crassa, glabra, & firma; nullis notabilibus costis donata: Ex abrupto uti & ex sauciato cortice album & viscosum exstillat lac, sed pauca copia. Nullus aromaticus odor vel sapor, uti in vero Pulassario, detegitur in hujus cortice, vel foliis. Flores ignoti sunt.

Fructus oblongus est, utrimque acuminatus, minimum digitum circiter longus, ac digitum crassus, externe virens, ad latera sulco seu canali distinctus, juxta quem maturi dehiscunt. Sub herbaceo cortice cavitas reperitur, atque in hac latera undique repleta granis, instar illorum frumenti Turcici seu Mays Indici, coloris obscuri instar Coffe, quæ per albam venam cortici adnectuntur. Quodvis iterum granulum interiore sua parte granulatum est granulis Sinapios semina mentientibus, coloris aurantii, atque præterea in fructus centro cavum super est, uti in Papayæ fructibus. Ex fructu aperto & fisso viscosum etiam exsudat lac.

Nomen. Malaice vocatur *Tali Pule.* Latine *Funis Pulassarius.*

Locus. Ad silvarum oras obcurrit, uti & in vallibus, sed non copiose, unde nec ejus peculiaris innotuit usus, nisi quod ejus flagella adhibeantur ob tenacitatem ad nectendas Amboinensium nassas Bobbers dictas.

In het Auctuarium wert het *Pulassari Touwgewas* aldus beschreven.

Caju Pule *of het* Lignum scholare, *dat is* Pule libr. 3 *beschreven, heeft in zyn maagschap een bosch-touw of* Tali: *of het speceryachtige* Pulasari libr. 7. *beschreven, heeft noch een wilde zoorte. Immers dit touw, dat wy nu beschryven, heeft gemeenschap met die beyde: Het is geen dik touw, maar dat zig in veele ranke en zydetakken verdeelt, en dezelve al wederom in andere, daar aan staan de bladeren tegen malkander, die van* Pulasari *meest gelyk of wat breeder, dik, glad, en styf, zonder kennelyke ribben; uyt de afgebrokene, als mede uyt de gequetste schorsse, loopt een witte en kleverige melk, doch schaars. Noch in de schorsse, noch in de bladeren is de gewoonlyke speceryachtigheid van* Pulassari. *Het bloeyzel is onbekend.*

De vrucht is langwerpig, agter en voren toegespitst, omtrent een pink lang, en een vinger dik, van buyten groen, en ter wederzyde met een naat of geut, langs dewelke de rype openbersten. Onder een kruydachtige schorsse vind men een holligheid, en daar in de zyden rondom bezet met korrels als Turkze tarwe, en van Coffy-*coleur, met een witte ader aan de schorsse vast. Ider korl aan de binnenste zyde is wederom bezet met kleene korreltjes, als mostaard zaad, regt oranje-geel, en dan blyft in de midden der vrucht noch een holligheid, gelyk in de vruchten van Papaya. Uyt de opgesneden vrucht komt mede een kleverige melk.*

Naam. *In 't Maleyts noemt men het* Tali Pule, *in 't Latyn* Funis Pulassarius.

Plaats. *Men vind het aan de randen van de bosschen, en in de Valleyen, doch niet veel. Daar van is ook geen zonderling gebruyk bekend, als dat men zyne fyne touwen wegens haare taayigheid gebruykt tot het vlegten van de Amboinsche Fuyken of Bobbers.*

Tabula Vigesima Prima

Ramum exhibet *Funis Pulassarii.*

De een- en twintigste Plaat

Vertoont een Tak van het *Pulassarie Touw gewas.*

CAPUT XVIII.

CAPUT DECIM. OCTAVUM.

Tuba Baccifera. Coculi Indici, & Tuba Bidji.

T*Uba* nobis in India illos exhibet coculos, quibus pisces & aves enecantur. Hujus tres obcureunt species præter aliam minorem speciem, quæ ad peculiare refertur genus: Primo nempe *Tuba baccifera.* Secundo *Tuba radicum.* Tertio *Tuba flava.* Quarto *Folium lunatum minus*: Cuivis autem singulare tribuemus caput.

Primo *Tuba baccifera* funis est ingens, silvestris, & irregularis, plerumque brachium crassus, aliquando pedem, corticem gerens crassum, laceratum, & maxime rugosum, laterales rami seu flagella, plerumque quinque sex immo plures orchias longa, in firmas desinunt claviculas, quæ sese aliis innectunt ramis, illis folia insident per ordines, sed alternata, solitaria, & vaga, ingentia, & instar chartæ firma, cordiformia, in obtusum apicem exeuntia, palmam vel spithamam longa, novem digitos lata, superne intense viridia, inferne maxime flava, & quodammodo lanuginosa, longis insident firmisque petiolis, qui prope ortum inflexi seu sinuosi sunt, unde plurima folia retroflexa sunt

Ex crassioribus flagellis longi excrescunt racemi, sesqui pedem longi, in plurimos laterales divisi, in quibus primo conspiciuntur capitula illic acuum similia, quæ sese aperientia flosculos exhibent ex sex albis & retroflexis petalis constantes, in horum centro capitulum locatur, cui tria quatuorve granula instar arenæ insident, quæ in fructus excrescunt.

Flores ingratum spirant odorem, uti *Phallus Dæmonum*, vel aqua impura, quos plurimi insequuntur fructus instar Uvarum collecti, sed paulo minores hisce, diu albentes, dein rubri, ac tandem ex purpureo nigricantes, plerumque bini treave, rarius quatuor simul cinereo insident pedunculo crassiusculo, pyramidali, & rugoso. Sub externa molli carne nucleus locatur rotundus, Cerasi officuli formam habens, sed paulo major, rugosus, & granulatus, qui ex duriusculo componitur putamine sed fragili, quique ad unum latus fissuram seu aperturam habet, intus medullam continet albam bifidam. Hujus funis lignum lentum est ac porosum, quod in flagellis fere diffringi nequit, odoris ingrati & nauseosi.

Nomen. Latine *Tuba Baccifera*: in Pharmacopœis *Cucculi* seu *Coculi Indi.* Malaice *Tuba Bidji.* Amboinice *Tuba* & *Tube*, peculiariter vero hæc species vocatur *Tuba Tuni.* In Hitœa *Camulu Habua*, in Lohœa *Mehu hōa.* Ternatensibus proprie dicitur *Bori*, præcedens enim *Bori libr. 6 cap.* 49 descriptum ipsis vocatur *Boruro.* Bandice *Tube* & *Tube.* Javanice *Boproōn.* Baleyice *Bunproōn.*

N B. *Tuba* Malaice quævis denotantur res, semina nempe, fructus, & folia, quibus pisces & aves enecantur. Per Ternatensium vero *Bori* seu *Boruro* significantur quævis res, quæ ingentem excitant vomitum.

Locus. Circa oras maritimas crescit, ubi ingentes rupes & saxa reperiuntur, sub altarum arborum umbris. In Amboina raro obcurrit, copiosius in parva Cerama circa Combello & Lœhœ veterem, ubi ejus funes vidi pede crassiores, arboresque adscendentes, quorum racemi frugiferi juxta crassos istos dependebant funes. In Bandensium insula *Lonthoir* dicta itidem crescit, copiosissime autem in Celebe, quæ mater est omnium toxicorum, præsertim in provinciis juxta Boegensem sinum sitis.

Usus. Baccæ hujus plantæ solummodo in usu sunt, quibus pisces capiuntur & enecantur, semi maturæ hujus eliguntur baccæ tam integræ, quam sine externa ipsarum carne, tam recentes quam siccatæ, quæ conteruntur cum cancellis Koeman dictis, qui in vacuis Limacum cochleis reperiuntur, quidam etiam portiunculam addunt excrementi humani, atque ex hac massa pilulas formant magnitudine Cerasorum,

XVIII. HOOFDSTUK.

De bes-dragende Tuba-Struyk.

T*Uba geeft ons in Indien de nootjes, waar mede men Visschen en Vogelen vergeeft. Men heeft daar van* 3 *zoorten, behalven nog een kleender, die men voor een bezonder geslacht houd: te weten* 1. Tuba baccifera, 2. Tuba radicum. 3. Tuba flava. 4. Folium lunatum minus: *zullende ieder zyn byzonder Capittel hebben.*

1. Tuba baccifera *is een groote wilde ranke, in 't gemeen een arm dik, zomtyds ook een been dik, met een groove gescheurde, en zeer ruyge schorsse; de zyde-takken of ranken (die gemeenlyk 5, 6 en meer vademen lang zyn) eyndigen in styve Clavieren, die zich om andere takken vast maken, daar aan staan de bladeren meest in ryen tegen malkanderen, doch verwisseld, enkeld, en in wyde tusschen plaatzen. Dezelve zyn groot, styf als pergament, hertformig, met een stompe spits, een hand of een span lang, 9 vingers breed, boven hoog-groen, beneden hooggeel, en wat wolachtig. Zy staan op lange styve steelen, by haren oorsprong een bogt hebbende, waar door de meeste bladeren agterwaarts gebogen staan.*

Aan de dikke ranken groeyen lange trossen, wel 1½ voet lang, en in verscheide korte takken verdeeld, daar aan men voor eerst knopjes als spelde-hoofdjes ziet, dewelke haar openende vertonen bloempjes in zes witachtige bladjes verdeeld, die agterwaarts omgebogen zyn, in de midden met een knopje, waar op 3 a 4 zandkorreltjes staan, waar uyt de vruchten werden.

Het bloeyzel is vuyl van reuk, gelyk Phallus Dæmonum, *of spoelwater, hier op volgen veele vruchten druyfsgewys by elkander hangende, wat kleender dan druyven, langen tyd wit, daar na rood, ten laatsten uyt den purperen swartachtig, gemeenlyk staan 2 en 3, zelden 4 by malkander, op een grauwe voetje, 't welk dik is, pyramidaal, en gerimpeld. Onder het buytenste weeke vleesch vind men een ronde korl, in de groote van een kerssesteen, of wat groter, rimpelig of gegranuleerd, bestaande uyt een hardachtige schaal, doch die zich ligt breeken laat, en aan de eene zyde een opening of scheur heeft, binnen met een witte beest, dewelke zig in tweeen laat delen. Het hout van 't touw is taay en poreus, aan de ranken schier onverbreekelyk. Reuk en smaak van de gewreevene besiën is onlieflyk, vies, en walgelyk.*

Naam. *In 't Latyn* Tuba Baccifera, *in de Apotheken* Cucculi *of* Coculi Indi. *Op Maleyts* Tuba Bidji. *Amboinsch* Tuha en Tuhe, *en in 't byzonder hiet deze zoorte* Tuha Tuni. *Op Hitoe* Camulu hahua, *en op Loeboe* Mehu hōa. *By de Ternatanen hiet zy eygentlyk* Bori, *gelyk zy de voorgaande* Bori *in 't 6 Boek cap.* 49 *beschreven,* Boruro *noemen. Bandinees* Tube en Tuhe. *Javaans* Boproōn. *Baleyts* Bunproōn.

NB. Tuba *in 't Maleyts zyn allerhande dingen, zaden, vruchten, en bladeren, waar mede men Visschen en Vogelen vergeeft. Maar het Ternataanze* Bori *of* Boruro, *zyn dingen, die sterk braken maken.*

Plaats. *Het wast omtrent de Zeekant, daar het steenachtig is, en groote klippen staan, beschaduwd van hooge boomen. In Amboina vind men het weinig, meer op kleen Ceram omtrent Combello en oud Loeboe, alwaar ik touwen gezien hebbe dikker dan een been, de boomen oplopende, en de vrucht-dragende trossen hingen langs de dikke touwen. Het wast ook op 't Bandaze Eyland* Lonthoir, *maar het meeste heeft men op Celebes, de Moeder van alle venynen, principalyk in de Provintien langs den Borgizen bogt gelegen.*

Gebruyk. *Alleen de besiën van deze plante zyn in gebruyk, om de Vissen daar mede te doden; men neemt de half rype besiën, met en zonder het buytenste vleesch, zo wel versch als gedroogd, wryft dezelve t'zamen met de kleene Cancellis of Krabbetjes, Koeman genaamt, in de verlatene slekke huysjes zich ophoudende; sommige doen 'er ook een klontje* Excrementum humanum *daarby, maken daar van pillekens, in de groote van Kerssen, die zy*

quas aquæ injiciunt tam dulci quam salsæ seu marinæ, præsertim vero in foveis stagnantis aquæ marinæ. Pisces avidissime hanc petunt pastam, omnesque, qui hanc devorarunt, moriuntur ac vertiginosi prius supra aquam circumnatant, ita ut facillime capi possint, atque innoxie comedi, omnes enim Tubæ species non lethale exhibent venenum, sed tantum vertiginem caussant in flaccidis piscium & avium cerebris, putoque, si tales vertiginosi pisces in recentem immitterentur aquam, quod reconvalescerent, uti id in alia tentavi planta, quæ vero debilior erat, ac minorem præstabat effectum seu operationem quam vera Tuba.

In Hitoea experimentum etiam fuit institutum in corpulentis hominibus, qui binas tales baccas innoxie adsumere poterant, ut ipsorum corpus per hasce purgaretur. Hisce baccis Papoensium insularum incolæ aves Paradisiacas capiunt, quæ minores nec ita elegantis sunt coloris quam Aruenses. Aves hæ congregatæ simul quotannis præciso advolant tempore in hasce insulas, atque in Zephyream Gololo partem, Weda dictam, potumque suum quærunt in foveolis altarum arborum, in quibus aqua pluvialis stagnat, illarum una quasi ab aliis mittitur ad gustandam istam aquam, quæ salva rediens aliis persuadet, ut ibi advolent ac potent. Papoenses interim alacriter has adscendunt arbores, & aquam hanc infectant per hosce nucleos contritos, omnes itaque aves, quæ hanc hauserunt aquam, vertiginosæ in terram decidunt, ita ut facillime sint capiendæ.

Macassarenses ac Boegenses albas & immaturas has baccas, sed fumo induratas secum ducunt, quum trans mare alias petant peregrinas terras, ut cito pisces capi possint, quum in quibusdam morentur locis.

Cancelli isti ab *Ambrosio Pareo* depinguntur, vocanturque ipsi *Bernoard l'Heremite*.

Hæc planta in Zeylana itidem ac Malabara crescit, ubi incolæ silvestres vaccas & hircos capiunt, contusos sumentes ejus nucleos, quos illiniunt fructibus *Jacas* seu Socci apertis, quorum recenti pulpæ insperguntur, quosque vaccæ istæ avidissime expetunt, unde vertiginosæ evaduot, ita ut facillime capi vel transfodi possint.

Javani hos sumunt nucleos, conteruntque cum Pipere, allio, & lumbricis, pastamque hanc torrent, atque ex hac globulos formant, quos aquarum fundo inponunt, mox ad hosce pisces tendunt alliciti penetranti isto odore, quique hosce comedunt vertiginosi supernatant, ut capi possint.

In *Hort. Malab. tom. 7. Fig.* 1. Malabarice vocatur *Matsjatam*. Bracmanis *Garundo Pala*, Portugallice *Fruita Matta Peyre*. Belgice *Water quaat*, ubi descriptio cum nostra satis quadrat, sed icon differt, ex quanam vero caussa me latet. Adnotator vero D. *Commelinus* in istud adnotat caput, eosdem hosce nucleos in Pharmacopæis vocari *Coculos Indos*. Italis *Coculo d'Indiano* & *Galussa de Levance*, non autem adsentiri possum, reducendos esse ad *Solani furiosi* species, quum nulla inter hasce plantas sit convenientia, quin ad Solana aliæ quoque referantur plantæ, quæ furiosam, ac pisces enecandi possident qualitatem.

dan op 't water strooyen, zo wel zoet als zout water, doch inzonderheid in kuylen van het staande zee-water. De Visschen dan schieten graag na dit aas, en alle die 'er van eten, sterven of dryven duyzelig boven op het water, dat men ze gemakkelyk vangen kan, zynde met te min onschadelyk te eten, want alle zoorten van Tuba zyn geen dadelyk vergift, maar maken slegts een duyzeling in de zwakke hersenen van de Visschen en Vogelen, en ik geloove, zo men deze duyzelige gasten strax in versch water smeet, dat zy wederom bekomen zouden, gelyk ik aan een ander plante geprobeert hebbe, dog die slapper van werking was dan de regte Tuba.

Op Hitoe is het ook geprobeerd, dat Corpulente menschen 2 van deze korls zonder schade konden innemen, om een purgatie daar van te hebben. Met deze korls vangen de Inwoonders van de Papoeze Eylanden de Paradys vogels, Soffu genaamt, zynde kleenaer en slegter van coleur dan de Aruaanse. Deze Vogels vliegen met troepen, en komen jaarlyks op haar bestemden tyd gevlogen in de Papoeze Eylanden, en op het Zuyder-deel van Gilolo, Weda genaamt. Haren drank zoeken zy in de kuylties van de hooge boomen, daar het regen water staan blyft, daar eerst zenden zy een uyt haar alien om te proeven, die dan wederkeerende, en geen letzel gevoelende, den geheelen troup beweegt om daar uyt te drinken. Doch ondertusschen klimmen de Papoezen veerdig in de boomen, en vergeven dat water met deze korls gewreven. Alle de vogels dan, die daar uyt drinken, werden duyzelig en vallen ter aarde, zoo dat men ze gemakkelyk vangen kan.

De Maccassaren en Boegis voeren deze korls noch wit of onryp geplukt en in den rook gedroogd, by hun, als zy op Zee na vreemde plaatzen varen, om metter haast Vissen te vangen, daar zy pleysteren.

De voornoemde Cancelli zyn die krabbetjes, dewelke by Ambrosius Parée *afgeschilderd, en genaamt werden* Bernhard l'Heremite.

Deze plant wast mede op Ceylon en Malabaar, alwaar de Inwoonders de wilde Koebeesten en Bokken weten te vangen, nemende de gestotene korls en smeren dezelve op de vruchten Jacas of Soorzakken, te weten opgesneden, en op derzelver vleesch gesmeerd, waar na de Koebeesten zeer gretig, en daar van duyzelig werden, dat men ze gemakkelyk vangen of schieten kan.

De Javanen nemen deze korls, wryven ze met peper, look, en pire, braden het, en maken bolleties daar van, en leggenze in water op de grond, zoo schieten strax de Visschen daar na, door den sterken reuk aangelokt, en werden duyzelig, dat men ze vangen kan.

In Horto Malab. Tom. 7. fig. 1. *wertze in 't Malabaars* Matsjatam, *in 't Braminees* Garundo Pala, *in Portugeesch* Fruita Matta Peyre, *in 't Nederduytsch* Water kwaat *genoemt; waar in de beschryving met de onze redelyk wel overeenkomt, doch de aftekening verschilt, uyt wat oorzaak, weet ik niet. Den Adnotator* Commelinus *op 't zelve Capittel, merkt dat het dezelve korrels zyn, die men in de Apotheken* Coculus Indi *noemt. In 't Italiaansch* Coculo d'Indiano *en* Galussa de Levance, *doch ik kan niet toestaan, dat men het onder de zoorten van* Solanum furiosum *zoude brengen, vermits gantsch geen gelykenis tussen die twee planten is, of men moeste onder de* Solana *noch meer diergelyke gewassen brengen, die een dolmakende, en Visch-dodende kragt hebben.*

Tabula Vigesima Secunda

Tubam exhibet *Bacciferam* miris flagellis & gyris intricatam, cum baccis racemosis, quæ *Coculi Indi* a Pharmacopæis vocantur.

Litt. A flores denotat naturali magnitudine, & B *baccas* naturali sua forma.

De twee- en twintigste Plaat

Vertoont de *Tuba baccifera*, met wonderlyke strengen door elkander gevlogten, en zyn bessen, welke de *Coculi Indi* by de Apothekers genaamt werden.

Lett. A. wyst aan de *bloemen* in zyn natuurlyke groote, en B de *bessen* in haar natuurlyke gedaante.

OBSERVATIO.

A plurimis auctoribus hi fructus nomine *Cocculi Indi* descripti obcurrunt, quorum plurimos conlegit *Sam. Dale* in *Pharmacol.* in *4to. p.* 345. & *Valent.* in *Hist. simpl. reform. p.* 224. estque arbor Indica Cocculos Officinarum ferens *Breyn. in nov. edit. p.* 45. & *Commel. Fl. Malab. p.* 24. vide & notas ad *Hort. Malab. part. 7. Fig.* 1. quæ plantæ ibi depicta a nostra penitus aliena videtur, uti & Cocculus Officinarum a Natsjatam II. *Malab.* a *Plukn. in Mantiss. p.* 52. plurimum diversa censetur, quam tamen in *Almag. p.* 349. cum illis conjungit ad Solanum lignosum seu scandens, rotundifolium, Indicum, fructu duriore racemoso. Natsjatam II. Malab. ibique ab ipso additur Frutex Malab. pentapetaloides scandens fructu racemoso, qui *Cocculus Indi*, & *Coculæ Officinarum* dicitur.

De horum porro usu & variorum auctorum opinione vide *Joh. Bauh. Hist. pl. libr. 3. cap.* 155.

AANMERKING.

By de meeste Schryvers komen deze vruchten voor onder den naam van *Coculus Indi*, waar van de meeste aangehaalt werden by *Sam. Dale* in zyn *Pharmac.* in *4to. p.* 345. en by *Valent.* in de *Hist. simpl. reform. p.* 224. en in de Indische Boom de Coculus van de Apotheken voortbrengende, van *Breyn* in de nieuwe uytgaaf *p.* 45. en *Commelin Fl. Malab. p.* 24. ziet ook de aanteekeningen op het zevende deel van de *Hort. Malab. p.* 9. welke plant aldaar afgebeelde, egter geheel en al van de onze verschillende schynt te zyn, gelyk ook de Coculus der Apotheken van de *Natsjatam* in de *Hortus Malab.* voorkomende van *Plukn.* in zyn *Mantiss. p* 52. geheel verschillende geoordeelt werd, welke hy egter in zyn *Almag. p.* 349. met die t'zamenvoegt by de houtachtige of klimmende Indische Solanum met ronde bladeren, en een harde trosachtige vrucht; de Natsjatam van de Hortus Malab. by dewelke van hem geplaatst werd de Malabaarsche Struyk, met een vyfbladige bloem, klimmende, en vruchten in trossen voortbrengende, welke zyn de *Coculi Indi* en *Coculæ* in de Apotheken.

Ziet verder van derzelver gebruyk, en van de verschillende gevoelens der Schryvers hier over *Joh. Bauh. Hist. pl. derde boek cap.* 155.

CAPUT DECIMUM NONUM.

Tuba Radicum. Tuba Ackar.

SEcunda Tubæ species in binas dividitur species, in albam & nigram: Alba vulgatissima est, ac potissimum simplices gerit radices, & longa flagella, quæ nil nisi folia producunt: Radices rotundæ sunt, digitum circiter crassæ, partim supra, partim infra nigram ac cænosam prorepentes terram, lignosæ, attamen intus aquosa medulla repletæ, ex fusco nigricantes, ubique fibrillas emittentes, quarum quævis in binas alias minores subdividitur. Eandem fere substantiam ac formam habent flagella, quæ hinc inde tres quatuorve laterales emittunt ramus, qui prope ortum conlecti crassi & geniculati sunt.

Quivis ramulus quatuor ac quinque foliorum paria gerit sibi fere obposita, brevibusque petiolis insidentia cum impari extremo, Lansii foliis similia, sed angustiora & flaccidiora, ad summum latissima, septem pollices longa, tres digitos lata, subtus albicantia seu pallide cinerea. Radicum fibrillis adpendent plurimi nodi seu baccæ quasi, glandulas mentientes, quarum quædam majores, aliæ minores sunt instar seminum Catjang, angulosæ & acuminatæ, intus plerumque concavæ seu cariosæ: Alii flores fructusque nunquam in hac conspiciuntur planta, licet multos per annos in horto meo hanc coluerim, ubi quam maxime luxuriose sese extendebat.

Nomen. Latine *Tuba Radicum.* Malaice *Tuba Acker.* Amboinice tantum *Tuba.* Bandice *Djomurut.* Ternatice *Bobota.*

Locus. In umbrosis crescit vallibus ad fluminum ripas, ac potissimum ubi solum est cænosum, uti & in dulcibus stagnis, circa litus frequentibus in Hitoea, ac cunctis Amboinæ insulis.

Usus Ejus tantummodo est ad pisces inficiendos: hunc in finem nigræ eliguntur radices cum cunctis fibrillis & adhærentibus nodis, quæ simul minutim contundantur inter binos lapides, atque cum manibus conterantur ac commisceantur supra stagnantem quandam aquam, sive in aprico mari circa sinum tranquillum, seu in foveis quibusdam post aquarum defluxum; cum pisces ibi degentes vertiginosi sunt ac semi mortui supernatant, non quia hanc devorant massam, sed quod Tubæ succus ipsorum oculos vellicet, ac totam infectet aquam, uti & inter fricandum hæ radices gravem fundunt odorem: Quæ in humidis & cænosis crescunt locis, efficaciores sunt, quæque multo graviorem spirant odorem illis, quæ in sicca crescunt terra: In Banda tamen omnis Tuba seu *Djomurut* in sicco reperitur Solo, ubi radices hæ cum squillis minoribus & stercore humano contunduntur, & miscentur ad pisces capiendos, qui tamen inde non penitus moriuntur, sed vertiginosi sunt, ita ut manibus capi possint.

XIX. HOOFDSTUK.

De witte Tuba Wortels.

DE tweede zoorte van Tuba is onderdeeld in witte en swarte. De witte is de gemeenste, en bestaat meest uyt enkelde wortelen en lange ranken, daar aan niets dan blaaderen te zien zyn. De wortelen zyn rond, omtrent een vinger dik, ten deele boven, ten deele onder een swarte en slykige grond kruypende, houtachtig, doch binnen met een waterachtig hert, uyt den bruynen swartachtig, overal Vezelingen uytschietende, waar van ieder zich in 2 andere worteltjes verdeeld, schier van dezelfde substantie en gedaante zyn de ranken, welke hier en daar 3 en 4 zyde-takken uytschieten, by den oorsprong vergaderd in een dik en knobbelig knietje.

Ieder takken heeft 4 en 5 paren bladeren, schier tegen malkanderen op korte steeltjes staande, met een voor uyt alleen, de Lanse bladeren gelyk, doch smaller en slapper, na vooren toe breedst, 7 duymen lank, 3 vingers breed, van onderen witachtig of licht-graauw: aan de Vezelingen van de wortelen hangen veele knopen of besien als klieren, sommige groot, sommige kleen, als Catjang, hoekig of toegespitst, van binnen meest hol en vuur. Andere vruchten of bloemen worden nooit aan deze plante gezien, hoewel ik ze veel jaren in mynen thuyn gevoed hebbe, daar ze haar zeer weelderig uytbreyde.

Naam. *In 't Latyn* Tuba Radicum. *Op Maleyts* Tuba ackar. *Amboinsch slegts* Tuba. *Bandaneet* Djomurut. *Ternataansch* Bobata.

Plaats. *Het wast in schaduwachtige Valleyen aan de kanten van de rivieren, doch liefst daar een slykige grond is. gelyk aan zoete krieken, die omtrent de strand zyn, gemeen op Hitoe, en alle de Amboinsche Eylanden.*

Gebruyk. *Zyn gebruyk is alleen om de Visschen daar mede te vergeven; hier toe neemt men de swarte wortelen met alle hare Vazelingen en knopjes, stoot of stampt die kleen tusschen 2 stenen, en wryft ze met de handen op eenig staande water, het zy in openbare zee omtrent een stille bogt, of in allerly kuylen by aflopend water, zoo worden de Visschen daar in duyzelig, en dryven half dood boven op, niet om dat zy van dit goed eten, maar om dat den zap van de Tuba hun in de ogen byt, en het geheele water infecteerd, gelyk ze ook in 't wryven een swaren reuk van haar geeft. Die in vochtige en modderachtige grond wast, houd men voor kragtiger, gelyk ze ook veel sterker riekt, dan die op 't droege land wassen. In Banda wast egter alle de Tuba of Djomurut meest op het droge, waar van men de wortelen met kleine Garnaalen stampt, en met menschen mist vermengd om de Visschen te vergeven, dewelke egter niet geheel dood daar van blyven, maar in swym geraken, zoo dat men ze met de handen kan vangen.*

Tuba radicum terrestris seu nigra dicta in sicco crescit Solo, in vallibus nempe & ad montium pedes, quæ longa itidem gerit flagella pollicem crassa, externe ex fusco nigricantia, teneris maculis notata, parumque rugosa. Ipsorum lignum internum est durum, sed porosum, sique amputetur, pauca exstillat lympha, lignumque exsiccatur pallide flavescens. Non tam fortem spirat odorem, quam quæ ad paludes crescit, sed fere instar odorari *Siri Utan*. Arbores adscendit per funes suos, e quibus incurvos ac breves emittit ramulos nodosos, articulum circiter longos, e quibus quatuor quinqueve excrescunt rachides nodosæ quoque, quibus tria, quatuor, & quinque foliorum paria insident directe sibi opposita, quorum quædam quatuor pollices longa sunt, binos digitos lata, quædam septem & octo pollices longa, & quatuor digitos lata, non ita inferius angustata quam præcedentia, sed plerumque latiora, subtus glauca.

Tenera foliola flavescunt; mense Octobri hæc planta flores profert, ex istis nodis progerminantes, qui racemosi longis insistunt pedunculis.

Flores hi magnitudine & forma conveniunt cum floribus Fabarum, amplum nempe petalum seu vexillum retroflectitur, cui subponitur alterum minus petalum carinæ forme, in quo cornu continetur firmum, horum color est læte purpureus, odoris grati, instar florum Lingoæ, sed paulo debilioris, sapor Violarum accedit sapori, antequam sese aperiant hi flores, colorem habent pallide viridem, atque ad tactum mollescunt, viridibus insidentes calicibus.

Hæc species vocatur *Tuba Radicum nigra*, Amboinice *Tuba Mette*, quum ejus folia ab inferiore parte non ita alba seu cinerea sint quam præcedentis: item *Tuba abbal* seu silvestris Tuba, quum prior aliquando colatur ad pisces capiendos: Silvestris vero hæc species non ita efficax est, nec ad pisces inficiendos adhibetur.

De eygentlyke landzoorte, de swarte bygenaamt, wast op het drooge, te weeten in de Valleyen, en aan de voeten der bergen, heeft mede lange touwen, een duym dik, van buyten bruyn-swart, met graauwe plekken bezet, en wat ruyg. Het hout van binnen is hard, doch vol gaatjes. Als men het afkapt, loopt 'er een weinig water uyt, en het hout besterft bleek-geel. Het riekt zo sterk niet als dat aan de Moerassen wast, maar bykans als het welriekende Siri Utan. *Het loopt de boomen op met zyn touwen, en schieten daar kromme en korte takjes als knoesten uyt, omtrent een lidt lang, daar aan 4 en 5 dunne ryskens staan op styve knietjes, en daar aan 3. 4. en 5 paaren bladeren, regt tegen malkander. Zommige zyn vier duymen lang, 2. vingers breed, zommige 7. en 8. duymen lang, en 4 vingers breed, zo smal niet naar agteren als de voorige, maar doorgaans breder, van onderen blaauwgroen.*

De jonge blaadjes zyn geelachtig, in de maand October gewind dit gewas bloemen, voortkomende uyt de voorgenoemde knoesten, op lange steelen met troffen.

De bloemen zelfs zyn van groote en fatzoen het boonenbloeyzel gelyk, te weeten een breed blad agterwaarts gekeert, en van onderen een ander blaadje, als een schuytje geformeert, daar in een styf hoorentje legt, van verwe ligt-purper, van reuk lieflyk, als Lingoo-bloemen, doch wat slapper, den smaak is als Violen. Eer ze opengaan, zyn ze bleek-groen, en zagt in 't aantasten, agter in groene huyskens staande.

Deze zoorte noemd men Tuba Radicum nigra, *in 't Amboinsch* Tuba Mette, *om dat de bladeren aan de onderste zyde zo wit of licht-graauw niet zyn gelyk aan de voorgaande. Item* Tuba abbal *of wilde Tuba, om dat de voorgaande zomtyds gebouwt en aangequeekt werd tot de Visch-vangst. Deze wilde daar en tegen is verre zoo kragtig niet, en wert tot het Visch-vangen niet gebruykt.*

Tabula Vigesima Tertia

Tubam radicum **exhibet *albam*, quæ ad plantas siliquosas floribus papilionaceis, foliisque compositis pertinet.**

De drie- en twintigste Plaat

Vertoont de *witte Tuba wortel*, welke tot de peuldragende planten behoort, met kapel-formige bloemen, en t'zamengevoegde bladeren.

CAPUT VIGESIMUM.

Tuba flava. Daun Bulan seu Tali Coening.

TErtia seu flava Tubæ species cum prima magis convenit, ejus enim inferior funis brachium seu pedem crassus est, rugoso fissoque obductus cortice, subsequentium vero ramorum, binos tantum digitos crassorum, rotundus est & glaber, seu parum striatus: Crassus iste funis ad magnam prorepit distantiam, antequam in alios minores ac tenuiores sese explicet funes, qui mox sese dividunt in alias tenues rachides, pennæ seo culmi crassitiem habentes, atque ubique sese adstantibus implicant arboribus ac herbis per extremitates, quæ instar clavicularum inflectuntur.

Folia ejus solitaria sunt, tereti firmoque insidentia petiolo, qui inferius nodosus ac sinuosus est, atque in cunctis Tubæ speciebus observatur, sunt autem cordiformia, sed inferius non excavata, eandemque fere latitudinem quam longitudinem habent, a sex ad octo novemque pollices, inferius prope petioli ortum quinque concurrunt costæ, ac superius in brevem & obtusum desinunt apicem: Tenera folia rotundiora sunt fere instar plenæ lunæ, albicantia & mollia, licet jam viridia sint, quumque leviter fricentur vel comprimantur, nigra supermanent ipsius vestigia, teneraque ejus folia siccata nigrescunt.

Ex stipite ac crassissimis flagellis simplices excrescunt petioli, sesquipedem circiter longi, qui in breves ac flaccidos laterales dividuntur racemos, digiti articulum circiter longos.

XX. HOOFDSTUK.

De geele Tuba-Struyk.

D*E derde of geele zoorte van Tuba, heeft met de eerste meer overeenkomst, want het onderste touw is een arm of een been dik, met een ruyge gescheurde schorsse, maar aan de volgende takken, die maar twee vingers dik zyn, is ze rond en effen, of een weinig gestreept. Het dikke touw loopt een groot eynd voort, eer het zich in andere dundere verdeelt, maar de andere verdeelen haar dan schielyk in andere dunne ryskens, in de dikte van een schaft of stroohalm, die zich overal aan de naaste ruygte en boomen slingeren met haare eynden, die zich als Clavieren omkrommen.*

De bladeren staan enkeld, ieder op een lange, dunne, styve steel, agter met een bochtig knietje, gelyk alle Tuba geslachten; zy zyn hertformig, doch agter zonder inwyk, omtrent zo breed als lang, van 6. tot 8 en 9 duymen, agter by den oorsprong des steels, hebben ze vyf ribben t'zamen slotende, vooren in een korte en stompe spits eyndigende. De jonge bladeren zyn ronder, bykans als een volle maan, witachtig, en week, schoon ze al groen geworden zyn, als men met een nagel zoetjes daar over strykt of drukt, zo worden swarte lidtekenen, die ook zo blyven, en de geheel jonge bladeren gedroogt zynde, worden swart.

Uyt den stam of dikste ranken komen enkelde steelen voort, omtrent een en een half voet lang, dewelke zig in korte en slappe zyde takjes verdeelen, omtrent een lid van een vinger lang.

Hi capitula gerunt albicantia magnitudine feminis Sinapios, quæ sese aperiunt in minimos ac vix notabiles flosculos, in quibus vix quinque dignosci possunt petala albentia, non ample extensa, odorem spirantia dulcem sed debilem. In horum centro pistillum flavum arenosum quasi erigitur, quod in fructum excrescit, plurima autem florum pars inutiliter decidit, ita ut in quovis laterali racemo unicus tantum conspiciatur fructus: Flores hi sub finem Septembris progerminant.

Fructus referunt Prunos rotundos minores, qui ex rotundo parum plani & compressi sunt instar minoris Boa Rau, qui copiosi, unus post alterum nempe dependent longissimo ex racemo orcham longo. Fructus hi externe sordide flavescunt punctulis quibusdam notati, sed non coronati, interne carnem gerunt mucosam, in qua ingens reconditur ossiculum, ex rotundo planum & obliquum instar bursæ repletæ, durum, & russum.

Crassi rami, quum dissecantur, interne eleganter flavescunt instar Curcumæ, sunt autem fungosi & lenti, atque ex hisce exstillat pauca flavescens amara lympha; totusque frutex ingratum virosumque fundit odorem, cum alia quavis re haud facile comparandum, qui in fructu tamen minimus percipitur: Baccæ hæ curtis crassisque insident pedunculis, uti in prima Tuba, diuque supersunt haud facile decidentes, quæ Octobri observantur.

Vetustorum ramorum lignum transversaliter dissectum volvulos exhibet sibi quasi impositos, qui tamen non arcte sibi adcumbunt, sed interstitia quædam habent foraminulis distincta, acsi cultris dissecta essent, quales Musæ stipites conspiciuntur. Quum juniores incidantur rami, ipsorum lignum nigrescit, uti & omnes res ipsorum succo inbutæ: Quum lignum hoc senescat, ejus odor ingratus maxima ex parte disparet, ipsius tamen decoctum haud facile epotari potest, quum nimis ingratum & amarissimum sit, qualis & succus est ex amputatis destillans ramis.

Nomen. Latine *Tuba flava*, & *folium lunatum majus.* Malaice *Daun Bulang*, h. e. folium lunæ ex rotunda tenerorum foliorum forma, & *Tali Coening* h. e. funis flavus a flavo ligni colore. Amboinice *Wari* seu *Wali Hulan*, quidam etiam hanc vocant *Soelamu Ambon*, quum eodem modo, quo Ternatensium *Soulamu* usurpetur. Ternatice *Caju Bobata.*

Locus. In saxosis crescit litoribus, vel locis haud longe inde dissitis, in Hitoea in litore *Waccal Nanibatoe*, item in *Laha.*

Usus. De hujus plantæ fructibus incolæ mihi diversissima narrarunt, Hitoenses enim dicunt, hisce fructibus pisces æque infici posse quam aliis Bori, uti quoque ex gravi & sulphureo ramorum odore quis colligeret, noxiam nempe esse plantam: contra alii Amboinenses, Bangayenses, & Ternatenses concedunt hoc cum fructibus peragi posse, sed ligno crassiorum & vetustorum funium peculiarem tribuunt virtutem medicam, exhibentque interne sine metu, ex crasso enim ejus fune, radici proximo, quod interne lignosum est, decoctum præparatur cum dimidio Limone Swangi, quod propinatur hominibus ictericis, flaccidis, & leucophlegmaticis, immo ipsis pueris exhibetur singulo matutino tempore ejus cyathus, quo tempore ægri sibi quam maxime caveant a pinguibus cibis, comprobatum quoque medicamentum est contra quævis abdominis intestinorumque vitia, ex viscosis & depravatis humoribus obstructa, uti & contra Cacochymiam, vermes, &c. In parva scinditur hoc lignum frusta, coquiturque cum frusto Sirii & isto Limone in olla cum aqua ad dimidium.

Hujus decocti cyathus matutino ingeritur tempore, quod ingentem abdominis caussat commotionem sed absque dolore, hanc ob caussam ab Amboinensibus pro ipsorum Soulamu habetur, h. e. Pharmaco magno, quum adeo amarum sit, eodemque usurpetur modo, quo Ternatensium Soulamu, de quo brevi post agetur; quod notandum est ad confusionem vitandam, dum Amboinenses hoc Tali Coening pro Soulamu femina habent, uti subsequens amarum Sirium pro mare.

Primo

Dezelve zyn beset met witachtige knopjes, in de groote van Mostard-zaad, die hun openen in zeer kleine en pas kennelyke bloempjes, waar aan men effen vyf vuyl-witte blaadjes bekennen kan, niet ver geopent, en van een zoeten, doch flappen reuk. In de midden ziet men een geel zandig heuveltje, waar uyt de vrucht werd, doch het meeste bloeyzel valt voor niet met al af, zoo dat men aan ieder zyde trosje niet meer dan een vrucht ziet hangen. Dit bloeyzel komt voort in 't laatst van September.

De vruchten zyn als kleine ronde Pruymen, of uyt den ronden een weinig plat gedrukt, als een kleine Boa Rau, veele na een ander aan lange trossen hangende, die wel een elle lang zyn, van buyten zyn ze vuyl geel met eenige puntjes, zonder kroontje, van binnen hebbenze een slymerig vleesch, en daar in een groote steen, uyt den ronden plat en scheef, als een gevulde beurze, hard, en ros.

De dikke takken, als men daar in kapt, zyn schoongeel, als Curcuma, doch voos en taay, daar uyt loopt een weinig bleek-geel water, bitter van smaak, en het geheel gewas heeft een sterken onlieflyken reuk, die men niet ligt met iets anders vergelyken kan, doch in de vrucht voelt men hem minst. De besien staan op korte dikke steeltjes, gelyk de eerste Tuba, en blyven langen tyd daar aan zitten, niet ligt afvallende, en men vind ze in October.

Het hout van de oude takken dwers doorgekapt, ziet als of het met rollen over malkander gelegt was, doch dezelve liggen niet digt by malkander, maar hebben eenige tussen-spatie, met eenige gaatjes, als of ze met messen gesteeken waren, gelyk men aan den Pissang stronken ziet. Als men in de jonge takken kapt, zoo besterft het hout swart, als mede al het geene daar den zap aanraakt. Als het hout ter degen oud is, zoo vergaat den onlieflyken reuk meesten deel, egter het decoctum is moeyelyk te drinken, om dat het te vies en zeer bitter is, gelyk ook het zap, die uyt de afgekapte takken vloeyd.

Naam. *In 't Latyn* Tuba flava, *en* folium lunatum majus. *Malaice* Daun Bulang, *dat is* Maan-blad, *na de ronde gedaante van de jonge bladeren, en* Tali Coening, *dat is* geel touw, *van de geele couleur des houts Amboinsch* Wari *of* Wali Hulan, *sommige noemen het ook* Soulamu Ambon, *om dat het op de manier van het Ternataanze* Soulamu *gebruykt werd. Ternaten* Caju Bobata.

Plaats. *Het wast op steenachtige stranden, of niet ver daar van. Op Hitoe op de strand van* Waccal Nanibatoe. *Item in de* Laha.

Gebruyk. *Van de vruchten dezer planten hebben my de Inlanders zeer verschillend opgegeven, want de Hitoezen zeggen, dat men met die vruchten de visschen zoo wel vergeven kan als met ander Bori, gelyk men ook uyt een sterken en swavelachtigen reuk der takken oordeelen zoude, dat het eene schadelyke plante moeste zyn; daar en tegen andere Amboinezen, de Bangayers en Ternatanen, staan wel toe, dat men zulks met de vruchten verrigten kan, schryven egter het hout van de dikke en oude touwen een byzonder medicinaale kragt toe, en geven het onbeschroomt binnens lyfs, want uyt het dikke touw, welk naast de wortel, en van binnen regt houtachtig is, maakt men een decoctum met een halve Lemoen Swangi, het welk men te drinken geeft aan Perzoonen, die geelzuchtig, slap van vleesch, en ongezond van coleur zyn, ja zelfs aan kinderen ieder ogtend een redelyk kopje vol, by welke curen zig men van vette kost onthouden moet. Het is mede een beweerd medicament voor alle gebreken des buyks en darmen, als die van slymerige en ongezoade humeuren vervuld zyn, en tegens Cacochymia, Wormen, enz. Men snyd het in kleene stukjes, en kookt het met een stuk Siree, en de voornoemde Lemoen in een pot met water tot de helfte.*

Hier van drinkt men 's morgens een thee kopje vol, het maakt groot gerammel in het lyf, doch zonder pyn. Om deze reden werd het van de Amboinezen voor haar Soulamu, dat is Pharmacum magnum, *gehouden, dewyl het zoo bitter is, en op dezelfde manier gebruykt werd, gelyk het Ternataanze Soulamu, waar van kort hier na, het welk men noteren moet om confusie te vermyden, dewyl de Amboinezen deze Tali Coening voor Soulamu het wyfken houden, gelyk de volgende bittere Siri voor 't mannetje.*

B

Primo meo adpulsu in hasce terras audivi a quibusdam, in Amboina quoque Rhabarbarum repiriri, quod tam elegantem ac flavescentem gerebat radicem, quam genuinum, quodque instar Brassicæ ampla produceret folia, quum vero mihi demonstrarent locum, in quo crescebat, comperi præcedens Tali Coening esse, quod re vera cum Rhapontico conveniebat. Amboinenses rasuram crassi hujus ac flavi funis sumunt, quam Emplastri forma malignis imponunt variolis seu Bobbæ, ad illas depurandas ac curandas.

Ik heb ook by myn eerste aankomst in deze Landen, voorzeker hooren zeggen, dat in Ambon Rhabarber gevonden werden, zoo schoon en geel van wortel, als de regte, met groote bladeren als kool, en als ik op die aangewezen plaats nazogte, bevond ik, datze de voorgaande Tali Coening daar mede meenden, dewelke in der daat een gelykenisse met de Rhaponticum heeft. De Amboinezen nemen ook het schrapzel van den dikken of geelen touw, en leggen zulks plysters gewys op quaadaardige pokken of Bobba, dewelke zy daar meede zuyveren en genezen.

Tabula Vigesima Quarta

Ramum exhibet *Tubæ flavæ.*

De vier- en twintigste Plaat

Vertoont een Tak van *de geele Tuba Struyk.*

CAPUT VIGESIMUM PRIMUM.

Folium lunatum minus. Gamat.

AD Tubæ familiam quoque pertinet Gamat, licet non sit funis lignosus, est enim convolvulaceus frutex, plurima emittens tenuia flagella, vix culmum crassa & herbacea, nihilominus adeo dura, ut frangi nequeant, rotunda ac pilosa.

Folia simplicia firmis insident petiolis, prope ortum sinuosis: Sunt autem cordiformia sed non sinuosa seu excavata, sed petiolus inplantatur directe ad oram prope rubram maculam, ubi & quinque nervi concurrunt, superne flavescentia, inferne glauca, ac tenuissimis pilis hirta, tres quatuorque pollices longa, totidemque lata, seu paulo latiora, in obtusum apicem excurrentia.

Flores parvis increscunt racemis, suntque pusilli flosculi ex sex petalis constantes, ex viridi flavescentes, sex stamina gerentes, hosce insequuntur baccæ pusillæ, ex rotundo parum compressæ, rotundo insidentes pericarpio, instar fructuum Pseudo chinæ, vix magnitudinem habentes granorum Piperis, primo pallide virentes, dein rubræ, ac tandem ex purpura nigricantes ac molles, sub tenui pellicula aquosa reconditur medulla, quæ compressa manus purpureo inficit colore instar baccarum Sambuci, odoris fortis & ingrati, intus vero reconditur ossiculum subrotundum, planum, parumque granulosum, & pallide virens. Floret Julio, fructusque Augusto maturescunt. Nullas emittit claviculas sed tam firmiter adstantibus sese inplicat herbis, & fruticulis, ut ipsorum corticea intret, copiosamque gerit frondem.

Nomen. Latine *Folium lunatum minus.* Malaice & Baleyice *Gamat*, & *Daun Boelan Baboeloe.* Amboinice in Hitoea *Wali Hulan Hakulu.* Ternatice *Gumi ginati*, h. e. *funis lentus.*

Locus. In desertis crescit hortis, & in apricis vallibus sub fruticibus, sed raro obcurrit.

Usus. Multum adhibetur contra capillorum profluvium calidioribus diebus, & ut densiores excrescant, hujus folia in eum finem in aqua contunduntur, ipsorumque succus manibus exprimitur, dein per noctem rori exponitur, unde pallide virens supernatat gelatina, sub qua obscure fusca stagnat aqua instar cerevisiæ crassioris, cum gelatina ista pili obliniuntur, quod bis terve repetitur, quum sicci sint, atque sub noctem caput lavatur: Flava ista gelatina interne quoque exhibetur contra lienem induratum, febresque inde ortas, cujus tumores inde decrescunt ac flaccescunt. Quidam inter hanc curam clandestinam adhibent artem, contrita ejus folia externe indurato adplicantes lieni, quum Papeda ista talibus nescius prius interne fuerit exhibita, dein tollunt folia, quæ aquæ inponunt, quum ægro gelatinam istam ostendunt, ipsique persuadent, partem esse lienis indurati, quæ per folia ista extracta est, majorique argumento obscura ista rubens aqua sanguis ejus fingitur esse, quum mirabundus æger seu incola hæc credit, ac curatrici sat magnam pecuniæ solvit partem cum grato animo.

XXI. HOOFDSTUK.

Het kleyne Maan-formig bladt.

TOt de maagschap van Tuba behoord ook Gamat, hoewel ze tot geen houtachtige touw werd, want het is een slingerende heester, met veele dunne ranken, quaalyk een stroohalm dik, en kruydachtig, niet te min zoo taay, dat menze niet breeken kan, rond en hayrig.

De bladeren staan enkeld op styve steeltjes, die by haar oorsprong een bogt hebben. Zy zyn hertvormig, doch zonder kloove, of met een vlak bogtje, en digt by de kant van onderen wert den steel ingelaten by een rood plekje, alwaar ook vyf nerven t'zamen sluten, boven ligt of geel groen, van onderen blaauw groen, en met fyne hayrtjes bezet, 3 en 4 duymen lang, even breed, of wat meer, met een stompe spits.

Het bloeyzel staat aan kleene dollen, en zyn kleene blommetjes van 6 blaadjes gemaakt, groen geel van coleur, met 6 draadjes binnen, daar op volgen kleene besien, uyt den ronden wat gedrukt, in een rond bolleken staande, gelyk de vruchten van Pseudo China, *pas zoo groot als peper korls, eerst ligt groen, daar na root, ten laatsten uyt den purperen swartachtig en week. Onder een dun huydeken leyt een waterachtig merg, in 't drukken, de handen purper verwende, gelyk de vlier-besiën, sterk en onlieflyk van reuk. Binnen leyt een rondachtig, plat, wat gekertelt en ligt-groen steentje. Het bloeyd in July, en rypt in Augustus. Het heeft geen clavieren, maar vlegt zig egter zoo vast om de naaste ruygte, dat het in derzelver schorsse snyd, en is overvloedig van loof.*

Naam. *In 't Latyn* Folium lunatum minus. *Maleyts en Baleyt* Gamat, *en* Daun Boelan Baboeloe. *Amboinsch op Hitoe* Wali Hulan Hakulu. *Ternaten* Gumi ginati, *dat is, taaye touw.*

Plaats. *Het wast in verlatene thuynen, en in opene Valleyen, onder het kreupel bosch, doch men vind het weinig.*

Gebruyk. *Het word veel gebruykt tegens het uytvallen van het haayr, in heete dagen, en om het zelve weder digt te doen wassen; men kneust de bladeren in water, en drukt den zap met de handen uyt, daar na steld men het een nacht in den dauw, zoo komt boven op een ligt-groen Galert of lil, en onder blyft een donker bruyn water, als mom. Met het bovenste lil smeerd men het haayr, en laat het droogen tot 2 a 3 ryzen, en tegen den avond wascht men het hoofd; de voornoemde geele Papeda geeftmen ook binnens lyfs tegens de milt zucht ende koortzen daar uyt ontspringende, wiens swellingen het doet slenzen en versmelten. Sommige bedryven een aardig bedrog met deze Cure, leggende de gewrevene bladeren van buyten op de verharde milt, als ze de voornoemde Papeda hem eerst verborgen ingegeven hebben: daar naar de afgenamene bladeren in water leggende, vertoonenze den patient het slyfzel, en maken hem wys, dat zulks de geswollene milt zy, die zy hem uyt het lyf getrokken hebben, tot meerder bewys den voornoemden rooden zap als quansuys bloed wyzende. Den verbasterden Indiaan gelooft zulx, en betaald de Meesteresse voor haare konst al gewillig.*

Amboinenses confundunt hoc parvum Daun Boelan cum Convolvuli speciebus *Ampas Ampas* dictis, quæ forma modoque crescendi tam arcte inter sese conveniunt, ut vix distingui possint. Ampas Ampas autem folia paulo majora sunt, flaccidiora, & acutiora, atque inferius decem gerunt rubentes seu purpureos nervos, rubrumque emittunt succum, sed nullam Papedam, quæ postea libro nono ulterius describentur.

De Amboinezen vermengen dit kleene Daun Boelan met de zoorte van Convolvulus, *eygentlyk* Ampas Ampas *genaamt, aan gedaante en manier van wassen met malkander zoo nu overeenkomende, dat men ze qualyk onderscheyden kan. Doch de bladeren van* Ampas Ampas *zyn wat grooter, slapper, en spitser; hebben van onderen* 10 *roodachtige of peerse zenuwen, geven ook een rooden sap, maar geen Papeda, en zullen hierna in 't 9de Boek naarder beschreeven werden.*

Tabula Vigesima Quinta

Ad *Fig.* 1. Ramum exhibet *Folii lunati minoris*, quod vera *Smilacis* species est.
Fig. 2. ramulum exhibet *Tubæ filiquosæ*, quæ ad *plantas leguminosas foliis compositis* pertinet.

De vyf- en twintigste Plaat

Vertoont in de *eerste Figuur* een Tak van het *klyne maanformig bladt*, het geen een waare zoorte van *Smilax* is.
De *tweede Figuur* verbeeldt een Takje van de *Tuba filiquosa*, welke tot de *peuldragende* gewassen met *t'zamengestelde bladeren* behoort.

CAPUT VIGESIM. SECUNDUM.

Tuba filiquosa. Tuba Parampoean.

CUm præcedenti Gamat maxime convenit *Tuba filiquosa*, quæ ejus femina censetur, dividituque in majorem & minorem, quarum posteriorem tanquam vulgatissimam & maxime notam describemus.

Parvifolia itaque Tuba filiquosa, frutex est densus, qui omnes adstantes herbas chordulis quasi complectitur, quum plurimos emittat laterales ramulos, quibus vulgo tria insident foliorum paria cum inpari extremo, atque plerumque binæ tresque rachides simul excrescunt, quæ prope ortum geniculatæ sunt, qui character est omnium Tubarum, unde & parum ad latera seu retroesum flectuntur.

Folia elegantis sunt fœmæ, Lingoæ foliis similia, inferius nempe rotunda, ac sensim in acutum desinentia apicem, suntque porro glabra, firma, & costis notabilibus destituta, binos tresque pollices longa, binos digitos lata, & directe sibi obposita sunt.

Flores sunt instar illorum Lentis, albi cum pauxillo purpurei intermixti coloris, longis insidentes racemis. Fructus sunt filiquæ tenues, planæ, parumque rugosæ, fere rotundæ, digiti articulum longæ, quæ continent unum alterumque officulum, magnitudine planorum & compressorum Pisorum, quæ hilo notata sunt, ubi venulam emittunt, qua filiquæ parieti adhæret, primo virides, ac dein flavescentes.

Racemi hi floriferi in crassioribus quoque conspiciuntur ramis instar fibrillarum radicalium dependentes. Ejus stipes vix digitum crassus est, rugosus, ac verrucis obsitus, durus, lentus, ac fere diffringi nequit.

Nomen. Latine *Tuba filiquosa.* Malaice *Tuba Parampoean.* Amboinice *Camubut*, & *Tube Abbal.* Hitoenses illam vocant *Camat.*

Locus. In litoribus crescit sub arboribus, ut & ad majorum fluminum ripas in Hoeloea & Hitoes ora.

Usus. Quum ex Tubæ familia sit, hinc vires quoque habet pisces inebriandi, hunc in finem ejus flagella sumuntur cum foliis, quæ simul conscinduntur, & contunduntur in paludibus maris refluxu, vel in areis, quæ lapillis cinctæ sunt, in quibus Sardæ degunt, quæ per hanc mixturam vertiginosæ evadunt ac supernatant. Est tamen minime nocens omnium Tubæ specierum, quod ex ejus sapore & odore adparet, qui multo debilior est, quam in præcedentibus speciebus, unde & maxima ejus folia eligi possunt, & adhiberi ad volvulos Tabacarios, cæterum in silvis optimas præbet chordulas, quibus onera ac supellectilis quædam genera colligari possunt, quum non facile frangantur, ni modo Soli exponantur, unde sensim exficcantur ac finduntur.

XXII. HOOFDSTUK.

De Peul-dragende Tuba-Struyk.

M*Et het voorgaande Gamat heeft groote gelykenisse* de Tuba filiquosa, *dewelke men voor het wyfken houd, en is verdeeld in groote en kleene, waar van wy de laatste als meest bekende, beschryven zullen.*

Het kleenbladige dan is een digte struyk, die al het omstaande als Chordulen omvlegt, daar aan veele korte zyde takjes staan, en aan dezelve gemeenlyk 3 paar bladeren, met een alleen vooruyt, en staan gemeenelyk 2 a 3 ryskens by malkander, hebbende by haaren oorspronk een knietje, het merkteeken van alle Tubas, waar door ze wat ter zyde of agterwaarts gebogen staan.

De bladeren zyn van mooye gedaante, de Lingoo-bladeren gelyk, te weten agter rondt, en allenxkens in een styve spits toelopende, voorts glad, styf, en zonder kennelyke ribben, 2 en 3 duymen lank, 2 vingers breed, en staan regt tegen malkander.

De bloemkens zyn als het Linze bloeyzel, wit, met een weinig purper aan lange trossen. De vruchten zyn dunne, platte, en wat gerimpelde houwen, bykans rond, een lid van een vinger lang, daar in leggen een of twee dunne boonen, in de groote van plat-gedrukte erweten, doch met een naveltje, daar aan een adertje, 't welk aan de kant van de houwe vast hangt, eerst groen, daar na geelachtig.

Deze vruchtdragende steelen vind men ook aan de dikkere takken, als Vezelingen van wortelen afhangen. Den stam is schaars een vinger dik, ruyg, en met wratte bezet, hard, taay, en schier onverbreeklyk.

Naam. *In 't Latyn* Tuba filiquosa. *Maleyts* Tuba Parampoean. *Amboinsch* Camubut, *en* Tube Abbal. *De Hitoëzen noemen het* Camat.

Plaats. *Het wast op geboomde stranden, en aan de kanten van groote rivieren op Loehoe, en de kust van Hitoe.*

Gebruyk. *Dewyl het uyt de maagschap van de Tuba is, zoo heeft het ook de krachten om de visschen dronken te maken; men neemt de ranken met bladeren en al, stootze en snyze in plassen by het aflopent zee-water, of plekken, die men met steenen omzet heeft, en daar zig Sardynen ophouden, die door deze mixture duyzelig worden, en boven dryven. Het is egter wel het onschadelykste van alle Tubas zoorte, uytwyzende den reuk en smaak van de gekneusde steelen, die veel slapper is dan in de voorgaande Tubas, weshalven men ook de grootste bladeren daar van gebruyken kan, om bonkes van Tabak daar van te maaken, anders geeft dit de bequaamste Chordulen om in 't bos alderhande lasten, en huysraat daar mee te binden; die niet ligt breken, zo men ze maar niet in de Zonne legt waar door ze metter tyd opdrogen en splyten.*

CAPUT VIGESIM. TERTIUM.

Pharmacum magnum, seu Sirium silvestre. Soulamoe tali.

Sirium silvestre tres habet species arboreas, quæ lignosum formant funem, ac proinde hinc pertinent, reliquas servans species ad librum nonum.

Prima species, quam in hoc describemus capite, nobilis funis est, vix a silvestri Sirio distinguendus quoad externam formam, excepto quod nullum aliud Sirium tam crassum gerat stipitem vel funem: Hujus binæ tresve obcurrunt varietates, quum vero potissimum varient diversitate loci ac soli, hinc simul illas hic describam.

Prima ac maxima species, quæ paululum a litore remota crescit, ac crasso fune arbores adscendit, ac simplici longoque excrescit fune, quo altas complectatur arbores, ab una ad aliam tendens arborem, antequam in tenues dividatur ramulos, plerumque brachium vel pedem crassos, rotundos, foedide cinereos ac virentes, multis articulis seu protuberantibus annulis distinctos, qui inferius ad trium quatuorve digitorum distantiam locantur, ac superius sensim magis remoti sunt.

Cortex minimi digiti crassitiem habet, fragilis, & in minimas facile frangens partes, præsertim si siccus sit; ejus substantia interna fungosa est, acsi chartarum quædam pars convoluta, ac circa axem disposita esset, quæ tenuem & fungosam ambit medullam seu cor, uti in omnibus Sirii speciebus.

Ejus rachides breves sunt, atque inter sese quam maxime intricatæ, firmiores illis Sirii, in annulos & articulos quoque divisæ, quibus adhærent fibrillæ quasi radicales, quivis autem articulus folium sustinet, Sirii folio simile, sed minus, & firmius, nec auriculatum, tribusque nervis longitudinalibus distinctum.

Fructus sunt tenues quasi caudæ, quales in *Siri Daun* conspiciuntur, raro autem obcurrunt, ac plerumque inutiliter decidunt. Plurimi incolæ hujus funis nec folia nec fructus norunt, quum non observentur, nisi jam summas adtigerint arborea, ac tantum ad extremas ejus partes, ac proinde inpossibile foret hunc funem ab aliis distinguere, ni peculiarem haberet saporem, qui in has specie maxime notabilis est, fere ac solummodo amarus, non tamen ingratus, qui in tota quadem percipitur planta, potissimum vero in ejus cortice, in ejus nempe parte infima ad crassissimam funis partem, quo facillime ab aliis distinguitur Siriis. Si funis hic amputetur, lympida ex eo destillat aqua, uti ex aliis silvestribus Siriis, sed non ita copiose, amaricans tamen.

Secunda hujus species in præruptis & saxosis crescit litoribus, simili fune arbores adscendens, quum has adtingere possit, alioquin per nudos prorepit scopulos, qui in plurimos quoque dividitur articuloa, ac pedis crassitiem babet.

Ejus folia multo minora sunt, illis Populi similia, tribus crassioribus costis subtus donata, quæ multo validiores sunt quam in priore, immo quædam instar corii densæ & firmæ sunt, sed glabræ, saporis amaricantis cum quadam salsedine, sique hæc folia masticentur, instar semper vivi strepitum edunt.

Ejus fructus primo sunt caudæ quoque tennes, uti priores, sed sensim in incurvos ac breves excrescunt digitos, longo Piperi quodammodo similes, fructus enim hic longum refert Piper, sed brevior est, crassior, magisque rugosus, quumque maturescat, rubet, seu ex flavo rubens & granulosus, non acris sed amarus, qualis est cortex ac folia, maturissimi vero rubent, molles sunt, & saporem habent fatuum, unde & virides decerpendi sunt, & siccandi, uti longum Piper, salsedinem contrahunt folia a vicino mari, quæ enim in media crescunt terra, illa destituuntur.

Tertia species frutex est ample extensus, quum sub & inter rupes crescat, nec arbores adtingere possit, uti & mihi pro peculiari demonsteabatur planta sub nomine *Maritsja Laut*, seu piper marinum.

Multa

XXIII. HOOFDSTUK.

De wilde Siri-Struyk.

DE wilde Siri heeft drie geslagten, welke boomachtig zyn, of een houtachtig touw zetten, en dierhalven in dit Boek behooren, laatende de andere zooeten wagten tot in 't negende Boek.

Het eerste geslacht, welke wy in dit Capittel beschryven, is een edele touw, qualyk van de wilde Siri te onderscheyden aangaande de uytteelyke gedaante, behalven dat geen andere Siri zoo dik van stam en touw wert. Men heeft 2 of 3 veranderingen daar van, doch dewyl ze meest by de plaats of grond veroorzaakt werden, zal ik ze hier by malkander beschryven.

1. *De eerste en grootste zoorte, dewelke wat van strand afgroeyd, en met een dik touw de boomen oploopt, wast met een enkelde lange touw op, waar mede het de hooge boomen oploopt, van den eenen op den anderen, eer het zig in dunne ryskens verdeeld, gemeenlyk een arm of been dik, rond, vuyl grauwe, en groen, met veele leeden of uytbuylende kringen onderscheyden, beneden 3 a 4 vingers van malkander, en na boven allenxkens wyder.*

De schorsse is een kleene vinger dik, bros, en bryzelig, inzonderheid als ze droog is; de binnenste substantie is voos, als of men een party pampieren t'zamen gevouwen, en rondom een middelpunt gestelt hadde, 't welk een dun en voos hert is, gelyk alle de Siri hebben.

De ryskens zyn kort en onder malkander verwert, styver als die van Siri, ook in leeden verdeelt, aan dewelke men eenige vezeltjes als worteltjes ziet, aan ieder lidt staat een blad, het Siri blad gelyk, doch kleender, en wat styver, zonder ooren agter, en maar met 3 zenuwen in de lengte.

De vruchten zyn dunne steerten, gelyk men ziet aan de Siri Daun, *doch worden zelden gevonden, en vallen voor niet met al af. De meeste Inlanders kennen noch bladeren, noch vrucht, van dit touw, om dat men ze niet ziet dan op de hooge boomen, en aan 't uyterste der ryskens, en zoude dierhalven onmogelyk zyn dit touw van andere bosch-touwen te onderscheyden, zoo zy geen bezonderen smaak hadden. Want de smaak van dit gewas is zeer kennelyk, te weten regt of klaar bitter, doch niet onaangenaam, die in de geheele plant is, doch voornamentlyk in de schorsse, te weten de onderste aan het dikste touw, waar door het zeer ligtelyk van andere Siris onderkent wert. Als men het touw afkapt, zoo loopt 'er een klaar water uyt, gelyk uyt andere wilde Siri, doch zoo veel niet, en mede bitter.*

2. *De tweede zoorte wast op steyle en klippige stranden, met diergelyke touw de boomen oplopende, zoo ze dezelve beryken kan, of anders over de bloote klippen kruypende, meede in veele leeden verdeelt, en een been dik.*

De bladeren zyn veel kleender, te weten de Populierbladeren gelyk, met 3 schynbare ribben van agteren, en veel dikker als de voorgaande, zommige zoo dik en styf als leer, doch even en glad, van smaak bitter, met ziltigheid gemengd, in 't knouwen krakende als Sempee Vivum.

De vruchten zyn in 't eerst, meede kleene dunne steerten, als de bovenstaande, maar met ter tyt worden het korte kromme vingers, den peper eenigzints gelyk. Want de vrucht gelykt wel den langen peper, maar is korter, dikker, en gekronkelder, als zy ryp is, roodachtig, of uyt den geelen rood, en ook zo korlig, niet scherp, maar bitter, gelyk de schors en bladeren, doch de overrype worden rood, week, en laf van smaak, daarom men ze groen moet afbreeken, en drogen, gelyk men met de lange peper ook doet; de ziltigheid hebben de bladeren van de naburige zee, maar die landwaart groeyen, hebben dezelve niet.

3. *De derde zoorte blyft een wyd uytgespreyden struyk, dewylze onder en tusschen de klippen groeyd, en geen boomen bereyken kan, gelyk het my ook voor een bezonder gewas getoond wierde, onder de naam van* Maritsja Laut, *of Zee-peper.*

Het

Multa gerit flagella intricata ac folia, quorum illa in plurimos articulos sunt divisa, uti vulgare Sirium, ac quivis unicum sustinet folium, huicque oppositæ fibrillæ quædam, radicales quasi; Folia cum illis *Siri Andjing* conveniunt, sed glabriora sunt, & firmiora, tres pollices longa, binos ac binos cum dimidio lata, per longitudinem striata, tribus majoribus, ac binis minoribus nervis donata, intense viridia, & crassiuscula: in vetustioribus folia petiolus subtus implantatur, uti in Umbilico Veneris, in teneris vero prope oras immittitur.

Fructus duplicem gerunt formam, primo enim sunt caudæ tenues, calmum crassæ, binosque digiti articulos longæ, dein crassæ sunt, breves, & incurvæ, uti supra de priore notatum est, per maturitatem rubræ, molles, carnemque habent fatuam, ejus vero granula, uti in Pipere longo, amara sunt. An sensim in funem excrescat, me latet, quum semel unicum modo observaverim fruticem inter difficiles scopulos crescentem, nullis ipsi adstantibus arboribus, qui dein per inundationem quoque raptus fuit: Puto autem gracilem tantum fuisse prioris speciem, quam postea modo detexi.

Nomen. Omnes has species ad unum redigo nomen Latinum *Pharmacum* nempe *magnum*, Ternatice *Soulamu*, quum inde prima ac potissima origo & notitia hujus plantæ, ad distinctionem vero aliarum Soulamu specierum, quas supra libro secundo descripsimus, hanc vocabimus *Soulamu Tali* seu *Pharmacum magnum funis*, alii autem hanc Ternatice vocant *Gumi Momadi*, h. e. *funis amarus*, ne sic Malaice *Tali Payt* & *Siri Payt*, apud Amboinenses nullum singulare obtinuit nomen.

Locus. Ternata atque Moluccæ insulæ tam magnæ quam parvæ ejus sunt Patria, optima vero reperitur in saxosis scopulosisque promontoriis, tam in silvis quam circa litora: præferuntque illam, quæ in parvis crescit insulis, in quibus prærupti & horrendi obcurrunt montes, quoque fit [illegible], eo melior censetur hæc planta. In Amboina raro reperitur, quæ tamen æque præstans est, quam Ternatensis, præsertim quæ crescit circa siccum promontorium Ciele, quod extremum est cornu parvæ Ceramæ, uti & in saxosis montibus parvæ Hatuahæ. Satis copiose in Manipa quoque obcurrit circa ejus scopulosam oram Orientalem Sela dictam, uti & pauca copia in Nussanives ora, sed potissimum ibi exciditur ob incolarum imperitiam.

Usus. In re Medica hæc planta magnum habet usum, ac præsertim binæ ejus priores species, primo enim ipsarum cortices conducunt variolarum residuis, Cormentos dictis, qui nodi sunt tophacei circa articulos hærentes, quales in Lue Venerea observantur, hunc in finem hos cortices aquæ incoquunt cum alio fune, Ternatensibus *Gumi Susu* dicto, quod decoctum filtrant, quum cortices hi quam maxime fragiles & arenosi sint, hoc decoctum matutino tempore calide & jejune propinatur, spumaque, quæ inter decoctionem supernatat, nodi isti eluuntur.

Gumi Susu est *Solulus funicularis* seu *Solulo Tali*, qui funis est folia gerens Soluli, sed minora & angustiora, fere instar illorum *Turii*, corticem gerens glabrum, saporis & odoris dulcis, quum exciditur. Quum lignum ac cortex Soulamu in minores scindatur partes, ac coquatur & propinetur, conducit illis, qui colorem habeat flavum tetrumque, seu Cacochymici sunt.

Tertio quoque curat abdominis tormina, uti & febrim quartanam; decoctum hoc itidem propinatur contra *Pangarassam* & *Malumis*, h. e. Nephritidem, & Gonorrhæam tam virorum quam mulierum, atque cum radice Pule decoctum propinatur cum successu contra Pleuritidem & Colicam: Quum istos Cormentos curare velimus, inter coctionem *Bonga Labe* addendum est, solummodo aquæ incoctum, vel quoque Limo Swangi additur, quod pueris exhibetur jejuno stomacho vermibus laborantibus, uti & adultis Cacochymicis, & Ictericis, per penetrantem enim ejus amaritiem omnes aperit ac resolvit viscerum obstructiones.

 Quum

Het staat met veele ranken en bladeren door malkander verwerd, de ranken in veele leden verdeeld, gelyk een gemeene Siri. Aan ieder lid stond een blad, en tegen over zommige vezelingen, gelyk worteltjes. De bladeren waren als die van Siri Andjing, *doch gladder en styver, 3 duymen lang, 2 en 2½ breed, in de lengte gestreept, met 3 groote en 2 mindere zenuwen, hoog groen, en dikachtig. Aan de oude bladeren werd de steel van onderen ingelaten, gelyk aan het Navelkruyd, maar aan de jonge staat by digt by de kanten.*

De vruchten zyn van tweederley gedaante, te weten de eerste zyn dunne steerten een stroohalm dik, en 2 leden van een vinger lang. De oudere zyn dik, kort, en krom, gelyk hier boven staat, in de rypheid mede rood, week, het vleesch laf van smaak, maar de korls, die daar in steken, gelyk in de lange peper, zyn bitter. Of het metter tyd een touw word, kan ik niet zeggen, dewyl ik maar een struyk gezien heb, tusschen moyelyke klippen staande, zonder boomen omtrent, namaals ook door een inundatie weg gespoeld. Maar ik kan wel bezeffen, dat het anders niet is geweest, dan een magere zoorte van 't voorgaande, het welk ik na dien tyd eerst heb leeren kennen.

Naam. *Ik breng alle deze zoorte onder een naam, te weten in 't Latyn* Pharmacum magnum, *in 't Ternataans* Soulamu, *dewyl van dezelve wel de eerste en meeste kennisse van dit gewas komt, doch tot onderscheyd van de andere Soulamu, die wy boven in 't 2 Boek beschreven hebben, zal men dit* Soulamu Tali *noemen, of* Pharmacum magnum funis, *doch anderen noemen het in 't Ternataans* Gumi Momadi, *dat is* bittere touw, *en zoo in 't Maleyts* Tali Payt *en* Siri Payt. *By de Amboinezen heeft het geen bezondere naam.*

Plaats. *Ternaten en de Moluccos zyn zyn regte Vaderland, zoo wel op groote als kleene Eylanden, doch het beste vald op klippige Capen of uythoeken, zoo wel in 't bosch, als omtrent de strand. Zy verkiezen het geene op kleine Eylanden vald, die een scherp en a[illegible]lig gebergte hebben, en hoe steniger de plaats is, hoe beter men het houd. In Amboina hebben wy het weinig, doch zo goed als het Ternataanze, inzonderheid het geene men vind omtrent den drooge ryshoek op Ciel, zynde de uyterste snuyt van kleen Ceram, en op 't klippige gebergte van kleen Hatuaha. Men heeft ook redelyk veel op Manipa, omtrent desselfs klippige Oost hoek Sela, als mede een weinig op den hoek van Nussanive, doch werd meest aldaar uytgekapt, door onkunde van den Inlander.*

Gebruyk. *In de Medicynen heeft dit gewas een groot gebruyk, te weten in de twee eerste zoorten: want voor eerst diend de schorsse tegens het overblyfzel van de Amboinsche pokken, die men Cormentos noemd, dewelke zyn* Nodi Tophacei *of te harde bobbelen, die haar omtrent de gewrigte zetten, even eens als men in de* Lue Venerea *ziet; tot dien einde kokenze dezelve in water met nog een touw, in 't Ternataans* Gumi Susu *genaamt, het welk zy doorkleynzen, om dat de schorsse zeer bryzelig en zandig is; dit water word 's morgens warm en nuchteren gedronken, en met het schuym, 't welk in 't koken opkomt, wassen zy de bobbelen.*

Gumi Susu *is de* Solulus funicularis, *of* Solulo Tali, *een touw met bladeren als* Solulo, *doch kleender en smalder, schier als* Turi, *met een evene schorsse, zoet van smaak en reuk in 't kappen. Als men dit hout en schorsse van Soulamu kleen snyd, en aldus kookt en drinkt, helpt het die geene, die een lelyke geele coleur, en ongezond ligchaam hebben.*

Ten derden geneest het ook het krimpen in de buyk: als mede de derdendaagze koortze; de voorsz. drank drinkt men ook tegens het Pangarassu *en* Malumis, *dat is tegen het graveel en* Gonorrhæam tam virorum quam mulierum, *met de wortel van Pule gekookt en gedronken is goed voor het pleuris en colyk. Als men de voornoemde Cormentos genezen wil, moet men in 't koken de* Bonga Labe *daar by doen. Alleen in water gekookt, of een halve Lemon Swangi daar by gedaan, geeft men de kinderen 's ugtens te drinken, die vol wormen zyn, als mede oude luyden, die een geele en ongedane coleur hebben, en met de geelzucht beladen zyn, want met zyn doordringende bitterheid, opend het alle verstoppingen des ingewants.*

 Dewyl

Quum itaque hoc lignum cum ipſo cortice difficulter ſiccetur, quum copioſus liquor fungoſo huic ligno inhærens hoc brevi putreſcere faciat, hinc craſſiorum ſegmentorum cortices, quantum fieri poteſt, abradendi ſunt, ac ſeparatim ſiccandi, quum in ipſis pluimæ lateant vires. Tenuia flagella, brachium craſſa, per longitudinem findenda ſunt in quatuor vel ſex partes, ita ut cortices cum ligno conjuncti ſiccentur; hoc non peragitur ad ſolem, ſed in culina ſuſpendendæ ſunt tales partes non directe ſupra ignem, ſed paulo ad latera remotæ, ubi per octo circiter dies rite exſiccantur, quæ tum auferuntur & abſtergentur, atque in tabulato vel ciſtis deponuntur, quumque obſervetur hoc lignum denuo molleſcere vel fragile eſſe, ſignum eſt, non rite eſſe ſiccatum, unde de novo fumo exponendum eſt, alioquin enim cito putreſcit hoc lignum.

Folia apud incolas ſpecificum dant remedium contra abdominis apoſthemata, quum externe velint ſeſe aperire, recipe tum hæc folia cum Sandalo & Curcuma oblinita, paramque calefacta inpone, tumor iſte brevi disrumpetur, remove hæc denuo, ne ipſa carnis pars extrahatur, dein tenerum ſume Calappi ramum; cujus externus viridis cortex quam tenuiſſime abradatur, vulnerique inpone ad depurationem, ac demum exſicca illud cortice Parun, ſeu Mangii minoris.

Reſpectu Piperis litorei ſeu marini, quum mihi tanquam peculiaris demonſtraretur planta, ejus vires, quæ mihi de ipſo prædicabantur, ſuſpectas habui, atque plerumque obſervavi Amboinenſes nullam vel parvam admodum hujus funis habere notitiam, quidam enim ejus folia noxia eſſe putabant, dicentes vertiginem cauſſare, quum uſurpenrur, alii majorem oſtentantes notitiam, tanquam alexicacum habebant, dicentes incantatos pueros maſticatis fructibus eſſe conſpergendos.

Ne quis fruſtra hunc funem horto ſuo committat ſive per coronas, uti Siria plantantur, ſive per ſegmenta aut radices, quum nunquam mihi ſucceſſerit, adeo adſuetus eſt ſilveſtribus locis. Tandem quoque hujus funis ſegmenta ultra crus craſſa accepi, ſed magna ex parte putrefacta, quum qui illa adportabat, non obſervaverat cæſas partes erectas ſervare, ut copioſa effluere poſſet lympha, ac mox exſiccari, uti ſupra notatum fuit.

Dewyl nu dit hout t'zamen met de ſchorſſe moeyelyk te drogen is, want de overvloedige vochtigheid in dat voze hout zittende, maakt dat het in 't kort verrot, ofte goor werd, daarom zal men van de dikke ſtukken de ſchorſſe afſchillen, zoo veel men kan, en dezelve byzonder drogen, want daar in de meeſte kragt ſteekt. De dunnere touwen, die maar een arm dik zyn, moet men in de lengte kloven in 4 of 6 ſtukken, dat hout en ſchorſſe aan malkander blyve, en zoo drooge. Dit geſchied niet in de Son, maar men moet het in de keuken ophangen, niet regt boven 't vuur, maar wat ter zyden, zoo dat het ter degen gedroogt werd een dag of acht, daar na afgeveegt, moet men het op een drooge Solder, ofte in kiſten bewaren, maar zoo men ziet dat het begint weder week of bryzelig te worden, zoo is het een teeken, dat het niet genoeg gedroogd is; dan moet 't al weder na de rook toe, want anders bederft het in 't kort.

De bladeren zyn by de Inlanders een toegeeygend remedie tegens de Apoſthemen des buyks, als die na buyten willen breeken, neemd de bladeren met Sandel en Curcuma beſmeerd, wat warm gemaakt, en legt ze daar op, zoo breekt het geſwel in 't korten; legt ze dan niet meer daar op, om geen ſtuk vleeſch daar uyt te halen, maar neemt een jonge Calappus tak, ſchrapt de buytenſte groene ſchorſſe zoo fyn als gy kunt, bind die daar op om te zuyveren, ten laatſten droogd het met ſchorſſe van Parun *of kleine* Mangi Mangi.

Aangaande de ſtrand of Zee peper, dewyl het my voor een bezonder gewas wierd opgegeven, zoo hiel ik ook de kragten voor ſuſpect, die daar van verhaald wierden, en ik heb doorgaans gemerkt, dat de Amboineezen geene of geringe kenniſſe hebben van dit touw, want ſommige hielden de bladeren voor ſchadelyk, zeggende dat zy duyzelig maken, als men ze nuttigd. Andere, die wat meerder kenniſſe ſchenen te hebben, hielden het voor een Alexicacum, *zeggende dat men de betoverde kinders met de geknouwde vruchten zal beſproeyen, om te genezen.*

Men behoeft het ook niet te bezoeken dit touw in zynen thuyn te planten, het zy met kranzen, gelyk men met de Siri doed, het zy met moten of wortelen, want het heeft my nooit willen lukken, zoo zeer is het aan de wildernisſe gewend. Eyndelyk heb ik ook moten of ſtukken van dit touw gekregen, dewelke ruym een dye dik waren, doch meeſt bedorven, dewyl den Brenger vergeten had de afgekapte ſtukken overeynd te ſtellen, op dat het water had konnen uytlopen, en dan zonder uytſtel drogen, gelyk boven ſtaat.

Tabula Vigeſima Sexta

Ad *Figuram primam* ramum exhibet *Pharmaci magni vulgaris*, cum trunci ſegmento *a*.

Figura Secunda ramum ſiſtit *Pharmaci magni parvifolii*, cum craſſiſſimis ejus fructibus.

De ſes- en twintigſte Plaat

Wyſt aan in de *eerſte Figuur* een Tak van het *groote en gemeene Geneesmiddel*, met een ſtuk van zyn Stronk *a*.

De *Tweede Figuur* toont aan een Tak van het *kleynbladige groote Geneesmiddel*, met deszelfs zeer dikke vruchten.

OBSERVATIO.

Hæ cum binis ſubſequentibus plantis veræ *Saururi Plumieri* ſunt ſpecies, quod genus *Piper longum* a *Plukn.* & *Sloaneo* in *Catal. Pl. Jam.* vocatur, ubi variæ obcurrunt ſpecies cum hisce convenientes.

AANMERKING.

Deeze met de twee volgende planten, zyn waare zoorten van de *Saururus*, zo als die by *Plumier* genaamt werden, welk geſlagt *lange Peper* van *Pluknet* en *Sloane* in zyn *Catal. Pl. Jamaic.* genaamt wert, alwaar verſcheide zoorten gevonden werden met deze overeenkomende.

CAPUT VIGESIM. QUARTUM.

Sirum decumanum. Siri Tallang.

SEcunda Sirii silvestris & arborescentis classis tenuissimum gerit funem ac maxima folia, ejus enim funis vix pollicem crassus est, in multos distinctus articulos, qui lignosi sunt, & bisso obducti cortice, atque interne fungosi admodum, leves, & plicis notati circa centrum positis, uti in præcedentibus.

Ejus folia pedem circiter longa sunt, quorum quædam sunt longiora, quædam breviora, quinque ac sex pollices lata, tribus quatuorve obliquis costis ab utraque parte nervi medii per longitudinem donata, quæ in inferiore folii parte quam maxime protuberant, harum interstitia crassis & transversalibus venis pertexta sunt, ita ut rugosa vel scabra sint: brevibus curtisque insident hæc folia petiolis, inferiorque folii dimidia pars plerumque paulo brevior est superiore, atque in auriculam subrotundam desinunt, quæ solitaria seu simplicia flagellis insident; coloris superne ex nigro virentis, inferne pallide virentis.

Fructus *Siriboam* refert, sed multo crassior, longior, & rugosior est, primo pallide viridis, dein inferius fuscus est, granulosus, & flaccidus, ac tandem instar putrefacti Sirii decidit.

Nomen. Latine *Sirium decumanum*, quum omnium Siriorum maxima gerat folia. Malaice *Siri Tallan.* Amboinice *Ammelaun Tallan*, sic dictum ab ave Tallan, quam *Scheer-vogel* vocamus, cum cujus extensis alis hæc comparant folia, hoc vero cognomen pluribus aliis tribuunt rebus, quæ planæ sunt, vel amplam habent oram.

Locus. In levibus crescit silvis, in desertis hortis, sed maxime in fruticosis silvis circa litus, atque radicibus suis sese infigit arborum truncis.

Usus. Crassiorum flagellorum lignum incolæ multum servant ad medicamenta contra incantamenta, quod contritum propinant, atque externe obliniunt, plerumque tamen illud minutim conscindunt & masticant cum Siri Pinang, addito pauxillo Zingiberis minoris, atque hanc ob rationem *Ubat Swangi* vocatur, h. e. medicamentum antimagicum.

Hujus folia parum aqua irrorata, atque in altero folio convoluta sub cineribus vel supra ignem torrentur, ac calide inponuntur partibus œdematosis, vel Paralysi adfectis, quæ intra breve temporis spatium titillationem in illis excitant instar levis flammæ, ac tali modo malignos extrahunt humores partem illam infectantes. Mirandum vero est hæc folia integræ parti inposita, nullum vel paucum admodum ardoris sensum excitare, contra adfectis partibus applicata, seu fronti in Cephalalgia inposita, tantum caussant ardorem, qui Europæis fere intolerabilis est, uti & cutim non modo rubentem faciunt, sed sæpe etiam vesiculas excitant, præsertim quum Isciaticæ inponantur parti.

Hujus & alba obcurrit species subrotunda & cordiformia gerens folia, septem pollices longa & crassa, in brevem apicem desinentia, septemque nervis donata, qui tamen omnes non directe ad petiolum concurrunt, bini enim superiores parum supra petioli ortum desinunt, sunt autem non ita ex nigro virentia hæc folia quam in priore specie, ac glabriora, minusque rugosa, nec penetrantis odoris.

Majores caules sese in plures dividunt laterales ramulos, suntque glabriores ac viridiores quam in præcedente, unam alteramque acutam oram habentes, hisque folia insident plerumque solitaria, raro enim bina in uno observantur geniculo, breves emittentes radiculas, vel loco oppositi folii fructus excrescit formam gerens longi Piperis, ultra digitum longus, vix minimum digitum crassus, rugosus & granulosus, diu ex cinereo virens, ac dein luteus, ac tandem rubens, quum mollescit, & decidit per parva ac mollia granula, instar maturæ Siriboæ, nullum peculiarem habens saporem, nisi silvestrem acrimoniam. Hi fructus semper eriguntur, vel parum oblique locantur eodem modo, quo longum Piper, qua in re differunt ab aliis *Siri Utan*, immo ab ipsa *Siri Boa*: Non crassum format funem, nec ultra pollicem crascescit.

XXIV. HOOFDSTUK.

De grootste Siri-Struyk.

H*Et tweede geslagt van de wilde boomagtige Siri, is het dunste van touw, en grootste van bladeren, want zyn touw is pas een duym dik, in veele leden verdeeld, houtachtig, en met een gescheurde bast; binnen is het zeer voos, ligt, en met vouwetjes rondom een Centrum staande, gelyk aan de voorgaande.*

De bladeren zyn omtrent een voet lang, sommige langer, sommige korter, 5 a 6 duymen breed, met 3 a 4 schuynse ribben, te wederzyden van de middelrib in de lengte gestreept, die aan de onderste zyde heel ver uytbuylen. De spatien tusschen beyde zyn wederom met grove dwers aderen doorregen, zoo dat ze gerimpeld, of ruyg schynen. Zy staan op korte dikke steelen, ook is de agterste helft van 't blad doorgaans een weinig korter dan de voorste, en steekt met een rond oor uyt, staande enkeld aan de ranken, van coleur boven swart-groen, beneden bleek-groen.

De vrucht is als een ander Siriboa, *doch veel dikker, langer, en ruyger in 't aantasten, eerst bleek groen, daar na begind ze van agteren bruyn te werden, korlig, en slap, en ten laatsten vald ze als een verrotte Siri af.*

Naam. *In 't Latyn* Sirium decumanum, *om dat het de grootste bladeren heeft van alle Siris. Maleyts* Siri Tallan, *alzoo genaamt van den Vogel* Tallan, *welken wy* Scheer-vogel *noemen, met wiens uytgebreyde vlerken zy deze bladeren vergelyken. Doch deze by-naam geven zy aan meer andere dingen, die plat zyn, ofte een breede rand hebben.*

Plaats. *Het wast in de ligte bossen, in verlatene thuynen, doch meerendeels in 't kreupel-bosch, omtrent het strand, en maakt zig met zyns wortelen vast in de stammen der boomen.*

Gebruyk. *Het hout van de dikke stengels bewaren de Inlanders veel tot hunne medicamenten tegens tovery, het zelve gewreven ingevende, en het lyf daar mede besmeerende, doch gemeenlyk snyden zy het kleen, en knouwen het met* Siri Pinang, *een weinig kleene Gember daar by doende, en om deze reden word het* Ubat Swangi *genaamt, dat is baat tegen tovery.*

De bladeren hier van een weinig met water bevogtigd, in een ander blad onder de assche, of over 't vuur gebraden, en zoo warm opgelegt op een zuchtig lid, dat gezwollen is, of na de Beri Beri trekt, verwekt na korte poos een tinteling daar op, als een zagte brand, en trekt zoo met eenen uyt de quade winden, die het zelve lid infesteren. Het is te verwonderen, dat deze bladeren op een gezond lid gelegd, geen of weinig gevoelen van brand daar op verwekken; daar en tegen op ontstelde leden gelegt, of op 't voorhoofd in de hoofdpyn, verwekken zulken brand, dat het voor Europeanen qualyk te dulden is, gelyk zy ook niet alleen de huyd rood maken, maar ook somtyds blynen verwekken, inzonderheid als men ze in de Isciatica *op de bloote heupe moet leggen.*

Men heeft noch een witte zoorte hier van, met rondachtige en hertformige bladeren, 7 duymen lang en breed, met een korte spitze, en 7 zenuwen door het blad verspreyd, die juyst niet alle by den steel, maar de 2 voorste een weinig boven den oorsprong des steels t' zamen sloten, zoo swart groen niet als het voorgaande, gladder, en min gerimpeld, van geen sterken reuk.

De hooft steien verdeelen zich in veele korte zyde-takkens, gladder en groender dan aan 't voorgaande, met een of twee scherpe kanten, daar aan de bladeren meest enkeld staan, zelden 2 aan een knie, met korte wortelsjes, of in plaats van het tegenoverstaande blad groeyt een vrucht, in de gedaante van lange peper, ruym een vinger lang, schaars een pink dik, ruyg en korlig, langen tyd graauwgroen, ten laatsten geel en roodachtig, wanneer ze week word, en afvald met kleene weeke korls, gelyk rype Siriboa *gevuld, van geen zonderlyke smaak, behalven een wilde scherpigheid. Deze vruchten staan altyd overeynd, of een weinig schuyns, op de manier van lange peper, waar in zy verschillen van anders* Siri Utan, *en zelfs van de* Siri Boa; *het zet geen dik touw, en word niet boven een duym dik.*

Nomen. Latine *Sirium decumanum album.* Malaice *Siri Seytan*, & *Siri Swangi.* Amboinice *Ammelaun Tallan Puti*, & *Ammelaun Tallan Mamuri*, h. e. Magorum Sirium, & *Ammelaun Nitu*, h. e. Sirium diabolicum. Ternatice *Tjacca Mabido.*

Usus. Amboinenses Rhizothomi veteres servant hujus Siri stipites, habentque hos tanquam alexipharmacum magicum magis quam præcedens Ubat Swangi, h. e. medicamentum contra incantamenta, per quod intelligunt omnes tales morbos, ac corporis lassitudines, quarum vera origo & natura ipsis incognita est. Hunc in finem horum stipitum eligunt radices, vel inferiorem trunci partem, quam in ore masticant, vel conterunt cum pauxillo Zingiberis minoris, Nucis Moschatæ, & Siriboæ, ac veteri Pinanga, illaque pasta adspergunt vel fricant dolentes artus. Alii hoc ad opus primam præferunt speciem, quæ vertigini itidem conducit, quam putant alicui supervenire ex adspectu Magi seu Swangi, quum ejus radix vel crassus stipes ore masticetur, & fronti inliniatur.

Notandum porro est, primam speciem aliam quoque producere speciem vel varietatem, cujus folia non ita ex nigro virent, fructusque non fusci sed albi, ac proinde pro vero *Ammelaun Tallan Puti* habenda: In altis silvis ambo hi fructus quam maximi sunt, ultra pedem nempe longi, ac binos digitos crassi, foliaque magnitudinem habent minoris scuti, quæ inserviunt latebris Leguanorum, qui plerumque sub talibus sese abscondunt arboribus.

Tabula Vigesima Septima

Ramum exhibet *Siri decumani.*

OBSERVATIO.

Hujus *Saururi* plures obcurrunt species in *Plumier descript. des Pl. de l'Amerique a pag.* 50 ad 62.

Naam. *In 't Latyn* Sirium decumanum album. *Maleyts* Siri Seytan *en* Siri Swangi. *Amboinsch* Ammelaun Tallan Puti, *en* Ammelaun Tallan Mamuri, *dat is Tovenaars Siri, en* Ammelaun Nitu, *dat is Nickers Siri. Op Ternataans* Tjacca Mabido.

Gebruyk. *De Amboneeze Wortel-mannen verwaaren de oude stokken van deze Siri, en houden die voor een alzoo groot Ubat Swangi als het voorgaande, dat is Mecyne tegens tovery, waar onder zy verstaan alle zodanige ziekten en vermoeydheden des lichaams, waar van men geen zeker reden kan geven. Hier toe nemen zy de wortelen van deze stokken, of het onderste van de stam, knauwen die in de mond, of wryvenze met een weinig kleene Gember, Note muschaat, en Siriboa met oude Pinang, besproeyen of bestryken daar mede de leden, die zeer doen. Andere verkiezen tot dit werk de eerste zoorte, dewelke ook diend tot de duyzelingen en drayingen des hoofts, dewelke na haar zeggen mede iemand overkomt door aanschouwen van een Swangi of Tovenaar, als men de wortel of dikke steel in de mond knauwd, en op het voorhoofd smeerd.*

Noch staat te merken, dat de eerste zoorte noch een ander onder-zoorte heeft, wiens bladeren zoo swartgroen niet zyn, de vruchten niet bruyn, maar wit, en daarom voor het eygentlyk Ammelaun Tallan Puti *te houden. In 't hooge woud werden deze beyde vruchten zeer groot, te weten meer dan een voet lang, en 2 vingers dik, de bladeren zoo groot als een kleen schildeken, dienende tot schuylplaatzen voor de Leguaanen, die gemeenlyk zich in zulke boomen ophouden.*

De zeven- en twintigste Plaat

Vertoont een Tak van de *grootste Siri-Struyk.*

AANMERKING.

Van deze *Saururus* werden veele zoorten gevonden by *Plumier descript. des Pl. d'Amerique* van pag. 50 tot 62.

CAPUT VIGESIM. QUINTUM.

Sirium arborescens tertium. Tsjabe Utan.

Tertia arborescentis Sirii classis silvestre & longum quasi Piper est, uti a Malaiensibus vocatur, hoc autem Sirium nullo alio modo cum longo Pipere convenit, quam foliorum ac fructuum forma, sapor autem ejus non est aromaticus.

Ejus funis plerumque pedem seu brachium crassus est, qui nempe in litore altas adscendit arbores, qui enim in minoribus silvis supra humiles prorepit fruticulos, funis est haud pollice crassior, & præcedenti Soulamu adeo similis est, ut vix distingui possint, immo ne ab ipsis quidem indigenis Rhizothomis, præsertim quum folia non observentur: qui vero adcurate adtendit, comperiet, genicula breviora esse, nec ipsorum annulos adeo protuberantes quam in Soulamu, immo ne ipse funis adeo rotundus est quam in Soulamu, sed magis compressus ac per longitudinem sulcatus.

Hujus cortex non adeo crassus est, sed durior, siccior, ac quam fragilissimus. Ejus substantia interna chartam quoque complicatam refert circa centrum convolutam, quæ durior & crassior est quam in Soulamu.

Corticis sapor quam maxime distinctionem facit, uti enim in Soulamu vere amarus est, sic in silvestri Sirio primum ad domesticum Sirum adcedit, quam diu recens est, in sicco autem ad moschum adcedit, quoque siccior ac vetustior est, eo penetrantiorem spirat odorem, hoc autem laborat vitio, quod nempe in ramenta facile dissolvatur, ac fragilis sit, cutisque pruritum excitet, unde & in ore masticari nequit. Ejus articuli non ample distant, ac transcissi pallide russi sunt, & copiosam emittunt aquam, quæ alius defectu potabilis est, præsertim istorum funium, qui juxta solum prorepunt.

In

XXV. HOOFDSTUK.

De derde boomagtige Siri-Struyk.

Het derde geslacht van de boomachtige Siri, is een wilde lange Peper, zoo hem de Maleyers noemen, want anders heeft deze Siri geen andere gemeenschap met de lange Peper, als de gedaante van bladeren en vruchten, zonder deszelfs smaak of speceryachtigheid.

Zyn touw werd ook meest een been of een arm dik, te weten het geene op het strand hooge boomen oploopt, want het geene in 't kreupel bosch over laage ruygte loopt, heeft zyn touw of hoofd steel niet dikker dan een duym. De dikke hoofd touw nu is het voorgaande Soulamu zoo gelyk, dat men ze qualyk onderscheyden kan, zelfs by de Inlandze Wortel mannen, inzonderheid als men de bladeren niet ziet; doch die naauw oplet, zal bevinden, dat de leden korter zyn, en de kringen aan dezelve zoo zeer niet uytbuylen als aan Soulamu, ook het touw zelfs is zoo rond niet als aan Soulamu, maar meer gedeukt, en in de lengte gevoornd.

De schorsse is zoo dik niet, maar harder, droger, en ligt bryzelende. De substantie van binnen gelykt mede t'zamengewonden papier rondom een centrum gezet, harder en grover als aan Soulamu.

De smaak van de schorsse geeft het beste onderscheid, want gelyk dezelve aan Soulamu klaar bitter is, zoo bevind men dezelve aan de wilde Siri eerst na tamme Siri trekkende, zoo lange zy versch zyn, maar aan de drooge merkelyk na muscus trekkende, en hoe droger ze werd, hoe sterker dezen reuk zig openbaard, doch ze heeft die fauta, dat ze zeer splinterig en bryzelig is, en op de huyd een jeuken veroorzaakt, daarom ook in de mond niet te handelen is; de leden staan digt by malkanderen, het doorgekapte schynd ligt ros, geeft ook veel water uyt, het welk men ter nood drinken kan, zonderlyk van de touwen, die langs de grond lopen.

Het

In multos dividitur hic funis, brevesque laterales ramulos, uti cuncta Siria, qui vero non sunt striati sed rotundi, hisce folia insident, in quovis nempe geniculo unicum, atque huic opponuntur breves raduculæ more Siriorum.

Ejus folia oblonga sunt, quatuor & quinque pollices longa, ultra binos digitos lata, in acutum apicem exeuntia, quæ cuspidem hastæ referunt, sed inferius ampla sunt, vel quæ Amboinenses comparant cum specie quadam latarum Sardarum: superne vero hæc folia ex nigro virent, inferne ex cinereo viridia, ac quinque nervis donata sunt, quorum tres majores acute protuberant, atque ad summum excurrunt, bini extremi seu laterales breviores sunt ac tenuiores, atque ipsorum interstitia tenuissimis venulis transversalibus pertexta sunt, firma, sicca, saporis & odoris acris, uti in cunctis Siriis.

Fructus sunt caudæ longæ ac tenues instar junioris *Siriboæ*, ultra quatuor pollices longæ, culmum crassæ, & flaccidæ, primo virides dein flavæ, acres, instar reliquorum Siriorum, sed esui ineptæ, unde inutiliter decidunt. Quum in umbrosis crescit locis, ejus folia multo sunt majora & latiora, fructusque crassiores, qui tamen una eademque est species. Quum fructus penitus sint maturi, parum dehiscunt, ac granulosi sunt. In ventosis crescit collibus, tam in litore, quam ipsi vicinis montibus, potissimum vero in incultis insulis, ubi supra rupes prorepit, & altissimas etiam adscendit arbores, quarum corticibus sese infigit per radiculas e geniculis provenientes.

Nomen Latine *Sirium arborescens tertium*, & *Macropiper silvestre*. Malaice *Siri Utan*, nomine nimis generali, magis autem proprie dicitur *Tsjabe Utan*, h. e. *Piper longum silvestre*; item *Siri Utan Babau*, h. e. odoratum silvestre *Sirium*, ob corticis odorem moschatum. Amboinice *Ammelaun tallan laun maun*, h. e. Sirium silvestre angustifolium. Alii Amboinenses illud vocant *Ammelaun Maäte*. In Locha vocatur *Camu Maäte*, juxta quandam Sardarum latarum speciem, Amboinensibus *Maäke* dictam, & in Lochœa *Maäte*.

Locus. Ubique in Amboinensium insulis crescit, præsertim in Amboinensi sinu prope Batu Luban & Ayer Guro Guro, item in cunctis parvis scopulosisque insulis, ipsarumque tractibus aquosis inter hanc Provinciam & Javam sitis, ac porro in toto Archipelago de St Lazaro.

Usus. Ejus folia ac fructus nullum peculiarem præbent usum, crassi vero hujus plantæ funes aliquando trans mare navigantibus usui sunt, quum in incultas adpellant insulas, ac siti laborent, hi enim dissecti copiosam emittunt aquam, quæ alius defectu potabilis est; contra ejus cortex magno in usu est apud Malaienses, Javanos, & Baleyenses, qui vero hisce Amboinensibus ignotus est.

Hic autem cum aqua contusus & filtratus inservit ad vestimenta in hac aqua eluenda, quæ gratum ipsis conciliat odorem, qui incolis placet, nostræ autem nationi nimis gravis est. Vestimenta quoque suffimigio melius inprægnari possunt, quum prius huic aquæ fuerint immersa, iterum siccata, ac dein cum Dupa odorata adspersa. Fragilis hic cortex a cute externa arcendus est, nec solus in ore masticandus, quum pruritum excitet. Bangayenses hoc fune utuntur, uti Ternatenses suo Soulamu, in frusta conscisso; & aquæ incoctus propinatur Ictericis, pulticula itidem ex hoc conficitur febricitantibus, inquietis pueris, & senibus conducens, qui gravi oris halitui obnoxii sunt: Hunc in finem adhibetur Pulasarii, veri Sari, & Sandali, ana una pars, corticis hujus silvestris Sirii, Anisi, Putsjock, & Benjoin ana sesqui pars, quæ simul conteruntur in pulticulam, qua corpus oblinitur.

Totus funis cum adhærente ipsi cortice in pavimento servari potest, non autem in cistis, moschatus enim iste odor in siccato cortice sensim magis penetrantior est. Si quis lancinationes vel dolores artuum persentiat spasmodicos quasi ex frigore ortos, tum hic cortex masticatur, vel quod melius est, supra porphyritim conteritur cum pauxillo Zingiberis, Caryophyllorum, ac Nucum Moschatarum in pulticulam, quæ artubus illinitur, unde titillatio persentitur, ac simul dolor extrahitur, sic quoque recentia folia cum aqua contrita & fronti illinita Cephalalgiam tollunt.

Quum

Het verdeeld zich in veele korte zyde takken, gelyk alle Siris, niet gestreept, maar rond, daar aan de bladeren staan, aan ieder lid een, en tegen over korte worteltjes, na gewoonte van Siris.

De bladeren zyn langwerpig, 4. en 5. duymen lang, ruym 3 vingers breed, met een scherpe spits, gelykende het yzer van een piek, doch agter breed, of gelyk onze Amboinezen willen, na een zeker slag van breede Sardynen. Boven zyn ze swart-groen, van onderen grauw groen, en aldaar met 5 zenuwen, waar van de 3 grootste scherp uytbuylen, en tot aan 't eynde gaan; de 2 uyterste zyn korter en dunner, de spatie daar tusschen met subtiele dwers adertjes uytgevuld, styf, droog, van een scherpe Siri-achtigen smaak en reuk.

De vruchten zyn lange dunne steerten, als jonge Siriboa, ruym 4 duymen lang, een stroohalm dik, slap, eerst groen, daar na geel, scherp, Siri-achtig van smaak, doch ondeugend tot het eten, vallen dierhalven voor niet met al af. Als het aan lommerachtige plaatzen staat, zoo worden de bladeren veel grooter en breder, de vruchten dikker, het welk men egter voor geen bezondere zoorte moet houden. Als de vruchten geheel ryp zyn, zoo splytenze wat van malkander, en werden korlig. Het wast op luchtige heuvelen, zoo wel op strand, als op de naaste bergen, doch liefst op onbewoonde Eylanden, daar het over de klippen loopt, en de hoogste boomen beklimt, in welker schorsse het zig over al vast maakt met de worteltjes, die by ieder knie staan.

Naam. *In 't Latyn* Sirium arborescens tertium. *en* Macro Piper sylvestre. *Maleyts* Siri Utan, *met een al te gemeenen naam, eygentlyker* Tsjabe Utan, *dat is wilde lange Peper. Item* Siri Utan Babau, *dat is welriekende wilde Siri, wegens den muscus reuk in de schorsse. Amboinsch* Ammelaun Tallan laun maun, *dat is smalbladig wilde Siri. Andere Amboinezen noemen het* Ammelaun Mäake. *Op Loehoe* Camu Mäate, *na een zeker breedslag Sardynen. In 't Amboinsch* Maäke, *en op Loehoe* Maäte *genaamt.*

Plaats. *Het wascht overal in de Amboinsche Eylanden, inzonderheid in den Amboinschen Inham by Batu Luban en Ayer Guro Guro. Item op alle kleene en klippige Eylanden, in 't Vaar-water, die men tusschen hier en Java ontmoet, en voorts in de geheele Archipelagus de St. Lazaro.*

Gebruyk. *De bladeren en vruchten werden zonderlyk niet gebruykt, doch de dikke touwen komen de Zee varende somtyds te pas, als zy op onbewoonde Eylanden komen, en dorst lyden, want dezelve doorgekapt, geven veel water uyt, dat men ter nood drinken kan; daar en tegen de schorsse is in groot gebruyk by de Maleyers, Javanen, en Baliers, maar onze Amboinezen onbekend.*

Dezelve in 't water gekneust en doorzegen, diend om de kleederen in dat water te wassen, op dat ze een goeden reuk bekomen, by de Inlanders aangenaam, doch voor onze Natie wat swaar. Ook nemen alle kleederen de Dupa beter aan, als zy te voren in dat water gedompeld zyn, weder uytgedroogd, en dan met de Dupa berookt worden. Men moet de bryzelige schorsse niet op de huyd laten komen, noch in de mond alleen kauwen, dewyl ze jeuken veroorzaakt. De Bangayers gebruyken dit touw gelyk de Ternatanen haar Soulamu, in stukken gesneden, en water gekookt, en gedronken, voor geelzuchtige menschen; men maakt 'er een papje van voor koortsige en onrustige kinders, ook oude luyden, die een quaden reuk hebben: Daar toe neemt men Pulasari, regte Sari, en Sandel-hout, ieder een deel, schorsse van deze wilde Siri, Anys, Putsjock en Benjoin, ieder 1½ deel, wryft 't al te zamen tot een papje, en smeerd het lyf daar meede.

Het geheele touw kan men met schorsse en al bewaren op een zolder, maar niet in kisten, want den muscus-reuk komt hoe langer hoe sterker aan de gedroogde schorsse. Als iemand groote steekten en pyn in de leden gevoeld, als een kramp, door koude veroorzaakt, zoo knauwd, of 't welk beter is, wryft men de schorsse op een steen, met wat Gember, Nagelen, en Note-muschaten tot een papje, het welk men op de leden smeerd, waar van een kleen tintelen komt, maar met een de pyn uyttrekt. De versche bladeren met wat water gevreven, en op het voorhoofst gesmeert, trekken de hoofstpyn uyt.

Als

Quum alicujus nasus infectus sit, ita ut externe cærulei sit coloris, hujus virides sume caules, quos contere subtiliter supra porphyritem; ex qua pulticula fiat Emplastri forma exterius naso adplicanda, simulque aquam istam propina.

Amboinenses nolunt aquam ex dissectis funibus potare, quum vero illud a Malayensibus audiverim, inquirendum porro est, an non aliud sit Sirium silvestre in talibus incultis insulis crescens, quas per naves frequentamus.

Altera species *Tsjabe Utan* melius cum Tajabe seu Pipere longo convenit, quam præcedens species; Ejus funis binos digitos crassus est, ac mox sese dividit in majores quosdam ramos, qui incurvi sunt, solidi, articulati, ac fragilissimo cortice obducti, qui acredine omnino destituitur, quæ in aliis silvestribus percipitur Siris: Ejus folia majora sunt quam in prima specie, quinque ac sex pollices longa, palmam lata, sex septemque acutis nervis obliquis & longitudinalibus pertexta, quorum summus ultra pollicis spatium a petiolo ad medium nervum excurrit uti in *Siri Javæ*: Inter cunctas *Sirii silvestris* species hæc minime de Sirii sapore participat.

Fructus digitum longi sunt, crassitiem habentes vulgaris Siriboæ, sed multo rugosiores sunt, primo ex cinereo virides, dein lutei, ac tandem rubri, interne quam maxime granulosi, inque medio distincti lento nervo, saporis fatui: Crescit, uti reliqua Siria, in minoribus silvis, & aliquando arbores adscendit, quibus sese non ita firmiter infigit quam prima species.

Nomen. Latine vocari posset *Macropiper silvestre fatuum*, quum hoc saporem gerat omnium silvestrium Siriorum quam maxime fatuum, ac sic Malaice *Tsjabe Utan Tauwar*: Sunt quidam, qui præ se ferunt, quadraginta species Siriorum silvestrium posse ostendere, quas tamen varietates tantum priorum esse puto, ac facile ad unam alteramve harum specierum reduci possunt, factum autem fuit viginti specierum folia conlecta fuisse, quæ homini cuidam simul abdomini adplicata fuere, ac tantopere illud conmovere, acsi purgans quoddam adsumsisset medicamentum.

Amolago. Hort. Malab. part. 7. *fig.* 16. Bracmanis *Mirisse.* Portugallis *Pimento Macho.* Belgis *Peper, het mannetje*, repræsentare videtur supra descriptum *Tsjabe Utan*, seu *Sirium arborescens tertium.*

Als iemands neus verdorven is, dat hy van buyten geheel blaauw werd, zoo neemt deeze groene steelen, vryft ze fyn op een steen, en maakt daar van een pleyster buyten op de neus gelegt, geeft daar van aan hem ook te drinken.

De Amboinezen willen het water uyt de afgekapte touwen niet drinken, doch dewyl ik zulx van Maleyers gehoord hebbe, zoo staat het te onderzoeken, of het misschien niet een ander Siri Utan zy, op zodanige onbewoonde Eylanden groeyende, die wy bevaren.

De tweede zoorte van Tsjabe Utan, *komt beter met het Tsjabe of lange Peper, dan de voorgaande zoorte overeen. Zyn touw is 2 vingers dik, en verdeeld zich strax in eenige hoofd takken, krom, digt, geleed met een zeer bryzelige schorsse, daar geen scherpigheid in is, van binnen geplooyd, gelyk andere wilde Siri. De bladeren zyn grooter dan aan de eerste zoorte, 5 en 6 duymen lang, een hand breed, met zes en zeven scherpe zenuwen, schuyns in de lengte doortogen, waar van de voorste ruym een duym breed van de steel tegens de middelste zenuwe stoot, gelyk aan* Siri Java. *Onder alle* wilde Siria *is dit het minste van de Siri smaak hebbende.*

De vruchten zyn een vinger lank, in de dikte van gemeene Siriboa, doch veel ruyger, eerst graauw groen, daar na geel, ten laatsten rood, van binnen zeer korlig, en in de midden met een taaye zenuwe, gantsch flap van smaak, het wascht gelyk andere Siri in 't kreupelbosch, beklimd somtyds de boomen, daar aan het zich zoo vast niet hegt gelyk de eerste zoorte.

Naam. *Men mag het in 't Latyn noemen* Macropiper silvestre fatuum, *om dat dit het lafste van smaak is van alle de wilde Siris, en zoo in 't Maleyts* Tsjabe Utan Tauwar. *Daar zyn zommige, dewelke hun vermeten 40 zoorten van wilde Siri te kunnen aanwyzen, dewelke ik slegts voor veranderinge van de voorgaande houde, en kunnen ligt onder de een of de andere zoorten gebragt werden. Immers het is gebeurt, datze de bladeren van 20 zoorten by malkanderen hebben gebragt, dewelke een perzoon onder malkander op den buyk gebonden, den zelven zoodanig beroert hebben, als of hy een purgatie ingenomen hadde.*

Amolago. Hort. Malab. part. 7. fig. 16. *Bramineesch* Mirisso. *Portugeesch* Pimento Macho. *Op 't Neerduitsch* Peper, het mannetje, *wil het bovenstaande* Tsjabe Utan, *of* Sirium arborescens tertium *zyn.*

Tabula Vigesima Octava

Ad *Figur.* 1 exhibet fruticem, qui *Sirium arborescens tertium Rumphio* vocatur.

Figur. 2 Ramum denotat *Piperis Canini.*

De acht- en twintigste Plaat

Vertoont in de *eerste Figuur* een Struyk, welke het *derde boomachtige Sirie* van *Rumphius* genaamt wert.

De *tweede Figuur* wyst aan een Tak van de *honde Peper.*

OBSERVATIO.

Saururus hic videtur esse idem, qui Saururus alius humilis folio carnoso acuminato vocatur *Plumier. descript. pl. Americ. pag.* 54. estque Piper, qui Saururus foliis septinervis, oblongo acuminatis. *Thes. Zeyl. p.* 193. *Tab.* 83. *Fig.* 2. & Piper Indicum silvaticum. *Mus. Zeyl. pag.* 20 & 24. & Piper longum arboreum, altius, folio nervoso, minore, spica gracilliore, & *Sloan. Cat. pl. Jam. p.* 44. & Piper longum silvestre. *Ray. tom.* 3. *p.* 641. reliqua vide in *Thes. Zeyl. l. c.* & *Commel. Fl. Malab. p.* 54.

AANMERKING.

Deze Saururus schynt dezelve te zyn, welke de lange Saururus met een puntig en vleesig blad genaamt wert by *Plumier descript. pl. Americ. p.* 54. en is de Peper ofte Saururus, met bladen, die zeven zenuwen hebben, en uyt den lankwerpige puntig zyn, van de *Thes. Zeyl. p.* 193. *Tab.* 83. *Fig.* n. en de Indische wilde Peper van het *Mus. Zeyl. p.* 20 en 24. en de lange hooge boomachtige Peper, met een kleinder zenuwachtig blad, en een dunne kortere air van *Sloan. Catal. van de Jamaice planten p.* 44. en de lange wilde Peper by *Ray. tom.* 3. *p.* 641. het overige ziet in de *Thes. Zeyl.* op de *aangehaalde plaats*, en by *Commel. Fl. Malab. p.* 54.

CAPUT VIGESIMUM SEXTUM.

Piper Caninum. Lada Andjing.

QUarta *arborescentis* Sirii species est *Lada Andjing*, seu *Piper Caninum*, quod non crassum format funem, sed in plurimos sese dividit ramos, atque hi iterum in plures rachides, ita ut in amplum sese extendat fruticem, attamen sese arborum corticibus infigit per flagella, quæ has adtingere possunt.

Primarius vero ejus funis modo pollicem crassus est, vel, si solitarium obcupet locum, minoris brachii crassitiem adtingit, atque interna ejus substantia albior est ac durior quam in aliis silvestribus Siriis, ex transecto itidem fune copiosa exstillat lympha, odoris ac saporis instar Siriorum, rachides & flagella rotunda sunt, multoque tenuiora quam in prioribus, quibus folia eodem modo insident, illis Javanensis Sirii similia, sed angustiora, ultra quinque pollices longa, binos lata, tribus majoribus nervis longitudinalibus, binisque minoribus lateralibus donata; Horum sapor odorque ad illum Siriorum adcedit, sed qui magis silvestris est; cuivis folio obponitur racemus frugifer uti in Pipere, digitum longus, immo longior; granula autem multo minora sunt, ac parum oblonga, glabra, & instar Coralli rubra, inter hæc quoque petiolus conspicitur uti in *Siriboa*.

Baccæ externe mollem gerunt carnem, saporis dulcis & anisati, intusque reconditur albicans & oblongum granulum, quod semen est. In minoribus crescit silvis circa pagos ad fluminum ripas in ventosis locis. Fructus Aprili maturescunt.

Nomen. Latine *Piper Caninum*. Malaice *Lada Andjing*, h. e. Piper Caninum, quum vilem habeat Piperis formam, neutiquam vero ejus saporem vel odorem.

Usus Ejus huc usque nondum innotuit.

XXVI. HOOFDSTUK.

De Honds-Peper.

H*Et vierde geslagt van* boomachtige Siri *is het* Lada Andjing *of honds peper, het welk niet dik van touw werd, maar zig in veele takken verdeeld, en dezelve in veele ryskens, zoo dat het een breede struyk maakt, en egter met zyne ranken, zig aan de schorsse der bomen vast hegt, die het bereyken kan.*

De hoofttouw is maar een duym dik, of, zoo het aan een eenzame plaats staat, een kleene arm dik, van binnen is een witter en harder substantie dan aan andere wilde Siris, uyt de doorgekapte touw loopt mede rykelyk water, Siri-achtig van reuk, en smaak. De ranken zyn rond, veel dunder dan aan de voorgaande, daar aan de bladeren op dezelfde manier staan, de oude Javaanse Siri gelyk, doch smaller, ruym 5. duymen lank, 2 breed, met 3 groote zenuwen in de lengte, en 2 kleene daar agter. Reuk en smaak trekt na de Siri, doch veel wilder, by ieder blad tegen over wast een steel vol vruchten, gelyk Peper-trossen, een vinger lang, of wat meer, maar de korls zyn kleender, en wat langwerpig, glad, en rood, als coralen, tusschen de besien ziet men den steel, als in de Siriboa.

De besien hebben van buyten een week vleesch, zoet, en Anys-achtig van smaak, binnen een witachtig en lankwerpig korreltje, het welk het zaad is. Het wast in 't kreupel-bosch, omtrent de Negoryen, aan de kanten van de rivieren, op luchtige plaatzen. De rype vruchten vind men in April.

Naam. *In 't Latyn* Piper Caninum. *Maleyts* Lada Andjing, *dat is Honds-peper, om dat hy maar een slegte gedaante heeft van peper, maar geensints den reuk of smaak.*

Gebruyk. *Tot noch toe is hier van niets bekend.*

CAPUT VIGESIM. SEPTIMUM.

Sirioides. Tali Siri.

UTi ego supra libro quarto arborem descripsi *Sirifolium* mihi dictam, ob foliorum similitudinem cum *Sirio*, sic nunc funem describam eandem ob rationem *Sirioidem* mihi vocatum, licet natura sua ac qualitate multum a Sirio differat.

Funis est longus, crassitiem habens brachii infantis, arbores adscendens, in obscuros divisus annolos seu articulos.

Lignum ejus est album, porosum, siccum, & crassis ex fibris constat, acsi ex simplicibus longisque fibris adunatum & compositum esset.

Cortex tenuis est, amarus, sed magis fatuus quam Soulamou, ipsi cæterum proximus, hujusque amarities in initio non multum percipitur, sed si aliquamdiu fuit masticatus, inque siccis plurimum perit: Ex crasso hoc fune alii excurrunt funiculi, minimi digiti crassitiem habentes, in obscuros quoque annulos divisi, ac longissimi, ex hisce oriuntur breves rachides bina foliorum paria gerentes. Superiores vero rachides quinque ac sex foliorum paria producunt, quorum inferiora decidunt, ac genicula relinquunt.

Folia cum illis Siriboæ conveniunt, sunt autem longiora & firmiora, glabra, & ex nigro virentia, vetusta, quatuor & quinque pollices longa, binos & binos cum dimidio lata, juniora septem, octo, decem, & undecim pollices longa, quatuor, quinque, & octo lata, in senioribus tres, in junioribus quinque nervi longitudinales decurrunt, horumque interstitia plurimis transversalibus venulis pertexta sunt, per quas folium inferius parum rugosum est. Brevissimis ac curtis insident petiolis directe sibi obposita, semper ad sese invicem vergentia, sique masticentur, primo sicca & fatua sunt, dein vero levem præbent amaritiem, subtilem admodum, ac diu in ore supermanentem.

XXVII. HOOFDSTUK.

De witte wilde Syring.

G*Elyk ik boven in 't vierde Boek een boom beschreven hebbe, en* Sirifolia *genaamt, wegens de gelykenisse der bladeren met het* Siri, *zoo zullen wy nu beschryven een touw, om dezelfde reden* Sirioides *genaamt, hoewel het in aart en eygenschap veel van de* Siri *verschild.*

Het is een lang touw, in de dikte van een kinder arm, de boomen oploopende, in donkere leden of knietjes hier en daar verdeeld.

Het hout is wit, poreus, droog, en grofdradig, als of het van enkelde lange draden aan malkander gezet was.

De schorsse is dun, bitter, doch slapper als Soulamu, anders dezelve naaer by komende; deze bitterheid werd men in 't eerste niet strax gewaar, maar als men ze wat geknoud heeft, en aan 't gedroogde vergaat ze meest. Uyt het dikke touw lopen andere touwtjes, in de dikte van een pink, mede in donkere leden verdeeld, zeer lang, daar aan staan korte ryskens met 2 paren bladeren. De voorste ryskens hebben 5 a 6 paren, doch de agterste paren vallen af, en maken nieuwe knietjes.

De bladeren gelyken na de Siriboa, doch zyn langer en styver, glad en swart groen, de oude 4 en 5 duymen lang, 2 en 2½ breed, de jonge 7. 8. 10 en 11 lang, 4. 5 en 8 breed, aan de oude lopen 'er 3, en aan de jonge 5 zenuwen in de lengte, zynde de tusschenspatie met veele dwars-adertjes doorregen, die het blad van onderen wat rimpelig maken. Zy staan op zeer korte en dikke steeltjes, regt tegen malkanderen, en altyd wat na malkander gebogen, in 't knouwen eerst droog en smets, agter aan met een kleine bitterheid, doch die zeer subtiel is, en lang in de mond blyft.

Fructus nunquam in hoc observati fuere, licet crassissimos jusserim exstirpari funes & divelli, hinc inde autem firmæ & bifidæ conspiciuntur claviculæ, quæ vicinis sese implicant ramis. Funis hic nullos vel paucos admodum format sinus vel arcus, nudaque ejus flagella adeo recta arbores adscendunt, ut tensis mentiantur chordulas. Radix ejus est valida, & in longas sese extendit fibras.

Nomen. Latine *Sirioides*, & *Sirium Alexiacum.* Malaice *Tali Siri.* Amboinice in Hitoea *Wale Ammelaun*, h. e. *funis Sirifolius*, aliis *Aywäa Umali.* Malaice *Accar Pamali*, h. e. radix contra vertigines magicas.

Locus. In planis siccisque crescit locis haud procul a litore in humilibus silvis, in Hitoea obcurrit ad promontorium Hila, in Amboinensi sinu in promontorio Laha & e regione Urtetto; Raro reperitur, atque incolis huc usque parum innotuit.

Usus. Patticubu, qui gubernator Eli erat, ac simul celebris rhizothomus, hunc fruticem habebat tanquam summum arcanum contra graves morbos, ac præsertim contra incantamenta, quum magi seu Swangi noxio suo adspectu vel venenato halitu aliquem lædant vel infestant, quod *Hismu* vocant, contra quod hunc exhibebat fruticem tanquam alexiacum, licet ipsi nullum peculiare inponere posset nomen, uti & hæc natio talibus plantis, quas tanquam arcanum habent contra quosdam graves morbos, nullum peculiare solet inponere nomen.

Hunc in finem longas eligunt radices, sub terræ superficie prorepentes, quas forti impetu e terra evellunt matutino tempore, ita tamen, ne umbra Rhizothomi radicem tangat; quæ supra porphyritim conteritur cum aqua & aceto, addito frustulo minoris Zingiberis, talique propinatur modo.

Conducit itidem Pleuritidi tali modo usurpata, item contra anxietatem & vertiginem ex esu noxiorum piscium, Cancrorumque. Cum minore Zingibere & Pinanga masticata adspergitur in artus incantatos, in quibus *Hismu* latet, quod sæpe tantum est Erysipelas, aliquando etiam totum inficitur corpus, simulque propinant hanc radicem cum aceto contritam.

Ternatenses quidam hoc quoque vocant Soulamu, a quo tamen multum differt, ac tantummodo ob hanc fit rationem, quod magnum nempe sit Alexiacum, hoc enim nomen, uti dictum fuit, *Pharmacum magnum* denotat.

Dein alteram parvifoliam *Funis Sirioidis* speciem inveni, quæ copiosos profert flores, ac mihi *Sirioides alter* vocatur, forma & modo crescendi haud multum a priore differens, quod sequenti describam modo.

Funis hic non ultra binos pollices crassescit, atque inferius brevissimum ac sinuosum format stipitem, qui mox sese in plurimas breves & firmas dividit rachides, arboribus autem adstans has per longa adscendit flagella. Prope rachidum ortum hinc inde firma conspicitur clavicula hisce obposita, bifida, & quam firmissime adstantes continens quasvis res.

Folia bina sibi quoque sunt obposita, triaque quatuorve horum paria uni insident rachidi, uno inpari extremo, quæ brevissimis petiolis connivent, a quinque ad septem pollices longa, tres quatuorque digitos lata, atque inferius ad ipsorum ortum tres magni concurrunt nervi, ac præter hos bini alii minores ad ipsorum oras excurrunt, sed non per totum decurrunt folium, cætera interstitia plurimis transversalibus venulis, non tamen multum protuberantibus, obpleta sunt. Folia ipsa scabra sunt, superne ex nigro admodum colore virentia, inferne pallidiora. Flores huc usque me latent.

Fructus magno insidens racemo, illi Vitis simili, qui in plurimos sese breves & intricatos dividit laterales racemulos, quorum quivis binos tresve sustinet fructus, brevibus insidentes pedunculis, ac magnitudinem habentes globulorum sclopeti manualis, sunt autem paulo oblongiores, externe primo virides, dein lutei, ac tandem pallide Corallii rubri coloris, glabri, & æquales, saporis dulcis instar Castanearum, intus in flava ac cartilaginea carne nucleus locatur rotundus, magnitudinem habens Pisi, ab una tamen parte notatus fovea plana, instar fructuum Ligni Colubrini seu Nucis Vomicæ, sæpe etiam in hisce

Vruchten zyn 'er nooit aan gezien, hoewel ik van de dikste touwen hebbe laten afkappen, en geheel om laag halen, doch hier en daar ziet men styve, en in 2 gekloovene claveren, die zich om de naaste takken vast vlegten. Zyn touw maakt geene of weinige bogten, en de bloote ranken lopen zoo regt de boomen op, zoo dat zy staan als gespanne Cordelen. De wortel is sterk, en verspreyd zyn lange Vezelingen.

Naam. *In 't Latyn* Sirioides, *en* Sirium Alexiacum. *Maleyts* Tali Siri. *Amboinsch op Hitoe* Wale Ammelaun, *dat is* funis Sirifolius, *by andere* Aywäa Umali, *in 't Maleyts* Accar Pamali, *dat is wortel tegen betoverde duyzelingen.*

Plaats. *Het wast op drooge vlakten, niet verre van strand, in 't krenpel-bosch. Men vind het op Hitoe, op den hoek van Hila, in den Amboinschen Inham, op den hoek van de Laha, en tegen over op den hoek van Urtetto. Het werd weinig gevonden, en is de Inlanders ook nog weinig bekend.*

Gebruyk. Patticubu, *Regent en vermaarde Wortelman van Eli, hield dit gewas voor een groot secreet tegens eenige swaare ziekten, inzonderheid tegens betoveringe, wanneer hare Toovenaars of Swangis met haar quaad gezicht of venynige aasem iemand beschadigen of belezen, 't welk zy* Hismu *noemen, dat was dan zyn* Alexicacum *of tegen baat, hoewel hy hem geen zeker naam kost geven, gelyk deze Natie in gebruyk heeft zodanige planten, die zy voor een secreet tegens eenige swaare ziekten houden, geen vaste benaminge te geven.*

Hier toe nemen zy de lange wortelen, die onder 't risch van de aarde kruypen, dezelve met een sterken ruk uyttrekkende des morgens vroeg, zodanig dat de schaduwe van den uytgraver niet over de wortel valle. Zy werd op een steen gewreven met water en azyn, ook met een stukje kleene Gember, en alzoo gedronken.

Ze helpt ook tegen het pleuris, op dezelfde manier gebruykt, als mede tegens de benaautheid en duyzeling, die iemand overkomen door 't nuttigen van schadelyke Vissen en Krabben. Met kleene Gember en Pinang gekouwd, besproeyen zy de betoverde leden, daar het Hismu *zit, het welk somtyds de roze is, ook het geheele lichaam, en drinken te gelyk de wortel met azyn gewreven.*

Sommige Ternataanen noemen het ook Soulamu, *waar van het nogtans veel verschild, alleen uyt die oorzake, dat het een groot* Alexicacum *is, want die naam, als gezegd, beduyd* Pharmacum magnum.

Naderhand heb ik noch een kleenbladige zoorte van Funis Sirioides *gevonden, overvloedig vruchten dragende, dewelke ik* Sirioides alter *noeme, aan gedaante en wasdom niet veel van de bovenstaande verschillende, 't welk ik nu beschryven zal.*

Het touw word niet boven twee duymen dik, en zet van onderen een zeer korten en bochtigen stam, die zich strax in veele korte en styve rykens verdeelt, maar by boomen groeyende, loopt het dezelve met lange Zeelen op. By den oorsprong van de rykens, ziet men hier en daar een styve clavier aan de andere zyde, die zich in tween verdeelt, en zeer vast houden, het geen zy omvatten kan.

De bladeren staan mede twee en twee tegens malkanderen, met 3 en 4 paaren aan een ryken, en een voorwyt, met haare korte steeltjes na malkander gekeerdt, van 5 tot 7 duymen lank, 3 en 4 vingers breed, agter by den oorsprong sloten 3 zenuwen te zamen, behalven die, ziet men noch 2 minderen, digt aan den rand, dewelke niet deurgaans uytlopen. De rest heeft veele dwersribbetjes, die niet zeer uytbuylen, styf, boven hoog swartgroen, van onderen bleeker. Het bloeyzel is nog onbekent.

De vruchten staan aan een groote tros, gelykende een druyve-tros, die zig verdeelt in veele korte, en verwerde zyde-takjes, dragende ieder 2 a 3 vruchten, op korte voetjes, in de groote van een Musquet-kogel, doch wat langwerpig; van buyten eerst groen, daar na geel, en ten laatsten bleek coraal rood, effen en glad, en zoet van smaak als Castanien. Binnen in een geelachtig en kraakbeenig vleesch, leydt een ronde korrel, ruym zoo groot als een Penning, doch aan de eene zyde met een vlak kuyltje, gelyk de vruchten van Slangenhout of Nux Vomica, *ook vind men dikwils in de vruchten meer dan een korrel, te weten, 2 3 en 4, doch die zyn aan de binnen-*

zyde

hisce fructibus plures uno reperiuntur nucleo, bini nempe, terni, ac quaterni, hi autem ab interna parte non concavi sunt, sed protuberantem quasi gerunt costam, quæ etiam in quibusdam Ligni Colubrini detegitur fructibus, cujus hanc puto prorepentem esse speciem.

Ejus radix fibras emittit longissimas laterales, sub terræ superficie prorepentes, quæ a rhizothomis effodiuntur.

Trunci lignum solidius ac durius est quam aliorum Siriorum, circulos gerens rotundos, quum transversum dissecetur.

Nomen. Latine *Sirioides alter*. Leytimorenses vero hunc vocant *Wari Ammo*, h. e. Malaice *Tali Siri* seu *funis Sirioides*. & *Tali Siri Kitsjil*, h. e. parvus *Siri Tali*.

Locus. In districtu Amahussu obcurrit prope promontorium patibuli dictum, locosque amat saxosos.

Usus. Leytimorenses ejus radice utuntur cum Pinanga masticata contra abdominis tormina, item minutim contusa adplicatur debilibus articulis ac genibus, quæ in Paralysi Indica seu Beriberi dolent; atque incessum impediunt, simulque ejus propinatur pars quædam. Sapor primo debilis est, sed maxime ad illum Ligni Colubrini accedit, diuque in ore superest: Externa cartilaginea fructuum caro editur vulgo contra abdominis tormina, quæ ex flatibus oriuntur.

zyde niet bol, maar hebben een uytstekende ribbe, 't welk men ook aan zommige vruchten van Slangen hout ziet, waar van ik oordeele dit een kruypende zoorte te zyn.

De wortel schiet ter zyden uyt zeer lange Vazelingen, dewelke onder 't risch der aarden lopen, en van de Wortel mannen uytgegraven werden.

Het hout van den stam is digter en harder dan eenige Siri, mede in 't ronde gestraalt, als het dwers gekapt wert.

Naam. *In 't Latyn* Sirioides Alter. *Die van Leytimor noemen het* Wari Ammo, *dat is in 't Maleyts* Tali Siri, *of* Siri touw, *en* Tali Siri Kitsjil, *dat is kleyne* Siri Tali.

Plaats. *Het wert gevonden in 't district van Amahussu, bewesten den Galg-hoek, en bemind steenachtige plaatzen.*

Gebruyk. *Die van Leytimor gebruyken de wortelen met Pinang geknouwd, tegens buykpyn: Item kleen gestooten wert het over slappe knien gebonden, dewelke in de Beri Beri zeer doen, en het gaan beletten, als mede daar van wat ingenomen. De smaak is in 't eerst wat slap, dog trekt merkelyk na Slangenhout, en blyft lang in den mond. Het buytenste kraakbeenig vleesch van de vrucht, wert mede gegeten tegens gemeene buykpyn, dat van winden komt.*

Tabula Vigesima Nona

Ad *Figur. Primam* ramum exhibet Funis silvatici, qui *Sirioides alter* RUMPHIO dicitur.

Figura Secunda ramum sistit fruticis sarmentosi, qui *flos pergulanus*, seu *Syringa alba repens* RUMPHIO vocatur.

De negen en twintigste Plaat

Wyst by *de eerste Figuur* een Tak van een *bosch-touw*, het welk de *tweede Sirioides* by RUMPHIUS genaamt wert.

De *tweede Figuur* vertoont een Tak van een kruypende Struyk, welke de *Flos Pergulanus* of *witte wilde Syring-Struyk* van RUMPHIUS genaamt wert.

CAPUT VIGESIM. OCTAVUM.

Flos Pergulanus. Pele Tsjedangan.

Hic frutex est repens, *Syringam albam* æmulans, cujus truncus inferius brachium vix crassius est, qui autem mox in plura dividitur flagella instar Vitis, comam gerens densam.

Ejus folia utraque parte uniformia sunt, illis domesticæ Gumiræ similia, quatuor & quinque pollices longa, binos cum dimidio ac tres lata, crassa, pinguia, splendentia, crassisque & albicantibus venis pertexta; bina sibi sunt opposita, quatuorque simul crucem efformant, atque viridibus & flaccidis insident flagellis. Ex abruptis foliis, uti & ex læsis ramis lac exstillat spissum, flavum, & viscosum.

Ex foliorum alis breves laxæque excrescunt umbellæ, alba sustinentes capita, tubulosaque, quæ stellato insident calici, ex quinque amplis radiis constructo.

Flores quodammodo cum illis Jasmini conveniunt, sed breviores gerunt tubos, ex quinque crassiusculis petalis constantes, coloris albentis, quæ ad tertiam partem concreta sunt instar florum Borraginis. In floris centro erigitur pistillum, quinque albissimis capitulis circumdatum, instar lapillorum splendentibus, floris autem fundus virescit, hujusque odor fortis est, incolis gratus, nostratibus vero hircinus, &, ut vera dicam, ad recentem accedens Oryzam, qui odor Malaiensibus *Wangi* vocatur. Ipsius petala plerumque complicata sunt, nec ullos profert fructus, unde per surculos propagatur, qui transplantantur. In areis prope ædes colitur, ac supra asseres vel pergulas ducitur, quum densam format frondem, elegantemque præbet umbram.

Nomen. Latine *Flos Pergulanus*, quia usus ejus maximus est ad umbrosas pergulas. Malaice & Baleyice *Pele Tsjedangan* & *Plisse dangan*.

Locus. In Amboina raro obcurrit, atque huc delatus est ex Java & Baleya, ubi vulgatior est.

Usus ejus hucusque mihi nullus alius innotuit, nisi quod supra pergulas ducatur ob densam ipsius umbram & odoratos flores, quos Malaienses mulieres amant capillis innectere.

XXVIII. HOOFDSTUK.

De Luysel-Bloem.

Dit wil een Syringa Alba *zyn; en 't werd een kruypende Struyk, met een stam, beneden een kleene arm dik, maar die zig strax in veele ranken verdeeld, gelyk den wyngaard, digt van loof.*

De bladeren lopen achter en voren eenparig toe, de tamme Gumira wat gelykende, 4 en 5 duymen lank, 2½ en 3 breed, dik, vetachtig, blinkende met grove witte aderen. Zy staan 2 en 2 tegen malkanderen, en met hun 4 in 't kruys, aan groene en slappe ranken. Uyt de afgebrokene bladeren, als ook uyt de gequetste takken, vloeyt een dikke, geelachtige, en kleverige melk.

Uyt den schoot der bladeren komen korte en ydele dollen voort, dragende witte knopen met een hals, op gesternde voetjes staande, van vyf groote straalen gemaakt.

De bloemen gelyken eenigzints de Jasmynen, doch korter van hals, van 5 dikachtige blaadjes gemaakt, wit of geel-wit, met haar derde deel aan malkander vast, gelyk de bloemen van Borrago. In de midden staat een pilaartje, ombangen met 5 spier witte knopjes, blinkende als steentjes, en de grond van de bloem is groenachtig. De reuk is sterk, by de Inlanders aangenaam, by de onze bokachtig, doch om eygentlyk te zeggen, na versche rys riekende, welken reuk men in 't Maleyts Wangi noemd. De bladeren staan meest een weinig t'zamengevouwen, en het draagd geene vruchten, daarom men het met jonge scheuten verplanten moet. Men voed het op de pleynen by de huyzen, en leyd het op latten of luyfels, wanneer het een digt loof maakt, en fraaye schaduwe geeft.

Naam. *In 't Latyn* Flos Pergulanus, *om dat zyn meeste gebruyk is tot de schaduwe op de luyfels. Maleyts en Baleyts* Pele Tsjedangan, *en* Plisse dangan.

Plaats. *Men vind het in Amboina weinig, zynde herwaarts gebragt uyt Javaan Baly, alwaar het gemeender is.*

Gebruyk. *Tot nog toe is my anders niet bekend, als dat men 't op luyfels leyd, wegens zyne dichte schaduwe en welriekende bloemen, die de Maleytsche Vrouwen geerne in de hayren dragen.*

CAPUT VIGESIM. NONUM.

Flos Manoræ. Bonga Manoôr.

Hic omnium florum Indorum nobilissimus est, licet ejus forma sit vilis, ad Jasmini genus pertinens, sed foliis ab ipso multum differt. Est frutex lignosus, partim erectus, partim juxta solum & supra humiles prorepens fruticulos, non autem longa emittit flagella, prope radicem plerumque ejus stipes digitum crassus est, pallide cinereo & glabro obductus cortice, qui mox in breves laterales sese dividit ramulos.

Ipsius folia bina sibi sunt obposita, in ramis procumbentibus per binos ordines locata, in erectis autem quodammodo cruciata, suntque similia Aurantii foliis, sed breviora & rotundiora, nec adpendice isto cordiformi donata, ac integra. Suprema & juniora in obtusum desinunt apicem, ad illa Aurantiorum magis adcedentia, minimum digitum circiter longa, binos pollices lata. Inferiora & vetustiora breviora sunt, superius rotundiora, aliquando etiam bifida, ex nigro virentia, glabra, & splendentia, in medio parumper gibbosa seu rugosa. Curtis insidentia petiolis, fere ramo adcumbunt & connivent.

In ramulis extremis umbellulæ excrescunt, tres vel quinque sustinentes flores, quorum tres uno in ordine ac bini subtus ac transversaliter locantur, quod in Caryophyllorum corymbis itidem obtinet, plerumque vero tres tantum flores simul observantur. Qui primo bini sunt quasi nodi, cum brevi tubo, stellato insidentes calici, ex octo novemque radiis seu foliolis composito.

Aperti fere flosculi albissimi sunt, optime referentes flores Aurantiorum, ipsorum vero petala latiora sunt & copiosiora, non introrsum sed extrorsum flexa, octo novem & decem numero sibi incumbentia, ita tamen, ut non bina separata forment strata. In floris centro concavus erigitur tubus, quod brevibus ambitur staminulis, ipsorum odor gratissimus est, cerebro amicus, ad odorem florum Aurantiorum vel Lilii convallii proxime adcedens.

Noctis furor & amica est, post Solis enim occasum sese modo isti aperiunt, quum horum odor penetrantissimus est, apertique manent per totam istam noctem ab subsequentem diem, quum decidunt, nullis subsequentibus fructibus, sed diu supermanentibus stellatis ipsorum calicibus.

Per surculos propagatur juxta terram prorepentes, qui prope foliorum genicula radiculas emiserunt, & amant crescere in nigro argillosoque Solo, quale circa ædes obcurrit, ubi & luxuriose excrescunt, & asseres adscendunt, ac supra ipsorum stratum sese ample extendunt. Si vero talis locus sibi relinquatur, ac homines domicilia sua mutent, tum hic stipes quam maxime marcescit ac perit.

Quidam volunt ex hoc frutice arbusculam erectam formare, multis tamen adsurgentem stipitibus, quum sæpius ipsius frondem amputant. Hinc multos quidem profert flores, sed pusillos ac viles. Optime autem succedit, si asserculis vel pergulis inponatur, ita ut ample sese extendere possit, eodem modo, quo Jasminum, tumque sub vesperam copiosos ac semi apertos proferunt flores, pingues, ac matutino tempore per rorem inprægnatos, & elegantes. Ejus radix est longa, dura, lignosa, raras emittens fibras.

Bonga Manoôr tudju lapis, seu *plenus*, folia gerit fruticis rotundiora, ac tardius suos profert flores, qui prioribus sunt similes quoad magnitudinem & colorem, sed præter tria externa strata fasciculum petalosum gerunt in medio, qui fere nunquam sese aperit, licet exteriora marcescant.

Debiliorem quoque fundunt odorem, ac proinde magis curiositatis gratia, quam ob gratum coluntur odorem, atque ex Java primum in has deductus est terras.

Anni tempus. Stipites hi per totum fere anni tractum floriferi sunt, præsertim siccis mensibus, quoque magis ejus flores ac caules decerpuntur, eo copiosiores illos profert.

Qui

XXIX. HOOFDSTUK.

De Manora Bloem.

Dit is eene van de edelste bloemen in Indien, hoewel slegt van gedaante, uyt het geslagte der Jasmynen, hoewel in bladeren veel verschillende. Het is een houtachtigen heester, ten deelen overeynd staande, ten deelen langs de gronden en over de lage ruygte kruypende, doch met geene lange ranken, by de wortel gemeenlyk een vinger dik, met een ligt-grauwe evene schorsse, en voorts in korte zyde takjes verdeeld.

De bladeren staan 2 en 2 tegen malkanderen, aan de takken, die plat neerleggen, in 2 ryen, maar aan de staande ryskens eenigsints in 't kruys. Zy gelyken de bladeren van de Oranje appel, doch korter en ronder, zonder het agterste hertje, en met evene kanten. De voorste en jongste spits, de Oranje bladeren gelyker, omtrent een pink lang, 2 duymen breed. De agterste en oudste zyn korter, vooren ronder, somtyds ook in 2 gekloven, swartgroen, glad, en blinkende, in de midden een weinig bultig, of rimpelig. Zy staan op korte steeltjes, schier tegens den tak aan, en wat na malkander gebogen.

Aan de uytterste ryskens komen kleene kroontjes voort, 3 en 5 bloemen dragende, te weten 3 in eene rye, en 2 daar onder overdwers, gelyk men aan de kroontjes van de nagelen ziet, doch gemeenlyk staan maar 3 by malkander. Eerst zyn het 2 witte knopen, met een kort halsje, op een gesternd voetje, van 8 of 9 straaltjes, of baardekens gemaakt.

De geopende bloempjes zyn spier wit, geopend, zeer wel gelykende het bloeyzel van den Oranje appel, doch de blaadjes zyn breder, en meerder in 't getal, niet inwaarts, maar uytwaarts gebogen, 8. 9 en 10 in 't getal op malkander leggende, zoo nochtans, dat zy geene 2 distincte lagen maaken. In de midden ziet men een hol pypje, daar niets in staat als korte draadjes, haren reuk is zeer lieflyk, en de herssenen aangenaam, den reuk van 't Oranje-bloeyzel of Lilium convallium *naby komende.*

Het is een dochter des nachts, want na Sonnen ondergang openen haar de knopen, wanneer haar reuk op het kragtigste is, en blyven zoo geopend staan de geheele nacht, en den volgenden dag over, daar na vallen ze af zonder vruchten, latende de gesternde voetjes nog lang op den stok staan.

Men plantze voort met ryskens, die langs de grond lopen, en by de knien der bladeren worteltjes geschoten hebben. Zy wassen geerne in een swarte kleygrond, gelyk ontrent de huyzen is, alwaar zy weeldrig opschieten, de Paggers oplopen, en op derzelver dak zich uytbreyden. Zoo men de plaats laat verwilderen, en de menschen van daar verhuyzen, zoo treurd den stok oogenschynlyk, en gaat uyt.

Sommige willen dezen struyk staande maken tot een boompje, met veele stammen opschietende, wanneer zy hem dikwils by de kruynen afsnyden. Hier door dragen ze wel veel bloemen, maar kleen en onzienlyk. Den besten wille heeft men 'er van, als men ze op latten of opgemelde Paggers leyd, dat ze haar ter degen mogen uytbreyden, gelyk men met de Jasmyn ook doet, als dan staan zy 's avonds vol luykende en vette bloemen, des morgens met den douw beswangerd, en schoon om aan te zien. De wortel is lank, hard, houtachtig, en met weinige Vazelingen.

Bonga manoôr tudju lapis *of* dubbelde, *heeft ronder bladeren aan den stam, en brengt zyne bloemen langsaam voort, dezelve zyn de vorige gelyk aan groote en coleur, maar hebben behalven de 3 buytenste lagen nog een hot bladeren in de midden, die zich schier nooit opend, al beginnen de buytenste te verwelken.*

Zy zyn ook slapper van reuk, en werden dierhalven meer tot een rariteyt dan aangenaamheid gehouwend, zynde van Java eerst in deze Landen gebragt.

Sayzoen. *De stokken dragen schier het geheele Jaar door, inzonderheid de geheele drougen Mousson over, en hoe meer men hem van bloemen en steelen berooft, hoe beter hy draagd.*

Die

Qui hisce floribus quæstum exercere student, omni semi anno ejus vetusta decerpant folia, ac radicum quandam partem, tum amplius sese extendet, ac copiosiores producet flores; in tubo isto concavo serenis diebus dulcis reperitur succus seu ros, qui exsugi potest.

Prosp. Alp. Pl. Ægypt. cap. 19. *T.* 19. hos describit florea sub nomine *Syringa alba*, ubi dicit in Cairo in Ægypto frutex obcurrit eleganter ramosus, qui prorependo sensim altitudinem adtingit; Ejus folia cum illis Aurantii conveniunt, floresque gerit albicantes illis Jasmini similes, sed majores, odoratiores, & gratiores, vocaturque *Syringa Arabica*, & *Jasminum Arabicum*, Arabice & Ægyptice *Sambac*, item *Jesmen*, & *Gelzeminum Arabicum*. Ejusque stipes ad trium quatuorve pedum altitudinem adsurgit, qui inferius minorem digitum crassus est, durus, & lignosus, atque ad palmæ latitudinem supra terram sese dividit in plures ramos uti Jasminum. In Ægypto per sex continuos menses flores producit ab Aprili nempe usque in Octobrim.

Flores hi albi sunt, geruntque novem, decem, & undecim petala per bina strata sibi incumbentia, qui gratiorem spirant odorem Jasmino Catalonico. Caduces admodum sunt, tubumque gerunt longum instar illorum Jasmini, quo calicibus vix inhærent.

In istis regionibus ejus rachides Jasmini stipiti inoculantur, ac tali modo post binos annos jam flores gerunt: Ex Ægypto in Europam deducti per longum durant tempus.

Nomen. Latine *Flos Manoræ.* Malaice *Bonga Manoör.* Ternatice *Saja Manure.* Indostane & Portugallico *Fula Magori* & *Mogoli.* Javanice *Camban Malatte.* Ambonice *Copa Puti*, quibusdam autem Malaiensibus *Malori* vocatur. Macassarice *Balur.* Bandice *Bonga Wungan.* Sinice *Bacti boa.* Malabarice *Madiapu.* Arabicum *Prosperi Alpin.* nomen supra commemoratum fuit.

Locus. Nobiles hi flores fere per totum Orientalem obcurrunt *tractum* ab *Ægypto* per Arabiam & Indostanam usque in aquosam Indiam, atque sine dubio ab hominibus in hasce delati sunt terras, sponte enim nullibi crescunt, atque, uti dictum fuit, hominum consortio & ædibus adeo adsueti sunt, ut extra illud territorium facile degenerent ac pereant.

Per nomen *Fula Magori* denotatur *Flos Magorensis*, acsi Mogorensis populus, qui feroces sunt Tartari, atque hodie summam Indiæ partem inhabitant, quique vulgo *Mogolli* vocatur, primum hosce flores in usum & æstimationem adduxisset, atque ab hoc nomine reliqua Malaiensium nomina *Manoör*, *Manure*, *Maleri*, & *Balur* suam habent originem.

Usus. Magis ad ornamentum & oblectamentum quam ad usum Medicum hic frutex adhibetur, quod & testatur *Prosp. Alpinus*, in Ægypto nempe hosce flores a mulieribus magis ornamenti caussa quam rei Medicæ in usum vocari. Usitati enim sunt & grati cunctæ conditionis hominibus, tam viris quam feminis, præsertim vero juvenibus, qui capillis hosce innectunt, ac vestibus adpendent ornamenti gratia. Hunc in finem circa Solis circiter occasum talia capitula decerpenda sunt, quæ isto vesperi sese aperirent, post horæ enim spatium, quo decerpta fuere, sese aperiunt sponte, ac penetrantissimum fundunt odorem, dein a radiatis separantur calicibus, amentis adligantur, vel in fasciculos varios connectuntur, & capillis innectuntur. Talesque colligatos seu connexos flores Malaienses nominant *Carang* a forma alborum Coralliorum, quæ in mari crescunt, ac nodosos gerunt ramos, ex quibus calx exuritur, quæque a *Carol. Clus. libr. exotic.* 6. *cap.* 7. delineantur & describuntur sub nomine *Plantæ saxeæ Abrothanoides*, atque a me loco suo libro nempe duodecimo describuntur ac vocantur *Lithodendron Calcarium.*

Hisce floribus cubilia & lintea alba etiam sperguntur, quod calidis diebus gratum est, & cerebrum refocillans. Flores vespertino tempore decerpti, & recenti infusi aquæ, ita ut per sex octoque horas infusi & tecti supernatent, hanc tam forti inprægnant odore, ut aqua Rosarum habeatur, qua facies lavatur ad refocillandum, ardentesque oculos refrigerandos.

Die geene, die met deze bloemen winst zoeken, moeten hem alle halve jaar van de oude bladeren, en een party ryshens ontbloten, zoo breyd hy zig beter uyt, en draagd meer bloemen. In 't holle pypje vind men by klaren dag een zoete zap of douw, die men uytzuygen kan.

Prosper Alpinus Pl. Ægypt. cap. 19. T. 19. *beschryft deze bloemen onder den naam van* Syringa Arabica, *zeggende te* Cairo *in Ægypten vind men een welgetakte struyk, die kruypende, allengskens zyn hoogte gewind. De bladeren gelyken die van den Oranje boom, hy draagd witachtige bloemen, de Jasmynen gelyk, doch grooter, welriekender, en aangenamer, men noemd ze* Syringa Arabica, Jasminum Arabicum. *In 't Arabisch en Ægyptisch* Sambac, *als mede* Jesmen *en* Gelzeminum Arabicum. *De stok verheft hem tot de hoogte van 3 a 4 voeten, beneden is de stam een kleene vinger dik, hard, en houtachtig, maar een hand hoog boven de aarde, verdeeld hy zich in veele takken, gelyk de Jasmyn. In Ægypten is hy zes maanden na malkander met bloemen beladen, te weeten van April tot in October.*

De bloemen zyn wit, en hebben ook 9, 10 en 11. blaadjes in 2 lagen boven malkanderen, welriekender dan de Spaansche Jasmynen, hebbende een gemengde reuk van Oranje-bloeyzel en Jasmynen. Zy vallen ligt af, en hebben een lange hals, gelyk de Jasmynen, waar mede zy losselyk aan haare voetjes staan.

In die Landen werden de ryshens op een stok van Jasmynen geent, en zo dragen zy in de eerste 2 jaren. Zy konnen ook, uyt Ægypten in Europa gebragt, lang duuren.

Naam. *In 't Latyn* Flos Manoræ. *Maleyts* Bonga Manoor. *In 't Ternataans* Saja Manure. *In 't Indostaans en Portugeesch* Fula Mogori *en* Mogoli. *Op Javaansch* Camban Malatte. *Amboinsch* Copa Puti, *by zommige Maleyers* Malori *genaamt. Macassaars* Balur. *Bandanees* Bonga Wungan. *Sinees* Bacti boa. *Malabaarsch* Madiapu. *De Arabische namen van* Prosper Alpinus *ziet boven.*

Plaats. *Deze edele bloemen, vind men schier door het geheel Oosten van Ægypten, door Arabien en Indostaan tot in water-Indien, zynde buyten twyffel in alle deze Eylanden gebragt door menschen, want van zelfs wassen zy niet, zynde, als gezegt, zoodanig aan de bywooning van menschen gewend, dat ny buyten dezelve ligt verwilderen en uytgaan.*

De naam Fula Mogori *wil zeggen* Flos Mogorensis, *als of ze de* Mogoren, *dat zyn wilde Tartaren, dewelke hedendaags* Opper-Indien *bezitten, en die men in 't gemeen* Mogollen *noemd, eerstelyk in gebruyk of estime hadden gebragt, en van die naam zyn de andere Maleytze woorden,* Manôor, Manure, Malori, *en* Balur *verdraayd.*

Gebruyk. *Ze werd meer tot cieraat en vermaak, dan tot de Medicynen geoeffend, gelyk ook* Prosper Alpinus *getuygt, dat ze in Ægypten meer tot cieraat der Vrouwen, dan in de Medicynen dienen. Zy zyn gebruykelyk en aangenaam by allerhande Stands perzonen, zoo Mannen als Vrouwen, doch inzonderheid het jonge volk, die het hoofd-haayr daar mede behangen, en de klederen daar mede besteken. Hier toe moet men omtrent Sonnen ondergang zodanige knopen afbreeken, die den zelven avond staan open te gaan, want omtrent een uur na het afbreeken, gaan zy van zelfs open, en zyn dan op 't kragtigste van reuk; dan werden ze van de gesternde voetjes afgeplukt, aan snoeren geregen, of aan ruykertjes van verscheide fatzoen gesteken, en de haayren gedragen. Zodanig aan malkander geregen of gesteeken bloemen, noemen de Maleyers* Carang, *na de gelykenisse van de witte kraal-steenen, die in Zee wassen met geknoopte takken, en waar uyt men kalk brand, by* Carol. Clus. Exotic. libr. 6. cap. 7. *afgeschetst onder de naam van* Planta saxea abrothanoides, *doch van my op zyn plaats* Lib. 12 *beschreven, en genaamt* Lithodendron Calcarium.

Men bestrooyd 'er ook de bedsteden en 't witte linnen met deze bloemen, het welk by heete dagen aangenaam is, en de herssenen verquikt. De bloemen 's avonds afgeplukt, en in versch water gedaan, zoodanig dat zy daar op dryven, 6 of 8 uuren daar op gelaten en toegedekt, geven het zelve een zoo sterken reuk, dat men 't voor roozewater zoude aanzien, waar mede men 't aangezicht wast om te verversschen, en de verhitte ogen te verkoelen.

Pulticula ex teneris ejus foliis ac floribus præparata conducit ad infantum corpora refrigeranda, ubi inflammata sunt, eadem hæc bina cum Oryza, Aniso, & Pulasario contrita optimam præbent pulticulam, quæ conducit omni cutis inflammationi & exanthemati, ad refrigerandum & exiccandum. Radix sive sola, sive cum illa *Caju Baru* seu *Bonga Raja Puti*, in aqua contrita & propinata, febrium æstum exstinguit.

Prosp. Alp. l. c. dicit, ex floribus sui Sambac oleum in Ægypto componi *Oleum Sambacinum* dictum, sine dubio per florum macerationem in alio quodam oleo, quod ibi adhibetur contra quosvis tumores duros, Scirrhos matricis, & nodos in partibus genitalibus, hoc enim oleum virtutes habet emollienti ac modice calefaciendi, uti & plures ejus usus & utilitates ibi laudat, quas omittimus, quum nobis ignotus sit ejus præparandi modus in Ægypto.

Ex iisdem quoque floribus Portugalli aquam destillant, uti & ex illis arboris tristis, quæ in India usurpatur loco aquæ Rosarum, quæ dulcis est, odorata, cor refocillans in Lypothymia & summis ardoribus. Diximus, flores tantum per sex octove horas in aqua esse macerandos, si enim diutius relinquantur, putrescunt, & aquam mucilaginosam & acidulam reddunt, sub vesperam vero recentia iterum capitula eidem aquæ infundi possunt. Flores, qui per diem aperti fuere, non adhibentur, quum ipsorum penetrantissimus odor per radios solares in auras avolaverit, quod plerumque in cunctis albis obtinet floribus.

Curam gerere oportet, ne hujus fruticis flagella per terram prorepant, quum talia flagella producent copiosa folia nullos vero flores, quos magna profert copia, quum omnes ejus rami ad quatuor vel quinque pedum altitudinem adtollantur & ducantur.

Mulieres Indicæ hosce macerant flores cum illis Sampaccæ, Canangæ, & Jasmini in recenti Calappi oleo, quod per tres dies Soli exponunt, omni autem die novos infundentes flores, talique modo oleum adquirunt odoratum, quo juvenes præsertim tam mares quam feminæ, capillos inungunt, quod inter ipsos summum habetur decus & ornamentum, sed a quo nostra natio abhorret ob fortem olei Calappi odorem, cujus loco melius eligitur oleum Cassambi, quod dein irroratur Benzoino & Agallocho. In ardenti febre radix ejus contrita cum succo Saccarbebo fronti illinitur, ad æstum & dolorem tollendum.

In Celebe, ac præsertim in Macassara in cunctis sæpe fructibus dendrites quædam reperiuntur, ubi inter alia in hoc quoque frutice talis detecta fuit, quæ loco floris inventa fuit anno 1672 in horto quodam Germani ibi habitantis, quæque mihi biennium post transmissa fuit. Formam habebat capituli, seu instar veri floris *Bonga Manoor*, nondum aperti, eratque alba & dura instar Silicis, seu Alabastri, inventa autem fuit in tubo veri floris, atque petiolum habebat ex ligno & lapide sensim compositum, quique hanc invenerant, inprudenter in mensa deposuerant, Limonum succo commaculata, qui subito ejus portionem consumserat, atque post sex annorum spatium ipsius albus color in cinereum ac mortuum fere degenerabat colorem.

Dendrites hæc *Manorites*, ac Malaice *Mestica Manoor* vocari potest, quales plures *Plinius libr. 37. cap.* 10. & 11. enumerat ex forma animalium & plantarum denominatas, in quibus forte crescunt, quales margaritariis hodiernis ignotæ sunt, ac fabulæ fuere habitæ, sed quæ magis magisque producuntur.

Veræ Jasmini species hisce in terris quoque obviæ sunt sub nomine *Bonga Gambir*, quæ alba species est, ac potissimum capillorum ornamento inservit mulieribus, inter quas quædam tam mirum habent judicium, ut florum odorem comparent cum fimo gallinacco, atque hinc *Bonga Tay ayam* vocent.

Litoream quoque Jasmini speciem detexi, sed semel tantum in Saxoso *Caytetto* promontorio, quæ Hitoës ora est, illa autem mixtam gerebat formam Manore & Jasmini. Frutex erat per scopulos prorepens, folia gerens Camuneng seu Lingoæ, infernus nempe rotunda, & in obtusum desinentia apicem, paucis per-

Een papje gemaakt van de jonge bladeren en bloemen, diend om de jonge kinderen daar mede te bestryken, die brandig van lyf zyn om te verkoelen; dezelfde 2 met rys, Anys, en Pulasari, geven een papje, bequaam op alle verhitheid en vurigheid des huyds te stryken, die het verkoeld en opdroogd. De wortel, 't zy alleen, 't zy t'zamen, met die van Caju Baru *of* Bonga Raju Puti, *met water gewreven en gedronken, verslaat den brand in de koortze.*

Prosper Alpinus loco cit. *zegt, dat van zyn Sambax-bloemen in Ægypten een olie gemaakt werdt,* Oleum Sambacinum *genaamt, buyten twyffel door 't weeken van de bloemen in eenig ander oly, het welk aldaar gebruykt werd tegen allerley verhardinge, voornamentlyk van de lyfmoer en knopen in de Vrouwelyke deelen, want deeze oly heeft de krachten om te weeken, en matelyk te verwarmen, gelyk hy nog meer nuttigheden aldaar bybrengt, die wy moeten overslaan, om dat ons onbekend is, hoe het zelve in Ægypten gemaakt werd.*

Uyt dezelfde bloemen distilleren de Portugezen een water, gelyk ook uyt die van Arbor tristis, *dewelke men in Indien gebruykt voor Roozewater, zeer verquikkende het hart in flaauwte of groote hitte. Wy hebben gezegt, dat men de bloemen maar 6 of 8 uuren in 't water moet weeken, want zoo ze langer daar in blyven, zoo verrottenze, en maken 't zelve goer, maar tegens den avond mag men versche knopen in dat zelfde water doen. Dewelke bloemen over dag geopend gestaan hebben, werden niet gebruykt, om dat haar meeste reuk door de Sonnestralen uytgetrokken is, het welk gemeenlyk aan alle witte bloemen geschied.*

Men moet deze struyk met zyne ranken niet veel langs de grond laten kruypen, vermits zodanige ranken veele bladeren, maar geen bloemen dragen, gelyk hy anders doed, als men alle de takken 4 of 5 voeten hoog leyd.

De Indische Vrouwen weeken deze bloemen met die van Sampacca, Cananga, en Jasmynen in versche Calappus-oly, die zy drie dagen in de Sonne stellen, doch dagelyks de bloemen vernieuwende, en zo hebben zy een oly na haar lands aart welriekende, waar mede 't jonge Volk, zoo Mannen als Vrouwen het haayr smeeren, gevende onder haar luyden een groote bevalligheid, doch onze Natie is daar vies van, wegens den sterken reuk van den Calappus-olye, in wiens plaats men beter neemd de oly van Cussambi, die men daar na berookt met Benjoin en Agelhout. In de brandende koorts smeerd men de gewrevene wortel met het zap van Saccarbebe, op het voorhooft, om de pyn van den brand te verminderen.

Op Celebes, inzonderheid Macassar, vind men in allerley vruchten dikwils eenige steentjes, onder anderen ook somtyds aan dezen struyk, diergelyke een in plaats van een bloem is gevonden A° 1672. in een thuyn van een Duytsman, aldaar woonachtig, die my 2 jaren daar na geworden is. Hy was gefatzoeneert als een knoop, of een regte Bonga Manoor, die nog niet geopend is, wit, en hard, als een Kegel-steen of Allabaster, hy hadde gestaan in de holle pyp van de regte bloem, aan een steel vast, die niet schielyk, maar allenxkens van hout en steen toeliep, die het vonden, leyden 't onvoorzichtig op de tafel, daar Limoen zap gestort was, 't welk hem met der haast een hoekje afbeet, en 6 jaren daar na begon hy allengskens zyn witte coleur te verliezen, en doods of graauwachtig te werden.

Dezen steen mag men Manorites, *in 't Maleyts* Mestica Manoor *noemen, diergelyke* Plinius libr. 37. cap. *10 en 11. veele verhaald, zoo hy zegt na de gelykenisse van gedierte en planten genoemt, daar in ze misschien wassen, onze hedendaagze Juweliers meest onbekend, en voor fabulen gehouden, dog die allenxskens voor den dag komen.*

De regte Jasmynen zyn in deze Eylanden ook bekend onder den naam van Bonga Gambir, te weeten de witte, en werd meest tot vercierzel van 't hooft haayr by de Vrouwens gebruykt, sommige zyn zoo wonderlyk van oordeel, dat ze den reuk derzelver vergelyken by hoenderdrek, en daarom Bonga tay ayam.

Ik hebbe ook een strandzoorte van Jasminum gevonden, doch maar eens op den klippige hoek van Caytetto, der kust van Hitoe, hebbende een gemengd fatzoen van Manoor en Jasmynen. Het was een struyk op de klippen kruypende, met bladeren als die van Camuneng of van Lingoo, te weeten agter rond, en in een stompe spits toelopen-

pertexta venulis, binos cum dimidio pollices longa, sesqui lata, læte virentia, ac bina semper sibi obposita, curtis insidentia petiolis. Flosculos gerit paucos simul in racemo vel corymbo, formam habentes illorum Jasmini, longos gerentes tubos sed angustiores, quique compositi sunt ex quinque, sex, & octo petalis, albis, in quorum medio longus erigitur tubus pistillum continens: Horum odor est instar Jasmini sed debilior. Fructus mihi ignoti sunt, ac forte nullos profert, uti & incolis parum notus est hic frutex, nec invenitur nisi in magnis & nudis rupibus, ad montium pedes sitis in terra.

Anno 1683 mense Augusto gravi & insolito imbre præter hujus fruticis naturam fructus inventus fuit illi domesticorum Jasminorum similis, unicum nempe modo granulum eo loci, quo flores locati fuere, magnitudinem habens Amboinensis rubri seminis Catjang, sed angustius & acutius, ac superne parum fissum, rostrum quasi gerens prominens instar rostri Anatis, anterius fuscum, posterius viride, ad tactum molle & aquosum, ita ut videretur aqua esse repletum, semen gerens parvum nondum maturum, intra diei vero spatium exsiccatum penitus erat in tenue granulum.

Anno 1688 sub finem pluviosorum mensium in sinu Sinensi Jasmini fructus iterum fuit observatus, qui granum referebat acutum uti in priore, sed intus semen continebat nigrum & splendens instar *Bliti* vel *Sajor Bajang*.

Quum hujus *Jasmini litorei* unicam modo observaverim plantam, alterum vero Jasminum litoreum seu *Gambir. Laut*, magis notum infra ulterius descripsi.

Nomen supra memoratum *Madja Pu* a sene quodam Malabarico accepi, in *Hort.* autem *Malab. part. 6. Fig. 50.* Malabarice vocatur *Nalla Mulla*. Portugallice *Feela Mogori*. Belgice *Moggari*, ubi & dicitur aut nunquam hunc fruticem, aut non nisi in summa senectute fructus proferre.

lopende, met weinige adertjes, 2½ duymen lang, 1½ breed, ligt-groen, en altyd 2 tegen malkander staande, op korte steeltjes. De bloempjes komen weinig by malkander, aan een dolle ofte tros, van gedaante als Jasmynen, met lange halzen, doch smalder, gemaakt van 5 a 6 en 8 blaadjes, wit, en in de midden met een hol pypje, daar in een stieletje staat. De reuk is als aan Jasmynen, doch slapper. De vruchten zyn onbekend, en 't draagd misschien gene, gelyk 't ook de Inlanders weinig bekend is, en niet te vinden dan op groote en bloote klippen, aan de voet van de bergen op 't land leggende.

Anno 1683. in Augustus, by de swaare en ongewoone regen Mousson, is buyten gewoonte van die stok gevonden een vrucht van de tamme Jasmynen gelyk, te weeten maar een korl, daar de bloeme gestaan hadde, in de groote van een Amboinsche roode Catjang, doch smalder en spitzer, aan 't voorste een weinig gespleeten, met een overhangende snuydt, als een Eende snavel, voren bruyn, en agter groen, gants vochtig en wateragtig in 't aantasten, dat ze scheen vol enkeld water te zyn, met kleen en fyn zaad daar in, 't welk niet ryp was, en binnen een etmaal droogt 't gants op tot een dunne korl.

Anno 1688. in 't uytgaan van de regen-Mousson, is in de Sineze straat de vrucht van Jasmyn weder gezien, zynde een spitze korl als te vooren, maar binnen wierd swart en blinkend zaad gevonden, als dat van Blitum *of* Sajor Bajang.

Dewyl ik nu van 't voornoemde Jasminum litoreum *maar eene plante gezien hebbe, zoo heb ik in 't vervolg dezes boeks een ander* Jasminium Littoreum, *of* Gambir Laut, *met die naam beter bekent beschreven.*

De bovenstaende naam Madja Pu, *heb ik van een ouden Malabaar gehoort, doch in* Hort. Malab. part. 6. Fig. 50. *wert het genaamt in 't Malabaars* Nalla mulla. *Portugeesch* Feela Mogari. *In 't Duytsch* Moggael, *alwaar mede getuygt werdt, dat deeze Struyk of nooit, of alleen in hoogen ouderdom vruchten voortbrengt.*

Tabula Trigesima

Ramum exhibet fruticis, qui *flos Manora* Rumphio vocatur,
Ubi Litt. A. ramulum *flore pleno majore* nobis denotat.

De dertigste Plaat

Vertoont een Tak van een Struyk, welke de *Manora bloem* van *Rumphius* genaamt wert,
Alwaar Lett. A. een *takje* aanwyst met een *dubbelde grooter bloem*.

OBSERVATIO.

Hæ plantæ veræ Jasmini species huc usque habitæ sunt, tantummodo floribus differentes, sunt nempe hujus Jasmini species, quæ flores gerunt simplices majores ac minores, tum & plenos majores quoque & minores, dein & folisturа etiam variat, nunc scilicet obposita nunc alternata & etiam ternata: Estque Jasminum Indicum Mali Aurantiæ foliis, flore albo pleno minore *Breyn Prodr. 2. p. 59.* & Jasminum Limonii folio conjugato, flore odorato pleno vario *Thes. Zeyl. p. 128. Tab. 58. Fig. 2.* & Jasminum Arabicum folio Aurantii flore pleno *Mus. Zeyl. p. 32.* & Jasminum Arabicum foliis Limonii conjunctis, flore albo pleno odoratissimo *Boerh. Ind. H. L. B. p. 2. p. 217.* Syringa Arabica flore duplici *Park. Theat. p. 1467.* reliqua vide in *Thes. Zeyl.* &c.

Ex hisce plantis *Linnæus* singulare constituit genus, quod flores sint monopetali, faciesque externa penitus diversa, vocavitque *Nyctanthem* seu Noctis florem, quum sub vesperam flores sese aperiant, per noctem albi niteant, & Oriente Sole decidant: Estque Nyctantes caule volubili, foliis subovatis acutis *H. Cliffort. p. 5.*

AANMERKING.

Deze planten zyn tot hier toe voor waare zoorten van de Jasmynen gehouden, alleen door de bloemen onderscheiden, want daar zyn zoorten van deze Jasmynen, welke enkelde bloemen grooter en kleinder voortbrengen, als mede die dubbelde grooter en kleinder vertoonen, zoo verschillen zy ook in hun bladen, welke, te weeten, dan tegens elkander over, dan verwisselt staan, en ook drie bladen byeen geven: en is de Indische Jasmyn met bladen van de Oranje-boom, met een kleinder witte bloem van *Breyne Prodr. 2. p. 59.* en de Jasmyn met het zamengevoegde Limoen-blad, met een dubbelde ruykende en verscheide bloem van de *Thes. Zeyl. p. 128. T. 58. Fig. 2.* en de Arabische Jasmyn met het blad van de Oranje-boom, en een dubbelde bloem in het *Mus. Zeyl. p. 32.* en Arabische Jasmyn met t' zamengevoegde bladen van de Limoen met een dubbelde zeer ruykende bloem van *Boerh.* Ind. H.L. B. p. 2. pag. 217. en Arabische Syringe met een dubbelde bloem van *Parkins. Theatr. p. 1467.* het overige ziet verders in de *Thes. Zeyl.* op de aangehaalde *plaats*.

Uyt deze planten heeft *Linnæus* een byzonder geslagt gemaakt, om dat de bloemen eenbladig zyn, en de uytwendige gedaante geheel verschillende, en heeft het zelve *Nyctanthes*, dat is nagt-bloem genaamt, om dat de bloemen zig tegens den avond openen, de gansche nagt schoon wit blinken, en met het opgaan van de Son weder afvallen, en is de Nyctantes met een omslingerende steel, en rondagtige puntige bladeren in de *Hortus Cliffort. pag. 5.*

CAPUT TRIGESIMUM.

Flos Coeruleus. Bonga Biru.

BOnga *Biru* funis est, eandem habens crassitiem, quam præcedens *Bonga Manoor*, sed longiora emittit flagella, quibus mediocres adscendit arbores, quæque ramis sese adeo firmiter inplantant, ut in corticibus ipsarum sulcos relinquant. Mox autem ab ortu hic funis sese in plures dividit ramos, atque hi iterum in tenues ac virides rachides, quibus quatuor vel sex insident folia, directe sibi opposita, inpari uno extremo.

Folia hæc optime conveniunt cum illis Lathyridis Japanensis, vel cum illis Corallariæ parvifoliæ, pollicis articulum longa, unumque lata, superne rotunda, flaccida, viridia, ac parum rugosa, seu pilosa, inferne glauca.

Rachides, quibus insident, digitum longæ sunt, satisque ample distant, nihilominus tamen hic frutex frondem gerit densam. Ex alis foliolarum rachidum alter provenit petiolus, in summo incurvum gerens geniculum, atque ex hoc flos excrescit solitarius, campanæ formam habens, sed inæquales in oras sese explicans, ab una enim parte deorsum dependet, & quasi apertus est, ubi & interne bina alia minora conspiciuntur petala, quæ complicata sunt, ac simul album obtegunt capitulum, sub qua alba quædam latitant staminula; Ipsius color est intense cæruleus instar Indigo, ad oras violaceus, floris vero fundus pallide flavescit, ac parumper striatus est, uti in *Viola tricolore.* Tubus autem floris viridi insidet ac barbato calici, atque hic inter bina alia barbata foliola.

Fructus sunt siliquæ tenues & angustæ, ultra digitum longæ, ac vix dimidium latæ, in quibus decem vel duodecim locantur tenuia ossicula nigricantia, incurvisque lineolis notata, paulo minora fabis Sinensibus, ac tenuiora & glabriora. Hujus plantæ sapor dulcis est uti in Trifoliis.

Flores per totum annum in hoc observantur frutice, qui magnum hortis præbent ornamentum, non autem aliis adponendus est arbusculis, quum ipsarum ramulis nimium sese inplicet, ipsosque tandem suffocet, sed in separato horti angulo deponendus est, vel supra asserculos ducendus.

Nomen. Latine *Flos Cæruleus.* Malaice *Bonga Biru*, alia quoque adpropriata gerit nomina sed minus incondita, uti Malaice *Bonga Calente.* Ternatice *Saja Cotele*, & *Bokyma Cotele*, h. e. *Flos Clitoridis* seu *Clitoris Principissæ*, atque hinc Portugallis dicitur *Fula Criqua.* Malaienses enim *Calente* vocant, & Ternatenses *Cotele* eam partem in concha feminea, quæ apud Muhammedanos circumcisioni feminarum dicata est, nempe Nymphas utrasque, & Clitoridem, quamvis eo nomine etiam indigitent carunculas in hiante concha conspicuas, quas hic flos magis refert. Quidam porro Malaienses hunc quoque vocant *Bonga Tallan*, & *Bonga Nassi*, quum coctam Oryzam hoc flore tingant, atque hinc Portugallice vocatur *Fula arróz.*

Locus. Non copiose crescit in Amboina, sed frequentior est in Java, inque hortis colitur, atque supra pergulas ducitur, ob ejus umbram, licet quoque hunc observaverim in Hitoea sponte crescentem inter gramina in duro argilloso ac saxoso Solo.

Usus. Hirci & oves amant hæcce depascere folia, sunt enim dulcia, ac sicca, & temperatæ qualitatis uti Trifolii folia. Flores cum Calappi lympha coqui possunt ac edi, olus enim præbent molle ac tenerum. Hi autem potissimum adhibentur ad coctam Oryzam cæruleo tingendam colore, in Indorum enim conviviis elegantia censetur, quum cocta Oryza tribus quatuorve variis coloribus distincta mensis inponatur. Iidem hi flores aceto & aquæ infusi, vel cum his contriti tincturam exhibent, qua alba lintea cæruleo inprægnantur colore, sed qui non admodum durabilis est vel persistit.

Licet hujus plantæ flores campanam referant cæruleam, maxime tamen differunt a Campana cærulea in Europæorum herbariis præsertim a *Dodonæo libr.* 3. *cap.* 7. descripta, uti & a *Granumbile*, seu *Bel*, & *Grano*

Indico

XXX. HOOFDSTUK.

De blaauwe Clitoris-bloem.

BOnga Biru *is een touw van dezelfde dikte als de voorgaande* Bonga Manoor, *doch langer van ranken, met dewelke het middelbaare boomen oploopt, en om derzelver takken zoo vast slingerd, dat het ook kepen in de schors maakt. Strax van zyn oorsprong verdeeld het zich in veele takken, en dezelve wederom in dunne en groene ryskens, daar aan 4 of 6 bladeren staan, regt tegen malkander, met een voor uyt alleen.*

De bladeren gelyken best die van de Japanse Aardakers, of van den boom Corallaria parvifolia, *een lid van een duym lang, en een breed, voren rond, slap, boven gras-groen, en wat ruyg-haayrig, onder blaauw-groen.*

De ribbekens of ryskens, daar aan zy staan, zyn een vinger lang, en die staan wat wyd van malkander, niet te min is de geheele struyk digt van loof. Uyt den schoot der blad-dragende stelen komt een ander steeltje voort, op zyn top een krom knietje hebbende; daar aan wast een enkelde bloem, in gedaante van een klok, doch ongelyk van randen, want aan de eene zyde is zy neergelaten en als geopend, alwaar men van binnen 2 andere blaadjes ziet, die t'zamen gebogen staan, en bedekken een wit bolletje, waar onder eenige witte draadjes schuylen. De couleur is hoog-blaauw, gelyk Indigo, aan de kanten ook violet, maar de grond van de bloem is ligt-geel, en wat gestreept, gelyk aan de Viola tricolor. *De hals van dit klokken staat in een groen gebaard kelkje, en 't zelve tusschen 2 andere en gebaarde blaadjes.*

De vruchten zyn dunne en smalle houwen, ruym een vinger lang, en schaars een halve breed, daar in 10 a 12 dunne boontjes leggen, swartachtig, met enige kromme linien geteykend, wat kleender dan Sineeze boontjes, dunner en gladder. De smaak in de plante is zoet, gelyk in de klaveren.

De bloemen vind men 't geheele Jaar door aan den stok, gevende een grooten cieraat aan de thuynen, doch men moet het niet by andere boompjes zetten, om dat het deszelfs takken te zeer omslingerd en eyndelyk verwurgt, maar hem een byzondere hoek in den thuyn laten, of op latten leyden.

Naam. *In 't Latyn* Flos Cœruleus. *Maleyts* Bonga Biru, *doch hy heeft eygentlyk nog andere namen, die wat ongeschikt zyn: als en 't Maleyts* Bonga Calente, *Ternataans* Saja Cotele, *en* Bokyma Cotele, *dat is* flos Clitoridis *of* Clitoris Principissæ, *en daarom by de Portugezen* Fula Criqua. *Want de Maleyers noemen* Calente, *en de Ternataanen* Cotele, *dat deel van de Vrouwelyke schulp, het welk by de Muhammedaanen in de Vrouwen besneden wert, te weeten byde de Nymphen en de Kittelaar, schoon door dit woord ook betekent werden de kreuken zig vertoonende in de geopende schulp, welke deeze bloem meer verbeeldt. Sommige Maleyers noemenze* Bonga Tallan, *en* Bonga Nassi, *om dat men de gekookte rys daar mede verwd, en zoo in 't Portugeesch* Fula arróz.

Plaats. *Het wast niet veel in Amboina, maar meer op Java, men voed het in de thuynen en op luyfels, die men wegens schaduwe maakt, hoewel ik het op Hitoe in de velden ook gezien hebbe van zelfs wassen, onder het gras, op een harde kleyachtige grond, met steenen gemengd.*

Gebruyk. *De Bokken en Schapen eeten deze bladeren gaerne, want zy zyn zoet, hoewel droog getempert, in hoedanigheid gelyk klaveren. De bloemen kan men met Calappus melk koken en eeten, doch zy geven een week en mals zoet moes. De bloemen werden meest gebruykt om de gekookte rys blaauw te verwen, want by de Indianen op hare maaltyden werd het voor een fraayigheid gehouden den gekookte rys van 3 of 4 couleuren op te zetten. Dezelfde bloemen met azyn en water gewreven, geven een tinctuur, om het witte linnen blaauw te verwen, doch ze is niet bestendig.*

Hoewel de bloem van dit gewas mede een blaauw kelxken gelykt, zoo verschild ze nochtans merkelyk van de Campana Cœrulea, *in de Europische Kruydboeken, met namen by* Dodonæus libr. 3. cap. 7. *beschreven,*

als

Indics ab *Avicenna* & *Serapione* depicto, quod juxta ipforum relatum virtutem habet calidam ac purgantem, quæ in cœrulea hac Campana per totam fere Indiam nota non obfervatur.

Gallinæ hæc quoque folia quam maxime expetunt, fæpe enim hisce involant fruticibus, ubi folia depafcuntur, ac pullis fuis objiciunt, cuncta tamen hæcce animalia frondem hanc fpernunt, quum hanc reperiant inter abrupta & projecta flagella. Anno 1690 e Java in Amboinam delatus eft hujus fpeciei flos plenus, qui citiffime marcefcit, quam decerpatur, atque ad candelam ex purpureo rubet colore.

Schanga Cuspi Malabarorum, *Gocarni* Bracmanis, *Fabas d'Brbammane* Portugallis, *Smalt-kruyt* Belgis, in *Hort. Malab. part.* 8. *Fig.* 38. defcriptum, fupra memoratus eft *Flos Cœruleus*, præfertim fecunda ejus feu cœrulea fpecies in textu defcripta, ac *Breynio Cent.* 1. *cap.* 31. dicta *Flos Clitorius* Ternatenfium, Ternatice *Bokyni Coteli*.

als mede van het Granum Tile *of* Bal, *en* Granum Indicum *by* Avicenna *en* Scrapio *afgemaald, welke na haar feiryven, een hitte en purgerende kragt zal hebben, want van in onze blaauwe klokken niets bespeurd word, hoewel zy meest door geheel Indien bekend is.*

De Hoenderen zyn ook gretig op deze bladeren, en men ziet de Klok-Hennen op den ftok vliegen, de bladeren afplucken, en hare Kuykens voorwerpen. Egter ziet men alle de voornoemde dieren dit loof verachten, als zy 't onder afgebroocne en weggeworpene ranken vinden. In 't Jaar 1690 *is van Java in Amboina gebragt een dubbelde of gevulde zoorte hier van, dewelke zeer ligt verflenst, als men ze afbreekt, en by de kaars schynen zy purper-rood.*

Schanga Cuspi *by de Malabaren*, *Brammeen* Gocarni, *Portugeesch* Fabas d'Brbammane. *In 't Duitsch* Smalt-kruyt, in Hort. Malab. part. 8. fig. 38. *beschreven, is het bovenstaande* Flos Cœruleus, *inzonderheid de tweede of blaauwe zoort in de text beschreven*, by Breynius Cent. 1. cap. 31. *genaamt* Flos Clitorius Ternatenfium. *In 't Ternataans* Bokyni Coteli.

Tabula Trigefima Prima

Ramum exhibet fruticis, qui *Flos Caruleus* & *Clitoridis* vocatur.

De een- en dertigste Plaat

Vertoont een Tak van een Struyk, welke de *blaauwe* ofte de *Clitoris bloem* genaamt wert.

OBSERVATIO.

Hic eft *Flos Clitorius* flore cœruleo. *Thef. Zeyl. p.* 100. & Flos Clitorius *Breyn. Cent. pag.* 76. Phafeolus Indicus Glycyrrhizæ foliis, flore amplo cœruleo. *H. Amft. Tom.* 1. *pag.* 47. & Phafeolus Indicus purgans, feu Galega Phafeoloides Zeylanica flore cœruleo *Muf. Zeyl. pag.* 10 & 31. Phafeolus Indicus Glycyrrhizæ foliis, flore cœruleo amplo, five *flos Clitorides Breyn. Prodr.* 1. *pag.* 43. & Clitoria foliis pinnatis *H. Cliff. p.* 360. & *Royen. Fl. Leid. Pr. p.* 369. reliqua vide in *Thef. Zeyl. l. c.*

AANMERKING.

Dit is de *Flos Clitorius* met een blaauwe bloem van de *Thef. Zeyl. p.* 100. en de *Flos Clitorius* van *Breyne Cent. p.* 76. Indifche Phafeolus met het blad van het zoet hout, en een breede blaauwe bloem van de *Hort. Amft. Part.* 1. *p.* 47. en Indifche purgeerende Phafeolus, ofte Galega na boonen gelykende van Zeylan. met een blaauwe bloem in het *Muf. Zeyl. p.* 10 en 31. en Indifche Phafeolus met bladen van het zoet-hout, met een breede blaauwe bloem, ofte de *Flos Clitorides* van *Breyne Prodr.* 1. *p.* 43. en Clitoria met gevleugelde bladen in de *Hort. Cliff. p.* 360. en in van *Royens Fl. Leid. Pr. p.* 369. het overige ziet in de *Thef. Zeyl.* op de aangehaalde plaats.

CAPUT TRIGESIM. PRIMUM.

Abrus frutex. Zaga.

ZAga fubfrutex quoque eft volubilis ac prorepens, cujus funis craffior ac lentior eft binis præcedentibus, non tamen ita lignofus, ejus enim fubftantia magis juncea eft, ac proin difficilius frangitur, intusque parvam gerit cavitatem.

Funis hic non rotundus eft fed planus, acfi bini concreti effent, ex cinereo & ruffo variegatus. Ejus truncus feu ftipes mox fefe fupra radicem in pauca fed longa & flexilia dividit flagella, atque hæc iterum fefe in alia minora, quæ cuncta proximis fefe firmiter involvunt arboribus vel ftipitibus, fique hos adtingere nequeant, fibi invicem fefe implicant, miramque formant intricationem, atque hæc ubique ad latera novos tenues ac plerumque transverfales emittunt petiolos, qui retroflexi funt, fimplices, & irregulares, hisce foliola infident bina fibi obpofita per duodecim, tredecim, ac quatuordecim paria.

Foliola hæc cum illis Tamarindi conveniunt, fed funt tenuiora, glabriora, & pallide virentia h. e. flavefcentia, quæ tam lætum præbent adfpectum, quam in ulla alia quavis planta, vetufta vero penitus funt viridia, ac fere paralelogramma formant, h. e. figuram longam & quadragonam, articulum longa, ac vix femi digitum lata.

Miram habent proprietatem Solifequam, Solis curfum adeo præcife obfervantia, ut in nulla alia tam perfectam obfervaverim planta, licet *Tamarindus* & *Crifta Pavonis* fimilem quoque fed non ita regularem habeant naturam, maturino enim tempore, quum Sol oritur, fefe explicant, totusque frutex læte viridi & tenera ornatus eft coma, meridiano tempore furfum fefe claudunt, quædam magis, quædam minus, prout Soli magis exponuntur, mox dein fefe iterum explicant usque ad Solis occafum, quum fefe firmiter deorfum contrahunt ac claudunt fub rachide, ita ut fupe-

XXXI. HOOFDSTUK.

De Abrus-Struyk.

ZAga *is mede een dunne kruypende heester, dikker en taayer van touw dan de 2 voorgaande, doch min houtachtig, want zyne fubstantie is meer biesachtig, en daarom qualyk te breeken, binnen met een kleene holligheid.*

Dit touw is niet rond, maar plat, en als van tweën aan malkander gegroeyd, uyt den graauwen en roffen gemengd. De ftam verdeeld zig ftrax boven de wortel in weinige, doch lange buygzame ranken, en dezelve weder in andere, hun alle om de naaste boomen ofte ftaken zeer vast flingerende, en zoo zy dezelve niet aantreffen, vlegten zy haar om malkander zelfs, makende een wonderlyke verwerringe, overal ter zyde uytfchietende andere dunne fteeltjes meest overdwers, veele ook agterwaarts gebogen, die enkeld, en zonder ordre zyn, daar aan de blaadjes ftaan, in 2 ryen over malkander, met 12. 13 *en* 14 *paren.*

Deze blaadjes gelyken die van de Tamarinde, *doch zyn dunner, gladder, en ligt gras groen, dat is geel groen, zoo blyde van aanzien, als men aan eenig gewas vinden mag, doch de oude worden regt-groen, fchier als een Paralelogram van gedaante, dat is lang vierkantig van figuure, een lid lang, en fchaars een halve vinger breed.*

Zy hebben een wonderlyke Sonnen-volgende eygenschap, den loop der Sonne zoo precies waarnemende, als ik aan geen andere plante zoo volkomen gezien hebbe, hoewel den Tamaryn *en* Crifta Pavonis *dezelve aard merkelyk mede hebben, want des ogtends, als de Sonne opgaat, breyden zy haar uyt, en de geheele ftok pronkt met zyn jeugdig groen; des middags fluyten zy haar toe na boven, zommige min, zommige meer, naar dat zy in de Sonne ftaan; ftrax daar na breyden zy haar weder uyt tot na Sonnen ondergank, dan fluyten ze haar vast toe beneden de fteel, zodanig dat als dan de bovenfte zyde, 't welk anders de binnenfte is,* buy-

superior ipsorum pars, quæ interna proprie est, externa fit, contrario modo quam in *Crista Pavonis*, quæ internam semper foliorum partem abscondit, hæc omnia in teneris obtinent foliis, Solique bene expositis, vetusta enim nec Soli obposita non tam præcise hunc observant ordinem: Folia masticata primo saporem præbent amaricantem, mox autem dulcescentem, ac dein proxime ad *Glycyrrhizam* accedentem.

Flores peculiari ac crasso ex petiolo seu racemo excrescunt, qui in suprema parte instar hami aduncus est, plurimaque gerit condunata & acuta capitula, quæ in elegantes sese explicant flores, illis Lentis similes, pallide cœruleos, ac parum purpurascentes. Plurima horum florum pars decidit, qui vestigia quædam verrucosa relinquunt. Persistentes breves proferunt crassasque siliquas, vix minimum digitum longas & crassas, retroflexas quoque, & instar hami eduncas, quæ quum maturæ sint gilvi coloris, & ad unam dehiscunt partem, ubi officula exhibent subra, eleganti & vivaci rubedine splendentia. Officula hæc magnitudinem habent Viciarum, seu paulo majora sunt, ex rotundo acuminata instar ovulorum, in acuto apice hilo nigro notata, & excavata, ubi venula locatur, per quam siliquæ junguntur, reliqua officulorum pars eleganter rubet ac splendet instar politorum Coralliorum, glabra est, & lapidea. Quum hæc officula nimis cito decerpantur, vel recenter decerpta in obcluso deponantur loco, sensim penitus nigrescunt, vel ex fusco colore sordent.

Hujus radix longissima est ac tenuis, longe sub terra prorepens, non autem tam dulcem gerit saporem quam folia.

Notandum porro est, supra memoratam Solisequam proprietatem turbari, quum tempus sit pluviosum, quod plerumque obtinet in omnibus talibus plantis, quæ pinnata gerunt folia; idem quoque obtinet, uti dictum fuit, quum nimis sub aliarum arborum umbra locentur, vel talibus imponantur ramis, qui a Solis radiis non tanguntur.

Nomen. Latine *Abrus frutex*, & simpliciter *Abrus*, sive *Abrus Alpini*, ad distinctionem arboris *Abrus* dictæ, quæ *Corallaria* est supra *libro quinto* descripta. A *Clusio* vocatur *Vicia Africana*, aliis dicitur *Phaseolus de Jemen*, id est *Arabia felicis*. Malaice *Zaga*, ejusque officula *Bidji Zaga*. Aliis *Condori* seu *Condorin* parvum, veri enim Condori sunt semina *Corallaria parvifolia*. Belgice *Coraal-kruyd*. Ternatice *Ide Ide Malacco*, h. e. *oculi Sturnorum* a forma officulorum. Amboinice *Aylaru Pidjar*, h. e. granula obturationi inservientia ad distinctionem *Aylaru Pohon*, quod est supra memorata Corallaria. In Hitoea *Aylalun*, Banda *Caju Lale*. Sinis *Tsjentsjo* seu *Tsjontsjii*, seu uti Germani scribunt ac legunt *Zongzi*, h. e. *pupilla oculi*, licet Sinensium granula paulo sint minora.

Abrus Græca est vox, qua significatur *Mollis*, tener, quum ejus folia sint tenerrima; *Zaga* origine Arabicum est, *Zaga* enim denotat artem Aurifabrorum exercuit, unde *Mello Zagati* sal aurificum h. e. Borax, grana enim hæc Aurifabris in usu sunt, uti infra dicetur.

Locus. In cunctis fere obcurrit aquosæ Indiæ insulis, satisque copiose in Amboina, ubique tamen quantum videtur, per homines plantatus, ac dein sive per aves sive per alium casum inter alios frutices per officula propagatus. In aliis quoque Indiæ Orientalis regionibus notus est usque in Sinam australem. *Prosp. Alpinus* hunc in Ægypto observavit ac descripsit. In nostras terras primum deductus est ex Guinea. *Honorius Bellus* in Candia illum invenit, sed ibi primum adlatus est ex Africa. In Brasiliæ campis nunc quoque copiose reperitur. Oportet autem, ut solum, in quo crescit, sit durum, argillosum, ac lapillis mixtum, in molli enim arena hæc officula diu decumbunt, antequam progerminant.

Apud *Clusium libr.* 4. *exotic. cap.* 15. legitur, quemnam inpenderit laborem, ut officula hæc ex Africa ipsi adlata progerminarent, atque quo modo compererit, horum quædam post trium annorum decursum incorrupta penitus in terra decubuisse. Observavi quoque post annum a sationis tempore in terra argillosa sterilique modo progerminasse, in argilla autem nigra pingui & saxosa multo præcocius excrescebant.

Usus.

buyten komt, contrarie met de Crista Pavonis, *dewelke altyd de binnenste zyde verbergt, dit alles is te verstaan aan de jonge bladeren, en die wel ter Sonne staan: want de oude, en die niet veel Sonne uytstaan, onderhouden die order zoo precies niet. De smaak van de gekaauwde schyns in 't eerste wat bitteragtig, maar word strax zoet, en ten laatsten zeer eygentlyk het zoethout verbeeldende.*

Het bloeyzel komt voort aan een bezondere dikke steel of tros, aan zyn opperste eynde krom, als een haak, digt bezet met spitse knopen, waar uyt worden schoone bloemen, het Linze-bloeyzel gelyk, ligt-blaauw, een weinig na het peerze trekkende. De meeste van deeze bloempjes vallen af, nalatende eenige wratten aan den steel. De andere brengen korte dikke boonnen voort, schaars een pink lang, en dik, ook agterwaards gebogen met een krom haakje voor aan, als zy ryp zyn, muys-graauw, bersten aan de eene kant open, en vertonen hare roode korls of zaden, met een levendige roodigheid blinkende. Deze korls zyn in de groote van Vitsen, of wat grooter, uyt den ronden wat toegespitst als een Eytje, aan het spitze eynd een swart plekje hebbende, en in het zelve een kuyltje, daar in een aderkje staat, met het welk zy aan de schalen hangen, de rest van de korls is schoon blinkend rood, als gepolyste Coralen, even, en steen-hard. Als men deeze korls te vroeg afbreekt, of de versch afgebrokene in een bedompte plaats verwaard, zoo worden ze met 'er tyd geheel swart, of leelyk bruyn.

De wortel is zeer lang, en dun, verre onder de aarde kruypende, zoo zoet niet als de bladeren.

Het staat te merken, dat de bovenstaande Sonne-eygenschap geturbeerd word, als het regen-achtig weer is, gelyk gemeenlyk gebeurd in alle zodanige planten, die gepaarde blaadjes hebben. Het zelve geschied ook, als gezegt, als zy te veel onder de schaduwe van andere boomen staan, of aan zodanige takken, die van de Son niet geraakt en worden.

Naam. *In 't Latyn* Abrus frutex, *en alleen* Abrus, *ofte* Abrus Alpini, *tot onderscheyd van een* Abrus Arbor, *het welk is de Corallaria, boven in 't 5de Boek beschreven.* Clusius *noemd ze* Vicia Africana, *andere* Phaseolus de Jemen, *dat is* Arabiæ felicis. *Maleyts* Zaga, *en de korls daar van* Bidji Zaga. *By andere* Condori *of* Condorin, *het kleene, want de regte* Condorins *zyn zaden van de* Corallaria parvifolia. *In 't Duitsch* Coraal-kruyd. *Ternataans* Ide Ide Malacco, *dat is* Spreeuwen ogen, *van de gedaante des korls. Amboinsch* Aylaru Pidjar, *dat is* Soldeer korls, *tot onderscheyd van de* Aylaru Pohon, *het welk is de voorsz.* Corallaria. *Op Hitoe* Aylalun. *Bandanees* Caju Lale. *Sinees* Tsjontsjo *of* Tsjontsjii, *of gelyk de Hoogduytsche schryven en lezen* Zongzi, *dat is* Pupilla oculi, *hoewel de Sineeze korls wat kleender zyn.*

Abrus *is een grieks woort, het geen betekent zagt, teer, om dat derzelfs bladen zeer teer zyn. Zaga is van Arabische afkomst, waar van* Mello Zagati, *dat is zout van de Silversmits, ofte de Borax; de korrels hier van zyn by de Goudsmids in gebruyk, zoo als beneden gezegt zal worden.*

Plaats. *Men vind het schier in alle de Eylanden van water-Indien, redelyk veel in Amboina, doch overal eerstelyk, zoo men bemerken kan, door menschen geplant, en daar na door 't gevogelte, of ander toeval, in de naaste ruygte gebragt, met de korls. In andere ryken van Oost-Indien is het ook bekend, tot in zuyder-Sina toe.* Prosper Alpinus *heeft 't in Ægypten beschreven. In onze Landen is het eerst gebragt uyt* Guinea. Honorius Bellus *heeft het in Candia gevonden, doch is aldaar eerst gebragt uyt Africa. In de Velden van Brasil vind men 't ook nu overvloedig. De grond, daar het wast, moet kleyachtig, hard, en met kleene steenen gemengd zyn, maar in 't mulle zand blyven de korls lang leggen, eer ze opkomen.*

By Clusius libr. 4. Exotic. cap. 15. *kunt gy lezen, wat moeyte hy gedaan heeft, om deze korls, hem uyt Africa toegebragt, te doen opkomen, en hoe hy bevonden heeft, dat 'er sommige na drie jaren noch onbedorven in de aarde lagen. Ik hebbe ervaren, dat zy een jaar na het zaayen eerst opquamen, in een magere kleygrond, maar in een swarte en vette kley, daar steenen onderliepen, quamen zy veel vroeger op.*

Gebruyk.

Usus. Hic frutex subtilibus ex partibus constat, dulcis est, ac simul parum detergens, ejus vero ossicula flatulenta sunt, & ventriculum gravantia; foliola vero ejus hisce in terris loco Glycyrrhizæ adhibentur ad binos faucium morbos, ad raucedinem nempe, ac tonsillarum tumores, unde & Malayensibus tanquam specifica gutturis planta censetur. Foliola hæc cum Siri Pinanga masticantur, vel fervidæ infunduntur aquæ, ac loco potus Theæ bibuntur, ipsorum autem dulcedo multo magis nauseosa est quam Glycyrrhizæ, observavique, si per aliquot continuos dies usurpentur, in lingua amarictem producere, ita ut videantur in stomacho bilem generare, ad primum enim gustum subtilis persentitur amarities.

Zaga ab hisce incolis ad cibum non adhibetur, uti contra *Prosp. Alpinus cap.* 21. de *plantis Ægyptiis* testatur, Ægyptios hujus Zagæ ossicula coquere, & instar Lentium edere, *Piso* autem testatur apud *Bontium cap.* 43 Phaseolum Indicum rubrum in Brasilia, ubi copiose crescit, neque ab incolis neque a peregrinis ad cibum adhiberi, ubi addit, ossicula hæc noxium ac flatulentum præbent nutrimentum. Granula hæc macerata intumescere ac flatulenta esse, edoceri potest ab aurifabris, quum hæc cum pauxillo aquæ conterant, tum unum granulum in fatis extensam glebam seu pulticulam sese dissolvit, quæ viscosa est ac tumida, cum hac commiscent contritum vel contusum oblinimentum, quod ex minerali quodam conficitur, vel Boraci etiam admiscetur, atque hoc obliniunt aureorum operum extremitates, quas tali modo consolidant.

Inscii non adcurate adtendentes, quid isti admisceatur pulticulæ, putant hæc ossicula sola ad consolidationem adhiberi, quod erroneum est, hæc enim pulticula tantum adhibetur ad minerale oblinimentum commiscendum, ac melius adglutinandum. Defectu verorum Condoriorum, quæ semina sunt Corallariæ parvifoliæ, atque in paucis crescunt regionibus, hæc Zagæ ossicula in usum vocari possunt, quæ hinc quoque Condoria parva vocantur, non autem adeo æquale habent pondus quam Condoria genuina, quorum decem unicum Maas constituunt, ac decem Maas unum. Tayl seu decem circiter Drachmas Hollandicas continent, contra viginti quatuor, sique majora sunt, viginti & unum Zagæ ossicula unum Maas ponderant, quod pondus circiter est nummi aurei Hollandici ducaat dicti.

Contra aphthas radix Liquerítiæ cum Zagæ foliis aquæ incoquenda est pro gargarismate.

Ante sexaginta vel septuaginta annos hæc ossicula apud Europæos magno erant in pretio ob elegantem ipsorum colorem ac duritiem, quum primum nempe ex Guinea in Hollandiam adlata essent, matronæ enim tum solebant hæc terebrata amentis adligare, vel sola vel cum margaritis interpositis, quæ amenta vel manibus vel collo adpendebant instar Coralliorum.

Hanc Zagam unam eandemque esse plantam cum *Abro Alpini* facile patet ex ejus descriptione *loc. cit.* quæ omnino cum nostra convenit, si modo hoc non aliquem obsendat, quod *Abrum* suum arborem vocet, sed cunctos frutices suo more arbores nominat.

Si Zagam cum Europæa quadam planta comparare velimus, optime convenit cum *Orobo Pannonico secundo* a *Carol. Clus. libr.* 6. *rarior. plant. cap.* 44. descripto.

Car. Rochefort. Hist. Antil. cap. 9. *art.* 4. hujus fruticis mentionem facit, vocatque illum *Corallium lignum*, quod crescit in Antillis, seu Caribæis insulis.

Alii Sinenses hanc Zagam lingua sua vocant *Tsjendikithoe*, h. e. aliquid, quod sese extendit. Tota ejus substantia cum aceto & Sale contrita tumores curat post aures inlinita.

Abrus frutex describitur in *Hort. Malab. part.* 8. *Fig.* 39. sub nomine *Konni.* Portugallice *Fruita Contsjs.* Belgice *ronde weeg-boom*, atque hujus generis tres alias species Adnotator commemoravit ex Surinama adlatas sub nomine in India Occidentali usitato *Anacok.*

Gebruyk. *Dit gewas is fyn van deelen, zoet, en daar by wat afvagende, maar de korls zyn winderig, en zwellen op. De blaadjes gebruykt men hier te lande in plaats van de* Glycirrhiza, *tot veelderley gebreken van de keele, inzonderheid tegens de heesschheid, en het swellen der Amandelen, weshalven het by de Maleyers voor een toegeeygend kruyd voor de keel gehouden word. Men knouwd de blaadjes met Siri Pinang, of men doed ze in heet water, en drinkt ze als den Thee, doch haar zoetigheid is vry wat walgelyker als die van zoet-hout; en ik hebbe gemerkt, als men ze eenige dagen na malkander gebruykt, dat zy de tonge bitter maken, zoo dat het schynd, dat ze in de maage de galle verwekken, want als men ze eerst proeft, word men een subtile bitterheid gewaar.*

De Zaga word by deze Inlanders geensints tot de kost gebruykt, gelyk daar en tegen Prosp. Alpinus cap. 21. de Plantis Ægyptiis *betuygt, dat die van Ægypten deeze Zaga kooken, en eten als Linzen; maar* Piso *getuygt mede by* Bontius cap. 43 *van de* Phaseolus Indicus ruber, *dat het in Brasil, daar het overvloedig wast, noch by de Inlanders, noch by de Vreemdelingen tot de kost gebruykt wert, daar by zeggende, dat zy een quaad en winderig voedzel geven. Dat deze korls geweekt zynde, zig opblazen, en winderig zyn, kan men bemerken by de Goudsmeden, als zy dezelve met een weinig water vryven, wanneer men ziet, dat een korl een redelyk groot klontje pap word, lymachtig, en opgeblazen; hier mede mengen zy het gewreevene of gestoote soldeersel, het welk van Mineraal gemaakt werd, of onder Borax, en stryken zulx op de eynden van het goud-werk, 't welk zy als dan solderen.*

De onweetende, die 'er niet opletten, wat zy onder dit papje mengen, meenen, dat deze korls alleen solderen, 't welk een abuys is, want dit papje alleenlyk gebruykt word om het Mineraale soldeerzel daar meede te mengen, en gevoeglyker op te smeren. By gebrek van de regte Condoryns, 't welk zyn zaden van de Corallaria parvifolia, *dewelke in weinige Landen wassen, kan men deeze Zaga-korls gebruyken, die men ook kleene Condoryns noemd, maar zy zyn ongelyker van swaarte dan de regte Condoryns, van welke* 10 *een Maas maken, en* 10 *Maas maken een Tayl of omtrent* 10 *Drachmas Hollandsch gewigt, daar en tegen* 24, *en zoo zy groot zyn,* 21 *Zaga-korls wegen een Maas, zynde omtrent een Hollandsche ducaat zwaar.*

Tegens de spruw, kookt zoet-hout wortel met de bladeren van de Zaga in water, en daar meede gegorgeld.

Voor 60 *a* 70 *jaren, waren deze korls vry wat in agting by de Europeanen, wegens haare schoone colour en hardigheid, doen zy eerst uit Guinea in Nederland gebragt werden, want de Juffrouwen plagten ze te laten doorboren, dezelve alleen, of met peerlen gemengd aan snoeren te rygen, en aan banden en hals te dragen, als coralen.*

Dat deze Zaga een en dezelfde zy met de Abrus Alpini, *kan men genoegzaam uyt dezelve beschryvinge op de aangehaalde plaats zien en bespeuren, want dezelve volkomentlyk met de onze overeenkomt, als men zig maar daar aan niet stoot, dat hy zynen* Abrus *eenen boom noemd, het welk hy na zyn manier met alle heesteren doed.*

Als men de Zaga met eenige Europaansche plant vergelyken wil, kan men 't best doen met den Orobus Pannonicus secundus by Carol. Clusius. libr. 6. rarior. plantar. cap. 44. *beschreven.*

Car. Rochefort. Hist. Antil. cap. 9. artic. 4. *maakt gewag van dit gewas, en noemd het zelve Coraal hout, mede groeyende in de* Antilles *of Caribische Eylanden.*

Andere Chineesen noemen deze Zaga in haar taal Tsjendikithoe, *dat is iets, dat zich ver uitbreyd. Zyn geheele substantie met azyn en zout gevreven, geneest de gezwellen achter de oren opgesmeerd.*

Het voorstaande Abrus frutex, *werd beschreven in* Hort. Malab. part. 8. fig. 39. *onder de naam van* Konni. *Portugeesch* Fruita Contsji. *Op 't Neerduytsch* ronde weeg-boonen, *hier van heeft den* Annotator *noch drie zoorten aangeteykend uit Surinamme komende, onder de West-Indische naam* Anacok.

Tabula Trigesima Secunda

Ramum exhibet fruticis, qui *Abrus* vocatur: cum ejus *filiqua a* aperta, & *offculis b b feminalibus*.

OBSERVATIO.

Hic est Abrus *Dalech. suppl.* & *Hort. Cliffort. p.* 488. & Phaseolus ruber, Abrus vocatus, *Alp. Pl. Ægypt. p.* 40. *T.* 40. & Orobus Indicus, *Abrus Alpino* dictus, fructu coccineo, macula nigra notato. *Thes. Zeyl. p.* 177. & Vicia Zeylanica, tota parte dulcescens, fructu coccineo, rotundo, hilo nigro notato *Herb. Hort.* & Glyzyrrhiza Indica, fructu coccineo rotundo, hilo nigro notato *Mus. Zeyl. p.* 16. & Cicer Indicum fructu rubro &c., vel Abrus *Amm. Char. pl. p.* 338. &c. reliqua vide in *Thes. Zeyl. l. c.*

CAPUT TRIGESIMUM SECUNDUM.

Viscum Amboinicum. Tay Burong.

MIra plantarum genera, quæ Viscum vulgo vocantur, in hisce quoque obcurrunt Insulis, vocoque hoc Viscum Amboinense, quum ibi tantum observaverim, licet in aliis quoque crescat regionibus.

Potissimum hoc observavi in hisce tribus arboribus, in *Canario, Capok*, ac *Limonio*, plerumque eandem habens formam, quod & primam voco speciem: Altera rubra species hic & illic crescit tam in arboribus quam in rupibus, utræque vero ramos gerunt lignosos, unde & ad frutices pertinent.

Prima *Visci Amboinici* species in crassis istarum arborum crescit ramis, caules gerens multos firmos & lignosa instar densi fruticuli ad binorum triumve pedum altitudinem, qui cortice obducti sunt pallide cinereo, ac fragiles sunt.

Folia vulgaris sunt formæ, latiora illis Oleæ, crassiuscula, firma, & glabra, digitum longa, pollicem lata, quædam vero breviora & crassiora, quædam solitaria locantur, plurima autem bina sibi sunt opposita, & oblique cruciata. Quod Anonæ increscit, folia gerit instar illorum Gendarussæ, firma, & glabra, ex nigro virentia, quum tenera sint, flavescentia, quum vero sint adulta, colorem imitantia foliorum illius arboris, cui insident: Paucas gerunt arenosas quasi verrucas, nec laterales habent venas.

Flores copiosi simul proveniunt ex foliorum alis uni insidentes petiolo, tubum gerentes longum instar Jasmini, sed ruberrimi, qui sese aperiunt in quinque angusta petala retroflexa, & ex rubro lutea. In tubo isto medio quinque crocea locantur stamina, cum alio longiore intermedio, inodora.

Hos insequuntur oblongæ & oviformes baccæ, breves mentientes Caryophyllos, crassiusculæ, & coronatæ, primo pallide virentes, dein læte Minii seu rubri coloris, intus refertæ lento muco seu visco.

Omnes rami circa radicem crassum formant nodum, qui undique circa arboris ramos geniculatos emittit surculos verrucis obsitos, fere instar fetorum piscis Polypi dicti. Hi juxta ramum prorepunt, atque ad latera fibrillas emittunt, quibus sese adeo figunt, ut evelli nequeant, per quas nutrimentum ex arboribus exsugunt, atque matricem suam adeo augent, ac sese multiplicant, ut intra unum anni spatium totum obcupent ramum, atque instar herpetis prorepant, ita ut silvam fere constituant in ramo, qui totus tandem amputandus est, quin & sponte pereat. Adeo luxuriose propullulat hoc Viscum, ut supra abruptos quoque sese extendat ramos, ipsorumque vulnera cicatrice seu cortice obsolidet. Ejus flores Decembri observantur, ac fructus Januario, quum & vetusta folia sint cinerea & rugosa, ac plerumque decidant, sed non in omnibus speciebus.

Alte-

De twee- en dertigste Plaat

Vertoont een Tak van een Struyk, welke de *Abrus* genaamt wert, met deszelfs geopende peul *a*, en de zaatkorrels *bb*.

AANMERKING.

Dit is de *Abrus* van *Dalechamp suppl.* en in de *Hortus Cliffort p.* 488. en de roode Phaseolus *Abrus* genaamt van *Alpin.* over de *plante van Ægypten p.* 40. *T.* 40. en de Indische *Orobus*, *Abrus* by Alpinus genaamt, met een roode vrugt, met een swarte vlak getekent in de *Thesaur. Zeylan. p.* 177. en Zeylonsche Vicia geheel zoet, met een roode ronde vrugt, met een swarte stee van *Hartogs Herbar.* en Oost-Indisch zoet-hout, met een roode ronde vrugt met een swarte stee in het *Mus. Zeyl. p* 16. en Oost-Indische Cicer met een roode vrugt &c. ofte Abrus van *Amm. charact. Pl. p.* 338. &c. het overige ziet in de *Thesaur. Zeylan.* op de aangehaalde plaats.

XXXII. HOOFDSTUK.

De Amboinsche Mistel.

DE vreemde manier van gewassen, die men Marentakken of Mistels noemd, hebben wy ook in deeze Eylanden, en ik noemze Amboinsche Mistels, om dat ik ze aldaar maar gezien heb, hoewel zy in andere Eylanden ook wassen.

Ik heb ze meest gezien op deeze drie boomen, Canari, Capok, en Lemoen-boomen, meest van eenerley gedaante, die ik de eerste zoorte noeme. De tweede of roode zoorte wast hier en daar, zoo op boomen als op klippen, beyde met houtachtige takken, en daarom onder de struyken behorende.

De eerste zoorte van 's Viscum Amboinicum, *wast op dikke takken van voornoemde boomen, met veele styve en houtachtige steelen, als een digt struykje, 2 en 3 voeten hoog, met een licht grauwe schorsse bedekt, en breukzaam.*

De bladeren zyn van gemeen fatzoen, breder als die van den Olyf-boom, dikachtig, styf, en glad, een vinger lang, een duym breed, sommige korter en dikker, eenige staan alleen, doch de meeste met 2 tegens malkander, en in een schuyn kruys. Het geen op den Anona-boom wast, heeft bladeren als de Gendarussa, *styf, en glad, swartgroen, als zy jong zyn, maar geelachtig, als zy oud werden, namentlyk, volgende de coleur der bladeren des booms, waar op zy staan. Zy zyn met weinige zandige wratjes bezet, en hebben geene zyde aderen.*

De bloemen komen veele by malkander uyt den schoot der bladeren, op een steeltje gehoopt, gemaakt van lange holzen, gelyk de Jasmynen, doch coraal-rood, die haar openen in 5 smalle blaadjes, agterwaarts gebogen, en rood-geel. In het middelste pypje staan vyf Saffraan-geele draadjes, met nog een langer in de midden, zonder reuk.

Daar op volgen lankwerpige of eyformige besiën, als korte Garioffel nagelen, met een dikachtige buyk, en een kroontje boven op, eerst bleek-groen, daar na ligt Menie-rood, binnen vol taaye slym of lym.

Alle de takken maken omtrent de wortel een dikken knoop, dewelke rondom des booms takken knoppige afzetzels uytschiet, met wratten bezet, eenigzints als de baarden van den Visch Polypus. *Deze kruypen langs den tak, en schieten ter zyden haar armtjes uyt, waar meede zy zich zoo vast maaken, dat men ze niet afrukken kan, en het voedzel uit de boomen zuygen, ook den Mistel zodanig vermenigvuldigen, dat ze binnen een jaar den geheelen tak beslaat, als een Herpes voortkruypt, en een bosje maakt, dat men eindelyk den tak moet afkappen, want hy doch uytgaat. Het loopt zoo greetig voort, dat het ook over de afgebrokene takken heenen wast, en de wonde met een Cicatrice of schorsse bedekt. De bloemen ziet men in December, en de vruchten in January, wanneer de oude bladeren grauwachtig en ruyg werden, ook meest afvallen, doch niet aan alle zoorten.*

De

Altera *Visci Amboinici* species est rubra, folia gerens majora, flaccidiora, & glabriora, ex rubro vel fusco virentia, ac plerumque lateralibus venis destituta. Flores fructusque sunt uti in priore, seu paulo majores: Circa litus crescit in humilibus arboribus, uti in Gajang Laut, & aliquando etiam in deciduis ramis, in talibus decumbentibus scopulis, qui pauca tecti sunt terra vel herbis, vel in putrido quodam ligno, quod cum Visco ibi projectum fuit, ac computruit.

Ambæ hæ species originem suam ducunt ex stercore aviculæ, quæ Reguli species est, Amboinensibus *Cacopit* dicta, in Loehua *Sasupite*, Malaice *Tschui*, quæ nunquam terræ insidet, ac rostrum gerit longum & incurvum, quo succum ex cunctis exsugit floribus, uti in Europa Viscum putatur generari ex fimo Turdorum.

Incolæ putant stercus istius aviculæ adeo vegetativum esse, ut ridiculo metu credant, si hoc casu quodam in alicujus caput vel corpus decidat, nec cito sese aqua abluat, Viscum e corpore suo propullulaturum esse, vel quod magis vero accedit, infortunium quoddam timent, quum omnes rami, quos hoc Viscum obcupat, & perambulat, pereant: Sic enim sæpe ingentia sunt Canaria & Eriophora, hisce Viscis obsita, quorum rami fructibus satis sunt onusti, sed foliis fere destituti.

Nomen. Latine *Viscum Amboinicum*. Malaice *Tay Burong*, Amboinice *Manutayn* & *Manutay*, h. e. avium fimus dictam ob rationem. Macassarice *Caju Puli*, h. e. planta cum arbore simul virens. Altera species cognominatur tantum rubra, Baleyice *Bappa Silan*.

Sunt quædam aliæ plantæ, quæ aliis quoque increscunt arboribus, more Viscorum, atque oriri videntur ex fimo quarundam avium, vel ex subtili quodam semine in rugoso ac muscoso arborum cortice deciduo, quales sunt cunctæ *Angreci* species, *Nummularia lactea*, & Varinga parvifolia, quas plantas suis describimus locis, quæ tamen arbores non ita suffocant quam hoc *Viscum*. Non tamen credendum est, hasce ex simplici avium stercore suam ducere originem: sed vero adcedere videtur, aviculam istam Cacopit maturas comedentem baccas aliorum Viscorum, inde viscosum ejicere fimum, qui in rugosum arborum corticem decidens, ibi adhæret, atque ex vegetativa sua natura novam producit plantam.

Sic quoque pro vero adfirmant Sturnos baccas istius Varingæ comedentes ipsarum semina dein per stercus ejicere in fissuras Calapporum, vetustorum murorum, ac putridorum lignorum, e quibus dein excrescunt. Hisce autem non adnumerandæ sunt multæ Filicum ac Polypodiorum species, quæ semina non proferunt, & tamen ex muscoso arborum cortice excrescunt.

Locus. In Amboina, Moluccis, Celebe, & cunctis reperitur regionibus, in quibus istæ crescunt arbores. Rubra species raro obvia est. In Leytimora obcurrit circa Amahussu, circa litoreos scopulos, ac præsertim in quodam *Batu Tsjapeo* dicto ob formam pilei baculo impositi.

Usus. Viscum apud Amboinenses raro in usu est, non enim norunt ex ejus baccis Viscum præparare, quod conficiunt ex viscoso lacte arboris *Socci* supra *libr*. 1. *cap*. 23. descriptæ; mulieres foliosos ramos in aqua macerant, qua infantes lavant, credentes hinc præcoces fore, ac naturam adquirere stabilem, qualis in hac observatur planta. Macassarenses hoc ligno utuntur contrito ad Asthma, ac mulierculæ ad lochia expellenda. In India vulgatissimum est, ac cuique notum, plurima arborum ac plantarum semina vegetativam suam naturam non modo incorruptam servare in ventriculis quarundam avium, animalium, ac hominum, sed etiam inde excitari & augeri, ita ut tales arbores multo magis luxurient, & elegantiores excrescant reliquis ex vulgari semine provenientibus. Tali modo Nuces Moscatæ, Caryophylla, & Canaria propagantur ac seruntur per palumbes, ipsarumque species, Nucivoras Bandenses dictas, item per aves Cacatoes & Casuarios Lansia, & Gujavi per homines ac animalia, & Varinga ista per Sturnos &c.

De tweede zoorte van het Viscum Amboinicum, *is de roode, met grooter, slapper, en gladder bladeren, uyt den roden of bruynen en groenen gemengd, ook meest zonder zyde-aderen. De bloemen en vruchten zyn als aan 't voorgaande, of wat groter; het wast omtrent de strand, op laage boomen, gelyk op de Gajang Laut, en zomtyds op afgevallene takken, die op zodanige klippen leggen, daar op een weinig aarde of ruygte is, of op eenig verrot hout, dat met den Mistel daar op gevallen, en vergaan is.*

Beyde deze planten hebben haren oorspronk uit den drek van een kleen Vogeltje, zynde een zoorte van Regulus, *in 't Amboinsch genaamt* Cacopit, *op Loehu* Sasupite, *in 't Maleyts* Tschui, *nooit of zelden op de aarde rustende, een lang krom snebbetje hebbende, daar mede het den zap uit allerley bloemen zuygt, gelyk men in Europa den Mistel zegt voort te komen uit den drek van een Lyster.*

De Inlanders houden den afgank van voornoemde Vogeltjes zoo groeyzaam, dat zy met een belachelyke vreeze geloven, als het zelve by geval iemand op de kop, of het lyf kakten, en by zich niet dadelyk met water afwast, dat de Mistel op zyn lyf zal groeyen; of 't welk waarschynelyker is, dat zy voor eenig ongeluk bange zyn: want alle takken, daar deeze Mistel opkomt, en de overhand krygt, gaan uit. Zoo ziet men dikwils groote Canari en Capok-boomen met deeze Mistels beladen, die wel vol vruchten hangen, maar weinige bladeren hebben.

Naam. *In 't Latyn* Viscum Amboinicum. *Maleyts* Tay Burong. *Amboinsch* Manutayn *en* Manutay, *dat is* Vogel-drek, *om voorsz. reden. Macassaars* Caju Puli, *dat is een gewas, dat t'zamen leeft met den boom. De tweede zoorte werd maar bygenaamt de roode. Baleyts* Bappa Silan.

Daar zyn eenige andere planten, die meede op andere boomen wassen, in maniere als de Mistels, en haar oorspronk schynen te hebben, of van den afgank eeniger Vogelen, of uit eenig fyn zaad in de ruyge en moschagtige schorsse der boomen vallende, als daar zyn alle de zoorten van Angrec, Nummularia lactea, *en de kleenbladige Waringe, die wy op zyn plaats beschryven, doch dewelke de boomen zoo licht niet verstikken als de gemelde Mistel. Echter moet men niet geloven, dezelve uit den enkelen drek der Vogelen haren oorspronk te nemen, maar het is waarschynlyk, dat het voorneemde Vogeltje* Cacopit, *de rype besien van andere Mistels etende, daar van een lymachtigen afgang krygt, dewelke op de ruyge schorsse der boomen vallende, daar aan beklyft, en uit zyn aangeboorne zaadkragt, een nieuwe plante voortbrengt.*

Zoo houd men voor zeker, dat de Spreeuwen de besien van deze Waringe etende, dezelve daar na door den afgang zaayen in de kepen van de Calappus-boomen, oude muuren, en verrotte balken, daar zy dan uyt groeyen. Hier onder moet men niet rekenen veele zoorten van Varen en Polypodium, die geen zaad hebben, en egter uit de moschagtige schorsse der boomen groeyen.

Plaats. *Men vind het in Amboina, Moluccus, Celebes, en alle plaatzen, daar de voornoemde boomen wassen. Het roode werd zelden gevonden. Op Leytimor heeft men 't omtrent Amahussu, omtrent de strand klippen, met namen op eene die men* Batu Tsjapeo, (*naar gedaante van een hoed op een stok staande*) *noemd.*

Gebruyk. *De Mistel heeft by de Amboinezen weinig gebruyk, want zy weten uyt zyne besien geen Vogel-lym te maken, 't welk zy doen met de kleverige melk des booms* Soccun lib. 1. cap. 23. *beschreven. Hare Vrouwen gebruyken de geblade takken in water geweekt, om de jonge kinderen daar meede te wasschen, gelovende, dat zy daar van haast zullen groeyen, en een hardlevende natuur bekomen, gelyk dit gewas heeft. De Maccassaren gebruyken dit hout gewreven en ingenomen tegens de engborstigheidt, en de Vrouwen om de nageboorte uit te jagen. Het is in Indien zeer gemeen, en alle man bekend, dat veele zaden van boomen en planten haar groeyende kragt niet alleen onbedorven behouden in de mage van zommige Vogelen, Gedierten, en Menschen, maar ook dat dezelve daar door opgewekt en vermeerderd werden, zoo dat dezelve boomen veel weelderiger en schoonder groeyen door zodanig uytgeworpen zaad voortkomende, dan die anders gezaayd worden. Zoo worden Nooten, Nagel, en Canari-boomen gezaayd, door de wilde duyven, en haar meede-zoorten de Bandaze Noot-eeters; item door de Vogels Kakatoen en Casuari de Lansen, en de Gajaven door menschen en beesten, de voorn. Varinga door Spreeuwen &c.*

Atque cum hac re optime quadrat illud *Plinii*, quod mihi hic lubet addere, ex *libr.* ejus 16. *cap. ultimo.* ubi dicit.

Quædam plantæ in terra gigni non possunt, & in arboribus nascuntur, uti Viscum, nam cum suam sedem non habent, in aliena vivunt, ac deio: oam satum nullo modo nascitur, nec nisi per alvum avium redditam maxime palumbis & turdorum. Hæc est natura, ut nisi maturatum in ventre avium non proveniat. &c.

Uti in Europa observatur, quædam Visca per hyemem folia sua deponere, qualia sunt Quercui & Castaneæ increscentia, quædam vero hæc retinent, qualia sunt, quæ Pino insident, sic Viscum hoc Amboinense eandem sequitur naturam, quod enim Canario & Eriophoro increscit, sua partim dejicit folia, quum hæ arbores fructus suos proferant, quum & hæ maximam vetustorum suorum foliorum partem demittunt, contrarium vero obtinet in illis, quæ Limoni insident.

Factum etiam fuit, licet hoc sit rarissimum, ac potissimum in Baleya observetur, Visca hæc ex ouda propullulasse terra, sub carice nempe in solo duro & argilloso, cui avicula ista forte fortuna insedit, ac fimum suum ibi deposuit. Hoc investigant Baleyenses quam diligentissime, cum quo magnas & obcultas exercere volunt artes, quæ me huc usque latent. Hoc Viscum gramineum pusillum admodum est, nec ultra palmam excrescit.

Mihi satis notum est, Bauhinum aliosque hodiernos auctores negare, Visca ex stercore quodam avium suam ducere originem, putantes ex ipsa arborum substantia excrescere, uti verrucæ aliæque excrescentiæ ex hominum corporibus, hanc vero opinionem huc usque amplecti nequeo, quum in omnibus Viscis, quæ unquam ex arboribus sustuli, nunquam detegere potuerim, Visci lignum ex arboris ligno immediate provenire, sed semper externo cortici tantum adhærebat, quasi ipsi foret adglutinatum, atque licet quam firmissime ipsi esset junctum, bina tamen ista ligna facile separari poterant; quo modo etiam tot Visca homogenea in diversis provenirent arboribus, quæ tam diversa gerunt folia, quales inter reliquas sunt tres istæ memoratæ arbores; contrarium saltem nos docet Varinga parvifolia ex putrido ligno & muris excrescens.

In *Ganitro oblongo* Amboinensi, seu *Tay Gigi* aliam Visci speciem quoque inveni, cujus folia ultra quinque pollices longa, ac transversalem manum lata erant, superne subrotunda seu obtusa, crassa, & glabra, sex, septem, & octo nervis longitudinalibus pertexta, qui circa folii extremum concurrebant. Baleyenses folia cunctarum harum specierum adhibent contra abdomina tumentia & Hydropica, contrita nempe ipsis imponuntur, humores enim adtrahunt & exsiccant.

Hier op flaat zeer wel, het geene al voor lang Plinius *geschreven heeft, het welk my lust hier by te zetten, uit zyn 16de Boek cap.* ultimo. *in 't Duytsch aldus luydende:*

Sommige planten konnen op de aarde niet voortkomen, maar wassen op boomen, want haar eygen zitplaatze niet hebbende, leven op een vreemde, gelyk de Mistel, want gezaayd zynde, loopt het geenzints voort, maar uytgeworpen door den afgank van zommige Vogelen, meerendeels door de wilde Duyven en Lysters; dit is zyn natuur, dat het niet voortkoome, dan ryp gemaakt in den buyk der Vogelen, &c.

Gelyk men nu in Europa ziet, dat zommige Maretakken des winters haar loof afwerpen, gelyk die op den Eyken- en Castanje-boom wassen, zommige steeds behouden, gelyk die op den Pynboom, zoo volgt ons Amboinsch Viscum *dezelfde natuur, want het geene op den Canary en Capok-boom groeyd, werpt zyn loof ten deelen af, als dezelve boomen rype vruchten dragen, wanneer zy het meerendeels van haar oude bladeren medé afwerpen, en ter contrarie het geen op de Lemoen boom wast.*

Het gebeurd ook, hoewel zeer zelden, en meest op Bali, dat men deze Mistels uyt de bloote aarde groeyen vind, te weten onder het fwy-gras, daar een harde kley-grond is, en het voorschreve Vogeltje gezeten, en by geval zynen afgang gemaakt heeft. Dit zoeken de Baliers zeer neerstig, en willen groote en verborgene kunstjes daar meede doen, die my nog onbekend zyn. Deze gras-Mistel blyft zeer kleen, en word niet boven een hand hoog.

Het is my wel bekend, dat Bauhinus *en andere heden-daagze Schryvers ontkennen, dat de Mistels uyt eenig drek der Vogels haren oorspronk zoude hebben, maar sustineeren, dat hy uit des booms substantie zelfs groeyd, gelyk wratten en andere misgewassen uyt des menschen lichaam. Deze meening kan ik tot nog toe niet aannemen, dewyl ik by allerley Mistels, die ik ooit van boomen afgenomen hebbe, nooit hebbe kunnen bevinden, dat des Mistels-hout, uit het hout des booms onmiddelbaar voortquam, maar altyd buyten op de schorsse deszelfs vast geplakt was; en hoe vast zy daar aan hingen, evenwel konde men de beyde houten gemakkelyk van malkander scheyden. En hoe zouden ook zoo veele Mistels van eenerley gedaante op verscheide boomen konnen voortkomen, die zoo verschillend loof hebben, gelyk onder andere de drie voornoemde boomen doen. Immers het tegendeel leerd ons het uitspruyten van de kleenbladige Waringe uit verrotte houten en muuren.*

Op het Amboinsche Ganitrum oblongum, *of* Tay Gigi, *hebbe ik nog een andere zoorte van* Viscum *gevonden, waar van de bladeren ruym vyf duymen lang, en een dwershand breed waren, voren rond of stomp, dik en glad, met zes, zeven, en acht zenuwen in de lengte, dewelke omtrent het agterste t'zamen flieten. De Baliers gebruyken de bladeren van alle deeze gewassen, tegens geswolle en waterachtige buyken gewreven, en daar op gesmeerd, want zy trekken de vogtigheid na zig, en drogen op.*

Tabula Trigesima Tertia

Ramum exhibet *Visci Amboinensis albi.*

OBSERVATIO.

Variæ Visci species ab aliis etiam recensentur auctoribus, quarum tamen nullæ cum nostra quadrant, in primis a *Sloane* in *Hist. Jam. tom.* 1. *p.* 250. & *tom.* 2. *p.* 92. & *Catal. Pl. Jam. p.* 76 & 168. & *Plukn. Alm. p.* 390. & *Ray. Hist. pl. tom.* 3. *p.* 591. ac Visci aucuparii præparatio invenitur in *Valens. Hist. simpl. p.* 231. & *Dale Pharmac.* in 4to. *p.* 392. atque hoc Viscum aucuparium ex corticibus Agrifolii etiam præparatur, quod describitur ab eodem *Dale* in *Pharmac. p.* 352.

De drie-en dertigste Plaat

Vertoont een Tak van de *witte Amboinsche Mistel.*

AANMERKING.

Verscheide zoorten van de *Viscum* werden van andere Schryvers ook aangehaalt, dog geene, die met deze overeenkomen, voornamentlyk by *Sloane* in zyn *Histor.* van *Jamaica tom.* 1. *p.* 250 en *tom.* 2. *p.* 92. en in zyn *Catal. p.* 78. en 168. en by *Plukn. Alm. p.* 390. en by *Ray* in het *derde deel. p.* 591. De manier om de *Vogel-lym* te maken, vint men by *Valent.* in zyn *Histor. simpl. reform. p.* 231. en by *Dale* in zyn *Pharm.* in 4to. *p.* 342. welke Vogel-lym meede uit de schorsse van de Hulst geprepareert wert, het geen beschreven wert by dezelve *Dale* in zyn *Pharmacol. p.* 352.

CAPUT XXXIII.

CAPUT TRIGESIM. TERTIUM.

Funis Uncatus. Daun Gatta Gambir.

D*Aun Gatta Gambir* non proprie funis est, sed frutex repens, longa emittens flagella, vicinis fruticulis incumbentia instar Vitis, binæ ejus sunt species, quæ parum differunt, latifolia nempe & angustifolia.

Daun Gatta Gambir latifolia vulgatissima est, seu femina, quæ subtus truncum gerit rotundum, non ultra binos digitos crassum, qui sese ad latera dividit & extendit in longa lignosa & firma flagella, quorum suprema viridia ac quadragona sunt, hisce folia insident sibi obposita, atque ex quovis nodo alii excrescunt rotundi & firmi caules, pennam crassi, quibus per ampla intervalla bina quoque & cruciata insident folia. Hi quoque caules sensim quadragoni sunt, atque post quodvis folium recurvus locatur hamus, viridis, sed firmus, qui in vetustis ramis non conspicitur. Caules virides concavi sunt, aquosa medulla repleti, crassi vero rami diffocti aquam quandam emittunt, ac mox ruffescunt.

Caules quadragoni interstitia habent spithamam distantia, dein alterum subsequitur foliorum par cruciatim positum, similes emittens rotundos caules; Extremum quadragonorum caulium ad palmæ circiter spatium molle est, flaccidum, & per quatuor sulcos distinctum, in summo foliola gerens bina instar bursæ obclusa, & sibi inposita.

Folia cum illis silvestris Sirii majoris conveniunt, suntque integra, quinque & sex pollices longa, tres quatuorve lata, subtus protuberantibus & obliquis admodum costis donata, tenuia, nihilominus firma, & quodammodo rugosa, saporis parum amaricantis & adstringentis ac simul detergentis, pauca vero sunt integra, plurimaque horum pars ab Erucis excesa, ruffisque maculis ferrugineis quasi notata est.

Flores forma globulorum progerminant, magnitudine Limonis Nipis, vel paulo minor est hic globus, qui componuntur ex plurimis angustis & longis flosculis, longo tubo gaudentibus, acsi minoris Jasmini flores essent, qui quam arctissime adunati sunt, quisque autem flosculus sordide albicat, atque ex quinque constat apicibus, ac totidem staminulis, cum uno longiore filamento in medio: Quisque vero globus longiusculo insidet petiolo ex foliorum ala producto, gratumque spirat odorem instar olei Cinnamomi, ac provenit sub initium Februarii, quum rami paucis hamis siat armati, sed angusta & firma folia; flosculi hi tam penetrantem fundunt odorem, ut in camera depositi hanc odore suo per aliquot dies repleant, ac tandem sordide purpurascunt, sed plerumque inutiliter decidunt.

Secundo *Daun Gatta Gambir angustifolia*, seu mas, similis est frutex, flagella emittens longa, tenuia, ac pleruinque rotunda, quibus per ampla intervalla insident folia fere cruciata, prioribus similia, sed angustiora, inferius rotunda, superius acuminata, tres, quatuor, ac quinque pollices longa, ultra binos lata, ferrugineis quoque maculis adspersa, bina sibi obposita, saporis amaricantis. Juxta quodvis folium aduncus locatur hamus, circinnatus quasi, qualis in priore specie sub folio locabatur, qui sese extendens in firmum explicatur petiolum, minorem digitum longum, cuivis extremitati increscit globus florifer, uti in præcedente, sed minor, magnitudine nempe bulborum Allii. Reliqui hami posterioribus adpositi foliis crassiores sunt, & incurvi manent, nec flores producunt.

Flores ejusdem sunt formæ cum prioribus, sed minores, læte purpurascentes, ipsorum vero stamina sordide albicant, flores referentes Trifolii, inodori. Post horum lapsum fructus quidam excrescunt oblongi mense Julio, suntque breves & angustæ siliquæ, articulum digiti circiter longæ, parum angulosæ, & incurvatæ, quæ lanugine tenui repletæ sunt. Vetusti rami modo binos digitos crassi sunt, rugoso & fisso cortice obducti, fungosam habentes substantiam, quumque dissecentur, lympida exstillat aqua satis copiosa, bona, & salutarem præbens potum.

Nomen.

XXXIII. HOOFDSTUK.

Het weerhaakige Touw.

DAun Gatta Gambir *is geen eygentlyke touw, maar een kruypende struyk, met lange ranken, op het naaste kreupel-bosch zig uitbreydende, gelyk een wyngaard. Hy heeft 2. zoorten, doch met een kleene onderscheyd, breedbladig, en smalbladig.*

1. Daun Gatta Gambir, *het* breedbladige, *is het gemeenste, of wyfken, heeft van onderen een ronden stam, niet boven 2 vingers dik, die zig strax ter zyde uit in lange en styve ranken verdeeld, waar van de voorste groen, en regt vierkantig zyn, daar aan de bladeren tegen malkander staan, en uyt ieder schoot groeyen anderen ronder en styver steelen, een schaft dik, daar aan met wyde tussen-plaatzen insgelyks 2 en 2 bladeren in het kruys staan. Deze steelen worden allenxhens mede vierkant, maar agter yder blad staat een kromme haak, agterwaarts gebogen, als een vishoek, groen, egter styf, dewelke aan de oude takken niet gevonden werd. De groene steelen zyn hol, en met waterachtig merg gevuld, de dikke takken afgekapt, geven eenig water uyt, en besterven strax ros.*

De vierkante steelen hebben tusschen-plaatzen, een span lang, daar na volgt een ander paar bladeren in 't kruys, met diergelyke ronde steelen ter zyde nyt. Het uyterste van de vierkante steelen, omtrent een hand lang, is week, slap, en in 4 voren verdeeld, aan haar eynde hebbende 2 kleene blaadjes, als een beursje tegen malkander geslooten.

De bladeren zyn als die van de wilde Siri, van 't groote geslagt, met effene kanten, 5 en 6 duymen lang, 3 a 4 breed, van onderen met uytpuylende, en zeer schwynze ribben, dun, en niet te min styf, van aanzien wat gerimpeld, van smaak een weinig bitter, wat t'zamentrekkende en afvagende, weinige heel, maar de meeste van wormen doorvreeten, en met roode vlekken als roest vlekken bemorst.

Het bloeyzel komt voort aan ronde bolletjes, in de grootte van een Limoen Nipis, of wat minder, gemaakt van veele smalle en lankhalzige bloempjes, als of het kleene Jasmynen waren, digt in een gedrongen, yder bloempje is vuyl-wit, in 5 spitsjes gedeeld, en daar in zoo veel draadjes, met een langer in de midden. Ider bol staat op een lankachtig steeltje uyt den schoot van zyn blad, riekt lieffelyk, als Caneel olye, en werd gezien in 't begin van February, hebbende als dan de takken weinige haaken, maar smalle en styve bladeren. Deze bloempjes zyn zoo sterk van reuk, dat ze in een kamer gelegt, dezelve met haren reuk eenige dagen vervullen, en werden ten laasten vuyl-peers, en vallen meest vergeefs af.

2. Daun Gatta Gambir, het smalbladige *of mannetken is een diergelyke struyk, met lange, dunne, en meest ronde ranken, aan dewelke met wyde tussen-plaatzen de bladeren staan, schier in 't kruys, de vorige gelyk, doch smaller, agter rond, en toegespitst, 4 en 5 duymen lank, ruym 2 breed, mede met yzere plekken besprengd, 2 tegen malkander, en bitterachtig van smaak. Bezyden elk blad staat een krom haakje in malkander gekruld, gelyk het aan de eerste zoorte onder het blad stond, het welk zich uytrekkende tot een styf steeltje word, een kleene vinger lang, aan wiens top het bloeyzel voortkomt in een bolletje, gelyk aan 't vorige, doch kleender, te weten in de groote van Look-bollen. De andere haakjes, die by de agterste bladeren staan, zyn dikker, en blyven krom, zonder bloeyzel voort te brengen.*

De bloempjes zyn van dezelfde gedaante als de voorgaande, doch kleender, ligt purper, of peers, maar de draadjes zyn vuyl-wit, gelykende de klaver-bloemen, zonder reuk. Na het afvallen van deze, volgen eenige lankachtige vruchten, in de maand Julio, zynde korte en smalle boontjes, omtrent een vinger lank, een weynig hoekig, en wat krom, hebbende binnen een wolachtig pluxel. De oude takken zyn maar twee vingers dik, met een ruyge en gespletene schorsse bedekt, van geen vaste substantie, en als men ze doorkapt, loopt 'er een klaar water uyt, en dat in redelyke quantiteyt, goed, en gezond om te drinken.

Naam·

Nomen. Latine *Funis uncatus*, ac prima species peculiariter Malaice vocatur *Daun Gatta Gambir*, ob amarum foliorum saporem, qualis percipitur in trochiscis *Gatta Gambir* dictis, quorum arborum sapor adeo convenit, ut putaret quis hosce trochiscos ex succo horum foliorum esse compositos, quod tamen non ita sese habet, uti infra indicabitur; Item *Daun Catsjo*, h. e. *Lycium Indicum*. Amboinice *Kay Kayl*, *Kakahil*, & *Kakabir*, acsi quis diceret hamosum funis. Baleyice *Jidjubn*, & *Gitta Gambir*.

Altera species angustifolia nempe, Latine vocatur *Funis uncatus angustifolius*. Amboinice *Kakabir*, uti praecedens.

Locus. Prima species in apertis crescit campis, & in ventosis, saxosis, & gracilibus locis, soli tamen bene expositis, ubique occurrit in Amboina, Celebe, Baleya, & Sumatra circa Palimban.

Altera angustifolia species in levibus crescit silvis vel ad ipsarum oras, uti & in vallibus inter alios fruticulos, potissimum vero in litore. In altis silvis raro vel non occurrit, sed frequens est in altis montibus, si modo silvae non nimis sint densae vel opacae.

Usus. Prima species in foliis suis qualitatem habet detergentem & exsiccantem per ipsorum amaritiem, quae tamen non magna est, sed satis tolerabilis ori. Folia haec cum Sirio & calce loco Pinangae masticantur, rubro enim colore quoque tingunt, ipsumque depurant, ipsorum sapor quam maxime conducit illis, qui Aphthis laborant: Idem quoque succus cum rubigine mistus illinitur Amboinensium variolis, quum exsiccandae sint.

Secundae speciei usus in eo maxime consistit, quod ejus aqua colligatur, quum per silvas iter instituatur, nec alia ad manus sit aqua, quo in casu optime convenit.

In utriusque speciei descriptione porro adnotari oportet, quod hami foliis adstantes plerumque hunc observent ordinem, quod nempe ad unum foliorum par bini locentur ad unam partem vergentes, ac folia ad alteram partem ipsis fiat opposita: dein ad subsequens foliorum par simplex locatur hamus seu solitarius, ac dein iterum bini, sed, uti dictum est, non ita praecise semper hunc observant ordinem. Quum aqua desideretur potabilis, inferior trunci pars amputanda est paulo supra radicem, ubi sinum format.

Javani & Baleyenses primam speciem prope aedes suas plantant ob praestantem florum odorem, ejusque folia aliquando loco Pinangae masticant; supra indicatum fuit, non putandum esse, acsi planta, quam hic describimus, sit una eademque cum illa, ex qua trochisci *Gatta*, seu Malaice *Gitta Gambir* dicti componuntur, illa enim tota alia est planta, uti hoc mihi adparuit ex ramulo quodam, qui anno 1684 mihi a D. *Herberto de Jager* ex Malacca transmissus fuit, cujus & figuram curaveram formari, ut hic simul locari posset, sed quae cum ramo aliisque chartis tres annos post per magnum incendium consumpta sunt, ita ut illam jam proferre nequeam. Confido autem dein istam plantam descriptam fore per *Dominum de Jager* in aliis suis operibus, ad quae lectorem ablego. Hoc unum adhuc addendum est, quod ab illo intellexerim auctore, in Sumatra nempe ac forte in Java aliam quoque esse plantam repentem *Gitta Gammir Akar* dictam, cujus folia loco Pinangae adhibentur, eodem modo, quo de nostra *Daun Gatta Gambir* diximus, quae forte unae eaedemque erunt plantae, ac verbum *Akar* Malaiensibus denotat non tantum radicem, sed repentem quoque fruticem: Sic quoque sciendum est, nostras plantas cognominatas esse *Gambir*, h. e. *Jasminum*, non ob foliorum vel florum similitudinem, sed, uti puto, ob gratum florum odorem primae nempe speciei, qui quam maxime ad Jasminum accedit.

Naam. *In 't Latyn* Funis Uncatus. *De eerste zoorte in 't bezonder hiet in 't Maleyts* Daun Gatta Gambir, *na den bitteren smaak der bladeren, diergelyke men vind in de koekjes* Gatta Gambir *genaamt, welker beyde smaak zoo overeen komt, dat men zeggen zoude, de koekjes waren van het zap dezer bladeren gemaakt, 't welk nogtans zoo niet en is, gelyk hier onder zal gezegt werden. Item* Daun Catsju, *dat is* Lycium Indicum, *Amboinsch* Kay Kayl, Kakahil, *en* Kakabir, *als of men zeyde, visboeks-touw. Baleyts* Jidjubn, *en* Gitta Gambir.

De tweede of smalbladige zoorte noemd men in 't Latyn Funis Uncatus angustifolius. *Amboinsch* Kakabir, *gelyk het voorige.*

Plaats. *De eerste zoorte groeyd in opene velden, en op lugtige plaatzen, die steenig en mager zyn, en wel ter Sonne staan, men heeft het overal in Amboina, op Celebes, Bali, en Sumatra, omtrent Palimban.*

De tweede smalbladige zoorte wast in de lugte bossen, of aan de kanten van dezelve, als mede in de Valleyen onder ander kreupelbosch, doch meest op het strand. In de hooge bossen vind men 't weinig of niet, maar veel op hooge bergen, als maar de bossen niet te donker zyn.

Gebruyk. *De eerste zoorte heeft in haar bladeren een bitter, afvagende, en opdrogende eygenschap, doch de bitterheid is niet groot, maar verdragelyk in den mond. De bladeren worden met Siri en kalk in plaats van Pinang gegeten, want zy verwen den mond mede rood, en zuyveren den zelven. Het zap daar van is zonderlyk goed voor die de sprouw in de mond hebben. Het zelfde zap met yzer-roest gemengd, werd opgesmeerd in de Amboinsche pokken, als het tyd is om dezelve te drogen.*

Het gebruyk van de tweede zoorte is meest om het water daar van te vergaderen, als men in het bosch reyst, en geen ander drinkwater krygen kan, in welk geval het treffelyk te pas komt.

In de beschryving van de beyde zoorten staat nog aan te merken, dat de haken by de bladeren staande, gemeenelyk deze ordre houden, datter by het eene paar bladeren twee staan, na de eene zyde gekeert, en de bladeren na de andere. Daar na aan 't volgende paar bladeren staat een enkelen haak, en daar weder twee, doch, als gezegt, zy houden zoo precies deze ordre niet; als men drinkwater daar uyt wil hebben, moet men den ondersten stam afkappen, kort boven den wortel, daar hy een bogt maakt.

De Javanen en Baliers planten de eerste zoorte by hare huyzen, om den goeden reuk van de bloem, en de bladeren zomtyds in de plaats van Pinang te eeten. Boven is gezegt, dat men niet meenen moet, als of deze plante, die wy hier beschryven, een en dezelfde zy met die genen, waar van de koekjes Gatta, *of in 't Maleyts* Gitta Gambir *genaamt, gemaakt werden, want dit is een geheel andere plant, uytwyzende zeker takjen, 't welk my Anno* 1684. *door den Heer* Herbert de Jager, *van Malacca toegezonden is, waar van ik ook een figuur gemaakt hadde, om neffens dezen te vertonen, doch is dezelve figuur en tak, nevens meer anderen myner papieren, drie jaren daarna door een grooten brand vernielt, zoo dat ik dezelve nu niet kan tonen; doch betrouwe, datze navolgens zal beschreven zyn door den gemelden Heer, onder zyn andere Werken, waar heen ik den Leezer wys. Eens moet ik hier nog byvoegen, het geen ik van gemelde Heer verstaan hebbe, dat op Sumatra en misschien ook op Java, nog een ander kruypende plante zy,* Gitta Gammir Akar *genaamt, wiens bladeren in plaats van Pinang gebruykt werden, op dezelfde manier als wy van ons* Daun Gatta Gambir, *gezegt hebben, zullende misschien een en dezelfde planten zyn, en het woord* Akar *beduyt by de Maleyers niet alleen een wortel, maar ook een kruypende heester, zoo moet men ook weeten, dat onze planten den bynaam van* Gambir, *dat is* Jasminum *bekomen heeft, niet van eenige gelykenis der bladeren of bloemen, maar zoo ik gisse van den lieffelyken geur der bloemen van de eerste zoorte, dewelke wy na Jasmynen trekt.*

Tabula Trigesima Quarta

Ad Lit. A. ramum exhibet *Funis Uncati latifolii.*

B. ramulum denotat *Funis Uncati angustifolii.*
C. ramulum sistit *Funis Uncati lanosi.*

De vier- en dertigste Plaat

Vertoont by Lett. A. een *Tak* van het *breedbladige haakige touw.*

B. Wyst aan een *Takje* van het *smalbladige haakige touw.*
C. Verbeeldt een *Takje* van het *wolagtige gehaakte touw.*

CAPUT XXXIV.

CAPUT TRIGESIMUM QUARTUM.

Funis Uncatus Lanosus. Daun Gatta Gambir, Bulu Bulu.

Daun Gatta Gambir lanuginosa similis est frutex, qui laterales ramos ample extendit, sed non aliis sese circumvolvit rebus, ac bini semper rami sibi directe sunt obpositi, aliquando etiam quaterni ad unum ortum proveniunt, qui ubique cruciati sunt.

Ramus inferior ex rotando angulosus est, binos gerens sulcos, ac rugosus est & nodosus, brachium circiter crassus, internaque ejus substantia solidior est illa priorum, simili repleta medulla, ac satis copiosam effundens lympham, potissimum ex ejus ligno.

Rami ejus quadragoni sunt, instar cornu firmi, horumque bina latera prima parum concava vel sulcata sunt, bina alia excavata seu plana, superiores vero ex quatuor sulcis constant, ac herbacei sunt, horumque supremum plurima exhibet foliola convoluta, inter quæ binæ reconduntur pilulæ, longo insidentes petiolo quædam in flores ac fructus excrescunt.

Folia bina sibi quoque sunt obposita ac cruciata, sed majora ac firmiora quam in prioribus, septem, octo, & novem pollices longa, quatuor, quinque, & sex lata, inferius multis obliquis costis donata, quarum quatuor vel sex prope petiolum concurrunt, flava lanugine obducta, costæ autem rufescunt. Folia inferius in binas quoque angustas desinunt auriculas, præsertim ipsorum latissima, unde & cordiformia esse videntur.

Rami ad tactum molles quoque sunt instar serici, ipsorumque oræ fuscæ sunt, lateralesque rami non ita rotundi sunt quam in prioribus, sed magis quadrati. Hami incurvi eundem servant ordinem uti in præcedentibus, inque foliorum alis locantur, sed parum ad ipsorum latera positi sunt, ita ut inter bina folia videantur recondiri hoc ordine. Inferius foliorum par unum gerit hamum, subsequens binos, ac sic porro, non autem semper tam præcise hunc servant ordinem, hamique semper ad unam partem, folia autem ad alteram inclinant: Inferiora bina vel tria hamorum paria incurva sunt, nec quidquam aliud proferunt, superiores vero hami molles sunt, & extenduntur in petiolum firmum ultra digitum longum, qui ad extremum stellulam gerit ex sex brevibus foliolis compositam, atque ex hoc iterum petiolus excrescit parvus, pilulam sustinens Fragiformem, multa gerentem capitula, ex quibus propullulant flores longis ex tubis constantes, ex albo & flavo mixti colore, in quinque apices sese aperientes, in quorum centro longum erigitur filamentum seu pistillum: Hæ pilulæ majores sunt, nec peculiarem spirant odorem: Post flores fructus excrescunt, quorum quivis longo insidet pedunculo, & angulosus est ac striatus, lanuginosus, in binas dehiscens partes, ac supra umbilicatus, ubi & emarcidus adparet flosculus, intus porro nil conspicitur nisi sicca ac fusca filamenta; Post florum ac fructuum lapsum capitulum superest Fragum referens, non ita granulosum, sed durum ac planum.

Ejus truncus circiter brachium crassus est, ex duro & firmissimo constans ligno, ejusque aqua ebulliens quasi prosiliens lympida est & dulcis instar aquæ fluviatilis, si vero parum stagnat, levem contrahit amaritiem & adstrictionem.

Nomen. Latine *Funis Uncatus lanosus.* Malaice *Daun Gatta Gambir, Bulu Bulu.* Alii hunc Malaice vocant *Tali Ayer*, h. e. *funis aquosus.* Amboinice *Kakahir* & *Ahair mas*, quum prior *femina* habeatur. In Hitoea *Kakulo.* Ternatenses comparant cum *Cohebba Magolo Tsjiffi*, h. e. aquilæ unguibus ob uncorum formam, quod nomen alioquin est *Folii Polypi.* Distinguendus quoque est ab alio *Tali Ajer*, qui est *Funis Muranarum latifolius* in *Auctuario* descriptus.

Locus. In fruticosis obcurrit silvis ad montium pedes, atque, uti audivi, in parvis etiam scopulosisque & incultis insulis, ubi trans mare iter facientibus sæpe conducit, quum aquam desiderent pro potu.

XXXIV. HOOFDSTUK.

Het wolachtige hoekige Touw.

Het wolachtige Daun Gatta Gambir, *is een diergelyke struyk, die zig met zyn zyde-takken verre uitspreyt, doch nergens omslingert, en altyd staan twee takken regt tegens malkander, zomtyds ook vier by eenen oorsprunk, en overal regt in 't kruys.*

De onderste stam is uit den ronden hoekig, met twee geuten, ruyg en knoestig, en omtrent een arm dik, binnen digter van substantie dan het voorgaande, met diergelyke merg, redelyk veel water uytgeevende, doch meest het hout.

De volgende takken zyn vierkant, styf als een horen, en van de vier zyden zyn de twee eerste een weinig hol, of gegeut, de twee anderen uytgevult of vlak, maar de allervoorsten hebben 4 geuten, en zyn kruydachtig, het uyterste derzelve vertoont veele blaadjes in malkander gerolt, tusschen haar verbergende twee pillen op een lange steel, waar uyt namaals vruchten en bloemen werden.

De bladeren staan meede twee en twee tegens malkander, en in 't kruys, grooter en styver dan aan 't voorgaande, 7. 8. en 9 duymen lang, 4. 5. en 6 breedt, beneden met veele schuynze ribben, waar van 4. of 6. by den steel schier zamen sloten, met een geele wolachtigheid bezet, doch de ribben zyn ros. De bladeren lopen ook agter met twee smalle hillen toe, inzonderheid de breedste, waar door ze hartformig schynen.

De takken zyn meede zagt, in 't aantasten als fulp; en hare kanten bruyn, ook zyn de zyde-takken zoo rond niet als aan 't voorgaande, maar meer vierkant. De kromme haaken houden dezelfde ordre als aan 't voorgaande, en staan in den schoot der bladeren, doch een weinig ter zyden gebogen, zoo dat ze tusschen de bladeren schynen in te staan, te weeten met deze ordre; het agterste paar bladeren heeft eenen haak, het volgende paar twee haaken, en zoo vervolgens, doch zy houden zoo precies deeze ordre niet, en de haaken staan ook altyd na de eene, en de bladeren na de andere zyde gebogen. De agterste 2 of 3 paar haaken blyven krom, en dragen anders niets, maar de voorste zyn week, en rekken haar uyt tot een styven steel, meer dan een vinger lang, omtrent het uyterste met een sterretje van 6 korte blaadjes gemaakt, en dan weder een klein steeltje, daar op een pilletje als een Aard-besie staat, met veele korreltjes bezet. Hier uyt komen voort langhalzige bloemen, uyt den geelen en witten gemengt, in 5 spitzen haar openende, met een lang draadjen daar in, doch zyn grooter van hollen, van geen zonderbaren reuk; agter de bloemen groeyen de vruchten, yder op een langen steel, hoekig, of gestreept, en meede wolachtig, en gespleten in tween, met een halsje of kelkje boven op, daar in men de verdroogde bloem nog ziet; binnen ziet men niets dan drooge bruyne vezeltjes, na 't afvallen van de vruchten en bloemen, blyft een diergelyke knop, als een Aard-besie, doch zoo korrelig niet, maar hard en plat.

De stam is omtrent een arm dik, van een hard en zeer styf hout, het water al kokende daar uyt komende, is klaar en zoet, als revier-water, doch als het wat staat, zoo krygt het een kleene bitterheid en zamentrekking.

Naam. *In 't Latyn* Funis Uncatus lanosus. *Maleyts* Daun Gatta Gambir Bulu Bulu. *Anderen noemen het in 't Maleyts* Tali Ajer, *dat is* funis aquosus. *In 't Amboinsch* Kakahir *en* Ahair *het* mannetje, *dewyl ze het voorgaande voor het* wyfken *houden. Op Hitoe* Kakulo. *De Ternatanen maaken een* Cohebba Magolo Tsjiffi, *dat is* Arends-klauwen, *daar van, na de gedaante der haaken, 't welk anders den naam is van* folium Polypi. *Men moet het ook onderscheiden van een ander* Tali Ajer, *'t welk is de* Funis Muræoarum latifolius, *in 't* Auctuarium *beschreeven.*

Plaats. *Men vind het in 't kreupel-bosch, op 't voorste gebergte, en zoo ik versta, op kleene, klippige, en onbewoonde Eylandjes, daar het den Zeevaarenden dikwils te pas komt, als zy om drinkwater verlegen zyn.*

Usus. De hoc fune jam dictum est, quod ex ejus inferiore & crassissima parte dissecta lympida exstillet lympha, qua alius defectu sitis exstingui potest, sciendum vero est, non cunctos hosce funes hanc emittere aquam, nec omnibus in locis vel temporibus, quod experientia edocendum est. Incolæ saltem Leytimoræ hanc lanuginosam speciem non pro vero aquoso habent fune, sed præcedentem *angustifoliam Daun Gatta Gambir*, quod tamen contrarie observavi, ita ut funes sicci per experientiam distinguendi sint.

Ex firmo & lento trunci ligno incolæ tenues norunt fabricare asserculos, quos in circulum inflectunt, orisque inserviunt ipsorum orbium *Atittens* dictorum, qui planæ sunt patinæ ex arundinibus Bambu vel Rottang nexæ, quæ superius orbem gerunt altum instar cribrarum Europæarum, quæque inferius quoque circulum habent, cui imponuntur uti patinæ, in quibus cuncta ciborum genera venalia proponunt. Ex eodem itidem ligno & ramis incurva fabricari possunt tenacula naviginrum, quibus *Sammet* seu fluctuantes pali transversalibus lignis seu Nadjos adligantur.

Gebruyk. *Hier van is alreede gezegt, dat men uyt het onderste en dikste touw doorgekapt, een klaar water kan krygen, waar uyt men ter nood den derst verslaan kan, doch men moet weeten, dat niet alle deze touwen dit water geeven, noch op alle plaatzen en tyden, het welk men by ervarenheid leeren moet. Immers de Inlanders van Leytimor houden dit wolachtig geslacht niet voor het regte water-touw, maar het voorgaande en* smalbladige Daun Gatta Gambir, *waar van ik echter andere ondervinding hebbe, zoo dat men de drooge stokken moet leeren kennen.*

Uyt het styve en taaye hout des stams, weeten de Inlanders dunne plankjes te maaken, die zig in een Cirkel laaten buygen, en dienen tot randen aan haare Atittens, *'t welk zyn vlakke schootels van Bamboezen of Rottangs gevlogten, boven met een hooge rand, gelyk de Siften in ons Land, met diergelyke rand van onderen, waar op men het zetten kan als een schootel, en waarin zyliden alderhande Eetwaren te koop brengen. Uyt het zelve hout en takken kan men ook de kromme ooren maaken aan de Vaartuygen, daar men de* Sammet *of Vlothouten aan de dwers houten* Nadjos *vast bind.*

CAPUT TRIGESIMUM QUINTUM.

Funis Muranarum. Tali Morea.

HIc frutex aliquando solitarius erigitur, longaque amittit flagella, proximis fruticulis incumbentia, aliquando etiam, quum arbori adstet, hanc longo adscendit fune, qui sese circa genicula in ipsius corticem per fibrillas figit, ubi alia recta & lateralia emittit flagella; dividitur autem in marem ac feminam.

Primo *Funis Muranarum mas*, frutex est ample extensus, multis adsurgens stipitibus pollicem circiter crassis, qui omnes prope radicem concurrunt. Ad latera plures alii & recti excrescunt rami, digitum crassi, ex fragillissimo constantes ligno, viridi & aquosa repleti medulla, corticem gerentes tenuem & externe cinereum, sub quo alter viridis seu liber locatur. Rami hi quodammodo quadrati sunt & ample geniculati, quodvis ipsorum laterum per longitudinem auctum est duplici sed tenuissima pellicula, quæ sinuosa est seu inflexa, & aliquomodo refert pinnas dorsales anguillarum.

Ad ganicula quatuor locantur folia cruciata cum illis Plantaginis latifoliæ quodammodo convenientia, inferius autem angustata ac superius lata, a quinque ad novem pollices longa, binos cum dimidio ac quatuor lata, per longitudinem quatuor nervis donata, qui inferius maxime protuberant, ac quodammodo acuti sunt ac rubentes, quorum bini medii in nervum medium terminantur ad pollicis circiter spatium ab ipsius folii ortu. Sessilia sunt in ramis, intense glauca, nec notabiles gerunt venulas in interstitiis, quæ in suprema folii parte vix conspici possunt, suntque porro crassiuscula, pinguia & acidula, saporis instar Brassicæ fermentatæ, cum silvestri adstrictione.

Si hæc quatuor deciderint folia, ex ipsorum alis bini tres ac quatuor breves ac rubentes excrescunt petioli, quorum quivis sustinent quinque sexve oblonga capita, teneras glandes referentia, quorum dimidia & inferior pars calicem constituit ex purpureo rubentem, superior capitulum est album, quod sese in florem explicat, qui ex quinque, rarius ex sex crassis, concavis, & albis constat petalia, in circulo positis, & retroflexis instar floris *Folii Linguæ*.

In ejus centro decem firma & alba locantur stamina, antheras gerentia flavas teliformes, inque horum medio longius cornu viridi insidens capitulo seu germini; Stamina hæc instar acinacis parum incurvata sunt, ac parum prominent. Horum decem Staminum quinque semper majora sunt quinque aliis oppositis, inqua capitulis mox sese aperientibus combinata sunt cum antheris elevatis instar linguarum avium.

XXXV. HOOFDSTUK.

Het Aale-Touw.

D*Ezen struyk staat zomtyds op zich zelven, en breyd zich met lange ranken uyt, die op de naaste ruygte leggen, zomtyds als hy by een boom staat, loopt hy dezelven met een lange touw op, die haar omtrent de leden in desselfs schorsse met kleene worteltjes vast maakt, en andere regte ranken ter zyden uytschiet: Hy is verdeeld in Manneken en Wyfken.*

1. Funis Muranarum *het* Manneken, *word een wyd uytgespreyden struyk, met veele stammen opschietende, omtrent een duym dik, die alle by de wortel t' zamen stoten. Overdwers komen veele anderen en regte takken, een vinger dik, van een zeer bros hout, binnen met een groenen waterachtig merg, buyten met een dunne graauwe schorsse, daar onder een groene leyd. Zy zyn eenigsints vierkant, en in leden verdeeld, die wyd van malkander staan, ieder van de vierkanten is langs henen bezet met een dubbeld, doch smal velleken, gekrult of gefronst, gelykende eenigsints de vinne op den rugge der Aalen.*

In de leeden staan vier bladeren regt in 't kruys, de Weegbre bladeren enigsints gelyk, doch achter smal, en vooren breed, van 5 tot 9 duymen lang, 2½ en 4 breed, in de lengte met 4 zenuwen doortogen, van onderen zeer uytpuylende, en eenigsints scherp en roodachtig, waar van de twee binnenste in de middel-zenuwe sluten, omtrent een duym van den oorspronk des blads. Zy staan zonder stelen tegens den tak aan, hoog zee-groen, zonder merkelyke adertjes in de tusschen-plaatzen, die men aan de bovenzyde even bekennen kan, dikachtig, vet, en zuur van smaak, gelyk suure kool, met een wilde zamentrekking.

Als deeze 4 bladeren schier alle afgevallen zyn, zoo wassen uyt derzelver schoot 2. 3. en 4 korte roodachtige steelen, ieder dragende 5 of 6 lankwerpige knopen, jonge Eekelen gelykende, waar van de onderste helft een purper-rood kelkje is, de bovenste heeft een witte knoop, waar uyt de bloem werd, dewelke bestaat uyt 5. of zelden 6 dikke, holle, en witte bladeren, in een kring staande, en agterwaarts gebogen, gelyk de bloem van het Folium Linguæ.

Binnen staan 10 styve en witte draden, op hare toppen dragende geele haaken, gelyk pylen, en in de midden een langer hoorntje op een groen heuveltje staande; de draden zyn ook wat krom, gelyk Zikkels, en steken wat uyt. Onder deze 10 Zikkels zyn de 5 altyd groter, dan de andere 5 aan de overzyde staande. In de knopen, die effen ontluyken, liggen zy t' zamen gevouwen met de pylkens boven uytkykende, als Vogeltongetjes.

Post horum lapsum inferior calix magis crassescit, coronulamque format superius coarctatam uti in Anthophyllis, hic autem fructus brevior est, paulo major baccis Oxyacanthæ, externe ex summo purpureo rubei colore, interne viridis, multis granulis repletus instar fructuum Varingæ; sed mollior est, ac primo acidulus, dein maturus, dulcis, ac fatui saporis, quum & hic fructus mollescit, multæ quoque intersunt baccæ non penitus purpureæ, sed viridi distinctæ colore.

Secundo *Funis Muranarum femina*, seu glaber, similis est frutex, sed rariores gerens ramos, qui rotundiores & glabriores sunt, in ampla quoque distincti genicula, ac fere alis istis, seu pelliculis destituti lateralibus, quarum quædam modo vestigia in summis adparent geniculis.

Folia itidem quatuor simul cruciata locantur, sed sunt glabriora & angustiora quam in mare; ac tres quoque tantum gerunt costas, quæ in una specie albæ, in altera parum rubræ sunt, saporis aciduli cum silvestri adstrictione.

Flores sunt uti in priore specie, sed minores, ac pallide virenti insident caliculo. Fructus etiam sunt uti præcedentis, sed rariores numero, & majores, fere instar juniorum Mespilorum, ac superius coronula ornati, quæ ex majoribus componitur squamis; illi vero externe albicant, & interne pallide virentem habent medullam, quæ per maturitatem ruffescit, ac granulosa est uti in *Siri Boppar*, saporis aquosi. Maris fructus plerumque rotundi sunt & rubri, feminæ autem oblongi sunt & albi.

Utræque species florent Novembri & Decembri: ac fructus maturescunt Januario & Februario.

Huc & tertia pertinet species, plerumque funicularis, in similia divisa genicula, ac folia gerens uti femina, sed multo majora, spithamam nempe longa, ac palmam lata, saporis parum aciduli ac multo magis fatui. Ejus flores fructusque mihi hucusque ignoti sunt, quum raro obcurrat, & fere nullius sit usus.

Nomen. Latine *Funis Muranarum*, juxta Malaiense *Tali Morea.* Amboinice in Hitœa *Wali Malubu*, in Leytimora *Wari Marubu. Malubu* seu *Marubu* est Malaiense verbum *Malucco*, quod anguillam denotat, quæ vulgo Malaiensibus ex Portugallica derivatione *Morea* vocatur, quod descendit a Latinorum *Muræna*, hujus ratio supra data est, ac infra latius explicabitur. Hitoenses primas priores species vocant, *Wali Malubu laun maun*, h. e. parvifolia *Tali Morea* ad distinctionem *Wali Malubu laua ela*, h. e. latifolia, qua tertiam denotant seu silvestrem speciem. Prima species cognominatur *mas* seu *rubra*, altera *femina* seu *glabra.*

Aylaun Nya, h. e. *Herba Serpentum* a Hitoensibus mihi dicta est similis esse planta, in marem ac feminam divisa, cujus prima species frutex esset quodammodo erectus, altera funis, quantum vero ex ipsorum descriptione concludere possum, putarem unas easdemque cum *Tali Morea* esse plantas.

Locus. Prima species in frigidis crescit vallibus, & ad fluminum ripas, ubi arbores & densi locantur fruticuli. In Amboina obcurrit in Valle Waytommo & Batu Medji. In Macassara & Celebe quoque reperitur. Tertia species in montibus magis crescit, & ad silvarum oras saxosas.

Usus. Si exterior cinereus cortex leniter abradatur usque ad viridem, tum stipites hi instar anguillarum glabri sunt & mucosi, quod & nominis origini ansam dedit. Amboinenses illum ad cibum non adhibent, sed Macassarenses ejus folia piscibus adcoquunt, quum acidulum præbeant condimentum: In re Medica æqualis pollent viribus, licet Hitoenses marem præferant, ac Leytimorenses contra feminam.

Hitoenses gloriantur multo cum successu vulnera & ulcera curavisse. quum fibrillæ elligantur, quibus sese arborum corticibus inplantat, atque hæ depuratæ contundantur, & Emplastri forma inponantur: Hoc itidem extrahet fragmenta globorum & telorum, quæ alicujus corpori inhærent sive abrupta sive inmissa: Viridis ejus cortex interius morsum curat Murænarum.

Hitoenses dicunt ipsorum *Aylaun nya* esse balsamum vulnerarium serpentum, quo inflicta curant vulnera,

Na het afvallen van dezelve, word het onderste kelkje dikker, met een gesloten kroontje, boven op als een Moernagel, doch korter, wat grooter als de besien van de Hagedoorn, buyten hoog purper rood, binnen gras groen, met veele korls vervuld, als de vruchten van Waringa, doch weker, eerst zuuracbtig, in de rype zoet of smets, wanneer ook de vrucht week word, veele besiën zyn ook niet geheel purper, maar met groen gemengd.

2. Funis Murænarum *het* Wyfken, *of gladde, is diergelyken struyk, doch weiniger van takken, dewelke ronder en gladder zyn, ook in wyde leden verdeeld, schier zonder de voornoemde vellekens aan de kanten, waar van men slegts eenige voetstappen ziet aan de voorste leden.*

De bladeren staan mede 4 en 4 in 't kruys, maar zyn wat gladder en smaller dan aan het Manneken. Zy hebben maar 3 ribben, die aan de eene zoorte wit, aan de andere een weinig rood zyn, mede zuuracbtig van smaak, met een wilde zamentrekking.

Het bloeysel is als aan 't voorgaandt, doch kleinder, en staat in een bleek-groen kelkje. De vruchten zyn mede als de vorige, doch weiniger in getal, en groter, bykans als jonge Mispelen, met een kroontje boven op, van groter schubben gemaakt, buyten witacbtig, en van binnen een licht-groen merg, en in de rype wat ros, korlig, als in de Siri Boppar, *wateracbtig van smaak. De vruchten van het Manneken blyven meest rond en rood, maar die van het Wyfken blyven lankwerpig en wit.*

Beyde bloeyen in November en December. De vruchten ziet men ryp in January en February.

Hier toe behoord de derde zoorte, dewelke meerendeels een touw werd, met diergelyke leden en bladeren als het Wyfken, maar veel groter, te weten een span lang, en een hand breed, veel laffer van smaak, en met weinig zuurte. Vruchten en bloemen zyn my noch onbekend, want het werd weinig gevonden, en is van kleen gebruyk.

Naam. *In 't Latyn* Funis Murænarum, *na het Maleytsche* Tali Morea. *Amboinsch op Hitoe* Wali Maluhu, *op Leytimor* Wari Waruhu. Maluhu *of* Maruhu, *is het Maleytsche woord* Malucco, *het welk een* Aal *wil zeggen, dewelke men in 't gemeen Maleyts uyt het Portugees noemd* Morea, *afkomstig van het Latynsche* Muræna, *de reden ziet hier boven, en noch meer hier onder. De Hitoeëzen noemen de twee eerste zoorten* Wali Maluhu laun maun, *dat is kleenbladige* Tali Morea, *tot onderscheid van* Wali Maluhu laun Ela, *dat is grootbladige, waar mede zy de derde ofte wilde zoorte betekenen. De eerste zoorte werd bygenaamt het* Manneken *of* roode, *de tweede het* Wyfken *of* gladde.

Aylaun Nya, *dat is* Herba Serpentum, *is my van de Hitoëzen opgegeven, te zyn een diergelyk gewas, verdeeld in Manneken en Wyfken, waar van het eerste een struyk zoude zyn, eenigsints overeynd staande, het andere een touw; maar zoo veel ik uyt haar beschryvinge bemerken konde, gisse ik dat het een en het zelfde is met* Tali Morea.

Plaats. *De eerste zoorte wast in koude Valeyen, en aan de kanten van de rivieren, die met geboomte en digte ruygte bezet zyn. Men vind het op Amboina, in de Valey Waytomme, en Batu Medji. Op Macassar en Celebe vind men 't ook. De derde zoorte wast meer in 't gebergte, en aan de randen van het bosch, daar het steenig is.*

Gebruyk. *Als men de buytenste graauwe schorsse zoetjes afschrapt tot op de groene, zoo werden deze stokken zoo glad en slymerig als een Aal, het welk mede een reede van zyn naam is. De Amboinezen gebruyken het niet in de kost, maar de Maccassaren koken de bladeren by Visschen, om dat zy een zuure seuce maken. In de Medicynen zyn zy beyde even kragtig, hoewel de Hitoëzen meer van 't Manneken houden, gelyk de Leytimorezen daar en tegen meer van 't Wyfken.*

Op Hitoe roemen zy veele ondervinding daar van te hebben, om vleesch wonden en Ulceratsen te geneezen. Als men de kleene worteltjes neemd, waar mede het zig in de schorsse der boomen vast legt, de gezuyverde stoot, en als een pleyster opgelegt: Het zelve zal ook stukken van kogels en pylen uyttrekken, die iemand in 't lyf geschoten, en daar in afgebroken zyn. De voornoemde groene binnen-schorsse geneest de beet van den Conmer Aal.

De Hitoeëzen zeggen, dat haar Aylaun Nya *een wondbalzem van Slangen zy, waar meede zy haar genezen, als*

immo ipſorum oſſium, ut & artus luxatos actumentes. Leytimorenſes viridem feminæ ſumunt corticem ad cuncta carnis vulnera curanda. Tenerum folium tam maris quam feminæ (quod in mare pallide fuſcum eſt), cum aqua marina & pauxillo Curcumæ, externe Cadel & Noman inponitur, quæ Lepræ ſiccæ ſunt ſpecies. Tali Morea vulnera quoque curat tribulorum, uti & ejus mucoſus cortex cum minore Zingibere contritus, ſi calefactus vulneri inponatur.

Altera ſpecies ſeu femina, quum arbores adſcendit, varietas eſt prioris, a qua differt. Ejus funis pennam circiter craſſus eſt, brevibusque ſpinulis armatus, quæ in fibrillas longas excreſcunt, arborum ramos complectentes, obducitur autem cortice admodum mucoſo, lateralesque emittit breves ramulos, quibus quinque ſexve inſident folia ſolitaria, non in orbem, uti in rugoſa ſpecie: Illa autem ſunt glabra, tenuia, quatuor, quinque, & ſex pollices longa, binos lata, tribus nervis longitudinalibus donata: Cortex exterior viſcoſus abraſus anthracibus inponitur ad haſce maturandas.

Tabula Trigeſima Quinta

Ad *Figur. primam* ramum exhibet *Funis Muranarum*, qui *Mas* vulgo vocatur.
Figura Secunda ramum ſiſtit *Funis Muranarum*, qui *femina* cenſetur.

Funis Muranarum latifolius in Auctuario ſequenti deſcribitur modo.

Præter binas *Funis Muranarum* ſpecies, ſupra libro ſeptimo deſcriptas, tertiam obſervavi latifoliam, quam hic adcurate deſcribam. Hæc tertia ſpecies multo craſſiore fune arbores adſcendit, ſeſe in plures laterales dividens ramos, longe lateque dependentes, qui rotundi ſunt, ac pelliculis iſtis extantibus deſtituuntur, quæ in vulgari *Taly Morea* obſervantur, atque repleti ſunt medulla viridi & aquoſa, ex ſauciatis ramis lympida quoque exſtillat lympha, quæ alius defectu potabilis eſt, ſed mox craſſeſcit & viſcoſa eſt inſtar tenuis viſci, uti & ejus cortex admodum viſcoſus eſt.

Folia quoque ab illis *Tali Morea* differunt, ſolitaria enim proveniunt, ab octo ad decem pollices longa, quinque & ſeptem lata, craſſa, firma, in longum apicem deſinentia, ſubtus decem vel undecim obliquis coſtis donata, ipſorumque interſtitia multis venis pertexta ſunt, inſtar foliorum Sirii magni ſilveſtris, Amboinice *Amelaun Tallan* dicti.

Ex ramis ampli excreſcunt corymbi, formam umbellarum referentes, ex rubris petiolis compoſiti, hiſce inſident primo plurima viridia capitula, magnitudinem habentia ſeminis Sinapios, quæ fibrillas habent virides ac breviſſimas. Capitula hæc rubent, ac ſuperius veſiculam gerunt formam Peponis, quæ purpuraſcit, ac pellucida eſt, atque interne dulci repleta aqua, alios fructus in hoc non obſervavi frutice.

Amboinenſes hunc funem vocant *Tali Morea* marem, pro quo ſupro *libro* 7. *cap.* 34. aliam deſcripſimus plantam, unde & hic ad diſtinctionem *Funis Muranarum latifolius* mihi dicitur, alii illum vocant generali nomine *Tali Ayer* h. e. funis aquoſus, a ſubſequenti ejus uſu.

Locus. In Amboina obcurrit in vallibus prope fluvium *Batoe Gantong*.

Uſus ejus non multum notus eſt, excepto quum in ſilvia ſitis aliquem vexet, tum ejus aqua potui inſervire poteſt, quæ fatue dulcis eſt, uti & reliquæ ejus partes: Viſcoſus ejus cortex fiſſuris adglutinatur canalium, in quibus Sagu Manta ſubigitur ad illas obturandas. Quum aqua potabilis deſideretur, ejus ſegmentum orchiam circiter longum amputandum eſt, ejusque ſuperior pars ore efflanda eſt, tum aqua inferius ſtrepitu exſtillat, quæ inſtar aquæ fluvialis dulciſſima eſt.

Amboinenſes hunc quoque referunt ad *Ay Laun*, ſeu *Wary Waruhu*, h. e. *funis Muranarum*.

Diſtin-

zy gewond zyn; item dat het diend in een beenbreuk, verſtuyte en geſwolle leden. De Leytimorezen nemen de groene ſchorſſe van het Wyfken, om allerhande vleeſchwonden toe te heelen. Het jonge blad zoo van 't Manneken als van 't Wyfken (zynde van 't Manneken lichtbruyn) met zee-water en een weinig Curcuma gewreven, werd van buyten op het Cadel en Noman gelegt zynde zoorten van Lepra Sicca. Tali Morea *geneeſt de quetzuure van Voet-angels, als men de ſlymerige ſchorſſe met kleene Gember wryft, warm maakt, en op de quetzure bind.*

De tweede zoorte of Wyfken, als het de Boomen oploopt, zoo maaktze een verandering, van het boovenſtaande verſchillende. Het touw is omtrent een ſchaft dik, met korte dorentjes bezet, waar uyt lange wortaltjes werden, die de ſtammen omvatten, bekleed met een zeer ſlymerige ſchorſſe. Hier uyt komen korte zyde takjes, daar aan 5 a 6 enkelde bladeren ſtaan, niet in een kring, gelyk aan 't ruyge geſlagt. Deze zyn glad, dun, 4. 5. en 6. duymen lang, twee dito breed, met drie jenuwen in de lengte. De ſlymerige buytenſte ſchorſſe afgeſchrapt, werd gelegt op bloed-ſweeren om die te rypen.

De vyf- en dertigſte Plaat

Vertoont in de *eerſte Figuur* een Tak van het *Aale-Touw*, het welk in 't gemeen het *Mannetje* genaamt wert.
De tweede Figuur verbeelt een Tak van het *Aale-Touw*, het welk voor het *Wyfje* gehouden wert.

Het *breedbladige Aale-touw* wert in het Auctuarium op de volgende wyze beſchreven.

Behalven de twee zoorten van Funis Murænarum, *boven in 't 7. Boek beſchreven, heb ik noch een derde breedbladige gevonden, dewelke ik uitvoerlyk hier aanhaalen zal: Deze derde zoorte loopt met een veel dikker ſtam de boomen op, zich in langs en veele zyde takjes verdeelende, die wyd en zyds afhangen, rond, en zonder die velletjes of vlerken, dewelke aan de gemeene* Taly Morea *zyn, met een kleen, groen, waterachtig hert; uyt de gequetſte takken loopt een klaar water, 't welk men ter nood drinken kan, maar ſtrax dik en ſlymerig wert, als een dunne lym, gelyk ook de ſchorſſe heel ſlymerig is.*

De bladeren verſchillen merde van Tali Morea, *want ze ſtaan enkeld, van 6 tot 10 duymen lank, 5 en 7. breed, dik, ſtyf, met een ſtompe ſpits, van onderen met 10 a 11 ſchuynze ribben, en de tuſſen plaatzen met veele aderen doorweeven, gelykende de bladeren van de groote wilde Siri, in 't Amboinſch* Amelaun Tallan *genaamt.*

Uyt de takken komen breede troſſen in de gedaante van dollen, gemaakt van roode ſteelen; hierop zitten eerſt veel groene knopjes, in de groote van moſtard zaad, bezet met groene en zeer korte vezeltjes. Dezelve knophens werden rood, en dragen boven op een blaasje, in de gedaante van een Kalbasje, na 't peerze trekkende en doorſchynend, van binnen met niets dan met zoet water vervuld, andere vruchten zyn daar aan niet gezien.

De Amboinezen noemen 't Tali Morea, *'t Mannetje, waar voor wy boven in 't zevende Boek, cap. 34. een ander plante beſchreven hebben, daarom ik deeze tot onderſcheyd* Funis Murænatum latifolius *noem, andere noemen 't met een gemeene naam* Taly Ayer, *dat is water touw van zyn volgende gebruyk.*

Plaats. *Men vind het op Ambon in de Valleyen, by de Rivier* Batoe Gantong.

Gebruyk. *Daar van is niet veel bekend, behalven als men in 't boſch dorſt heeft, zoo kan men ter nood zyn water drinken, zynde laf zoet al wat aan de plante is. De kleverige ſchorſſe plakt men tegens de ſcheuren aan de geuten, daar in men de Zagu Manta kneet om die te ſtoppen. Als men drinkbaar water daar uyt hebben wil, moet men zoo een ſtuk van een vadem lank afkappen, op 't bovenſte eynd ſterk blazen, zoo loopt het water met een gedruys daar uyt, zoo zoet als eenig Rivier water.*

De Amboinezen rekenen het meede voor haar Ay Laun, *of* Wary Waruhu, *dat is* Funis Murænarum.

Men

Diſtinguendus eſt ab alio *Fune Aquoſo* ſeu *Taly Ayer* ſupra libro ſeptimo deſcripto, qui eſt *Daun Gatta Gambir* ſeu *Abayer*, ac potabilem quoque ſubpetit aquam.

Men moet het onderſcheyden van een ander Funis Aquoſus *of* Taly Ayer, *boven in 't 7. Boek beſchreven, 't welk is het* Daun Gatta Gambir *of* Abayer, *'t welk mede drinkbaar water geeft.*

Tabula Trigeſima Sexta

Ramum exhibet fruticis, qui *Funis Muraenarum latifolius* Rumphio in *Auctuario* dicitur.

De ſes- en dertigſte Plaat

Vertoont een Tak van een Struyk, welke het *breedbladige Aale-touw* van Rumphius in zyn *Auctuarium* genaamt wert.

CAPUT TRIGESIM. SEXTUM.

Funis convolutus. Tali Bacompol.

TAli Bacompol omnium fere fruticum intricatiſſimus eſt, prope ortum vix brachium craſſus, ac mox ſeſe in multa, longa, lenta, & rotunda dividit flagella, quæ ſeſe circa proximas circumvolvunt herbas, ſique hic frutex ſolitarius locetur, miris giris ſibi ipſis ſeſe inplicant, ac denſam quaſi formant ſilvam vel congeriem: Flagella hæc obducta ſunt ex nigro fuſco & æquali cortice, ac ſeſe ad latera undique extendunt in plurimas lentas rachides, prope ortum geniculatas ſeu nodoſas. Majora flagella longo ac nudo fune procrepunt, qui ſeſe plurimis inſtar claviculæ convolvit arbuſculis, ac porro excurrens ſeſe iterum in alias dividit rachides. Truncus juxta terram procepit, atque intus repletus eſt ſicca & ruffa medulla, quæ vero in flagellis major eſt.

Cuivis rachidi bina ternave foliorum inſident paria directe ſibi oppoſita cum inpari extremo, eodem modo uti in Metroſidero vel Faba Marina. Hæc autem cum illis Mali conveniunt, ſed ſunt majora, vel magis proprie cum illis Fabæ Marinæ quadrant, a quatuor ad ſex pollices longa, binos cum dimidio ac tres lata, utrimque ſubrotunda, paucis lateralibus venulis pertexta, firma, glabra, craſſiuſcula, plerumque conniventia, ſaporis dulcis, ſiccique, cum levi adſtrictione, gratiora tamen illis Metroſideri, teneraque apta ſunt, quæ cruda edantur.

Supra fruticis extremum racemi floriferi ſeſe extendunt, quorum quivis petiolus pedem longus eſt, capitula ſuſtinens obſcure lutea, ex hisce flores excreſcunt illis Fabarum ſimiles, unum nempe latum petalum retroflexum eſt; reliqua quatuor minora & anguſtiora firma quædam abſcondunt ſtamina albicantia.

Fructus ſunt ſiliquæ tenues ac planæ inſtar illarum Metroſideri, ſed tenuiores & graciliores, peculiarem habentes formam, quædam enim ſimplex, aliæ duplex referunt ſpecillum, quatuor ac ſex pollices longæ, ultra unum latæ, quædam enim ex binis, aliæ ex tribus conſtant ſegmentis ſeu cameris, anguſtis collis ſeu iſthmis ſibi adhærentes, quæ ad extremitates rotundæ ſunt, prope iſthmos parum incurvatæ, perfecte uti in ſpecillo, quædam unicam tantum habent cameram, eſtque brevis ac plana tum ſiliqua. Externe fumeum habent colorem, intricatis venulis notatæ & rugoſæ. Intus fabæ locantur tenues planæ, & oblongæ, ad unam partem acuminatæ, ubi per venulam ſiliquæ nectuntur, parum quoque rugoſæ, ac pallide ruffæ inſtar lateris cocti.

Quum creſcit in locis maritimis, latiores & glabriores gerit ſiliquas, ac craſſiora folia, quæ non tam grati ſunt ſaporis quam terreſtris ſpeciei. Floret Decembri & Januario: Fructusque matureſcunt Aprili, ac ſubſequentibus pluvioſis menſibus, ſed raro conſpiciuntur, quum frutex hic ſit humilis, ac ſæpe depaſcatur.

Nomen. Latine *Funis convolutus* juxta Malaienſe *Tali Bacompol*, & Amboinenſe in Hitoea *Wali Abuan*, h. e. funis convolutus ob rationem ſupra dictam: Quidam hunc vocant *Tali Dingin*, h. e. funis refrigerans. In Java dicitur *Tataru Mãa*.

Locus. In apricis creſcit campis ad fluminum ripas, uti & in locis maritimis, copioſus eſt in Leytimora circa Caſtellum Victoriam, rarior eſt in Hitoea ora.

XXXVI. HOOFDSTUK.

Het ſamengerolde Touwe-Struyk.

TAli Bacompol *is een van de verwerdſte ſtruyken, by zyn oorſpronk ſchaars een arm dik, die zig ſtrax in veele lange, taaye, en ronde ranken verdeeld, dewelke haar of om en door de naaſte ruygte ſlingeren, of zoo den ſtruyk alleen ſtaat, met een wonderlyke verwerring door malkander lopen, een digt boſch of klomp makende. De ranken zyn bekleed met een ſwart-bruyne evene ſchorſſe, en verſpreyden hun ter zyden uit in veele taaye gerten of ryskens, die by haren oorſpronk een knobbel of knie hebben. De hoofd-ranken lopen met een lank en kaal eynd voort, het welk zig om de naaſte boompjes ſlingerd, gelyk een Clavier, en verder lopende zich al weder in andere ryskens verdeeld. De ſtam kruypt langs de aarde, en heeft van binnen een droog en ros merg, het welk in de ranken groter is.*

Aan ieder rysken ſtaan 2 of 3 paren bladeren regt tegens malkanderen, met een alleen voor uyt, na de order of ſituatie van Yzer-houts bladeren, of die van Faba Marina. *Zy zelfs gelyken de bladeren van de Appelboomen, doch zyn grooter, of eygentlyker na voornoemde Faba Marina, van 4 tot 6 duymen lank, 2½ en 3 breed, agter en voren ſchier even rond, met weynige zyde-adertjes, ſtyf en glad, dikachtig, meerendeel wat t'zamen luykende, van ſmaak zoet, droog, met een kleene zamentrekking, aangenamer dan die van 't Yzer-hout, en de jonge bequaam om raauw te eeten.*

Boven de hoogte van den ſtruyk, ſteeken de bloemdragende troſſen uyt een enkelde ſteel, een voet lang, en met donker geele knoppen bezet. Hier uyt worden bloempjes, het bone bloeyzel gelyk, namentlyk een breed blad ſtaat agterwaarts gebogen, de andere vier kleendere en ſmallere verbergen eenige ſtyve draadjes, alle witachtig van coleur.

De vruchten zyn dunne en platte houwen, gelyk die van 't Yzer-hout, doch dunder en magerder, van een bezondere fatzoen, gelykende zommige een enkelden, zommige een dubbelden bril, 4 en 6 duymen lank, ruym een breed, want zommige zyn van 2 of 3 deeln of kamertjes gemaakt, met een ſmalle hals aan malkaar hangende, aan de eynden rond, en by de halzen een weinig gebogen, regt als een bril, zommige beſtaan maar uyt een kamer, uytmakende een korte platte houwe. Buyten zyn zy rookverwig, met verwerde adertjes geteekend en rimpelig. Binnen leggen dunne, platte, en langwerpige boonen, aan 't eene eynd wat toegeſpitſt, alwaar ze met een adertje aan de ſchaal vaſt hangen, mede wat rimpelig en lichtros, als gebakke ſteen.

Als het aan de Zeekant waſt, heeft het breder en gladder houwen, ook dikker bladeren, die zoo ſmakelyk niet zyn als de landelyke. Het bloeyd in December en January. De rype vruchten ziet men in April, en de volgende regen maanden, doch zelden, vermits deze ſtruyk laag blyft, en van het Vee dikwils afgeweyd word.

Naam. *In 't Latyn* Funis convolutus *na het Maleytſche* Tali Bacompol, *en het Amboinſch op Hitoe* Wali Abuan, *dat is een t'zamengerolde touw of ſtruyk, om reden als boven ſtaat. Zommige noemen het* Tali Dingin, *dat is verkoelende touw. Op Java* Tataru Mãa.

Plaats. *Het waſt in opene Velden aan de Oevers van de Rivieren, als mede op de kanten van de Zee, veel op Leytimor rondom het Caſteel Victoria, weinig op de kuſt van Hitoe.*

Usus. Vim habet refrigerantem & exsiccantem, tenera ejus ac juniora folia, pallide virentia cruda eduntur instar *Ulang Ulang* ad Bocassan, Sagum, & Canarios, non autem tam bene sapiunt illis Varingæ, circa pagos quoque tenera hæc folia raro reperiuntur, quum vaccæ aliaque animalia plerumque hæc depascant; quod tamen ipsi frutici non adfert damnum, quum eo densius crescat.

Amboinenses aliquando hæc adcoquunt folia Catjang seminibus instar aliorum olerum: Folia hæc parum contusa, in aqua macerata, seu parum ebullita julapium præbent in febribus aliisque inflammationibus utile, præsertim pueris, illas enim tollit per leves sudores: Omnibus vero hisce usibus inepta est litorea seu maritima species, quum nimis dura ac ingrata ejus sint folia.

Tabula Trigesima Septima

Ad *Figuram Primam* ramum exhibet *funis Convoluti.*

Figura Secunda ramum exhibet *Clompani funicularis.*

Gebruyk. *Het heeft een verkoelende en opdrogende kragt. De jonge malse bladeren, die licht groen zyn, eet men rauw als* Ulang Ulang *tot Bocassan*, Zagu, *en Canari, doch zy zyn verre zoo smakelyk niet als de Waringen, ook omtrent de Negeryen zyn de jonge bladeren zelden te vinden, om dat zy van de Koeyen en ander Vee gestadig afgeweyd worden, waar van egter den struyk zelfs geen letzel krygt, want hy te digter uytschiet.*

De Amboinezen koken somtyds dezelve bladeren by Katjang, gelyk ander Moeskruyd. Een weinig gekneust, in water geweekt, of wat opgekookt, geeft een koeldrank in koortzen en andere inwendige verhitting, inzonderheid by de Kinderen, want het doed dezelve verdwynen door een zagten sweet. Tot al het voorgaande is onbequaam het geene op strand wast, als zynde te hard en onsmakelyk van bladeren.

De zeven- en dertigste Plaat

Vertoont in de *eerste Figuur* een Tak van het *samengerolde Touwe struyk.*

De *tweede Figuur* wyst aan een Tak van de *touwagtige Clompan struyk.*

CAPUT TRIGESIMUM SEPTIMUM.

Clompanus funicularis. Tali Bocompol Mera.

Clompanus funicularis species videtur præcedentis *funis convoluti*, sed qui altior excrescit, ac rotundis suis lentisque flagellis ample sese extendit. Folia directe sibi quoque sunt obposita brevibus in rachidibus, atque in inferioribus bina paria sunt cum inpari extremo. In superioribus tria folia uni insident petiolo, acsi planta esset trifoliata. Acutiora sunt quam in præcedente, magisque conveniunt cum illis Varingæ parvifoliæ, suntque firma, glabra, ac fere venis destituta, parumque conniventia instar libri semi aperti, quinque & sex pollices longa, superiora vero breviora sunt, saporis dulcescentis ac fatui, uti in priore fune.

Flores quoque sunt uti in præcedenti, sed minores, in longo itidem Corymbo progerminantes: Hosce copiosi insequuntur fructus, qui parvæ sunt siliquæ, formam habentes *Clompani minoris*, sed multo minores, digiti articulum longæ, ac transversalem digitum latæ, quæ ad unam partem, ubi dorsum est, rectæ sunt, ad alteram ventricosæ instar semi lunularum, ubi & dehiscunt, durum gerentes apicem ad extremitatem: Externe Kermesini sunt coloris instar *Clompani minoris*, interne flavæ, inque iis reconditur ossiculum nigrum, glabrum, & splendens, hilo suo incumbens carnem habens luteam: Hoc vero ossiculum pellicula tegitur nigra, sub qua reconditur altera tenuis ac gilva pellicula, quæ ipsam, tanquam nucleum, ambit fabam, quæ in bina segmenta dividi potest, substantiæ ex viridi flavæ, saporem habens Pisorum crudorum, sed magis adstringentem. Fructusque hi Januario observantur.

Nomen. Latine *Clompanus funicularis*, non quum sit veri Clompani species, sed ob fructuum formam. Amboinenses summo jure adfinem putant præcedenti funi, ac Malaice hunc vocatur *Tali Bacompol Mera*, & Amboinice in Leytimora *Wari Ahuun* & *Wari uun*, cum cognomine rubri, uti prior alba ejus species habetur.

Locus. Raro obcurrit, atque ad fluminum ripas crescit in vallibus montis rubri prope Castellum Victoriam.

Usus ejus huc usque magna ex parte ignotus est, excepto quod Amboinenses ejus tenera folia Catjang adcoquant tanquam olus, supra asseculos duci posset ad umbracula formanda, quum adeo flexilis sit, ac densam præbent frondem.

P. S. Ulterior subsequitur florum descriptio, qui plures simul racemosi excrescunt, & calici insident albicanti seu pallide virenti, in quinque apices diviso, uti & flores in quinque divisi sunt alba petala cum totidem in centro staminibus, quivis autem flavum continet capitulum seu germen, totusque flosculus haud major est grano Oryzæ.

CAPUT

XXXVII. HOOFDSTUK.

De Touwagtige Clompan-Struyk.

De Clompanus funicularis *schynd een meede-zoorte te zyn van de voorgaande* Funis convolutus, *hoger opwassende, en met zyn ronde taaye ranken zich ver uytbreydende. De bladeren staan ook regt tegen malkanderen aan korte ryskens, aan de agterste twee paren met een enkeld voor uyt. Aan de voorste staan 3 bladeren by malkaar op eenen steel, als of de plante driebladig van aart was. Zy vallen wat spitzer dan de voorgaande en gelyken meer na de kleenbladige Varinga, styf, glad, schier zonder aderen, en wat t'zamen luykende, als een half geopend boekje, vyf en zes duymen lang, doch de voorste zyn korter, van smaak zoetachtig en smets, gelyk aan het voornoemde touw.*

Het bloeyzel is meede als aan het voorgaande, dog kleender, aan een langen tros voortkomende, de vruchten volgen daar op, veele op malkander gehoopt, dezelve zyn kleene houwen, van fatzoen als Clompanus Minor, *dog veel kleender, een lid lank, en een dwersvinger breed, hebbende de eene zyde, het welk de rugge is, regt, en de andere of den buyk bultig, als halve Maantjes, daar zy ook open gaan, met een hard spitsje aan de voorste hoek. Buyten zyn zy scharlaken rood, gelyk de voorsz.* Clompan, *binnen geel, en daar in leyd een swarte, gladde, en blinkende Boone, met het agterste eynde in een dooyr geel vleesch steekende. De Boone zelfs is bedekt met een swart en onder het zelve met een ander vaal en dun velletje, en daar onder de heest als een Boone, die zig ook in tween laat deelen, groen-geel, van substantie en smaak als rauwe Erweten, doch met meer zamentrekking. Men vind de vruchten in January.*

Naam. *In 't Latyn* Clompanus funicularis, *niet om dat het eenige maagschap van de regte Clompan zy, maar na de gelykenisse van de vruchten. De Amboinezen houden het met goede reden voor een meede zoorte van 't voorgaande, en noemen het in 't Maleyts* Tali Bacompol Mera, *en in 't Amboinsch op Leytimor* Wari Ahuun, *en* Wari uun *met de bynaam van rood, gelyk het de voorgaande voor het witte houden.*

Plaats. *Het werd weinig gevonden, en wast aan de Rivier-kanten in de Valeyen van den roden berg, by 't Casteel Victoria.*

Gebruyk. *Zyn gebruyk is noch merendeels onbekend, behalven dat de Amboinezen zyne jonge bladeren in Katjang koken tot Moeskruyd; men zoude het op latten konnen leyden om Galderyen daar meede te bedekken, om dat het zoo buygsaam is, en digt vol loof.*

PS. *Nader beschryving van het bloeyzel. Het bloeyzel komt veele by malkander aan trosjes, daar aan ziet men een vuyl-wit of bleek-groen kelkje, in 5 spitzen verdeeld, en daar in 5 witte blaadjes met zoo veel draadjes in de midden, ieder bezet met een geel nopje, en 't geheele bloempje is niet grooter dan een ryst-korrel.*

XXXVIII.

CAPUT TRIGESIMUM OCTAVUM.

Quis qualis. Udani.

U*Dani* planta est exotica ex Celebis regionibus in hasce delata, ubi & nunc luxuriose progerminat, tam miram & irregularem exhibens formam, ut si nomen suum a Batava quadam natione accepisset, jure diceretur *quis qualis* esse vocandam loco *Udani*, quum enim modo progerminans intuetur, arbusculam repræsentat erectam, quæ non altiorem adtingit altitudinem, quam trium vel trium cum dimidio pedum, quæque nil aliud porro exhibet: Post longum dein tempus longum ac rectum emittit flagellum, quod in funem excrescit, cui folia insident solitaria & inordinata, nunc per paria, nunc alternata, nunc tria in triangulo locantur, in uno loco flagella sunt spinosa, in alio inermia, ita ut pro certo dici nequeat, quis & qualis sit planta.

Hunc itaque Proteum describemus a prima sua origine usque ad senectutem, qualis sese in horto meo obtulit, ubi nullam nisi exoticam admitto plantam, ubi & ingentem obcupavit locum, ac difficilem caussabat intricationem, donec ejus notitiam adquirerem.

Observavi itaque unam alteramve excrescere arbusculam, ultra tres pedes altas, atque erectas, raris irregularibus ramis sese extendentes, e quibus folia solitaria & inordinata proveniebant, unde putabam ejus venditorem mihi inposuisse, ac mendacem esse, quum cum teadito pretio pronunciaverat plantam esse convolvulaceam; post semi annum circiter e radice alterum longum progerminabat flagellum, glabro & pallide cinereo cortice obductum, intermixto luteo colore, hoc autem multo crassius erat ipsis arbusculis, quod sese sensim inflectebat, & in funem excrescebat, qui super & per adstantes prorepebat arbores, multis sese inflectens gyris antrorsum & retrorsum, nullibi autem sese circumvolvebat, quum funis hic nimis firmus esset ac rectus, qui sensim brachii crassitiem obtinebat, cujus cortex in quibusdam partibus fissus erat in teneras lamellas chartaceas quasi, primæ autem istæ arbusculæ eodem in statu manebant, donec tandem perirent. In ipso fune, quam diu in ramos sese non explicet, folia alio situ locantur, tria nempe in triangulo, non directe juxta sese posita, sed tertium semper paulo altius excrescit binis aliis, curtis ac firmis insidentia pedunculis, qui folia sursum elevant; quo funis hic sit vetustior ac longior, eo remotiora sunt hæc terna folia, ita ut in remotis flagellis nulla ternata conspiciantur folia, sed solitaria ibi sint, quæ decidua ex petiolis relinquunt crassas & firmas spinas.

Ex ala unius horum foliorum longus excrescit surculus seu ramulus lateralis, cui folia insident non in triangulo, sed per paria, ac fere directe sibi opposita, per quinque sexve paria, peculiari situ locata, unum nempe extrorsum parumque retrorsum, alterum introrsum, acsi unum aliud insequeretur, in aliis lateralibus ramulis hic ordo inversus est, in iis nempe folia alternata sunt nec per paria, nec spinulæ in hisce adparent rachidibus.

Folia ipsa quodammodo conveniunt cum illis Cannæ fistulæ, inferius nempe rotunda, ac sensim angustata, in longum angustumque terminantur apicem, quatuor & sex pollices longa, binos ac tres digitos lata, integra ac tenuia, superne viridia, inferne plurimis obliquis admodum & protuberantibus costulis donata, quæ per sinus in arcus superne concurrunt, odorem spirant fortem & ingratum, fere instar foliorum Daturæ seu Stramoniæ, seu instar potus Japonensium Sacki, qui etiam percipitur ab adstantibus, manibusque adhæret, quum tractentur: ipsorum tamen sapor haud ingratus est, ad illum Raphani minoris accedens, crudaque edi possunt instar foliorum Sinapios.

In summis & extremis ramulis parva excrescit umbellula quasi; seu corymbus, ex plurimis oblongis & viri-

XXXVIII. HOOFDSTUK.

De wonderlyke Hoedanig-Struyk.

UDani *is een uytlandisch gewas, uyt de Celebische Landen hier in gebragt, alwaar het nu weeldrig voortkomt, van zulke twyffelagtige en ongestadige gedaante, dat indien het zyn naam by eenige Duytsche Natie gekreegen hadde, men zeggen zoude, het moeste Hoedanig, dat is* quis qualis *genoemt zyn, in plaats van* Udani; *want zoo men 't eerst voortkomende aanziet, gelykt 't een regt overeynd staand boompje, 't welk niet hoger dan 3 en 3½ voeten werd, en daar van verders niet komt; een tyd lank daar na ziet gy een langen en regten rank voortkomen, dewelke verder tot een touw werd: Hier ziet gy de bladeren enkeld en zonder ordre, daar met paaren en ryen eenigsints tegen malkanderen, op een andere plaats drie in een drie-angel. Hier zyn de ranken doornagtig, daar niet, zoo dat men niet vast kan zeggen, Hoedanig hy eygentlyk zy.*

Wy zullen dan dezen Proteus beschryven, van zyn eerste geboorte tot zyn volkome ouderdom, gelyk hy zig vertoond heeft in myn thuyn, daar ik hem als een vreemdeling zyn moetwille toegestaan hebbe, hoewel hy een groote plaats besloeg, en een moeyelyke verwerringe maakte, tot dat ik hem kennen leerde.

Ik zegge dan dat in 't eerste een of twee boompjes voortkomen, ruym 3 voeten hoog, regt overeynd staande, en met weinige ongeschikte takken zig uitbreydende, daar aan de bladeren enkeld en zonder ordre stonden, waar over ik den brenger van leugen verdagt hielt, om dat hy 't my voor een slingerende plante verkogt hadde. Omtrent een half Jaar daar na quam uit de wortel een ander lange ranke, met een effene licht-graauwe schorsse bekleed, daar wat geels onder liep, veel dikker dan de boompjes, dewelke zig allenxkens omboog, en tot een zeel wierde, 't welk over en door de naaste boomen kroop, met veele bogten heen en weer, doch zig nergens omwlegtende, want het touw was te styf en regt, 't welk met der tyd zo dik als een arm werd, daar aan men de schorsse hier en daar gespleeten ziet, in dunne lappen als pampier, en de eerste boompjes bleven voor niet met al staan, tot datze allenxkens vergingen. Aan het touw, zoo lang het zig niet in takken verdeeld, staan de bladeren in een ander postuur, namentlyk drie in een drie-angel, niet regt nevens malkander, maar het derde altyd wat hoger dan de twee andere, op korte en styve steeltjes, die het blad opwaarts buygen. Hoe ouder en langer het touw werd, hoe verder deze drie bladeren van malkanderen koomen, zoo dat men aan de verdere ranken geen drielings meer ziet, maar de bladeren staan weder enkeld. Dezelve afvallende, zoo werden uyt haae steelen dikke styve doornen.

Uyt den schoot van eenen dezer drie, komt een lang ryeken of zyde takken, waar aan de bladeren niet meer in drie-angels staan, maar met paren en schier in eeyen tegen malkanderen, met 5 a 6 paar, en dan in een byzonder postuur, te weten het eene uytwaarts, een weinig na agteren toe, en het ander inwaarts, als of 't eene het ander vervolgde, aan de verdere zyde takken ziet men deze ordre al weder veranderd, want daar aan staan de bladeren verwisselt tegen malkander, en niet meer in ryen; ook vindmen geen doornen aan de ryskens.

De bladeren gelyken wat na die van Canna Fistula, *te weten agter rond, en allenxkens toesmallende, tot een lange smalle spitze, 4 en 6 duymen lank, 2 en 3 vingers breed, met effene kanten en dun, boven glad, beneden met veele zeer schuynze en uytsteekende ribbekens, dewelke met bogen na voren loopen, van reuk is 't wat sterk, en onlieflyk, schier als aan de Dutra bladeren, of den Japanschen drank Sacki, dewelke men ook gewaar word als men daar by staat, en aan de handen blyft, als men ze handeld, de smaak al evenwel is wat radys-agtig, en laat zig rauw eten, gelyk als mostaart-bladeren.*

Aan de voorste en uyterste ryskens komt een kleene dolle of tros voort, van veele lankwerpige groene knoppen, waar

viridibus constans capitibus, quorum unum semper longius est altero, quæque successive sese aperiunt.

Flos ipse longum gerit tubum instar Jasmini, tres transversales digitos longus, superne in quinque divisus petala, stellæ in modum locata uti in Jasmino, sed breviora, atque apicibus suis parum sursum elevata, matutino tempore albicantia, post meridiem pallide rubentia, sub vesperam rosea, & subsequente die sanguinea, ita ut hic flos tricolor vel quadricolor fit uno tempore eodem in frutice, qui plenos aliquando etiam profert flores, sed non tam copiosos quam simplices. In floris centro novem vel decem locantur stamina, antheras gerentia obscure luteas, quæ paulo supra tubum eminent, cum stilo nudo in medio, quæ omnia non ad ipsum floris fundum penetrant, sed circa tubi medium ejus lateri adcrescunt: Floris petala inferne quinque incumbunt apicibus, in quæ tubua superne determinatur, qui albicat.

Fructus racemosi quasi seu adunati dependent magnitudine glandium, digiti articulum longi, ab utraque parte acuminati, ex quinque exstantibus alis formati, quarum alæ parum inflexæ sunt, tali modo, ut in quovis fructu binæ conspiciantur alæ, parum magis apertæ, atque oris suis parum separatæ, talique modo planum latus formantes, primo ex viridi flavescentes, dein fumei coloris. Nunquam hi fructus sese aperiunt, sed maturi a vento dejiciuntur, & clausi in terram decidunt, ubi facillime progerminant. Intus locatur officulum oblongum & pentagonum instar Olivæ officuli, sed majus, substantia & sapore, ad Nuces avellanas adcedens, si maturum sit, semi maturum vero, nec penitus album amarum Raphani minoris præbet saporem. Quum ad cibum expetantur hæc officula, fructuum alæ divelluntur, atque officulum eximitur.

Vetustorum truncorum lignum satis durum est, album, & solidum, cor gerens parvum ac fungosum, crassi vero ac molles laterales rami intus concavi sunt, aquosa medulla repleti: Ubi hujus fruticis flagella terram adtingunt, ipsi adeo firmiter sese infigunt, acsi compressa ipsam perforarent, ubi & novas in ipsam immittunt radiculas. Trunci radices longissimæ sunt, transversaliter per terram prorepentes, paucas gerentes fibrillas, eundem habentes Raphani minoris odorem ac saporem. Nullos, nisi sit biennis, profert fructus, intra quod tempus illas subit mutationes, atque ut justum præbeat commodum, oportet, ut supra asserculos ducantur ejus flagella longe lateque dispersa instar Vitis, quæ aliquando etiam amputanda sunt, quam primum truncus binorum digitorum crassitiem adtigerit.

Nomen. Hæc planta mihi Latine *Quis qualis* vocatur, acsi juxta Belgicum *Hoedanig* denominata esset, atque hoc nomen ipsi inposui ob multiplices, quas subit, mutationes, & variabilem formam. Malayensibus, Baleyensibus, & Macassarensibus dicitur *Udani*. Sinenses mihi adfirmarunt in sua regione tales fructus vendi sub nomine *Succun Tsjii*, non provenientes in Provinciis maritimis, sed ex aliis deductos locis, & Occidentalibus regionibus. Bataviæ Portugallice dicitur *Catappa de Mato.*

Locus. Obcurrit in Baleya, Celebe, & Macassaræ regione, sponte in campis & circa fluminum ripas, ubi & intricatam format silvosam congeriem: Inde anno 1682. huc in Amboinam jussi per semina transferri, ubi nunc luxuriose crescit, & magnum obcupat locum, ut rite sese extendere possit.

Usus. Apud incolas ejus fructus magno in usu sunt loco seminis Zedoariæ ad vermes puerorum expellendos. Bina ternave ipsorum sumuntur officula recentia, quæ viridem ac Raphanaceum istum habent saporem, vel penitus matura, & instar Nucum avellanarum dulcia, quinque simul pro una dosi in infante, quæ cum aqua conteruntur, & matutino tempore propinantur bono cum successu, immo sæpe magis hoc profuit quam ipsum *Semen Sanctum*, quod aliquando tali in casu oil operatum fuit.

Mulieres Baleyenses hujus folia conterunt cum Putsjoc & Sari, ac cum staminibus florum Nagassari, quæ pueris exhibent ac propinant contra tumens & induratum abdomen, sive per vermes, sive Lienem induratum, seu Tehatu.

Tenera

waar van de eene altyd langer is als de andere, dewelke haar successivelyk openen.

De bloem heeft een langen hals, gelyk de Jasmynen, drie dwers-vingeren lang, boven verdeeld in 5 blaadjes, sterrens gewyze geopent, gelyk Jasmynen, doch korter, en met haar spitzen een weinig opwaarts gekromt. In de morgen-stonden wit, na de middag bleek-rood, des avonds rooze rood, des anderen daags bloed-rood, zoo dat deze bloem van drie of vierderley coleuren op een tyd aan dezen stok te zien is; men vind 'er ook met dubbelde bloemen, maar die dragen zoo veel niet als de enkelde. In de midden van de bloem staan 9 a 10 vezeltjes of draadjes, met donker-geele noppen, effen buyten de pyp uytkykende, met nog een bloot stieletje in de midden, alle welke niet tot op den grond van de bloem gaan, maar omtrent de midden van de pyp aan de zyde vast zyn; de blaadjes van de bloem rusten beneden op 5 spitzen, waar in de pyp boven eyndigt, dewelke witachtig blyft.

De vruchten hangen in bosjes by malkanderen, in de groote van Eekelen, een lid van een vinger lang, een vinger dik, agter en vooren toegespitst, van 5 uytsteekende vlerken gemaakt, welkers kanten wat omgeboogen zyn, met zoodanige ordre, dat men aan ieder vrucht 2 vlerken ziet, wat wyder dan de andere geopent, ook met haare kanten van malkander afgekeert, en aldus een vlakke zyde makende, eerst gruen geel, daar na rookverwig. Zy gaan nooit open, maar ryp zynde werden van de wind afgeslagen, en vallen gesloten op de aarde, daarze dan zeer ligt weer uytschieten. Binnen leyd een lankwerpige vyfhoekige korl, als een Olyve-steen, dog grooter, van substantie en smaak de Hazel-noten gelyk, aan de rype, doch aan de halfrype, en die niet ter degen wit zyn, is hy wat bitter en Raapachtig. Als men ze eeten wil, trekt men de vruchten met de vlerken van malkaar, en neemt den korl daar uyt.

Het hout van de oude stammen is redelyk hard, wit, en digt, met een kleen voos herdt, maar de dikke en weeke zyde-takken zyn binnen hol, met een waterachtig merg; waar derze ranken de grond raaken, daar drukken zy zoo vast in, als of ze geperst wierden, schieten ook nieuwe wortelen in de aarde. De wortelen des stams zyn zeer lang, dwers in de aarde kruypende, met weinige vezels, van den zelfden radysachtigen smaak en reuk. Het moet 2 jaren oud zyn, eer het zyne vruchten voortbrengt, in welken tyd alle de bovengemelde veranderingen voorvallen, en als men goeden dienst daar van hebben wil, zoo moet men 't op latten leggen, de ranken heen en weer lydende, gelyk de Wyngaard, ook zomtyds besnoeyen, zoo dra den stam twee vingers dik geworden is.

Naam. *Ik heb dit gewas in 't Latyn* Quis qualis *genoemd, als of ik hem na het Duytsche* Hoedanig *geformeerd hadde, en dat wegens zyne veele veranderingen en ongestadige gedaante By de Maleyers, Baliers, en Macassaren hiet hy* Udani. *De Sinezen verzekeren my, dat in haar land zulke vruchten verkogt werden onder den naam van* Succun Tsjii, *in de Zee Provintien niet groeyende, maar van andere plaatzen op Westelyke Landen aangebragt. Op Batavia in 't Portugeesch* Catappa de Mato.

Plaats. *Men vind het op Baly, Celebes, en het Land van Macassar, van zelfs in de Velden, en omtrent de Rivierkanten, daar het een verwerde Bosschagie maakt. Van daar heb ik 't Anno 1682. door zaad hier in Amboina laten brengen, daar het nu weelderig groeyd, en een groote plaats verrischt, op, dat het zich ter degen uytbreyden mag.*

Gebruyk. *By de Inlanders zyn deze vruchten in groot gebruyk, in plaats van Worm zaad tegens de buyk-wormen der Kinderen: Men neemt 2 of 3 versche korls, daar den groenen en radysachtigen smaak noch aan is, of van de rype (die zoet zyn als Hazelnoten,) vyf stux voor een Kind, wryft ze met water, en geeft ze de Kinderen 's ogtens te drinken, het welk van goed succes is, ja zomtyds geholpen heeft, daar het* Semen Sanctum, *of Worm zaad niets gedaan heeft.*

De Balische Vrouwen wryven de bladeren met Putsjoc en Sari, of vezels van de bloemen Nagassari, geven zulx de Kinderen te drinken, die een harde geswollen buyk hebben, het zy van Wormen, of van de Milt, of Tehatu.

De

Tenera folia ex fusco flava, instar alius Ulang Ulang cruda edi possunt ad Bocassan & Pisces, imo Lactucæ admista haud ingratum præbent saporem.

Maturi quoque fructus crudi edules sunt, dulcem enim instar nucum avellanarum habent saporem, sed mitem præbent in quibusdam hominibus operationem, quidam enim innoxie horum decem vel duodecim edere possunt, quod & ipse delectationis gratia sine noxa feci, alii contra post binorum triumve officulorum comestionem nauseosi aeant, & inde gravi laborabant singultu. Medici Sinenses *Succum Tsjci* præscribunt ad quasvis Diarrhæas sistendas, si officula hæc in semi excavato ovo torreantur sub cineribus ignitis, ac simul cum ovo edantur; contra febres etiam illa adhibent, sed ad vermes horum ope expellendos hi ignorant, quum ipsam arboris formam nesciant, incertum est, an una eademque sit cum hoc *Udani*.

Incolæ monent maturos fructus inpari numero esse exhibendos, ne singultus superveniat, quod tamen fabulosum est. Singultus quoque non mox post adsumptionem subsequitur, sed circa meridiem. atque mirandum est, hosce fructus adeo dulces, qui instar illorum Coryli commode edi possunt, tales possidere contra abdominis vermes virtutes tam in adultis quam junioribus hominibus, qui cæteroquin per tam amara expelluntur medicamenta.

In Java quoque sponte crescit, ubi a nostratibus vocatur *Catappan de Mato*, fructus vero ibi profert minores Macassarensibus, in Formosa quoque obcurrit, ibidemque *Mala* vocatur, ejusque fructus primum parum torrentur ad ligneum verruculum, quum infantes avidius illos comedant, nec adeo singultibus sint obnoxii.

De jonge bladeren, dewelke bruyn-geel zyn, kan men als ander Ulang Ulang rauw eten tot Bocassan en Visschen; zelfs onder Salade gemengd, zyn zy niet onaangenaam.

De rype vruchten kan men ook rauw eten, want zy smaken zoo zoet als Hazelnoten, doch hebben mede een wonderlyke werkinge by diverse menschen, want sommige konnen zonder schade 10 of 12 korls na malkander eten, gelyk ik zelfs uyt pleyzier gedaan hebbe, zonder eenig letzel daar van te gevoelen. Andere, die maar 2 of 3 korls gegeten hadden, wierden daar op qualyk, en met een swaren hik overvallen. De Sineeze Artzen ordineeren haar Succun Tsjci *om allerley buykloop te stoppen, als men de korls dood in een half uytgehold Ey, in heete asschc braad, en zoo t'zamen eet. Zy gebruykenze ook tegens de koortzen, doch van Wormen te verdryven, weten zy niet; en dewyl zy de gedaante des booms zelfs niet kennen, zoo is het onzeker, of het een en het zelfde zy met onze* Udani.

De Inlanders willen hebben, dat men de rype vruchten oneven zal ingeven, zoo zoude men geen hik daar op gevoelen, maar dit is beuzelachtig bevonden. Men krygt ook de hik niet strax na 't eten van de vruchten, maar eerst tegen de middag; en het is te verwonderen, dat deze vruchten, die zoo zoet smaken als Hazel-noten, en zoo gemakkelyk gegeten worden, zulke krachten hebben tegens de buyk-wormen, zoo wel aan oude als jonge menschen, die men anders met zulke bittere dingen verdryven moet.

Het valt mede op Java in 't wild, alwaar het by de onze genoemd word Cattappan de Mato, *doch de vruchten zyn wat kleender dan het Macassaarse. Op Formosa valt het mede, en hiet aldaar* Malo, *daar zy de vruchten eerst een weinig braden aan een houte speetje, zoo eten 't de kinders liever, en krygen de hik zoo swaar niet.*

Tabula Trigesima Octava

Fruticem mirum exhibet, qui & hinc *Quis qualis* RUMPHIO vocatur, ubi Litt. A. ejus *corymbum floriferum*, majori exhibet forma, & B. *fructum pentagonum cum alis exstantibus*, ac C. ejus *surculum*.

De acht- en dertigste Plaat

Vertoont een *wonderlyke Struyk*, welke hierom van RUMPHIUS *Hoedanig* genaamt wert; alwaar Lett. A. zyn *bloem tros* in grooter gedaante verbeelt, en B. de *vyfhoekige vrucht met de uytsteekende vleugels*, en C. *een jonge scheut* ofte *uytspruytsel*.

CAPUT TRIGESIMUM NONUM.

Sinapister. Tali Safawi.

Sinapister frutex est procepens, cujus rami sese nullis circumvolvunt rebus, attamen per claviculas sese ubique figunt. Ejus truncus circiter brachium crassus est, non rotundus, sed ex flagellis quasi compositus, longa firmaque emittens lateralia flagella, quæ cortice obducuntur albicante: Hisce folia insident solitaria, vulgaris formæ, septem & octo pollices longa, ultra tres lata, ad oras obscure & ample dentata, quatuor vel quinque obliquis costis pertexta, obscure virentia, & ad unam inclinantia partem, sicca, & firma. Tenera ejus folia contrita & masticata odorem saporemque habent foliorum Sinapios, qui in hisce penetrantior est, quam in vetustis & firmis foliis.

Ex alis superiorum foliorum longæ & fortes excrescunt claviculæ, quæ sese proximis figunt herbis, atque prætce has ex iisdem alis longæ & nudæ quoque excrescunt rachides, plurimas gerentes claviculas. Ejus lignum ex crassis constat fibris, firmum est, sed facile fissuras agit, sique findatur transversaliter, in diametro suo radios exhibet. Fructus ejus huc usque ignoti sunt.

Nomen. Latine *Sinapister*. Malaice *Tali Safawi*, h. e. funis Sinapios ob foliorum saporem. Amboinice in Hitoea *Wali Safawi*, & *Wali Puti*.

Locus. Raro obcurrit, ac tantummodo hunc observavi circa Hilam in plano promontorio Eli, inter fruticulos circa litus in solo arenoso ac saxoso, ac licet per totum annum ipsum observaverim, nullos tamen ejus detegere potui fructus.

XXXIX. HOOFDSTUK.

De wilde Mostert-Struyk.

Sinapister *is een kruypende struyk, wiens takken hun wel nergens omslingeren, maar egter met claviere zich overal vast maken. Zyn stam is omtrent een arm dik, niet rond, maar als van strengen gemaakt, lange en styve takken ter zyde nytschietende, met een witachtige schorsse bekleed. Daar aan staan de bladeren enkeld, van gemeen fatzoen, 7 en 8 duymen lang, ruym 3 breed, aan de kanten donker en wyd getand, met 4 of 5 schuynze ribben doortogen, donker groen, en naar de eene zyde hellende, droog en styf. De jonge bladeren gewreven of geknouwd, rieken en smaken na Mosteert-bladeren, en dat sterker dan de oude en styve bladeren.*

Uyt den schoot der voorste bladeren groeyen lange en sterke clavieren, die zig om de naaste ruygte vast maken. Daar en boven uyt derzelver schoten groeyen langer en bloote ryskens, die vol clavieren zyn. Het hout is grofdradig, styf, doch ligt splytende, en als men 't overdwers kapt, zoo schynd het in de rondte gestraald. De vruchten zyn noch onbekend.

Naam. *In 't Latyn* Sinapister. *Op 't Maleyts* Tali Safawi, *dat is Mostaard-touw, na de smaak der bladeren. Amboinsch op Hitoe* Wali Safawi, *en* Wali Puti.

Plaats. *Het word weinig gevonden, en ik heb 't alleenlyk gezien omtrent Hila, op den vlakken hoek van Eli, onder de ruygte omtrent het strand, daar een zandige en steenige grond is, en hoewel ik een geheel Jaar daar op gelet hebbe, egter geene vruchten daar van vinden kunnen.*

Usus. Folia in pultem contrita, & per noctem inlinita, grandines emolliunt seu dissipant, ut decidant: Eadem folia quævis etiam levia curant vulnera: Radix optimum præbet antidotum contra esum noxiorum Piscium, contra ictum Piscis Aranei, ican Swangi, similiumque, externe & interne adhibita.

Minor *Sinapistri* species in litore Halong erescit, *Wole Poeti* quoque dicta, multos in racemo proferens fructus, Udani omnino similis, sed minor & insipida. Ejus folia solitaria sunt, paulo majora illis Udani, cujus est silvestris sine dubio species, primo autem sunt insipida, dein levem habent acrimoniam instar Sinapios, ita ut hæ tres Tali species congeneres sint.

Cum hoc convenire videtur Pongolam. *Hort. Malab. part.* 7. *Fig.* 59. descriptum. Bracmanis *Sammana.* Portugallice *Raiz da Mostarda.* Belgice *Kerswortel*, nihil autem certi determinari potest, quum neque flores neque fructus ibi describantur, atque juxta textum non observentur, uti & in prima seu majore specie illos neque detegere potui.

Gebruyk. *De bladeren gewreeven tot een pap, en een nacht opgesmeerd, verdryven de harde steen-puysten, en doen dezelve uytvallen. Dezelfde bladeren geneezen ook allerhande ligte wonden. De wortel is een tegengaat in 't nuttigen van quaade Visschen, tegens de steken van den Visch Araneus, Ican Swangi, en diergelyke schadelyke kost, binnen en buyten 's lyfs gebruykt.*

Een kleender slag van Sinapister *vald op het strand van Halong, insgelyks* Wale Poeti *genaamt, draagd veele vruchten by malkander aan een tros, t'eenemaal het* Udani *gelyk, doch kleender en zonder smaak. De bladeren staan enkelt, wat grooter als die van* Udani, *wiens wilde zoorte het buyten twyffel is, in 't eerst smaaken zy laf, daar na met een kleene scherpigheid als Mostaard, zo dat deze 3 Talis van een geslagt zyn.*

Hier meede schynt overeen te komen Pongolam. *Bramines* Sammana. *Portugeesch* Raiz da Mostarda. *In 't Duitsch* Kerswortel, *beschreeven in* Hort. Malab. part. 7. Fig. 59. *doch men kan niets zekers raamen, dewyl noch bloeyzel noch vrucht beschreeven wert, en volgens de text dezelve niet en heeft, gelyk ik ze aan de eerste of groote zoorte ook nooit gevonden heb.*

Tabula Trigesima Nona

Ad *Figuram Primam* ramum exhibet *Sinapistri.*

Ad *Figuram Secundam* ramus *Amaræ litoreæ* repræsentatur, cum ramulo *a florifero.*

De negen- en dertigste Plaat

Vertoont in de *eerste Figuur* een Tak van de *wilde Mostert-struyk.*

In de *tweede Figuur* wert een Tak verbeeldt van de *bittere Strand-struyk*, met een *kleyn bloemdragend takje a.*

CAPUT QUADRAGESIMUM.

Amara litorea. Paria Laut.

PAria *Laut* frutex est gracilis, qui erectus stare nequit, sed flagellis suis per alias prorepit herbas, nec uilibi sese convolvit. Ejus flagella sunt longa, firma, lenta, rotunda, vix digitum crassa, & glabro atque obscure fusco cortice obducta, qui succosus & viscosus est, quum decorticetur, intusque fungosa repleta medulla. Raros gerit transversales ramulos, qui inregulares admodum, transversales, & retroflexi, atque alternati locantur, virides & firmi, atque ex ipsorum ortu folium in ramo excrescit.

Folia solitaria & inregularia petiolis insident pusillis ac supra sulcatis. Folium ipsum quodammodo cum illis Urticæ convenit, cordato oblongum, glabrum, & læte virens, ad oras subtiliter, seu obtuse dentatum, inferius subrotundum: Subtus vero ab utraque nervi medii parte tres costæ observantur, oblique admodum sursum excurrentes, quarum binæ majores prope ortum suum concurrunt; Odor saporque cum *Gumira domestica* convenit, cujus hæc planta prorepens videtur esse species.

Ejus amarities pauca est, ac simul viscosa & herbacea, unde nescio, cur incolæ hanc plantam ad *Amaræ* seu *Papari* reduxerint genus, quin forte ob odorem foliorum contritorum amaritiem præ se ferentem factum fuerit, qui meo judicio magis hircinus est, uti in *Gumira.* In ramis atque ex foliorum alis breves excrescunt racemuli, obscure virentia gerentes capitula, quæ in flosculos excrescunt stellatos seu radiatos ac pentapetalos, coloris viridis, intus continentes tuberculum flavum seu germen acuminatum, circa quod decem brevia locantur stamina.

Hosce insequuntur baccæ rotundæ instar illarum Juniperi, sed superius parum planæ, externe tribus sulcis notatæ, ac maturæ fragiles & flavescentes instar foliorum deciduorum. In tribus istia cameris sub tenui putamine interne locantur tria nigricantia ac trigona officula seminalia.

Hæ baccæ diu rotundo insident calici, nec facile decidunt, ita ut totæ rachides diu hisce refertæ conspiciantur, licet foliis sint orbatæ.

Folia fortem spirant odorem ac saporem ad Apium accedentem cum levi amaritie, quam proxime cum Gumira convenientem, ita ut ejus repens videatur esse species.

Ama-

XL. HOOFDSTUK.

De bittere Strand-Struyk.

PAria Laut *is een ranke heester, die op zich zelve niet staan kan, maar met zyne gerten door andere ruygte kruypt, doch zich nergens omslingert. De gerten zyn lang, styf, taay, rondt, schaars een vinger dik, met een effene swart-bruyne schorsse bedekt, die zappig en slibberig is, als men ze afstrekt, binnen met een voos merg. Het heeft weinige zyde-takkens, die zeer ongeschikt, overdwers, en veele agterwaarts gebogen staan, verwisselt tegen malkander, groen, styf, en hebben by haren oorspronk een blad aan den tak.*

De bladeren staan enkeld en zonder ordre aan middelbaare steeltjes, die van boven gegeut zyn. Het blad gelykt eenigzints na de Netelen, uyt den hertformige langwerpig, glad, en blyde groen, aan de kanten fyn, doch stomp gezaagt, agter met 2 ronde billen. Van onderen ziet men ter wederzyde van de middel-zenuwe 3 ribben, die zeer schuyns na vooren loopen, en de twee grootste stooten agter by den oorspronk t'zamen; reuk en smaak komt overeen met Gumira domestica, *waar van dit een kruypende zoorte schynt te zyn.*

De bitterheid is kleen, en daar by smeerig en moeskruydachtig, daarom ik niet weet, waarom de Inlanders deze plante onder het geslagt van Amara *of* Papari *gebragt hebben, of het moeste zyn, om dat de reuk van de gewreevene bladeren wat bitter schynd, dewelke mynes oordeels eer bokachtig is, even gelyk aan* Gumira. *Aan dezelve en uyt den schoot der bladeren komen korte steeltjes voort, draagende donker-groene knopjes: Hier uit worden kleene gesternde en vyfbladige bloempjes, groen van coleur, binnen met een geel heuveltje, met een spitze boven op, en rondom met* 10 *korte draadjes.*

Hier op volgen ronde besiën, als Genever-besiën, doch boven wat plat, van buyten met 3 voorens afgedeelt: ryp zynde, zyn ze breukfaam, en geelachtig, als afgevalle loof. In de drie binne-kamertjes onder de dunne schaal, vind men drie swarte driekantige korls, dewelke 't zaad zyn.

Deze besiën blyven op haar rond hordje lange staan, en vallen niet licht af, zo dat men de geheele ryskens ziet lang uytsteekende, digt daar mede bezet, en zonder eenig blad.

De bladeren hebben eenen sterken reuk en smaak, naar het Apium *trekkende, met een kleene bitterheid, zeer na met het* Gomira *overeenkomende, zoo dat men het voor een kruypende zoorte daar van zoude houden.*

Deze

Amarities hæc uno tempore atque in uno frutice magis observatur, quam in altero, cujus caussa dicitur esse, quum folia unguibus decerpantur, tum nempe amariora esse, quam si avellantur.

Ejus radix longe lateque prorepit, succoso & lento cortice obducta. Floret Octobri, fructusque maturescunt Aprili & Mayo, quum brevi post nova in hoc frutice regerminant folia, quæ cruda edi possunt, ac præstantiorem habent saporem illis *Gomeæ*.

Nomen Latine *Amara litorea*. Malaice *Paria Laut*, acsi diceremus *Pariban* seu *Papariban Laut*, *Papariban* enim Malaice denotat *Papari* seu *Amaram Indicam*. Amboince in Hitoea *Utta Mahu*, h. c. *Olus Javanum*, quum ejus usum a Javanis didicerint, quod nomen quoque gerit species quædam *Halicacabi Peregrini Volubilis*.

Locus. In litore crescit saxoso, arbusculis gaudente, sola enim non facile reperitur. Nota est in omnibus Amboinensibus insulis, uti & in Java & Boetona.

Usus. Tenera ejus folia cruda eduntur ad Pisces & Bocassan, ac salutare habentur Ulang, Stomachum neutiquam gravans, gratumque in ore præbent strepitum cum salsa amaritie ac levi viscositate.

Vetusta folia huic usui inepta sunt, aptaque censentur, quam diu raehides sint virides & flaccidæ: Trunci & crassissimorum ramorum cortex cum radicibus in aqua contritus spumescit, quæ loco aquæ Saponis adhiberi potest, in qua & lintea elui possunt.

Deze bitterheid werd men op de eene tyd en aan de eene struyk meer gewaar dan aan de andere, waar van men de oorzaak zegt te zyn, als men de bladeren met de Nagels afnypt, datze dan bitterder zyn, dan zoo men ze aftrekt.

De wortel kruypt verre, ook met een zappige en taaye schorsse bekleed. Het bloeyd in October, de rype vruchten heeft men in April en May, kort daar na gewint de struyk jong loof, 't welk bequaam is om rauw te eeten, en smakelyker dan Gomira.

Naam. *In 't Latyn* Amara litorea. *Op Maleyts* Paria Laut, *als of men zeyde* Pariban *of* Papariban Laut, *want* Papariban *is in 't Maleyts* Papari *of* Amara Indica. *Amboinsch op Hitoe* Utta Mahu, *dat is* Olus Javanum, *om dat ze zyn gebruyk van de Javanen eerst geleerd hebbe, welke naam ook voert een zoort van den* Haliacacabus Peregrinus Volubilis.

Plaats. *Het wast op strand, daar het steenig en vol laag geboomte is, want alleen vind men 't niet ligt; het is bekend in alle Amboinsche Eylanden, als mede op Java en Boeton.*

Gebruyk. *De jonge bladeren worden rauw gegeeten tot Vissen en Bocassan, en voor een gezond Ulang Ulang gehouden, de maage geenzints beswaarende, zy kraaken aangenaam in de mond, hebbende by een ziltige bitterheid een kleene smeeïgheid.*

De oude deugen hier toe niet, men houd ze bequaam, zoo lange de eyzen groen en slap zyn. De schorsse aan den stam en dikste takken met de wortelen in water gewreeven, schuymen, en 't zelve kan men in zeep-water gebruyken om linnen daar in te wassen.

CAPUT QUADRAGESIMUM PRIMUM.

Olus crudum. Sajor Pepe. Utta Matte.

HÆc est planta convolvulacea seu Convulvuli species, sed caules gerit lignosos, ac truncum binos pollices vel digitos crassum, qui supra sese in plura dividit flagella, intricata admodum & densa: Hujus binæ sunt species, major & minor.

Primum *Olus Crudum minus*, quod & parvifolium vocatur, rotunda & lenta gerit flagella, pennam vel culmum crassa, superius glabra, inferius rugosa, ac punctulis notata, hisce folia insident bina sibi oppposita longiusculis in petiolis, qui folia ad unam inflectunt partem, seu sibi ipsis adcumbunt per ampla spatia, nullas vero gerunt claviculas. Sunt autem cordiformia, binis auriculis rotundis notata, seu inferius subrotunda, nec profunde sinuata, tres quatuorque pollices longa, tres lata, in angustum apicem desinentia, superne glabra & obscure virentia, subtus obliquis admodum & protuberantibus costis pertexta, quarum quatuor inferiores prope folii ortum ad nervum medium concurrunt, rugosiora, latiora, & rotundiora Siri foliis: Horum sapor primo est herbaceus, & parum amarus, ac demum dulcescens, qui diu in ore remanet.

Ex foliorum alis hinc inde ramulus excrescit lateralis, palmam circiter longus, similia sed minora gerens folia per paria, ex horum alis parvi excrescunt racemi, in binos tresve cauliculos divisi, digiti articulum longi, capitula gerentes minima, unde Siriboæ frustulum referunt. Ex hisce flosculi excrescunt, quorum inferiores potissimum decidunt, ac cauliculum nodosum relinquunt.

Flosculi hi sunt campaniformes, ac sese dividunt in quinque albentia petala parum retroflexa, intus recondentes capitulum oblongum sine staminibus, ex quo fructus excrescit: Flores hi plerumque inutiliter decidunt, ita ut in quovis racemo vix unus alterve fructus perfectus fit. Qui solitaria quasi sunt cornua, quatuor & quinque pollices longa, ac digitum crassa, sensim acuminata, ac superne obtusa instar epistomii, quod dolio intruditur, externe viridia & glabra, ab una tamen parte sulco plano per longitudinem excavata, ubi & matura dehiscunt.

XLI. HOOFDSTUK.

De bittere Sajor.

D*It is een slingerent gewas of een* Convolvulus, *doch 't gewint houtachtige steelen, en een stam twee duym of vingers dik, dewelke zich boven in veele ranken verdeelt, die digt verwert hangen, men heeft 'er twee zoorten van, groot en kleene.*

1. Olus Crudum minus, *'t welk men ook kleenbladig noemd, heeft ronde en taaye ranken, een schaft of halm dik, vooren glad, agter ruig, en met puntjes bezet, daar aan staan de bladeren twee en twee tegens malkander, op langachtige steelen, dewelke de bladeren na eene zyde of na malkander draayen in wyde tussen-plaatzen, en hebben geene clavieren, zy zyn hertformig, met ronde billen, doch hebben geen diepe kloove, 3 en 4 duymen lank, 3 breed, met een smalle spits, boven glad en donker-groen, van onderen met zeer schuynze en uytsteekende ribben doortogen, waar van de vier agterste by den oorspronk des blads in de middel zenuwe sloten, ruyger, breeder, en ronder dan* Siri-bladeren. *De smaak is in 't eerst moeskruytachtig, maar wat bitter, en in 't laatste weer zoet, en lang in de monde blyvende.*

Uyt den schoot der bladeren komt hier en daar een zyde taxken, omtrent een hand lang, diergelyke doch kleendere bladeren met paaren dragende, en uit derzelver schoot komen kleene trosjes in 2 of 3 steelen verdeelt, een lidt van een vinger lank, en met kleene knopjes bezet, als een stukje Sieriboa. Hier uyt worden kleene bloempjes, waar van de agterste meest afvallen, en het steeltje knopig laten.

Het bloempje is wat klokke vormig, en verdeelt zich in vyf vuyl witte blaadjes, die wat overhangen, binnen verbergende een lankwerpig knopje, zonder vezeltjes, waar uyt de vrucht weet. De bloempjes vallen meest voor niet met al af, zoo dat aan yder trosje maar een en twee vruchten tot perfectie komen. Dezelve zyn enkelde hoorns, 4 en 5 duymen lank, en een vinger dik, allenxkens toegespitst, doch vooren stomp als een swik, die men in een vat steekt. Van buyten groen en effen, doch aan de eene zyde met een vlakke geut in de lengte, daar de rype openbersten.

Si modo parumper vulnerentur, lac exstillat album & viscosum, quod in nulla caeterum plantae parte detegitur: In apertis longus ac rotundus conspicitur conus juxta siliquae formam, qui ex innumeris fuscisque componitur squamis, oblique sibi incumbentibus, atque a posteriore dehiscunt parte. In superiore ipsius parte angustum observatur penicillum, album, & instar serici splendens, quod sese aperit, ac per ventum in auras adtollitur, quum vero posteriores squamae tollantur, penicilla illa circa mediam columnam seu axem fixa manent. Quaevis squama interne continet tenuem & album nucleum, saporis amaricantis, in quo vis seminalis latet.

Secundo *Olus Crudum majus*, seu *Sajor Pepe longifolium*, folia quoque gerit illis Siri similia, majora, & longiora illis prioris, sex nempe septemque pollices longa, vix palmam lata, inferius angustata & subrotunda, sed non profunde sinuosa, subtus quoque obliquis admodum costis donata; bina quoque sibi sunt obposita & obversa per ampla spatia, sique abrumpantur, lac exstillat album: Ipsorum sapor est uti in prioribus, primo nempe amaricans, dein dulcescens, sique per aliquot dies in domo adservata fuerint, magis amara sunt.

Flores inter vel post folia nunc in simplici nunc in geminis excrescunt petiolis, qui in lateralesexcrescunt ramulos, quibus capitula vaga & viridia insident, quae in flosculos sese aperiunt albos, ex quibus tantum unus alterve fructus ad maturitatem pervenit, qui multo crassiores sunt sed breviores quam in praecedente, ad siliquas Sussuolae adcedentes: Sunt enim ultra quatuor pollices longi, & binos digitos crassi, sensimque acuminati, pallide virentes, molles, & ad sensum concavi, externe plicis quibusdam notati, & sulco decurrente perpetuo, juxta quem maturi dehiscunt, in quibus columna quasi adparet ex squamis composita, uti in priore.

Caules plerumque non ultra culmum crassi sunt, ac sauciati lac exfundunt, inferiores autem plani quodammodo sunt, acsi complicati binas gererent oras; Truncus primarius brevis est & lignosus, mox sese in longa dividens flagella, quae intricata admodum, & sibi intermixta sunt.

Radix sesa in multas dividit fibras, quae sub terra oblique decurrunt in paucas divisae fibrillas, quae tamen ad extremum multifidae sunt.

Prima species ad foliorum petiolos aliquid rubri gerit, ejusque flagella magis fusca sunt, quod in hac majore specie non observatur.

In silvis crescit, atque in hortos transplantari potest per radicem, non autem per semen, quod non progerminat.

Nomen. Latine *Olus Crudum.* Malaice *Sayor Pepe.* Amboinice *Utta Matte* seu *Utta Matta*, h. e. *Sajor Crudum*, quum potissimum cruda ejus edantur folia. Ternatice *Gura Mamadi*, h. e. *Sajor amarum* In Boerone *Walissiva.* Prima ac vulgatissima species est *Olus crudum minus* Malaice *Sajor Pepe Daun Kitsjil*: Altera seu latifolia species est *Olus crudum majus.* Malaice *Sajor Pepe Daun Bezaar.*

Locus. Obcurrit in Amboina, Boerone, & Moluccis.

Usus. Folia primae seu parvifoliae speciei potissimum cruda eduntur ad Zagoe, Bocassan, & Canarios, instar aliorum Ulang Uang, seu viridium herbarum. Ipsorum sapor, uti dictum fuit, primo amaricat, sed dein dulcescit, atque cum Bocassan masticata nullam fere exhibent amaritiem, quae Stomacho salutaria censentur. Piscibus quoque adcoquuntur instar oleris. In re Medica adhibentur contra anxietates, & cordis lancinationes, Upae speciem, quum ejus radix cum aqua conteritur & propinatur, uti & si pisces vel cancros noxios quis comederit, ex quibus homines noxii sunt: Quumque folia instar oleris cum reliquis edantur cibis lactantium mulierum lac augent, quum simul contrita haec folia mammis adplicentur, tam sola quam cum illis Gumirae & Gelalae commista: Dicunt tamen, quod si nimia adsumantur copia, vel quotidiano sint cibo, genua inde flaccescere, unde tales ambulantes mox defatigantur.

Tabula Quadragesima

Ad *Figuram primam* ramum exhibet *oleris crudi majoris*, quod vera *Periploca* species est.

Figura secunda ramum sistit *Oleris Crudi minoris* cum ejus flosculis *a*, & siliquae *b* separata.

CAPUT

Als men ze maar een weinig quetst, zoo loopt 'er een kleverige witte melk uyt, die men anders aan de geheele plante niet en vind. In de geopende ziet met een langen ronden kegel, na de gedaante van de houwen, gemaakt van ontelbaare bruyne schubben, dewelke schuyns op malkander leggen, en van agteren geopent werden; aan 't voorste eynd ziet men een smal penceeltje, wit en blinkend, als zyde, 't welk zig opend en verstuyft, doch als men de agterste schubben afneemt, zoo blyven de penceeltjes rondom het middelste pilaartje zitten. Ieder schubbe heeft van binnen een dunnen witten heest, bitter van smaak, waar in de zaad-kragt steekt.

2. Olus Crudum majus. *De groote of* langbladige *Sajor Pepe, heeft mede bladeren die van Siri gelykende, grooter en langer dan de voorgaande, te weeten 6 en 7 duymen lang, schaars een hand breed, agter met smalle ronde billen, doch zonder diepe kloven, van onderen mede met zeer schuynze ribben. Zy staan ook twee en twee tegens malkander, en na malkander gekeert, in wyde tussen plaatzen, en als men ze afbreekt, zoo loopt 'er een witte melk uyt. Haar smaak is als aan 't voorige, te weten eerst bitteracbtig, daar na zoet, maar als ze eenige dagen in huys gelegen hebben, zoo vermeerderd de bitterheid.*

Het bloeyzel komt tussen of agter de bladeren voort, dan op een, dan op twee steelen in eenige zyde takken verdeelt, daar aan ydele groene knopjes staan, waar uyt witte bloempjes werden. Aan ieder tros komt maar een of twee vruchten tot perfectie, dewelke veel dikker, doch korter zyn dan aan 't voorgaande, en gelyken na de houwen van Sussuola; want zy zyn ruym 4 duymen lank, en 2 vingers dik, allenxkens toegespitst, ligt groen, week, en hol in 't gevoelen, met eenige plooyen van buyten, doch een doorgaande naad, langs welke de rype haar openen; daar in ziet men een pilaartje van schubben gemaakt, gelyk aan 't voorgaande.

De steelen zyn doorgaans niet boven een stroohalm dik, en de gequetste geven melk uyt, doch de agterste zyn wat plat, als of ze twee kanten hadden. De hooft stam is kort en houtachtig, verdeelende zig strax in lange ranken, dewelke zeer verwert in en door malkander lopen.

De wortel verdeelt zig in veele takken, en kruypt dwers onder de aarde met weinige vezelen, doch haar eynden zeer verdeelt.

De eerste zoorte heeft aan de steelen der bladeren wat roods, ook zyn de ranken bruyner, 't welk men aan deze groote zoorte niet en ziet.

Het groeyd in 't wilt, en men kan het ook in de thuynen planten met de wortelen, en niet met het zaad, 't welk niet wil opkomen.

Naam. *In 't Latyn* Olus Crudum. *Maleyts* Sajor Pepe. *Amboinsch* Utta Matte *of* Utta Matta, *dat is* rauwe Sajor, *om dat het meest dient om raauw te eeten. Ternataansch* Gura Mamadi, *dat is* bittere Sajor. *Op Boera* Walissiva. *De eerste en gemeenste zoorte is* Olus Crudum minus. *In 't Maleyts* Sajor Pepe Daun Kitsjil. *De tweede of* grootbladige, *is* Olus Crudum Majus, Op *Maleyts* Sajor Pepe Daun Bezaar.

Plaats. *Men vind het in Amboina, Boero, en de Moluccos.*

Gebruyk. *De bladeren van de eerste of smalbladige werden meest gebruykt om raauw te eeten tot Zagoe, Bocassan, en Canari, gelyk ander Ulang Ulang of groene kruyden. De smaak is, als gezegt, in 't eerst wat bitter, doch eyndigt in zoet, en by Bocassan genuttigt, werd men schier geene bitterheid gewaar, en men houd het voor de maage gezond. Het werd ook by Vissen gekookt als ander moeskruyd. In de Medicynen werd het gebruykt tegens benauwtheid en 't hertsteeken, een zoorte van Upas, als men de wortel met water vryft, en inneemt. Item als men eenige quade Vis of Crabben gegeten heeft, daar men benouwt van wert, als mede de bladeren in de kost, gelyk moeskruyd gebruykt, vermeerderd de zoogende Vrouwen haar melk, wanneer ze te gelyk de gevrevene bladeren op de borst smeeren, zoo alleen, als die van Gumira en Gelala gebruykt. Egter wert daar van getuygt, dat, als men het te veel of dagelyks in de kost nuttigt, de knien daar van slap worden, waar door men in 't gaan strax moede werd.*

De veertigste Plaat

Vertoont in de *eerste Figuur* een Tak van het *groote bittere moeskruyt*, het welk een waare soort is van de *Periploca*.

De *tweede Figuur* wyst aan een Tak van het *kleyne bittere moeskruyt*, met desselfs *bloempjes a* en de *houwen b* afsonderlyk.

XLII.

CAPUT QUADRAGESIMUM SECUNDUM.

Funis Butonicus. *Tali Boeton.*

Hic est funis incomptus, infra brachium, ac porro pollicem crassus, firmus, & lignosus, externe rugosus, ac sese dividit in magnos longosque laterales ramos, qui quam maxime inregulares, ac plerumque transversales ex majori stipite exoriuntur, ac mox in minores similesque dividuntur, ac demum in firmas tenues ac rotundas terminantur rachides, quibus folia insident solitaria & inregularia, Canarii foliis similia, sed minora, a sex ad novem pollices longa, quatuor & quinque transversales digitos lata, superne viridia, ac per medium sulcata, inferne paucis sinuosis costis pertexta, in obtusum apicem desinentia. Flores huc usque ignoti sunt.

Fructus copiosi simul excrescunt, ac racemosi ex primario trunco & crassis flagellis, qui magnitudinem habent globulorum sclopeti manualis, sed sunt magis oblongi, externe glabri, & rubentes seu auranti coloris, fere instar Palalæ secundæ, sub duriuscula & mucosa carne nucleus reconditur inregularis, ac sub tenui putamine alba ac sicca medulla instar Nucis avellanæ, quæ tamen inedulis est: Hujus funis lignum porosum est instar arundinis Rottang, quod dissectum copiosam effundit lympham: Nullis sese circumvolvit rebus, altas tamen adscendit arbores, ampleque suos extendit ramos.

Leytimorensibus vocatur *Wari Bouton*, h. e. *Funis Butonicus*, atque hunc quoque putant esse *Tali Bubut*, quum ex ipsius crassis flagellis funes formeot, quibus piscatorias machinas Bobbers dictas in mare demittunt, quos primo contorquent, item Gadings seu Russu, quæ sunt auriculæ Nadjos navigiorum Corre Corre dictorum, quæ incurvæ suot instar semi circuli, quibus fluctuantia ligna seu Sammed adligantur. Alii hunc vocant *Utta Wanat*, quam vero ob rationem, me latet.

Alia insuper ejus species est minor, cujus tamen truncus pedis crassitiem obtinet, qui superius sese dividit in similes intricatos ramos, plerumque transversales, qui ad minimam usque rachidem nigricant, funisque hic dissectus lympidam quoque emittit aquam, rachidibus folia itidem insident solitaria & inregularia, quæ glabra sunt, firma, & splendentia, ac superius plano sulco notata & integra, inferne paucæ sinuosæ decurrunt costæ, sunt vero a tribus ad sex pollices longa, binos lata digitos, & in longum determinantur apicem.

Ejus fructus alio progerminant modo, juxta enim seu sub folio hamus generatur deorsum flexus, qui prope ortum nodos quosdam format rugosos, uti in Corallis, qui dein longum emittit petiolum in binos tresve laterales pedunculos divisum, quibus post flores fructus insident solitarii vel bini simul, formam habentes juniorum Canariorum, sed calice destituti sunt, ac quidem ad unam quoque inclinant partem, plerumque virides: In hisce intus locantur officula bina oblonga sibi adcumbentia instar segmentorum operculi, ad internam vero partem sulcata suot, ac subtus bifida, glabra, & hepatici coloris.

Amboinenses hunc quoque vocant *Wari Metten* seu *Tali Itam Daun Kitsjil*, h. e. *funis niger parvifolius* ad distinctionem prioris, qui ipsis habetur major seu latifolia *funis nigri* species.

Locus. Obcurrit in vallibus fluvii Elephantis.

Usum quoque præbent ejus recta flagella pollicem circiter crassa, ex quibus istas nectunt auriculas, quæ prius supra ignem calefaciunt, ut flexilia fiot.

Tabula Quadragesima Prima

Ad *Figuram Primam* ramum exhibet *Funis Butonici.*

Figura Secunda ramum exhibet *Funis nigri parvifolii*, cum ejus fructu & officulis separatis.

XLII. HOOFDSTUK.

De Touwagtige Butonie-Struyk.

Dit is een ongeschikt touw, beneden een arm en voorts een duym dik, styf, en houtachtig, van buyten ruig, en verdeelt zich in groote lange zyde-takken, dewelke zeer ongeschikt, en meest dwers uyt den hoofd-stam loopen, en al wederom in andere diergelyke verdeelt, ten laatsten in styve dunne ronde ryskens: Hier aan staan de bladeren enkeld, en zonder ordre, de Canary-bladeren gelyk, doch kleender, van 6 tot 9 duymen lang, 4 en 5 dwers-vingers breed, boven glad, met een doorgaande geut, beneden met weinige bogtige ribben, en van voren met een stompe spits. Het bloeyzel is noch onbekend.

De vruchten komen veele by malkander voort, in troepen digt boven malkander, uyt den hoofd-stam, en dikke ranken; deze zyn in de groote van Musquet-koogels, doch wat langwerpig, van buyten glad en roodachtig, of oranjeverwig, schier als de Palala secunda. *Onder een hardachtig en slymerig vleesch, vind men een ongeschikte korrel, en onder een dunne schaal een drooge witte heest als Hazel-nooten, doch niet eetbaar. Het hout des touws is poreus als Rottang, en doorgekapt geeft veel water uyt. Het slingert zich nergens om, egter loopt het hooge boomen op, en spryt zyne takken wyd uyt.*

Die van Leytimor noemen het Wari Bouton, *dat is* Funis Butonicus, *en maken meede een* Tali Bobut *daar van, om datze uyt zyne dikke ranken de touwen maken, waar meede zy de Bobbers in Zee neerlaten, dezelve eerst drayende, item de* Gadings *of* Russu, *dat zyn de ooren aan de* Nadjos *van Corre Corren en Vaartuygen, dewelke krom geboogen zyn als een halve Cirkul, waar aan men de Vlothouten of Sammed bind. Andere noemen het* Utta Wanat, *om wat reden, weet ik niet.*

Daar is noch een kleender zoorte, wiens stam egter een been dik word, en het bovenste verdeelt zich in diergelyke verwerde takken, meest dwers staande, en tot de minste ryske toe swart, en het afgekapte touw geeft een klaar water uyt; aan de ryskens staan de bladeren enkeld en zonder ordere, dezelve zyn glad, styf, en blinkende, van boven met een vlakke geut, en effen, beneden loopen weinige bogtige ribbekens, van 3 tot 6 duymen lang, twee vingers breed, met een lange spits.

De vruchten komen op een andere manier voort, want neffens of onder het blad, formeerd het neerwaarts een krommen haak, by zyn oorspronk met eenige ruige knobbeltjes bezet, als eenig Craal gewas, het welk dan een langen steel uytschiet, in twee of drie zyde-takjes verdeelt. Hier aan na 't bloeyzel komen de vruchten voort, een of twee by malkander, in gedaante van jonge Canaris, doch zonder kelkje, en zommige na de eene zyde gekromt, meest groen blyvende. Binnen vind men twee langwerpige steen-harde korrels, tegens malkander zittende, als de deelen van een dekzel, doch aan de binnen-zyde hebbenze een geutje, en van onderen een kloofje, leververwig en glad.

De Amboineezen noemen het meede Wari Metten *of* Tali Itam Daun Kitsjil, *dat is* Funis niger parvifolius, *tot onderscheid van het bovenstaande, 't welk zy voor een grootbladig* Funis niger *houden.*

Plaats. *Men vind het in de Valley aan den Oliphant.*

Gebruyk. *Zyn gebruyk is meede van de regte ranken, omtrent een duym dik zynde, om voornoemde ooren daar van te maken, dezelve eerst over 't vuur warm makende, dat men ze buygen kan.*

De een- en veertigste Plaat

Vertoont in de *eerste Figuur* een Tak van de *touwachtige Butonie-Struyk.*

De *tweede Figuur* vertoont een Tak van het *kleyne swarte Touw*, met deszelfs vrucht en zaden afzonderlyk.

CAPUT QUADRAGESIMUM TERTIUM.

Funis Musarius. Tali Pissang.

Hic frutex fuois est perfectus, longo ac simplici flagello arbores adscendens, vel vicinis incumbens fruticulis, pollicem crassus, rotundus, lentus, ac cortice obductus ex fusco nigricante: Folia in lateralibus ramis alternata locantur duplicis formæ, juxta binas diversas species.

Latifolia species folia gerit illis Canarii similia, sed minora, glabriora, & flaccidiora, inferius angustata, ac superius latissima, palmam longa, & intense viridia: Ex foliorum alis in curto crassoque petiolo simplex ac solitarius excrescit flos, minoris Rosæ formam præ se ferens, ex sex crassiusculis, rotundis, fuscis, seu sanguineis petalis constans, quæ capitulum ambiunt planum ac flavum, ex brevibus ac crassis staminibus compositum, quæ adeo arcte sibi incumbunt, ut unicum constituere videantur corpus, ac superne viscositate quadam obducuntur, odoris dulcis ut & ejusdem saporis, quum matura sint, quæ maturam quoque referunt Musam seu Pisang.

Dein fructus excrescunt plures in racemo simul conlecti, breves, & incurvos æmulantes digitos, seu instar fructuum Tamarindi, at breviores & rotundiores, ac potissimum tres gerunt exstantes protuberantias, aliquando tantum binas, & aliquando unicam tantum, acsi majores fabæ in istis protuberantiis locatæ essent. Intus vero continentur plures rubræ seu russæ glabræ sibi incumbentes fabæ, planæ, ac semi lunæ formam quodammodo referentes.

Angustifolia species eadem gerit folia, sed angustiora & breviora, subtus grisea seu albicantia, instar illorum Palalæ, atque cum ipsorum odore convenientia: Hujus cortex nigrior est quam præcedentis, lentissimus, odoremque Nucum Moschatarum habens, ita ut Palala repens haberi posset: Palalæ autem vocantur omnes silvestris Palalæ seu Nucum Moschatarum species. Lignum ejus est fungosum, lentum, nihilominus tamen solidum ac russum mox exsiccatur, quum dissectum sit. Hæc species raro suos producit fructus, nec ita Musæ odorem spirant quam prioris fructus, unde potius in binas distinguere has vellem species, ni incolæ illas uno indigitarent nomine.

Nomen. Latine *Funis Musarius.* Malaice *Tali Pissang* ob rationem superius datam: Hitoenses hunc vocant *Wali Maua*, h. e. *funem Rottangi formem*, quum simplicem formet longumque funem uti Rottangæ, alii illum vocant *Wali Mette*, h. e. funem nigrum ob corticis colorem, item *Sabit Metten.*

Locus. Ad oras crescit altorum montium in campis sub aliis humilibus arbusculis, uti & in litore, sed tum minimum Nucum Moschatarum spirat odorem, quoque magis in ipsa crescit regione, eo melior censetur, obcurrit autem in Amboina, Baleya, & Solora.

Usus. Medium ipsius floris tuberculum crudum edi potest, quum per maturitatem sit molle & succosum, quum Musæ saporem gerat, sed parvi æstimatur. Simiæ ac Cercopitheci ejus fructus maxime expetunt & edunt, quibus & in Baleya capiuntur, quum ipsis laquei adponantur: Ex tenuibus firmisque ramis dentiscalpia formantur, quibus virtus adscribitur dentes firmandi. Nigræ radices, inferiorque trunci pars secundæ nempe speciei, quæ satis durum gerit lignum, in re Medica adhibentur, in aqua enim contritæ propinantur, ac minutim conscissæ cum Musæ fructu eduntur, curantque *Upas Itam*, per quod apud incolas denotatur *Colica ventosa*, & cordis anxietas, quum aliquis quasi suffocationem persentiat. Oportet autem, ut niger hic cortex ligno adhæreat, in quo plurima latet virtus Medica, neutiquam enim hæc in ligno detegitur: In plantis hisce detegenda prius est ejus virtus, non omnes enim hujus fruticis funes hac referti sunt, quum isto destituantur odore ac sapore, qui in efficacissimis etiam post quorundam annorum spatium evanescit, unde & aliquando recens cædendum est hoc lignum.

Tabula

XLIII. HOOFDSTUK.

Het Piessang Touw-Gewas.

Dit is een formeel touw, met een lank enkeld zeel de boomen oplopende, of op de naaste ruygte kruypende, een duym dik, rond, taay, met een swartbruyne schorsse bekleed; aan de zyde takken staan de bladeren verwisseld tegens malkander, van tweederley gedaante, na de twee zoorten.

De breedbladige zoorte *heeft bladeren, die van* Canary *gelyk, doch kleender, gladder, en slapper, agter smal, en voren breedst, een hand lank, en hoog-groen. Uyt den schoot der bladeren uyt een kort dik steeltje, komt een enkelde bloem voort, in de gedaante van een kleene rooze, van 6 dikachtige, ronde, bruyne, of bloed-roode blaadjes gemaakt, omgevende een geele platte beuvel van korte en dikke draden gemaakt, zoo digt aan malkander staande, datze een ligbaam schynen, boven op met een slymerigheid bedekt, zoet van reuk, en als ze ryp zyn ook van smaak, gelykende een rype Pissang of Musa.*

Hier op volgen de vruchten, by malkander wassende in een tros, gelyk korte en kromme vingers, of als de vrucht van Tamaryn, dog korter en ronder, hebbende meest ieder 3 ruggen, en verdeeld in twee bulten, als of 'er groote boonen in waren, veele hebben ook maar een bult; binnen leggen veele roode of rosachtige boontjes op malkander gepakt, plat, en eenigzints in de gedaante van een halve maan.

De smalbladige zoorte *heeft dezelve bladeren, maar smaller en korter, van onderen grys of witachtig, gelyk die van Palala, ook naar denzelven reuk trekkende. De schorsse is swarter dan aan 't voorgaande, zeer taay, en na Noote Muschaten riekende, zoo dat men 't voor een* Palala Repens *zoude konnen houden. Palala dan werden genaamt alle wilde zoorten van Palala of Noote Muschaten, het hout is voos, taay, niet te min digt, en besterft strax rot, als men 't doorkapt. Deze zoorte brengt haare vruchten zelden voort, en rieken ook zoo wel niet na Pissang als de voorgaande, daarom ik liever twee byzondere zoorten daar van wilde maken, indien ze de Inlanders niet onder een naam begrepen.*

Naam. *In 't Latyn* Funis Musarius. *Maleyts* Tali Pissang, *om reden als gezegt. De Hitoëezen noemen het* Wali Maua, *dat is* funis Rottangi formis, *om dat het een enkelde lange touw maakt, als een Rottang. Andere noemen 't* Wali Mette, *dat is swarte touw, na de coleur der schorsse, item* Sabit Metten.

Plaats. *Het wast aan de randen van 't hooge bosch, in de velden onder ander laag geboomte, als meede op strand, doch dit laatste heeft de minste reuk na Noten, en hoe landelyker, hoe beter dat het is. Men vind het in Amboina, Baly, en Solor.*

Gebruyk. *Men kan het middelste heuveltje van de bloem raauw eeten, als het door rypheid week en zappig is geworden, om dat het na Pissang smaakt, doch werd weinig geacht. De Apen en Meerkatten eeten de vruchten graag, en werden op Baly daar meede gevangen, als men strikken daar by bind. Uyt de dunne takken, die styf zyn, maakt men tand-peuters, die de kragt hebben de tanden te bevestigen. De swarte wortelen, en het onderste des stams van de tweede zoorte, daar het een redelyk hard hout heeft, werden in de Medicynen gebruykt, want in water gevreven, gedronken, en kleen gesneden, en met Pissang gegeten, genezen het* Upas Itam, *waar meede de Inlanders betekenen* Colicam Ventosam, *en benoutheid des herten, wanneer zig iemand bevoeld, als of hy verstikken wilde. De swarte schorsse moet aan 't hout blyven, want daar inne steekt de meeste kragt, en niet in het hout; ook moet men leeren kennen aan de planten, waar het kragtigste vald, want niet alle touwen van dit gewas hebben voornoemde reuk en smaak, dewelke ook zelfs de besten na eenige Jaren verliest, daarom men zomtyds het versche moet afkappen.*

De

Tabula Quadragesima Secunda

Ramum exhibet *Funis Musarii* flore ac fructibus conspicuum.

CAPUT QUADRAGESIMUM QUARTUM.

Funis dentarius. Labae.

PRiorum funium hæc tertia videtur species hoc in capite descripta. Hic autem funis digitum crassus est, nigro obductus cortice instar præcedentis. Folia ejus solitaria sunt locata in lateralibus ramulis curtis in petiolis, octo novemque pollices longa, palmam lata, inferius rotunda instar foliorum Canarii, superius in oblongum apicem desinentia.

Fructus magnis in racemis seu corymbis plures simul excrescunt, sed omnes in peculiari petiolo, una tamen bacca longior excrescit altera, parvaque referunt aviculatum ova, primo rubra, ac dein per maturitatem nigra; rubra medulla repleta, saporis fatui, sed quodammodo austeri & adstringentis, instar Prunellorum silvestrium maturorum, odoremque habent unguentaceum; intus locantur tria, quatuor, & quinque angulosa, & ex nigro fusca ossicula, semi lunæ formam æmulantia. Niger cortex lentissimus est, odorem habens saporemque Nucum Moschatarum silvestrium, uti *Funis Musarii.*

Nomen. Latine *Funis Dentarius.* Malaice Tali Gassogigi. Amboinice in Leytimora *Assaibe*, h. e. dentrificium. Baleyice *Labae.*

Locus. In Amboinæ levibus crescit silvis, ut & ad ipsarum oras, sed raro obcurrit, & in Baleya copiosior est.

Usus. Maturi ejus fructus ab Amboinensibus non eduntur, atque hic funis apud ipsos in nullo alio est usu, nisi quod ejus cortex dentium frictioni inserviat; Baleyenses maturos ejus fructus crudos edunt, ubi & delicatiores sunt quam in Amboina.

Hujus & nigra obcurrit species Amboinensibus *Assa ihe metten* dicta, fructus gerens oblongos æmulantes Vidaras, quos & Baleyenses edunt.

Ejus rami circinnas gerunt uti *Duri Carbou*, ex ejus rachidibus dentiscalpia ac dentrificia quoque formantur.

De twee-en veertigste Plaat

Vertoont een Tak van het *Piessang touw-gewas* met zyn *bloem en vruchten.*

XLIV. HOOFDSTUK.

De Tande-vryver.

V*An het voorgaande schynd een derde soorte te zyn, 't geen wy in dit Capittel beschryven. Het touw is een vinger dik, met een swarts schorsse bekleed, gelyk het voorige. De bladeren staan enkeld aan de zydetakkens, op korte steelen, agt en negen duymen lank, een hand breed, agter met ronde billen, gelyk de Canarybladeren, en voren met een lankachtige spits.*

De vruchten wassen in groote trossen of dollen, veele by malkander, yder op een byzonder steeltjs, hoewel de eene besie langer uytsteekt dan de anders, en gelyken kleene Vogel-eyers, eerst rood, en als ze ryp geworden zyn, swart, met een rood merg van binnen, smets van smaak, wrang en t'zamentrekkende, gelyk de rype Sleen, met een zalfachtigen reuk, binnen leggen drie, vier, en vyf-hoekige en swart-bruyne korls, gelyk een halve maan. De swarte schorsse is zeer taay, riekende en smaakende na wilde Noten, gelyk de Funis Musarius.

Naam. *In 't Latyn* Funis Dentarius. *Maleyts* Tali Gassugigi. *Amboinsch op Leytimor* Assahe, *dat is Tandevryver. Baleyts* Labac.

Plaats. *Het wast op Amboina in ligte bossen, en aan de randen der zelve, dog men vind het zelden; op Bali is het overvloediger.*

Gebruyk. *De rype vruchten werden by de Amboinezen niet gegeten, en dit touw heeft by haar-lieden geen ander gebruyk, als datze met de schorsse de tanden vryven: De Balyers eten de rype vruchten rauw, dog aldaar zyn ze wat smaakelyker dan in Amboina.*

Men heeft nog een swarte zoorte hier van, by de Amboinezen Assa ihe metten *genaamt, met vruchten als lankwerpige Vidaras, die de Baleyers eten.*

De takken hebben krullen gelyk Duri Carbou, *uyt de ryskens maakt men insgelyks tande vryvers.*

CAPUT QUADRAGESIMUM QUINTUM.

Rudens silvaticus. Woit Besaar.

FUnis hic mixtam habet naturam Europæorum Hederæ, & Indorum Varingæ, qui in tot species ac varietates dividitur, ut cunctas describere non auderem sustinere, ac solummodo illas eligam, quæ magis sunt obviæ, ac mihi notæ, quæque in bina majora dividuntur genera, majus nempe ac minus, quorum quodlibet in peculiari describetur capite,

Woit besaar proprie est *Rudens silvaticus*, qui inter mirabiles res in Amboinensium silvis ac solitudinibus reperitur, quæ vela quasi funesque circa malum dependentes exhibent uti in nave: Hujus autem tres mihi obvenere species, 1°. latifolia, 2°. parvifolia, 3°. rugosa seu pilosa.

Primo *Woit latifolium* est funis silvaticus, simplici flagello arbores adscendens, inferius brachium, ac porro plerumque binos crassus digitos, qui supra arbores sese modo in plures breves explicat ramulos; Cortex externe maculis quibusdam variegatus, satisque crassus est, quumque inciditur, paucum exstillat lac: Lignum grave est, junceum, ac plurimis foraminulis pertusum, uti Rottangæ.

Folia cum illis Ebeni conveniunt, sed paulo minora sunt, crassa, firma, & in rotundum apicem desinentia, plurimaque simul locantur superne obscure virentia, inferne albicantia & rugosa. Laterales ramuli sese adeo implicant arborum ramis, quas adscendunt, ut divelli nequeant, quique ab una ad aliam sese extendunt arborem, quas adeo connectunt, ut una sine altera procumbere nequeat.

Funes brachium minimum crassi sine metu adscendi possunt, qui vero digiti modo crassitiem habent, vitandi sunt, quum molles sint, fragiles, atque hinc facile abrumpi possint. Fructibus plerumque orbus conspicitur, in vetustissimis vero, atque adultis hi progerminant hinc inde nullis præcedentibus floribus more Varingarum. Estque pomulum, magnitudinem habens Limonis Nipis, diu virens, dein flavescens, ex carne compositum duriuscula & quasi cartilaginea, cui interjacent plurima plana semina, fere instar illorum Trong, caroque paululum lactescit; Hominibus inutiles sunt cibo, sed avibus relinquuntur annuis dictis, alilsque.

Secundo *Woit parvifolium* multo tenuior funis est, non ultra pollicem crassus, non vere rotundus, sed parum compressus instar intestini semi vacui: Plures simul emittit rachides seu ramulos, qui intricatam formant congeriem, hisce folia insident copiosa, haud longiora uno alterove digiti articulo, superius subrotunda, Portulacæ folia referentia, sed tenuiora, inferne albicantia, rugosa, ac subtilibus cancellatisque venulis pertexta instar illorum Varingæ, quorum saporem etiam habent. Rachides istæ deciduæ obtusas hinc inde formant spinas in crassis ramis, qui sauciati lac itidem quoddam exstillant. Fructus lente excrescunt, qui solitariæ sunt baccæ, plerumque vero geminæ ad quodvis folium, rotundæ, instar illarum Varingæ parvifoliæ, quæ eandem, uti priores, habent substantiam, avibusque itidem relinquuntur.

Tertio *rugosum* seu *pilosum Woit*, multo majora gerit folia binis præcedentibus, maximeque convenit cum *Varinga funiculari*. Est enim funis intricata gerens flagella, quæ ex arboribus dependent, ac peculiarem quasi glebam seu congeriem formant.

Folia cum illis Varingæ funicularis conveniunt, crassa nempe, firma, sex ac novem pollices longa, tres lata digitos, superne rugosa, plurimis cancellatis venis pertexta, inque tenerioribus vagos gerentia pilos, inferna parte quinque sexve gerunt costas obliquas admodum, quarum binæ inferiores ultra folii dimidium excurrunt; rugosa penitus, densisque ac pungentibus pilis hirta. Solitaria locantur, atque ad quodvis folium bini fructus excrescunt magnitudine globuli sclopeti manualis, seu paulo majores, tam prope quam post folia, qui superius obtuso apice notati sunt.

Caro

XLV. HOOFDSTUK.

Het groote wilde Bosch-touw.

DIt touw heeft een gemengde natuur van onze Europische Hædera, *of de klimmende Indische Waringen, in zoo veel zoorten en veranderingen verdeeld, dat wy niet belooven kunnen dezelve altemaal te beschryven, maar alleen die geene, dewelke meest bekend, en my voorgekomen zyn, en in twee hoofd-geslagten verdeeld werden, namentlyk groote en kleene. Zullende ieder zyn bezonder Kapittel hebben.*

Woit besaar *is het eygentlyke* Rudens silvaticus, *een van die bezondere dingen, dewelke de Amboinsche wildernissen afschilderen, vertonende in haar bossen het geene schip, want, en touwen, om een mast in een Schip doen, waar van wy 3 zoorten aangemerkt hebben: 1. grootbladige, 2. kleenbladige, 3. ruyge, of hairige.*

1. *Het* grootbladige Woit *is een bosch-touw, ook met een enkelde zeel de boomen oploopende, beneden een arm, en verders doorgaans twee vingers dik, op de boomen zig eerst in veele korte zyde-takken verbreydende. De schorsse is van buyten met eenige spikkeltjes bezet, redelyk dik, en als men daar in kapt, een weinig melk uytgevende. Het hout is swaar, biesachtig, en vol kleene gaatjes, als Rottang.*

De bladeren zyn als die van 't Ebben-hout, doch wat kleender, dik, styf, en met een ronde spitze, dewelke veel by malkander staan, van boven donker-groen, van onderen witachtig en ruyg. De zyde takken verwerren hun in de takken van de boomen, die ze oplopen, zodanig, dat men ze niet aftrekken kan, lopende van de eene na de andere boom, verscheyden aan malkander bindende, zoo dat den eenen niet vallen kan, zonder den anderen.

De touwen, die een kleene arm dik zyn, mag men vrylyk oploopen, maar dewelke niet boven een vinger dik zyn, moet men myden, want dezelve zyn week, bros, en breken ligt af. Het werd meest zonder vruchten gezien, doch aan de oude touwen, die haar volkomen wasdom hebben, komen dezelve voort, hier en daar eene, en dat zonder bloeyzel, na de aard van alle Waringas. Dezelve is een appeltje, in de groote van een Limoen Nipis, *lengen tyd groen, daar na vuyl-geel, gemaakt van een hardachtig of krakebeenig vleesch, vermengd met veele platte zaden, schier als die van* Trong, *en het vleesch heeft min of meer melk. Zy zyn voor menschen onbequaam te eten, maar werden gelaten voor de Jaar vogels, en Koeskoezen.*

2. Kleenbladige Woit *is veel dunder van touw, niet boven een duym dik, niet regt rond, maar gedrukt, als een half leegen darm, het heeft meer ryskens, by malkander staande, en maken een verwerden bosch, daar aan staan veele bladeren, niet boven een of twee leden van een vinger lank, vooren rond, in de gedaante van porreleyn bladeren, maar dunder, van onderen ook witachtig, ruyg, en met subtiele adertjes, netswys geteykent, als Waringa, wiens smaak zy ook hebben. De afgevallene ryzen maken hier en daar stompe doornen aan de dikke takken, dewelke gequest zynde, ook eenige melk uytgeven. De vruchten komen mede langsaam voort, zynde enkelde besiën, doch meest twee aan ieder blad, rond, gelyk die van kleenbladige Waringen, bestaande uyt dezelfde substantie als de vorige, en werden voor de Vogels gelaten.*

3. Ruige *of* hairige Woit, *heeft veel groter bladeren dan de beyde voorgaande, en groote gemeenschap met de* Varinga funicularis, *want het is een touw, met verwerde ranken aan de boomen hangende, of een klomp op zig zelfs makende.*

De bladeren gelyken die van Varinga funicularis, *te weten dik, styf, ses en negen duymen lang, drie vingers breed, van boven ruyg, met veele adertjes netsgewys doorweven, en aan de jonge met ydele haayrtjes bezet, aan de onderzyde hebbenze 5 a 6 zeer schuynze ribben, waar van de twee agterste meer dan het halve blad doorlopen, gants ruyg en digt, met stekelige haayrtjes bezet. Zy staan enkeld, en by ieder bladt groeyen 2 vruchten, in de groote van Musquet-kogels, of wat grooter, zoo wel by als agter de bladeren, boven op met een stomp spitsje, insgelyks met steekelige haayrtjes bezet.*

Van

Caro interna densa est, & repleta granulis albis, forma seminum Cumini: Quum folia fructusque abrumpuntur, lac spissum exstillat paucumque: Hujus & varietas obcurrit, quæ fructus gerit haud majores pisis fuscis, quique primo sunt virides, ac dein lutei. Utriusque speciei pungentes pili cutis pruritum excitant.

Nomen. Funes hi silvestres mihi Latino nomine vocantur *Rudens silvaticus*. Malaiense nomen huc usque ignotum est. Amboinice *Wait* vocatur, ac prima species Amboinensibus dicitur *Wait laun Ela*, h. e. latifolium; Secunda *Wait laun Miian*, h. e. parvifolium; Tertia Malaice nominatur *Tambun Tali*, quum intricatam per ramos formet congeriem. Amboinice autem *Wait Kuri*.

Locus. Binæ priores species in altis potissimum crescunt silvis, aliquando etiam in litore, ubi ingentes & altæ obcurrunt arbores ac rupes, tertia hic & illic crescit in levibus silvis ac vallibus, ubi raræ reperiuntur arbores.

Usus. Funis hic omnium aptissimus est, qui in silvis obcurrit, pro Amboinensibus ad arbores conscendendas, quum enim a terra oblique ad arbores adscendit, & ab una ad aliam extenditur arborem, hunc prius explorant Amboinenses per hunc, an satis sit firmatæ arbores, quumque hic brachii crassitiem adtigerit, intrepide unus alterve vir hunc adscendit, licet enim aliquo modo commoveatur vel vacillet, innumeræ tamen ejus rachides arborum ramis firmiter inhærent, quæ cum illis quam maxime conjunctæ & intricatæ sunt; ita ut libera natura haud inutiliter incomptum hunc funem in silvis tetenderit, qui incolis conducit ad victum in silvis querendum, quales sunt fructus *Coetcoefen* dicti, ad quos apte tendere possunt ope horum funium, sunt & præterea alii funes, sed quibus sese non ita certo committere audent, quam huic ob summam ejus tenacitatem, immo in tenuissimis etiam ejus funiculis.

Angustifolia species non tam apta est ad adscensionem, quum etiam tenuior sit, utriusque autem cortex adhibetur loco Pinangæ cum Sirio & calce ad masticationem, austerum enim ac parum adstringentem præbet saporem.

Quarto. Leytimorenses quartam præterea hujus *Wait* numerant speciem, cujus funis unius alterusve digiti crassitiem habet, ac fungosum gerit lignum, nihilominus tamen satis grave; funis hic non vere rotundus est, sex excavatus, & flagellosus, brevibus ubique ac firmis apicibus spinas mentientibus armatus, non tamen multum pungentibus, coloris ex fusco nigricantis.

Folia ejus longis insident rachidibus sibi obposita ac parva, uti in Funio minore, ejus cortex fragilis est, nec masticatur. Lochoenenses hunc vocant *Wali Mette* a nigro corticis colore, quod nomen præcedens *funis Musarius* apud Hitoënses quoque gerit, atque ulteriore investigatione comperi, hunc differre a vero *Wait*, sed unum eundemque esse eum *Solulo funiculari*, supra capite quadragesimo secundo descripto.

Van binnen hebbenze een digt vleesch, uytgevuld met witte korrels, in de gedaante als Comyn; als men bladeren en vruchten afbreekt, zoo komt 'er een weinig dikke melk uyt. Zy heeft nog een verandering, daar aan de vruchten niet grooter zyn dan graauwe Erweten, eerst groen, daar na geel. De steekelige haayrtjes van beyden verwekken een jeuken op de huyd.

Naam. *Deze wilde bosch* touwen *noem ik in het Latyn* Rudens silvaticus. *De Maleytsche naam is nog onbekend. Amboinsch* Woit, *de eerste zoorte hiet in 't Amboinsch* Woit laun Ela, *dat is grootbladig. De tweede* Woit laun Miun, *dat is kleenbladige. De derde in 't Maleyts* Tambun Tali, *om dat het een verwerde klomp met zyn takken maakt. In 't Amboinsch* Woit Kuri.

Plaats. *De 2 eerste zoorten groeyen meest in 't hooge wout, zomtyds ook op strand, daar hooge bomen en klippen zyn, de derde groeyd hier en daar in ligte bossen, en in Vallyen, daar weinig bomen staan.*

Gebruyk. *Dit touw is het bequaamste, dat men in 't bosch vind, voor de Amboinezen om hooge bomen op te klimmen, want vermits het van de aarde schuyns tot op de bomen loopt, en van de eene tot den anderen, zoo voelen de Amboinezen eerst daar aan, of het vast houd, en als 't dan een kleene arm dik is, zoo klouwtert daar een of twee man op, zonder vreeze van breeken; want of het schoon een weinig verschiet, zoo blyft 't egter met zyn veelvoudige rysen in de takken hangen, als zynde te zeer door malkander verwerd. Zoo heeft dan de wilde natuur dit onaansienlyk touw in de bossen gespannen, want het nodig is voor de Inlanders om haar kost te bekomen in 't wilde bosch, 't welk zyn de* Coeskoezen, *dewelke zy weten te beklimmen door behulp van deze touwen. Daar zyn wel meer andere touwen, maar zy durven haar zoo vast daar niet op betrouwen, als op dit, wegens zyn extreme taayigheid, behalven als gezegt, in de dunne touwen.*

De smalbladige zoorte is zoo bequaam niet om te beklimmen, om datze dunder is, maar de schorsse van beyde werd gebruykt in plaats van Pinang met Siri en Kalk te eten, want zy heeft een smatze en weinig t'zamentrekkende kragt.

4. *De Leytimoreezen maken nog een vierde zoorte van* Woit, *wiens touw een a twee vingers dik werd, voor van hout, niettemin redelyk swaar, niet eegt rond, maar uytgebold, en met steengen, overal met korte en styve punten als doornen bezet, die dog niet zeer steken; van verwe swart bruyn.*

De bladeren staan aan lange ryskens tegens malkander geschikt, en kleen als aan de kleene Turi. De schorsse is brosch, en werd niet gegeten. De Loehoeneezen noemen 't Wali Mette *van de swarte colour der schorsse, welke naam de voorgaande* Funis Musarius *by de Hitoëzen ook heeft, en by nader onderzoek bevinde dit van de regte* Woit *te verschillen, daar en tegen een en 't zelfste te zyn met de* Solulus funicularis, *boven* Cap. *42. beschreven.*

Tabula Quadragesima Tertia

Binas exhibet *Funis rudentis* species, unam nempe *majorem*, alteram vero in Figura secunda *minorem*.

De drie- en veertigste Plaat

Vertoont twee zoorten van wilde Bosch-touwen, te weten in de *eerste Figuur* de *groote*, in de *tweede* de *kleynder zoort*.

Ex *Rumphii Auctuario* quasdam porro *funium silvaticorum* species hic subjungemus.

Funis felleus. Putra Waly.

Circa annum 1690 in Amboinam delatus fuit hic funis, in gyros convolutus, vix minimum digitum crassus, ubique eminentes gerens squamas, quæ obtusas spinas, seu parvas referunt extantes alas, & licet per aliquot menses in cistis fuerit occlusus vel conservatus, hic tamen succosus erat, & terræ commissus propullulabat. Intra breve temporis spatium longa emittebat hic funis flagella istis tuberculis seu verrucis obsessa, quæ adstantibus sese implicabant arboribus, quorum quædam amputabamus.

Amputata autem hæc flagella ad extremitates exsiccabantur, sed plerumque tamen succosa erant, longaque & simplicia, ac brevia etiam perpendicularia demittebant fila in terram, ubi bifida erant, & nutrimentum videbantur querere.

Anno 1691 mense Novembri flores producebant, cunctis destituta foliis, eratque longa ac simplicia flagella, palmam longa, e quibus flosculi dependebant albicantes seu virentes, qui compositi erant ex tribus parvis & retroflexis petalis cum totidem apicibus intermediis, supra hæc sex alba eriguntur stamina, flavas antheras gerentia, supra ista petala sese extendentia, ac frustra decidebant, contra in stipite viridi ac folioso nullus observabatur flosculus.

Succus ex hoc fune manans, quam maxime amarus, qualis & tota planta est, unde & a nullo tangitur vel depascitur animali. In Java hic funis ad minoris brachii crassitiem excrescit, atque in longa sese dividit flagella, arbores adscendentia altas, & ubique sese circumvolventia, quæ digitum crassa sunt, & ubique obsessa istis verrucis seu tuberculis, non ordinatis, sed irregularibus; Ex ipsis alia longa & rotunda excrescunt vimina, pennam circiter crassa, ab initio & ad digiti circiter longitudinem, vagis & parvis tuberculis obsessa, ac porro ex viridi flavescentia.

Hisce folia insident solitaria, longis & firmis petiolis imposita, qui prope ortum incurvum formant sinum instar illorum Tubæ.

Folia ipsa sunt cordiformia, inferius auricolata, instar illorum Convolvuli, a tribus ad quinque pollices longa ac lata, subtus multis costis & venis pertexta & rugosa, quorum quinque maximæ prope ortum concurrunt, superius in brevem excurrunt apicem.

In Java nunquam flores fructusque producti fuere observati, inque meo horto nulli quoque provenere, nisi in amputatis ramis, qui separati aliis involuti erant arboribus, nullo autem modo ipsis juncti vel adhærentes, ita ut mirandum sit, undenam hi rami suum hauserint nutrimentum, ni forte ex amputatis extremitatibus illud traxerint, quæ sensim marcescunt, nihilominus tamen multa viridia emittit vimina, multaque deorsum demittit fila, quæ tamen magis per terram prorepunt, quam sese ipsi figunt. Circa Bataviam obcurrit tam sponte quam in hortis transplantatus circa sepes, raro autem fructus vel flores producit.

Distinguendus est hic funis ab *Ampedu tana*, seu felle terræ, quod est parvifolia *Serratula amara*, seu *Daun Cucurang*. In Java altas adscendit arbores, ac sese ipsis circumvolvit instar Caju Rapat. Mulierculæ Baleyenses adhibent instar alius Oebat contra abdominis tormina. Copiose obcurrit circa Kuddus & Demack, sed non adhibetur, contra vitatur, quum liquorem habeat petiolis adhærentem, amarum, & viscosum, qui tam firmiter manibus adhæret, ut intra aliquot dies vix ablui possit, ac nauseosam præbet amaritiem. Baleyenses hunc adhibent contra febres & Icterum. Funis hic contritus, & emplastri forma adplicitus dorso & lumbis, horum dolores sedat & curat, alii vero hoc viscosum recusantes emplastrum, totum sumunt funem, cujus oras abscindunt spinosas, & tanquam cingulum corpori adligant. Pueris quoque exhibetur alii Djoedjamboe admixtum.

Nomen. Javani hunc vocant *Putra Waly*, & *Bratta Waly*. Baleyenses *Andra Waly*, & *Anda Waly*, h. e. *amarum* vel *felleum funem*; atque hinc mihi Latine dicitur *funis felleus*.

Usus.

Uyt het *Auctuarium* van *Rumphius* zullen wy verders hier nog eenige zoorten van *Bosch-touwen* byvoegen.

De Gal Touw-struyk.

Omtrent het Jaar 1690 is in Amboina gebragt dit touw met kringen in malkander gevlogten, schaars een pink dik, overal met uytsteekende schubben bezet, als of 's stompe doornen of kleene vlerken waren, al warenze eenige maanden in de kist gesloten geweest, zoo bevond men ze nogtans zappig, en in de aarde gestoken groeyen; 't gewon in korte tyd lange ranken, met de voorgaande knobbelen of wratten, die zich om de naaste boomen slingerden, waar van wy eenige afkapten.

De afgekapte stukken droogden op aan de eynden, dog bleven doorgaans zappig, zonden lange, enkelde, en korte draaden na beneden op de grond, daar ze haar in twee verdeelden, en scheenen haar voedzel te willen zoeken.

Anno 1691. in November bragtenze haar bloeyzel voort zonder eenig blad te hebben, 't welk waren lange en enkelde ranken, een hand lank, daar aan hingen de bloempjes, wittachtig, na den groenen trekkende, bestaande uyt drie kleene, en agterwaarts gebogene blaadjes, met zoo veele stompen daar tussen; boven dezelve staan 6 witte draadjes, met geele nopjes, over de voorn. blaadjes uytgebreyd, en vielen voor niet met al af, daar en tegen aan den groeyender stok zag men niet een bloempje.

Het zap daar uyt lopende is uyttermaten bitter gelyk het geheele gewas is, en wert daarom van geen Dier aangeraakt. Op Java wert dit touw zelfs een kleenen arm dik, doch verdeelt zig in lange ranken, dewelke de hooge boomen oplopen, en zich overal omslingeren. De ranken zelfs zyn een vinger dik, en overal bezet met de voorn. wratten of knobbelen, niet in ryen, maar zonder order. Uyt dezelve komen andere lange en ronde gerten, omtrent een schaft dik, van haar begin af, noch omtrent een vinger lank, met ydele en kleene knobbeltjes bezet, en voorts geel groen.

Aan dezelve staan de bladeren enkeld, op lange en styve steelen, dewelke by haaren oorspronk een kromme bogt maken, gelyk die van Tuba.

De bladeren zelfs zyn hertformig, agter met twee ronde ooren gelyk die van Convolvulus, van 3 tot 5 duymen lank, en ook zoo breed, van onderen met veele ribben en aderen, rimpelig, waar van de grootste vyf by haren oorsprong t'zamen stooten, en vooren met een korte spits.

Op Java heeft men nooit bloemen of vrugten daar aan gezien, en in myn thuyn ook niet, dan aan de afgekapte takken, dewelke los op andere bomen slingeren, geenzints daar aan klevende, dierhalven het wonder is, waar van dit touw zyn voedzel heeft, of het moeste uyt de afgekapten eynden zyn, dewelke allenxkens verdroogen, en niet te min brengt het veele jeugdige ranken voort, en zend veele draaden als strenge gaarn na beneden, dewelke egter meer op de aarde kruypen, dan daar aan vast zyn. Men vind het omtrent Batavia, zoo in 't wild als in de thuynen verplant, omtrent de Heggens, dog men kan 'er zelden vruchten of bloeyzel aan vinden.

Men moet het onderscheiden van Ampedu Tana, *of Aard-gal, het welk is het kleene kruyd* Serratula Amara, *of* Daun Cucurang. *Op Java loopt het de hoogste bomen op, en slingert zig om dezelve, als* Caju Rapat. *De Baleytze Vrouwtjes gebruyken het als ander* Oebat *tegens buykpyn. Men heeft het mede veel om* Kuddus *en* Demack, *maar wert niet gebruykt, maar veel meer geschouwt, want het heeft een bittere vochtigheid, aan de steelen klevende, dewelke zoo vast aan de handen blyft, dat men het in eenige dagen qualyk afwasschen kan, en geeft een walgelyke bitterheid. De Baliers gebruyken het tegens koortzen, en geelzuchtige menschen; het touw gewreven, en pleysteragewyze opgebonden over de ruggen en lendenen, geneest de ruggepyn: doch andere deze slymerige pleyster niet konnende verdragen, nemen het geheelen touw, schrappen de steekelige kanten af, en binden het als een gordel om het lyf. De Kinders werd het ook onder ander Djoedjamboe gegeven.*

Naam. *De Javanen noemen 't* Putra Waly, *en* Bratta Waly. *De Baliers* Andra Waly, *en* Anda Waly, *dat is bitter of Gal-touw, en daar van in 't Latyn* funis felleus.

Gebruyk.

Usus. Apud Javanos in multo usu Medico est, cujus tamen nulla alia quam supra memorata mihi sunt nota. Corona hujus Funis circa collum urnæ flexa prohibet vermiculos in aqua crescere, quam diu etiam illa manet; Contra capitis furfures adhibetur, & aliis admistus Djoedjamboe, interne propinatur. Alii dicunt coronam talem urnæ, in qua salsa seu aqua marina est, adligatam, potabilem inde fieri, quod mihi tamen non successit, forte quod urna esset nimis crassa, adfirmabant tamen, non opus esse hunc funem aquam tangere. Qui dolore laborant dorsali, frustum hujus funis sumant, orchiam longum, quod lumbis circumligent instar cingulæ, patumque radicis in aqua contritæ adsumant cum Anisо, & semine Sary.

Gebruyk. *By de Javaanen heeft het een grooten Medicynalen gebruyk, waar van ons niet meer dan het bovenstaande bekend is. Den krans van deze touwen om den hals van een waterpot gelegt, laat geen wormpjes in 't water groeyen, hoe lang het ook staat; 't werd tegens de schubben des hoofts gebruykt, en onder ander Djoedjamboe binnens lyfs. Andere zeggen, dat de voorsz. krans om een pot met brak water gebonden, 't zelve drinkbaar maakt, het welk my nogtans niet heeft willen lukken, misschien om dat den pot te dik was, en egter wierd ik verzekert, dat dit touw het water niet raken moet. Die welke met rugge pyn geplaagt zyn, zullen een stuk van dit touw armen, ruym een vadem lang, en het zelve om de lenden binden als een gordel, als mede een weinig van de wortel innemen, in water gewreven met Anys, en het bloemen-zaad Sary.*

Tabula Quadragesima Quarta

Ad *Figuram Primam* ramum exhibet *Funis Frilei.*
Figura Secunda ramum sistit *Funis quadrangularis.*

De vier- en veertigste Plaat

Vertoont in de *eerste Figuur* een Tak van de *Gal Touw Bruyk.*
De *tweede Figuur* wyst aan een Tak van het *vierkante touwgewas.*

Funis quadrangularis.

Funis quadrangularis, Portugallice *Folio* seu *Corda quadrocanda*, species videtur esse Amboinensis *Funis crepitantis* supra libro 9. descripti, hic vero funis nullum dat crepitum, estque quadragonus, sed bina latera planiora sunt binis aliis, atque per acutas oras sulcata instar fructuum Boteri, in annulos seu articulos dividitur hic funis, quorum inferiores sex, superiores quatuor pollices longi sunt, ac divisi non per nodos sed per sulcos. In quovis sulco folium locatur cordiforme subrotundum, ac superius obtusum, ad oras rotundum, & obtuse dentatum: inferius tres concurrunt costæ, cum aliis quibusdam lateralibus, quæ omnes oblique sursum excurrunt. Sunt autem hæc folia crassiuscula & succosa, sed flaccida, & ingrati odoris, ac saporis primo aciduli, dein acute pungentis, & pruritum excitantis; huic autem opponitur clavicula singularis ac firma.

Prope suprema folia flores excrescunt in brevibus corymbis, qui primo sunt capitula rubentia, quæ sese aperiunt in flosculos albos quadripetalos, cum totidem subtilibus staminulis, & alio longiore intermedio capitulum gerente, quod pistillum est.

Fructus iisdem insident corymbis magnitudine granorum Piperis, rotundi & glabri, fere instar illorum Pseudochinæ, per maturitatem rubri, intus binis tribusve angulosis ossiculis referti. Acutus iste sapor & odor in tota detegitur planta, inferioresque ejus partes sensim ex cinereo virent, sed nullæ sunt lignosæ.

Locus. Ex Bengala in Bataviam translatus erit hic funis, ubi & plurimum a Bengalensibus colitur, per articulos plantatus ad hortorum oras, ubi sese late extendit per laterales ramulos, qui transversaliter prorumpunt.

Usus. Licet viridis hæc planta sit silvatica, Bengalenses tamen gratum ex ipsa norunt præparare cibum, ex superioribus & mollissimis ejus articulis, quos in aqua leniter ebulliunt, iterum exsiccant, & cum aliis herbis *Atsjar* admiscent.

Malabarenses oræ Cormandelensis hunc vocant *Perinar Coddy*, ubi & edulis quoque est, virides enim ejus sumunt ramulos, quorum exteriorem desquamant corticem, quos porro in aqua macerant, & edunt.

Het vierkante Touw-gewas.

Funis quadrangularis, *in 't Portugeesch* Folio *of* Corda quadrocando, *schynt een mede zoorte te zyn van de Amboinsche* Funis crepitans, *in 't 9 Boek beschreven, doch dit touw kraakt niet, het is gekant, doch twee zyden zyn platter dan de anderen, met scherpe kanten gezoomt, gelyk de vruchten van Boter, verdeelt in leden, de onderste van 6, de voorste van 9 duymen lank, niet met knien, maar met keepen afgedeelt. In ieder keep staat een enkeld blad, hertformig, rondachtig, en voor stomp, aan de kanten rond of stomp getand, agter stooten drie ribben t'zamen, met nog eenige ter zyden, alle schuyns na voren lopende. Zy zyn dikachtig en zappig, doch slap, onaangenaam van reuk, van smaak eerst rins, daar na scherp bytende, en jeukende, tegen over staat een enkele styve klauwier.*

Aan de voorste bladeren komt het bloeyzel voort, aan korte kroontjes, zynde eerst roodachtige knopjes, dewelke haar openen in kleine witte gebladde bloempjes, met zoo veel fyne draadjes, en een vyfde alleen op een knopje in de midden.

De vruchten staan aan deszelfs kroontjes, in de grootte van peper korrels, rond, en glad, schier gelyk die aan onze Pseudochina, *in hare rypheid regt rood, binnen met 2 of 3 hoekige zaadkorrels. De scherpe smaak en reuk is in de geheele plante, en de onderste delen werden metter tyd graauw groen, doch niets houtachtigs is 'er aan.*

Plaats. *Het zal uyt Bengale op Batavia gebragt zyn, alwaar het ook meest van Bengalers aangequeekt werd, met de leden geplant aan de kanten van de tuynen, daar het zig wyd uytbreyd, met zyne zyde-takken regt dwers kruypende.*

Gebruyk. *Hoewel het groene een Bosch-kruyd is, zoo weeten nogtans de Bengalers een aangename kost daar van te maken, nemende de voorste en weekste leden, kokenze zagtjes in water, drogenze wederom, en mengenze met andere kruyden onder Atsjaar.*

De Malabaren op de kust van Cormandel, noemen het Perinde Coddy, *alwaar het mede eetbaar is, want zy nemen de groene takjes, schillen de buytenste schorsse daar af, wekenze in warm water, en etenze dan.*

Funis pinguis. Utta Mina.

Funis hic quam intricatissimos gerit ramos laterales, qui sinuosi admodum & irregulariter decurrunt, pennam crassi, parumque rugosi seu striati. Folia bina sibi sunt opposita, tres quatuorque pollices longa, ultra binos lata, in medio latissima, quædam superne rotunda, & obtusa, paucas gerentia costas, quæ in inferioribus foliis supra, in superioribus infra parum protuberant, saporis primo fatui & oleracei, dein vero pruritum in ore excitantia, unde nec cruda edulia sunt. Ex abruptis paucum exstillat spissum lac, quod cito exsiccatur.

Het vette Touw-gewas.

Dit touw groeyd zeer verwert met zyne zyde takken, zeer bogtig en onordentlyk lopende, een schaft dik, en wat ruig of geribt. De bladeren staan twee tegens malkander, 3 en 4 duymen lank, ruym twee breed, in de midden 't breedst, sommige ook vooren rond en stomp, met weinige ribben, dewelke aan de agterste bladeren boven, en aan de voorste beneden een weinig uytbuylen, van smaak eerst laf en moeskruydachtig, doch kort daar na in de mond jeukende, en dierhalven niet bequaam om raauw te eten. Uyt de afgebrokene druypt een weinig dikke melk, doch verdroogt in korten.

Fructus in rachidum supremo germinant eodem fere modo, quo Varingæ, plures simul, immo quidam ramuli toti illis sunt onusti, & conveniunt quam maxime cum illis Varingæ parvifoliæ, ex rotundo quadrangoni, seu in quatuor sulcos distincti, ac superius capitulo ornati, quo haud male Capparides referunt. Interne sub tenui putamine quatuor adparent cellulæ, atque in hisce quatuor ossicula semi lunæ forma.

Nomen. Amboinenses in Leytimora hunc vocant funem *Uta Mina*, h. e. pingue olus seu Sayor.

Usus. Folia aliis adcoquuntur oleribus, & eduntur, quidam cruda quoque audent illa edere cum Bocassan.

N. B. Hujus plantæ nulla addita fuit in Auctuario Icon.

De vruchten komen voort aan 't uiterste der ryskens; op de manier als aan de Waringen, veele by malkander, ook zyn sommige takkens geheel daar mede bezet. Zy gelyken meest die van de kleenbladige Waringen, uyt den ronden vierzydig, of met vier koepen afgedeelt, en boven op met een knopje, waar door ze niet qualyk Kappers gelyken. Binnen onder een dunne schaal vind men vier Cellotjes, en daar in vier beenen, als halve maantjes.

Naam. *De Amboinezen op Leytimor noemen het* Uta Mina, *dat is vette* Sayor.

Gebruyk. *De bladeren worden onder ander moeskruyd gekookt en gegeten, sommige dervenze ook rauw eten, met Bocassan.*

N. B. Van deze plant is géen Figuur ofte afbeelding in het Auctuarium bygevoegt geweest.

CAPUT QUADRAGESIMUM SEXTUM.

Crusta arborum. Woit Kitsjil.

Minus *Woit* genus in India nobis magis propriæ ac naturaliter *Hederam* repræsentat, quum nulla laxa gerat flagella, sed plurimis sese ramis arboribus palisque infigit, quos etiam adscendit: Hujus quatuor exhibebimus species.

Primum Woit minus subtus stipitem format curtum ac crassum, vix brachium minus crassum, ex rotundo compressum, acsi ex binis compositus esset stipitibus sibi adcumbentibus: Cortex fuscus est, cinereis punctulis seu verruculis variegatus, lignum ejus internum porosum est, lentum, ac paucum exstillans lac album: Si hic funis prorepat, donec arbores adtingat, multos gerit nodos seu tubercula, quibus multi insident ramuli seu surculi, multa gerentes folia ac fibrillas, quibus sese arboribus inplantant, domesticæ autem species circa hominum ædes locatæ non crassos formant stipites, sed mox sese ab ima parte arboribus adplicant, atque sese undique in innumeros explicant ramulos, qui iterum in breves dividuntur rachides, quæ per fibrillas suas ubique sese tam firmiter infigunt arborum corticibus, acsi adglutinatæ essent, totum obtegentes truncum usque ad ejus verticem.

Foliola ejus alternata sunt, vix digiti articulum longa, quædam autem longiora sunt, ac pollicem lata, magisque sinuosa, illis Buxi vel Pilosellæ similia, firma, crassa, ex nigro virentia, ac subtus albis maculis notata, una quoque folii pars multo latior est altera, ex abscissis ramulis lac exstillat album ac viscosum, sed paucum.

Fructus raro observantur, nec prius nisi postquam totam obtupaverit arborem, tum in alto conspiciuntur foliosi quidam ramuli dependentes, in quibus fructus excrescunt bini ternive simul uno ex petiolo, qui plerumque magnitudinem habent Lansiorum, supra umbilicati, ac brevi apice ornati, quorum quidam magnitudinem habent malorum Armeniorum, qui in hac specie lutei sunt coloris, in aliis vero speciebus ex aurantio rubent colore, in dissectis exterior pellicula pennæ crassitiem habet, viscosum admodum gerens lac, ac medullam fungosam, cui insident granula parva flava, atque hisce pili purpurascentes, subtilem formantes lanuginem, quæ etiam separari potest, instar Gossipii, in fructuum medio cavitas adparet uti in Varingæ fructibus, cum quorum odore ac sapore conveniunt.

Secunda seu *alba Woit species*, funem format digitum crassum, qui porosam habet substantiam, ac minori copia gerit lac, quam præcedens species, externe pallide cinereus, quum prior sit fuscus, radiculas quoque hic & illic in arbores emittit, quas adtingere potest, ad latera autem plurimi rami transversales ac laterales excrescunt; atque ex hisce aliæ breves rachides, quibus folia insident bina ac terna, a prioribus multum diversa: Hæc enim Varingæ foliis similia sunt, inferius rotunda, ac superius acuminata, tres pollices longa, binos lata digitos, horum autem multa non majora sunt pollicis ungue, ac notabilibus costis lateralibus notata, unde & parum scabra sunt, superne rugosa, acsi subtilibus pilis hirta essent.

Ejus

XLVI. HOOFDSTUK.

De korst der Boomen.

Het kleene geslagte van Woit, *verbeeld ons in Indiën wat eygentlyker de* Hæderam *of klim, dewyl het geene losse touwen heeft, maar met de meeste takken zig aan de bomen en palen hegt, daar het oploopt, waar van wy vier zoorten geven zullen.*

Het eerste kleene Woit, *zet van onderen een korte dikke stam, schaars een kleene arm dik, uyt den ronden gedrukt, als of hy uyt twee strengen gemaakt was, die nevens malkander lopen. De schorsse is bruynachtig, met grauwe puntjes of wratjes bezet, het binnenste hout is poreus, taay, en een weinig witte melk uytgevende, dit touw voortlopende, tot dat het de bomen bereykt, zo gewind het veele knoesten of knobbelen, waar op veele takkens of ryskens staan, die wel geblaad zyn, en met hare worteltjes zig aan de bomen vast hegten, maar aan de tamme bomen, die omtrent de woningen van menschen staan, maakt het geen dikke stam, maar zet zig van onderen strax tegens de bomen aan, en verdeeld zig rondom in ontelbare zyde takken, en dezelve wederom in korte ryskens, die zig met haar worteltjes overal zoo vast hegten in de schorsse des booms, als of ze daar aan gelymt waren, den gehelen stam bedekkende tot boven toe.*

De blaadjes staan met beurten tegen malkander, schaars een lid van een vinger lank, sommige langer, en een duym breed, met neergebogen randen, die van den Buxboom of Muyze-oor gelyk, styf, dik, swart-groen, en van onderen met witte puntjes bezet, ook is de eene helft van 't blad veel breder dan de andere; uyt de afgebrokene ryzen loopt een witte, kleverige melk, doch weinig.

De vruchten ziet men zelden daar aan, en niet eer voor dat het den geheelen boom beklommen heeft, dan ziet men in de hoogte eenige wel beblaade takken afhangen, daar aan de vruchten voortkomen, en 2 of 3 by malkander aan eene steel; dezelve zyn in 't gemeen zoo groot als de Lanzen, met een naveltje, en kort spitsje boven op, sommige zoo groot als Abrikozen, aan deze zoorte blyvenze geel, maar aan andere werdenze oranje rood. Aan de opgesneden is de buytenste schel een schaft dik, zeer kleverig van melk, en voor, daar aan zitten kleene geele korls, en op dezelve purperverwige haayrtjes, als een fyne wolachtigheid, die zig ook van malkander laten trekken als Capok, latende in de midden een ydel hol, waar mede zy de Waringe-vruchten gelyken, ook van dezelfde reuk en smaak.

De tweede of witte zoorte van Woit *gewind een touw, 't welk maar een vinger dik is, en van een poreuze substantie, met minder melk dan de voorige, van buyten ligt-grauw, daar de voorige bruyn was, en schiet hier en daar worteltjes uyt de bomen, daar ze dezelve bereyken kan; ter zyden en overdwers komen veele zyde-ranken, en aan dezelve andere korte ryskens, daar aan 2 a 3 bladeren staan, van de voorige veel verschillende, want deze zyn de Waringe-bladeren gelyker, agter rond, en vooren spits, drie duymen lang, twee vingers breed, doch veele zyn niet groter dan een nagel van een duym, met merkelyke dwers-ribben, en daar door wat rimpelig, boven wat ruyg, als ofze fyne haayrtjes hadden.*

De

Ejus fructus Lansiorum quoque magnitudinem habent, ac nisi sunt coloris, substantiæ ac formæ instar priorum.

Tertia seu odorata species funem quoque format inferius haud pollice crassiorem, qui multa emittit brevia flagella, ac laterales ramos arborum corticibus quoque infixos, foliola gerit subrotunda instar minimorum secundæ speciei, sed pilosa ac subtus albicantia: Ejus rachidea cum foliolis abruptæ, ac per binas horas Soli expositæ gratum Pulasari spirant odorem. Hujus speciei fructus majores sunt quam priorum, oviformes ac rubentes, quorum substantia interna est, uti in præcedentibus.

Quarta ac minima Wolt species foliola gerit tenuia, plerumque digiti unguem longa, quæ in supremis ramis majora sunt, & ad oras parum pilosa, unde & Pilosellæ foliis similia sunt, horum una pars latior est altera.

Ejus fructus minimi sunt instar seminum Catjang, atque ex summis tantum dependent ramis, nullumque spirant odorem. Amat crescere prope arbores, rugosum ac fissum corticem gerens ac simul muscosum, præsertim vero ad palos, qui ex Palmi-filice formantur, quibus per breves & raras rachidea sese figit, quæ haud crassiores sunt filo velorum.

Nomen, Latine *Crusta arborum*, quum tam firmiter arboribus adhæreat, ac tanquam crustæ adglutinatur, uti Oryza adusta in ollis. Nomen Malaiense ignotum est. Amboinice *Wolt Kitsjil*, seu *Laun Maun*, h. e. parvifolium. Tertia seu odorata species peculiariter vocatur *Wolt Hadur*, h. e. *Wolt Mangas*, quum potissimum in hac crescat arbore.

Locus. Plerumque crescit in Calappo, Sagu, Manga, aliisque in arboribus, ac peculiariter primam adeo adscendit, & obvolvit, ut totus ejus obvelatur truncus, quod in aliis non ita efficit arboribus. Odorata species tam in Gajano quam Manga observatur. In solo etiam crescit inter silvestres Guajavi frutices. Incolæ putant hunc funem ortum suum non habere ex terra, sed ex fimo aviculæ *Cacopit*, quam supra descripsimus in capite de Visco Amboinensi, quod simili provenit modo. Si hæc ita sint; necessario sequitur, utrasque hasce plantas originem debere non ex ipso fimo, sed ex binis peculiaribus seminibus seu granulis, quæ avicula ista comedit, tales enim binæ plantæ adeo diversæ ex una eademque re ortum ducere nequeunt, variasque arbores per aves ex devoratis nucleis tali modo propagari multis in locis innuimus, præsertim *lib.* 4. in capite de *parvifolia Varinga*, ac supra *cap.* 33.

Hujus rei argumento adducere possem, plurimas inveniri Calappos & Mangas hoc Wolt obvelatas, cujus nullus firmus truncus vel stipes terræ est infixus, qui forte sensim oritur, quum demissæ ab alto chordulæ terræ sese inplantent: Hæc autem supermanet difficultas, cur nempe hæ quatuor ac plures Wolt species peculiares suas habeant arbores, quas adscendunt, quin avicula hæc miro esset prædita ingenio, semina nempe tantum deponere in propria harum arbore. Hinc & ipsæ quoque inter sese variant species, ac quantum memini, odorata non tantum suum penitus perdit odorem, sed folia quoque mutat, quod ulteriori disquisitioni & examini relinquitur.

Usus. Wolt parvifolium in omnibus suis partibus lactescit; ac primo saporem habet dulcem, dein amaricantem cum levi in ore ardore, sed innoxio penitus. Binarum priorum specierum rami digitum crassi, eliguntur in silvis, quum Pinanga non sit ad manus, abrasa enim exteriore rugosa parte in frustula scinduntur digitum longa, quæ lapide parum contunduntur, ac cum Sirio & Calce loco Pinangæ masticantur.

Ex odorata specie diebus siccis coronæ nectuntur, quæ mensis & cistis vestiariis inponuntur ob præstantem odorem, quem tamen non ultra octo servant dies: Minima species ex Ternata mihi transmissa suspecta est ex confessione ancillæ cujusdam, quæ Dominum ac Matronam suam infecerat ope Siri Pinangæ, cui admiscuerat hujus foliola ac surculos minutim conscissos additis araneis, nunquam tamen audivi, in Wolt aliquid toxici latere, quin ex noxia abrasum potuisset

esse

De vruchten zyn omtrent in de grootte van Lanzen, bleyn maar geel, van substantie en maaksel als de voorige.

De darde of welriekende zoorte *heeft ook een touw, beneden niet boven een duym dik, met veele korte ranken en zyde-takken aan de schorsse der boomen vast, heeft kleene rondachtige bladeren, als de kleenste van de tweede zoorte; doch haayrig, en beneden witachtig. Deze ryskens met de bladeren afgebroken, en een paar uuren in de Son gedroogd, rieken liefelyk, als Pulasari. De vruchten van deze zoorte zyn grooter dan de voorige, eyformig, en weinig rood, binnen van substantie als de voorige.*

De vierde of allerkleenste Wolt, *heeft kleene en dunne bladjes, in 't gemeen een nagel van een vinger lank, aan de bovenste takken zyn ze grooter, aan de kanten een weinig haayrig, en daar door de Muyze oore gelyk, de eene helft breder dan de andere.*

Zyne vruchten zyn kleen, als Katjang, hangen maar aan de bovenste takken, en hebben geen reuk. Het groeyd geerne aan boomen, die een ruyge en gescheurde schorsse hebben, en daar by wat mosachtig zyn, inzonderheid aan de Pagger stylen, die men van de Vare-boom maakt, waar aan het met dunne en weinige ryskens zeer vast zit, die niet dikker zyn dan zeylgaren.

Naam. *In 't Latyn* Crusta arborum, *om dat het zoo vast aan de boomen hangt, gelyk een korste aan de rysspot. De Maleytsche naam is onbekend. Op Amboinsch* Wolt Kitsjil of Laun Maun, *dat is kleenbladige. De derde of welriekende zoorte, heet in 't bezonder* Wolt Hadur, *dat is* Mangas Wolt, *om dat het aan die boomen veel groeyd.*

Plaats. *Het groeyd gemeenlyk aan Calappus, Sagus, Mangas, en andere boomen, inzonderheid bekleed het den eersten zodanig, dat men dikwils van zynen stam niets bekennen kan, het welk 't de andere boomen zo niet en doed. De welriekende zoorte vind men zoo wel aan de Gajang als Mangas bomen. Het groeyd ook op de grond, onder de wilde Gujavas-struyken. De Inwoonders meenen, dat dit gewas zyn oorsprong niet hebbe uyt de aarde, maar uyt den drek van 't Vogeltje* Cacopit, *'t welk wy hier vooren beschreven hebben in 't Capittel van* Viscum Amboinicum, *dat zyn oorsprong op dezelve manier heeft. Indien dit zoo is, zoo moet noodzaakelyk volgen, dat beyde deze planten haren oorsprong hebben, niet uyt den drek zelfs, maar uyt twee verscheyde zaden of korls, dewelke dit Vogeltje eet, want zulke twee verschillende planten kunnen geen eenerley oorsprong hebben, en dat veelerley bomen door de Vogels van ingeslokte korls op dusdanige manier gezaayd werden, hebben wy op veele plaatzen gezegt, inzonderheid in 't 4de Boek, in 't Capittel van kleenbladige* Waringen, *en boven Cap.* 33.

Tot een bewys hier van zoude ik konnen nemen, dat men veele Calappus en Mangas bomen ziet met Wolt behangen, het welk noch geen vaste stam in de aarde heeft, die ze misschien metter tyd krygen, wanneer de neergezonde Chordulen zich in de grond wortelen: blyft alleenlyk deze swarigheid over, waarom deze vier, en meer zoorten van Wolt haar bezondere bomen hebben, daar zy oplopen, of dat Vogeltje moeste een wonderlyk verstand hebben, dat het de zaden juyst op zyn behoorlyke boom kakte. Zoo veranderen ook de zoorten onder malkanderen zelfs, en zoo my met beter voorstaat, de welriekende verliest somtyds niet alleen haren reuk, maar veranderd ook de bladeren, 't welk tot nader ondersoek uytgesteld blyft.

Gebruyk. *Alle kleenbladige Wolt, is in alle hare delen melkachtig, eerst zoet van smaak, daar na bitterachtig, met een kleene brand in de mond, doch onschadelyk. De takken die een vinger dik zyn, meest aan de 2 eerste zoorten, werden gezogt, als men in 't bosch geen Pinang heeft, want de buytenste ruygte afgeschrapt, werd de rest in stukjes gesneden van een vinger lank, met een steen wat gekneusd of geklopt, en dan met Siri en Kalk in plaats van Pinang gekauwd.*

Uyt de welriekende zoorte maakt men by drooge dagen kransen, die men op tafels en kleerkisten legt, om haar goede reuk, dien zy doch niet boven 8 dagen behouden. Daar is noch een mistrouw van de allerkleenste zoorte, my uyt Ternaten aangeschreven, aldaar verkregen zynde uyt een confessie van een Meyd, die haar Meester en Meestresse met een Siri Pinang vergeven hadde, daar en zy deze bladjes en ryskens kleen gesneden, en met Spinne-koppen gemengd hadde, hoewel ik nooit gehoord hebbe, dat in

L 3 Wolt

esse arbore, vulgo enim censetur, Wolt formam suam ac vires deducere ex arboribus, ex quibus excrescit, uti id in pluribus aliis detegitur plantis, quæ arboribus increscunt. Non facile admittitur ad frugiferas arbores, præsertim si totos obcuparet truncos, vel crassos ramos, hinc enim adeo emaciantur, ut fructus proferre recusent, quod in Calappo præsertim observavi, præterquam quod tales arbores haud facile adscendi possint, ac plurima in iis nidulentur insecta.

Inquirendum est, an hæc eadem sit planta cum Brasiliensium *Tetipoteriba* a *Pisone libr. 4. cap. 61.* descripta, quæ ramis increscit Aurantiorum, ex fimo aviculæ *Tetin*, quos instar Hederæ adeo complectitur, ut hos sensim totos obcupet & subfocet, foliola gerens Myrthi majoris. Ejus autem fructus non describuntur, nec indicatur, an lactescat, nec ne: Ex ejus radicibus ac flagellis in oleo vulgari frixis salutare tibi præparatur linimentum, quo tumentia abdomina ac pedes œdematosi Hydropicorum sæpius inliniuntur, unde tumor extrahitur seu detumescit.

Wolt zelfs eenige schadelykheid uit, of het moeste van een schadelyke boom genomen zyn, want men houd doch in 't gemeen daar voor, dat Wolt zyn gedaante en krachten verandere naar de bomen, daar het aan groeyd, gelyk zulks aan andere planten meer bevonden werd, die op bomen groeyen. Men leyd het niet gaarn aan eenige vruchtbomen, inzonderheid als het geheele stammen of dikke takken gantsch beklaad, want zy worden hier door zoo uytgemagerd, dat zy geene vruchten willen dragen, het welk ik inzonderheid aan de Calappus-boom ervaaren hebbe, behalven dat men zodanige bomen niet wel beklimmen kan, en veelderley ongedierte zich daar in ophoud.

Het staat te onderzoeken, of dit het zelve zy met het Brasiliaansche Tetipoteriba, *by* Piso *in 't 4de Boek. Cap. 61 beschreven, groeyende uyt den drek van 't Vogeltje* Tetin, *op de takken van de Oranje Appel-bomen, dezelve als een klim zodanig omgevende, datze die metter tyd gantsch bedekt of verstikt, met blaadjes als de groote Myrthus. De vruchten worden niet beschreven, als mede of het melk heeft of niet. Uyt de wortelen en rankjes in gemeene olie gebakken, werd aldaar een heilzaam Medicament gemaakt, waar mede men de geswolle buyken en beenen door waterachtige zucht veroorzaakt, dikwils smeerd, en zoo de zugt uyttrekt.*

Tabula Quadragesima Quinta

Primam exhibet *Crustæ arborum* speciem, uti a *Rumphio* vocatur, quæque cum *Hedera arborea* proxime convenit.

De vyf- en veertigste Plaat

Vertoont de eerste zoort van de *korst der Bomen*, zo als die van *Rumphius* genaamt wert, welke met de *Boom-klim* het naast overeenkomt.

CAPUT QUADRAGESIMUM SEPTIMUM.

Jasminum Litoreum. Gambir Laut.

Licet supra in capite *Manoræ* aliam descripserim plantam sub nomine *Jasmini litorei*, hoc tamen capite vulgare satisque notum describam *Gambir Laut.*

Jasminum itaque hoc *litoreum* est frutex late sese extendens, medius inter verum fruticem ac funem silvaticum, multis sese adtollens duris ac rotundis stipitibus, qui mox sese in rotundos firmosque dividunt ramos laterales intricatos admodum; ex hisce transversaliter eriguntur rachides foliosæ, rotundæ quoque, ac firmæ, quatuorque simul crucem formant, quibus folia insident per quatuor vel quinque paria sibi obposita, & oblique cruciata: Rachides vero ad ortum habent folium majus ac solitarium, vel ejus loco alias breviores rachides, quæ non semper etiam sunt extensæ, sed sæpe ad unam inclinant partem, uti & ipsarum folia genicula habent uno versu posita.

Ejus folia cum illis Limonis conveniunt, sed minora sunt nec cordata, quatuor pollices longa, binosque lata, in brevem apicem desinentia, & integra, superna glabra, & ex nigro virentia, inferne paucis obliquis admodum, ac vix protuberantibus costulis notata, quæ in una specie purpurascunt, seu pallide fuscæ sunt, in alia albæ, saporis ingrati cum levi amaritie.

In ramulorum extremo flores progerminant umbellati quasi, sed pauco numero, longis ex tubis constantes, illis Jasmini similes, ex quinque albis petalis compositi, quæ non rectum formant circulum, horum enim quatuor ad utrumque latus extensa sunt, ac quintum solitarium locatur, obposita parte parum elevatum, instar cochlearis excavatum, nullius odoris, atque in ipso tubo quinque purpurea locantur stamina, antheras gerentia sordide flavas, quæ longe protuberant, quintum vero erigitur, atque quivis flos calici insidet viridi, qui autem ad unam partem fuscus est, qualis est petiolus lignosus, cui florifer insidet corymbus: Sic quoque in utraque specie breves foliorum petioli fusci sunt.

Fructus

XLVII. HOOFDSTUK.

De Strand-Jasmyn Struyk.

H*Oewel ik boven in 't Capittel van* Manoor *een ander plante beschreven hebbe, onder de naam van* Jasminum Litoreum, *zoo zal ik egter in dit Capittel het eygentlyke en gemeene bekende* Gambir Laut *beschryven.*

Jasminum Littoreum *dan, is een wyd uytgespreyde struyk, twyffelende tussen eenen opregten struyk en boschtouw, met veele harde en ronde stammen opschietende, die zig straks in ronde styve zyde-takken verdeelen, verward door malkanderen. Aan dezelve staan regt overdwers de blad-dragende ryskens, mede rond en styf, en met hun vieren in 't kruys, daar aan de bladeren met vier of vyf paaren regt tegens malkander, en een schuyns kruys maaken. De ryskens hebben by haaren oorspronk nog een enkeld groot blad, of in plaats van 't zelve nog andere kortere ryskens, dewelke ook niet altyd uytgebreyd staan, maar dikwils na de eene zyde hellen, gelyk ook hare bladeren met hun knietjes na malkander geboogen staan.*

De bladeren gelyken de Limoen-bladeren, doch kleender, en zonder hert, 4 duymen lank, 2 breed, met een korte spitze, en effene kanten. Boven glad en swartgroen, beneden met weinige, zeer schuynze, en pas uytpuylende ribbetjes, dewelke aan de eene zoorte peersch of ligt-bruyn zyn, aan de andere wit, van smaak onliefyk, met een kleene bitterheid.

Aan 't uyterste der ryskens koomen de bloemen voort, in kroontjes, doch weinig by malkander, lankhalzig, de Jasmynen gelyk, gemaakt van 5 witte blaadjes, dewelke geen regte Cirkel sluyten, want 4 derzelver staan uytgebreyd te weerzyden, en het vyfde staat agter alleen, wat opwaarts geboogen, als een lepelken, zonder reuk, in 't holle pypje staan 5 peersche draden, met vuyl-geele noppen, die verre uythangen, dog de vyfde staat overeynd, en yder bloem in een groen knoppig kelkje, aan de eene zyde bruyn, gelyk ook het houte steeltje, waar op de bloem-tros staat. Zoo zyn ook de korte steeltjes der bladeren bruyn aan alle beyde zoorten.

De

Fructus sunt baccæ pyriformes, inferius nempe angustatæ, superius latæ, & umbilicatæ, magnitudinem habentes Cerasorum minorum, quatuor sulcis fere cruciatis notatæ, diu virentes, ac tandem nigricantes, seu terrei coloris, pericarpio insidentes profundo, & arcte clauso uti Glandes, intus cellulæ sunt quatuor, aliquando tres, quarum una alterave plerumque vacua est, ac binæ reliquæ semper majores, in quibus officulum locatur instar minoris seminis Ricini, quod tamen non maculatum est, sed fuscum, & alba medulla repletum, baccæ hæ semper duræ sunt, licet sint maturæ, atque deciduæ nudum relinquunt pericarpium: Trunci lignum gerunt durum & album, cortice obductum sordide flavo, tenui, & lamellato: Radices ejus admodum sunt incurvæ, & late extensæ, ex duro constantes ligno, fissum quoque habentes corticem: Species Macassarensis paulo minora gerit folia, fuscis seu purpureis costis donata, ejus vero fructus majores sunt, cæterum Amboinensi similis est.

Nomen. Latine *Jasminum litoreum*, & *Pharmacum litoreum.* Malaice *Gambir Laut* ob formam florum, qui illis Jasmini simillimi sunt. Apud Amboinenses nullum aliud obtinuit nomen, nisi generale *Wayle*, seu *Wale puti lohaha*, h. e. funis litoreus albus, ob album ramorum corticem. Macassarice *Birindjene*, h. e. Malaice *Pingir ayer*, seu aquarum ora ob rationem subsequentem.

Locus. Hic frutex nullibi obcurrit nisi in litore, ut & ad fluminum ostia, ubi solum est saxosum cum crassa arena mixtum, estque notus fere ubique in cunctis harum Orientalium insularum litoribus.

Usus ejus Amboinensibus magna ex parte ignotus est, Malayenses vero ac Macassarenses mihi ejus notitiam indicarunt, ejus enim granula adsumpta conducunt iis, qui noxios comederunt pisces, cancros, similesve ex mari productos cibos, habent enim hunc fruticem tanquam specificum remedium talibus in casibus, qui piscatoribus plerumque superveniunt, quem in finem larga ac fausta natura in cunctis fere litoribus hanc obviam profert plantam; saltem ab illis tanti æstimatur, quanti *Anticholerica* supra libro sexto descripta a Moluccanis & Amboinensibus; si quis magna sentiat tormina & lancinationes ab adsumpto veneno, vel similibus piscibus, tum ejus folia aquæ incoquantur, cumque iis corpus lavetur, ipsorumque decoctum propinabitur, quum vero matura granula in superiore casu conquiri nequeant, ipsorum loco radix adhibebitur cum aqua supra porphyritem subtiliter contrita & propinata, quos in fines Macassarenses in itineribus marinis maturas secum ducunt baccas vel radices.

Recentia folia cum oleo inlinita, supra ignem calefacta, & inposita curant vulnera recentia: Malayenses hæc quoque adhibent folia ad mirabilem illam compositionem, quam viridem Oryzam seu *Nassi radji* vocant; quum nempe coctæ Oryzæ quævis recentia & penetrantia admisceant folia, minutim concisa, qualia sunt folia Limonis Nipis, & Limonis Martis, Gambir Laut, Sinapios, Laganfæ, & Cepæ: qui cibus, aliquando ab iis expetitur ad adpetitum excitandum, licet enim cunctæ harum plantarum partes ingratum præbeant saporem, instar nempe Gendarussæ vel Rapæ foliorum, ille tamen non percipitur, si cum istis penetrantibus misceantur foliis.

Tabula Quadragesima Sexta

Ramum exhibet *Jasmini litorei.*

OBSERVATIO.

Variæ hujus Jasmini silvestris species in *tom. 6. Hort. Malab.* obcurrunt, quarum illa, quæ *Tab.* 55. exprimitur, proxime cum nostra convenit, excepto quod in floribus quædam observetur differentia, loco natali forte adscribenda; Cæterum & huc pertinere videtur Jasminum Periclymeni folio, flore albo, fructu flavo, rotundo, tetrapyreno. *Sloan. Catal. pl. Jam. p.* 169.

De vruchten zyn peerformige besien, te onderen agter smal, vooren breed, met een kuyltje, in de grootte van kleene kerssen, met vier vooren schier in 't kruys gedeeld, langen tyd groen, ten laatsten swartachtig, of aardverwig, in een diep digtgesloote kelkje staande, gelyk Eekelen; binnen zyn mede 4, en somtyds ook 3 celletjes, waar van een of twee gemeenlyk voor zyn, en de twee andere altyd grooter; daar in legt een korrel als een kleene Ricinus zaat, doch zonder spikkelen, en bruynachtig, met een wit merg. De besien blyven altyd hard, al zynze ryp, en afvallende, latenze het bloote kelkje staan; de stammen hebben een hard, wit hout, bekleed met een vuylgeele, dunne, en slappe schorsse. De wortelen zyn zeer krom, en ver verspreyd, hard van hout, en ook met een gescheurde schorsse; 't geene op Macasser groeyd, heeft wat kleender bladeren, met bruyne of peersche ribben, en de vruchten zyn grooter. Aan de rest het Amboinsche gelyk.

Naam. *In 't Latyn* Jasminum litoreum, *of* Pharmacum litoreum. *Maleyts* Gambir Laut, *na de gedaante der bloemen, dewelke de Jasmynen zeer gelyk zyn. By de Amboinezen heeft het geen andere naam dan den generalen* Wayle, *of* Wale puti lohaha, *dat is Strand witte touw, wegens de witte schorsse der takken. Macassaars* Birindjene, *dat is, in 't Maleyts* Pingir ayer, *of water-rand, om reden als volgt.*

Plaats. *Deze struyk vind men nergens dan op strand, en aan de uytgangen van de Rivieren, daar het steenig is, met grof zand gemengd; in deze Oostersche Eylanden schier op alle stranden bekend.*

Gebruyk. *By de Amboinezen is zyn gebruyk meest onbekend, doch de Maleyers en Macassaren hebben my veel beter kennisse daar van gegeven, want de korls ingenomen, helpen die geene, die van eenige quaade Visschen, Crabben, of diergelyke schadelyke dieren uyt Zee komende, gegeten hebben; houdende dit gewas voor een toegeeygent tegenhaat tot zodanige ongevallen, die de Visschers gemeenelyk overkomen, tot welke eynde 't de milde natuur op allerley stranden zoo gereet voortbrengt. Immers het werd by hun lieden in zoo groote agting gehouden, als de* Anticholerica, *boven in 't 6de Boek beschreven, by de Moluccanen en onze Amboinezen; als iemand groot krimpen en scheuren in het lyf gevoeld van ingenomen venyn of diergelyke Visschen, zoo zal men de bladeren in water kooken, daar mede 't lyf wasschen, en ook daar van drinken. Als men de rype korls niet wel krygen kan by bovengemelde voorval, zoo zal men de wortel gebruyken met water fyn op een steen gewreven en gedronken, tot welken eynde de Macassaren op Zeereyzen gemeenelyk de rype besien of wortelen met hun voeren.*

De versche bladeren met oly gesmeerd, over 't vuur warm gemaakt, en opgelegt, genezen versche wonden. De Maleyers gebruyken ook deze versche bladeren onder die wonderlyke Compoost, *die ze groene ryst of* Nassi radji *noemen, wanneer men onder de gekookte ryst alderhande groene en scherpe bladeren kleengesneden mengt, als bladeren van Limoen Nipis, en Limoen Martyn, van Gambir Laut, Mostaart-bladeren, Laganfa, en Ajuyn; welke kost zy somtyds eten om een graage maag te maken. Want hoewel alle de delen van deze plante onaangenaam van smaak zyn, te weten als Gendarussa of Raap-bladeren, zoo gevoeld men egter denzelven niet, als menze met de voornoemde scherpe bladeren mengd.*

De ses- en veertigste Plaat

Vertoont een Tak van een *Strand-Jasmyn struyk.*

AANMERKING.

Verscheide zoorten van deze wilde Jasmyn komen voor in het *zesde deel* van de *Hortus Malabar.* waar van die geene, welke in de 55 Plaat uytgedrukt wert, het naast met het onze overeenkomt, uytgezondert dat 'er eenig onderscheid in de bloemen is, het geen mogelyk aan de verschelde plaatzen toe te schryven is. Verders schynt hier toe mede te behooren de Jasmyn met het blad van de Periclymenum, met een witte bloem, een geele vrucht, rond, en in viere verdeeldt, van *Sloane* in de *Catal.* van de *Jamaise gewassen. p.* 169.

CAPUT QUADRAGESIMUM OCTAVUM.

Rubus Moluccus. Kuru Keku.

IN hisce insulis Rubi unicam mihi obvenit genus, cujus tamen forma magis ad Rubum Idæum accedit, hujusque duas observavi species, unam parvifoliam, latifoliam alteram.

Primo *parvifolia* seu vulgatissima species in fruticem excrescit ample extensum, qui multos emittit surculos flagellosos, qui in lentos ac virides sese dividunt ramos, quibus insident laterales petioli simplices & alternati, atque hisce folia insident directe sibi opposita, ternata, cum uno inpari, illis Rubi Idæi Europæorum similia, digitum nempe longa, binos lata, ad oras profunde dentata, multis obliquis costis, ac subtus spinis hamatis donata, quales & sunt petioli omnes ac rami, sed magis laxe.

Flores fructusque sunt uti in Europæorum Rubis Idæis, hujus vero fructus molliores sunt, intusque cavi, & saporis aquosi. Folia parvam habent amaritiem cum quadam adstrictione: Radix longa est, ac late sub terra procepit, hic & illic multos emittens surculos, qui recte sese erigunt, sique rite colitur, firmum generat truncum, in formam arbusculæ excrescens, qui tamen non ultra pollicem crassescit. Floret Septembri, fructusque profert per reliquos siccos menses.

Secundo *latifolia* species non tam recte excrescit, sed magis procepit flagellis cinereis magisque spinosis, quorum rami tam arcte subtilibus spinis sunt obsiti, ut tractari nequeant, quales & cuncti sunt petioli, foliorum nervi, ac costæ.

Folia quam maxime ab illis prioris differunt, similia enim sunt illis Vitis, in tres magnas lacinias distincta, quarum quævis ad oras læviter dentata est, suntque superne glabra, & ex nigro virentia, inferne quam maxime rugosa, ad costas spinis seu hamis donata, & albicantia seu gilva, sex ac septem pollices longa, septem & octo lata; Vetusta folia multo minora sunt, nec binæ laterales laciniæ completum formant apicem, sed sunt rotundæ vel angulosæ, ac subtus binis rotundis & prominentibus auriculis donatæ, quodvis vero folium peculiari insidet petiolo.

Flores fructusque sese habent uti in priore, hujus vero baccæ magis planæ sunt ac compressæ, nec ita concavæ, saporis delicatioris. Utriusque speciei baccæ rubent, licet sint maturæ. *Latifoliæ* speciei folia nullam habent amaritiem, sed penitus sicca sunt, ac saporis fatui cum notabili adstrictione.

Nomen. Latine *Rubus Moluccus.* Malaice vocari posset *Ayam Bakuku*, juxta Amboinice *Kuru Keku*, h. e. gallus cucuriens. Baleyice *Gouggong* seu *Gohungung.*

Locus. In campis crescit ac depressis locis, Soli bene expositis ad oras fluminum, & ad ripam Sagu silvarum, estque ubique obvius ac vulgaris in Amboinensium insulis, uti & in Baleya.

Usus. Amboinenses ejus fructum spernunt, ac sese mirantur, quum videant nos eum edentes; pueris tamen suis exhibent edendos tanquam antidotum, quum per noctem in lecto mejant; Hujus speciei radix cum Zingibere minore, albo Sirio, & Pinanga masticata per septem continuos dies, Hæmoptöen curat, sed isto tempore nulli edendi sunt pisces. Ejus folia sunt refrigerantia, atque instar Sajor seu oleris eduntur: Cum Aniso, Pulasario, & cortice Massoy contrita, & inlinita conducunt in febribus.

Folia quoque cruda eduntur instar Ulang, & Lactucæ admiscentur, tum vero ipsorum hami abradendi sunt, licet tenerei non multum pungant, vel lædant: Latifoliæ speciei radix cum pauxillo Tsjonkor mixta, & comesta conducit ad abdominis tormina. Hac quoque utuntur Papoenses superstitiose, quam masticant, ejus deglutientes succum, quum putant virile robur augeri, præsertim quum in prædam exeant, quasi homines tam facile adriperent, quam hæc planta prætereuntium vestes adtrahit. Tenera folia cum tosta Calappi medulla masticata, ipsorumque succus deglutitus, aphthas oris & faucium curant.

Eadem

XLVIII. HOOFDSTUK.

De Moluccise Braam-struyk.

VAn de Rubus vind men in deze Eylanden een geslagt, dog van gedaante meer naar de Rubus Idæus *of Framboizen trekkende, en 't zelve tweederley van gedaante.* 1. *kleenbladig,* 2. *grootbladig.*

1. *Het* Kleenbladige *of gemeenste werd een grooten uytgebreyden struyk, met veele stammen opschietende, die zig in taaye en groene takken verdeelen, daar aan de zydestelen enkeld, en met beurten boven malkander staan; aan dezelve staan de bladeren regt tegen malkander met drie paaren, en een vooruyt alleen, de Europische Framboizen gelyk, te weten een vinger lank, twee breed, aan de kanten diep getand, met veele schuynze ribben, en van onderen met hakige doornen bezet, gelyk ook alle de stelen en takken zyn, doch wat ydel.*

Bloemen en vruchten zyn als aan de Europische Framboizen, doch deze vruchten zyn weeker, van binnen hol, en waterachtig van smaak. De bladeren hebben een kleene bitterheid, met eenige zamentrekking. De wortel is lank, en kruypt verre onder de aarde, hier en daar veele scheuten voortbrengende, die regt opschieten, en als men 't havend, gewind het een styve stam, in de gedaante van een boompje, doch niet boven een duym dik. Het bloeyd in September, en draagd zyne vruchten de volgende droogs Mousson over.

2. *Het* breedbladige *wast zoo regt niet, maar kruypt meer met graauwe en doornagtiger ranken, zoo digt met fyne doornen bezet, dat men ze niet aanvatten kan, gelyk ook alle de stelen, zenuwen, en ribben der bladeren.*

De bladeren verschillen veel van 't voorgaande, want zy gelyken het wyngaard loof, verdeeld in 3 groote lappen, en ieder is aan de kanten wat getand, boven even, en swart-groen, van onderen zeer ruyg, aan de ribben met doornen of haakjes bezet, en witachtig of vaal van coleur, 6 en 7 duymen lank, 7 en 8 breed. De oude zyn veel kleender, en de 2 zyde-lappen hebben niet alle een formeele spitze, maar zyn rond of hoekig, en agter met 2 ronde en uytsteekende billen, en ieder blad staat op een steel alleen.

Bloemen en vruchten zyn als aan 't voorgaande, doch deze besien zyn platter, meer gedrongen, zoo hol niet van binnen, en beter van smaak. Beyder zoorten besien blyven rood, al zyn ze ryp. De bladeren van 't breedbladige hebben geen bitterheid, maar zyn gantsch droog, en smets van smaak, met een merkelyke zamentrekking.

Naam. *In 't Latyn* Rubus Moluccus. *In 't Maleyts mogte men 't noemen* Ayam Bakuku, *naar het Amboinsche* Kuru Keku, *dat is een kraayende Haan. Baleyts* Gonggong *of* Gohungung.

Plaats. *Het wast in de Velden en laage plaatzen, die wel ter Sonne staan, aan de kanten van de Rivieren, en van het Zagu-bosch, overal gemeen in de Amboinsche Eylanden, en op Bali.*

Gebruyk. *De Amboinezen achten deze vrucht niet, en zyn verwonderd, als zy somtyds zien, dat wy ze eten. Zy geven ze egter hare Kinderen te eten tot een tegenhoat, als dezelve zig in de slaap bepissen. De wortel van de eerste zoorte met kleene Gember, witte Siri, en Pinang gegeten 7 dagen na malkander, zal het bloedspouwen genezen, doch men moet in die tyd geen Visschen nuttigen. De bladeren zyn verkoelende, en werden mede als Sajor gegeten, gewreven met Anys, Pulajari, en Massoy opgesmeerd, zyn goed tegen de koortzen.*

Men eet de bladeren ook raauw, als ander Ulang, en onder Salade, doch als dan moet men de onderste haaljes afschrappen, hoewel de jonge niet zeer steeken. De wortel van het breedbladige, met een weinig Tsjonkor *gemengd en gegeten, is goed tegens het krimpen des buyks. Dezelve gebruyken de Papöezen ook tot hare superstitie, die knauwende, en den zap inswelgende, het welk de mannelyke kragten zal vermeerderen, inzonderheid als zy willen uyt roven gaan, quantswys dat zy de menschen zoo ligt zullen aanhalen, als dit doornig gewas de kleederen van de voorby gaande. De jonge bladeren met gebrade Calappus-pit geknauwd, en het zap ingeswolgen, genezen de spruuw in mond en keele.*

De.

Eadem cum Pinanga masticata conducunt feminis facile abortum patientibus, si sæpius illa post conceptum masticent, eodem quoque modo valent ad tussim.

Dezelve met Pinang geknouwd, zyn goed voor de Vrouwen, die ligt mis-vallen, als zy het dikwils na de ontfangenisse nuttigen. Op dezelfde manier zyn ze goed tegens de hoest.

Tabula Quadragesima Septima

Ad *Figuram Primam* ramum exhibet *Rubi Moluçci parvifolii.*
Figura Secunda ramum sistit *Rubi Moluçci latifolii.*

De zeven- en veertigste Plaat

Vertoont in de *eerste Figuur* een Tak van de *kleynbladige Moluccise Braam struyk.*
De *Tweede Figuur* verbeeld een Tak van de *breedbladige Moluccise Braam-struyk.*

OBSERVATIO.

Hæ *Rubi* species a nullo alio, quantum novi, auctore fuere observatæ; primaque seu parvifolia, *Rubus* foliis nunc tribus, nunc quinque oblongo acutis & dentatis donatus; altera major Rubus folio solitario, angulofo, & dentato, seu Bryoniæ folio dici potest.

AANMERKING.

Deeze zoorten van *Braamen* zyn van geen ander Schryver, zo veel my bekent is, aangemerkt; en de eerste zoort, ofte de kleynbladige mag men noemen Braam met lankwerpige, puntige, en getande bladen, na drie, nu vyf te gelyk voorkomende, de andere grooter kan genoemt werden Braam, met een enkeld, hoekig, en getands bladt als dat van de *Bryoma*, ofte de wilde Wyngaardt.

CAPUT QUADRAGESIMUM NONUM.

Frutex Globulorum. Klitsji.

NUnc cohortem adducemus fruticum spinosorum, quos in bina dividemus genera, prorsus tamen a sese invicem diversa.

Primum genus adfine videtur Genistæ aculeatæ, quod in quatuor dividitur species, quæ omnes altius excrescunt, ac sese amplius extendunt quam Europæorum quædam Genista, ac cuivis singulare tribuemus caput.

Klitsji vulgatissima species est, ac dividitur in marem & feminam, quarum ultima tanquam in familiari ac quotidiano usu magis obvia, a nobis prima proponetur ac describetur.

Klitsji femina amplus & horrendus frutex est, infra brachium crassus, non alte sese adtollens, sed per firmos ramos sese ad latera extendens, qui sese iterum in alios dividunt laterales ramulos, inregulares penitus, & vicinis incumbentes fruticulis, vel per terram prorepentes, ac sese hic & illic erigentes, qui omnes externe cortice obducuntur virescente, qui lentus est, ac per longitudinem striatus, vel quasi gibbosus. Crassi rami plerumque glabri sunt, supremi vero ramulos foliosos producentes, brevibus spinis seu hamis armati sunt, illis Cynosbati similibus, qui vero vagi sunt, ita ut rami facile tractari, sed difficile abrumpi possint.

Rachides foliosæ directe sibi oppositæ sunt, sed quædam contortæ, & inregulares, ita ut nunc retrorsum, nunc sursum elevatæ sint, atque hisce foliola insident per paria nunc terna, nunc quina, sena, ac raro septena, plerumque sibi opposita, sed in vetustioribus rachidibus quodammodo variant, & aliquando in impar extremum excurrunt.

Folia in hoc genere maxima sunt, ac similia foliis arboris Blimbingi Bulu, quatuor ac quinque transversales digitos longa, binos lata, brevissimis insidentia petiolis, læte virentia, glabra, nec notabiles costas gerentia, ac prope ortum hamulo armata sunt abscondito, quales bini ternive quoque adparent prope rachidum foliosarum concursum in majore ramo. Folia sub ac post noctem sese claudunt sub rachide, per diem vero erecta & extensa sunt uti supra *libr.* 6. in *capite Ligni Sappani* indicatum fuit. Interstitia quoque foliorum ac rachidum hic & illic hamis armata sunt, ita ut hic frutex in summis partibus haud facile tractari possit sine manuum læsione.

In ramorum summo longus, angustus, ac barbatus excrescit corymbus, palmam longus, immo longior, inregularibus nodis gaudens, quorum quivis peculiari insidet petiolo undique circa ramum, ex his flosculi excrescunt, illis Genistæ vulgaris maxime similes, quorum vero quinque externa petala retroflexa sunt, atque infimum maximum est, coloris russi.

XLIX. HOOFDSTUK.

De Balletjes-Struyk.

N*U zullen wy een troep doornagtige heesteren opvoeren, die wy in 2 hoofdgeslagten verdeelen, doch t'eenemaal van malkander verschillende zyn.*

Het eerste geslagt schynd een maagschap te zyn van de stekende brom, verdeeld in 4 zoorten, en alle veel hoger opschietende, ook zig meer uytbreyde dan eenige Europische Genista, *waar aan wy ieder een byzonder Capittel zullen geven.*

Klitsji *is de gemeenste zoorte, en verdeeld in manneken en wyfken, het laatste als het gemeenste in gebruyk, zullen wy eerst beschryven.*

Klitsji *het* wyfken *is een groote en moeyelyke struyk, beneden een arm dik, zig niet zeer verheffende, maar met styve takken zig ter zyden uytbreydende, en dezelve weder in andere zyde-takken, gantsch ongeschikt, en op de naaste ruygte rustende, anders op de grond kruypende, en zig hier en daar verheffende, alle van buyten met een groenachtige schorsse bekleed, taay, langs henen gestreept of geribd. De dikke takken zyn meest glad, maar de voorste, die de geblade ryskens dragen, zyn met korte doornen of haaken bezet, die van den Egelantier gelyk, doch ydel, zoo dat men ze gemakkelyk handelen, maar qualyk afbreeken kan.*

De geblade ryskens staan regt tegens malkander, doch verscheyden gedraayd, zommige agterwaarts, en zommige opwaarts, en daar aan de blaadjes met 3 tot 5, 6, en zelden 7 paren, meest tegens malkander, of aan de oude ryskens wat verschillende, en zomtyds met een voor uyt alleen.

De bladeren zyn de grootste onder dit geslacht, en gelyken die van den boom Blimbing Bulu, *4 en 5 dwersvingers lank, 2 breed, op zeer korte steeltjes, blyde-groen, glad, en zonder schynbare ribben, by haren oorsprong hebben zy een krom haakje van onderen verborgen, diergelyke 2 of 3 men ook ziet by de t'zamenvoeginge der geblade steelen, aan den tak. Deze bladeren sluyten haar 's nachts onder den steel t'zamen, en over dag staan ze uytgebreyd, gelyk boven in 't 6de Boek, in 't Kapittel van Sappan hout gezegt is. De tusschen plaatzen van de bladeren en stelen zyn ook hier en daar met haakjes bezet, zoo dat men dezen struyk aan zyn voorste delen, zonder de handen te bezeren, niet wel handelen kan.*

Aan het voorste der takken, komt een langen, smallen, en gebaarden tros voort, een hand lank of meer, met ongelyke knopen bezet, ieder met zyn bezonder steeltje rondom den tak staande, daar uyt worden bloempjes, die van onze Genista *meest gelyk, doch de 5 buytenste blaadjes staan alle agterwaarts gebogen, waar van het onderste het grootste is, ros van coleur.*

Quatuor seu quinque suprema minora sunt, coloris pallide rufi, ac quinque obtegunt stamina coloris plumbei, & fere inodora. Quivis flos prope suum ortum foliolum gerit angustum ac viride, unde corymbus barbatus adparet, ac rari flosculi sese simul aperiunt, supremi enim glauci nodi, seu capitula parva sunt, ac diu clausa, quæ plerumque etiam sine fructu decidunt: Corymbus iste floriser in Banda observatus fuit, ac forte masculinus fuit: Klitsji vero femina prope Castellum Victoriam posita in rachidibus gerebat quinque sexve foliorum paria alternata, ac digitum longa, vix binos lata, saporis maxime amaricantis & ingrati.

Corymbi floriferi terni & quaterni simul locati erant longi, ac spicati, nec barbati. Flosculi autem minores erant illis Fabarum, inferius capitulo viridi seu bursula notati, quinque ipsorum externa petala æqualia sunt, ac retroflexa, coloris gilvi seu hepatici, interne locantur quinque alia minora petala, flavescentia, & conclusa, staminula quædam obtegentia, quæ antheras fuscas gerunt, odoris debilis. Floret Octobri.

Ipsius rachides quam maxime hamatæ erant, rami vero paucas gerebant spinas: Floribus subsequebantur siliquæ spinosæ, tres quatuorque pollices longæ, binos latæ, brevibus spinulis dense obsitæ, viridibus ac mollibus, quales sunt illæ Castanearum, in vetustis vero siliquis jam nigricantibus firmiores ac pungentes sunt, superius ac prope apicem spinam habent crassiorem, venulam mentientem quæ aliis minoribus gaudet. Intus locantur bina, terna, & quaterna rotunda semina, puerorum globulis lusoriis quam maxime similia, quæ a pueris etiam ad lusum adhibentur, coloris pallide cinerei, glabra, & splendentia, circulis quibusdam subtilibus notata, & ad unam partem parum protuberantia, ubi & gilva macula notata sunt, qua siliquæ fuere nexa: Horum quædam perfecte sphærica sunt, excepto illo prominente angulo, quædam magis oblonga instar ovorum Lacertæ, quædam cinerea penitus sunt, alia pallidiora, & albicantia, cuncta vero putamen gerunt osseum, ac sub hoc medullam albam, siccam & amaram: Supremi semper rami bifidi sunt, ac variis exsurgit hic frutex stipitibus ex radice, quæ insuper sub terra prorepens hic & illic novos profert surculos instar Genistæ. Floret mensibus Junio & Julio, siliquæ vero longum requirunt tempus, antequam maturescant.

Nomen. Cunctæ hæ species *Indicæ Genistæ aculeatæ*, communi nomine Ternatensi Malaico *Catti Catti* vocantur, Belgico *Praatjes*, cujus originem in subsequentibus deducemus capitibus. Peculialiter hanc voco speciem Latine *Fruticem Globulorum*, ac fructus *Globulos*, commune vero Indicum nomen est *Klitsji* seu *Kalitsji*. Amboinicum generale nomen est *Sebit*, atque hæc species cognominatur *femina*, quum pauciores gerat spinas subsequentibus. Macassaieen *Rogare*. Boegice *Tambu Nune*. Frutex ipse in Java vocatur *Sabu*, ac fructus Malaice *Boa Gore*.

Locus. Crescit proprie in Amboinensibus ac Moluccæ insulis in campis sterilibus, ac saxosis locis circa litus, quod hinc impervium est. In occidentalibus plagis non ita obvius est hic frutex. In Portugallia quoque hunc vidi, ubi delatus fuit ex Brasilia sub nomine feminum Brasiliensis fruticuli.

Usus. Glabra & ossea hujus fruticis semina in India multum adhibentur ad vulgarem lusum *Tsjencka* dictum, qui formatur ex oblonga machina, in qua quatuordecim foveolæ per ordines excavatæ sunt, in quibus juxta certas leges per hosce globulos seu *Klitsjis* numeratur, donec una pars seu ordo deficiat. Defectu horum Klitsjia ad istum lusum eliguntur glabri quidam lapilli, seu certa tubulorum species, *Cauris* dicta, quæ ex genere est minimarum *Porcellanarum*, seu *Concharum Veneris*.

Semina constipantem habent vim, ac quidam Amboinenses propugnatores tanquam artem habent bellicam, quadraginta horum officulorum per aliquot continuos devorare dies, putantes ex ipsorum opinione in bello duros, atque a vulneribus liberos hinc fore.

Recentia folia cum aceto aqua subacto contrita, ac mane propinata menstrua provocant, atque induratum resolvunt lienem.

In

De 4 of 5 bovenste zyn kleender, ligt rot, en bedekken vyf loodverwige draadjes, schier zonder reuk. Ieder bloeme heeft by haar oorspronk een smal, groen blaadje, waar van den tros gebaard werd, en weinige bloempjes gaan teffens open, blyvende de bovenste blauw-groene knopen kleen, en lang ongeopend, die ook meest vergeefs afvallen. De voorschreeve bloemdragende tros is in Banda gezien, en misschien het manneken geweest; maar 't wyfken Klitsji aan 't Casteel Victoria, hadde aan hunne ryskens 5 of 6 paren bladeren verwisseld tegens malkander, een vinger lank, schaars 2 breed, zeer bitter, en onlieflyk van smaak.

De bloemdragende troffen stonden 3 en 4 by malkaar, als lange aayren, zonder baarden. De bloempjes waren kleender, als boone bloeyzel, agter met een groen knopje of beursje. De vyf buytenste blaadjes zyn even groot, en staan achterwaarts gebogen, vaal of leververwig. Binnen staan vyf andere kleendere, geelachtig, en t'zamen gesloten, verbergende eenige draadjes met bruyne noppjes, van een slappen reuk. Het bloeyd in October.

De ryskens waren zeer gehaakt, maar de takken hadden weinig doornen: hier op volgden doornagtige houwen, 3 a 4 duymen lank, 2 breed, met korte stekeltjes digt bezet, dewelke groen en week zyn, gelyk de Castanjebuyskens, maar aan de oude houwen, die swartachtig worden, styver en stekelig, voor en by de spitze hebbenze een byzonder dikker doorntje, als een ader, 't welk met kleendere bezet is. Binnen leggen 2, 3 en 4 ronde zaden, de knikkers gantsch gelyk, waar mede de jongens spelen, licht-graauw, glad, en blinkende, met zommige fyne cirkeltjes omgeven, en aan 't eene eynde met een uytsteekend hoekje, en daar by een vaal plekje, daar ze aan de schaal vast gehangen hebben. Zommige zyn perfect rond, behalven dat uytsteekend hoekje, zommige wat lankwerpig, gelyk Hagedisse-eyers, zommige zyn regt asch-graauw, andere ligter, en witachtig, doch alle hebben zy onder een steenharde schaal, een wit, droog, en bitter merg. De voorste takken verdelen hun telkens in twee delen, en het schiet op met verscheyde stammen uyt eene wortel, dewelke daar en boven onder de aarde kruypende, hier en daar nieuwe scheuten voortbrengt, gelyk de Brem doed. Zyn bloeytyd is in de Maanden Juny en July, maar de houwen vereyschen langen tyd, eer ze ryp worden.

Naam. *Alle de zoorten van deze* Indische Genista aculeata, *werden met een gemeene naam in Ternataans Maleyts* Catti Catti *genaamt, in 't Duytsch* Praatjes, *wiens oorzaak wy in de volgende Capittelen zullen stellen. In 't bezonder noemen wy deze zoort in 't Latyn* Fruticem Globuloeum, *en de vruchten* Globulos, *den gemeene Indiaansche naam is* Klitsji *of* Kalitsji. *In 't Amboinsch is den generale naam* Sebit, *en deze zoorte werd bygenaamt het* wyfken, *om dat ze minder doornen heeft dan de volgende. Macassaars* Rogare. *Boegis* Tambu Nuno. *Den struyk hiet op Java* Sahu, *de vruchten in 't Maleyts* Boa Gore.

Plaats. *Het wast eygentlyk in de Amboinsche en Moluxe Eylanden, op dorre Velden en steenige plaatzen, omtrent het strand, die het ontoegankelyk maakt. In de Westerse delen is het zoo bekend niet. Ik hebze in Portugal mede gezien, zynde aldaar gebragt uyt Brasil, onder de naam van Zaden van Brasiliaasche ruygte.*

Gebruyk. *De gladde en steenharde zaden van dit gewas, werden in Indien veel gebruykt tot dat gemene spel, dat men* Tsjoncka *noemt, zynde een lankwerpig blokje, daar in 14 kuyltjes in 2 rygen staan, in dewelke men na zekere Wetten met deze knikkers of Klitsjis teld, tot dat de eene party te kort komt. By gebrek van deze Klitsjis, neemd men tot voorsz. spel gladde steentjes, of zeker slag van Zee-horentjes,* Cauris *genaamt, uyt het geslachte van de allerkleenste* Porcellana, *of* Concha Veneris.

De zaden hebben een stoppende kragt, en zommige van de Amboinsche Voorvegters houden het voor een krygskonstje, veertig van deze korls eenige dagen na malkaar in te slokken, om na haar gelove in den oorlog hard en onquetsbaar te worden.

De groene bladeren met gewaterden azyn gewreven, en 's morgens gedronken, verwekken de maand-stonden, en doen de verharde milt smelten.

In

In Moluccis tam hujus quam subsequentis *Catti Catti* semina eliguntur, quæ circa claustra seruntur, ubi propullulantes frutices sibi invicem innectuntur, atque inperviam formant sepem, amplum vero obcupant locum, atque excrescentes & erecti rami sæpe amputandi sunt, ne nimis alte excrescat. Quo modo ejus radix contra inveteratam Dysenteriam adhibeatur, ac qua ratione hæ siliquæ a Clusio describantur sub nomine *Lobi Echinoidis* in subsequenti vide capite.

In de Moluccos neemd men de zaden zoo wel van dit, als van de volgende Catti Catti, *werdende rondom de Fortressen gezaayd, daar zy dan opkomende, door malkander gevlogten werden, en een ontoegankelyke Hage maken, doch zy beslaan een breede plaats, en men moet de opstaande takken dikwils afsnyden, dat het niet hoog wasse. Hoe de wortel tegen den ouden bloedloop gebruykt werde, ook hoe deze houwen by* Clusius *beschreeven werden onder de naam van* Lobus Echinoides, *ziet in 't volgende* Capittel.

Quum *Klitsji* & *Gondo* habeantur easdem possidere virtures, hinc lector monitus sit, quod de his in uno indicetur capite, id de altero etiam intelligendum sit. Klitsji folia in Towack cocta cum frustulo majoris Zingiberis, ac quotidie propinata, conducunt Ictericis & œdematosis hominibus. Radix quovis modo exhibita conducit hominibus, quos putant per inflammatos oculos, seu matta panuas, esse incantatos, vel iis, qui per adsumptum quoddam venenum infecti sunt. Recentes radices minutim contritæ cum Zingibere, ac quibusdam aromaticis foliis coctæ, Oryzæ admistæ debilem confortant stomachum, ac prostratum restituunt adpetitum; Officulorum germen contritum, ac pueris exhibitum ipsorum vermes expellit.

Dewyl de Klitsji *en* Gondo *van eenderley krachten gehouden worden, zoo moet den Lezer, iets in 't eene Capittel vindende, zodanig verstaan, als of het in 't ander* Capittel *ook stonde. De bladeren van Klitsji in Towak gekookt met een stukje groote Gember, en dagelyks gedronken, zyn gezond voor geelzuchtige en geswolle menschen. De wortel ingenomen, is goed voor menschen, die zy zeggen van quade oogen betoverd te zyn, of die vergeven zyn met eenig ingenomen fenyn. De versche wortelen kleen gewreven, met Gember, en eenige scherpe bladeren onder den gekookten ryst gemengd, en gegeten, verbeterd een bedorven maag, en herstelt den verloren etens-lust. Het pit van de korls gewreven, en de kinders ingegeven, jaagt de buykwormen uyt.*

Inquirendum est, an Javanorum fructus *Semper Wando* non sit species *Klitsji*, planta enim erit flagellosa, longa lentaque emittens flagella, sed nullas gerit spinas. Folia eodem modo locata sunt, magnitudine illorum Kellor. Fructus planæ sunt siliquæ, binos vix pollices longæ, utrimque acuminatæ, duræ, gilvæ, brevibus ac vagis spinulis obsitæ; intus unum alterumve locatur officulum, quod in Javanorum cistis aromaticis venale est.

Het staat te onderzoeken, of de Javaansche vrucht Semper Wando *niet een mede zoorte van* Klitsji *zy, want het zal een zeelend gewas zyn, met lange taaye ranken, doch zonder eenige doorens daar aan. De bladeren staan op dezelfde manier, in grootte als die van Kellor. De vruchten zyn platte houwen, schaars 2 duymen lank, agter en vooren toegespitst, hard, vaal, met korte en ydele doorentjes bezet. Binnen ziet men een of twee swarte bonen, en werden in de Javaansche kruyd-dozen verkogt.*

Javani parvi faciunt hosce fructus, nec multum etiam adhibent, nucleis autem Caju Tawo utuntur in lusu Tsjonka dicto. Fructusque parvos albos ac rotundos proprie vocant Klitsji seu Kalitsji, ac majores oblongos cinereos fructus putant esse *Camarungi*, quod mihi videtur erroneum esse, quum Camarungi melius quadrat cum subsequenti *Gongay*.

De Javanen agten en gebruyken deze vruchten weinig, gebruykende tot het Tsjonka spel de korrels van Caju Tawo. De kleene witte ronde noemen ze eygentlyk Klitsji of Kalitsji, de grootere langwerpige grauwe, houdenze voor de vruchten van Camarungi, *'t welk my dunkt abuys te zyn, dewyl Camarungi beter past op 't volgende* Gongay.

Tabula Quadragesima Octava

Fruticem exhibet *globulorum* RUMPHIO dictum, floribus & *fructibus* onustum.

De acht-en veertigste Plaat

Vertoont de *Struyk* der *Balletjes*, zoo als die van RUMPHIUS genaamt wert, met zyn bloemen en vruchten.

OBSERVATIO.

Hæc est *Guilandina* caule, fructuque aculeatis *H. Cliff. p.* 158. & Bonduc vulgare majus polyphyllum *Plum. gen.* 25. & *Boerh. H. L. B. part.* 2 *p.* 59. & Acacia, qui lobus echinatus, seu Oculus Cati *Thes. Zeyl. p.* 4. cujus varietas est Acacia gloriosa, Lentisci folio, spinosa, fl. luteo spicato, siliqua magna muricata *Plukn. Phyt. Fig.* 2. *T.* 2. & Caretti *H. M. tom.* 2. *T.* 22. reliqua vide in *Thes. Zeyl.*

AANMERKING.

Dit is de *Guilandina*, met een hoekige steel en vrucht in de *Hort. Cliff. p.* 158. en het gemeene, groote, veelbladige Bonduc van *Plumier* in zyn *geslagten p.* 25. en *Boerh. H. L. B.* tweede deel *p.* 51. en de Acacia, welke is de geëgelde vrucht in de *Thes. Zeyl. p.* 4. waar van een verandering is de heerlyke Acacia, met het blad van de Lentiscus, en een geele geairde bloem met een groote platte houwe van *Plukn.* in zyn *Phyt. Tab.* 2. *Fig.* 2. en de Caretti van de *H. Malab. Tom.* 2. *T.* 22. het overige ziet in de *Thes. Zeyl.*

CAPUT QUINQUAGESIMUM.

Globuli majores. Klitsji Besaar. Gondo.

SEcunda *Catti Catti* species est mas, a priore non multum differens, est enim spinosus & ample extensus frutex, diversos quoque stipites uno ex ortu proferens, quorum medius parum sese erigit, instar arbusculæ, immo totus erectus est frutex, quum inter alios crescat fruticulos. Quidam hunc in binas dividunt species, fructiferam nempe & sterilem, quum vero forma maxime conveniant, ac sterilem plerumque in arenosis ac siccis invenerim locis, hinc unam eandemque esse puto speciem, ac differentiam solo tantum tribuo, uti mox indicabo.

Frutex, uti dictum est, in medio erigitur, aliis autem ramis per terram prorepit, vel aliis incumbit fruticulis instar Rubi, multoque spinosior est præcedenti, viridis, lentus, firmus, magisque striatus. Huic rachides insident magis ordinatæ, ac sibi oppositæ, atque hisce eodem modo foliorum pinnæ, quæ longiores sunt, ac foliola per longos ordines sibi sunt opposita regularia, quæ minora sunt illis prioris, arcte sibi adcumbentia, ac fere paralelogramma formant, pallidiora, seu flavescentia, atque cum brevibus petiolis parum deorsum flexa, quæ per noctem sese deorsum etiam claudunt.

Binos plerumque digiti articulos longa sunt, digitum lata, in frugifera specie majora, in sterili minora. Ad quodvis foliorum par in prima specie prope petiolum hamulus locatur, in altera bini, ac porro cuncti ramuli talibus hamulis copiose armati sunt, semper ab inferiore ipsorum parte, ita ut ad primum adspectum non observentur, ac facile & fortiter incautum lædant, quum inprudenter tangantur. Ad rachidum ortum in ipsis ramis alterum porro observatur folium peculiaris formæ, quod subrotundum est, ac barbatum.

Frugifera species acuminatum seu spicatum profert racemum, instar crassæ spicæ formatum, qui ex plurimis constat viridibus & pallide fuscis, angustisque foliolis barbatis quasi, inter quæ flosculi eminent flavi, minores quam in præcedenti, magisque similes illis Hyperici, pauci autem simul sese aperiunt.

Fructus similes sunt spinulosæ siliquæ, breviores ac planiores illis feminæ, digitum longæ, binos latæ pollices, instar plani renis formatæ, undique ac dense spinulis armatæ, primo ex viridi flavescentes, dein terrei coloris, seu nigricantes, ac propter scabritiem cum molestia tractantur: ad internam seu concavam hujus siliquæ partem haud procul ab apice peculiaris exerescit spinula, aliis crassior, quæ aliis minoribus lateralibus extenditur, venam emulgentem in renibus haud male referens.

Intus bina reconduntur officula, majora illis vulgaris Klitsji, ex rotundo parum oblonga, & ad latera compressa, cinerei coloris, quædam vero cærulescunt, & alia nigrescunt, qualia sunt, quæ in Cerama crescunt, suntque porro glabra, splendentia, & ossea penitus.

Sterilis species similem quoque profert racemum, cujus foliola magis viridia sunt quam fusca: ac flosculi quoque lutei, ejusdemque formæ, quos raro pusillæ, & inperfectæ insequuntur siliquæ, nulla perfecta proferentes granula.

Lignum quam maxime lentum est, fungosum, ac vix frangi potest, Radices longæ sub terra prorepunt, sed raros emittunt surculos.

Nomen. Latine *Globuli majores.* Belgice *groote Praatjes.* Malaice *Catti Catti*, seu *Klitsji Besaar*, & *Lacki Lacki*, h. n. magnum seu *Klitsji mas.* Amboinice *Sebit Ela.* Hujus officula seu *Klitsji* peculiariter Malaice vocantur *Gondo.* Vox Amboinica *Sebit* derivari potest ab Hebraico *Schaid*, quod vepretum significat.

Locus. Ambæ species in planis crescunt campis, ac potissimum juxta litus, quod aliquando instar muri cingunt ac claudunt, unde hominibus & animalibus inpervium est, quum enim hamuli isti sese prætereuntium

L. HOOFDSTUK.

De grooter Balletjes Struyk.

DE tweede zoorte van Catti Catti *is het manneken, van 't voorgaande niet veel verschillende, want het is een doornachtige en wyd uytgebreyde struyk, mede verscheyde stammen uyt eenen oorsprong hebbende, waar aan de middelste zig wat opheft als een boompje, ja den gehelen struyk staat overeynd, als hy tusschen andere ruygte wast. Zommige verdelen hem in twee zoorten, vruchtdragende en onvruchtbaren, doch dewyl ze aan fatzoen malkander gelyken, en ik het onvruchtbaare meest op dorre en zandige plaatzen gevonden hebbe, zoo houde ik ze voor eenerley, het verschil den grond toeschryvende, gelyk ik straks aanwyzen zal.*

Den struyk, als gezegt, staat in de midden overeynd, met de andere takken kruypt hy langs de grond, of rust op andere ruygte, gelyk de Bramen, veel doornachtiger als het voorige, gras-groen, taay, styf, en mede gestreept. Aan dezelve staan de ryskens geschikter tegens malkander, en aan deze op dezelfde ordre de geblade ryskens of steeltjes. Deze stelen zyn langer, en de blaadjes staan in lange ryen geschikt tegen malkander, kleender dan aan het voorgaande, digt aan malkander, schier een Paralelogramma uytmakende, ligter of geel-groen, en met hare korte steeltjes wat neerwaarts gebogen, en 's nachts na beneden haar toesluytende.

Zy zyn in 't gemeen 2 leden van een vinger lank, een vinger breed, aan het vruchtdragende grooter, en aan het onvruchtbare kleender. By ieder paar van de eerste zoorte aan den steel, staat een haakje, aan de ander zoorte twee, en voorts alle takies vol zulke haakjes, en dat altyd aan de onderste zyde, zoo dat men ze ten eersten niet ziet, en zig dapper bezeerd, als men onvoorzichtig het zelve aangrypt. By den oorsprong der ryskens aan de takken, staat nog een ander blad, van een byzonder fatzoen, rondachtig, en gebaard.

De vruchtdragende zoorte brengt een spitse tros voort, als een dikke aayre, van veele groene en licht-bruyne smalle blaadjes, als baardekens gemaakt, daar tusschen geele bloempjes uytkyken, kleender dan aan 't vorige, en meer na die van Hypericum *gelykende, doch men ziet 'er weinig teffens geopend.*

De vruchten zyn diergelyke stekelige houwen, korter, en breeder dan aan 't Wyfken, een vinger lank, 2 duymen breed, als een platte niere geformeerd, rondom en digt met stekels bezet, eerst geel-groen, daar na aardverwig, of swartachtig, en wegens hare styvigheid moeyelyk om aan te tasten. Aan de binnen of holle kant van deze houwe, niet verre van de spitze, staat mede een bezonder doorntje, dikker dan de andere, en aan de zyden met andere kleendere bezet, verbeeldende de Venam Emulgentem *in de Nieren.*

Binnen leggen twee korls, grooter dan de gemene Klitsjis, uyt den ronden wat lankwerpig, en aan de zyden ingedrukt, regt asch-graauw, zommige blaauwachtig, en zommige na den swarten trekkende, gelyk die op Ceram wassen, voorts mede glad, blinkende, en steen hard.

Het onvruchtbare brengt diergelyke tros voort, wiens blaadjes meer groen dan bruyn zyn. De bloempjes mede geel, en van het zelfde fatzoen, waar op zelden kleene en onvolmaakte houwen volgen, die geene volkome korls voortbrengen.

Het hout is zeer taay, voos, en qualyk om te breken. De wortelen kruypen lank onder de aarde, doch brengen weinige scheuten voort.

Naam. *In 't Latyn* Globuli majores. *Op 't Duitsch* groote Praatjes. *Maleyts* Catti Catti, *of* Klitsji Besaar, *en* Lacki Lacki, *dat is groote of Mannekens* Klitsji. *Amboinsch* Sebit Ela. *De korls of* Klitsji *hier van, noemd men in 't Maleyts eygentlyk* Gondo. *Het Amboinsche woort* Sebit *kan men afleiden van het Hebreeuwsche* Schaid, *het welk een doorne hegge betekent.*

Plaats. *Beyde zoorten wassen op vlakke Velden, doch liefst langs het strand, het welk zy somtyds als een muur toesluyten, daar menschen noch beesten door komen kunnen, want als deze haakjes in 't minste iemands kleren raken,*

tium vestibus infigant, atque illos extrahere velimus, totus adtrahitur frutex, nec alio modo resolvi, vel extricari possunt, quam si quis pedem figat, ac quiescat, vel paulo retrocedat, ac cum patientia inhærentes dissolvat, acsi fruticem hunc quis fallere deberet verbis, ut talem dimittere velit, unde & Belgæ nostrates omnibus hisce speciebus nomen *Praatjes*, seu loquelæ imposuere: Alii autem volunt hoc nomen ipsis esse datum, quum omnes lictæ, clamores, & diræ, vanæ quasi sint nugæ, quum quis hisce spinis intricatus impatienter clamitet, ac vi sese extricare velit.

Mas iisdem crescit cum priore in insulis, sed majori copia quam femina, quem vulgatissimum vocavimus ob vulgarem fructuum usum.

Sic totum obcurrit litus hoc Klitsji majore obsitum, quale inter reliqua est illud in Hitoës ora, & totus sinus Ceyt dictus, atque alia litora in Australi magnæ Ceramæ ora, cujus & officula, uti dictum fuit, majora, & nigriora sunt illis Amboinensis speciei.

Usus. Hæc officula non tanto sunt in usu quam præcedentia ad lusum Tsjoncke dictum, quum nimis magna nec rotunda sint, pueri autem tantum unum alterumve horum eligunt in lusu isto tanquam principem inter alios minores globulos, quem peculiariter quoque *Gondo* vocant. Viribus Medicinalibus convenit cum priore, quas lector in priori capite notatas inveniet.

LOBUS ECHINODES Caroli Clusii exotic. libr. 3. *cap.* 15. descriptus, unus idemque est cum *Klitsjis Indicis*, ibi enim varias describit species, quarum quædam cum nostro mare, quædam cum femina conveniunt, ac peculiariter magnam maris describit speciem *cap.* 30. *libr.* 2. ac vulgaria maris officula in isto decimo quinto capite, quorum bina dicit semper uni siliquæ inclusa, vel tantummodo unicum in breviori continetur silicula: Minora autem officula rotundiora describit, pallide cinerea, ossea, ac glabra, quædam etiam flavescentia, ac macula fusca notata ea parte, qua siliquæ nexa fuerunt; atque hæc sunt illa feminæ Klitsji, ipsi autem transmissa fuere ab amicis suis, qui illa conquisiverant ex Africa, Brasilia, Virginia, & Java, scribit enim tum temporis nullas naves in patriam reduces esse, quin instar aliquid peregrini ac rari adportarent utriusque hujus speciei officula. Ex Portugallia ipsi transmissum fuerat simile officulum cum inscriptione *Mates de India Pardo*, h. e. Mates cinereum Indicum, dicit autem Hispanos plures tales duros ac lapideos fructus vocare *Mates*.

Portugalli saltem Brasiliam inhabitantes *Mates* vocant, omnes tales solitudines, in quibus hi frutices potissimum crescunt, quumque Hispanicam Etymologiam investigare velimus, comperio *Mates* ipsis denotare, aliquem eludere vel fallere, quod tali facimus, qui hisce fruticibus intricatus est, atque hoc tali modo cum belgico idiomate *Praatjes* conveniret. Alioqnin ipsis *Matojo* denotat veprem, unde furte derivatur Portugallicum *Tojo*, quo Portugalli intelligunt ac denominant *Genistellam Aculeatam*, quæ in Portugallia in cineres comburitur.

Hujus *Sebit* radice utuntur Hitoënses, masticata cum Pinanga alba & Sirio, ad Diarrhæam & Dysenteriam sistendam, in ejus autem exstirpatione cavendum est, ne fossoris umbra radicem tangat.

Tenera folia aquæ incocta propinantur illis, qui laborant febri quotidiana & quartana, eadem quoque cum radice in aqua contrita cum pauxillo Pulassario & alumine ad vermes expellendos propinantur, quem in finem hæc parvifolia species efficacior habetur præcedenti, folia autem majori in usu sunt quam radices, quum melius ac commodius comparari possint, sed quam maxime amara sint, & ingrati saporis: Anno 1683. circa Castellum Victoriam ingens ejus exstirpabatur frutex triginta circiter annorum, qui radices habebat pedem crassas, circa cor fuscas instar Salimoery, quum nempe primum eradicabantur, sed dein pallidiores erant.

raken, en men daar aan trekt, zoo haald men den geheelen struyk naar zig, en men kan anders niet los raken, dan met stil te staan, of wat achterwaarts te treden, en met gedult de haakjes los te maken, even als of men aan den struyk een zoet praatje verlenen moeste, dat hy ons weder los late, waar van onze Nederlanders alle deze zoorten de naam van Praatjes gegeven hebben. Andere willen, dat hem deze naam gegeven zy, om dat al het worstelen, tieren, en vloeken, vergeefs of ydele praatjes zyn, als iemand in deze doornen verwerd, zich ongeduldig toont, en met geweld los maken wil.

Het Manneken wast in dezelfde Eylanden, met het voorgaande ook in meerder quantiteyt dan het Wyfken, het welk wy het gemeenste genoemd hebben, wegens het gemeene gebruyk der vruchten.

Zoo vind men een geheel strand met deze groote praatjes bezet, gelyk onder andere is op de kust van Hitoe, den geheele boek van Ceyt, en andere stranden op de zuydzyde van Ceram, welkers korls, als gezegt, grooter en swarter vallen dan de Amboinsche.

Gebruyk. *Deze korls zyn in zoo groot gebruyk niet als de voorgaande, tot het Tsjonka spelen, om dat zy te groot, en niet rond zyn, alleen de Jongens hebben een of twee van noden in haar spelen, tot hooft onder de andere knikkers, die zy dan eygentlyk de* Gondo *noemen. Aan Medicinale krachten werd het met het voorige in een graad gehouden, die den Lezer in het voorgaande Capittel vinden zal.*

LOBUS ECHINODES *van* Carol. Clus. Exotic. Lib. 3. cap 15. *beschreven, is een en 't zelfde met de Oost-Indische Klitsji, want hy beschryft aldaar verscheide zoorten, die ten deele ons manneken, ten deelen ons wyfken representeeren: Inzonderheid beschryft hy het groote geslagt van 't manneken in 't* 30. cap in 't 2 Boek, *en de gemeene mannekens-korls in 't voornoemde 15 Capittel, waar van hy zegt altyd 2 in een houwe te steeken, of een alleen in de keetere houwens. De kleendere korrels waren ronder, licht asch-graauw, steen-hard, en glad, sommige ook bleek-geel met een bruyn plekje, aan dien oort, daar ze aan de schelle gehangen hadden. Dit zyn onze voorgaande wyfkens Klitsjis, zy waren hem gezonden door zyn Vrienden, die ze bekomen hadden uyt Africa, Brasiel, Virginien, en Java, want hy schryft, dat doenmaals van die plaatzen geene schepen t'huys quamen, of zy bragten tot een rariteyt deze korls van beyde zoorten mede. Uyt Portugal was hem toegezonden diergelyke korl, met het opschrift* Mates de India Pardo, *dat is asch-graauwe Mates van Indiën: doch hy zegt, dat de Spanjaards meer diergelyke harde vruchten* Mates *noemen.*

Immers de Portugeezen in Brasiel wonende, noemen Mates *allerhande wildernissen, daar deze struyken geerne wassen; en als men de Spaansche* Etymologia *wil naspeuren, zoo bevinde ik dat* Mates *by dezelve te zeggen is, iemand beschimpen of bespotten, gelyk men die geene doed, die in deze struyk verwerd zyn, en dit zoude dan met het Duytsche* Praatjes *overeenkomen, anders hiet* Matojo *by dezelve een doorn-hage, waar van misschien komt het Portugeesch* Tojo, *waar mede de Portugeezen beduyden de* Genistellam Aculeatam, *die men in Portugal tot het branden gebruykt.*

De wortel van dit Sebit, *gebruyken de Hietoezen met witte Pinang en Siri gegeten, om de buyk en bloedloop te stoppen, houdende dit voor het uyterste remedie in een verouderden bloedloop, doch in het uytgraven moet men vermyden, dat des gravers schaduwe niet over de wortel valle.*

De jonge bladeren in water gekookt, geeft men te drinken tegens de dagelykze en derdendaagsche koortzen; dezelfde met de wortel in water gewreven, t'zamen met wat Pulasari en Ajuyn, geeft men te drinken om de buykwormen uyt te jagen, waar toe deze kleenbladige zoorten voor kragtiger werd gehouden dan de voorgaande, zynde de bladeren meer in gebruyk dan de wortelen, om datze gemakkelyker te bekomen zyn, hoewel ysselyk bitter en moeyelyk in 't innemen. Anno 1683. wierd omtrent 't Casteel Victoria een groote struyk omgekapt, over de 30 jaren oud, wiens wortelen een been dik waren, omtrent het hert bruyn als Salimoery, doen het eerst gekapt wierde, 't welk kort daar na verbleekte.

Tabula Quadragesima Nona

Ad *Figuram Primam* ramum exhibet *Guilandinæ* minoris, foliolis acutis, caule & fructu aculeatis.

Figura Secunda ramum sistit plantæ, quæ *Nugæ silvarum minimæ* RUMPHIO dicuntur, quæ vera *Acaciæ* species videtur.

De negen- en veertigste Plaat

Vertoont in de *eerste Figuur* een Tak van de kleindere *Guilandina*, met spitze *blaadjes* en *doornagtige steelen en vruchten.*

De *tweede Figuur* wyst aan een Tak van een Plant, welke de *kleynste Praatjes* der *bossen* van RUMPHIUS genaamt wert, en een waare zoort van *Acacia* schynt te zyn.

OBSERVATIO.

Hæc vera quoque *Guilandinæ* species est, estque illa, quæ Acacia gloriosa Lentisci folio, &c. vocatur a *Plukn. in Almag. p.* 4. ubi vide reliqua, ut & in *Thes. Zeyl. p.* 4.

AANMERKING.

Dit is mede een regte zoort van de *Guilandina*, en is die geene, welke de uytmuntende Acacia, met het blad van de Lentiscus &c. genaamt wert by *Plukn.* in de *Almag. p.* 4. alwaar het overige ziet, als mede in de *Thes. Zeyl. p.* 4.

CAPUT QUINQUAGESIMUM PRIMUM.

Nugæ silvarum. Catti Catti Kitsjil.

TErtia species minima est quoad fruticem ac ramos, sed omnium pessima & quam maxime vitanda: dividiturque in litoream & terrestrem.

Primo *litorea* seu *adorata species* tenuis est frutex, flagellis suis ac rotundis ramis supra ac per alias herbas sese extendens: Inferior ejus stipes minus brachium crassus est, rugoso ac fisso cortice obductus, lignumque durius est quam in priore specie, nihilominus tamen porosum, ac paucum exstillat gummi, quum inciditur, reliqui rami minimum digitum vel pennam crassi sunt, ac rotundi, hisce transversaliter oppositæ locantur foliosæ rachides, quæ teneræ, nullis armatæ sunt spinis, sed sensim illas generant, atque hisce foliola insident plerumque opposita, in multis etiam alternata, vel non ita directe opposita, quatuor, quinque, & ad summum sex foliorum paria constituentia, atque semper prope summum par bini hamuli excrescunt, quibus sese vestibus facile figunt, quales malignos licet parvos hamulos cunctæ gerunt rachides, sub inferiore parte absconditos & vagos.

Foliola hæc optime conveniunt cum illis Blimbingi veri, sunt autem glabriora & angustiora, primo flavescentia, dein maxime virentia, pollicis articulum circiter longa. Flores excrescunt ex ordinato racemo non barbato, illis Genistæ quam maxime similes, seu hisce in terris cum illo Sappani ligni conveniunt, quod in præcedenti descriptum est libro, suntque hi flores eleganter lutei, ex novem petalis constantes, quorum maximum retroflexum est, in inferiore floris parte novem locantur stamina, obscure fuscas gerentia antheras, quæ dense admodum sibi adcumbunt, ac cornu formant, in summo autem petalo rubræ quædam maculæ conspiciuntur. Flos gratum sed debilem fundit odorem, fere instar floris Lingoæ, sed cito marcescit.

Fructus sunt siliquæ breves, planæ, & latæ, ex fusco nigricantes, duræ, & glabræ, nullis spinis obsitæ, & incurvo apice donatæ, binos pollices longæ, ultra unum latæ, in quovis fructu reconditur unum alterumve ossiculum nigrum, planum, ex quadrato oblongum, parvam referens *Fabam Marinam* seu *Parran*, totaque siliqua cum illa Sappani ligni convenit, excepto quod minor sit.

Secundo *terrestris species* tenuissima emittit flagella, non ultra culmum crassa, sed quam maxime lenta, ac longe per herbas prorepentia, vel in altum sese elevantia, paucis absconditis hamis armata, in pinnis transversalibus non plura binis vel ad summum tribus foliorum paria locantur, illis prioris similia, ac similibus hamulis armata: Floriferum quoque profert racemum, sed paucis floribus ac fructibus onustum, ita ut a multis nunquam sterilis habeatur.

Nomen. Latine *Nugæ silvarum.* Malaice prima species *Catti Catti Pante*, & *Sebit Laut.* Altera species *Catti Catti Kitsjil.* Amboinice *Sebit* cum cognomine parvi. Belgice *kleene Praatjes.*

Locus.

LI. HOOFDSTUK.

De kleene Praatjes der Bossen.

D*E derde zoorte is wel de kleenste van struyk en takken, doch mede de snoodste en hatelykste: verdeeld in streandelyke en landelyke.*

1. *De* strandelyke *of* welriekende zoorte *is een dunne steuyk, met zyn ranken en ronde takken over en door andere ruygte swervende. Den benedensten stam is een kleene arm dik, met een ruyge en gescheurde schorsse. Het hout is harder dan aan de voorgaande zoorte, niet te min poreus, en geeft een weinig gom uyt, als men daar in snyd. De resterende takken zyn een pink of een schaft dik en rond, aan deze staan overdwers en tegen malkander blad-dragende ryskens, die in haar jonkheid geen doornen hebben, maar metter tyd gewinnen, en aan dezelve de blaadjes meest tegens malkander, aan veele ook verwisselt, of van den tegenstand afwykende, met 4. 5. en ten hoogsten 6 paren, hebbende telkens by het voorste paar 2 haakjes, waar mede zy hun aan de kleeren zeer ligt vast maken, diergelyke snoode, hoewel kleene haakjes aan alle de ryskens staan, mede aan de onderste zyde verborgen, en wat wyd van malkander.*

De blaadjes gelyken best na die van de Blimbing, doch zyn gladder, en smalder, eerst geel-groen, daar na hooggroen, omtrent een lid van een duym lank. De bloemen komen voort aan eenen welgeschikten tros, zonder baarden, die van de Genista meest gelykende, of hier te lande na die van 't Sappan-hout, in het voorgaande Boek beschreven, schoon-geel, van 9 blaadjes gemaakt, waar van het grootste agterwaarts gebogen staat; aan de onderste zyde van de bloem staan 9 draadjes, met donker-bruyne noppen, digt tegens malkaar gepakt, en een horentje uitmakende, en aan 't opperste blaadje ziet men eenige roode linien. De bloem heeft een lieffelyken, doch slappen reuk, schier als het bloeyzel van Lingoa, en verwelkt ligt.

De vruchten zyn korte, breede, en platte houwen, uit den bruyne swart, hard, en effen, zonder eenige doornen, vooren met een kromme spitze, twee duymen lank, en ruym een breed. In ieder vrucht leyd een of 2 swaete bonen, plat, uit den vierkanten lankachtig, gelykende een kleene Faba Marina *of* Parran, *en de geheele houwe gelykt na die van 't Sappan-hout, behalven datze kleender is.*

2. *De* landelyke zoorte *heeft de alderdunste ranken, niet boven een stroohalm dik, doch zeer taay, en ver door de ruygte kruypende, of in de lucht swierende, met weinige verborgene haakjes bezet. Aan de dwers-ryskens staan niet meer dan 2, of ten hoogsten 3 paren bladeren, de voorige gelyk, en met dezelfde haakjes gewapent. Het brengt zyn bloeyende trossen ook voort, doch weinige bloemen en vruchten daar aan, zoo dat het van veele voor onvruchtbaar gehouden werd.*

Naam. *In 't Latyn* Nugæ Sylvarum. *Maleyts, de eerste zoorte* Catti Catti Pante, *en* Sehit Laut. *De tweede zoorte* Catti Catti Kitsjil. *Ambonisch* Sehit, *met de toenaam van kleene. In 't Duitsch* kleene Praatjes.

Plaats.

Locus. Prima species amat litora, vel haud procul ab iis crescit circa *Mangi Mangi*, atque ubi solum parum est saxosum, altera ubique crescit, tam in silva, quam inter alios fruticulos.

Usus. Hic inutilis frutex nulli alii inservit usui, nisi quod unius cujusque sit tædium, quum ubique per subtiles & absconditos hamulos prætereuntium vestibus adhæreat, sique non ilico pedem quis figat, vehementer vestes lacerat, vel cutim vulnerat, præsertim terrestris species, quæ hoc prompte efficit, quum vagam gerat, & laxam frondem, atque eum nudis flagellis ubique prorepat, quæ hinc non facile evitari potest. Litorea species invius quoque frutex est tam hominibus quam animalibus. Ob densiorem vero frondem melius dignosci & evitari potest.

Hujus tamen radices in re Medica adhibentur, quæ tenues sunt, ac duræ, & lignosæ, ipsarum enim decoctum cum aqua præparatum conducit calculo & Nephritide laborantibus.

Carol. Clus. libr. 3. cap. 16. exot. quosdam depinxit *lobos membranaceos*, inter quos primæ speciei, siliquæ hujus nostri parvi *Catti Catti* haberi possent, nisi moneret fabas esse glabras, sphæricas, atque fabarum pelliculas contortas, quod eum nostra descriptione non quadrat; dici autem posset hoc adscribendum forte esse diversis regionum solis, quantum enim detegere possum, omnes siliquæ, quas ibi describit, ex Guinea adductæ erant, atque in præcedenti innuimus capite multas *Catti Catti* species non tantum reperiri in India Orientali & Occidentali, sed etiam in Africa.

Plaats. *De eerste zoorte wast geern op strand, of niet verre daar van af, omtrent de* Mangi Mangi, *en daar 't was steenig is, de andere wast overal, zoo in 't bosch, als andere ruygte.*

Gebruyk. *Dit ondeugend gewas heeft schier geen ander gebruyk, als dat het alle mans verdriet is, overal met fyne, subtiele, en verborge haakjes, de kleeren der voorbygaande aanvattende, en zoo men niet strax stil staat, jammerlyk scheurende, of de huyd quetzende. De land-zoorte kan dit op 't veerdigste doen, om dat ze ydel van loof is, en met hare kale ranken overal kruypt, waar voor men zig dan niet wel kan wagten. De strand-zoorte maakt ook een ontoegankelyken struyk voor menschen en beesten, maar wegens haar digt loof, kan men ze ligter bekennen, en zig beter daar voor wagten.*

De wortelen hier van worden egter in de Medicynen gebruykt, zynde dun, hard, en houtachtig, want hare Decoctie *van water gedronken, zal goed zyn die geene, die aan de steen en graveel vast zyn.*

Carol. Clus. libr. 3. cap. 16 Exot. *heeft enige* Lobos Membranaceos *afgemaald, waar onder men de eerste zoorte voor de houwen van ons voorschreven kleen* Catti Catti *zoude konnen houden, indien hy niet daar by zeide, dat de bonen glad, cirkelrond, en de schellen van de bonen omgekrond waren, het welk met onze beschryvinge niet overeen komt; doch men kan zeggen, dat zulx de verscheydentheid der Landen medebrenge; want na dat ik bemerken kan, zoo waren alle de houwen, die hy aldaar beschryft, uit Guinea gebragt, en wy hebben in 't voorgaande Capittel gezegt, dat veelerley zoorten van Praatjes gevonden worden, niet alleen in Oost- en West-Indiën, maar ook in Africa.*

Tabula Quinquagesima

Ramum exhibet *Fruticis*, qui *Nuga silvarum* RUMPHIO dicitur.

De vyftigste Plaat

Vertoont een Tak van een Struyk, welke de *kleene Praatjes der Bosschen* van RUMPHIUS genaamt wert.

OBSERVATIO.

Hæc etiam planta ad *Guilandinas* pertinet, sed a prioribus siliquis glabris imprimis differt; estque Crista Pavonis monospermos secunda, sive arbor vespertilionis Indica, Lentisci folio, spinosissima flore luteo, racemoso, parvo, odorato, siliqua & semine glabro. *Breyn. Prodr. 2. n. edit. p.* 58. & Acacia gloriosa Coluteæ folio, rachi media tam ad genicula quam ad internodia spinis curtis duplicatis deorsum flexis munita *Plukn. Alm. p.* 5. Caca Mullu. *H. Malab. p.* 6. *T.* 19. reliqua vide in *Thes. Zeyl. p.* 4.

AANMERKING.

Deze plant behoort mede tot de *Guilandina*, doch verschildt van de voorgaande, voornamentlyk door de gladde houwen, en is de Crista Pavonis, de tweede soort een zaad, ofte de Indische Vleermuys-boom, met het blad van de Lentiscut, zeer doornig, met een geele, kleyne, ruykende, trosachtige bloem, en een gladde houwe, en zaad van *Breyne* 2de *Prodr. p.* 58. van de nieuwe uytgaaf; en de voortreffelyke *Acacia*, met het blad van de Colutea, en dubbelde doorens &c. van *Plukn. Almag. p.* 5. *Caca Mullu. H. Malab p.* 6. *T.* 19. het overige ziet verders in de *Thes. Zeyl. p.* 4.

CAPUT QUINQUAGESIMUM SECUNDUM.

Nugæ sylvarum minimæ. Gongay.

QUarta Nugarum species minima gerit folia, sed omnium maximus est frutex, funem enim profert satis crassum & longum, qui sese erigit, & arbores adscendit, quum hasce attingere possit, alioquin in altum attollitur, & per aërem quasi volitat, ac sese longe lateque per multos laterales extendit ramos, qui crassissimis suis partibus terræ incumbunt, atque hic & illic radiculas emittunt.

Tenuiores eriguntur, ac foliosis suis rachidibus per aërem sese etiam dispergunt, densam ac læte viridem exhibentes comam, quod gratum præbet spectaculum. Ipsorum pinnæ foliolæ omnium longissimæ sunt, quæ ab utraque parte longo foliolorum ordine ornantur, quæ arcte sibi invicem junguntur, atque cum illis Tamarindi vel Herbæ sentientis conveniunt, sed firmiora sunt, glabriora, ac læte virentia: Foliorum pinnæ, quam diu sunt teneræ, spinis destituuntur, ac sensim paucas generant, contra rachides ac reliqui rami tot hamis seu incurvis spinis armati sunt, quot Rosa Eglanteria dicta, ita ut vix tractari possint.

Hæc species raro flores fructusque profert, quotque vidi, steriles fuere, excepto vetusto quodam frutice prope pagum veterem Bagualam locato, cujus truncus

LII. HOOFDSTUK.

De kleinste Praatjes.

DE vierde zoorte van Praatjes is de kleinste van bladeren, en grootste van struyk, want ze werd een redelyk dik en lank touw, het welk zig opregt, en de bomen beklimt, als ze die bereyken kan, want anders schiet het hoog op, en swerft in de lucht, ook met vele zyde-takken zich wyd en zyd uytbreydende, die met haar dikste delen op de aarde rusten, hier en daar inwortelende.

De dunnere staan overeynd, en swieren met hare geblade ryskens mede in de lucht, vol loof, en gantsch jeugdig om aan te zien. Zyne blad dragende stelen zyn de langste van allen, te wederzyden bezet met een lange rye blaadjes, digt aan malkaar gevoegd, gelykende die van Tamaryn, of Herba Sentiens, *doch styver, gladder, en blyder groen. De geblade steeltjes, zoo lang zy jong zyn, hebben geene doornen, en gewinnen metter tyd maar weinige, daar en tegen de ryskens, en alle andere takken zyn zoo vol kromme doornen, of haken, gelyk den Eglantier, dat men ze qualyk aanvatten kan.*

Dit geslacht brengt zelden bloemen of vruchten voort, en al het geene ik gezien heb was onvruchtbaar, behalven aan een oude stok by de Negory oud Baguala, wiens stam bene-

truncus inferior pedis crassitiem habebat; ramisque suis multas obcupabat arbores, in quibus quidam conspiciebantur flores, qui potissimum erant parva & rotunda capitula, in flosculos lanuginosos sese aperientia, quales sunt illi Sappani ligni. Fructus vel siliquas nunquam in ipso observavi, & a paucis tantum hominibus audivi sese illas vidisse in vetustissimis penitus truncis, qui profunde in montibus excreverant. Sic quoque dicunt Baleienses in sua patria esse fertilem, sed a vulgo pro floribus habentur rachidum extremitates, quæ capitula quædam emittunt ex læte virentibus & rubentibus foliolis composita, ac florum rudimenta repræsentant, sed tempore nil nisi foliola exhibent.

Rami amputati gravem fundunt odorem instar *Cristæ Pavonis*, crassorum ramorum fragmentum, seu tenuiores rami cum frusto majoris terræ commissi de novo regerminant, ac novum forment fruticem, potissimum vero progerminat in solo argilloso, lapidibus mixto.

Nomen. Latine *Nuga silvarum minima.* Belgice *kleene Praatjes.* Malaice & Ternatice *Catti Catti Kussil.* Bandice *Gongay.*

Locus. In incultis crescit campis, ubi lapides ac rupes adsunt. In Amboina raro obcurrit, ac potissimum circa Passo Bagualam, & in Hitoes ora circa Hilam. Majori copia reperitur in magna Cerama, sed præsertim in Banda, ubi sterilia & inculta loca tam in campis quam ad montium pedes hisce fruticibus luxuriant. In Baleya quoque observatur, ac porro in Moluccis.

Usus. Apud Moluccanos ac Ceramenses præsertim montanos hic frutex magno in usu est ad sepes formandas circa ipsorum claustra, per quas viæ sunt impervia. In Amboinæ tractibus nobis diversa norunt demonstrare loca, inter quæ sunt vetus Rumacay in Cerama, & vetus Eli in Hitoëa, quæ nunquam a quodam hoste devicta fuere, quum cincta fuerint amplis, & altis instar murorum sepibus ex hoc Catti Catti formatis. Per ramos autem, uti dictum fuit, terræ commissos propagatur, quumque nimis alte excrescant, amputantur, vel adpenso pondere deprimuntur, ac quam dense etiam desideratur, sibi invicem innectuntur; Nullo modo hæ sepes possunt balustris perforari, vel ensibus amputari, rami enim amputati in alicujus corpus decidui, ipsi majori sunt incommodo, quam si non fuissent amputati.

Novitiani in Banda miro modo per hunc fruticem falluntur, per elegantem enim ac læte viridem comam, quæ per graciles ramos sese diffundit ad vias, & in aëre quasi volitat, adliciti, mox ramulos cupiunt decerpere & adspicere, sed per Infidum hunc hospitem inclementer decipiuntur, quum per obcultos hamulos manus lædant, ac sanguinolentas retrahant, præsertim quum equitent, dein autem alios fallere didicerunt, quum ipsis persuadeant foliola hæcce tractare & explorare, quam eleganti rubro colore manus inficiant. Ramulorum extremitates, flores mentientes, teneræ sunt, & saporis salsi, ac cum aliis Lactucis edi possunt: Guzaratus quidam Hilam inhabitans ejus radicibus coctis utebatur, vel foliorum succum propinabat istis hominibus, qui per incantamenta viriles vires perdiderunt, quæ artes ipsis sunt familiares.

Hæc species videtur in Java vocari *Camarungi*, eo tamen discrimine, quod Javanensis parva & alba gerat officula in spinulosis siliculis, quæ minora etiam & rotundiora sunt quam in Amboinensi. Amputati rami copiosam effundunt aquam, quæ probatum est remedium ad oculos abluendos, & fauces depurandas in variolis, ne istas lædant partes.

N B. Hujus plantæ Icon *Tab.* 49. *Fig.* 2. Invenitur expressa.

beneden wel een been dik was, met zyne takken vele bomen beslaande, daar aan zag men eenig bloeyzel, bestaande meest in kleene en ronde knopen, zig in wolachtige bloempjes openende, gelyk aan het Sappanhout. Vruchten of howwen daar aan heb ik nooit gezien, en maar van weinige perzonen gehoord, dat zy dezelve aan geheel oude stammen, en diep in 't gebergte gezien hadden. Zoo zeggen ook de Baliers, dat het op haar land vruchtbaar zy, maar in 't gemeen werden voor het bloeyzel gehouden de eynden der ryskens, die met eenige knopjes uyt lichtgroene en roodachtige blaadjes gemaakt, scheppzalen van bloemen vertonen, doch metter tyd ziet men anders niet daar uyt worden dan bladeren.

De afgekapte takken hebben een swaare reuk, gelyk de Crista Pavonis. *Een stuk van de dikke takken of de dundere, met een knoest van de dikke in de aarde gelegt, schieten weer op, en maken een nieuwe struyk, doch het wil liefst opkomen in een kleyagtige grond, daar stenen onder lopen.*

Naam. *In 't Latyn* Nugæ silvarum minimæ. *In 't Duitsch* kleene Praatjes. *Maleyts en Ternaten* Catti Catti Kitsjil. *Bandanees* Gongay.

Plaats. *Het wast in ongebouwde velden, daar stenen onder lopen, en daar omtrent klippen zyn. In Amboina heeft men 't niet veel, het meeste omtrent de* Passo Baguala, *en op de kust van Hitoe, omtrent Hila. Meerder vind men het op groot Ceram, doch inzonderheid Banda, alwaar dorre en ongebouwde plaatzen, zoo op velden, als aan 't hangen der bergen weeldrig bezet zyn met deze struyken. Op Bali vind men 't ook, en voorts in de Moluccos.*

Gebruyk. *By de Moluccaaen en Cerammers, inzonderheid by de Bergwoonders, werd dit gewas veel gebruykt om levende hagen rondom hare Fortressen, en daar door de passagien ontoegangelyk te maken. Zy weten in de Amboinsche quartieren verscheide plaatzen aan te wyzen, onder andere oud Rumacay, op Ceram, en oud Eli op Hitoe, die nooit van eenig vyand ingenomen zyn, om dat zy breede en hooge hagen als muuren hadden, van deze Catti Catti gemaakt. Het werd, als gezegt, met takken ingelegt, en als het te hoog opschiet, werd het afgekapt, of met aangehangen gewigt neergebogen, en zoo digt door malkander gevlogten als men begeert. Daar vald niet door te schieten, noch te snyden, want al wat men afkapt vald iemand op het lyf, en belet hem veel meer, als of het nog stond.*

De Nieuwelingen in Banda worden aardig bedrogen door dit gewas, want door zyn schoon en jeugdig loof (het welk met zyne ranke takken overal aan de wegen en in de lucht swaayd) aangelokt zynde, werden strax begerig de takjes af te breeken en te bekyken, maar werden door dit valsch gewas deerlyk bedrogen, als zy de verborgene haakjes door de handen krygen, en dezelve bebloeyd na haar halen, zonderlyk als zy te paard zitten; doch zy weten al andere weer voor een Boer te hebben, als zy dezelve aanraden deze blaadjes aan te grypen, en te zien, hoe schoon-rood dat zy verwen. De voornoemde eynden, het bloeyzel verbeeldende, zyn mals en zuuracbtig van smaak, en kunnen onder ander Salade gegeten werden. Zekeren Guzarat *op Hila woonende, gebruykte deze wortelen gekookt, of den zap der bladeren daar van gedronken aan die geene, die haar mannelyke kragten door tovery verloren hadden, welke konstjes onder haar luyden gemeen zyn.*

't Schynt, dat deze zoorte op Java hiet Camarungi, *doch met dat onderscheyt, dat het Javaanse kleene en witte Kitsjis draagt, in stekelige huysjes, kleener en ronder dan aan 't Amboinsche. De afgesneedene takken geven veel water, 't welk een geprobeert middel is om de ogen te wasschen, en de keel te spoelen, in de kinder-pokken, om niet daar mede geinfecteert te werden.*

N B. De afbeelding van deeze plant wert op de 49 *Plaat Figuur* 2 gevonden.

CAPUT LIII.

CAPUT QUINQUAGESIMUM TERTIUM.

Palmijuncus Calapparius. Rottang Calappa.

SEcunda funium spinosorum classis est illa, quæ *Rottanga* nobis dicitur, ac mixtam gerit formam Palmæ Indicæ seu Calappæ, & Juncorum, supra enim libro primo capite primo innuimus in characteribus Palmarum Indicarum, quandam ipsarum speciem degenerare in funem prorepentem, qui Rottangæ classem constituit. Idem in pluribus aliis observatur arboribus, inter frutices nempe ac funes silvestres degenerantem quandam habere speciem, seu quasi æmulationem, sic *Sideroxylum* repræsentatur a fune quodam, qui *fabam marinam* profert, *Lingoa* per *Caju Laccam*, *Palala* seu *Nux Moschata* silvestris per *Funem musarium*, seu *Wali Mette* &c.

Rottanga itaque si generaliter describatur, planta est spinosa, quæ primo ingentem format fruticem instar silvæ tenerarum Sagus arborum, multos adtollens rectos ramos, in circulo locatos, sed qui breviores sunt illis Sagus, quorum costæ longis ac subtilibus spinis sunt obsitæ uti in Sagu, circa hosce ramos folia expansa sunt ab utraque parte uti in Sagu, quæ variæ sunt magnitudinis ac formæ, uti in quavis specie hoc indicabitur, plerumque vero sunt instar illorum Caricis. Ex hujus fruticis centro primo longum excrescit cornu, duodecim pedes longum, antequam sese in foliosus dividat ramos laterales, atque hinc funis prorepit simplici flagello seu stipite ad pollicis vel binorum digitorum crassitiem, ad incredibilem usque distantiam, quæ plerumque est a sexaginta ad centum orchiarum, immo quibusdam in regionibus ducentæ vel trecentæ orchiæ fuere numeratæ. Hic funis numquam sese in binos dividit stipites, sed ex uno aliquando frutice successive tres quatuorve funes excrescunt, quorum quivis in varios distinctus est articulos, sesqui pedem vel binos tresve pedes longos juxta diversas species; atque cuivis articulo inponitur foliosus ramus, brevior quam in ipso frutice, ac prope ortum juxta majorem ramum ad quandam distantiam similibus obsitus est spinis.

Hujus funis extremitates in bina longa dividuntur instar forcipis cornua, quorum brevissimum in novum excrescit ramum, alterumque in longum determinatur juncum, per quem funis hic extenditur ab una in aliam arborem, ac tali modo varias connectit arbores, inter quas per magnos arcus ac sinus dependet, ita ut una sine alia exstirpari nequeat, uti id supra de pluribus aliis innuimus funibus silvaticis. Quum detruncare istum velimus, tum primo amputatam partem fortiter adtrahimus, quum reliqua funis pars detrahi potest, ni modo nimis in arborum ramis sit intricatus; alioquin oportet, ut quis arborem adscendat, atque ibidem solvat vel amputet, quum vero variorum fruticum funes sibi sint intricati, miram formant intricationem, ex qua vix integer comparari potest funis, sed per fragmenta binas tresve ulnas longa conligendus est; ita ut hic funis in Indiæ silvis ac solitudinibus inpervium fere formet transitum, quum multo majorem obcupet tractum reliquis præcedentibus *Catti Cattis*, atque præterea non tantum sufficit, ut memoratis spinis sit armatus, sed quædam insuper species hamulos gerunt in foliosis ramis, qui vestibus infixi quam maxime hasce lacerant.

Funis hic ab ejus ortu usque ad longitudinem quindecim circiter pedum, cortice obductus est semi digitum circiter crasso, atque externe obsitus est spinulis rectis, densis, tenuibusque instar subtilium acuum, quæ tamen non tam firmæ sunt quam in ipsis ramis, atque hinc rami alternatim locantur ad distantiam trium quatuorve pedum, quibus folia insident, ac quorum interstitia spinis vacua sunt. Sub dicto cortice verus locatur liber seu funis, qui proprie *Rottang* vocatur, pollicem circiter crassus, & in quibusdam rotundus, in aliis parum angulosus, per unum alterumve eminens dorsum, dividiturque in articulos binas tresve spithamas, immo in quibusdam, tres pedes longos, quique componitur ex lentissima & juncea, nihilominus tamen densa substantia, in qua sub-

LIII. HOOFDSTUK.

De Calappus Palms Booms-Bies.

D*E tweede ordre van de doornachtige touwen, is het geene men* Rottang *noemd, een gemengde fatzoen van de Indische* Palma, *of* Calappa, *en Biezen, want wy hebben boven in 't eerste Boek cap.* 1. *gezegt, in de kenteekenen van de Indische Palma-geslachten, dat een zoorte daar van in een kruypend touw veraarde, het welk dan deze* Rottang *is. Het zelfde ziet men aan meer andere bomen, dat zy onder de heesteren en Bos-touwen eenige ontaardinge of nabootzinge hebben. Zoo werd het Yzerhout nagebootst door het touw, die de* Faba marina *draagd, het* Lingoo *door 't* Caju Lacca, *de* Palala *of wilde noten door de* Funis Musarius, *of* Wali Mette *&c.*

Rottang *dan in 't generaal te beschryven, is een doornachtig gewas, makende eerst een groote struyk, gelyk een jong Sagu bosch, met veele regte takken, korter dan aan de Sagu, in een kring staande, welkers ruggen met lange en subtiele doornen bezet zyn, gelyk aan de Sagu, aan weerzyden om deze takken staan de bladeren, uytgebreydt gelyk aan den Sagu, van verscheide groote en fatzoen, gelyk in ieder zoorte zal gezegt werden, in 't gemeen gelykende het lange Sny-gras. Uyt het midden van deze struyk groeyd eerstelyk een lange hoorn, wel* 12 *voeten lank, eer het zig in geblade zyde takken verdeeld, en van daar loopt het touw met een enkelden stam in de dikte van een duym of* 2 *vingers voort, tot een ongelooflyke lengte, in 't gemeen zestig tot honderd vademen, ja in zommige Landen heeft men* 2 *of* 300 *vademen lank gemeten. Dit touw verdeeld zich nooit in* 2 *stammen, maar wel uyt eenen struyk komen successivelyk drie en vier touwen, ieder touw is in verscheyde leden verdeeld, van* 1 *tot* 2 *en* 3 *voeten lank, na de verscheyde zoorten, en aan ieder lid staat een gebladen tak, korter dan aan den struyk, en by zyn oorspronk langs den hoofd-tak, een stuk weegs met diergelyke dorens bezet.*

Het uyterste van dit touw deeld zich in 2 *lange hoorns, als een scheer, waar van het korste een nieuwe tak werd, en het ander in een lange bieze uytlopende, het touw voortzet, van den eenen boom tot den anderen voortlopende, en zoo verscheyde bomen t' zamen vlegtende, en tusschen beyden met grootte bogten hangende, zoo dat men de eene zonder de andere niet omvellen kan, gelyk wy boven van meer bosch-touwen verhaald hebben. Als men 't nu wil afkappen, zoo haald men 't eerst gekapte eynd sterkelyk aan, dan kan men 't geheele touw afrekken, als het niet te zeer in de takken der boomen verward is, anders moet 'er iemand op den boom klimmen, en 't zelve los kappen; maar als de touwen van verscheyde struyken over en door malkander lopen, zoo geeft het een wonderlyke verwerringe, waar uyt men dan qualyk een geheel touw halen kan, maar moet het met stukken van* 2 *of* 3 *vademen vergaren. Dit touw maakt, dat de bosschen en wildernissen van Indien moeyelyk door te wandelen zyn, als beslaande een vry grooter plaats dan de voorgaande* Catti Cattis, *en het is hem niet genoeg met voornoemde doornen gewapend te zyn, maar zommige zoorten hebben daar en boven noch haakjes aan de bladdragende takken, dewelke in de kleeren vast rakende, een geweldige scheuringe maaken.*

Het touw van den oorspronk af, tot de lengte van omtrent 15 *voeten, is met een schorsse bekleed, omtrent een ½ vinger dik, en van buyten digt bezet met dunne regte doorens, als fyne Naalden, doch zoo styf niet als aan de takken des struyks. Van daar af beginnen de takken met beurten tegens malkander staande, in de wydte van* 3 *à* 4 *voeten, daar aan de bladeren staan, zynde de tusschenplaatzen meest bloot van doornen. Onder de voorschreve schorsse leyd het regte touw, dat men eygentlyk* Rottang *noemd, omtrent een duym dik, zommige rond, zommige wat kantig, met een of* 2 *uytsteekende ruggen, verdeeld in leden van* 2 *à* 3 *spannen, zommige ook* 3 *voeten lank, gemaakt van een zeer taaye en biesachtige, niet te min dichte substantie, daar de subtile gaatjes van het eene eynd tot het ander gaan, het welk men gewaar word, als men*

tilia foraminula ab una ad aliam extremitatem excurrunt, quæ deteguntur, quum ad unam extremitatem saliva applicatur, & ad aliam partem quis flet, tum bullulæ excitabuntur.

Recens hæc Rottanga externe valde viscosa est, si tangatur, licet nullus in eo detegatur mucus, qui lenitur, si cum arena & aqua polieatur, perit. Malæ notæ est, si tali Rottanga alicujus nudum feriatur corpus, quum cutis inde intumescat, acsi adusta foret, immo aliquando inde exulceratur. Viridis hæc Rottanga pro lubitu inflecti potest, fumo vero exsiccata eandem servat formam, unde quum ad baculos adhibere eam velimus, qui manibus gestantur, pondus ipsi adpendendus est per mensis spatium, vel recto asseri adligandus est, ac fumo exponendus est hic Rottangæ baculus.

Fructus raro in conspectum veniunt, unde & multis incolis incogniti sunt, nec provenire videntur, nisi in vetustissimis penitus fruticibus, nec etiam omni anno; atque hi excrescunt ex racemo ramoso uti in Pinanga arbore ex centro superiorum ramorum, qui sunt nodi quasi rotundi, elegantes, & squamosi, ex cancellatis formati squamis, elegantissimo ordine in obliquis & cruciatis distantiis locatis, quique magnitudine ac forma differunt juxta diversas species.

Ex fune detruncato limpida exstillat lympha cum strepitu quodam, potabilis, & grata iis in locis, in quibus deficit aqua, sed sapores quodammodo est silvestris, ac capiti molesta, & gravis, si nimium potetur. Post hujus lymphæ stillicidium ad detruncatam extremitatem gummosa quædam substantia ac viscosa adhæret, quæ rufa exsiccatur.

Radix componitur ex plurimis crassis, rectis, & duris fibris, arcte adunatis, & perpendiculariter dependentibus, quæ tamen in nullos regulares articulos divisæ sunt, quales in stipitibus observantur, qui Rottang seu baculi Japonenses vocantur, quique non sunt radices Rottangarum, sed degenerati stipites Indicæ arundinis Bambu dictæ, uti id libro sexto innuimus.

Ut jam ad ulteriorem perveniamus descriptionem, Rottangas dividimus, quas in Amboinæ regionibus observavimus, in sex species præter binas tresve exoticas species, quas in transitu loco suo describemus. Sex vero indigenæ species sunt, primo *Palmijuncus Calapparius*, *Rottang Bezaar* seu *Calappa*, quæ hujus capitis materia est, secundo *Palmijuncus niger*, *Rottang Itam*, tertio *Palmijuncus albus*, *Rottang Puti*, quarto *Palmijuncus verus*, *Rottang Tuni*, quinto *Palmijuncus viminalis*, *Rottang Java*, sexto *Palmijuncus equestris*, *Rottang Tsjavoni*.

Primo *Palmijuncus Calapparius*, prima ac maxima species crassissimum gerit funem, qui ad summum brachii crassitiem habet, atque densis ac subtilibus spinulis armatus est. Hujus folium ultra sesquipedem longum est, ultra pollicem latum, obscure virens nec splendens, in tres fere protuberantias per tres nervos divisum, quorum medius supra eminet, cuncti autem inferius obsiti sunt subtilibus, fuscis, ac mollibus spinulis instar pilorum. In ramis prope quodvis tertium folium incurvi, firmi, ac pungentes hami locantur.

Funis hic admodum longus est, sed incurvus, multisque gyris inflexus, ac facile per longitudinem fissuras patitur, unde ad nullum opus aptus vel utilis est.

Folia in ramis deorsum pendent uti in Calappo, ac cunctis arundinum speciebus. Ex primarii funis latere peculiaris excrescit striatus ac lentus ramulus, qui majori quasi adpositus est, ac crasso cortice tamquam vagina obductus. Hic ramulus brevibus quoque & mollibus spiculis obsitus est, dividiturque in plures alios laterales petiolos instar racemi Pinangæ, estque binos ac binos cum dimidio pedes longus, cui fructus insident nullo calice contenti, non autem adeo dense quam Sagueri fructus, quivis autem peculiari insidet petiolo. Hi vero sunt rotundi nodi, vix pollicem crassi, perfecte sphærici, excepto prominente obtuso apice, quivis autem nodus videtur compositus ex multis cancellatis squamis seu lamellis, non dehiscentibus sed arcte sibi adunatis, & unicum constituentibus putamen. Hi cancelli apice suo seu angusto angulo deorsum vergunt, contra naturam aliorum squamosorum fructuum, atque adeo regulariter locantur, ut ipsorum ora obliquas forment lineas, sese invicem decussantes.

Ab ipsorum parte suprema sulcus seu fissura decurrit deorsum per mediam cancellorum partem, quæ tamen non omnino inferiorem adtingit partem.

III

aan 't eene eynde wat speexel kleeft, en aan 't ander inblaast, zoo zal men bobbelen zien opvaren.

De versche Rottangh is van buyten vry wat kleeverig in 't aantasten, hoewel men niets daar aan ziet, het welk metter tyd, en door 't schuuren met zand en water, vergaat. Het is niet goed met zodanige Rottang iemand op 't bloote lyf te slaan, want zy doen de huyd opswellen, als of ze verbrand was, somtyds ook sweeren. De groene Rottang kan men buygen zoo men wil, maar in de rook gedroogd, blyft ze styf, zoo als ze is; derhalven als men ze tot stokken wil gebruyken in de hand te dragen, moet men ze ophangen met gewigt daar aan, een Maand lang, of tegens een regte latte binden, en in den rook leggen.

De vruchten ziet men zelden, weshalven die ook by veele Inlanders onbekend zyn, en het schynt, dat ze niet voortkomen dan aan volkomen oude struyken, en dat noch niet alle Jaar. Dezelve komen voort aan een getakte tros, gelyk aan den Pinang-boom, uyt den schoot der voorste takken, zynde ronde, cierlyke, en schubachtige knopen, van ruytformige schilferen gemaakt, die zeer ordentelyk in schuynze ryen en kruyswys over malkander lopen, doch in groote en gedaante verschillende na de verscheide zoorten.

Uyt het afgekapte touw loopt een klaar water, met een gedruys, dat drinkbaar is, en aangenaam in plaatsen, daar men geen water heeft, hoewel wat wild van smaak, en het hoofd eenigzints beswarende, als men het te veel drinkt. Na 't uytlopen van dit water, blyft 'er aan 't doorgekapte eynd een gommeuse substantie kleven, die ros besterft.

De wortel is gemaakt van veele dikke, regte, en harde Vazelingen, dicht by een gevoegt, en regt neergaande, doch geenzints in geschikte leden verdeeld, gelyk men ziet aan de stokken, die men Japanze Rottang noemd, dewelke geenzints wortelen van Rottang zyn, maar veraarde stammen van 't Indiaansche riet Bambu, gelyk in 't 6de Boek gezegt is.

Om nu tot nader beschryvinge te komen, zoo delen wy de Rottang, die wy in de Amboinsche quartieren gevonden hebben, in 6 zoorten, behalven noch 2 of 3 uytlandsche, dewelke wy in 't voorby gaan op zyn plaats beschryven zullen. De 6 Inlandsche zoorten zyn deze. 1. Palmijuncus Calapparius, Rottang Bezaar, *of* Calappa, *de stoffe van dit Capittel.* 2. Palmijuncus niger, Rottang Itam. 3. Palmijuncus albus, Rottang Puti. 4. Palmijuncus verus, Rottang Tuni. 5. Palmijuncus viminalis, Rottang Java. 6. Palmijuncus equestris, Rottang Tsjavoni.

1. Palmijuncus Calapparius, *het eerste en grootste geslachte, heeft het dikste touw, te weten op het hoogste een arm dik, met digte, subtile, en korte doornen bezet. Het blad is meer dan 1½ voet lank, ruym een duym breed, doods donker groen, schier in 3 ruggen met 3 zenuwen gedeeld, waar van de middelste boven uytgebuylt, alle van onderen bezet met fyne, bruyne, en weeke doorntjes, als hayrtjes. Aan de takken, by ieder 3de paar der bladeren, staan kromme, styve, en steekende haakjes.*

Het touw is wel lank, maar heeft weinig regts, en veele bochten, ligt in de lengte scheurende, en daarom niet bequaam tot eenig werk.

De bladeren hangen aan de takken neerwaarts, gelyk aan de Calappus, en alle Rottang-zoorten. Ter zyden uyt het hoofd-touw, wast een bezonder gestreept en taay takje, aan het groote als aangezet, en met een dikke huyd als een scheede omvat. Dit takje is meede met korte en weeke doorentjes bezet, en verdeeld zich in veele andere geknopte zyde-steelen, gelyk een Pinang-tros, 2 en 2½ voet lang, tegen dezelve zitten de vruchten aan, zonder kelkjes, zoo dicht niet als de Saguers vruchten, en ieder op een bezonder voetje. Dit zyn ronde knopen, schaars een duym dik, regt kogelrond, behalven de voor uitsteekende stompe spitze. Ieder knoop schynd t' zamengezet te zyn van veele ruytformige schilferen of schubben, niet gapende, maar aan malkaar vast, en een schaal uytmakende. Deze ruytjes met haar spits of smalsten hoek, zien naar achteren tegens de natuur van andere geschilferde vruchten, en staan zoo geschikt, dat hare kanten schuynze linien uytmaken, die malkanderen kruyssen.

Van haars voorste hoek loopt een kloofje of vooren, naar achteren toe, recht door de midden van de ruytan, doch niet ten vollen aan den agtersten hoek raakende.

Deze

Hi fulci adeo sibi respondent, ut a summa ad inferiorem partem rectam forment lineam Cancelli hi circa apicem sensim decrescunt, atque obliquis ordinibus tandem evanescunt, ita ut totus fructus vestimenti videatur esse nodus, artificis manu eleganter elaboratus, qui glaber est, ac splendens instar politi eboris, in frutice purpureus ac flavescens, vetusti vero ac decerpti straminei sunt coloris. Putamen hoc fragile est, ac facile separari potest, atque sub hoc siccus reconditur nucleus, ex rotundo parum compressus, ab utraque parte foveola impressus, ac sulco notatus, primo fuscus, dein nigricans, durus, ac levis, instar vetusti Pinangæ fructus, atque per hunc hic frutex propagatur. Fructus hi quam firmissime ex petiolis suis dependent, totusque racemus amputatus diu servari potest, quum fructus modo maturi sint, h. e. quum ipsorum purpureus color in flavescentem transeat.

Hujus funis extrema pars, quæ in memorata dividitur cornua, intus gerit albam ac solidam substantiam instar Palmitæ Calappi, quæ edulis quoque est. Ex dissecto fune viscosus exstillat succus, uti ex Sagu arbore, qui in lentum ac rufum exsiccatur gummi; Maturos fructus mense Majo observavi: Pauca copia in Amboina crescit, sed in Hituensium montibus potissimum obcurrit.

Nomen generale hujus fruticis Latinum est *Palmijuncus*, h. e. *Palma Juncea*. Ab Europæis scriptoribus vocatur *Arundo Indica farcta*, *Nastos*, & *Canna d'Bengala*, quæ inpropria penitus sunt nomine, quum hæ plantæ nullo modo affines sint cuidam arundini, sed, uti dictum fuit, degeneratio videatur Palmæ Indicæ, cum Calappo enim participat ejus lentus stipes, ac junceum quasi lignum, cum Sagu & Pinanga fructue conveniunt, ac cum Saguero ejus lympha, foliaque & spinæ illis Sagus respondent. Error autem caussatus est ex eo, quum Belgice & Germanice baculi, quos inter ambulandum manu tenemus, vocentur arundines, & canales, qui antiquioribus temporibus, antequam arundo hæc Indica in Europam fuit deducta, fuerunt formati ex specie quadam arundinis Hispanicæ, quæ ex Canariensibus aliisque Hispanorum insulis deferebatur; ac re vera quædam arundinis species est, uti hoc libro sexto docuimus, *Arundo Farcta*, *Nastos*, & *Toxica* re vera est arundo farcta, quæ plumosa est. Malaice ac per totam Indiam Rottang vocatur, (uti & cuncti baculi hoc nomine indigitantur, qui manibus tenentur, licet ex hac arundine non sint formati, qualis est Japanicus Rottang baculus). Ternatice *Uri*. Maccassarice *Boucam*. Amboinice & Bandice *Ua*. Javanice & Baleyice *Penjalin*. Sinice *Khöe* & *Khöea*. Peculiariter hæc species vocatur *Palmijuncus Calapparius*, Malaice *Rottang Calappa*, quum ejus substantia, Palmyt dicta, oleri inserviat, uti illa Calappi. Amboinice *Ua Habutu*, h. e. pilosa Rottanga, quum densis spinulis sit obductus, quæ molliores sunt quam in reliquis speciebus, item *Ua Niwel*, h. e. *Rottang Calappa*, ob rationem supra datam, & *Ua Mamina*, quum lentus ex hoc exstillet succus, uti ex arbore *Mamina*.

Rottang derivari posset ab Hebræo *Rothem*, quod vulgo Juniperum interpretatur, sed forsitan commodius explicari potest per *Genistam aculeatam*, quæ in Syria crescit, & ad vinciendum adhibetur. Derivatur enim a *Ratham*, i. e. vincivit, ex ejus radice etiam esculentum quid habetur, de quo vide *Dodon. libr. 27. cap. 1.* & novum *arboretum Biblicum Joh. Henr. Ursini*, *pag. 355*.

Arabibus *Ganabi* & *Gonahl*, *Hayfarân*, *Cheifur*, & *Cheifarân* est *arundo Indica farcta*, tenuis, levis, flexilis, qua calathi plectuntur. Estque ipse Palmijuncus Javanus, qui in navibus per totam Indiam devehitur ad usum domesticum, de quo infra dicetur. Quamvis enim superius dixerim totum *Globulorum* sive *Catti Catti* Indici genus proprie esse ex adfinitate Genistæ, usus tamen Palmijunci sive Rottang, vinciendi nimirum magis quadrat ad Hebræorum *Rothem*: Palmijuncum hoc genus vocavi, quia mixtam habet tam formam quam figuram e Palma Indica & Junco. Nihil aliud enim est quam Palma Indica sive Calappa in juncum conversa.

Deze voorens responderen zoo op malkander, dat zy van voren naar agteren een regte linie maken. De ruytjes worden omtrent de spits allenxkens kleender, en lopen met schuynze ryen ook zoo te niet, zoo dat de gehele vrucht gelykt een groote Wambuis knoop, door Beeldsnyders kunst uytgesneden, glad, en blinkende als gepolyst Yvoor, aan den struyk peers en bleek geel van coleur, maar de oude en afgebrokene worden stroo geel. Deze schaale is bros, en laat zig ligt breeken; daar onder leyd een droege korl, uyt den ronden wat gedrukt, aan beyde eynden met een kuyltje, en een kloofje tusschen beyden, eerst bruyn, daar na swartachtig, hard en ligt, als oude Pinang, waar mede zig den struyk voortplant. Deze vruchten hangen zeer vast aan hare steelen, en men kan den gehelen tros lang verwaren, afgesneden zynde, wanneer de vruchten even volkomen ryp zyn, dat is wanneer de peerze coleur in ligt-geel verandert.

Het uyterste dezes touws, daar het zig in voorschreve hoornen verdeeld, heeft binnen een witte en massive substantie, gelyk het Palmyt aan den Calappus boom, 't welk ook eetbaar is. Uyt de doorgekapte touwen loopt een slymerig zap, gelyk uyt den Sagu-boom, het welke tot een taay en ros gom opdroogd. De rype vruchten hebbe ik in May gevonden. Het wast weinig in Amboina, en meest in 't Hitueze gebergte.

Naam. *De generale naam van dit gewas is in 't Latyn* Palmijuncus, *dat is* Rietachtige Palm-Boom. *By de Europische Schryvers word het genaamt* Arundo Indica farcta, Nastos *en* Canna d'Bengala, *allegaar oneygentlyk, dewyl dit gewas gantsch geen gemeenschap heeft met eenig riet, maar, als gezegt, een ontaarding is van de Indische Palm-Boom, als hebbende van des Calappus stam het taaye en biesachtige hout; van den Pinang en Sagu de vruchten; van den Saguers-boom het water, en wederom van de Sagu-boom de bladeren en doornen. Het abuys is veroorzaakt, dewyl men in 't Neer- en Hoogduytsch stokken, die men in de hand draagd, riet en roer plegt te noemen, om dat men in vorige tyden, eer dit Oost-Indisch riet in Europa wierde gebragt, dezelve stokken plag te maken uyt zeker Spaans riet, het welk uyt de Canarise en andere Spaanse Eylanden quam, en in der daat een zoorte van riet is; maar gelyk wy in 't 6de Boek geleert hebben, zoo is de* Arundo farcta, Nastos, *en* Toxica *in der daad een gevuld riet, 't welk men Pylriet noemt. In 't Maleyts, en door geheel Indiën, noemt men 't* Rottang. (*gelyk ook allerley stokken, die men in de handen draagt, al zynze van dit riet niet gemaakt, gelyk de Japanische Rottang.*) *Op Ternaten* Uri. *Macassaars* Boucan. *Amboinsch en Bandaneesch* Ua. *Javaansch en Baleyts* Penjalin. *Sinees* Khöe *en* Khöea. *In 't byzonder hiet deze eerste zoorte* Palmijuncus Calapparius. *Maleyts* Rottang Calappa, *om dat zyn Palmyt tot Moeskruyd diend, gelyk het Calappus-Palmyt. Amboinsch* Uha Hahulu, *dat is haayrige Rottang, om dat ze digt met doornen bezet is, die weeker zyn dan aan de andere zoorten. Als mede* Ua Niwel, *dat is* Rottang Calappa, *om bovenstaande reden, en* Ua Mamina, *om dat 'er een taaye zap uytziepert, als uyt den boom* Mamina.

Het woort Rottang *zoude men kunnen afleiden van het Hebreeuwsche* Rothem, *het geen doorgaans een Jenever boom wert overgezet, maar men zoude het mogelyk gemakkelyker kunnen uytleggen door een zekere stekelachtige* Genista *ofte* Brem, *welke in Syrie groeit, en om te binden gebruykt wert: want het is afkomstig van het woort* Ratham, *dat is hy heeft gebonden, en uyt derzelfs wortel heeft men ook iets, dat eetbaar is, waar over ziet* Dodon. libr. 27. cap. 1. *en de* nieuwe Bybelsche Boomgaart van Joh. Henr. Ursinus, pag. 355.

By de Arabieren is Ganahi *en* Gonahl, Hayfarân, Cheifur, *en* Cheifarân *het* Oost-Indische gevulde riet, *het geen dun, ligt, en buygzaam is, waar mede de kelken omwonden worden: en het is de regte* Palmijuncus *van de Javanen, welke in de Schepen door geheel Indiën omgevoert wert tot het dagelyks gebruyk, waar van hier onder meer zal gezegt werden. En schoon ik boven gezegt heb, dat het gantsche geslagt van de balletjes-stuyken ofte de* Catti Catti *der Indianen eygentlyk was uit de maagdschap van de* Genista *ofte de* Brem, *evenwel is het gebruyk van de* Palmijuncus *ofte de* Rottang, *te weten om te binden, meer overeenkomstig met het Hebreeuwsche* Rothem: *en ik heb dit geslagt* Palmijuncus *genaamt, om dat het een gemengde gedaante en natuur heeft van de Indische Palmboom, en de Biezen, want het is anders niet dan de Indische Palm boom ofte de Calappus in een biet verandert.*

Locus. Diversæ Rottang species in India crescunt extra Gangem per totam Chersonesum auream, atque inde per Sumatram, Javamque usque in cunctas Orientales aquosæ Indiæ insulas. Prima species hoc in capite descripta in Amboinæ locis crescit, ac potissimum in Hitões ora, raro autem ac fere nunquam in Leytimora. Circa litus nolunt crescere, sed semper in montibus, altisque silvis, ubi arbores adscendere possunt, quæ enim per terram prorepunt in planis campis, & litoribus inutiles censentur.

Usus. Hujus junceæ arundinis usus in India adeo familiaris ac necessarius est ad supellectilem domesticam, ut provinciæ hac destitutæ ex aliis locis eam petere cogantur. Generaliter autem inservit ad quævis ligamina & texturas, uti id infra ad quamlibet notabitur speciem. Hæc prima species fere nulli alii inservit usui, nisi quod ejus substantia tenera & delicata Palmyta dicta cum exteriore cortice supra carbones ignitos torreatur, vel in aqua ebulliatur, ac deinde depuretur, minutimque conscissa cum pipere & jure carnium fricetur, quod delicatum præbet olus instar aliarum Palmytarum. In Bourone aliisque locis, in quibus Pinanga non crescit, hujus speciei recentes nuclei ejus loco adhiberi possunt.

Inter Europæos scriptores, quos ad manus meas pervenere, hucusque nullum observavi, qui Rottangam descripserit, immo ne *Garzias* & *Christoph. Acosta* hujus mentionem faciunt, quum tamen ejus baculi per multos jam annos in Europa innotuerint, cujus forte solummodo caussa est, quod in remotiore Indiæ parte, & longe dissitis crescat montibus, quos raro frequentaverunt Europæi, antequam quasdam jam sub imperium haberent regiones. Solummodo in *Dodonæi adpendice cap. 47. nov. edit.* quædam commemorantur hujus arundinis species, sed obscure & confuse admodum, quas Lectori sequenti modo explicabo.

Primo *Juncus Indicus porosus*, dicitur esse arundo tenuis, instar sarmentorum flexilis, lenta, fortis, flavescens, glabra, in quosdam distincta articulos, qui tamen aliquando ad visum non adparent, quorum quidam quatuor vel plures pedes longi sunt, Asparagi crassitiem habent vulgarem. Atque hæc est Rottang seu arundo Javanica, quæ per naves devehitur ad corbiculas & sarcinas vinciendas.

Secunda est *arundo Indica*, incredibilis longitudinis, ac crescit in insula Sumatra, quæ sese circa arbores ita inflectit, & circumvolvit, adeoque longe prorepit, ut aliquando ad trecentarum orgyarum longitudinem extendatur, ita ut ejus initium vel finis indagari sæpe nequeat, quæque adeo lenta & tenera est, ut cum ea Cupæ & dolia vinciri possent, estque vulgaris arundo *Rottang Puti* dicta, quæ infra describetur.

Tertio. *Arundo Indica arborea* a *Clusio* descripta, est Arund-arbor Vasaria, seu magna Bamboes supra libro sexto descripta.

Quarto. *Canna de Bangala* a *Pyrardo* exarata, est eadem ista magna arundo.

Quinto Reliqua Bengalæ arundo haud crassior est latitudine quatuor digitorum, putat in diametro, altissime excrescens, adeoque lenta, & obsequiosa ac fungosa, ut una pars ad alteram inflecti possit sine ulla disruptione, attamen est dura ac firma, eademque iterum magna ista arundo.

Sexto. *Rottan* species est arundinis in Bengala quoque crescens, haud crassior minore digito, quæque inflecti potest instar viminum Salicis, formam habens modumque crescendi priori similem: Estque hæc proprie minor Rottang species cum Aracanensi conveniens, de qua vide infra.

Septimo. Arabiæ ac Judaicæ regionis arundo ab Arabibus, uti *Bellonius* scribit, adhibetur ad jaculatoria, hastas, atque levia manilia ex ea formanda. Estque maxima arundinis plumosæ species, cujus minorem in hisce terris habemus speciem supra libro sexto descriptam.

Octavo. *Arundo farcta* seu *Nastos* est *toxica Theophrasti*, quum medulla sit repleta, minimaque arundinum species est in Asia, Syria, & Tartaria, quæ utiles sunt ad hastilia & missilia ex ea formanda, estque eadem, quæ *arundo nostra plumosa, supra loc. cit.* descripta.

Nono.

Plaats. *Verscheide zoorten van Rottang wassen in Indiën, buyten de Ganges, door den geheelen* Chersonesum Auream, *en van daar door Sumatra, Java, tot in alle de Oostersche Eylanden van Water-Indiën. De eerste zoorte in dit Capittel beschreven, vind men in de Amboinsche quartieren, en wel meest op 't Land van Hitoe, maar weinig of niet op Leytimor. Omtrent strand willen ze niet wassen, maar altyd in 't gebergte, en 't hooge Weut, daar zy bomen konnen oplopen, want die lange de grond kruypen op vlakke Velden en stranden, werden voor ondeugend gehouden.*

Gebruyk. *Het gebruyk van dit biesagtig riet is in Indiën zo gemeen en nodig tot het dagelykze huyswerk, dat Provintien daar van versteken zynde, dezelve van andere plaatzen moeten eisschen. Het diend in 't generaal tot allerley bind en vlegtwerk, gelyk hier onder by ieder zoorte zal gezegt worden. Deze eerste zoorte diend schier tot niets, als dat men haar Palmyt met de buytenste schorsse op kolen brade, of in water opkoke, daar na schoon maake, en kleen gesneden, met peper en zop stove; 't welk een smaakelyk moes geeft, gelyk andere Palmyten. Op Bouro, en plaatzen, daar men geen Pinang heeft, kan men de versche korls van deze zoorte in desselfs plaats nuttigen.*

Onder de Europische Schryvers, zoo veel my ter hand zyn gekomen, hebbe ik tot nog toe niet gezien, dat iemand van de Rottang geschreven hebbe, ja zelfs in Garzias *en* Christoph. Acosta *niet, daar nogtans de stokken nu al lange jaren in Europa zyn bekend geweest, waar van misschien de oorzaak is, datze alleen in 't verdere Indien en afgelegene gebergten wast, daar de Europianen zelden heen quamen, al eer zy eenige Landen overwonnen hadden; alleenlyk in de Appendix van den nieuwen* Dodonæus cap. 47. *werden eenige zoorten van dit riet afgemaald, doch zeer donker en confues, dewelke ik den Lezer aldus uytpluyzen, en uytleggen zal.*

1. Juncus Indicus porosus, *werd gezegt te zyn een dun riet, als teenen, taay, buygsaam, sterk, bleek-geel, glad, met ettelyke leden afgescheyden, die zomtyds niet kenbaar zyn, zommige vier of meer voeten hoog, zoo dik als een Aspergie. Dit is de Javaanse Rottang, die in de Schepen uytgevoerd word om korven en pakken daar mee te binden.*

2. *Is het Indische riet*, van *angelooffelyke lengte, wast op 't Eyland Sumatra, dat zig zelven om de bomen zoo vlegt en wind, en zoo verre kruypt, dat een van deze rieten zomtyds meer dan* 300 *vademen lank werd, zoo dat het begin of eynd daar aan niet te vinden is, 't welk zoo taay en sterk is, dat men kuypen en tonnen daar mede zoude kunnen binden, dit is de gemeene* Rottang Puti, *hier na beschreven.*

3. Arundo Indica arborea, *of boomachtig riet van Indiën, by* Clus. *beschreven, is de* Arund-arbor Vasaria, *of groote Bamboes, hier boven in 't 6de Boek beschreven.*

4. Canna de Bengala *door* Pyrard *beschreven, is dezelfde groote Bamboes.*

5. *Ander riet van Bengalen is niet dikker dan vier duymen breed, by wil zeggen* in *den omloop, zeer hoog opschietende, zoo taay en voosachtig, dat men het eene eynde tot het ander kan brengen, zonder te breeken, nogtans wel hard en styf. Dit is wederom de groote Rottang.*

6. Rottan *is een geslacht van riet, ook in Bengale wassende, niet dikker dan een kleine vinger, 't welk buygt als wilge ryzen of teenen, van gedaante en maakzel als het voorgaande. Dit is een kleender zoorte van Rottang, met de Aracanse overeenkomende, waar van ziet hier na.*

7. *Riet van Arabien en 't Joodsche Land, word van de Arabiers*, zoo Bellonius *schryft, gebruykt, om daar van Werp-stokken, Javelynen, Schigten, en ligte Lancien te maaken. Dit is het grootste slag van Pyl-riet, waar van wy een kleine zoorte in deze Eylanden hebben, mede in 't 6de Boek beschreven.*

8. Arundo farcta *of* Nastos, *is de* toxica Theophrasti, *om dat het met merg gevuld is, en de kleenste van deze rieten in Asien, Syrien, en Tartarien dienstig zyn, om daar straalen of Werp-pylen van te maken. Dit is het zelfde met ons Indische Pyl riet,* loc. cit. *beschreven.*

9. An-

Nono. Alia *Arundo Indica farcta* adhibetur etiam, ut ipſi incumbamus, ut & etiam ad haſtilia & miſſilia, multos gerens articulos & nodos protuberantes, eſtque denſiſſima ac ſolida, lignoſa, glabra, polita, dura, & ſplendens, ex ruffo variegata per longitudinem, & obſcure ſpadicea, dentibus quaſi & fiſſuris notata inſtar ſerræ. Hæc eſt arundo ſeu *Baculus Japonenſium*, quam Scriptor deſcribit forte incruſtatam, vel pigmento quodam obductam, naturalis enim ipſius color eſt pallidus, ſtramineus, ſeu feſtucaceus, non vera eſt arundo, ſed, uti ſupra innuimus *libr.* 6. *cap.* 8. ſunt ſtipites degenerati *Bulu Swangi* in Japana & Sina creſcentis, eſtque vulgari in uſu per Indiam, in Suratta autem adulteratur ſeu componitur ex duro quodam ligno tali modo exciſo, quodque incruſtatur obſcure ſpadiceo colore.

Decimo. *Alia arundo Naſtos Indica flexilis* facile inflecti & incurvari poteſt, eſtque glaberrima, polita, & ſplendens, flaveſcens, lignoſa, & dura, inſtar prioris farctæ, craſſitiemque habens pennæ Olerinæ vel Anſerinæ. Eſtque hæc arundo Palimbanenſis, quæ hodie manibus geſtatur, ac poſtea deſcribetur in ſubſequentibus.

9. *Ander Indiaanſch gevuld riet*, Arundo farcta Indica, *word ook gebruykt, om daar op te leunen en ſteunen, zoo mede om Schigten en Werp-pylen daar van te maaken; heeft veele knoplens of kneuzen, en uytſteekende knobbelen, zeer digt en vaſt, houtachtig, effen, glad, hard, ende blinkende, met ros gemarmert in de lengte, Caſtanje bruyn, donker, vol tanden en kerven, als een ſaage. Dit is de Japanſe Rottang, die den Schryver miſſchien verlakt, of met eenige verwe beſtreken, gezien heeft, want haar natuurlyke coleur is bleek of ſtroo-geel. Het is geen eygentlyk riet, maar gelyk wy boven in 't 6de Boek, cap. 8. gezegt hebben, verbaerde ſtammen van* Buli Swangi, *in Japon en Sina waſſende, zynde nog een gemeene dragt in Indien, hoewel ze in Suratten nageboótſt, en van eenig hard hout op diergelyke manier uytgeſneden, en donker bruyn verlakt werden.*

10. *Ander Indiaanſch buygſaam gevuld riet, in 't Latyn* Arundo Naſtos Indica flexilis, *is gemakkelyk om te buygen en krommen, zeer effen, glad, en blinkende, geel, houtachtig, en hard, gevuld als het voorgaande, zoo dik als een Zwane of Ganze-ſchacht.* Dit is de Palimbanſche Rottang, *die men hedensdaags in de handen draagd, en in 't vervolg beſchreven word.*

Tabula Quinquageſima Prima

Ramum exhibet *Palmijunci Calapparii* cum fructibus *a* ſeparatis.

De een- en vyftigſte Plaat

Vertoont een Tak van het *Calappus Palm-riet*, met zyn afzonderlyke vruchten *a*.

OBSERVATIO.

Peculiares hæ ſubſequentes plantæ a nullis aliis diſtincte fuere obſervatæ auctoribus, in *Plukn.* autem *Amaltheo p.* 39. commemoratur Arundo *Rottan* dicta, ex cujus viminibus ſedilia conficiunt Indigenæ, quæ harum ſine dubio erit ſpecies, uti & illæ, quæ in *Hort. Malab. tom.* 12. *Tab.* 64, 65, & 66. obcurrunt, cum quibus convenit Arundo nucifera *Rotang* dicta, fructu ſpadicei coloris, ſtriis purpureis venuſte teſſulato *Plukn. Alm. p.* 53. ubi vide reliqua, nec non *Theſ. Zeyl. p.* 36. &c.

Variæ porro arundinum exoticarum ſpecies recenſentur in *S. Dale Pharmac.* in *4to. pag.* 290 & 291.

AANMERKING.

Deze byzondere planten zyn van geen andere Schryvers duydelyk ofte onderſcheiden verhandelt, ofte aangemerkt geweeſt, alleen wert in het *Amalth.* van *Plukn. p.* 39. vermeldt de Arundo, *Rottang* genaamt, uyt welkers tienen de Inlanders zittingen maken, welke zonder twyffel van dezen een mede-zoort is, als meede die geene, welke in de *Hort. Malab. tom.* 12. *Tab.* 64, 65, en 66 voorkomen, met welke overeenkomt het Neut-dragende Riet, *Rottang* genaamt, met een Caſtanje-bruyne vrucht, die geruyt en met purpere ſtreepen afgedeelt is in *Plukn. Almag. p.* 53. alwaar het overige ziet, als mede in de *Theſ. Zeylan. p.* 36. &c.

Verſcheide zoorten van vreemde Rieten werden verders vermeldt in de nieuwe *Pharmac.* in *4to.* van *S. Dale p.* 290 en 291.

CAPUT QUINQUAGESIMUM QUARTUM.

Palmijuncus niger. Rottang Itam.

Secunda *Rottang* ſpecies eſt nigra, & cum antecedente craſſiſſimum gerit funem, eſtque primo frutex, uti ſupra indicatum fuit, armatus plurimis longis, anguſtis, mollibus, & ex nigro fuſcis ſpinis, quæ facile abrumpuntur, atque in cute majorem excitant dolorem, quam abrupta tela *Echinometræ Setoſæ*, *Bulu Babi* dictæ.

Funis hic externe graminei ſeu viridis eſt coloris, in longos craſſoſque articulos diviſus, funis autem ipſe non tantam habet craſſitiem, quantam *Rottang Puti*, nec tam bonæ notæ eſt ad opera liganda, quum fragilis ſit, atque irregulares agat fiſſuras. Rami laterales, digitum craſſi, & ſemirotundi in primario fune eodem modo locantur, quo in ſubſequenti Rottang Puti, per binas vero ſpithamas poſt ortum breves gerunt ſpinulas arcte ſibi junctas, reliqua ramorum pars plerumque hamis deſtituta eſt usque ad ſummam partem, quod cunctis ſubſequentibus Rottang ſpeciebus commune eſt.

Hujus ſpeciei folia obſcure ſunt virentia ſeu nigricantia, quindecim, immo novendecim pollices longa, ultra quatuor pollices lata, per nervum medium firmumque ſinuoſa, qui ſupra protuberat, ac per binos minores laterales infra protuberantes, longis quoque ac firmis pilis hirta ſunt, tam ad oras quam in utraque ipſorum ſuperficie, ſed paulo minori copia, quam in ſubſequenti *Rottang Puti*, atque hinc glabriora.

Fructus ſimili in racemo excreſcunt, quo illi præcedentis *Rottang Bezoar*, paulo majores ſed ejusdem formæ, ac plerumque vireſcunt, nullis purpureis maculis

LIV. HOOFDSTUK.

Het ſwarte Palm-riet.

De *tweede zoorte van* Rottang *is de ſwarte, en naaſt de voorgaande mede de dikſte van touw, eerſt een ſtruyk, gelyk boven gezegd is, gewapend met veele lange, doch ranke, weeke, en ſwart-bruyne doornen, die ligt afbreeken, en in de huyd al zo zeer doen als de afgebrokene pylen van de* Echinometra Setoſa, Bulu Babi *genaamt.*

Het touw is van buyten gras-groen, in lange dikke leden verdeeld, doch het touw zelfs is zoo lang niet als dat van Rottang Puti, *ook verre zoo goed niet tot het werken, om dat het bros is, en ongeſchikt ſplyt. De zydetakken, zynde een vinger dik, en half rond, ſtaan aan 't hooft-touw, op dezelve manier als aan 't volgende* Rottang Puti, *doch een paar ſpan agter de oorſprunk, hebbenze korte doorntjes digt by een, de reſt van de tak is meeſt zonder haken, tot aan de uyterſte ſnebbe, alle volgende Rottang zoorten gemeen.*

De bladeren van deze zoorten zyn donker of ſwartgroen, 15 en 19 duymen lank, ruym 4 duymen breed, geplooyd met een ſtyve middel-zenuwe, die boven uytpuyld, en 2 mindere ter zyden, die beneden uytpuylen, met lange ſtyve haayren bezet, zoo wel aan de kanten, als op beyde vlaktens, doch wat minder als de volgende Rottang Puti, en daarom gladder.

De vruchten komen aan diergelyke tros voort, als aan de voorgaande Rottang Bezaar, *wat grooter, maar van eenderley faitzoen, blyven meeſt groen zonder de purpere*

culis notati, nec sicci vel maturi adeo flavescunt, sed magis russi sunt, interiores nuclei sunt uti in reliquis arundinibus seu Rottangs.

Detruncatus funis copiosiorem effundit lympham quam reliquæ species, quæ satis dulcis est ac potabilis, atque in extremitatibus amputatis copiosum lentumque concrescit gummi, quod tamen non indurescit.

Nomen. Latine *Palmijuncus niger.* Malaice *Rottang Itam.* Amboinice *Ua Mette*, ob nigricantem foliorum colorem, ac teneræ recentisque arundinis. Quidam Malaice hanc vocant *Rottang Tubu.* Amboinice *Ua Tebu*, h. e. arundo Saccharifera ob dulcem lymphæ istius saporem, ni modo ejus sit species.

Locus. Non obcurrit in Leytimoræ regione, sed uti plures aliæ species ad borealem plagam sinus Amboinensis, atque in Hitöes ora, præsertim circa fluvium *Ayer Guru Guru.*

Usus. Hæc nigra species in re domestica ac supellectile paucum habet usum, quum in fila nullo modo conteri possit, atque adeo irregularia det ramenta & fissuras, ut nulla subtilia vimina vel ligacula ex hoc formari possint, excepto quod rudiores fenestras & sedilia ex ipso texant, quæ tamen difficulter depurari possunt, quum per fissuras orasque acutas alicujus manus facile lædant & findant, ex integris vero baculi formari possunt.

Alphurenses ejus stipites in arundinibus excoquunt, findunt, & corbulos ex iis nectunt. Ipsius medulla seu substantia tenera Palmyta dicta eodem præparari potest modo, quo illa præcedentis *Rottang Calappa*, sed paulo amaricat.

Tabula Quinquagesima Secunda

Ramum exhibet *Palmijunci nigri*, cum fructibus *n a* separatis.

CAPUT QUINQUAGESIMUM QUINTUM.

Palmijuncus albus. Rottang Puti.

TErtia vulgatissima & usitatissima species hic in Amboina est *Palmijuncus albus*, seu *Rottang Puti*, quam hinc exacte describemus, ut per eam reliquæ melius dignoscantur.

Ejus frutex ramos generat longissimos, a duodecim ad quindecim pedes altos; Fruticisque hujus spinæ ipsis insident ramis, in ipsorum nempe dorsis, suntque firmæ, in obpositis ordinibus locatæ nunc breves nunc longiores sibi invicem mixtæ.

Ex hujus fruticis centro verus excrescit funis, qui Rottang vocatur, qui primo longum acutumque refert cornu, in altitudinem duodecim immo quindecim pedum excrescens, antequam in laterales sese explicet ramos, ac plerumque spinoso obducitur cortice, cui spinæ transversalibus in ordinibus insident, sed breviores quam in ipso frutice, tempore hic cortex decidit, tumque genuinus Rottang denudatur & glaber est, circa inferiorem stipitem brachium crassus, circa externum vero spinosus hic cortex undique remanet.

Funis hic altissimas adscendit arbores, & ab una ad aliam transit, non sese circumvolvens, sed ipsorum ramos percurrens, atque iis quasi incumbens, in quibus tamen adeo intricatur, ut vix extrahi possit, ab octoginta ad centum immo centum & quinquaginta orchias longus, ac plerumque binos digitos crassus, & duobus obscuris dorsis notatus.

In ipso fune, uti dictum est, nullæ observantur spinæ, nisi ad ramorum ortum, qui in hoc fune in vagina tanquam in canali locantur, cui vaginæ spinæ quoque insident in transversalibus ordinibus positæ, sed breviores illis fruticis.

Porro hic funis plerumque crassiusculo obtegitur cortice, ultra culmum ac infra semi digitum minimum crassus, externe ex viridi flavescens, ac latis albisque maculis variegatus, acsi avium fimo esset conmaculatus,

sub

plekken, en besterven ook geenzints zoo ligt-geel, maar rosser; de binnenste korls zyn gelyk aan andere Rottangs.

Het afgekapte touw geeft rykelyker water dan de andere zoorten, redelyk zoet, en goed om te drinken, en aan de afgekapte eynden zet zig mede veel taaye gom, het welk niet hard word.

Naam. *In 't Latyn* Palmijuncus niger. *Maleyts* Rottang Itam. *Amboinsch* Ua Mette, *na de swart groene coleur van de bladeren, en het versche riet. Zommige noemenze in 't Maleyts* Rottang Tubu. *Amboinsch* Ua Tebu, *dat is Zuyker-Rottang, na de zoetigheid des waters, zoo het niet een byzondere zoorte daar van is.*

Plaats. *Men vindze geenzints op 't Land Leytimor, maar gelyk meest alle andere zoorten aan de Noordzyde van den Amboinschen Inham, en op 't Land van Hitoe, inzonderheid omtrent de Rivier* Ayer Guru Guru.

Gebruyk. *Deze swarte zoorte heeft in 't huyswerk weinig gebruyk, om dat ze haar geenzints tot touwen drayen laat, en ook zoo ongeschikt splinterd, dat men geen fyn bindwerk daar van maaken kan, behalven om groove ramen en stoelen daar mede te scheren, maar zy zyn moeyelyk schoon te maken, dewyl ze in het splyten met hare scherpe kanten iemand zeer ligt in de handen quetzen en suyden. Anders uyt de gehele kan men handstukken maken.*

De Alphurezen kokenze in Bamboezen, splytenze en vlegten hare Massaketes (dat zyn hare eetkorven) daar van. Haar Palmyt kan men ook toebereyden als die van de voorgaande Rottang Calappa, *doch vald wat bitter.*

De twee- en vyftigste Plaat

Vertoont een Tak van het *swarte Palm-riet*, met deszelfs vrugten *n a* afzonderlyk.

LV. HOOFDSTUK.

Het witte Palm-riet.

DE derde gemeenste en gebruykelykste zoorte in Amboina, is de Palmijuncus albus, *of* Rottang Puti, *daarom wy die uytvoerlyk zullen beschryven, om de andere daar na te reguleren.*

Zyn struyk gewind de langste takken, van 12 tot 15 voeten hoog. De doornen des struyks zitten aan de takken zelfs, te weten op hare ruggens, en zyn styf, in dwersse ryen staande, lange en korte door malkander.

Uyt het midden dezes struyks, komt het regte touw voort, het welk men Rottang hiet, zynde eerst als een lange spitze hoorn, tot de hoogte van 12 a 15 voeten, eer het zig in zyde-takken verdeeld, doorgaans met een doornachtige schorsse bekleed, daar aan de doornen overdwers in ryen staan, doch korter dan aan den struyk, metter tyd vald deze schorsse af, en dan blyft de regte Rottang blood en glad, omtrent den ondersten stam een arm dik, maar omtrent 't uyterste blyft die doornachtige schorsse daar rondom zitten.

Dit touw loopt de hoogste boomen op, van den eenen tot den anderen, niet omslingerende, maar door derzelver takken lopende, en daar op als rustende, egter loopt 't daar in zoo verwerd, dat men ze qualyk aftrekken kan, van 80 tot 100 en 150 vademen lank, en doorgaans 2 vingers dik, en met 2 donkere ruggens.

Aan 't touw zelfs, als gezegt, zyn geen doornen, behalven by den oorspronk der takken, dewelke aan 't touw in een schede als in een geute liggen, en aan dezelve schede staan mede doorns in dwerze ryen, doch korter dan die van den struyk.

Voorts is het touw doorgaans bekleed met een dikachtige schorsse, ruym een stroo-halm, en beneden een ½ pink dik, buyten geel-groen, en gespikkeld met breede witte plekken, als of het met Vogeldrek bespat was; daar onder

leyd

sub hoc proprie locatur substantia illa nobis Rottang dicta, subrotunda, ac binis obscuris dorsis notata, primo albicans, sed sicca in gilvum seu hepaticum transit colorem, estque magis flexilis ac lentior præcedente specie, unde & in operibus usitatissima est.

Ad distantiam sesqui vel binarum orchuarum funis hic laterales emittit ramos, plerumque alternatos, interdum etiam inordinatos, qui ad ortum, uti dictum est, spinosi sunt, atque vaginæ incumbunt, uti in Sagu arbore. Ab ipsorum ortu per quatuor vel quinque pedes nudi sunt, supra plani, seu parum excavati, infra rotundi, orisque serratis notati, instar illorum Lontari; Reliqua ramorum pars, ex qua folia excrescunt, sex pedes longa est, atque in dorso ad certam distantiam, binas, tres, & quatuor incurvas gerit spinas seu hamos, uti in nugis silvarum, sed majores.

Folia novendecim & viginti pollices longa sunt, digitum lata, firmoque ac medio nervo longitudinali notata, qui supra protuberat, bini insuper alii minores laterales infra protuberantes folium hoc sinuosum constituunt, quale est Pinangæ folium. Ab utraque parte pilis hirtum est, molles referentibus spinulas, quæ apices seu glumas referunt aristarum Secalinarum, sed non ita firmæ sunt.

Ramorum extremitas in longum excurrit apicem, quinque sexve pedes longum, striatum, & foliis destitutum, qui tamen plerumque curtis armatur spinis & hamis, quibus facile adhærimus, atque hi hami sese usque ad foliorum dimidiam extendunt partem in ramo, reliqua autem inferior pars glabra est, ramorum vero illæ extremitates periculosissimæ sunt & difficillimæ illis, qui silvas hasce perambulant.

Mense Novembri seu in initio sicci anni temporis funis hic perfectus circa extremam ramorum partem, atque ex ipsorum alis germina profert, ex quibus fructus excrescunt fere eadem forma, qua Sagus, totus enim corymbus binas ulnas longus est, atque inferius tantum ex uno constat ramo, planiusculo, ac spinis copiosis armato, excepta parte quadam spithamam circiter longa, quæ trunco adjacet tanquam fulcrum. Primarius hic ramus seu corymbus ex vagina productus ad quodvis latus sese dividit in quinque sexve laterales ramos alternatos, spithamam circiter longos, atque hi iterum in minores ramulos. Hisce insident incurvi quasi digiti seu cornua, angusta, planiuscula, ultra digitum longa, ad oras serrata, atque ex squamis quasi videntur esse composita. Atque hisce fructus insident bini tresve simul sessiles fere, qui inferiore sua parte caliculis squamosis continentur.

Fructus hi multo minores sunt quam in binis præcedentibus speciebus, paulo nempe majores ossiculo Cerasino, ex rotundo oblongi, ac porro eleganter cancellati, in brevem durumque apicem exeuntes, primo obscure virentes, dein cinerei, sub exteriore fragili putamine nucleus reconditur durus, niger, foraminulis cæcis obductus ab utraque parte uti in aliis speciebus, hic autem præ aliis hoc peculiare habet, quod nempe ad unum latus ad tertiam circiter partem sit mollis, ubi & sensim etiam cariosus est, & quasi excisus, quæ pars etiam decidit, tumque nucleus hic ab hac parte excavatus est, formam fere habens oculorum Cancri.

Fructus hi quam proxime accedunt ad illos *Sagus filaris* seu *Hacun*, cujus cancelli magis protuberant, & ad oras obtusiores seu rotundiores sunt, magisque fusci illis Rottang. Hosce corymbos frugiferos binos ternosve simul quivis profert funis. Hæc quoque species hoc peculiare habet, quod plures nempe stipites seu funes ex uno excrescant frutice, immo sæpe decem simul numero tam juniores quam adulti, quum præcedentes tantum tres quatuorve simul ad summum producant, ac subsequens unicum modo semper formet truncum. Amputatus hic funis spumosam quoque exstillat lympham, quodammodo potabilem, quæ tamen non tam bonæ notæ est quam præcedentis funis, quæque caput quodammodo gravat. Ad ipsius extremitatem paucus quoque lentusque adhæret mucus instar pultis seu Papedæ, quæque etiam nunquam indurescit. Ejus substantia tenera, Palmyta dicta, ad cibum non adhibetur, quum nimis amaricet.

Recentes stipites seu baculi diu externe viscosi sunt, gratumque spirant odorem, acsi vernice quodam fuissent quondam obducti, unde arena & aqua poliendi & depurandi sunt.

Palmi-

leyd het geene men eygentlyk Rottang noemd, rond, doch met 2 donkere ruggens, eerst witachtig, maar de gedroogde besterft vaal of lever-verwig, buygsamer en taayer dan de voorgaande zoorte, en daarom de gebruykelykste in 't werken.

Op de distantie van 1½ en 2 vademen, geeft dit touw zyne zyde takken uyt, meest verwisseld tegen malkander, of ook wel zonder order, dewelke by haren oorspronk, als gezegt, doornachtig zyn, en in een scheede rusten, gelyk aan den Sagu-boom. Van haren oorspronk zyn ze 4 a 5 voeten bloot, boven platachtig, of wat uytgehold, van onderen rond, met gezaagde kanten, gelyk die van den Lontar-boom. De rest van den tak, daar de bladeren staan, is 6 voeten lank, en heeft op de rugge in zekere distantie, 2. 3 en 4 kromme doornen of haaken, gelyk aan de Praatjes, doch grooter.

De bladeren zyn 19 en 20 duymen lank, een vinger breed, met een styve zenuwe in de midden, die boven uytbuyld, en noch 2 mindere ter zyden, die beneden uytbuylen, en het blad gerimpeld of gevouwen maken, gelyk het Pinang-blad. Aan wederzyden is het met hayrtjes of weeke doorntjes bezet, gelykende de spitzen aan de rogge ayren, doch zoo styf niet.

Het eynde der takken eyndigt in een lange snebbe, 5 en 6 voeten lang, gestreept, en kaal van bladeren, dog doorgaans bezet met korte doornen, en weerhaken, daar aan men ligt blyft hangen, en deze haken gaan wel tot de helft van de bladeren aan den tak, zynde de rest na agteren glad, en deze snebben zyn het zorgelykste en moeyelykste voor die geene, die deze bossen doorwandelen.

In November, of 't begin van de drooge Mousson, brengt het volwassene touw omtrent de voorste takken, en uyt den schoot derzelver zyne scheuten voort, waar aan de vruchten wassen, bykans op het fatzoen als aan een Sagu-boom, want den geheelen tros is 2 ellen lank, en bestaat beneden maar uyt een tak, platchtig, en gantsch vol doornen, behalven noch een stuk van een span lank, 't welk tegens de stam aanlegd als een voet. Dezen hoofttak uyt zyn scheede komende, verdeeld zich aan ieder zyde in 5 a 6 zyde-takken over en weer, omtrent een span lank, en dezelve wederom in mindere takken. Aan dezelve staan kromme vingers of hoornen, smal, en platachtig, ruym een vinger lank, aan de kanten gezaagd, en gelyken van schubben t' zamen gezet te zyn. Hier aan zitten de vruchten 2 en 3 by malkander, zonder steelen, behalven met 't agterste ingeschubde huysjes.

Deze vruchten zyn veel kleender dan de beyde voorgaande, te weten wat grooter dan een Kersse steen, uyt den ronden wat lankwerpig, voorts mede aardig geruyt, met een kort hard spitsje boven op, eerst doods-groen, daar na aschgrauw. Onder de buytenste brosse schaal, leyd een harde zwarte korl, met blinde gaatjes onder en boven, gelyk in de andere zoorten, doch deze heeft dit byzonders, dat hy aan de eene zyden ruym voor een derde week is, het welk ook met ter tyd vermolsemd, en uytvald, en dan blyft de regte korl aan dezelve zyde een weinig uytgehold, in gedaante van den steen Kreeften oog.

Deze vruchten komen zeer na overeen met die van Sagus filaris *of* Hacun, *welkers ruytjes meer uytbuylen, en aan de hoeken stomper of ronder zyn, ook bruynder dan de* Rottang *vruchten. Van zulke vrucht dragende trossen vind men 2 of 3 te gelyk aan een touw. Ook heeft deze zoorte dit eigen, datter veele stammen of touwen uyt een struyk komen, te weten tot 10 stuks toe, jonge en oude, daar de voorgaande maar 3 of 4 ten hoogsten hebben, en de volgende noyt meer dan een stam zet. Het afgekapte touw geeft al mede bruyzend water uyt, enigzints drinkbaar, doch zoo goed niet als 't voorgaande, en 't hooft wat beswarende. Aan de eynden zet zig ook een weinig taaye slym, gelyk Papeda, die niet hard werd. Het Palmyt word tot de kost niet gebruykt, om dat het te bitter is.*

De versche Rottangs-staven blyven langen tyd kleeverig van buyten, en hebben een goeden geur, al of ze eertyds gevernist waren geweest, het welk men met Sand en water moet afschuuren.

Deze

Palmijuncus hic albus habet quandam varietatem, quæ Latine mihi dicitur *Palmijuncus graminosus*. Malaice *Rottang alea*, & Amboinice *Uä Laun Sebi* vocatur, cujus folium est minus, undecim ac duodecim pollices longum, vix minorem digitum latum, illi minoris Zingiberis simile, quod cognomini dedit ansam, ejus spinæ sunt molles, albæ, & vagæ, atque ad extremum rami foliosi, hami quoque locantur uti in priore, qui vestibus facillime inhærent. Funis vero ipse digitum circiter crassus est, ejusdemque cum priore substantiæ.

Nomen. Latine *Palmijuncus albus*. Malaice *Rottang Puti*. Amboinice *Ua Puti*, atque ejus maxima species *Ua Ela* & *Ua Abun Tayn*, h. e. avium seu palumbis fimi arundo seu Rottang, a dictis istis maculis corticis, minor vocatur *Rottang Alea*. Amboinice *Ua Labun Sebi*, h. e. Rottang foliis Zingiberis ob rationem supra datam.

Locus. In arenosis crescit locis in Amboina, uti supra notatum est, multo autem vulgatior reliquis speciebus, atque a Baleya obcurrit per Javam aliasque Occidentales regiones, licet quodammodo variet. Plurima ejus pars reperitur in Amboina ad Borealem ejus sinus plagam, in loco *Laha* dicto, ubi toti regioni suum præbet usum ac commodum, estque mirandum, hunc fruticem non diu jam fuisse exstirpatum.

Usus. Hæc species præsertim utilissima & usitatissima ad quævis opera liganda & texenda, uti ad scobes Serien dictas, & corbiculas quasvis, ad sedilia, cubilia, ut & loco minorum funium in navibus adhibetur Indicis præcipue in illis, quæ Corre Corre vocantur, uti & ad baculos, qui manibus tenentur, & recti formantur, uti dictum fuit, adpenso pondere, atque per aliquod tempus fumo exficcantur, quod plerumque etiam instituitur in operibus recenter elaboratis, ut durabiliora sint. Manubria quoque ex hoc formantur telorum, hastarum, atque instrumentorum Toranen dictorum, quæ in Zeylana aliisque locis eleganti vernice & pigmento obducuntur.

Amboinensis nostra arundo seu Rottang concolor est, obscure nempe lutea, seu rava, glabra, & polita, ac nullis circulis notata, diversis autem figuris pingi potest ac circulis, si stipites nempe recentes madefacta calce obtegantur, ac tali modo in fumo exficcentur. Cavendum est, si quis recentem inflectat Rottang, ne nimis prope admoveatur oculis, quum subtilia dissiliant facile ramenta, quæ oculos tangentia ingentem excitant dolorem.

Amboinensis Rottang non tam bonæ notæ, nec ita durabilis est ad baculos, licet satis sit firma ac levis, sed facillime etiam rimas agit, quum vetustior sit, atque cum eo majorem infligamus ictum, quem in finem melius conducit Aracanensis exotica, vel subsequens species.

Bina siccæ hujus arundinis frusta fortiter sibi invicem adfricta tantas emittunt scintillas, ut subtiliora Cannabis fila incendantur, quod magnum præbet in silvis commodum, si ignis expetatur.

Quum arundo hæc Rottang ad ligandum vel texendum adhibeatur, stipites ejus recentes in loramenta findendi sunt tantæ latitudinis, quæ desideratur, ac dein per aliquot dies vento exficcanda sunt hæc, ut flexilia & lenta sint, quum findantur, pollex ac digitus index velamine obtegendi sunt, facillime enim manus lædit, ac perscindit recens hæc fissa arundo. Recentes quoque corbiculos solebant quidam per tres quatuorve dies aquæ marinæ inponere, ac dein fumo exponere. Aqua ex recenter amputato fune profluens non tantum potui inservit, sed etiam ad caput lavandum, ut capilli densi excrescant, ipsorumque profluvium inpediatur.

Tabula Quinquagesima Tertia

Ramum exhibet *Palmijunci albi* cum *fructu a separato majore*.

Deze witte Rottang heeft een verandering, in 't Latyn Palmijuncus graminosus. *Op Maleyts* Rottang alea *genaamt, in 't Amboinsch* Uä Laun Schi, *kleender van blad, 11 en 12 duymen lank, schaars een kleene vinger breed, die van de kleyne* Gember *wat gelykende, waar van ze toegenaamt is. De doornen zyn week, wit, en ydel, en aan het eynde van de geblade tak, staan mede kromme haken, gelyk aan de voorige, daar aan men met de kleeren zeer ligt blyft hangen. Het touw is omtrent een vinger dik, van dezelfde substantie als het voorige.*

Naam. *In 't Latyn* Palmijuncus albus. *Op Maleyts* Rottang Puti. *Amboinsch* Ua Puti, *en daar van de grootste zoorte* Ua Ela, *en* Ua Ahun Tayn, *dat is Vogel- of Duyvendreks Rottang, van de voornoemde plekken der schorsse, de kleendere biet* Rottang Alea. *Amboinsch* Ua Lahun Schi, *dat is Rottang met Gember-bladeren, om reden als voren.*

Plaats. *Het groeyd op zodanige plaatzen in Amboina; als boven staat, doch is veel gemeender dan de andere zoorten, en men vindze van Bali door Java en andere Westerlyke Landen mede, hoewel met eenige verandering. De meeste vind men in Amboina, aan de Noordzyde van deszelfs inbom, in de plaats* Laha *genaamt, waar van het geheele Land zyn gerief haald, zynde te verwonderen, dat die struyken niet al lange uytgekapt zyn.*

Gebruyk. *Deze zoorte inzonderheid is de allerdienstelykste en gebruykelykste tot allerhande bind- en vlegtwerk, als tot binden van Serien, tot vlegten van allerhande korven, tot scheren van ramen, stoelen, en bedsteden, en tot kleene scheeps-touwen op de Indische Vaartuygen, inzonderheid Corre Corren, tot stokken in de handen te dragen, die men, als gezegt, met een gewigt regt maakt, en een tyd lank in de rook droogd, gelyk men ook doorgaans doet met versch gemaakte werken, om durabel te werden. Men maakt 'er ook stelen tot Toranen en Pieken van, die op Ceylon en andere plaatzen schoon verlakt en geschilderd werden.*

Onze Amboinsche Rottang is wel van eenerley coleur, te weten donker-geel, of Wolfs verwig, glad, en even zonder circulen, maar men kan ze schilderen met verscheide figuren en banden, als men op de versche stokken natgemaakte kalk strykt, en zoo in den rook legt. Men moet zig wagten, als men de versche Rottang buygt, dat men ze niet te digt by de ogen houde, om dat 'er subtile sprenkelen van afspringen, dewelke in de ogen komende, groote smerten verwekken.

De Amboinsche Rottang is zoo goed en durabel niet tot handstokken, om dat ze wel styf en ligt is, maar ook ligt scheurd, als ze oud werd, en men een harde slag daar mede doed, zynde hier toe beter de uytlandse Aracanse, en volgende zoorte.

Twee stukken van drooge Rottang sterkelyk tegen malkander gewreven, ontvonken zodanig, dat men werk daar by kan aansteken, een groot gerief in 't bosch, als men vuur wil hebben.

Als men de Rottang tot vlegten en bindwerk gebruyken wil, moet men de versche stokken in riemen splyten, van zodanige breedte als men die hebben wil, en daar na eenige dagen in de wind drogen, waar door zy gedweeg werden; in 't splyten moet men den duym en voorste vinger met doeken bewinden, om dat de versch gespletene Rottang anders zeer ligt in de handen snyd. De nieuwe korven pleegen zommige een dag of drie in zout water te leggen, en als dan in de rook te hangen. Het water uyt het versch gekapte touw vloeyende, diend niet alleen tot 't drinken, maar ook om 't hoofd daar mede te wasschen, als men digt haayr wil doen wassen, en het uytvallen deszelfs beletten.

De drie- en vyftigste Plaat

Vertoont een Tak van *het witte Palm-riet*, met deszelfs vrugt *a* afzonderlyk en grooter.

CAPUT QUINQUAGESIMUM SEXTUM.

Palmijuncus verus. *Rottang Tuni.*

HOc in capite tres Rottangæ species describemus, quæ sensim tenuiores sunt præcedentibus, quarumque prima in Amboina est indigena, binæque aliæ exoticæ. Primo *Palmijuncus verus.* 2o. *Aracanicus.* 3o *Palimbanicus.*

Primo *Palmijuncus verus*, seu *Rottang Bubat* quarta Rottangarum species est, atque in binas dividitur species, in *angustifoliam* & *latifoliam.*

Primo *Palmijuncus verus angustifolius* cognominatur *verus*, seu *Rottang Tuni*, non acsi tres præcedentes essent spuriæ, sed quum hujus substantia sit lentissima, & aptissima ad flectendum.

Hujus fruticis rami sese non in altum erigunt, nec tot foliis gaudent, quot priores, foliosus enim fruticis hujus ramus septem modo vel octo pedes altus est, ac præterea ab ejus extrema parte filum quasi itidem dependet longius quam in prioribus, quod hamulis obsitum est ordinatim sibi oppositis, qui firmius sese vestibus infigunt illis Nugarum silvestrium. Fruticis ipsius spinæ sunt longæ, firmæ, & vagæ. Contra ejus funis omnium longissimus est, vix pollicem vel vulgo digitum crassus, substantiæ lentioris & flexilioris quam præcedentium.

Prope radicem genicula gerit, atque ex quovis frutice unicus tantum excrescit funis, quum priores ex una radice plures producant. Quod hæc species præ aliis pro peculiari habet charactere. Quum jam hic funis sic perfectus, sensim marcescit frutex, ita ut tandem nil remaneat. Funis hic adultus digitum circiter crassus est, inque longos articulos distinctus, sine illis spinis vel lateralibus ramis, estque plerumque quinquaginta vel sexaginta orgyas longus, externe autem crassum gerit corticem, obscure virentem, ac parum rugosum, qui feriendo decorticari potest, atque sub hoc vera reconditur Rottanga, ultra digitum crassa; In summa parte tres quatuorve rami excrescunt, quivis octo pedes longi, & hamis obsiti, quorum tres quatuorve simul locantur per interstitia.

Quodvis folium sesquipedem longum est, binosque digitos latum, ad oras brevibus & vagis spinulis armatum, uti & nervus medius cum binis lateralibus minoribus subtus obsiti sunt vagis & mollibus spinulis: inferiora folia breviora sunt ac glabriora, cunctaque acuta sunt, exceptis quibusdam vetustioribus, quæ fissuras patiuntur, seu bifida sunt. Paulo ante hosce ramos racemus excrescit seu corymbus florifer ac fructifer, primo in acuto quasi sacco seu vagina obclusus, quæ quam maxime spinosa est, atque ille sensim excrescit in longitudinem quatuor cum dimidio pedum, glaber, ac spinis carens, sese dividens seu extendens in multos laterales ramulos, primo glabros, & politos instar longi fructus Siriboæ, quorum apex parum retroflexus est. Ramuli hi laterales sese aperiunt in superiore parte, multosque emittunt digitos quasi, seu julos, digiti articulum circiter longos, qui per binos ordines densis obsiti sunt capitulis, magnitudine seminis Sinapios, sunt autem magis oblonga hæc capitula, atque superne flosculum gerunt ex tribus albicantibus petalis compositum, flavaque staminula continentem, quorum quodvis superne linguam quoque sustinet bifidam.

Hi autem flores ac capitula magnâ ex parte decidunt, solummodo nuda relinquentia stamina, quæ tum dentata quasi videntur, remanentibus tantum tribus quatuorve capitulis in fructus excrescentibus, tres enim quatuorve simul uno insident julo, qui magnitudinem habent globulorum sclopeti, parumque oblongi sunt, in brevem crassumque excurrentes apicem, suntque compositi ex similibus squamis cancellatis, quales in Rottanga Calapparia fuere descriptæ, sunt autem minores, & ad tactum magis granulosæ, similesque gerunt interne nucleos, qui nempe ad unam partem gibbosi sunt, ad alteram semi exesi quasi fere instar Oculorum Cancri. Trunci vertex seu extremum in acutum determinatur cornu, ex quo iterum novi excrescunt rami ac folia.

LVI. HOOFDSTUK.

De waare Palm-riet Struyk.

IN dit Capittel zullen wy drie zoorten van Rottangs beschryven, die allenskens dunder vallen dan de voorige, waar van de eerste in Amboina inlants, de twee andere uytlants zyn. 1. Palmijuncus verus. 2. Aracanicus. 3. Palimbanicus.

1. Palmijuncus verus, *of* Rottang Bubut *is de vierde zoorte onder de Rottangs, en verdeeld in 2. andere zoorten,* 1. smalbladig, 2. grootbladig.

1. Palmijuncus verus angustifolius *werd de opregte of* Rottang Tuni *by genoemt, niet als of de drie voorgaande bastard-zoorten waren, maar om dat deze de taayste van stof is, en bekwaamste om te draayen.*

De takken des struyks zyn niet hoog, en hebben zoo veel bladeren niet als de voorgaande, want den gebladen tak van den struik is maar 7. en 8. voeten hoog, en daarenboven hangt van desselfs eynden mede een snebbe af, langer dan aan de voorgaande, bezet met kromme haakjes in ryen tegens malkander staande, die zig sneder in de kleederen hegten als eenige praatjes. De doornen des struyks buyten zyn lank, styf, en ydel. Daarentegen is het touw een van de langste, schaars een duym, of in 't gemeen een vinger dik, taayer, en buigzaamer van stof dan de voorgaande.

Het heeft by de wortel leden, en uyt yder struyk maar een touw, daar de voorgaande meer uyt eene wortel voortbrengen. 't Welk deze zoorte onder anderen tot een byzonder kenteken heeft. Als nu dit touw volwassen is, zoo vergaat den struyk allenskens, zo dat men ten laatsten niets meer daar van ziet. Het volwassene touw is omtrent een vinger dik, en in langer leden verdeelt, zonder doornen, en zydetakken, en dat in 't gemeen 50. a 60. vademen lang, het heeft egter van buyten een dikke schorsse, donker groen, en wat ruyg, dewelke men afkloppen kan, en daar onder vind men eerst de regte Rottang nog ruym een vinger dik; Aan 't booverste eynd heeft zy maar drie a vier takken, ieder acht voeten lang, en met bladeren bezet, behalven de snebbe nog wel zoo lang, en met haaken bezet, waar van gemeenlyk 3. a 4. by malkander staan met tussen-plaatsen.

Ieder blad is anderhalf voet lang, twee vingers breed, aan de kanten met korte en ydele doorntjes bedekt, gelyk ook de middel-zenuwe met nog twee zyde-zenuwen van onderen met ydele en weeke doorntjes bezet is: De agterste bladeren zyn korter en gladder, alle spits toelopende, behalven eenige van de ouden splyten in twee spitzen. Kort voor deze takken begind den tros, dewelke bloeyzel en vrugten draagt, eerst in een spitze zak of scheede besloten, dewelke zeer doornagtig is. Deze groeyd dan verder tot de lengte van 4. en een half voet, glad, en zonder doornen, verdelende zig in veele zyde-takjes, eerst glad, en even gelyk een lange Siriboa, en met de spits een weinig agterwaarts gebogen. Deze zyde-takjes openen haar aan de voorste zyde, en schieten veel vingers uyt, omtrent een lidt van een vinger lank, in twee ryen digt bezet met knopjes, in de grootte van Mostaard-zaad, dog langwerpig. Deze knopjes dragen boven op een kleen bloempje, gemaakt van 3 witagtige blaadjes, en daar in geele veseltjes; ieder veseltje dragende boven op een tongetje, 't welk van agteren in twee gespleeten is.

Deze bloempjes en knoppen vallen voor het meeste deel af, nalatende de bloote draden, dewelke dan gekerteld schynen, behalven drie of vier knopjes, waar uyt de vrugten werden, te weten drie en vier by malkander aan een vinger, zynde in de grootte van roerkogels, wat langwerpig, met een korte dikke spits voor op, zy bestaan uyt diergelyke schilfferen of ruytjes, gelyk van de Rottang Calappa gezegt is, dog deze zyn kleender, en in 't gevoelen wat korrelig, met diergelyke korrels van binnen, dewelke aan de eene zyde een kuyltje hebben, en half uytgeveeten schynen, schier als Kreefte-oogen. Het uyterste van den stam eyndigt in een spitze hoorn, waar uyt weder jonge takken en bladeren worden.

Flores mense *Octobri* excrescunt ex tribus quatuorve magnis corymbis, sed semel tantum hosce profert, ac tum sensim perit hic frutex. Recentes stipites seu baculi ad tactum viscosi sunt, ac quodammmodo odorati, fere instar unguis odorati, quod in Rottang Tuni præ aliis speciebus magis ac notabilius est, sicci autem ac depurati ejus baculi colorem adquirunt pallide fuscum.

Secundo *Palmijuncus verus latifolius* simplicem quoque emittit stipitem, cujus tamen tenuiores rami jam perierunt, nudusquo ejus funis altas adscendit arbores, ubi modo in ramos sese expandit. Nudus autem iste funis externe corticem gerit, qui per senectutem sensim desquamatur, vel levi pulsu facile dissilit, atque inter hunc ac verum Rottang pellicula insuper conspicitur tenuis instar Chinensium chartæ, verum autem Rottang pollicem circiter crassum est; superius vero magis crassescit uti reliquæ Rottang species. Plerumque rotundum est, sed in quibusdam locis gibbosum parum, & aliquando etiam trigonum.

Rami laterales glabri, quinque pedes longi sunt, atque præterea superius adpendicem habent octo novemque pedes longam, quæ densis firmisque armata est hamulis, quibus hic frutex ubique tam firmiter arboribus adhæret, ut quam difficillime avelli possit, licet adpendix ipsa non lenta sit, sed facile abrumpatur.

Folia alternata sunt, inordinata per vaga intersitia, quatuordecim & sexdecim pollices longa, binos lata, firma, & per longitudinales costas distincta, parumque concava seu deorsum inflexa instar canalis, ad oras subtilibus pilis hirta, qui itidem in medio conspiciuntur nervo, superius autem in longum terminantur apicem. Ipsorum rami minimum digitum haud crassi sunt, sed ubique istis brevibus hamulis armati, qui copiosiores sunt quam in aliis Rottang speciebus, ac proinde difficulter tractari possunt: Ad quemvis ramum funis hic primarius longam gerit vaginam, viridem, longis & vagis spinis armatam. Flores sunt uti in præcedenti specie, racemus autem fructifer octo pedes longus est, atque in multos distinctus laterales ramos, qui cohortatim quasi locantur per intervalla glabra & vaga, plerumque autem retroflexi sunt.

Quivis vero lateralis ramus contortus quasi est instar cochleæ, atque in ramulos iterum expanditur laterales, & inordinatos, totusque corymbus tractabilis est, quum glaber sit, ac spinis destitutus. Minores hi ramuli distincti iterum sunt non in julos lanuginosos, uti in reliquis Rottang speciebus, sed in petiolos, Vitis racemos mentientes, hisque petiolis fructus insident adgregati, quivis autem peculiari insidet calculo, fructusque hi decidui petiolum quodammodo spinulosum formant, fructus vero aliarum Rottangarum patinæ quasi insident planæ & lanuginosæ, quæ arcte petiolo incumbit.

Fructus autem magnitudinem habent Pisorum fuscorum, inque ordines cancellatos distinguuntur, seu quasi squamosi sunt uti reliquarum Rottangarum fructus, hæ vero squamulæ magis eminent, atque superne in apicem terminantur durum, interne autem nucleus locatur durus, semi rotundus instar oculi Cancri, albus, & semi pellucidus, viscosa & acida carne obductus, quæ in vetustis exsiccatur.

Nomen. Latine *Palmijuncus verus*, & *unicaulis*. Malaice *Rottang Tuni*, & *Rottang Bubut* ab usu nassarum piscatoribus usitatarum; Prima autem species peculiariter vocatur *Palmijuncus verus angustifolius*, ac Malaice *Rottang Tuni*, Amboinice in Hitoea *Ua-Helite*, h. e. *Palmijuncus fimbriatus*. Altera species vocatur *Palmijuncus verus latifolius*, Malaice *Rottang Tum daan bezaar*, & *Rottang Boeloe*, quum facile per longitudinem findatur instar Bamboes. Amboinice *Ua-Lou-Cana*, quum in ejus latis foliis Panis offæ *Cana* dictæ pinsantur. Ternatice *Oerioma*. Vocatur etidem *Rottang Way-Ory*, seu *Ua-Ory* juxta certum fluvium *Basso Bagualem*, ubi copiose crescit.

Locus. Ambæ hæ species in imis crescunt montibus in Hitoes regione in Laha & circa Dammaræ silvas post pagum Way; in Leytimoræ regione potissimum obcurrit circa dictum fluvium *Way-Ory*.

Usus. Hæc Rottangæ species multum expetitur, quum adeo lenta sit, ad navium funes ex eo nectendos præsertim anchorarum, majorum Indicorum navigi-

Het bloeyzel ziet men in October, dragende als dan wel drie à vier zulke groote trossen, maar brengt in zyn leven niet meer dan eenmaal dezelve voort, en gaat dan allenkskens uyt. De versche stokken zyn kleeverig in 't aantasten, eenigzints wel riekende, schier als Unguis odoratus, het welk de Rottang Tani *voor andere zoorten meer en kennelyker heeft; De drooge en schoon gemaakte stokken besterven ligtbruyn of tanyt.*

2. Palmijuncus verus latifolius *groeyd mede met een enkelden stam op, als dan zyn de jonge takken van den struyk vergaan, en men ziet het bloote touw de hooge boomen oploopen, alwaar het zig eerst in takken verdeelt. Het bloote touw heeft agter nog een scherfse van buyten, dewelke in den ouderdom allenskens afschilffert, of met het zagte slaan van een Parring afspringt, en tussen dezelve en de regte Rottang ziet men nog een vliesken dun als Chinees-papier, blyvende de regte Rottang nog schaars een duim dik, dog na vooren toe wertze wat dikker, gelyk andere Rottangs ook doen. Zy is meest rond, dog heeft hier en daar een kleene rugge, en zomtyds ook wat driezydig.*

De gladde zyd-takken zyn vyf voeten lank, en hebben daarenboven voor aan een snebbe van agt en negen voeten lank, dewelke digt bezet is met kromme en styve haukjes, waar mede dit gewas overal zoo vast aan de boomen hangt, dat het moeylyk valt af te trekken, hoe wel de snebbe zelfs niet taay is, maar ligt afbreekt.

De bladeren staan verwisselt, onordentlyk, en schier met ydele tussen-plaatzen, veertien en sestien duymen lank, twee breed, styf, in de lengte geribt, wat hol of naar beneden gevouwen als een geut, en aan de kanten met fyne haayrtjes bezet, dewelke men ook ziet aan de de middel-zenuwe, van vooren in een lange spits toelopende. Hare takken zyn geen pink dik, dog overal met die korte haakjes bezet, meer dan men aan andere Rottangs zoorten ziet, en dierhalven kwalyk om te handelen: By ieder tak heeft het hoofdtouw een lange groene scheede, en is met lange en ydele doornen bezet. Het bloeyzel is als aan 't voorgaande: De vrugtdragende tros is agt voeten lang, verdeelt in veele zyd-takken, dewelke troepsgewys staan met ydele en gladde tussen plaatzen meest agterwaarts gebogen.

Ieder zyd-tak loopt wat gedraayd als een wendeltrap, en verdeelt zig weder in zyde-takken, die onordentelyk staan, en den geheelen tros kan men handelen, dewyl hy geene doornen heeft. Deze kleene takken zyn al weder om verdeelt niet in wolachtige vingers, gelyk andere Rottangs, maar steeltjes, gelykende een tros druyven. Aan deze steeltjes zitten de vrugten digt op malkander, ieder op een byzonder voetje, dewelke na 't afvallen der vrugten den steel eenigzints stekelig maaken, gelyk de vrugten aan andere Rottangs in een plat wolagtig schoteltje digt tegens den steel aanzitten.

De vrugten zyn in de grootte van grauwe erweten, verdeelt in ryen van schubbetjes gelyk aan alle Rottangvrugten, dog deze schubbetjes steken wat meer uyt, en hebben voor op een hard spitsje, binnen leyd een harde korrel, half rond als een Kreeften-oog, wit en half doorschynende, omgeven met een kleeverig en zuer vlees, 't welk in de ouden opdroogt.

Naam. *In 't Latyn* Palmijuncus verus *en* unicaulis. *Op Maleys* Rottang Tuni *en* Rottang Bubut, *van 't gebruyk tot visch-fuyken of bobbers, de eerste zoorte hiet in 't byzonder* Palmijuncus verus angustifolius, *en in 't Maleyts eygentlyk* Rottang Tuni, *in 't Amboins op Hitoe,* Ua-Helite, *dat is* Palmijuncus fimbriatum, *of Zoom-Rottang. De tweede zoorte* Palmijuncus verus latifolius, *op Maleyts* Rottang Tum daun bezaar, *en* Rottang Boeloe, *dewylze ligt in de lengte splyt als Bamboes. Op 't Amboins* Ua-Lou Cana, *dewyl men in zyne breede bladeren de broodstokjes Cana bakt. Ternat.* Oerioma. *Men noemdze ook* Rottang Way-Ory, *of* Ua Ory *na zeker rivier by den Basso Baguala, alwaarze veel groeyd.*

Plaats. *Deze beyde zoorten vallen diep in 't gebergte op het land van Hitoe, in de Laha en omtrent de Dammar-bosschen agter de Negory Way; Op het land Leytimor heeft menze meest omtrent de voornoemde rivier* Way-Ory.

Gebruyk. *Deze zoorte Rottang werd veel gezogt wegens haare taaijigheyd, om scheeps touwen daar van te vlegten, inzonderheid ankertouwen, tot Jonken, Chalou-*

vigiorum, nolla enim Rottangæ species tam bene flexionem & torturam subit quam hæc: Inservit etiam funibus, quibus Nassæ, Bubut dictæ, in mare dimittuntur, unde & cognomen suum habet; Aptissima quoque est ad baculos, qui tenues satis sunt, sed qui facile in rectam extenduntur lineam, & in fumo indurescunt, ipsorum vero internodia non ultra pedem longa sunt; ita ut horum tris quatuorve ad unum requirantur baculum, ipsorum quoque substantia crassior & gravior est quam in prioribus, atque hi baculi perfecte rotundi sunt, æqualiter fusci seu russi, nec ullis squamis vel maculis notati, quas Aracanensia habent, variegatus autem color ipsis conciliari potest per calcem inlinitam, sique tum igni exponantur. Ut hi baculi diu integri serventur sine ullis fissuris, oportet, ut aliquando ad ignem incalescant, instillentur guttulis quibusdam Olei, non etiam deponendi sunt in asserculis armamentariis, ne pulvis vel ramenta in iis decidant, unde omnes baculi seu Rottangs perduntur, & fragilescunt. Quum vero Aracanensis Rottang copiose transferatur & circumducatur, hinc hi Amboinenses baculi non magni æstimantur, & plebi relinquuntur.

Rottang Tuni per medium fissum adhibetur ad oblongos Moluccorum clypeos, Solowacko dictos, orasque armorum Tomtommen dictorum fimbria obducendas, qua re instrumenta inpediuntur, ne fissuras patiantur, unde & supra memoratum obtinuit nomen. Carbones vetustorum funium ex Rottang textorum, combusti, & in pultem contriti, apti sunt, ut calci admisceantur, qua muros nigro obducunt colore, uti & Oleo Ricini seu minjac *Djarac* aliisque pultibus admisceri possunt, quibus navigia aliaque opera ex ligno confecta nigro tinguntur colore.

Secunda species quam aptissima etiam est, ut ex ea baculi manuales formentur, quum ejus internodia non multum protuberent, facillime in longitudinem findi potest, tumque optima est ad corbiculos ex eo nectendos, cæterum ejus foliis quoque adhibentur ad panem Cana dictum in iis pinsendum, de quo vide supra *libr.* 1. in *capite Sagus*.

Secundo *Palmijuncus Aracanicus* in Amboina exoticus est; sed defertur ex regione Aracana, vicina australi Bengalæ parti. Elegantissima & optima species est ad baculos manuales inter omnes species, quæ hucusque vidi, excepta Japonensi, quæ proprie non vera est Rottanga. Ipsius frutex ac folium mihi ignota sunt, sed quantum hallucinor, credo proxime convenire cum mox antecedenti. Ejus baculi ultra digitum crassi sunt, firmissimi, rotundi, & aliquando parum striati, naturæ eleganter variegatæ, acsi tenues lamellæ seu maculæ ipsis essent inpositæ, quæ non evanescunt, sed firmiter ipsis inhærent, ipsorumque internodia longiora sunt, nec tam irregulares habent protuberantias quam Amboinenses, suntque magna ex parte glabri, ita tamen, ut articulorum separatio facile dignosci ac distingui possit, coloris pallide fusci.

Ante annum 1676 adeo vulgares erant, ut per totam Indiam, immo ipsam Europam, deferrerentur pro baculis Inperatorum ob ipsorum elegantiam, stabilitatemque, neque etiam facile rimas patiebantur, post istud vero tempus tenuis Palimbanicus in usum venit, quo Aracanicus in desuetudinem venit.

Tertio *Palmijuncus Palimbanicus*. Tenues sunt quasi surculi, pennam vel minimum digitum crassi, glabri, & politi, pallide fusci, nec ullis maculis notati, quorum frutex nos huc usque latet. In breves dissecantur bacellos, unicum constituentes articulum, attamen qui tres quatuorve pedes longi sunt, ipsorumque extremitates argento vel auro obducuntur, qui hoc tempore manibus geruntur magis ad ornamentum quam ad usum, iis enim incumbere nequimus, nec verberare, unde & duces bellici Aracanicum præferunt. Per totam crescit Sumatram, optimi vero ex Palimbano & Jambo adferuntur.

Binas posteriores hasce species primo Rottang Tuni adfines esse, facile ex ipsorum forma & figura adparet; aliæ sine dubio species Rottang Tuni tam in Java & veteri India, quam in Zeylona reperientur. Ipsorum enim fructus quadrant, excepto quod sint majores, ac per maturitatem nigricantes, crudi quoque edi possunt, quum sint aciduli & grati saporis; Hinc quoque muria condiuntur, qui ad potum Thee eduntur, nostræ autem nationi nullo alio noti sunt nomine nisi Portugallico *Fruita Rottan*.

loupen, en diergelyke groote Indiaanze vaartuygen, want geen ander Rottang het draayen zoo wel verdragen kan als deze: Zy dient ook tot touwen, waar mede men de visch-fuyken, Bubut genaamt, in Zee laat zinken, hebbende daar van haren toenaam; Zy is ook bekwaamst om bandstokken daar van te maaken, die wel dun vallen, egter sig gemakkelyk rekken laten, en in den rook styf werden, dog de leeden vallen niet boven een voet lang, weshalve man drie a vier leden tot een stok moet hebben, ook is hare substantie dikker en zwaarder dan van de voorgaande, hare stokken zyn regt rond, eenparig donker-geel, of ligt tanyt, zonder eenige schubben of plekken, gelyk de Aracaanze doed, dog men kanze gemarmelt maaken, als men kalk daar op strykt, en zoo over 't vuyr houd. Om deze stokken lang goed te houden, en datze niet ligt scheuren; moet menze zomtyds warm maken, en eenige droppels Oly daar in druypen, men moetze ook niet op de geweer-rakken leggen, op dat 'er geen stof op valle, 't welk allerley Rottangs bederft, en bros maakt. Dog dewyl de Aracaanze Rottangs in overvloed uytgevoerd werden, zo komen deze Amboinze in weinig consideratie, en werden voor de gemeene man gelaten.

De Rottang Tuni *in de midden doorgespleten gebruykt men om de langwerpige Moluxe schilden Salowacko, en de kanten van de Tomtommen daar mede te zoomen, welke dingen zy bewaard tegens het scheuren, waar van ze de bovenstaande naam heeft. De koolen van oude en half gesletene Rottang touwen gebrand, en tot meel gewreven, zyn bekwaam onder kalk te mengen, de muuren daar mede zwart te verwen, gelyk menze ook onder 't Oleum Ricini of minjac Djarac, en andere pappen vermengen kan, om vaartuygen en andere hout-werken zwart te maken.*

De tweede zoorte is mede de beste om bandstokken daar van te maaken, dewyl de leden niet zeer uytbuylen, men kanze ligt in de lengte splyten, en dan isze de bekwaamste om mandjes daar van te vlegten, anders neemt men de bladeren, en bakt het voornoemde brood Cana *daar in, waar van ziet* lib. 1. *in 't* Cap. *van* Zagoe.

2. Palmijuncus Aracanicus. *Aracaanze* Rottang, *is in Ambon uytlands, maar komt uyt het ryk Aracan in 't zuyden aan Bengala stootende. Het is de fraayste en beste zoorte tot bandstokken onder alle, die ik tot nog toe gezien heb, behalven Japanze, dewelke geen eygentlyke* Rottang *is. Haar struyk en blad is onbekend, dog na gissing gelove ik, datze meest met de naast voorgaande overeenkome. Harr stokken zyn ruym een vinger dik, zeer styf, rond, zomtyds een weinig geribt; van natuur aardig gemarmerd, als of 'er dunne schilfferen of plekken daar op gelegt waren, die dog niet afgaan, maar vast daar op kleven, en hare leden zyn langer, hebben zulke plompe uytsteekende afzetzels niet als de Amboinsche, maar zyn meest effen, zo nogtans, dat men het onderscheyd der leden genoegzaam bekennen kan, van coleur licht-bruyn.*

Zy waren voor 't jaar 1676 zo gemeen, dat menze door geheel Indien, ja zelfs in Europa vervoerde tot bandstokken voor de Officiers wegens hare fraayigheyd, styvigheid, en om dat ze niet licht scheurden, maar na dien tyd is de dunne Palembansche opgekomen, en heeft de Aracanze meest buyten gebruyk gebragt.

3. Palmijuncus Palimbanicus. *Palimbansche Rottang, zyn dunne ryskens, een schaft of een pink dik, glad, en effen, ligt-bruyn, zonder eenige schilderyen, wiens verder gewas ons ook onbekend is. Men kapt ze in korte stokjes, die maar uyt een lid bestaan, en egter van drie tot vier voeten lank zyn, en de eynden werden met Silver en Goud beslagen, die men dan hedensdaags in de handen draagd, meer tot een welstand als dienst, want men kan 'er niet op steunen, of daar mede slaan, dies het de Krygs-Officiers nog meest met de Aracanze houden. Ze wast over geheel Sumatra, dog de beste werd van Palimbang en Jambi aangebragt.*

Dat de twee laast genoemde zoorten met de eerste Rottang Tuni *maagschap hebben, kan men genoeg uyt haar fatzoen en gedaante merken, ook moeten nog andere zoorten, zo op Java en in oud Indiën, als op Ceylon van* Rottang Tunis *geslagt te vinden zyn. Want haar vrugten komen over een, behalven dat ze wat grooter zyn, en in de rypheyd zwartagtig werden, men kan ze rauw eten, want ze zyn rins en aangenaam van smaak. Men pekeltze ook in, om by den Thee-bak te eten; zy hebben by onze Natie geen andere naam, als den Portugeesen* Fruita Rottan.

Tabula Quinquagesima Quarta

Ad *Figuram Primam Palmijuncum* exhibet *verum* cum ejus fune singulari A.

Figura Secunda verticem fistit *Palmijunci* veri angustifolii, floribus ac fructibus onustum; ubi & flos *a* fructusque *b* majori repræsentantur forma.

CAPUT QUINQUAGESIMUM SEPTIMUM.

Palmijuncus viminalis. Rottang Java.

QUinta Rottangæ species partim exotica, partim indigena est, atque ob summum ejus usum per totam circumfertur Indiam.

Tenuissimum habet funem, qui pennæ Anserinæ circiter crassitiem habet, in breves sed non protuberantes articulos divisus, sed squamulis & lamellis quasi obductus, inter quas subtiles conspiciuntur fissuræ seu circuli, qui funem ambiunt, uti annuli ventrem serpentis. Inferiores articuli octo & novem pollices longi sunt, superiores duodecim vel quatuordecim, atque per istas lamellas quodammodo picti vel variegati, acsi insulæ quædam in illis essent notatæ, ac semper magis flavescunt quam reliqua arundinis pars. Sæpius superiores articuli crassiores sunt inferioribus, quod in aliis Rottangis itidem observatur.

Javanensis frutex quam maxime conveniet cum illo Rottang Tuni, vel adhuc propius accedet illi *Rottang Tsjavoni*, lata nempe gerens folia, ramosque hamis obsitos, sed tantummodo circa superiorem ipsorum partem, inferius enim glabri sunt, qui ad longitudinem duodecim vel quatuordecim pedum amputantur, complicantur, & quinquaginta simul in fasciculum colligantur, atque ita per totam Indiam, immo in ipsam Europam venales circumferuntur.

Nomen. Latine mihi vocatur *Palmijuncus Viminalis*, vulgo Malaice *Rottang Java*, quum in Javanorum foris maxime venalis sit, licet minima pars ibi crescat.

Locus. In Javanorum reperitur silvis, plurima vero & optima pars ibi adfertur ex ipsi obposito Borneo, Banjermassin, & Pulo Laut, inter Borneum & Celebem sito. In Celebe quoque obcurrit usque ad ipsius boreales plagas, provincias nempe Manadum & Gorontalum.

Usus. Tenuis hæc & juncea quasi arundo per totam Indiam magno in usu est ad quævis nectoria & viminalia opera, potest enim findi tam in magna quam in parva loramenta, ex majoribus enim segmentis sibi junctis mattæ formantur, quæ calidis diebus gratam dant requiem ob summum ipsarum refrigerium, ac porro quivis corbiculi, cistulæ, scrinula, clypei, fenestræ, sedilia, scamna, & cubilia. Ex integris vero viminibus sibi innexis funes anchorales aliaque opera formantur, quæ politiora ac durabiliora sunt quam ex alia quavis Rottanga. Javani enim norunt ex hisce viminibus fenestras adeo eleganter connectere, ut stellæ, Rosæ, similesque figuræ in illis conspiciantur, atque ex subtilissimis ipsius corticis scoræis subtiles componunt mattas, & tegumenta ligneorum scriniorum, ita ut in horum textura conspiciantur flores, aleæ &c.

Javanica hæc Rottanga in carbones combusta & subtiliter trita cum debili potu Arack ad unum alterumve cyathum propinatur tali, qui a cane vel alio quovis maligno animali morsus est ad venenum expellendum, atque intumescentiam inpediendam, vulnus autem ipsum calceo leviter pulsandum est, donec sanguis largiter exstillet, tumque sumuntur Limonum folia, quæ cum debili potu Arack conteruntur, & vulneri instillantur, quod dein Limonum folio clauditur.

Sinenses & Malayenses unum alterumve minorem istius Rottangæ fasciculum ampullis inponunt, in quibus aquam in navigiis conservant, unde aqua a putre-

De vier- en vyftigste Plaat

Vertoont in de eerste Figuur het waare *Palm-riet*, met deszelfs byzondere en enkelde touw A.

De *Tweede Figuur* verbeeldt het opperste van een volwasse waare smalbladige *Palm-riet* met zyn bloemen en vruchten behangen, alwaar de bloem *a*, en vrucht *b*, in grooter gedaante verbeeldt werden.

LVII. HOOFDSTUK.

Het Teen Palm-riedt.

D*E vyfde zoorte van Rottang is ten delen uytlandsch, en ten delen Inlandsch, en werd wegens zyn groot gebruyk, door geheel Indiën vervoerd.*

Ze is de dunste van touw, en de dikte van een Ganzeschaft, of wat meer, in korte, doch in geen uytstekende leden verdeeld, maar met schilfferen en schubbetjes bekleed, en daar tusschen met subtiele scheurtjes of ringetjes, die het touw omgeven, als de kringen aan den buyk van een Slange. De onderste leden zyn 8 en 9 duymen lank, de voorste 12 en 14, door de voornoemde schilfferen enigzints gemarmert, als of 'er Eylandekens op geteykend waren, en zy zyn altyd lichter-geel dan het ander lichaam. Dikwils zyn de voorste leden dikker dan de achterste, het welk aan andere Rottang mede gebeurd.

Den struyk aan de Javaansche zal meest overeenkomen met die van Rottang Tuni, of nog eygentlyker met die van Rottang Tsjavoni, *te weten breed van bladeren, en de takken met haken bezet, doch maar omtrent het voorste deel, want achter zyn zy glad. Zy werden tot de lengte van 12 en 14 voeten gekapt, t'zamen gevouwen, en met 50 in een bondel gebonden, die men dan door geheel Indiën, ja zelfs in Europa te koop voerd.*

Naam. *In 't Latyn noem ik ze* Palmijuncus Viminalis, *dat is Teen Palm-riet, in 't gemeen Maleyts* Rottang Java, *dewyl men ze op de Javaansche Markten meest te koop vind, hoewel het minste deel aldaar wast.*

Plaats. *Men vindze in de Javaansche bossen, doch de meeste en beste worden aldaar gebragt van het tegen over gelegen Borneo, Banjermassin, en Pulo Laut, tusschen Borneo en Celebes gelegen. Op Celebes vind men ze ook tot in derzelfs Noorder-delen, de Provintie van Manado en Gorontalo.*

Gebruyk. *Dit dunne en biesachtige riet, is door geheel Indiën in groot gebruyk tot allerley vlegt en bind-werk, want het laat zich zoo in grove als subtiele riemkens snyden. Uyt de grootte stukken aan malkander geregen, worden matten gemaakt, die by heete dagen aangenaam zyn om op te rusten, wegens hare koelte, voorts allerhande korfjes, koffertjes, doosjes, en rondassen, werden daar uyt gemaakt, als mede ramen tot vensters, stoelen, zitbanken, en slaap-steden. Uyt de geheele teenen door malkander gevlogten, maakt men anker-touwen, en alle werken daar van gemaakt, zyn netter en durabelder dan van alle andere Rottang. De Javanen weeten de ramen ook zoo konstig te vlegten, dat 'er Sterren, Rozen, en diergelyke figuren in gezien werden, ook uyt de fynste riemen van de schorsse maaken zy fyne matten, en bekledingen van houte koffertjes, zoo dat de geweeve riemen daar in uytbeelden, bloemen, dobbel-stenen &c.*

De Javaansche Rottang tot koolen gebrand, en fyn gewreven, geeft men met slappen Arak een of twee theekopjes vol te drinken, die van een hond of eenig ander quaad beest gebeten is, om het fenyn uyt te dryven, en het swellen te beletten, maar men moet de quetsuure zelfs met een muyle zachtelyk kloppen, dat het bloed wakker uytlope, en als dan neemd men Limoen-bladeren, wryft die met een weinig slappen Arak, doed dit in de wonde, en bindze met een Limoen-blad toe.

De Sinezen en Maleyers nemen ook 1 a 2 kleene bondelkens van gemelde Rottang, en werpen die in hare water-bakken, die zy op hare Vaartuygen hebben, die bene-

putredine inpeditur, & potui apta fervatur in diuturnis itineribus marinis. Supra memoratus pulvis conducit quoque alicui, qui pedes in tribulo sauciavit. Carbones isti minutim contriti admiscentur itidem Javanorum calci & Minjac Djarac, quum nigrum requiramus plasticum in superiore navium parte, quod nostrates per picem liquidam efficiunt. Hujus viminis segmenta quædam conligata, quæ nempe quater fissa sunt, in India adhibentur loco virgarum, quibus malefici plectuntur, quum Betula aliaque vimina hic deficiant.

Præcedentis Rottang Javæ nobis alia obvenit species in Amboinensibus regionibus, quæ tamen non multum ab ea differt, in Bourone enim crescit arundo *Wanitette* seu *Wantette* dicta, qua duplicem denotant speciem. Prima est funis tenuis, sine frutice ex terra propullulans, quumque sit adultus, infra in breves distinguitur articulos instar *Rottang Tsjavoni*, dein prorepit ad longitudinem sexaginta vel septuaginta orchiarum tam per solum quam humiles per arbores, inferius & in medio haud multo crassior penna anserina, superne autem sensim magis crassescit ad digiti circiter crassitiem, albicans vel flavescens, ibidemque spinoso obducitur cortice seu vagina, quæ in inferioribus articulis sensim decidit, ac nudum exhibet funem, qui circa nodos tamen spinulosis membranulis obductus est, arbores adscendens & descendens, nullos emittens laterales ramos usque ad extremam circiter partem, ubi paucos tantummodo profert ramulos, nullosque fructus nisi in summa senectute, atque semel tantummodo.

Ejus folia haud multum differunt ab angustifolia Rottang Tuni, sunt enim alternata & vaga, octo novemque pollices longa, binos ac tres digitos lata, ac quinque nervis longitudinalibus donata, qui in inferiore parte brevibus hamulis armati sunt, superius autem hoc folium terminatur in firmum apicem, totusque lateralis ramulus quatuor circiter pedes longus est.

Fructus itidem simplici ex petiolo excrescunt inferius digitum crasso, ex rotundo parum compresso & plano, ac penitus rugoso & spinuloso, cætera superior pars in plures laterales dividitur ramulos, qui multis incurvis corniculis seu julis obsiti sunt sibi intricatis ad crassitiem filorum velorum, suntque nodosi quoque ac spinulosi: Hisce insident minimi fructus, minores Pisis, ex rotundo planiusculi, in brevem terminantes apicem. Hic autem corymbus, non excrescit nisi in summa senectute, ac semel tantummodo.

Recens funis viscosus quoque est instar Rottang Tuni.

Altera species in Bourone quoque crescens tenuior est, externe plerumque virens, ad unam partem flavescens, ac potissimum per terram prorepens, unde non tam bonæ notæ est quam præcedens. Ambæ species in Bourone crescunt, in districtu Tommahu, in Kelanga, Bonöa, atque hic in Laha. In Bonöa vocatur *Ua Huay*, h. e. Rottang ambulans, quum potissimum per terram prorepat. Funis autem ipse non tam eleganter pictus vel variegatus est quam Javanus, nec ita aptus ad flexionem, hic tamen pro Javano adhibetur, atque in frustis quindecim & viginti orchias longis ex Bourone transmittitur, quales & sunt omnes Rottang species in boreali Celebis parte crescentes, quæque ex relatu incolarum haud multum quoad modum crescendi differunt a Javanico.

benemen het water zyn schadelykheid, dat het goed blyve tot het drinken op een lange reyze. Bovengemelde poejer ingenomen, is ook goed voor iemand, die in een Voetangel getreden heeft. Dezelfde koolen fyn gewreven, werden mede onder de Javaansche kalk, en Minjac Djarac gemengd, als men een swarte pleyster wil hebben, om het bovenste deel van de Vaartuygen te bestryken, gelyk de onze met teer doen. Eenige stukken t'zamen gebonden, waar van ieder in vieren gespleten is, werden in Indiën gebruykt tot roeden, waar mede men geesseld, dewyl men geen Berken of teenen alhier heeft.

Van de voornoemde Rottang Java, hebben wy een slag in de Amboinsche quartieren, dewelke niet veel daar van verschild, want op Bouro wast een Rottang Wanitette *of* Wantette *genaamt, waar mede zy tweederley slag verstaan. Het eerste is een dun touw, zonder struyk uyt de aarde voortkomende, wanneer het touw volwassen is, beneden in korte leden verdeeld, gelyk de* Rottang Tsjavoni, *daar na loopt het voort tot de lengte van 60 a 70 vademen, zoo langs de grond als over de lage bomen, agter en in de midden niet veel dikker dan een Ganzeschaft, na voren allenxkens dikker werdende tot de dikte van omtrent een vinger, witachtig, of bleek-geel, en aldaar met een doornachtige schorsse of scheede bekleed, dewelke aan de agterste leden allenxkens afvald, en het bloote touw vertoond, omtrent de leden nog al met eenige splinterige vellekens behangen, de bomen op en neerlopende, zonder zyde-takken, tot omtrent het uyterste, daar ze eerst weinige takken voortbrengt, en geene vruchten tot in de hoogste ouderdom, en dat maar eenmaal.*

De bladeren verschillen niet veel van de smalbladige Rottang Tuni, want zy staan verwisseld en wat ydel van malkander, 8 a 9 duymen lang, 2 en 3 vingers breed, en met 5 senuwen in de lengte geplooyd, dewelke aan haar agterste met korte haakjes bezet zyn, naar vooren eyndigd het blad in een styve spits, en 't geheele zydetakje is omtrent 4 voeten lank.

De vruchten komen mede voort aan een enkelden steel, agter een vinger dik, en uyt den ronden wat plat, en gantsch ruyg of steekelig, de rest na vooren toe in veele zyde-takjes verdeeld, en dezelve met veele kromme horentjes of vingers bezet, door malkander gebogen, in de dikte van Zeyl-gaarn, mede geknoopt, en steekelyk. Hier aan zitten de allerkleenste vruchten, kleinder als Erweten, uyt den ronden platachtig, met een korte spitze. Dezen trots brengd het niet voort dan in de hoogste ouderdom, en dat maar eens.

Het versche touw is mede kleverig, als Rottang Tuni.

Het ander slag op 't zelfde Bouro groeyende, is wat dunder, en van buyten meest groen, aan de eene zyde bleek geel, meest langs de grond lopende, dierhalven zoo goed niet als de voorgaande. Beyde deze zoorten wassen op Bouro, in 't district van Tommahu, op Kelang, Bonöa, en hier in de Laha. Op Bonöa hiet ze Ua Huay, *dat is wandelende Rottang, om datze meest langs de grond kruypt. Het touw zelfs is zoo mooy niet geschilderd, of geplekt, als de Javaansche, ook zoo bequaam niet om te draayen, egter word het hier te Lande voor Javaansche Rottang gebruykt, en met stukken van 15 en 20 vademen van Bouro gezonden, gelyk ook doen alle de Rottangs, die op 't Noorder-deel van Celebes vallen, en na 't getuygenisse der Inlanders aan wasdom niet veel van de Javaansche verschillen.*

Tabula Quinquagesima Quinta

Ad *Figuram Primam* verticem exhibet *Palmijunci veri latifolii.* cum fructibus *a* majori forma expressis.

Figura Secunda ad Litt. A. folium exhibet *Palmijunci viminalis.* B. Ejus *racemus frugifer* est.

De vyf- en vyftigste Plaat

Vertoont in de *eerste Figuur* de opperste Tak van het *regte* breedbladige *Palm-riet*, met zyn *vruchten a* in grooter gedaante.

De *Tweede Figuur* vertoont by Lett. A. een blad van het teenachtige *Palm-riet*. B. is de *vruchtdragende tros.*

CAPUT QUINQUAGESIMUM OCTAVUM.

Palmijuncus equestris. Rottang Tsjavoni.

SExta species est, quæ *Rottang Tsjavoni* adpellatur, quæ minimum gerit fruticem, ac tenuissimum funem, a vulgari Rottangæ forma maxime diversa, quoad nempe folia, non autem quoad arundinis substantiam. In quasvis minores dividitur species, hic autem vulgatissimam describemus.

Quæ primo longum format fruticem, qui cum illo Sagus junioris convenit, componiturque ex octo vel decem tenuibus & rectis ramis in circulo positis, ad viri circiter altitudinem, suntque vix minimum digitum crassi, in breves articulos divisi, infra paucis brevibus sed rectis & firmis spinis obsiti; ex quovis nodo folium excrescit, atque ipsi obponitur aliud ex subsequenti nodo, sessile, ac firmiter ramo adcumbens, ad latera transversale & obliquum, in rami autem extremo erectum, sunt vero hæc folia similia illis Lelebæ, vel aliarum arundinum, ex nigro virentia, sed glabriora, multis nervis longitudinalibus donata & rugosa.

Rami hi sensim pereunt, atque ex trunci centro longus excrescit tenuisque funis, qui verus est Rottang, & per sinum mox iterum in terram sese demittit, at per aliquot orchias sese circumvolvit, & ex nodis suis parvas firmasque in terram implantat fibrillas, uti Sirii plantæ sese arboribus ipsarumque ramis infigunt, quas adscendunt, dein iterum sese in altum adtollit, sique arborem adtingere possit, hanc per duodecim ad quindecim orchias adscendit, ubique æqualis crassitiei, nullus emittens laterales ramos, qui oloris pennæ crassitiem habent, externe nullo obductus rugoso cortice, substantiam habens lentam admodum, nec facile fragilem, dein hic funis sensim crassescit, donec minimi digiti crassitiem adtingat, ubi sese in laterales incipit expandere ramos, & externe rugoso ac spinuloso obductus est cortice.

Rami hi non multo crassiores sunt penna, ultra tres pedes longi, infra rotunduli, supra plani, binisque angustis oris aucti, qui spinulis densis obsiti sunt, atque hisce similia insident folia, uti supra descripta sunt, alternata, a septem ad decem pollices longa, binos ac sesqui digitos lata, tenuia, firma, & glabra, in firmum apicem desinentia, in superiore parte curtis spinulis obsita, quæ nervis incumbunt per totum folium decurrentibus, cujusvis rami extremum in longum terminatur loramentum, tres quatuorque pedes longum, spinulis densis obsitum, seu proprie hamulis, qui efficiunt, quod hæ silvæ difficulter permeari possint; funis hic ramosus ac foliosus quatuor & quinque orchias insuper longus est, in quo rami alternati sunt, uti & folia in his ramis. Hujus funis extremum in culmi crassitiem desinit, ac demum instar fili, quinque pedes longum, inque inferiore parte plurimis angustis & firmis foliolis cinctum, quæ ensium lamellas referunt, atque arcte funiculo ipsi adcumbunt, reliqua autem pars mollibus obsita est hamulis, nondum penitus explicatis.

Fructus tam raro in conspectum venit, ut pluerimis incolis sit ignotus, cujus caussa, ut mihi videtur, est, quod funis hic modo erectus, qui Rottang est, non permittatur justam adtingere senectutem, in locis enim remotis, ubi funis hic nudus arbores adscendit ad longitudinem viginti & triginta orchiarum, dictique junioris fruticis ramuli deciderunt, fructus suos edere incipit, qui longis ex pedunculis excrescunt ex foliorum alis, suntque primo simplices, tres cum dimidio pedes longi, horumque posterior pars pedem circiter longa est, hujusque dimidia pars ex rotundo plana binis obtusis oris parumque spinosis aucta, dimidii digiti latitudinem habet, superior dimidia pars crassior, rotundior, & spinosa penitus, minimi digiti crassitiem adæquat, ubi laterales quidam emittuntur ramuli, qui in duodecim ac quindecim incurvos & nodosos digitos seu julos divi-

LVIII. HOOFDSTUK.

De Ruyters Palms-Boom Bies.

DE *zesde zoorte, is 't geene men* Rottang Tsjavoni *noemd, het kleenste van struyk, en dunste van touw, van het gemeene fatzoen der Rottangs vry wat afwykende, te weten in de bladeren, maar niet in de substantie des Riets. Zy is verdeeld in eenige minder zoorten, doch wy zullen alhier de gemeenste beschryven.*

Deze zet eerstelyk eenen langen struyk, gelykende een jonge Sagu-struyk, van 8 of 10 dunne en regte takken in de rondte staande, omtrent een man hoog, zy zyn schaars een pink dik, in korte leden verdeeld, beneden met weynige korte, doch regte en styve doornen bezet, uyt ieder lid staat een blad, en tegen over uyt het volgende een ander, zonder steelen digt tegens den tak aan zittende, aan de zyden overdwers, doch aan het uyterste des taks overeynd, zy gelyken na die van Leleba of andere Bamboezen, swart-groen, doch gladder, met veele zenuwen in de lengte doortogen, en rimpelig.

Deze takken vergaan allenxkens, en uyt het midden des stams komt een lang dun touw voort, 't welk is de eygentlyke Rottang, die zig met een bogt straks weder na de aarde kromt, en eenige vademen daar op slingert, en uyt de leden kleene styve worteltjes in de aarde zend, gelyk de Siri planten aan de bomen en takken doen, daar aan ze oplopen, van daar verheft ze haar in de hoogte, zoo ze een boom aantreft, die ze dan oploopt van 12 en 15 vademen, van eenparige dikte, en zonder zyde-takken, te weten een groote Zwane-schaft dik, en zonder ruyge schersse van buyten, van een gants taaye en onverbrekelyke substantie; daar na werd dit touw allenxkens dikker, tot dat het de dikte van een kleene vinger, en meer gewind, daar het dan in zyde-takken zig begint te verdeelen, en buyten met een ruyge doornachtige scherse bekleed is.

De takken zyn mede niet veel dikker dan een schaft, en ruym 3 voeten lank, beneden rondachtig, boven plat, met 2 smalle kanten, dewelke digt met kleene doornen bezet zyn, hier aan staan diergelyke bladeren, als boven vermeld, verwisseld tegen malkander, van 7 tot 10 duymen lank, 2 en een ½ breed, dun, styf, en glad, in een styve spits eyndigende, en agter aan de bovenste zyde met korte doorntjes bezet, dewelke op de zenuwen staan, die door het geheele blad lopen, het eynde van ieder tak loopt nog voort met een smalle riem, van 3 tot 4 voeten lank, digt bezet met kleene doorntjes, of eygentlyker haakjes, dewelke maken, dat deze bossen moeyelyk te passeeren zyn. Dit getakt en gebladert touw is noch 4 a 5 vademen lang, staande de takken verwisseld tegen malkander, gelyk ook de bladeren aan de takken; het uyterste van dit touw loopt zoo dun tot als een stroo-halm, en ten laatsten als een Zyl draad, 5 voeten lang, en aan het agterste bezet met veele smalle en styve blaadjes, gelyk degen-klingen, dewelke digt tegen het touwtje aan leggen, en het resteerende is met weeke haakjes bezet, dewelke noch niet te degen geopent zyn.

De vrucht werd zoo zelden gezien, dat ze by de meeste Inlanders onbekend is, waar van ik de oorzaak gisse te zyn, dewyl men het uytgeschotene touw, zynde de eygentlyke Rottang, geen rust laat, tot dat ze haar volkomen ouderdom gewint, maar op afgelegene plaatzen, daar het bloote touw de bomen oplopende 20 en 30 vademen lengte bekomen kan, en de voornoemde takken van den jongen struyk rondom afgevallen zyn, begint het eerst zyne vruchten te geven. Dezelve komen voort aan lange steelen, uyt den schoot der bladeren, enkeld, 3½ voeten lank, hier van is het agterste eind omtrent een voet lank, en daar van de agterste helft uyt den ronden plat, met 2 stompe en wat doornachtige kanten, schaars een halve vinger breed, de voorste helft is dikker, ronder, en gants doornachtig, schier een pink dik, daar op volgen eenige zyde-takjes, en dezelve in 12 a 15 krommen en knobbelachtige vingers verdeeld, en alle agterwaarts gebogen:

viduntur, retroflexos, quibus fructus insident hic & illic solitarii, licet & quidam hosce ubique proferant; qui Pisorum magnitudinem habent, eleganter cancellati, instar aliorum Rottangs fructuum, superius apice duro coronati, coloris squalide lutei, sed qui sicci, pallidi sunt, intus autem continent nucleum durum ac nigrum, fere instar stercoris murini, supra hunc lateralem ramulum primarius petiolus tenuis est ac glaber, vix culmum crassus, ac dein iterum crassus ac spinosus, adeoque pungens, ut vix tractari possit: Ad alteram partem similis excrescit lateralis ramulus, talea julos & fructus gerens, ad spithamæ circiter distantiam a priore, ita ut totus corymbus non plures quatuor vel quinque talibus gerat ramulis.

Quum hic frutex ter quaterque hosce produxerit, perit, uti & quum ejus funis nullas adtingere potest arbores, sed juxta terram prorepere debeat, hic & illic fibrillas emittat, nec ullibi sese erigere possit, uti & omnia talis funis, juxta terram tali modo prorepens facile finditur, nec ad ligamina multum valet. Est itaque peculiaris character vel qualitas hujus funis, quod in omnibus fere partibus infra sit tenuis & glaber, supra vero crassus ac spinosus.

Radix mox sub stipite proveniens nodus est crassus & oblongus, ex quo undique dependent plurimæ nigræ & firmæ fibrillæ, vix culmum crassæ, ac perpendiculariter terram petentes, quæ adeo lentæ ac duræ sunt, ut neque frangi neque extrahi possint, quam pusilla etiam sit arbuscula, unde ubique effodiendæ & amputandæ sunt. Medii funis articuli sex & septem pollices longi sunt, externe concolores, pallide nempe flavescentes, inferiores autem nodi parum virescunt. Ejus substantia non adeo flexilis vel obsequiosa est quam aliarum arundinum Rottangs, sed firmior, ex longioribus constans fibris, ac facile fissuras agens: Recens funis parum viscosus est, quum tractetur, gratumque de se spargit odorem fere instar *Unguis Oderati.*

Nomen. Latine *Palmijuncus Equestris* a subsequente ejus usu. Malaice *Rottang Tsjavoni*, ac simpliciter *Tsjavoni*, aliis autem *Rottang Cawa*, h. e. filamentosus Rottang, dum ejus funis instar Chordularum tenuis sit, licet *Rottang Cawa* proprie peculiaris sit species, quam mox infra describemus. Amboinice *Un Cawa*, & *Ula Pala Pala.*

Locus. In Amboina obcurrit in Hitoës montibus saxosis, uti & in Hulamohela, in Bourone autem in planis reperitur silvis itidem saxosis.

In insulis ante Bataviam & Javam ad borealem plagam sitis crassissimus reperitur *Rottang Tsjavoni*, similia gerens folia, spinas, & nodorum articulos quam Amboinensis, sed plerumque multo major, arundo hæc ultra tres orchias alta est, recta, & instar cornu firma, infra ultra binos digitos crassa, inque breves distincta articulos, hæc autem crassities sensim inminuitur ad illam digiti, ac demum ad pennæ crassitiem, suntque articuli sensim longiores, quorum color est squalide luteus. Adeoque firma est hæc arundo, ut ex ejus inferiore parte octo vel novem pedes longi baculi formari possint, præ reliquis multum crescit in insula Circkzee dicta, quæ omnium maxima est insula.

Usus. Equites hanc potissimum eligunt arundinem, quam inter equitandum manibus tenent, uti in Europa vimina Salicum similiaque manibus tenentur, hunc in finem inferior eligitur pars quatuor pedes longa, cui adhæret nodosæ radicis segmentum, cujus crassa abscinduntur fila, ita ut commode manibus eam amplecti possint. Recentes baculi, uti dictum fuit, externe simili obducti sunt muco, quo reliqui Rottangs stipites, hic autem nunquam adeo exsiccatur, quin frigidis noctibus iterum exsudet, hi quoque baculi, Tsjavoni hinc dicti, aliquando in aqua sunt deponendi, vel oleo obliniendi, ut lenti sint, nec findantur, in usu domestico adhibentur ad pueros plectendos, ac servos loco Chambokken, vel lororum.

Restans glaber, & spinis viduus funis pars a quindecim ad viginta orchias longa ad vimina adhibetur tam integra quam fissa, sed non tam bonæ est notæ quam Rottang Java, quæ ad primum intuitum haud multum differt ab hoc Tsjavoni, multo autem magis junceæ est substantiæ, ac longiores habet articulos, & ex-

hogen; hier aan ziet men de vruchten hier en daar enkeld staan, hoewel zommige ook heel en al daar mede bezet zyn, deze zyn in de grootte van Erweten, aardig geruyt, gelyk andere Rottangs-vruchten, met een hard spitsje voor op, van coleur vuyl-geel, maar besterven bleek, binnen met een harde swarte korl, schier als een muyzekeutel, boven deze zyde tak werd den hooft-steel wederom dun en glad, schaars een stroohalm dik, en dan wederom dik en doornachtig, zoo stekelig, dat men ze qualyk aanvatten kan. Aan de andere zyde komt dan een diergelyke zyde-takje, met zodanige vingers en vruchten, omtrent een span van den voorgaanden, zoo dat den geheelen hooft-steel niet meer als 4 of 5 zyde-takjes heeft.

Als den struyk drie of viermaal gedragen heeft, zoo gaat hy uit, als mede als zyn touw geene bomen kan bereiken, maar langs de aarde moet kruypen, hier en daar inwortelen, en nergens zig oprechten kan, gelyk ook al het touw, dat dusdanig langs de aarde kruipt, licht splyt, en tot het binden niet veel deugd. Het is dan een byzondere eigenschap aan dit touw, dat het meest aan alle zyne deelen, agter dun en glad, maar na vooren toe dik en stekelig is.

De Wortel naast onder den stam is een dikken lankwerpigen knoest, rondom behangen met veele styve en swartachtige Vazelingen, schaars een stroohalm dik, en regt neerwaarts in de aarde gaande, zoo taay en hard, datze niet te breeken noch uyt te trekken zyn, hoe klein het boompje ook is, daarom men ze rondom losgraven en afkappen moet. De leden van het middel-touw zyn 6 en 7 duymen lang, van buyten eenparig van coleur, te weten bleek-geel, en aan de onderste leden een weinig na den groenen teekkende. De substantie is zoo buygsaam noch gedweeg niet als aan andere Rottangs, maar styver, langdradiger, en ligt splytende; het versche touw is wat kleeverig als men het handelt, en geeft een goeden reuk van zich, schier als Unguis Odoratus.

Naam. *In 't Latyn* Palmijuncus Equestris *van zyn volgende gebruyk. Maleyts* Rottang Tsjavony, *en slegts* Tsjavoni, *by anderen* Rottang Cawa, *dat is draad-Rottang, dewyl zyn touw zoo dun is als Chordulen, of lood-lynen, hoewel* Rottang Cawa, *eigentlyk een byzondere zoorte is, die wy straks hier onder beschryven zullen. Op Amboinsch* Ui Cawa, *en* Ula Pala Pala.

Plaats. *Men vindze in Amboina op het Hitoeëze gebergte, daar het steenachtig is, als mede op Hulamoel, maar op Boero heeft men ze in de vlakke bossen, daar het mede vol steenen is.*

Op de Eylanden voor Batavia en Java, in 't Noorden leggende, vind men een zeer dikke Rottang Tsjavoni, *met diergelyke bladeren, doornen, en verdeelingen van leden als de Amboinsche, doch doorgaans veel grooter, het riet is wel 3 en meer vademen hoog, regt, en zoo styf als een hoorn, beneden ruym 2 vingers dik, en in korte leden verdeelt, maar deze dikte vermindert schielyk tot een vinger, en ten laatsten tot een schaft, en werden de leden ook vervolgens langer. De coleur is vuyl geel, het is zoo styf, dat men van 't onderste stuk 8 of 9 voeten lang, knodzen en springstokken kan maken, het wast onder anderen veel op 't Eyland Cirkzee, zynde een van de grootste van de voornoemde.*

Gebruyk. *De Ruyters zoeken meest deze Rottang om te paard rydende in de hand te houden, gelyk men in Europa met de Teenen, Chambocken, en diergelyke doet, hier toe neemt men maar het agterste eind van 4 voeten lank, daar een stuk van de knoestige wortel noch aan zit, wiens dikke draden men kort afsnyd en besnoeid, dat men ze gemakkelyk in de hand kan houden. De versche stokken, als gezegt, hebben van buyten diergelyke smeerigheid als de andere Rottangs, die nooit zoodanig vergaat, of ze sweet by koele nachten weder uyt, ook moet men deze hand-rieten, die men daarom Tsjavoni noemd, zomtyds in water leggen, of met eenig olye bestryken, op dat zy taay blyven, en niet scheuren. In het huyshouden gebruykt men ze tot straffe van Kinderen en Slaven in plaats van Chambokken, en Bulle-peezen.*

Het resteerende gladde en kaale touw van 15 tot 20 vademen lang, kan men tot verscheide bindwerk gebruyken, zoo heel als gespleeten, doch is zoo goet niet als Rottang Java, dewelke in 't eerste aanzien niet veel verschils van dit Tsjavoni, maar zy is veel biesachtiger en langer van leden, en is ook van buyten geschildert, als

externe ita maculata est, acsi lamellæ quædam ipsi essent inpositæ. Ejus folium mihi huc usque ignotum est, quum neque hic neque in Java crescat, ubi ex Bourone venalis adfertur, præsertim ex vagis ejus insulis ad partem ipsius Euralem sitis, quæ regio *Poels* vocatur, uti & ab ipsi vicino Passir, unde Macassaram venalis adfertur.

Supra dictum fuit Tsjavoni quibusdam etiam *Rottang Cawa* vocari, ulteriore autem examine detexi binas diversas esse res; Tsjavoni enim proprie est arundo supra descripta, cujus funis non ultra quindecim vel viginti orgyas longus est, ac proprie Amboinensibus vocatur *Utta Laun Cina*, quum in ejus foliis panis *Cana* pinsitur, quod nomen Hitoensi supra descripto Rottang Tuni tribuunt, quum utraque hæc folia ad idem adhibeantur usum.

Rottang Cawa vero est funis repens & flagellosus, per terram prorepens, atque ad secundum vel tertium nodum radices agens, supra quoque crassior quam infra, dein modo sese dividit in laterales ramos, alternatos, tres pedes longos, quorum inferior ad spithamæ spatium nudus est, sed oris acutis & pungentibus armatur uti Lontarus, reliqua ipsius pars folia emittit parva, instar minoris Zingiberis, alternata, pedem longa, supra acuta, & plerumque pilis vagis hirtas: Post folia hujus *Rottang Cawa* tenuia quædam & firma locantur fila, incurvis spinis seu hamulis obsita, atque post hos cortex seu pelliculæ sibi inponuntur, qui externe longis ac mollibus spinulis instar Sagus obducitur.

In funis extremo alter tenuis excrescit caulis, similes gerens hamulos, binos pedes longus, e quo fructus excrescunt, primoque ad latera emittit varia plana filamenta, acsi bina essent adcreta, sesqui pollicem longa, rugosa, & dentata quasi instar Siriboæ, quæ alternata sunt, ac plerumque retroflexa. Hisce insident in quibusdam locis fructus magnitudine Pisorum, squamosi, & cancellati instar aliorum Rottang fructuum, qui superne quoque apice duro ornati sunt.

Longus fructiferi racemi petiolus aliquando simplex est, aliquando bifidus, funis ipse pennæ crassitiem habet, estque glaber, & rotundus, nec viscosus, nec odoratus. Verus ligni cortex est tenuis, ac facile separari potest ab interna medulla. Radix nodosa est, & dura, instar radicis Chinæ, multisque duris fibrillis terræ infixa hæret.

Nomen. Nomen ejus Malaiense est *Rottang Cawa*, in Boerone *Cadat*, in Amboina *Ua Cawa*.

Locus. Crescit in Boerone, Bonoa, & Laha, plerumque juxta terram prorepens, aliquando altas adscendit arbores.

Usus. Ad quotidianum adhibetur vimen, quum vero tam facile findatur, plerumque in loramenta scinditur, quibus in Bonoa oræ Tomtommen & Toedongs connectuntur.

als of het met eenige blikken belegt was. Het blad daar van is my nog onbekend, dewyl ze noch hier te Lande, noch op Java wast, alwaar ze van Borneo te koop werd gebragt, inzonderheid van de gebrokene Eylanden, voor deszelfs Zuyd-oost hoek leggende Land Poelo genoemt, als mede van het naaste Passir, van waar ze tot Makassar te koop gebragt werd.

Boven is gezegt, dat de Tsjavoni by sommigs ook Rottang Cawa *genaamt werd, doch by naarder onderzoek bevinde, dit twee verschillende dingen te zyn, want Tsjavoni is eygentlyk het geene hier boven beschreeven is, wiens touw niet boven 15 a 20 vademen lang werd, en eigentlyk in 't Amboinsch* Utta Lau Cana *genaamt, om dat men in zyne bladeren het* Cana *bakt, welke naam de Hitoëzen aan 't voorschreeve Rottang Tuni geven, om dat beide bladeren tot dit werk gebruykt werden.*

Maar Rottang Cawa *is een kruipende en lang-zeilige touw, langs de grond kruypende, en om de tweede of derde knoop weder inwortelende, na vooren mede dikker aan agteren; daar na verdeelt het zig eerst in zyde takken, verwisselt tegens malkander, drie voeten lang, waar van de agterste een span blood is, met scherpe stekelige kanten, gelyk aan de Lontar-boom; de rest is bezet met smalle bladeren, gelyk die van kleene Gember, verwisselt tegens malkander, een voet lank, vooren spits, en doorgaans met ydele hayrtjes bezet, agter de bladeren van dit* Rottang Cawa *staan eenige dunne en styve draden, bezet met kromme doornen of haakjes, en daar agter de schellen of schorssen, veele over malkander, en van buyten bezet met lange weeke doorentjes, als Sagoe.*

Aan 't uyterste van 't touw komt een andere dunne steel voort, met diergelyke haakjes bezet, twee voeten lang, daar aan de vruchten groeyen, eerstelyk ter zyde uytgevende verscheyde platte stelen, als of 'er twee tegens malkaar gegroeyd waren, 1½ duym lang, ruyg, en gekertelt als Siriboa, verwisselt tegens malkander, en de meeste agterwaarts gebogen. Aan dezelve zitten hier en daar de vruchten, in de grootte van Erweten, geschubt en geribt als andere Rottang-vruchten, met een harde spits boven op.

De lange steel van de vruchtdragende tros is somtyds enkeld, somtyds in twee verdeelt; het touw in de dikte van een schaft, glad, en rond, niet kleeverig noch riekent. De regte schorsse van 't hout is dun, en laat zig separerren van 't binnenste merg. De wortel is knobbelachtig, hard, als Radix China, met veele harde Vazelingen in de aarde vast.

Naam. *Zyn naam is in 't Maleyts* Rottang Cawa, *op Boero* Cadat, *op Amboinsch* Ua Cawa.

Plaats. *Zy groeyd op Boero, Bonoa, en in de Laha, meest langs de grond, somtyds hooge boomen oplopende.*

Gebruyk. *Men gebruyktze tot dagelykze Timbels, doch dewyl ze zoo ligt scheurd, werd ze meest gespleeten tot riemkens, waar mede men op Bonoa de randen van Tontommen en Toedongs bind.*

Tabula Quinquagesima Sexta

Funem exhibet, qui *Palmijuncus equestris* RUMPHIO dicitur.

De ses- en vyftigste Plaat

Vertoont een Touw-gewas, het geen de *Ruyters-Palmboom-Bies*, van RUMPHIUS genaamt werd.

CAPUT LIX.

CAPUT QUINQUAGESIMUM NONUM.

Zalacca. Rottang Zalack.

PRæter ſex præcedentes Rottang ſpecies tres aliæ ſunt ſpuriæ ſeu Irregulares, uti *Zalacca*, *Rottang Utan*, & *Daun Gindi*, quarum prima licet exotica ſit, in Amboina tamen hoc tempore adeo multiplicata eſt, ut ubivis ſit obvia & nota, quam itaque hoc in capite deſcribemus.

Zalacca frutex eſt, quoad modum creſcendi magno Rottang, vel tenero Sagus frutici quam maxime ſimilis, nullum autem producit funem.

Ejus rami hic in Amboina plerumque duodecim pedes alti ſunt, in Java vero & Baleya altiores excreſcunt, non craſſi, anguloſique, ubi folia excreſcunt, inferius vero ſemi excavati inſtar Sagus ramorum, atque amputati ſimilem ſtillant pultem ſeu Papedam, quique circa radicem arcte conjunguntur, & horrendis obſiti ſunt ſpinis usque ad ipſorum extremum, ita ut ſine vulnere vix tractari poſſint: Spinæ hæ ſunt rectæ, & inſtar acuum firmæ, per ordines ſupra ſeſe invicem locatæ, maximæ autem circa radicem excreſcunt, ſenſimque decreſcunt, ac longiſſimæ minoribus interponuntur, planæ, & quaſi pectinatim junctæ.

Folia cum illis *Rottang Itam* conveniunt, ſed ſunt paulo latiora & glabra, ex nigro virentia, inſtar illorum Sagueri, ita ut totus frutex e longinquo nigreſcat: Subtus autem hæc folia albicant, & ad oras ſpinis denſis obſita ſunt, ſuperne ad apicem quaſi abſciſſa ſeu fiſſa, ſesqui pedem longa, binos lata pollices.

Fructus alio modo progerminant quam in vulgari Rottang, ejusdem tamen magnitudinis, inter ſpinoſos enim ramos ex ipſa radice pedunculus excreſcit, ſpithamam longus, cujus ſummo increſcunt quinque, ſeptem, decem, vel undecim ſimul magni fructus, formam habentes Ficorum vel Pyrorum, brevibus petiolis ramo juncti, & ſeſe comprimentes Pyriformem amittunt formam, inferius anguſta quædam excreſcunt foliola, hosce inſtar vaginarum ambientia, primo enim craſſus excreſcit nodus inſtar retortæ, fructus vero quivis externe videtur compoſitus ex ſimplicibus lamellis, quæ tamen non ſeparantur, ſed unicum formant putamen, fragile, & inſtar illius Caſtanearum comprimi & ſeparari poteſt, cum quibus etiam quoad colorem convenit.

Lamellæ hæ ſeu cancelli non adeo regulares ſunt quam in Rottang fructibus, multasque obliquas formant lineas ſeſe invicem decuſſantes, quæque prope acutum angulum brevem mollemque gerunt ſpinulam retroflexam, qua fructus ſpinuloſus eſt, ſed non vulnerans, atque hæc facile diſſolvi poteſt. Interne gleba locatur ſuccoſa, ſed duriuſcula, & carnoſa, ex binis pluribusve minoribus glebis compoſita, flaveſcens, & undique ab exteriore putamine ſeparata, excepto uno angulo, quo leviter ipſi jungitur. Caro hæc ſimilis eſt illi Aurantiorum dulcium, ſed durior eſt, nec ita granuloſa, atque in hac unus alterve, rarius tres locantur rotundi nuclei, ſclopeti globulos referentes, obſcure fuſci, duri, & una parte umbilicati, altera in brevem apicem deſinentes. Caro hæc itidem circa illos ſeparata eſt, excepto ad umbilicum, cui per brevem nectitur venulam, quæ pars reſpicit ſupremam ſeu latiſſimam fructus partem. Caro hæc delicatiſſimi eſt ſaporis, grate acida nempe eſt cum quadam adſtrictione, inſtar Uvarum moſchatellarum, vel Ananaſſæ, ſed magis adſtringens. Senſim hic frutex ſtipitem format, qui tamen nihil aliud eſt quam congeries ramorum, binos tresve pedes altorum, tumque petioli frugiferi ſimul quoque excreſcunt a ſolo magis elevati, quorum qui extra ſpinas dependent, ab hominibus avelluntur, quique inter ſpinas locantur, a gliribus devorantur, quæ adſtuta animalcula juxta internam ramorum partem, quæ glabra eſt, decurrunt, ac fructus comedunt. Varii ſimul frugiferi racemi ex uno eodemque progerminant frutice, atque radices ſub terra prorepentes hic & illic novos emittunt ſurculos.

LIX. HOOFDSTUK.

De Zalack-Struyk.

BEhalven de zes voorgaande geſlachten van Rottangs; zyn 'er nog drie oneygentlyke of baſtaard-zoorten: als 1. Zalacca, 2. Rottang Utan, *en de* 3*de* Daun Gindi, *waar van de eerſte wel uytlandiſch is, egter in Amboina nu zoodanig vermeerdert, datze genoegzaam bekend is, die wy in dit Kapittel beſchryven.*

Zalack *is een ſtruyk, in wasdom de groote* Rottang *of jonge Sagu-ſtruyk zeer gelyk, maar zy brengt geen touw voort.*

De takken zyn hier in Amboina gemeenlyk 12 *voeten hoog, maar op Java en Baley wordenze hooger, niet dik, hoekig, daar de bladeren ſtaan, maar beneden half uytgehold, als de Sagu takken, en doorgekapt mede diergelyke Papeda uytgevende, omtrent de wortel digt by malkaar ſtaande, en met yzelyke doornen bezet, tot het uyterſte van den tak toe, zoo dat men die zonder zig te bezeeren qualyk handelen kan. Deze doornen zyn regt, en ſtyf als naalden, in ryen boven malkaar ſtaande, de grootſte omtrent de wortel, en allenxkens kleender, en de langſte met kortere tuſſchen beyde, plat, en aan malkaar gevoegt, als kammen.*

De bladeren gelyken die van Rottang Itam, *of wel zoo breed en glad, ſwart-groen, als die van de Saguer-boom, zoo dat den geheelen ſtruyk van verre ſwart gelykt: doch van onderen zyn ze witachtig, en aan de kanten digt met doornen bezet, en vooren aan de ſpitze afgebroken of geſpleeten, anderhalve voeten lank, twee duymen breed.*

De vruchten komen op een ander manier voort, als aan de gemeene Rottang, *egter met dezelve groote gemeenſchap hebbende, want tuſſchen de doornachtige takken uyt de wortel zelfs, komt een ſteel voort, een ſpan lank, of minder, op wiens top groeyen,* 5, 7, 10, *en* 11 *groote vruchten by malkander, in gedaante van Vygen of Peeren, op korte ſteeltjes aan haren tak zittende, en malkander dringende, waar door ze van de Peerform afwyken, beneden hebbenze eenige ſmalle blaadjes, die rondom haar ſtaan als ſcheden, want daar waſt eerſt een dikken knop, als een kolve, ieder vrucht ſchynd van buyten van enkelde ſchilfferen gemaakt te zyn, die nochtans niet van malkaar gaan, maar een doorgaande ſchaal maken, die bros is, en zig ligt breken laat, gelyk aan de Caſtanjen, welkers coleur zy ook heeft.*

De ſchilfferen of ruytjes ſtaan zoo ordentelyk niet als aan de Rottang *vruchten, maaken egter veele ſchuynze linien, die malkanderen kruyſſen, by den ſcherpſten hoek een kort en week doorntje hebbende, naar agteren ſtaande, waar door de vrucht doornachtig werd, doch niet bezeerende, en men kan ze lichtelyk afvryven. Binnen leyd een klomp zappig, doch hardachtig vleeſch, uyt een groote en twee of meer kleene klonteren t'zamen gezet, geelachtig, rondom van de buytenſte ſchaal los, behalven met het eene eynd vast daar aan. Dit vleeſch gelykt dat van de zoete Oranje appels, doch is harder, en zoo korlig niet, en daar in leggen een of twee, en zelden drie ronde korls, als Roer-kogels, donker-bruyn, hard, aan 't eene eynd met een kuyltje, aan 't andere met een kort ſpitsje. Het vleeſch leyd 'er insgelyks los om, behalven in 't kuyltje, met een kleene ader vaſt, het welk na het opperſte of breedſte deel van de vrucht ziet. Dit vleeſch heeft een excellente ſmaak, aangenaam rynſch, met een kleene zamentrekking, als Muſchatelle Druyven, of Ananaſſa, doch noch meer zamentrekkende. Met 'er tyd zet dezen ſtruyk de gedaante van een ſtam, 't welk echter andere niet is dan een vergaderinge van takken,* 2 *en* 3 *voeten hoog; als dan komen de vruchtdragende ſtelen ook zoo veel hooger van de grond, waar van die geene, die buyten de doornen hangen, tot vyanden hebben de Menſchen, en die binnen de doornen, de Rotten, welke ſlimme beeſten langs de binnenkant van de takken, die glad zyn, afloopende, weeten by de vruchten te komen. Verſcheide van deze vrucht-dragende ſtelen komen teffens uyt een en dezelfde ſtruyk, en de wortelen onder de aarde kruypende, brengen hier en daar nieuwe ſcheuten voort.*

Nomen. Latine *Zalacca*, Javanice & Baleyice *Rottang Zalack*, ac modo *Zalack*, quidam Batavi in Batavia Belgice vocant *Zeegjaars-kloeten*.

Locus. Vera ejus patria est insula Baleya, & orientalis Javæ pars, unde antiquioribus temporibus deducta est in insulas Bandæ per peregrinos mercatores, ubi nunc satis copiosa & obvia est. In Amboina raro obcurrit, ac tantummodo in hortis curiosorum, tarde autem fructus producit.

Usus. Hæc irregularis & intractabilis planta ob delicatos tantummodo colitur fructus, qui crudi edules sunt, externumque ipsorum putamen spinosum prius digitis confringitur, & projicitur. Caro ipsorum crudus stomachum reficit, & jecur quodammodo refrigerat, estque quam maxime salutaris in itineribus marinis, ac illis, qui modo adpellunt ex mari. Hunc in finem, ut possit transvehi, toti muria condiuntur fructus, & in ollis servantur, si vero nimis diu serventur, nimiam adsumunt muriæ quantitatem, & insipidi sunt, quales fuere, quos *Carolus Clusius* in Hollandia vidit & gustavit, de quibus scribit *lib.* 2. *exotic. cap.* 4, ubi errorem commisit, putans angustiorem ipsorum partem summitatem esse fructus.

Si hosce nucleos plantare velimus, tum angustissima nuclei pars, quæ petiolo jungebatur, superne ponenda est, alioquin enim non progerminant. Glires ac mures quam avidissime hosce comedunt fructus, quod mirandum est, quo modo nempe ad illos permeare possint, ac decerpere, quum tam horrendis spinulis sint obsiti, ut homo vix hos adtingere possit. Quam saluberrimi habentur hominibus ex morbo quodam reconvalescentibus, ac debili laborantibus stomacho.

Tabula Quinquagesima Septima

Ad *Figuram Primam*, alteram *Palmijunci equestris* exhibet speciem fructibus onustam, ubi ad litt. **A** *fructus majori* repræsentatur *forma*, B peculiarem hujus fruticis offert nudum funem.

Figura secunda Fruticem exhibet spinosum *Zalaccam* dictum, ubi litt. C *fructum ejus majori* sistit *forma*, quæ forte est *Hibbutu Thes. Zeyl. p.* 121.

In Rumphii *Auctuario Palmijuncus Draco*, cum binis aliis *Rottang* speciebus describuntur, quas hic inserere congruum duximus.

Palmijuncus Draco. Rottang Djernang.

Quod in India Orientali vocatur *Djernang* seu *Djerenang*, verus est *Sanguis Draconis*, qui in Europam defertur, cujus maxima species in rotundis placentis compingitur, hic enim in India tres ejus obcurrunt species, quæ infra commemorabuntur. Quum autem libro septimo tot *Rottanga* species descripserim, & dein cognoveram *Djernang* quoque ex *Rottanga* confici, hinc non potui omittere tot de hoc commentari, quot indagare potuerim.

Post magnum vero inpensum laborem, & inquisitionem diu nihil aliud conlegi, nisi varias ac diversas de hoc opiniones, quas conlegi, quæque omnes in ea concurrebant re, quod nempe *Djernang* ex *Rottanga* proveniret.

Ejus fructus mihi quoque potissimum ex Java transmittebantur, in quibus tamen detexi, non genuinam esse speciem, quum tam paucam rubri gummi continerent quantitatem.

Tandem optimum relatum acceptum ferre oportet Nobilissimo *Dno Isaaco de St. Martino*, *Senatori ordinario* & *Duci summo* Batavæ Indiæ, qui Rottang cum foliis, fructibus, ac crudo gummi, ex ejus jussu sibi ex Palimbango transmissum, mecum communicavit, juxta quæ specimina subsequentem composui descriptionem.

Ipsum Rottang erat illud, quod vulgo *Rottang Palimbanicum* vocatur, ex quo elegantes formantur baculi, cujus articuli binos cum dimidio, ac tres pedes longi sunt, minimum digitum crassi, coloris homogenei, pallide lutei seu flavescentis, superior autem ejus pars

Naam. *In 't Latyn* Zalacca, *Jav. en Bal.* Rottang Zalack, *en slegts* Zalack, *sommige Neerlanders op Batavia noemen 't* Zeegjaars-klooten.

Plaats. *Zyn regte vaderland is het eyland Bali, en het Oosterdeel van Java, van waar ze in oude tyden gebragt is in de Eylanden van Banda door de vreemde Handelaars, daar ze nu redelyk overvloedig is. In Amboina heeft men ze weinig, en dat alleenlyk in de hoven van de Liefhebbers, en ze draagd lankzaam.*

Gebruyk. *Dit leelyk en onhandzaam gewas werd alleenlyk gebavend wegens de lekkere vrugten, die men rauw kan eeten, de buytenste doornagtige schaal eerst met de vingeren in stukken duwende en weg smytende. Het rynsche vleesch verkwikt de maag, en verkoeld eenigzints de lever, zeer gezond op Zeereysen, of als men eerst uyt Zee komt. Tot dezen eynde, en op dat men 't vervoeren kan, zo werden de geheele vrugten ingepeekeld met geheele potten vol, dog als deze te oud werden, trekken zy te veel peekel in, en werden onsmaakelyk, gelyk die geenegeweest, zyn die* Carol. Clus. *en Holland gezien en geproefd heeft, waar van hy* lib. 2. exotic. cap. 4. *schryft, alwaar hy een abuys heeft gehad, meenende dat het smalste deel het bovenste van deze vrugt was.*

Als men deze korls planten wil, zo moet men het spitste deel van de korl ('t welk onder den steel lag) boven planten, want anders willen ze niet opkomen. Rotten en Muyzen zyn zeer greetig na deze vrugten, 't welk te verwonderen is, wetende daar by te komen, en dezelve af te halen, al zyn zy met zo ysselyke doornitjes of doornen omcingeld, dat 'er kwalyk een mensch by kan komen. Zy werden zeer gezond gehouden voor luyden, die uyt eenige ziekte opkomen, en een verzwakte maag hebben.

De seven en vyftigste Plaat

Vertoont in de *eerste Figuur* een ander zoort des *Ruyters Palmboom Biet*, met zyne vrugten beladen, alwaar by lett. A een vrugt in grooter gedaante voorkomt. B vertoont het byzondere naakte touw van deze struyk.

De *Tweede Figuur* vertoont een doornagtige struyk *Zalacca* genaamt, alwaar lett. C deszelfs vrugt in grooter gedaante aanwyst, welke mogelyk is de *Hibbutu* van de *Thes. Zeyl. p.* 121.

In de *Vermeerdering van* Rumphius wert de *Palmijuncus Draco*, met twee andere zoorten van *Rottangs* beschreven, welke ik oordeele, dat nootzakelyk hier ingevoegt behooren te werden.

Palmijuncus Draco.

Het geen men hier in Oost-Indiën Djernang, *of* Djerenang *noemd, is een opregt* Sanguis Draconis, *of Drakenbloed, het welk men na Europa voerd, dog meest de grootste zoorte in ronde koeken gepakt, want hier in Indien heeft men drie zoorten daar van, dewelke hier onder zullen aangewezen werden. Dewyl ik nu in 't zevenste boek zo veele zoorten van* Rottanga *beschreven heb, en in kennisse kreeg, dat* Djernang *mede van een* Rottang *kwam, zo heb ik niet wel kunnen nalaten daar van zo veel te beschryven, als ik heb kunnen uytvraagen.*

Na veele moeyte en uytvraagens heb ik lang niets anders opgedaan, dan een party verschillende opinien by malkander gebragt, dog alle daar in overeenkomende, dat Djernang *van een* Rottang *kwam.*

De vruchten wierden my ook gezonden meest van Java, waar aan ik egter bemerkte, dat het van de regte slag niet moeste zyn, dewyl daar aan zo weynig van het roode gom hing.

Eyndelyk moet ik het beste berigt dank weeten aan den Edele Heer Isaac de St. Martin, ordinaris Raad en Sergeant Majoor van Nederlants India, *dewelke A.* 1694. *de Rottang met haar bladeren, vruchten, en het rauwe gom, zo als ze op zyn Edelheyds begeeren hem van Palimbang toequamen, my toegezonden heeft, waar na ik de volgende beschryving gemaakt heb.*

De Rottang zelfs was van die geene, die men anders Palimbanze Rottang *noemd, waar van men curieuze handstokjes maakt, zynde die leden van twee en een half tot drie voeten lank, een pink dik, van coleur eenparig bleek geel, het voorste egter is veel dikker, dewyl de regte*

pars multo crassior est, quum verum Rottang ibi obductum sit crasso cortice, qui externe armatus est subtilibus & longiusculis spinulis in transversalibus ordinibus positis, uti in vulgaribus Rottang speciebus.

Ibidemque laterales incipiunt prodire ramuli, digitum lati, semi digitum crassi, & ad oras fortibus sed brevibus spinis serræ in modum armati, in dorso gerentes fortes hamos.

Folia cum illis *Rottang Puti* conveniunt, pedem circiter longa, digitum lata, non vel parum pilosa, longitudinalibus costis donata, & in acutum terminantia apicem: Quum vero ramus esset mutilatus, de reliquis foliis, & adpendice nil commentari possum.

Ex relatu Palimbanensium ex quavis ramorum foliosorum ala angustus excresceret racemus, binos ac binos cum dimidio pedes longus, inferius hamulis densis & aduncatis obsitus. Reliqua pars spinis caret, atque in multos incurvos digitos seu julos explicatur, qui autem magis vagi ac laxiores sunt quam in aliis Rottang speciebus, quique magis antrorsum vergunt, in quibus & vaga conspiciuntur foliola. Ac cuivis calici fructus insidet, paulo minor & oblongior illo *Rottang Itam*, superius rotundo ac notabili apice coronatus, ac porro in similes cancellos distinctus.

Externa autem superficies maxime ac plerumque obtecta est ex fusco rubente & sicco duroque gummi, qua in re a cunctis aliis Rottang fructibus differt, intus reconditur nucleus durus magnitudine Uvæ Crispæ, nullis foveolis notatus, quæ in aliis observantur, interne porosus, & refertus isto rubro succo, qui per poros corticis exsudat.

Externum vero gummi fructus investiens est illud, ex quo genuinum componitur *Djerenang*, quod juxta relatum ex Palimbana sequenti peragitur modo. Quum hæc species omnium Rottangarum sit fertilissima, atque ex quavis ala fructuum racemos proferat, hinc feri incolæ Sumatræ interioris partis fructus hosce magna copia conligere possunt, maturi enim decidunt, qui ab incolis in sarsinis ac corbibus domum feruntur, ac dein in Oryzæ machinis tam diu commoventur & agitantur, donec ipsorum gummi, quod verum ac genuinum est *Djerenang*, decidat, quodque conlectum, per naturalem aëris calorem, vel ope ignis in placentas liquescit, & compingitur, & ab incolis istis sævis mutuatur pro ferreis cultris seu Parrangs, securibus, hastis, ac vestibus: non porro indicatum fuit, qua ratione minores globuli & istæ placentæ formentur, sed referebatur, in ista regione varias insuper Rottangarum species crescere, quæ eosdem producebant fructus quoad formam, sed qui nullo obducti erant gummi, ipsorum baculi non ita regulares ac proportionales erant illis *Rottang Djernang*. Incolæ tamen non facile hos amputant in baculorum usum, quum majorem reditum ipsis subministret *Djerenang*, quivis enim surculus, licet quinquaginta orgyas sit longus, unicum modo subpetit baculum, qui conligitur ex frusto seu segmento mox supra radicem posito.

Ex hoc autem relatu mihi non constat, qua ratione tres diversæ Sanguinis Draconis species ex uno eodemque frutice conligantur, cujus rei alii mihi subsequentem dedere relationem: Maturi fructus, uti dictum fuit, in sacco quodam commoventur, & agitantur, donec exterior rubra decidat crusta, quæ ad Solem calefacta liquescit, & manibus in globulos illos parvos formatur ad magnitudinem vulgaris fabæ. Atque hic purissimus ac nobilissimus est *Sanguis Draconis*, qui in siccis foliis arboris *Licuala*, vel similis conligatur, ac tali modo venalis defertur ac prostat, qui in ipsa India satis caro constat pretio, quum non magna copia adquiratur, dein reliqui fructus, succo isto rubro turgidi, contunduntur, & sive ad Solem, sive supra ignem parum coquuntur, tum supernatat subtilis quædam substantia, ex qua quadratæ formantur placentulæ, tres quatuorve digitos latæ, quæ substantia ac subtilitate haud multum differunt a prioribus, ac proinde separatim venduntur: Ex superflua crassiore substantia commixta magnæ ac rotundæ formantur glebæ seu placentæ, spithamam vel pedem latæ, & ultra pollicem crassæ, quæ vulgarem exhibent *Sanguinem Draconis*, qui in Europam transvehitur.

Placentæ dissectæ vel disruptæ interne ex purpureo rubent colore, ac sæpe lamellas fructuum exhibent, ex quibus sunt compositæ, atque carbonibus inpositæ

te Rottang aldaar bekleed is met een dikke schorsse, van buyten met subtiele en langachtige doorntjes bezet, in dwers-ryen staande, gelyk aan onze Rottangs.

Aldaar beginnen de zyde-takken uyt te schieten, zynde een vinger breed, een halve dik, en aan de kanten met sterke, dog korte doornen zaagsgewys, en op de rugge met sterke haken bezet.

De bladeren gelyken die van onze Rottang Poeti, *omtrent een voet lank, een vinger breed, niet of weynig haayrig, in de lengte geribt, en in een scherpe spits toelopende: Dog dewyl den tak afgesneeden was, kan ik van de andere bladeren, en uyterste inebbe niets zeggen.*

Volgens aanschryven van Palimbang zouw uyt ieder scheut van deze geblade takken een smallen tros komen, twee en twee en een half voet lank, agter met haakjes digt op malkander bezet. De rest is zonder doornen, en in veele kromme vingers verdeelt, dog ydeler dan aan andere Rottangs, en meer na vooren gekeerd, daar aan men ydele blaadjes ziet, en op ieder voet een vrugt, wat kleender en laukwerpiger dan onze Rottang Itam, *boven op met een merkelyke stompe spits, voorts in diergelyke ruytjes afgedeelt.*

De buytenste vlakte is meest doorgaans bekleed met een bruyn roode drooge en harde gom, waar in ze van alle andere Rottangs verschild, binnen in leyd een harde korrel, in de grootte van een Kruys-besie, zonder de kuyltjes, die men in de andere ziet, van binnen poreus en vol van voorschreve roode zap in de gaatjes, welke door de schelle uytsweet.

Het buytenste gom nu, 't welk de vrugten bedekt, is het geene, waar van men het opregte Djerenang *maakt, het welk volgens verhaal van Palimbang aldus toegaat. Dewyl deze zoorte onder alle Rottangs de vrugtbaarste is, en uyt ieder scheut vrugt-trossen voortbrengt, zo konnen de wilde Inwoonders van Sumatras binnen lande dezelve in groote meenigte bekomen, want als ze ryp zyn, zo vallenze af, wanneer ze dan de Inwoonders in manden en zakken te huys dragen, daar na in rystblokken zo lange door malkander roeren of schudden, tot dat dezelve gom, 't welk het opregte* Djerenang *is, komt af te vallen, 't welk by een gezamelt, door de natuurlyke warmte, of wel met vuur tot koeken gemaakt wert, die door de wilde Inwoonders voor yzere Parrangs, bylen, pieken, messen, en kleeden getroqueerd werden. voorts wiede daar by niet verhaalt, hoe de kleene bolletjens en de kleene koeken gemaakt werden, maar wel dat op 't zelve land nog verscheyde andere Rottangs vallen, die 't zelfste fatzoen van vruchten voortbrengen, maar zyn met geen gom bekleed, en de handstokken daar van zyn zo wel niet geproportioneerd als die van* Rottang Djerenang. *Egter willenze de Inlanders niet gaern afkappen tot handstokken, dewyl ze meer profyt van 't* Djerenang *hebben, en van ieder spruyt, al is ze vyftig vademen lank, konnen ze niet meer dan een handstokje krygen, 't welk komt van het stuk kort boven de wortel.*

Uyt het bovenstaande blykt my niet, hoe dat men drie diverse zoorten Draakenbloed van een en dezelfste struyk krygt, waar van my andere de volgende berigt opgegeven hebben: De rype vruchten werden, als gezegt, in een zak door malkander geroerd of geschud, tot dat de buytenste roode korst afvald, welk in de Zonne warm gemaakt zynde, tot dat het week word, en dan met de handen tot kleene bolletjes geformeerd in de grootte van een middelbare boon. Dit is het zuyverste en edelste Sanguis Draconis, *'t welk men in drooge bladen van den boom* Lieuala, *of diergelyke bind, en zo te koop brengt, zynde zelfs in Indie redelyk duur, dewyl men het in geen meenigte bekomen kan, daar na werden de overige vrugten, die nog vol roode zap zyn, door malkander gestampt, en het zy over 't vuur, 't zy in de Zon, een weynig gekookt, zo komt wederom boven op een fyne substantie, waar uyt men vierkante koekjes maakt, drie en vier vingers breed, dewelke in substantie en fynte niet veel verschillen van het eerst genoemde, en dierhalven apart verkogt werden: Uyt de overige substantie door malkander werden groote ronde koeken gemaakt, van een span of een voet breed, en ruym een duym dik, dewelke dan uytmaken het gemeene* Sanguis Draconis, *het welk men na Europa voerd.*

De doorgekapte of gebrokene koeken zyn van binnen purper-rood, en vertoonen dikwils eenige restantjes of schilfertjes van de vruchten, waar van ze gemaakt zyn,

geatum fundunt odorem, fere instar *Styracis Calamitæ*, unde & ab incolis aliis admiscentur suffimigiis.

Prima memorata crassa, & obscure rubens farina, instar furfurum a fructibus separata, sic diu in saccis siccis conservari potest, atque pictores norunt eam, uti & globulos ex hac formatos, cum aqua gummata præparare, ut elegantem exhibeat tincturam, ac pigmentum imitae Florentinæ Laccæ, cum Oleo autem misceri nequit.

Ex Sinensis cujusdam relatu, qui cum hanc mercaturam exercuit, quam ipse in Sumatra præparaverat, intellexi, fructibus quoque, quum pinsantur & comminuantur, aliquid petiolorum vel ipsius stipitis admisceri posse, qui paucam quoque istius rubri succi contineret quantitatem, atque hæc simul excoquenda esse ad magnas istas placentas formandas.

Hæc vero similia videntur, in quibusdam enim diseuptis placentis tales furfures reperiuntur: atque ex Domini *Herberti de Jager* monitu intellexi, sese ex amputatis & expressis segmentis similis Rottang collegisse succum quendam obscure rubentem, Catsjou simillimum quoad colorem & saporem, excepto quod hæc granula parum salsa essent. Hoc autem casu expertus fuerat, quum frustum talis Rottang igni committeret, quod in altera parte rubrum quendam exsudaret succum. Mercatores Sinenses lucri caussa alios quoque ipsi admiscent pulveres, præsertim Oryzæ furfures ac paleos, ut placentæ istæ sint majores, ex qua compositione placentas formant instar patinarum, quam fraudem haud aliter detegere possumus, quam in dissectis placentis; Cæterum Sinenses Sanguinem Draconis in quasdam quoque dividunt species, vulgo enim omne Djerenang seu Sanguinem Draconis in ipsorum lingua vocant *Hoyg Jec*, h. e. Sanguinis guttam, optima vero ejus species in nodulis ac folia ligata ipsis dicitur *Tsjou Jec*, h. e. nobile gummi seu præstantissimum, quum sit optima ac nobilissima plantæ hujus pars: An autem noduli isti unum idemque sint, quod in Europæorum pharmacopæis vocatur *Sanguis Draconis in guttis seu Lacbrymis*, absolute determinare nequeo, quum illud, quod sub isto nomine venditur, potissimum a mercatoribus ex maris mediterranei parte deferatur, attamen conscius sum, nodulos istos Indicos in patriam nostram etiam transmitti.

Denique differentiam & disquisitionem hujus Indiæ Orientalis Djerenang, ac Indiæ Occidentalis, quod præsertim ex Porto Santo defertur, istis inquirendam relinquo, quibus occasio & opportunitas favet.

Nomen. Planta, quæ hoc subpetit Gummi, mihi Latine vocatur *Palmijuncus Draco*, Malaice *Rottang Djerenang*, ejus vero succus expressus tam in placentis quam in nodulis mihi dicitur *Sanguis Draconis*, Malaice *Djernang* & *Djerenang*, Macassaeice *Jerenne*, ac peculiariter noduli isti *Djerenang Tsjouwstji*, h. e. *Sanguis Draconis purus*.

Locus. Copiosissimus & optimus *Sanguis Draconis* reperitur in Jamby & Palimbang, quæ binæ sunt celebres Metropoles in Sumatræ ora Orientali, licet in aliis quoque istius oræ plagis obcurrat, uti & quoque prostat in Bager-Massing Metropoli australis Bornei plagæ.

In Javæ districtu Bantam dicto hæc quoque crescit arundo Rottang, quum vero ejus fructus ibi pauca rubente ista crusta sint obducti, hinc ibi Djerenang ex illis non colligitur vel componitur, sed tantum ad pigmentum adhibentur, uti infra indicabitur.

Fructus porro istarum regionum mihi transmissi quodammodo etiam variant, maximi enim ac recentissimi quoad crustam illam rubram conveniebant cum *Rottang Itam*, aderant quoque alii minores cum illis *Rottang Toëni* convenientes, quod & detegebam ex ipsorum descriptione & baculis mihi transmissis, *Rottang Djernang* nempe esse speciem nostri Rottang Tuni, simplicem enim tantummodo emittit tenuem stipitem, quum aliæ Rottang species plures simul producant.

Usus. Nullum alium præbet Rottang hæc arundo usum, quam quod baculi ex ipsa formentur varii & elegantes, haud digito crassiores, quorum articuli tres circiter pedes longi sunt, externe pallide lutei, ac per senectutem fusci, non autem plures unico, uti dictum fuit, ex toto frutice colligi possunt.

Hoc

en op koolen geven ze een aangenaamen reuk, schier als Styrax Calamita, *waarom ze ook by de Indianen onder ander reukwerk gemengt werden.*

Het eerst genoemde grosse, of donker-roode meel, als zemelen van de vruchten afgeschud, kan men aldus droog in zakken lang bewaren, en de Schilders weeten het zelve, als meede de bolletjes daar van gemaakt met gom-water te bereyden, dat het een schoone purpere verf geeft, als Florentynse Lak, doch met Oly laat het zig niet mengen.

Uyt verhaal van een Chineet, dewelke deze koopmanschap op Sumatra zelfs gemaakt en gehandeld heeft, verstaa ik, dat men by de vruchten in 't stampen ook iets van de stelen of stam mengen kan, dewelke insgelyks een weynig roode zap zoude in hebben, en aldus t'zamen opkooken om de groote koeken daar van te maaken.

Dit heeft eenige waarschynlykheyd, want in sommige opgebrokene koeken vind men diergelyke stoppelen: en uyt aanschryven van de Heer Herbert de Jager *heb ik verstaan, dat hy uyt de afgekapte en uytgeperste stukken van diergelyke Rottang een donker roode zap gekreegen heeft, de Catsjou zeer gelyk van coleur en smaak, behalven dat deze kruymtjes een weynig brakhigheyd by haar hadden. Dit had hy by geval gevonden, als hy een stuk van diergelyke Rottang in 't vuur leyde, en aan 't ander eynd een rood zap zag uytzweeten. De Chineeze kooplieden uyt winzugt mengen meer andere stof daar onder, inzonderheyd kaf van Ryst om grooter koeken te maken, waar uyt ze dan koeken maken zo groot als een schotel, welk bedrog men niet anders merken kan dan aan de doorgekapte; Anders de Chineezen verdeelen het Draakenbloed in zoorten, want in 't gemeen noemen ze al het Djerenang of Drakenbloed in hare taal* Hoyg-Jec, *dat is bloeddrop, maar het beste in bolletjes in bladeren bewonden, noemenze* Tsjou Jec, *dat is Edel gom of Juweel-gom, dewyl dit de beste en edelste substantie is van die plante, of nu deze bolletjes een en het zelfste zyn met het geene men in de Vaderlandse Apotheeken* Sanguis Draconis in guttis, *of in* Lacryma *noemd, dat en kan ik niet regt zeggen, dewyl het geen men onder die naam verkoopt, meest door kooplieden uyt den Levant gebragt werd, en nogtans weet ik ook, dat onze* Oost-*Indische bolletjes mede naar 't Vaderland gebragt werden.*

Voorts laat ik het onderscheyd en onderzoek van dit ons Oost-Indisch Djerenang, en het geene men uyt West-Indiën, en inzonderheyd uyt Porto Santo brengt aan die geene, die daar toe gelegentheyd hebben.

Naam. *De plante, waar van dit Gom komt, noem ik in 't Latyn* Palmijuncus Draco, *in 't Maleyts* Rottang Djerenang, *maar het zap daar uyt geperst, zo in koeken als in bolletjes noem' ik* Sanguis Draconis, *in 't Maleyts* Djernang *en* Djerenang, *op Maccassar* Jerenne, *doch in 't byzonder de bolletjes* Djerenang Tsjouwstji, *dat is zuyver* Drakenbloed.

Plaats. *Het meeste en beste* Sanguis Draconis *vald op Jamby en Palimbang, twee vermaarde koopsteeden op Sumatras Oost kust, hoewel het op andere plaatzen van dezelve kust ook vald, gelyk men het ook vind op Bager-Massing, een Koopstadt van Borneos Zuydzyde.*

Op Java in het district van Bantam vald deze Rottang ook, dog dewyl de vruchten weynig van de roode koest hebben, zo werd daar van geen Djerenang gemaakt, maar alleenlyk tot verwen gebruykt, gelyk hier onder volgt.

De vruchten van de voorschreven landen my toegezonden, verschillen ook onder malkander, want de grootste en vetste van de roode korst kwamen overeen met onze Rottang Itam, *dan waaren 'er andere kleendere met onze* Rottang Toëni *overeenkomende, gelyk ik ook bemerke uyt de beschryving, en uyt de handstokjes my toegezonden, dat* Rottang Djernang *een mede zoorte is van onze Rottang Tuni, want ze schiet maar met een enkelden dunnen stam op, 't welk andere Rottangs niet doen.*

Gebruyk. *Van de Rottang zelfs heeft men geen ander gebruyk, als dat men rare handstokjes daar van maakt, dewelke niet dikker dan een vinger zyn, en de leden omtrent drie voeten lang, van buyten doods-geel, in de ouderdom werden ze bruyn, en als gezegt, van een geheele Boom kan men niet meer dan eene Rottang krygen.*

Dit

Hoc autem videtur repugnare relatui quorundam Sinensium, qui mihi referunt, *Rottang Djernang* brachii vel pedis crassitiem habere, quæ crassa frusta, quum sint succosa, amputantur & contunduntur, & commiscentur masse isti, ex qua maximæ formantur placentæ: Quarum usus in India non magni est momenti vel familiaris, ac proinde non caro constant pretio, maxime enim in usum vocantur, ut aliis admisceantur suffimigiis, præsertim Macassarensium Dupæ, quum odorem fundant *Styracis Calamita*, ac proinde quibusdam Malcyensibus, licet erronee, *Comingan Mera*, seu *Rubrum Benzoin* vocantur, quum hoc peculiare sit Gummi ex Benzoin genere purum ac semi pellucidum instar succini opaci, sed quod magis rubet; & carbonibus impositum ignitis odorem fundit *Dammar Selan*, nullo autem modo lignum vel chartas rubro tingit colore.

Rubri isti noduli seu *Sanguis Draconis in guttis* non tam gratum spirant odorem quam placentæ, ipsorum enim odor ad Sandalum cum Caryophyllis mixtum accedit, unde nec quis facile crederet succum esse unius ejusdemque arboris, ac proinde ad suffimigia non adhibentur, sed ad pigmenta & usum Medicum. Cuncta enim ligni opera polita & lævigata tingi illis possunt, quum calefiant, & noduli illis adfricentur. Sinenses norunt chartas suas, pauca admixta aqua, eleganti tingere Carmesino rubente colore, cum oleo autem misceri recusant. In hisce chartis eleganter nitent ipsorum characteres nigri, atque proinde hæ usurpantur ad idola & pro magnatibus. In re Medica non magnum hic loci in India habent usum, nec unquam magnum inde vidi successum, quum interne adhiberentur contra Dysenteriam, contra subtilissime contusi vel commoliti, ac vulneribus recentibus inspersi, in usu magno sunt ad Sanguinem sistendum, vulnusque curandum, si modo sit recens, ac carni inflictum, quam ob caussam a Japonensibus maxime expetuntur. Si itaque hæc intelligatur arundo Rottang, vera esse possent, quæ scribunt quidam auctores, sed nimia generaliter de Rottang, aliquem nempe lædi ac vulnerari posse per arundinem, ac simul per oleum seu succum ex eo expressum curari. De Rottang oleo autem nil novi, sed si intelligant succum ejus supra memoratum Djernang, tum vera dicunt, & illis adsentio.

Macassarenses succo hoc sicca & glabra Licualæ folia obliniunt, quæ supra inversam & calefactam ollam tenent, donec succus hic istis firmiter adhæreat foliis, quæ dein ad Bookossen seu volvellos Tabacarios adhibent, quum externe eleganti ex purpuro rubente colore niteant.

Quum *species Javanica* paucâ tantum quantitate contineat resinosam illam substantiam, hinc *Djernang* ex ea non colligitur, tanta tamen fructibus adhæret substantia illa tingens, ut manubria hastarum hisce adfricent, & clypeos, ipsorumque loramenta ex fissa arundine formata illâ tingant, ex quibus itidem loramentis matias construunt purpureo illo ac rubente colore inbutas. Sic mihi quoque indicarunt, Javanos ex talibus Rottangs crassum filum ducere ac findere posse, ex quibus vestimenta quædam texunt, vilia quidem sed maxime durabilia.

Licet non aliter sciam, quin vulgaris *Sanguis Draconis*, in Europæorum Pharmocopæis venalis, sit nihil aliud, quam supra descriptum *Djernang*, ex India nostra Orientali deductum; Nullo tamen modo hoc confundere volo cum alio *Sanguine Dracone* ex Occidente translato, cujus arbores quam maxime differentes ab auctoribus exhibentur, inter quos lectores præ aliis ablego ad *Carol. Clusium varior. plant. libr. 1. cap.* 1. & adnotationes ejus in *Nicol. Monard.* præterea binas alias reperio exoticas arbores in *Dapperi Africa* descriptas, quarum prima *Sanguinem Draconis* ex suo fundit cortice; hic enim dicit, est gummi ex arbore *Ber* profluens, quæ in insula Socotria crescit, unde quondam celebris fuit facta hæc insula. Vide *Dapperi Africam pag.* 308.

Hæc arbor ulterius porro describitur in *Dapperi Madagascara*, *pag.* 31. sub nomine *Rhaa*, quod in illa lingua sanguinem denotat. Arbor autem hæc in altitudinem Nucis Juglandis excrescit, folia gerens Pyri, fructusque formam gerunt minoris Pyri. Galli autem in dissecto fructu nullam Draconis imaginem reperire potuerunt.

Dit schynt echter te stryden met het verhaal van sommige Sineezen, dewelke my berigten dat de Rottang Djernang *een arm of een been dik werden, welke dikke stukken, om dat ze zappig zyn, gekapt en gestampt, vermengt werden onder de Massa, waar uyt ze de grootste koeken maken: Het gebruyk van de koeken is hier in Indiën niet groot, en daarom ook niet duur; want zy werden meest gebruykt om onder ander reukwerk te mengen, inzonderheyd onder het Maccassaarse Dupa, dewyl ze rieken als* Styrax Calamita, *en daarom by sommige* Maleyers, *hoewel abusivelyk* Comingan Mera, *of* roode Benjoin *genoemt werden, daar nogtans dit een byzondere Gom is, uyt het geslagt van Benjoin, zuiver ende half doorschynend als donkere Barnsteen, dog rooder; op koolen trekt zyn reuk na* Dammar Selan, *en verft geenzints rood op hout of papier.*

De roode bolletjes of Sanguis Draconis in guttis *zyn zo aangenaam van reuk niet als de koeken, riekende meer na rood Sandel met Nagelen gemengt, daarom men niet gelooven zoude, dat het zap van eenen boom zy, dies zy ook geenzints tot reukwerk gebruykt werden, maar tot verwe, en in de Medicyne. Want men kan allerhand glad geschaaft houtwerk daar mede verwen, als men het zelve warm maakt, en de bolletjes daar over strykt. De Chineezen weeten haar papier schoon Carmozyn-rood daar meede te verwen, met een weynig water mengende, maar met oly laat het zig niet mengen. Op dit papier staat hare zwarte schrift zeer fraay uyt, en dierhalven werdenze gebruykt voor hare Goden en groote Heeren. In de Medicyne weet ik hier in Indiën geen groot gebruyk, hebbende nooyt veel succes gezien als het binnens lyfs gebruykt werd tegens bloedloop of Dysentheria, daarentegen werd het veel gebruykt in versche wonden, om het bloed te stelpen, en met een te genezen, fyn gestoten of gemaalen, en daar in gestrooyt, als het maar een versche vleesch wonde is, om welke oorzaken het by de Japanders meest geacht is. Dierhalven als men deze Rottang verstaat, zo zoude konnen waar zyn, het geen sommige Autheuren van de Rottang in 't gemeen geschreven hebben, te weten dat men met de Rottang iemand beseren en quetzen, en ook met een oly of zap daar uyt geperst wederom genezen kan. Van een Rottang-oly weet ik niet, maar verstaan ze door het zap 't bovenstaande Djernang, zo geve ik haar gelyk.*

De Maccassaren gebruyken het om de gedroogde en gladde bladeren van Licuala daar mede te bestryken, die ze dan op een omgekeerden en heet gemaakten pot houden, tot dat de verwe ter dege aan de bladeren kleve, die ze daar na tot hare Bonkossen, dat is, Tabaks-rolletjes, gebruyken, om dat ze schoon hoog purper rood van buyten zyn.

Dewyl nu de Javaansche zoorte arm van die resineuse stoffe is, zo maakt men geen Djernang *daar van; egter zit 'er nog zo veel van die vervende stoffe aan de vruchten, dat ze daar mede vryven de stelen van hare pieken, hare schilden, en dunne riemtjes van gesplete Rottangs gemaakt, waar van ze hare matten maken, om alle dezelve hoog-rood te verwen. Zo werde ik ook berigt, dat dezelfste Javanen uyt zulke Rottangs een grof garen weeten te trekken of te splyten, waar van ze zekere kleedjes weven, die wel slegt dog durabel zyn.*

Hoewel ik nu niet beter weet, of het gemeene Sanguis Draconis, *dat men in de Europische Apotheeken verkoopt, is anders niet, dan het boven beschrevene* Djernang, *uyt ons Oost Indiën aangebragt; Zo wil ik het nogtans geenzints vermengen met het ander Draakenbloed uyt het Westen komende, wiens bomen zeer verschillende opgegeven werden, waar mede ik den Leezer wyze onder andere tot* Carol. Clusium rariorum plant. lib. 1 cap. 1. *en deszelfs* Annotationes *op* Nicolaum Monardum. *Boven die vind ik nog twee vreemde bomen in* Dappers Africa *beschreven, waar van de eerste* Drakenbloed *uyt zyn schorze zal geven; want het zelve, zegt hy, is een gom, van den boom* Ber, *groeyende op 't Eyland Socotora, waar van het zelve eertyds vermaard is geworden. Ziet* Dappers Africa pag. 308.

Deze boom werd noch nader beschreven in Dappers Madagascar, pag. 31. *met de naam* Rhaa, *'t welk in die taal bloed betekent. De boom groeyd in de hoogte van een Noote-boom, met bladeren van een Peere boom. De vruchten hebben de gedaante van een kleene Peer: doch de Franschen hebben in de opgesnedene vrucht, geen beeltenis van een Draak konnen vinden.*

Ex ejus cortice, ramis, & trunco, quum sciodantur, pungantur, vel comminuantur, succus exfluit ruber instar sanguinis humani vel animalis, qui vulgo in Pharmacopæis sanguis Draconis vocatur. Puto autem hanc *Rbua*, totam aliam ac diversam esse arborem præcedente illa Socotrica arbore *Bek* dicta, ac potius habendam esse spuriam Nucis Moschatæ speciem, quæ sanguineum quoque fundit succum, præsertim quum *Dapperus* ipse testetur, internum fructus nucleum odorem spirare *Nucis Moschatæ*.

Additamentum in Caput Sanguinis Draconis.

Anno 1701. a quodam adjutore, qui diu præfuit mercaturæ *Sanguinis Draconis* in Palimbang, subsequentia mecum sunt communicata, quæ in prioribus non commemorantur.

Idem vero confirmat, Sanguinem Draconis conligi quidem ex quadam Rottang specie, quam jam prætereo, & quæ descripta fuit, uti quondam a *Dno. St. Martino* mihi fuit transmissa. Scribit autem mihi semel deciduis maturis fructibus, fruticem nunquam dein alios proferre fructus, illosque conligi a montanis, donec sufficientem haberent quantitatem, qui in Oryzæ vel alia machina minutim contundebantur, ipsorumque furfures ac cortices per cribrum separabantur, quantum fieri poterat, reliqua ac superflua massa purus erat Sanguis Draconis, qui ad solem supra mattam in eum finem constructam, deponitur, per cujus calorem in lentam ducitur substantiam, atque per montanos istos populos in rotundos formatur globulos seu placentulas, magnitudine Pinangæ, paulo majore vel minore, qui tali modo præparatus ab ipsis Palimbang deferebatur ac vendebatur, ac dein porro Bataviam, & inde porro in Patriam seu Europam.

Quum vero Societas Indica dein experta fuerit, incolas ac Sinenses Sanguinem hunc Draconis adulterare per Ceram vel aliam admistam massam, hinc noluit dein hunc accipere nisi in parvis frustulis digiti articulum longis, ac pollicis crassitiem habentibus, quæ sequenti præparantur modo.

Crater ingens aheneus vel ferreus ad tertiam ejus partem aqua inpletur, & igni inponitur, tum mattula ex arundine constructa ipsi inponitur, ita ut undique craterem obtegat, ita tamen ut ad trium quatuorve digitorum altitudinem supra aquam emineat, in qua dein Sanguis Draconis deponitur, ac bene obtegitur, ita ut nullus vapor exhalare possit. Quum aqua jam ebulliat, placentæ Sanguinis Draconis per ejus calorem adeo mollescunt, quam desideratur, quæ massa tum a Sinensibus in talia comminuitur & formatur frustula, uti modo dictum fuit, quæ, ut pristinam recuperent duritiem, frigidæ inponuntur aquæ, Licualæ folio involuta, & dein Javanorum filo, ad distantiam binorum digitorum adligantur in formam caudæ Draconis. Tali modo in cistis compingitur Palimbani, ac Bataviam transmittitur, & hinc porro in Patriam.

Exploratur autem *Sanguis Draconis* sequenti modo, an bonæ sit notæ. Qui igni inponitur, vel ad ardentem tenetur candelam, si tum lucentem emittat de se colorem, optimi est usus ad rem Medicam; quum vero pollicis vel digiti unguis sit madidus, ipsique admoveatur Sanguis Draconis, quo magis tum rubeat, & ungui adhæreat, quo melior est pictoribus.

Unde autem nomina *Sanguis Draconis* in *Lacrymis* & *in guttis* sint derivata, mihi indicare non poterat, subtilis enim ac crassus ibi unum idemque gerit nomen, *Djernang* nempe, hinc itaque hoc inquirendum est in Sanguine Draconis, qui ex India Occidentali, & Canariensibus defertur insulis.

Addenda quædam mihi porro sunt, quæ reperi in *Horto Amst.* nuper edito *cap.* 109. ubi quædam arbor *Angsana Javana* dicta, quæ in Patriam transmissa, & ibi habita fuit *Sanguis Draconis*, quum plani ejus fructus quodammodo formam repræsentent Draconis, quæ hic in Amboina alta est arbor, eleganter rubrum exhibens lignum, ex quo cistulæ formantur, quæque hic Ternatensi nomine *Lingoo* vocatur, ac describitur *libro tertio Herbarii mei.*

Nullus

Uyt de schors, takken, en stam, wanneer daar in gesneden, gestoken, of gekorven werd, vloeyd een zap, zoo rood als dat van een Mensch of Dier, gemeenelyk in de Apotheeken Draken-bloed genaamt. Doch ik gisse, dat dit Rhaa *een gantsch verschillend gewas van den voorgaande Sokotoorsche boom* Bek, *en veel meer te houden zy, voor een basterd-zoorte van de Noote-muschaten boom, dewelke mede bloedig zap uytgeeft, te meer, dewyl* Dapper *zelfs getuygt, dat de binnenste korl na de Noote-muschaat riekt.*

Byvoegzel op het Capittel van Sanguis Draconis.

Anno 1701. *heb ik van een zeker Assistent, dewelke langen tyd de opzicht over den handel van* Sanguis Draconis *op* Palimbang *gehad heeft, het navolgende verstaan, 't welk in 't voorgaande niet aangehaald werd.*

Dezelve bevestigt, dat het Sanguis Draconis wel van een zoorte van Rottang komt, die ik in zyn wezen laat, zoo als my voor dezen van den Heer St. Martyn, *toegezonden is: maar hy wist my te berichten, dat de rype vruchten afgevallen zynde, den stam nooit andere vruchten draagt, en dat dezelve van de bovenlanders by een versamelt werden, tot tyd en wyle zy een goede quantiteyt by malkanderen hebben, welke dan in een ryst of ander blok fyn gestampt zynde, word de schil of bast, zoo veel doenlyk, daar uyt gezift. 't Overblyfzel, dat goed Sanguis Draconis is, werd in de Son op een matje, ten dien eynde daar toe gemaakt, gelegt, door welkers warmte het zig tot een leenige substantie begeeft, en door haar, te weten de bovenlanders, tot ronde koeken gekneet werd, in de grootte van een Pienang, iets meer en min, 't geen zodanig van die lieden naar Palimbang afgebragt en verhandelt werd, en voor dezen zodanig naar Batavia, en verders naar 't Vaderland gezonden is.*

Doch doordien aan de Oost Indische Compagnie naderhand door de ondervinding geleert is, dat den Inlander en Chinees daar mede begon te morssen, en met wasch of ander stof te vervalschen, heeft de Ed. Compagnie zulks niet anders willen ontvangen, als by kleene stukjes, de lengte ruym een lid van een vinger, en de dikte van een duym hebbende, 't welk op de volgende wyze toegaat.

Men neemt een groote kopere of yzere pan, die een derde vol water werd gedaan, en op 't vuur gezet, dan doet men een Rottang-matje in de pan, dat dezelve daar net in komt te sluyten, doch zoo, datze 3 *a* 4 *vingeren breed boven 't water blyft, waar in dan het Drakenbloed gelegt, en digt toegedekt werd, dat 'er geen waasem kan uytkomen. Wanneer dan 't water aan 't kooken raakt, werden de voornoemde koeken door dezelfs warmte zoo leenig, als men zou wenschen, 't geen dan door de Chineezen tot zodanige stukjes gekneet werd, als even gezegt is, dewelke om zyn voorige hardigheid te behouden, in koud water gelegt, in een blad van Licuala gewonden, en aan een Javaansch Nette-gaarn, ieder twee vingeren breed van malkander gebonden werden, in de gedaante van een steert van een Vlieger. Zoo werd het van Palimbang in Kassen afgepakt naar Batavia, en van daar voort naar 't Vaderland gezonden.*

De proef van 't Drakenbloed is aldus: als men het Drakenbloed neemt, en men legt het in 't vuur, of houd het in de brandende kaarze; indien het een lichte coleur van zig geeft, is 't byzonder goed tot de Medicyne; en wanneer men den nagel van zyn duym of vinger nat maakt, men klopt daar 't Drakenbloed op, hoe helder rood, en hoe vaster het op den nagel blyft zitten, hoe beter voor de Schilders.

Waar nu de namen van Sanguis Draconis *in* Lacrymis, *en in* Guttis *van daan komen, en wiste hy niet te zeggen, want het fyne en het grove heeft aldaar eenerley naam, te weten* Djernang; *dierhalven moet men dit onderzoeken in 't geene uyt West-Indiën, en de Canarise Eylanden komt.*

Noch moet ik hier byvoegen, het geen ik gevonden hebbe in den nieuwen Hort. Amstelod. cap. 109. *alwaar een zekere boom genaamt* Angsara Javana, *naar 't Vaderland gezonden, en aldaar aangezien is voor een* Sanguis Draconis, *dewyl zyne platte vruchten eenigzints nytbeelden de gedaante van een Draak, 't welk hier in Amboina een hooge boom is, gevende een schoon rood hout, waar van men kleene kistjes maakt, en dewelke alhier met een Ternataansche naam* Lingoo *genaamt werd, beschreven in 't derde Boek van myn* Herbarium.

Doch

Nullus autem rubrum ejus succum hic pro Sanguine Draconis adhibere vult, exceptis iis, qui cuncta rubra ligna pro *Sandalo rubro*, & cunctos rubentes succos pro *Sanguine Draconis* habent, cui opinioni ac sententiæ nunquam adsentiar.

Doch niemand wil den rooden zap daar uyt komende, voor Sanguis Draconis *gebruyken, behalven die geene, dewelke alle roode houten voor root Sandel, en alle roode zappen voor* Sanguis Draconis *houden, welk gevoelen ik nimmer zal toestaan.*

Tabula Quinquagesima Octava

Fruticem exhibet, qui *Palmijuncus Draco* RUMPHIO dicitur, ubi *Litt.* A. folii pinnam naturali repræsentat magnitudine ac forma, B. ejus fructum naturali magnitudine, & C. ejus *nucleum* exemptum. D. *Depuratum* denotat hujus *arundinis articulum* baculo inservientem.

Figura Secunda Corymbum denotat fructiferum *Palmijunci acidi*, qui *Rottang Assam* in *Auctuario* vocatur, ubi E. fructus ejus dissectus est.

De acht- en vyftigste Plaat

Vertoont een Struyk, welke de *Palmijuncus Draco* van RUMPHIUS genaamt wert, alwaar Lett. A. een pen van het blad in zyn natuurlyke grootte en gedaante verbeeldt, B. de vrucht in zyn natuurlyke grootte, en C. deszelfs uytgenome korrel, D. is een *gezuyverd lid* van dit riet, tot een handstok dienende.

De *tweede Figuur* vertoont een tros met vruchten van de *zuure Palmijuncus*, welke de *Rottang Assam* in het *Auctuarium* genaamt wert, alwaar Lett. E. een doorgesneede vrucht aanwyst.

OBSERVATIO.

Hæc est Palma Sanguinem Draconis fundens altera *Sam. Dale Pharmac.* in *4to. p.* 297. & Palma foliis & caudice undique spinosis, longis, acutissimis, nigris armata D. *Sherard. ibidem.* & Djerenang, i. e. Sanguis Draconis ex fructibus Palmæ coniferæ spinosæ elicitus. *Kempb. Amoenit. exotic. p.* 552.

Hic Sanguis Draconis ex tribus inprimis diversis arboribus colligitur, quæ a *Sam. Dales* l. c. memorantur. De hoc porro vide *Valent. Hist. simpl. reform. p.* 265. & *seq.* & *Ray tom.* 3. *app. pag.* 65.

AANMERKING.

Dit is de andere Palm-Boom, het Drakenbloedt uytgevende van *Sam. Dale Pharmac.* in *4to. p.* 297. en de Palmboom met bladen, en een stronk overal met lange, zeer scherpe, en zwarte doornen gewapent van *Sherard.* & Djerenang, dat is Draake-bloed vergaderd uyt de puntige vruchten van een doornachtige Palm-Boom, van *Kempb.* in zyn *Amoenit. exotic. p.* 552.

Dit Draken bloed word voornaamentlyk uyt driederhande verscheide Bomen vergadert, welke van *Sam. Dale* op de *aangehaalde plaats* vermeldt werden. Hier over ziet verders *Valent. Hist. reform. p.* 263. en de volgende, als mede *Ray* 3 *deel. app. pag.* 65.

In *Auctuario* itidem describitur

Rottang acidum, seu Rottang Assam.

Quædam *Rottang Itam* species anno 1692. ex Boutone mihi transmissa est, quæ primo fruticem format instar junioris Sagus, longa gerens arundinacea folia instar aliarum Rottangs, ex quorum centro sese erigit truncus ad viri circiter altitudinem, ac pedis crassitiem, qui undique densis ac subtilibus cingitur spinulis, & superne sese in ramos explicat instar Calappi, spinulosos quoque, inter hos vero ramos fructus excrescunt, unde concludo speciem esse *Sagus Filaris*, seu *Hacun*, libro primo cap. 19 descriptæ.

Racemi floriferi ex multis componuntur incurvis digitis seu julis, quibus fructus compressi sibi insident, in his vero nullæ conspiciuntur spinæ, ac magnitudinem habent Uvarum majorum, non rotundi, uti in nostro Rottang Itam, sed oblongi seu Oviformes, in durum exeuntes apicem, sunt quoque magis squamosi & fumei coloris: Sub tenui putamine nucleus reconditur oblongus, planus, & contractus, qui succosa cingitur carne instar Tamarindi, excepto quod rugosa sit.

Nomen. Nullo alio innotuit nomine, nisi *Rottang Assam*, h. e. *acidum Rottang.*

Locus. Non tantum obcurrit in Macassara, & in districtu Bœloe Bœloe, sed etiam in Boutone.

Usus. Fructus piscibus adcoquuntur, ut acidum præbeant condimentum, uti Tamarindi, ac caro fructuum ad sitim exstinguendam valet. Funis autem ipse nulli inservit usui.

In het *Auctuarium* is mede beschreven

De zuure Rottang.

Een zoorte van Rottang Itam *is my Anno* 1692. *van Bouton gebragt, zettende eerst een struyk als een jonge Sagoe struyk, met lange rietachtige bladeren, als andere Rottang, uyt wiens midden zig verheft een stammetje, omtrent een man hoog, en een been dik, en digt bezet met fyne doorentjes. Boven verdeelt het zig in takken, als een Calappus-boompje, noch al doornachtig, en tusschen de takken komen de vruchten voort, waar uyt ik gisse, dat het een zoorte zy van* Sagus Filaris *of* Hacun, *in 't eerste Boek, cap.* 19 *beschreven.*

De trossen bestaan mede uyt veele kromme vingers, daar aan de vruchten op malkander gedrongen zitten, dog men ziet geene doornen daar aan, als groote Druyven, en 't rondt, niet gelyk onze Rottang Itam, *maar langwerpig, of Ey-formig, met een harde spits, doch meer schubachtig als de onze, en rookverwig, onder een dunne schaal legd een langwerpige, platte, en gerimpelde korrel, omgeven met een zappig vleesch, als Tamaryn, behalven dat het rimpelig is.*

Naam. *Hy is met geen andere naam bekend dan* Rottang Assam, *dat is zuure Rottang.*

Plaats. *Men vindze niet alleen op Macassar, en in 't district van Boeloe Boeloe, maar ook op Bouton.*

Gebruyk. *De vruchten werden by vissen gekookt, om een zuure Sauce te maken, gelyk met Tamaryn, en het vleesch van de vruchten om den dorst daar mede te verslaan; doch het touw word tot niets gebruykt.*

Bœloe Rottang.

Anno 1693 mense Decembri in Hitoës montibus detecta est rara Rottang species, quæ mixtam habet formam Rottang & arundinis, longum enim emittit funem tam juxta solum quam supra arbores, qui centum circiter orgyas longus est, nec multo crassior digito, ejus vero nodi & articuli magis protuberant quam in aliis arundinibus, totusque funis nullos explicat ramos, sed prope nodos crassam habet vaginam ad digiti circiter longitudinem, quæ facile deglubi potest, externe ex cinereo virens, glabra, ac parum viscosa instar Rottang, substantiæ densioris *Bœloe tuy.* Interna pars concava est instar arundinis, vix autem minimus digitus intrudi potest, sicca nec aqua ulla repleta; Extrema funis pars pennæ circiter crassitiem habet, atque ibi octo vel decem orgyas longa, ubi simplices ac breves conspiciuntur ramuli,

Anno 1693, in December, is in 't gebergte van Hitoe gevonden een zeldzame zoorte van Rottang, dragende een gemengd fatzoen van Rottang en Bamboes, want het groeyde met een lang zeyl zoo langs de grond, als over de boomen, na gissing by de hondert vademen, en niet veel dikker dan een vinger, doch de leden puylen meer uyt dan aan andere Bamboezen, zynde het geheele touw zonder takken, behalven by de leden heeft het een dikke scheede, omtrent een vinger lank, die haar ligt laat afschulferen, van buyten graen-grauw, groen, en wat kleverig, gelyk de Rottang, van substantie digter dan Boeloe tuy. *Het binnenste is hol, als een Bamboes, doch men kan 'er qualyk een pink in steken, droog, en zonder water. Het uyterste touw is omtrent een schaft dik, en noch wel 8 a 10 vademen lank, daar aan ziet men enkelde en korte takjes uyt de leden voortkomen, met bladeren als die van*

Bœloe

ramuli, ex nodis progerminantes, folia gerentes instar *Boelos tuy*, tenuia, glabra, nec rugosa, sed per longitudinem subtilibus costis donata.

Articuli circiter ad spithamæ spatium distant, funisque gyros format instar Rottang, sed non flexilis est. Extrema funis seu tenuis pars hic & illic bifida est, quod nec Rottang nec Bamboes efficit, itidemque internodia parum rugosa sunt, externe instar *Boeloe tuy*, cui puto esse adfinem.

In Amboina parum notus est hic funis, & dicto anno repertus in summis Hitoës montibus. Incolæ hunc vocant *Boeloe Rottang*, & male *Rottang Boeloe*, quod cognomen est latifoliæ arundinis *Rottang Tuni*.

Nullus etiam ejus innotuit usus, nullas enim habet rectas partes baculis convenientes, nec etiam in fila torqueri potest.

Bœloe tuy, *dun, glad, zonder ruigte, doch in de lengte subtiel geribt.*

De leden staan omtrent een span van malkanderen, en het touw loopt met bochten, gelyk een Rottang, doch laat zich zoo wel niet buygen. Het uyterste of dunne touw splyt hem ook hier en daar in tween, het welk noch Rottang noch Bamboes doed, ook zyn de tusschen-leden aldaar wat ruyg van buyten, gelyk Bœeloe tuy, *uyt wiens maagschap ik het gisse te zyn.*

Het is in Amboina weinig bekend, en in 't voorschreve Jaar gevonden op het woeste gebergte van Hitoë. De Inlanders noemen het Boeloe Rottang, *en qualyk* Rottang Bœloe, *'t welk een toenaam is van de breedbladige* Rottang Tuni.

Men weet ook geen gebruyk daar van, want men vind 'er niets rechts aan tot band of wever-stokken, zoo laat het zig ook niet drayen om touwen daar van te maken.

CAPUT SEXAGESIMUM.

Palmijuncus lævis. Rottang Utan.

HÆc planta nullam habet adfinitatem cum Rottang, excepto fune, qui vero non est lignosus, sed junceus & viridis, ut tamen receptum, ac vulgarem sequar ordinem, inter Rottang species hanc quoque describam.

Funis hic digitum crassus est, vel paulo minus, lentissimus, ex crassis constans fibris, junceus, externe virens, interne albus, uti & externe, ubi alicui rei adhæsit, sine spinis ac nodis seu articulis, sed folia plerumque gerit alternata, inque ramos dividitur.

Folia cum illis Lelebæ conveniunt, longitudinalibus costis donata, suntque glaberrima & splendentia, oris æqualibus, & prope petiolum parum inflexa, cum petiolo ipso funem amplectentia, atque inde geniculi formam exhibentia. Folia hæc aliquid peculiare habent, quod in nulla alia observatur planta, nisi in hac & subsequente. In folii enim extremo nervus medius excurrit, qui sese inflectit, atque deorsum varias exhibet circinnas seu circulos, qui firmissimi sunt, ac fortissime illas tenent res, quas inter crescendum amplecti possunt.

Flores excrescunt in ordinatis racemis, uti in Ligustro, vel Galanga majore, sed magis extensi, primoque sunt simplicia alba capitula, majora semine Sinapios, quæ sese explicant in flosculos albos & pentapetalos, maxima ex parte gerentes simplicia ac brevia staminula, odoris debilis. Plerumque frustra decidunt, pauci autem hic & illic in fructus excrescunt, qui baccæ sunt rotundæ, paulo majores granis Piperis, duræ, glabræ, & cinereæ. Sub externa pauca carne ossiculum locatur rotundum, obscure fuscum; Reliqua vero racemi pars obducitur squamosis petiolis, parvos julos referentibus, quidam autem racemi reperiuntur fructibus onusti, qui omnes simul maturescunt.

Funis hic plerumque per fruticulos ac herbas proserpit, in altis vero silvis arbores adscendit satis longe. Inferior ejus pars quodammodo lignosa est, recta, & firma, ita ut baculi ex ea parte formari possint, superior vero pars ex crassis constat fibris, inque subtilia loramenta findi potest. Floret Julio, Augusto, & Octobri. Videtur mixtam habere naturam Rottang & Galangæ.

Nomen. Latine *Palmijuncus levis.* Malaice *Rottang Utan.* Amboinice in Hitoea *Walo* & *Wala*, in Leytimora *Waro*, *Wara*, & *Aywara.* Ternatice *Urioma.*

Locus. Plerumque circa litora crescit, uti & in montium anterioribus partibus, ac levibus silvis.

Usus. Virides rami a foliis depurati in loramenta finduntur, quæ cunctis ligaculis inserviunt. Recentia folia masticata & inposita levibus vulneribus, quæ Amboinenses in silvis contrahunt, Emplastri loco inserviunt, adstringentem enim & consolidantem habent virtutem.

Ultima

LX. HOOFDSTUK.

Het gladde Palms-Boom-Riet.

D*It gewas heeft geen gemeenschap met de Rottang, behalven het touw, 't welk dan doch niet houtachtig, maar biesachtig, en groen is, echter om de gemeene sleur te volgen, zullen wy ze mede onder de Rottangs beschryven.*

Het touw is een vinger dik, of minder, zeer taay, grofdradig, en biesachtig, buyten groen, binnen wit, gelyk het ook van buyten is, daar het ergens aan gezeten heeft, zonder doornen of eygentlyke leden, doorgaans bezet met bladeren, die met beurten boven, en tegens malkanderen staan, en het verdeeld zich ook in takken.

De bladeren gelyken die van Leleba, langs henen wel geribd, doch zeer glad en glimmende, met effene kanten, en by den steel een weinig gedraayd, maar met den steel zelfs het touw omvattende, en daar door de gedaante van een lid makende. Deze bladeren hebben iets bezonders, het welke men aan geen andere plante ziet dan aan deze en de volgende: want aan 't uyterste des blads loopt de middel-zenuwe alleen voort, kromt haar om, en vertoont neerwaarts verscheyde krullen of cirkeltjes, die zeer styf zyn, en vast houden, als zy in 't groeyen wat komen te vatten.

Het bloeyzel komt voort aan geschikte troffen, gelyk aan het Ligustrum, of Galanga *Major, doch meer uytgebreyd, bestaande eerst uyt enkelde witte knopjes, grooter dan Mosterd zaad, die hun openen in kleene, witte, en vyfbladige bloempjes, meest uyt enkelde korte draadjes bestaande, met een slappe reuk. Zy vallen meest vergeefs af, doch weinige hier en daar werden tot vruchten, 't welk zyn ronde besien, wat grooter dan Peper-korl, hard, glad, en graauw. Onder het buytenste weinige vleesch leyd een ronde donker-bruyne steen, zynde het resterende van den tros behangen met schubachtige steeltjes, als kleene Kattekens, doch men vind ook troffen met vruchten volladen, en alle te gelyk rypende.*

Het touw kruypt ordinaris door de ruygte, maar in 't hooge bosch loopt het de bomen op, en werd redelyk lank. Het onderste deel is wat houtachtig, regt, en styf, zoo dat men band-stokken daar uyt kan maken, maar het voorste is grofdradig, en laat zig tot subtiele riemen splyten. Het bloeyd in July, Augustus, en October. *Men zoude zeggen, dat het een gemengde aart heeft van Rottang en Galanga.*

Naam. *In 't Latyn* Palmijuncus lævis. *Op Maleyts* Rottang Utan. *Amboinsch op Hitoe* Walo *en* Wala, *op Leytimor* Waro, Wara, *en* Aywara. *Ternataansch* Urioma.

Plaats. *Het wast meest omtrent de stranden, als mede in 't voorste van 't gebergte, en lichte bosschen.*

Gebruyk. *De groene takken van de bladeren gezuyverd, werden tot riemen gesneden, die tot allerhand bindwerk dienen. De versche bladeren geknauwd en opgebonden, dienen de Amboinezen tot playsters, als zy in 't bosch eenige lichte quetzuren bekomen, want zy hebben een t'zamentrekkende en genezende kragt.*

Het

Ultima hujus funis pars cum recentibus ac teneris foliis contusa, & in aqua macerata capitis lavacro conducit, capillitii enim profluvium inpedit, atque efficit, ut longius excrescat. Aliquando in hac planta inferiores stipites cum parte quadam radicis odorati quodammodo sunt, si nempe in saxosis & scopulosis provenerint locis.

Panambu Valli. Malab. Bracmanis *Silona*, Portugallis *Rotao Falso*. Belgis *wilde Rottang*. in *Hort. Malab. part*. 7. *Fig*. 53. descriptum, est *Palmijuncus* noster *lævis*.

Tabula Quinquagesima Nona

Ad *Figuram Primam* ramum exhibet *Palmijunci Levis*, qui est Panambu *H. Malab. part*. 7. *Tab*. 53. & Canna Indica, florida, baccifera, fructu umbilicato, monopyreno, floribus racemosis *Ray. Hist. pl. tom*. 3. *p*. 573. & Frutex Indicus, scandens, folio Mendoni instar in capreolum desinente, fructu parvo coronato *Plukn. Amalth. p*. 101.

Figura Secunda Plantam sistit *Cantbariferam* RUMPHIO dictam, cujus forma quam maxime ab illa *Thes. Zeyl. T*. 17. quæ *Bandura* ibi vocatur, est diversa, ita ut, quum utræque figuræ re vera sint genuinæ, variæ hujus generis species sine dubio occurrant, quod & ex RUMPHII testimonio etiam comprobatur, quas plantas hinc olim conjunctas, diversas jam habeo species, atque hæc cum illa *Pluknetii* convenit, illa vero *Thesauri Zeylanici* cum planta *Grimmii* & *Breynii*; hocce autem genus jam *Nepenthes* vocatur auctore *Breynio*, & nunc etiam *Linnæo* in *H. Cliff. p*. 431. ubi vide reliqua, & in *Thes. Zeyl. l. c.*

CAPUT SEXAGESIMUM PRIMUM.

Cantharifera. Daun Gundi.

PRiori adfinis est hæc rara planta, per quam natura miro ludit modo, cui non sufficit creaturas suas, uti flumina, arbores, animalia, similiaque effingere, & exprimere in Achatis, sed lubet quoque speciem supellectilis imitare, & plantam simili modo formare, quæ merito inter rarissimas Indiæ res numeratur.

Dico adfinem esse præcedenti *Rottang Oëtan*, quum cum ejus foliis ac modo crescendi conveniat, licet non longum vel solidum formet funem, nec altitudinem excedat repentis herbæ. Ejus truncus inferior digitum longus est, lentus, & junceus, mox autem sese dividit in laterales ramos, qui tam diu eriguntur, donec a fructibus deprimantur, quum prorepant, vicinasque arbores vel rupes adscendant.

Ex lentis his & nodosis ramis folia progerminant inordinata, sessilia, illis præcedentis *Rottang Oëtan* similia, seu instar illorum Orchidis, palmam nempe vel spithamam longa, in medio binos pollices lata, parum conniventia, & ad oras paulisper sinuosa, juxta quas binæ tresve subtiles venæ longitudinales decurrunt, per medium vero firmus excurrit nervus, qui folium firmat, atque in una specie fuscus est, qui mas censetur, & cujus folia sæpe ferrugineis maculis sunt adspersa, in altera albus, quæ femina est, majoraque gerit folia ac cantharas.

Nervus iste medius in folii extremo quam longissime extenditur, atque uti in priore planta quasdam format cirrhos, sic in hac in longum excurrit firmumque filum, quod prius sese deorsum inflectit, dein introrsum versus folium, ac dein quodammodo sursum, ubi crassum format capitulum, ex hoc per mirabilem ac singularem naturæ dispositionem sacculus excrescit, semper erectus, vel parum inclinans, ex tenui & viridi pellicula constructus, quam natura-

Het uyterste eynde van dit touw met de jonge bladeren gestooten, en in water geweekt, dienen om het hooft daar mede te wasschen, want zy beletten het uytvallen der hayrs, en doen andere wassen. Man vind somtyds aan dit gewas de onderste stelen met een gedeelte van de onderste wortelen eenigzints welriekend, doch die moeten op steenachtige en klippige plaatzen wassen.

Panambu Valli. Malab. *Bramanees* Siloon, *Portugeesch* Rotao Falso. *Neerduytsch* wilde Rottiog, in Hort Malab. part. 7. fig. 53. *beschreeven*, *is ons bovenstaande* Palmijuncus lævis.

De negen- en vyftigste Plaat

Wyst aan in de eerste *Figuur* een Tak van de *gladde Palmijuncus*, welke is de Panambu van de *H. Malab*. 7 *deel Tab*. 53. en de Indische bloeyende, en vruchtdragende Canna, met een genavelde, eenzadige vrucht, en trosachtige bloemen van *Ray. hist. pl. tom*. 3. *p*. 373. en de Indische klimmende Struyk, met het blad van de Mendoni in een krulletje eindigende, met een kleyne gekroonde vrucht van *Plukn. Amalth. p*. 101.

De *tweede Figuur* wyst aan een plant, het *Kannetjes kruyt* van RUMPHIUS genaamt, welkers gedaante zeer verschilt van die, welke in de *Thes. Zeyl. T*. 17. is afgebeeld, welk aldaar *Bandura* genaamt wert, zo dat, wyl der beyder afbeeldingen zeer egt zyn, verscheide zoorten van dit geslagt moeten gevonden worden, het geen ook door het getuyge van RUMPHIUS bevestigt wert, an die twee planten eertyds t'samengevoegd nu voor byzondere zoorten houde, en deze plant met die van *Pluknet* overeenkomt, dog die van de *Thes. Zeyl*. met de plant van *Grimmius* en van *Breyne*. Dit geslagt wert hedendaags *Nepenthes* genaamt, daar van Aucteur zynde eerst de *Hr. Breyne*, en nu ook *Linnæus* in de *H. Cliff. p*. 431. alwaar het overige ziet, als mede in de *Thes. Zeyl*. op de *aangehaalde plaats*.

LXI. HOOFDSTUK.

Het Kannekens-kruyd.

U*Yt de maagschap van 't voorgaande, is mede deze zeldzame plante, daar de natuur wonderlyk mede speeld, die het niet genoegzaam is van haar eygen schepzelen, als rivieren, bomen, gedierten &c. afbeeldzels te leenen, en drukken dezelve in de Agaten; maar het lust haar ook een patroontje van ons huysraad te leenen, en een plante daar na te formeeren, dewelke met reden onder de raarste dingen van Indiën geteld word.*

Ik zegge dat het uyt de maagschap van de voorgaande Rottang Oëtan *is, om dat het in bladeren en wasdom dezelve nakomt. Echter zet het geen lank of dicht touw, maar komt niet boven de maate van een kruypend kruyd. Zyn onderste stam is een vinger dik, taay, en biesachtig, maar verdeeld zig strax in eenige zyde-takken, die zoo lang overeynd staan, tot datze van de vruchten neer gedrukt werden, wanneerze aan 't kruypen raken, en aan de naaste bomen en klippen oploopen.*

Uyt de taaye en geknopte takken komen de bladeren voort, zonder order of stelen, die van de voorgaande Rottang Oëtan *gelyk, of als die van* Orchis, *te weten een hand of een span lank, in de midden twee duymen breed, wat toeluykende, en aan de kanten wat gefronst, langs dewelke twee of drie subtiele aderen in de lengte loopen. Door de midden loopt een styve zenuwe, die het blad regt houd, in de eene zoorte bruyn, dewelke men voor het manneken houd, en wiens bladeren ook dikwils met yzer-roestige plekken gesprengt zyn, en aan het andere wit, 't welk het wyfken zal zyn, grooter van bladeren en kannekens.*

Gemelde zenuwe loopt buyten het eynd van 't blad verre uyt, en gelykze aan de voorgaande plante eenige krullen maakt, zoo wordze hier tot een lange styve draad, die zig eerst onderwaarts kromt, daar na inwaarts na het blad toe, en weder eenigzints opwaarts, daar zy een dik hoofdeken gewind, hier uyt word door een zonderlyke en wonderlyke beschikkinge der nature een faxken, altyd overeynd staande, of een weinig hellende, van een dun en groenachtig velleken gemaakt, en zeer eygentlyk uyt-

lissime repræsentans Cantharam, excepto quod ad fundum acute desinat, ubi isti nectitur filo.

Hæc canthara plerumque quinque sexve pollices longa est, sesqui vel duos digitos lata, quodammodo trigona, una autem ejus pars semper angustior est, binæ aliæ rotundum formant dorsum. Inferior canthara pars semper ventricosa est, & firma, nervis quibusdam rectis, seu semi obliquis pertexta, superior autem pars, quæ collum format, angustior est & mollior. Superne os conspicitur rotundum, a posteriore parte acute desinens, & fimbriatum ora rotunda, atque ab anteriore parte excipulum quasi format, operculum dein super inponitur ex simili pellicula constructum, quod firmiter obclusum est in junioribus cantharis, in adultis vero sese aperit & dehiscit, seu corrugatur sensim, semper autem ad posteriorem & summam partem adhæret, seu connectitur, uti operculum in canthara.

Utriculus hic cantharisformia, quam diu obclusus est, aqua refertus est lympida & dulci, operculo autem aperto, hæc seosim minuitur usque ad dimidiam partem, ita tamen ut per noctem iterum adcrescat tanta copia, quanta per diem fuit exsiccata, quum vero operculum totum sit contractum, aqua hæc sensim minuitur fere tota. In aperto varii repunt vermiculi & insecta, quæ in hoc moriuntur, excepta parva quadam squilla gibba, quæ aliquando in hoc reperitur & vivit: interne cantharus hic eleganter pictus est purpureo-rubris striis ac maculis, quales etiam lineæ sed minori quantitate externe conspiciuntur, in rubra specie frequentiores, quam in alba, atque hæ lineæ Cantharam hanc eleganter ornant, operculum porro supremum plerumque penitus rubet, viridibus & albis striis distinctum. Pelliculaque cantharæ superne semi pellucida est, ac marcescit, quum aqua ad dimidium exsiccata sit.

Aliquando hæc canthara supernâ sua parte, quæ angustissima est, introrsum ad ipsam vergit plantam, aliquando extrorsum, quod in initio putabam certum esse characterem secundæ speciei, sed dein comperi, in una eademque hoc observari planta sine discrimine.

Sunt & porro quædam curiositates tanquam hujus plantæ certi characteres, sed quos sciens prætereo, tantummodo repetens, quum aqua sit repleta, sursum seu parum retrorsum vergi, simplici insistens petiolo, quod mirum præbet adspectum, ulteriore autem investigatione comperimus simul adtolli per firmum pedunculum, qui lignosus est, ac culmum crassus, superius unum alterumve circulum formans, seu cincinnas, quibus sese ramulis aliorum fruticulorum vel sibi ipsi etiam circumvolvit, atque hæc canthara non habenda est pro genuino plantæ fructu, sed tantummodo pro folii adpendice, seu excremento.

Contra verus fructus raro progerminat, nec nisi in adultioribus flagellis, quæ arbores vel rupes amplectuntur, qui longi sunt racemi, ultra spithamam longi, gerentes fere flores Galangæ, quique minores continent oblongos fructus, digiti articulum longos, ac minorem pennam crassos, per longitudinem angulosos & sulcatos, superne formam referentes floris, atque hinc exhibentes capsulas quasi seminales teneras, seu fructus minoris Angreci, infra libro undecimo descripti. Maturi porro fructus in quatuor vel quinque dehiscunt partes, ac nil exhibent nisi fibrillas quasdam.

Alba species aliquando duplo majora gerit folia ac fructus, cujus cantharas habui pintam liquoris continentes, quæ deductæ erant ex montibus post Locky in parva Cerama. Ejus radix lignosa est, lenta, ac nodosa, externe ex fusco nigra, & pelliculis obducta, interne albicans, quumque vetusta sit, haud male repræsentat radicem Chinæ, sub terra parum prorepit, atque in quibusdam locis novos producit surculos, qui componuntur ex acuminatis & convolutis foliis.

Nomen. Latine *Cantharifera*; Belgice *Kannekens-kruyd*. Malaice *Daun Gindi*, *Gindi* enim cantharam denotat seu guttum, quo alicui aqua offertur ad manus lavandas. Amboinice *Sobe Leyposso*, & *Aytiba*, h. e. arbor excipuli, cum quo cantharas comparant. Portugalli illum vocant *Cannekas de Mato*.

In

beeldende een giet-kanneken, behalven dat het by de bodem spits toeloopt, alwaar het aan den voorn. draad vast is.

Dit kanneke is in 't gemeen vyf en zes duimen lang, een en een half of twee vingers breed, eenigzints driezydig, dog de eene zyde altyd smalder, de andere twee maken een ronde rugge. De onderste helft van 't kanneken is buikachtig en styf, met eenige regte of half schuinse zenuwen doortogen, de opperste helft is smalder en weker, zynde een hals. Boven op is een ronde mont, agter wat spits toeloopende, en gezoomt met een roode kant, aan 't voorste eynd zomtyds een tuit hebbende, boven op zit een dekzeltje van diergelyke velletje gemaakt, 't welk digt gesloten is aan de jonge kannekens, maar aan de volwassene gaat het open, en krimpt met ter tyd in malkander, blyvende altyd by den achterste en hoogeren hoek vast hangen, gelyk een dekzel aan een kanne.

Dit kanneformige zakje nog gesloten zynde is vol klaar en zoet water, maar het dekzeltje opengaande vermindert het allenskens tot de helft toe, dog zodanig, dat het 's nagts al wederom zo veel aangroeye, als 'er daags uytdroogt, maar als het dekzeltje nu geheel en al is ingekrompen, zo vermindert het water allenskens, schier tot niet. In 't geopende kruypen verscheiden wormpjes en ongedierten, die dan daar in sterven, behalven een zeker kleen Garneeltje, 't welk men zomtyds daar in vind, en woont: Van binnen is het kannetje schoon geschilderd, met purper roode streepen en plekken, diergelyke lynen, dog weiniger men ook van buyten ziet, dog aan de roode zoorten meer dan aan de witte, dewelke dit kannetje treffelyk verzieren, en het hortje aan de mond is meest geheel rood, met groene en witte streepen. Het velletje aan het kannetje is aan 't bovenste deel half doorschynend, en begint ten eersten te slenzen, als het water 'er half uyt is.

Zomtyds staat dit kannetje met zyn voorste of smalste zyde innewaarts of na de plante, zomtyds uytwaarts, 't welk ik in 't eerste meynde een vast kenteken te zyn van de tweede zoorte, maar bevond namaals, dat ze aan een en dezelfste stok zonder onderscheid stonden.

Daar zyn meer kleene courieusheden tot kentekens, die ik willens oversla, alleenlyk repeterende, dat het zo gevuld in het water overeynd of wat agterwaarts hellende op dien enkelen steel staat, wonderlyk in 't aanzien, dog by nader speculatie bemerkt men, dat ze gedragen worden door den styven steel, die houtagtig, en een stroohalm dik is, boven een of twee cirkeltjes of kringen makende, waar mede hy zig om eenige takjes van andere ruigte, of om zig zelfs geslingert hadde, nog moet men dit kannetje geenzints voor de regte vruchten houden, maar slegts voor een uitwas van 't blad.

Daarentegen de regte vrucht komt zelden voort, en niet dan aan de oude ranken, die de bomen of klippen oploopen, zynde lange trossen, een span of meer lank, gelykende het bloeizel van Galanga, bestaande uyt ontelbare lange vruchten, een lid van een duym lank, een kleene schaft dik, in de lengte hoekig, en gevormt, boven op met een gedaante van een bloem, en daar door vertoonende de jonge Zaatbuisjes of vruchten van het kleene Angrek, in 't elfde boek beschreven. De rype splyten in vier en vyf deeltjes open, en vertoonen binnen anders niet dan vezeltjes.

De witte zoorte werd zomtyds nog eens zo groot van bladeren en vruchten, waar van ik kannetjes gehad hebbe, die wel een pintje nats hielden, gebragt uyt het gebergte agter Locky op kleen Ceram. De wortel is houtachtig, taay, en knobbelagtig, buyten bruin-swart, en met vellen behangen, binnen witachtig, en als ze oud is, gelyktze niet qualyk de Radix China, zy kruipt wat onder de aarde, en brengt hier en daar nieuwe scheuten voort, bestaande in spitze t'zamen gerolde bladeren.

Naam. *In 't Latyn* Cantharifera. *In 't Duyts* Kannekens-kruyd. *Op Maleyts* Daun Gindi, *zynde* Gindi *een giet kannetje te zeggen, of eygentlyk een gorgelet met snebbe, waar mede men iemand het handwater toedient. In 't Amboins* Sobe Leyposso, *en* Aytiba, *dat is Scheppers-boom, waar mede zy de kannetjes vergelyken. De Portugezen noemenze* Cannekas de Mato.

Op

In Leytimora *Nitu Aläa* h. e. diaboli ollula dicitur, quum in incultis erefcit locis, quos Fauni, h. e. silvarum vel montium diaboli inhabitant, unde & quibusdam *Gindi Zeytang* vocatur. Quidam etiam hanc Malalce in Sumatra nominant *Gada Gada.*

Locus. In remotis & incultis crefcit locis, In Amboinensibus saltem insulis nullibi reperitur, nisi in altis montibus saxosis vel scopulosis, & frigidis, qui plurimis obcupati sunt arboribus, uti in Leytimora montes sunt Putæ, In Hitoea montes post Lariequas, Waccasioe, & Mamalo, ubi ingentes sunt Dammaræ silvæ. In Uliassara montes Oclatri, in parva Cerama vel Hoeamohela, magni Dammaræ montes post Locki. Contra in Zeylona erefcit in vallibus circa fluminum ripas ejusdem fere formæ cum Amboinensi, per longa flagella prorepens.

Maxima species obcurrit in montibus Locki & Mamalo. Sumatræ montes hanc quoque alunt ad Orientalem plagam, unde montium incolæ aliquando illam deferunt dono Radjas, seu Belgarum gubernatori. Sic quoque, intelligo in Brasilia erefcere, atque ex ejus desertis aliquando in litus deferri.

Usus. Mira hæc planta maxime curiositati inservit, ejusque cantharæ inter miras & exoticas adservantur res, quæ re vera quoque dignæ sunt, ad demonstrandum mirum naturæ lusum. Hunc in finem apertæ eliguntur cantharæ, quarum dimidia aquæ pars jam exsiccata est, superflua autem exfunditur, ventoque exsiccantur, & Gossypio inplentur, vel alia quavis subtili textura, ut naturalem servent formam. Exsiccatæ etiam libro inponuntur, & in planam comprimuntur formam, ut vero singularis ejus character conservetur, folium ipsum relinquendum est.

Incolæ vix nobis ex montibus deferre illas volunt, quum superstitiose credant, si hæ cantharæ abscindantur, ipsarumque exfundatur aqua, imbrem ipsis superventurum esse, antequam domum redeant, quod forte fortuna bis adcidit, quum jusseram majorem hujus plantæ speciem mihi ex montibus Mamalo deferri, quod populo isti quam maxime confirmavit superstitionem suam, licet ipsis persuaderem, jam aliquot dies ante meum jussum pluvias cecidisse. Alii præ cæca opinione & fervore montes petunt, quum longo tempore pluviæ non adfuerint, cæcoque studio omnes exfundunt cantharas, quas conquirere possunt, credentes regioni superventuras esse pluvias, Christiani vero incolæ non audent tales instituere artes, præ nostrorum reverentia, ac Mauri respectu flaminum suorum.

Audi jam contrarium effectum, quum pueri in cubilibus mejant, tum incola montes adscendit, ibique petit quasdam plenas nec apertas cantharas, quarum aquæ certam portionem puerorum capitibus superfundit, certamque copiam epotandam ipsis exhibet, quam & etiam adultis propinant, incontinentia urinæ laborantibus.

Quantum autem videtur una res ingens erit mendacium, altera summum miraculum, per talem nempe cantharam aquam ex coelo extrahi posse, & in puerorum vesica subprimi.

Sæpius tentatum fuit, hanc plantam in hortos deferre, ibidemque colere, sed nunquam successit, mihi tamen bis e voto evenit, quum teneras plantulas cum frusto matricis radicis, deposuerim in loco constructo ex terra saxosa & montosa, plantæ vero non ultra tres pedes excrescebant, ac pusillas producebant cantharas.

Nobiliss. D. *Andreas Cleyerus* mihi subsequentem relatum cantharifera plantæ in epistola quadam dedit, quod utile duco hisce subjungere sequenti modo. Quum Anno 1683 ex Japana in Malaccam venirem, mihi ramulus obvenit, cui vesiculæ forma canthararum increscebant, quæ operculis suis erant munitæ, & ex arboribus dependebant continuo limpida repletæ aqua, a Simiis autem opercula ista adtollebantur, quæ tum aquam istam epotabant, unde & ibi vulgo *Kannekas de Bugio* vocantur.

Op Leytimor Nitu Aläa, *dat is Duyvelspotjes, om dat het op woeste plaatzen wast, en daar de Nitus, dat is bosch of berg-duyvels wonen, daarom het ook by sommige* Gindi Zeytang *genaamt werd. Sommige noemen 't ook in 't Maleyts op Sumatra* Gada Gada.

Plaats. *Het wast op verre en afgelegene plaatzen, immers in de Amboinsche Eilanden vind men 't nieuwers, dan in 't hooge gebergte, daar het klippig en steyl is, koud en vol geboomte, gelyk op Leytimor het gebergte van Puta, op Hitoe, het gebergte agter Laricque, Waccasioe, en Mamalo, daar de groote Dammar-bosschen zyn. In de Uliassar het gebergte van Oclatri, op kleen Ceram, of Hoeamohel, in het groote Dammar gebergte agter Locki. Daarentegen op Ceylon wast het in de laagte entrent de kanten van de rivieren, van dezelfste gedaante byna als de Amboinsche, met lange ranken kruypende.*

Het grootste geslachte vindt men in 't gebergte van Locki en Mamalo. Sumatras bergen hebben 't ook aan de Oost zyde, van waar het de Bergwoonders somtyds afbrengen tot een present aan hare Radjas, of onze Nederlandsche Opperhoofden. Zo versta ik ook, dat het in Brasil gevonden, en uit deszelfs Wildernissen somtyds aan strand gebragt werd.

Gebruyk. *Dit wonderlyk gewas diend meest tot een rariteyt, om deszelfs kannetjes onder vreemde dingen te bewaren, die het in der daad ook waardig zyn, om het aardige spelen der natuur te vertonen. Hier toe verkiest men de geopende kannetjes, daar de helft van 't water al uitgedroogd is, giet het zelve uit, laat ze wind droog werden, en vuldze dan met kattoen, of andere fyne ruigte, dat zy haar natuurlyke form behouden. Of men legt de wind-droge in een boek, en perst ze plat, dog om de rariteyt volkomen te vertonen, moet men het blad daar aan laten.*

De Inlanders willenze ons kwalyk uit het gebergte brengen, om dat zy een oud bygeloof hebben, als men deze kannetjes afsnyd, en het water uitgiet, dat zy een wakkere regen zullen aantreffen, eer zy na huys komen, het welk een reys of twee gebeurt zynde juist, als wanneer ik het grootste geslacht uit het gebergte van Mamalo liet halen, wierd dat volkje niet weinig in haar bygeloof gestyft, niet tegenstaande dat ik haar overtuigde, dat het al eenige dagen voor myn uitzenden geregent hadde. Andere lopen naar 't gebergte, als het lange niet geregent heeft, en gieten met een domme yver alle de kannetjes uit, daar zy by komen konnen, willende daar mede regen over 't land brengen, doch de gechristende Inlanders durven zulke kunsjes niet bedryven, uit ontzag voor de onze, en de Moorsgezinde voor hare Priesters.

Hoord nu een contrarie werkinge, als de kinders te veel in 't bed pissen, zo loopt den Inlander na 't gebergte, en haald eenige van deze gevulde en ongeopende kannetjes, waar van hy 't water de kinders over 't hoofd giet, ook een party daar van te drinken geeft, gelyk zy ook doen aan volwassene perzonen, die hun water niet houden kunnen.

Zoo het schynt, zal een van beyde leugen of een groot mirakel zyn, dat men met dit kannetje 't water teffens uit den Hemel kan trekken, en in den buyk der kinders stoppen.

Het is dikwils onderzogt, deze plante in de hoven te brengen, en aldaar te doen groeyen, doch heeft nooyt willen lukken, alleenlyk is 't my twee keer gelukt, dat ik de jonge plentjes met een stuk van de oude wortel gezet hebbe, in een plaats van groote steenen en bergaarde opgemaakt, doch de plante wierden niet boven drie voeten hoog, en droegen kleene kannetjes.

De Edele Heer D. Andreas Cleyer, *heeft my het volgende verhaal van het kannetjes-kruid in zekeren brief toegezonden, het welk ik goed vinde hier by te voegen, luidende aldus. In 't jaar 1683 uit Japan wezende gekomen op Malacca, kwam my een takje voor, daar aan blaasjes, in de gedaante als kannetjes wassen, en met hun dekzels, die aan de bomen gedurig met zeer zuiver water opgevuld hangen, en van de Apen geligt en uitgedronken werden, waarom zy aldaar van de gemeene-man* Kannekas de Bugio *werden genaamt.*

Hic itaque iterum miranda eſt ſumma Divini Numinis ſapientia, quod tot modis ſubpetit tam hominibus, quam aliis creaturis ea, quibus indigent.

Hier moet men immers over Gods wonderbare wysheid verſteld ſtaan, die op zo meenigerley wyze bezorgt, dat de menſchen en andere ſchepzels, het gene tot haar nooddruft ſtrekt, niet en ontbreke.

In *Rumphii Auctuario* hæc addita ſunt.

Dit werd in het *Auctuarium* van *Rumphius* by gedaan.

Cantharifera hæc eadem fere forma & qualitate deſcribitur in *Dapperi Madagaſcara pag.* 29. ſub nomine *Anramatica*, dicitque incolas ibi quoque meticuloſos eſſe, utriculos hoſce decerpere, pluvias timentes, quod vero a Gallis falſum expertum fuit.

Dit Kannekens kruyd *werd ſchier in dezelve gedaante, en eygenſchap beſchreven van* Dapper *in zyn* Madagaſcar pag. 29. *onder den naam van* Anramatica, *en dat de Inlanders aldaar ook ſchroomagtig zyn de kannetjes af te plukken, uit vreeze van een regen op 't lyf te krygen, dog dat zulks by de Franſchen valſch bevonden is.*

Ad *Cap* 31. *Abrus* adde ex *Rumphii Auctuario.*

Op het 31. *Hoofdſt.* van de *Abrus*, doet daar by, uit het *Auctuarium* van *Rumphius.*

Hic quoque creſcit in Madagaſcara, vocaturque *Voame* apud *Dapper. p.* 29. ubi & ab aurifabris ad obſolidandum quoque adhibetur.

Dezelve groeit mede op Madagaſcar, en werd genaamt Voame *by* Dapper pag. 29., *mede gebruykelyk by de Goudſmits tot het ſoldeeren.*

Ad *Cap.* 38. *Quisqualis* adde ex *Auctuario.*

Op het 38. *Hoofdſt.* van de *Quisqualis* doet daar by uit het *Auctuarium.*

Hujus & alia obcurrit ſpecies, quæ *Mas* cenſetur, nil niſi flores proferens, qui a prioribus haud multum differunt, niſi quod completi ſint per foliola, referuntque minores Tunicæ flores, ac copioſiores ſunt, unde & elegantiorem prioribus præbent aſpectum.

Men heeft hier van een zoorte, die men voor het Mannetje *houd, niets dragende dan bloemen, die van de voorgaande niet verſchillen, behalven dat ze digter uitgevult zyn, met kleene blaadjes, en gelyken kleene Angelieren, zy ſtaan ook met meerder meenigte aan de trosjen, en zyn diensvolge mooyer van aanzien dan de voorige.*

Ad *Cap.* 51. *Nugæ Sylvarum* adde ex *Auctuario.*

By het 51. *Hoofdſt.* van de *Praatjes* voegt daar by uit het *Auctuarium.*

Huc pertinet ſilveſtris ſpecies, incolis *Schit Utan* dicta, quæ ferox admodum & incompta eſt, eſtque frutex repens inſtar aliarum Nugæ Sylvarum ſpecierum: Ejus rami ſunt recti, firmi, & ex duro ligno conſtant, ultra digitum craſſi & rotundi, arcte obſiti ſpinis acutis, quarum quævis plano inſidet fulcro, uti in Roſarum fruticulis.

Folia ſibi ſunt obpoſita per breves ordines, ultra digitum longa, binos lata pollices, integra, & craſſiuſcula, ſuperne rugoſa, inferne in nervo medio acutis hamis armata retroflexis, quibus & cunctæ rachides obſeſſæ ſunt, ita ut hic frutex intractabilis penitus fit.

Fructus ac ſemina ab aliis differunt Nugæ Silvarum ſpeciebus, multi enim ſimul excreſcunt brevibus in racemis ex alis ſuperiorum foliorum, nunc onico, nunc bifido & trifido inſidentes petiolo. Magnitudinem vero habent granorum Piperis, ex rotundo plani, & ora notati, interne ſimilis locatur nucleus ex fuſco niger & oſſeus. In montibus obcurrit juxta maris littora, ſed raro, nullusque mihi huc usque ejus innotuit uſus.

Hier toe behoort een medezoorte, by de Inlanders Schit Utan *genaamt, dewyl het zeer wild en ongeſchikt is; het werd een kruypende ſtruyk gelyk andere Klitsjes: De takken zyn regt, ſtyf, en van een hard hout, ruym een vinger dik, en rond, digt bezet met ſcherpe doornen, yder op een groot en platagtig voetje ſtaande, gelyk aan de Rooze-ſtokken.*

De bladeren ſtaan regt tegen malkanderen in korte ryen, ruym een vinger lank, twee duymen breed, ongezaagt, en dikagtig, boven ruyg, van onderen op de middel-zenuwe met ſcherpe hoeken, die agterwaarts ſtaan, waar mede ook alle de ryskens bezet zyn, zo dat deze ſtruyk niet te handelen is.

De vruchten en zaaden verſchillen van andere Klitsjes, want zy komen voort by malkander aan korte trosjes, uyt den ſchoot van de voorſte bladeren, zomtyds op een, zomtyds op twee, en drie ſteeltjes by malkander. Zy zyn in de grootte van Peper korrels, uit den ronden platagtig, met een rand omgeven, binnen ziet men een diergelyke korreltje, uit den bruine zwart, en ſteen hard. Men vind het op de bergen langs de Zeekant, dog zelden, en my is nog geen gebruyk daar van bekent.

Finis Libri Septimi.

Eynde van 't Zevende Boek.

HERBARII AMBOINENSIS

LIBER OCTAVUS.

De plantis agens domesticis, tam victui, quam Medicinæ, & decori inservientibus.

CAPUT PRIMUM.

Musa. Figo de India. Pissang.

HÆc planta tam altitudine quam forma optime arborem repræsentat, substantia autem ejus modusque crescendi indicant satis, nil aliud esse nisi majorem plantam, ac proinde a quibusdam Hispanicis scriptoribus Indiæ Occidentalis *Plantano* vocatur, a quo alii erronee *Platano* fecerunt.

Ejus truncus seu stipes decem ac duodecim pedes altus est, hominis crus crassus ac magis, non tamen ultra binos perennat annos, totaque ejus substantia adeo mollis est, quam tenerrima planta, ita ut uno ictu cædi & perforari possit; Componitur autem ex innumeris pelliculis sibi invicem impositis, ac convolutis instar volvuli chartacei, inter has vero peculiaris fungosa locatur substantia, magnis foraminibus pertusa, totusque stipes interne albus est, viscosa refertus humiditate, quæ copiose effluit, quum vulneretur: Externe autem glaber est, viridis, & impluviatus, superne fragmenta siccorum dependent foliorum.

Folium omnium plantarum maximum est, oblongum, instar clypei Moluccensis, superne subrotundum, & in brevem apiculum desinens, octo & decem pedes longum & ultra, binos latum pedes, nihilominus tamen adeo tenue ac siccum, ut melius chartam quam folium referat, cujus & sonitum edit, glaberrimum porro est, superne eleganter viride, inferne flavescens. Quodvis autem peculiarem quasi format ramum, inque stipitis summa parte locatur undique dispersum, uti in Palmarum speciebus.

Ramus herbaceus est, brachium crassus, mediusque nervus superne hunc semi excavatum reddit instar canalis, inferne rotundum instar ramorum Sagus. *Garzias libr. 2. aromat. cap.* 10. horum foliorum longitudinem facit ad binos cubitos. *Oviedus libr. 8. Histor. Indic. cap.* 1. folii longitudinem ad duodecim extendit palmas, latitudinem ad binas, tres, & quatuor palmas. *Christoph. Acost. cap.* 42. novem numerat palmas longitudinales, ac binas cum dimidio latitudinales. *Plinius* ex aliorum relatu *libr.* 12. *cap.* 6. foliis suæ Palmæ, quæ nostra est Musa, tribuit longitudinem trium cubitorum, & latitudinem duorum, quæ omnes dimensiones a nostra supra memorata maxime differunt, quod tribuendum est vel diverso regionum tractui, vel quod scriptores folia hæc e longinquo adspicientes, hæc ex opinione sua dementierunt.

Præ aliis autem miror *Garziam*, qui testis ocularis fuit earum rerum, quæ descripsit, foliis Musæ tantum tribuere longitudinem binorum cubitorum, qui modo sunt quatuor pedes, quum certum sit, in tota India Musam nullam tam brevia proferre folia, quorum quædam vidi, quæ duodecim pedum longitudinem præter petiolum habebant, tantamque latitudinem, ut viro pro tegumento inservire possent.

Pyrardus scribit Musæ folia in Maldivis crescentis non longiora esse sesquiulnis, nec latiora ulna, quum autem reliqua cum nostra satis quadrant descriptione, hinc dubito, an quidem adtenderit dimensionem foliorum, itinerarii illud ibi ulterius indagare poterunt.

HET AMBOINSCH KRUYD-BOEK.

HET AGTSTE BOEK.

Behelzende de Hof-kruyden, zo wel die tot de kost, als Medicyn, en vermaak dienen.

I. HOOFDSTUK.

Musa ofte Pissang-struyk.

D*Eze plante gelykt in hoogte en gedaante zeer wel een boom, egter hare substantie en wasdom betuigen genoegzaam, dat het niet meer dan een groot kruid is, en daarom van sommige Spaansche Schryvers van West-Indiën* Plantano *nog genoemd werd, waar uit andere by abuis* Platano *gemaakt hebben.*

Zyn stam is wel van tien tot twaalf voeten hoog, en een mans dye dik en meer, egter duurt hy niet boven twee jaren, en zyn geheele substantie is zo week, als het teerste kruid, zo dat men hem met eenen slag doorhouwen en doorstoten kan; Hy is gemaakt van ontelbare vellen, boven malkaar gerold als rolle papier, dog tusschen de vellen leyd nog een byzonder voze substantie vol groote gaten, en den geheelen stronk van binnen is wit, vol slymerige vogtigheyd, die rykelyk uitloopt, als men hem kwetst: Buiten is hy glad, groen, met vaalverwig gemengd, en na boven toe behangen met stukken van dorre bladeren.

Het blad is 't grootste onder alle planten, lankwerpig, als eenen Moluxen schild, van voren rond toeloopende, met een kort spitsje, agt en tien voeten lank en meer, twee voeten breed, niet te min zo dun en droog, dat het beter papier, dan een blad gelykt, ook zo rammelende, zeer glad, boven aangenaam gras-groen, en onder geel-groen. Ieder maakt een byzondere tak, en staan aan 't bovenste van den stam rondom uitgebreyd, gelyk alle Palm-geslagten doen.

Den tak is mede kruidagtig, een arm dik, uitmakende de middel-zenuwe, boven half hol, gelyk een geute, van onderen rond, gelyk de Zagu-takken. Garzias lib. 2. aromt. cap. 10. *zet de lengte van deze bladeren twee cubiten, of wat meer, de breete van een cubitus.* Oviedus lib. 8 Histor. indic. cap. 1. *zet de lengte des blads op twaalf palmen, de breedte op twee a drie en vier palmen.* Christoph. Acosta cap. 42. *heeft negen palmen tot de lengte, en twee en een half tot de breedte.* Plinius *uit het verhaal van andere,* libr. 12. cap. 6. *maakt de bladeren van zyne Palma ('t welk wy voor onze Pissang houden) lank drie cubiten, en twee breed, alle welke maten van de onze hier bovengestelde vry wat verschillen, het welk men toschryven moet of aan de verscheydenheyd der landen, of dat de Schryvers de bladeren van verre aanschouwende, dezelve slegts na gissinge gemeten hebben.*

Inzonderheyd verwondere ik my over Garcias, *die een oog-getuige van zyne beschrevene dingen geweest is, dat hy de bladeren van zyne Musa maar twee cubiten lank steld, het welk maar vier voeten zyn, daar het nogtans zeker is, dat in geheel Indiën de Musa met zulke korte bladeren niet wasse, waar van ik 'er sommige gezien hebbe, die twaalf voeten, behalven den bloten steel lank waren, en zo breed, dat zy een man tot een dekke konden verstrekken.*

Pyrardus *schryft wel, dat de bladeren van de Musa in de Maldivis wassende, niet meer dan een en een half ellen lank, en een elle breed zullen zyn, maar dewyl de rest met onze beschryvinge overeenkomt, zo twyffel ik, of hy op de mate der bladeren wel gelet hebbe, de Reysigers moeten het onderzoeken.*

Oviedus propius adcedit, quum per ejus palmas intelligamus Palmum majorem, tumque ejus duodecim palmæ continebunt novem pedes.

Hæc adlego, ut cavillationes a ſcriptis meis arceantur, quum tot diſcrimina apud alios obcurrant, & deregaotur auctores, ſervata fide ac reverentia aliorum ſcriptorum, qui ſcire debent, cur talia ſcripſerint. Omoia ego ipſe dimenſus ſum, quæ io hiſce obſervavi & deſcripſi terris.

Quodvis porro folium pertextum eſt innumeris tenuibus, ac paralelis venulis inſtar linearum oblique dacurrentibus, quæque omnes ad oras in ſinum concurrunt, quædam in hoc ad diſtantiam minimi digiti locantur, parum protuberaot, ac ſurſum dorſum formant, ſubtus ſulcum, qui proprie coſta ſeu dorſum erit, juxta quod folium facile dilaceratur, unde & pauca folia, nec niſi tenera integra ſunt, per ventum enim commota in anguſta ſinduotur lormenota ac lacinias, quæ omnes in medio nervo fixæ ſunt. Vetuſta vero cum toto petiolo undique circa ſtipitem dependent inſtar ſiccarum ac cinerearum pellium. Recens ramus ſeu petiolus ab ortu per olnæ circiter longitudinem nudus eſt, & in ſuperiore parte parum fuſcus, quales ſunt quoque oræ foliorum inferiores. Tenerum folium, antequam apertum eſt, erectum refert cornum, ſex pedes longum, antequam explicetur.

Fructus proveniunt more Indicarum Palmarum, cũ craſſo nempe pedunculo ſeu corymbo inter ramos ex centro ſeu vertice trunci. Corymbus hic brachium craſſus eſt, deorſum flexus, in extremo gerens craſſum & coniforme caput, ſeu inſtar acuminati cordis, magnitudine ovi Struthiocameli, quodque componitur ex craſſis fuſciſque pelliculis inſtar ſquamarum ſibi loopoſitis, quarum exteriores ſeſe aperientes, & retrorſum flectentes ordinem exhibent viridium digitorum anguloſorum, & arcte ſibi adcumbentium inſtar pinnarum cymbali muſici, alii illos comparant cum fabis viridibus. Quivis autem in apice gerit circinnata & albicantia foliola floris formam exhibentia. Atque hi digiti alii incumbunt ſimili fuſco cortici, qui ſeſe ſenſim erigentes locum dant ſubſequenti cortici, ut ſeſe quoque aperiat, ſub quo ad latera iterum ordinati alii ac ſimiles conſpiciuntur digiti, dein ad latera alius iterum in conſpectum venit cortex ſeu ſquama, ac ſub hac alius denuo digitorum ordo, ac ſic porro, donec caput ipſum ſuperſit, pugnum craſſum, ac palmam longum, fuſcum quoque, & coniforme, quod proprie cor ſeu Malaice *Djaatong* vocatur, quod per aliquod tempus dependet, ac tandem inapertum decidit, vel ab hominibus abſcinditur, ut ad cibum adbibeatur.

Totus jam corymbus tres quatuorque pedes longus eſt, quum apertus ſit, fuſcus iſte cortex inter digitos iſtos locatus ſenſim marceſcit ac decidit, tumque iſti digiti coacervatim ſibi invicem oblique impoſiti eriguntur, uti gradus in cochlea, ac quævis collectio ſeu ordo ex duodecim, quiodecim, immo vigiuti componitur fructibus, taleſque compages tredecim, quatuordecim, ac ſexdecim uni inſident corymbo, ita ut hic centum, centum & viginti, immo ducentos ſuſtineat fructus, qui ſenſim craſſeſcunt, & elongantur, ſeſeque erigunt, quidam ad latera, alii ſurſum, excreſcentes ad longitudinem Cucumeris, ſed multo tenuiores, ex rotundo anguloſi, quidam enim trigoni, alii pentagoni ſunt, tumque flores ſuperius poſiti ceciderunt.

Juxta diverſas ſpecies magnitudo, forma, ac ſapor diverſi ſunt, quæ omnia exarare tam facile fieri poſſet, quam in Europa cunctas pomorum & pyrorum enumerare varietates. Vulgatiſſimæ ſpeciei, quæ *Piſang Medji* vocatur, quamque tanquam normam reliquarum habebimos, fructus ſunt ſeptem & octo pollices longi, binos digitos craſſi, in tres notabiles, ac binos obſcuriores angulos notati, unde quodammodo trigoni ſunt, plerumque recti, vel parum inflexi inſtar cornuum Damæ, externe obducti ſunt craſſa ſed fragili pellicula, quæ tamen facile ab ipſa ſeparari poteſt carne, ſuntque externe glabri & pallide flaveſcentes, quumque penitus maturi ſint, ad tactum molles, ac decorticati rotundiores ſunt, referuntque fruſtum farciminis, ſed per longitudinem tamen tres obſcuros gerunt ſulcos, juxta quos in tria dividi poſſunt ſegmenta, quum leviter comprimantur.

Sub-

Oviedus *komt vry nader, als men zyne palmen voor Palmum Majorem wil verſtaan, want zo maaken zyne twaalf palmen negen voeten.*

Ik wil maar hier mede alle cavillatie van myne ſchriften geweerd hebben, als men diergelyke verſchillen by andere Authenren aantreft (behoudens het reſpect van andere Schryvers, die weeten moeten, waarom zy zulks geſchreven hebben) Ik heb alles gemeten, zo als ik 't in deze Eylanden gezien heb.

Ieder blad nu is doorregen met ontelbare fyne en parallele adertjes, als linien, die regt dwers lopen, en alle by de randen in een zoompje t'zamen komen, zommige van dezelve in de diſtantie van een pink, buylen wat uyt, en maaken boven een rugge, van onderen een voore, 't welk de eygentlyke ribben willen zyn; langs deze laat zig het blad ligt ſcheuren, dierhalven men weinige bladeren, en maar de jonge geheel ziet, want door de wind beweegt zynde, ſcheuren zy in ſmalle riemen en lappen, dewelke alle aan den middelſten ſteel vaſt blyven hangen. Oud geworden, hangen zy met den gehelen ſteel rondom den ſtam af, als gedroogde en 'graauwe vellen. De verſche tak is van den oorſpronk, omtrent een elle bloot, en by de bovenſte kanten wat bruyn, gelyk ook zyn de kanten der bladeren van onderen. Het jonge blad, eer het noch ongeopend is, verbeeld een regte hoorn, wel 6 voeten lank, eer het zig uytbreyd.

De vruchten komen voort op de manier als aan de Indiaanſche Palmen, te weten aan een dikken ſteel, tuſſchen de takken uyt het hert of opperſte des ſtams voortkomende. Deze ſteel is een arm dik, nederwaarts gebogen, aan 't eynd hebbende een dikken kegelformigen kap, of als een toegeſpitſt hert, in de grootte van een Struys-ey, gemaakt van dikke bruyne huyden als ſchubben, op malkander leggende, van welke de buytenſte haar openende, en achterwaarts omkrullende, vertoond een rye groene vingers, wat hoekig, en dicht tegens malkander zittende, als de clavieren van een Clavecimbal; andere vergelykenze by groene bonen. Ieder aan zyn ſpitze draagd gekrulde en witachtige bladjes, de gedaante van een bloem uytmakende. Deze vingers leggen op een ander diergelyke bruyne ſchorſſe, en allenxkens haar opregtende, geven plaats, dat de naaſtvolgende ſchorſſe haar ook opene, daar onder dan ter zyden afgaande, wederom in ryen diergelyke vingers ontdekt werden, al weder ter zyden af een ander ſchorſſe of ſchubbe, en daar onder een ander rye vingers, en zoo vervolgens, tot dat 'er een knop overſchiete, van een vuyſt dik, en een hand lank, noch al bruyn en kegelformig, dewelken men eygentlyk het hert, of in 't Maleyts Djaotong *noemd, die noch een tyd lank hangen blyft, en ongeopend afvald, of van menſchen afgeſneden werd, om tot de koſt te gebruyken.*

Den gehelen tros 3 a 4 voeten lank, nu geopend zynde, beginnen de bruyne ſchorſſen tuſſchen de vingers op te drogen en af te vallen, als dan ziet men de voornoemde clavieren by troepen of vergaderingen ſchuyns boven malkander ſtaan, gelyk de treden aan een wendeltrap, beſtaande ieder vergadering of bos uyt 12, 15 en 20 vruchten, en zulke boſſchen ſtaan 13, 14 en 16 aan eenen tros, zoo dat dezelve met 100, 120, tot 200 vruchten beladen is. Dezelve worden allenxkens dikker en langer, regten haar op, zommige ter zyden uyt, zommige opwaarts gebogen ſtaande, en groeyen, tot dat zy de lengte van een Komkommer gewinnen, doch veel dunder, uyt den ronden wat hoekig, want zommige hebben 3, zommige 5 ruggen, en het bovenſte bloeyzel is als dan afgevallen.

Na de verſcheide zoorten is de grootheid, fatzoen, en ſmaak ook verſcheiden, dewelke alle te verhalen zoo mogelyk is als in Europa de zoorten van appelen en peeren. Van de gemeenſte zoorte, die men Piſſang Midji *noemd, en die wy tot een regel van anderen zullen houden, zyn de vruchten 7 en 8 duymen lank, 2 vingers dik, in 3 merkelyke, en 2 donkere ruggens verdeeld, die ze enigzints driekantig maaken, meeſt regt of een weinig gebogen, als de hoorens van een Das, buyten zyn ze bekleed met een dikke, doch broſſe ſchelle, die haar ligt van 't vleeſch laat aftrekken, van buyten even, en ligt geel, en als ze volkomen ryp zyn, in 't aantaſten weekachtig, geſchild zynde vallen zy ronder, en vertoonen een ſtuk van een worſt, doch hebben langs henen 3 donkere vooren, langs dewelke men ze ook in drien kan delen, als menze zoetjes duwt.*

De

Substantia interna mollis penitus est, & coloris flavescentia, perfecte instar butyri, vel medullæ ossium Vaccarum, odoris & saporis dulcis, acsi tosta poma cum sacharo & butyro quis gustaret, proxime autem ipsorum sapor adcedit ad illum Ficorum, unde & a Portugallis modo in Indiam advenientibus *Ficus Indici* vocati fuere, quod nomen & hodie obtinuerunt.

Delicatus est cibus tam crudus quam tostus, præsertim iis, qui mox ex mari adpellunt, qui enim per aliquot tempus in India & terra continenti degerunt, non tantopere hunc expetunt, licet præcipuum sit pabulum, quo omnes pueri Indici aluntur.

Quum transversim dissecentur hi fructus, tres latæ lineæ in triangulo positæ conspiciuntur, juxta quas fructus separari vel dividi potest, quæque magis lutescunt reliqua carnis parte, nunquam autem in eo crucem detegere potui, uti primi Indiæ exploratores Portugalli nempe, atque ex iis alii illud describentes conmemorant, quin semi crucem pro integra habuerint, quod & unanimiter de Occidentali *Pacovos* testantur scriptores. Quævis arbor unicum modo talem profert corymbum, atque hoc semel tantum in sua vita, tempus vero, quo producit, maxime differt pro ratione regionis, in qua crescit, in calidis enim Indiæ regionibus, ubi solum est pingue & argillosum, intra annum fructus proferre potest, in hisce vero Orientalibus terris & insulis, ubi copiosæ & frigidæ cadunt pluviæ, frequentes montes, & altæ sunt silvæ, hæc arbor a sua plantatione octodecim vel quindecim requirit menses, antequam fructus producat, atque per unum alterumve pendent menses, antequam maturescant omnes, ita ut hic terrarum vulgo bini requirantur anni, immo quædam species tres impleant annos, antequam fructus dederint.

Fructus non omnes simul maturescunt, sed diu viridea sunt, ac sensim a superiore prius parte incipiunt luteum adquirere colorem, non autem tam diu exspectatur, donec omnes simul maturescant, superiores enim jam conputruissent, vel a vespertilionibus aliisque furibus furati essent, illi autem scinduntur, qui flavi sunt, ac reliqui tam diu relinquuntur, vel totus etiam abscinditur corymbus, qui aquæ marinæ infunditur, & in ædibus suspenditur, quum unus post alium maturescat fructus, atque hoc abscisso racemo stipes superfluus nullius amplius est usus, qui tum tanquam inutilis moles instar Brassicæ abscinditur & abjicitur, vel in illis locis, in quibus Elephantes aluntur, ipsorum pabulo inservit.

Antequam autem jam fructus edere incipiat, propagationem jam procuravit suam, ad latera enim radicum novas subministravit & emisit plantulas, quarum una major, altera minor est, quæque maxima est, in matricis subcedit locum, quæ similes iterum procreat proles, antequam pereat, quarum quædam sunt exstirpandæ, ne se ipsas suffocent. Ita ut nullus labor sit hasce propagare arbores, quam quod semel plantentur, ac vetusti stipites aliquando exstirpentur, nullum enim hæc profert semen.

Quidam falso putarunt, plantulas hasce provenire ex mucoso succo, qui ex amputatis exfluit ramis, sed non opus est talia fingere, surculi enim semper matrici adfixi hærent, qui ab hac abstrahi & transplantari possunt.

Antequam vero jam ad specierum distributionem transeamus, primo generalia enumerabimus nomina, ut dein peculiariter possint ac melius applicari, ulteriorem earum descriptionem ad subsequens deferentes caput.

Nomen. Apud antiquiores scriptores nulla hujus plantæ nomina mihi apta obvenere, nisi apud *Plinium l. c. Pala.* Hodie Latina lingua vocatur *Musa*, & *Amusa*, quod nomen descendit ab Arabico *Mauz*, *Meuz*, & cum articulo *Almauz* & *Ammauz*, quod nomen gerit apud scriptores Arabicos, suntque omnes eædem literæ, sed diversæ punctationes vocalium, inter alios sic vocatur ab *Avicenna lib. 2. cap.* 484. Serapione, & aliis.

Hodierni Christiani Syriam & Ægyptum inhabitantes hanc vocant *Pomum Paradisi*, atque unanimo consensu credunt ac putant esse illum fructum, cum quo primo genita omniumque Mater Eva primum conmisit peccatum.

Quum fructus refert membrum virile, cujus adspectu Eva in effrenam illam cupiditatem instigata fuit.

Postea

De binnenste substantie is gantsch murw, van coleur bleek-geel, regt als boter of merg van koe-beenderen, zoet van reuk en smaak, als of men gebrade appellen met zuyker en boter at, doch den smaak van Vygen naast komende; daarom zy ook van de Portugezen eerst in Indie komende, Indische Vygen genaamt wierden, gelyk ze nog hieten.

Het is een aangenaame kost, zo wel raauw als gebakken, en voor die geene, die eerst uyt zee komen, groote lekkernye, maar die geene, die een tyd lank in het Land gewoond hebben, maken 'er zoo veel werks niet af, hoewel ze het eenigste voedzel is, waar mede alle Kinders in Indiën groot gemaakt werden.

Als men ze overdwers doorsnyd, zoo ziet men 3 *breede streepen in een driehoek staan, zoo als zich de vrucht delen laat, geelder van coleur dan het ander vleesch, maar ik heb noott een kruys daar in kunnen vinden, gelyk de eerste Bezoekers van Indiën de Portugezen, en andere uyt dezelve naaschryvende voorgegeven hebben, of zy moesten een half kruys voor een heel aangezien hebben, gelyk mede eenparig van de West Indische* Pacovos *getuygd werd. Ieder boom draagd maar eenen zulken tros, en dat maar eenmaal van zyn leven, doch den tyd van 't dragen, en zyn ouderdom is heel verschillende na den Landaardt, daar hy wast, want in de beste Landschappen van Indiën, daar een vette en mulle kleygrond is, kan hy binnen een Jaar vruchten geven, maar in deze Oostersche Eylanden, daar het veel koude regen geeft, vol bergen en hooge bosschen is, moet dezen boom van zyn planting af* 15 *of* 18 *maanden hebben, eer de vruchten voor den dag komen, en die moeten dan nog een maand of twee hangen, eer zy alle ryp werden. Zoo dat ze hier te Lande in 't gemeen het* 2*de, en sommige zoorten het* 3*de Jaar beslnyten, eer zy eens gedragen hebben.*

De vruchten worden niet teffens ryp, maar blyven langen tyd gras-groen, en beginnen allenkskens van boven af geel te werden, doch men wacht niet, tot dat zy al t'zamen geel werden, want dan zoude de bovenste al bedorven, of van de Vleermuyzen en Dieven weggehaald zyn; maar men snyd die geene af, die geel zyn, en laat de andere nog wat staan, of men snyd den geheelen tros af, doopt hem in zee-water, en hangd hem zoo in de huyzen, wanneer dezelve na malkander ryp werden. Deze tros afgesneden zynde, deugd den ouden boom tot niets meer, die men dan als een onnutten koolstronk afkapt, en weg werpt, of in plaatzen, daar Olifanten zyn, dezelve tot voedzel geeft.

Eer hy nu tot vrucht-dragen gekomen is, heeft hy om zyn voort-teelinge al gezorgt, ter zyden uyt de wortel verscheide plantjes voortbrengende, het eene kleen, het ander groot, waar van het grootste in 's Moeders plaats komt, die alweer met diergelyke kinderen zich verziet, eer hy uytgaat, waar van men een deel moet uytroeyen, op dat zy malkander niet en verstikken. Zoo dat men geen andere moeyten heeft om deze bomen te vermenigvuldigen, dan dat men hem eens plante, en de oude stronken altemets uytkappe, want anders heeft men geen zaad van den boom.

Sommige hebben wel gemeent, dat deze plantjes voortkomen uyt den slymerigen zap, die uyt de doorgekapte takken afdruypt, maar dit is niet nodig, want men vind de jonge scheutjes altyd aan de hoofd-wortel vast, die men van daar afsteeken en verplanten kan.

Eer wy nu tot nader verdelinge der zoorten komen, zullen wy eerst de generale namen stellen, om die daar na in 't byzonder te kunnen vermelden, de verdere beschryvinge tot in 't volgende Capittel verschuyvende.

Naam. *By de oude Schryvers konnen wy van deze plante geen bequamen naam vinden, behalven* Pala, *by* Plin. l. c. *Hedensdaags werd ze in 't Latyn genaamt* Musa *en* Amusa, *afkomende van het Arabische* Mauz, Meuz, *en met een Artikel* Almauz, *en* Ammauz, *welken naam hy heeft by de Arabische Schryvers, zynde alle eenderley letters, maar verscheide teykens van Vocalen, met namen by* Avicenna libr. 2. cap. 484. Serapio, *en andere.*

De hedendaagze Christenen in Syrien en Ægypten woonende, noemenze Pomum Paradisi, *en houdenze eendrachtig voor de vrucht, daar aan onze eerste Moeder Eva, de eerste zonde heeft begaan.*

Wyl de vrucht het mannelyke lidt verbeeld, door welkers gezigt Eva in zoo een sterke begeerte is aangezet geweest.

Daar

Postea alii nugatores addidere, & contra experientiam credi voluere, crucem in medio fructus formatam esse, ut indicet crucem ærumnasque post illum esum secutas. Unde *Linschotanus cap.* 55. *itinerarii* sui scribit Portugallos superstitiose cavere, ne fructum hunc cultro transversum secent, ne crucis imago nimis clara appareat.

Contra Judæi sine dubio ex antiqua quoque traditione alium penitus habent fructum pro pomo Adami, magnam nempe speciem Mali Assyrii, quæ poma ipsis aliquando ab amicis suis ex Ægypto transmittuntur, quod & veritatis speciei magis accedere videtur, demonstrari enim aut comperiri nequit, Musam antiquioribus temporibus extra Indiam fuisse notam, saltem non in Assyrii regionibus, ubi Paradisus putatur fuisse. Immo hodie in Syriæ & Ægypti locis exotica & rara est planta, quæ in Magnatum hortis diligenti colitur cura.

Sic & Christiani Indiæ Occidentalis nunquam hanc foverunt opinionem, qui hos fructus primo in India viderunt: unde & Portugalli hunc vocant *Figuo d'India*, h. e. Ficus Indica, licet cum vera Ficu, (excepto sapore) fructus hi nil commune habeant. Accurate autem distinguenda est a *Ficu Indica veterum*, quam libro quinto diximus nihil aliud esse quam *Varingam*. Nomina Indica apud *Garziam* sunt in Malabara *Palan*, Portugalli autem ibi habitantes vocant minorem luteam ac delicatissimam speciem *Cenjorins*, ac majorem *Chinkapalones*, in Bengala *Quelli*, vel uti nos legimus *Kelli*, nomen autem, quod ego audivi, est *Kola*, quæ in Martabane crescunt, *Garziæ* vocantur peculiariter *Figo de Martabane*, dicitque ibi primo translatas fuisse ex Bengala. In Sofola, quæ pars est Æthiopiæ ad Eurum sita, nomen dat *Iminga*, quod nomen ejus plagiarius *Christoph. Acosta* scribit *Inunga*. Apud *Julium Scaliger. exercit.* 160. *sect.* 2. mihi hæc Indica obvenere nomina *Cadelafon* & *Ciacampelon*, quæ sine dubio corrupta sunt nomina ex Portugallorum analibus male descripta, pro *Cadolini* & *Chincbapalones*. In Guinea vocantur *Bananas*, reliquæ minores ac vulgatiores species *Bacovos*.

Oviedus l. c. & *Josephus Acosta libr.* 4. *cap.* 21. quam maxime improprie hanc vocant *Platano*, atque hoc nomen derivare volunt a Latino *Platano*, quum magis vero accedere videatur, contractum esse nomen a *Plantano*, huic plantæ inpositum, vel quod ingens & eximia sit planta, vel quod sæpius transplantanda sit instar Brassicæ. *Bacovo* enim esse nomen Indicum Americæ, uti *Thevet libr. sing. Americ. cap.* 23. putat, (ubi male *Pacona* legitur) non videtur cum veritate convenire. Quum *Oviedus* testetur *Plantanum* ab Hispanis & Portugallis ex Canaria magna primum deductam fuisse in novum mundum, ac dein ibi propagatam: Malaice *Pissang* vocatur, quod nomen per totam Indiam Orientalem seu aquosam in usu est. Javanice *Kedang*. Baleyice *Byo*. Macassarice *Unting*. Ternatice *Cojo*. Bandice & Amboinice *Kula*, & *Ury*. In Loehoea & parva Cerama *Tema*, Sinice *Tjcbyo*. Totus ejus stipes seu congeries Malaice vocatur *Sa Pohon Pissang*, quivis autem fasciculus duodecim vel sexdecim fructuum peculiariter dicitur *Sasicka* seu *Sasickat*, ob similitudinem scoparum.

Antiquissima hujus plantæ mentio obcurrit, uti dictum est, apud *Plin. hist. nat. libr.* 12. *cap.* 6. quem locum omnes fere docti viri *Musæ* tribuunt, & interpretantur, unde & totum hic inseram locum. *Major alia pomo, & præcellentior suavitate, quo sapientes Indorum vivunt; Folium alas avium imitatur longitudine trium cubitorum, latitudine duorum, fructum cortice emittit succi dulcedine admirabilem, ut uno quaterno satiet, arbori nomen Pala, pomo Ariene, plurima est in Sydracis expeditionum Alexandri termino.*

Quum jam nimis adcurate omnia velimus excutere, mihi videtur, hanc descriptionem satis *Musam* delineare, quum ejus folia comparari possint cum alis majorum avium, quales sunt plumæ Struthiocameli, quæ petasis imponuntur: Sic quoque verum est Indorum sapientes, qui sunt Bracmanes, maxima ex parte ex his vivere fructibus, quum plerumque carnibus non vescantur.

Anti-

Daar na hebben andere beuzelaars daar by gedaan, en tegens de ondervinding doen geloven, dat een kruys in het midden van deze vrucht gevonden werd, op dat het aanwyze, de druk en smert na het eeten van die gevolgt. Waarom ook Linschoten *in zyn* Rysbeschryving cap. 55. *schryft, dat de Portugezen bygelovig zig wagten, om deze vrucht met een mes dwars door te snyden, op dat het afbeeldzel van het kruys niet te klaar gezien wert.*

Hier en tegen houden de Joden buyten twyffel ook uyt een oude traditie een geheel andere vrucht voor den Adams-appel, namentlyk een groote zoorte van Malum Assyrium, dewelke hun somtyds door hare Vrienden uyt Ægypten toegezonden werd, het welk ook meer schyn van waarheyd heeft, want men kan niet bevinden, dat de Pissang in oude tyden buyten Indiën bekend zy geweest, immers niet in de Landen van Assyrien, daar men het Paradys steld. Zelfs hedensdaags werden zy in de Landen van Syrien en Ægypten voor eene rariteyt gehouden, en in de Hoven van groote Heeren neerstig gehavend.

Zoo zyn ook de Westersche Christenen nooyt van deze opinie geweest, dieze eerst in Indien gezien hebben; verhalven ze de Portugezen noemen Figuo d'India, *dat is Indiaansche Vygen, hoewel ze met de regte Vygen (behalven den smaak) niets gemeen hebben. Men moet ze nochtans duydelyk onderscheiden van de* Ficus Indica veterum, *dewelke wy in 't 5de Boek gezegt hebben anders niet te zyn dan de Waringe-boom. De Oost-Indische namen by* Garzias, *zyn in Malabaar* Palan, *doch de Portugezen aldaar woonende, noemen de kleene geele en smakelykste* Cenjorins, *en de groote* Chinkapalones, *in Bengala* Quelli, *of gelyk wy lezen* Kelli, *doch ik heb dien naam gehoord* Kola. *Die in Martabane wassen, noemd hy in 't bezonder* Figo de Martabane, *en zegt, dat zy aldaar eerst gebragt zyn uyt Bengala. In Sofala, het Zuyd-oostelykste deel van Æthiopia, geeft hy hun den naam van* Iminga, *'t welk zyn uytschryver* Christoph. Acosta *steld* Inunga. *By* Jul. Schalig. exercit. 160. sect. 2. *vinde ik deze Indische namen* Cadelafon *en* Ciacampelon, *'t welk buyten twyffel bedorven namen zyn uyt de Journalen der Portugezen qualyk uytgeschreven voor* Cadolini *en* Chincapalones. *In Guinea hieten zy* Bananas, *de andere kleene en gemeene* Bacovos.

Oviedus loco citato, *en* Josephus Acosta libr. 4. cap. 21. *noemenze zeer oneygentlyk* Platano, *en willen zulks afkomstig maken van 't Latynsche* Platanus, *daar het waarschynelyker is, dat het een verkorte naam is van* Plantano, *dit gewas gegeven, of om dat het een groote aanzienlyke plante is, of om dat men hem dikwils verplanten moet gelyk een Kool: Want dat* Bacovo *een Inlandische naam van America zoude zyn, gelyk* Thevet *wil* libr. singul. Amer. cap. 23. *(alwaar qualyk* Pacona *staat) is niet aannemelyk, vermits* Oviedus *getuygt, datde* Platanen *door de Spanjaarden en Portugezen uyt groot Canarien eerstmaal gebragt zyn in de nieuwe Weereld, en namaals vermenigvuldigt. In 't Maleyts noemd men ze* Pissang, *welke naam door het geheel Oosterlyke of Water-Indiën gebruykelyk is; Javaansch* Kedang. *Baleyts* Byo. *Macassaars* Unting. *Ternataansch* Cojo. *Bandanees en Amboinsch* Kula, & Ury. *Op Loehoe en kleen Ceram* Tema, *Sinees* Tschyo. *Den geheelen bosch werd in 't Maleyts genaamt* Sa Pohon Pissiang, *maar ieder bosch of vergadering van 12 a 16 vrugten, in 't byzonder hiet* Sasicka *of* Sasickat, *na de gelykenisse van een Kleerbezem of Schuyer.*

De oudste gedachtenisse van deze plante vind men, als gezegt, by Plin. Histor. natur. lib. 12. cap. 6. *welke plaats meest alle de Geleerde van de* Musa *uytleggen; dies ik de geheele plaats hier zetten zal: „ Hy is grooter „ dan een appel, en zoeter, waar van de wyze in India „ leven: Het bladt gelykt de vlerken der Vogels, in de „ lengte van drie cubiten, in de breedte van twee; het „ geeft een vrucht in een schors bedekt door de zoetigheid „ des zaps, zeer aangenaam, die een vierde vol zap is: „ de naam van de boom is* Pala, *van de vrucht* Ariene, *„ hy is overvloedig in de Sydrace, het eind van de togt „ van Alexander.*

Als men nu alles niet ten naausten wil ziften, zoo dunkt my, dat deze beschryvinge genoegzaam de Musa *vertoond, als welkers bladeren konnen vergeleken worden met enige vleugels van groote Vogels, gelyk 'er zyn de pluymen van den Vogel-Struys, die men op de hoeden en kaasketten draagt. Zoo is het ook waar, dat de wyze der Indianen ('t welk zyn de Braminees) meest van deze vruchten leven, als die hun doorgaans van 't vleesch onthouden.*

Den

Antiquum nomen *Pala* cum hodierno *Palan* satis convenit, *Ariene* autem aliquod corruptum videtur esse nomen. Populi *Sydracæ* non noti sunt, quin forte *Oxydracæ* esset, quæ natio est, internam habitans Indiæ partem, ad quam Alexander magnus pervenit, uti in *Curtio* legitur.

Qui modo nomen *Ficus Indica* apud auctores confundatur, & errorem induxerit, ex eo liquet, quod hodie tres diversæ penitus plantæ, pro *Ficu Indica* demonstrentur, quarum prima est *Varinga*, quæ est *Ficus Indica veterum*, secunda *Musa* seu *Pissang*, tertia *Tuna* ex Brasilia, alisque Occidentalibus regionibus in Europam deducta, quæ crassum ac spinosum gerit folium, alterum alteri impositum: Atque hac planta inperitus quidam Botanicus *Julium Scaligerum* decipere voluit, uti id conqueritur *exercit.* 171. ipsi nempe obtrusum fuisse pro *Muzy Avicennæ*, & *Serapionis*, quæ hodie in Ægypto *Maus* vocatur, & *Cardano Poma Paradysi*, ipsi autem ignotum erat, antea hanc ipsam plantam sese descripsisse sub nomine *Cadelafonis*, & *Ciacampelonis*.

Carol. Clus. in adnotationibus suis in *caput decimum libr.* 2. *Garciæ Arom.* ad eam videtur inclinare opinionem, nostram nempe *Musam* forte esse *Palmam Cypriam*, de qua *Theophr. libr.* 2. *plant. cap* 8. mentionem facit, quæ folia gerit multo majora cunctis Palmis, fructumque majorem pomo Granati, sed oblongum. Aliam quoque arborem describit *libr.* 4. *cap.* 5. quæ longissimum gerit folium simile plumis Struthiocameli, quæ galeis imponuntur; quodque binos cubitos longum est; ex præcedentibus autem, quæ adnotavimus, hæc quoque opinio falsa est, si enim Musa tum temporis in Cypria jam fuisset, ulterius, sine dubio propagata fuisset.

In *Hort. Malab. Tom.* 1. *cap.* 6. describitur nomine Malabarico *Bala*, Bramin. *Kely*, atque sub istius capitis finem multæ commemorantur species, in Malabara notæ, sed in hisce insulis ignotæ, quas hinc omittimus.

Den ouden naam Pala *komt met den hedendaagze* Palan *wel overeen, maar* Ariene, *schynd iets bedorven te zyn. De Volkeren* Sydracæ *zyn niet bekend, of het moesten* Oxydracæ *zyn, Volkeren van het binnenste Indiën, tot dewelke Alexander de Groote gekomen is, gelyk men in* Curtius *leest.*

Hoe men met de naam Ficus Indica *by de Autheuren speelt, en malkander abuseert, blykt daar uyt, dat men hedendaags drie gantsch verschillende planten voor* Ficus Indica *toond, als eenen de Waringe-boom, het welk is* Ficus Indica veterum; *'t tweede de* Musa *of onze* Pissang; *'t derde de* Tuna, *uyt Brasil, en andere West-Indische Landen in Europa gebragt zynde, een dik doornachtig blad; daar 't eene uyt het ander groeyd. Hier mede heeft zekeren onervaren* Herbarist, *den geleerden* Julius Scaliger *ook willen bedriegen, gelyk hy klaagt* exercit. 171. *dat het hem opgedrongen zy voor* Muzy, *by* Avicenna *en* Serapin *beschreven, het welk men hedendaags in Ægypten* Maus *noemde, en by* Cardanus, Pomum Paradisi, *doch het was hem onbekend, dat hy 't zelfde Muzy te vooren beschreven hadde onder den naam van* Cadelafon, *en* Ciacampelon.

Carol. Clus. *in zyn aanteykeninge op het* 10. *Capittel*, lib. 2. Garciæ, Arom. *schynd na die meeninge te hellen, dat onze* Musa *mogte zyn de* Palma Cypria, *waar van* Theoph. libr. 2. Plantar. cap. 8. *gewag maakt, de welke zal hebben een blad, grooter dan alle palmen, de vrucht ook grooter dan een Granaat appel, doch lankachtig. Of een andere boom, die hy beschryft* lib. 4. cap. 5. *met een zeer lank blad, gelykende de pluymen van den Vogel Struys, die men op de Helmen zet, 2 cubiten lank, doch uyt het voorgaande moet deze meening mede vervallen, want zoo de* Musa *doenmaals in Cypren was geweest, zy zoude buyten twyffel al verder verspreyd zyn.*

In Hortn Malab. tom. 1. cap. 6. *werdze beschreven met den Malabaarschen naam* Bala, *in 't Braminees* Kely, *en aan dat eynde van 't Capittel veele zoorten daar van in Malabaar bekend, doch in deze Landen niet, en daarom by ons uytgelaten.*

Tabula Sexagesima

Totam exhibet *Musam* cum surculis suis ex radicibus propullulantibus.

Ubi Litt. A. *racemum* seu *corymbum* denotat *frugiferum*.

B. *peculiarem* fructuum *congeriem*, seu *fasciculum Sickat* dictum.

C. Est Fructus *Pissang Medji*.

D. Idem transversim sectus, ut interna conspiciatur substantia.

E. Est Fructus *Pissang Swangi*.

F. Est *Pissang Bidji* cum *ossiculis* seu *granulis* suis.

G. *Pissang Crobo* est.

H. Est *Conus* seu *Cor* in extremo corymbi semper excrescens, sed marcescens, ac decidens *Djantong* dictum.

De sestigste Plaat

Vertoont een geheele *Musa* ofte *Pisang-Struyk*, met zyn jonge scheutjes uyt de wortels te voorschyn komende.

Alwaar Lett. A. een *geheele vrugtdragende tros* aanwyst.

B. Een *byzondere verzameling* der *vruchten Sickat* genaamt.

C. Is de vrugt van *Pissang Medji*.

D. Dezelfde overdwars gesneden, op dat deszelfs binnenste gedaante en substantie gezien wert.

E. Is de vrucht van *Pissang Swangi*.

F. Is die van *Pissang Bidji* met zyn Zaat-korrels.

G. Is de *Pissang Crobo*.

H. Is het *uyteinde* ofte het *spitse hart*, altoos aan het eynde uytgroeyende van de vrugt-tros, dog verdrogende en afvallende, *Djantong* genaamt.

OBSERVATIO.

Hæc est celebris illa planta, de qua *Carolus Linnæus* totum & elegantissimum conscripsit tractatum sub nomine *Musæ Cliffortianæ*, ubi fere omnia, quæ ad hoc genus pertinent, inveniuntur, nec non in *H. Malab. part.* 1. & *H. Cliff. p.* 467. ubi Musa racemo simplicissimo vocatur, reliqua porro Synonyma vide in *Thes. Zeyl. p.* 164.

AANMERKING.

Dit is die vermaarde plant, waar over *Carolus Linnæus* een geheel en zeer fraay tractaat geschreven heeft, onder de naam van *Musa Cliffortiana*, alwaar schier alles, wat tot dit geslagt behoort, gevonden wert, als mede in het eerste deel van de *Hortus Malabaricus*, en in de *Hortus Cliffort. p.* 467. alwaar ze Musa, met een zeer eenvoudige tros genaamt wert; de overige benamingen ziet verders in *myn Thesaur. Zeylan. p.* 164.

CAPUT SECUNDUM.

Musæ species.

LIcet in præcedenti dixerimus capite, cunctas Musæ seu Pissang species vix enumerari posse, quasdam tamen præcipuas ac maxime notas hic commorabimus, juxta quas cæteræ dividi ac distingui possunt.

Ac primo tres primariæ sunt species, uti *Musa Sativa* seu *domestica*, quæ hoc in capite describetur. Secundo *Musa Alphurica*, ac *Semi silvestris*; Tertio *Musa silvestris*, de quibus in subsequentibus capitibus.

Primo *Musa domestica* est illa, quæ in multas dividitur species, quam Portugallici scriptores in Indostana modo in binas, tres, quatuorve primarias distinguunt species, uti *Cenorins*, quæ parva ac lutea est species, & *Chincapalones*, quæ magna ac viridis est species. *Linschotenus* autem in *Itiner. cap.* 55. quinque enumerat species, quarum prima est vulgatissima, seu *Figo d'Orta*, & *Musa hortensis*, secunda minima & optima, quæ *Senoriens* vocatur, tertia huic adfines sunt *Cadolini*, quarta inter optimas quoque sunt *Chincapalopes*, quinta, quæ maxima, est Malabarensis.

In India Occidentali in binas primarias dividitur species. Primo *Pacovos*, quæ minor est, secundo *Bananas*, quæ major, uti jam supra in nominum enumeratione dictum fuit. In Java & Amboinensibus regionibus subsequentes observavimus species

Primo *Pissang Tando* seu *Musa corniculam*, omnium maximum gerit fructum, magnitudine & forma cornu Vaccini, qui brachium fere crassus est, ac carnem habet albam & austeram; Hujus speciei corymbus aliquid peculiare habet, progerminat enim instar magni acuminatique facci, ex binis magnis & fuscis corticibus compositi, qui sese aperiens mox uno adspectu omnes exhibet ordines & fructuum fasciculos, nullis interpositis peculiaribus squamis, quæ in reliquis conspiciuntur speciebus, ad finem quoque nullum gerit cor seu *Djantong*, totusque corymbus binos tresve tantum gerit fasciculos seu *Sickats*, ac quivis fasciculus modo quatuor vel quinque fructus, quum vero plures gerat fructus, corymbus hic pauciores potest alere fasciculos seu *Sickats*, unde inferiores abscinduntur, ut superiores perfecti sint & adulti, qui non virescunt, sed mox ex albo flavescunt, ac sæpe dehiscunt, immo bini aliquando conjuncti sunt, seu gemelli.

Notandum porro est, hanc & omnes fere subsequentes species binas habere varietates, marem nempe & feminam, quæ magis flavescit, & molliorem gerit substantiam, maris fructus est longior, durior, & in subsequenti specie viridior. *Pissang Tando* non editur ob austeritatem, sed aquæ incoctus vel tostus hic fructus adhibetur, atque oportet, ut diu coquatur vel torreatur, antequam mollescat, & edulis sit, conducitque iis, qui laxa laborant alvo, est autem plerumque cibus plebejus. Ternatensibus vocatur *Cojo Cossi Malauw*, h. e. *Pissang sine corde* ob rationem supra datam.

Discrimen inter *Bananas* & *Bacovos*, distinctissime descriptum inveni in *Rochefortii Histor. Antill. cap* 9. ubi dicit, *Fructus Bananas*, (quem putamus *Pissang Tando* esse) duodecim ac tredecim pollicum longitudinem habet, prope apicem parum incurvatus, brachii fere crassitiem adtingens. *Bacovos* fere ad dimidium minor est, sex pollices longus. *Arbor Bananifera* non plures viginti quinque, vel triginta gerit fructus uno in corymbo, quique vagi locati sunt. *Bacovos* vero centum ac centum & viginti sex gerit fructus, adeo adunatos, ut sese invicem comprimant. *Bananas* carnem gerit siccam & duram, coquendo tantum aptam, vel ut sub cineribus torreatur, qui & in furnis & ad solem siccantur, ut conserventur. *Bacovos* vero ob pinguedinem omnes hasce præparationes subire nequeunt.

Ramus hosce fructus ferens, furca suffulciendus est, ne ob ipsorum pondus frangatur, neque exspectandum est, donec omnes hi fructus simul flavescant. Quivis talis corymbus sufficiens præbet onus viro, eadem quoque Antillarum Historia scribit, ibi quemvis fructum crucem exhibere.

Hæc

II. HOOFDSTUK.

Zoorten van de Musa.

HOewel wy in 't voorige Capittel gezegt hebben, dat alle de zoorten van de Pissang qualyk te tellen zyn, zoo moeten wy echter eenige van de voornaamste en meest bekende hier ophalen, waar na men de andere reguleeren mag.

Voor eerst zyn 'er drie hoofd-geslagten, als een Musa Sativa, tamme Pissang, *waar van in dit Capittel.* 2. Musa Alphurica, Alphoereze Pissang, *en half wild.* 3. Muse silvestris, wilde Pissang, *waar van in de volgende Capittelen.*

1. Tamme Pissang *nu is die geene, die in veele zoorten verdeeld is, dewelke de Portugeeze Schryvers in de Indostaan slegts in* 2. 3. *of* 4 *hoofd-zoorten verdeelen, als* Cenorins, *de kleene geele, en* Chincapalooes *de groote groene. Maar* Lintschot cap. 55. Itiner. *heeft* 5 *zoorten, de eerste gemeenste, of* Figo d'Orta, Hof-Pissang. 2. *de* kleenste *en* beste, *die men* Senoriens *noemd.* 3. *de naaste daar aan zyn de* Cadolini; 4. *mede van de beste zyn de* Chincapalones. *de* 5*de en grootste is de Malabaarsche.*

In West-Indien verdeeld men ze ook in 2. *hoofd-geslagten.* 1. Pacovos *de kleenste, en* 2. Bananas *de groote, gelyk alreede boven in de naam gezegt is. Op Java en in de Amboinsche quartieren hebben wy de volgende zoorten aangemerkt.*

1. Pissang Tando, *of* gehoornde Pissang, *is de grootste van alle, in de grootte en gedaante van een koe-hoorn, schier een arm dik, het vleesch is wit, en wrang van smaak. Den tros van deze zoorte heeft iets byzonders, want hy komt voort als een grooten toegespitsten zak, van* 2 *groote en bruyne schorssen gemaakt, dewelke haar openende vertonen strax en eenslags alle de ryen en bosschen van binnen, dewelke geen byzondere schubben tusschen beyde hebben, gelyk andere zoorten, ook voor aan geen hert of* Djantong: *doch den geheele tros heeft maar twee of drie* Sickats, *of bosschen, en ieder bosch maar vier of vyf vruchten, want meer vruchten hebbende, kan den tros weiniger* Sickats *voeden, dies men de onderste afsnyd, op dat de bovenste tot perfectie komen. De vruchten werden niet groen, maar strax wit-geel, en men ziet ze dikwils geborsten, ook zomtyds twee aan malkander gewassen.*

Verders moet men merken, dat deze en meest alle de volgende zoorten twee veranderingen hebben: wyfken en manneken, zynde het wyfken 't geene meest geel werd, en weeker van merg is: het manneken word langer, harder, en in de volgende zoorte groender. Pissang Tando *werd niet gegeten, wegens hare wrangigheid, maar in water gezooden of gebraden, en zy moet wat lange zieden of braden, eer ze gaar word. Zy is goet voor die geene, die loslyvig zyn, en in 't gemeen een kost voor slegte lieden. In 't Ternataansch hiet ze* Cojo Cossi Malauw, *dat is Pissang zonder hert, om reden als boven.*

Het onderscheid tusschen Bananas *en* Bacovos, *heb ik ten duydelykste beschreven gevonden in de* Histor. Rochefortii Antill. cap. 9. *daar aldus staat: De vrucht* Bananas *(die wy gissen onze Pissang Tando te zyn) is* 12 *en* 13 *duymen lang, by de spitze wat krom, schier een arm dik. De* Bacovos *is wel de helft kleender, maar* 6 *duymen lank. De* Bananas-boom *draagt niet meer als* 25 *of* 30 *vruchten aan eenen tros, en dan nog wat wyd van malkander; maar de* Bacovos *dragen* 100 *en* 126 *vruchten, en die zoo digt, datze malkander drukken. De* Bananas *hebben een drog en hard vleesch, alleenig tot koken bekwaam, of onder de assche te braden, als ook in den oven of Zonne te droogen en te bewaaren; maar de* Bacovos *zyn wegens hare vettigheid, tot alle deze gebruyken onbequaam.*

Den tak, die deze vruchten draagt, moet men met Gaffels onderstutten, dat hy wegens de swaarte derzelve niet breeke, ook moet men niet wagten, tot dat deze vruchten alle te gelyk geel worden. Ieder tros geeft een dragt voor een man; ook zegt dezelfde Historie, dat in de Antillis ieder vrucht een kruys vertoont.

Men

Hic *Pissang Tando* copiosa provenit in insulis Key, unde quotannis in Bandam venalis defertur, atque hinc ibi vocatur *Pissang Key*, & *Pissang Swackan*.

Ad *Pissang Tando* pertinet *Pissang Carbon*, seu *Pissang Ocky Ocky*, qui fructus ultra spithamam vel pedem longus est, plerumque virescens, totus carnem gerens albam & mucosam, quæ austeri & ingrati est saporis. Quum unus tantummodo fructus ex uno racemo seu Sickat dependeat, pedis crassitiem attingit, sed plerumque dehiscit. Aliquando etiam bini simul concrescunt, bini tresque fructus simul unum formant Sickat, inque toto corymbo tantummodo bini tresve, & ad summum quatuor fasciculi seu Sickats, quod in cunctis obtinet *Pissang Tando*.

Secundo *Pissang Gabba Gabba* haud multum differt a præcedenti, sed minor est, non crassus, sed longus, atque per maturitatem ex albo flavescit, ejusque substantia omnium siccissima est, instar nempe spongiosæ medullæ ramorum Sagus *Gabba Gabba* dictæ. Non crudus editur hic fructus, sed sub cineribus calidis tostus, vel in sartagine frixatur, atque salubris censetur iis, qui Diarrhæa quadam laborant. Dividitur in marem ac feminam; cujus prior fructum gerit longiorem & viridiorem.

Tertio *Pissang Crobo* seu *Cro.* In Banda *Pissang Ubi*, mediocris est longitudinis, spithamalis nempe, non rotundus, sed plerumque angulosus vel quadragonus, externe virens, ac tarde flavescens, ejus medulla albior est quam reliquorum, duriuscula, & acidula: Tres habet varietates, primo enim est *Crobo Parampuan* vulgaris seu femina. Secundo *Crobo Lacki Lacki* seu mas, cujus fructus longior est, ac semper virens; Tertio *Crobo Batu* viridis quoque est, sed maturescens flavescit, ac substantiam habet duram. Tenera quoque ejus folia fuscas quasdam gerunt maculas seu strias.

Quarto *Pissang Djernang*, seu *acuum Pissang*, fructum gerit spithamam breviorem, ac fere trigonum, qui in longum porrectus est apicem, ubi filamentum seu vena adparet, floris residuum, unde & nomen obtinuit; Hujus cortex medullæ magis adhæret, quæ rufescit, & transversim diffractus hic fructus interne splendet instar sacchari. Maturus mollissimus est, atque sapore cum *Pissang Medji* convenit, sed magis acidulus est. Hæc species corymbum gerit septem pedes longum, atque ipsi increscunt septemdecim fasciculi seu Sickats, continentes circiter ducentos & quinquaginta fructus, qui tarde maturescunt.

Quinto *Pissang Culit Tabal*, seu *Pissang Baratsjo*, ac proprie Ternatice *Cojo Coratsje*, h. e. *Pissang Maas*, nostræque nationi *Pissang Bolvanger*, ut & *Pissang Warangan*, omnium crassissimum gerit corticem, cujus caro pallide ruffescit, & instar Ceræ mollescit, estque externe fere pentagonus, cujus interior ora semper est angustissima, sique bene sit maturus hic fructus, crudus edi potest, cæteroquin torretur & frixatur.

Sexto *Musa Mensaria*, seu *Pissang Medji*. Omnium specierum optima est, cujus fructus rectus est, palmam & aliquando spithamam longus, plerumque rotundus, atque quinque obscuris dorsis adeo distinctus ac divisus, ut magis trigonus esse videatur. Facile maturescit, ac flavescit, & mollis est ad tactum, facileque decorticari potest. Ejus medulla albicat, & mollior est quam aliarum specierum, splendetque instar sacchari coniformis, quum frangatur, saporis dulcis & delicati, acsi aliquid aquæ Rosarum esset admixtum.

Uti facile maturescit, sic & facile putrescit, atque crudum edere eum oportet, unde & mensis inponitur cum tragematibus, atque hinc nomen obtinuit. Non valet ad torrendum vel fricandum, quin semi maturus sit. Ejus stipes paulo altior excrescit reliquis speciebus, at folia fuscis maculis adspersa sunt copiosis. Hujus speciei mas externe nigras gerit maculas. In Banda vocatur *Pissang Radja*, Baleya *Byo Cohibu*.

Septimo *Musa Regia*, seu *Pissang Radja*, priori similis est quoad substantiam & formam, sed multo minor, vix digiti longitudinem habens, ac pollicis crassitiem, glaber, æqualis, ac tenuiorem habet corticem, saporis dulcioris & delicatioris præcedenti, unde Bataviæ hic fructus palmam gerit, qui crudus editur, mensisque inponitur, uti in Amboina, ubi hæc

Men vind deze Pissang Tando *overvloedig in de ylanden van Key, van daar ze jaarlyks in Banda werd te koop gebragt, daarom men ze aldaar* Pissang Key *noemd, en* Pissang Swackan.

Tot de Pissang Tando *behoord de* Pissang Carbou, *of* Pissang Ocky Ocky, *ruym een span of een voet lang, meest groen blyvende, binnen met een wit slymerig vleesch, amper, en siegt van smaak. Als 'er een vrucht alleen aan eenen Sickat hangt, werd ze zo dik, als een been, en gemeenlyk geborsten. Daar wassen ook dikwils twee aan malkander vast, twee, en drie Pissangen maken een Sickat, en aan den geheelen tros maar twee, drie, en ten hoogsten vier Sickats, 't welk alle* Pissang Tando *doen.*

2. Pissang Gabba Gabba *verschild niet veel van de voorgaande, dog is kleender, niet dik, meer lank, word in haar rypheyd wit-geel, de droogste onder alle van substantie, gelyk het spongieuse merg van Sagu-takken* Gabba Gabba. *Ze werd ook niet raauw gegeten, maar in heete assche gebraden, of in de panne gebakken, werd gezond geagt voor die geene, die eenigen Buikloop hebben. Ze is verdeeld in wyfken en manneken, zynde het manneken langer en groender.*

3. Pissang Croho *of* Cro. *In Banda* Pissang Ubi, *is van middelbare lengte, te weten van een span, niet rond, maar meest hoekig of vierzydig, van buiten gras-groen, en langzaam geel werdende, het merg is witter dan aan andere, harddagtig, en rinsch van smaak, heeft drie veranderingen, want men heeft 1.* Croho Parampuan, *de gemeene, of het wyfken. 2.* Croho Lacki Lacki, *het manneken, is wat langer, en blyft altyd groen. 3.* Croho Batu *is mede groen, maar de rype word geel en hard van merg. De jonge bladeren hebben eenige bruine plekken of strepen.*

4. Pissang Djernang, *of* naalde Pissang, *is korter dan een span, schier driekantig, voor aan met een lange tuit, en daar aan een draadje of ader, zynde het overblyfzel van het bloeizel, waar van ze de naam heeft. De schelle kleeft wat vast aan 't merg, het welk naar den rossen treekt, en over dwers gebroken glimd als Zuiker. De rype word zeer week, en aan smaak komt ze met de* Pissang Medji *overeen, dog nog al rinscher. Deze zoorte draagd een trotze zeven voeten lank, en daar aan in zeventien Sickats, omtrent vyftig vruchten, die langzaam rypen.*

5. Pissang Culit Tabal, *of* Pissang Boratsjo, *maar eygentlyk in 't Ternataans* Cojo Coratsje, *dat is* Pissang Maas, *by onze Natie* Pissang Bolvanger, *anders* Pissang Warangao, *heeft de dikste schel van al, mede ligtros van vleesch, en ledig als wasch, van buiten schier vyfzydig. De binnenste zyde is altyd de smalste, terdegen ryp zynde, kan men ze raauw eeten, anders werd ze meest gebraden en gebakken.*

6. Musa Mensaria, *of* Pissang Medji. *Tafel-Pissang is de beste onder alle zoorten, regt een hand lank, somtyds ook een span, meest rond, en met vyf donkere ruggens zodanig afgedeeld, dat ze meer driezydig schynd. Zy weed ligt ryp, en is geelagtig, en zagt in 't aantasten, kan ook ligt afgeschild werden. Het merg is witagtig, en murver dan aan andere, glimmende als Broodzuiker, als men hem breekt, zoet en kostelyk van smaak, als of 'er wat Roozewater ondergemengd was.*

Gelyk ze ligt ryp werd, zo bederft ze ook ligt, en moet raauw gegeten worden, daarom men ze meest op tafel onder het Bancquet-werk opzet, waar van ze de naam heeft. Tot het braden en bakken diend ze niet wel, of ze moet maar half ryp zyn. De stam werd wat hoger dan andere middelzoorten, en zyn blad is vol bruine plekken. Het manneken hier van gewind van buiten zwarte sproeten en plekken. In Banda hiet ze Pissang Radja, *en* Baley Byo Cohihu.

7. Musa Regia, *of* Pissang Radja, *is de voorgaande gelyk van substantie en gedaante, dog veel kleender, in de lengte schaars van een vinger, en dikte van een duim, even, glad, en dunner van schelle, nog zoeter en aangenamer van smaak dan de vorige, dierhalven men op Batavia deze den prys geeft om raauw te eeten, en op tafel te zetten, gelyk men in Amboina, daar men deze Pissang*

desideratur species, *Pissang Medji* ejus loco adhibetur, atque ambæ hæ species forte illæ erunt, quas Portugalli *Cenorins*, & in India Occidentali *Bacovos* seu *Pacovos* vocantur.

Octavo *Pissang Mera*, Pissang *Cutsjupau*, vel proprie *Putjee Pau*, quoad formam cum *Pissang Medji* conveniunt, quum primo progerminent, externe ex purpureo colore fusci, intermixto croceo seu luteo colore, medulla autem alba est, saporis aciduli, quæ cruda est instar *Pissang Medji*, nomen vero gerunt a teneris Mangæ foliis, vel a vestimento quodam similis coloris ac nominis, quod nempe purpureo fuscum est, quod Indis vulgare est. Ejus stipes, folium ab inferiore parte, ac corymbus purpureo gaudent colore, seu ex purpureo viridi.

Nono. *Pissang Salpicade* fructum gerit breviorem ac rotundiorem illo *Pissang Medji*, qui externe flavus est, & punctulis nigricantibus distinctus, uti vestimenti quoddam genus *Salpicade* dictum, quod parvas & rubras gerit minimasque maculas in fundo albicante, acsi granulis salinis esset adspersum; Plerumque crescit in Ternata, raro in Amboina, crudique ejus fructus eduntur instar *Pissang Medji*.

Decimo *Pissang Swangi* fructus est brevis ac crassus, semi pedem longus, binos crassus pollices, externe protuberantibus dorsis inæqualis, unde & angulosus est, sed irregulariter, unum enim alterumve latus semper angustius est reliquis. Ejus medulla intense lutea est, seu ruffa, duriuscula, mucosa, & acidula, ac parumper austera, unde hic fructus crudus non editur, sed fricatur vel pinsitur, ac puerorum puls ex ejus præparatur medulla. Cor seu *Djantong* modo progerminans in hac specie brevius est ac crassius quam in reliquis speciebus. Omnium vilissimus habetur hic fructus, licet cum *Pissang Crobo* sit usitatissimus ad puerorum cibum. Ejus stipes altior est quam reliquarum Musarum, corymbus autem ejus paucos gerit fasciculos seu Sickats.

Undecimo. *Pissang Batu*, seu *Pissang Bidji* quoad formam cum præcedenti convenit, sed non adeo crassus est, at rotundior, externe semper virens, caro ejus interna mucosa quoque est, sed dulcis ac mollis, totaque repleta ossiculis duris, & nigricantibus instar Pæoniæ seminum, quæ inter edendum exsugenda sunt, raro autem crudi eduntur hi fructus, sed torrentur ad usum Medicum. Ejus stipes altus est, rami ac folia viridia, atque per prolem seu surculos adeo multiplicatur, ut intra breve temporis spatium magnum obcupet locum.

Duodecimo. *Pissang Abu*, *Pissang Soldado*, & *Pissang Alphuru*, fructus sunt breves, parvi, & crassi, ex rotundo plani seu compressi, digitum longi, vix tres lati, externe ex albo flavescentes, seu cinerei, interne viscosi, saporis fatui, aptissimi tamen sunt, qui torrentur & fricantur.

Decimo Tertio. *Pissang Bombor*, Amboinice *Kula Keker*, & *Uee Rerel* fructus gerit brevissimos, magnitudine ovi Gallinacei, digitum longos, seu instar fructuum *Pandani litorei Keker* dicti, glabros, & æquali cortice obductos, qui tamen trigoni vel quadragoni sunt, supra obtusi, apti, qui crudi edantur, quum maturi sint, alioquin enim nimis sunt aciduli & austeri, tumque torrere illos oportet.

Decimo Quarto. *Pissang Canaya Puti*, fructus gerit paulo minores illis *Pissang Medji*, vix pollicem crassos cum apice papillari, unde & allis dicitur *Pissang Sussu*, angulosus est hic fructus & flavescens, ejus medulla duriuscula est & acidula, quæ melius torretur & fricatur quam ut cruda edatur, inter vilissimos numeratur. Hujus speciei folium parum differt a reliquis, tenerum enim farina quasi adspersum videtur, quæ si abraditur, subtus fuscum est, qualis et stipes sese obfert, quum ejus exterior pellicula deglubatur. Hujus vel præcedentis speciei videtur esse Baleyense *Byo Lutton*, seu Simiarum Pissang, qui ibi est fructus omnium minimus, semi silvestris, & a Simiis quam maxime expetitus

Decimo Quinto. *Pissang Canaya Kitsjil*, a Luhunensibus *Tena Talile* dictum, humillimum gerit stipitem, minimaque folia, qui viri circiter altitudinem attingit. Ejus fructus rotundi sunt, instar digitorum, seu paulo crassiores, horum cortex est luteus, glaber, tenuissimus, fragilis, nec facile integer decorticari potest.

Caro

niet heeft, met de Pissang Medji *doed: Deze beyde zoorten zullen misschien die geene zyn, die de Portugezen* Cenorins, *en in West-Indien* Bacovos *of* Pacovos *noemen.*

8. Pissang Mera. *Pissang* Cutsjupau, *of eygentlyk* Putjoe Pau, *is aan gedaante de* Pissang Medji *gelyk, als zy eerst opkomen, van buiten uit den purperen bruin, als zy ryp zyn uit den bruinen, en door-geelen gemengd. Het merg is wit, rinsch van smaak, en men kan ze raauw eeten, als* Pissang Medji, *haren naam hebben zy van de Mangas-bladeren, of van een stofje van dezelfste coleur en naam, te weten purpur bruin, 't welk by de Indianen een stadige dragt is. Zyn stam, het blad van onderen, en den tros, zyn allegaar bruin, of bruin-groen.*

9. Pissang Salpicado *is korter, en ronder dan* Pissang Medji, *van buyten geel, met zwartagtige plekjes gespikkeld, gelyk zeker kleedje* Salpicado, *vol kleene en roode spikkeltjes op een witte grond, als of het met zout korreltjes gepickeerd was. Zy wassen meest in Ternaten, weynig in Amboina, en werden raauw gegeten, gelyk* Pissang Medji.

10. Pissang Swangi *is kort en dik, een halve voet lank of minder, twee duymen dik, van buyten met uytsteekende ruggens, die ze hoekig maken, dog irregulier, want een of twee zyden zyn altyd smaller dan de andere. Het merg is hoog-geel of ros, hardagtig, smerig, en rinsch van smaak, en daar by wat wrang, onbekwaam om raauw te eeten, maar goed om te bakken, en kinderpap daar van te maken. Het hert of* Djantong *van deze zoorte eerst uytkomende, is korter en dikker dan aan andere. Men houd ze voor de slegtste van alle, hoewel nevens* Pissang Croho *de gebruykelykste tot kinderkost. Den stam is hoger dan aan andere, en den tros heeft weinig Sickats.*

11. Pissang Batu, *of* Pissang Bidji *is aan gedaante de voorgaande gelyk, dog zo dik niet, en ronder, buyten altyd groen blyvende, binnen mede met een smerig vleesch, dog zoet en week, maar gantsch uytgevuld met zwartagtige korrels, gelyk de zaden van Peonien, die men in 't eeten uytzuygen moet, dog zy werden weynig raauw gegeten, maar gebraden tot Medicyne. Zyn boom is hoog van stam, takken, en bladeren gras-groen, en vermenigvuldigd zyne kinderen zo zeer, dat hy in 't kort een groote plaats beslaat.*

12. Pissang Abu, Pissang Soldado, *en* Pissang Alphuru, *zyn kleene, korte, en dikke Pissangen, uyt den ronden plat, of gedrukt, een vinger lank, schaars drie breed, van buyten wit-geel, na den graauwen trekkende, binnen smerig, en laf van smaak, zeer bekwaam tot zieden en braden.*

13. Pissang Bombor, *in 't Amboins* Kula Keker, *en* Ure Rerel *is aan vruchten de kortste van allen, in de grootte van een Hoender-ey, een vinger lank, of als de vruchten van* Pandanus littoreus, Keker *genaamt, glad en even van schelle, dog vierhoekig, vooren stomp, bekwaam om raauw te eeten, als ze ryp is, want anders is ze te rinsch en zuuragtig, en moet gezoden werden.*

14. Pissang Canaya Puti, *heeft vruchten wat kleender als* Pissang Medji, *schaars een duym dik, met een tuytje voor uyt, als een tepel, daarom by andere* Pissang Sussu *genaamt, mede wat hoekig, en lichtgeel, het merg is hardachtig, en rinsch, bekwamer tot het bakken en braden, dan raauw te eeten, en werd onder de slegtste gereekend. Het blad van deze zoorte verschild wat van de andere, wat jonk zynde, gelykt het met meel bestrooid, en als men 't zelve afveegd, schynd het van onderen bruynachtig, gelyk ook den stam is, als men hem de buytenste huyd aftrekt. Van deze of de voorgaande zoorte schynd te zyn het Balische* Byo Lutton, *of Aape Pissang, zynde aldaar de kleenste van allen, half wild, en van de Aapen zeer gezogt.*

15. Pissang Canaya Kitsjil, *van de Lubuneezen* Tena Talile *genaamt, is de laagste van stam, en kleenste van bladeren, ontrent een man hoog. De Pissangs zyn rond, als een vinger, of dikker, de schelle is geel, glad, zeer dun, bros, en laat zig kwalyk geheel afschellen.*

Het

Caro est instar *Pissang Medji*, sed durior, acidula, & saporis grati, atque aquæ incocta Ficuum saporem habet. Fructus hi tam humiles ex stipite excrescunt, ut ore avelli possint, nihilominus tamen adeo copiosi & compacti corymbo insident, ut duceni sæpe in unico numerentur corymbo. Hortos amat silvestres ac montes, ubi terra est pinguis ac fusca, lapillis mixta, atque intra quartum vel quintum plantationis mensem fructus producit, sed paucos emittit surculos, seu prolem. Amboinenses hanc plantant Musam semper in maris recessu, ut stipites ac fructus sint parvi. Prolem ejus voco stipitis stolones ex radice propullulantes juxta morem hic usitatum, quique a Malaiensibus vocantur *Anack*. Videturque hæc species esse degeneratio Batavicæ *Pissang Radjæ*.

Decimo Sexto. *Pissang Bulang trang* folia gerit, ramos, ac stipitem flavescentem, fructum vero albicantem, qui per noctem colorem repræsentat lunæ plenæ, quum hæc nempe radiis suis illum inluminet & inlustret.

Hæ jam species sunt maxime notæ, fuerunt vero hortorum cultores Bataviæ, qui gloriabantur, sese in hortis suis octoginta Musarum species seu varietates posse demonstrare.

Het vleesch is als Pissang Medji, *dog harder, rinsch, en goed van smaak, in water gezoden, zeer na Vygen smakende. Zy groeyen zo laag aan den stam, dat men ze met den mond kan afhalen, niet te min zo vol en digt aan haar tros, dat men twee honderd aan eenen geteld heeft. Zy willen liefst in de bosch tuynen staan, en in 't gebergte, daar een vette bruyne aarde is met stenen gemengd, alwaar zy in de vierde of vyfde maand van hare planting dragen, maar weynig kinders voortbrengen. De Amboineezen planten ze altyd by laag water, op dat bomen en vruchten kleen zullen blyven. Ik noeme kinders de afzetsels van den stam uyt de wortel voortkomende, na de hierlandze manier van de Maleyers geleerd, die ze* Anack *noemen. Het schynd dat het een nabootzing wil zyn van de Batavische* Pissang Radja.

16. Pissang Bulang trang *is licht of geel groen van bladeren, takken, en stam, de vrucht witagtig, by nacht de coleur van de volle Maan hebbende, te weten, als 'er die op schynd.*

Dit zyn nu de meest bekende zoorten; maar daar zyn Liefhebbers van Tuynieren op Batavia geweest, roemende, dat ze in hare Tuynen 80. *zoorten van Pissang konden toonen.*

CAPUT TERTIUM.

Locus, Cultura, Usus, ac Vires Musarum.

LOcus. Licet cunctæ memoratæ species non in una obcurrant regione, ipsarum tamen genera per calidam mundi partem dispersa sunt. Indiam enim utramque Orientalem, seu intra & extra Gangem sitam, ab antiquis jam temporibus puto ipsarum fuisse patriam, ac forte quoque Orientalem Africæ partem, ex Plinio enim demonstravimus, ipsius Palam crescere in intima Indiæ parte, sique nota jam fuisset in Occidentali mundi parte, curiosi Græci, & Romani longe lateque dominantes ejus etiam fecissent mentionem. Inde autem sensim devenerunt sine dubio sub ditione Aethiopum in Persia, Syria, Arabia, & Ægypto, in quibus locis itineratores testantur, hasce plantas coli tanquam raras & exoticas in hortis, atque hi harum, tanquam rei raræ & curiosæ, faciunt mentionem, uti *Bellonius libr. 2. observ. cap.* 25. Rosettæ in Ægypto, & *cap.* 205. Antiochiæ in Syria, & *Gabr. Sionita in descript. Arabiæ cap.* 10. Tripolis in Syria observarunt.

Guinea, & Zephyreæ Africæ partes forte naturales erunt ipsorum solum, unde Portugalli in Brasiliam, & Hispani ex Canaria in Americam illos deduxerunt, uti id in præcedenti capite ex Oviedo demonstravimus. Atque hinc iterum sequitur opiniones Christianorum Orientalium nullis fundamentis niti, qui Musam pro Adami pomis habent, quin cuncti stipites per diluvium ex Paradiso evulsi fuissent, & in Indiam transplantati, quin cum aliis inperitis statuerent, Paradisum in Zeylona fuisse.

Minorem veri speciem præbet opinio ista, quam quidam fovent, magnas illas fuisse uvas, quas investigatores populi Israelitici secum duxerunt ex valle Escol, uti id videri potest *Numer. 13. vers* 24. Quæ forte inde nata est, quia in India sæpius viderunt binos viros gestantes Musæ corymbum in humeris, vel quia scriptores de Musa *Botrum* vocem adhibeant, quæ Belgice *tros* dicitur.

Inter hasce Orientales insulas nulla reperitur, quæ non aliquam Musæ speciem proferat, quarum quædam indigenæ, quædam exoticæ, atque aliunde deductæ sunt, immo in frequentioribus obcurrit Musa locis, ipsa Calappo, licet hæc tam necessaria sit ad incolarum victum & amictum, illud autem caussatur per facilem Musæ propagationem, quæ etiam per frustum radicis ex majore stipite abscissum fieri potest.

Ejus *cultura* sequenti peragitur modo; Radicum stolones primo longum acuminatumque referunt cornu, quod ad altitudinem binorum triumve pedum sese primo

III. HOOFDSTUK.

Plaats, Queeking, Gebruyk, en Kragten van de Musa.

PLaats. *Hoewel nu alle de voornoemde zoorten juist niet in een land gevonden werden, zo zyn egter hare geslachten door de warme wereld ver verspreyd. De beyde Oostersche Indiën, houde ik van ouds voor haar regte vaderland, en misschien ook het Oosterdeel van Africa; want uyt Plinius hebben wy bewezen, dat hy zyne Pala haald uyt het binnenste Indiën, en waren zy doenmaals in de Westerlyke delen des wereld bekend geweest, de curieuse Grieken, en wydheerschende Romeynen, zouden daar meer gewag van gemaakt hebben. Van daar zyn zy allenskens gebragt buyten twyfel onder de heerschappy van de Moren in Persien, Syrien, Arabien, en Ægypten, in welke plaatzen onze Reysigers getuygen, dat ze voor een raare plante in de hoven gehouden werd, gelyk zy dezelve ook als iets byzonders aanteekenen; Als* Bellonius lib. 2. observat. cap. 25. *te Rosetta in Ægypten, en* cap. 205. *te Antiochia in Syrien, en* Gabr. Sionita *in de* beschryving van Arabie *hebben deze te Tripolis in Syrie gevonden.*

In Guinea, en de Zuyder deelen van Africa zullen zy misschien inlandig zyn, van waar ze de Portugezen in Brasil, en de Spanjaarden uyt Canarien in America gebragt hebben, gelyk wy in 't vorige capittel uyt Oviedus getoond hebben. Hier uyt volgt dan nogmaals, dat de meeninge der Orientaalse Christenen geen steunzel heeft, dewelke de Pissang voor Adams-appelen houden, of alle de stronken moesten met de zondvloed uyt het Paradys gerukt, en in Indiën gesmeten zyn, of zy moesten met andere onervarene meenen, dat het Paradys in Ceylon geweest zy.

Nog minder schyn van waarheyd heeft het geen sommige geloowen, dat het groote Druyven geweest zyn, die de verspieders der kinders Israels met hun beyden aan een stok uyt het dal Escol droegen, zegge gehaald hebben, Num. 13. vers 24. *Misschien om dat zy in Indiën dikwils gezien hebben, twee mannen een tros Pissang aan eenen stok dragen, of om dat de Schryvers in 't Latyn* Botrus, *en in 't Duyts* tros *gebruyken, van den Pissangboom.*

Onder deze Oostersche eylanden is geen zo gering, dat niet eenige zoorten van Pissang voed, waar van sommige inlandig, sommige ingebragt zyn, ja op meer plaatzen te vinden zyn, dan den Calappus-boom, hoewel die zo nodig is tot het onderhoud van de Inlanders, 't welk komt van zyne ligte voortplanting, dewelke ook met een stuk van de wortel geschieden kan, van een ouden stam afgestoken.

Hare aanqueking is aldus; De afzetzels van de wortel, gelyken meest een lank toegespitsten hoorn, 't welk in de hoogte van twee of drie voeten zig eerst uytbreyd in bladeren,

mo in folia explicat, atque hoc a matrice abscinditur, atque in foveolis, ubi desideratur, transplantatur, in quibus primo cinis deponitur, vel quædam cremantur siccæ herbæ. Quidam præterea aliquid calcis addunt, quo fructus cito progerminent; Musa locum amat calidum in solo rite præparato, quod si pingue modo sit, lapillis mixtum esse licet, quale plerumque est in Amboinensium hortis silvestribus. Nullibi autem tam læte & luxuriose crescit quam in planis Javæ campis, ubi solum est molle ac pingue argillaceum, ubi & arundo saccharifera pinguissima est. Si circa ædes desideretur, in nullo aptius plantari potest loco, quam ubi quævis sordes ac projectilia ejiciuntur.

Quum jam justo crescat loco, plerumque decimo mense suum emittit corymbum, *Pissang Crobo* autem sexto, & parva *Canaya* quarto mense. Reliquæ Musæ species post sesqui annum fructus producunt, immo quædam serius, ita ut nullum certum fructificationis tempus statui possit. Corymbi, uti dictum fuit, tam diu in stipite non sunt relinquendi, donec omnes penitus lutescant fructus, quin superiores putrescant, vel a vespertilionibus aliisque furibus auferantur, antequam inferiores maturescant, superior autem fasciculus seu Sickat abscinditur, ac reliqui successive, quum sint maturi, vel totus abscinditur corymbus, cui in abscissa parte calx superlinitur, atque in ædibus suspenditur, tum quotidie quidam maturescunt fructus. Qui per mare iter faciunt, illum aquæ inmergunt marinæ, atque in navibus suspendunt.

Quum casu quodam vertex amputetur, vel primum progerminans abrumpatur cor, ad stipitis latus corymbum per fissuram quasi emittit, vel si ejus vertex amputetur, nec cor progerminans vulneretur, nudus tamen stipes suos sursum emittit fructus, qui tamen non perfecte excrescunt vel maturescunt.

Baleyenses alium præscribunt modum plantandi Musam, ejus enim cornua seu stolones sumunt, antequam sese in folia explicent, quos non recte sed oblique in terra sepeliunt, tum ad latus novus excrescit surculus, qui in veram excrescit arborem, dicunt quoque cunctas Musas post meridiem esse plantandas ad maris estum.

Quum Musa semel suos produxerit fructus, recordari oportet, ut vetustus abscindatur stipes, ut surculi seu stolones liberiorem adquirant aërem, sique nimis sint copiosi ac densi, ipsorum quidam sunt exstirpandi. Amboinenses vero non tantos inpendunt labores in hortis præparandis quam Javani, quos plerumque ad montium pedes exstruunt, cunctas ibi herbas, ac fruticulos cremantes, solumque leviter modo commoventes, in quo Musæ surculos deponunt plerumque erectos, ac sæpe inter hos alias herbas oleraceas, vel ipsarum radices edules.

Usus, Natura, & Virtutes. Ut Musarum usum cibarium brevibus expediam verbis, indicandum mihi est, hosce fructus incolis quotidiano inservire cibo, quo vitam aliquamdiu sustentare valent, estque hæc arbor tam necessaria ad hominum victum quam Calappus, quæ non ubique crescit, ubi Musa obcurrit. Immo homo suam incipit vitam cibo horum fructuum, saltem apud incolas Indiæ aquosæ, quibus Oryza, aliaque frumenta non tanta sunt copia quam in India veteri.

Hunc in finem potissimum eligitur tertia species *Pissang Crobo*, quæ sub cineribus tosta (cui rei optima est) a matre ore masticatur, ac tanquam puls infantis ori inponitur, qui quum somnolentus sit, vel os aperire nequit, mater efficit, ut ploret, & os aperiat, tumque pasta introtruditur, quam si deglutire negat, ipsius os ad latus leviter comprimit, sique deglutire nolit, pasta per illam compressionem intus truditur.

Hic itaque cibus est infantum Indorum per primos septem octove menses, donec sensim Oryzam, aliosque tolerare & devorare discant cibos. Quid ergo tibi videtur Lector? Hinc incolæ dicere possent, *Musa mihi principium*, & cum *Ovidio trist. libr.* 4. *Eleg.* 10. *gratia Musa tibi quid vivo.* Sique verum esset, quod ingeniosus iste Monachus Franciscanus apud *Garziam* perhibet, fructum Musam a Dea Musa suum sortitum fuisse nomen, tum incolarum horum infantes a prima jam infantia educati fuissent a Musis.

Spe-

ren, deze steekt men dan van de hoofd wortel af, en verplant ze in byzondere kuyltjes, daar men ze hebben wil, eerst wat assche daar onder smytende, of wat ruygte daar in brandende. Zommige doen 'er ook een weynig kalk by, het welk de vruchten haastig doed voortkomen; Pissang wil op een warme plaats staan, in een wel bearbeyde grond, als hy maar vet is, mogen 'er wel steenen onderloopen, gelyk meest zyn alle de Bergtuynen der Amboinezen. Maar nieuwers staan zy zo schoon, en weeldrig, als in de vlakke velden van Java, daar een mulle, bruyne, en vette kleygrond is, alwaar ook het vetste zuykerriet groeyd. Als men ze omtrent de huyzen wil hebben, kan men ze niet beter planten, dan op plaatzen, daar men alderhande vuyligheyd en uytvaagzel heenen smyt.

Als zy nu op haar behoorlyke plaatze staan, zo beginnen zy doorgaans in de tiende maand haren tros uyt te geven, de Pissang Croho *in de zesde, de kleene* Canaya *in de vierde maand. De andere staan anderhalf jaar, eer zy dragen, en zommige langer, zodat men geen regte tyd van haar dragen stellen kan. De trossen, als gezegt, moet men zo lange aan den boom niet laten hangen, tot dat de vruchten allegaar geel worden, om dat de bovenste verrotten, of van de Vleermuyzen, en dieven berooft zoude werden, eer de onderste rypen, maar men snyd de bovenste hos of Sickat af, en laat de andere vervolgens rypen, of men snyd den geheele tros af, smeerd 'er wat kalk op, en hangt hem zo op in de huyzen, zo kan men alle dagen een partye rype vruchten hebben. De Zeevarende dompelen hem in zout water, en hangen hem zo in haare Scheepen op.*

Als men by geval de kruyn afkapt, of het eerst uytkomende hert afbreekt, zo berst hy ter zyden aan den stam uyt met zyne vruchten, of zo hem de kruyn afgekapt werd, dat het opschietende hert niet geraakt werde, zo ziet men de blooten stronk, egter zyne vruchten boven uytstooten, die dog niet wel tot perfectie komen.

De Baliers leeren een ander manier de Pissangen te planten, want zy neemen de hoornen, eer ze hun in bladeren openen, vergraven die niet regt, maar schuyns in de aarde, zo komt ter zyden uyt een nieuw scheutje, 't welk den regten boom werd. Zy willen ook hebben, dat men alle Pissangen na den middag zal planten, en dat by wassent water.

Als den Pissang-boom nu eens gedragen heeft, zo moet men indagtig wezen, den ouden stronk af te kappen, op dat de jonge erfgenamen te beter lugt krygen, en zo dezelve te digt staan, moet men mede een party daar van uytgraven. De Amboineesen doen zo veel moeyten niet met hun tuynen te maken, als de Javanen, dewelke by gemeenlyk in 't hangen der bergen maakt, alle de ruygte afbrandende, en den grond maar een weynig ombakkende, daar by dan de Pissang-plantjes inzet overend, en dikwils andere Hofkruyden, en eetbare wortelen daar tussen.

Gebruyk, Aard, en Kragten. *Om het gebruyk in de kost met korte woorden te zeggen, zo diend deze vrucht den Inlanders tot een dagelykze kost, waar mede hy het leeven een tyd lank onderhouden kan, zynde een alzo nodige boom tot 's menschen onderhoud, als den Calappusboom, die men ook niet overal heeft, daar de Pissang gevonden werd. Jn den mensch begind zyn leeven met den Pissang, immers onder de Inlanders van Water-Indiën, daar den Ryst, en andere Suyvel zo veel niet te bekomen is, als in Oud Indiën.*

Hier toe verkiest men meest de derde zoorte Pissang Croho, *dewelke onder de assche gebraden zynde (waar toe zy de bekwaamste is) neemd de moeder een stukje daar van in de mond, en geknaauwd zynde, strykt het als een pap het kind in de mond, en als 't zelve vaakerig is, of niet gapen wil, zo brengen zy 't eerst aan 't huilen, en als den pap nog niet door wil, zo nypen zy het zoetjes in de zyden, wil het dan niet worgen, zo moet het een brok inslikken.*

Dit is de kost der Indiaanze kinders in de eerste zeven of agt maanden, tot dat zy allenskens Ryst, en andere kost leeren verdragen. Wat dunkt u Lezer? Zouden deze Inlanders niet mogen zeggen, Musa mihi principium, *en met* Ovidius Trist. lib. 4. Eleg. 10. gratia Musa tibi quid vivo. *En zo het waar was, gelyk dien snaakse Franciscaner Monnik by* Garzias *meend, dat de vrucht van Musa van de* Godinnen *Musen haren naam hebben ontfangen, zo zoude deze Inlanders van kindsgebeente af in de Musen opgevoed zyn.*

De

Species sexta, septima, decima quarta, & quinta fructus præbent aptos, qui crudi eduntur, quibus incolæ plerumque adducunt frustum Sagus, Baggeæ, & Canarii. Belgæ, qui illos adquirere possunt, frustum panis & casei cum ipsis comedunt. Reliquæ species magis acidulæ sub cineribus torrentur, vel aquæ incoquuntur, non autem tam gratum præbent saporem, quique fructus sunt magis austeri, in oleo vel butyro fricantur, prius in longa scissi frusta, ac farina obvoluti, quum delicatissimum adquirant saporem, sique in rotunda scindantur segmenta, cum ovis fricantur, alii tostos conterunt fructus cum cochleari, quibus admiscent butyrum, saccharum, & Cinnamomum, quod ex ovis præparatum videtur. Siccæ fructuum species in longa scinduntur frusta, & a quibusdam incolis ad solem vel in furnis exsiccantur, & ad cibi usum conservantur.

Cibus est facilis digestionis, qui tamen magis salutaris est incolis quam Europæis, estque quam maxime delicatus iis præsertim, qui ex itinere marino adpellunt, vel qui per mare iter faciunt, secumque totum ducunt corymbum, qui vero diu in hisce vixerunt, & habitarunt terris, non magni hunc faciunt.

Fructuum natura ac vires variæ sunt, ratione variarum specierum, dulces enim, qui crudi eduntur, facilem præbent digestionem, ac valde temperatam habent qualitatem, sed hoc laborant vitio, quod facile putrescant, præsertim pleno stomacho. Adpetitum quoque exstinguunt per viscositatem, atque abdominis elevationem seu flatus excitant. Vires ipsorum medicinales hic proponemus ex Arabibus scriptoribus; *Avicenna* nempe *libr.* 2. *cap.* 484. dicit; Musa corpori paucum præbet nutrimentum, quod facile in biliosam degenerat pituitam, ac ventriculum corrumpit, conducit autem calidis pectoris vitiis, pulmoni nempe, renibusque, urinam enim facile promovet. *Rhazes libr. med.* 3. *cap.* 20. testatur, Musam ventriculo noxiam esse, appetitum prosternere, alvum laxam reddere, ac raucedinem tollere. *Serapis cap.* 84. idem scribit, sed addit embryonem in matris corpore nutrire, renes purgare, & concubitus adpetitum excitare. Conducunt quoque hepati æstuanti, ac vires habent emollientes & maturantes.

Prima, secunda, & undecima species vires habent constipandi alvum, unde torrentur vel leviter fricantur, talibusque exhibentur pro cibo, qui Diarrhæa quavis laborant. Incolæ Musam permittunt edere in febribus ardentibus, in aliis vero, quæ febres humorales vocantur, meo quidem judicio nocent, ob rationem supra ex Avicenna adlegatam, quod & experientia comprobavit; esum nempe dulcis Musæ in Dysenteria epidemica malignos auxisse humores.

Serosus viscosusque liquor ubique ex Musa exstillans sordidas caussat maculas in quibusvis vestibus læto colore splendentibus. Si flamma quædam sit excitata, magna cum admiratione observatum fuit, quum totius Musæ stipes, ac præsertim folia in flammam conjicerentur, quam maxime imminutam fuisse, ista enim ejus folia per frigidum ventum flammam exstinguunt, atque in hanc projecta tantam emittunt aquæ copiam, ut ignis suffocetur. Quum variolæ sint maturæ & dehiscant, æger in viridibus deponendus est Musæ foliis, quæ optimum caussant refrigerium, nec adhærent. Si fructus adquisiverunt formam in corymbo, reliquum cor seu Djantong abscinditur, quod totum supra carbones torretur, exteriorque abjicitur cortex, ac germina subposita fructuum simul cum adhærentibus crassis floribus, ac reliquo corde simul minutim conscissa in pingui coquuntur carnium jure vel Calappi lympha, quod olus præbet haud contemnendum.

Hunc in finem optime convenit *Pissang Crobo*, & *Pissang Swangi*, Pissang *Medji* enim cor parum amaricat. Medulla granulorum Pissang Batu, ac cortex Turi simul contriti, expressi, & propinati faucium ardorem curant.

Folia viridia ab incolis loco mantilium adhibentur, quæ quovis convivio renovant. Sicca, a vento nondum lacerata, lapillo glabro, vel concha *Porcellana majore*, quæ aliis *Concha Veneris*, ac quibusdam Belgice *Klip-kousfen* dicitur, poliuntur, quod opus *Bilalo* vocatur, atque inde conchæ istæ *Bia Bilalo*.

Hoc

De zoorten 6, 7, 14 en 15 zyn bequaam om raauw te eeten, daar den Inlander gemeenlyk een stuk Sagu, Baggea, en Canaris bydoegd. Den Hollander (die het hebben kan) eet ze met brood en kaas. De andere zoorten, die rynscher zyn, werden onder de assche gebraden of in water gezoden, doch die smaaken zoo wel niet, en die wranger zyn, moet men in olie of boter bakken, eerst in lange stukken gesneden, in meel gewenteld, wanneer zy wel op 't smaakelykste werden, maar tot ronde schyven gesneden, werden onder eyer-struyf gebakken; andere wryven de gebradene kleen met een lepel, doen 'er boter met zuyker en caneel onder, 't welk lykt een roeren van eyeren. De drooge zoorten worden ook in lange stukken gesneden, by zommige Eylanders in de Sonne of oven gedroogd, en tot de kost bewaard.

Het is een kost ligt om te verteeren, doch gezonder voor den Inlander, dan voor de Europeanen. Zy is zonderlyk aangenaam voor Luyden, die van een Zee-ryze komen, of die ter Zee varen, en gebeele troffen met hun voeren, maar die lange in 't Land gewoond hebben, maken 'er weinig werks van.

Haren aart en kragten zyn verscheiden na de verscheide zoorten, want de zoete, die men raauw eet, zyn die geene, die ligt te verteeren zyn, gantsch getemperd van eygenschap, doch hebben dit aan hun, dat zy ook ligt verrotten, zonderlyk in een gevulde mage. Zy verdoven ook den atenslust met hare slymerigheid, en veroorzaken een opblazinge in 't lyf. Aangaande hare Medicinale krachten, zullen wy die hier stellen uyt de Arabische Schryvers. Avicenna libr. 2. cap. 484. *zegt: Musa geeft het lichaam weinig voedzel, het welk ligt in een galachtige slym veranderd, en de mage bederft, maar ze is gezond in heete gebreeken van de borst, long, nieren, en doet gemakkelyk pissen.*

Rhazes lib. med. 3. cap. 20. *getuygd, dat Musa de mage tegen zy, den appetyt uytblussche, den buyk week make, en de heeschheyt beneeme.* Serapio cap. 84. *schryft het zelfde, daar nach by doende, dat ze de vrucht in 's Moeders lyf voede, de niere zuyvere, en den byslapens lust bevordere. Zy zyn ook goed voor een verhitte lever, hebben een week en ryp makende kragt.*

De eerste, tweede, en elfde zoorte, hebben een stoppende kragt, werden daarom gebraden of droogjes gebakken, die geen te eeten gegeven, die eenige buykloop hebben. De Inlanders laten de zoete Pissang toe in heete koortzen, maar in andere koortzen, die men Febres humorales *noemd, zyn zy myns oordeels schadelyk, om reden hier boven uyt* Avicenna *gesteld; gelyk ook de ervaringe geleerd heeft, dat het nuttigen van zoete Pissang, in Dysenteria Epidemica, of algemeen bloedloop, de quade humeuren vermeerdere.*

De weyachtige slymerigheid, over al uyt de Pissang-boom druypende, maakt leelyke vlakken in allerhande kleederen van lichte coleur. Als 'er eenige brand ontstaat, zoo heeft men tot verwonderens toe groote baat gevonden by den Pissang-boom, als men den geheelen stronk met bladeren en al daar in smyt, of daar mede in de vlamme slaat, want de brede bladeren met haren koelen wind, verdoven de vlammen, en daar in gesmeten, geven zoo veel water uyt, dat het vuur uytgaat. Als de kinderpokken ryp zyn, en opbreeken, zoo moet men den Patient op groene Pissang-bladeren leggen, dewelke zeer verkoelen, en niet hard aanbakken. Als de vruchten haar volkomen fatzoen aan den tros bekomen hebben, zoo snyd men het overige Djantong of hert af, braad het geheel op koolen, snyd de buytenste schorsse weg, en kookt die daar onder leggende schepzelen van Pissang met het daar aan hangende dikke bloeyzel, en verder hert kleen gesneden in een vette zop of Calappus-melk, 't welk een moes geeft geenzints te veragten.

Hier toe dienen best Pissang Croho, *en* Pissang Swangi, *maar het hert van* Pissang Midji *vald wat bitter. Het merg van de korls van Pissang Batu, en de schorsse van Turi t'zamen gevreven, uytgeperst, en gedronken, geneest den brand in de keele.*

De groene bladeren worden by den Inlander tot servetten gebruykt, die zy by ieder maaltyd weder vernieuwen. De droge, die van de wind nog niet veel gescheurd zyn, werden met een gladde steen, of het Zee-horentje Porcellana major, *anders* Concha Veneris, *en by zommige in 't Duytsch* Klip-koussen *genaamd, glad geplaneerd, welk werk men* Bilalo *noemd, en daar van de voornoemde horentjes* Bia Bilalo.

Hier

Hoc opere æqualia & glabra sunt instar tenuis fuscæque chartæ, quibus Tabacum siccum involvitur, ex quo *Banckos* formatur, qui sunt volvuli parvi, quinque sexve digitos longi, qui in superiore parte igni admoventur, atque in ore tenentur, ac fumantur, ad hos autem volvulos non adhibenda sunt folia Pissang Medji, quæ nempe amaricant.

Eadem quoque sicca folia in usu sunt ad quasvis res iis involvendas, præsertim saccharum, ejusque placentas, quæ tali modo aliquando in Europam deferuntur. Epistolæ etiam iis inscribi possunt, sed quæ non longum perdurant tempus.

Interna stipitis substantia seu cor solidioris est substantiæ externis involucris, a quibus facile separari potest, quodque aptum est ad porcos saginandos, si in frusta conscindatur, atque in pultem coquatur, inferiorque ejus pars minutim scissa, & cocta hominum cibo & oleri inservit. Exterior hujus cortex canalem præbet, cui involvi possunt virides Sirii fructus ac rami, quos transmittere ac per mare vehere volumus, ut in aliis plantari possint regionibus.

In aliis regionibus, uti dictum fuit, Elephantes hisce aluntur stipitibus, sique hos adtingere valeant; proposside norunt alacriter totum eradicare stipitem, ac domitorum amicitiam nulla re facilius conciliare quis sibi potest, quam si maturi ipsis offerantur Musæ fructus.

Pissang Swangi radix cum aqua contrita, & propinata, ab incolis hisce habetur tanquam antidotum noxii cibi, a quo quis anxius & vertiginosus est. Atque cum hac re convenit illud, quod Malabarenses Bracmani adnotant in *H. Malab. cap. 6. tom.* 1. radicem nempe contritam, & cum lacte propinatam vertigines curare, sine dubio intelligentes anxietatem, quæ alicui ex talibus supervenit cibis.

Stipitis lympha cum saccharo potata prodest inflammatis renibus, ac dolorificam curat mictionem.

Eadem aqua propinata juvat illos, quorum corpora sunt alterata usu Mercurialium quorundam medicamentorum, ut Mercurii præcipitati & sublimati, item tales, qui per imprudentiam pilos ingurgitarunt.

Hic quoque mihi memoranda est certa quædam Erucarum species, horrenda & peregrina, quæ inopinata in Amboina observata fuit anno 1669. mense Julio, quæ coacervatim tota Musæ folia obtegebat oribus in circulum positis, quibus intra breve temporis spatium totum depascebant folium.

Erucæ hæ minimum digitum longæ erant, per totum corpus longis & albis pilis hirtæ, pallidæ in ipso corpore, sed caput & cauda erat obscure lutea, inque capite bina gerebant nigra cornua, superne lata, & spinulosa. Tria anteriora pedum paria adunca erant, quatuor posteriora obtusa erant & ampla. Ab omnibus habebantur tanquam raræ & peregrinæ creaturæ ex ipso Musæ stipite progenitæ, in testimonium ac signum anni insalubris, uti & tum temporis multi quoque morbi ex putridis humoribus orti epidemice grassabantur.

Necessarium ac utile duximus hic subjungere Musæ descriptionem ex *Prospero Alpino* desumptam, qua ratione in Ægypto crescit, quum is quasdam adnotat res ad hujus arboris notitiam necessarias, quas apud alios non inveni. Dicit itaque arborem *Mauz* ubique in Ægypto crescere, sed potissimum apud Damiatam, quæ magnitudinem habet Granati, nullos gerens ramos, foliaque instar arundinis explicans, decem vel undecim pedes longa, ac tres fere pedes lata per humiditatem soli & fertilitatem Ægypti.

Apud ipsum quoque invenitur quorundam opinio, qui putant hanc plantam productam fuisse insitione arundinis sacchariferæ in radice Colocasiæ, quod fabulosum censemus, Indi enim nullam adoptionis habent notitiam. Fructuum descriptio cum nostra convenit, de viribus & usu sequentia commentatur. Frequens ac copiosus fructuum usus stomachum gravat, difficulter enim digeruntur, multum nutriunt, crassumque ac lentum in corpore generant chylum, intestina ac præsertim hepar obstruentem, ipsorum vero decoctum adhibent, contra tussim, & asthma, ex catharris calidorum humorum orta, uti & contra Pleuritidem, & pulmonis inflammationem, seu Peripneumoniam, item contra renes inflammatos ac Dysuriam.

Immo

Hier door werden zy glad en even, gelyk een fyn graauw post-papier, waar in men drogen Tabak wind, om Bonckos *daar van te maken, 't welk zyn kleene rolletjes, 5 of 6 duymen lank, die men voor aansteekt, en in de mond steekende zoo rookt, doch tot deze rollen moet men geen bladeren van* Pissang Medji *nemen, als dewelke bitteracbtig zyn.*

Dezelfde droge bladeren werden ook gebruykt om allerhande kleene waren in te winden, inzonderheid zuyker-koeken, en zoo komen zy somtyds in Europa. Men kan 'er ook brieven op schryven, die niet lange duren zullen.

Het binnenste hert van den stam is dichter van substantie dan de buytenste rollen, en laat zig daar van afzonderen, bequaam om de Varkens daar mede te voeden, in stukken gesneden, en tot een poespas gekookt, en het onderste daar van kleen gesneden, en gekookt zynde, diend de menschen mede tot moes. De buytenste schaale geeft als dan een lade, bequaam om groene Siri-vruchten en takken daar in te winden, die men verzenden wil, en over zee voeren, welke takken men als dan verplanten kan.

In andere Landen, als boven gezegd, voed men de Olipbanten met deze stronken, en zoo zy 'er by komen, weeten ze veerdig met hare snuyten den geheelen boom met wortel en al uyt te trekken, en de vriendschap van de tamme, kan men met niets ligter verwerven, dan zoo men hun rype Pissang presenteerd.

De wortel van Pissang Swangi met water gewreven en gedronken, houden deze Inlanders voor een Antidotum tegens schadelyke kost, waar van men benaauwd en duyzelig werd. Hier mede komt overeen, 't geen de Malabaarze Bramines *opgegeven hebben, te lezen in* Horto Malabarico cap. 6. tom. 1. *te weten, de wortel gewreven, en met melk gedronken, geneest de duyzelingen of draayingen des hoofts, verstaande buyten twyffel daar door de benaauwtheid, dewelke iemand van zulke kost overkomt.*

Het water des stams met zuyker gedronken, is goed in verhitte nieren, en geneest het pynelyke pissen.

Het zelfde water gedronken, helpt ook die geene, welkers lichaam ontsteld is door 't nuttigen van eenige Merkuriale Medicamenten, als Præcipitaat *en* Sublimaat, *als mede die geene, die door onvoorzigtigheid eenige haayren ingeslokt hebben.*

Ik moet hier mede verhalen een zeker lelyk en onbekend slag van Rupzen, die men in Amboina gezien heeft. Anno 1669. in de Maand Juny schielyk opkomen, en de bladen van den Pissang boom zoo digt bezettende, troepsgewys, en met de monden in een kring, zodanig dat zy in een korten tyd een geheel blad opaaten.

Zy werden een pink lank, over 't geheele lyf met lange en witte haayren bezet, bleek van lyf, het hooft en steert donker-geel, aan het hooft hadden zy 2 swarte horentjes, die vooren breed waren, en doornachtig. De 3. voorste paren voeten hadden klaauwen of haakjes, de agterste vier paren waren stomp en breed. Zy werden van alle man gehouden voor zeldzame Schepzelen uyt den Pissang-stronk zelfs voortgekomen, tot een teyken van een ongesond Jaar, gelyk doenmaals ook vele ziekten, uyt verrotte humeuren ontstaande, grasseerden.

Wy bevinden raadzaam hier by te voegen de beschryving van de Musa uyt Prosper Alpinus *genomen, zoo als dezelve in Ægypten wast, om dat hy eenige dingen heeft tot de kennisse dezes booms dienende, die ik by andere niet en vinde. Hy zegt dan, dat de boom* Mauz *alomme in Ægypten wast, maar meest by Damiaten, zoo groot als een Granaat-boom, ongetakt, zyne bladeren als riet verspreydende, die 10 of 11 voeten lank zyn, en byna 3 voeten breed, door de vogtigheid des gronds en goede lugt van Ægypten.*

By hem vind men ook die meninga van sommige, dat dit gewas voortgebragt zy door enten van een zuykerriet op de wortel van Colocasia, 't welk wy voor fabuleus achten, want de Indianen zoo weenig van enten weeten, als het mogelyk is. De beschryvinge der vruchten accordeerd met de onze. Van de kracht en gebruyk zegt hy aldus: Het veel gebruyk derzelven, overlaad de maag, zy werden traagelyk verduwt, voeden veel, en maken grove en taaye geyl in 't lichaam, het ingewand, inzonderheid de lever verstoppende, maar zy gebruyken het afziedzel daar van tegens de hoest en engborstigheid, die van zinkinge der heter vogtigheid komt, en tegens de Pleuris, en ontsteeking der longe, ook tegens de verhitte nierren, en het moeyelyke pissen.

Ja

Immo Ægyptii narrant, crudum comestum fructum, vel coctum adsumptum libidinem ac virilem augere potentiam seu robur. Fructuum cortices siccati multa pollent vi ad intestina corroboranda. Ad cor autem refocillandum ex ipsis decoctum præparant in aqua Kalat seu Ban Ægyptiorum, quod ab ipsis quoque adhibetur contra ardentes ac pestilentiales febres; Corticis pulverem in aqua ista Kalat infusum propinant contra quævis cordis & stomachi vitia.

Ja de Ægyptenaars zeggen, dat de rauwe vrucht gegeten, of ook gezoden ingenomen, den byslapens lust en magt vermeerdere. De schorsse der vruchten gedroogd, heeft veel kracht om 't ingewand te versterken. Om het hert te verqnikken, maken zy een afziedsel daar van in 't water van Kalat of Ban van Ægypten, 't welk van hun ook gebezigd werd tegens de heete of pestige koortzen. Het poeder van de schorsse in 't voorzeyde water van Kalat gedaan, drinken zy tegens alle gebreeken van 't hert en mage.

CAPUT QUARTUM.

Musa Uranoscopos. Pissang Toncat Langit.

M*Usa Uranoscopos*, *Pissang Toncat Langit*, seu *Tundja Langit*, aliquid peculiare habet a præcedentibus diversum, omnes enim aliæ species corymbos gerunt dependentes, hujus vero erigitur. Ejus folia angusta sunt instar illorum *Kockin*, seu *folii Mensarii*.

Ejus fructus sunt parvi, inregulares, superne latissimi, crassi, ac plerumque rotundi, fere instar Sinensium Trong seu Cucumerum, coloris ruffi, seu rubri cum striis nigricantibus, qui superius in latum terminantur caput. Ipsorum caro interna est lutea, in qua officula locantur plana & fusca, per longitudinem in quinque sexve locis distributa, estque viscosa & acidula, quum vero penitus sit matura, satis dulcis, cæterum odoris silvestris.

Cor seu Djantong multo longius est quam in aliis Musæ speciebus, pedis nempe longitudinem habens, nec crassum quoad longitudinem, nec fuscum uti in aliis Djantongs, sed viride penitus, & glabrum. Stipitis substantia ut & ramorum crassior est & solidior quam in omnibus aliis speciebus, viridis quoque, uti in undecima supra memorata specie.

Nomen. Hæc singularis species mihi Latine dicitur *Musa Uranoscopos*, h. e. cœli gestator vel spectator juxta Malaiense *Pissang Tundjoc Langit*, & *Toncat Langit*, ac Ternatense *Tuca Duffa*, quod idem significat. In Cerama vocatur *Tema Tenalla Lanit*, eandem quoque ob rationem.

Locus. Raro obcurrit, ac tantum in quibusdam hortis curiosorum ob ejus raritatem, potissimum in Moluccis, raro in Amboina. In Boreali Ceramæ plaga itidem reperitur.

Usus. Hæc species non cruda editur, quum faucium pruritum excitet; sed leniter sub cineribus torretur, tumque saporem exhibet fatuum at dulcem, viscosum, ac lentum, editur quoque ad urinam promovendam, sed sine vi vel dolore, quam rubro inficit colore, unde & raro comeditur; Amboinenses superstitiose dicunt, quum hujus stipes dissecatur, tacendum est, alioquin, quum loquantur, sanguinem emitteret, ejus enim succus exstillans re vera leviter sanguineus est. In districtu Tanoeno incolæ hunc intrepide edunt fructum, sed peregrini quodammodo ab eo abhorrent, quum, uti supra indicatum fuit, urinam rubro tingat colore, innoxii tamen sunt hi fructus.

IV. HOOFDSTUK.

De Hemel-wyzende Pissang.

MUsa Uranoscopos, Pissang Toncat Langit, of Tundjo Langit, *heeft iets bezonders, van de voorgaande verschillende; want alle de andere hebben hare trossen neerhangende, maar deze staat ligt overeynd. De bladeren zyn smal, als die van* Kockio, *of* Folium Mensarium.

De vruchten zyn kleen, plomp, vooren breed, dik, en meest rond, bykans als Sineze Trong of Komkommers, van verwe ros, of rood, daar swarte strepen overheen lopen, van vooren met een breed hooft. Het vleesch van binnen is goud geel, waar in op 5 en 6 plaatzen in de lengte eenige bruyne en platte korle leggen, smerig, en wat rynsch van smaak, doch in de geheel rype redelyk zoet, anders wild van reuk.

Het hert of Djantong *is veel langer dan aan andere Pissang zoorten, te weten of een voet lank, en niet dik na zyn lengte, nog bruyn, gelyk andere Djantongs, maar geheel groen en glad. De substantie van den stam en tak is harder en styver dan aan alle andere zoorten, groen, gelyk aan de bovenstaande 11de zoorte.*

Naam. *Deze zeldzame zoorte heb ik in 't Latyn genaamd* Musa Uranoscopos, *dat is Hemel-wyzer, en Hemel-drager, na 't Maleyts* Pissang Tundjoc Langit, *en* Toncat Langit, *en het Ternataansche* Tuca Duffa, *alle van dezelfde beduydenisse. Op Ceram hiet ze* Tema Tenalla Lanit, *mede om de voorige reden.*

Plaats. *Ze werd weinig gevonden hier en daar in de Hoven der Liefhebbers tot een Rariteyt, meest in de Moluccos, weinig in Amboina. Op de Noordkuste van Ceram werd ze ook gevonden.*

Gebruyk. *Deze zoorte werd niet rauwe gegeten, om dat ze in de keel wat jeuken veroorzaakt, maar werd lanksaam onder de assche gebraden, dan is ze laf-zoet van smaak, smerig, en taay in 't knouwen. Zy werd ook gegeten om het water af te dryven, doch zonder geweld of pyn, het zelve rood verwende, daarom ze zelden gegeten werd. De Amboinezen hebben een bygeloof, en zeggen, zoo men dezen stronk doorkapt, moet men stil swygen, anderzints, als men daar by praat, zoude 'er bloed uytlopen, want het zap daar uyt lopende is in der daad ligtrood. In 't district van Tanoeno eeten ze de Inwoonders zonder schroom, maar de Vreemdelingen aldaar handelende, zyn 'er wat vies af, om dat ze, gelyk boven gezegt, den Uryn rood verwen. Zy zyn echter onschadelyk.*

CAPUT QUINTUM.

Musa Alphurica, sive Ceramica. Pissang Alphuru.

POst septendecim præcedentes domesticas species subsequitur jam semi silvestris, quæ *Pissang Alphuru*, seu *Pissang Ceram* vocatur, stipite ac foliis vulgari Pissang similis est, sed corymbus frugiferus aliquid peculiare habet, quod folia nempe gerat contra naturam aliarum, inferius enim bina locantur folia, illis arboris similia, sed breviora & rotundiora, dein successive alia subsequuntur folia, parva, & angusta, atque ex cujusvis ala ingens crassusque progerminat pedunculus, cui quidam increscunt fructus, quorum tamen rari perfecti sunt.

Forma hi maxime conveniunt cum illis *Pissang Batu*, vel *Pissang Swangi*, suntque aliquando spithamam longi, & pedem crassi; Horum caro est albicans, saporque magis acidulus quam in Pissang Medji, & etiam viscosior Cortex exterior crassus est, pallide flavescens, ac plerumque fissus per medullæ expressionem, atque hæc fissura non semper recta est, sed aliquando obliqua, superne autem hi fructus in obtusum terminantur apicem, qui foliorum quædam gerit vestigia.

Ramus inter fructus angulosus est seu striatus. Fructuum fasciculi longe distant, nec simul maturescunt. Corymbus frugifer in extremo nullum emittit cor, qua in re convenit cum *Pissang Tando*, seu *Pissang Carbou*, cujus & hæc species est. In carne ipsa multa locantur nigricantia officula uti in *Pissang Batu*; bini vel plures simul fructus aliquando concrescunt.

Nomen. Latine *Musa Alphurica.* Malaice *Pissang Alphuru*, & *Pissang Ceram.* Hitoënses hanc habent speciem *Pissang Batu*, ac proinde illam quoque vocant *Kula Hatuan.*

Locus. Copiose crescit in magna Cerama, præsertim circa *Lissa Battam*, & ejus oram borealem, atque inde in Hitoëm, deducta in quibusdam obcurrit plantata locis, ejus vero fructus non ultra septem pollices longi, ac tres digitos lati sunt.

Usus. Apud Alphorenses, seu silvestres Ceramæ incolas quotidianus est cibus, tam crudus quam sub cineribus tostus hic fructus. Hitoënses hanc magis plantant ob raritatem, quam ob saporem, ejusdemque habetur naturæ & qualitatis cum *Pissang Batu.*

V. HOOFDSTUK.

De Alphurische, ofte Ceramische Pissang.

NA de voorgaande 17 tamme zoorten, volgt nu de half wilde, die men Pissang Alphuru, *of* Pissang Ceram *noemd; aan stam en bladeren is ze de gemene Pissang gelyk, maar den vrucht dragenden tak heeft iets byzonders, bladeren dragende tegens de manier van andere: want agter aan den tak staan voor eerst 2 bladeren, die van den boom gelyk, doch korter en ronder. Daar op volgen na malkanderen andere bladeren, kleen en smal; uyt den schoot van ieder komt een groene dikke steel, daar aan zommige vruchten groeyen, doch weinige van dezelve komen tot perfectie.*

Zy komen aan fatzoen meest overeen met de Pissang Batu, *of* Pissang Swangi, *doch werden zomtyds een span lank, en een been dik. Het vleesch is witachtig, de smaak wat rynscher, als aan de* Pissang Medji, *en smeriger. De buytenste schel is dik, bleek geel, en meest geborsten door het persen van 't merg, gaande de scheur niet altyd regt, maar zomtyds schuyns, van vooren met een stompe spitze, die eenige lidteykenen van bladeren vertoonen.*

Den tak tusschen de vruchten is hoekig of gestreept, de vergaderingen der vruchten staan wat verre van malkander, en worden niet teffens ryp. Den tak brengt ook geen hert voort aan zyn uytterste, daar in overeenkomende met de Pissang Tando, *of* Pissang Carbou, *waar van het een mede zoorte is. In 't vleesch ziet men veele swartachtige korls, gelyk in* Pissang Batu, *twee of meer nabuurige vruchten wassen zomtyds aan malkander vast.*

Naam. *In 't Latyn* Musa Alphurica. *Maleyts* Pissang Alphuru, *en* Pissang Ceram. *De Hitoëzen houdenze voor een zoorte van* Pissang Batu, *en noemenze ook* Kula Hatuan.

Plaats. *Zy wast veel op groot Ceram, inzonderheid omtrent* Lissa Batta, *en deszelfs Noordkust, van daar op Hitoë gebragt, ziet men ze hier en daar geplant, doch de vruchten werden niet boven 7 duymen lank, en 3 vingers breed.*

Gebruyk. *By de Alphoerezen, of wilde Inwoonders van Ceram, is ze een dagelykse kost, zoo wel rauw gegeten als in de assche gebraden. De Hitoëzen plantenze meer tot een rariteyt dan om de smaak, en ze word van dezelfde aart en eygenschap gehouden met de* Pissang Batu.

CAPUT SEXTUM.

Musa Simiarum. Pissang Jacki.

VEræ Musæ silvestria binas observavi species, magnam & parvam: Parvam, quæ hisce in terris vulgatissima est, primo describam.

Atque hæc truncum ac fructus gerit multo minores omnibus domesticis speciebus, vel saltem instar illorum Pissang Keker. Ejus enim fructus binorum articulorum digiti longitudinem habent, uniusque latitudinem, fere rotundi, seu parum angulosi. Ipsorum medulla est instar Pissang Medji, nulla continens granula, saporis dulcis, cortex vero difficulter separatur. Hi vero fructus arcte sibi adcumbunt, atque superius acuminati sunt instar *Pissang Djarong.*

Nomen. Latine *Musa Simiarum.* Malaice *Jacki*, h. e. Simiarum Pissang. Amboinice *Kula Bey.* Baleyice *Buo Lutton*, quod nomen ipsis etiam habet *Pissang Canaya.*

Locus. In Amboinæ silvis obcurrit, sed raro reperitur.

Usus. Quum ejus fructus bene sint maturi, crudi edi possunt, sed ab hominibus plerumque negliguntur, ac Simiis & Cercopithecis cibo relinquuntur in insulis, in quibus obcursunt, qualis est Baleya &c.

VI. HOOFDSTUK.

De Apen Pissang.

VAn de regte wilde Pissang *hebben wy 2 zoorten, kleene en groote. De kleene en hier te Lande gemeenste zoorte, zullen wy eerst beschryven.*

Ze is kleender van stam en vruchten dan alle de tamme, of immers gelyk de Pissang Keker. *De vruchten zyn maar 2 leden van een vinger lank, een dito dik, bykans rond, of een weinig hoekig. Zyn merg is als* Pissang Medji, *zonder korls, zoet van smaak, doch de schelle is wat moeyelyk om af te krygen. Zy staan digt aan malkander, hebbende voor aan een tuyt, gelyk* Pissang Djarong.

Naam. *In 't Latyn* Musa Simiarum. *Maleyts* Pissang Jacki, *dat is Ape Pissang. Amboinsch* Kula Bey. *Baleyts* Byo Lutton, *welke naam by hun Luyden ook draagd de* Pissang Canaya.

Plaats. *Ze wast op Amboina in 't wild, en word weinig gevonden.*

Gebruyk. *Als deze Pissangen ter degen ryp zyn, kan men ze rauw eeten, anders werden zy van de menschen meest veragt, en de Apen en Meerkatten tot spyze gelaten, daar dezelve zyn, gelyk op Baly, &c.*

Tabula Sexagesima Prima

Ad *Figuram primam Musam* exhibet *Simiarium* cum ejus *fructu* A *separato*, & majori forma expresso.

Figura Secunda Corymbum exhibet *Musæ*, quæ *Uranoscopa* Rumpfio dicitur.

Figura Tertia Corymbum sistit *Musæ Alphuricæ* seu *Ceramicæ*.

CAPUT SEPTIMUM.

Musa silvestris. Pissang Utan.

ALtera seu major silvestris Musæ species in quibusdam insulis penitus silvestris est naturæ, quum a nemine colatur, vel sibi vindicetur. In quibusdam autem insulis silvestris quidem est naturæ, sed suos habet dominos ob usum, unde & hanc distinguimus in Mindanauensem & Amboinensem.

Primo Mindanauensis ingens & alta est arbor, crassitiem habens Calappi, & altitudinem Sagueri, externe plerumque nigricans, una tamen ejus species viret seu albicat instar aliarum Musarum, quæ tamen non tam bonæ est notæ. Componitur quoque ex multis volvulis sibi inpositis, ipsius vero substantia multo est solidior & durior, atque folia itidem majora vulgo sunt, obscuriora, viridiora, & firmiora.

Fructus ejus sunt instar *Pissang Batu*, sed minores, nunquam maturescentes vel lutescentes, duri, plurimis repleti officulis, ingrati, nec esui apti, si vero exsugantur, dulces sunt. Silvestris ejus species humiliorem gerit stipitem.

Secunda Amboinensis multo minor est & gracilior, quæ in nigram itidem & albam distinguitur, ejus corymbus longus est, qui ad finem incurvatur. Fructus in quatuor tantummodo colliguntur fasciculis seu Sickata, nec ultra digitum longi sunt, durissimi, & officulis repleti, ac maturi nigricant.

Nomen. Latine *Musa silvestris.* Malaice *Pissang Utan.* Amboinice *Kula Abbal* Ternatice *Fana*, in Mindanaua vero *Coffe*, uti & vocantur vestimenta ex hac confecta.

Locus. Magna hæc species in Mindanaua obcurrit, seu proprie Manginada, quæ Zephyrea est pars insularum Philippinarum, uti & in Sangi, quæ magis proprie Sangir vocatur, ibique in silvis crescit, nulla indigens hominum cultura, suos tamen habet peculiares dominos ac possessores, qui eam diligenter servant, nec quorum adsensu nulli licet eam exstirpare, uti apud Amboinenses nostros Saguerus suos habet possessores. In magna quoque obcurrit insula Gelolo, ac præsertim in ejus parte Bata Tsjina dicta, & Manado, ubi in siccis Sagus silvis crescit, altera minor species reperitur hic in Amboina in Sagus silvis, ac porro in quibusdam paucis & incultis locis, ubi flumina partem quandam rapuerunt, uti & in siccatis fluminibus, ac desertis cloacis, vel similibus in præruptis ac frigidulis vallibus, ubi & terræ motus quandam terræ partem dejecit. Magna species in Amboina ignota est.

Usus. Incolæ Mindanauæ & Sangi ex trunci pelliculis tenuia norunt præparare fila, ex quibus binas vestimentorum texunt species, quæ utræque *Coffo* vocantur, quorum color naturalis est albidus instar lintei ad solem nondum candefacti seu insolati, una horum species ex crassis constat filis, quæ nigro, rubro, vel luteo tincta colore Bastas & Carikams refert. Alia tam subtilis, ac splendens est instar Armosynijes, seu pannorum sericorum, quam nigram servant, vel quibusvis figuris ac floribus tingunt, ita ut Petolen repræsentent, quæ Magnates ac nobiles ubique in Moluccis ad conopea & cubilia, nec non ad Matronarum vestimenta adhibent, quæ gratum præbent refrigerium calidis diebus. Ex cortice exteriore crasso Anchorarum restes seu rudentes norunt nectere. In Manado saccos ex eo formant, in quibus dormiunt.

De een- en festigste Plaat

Vertoont in de *eerste Figuur* der *Apen Pissang*, met deszelfs vrucht A afzonderlyk, en in grooter gedaante verbeeldt.

De tweede Figuur wyst aan een vrucht-tros van de *Pissang*, welke de *Uranoscopus* ofte de *Hemelkyker* by Rumphius genaamt wert.

De derde Figuur verbeeldt een vrucht-tros van de *Alphurese*, ofte *Ceramsche Pissang*.

VII. HOOFDSTUK.

De wilde Pissang.

D*E tweede of groote zoorte van regte wilde Pissang, is in zommige Eylanden gantsch wild, te weten dat ze niemand havend of hem toe-eygend. In zommige Eylanden is ze wel wild, doch heeft hare Eygenaars wegens haar gebruyk, dies wy hem verdeelen in Mindanausche en Amboinsche.*

1. *De Mindanausche is een groote en hooge boom, in de dikte van een Calappus, en hoogte van een Saguersboom, meest swart van buyten, doch een zoorte is groen of witachtig, gelyk andere Pissang bomen, die zoo goed niet is. Hy is mede van velien over malkander gerold gemaakt, doch zyn substantie is veel digter en harder. de bladeren zyn na advenant ook grooter, donker, groender, en styver.*

De vruchten zyn als Pissang Batu*, doch kleender, nooit ryp of geel werdende, hard, binnen vol korls, onaangenaam, en onbequaam om te eeten, doch zoet in 't zuygen. De wilde zoorte blyft laager van stam.*

2. *De Amboinsche is veel kleender en ranker, ook verdeeld in swarte en witte, den tros is lang, die zich aan 't eynde omkromd. De vruchten staan maar in vier Sickats, zyn niet boven een vinger lang, zeer hard, en binnen vol korls, swart, als zy ryp zyn.*

Naam. *In 't Latyn* Musa silvestris. *Maleyts* Pissang Utan. *Op Amboinsch* Kula Abbal. *Ternataansch* Fana, *maar in Mindanau* Coffo, *gelyk ook hieten de stoffen, die daar van gemaakt werden.*

Plaats. *Het groote slag vind men op Mindanauw, of eygentlyk Manginada, het zuydelykste van de Philippynsche Eylanden, als mede op Sangi (eygentlyk Sangir genaamt). Hy wast aldaar wel in 't wild, zonder arbeyd van menschen, heeft egter zyne byzondere Eygenaars, die hem neerstig bewaren, en zonder wiens wille ze niemand mag omkappen. gelyk onze Ambonezen de Saguers bomen hebben, op het groote Eyland Gelolo, in dat deel Bata Tsjina genaamt, en in Manado, ook in de droge Sagu-bosschen: de tweede of kleene zoorte, vind men hier in Ambon, hier en daar in de Sagu-bosschen, en voorts op weinige plaatzen, daar de Rivieren een stuk Lands afscheuren. als mede in de uytgedroogde Rivieren, en verlatene Riolen, of diergelyke steyle en koele Valleyen, en daar het Aardbeven eenige stukken Lands afgeworpen heeft. De groote zoorte is in Amboina onbekend.*

Gebruyk. *De Inwoonders van Mindanauw en Sangi, weeten uyt de velletjes van dezen stam dunne draden te maken, waar van zy twederley stoffen weven, beide* Coffo *genaamt, wiens natuurlyke coleur is witachtig, als ongebleekt linnen, de eene zoorte is grofdradig, dewelke swart, rood, en geel geverft zynde, gelyken Bastas en Carikams. De andere zyn zoo fyn en glimmende als Armosyntjes, die zy of wit laten, of met allerhande figuuren en bloemen schilderen, datze Petolen gelyken, die de groote Heeren en Edelluyden overal in de Moluccos tot Paviljoenen, en haar bedsteeden, als mede Vrouwe-kleedjes gebruyken, aangenaam te dragen by heete tyden wegens hare koelte. Uyt de buytenste dikke schorsse weeten zy Ankertouwen te vlechten. Op Manado makenze zakken daar van, daar zy in slapen.*

Hæc fila conquirunt, quum pelliculas primo levigent, ac dein acutis arundinibus vel cultris illas scindunt in tam subtilia fila, quam parva desiderant, ex quibus brevia texunt segmenta, quæ dein sibi jungunt, ita tamen, ut suturæ distingui possint.

Ternatenses Gelolo inhabitantes texendi nesciunt artem, nec norunt harum arborum usum, qui enim litoribus vicini sunt bellici, nec culturæ adsueti, ac montani sævi sunt rustici. Apud Amboinenses cortex ad Nonay adhibetur, quæ fila sunt, quibus hamos adligant. Hujus fructus odor ac sapor dulcis est, ac feles cibethum exhibentes quam maxime hunc expetunt, quo & capiuntur. Stipitis cor parum contusum, ac per noctem in aqua maceratum illis propinatur, qui variolis laborant, quum non rite proveniant, atque æstus circa cor hæreat, hæc enim aqua variolas & ardorem simul expellit.

Ars texendi ex hujus arboris cortice vestimenta aliis itidem videtur nota esse populis; saltem O. Dapperus in Africa sua scribit, Eringdranæ incolas, quæ regio est partis Zephyreæ Madagascaris ex cortice arboris Bananæ fila ducere, ex quibus vestes texunt.

Deze draden verkrygen zy, als zy de vellen eerst planeeren, daar na met scherpe rietjes of mesjes in zoo fyne draden snyden als zy willen, waar uyt zy dan korte stukjes weven, die zy dan aan malkander hegten, dat men evenwel de naden merkelyk bekennen kan.

De Ternatanen op Gelolo, hebben de konst van dit weven niet geleerd, en weten hare bomen niet te gebruyken, want de Strand-woonders zyn oorlogs-luyden, en tot het arbeiden niet gewend, en de Berg-luyden zyn wilde Boeren. By de Amboinezen werd de bast tot Nonay gebruykt, dat zyn draden om de visboeken daar mede te binden. De reuk en smaak van deze vrucht is zoet, en de Civet-katten eeten ze geern, die ook daar mede gevangen werden. Het hert van den stam wat gekneust, en een nacht in water geweekt, geeft men te drinken die de kinder-pokken hebben, als dezelve niet te wel willen uytslaan, en den brand na het hert slaat, want dit water dryft den brand en pokken t'zamen uyt.

Het schynd dat de konst van kleeden te weven uyt den bast dezes booms, by andere Natie ook bekend is. Immers O. Dapper in zyn Afrika schryft, dat de Inwoonders von Eringdrane (een Landschap in 't Zuyderdeel van Madagascar) uyt de schorsse of stam des booms Bananas, draden trekken, en daar van kleeden maken.

CAPUT OCTAVUM.

Folium mensarium: Kokin.
Folium buccinatum. Riud.

MUsa spuriam quandam habet speciem seu degenerationem, quæ binas exhibet plantas sibi adfines, *Kokin* nempe, & *Riud*.

Kokin frutex est ab octo ad decem pedes altus, ejus vero stipes non ultra binos tresve pedes altus est, herbaceus, planus, palmam latus, binos crassus digitos, ex multis compositus caulibus, sibi ambientibus, interne penitus fungosus, perforatus, & aquosus. Supra hanc altitudinem sese dividit hic stipes in quinque vel sex longa folia, forma cum illis Musæ convenientia, sed plerumque minora, firmiora, ac superius magis acuminata, nec tam facile fissuras patientia. Albæ speciei folia quatuor pedes longa sunt, quatuorque palmas lata, sed ita, ut una folii pars, dextra nempe, binis digitis sit latior altera, ubi & prope petiolum latius excurrit, coloris læte virentis. In superna parte multæ transversales costæ maxime protuberant ad digiti latitudinem distantes, in inferna vero sulcos formant.

Quodvis folium peculiari insidet petiolo, binos circiter pedes longo, rotundo, ultra digitum crasso, intus fungoso quoque & perforato. Ex uno mediorum & crassissimorum petiolorum ad latus erumpit brevis ramulus, ex quo fructus excrescunt miræ formæ. Dividit enim sese in quinque vel octo cornua transversaliter & alternatim locata. Ac quodvis iterum cornu sese in superiore aperit parte, ac surculi formam exhibet, in quo duodecim vel quatuordecim breves locantur fructus, ex longis floribus progerminantes. per viridia foliola distincti.

Fructus vix digiti articulum longi sunt, primo aurantii, dein fusci, trigoni, instar germinum Musæ, arcte sibi adunati, quivis vero florem profert triplo longiorem, qui ex firmo & virescente constat corniculo, quod ad latus ac superius apertum est instar cymbæ: ad alterum latus verum quasi locatur calopodium, quod sex crassa continet sordide fusca stamina: Hisce floribus marcescentibus fructus excrescunt, minimum digitum crassi, ac semi digitum longi, odoris instar viridis Musæ, qui tamen cibo inepti sunt, ac tandem emarcidi decidunt.

Radix crassum est tuber instar Cepæ, ex innumeris crassis & mollibus constans fibrillis, instar illarum Musæ, ac circa hoc novi undique excrescunt surculi, qui in similes excrescunt stipites. unde quum maxime multiplicatur, ita ut ingentem obcupet locum, ac densam formet silvulam.

Hujus *nigra species* haud multum a priore differt quoad formam, sed ejus folia, petioli, ac stipes maxime viridem habent colorem. Fructus tarde excrescunt, ac virides sunt, similes producentes flores.

Folia

VIII. HOOFDSTUK.

Het Tafel-blad.
Het Trompet-blad.

D*E Pissang heeft noch een nabootzinge of bastard-geslagt, bestaande in twee malkander gelykende planten, genaamd* Kokin *en* Riud.

Kokin *is een struyk, van 8 tot 10 voeten hoog, dog de eigentlyke stam is niet boven 2 a 3 voeten hoog, kruydachtig, plat, een hand breed, 2 vingers dik, uyt veele stelen bestaande, die malkaar omvatten, binnen gants voos, gegaat, en waterachtig. Boven deze hoogte verdeelt hem de stam in 5 a 6 lange bladeren, in gedaante de Pissang bladeren geheel gelyk, doch doorgaans kleender, styver, en vooren spitzer, zo licht niet scheurende. Aan de witte zoorte zyn de bladeren 4 voeten lang, 4 palmen breed, doch zodanig, dat de eene helft van 't blad (aan de regter-zyde) wel 2 vingers breder zy dan de anderen, zoo veel zy ook by den steel verder uitloopt, van coleur bleyde groen. Aan de boven zyde ziet men veele dwers-ribben, merkelyk uytpuylende, een vinger-breed van malkander, maar beneden maken ze groeven.*

Ieder blad staat op een byzonderen steel by de 2 voeten lank, rond, ruym een vinger dik, binnen mede voos en gegoot. Uyt een van de middelste en dikste stelen, komt ter zyden uytgeborsten een kort takje, daar aan de vrugten wassen van een vreemd fatzoen: want hy verdeelt zig in 5 a 8 hoornen, overdwers en verwisselt tegens malkander staande; ieder hoorn opent zig aan de boven-zyde, en maakt de gedaante van een schuitje, daar in leggen 12 a 14 korte vruchten, met lange bloemen, en door groene blaadjes onderscheiden.

De vruchten zyn schaars een lid van een vinger lang, eerst oranje-geel, daar na bruyn, driekantig, als scheppelen van Pissang, digt op malkander gedrongen; ieder draagt een bloem wel driemaal zoo lang, gemaakt van een styf en groenachtig hoorentje, ter zyden uyt en boven zig mede als een schuytje openende; aan de andere zyde staat een regte hooze, dewelke bevat 6 dikke vuylbruyne draden. Dit bloeyzel verdorrende, werd de vrugt grooter, wel een pink dik, en een halven vinger lang, van reuk als groene Pissang, doch onbequaam om te eeten, en vallen ten laatsten verdroogt af.

De wortel is een dikke bol, als Ajuyn, met ontelbare dikke en weke Vezelingen, gelyk de Pissang, rondom den hooft steel nieuwe scheutjes, die diergelyke stammen voortbrengen, waar door het zoo vermenigvuldigt, dat het een groote plaats beslaat, en een digt bosje maakt.

De swarte zoorte *hier van verschilt niet veel van de voorgaande aan gedaante, maar bladeren, stelen, en stam, zyn hoog-groen De vruchten komen langsamer voort, en zyn groen, met diergelyke bloeyzel.*

De

Folia paulo angustiora sunt, eundemque cum priore gerunt characterem. Stipes tres modo digitos latus est, pollicem crassus, ac solidioris substantiæ. Quum hæc planta progerminet in silvis & umbrosis locis, ejus petioli ad novem pedum altitudinem excrescunt, ac præterea folium ipsum quinque pedes longum est.

Sciendum porro est, quosdam huic subjungere tertiam speciem *folium Mensarium rubrum* dictam, seu *Kokin mera*, ex rubro colore petiolorum, & inferioris foliorum partis, quum vero ex modo ejus crescendi competiam magis conveoire cum subsequenti *Riud*, hunc ibi sub rubra specie illud describam.

Nomen. Latine *Folium Mensarium* juxta Malaiense *Daun Medji*, quod mensæ folium denotat, aliis quoque *Larin* vocatur. Amboinice *Kokin*, atque hinc prima species cognominatur *Poeti* seu *alba*, & alia *Itam* seu *nigra*, rubra enim species mox sub *Riud* describetur. Baleyensibus dicitur *Pissang Biokaykeck*, h.e. Musa silvestris.

Locus. In cunctis fere Amboinæ insulis crescit, potissimum vero ipsa in Amboina ad montium pedes, ubi silvæ sunt frigidæ & umbrosæ. Ob ejus usum circa ædes quoque plantatur, ubi intra breve temporis spatium magnum obcupat locum, ni aliquando amputetur vel exstirpetur, quumque ejus folia sæpius decerpantur, ibi humilis est frutex, raro fructus producens. Mauri prope templa hoc quoque plantant.

Usus. Harum insularum omnes fere incolæ hisce utuntur foliis loco mapparum, mantilium, quæ singulis renovant convivis, uti supra *libr.* 1. *cap.* 24. de Socci foliis diximus, atque hinc ridiculosa Amboinensium gloria orta est, sese quovis convivio novas semper adhibere mappas & mantilia, quod ipsos ne Rex Europæorum imitari valet. Ad cibum outegendum, ac fructus foliis involvendos *Riud* folium optime conducit, quum firmum sit nec fissum, Kokins autem folia plerumque etiam integra sunt, quamdiu nondum sint vetusta vel vim patiantur. Eadem quoque siccata & polita ad volvulos Tabacarios adhibentur, uti Musæ folia.

Folium Buccinatum, *Riud* seu *Riin* similis est planta, ac proinde cum præcedenti sæpius confunditur, peculiarem vero ipsi dabimus descriptionem, atque to tres dividemus species, primo *latifolium*, seu *Riud Mera* Secundo *albam*, seu *Riud Poeti*, quæ femina censetur; Tertio *Asperam*, seu *Riud Lacki Lacki*, h. e. *mas*.

Primo *Folium Buccinatum latifolium*, seu *Riud Mera*, ac quibusdam pro *Kokin Mera* habitum, cum *Kokin* potissimum convenit quoad foliorum formam, non autem quoad modum crescendi. *Riud* itaque stipitem gerit tenuiorem, planiorem, & in plures stolones vel petiolos distinctum *Kokin*, qui & altiores excrescunt, ejus folia vero sunt breviora, ac superius rotundiora, quæ in apicem convolutum excurrunt, binos tresve pedes longa, novem ac decem pollices lata, unaque folii pars latior est altera, ipsorum costæ transversales per digiti minimi spatium distant, atque ad oras magnos formant arcus, suntque superius protuberantes hæ costæ, inferius amplos formantes sinus.

Folia superne glauca sunt, inferne pallide fusca, seu purpurascentia, ac firmiora illis Kokin, nec finduntur, licet a vento agitentur, ita ut plerumque sint integra, ipsorum petioli rotundi sunt, rubri, minimum digitum crassi, binos cum dimidio pedes longi, atque infra prope stipitem parum hirti seu pilosi, tres quatuorque simul planum quasi formant stipitem, qui tenuis est, ac siccis quibusdam foliis obvolutus, vaginam formantibus, est autem vix pollicem crassus, sed plerumque durioris ac solidioris substantiæ quam *Kokin*; quum hoc genus adolescat, nec multum vexetur, caudicem format inferius digitum crassum, ac binos latum, qui porro in binos rectos divisus est caudices, novem pedes altos, quorum quivis ingens sustinet folium, ultra quatuor pedes longum.

Supra petiolorum divaricationem seu divisionem longus excrescit corymbus, ex quo flores excrescunt, & dependent cum longis tubis instar illorum Cannacori. Flores ipsi albicant formam habentes Globbæ.

De bladeren zyn wat smalder, en hebben het zelve merkteeken als het voorige. De stam is maar drie vingers breed, een duym dik, en digter van substantie. Als deze plante voortkomt in 't bosch aan schaduwagtige plaatzen, zo werden de stelen wel negen voeten hoog, en daar aan het blad nog vyf voeten lang.

Zo moet men ook weeten, dat veele hier by voegen een derde zoorte, bygenaamt Folium Mensarium rubrum, *of* Kokin mera, *na de roode coleur der stelen, en onderste zyde der bladeren, dog dewyl ik uyt zyne manier van wassen bespeure, dat het meer overeenkomt met het volgende* Riud, *zo zal ik het aldaar onder de roode zoorte beschryven.*

Naam. *In 't Latyn* Folium Mensarium, *na 't Maleyts* Daun Medji *of Tafel-blad, by andere werd het ook* Larip *genoemt. In 't Amboins* Kokin, *en daar van de eerste zoorte bygenaamt* Poeti, *of de witte, en de andere* Itam *of swarte, want de roode zoorte zal straks hier na onder* Riud *beschreeven werden. De Baliers noemen het* Pissang Biokaykeck, *dat is* wilde Pissang.

Plaats. *Het wast meest in alle de Amboinse Eylanden, doch meest op Amboina zelfs, in 't hangen der bergen, daar koude en schaduwagtige bosschen zyn. Het werd ook, wegens zyn gebruyk, omtrent de huyzen geplant, daar het in 't korte een grooten plaats beslaat, indien men het somtyds niet uytkapt, en om dat men het dikwils van bladeren berooft, blyft aldaar een laagen struyk, en brengt zelden vruchten voort. De Mooren planten het ook by hare Tempelen.*

Gebruyk. *Meest alle de Inwoonders dezer Eylanden, gebruyken de bladeren tot Tafel-lakens, Servetten, en Tailjoeren, dezelve by ieder maaltyd vernieuwende, gelyk wy* lib. 1. cap. 24. *van de Soccun bladeren gezegt hebben; Hier van komt het belachlyke glorieren der Amboinezen, datze by hare maaltyden telkens nieuwe Zervetten en Tailjoeren opzetten, 't welk hun geen Koning in Europa kan na doen. Om kost toe te dekken, en vruchten daar in te winden diend het* Riud *best, als die styver zyn, en ongescheurt, doch Kokins bladeren blyven ook meest heel, zo lang ze niet oud worden, of geweld lyden. Dezelve gedroogt en geplaneert, werden ook tot Tabaks-Boncossen gebruykt, zo wel als de Pissang-bladeren.*

Folium Buccinatum, Riud *of* Riin *is een diergelyke plante, en werd daarom met het voorgaande dikwils geconfundeert, doch wy zullen hem een byzondere beschryving geven, en in drie zoorten verdeelen: Eerste het* breedblaauwe, *of* Riud Mera. *Het tweede* witte, *of* Riud Poeti, *werdende voor het wyfken gehouden. Het derde* ruyge, Riud Lacki Lacki, *dat is het* mannetje.

1. Folium Buccinatum latifolium, *of* Riud Mera, *en by zommige voor* Kokin Mera *gehouden, komt met* Kokin *meest overeen, in gedaante der bladeren, maar niet in 't groeyen.* Riud *dan is van stam dunder, platter, en in meer stelen verdeelt dan* Kokin, *dewelke hooger opschieten, maar de bladeren zyn korter, voren ronder toelopende, met een gekrulde spitse, van twee of drie voeten lang, negen en tien duymen breed, ook eene helft van 't blad breder dan de andere, hare dwers-ribben staan een pink van malkander, en maken groote boogen by de randen, boven mede uytpuylende, en beneden groeven makende.*

De bladeren zyn boven Zee-groen, beneden ligt-bruyn, of paarsagtig, en styver dan die van Kokin, *en scheuren niet, al werden ze door den wind gedreven, zoo dat men ze meest geheel ziet, haar stelen zyn rond, rood, een pink dik, twee en een halve voet lang, en beneden by den stam wat haayrig, en met haar drie en vier maken ze een dunne en platter stam, bezet met eenige drooge bladeren als scheden, qualyk een duym breed, doorgaans harder en digter van substantie dan* Kokin; *Als dit geslagte oud en niet veel gebruykt word, zo gewind het een steel van onderen een vinger dik, en twee breed, die voorts in twee regte stelen verdeelt is, wel negen voeten hoog, dragende yder een groot blad, ruym vier voeten lang.*

Boven de scheydings van de stelen komt een langen tros uyt, daar de bloemen aanhangen met lange halzen, als die van Cannacorus. De bloemen zelfs zyn witagtig, gefatzoeneert als die van Globba.

Ad ipsum corymbum multa locantur acuta folia, ex quorum alis flores excrescunt: Tenerum folium nondum apertum tubam refert, seu cucullum longum, supra planum & apertum, infra angustum, sesqui pedem longum.

Fructus mihi huc usque ignoti sunt, quum in hortis plantatum fere nunquam hos producat, & in silvis rarissime, excepta quadam specie, quæ in umbrosis crescit locis, & petiolos foliaque gerit rubra, in qua florum germina longos exhibebant apices uti in subsequente specie, ipsorum vero apices fere digiti longitudinem habebant, atque sese aperiebant in varias vaginas, quæ florem emittebant longo tubo donatum, hi apices angulosis insidebant calicibus, ex quibus concludo sensim tales excrescere fructus, quales in binis subsequentibus observantur speciebus.

Secundo. *Folium Buccinatum album*, *Riud Poeti*, quod femina censetur, multos emittit caules ex fibrosa radice, qui infra ad interiorem partem sulcati, ac præterea firmi sunt, quidam vero rotundi, quidam ex rotundo plani, glabri, ex viridi flavescentes, pennam crassi, quatuor circiter pedes alti, & inferius tres quatuorve simul planum formant stipitem. Quivis porro folium gerit sesqui pedem, ac binos pedes longum, octo ac novem pollices latum, bujus autem una pars semper latior est altera. In superiore folii parte subtiles conspiciuntur costæ, vel cancellæ modo protuberantes, per semi digiti spatium distantes, oblique admodum, ac sinuose ad summam excurrentes folii partem, quæ in inferiore ipsius parte sulcos formant; Quodvis porro folium prope ortum sinuosum est, sed non ita incurvum quam in subsequenti.

Ex uno alterove caule medio, qui ab initio firmus est, nec sulcatus, sed paulo infra, ubi corymbus florifer excrescit, nodum vel tuberculum gerit, supra quod transversaliter ex isto caule cymba quasi propullulat, corymbum producens floriferum, qui in plurimos ramulos divisus est, pelliculis distinctos, hisce multa insident acuminata capitula subulas referentia, culmum crassa, digiti articulum longa, alba, circa summam partem sese aperientia, & ad latus emittentia flosculum album, longo tubo donatum, flori Globbæ simillimum, sed minorem, quique ex tribus flaccidis componitur petalis cum stilo medio. Corymbus hic florifer in quibusdam caulibus humilis, in aliis altior excrescit. Ex floris porro centro in subula ista latitante fructus progerminat, parvus, oblongus, planus, in medio sulcatus, in binas distinctus cellulas, in quibus bina dura & oblonga reconduntur ossicula.

Tertio. *Folium Buccinatum Asperum*, seu *Riud Lacki Lacki*, quod mas habetur, caules gerit plerumque rugosos, instar pellis Lamii piscis, si tangantur, atque ubi fructus excrescit, fusci sunt, ac superne quam maxime sinuosi, unde folia introrsum flectuntur, quæ binos pedes, & ultra longa sunt, ab octo ad decem pollices lata, unaque folii pars latior quoque est altera, superne notabiles gerunt costas, quæ inferne sulcos formant, juxta quas facile finduntur, unde mantilibus non tam apta sunt quam priorum.

Fructus provenit ex uno mediorum caulium ex peculiari ortu ad palmæ latitudinem supra nodum, unde & peculiaris formatur petiolus, palmam longus, qui in varios distinguitur laterales ramulos.

Fructus paulo aliter sese habent, quam in prioribus speciebus, trigoni nempe, ac majores illis Catapuciæ, instar Cerasi fere, externe tribus sulcis distincti, virides, ac superne plani, & umbilicati, superiores autem non trigoni sunt, sed plani, atque in tribus istis cellulis trigona reconduntur ossicula nigra, & externe granulosa, quodvis porro granulum durum continet nucleum, ex multis segmentis tanquam arenæ granulis compositum.

Utriusque speciei tenerum folium inferius convolutum est, ac superius apertum, buccinam refert, seu uti incolis placet, infudibulum, unde & nomen obtinuit. Radix ejus breve gerit ac transversale tuber instar Galangæ, sed mox sese dividit in plures crassas fibrillas, plerumque perpendiculares, inferiorque caulium nodus in mare pallide fuscus est.

Nomen. Latine *Folium Buccinatum*, quod dividitur in *latifolium*, seu *rubrum*, *album*, & *asperum*.

Ma-

Aan de tros staan veele spitze bladeren, uyt welkers schoot de bloemen groeyen: Het jonge blad nog ongeopend, gelykt wel een trompette of een lang Peperhuys, boven breed en geopend, onder smal, anderhalf voet lang.

De vruchten zyn my nog onbekend, om dat het in de hoove geplant, schier nooyt vruchten draagt, en zelden in 't wild, behalven aan een zekere zoorte, die aan een schaduwagtige plaats gegroeyt, rood van stelen, en bladeren, waar aan het schepzel van bloemen in lange spitzen bestond, als aan de volgende, doch de spitzen waren schier een vinger lang, dewelke haar openden in verscheyde scheede, en uytlieten een langhalzige bloem, doch deze spitzen stonden op hoekige voetjes, waar uyt ik gisse met 'er tyd zodanige vruchten te groeyen, als men aan de twee volgende zoorten ziet.

2. Folium Buccinatum album, Riud Poeti, *werdende voor het wyfken gehouden, gewind veele stelen uyt een vezelige wortel, dewelke beneden aan de binnen zyde gegeut, en voorts massief zyn, zommige rood, zommige uyt den ronden wat plat, glad, geel groen, een schaft dik, en omtrent vier voeten hoog, beneden met hun drie of vier een platten stam makende. Ieder draagt een blad van anderhalf tot twee voeten lang, en agt en negen duymen breed, de eene helft altyd breder zynde dan de andere. Aan de boven zyde ziet men subtiele ribben of ruytjens, welke effen uytpuylen, een halven vinger breed van malkander, zeer schuyns, en bogtig na vooren loopende, en aan de beneden zyde groeven makende; Yder blad by zyn oorsprong heeft een bocht, doch zo krom niet als aan 't volgende.*

Uyt een of twee van de middel-stelen, dewelke van zyn begin af massief is, zonder geut, doch een weynig beneden daar de bloem-tros uytkomt, met een knop of knie, en een weynig daar boven dwers uyt den voornoemden steel, uyt een kleen schuytje werd de bloem tros, in veele takjes verdeelt, en met velletjes onderscheyden, hier aan staan veele spitse knoppen als elsen, een halm dik, en een lidt van een vinger lang, wit, omtrent het voorste zig openende, en ter zyden uytlaatende een langhalzig, wit bloempje, het bloeyzel van Globba meest gelyk, doch kleender, gemaakt van drie slappe bladjes, in de midden met een stilet. Dezen bloem-tros komt aan zommige stelen wat laag, aan zommige wat hooger voor den dag. Uyt den voet van de bloem nog al in de voornoemde else schuylende, werd de vrucht, kleen, lankwerpig, en plat, in de midden met een vooren, gedeelt in twee celletjes, daar in men twee harde, en lankwerpige korrels vind.

3. Folium Buccinatum Asperum, *of* Riud Lacki Lacki, *werdende voor het mannetje gehouden, heeft stelen doorgaans ruyg, in 't aantasten als een haaye vel, en daar de vrucht uytkomt, zyn ze bruyn, aan haar bovenste hebben ze een merkelyke bocht, dewelke de bladeren inwaarts buygt, dezelve zyn twee voeten en meer lang, van agt tot tien duymen breed, en de eene helft is meest breder dan de andere, aan de boven zyde hebben ze merkelyke ribben, dewelke van onderen groeven maken, en langs dezelve ligt scheuren, weshalven tot Zervetten zo bequaam niet als het voorgaande.*

De vrucht komt voort, nevens een van de middelste stelen, uyt een byzondere oorsprong, een hand breed boven een knop aan dezelve, en dus makende een byzondere steel, wel een hand lang, en in verscheyde takken verdeelt.

De vruchten zyn een weynig anders dan aan de voorgaande zoorte, driehoekig, grooter dan die van Cataputia, te weten, als een Kersse, van buyten met drie keepen afgedeelt, groen, en boven plat, met een kuyltje, doch de voorste zyn niet driekantig, maar plat, binnen in drie celletjes vind men driehoekige korrels, zwart, en van buyten korrelig, een yder korrel heeft in zig een andere harde heest, van veele stukjes als Zand-korrels gemaakt.

Het jonge blad van beyde is van onder op tesamen gerolt, en boven zig openende, gelykende een Trompet, of gelyk de Inlanders willen een tregter, waar van het de naam heeft. De wortel heeft een korte dwers knoest, gelyk Galanga, doch verdeelt zig straks in veele groove vaselingen, meest neerwaarts gaande, en den ondersten knop van de stelen aan het mannetje is ligt-bruyn.

Naam. *In 't Latyn* Folium Buccinatum, *verdeelt in* latifolium, *of* rubrum, album, *en* asperum.

In

Malaienfibus nullum obtinuit nomen. Amboinenfibus dicitur *Riud*, *Riun*, & *Riin*, ob tenerorum foliorum formam, uti dictum eft, ab infundibulo defumptam.

Locus. In Amboina plerumque eft filveftris, potisfimum crefcens ad montium pedes apricos, ubi raræ obcurrunt arbores, per radicem tamen in hortis culi & propagari poteft.

Ufus. Folia mantilibus inferviunt, uti de *folio menfario* fuit dictum, fed potiffimum primæ vel fecundæ speciet, quæ non tam facile fiffuras patiuntur quam maris. Incolæ ex hifce foliis volvulos Tabacarios quoque formant, quæ prius in aqua inftillant, ac deinde in calida arena exficcant, vel per arundinis baculum explicant, donec ficca fint, quæ tandem cornu quodam porcellanico lævigant ac poliunt.

In 't Maleyts heeft het geen naam. In 't Amboins Riud, Riun, *en* Riin, *na de gedaante der jonge bladeren, als gezegt, van een tregter.*

Plaats. *Men vind het in Amboina in 't wild, en meest in 't hangen der bergen, daar het lugtig is, en weynige bomen staan, men kan het ook met de wortel in de tuynen verplanten.*

Gebruyk. *De bladeren werden tot Zervetten gebruykt, gelyk van 't* folium menfarium *gezegt is, doch meest die van de eerste of tweede zoorte, dewelke zo ligt niet scheuren als die van 't mannetje. De Inlanders gebruyken de bladeren mede om Tabaks-Boncossen daar van te maken, dezelve eerst in heet water dompelende, daar na op een heeten Zand droogende, of met gespleyte Bamboesen uytspannende, tot dat ze droog werden, en ten laatsten met een Porcellanen hoorn leckende.*

Tabula Sexagesima Secunda

Ad *Figuram Primam*, *Folium* exhibet *Menfarium*.

Figura Secunda, *Folium* denotat *Buccinatum afperum*, feu *Riud Lacki Lacki*, quod *mas* habetur.

De twee en festigste Plaat

Vertoont in de *Eerste Figuur*, de plant het *Tafel-blad* genaamt.

De *Tweede Figuur* wyst aan het *ruyge Trompet-blad*, of het *Riud Lacki Lacki*, het *mannetje*.

CAPUT NONUM.

Galanga major & minor. Lancquas.

GAlange hiftoria in Europæorum libris adeo obfcura & intricata eft, ut nefciamus, cui fides fit habenda. Uolo itaque duco Galangam Indiæ Orientalis, uti eam oculis obfervavi, defcribere; Hujusque difcrimen, quod apud alios obcurrit, intactum prætereo, vel regionum varietati tribuo & adfcribo. Vulgarem itaque fequens methodum, *Galangam* quoque divido in *majorem* & *minorem*.

Primo *Galanga major* fine dubio eft illa, quæ in India *Lancquas* vocatur, ac planta eft Indiæ Occidentalis fcriptoribus non bene nota, quumque norma fit feu regula multarum fubfequentium plantarum, uti & adfinis quodammodo eft præcedentibus Mufis, hinc ejus defcriptionem ample ac diftincte proponemus.

Eft itaque planta feptem & octo pedes alta, multis longis, rectis, rotundis, & firmis caulibus una ex radice propullulans, quam primo defcribemus, quum aromatica, & primaria fit plantæ pars. Transverfaliter itaque fub terra crefcit inftar radicis arundinis, fimilique modo in breves articulos diftincta eft, qui non penetrant, fed externe tantum fefe exhibent confpiciendos; eftque porro fefqui pollicem, vel binos digitos craffa, folidiffima, dura, craffis ex fibris conftans, & lentæ fubftantiæ, inque breves finus & frufta concrefcit, femper autem oblique proferpit, multas emittens craffasque fibras, quæ profunde in terram penetrant, ita ut cum labore effodiatur. Binæ ejus funt fpecies, quæ eandem habent formam, rubra nempe, & alba.

Rubra externe obducta eft tenuibus fufcisque pelliculis, eftque rubra circa inferiora caulium tubercula, quæ Cæpæ bulbum hinc referunt. Interne fordide albicat feu pallefcit. Alba externe pallida eft, raramque gerit maculam rubram, feu purpuream circa ifta tubera, interne alba, adeoque denfa, ac folida, ut frangi nequeat. Utriusque odor eft aromaticus, nares paulo vellicans inftar Sinapios. Sapor ejus eft penetrans, fervens, & linguam mordens, ita ut pauca tantum ejus quantitas fimul ore contineri poffit, fine amarine, & adftrictione.

Ob fibras craffas difficile quoque diffecantur, utræque ficcatæ interne cinerei funt coloris, circa oras vero fufcæ funt, & quam maxime corrugantur, recentes enim fatis funt fuccofæ, præfertim fi in hortis fuerint cultæ. Hæc itaque radix undique fefe difpergens fixum format ftolonem ad ulnæ vel binorum pedum latitudinem, undique & ubique fere rubra producens tubercula feu bulbulos inftar anthracum vel Ceparum, quæ longum emittunt caulem inftar fubulæ ex-

IX. HOOFTSTUK.

De groote en kleyne Galanga.

DE *historie van* Galanga *is in de Europische boeken zo donker en verwerd, dat men niet weet, na welke men zig reguleeren zal. Ik vinde derhalven raadzaam de Oost-Indische* Galanga *na myn oogenschyn te beschryven, latende het verschil, 't welk by andere Autoruren gevonden werd, of onbedisputeerd, of de verscheydenheyd der landen toegeschreven. De gemeene manier dan volgende, verdeelen wy mede de* Galanga *in groote en kleyne.*

1. Galanga major. *De groote is buyten twyffel 't geene men in Indiën* Lancquas *noemd, een plante de Westersche Schryvers en landen niet te degen bekend, en om dat het een regel of gemeene gedaante is van veele navolgende planten, gelyk ze ook gemeenschap heeft met de voorgaande Pissang, ze zullen wy hare beschryving wat wydlopig stellen.*

Het is een plante zeven en agt voeten hoog, met veele lange, regte, ronde, en styve stelen uyt een wortel, dewelke wy eerst beschryven zullen, om datze aromatieck, en het principaalste deel van deze plante is. Ze groeyd dwers onder de aarde, gelyk de wortel van Riet, ook op dezelfste manier, in korte leden verdeeld, die niet ingaan, maar alleenlyk van buyten haar vertoonen, anderhalve duymen, of twee vingers dik, zeer vast, hard, grofdradig, en taay van substantie, met korte bogen, en stukken door malkander wassende, doch altyd dwers of kruypende met veele dikke vaselingen, diep in de aarde dringende, zo dat ze moeyelyk is om uyt te graven. Men heeft 'er twee zoorten van eenerley groote en gedaante, roode, en witte.

De roode is van buyten bekleed met dunne bruyne vellen, en rood omtrent de onderste bollen van de stelen, dewelke een bol Ajuyn gelyken. Binnen zyn ze vuyl-wit of bleek. De witte is van buyten bleek, hebbende slegts wat roods of peers, omtrent voornoemde bollen, binnen mede wit, en zo vast, dat men ze gemaints breeken kan. Harer beyder reuk is speceryagtig, in de neuze wat kittelende, als Mostaard. De smaak is scherp, heet, en in de tonge bytende, zo dat men weynig teffens in de mond kan houden, zonder bitterheyd en zamentrekking.

Wegens hare grove draden zyn ze ook moeyelyk door te snyden, en beyde gedroogd, besterven van binnen graauagtig, omtrent de kanten na den bruyne trekkende, en krimpen zeer in, want de versche zyn redelyk zappig, inzonderheyd die in de hoven geplant werden. Deze wortel nu rondom zig verspreydende, maakt een vaste stoel, van een el of twee voeten breed, overal opwaarts uytgevende roode bolletjes, als Bloedvinnen of Ajuynen, dewelke een langen spitzen steel formeeren, als een elsse, wel twee

excrescentem ad binorum pedum altitudinem, antequam in folia sese explicet. Hi itaque caules tot simul juncti, ex una progerminantes radice, stolonem formant ingentem & densum, ita ut vix manus interponi possit.

Sunt autem rotundi, virides, digitum crassi, herbacei, attamen firmi, & compositi ex foliorum involucris, suntque inferius ad spatium trium quatuorve pedum nudi, antequam hæc progerminent, quæ per binos ordines alternata sunt, ita ut inferius folium semper minimum sit, vix spithamam longum, palmam latum, ac fere sessile cauli incumbat. Ad binarum palmarum altitudinem ad alteram partem seu parum oblique secundum locatur folium, binas spithamas longum, atque iterum ad palmæ altitudinem ad oppositam partem tertium locatur folium, octodecim & viginti pollices longum, ultra quatuor latum, ac sic porro, quo magis ad summum, eo arctiora sunt posita folia, in vertice autem tria quatuorve angustiora & minora excrescunt foliola erecta, quum reliqua oblique excrescant.

Folia hæc comparantur cum illis *Orchidis*, ab aliis cum illis *Iris lutea*, multo autem sunt majora & latiora utrisque, nec superius adeo acuta sunt, tantæ magnitudinis, quæ supra memorata fuit, glabra, æqualia, adeoque lenta, ut complicari & convolvi possint instar pellis, cum nervo tamen firmo medio, sed nullas habent costas transversales, exceptis innumeris subtilibus lineolis seu venulis, quam oblique decurrentibus, juxta quas folium findi ac dividi quasi potest.

Raro flores fructusque profert, quum radices nimium exstirpentur, atque Indis certa sit regula, cunctas aromaticas & edules radices excellentes suas amittere vires, & lignosas quasi esse, quum planta flores fructusque producit.

Stipitum suo genio & naturæ commissorum medius in summo vertice corymbum profert, spithamam circiter longum, cui flores insident erecti, qui primo sunt oblonga & virentia capitula, albis contenta caliculis, quæ sese aperientia magis albent.

Flos ipse ex quatuor constat angustis, crassis, & sordide albentibus petalis, quorum tria inferiora retroflexa sunt, quartum erectum est instar vexilli, quod magis albet reliquis, in floris centro stilus erigitur cum capitulo flavo. Ipsorum odor gravis est, nec gratus, sapor acris, ad Sinapi accedens.

Postquam per unam alteramve septimanam hi flores viguerunt, plurimi inertes decidunt, exceptis paucis quibusdam, qui quosdam aliquando formant fructus; qui sunt, rotundo-oblongæ, seu ovales baccæ, majores baccis Juniperi, diu virentes, dein luteæ, ac demum rubræ, intusque continent bina ternave cordiformia, dura, obscure fusca, & compacta ossicula, saporis acris & ingrati, quæ semina sunt, sed quæ non in usum adhibentur ad propagationem, quæ tantummodo fit per radicum segmenta, quibus insident rubra ista tubercula seu bulbuli.

Secundo *Galanga Minor* ab Auctoribus magis obscure describitur, atque quantum detegere possum, plantæ istæ, quæ in Europa exhibentur pro *Galanga Minore*, differunt ab iis, quæ hic in India pro *Lanquas* minore habentur, quod itaque primum describam, ac dein quosdam adlegabo locos ex aliis Auctoribus.

Planta hæc cum majore in omnibus quadrat partibus, sed hæ omnes sunt minores, nec ultra quatuor pedes alta est. Caules vix minimum digitum crassi sunt, quibus folia tam regulari ordine non insident, quæ ad summum unam vel sesqui spithamam longa sunt, ac tres digitos lata, in notabilem apicem exeuntia, atque cum Orchidis foliis magis conveniunt quam prioris, suntque porro glabra, nec costis donata, exceptis subtilibus illis lineolis seu venulis, quæ magis oblique decurrunt.

Flores fructusque raro producit, qui sunt uti in præcedente. Radix nodosa quoque est, solida, & lenta, sed multo minor, majorem digitum crassa, nec fusca, nec rubra, per breves sinus decurrens, & intricata instar Zingiberis, pro qua haberetur facile ab imperitis, si tenuior nec ita lenta esset. Sapor odorque est uti in majore specie, sed magis aromaticus ac magis fervens. Similes quoque fortes gerit fibras, quæ nulla vi evelli possunt, quum profunde in terram penetrant, ac solidum ibi firmumque formant stolonem.

1 Gar-

twee voeten opschietende, eer zy in bladeren opend. Deze stelen dan zo veele by malkander uyt eene wortel opschietende, maken een groten, en digten struyk, dat men kwalyk een hand daar tusschen kan krygen.

Zy zyn rond, geas-groen, een vinger dik, kruydagtig, niet te min styf, en gemaakt van de omwinselen der bladeren, van onderen op wel drie a vier voeten blood, eer dezelve beginnen, dewelke voorts in twee ryen verwisseld, tegens malkanderen staan zodanig, dat het onderste blad is het kleenste, schaars een span lank, een band breed, en schier zonder steel tegens de stammen aan zittende. Een paar banden breed hoger aan de andere zyde, of wat schuyns staat het tweede blad, nu al twee spannen lank, en weder een band breed hoger aan de overzyde, staat het derde blad agttien en twintig duymen lank, ruym vier breed, en zo voorts, hoe nader aan 't eynde, hoe digter op malkander tot aan de spitse, daar weder drie en vier smalder, en kleender staan, meest overeynd, gelyk de andere schuyns.

Het blad werd vergeleken by Orchis, *van anderen by dat van* Iris lutea, *dog veel grooter, en breder, dan die beyde, vooren zo spits niet toelopende, van zodanige grootte als boven staat, glad, even, zo gedweeg, dat men het vouwen, en rollen kan als een vel, met een styve zenuwe in de midden, voorts zonder dwers-ribben, behalven ontelbare subtiele linien of adertjes, die zeer schuyns loopen, en langs welke het blad zig deelen laat.*

Het draagt zelden bloemen en vruchten, om dat men het te dikwils van zyn wortelen berooft, en het by de Indianen een vaste regel is, dat alle speceryagtige en eetbare wortelen hare meeste kragt verliezen, en te houtagtig werden, als den stok bloemen of vruchten draagt.

Aan de struyken, die men met rust laat, brengt den middelsten, of hoogsten steel op zyn top een tros voort, omtrent een span lang, daar aan staat het bloeyzel overeynd, zynde eerst lankwerpige, en groenagtige knoppen, in witte kelkjes, die hun openende wat witter worden.

De bloeme bestaat uyt vier smalle, dikke, en vuylwitte blaadjes, waar van de drie benedenste agterwaarts gekromt zyn, het vierde staat overeynd als een vaandel, witter dan de andere, in de midden staat een draad met een geel nopje. Haren reuk is zwaar, en niet lieflyk, en de smaak scherp, en Mostaartagtig.

Na dat ze een of twee weeken zo gestaan hebben, vallen de meeste vergeefs af, behalven weynige, die zomtyds eenige vruchten formeeren. Dezelve zyn ronds, lankwerpige, of ovale besien, grooter dan de Genever-besien, langen tyd groen, daar na geel, ten laatsten rood: binnen begrypen ze twee en drie hertformige, harde, donker bruine, en t'zamen gepakte korrels, scherp, en onaangenaam van smaak, dewelke willen het zaad zyn, doch het is schier ongebruykelyk, dat men ze hier mede voort-teeld, maar alleenlyk door stukken van de wortel, daar de roode knoppen of bolletjes aanslaan.

2. Galanga Minor *werd van de Autheuren nog donkerder beschreven, en zo ik bemerken kan, zyn de planten, die men in Europa toond voor* Galanga Minor, *verschillende van de geene, die men hier in Indiën voor kleene* Lanquas *houd, 't welk ik dan eerst beschryven zal, en daar na eenige plaatzen uyt andere Autheuren bybrengen.*

De plante is de groote in alles gelyk, doch aan alle deelen kleender, niet boven vier voeten hoog. De plante zyn schaars een pink dik, daar aan de bladeren in zulke geschikte order niet staan, op 't hoogste een of anderhalve span lank, drie vingers breed, met een kennelyker spitse, en de Orchis *bladeren gelyker dan de voorige, voorts mede glad, en zonder ribben, behalven de subtiele linien, die nog schuynsser loopen.*

De bloemen en vruchten brengt het zelde voort, dewelke zyn als aan 't voorige. De wortel is mede geknoopt, vast, en taay, doch veel kleender, een grooten vinger dik, zonder eenige bruynte of roodigheyd, met korte bogten neerwaarts, en in malkander loopende, gelyk de klauwen van de Gember, waar voor men ze zoude aanzien, indien ze wat dunder, en zo taay niet en was. De smaak en reuk is als aan de groote, dog speceryagtiger, en wel zo heet. Zy heeft diergelyke sterke vaselingen, die men met geen geweld aftrekken kan, diep in de aarde gaande, en een vaste stoel makende.

Gar-

Garzias lib. 1. *aromat. cap.* 40. *Galangam minorem* sequenti describit modo. Radix est odorata, quæ ex Sina huc, ac porro in Portugalliam transfertur. Sinenses hanc vocant *Lavandon*, ejus planta ad binarum spithamarum altitudinem excrescit, ac fruticulum format Myrti folia gerentem, nodosam habet radicem, ac sponte crescit.

Undenam vero Myrti folia ipsi tribuat, me latet, Sinenses saltem mihi adfirmabant, Galangam vulgarem in Sina eandem habere formam, quam ipsis demonstrabam in horto meo, memoratæ nempe formæ, cujus folia tantopere conveniunt cum illis Myrti, quam hastæ cuspis cum squama piscium, veram autem minoris speciei plantam non noverant, uti infra ulterius indicabitur.

Contra *Matthiolus* in commentar. in *Dioscorid. libr.* 1. *cap.* 2. *Galangæ minori* eosdem tribuit characteres, radicem nempe parvam, externe & interne ex purpureo colore ruffam, nodosam, inque multos articulos inflexam, saporis ferventis instar Piperis vel Zingiberis, ita ut linguam faucesque quasi exurat, substantia, & forma Cyperi, unde & a multis pro Cypero Babylonico habetur. Dicitque, quod in Italiam deferatur tam ex Alkayr in Ægypto, quam ex Syria. Galanga vero major multo crassior est, saporis, & odoris debilioris, & coloris pallidioris.

Lobelius Galangam describit, quam majorem esse putat speciem, quamque in Italia vidit recens adductam ex Syriæ montibus, cujus radix erat externe & interne fusca, seu ex rubro purpurascens, ac difficile disrumpi poterat, ac conteri, saporis acerrimi, odoris aromatici, nec amara, nec adstringens. Hancque cum Acoro putat esse speciem Iris lutæ, foliaque comparat cum illis Iris foetidæ, sed quæ sunt viridiora, & angustiora, dicitque in Syria pro Iris specie haberi.

Ex binis hisce memoratis Auctoribus concludo, cunctas Galangas in Europæis Pharmacopæis notas, & usitatas, si genuinæ sint, montanam esse Galangæ speciem; quæ ab illa Indiæ Orientalis haud multum differt, quæ non ita fusca est, sique pelliculæ exteriores desquamentur; nil fusci super est.

Spuria autem, est factitia radix *Cyperi longi*, uti *Matthiolus* l. c. id etiam declarat. Quæ radices etiam habeantur pro Galanga, pro ejus charactere noto cum aromatica vi simul adesse debet amarities vellicans, ac pungens, instar seminis Sinapios, quod primo suo odore, ac sapore appetitum quodammodo excitat, qualem vim in nulla alia detexi aromatica radice. Galangam porro non esse Acorum, Cyperum, vel Irim memoratus Matthiolus satis demonstrat, ad quem Lectorem ablego, Indicæ nostræ radicis pergens dare descriptionem.

Dico itaque, minorem Galangam, quæ hic in aquosa India demonstratur, ac paulo supra descripta est, genuinam majoris esse speciem, an vero una eademque sit, quam *Garcias*, aliique Auctores ex Sina petunt, atque ipsis Sinensibus non *Lavandon*, uti *Garcias* vult, sed *Lion Kian* vocatur, determinare nequeo, uti nec mihi constat aliquid minoris *Lanquas* in Europam deferri, ac proinde vero simile magis videtur, *Galangam minorem*, quæ in Pharmacopæis vulgo venditur, radicem esse ex Syria vel aliis maris mediterranei locis deductam.

Ipsi quoque Sinenses distinctionen faciunt inter Galangam majorem, & *Lion Kian*, majorem enim vocant *Njehio*, dicuntque eandem, cum Lancquas habere formam, quod hic in India ipsis demonstratur, licet in ipsorum patria hæc radix parum sit nota, & raro in usu, quod idem & in Japana obtinet. Copiose crescit in altis, & præruptis insulis Paktia, & Lamtia, ante Sinæ oram sitis, inter provinciam Fockien, & insulas Piscadoris.

Radix autem ista debilior, ac dulcior erit nostrâ Indicâ, quæ neque in cibis, neque in Medicina adhibetur, quum ipsis adhuc sit nimis acris, plebeji vero has petunt insulas, atque inde longos, & magnos secum ferunt caules, ex quorum siccatis corticibus fila norunt nere, quæ in ipsorum navibus sunt in usu.

Garzias lib. 1. Aromat. cap. 40. *beschryft de* Galanga minor *aldus. Het is een welriekende wortel, dewelke uyt Sina herwaarts over, en verder na Portugaal gevoerd werd. De Sinezen noemenze* Lavandon, *zyn plante wast tot de hoogte van twee spannen, maakt een struykje met bladeren, als Myrtus, een knoppige wortel, en wast van zelfs.*

Waar by deze Myrtus-bladeren van daan heeft, weet ik niet, immers de Sinezen verzekeren my, dat de gemeene Galanga in Sina dezelfste gedaante heeft, gelyk ik ze hun in myn Tuyn toonde van het voornoemde fatsoen, wiens bladeren zo veel gelykenisse hebben met de Myrtus, als het yser van een spies, met een visch-schubbe, doch het gewas van de regte kleene konden zy niet, gelyk hier onder zal gezegt worden.

Daarentegen Matthiolus *in* commentar. *over* Dioscorid. lib. 1. cap. 2. *beschryft, met dezelfste merkteeken de* Galangam minorem, *te weten, een kleene wortel, buyten en binnen uyt den purpuren ros, geknoopt met vele leden omgekromd, zo heet van smaak als Peper, of Gember, dat ze in de keel, en tonge brand, van substantie, en form den Cyperus gelyk, weshalven zy ook van veele voor Cyperus Babylonicus gehouden werd. Dat men ze in Italien brengt, zo wel uyt Alkayr in Ægypten, als uyt Syrien. Maar de groote Galanga zy een veel dikker wortel, slapper van reuk, en smaak, ook bleeker van coleur.*

Lobelius *beschryft een Galanga, die hy voor de groote houd, van hem in Italien gezien, versch gebragt uyt het gebergte van Syrien, wiens wortel was buyten, en binnen bruyn, of uyt den roden peersagtig, moeyelyk om te breeken, en wryven, zeer scherp van smaak, specery-agtig van reuk, geenzints bitter, nog t'zamentrekkende. Hy maakt dezelve nevens den Acorus tot medezoorten van geelen Iris, en de bladeren vergelykt hy met die van Iris foetida, of wantluyze kruyd, doch groender, en smalder, ook zegt hy, dat men ze in Syrien voor een zoorte van Iris hield.*

Uyt deze twee laatste aangehaalde Autheuren besluyt ik, dat alle de Galanga in de Europische Apotheeken bekend (zo ze opregt is) een berg-zoorte van Galanga zy, van de Oost-Indische niet veel verschillende, dewelke zo bruyn niet werd, en ze men de buytenste vellekens afwryft, dat 'er schier niets bruyns meer aan blyft.

Maar de valsche is een geconterfeyte wortel van den Cyperus longus, *gelyk* Matthiolus loc. cit *ook aanwyst. Men mag tonen wat wortelen men wil voor Galanga, zo stel ik tot een vast merkteeken, dat ze by hare speceryagtigheyd moet hebben, een kittelende scherppigheyd, gelyk Mostaard, die met haar eersten reuk, en smaak den appetyt eenigzints verwekke, diergelyke ik in geen andere speceryagtige wortelen gevonden hebbe. Dat ook de Galanga geen Acorus, Cyperus, nog Iris zy, heeft gemelde Matthiolus genoegzaam bewezen, waar heen wy den Lezer wyzen, en gaan met onze Indiaansche beschryvinge voort.*

Ik zegge dan, dat de kleene Galanga, die men hier in Water-Indiën toond, en even hier boven beschreven staat, een opregte medezoorte zy, doch of ze dezelfste zy met die geene, dewelke Garcias, *en andere Autheuren uyt Sina halen, en de Sinezen zelfs niet* Lavondon, *gelyk* Garcias *wil, maar* Lion kian *noemen, en kan ik niet verzekeren, gelyk ik ook niet weet, dat iets van onze kleene* Lancquas *in Europa gebragt werd, dierhalven waarschynlyker is, dat* Galanga minor, *die men in onze Apotheeken verkoopt, een wortel moet zyn uyt Syrien, of andere plaatzen van de Levant gebragt.*

De Sinezen zelfs maken een onderscheyd tusschen de groote Galanga, en hare Lion kian, *de groote noemen zy* Njehio, *en zeggen dat ze dezelfde fatsoen heeft met het Lancquas, dat zy hier in Indiën zien, hoewel ze in haar land weynig bekend, en van kleen gebruyk is, gelyk ze ook in Japan zal zyn. Ze wast veel op de hooge, en steyle Eylanden Paktia, en Lamtia, gelegen voor de Sineze kust, tusschen de Provintie Fockien, en de Eylanden Piscadorie.*

De wortel zal wat slapper, en zoeter zyn dan onze Indiaanze, werd egter nog in de kost, nog in de Medicyne gebruykt, om dat ze hun luyden nog al te scherp is, maar de slegte luyden varen na deze Eylanden, halen groote lange stelen daar van, uyt wiens gedroogde schorsse zy weten touw-werk te spinnen, op hare schepen gebruykelyk.

Folia minutim conscissa aliis admiscent oleribus, loco aromatis, ut ipsorum sapor acrior reddatur, quæ contrita quoque, & naso admota sternutationem caussant. Contra *Lion Kian*, quod putamus esse Sinensium Galangam minorem, dicunt longe aliam esse plantam, multo humiliorem Galanga.

Folia quodammodo similia sunt illis Lanquas, sed sunt multo breviora, acutiora, per longitudinem striata, costis protuberantibus, uti hisce in terris est *folium involucrum*, seu *Daun Corra Corra*, sunt autem dimidio breviora, vel uti in Europa folia *Gentianæ*, & *Hellebori albi*.

Siccatæ radices, quales ex Sina deferuntur, in parva conscissæ sunt segmenta, vix digiti articulum longæ, minimum digitum crassæ, externe obscure fuscæ, interne cinereæ, in compressos articulos distinctæ, solidæ, duræ, lentæ, & crassis, ex fibris compositæ, saporis fervente, & acris, ex Galanga, & Pipere mixti, ita ut pro Gentianæ specie haberi posset.

Optima defertur ex Suffuana, quæ glabrior, nec ita nodosa est illa, quæ ex Queicheu, & Quangsi provenit; atque hæc in sarcinis Bataviam, ex Sina advehitur, ubi talis sarcina centum & viginti ponderum ad minimum pro quindecim imperialibus venditur, & in Europam defertur; hæc enim radix Sinensi populo magno est in usu, non tantum in exustione potus Arack, cui admiscetur, sed etiam ad plura alia Medicamenta, quod maxime miror, quum hæc natio non multum amet acria, vel alia medicamenta, ne quidem ipsum Lanequas. Abhibent illam fere, & admiscent cunctis medicamentis, ad ipsorum vim acuendam, et exaltandam, præsertim conducit Cephalalgiæ ex frigore ortæ, adtenuat enim & subtilem reddit sanguinem, ita ut homines sint alacres, & vegeti, acuitque ingenium, & feminis obstructa aperit menstrua.

Nomen. Prima, seu magna species Latine dicitur *Galanga Major*, Malaice *Lanquas*, inde nostrates ex lusu hanc vocant Belgice *Lanck-was*, quum planta sit solida, profundas agens radices, & diu vegetativa. Nomina Arabica sunt *Chalungan*, *Chaulungan*, *Chawalungan*, & *Chaulengjan*, quæ quatuor nomina Arabice fere unas easdemque habent literas, sed diversa puncta vocalia, ac proinde ex cujusvis arbitrio varie pronunciari possunt. Apud Serapionem interpretatum legitur *Calungen*, atque hinc orta sunt nova Latina nomina *Galanga*, & alia corrupta vocabula *Calvegiam*, *Calungen*, *Calungiam*, & *Charsendar*. Antiquis Græcis, & Latinis Scriptoribus incognita fuit, ac primum ab Arabibus detecta, quin haberetur pro *Cypero Babylonico*, quod difficultatem quoque includit. Javanice *Lawos*, Ternatice *Galiassa*, Amboinice *Lawassa*, *Lacquas*, & *Lawas*.

Minor species Latine dicitur *Galanga Minor*; Malaice *Lanquas Kitsjil*, & *Lancquas Tsjendana*, ob pallidum radicis colorem instar *Sandali*.

Locus. Utræque Galangæ species ubique in aquosa crescunt India, seu in Indiæ insulis usque in Sinam. *Garcias* dicit majorem speciem potissimum crescere in Malabara, & Java, credoque in istis locis sponte provenire, uti Sinenses narrant in Sina hoc observari, licet ab aliis intellexerim, Galangam majorem per totam veterem Indiam, & Zeylonam raro inveniri, immo fere ignotam esse. Major hæc in Amboina, Banda, & Moluccis ubique satis nota est, sed nullibi nisi in hortis plantata, ubi ex quovis radicis segmento propullulat, quod tuberculo isto, seu germine gaudet, amatque crescere potius in duro, & saxoso solo, quam in tenui, & arenosa terra.

Quum vetusti stipites nimis profunde ad terram, atque omnes simul exscindantur, ipsorum radices quoque pereunt, sed non prius, nisi postquam ad latera novos produxerint nodos, qui germina sunt novarum plantarum.

Minor species in Amboina raro reperitur, atque a curiosis diligenter colitur.

Usus. Galanga habetur fervida & sicca in tertio gradu, quod de sicca intelligendum est, recens enim hic in India nimis humida est, quam ut sicca in tertio gradu haberi possit, estque radix aromatica, conducens stomacho & intestinis, ut concoctio promoveatur, ipsorumque vires corroborentur, unde varia ingre-

De bladeren kleen gesneden doen zy onder ander moeskruyd als specery, om een scherpe smaak te geven, dezelke ook gewreven, en voor de neus gebouden tot niezen verwekken. Daarentegen Lion Kian (*bet welk wy voor de Sineze* Galanga *minor aanzien) zeggen zy een geheel andere plante te zyn, veel lager van struyk, dan de Galanga.*

De bladeren gelyken wel eenigzints na die van Lanquas, doch zyn veel korter, spitzer, in de lengte gestreept, met uytsteekende ribben, gelyk hier te lande het folium involucrum, *of* Daun Corra Corra, *dog maar half zo lang, of gelyk in Europa de bladeren van* Gentiana, *en* Helleborus albus.

De gedroogde wortels, zo als men ze uyt Sina brengt, zyn in kleene stukken gesneden, schaars een lid van een vinger lang, een pink dik, buyten donker bruyn, binnen graauw, in digte leden verdeeld, vast, hard, taay, en grofdradig, van smaak heet, en scherp, van Galanga, *en Peper gemengd, zo dat men ze voor een zoorte van Gentiana zoude mogen houden.*

De beste komt uyt Suffuan, dewelke evener, en min geleed is, dan die uyt Queicheu, en Quangsi komt; Deze werd met geheele pickols tot Batavia, uyt Sina aangebragt, daar men het Pickol van hondert en twintig pond ten minsten voor vyftien Ryksdaalders, en ook na Europa vervoerd werd; want het is een wortel by de Sineze natie in groot gebruyk, niet alleen in 't branden onder den Arack te mengen, maar ook tot veele andere Medicynen, 't welk my wonder doet, daar die Natie van scherpe, en heete wortelen, zelfs van de Lanquas zo weinig houd. Zy gebruyken ze schier onder alle Medicamenten, om dezelve op te scherpen, en hare kragten te vermeerderen, inzonderheyd is ze goed tegens Hoofdpyn, dat van koude komt, verdund, en maakt subtiel bloed, dat de menschen lustig, en rustig worden, maakt subtiel verstand, en brengt de vrouwen weder de verstopte maandstonden.

Naam. *De eerste, of groote zoorte hiet in 't Latyn* Galanga Major, *in 't Maleyts* Lanquas, *waar van de onze uyt de klugt in 't Duyts* Lanck-was *maken, om dat het een vast, diepwortelende, en lanklevende gewas is. De Arabische namen zyn* Chalungan, Chaulungan, Chawalungan, *en* Chaulengjan, *welke vier namen in 't Arabisch schier eenerley letters hebben; maar verscheyde puncten vocalia, en dierhalven na een ieders believen verscheyden konnen uytgesproken worden. By den overgezetten Serapio staat* Calungen, *hier van zyn gekomen de nieuwe Latynsche namen* Galanga, *en de andere bedorve namen* Calvegiam, Calungen, Calungiam, *en* Charsendar. *By de oude Griekze, en Latynsche Schryver is ze onbekend geweest, en eerst door de Arabiers geopenbaard, of men moest ze houden, als men zegt, voor* Cyperus Babylonicus, *'t welk mede zyn zwarigheyd heeft. Op Javaans* Lawoa, *op Ternataans* Galiassa, *in 't Amboins* Lawassa, Lacquas, *en* Lawas.

De kleene zoorte hiet in 't Latyn Galanga Minor; *In 't Maleyts* Lanquas Kitsjil, *en* Lancquas Tsjendana, *na de bleeke coleur des wortels als* Sandelhout.

Plaats. *Beyde de zoorten van Galanga wassen over al in Water-Indiën, of de Indische Eylanden, tot in Sina.* Garcias *zegt, dat de groote meest wassen in Malabaar, en op Java, en ik gelove, dat ze op die plaatzen ook in 't wild wassen, gelyk de Sinezen verhalen in Sina te geschieden, hoewel ik van andere verstaan hebbe, dat de groote Galanga door gheel Oud-Indiën, en Ceylon, raar, en weynig te vinden, ja schier onbekend zy. De groote is in Amboina, Banda, en de Moluccos over al genoegzaam bekend, doch nieuwers dan in de hoven geplant, daar ze van een ieder stukje van de wortel opkomt, alwaar een knop aan is, en ze wast liever in harde steenige grond, dan in een mul, of zandig aardryk.*

Als de oude stokken te kort, en allegaar t'effens afgesneden worden, zo gaan ook derzelve wortelen uyt, doch niet eerder, of zy hebben ter zyden weder nieuwe knoppen voortgezet.

De kleene zoorte is in Amboina weynig te vinden, en werd by de Liefhebbers neerstig onderhouden.

Gebruyk. *De Galanga werd voor heet en droog in den derden graad gehouden, 't welk men van de drooge verstaan moet, want de versche hier in Indiën is al te vochtig, om droog in den derden graad te zyn. Ze is een speceryachtige wortel, de mage en het ingewand om de Concoctie te bevorderen, en hare kragt te sterken, inzonder-*

ingreditur condimenta ad adpetitum excitandum, inque India magis in culina quam in Medicina adhibetur: Primo enim celebre *Bocassan*, quod componitur ex carne quorundam conchiliurum in aceto macerata eo modo, quo Romani Garum suum præparabant, sine hoc Lancquas componi nequit; Hunc in finem major potissimum eligitur species, atque ejus alba inprimis radix, quæ acetum non tam rubro inficit colore quam rubra, atque hinc a quibusdam vocatur *Lancquas Bocassan*.

Melius autem est, quum minor alba eligatur species, quæ magis aromatica est, nec acetum colorat, quum vero hæc in Amboina, ubi potissime præparatur Bocassan, sufficienti copia conquiri nequeat, tunc alba major species ad hunc adhibetur cibum; radix hæc minutim conscissa aliis quoque admiscetur cibis, qui præparantur ad adpetitum excitandum. Malabarenses, uti *Garzias* testatur, hanc exsiccant, inque farinam contundunt, quæ cum Calappi lympha, Jageri sacchαro, & Oryzæ farina in pastam præparatur, ex qua placentas quasdam formant *Appas* dictas. Hisce vescuntur ad stomachum corroborandum, quum sit debilis, ut & ad tormina abdominis tollenda, conducunt quoque cunctis matricis vitiis, & Ischuriæ, sive sit orta ex pituitoso vel Nephritico humore, sive ex flatibus, sive ex caruncula in collo vesicæ excreta, quumque has adsumpserint, superbibunt haustulum debilis potus Arack, atque partibus genitalibus adplicant calefactum Nymphææ folium.

Idem hi Malabarenses hac magis utuntur radice in cibis, quam alii quivis Indi, quam tam carnibus quam piscibus adcoquunt, atque etiam Lactucæ admiscent. Curant quoque hac radice tam oves quam boves, quum langueant. Ejus frustulum ore masticatum bonum dat oris halitum, frigidosque ex capite extrahit catharros, & cerebrum corroborat tam masticata, quam suffimigii loco adtracta. Cum vino calefacto etiam adsumitur contra quævis abdominis tormina, & Colicam.

In Europa optima censetur esse minor species ex Italia & Hispania deducta, quæ densa, gravis, russa, saporis acris est, & difficulter frangitur. Nostra vero Indica minor, uti dictum fuit, non russa est, sed pallida, ac potissimum ad præparationem Bocassan adhibetur, uti binæ majores species ad cibum: Harum rubea cum aceto aqua subacto cocta, addita matrice radice Curcumæ propinatur puerperis post puerperium, ut matricis sanguis adtenuetur & expellatur.

Quævis porro Galangæ Venerem excitant, si cum debili potu Arack misceantur & propinentur. Cum Allii capite in pastam contrita, sed hæc radix quintuplo majori dosi adsit, ac parumper cum aceto ebullita, Herpeti inlinitur prorepenti, quod extremum ejus remedium est, si mitius respuat, cacaros enim enecat sub cute prorepentes, malum augentes & extendentes, ac dein porro exsiccatur.

Flores a quibusdam crudi eduntur cum Bocassan, vel cum aliis herbis aceto condiuntur instar Atsjaer.

In Ternata hanc radicem vulgari infundunt cerevisiæ saccharatæ, quam simul coquunt, quem potum Kilang vocant, quique facile inebriat.

Cum aceto contrita, & instar pulticulæ inlinita maculas tollit varosque cutis, sed quæ simul desquamatur. Radix parum siccata, & cum ungue digiti vel cultello abrasa, ita ut subtiles quædam ejus partes in nasum advolent, sternutationem statim excitat sine vellicationa vel acrimonia multo melius quam per pulverem Tabaci, immo si alicujus nasus per istum pulverem nimis sit obstructus, ut per sternutationem hic rejici nequeat, licet istum adtrahat pulverem, rapsatam hanc aliquoties subolfaciat radicem, quæ statim ipsi viam nasi & cerebrum aperiet.

Tabula Sexagesima Tertia.

Galangam exhibet *majorem* cum ejus *radice a* majore forma expressa, *b* ejus *flos* est, & *c fructus*. *d* minoris speciei radicem repræsentat. Quarum Synonyma & auctores adlegavi in *Thes. Zeyl. p.* 102.

zonderheid toegeeygend; weshalven zy tot verscheide saucen gebruykt werd om den appetyt te verwekken; en ze heeft in Indiën meer gebruyk in de keuken, dan in de Medicyne: Want voor eerst het vermaarde Bocassan, gemaakt van het vleesch eeniger schulpjes in azyn gelegt, op de manier als de Romeinen haar Garum maakten, kan zonder Lancquas niet toebereyd worden. Hier toe neemt men meest de groote zoorte, en daar van het witte geslacht, het welk den azyn zoo zeer rood niet verft als het roode, en daarom van zommige Lancquas Bocassan *genaamt werd.*

Noch beter doed men, als men de kleene witte zoorte neemt, die specery achtiger is, en den azyn ganisch niet verft, doch om dat men die in Amboina, daar het meeste Bocassan gemaakt werd, in geen quantiteyt bekomen kan, zoo behelpt men zich met de groote witte zoorte. De wortel kleen gesneden, werd noch onder eenige andere kosten gebruykt, die men maakt om eenigen appetyt te verwekken. De Malabaren, zoo Garzias *zegt, drogen en stotenze tot meel, 't welk met Calappus-melk, Jager-zuyker, en wat Rys-meel tot een deeg gemengd werd, waar uyt zy zekere koekskens maken,* Apas *genaamt. Deze nuttigen zy om de mage te versterken, als dezelve verswakt is, ook om het krimpzel des buyks te verdryven. Zy zyn ook goed voor alle gebreken der lyf-moeder, en droppel-pissen, het zy dezelve veroorzaakt is uyt een slymerig of gravelig humeur, of uyt winden, of uyt eenig vleesch in den hals der blaze aangewassen; maar als zy die genuttigd hebben, zoo drinken zy een zoopje slappen Arack daar op, en op de schamele leden leggen zy een warm gemaakt blad van* Nymphæa.

Dezelfde Malabaren gebruyken het meer in hare kost dan andere Indianen, zoo wel by visch als vleesch kokende, insgelyks onder Salade mengende. Zy genezen ook haar kleen en groot Vee daar mede, als het zelve wat schord. Een stukje in de mond geknouwd, maakt een goede wassem, trekt de koude fluymen uyt het hoofst, en versterkt de herssenen, zoo geknouwd als gerooken. Met warme wyn werd het ook ingenomen tegens allerhande buykpyn en Colyk.

In Europa houd men voor de beste de kleene Galanga uyt Italien en Spanjen gebragt, zynde digt, swaar, ros, bytende van smaak, en moeyelyk om te breeken. Onze Oost-Indische kleene, als gezegt werd, is niet ros, maar besterft bleek, en werd meest tot het maken van Bocassan gebruykt, gelyk de twee groote zoorten in de kost. De groote roode met gewaterden azyn, en de moer-wortel van Curcuma gekookt, geeft men de Kraamvrouwen na het baren te drinken, om het moeder bloed te verdunnen, en af te zetten.

Allerhande Galanga verwekt ook de Venus lust, als men ze met slappen Arack of knyp mengd, en drinkt. Met een hoofst-knoflook tot een pap gewreven, doch de Galanga moet vier of vyfmaal meer zyn, en een weinig met azyn opgekookt, smeerd men op de omloop of Herpes, die in en om zig vreet, zynde dit wel het uyterste remedie, als hy na geen zagter luysteren wil, want het byt de seeren dood, dewelke onder de huyd kruypen, en den omloop voortzetten, hem voorts opdrogende.

De bloemen werden van zommige ook raauw gegeten met Bocassan, of andere groente ingeleyd, gelyk Atsjaer.

In Ternaten doen zy deze wortel in gemeen zuykerbier, en laten dat met malkander brouwen, welken drank zy Kilang noemen, en die wakker dronken maakt.

Met azyn gewreven, en als een pap opgestreken, verdryft de plekken en andere sproeten des huyds, maar het vel gaat met eenen af. De wortel een weinig gedroogd, daar na geschraapt met een nagel van een vinger, of met een mesje, en daar aan gerooken, dat 'er eenige subtiele deeltjes in de neuze opvaren, verwekt terstond tot niezen, zonder byten of scherpigheid, beter als enig Polvyt of snuyf-tabak; ja als iemands neus door al te veel Polvyt verstopt is, dat hy niet meer niezen kan, hoe veel hy ook snuyve, die zal zomtyds aan deze geschrapte wortel rieken, dewelke hem terstond de herssenen openen zal.

De drie- en sestigste Plaat

Vertoont de *groote zoort* van *Galanga*, met deszelfs *wortel a* in 't *groot* verbeeldt, en *b* wyst aan de bloem, en *c* de vrucht. De Lett. *d* vertoont de *wortel* van de *kleyne zoort*; welkers benamingen en Schryvers ik heb aangehaalt in myn *Thesaur. Zeylan. pag.* 102.

CAPUT DECIMUM.

Lampujum. Lampujang.

HÆc planta adeo similis est Galangæ tam forma quam modo crescendi, ut minor ejus censeretur species, nisi in præcedente capite alia descripta esset, quæ pro vero Galanga minore habenda est; sapore autem & viribus quam maxime ab ea differt. Dividitur quoque in majorem & minorem speciem, majorque iterum distingui posset in domesticam & silvestrem, differentia autem adeo parva est, ut sub una forma utrasque describam.

Primo *Lampujum* majus & vulgare similes emittit caules ac folia instar Galangæ, illi autem non ultra quatuor & quinque, ac silvestris sex pedes alti sunt, nec tot stolones ex una propullulant radice, qui planiores sunt, & ab utraque parte dorso notati.

Folia cum illis Galangæ conveniunt, sed sunt breviora & angustiora, magisque adunata, nec tota explicata, sed sinuosa, & deorsum complicata, uti illis Galangæ sursum inflexa sunt. Per ordines quoque locantur alternatos, non vero obpositos, uno extremo convoluto instar stili. Stolones ex radice propullulant nodosa, quæ instar Cepæ radicis pellicula obtegitur ex rubro purpurea.

Radix haud multo minor est illa Galangæ, non autem tam solida nec adeo fibrosa, ad majus Zingiber magis accedens, in similes quoque nodos seu articulos distincta, crassas rectasque emittens fibrillas, e quibus certis in locis parvæ quasi & albæ dependent glandulæ instar minorum Olivarum, terræ infixæ, quæ externe pallidæ seu albidæ sunt sine ulla rubedine, excepto prope bulbulos, interne pallide citrini coloris, paulo tamen intensioris coloris quam recentis Zingiberis, siccata vero radix albior est.

Sapor odorque differt ab utrisque, odor enim ex aromatico fortis est, saporque ex Zingiberino amarus sine multa acredine.

Flores producit neutiquam more Galangæ vel aliarum plantarum, sed aliquid peculiare habet, quod in quibusdam subsequentibus itidem observatur plantis, ex radice enim peculiarem producit caulem, atque huic peculiaris insidet florum forma, acutam referens clavam, qua obsolidatur. Hanc formam generali nomine vocamus *Hypophytum*, uti *Hypocistus* dicitur, qui sub *Cisto* crescit.

Hypophytum itaque sub Lampujang crescens spithamæ vel pedis altitudinem habet, ejusque clava quinque sexve transversales digitos longa, binos pollices crassa, rotunda, ab utraque parte acuminata, ex multis magnis composita squamis, quæ per maturitatem rubent instar cocti Cancri, totaque clava e longinquo clausam refert Tulipam. Inter hasce squamas flores e :- crescunt, acutam referentes galeam, albam & flaccidam. Flos ipse ex tribus constat petalis externis, quorum supremum instar corniculi supra florem incurvatur, bina inferiora convoluta sunt, cymbam quasi formantia.

Intus quatuor minora locantur petala, molliora, magis lutea, & rugosiora, bina nempe ad latera, binaque alia inferiora extensa cum corniculo incurvo intermedio. Horum florum unus alterve simul excrescit, ac quovis die alii iterum, qui unicum tantum perdurant diem, ac tandem marcescunt cum tota clava, nulla formantes semina.

Hypophytum hoc in silvestri specie facilius progerminat, ea plantata vero rarius, prout radix raro vel sæpius effoditur, quæ non tam ample extenditur illa Galangæ, neque transversaliter sed perpendiculariter, seu parum oblique in terram penetrat.

Secundo *Lampujum minus.* Malaice *Lampujang Wangi*, non ultra binorum pedum altitudinem excrescit, modo crescendi cum priore conveniens, excepto quod folia breviora & latiora sint. Raro *Hypophytum* producit. Radix est uti præcedentis, externe pallidis obducta pelliculis, & in articulos distincta, interne flavescens, majori Zingiberi adeo similis, ut inperiti coqui ejus radicem in foro pro Zingibere emerent, sapor vero maxime differt.

Odor

X. HOOFDSTUK.

De groote Lampujang-Plant.

D*Eze plante gelykt de* Galanga *in wasdom en gedaante zoo wel, dat men ze voor de kleene zoude houden, zoo 'er in 't voorgaande Capittel geen ander beschreven was, die men voor de eygentlyke kleene Galanga moet houden, doch aan smaak en kracht verschild ze daar af merkelyk. Ze is mede verdeeld in groote en kleene. De groote zoude men weder verdeelen kunnen in tamme en wilde, doch het onderscheid is zoo kleyn, dat ik ze onder een gedaante beschryven zal.*

1. *De groote gemeene* Lampujum *schiet met diergelyke stelen en bladeren op, gelyk de Galanga, doch deze zyn niet boven 4 en 5, en de wilde 6 voeten hoog, en daar staan zoo veele stammen niet uyt eene wortel, zyn wat platter, en hebben te weerzyden een rugge.*

De bladeren gelyken mede die van Galanga, doch zyn korter en smalder, dichter by een gevoegd, niet ter degen uitgebreyd, maar bochtig, en wat neerwaarts gevouwen, gelyk die van Galanga, opwaards. Zy staan mede in ryen verwisseld, doch niet regt tegen malkander, met een voeruyt alleen t'zagemengerold, als een priem. De stelen komen voort uyt de wortel, met een bol of als een ajuyn, bekleed met een purper-rood velleken.

De wortel is niet veel kleender dan de Galanga, zoo vast en dradig niet, de groote Gember gelyker, mede zoo in leden verdeeld, en met dikke regte Vazelingen, daar aan men hier en daar witte klieren ziet hangen, als kleine Olyven in de grond vast, van buyten zyn zy bleek of witachtig, zonder andere rodigheid dan by de bollen, van binnen licht of citroen geel, effen, wat hoger van coleur dan versche Gember, doch de gedroogde is witter.

De smaak en reuk is op zig zelven verschillende van alle beyde, want den reuk is uyt den Aromatiequen sterk, de smaak uyt den Gemberachtigen bitter, zonder groote scherpigheid.

Zyne bloemen draagd het geenzints op de manier van Galanga *of andere planten, maar 't maakt daar mede iets bezonders, 't welk hem veel van de volgende gewassen nadoen, uyt de wortel voortbrengende een byzonderen steel, en daar op mede een byzonder fatzoen van bloeyzel, gelykende een spitze kolve, waar mede men soldeerd. Dit fatzoen noemen wy met een generalen naam* Hypophytum *of onderwas, gelyk men* Hypocistus *noemd, 't geene onder de* Cistus *wast.*

Het onderwas dan van Lampujang is een span of een voet hoog, en daar van de kolve 5 a 6 dwersvingers lank, 2 duymen dik, rond, onder en boven toegespitst, gemaakt uyt veele groote schubben, die in haar rypheid rood werden, als een gekookte Kreeft, en de gehele kolve gelykt als dan van verre een ongeopende Tulpe: *tusschen deze schubben komen de bloemen voor den dag, een spits helmken gelykende, wit, en slap. Ze bestaat uyt 3 uytwendige blaadjes, waar van het bovenste als een hoorntje over de bloem gekromd staat, de 2 onderste zyn t'zamen gevouwen, en maken een schuytje.*]

Binnen staan 4 kleender, weker, geelder, en rimpelig, te weten 2 ter zyden, en de 2 onderste uytgebreyd met een krom wit hoorntje in de midden. Van deze bloemen komen maar een of 2 teffens voort, en alle dagen nieuwe, die maar eenen dag duuren, en ten laatsten verwelken met den gehelen kolf, zonder eenig zaad te formeren.

Dit Hypophytum *komt aan 't wilde geslachte lichter voort, maar aan het geplante zelden, na dat men de wortel zelden of dikwils uytgraaft, dewelke zich zoo ver niet verspreyd gelyk de Galanga, ook niet dwers, maar regt op en neer, of wat schuyns in de aarde staat.*

2. Lampujum Minus. *Maleyts* Lampujang Wangi, *werd niet boven 2 voeten hoog, aan wasdom het voorige gelyk, behalven dat de bladeren korter en breeder zyn. Zyn* Hypophytum *komt zelden voor den dag. De wortel is als aan 't voorige, van buiten met bleeke vellekens bekleed, en in leden verdeeld, binnen bleek-geel, de groote Gember zoo gelyk, dat de onervarene Koks op de markt dezelve voor Gember kopen, doch de smaak verschild te veel.*

De

Odor ejus fortis quoque est, sed gratior quam in priore, ad recentem accedens Oryzam, *Wangi* Malaiensibus dictam, ipsisque jucundam, saporis serioris & amarioris, quam in majore specie, ac proin efficacior est.

Nomen. Latine *Lampujum Majus & Minus.* Malaice *Lampujang Besaar*, prima species, *Lampujang Kitsjil*, & *Lampujang Wangi*, altera species. Ternatice *Leca Leca.* Macassarice *Lampuin.* Baleyice *Gamongan.* Amboinice *Siawaro* & *Siawabo.* Hocce *Lampujum* haud male censeri potest *Silvestris Zedoariæ* species, seu *Zerubet*, Persis *Zeruba*, & Malabaris *Sua* seu *Cua* in Guzeratta, Decana, & Canara *Cachoras* dicta, uti videndum est apud *Garziam libr. 1. Aromat. cap.* 43. nomen hoc *Cua* cum Amboinensi *Sia Waho* satis convenit. Dicitque quosdam in Goa illud quoque silvestre Zingiber vocare, comperi autem, Malabarenses *Kua* vocare subsequens *Tommon Puti cap.* 17. descriptum, hoc vero *Lampujum* vocant *Matta Minjil*, quod *silvestre* denotat *Zingiber.*

Ex Arabibus scriptoribus Avicenna & Serapione, uti Garzias recte monet, nil certi determinari potest de *Zedoaria* & *Zerumbet*, dum illi nunquam totam viderint plantam, sed solummodo radicem ex India adlatam, neutiquam vero ex Sina, Sinensibus enim ignotum est *Lampujum*, immo vix utrasque hi norunt Galangas; Neutiquam tamen adfirmare volo, *Lampujum* veram esse *Zedoariam*, quæ Belgis vulgo *Block Zedoar*, & Arabibus *Geyduar* vocatur, hujus autem determinationem differam. *Doct. Paulus Hermannus*, Zingiber suum silvestre in Zeylana crescens Cinghalensi vocat lingua *Walkuguri*, ac pro *Zerumbet* habet.

Locus. Lampujum, si sit juxta Garziam *Cua*, crescit in Decana & Malabara copiose tam in silvis quam in hortis, siccataque defertur Ormum, Persiam, & Arabiam, atque inde per Alexandriam Venetias. Notum est a Java per Celebem usque in Moluccas, & cunctas Orientales insulas, minor autem ejus species non adeo frequens est, atque in Amboinam delata est ex Java.

Usus. Hæc radix in Medicina, neutiquam vero in culina adhibetur, exceptis teneris ejus foliis, quæ instar oleris in usu sunt. Teneri quoque caules ab involucris denudati, parumque contusi piscibus quoque adcoquuntur & eduntur. Sic quoque recentes radices in frusta conscissæ aceto & muria condiuntur cum alio Atsjar, hoc autem plurimum peragitur a Malaiensibus & Macassarensibus, qui aliquid amari in Atsjaar desiderant. In re porro Medica mihi non constat ab incolis adhiberi contra venena vel morsus venenatorum animalium, sed cum Bangle, Curcuma, & minore Zingibere conteritur vel masticatur, & abdomini adspergitur contra abdominis tormina & dolores tam in adultis quam pueris. Contra eadem quoque vitia conteritur, vel aquæ incoquitur, & propinatur.

In certo scopulo prope fluvium Batu Gantong hanc inveni radicem in fissuris rupis crescentem cum plurimis nodis & tuberculis sine ullis cauliculis, vel foliatura, nullis ipsi adstantibus herbis, rupis enim in aqua locabatur.

Credidi Amboinensem quendam radicis frustulum fissuræ inposuisse, quod ibi multiplicatum est, & antea forsitan caules produxerat. Lampujum enim, ac præsertim minor ejus species hanc habet naturam, quod, si excreverit, cunctos fere suos demittat caules, ita ut vix dignosci possit, ubinam crescat, dein vero novos iterum emittit caules teneraque folia.

Miram mihi narrarunt Macassarenses Lampuji qualitatem, præsertim minoris speciei, licet hæc planta naturâ suâ veneno resistat, quam maxime tamen periculosa est, & noxia iis, qui a Maccassarensium toxico semel vulnerati vel infecti fuere, quam primum enim Lampujum assumant, locus quondam vulneratus incipit dolere atque æstuari, licet a multis annis vulnus fuerit inflictum, & jam penitus curatum. Sic quoque toxicum hoc deleterium per hanc exaltatur radicem, si ipsi admisceatur, quum & ingentes excitet bullas, & effervescat quasi, uti id supra *libro 3. cap. cap.* 44. innuimus, quam artem Macassarensium magnates tanquam arcanum celant ad venenum hoc præparandum.

Mala-

De reuk is mede sterk, doch aangenamer dan aan 't voorige, na versche Rysk trekkende, by de Maleyers Wangi *genaamt, en voor aangenaam gehouden, van smaak scherper, en bitterder dan de groote, en daarom kragtiger.*

Naam. *In 't Latyn* Lampujum Majus & Minus. *Op Maleyts* Lampujang Besaar, *de eerste zoorte,* Lampujang Kitsjil, *en* Lampujang Wangi, *de 2de zoorte. Ternataansch* Leca Leca. *Maccassaars* Lampuin. *Baleyts* Gamongan. *Amboinsch* Siawaro en Siawaho. *Men mag deze Lampujang niet qualyk houden voor een mede-zoorte van* Zedoaria Silvestris, *of voor het* Zerumbet, *by de Peersianen* Zeruba, *en by de Malabaren* Sua *of* Cua *in Guzeratten, Decan, en Canara* Cachoras *genaamt, gelyk te zien is by* Garzias aromat. lib. 1. cap. 43. *welke naam* Cua *met het Amboinsche* Sia Waho *wel overeenkomt. En hy zegt, dat ze sommige te Goa ook* wilde Gember *noemen, doch ik bevinde, dat de Malabaren* Kua *noemen de volgende* Tommon Puti, cap. 17. *en dit* Lampujang *noemen zy* Matta Mingil, *het welk zoude* wilde Gember *beduyden.*

Uyt de Arabische Schryvers Avicenna en Serapio, *kan men, gelyk* Garzias *wel zegt, geen regt bescheid hebben van* Zedoaria *en* Zerumbet, *dewyl zy luyden nooit de geheele plante, maar alleen de wortelen gezien hebben uit Indiën aangebragt, en niet uit Sina, want de Sinezen kennen de* Lampujang *niet, ja qualyk genoeg de beyde* Galangas. *Nochtans wil ik alhier niet dryven, dat* Lampujang *de regte* Zedoaria *zy, die men in 't gemeen* Block Zedoar, *in 't Arabisch* Geyduar *noemd, maar deszelfs onderzoekinge uitstellen. Doctor* Paulus Hermannus, *noemd zyn* wilde Gember *op Ceylon groeyende in 't Cingalees* Walkuguri, *en houd het mede voor* Zerumbet.

Plaats. *De* Lampujang *(zoo het de* Cua *is,) na* Garzias *zeggen, wast in Decan en Malabaar, zoo wel menigte in 't wild als in de Hoven geplant, en de gedroogde werd vervoerd na Ormus, Persien en Arabien, en van daar over Alexandrien na Venetien. Ze is bekend van Java door Celebes tot in de Moluccos, en alle Oostersche Eylanden, maar de kleene zoorte vind men zoo veel niet, en is in Amboina gebragt uit Java.*

Gebruyk. *Deze wortel werd tot de Medicynen gebruykt, en niet tot de kost, behalven de jonge bladeren, die men tot Moeskruyd gebruykt. De teere stelen van de buytenste omwinzels berooft, en een weinig gekneust, werden ook by visschen gekookt en gegeten. Zoo werden ook de versche wortelen in stukken gesneden, en in azyn en pekel gelegt onder ander Atsjar, doch dit doen meest de Maleyers en Maccassaren, die gaarn wat bitter by den Atsjar hebben. Voorts in de Medicynen weet ik niet, dat ze van de Inlanders gebruykt werd tegens fenyn of beten van fenynige Gedierten, maar wel met Bangle, Curcuma, en kleene Gember, werd ze gewreven of geknouwd, en op de buyk gesproeyd tegens buykpyn en krimpzel, zoo aan oude als jonge kinders. Tegens dezelfde gebreken werd het ook gewreven of in water gekookt en ingegeven.*

Op zekere Klip by de Rivier Batu Gantong, *hebben wy deze wortel gevonden in de kloven van de Klip gewassen, met veele knobbelen, zonder stelen, bladeren, of eenige groente daar omtrent, want de Klip stond in 't water.*

Wy sustineerden, dat eenige Amboinezen aldaar wezende, een stukje van de wortel misschien vergeten, of al willens daar in gesteken hebben, het welk zig alzoo vermenigvuldigd, en misschien te vooren stelen gedragen heeft: want de Lampujang, inzonderheid de kleene zoorte, heeft die natuure, dat ze oud geworden, dikwils alle de stelen verlieze, en men qualyk bekennen kan, waar ze staat, maar daar na weder stelen en jonge bladeren voortbrengt.

Een wonderlyke eygenschap hebben wy de Macassaren geleerd van de Lampujang, inzonderheid de kleene zoorte, hoewel deze plante de kragt van zig zelfs hebbe het fenyn te wederstaan, nogtans ten hoogsten zorgelyk en schadelyk zy die geene, die eens met de Macassaarsche venynige spatten gequetst zyn, want zoo dra zy de Lampujang nuttigen, zoo begind de plaats, daar zy getroffen zyn, op 't nieuw zeer te doen, en te woeden, al is het veele Jaren te vooren geschied, en de wonde ten vollen genezen. Zoo werd ook het spattegift met den zap van deze wortel levend gemaakt, als men het daar onder roerd, wanneer het geweldig begind te koken, gelyk wy boven lib. 3. cap. 44. gezegt hebben, een kunst die de Macassaarsche Groote onder haar secreet houden, om dit venyn te temperen.

Het

Malabarensium *Cua* convenit cum Arabico *Sud*, quod *Cyperum* denotat, optime enim *Cyperum* refert, cum quo *Dioscorides* Zingiber suum comparat, non autem intelligendus est *Cyperus rotundus* sed *longus*.

Het Malabaarsche Cua *komt overeen met het Arabische* Sud, *'t welk beduyd* Cyperus, *want ze gelykt zeer wel na den* Cyperus, *waar mede* Dioscorides *zyn Gember vergelykt, waar door men geenzints verstaan moet* Cyperum rotundum *maar* longum.

Tabula Sexagesima Quarta

Ad *Figur. Primam Lampujum* exhibet *majus*, cum *Hypophyto florente* A, ac binis aliis nondum apertis *Hypophyti* conis B B.
Figura Secunda Lampujum denotat *silvestre minus.*

De vier- en sestigste Plaat

Vertoont in de *eerste Figuur* de *groote Lampujang* plant, met het *bloeyende onderwas* A, en twee andere nog *niet geopende Kegels* B B. van het zelve *onderwas*.
De *tweede Figuur* wyst aan de *kleene wilde Lampujang*.

OBSERVATIO.

Lampujum hoc *majus silvestris Zingiberis* speciem esse, nulla ratione dobitandum est; an vero idem sit cum *Zerumbeth* Arabum, vel cum *Zedoaria* nemo facile determinabit, immo ne ipse *Hermannus*, qui *Zingiber* suum vivum vidit, & omnibus in partibus adcurate examinare potuit, alicui Arabum plantæ adsignare ausus fuit, quum hi in describendis suis plantis, & medicamentis simplicibus designandis adeo sint breves, & inter sese quam maxime dissentientes, ut nil certi determinari possit; *Hermanni* autem descriptio *Zingiberis* in *H. L. B. p.* 638. & *seq.* cum illa Rumphii satis convenit, uti & *Zingiberis Figura*, quæ cum nostra comparetur, ut & illa, quæ *Thesaur.* noster *Zeylan. p.* 234. habet producta ex *Grimmii Labor. Ceyl. p.* 119. &c.

Notandum porro est, *Hypophytum* Rumphii veri mihi videntur esse *Lampuji* flores, omnes enim fere radices hæ aromaticæ tali modo e radice suam proferunt fructificationem, uti id patet in *Curcuma*, & *Zingibere Hermanni*: quod & idem testatur *Sam. Dale* in *Pharmac. p.* 276. ubi dicit: „ Simili omnino fructificatione gaudent Bengala Indorum, „ Cardamomum majus & minus, Costus Arabicus, utra„ que Galanga, Zedoaria, Zerumbet, Zingiber &c. quod de omnibus tamen non verum est, uti id patet in Galanga supra delineata, ac subsequenti planta.

AANMERKING.

Dat dit *groote Lampujang* een zoort zy van de *wilde Gember*, behoeft in geen twyffel getrokken te worden: dog of het zy het zelfde met de *Zerumbeth* der Arabiers, of met de *Zedoaria*, kan niemant ligt bepaalen; jaa de vermaarde *Herman*, die zyn *Gember* levendig gezien, en in al zyn deelen naauwkeurig heeft kunnen onderzoeken, durft het aan geen plant der Arabische Schryvers toevoegen, wyl deze in het beschryven der Planten, en het ontvouwen der Simplicia zo kort, en onder malkander zoo zeer verschillende zyn, dat men niets zekers kan bepaalen. Doch de beschryving van de *Gember* door *Herman* in de *H. L. Bat. p.* 638. en *de volgende*, gedaan, als mede de afbeelding van de *Gember*, komt genoeg met die van Rumphius over een, welke met elkander kunnen vergeleken werden, als mede dat geene, het welk onze *Thesaur. Zeylan. p.* 234. heeft uyt het Zeylonsche *Laborat.* van *Grimmius p.* 119. &c.

Verders moet men aanmerken, dat het *onderwas* van Rumphius, de waare bloemen schynen te zyn van de *Lampujang*, want byna al diergelyke speceryachtige wortels, breegen uit haare wortels hun bloemen voort, gelyk dit blykt in de *Curcuma* en *Gember* van *Herman*. Het zelfde getuygt ook *Samuel Dale* in zyn *Pharmacop. p.* 276. alwaar hy zegt: „ Op gelyke wyze brengen hun bloemen „ en vruchten te voorschyn de *Bengala der Indianen*, de „ groote en kleyne Cardamom, de Costus Arabicus, beide „ de Galangaas, de Zedoaria, Zerumbeth, Gember &c. dog dat dit in alle niet waar is, blykt uyt de bovenstaande afgeschetsta *Galanga*, en de volgende plant.

CAPUT UNDECIMUM.

Lampujum silvestre minus. Lampujang Utang Kitsjil.

HÆc silvestris *Lampuji* species est multo minor præcedenti, nec ultra binas spithamas alta, quatuor vel quinque emittens caules rotundos, pennam crassos, superne planos seu parum compressos, per binos quasi sulcos, inferius autem paulo supra radicem unum alterumve formant sinum geniculatum quasi. Hisce folia insident alternata, illis Lampuji quodammodo similia, sed multo minora, & in apicem acutum excurrentia, quatuor pollices longa, binos lata digitos, tenuia, flaccida, ac deorsum complicata, obliquis admodum & subtilibus donata costis, quæ in superiore protuberant parte, uti nervus medius inferne, superne flavescentia, inferne mollia, acsi lanuginosa essent.

Hujus radices nullo modo cum illis Lampuji conveniunt, sed constant ex brevibus, crassis, & albis fibrillis, perpendicularibus, quæ ortum ducunt ex tenui ac transversali prorepente radice, quæ sub caulibus parum nodosa est, sine ulla acrimonia vel amaritie, ac paucum tantummodo Lampuji habet saporem.

Quivis caulis in vertice gerit acuminatum capitulum, ex multis tenuibus, & pallide virentibus foliolis & pelliculis compositum, inter quas fructus excrescunt, qui sunt pallide cinerea seu gilva granula, sine ullis præcedentibus floribus, multo minora minimo Cardamomi semine, non trigona, sed rotunda, ac superne acuminata, externe parum rugosa & granulosa, interne alba & succosa.

Ipsorum

XI. HOOFDSTUK.

De kleene wilde Lampujang.

D*It is een wilde zoorte van de* Lampujang, *veel kleender van gewas dan de regte, niet boven 2 spannen hoog wordende, met 4 of 5 ronde stelen, omtrent een schaft dik, boven wat plat of gedrukt, in 2 ruggens, en beneden kort boven de wortel, met een of 2 bogten als knien. Daar aan staan de bladeren met beurten tegens malkander, die van Lampujang eenigzints gelyk, doch veel kleender, en met een merkelyke spitze, vier duymen lank, twee vingers breed, dun, slap, en neerwaarts gevouwen, met zeer schuynse en fyne aderen, dewelke aan de bovenzyde uytpuylen, gelyk de middelzenuwe beneden, licht of geel-groen van boven, maar beneden zagt, als of zy wolachtig waren.*

De wortelen gelyken geenzints naar Lampujang, maar bestaan meest uyt korte, dikke, en witte Vazelingen, die neerwaarts gaan, en aanvangen van een dunne dwerskruypende wortel, die onder de stelen wat geknoopt is, zonder scherpigheid of bitterheid, slegts een weinig na Lampujang smakende.

Ieder steel brengt op zyn top voort een toegespitst hoofdeken, van veele dunne en ligt-groene blaadjes en velletjes gemaakt, waar tusschen voortkomen de vruchten, zynde licht-graauwe of vaale korls, zonder eenig voorgaand bloeyzel, noch kleender dan het allerkleenste Cardemom, niet driekantig maar rond, en boven toegespitst, van buyten wat ruyg en korlig, van binnen wit en zappig.

De

Ipſorum ſapor dulcis eſt ſeu aromaticus, ad illum Lampuji adcedens, unde & cruda edi poſſunt. Capitulum iſtud ultra pollicis altitudinem excreſcit, eandemque habet latitudinem, continetque decem vel duodecim granula, in cellulis laxe locata, unde & matura facile decidunt, & terram tangentia novas producunt plantulas.

Nomen. Latine *Lampujum ſilveſtre minus.* Malaice *Lampujang Utan Kitsjil*, & *Alea Utan.* Vulgo etiam *Cardamomum Amboinenſe* vocatur ob fructuum ſimilitudinem. Amboinice *Bonelau* & *Wonelau* minus, hi autem nos jam ſequuntur, vocantque *Cardamom Utan.*

Locus. Sponte creſcit in vallibus, & fluminum ripis ſub arbuſculis, item quam maxime luxurioſe in Sagus ſilvis, per totum fere annum fructus & folia gerens: Per oſſicula ſeu granula in hortis quoque propagari poteſt, quæ ſata brevi excreſcunt, & maxime multiplicantur.

Uſus. Hæc planta minime aromatica ſeu acris eſt omnium præcedentium & ſubſequentium radicum, unde & temperatam habet qualitatem: Cruda ejus granula cum Siri Pinanga maſticata, vel contrita, & cum quodam jure adſumpta, ventriculum corroborant, ac proſtratum reſtituunt adpetitum, ſi quis ex quodam reconvaleſcat morbo, nec calidiora ſtomachus valet ferre remedia. Omni autem tempore cum Siri Pinangi maſticari poſſunt, quum grati ſint ſaporis, nec nimis fervida, unde & jam in tam vulgari ſunt uſu, ut ſiccata hæc granula in alias quoque deferantur regiones, ut loco Cardamomi edantur, quod multi homines tolerare nequeunt.

Baleyenſes mulierculæ hujus radiculas maſticant cum illis Lampuji, adſperguntque illis infantum abdomina, quos putant laborare alvi torminibus. Admiſcent quoque illas potui Djudjambu, quem pueris propinant contra iſtos morbos, quum hi calidiores radices ferre nequeant.

Alia inſuper *Lampuji ſilveſtris* ſpecies eſt, quæ altior excreſcit, multos emittens erectos tenuesque caules ex unica transverſali radice ad ulnæ circiter altitudinem. Hujus folia majora ſunt illis præcedentis, ſex pollices longa, binos lata digitos, tenuiſſima, per longitudinem ſed parum oblique ſtriata, nervusque medius ab utraque quam maxime & acute protuberat parte, ſuntque ſubtus non mollia, uti præcedentia.

Radix maxime componitur ex ſimilibus brevibus & craſſis fibrillis, uti præcedens, ſine ulla quoque acrimonia, in hujus vero vetuſtioribus ſtipitibus transverſalia detegitur radix nodoſa & articulata inſtar minoris Zingiberis, vix minimum digitum longa & craſſa, atque ubi ex radice propullulat, vireſcit, cætera ejus pars interne & externe flaveſcit, saporis ſatis amaricantis inſtar Lampuji cum Zingibere mixti. Hæc vero planta, quantum ſcio, nullos profert fructus vel Hypophytum.

Voco hoc *Lampujum ſilveſtre amarum*, quum amaritie excellat præ omnibus Lampuji ſpeciebus: Alia ejus nomina mihi huc usque ignota ſunt, uti & ejus uſus. In campis creſcit ſub ſepibus & arbuſculis, ubi ſolum eſt ſiccum, durum, & argilloſum.

De ſmaak is zoet, doch ſpeceryachtig, mede na Lampujang trekkende, en konnen rauwe gegeten werden. Dit hoofdeken is ruym een duym hoog, en ook zoo breed, inhoudende 10 of 12 korls, dewelke in hare cellekens los ſtaan, dierhalven ryp zynde, ligt uytvallen, en de aarde raakende, nieuwe plantjes voortbrengen.

Naam. *In 't Latyn* Lampujum ſilveſtre minus. *Op Maleyts* Lampujang Utan Kitsjil, *en* Alea Utan. *In 't gemeen noemd men 't ook* Amboinſch Cardemom, *na de gelykeniſſe der vruchten. Amboinſch* Bonelau *en* Wonelau, *het kleene, doch zy luyden volgen ons nu, en noemen 't* Cardamom Utan.

Plaats. *Het waſt in 't wild, en in de Valeyen en Oevers langs de Rivieren, daar laag geboomte is: als mede zeer weeldrig in drooge Zagu-boſſchen, ſchier het geheele Jaar door met vruchten beladen. Men kan het ook met de korls in de Hoven zaayen, daar het dan in 't kort zig zeer vermenigvuldigd.*

Gebruyk. *Deze plante heeft de minſte ſpeceryachtigheid of ſcherpheid onder alle de voorgaande en ook volgende wortelen, en is daarom getemperd van eygenſchap. De rauwe korls met Siri Pinang gegeten, of gewreven met enig ſop ingenomen, verſterken de mage, en brengen weder de verloorne etens-luſt, als men uyt eenige ziekten opſtaat, en noch geen betere dingen verdragen kan: doch men kan ze ook ten allen tyden met Siri Pinang eten, dewyl ze aangenaam van ſmaak, en niet te heet zyn, waar door zy nu zoo gemeen van gebruyk geworden zyn, dat men de gedroogde korls ook in andere Landen vervoerd, om in plaats van Cardemom te eten, het welk veele menſchen niet verdragen kunnen.*

De Baliſche Vrouwtjes knaauwen de worteltjes t'zamen met die van Lampujang, en beſproeyen daar mede den buyk des Kinders, die zy meenen buykpyn te hebben. Zy mengen ze ook onder haren Djudjambu of drankjes, die zy der Kinderen tegens dezelfde ziekten ingeven, dewelke geen betere wortels verdragen kunnen.

Noch een ander zoorte van wilde Lampujang, dewelke hoger opſchiet met veele regte en dunne ſtelen uyt een dwers-wortel, omtrent een elleboog. De bladeren zyn grooter als aan 't voorgaande, 6 duymen lank, 2 vingers breed, zeer dun, in de lengte doch wat ſchuyns geſtreept, en de middel-zenuwe buyle te weerzyden ſcherp uyt, van onderen niet zagt, gelyk de voorige.

De wortel beſtaat meeſt uyt diergelyke korte en dikke Vazelingen, gelyk het voorgaande, mede zonder ſcherpigheid, doch aan de oude ſtokken vind men een dwers-wortel, geknobbeld en geleed als kleene Gember, ſchaars een kleene vinger lank en dik, daar ze uyt de aarde kykt, groenachtig, de reſt buyten en binnen bleek, redelyk bitter van ſmaak, als van Lampujang en Gember gemengd. De plante brengt mynes wetens geene vruchten noch Hypophyten voort.

Ik noem het Lampujum ſilveſtre amarum, *om dat het in bitterheid uytmunt onder alle Lampujang zoorten. Andere naamen zyn my nog onbekend, als mede zyn gebruyk. Het groeyd in 't veld, onder heggens en laag geboomte, daar drooge en harde kleygrond is.*

CAPUT DUODECIMUM.

Cardamomum minus. Cardamom.

Licet Cardamomum hisce in insulis sit exoticum, ejus tamen formam hic describere volui, quia cum præcedentibus, & quibusdam subsequentibus plantis maximam habeat convenientiam, immo ipsis quodammodo affinis sit, uti id clare docet minor seu rotunda ejus species, quæ circa annum circiter 1670. ex Java in Amboinam delata est, atque hic in quorundam hortis colitur.

Est itaque quoad fruticis formam Lampujo simillimum, ejus autem folia melius cum illis Galangæ conveniunt, licet sint minora, pedem longa, tres lata digitos, glabra, & extensa, in longum angustumque excurrentis apicem, atque per longitudinem striata venulis subtilibus, quarum quædam protuberant, atque subtus obliquos formant sulcos.

Ipsorum odor & sapor est ut in Cardamomi semine. Caulis est rectus, firmus, rotundus, minimum digitum crassus, tres altus pedes, ex similibus involucris compositus uti priorum, cui folia alternatim insident, ab utraque circiter parte quinque, inferiorque caulis pars prope radicem rubet.

Radix oblique etiam decurrit, nodosa, multisque tuberculis intricata, in obscuros distincta articulos, pennam crassa, multis ex fibris, longis, lentisque constans, coloris pallidi, acris, & Cardamomi saporem habens. Ex hac *Hypophytum* excrescit, transversalem circiter palmam altum, in suprema parte constans ex multis tenuibus pelliculis seu squamis, primo fuscis, dein flavescentibus. Inter has flores eminent excavati, flaccidi, albi, macula lutea interne notati, Cardamomi quoque saporem habentes, uti & totum *Hypophytum*, quod primis duobus annis nil nisi flores producit.

Horum Hypophytorum tot ex radice propullulant, ut arcte caules ambiant, atque ob humilitatem terram fere tangant, ipsique incumbant. Quæ autem in pingui argillosaque crescunt terra, Soli bene exposita, tertio anno suos proferunt fructus, qui sunt rotunda ac minora Cardamomi granula, notæ formæ, quæ meo judicio meliora & delicatiora sunt minimis illis trigonis, quæ ex Malabaræ ora deferuntur, multoque præstantiora sunt majore oblongo Cardamomo, quod in Javæ crescit silvis.

Hæc granula eodem ex Hypophyto proveniunt, ex quo antea flosculi excrevere, quæ aliis in regionibus justam forte adquirunt maturitatem, in Amboina autem statim sunt decerpenda, quam primam justam adquisiverint magnitudinem, alioquin enim facile perduntur per pluvias, quum terræ fere incumbant.

Propagatur autem per radices in segmenta dissectas, quarum quivis nodus separatim locatur, vel caules tantummodo abscinduntur, uti id in reliquis similibusque obtinet radicibus.

Hæc planta licet sit exotica, in Amboinensi tamen solo tam læte & luxuriose crescit, ut intra breve temporis spatium amplum occupet locum, nil autem aliud profert, nisi folia, squamososque corymbos post multos annos, quum læte jam fuerit excreta, atque circa eam terra aliquando altior reddatur, tum pauca quædam granula seu fructus in istis reperiuntur corymbis. Confido autem, si Amboinenses hanc plantare vellent plantam in calidis suis montanis hortis, præcociores ac copiosiores producturam esse fructus, quam in molli, tenui, ac humido isto solo circa ædes nostras.

Huc usque opportunam nondum nactus fui occasionem, plenariam dandi descriptionem celebris hujus plantæ, contentus autem sum hanc descriptionem convenientem satis dedisse, uti dictum fuit, ut affinitatem ostenderem cum aliis nostris propositis plantis, Lectores porro ablegans ad aliorum scripta, qui Cardamomum in vera sua patria viderunt, atque ex professo ibi descripserunt.

Nomen. Hæc species Latine vocatur *Cardamomum medium rotundum*, audioque a cunctis Indis in superioribus Indiæ nempe partibus *Cardamom* vocari, ex quo adrogantes Græci, verborum compilatores *Cardamo-*

XII. HOOFDSTUK.

De Kleene Cardamom.

Hoewel den Cardamom in deze Eylanden uytlands is; zo heb ik egter zyne gedaante willen beschryven, om dat hy met de voorgaande, en eenige navolgende planten groote gemeenschap heeft, ja genoegzaam uyt derzelver maagschap is, uytwyzende de kleene, of middel ronde zoorte, dewelke omtrent 't 1670. uyt Java in Amboina gebragt is, en aldaar in zommige Liefhebbers hoven onderhouden word.

Het zelve dan is aan gedaante des struyks, het Lampujang zeer gelyk, dog de bladeren gelyken beter na de Galanga, hoewel kleender, een voet lank, drie vingers breed, glad, en uytgespannen, met een lange smalle spitze, en schiet in de lengte geribd, met fyne adertjes, waar van zommige uytbuylen, en van onderen schuynse voorens maken.

Haren reuk, en smaak is klaarlyk na Cardamom. Den steel is regt, styf, rond, een pink dik, of minder, drie voeten hoog, van diergelyke omwindselen gemaakt, gelyk de voorige, daar aan de bladeren verwisseld, tegens malkanderen staan, omtrent vyf aan weerzyden. Het onderste des steels by de wortel is roodagtig.

De wortel loopt mede dwers, knoppig, en met veele kronkelen door malkander, in donkere leden verdeeld, een schaft dik, met veele lange, en taaye vaselingen, bleek van coleur, scherp, en na Cardamom smakende. Hier uyt komt een Hypophytum, *omtrent een dwershand hoog, aan zyn bovenste uyt veele dunne velletjens, of schubben gemaakt, eerst bruynagtig, daar na graauw-geel. Hier tusschen kyken de bloemtjes uyt, als kleene hoozen; slap, wit, met een geel plekje binnen in, duydelyk na Cardamom smakende, gelyk ook het geheele* Hypophytum, *het welk in de twee eerste jaren niet dan bloemen voortbrengt.*

Van deze onderwassen komen 'er zo veel uyt de wortel, datze digt rondom de stelen staan, en wegens hare laagte schier op de grond leggen. Die nu in een vette kleygrond, en wel ter Zonne staan, brengen in 't derde jaar hare vruchten voort, dewelke zyn de kleene ronde Cardemomkorls, van het bekende fatzoen, myns oordeels beter, en lieflyker van smaak, dan de allerkleenste, driehoekige, die men van de Malabaarse-kust brengt, en veel beter dan de groote lankwerpige, die in de Javaanse bosschen wassen.

Deze korls komen voort aan 't zelfste Hypophyton, daar te vooren de bloemtjes stonden, daar het misschien in andere landen zyn volkomen rypheyd kan krygen, maar in Amboina moet menze terstond plukken, zo dra zy haar volkomen grootte hebben, want anders verderven zy licht door 't spatten van den regen, om dat zy zo laag op den grond staan.

Men plant het maar met de wortelen in stukken gesneden, en ieder knop bezonder gezet, of als men de oude stelen afsnyd, gelyk men met alle diergelyke wortelen doed.

Dezen vreemden gast groeyd zo weeldrig in 't Amboinsche aardryk, dat hy in 't kort een groote plaats beslaat, maar hy wil anders niet voortbrengen dan bladeren, en de voornoemde geschubde trossen, dan naar veele jaaren, wanneer hy te degen uytgewassen is, en men zomtyds de aarde daar rondom ophoopt, zo vind men eenige weynige korls, of vruchten in de voornoemde trossen. Ik betrouwe, als het onze Amboinezen in hare warme bergtuynen wilden planten, dat het eer vruchten zoude dragen, dan in de mulle, en vogtige grond omtrent onze huyzen.

Ik heb tot nog toe geen gelegentheyd gehad, een volle schildery te geven van deze vermaarde plante, my vergenoegd houdende met de beschryvinge om, als gezegt, de gemeenschap te betonen met onze bekende planten, wyzende den Lezer met de rest na de werken van andere, die het Cardamom in zyn regte Vaderland gezien, en beschreven hebben.

Naam. *Deze zoorte hiet in 't Latyn* Cardamomum medium rotundum, *ik hoor het schier van alle de Indianen in de boven landen* Cardamom *noemen, waar van de vermetele Grieken (konstenaars van woorden te smeden) haar*

damomum suum fecerunt, uti hi a *Caraful*, ex antiquo itidem verbo Indico suum *Caryophyllum* formarunt, quam licentiam doctus *Scaliger*, sæpius illis exprobrat.

Apud *Garziam libr.* 1. *aromat. cap.* 24. Arabicum ejus obcurrit nomen *Caculaa*, seu, uti alii docti corrigunt, *Kacala*. In Malabara dicit vocari *Etrimelli*, in Zeylona *Enckal*, in Bengala, Guzeratta, & Decana nunc *Hil*, nunc *Elachi*, apud Mauros nempe, & apud omnes enim illarum regionum gentiles *Dore* vocatur. A quibusdam Malaiensibus *Capulaga* audivi vocatum. Apud eundem porro Auctorem legitur quoque controversia, an *Cardamomum Græcum*, quod Arabes *Cordumeni* vocant, sit unum idemque cum Cardamomo nostro Indico. Cum Garzia puto nullo modo, quum descriptiones inter sese nimis varient, & Avicenna *Kacula*, & *Cordumeni* tanquam diversas plantas in diversis describat capitibus.

Usus. Apud Malaicenses aliosque Indos Cardamomum minus potissimum adhibetur, tam ut cum *Pinanga* quam solum masticetur, ut eo tempore gratum conciliet oris halitum, experientia autem docuit, hominibus temperamenti calidi quam maxime vitandum esse, quum talibus facillime Cephalalgiam causset, præsertim minima species, hodie enim in India triplex habemus Cardamomum. Primo majus oblongum, fere nullum habens saporem vel odorem. Secundo medium rotundum, de quo agimus. Tertio minimum trigonum, quod acerrimum habet saporem, sed non tam gratum spirat odorem.

Honorem porro lubens concedere volo *Jacobo Bontio*, quem sibi tribuit *libr.* 6. *cap.* 37., sese nempe primum fuisse, qui plantas majoris, & minoris Cardamomi plenarie descripserit, & depinxerit, eoque magis, quum minoris forma, quod Cardamomum medium vocamus, a me comperta fuerit cum veritate convenire, excepto quod in illo detegere nequeam, folia nempe ejus caulesque adeo similes esse illis Arundinis vulgaris, ut unam eandemque quis putaret esse plantam, ejus enim caulis non articulatus, vel nodosus est, quin cunctæ species Galangæ, Zingiberis, &c. nodosæ dici possent.

Majoris Cardamomi plantam nunquam vidimus, sed novimus ejus fructus tam virtute quam sapore multum differre a binis minoribus speciebus, ac proinde non multum æstimari. Laudat autem hoc quam maxime cum nostro naturali calore optime convenire, ac proinde obstructiones intestinorum, & mesenterii quam efficacissime reserare, urinam, & menstrua leniter expellere, cæteroquin planta Cardamomi hujus majoris maxime convenit cum *Lanquas Malacca*.

Tabula Sexagesima Quinta

Ad *Figuram Primam* exhibet *Cardamomum minus*.
Figura Secunda Bangleum depoint, quod vera *Zingiberis silvestris* videtur esse species.

OBSERVATIO.

Hujus Cardamomi Auctores, & Synonyma optime confecta sunt, a *Sam. Dale* in *Pharmac.* in 4to. *p.* 276. ubi & ejus characteres recensentur, quod florum nempe fructuumque racemus e surculo peculiari e radice proveniat; Flores porro sunt tetrapetali, tribus petalis æqualibus, quartum vero ipsis adversum paulo latius, & angustius est, tenui filo singulisque donatum, Fructus porro virides, Uvarum forma in tria loculamenta partiti, sex seminum triangularium ordines continent. Hujus porro generis tres diversæ obcurrunt species in *Thes. Zeyl. p.* 54. ubi vide reliqua.

boar Cardamomum *gemaakt hebben, gelyk zy van* Caraful, *mede een oud Indiaans woord haar* Caryophyllum *gesmeed hebben, over welke licentie den geleerden* Scaliger *meermaals schrold.*

By Garzias libr. 1. Aromat. cap. 24. *vind men den Arabischen naam* Cacolaa, *of gelyk andere geleerde hem corrigeren* Kacala. *In Malabaar zegt hy hiet het* Etrimelli, *op Ceylon* Enckol, *in Bengale, Guzeratte, en Decan zomtyds* Hil, *zomtyds* Elachi, *namentlyk by de Mooren, want by alle Heydenen van voornoemde landen word het* Dore *genaamt. Ik heb 't van zommige Maleyers* Capulaga *horen noemen. By den zelven Autheur mag men ook lezen het Dispuyt, of* Cardamomum Græcum, *'t welk de Arabiers* Cordumeni *noemen, een en 't zelfste zy met onze Indische Cardamom. Ik meen met Garzias van neen, om dat de beschryvingen te veel verschillen, en Avicenna de* Cacala, *en* Cordumeni *als verscheyde planten in diverse capittels beschryft.*

Gebruyk. *By de Maleyers, en andere Indianen word de kleene Cardamom meest gebruykt, zo om by de Pinang als alleen te knauwen, om voor dien tyd een goeden aazem te hebben, doch de ervarentheid leerd, dat menschen van heete complexie dezelve myden moeten, om dat ze by zodanige ligtelyk hoofdpyn verwekt, inzonderheyd de alderkleenste soorte, want wy hebben hedensdaags in Indiën driederley Cardamom; De eerste groote, lankwerpige, schier zonder reuk, en smaak. De tweede middelronde, waar van wy hier schryven. De derde kleene, driehoekige, de scherpste van smaak, maar zo lieflyk niet van reuk.*

Voorts willen wy Jacobus Bontius *de eere laten, die hy hem toeëygend* lib. 6. cap. 37. *dat hy de eerste zy, die de planten van groot, en kleen Cardamom ten vollen beschreven, en de afteykeningen daar van getoond hebbe, te meer, alzoo de gedaante van het kleene slag, 't welk wy middel Cardamom noemen, van ons bevonden is met de waarheyd overeen te komen, behalven dat wy niet zien konnen, dat de bladeren, en stelen zo na met het gemeene riet overeen komen, dat men ze voor eenderley zoude aanzien, want den steel is niet geknoopt, of geleed, of men moeste alle de zoorten van* Galanga, Gember, &c. *voor geknoopt aanzien.*

De planten van den grooten Cardamom hebben wy nooyt gezien, maar weten dat wel, dat zyne vruchten in deugd, en smaak veel verschillen van de twee kleene, en dierhalven schier niet geacht werden. Hy pryst ze zeer, dat ze met onze natuurlyke warmte zo wel overeen komen, de verstoptheyd van 't ingewand, en mesenterium kragtig opene, den wyn, en de maandstonden sagtelyk dryve, anders zyne groote Cardamoms-plant komt met het Lanquas Malacca *overeen.*

De vyf, en festigste Plaat

Vertoont in de *Eerste Figuur* de *kleene Cadamom*.
De *Tweede Figuur* wyst aan de *Bangle-Bruyk*, welke een regte soort schynt te zyn van *wilde Gember*.

AANMERKING.

De Schryvers, en Benamingen van dit Cardamom zyn zeer wel byeen verzameld, door *Sam. Dale* in zyn *Pharmac.* in 4to. *p.* 276. alwaar ook de kentekens van deze plant opgeteld werden, te weeten dat de tros der bloemen, en vruchten uyt een byzonder uytwas uyt de wortel te vooren komt, en dat de bloemen vierbladig zyn, waar van drie blaadjes egaal van groote, dog het vierde tegens deze overstaande, of breeder, of smalder is, met een dun steeltje, of tongertje in de midden. De groene vrugten hebben de gedaante van Druyven, en zyn in drie vakjes verdeeld, welke ses ryen van driehoekige zaaden in zig besluyten. Verders komen drie verscheyde zoorten van dit geslagt voor, in de *Thes. Zeyl. p.* 54. alwaar het overige verders te vinden is.

CAPUT DECIMUM TERTIUM.

Bangleum. *Bangle.*

HÆc planta Zingiberi in omnibus suis partibus adeo similis est, ut ad externam faciem pro Zingibere majore haberetur, ni omnes ejus partes essent majores, odorque, saporque, colorque radicis, peculiarem esse plantam testarentur. Altitudinem adtingit quatuor, vel quinque pedum, sique in umbrosis crescens locis suæ committatur naturæ, septem vel octove pedes alta est.

Multi simul caules seu stipites una ex radice propullulant, recti, firmi, & herbacei, uti in pluribus aliis præcedentibus plantis, in superiore parte planiusculi, binisque dorsis notati. Folia alternata sunt per ordines locata, illis Arundinis similia, sed glabriora, pedem longa, sesqui vel binos pollices lata, ex nigro virentia, tenuibus striata lineis, fere rectis, deorsum inflexa, contritaque fortem spirant odorem.

Hypophytum non excrescit nisi in vetustissimis stipitibus, per aliquot annos sibi relictis, atque hoc conum format peculiari in petiolo, ex radice propullulans ad sesquipedis altitudinem, illi præcedentis Lampuji simile, sed angustius, & acutius, ex magnis compositum squamis, in obliquis ordinibus regulariter magis positis quam in Lampujo, quæque primo intense virent, dein purpurascunt, ac tandem rubent.

Flores inter squamas eminentes albi sunt, flaccidi, parumque striati. Infimum, ac latissimum horum petalum extensum est, deorsum pendens, binis incumbens corniculis. Intus aliud locatur album corniculum, atque supra hoc aliud incurvatum petalum, ad latera bina alia minora locantur petala, quæ illa claudunt. Quotidie bini treve simul excrescunt flosculi, ac tandem totus marcescit, seu perit conus, nullum producens semen.

Radix oblique terram petit, crassitiem habens Galangæ majoris, seu paulo tenuior est, in amplos quoque articulos distincta, non autem tam solidæ, vel lentæ est substantiæ, sed quodammodo fragilis. Optime etiam Curcumam refert, tam externe quam interne, excepto quod crassior sit, nullos demittat digitos, atque interne pallidius flavescat, quam Curcuma, perfecte instar Dauci nostratis, ex qua multæ dependent fibrillæ, crassiores quam in præcedentibus plantis, quorum quædam etiam sunt nodosæ.

Ipsius sapor acris est, amarus, & ingratus, odor gravis est, mixtus ex Zedoardico, & canino odore, qui capiti molestus est, juxta vero incolarum opinionem aromaticus, ita ut quoad radicis odorem ac saporem nil cum Zingibere commune habeat. Neque etiam, quantum scio, siccatur, vel transfertur. Quæ si effodiatur, & a fibrillis depuretur, mox glabra est, sine ullis pelliculis, quibus gaudet Galanga, atque externe lineis, seu circulis notata est, & distincta in amplos articulos, substantiæ siccioris quam Curcuma, disruptaque post aliquot dies porosa videtur esse, contritaque vel masticata flavum de se emittit succum, qui vero non tam eleganter flavescit quam Curcuma, sed magis virescit.

Nomen. Nullo alio innotuit nomine illi Malaiensi, Javanensi, & Balyensi *Bangle*. Amboinice dicitur *Unin Panney*, & *Mackey*, quod convenire videtur cum *Macky* ab *Avicenna* descripto, de quo infra.

Locus. In hisce Orientalibus insulis nullibi sponte provenit, sed in hortis colitur, & plantatur per radicis frustula, semelque plantata hæc planta quam maxime sese propagat, & multiplicat immo in desertis hortis silvestribus. Vetustæ radices suos projiciunt caules, & ante quam pereant, sese propagant per rubros istos nodos, qui virides denuo emittunt caules, quique dein etiam virent.

Vires, & Usus. Hæc radix inter aromata medicata numeratur, in cibo autem nunquam adhibetur.

Ma:

XIII. HOOFDSTUK.

De Bangle.

Dit gewas is den Gember in alles zo gelyk, dat men het van buyten voor groote Gember zoude aanzien; indien het niet aan alle zyn deelen grooter was, en de reuk, smaak, en coleur van de wortel niet getuygde, dat het een byzondere plante was. Het gewint de hoogte van vier en vyf voeten, en zo het vrij heeft aan schaduwagtige plaatzen, krygt het de hoogte van zeven a agt voeten.

De stelen komen veele voort uyt eene wortel, regt, styf, en kruydagtig, gelyk aan meer voorgaande planten, aan haar bovenste wat plat, met twee ruggens. De bladeren staan regt over dwers in ryen verwisseld tegens malkander, die van het Riet gelyk, doch gladder, een voet lank, of meer, anderhalf en twee duymen breed, zwart groen, met fyne linien gestreept, die schier regt lopen, wat neerwaarts gebogen, gewreven, sterk van reuk.

Het onderwas, of Hypophyton *komt niet voor den dag, dan aan oude struyken, die eenige jaren rust gehad hebben, 't zelve is een kolve op een byzondere steel uyt de wortel voortkomende, anderhalf voet hoog, of minder, dat van 't voorgaande Lampujang gelyk, doch smalder, en spitzer, gemaakt van groote schubben, dewelke in schuynse ryen ordentlyker staan, dan aan de Lampujang, eerst hoog-groen, daar na purper, ten laatsten rood.*

De bloemen tusschen de schubben uytkykende, zyn wit, teer, en wat gestreept. Het onderste, en breedste blaadje is uytgebreyd, en neerwaarts hangende, rustende op twee horentjes. Binnen staat een ander wit hoorntje, en over 't zelve een ander blad ook gekromd, de zyde besluyten twee kleene blaadjes. Dagelyks ziet men twee of drie bloempjes t'effens voortkomen, en eyndelyk vergaat de geheele kolf, zonder zaat voort te brengen.

De wortel groeyd schuyns in de aarde, in de dikte van Galanga major, of wat dunder, ook in wyde leden verdeeld, zo vast, en taay niet van substantie, maar eenigzints breekzaam. Zy gelykt ook de Curcuma zeer wel, zo van buyten als binnen, behalven dat ze dikker is, geene vingers neerwaarts heeft, en van binnen ligter geel is, dan de Curcuma, regt als de Vaderlandze geele wortelen, met veele witte vezelingen behangen, die dikker zyn dan aan de voorgaande gewassen, sommige ook knobbelagtig.

De smaak is scherp, bitter, en onaangenaam, de reuk is zwaar, en gemengd van Zedoar en honds reuk, voor het hoofd moeyelyk, doch na der Inlanders gevoelen speceryagtig, zo dat ze aan reuk, en smaak van de wortel met de Gember niets gemeens heeft. Zy word ook, myns wetens, niet gedroogd, of vervoerd. Als men ze uytgraaft, en van de vezelingen zuivert, zo is ze straks glad, zonder velletjens, die de Galanga heeft, van buyten met lynen, of cirkeltjes in wyde leden afgedeeld, droger van substantie dan Curcuma, en de afgebrokene schynd na eenige dagen poreus, de gewrevene, of gekauwde geeft een geel zap van haar, zo schoongeel niet, als het Curcuma, maar na het groene trekkende.

Naam. *Het is met geen andere naam bekend, dan met de Maleytse, Javaanse, en Balysche* Bangle. *In 't Amboinsch* Unin Packey, *en* Mackey, *'t welk schynt overeen te komen met het* Macky *by* Avicenna *beschreven, gelyk hier naar.*

Plaats. *Het wast in deze Oostersche Eylanden nergens in 't wild, maar word in de hoven geplant, met stukjes van de wortel, en eens geplant vermenigvuldigd zig zelfs, ja ook in de verlatene bosch-tuynen. De oude wortels werpen hare stelen weg, en vergaan, eerst voortzettende hare roode knoppen, die de groene stelen voortbrengen, en daar na mede groen werden.*

Kragten, en Gebruyk. *Deze wortel werd onder de medicinale speceryen gerekend, want in de kost word ze nooyt gebruykt.*

De

Malayenses, & Baleyenses mulierculæ has quatuor plerumque commiscent radices *Lampujum*, *Bangle*, *Zingiber*, & *Tsjoekor* in potibus ipsarum medicatis *Djudjambu* dictis, quos contra varios propinant morbos, potissimum vero ex flatibus, & obstructionibus ortos, uti contra abdominis tormina, Colicam, Icterum, si vero huic potui admisceatur Lanquas, & Acorus, addito pauxillo aceti, hunc puerperis propinant ad depurationem.

Cum Caryophyllis masticata abdomini adspergitur contra tormina ex frigore orta.

Calidioris est naturæ quam Lampujum, istæque radices a mulierculis hisce ad plures alios etiam adhibentur morbos, quas pluribus aliis etiam admiscent medicamentis, ut per acrimoniam suam horum vires exaltent.

Curcumæ itidem additur, quum lintea quædam alba luteo tingere velint colore, stabilitatem enim conciliat flavo Curcumæ colori, qui alioquin ob pinguedinem nimis viscidus est, nec adhæret.

Zingiber Caninum ex Arabico Avicennæ textu adductum in Arabica Caroli Clusii adnotatione in *cap.* 41. *libr.* 1. a Garzia sequenti describitur modo.

Zingiber Caninum a Tabristæ incolis, quæ borealis Mediæ pars est ad mare Caspicum sita, *Pimpeleg* vocatur, crescitque ibi in paludosis locis, parvisque fluminibus, vel tarde labentibus aquis, nodosum emittens caulem in longos articulos distinctum, cujus flagella, & folia cum illis Menthæ conveniunt, excepto quod majora, & albiora sint, ipsius acrimonia satis grata est, saporque instar Piperis, ejus odor præstans est, sed non aromaticus: Fructus parvus est, in cellulis obclusus, qui ex surculis quibusdam e radice provenientibus excrescit, componiturque ex folio convoluto formâ corymbi, saporis itidem acris.

Ex Canini cognomine aliquis putaret, affine esse nostri Bangleo, ipsius vero folia nimis diversa sunt, ejusque fructus ad illos Cardamomi accedunt.

Quum vero Avicenna dicat, cum suo Zingibere Canino canes posse enecari, hinc diversam putamus esse plantam, quam ex India Orientali proscribimus, Medisque relinquimus.

Sic quoque Bangleum nostrum distinguendum est a *Zingibere fusco Officinarum* in Italia, Mechino, & Meckyno crescente, licet nomen convenire videatur cum Amboinensi *Unin Mackey*, meo autem judicio non errorem committeremus, si tam hoc Bangleum, quam cunctas Curcumæ species reduceremus ad *Cyperum Indicum Dioscoridis*, quam describit *libr.* 1 *cap.* 4. qui dicit formam habere Zingiberis, & in ore masticatum luteum tingere colorem, saporemque habere amarum, cutique inimicum, pilos decidere. Bangleo competit amarities, reliquæque qualitates Curcumæ.

Sic quoque supra declaravimus sub Cypero Indico comprehendendas esse Curcumam, Zerumbet, & Lampujum, videntur enim antiqui scriptores cunctas tales nodosas, seu articulatas, & aromaticas radices *Cyperum* vocavisse, quas eo magis, & facilius confuderunt, quum recentes forte nunquam viderint plantas.

De Maleytsche, en Balise Vrouwluyden mengen deze vier wortelen, Lampujang, Bangle, Gember, *en* Tsjonckur *gemeenlyk t'zamen in hare medicinale drancken,* Djudjambu *genaamt, die zy ingeven tot veelderley ziekten, dog meest uyt winden, en verstoppinge ontstaande, als Buykpyn, Colyk, Geelzugt, maar met Lanquas, en Acorus gemengd, en wat Azyn daar by gedaan, geven zy de Kraamvrouwen in, om die te zuyveren.*

Met Nagelen geknauwd, werd ze op den buyk gesproeyd, tegens het kramper uyt koude ontstaande.

Zy is heeter van natuur, dan de Lampujang, en werden de meergemelde wortelen van genoemde Vrouwen tot veel meer Ziekten gebruykt, dezelve by meer andere medicamenten mengende, om met hare scherpigheyd der zelver kragten op te wekken.

Ze werd ook gedaan by de Curcuma, als men eenig wit linnen wil geel verwen, want ze geeft de bestigheyd van de geele coleur aan de Curcuma, die anders, wegens hare vettigheyd, te slibberig is.

Zingiber Caninum *uyt den Arabischen text van Avicenna aangehaald, in de Arabische annotatie van Carol. Clus. op 't* 41. cap. lib. 1., *van Garcias werd aldus beschreven.*

Zingiber Caninum *werd van de Inwoonders van Tabristan (het Noorderlykste deel van Medien aan de Caspische Zee) genaamt* Pimpeleg, *en groeit aldaar in moerassige plaatzen, kleene Riviertjes, of langzaam lopende wateren, met een knoppige steel, en lange leden, van scheuten, en bladeren de Mentha gelyk, behalven dat zy grooter, en witter zyn, zyne scherpigheyd is aangenamer, de smaak als Peper, de reuk is goed, maar niet speceryagtig: De vrucht is kleen, besloten in huyskens, aan zekere scheutjes uyt de wortel voortkomende, en gemaakt van een blad in malkander gerold, in gedaante van een tros, en mede scherp van smaak.*

De bynaam van Caninum *zoude iemand doen gissen, dat het uyt de maagschap van ons Bangle zy, maar de bladeren verschillen te veel, en gelyken hare vruchten naar het Cardamom.*

Doch dewyl Avicenna zegt, dat men met zyn Zingiber Caninum *de honden kan vergeven, zo zullen wy het voor een byzondere plante houden, uyt Oost-Indiën afwyzen, en de Meders overlaten.*

Zo moet men ook onze Bangle onderscheyden van het Zingiber fuscum Officinarum *in Italien, Mechinum, en Meckyn genaamt, hoewel de naam schynd overeen te komen met het Amboinsche* Unin Mackey, *maar myns oordeels zoude men niet dwalen, als men zo wel dit Bangle, als alle de zoorten van Curcuma bragt onder* Cyperus Indicus van Dioscorides, *dewelke hy beschryft* lib. 1. cap. 4. *zeggende, dat hy de gedaante hebbe van den Gember, in de mond geknauwd geel verwe, bitter van smaak zy, en op de huyd gestreken de haayren doen uytvallen. De bitterheyd komt de Bangle toe, en de andere eygenschappen de Curcuma.*

Zo hebben wy boven verklaard, dat onder de Cyperus Indicus begrepen moeten werden, Curcuma, Zerumbet, en Lampujang, want het schynd, dat de oude Schryvers alle zodanige geknopte, of gelede, en speceryachtige wortelen Cyperus *genaamt hebben, dezelve te ligter confunderende, dewyl zy misschien de versche planten nooyt gezien hadden.*

CAPUT DECIMUM QUARTUM.

Zingiber majus. Alea.

SI Zingiber in superioribus Indiæ locis, puto in India veteri, & regione Troglodítica unam candemque habeat formam, quam in hisce Orientalibus plagis, uti confido, tum Lectores certiores reddere possum, ipsius formam a prioribus scriptoribus, quantum detegere potui, nunquam perfecte vel juste esse delineatam vel descriptam, immo ne ab ipso experto, & celebri Indorum Physico *Garzia*, qui *libr.* 1. *aromat. cap.* 41. Zingiberi mavult adscribere Iris aquaticæ, vel Gladioli folia, quam Arundinis, quum tamen Zingiberis folia illis Arundinis adeo sint similia, licet multo minora, ut cum nullis aliis melius comparari possint. Sic quoque dicit, per semina propagari posse, quum in hisce terris seu insulis nunquam semina produxerit. Aliorum itaque descriptionem omittentes ejus externam sequemur formam, atque hisce in terris notum Zingiber dividemus in binas species, majorem nempe, & minorem, cuique peculiare tribuentes caput.

Zingiber majus in binas iterum distinguitur species, albam nempe, & rubram, quas sub una describemus forma. Planta ipsa cum præcedenti Bangleo optime convenit, sed in omnibus partibus minor est, binos cum dimidio, & tres pedes alta, tribus quatuorque rectis, rotundis, & herbaceis stipitibus una ex radice progerminans, quibus folia alternata insident, uti in arundine teneriore, ac juniore, sex septemve pollices longa, digitum lata, glabra, & per longitudinem subtilibus striatis venulis, matutino tempore explicata, sed per solis æstum tacta, deorsum complicata: Albæ speciei breviora sunt, & viridia, rubræ longiora, & obscure virentia, utraque vero saporem odoremque habent aromaticum.

Radix ejus non directe transversaliter prorepit, sed sensim sese extendit, non procumbens, sed erecta, & quam maxime nodosa, externe glabra, in multos tamen articulos distincta, qui vero non penetrant, deorsum similes demittens digitos non directe perpendiculariter, sed oblique, & ad latera, ita ut facile suos sursum emittere possint caules, atque hinc tota radix inversam refert palmam, atque terræ infixa singularem habet crescendi modum, qui Zingiberi, & Curcumæ tantum familiaris est. Albæ seu vulgatissimæ speciei radices externe albicant, seu flavescunt, tenuissimis obductæ pelliculis, interne magis flavæ, & virescentes, siccatæ vero pallide albicant, digitum circiter crassæ, molles, & fragiles In superiore ipsarum parte, seu dorsis, hic & illic acuti locantur nodi, anthraces referentes, & eleganter ex purpureo rubentes colore, e quibus caules excrescunt, ad latera autem rara, & crassa dependent fila, seu fibrillæ, quæ nutrimentum ex terra hauriunt.

Rubræ speciei radices crassiores sunt, magisque nodosæ, externe plerumque cinerea primum, atque sub hac purpurea rubente obductæ pellicula, uti & ipsarum caro ad oras rubet, utræque vero delicatum habent saporem odoremque aromaticum, satis notum, & in ore acrem, rubra autem species aliquid præterea habet peculiare quoad saporem, qui non tam acris est quam albæ speciei.

Hæc sunt, quæ plerumque nota & obvia sunt in Zingibere planta, quum in hortis continuo vexetur, ejusque exfodiatur radix, si vero ultra annum suo relinquatur genio, Hypophytum excrescit, quod flores profert eodem modo, quo præcedens Lampujum, & Bangleum, quod nempe est peculiaris petiolus ex radice propullulans ad pedis circiter altitudinem, qui in rubra specie paulo altior excrescit. Ipsius vero conus multo minor est quam præcedentium plantarum, transversalem palmam longus, ac vix pollicem crassus, ex paucis constans magnis squamis, quæ virescunt, sed fimbrias habent flavas in alba specie.

Inter has spices eminent flavescentes, qui sese in flosculos explicant, qui elegantem præbent formam instar galeæ apertæ, tria habentes externa, & totidem interna petala.

Tria

XIV. HOOFDSTUK.

De groote Gember.

ZOo de Gember in de bovenlanden van Indiën, ik zegge India veteri & in Regione Troglodítica, *dezelfde gedaante heeft, gelyk in deze Oosterjche quartieren, gelyk ik betrouwen, zoo verzeker ik den Lezer, dat zyn gedaante van de voorgaande Schryvers, zoo veel ik gehandeld hebbe, nooit volkomen of behoorlyk gesteld is, ja zelfs by den ervarene en beroemden Indiaanschen Physicus* Garzias, *dewelke* lib. 4. aromat. cap. 41. *den* Gember *liever wil toeschryven de bladeren van 't water-Lisch of* Gladiolus, *dan van riet, daar nochtans de Gember bladeren het riet zoo gelyk zyn, hoewel veel kleender dat menze met niets beters vergelyken kan: Zoo zegt hy ook, dat menze met zaad zaaye, daar menze nochtans in deze Eylanden nooit met zaad gezien heeft. De beschryvinge van andere voren latende, zullen wy den ogenschyn volgen, en verdeelen den hier te lande bekenden Gember in 2 geslachten, groote en kleene, ieder een bezonder Capittel gevende.*

1. *De* groote Gember *werd wederom gedeeld in 2 zoorten, witte en roode, die wy onder een gedaante beschryven. De plante komt met het voorgaande Bangle zeer wel overeen, doch aan alle deelen kleender, 2½ en 3 voeten hoog, met 3 of 4 regte, ronde, en kruydachtige stelen uyt eene wortel, daar aan staan de bladeren ook overdwers, als aan een jong riet, 6 en 7 duymen lank, een vinger breed, glad, in de lengte met fyne aderen gestreept, 's morgens uitgebreyd, maar door de hette Zonne geraakt wat neerwaarts gevouwen. Aan de witte zoorte zyn zy wat korter, en regt groen, aan de roode langer, en donker groen, beyde specery achtig van reuk en smaak.*

De wortel is wel overdwers niet kruypende, maar allenxkens zig uytbreidende, ook niet leggende, maar staande, zeer knobbelachtig, van buyten effen, en in veele leden verdeeld, die nochtans geenzints doorgaan, na beneden zodanige vingers of klaauwen uytzendende, niet regt neerwaards maar schuyns, en wat ter zyden uyt, zodanig dat ze onverhinderd hare stelen naar boven konnen schieten, hier door gelykt de geheele wortel een omgekeerde hand, en in de aarde staande een manier van wassen, 't welk de Gember en Curcuma eygen is. Aan de witte of gemeenste zoorte zyn zy van buiten witachtig, of bleek, met dunne velletjes bekleed, van binnen een weinig geelder, en na den groenen trekkende, maar de gedroogde zyn bleek-wit, omtrent een vinger dik, mals, en breukzaam. Aan haar bovenste ruggens staan hier en daar spitze knopen als bloedvinnen, schoon purper-rood, waar uit de stelen voortkomen, ter zyden af hangen weinige en dikke draden of Vazelingen, die het voedzel uit de aarde trekken.

Aan de roode zoorte zyn de wortels wat dikker, en meer geknopt, van buyten doorgaans eerst met een graauwachtig, en daar onder met een purper-rood velletje bekleed, gelyk mede het vleesch aan de kanten roodachtig is, beide van een aangename specery achtigen reuk en smaak, die wel bekend is, en scherp in de mond, doch de roode heeft noch iets bezonders in haar smaak, en is zoo scherp niet als de witte.

Zoo veel is ordinaris van de Gember plante bekend, om dat men in de Hoven haar weinig rust laat met het uytgraven der wortel, maar als men ze boven 't Jaar ongemoeyd staan laat, zoo komt het Hypophyton, 't welk de bloemen voortbrengt op dezelfde manier als aan het voorgaande Lampujang en Bangle, te weten een bezondere steel uit de wortel van omtrent een voet hoog, aan de roode zoorte wat hooger. Zyn kolve is veel kleender dan aan de 2 voornoemde gewassen, een handbreed lank, en schaars een duym dik, uit weinige groote schubben gemaakt, dewelke gras groen blyven, met geelachtige kanten aan de witte zoorte.

Hier tusschen uit kyken geelachtige spitzen, die hun openen in bloempjes, dezelve zyn van een mooye gedaante, als een geopend helmpje van 3 uitwendige, en ook zoo veel inwendige blaadjes gemaakt.

De

Tria externa albicant & angusta sunt, quorum supremum instar galeæ supra florem extenditur, bina inferiora instar corniculorum incurva sunt; supremumque fuscum est, inferius album, lateraque floris tecta sunt binis aliis pactis petalis.

Flos gratum spirat aromaticumque odorem, perfecte ad Zingiber accedentem, qualis & ejus sapor est. Bini modo tresve simul excrescunt flores post meridiem circa horam quartam, qui altero marcescunt die, eademque vesperi alii sese obferunt, tandemque totus marcescit conus, nullos relinquens fructus vel semina, saltem quantum per totam observare potui aquosam Indiam.

Si recens comprimatur conus digito, lympidus exstillat & odoratus liquor, sed non magna copia, quique copiosior est in cono Lampuji & Banglei. Si totus abscindatur conus, inque cyatho aqua repleto deponatur, per aliquot tamen dies successive suos proferet flores, hocque notabile Hypophytum a nullo alio observatum auctore inveni, unde itaque suum hi proferant semen, me latet. Rubra porro species illud prius & elegantius profert quam alba.

Quum Zingiber plantare velimus, antiquas & firmas eligimus ejus radices, rubris istis nodis seu gemmis notatas, quibus si destituantur, in umbrosis & ventosis deponuntur locis tam diu, donec hasce emittant cum caulium spicibus, tumque pingui & molli committuntur terræ, gemmis sursum elevatis, ita ut leviter terra obtegantur, perque sex septemve ita quiescant menses. Si tum ad quendam usum illas effodere velimus, juniores abscinduntur radices ad latera excretæ, matrixque radix terræ infixa relinquitur, quum nimis dura & sicca sit, quæ terra obducta novas iterum profert, si vero magna harum desideretur quantitas, quum has nempe velimus saccharo condire, tota radicum congeries eruitur, cum cunctis ipsarum digitis, tumque habemus teneras, molles, vetustas, fibrosasque simul radices. Qui vero sunt attenti, ut hæ radices rite saccharo condiantur, vetustas ipsarum exscindunt radices, atque hinc forte evenit, quod Garzias neget, hasce radices esse fibrosas, quales tamen plurimæ reperiuntur fibrosæ admodum ac lentæ in vulgari nempe isto condito, quod Sinenses venale circumferunt, qui tamen quam optime & excellentissime condiendi artem callent, æque ac Garziæ populares, Portugalli nempe, quibus alioquin condiendi palma tribuitur.

Nomen. Latine *Zingiber* & *Gingiber*, quod Garzias derivare vult ab Arabico *Gengibil*, quo modo dicit & hodie etiam ab Arabibus vocari, Persis, & Turcis, si vero recte Arabica scribatur lingua, oportet, ut sit *Zengebil*, quod tamen Garziæ vitio inputari nequit, qui sine dubio primam vocem pronunciat, more Portugallorum & Gallorum. Juxta eundem auctorem vocatur in Guzeratta, Bengala, & Decans Zingiber viride *Adrac*, siccatum *Sucke*. In Malabara, ubi optimum est, *Ingi*. Malaice *Alya*, vulgo *Alea*, ac verum nomen est *Halya*. Javanice *Djaby*. Baleyice *Djabe*. Macassaice & in Celebe *Lejn*, & *Lea*. Ternatice *Goraka* & *Woraka*. Tidorice *Gora*. Amboinice *Seby* & *Siwe*. Bandice *Soby*. Belgice *Gember*. Sinice *Kion*, quod juxta Gallorum morem per nasum est pronunciandum, acsi *g* in fine adderetur. In Madagascara *Saqua Viro*. Alba species Amboinice vocatur *Seby* seu *Siwe Yla*. Rubra *Siwe Tanaban* seu *Siwe Anaban*, h. e. Zingiber militare ob rationem subsequentem. Derivo *Alyo* ab Arabico *Haly*, h. e. herba jam crassa & flavescens, ideoque arescens, quia Zingiber foditur foliis jam flavescentibus.

Locus. Quondam omne Zingiber petebatur ex illa Africæ parte, quæ mari rubro adjacet tam intra quam extra illud, tum Arabia Troglodítica dicta, cujus incolæ hodie ab Arabibus vocantur *Zingi* seu *Zangi*, h. e. nigri seu adusti Æthiopes, unde & nomen *Zingiber* seu *Zingibel* ortum duxit, acsi diceretur, radices ex Æthiopia, atque hinc jam innotuit antiquis etiam scriptoribus, uti *Dioscoridi libr. 2. cap. 154 Galeno libr. 6. Medic. simpl.* ubi dicit Zingiber deferri ex Barbaria, per quam vocem intelligenda est Orientalis Africæ plaga, ubi nunc sunt Quiloa & Melinde, unde & hæc Oceani pars ab antiquis scriptoribus vocata fuit Sinus Barbaricus, non autem quæ hodie Bar-

De 3 uitwendige zyn witachtig, en smal, waar van het bovenste als een helmpje over de bloeme staat, de 2 onderste als 2 hoorntjes gekromt, het bovenste bruyn, het onderste wit, ter zyden bedekt met 2 andere geschilderde blaadjes.

De bloem heeft een aangename speceryachtige reuk, klaarlyk na Gember trekkende, als ook de smaak. Daar komen maar 2 of 3 teffens voort, en dat naar de middag omtrent 4 uuren, die 's anderen daags vergaan, en deszelven avonds andere voortkomen, eindelyk vergaat de geheele tros, zonder vruchten of zaden te geven, immers zoo veel ik door geheel Water-Indien hebbe kunnen vernemen.

Als men de versche kolve duwd met de vinger, zoo komt 'er een klaar en welriekend vogt uyt, doch schaars, maar rykelyker uit de kolve van Lampujang en Bangle. Als men de geheele kolve afsnyd, en in een kroesken met water steld, zoo zal hy evenwel eenige dagen zyne bloemen na malkander voortbrengen, en dit aanmerkelyk Hypophytum heb ik by geen andere Schryvers aangehaald konnen vinden, waar zy dan haar zaad van daan krygen, weet ik niet. De roode zoorte brengt 't zelve eerder en schoonder voor den dag dan de witte.

Als men de Gember planten wil, zoo neemt men oude en vaste wortelen, die de voornoemde roode knoppen hebben, en zoo zy dezelve nog niet hebben, zoo zet men ze aan een schaduwachtige of luchtige plaatze, tot dat zy dezelve met de eerste spitze der stelen vertoonen, plantze dan in een vet en mul aardryk, met de knoppen ofte ogen om hoog, dat zy even met de aarde bedekt zyn, en laatze 6 of 7 Maanden rusten: Als men ze nu tot eenig gebruyk wil uytgraven, zoo steekt men maar de jonge wortelen af, die ter zyden aangegroeid zyn, latende de oude moerwortel in de aarde blyven, dewyl die te hard en dradig geworden is, maar met aarde bedekt, nieuwe voortbrengt, doch als men een groote quantiteyt hebben moet om te confyten, zoo graaft men de gehele wortel uit, met alle haare klaauwen, daar jonge, malsse, en oude hairige onder een lopen. Die curieus zyn op het confyten, weten de oude stukken uyt te snyden, en zoo is het misschien by gekomen, dat Garzias ontkend deze wortelen hayrig of dradig te wezen, diergelyke men nochtans meer als te veel vind, zeer haairig en taay, in dat gemeene confyt, dat de Sinezen op de koop maken, die zy anders alzoo wel en kostelyk weten toe te bereiden als Garcias *Landsluden, de Portugezen, dewelke men anders den prys van confyten geeft.*

Naam. *In 't Latyn* Zingiber *en* Gingiber, *het welk* Garzias *afleiden wil van 't Arabische* Gengibil, *gelyk hy zagt dat het nog zoo genaamt wert by de Arabiers, Perzen, en Turken, doch na de regte schrift in 't Arabisch moet het zyn* Zengebil, *'t welk men* Garciæ *te goed moet houden, die buiten twyffel het eerste pronuntieert na de manier der Portugezen en Franssen. Uit den zelfden Autheur hiet ze in* Guzeratte, *Bengale, en Decan, de groene Gember* Adrac, *de gedroogde* Sucke. *In Malabaar, daar de beste wast,* Ingi. *Maleyts* Alya, *in 't gemeen* Alea, *en na de regte schrift* Halya. *Javaans* Djaby. *Baleyts* Djabe. *Macassaars en op Celebes* Lejn, *en* Lea. *Ternataansch* Goraka *en* Woraka. *Tidorees* Gora. *Amboinsch* Seby *en* Siwe. *Bandanees* Soby. *In 't Duitsch* Gember. *Sinees* Kion, *'t welk men na de manier der Franschen door de neus moet pronuntieren, als of 'er een g achter aan stond. Op Madagascar* Saqua Viro. *De witte zoorte hiet in 't Amboinsch* Seby *of* Siwe Yla, *de roode* Siwe Tanahan, *of* Siwe Anahan, *dat is Krygs-Gember, om reden als hier onder.* Alyo *leide ik af van het Arabische* Haly, *dat is, een dikke en geele plant, en daarom verdorrende, gelyk de Gember uitgegraven wort, als zyn bladen geel werden.*

Plaats. *Eertyds plagt men al de Gember te halen uit dat deel van Afrika, 't welk aan het Roode Meyr paald, zoo binnen als buiten, doenmaals genaamt* Arabia Troglodítica, *welkers Inwoonders hedensdaags de Arabiers noemen* Zingi *of* Zangi, *dat is, swarte of verbrande Mooren, waar van de namen* Zingiber *of* Zingibel *gekomen zal zyn, als of men zeide wortelen uit Moorenland, daarom is ze al by de oude Schryvers bekend geweest, met namen by* Dioscorides lib. 2. cap. 154. *en by* Galenus lib. 6. Medicam. simp. *daar hy de Gember zegt te komen uit Barbaryen, waar door men verstaan moet de Oost-kust van Afrika, daar nu de Koninkryken Quiloa en Melinde zyn, waar van men dat deel van* den

Barbaris vocatur. Ac licet Garzias testetur, suo tempore in istis regionibus rarum admodum esse Zingiber, & in Arabia nullum, testantur tamen itinerarii ac navigatorii libri, non tantum in istis tractibus, in Madagascara nempe, & adjacentibus insulis, sed etiam in Guinea, aliisque occidentalibus Africæ partibus Zingiber esse copiosum ac vulgare, nullum vero in Arabia.

Hodie copiosissimum & optimum in Malabara crescit, cui succedit Bengalense, ac tertium locum obtinet illud, quod circa Baçaim & in Decana crescit, atque porro fere ubique in cunctis obcurrit aquosæ Indiæ insulis usque in australem Sinæ partem. Hoc autem intelligendum est de Zingibere albo vulgari, rubra enim species non ita nota nec obvia est, plurimumque reperitur in Moluccis, hisce Orientalibus insulis, ac præsertim in provincia Menado, ubi remote in ipsis crescit montibus contra naturam alius Zingiberis, quod magis loca amat maritima. Garzias saltem dicit in Indostanæ tractu magis terrestri & profundiore crescere recusat. In hisce parvis insulis perinde est, ubinam crescat, quum æque in litoribus quam in Amboinensium hortis silvestribus & montanis proveniat.

Ex India Orientali per Hispanos ac præsertim per Franciscum de Mendosa, filium imperatoris Anthonii de Mendosa cum aliis aromaticis herbis in novam Hispaniam deductum est, teste *Monardo simpl. Medic. cap.* 18. ubi tam feliciter provenit, & sese multiplicavit, ut non tantum in plures Occidentales insulas, præsertim in St. Dominico crescat, sed etiam palmam præripuerit Orientali, quum ejus substantia sit solidior & siccior, ac proinde maxima Zingiberis sicci pars hodie in Europam defertur.

Vires & usus. Zingiber viride qualitatem habet acrem, humidam, & fervidam, usque in tertium gradum, siccum paulo calidius est, sed neutiquam ad Piperis gradum adcedens, Piper quoque cito calefacit, Zingiber tarde, quum vero Zingiber orientale multum liquoris contineat, quem pertinaciter servat, vix rite exsiccari potest, licet in terra jam sit inveteratum ac fibrosum; atque de hac re jam Dioscorides suo tempore conquestus fuit, immo de Trogloditico Zingibere, quod nempe tam facile cariosum sit, ac proinde viride conditum in ollis ex Ægypto in Italiam translatum fuisse. Atque hinc raro Zingiber siccum hodie ex India Orientali in Europam defertur, excepto quod Portugalli paucam ejus copiam in Patriam secum vehant, contra conditum Zingiber magna copia defertur, quod a Sinensibus præparatur, viride autem Zingiber majori in usu est per totam Indiam Orientalem, album nempe ad cibum, & rubrum ad Medicinam.

Usum illius in culina coquo relinquimus, hujusque usus in re Medica satis notus est ex Europæis libris, hocce tantummodo addens, nullum Atsjaer præparari posse sine viridi Zingibere, uti & solum quoque in talcolos dissectum aceto conditur, & in mensa proponitur, editurque cum aliis cibis ad adpetitum excitandum, stomachum corroborandum, & concoctionem promovendam, quem in finem hoc aroma præ cæteris conducit, quod & experientia sæpius comprobatum fuit, homines nempe debili & pituitoso laborantes stomacho per Zingiberis tam recentis quam conditi usum curatos fuisse. Alioquin in India maxima conditi Zingiberis quantitas ad potum Thee consumitur.

Manados incolæ mane jejuno stomacho Zingiberis rubri portiunculam edunt cum obsonio quodam, superbibentes Sagueri haustum, quum præparati in silvaticos exeant hortos. Idem quoque Zingiber Saguero admiscent, ut per aliquot dies conservetur, addito etiam aliquando pauxillo Salis.

Vicini nostri feroces Alphorenses Ceramam inhabitantes tam duræ sunt naturæ, ut expressum rubri Zingiberis succum in oculis tolerare valeant, quod, uti dicunt, visum exhilarat, cordatosque ipsos præbet in pugna, quem in finem contritum quoque cum Saguero propinant ad biliosum ipsorum sanguinem, ac bellicosum animum excitandum, unde & memoratum obtinuit nomen.

den Oceaan by de oude Sinus Barbaricus *genaamt heeft, en niet het geene men hedendaags Barbaryen noemd. En hoewel* Garzias *zegt, dat ter zyner tyd in die landstreken weinig Gember gevonden werd, en in Arabie niets, zoo getuygen nochtans de Reysboeken en Zeevarende, dat niet alleen in die Landen op Madagascar en de omleggende Eylanden, maar ook in Guinea, en andere Westelyker delen van Africa veel Gember gevonden word, doch in Arabie niets.*

Hedendaags wast de meeste en wel de beste in Malabaar, den naasten prys geeft hy den Bengaalzen, de 3de plaats komt die geene, die omtrent Baçaim en in Decan wast, voorts vind men hem schier in alle de Eylanden van water-Indiën tot in de Zuyder-Provintie van Sina, dit is te verstaan van de witte gemeene Gember, want de roode zoorte is zoo bekend niet, en werd meest gevonden in de Moluccos, deze Oosterfsche Eylanden, en inzonderheid in de Provintie Manado, daar hy vry diep in 't gebergte wast tegens de natuur van andere Gember, die meer de strandplaatzen bemind. Immers in de Indostaan, zegt Garzias, *wil hy diep in 't Land niet veel groeyen. In deze kleene Eylanden scheeld het hem niet, daar hy zoo wel op strand, als in der Amboineezen berg tuynen wast.*

Uit Oost Indiën is hy door de Spanjaarden, inzonderheid door eenen Francisco de Mendosa, *Zoon van den* Viceroy Anthony de Mendosa, *nevens andere specery-planten in Nieuw-Spanje gebragt, zoo als* Monardus simpl. Medic. hist. cap. 18. *getuygt, daar hy zoo gelukkig aangenomen en vermenigvuldigt is, dat hy niet alleen in veele West-Indische Eylanden, inzonderheid op St. Dominico wast, maar ook den prys boven de Oost-Indische verkregen heeft, als zynde vaster en droger van substantie, dienvolgens ook hedendaags het meeste deel droege Gember van daar in Europa vervoerd werd.*

Kragten en gebruyk. *De Gember is van eygenschap, groen zynde, scherp, vochtig, en heet tot in den derden graad, de gedrooghde is wat heeter, doch geenzints den graad van Peper bereikende, ook verwarmt de peper haastig, de Gember langzaam, maar dewyl de Oost-Indische Gember veel vochtigheid by zig heeft, die hy hardnekkig behoud, kan hy qualyk gedroogd werden, al is hy in de grond oud en houtyrig geworden. Hier over heeft* Dioscorides *al t'zyner tyd geklaagd, zelfs over den Trogloditischen Gember, dat hy zoo licht wormsteekig werd, en dierhalven den groenen geconfyt, met potten vol uit Ægypten in Italien plagt gebragt te worden. Heeromtrent brengt men noch hedendaags weinig drooge Gember uit Oost-Indiën in Europa, behalven een weinig door de Portugezen na haar Land; daarentegen werd den geconfyten in menigte uitgevoerd, werdende door de Sinezen toebereyd, maar de groene Gember is in zoo veel grooter gebruyk door geheel Oost Indien, te weten de witte tot de kost, en de roode tot Medicynen.*

Het gebruyk in de keuken, laten wy de Kok bevolen, en de bekenden kragten in de Medicynen, laten wy over de Vaderlandsche boeken, dit alleenlyk daar by doende, dat men geenderley Atsjaer maken kan zonder groene Gember, gelyk hy ook alleenig in schyfjes gesneden, in azyn gelegt, en over tafel tot andere kost gegeten werd, om den appetyt te verwekken, de mage te versterken, en de Concoctie te bevorderen; waar toe deeze specery voor andere diend, gelyk men ook ervaaren heeft, dat beyden met een quade verslymde mage door het nuttigen van den Gember, zoo versch in de kost als geconfyt, geholpen zyn. Anders werd het meeste deel van geconfyte Gember in Indien verslonden by den Thee-back.

De Inwoonders van Manado, eten 's morgens nuchteren een klauwtjen van haren rooden Gember, met eenige toespys, doende daar op een dronk van haren Saguer, waar door zy gehard na hare bosch-tuynen gaan. Den zelven Gember doen zy ook in haare Saguer, om die voor eenige dagen goed te houden, somtyds wat zout daar by doende.

Onze Naburen, de wilde Alphoreezen van Ceram, zyn zoo hard van natuur, dat zy den zap van de roode Gember in de ogen geperst, verdragen kunnen, het welk zoo zy zeggen, het gezigt verklaard, en geherd maakt in 't vegten, tot welken einde zy hem ook gewreven met Saguer innemen, om het galachtig bloed en den oorlogs-lust te ontsteeken, waar van hy den voornoemden naam heeft.

Caeterum idem Zingiber vulgo adhibetur ab indigenis concurrentibus ad quosvis potus, quos interne propinant, si depressa tantum dosi ad aliarum medicamentorum vires excitandas, uti in Europa Zingiber quibusdam additur purgantibus pro correctorio.

Conditum ejus & Atsjar inprimis salutaria sunt in itineribus marinis, quum pessimos cibos, aeremque marinum incidunt homines in corruptum stomachum, oris halitum foetidum, & scorbutum, uti & hacce in terris frigidis ac pluviosis mensibus, quam salutare est matutino tempore portionem Zingiberis hujus conditi assumere contra aerem gravem ac putridum, praesertim si brevi post jentaculum sumatur, alioquin enim in juvenibus & famelicis hominibus difficilem in stomacho excitat vellicationem, qui quia temperamentum habent biliosum, conditum illud evitent, ejusque loco potius edant Atsjar ex eo praeparatum. Zingiber enim, quod ad Atsjar praeparatur, primum in frusta conscinditur, cum sale conteritur, atque per binos dies in sole exsiccatur, ac dein aceto conditur, unde acrimonia bilis nocua compescitur per acetum & sal. Zingiber vero alvum laxiorem reddere, uti quidam putant, nullo comprobatur experimento, nisi casu id fiat per digestionem promotam.

Zingiber conditum sequenti conficitur modo: Maximae ac pinguissimae ejus sumuntur radices, vetusta ac matrice rejecta, quae fibrosa est, separata, quantum fieri potest, illaeque ab exterioribus depurantur pelliculis, quae ligneis dein punguntur subulis, atque in recenti macerantur aqua per octo vel decem continuos dies, bis autem de die aqua quotidie abjicitur, donec nulla in aqua amplius percipiatur acrimonia.

Alii, qui molles has requirunt radices, infundunt eas bis terve in fervida, ac dein iterum in frigida aqua, tandem hae coquuntur in syrupo ex saccharo albo candido confecto, tumque optimae sunt ad quotidianum usum, ut vero sint durabiles, atque trans mare vehi possint, syrupus ille tenuis effundendus est, atque in alio crassiore syrupo iterum ebulliendae sunt, aliquando tam diu, donec saccharum ipsum indurescat, quod etiam faciendum, quum tempore prior Syrupus acescat.

Singulare habemus experimentum, si vulnera quaedam per Sagueri tela aliasve longas spinas fuerint inflicta. Quumque spina sit extracta, sumatur Zingiber & medulla junioris Pinangae, quae simul masticentur cum pauxillo calcis, intrude tum prius in vulnus frustulum Zingiberis in aqua calcis paululum maceratum, superimpone dein pastam istam, & colliga, vulnus feliciter curabitur: Aethiopes autem quaedam susurrant verba, atque halitum supra vulnus efflant.

Ut Zingiber rite plantetur, tres modi sunt excogitati: Primus est vulgatissimus sed pessimus, si in [illegible]pe plantetur in hortorum areis in terra molli, uti reliqua olera: Secundus est Amboinensis, si grumi formentur, quo modo radices edules plantantur, in quibus frustum radicis cum ejus gemma deponitur, tum in quovis grumo hujus radicis stolo provenict. Tertius est Sinensis, quum longos formant sulcos, ab utraque parte terram attollentes, in quibus sulcis Zingiber plantant, tum terra elevata per pluvias circa plantulas sensim adducitur, quumque progerminet planta, quosdam abrumpunt caules, hac arte radices conquirunt tantae molis, ut quaevis ultra pondus sit gravis, quem modum etiam observant in plantando Raphano minore, Allio, similibusque plantis.

Hunc in finem vetustae eliguntur radices, quae tam diu deponuntur, donec rubra illa tubercula seu gemmae appareant. virides tamen transplantari quoque possunt, si cuncti abscindantur caules mox sub foliis, uti & cunctae fibrillae, talique modo committantur terrae. Amboinenses nunquam Zingiber, quod in usum vocare volunt, ultra septem vel octo menses in terra relinquunt, quum enim florentem proferat conum, tum radix fibrosa nimis facta est, quam ut in cibo vel condito adhiberi possit.

In libris itinerariorum reperitur Zingiber crescere in Africa, Madagascara, & Brasilia, longe alia gerens folia, ad illa Acori vel Iris accedentia, sine caulibus ex radice ipsa propullulantia, quodque profert semen in cellulis trigonis occlusum, uti Cardamomum; cujus & quasdam exhibent icones, quarum vero fidem istis relinquo scriptoribus, illisque, qui terras istas forte petent,

Anders werd dezelfde Gember ordinaris gebruykt by de Inlandse Meesteressen tot allerhande dranken, die zy binnens lyfs geven, en dat in kleene quantiteyt, om de kragten van andere Medicamenten op te scherpen, gelyk men in Europa den Gember by sommige purgatien doed, om dezelve te corrigeren.

Het voornoemde confyt en Atsjaer, zyn inzonderheid gezond op Zee-reyzen, daar men vuyle grove kost, en zee-lucht in een bedorven mage of stinkenden assem, en scheurbuyk vervald, als mede hier te Lande in de koude regen-maanden is het zeer gezond 's ogtens een klontje van dat confyt te nuttigen tegens swaare en geinfecteerde lucht, maar men doed best, als men kort daar op ontbyt, want anders maakt het by jonge en hongerige menschen een moeyelyk nypen in de mage, en die van galachtige complexie zyn, moeten het confyt noch minder gebruyken, en liever onder 't eeten het Atsjaer daar van gemaakt, want den Gember, die men tot Atsjaer maken wil, werd eerst in stukken gesneden, met zout gewreven, en een paar dagen in de Sonne gedroogd, en dan in azyn gelegt, werdende alzoo de scherpigheid van de galle gebroken door den azyn en zout. Maar dat de Gember den buyk zal week maken (gelyk sommige voorgeven) heeft geen experientie, 't zy dan by geval door bevorderinge van de Digestien.

Het confyt werd aldus gemaakt: Men neemt de grootste en vetste wortel, de oude en hayrige moer-wortelen zoo veel uitzonderende als men kan, zuivert die van de buytenste velletens, prikkeldze met houte priemen, legt ze dan in versch-water te weeken 8 of 10 dagen, doch dagelyks het water tweemaal afgietende, tot dat men in 't water geen scherpigheid meer proeft.

Sommige, die ze week willen hebben, dompelen ze tusschen beyde twee à driemaal in heet, en dan weder in koud water, ten laatsten kookt men ze op in goeden Syroop van witte zuyker gemaakt, zoo zyn zy goed tot het dagelyks gebruyk, maar om duraabel te maken, dat men ze over zee kan voeren, moet men den voorigen dunnen Syroop afgieten, en in een anderen dikkeren opkoken, somtyds zoo lange, tot dat 'er 't zuyker aan candeliceere, het welk men ook doen moet, als met 'er tyd den eersten Syroop zuur werd.

Men heeft een zonderlyk experiment tot wonden met Zaguers-pylen en andere lange doornen gemaakt. Als de doorn uitgetrokken is, neemd Gember, 't merg van jonge Pinang, knauwt het te zamen met een weynig Kalk, steekt een stukken Gember met kalk-water eerst bevogtigd in de wonde, en bind het voorsz. papje daar op, zoo zal de wonde gelukkig genezen. De Mooren prevelen eenige woorden daar over, en blazen daar op.

Om nu den Gember te planten, heeft men driederley manieren. De eerste is de gemeene en slegtste, als men hem plant op de bedden van de Hoven, in een mul aardryk, gelyk andere Moes-kruiden. De tweede is de Amboinsche, als men heuveltjes maakt, gelyk zy andere eetbare wortelen planten, en zetten een stuk van de wortel met oogen daar in, zoo groeyd in ieder heuveltje een stoel van deze wortel. De derde is de Sineeze, als zy lange vooren maken, te wederzyden de aarde opboogende, in welke vooren zy de Gember planten, zoo werd de opgehoogde aarde door de regen rondom de plantjes gevoerd, en als dezelve opkomen, zoo breeken zy eenige stelen af, hier door krygen zy wortelen, zoo groot, dat ieder meer dan een pond weegt, welke manier zy ook houden in 't planten van Radys, Look &c.

Hier toe moet men neemen de oude wortelen, en die zoo lange laten leggen, tot dat zy roode botten of knoppen uitschieten, doch men kan de groene ook verplanten, als men alle de stelen afsnyd, even onder de bladeren, als mede alle de Vezelingen, en zoo in de aarde zet. De Amboinezen laten de Gember, die zy gebruiken willen, nooit boven 7 à 8 Maanden in de aarde staan, want als hy zyn bloeyende kolf voortbrengt, zoo is de wortel te hayrig geworden, om in de kost en confyt te gebruiken.

In de Reys-boeken vind men den Gember in Africa, Madagascar, en Brasil wassende, met geheel andere bladeren beschreven, na den Acorus of Iris gelykende, zonder steel uit de wortel voortkomende, en met zaad in driehoekige huysjes gesloten, gelyk Cardamom, waar van zy ook eenige figuren vertonen, wiens geloof ik de Schryvers, en andere Bezoekers derzelver Landen laate, vermits ik

petent, ego autem nunquam intelligere potui, simile in Indiis Orientali crescere.

Eusebius Nierenbergius hist. nat. libr. 5. cap. 27. dicit, Zingiber in Mexico crescens *Chili* vocari, ac primo in ibi translatum fuisse ex insulis Philippinis, ubi binæ ejus occurrunt species. Prima & maxima mas censetur, vocaturque *Ancou*, femina vulgare est Zingiber, quod in supremis cauliculis capitula quædam gerit illis Stæchadis similia, melius ac verius dixisset, hæcce capitula peculiaribus in petiolis ex radice propullulare.

Dein autem *eodem* in *libro cap.* 28. dicit, *Ancou* genere rugosiora & crassiora folia vulgari Zingibere, cæterum ejusdem formæ, radicemque esse majorem & crassiorem, saporis acrioris cum quadam amaritie, ex quibus concludo, illum præcedens describero *Lampujum*, addit autem porro, cum *Ancou* in istis regionibus præparari quendam potum, loco vini usitatum, quod de *Galanga* seu *Lanquas* supra innuimus.

Quum Zingiber tractetur, atque lavetur, vel perforetur ad conditum, in manibus percipitur tanta acrimonia ac titillatio, ut cutis non tantum adtenuetur, sed etiam aliquando findatur, qui sensus diu super est, quodque signum est penetrantissimi Zingiberis fervoris, qui diu ipsi inhæret, unde & externe quoque adhibetur ad partem quandam paralyticam, vel per frigus quasi emortuam, iterum refocillandam & calefaciendam, interne autem adtenuat, penetrat, ac dividit cunctos pituitosos humores, qui stomachum & intestina gravant; ita ut, uti cuncta calida aromata, hoc quoque censeatur a natura productum magis pro frigido climate, quam pro hisce calidis regionibus, ac proinde magis proficuum pro senibus, frigidis, phlegmaticisque hominibus, quam pro juventibus, calidis, & biliosis temperamentis.

Licet Zingiber, quantum huc usque noverim, in cunctis regionibus, in quibus crescit, hominum requirat labores & culturam, ante paucos tamen annos in Bourone post sinum Tijimorassa bini inventi fuere colles, nudi fere, ac tantum quibusdam fruticulis gaudentes, in quibus species quædam silvestris Zingiberis sponte crescit, quod solidius, durius, & acrius erat vulgari, sapore cum Occidentali proxime conveniens, seu paulo magis silvestre, quod tamen præstans est ad conditum & medicamenta. Ibidem quoque Curcuma major in magna reperitur copia, quæ utræque plantæ ibi sub Carice crescunt.

Plura de Zingiberis viribus vide ad finem subsequentis capitis: Zingiber siccum in Malabara sine labore præparatur, recens nempe sumunt Zingiber, ipsumque commiscent cum cineribus siccis, ipsumque in aere ad ventum extra solem exsiccant, quum optime conservatur, ac bonæ est notæ.

Tabula Sexagesima Sexta

Ad *Figuram primam Zingiber* exhibet nobile, quod *femina* vulgo vocatur, estque Zingiber angustiore folio, femina utriusque Indiæ alumna *Plukn. Almag. p.* 379. & *Thes. Zeyl. p.* 235. cujus elegans quoque icon in *H. Malab. part.* 11. *Tab.* 12. reperitur, ac plurima ejus Synonyma, & auctores in *Sloan. Cat. pl. Jam. p.* 60. estque *Amomum* scapo nudo, spica ovata. *Linn.* *H. Cliff. p.* 3.

Figura Secunda Zingiber denotat *minus*, sive *gramineum*, quod forte convenit cum illo, quod est Zingiber silvestre minus, fructu e caulium summa parte exeunte *Sloan. Cat. pl. Jam. p.* 61.

ik nooit heb konnen vernemen, dat diergelyken in Oost-Indiën wasse.

Eusebius Nierenbergius hist. nat. libr. 5. cap. 27. *zegt, dat den Gember in Mexico wassende*, Chili *genaamt werd, en eerst gebragt zy uit de Philippiense Eylanden, alwaar men twee zoorten daar van heeft. De eerste en grootste is het Manneken*, Ancou *genaamt, het wyfken is de gemeene Gember, dewelke aan de opperste stelen eenige hoofdekens voortbrengt, het* Stoechas *gelyk, hy had beter gezegt, dat deze hoofdekens op bezondere stelen uit de wortel voortquamen.*

Daar na in 't zelfde Boek cap. 28. *zegt hy, dat* Ancou *hebbe ruyger en dikker bladeren dan de gemeene Gember, anders van dezelfde gedaante; de wortel zy ook grooter en dikker, scherper van smaak, met eenige bitterheid, waar uit ik gisse, dat hy de voorgaande* Lampujang *beschryve, doch hy zegt 'er by, dat men met de* Ancou *in dezelve Eylanden zekere drank toebereyde, in plaats van wyn gebruikelyk, 't welk wy van de* Galanga *of* Lanquas *gezegt hebben.*

Als men den Gember handeld in 't wassen en pickeren tot het konfyt maken, zoo gevoeld men zulk een scherpigheid en tintelen in de handen, dat het vel niet alleen dun werd, maar ook somtyds begint te splyten, welk gevoelen daar lank in blyft, een teken van een doordringende hitte des Gembers, die daar lange by blyft, weshalven hy van buiten ook gebruikt werd, om eenig lid, dat lam of door koude verstorven is, wederom te verwarmen, maar binnens lyfs verdund, doordringd, en scheyd hy alle de pituiteuse humeuren, die de mage en ingewand beladen. In somma hy werd, gelyk alle heete speceryen, geoordeelt van de natuur geschapen, meer voor de koude Wereld, dan deze heete Landen, dienstiger voor oude, koude, en phlegmatieque, dan voor jonge, heete en colericque menschen.

Hoewel den Gember, zoo veel my tot noch toe bekend is geweest, in alle Landen daar hy groeyd, der menschen arbeyd vereischt, zoo zyn nochtans voor weinige Jaren op Bouro achter 't hoebtigt Tijimorassa, twee heuvels gevonden, kaal, en van lage ruigte bezet, alwaar een slag wilde Gember van zelfs groeyd, dichter, harder, en scherper dan de gemeene aan smaak, met den West-Indischen schier overeenkomende, of wat wilder, echter goed tot confyten en medicamenten. Aldaar vind men ook de groote Curcuma in overvloed, beide onder 't sny-gras groeyende.

Meer van de krachten des Gembers ziet aan 't einde van 't volgende Capittel. Den drooge Gember werd tot Malabaar zonder moeite bereit, zy nemen den verschen Gember, vermengen hem met drooge asch, en laten hem in de lucht of wind zonder Son drogen, als dan blyft hy goed.

De ses- en sestigste Plaat

Vertoont in de eerste Figuur de edele *Gember*, welke doorgaans het *Wyfje* genaamt wert, en is de Gember het Wyfje, in beide de Indiën groeiende, met nauwer bladen van *Plukn. Almag. p.* 397. en de *Thes. Zeyl. p.* 235. waar van ook een fraaye afbeelding wert gevonden in de *H. Malab.* 11. *deel. Tab* 12. en veel benamingen en Schryvers aangehaalt in de *Catal.* van de *Jamaice gewassen* door *Sloane p.* 90. en is de *Amomum* met een naakte bloemestrook, met een eyronde halm van *Linnæus* in de *H. Cliffort. p.* 3.

De *tweede Figuur* vertoont het *kleyne* of *grasachtige Gember-plantje*, het geen mogelyk overeenkomt met dat groene, het welk is de wilde kleyne Gember met een vrucht uit het opperste der stelen voortkomende van *Sloan. Cat. pl. Jamaic. p.* 61.

CAPUT XV.

CAPUT DECIMUM QUINTUM.

Zingiber minus, ſive gramineum. Alea Padi.

SEcunda Zingiberis minor èſt ſpecies, minus obvia & nota, nec, quantum ſcio, unquam in Europam delata fuit, eſt autem planta humilis, non ultra palmam, vel ſpithamam alta, plurea ac denſiores e radice emittens ſtolones, quibus folia inſident eodem modo, quo in majori ſpecie, arundinacea nempe, & alternata, ſed multo anguſtiora, inſtar illorum teneræ Oryzæ, quæ *Pady* vocatur, vel inſtar illorum graminis, ac plerumque complicata.

Radix cum illa vulgaris Zingiberis convenit, ſed plerumque minor, inque breviores articulos diſtincta, vix minimum digitum craſſa, inque binas diſtincta ſpeciea. Alba externe maxime glabra eſt, ejusdem coloris ac ſubſtantiæ cum majore, parvas quoque emittens gemmas anthraces referentes, ex quibus ſtolones ortum ducunt. Ejus ſapor multo magis fervens, & acris eſt, quam in priore ſpecie, non autem tam gratus, ac cum parva amaritie mixtus. Ipſius folia ſunt læta, pallide flaveſcentia, teneræ Oryzæ ſimilia, ſed breviora.

Rubra hujus ſpecies majora gerit folia, caules, ac radicem, ejus enim folia cum illis majoris Zingiberis quadrant, breviora, & latiora quam in alba ſpecie, & intenſe viridia. Radix ejusdem eſt formæ cum Zingibere rubro majore, plerumque tamen minor, & durioris ſubſtantiæ, externe cinereis pelliculis obducta, ſub quibus ex purpureo rubet colore, interne autem albicat.

Utrasque haſce ſpecies nunquam vidi proferentes Hypophyceum, ſeu flores ſuos: Denſum formant fruticulum, quumque per ſemi annum viguerunt, ipſorum ſtolones ac folia ſenſim marceſcunt, decidunt, atque ex novis ſurculis novi progerminant caules, diligenter autem in hortis colenda eſt hæc planta, non enim tam læte luxuriat quam major ſpecies. Radices effoſſæ, licet ipſarum ſubſtantia videatur multo eſſe durior quam in majore ſpecie, haud facile ſiccari poſſunt, ſed maxime corrugantur, diuque ſuam ſervant acrimoniam.

Nomen. Latine *Zingiber minus ſive gramineum*. Malaice *Alea Pade* ob formam teneræ Oryzæ. Amboinice *Seby*, ſeu *Siwe lale*. In Leytimora *Sebyrara*. In Hitoæa *Buſſo*. Ternata *Woraka* cum ſupra memorato *Adrac* parumper conveniens. Javanice *Sunty*.

Locus. Non ubique obcurrit, ubi majus creſcit Zingiber, ſed tantummodo in Java, Moluccis, atque hiſce Orientalibus inſulis.

Uſus, & *Vires*. Hæc ſpecies in cibo non adhibetur, quum ſapor ejus ſit nimis ingratus ac fervidus, major autem ejus uſus eſt in Medicina, indigena enim fere nullum Oebat, ſeu medicamentum adſumit, quod non ingreditur fruſtulum hujus ſpeciei, immo talibus in morbis, in quibus nos diceremus Zingiber eſſe noxium, uti in Diarrhæis, & Dyſenteriis, ſemper tamen Zingiber additur ab illis, quum putent, qualitatem habere cunctorum medicamentorum vires exaltandi, & in actum ducendi, qua in re quoque non errant, quum longa experientia hoc comprobatum ſit.

Hic itaque habes generaliter, quo modo Indi minore utantur Zingibere, qua in re non ſuadeo, in omnibus eos ſequi, præſertim in Dyſenteria ac febribus, quin minima deberet eſſe doſi, habent autem experimenta quædam, quæ juxta noſtram doctrinam non ſuccederent, utrique enim iſti morbi apud incolas plerumque ex frigida oriuntur cauſſa, qua in re Zingiber proficuum eſſe poteſt, ac noſtræ nationi noceret, quum hi morbi apud hanc ex irregulari diæta, nimio nempe cibo & potu, atque hinc ex Sanguinis inflammatione oriantur, ubi Zingiber ſine dubio noceret. In tuſſi ſicca, vel quum humores quidam acres ac tenues aſperam arteriam, pulmonisque bronchia infeſtent, qui continuam ac difficilem cauſſant, & excitant tuſſim, Zingiber hoc optimum præſtat remedium, ſi parvum hujus fruſtulum cum Siri Pinanga maſticetur, ejusque deglutiatur ſuccus.

XV. HOOFDSTUK.

De kleyne Gember.

DE tweede zoort van Gember is de kleene, min bekend en gemeen, ook myns wetens nooit in Europa gebragt, het is een laag plantje, niet boven een ſtaande hand, of een ſpan hoog, met meer, en digter ſtelen uit de wortel, daar aan de bladeren ſtaan op dezelfſte manier, als aan de groote zoorte, te weten rietagtig, en verwiſſeld tegens malkander, dog veel ſmalder, te weten als jonge ryſt, die men Pady *noemd, of gras, meeſt t'zamen gevouwen.*

De wortel is de gemeene Gember gelyk, dog doorgaans kleender, en in korter leden verdeeld, ſchaars een pink dik, en in twee zoorten onderdeeld. De witte is van buyten meeſt effen, van de zelve coleur, en ſubſtantie als de groote, ook kleene bollen, als bloedvinnen voortbrengende, waar uyt de ſtelen werden. De ſmaak is veel heter, en ſcherper dan aan de groote, zoo aangenaam niet, en met een kleene bitterheid vermengd; Zyne bladeren zyn jeugdig, ligt, of geel-groen, het jonge ryſt plantje zeer gelyk, hoewel korter.

De roode zoorte hier van is grooter aan ſtelen, bladeren, en wortel, want de bladeren zyn de gemeene Gember gelyker, korter, en breder, dan aan 't witte, en hoog groen, de wortel van dezelfſte gedaante, als de groote roode Gember, dog doorgaans kleender, en harder van ſubſtantie, buiten met graauwagtige velletjes bekleed, en daar onder purper-rood, maar van binnen wit.

Beide deze zoorten heb ik nooit gezien haar Hypophytum, of bloemen voortbrengen: Zy maaken een digt ſtruykje, en als zy over een half jaar gegroeid hebben, zoo verwelken de ſtelen, en bladeren allenkskens, vallen af, en uit de nieuwe afzetzels komen nieuwe ſtelen voort, men moet het neerſtig in de hoven onderhouden, want het groeid zoo weeldrig niet als de groote zoorte. De uitgegravene wortels, hoewel harder van ſubſtantie ſchynen dan de groote, laten zig mede niet wel drogen, maar krimpen zeer in, niet te min zy hare ſcherpigheid lang behouden.

Naam. *In 't Latyn* Zingiber minus ſive gramineum. *In 't Maleyts* Alea Pade, *van de gedaante des jongen Ryſt. In 't Amboons* Seby, *of* Siwe lale. *Op Leytimor* Sebyrara. *Op Hitoe* Buſſo. *In 't Ternataans* Woraka *met het bovengenoemde* Adrac *wat overeenkomende. Op Java* Sunty.

Plaats. *Men vind het niet overal, daar de groote waſt, maar alleen op Java, in de Moluccos, en deze Ooſterſche Eylanden.*

Gebruyk, en Kragten. *Deze zoorte werd in de koſt niet gebruikt, om dat hy te hars, en heet van ſmaak is, maar zoo veel te meer tot de Medicyne, want den Inlander ſchier niet een Oebat, of Medicament inneemd, daar hy niet een kleen ſtuksken van deze zoorte by doet, ja zelfs in zulke ziektens, waar in wy zouden zeggen, den Gember ſchadelyk te zyn, als in Buik, en Bloedloopen, egter daar moet overal Gember by zyn; om dat hy na haar geloof, de eygenſchap heeft de kragten van alle Medicamenten op te wekken, en gaande te maken, daar inne zy ook niet dwalen, als zynde door lange ervaringe geprobeerd.*

Hier hebt gy dan in 't generaal, hoe de Indianen de kleene Gember gebruiken, waar inne ik niet wil, dat men hen in allen zal navolgen, inzonderheid in den Bloedgank, en koortzen te gebruiken, of het moeſte zeer weinig zyn, want zy hebben al mede op haar zyde eenige particuliere proeven, die na onze leere geen vaſte regel maken, want de beide meeſt genoemde ziekten ontſtaan by den Inlander gemeenlyk uit koude, en ongemak, waar in den Gember baat kan doen, en by onze Natie uit ongeregeltheid in 't eeten, en drinken, en ontſteekinge des bloeds, daar den Gember weder niet raadzaam is. In een drooge hoeſt, of als eenige ſcherpe, en dunne humeuren in de luchtpypen der longe hangen, die een geſtadig en moeyelyk hoeſten verwekken, en veroorzaken, bewyſt deze Gember groote hulpe, als men een kleen ſtruyksken met Siri Pinang knauwd, en het zap inſwelgt.

Sic quoque in utrisque Zingiberis speciebus, majore nempe, & minore, depurantem, & consolidantem detexerunt, & compererunt virtutem in recentibus vulneribus, & ulcerationibus, in quibus nulla adest inflammatio, ubi & mirас vidi ab ipsis institutas curas, inter alios apud æthiopicum flamen, cujus uxor ab apro misere morsa, & vulnerata erat in ore, brachio, & manibus, quæ vulnera ipsius maritus solummodo simplici curabat Zingibere, ipsorum more simul quædam susurrans verba, sine quibus, uti nobis persuadere volebat, Zingiber nullum præstaret effectum, ac viribus destitueretur, postea insuper varia vidi recentia vulnera, immo ipsius capitis, hoc curata.

Si quis sese vulneret per contusionem, vel læsionem spinæ, ossis, vel alicujus acutæ rei, licet etiam aliquid veneni adesset, masticatum, vel contritum vulneri imponat Zingiber, tum ulceratio non superveniet, sed venenum exsuget. Idem quoque instituitur, quum cutis per pruritum, vel alium casum sit abrasa, ac locus in ulcerationem vergat, sique circa ungues tam digitorum manuum quam pedum cito exoriatur pruritus, quem plerumque panaricium subsequitur, tum pars pungetur acuto quodam instrumento, recensque imponetur Zingiber.

Atque licet in Europæorum libris Zingiber dicatur misceri rebus, quæ adsumpto repugnant veneno, incolæ tamen non vetant illud in omnibus, sed talibus modo in toxicis, quæ fervidæ, & acris sunt qualitatis, ipsis enim generalis est regula, talia venena cohiberi, & enervari posse non ope alicujus aromatis, quam pretiosum etiam sit, si secundum caloris superet gradum, sed ope frigidarum, insipidarum, & fatuarum rerum, licet etiam sint amarissimæ, si modo non sint fervidæ, vel acres.

Si porro cum quodam adsumatur medicamento, per attenuantem, & penetrantem naturam cunctos lentos, & viscidos ventriculi, & intestinorum humores attenuare, & consumere valet, atque hinc obstructiones resolvere, ac crudos humores digerere, unde & in Diarrhæa ex simili orta caussa proficuum sæpius compertum fuit.

Zoo hebben zy ook in beide de Gembers, groot, en kleen, een zuiverende, en genezende kragt bevonden by versche wonden, en ulceratien, daar nog geen ontsteeking by is, waar van ik wonderlyke kuuren hebbe gezien; onder anderen by een moorsche Paap, wiens huisvrouw door een wild verken elendig gebeten, en bezeerd was door den mond, arm, en handen, welke quetsuere haar man genas de met enkelde Gember, daar by na zyne maniere eenige woorden by prevelde, zonder dewelke, gelyk hy ons wilde wys maken, de Gember geen kragt zoude hebben, dog naderhand heb ik nog verscheide malen veele versche wonden, ja zelfs aan 't hoofd daar mede zien genezen.

Als iemand zig bezeerd door 't stoten, of steeken van een doorn, been, of eenig spits ding, al was 'er eenig venyn daar by, die zal geknauwde, of gewreven Gember daar op leggen, zoo zal het niet zweren, maar het venyn uitzuigen. Het zelve doed men ook, als het vel door jeuken, of ander toeval afgeschrapt is, en de plaatze zweren wil, als het omtrent de nagels, of aan vingers, en teenen iemand haastig begind te jeuken, waar op gemeenlyk het nagelzweren volgt, zoo zal men het prikkelen met iets scherps, en versche Gember daar op binden.

Hoewel in onze boeken de Gember gemengd word onder de dingen, die tegens ingenomen venyn stryden, zoo verbieden egter de Inlanders zulks niet in alle, maar in zodanige venynen, die van een heete, en scherpe eigenschap zyn, want het is by hun een generale regel, dat men zodanige venynen bedwingen, en kragteloos moet maken, niet door eenige specery, hoe kostelyk die ook zy, als ze na gissinge boven de tweede graad heet is, maar door koele, smetse, en laffe dingen, al zyn zy dan nog zoo bitter, als zy maar niet heet, en scherp zyn.

Voorts met eenige medicamenten ingenomen, kan het met zyne verdunnende, en doordringende aart alle taaye humeuren, en slymerigheden in de mage, en darmen verteren, en doen scheiden, de verstoptheden openen, en de raauwe tot digestie brengen, daarom het in Buikloop uit diergelyke oorzaak ontstaande hulpzaam bevonden werd.

CAPUT DECIMUM SEXTUM.

Curcuma. Cuning seu Cunjet.

CUrcuma cum Zingibere quoad ejus radicem magnam habet convenientiam, illius vero folia magis cum illis Galangæ, & Lampuji quadrant, excepto quod non vero insideant cauli, sed cuncta simul ex radice propullulent, seseque ambiant, ac tali modo stipitem forment, raraque exteriora foliaria locantur. Cum subsequenti Tommon peculiare constituit genus, quod non peculiare gerit nomen, atque hinc hæ species sæpius inter sese confunduntur. Veram Curcumam hoc in capite describemus, quæ in binas dividitur species, in domesticam nempe, & silvestrem. Ac domestica iterum multas subit varietates, quas sub binis comprehendimus speciebus, majore nempe, & minore.

Primo. *Curcuma domestica major* semi aromatica est radix, Zingiberi, uti dictum fuit, simillima, in qua tres diversæ notantur partes, directe enim sub stipite tuber invenitur Castaneæ magnitudine, instar Zingiberis articulatum, quod Malaiensibus *Ibu Cuning*, h. e. Curcumæ mater, seu matrix radicis, vocatur; Hoc ad latera emittit quatuor, vel quinque alias radices, forma, ac crassitie digitorum, quæ secundam ipsius constituunt partem, horumque quædam ad latera, & oblique, quædam perpendiculariter decurrunt, in acutum sese terminantes apicem, qui gemma vocatur, ex qua sensim novi excrescunt surculi.

Totaque hujus radicis congeries tum extensam refert palmam, multis incurvis, & nodosis ex digitis compositam, qui articuli vocantur, & in quibusdam locis istis gemmis ornati sunt, hæ autem tali modo excrescunt, ut sibi non obsient, quum surculos formare velint.

At-

XVI. HOOFDSTUK.

De groote en kleine Curcuma.

DE Curcuma heeft met de Gember, aangaande de wortel, groote gelykenisse, maar de bladeren komen meer overeen met de Galanga, en Lampoejang, behalven dat zy aan geen regten steel staan, maar al t'zamen uit de wortel malkanderen omvatten, en eenen stam maken, dog weinige van de buitenste staan alleen. Met het volgende Tommon maakt ze een byzonder geslagt, het welke geen eigen naam heeft, en daarom de zoorten van weerzyden dikwils geconfundeerd werden. De eigentlyke Curcuma zullen wy in dit Capittel beschryven, verdeeld in twee geslagten, tamme, en wilde. De tamme heeft wederom veele veranderingen, die wy onder deze twee zoorten brengen, groote, en kleene.

1. Curcuma domestica major *is een half speceryagtige wortel, den Gember, als gezegt, zeer gelyk, waar aan men drie onderscheidene delen merken moet; want regt onder den stam staat een bol in de groote van een Castanje, geleed als Gember, dewelke de Maleyers* Ibu Cuning *(dat is de moeder van Curcuma, of moeder-wortel) noemen; Deze geeft ter zyden uit vier, of vyf andere wortelen, in de gedaante, en dikte van vingers, dewelke het tweede deel zyn, zommige ter zyden, en regt dwers, zommige neerwaarts gaande, en haar einde spits toelopende, 't welk men het oog noemd, waar uit metter tyd nieuwe scheutjes komen.*

De geheele stoel van deze wortel gelykt als dan een uitgebreide hand met veele kromme, en knobbelige vingers, dewelke men teenen noemd, hier en daar met de voornoemde witte oogen bezet, en groeyen zodanig, dat zy malkaar niet in de weg staan, wanneer zy hare scheuten willen voortbrengen.

Daar-

Atque hinc licet binæ pluresve tales digitatæ palmæ sibi adcrescant, quod in hac majore specie raro contingit, externæ semper adeo oblique, immo aliquando semi decumbentes locantur, ut inferiores sine obstaculo surculos suos emittere possint.

Hi autem articuli diversi sunt ratione variarum specierum, quædam enim matrices radices ad latera hos directe proferunt, qui sunt tres, quatuor, ac plures pollices longi, ultra digitum crassi, raros producentes laterales articulos, quidam breviores sunt, inque plures articulos distincti.

Multi quoque articuli in obscuros divisi sunt nodos instar Zingiberis, atque externe tenui obducti pellicula, quæ facile desquamari potest frictione, tumque externe glabri sunt, vitellini, seu perfecte lutei coloris instar Guttæ Cambodjæ, quum madefiant, estque generalis regula, quo minores ac nodosiores sint articuli, eo magis lutei sunt interne, & saporis dulcioris.

Tertia radicis Curcumæ pars longas exhibet fibrillas, plurimum ex matrice, raro ex articulis dependentes, quinque, & sex pollices longas, interne albas, lentum habentes nervum. Harum quædam ad inferiorem partem albam gerunt glandulam Olivæ formem, interne succosam, & insipidam, quæ in teneris ac junioribus plantis non vel raro observantur, sed progerminant, quum planta semel vel bis sua dejecerit folia. Quum enim hæc planta per sex septemve menses viguerit, vetustus sensim marcescit stipes cum foliis, ac radice, postquam prius ad latera novam formaverit palmam, quæ sensim adeo sese adtollit, ut transversaliter in terra locetur.

Radicis odor, & sapor est unguentaceus, & ad illum Dauci accedit, cum levi acrimonia, & amaritie, quæ in minoribus semper radicibus minor est, sique ore masticetur, salivam luteo tingit colore.

Folia peculiari insident petiolo, quorum quatuor, vel quinque sibi adcumbunt, atque inferius stipitem videntur formare, quæ vero sese mox explicant, petioli autem ipsorum, licet sint herbacei, & molles, nihilominus tamen lenti, ac vix confringi possunt.

Folium ipsum sesqui pedem circiter longum est, excepto petiolo, quinque, & sex pollices latum, ab utraque acuminatum parte instar illorum Galangæ, vel uti in patria sunt illa *Orchidis Serapias*, & *Hellebori albi*, obliquis admodum costis gaudens, seu proprie infra sulcatum, & supra protuberans instar foliorum Musæ, ac porro glabrum est, læte vel pallide virens, tenue, ac contritum radicis odorem spirat. Tales autem petiolorum, & foliorum congeries multæ simul ex una propullulant radice, omni nempe loco, quo gemma sese obfert.

Hypophytum, seu *flores* hujus plantæ non excrescunt, nisi in vetustis stolonibus, qui una alterave vice folia sua dejecerunt, in quibus, & vetustæ radices semi putridæ conspiciuntur. Illud autem non est conus occlusus uti in præcedentibus plantis, sed ipsius squamæ sunt magis apertæ, quæ formantur ex pallide virentibus, & semi concavis foliolis, formam habentibus imbricis, quæ ad finem, seu oras albicant, atque in juventute pallide fusca sunt, præsertim si in silvis sponte crescat hæc planta.

Inter hasce squamas veri excrescunt flosculi, inferius longo tubo gaudentes, ac superius sese aperientes in tria acuta petala corniculata, inter hæc flosculus locatur concavus, maxime ex uno constans petalo, vel si adcurate examinetur, hoc trifidum est, flavum, & adeo flaccidum, ut vix tractari possit, uti & eadem vesperi marcescit, totusque sensim perit corymbus, nulla producens semina, vel fructus.

Matrix ista radix externe semper magis cinerea est articulis, interne quoque siccior, & acrior, circa quam articuli hi dependent, uti claves ex cingulo mulierum. Articuli miras aliquando exhibent formas, plurimi autem incurvos, & nodosos referunt digitos, alii semi clausum pugnum, alii Cancrum pedibus instructum, & licet gemmæ istæ albæ ad ipsorum locentur inferiorem partem, hæ tamen sese ita incurvant, & inflectunt, ut si excrescant surculi, sursum eleventur.

Daarom al gebeurd het, dat twee of meer van zulke gevingerde handen tegens malkander groeyen ('t welk in deze groote zoorte zelden geschied) zoo staan altyd de buitenste zoo scheef, of schuins, ja zomtyds half leggende, dat de onderste onverhinderd hare scheuten konnen uitschieten.

Deze teenen nu zyn verscheiden na hare diverse zoorten, want zommige moerwortels hebben ze regt ter zyden, dewelke zyn drie, vier, en meer duimen lank, ruim een vinger dik, met weinige zyde teenen, zommige zyn korter, en meer teenen verdeeld.

Alle teenen zyn ook in donkere leden verdeeld, gelyk Gember, en van buiten met een dun velletje behangen, 't welk zig ligt laat afvryven, als dan zyn ze van buiten glad, dooir-geel, van binnen regt geel, als de Gutta Cambodja, wanneer ze nat gemaakt werd, en het is een generale regel, hoe kleender, en knobbelagtiger de teenen zyn, hoe hooger geel van binnen, en zoeter van smaak.

Het derde deel aan de Curcumaas wortel zyn lange vezelingen, meest van de hoofdwortel, en weinig van de teene afhangende, vyf en zes duimen lank, van binnen wit, met een taaye zenuwe. Zommige van deze hebben omtrent haar onderste een witten klier als een Olyve, van binnen zappig, en onsmakelyk, dewelke men aan de jonge struiken niet, of weinig ziet, maar voortkomen, wanneer den struik eens of tweemaal zyne bladeren verwisseld heeft. Want als deze plante zes, of zeven maanden in haar groeyen gestaan heeft, zoo verslenst allentkens den ouden stok met bladeren, en wortel, na dat ze al voorens ter zyden uit een nieuwe hand geformeerd heeft, die met het vervolg zoo hoog komen, dat zy schier dwers in de aarde leggen.

De reuk, en smaak van de wortel is zalfagtig, na geele wortels trekkende, met een kleene scherpheid, en bitterheid, dewelke altyd in de kleendere wortels minder is, en in de mond geknauwd verwen zy het speegzel geel.

De bladeren hebben ieder een byzonderen steel, van welke vier, of vyf tegen malkanderen staan, en beneden een stam schynen te maken, dog haar straks uitbreiden, zynde de stelen wel kruidagtig, en week, niet te min taay, en kwalyk om te breeken.

Het blad is omtrent anderhalf voet lank, behalven den steel, vyf en zes duimen breed, agter, en voren toegespitst, gelyk die van de Galanga, of in 't vaderland van Orchis Serapias, *en* Helleborus albus, *zeer schuins geribd, of eygentlyk van onderen gevoornd, en boven uitsteekend, gelyk de bladeren van Pissang, voorts glad, jeugdig of ligt-groen, dun, en gewreven na hare wortel riekende. Zulke vergaderingen van stelen, en bladeren komen veele uit een wortel, te weten t'elkens waar een knoop staat.*

Het Hypophyton, *of* bloeizel *van deze plante komt anders niet voort, dan aan oude stokken, of struiken, die een reys of twee hare bladeren verwisseld hebben, en daar de oude wortels half vergaan nog aanhangen. Dit is geen geslote kolf, gelyk aan de voorgaande kruiden, maar zyne schubben staan meer geopend, gemaakt van bleek-groene, en half holle blaadjes, in gedaante van een vorstpanne, aan haar einden witagtig, of in haar jonkheid ligt-bruin, inzonderheid als 't in 't wild groeyd.*

Tusschen deze schubben komen de regte bloempjes voort, gemaakt beneden uit een lange hals, die zig boven in drie spitze blaadjes als hoorntjes verdeeld, daar in staat een hol bloempje, meest uit een blad gemaakt, of zoo men 't naauw beziet, in drien deelbaar, geel, en zoo slap, dat men 't kwalyk handelen kan, gelyk het ook nog den zelfsten avond verslenst, en de geheele tros vergaat mede zonder zaden, of vruchten.

De voornoemde moerwortel is van buiten altyd grauwer dan de teene, van binnen droger, en scherper, rondom dewelke de teenen hangen, gelyk sleutels aan eenen knoop van een vrouwe gordel. De teenen verbeelden zomtyds zeldzame figuren, want de meeste gelyken kromme, en knobbelige vingers, andere een half gesloten vuist, andere een Krabbe met zyn pooten, en hoewel de witte oogen gemeenlyk onder aan de teenen staan, zoo weeten zy haar evenwel om te krommen, en hare scheutjes opwaarts te zenden.

Post sex septemve menses radix effodienda est, a petiolis, & fibrillis depuranda, atque in ædibus deponenda, usque ad finem mensium pluviosorum, quo tempore articuli longos emittunt surculos, qui abrumpuntur, ac denuo transplantantur hi articuli, qui intra sex mensium spatium novum formant stolonem, matris autem radix transplantationi inutilis est, siquo diu in ædibus adservetur, quam maxime exsiccatur & corrugatur, quales in Pharmacopæis prostant.

Secundo *Curcuma domestica minor* folia ac petiolos gerit minores præcedenti, folium nempe ejus cum petiolo non ultra quatuordecim pollices longum est, ac quatuor latum, & contritum quam maxime radicis spirat odorem. Radicis stolo seu congeries elegans est ac rara, ex una alterave formata matrice radice, ex qua tot breves & incurvi dependent digiti, qui in alios sese iterum dividunt, ita ut majorem formet stolonem quam præcedens.

Tota autem illius congeries videtur composita ex multis semi clausis pugnis & infantum palmis, quarum quædam oblique, quædam transversaliter in terra locantur, ac licet digiti sint minores quam in priore specie, ipsorum tamen articuli longiores sunt, paucas gerentes fibrillas, & glandulas, quæ rotundiores quoque sunt, ac tantummodo in vetustis excrescunt stipitibus. Unde stolo effossus a paucis suis pelliculis & fibrillis depuratus eleganter glaber est, videturque esse arte elaborata materies.

Radices ejus intense luteum habent colorem instar optimi auri, succosæ sunt, fragiles, saporem odoremque habentes dulcem sed gravem cum peculiari quodam aromatico odore, ac levi acrimonia, sine ulla tamen amaritie, quæque salivam quam maxime luteam tingunt, ita ut coloro quum maxime cum radice Chelidonii majoris conveniant.

Hypophytum ejus nunquam fere progerminat, saltem nunquam hoc vidi, radix enim tam diu non quiescit ob quotidianum ejus usum. Qui adcurate adtendunt, hanc minorem speciem iterum in binas dividunt varietates, quæ potissimum in eo consistunt, quod una nempe radix longiores magisque laxos gerat digitos, altera breviores magisque compactos, utræque autem interne intense luteum habent colorem, eundemque saporem. Hæc species tam diu in terra non persistit, quum vero ejus folia marcescant, effodienda est, & ad transplantationem deponenda, quem in finem minimi etiam digiti valent, si modo unam alteramve gerant albam gemmam.

Tertio *Curcuma agrestis*, vera silvestris Curcumæ species est, multos emittens petiolos seu stipites inferius rotundos, superius compressos, qui sese in bina ternave dividunt folia, tres ac tres cum dimidio pedes simul alta, quorum petiolus solus sesqui pedem altus est, folium quatuordecim vel sexdecim pollices longum est, quatuor & quinque latum, ab utraque acuminatum parte, subito a petiolo angustatum, quod illa *Tommon* sensim faciunt, quo & hæc silvestris species ab aliis *Tommon* speciebus distingui potest, primum quoque progerminans seu modo excrescens folium acutum, & firmum est instar subulæ, vel caricis Lalan dicti, estque porro tenue, lentum, nec facile fissuram patiens, sed cito marcescens, perque ejus medium angustus decurrit nervus, infra acute protuberans, costæque obliquæ magis sunt conjunctæ quam in aliis *Tommons*, supra eminentes, infra sulcos formantes, unde & hoc folium rugosum est, ita ut hæc planta summos & tenuissimos proferat petiolos inter omnes *Tommons* species.

Ejus radix raro, inque binos tresve tantum nodos divisa est, nullos distinctos exhibens digitos, nihilominus tamen oblique decurrens, multas emittens dependentes fibrillas, quæ ad inferiorem ipsarum partem glandulas gerunt rotundas, Nuces avellanas referentes. Externe ex cinereo colore flavescit instar straminis, interne pallida est, cor gerens flavum, inodora fere, saporem habens amaricantem instar Lampuji.

Ipsius *Hypophytum* altius & elegantius est, ac facilius progerminat quam in *Tommon* vel *Curcuma*. Squamæ ejus superiores fuscæ sunt, inter quas flavi eminent flores, uti in *Curcuma*, marcescit quoque, nullum relinquens semen vel fructum.

Nomen.

Na zes of zeven maanden moet men de wortel uytgraven, van de stelen en Vazelingen zuyveren, en in de huyzen zoo henen leggen, tot dat de regen-maanden over zyn, in welke tyd de teenen lange scheuten voortbrengen, die men dan afbreekt, en met haar teenen weder verplant, zoo gewinnen zy in zes maanden weder een nieuwe stoel, maar de moer-wortel deugd tot 't voortplanten niet, als men ze lange in de huyzen verwaard, drogen zy zeer op, en krimpen scheer geheel weg, gelyk men ze in de Apotheken toond.

2. Curcuma domestica minor, *blyft aan bladeren en stelen kleender dan de voorgaande, te weten het blad behalven den steel niet boven 14 duymen lang, 4 breed, gewreven zynde merkelyk na de wortel riekende. De stoel van de wortel is aardig, en van een fraay fatzoen, gemaakt van een of twee moer wortels, daar aan zoo veele korte en kromme vingers hangen, die zig al weder in andere verdeelen, zoo dat zy een groteren stoel maken dan het voorgaande.*

Den geheelen klomp schynd gemaakt te zyn van veele halfgeslote vuysten en kinder-handekens, sommige schuyns, sommige dwers in de aarde staande; en hoewel de vingers korter zyn dan aan de voorgaande zoorte, zoo zyn echter haare leden langer, met weinige Vazelingen, en daar aan weinige klieren, die ronder zyn, en alleen aan oude stokken te vinden. Dierhalven den uytgegrave stoel van zyne weinige velletjes en Vazelingen gezuyverd, schoon glad werd, en schynd een konstig uitgesneden werk te zyn.

De wortelen zyn van binnen hoog-geel, gelyk het beste goud, zappig, breukzaam, van reuk en smaak geyl zoet, met noch een bezondere speceryachtigen reuk, en een kleene scherpighed, doch zonder eenige bitterheid, het speegzel zeer geel verwende, zoo dat zy aan coleur met de wortel van Chelidonium Majus *zeer overeenkomt.*

Zyn Hypophyton *komt schier nooit voor den dag, immers ik heb 't nooit gezien, want men laat de wortel zoo lange rust niet wegens haar dagelyks gebruyk. Dewelke naauw opletten, onderdelen deze kleene zoorte wederom in twee, bestaande het onderscheid meest daar in, dat de eene wortel wat langer en ydeler teenen heeft, de andere kortere en digter op malkander gedrongene, beide van binnen hoog geel, en van eenderley smaak. Deze zoorte kan zoo lange in de aarde niet staan als de voorgaande, maar als de bladeren beginnen te slenssen; zoo moet men ze uitgraven, en tot 't verplanten weg leggen, waar toe de minste teenen genoeg zyn, waar aan een of twee witte oogjes zitten.*

3. Curcuma agrestis, *is een regt wilde zoorte van de Curcuma, met veele beneden ronde, boven gedrukte stelen of stammen opschietende, die zig in 2 of 3 bladeren verdeelen, t'zamen 3 en 3½ voeten hoog, waar van alleen den steel 1½ voeten hoog is; 't blad is 14 en 16 duymen lank, 4 en 5 breed, onder en boven toegespitst, van den steel schielyk beginnende, het welk die van* Tommon *allenskens doen, en waar aan men deze wilde zoorte van andere* Tommons *onderscheiden kan, ook is het eerst uitkomende blad spits en styf als een Elsse, of het Snygras* Lalan. *Voorts is het dun, taay, en niet ligt scheurende, doch haast verwelkende, door de midden gaat een smalle zenuwe, beneden scherp uitbuylende, en de schuynze ribben staan digter by malkander dan aan andere* Tommons, *boven uitpuylende, en beneden groeven makende, en daar door rimpelig schynende, zoo dat dit gewas de hoogste en dunste stelen heeft onder alle* Tommons *zoorten.*

De wortel is weinig, in 2 of 3 knobbels verdeeld, geen duydelyke teenen uitmakende, niet te min dwers kruypende, met veele aanhangende Vazelingen, en omtrent het onderste derzelver met ronde klieren, als Hazenoten. Van buiten is ze uit den grauwen stroo geel, binnen bleek met een geel hert, schier zonder reuk, van smaak bitterachtig, als Lampujang.

Zyn Hypophyton *is hoger en fraayer van aanzien, komt ook ligter voor den dag dan aan het* Tommon *of* Curcuma. *De bovenste schubben zyn bruynachtig, daar tussen kyken de geele bloempjes uit, gelyk aan de Curcuma, vergaat mede zonder vrucht of zaad.*

Naam.

Nomen generale harum trium specierum Latinum est *Curcuma & Crocus Indicus*, juxta Portugallicum *Saffrân de terra*, h. e. *Crocus terrestris*; sic quoque in cunctis aliis Indicis linguis nomen obtinuit a luteo suo colore: uti Malaice & Maccassarice vocatur *Cuning* & *Cunjet*. Javanice *Cunyn*. Baleyice *Cunit*. Bandice *Cunil*. Amboinice *Unin*, Ternatice *Goratschi*, quo nomine *aurum* quoque denotant. Sinice *Uin Kion*, h. e. *Zingiber luteum*, ac simpliciter *Uin*, juxta ipsorum morem *n* per nasum pronunciantes. Nostrates Belgice vocant *Boribori wortel*, ac simpliciter *Bori bori*, quod proprie nomen unguenti cujusdam est, quod ex hac conficitur radice. Apud Avicennam *Carcuma* & *Carcumani*, seu, uti alii scribunt, *Charcumani* & *Chorcumani*. Literatores illud corrigunt juxta Arabicum textum *Carcumãa*, atque hoc in Græcam transformare volunt vocem *Crocomagma*, ego autem illud derivo ab Hæbræo *Carcum*, h. e. *Crocus*, ob croceum radicis colorem. Avicenna ipse scribit res quasdam de sua Curcuma, quas de vero intelligeremus Croco, uti Malaienses aliique Indi verum Crocum vocant in hunc usque diem *Concomza*.

Pharmacopæorum *Terra merita* siccata & pulverisata videtur esse *Curcuma*, quæ vero magis flavescit. *Garcias libr.* 1mo. *cap.* 30. ipsi nomen insuper imposuit Persicum *Darzard*, quod docti corrigunt, *Zardegjus*. Turcicum vero est *Sarode & Sarjot*. In Canara & Malâbara vocatur *Alad*, veri autem Malabarenses ipsam vocant *Manija Coua*. *Dioscoridi libr.* 2. *cap.* 19. & *Plinio libr.* 29. *cap.* 18. uti putatur, dicitur *Cyperus Indicus*, sub quo supra *Lampujang* & *Bangleum* comprehendimus, simulque ibi ostendimus, cunctas tales aromaticas radices ipsi *Cyperum* vocari.

Prima species mihi Latine dicitur *Curcuma domestica major*. Malaice *Cunin Besaer*. Baleyice *Cunyn* seu *Cunjet Sebatta* Amboinice *Unyn Tita*. Maxima porro species peculiariter vocatur *Cuning Java*, quum in Java sit vulgatissima, habetque tantum quatuor vel quinque magnos digitos ad latera matricis radicis dependentes, quæ, uti dictum fuit, *Ibu cuning* dicitur.

Secunda species vocatur *Curcuma domestica minor*. Malaice *Cuning Warangan*. Amboinice *Unin Kiri*, quum color ejus adeo intense luteus seu croceus sit, ut fere rubescat.

Tertia seu silvestris species *Curcuma agrestis* vocatur. Malaice *Cuning Utan*, & *Cuning Tommon*. Baleyice *Tommon Tibing*, forte quum multum crescat sub arundinem Bamboes fruticulis, vel ob intense viridem foliorum colorem. Javanice *Tommon Badur*.

Non abs re judicare quis posset, vocem *Cyperi* primitive competere huic Indicæ plantæ seu Curcumæ, derivatur enim ab Hebræo *Caphar*, id est illevit, illinendo delevit, sive potius a Chaldaico *Capper*, i. e. abstersit, quia ab antiquo tempore Curcumam ad unguentum adhibuerunt, quo corpus inungebant, ut inter cætera ab omni scabie mundum, & a pilis glabrum redderent, nam & Dioscorides l. c. testatur ipsi psilotri vim inesse.

Jacob. Bontius libr. 6. plant. Indic. cap. 30. Curcumam describit cum veris ejus foliis, sed, quantum videtur, juxta suum morem species confundit, uni aliquid tribuens, quod alii competit speciei, folia enim ejus cum illis *Hellebori albi* satis conveniunt, ac radicum forma quodammodo cum illis *Gentianæ*, sed quod Curcumæ tribuat purpureos flores, ac radici acrem saporem linguam vellicantem, de vera Curcuma neutiquam intelligendum est, sed de silvestri seu *Tommon*, sic quoque nunquam vidi, tam domesticam quam silvestrem *Curcumam* quosdam fructus vel semina produxisse, ac proinde ejus rugosi fructus & ossicula potius de *Cannacoro* quam de *Curcuma* intelligenda sunt, quum omnes hæ plantæ unum idemque fere gerant folium.

Locus. Hæc vera est planta Indica, nota tam in India veteri seu in Indostana, quam in aquosa India; credo autem nullibi tam frequenter coli & adhiberi quam in Java & Baleya, plurimum in hortis colitur, præsertim secunda ejus species, quæ elegantissima & quam maxime lutea est, prima autem seu major species sponte quoque crescit & silvestris est in insulis ad Eurum sitis, præsertim in Serua, & nobis vicina Boerone, non autem adseverare possem, antiquioribus temporibus ibi nullos fuisse hortos, saltem in Boerone inter sinum Cajeely & Tsjikomarassa nudus invenitur

Naam. *De generale naam van deze derde soorte in 't Latyn is* Curcuma *en* Crocus Indicus, *na 't Portugeesch* Saffrân de terra, *dat is* Aard Saffraan. *Zoo heeft ze ook schier in alle andere Indiaanse talen, haar naam van de geele coleur: als in 't Maleyts en Maccassaars* Cuning *en* Cunjet. *Javaansch* Cunyn. *Baleyts* Cunit. *Bandaneesch* Cunil. *Amboinsch* Unin. *Ternataansch* Goratschi, *gelyk zy ook het goud noemen. Sineesch* Uin Kion, *dat is, geele Gember, en slegts* Uin, *na haare manier 't laatste n door de neus spreekende. Onze Duytsche noemenze* Boribori wortel, *en slegts* Bori bori, *'t welk eygentlyk de naam van een salve is, die van deze wortel gemaakt word. By Avicenna* Carcuma *en* Carcumæni, *of gelyk andere schryven* Charcumani *en* Chorcumani. *De Taalkundige corrigeren zulx na de Arabische text* Carcumâa, *en willen zulx tot een Griekx woord maken* Crocomagma, *maar ik deriveere het van het Hebreeuwsche* Carcom, *dat is* Crocus, *wegens de Saffraan-coleur, die de wortel heeft.* Avicenna *zelfs, schryft dingen van zyn* Curcuma, *die men van de regte* Saffraan *verstaan zoude, gelyk de Maleyers en andere Indianen den regten* Saffraan *tot noch toe noemen* Concomsa.

De Apotheeken Terra merita, *schynd een gedroogde en gepulveriseerde* Curcuma *te zyn, doch lichter-geel.* Garzias lib. 1mo. Aromatum cap. 30. *geeft haar noch de naam in het Persiaans* Darzard, *'t welk de Geleerde corrigeren* Zardegjus. *Turkx* Sarode *en* Sarjot. *In Canara en Malabaar* Alad, *doch de regte Malabaren noemenze* Manija Coua. *By* Dioscorides lib. 2. cap. 14. *en* Plin. lib. 29. cap. 18. *zoo men meend* Cyperus Indicus, *waar onder wy boven de* Lampujang *en* Bangle *begrepen hebben, en getoond, dat* Dioscorides *alle zodanige Gemberachtige wortelen* Cyperus *noemd.*

De eerste zoorte hiet in 't Latyn Curcuma domestica major. *Maleyts* Cunin Besaar. *By de Baliers* Cunyn *of* Cunjet Sebatta. *By de Ambonnezen* Unyn Tita. *De grootste zoorte hier van hiet in 't bezonder* Cuning Java, *dewyl ze op Java de gemeenste is, hebbende maar 4 of 5 groote vingers ter zyden van haare moer-wortel staan, dewelke men, als gezegt* Ibu cuning *noemd.*

De tweede zoorte hiet Curcuma domestica minor. *Maleyts* Cuning Warangan. *Amboinsch* Unin Kiri, *dewyl ze zoo hoog-geel is, dat ze schier rood schynd.*

De derde ofte wilde zoorte, hiet Curcuma agrestis. *Maleyts* Cuning Utan, *en* Cuning Tommon. *Baleyts* Tommon Tibing, *misschien om datze veel onder de Bamboes struyken wast, of na de hoog groene coleur der bladeren. Javaans* Tommon Badur.

Men zoude niet zonder reden oordeelen, dat het woort van Cyperus *eygentlyk deze Indische plant ofte* Curcuma *eigen was, het welk afstamt van het Hebreeuwsche* Caphar, *d. i. hy heeft bestreken, of door stryken uitgewist, of liever van het Chaldeeuwsche* Capper, *d. i. hy heeft afgestreken, om dat al van oude tyden af de* Curcuma *tot de salve gebezigt wiert, waar mede zy het lighaam bestreeken, op dat het onder andere van schurft, en de hairen zuyver en glad zoude zyn, want Dioscorides zelfs op de aangehaalde plaats getuygt, dat het een gladmakende kragt in zig heeft.*

Jacob Bontius, lib. 6. Plant. Indicar. cap. 30. *beschryft wel de Curcuma met hare regte bladeren, doch, zoo 't schynd, confundeerd hy na zyne manier de zoorten: de eene iets toeschryvende, 't welk van de andere waar is, want de bladeren komen wel met den* Helleborus albus *overeen, ook de gedaante der wortelen eenigzins met de* Gentiana. *Maar dat hy de Curcuma, purper-verwige bloemen toeschryft, en de wortel een scherpe smaak op de tonge, moet men geenzints van de regte Curcuma, maar van de wilde, of van de* Tommon *verstaan, zoo heb ik ook nooit gezien, dat zoo wel tamme als wilde Curcuma eenige vruchten of zaden voortbrengt, en dierhalven moet men zyne ruyge vruchten en korrels veel meer van* Cannacorus *dan* Curcuma *verstaan, zynde alle planten schier eenderley blad hebbende.*

Plaats. *Dit is een regte Indiaanse plante, bekend zoo wel in Oud-Indiën of Indostan, als in water-Indiën: doch ik geloove, datze nergens meer gecultiveert, en in gebruyk is dan op Java en Baly. Zy werd meest in de Hoven geplant, inzonderheid de tweede zoorte, 't welk de fraayste en geelste is, maar de eerste of grootste zoorte vind men ook van zelfs groeyen in 't wild, op de Zuyd-Ooster Eylanden, inzonderheid Serua, en ons nabuurig Boero, doch ik zoude niet verzekeren konnen, dat aldaar in voorige tyden geene tuinen geweest zyn. Immers op Boero tussen de bocht Cajeely en Tsjikomarassa, loopt een* kaal

tur montium tractus, in quibus elegans reperitur *Zingiber*, *Curcuma*, ac variæ *Tommon* species sponte crescentes, ubi autem incolæ ignorant, umquam hortos olim fuisse: Uti & ipse vidi hanc sponte crescentem in montibus parvæ Ceramæ tam sub arboribus in silvis, quam in nudis collibus sub Carice.

Tertia species, quæ penitus agrestis est, in planis crescit campis, in sicca Sagus silva, & sub Bamboes arundinaum fruticibus, ubi solum parum est humidum, magna obcupans spatia, quæ *Latar* vulgo vocantur, qualia obcurrunt post Hucoualo in magna Amboina.

Domestica plantatur, uti Zingiber, effossa enim ejus radix deponitur, donec gemmas & surculos generet, qui digiti tum in quovis plantantur solo. Elegantiores autem & majores crescunt Curcumæ radices in Amboinensium calidis hortis silvestribus, quam circa ædes in declivibus locis, ubi plerumque solum est humidum & arenosum. Si post quinque vel sex menses radix non exfodiatur, tum folia marcescunt, matrix radix perit, & ad latera novam emittit prolem.

Usus Curcumæ in India tam ad cibum quam ad Medicinam adhibetur, Indi enim ac præsertim Javani, Malaienses, & Baleyenses adeo ipsi adsueti sunt, ut eam cunctis admisceant condimentis & piscibus, præsertim autem isti, quod *Karri* ipsis vocatur. Nostræ nationi in initio nauseabunda quodammodo est, quum ex nostra opinione unguentaceum præbeat odorem, sensim autem ipsi adsuescit. Hisce in regionibus Curcuma quoque adhibetur ad lintea luteo imbuenda colore, non autem diu persistit, quum tinctura ejus sit nimis pinguis, nec linteis satis adhæreat. Hunc in finem prima seu major eligitur species, quæ acrior nec tam pinguis est quam secunda, contunde seu contere eam subtiliter supra porphyritim, dein infunde eam in craterem vel patinam aqua repletam, ac tam diu eam relinque, donec fæculam quandam in fundo deponat, quæ abjicitur. Superfluæ tincturæ admiscetur certa succi acidorum Limonum quantitas, vel alius quidam acidus fructus, ac folia Condondi, quæ tincturæ stabilitatem addunt, cui dein impone lintea alba, quæ luteo velis tingere colore. Adulteratores quidam vile aurum norunt hac tingere, ita ut intense luteum conquirat colorem, si nempe cum illa hoc excoquatur, fallacia autem ac fraus facile detegitur, si aliquamdiu gestetur vel parumper rugosæ alicui adfricetur rei.

In re Medica virtutem habet penetrantem, detergentem, & expellentem, atque externe imposita aliquo modo maturat per majorem minoremve acrimoniam pro varietate specierum, quarum media semper debilissima est. In India hi morbi sunt quam maxime familiares & obvii, uti obstructio Hepatis & intestinorum, durities Hepatis, atque hinc difficilis respiratio, Icterus, & Diaphragmatis exulceratio, cunctos hosce morbos curant ope Curcumæ tam interne quam externe adhibitæ. Si conteratur cum melle ad consistentiam Electuarii, promptum est Icteri remedium, si adsumatur, malignos enim mox expellit humores tam per urinam quam per sudores. Estque hæc radix quotidiano in usu apud incolas tam viros quam feminas, apud quas post corporis lotionem hoc fricant hac radice in aqua modo contrita. Javanorum & Baleyensium mulierculæ hoc efficiunt cum Calappi oleo hac radice contrito, quo totum fere inungunt corpus, unde totæ quantæ fere lutescunt, dicuntque hoc fieri, ut calidis diebus ipsarum corpus refrigeretur, depuretur, & poliatur ipsarum cutis, uti & cutim habent glabriorem, sed magis simul luteam vicinis ac maritis suis. Tumentes & œdematosi pedes hac quoque fricantur radice, si Bangleum ipsi addatur, ut œdema extrahatur, contra scabiem vero aliasque cutis impuritates cum Calappi oleo conteritur, & succo Aurantiorum dulcium, quod melius est quam si succus Limonum acidorum ejus loco sumatur. In febribus & æstuante hepate addunt flores Sampaccæ & Manoræ.

Cuncta talia unguenta vulgo vocantur *Bobori*, & apud nostrates corrupto vocabulo *Bori bori*, atque hinc ipsa Curcuma hoc obtinuit nomen *Bori bori radix*, genuinum autem Bobori pretiosum est unguentum, ex variis odoratis lignis & seminibus confectum, quæ in odorata quadam conteruntur aqua, & aromatibus

kaal gebergte, daar men schoone Gember, Curcuma, *en verscheide zoorten van* Tommon *heeft in 't wild groeyen, en daar de Inlanders niet weeten, dat 'er ooit tuinen geweest zyn: Gelyk ik ook gezien heb, datze van zelfs groeyd op de gebergtens van kleen Ceram, zoo wel onder de bomen in 't bosch, als op kaale heuvels onder het snygras.*

De derde soorte, regt wild zynde, groeyd in vlakke Velden, in 't drooge Sagu-bosch, en onder de Bamboesstruyken, daar het wat vochtig is, groote plaatzen op zig zelfs beslaande, die men Latar noemd, diergelyke te zien zyn agter Hucoualo op groot Amboina.

De tamme word geplant als de Gember, want men legt de uytgegravene wortel weg, tot dat ze de oogen en scheutjes gewind, welke teenen men dan plant in allerley grond. Doch schoonder en groter wassen zy in der Amboinezen warme bergtuinen, dan by de huyzen om leeg, daar gemeenlyk een vochtige zandgrond is. Als men na 5 of 6 maanden de wortel niet uitgraaft, zoo verslenssen de bladeren, de oude wortel vergaat, en zet ter zyden een nieuwe voort.

Gebruyk. *De Curcuma werd in Indiën zoo wel tot de kost als Medicynen gebruykt, want de Indianen, inzonderheid Javanen, Maleyers, en Baliers, zyn zoo daar aan gewend, dat zy in alle haare soucen en soppen de Curcuma mengen, inzonderheid het geene men* Karri *noemd. Voor onze Natie is ze in 't eerste wat vies, om dat ze na onze meininge een zalfachtigen reuk heeft, maar men gewend 'er allenxkens aan. Hier te Lande werd de Curcuma ook gebruykt om het linnen geel te verwen, maar het duurd niet lange, om dat deze verve te vet is, en aan 't linnen niet vast houd: hier toe verkiest men de eerste of groote zoorte, dewelke scherper en zoo vet niet is als de tweede, stootze of wryftze kleen op een steen, doetze in een schotel vol water, en laat ze zoo lange staan, tot datze een witachtig meel of* Fæculam *op den bodem zet, het welke men wegsmyt. Onder de resterende tinctuur mengd men in zekere quantiteyt den zap van zuure Limoenen, of eenig ander zuure vrucht, en bladeren van* Condondong, *dewelke de verwe haare vastigheid geeft, en legt dan het witte linnen daar in, 't welk men geel wil hebben. Eenige bedriegers weeten ook het slegte goud daar mede te verwen, dat het een hooge coleur gewinne, als men het daar mede opkookt, maar het bedrog komt ligt aan den dag, als men het een weinig draagd, of tegen eenig ruyg ding aan strykt.*

In de Medicynen is ze doordringende, afvagende, en dryvende van kracht, van buiten opgelegt ook eenigzints ryp makende, met meer of min scherpigheid na veranderinge der zoorten, zynde de middelste altyd de slapste. In Indiën zyn deze gebreeken zeer gemeen: verstoptheden van lever en ingewand, hardigheid der levers, en daar uit ontstaande, het moeyelyke aassem halen, geelzugt, en sweeren van het Diaphragma, alle deze gebreeken genezen zy met de Curcuma, zoo binnen als buiten lichaams aangewend. Gewreven met honing tot de dikte van een Electuarium, is een dadelyk geneesmiddel tot de geelzugt, daar van ingenomen, want het dryft de quade humeuren uit door den Uryn en sweet. Inzonderheid is ze in dagelyks gebruyk by den Inlander, zoo mannen als vrouwen, doch meest by de laatste, na het wasschen het lichaam met deze wortel te bestryken, dezelve slegts in water gewreven. De Javaanse en Balyse Vrouwtjes doen zulks met Calappus-oly gewreven, en schier het geheele lichaam daar mede bestrykende, waar door zy gantsch geel schynen, en zeggen, dat zulks diene om by heete dagen het lichaam te verkoelen, een zuyver en gladde huyd te maken, gelyk zy dan poezeliger van vleesch en lichter van coleur zyn dan hare naburen en haare eigene mannen. Geswolle en zugtige beenen werden ook daar mede bestreken, als men de wortel Bangle daar by doed, om de zugt uit te trekken, maar tegens schurft en andere onzuyverheid des huyds wryft men ze met Calappus-olye, en zap van zoete Oranje-appelen, het welk beter is dan zap van zuure Limoenen. In de koortze en een verhitte lever, wryvenze de bloemen Tsjampacca en Manoor daar onder.

Alle zodanige salven noemd men in 't gemeen Bobori, *en bedorven by onze Natie* Bori bori, *en daar van de* Curcuma Bori bori wortel, *doch de eygentlyke* Bobori *is een kostelyke salve, van allerhande welriekende houten en zaden gemaakt, in een welriekend water gewreven, en met specerye berookt, daar gantsch geen* Curcuma *onder*

tibus exaltatur, quod tamen nulla ingreditur Curcuma, quodque solummodo adhibetur ad corpus grato inbuendum odore, sique aromata calidiora addantur, ut corpus frigidioribus temporibus calefiat, unde & unguentum *Bobori* dictum apud ipsos duplex est, refrigerans, & calefaciens.

Refrigerans seu *album Bobori* potissimum delectationi inservit, componiturque ex sequentibus lignis, *Sandalo* nempe *Citrino*, *Caju Rassa mala*, *Pulassario*, *Grano Moschato*, *Unam*, h. e. *Ungui odorato minore*, fructu spinuloso *Semperoanto*, atque ex aliis insuper odoratis lignorum ramentis, & seminibus, sine ullis recentibus radicibus. Cuncta hæc simplicia conteruntur cum aqua, in qua macerati sunt odorati flores *Sampaccæ*, *Manoræ*, *Tanjong* &c. donec puls fit subtilissima & crassa, quæ gabatæ seu Tampurong inponitur, donec ipsi adhæreat, licet invertatur. Hæc dein suffimigio inprægnatur *Benfoino*, *Agallochi*, *Grano moschato*, & *Unam*, sicca hæc puls glebam refert argillaceam, hepatici coloris, quam maxime odoratam, quæ diu servari potest in cista obclusa, sique adhibere eam velimus, cum florum aqua odorata iterum conteritur.

Calefaciens Bobori componitur ex fervidis aromaticis corticibus & seminibus, quales sunt *Massoy*, *Culilawan*, *Caryophyllorum*, *Putsjock*, *Foeni græci* &c. cum recentibus radicibus *Banglel*, *Tommon*, *Acori*, *Keller* &c. quæ in aqua quoque conteruntur, sed nullo inprægnantur suffimigio; plures alios modos varia componendi odorata unguenta hic præterimus, quum cum Curcuma fere nil habeant communia, licet hæc cuncta a vulgo *Bobori* vocentur.

Si quis oculos suos vulneraverit vel per contusionem, vel si aliquid in hos inpegerit, ut oculus ipse fit vulneratus, tum rasura recentis Curcumæ sumatur, infundaturque aquæ, addito granulo calcis debilioris, ita ut læviter rubescat, effunde tum leniter aquam, & oculis instilla. Potionibus quoque, quæ contra Nephritidem propinantur, magno cum successu Curcumæ radix matrix additur, quæ itidem conducit cum aceto aqua subacto, ac pauxillo Acori ebullita puerperis, ad sanguinem matricis adtenuandum & expellendum. Contra scabiem in Amboina minor ejus eligitur species; quum minus acris sit, hancque conterunt cum aqua salsa, foliis Condondong, inliniuntque hanc supra scabiem pastam. *Cuning Warangan* cum vitello ovi contritum & potatum Dysuriam curat.

Cum supra memoratis conveniunt maxime illa, quæ *Jacobus Bontius l. c.* de *Curcumæ* viribus scribit, addens quod facile urinæ ejectionem promoveat, calculumque expellat, quodque addatur potionibus menstrua provocantibus, quodque parturientium labores adjuvet, quo in casu nostrates verum adhibent Crocum. Ipsius unguentum Bobori, quod ex Javanorum præscripto ex hac componitur radice cum Sandalo & odoratis floribus contrita, quo tam viri quam feminæ corpus suum inungunt, inservit potissimum ad febrilem æstum minuendum, ut & contra hepar fervens, solis æstum, & ictus dolentes insectorum. Quod vero dicit, Sinenses addere quædam, quæ sternutationem caussant, me latent, credoque illud de Galanga esse intelligendum, ut id supra in illo innuimus capite.

Curcuma agrestis nullum habet usum neque ad tincturas neque ad cibum, excepto quod Baleyenses illam aliquando adhibeant in usum Medicum.

Spinosum fructum, quem *Jacob. Bontius libr. 4. cap.* 30. Curcumæ tribuit, externe illi Castanearum similem, intusque continentem granula instar Pisorum, nunquam in ipsa observavi, vel audivi a Javanis fuisse visum, unde erroneum est, videturque inpositus fuisse per similitudinem & convenientiam foliorum, unde Curcumam sine dubio cum subsequenti *Cannacoro* confudit. Javani *Curcuma silvestri* seu *Tommon Badur* non utuntur ad unguentum vel *Bobori* externe, quum cutis quodammodo excitet pruritum.

Tabula Sexagesima Septima

Curcumam exhibet *majorem*, cum *radice* & *flore* separatis.

onder komt, werdende alleenlyk gebruykt om het lichaam een aangenaame reuk te geven, en zoo 'er heete speceryen onderkomen, 't lichaam by koude tyden te verwarmen, daarom ook de Bobori *by hun lieden tweederley is, verkoelende en verwarmende.*

De verkoelende *of* witte Bobori, *diend meest tot pleister, en werd gemaakt uit de volgende houten:* geel Sandel-hout, Caju Rassa mala, Pulassari, Granum Moschatum, Unam, *dat is,* Unguis odoratus *de* kleene, *de steekelige vrucht* Semperoanto, *en nog eenige andere welriekende spaanders en zaden, zonder eenige versche wortels. Alle deze droogen werden gewreven met water, daar in geweekt zyn welriekende bloemen,* Tsjampacca, Manoor, Tanjong, *&c. tot dat het een zeer fyne dikke pap word, die men in een kommetje of* Tampurong *doed, dat hy daar aan kleeve, al keerd men 't om. Deze werd dan berookt met* Benjoin, Agel-hout, Granum moschatum, *en* Unam. *De drooge pap gelykt een klontje kley, leververwig, sterk riekend, en kan lange goed bewaard werden in een gesloten dooze, en als men 't gebruiken wil, zoo wryft men 't weder op met bloem-water.*

De heete Bobori *werd gemaakt uit heete speceryachtige schorssen en zaden, als* Massoy, Culilawan, Nagelen, Putsjock, Fœnum græcum *&c met de versche wortelen van* Bangle, Tommon, Acorus, Kellor *&c. ook in water gewreven, en niet berookt. Veele andere manieren en zoorten van welriekende salven en olyen te maken, slaan wy hier over, om dat zy met de* Curcuma *niet of weinig gemeens hebben, al werden zy van de gemeene man al te zamen* Bobori *genaamt.*

Als zich iemand aan de oogen bezeerd heeft door stoten, of dat 'er iets in gesprongen is, dat het oog gequetst werd, zoo neemd schraapzel van versche Curcuma, *doed het in water, en een greyntje slappe kalk daar onder, dat het effen na den roden trekt, giet het water dan zoetjes af, en druypt het in de oogen. Onder dranken, die men tegens graveel maakt, doed men ook met groot voordeel de moeder-wortel van de* Curcuma, *dewelke ook goed is met gewaterden azyn, en een weinig* Acorus *opgekookt voor de Kraamvrouwen gedronken, om het moeder-bloed te verdunnen, en af te zetten. Tegens de schurftheid nemen zy in* Amboina *de kleene zoorte, als min scherp zynde, en wryven die met zout water, bladeren van* Condondong, *en stryken zulks op het schurft.* Cuning Warangan *met het geelr van een Ey gedronken, geneest de brandpis.*

Met het boven verhaalde komt overeen meest, 't geene Jacobus Bontius l. c. *van de* Curcumaas *krachten schryft, daar by doende, dat ze gemakkelyk doed pissen, en den steen dryft, dat ze gedaan werd by dranken, die de maandstonden dryven, en verzagt der Vrouwen arbeyd in barens-nood, in welk geval de onze den regten Saffraan gebruyken. Zyne* Bobori *zalve, die hy na het voorschrift der Javanen uit deze wortel maakt, met Sandel-hout en welriekende bloemen gewreven, en waar mede zoo wel mannen als vrouwen haar lyf bestryken, diend om de brand der koortzen te verminderen, tegens verhitte lever, zonne-brand, en het moeyelyke steken der muschieten. Maar het geene hy zegt, dat de Sinezen doen onder dingen, die tot niezen verwekken, is my onbekend, en gelove dat men zulks van de Galanga verstaan moet, gelyk boven in 't zelfde Capittel gezegt is.*

De wilde Curcuma *heeft geen gebruyk, noch tot verwen noch in de kost, behalven dat ze de Baliers somtyds tot eenige Medicynen nemen.*

De stekelyke vrucht, dewelke Jacobus Bontius libr. 4. cap. 30. *de* Curcuma *toeschryft, van buyten de Castanien gelyk, van binnen met zaaden als Erweten, moet een groot abuys zyn, vermits ik nooit eenige vruchten gezien, of zulks van de Javanen gehoort heb, 't schynt dierhalven, dat hy wegens gelykheid der bladeren* Curcuma, *en 't volgende* Cannacorus *met malkander geconfundeert heeft. De Javanen gebruyken de* Curcuma silvestris, *of haar* Tommon Badur *tot geen salve of* Bobori *van buyten, om datze eenigzints op de huyd jeukt.*

De zeven- en festig ste Plaat

Vertoont de *groote Curcuma*, met zyn *bloem* en *wortel* afzonderlyk.

OBSERVATIO.

Hæc est Curcuma radice longa *H. L. Bat.* p. 208. sed cujus icon ab hac nostra multum est diversa, quum flores ibi a planta sint diversi, in hujus autem centro inter folia progerminant, illaque Bontii penitus falsa est, quum *Cannacorum* repræsentat, reliqua porro Synonyma variosque vide auctores in *Thes. nos Zeyl.* p. 83.

AANMERKING.

Dit is de Curcuma met een lange wortel van de *H. L. Bat.* p. 208. dog welkers figuur van de onze veel verschilt, nadien de bloemen aldaar byzonder van de plant zelfs afgezondert zyn, en in deze zyn middelpunt tusschen de bladen voortkomen, en die van Bontius is geheel onegt, wyl het de *Cannacorus* verbeeldt, de overige benamingen en Schryvers over deze plant ziet verders in onze *Thesaur. Zeylan.* p. 83.

CAPUT DECIMUM SEPTIMUM.

Zerumbed. Tommon.

UTi in præcedenti capite diximus, sic verum est, plantam, quam nos *Zerumbed* vocamus, & Maleyenses *Tommon*, cum Curcuma tam proxime convenire, ut juste sub uno comprehendantur genere, uti & forma sua parum differunt, nec nisi a peritis distingui possint. Ego ipse cunctas *Tommon* species diu pro silvestri habui Curcuma, postquam vero hujus veram didicerim noscere speciem agrestem, atque Javæ & Balyæ incolæ, qui has potissimum adhibent radices, unanimiter differentiam ponant inter *Curcumam* seu *Cuning*, & cunctas *Tommon* species, hinc in diversis quoque capitibus hasce plantas describere volui.

Puto itaque *Tommon* verum esse *Zerumbed* a *Garcia ab Orta libr.* 1mo. *aromat. cap* 43. descriptum sed maxime obscure, quodque Malabarice vocat *Sua*, ego autem a Malabaris ipsum audivi vocari *Cua* seu *Kua*; Atque hanc litem dirimere nolo, an & quamnam differentiam ponant inter *Zerumbed* & *Zedoariam*, sed potius profiteri volo, genuinam *Zedoariam* in hisce insulis non crescere, ac mihi huc usque penitus esse ignotam, quam distinctionem illis relinquo, qui terras illas permeant, in quibus crescit.

Nostrum itaque *Zerumbed* seu *Tommon* planta est modo crescendi ac forma Curcumæ simillima, excepto quod ejus folia sint majora, uti & radix, maximaque reperitur differentia in colore, odore, & sapore radicis, quæ semper amarior, acriorque est sapore, & fortior odore quam *Curcuma*. Malayenses, Javani, & Baleyenses *Tommon* iterum in multas distinguunt species, adeo sibi similes, ut non nisi a peritis distingui possint. Ego cunctas sub septem comprehendi species, quarum sex hoc in capite, ac septimam in subsequenti proponemus capite.

Primo *Tommon Besaar*, Balice *Tommon Lawar*, *Tommon* quoque *Ackar*, & simpliciter tantum *Tommon* vocatur, vix distingui potest a prima seu majore *Curcumæ* specie, ac proinde a multis pro silvestri *Curcumæ* specie habetur, cujus aliam plantam in præcedenti exhibuimus capite.

Planta ipsa tres cum dimidio & quatuor pedes alta est, ejusque folium præter petiolum ulnam longum est, quinque & sex pollices latum, eodem modo costis distinctum, quo illud Curcumæ; Ejus petioli albicant, nervus vero medius ex fusco rubet, in superiore parte fulcatus. Hi sese invicem ambiunt, & quodammodo caudicem formant ex rotundo planum seu compressum.

Ejus *Hypophytum* majus & elegantius est quam in ulla *Curcuma*, ac meo judicio idem, quod alii scriptores pro flore veræ Curcumæ habent, ita ut totus corymbus florem referat, diu autem viget, ac tandem marcescit nulla dans semina vel fructus.

Radix ejus matrix bulbus est; magnitudine ovi, aliquando instar pugni sed rotundior, & transversaliter articulis distincta, ad ejus latera tres quatuorve longi excrescunt digiti, pedes referentes Cancrorum, qui longiores & crassiores sunt quam in *Curcuma* majore, ultra pollicem nempe crassi, magisque extensi, subtus alios ac breviores emittentes digitos, in amplos annulos distincti, intus flavescentes, uti & ad oras multo minus quam Curcuma major.

XVII. HOOFDSTUK.

De Zerumbed, of Tommon-plant.

GElyk in 't voorgaande Capittel gezegt is, zoo heeft het geene wy Zerumbed, *en de Maleyers* Tommon *noemen, met de Curcuma zoo groote gelykenisse, dat men ze billyk onder een geslagte moet reekenen, gelyk ze ook in gedaante weinig verschillen, en niet dan by goede kenners te onderscheiden zyn. Ik zelfs hebbe langen tyd alle de Tommons voor een wilde Curcuma gehouden, doch na dat ik de regte wilde, in 't voorgaande Capittel beschreven, hebbe leren kennen, en dat de Inlanders van Java en Baly, die deze wortelen meest gebruyken, eenparig onderscheid maken tusschen de* Curcuma *of* Cuning, *en alle de zoorten van* Tommon, *zoo heb ik ze ook mede in verscheide Capittels willen beschryven.*

Ik houde de Tommon *voor de regte* Zerumbed, *by* Garzias ab Orta lib. 1. aromat. cap. 43. *beschreven, doch zeer twyffelachtig, dewelke hy in 't Malab noemd* Sua, *maar ik heb ze van de Malabarren hooren noemen* Cua *of* Kua. *Doch wil ik my in dat dispuyt niet inlaten, of en wat onderscheid zy tusschen* Zerumbed *en* Zedoaria, *maar liever bekennen, dat de regte* Zedoaria *in deze Eylanden niet groeye, ende my noch onbekend zy, latende zulks aan 't onderzoek der gene, die de Landen bereyzen, daar ze groeyd.*

Ons Zerumbed *dan, of* Tommon, *is een plante in wasdom en gedaante de Curcuma zeer gelyk, behalven, dat de bladeren en wortel grooter zyn, en het meeste onderscheid bestaat in de verwe, reuk, en smaak van de wortel, dewelke altyd bitterder, scherper van smaak, en sterker van reuk is dan de* Curcuma. *De Maleyers, Javanen en Baliers, deelen de* Tommon *wederom in veele zoorten, die malkanderen zoo gelyk zyn, dat zy niet dan van een goede kenner onderscheiden konnen worden. Ik heb ze allegaar onder 7 zoorten gebragt, waar van wy 6 in dit Kapittel, en de zevende in 't volgende vertonen zullen.*

1. Tommon Besaar, *in 't Baleys* Tommon Lawae, *werd ook* Tommon Ackar, *en slegts* Tommon *genaamt, is qualyk te onderscheiden van de eerste of groote* Curcuma, *en werd daarom by veele voor een wilde zoorte van* Curcuma *gehouden, waar van wy een andere plante in 't voorgaande Capittel getoond hebben.*

De plante is 3½ a 4 voeten hoog, en het blad behalven den steel is een elle lank, 5 en 6 duymen breed, op dezelfde manier geribd als de Curcuma. *De stelen zyn witachtig, maar de middel zenuwe is bruyn root, aan de bovenzyde een geut makende. Zy omvatten malkander, en maken eenigzints een stam, uit den ronden wat plat of gedrukt.*

Het Hypophyton *is grooter en schoonder dan aan eenig* Curcuma, *na myns oordeels 't zelfde, dat andere Schryvers voor de bloem van de regte* Curcuma *houden, zoo dat den geheelen tros een bloem verbeeld, hy staat lange in zyn fleur, eindelyk vergaat hy zonder zaaden en vrugt.*

De moer wortel is een bol, in de grootte van een Ey, en somtyds als een vuyst, doch ronder, en overdwers met leden afgedeelt, ter zyden uyt staan 3 a 4 lange teenen, gelyk de pooten van een krabbe, langer en dikker dan aan de groote Curcuma, *te weeten ruym een duym dik, ook beter uitgerekt, van onderen andere en kortere teenen uitgevende, in wyde leden verdeelt, van binnen bleek-geel aan de kanten, of veel minder dan de groote* Curcuma.

Si transversaliter hi dissecentur, interne circulus adparet, qui cor ab alia distinguit substantia, quæ in hac specie lutescit, sed in aliis subsequentibus speciebus alium habet colorem. Odor saporque quam maxime differunt a cunctis Curcumæ speciebus, odor enim gravis est, sique diu adtrahatur, capite quodammodo molestus; sapor amarus est instar Lampuji, magisque acris & aromaticus, quam proxime conveniens cum alba ista radice, quæ in Pharmacopæis pro *Zedoaria* venditur: Ex hac plurimæ dependent breves & perpendiculares fibrillæ, quales in omnibus hisce conspiciuntur speciebus, externe albæ & molles, interne duro suffultæ nervo, atque ad infimam partem glandulam gerunt instar perfectæ Olivæ vel Amygdalæ, quæ fungosa & succosa est, interne albicans, & circulo distincta, qui & in Asphodelis observatur, nullius autem est usus, nec transplantari potest, sed perit, si in terra relinquatur. Javanorum curiosissimi hasce subsequentes species in marem & feminam distinguunt, differentia autem pusilla & exigua est, ac potissimum in eo consistit, quod feminæ radix semper sit multo crassior, & interne magis flavescat quam in mare.

Secundo *Tommon itam.* Baleyice *Tommo iran* seu *iram* folia gerit intense virentia, & nervum medium parum rubentem, ejusque petioli solidiorem formant caudicem: Radix interne pallida est & virescens, circulus autem ejus cœrulescit, ac plumbeum fere habet colorem, saporis amari, ipsius autem fibrillæ radicales copiosas gerunt glandulas oviformes, quæ duriores & durabiliores sunt quam in priore specie. Hujus *Hypophytum*, uti & illud *Tommon Ties* ignotum est; quod tamen forte progerminaret, si suo relinquerentur genio, ut planeæ possent satis senescere.

Tertio *Tommon Poeti* seu *Tommon album.* Baleyice *Tommon Bador*, per *Tommon Bador* autem Javani intelligunt *Curcumam silvestrem*, in antecedente descriptam capite, paulo minora gerit folia præcedenti, viginti & viginti & unum pollices longa, quinque lata, brevibus insidentia petiolis, ipsorum vero nervus medius albicat, non rubet; in matrice radice digiti ad latera locati sunt ut in Cancris, externe glabri & straminei, ad oras albicantes, ipsius autem cor sordide albicat instar chartæ cinereæ. Odor saporque fere est uti in prioribus, sed debilior, crudaque edi potest cum Bocassan; Fibrillæ ejus sunt breviores, glandulæ parvæ & subrotundæ instar Nucum avellanarum. Ipsius *Hypophytum*, quod raro progerminat, aliquid fusci habet, maximeque convenit cum illo *Curcumæ domesticæ*: Hæc autem species raro in Amboina reperitur.

Quarto *Tommon Giring* seu *Giri*, quibusdam Baleyensibus *Tommo Pho*, folia gerit breviora, longos & angustos gerit digitos, intusque flavescit, amarior præcedentibus, unde ad cibos non expetitur, sed apta est ejus radix potionibus seu *Djoedjamboe* & unguento *Bobori*, sub hoc comprehendo speciem Baleyensibus *Tommo Tihing* seu *Ting* dictam, quum ejus caudex & petioli viridem instar graminis gerant colorem, uti *Bamboe* arundo, quæ Baleyensibus *Ting* vocatur. Ipsius radix interne quoque flavescit, odorem saporemque habens gravem, in Amboina parum nota, ac cum priore confusa.

Quinto *Tommon dingin*, Baleyice *Tommo Ties.* Javanice *Tommon Utis*, altiores gerit petiolos, angustiora & minora folia præcedentibus, quæ plerumque viridia sunt, ac solidiorem formant caudicem: Radix matrix in hac specie non verus est bulbus, sed caput supra terram maxima ex parte eminens, ex quo tam digiti quam fibrillæ dependent undique in fasciculum collectæ uti in *Tommon Contsji*, digitique omnium minimi sunt, vix minorem digitum longi & crassi, non ad latera, sed perpendiculares dependentes in varios minores distincti, ac fibrillis tecti. Color internus ad oras quoque albicat, cor autem flavescit, hujusque mas penitus luteus est, eundem cum priore habens saporem & odorem, excepto quod ejus acrimonia & amarities sit minor, magisque ad Curcumam accedens, unde inter has sex species refrigerantissima habetur. Fibrillæ ejus sunt breves & crassæ, vix digitum longæ, ad ortum & finem angustiores, unde ventricosæ videntur instar radicis *Asphodeli*, vel instar *Tommon Contsji*, nullas gerentes glandulas.

Sexto *Tommon manga*, *Cuning* seu *Curcumæ* proximum est, eundem saltem habet odorem, sed in Amboina parum notum est.

Als men ze dwers doorznyd, zoo ziet men binnen een cirkeltje, het welk het hert van de andere substantie afscheid, in deze zoorte regt geel, doch in de volgende zoorten van andere coleur. De reuk en smaak verschillen uit merkelyk van alle Curcumaas zoorten, want de reuk is sterk, en zoo men hem lange riekt, het hooft eenigzints moeyelyk; de smaak is bitter als aan Lampoejang, wel zoo scherp en specery achtig, zeer na overeenkomende met die witte wortel, dewelke men in de Apotheken voor Zedoaria verkoopt: hier aan hangen veele korte en regt neergaande Vazelingen, gelyk aan alle deze zoorten, buiten wit en week, binnen met een harde zenuwe, en omtrent het onderste derzelven hebben ze een klier, gelyk een volwassen Olyf of Amandel, voos, en zappig, binnen witachtig, en met een cirkeltje afgedeelt, gelyk men ook aan de Affodillen ziet, van geen gebruyk, en laaten zig niet verplanten, maar vergaan, als ze in de aarde blyven. Die curieuzer zyn onder de Javanen, onderdeelen deze volgende zoorten in mannetje en wyfje, doch het onderscheid is kleen, en meest daar in bestaande, dat de wortel van het wyfje altyd dikker, en van binnen bleeker is dan het mannetje.

2. Tommon Iram, in 't Baleyts Tommo Iran of iram, heeft hoog-groene bladeren, aan de middel zenuwe een weinig rood, en zyne stelen maken eenen vasteren stam. De wortel is van binnen bleek, na den groenen trekkende, maar het cirkeltje is blaauwagtig en loodverwig, bitter van smaak, en hare Vazelingen zyn vol van Ey formige klieren, dewelke harder en durabelder zyn dan aan de voorgaande zoorte; het Hypophyton van deze, benevens de volgende Tommon Ties, is onbekent, welk evenwel misschien voor den dag zou komen, als men ze oud genoeg liet werden.

3. Tommon Poeti of witte Tommon, in 't Baleyts Tommon Badoe, dog door Tommon Bador verstaan de Javanen de Curcuma silvestris, in 't voorgaande Kapittel beschreeven, heeft wat kleender bladeren dan het voorgaande, 20 en 21 duimen lank, 5 breed, op korte stelen, maar zyn middel zenuwe is witagtig, en niet rood. Aan de moer-wortel staan de klaauwen ter zyden uyt, gelyk aan de Krabben, ruym een vinger dik, schier egaal, met weinige en korte zyde-klaauwen, buiten glad en stroo geel, aan de kanten witagtig, het hert vuyl wit, als graauw pampier: reuk en smaak is schier als aan de voorgaande, dog laffer, en bequaam om raauw te eeten met Bocassan. De Vazelingen zyn korter, de klieren kleen en rondagtig, als Hazel-nooten. Zyn Hypophyton, 't welk zelden voor den dag komt, heeft weinig bruyns, en gelykt meest na dat van de tamme Curcuma: deze zoorte is in Amboina weinig te vinden.

4. Tommon Giring of Giri, by zommige Baliers Tommo Pho, is korter van bladeren, heeft lange smalle vingers, en is van binnen bleek-geel, bitterder dan de voorgaande, en werd dierhalven niet tot eeten gebruykt, maar bequaam tot Djoedjamboe en Bobori. Hier onder breng ik een zoorte, by de Baliers Tommo Tihing of Ting genaamt, dewyl zyn stam en stelen gras-groen zyn, gelyk een Bamboes, by de Baliers Ting genaamt; zyn wortel is van binnen mede bleek-geel, sterk van reuk en smaak, in Amboina weinig bekend, en met de voorgaande geconfundeert.

5. Tommon dingin, in 't Baleyts Tommo Ties. Javaans Tommon Utis, heeft hoger stelen, smalder en kleender bladeren dan het voorgaande, doorgaans groen, en maken een vasteren stam: De moer-wortel is aan deze zoorte geen regte bol, maar een knop, meest boven de aarde uitsteekende, daar aan hangen zoo wel de teenen als de Vazelingen rondom in een bosch, gelyk aan het Tommon Contsji; de teenen zyn de kleenste van alle, schaars een kleene vinger lang en dik, niet ter zyde, maar neerwaarts hangende in verscheide kleendere verdeelt, en met de Vazelingen bedekt, de coleur aan de kanten van binnen is mede witagtig, dog het hert is bleek geel, en het mannetje hier van is regt-geel, van de voorgaande reuk en smaak, behalven zyn scherpigheid en bitterheid is minder, en de Curcuma nader komende, daarom werdze onder deze zes voor de koutste van aart gehouden; de Vazelingen zyn kort en dik, schaars een vinger lank, aan haar begin en einde smalder, waar door ze buikig schynen, gelyk de wortel van Affodillen, of als Tommon Contsji, zonder klieren.

6. Tommon manga komt de Cuning of Curcuma het naaste by, immers zy is van dezelfde reuk, doch in Amboina weinig bekend.

Baleyenſes Curatrices gloriantur, ſeſe in patria & in Java viginti vel triginta ſpecies demonſtrare poſſe, quarum decem tantummodo in Amboina invenere, nullumque eſſe medicamentum alicui utile morbo, cui non aliquam ex hiſce ſpeciebus admiſceant.

Verum itaque diſcrimen, quo cunctæ Curcumæ ſpecies dignoſci ac diſtingui poſſunt a Tommon, hac in re ſitum eſt, omnes nempe Curcumæ ſpecies interne plerumque eſſe luteas, quarum una magis, altera minus lutea eſt, odoremque inſuper habent penetrantem Daucorum, cunctæ vero *Tommon* ſpecies interne paucum gerunt luteum colorem, magisque de albente ſeu cinereo participant, ſaporque ipſarum magis amaricat, cum *Zedoaria* officinarum magis conveniens. Inter has vero prima ſpecies debiliorem habet amaritiem. Quid autem nunc dicam de *Zerumbed Garziæ* l. c. qui huic tribuit folia & radices Zingiberis: radices quodammodo illas referunt Zingiberis, folia vero neutiquam, unde puto, diverſas ipſi oblatas fuiſſe plantas, quarum ex una folium, ex altera radicem deſcripſit, ſimilitudo enim foliorum Zingiberis obſervatur in ſupra deſcripto Lampujo & Bangleo, ſic quoque Lampuji radices cum illis Zingiberis conveniunt, amarus autem Zedoariæ ſapor in cunctis detegitur Tommon ſpeciebus, ſaltem magis notabilis quam in Lampujo.

Sic quoque Malabari, quantum indagare potui, *Tommon* vocant *Kua*, neutiquam vero *Lampujum* & *Bangleum*, quæ plantæ ipſis incognitæ ſunt. Si itaque nemo demonſtrare poteſt, quænam radix ſit vera *Zedoaria*, in ea eſſem ſententia, nil aliud eſſe quam *Tommon* quandam ſpeciem, matricem radicem habens, quæ ſemper bulbus eſt, pro illa ſpecie, quæ *Block-Zedoar* ſeu *Zedoaria rotunda* vocatur, digitoſque pro aliis longis Zedoariæ radicibus. *Geiduar* enim, quod juxta Garciæ opinionem ex Sina transferetur, Sinenſibus, quos hac de re interrogavi, ignotum eſt: Sic quoque idem dicit *Garzias*, ſiccatas radices ſui *Zerumbed* duplici forma in Perſiam, Arabiam, & Ægyptum ex India tranſportari, una pars nempe ſunt bulboſæ & integræ radices, altera oblongæ & in partes diſſectæ ſunt radices, quas forte *Avicenna*, aliique Arabes ſcriptores, qui ipſam non viderunt plantam, pro binis diverſis habuere plantis, atque hinc in peculiaribus capitibus *Geiduar* & *Zerumbed* deſcripſerunt, quam ſententiam *Garzias* quoque amplectitur.

Nomen. Latine *Zerumbed.* Malaice, Javanice & Baleyice *Tomme*, ſpecierum differentia, ipſarumque nomina diverſa ſupra ſunt indicata, quibus addendum eſt, Javanos & Baleyenſes in denominatione ſpecierum aliquando variare, immo ipſas confundere ſæpe ſpecies, quod experientia & exercitatione diſtinguendum eſt. Maccaſſarice *Tommon*, Ternatice *Carbonga*, Malabarice *Kua*, quod apud Garziam ſcriptum occurrit *Cua*, & legendum eſt *Sua*. Alii Malabari hoc vocant *Matta Mangjil*, h. e. ſilveſtre *Cuning*, *Cua* vero in Zeylona & Cochina, quoque in uſu eſt.

Si hæc vera ſit pronunciatio, quam *Garzias* forte audivit in Camara, & circa Goam, tum hanc ſupra derivavi ab Arabica voce *Sud*, h. e. *Cyperus*, ſub qua, uti dictum fuit, omnes Zingiberinæ ſeu aromaticæ radices ſunt numerandæ, atque inde quoque deflectuntur Amboinenſia *Lampuji* nomina ſupra memorata; Amboinenſes noſtri, qui Tommon ſpecies haud bene diſtinguunt, nec alias norunt niſi primas binas ſpecies, quas confundunt cum agreſti Curcuma, primam ſpeciem vocantes *Oenyn Somme*, & *Oenyn tita*, alteram vero *Oenyn mabu*, h. e. Javanicum *Coening*, quod nomen commune eſt cum *Curcuma* majore.

Locus. Cunctæ *Tommon* ſpecies hic in Amboina in hortis coluntur, plurimæ autem exoticæ cenſentur, & a Baleyenſibus translatæ, binæ ejus majores ſpecies ſponte quoque creſcunt, uti in Uliaſſerenſibus inſulis circa humiles, & umbroſos locos, in parva Cerama in levibus ſilvis, in Boerone inter Caricem in ventoſis collibus, copioſa quoque eſt hæc ſpecies in Baleya, Java, Malabara, ac præſertim in Celebe, in regione Turattæ, unde magna copia Macaſſaram defertur ad ſubſequentem uſum. Omnes plantantur uti Zingiber, per abruptos digitos, qui gemmis gaudent ſine radice matrice.

Hic

De Baleyze Maiſtreſſen roemen, datze op haar Land en op Java wel 20 a 30 zoorten zouden konnen aanwyzen, waar van ze maar omtrent 10 zoorten op Amboina gevonden hebben, en dat 'er niet een medicament is tot eenige ziekte, daar onder zy niet eene van deze alle mengen.

Het eigentlyk onderſcheid dan, waar mede men alle zoorten van Curcuma onderkennen kan van de Tommons, beſtaat hier in, dat alle Curcumaas zoorten binnen doorgaans geel zyn, de eene min, de andere meer, met den geyle reuk van geele wortelen, maar alle Tommons hebben van binnen weinig van de geele coleur, en meer van de witte of graauwagtige, en datze merkelyk bitter van ſmaak zyn, met de Zedoaria Officinarum *overeenkomende. Waar onder de eerſte zoorte wel de laffſte van bitterheid is; maar wat zal ik nu zeggen van het* Zerumbed van Garzias loc. cit. *hem toeſchryvende bladeren en wortelen van Gember; de wortelen gelyken wel eenigzints na Gember, maar de bladeren ganſch niet, dierhalven ik giſſe, dat hem verſcheide planten voorgekomen zyn, van de eene het blad, en van de andere de wortel beſchryvende, want de gelykeniſſe van Gember-bladeren ziet men aan 't voorgaande* Lampoejang *en* Bangle, *zoo komen ook de wortelen van* Lampoejang *met* Gember *overeen, maar den bitteren ſmaak van* Zedoaria *vind men in alle zoorten van* Tommon, *immers klaarder dan aan* Lampoejang.

Zoo noemen ook de Malabaren, zoo veel ik 'er gevraagt hebbe, de Tommon, Kua, *maar geenzints de* Lampoejang *en* Bangle, *dewelke zy niet kennen. Indien nu niemand kan aanwyzen, wat voor een wortel de regte* Zedoaria *zy, zoo zoude ik in dat gevoelen zyn, datze anders niet en is dan een Tommon, houdende de moer-wortel, dewelke altyd een bol is, voor 't geene men* Block-Zedoar *noemd, en de teenen voor de andere lange wortelen; want een* Geiduar, *'t welk na* Garzias *meininge uyt Sina zal gebragt worden, is by de Sinezen, die ik daarnaa gevraagt hebbe, onbekent; zoo zegt ook denzelven* Garzias, *dat de gedroogde wortelen van zyn* Zerumbed *in tweederley gedaante na Perſien, Arabien, en Ægypten uyt Indiën werden gevoerd, te weten het eene zyn bolagtige en geheele wortelen, het andere langwerpige, en in ſtukken geſnedene, dewelke miſſchien* Avicenna, *en andere Arabiſche Schryvers, die het kruyt zelfs niet gezien hebben, voor twee diverze planten aangezien, en daarom in diverſe Kapittelen* Geiduar *en* Zerumbed *beſchreeven hebben, in welk gevoelen* Garzias *ook is.*

Naam. *In 't Latyn* Zerumbed. *Maleyts, Javaans, en Baleys* Tommo, *het onderſcheyd van de zoorten te benoemen, is hier boven uytgedrukt, waar by men weeten moet, dat de Javanen en Baliers in de benaming der zoorten zomtyds verſchillen, ja zelfs de zoorten onder malkander confundeeren, 't welk men uyt oeffening leeren moet. Maccaſſaars* Tommon. *Ternataanſch* Carbanga. *Malabaars* Kua, *het welk men by* Garzias *geſchreeven vind* Cua, *en lezen moet* Sua. *Andere Malabaaren noemen hee* Matta Mangjil, *dat is wilde* Cuning, *doch* Cua *is op Ceylon en op Cochin ook gebruykelyk.*

Indien nu zulks de regte pronunciatie is, gelykze miſſchien Garzias *gehoort heeft in Camara, en omtrent Goa, zoo heb ik ze boven gederiveert van 't Arabiſche woord* Sud, *dat is* Cyperus, *waar onder, als gezegt, men alle Gemberagtige wortelen rekenen moet, en daar van komen ook de Amboinſche namen van* Lampoejang, *hier boven geſtelt. Onze Amboinezen, die de zoorten van* Tommon *niet wel onderſcheiden, en geen andere kennen, als de twee eerſte zoorten, confundeeren ze met de wilde Curcuma, noemende de eerſte zoorte* Oenyn tommo, *en* Oenyn tita. *De tweede zoorte* Oenyn mahu, *dat is, Javaans* Coening, *een naam gemeen met de groote* Curcuma.

Plaats. *Alle de zoorten van* Tommon *werden hier in Amboina in de hoven geplant, dog de meeſte houd men voor vreemd, en door de Baliers ingebragt; De twee groote zoorten groeyen ook in 't wild, als in de Oeliaſſers omtren laage, en ſchaduwagtige plaatzen, op kleen Ceram in ligte boſſchen; op Borro in het Snygras van luchge heuvels, zy is ook overvloedig op Baly, Java, Malabaar, en inzonderheid op Celebes, in 't landſchap van Turatte, van waar men ze met hoopen op Macaſſar brengt tot het volgende gebruik. Zy werden alle geplant gelyk den Gember, met afgebrokene teenen, daar oogen aan zyn, zonder de moer-wortel.*

Hier

Hic in Amboina folia deponunt post finitos menses pluviosos, mensibus Septembri, & Octobri, tumque effodiendæ sunt hæ radices, quin diutius si hæ remaneant, novus formant surculos, ac folia, matrixque radix magna ex parte perit.

Usus. Cunctæ *Tommon* species magis ad Medicinam quam cibum utiles, & in usu sunt, excepta tribus prioribus speciebus, ex quibus farina quædam, ac cibus præparatur sequentem in modum. Plures sumuntur recentes radices *Tommon Lawac*, vel *Tommon Poeti*, hæ minutim conteruntur contra radulam, vel quandam asperam rem, cribra dein, & subige manibus in aqua tam subtiliter, quam fieri potest, aqua quotidie abjicitur, cui dein nova adfunditur, donec aqua non amplius luteo colore sit inprægnata, atque in fundo fæcula alba subsideat, Sagoemantæ similis, quæ tam diu abluenda est, donec omnis amarities; & plurimus odor disppareat. Ex hac farina cum Calappi lympha puls quædam mollis præparatur instar *Sirikayæ*, seu placentæ ex ovis præparatæ, illa vero viliorem habet saporem.

Macassarenses ex farina ista copiosam præparant pultem in crateribus, quam cum aqua excoquunt, ac dein in frusta scindunt, quæ in conviviis ac diebus festis in obsoniis cum Syrupo, & Saccharo edunt. Hic cibus ab ipsis *Patuda* vocatur, estque in Cochina, & Zeylona usitatus. Aliæ species in hunc usum inutiles censentur. Binæ priores species cum Curcuma mixtæ, Limonum succo, ac foliis Condondong tincturæ majorem conciliant perennitatem, si lintea luteo tingantur colore, quæ in molli Indigo inbuta viridia sunt.

Tommon porro cunctæ species apud Baleyenses, & Javanos in usu sunt ad quævis Medicamenta, quæ nobis non satis nota sunt, tantam autem in iis habent differentiam, ut cuivis speciei peculiares tribuant virtutes. Exempli gratia *Tommon Ties*, quæ quinta species est, refrigerantem habebit qualitatem, ac proinde utilis ad corpus in febribus obliniendum. Aliæ species calidiores sunt, & expellentem habent vim, nec ad quotidianum unguentum Bobori adhibentur, sed interne mulieribus propinantur post partum ad depurandum sanguinem, & urinas expellendas. *Tommon Ties* cum Coriandro contritum, ejusque dimidia si degluriatur para, altera externe gulæ, & pectori inposita tusses curat frigidas.

Licet, uti supra dixi, in ea sim opinione, tam *Lampujum*, quam cunctas *Tommon* species Zedoariæ esse affines, ab hisce tamen incolis intelligere non potui, harum aliquam unquam adhiberi contra quoddam toxicum sive adsumptum, sive per vulnus aliquod inflictum, uti hujus rei scriptores nostri mentionem faciunt, immo contrarium ejus supra fere demonstratum fuit in capite *Lampuji*. Apud incolas enim certa lex vel regula est, contra adsumpta venena nullas fervidas, vel aromaticas adsumendas esse res, quæ in hisce calidis climatibus toxicum neutiquam exstinguunt, vel enecant, sed potius excitant, & in actum ducunt.

Sic quoque non potui indagare, ullas Tommon species in Sina esse notas, multo minus de *Geiduar* aliquid cognoscere potui; Sinenses vero Javam adpellentes ex Sina, & majorem videntes Tommon speciem, hanc vocant *Toa Thau Kiong*, h. e. Zingiber majore radice, quod nomen quidam male Galangæ majori inponunt.

Zedoaria in Chirurgorum theeis ex Persia, & Suratta delata frustula sunt oblonga, saporem habentia amarum, atque examinata nil aliud exhibent quam *Tommon itam*.

Primaque species proprie adhibetur ad Djoedjamboe, h. e. potiones calidas: Item si quis obstructa laboret alvo, contere tum hanc radicem cum semine Sinapios in aqua, talique modo propina, quod alvum emolliet, & subducet.

Secunda species multam subpetit Sagumantam, quæ edulis est, ejusque Papeda seu puls frigida fragilis est.

Tertia aptissima est, quæ cruda edi potest cum Bocassam, admisceturque Djoedjamboe, paucamque exhibet, & fatuam Sagnemantam.

Quinta species cum Aniso, Pulasario, & tosta Cepa contrita, & externe inlinita, tanquam Bobori, seu linimentum adhibetur ad infantes mox genitos, propinaturque contra inflammationem, & febres. Radix ejus matrix Sagumantam subpetit edulem.

Hier in Amboina verliezen ze haar bladeren na het uitgaan van de Regen mousson, in de maand September, en October, *als dan mag men ze uitgraven, of langer in de aarde blyvende, gewinnenze nieuwe scheuten, en bladeren, en de oude Meerwortel vergaat meest.*

Gebruyk. *Alle* Tommons *zyn meer tot de Medicyn, als de kost dienstig, behalven de drie eerste zoorten, waar van men een zeker meel, en kost maakt, op de volgende manier. Men neemt veele versche wortelen van* Tommon Lawac, *of* Tommon Poeti, *deze vryst men tegens een raspe, of eenig ruig ding kleen, kleinst door een zeeft, en kneedze nogmaals met de handen in 't water, zoo fyn men kan, het water giet men dagelyks af, en weder versch daar op, en dat zoo lang, tot dat het water niet meer geel geverft word, en op de grond een wit meel blyve, de Sagoemanta gelyk, 't welk men dan zoo lange spoelen moet, tot dat het al zyn bitterheid, en meeste reuk verlooren heeft. Uit dit meel maakt men met Calappus-melk zekere weeke bry, gelyk* Sirikay, *of Eyervlaaden, dog slegter van smaak.*

De Macassaren maken daar uit met heele bakken vol een pap, slegts met water kookende, en daar na tot stukjes snydende, dewelke zy op haare Feesten by de Natafel met Syroop, en Zuiker eeten. Deze kost werd by hun lieden Patuda *genaamt, en is op Cochin, en Ceylon ook gebruikelyk. De andere zoorten werden hier toe niet dienstig geagt. De twee eerste zoorten gemengt met Curcuma, met Limoen zap, en bladeren van Condondong, geven de verwe een meerder vastigheid, als men het witte linnen geel verst, 't welk dan in den weeken Indigo gesteeken zynde groen werd.*

Voorts werden alle Tommons *by de Baliers, en Javanen tot veelderly Medicynen gebruikt, die ons nog niet te degen bekent zyn, makende daar zulken onderscheid van, datze een yder zoorte byzondere kragten toeschryven. By exempel* Tommon Ties, *zynde de vyfde zoorte, zal verkoelende van eigenschap zyn, en dierhalven bekwaam het lichaam daar mede in koortze te bestryken. De andere zoorten zyn heeter, en dryvender van natuur, en werden niet tot dagelykze Bobori zalve gebruikt, maar van binnen om de Vrouwen na het baaren te zuiveren, en den opgehouden Uryn te dryven.* Tommon Ties *met Coriander gevreewen, daar van de helft ingeslokt, de andere helft van buiten op de keele, en borst gesmeerd geneest den kouden hoesten.*

Alhoewel ik, als gezegt hebbe, in dat gevoelen ben, dat zoo wel Lampoejang *als alle zoorten van* Tommon *uit de maagschap van* Zedoaria *zyn, zoo heb ik egter by deze Inlanders niet ervaren konnen, dat een der zelve ooit gebruikt werde tegen eenig vergift, het zy ingenomen, of door eenig quetzuur ontfangen, gelyk onze Schryvers daar van melden, ja schier het tegendeel daar van aangewezen, boven in 't Capittel van* Lampoejang. *Want dat is by de Indianen byna een vaste regel, dat men tegens ingenomen vergift, geen heete of speceryagtige dingen moet gebruiken, dewelke in deze heete Climaten het venyn geenzints dooden, maar veel eer werkende, en gaande maken.*

Zoo heb ik ook niet ervaren konnen, dat eenige zoorten van Tommon in Sina bekent zyn, veel min van Geiduar *verneemen konnen; Maar de Sineezen op Java komende uit Sina, en ziende de groote Tommon, noemen dezelve* Toa Thau Kiong, *dat is grootwortelige Gember, welke naam zommige abusievelyk aan de groote Galangn geven.*

De Zedoaria in de Chirurgyns-kist uit Persien, en Suratte komende, zyn lankwerpige stukjes, bitter van smaak, werden bevonden anders niet te zyn, dan Tommon Itam.

De eerste zoorte werd eigentlyk gebruikt tot Djoedjamboe, dat is heete dranken. Item als iemand hardlyvig is, zoo vryftze met eenig Mostaartzaad in water, en drinkt het alzoo, 't welk loslyvig maakt.

De tweede geeft veel Zagumanta bekwaam om te eeten, en haar koude Papeda breekt kort af.

De derde is de bekwaamste om raauw te eeten met Bocassan, werd mede onder het Djudjamboe gemengt, en geeft weinig, en laffe Sagoemanta.

De vyfde zoorte met Anys, Pulasary, en gebraden Ajuin gevreewen, en van buiten opgesmeert, werd gebruikt tot Bobori voor de versgeboorne kinders, item gedronken tegens verhitsheid, en koortze. De Moerwortel geeft Sagumanta bequaam om te eeten.

Sexta cum Pipere, & Cepa editur contra dolores abdominis frigidos, ejusque tumorem, ac Sagumantam quoque subpetit. Species hæ porro sequentem in usum advocantur. *Tommon Lawac* cum Majanga nigra, & Cepa, propinata puerperis matricis adhærentem sanguinem, eumque expellit. Tommon itam sequenti apud puerperas adhibetur modo, item ad Ontal Ontallang, Javanice, Bantangat, quæ compositio est instar Theriacæ. *Tommon Giring* amarissimum habet saporem, parumque usitatur a mulieribus, sed potissimum a viris cum Pipere albo, Coriandro, cortice Massoy, ac deglutitur.

De zesde werd met Peper, en Ajuin gegeeten tegens koude buikpyn, en geswolle buiken, en geeft mede Sagumanta. De zoorten gebruiken ze nog verder aldus: Tommon Lawac *met Majana nigra, en Ajuin gedronken by de Kraamvrouwen, dryft uit het Moerbloed. Tommon Itam werd op dezelve manier gebruikt by Kraamvrouwen, item onder het* Ontal Ontallang, *in 't Javaans Bantangat, 't welk is een Compositie als Theriac.* Tommon Giring *is het bitterste van smaak, weinig gebruikelyk by vrouwen, maar meer voor mans gemengt met witte Peper, Coriander, en Massoy, en ingeslokt.*

Tabula Sexagesima Octava

Nobilissimam exhibet plantam *Zerumbed*, seu *Tommon* dictam, cum *floribus* A A separatis, ac foliis ob petiolorum altitudinem B B ad istera positis.

De agt en sestigste Plaat

Vertoont de zeer voortreffelyke plant *Zerumbed*, of *Tommon* genaamt, met de *bloemen* A A afzonderlyk, en de bladen B B om de hoogte der stelen, aan de zyde geplaatst.

OBSERVATIO.

Uti *Curcumæ*, sic & hujus plantæ icon quam maxime diversa est ab illa, quæ in *H. L. Bat. pag.* 636. ab *Hermanno* proponitur pro *Zerumbet Garciæ*, quod ipsi est Zingiber silvestre latifolium, ut & *Thes. Zeyl. pag.* 234. notandum autem est, nullas plantas ab auctoribus tantopere confundi, quam quæ ab Arabibus fuere recensitæ ob breves harum, incertas, & imperfectas ab iis factas descriptiones, qua de re ipse quoque *Hermannus* conqueritur, in *H. L. Bat.* l. c. ipsas itaque prætereuntes, dicimus hoc nostrum *Zerumbed* unum idemque esse cum *Kua H. Malab. part.* 11. *Tab.* 7. quod est Amomum scapo nudo, spica oblonga obtusa *H. Cliff. p.* 3. reliqua vide in *Thes. Zeyl. l. c.* & apud *Sam. Dale Pharmac. in 4to. p.* 275.

AANMERKING.

Gelyk de Figuur van de *Curcuma*, zoo is ook de Uitbeelding van deze plant zeer verschillende van die, welke van *Herman* voorgestelt word in de *H. L. Bat. p.* 636. voor de *Zerumbed* van *Garcias*, welke by hem is de wilde breedbladige Gember, als mede in de *Thes. Zeyl. p.* 234. dog men moet aanmerken, dat geen planten van de Schryvers zoo zeer vermengt werden, als die geene, die van de Arabiers aangehaalt zyn, om derzelver zeer korte, onzekere, en onvolmaakte beschryving, waar over de groote *Herman* zelve klaagt in zyn *H. L. Bat.* op de aangehaalde plaats. Dezelve derhalve voorbygaande, zo zeggen wy, dat dit ons *Zerumbed* een en het zelve zy met de *Kua* van de *Hortus Malab. elfde Deel, Tab.* 7. het welk is de Amomom met een naakte steng, en een lankwerpige, stompe bloem-air, van de *Hortus Cliffort. p.* 3. het overige ziet in de *Thes. Zeyl.* op de aangehaalde plaats, en by *Sam. Dale Pharmac. in 4to. p.* 275.

CAPUT DECIMUM OCTAVUM.

Zerumbet claviculatum. Tommon Contsji.

SEptima ac minima *Tommon* species non ultra pedis altitudinem excrescit, humili in caudice quatuor, vel quinque producens folia, cum uno alterove laxo laterali. Folia ipsa quatuor, vel quinque pollices longa sunt, binos lata, inferius auriculata, fere instar Ari minoris.

Matrix radix, ex qua caudex propullulat, bulbulus est, glandem minorem, ac brevem referens, aliquando vero nucem avellanam, ex qua undique crassæ dependent radices, prope ortum angustatæ, quæ dein subito crassescunt instar pennæ, vel digiti minimi. Quædam vero æqualiter crassæ sunt, glabræ, & politæ, deorsum acuminatæ, quædam in infima parte crassiores sunt, ac glandulam formant instar Nucis avellanæ, interne dulces sunt, succosæ, ac duro nervo distinctæ, magis fatuæ, ac dulciores quam præcedentes Tommon species, omnes tamen notabili amaritie gaudent, ac forti odore, qui ad subsequens *Tsjonkor* accedit.

Digiti isti bulbosi undique circa matricem radicem dependent, eodem modo, quo in Alphodelis, vel uti plurimæ claves ex cingulo mulierum, unde & nomen suum accepit. Quidam digiti incurvi ad latera excrescunt, ac novas formant matrices radices, quæ omnes alias quasi undique proferunt claves; interpositis paucis fibrillis radicalibus.

Hæc species nullum profert *Hypophytum*, sed inter petiolos ex stipite ipso unicus excrescit flos instar calopodii, vel florie digitalis, in una specie leviter purpurascens, in alia albicans, tenerrimus, ac cito marcescens.

Radices non diutius quam per quatuor menses in terra relinquendæ sunt, quumque folia marcescant, effodiendæ sunt, atque pro transplantatione conservandæ, diutius enim si in terra superstit hæc radix, perit, sed

XVIII. HOOFDSTUK.

De kleenste zoort van Tommons.

D*E zevende, en kleenste zoorte van de* Tommons; *werd niet boven een voet hoog, op een laag stametje vier, of vyf bladeren voortbrengende, met een, of twee losse ter zyden. De bladeren zelfs zyn vier, en vyf duimen lank, twee breed, agter met kennelyke ooren, schier als het kleene Arum.*

De Moerwortel, waar uit den stam voortkomt, is een bolleke als een korte eekel, en zomtyds als een Haselnoot, daar aan rondom andere dikke wortelen hangen, by haar begin met smalle halzen, en dan schielyk dikker werdende, gelyk een schaft of pink. Zommige zyn eenparig dik, glad, en effen, beneden spits toelopende, zommige zyn aan 't enderste dikker, een klier formerende als een Haselnoot, van binnen zyn ze wit, zappig, met een harde middelzenuwe, laffer, en zoeter van smaak dan de voorgaande Tommons, dog nog al met een merkelyke scherpigheid, en een sterke reuk, na 't volgende Tsjonkor *trekkende.*

De voornoemde knobbelagtige teenen hangen rondom de Moerwortel, op de manier gelyk men aan de Affodillen ziet, of gelyk veele sleutels aan een Vrouwen gordel, waar van het de naam heeft. Zommige teenen groeyen krom ter zyden uit, en formeren nieuwe hoofdwortelen, dewelke al wederom met andere sleutelen behangen zyn, met weinige vaselingen daar tusschen.

Deze zoorte zet geen Hypophyton, *maar tusschen de stelen uit de stam komt een enkelde bloem voort, gefatsoeneerd als een hoose, of flos digitalis, aan de eene zoorte licht-peers, aan de andere witagtig, zeer teer, en haast verslensende.*

Men moet ze niet langer dan vier maanden in de aarde laten, maar als de bladeren verslenszen, uitgraven, en tot het verplanten bewaren, want langer in de aarde blyvende vergaat ze, dog alvoorens ter zyden nieuwe af- zet-

sed prius ad latera novam emittit prolem, tresque quatuorque radicum, & digitorum congeries ex unica dependet radice matrice, digiti seu claves usui inserviunt, matrix vero radix ab istis digitis depurata ad transplantationem adhibetur.

Nomen. Latine *Zerumbet claviculatum*, h. e. claviforme, juxta Malaiense *Tommon Contsji*, ob rationem supra datam. Ternatice *Tamputi.*

Locus. In Amboina raro obcurrit, quum potissimum ex Java, & Baleya sit deducta hæc planta, ubique autem diligenter in hortis colitur.

Usus. Recentes radicis claves tanquam aromata cibo admiscentur cuidam *Sambal* dicto, crudæ nempe, qui componitur ex piscibus crudis conscissis, quibus admiscentur aromata acria. Coctæ adduntur *Sajor Kellor.* In re Medica suum quoque habet usum: Radix enim hæc in taleolos dissecta, ejusque frustulum cum Pinanga masticatum conducit in tussi sicca, & aphthis faucium.

Tabula Sexagesima Nona

Ad *Figuram Primam* ZERUMBET exhibet CLAVICULATUM.

Figura Secunda SONCORUM proponit.
Figura Tertia GANDASULIUM denotat.

CAPUT DECIMUM NONUM.

Soncorus. Tsjonckor.

T*Sjonckor* formam habet Zingiberis & Curcumæ mixtam, estque plantula humilis, nullos emittens cauliculos, sed pauca gerit folia in solo extensa, horum enim petioli in terra absconduntur.

Folia ejus cum illis Curcumæ quodammodo conveniunt, sed sunt multo breviora, crassiora, & succosiora, tres quatuorque pollices longa, tres digitos lata, per longitudinem striata, horumque inferiora in terra plane decumbunt, subsequentia parum elevata sunt, ac medium modo progerminans cucullum refert. Gravem spirant odorem, suntque fragilia, mollia, nullamque ferre possunt vim, nihilominus tamen dicuntur, ac re vera etiam nymbis & procellis resistere possunt intrepida, quum sint crassiuscula, firma, nec alte supra terram emineant.

Radix ejus digitus est brevis, obtusus, ac plerumque glandiformis, ex qua alii minores digiti ad latera dependent, qui perpendiculariter terram penetrant, crassitie Zingiberis, in breves & squamosos articulos distincti per pallidam pelliculam, sunt autem multo molliores Zingibere, omnesque dictæ istæ radices succosæ sunt, fragiles, & albæ; ipsarumque odor quam maxime fortis est & aromaticus, proxime ad Curcumam agrestem accedens, qui cameram odore suo replet, ubi conservantur, ita ut capiti sit molestus, nostra saltem natio hunc ingratum & gravem censet esse odorem; qui in foliis idem quoque observatur, sed debilior.

Radices hæ nodosæ binos tresve albos & herbaceos emittunt cauliculos e terra, nunc hac nunc illa parte vicissim, quibus folia ista insident.

Flos raro progerminat solummodo in brevi, & albo petiolo ex plantæ ipsius centro, qui componitur ex quatuor albis flaccidis, & semi pellucidis petalis, bina autem superna paululum ex coeruleo purpurascunt colore, estque porro hic flos ample extensus, adeoque tener, ut si tangatur, vel paululum tractetur, mox in mucaginem fere liquescat, ipsius odor est uti in radice. Inter petalorum angulos tria alba locantur cornicula incurva, ab una parte parum excavata.

Radicis digiti aliquando adeo nodosi sunt quam articuli Podagricorum; crassasque, ac pyramidales in terram demittunt fibrillas. e quibus glandulæ quoque excrescunt, alii autem ad latera propullulantes novos formant digitos, ac plantulas, ita ut intra breve temporis spatium ingentem obcupet locum, quum in nigra mollique crescat hæc planta terra, quam foliis suis ita obtegit, ut vix dignosci possit.

Con-

zetsels voortbrengende, en men vind 'er daar drie, en vier bossen sleutels aan eene klomp hangen: De vingers, of sleutels noemd men tot zyn gebruik, maar de Moerwortel van de sleutels ontbloot dienen tot het verplanten.

Naam. *In 't Latyn* Zerumbet claviculatum, *dat is sleutelvormige, na het Maleyts* Tommon Contsji, *om reden als gezegt. In 't Ternataans* Tamputi.

Plaats. *Ze is in Amboina weinig te vinden, zynde uit Java, en Baly eerst aangebragt, en word overal neerstig in de hoven onderhouden.*

Gebruyk. *De versche sleutels van de wortel werden als speceryen onder zekere kost gedaan, te weten raauw onder het geene men* Sambal *noemd, een bakzel van raauwe visschen, met scherpe kruiden gemengd. Gekookt werd het onder 't* Sajor Kellor *gedaan. In de Medicyne heeft het ook veel gebruik: De wortel in schyfkens gesneden, en een stukje daar van met Pinang geknauwd, is goed in de droge hoest, en sprouw der keele.*

De negen en festigste Plaat

Vertoont in de *Eerste Figuur* het SLEUTELDRAGEND ZERUMBED.
De *Tweede Figuur* stelt voor de SONCORY PLANT.
De *Derde Figuur* verbeeld de GANDAILIE PLANT.

XIX. HOOFDSTUK.

De Soncory Plant.

TSjonkor *heeft een fatsoen van Gember, en Curcuma gemengd, een laag kruidje, dat zig met geen stelen verheft, maar met weinige bladeren op den grond uitgebreid legt, zynde hare stelen in de aarde verborgen.*

De bladeren gelyken wat na de Curcuma, maar zyn veel korter, dikker, en zappiger, drie a vier duimen lank, drie vingers breed, in de lengte gestreept, de onderste leggen vlak op de grond, de volgende daar op een weinig verheven, het middelste eerst uitkomende gelykt een peperhuisje. Zy hebben een sterken reuk, zyn bros week, en konnen geen geweld uitstaan, niet te min hebben ze de naam, en ook de daad, dat ze tegen alle storm, en onweder onbeweeglyk blyven staan, om dat ze dikagtig, styf, en niet hoog boven de aarde zyn.

De wortel is een korte, stompe vinger, meestendeel als een eekel, daar andere kleene vingers ter zyden aan staan, die regt neerwaarts in de aarde gaan, in de dikte van Gember, ook in korte, en geschubde leden verdeeld, door een bleek velleken, maar veel weeker dan Gember, en alle de voorgaande wortelen zyn zappig, bros, en wit; haren reuk is byzonder sterk, en speceryagtig, de wilde Curcuma naast komende, een kamer vervullende, daar ze gehandeld werd, en 't hoofd bezwarende, immers onze Natie houdenze voor onlieflyk, en moeyelyk. Dezelve reuk is ook in de bladeren, dog slapper.

Deze knobbelige wortelen schieten twee, of drie witte en kruidagtige stelen uit tot boven de aarde, dan de eene aan deze, dan de andere aan de andere zyde met beurten, waar aan de voornoemde bladeren vast zyn.

De bloem komt zelden voor den dag, en dat maar eene op een korten, en witten steel uit het midden der plante, gemaakt van vier witte, slappe, en half doorschynende blaadjes, dog aan de twee bovenste ziet men wat peers-blaauw, wyd geopend, en zoo teer, datze straks in een slym vergaat, als menze handeld, en riekt als de wortel. Tusschen de blaadjes in de hoeken staan drie witte kromme hoorentjes, aan de eene zyde wat hol.

De vingers van de wortel zyn somtyds zoo knobbelig als die van de Podagreuse menschen; zy schieten dikke, pyramidale vezelingen in de aarde, daar aan mede klieren wassen, anderen ter zyden uitschietende, formeeren nieuwe vingers, en plantjes, in korten tyd een groote plaats beslaande, als het in een zwarte mullegrond staat, en bedekt den zelven met zyn bladeren zodanig, dat men hem qualyk bekennen kan.

Daar

Contra ſiccis menſibus Octobri, & Novembri plerumque omnia ſua demittit, & abjicit folia, ita ut diu nulla in illo loco appareat planta, tuinque pereunt radices matrices, ni effodiantur, harumque proles novas producit plantulas, non enim eſt planta durabilis, & perſiſtens in uno eodemque loco, ſæpius enim transplantanda eſt, unde & multo craſſiora ac pinguiora format, & generat folia, quæ palmam lata ſunt, & fere rotunda, alioquin enim ſunt anguſta, & acuta.

Nomen. Latine *Soncorus*, ac vulgo Malaicè *Contsjor*, uti & a noſtra vocatur natione, apud veros autem Malaienſes nomen gerit *Tsjoncor*, ſeu *Tsjonkor*, uti & in Java, & Baleya vocatur, Javani autem hunc quoque nominant *Kuntſu.* Ternatice *Socco*, & *Pattaccar*, Amboinice, in Hitoea *So-Ulo*, in Leytimora *So-Ur*, Bandice *Socur*. Sinice *Samay*.

Sub ſpeciebus *Zerumbed* numerari poteſt, apud nullos enim Auctores ejus inveni mentionem, uti & non multum nota eſt hæc plantula, alioquin ad ſpecies ſilveſtris *Curcumæ*, ſeu *Tommons* reduci poſſet, cujus plurimæ ſpecies, uti dictum fuit, pro *Zerumbed*, ſeu *Zedoaria* habentur.

Locus. In Java, & Baleya tam in hortis quam ſponte creſcit, in hiſce vero Orientalibus inſulis diligenter in hortis colendus eſt, excepto in Manipa inter pagos Tuban, & Luhu, ubi ſponte quodammodo provenit, puto autem olim hortos ibi fuiſſe exſtructos.

Uſus. Javani, & Baleyenſes teneris ejus foliis utuntur ad olus. Radix ejus non magnum habet calorem, ſaltem non majorem Curcuma, licet ejus ſapor paulo acrior ſit. Malaienſes, & Javanenſes muliercula hanc radicem magni faciunt, nec tam alienæ ſunt a gravi ipſius odore.

Hac quoque cum præcedentibus radicibus multum utuntur ad omnes fere morbos, in quibus medicamenta modice calefacientia, & ſeparantia conducunt, præſertim contra abdominis tormina tam in adultis quam in pueris, quam cum aliis aromatibus maſticatam abdomini inſpergunt, vel unguento admiſcent Bobori dicto.

Contra ulceratas aures recens hæc radix ſumitur cum pauxillo Nucis moſchatæ, quæ ſimul contunduntur, ſuccusque exprimitur, qui tepide auribus inſtillatur. Alii hanc maſticant cum Siri Pinanga, atque auribus inſtillant.

In Sina hæc radix quoque nota eſt, ipſique hanc tribuunt virtutem medici iſti, cujus particuncula cum debili potu Arack contrita propinatur contra fervidum, & æſtuantem ſanguinem, unde obſtructi aperiuntur pori, flatus diſſipantur, & ægri levantur, qui anxii ſunt per obſtructionem pororum.

Contra hanc adfert noxam, tam interne adſumpta quam externe inlinita, quod nempe abortum procreat embryonem diſſolvendo, quæ ars tam Sinenſibus quam aliis gentilibus adeo familiaris, & uſitata eſt, quam Chriſtianis impia.

Dicunt quoque, hujus radicis ſuccum crateri aheneo inpoſitum per illum tranſire. Sic quoque contuſa radix circa ferream lamellam ligata, intra tres quatuorve dies adeo hanc perforaret, ut frangi facile poſſet. Hoc autem cum Amboinenſi Tsjonckor inſtitutum nullum ſortiebatur effectum.

Daarentegen in de droege maanden October, en November verlieſt het gemeenèlyk alle zyne bladeren, zoo dat men langen tyd de plaats niet bekennen kan, daar 't ſtaat, als dan vergaan de Moerwortels, zoo menze niet uitgraaft, en haar afzetſels brengen nieuwe plantjes voort, want het is geen durabele plant op eene plaats, en men moetze dikwils verplanten, waar door ze ook veel vetter, en dikker bladeren gewint, wel een hand breed, en ſchier rond, daar ze anders ſmal, en ſpits blyven.

Naam. *In 't Latyn* Soncorus; *in 't gemeen Maleyts* Contsjor, *zoo als 't by onze Natie genoemd werd, maar by de regte Maleyers is zyn naam* Tsjoncor, *of* Tsjonkor, *gelyk het ook op Java, en Baly hiet, dog de Javanen noemen 't ook* Kuntſu. *In 't Ternataans* Socco, *en* Pattaccar. *Op Amboina, op Hitoe* So-Ulo, *op Leytimor* So-Ur. *Op Banda* Socur. *In 't Sinees* Samay.

Men kan het onder de zoorten van Zerumbed *rekenen, want ik bevinde by geene Autheuren gewag daar van gemaakt, gelyk het ook nog niet veel bekend is, anders moet het onder de wilde* Curcumaas, *of* Tommons *gerrekend worden, wiens meeſte zoorten, als gezegt, voor* Zerumbed, *of* Zedoaria *gehouden werden.*

Plaats. *Op Java, en Baly waſt het zoo wel in de hoven, als in 't wild, maar in deze Ooſterſche Eilanden moet men 't neerſtig in de hoven onderhouden, behalven op Manipa tuſſchen de Negoryen Tuban, en Luhu vind men 't eenigzints in 't wild, dog ik giſſe, dat eertyds aldaar tuinen geweeſt zyn.*

Gebruik. *De Javanen, en Baliers gebruiken de jonge bladeren tot moeskruid. De wortel heeft geene zonderlyke hitte, immers niet meer dan de Curcuma, hoewel de ſmaak wat ſcherper is. De Maleytſche, en Javaanſche Vrouwen houden deze wortel in groote agting, en zyn zoo afkeerig niet van dien ſterken reuk.*

Zy gebruikenze veel nevens voorgaande wortelen, ſchier tot alle Medicynen, die matelyk verwarmen, en ſcheiden moeten, inzonderheid tegens buikpyn aan oude, en kinderen, dezelve geknauwt met andere ſpeceryen op den buik ſproeyende, of onder Bobori zalve mengende.

Tegens zweerende ooren neemt men de verſche wortel met een weinig Noote Muſchaten, ſtoot, en perſt den zap uit, en giet 't zelve laauw in de ooren. Anderen knouwen 't zelve met Siri Pinang, en druipend zoo in de ooren.

In Sina is deze wortel ook bekend, en hare medicyns ſchryven haar deze kragten toe, een kleen ſtukje gevreven, en met ſlappen Arack gedronken, verkoelt het heete, en woedende bloed, opent de verſtopte ſweetgaten, dryft de winden, en maakt zodanige menſchen verligt, dewelke benauwt zyn door verſtoppinge der ſweetgaten.

Daarentegen zal het ook deze hindernis hebben, dat het zoo wel binnenslyfs genomen, als van buiten op 't lyf geſmeert, de bevrugte vrouwen zoo ſchadelyk zy, dat het de ontfangeniſſe afdryven, en een miſval veroorzaken, een konſt by de Sineezen, en andere Heidenen zo gebruikelyk, als by de Chriſtenen goddeloos.

Zy zeggen ook, dat het zap van de wortel op een kooperen bekken gelegd, door het zelve heen vreet. Zoo ook de geſtootene wortel rondom een yzeren ſtaaf gebonden, zoude den zelve in twee, of drie dagen zodanig deurbyten, dat men hem breeken kan. Dog dit met 't Amboinſche Tsjontor geprobeerd zynde, wilde geen effect hebben.

OBSERVATIO.

Hæ binæ plantæ, ſi non *Kempheria* ſint ſpecies, ipſi ſaltem quam maxime ſunt adfines, quam delineatam vide in *H. Cliffort. p.* 2. & *H. Malab. part* 11. *Tab.* 41.

AANMERKING.

Deze twee planten, zo het geen regte zoorten van de *Kempheria* zyn, zo zynze ten minſten hem zeer naby, welke afgebeeldt is in de *H. Cliffort. p.* 2. en in het *elfde Deel* van de *Hortus Malab. Tab.* 41.

CAPUT VIGESIMUM.

Gandasulum. Gandasuli.

HÆc quoque *Galangæ* species est, sed non aromatica, nil fere peculiare habens quam odoratum florem; ejusque nodosa radix oblique prorepit instar Galangæ, sed tenuior est, albior, & mollior, nec aromatica, sed tantummodo paucum spirans odorem, acuta emittit subuliformia cornua, quæ sese explicant in longos, virides, & firmos caules, ex rotundo planos, & compressos, quatuor, & quinque pedes altos, hisce folia insident illis Galangæ similia, sed breviora, in obliquas, & paralelas quoque costas distincta. Hæc autem non directe sibi sunt obposita uti in Galanga, sed solitaria, rara, & irregularia.

Flos provenit ex corymbo ex calicibus viridibus composito, quorum quivis florem emittit longo tubo insidentem, qui ex tribus flaccidis componitur petalis, ample extensis, in triangulo positus, & ex albo flavescentibus, quorum quædam magis albent, quædam instar Ceræ flavescunt, suntque singularis formæ, dimidia enim ejus pars angustam format collum, estque superne plana, & ampla, media, & maxima pars aliam habet formam binis lateralibus partibus.

In illorum angulis tria longa, & flaccida locantur cornicula, ample quoque extensa; dulcem sed gravem hic flos spirat odorem, qui adeo flaccidus est, ut vix tractari possit: Post florem nullum excrescit semen, nec corymbus florifer directe cauli insidet, sed parum oblique summæ ejus parti, acsi ad latera excresceret.

Nomen. Latine *Gandasulium* Malaice, Javanice, & Baleyice *Gandasuli*, & quoque simpliciter *Suli.*

Locus. In Amboina parum est nota hæc planta, ubi tantummodo in quibusdam colitur hortis, ac plantatur, & propagatur per radicis frusta uti Galanga, copiosior obcurrit in Java, & Baleya. Sinenses dicunt in sua patria quoque sponte provenire.

Usus. Hujus plantæ nullus peculiaris huc usque innotuit usus, ejusque flores ornamenti caussa post aures vel in capillitio gestantur, totamque odore suo replent cameram. Contra tumentes tonsillas vel alios colli tumores inferior caulis pars prope radicem sumitur, quæ masticatur, ejusque succo pars tumida illinitur, vel contusi hi caules aquæ incoquuntur, qua calide os tanquam gargarismate colluatur.

In Malaiensi Grammatica a juvenibus usitata hic flos juveni viro missus denotat ejus inconstantiam, & in arte, & re amatoria variabilem, uti hujus floris petala sese ample extendunt, atque hic tamen flos vagus, & laxus est.

XX. HOOFDSTUK.

De Gandasulie Plant.

Dit is een mede zoorte van de Galanga, *dog niet speceryagtig, schier niets hebbende van belang, als een welriekende bloeme; de geknopte wortel kruipt dwers als Galanga, dog is dunder, witter, en weeker, gansch niet speceryagtig, maar slegts een weinig riekende, zy schiet spitze hoorns uit als priemen, daar uit worden lange, groene, en styve stelen, uit den ronden plat, en gedrukt, vier, en vyf voeten hoog, hier aan staan de bladeren, die van Galanga gansch gelyk, dog korter, mede in schuinze paralelle ribben, of voorens verdeeld. Zy staan niet tegens malkander in ryen gelyk aan de Galanga, maar enkeld, weinige, en zonder order.*

De bloeme komt voort uit den tros, bestaande van groene kelkjes in malkander gedrongen, ieder uitgevende een bloem op een lange hals staande, en gemaakt van drie slappe blaadjes, wyd uit malkander gespreyd, en in een drie-angel, uit den witten geel, zommige witter, zommige geel als wasch, een byzonder fatzoen uitmakende, want de helft daar van is een smalle hals, en vooren breed, het middelste, en grootste heeft ook een ander fatzoen, dan de twee ter zyden.

In de hoeken staan drie lange, en zwakke hoorentjes mede wyd uitgebreid, zy heeft een zoeten, dog geilen reuk, en is zoo slap, datze niet veel handelens verdragen kan. Na de bloemen volgt geen zaad, en de bloemdragende tros staat niet regt op zynen steel, hoewel aan 't opperste maar wat schuins, en als ter zyden uitwassende.

Naam. *In 't Latyn* Gandasulium. *Op Maleyts; Java, en Baly* Gandasuli, *en ook slegts* Suli.

Plaats. *In Amboina is het weinig bekend, en aldaar alleenlyk in zommige hoven geplant, met stukken van de wortel gelyk Galanga, meer vind men 't op Java, en Baly. De Sinezen zeggen, dat het in haar land ook in 't wild wast.*

Gebruyk. *Van deze plante is nog geen zonderlyk gebruik bekend, de bloemen werden tot cieraat agter de ooren, of in 't hair gedragen, zy vervullen met haren reuk een geheelen kamer. Tegens het zwellen van de amandelen, of ander hals gezwel, neemt men 't onderste van den steel by de wortel, knauwd 't zelve in de mond, en met het zap smeerd men de zyde, daar het gezwel is, of men kookt de gekneusde stelen in water, en gorgeld daar mede warm.*

In de Maleytsche Letterkunst onder 't jonge volk gebruikelyk wil deze bloemen, aan een manspersoon gezonden, zeggen, dat hy ongestadig zy, en in 't minnen wagebonders, gelyk deze bladeren zig wyd uitbreiden, en de bloem niet te min meest ydel is.

CAPUT VIGESIMUM PRIMUM.

Galanga Malaccensis. Bangle Malacca.

Alia hæc *Galangæ* species est, quam hic describimus, magna ex parte silvestris. Forma sua cum Galanga majore convenit, vel magis proprie accedit ad illam Globbæ, quam libro undecimo describimus, odor autem ejus cum *Bangleo* & *Cantsjor* convenit.

Radix similis est Galangæ, sed magis lutea est, & mollior Lampujo, odore ad Bangleum accedens. Longos rectosque erigit caules, sique sponte proveniat, duodecim & quindecim pedes altos, plerumque pollicem crassos, aliquando instar brachii infantis, hisce folia insident alternata, illis Globbæ omnino similia, octodecim & viginti pollices longa, quinque sexve digitos lata, superne ex nigro virentia, inferne obscure flava & lanuginosa, unde ab aliis distingui potest hæc planta speciebus, contritaque fortem instar Banglei spirant odorem, siccata autem propius ad Zingiberis odorem accedunt.

Majores caules seu stipites in summo alium emittunt cauliculum, erectum quoque, sesquipedem longum, cui flores adcrescunt per strata quasi, seu supra sese invicem, uti in Hyacinthis, sed longe alius formæ. Sunt enim concavi, ex sex petalis compositi, quorum bina majora ad latera instar alarum sunt posita, externe albicantia, interne rubra, albis ac luteis striis & punctulis eleganter picta seu variegata, acsi characteres vel literæ quædam essent, bina alia alba minora petala sub his locantur, uti in Zingiberis flore, binaque alia alba minora floris dorsum tegunt.

Post hunc florem capitulum locatur viride, quod in fructum excrescit, magnitudine ovi columbini, sed qui rotundior est, parum trigonus, quumque maturus est, intense rubet, luteis firmisque pilis hirtus est parum pungentibus, cutisque pruritum excitantibus. Interne ossiculum locatur trigonum, ex magnis angulosis & nigricantibus granulis compositum, argentea medulla seu pellicula conjunctis, instar granulorum *Globbæ crispæ* vel *Cardamomi*, saporis ingrati. Externa tenuis & fragilis gluma trifida est, quum maturus sit fructus, qui & supra umbilicatus est, odoremque spirat *Tsjanckor*, qui odor nostratibus ingratus est, sed ab incolis cum illo *Cardamomi* comparatur.

Nomen Latine *Galanga Malaccensis.* Malaice *Lanquas*, & *Bangle Malacca*, aliis *Makuy Malacca.* Amboinice *Annipa Wackan majus*, & *Lawassa Malacca*, quidam enim hunc pro specie *Lanquas* habent, alii *Banglei*, ac nostri Amboinenses pro *Globba.* Nomen *Makuy* adfinitatem habet cum *Unin Mackay*, quod nomen Amboinense est Banglei supra *cap.* 13. descripti, cum cujus odore hæc planta maxime convenit, atque hinc a plurimis Malayensibus *Bangle Malacca* vocatur. Javanice *Camadjara betul* ad distinctionem *Camadjamæ*, quæ *Sireum* est.

Locus. In Amboina crescit ad oras levium silvarum, vel in desertis hortis ad montes sitis, uti & circa *Caju Puti* arbores albas. Per radicem etiam propagatur, ac circa ædes plantatur, ubi ejus caules non ultra digiti crassitiem adquirunt, ac septem pedum altitudinem habent. Videtur copiose crescere circa Malaccam, uti & in Java & Baleya.

Usus. In Amboina non peculiarem habet usum, excepto quod mulierculæ fructuum putamina seu glumas in aqua conterant, qua vestes & capillos lavant, ut fortem ipsis concilient odorem, qui ipsis gratus habetur. Ut Baru Sagueri arboris rite præparetur, ita ut fomes ignitarius bonæ sit notæ, ac facile ignem concipiat & adcendat, Baru hoc in succo ex crassissimis hujus plantæ caulibus expresso instilletur bis terve, quod ad solem exsiccandum iterum est. Recentem ejus radicem, quæ Tajonkoe odorem habet, Amboinenses masticant cum Pinanga festis suis, quum per totam noctem cantent, ut vox ipsis sit clara, nec fauces raucescant.

Macuy genuinum hujus species est, quum vero penitus sit silvestris, hanc plantam libro undecimo describemus inter *Globbas* nomine *Globba Uviformis.*

Tabula

XXI. HOOFDSTUK.

De Malaccise Galanga.

En ander meest wilde zoorte van Galanga, *is 't geene wy hier beschryven. Het is aan fatzoen de groote Galanga, of noch eygentlyker de Globba gelyk, die wy in 't 11de Boek beschryven, maar van reuk met de* Bangle *en* Contsjor *overeenkomt.*

De wortel gelykt mede na de Galanga, doch is geelder, en weker als Lampujang, in reuk na Bangle trekkende. Het schiet lange en regte stelen op, zoo 't in het wild wast, 12 en 15 voeten hoog. in 't gemeen een duym dik, zomtyds als een kinds arm; daar aan staan de bladeren verwisseld tegens malkanderen, die van Globba gansch gelyk, 18 en 20 duymen lank, vyf of zes vingers breed, boven swart-groen, van onderen donker-geel, en wolagtig in 't aantasten, waar aan men ze van andere zoorten onderkennen kan, gewreven, hebben zy een sterken reuk als Bangle, maar de gedroogde komen den Gember nader.

De hooft stelen of stammen dragen aan haar opperste een andere steel, mede regt, en anderhalf voeten lank, daar aan wassen de bloemen boven malkanderen als Hyacinthen, doch van een geheel ander fatzoen. Zy zyn hol, als kelkjes, van 6 blaadjes gemaakt, waar van de twee grootste ter zyde staan als wangen, buyten wit, binnen rood, met witte en geele strepen en puntjes schoon geschilderd, als of het eenige letters waren, twee andere witte blaadjes leggen hier onder, als in de Gember-bloem, en noch twee kleene witte dekken den rugge van de bloeme.

Achter deze bloem ziet men een groene knop, waar uyt de vrucht werd, in de groote van een duyven ey, doch ronder, een weinig driezydig, als ze ryp is, hoog rood, met geele styve haayrtjes bezet van buyten, die wat stekelig zyn, en op de huyd jeuken veroorzaken. Binnen leyd een klompje in drien deelbaar, van groote hoekige en swartagtige korls gemaakt, met een zilververwig merg ofte huydeken aan malkander hangende, gelyk de korls van Globba Ceispa *of* Cardamom, *onliefyk van smaak. De buytenste dunne en brosse schaal kan in drien verdeeld werden, als ze ryp is, heeft een naveltje boven op, en riekt sterk na* Tsjonckor, *voor de onze onliefyk, maar by de Indianen werd het met Cardamom vergeleken.*

Naam. *In 't Latyn* Galanga Malaccensis. *Maleyts* Lanquas *en* Bangle Malacca, *by andere* Makuy Malacca. *Amboinsch* Annipa Waccan *het* groote, *en* Lawassa Malacca, *want zommige houden 't voor een geslachte van* Lanquas, *zommige van* Bangle, *en onze Amboinezen voor* Globba. *De naam* Makuy *heeft een gemeenschap met het* Unin Mackay, *een Amboinsche naam van* Bangle, *boven* cap. 13. *met wiens reuk deze plante meest overeenkomt, en daarom ook van de meeste Maleyers* Bangle Malacca *genaamt werd. Javaansch* Camadjara betul, *tot onderscheyd van* Camadjam, *'t welk* Siree *is.*

Plaats. *In Amboina wast het aan de randen van de ligte bosschen, ofte in verlatene tuinen in 't gebergte, als mede omtrent de witte bomen* Caju Puti. *Met de wortel word het ook omtrent de huyzen geplant, daar de stelen niet boven een vinger dik, en zeven voeten hoog werden. Het schynd, dat het veel in 't wild omtrent Malacca moet wassen, als mede op Java en Baly.*

Gebruyk. *In Amboina heeft het geen zonderlyk gebruyk, behalven dat de Vrouwtjes de schalen van de vruchten in water wryven, en daar mede hare kleeren en haayren wasschen, om dezelve een sterken geur te geven, die by haar lieden aangenaam is. Om de Baru van de Sagueer bomen te bereiden, dat 'er goede tuntel van werde, die het vuur ligt ontfangt, zoo wascht dezelve Baru in het zap uyt de dikste stelen dezer plante geperst, een reyse of twee, en droogdze telkens in de Son. Zyne versche wortel, die mede na* Tsjonckor *riekt, knouwen de Amboinezen met Pinang, als zy op hare Hoogtyden heele nagten opzingen moeten, om een gladde keel en klaare stem te krygen.*

Het eygentlyke Macuy *is een mede-zoorte hier van, doch om dat ze gantsch wild is, zoo zullen wy ze in 't 11de Boek onder de* Globbas *beschryven met de naam van* Globba Uviformis.

De

Tabula Septuagesima Prima

Ad *Figuram Primam Galangam* exhibet *Malaccensem*, cum *flore* ejus *a* separato.

Figura Secunda ramum exhibet *Cannacori*, seu *Cannæ*, cum ejus *floribus A* majori forma expressis, & *B ossiculis* ejus *seminalibus*.

N. B. Hujus plantæ auctores & Synonyma dedi in *Thes. Zeyl. p.* 53. ubi examinari possunt, uti & in *H. Cliffort. p.* 1. ad *Cannam* spathulis biflorie.

CAPUT VIGESIMUM SECUNDUM.

Cannacorus. Daun Tassibeb..

HÆc quoque planta ad Galangæ species pertinet, licet nesciam, quam ob rationem in Europæorum Herbariis *Cannacorus* sit vocatus, quum nihil habeat commune neque cum Arundine, neque cum *Acoro*.

Hic in India fere eadem crescit forma, qua descriptus & delineatus est Cannacorus in *Appendice* novi *Dodonæi cap.* 47. excepto, quod ejus folia in ista figura nimis sint rotunda, ni forte in Italia hanc habeant formam. Hisce in terris autem sunt oblongiora, illis Agrestis Curcumæ similia, pedem longa, ac semi pedem lata, subtus obliquis costis pertexta, instar foliorum Musæ, glabra quoque, & læte virentia. Sessilia majoribus insident caulibus, qui rotundi sunt, herbacei, digitum crassi, quatuor & quinque pedes alti, alternata porro, & interiore parte ad caules conniventia.

Flos miram & peculiarem habet formam, cum illo *Gladioli* quodammodo conveniens, ex quinque angustis petalis compositus, quorum bina instar uvulæ dependent, ac tria eriguntur, coloris interne crocei, externi rubri, quo autem diutius vigent, eo magis rubent interne hæcce petala, inodora penitus.

Flores insequuntur fructus, paulo majores viridibus Nucibus avellanis, qui trigoni sunt, & externe virentes, brevibusque obsiti spinulis instar tenerorum fructuum Castanearum. Maturi nigrescunt, in tres dehiscentes cellulas, in quarum quibusvis tria, quatuor, vel quinque locantur ossicula seminalia, rotunda, glabra, Pisa referentia, externe nigra, interne alba.

Radix ejus repit transversaliter uti Galanga, vel si ita velint, instar arundinis, digitum crassa, alba, succosa, & fragilis, saporis primo aquosi, dein parvam in ore relinquit amaritiem, non edulis, uti Italorum Herbaria indicant.

Nomen Latinum retinemus in Europa usitatum, *Cannacori* & *Floris cancri*, quum cocti Cancri colorem gerat, vocatur itidem *Gladiolus Indicus*, & *Xiphium Indicum*. Malaice *Daun Tassibeb*, h. e. Rosarii herba, *Tassibeb* enim Arabibus dicitur rosarium seu amuletum præcum; uti & Hispanis vocatur *Cuentas*, ac Portugallis Indicis *Folho de Contas*. In Java & Baleya *Mitu Milu*.

Locus. In quolibet crescit solo, & maxime propagatur tam per deciduum semen, quam per prorepentem radicem: In Amboina circa domus, & in hortorum areis seritur, magis ad recreationem ob singularem florem, quam ad usum. In Java & Baleya copiosior est. In Europam dicitur, hanc plantam fuisse deductam per semen ex Indiis Occidentalibus.

Usus ejus nullus peculiaris est, quin incognitus huc usque sit, in Amboina enim tantum ob flores colitur, ac pro *Gandasuli* specie habetur, unde & *Gandasulium rubrum*, ac quibusdam *Lanquas mera* vocatur.

Mulierculæ superstitionem alunt, nolentes hanc adstare aliis herbis medicinalibus, dicentes harum virtutes per illius vicinitatem enervari & imminui.

De een- en seventigste Plaat

Vertoont in de *Eerste Figuur* de *Malaccise Galanga* met deszelfs *bloem* afzonderlyk.

De *Tweede Figuur* wyst aan de *Cannacorus* ofte de *Canna*, met deszelfs bloemen *A* in grooter gedaante uitgedrukt, en de zaadkorrels *B*.

N. B. Van deze plant heb ik de Schryvers en benamingen aangehaalt in myn *Thes. Zeyl. p.* 53. alwaar die konnen nagezien werden, als mede in de *Hortus Cliffort. p.* 1. by de *Canna* met tweebloemige takjes.

XXII. HOOFDSTUK.

De Cannacorus, ofte de Canna.

D*It behoord mede onder de geslagten van Galanga, hoewel ik weet niet om wat voor reden het in de Europische Kruyd-boeken* Cannacorus *genaamt werd, daar 't nochtans niets heeft nog na Riet, nog den* Acorus *gelykende.*

Het wast hier in Indiën schier met dezelfde gedaante als beschreven en afgetekend staat in de Appendix *van den nieuwen* Dodonæus cap. 47. *behalven dat de bladeren in dezelve figuur te rond zyn, of zy moesten in Italien dezelfde gedaante hebben. Immers hier te lande zyn zy lankwerpiger, die van de wilde* Curcuma *gelyk, een voet lank, en een halve breed, van onderen met schuynze vooren doortogen, gelyk de Pissang-bladeren, mede zoo glad en blyde groen. Zy staan zonder stelen aan de stam of hoofd stelen, dewelke rond, kruydachtig, een vinger dik, en 4 a 5 voeten hoog zyn, verwisseld tegens malkander, an met haar binnen-zyde na den steel ziende.*

De bloeme heeft een vreemde en eygen fatzoen, die van Gladiolus *wat gelykende, van 5 smalle blaadjes gemaakt, waar van der 2 afhangen als lellekens, en 3 overeynd staan, van coleur binnen Saffraan-geel, van buyten rood, doch hoe langer zy aan den stok staan, hoe rooder zy van binnen werden, gantsch zonder reuk.*

Daar op volgen de vruchten, wat groter als groene Hazel-noten met hare schellen, driehoekig, van buyten groen, en met korte stekeltjes bezet, als jonge vruchten van Castanjen. De rype werden swartachtig, openende haar in 3 kamertjes, in ieder leggen 3, 4, en 5 ronde, gladde, beenharde korls, als erweten, van buyten swart, van binnen wit.

De wortel is kruypende, en dwers als Galanga, *of zoo men 't zoo hebben wil, gelyk ons riet, een vinger dik, wit, zappig, en breekzaam, van smaak eerst waterachtig, daar na een kleene bitterheid in de mond nalatende, niet eetbaar, gelyk de Kruyd-boeken van het Italiaansche zeggen.*

Naam. *Wy houden de Latynsche naam in Europa aangenomen,* Cannacorus, *en* Flos Cancri, *om dat ze de coleur heeft van een gekookte Krabbe: Item* Gladiolus Indicus, *en* Xiphium Indicum. *Maleyts* Daun Tassibeh, *dat is Paternosters kruyd, want* Tassibeh *is in 't Arabisch te zeggen een Paternoster of Bidsnoer, gelyk het de Spanjaarden ook noemen* Cuentas, *en de Indiaansche Portugeezen* Folho de Contas. *Op Java en Bali* Milu Milu.

Plaats. *Het wast in allerhande grond, en vermenigvuldigd zich zeer, zoo door het afgevalle zaad, als door de kruypende wortel. In Amboina werd het omtrent de huyzen, en in een hoek van de tuinen gezaayd, meer tot en spectacul wegens de rare bloem, dan tot gebruyk. Op Java en Baly heeft men 't ook overvloediger; In Europa, zegt men, is 't gebragt door zaad uyt West-Indiën.*

Gebruyk. *Het heeft geen zonderlyk gebruyk, of het is nog onbekend, want in Amboina voed men 't maar om de bloemen, en houd het voor een soorte van* Gandasuli, *dies men 't ook* rood Gandasuli *en by sommige* Lanquas mera *noemd.*

De Vrouwen hebben een superstitie, willende deze plante in de Hoven by andere medicinale kruyden niet dulden, zeggende dat dezelve door zyne naburigheid slap werden, en hare krachten verminderen.

In memorato *Dodonæo* reperitur, Italos foliorum cineres adhibere ad ora vulnerum seu sinuum prorepentium aperire, quod Papyrus quondam efficiebat, in aceto autem aqua subacto vel vino macerata hæc folia recentia curant ac rubra vulnera, nullis aliis medicamentis curabilia. Viles Æthiopum flamines, uti & Catholici plebei, aliis destituti rebus, rosaria sua ex hujus formant officulis seminalibus, unde & hæc planta supra memorata accepit nomina.

In aliis quoque veteris Indiæ regionibus, quas Æthiopes inhabitant, sine dubio crescet; anno enim 1685 flaminem Æthiopicum cepimus, qui Arabem esse sese profitebatur, quique secum ducebat tria quam longissima rosaria seu Tassibehs, quorum longissimum mille, ac medium trecenta continebat officula, adeo nigra, dura, & polita, acsi ex ebore vel alio quovis osse essent confecta, cuncta autem erant officula hujus plantæ. Vulgaria vero rosaria seu Tassibets Æthiopum non plura continent nonaginta novem.

Hic autem Arabs spurius novam introducebat doctrinam & sectam inter Æthiopes, qua docebat tantæ longitudinis rosaria esse adhibenda, quæ vero tam noxia erat populo, ut magistratus noster rogatu veterum Æthiopum, novam illam doctrinam vetare cogeretur, dum enim flamines hi viros cogebant tam longa rosaria precando enumerare, atque interea sese ab uxoribus suis abstinere, hi flamines ipsorum uxores stupro exercebant, atque nullum præterea restabat tempus per longos istos susurros, ad quotidianum peragendum opus, & victum quærendum.

Ad conficienda hæcce rosaria semini matura eliguntur officula, quæ perforantur filo cupreo, cui tam diu adpendent, donec indurescant & nigrescant, quum ossea esse quis putaret.

In gemelde Dodonæus *vind men, dat de Italianen de assche dezer bladeren gebruyken, om de monden van de voortlopende gaten te openen, als men met de Papyrus dede, maar in gewaterden azyn of wyn geweekt, helen de versche en roode zeeren, die met geen ander middel geneesbaar zyn. De slegte Paapjes onder de Mooren, als mede de Romanisten, die anders niet hebben, maken haare Bidsnoeren van deze korls, waar van dit kruyd de bovenstaande namen heeft.*

Het moet in andere Landen van oud Indiën, daar Mooren woonen, ook groeyen: want wy hebben Anno 1685. een vreemden Moorschen Paap gevangen, die zich voor een Arabier uitgaf, en by denzelven gevonden 3 ongemeene lange Bidsnoeren of Tassibehs, waar onder de langste duyzend, en de middelste 300 korls hadde, zoo swart, hard, en glad, als of zy van ivoor of ander been gemaakt, en swart geverfst waren, doch alle waren zy van de korls dezes kruyds. De ordinaris Tassibehs van de Mooren, hebben anders niet meer dan 99 korls.

Doch dezen gecontrafeyten Arabier bracht een nieuwe leer en secte op, onder de Mooren, waar by men zoo lange Tassibehs gebruyken moeste, dog zoo schadelyk voor het Volk, dat onze Overheid zelfs op 't verzoek der oude Moren, die nieuwe leer verbieden moeste, want terwyl deze Papen de Mannen dwongen zulke lange Bidsnoeren uyt te lezen, en ondertusschen haar van hare Vrouwtjes te onthouden, zoo misbruykten deze Priesters hare wyven; zoo en schoot 'er ook geen tyd over door dit lange prevelen om het dagelykze werk te doen, en de kost te winnen.

Tot het maken nu van deze Bidsnoeren, verkiest men de halfrype korls, dezelve doorstekende met een koperdraad, en latende dezelve daar aan hangen, tot dat zy hard en swart worden, wanneer men 't voor been zoude aanzien.

CAPUT VIGESIMUM TERTIUM.

Acorum. Deryngo.

Licet Acorum putatum sit herba frigidis seu Borealibus regionibus propria, in India tamen Orientali quoque obcurrit non tantum in humidis, sed etiam in siccis & altis crescens locis. Eandem fere habet formam, qua in *Europæis Herbariis* descriptum est: Radix enim ejus est longa, *repens*, vix digitum crassa, modo sub terræ superficie prorepens, immo sæpe nuda est, atque hinc ad summam ejus partem viridis, subtus alba, & ad latera fusca. Dividit sese in paucos laterales ramos radicales, qui longe prorepunt, lentique sunt, flexiles, ac difficulter disrumpi possunt.

Recens hæc radix interne plerumque alba est, siccata vero rufescit, saporque ejus est acris, non multum fervens, cum levi amaritie, odor fortis est, aromaticus, ac caput quodammodo gravans, quæ enim in paludosis crescit locis, sulphureum spirat odorem ac fere ingratum, in superiore ejus parte in annulos videtur distincta, sed obliquos, & irregulares, ex quovis autem nodo longum excrescit folium, eo modo, ut unum dextrorsum, aliud sinistrorsum vergat.

Maxima folia coadunata excrescunt ad repentis radicis extremum, sesqui pedem, immo binos pedes alta, digitum lata, & semper erecta, illis Butomi similia, hæc vero Acori breviora sunt, solidiora, glabriora, venis destituta, sed nervo donata longitudinali, ab utraque protuberante parte, nullo modo incidentia, intense viridia, & plana, excepto quod infra parum sint complicata, & prope radicem parum fusca. Inter manus contrita, eundem penetrantem aromaticumque cum radice habent odorem, qui æque gratus est, & in siccatis persistit.

In radice matrice prope ortum majorum foliorum quatuor vel quinque minores propullulant radices, quæ sensim ibi novos quosdam formant surculos, vel nova brachia. In binas dividitur species, quæ parva tamen est differentia, una nempe palustre, altera terrestre dicitur *Acorum*.

XXIII. HOOFDSTUK.

De Oost-Indische Acorus, of Calmus.

Hoewel 't Acorum een kruyd is, zoo men gemeend heeft, de koude Landen eygen, zoo vind men het nogtans ook in Oost-Indien, niet alleen op vogtige, maar ook op drooge en verheeve plaatzen. Het heeft bykans de gedaante, gelyk het de Europische Kruyd-boeken beschryven, want het is een lange kruypende wortel, schaars een vinger dik, even onder 't risch van de aarde gaande, dikwils blood, en daarom aan 't bovenste groen, van onderen wit, en aan de zyden bruyn. Zy verdeeld haar in weinige zyde-takken, die al weder lang voortkruypen, zeer taay, buygsaam, en qualyk om te breeken.

De versche is van binnen doorgaans wit, maar de drooge bestierft ligt ros, de smaak scherp, niet zonderlyk heet, met een kleene bitterheid, de reuk sterk, specer yagtig, en 't hoofd wat beswarende, want het geene in moerassige plaatzen wast, riekt vry wat swavelig, en bykans onaangenaam, aan de bovenste zyden schynaze in leden verdeeld te zyn, doch schuyns en onordentlyk, komende uyt ieder lid een lang blad, zodanig dat het eene aan de regter, en 't ander aan de slinkerzyde der wortel staat.

De grootste ziet men digt op malkander, aan 't eynde van de kruypende wortel, 1½ en 2 voeten hoog, en een vinger breed, altyd overeynd staande, het Snygras zeer gelyk, doch die van Acorum zyn korter, gelyviger, gladder, zonder aderen, dan de middel-zenuwe in de lengte, die te weerzyden uytbuyld, niet snydende, hooggroen, en vlak, behalven beneden, daar zy wat gevouwen staan, by de wortel wat bruyn. Tusschen de handen gevreven, hebben zy dezelfde sterke Aromatique reuk van de wortel, of wel zoo lieflyk, die ook in de drooge blyft.

Aan de oude wortelen nu komen by den oorsprong van de groote bladeren 4 a 5 kleendere voort, die metter tyd aldaar eenige afzetsels, of nieuwe armen formeren. Men verdeeld het in 2 zoorten, dog met een kleen onderscheid, als Water- en Land Acorum.

Acorum palustre maximum est, atque ad ripas fluminum crescit, ut & in locis paludosis, ubi lapilli & arena conmixta sunt, quam maxime luxurians, longa & pinguia producens folia, magnum obcupans locum. Ejus radices orchiam circiter longæ sunt, ultra digitum crassæ, interne albissimæ. Terrestris species minora & graciliora gerit folia, ejusque radix externe magis fusca est, saporemque habet magis servemem & acriorem.

Inter hæc folia unicum aliquando excrescit crassius & angustius reliquis, inferne ad tertiam circiter ejus partem triangulare, & interne junceum, reliqua superior pars aliis similis est. In summo triangularis partis stellula crescit semi digitom longa, pennam crassa vel paulo crassior, julis Coryli similis, vel in India ad frustum Siriboæ adcedens, rotunda, hepatici coloris, ac rugosa, obliquis lineis distincta seu striata, ubi & aliquando quid Muscosi adparet, quod Acori flores repræsentare videtur, alios enim distinctos flores hic in India observare non potui.

Carol. autem *Clusius libr.* 2. *rarior. pl. cap.* 50. scribit, in Europæo *Acoro* julum hunc excrescere ad crassitiem & longitudinem digiti, cui insident parvi, pallidi, sed distincti, quadripetali flosculi, quos multa insequebantur tubercula, qualia io hac Indiæ Orientalis planta nunquam vidi, cæteroquin ejus descriptio cum nostra satis convenit. Julus iste raro quoque provenit, ac fere ounquam in illo, quod in humido crescit solo.

Nomen. Latine *Acorum* & *Acorus*, hodie in Pharmacopæis Belgicis *Calmus*, non autem per hanc vocem intelligendum est *Calamum aromaticum*, quæ longe alia ac pretiosa est planta. Alia omittens Europæa nomina, uti & hanc radicem circa annum 1574. ope quorundam Cæsareorum legatorum in Europæis nostris regionibus innotuisse, atque ex Turcia fuisse deductam primum Viennam, nunc autem adeo multiplicatam in Hollandiæ & Zelandiæ fossis, ut pro indigena haberetur planta, de qua vide *Clusium l. c.* Turcæ hanc vocant *Agir*, vel uti *Jul. Scaliger. exercit.* 40. scribit *Air.* Lithuanenses *Tartarski Zeli*, h. e. Tartariæ herba, quum in Tartariæ regionibus prope Pontum Euxinum copiose crescat, vel quum Tartari multum hanc secum ducant. Arabice *Alwag*, & sine articulo *Wag.* Persice *Alwah*, atque hinc derivata sunt Indica nomina *Vas*, *Vasabu*, *Vaicam*, & *Vatikam.* In Bengala *Böos*, in regionibus Malaiensibus *Deryngo*, quod Portugalli *Diringo* scribunt. Nomen quoque Arabicom *Karun* inveni, quod forte corruptum est *Acori*, atque hinc apud Malaienses quosdam *Conjango.* In Banda *Caju Swangi*, h. e. herba magorum, vel ob gravem ipsius odorem, vel quod magos inertes reddat. Amboinice in Luhua *Aywabäu*, h. e, Porcina radix. Sinice *Tschaupo.* Quibusdam *Peckin Zoan*, h. e. Peckensis Cepa, non ob ejus formam, sed a gravi & penetranti odore.

Locus. Antiquis temporibus hæc radix parum nota erat, forte ob similitudinem cum Butomo pro hoc habita, in Colchide, aliisque Pontus Euxini Borealibus regionibus tantum inveniebatur, unde forte translata fuit in Galatiam & Bithyniam, ubi præsertim luxuriose crescit prope lacum circa urbem Bursiam seu Prusam, sensim enim calidioribus adsueta regionibus tandem in Cretam venit.

Io India Orientali copiosissime & elegantissime crescit io aqiiosa regione Bengalæ ioferioris, atquo inde per cunctas Indiæ provincias extra Gangem, & in insulis aquosæ Indiæ. Uti id adparet ex *Garzia libr.* 10. *aromat. cap.* 32. *Acorum* in India extra Gangem non notum erit, licet supra memorata nomina *Vas*, *Vaticam*, & *Deringo Calamo* suo *aromatico* tribuat, quod mihi persuasum est ab *Acoro* multum differre, unde & meo judicio vel error quidam in isto obcurrit capite, vel ambæ istæ plantæ confusæ admodum ibi describuntur. Puto autem, in hasce Orientales insulas aliunde esse deductum, nullibi enim obcurrit nisi prope hominum ædes, circa fluminum ostia, paludes, vel aliis in humidis locis. Luxuriose quoque prope ædes crescit circa puteos plantatum, ubi copiosa effunditur aqua, & angulus ipsi conceditur tranquillus, ut sese extendere possit.

Water Acorum is het grootste, wast aan de kanten van de rivieren en moerassige plaatzen, daar kleene steenen en zand onderlopen, zeer weeldrig, met groote en vette bladeren, een ruyme plaats beslaande. De wortelen zyn omtrent een vadem lank, en ruim een vinger dik, zeer wit van binnen. De Landsoorte heeft kleender en magerder bladeren, de wortel bruinder van buiten, heter en scherper van smaak.

Onder deze bladeren komt zomtyds een voort, dikker en smalder dan de andere, van onderen tot omtrent een derde driekantig, en van binnen biesachtig, de rest na boven is de anderen gelyk: Aan 't bovenste van 't driekantige deel, groeid een steertje, een halve vinger lank, en een schaft dik, of meer, de Kattekens van de Hazelaar gelyk, of in Indien als een stukje Siriboa, rond, leververwig, en ruyg, met schuynze linien gestreept, daar aan zomtyds iets mosachtigs is, 't welk het bloeyzel van Acorum wil zyn, want ander bescheydelyker bloeyzel hebbe ik in Indiën daar aan niet vinden konnen.

Maar Carol. Clusius libr. 2. rarior. plantar. cap. 50. *schryft, dat aan het Europische* Acorum *dit Katteken uytwast tot de dikte en lengte van een vinger, waar op kleene, bleeke, doch duydelyke, vierkantige bloempjes groeyen, en daar op veele knobbeltjes volgen, diergelyke ik aan de Oost-Indische nooit gezien hebbe, anders komt zyne beschryvinge met de voorgaande wel overeen. Het voornoemde Katteken ziet men ook zelden voortkomen, en schier nooit aan 't geene, het welk in een vochtige grond staat.*

Naam. *In 't Latyn* Acorum *en* Acorus, *hedendaags in de Duytsche Apotheeken* Calmus, *doch men moeste daar door niet verstaan* Calamum Aromaticum, *dewelke een geheel andere en kostelyke plante is. De andere Europische namen slaa ik over, als mede dat deze wortel omtrent 't Jaar 1574. door hulpe van eenige Keyzerlyke Gezanten in onze Duytsche Landen eerst is bekend geworden, zynde daar in gebragt uit Turkyen eerst na Weenen, doch nu zoo vermenigvuldigd in de sloten van Holland en Zeeland, dat men 't voor een Inlandsch gewas zoude aanzien, waar van ziet* Clusius loc. cit. *De Turken noemen 't* Agir, *of gelyk* Julius Scaliger. Exercit. 40. *schryft* Air. *De Littauwers* Tartarski Zeli, *dat is Tarters-kruyd, om dat het in de Tartarsche Landen by de Pontus Euxinus veel wast, of om dat de Tartars het zelve veel by hun voeren. Arabisch* Alwag, *en zonder Artickel* Wag. *Persisch* Alwah, *hier van komen de Indische namen* Vas, Vasabu, Vaicam, *en* Vatikam. *In Bengale* Boös. *In de Maleytsche Landen* Deryngo, *het welk de Portugezen* Diringo *schryven. Ik vinde ook den Arabischen naam* Kàrun, *zynde misschien bedorven van Acorum, en daar van daan by zommige Maleyers* Coryango. *In Banda* Caju Swangi, *dat is, Tovenaars kruyd, of om zyn harschen reuk, of om dat het de Toveryen zal kragteloos maken. Amboinsch op Luhu* Aywahäu, *dat is, Verkens-wortel. Sinees* Tschaupo. *By zommige* Pekin Zoan. *dat is, Pekinse Ajuyn, niet van zyn gedaante, maar van zyn sterken reuk.*

Plaats. *In oude tyden was deze wortel weinig bekend, misschien wegens de gelykheid met het snygras voor 't zelve aangezien, men vond ze maar in Colchide, en andere Noorder-Provintien aan de* Pontus Euxinus, *van waar ze misschien overgebragt is in* Galatie *en* Bithynie, *daar ze inzonderheid weelderig wast by een Meyr, omtrent de Stad Bursia of Prusa, hebbende allenskens de warme Landen aangewend, tot dat het ook in Creta is gekomen.*

In Oost-Indiën wast het meeste en schoonste in 't waterryke Land Neder Bengalen, en van daar door alle Provintien van Indie, buyten de Ganges, *en de Eylanden van Water-Indien. Zoo als men merken kan uyt* Garzias libr. 1. aromat. cap. 32. *Het* Acorum *moet in Indie, buyten de Ganges niet bekend zyn, hoewel hy de bovenstaande namen,* Vas, Vaticam, *en* Deringo *aan zyne* Calamus Aromaticus *geeft, waar van men verzekerd is van het Acorum veel te verschillen; dierhalven na myn oordeel in 't gemelde Capittel, of een abuys met die namen heeft, of die beyde plante zeer confuus beschryft. Ik betrouwe dat het in deze Oosterse Eylanden van eldere gebragt zy, want men vind het nergens dan by woningen der menschen, omtrent de monden van rivieren, poelen, of andere vogtige plaatzen. Het groeyd ook weelderig by de huyzen, omtrent de putten geplant, daar men veel water giet, en een geruften hoek vergund, om zich te kunnen uitbreiden.*

In altis & siccis locis ipsum quoque vidi crescere, præsertim montis ignivo ni Api in Banda, ibi enim ejus folia *non* ultra pedem longa sunt.

Radix parva est, non ultra minimum digitum crassa, saporis penetrantissimi, & odoris gravissimi, cum notabili amaritie, contra quod in aquosis crescit locis, multo debiliorem habet saporem & odorem, qui tamen aliquando sulphureus est, & quodammodo austerus, præsertim quum locus iste nigro ex cæno constet.

In Zephyreis Sinæ partibus non potui detegere hocce crescere, attamen ipsis notum est, ac defertur ex Borealibus Provinciis, Peckin nempe & Leantung. Dicuntque per populares suos ex istis locis sensim in Zephyreas partes, ac porro in hasce insulas esse translatum, cujus rei ipsis fidem non habeo, quum Sinenses natio nimis sit avara & invidiosa, quam ut alicui nationi aliquid nihilo daret vel communicaret. Si in Moluccas, Amboinam, & Bandam sit introductum, sine dubio factum erit per Malayenses, Javanos, & Maccassarenses.

Usus. De Acori usu & viribus, quum jam descriptæ sint, lectores ablegabimus ad Europæos libros, præsertim ad *Dioscorid. libr.* 1. *cap.* 2. & *commentaris Matthioli* in istud caput, & *Galeni libr.* 6. de *simpl. medic. facultate.*

Quum *Acorum* in hisce fervidis proveniens regionibus ingratum magis & acriorem habeat saporem, quam quod in frigidis crescit locis, hinc non ita aptum est, ut condiatur quam istud. Recentes jussi radices primo rite decorticare & depurare, per tres dies primum in aqua, ac dein per tres alios dies in aqua saccharata maceravi, ac tum cum sacchato excoxi, saporem tamen servabat austerum, comperi autem post annum elapsum melioris esse notæ. Salubres sunt hæ radices mensibus pluviosis, qui in Amboina frigidissimum, crassum, & insalubrem reddunt äerem, si jejuno stomacho ipsorum portiuncula ore masticetur contra äerem malignum. Radix enim hæc est fervida, adtenuans, & exsiccans, atque in India parva dosi interne adhibetur.

Admiscetur potionibus, quæ puerperis propinantur post partum ad corpus depurandum & exsiccandum, item alii admiscetur decocto, quod cum efficacia adhibetur contra tumentem Lienem *Tebatu* dictum.

In melle vel saccharata aqua decocta hæc radix tenacia adtenuat sputa, quæ pulmonem & pectus obprimunt, quod commune est vitium senibus, qui vero Phthysi laborant, eam vitent, nimis enim exsiccat, noxia quoque est iis, qui Cephalalgiæ obnoxii sunt, ob gravem & molestum ipsius odorem. Cum *Bangley*, *Lampujo*, & *Siri Pinanga* masticatur, & adspergitur puerorum abdomini, quum ejus torminibus laborent, vel incantati sint, hæc enim planta generaliter censetur efficacissima esse contra incantamenta.

Folia ac radices aquæ incocta, (in Europa hoc cum vino fit,) emolliunt & detumescere faciunt membrum virile ac scrotum, si lintea in decocto hoc madefacta istis adplicentur partibus, ita ut ob hanc similesque caussas quibusdam videatur dicta fuisse *Radix Venerea*, non quod Venerem promoveat & excitet, sed quod contra Venereas adfectiones & vitia valeat, atque tali modo innominatus iste Med. Doctor vera dixisse forte potuit, qui Viennæ *Clusium* monebat, ipsum in Acori descriptione addere debere, Acorum Venerem exstinguere, & mulieres steriles reddere. Incolæ quidam vetant hanc radicem commiscere, vel adponere medicamentis, quæ contra Epilepsiam & convulsiones præparantur, cum aliqua veri specie dicentes, hanc radicem per fortem suum odorem omnia alia enervare medicamenta, & inefficacia reddere, unde & non oportet aliis admisceri, nisi ejusdem qualitatis, h. e. fervidis & odoratissimis rebus.

A Sinensibus adhibetur ad cimices ex cubilibus depellendos, si hæc nempe herba sub pulvinaribus deponatur, adsumitur quoque contra abdominis tormina ex frigore orta. Credunt etiam, quod, si in domibus suspendatur, cuncta incantamenta & Dæmones expellere, unde & in Banda Malaiense nomen *Ubat* seu *Caju Swangi* suum habet ortum. Folia ejus cum pauxillo aluminis in aqua contrita, & hac os si colluatur, vacillantes firmat dentes.

Op hooge en drooge plaatzen heb ik 't ook zien wassen, inzonderheid van de vuurberg Gunong Api in Banda, maar de bladeren worden niet boven een voet lank.

De wortel is kleen, niet boven een pink dik, zeer scherp van smaak, en scherp van reuk, met een merkelyke bitterheid, daar en tegen 't geene aan waterachtige plaatzen wast, is wel slapper van reuk en smaak, maar heeft dikwils een swaveligen reuk, en wrangheid by zig, inzonderheid als de plaats swarte modder heeft.

In de Zuyder-delen van Sina, kan ik niet vernemen, dat het wast, egter is het by hun lieden bekend, en werd gebragt uyt de Noorder-quartieren, te weten de Provintien Peckin en Leautung. Zy meenen, dat het door hare Lands-lieden uyt dezelve plaatzen allenskens in de Zuyderdelen, en verders in deze Eylanden gebragt zy, het welk ik niet geloove, want den Sinees is al te gierig en nydig voor niet iets aan andere Natiën mede te delen. Zoo het in de Moluccos, Amboina, en Banda ingebragt is, zoo is 't buyten twyffel geschied door Maleyers, Javanen, en Maccassaren.

Gebruyk. *Van het gebruyk en kragten des* Acorum, *zoo veel die alreê beschreven zyn, zullen wy den Lezer wyzen na de Europische boeken, inzonderheid na* Dioscorides lib. 1. cap. 2. *en de* Commentaria *van* Matthiolus *over 't zelve Capittel,* Galen. lib. 6. *de* simplic. medic. facultate.

Dewyl den Acorum *in deze heete landen voortkomende, vry onlieflyker en wreder van smaak is, dan die in koude landen wast, zoo is ze zoo bequaam niet om te confyten als de andere. Ik hebbe versche wortelen ter degen laten schillen en schrappen, eerst drie dagen in water, en daar na nog drie andere dagen in gezuykerd water laten weeken, en als dan met zuyker opkoken, maar zy bleven noch al hars van smaak, en ik bevond, dat zy naar een Jaar beter waren. Zy zyn anders gezond in de regenmaanden, dewelke in Amboina een zeer koude, dikke, en ongezonde lucht maken, des morgens nuchteren een stukje in de mond genomen tegens de quade lucht. Zy is heet, dun makende, en opdrogende van eigenschap, werdende in Indien in kleene quantiteyt binnens lyfs gebruykt.*

Zy werd gemengd onder de dranken, die men de Kraamvrouwen ingeeft, om na de geboorte het lichaam te zuyveren, en op te drogen; als mede een andere drank, die men maakt tegens de geswolle Milt, Tebatu *genaamt.*

In honing of zuyker-water gedronken, verdundze de taaye fluymen, die de longe en borst beswaren, een gemeen gebrek by oude lieden, maar die aan de teeringe vast zyn, moeten dezelve myden, want ze verdroogd te zeer, als mede die tot hoofdpyn geneygd zyn, wegens hare swaare en moeyelyke reuk. Met Bangle, Lampujang, *en* Siri Pinang *geknouwd, besproeyd men de kinders den buyk, als zy buykpyn hebben, en betoverd zyn, want in 't generaal deze plante jegens tovery kragtig gehouden werd.*

De bladeren en wortelen in water gekookt, (in Europa doed men 't met wyn) verzagten, en doen slenzen het geswollen gemacht en Scrotum, *doeken daar in nat gemaakt en omgeslagen, zoo dat ze schynd om deze en diergelyke oorzaken by zommige* Radix Venerea *genaamt te zyn, niet om dat ze Venerem beverderd, maar om dat ze tegens de Venerische gebreeken diend, en zoo zoude misschien die ongenoemde Doctor nog gelyk hebben, dewelke te Weenen* Clusium *vermaande, dat hy in zyne beschryvinge by het Acorum zoude voegen, dat het Venerem uitbluste, en de Vrouwen onvruchtbaar maakte. Zommige Inlanders verbieden ook deze wortel te mengen of te leggen by Medicamenten, die men tegens de vallende ziekte, en sluypjes bereyd, en zeggen met waarschynelykheid, dat deze wortel met haar sterken reuk alle andere Medicamenten dood, en kragteloos maakt, waarom ook niet behoorlyk zy, van gemengd te worden dan by haars gelyken, dat is heete en sterkriekende dingen.*

Zyn gebruyk by de Sinezen is om de weegluyzen uit de bedsteden te verdryven, als men 't kruyd onder de kussens leyd; item het werd ingenomen tegens de buykloop, die van koude ontstaat; zy geloven ook, dat het in de buyzen opgehangen, alle tovery en quade geesten verdryft, waar van de Maleytsche naam in Banda Ubat *of* Caju Swangi *komt. De bladeren met een weinig Aluyn in water gewreven, en in de mond gehouden, maakt de waggelende tanden vast.*

Si hanc radicem plantare velimus, superiores radicis summitates eligendæ sunt, foliaque ipsis inposita ad digiti longitudinem abscindenda, uti & cunctæ fibrillæ, talique modo in humida terra deponenda est hæc radix, ita ut leviter terra sit obruta.

Als men 't planten wil, moet men de voorste eynden van de wortel nemen, de bladeren daar aan staande tot op een vinger lank afsnyden, als mede alle de Vazelingen, en zoo in een vogtige grond leggen, dat zy even met de aarde bedekt zyn.

Tabula Septuagesima Secunda

Ad *Primam Figuram*, *Acorum* seu *Calmum* exhibet Indicum, cujus Synonyma & auctores dedi in *Thesauro Zeylan. pag.* 6. vide & *Dale Pharmac. in 4to. p.* 284.

Figura Secunda Schoenanthum denotat *Amboinicum*, cum *florum panicula* A separata.

De twee- en seventigste Plaat.

Vertoont in de *eerste Figuur* de Oost-Indische *Acorus* of *Calmus*, wiens benamingen en Schryvers ik gegeven heb in myn *Thesaur. Zeylan. pag.* 6. ziet mede *Sam. Dale Pharmac. in 4to. pag.* 284.

De *tweede Figuur* wyst aan het *Amboinsche Schoenanthum*, met der *bloemen pluym* A afzonderlyk.

CAPUT VIGESIMUM QUARTUM.

Schoenanthum Amboinicum. Siree.

S*Iree* Amboinensium sine dubio *Schoenanthum* est, ab Arabico in eo differens, quod Amboinense pauciores emittat caules, sterile sit, vel quam rarissime flores producat, nec ita aromaticum sit. Densum format fruticulum ex tot foliis compositum, ut stipites & radicem cum proxima penitus obtegat terra.

Folia ejus longissima sunt, angusta, & tenuia, illis Caricis similia, tres ac tres cum dimidio pedes longa, vix digitum lata, per longitudinem subtilibus costis donata, ad tactum acuta, & quodammodo lædentia, si retrorsum fricentur, glauca, & tam tenuia, ut cuncta retroflectantur, sibi invicem incumbant, ac tali modo ingentem forment congeriem, seu intricatum fruticulum. Ad spithamæ distantiam ab ortu geniculata sunt, sub qua parte folium angustum est, & convolutum instar petioli, quo usque nempe antea stipiti juncta fuere. Supra geniculum extensa sunt & retroflexa, licet nervus medius satis firmus sit. Inter manus fricata fortem & aromaticum fundunt odorem, inque ore masticata similem habent saporem cum notabili acrimonia, neutiquam vero fauces adurunt.

Folia hæc cum inferioribus suis partibus crassum formant ac ventricosum caulem seu stipitem, quæ arcte sibi incumbunt instar pelliculatum, coloris albicantis quæ partes quoque magis aromaticæ sunt ipsis foliis, quodammodo siccatas spirantes Rosas, quæ optima hujus plantæ pars censetur.

Licet hæc folia sibi ita incumbant, ut quædam rotundos, aliæ planiusculos forment stipites, nulla tamen detegitur in iis pars, quæ cum arundine vel Juncis respondet; ac proinde veteres illud inproprie sub Juncorum speciebus retulerunt, quin in Arabica planta alio forte constituta sint modo, quod tamen in siccata & inde deducta planta haud detegere potui, cuncta enim ejus foliola vel lamellæ separari & tolli poterant usque ad internum cauliculum. Comperi quoque Arabicæ plantæ odorem magis ad illum Rosarum accedere, in Amboinensi autem hic odor mixtus est cum illo fœni recentis.

Radix ejus quodammodo cum illa Acori convenit, sed multo brevior est, tenuior, & lignosior, in notabiles annulos, & paucas distincta ramificationes, quæ potissimum oblique supra terram eminent, cum duris & tenuibus fibrillis nexæ, atque ad ipsarum extremitates tres quatuorve simul emittunt supra memoratos ventricosos caules, reliqua radicis pars non profunde in terram penetrat, sed multis lignosis fibrillis sese in hac figit prorependo, ipsarum odor & sapor aromaticus jucundior est quam in ipsa planta, estque acris, fervens, nec urens, cum grata amaritie, odorque ille Rosaceus in siccata planta penetrantior est. Hæc autem intelligenda sunt de talibus radicibus, quæ nunquam adustæ fuere, quod fit, quum herbæ adstantes per injectum ignem crementur, hæ enim radices externe nigræ sunt, sordidæ, & ingrati saporis, hi quoque digiti, seu supra terram eminentes ramificationes intra anni spatium senescunt, caules & folia de-

XXIV. HOOFDSTUK.

Het Amboinsche Schoenanthum.

D*E Amboinsche* Siree is *buyten twyffel een* Schoenanthum, *van het Arabische meest daar in verschillende, dat het Amboinsche minder stelen voortbrengt, onvruchtbaar blyft, of zeer zelden bloemen vertoont, en in specery achtigheid mede veel wykt. Het werd een digte struyk van zoo veele bladeren gemaakt, dat zy den stam en wortel met de naaste grond bedekken.*

De bladeren zyn zeer lank, smal, en dun, het snygras gelyk, 3 en 3½ voeten lank, schaars een vinger breed, in de lengte fyn geribd, scherp in 't aantasten, en eenigzints snydende, als men ze agterwaarts strykt, blaauwgroen, en zoo rank, dat ze alle agterwaarts gebogen staan op malkander leggende, en zoo een groote bol of verwerde struyk maken. Een span van haar oorspronk hebben zy een knietje, onder 't welke het blad smal is, en t'zamen gevouwen als een steel, zoo verre zy te vooren jegens haren stam vast gezeten hebben. Boven 't knietje is het uitgebreyd en achterwaarts gebogen, hoewel de middelste zenuwe redelyk styf is. Tusschen de handen gewreven, geven ze een sterken Aromatiequen reuk, en in de mond geknouwd ook zodanigen smaak, met een merkelyke scherpigheid, doch geenzints in de keel brandende.

Deze bladeren met haar onderste deelen formeren een dikke buykachtige steel of stam, digt op malkander leggende, als vellekens, witachtig van coleur, en speceryagtiger dan de bladeren, enigzints na drooge Rooze riekende, 't welk men voor 't beste deel van die plante houd.

Of nu wel deze bladeren zoo over malkanderen leggen, en zommige ronde, zommige platagtige stammen maken, zoo is 'er nochtans niets aan dat na riet of biezen gelykt, en daarom 't de Oude wat oneygentlyk onder de zoorten van biezen gerekent hebben, of het moeste aan 't Arabische anders zyn, gelyk ik nogtans aan 't gedroogde en van daar gebragte niet hebbe konnen bemerken: want alle blaadjes of schelfferen konde men afnemen, tot de binnenste steel toe. Zoo bemerkte ik ook, dat de reuk aan 't Arabische duydelyker na Roozen trekt, maar aan 't Amboinsche is dezelve met die van vers hooy gemengt.

De wortel gelykt die van Acorum eenigzints, doch veel korter, dunder, en houtagtiger, in merkelyke leden, en weinige takken verdeeld, die meest schuyns boven de aarde staan, met harde en dunne Vazelingen daar aan vast, en dragen van de bovengenoemde buykagtige stelen, 2. 3 en 4 by malkander aan haar einde, de resteerende wortel gaat niet diep in de aarde, met veele houtagtige Vazelingen daar in vast, doch mede kruypende, haar specery achtige reuk en smaak is lieffelyker dan in de plante, scherp, heet, en niet brandende, met een aangename bitterheid, en den Roozen reuk is in de gedroogde merkelyker: dit is te verstaan van zoodanige wortelen, die nooit verbrand zyn, gelyk geschied als de omstaande ruygte door ingeworpen vuur afgebrand werd, want dezelve zyn van buyten swart, vuyl, en van een quade smaak, ook werden deze teenen of boven de aarde staande takken, binnen een Jaar oud, werpen haare stelen en bladeren af, en vergaan van zelfs, zoo dat men ze met handen vol vermolsems boven

demittunt, & ipsæ pereunt, ita ut magna copia cariosæ supra terram decidant & inveniantur, prius autem sub terra novam emittunt sobolem.

In Amboina sterile vulgo habetur, quum nunquam flores vel fructus in hoc observentur, factum tamen fuit, licet raro, quod flores in quibusdam stipitibus fuerint observati, qui duplices sunt veri & fabulosi. Veri nihil aliud sunt quam panicula, qualis conspicitur in arundine farcta *Tubu Sala*, & in montano arundinaceo gramine *Kulong* dicto.

Tota hæc panicula semper ad unam inclinat partem, palmam longa, immo longior, componiturque ex longis apicibus, seu oblongis capitulis avenam referentibus, quæ interne vacua sunt, brevibus aristis donata, quæ ex flavo fusca sunt, hæc autem nulla subsequuntur semina, quin deberent esse paleacei apices interni, qui tamen sese non propagant. Hi flores sæpe, immo vulgo fere observantur in vetustis Siree stipitibus, qui in Ternata, Motira, & Mackian, crescunt, qui majorem formant fruticem Amboinensi, foliaque producunt quinque fere pedes longa, in illorum centro caulis excrescit tenuis, rectus, & firmus, folia quædam gerens, atque paniculam memoratam.

Quæ in Amboinensi nunquam vel raro conspicitur: Anno enim 1678 vetustos quosdam stipites plantarunt in insula Nussatello, qui paniculam produxerunt ejusdem formæ, qua Ternatenses, uti & alias circa idem tempus in quibusdam hortis. haud longe. dissitis ab ora patibuli prope Castellum Victoriam, ubi sub fusca & pingui terra acuti hic & illic observantur & decurrunt rupes, ubi Siree plantatum & quietum fuerat, ejus vero surculi eruti, & alibi in hortis prope ædes plantati illam non proferebant, uti & cunctæ plantæ in Siree montibus crescentes, licet ibi sponte proveniant, nunquam flores conspiciendos præbuerunt, forte quum quotannis cum aliis deflagrentur herbis, licet in Leytimorn montes sint, qui hoc sponte proferant, nec tam sæpe decrementur, ubi tamen *Siree* crescens nunquam florifer est.

Alter est fabulosus flos, aliam habens formam, qui nempe ex quinque vel sex stellatis componitur petalis, & a quibusdam fortunatis hominibus in spontaneis deteguntur stipitibus, quum vero ipsorum relatus adeo incertus sit, ac mihi fabulosus, hinc nil certi de iis proferre possum, quum meo tempore hoc nunquam acciderit. Halongenses hæc præ se ferunt, narrantque, servum quendam ex pago suo talem florem in Siree monte invenisse, atque in cingulo suo deposuisse, unde vires suas adeo auctas observavit, ut duplex ligni onus portare valuerit, donec ad flumen veniens inter lavandum hunc perderet florem, & vires has novas iterum amitteret. Alii credunt, hunc florem inventorem felicem facere ad divitias colligandas, quæ omnia de primo descripto flore credere nolunt, uti & tota hæc res falsa & fabulosa est.

Nomen. Latine *Juncus odoratus* sive *Schoenanthum Amboinicum*, quum vero in multis provinciis sit vulgare & obvium, hinc *Schoenanthum Indicum sterile* vocari posset, ad distinctionem Arabici. Licet & mihi videatur Arabicum ipsum paucos vel raro flores producere, saltem non inveniuntur in fasciculis vulgaris *Squinanti*, quod in nostris prostat Pharmacopæis, atque per Alexandriam & Venetiam in nostras deferetur regiones, nec porro in hoc nec in Amboinense, uti dictum fuit, aliquoid detegitur, quod cum Juncis convenit, excepto florifero caule, qui tamen quam rarissime progerminat, ita ut videatur veteres hanc plantam non bene & attente perspexisse, collectionem dictam seu ventricosos caules pro Juncis habentes, qui tamen ex simplicibus & convolutis tantum constant foliis, hinc melius esset, denominationem *Junci* & *Schoines* abolere, & cum Arabibus consentire, qui hoc pro Graminis specie habent, vocantque *Adhar* & *Alaf egalmali*, h. e. *pabulum Cameli*. Belgice *Kameels hooy*, alii autem *Palam de Mecka*, Arabice *Teben Meccati*, h. e. stramen de Meccha, item *Herbam Mascadensem*. Malaice, Baleyice, & ubique in hisce insulis generale nomine vocatur *Siree*. Ternatice *Gurama Cussu*, h. e. horti gramen: Amboinice *Hissa*. Javanice *Camadjura*.

Garzias

ven de aarde vind, doch eerst van onderen nieuwe afzetzels voortbrengende.

In Amboina werd ze meest onvruchtbaar gebouden, om dat men nooit bloemen en vruchten daar aan ziet, 't is nochtans gebeurd, hoewel zelden, dat men de bloemen aan sommige stokken gevonden heeft, welke tweederley zyn, waaragtige en fabuleuze. De waaragtige is niet anders dan een riet-pluym, diergelyke men ziet aan 't gevulde riet Tubu Sala, *en aan 't berg-rietachtig gras,* Kulong *genaamt.*

De geheele pluym helt altyd na de eene zyde een hand lank of meer, alle gemaakt van lange spitzen, of langwerpige knopjes als een haver, van binnen ydel, met korte baarden uyt den geelen na 't bruyne trekkende, waar op geen kennelyk zaad volgt, of het moeste de kafagtige spitzen van binnen zyn, die egter niet voortteelen. Deze bloemen ziet men dikwils, ja schier ordinaris aan oude struyken van de Siree, in Ternaten, Motir, en Mackian wassende, dewelke groter van struyk is, dan de Amboinsche, en heeft bladeren by de vyf voeten lank, na de midden met een dunne, regten, en styven steel, daar aan ook eenige bladeren staan, en die de voornoemde riet-pluymen draagt.

Aan 't Amboinsche word zulx nooit of zelden gezien: want Anno 1678 hebbenze eenige oude stokken op 't Eylandeken Nussatello geplant, van dezelfde fatzoen als de Ternataanze, als mede omtrent dezelfde tyd in sommige tuinen niet verre van de Galgboek by het Casteel Victoria, alwaar onder een bruyne vette aarde, hier en daar scherpe klippen lopen, waar by de Siree geplant, en ongemoeit gebleven was, doch de scheuten daar van afgenomen, en elders in andere Hoven by de huyzen geplant, wilde zulks niet nadoen, gelyk ook alle de planten op den Siree-berg voortkomende, hoewel ze daar van zelfs wassen, nooit met bloemen gezien werden, misschien om dat ze jaarlyx met de andere ruygte afgebrand werden, hoewel 'er op Leytimor bergen zyn, die 't ook van zelfs voortbrengen, en zoo dikwils niet gebrand werden, egter draagt de Siree aldaar wassende, nooit bloemen.

De tweede is de fabuleuze bloeme, en zal een ander gedaante hebben, te weten van 5 of 6 gesternde blaadjes gemaakt, die van sommige gelukkige menschen aan de wilde stokken gevonden werden; doch dewyl 't verhaal daar van zoo onzeker is, en my zelfs fabuleus voorkomt, zoo kan ik niets zekers daar van voortbrengen, als zynde in mynen tyd nooit geschied. Die van Halong weeten zoo iets te verhalen, dat zekere Slaaf uit haar Negory, diergelyken bloem op de Siree-berg gevonden, en in zyn gordel gestoken hebbende, zyne kragten zodanig vermeerderd vond, dat hy een dubbelde ordinaris last hout konde dragen, tot dat hy by een Rivier komende, en onder 't wasschen dezelve bloem verliezende, zyne kragten wederom verloor. Andere geloven, dat die bloem den vinder gelukkig make om rykdom te vergaderen, al 't welk zy van de eerstgemelde bloem niet willen geloven, gelyk het ook niet waar en is.

Naam. *In 't Latyn* Juncus odoratus, *of* Schoenantum Amboinicum, *doch dewyl het in veele Provintien gemeen is, zoo mogt men 't wel* Schoenantum Indicum sterile *noemen, tot onderscheid van 't Arabische; hoewel my dunkt, dat het Arabische zelfs of weinige of zelden bloemen voortbrengt; immers zy werden 'er niet gevonden in de bondeltjes van 't gemeene* Squinantum, *dat men in onze Apotheeken toond, en over Alexandrien en Venetien in onze Landen gebragt werd. Noch aan 't zelve, noch aan 't Indische of Amboinsche, als gezegt, kan men iets vinden, dat na biezen gelykt, behalven de bloemdragende steel, die dog zoo zelden voortkomt, zoo dat het schynd, dat de* Oude *deze plant niet wel moeten ingezien hebben, de voornoemde vergadering of buykagtige stelen voor biezen aanziende, die doch uit enkelde t'zamengerolde bladeren ontstaan; dierhalven was het beter, dat men de benaminge van* Juncus *en* Schoinos *liet varen, en zich reguleerde na de Arabiers, die het voor een zoorte van gras houden, en noemen het* Adhar *en* Alaf elgamali, *dat is* Pabulum Cameli. *In 't Duitsch* Kameels-hooy, *andere* Paleam de Meckay. *In 't Arabisch* Teben Meceati, *dat is, stroo van Mecka. Als mede* Heebam Mascadensem. *In 't Maleyts, Baleyts, en overal in deze Eylanden hiet het met een gemeene naam* Siree. *In 't Ternataansch* Gurama Cussu, *dat is Tuin-gras. Amboinsch* Hissa, *Javaansch* Camadjara.

Garzias

Garcias lib. 1. *aromat. cap* 34. scribit, Arabibus quoque vocari *Haxis Cachule*, vel uti alii corrigunt, *Hasçisch Ghesale*, i. e. *Herba Lotoria*, quum Arabes sese, & pecudes suas hac herba lavent. Apud nullum vero alium Auctorem hæc obcurrunt nomina.

Hic porro auctor ex *Serapione libr.* 2. *Simpl. cap.* 19. demonstrare vult, *Schoenanthi* radicem adeo similem esse *Chulem* radici, ut pro ea haberetur, quid autem per *Chulem* intelligendum sit, Inter interpretes disputatur, puto itaque corruptum esse nomen *Karun*, per quod neutiquam intelligenda est vox *Karwia*, sed *Acorum*, quod supra luximus a quibusdam Arabibus vocari *Karun*; quæ ambæ radices magnam inter sese habent similitudinem.

Locus. Quondam ex *Dioscoridis* testimonio *libr.* 1. *cap.* 16. optimum deducebatur ex Arabia, Nabathæa, & vicina Babylonia, hodie autem ex Mascatana, & Calajata adfertur, quæ loca sunt Arabiæ felicis, in Indiam, & Portugalliam, quod autem nos describimus, in omnibus obcurrit Malayensibus provinciis, Java, Baleya, ac porro in hisce Orientalibus regionibus, tam in hortis quam sponte in montibus ventosis sub Carice, præsertim ubi terra fusca est, sub qua acuti recunduntur scopuli, qualis est Siree-mons, mox ad Orientalem Castelli victoriæ partem situs, alterque prope Naco ad australem Leytimoræ plagam, ubi nunquam horti fuere exstructi. Florifer crescit in Ternata, & aliis Moluccis, uti & in vicino nostro Nussaello, ubique in hortis plantatur.

Usus, & *Virt.* Ob gratum ejus aroma in hisce insulis magis ad cibum quam ad Medicinam adhibetur, atque ipsius tantummodo inferior foliorum convolutio, quæ ventricosos proferunt caules, quæ facillime a radice abrumpi possunt, superiorque ipsorum pars abscindenda est ad palmæ longitudinem.

Deis horum caulium bini tresve simul conligati adcoquuntur piscibus, ut condimento gratum præbeant odorem, suntque simul stomacho, & intestinis salutares: *Schoenanthum* enim per acrem, & adtenuantem virtutem viscosos dissolvit humores, qui hisce in terris generantur, & conliguntur ex quotidiano piscium cibo, expellit quoque urinam, sudores, & mulierum menstrua, si vero quotidiano usu corpus ipsi sit adsuetum, hæ operationes vix persentiuntur, & observantur, nisi majori copia, & dosi ingeratur.

Amboinensium Vinum arboris Sagueri hoc præparatur, ita ut per aliquot menses conservari, & trans mare vehi possit. Hoc fit, si caules isti crassi infundantur ollæ sedecim librarum Sagueri recentis ad manipulos duos, ipsique addantur bina Zingiberis frustula, una alterave Nux Moschata in frusta concissa, quæ omnia cum tribus quatuorve ovis simul excoquuntur, potusque dein leniter effunditur, & in doliis conservatur. Hic potus austerus satis est, saluberrimus tamen trans mare navigantibus, & militibus, qui in exercitu diu morantes tandem Hydropici evadunt, hi autem ab hoc potu maximum sortientur effectum.

Radix ejus cum inferioribus caulibus in aqua simul ebullita ad dimidium, optimum præbet gargarisma ad os conluendum; si quis Odontalgia ingenti, & tumentibus laboret tonsillis ex frigore ortis, quod ex hoc facile noscitur, si tumor nempe sit durus, & tensus sine lancinatione.

Quum Siree Amboinense exfodiatur, quod sponte in nudis crescit scopulis, montibus, ac collibus, prudenter id agendum est, quivis enim fruticulus peculiari insidet grumo terræ, tanquam insula ab aliis separata, qui forti nixu evelli potest, sed sub hoc latitant ingentes nigræ formicæ, albos habentes ventres, quæ forcipibus tam vehementer arripiunt adstantes, ut sanguis effluat, ac dolorificus subsequatur ardor, qui pejor est, quam qui ex Scorpionum ictibus oritur. Credo hæc insecta sub hisce latere grumis, ut immunia essent ab incendio, quod in hisce campis quotannis excitatur, ut tenerum gramen pro pecoribus excrescat.

Dominus *Herbertus de Jager* nostrum Siree neutiquam habet pro vero *Schoenantho*, quod nec ego puto, sed tantummodo pro ejus specie.

Quos-

Garcias lib. 1. aromat cap. 34. *schryft, dat het by de Arabiers ook genaamt werd* Haxis Cachule, *of gelyk andere corrigeren* Hasçisch Ghesale, *dat is* Herba Lotoria, *of waschkruid, om dat de Arabiers zig, en haar Vee daar mede wasschen. Dog men kan by geen andere Autheur die naam vinden.*

Voorts wil hy uit Serapio lib. 2. Simpl. cap. 19. *bewyzen, dat de wortel van* Schoenanthum *zoo gelyk zy de wortel van* Chulem, *dat men ze daar voor aanziet, wat men nu door* Chulem *verstaan moet, werd by de Uitleggers gedisputeerd, ik oordele, dat het een bedorven naam is van* Karun, *waar door men geenzints verstaan moet* Karwia, *maar het* Acorum, *'t welk wy boven gezegt hebben, van sommige Arabiers* Karun *genaamt te werden, en welke beide wortelen groote gelykenisse hebben.*

Plaats. *Eertyds na 't getuigenisse van* Dioscorides lib. 1. cap. 16. *bragt men de beste uit Arabien, Nabathea, en het naaste Babylonien: Hedendaags werd het uit Maskaten, en Calajate, plaatzen van gelukkig Arabien na Indiën, en Portugaal vervoerd, het geene wy beschryven, werd in alle Maleytsche provintien, Java, Baly, en voorts deze Oostersche quartieren gevonden, zoo wel in de hoven als in 't wild, op lugtige bergen, onder ander Swygras, inzonderheid daar een bruine aarde is, en daar scherpe klippen onderlopen, gelyk daar is de Sireeberg, even be oosten het Kasteel Victoria gelegen, en een andere by Naco aan de Zuidzyde van Leytimor, daar men nooit getuind heeft. Het bloemdragende wast in Ternaten, en meer andere Moluccos, als mede op ons nabuurig Nussatello overal in de hoven geplant.*

Gebruik, en Kragten. *Wegens zyne aangename specerygtigheid werd het in deze Eilanden meer tot de kost dan Medicyne gebruikt, en daar van maar alleen de onderste t'zamen rollinge der bladeren, die de buikagtige steken maken, dewelke men zeer ligt van de wortel kan afbreeken, en de bovenste afsnyden tot schaars een hand lank.*

Daar na twee, of drie der stelen t'zamen gebonden, kookt men by allerhande visschen, daar 't de souce een aangename geur geeft, zynde met eenen voor de maag, en ingewand gezond: want het Schoenanthum *met zyn scherpe, en dun makende kragt, verdund de slymerige humeuren, die men hier te lande vergaderd uit het dagelyks nuttigen van viskost, het dryft ook den Uryn, sweet en Vrouwen Maandstonden, dog als men door 't dagelyks gebruik het lichaam daar aan gewend heeft, zoo gevoeld men de voornoemde werkingen flappelyk, of men moet het in eenig quantiteit gebruiken.*

Den Amboinsche Boomwyn Saguer werd daar mede geprepareerd, dat men hem eenige maanden verwaren, en over Zee vervoeren kan. Dit geschied, als men de voornoemde dikke stelen neemt, en op ieder pot van 16 kannen versche Saguer, twee hand vol daar van doed, een paar stukjes Gember, een of twee Note-Muschaten aan stukken gesneden, met drie, of vier eyers alles t'zamen opkookt, daar na daar van afgiet, en in vaten bewaard. Dit is wel een harze drank, maar egter zeer gezond voor Zeevarende, en Zoldaten, die in 't leger zwerven, en gemeenlyk waterzugtig werden, zullende de zelve van dezen drank zonderlyke bate gevoelen.

De wortel met de onderste stelen t'zamen in water gekookt tot de helft, geeft een treffelyk mondwater om de zelve te spoelen, als iemand groote tandpyn, en gezwolle tandvleesch heeft uit koude ontstaande, 't welk men daar aan bekennen mag, als het gezwel hard is, en zeer spant zonder scherpe steeken.

Als men het Amboinsche Siree uitgraaft, het welk van zelfs op kale klippen, ik zegge bergen, en heuvels groeid, moet men voorzigtig zyn, want schier ieder struik staat op een byzondere schole, als een Eilandeken van de andere afgezonderd, het welk men met een sterke ruk wel opligten kan, maar daar onder schuilen groote zwarte mieren met witte buiken, dewelke met hare scharen zoo vinnig nypen, dat 'er het bloed naloopt, en een pynelyke brand veroorzaken, slimmer als de steken van de Schorpioenen. Ik geloove, dat deze dierkens onder deze heuvels schuilen, om voor den brand vry te zyn, dewelke men jaarlyks in deze velden steekt, op dat 'er jong gras voor 't Vee groeye.

Monsieur Herbertus de Jager *houd ons Siree geenzints voor het opregte* Schoenanthum, *gelyk ik 't zelve ook niet houde, maar enkelyk voor een mede zoorte daar van.*

Eenl-

Quosdam mecum veri Schoenanthi characteres communicavit in epistola quadam, quos utile duco hic addere, dum ex iis detegere possimus, cur nomen istud herbæ lotoriæ acceperit. Ipsius verba sunt sequentia: „ Verum *Schoenanthum* mihi satis notum est, quum in Persia, & Cormandelæ ora, totos observaverim campos, qui hoc gramine, quod caules suos emittit ad altitudinem sesqui, & trium pedum, consiti erant, hoc autem quam gratissimum fundit odorem per totum istum tractum, quum nox sit præsertim rorida, vel etiam quum dies sit nebulosus, vel pluviosus, calido enim die, quum Sol splendeat, coelumque sit serenum, nullus in eo detegitur odor.

„ Hocque idem pulverisatum in Golconda adhibetur ad manus lavandas post prandium, qui inditus est cistulæ oviformi, in quo foraminulum est, quod pennula obturatur, ille autem manibus inspergitur ob gratum odorem, qui per aquam huic conciliatur pulveri, ut manibus communicetur, quæ hunc odorem non diutius servant, quam donec sint siccæ, præterquam quod hic pulvis pinguedinem quoque ob siccam ipsius naturam melius abluat."

Tonglat ab *Eufeb. Nierenb. hist. nat. lib.* 15. *cap.* 19. descriptum, & in Philippinis crescens insulis forte unum idemque est cum nostro Siree, quod dicit, incolas ibi adcoquere piscibus, ut gratum ipsis concilîet condimentum, ipsorumque noxa tollatur. Infunditur quoque ipsorum vino, ut gratum ipsi præbeat odorem, per quod sine dubio intelliget *Saguerum*, vel similes potus ex arboribus elicitos.

Radix ejus, licet aromatica sit, ab incolis, quantum detegere potui, in cibo vel re Medica haud multum adhibetur: Ex *Dioscoride* autem *loc. cit.* patet, in Medicina quoque utilem esse, ob modicam ejus adstrictionem, contra nauseosum ventriculum, Hydropem, & spasmos, si cum anatica Piperis dosi adsumatur.

Eenige kentekenen van het opregte Schoenanthum heeft by my in zeker brief gecommuniceerd, dewelke ik goed vinde om hier by te zetten, terwyl men daar uit bemerken kan, waarom het de voorschreeve naam van wasch-kruid bekomen heeft. Zyne woorden luiden aldus: „ *De ware* Schoenanthum *is my familiaar bekend, vermits ik in Persien, en op de kust* Coromandel *geheele campagnes getraverzeerd hebbe, die van dit gras, het welk met zyne stengels omtrent twee en een half tot drie voeten hoog schiet, vol stonden, verspreidende een zeer lieffelyken reuk het geheele veld door, wanneer het nagt is, voornamentlyk als het douwd, of ook wel by dag, als 't betrokken lucht, en regenagtig weder is, want anders by heete Sonneschyn, en klaren Hemel, vermeemt men geen reuk met al daar aan.*

„ *Gebruikende het zelve in Golconda ook gepoederd, om daar mede de handen te wasschen, wanneer men van de maaltyd opstaat uit een eyvormig doosje, daar een gaatje in is, dat ze andees met een pennetje toestoppen, te bestroyen, ten einde om de lieflyke geur, die dit water dan aan dit poeder verwekt, aan de handen over te zetten, die deze reuk ook niet langer behouden, dan tot die droog zyn, behalven dat dit poeder ook de vettigheid, vermits zyn drooge natuur, beter wegneemt."*

Tanglat von Eusch. Nierenb. hist. nat. 15. cap. 19. *beschreven, en in de Philippinis wassende, is mogelyk 't zelfste met onze Siree, het welk hy zegt, de Inlanders aldaar by de Visschen te kooken, om dezelve een aangename souce te geven, of te maken, hare quaadheid te benemen. Ook dat ze 't in haren wyn doen, om dien een goeden geur te geven, waar door hy buiten twyffel Sa*gueer, *of ander boom dranken wil verstaan.*

De wortel, hoewel ze specerytagtig is, kan ik niet vernemen, dat ze in de kost, of Medicyne by deze Inlanders veel gebruikt werd: Maar uit Dioscorides loc. cit. *blykt, dat zy mede in de Medicyne nut zy, als wegens hare matige zamentrekking tegens een walgende mage, waterzucht, en de kramp, als men ze met gelyk gewigte Peper inneemd.*

OBSERVATIO.

De *Schoenantho Sam. Dale* in *Pharmac.* in *4to. p.* 283. hæc habet, quod caules gerat teretes medulla fungosa farctos, & semina in paniculis papposa lanugine obsitis obclusa. Vocaturque Schoenanthus, sive Juncus odoratus *J. B. tom.* 2. *p.* 515. & *Ray hist. pl. tom.* 2. *p.* 1310. & Juncus odoratus tenuior. *Park. Theat. p.* 144. Gramen dactylon, aromaticum, multiplici panicula, spicis brevibus tomento candicantibus ex eodem pediculo binis *Plukn. Phyt. Tab.* 190. *Fig.* 1. & *Almag. p.* 175. Hoc enim loco natali tantum, uti videtur, ab Arabico differt: Reliqua vide in *Dale Phamac. l. c.*

AANMERKING.

Over de *Schoenanthus* heeft *Sam. Dale* in zyn *Pharmac.* in *4to. p.* 283. het volgende, dat het namentlyk draagt lange stelen, gevult met fungeus merg, en zaden in pluimen met wolagtig pluis besloten. En werd verders genaamt Schoenanthus, of ruikende Bieze van *Joh. Bauh. tweede Deel p.* 515. en van *Ray Hist. der planten, tweede Deel pag.* 1310. en dunder ruikende Bieze van *Parkins. Theat. p.* 144. En het geurige Dactylon gras, met een veelvuldige pluime, met korte airen, als wit pluis blinkende, uit een steeltje twee t'effens van *Pluknet* in zyn *Phyt. Tab.* 190. *Fig.* 1. en in het *Almag. p.* 175. Want dit verschild niet anders, zoo als het schynt, van het Arabische, dan alleen door de verschelde plaatzen, daar het groeid. Het overige ziet by *Sam. Dale* in de *Pharmac.* op de *aangehaalde plaats.*

CAPUT VIGESIMUM QUINTUM.

Gladiolus odoratus Indicus. Taccari.

OB similitudinem cum antecedente *Schoenantho*, & quod ejus radix quoque sit aromatica, hæc planta hic locatur, quum inter silvestres alioquin poni oporteret. Ad *Gladioli odorati* species hanc refero, non aeli aliquid aromatici in cruda detegeretur planta, sed quod ejus radix ad suffimigium adhibeatur.

Gracilis est planta, quæ paucos emittit teretes caules ad altitudinem ulnæ, vel paulo magis. Folia ejus cum illis Caricis conveniunt, vel prioris Schoenanthi, sed multo breviora sunt, glabriora, & nullo modo lædentia, a spithama ad pedem longa, digitum lata, firma, & recta instar gladii, per longitudinem subtiliter striata, ita tamen, ut folium sit glabrum, nervusque medius infra acute protuberet, suntque glauca.

Undique circa caulem locantur inferiorem, qui deinde in ampla dividitur genicula, cuivis autem solitarium adstat folium, brevius prioribus. Quivis foliorum fasciculus peculiarem constituit caulem transversali impositum radici, quumque is quosdam produxerit flores, & fructus, tum sese erigit inferius ad pedis altitudinem nudus, atque in summo gerit sex septemque folia simul congesta, nullos amplius producens fructus, sed inflexus ad terram inclinat, & tandem marcescit, surculi autem primo ex radice propullulant.

Hæc quoque folia aliquid porro peculiare habent, circa inferiorem enim, seu quintam ipsorum partem convoluta sunt, trisque quatuorque horum simul tenuem formant superficiem cum binis acutis dorsis, quæ ortum dant firmo nervo medio.

Hæc superficies infra anguste, & acute definit ad ipsum caulem, superius ampla est, ubi folia divaricant, atque ex centro suo novum producunt caulem, qui similes iterum foliorum fasciculos format, unde una planta ex alia videtur orta per tenuem, ac firmum caulem, hæ autem foliorum congeries inordinate ex vetustis dependent plantis.

Hujus autem caulis vertex ad unam inclinat partem, inque tenuia sese explicat fila deorsum pendentia, quorum quodvis stellatum profert flosculum, ex sex petalis compositum, quorum tria externa majora sunt, & striata, instar calicis concurrentia, uti in Hyacinthis, coerulei coloris, sine ullo odore, interne autem sex flava locantur stamina incurvata.

Fructus baccam refert Oxyacanthæ, sed minor est, ex rotundo obliquus, & compressus, & quibusdam punctulis notatus, eleganter coeruleus, ex violaceo purpureoque colore nitens, instar optimi Sapphiri, hujusque caro mollis est, ac dulcis, & compressa manus violaceo tingit colore.

Intus locantur octo novemque officula seminalia circa axim, glabra, & ex nigro splendentia, angulosaque instar seminis Sesami, interne alba. Flores fructusque præcoces sunt, cito enim crescunt ac maturescunt, citoque etiam decidunt.

Radix hujus genuina oblique prorepit, nodosa admodum, incurva, sicca, & lignosa, vix pennam crassa, externe rugosa, & nigricans, uti nempe solum est, in quo crescit, ex hac plures dependent longæ, & duræ fibrillæ perpendiculares, concolores, in quibus maximus est odor ac virtus, unde & tota effoditur radix, ac cum brevibus segmentis ipsius radicis, ex quibus dependent, in fasciculos colligantur, quo modo venales prostant.

Ipsarum odor, ac sapor non est aromaticus, ac sine ulla acrimonia vel notabili sapore cum levi amaritie, si recentes gustentur, siccata autem hæc radix dulcem incipit adquirere saporem, instar corticis arundinis Sacchariferæ, carbonibusque inposita dulcem fundit odorem, qui quodammodo convenit cum tostis Cepæ pelliculis, hæcque cum aliis mixta suffimigiis gratior est, ipsorumque exaltat virtutes.

XXV. HOOFDSTUK.

De Indische ruikende Gladiolus.

OM de gelykheid met het voorgaande Schoenanthum, *en om dat het mede een specery agtige wortel is, zo vind dit kruid hier plaatze, daar 't anders onder de wilde behoorde. Ik rekene het onder de zoorten van* Gladiolus odoratus, *niet als of 'er iets welriekendes aan de raauwe plante was, maar om dat de wortel tot reukwerk gebruikt werd.*

Het is een magere plante, die met weinige dunne stelen opschiet, tot de hoogte van een el, of wat meer. De bladeren gelyken mede na 't Snygras, of na het voorige Schoenanthum, dog zyn veel korter, gladder, en geenzints snydende, ontrent een span tot een voet lank, een vinger breed, styf, en regt als een rapier, in de lengte fyn gestreept, dog zodanig, dat het blad glad blyft, en de middel-zenuwe huild beneden scherp uit, blauw, of Zeegroen.

Zy staan tegen malkander rondom den steel, die daar na in wyde leden verdeeld is, en aan ieder lid staat een enkeld blad, korter dan de voorige. Ieder bosch bladeren maakt een byzondere steel, op de dwers wortel staande, en als dezelve eens bloemen, en vruchten gedragen heeft, zoo verheft hy zig van onderen wel een voet hoog bloot, en draagd als dan op den top zes of zeven bladeren tegens malkanderen, zonder meer vruchten te dragen, maar hangt gebogen ter aarden, en vergaat eindelyk, dog eerst scheutjes uit de wortel nalatende.

Zoo hebben ook de bladeren nog iets byzonders, want omtrent het agterste of vyfde deel van 't blad is t'zamen gevouwen, makende met hun drie, of vier, die tegens malkanderen staan, een dunne vlakte, met twee scherpe ruggens, dewelke den oorspronk zyn van de styve middel-zenuwe.

Deze vlakte loopt beneden smal, en spits toe tegens den steel, maar boven is ze breed, daar de bladeren zig van een scheiden, en uit haar midden een nieuwe steel voortbrengen, dewelke wederom diergelyke vergadering van bladeren formeerd, waar door het schynt, als of de eene plante uit de andere voortquam, met een dunne styve steel, welke vergaderingen aan de oude plante vry onordentlyk hangen.

De top nu van deze steel held aan de eene zyde, en verdeeld zig in dunne draden, die neerwaarts gebogen staan, ieder voortbrengende een gesternd bloempje, van zes blaadjes gemaakt, waar van de drie buitenste grooter zyn, mede gestreept, en agter kelks-gewyze toelopende, gelyk de Hyacinten, hoog blaauw van coleur, zonder reuk, binnen met zes geele noppen op kromme voetjes staande.

De vrucht gelykt de besien van Hagedoorns, dog kleender, uit den ronden wat scheef, en gedrukt met eenige pukkeltjes bezet, schoon hoog-blaauw, met een Violette purper blinkende, de beste Saphiren gelyk, week, en zoet van vlesch, gedrukt zynde, de handen Violet verwende.

Binnen leggen agt, of negen zaadkorreltjes rondom den middelsteel, glad, zwart blinkende, en hoekig, gelyk 't zaad van Sesamum, binnen wit. De bloemen, en vrugten komen haastig voort, werden haastig ryp, en vallen ook haastig weder af.

De eigentlyke wortel is dwers kruipende, zeer geknoopt, krom, droog, en houtagtig, schaars een schaft dik, buiten ruig, en zwartagtig, te weten zoo als de grond is, daar ze wast, hier aan hangen veele lange, en harde vazelingen, regt in de aarde neergaande, van dezelfste colour, waar in de meeste reuk en kragt is, dierhalven men dezelve ook geheel uitgraaft, en met de korte stukken van de hoofd-wortel, daar aan zy wast hangen, in bondeltjes bind, gelyk men ze te koop brengd.

Haar reuk, en smaak is niet specery agtig, en zonder eenige scherpte, of merkelyke smaak met een kleene bitterheid, als men ze versch proeft, maar de droge begind een zoete smaak te krygen, als de schorsse van Zuiker riet, en op kolen geeft ze een zoeten reuk, wat na gebraden Ajuinschellen trekkende, die met ander reukwerk gemengd aangenamer werd, en dezelve kragtiger maakt.

Nomen. Latine *Gladiolus odoratus Indicus.* Malaice *Taccari* Javanice *Tecari*, & *Krang Gunong.* In Amboina *Tancari.*

Locus. In ventoſis creſcit montibus inſtar *Schoenanthi*, hæc autem planta circa ſeſe majores amat poſitas plantas, uti *Filix repens*, & *Fragarius niger*: Leves etiam amat *Caju Puti* ſilvas, ut & ipſarum oras, ubi fruticuli iſti ſunt vulgares: Uti nunc *Caju Puti*, ſeu *Arbor alba*, de qua egimus *libr.* 2. *cap.* 26. duplex eſt, cujus anguſtifolia magis aromatica eſt, majore latifolia, ſic quoque *Taccari* eandem ſequitur naturam, quæ enim ſub parvifolia creſcit ſpecie, multo efficacior eſt, & aptior ad ſuffimigia, quam quæ in Amboina, & Xoely creſcit, quæque multo præſtantior eſt, quam quæ in Leytimora obcurrit.

Naam. *In 't Latyn* Gladiolus odoratus Indicus. *Op Maleyts* Taccari. *Op Javaans* Tecari, *en* Krang Gunong. *In Amboina* Tancari.

Plaats. *Het waſt op luchtige bergen, gelyk het* Schoenanthum, *dog dit wil veel grooter ruigte om zig hebben, gelyk de* Filix repens, *en de Struivellen van* Fragarius niger: *Het bemind de ligte boſſchen van* Caju Puti, *en aan der zelver randen, daar de voornoemde heeſters gemeen zyn, gelyk is de* Caju Puti, *of* Arbor alba, *waar van in 't tweede boek,* cap 26. *tweederley, en daar van de kleenbladige ſpeceryagtiger is, dan de groote, zoo volgt de* Taccari *deszelfs natuur, want dat onder de kleenbladige waſt, is veel kragtiger, en bequamer tot reukwerk, dan 't geene elders waſt, dit onderſcheid bevind men merkelyk tuſſchen het geene op Amboina, en Xoely waſt, het welk veel beter is, dan 't geene op Leytimor valt.*

In hortis plantari, & coli poteſt magis ad ornamentum, & recrementum, quam ad uſum, optima enim, & efficaciſſima loca amat ſilveſtria, nullibi autem ſimul copioſe reperitur, ſed vagus hic, & illic ejus obcurrit fruticulus, ac ſemper in nigro, & ſicco ſolo. Ex Java in haſce defertur inſulas ſiccata, inque tenues faſciculos palmam longos coligata, ne teneræ frangantur fibrillæ, ìalique modo in Sinenſium officinis venalis proſtat inter alia aromata.

Uſus. Hujus plantæ radices, ſeu fibrillæ in uſu tantum ſunt ad ſuffimigia, non recentes ſed ſiccatæ, quæ in parva ſcinduntur fruſta, ac commiſcentur cum fruſtis arundinis Sacchariferæ fuſcæ, aliisque ramentis odorati cujusdam ligni, Benjoino, Ungue odorato, quæ compoſitio *Aſtangi* vocatur. Hoc autem ſuffimigio veſtes, & olea inprægnantur, quæ odorata requiruntur.

Eædem hæ radices Macarenſium *Dupæ* admiſcentur, ſed minori doſi, alinquin enim *Taccari* ſuperat reliqua odorata per odorem ſuum inſtar aduſti Sacchari, vel Cepæ, qui tamen incolis gratus cenſetur.

In de hoven kan men 't planten, meer tot pleizier, dan tot nuttigheid, want het beſte, en kragtigſte wil nieuwers dan in 't wild waſſen, men ziet het nieuwers veel by malkander ſtaan, maar ydel, hier en daar een ſtruik, en altyd in een zwarte drooge grond. Men brengt het uit Java in deze Eilanden gedroogd, en in dunne boſjes van een hand lank gebonden, op dat de jonge vezelingen niet bryzelen zouden, en zoo vind men 't in de winkels van de Sineezen te koop onder andere ſpeceryen.

Gebruyk. *De wortelen, of vezelingen van deze plante, zyn maar in gebruik tot reukwerk, niet vers, maar gedroogt, men ſnydze in kleene ſtukken, vermengtze met ſtukjes van bruin Zuiker-riet, ſchilvertjes van eenig welriekend hout, Benjoin, Unguis odoratus, welke mengeling men* Aſtangi *noemt. Waar mede men de kleederen, en olyeteiten berookt, die men welriekend wil hebben.*

De zelfde wortelen werden ook onder 't Maccaſſaarze Dupa *gedaan, dog in kleene quantiteit, want andere werd het* Taccari *meeſter van andere reukwerken, met zyn gebrande Zuiker, ofte Ajuin reuk, die dog by de Indianen voor lieffelyk gehouden werd.*

Tabula Septuageſima Tertia

Gladiolum exhibet *odoratum Indicum.*

De drie en ſeventigſte Plaat

Vertoont de *Indiſche ruikende Gladiolus.*

CAPUT VIGECIMUM SEXTUM.

Arundo Saccharifera. Tubu.

ARundinis Sacchariferæ deſcriptionem quoque obiter adtingere oportet, quum in hoc Herbario variæ obcurrant plantæ, quæ cum illa comparantur, quædam etiam addenda habeo, quæ in Europæorum libris non inveniuntur, interrogationesque, & difficultates quasdam explicabo, quæ de hac arundine moventur.

Planta itaque arundinis Sacchariferæ, qualis hodie in India colitur, ſtipes eſt æqualis craſſitiei, infra parum incurvatus, ad altitudinem octo, decem, & duodecim pedum excreſcens, nullos emittens laterales ramos, licet & quosdam obſervaverim ſtipites, qui ſeptemdecim pedum longitudinem haberent, plerumque binos digitos, aliquando etiam binos pollices craſſus eſt hic caulis, qui in multos breves diviſus eſt articulos, tres, quatuor, & quinque transverſales digitos longus, in medio parum protuberantes, inferior arundinis para nuda eſt, ſuperior ad quemvis nodum folium gerit magnum, multoque majus eſt, quam in cunctis aliis arundinum ſpeciebus, quatuor pedes longum, tres latum digitos, ſuperius in longum anguſtumque excurrens apicem, per longitudinem ſtriatum, in medio planum gerens albumque nervum, ad tactum rugoſum, ac quodammodo vulnerans per acutas oras, coloris pallide glauci.

Flores, ſemenque nunquam profert, niſi per aliquot annos ſteterit in loco quodam ſaxoſo, tumque panicula ingens arundinacea ſuperius excreſcit, uti in Sorgo, ſed multo levior, potiſſimum ex alba, & molli lanugine compoſita, in qua aliquid paleoſum inſtar ſeminis latet.

In

XXVI. HOOFDSTUK.

Het Zuiker-Riet.

W*Y moeten de beſchryving van 't Zuiker-Riet mede overlopen, om dat in dit Kruidboek verſcheide planten zyn, die daar mede vergeleken werden, ook heb ik eenige dingen by te voegen, die in de Europiſche boeken nog niet bekend ſtaan, en eenige vragen te beantwoorden, dewelke omtrent het Zuiker-Riet gemoveerd werden.*

De plante dan van 't Zuiker-Riet, zoo als ze hedensdaags in Indiën gebouwd werd, is een ſtok met een eenparige dikte, en beneden een kleene kromte, tot de hoogte van agt, tien, en twaalf voeten opſchietende, zonder zyde-takken, hoewel ik 'er gezien hebbe van zeventien voeten lank, doorgaans twee vingers, zomtyds twee duimen dik. Het is verdeeld in veele korte leden, drie, vier, en vyf dwersvingers lank, in de midden wat buikagtig; de onderſte helft van 't Riet ſtaat bloot, de bovenſte heeft aan ieder een groot lang blad, veel grooter dan aan alle onze Rieten, vier voeten lank, drie vingers breed, vooren met een lange ſmalle ſpitze, in de lengte geſtreept, in de midden met een vlakke witte zenuwe, rouw in 't aantaſten, en eenigzints ſnydende met de ſcherpe kanten, bleek-ſpaansgroen van coleur.

Bloemen, of zaad draagt het nooit, of men moet het eenige jaaren laten oud worden, en dan nog aan een ſteenige plaats ſtaan, als dan komt 'er een groote Riet-pluim boven op, als aan 't Zorg-zaad, dog veel ligter, meeſt van witte, en zagte dons gemaakt, daar in iets kafagtigs als zaad ſchuild.

Ik

In hiſce Orientalibus regionibus tres ejus obſervavi ſpecies, nullo alio modo differentes, niſi arundinis colore.

Prima ac vulgatiſſima ſpecies eſt *alba*, longiſſimos gerens articulos, ultra quinque transverſales digitos longos, externe plerumque flaveſcentes, vel albicantes. Hæcque ſpecies tenuiſſimum gerit corticem, ac copioſiſſimum effundit ſuccum, plurimumque dat Saccharum.

Secunda eſt *fuſca*, ſeu *rubra* ſpecies, breviſſimos gerens articulos, duriorem corticem, ac medullam, externe fuſca, ſeu ex fuſco, & albo colore ſtriata, ita tamen ut fuſcus ſemper prævaleat color. Hæc minorem fundit ſuccum, dulciorem vero præcedenti, quidam etiam bujus peculiarem volunt componere ſpeciem, quæ tenuiorem gerit arundinem, externe ex fuſco nigroque colore ſtriatam, quam hinc nigram vocant, cujus & nervus medius foliorum fuſcus eſt.

Tertia ſpecies tenuiſſimam habet arundinem, ac corticem, non ultra pollicem craſſam, virides gerens ſtrias, longosque articulos.

Hæc dulciſſimum habet ſaporem, & copioſiſſimum dat Saccharum, atque hinc a Javanis circa Zuroebajam maxime colitur ob ejus Saccharum.

Omnes hæ tres ſpecies interne fartæ ſunt dulci, aquoſa, & ſpongioſa medulla, quæ longis filis pertexta eſt, ita ut dulcis ejus ſuccus commode exſugi poſſit, ſi prius exterior durus decorticetur cortex: Cætera ejus forma ſatis nota eſt.

Ejus cultura binis fit modis: Primus eſt Javanus, quum ingens aratro vertatur campus, ubi terra eſt mollis, fuſca, & pinguis, hicque planus, & Soli bene expoſitus, humidus, & calidus eſt. Hi campi longis ſulcis excavantur, quales apud nos ſunt, in quibus Braſſica plantatur. In hiſce elevatis liris ab utraque parte committuntur extremitates arundinis Sacchariferæ vetuſtæ abſciſſæ, vel ipſius ſurculi, qui hic & illic ex ejus nodis progerminant, relicto fruſtulo binorum articulorum, folia vero undique abſcinduntur.

Harum itaque extremitatum quatuor, quinque, & ſex ſimul oblique, vel in orbem terræ commiſſæ radices agunt, novosque proferunt ſtipites, qui nono, vel decimo menſe matureſcunt, non autem tam diu exſpectatur, donec flores excreſcant, tum enim hæc arundo jam optimum ſuum perdidit ſuccum.

Secundus modus maxime convenit in regionibus, in quibus non magnam Sacchari quantitatem colligere volunt, ſed arundinem hanc ad cibum adhibere: Hicque peragitur, quum vetuſti ſtipites terræ inponantur, uti cum Vite fit; Bini formantur ſulci, ſeu liræ paralelæ, in quavis vetuſtus deponitur ſtipes, qui pauca obtegitur terra, tum ex quovis fere nodo novus excreſcit ſurculus, qui in novum excreſcit ſtipitem, qui ſi nimis arcte propullulent, hic & illic unus alterve exciditur. Quum hi ſeſe adtollant ſtipites, terra diligenter depuranda eſt ab omnibus aliis excreſcentibus herbis, ut arundo hæc eo magis pingueſcat.

Amboinenſes non tantum inpendunt laborem in plantanda hac arundine, hic & illic enim parvam tantum formant foveam ſemi pedem circiter profundam, poſtquam prius terram depuraverint, herbasque adſtantes cremaverint: Huic inponunt extremitates iſtas, vel ſurculos quatuor, vel ſex in circulo, qui quum excreſcant, terram iterum depurant, ac memorato mox modo hanc colunt arundinem.

Sic intellexi, in India Occidentali arundinem Sacchariſeram per quinquaginta annos coli poſſe per ſtipitum inpoſitionem in uno eodemque arvo, antequam novus requiratur campus.

In hisce inſulis hæc arundo non ultra tres annos perdurat, tum enim perit, neque etiam ultra tres continuos annos in uno eodemque loco coli poteſt; Javani enim maturos abſcindunt ſtipites, ita ut tres quatuorve nodi, ſupra terram emineant, quos relinquunt, ex quibus novi iterum excreſcunt ſtipites, talique modo bis terve ex uno campo arundinem hanc colligere poſſunt, antequam hic mutuetur, ultima autem ſeges nullo modo tam pinguis eſt quam prima.

Ik heb in deze Ooſterze quartieren drie zoorten aangemerkt, aan anders niet te onderſcheiden, dan aan de coleur des Riets.

De eerſte, en gemeenſte zoorte is de witte, hebbende de langſte leden, ruim vyf dwersvingers lank, van buiten doorgaans bleek geel, of witagtig. Deze is de dunſte van ſchorſſe, heeft de meeſte zap, en geeft het meeſte Zuiker.

De tweede is de bruine, of roode zoorte, heeft de korſte leden, harder ſchorſſe, en merg, van buiten bruin, of met bruin, en wit geſtreept, zoo nogtans, dat het bruine altyd meeſt zy. Deze geeft minder zap, maar zoeter van ſmaak dan de voorgaande, sommige willen daar onder nog een byzondere zoorte uitvinden, zynde wat dunder van Riet, en zwart-bruin, van buiten geſtreept, die ze daarom de zwarte noemen, en wiens middel zenuwe aan de bladeren bruinagtig is.

De derde zoorte is de dunſte van Riet, en ſchorſſe, niet boven een duim dik, van buiten wit, met groene ſtreepen, en lange leden.

Deze is de zoetſte van ſmaak, en geeft de meeſte Zuiker; werd daarom by de Javanen omtrent Zuroebaja, meeſt gecultiveert tot het Zuiker teelen.

Alle drie zoorten zyn van binnen gevult met een zoet, wateragtig, en ſpongieus merg, 't welk met lange draden doortogen is, zoo dat men het zoete zap gemakkelyk daar af zuigen kan, als men eerſt de buitenſte harde ſchelle afſchild: De reſt van zyn gedaante is bekend.

Zyne Culture geſchied op tweederley maniere: De eerſte is de Javaanze, als men een groot veld omploegt, daar een mulle, bruine, en vette aarde is, vlak, en wel ter Zonne ſtaande, vogtig, en warm. Deze akkers werden met lange voorens gemaakt, gelyk by ons de velden zyn, daar men den Cappers-kool plant. In deze verhevee vooren ſteekt men te weerzyden de einden van het oude Zuiker-Riet afgeſneden, of de uitſpruitzels, die hier en daar uit de leden voortkomen, met een ſtukje van een paar leden daar aan vaſt, dog de bladeren ſnyd men over al meeſt af.

Deze einden dan met vier, vyf, en zes by malkaar, of ſchuins in een kring geſteken, verwortelen ſtraks in de aarde, en brengen nieuwe ſtokken voort, die in de negende of tiende maand ryp werden, en men wagt geenzints tot dat de bloemen voortkomen, want als dan heeft het Riet zyn beſten zap verloren.

De tweede manier komt meeſt te pas in landen, daar men geen meenigte van Zuiker wil vergaderen, maar 't Riet meeſt tot de koſt gebruiken: Dit geſchied door inleggen van de oude ſtokken, gelyk men met de Wyngaarden doed; Men maakt twee lange groeven, of vooren, die paralleel loopen, in ieder legt men een oude ſtok neder, en dekt hem met een weinig aarde toe, zoo komt ſchier uit ieder knop een nieuw ſpruitje, daar een nieuwe ſtok uit werd, en zoo ze te digt ſtaan, kapt men tuſſchen beide hier en daar een uit. Als deze ſtokken hun verheffen, moet men den grond neerſtig zuiveren, van alle opkomende ruigte, op dat het Riet te vetter worde.

De Amboineezen doen zoo veel moeiten niet met haar Riet te planten, makende ſlegts hier en daar een kuil, omtrent een halve voet diep, na datze den grond te vooren gezuivert, en de ruigte gebrand hebben: Hier in ſteekenze de voornoemde einden, of uitſpruitzels met vier, of zes in een kring, houden de grond ſchoon by 't opwaſſen, en teelen het voor 't op naaſt gemelde manier.

Zoo verſtaa ik, dat in Weſt-Indiën het Zuiker-Riet wel vyftig jaren kan voortgeteelt werden, met het inleggen der ſtokken op den zelfſten akker, eer men een nieuw veld behoeft te zoeken.

In deze Eilanden kan het Zuiker-Riet niet boven de drie jaren oudt werden, want als dan vergaat het, en het kan ook niet boven drie jaren na malkander op een en dezelfſte plaats ſtaan; Want de Javanen ſnyden de rype ſtokken af, latende drie, of vier leden boven de wortel ſtaan, waar uit dan nieuwe ſtokken komen, zoo konnen ze twee, of driemaal Oogſten van een veld, eerze 't zelve veranderen: dog den laaſten Oogſt is verre zoo vet niet dan de eerſten.

Abscissi, & a foliis depurati stipites inter binas scutulas ex duro Cassambi ligno formatas comprimuntur, quarum una a Bubalis contorquetur, tum expressus succus per canalem ex Bubali corio confectum excipitur in amplis crateribus, ex quibus in alios infunditur, ut excoquatur. Hi crateres ab inferiore fundi parte ferreum habent Cacabum, qui furno nexus est; Cacabi autem istius oræ alte, & oblique elevantur per lapides coctos, & calcem rite elaboratam ita poliuntur, ut totus quantus ingens videatur esse cacabus.

Huic tum succus iste infunditur, & sub hoc validus exstruitur ignis, qui quum diminuatur, novus iterum adfunditur succus, sensim imminuendo ignem, donec succus hic sit fuscus, & viscidus. Hunc tum in patinas effundunt terreas, & profundas, vel in magnas terreas ollas, quæ depositæ sunt in loco fumoso, & calido, ubi exsiccatur in Saccharum, cujus superior pars alba est, & in glebas compacta, quæ & hinc *Sacchari placentæ* vocantur, inferior vero pars ex fusco flavescit, quod *Saccharum Muscovaat* dicitur.

Ex Saccharo albo Sinenses Saccharum canthum conficiunt, illud nempe iterum liquescunt in Cacabo ingente, ipsique admiscent albumina ovorum quorundam, riteque despumant, ac demum aliquid pinguedinis gallinæ ipsi addunt, dicentea, hoc requiri, ut Saccharum sit pellucidum.

Sinenses in patria sua, vel locos inhabitantes, in quibus nulli sunt Æthiopes, sumunt loco pinguedinis gallinæ liquefactum lardum, quod tamen isti cælant nationi, ne mercaturæ suæ damnum adferant. Atque hinc Æthiopes vulgo recusant edere hocce Saccharum, quin certi sint, hoc confectum esse, & præparatum a populo suo.

Monitus porro sit quisque, qui Javæ quodvis vendit Saccharum corbibus inpactum, ut prius hos rite examinent, fallax enim Sinensium natio solet in superiore ipsorum parte bonum deponere Saccharum, sed sub hoc terram, cineres, vel siccata folia. Aliquando etiam Saccharum Muscovaat commiscent cum nigro arboreo Sagueri Saccharo, vel ambos istos simul excoquunt succos, quod cognoscitur, si sit mucosum, & humidum.

Saccharum porro Canthum excoctum effunditur in patinis, vel ollis, in quibus craticulæ ex fissa arundine confectæ depositæ sunt, quibus Saccharum hoc adhæret, & congelatur, atque hinc fit, quod aliquando in frustulis filamenta quædam arundinacea conspiciantur, quæ non sunt porcorum setæ, uti quidam falso credunt.

Ex albissimo, & optimo Saccharo subtilissimum, & durissimum componitur Saccharum Canthum, Chrystallo simile, quod Saccharum masculinum vocatur. Ex viliore, & fusco Saccharo flavescens excoquitur Saccharum Canthum, quod multo fragilius est, & inelegantius, sed quod simul pinguius, ac dulcius est priore, atque Saccharum femininum dicitur.

In Sina tertia potissimum arundinis crescit species, tenuissimam nempe arundinem, & corticem habens, quam *Tecsia* vocant a forma *Tec*, h. e. *Bambu*, illamque solummodo adhibent arundinem ad Saccharum ex ea excoquendum. Omnesque alias crassiores arundines Sacchariferas vocant *Camsia*, vel uti alii melius pronunciant *Gamsia*.

Tecsia vix pollicem crassa est, ac plerumque flavescens instar *Boeloe Swangi*, adeoque mollis, & fragilis est, ut exterior ejus pellicula admorderi possit, per longitudinem facile findens; Hujusque species est *Toeboe Marasoli*, ex Boerone in Amboinam delata, quæ flavescens quoque arundo est, paucis viridibus stria distincta, & uti dicitur ex Ternata quondam per quendam Huccum Marasoli in has delata terras, sæpissime autem degenerat, brevesque gerit nodos, durumque corticem, instar vulgaris albæ arundinis Sacchariferæ, putoque has binas tantummodo esse varietates supra memoratæ tertiæ speciei.

Nomen. Latine *Arundo Saccharifera.* Malaice, Javanice, & Baleyice *Tabu*, & *Tebu*, a multis ipsius nodis. Amboinice, & Bandice *Tewu*. Ternatice *Uga*. Sinice *Camsia*. Succus ejus condensatus Latine dicitur *Saccharum*, & *Zuccharum*. Malab. *Gula*, seu magis proprie *Sacchari*, & *Saccharum Canthum Saccar*, seu *Gula Batu*, h. e. Saxosum Saccharum. Sinice *Tung*, & Saccharum Canthum *Tungsung*.

Vox

De afgesneden, en van de bladeren gesuiverde stokken, werden tusschen twee staande spillen van hard Cussambihout geperst, waar van de eene door buffels werd omgedraaid. zoo loopt den uitgeperste zap door een geute van een buffels-huid gemaakt, in byzondere groote bakken. Hier uit werd hy gegooten in andere groote bakken om te kooken; Deze bakken hebben van onderen tot den bodem een groote yzere pan, die op een oven vast staat, de randen van deze pannen werden hoog, en schuins opgemetzelt met gebakken steen, en wel bearbeiden kalk, glad geplystert, dat het een grooten ketel gelykt.

Hier werd het zap in gegooten, en eerstelyk een sterk vuur daar onder gestookt, tot dat hy wat verminderde, en dan al weder nieuw zap opgegooten, 't vuur allenskens verminderende, tot dat het zap bruin, en kleeverig werde, den zelven gietenze dan in diepe aarde schotels, of in groote aarde potten, aan een rookagtige, en warme plaats staande, en laten hem zoo droogen: Het bovenste hier van is wit, en in klompen gebakken, dat men Koek-Zuiker *noemd, het onderste is geel, en bruinagtig, dat men* Muscovaat *noemd.*

Uit den witten Zuiker maken daar na de Sineezen het Candy-Zuiker, namentlyk zy smelten het weder in een groote pan, doen daar onder het wit van eenige Eyers, en schuimen 't ter degen, ten laatsten mengenze daar wat Hoender-vet onder, zeggende, dat dit nodig zy om den Zuiker klaar te krygen.

De Sineezen in haar land, of op plaatzen woonende, daar geen Mooren zyn, nemen in plaats van Hoender-vet, gesmolten Spek, nogtans 't zelve voor die Natie verbeelende, op dat haar waren getrokken werde. Hier om zyn in 't gemeen de Mooren vies, om Candy-Zuiker te eeten, of zy moeten verzekert zyn, dat het door haar geloofs genooten gemaakt zy.

Voorts moet men gewaarschouwt zyn, die op Java allerhande Zuiker in kanasters, of korven wil koopen, dezelve wel te visiteeren, want de bedriegelyke Natie der Sineezen in gebruik hebben, boven op goede Zuiker te doen, maar daar onder aarde, asse, of drooge bladeren. Zomtyds vermengenze de Moscovaat-Zuiker ook met een zwarte boom-Zuiker, van Sagueers-bomen gemaakt, of kooken die beide zappen te gelyk, welke daar aan gekent werd, als ze smeerig, en vogtig is.

Den opgekookten Candy-Zuiker werd in schotels, of potten gegooten, daar een roosterwerk van gespleeten Riet, of Bamboesjes in gelegt zy, daar aan zig dan de Zuiker hangt, en candiceert; hier van komt het, dat men somtyds aan de brokjes eenige draden vast ziet, 't welk veezelingen van het Riet zyn, en geenzints Verkens-borstels, gelyk sommige malkanderen wys maken.

Uit het witste, en beste Zuiker komt het fynste, en hardste Candy, den Christal gelyk, dat men Mannetjes-Zuiker noemd. Uit het slegtere, en geele Zuiker komt een geelagtig Candy, veel brosser, en ongeziender, dog vetter, en zoeter, dan de voorgaande, 't welk men wyfkens Zuiker noemd.

In Sina wast meest de derde zoorte van Zuiker-Riet, te weten de dunste van riet, en schorsse, die zy aldaar Tecsia *noemen, na de gelykenisse van* Tec, *dat is* Bamboesen, *en gebruiken 't zelve alleen om Zuiker te kooken. Al 't ander grofse Zuiker-Riet noemenze* Camsia, *of zoo 't andere beter uitspreken* Gamsia.

Tecsia *is geen duim dik, meest geel, als* Boeloe Swangi, *zoo mals, en bros, dat men de buitenste schellen door byten kan, in de lengte ligt splytende; Een zoorte daar van is* Toeboe Marasoli *van Boero in Amboina gebragt, mede geelagtig van Riet, met weinige groene streepen, zoo men zegt uit Ternate door eenen Huccum Marasoli eerst in deze lande gebragt, maar 't ontaard zeer dikwils, gewind korte leden, en een harde schorsse, gelyk het gemeene witte Zuiker-Riet, ik agte dat deze beide maar veranderingen zyn van de bovenstaande derde zoort.*

Naam. *Het Zuiker Riet hiet in 't Latyn* Arundo Saccharifera. *In 't Maleyts, Javaans, en Balys* Tubu, *en* Tebu, *van de veele leden. Op 't Amboins, en Bandaas* Tewu. *Op Ternataans* Uga. *In 't Sinees* Camsia. *Het Zuiker hiet in 't Latyn* Saccharum, *en* Zuccharum. *In 't Maleyts* Gula, *of eigentlyker* Saccari, *en den Candy Zuiker* Saccar, *of* Gula Batu, *dat is Steen-Zuiker. In 't Sinees* Tung, *en den Candy-Zuiker* Tungsung.

Het

Vox *Gula*, si non est ab origine Persica, derivari potest ab Arabico *Cobl*, h. e. *ductus inspissatus*.

Cum voce *Saccharo* magnam habet convenientiam verbum *Jagara*, seu *Jagare*, quo Indostanæ incolæ quodvis denotant saccharum, quod ex arborum vino excoquitur, præsertim ex Lontaro, estque incertum, quænam vox *Saccharum* vel *Jagare* apud Indos sit antiquissima: Supra *libr.* 1. *cap.* 8. putabamus *Jagare* antiquissimum esse, quum nempe mos sacchari excoquendi ex vino Lontari & Calappi esset antiquissimus, ac proinde vetustissimum verbum. Porro autem reputantes, vocem *Saccharum* jam *Dioscoridi* & *Plinio* fuisse notam, atque ex ipsorum descriptionibus constet, ipsorum saccharum neutiquam convenire cum sordido isto Jagaro, quod nos vulgo nigrum vocamus saccharum, hinc jam sentirem, *Saccar* antiquissimum & primitivum esse Indicum verbum, & *Jagare* vel derivatum ob dulcedinis similitudinem, vel diversam ac peculiarem esse vocem. Ars enim sacchari excoquendi ex diversis plantarum succis apud Indos non tam antiqua est.

De *Loco* & *Usu* arundinis Sacchariferæ hic non multa commentabimur, tantummodo dicentes, arundinem hanc in Bengala, Siama, & Java plurimum coli ad saccharum ex ea conficiendum. In Baleya, Celebe, & Moluccis Syrupus ex ea coquitur, qui proprie *Gula* vocatur, & in cibis adhibetur, nostræ vero nationi loco Cerevisiæ inservit. In Amboina, & aliis Orientalibus insulis, ubi aër marinus frigidior est, ac solum sterilius, ac proinde hæc arundo saccharifera gracilior & debilior, non multum colitur, ac potissimum cruda editur.

Goela seu Syrupus iste ex arundine saccharifera coctus in Ternata vocatur *Manis*, ac potissimum adhibetur ad conficiendum potum *Kilang*, quum tenuis hic syrupus ollis infundatur, & gabata fæcis cerevisiæ vel alius potus ipsi additur, talique modo sponte effervescat per aliquod dies, post istud tempus tres quatuorve contusæ *Lanquæ* radices ipsi infunduntur, ac denuo effervescat, tandem aliquid Cumini cum Cinnamomo in fasciculum collectum additur, tumque per mensem suo committitur genio semi effossus in terra, quam diu autem effervescit, non obturanda est olla, quin dissiliret. Potus hic satis facile inebriat, sed nulli capiti adfert dolorem, hominesque ex eo pinguescunt, quod Timorenses & Rottenesenses de potu suo *Goela* gloriantur, quem ex Lontaro, *Coli* ipsis dicto, præparant.

Saccharum Moscovaticum suffimigiis *Doepa* & *Astangi* admiscetur; aliquando etiam recens ipsius arundinis cortex, carbonibus enim si hæc inponantur, dulcem de sese spargunt odorem.

Cætera prætereuntes proponemus quasdam curiosas interrogationes, easque ex judicio nostro explicabimus: Primo an saccharum nostrum veteribus fuerit notum, secundo quænam sit differentia inter nostrum atque ipsorum saccharum. Tertio quo tempore saccharum nostrum ad notitiam & usum Occidentalibus mundi partibus pervenerit.

Quod ad primum adtinet, cum *Matthiolo* in eadem versamur penitus sententia in *commentar.* ad *Dioscorid. libr.* II. *cap.* 75. de melle, dicimusque cum eo *Saccharum* in isto Dioscoridis capite memoratum, quodque solum antiquis fuit notum, condensatum fuisse succum, seu Gummi, ex iisdem productum arundinibus sacchariferis, ex quibus hodie saccharum conligitur & præparatur, uti *Dioscorid.* verba l. c. hoc clare denotant, ex arundine nempe produci.

Ad secundam interrogationem respondemus, ac dicimus, veterum saccharum licet ex iisdem conligatur arundinibus, differentiam tamen esse inter ipsorum & nostrum, ipsorum enim saccharum erat condensatus succus seu lacryma, alba, & fragilis, & intra dentes friabilis, formam habens subtilis salis, unde & ipsis *Sal Indicus* dicebatur, quod per Solis vim ex surculis antiquæ & pinguis arundinis, & tanquam gummi circa nodos sese figere & condensare oportebat, eratque nunquam majus Nuce avellana, ac proinde Plinii temporibus Romæ carissimum erat; sine dubio enim isto tempore ars sacchari excoquendi Incolis nondum innotuerat, qui contenti erant eo, quod na-

Het woort Gula, *indien het van geen Persische afkomst is, kan afgeleidt worden van het Arabische* Cobl, *dat is, werdikt zap.*

Met het woord Saccharum *heeft groote overeenkomst het woord* Jagara, *of* Jagare, *waar mede de Inwoonders van den Indostaan betekenen allerley zuyker, die van boomwyn gekookt word; inzonderheid die van de Lontar-boom komt, en het is onzeeker, welk van beide woorden* Saccharum *of* Jagare *het oudste zy by de Indiaanen. Boven* libr. 1. cap. 8. *oordeelden wy, dat* Jagare *het oudste was, te weten om dat de manier van zuyker te kooken uyt den wyn van Lontar- en Calappus boomen getapt, ouder was, dierhalven ook het oudste woord moeste zyn. Maar wederom inziende, dat het woort* Saccharum *al by* Dioscor. *en* Plinius *zy bekend geweest, en uit derzelver beschryvinge blykt, dat haar Saccharum geenszints over een komt met dat vuyle Jagare, 't welk wy in 't gemeen swarte zuyker noemen, zoo zoude ik nu van gevoelen zyn, dat* Saccar *het oudste en origineele Indiaansche woord zy, en* Jagare *of daar van afkomstig wegens de gelykheid van zoetigheid, of een woord op zyn zelven zy; want ook de konste van zuyker te zieden uit verscheidene zappen van planten by de Indianen zoo geheel oud niet en is.*

Van de plaats en gebruyk des Zuyker-riets zullen wy alhier mede niet breeder gaan, alleenlyk zeggende, dat het zuyker-riet in Bengale, Siam, en Java meest gecultiveert word om zuyker daar van te maken. Op Baly, Celebes, en in de Moluccos, word 'er syroop van gekookt, die men eigentlyk Gula *noemd, om in de kost te gebruyken, doch by onze Natie om bier daar van te zetten. In Amboina en de verdere Oostersche Eylanden, daar een koudere Zeelugt en magerder grond is, dierhalven ook dat zuyker-riet magerder en slapper is, word het zelve weinig geplant, en meest rauw gegeten.*

De voornoemde Goela of Syroop van Suyker-riet word in Ternaten genaamt Manis, *en meest gebruykt tot het maken van de drank* Kilang, *als men de dunste Syroop in potten giet, een kommetje vol moer van bier of andere dranken daar in doet, en ze eenige dagen van zelfs laat kooken. Na die tyd smyd men drie of vier gekneusde* Lanquas-*wortels daar in, en laat het weder wat kooken, ten laatsten een weinig Comyn met Caneel in een bondeltje gebonden, latende hem zoo een maand staan, half in de aarde vergraven, en zoo lange hy kookt, moet men hem niet digt toebinden, of den pot zoude bersten. Dezen drank maakt wel ligt dronken, dog doed het hoofd geen pyn aan, en maken de lieden vet, gelyk de Timoreezen en Rotteneezen roemen van haar* Goela, *die ze van den Lontar-boom* Coli *by haar genaamt, maken.*

De Muscovaat zuyker werd ook onder de reukwerken Doepa *en* Astangi *gedaan, somtyds ook de versche schorsse van 't zuyker riet, want zy geven op koolen een zoeten reuk van haar.*

De rest overslappende zullen wy nu voorstellen eenige curieuze vragen, en die na onze oordeel beantwoorden. Ten eersten of onze zuyker de Oude zy bekend geweest, ten tweeden wat voor onderscheid tusschen haar en onze zuyker zy: ten derden wanneer ons zuyker in kenwisse en gebruyk aan de Wester-wereld zy gekomen.

Aangaande de eerste vrage, zoo houden wy het volkomentlyk met het gevoelen van Matthiolus *in zyne* Commentaria *over* Dioscor. libr. 2. cap. 75. de Melle, *en zeggen, dat het* Saccharum *in 't zelfde Capittel van* Dioscor. *vermeld, en 't welk alleen de Oude is bekend geweest, zy een gestolde zap of Gummi geweest, uyt dezelfde zuyker-rieten voortgekomen, waar uit men hedendaags 't zuyker maakt, gelyk de woorden van* Dioscor. loc. cit. *Cap.* 8. *duydelyk aanwyzen, dat het van een riet kome.*

Op de tweede vrage zeggen wy, dat hoewel der ouden Saccharum van dezelfde rieten quam, egter een onderscheid zy tusschen 't zelve en onze zuyker, want haar Saccharum was een gestolde zap of traan, wit, en breekzaam, en tussen de tanden bryzelig, in de gedaante van tafelzout, daarom ze het ook Sal Indus *noemden, 't welk door de kragt van de Sonne uyt de scheutjes van 't oude en vette zuyker riet, en als een Gom rondom de knoopen zig zetten moeste, nooit grooter dan een Hazel-noot, en dierhalven in* Plinius *tyden te Romen zeer duur: want buyten twyffel was in dien tyd de kunst van zuykerzieden de Inlanderen nog niet bekend, latende hun genoegen, het geene hun de natuur aan deze plante van zelfs*

tura ex hac planta sponte producebat, & ipsis subministrabat, donec artem dictam vel ex lucri caussa vel a Sinensibus docuerint, saltem ad hunc usque diem in Java saccharum a Sinensibus præparatur. Ad hæc quidam respondebit forte, cur hodie talis sacchari lachryma ex natura producta non amplius in arundine saccharifera inveniatur, ad quæ respondeo, arundinem sacchariferam nunc non ita senescere, nec tam diu suæ committi naturæ, quum si per unum alterumve annum stet, lignosa fit, optimumque perdit succum, hoc etiam fieri potuit in arundine, quæ in Arabia felici & Indostana crescit, quæ multo calidiores sunt regiones hisce aquosæ Indiæ insulis.

Hoc autem in quibusdam hodie itidem regionibus observari, clare testatur *Matthiolus* in *Commentar.* ubi scribit a fide dignis testibus ocularibus sese audivisse, qui insulas St. Thomæ & Maderæ lustraverant, ibidem saccharum inveniri in ipsis arundinibus condensatum, ex quibus exsudat instar Gummi haud dissimile illi, quod saccharum Candi vocatur, & per artem conficitur. Huic autem obpugnat *Salmasius* in tractatu de saccharo post Solinum edito, qui in ea penitus versatur sententia, veterum saccharum nil aliud fuisse, quam *Sackar Mambu*, seu Persarum *Tabaxir*, quum antiqui unanimo consensu dicant, saccharum provenire ex arundine quadam. Huic autem sententiæ adsentire nequeo, quum satis notum sit, arundinem sacchariferam æque arundinibus adnumerari quam Bambu: Atque insuper supra jam dixi, sacchari stipites, maxima ex parte ad terram inclinantes vel procumbentes, pro radicibus fuisse habitos. Nunquam quoque legi vel audivi, *Tabaxir* in se continere notabilem dulcedinem, saltem quod in Amboina reperi & gustavi, nullam exhibebat dulcedinem, magisque amylum referebat siccum quam saccharum, præterea in veterum scriptis comperimus, Indos ex arundinis sacchariferæ radicibus quendam composuisse potum, uti id testatur *Marcus Varro* in subsequentibus versiculis:

Indica non magna nimis arbore crescit arundo,
Illius a lentis premitur radicibus humor,
Dulcia cui nequeant succo contendere mella.

Cum quibus consentit *Lucani* versiculus:

Quique bibunt tenera dulces ab arundine succos.

Contra nunquam quis audivit, neque ex Bamboes, neque ex aliis arborum radicibus dulcem ac potabilem exprimi succum.

Aliud insuper apud antiquos erat saccharum, obscure descriptum, & confusum cum priore, de quo *Solinus* scribit, in paludosis Indiæ locis tantas crescere arundines, ut ex uno ipsarum intermedio articulo per medium dissecto & fisso cymbula formari possit, cum qua Indi in magnis navigant fluminibus, ex quarum radicibus dulcis exprimitur succus sapore mellino. Videtur mihi ex hisce clare constare, quo modo ille *Saccar Mamboe*, quod in nodis seu cavis canalibus, ac non in radicibus Indicæ Mambu seu Bambu hæret, quæque solummodo crescit in Provincia Bisnagara, de qua vide supra *libr.* 6. in capitibus Arundinum, confundat cum illo, quod ex arundine saccharifera colligitur, puto collectum fuisse, tumque forte hujus arundinis stipites pro radicibus habiti fuere, nullæ enim sunt notæ radices, ex quibus saccharum vel Syrupus exprimitur, ad ulteriorem porro comprobationem prioris dicti adduci etiam potest, *Dioscoridem* suo saccharo eandem tribuere qualitatem, quæ hodie in nostro observatur itidem saccharo, abdomen nempe emollire, omnesque tollere oculorum sordes, quod & hodie instituitur cum saccharo cantho in vino Gallico dissoluto.

Ad tertiam interrogationem nil aliud respondere possumus, quam quod comperiamus, *Actuarium* primum fuisse, qui saccharum Electuariis & compositis admiscuerit, ex quibus hallucinari possumus, istis jam temporibus saccharum copiosius debuisse translatum fuisse quam in Plinii ævo, ac proinde artem sacchari excoquendi ex succo expresso jam innotuisse.

voortbragte, tot datze de gemelde kunst of door begeerte van winst, of door de Sineezen geleerd hebben. Immers men ziet tot heden toe op Java, dat het zuyker zieden meest door de Sineezen gehandeld werd. Hier op mogt nu iemand vragen, waarom men hedendaags zulken zuyker-traan, van de natuur voortkomende, niet meer aan het zuyker-riet vindt; daar op moet men weten, dat men nu het zuyker-riet zoo oud niet laat worden, vermits 't zelve een of twee Jaren staande, houtachtig werd, en zyn beste zap verliest; ook zoo kan 't zelve geschied zyn aan 't riet, dat in het gelukkige Arabie en Indostaan wast, zynde veel beetere Landen dan de Eylanden van Water-Indiën.

Dat egter zulks in zommige Landen nog gezien wert, getuygt klaarlyk Matthiolus *in voornoemde* Comment. *alwaar hy schryft van geloofwaardige ooggetuygen gehoord te hebben, dewelke de Eylanden van St. Thomas en Madera bezigtigt hadden, dat aldaar nog zuyker gevonden werde, van zelfs aan de zuyker-rieten t'zamen gestolt, uyt dewelke het uytsweet als een Gom, niet ongelyk het geen men Suyker-Candy noemt, en door konst gemaakt wert. Hier tegen is* Salmasius *van een ander gevoelen, dewelke in Tractatu de Sacchar., achter Solinus gesteld, absoluyt van gevoelen is, dat der ouden Saccharum niets anders zy geweest dan* Sackar Mambu, *of der Persianen* Tabaxier, *dewyl de oudheid eenparig getuygt, dat het Saccharum kome van eenig riet. Doch dit gevoelen kan ik niet byvallen, dewyl genoegzaam bekent is, dat de zuyker-plante zoo wel onder de rieten gerekent werd als de Bamboezen, en boven heb ik alreede gezegt, dat men de zuyker-stangen of stukken, dewelke voor het meeste deel bukkende of gebogen op de aarde leggen, voor wortelen heeft aangezien: Ook heb ik nooit gelezen of gehoord, dat* Tabaxir *een merkelyke zoetigheid aan zig heeft, immers aan het geen, dat ik in Amboina gevonden, en geproeft hebbe, was de minste zoetigheid niet, en het geleek beter na drooge styfzel dan na zuyker, daar en boven vind men in de schriften der Ouden, dat de Indianen uit de wortelen van haar zuyker-riet eenige drank gemaakt hebben, gelyk getuigt* Marcus Varro *in de volgende Veerzen:*

Indica non magna nimis arbore crescit arundo,
Illius e lentis premitur radicibus humor,
Dulcia cui nequeant succo contendere mella.

Waar mede overeenstemt het Versken van Lucanus:

Quique bibunt tenera dulces ab arundine succos.

Daarentegen heeft men nooit gehoort, dat nog van Bamboezen, nog andere boomen-wortelen, een zoeten en drinkbaren zap geperst wert.

Daar was nog een ander zuyker by de Oude donker beschreven, en geconfundeert met het voornoemde, waar van Solinus *schryft, dat in de poelagtige plaatzen van Indiën zoo groote rieten wassen, dat men uit een tusschen-lid van dezelve in de midden doorgekloven, een kleen schuytje kan maken, waar mede de Indianen op de groote Revieren varen, en uit wiens wortelen men het zoete zap perste, van smaak als honing. My dunkt, dat men hier klaarlyk ziet, hoe by het* Saccar Mamboe, *'t welk in de leden of holle pypen, en niet in de wortelen van de Indiaansche Mambu of Bambu, en dat noch allenig in de Provintie Bisnager groeyd, waar van boven* lib. 6. *in de Capittels van Bamboezen staat, confundeere met het geene uit het zuyker-riet komt, zegge quam, zynde misschien de stokken des zuyker-riets doenmaals voor wortelen aangezien, want daar zyn geen wortelen bekend, waar uit men zuyker of syroop perst. Tot meerder bewys van 't voornoemd zeggen, kan men nog bybrengen, dat* Dioscorides *zyn Saccharum dezelfde eigenschap toeschryft, die men hedendaags aan ons zuyker bevind, namentlyk dat het de buyk verzagt, en alle vuiligheid van de oogen wegveegt, gelyk men nog hedendaags met Candy-zuyker in zoete Fransche wyn ontlaten, doed.*

Op de derde vraag konnen wy anders niet antwoorden, dan dat wy bevinden, dat Actuarius *de eerste zy geweest, die de zuyker in zyne* Electuaria *en* Compositien *gemengd heeft, waar uit men gissen kan, dat al in die tyden den zuyker rykelyker moet uitgevoerd zyn dan in* Plinius *tyden geschiede, en dierhalven de kunst van 't kooken uit den geperste zap doen al bekend moet zyn geweest.*

Sciendum est, quod & ab aliis jam monitum fuit, Saccharum candidum seu saccharum canthum, neutiquam nomen gerere ab albo ipsius colore, qui Latinis candidus dicitur, fuscum enim, rubrum, & flavum obcurrit saccharum canthum, unde & Græcum vocabulum κάνθος, quod tam in hodierna Græca lingua, quam in aliis diversis Europæ linguis placentam seu oram denotat, quum hoc saccharum semper sit angulosum, instar politorum adamantum vel Chrystalli, atque hinc proprie *Saccharum Canthi* vocandum est.

Men moet weeten, gelyk ook alreede door andere gewaarschouwt is, dat Saccharum Candidum of zuyker-Candy geenzints de naam heeft van de witte coleur, dewelke in 't Latyn Candidus hiet, want men vind ook bruyne, roode, en geele Candy-zuyker, maar van het Grieksche woord κάνθος *(Kanthos), welk zowel in 't hedendaagse Grieks, als verscheide andere Europische taalen een hoek of kant beduyt, dewyl dezen zuyker altyd kantig is, gelyk geslepe Diamanten of Crystallen, en daarom zoude men hem eygentlyk zuyker* Cauthi *noemen.*

Tabula Septuagesima Quarta

Ad *Figuram Primam Veram* exhibet *arundinem Sacchariferam.*

Figura Secunda arundinem Sacchariferam Rottangam, seu *Tabu Rottang* denotat.

P. S. Hæc *Tabu Rottang* vix pollicem crassa est, in superiore ejus dimidia parte multi excrescunt surculi erecti, quibus folia insident angustissima, sed quoque erecta, a præcedentis plantæ foliis diversa, cum illis enim Caricis conveniunt, nervumque gerunt medium crassum, suntque minimum digitum lata, ultra tres pedes longa. Supra hosce surculos folia communia locantur, tres digitos lata, a quatuor ad quinque pedes longa, ac supra hæc vulgaris panicula, in hac specie in binas tresve spicas distincta.

De vier en seventigste Plaat

Vertoont in de *eerste Figuur* het *waare Zuyker-Riet.*

De *tweede Figuur* vertoont het *Rottang Zuyker-Riet*, ofte de *Tabu Rottang.*

P. S. Den *Tabu Rottang* is schaars een duym dik, aan de bovenste helft staan veele uitspruytzels overeynd staande, en daar aan zeer smalle bladeren, meede overeynd, van de voorgaande bladeren verschillende, want zy gelyken het Sny-gras, dog hebben een dikke middel-zenuwe, schaars een pink breed, en boven de drie voeten lank. Boven deze uitspruytzels staan de ordinaris bladeren, drie vingers breed, van vier tot vyf voeten lank, en boven dezelve de gewoonlyke Riet-pluym, aan deeze zoorte in twee of meer lobben verdeeldt.

OBSERVATIO.

Saccharum vocatur hæc planta simpliciter in *H. Cliffort. p.* 26. & Arundo Saccharifera in *Sloan. Cat. pl. Jam. p.* 31. qui innumeros fere hujus plantæ habet auctores, estque Arundo Saccharina *J. B.* & *Sam. Dale Pharmac.* in *4to. p.* 291. qui varias Saccharini succi enumerat species.

AANMERKING.

Deze plant wert eenvoudig *Saccharum* ofte Suyker genaamt in de *H. Cliffort. p.* 26. en het Suyker-dragend Riet in de *Catal.* van *Sloane* over de *Jamaice gewassen p.* 31. die schier ontelbare Schryvers over deze plant aanhaalt, en is het Suyker-riet van *Joh. Bauh.* by *Sam. Dale Pharmac. in 4to. p.* 291. die verscheidn zoorten van Suyker optelt.

CAPUT VIGESIMUM SEPTIMUM.

Ova piscium. Sajor Trubu.

CUm Arundine saccharifera primo hæc planta tantam habet similitudinem, ut pro ea haberetur, omnes autem ejus partes minores sunt, ac qualitas ipsius & usus quam maxime ab illa differunt.

Planta hæc non ultra octo vel decem pedes alta est, ipsiusque stipites sunt firmi, rotundi, & in articulos distincti, qui quinque vel sex transversales digitos longi sunt, vix pollicem crassi, externe ex viridi & luteo variegati colore, vetusti autem potissimum flavescunt.

Ex articulorum nodis plures emittit surculos quam Arundo saccharina, uti & multas albas brevesque fibrillas seu barbas, quæ instar radicularum undique dependent, interne farcta quoque est simili alba substantia, qua Arundo saccharifera, sed siccior, insipida, nec aquosa. Quum tot jam surculi ex teretibus hisce excrescant stipitibus, qui in longitudinem excrescunt instar lateralium ramorum, hinc primarius stipes sese erigere nequit, sed ad terram inclinat, atque ubi hanc tangit, sese per radices ipsi infigit, novumque format stipitem, unde & magnum obcupat hæc planta locum. Majores caules lenti sunt, nec facile franguntur, per quatuor & quinque pedes a radice nudi, tumque laterales sese erigunt surculi, qui per pedis spatium iterum sunt nudi, antequam folia emittant.

Folia hæc alternata sunt, ex quovis nodo unicum paulo brevius & angustius illis arundinis sacchariferæ, non ita rugosa, nec adeo vulnerantia, sed subtus lanuginosa ad tactum, tres cum dimidio pedes longa, vix tres digitos lata, nervo firmo & albo longitudinali donata. Circa caules usque in ultimum articulum vaginam formant, uti cunctæ arundinum species.

Folia vero, quæ circa verticem clausa sunt, ad inferiorem partem ventrem habent, unde cognoscitur, aliquid in ipsis absconditum esse, quum enim fructus in-

XXVII. HOOFDSTUK.

De Kuyt der Vissen.

M*Et het Zuyker-riet dan, heeft voor eerst deze planta zoo groote gelykenisse, dat men ze daar voor zoude aanzien, doch is in alle delen kleender, ook in eigenschap en gebruyk veel daar van verschillende.*

De plante is niet boven 8 of 10 voeten hoog aan stelen, dewelke zyn styf, rond, mede in leden verdeeld, 5 of 6 dwersvingers lank, schaars een duym dik, van buyten uit den groenen en geelen gemengd, maar de oude stelen zyn meest geel.

Uit de knopen aan de leden brengt het meer scheuten voort dan het Zuyker-riet, als mede veele witte en korte Vazelingen of baarden, die als wortelen rondom hangen. Van binnen is het mede gevuld met diergelyke witte substantie als het Zuyker riet, dog droger, zonder smaak of water. Dewyl nu zoo veel uitspruytzels aan deze ranke stelen voortkomen, die lank werden als zyde-takken, zoo kan den hoofs-steel niet overeynd staan, maar buygd zig ter aarden, en daar by dezelve raakt, wederom inwortelende, ende een nieuwe struyk formerende, weshalven dit gewas een groote plaats beslaat. De hoofs-stelen zyn taay om te breeken, vier en vyf voeten af van de wortel blood, als dan beginnen de zyde-scheuten opwaarts, die al wederom een voet lank bloot zyn, eer hare bladeren beginnen.

De bladeren nu staan verwisseld tegens malkanderen, uit ieder lid een wat korter en smalder dan die van Zuyker riet, zoo ruuw nog snydende niet, maar van onderen wolagtig in 't aantasten, 3½ voeten lank, schaars 3 vingers breed, met een styve en witte middel-zenuwe. Om haar steel maken zy tot aan 't laatste lid een schede, gelyk alle riet zoorten.

De bladeren, die omtrent de top gesloten staan, maken by haar onderste een buyk, te kennen gevende, dat zy met iets beswangert zyn, want als de vrucht van binnen ryp is,

interne sit maturus, quod per experientiam & ventris crassitiem dignosci potest, tum facile ex stipite evelli potest uno nixu, si nempe tria quatuorque summa folia simul comprehendantur.

Foliis hisce apertis interne adparet fructus longus, rotundus, & cylindraceus, quæ cauda est, clavis Typharum similis, vel uti in hisce dicunt terris omnino similis ovis piscium, sed non granulosa, albicans, & mollis, glutine quodam obducta & viscosa, quam diu tenera sit, vetusta vero sese dividit in summa parte in paniculas quasdam seu lobos instar florum Pandani, hæc autem cauda nunquam sese extra folia erigit, sed in illis marcescit, & in paleam exsiccatur siccam, estque quinque & sex pollices longa, pollicem crassa, & quam diu sit integra, nec divisa, ad cibum apta est, hæc enim unica pars est, quæ ex hac desideratur planta.

Radix oblique prorepit, nodosa est, durissima, & lenta, ac simplex, sed tot fibrillis obducta, ut vix dignosci possit. Plantatur instar arundinis sacchariferæ per extremitates stipitum vetustorum abscissas, vel per simplex segmentum, quod ex nodo suo surculum emisit, cujus folia abscindenda sunt, reliquaque pars terræ committenda est. Solum amat molle, arenosum, & parum humidum, quod circumactum, & a fruticulis reliquisque herbis depuratum est instar campi, in quo arundo sacchariferea plantatur, quum multi ejus desiderentur fructus, tali enim modo per totum annum ipsos profert, quum quæ sponte crescit, raro fructus producat, nec nisi tenues ac graciles.

Nomen. Latine Ova *piscium*, juxta Malaiense *Sajor Trubu*, seu *Sajor Telloor ican*, atque hinc Belgice *Sajor Kuyt* ob dictam similitudinem. Ternatice *Ido Wahu*, quod ova piscium quoque denotat.

Locus Plurimum obcurrit in Moluccis & Amboina, sed potissimum in hortis, raro sponte, sunt tamen quidam loci, ubi antea horti fuere exstructi, in quibus crescit. Nostra autem natio hanc magis expetit plantam, quum hanc plantent in Solo rite præparato, quod & mundum servatur, incola autem hanc tantummodo deponit in area vel angulo sub arboribus frugiferis, aliisque fruticibus, sub ipsarum umbra. Invenitur quoque, sed nescio quo casu, in Leytimora prope Hative Kirsjil sub arundine & Carice, ad ripas majorum fluminum. Curiosi illam quoque Bataviæ expetiverunt ex Amboina & Ternata, ita ut ibi nunc quoque colatur.

Usus. Apud nostram nationem in majori usu & pretio est, quam apud incolas, atque hujus tantummodo cauda descripta, quæ cum pingui jure gallinarum vel alius Carnis coquitur, tamque delicatum præbet cibum quam Cinaræ, qui proponitur in cunctis Magnatum mensis, contra incolæ, qui non ita norunt vel intelligunt artem culinariam, vel non tam pinguem hunc cibum præparare cupiunt, non magni hunc faciunt, atque re vera ingratum præbet saporem, si Amboinensium more supra carbones tantum assetur, & gracili instilletur condimento. Hunc in finem tales eligendi sunt fructus, qui sese in lobos nondum diviserunt, vel saltem non diu aperti fuere, vetusti enim sunt insipidi. Juri quoque gratum præbent saporem, in quo cocti fuere, compertumque est, urinas expellere, nec stomachum adgravare.

is, het welk men uit de ervarentheid en dikte des buyks kennen moet, zoo kan men ze ligtelyk met eenen ruk van den stok aftrekken, als men ze t'zamen met de 3 of 4 voorste bladeren vat.

De bladeren nu geopend zynde, vind men van binnen een lange ronde Cylinder-formige vrucht of steert, de kolven van de Lisch-dodden gelyk, of zoo zy hier te Lande zeggen, t'eenemaal als een Visch-kuyt, dog niet korlig, witachtig, en zagt, aan malkander klevende, zoo lang hy jong is, maar oud geworden, verdeeld hy zig aan 't bovenste eynd in sommige pluymen of lobben, gelyk de bloemen van Pandang, dog dezen steert komt nooit buiten zyne bladeren voor den dag, maar besterft daar in, en werd tot droog kaf. Hy is 5 a 6 duymen lank, een duym dik, en zoo lang hy geheel is, en niet in lobben verdeeld, is ze bequaam tot de kost, want dit is het eenigste, het geen men van deze plante zoekt.

De wortel is dwers kruypende, geknoopt; zeer hard en taay, enkeld, doch met zoo veele Vezelingen behangen, dat men ze qualyk bekennen kan. Men plant het gelyk het Zuyker-riet, met de eynden van de oude stokken afgesneden, of met een ieder stuk deszelfs, dat uit zyn knoop een scheut gegeven heeft, waar van men de blaaeren afsnyden moet, en de rest in de aarde steken. Het vereyscht een mulle, zandige, en wat vogtige grond, die omgehakt en van zyn ruygte gezuyverd wil zyn, gelyk een Zuykerveld, als men veele vruchten daar van hebben wil, want dus kan men 't geheele Jaar door vruchten daar van hebben, daar anders 't geene in 't wild wast nu en dan swanger werd, dunne en magere vruchten voortbrengende.

Naam. *In 't Latyn* Ova piscium, *na het Maleyts* Sajor Trubu, *of* Sajor Telloor ican, *en daar van in 't Nederduytsch* Sajor Kuyt, *na de voornoemde gelykenisse. Ternataansch* Ido Wahu, *het welk mede Vis-kuyd beduydt.*

Plaats. *Men vind het meest in de Moluccos en Amboina, wel meest in de hoven, en weinig in 't wild, zynde egter plaatzen, daar tuinen geweest zyn. Onze Natie maken daar meer werks af, plantende hen in een welbearbeid Land, en houden de grond schoon; maar den Inlander plant het slegts in een hoekje onder zyne vruchtbomen, en andere ruygte, daar het schaduwachtig is. Men vind het ook, ik weet niet door wat geval, op Leytimor by Hative Kitsjil onder 't riet en snygras, aan de kanten van een groote rivier. De Liefhebbers op Batavia hebben 't ook uit Amboina en Ternaten geeyscht, zoo dat 't aldaar nu ook gebouwend werd.*

Gebruyk. *By onze Natie is het in meerder gebruyk en agting dan by de Inlanders, en daar van alleen de voornoemde steerten of kuyten, die men met een vette sop van hoenders of ander vleesch kookt, en als dan zoo een lekkere kost geven als de Artizokken, geadmitteerd op alle groote Heren tafelen; daar en tegen de Inlanders die de konst van kooken zoo niet oeffenen, of zoo wel niet vetten kunnen, maken daar weinig werks af, gelyk het ook in der daad een slegten smaak heeft, als men het op zyn Amboinsch slegts op kolen braad, en in een magere souce doopt. Men moet hier toe verkiezen zodanige vruchten die hun nog niet geopend hebben in lobben, of immers niet lange zoo geweest zyn, want de oudere zyn smakeloos. Zy geven de soppe ook een aangenaame smaak daar in zy gekookt zyn, en men bevind dat zy den Uryn dryven, en de mage gantsch niet beswaren.*

Tabula Septuagesima Quinta

Ad *Figuram Primam Ova piscium* denotat, cum ejus *fructu* A Cylindraceo, & eduli, qui ejus vertici ac centro inponitur.

Figura Secunda Lacbrymam Jobi Indicam exhibet ab longitudinem per medium dissectam.

De vyf en seventigste Plaat

Vertoont in de *eerste Figuur* de *Kuyt der Visschen*, met deszelfs Cylindrische en eetbare vrugt A, welke op deszelfs top in 't midden staat.

De *tweede Figuur* wyst aan de *Indische Jobs traanen*, om deszelfs lengte midden door gesneden.

OBSERVATIO.

Genus, quod *Lachryma Jobi* vocatur, a *Linnæo*. Coix dicitur: Estque hæc planta Coix seminibus ovatis *H. Cliff. p.* 437. & Lachryma Jobi *Thes. Zeyl. p.* 137. ubi vide reliqua.

AANMERKING.

Dit geslagt, het welk *Lachryma Jobi* genaamt wert, is de Coix van *Linnæus*: En deze plant wert de Coix met puntige zaaden genoemt van *Linnæus* in de *H. Cliffort p.* 437. en Lachryma Jobi in de *Thes. Zeyl. p.* 137. alwaar het overige ziet.

CAPUT VIGESIMUM OCTAVUM.

Lacbryma Jobi Indica. Salee.

S*Alee* magnam habet similitudinem cum planta, quæ in Italia *Lacrymi Jobi* vocatur, hoc autem discrimine, quod Italicum & Turcicum granum nimis durum videatur, quam ut edi possit, Indicum vero edule est.

Planta hæc sex pedes alta excrescit, cujus spica minimum digitum circiter crassa est, firma, in amplos articulos distincta, spithamam vel pedem longos, quorum nodi maxime protuberant: Superius sese dividit in tenues quosdam laterales ramos, folia minora gerentes illis stipitis, atque ex folii ala alius iterum excrescit cauliculus, qui denuo in binos tresve alios dispescitur, cuivis autem peculiare insidet granulum, Pisi magnitudinem habens, ab uno latere planum instar Pistaciæ, superius acuminatum, externe pallide virens seu albicans, & glabrum. Superius ex quovis granulo longus dependet arundinaceus florifer cauliculus, digiti articulum longus, ex viridibus & pallide luteis seu flavescentibus squamulis compositus, qui diu ex granulo dependet, donec fere penitus sit maturum, atque ex ala subsequentis folii similis excrescit petiolus seu spica, atque hi cauliculi in alios iterum minores ac foliola subdivisi sunt, ac sic porro usque ad totius spicæ extremum, quæ pedem circiter longa est, ample extersa, brevibusque arundinaceis foliis ornata. Petioli, quibus granula insident, plerumque incurvi sunt, & deorsum inflexi, talesque spicæ binæ tresve ex unica progerminant radice.

Stipitis folia, quorum unicum ex quovis excrescit geniculo, & per vaginam ipsi jungitur, cum illis arundinis sacchariferæ conveniunt, sed breviora sunt, & angustiora, binas spithamas longa, binos lata digitos, costâ albâ mediâ longitudinali donata, quæ in longum excurrit apicem, suntque ad internam partem parum rugosa.

Radix sese supra terram in varias dividit firmas fibrillas, quæ per arcus sese terræ infigunt, ac stipitum tanquam fulcra sunt; unde & plantæ stabilitas dependet. Hæ fibrillæ, antequam terram tangunt, ad summam ipsarum partem mucosæ sunt & humidæ.

Exterior stipitis cortex albus est & firmus, interna pars fungosa est instar arundinis sacchariferæ, sed siccior, granulaque glabrâ & firmâ glumâ sunt involuta, sub qua altera tenuisque latet lamella. Medulla interna alba est; ac satis dulcis, immo ex quorundam opinione dulcior Oryzâ. Quum primarii plantæ caules abscindantur, altera conquiri potest seges, ad latera enim radicis tum novi excrescunt stipites, plures numero quam antea, qui fructus iterum ferunt, granula vero hæc non tam plena sunt quam prioris frugis. In inferioribus articulorum nodis vulgo excrescunt breves, crassæ, & firmæ barbæ, radices referentes, quæ sese terræ etiam inplantant, quum stipes decidat: Granula hujus plantæ non sunt perforata, uti Botanici de sua scribunt planta, ac proinde amentis adligari nequeunt, hoc autem peragitur granulis silvestris speciei hic crescentis, quæ Malaice *Salee Oetan*, & Amboinice *Aybobitt* vocatur, cibo inutilis, seu inedulis, de qua infra.

Salee in hisce Orientalibus insulis non sponte crescit, sed seritur ad oras camporum Oryzæ mensibus pluviosis, simul cum Oryza, ut seges simul siccis fieri possit mensibus, alioquin enim facile putrescit, semenque immaturum ac sterile est. In secunda specie spicæ subtus rotundæ sunt, vix pennam crassæ, nihilominus firmæ, ac superne minimum digitum crassæ, tumque genicula seu articuli breviores sunt, quidam ad distantiam latitudinis palmæ, quidam semi pedis.

Nomen. Latine nobis dicitur *Lachryma Jobi Indica*, ob magnam cum Italica similitudinem. Malaice & Amboinice *Salee*. Javanice *Jale*.

Locus. In Java & Celebe plantatur ad oras camporum Oryzæ, uti & in Boerone. Incolæ vero insularum Uliasserensium in hortis suis eam plantant inter alia olera.

 Usus.

XXVIII. HOOFDSTUK.

De Indische Jobs-traanen.

SAlee *heeft groote gelykenisse met het geene man in Italien* Lacrymi Jobi, *dat is Jobs-traanen noemd, dog met dat onderscheid, dat het Italiaansche en Turxe te hard schynd van kooren te zyn om te eeten, maar het Indische is een eetbaar kooren.*

De plante wast zes voeten hoog, met een halm, omtrent een pink dik, styf, in wyde leden verdeeld, van een span of een voet lank, waar van de knien merkelyk uytbuylen: Boven verdeeld hy zig in eenige dunne zyde-takken, die kleendere bladeren hebben dan den stam, en uit den schoot van 't blad schiet weder een ander dun steeltje, dat hem al weder in andere twee of drie verdeeld, en op ieder staat een byzonder korl, zoo groot als een Erwet, aan de eene zyde wat plat als een Pistacie, en na vooren toegespitst, van buyten ligt-groen of witagtig en glad. Vooren aan ieder korl hangt een lank rietagtig bloeizel, een lid van een vinger lank, van groene en ligtgeele schubbetjes gemaakt, die lange aan de korl blyven hangen, tot dat het bykans volkomen ryp is; en uit den schoot van 't naastvolgende blad komt diergelyke steel of aire, welke stelen al wederom in kleene blaadjes en andere steeltjes verdeeld zyn, en zoo voort tot het einde van de geheele aire, die omtrent een voet lang is, wyd uit malkander gespreyd, en met korte rietagtige bladeren bezet. De steeltjes, daar de korls op staan, zyn gemeenelyk krom, en neerwaarts gebogen, en diergelyke halmen komen twee en drie uit eene wortel.

De bladeren aan den stam, waar van elk aan een knietje staat, en met een scheede tegens den halm legt, gelyken het Zuyker-riet, doch zyn korter en smaller, twee spannen lank, en twee vingers breed, met een witte middel-ribbe, en een lange spits toelopende, aan de binnenste zyde wat ruyg in 't aantasten.

De wortel verdeeld haar boven de aarde in verscheide styve Vazelingen, die hun met bogen in de aarde vast maken, en de stam als pilaren onderstutten, van dewelke dan de styvigheid van 't gewas hangt. Deze Vazelingen, eer ze de aarde raken, zyn smerig en vogtig aan hare hoofden.

De buytenste schorsse van den stam is wit en styf, het binnenste is voos, als het Zuyker-riet, dog drooger, de korls hebben een gladde styve holster buyten om, daar onder nog een ander dunner schilfer leyd. Het binnenste merg is wit, en redelyk zoet, ja na zommiger gevoelen zoeter dan ryst. Als men de principale stelen afsnyd, zoo kan men 't nog eens oogsten, want ter zyden uit den wortel andere stelen afschieten, meerder in getal dan te vooren, die al weder vrugten dragen, dog de korls worden zoo vol niet, als die van de eerste dragt. Aan de onderste knien van de leden ziet men in 't gemeen korte, dikke, en styve baarden, als wortelen, die hun ook in de aarde hegten, als de halm omvald. Deze korrels zyn niet gegaat, gelyk de Herbaristen van 't hare schryven, en konnen dierhalven geenzints aan snoeren geregen werden, maar zulks doet men met de korls van een wild geslagt, alhier wassende, in 't Maleyts Salee Oetan, *en in 't Amboinsch* Ayhobitt *genaamt, tot de spyze onbequaam, waar van hier na.*

Salee *wast in deze Oostersche Eylanden niet in 't wild, maar werd gezaayd aan de kanten van de ryst-velden, en dat in de regen-maanden, t'zamen met de ryst, op dat den oogst in de drooge maanden valt, want anders verrot het ligt, en 't zaat werd ydel. Aan de tweede oogst zyn de halmen van onderen rond, qualyk een schaft dik, niet te min styf, en boven zyn ze wel een pink dik. De leden staan ook digter by malkander, zommige in de distantie van een hand breed, zommige van een halve voet.*

Naam. *Wy noemen 't in het Latyn* Lachryma Jobi Indica, *na de groote gelykenisse met het Italiaansche. Maleyts en Amboinsch* Salee. *Javaansch* Jale.

Plaats. *Op Java en Celebes plant men 't aan de kanten van de Ryst-velden, zoo mede op Boero. Maar de Inwoonders van de Oeliassersche Eilanden planten het in hare tuinen onder andere moes-kruyden.*

 Gebruyk.

Usus. Licet hoc frumentum tam difficulter decorticetur, ob dulcedinem tamen in cibis multum adhibetur, per noctem vero in aqua macerandum est, ac dein leviter contundendum instar Oryzæ, tum binæ ipsius desquamantur glumæ, supermanet tamen quædam inferioris pelliculæ pars. Excoquitur dein cum Calappi lympha in pultem, instar Oryzæ, licet ipsius granula non dissolvantur, sed indurescunt, magisque ex oblectamento quam ad sanitatem eduntur. Amboinenses istorum locorum magni illa faciunt, quum dulcia sint, ac bene nutriant, ab Occidentalibus vero populis spernuntur.

J. Bauhinus libr. 18. cap. 36. refert *Salee* sive *Lacbrymam Jobi* inter *Lithosperma*, quæ Incolæ nostræ *Salee Utan* adpellant.

Gebruyk. *Hoewel dit kooren zoo qualyk te schillen is, zoo word het nogtans wegens zyn zoetheid wel in de spyze gebruykt, men moet het een nagt in water weeken, en daar na zoetjes stampen, gelyk de ryst, zoo gaan de twee bolsters af, egter blyft nog wat van 't onderste buydeken daar aan zitten. Men kookt het met Calappus-melk tot bry, als de ryst, hoewel de korls niet smelten willen, maar blyven harder, en worden meer om pleizier dan gezontheids wille gegeten. De Amboinezen van voornoemde plaats, maken daar veel werks van, om dat het zoet is, en wel voed; maar by de Westersche Natie is het veragt.*

J. Bauhinus lib. 18. cap. 46. *brengt de* Salee *ofte de* Lachryma Jobi *tot de* Lithospermo, *welke onze Inwoonders* Salee Utan *noemen.*

CAPUT VIGESIMUM NONUM.

Sorgum. Battari.

QUod Europæis Botanicis *Sorgum* vocatur, est vel idem, vel ipsi saltem simillimum illud, quod in hisce regionibus *Battari* dicitur.

Planta hæc non multum differt a præcedenti *Lacbryma Jobi*: Utræque enim folia gerunt illis arundinis saccharíferæ similia, ac simplicem, firmamque, ac rectam habent spicam ex multis inflexis radicibus provenientem, *Battari* autem stipes seu culmus altior est, decem nempe & undecim pedes altus, ac pollicem crassus, ejusque articuli breviores sunt illis *Salee*, spithamam nempe longi & minus, quivis vero nodus peculiare quoque gerit folium, multo majus quam in *Salee*, tres cum dimidio pedes nempe longum, tres & quatuor digitos latum, glabrum, ab utraque parte circa costam mediam parum sinuosum & concavum, ac pallide fuscum, quæ maculis notata est, quæ & in foliis quoque conspiciuntur, similique modo fuscæ quædam maculæ in nodis adparent.

Spica pedem longa est, in multas coronulas divisa, quæ per trium digitorum spatium supra sese invicem locantur, quævis autem coronula, ex quinque vel sex constat minoribus spicis, transversaliter ex majore productis, ac quævis talis spica multa profert compressa granula, Cannabis magnitudinem habentia, quæ tres diversos habent colores juxta hujus plantæ varietates, nigra nempe, fusca, & alba. Spica hæc ingentem refert arundinis paniculam, quam *Plinius Phobas* vocat, quæ erigitur, quam diu semen immaturum est, sed inclinat, quum maturum sit, per verticis pondus.

Alba hujus species cum priore in omnibus convenit, excepto quod articuli longius distent, nec aliquid fusci adpareat in culmis nec in foliis.

Hoc semen non ita angulosum est illo Cannabis, cæterum parum quoque acutum, durum, & glabrum, ac per fuscum colorem splendens, atque difficulter ex glumis separatur, unde supra ignem prius parum torrendum est, antequam contundatur.

Harum radicum arcus in hac planta altiores sunt, frequentiores, & arctiores quam in *Salee*, quum hæc spica majorem quoque requirat stabilitatem, atque non inepte hallucinari quis posset, hanc plantam nomen suum accepisse a Belgico vocabulo *Sorge* seu cura, quum tam bene radices suas curet, antequam in altum adtollatur.

Medulla hujus plantæ fungosa est & aquosa, uti in arundine saccharifera, paucaque dulcedo in fusca & nigra detegitur specie, quæ in albâ tam dulcis est quam in arundine Saccharina, saccharum vero nullum ex ea conficitur, sed tantum delectationis caussâ cruda masticatur.

De hac planta videtur *Plinius libr. 18. cap. 7.* agere, ubi *Milium Indicum* describit, quod primum Neronis tempore in Italiam esset introductum, ingens nigrumque gerens semen, cujus culmus septem pedes altus erat, quod de vulgari Milio intelligi haud potest.

XXIX. HOOFDSTUK.

Het Sorg-zaad.

H*Et geene by de Europische Herbaristen* Sorgum *of Sorg-zaad genoemd werd, is of het zelve of immers zeer gelyk, 't geene men in deze Landen* Battari *noemd.*

De plante verschild niet veel van de bovenstaande Lachryma Jobi, *want beyde hebben ze bladeren het Zuykerriet gelykende, met eenen regten styven halm op veele gebogene wortelen staande, maar de* Battari *heeft een hooger steel, namentlyk* 10 *a* 11 *voeten hoog, en een duym dik, de leden zyn ook korter dan aan* Salee, *namentlyk een span lank en minder, ieder knie heeft mede een byzonder blad, veel grooter dan aan* Salee, *te weten* 3½ *voeten lank,* 3 *en* 4 *vingers breed, glad, te weerzyden aan de middelste ribbe een weinig hol, en wat licht-bruyn, dog meest met spikkels bezet, dewelke men ook op de bladeren ziet; desgelyks vind men nog eenige bruinte aan de knien.*

De aair is een voet lank, in veele kroontjes verdeeld, 3 *vingers boven malkander staande, ieder kroon heeft* 5 *of* 6 *stelen, dwers uyt den hoofd-stengel staande, en ieder steeltje brengt voort veele in een gedrongene korls, zoo groot als hennip-zaad, van driederley coleur na de soorten van 't gewas, namentlyk swart, bruyn, en wit. De aair gelykt een groote riet-pluym, dewelke* Plinius Phobas *noemd, regt overeynd staande, zoo lange als het zaad onryp is, maar nederhellende, als het ryp is, en de aair topswaar werd.*

Het witte geslagt hier van gelykt het voorige in alles, behalven dat de leden verder van malkander staan, en men ziet geen bruynte, nog aan stelen, nog aan bladeren.

Dit zaad is zoo hoekig niet als hennip-zaad, anderzints ook wat spits, hard, en glad, van bruynte glimmende, moeijelyk uyt zyn bolster te krygen, daarom men 't te vooren een weinig over 't vuur roosten moet, eer men 't stampt.

De bogens van de wortelen aan dit gewas zyn hooger, meerder, en digter dan aan Salee, om dat deze halm ook meer styvigheid van noden heeft, en men zoude niet onbillyk gissen, dat dit gewas zyn naam van Sorge *bekomen hadde, om dat het zyn wortelen zoo wel bezorgd, eer het in de hoogte schiet.*

Het merg is voos en wateragtig, gelyk aan het Zuykerriet, en weinig zoet aan 't bruyne en swarte geslacht, maar aan 't witte is het alzo zoet als aan 't Zuyker-riet, nochtans werd 'er geen zuyker van gemaakt, maar slegts tot pleyzier raauw geknauwd.

Van dit gewas schynd Plinius *te spreken* lib. 18. cap. 7. *alwaar hy een* Milium Indicum *beschryft, het welk eerst in Neroos tyden in Italien zoude gebragt zyn, groot en swart van zaad, met een steel van 7 voeten hoog, het welk van het gemeene* Milium *niet kan verstaan werden.*

Alba hujus ſpecies a *Bellonio* videtur fuiſſe obſervata in Aſia minore in regione Siliciæ, dicit enim *libr.* 2. *obſerv.* 100. hoc ruſticos in Silicia multum ſerere, ut ex ejus ſtipitibus pollicem craſſis lignum pro foco conſigatur, vocat autem illud *Hareoman*, dicitque quam ſimillimum eſſe *Sorgo* in Italia noto, excepto quod *Sorgum* fuſcum, & *Hareoman* album gerat ſemen. *Cluſius* adnotat in iſtud caput, nihil aliud eſſe, quam Arabum *Dora* Rhaſi, & Serapioni nota.

Ubique fere in India colitur, præſertim nigra, ac fuſca ſpecies, quæ vulgatiſſima eſt. & tantummodo nota in Bengala, & Maccaſſara, uti & in hiſce inſulis. Non vero ſeritur inter Oryzam, ubi ſolum eſt aquoſum, *Battari* enim ſiccam amat terram, unde & Maccaſſarenſes *Battari*, & *Salee* circa ipſorum Oebis hortos ſerunt, qui in altis ac ſiccis exſtructi ſunt locis, incolæ autem Bangay, & Bouronis, qui Oryzam in ſiccis ſerunt campis, Battari plantant undique circa ipſorum oras, non ita ad cibum, quam ad aves paſcendas, quæ hiſce campis magnum alioquin adferunt damnum, unde & hanc plantam Oryzæ matrem vocant.

Semen, quod in hiſce creſcit inſulis, viliorem habet ſaporem illo, quod in Bengala, & India veteri producitur, unde & a plebejis tantummodo, ac præſertim a Bengalenſibus ſeritur. Si primarius abſcindatur culmus, ad latera alii minores excreſcunt, qui tempore ſpicas quoque proferunt inſtar *Salee*.

Nomen. Latine hæc planta juxta Italicum vocatur *Sorgum*, ac quibusdam *Melica* dicitur. Portugallis *Melium Saburrum*. In Longobardia *Melega*, & *Melegua*. Florentiæ *Saggina*. Malaice *Battari*. Maccaſſarice *Batar*. Javanice *Djagomutri*.

Uſus. Apud Amboinenſes in pauco eſt uſu, nemo enim ad cibum hoc ſemen adhibet niſi Bengalenſes, priusque debet eſſe toſtum, contuſum, & maceratum, antequam coquatur cum Calappi lympha in pultem: Eſtque re vera, uti *Plinius* dicit, omnium fertiliſſimum frumentum, maximam enim gerit ſpicam, granis refertiſſimam.

Hæc planta multum ſeritur in Amboina, atque in pultem, & Buburs coquitur, in Turcia, vero & Græcia ſeritur ad Gallinas, & Columbas paſcendas, albaque ſpecies pani inſervit, licet ſit quam maxime fragilis, ac mollis.

Matthiolus libr. 2. *cap.* 91. *comment. in Dioſcor.* & *Baubinus lib.* 18. *cap.* 46. contra ſtrumas tale præſcribunt remedium: Sumuntur hujusce *Milii* internodia decem, extrahiturque inde univerſa medulla. huic ſpongia nova integra rubensque additur, quæ in igne ſimul comburuntur, deinde in pulverem teruntur, additis Piperis nigri granis duodecim: Pulveri admiſcetur triticeæ farinæ uncia, & poſtea exceptis omnibus ovo recenti, inde placentula conficitur, & ſub ferventibus cineribus coquitur, demum in ſex partes dividitur, & luna decreſcente pars una alternis diebus veſperi ſtrumoſo dormitum ituro propinatur, nullo addito potu, fitque ita, donec æger ſenas illas devoraverit particulas: Deinde altera & tertia luna idem repetitur; Hoc medicamento plures curati fuerunt.

Flores, qui e rubris Milii Indici paniculis excutiuntur, drachmæ pondere ex rubro vino hauſti, rubra foeminarum profluvia ſiſtunt, quem admodum ex albis paniculis exempti, albos quoque uteri fluores cohibent. Dantur pari juvamento etiam dyſentericis, & cæteris alvi fluxionibus affectis, idem præſtat granorum putamen ovi vitello probe decocto exceptum, & a jejunis ilico devoratum.

De witte zoorte van dit gewas ſchynd van Bellonius *gezien te zyn in kleen Aſien in 't landſchap van Silicien, want hy zegt* lib. 2. obſervat. 100. *dat dit de Boeren van Silicien veel zaayen, om van zyn duimdikke ſtelen brandhout te maken, hy noemd het* Hareoman, *en zegt, dat het zeer gelyk zy het* Sorgum *in Italien bekend, behalven dat het* Sorgum *bruin, en het* Hareoman *wit zaad heeft.* Cluſius *annoteerd op het zelfde Capittel, dat het anders niet en is, dan het* Dora *der Arabiers by Rhaſis, en Serapio bekend.*

Het word overal in Indiën gebouwd, inzonderheid het ſwarte, en bruine, 't welk het gemeenſte is, en alleen bekend in Bengala, en op Maccaſſar, gelyk mede in deze Eylanden. Men zaaid het niet onder de Ryſt, daar dezelve in wateragtige gronden ſtaat, want Battari *wil een drooge grond hebben, daarom de Maccaſſaren het* Battari, *en* Salee *rondom hare Oebis-tuinen zaayen, dewelke op hooge, en drooge plaatzen leggen, maar die van Bangay, en Bouro, dewelke hare Ryſt op drooge velden zaayen, planten het* Battari *rondom aan de kanten, niet zoo zeer om de koſt wille, als om de vogels te ſpyzigen, die anderzints de Ryſt velden groote ſchade doen, daarom zy dit gewas de moeder van de Ryſt noemen.*

Dat in deze Eylanden valt, is ſlegter van ſmaak, dan in Bengala, en Oud-Indiën, daarom het ook maar van ſlegte lieden, inzonderheid van Bengalers gezaaid word. Als men den hooft-ſteel affnyd, zoo ſchieten ook ter zyden andere op, die met 'er tyd ook aairen dragen, gelyk 't Salee.

Naam. *In 't Latyn noemd men dit gewas naar 't Italiaanſche* Sorgum, *zommige ook* Melica. *By de Portugezen* Melium Saburrum. *In Lombardyen* Melega, *en* Melegua. *In Florence* Saggina. *Op Maleyts* Battari. *Op Maccaſſaars* Batar. *Op Java* Djagomutri.

Gebruyk. *By de Amboinezen heeft het kleen gebruik, want het ſchier niemant kookt ter ſpyze, als de Bengalers, het moet geroost, geſtampt, en geweekt zyn, eer men 't kookt met Calappus-melk tot bry: Het is in der daad, gelyk* Plinius *zegt, het allervruchtbaarſte koorn, want het een zeer groote aaire heeft, die vol korls ſteekt.*

Dit gewas word veel gezaaid in Amboina, en tot Bubrs, en bry gekookt, maar in Turkyen, en Griekenland word het gezaaid om Hoenders, en Duiven te voeden, en het witte diend aldaar om brood van te maken; hoewel het zeer kort, en brokkelig is.

Matthiolus lib. 2. cap. 91. comment. in Dioſc. *en* J. Bauh. lib. 18. cap. 46. *geven aan de hant een remedie tegens de kliergezwellen: Men neemt tien leden van dit Milium, en daar uit word het ganſche merg genomen, waar by een nieuwe geheele roode ſponze gedaan werd, welke te zamen in 't vuur verbrand werden, daarna wryven ze deze poeder, daar by doende twaalf korrels zwarte Peper: Dan mengt men by deze poeder een once tarwe meel, en doet het gezamentlyk onder een verſch Ey, waar van een koek gemaakt werd, dewelke op gloeyende kolen gebakken werd, daarna verdeelt het in zes deelen, en met een afgaande Maan laat een deel daar van des avonds, eer dat den patient na bed gaat, nemen, zonder eenige drank daar op te nuttigen, en laat dit zoo lang geſchieden, tot dat al de zes deelen geconſumeert zyn: Daar na laat dit tot twee, en drie ryzen dus herhaald werden; Door dit medicament zyn verſcheide genezen.*

De bloemen, die uit de roode aair van het Indiſche Milium vergaart werden, tot een drachma in roode wyn ingenomen, ſtoppen de ſtonden der Vrouwen, gelyk die uit de witte zoort genomen werden, de witte vloed der Vrouwen doen ophouden. Met gelyke hulp werden ze mede in de Roodeloop, en andere loopen gebruikt, het zelve effect doet de bolſter van het zaad met een dooir van een Ey ter dege doorgekookt, en des ogtens nugteren terſtont ingenomen.

Tabula Septuageſima Quinta

Ad Figuram Primam *Sorgum* exhibet, *Battari* incolis dictum.

Figura Secunda *Panicum* exhibet *Indicum*, *cap.* 32. deſcriptum. Ubi Litt. A *paniculam* ejus *ingentem*, ac fere *monſtroſam* repræſentat, quæ tertia *Panici* ſpecies eſt, cum altero infra *cap.* 32. deſcripta.

De vyf en ſeventigſte Plaat

Vertoont in de Eerſte Figuur het *Sorgs-zaat*, *Battari* van de Inlanders genaamt.

De Tweede Figuur wyſt aan het *Indiſche Panick*, in het 32. *Hoofdſtuk* beſchreven. Alwaar Lett. A een *groote*, en byna *monſtreuse* zaad-tros verbeeldt, welke de derde zoorte van *Panik* is met de andere in het 32. *Capittel* mede beſchreven.

CAPUT TRIGESIMUM.

Oryza. Bras.

LIcet Oryza in Europæorum Herbariis sæpius descripta sit, de nobili tamen hoc frumento, quod per totam Orientalem plagam vulgare est pabulum, quædam commentari oportet, quæ in istis libris non ita nota vel obvia sunt, præsertim quoad ejus plantationem ac sationem, quod aliquid peregrinum est, quum hæc planta culturam suam ac propagationem debeat fluviorum inundationi, & cœnosis locis, per quos aliæ perduntur plantæ.

Oryzæ autem formam tanquam satis notam non adtingimus, quæ nempe similis est vulgari nostro Hordeo, folia gerens tenuia, pallida, seu ex viridi flavescentia, quæ sibi invicem adfricata sonitum edunt, spica ejus ex aristis composita est; properamus itaque ad ejus plantationem: Primo dividimus Oryzam in binas primarias species, primo vulgarem, & secundo glutinosam, de qua in subsequenti capite. Oryza vulgaris duplici plantatur modo, sive in aquosis campis, sive in siccis locis.

Modus autem Oryzam plantandi in campis aquosis vulgatissimus, & usitatissimus est in plurimis Indiæ locis, usque in Javam, Baleyam, & Celebem. Non autem fit in talibus aquosis arvis, quæ per fluminum inundationem vel imbres submerguntur, ac coeno obteguntur, ac prius iterum exsiccanda sunt, antequam aliquid planteetur, quo modo campi in Ægypto per Nilum præparantur, ista autem arva continuo aqua submersa sunt, quam diu Oryza crescat, quæ culmis suis modo super aquam eminet, ita ut levibus navigiis permeari possint.

Ad majorem vero elucidationem anni divisionem *Moessons* dictam noscere oportet, h. e. bina anni primaria tempora, quæ observanda sunt in Oryzæ plantatione. Est itaque primo siccum anni tempus, seu quinque æstivi menses, qui a Javæ parte Orientali usque ad Bouronem numerantur a Majo usque ad finem Septembris, quum Eurus flat, & coelum sit serenum ac siccum. October, & Aprilis sunt menses dubii. Reliqui quinque menses pluviosi, seu hyemales sunt, quum Zephyrus flat.

Contra a Bourone versus Orientem Amboinæ, & Bandæ Eurus pluviosum facit anni tempus, ac *Zephyrus* siccos exhibet menses. In Java, & Celebe itaque Oryzæ plantatio sequenti peragitur modo.

Concti Oryzæ campi sunt loci plani, & humiles, qui pluviosis mensibus ab aqua submerguntur, in siccis vero, seu quum Eurus flat, sicci sunt, terraque hæc *Sawa* vocatur, & Oryza in hac crescens *Bras Sawa*.

Tumque hi campi in quibusdam locis arantur; aratri autem vomer non ex ferro sed ex duro quodam ligno confectus est, qui autem aratro verti nequeunt, novellandi sunt, qui dein a multis hominibus calcando plani redduntur, & ingentibus rastris Zizania cum radicibus exstirpantur, conliguntur, & abjiciuntur.

Camporum inundatio vel ab inbribus fit sponte, vel per hominum labores, quum prope proximos fluvios aggerem exstruant, & transfundantem aquam per fossas factas ad campos deducant, in quorum areis vel oris per leves aggeres exstructis impeditur ulterius profluere, in quibus tam diu & tam alte stagnat, quam diu id domino videtur ac placet, qui suo tempore eam iterum emittere norit.

In primis pluviosis mensibus Oryza gluma sua contenta, seu Pady seritur in elevatis quibusdam locis, qui prius præparati sunt in hunc finem, Pady vero per binos trosve dies antea in aqua maceranda est, donec germen emittat, tumque in præparato projicitur solo, ac suo committitur genio.

Quum

XXX. HOOFDSTUK.

De Ryst - Plant.

HOewel den Ryst in de Europische Kruideboeken genoegzaam beschreven is, zoo moeten wy nogtans van dat vermaarde graan, 't welk door geheel Oosten een gemeen voedzel is, alhier nog wat melden, dat in dezelve boeken min bekend is, inzonderheid aangaande het zaayen, en planten van den Ryst, 't welk wat vreemd is, vermits deze plante haar wasdom heeft in 't overvloeyen van de Rivieren, en slikkige plaatzen, waar door andere planten bederven.

De gedaante dan van de Ryst-plante, stellen wy vast als genoegzaam bekend, namentlyk onze gemeene Gersten gelyk, met dunne, licht, of geel-groene bladeren, die tegens malkanderen gewreven rammelen, en met een gebaarde aaire: dies voortstappende tot de plantinge, verdelen wy voor eerst den Ryst in twee hoofd-zoorten, de eerste gemeene, de tweede smeerige, waar van in 't volgende Capittel. De gemeene Ryst werd op tweederley manier geplant, of in bewaterde velden, of op drooge plaatzen.

De manier in bewaterde velden te planten, is de gemeenste, en gebruikelykste in de meeste landen van Indiën tot Java, Baly, en Celebes inkluis toe. Het geschied niet op zodanige bewaterde velden, die door overvloeyen van Rivieren, of sterken regen onderlopen, met slik bedekt worden, en eerst weder droog moeten loopen, eer men iets plant, gelyk de velden in Ægypten door den Nyl bereid werden, maar deze velden moeten geduurig onder water staan, zoo lang den Ryst groeid, die met zyn toppen even boven 't water uitkykt, zoo dat men met praauwen daar door varen kan.

Tot nader verstand diend men de Muessonnen *te weeten, dat is, de twee Hoofst-getyden des jaars, waar na men zig in 't planten van den Ryst reguleren moet. Daar is dan de drooge mousson, of de vyf Zomer-maanden, dewelke men van Java Oostwaart aan, tot Bouro inkluis rekend van May tot September uit, wanneer de Ooste-wind waaid, en droog weer maakt. October, en April zyn twyffel-maanden. De resterende vyf maanden zyn regen, of winter-maanden, wanneer als dan de Weste-wind waaid.*

Ter contrarie van Boero Oostwaart aan over Amboina, en Banda maakt de Oostewind de regen-mousson, en de Westewind de drooge maanden. Op Java, en Celebes dan geschied het planten des Rysts aldus.

Alle Ryst-velden zyn vlakke, en laage plaatzen, die in de regen-maanden onder water loopen, maar in de drooge, of te Ooste mousson leid dat land droog, en werd Sawa genaamt, en de Ryst daar in voortkomende Bras Sawa.

Als dan werd het op zommige plaatzen geploegd, (zynde de ploeg in plaats van yzer, van een hard hout gemaakt) wanneer men niet ploegen kan, moet men 't ombakken, daar na word het door veele menschen effen getrappeld, en met groote harken het onkruid, en wortelen t'zamen getrokken, en weg gedragen.

Het overvloeyen van de velden geschied of van zelfs door sterke regen, of door menschen vlyd, als zy de naaste Rivieren bedammen, en 't overvloeyende water door gemaakte gragten op hare velden leiden, daar het dan aan de kanten door eenige hoogte, of dyken gestut werd, en daar op zoo lang, en hoog moet staan, als het den eigenaar belieft, die het t'zyner tyd weder aftappen kan.

In de eerste regen-maanden zaaid men den Ryst in de bolster, of Pady op eenige verheve plaatzen, zynde alvoorens daar toe bereid, maar den Pady moet men twee a drie dagen te vooren in water weeken, tot dat hy uitschiete, als dan smyt men hem maar op 't bereide land, en laat hem zoo opschieten.

Als

Quum prima, & validissima pluvia sit finita, in medio pluviosorum mensium, quum præparata arva ad semi pedem, vel pedis altitudinem aquâ sint submersa, omniaque in cœnum, & lutum videntur conversa, tum sata Oryza extrahitur, ejusque excreta abscinduntur folia eo usque, quo putatur modo supra aquam eminere, hujus tum manipulus sinistra tenetur manu, dextraque plantata adtrahitur, & coeno isti committitur, ita ut modo supra aquam promineat, dein parum retrocedens ad dimidium circiter pedem a priore, secunda plantatur plantula, ac sic porro retrocedendo, & plantulas inponendo usque ad arvi finem, sique tot homines juxta sese invicem stent, ut arvi latitudinem obcupent, tum hoc totum unica vice repletur.

Est autem miser hic ac tædiosus labor iis, qui non adsueti sunt, incurvo corpore per totum diem incedere cæno, & in pluviis, sciendum vero est, naturam hosce homines in eum finem ita formasse, ac disposuisse, brevis enim ipsorum statura non magno est ipsis inpedimento in corporis inclinatione, pluviis autem adsueti sunt, vel armati per longas tunicas ex straminis saccis formatas.

Inundantem fluviorum aquam sequenti modo norunt ducere, ita ut in tantam altitudinem adtollere possint, quantam desiderant, cujus superfluam per fossas, & piscinas emittunt. Hæ autem, in quibus talis stagnat aqua, copiose pisces producunt, & generant, ex quibus messores vivunt tempore messis, quæ fit quinto, vel sexto plantationis mense.

In Maccassaræ regione celeberrimi Oryzæ campi sunt prope pagum *Marum* dictum, ubi ingens est fluvius, & copiosa plana, & depressa arva, quorum tamen inundatio per pluvias caussatur, quum flumen ipsis non multum prosit.

Stagnantes aquæ tam facile pisces generant, ut si modo per tres continuos dies pluviæ cadant, hi in diffusa aqua inveniantur, ita ut quis crederet, pisces per pluvias ex coelo decidisse, & licet talis lapsa exsiccetur aqua, hi tamen per coenum prorepunt, e quo vivi extrahi possunt, sed tum non amplius tam bonæ sunt notæ. Quidam etiam adfirmant, sese vidisse, hosce pisces nocte per terram prosilisse ad proxima flumina, quum aqua nempe incipiat deficere in primo ipsorum loco.

Res sane mira, & multis incredibilis, inter sata nempe non tantum cymbas conspici, sed etiam pisces capi posse, binasque tales contrarias creaturas ex uno eodemque solo ortum, & alimentum trahere.

Hi pisces palmam circiter longi sunt, immo breviores, rotundi, crassi, & pingues, parvis squamulis obducti, suntque species Porcellorum, qui Portugallice *Pexe Porco*, Malaice, & Maccassarice *Bala Balam* vocantur, quam diu sint pusilli, majores enim *Conjelo* dicuntur.

Per fluminum inundationem binæ aliæ piscium species in hæc transvehuntur arva, hi autem non ita sunt vulgares; uti *Gobius*, Malaice *Cabus*, & *Mustela fluviatilis*, qui non ultra spithamam longi sunt, vocanturque *Ican Sambilan*, si vero sint majores, & brachium crassi, *Baraccan* vocantur, nostratibus *Baggar-visch*, qui in Oryzæ campis adeo pinguescunt, ut tanta præbeant, & flava ova, quanta est spica frumenti Turcici.

Oryzæ defectio sequenti peragitur modo, quum hæc matura sit, cultris abscinditur, inque parvos colligatur fasciculos, qui domum portantur, estque gluma adhuc involuta Oryza: Hi porro fasciculi ab hominibus calcantur, ut hæc a culmis separetur, nomenque *Pady* gerit. Javæ aliisque in locis, in quibus Uri aluntur, ab his calcantur. Pady porro magnis ligneis tignis inponitur, & contunditur, donec gluma desquametur, tumque vocatur *Bras*. In Java, Bima, & Maccassara Oryza unico plerumque modo plantatur, pluviosis nempe mensibus, & in humidis campis, quo sæpe fit, ut magna ipsius sit apud illos penuria, quum pluviæ non satis copiosæ cadant, vel quum tumida ac diffusa aqua nimis cito decrescat vel aufugat, cuivis enim non ista favet occasio, aggeribus campos suos munire, & circumdare, reges tamen Maccassaræ adeo inclementes sunt in subditos suos, ut hos plectant, quum ipsorum arva sint sicca, licet ipsis auxilia subministrare nequeant, ut aquam ducere vel detinere possint.

Als nu de eerste, en sterkste regen voor by is, midden in de regen-mousson, wanneer de toebereide velden een halve, of heele voet onder water staan, en alles tot slik, en modder geworden is, zoo trekt men den gezaaiden Ryst uit, en men snyd de opgewassene bladeren af, zoo verre als men gist dat hy even boven 't water kome te staan, hier van neemd men een hand vol in de slinkerhand, en met de regter trekt men een plantje af, en zet het zelve in den slik, dat het even boven 't water kykt, en een weinig achterwaarts gaande, omtrent een half voet van 't voorige, het tweede plantje stekende, en zoo voorts al achter uitgaande, en de plantjes insteekende, tot den einde van den akker toe, en als 'er zoo veel menschen nevens malkanderen staan, dat zy de breedte van den akker beslaan, zoo raakt den zelven vol met een reis te gaan.

Een bloedige, en verdrietige arbeid voor de ongewoone aldus gebukt in regen, en slik den gehelen dag te gaan, maar men moet weeten, dat de natuur deze menschen daar toe gewend heeft, gevende hun de korte statuur geen groot ongemak in 't bukken, en tegens den regen zyn zy gewapend met lange rokken van stroozakken gemaakt.

Het overlopende water van de Rivieren weeten zy aldus te leiden, dat zy 't zoo hoog konnen brengen, als zy willen, het overvloedige in sloten, en vyvers afleidende. Deze vyvers, en kuilen, daar het water blyft staan, genereren straks overvloedig veel visschen, waar van de Maayers leven, ten tyde van de Oogst, dewelke geschied in de vyfde, of zesde maand na de planting.

Op 't land van Maccassar zyn de vermaarste Ryswelden by de Negory Marus, alwaar een groote Rivier, en veele laage landen zyn, dog het ondervloeyen van den akker moet door den regen komen, want de Rivier haar niet veel en helpt.

De staande wateren genereren zoo ligt vissen, dat zoo 't maar drie dagen regend, vind men dezelve in de plassen, zoo dat men sustineeren zoude, het moeste vissen geregend hebben. Al verdroogd het water, zoo kruypen de vissen in de modder, daar men ze nog levendig kan uithalen, maar zy zyn als dan zoo goed niet meer. Zommige verzekeren gezien te hebben, dat deze vissen by nacht over 't land huppelen na de naaste Rivieren, als haar 't water begeeft op de eerste plaats.

Een wonderlyke, en by veele ongelovelyke zaak, dat men tusschen het gezaaide niet alleen met schuitjes kan varen, maar ook vissen vangen, en die beide tegengestelde schepselen op een en 't zelfde land haar wasdom krygen.

Deze vissen zyn omtrent een hand lank, en korter, rond, dik, en vet, met kleene schubbetjes bekleed, en 't zyn een zoorte van Postjes, in 't Latyn Porcelli, *in 't Portugees* Pexe Porco, *in 't Maleyts, en Maccassaars* Bala Balam, *zoo lang zy kleen zyn, want de groote hieten* Conjelo.

Met het overlopen der Rivieren komen nog twee andere zoorten van vissen in de Rystvelden, dog die zyn 'er niet gemeen, als de Gobius, *in 't Maleyts* Cabus, *en de* Mustela fluviatilis, *die niet boven een span lank zyn, en hieten* Ican Sambilan, *maar grooter, en een arm dik geworden, hieten zy* Baraccan, *by de onze* Baggarvisch, *die in de Rystvelden zoo vet worden, dat men zoo groote, en geele kuit daar in vind, schier als airen van Turkze Tarwe.*

Den Oogst geschied aldus, de rype Ryst werd met messen afgesneden, en in kleene bosjes gebonden, die men dan in huis draagd: Deze bosjes werden door menschen getrappeld, om het graan van zyne airen af te zonderen, het welk dan nog met zyn holster omgeven is, en draagd de naam van Pady. *Op Java, en andere plaatzen, daar Buffels zyn, werd het van de zelve uitgetrapt. De Pady voorts in groote houte blokken met houte stampers gestampt, tot de holster afgegaan is, en als dan hiet hy* Bras. *Op Java, Bima, en Maccassar word den Ryst meest op eenderley manier geplant, te weeten in de regen-maanden, en op natte velden, waar door het gebeurd, dat zy in groot gebrek komen, als 'er geen genoegzame regen vald, of als hun het opgezwolle water te vroeg ontloopt, hebbende een ieder niet die gelegentheid, met dyken zyne velden te omgeven; egter zyn de Koningen van Maccassar zoo onbarmhartig over hare onderdanen, dat zy dezelve straffen, als hare velden droog lopen, zonder dat zy hun de middelen weeten te wyzen, het water te leiden, en op te houden.*

In Aracaua Oryza quoque in Paludosis plantatur locis, qui aqua submersi sunt, ejusque plantatio tam diu protrahenda est, donec summus aquarum refluxus factus fuerit, atque aqua ad unius tantummodo pedis altitudinem stagnet, in medio nempe pluviosorum mensium tempore, quod ibi est Zephyreo flatu, sæpe autem fit, per fortiorem imbrem Pady plantatum submergi, ita ut sæpe hi Oryzæ campi in mare videantur esse degenerati, quod non obstat, si modo nimis diu stagnet copiosa ista aqua.

Baleyenses hac in re feliciores sunt, quum non tam præcise pluvias observare teneantur, flumina enim sua per levem aggerem possunt obstruere, & per canales, seu fossas exstructas aquam in sua deducere arva, quam tam alte, & tam diu in hisce detinent, quam diu ipsis lubet, nullas curantes pluvias.

Oryza autem in hisce aquosis campis, seu *Sawas* plantata varias habet species, potissimum autem dividitur in præcocem, & serotinam. Quæ præcox est, maturescit quarto mense, vocaturque *Pady Djidji*, magna, & pinguia præbet grana, sed non durabilia, ac proinde statim ad quotidianum adhibetur cibum.

Secunda vocatur *Pady taun*, culmumque gerit homine altiorem, novemque decemque per menses durat, antequam maturescat, minusque sed durius habet granum, quod per annum conservari potest. In utrisque speciebus Oryza reperitur brevibus, & longis aristis donata, quæ sic vocatur ex culmi aristis, ipsarumque forma, brevisque species in præcoci, longaque in serotina detegitur messi.

Tertia Oryzæ species in Baleya vocatur *Salla Bulo*, quum ejus aristæ, ac glumæ fuleæ sint, hujusque sapor optimus censetur.

Quarta & vilissima species est, cujus aristæ, & glumæ nigricant, granaque habet dura, & gracilia, quorum sapor pessimus est.

Binæ insuper species sunt, raro obviæ, uti quinta *Bras Pudac* dicta, cujus granum est oblongum, quod longas gerit aristas, coctumque gratum spirat odorem floris odorati Pandani, *Pudac* dicti. Hæc minori copia reperitur in Java, Baleya, Bourone, & Amblauwa.

Sexta species est *Bras Djintam*, Portugallice *Aros Patsjari*, cujus granum minimum est, & oblongum, paulo majus semine Cumini, coctumque gratum spirat odorem, estque pingue, & viscosum, hanc vero Oryzam deducunt ex Gorontala, & Mindanaua, sed non magna copia.

Alter modus Oryzam plantandi, in Baleya *Padu Bagga* vocatur a campis, in quibus crescit, qui in altis, & montosis siti sunt locis. Hic modus a Baleyæ Orientali plaga incipit, ac sic porro per cunctas hasce Orientales insulas pergit, in uno tamen loco alius est quam in altero. In Baleya sequenti peragitur modo, totum depuratur arvum, atque foramen in terra formatur per acuminatum bacellum, in quo bina ternave Pady grana deponuntur, per semi pedis spatium retrocedendo in simili foramine totidem committuntur grana, ac sic porro, donec arvi longitudo sit finita. In Java aliisque locis, ubi flumina dictum non exhibent commodum, idem observatur modus.

In Amboina, & adjacentibus insulis minori peragitur labore, ubi nec ingentia planaque sunt arva, nec modus arandi, brevi nempe temporis spatio ante pluviosos menses sub finem nempe Aprilis, vel in initio Maji, incolæ magnam arvi partem cremant, quum mortuæ ipsius deflagrantur herbæ, & fruticuli, ut per unius binorumve mensium spatium cinis ipsorum a pluviis irroretur, dein depuratur iste locus a cunctis sordibus, acsi scobe purgatus esset, tumque foramina formant per acutos bacellos, inque ipsis conjiciunt quatuor, quinque, immo aliquando plura Oryzæ grana, quæ simul excrescere permittunt, hocque opus peragunt, donec totum arvum sit granis hisce inprægnatum, quod fit mense Junio, hæcque arva non tantum sunt sita in declivibus locis, sed etiam in planis montibus, & ad ipsorum pedes.

Seges non fit per cultrum, vel similia instrumenta, qualis instituitur a populis, qui Oryzam magna plantant copia, sed maturos decerpunt culmos, inmaturos omittentes ad proximam occasionem, quique magna copia hanc collegerunt, grana calcando exuunt, qui vero paucam tantum habent, manibus spicas conterunt.

Stipu-

In Aracan werd den Ryst insgelyks in Moerassige plaatzen geplant, die onder water loopen, en men moet ook met de planting wagten, tot dat de hoogste afwatering gepasseerd is, en maar een voet water op 't veld staat, te weten midden in de regen-mousson, het welk aldaar is de Zuider-mousson, dog gebeurd het dikwils, dat by een sterke regen de plante Pady onder water raakt, zoo dat men dikwils de Rystvelden in een Zee veranderd ziet, het welk niet schaad, zoo 't maar niet te lange duurd.

De Balyers zyn hier inne gelukkiger, om dat zy aan de regen zoo nauw niet gebonden zyn, want zy weeten hare Rivieren met een lossen dam te doen opswellen, met gemaakte rioelen op hare velden te leiden, en het water daar op zoo hoog, en zoo lange te houden, als zy willen, zonder op de regen te wagten.

De Ryst nu op de Watervelden, of Sawas *is van verscheide zoorte, dog meest verdeeld in Ryst van vroeg, en spaden Oogst. Die van den vroegen Oogst, werd ryp in de vierde maand, hiet* Pady Djidji, *geeft groote, en vette korls, maar is niet durabel, en werd derhalven voor de hand tot de dagelykze kost gebruikt.*

De tweede hiet Pady taun, *gewind een halm hoger dan een mensch, en moet negen, en tien maanden staan tot aan zyn rypheid, gewind een kleender, dog harder korl, en bekwaam om het jaar over te bewaren. Onder beide zoorten vind men kort, en lankbaardige Ryst, alzo genaamt na de baarden van de aaire, dog de kortbaardige vind men meer aan den vroegen Oogst, en de andere aan de spaden.*

De derde zoorte hiet op Balis Salla Bulo, *om dat de baarden, en bolsters wat bruinagtig schynen te zyn, en die houd men voor de beste van smaak.*

Een vierde, en slegtste zoorte is, wiens baarden, en bolsters zwartagtig schynen, hard, en mager van korl, en slegt van smaak.

Daar zyn nog twee zoorten, die zeldzaam zyn, en weinig gevonden werden, als de vyfde Bras Pudac, *zynde lankwerpig van korl, en met lange baarden, gekookt zynde, heeft een goeden reuk na de bloemen van 't welriekende Pandang,* Pudac *genaamt, trekkende. Deze vind men in kleene meenigte op Java, Baly, Bouro, en Amblauw.*

De zesde zoorte is Bras Djintam, *in 't Portugees* Aros Patsjari, *zynde de allerkleenste van korls, en lankwerpig, wat grooter dan Comyn, gekookt zynde mede welriekende, vet, en smeerig, deze brengt men ook van Gorontale, en Mindanau, dog in kleene meenigte.*

De tweede manier om Ryst te planten, die hiet op Baly Pade Bagga, *mede na de velden, daar hy wast, die op hooge, en bergagtige plaatzen leggen. Deze manier begind van Baly Oostwaart aan, en is meest eigen aan alle deze Oostersche Eilanden, dog op de eene plaats andert dan op de andere. Op Baly geschied het aldus, men maakt een geheel veld schoon, en steekt een gat in de aarde met een toegespitst stokje, daar in men dan twee, of drie korls Pady steekt, en een halve voet agterwaarts gaande in een ander gat even zoo veel korls, tot dat men de lengte van een akker uit is. Op Java, en elders, daar men 't gerief van Rivieren niet en heeft, onderhoud men dezelfste manier.*

In Amboina, en de omleggende Eilanden geschied het vry met minder moeite, daar men van geen groote vlakke velden, nog ploegen weet, namentlyk kort voor de regen-mousson, in het eind van April, of begin van May branden de Inlanders een groot stuk lands van alle de opstaande ruigte af, en laten op de assche een of tweemaal regenen, daar na zuiveren zy de plaats van alle de minste ruigte, of hy geveegd was, en als dan maken zy gaten met spitze stokjes, smyten vier en vyf, ja somtyds meer Ryst korls daar in, en laten ze gelyk opwassen, met dit gate steken, en korls in te smyten voortvarende, tot dat den geheelen akker vol is, het welk geschied in Juny, en staan deze velden niet alleen op laage plaatzen, maar ook op de vlakke berge, en in 't hangen der zelve.

Den Oogst geschied niet met messen, of diergelyks, gelyk de volkeren doen, die den Ryst in groote meenigte planten, maar zy plukken de rype aairen af, latende de onrype staan tot nader gelegentheid, die veel hebben, trappen de korls uit met voeten, die weinig hebben, wryven de aairen slegts met de handen.

De

Stipulas omittunt, ut pereant: Atque hinc evenit, quod Amboinensis, & omnis montana Oryza multo longiores gerat aristas, & grana multo sint graciliora illis, quæ in paludosis plantantur locis, qui mos per totam Indiam vulgatissimus est, immo usque in Sinam, & Japanam.

In Aracana, aliisque locis recens Padi fervidæ infunditur aquæ, quod ad Solem iterum exsiccatur, unde durum, granulosum, & durabile est, sed fuscum, & vilis saporis, atque hinc plerumque plebejo inservit cibo, qualis quoque est Oryza maritima Coromandelensis, quæ tam sapore quam elegantia multo inferior est Javanica. Hæc Oryzæ infusio quondam a Romanis credita fuit ab Asiæ, & Syriæ populis fieri præ invidia aliarum nationum, ne Oryza ab aliis populis posset conseri, diximus autem, ac notum est, hoc fieri, ut Oryza durabilis esset.

Nomen. Latine, & Græce *Oryza.* Belgice *Ryst.* Italice *Riza*, quæ nomina ab Arabico *Roz* sunt derivata, & cum præpositione *Arroz*, uti & Portugallis dicitur. In India tribus insignitur nominibus juxta tres ejus peculiares præparationes, quæ primo tanquam exemplum Malaice proponemus, ac dein cuivis denominationi cæteras addemus linguas.

Oryza itaque, quam diu gluma sit inclusa, uti & tota ejus planta Malaice *Pady* dicitur, tanquam *Ey* pronunciatum; qualis venalis prostat, *Bras* vocatur. Cocta vero, & ad cibum præparata *Nassi*: Reliquis linguis ita obcurrit. *Pady* est Malaice, Javanice, & Baleyice. Malabarice *Neli.* Bengalice .... Maccassarice *Pare*, Bimaice .... Ternatice...... Amboinice .... Bandice .... Sinice *Tsjeck.* *Bras* Malabarice *Neli* dicitur, uti & in Zeylona, & Coromandela: Bengalice *Bad.* Javanice *Bras.* Baleyice Babar. Maccassarice *Beras.* Ternatice *Bira.* Amboinice *Hala.* Bandice .... Sinice *Bi.* *Nassi* vocatur Malabarice .... Bengalice *Baät.* Javanice, & Balice *Nassi.* Maccassarice *Cadoc.* Ternatice *Biarera.* Amboinice *Hala.* Bandice...... Sinice *Run.*

Locus. Quum cibus sit adeo vulgaris, hinc in cunctis fere Indiæ Orientalis provinciis seritur, præcipua autem Belgarum loca, quæ Societas Indica tenet, sunt Bengala, & aliquando Aracana, ora Cormandelæ, & Siama, præsertim vero Orientalis Javæ pars, atque hodie etiam sed minori copia defertur ex Bima, & Maccassara, quæ tamen non adeo durabilis est quam Javenica, omnium vero optima censetur Japanica, quæ albissima est, magna, & rotunda, pinguisque, si coquatur.

Secundum tenet locum Javanica, inter vilissimam numeratur Manadensis, quæ granum habet tenue & vagum, hæc enim natio minimum inpendit laborem in Oryzæ plantatione, serens nempe Oryzam, seu Pady in arvis antea modo deflagratis, & sordide depuratis. Montana porro Oryza, in hisce Orientalibus insulis plantata, rara est & vilis, quæ festivis tantum adhibetur diebus ab incolis, reliqua ejus pars pabulo inservit animalium.

Usus. Paucis jam innuimus verbis, Oryzam universale esse pabulum per totam Indiam Orientalem, maximam Sinæ partem, Japanam, & Persiam, licet enim in multis Indosianæ provinciis, & memoratis regionibus Triticum quoque reperiatur, ex hoc tamen non pinsitur panis bonæ notæ, atque tantummodo Magnatibus, vulgus autem plerumque ex Oryza vitam sustentat. Ex hac autem, ut rite intelligatur, non delicata præparatur puls, sed tantummodo aquæ incoquitur, ut una alterave vice ebulliat, quæ tum exfunditur, dein rite obtecta vapore suo suffocetur, unde intumescit.

Hæc tum patinis inponitur pusillis, ac mensis, quæ ab Indis nostraque natione superioribus digitorum articulis arripitur, & editur ad cuncta ciborum genera loco panis. Sinenses vero hanc adripiunt bacellis rotundis: Multas alias Oryzæ præparationes ac coctiones omittimus, tantummodo dicentes, si Persico coquatur modo cum copioso butyro, vel carne recenti, & flavo colore tincta *Brinzi* vel *Brindji* vocatur. Incolæ nostri Indiani hoc volentes imitari, ac butyro destituti, cum Calappi lympha illam coquunt, & cum Curcuma tingunt. Mauri alia addunt tinctoria ligna, ac flores, ut tempore ceremoniarum vario modo coloratam Oryzam mensis inponere possint.

Atque

De stoppelen laten zy staan, en slegts vergaan, hier van komt het, dat de Amboinsche, en alle berg-Padi veel lankbaardiger is, en de korls veel magerder als van diegeene, die in de moerassen geplant werd, welke manier door geheel Indien de gemeenste is, ja zelfs tot in Sina en Japan toe.

In Aracan, en op zommige andere plaatzen, werd de versche Padi in heet water gedompeld, en dan weder in de Sonne gedroogd, waar door hy hard, korlig, en durabel werd, dog bruyn en slegt van smaak, werdende meest tot kost voor 't gemeene volkje gelaten, gelyk ook is de kust-ryst van Coromandel, beide in schoonheid en smaak den Javaanzen ryst veel wykende. Dit dompelen in 't water heeft eertyds zommige Romeynen doen gelooven, dat die van Asien en Sirien dit deden uit nydigheid tegens andere Natiën, op dat men hare Ryst niet zoude nazaayen, daar 't nogtans bekend is, dat zy zulks deden om den Ryst durabel te maken.

Naam. *In 't Latyn en Grieks* Oriza. *Op 't Duitsch* Ryst. *Italiaansch* Rizo, *alle afkomstig van 't Arabische* Roz, *en met een Artykel* Arroz, *gelyk hy ook in 't Portugeesch hiet In Indiën heeft hy drie benamingen na zyn driederley berydinge, die wy voor eerst tot een exempel in 't Maleyts zullen stellen, en daar na by ieder benaminge de andere talen.*

De ryst dan, zoo lange hy in de bolster is, gelyk ook de geheele ryst-plante, hiet in 't Maleyts Pady, *als* Ey *gespeld, gelyk hy te koop gebragt werd, hiet hy* Bras. *Den gekookten en tot de kost toebereyden,* Nassi. *De andere talen zyn aldus,* Pady *is Maleyts, Javaansch, en Balys. Malabaars* Neli. *Bengaals .... Maccassaars* Pare. *Bimaas .... Ternataansch ...... Amboinsch ..... Bandaneesch ...... Sinees* Tsjeck. *De* Bras *hiet op Malabaarsch* Neli, *gelyk hy ook op Ceylon en Coromandel hiet. Bengaals* Bad. *Javaansch* Bras. *Baleyts* Bahus. *Maccassaars* Beras. *Ternataans* Bira. *Amboinsch* Hala. *Bandaas ..... Sinees* Bi. Nassi *hiet op Malabaarsche ..... Bengaalsch* Baät. *Javaansch en Baleyts* Nassi. *Maccassaars* Cadoc. *Ternaten* Biarera. *Amboinsch* Hala. *Bandice ..... Sinees* Run.

Plaats. *Dewyl het zoo een algemeene kost is, zoo werd het ook schier in alle Provintien van Oost-Indiën geplant, dog de voornaamste plaatzen, daar de Nederlandsche Compagnie handeld, zyn Bengale, en zomtyds Arakan, de kust Cormandel en Siam, maar vooral de Oost-kust van Java, hedendaags ook in kleene quantiteyt van Bima en Maccassar, dewelke zoo durabel niet is als de Javaanse; voor de beste word gehouden de Japansche, zynde zeer wit, groot, en rond van korl, vet in 't koken.*

Den tweeden prys behoud de Javaansche, maar onder de slimste rekend men die geene, die in Manado vald, zynde mager en ydel van korl, om dat die Natie wel de minste moeyten doed by haar ryst-planten, zaayende de Pady slegts op 't Land, dat zy te vooren gebrand, en slordig schoon gemaakt hebben. Voorts den berg-ryst, die in deze Oostersche Eylanden geplant werd, is weinig en schaars, verstrekkende tot de Feest-dagen by de Inlanders, en 't resterende voor 't Vee.

Gebruyk. *Met weinige woorden is 't al gezegd, dat den ryst een algemeene voedzel is van geheel Oost-Indiën, het meeste deel van Sina, Japan, en Persien daar onder begreepen; want of men wel in veele Provintien van Indostaan, en de voornoemde Landen ook tarwe heeft, zoo werd dog daar van geen goed brood gebakken, en dat nog meest alleen voor de Grooten, maar de gemeene man door de bank moet van ryst leven. Men maakt 'er (om wel te verstaan) geen lekkere rystenbry van, maar kookt hem slegts op in water, daar hy een reys of twee opwelt, het welk men dan afgiet, en laat hem dan wel toegedekt zoo in zyn eygen damp smoren, waar van hy opsweld.*

Den zelve werd als dan in kleene schoteltjes gedaan en opgedist, die de Indianen en onze Natie met de voorste vingers vattende eeten tot allerhande kost in plaats van brood. Maar de Sineezen vatten hem met ronde stokjes aan. Veele andere kokeragien van ryst slaan wy over, alleenlyk zeggende, dat hy op zyn Persiaans gekookt, met veel boter of versch vleesch, en wat geel geverfd, Brinzi *of* Brindji *genaamt werd. Onze Oostersche Inlanders willende zulx na-apen, en geen boter hebbende, koken hem met Calappus-melk, en verwen hem met Curcuma. De Mooren doen 'er nog andere verwhouten en bloemen onder, om op haar hoogtyden veelerhande gecouleurde ryst op te zetten.*

Het

Aqua, in qua Oryza cocta est, *Candje* vocatur, quæ vel abjicitur, vel ad saginandas aves adhibetur, ægris autem quotidiano inservit potui, uti apud nos aqua hordeata, præsertim in Diarrhæis, & febribus, qui vero in Choleram proni sunt, hanc vitare debent, vel saltem non calidam bibant.

Si pauca Oryzæ quantitas per noctem in hac aqua infusa steterit, ita ut aqua acescat, altero die salubrem præbet potum ad æstuantem, & ferventem stomachum refrigerandum, in eâdem aqua multæ quoque medicinales plantæ, & radices coquuntur, & propinantur.

Veteres pravam foverunt de hoc grano opinionem, dicentes parum nutrire, immo quidam neoterici Scriptores scribunt noxium præbere alimentum, quum in paludosis crescat locis. Nos autem hodie contrarium experimur, neutiquam enim in talibus seritur locis, qui natura sua sunt paludosi, tetrumque, ac sulphureum habent cœnum, sed in pingui ac pretioso solo, quod tam durum est, ut vix præparari possit, granumque in hoc fibras emittere non posset, ni per aquam mollesceret, & subigeretur. Granum quoque, licet in cœnosis, & humidis crescat locis, non mucosum, vel humidum est, sed quam maxime durum, siccum, & adstringens, quod testatur aqua ejus *Candje* dicta, quæ obstipantem habet virtutem.

Pady, seu Oryzæ culmi ac stramen suum quoque præbet usum, hoc enim in fasciculos arcte compingitur, brachium fere crassos, & pluviosis temporibus loco ligni ad focum adhibetur, hoc enim per totam noctem ignem fovere potest.

Paleæ, seu glumæ cum culmis minutim contusis a Sinensibus adhibentur in præparatione Spiritus Vini, hæc enim undique circa cacabos deponunt, repletos vili Arack, in quo infusi sunt bulbuli quidam ex pasta quadam præparati, quod in sequenti ulterius explicabitur capite, illi autem in terra sepeliuntur, tumque paleæ circum positæ incenduntur, quæ lentum, sed æqualem, & continuum præbent ignem, per aliquot dies persistentem, per quam lentam coctionem, Arack meliorem induit naturam, & quandam aromaticam concipit virtutem, qui potus tum *Brom* vocatur, & copiose in Java, & Baleya conficitur.

Omnis Oryza, quam ultra annum conservare volumus, more Aracanico vel cum gluma excoqui debet, vel in siccis orta locis, qualis plurima ejus pars est, quæ ex Java, & Baleya defertur. Oryzæ descriptionem, quæ apud *Plinium libr.* 18. *cap.* 7. reperitur, tam parum convenire cum hodierna descriptione, potuit evenire, quod *Plinii* temporibus in Italia non multum innotuerit, & raro plantata fuerit, ac proinde descriptionem formaverit ex aliorum incerto relatu.

Het afgegotene water, daar den Ryst in opgekookt is, het Candje, *het welk weggesmeten werd, of om het Vedervee daar mede te mesten; By zieken diend het tot een dagelykze drank, gelyk by ons het Gerste water, inzonderheid by Buikloopen, en Koortzen, maar die tot het Bord geneigd zyn, moeten zulks meiden, of immers niet warm drinken.*

Als men een weinig Ryst over nacht daar in laat staan, dat het water goor werd, zoo geeft het 's anderen daags een gezonden drank, om de verhitte mage te verkoelen; In 't zelve water werden ook veele medicinale kruiden, en wortelen gekookt, en daar na gedronken.

De oude hebben een slegt gevoelen van dit graan gehad, zeggende dat het weinig voedzel gaf, ja sommige van de hedendaagze Schryvers betigten het van een kwaad voedzel, om dat het in moerassige plaatzen wast. Maar wy bevinden het hedendaags anders, want het werd geenzints op zodanige plaatzen gezaaid, die van natuur moerassig zyn, en een kwade zwavelagtige slik hebben, maar op schone vette grond, die anders zoo hard is, dat men hem kwalyk bereiden kan, en het koorn zoude zyne worteltjes daar in niet schieten kunnen, indien hy niet door 't water geweekt wierde. Ook is die korl, al wast het op slikkige, en vogtige plaatzen, niet slymerig, of vogtig, maar wel ter degen hard, droog, en t'zamentrekkende, getuigende zulks het Candje *water, 't welk een stoppende kragt heeft.*

De halmen, of het stroo van de Pady heeft ook zyn gebruik, want het zelve werd digt t'zamen gebonden in bosjes van een kleene arm dik, en by regentyd in plaats van brandhout gebruikt, want een zulk bosje kan wel een nagt vuur houden.

Het kaf, of de bolster met de kort gestampte halmen gebruiken de Sineezen in 't maken van Brandewyn, want ze leggen 't zelve rondom de potten, die gevuld zyn met slegten Arak, daar in eenige bolletjes van zekeren deeg gedaan zyn, gelyk in 't volgende Capittel *zal gezegt werden, en in de aarde begraven, stekende aldus het omgeleide kaf in brand, 't welk een lankzaam, en gestadig vuur geeft, eenige etmalen durende, door welk lankzaam kooken de Arak verbetert, en eenige speceryagtige kragt ontfangt, die men als dan* Brom *noemd, en veel op Java, en Baly gemaakt werd.*

Alle Ryst, die men over 't jaar bewaren wil, moet of op zyn Arakans in de bolster opgekookt, of op drooge plaatzen gewassen zyn, gelyk de meeste is, die men van Java, en Baly uitvoerd. Dat de beschryvinge van de Ryst-plante by Plinius lib. 18. cap. 7. *staande, zoo weinig overeen komt met de hedendaagze gedaante, kan veroorzaakt zyn, dat ze by* Plinius *tyden, in Italien nog weinig geplant wierde, en by dierhalven die beschryvinge gemaakt heeft, uit het onzeker verhaal van andere.*

OBSERVATIO.

Quum hujus plantæ icon a variis jam Auctoribus sit exhibita, hinc *Rumphius* sine dubio nullam ejus addidit Figuram, hujus autem plantæ innumeros fere habet scriptores collectos D. *H. Sloane* in *Cat. pl. Jam. p.* 24. Vide & *S. Dale Pharmac.* in 4to *pag.* 286. & *H. Cliff. p.* 137.

AANMERKING.

Wyl de afbeelding van deze plant al reede door zoo veel Schryvers is afgemaakt, hier om heeft *Rumphius* buiten twyfel geen Figuur daar by gevoegt, en ontelbare Schryvers over dit gewas heeft by een verzamelt *Hans Sloane* in zyn *Catalogus p.* 24. Ziet ook *Sam. Dale Pharmac.* in 4to *p.* 286. en de *Hort. Cliffort. p.* 137.

CAPUT XXXI.

CAPUT TRIGESIMUM PRIMUM.

Oryza glutinosa. *Bras Pulut.*

ORyza glutinosa nil vel parum admodum a vulgari differt, quæ dividitur quoque in speciem longis aristis, ac brevibus donatam, granula vero ejus sunt tenuiora, & oblongiora, sique coquantur, glutinosa sunt, & saporis dulcioris vulgari; tres hujus numerantur species, primo alba, secundo rubra, seu fusca, & tertio nigra, quæ forma & sapore haud multum differunt.

Nomen. Hæc Oryzæ species Latine *Oryza glutinosa* vocatur, juxta Malaiense *Bras Pulut*, seu *Pulu*, h. e. viscosum, unde & *Ampulut* derivatur, quæ species est Bardanæ minoris. Maccassarice *Bera Pulu*; Baleyice alba & rubra *Cattan*, nigra *Indjing*.

Locus. Inter alia Orizæ arva seritur, eodemque modo demetitur, crescitque in Java, Baleya, & Maccassara, atque inde in hasce defertur insulas, quantum autem scio, in Europam non deducitur.

Usus. Cibo quotidiano non inservit, sed magis ad peculiaria quædam tragemata eligitur, & adhibetur, quorum quædam formam habent siccæ offæ, quædam oblongorum pulvinarium, alia alius sunt formæ, quæ cuncta inter edendum per viscositatem manibus adhærent. Candje aqua, quæ ex nigra componitur specie, valet ad nigra lintea inbuenda, unde splendorem adquirunt.

Magna ejus pars consumitur a Sinensibus in conficiendo potu arboreo, ad quem globuli desiderantur ex hac Oriza formati, ut parum acescat, qui loco fermenti potui infunduntur, unde hic potus ruffum contrahit colorem ac dulcedinem, acsi Saccharum ipsi admistum esset.

XXXI. HOOFDSTUK.

De kleeverige Ryst-Plant.

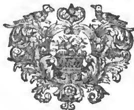
DE kleeverige Ryst *verschild niets of zeer weinig van de gemeene, zynde daar onder ook kortbaardige, en lankbaardige, maar de korls zyn dunder en lankwerpiger, in 't kooken vallen ze kleeveriger, en zoeter van smaak, dan de gemeene; men heeft 'er drie zoorten van, de eerste witte, de tweede roode, of bruinagtige, de derde zwarte, van gedaante en smaak niet veel verschillende.*

Naam. *Dit slag van Ryst hiet in 't Latyn* Oryza glutinosa, *na 't Maleytse* Bras Pulut, *of* Pulu, *dat is kleeverig, waar van ook* Ampulut *komt, een zoorte van kleene klissen. Op Maccassaars* Bera Pulu; *Balis de witte, en roode* Cattan, *de zwarte* Indjing.

Plaats. *Hy werd onder andere Rystvelden gezaaid, en op de zelfste tyd ook gemaaid, en vald op Java, Baly, en op Maccassar, werdende van daar in deze ylanden gebragt, maar mynes weetens in Europa niet gevoerd.*

Gebruyk. *Hy dient niet tot de dagelykze kost, maar meer tot een rariteit, en om verscheide coqueragien daar van te maken, hebbende zommige de gedaante van een drooge koek, zommige van lankwerpige kussens, andere van andere fatzoen, die alle in 't eeten zeer kleeverig aan de handen vallen. De* Candje, *die van de zwarte zoorte komt, dient om zwart linnen daar in te dompelen, waar van 't zelve een glans krygt.*

Een groot gedeelte werd van de Sineezen verconsumeert, in 't maken van den drank Brom, *waar toe men bolletjes hebben moet, van deze Ryst gemaakt, die men wat goor laat worden, en dan in plaats van deessem daar in smyt, waar van den drank een rosse coleur, en zulke zoetigheid krygt, als of 'er zuiker in gemengd was.*

CAPUT TRIGESIMUM SECUNDUM.

Panicum. *Botton.*

PAnicum, quod in hifce crefcit Orientalibus infulis, convenit cum *Panico Indico* a *Dodonæo libr.* 16. *cap.* 26. defcripto, noftrum vero culmum gerit breviorem, quinque, ac raro fex pedes altum: Folia ejus funt rugofa, & ftriata admodum, longa & arundinacea, ex quovis geniculo unicum.

Spica ejus longa eft cauda inftar Typhæ, ex multis compofita granulis compactis, & in pufillis pelliculis feu veficulis obclufis. Cauda hæc ad tactum rugofa eft, multis hirta pungentibus pilis, qui in una fpecie breves, & vagi funt, quæ optima habetur, in fecunda autem fpecie tam craffi, & longi funt quam in cauda felis, vel Amaranto, quæ filveftris magis, & vilior eft. Tertia paniculam gerit in fuperiore parte divifam fere uti in Amaranto.

Semen ejus flavum eft, & Milio adeo fimile, ut a vulgo Milium vocetur, fed minus eft, & ficcioris faporis. Ad oras camporum Oryzæ feritur, qui in ficcis locis fiti funt.

Nomen. Latine *Panicum Indicum.* Malaice, & Maccaffarice *Betton*, & *Batton.* Baleyice *Boddam.* Amboinice *Hotton.*

Locus. Obcurrit in Baleya, Maccaffara, & Boerone, nullibi vero magna copia.

Ufus. Coquitur cum Calappi lympha in pultem, quæ pinguefacta effe debet, alioquin enim nimis ficca eft ad edendum. Vilis autem eft cibus, pravumque præbet alimentum ficcans, & obftipans, quod per experientiam comprobatum eft, fi nimis calide edatur, fæpe fupervenit Colica, alioquin autem aptum eft hoc femen, quo aviculæ aluntur.

Frumentum, feu *Triticum Saracenicum* in multis harum infularum crefcit locis, eft tamen hic loci planta exotica, per Hifpanos primum introducta. Eandem habet formam, qua in Europæorum libris delineata eft, inque altis plantatur locis ad oras hortorum filveftrum vel Orizæ. Vocatur autem Malaienfibus *Jagum*, Baleyenfibus *Jagum Caftela.* Ternatenfibus *Bira Caftela.*

Potiffimum in Ternata, aliisque Moluccis plantatur, cui incolæ jam adfueti funt, fpicas ejus femi maturas, & lactefcentes, ac gluma involutas carbonibus imponunt, & torrent, quas eduot ex manibus, maturum ejus femen in farinam contunditur, & coquitur in pultem, & offas, reliquaque ejus pars adhibetur ad gallinas, fimilesque volucres faginandas, quem in finem Baleyenfes, & Amboinenfes noftri plantant.

Diligenti inveftigatione nil aliud detegere potui, quam quod in veteri India *Natsjuni*, feu Portugallice *Nachuni*, & *Nachani*, & vero Portugallico vocabulo *Tini* vocatur, unum idemque fit cum fupra defcripto *Panico*, excepto quod in India veteri paulo altius excrefcat.

NB. Panici *Figura Tab.* 75. *Fig.* 2. eft exhibita. Frumentum Indicum, Turcicum, feu Saracenicum, quod Mays *Tournefortio* dicebatur, hodie Zea vocatur juxta *Linaeum* In *H. Cliffort. p.* 437. ubi reliqua vide fynonyma, ac quatuor ejus varietates granis nempe aureis, albicantibus, rubris, & fpica multiplici juxta *Tournefortium.*

XXXII. HOOFDSTUK.

Het Panick-gewas, en andere Granen.

HEt Panick-koorn, 't welk in deze Oofterfche Eilanden waft, gelykt wel naa het Panicum Indicum *by* Dodonæus lib. 16 cap. 26. *befchreven, dog het onze is lager van halm, vyf, en zelden zes voeten hoog, de bladeren zyn rouw, en zeer geftreept, lank, en rietagtig, een uit ieder knie.*

De aare is een lange fteert, gelyk de Lifchdodden, gemaakt van veele korreltjes in een gedrongen, en in kleene vellekens, of blaaskens gefloten. De fteert is ruig in 't aantaften, bezet met veele ftekelige haairtjes, die aan de eene zoorte kort, en ydel zyn, de welke men voor de befte hout, aan de tweede zoorte zoo dik, en lank als aan een katte-ftaart, die wilder, en flegter van aard is. De derde zoorte heeft het bovenfte van de aairen in lobben verdeeld, fchier als de bloemen van Amaranthus.

Het zaad is geel, en de Gierft zoo gelyk, dat het by de gemeene man van onze Natie Heers, of Geerft genaamt werd, dog kleender, en drooger van fmaak. Men zaaid het aan de kanten van de Ryftvelden, die op drooge plaatzen ftaan.

Naam. *In 't Latyn* Panicum Indicum. *In 't Maleyts, en Maccaffaars* Botton, *en* Batton. *Op Baleys* Boddam. *Op Amboins* Hotton.

Plaats. *Men vind het op Baly, Maccaffar, en Boero, dog nerwers in groote menigte.*

Gebruyk *Men kookt het met Calappus-melk tot bryen, die wel gevet moeten zyn, want anders vallenze te droog in 't eeten. Het is een flegte koft, geeft een kwaad voedzel, zeer opdroogende, en ftoppende, dat men door ervaringe geleerd heeft, als men 't te heet eet, zomtyds het Colyk daar op volgt, anders is het bequaam om kleene vogeltjes daar mede te voeden.*

De Turkze Tarwe in 't Latyn Frumentum, *of* Triticum Saracenicum *genaamt, waft nu ook op veele plaatzen van deze Eilanden, word egter voor een uitlandfch gewas gehouden, door de Spanjaarden eerft ingevoert. Het heeft de zelfde gedaante gelyk het in de Europifche boeken werd afgemaald, en men plant het op hooge plaatzen aan de kanten van de Ryft-tuinen. Men hiet het op Maleyts* Jagum, *Baleys* Jagum Caftela. *In Ternaten* Bira Caftela.

Men plant het meeft in Ternaten, en andere Moluccos, daar de Inlanders nu aangewend zyn, om de half rype, en melkagtige aairen met de buitenfte holfter op kolen te braden, en uit de hand te eeten. Het rype werd tot meel geftoten, gekookt tot bry, en koeken, en de reft om Hoenders, en ander Pluim-vee te voeden, tot dien einde planten 't ook de Balyers, en onze Amboineezen.

Naar neerftig onderzoek heb ik niet anders konnen bevinden, dan dat het geene men in Oud-Indiën Natsjuni, *of in 't Portugees* Nachuni, *en* Nachani, *en in 't regt Portugees* Tini *noemd, is een en het zelfde met het bovenftaande* Panicum, *behalven dat het in Oud-Indiën wat hooger opfchiet.*

NB. De *Figuur* van het Panick-gewas is gegeven op de 75. *Plaat Fig.* 2. De Indifche, Turkfche, ofte Saracenifche Tarwe, het geen Mays van *Tournefort* genaamt werd, is hedendaags de Zea volgens *Linaeus* genaamt, in de *Hortus Cliffort. p.* 437. alwaar men de overige benamingen ziet, als mede de vierderley veranderingen hier van, te weeten met geele, witagtige, en roode korrels, en een veelvoudige halm volgens *Tournefort.*

Pani- Het

Panicum Gramineum, seu *Naatsjoni* in *Auctuarii Cap.* 84. sequenti describitur modo.

Antea in *Herbario meo libr.* 8. *cap.* 32. in ea fui opinione, quod *Panicum*, & *Naatsjoni* una eademque esset planta, ex incertis Incolarum relationibus seductus. Postea vero ejus semen ex Zeylona mihi transmissum, & hic progerminatum declaravit mihi, diversas plantas esse plantas, sed ad idem genus pertinentes, ac *Naatsjoni* melius convenire cum *Gramine Mannæ*, quod in Bohemia aliisque regionibus edule præbet granum, unde & ejus descriptionem hic subnectam.

Hoc itaque *Frumentum Gramineum* in vulgari solo ad trium, sed in pingui ad quatuor, & quinque pedum altitudinem excrescit, ac primo emittit simplicem culmum, sed dein plurimi ex eadem progerminant radice ad centenum numerum. Qui ex rotundo plani sunt, binisque oris acutis notati, in articulos quodammodo distincti, ad quemvis vero nodum unicum excrescit folium, atque hic & illic unus alterve lateralis ramulus.

Folia ejus longa sunt, & angusta, arundinacea, a duodecim ad sexdecim pollices longa, semi digitum lata, rugosa & acuta quodammodo, si retrorsum fricentur.

Spica superius in culmo excrescit, composita ex quinque, sex, & octo digitis, arcte sibi junctis, qui primo sibi etiam adcumbunt, ac globum formant, maturi vero sese aperiunt, & parum ad latus inclinant, quivis autem digiti articulum longus est, culmum crassus. Ad internam partem glabri sunt, ubi sibi invicem adcubuerunt, externe in binis ordinibus semen producunt ac gerunt.

Quod minus est, durius, ac fuscius illo *Panici*, sed edule quoque. Quodvis vero granulum peculiari insidet glumæ seu capsulæ, qua spica seu digitus quivis externe rugosus est.

Radix congeries est multarum ac longarum fibrillarum, non profundo terram petentium, uti reliqua frumenta.

Nomen. In India veteri plerumque notum est nomine *Naachum*, seu uti pronunciant *Naatsjoni*. Latine illud vocavi *Panicum gramineum*, quum Amboinenses nostri illud quoque vocent *Hottong Bengala*, h. e. *Panicum Bengalense*. Javæ dicitur *Djali*. Baleyensibus *Godam*, & *Godom*.

Locus. Per totam Indiam veterem notum est, uti in Java, & Baleya, sed raro, ibique seritur undique circa Oryzæ arva montana, nuper quoque hic in Amboinam delatum est, ubi & ad Oryzæ campos plantatur. Transplantari enim potest. Maturæ spicæ pedibus calcantur, vel manibus confricantur; semenque gluma exutum, ac depuratum a paleis in pultem coquitur instar *Hotton*, seu *Panici*.

Usus. Recens ejus semen cum gluma coquitur, quod mirum inter edendum præbet strepitum, acsi pediculos quis comederet. Inveteratum vero aqua prius macerandum est, a gluma depurandum, & in pultem excoquendum.

De multiplici porro ejus usu tam solum, quam aliis mixtum simplicibus plura habet *Hortus Malabaricus Tom.* 12. *Tab.* 78. *pag.* 149. Cujus Figura cum nostra penitus convenit.

Het grasagtige *Panick-gewas*, ofte de *Naatsjoni*, werd in het 84. *Capittel* van het *Auctuarium* aldus beschreven.

Ik ben voor deze in myn Kruydboeks achtste boek capittel 32. *van die meening geweest, dat* Panicum, *en* Naatsjoni *eenerlei gewas zoude zyn, waar toe my gebragt hebben de onzekere raporten van de Inlanders. Dog naderhand uit het zaad van Ceylon my toegezonden, en alhier opgekomen, heb ik bemerkt, dat het verschillende gewassen zyn, dog van een geslagt, en dat* Naatsjoni *beter overeen komt met het* Gramen Mannæ, *of* Hemels-douw-gras, *het welk in Bohemen, en andere landen mede een eetbaar zaad draagt, weshalven ik myne beschryving alhier zetten zal.*

Dit Grasagtig koorn *dan werd in een gemeene grond drie, maar in een vette grond vier, en vyf voeten hoog, schiet in 't eerst met een enkelde stam op, maar vervolgens komen 'er al meer en meer uit dezelfde wortel, tot honderd stuks toe. Zy zyn iets rond achtig en plat, met twee scherpen randen, eenigzins in leden verdeeld, doch aan ieder knop groeit maar een enkeld blad, ook hier en daar een of ander zyde-takje.*

De bladeren zyn lank, en smal, rietagtig, van twaalf tot zestien duimen lank, een halve vinger breed, eenigzints ruig of scherp, als men ze agter wat strykt.

De aaire komt boven aan den halm voort, gemaakt van vyf, zes, en agt vingers, digt agter malkander staande, dewelke in 't eerst tegens malkander leggen, en een bol maken, maar ryp geworden openen zy haar, een weinig ter zyden geboogen, en ieder is een lid van een vinger lank, een schaft dik. Aan de binne zyde hebben ze een effen rugge, waar mede zy tegens malkander gestaan hebben, maar buiten dragen zy in twee ryen het zaad.

Dit is kleinder, harder, en bruinder, dan het Panicum, *dog mede eetbaar. Ieder zaad korreltje steekt in een byzonder huisje, het welk de aaire ofte vinger van buiten ruig maakt.*

De wortel is een klomp van veele, en lange vezelingen, niet diep in de grond gaande, gelyk een ander koorn.

Naam. *In Oud-Indiën is het doorgaans bekent met de naam* Naachum, *of gelyk zy 't uitspreeken* Naatsjoni. *Ik heb het in 't Latyn genoemt* Panicum gramineum, *dewyl het onze Amboineezen ook noemen* Hottong Bengala, *dat is* Panick van Bengalen. *Op Java hiet het* Djali. *By de Baleyers* Godam, *en* Godom.

Plaats. *Het is door gansch Oud-Indiën bekent, als mede op Java, en Baley, dog weinig, en men zaaid het daar rondom de berg ryst, en 't is onlangs alhier in Amboina gebragt, en mede in de Rystvelden geplant. Men kan het ook verplanten. De rype aairen werden met de voeten getrapt, of met de handen gevreven; het zaad van het kaf gezuivert, word tot bry gekookt gelyk* Hotton, *of* Panicum.

Gebruyk. *Het versche zaad werd met zyn schorsse gekookt, het welk wonderlyk onder de tanden knapt, als of men luizen at. Maar het oude moet men in water weeken, van zyne schelle berooven, en dan tot een bry maken.*

Voorts van zyn veelvoudig gebruik, niet zoo zeer alleen, als by andere dingen te mengen, kan men lezen in de Hortus Malabaricus, *twaalfde Deel*, Tab. 78. pag. 149. *Welkers Figuur met de onze geheel en al overeenkomt.*

CAPUT TRIGESIMUM TERTIUM.

Seſamum Indicum. Widjin.

IN omnibus fere Europæorum libris comperi, *Seſamum* quam breviſſime & obſcure admodum eſſe deſcriptum, tam apud neotericos quam veteres ſcriptores, cujus cauſſa præ reliquis puto eſſe, quum hæc planta inconſtantem ac variabilem gerit formam in una regione tali modo, in alia alio modo excreſcens, immo Seſamum hoc Indicum vulgare in uno caule tres habet varias foliorum formas, atque hæc iterum variant, prout ſolum ſit pingue vel ſterile. Deſcribam itaque iſta forma, qua in hiſce Orientalibus inſulis conſpicitur, ſine dubio differens ab ea, quam in Indoſtana gerit.

Seſami itaque planta caulem emittit craſſum, rectum, ſimplicem ac fere lignoſum, quinque ſexve pedes altum, qui ſupra in paucos laterales dividitur ramos. Inferior hujus caulis pars rotunda eſt, ac ſuperius quadragona, & profundis ſulcis notata, externe dura & lignoſa, interne mollis & herbacea.

Inferiora folia longis inſident petiolis, formamque habent foliorum Meliſſæ, ſed majora ſunt, tres lata digitos, octo longa, ad oras ample & irregulariter dentata, obliquis & valde protuberantibus coſtis donata, per quas inferne rugoſa ſunt, ad tactum mollia, nec ſplendentia. Quæ in ſtipitis medio locantur, in tres lacinias diſtincta ſunt, quarum quævis undique dentata & major eſt Meliſſæ folio, ex horum alis alia minora progerminant, quædam ſimplicia & ſolitaria, quædam bifida ac trifida, quæ in ſuperiore excreſcunt caule, oblonga ſunt & anguſta, fere inſtar foliorum Salicum vel Olivæ, ad oras non dentata, ſed ſinuoſa, ſeu hic & illic excavata & anguloſa, atque hæc plurimum eriguntur, bina ſibi obpoſita & cruciata, ex nigro virentia, quum inferiora pallide ſint virentia, in toto ſtipite mollia ſunt ad tactum, craſſa, & quaſi viſcoſa, nihilominus flaccida, odoris gravis, & ſaporis oleoſi.

Ex quavis anguſtorum horum foliorum ala ſolitarius exereſcit flos, formam habens anguſti digitabuli, ſeu inſtar floris Hyoſcyami, qui inferius barbula linguæformi donatus eſt, atque in centro quatuor alba continet ſtamina.

Flos hic ſemi pellucidus eſt, villoſus, & in nigra ſpecie albet, poſt florem eodem in loco firma & quadragona excreſcit ſilicula, per quatuor ſulcos diſtincta, digiti articulum longa, erecta, & cauli adcumbens, lanuginoſa quoque, primo intenſe viridis, dein nigricans, in binas dehiſcens partes, ex quavis anguſtorum iſtorum foliorum alâ talis provenit ſilicula, in vertice autem binæ ſimul eriguntur: In iſtis hiſce ſiliculis quatuor conſpiciuntur cellulæ, in quibus ſemina arcte compacta locantur, ex trigono planiuscula, apicibus introrſum poſitis. Duplicem habet colorem ratione binarum hujus plantæ ſpecierum.

Prima & in hiſce inſulis vulgatiſſima eſt nigra ſpecies, folia gerens floreſque, quales ſupra deſcripſi ſunt: Semen ejus nigerrimum eſt externe, Cepæ ſemen referens, interne album, dulce, & oleoſi ſaporis, inſtar Nucum Juglandis vetuſtarum.

Alba ſpecies latiora gerit folia, magis læte virentia, floreſque penitus albos, ejus ſemen ex gilvo albicat ſeu pallide cinereum eſt, in quadam etiam ſpecie omnino album, ſaporis dulcioris, & ſubſtantiæ pinguioris quam præcedens. Radix brevis eſt, & pauca reſpectu tam altæ plantæ, diviſa in multas craſſas & nodoſas fibrillas.

Facillime per ſemen propagatur hæc planta, ac ſeritur & colitur inſtar aliorum frumentorum, neutiquam vero in areis inter alia olera, ſoli enim pinguedinem quam maxime adtrahit, ſed in peculiari terræ angulo, ſoli bene expoſito & pingui.

Colligitur vero, quum ejus ſiliculæ incipiant dehiſcere, quas omnes decerpunt unam poſt aliam, virides relinquentes, donec itidem matureſcant. Decerptæ autem per ſemi diem Soli exponuntur, quum interna

XXXIII. HOOFDSTUK.

Het Indiſche Seſamum.

SChier in alle Europiſche Kruydboeken bevind ik, dat het Seſamum zeer kort en donker beſchreven is, zoo wel by de nieuwe als oude Schryvers, waar van ik de oorzaak onder andere giſſe te zyn, dewyl dit kruyd een onvaſte gedaante heeft, in 't een Land dus, in 't ander zoo, zelfs hier aan 't gemeene Seſamum Indicum ziet men aan eene en dezelfde ſtok driederley bladeren, en dezelve al weder veranderlyk na de vettigheid of magerheid des gronds. Ik zal het dan beſchryven met die gedaante, die in deze Ooſterſche Eylanden gezien word, buiten twyfel verſchillende van die geene, die het in den Indoſtaan heeft.

De plante dan van het Seſamum ſchiet op met een dikke, regte, ſchier houtagtige, en enkelde ſtam, vyf en zes voeten hoog, die zig boven in weinige zyde-takken verdeeld. Het onderſte van den hooft ſteel is rond, na boven toe vierkantig met diepe voorens, buyten hard en houtagtig, binnen week en kruydagtig.

De onderſte bladeren ſtaan op lange ſteelen, hebben de gedaante van Meliſſe bladeren, dog zyn grooter, 3 vingers breed, en agt lank, aan de kanten wyd en ongelyk getand, met ſchuynze en zeer uytſtekende ribben, die ze van onderen rimpelig maken, zagt in 't aantaſten, en zonder glans. Die omtrent het midden van den ſtam ſtaan, zyn in drie lappen verdeeld, waar van ieder rondom gekerft en grooter is dan een Meliſſe-blad, uyt den ſchoot van deze komen andere kleendere voort, zommige enkeld, zommige in twee a drie verdeeld, die aan de bovenſte ſteel zyn langwerpig en ſmal, ſchier als Willige en Olyf bladeren, aan de kanten niet gekerft, maar bogtig, of hier en daar met hoekjes, deze ſtaan meeſt overeynd, twee en twee over malkander in 't kruys, ſwart-groen van coleur, daar de onderſte ligt-groen zyn, aan den geheelen ſtam zyn ze zagt in 't aantaſten, dik en als ſmeerig, met te min ſlap, van een ſterke olyachtige reuk en ſmaak.

Uyt ieder ſchoot van deze ſmalle blaadjes komt een enkelde bloem voort, gefatzoeneert als een ſmalle vingerhoed, of als de bloeme van Hyoſcyamus, beneden een lelleken hebbende, als een tongsken, en binnen vier witte draden.

De bloeme is half doorſchynend, wolachtig in 't aanzien, aan de ſwarte zoorte is ze wit, met een weinig ligt purper gemengd, aan de witte zoorte geheel wit, na de bloeme komt op dezelfde plaats een ſtyve vierkante houwe voort, met vier voorens geſtreept, een lid van een vinger lank, regt overeynd, en tegens de ſteel ſtaande, mede wolagtig van aanzien, eerſt hoog-groen, daar na ſwartagtig, en in twee berſtende; uit ieder ſchoot van de ſmalle blaadjes ſtaat een zoodanige houwe, maar omtrent den top ziet men twee by malkander. In de geborſten houwen ziet men vier kamerkens, en daar in het zaat digt op malkander gepakt, uit driekanten platagtig, en met de ſpitzen na binnen gekeert. Het is tweederley van coleur na de twee zoorten dezes kruyds.

De eerſte en in deze Eylanden gemeenſte zoorte, is de ſwarte, met bladeren en bloemen als hier boven beſchreven: Het zaad is pik-ſwart, van buyten als Ajuyn-zaad, van binnen wit, zoet en olyachtig van ſmaak, gelyk oude Nooten.

De witte zoorte heeft wat breeder bladeren, ligt-groen, en de bloemen geheel wit. Het zaad is uit den valen witagtig of ligt graauw, ook in een zeeker zoorte geheel wit, zoeter van ſmaak, en vetter van ſubſtantie dan het voorgaande. De wortel is kort, en weynig na proportie van een zoo hooge plante, verdeeld in veele dikke en knobbelige Vazelingen.

Het wort zeer ligt met zaad voortgeteeld, ook gezaayd en gebouwd als ander koren, dog geenzints op de bedden onder andere moeskruyden, want het magert den grond zeer uyt, maar op een byzonder ſtuk Lands, dat wel ter Sonne ſtaat, en een vette grond heeft.

Men oogſt het in als de houwen beginnen te berſten, houwe voor houwe afplukkende, en latende de groene ſtaan, tot dat die ook rypen. De afgeplukte moet men een halve dag in de Sonne ſtellen, als dan de binnenſte vliesjes aan

ternæ cellularum pelliculæ sese aperiunt, seminaque emittunt, manibus quoque conteri possunt, ac semina explodi, sed tum frequenti cribratione opus est, antequam semina a paleis separentur & depurentur.

Nomen. Latine *Sesamum Indicum.* In Malabara & Indostana *Gingeli* & *Gingelin*, unde Europea descendunt nomina, uti Hispanicum *Sorgelin* & *Alegria*, ac Sicilicum *Gingilena*, *Gingulena*, *Gurgulena*, & *Jugjolina*, item omnium corruptissimum apud *Julium Scaligerum exercit.* 158. *Zenserlin*, quod hallucinari non potuit, quid denotet. Arabica enim vox primitiva est *Semsem*, ac semen *Golgolán*: *Semsem* posset quis judicare duplicatum esse *Semen*, h. e pinguedo, ob pingue oleum, quod hoc semen exhibet. Malaice *Widjin.* Ternatice *Widie.* Javanice & Baleyice *Lenga.* Amboinice quoque *Widjin.* Bandice *Alalun.* Sinice *Moá.*

Sesamum hoc Indicum legitimum esse affirmare nullus dubito, quanquam *Matthiolus* in *Dioscoridis libr.* 2. *cap.* 92. asserat, illos in manifesto errore versari, qui plantam hanc, quam ille ibidem ex aliorum delineatione satis accuratam, & huic nostræ convenientem proponit, pro vero *Sesamo* habent ob causam, quia parum convenit cum *Theophrast.* & *Plinii* descriptione. Sed ad hoc respondeo, certum est, *Sesami* plures esse figuras, adeo ut aliam Peloponesiacum & Græcum, aliam Ægyptium, aliam Indicum habeat, ejusdem tamen, quantum conjici potest, usus & virium.

Locus. Sesamum genuinum olim ex *Plinii* testimonio ex India delatum est in Asiam, Græciam, ac porro in Italiam, subsequentibus autem temporibus videtur neglectum fuisse ac præteritum. Quodque hodie parum in Italia reperitur, caussatum forte est, quod nimis arva emaciet. Contra in hunc usque diem magna copia colitur in India, ac præsertim in Malabara, Cormandela, Bengala, item in Java & Baleya, utræque ejus species, alba nempe, & nigra, cujus ultima spreta est, nec in hortis toleratur, ac sponte sese propagare oportet. In Amboina nigra potissimum obcurrit species, alba rara est, sed copiosior in Ternata.

Usus. Semen albæ & flavæ speciei potissimum in usu est ad oleum exprimendum, quod in India duplex est; Primum ac vulgatissimum est tenue, flavescens instar olei Rapacei, & præparatur in Java & Baleya per coctionem seminis commoliti in aqua, quo modo Calappi oleum conficitur. Alterum multo crassius est, & obscure fuscum, pinguissimum, & adustam olens pinguedinem, quod ex Sina defertur, & Bataviæ quoque a Sinensibus præparatur. Crudum albumque semen ex Java in hasce defertur insulas, quod adhibetur & inspergitur placentis minoribus, quod in aliis locis fit semine Fœniculi vel Anisi, & hodie quoque in Sicilia in usu est, & ex pugno editur, in sartagine ab aliis parum torretur, & commiscetur cum Saccharo & Orizæ farina in pastam, ex qua placentulæ formantur, Latine *Sesamides* dictæ, quæ in furnis vel supra carbones parum siccantur vel torrentur, ac sic eduntur, primæ vero placentulæ, quibus semen hoc tantummodo inspergitur, & quæ majorem continent farinæ copiam, multo præstantiores sunt, posterioris enim adustum quasi habent saporem, terumque caussant oris halitum, ac ventriculum obtundunt per pinguedinem, unde & itinerarii has multum secum ducunt, ut pauco cibo indigeant, nec fames ipsis vexet.

Sinenses has puerperis post partum exhibent, aliisque ex morbo reconvalescentibus, quum corpori maximum dent nutrimentum, & ut cito pinguescant homines. Idem quoque semen cum radice *Tsjonckor* contritum, Emplastri forma mammis mulierum imponitur, quæ lac generant aquosum, ex quo infantes abdominis torminibus laborant, ut lac istud corrigatur, *Sesamum* enim modice calefacit, emplasticam habet virtutem, quæ simul nutrit, & dolores sedat.

Quum hæc planta maximum præbeat commodum incolis Malabaræ, Cormandelæ, & Bengalæ, hinc indicabimus, quo modo hanc colant. Triplex ibi habent *Gingeli*, nigrum, obscure luteum seu ruffum, & album, quod hic ignotum est: Quotannis tota hoc semine conseruntur arva, quod ibi, uti & tota planta, paulo major est quam hic, maturum vero baculis exnitur,

aan de kamertjes hun openen, en 't zaad uitschudden; men kanze ook wel met de handen wryven of uitslaan, maar dit veroorzaakt veel warrens, eer men 't zaad van 't kaf zuyverd.

Naam. *In 't Latyn* Sesamum Indicum. *Op Malabaars en Indostaans* Gingeli *en* Gingelin, *waar van de Europische namen komen, als in Spansch* Sorgelin *en* Alegria. *In Sicilien* Gingilena, Gingulena, Gurgulena, *en* Jugjolina: *Als mede het alderwonderlykste by* Julius Scaliger. exercit. 159. Zenserlin, *het welk hy niet heeft raden kunnen, wat het zy. De origineele Arabische naam is* Semsem, *en 't zaad* Golgolân, Semsem *mogte men oordeelen verdubbeld te zyn van* Semen, *dat is vettigheid, van wegen den veelen olye, die dit zaad uitgeeft. Maleyts* Widjin. *Ternaatse* Widje. *Javaansch en Baleyts* Lenga. *Macassaars* Langa. *Amboinsch mede* Widjin. *Bandanees* Alalun. *Sinees* Moá

Dat dit het regte Oostindische Sesamum *is, durf ik wel verzekeren, schoon* Matthiolus *op het tweede boek, cap.* 92. *van* Dioscorides *wil staande houden, dat die geene dwalen, welke die plant, die hy aldaar uit andere afgeteekent, dog genoeg naaukeurig, en met de onze overeenkomende, aan de hant geeft, voor de regte* Sesamum *houden, alleen om die reden, om dat ze weinig overeenkomt met de beschryving van* Theophrastus *en* Plinius. *Dog hier op antwoorde ik; dat het zeker is, dat 'er veel figuren van de* Sesamum *zyn, zoo dat een andere is het Peloponesische, en Griekische, een andere het Ægyptische, een andere het Indische, dog zoo veel men bemerken kan, van dezelfde kragt en gebruyk.*

Plaats. *Het origineele* Sesamum *is eertyds na 't getuigenisse van* Plinius *eerst uyt Indien gebragt in Asie, Griekenland, en voorts in Italien, doch het schynd in de navolgende tyd verwaarloosd, of al willens verlaten te zyn. Dat men 't hedendaags in Italien weinig vind, is misschien om dat 't de Akkers te zeer uytmergelde. Daar en tegens werd het in Indien tot heden toe met menigte geplant in de Landen van Malabaar, Cormandel, Bengalen: Als mede op Java en Baley beide zoorten, witte en swarte, dog het laatste is veracht, werd in de Hoven niet verwaardigd, en moet zig zelfs voortplanten. In Amboina vald meest het swarte, het witte weinig en meer in Ternaten.*

Gebruyk. *Het zaad van 't witte en geele geslachte is meest in gebruyk om oly daar uit te parssen, waar van men in Indien tweederley heeft: Het eerste en gemeenste is dun, geelagtig, als raapzaad-oly, en werd gemaakt op Java en Baly door opkoken in 't water van 't gemalen zaad als Calappus-oly. Het andere is veel dikker en donker-bruyn, zeer vet, en na gebraden vet riekende, komt uit Sina, en werd op Batavia van de Sineezen gemaakt. Het raauwe witte zaad werd uyt Java in deze Eylanden gebragt, 't welk men gebruykt op kleene koekjes te strooijen, gelyk men elders met Venkel en Anys-zaad doed, en ook hedendaags in Sicilien gedaan werd om uit de vuyst te eeten; men roost het anders een weinig in de panne, vermengd het met zuyker en ryst-meel tot een deeg, en maakt 'er koekjes van, in 't Latyn* Sesamides, *die men dan in den oven of op kolen wat droogd, en zoo eet, doch de eerste koekjes, daar men 't maar opstrooyd, en die meer meel hebben, zyn veel beter, want de laatste hebben een brandige smaak, veroorzaken een sterken aassem, en verdoven de mage met haar vettigheid, daaromze de Reyzigers veel met hun voeren om met weinig verzadigd te werden, en geen honger te gevoelen.*

De Sinezen geven ze de Kraamvrouwen ook in na 't baren, en andere Lieden, die van een ziekte opstaan, om het lyf een kragtig voedzel te geven, en haastig vet te maken. Het zelfde zaad met de wortel Tsjonckor *gewreven, werd plysters gewys overgeslagen op de borsten van de Vrouwen, die een waterachtige en quade melk hebben, waar van de kinders buykpyn krygen, om dezelve melk te verbeteren, want* Sesamum *is matig verwarmende, dikmakende, aanklevende, voedende, en pyn stillende.*

Dewyl dit kruyd wel de meeste nuttigheid geeft aan de Inwoonders van Malabaar, Coromandel, en Bengalen, zoo zullen wy zeggen, hoe dat zy daar mede omgaan. Zy hebben aldaar driederley Gingeli, *swart, donkel-geel of ros, en wit, 't welk alhier onbekend is. Men zaayd het jaarlyks met geheele Akkers vol, zynde aldaar wat groter van gewas en zaad, dan alhier, het rype werd met stokken*

uitur, excussumque aquæ infunditur, cui paleæ innatant, femen vero fundum petit, quod dein tollitur, & ad solem exsiccatur.

Dein molendinas habent certas, quæ constant ex ingentibus lapideis crateribus, quibus inponitur alter rotundus lapis ejusdem formæ, qui circumagitur ab hominibus vel bobus, in illis femina trium specierum commixta inponuntur, atque per rotationem rotundi lapidis comminuuntur, & in pastam formantur, quæ tollitur, & manibus fortiter compingitur in globulos, qui patinis vel doleis inponuntur, tum oleum sponte exsudat & supernatat, quod cochlearibus eximitur.

Hoc oleum ibi adhibent non tantum ad lampada, sed etiam in culina, ad quosvis cibos pingues reddendos, fricandos, & torrendos, quod aliis in locis cum Calappi oleo peragitur, quod in illis desideratur regionibus. Oleum hoc Sesaminum inter olea ad culinam aptissimum censetur, quum non tam facile rancescat Calappi oleo, quod non nisi recens in cibis adhiberi potest, quum hoc oleum butyraceum suum plerumque servat odorem. Javanorum oleum *Widjin* non tam bonæ notæ est, ac pleruinque adulteratur, quum inter coquendum varia ab ipsis admisceantur femina, ni de industria purum ab aliis desideretur.

In Cerama prope Roemakey multum quoque colitur *Widjin*, ac per coctionem oleum pallide rufum extrahitur, hoc vero itidem inpurum est, ac sæpe adulteratum Calappi oleo. Ipsis quoque inservit ad varia medicamenta, hoc enim oleo inliniunt cunctos contusos & tumentes articulos, & ad aurium inflammationem. Qui Ophthalmia laborant calida, matutino tempore hos adeunt stipites, unumque alterumve edunt florem, quædam simul susurrantes verba. Melius forte facerent, si folia ejus aquæ incoquerent, oculisque inflammatis inponerent ex Dioscoridis præcepto.

Quum Ægyptiorum modus curandi magna ex parte conveniat cum Italico, hinc addemus ea, quæ *Prosp. Alpinus* de hac scribit herba: „ dicit itaque Ægyptios hujus plantæ foliis, feminibus, & oleo easdem tribuere vires ac virtutes, modice nempe calefacientes in secundo gradu, humectantes, resolventes, & emollientes. Folia ejus cocta oculis adplicantur inflammatis ad ardorem extrahendum. Eadem quoque herba contra lateris dolores, Pulmonis morbos, Asthma & tussim, cunctos itidem emollit duros tumores. Mulieres ex hac balneum formant cum ejus feminibus & melle, in quod descendunt ac sedent ad quosvis matricis & partium muliebrium duritiei emolliendas. Idem quoque decoctum forma fotus adplicatum, quævis cutis vitia & morbos curat, capitis furfuras, omnesque lividas maculas contusas, in quibus extravasatus stagnat sanguis. Emplastrum præparatum ex hujus herbæ foliis, feminibus & melle, cunctos emollit duros tumores, scirrhosos nempe, ut & ad exsiccatos nervos valet, quibus utiliter semper uti solent. Quod etiam ad combustas partes summo cum successu adhibent, oon minus quam ad calidas inflammationes resolvendas, vel suppurandas. Decoctum etiam in clysteribus ad colicos dolores, & ad emolliendam alvum adfectant. Mulieres ad movendas menstruas purgationes, decoctum & infusum in aqua paratum pro secreto auxilio habent, neque sua spe hæ, quibus præ crassitie sanguinis venarumque uteri obstructione menses non veniunt, frustrantur. Seminis ad cibum usus est antiquatus apud omnes Ægypti incolas, pauci tamen est nutrimenti, sed alimentum unctuosum ac crassum præbet, ex quo, quam ob rem ipsorum frequenti esu mulieres inpinguescant, facile deprehenditur. Plus pinguefacit oleum, ex feminibus expressum, omniumque maxime fæx olei *Tachine* ab illis vocata, & Arabibus *Thien* dicta. Oleum fæcemque ejus bibere, adhuc ut inpinguescant, mulieres in balneis familiarissimum habent. Quod per aliquot dies potatum quosvis curat cutis pruritus, anhelitus difficultatem, & pleuritim desperatam &c. uti de foliis dictum fuit. Ad vehementes porro stomachi, intestinorum, uterique dolorum cruciatus demulcendos intus extraque præstito. Adhibent etiam ad scabiem & cutis vesiculas curandas tam interne quam externe, ut & ad verrucas, si sæpius ipsis inliniatur. Huc usque *Prosp. Alpinus*.

stokken uitgeslagen, het uitgeslagene t'zamen in water gedaan, daar de kaf boven op dryft, en 't zaad zig op de grond zet, het welk men daar uit neemt, en in de Sonne droogd.

Daar na hebben zy bezondere meulens, zynde groote steenen mortirren of bakken, daar in een ander ronde steen als een loper past, die van Menschen of Ossen omgedraayd word, hier in werd het zaad van de drie zoorten onder malkaar gemengd, gedaan, en door 't draajen van den loper tot deeg gemalen, dewelke dan uitgenomen, met de handen sterklyk werd gekneed, en daar uit bolletjes geformeerd, die men in schotels of andere vaten legt, zoo zal het oly van zelfs opdryven, het welk men met lepels afschept.

Deze oly gebruyken zy aldaar niet alleen tot lampen, maar ook in de keuken om al haar kost daar mede te vetten, fruyten, en andere dingen daar in te bakken en braden, gelyk men elders met de Calappus oly doed, 't welk men aldaar niet heeft. Dit Oleum Sesamum werd onder de olyen het bequaamste tot de keuken geagt, om dat het niet ligt zoo sterk werd als de Calappus-oly, 't welk men niet dan versch in de kost gebruiken kan, daar deze oly doorgaans zyn botteragtige reuk behoud. Het Javaanze Widjin-*oly is zoo goed niet, en meest vervalscht, om dat ze in 't uitkoken velerhande zaden door malkander mengen, of men moet het expres bestellen.*

Op Ceram by Roemakey, werd ook veel Widjin *geplant, en door 't koken een ligt-rosse oly daar uit gehaald, dog 't zelve is mede niet zuyver, en dikwils vermengt met Calappus oly. Het diend by hun lieden ook tot veelerhande Medicynen, want met die oly bestryken zy alle geslagene en gehulse leden, en ontstekingen der ooren. Dewelke heete en ontsteeken ogen hebben, gaan 's morgens vroeg by deze stokken, eeten een of twee blomen daar van, eenige woorden daar by preuvelende. Zy deden misschien beter, zoo zy de bladeren in water kookten, en de verhitte ogen daar mede stoofden, na de leere van* Dioscorides.

Dewyle der Ægyptenaren manier in 't cureren meest overeenkomt met de Italiaansche, zoo zullen wy hier by zetten, 't geene Prosper Alpinus *van dit kruyd heeft: „ Hy zegt dan, dat de Ægyptenaren de bladeren, zaad, en oly van dit kruyd van eenderley natuur en kragten houden, te weten matig warm in de tweede graad, vogtig, resolveerende, en week makende. De bladeren gekookt, werden op de ogen gelegt, die verhit zyn, om den brand uit te trekken. Het zelfde kruyd werd ook gebruykt tegens zyde steeken, longe-ziekte, korte aassem, en hoeste. Zy verweeken ook alle harde gezwellen. De Vrouwen maken een bad van dit kruyd met zyn zaad en honing, en zitten daar in om alle hardigheid van de Lyfmoeder en Vrouwelyke partyen te verweeken. Dezelfde decoctie warm opgeslagen, geneest alle gebreeken des huyds, schubben des hoofds, en alle blaauw geslagene plekken, daar dood bloed zit. Een pleister gemaakt van de bladeren, zaad, en honing, vermurwd alle harde gezwellen, uitdorrende leden, verbrande partyen, en brengt de Apostemen tot rypheid; is mede goed tegens de verdroging en opkrimping der zenuwen, waar toe zy het altyd met nuttigheid gebruyken. Het zelve gebruyken zy ook met goed succes tegen de verbrande deelen, niet minder als om de heete en ontstooke deelen te verzagten of te doen rypen. Het afkookzel werd ook in Clysteren tegens Colyk-pynen, en om de buyk te verzagten, gebruykt. De Vrouwen brengen 't van onderen in 't Lyf, om de maandstonden te verwekken, die door dikheid des bloeds en verstoppinge der aderen opgehouden werden. Het zaad gelyk voor dezen, zoo is het tot heden toe nog gebruykelyk om te eeten, het geeft weinig dog dik voedzel, waar van hare Vrouwen zoo diklyvig en poezelig werden. Het oly maakt nog vetter, inzonderheid het dikke, dat zig onderzet, 't welk zy luiden* Theyne, *de Arabiers* Thien *noemen, 't welk de Vrouwen in 't bad drinken. Het oly eenige dagen na malkander gedronken, geneest alle jeuksten des huyds, korte aassem, en zyde steeken &c. gelyk van de bladeren gezegt is. Tegens groote buykpyn, ingewand, en moeder, werd het zoo van buyten opgesmeerd als van binnen gebruykt. Het diend hun ook verder om blaren of schurftheid des huyds te genezen, zoo ingenomen als opgesmeerd. Als mede de wratten te verdryven, als men 't dikwils daar op strykt. Dus verre* P. Alpious.

Crassum fuscumque oleum, quod Sinenses ex Sina deferunt, & aliquando Bataviæ & Bantamæ ex Javanico conficiunt semine, ipsis *Majuh* dicitur, Malaiensibus *Minjac Tschina*, præparaturque ex flavo & albo semine in sartagine primum tosto, quod dein contunditur & exprimitur, unde butyraceum adquirit odorem, & crassam substantiam, coloremque pinguioris cerevisiæ, quod ab ipsis multo præstantius habetur, tenui & excocto Javanico: Hoc saltem tanti faciunt, quanti Ægyptii suum, cui & magnas tribuunt virtutes, ad homines corroborandos & alendos, qui ex languenti reconvalescunt morbo: Hunc in finem pinguem eligunt gallinam, quam in frusta conscindunt, atque in hoc frieant oleo, dein hanc excoquunt in debili potu Arack, sine ullo sale vel alia pingui re, solummodo addentes recens Zingiber in taleolos dissectum, cocto huic cibo addunt insuper cochleare istius olei, quem edunt sine Oriza, nostra vero natio Orizam vel panem ipsi jungit.

Puerperis quoque propinant vel edendum exhibent, ac semper sub vesperam, calefacit enim corpus, sudorem excitat, præsertim si super dormiant, quem cibum Malaienses *Ajam Aracca* vocant.

In aliis morbis, qui majori indigent nutrimento quam calore, uti in Phthysi, major aquæ quantitas quam Arack sumenda est, partesque gallinæ minutim contundere, & more Sinico quasi fricando suffocare, ac dein adfundere istud oleum, aliquando addentes Cinnamomum, Costum Indicum, seu Putsjoc, atque bis de die propinant, unde intra paucos dies æger vires recuperat, omnes porro intestinorum flatus expellit.

Genuinum album *Widjin* Sinenses servant, & ex illo peculiare conficiunt oleum, cui refrigerantes adscribunt virtutes, quod propinant puerperis febricitantibus, quas porro obliniunt unguento Bobori, cui hoc semen admixtum est.

Prosp. Alpinus Ægyptiaco suo Sesamo caulem tribuit nimis humilem, folia Solani, floremque album parvum &c. ex quibus patet ab Indico nostro quoad formam parum differre, nisi tantummodo inferiora ejus intellexerit folia, quæ quodammodo cum illis Solani conveniunt, sed planta ipsa penitus forma diversa est, ac forte etiam viribus differt, unde & Sesamum in Herbariis Germanicis descriptum Vlasdodden, seu Lini Capitulum vocatur, quum inter Linum plerumque crescat.

Nostrum Sesamum hanc habet proprietatem, quod in primo suo ortu contra naturam aliarum plantarum pluvias respuat, atque tam fortem fundit odorem, ut nullum animal depascere hoc cupiat nisi Erucæ, quæ hoc æque ac alias comedunt herbas.

In *Bellonii* scriptis legitur, quo modo per totam Turciam, Gossipium & Semamum simul plantentur, unde magnum habent lucrum ac reditum, ex oleo nempe seminis expressu, ubi narrat, quo modo servi semen istud magno labore decorticent, quod de seminum filiculis intelligendum est, semen enim ipsum non opus est, ut decorticetur.

Ex *Ctesia* adparet, *Oleum Sesaminum* apud Indos ab antiquis jam temporibus in usu fuisse ad cibum, æque ac *Karyinon*, h. e. Nucum Indicarum seu Calappi oleum. Malayenses contrita illiniunt folia fronti contra Cephalalgiam, quæ ex solis ardore vel defatigatione oritur. Malabarenses corpus suum & artus illiniunt hoc oleo, quos fortiter fricare sinunt, unde alacerrimi sunt, & quam maxime mobiles adquiruntartus, hi enim funambulos exhibent exercitatissimos.

Zusiman dicitur herba esse Monomotapensis, ex qua incolæ oleum præparant ad cibum usitatum, hoc sine dubio *Sesamum* erit, quod Italus quidam itinerarius juxta vernaculam suam linguam *Sosmano* vocaverit.

Calefactus in frigidam si quis sese conjicerit aquam, unde pori obstruuntur, & ingentem persentit Cephalalgiam, artuumque dolores, tum solent Sinenses in quavis brachio partem quandam hoc oblinire oleo, uti & in quavis sura, ac dein æneo nummo tam diu illam arrodere partem, donec vesiculæ subsequantur. Hoc oleo itidem illiniunt illas partes, quas more Sinensi adurere volunt fune igniario, uti in temporibus & post aures, qua re Cephalæas & Catharros norunt curare.

Oleum

Het dikke bruyne oly, 't welk de Sineezen uyt Sina brengen, en zomtyds op Batavia en Bantam met het Javaansche zaad nabootzen, hiet by hun luyden Majuh, *by de Malyers* Minjac Tschina, *en werd gemaakt uyt het geele en witte zaad, eerst in een pan geroost, daar na gestooten en uytgeperst, waar van het de botteragtige reuk, en dikke substantie bekomt, van coleur als dikke mom, 't welk van hun luyden voor veel beter gehouden werd, dan het dunne en uitgekookte Javaanze: Zy maken daar immers zoo veel werks af, als de Ægyptenaars van 't hare, schryvende 't zelve groote kragten toe, om de menschen te versterken, en te voeden, die van een quynende ziekte opkomen: tot dezen einde neemenze een vet Hoen, of Capoen, snyden dezelve aan stukken, bakkenze in deze oly, en kookenze daar na in slappen Arak, zonder eenig ander zout of smout, alleenig versche Gember in schyfkens gesneeden daar by doende; op het gekookte giet men nog een lepel vol van voorsz. olye, en eeten dat zoo zonder ryst, maar onze Natie moet ryst of brood daar by hebben.*

Zy geven 't ook haare Kraamvrouwen te drinken en te eeten, en dat altyd tegens den avond, want het verwarmt het lichaam, brengt sweet, en men moet 'er op slapen, welke kost de Malyers Ajam Aracca *noemen.*

Voor andere ziekte, die meer voedzel dan warmte moet hebben (gelyk in de teering), moet men meer water dan Arak nemen, de stukken van het Hoen kleen stampen, op zyn Sinees al smoorende stooven, en dan genoemde oly daar op gieten, zomtyds Caneel, en Costus Indicus *daar by doende, en geven daar van twee rys 's daags te drinken, waar van hy in weinige dagen weder tot kragten komt, en het verdryft alle winderigheid des ingewands.*

Het regte witte Widjin *bewaren de Sineezen, en maken een byzonder oly daar van, 't welk zy verkoelende kragten toeschryven, gevende zulks te drinken aan de Kraamvrouwen, die koortzig zyn, en besmeerenze met een Bobori-zalve, waar onder dit zaad gemengd is.*

Prosper Alpinus *beschryft zyn Ægyptisch Sesamum met een al te laage steel, bladeren als nagtschade, en een kleene witte bloeme &c. waar uyt schynd, dat het van onze Indiaansche in gedaante wat verschild, of hy moeste alleenig de onderste bladeren verstaan hebben, die zoo wat na Solanum gelyken, maar t'eenemaal in gedaante, en ook misschien in kragten verschild, daar van wert het Sesamum in de Duytsche Kruydboeken beschreven, en Vlas-dodden genaamt, om dat het onder 't vlas gemengd groeyt.*

Ons opregt Sesamum heeft die eygenschap, dat het in zyn eerst uytkomen tegens de natuur van andere planten geen regen vereyscht, en is zoo sterk van reuk, dat 'er geenderhande beest van eeten wil, dog van de Rupzen werd het zoo wel gekweld als andere kruyden.

In de schriften van Bellonius *vind men, hoe ze door geheel Turkyen het Cattoen en Sesamum by malkander planten, en daar groote winst uittrekken, te weten met het oly uit het zaad gemaakt, verhalende hoe de Slaven 't zelve zaad met groote moeyte schillen, 't welk men van de zaad-huyskens verstaan moet, want het zaad zelfs behoeft niet geschild te werden.*

Uyt Ctesia *bemerkt men, dat* Oleum Sesaminum *by de Indianen al van oude tyden in gebruyk ay geweest tot de kost, zoo wel als* Karyinon, *(dat is Indiaansche Nooten of Calappus-oly). De Maleyers smeeren de gewrevene bladeren op 't voorhoofd tegens hoofdpyn, die van hitte der Sonne of vermoeydheid komt; de Malabaren bestryken hun lichaam en leden met dit oly, en laten dezelve sterkelyk wryven, waar door ze zeer rad en gedweeg van leden werden, en men ziet de gaauwste Koordedanssers en Gegelaars uit hun lieden komen.*

Zuziman *werd gezegt een kruyd te zyn in Monomotapa, waar uyt de Inwoonders een oly maken tot de kost gebruykelyk, dit zal buyten twyffel het Sesamum zyn, 't welk de een of andere Italiaansche Reyziger na zyn Landstale* Sosmano *zal genoemd hebben.*

Als iemand verhit zynde, in koud water springt, waar door de sweetgaatjes verstopt werden, en men groote pyn in 't hoofd en leden gevoeld, zoo plegen de Sinezen aan ieder arm een plek met dit oly te besmeeren, als mede op ieder kuyt, en daar na met een kopere penning zoo lang daar op schrappen, tot dat 'er blaartjes na volgen. Ook smeeren zy het lichaam met dit oly aan de plaatzen, die zy op zyn Sinees met het lontje branden willen, gelyk aan de slaap van het hoofd en agter de oren, waar door zy groote hoofdpyn en zinkingen weeten te verdryven.

Het

Oleum Javanicum coctum in cibo non adhibetur, sed tantummodo ad Lampada & unguenta, quum, uti dictum fuit, ex variis conficitur seminibus conmixtis, ac ruditer præparetur.

Sesamum album gerens semen, in Brasilia quoque crescit juxta testimonium *Pisonis lib. 4. cap. 45.* ubi introductum est ab Æthiopibus Congensibus, qui hoc quammaxime indigent ob oleum, quod ex ejus semine conficiunt, & in cibis adhibent, notumque ibi est nomine Gergilim.

Schit-Elu, Bracmanis Davo Piloe in *Hort. Malab. part. 9. fig. 54.* descriptum, *Sesamum* nostrum *album* est, quod hic in Amboina raro obcurrit. *Commelinus* in adnotationibus suis, ubi Malaice vocat *Bidajam Poeteh*, quod vulgo pronunciatur *Widjim Poete*, ejusque Oleum *Sergelim.*

Car-Elu Bracm. *Caro Pilo loc. cit. fig. 55.* est *Sesamum nigrum*, cujus folia magis dentata sunt, Malaice juxta Commelinum *Bitzjam Hitem*, quod Malaienses vulgo pronunciant *Widjim Itam.*

Het uytgekookte Javaanze oly werd in de kost niet gebruykt, maar alleenlyk tot lampen en smeeren, om dat het, als gezegt, van veelerley zaden door malkander gemengd, en vry wat slordig gemaakt werd.

Sesamum met wit zaad, wast ook in Brasil, na 't getuygenisse van Piso libr. 4. cap. 45. *zynde aldaar ingebragt door de Negers van Congo, die het zeer nodig hebben wegens het oly, dat zy uyt zyn zaad maken, en in de kost gebruyken, het is aldaar bekent met de name* Gergilim.

Schit-Elu. *Bramineet* Davo Piloe, in *Hort. Malab.* part. 9. fig. 54. *beschreeven, wil ons* Sesamum album *zyn, alleer in Amboina weinig te vinden.* Commelinus *in de Annotatis, noemd het in 't Maleyts* Bidzjam Poetch, *'t welk men in 't gemeen uytspreekt* Widjim Poeti, *en het Oleum daar van* Sergelim.

Car-Elu. *Bramineet* Caro-Pilo loc. cit. fig. 55. *beschreeven is ons* Sesamum nigrum, *en zyne bladeren zyn meer gezaagt. In 't Maleyts na Commelin* Bidzjam Hitem, *'t welk de Maleyers in 't gemeen uytspreeken,* Widjim Itam.

Tabula Septuagesima Sexta

In *Figura Prima Sesamum* exhibet *Indicum*, quæ planta a *Tournef.* ad *Digitalis* genus relata est, sed proprie peculiare constituit genus, ejus vero scriptores, qui optimas hujus plantæ exhibuere Figuras, adlegavi in *Thes. Zeyl. p. 87.* vocaturque in *H. Cliffort p.* 318. Sesamum foliis ovato-oblongis integris, sed minus proprie, quum tantum exprimat superiora, media enim sunt dentata, & infima ternata.

Figura Secunda Panicum exhibet *gramineum*, ex *Auctuario* huc relatum post *caput.* 32.

De ses en seventigste Plaat

Vertoont in de *eerste Figuur* het *Indische Sesamum*, welke plant van *Tournefort* tot het geslagt van de *Digitalis* gebragt is, maar eygentlyk een byzonder geslagt uitmaakt, deszelfs Schryvers, welke de beste figuren van deze plant gegeven hebben, heb ik aangehaald in myn *Thes. Zeyl. p.* 87. en wert in de *H. Cliff. p.* 318. genaamt Sesamum, met heele en langwerpige spitze bladeren, dog zeer oneygentlyk, om dat die benaming alleen de bovenste bladeren uytdrukt, daar de middelste getant, en de andere drie te zamen voortkomen.

De *tweede Figuur* wyst aan het *grasagtige Panik-plantje*, uit het *Auctuarium* hier gestelt agter het 32 *Hoofdstuk.*

CAPUT TRIGESIMUM QUARTUM.

Cannabis Indica. Ginji.

HÆc herba stultorum Indis habetur tanquam *Nepenthes*, quam adhibent ad tristitiam pellendam, ac lætitiam adferendam, harum enim regionum incolæ naturalibus vini virtutibus, quod tamen non magna habent copia, vel ipsius loco aliis vini arborei speciebus non contenti, quum homines ex ipsorum opinione per paucum tantum tempus exhilaret, tales hinc excogitarunt res, quæ cordis anxietates, dolorum timorem, ut & periculorum ipsa momento tollere valent, quod fieri nequit nisi forti sensuum commotione, & ingenii obnebulatione, quod ipsis ebrietas, nobis vero fatuitas dicitur, quam plerumque insequitur Mania, vel stultus quidam habitus. Hoc autem efficiunt per quandam herbam, ejusque seminis efficaciam, quæ nil aliud est nisi Cannabis Indica, quam hic describemus, distinctam in marem & feminam.

Gingi mas alta est planta, simplici rectoque adsurgens stipite, cujus cortex multo tenuior est Cannabi nostra, qui tamen in fila quoque dividi ac duci potest, est autem ille parum angulosus, firmus, pallide virens, sex septemque pedes altus, in paucos laterales ramos divisus, qui oblique eriguntur, & in annulos seu articulos distincti sunt, qui per semi digiti spatium distant, cuivis autem adponitur folium retroflexum ac dependens, in quinque alia angustiora seu lacinias distinctum, undique ad oras serratum, obliquis sulcis & costis pertextum, rugosum, pallidum, & ineleganter viride. Media hujus lacinia quinque pollices longa est, aliæ proportionaliter breviores.

Majoribus ramis majora insident folia, septem novemque simul locata, plerumque autem septem, in vertice tantum tria, quorum medium semi digitum vix latum est, binæque laterales laciniæ adeo pusillæ, ut vix dignosci possint.

Ex

XXXIV. HOOFDSTUK.

De Indische Kennip.

DIt *Narre-kruyd houden de Indianen voor haar* Nepenthes, *hun dienende om droefheid te verdryven, en vrolykheid aan te brengen, want de menschen dezer Landen met de natuurlyke kragten des wyns, den welken zy dog weinig hebben, of andere zoorten van hare boom-wynen en gebrande waters niet te vreede zynde, om datze de menschen na haar zeggen voor een korte tyd maar vrolyk maken, hebben zodanige dingen uytgezogt, die eenige swaare angsten van 't hert, vreeze voor pynen, en perikulen op staande voet weeten weg te nemen, 't welk niet kan geschieden, dan door een kragtige beroeringe der Zinnen en bedwelminge des verstants, 't welk by hun luyden dronkenschap, by ons gekheid genaamt werd, daar op gemeenlyk razerny volgt, of een gekkelyke houding: Dit brengenze te wegen door een zeker kruyd, en deszelfs zaad, 't welk anders niet is dan de Indiaansche Kennip, die wy hier beschryven zullen, verdeeld in manneken en wyfken.*

Ginji *het* manneken, *werd een hooge plante, opschietende met een enkelde, regte steel, of stam, hebbende een veel dunder schorsse dan onze Kennip, die zig egter mede in draden verdeelen laat, wat hoekig, styf, bleek-groen, zes en zeven voeten hoog, verdeeld in weinige zyde-takken, die ook schuyns overeynd staan, zy zyn in leden verdeeld, een halve vinger van malkander staande, aan ieder staat een blad agterwaards hangende, in vyf andere smallere bladeren of snibbelen verdeeld, en aan de kanten rondom gezaagt, met schuynse vaeren en ribben doortogen, ruyg, bleek, en doods groen in 't aanzien. De middelste snibbel is vyf duymen lang, de andere na advenant korter.*

Aan de grootere stelen staan grootere bladeren, zeven en negen by malkanderen, gemeenelyk zeven, maar aan de toppen staan 'er drie, waar van het middelste schaars een halve vinger breed is, en de twee zyde snibbelen zoo kleen, datze pas kennelyk zyn.

Uyt

Ex foliorum alis undique circa stipitem multi dependent floriferi racemuli, quibus oblonga insident capitula, sese aperientia in teneros pentapetalos flosculos, oris virentibus, in quorum centro viridia locantur staminula, sunt autem illi pallide virentes, dependentes, ac facillime decidui, nullum relinquentes semen.

Caules floriferis hisce racemulis referti, quotidie alia exhibent capitula sese aperientia. Plantæ odor gravis est, & Tabacalus: Caules vero interne medullam gerunt fungosam & aquosam. Radix vilis est, longa, in paucas fibrillas distincta.

Ginji femina stipitem quoque emittit simplicem ac rectum, decem altum pedes, in laterales quoque ramulos divisum: Ejus folia sunt uti prioris, ex nigro virentia, rugosiora, ac graviorem fundunt odorem, quorum septem simul, seu septem laciniæ locantur in majoribus caulibus, laterales ramuli tantum tres habent lacinias, ac summa ipsorum pars tantum unicum simplex gerit foliolum.

Ex ipsarum alis semina seu fructus excrescunt, in densis racemulis conlecti, nullis præcedentibus flosculis, sunt autem acuminata & coniformia capitula, glauca, ad tactum pinguia, & striata instar grani Orizæ, gluma contenti. Inter hæc capitula multa angusta locantur foliola seu barbulæ, tam arcte, ut ipsum fere obtegant caulem. Quævis silicula seminalis bursulam refert, cujus apex parum incurvatus est, quumque exterior ejus pellicula incipiat lutescere, tum semen maturum censetur.

Verum semen seu granulum internum vesicula contentum minus est Tritici granulo, binis oris lateralibus donatum, Cnici semen quodammodo referens, sed minus, pallide cinereum, & splendens. Sub externa & duriuscula pellicula, quæ inter mordendum sonitum edit, medulla locatur alba & pinguis, saporis dulcis, quum hæ siliculæ seminales conligantur, digitos sordido inficiant colore per viscosum succum, immo magis quam si recentia Tabaci decerpantur folia, gravi suo odore nasum simul replentes.

Radix vilis est, uti in priore, ac lignosa. Mas & femina ex eodem progerminant semine, femina autem semper minori numero provenit, utraque hæc semina in hortis seruntur, vel committuntur arvo bene præparato, & soli satis exposito.

Nomen. Latine *Cannabis Indica*, seu *Herba stultorum*. Malaice *Ginji*. Persis ac per totam Indostanam *Bangue. Christoph. Acosta cap.* 59. ipsi Arabicum dat nomen *Axis*, & Turcicum *Asaraút*.

Locus. In superioribus Indiæ locis vulgaris magis & obvia est planta, quam in hisce Orientalibus plagis, ubi in quibusdam tantum hortis conspicitur. Propagatur autem per Javanicum semen, & licet Amboinensis planta semen producat, non tamen plus binis vicibus progerminat.

Usus. Apud Mauros per totam Indiam hujus plantæ folia ac semina magno in usu sunt, ut ex ipsorum opinione animus liberetur a magnis anxietatibus, timoribus, & sollicitudinibus, ac lætitiæ, & jucunda excitentur somnia, uti legitur antiquos per Nepenthem effecisse. Hæc autem lætitia re vera nihil aliud est quam ficti risus & stulti quidam habitus, in maniam sæpe determinantes, hæc enim planta varios præstat effectus juxta varietatem temperamenti, atque prout alia ipsi admiscentur medicamenta. Quod & testatur ac describit *Garzias ab Orta libr.* 2. *arom. cap.* 25. ubi tres ejus narrat præparationes, primus enim ac vulgatissimus modus est succum ex foliis ac semine exprimendi, cum Areca & Pinanga miscendi, similique modo epotandi, quod inebriat, & sensus maxime commovet, quod efficacius est, si siccata ejus folia cum Tabaco sugant vel fumo adtrahant, sique jucunda velint experiri somnia, profundumque excitare somnum, pauxillum addunt Nucis Myristicæ, Macis, Caryophyllorum, optimæ Caphuræ, & Opii, quæ compositio *Majuh* vocatur, & uti *Clusius* in isto adnotat capite, eadem est cum Turcarum *Maslach*. Si vero adhibere velint ad Veneris libidinem excitandam, tum compositionem hanc præparant ex semine *Ginji*, *Musco*, *Ambra*, & *SacchGaro*.

De hac autem re *Garcias* & *Acosta* sentiunt, herbam *Bangue* virtutem habentem Venerem excitandi, neutiquam posse esse ex genere Cannabis, quæ ex Dioscoridis doctrina Venerem exstinguit, & virile ex-

Uyt den scheut der bladeren rondom den steel, hangen veele bloeyende trosjes af, daar aan lancetspitse knopjes staan, die hun openen in teere vyfbladige bloempjes, met groenagtige baarden of draaden in de midden, zy zyn wit den bleeken groenagtig, neerwaarts hangende, en vallen zeer ligt af, zonder eenig zaad voort te brengen.

De stelen zyn met deze bloeyende trosjes beladen, dagelyks andere knopjes hun openende. De reuk is swaar en Tabakagtig; de stelen hebben van binnen een voos en wateragtig merg. De wortel is slegt, lank, en in weinige Vezelingen verdeeld.

Ginji *het* wyfken *schiet mede op met een enkele regte stam, tien voeten hoog, en in zyde-takken verdeeld. De bladeren zyn als aan 't voorige, swart-groen, ruyger in 't aantasten, en swaarder van reuk; aan de hoofd-stelen staan zeven by malkander, of in zeven lappen verdeeld, de zyde takken in drie, en de bovenste hebben maar een.*

Uyt dezen scheut groeyen in digte bosjes of trosjes de zaden of vruchten zonder voorgaand bloeyzel, 't welk zyn toegespitste en kegel-formige hoofdekens, blaauw groen, in 't aantasten vet, gestreept als een ryst graan in zyn bolster. Tussen deze hoofdekens staan veele smalle bladjes of baardekens, en zoo digt, datze den steel schier bedekken. Ieder zaad-huysken gelykt een beursjen, wiens spitze wat gekromt is, en als de buytenste schelle begind geel te worden, zoo houd men het zaad ryp te zyn.

Het eygentlyke zaad of de binnenste korl in ieder huysken is kleender dan een tarwe korl, met twee kanten aan de zyde, het zaad van Cnicus wat gelykende, dog kleender, ligt-grauw, en blinkende. Onder 't buytenste hardagtige schelleken, 't welk in 't byten kraakt, leyd een wit en vet merg, zoet van smaak. Als men deze zaad-huyskens vergaderd, zoo werden de vingers vuyl, met een smerig zap, meer dan in 't plukken van versche Tabax-bladeren, vervullende de neus met een swaare reuk.

De wortel is slegt, gelyk in 't voorige, en houtagtig. Manneken en wyfken komen van eenes stams zaad, dog 't wyfken is altyd minder in getal, beyde werden gezaayd in de Hoven, ofte de boontjes gesteken in een wel bearbeydt Land, en dat wel ter Sonne staat.

Naam. *In 't Latyn* Cannabis Indica, *of* Herba stultorum. *Maleyts* Ginji. *By de Persiaanen, en door gansch* *Indostaan* Bangue. Christoph. Acosta cap. 5,. *geeft hem den Arabischen naam* Axis, *en in 't Turks* Asarath.

Plaats. *In de bovenlanden van Indiën is 't gemeender dan in deze Oostersche quartieren, alwaar 't zelve hier en daar in de Hoven gezien word. Het word voortgeteeld door Javaans zaad, en al draagd het Amboinsche zaad, zoo wil 't zelve boven de twee reyze niet voortteelen.*

Gebruyk. *By de Mooren door gantsch Indien, zyn deze bladeren, en het zaad in groot gebruyk, om zoo ze zeggen, het gemoed van swaare anxten, vreeze, en bekommernissen te ontlasten, vrolykheid te verwekken, en vermakelyke droomen te maaken, gelyk men leest de Oude met haar Nepentes gedaan te hebben: In der daat bestaat deze vrolykheid in een stuurs lachen en gekagtige grimmassen, die dikwils in dolligheid uytslaan, want het werkt verscheide effecten, na de verscheyden complexien der menschen, en naa dat men andere medicamenten daar by mengd. Het zelfde beschryft op 't klaarste* Garzias ab Orta. libr. 2. arom. cap. 25. *daar by driederley preparatien verhaald, want de eerste en gemeenste manier is den zap uit de bladeren en zaad te persen, met Areka of Pinang te mengen, en alzoo te nuttigen, 't welk dronken maakt, en de Zinnen wakker beroerd, doende 't zelve nog kragtiger, als ze de gedroogde bladeren met Tabak zuygen. Als ze genuegelyk droomen, en een harde slaap willen maken, zoo doenze een weinig Noote Muschaten Foely, Nagelen, de beste Campher, en Opium daar by, welke compositie* Majuh *genaamt werd, en gelyk* Carol. Clus. *aanteekent op gemelde plaats, 't zelfde is met der Turken* Maslach; *maar als ze het gebruyken willen om Venus te verwekken, zoo makenze die compositie uyt* Ginjis *zaad,* Muscus, Ambra, *en zuyker vermengd.*

Hier over zyn Garcias *en* Acosta *van gevoelen, dat het* Bangue *de kragt hebbende van Venus te verwekken, geenzints zoude konnen zyn van 't Kennip geslagte, 't welk na* Dioscorides *leere, Venerem uytdooft, en het*

siccat semen, licet illi ipsi, qui *Ginji* plantam viderunt, confiteantur, quam maximam cum Cannabi habere convenientiam.

Ad hæc autem respondeo, summo jure adstrui posse, *Ginji* esse Cannabim Indicam, licet ejus cortex nimis sit tenuis, ad fila ex eo ducenda, atque hæc herba neutiquam vires habeat Venerem excitandi, sed hoc casu fieri per sensuum commotionem, maxime autem per vires admixtæ Ambræ & Musci.

Varios vidi hujus plantæ effectus in talibus, qui illam Tabaco admiscebant ac fumabant, quidam enim penitus furibundi erant, nil volentes efficere, quam pugnas exercere, & quævis distringere, alii temperamenti humidioris magisque Melancholici incipiebant plorare, risus sardoicos, & minas addebant.

Observavi quoque maxime furibundam virtutem latere in foliis, neutiquam in semine, quod pauca dosi innoxie edi potest, ita ut hoc quam maxime corrigatur admixtione aromatum dictorum, quod Mogolienses, Persæ, ac Turcæ melius norunt præparare quam viles harum insularum Mauri. Hanc ob rem memoratus *Garzias* dicit, cunctos duces minoresque militum centuriones istarum nationum necessario hac indigere compositione, ut corpus & animum suum continuis curis, & belli sollicitudinibus defatigatum aliquando recrearent, & exhilararent talibus inebriantibus & commoventibus affectibus, & jucundis somniis.

Hanc ob rem solebat *Badur*, ultimus Cambajæ Sultan dicere, si cuperet in somno iter facere per Portugalliam, Brasiliam, aliasve regiones, sese modo pauxillum adsumere Bangue cum saccharo istisque aromatibus permixtum, & *Mojoeb* dictum.

Hoc porro *Ginji* in Veneris pugna nullam adferre prædam vel lucrum, eamque libidinem tantum excitari per mercurialem quasi & fervidam cerebri commotionem, quæ dein naturam magis exsiccat & exhaurit, satis patet ex adtenuatis & exhaustis quasi Maurorum in Veneris Castris propugnatoribus, qui intra breve temporis spatium inaniti, licet sæpius *Ginji* adsumserint, nil efficere valent, quam *Virgilii* pastoris pueri

Stridenti miserum stipula disperdere carmen.

Sic quoque ex Cannabis genere excludi nequit, quum nulla firma fila ex ejus cortice duci possint, re vera enim in tenuia findi potest fila, sed quæ nimis brevia sunt, ac proinde non stabilia ac firma.

Sic porro ex *Galen. libr.* 1. de *aliment. facult.* patet, vulgaris Cannabis semen tostum ab antiquis jam temporibus fuisse usitatum post convivia inter tragemata ad lætitiam excitandam, & largiter bibendum, sed addit, si nimia copia adsumatur, calidas cerebro adferre nebulas, ipsumque commovet & inflammat, uti semen *Agni Casti*.

Hanc vertiginosam ebrietatem vocant Malayenses *Hayal*, dicuntque qualitatem seu modum esse regibus suis convenientem, qui onus & curas imperii non possent ferre, ni aliquando hoc vel simili medicamento sese exhilararent.

Mauri Hitoenses maris radicem seu floriferi, qui in Europæorum Herbariis male pro femina habetur, ex horto meo petiverunt, ipsamque masticandam exhibuerunt tali, qui Gonorrhæa virulenta laborat, item viridia feminæ folia in aqua concocta cum Caryophyllis & Nuce Moschata propinabant talibus, qui pectoris anxietatibus seu Asthmate vexabantur cum lancinationibus, acsi Pleuritis adesset. Alii sicca sumunt folia, & in fervida macerant aqua, quam potant loco potus Thee, quum velint inebriari, vel uti vocant, *Hayal* esse.

Julius Scaliger exercit. 154. scribit, Turcas *Maslach* suo uti, quum in pugnam eant, ut intrepidi ac semi furibundi quasi sint, & cuncta contemnant pericula, quod cæteroquin per totam Asiam Opio fit. Dubitat sed sine ratione, an *Assarath* & *Maslach* una eademque sit res, quum *Assarath* denotet plantam, & *Maslach* præparatam compositionem, quam Indostani *Majuh* vocant.

Aliæ

natuurlyke zaad opdroogd, hoewel zy lieden zelfs, die de Ginji-*plante gezien hebben, moeten bekennen, dat ze zoo groote gelykenisse met het Kennip heeft.*

Ik antwoorde hier op, dat men vry mag staande houden, dat Ginji *een Indiaans Kennip zy, hoewel de bast te dun is om vaste draden daar uyt te maken, en dat het geenzints de krag'en heeft om Venus te verwekken, maar dat zulks geschied by geval door ontroeringen van sinnen, doch meest door de kragt van het bygemengde Ambra en Muscus.*

Ik heb 'er zodanige werkingen van gezien by die geene, die het in Tabak rookten, dat ze gantsch razende werden, en niet dan vegten en smyten wilden. Andere, die wat vochtiger en melankolyker van humeuren waren, begonden te huylen, grimlaggen, en evenwel daar by te dreygen.

Ook heb ik bemerkt, dat de meeste dolmakende kragt in de bladeren zit, en niet in 't zaad, het welk men in kleene quantiteyt zonder schade eeten kan, zoo dat zyne verbeteringe noodzakelyk geschied door de byvoeginge van voornoemde speceryen, het welk de Mogollen, Persianen, en Turken beter weeten te doen dan de slegte Mooren van deze Eilanden. Hierom zegt gemelde Garzias, dat alle Veld-Oversten en Militaire Officieren onder bovengemelde Natiën, deze compositie noodzakelyk moeten hebben, om het lichaam en gemoed door de dagelykze zorgen en lasten des oorlogs afgemat zynde, somtyds te verquikken, en te verlichten door zulke zwyschollende vrolykheden en geneugelyke droomen.

Hierom plagte Badur *de laatste Sultan van Cambaja te zeggen, als hy begeerde in den droom, Portugal, Brasil, en andere Landen te doorreyzen, dat hy maar slegts een weinig Bangu in nam, met zuyker en de voornoemde specerven gemengd, en* Mojoeb *genaamt.*

Dat nu verder het Ginji *in de Venus-stryd gants geen stoffe bybrengt, en dat die lust maar verwekt werd door een mercuriaalen heeten damp de herssenen ontroerende, en daar na de natuur veel meer uyt droogt, blykt genoegsaam uyt de uitgemergelde Venus-Jonkers by de Mooren, die in 't kort afgemat zynde, niet tegenstaande zy dikwils het* Ginji *gebruyken, anders niet konnen doen dan de* Virgiliaansche *Herders-Jongens:*

Stridenti miserum stipulá disperdere carmen.

Zoo behoeft men 't ook van 't Kennip geslachte niet uit te sluyten, om dat men geene vaste draden uit zyn schorsse drayen kan, want inder daat kan men ze splyten tot dunne draden, maar zy zyn te kort, en dierhalven onbequaam tot vaste draden.

Zoo blykt ook uyt Galenus libr. 1. de aliment facult. *dat het gemeene Kennip-zaad geroost, al van oude tyden zy gebruikt geweest na de maaltyden op te zetten onder het banquet-werk, om vrolykheid te verwekken, en wat ruymer te drinken, doch zet hy daar by, dat het te veel gebruykt, heete dampen na het hooft zend, en 't zelve ontsteeke, gelyk het zaad van* Agnus Castus.

Deze duizelyke dronkenschap noemen de Maleyers Hayal, *en zeggen, dat het een eygenschap of gewoonte zy haer Koningen passende, die den last en zorge van de regeringe niet zouden kunnen dragen, zoo zy niet altemet met dit of diergelyk medicament zig Hayal maakten.*

De mooren op Hitoe hebben de wortel van 't mannetken of bloemdragende (die in de Europische Kruydboeken qualyk te onderscheiden zyn) uit myn tuin gehaald, en die geene te eeten gegeven, die aan een onreyne Gonorrhæa vast waren, item de groene bladeren van 't wyfje gekookt in water met Notemuschaten gaven zy te drinken aan lieden, die groote benaautheid op de borst hadden met steektens, als of 'er een pleuris onder gemengd was. Andere nemen de drooge bladeren, en leggenze in heet water, het welk zy drinken in plaats van thee-water, als zy half dronken of Hayal *willen worden.*

Jul. Scalig. Exercit. 154. *schryft, dat de Turken haar* Maslach *zullen gebruyken, als zy ten stryd zullen gaan, om stout of half dol te worden, en alle perikulen te veragten, gelyk men anders door geheel Asien met het Opium doed. Hy twyffeld, dog zonder reden, of* Assarath *en* Maslach *een en 't zelfde ding zy, vermits* Assarath *de plante en* Maslach *de toebereyde compositie beteekend, die de Indostaners* Majuh *noemen.*

Nog

Aliæ porro *Bangue* præparationes obcurrunt in *itinerario Joan. Hugonis Linschoteni cap* 79. quas ibi vide, ut & *Paludani adnotationes*, quas hic prætereo, quum in hisce infulis ignotæ fint.

In Amboina infuper tertia *Ginji Papoua* obcurrit fpecies, brevem habens ftipitem, parvaque anguftaque foliola in fafciculos conlecta, inter quæ femina cum filiculis eminent, quæ adfertur ex infulis Papöenfibue & Xulafenfibus, tali autem nomine indigitatur, quum foliatura ejus fit adeo finuofa & incurva, acfi crinium Papöealium.

Binæ priores *Ginji* fpecies defcribuntur in *Hort. Malab. part.* 10. *fig.* 60 & 61. mas nempe feu florifer Malabarico nomine *Kalengi Cansjava*, & Bracmann *Bangi*, quod convenit cum Portugallorum fcriptorum *Bangue*, ac femina feu frugifera Malabarico nomine *Tsjeru Cansjava*, Bracmano *Tsjada Bangi*: Utrisque fubfequentes tribuuntur virtutes.

Folia externe copiofe adplicata fenfus conmovent. Maris folia ficcata, & in pulverem contrita & adfumpta Diarrhæam fiftunt, debilem conforant ftomachum, & morbum Popularem *Pitoa* dictum curant, qui ibi a *Commelino* explicatur bilemque temperant.

Hujus pulverie fumus loco Tabaci fumtus inebriat, fed cum Tabaeo mixtus, & inferius adplicitus Herniam curat. Folia comesta in concubitu naturale exftinguunt femen, unde & multum a Mauris hæc planta expetitur, illa quoque Auripigmenti noxam tollunt. Flores easdem habent vires, qui cum aliis confortantibus commixti rebus, & in Trochifcos formati partes corroborant genitales. In omnibus vero cafibus mas efficacior cenfetur femina.

Nog andere toebereydingen van Bangue, *ziet in 't Reitboek van* Jan Hugo Linschoten cap. 79. *en de* Annotatien *daar op van Dr.* Paludanus, *hier uytgelaten, als zynde onbekend in deze Eylanden.*

Men heeft in Amboina nog een derde zoorte, Ginji Papoua *genaamt, kort van ftam, met kleene fmalle blaadjes, op malkaar gehoopt in bosjes, waar tuffen het zaad met zyne huysjes uitkykt, en werd gebragt uit de Papoeze als mede de Xulaze Eylanden, dog meeft zoo genaamt, om dat het zoo gekruld en gefronft van loof is gelyk de hairen van de Papoeën.*

De twee zoorten van ons Ginji *werden befchreven in* Hort. Malab. part. 10. fig. 60 *en* 61. *te weten het manneken, of bloeyende met de Malabaarfche naam* Kalengi Cansjava, *en Bramineez* Bangi, *accordeerende met het* Bangue *der Portugeze Schryvers, en het wyfken of vrugtdragende met den Malabaarze naam* Tsjeru Cansjava, *Braminees* Tsjada Bangi. *Beide werden de volgende kragten toegefchreven.*

De bladeren van buiten wat rykelyk gebruykt, beroeren de Zinnen: De bladeren van 't manneken tot poeder gemaakt en ingenomen, ftoppen den buyk-loop, verbeteren een fwakke maag, genezen de Inlandze ziekte Pitao, *aldaar by* Commelin *uitgelegt, matigen de gal.*

Den rook van dit poeder in plaats van Tabak gebruykt, maakt dronken, maar met Tabak gemengt, en van onderen berookt, geneeft de breuk of Hernia. De bladeren gegeten, houden het natuurlyk zaad op in den byflaap, waarom het veel van de Mooren gezogt wert, zy benemen het Auripigmentum zyne fchadelykheid. De bloemen hebben dezelfde kragten, dewelke met andere verfterkende dingen gemengt, en tot koekjes gemaakt, verfterken de teeldeelen. In alles wert het manneken kragtiger gehouden dan het wyfken.

Tabula Septuagefima Septima

Ad *Figuram Primam Cannabim* exhibet *Indicam*, quæ *mas* feu *Ginji Lacki Lacki* dicitur.

Figura Secunda Cannabim denotat *Indicam*, quæ *femina* eft, ac prioris minor fpecies, quæque *Ginji Papua* vocatur.

De zeven en feventigfte Plaat

Vertoont in de *eerfte Figuur* de *Indifche Kennip*, welke het *mannetje*, ofte de *Ginji Lacki Lacki* genaamt wert.

De *tweede Figuur* wyft aan de *Indifche Kennip* het *wyfje*, welke een kleinder zoort is van de voorgaande, ende het *Ginji Papoea* genaamt wert.

OBSERVATIO.

Hasce plantas veras *Cannabis* fpecies effe, facile ex toto ipforum habitu patet, unde & *Linnæus* in *H. Cliffort p.* 457. plantas *H. Malab.* in *tom.* 10. *fig.* 60 & 61. nomine *Cansjava* defcriptas ad vulgarem *Cannabim* retulit, quæ ipfi *Cannabis* foliis digitatis ibi dicitur: miror itaque quam maxime, fummum exoticarum obfervatorem *Hermannum*, qui fine dubio *Bangue* plantam in Indiis viventem vidit, hanc in *H. L. B. p.* 26. ad *Althaeas* revocaffe, unde & ex ejus errore, qui alios etiam impofuit auctores, mihi dicitur fed male in *Thef. Zeyl. p.* 135. Ketmia Indica Cannabis foliis, *Bangue* dicta, ubi vide reliqua, & in *Commel. Fl. Malab. p.* 17.

AANMERKING.

Dat deeze planten zyn regte zoorten van de *Kennip*, blykt genoeg uit derzelver gansche gedaante, waarom ook *Linnæus* in de *H. Cliffort. p.* 457. de plante in het 10 *deel.* van *H. Malab. Tab.* 60 en 61. onder de naam van *Cansjava* befchreven, tot de gemeene *Kennip* gebragt heeft, welke van hem daar genaamt wert *Kennip* met gevingerde bladen: Ik verwonder my derhalven ten hoogften, dat de vermaarde *Herman*, een van de grootfte kenners der uitheemfche gewaffen, die ook zonder twyffel de *Bangue* plant in Indien levendig zal gezien hebben, dezelve in zyn *H. L. Bat. p.* 26. tot de *Althaeas* brengt, waarom ook uit zyn dwaling, die andere mede bedrogen heeft, deze plant van my dog qualyk in de *Thef. Zeyl. p.* 135. genaamt wert Indifche Ketmia met het blad van de Kennip, *Bangue* genaamt, alwaar het overige ziet, als mede in *Commelin Fl. Malab. p.* 17.

CAPUT TRIGESIMUM QUINTUM.

Ganja sativa. *Ganja.*

GAnja similitudinem quandam cum *Cannabe* habet, estque duplex, domestica, & silvestris. Domestica hoc in capite descripta stipitem emittit simplicem, rectum, rotundum, & firmum, quinque, sex, & aliquando octo, & decem pedes altum, qui glaber est, rotundus, & in laterales ramos divisus, ample sese extendentes, sed pauco numero, hisce folia insident solitaria, Urticæ foliis similia, sed oblongiora, quinque & sex pollices longa, & inferius binos lata, tenuia, superne pallide virentia seu flavescentia; inferne grisea seu glauca, obliquis pertexta costis, quarum quinque semper prope petiolum concurrunt, ad oras arcte serrata, binique inferiores dentes ab utraque parte incurvum habent filamentum, plerumque retroflexum, ex horum alis plura alia minora excrescunt folia, atque inter hæc pentagona capitula, viridia, seu pallide fusca, quorum quodvis bina gerit angusta foliola seu barbulas. Capitula hæc sese aperiunt in flosculos, qui compositi sunt ex quinque exterioribus minimis petalis, expansis, & fuscis, atque inter hæc quinque alia interna, flavescentia.

Fructus rotundæ sunt baccæ magnitudine *Uvæ crispæ*, seu paulo majores, non glabræ, sed multis punctulis seu foveolis excavatæ, & sessiles, ex viridi & fusco variegatæ colore, ac tandem terrei coloris, hæ maturæ sese aperiunt, sed difficulter in quinque partes, quæ quinque exhibent cellulas, in quibus semina parva & nigricantia reconduntur.

Ramorum vertices multa angusta gerunt foliola acuminata seu barbata, quæ barbæ semper fuscæ sunt. Trunci & ramorum cortex plerumque glaber est, & læte virens, ac facile in fila duci seu findi potest. Radix longa est, transversalis, vilis, paucasque gerit fibrillas. Foliorum sapor fatuus est cum levi amaritie, uti in *Blito*, sed magis unctuosus.

Nomen. Latine *Ganja sativa*, seu *Ramium minus* ad distinctionem subsequentis *Ramii majoris.* Malaice *Ganja*, alii vero *Rami Tsjina*, quod nomen videtur commune esse istis plantis, ex quarum cortice fila quædam nectuntur uti Cannabis &c. Vulgo autem *Sajor Bengala*, vel quum sit vulgaris oleracea herba servorum Bengalensium, qui in tota India Orientali repeAriuntur, vel quum in ista regione potissimum crescat. In Bengala *Padbac.* In Sina *Oimoá.*

Locus. Plurimum colitur, atque hoc conferuntur ejus arva in regionibus Bengalæ, Aracanæ, Zephyreis Sinæ provinciis Hocheu, Tsjeckiang, item in Butona, unde semen in Amboinam delatum est.

Usus. Apud Bengalenses & Sinenses inter olera adhibetur, uti *Blitum*, peculiarem vero requirit coquendi modum, si enim in aqua excoquatur uti alia olera, mucosum est & amarum, si vero siccum frixetur cum oleo & Cepa, delicatum est olus, levem servans gratamque amaritiem.

Tarde excrescit, feminaque ejus tarde maturescunt, sed sese propagat sponte per decidua femina. Folia unguibus decerpere non oportet, unde amaricant, sed avellenda vel abscindenda sunt, quæ coquere volumus. Stipites restantes maturi simul cum ramis abscinduntur, & aliquamdiu in aqua macerantur, instar Lini vel Cannabis, tum ipsorum cortex in longa findi potest fila. Ex his in Bengala & Aracana filum quoddam crassius præparatur, quod Aracanicum dicitur, ex quo retia nectuntur, & chorduiæ, qui mos usque in Zephyream Sinæ partem prævalet. Ex filis istis quævis funium species pro navibus formantur, uti & in Aracana, unde a nostratibus Cannabia Aracanica vocatur.

Sinenses tenera ejus adhibentes folia pro olere leviter modo ebullire sinunt in pauxillo aquæ, addentes Ceræ portiunculam, unde mollescunt.

In

XXXV. HOOFDSTUK.

De Tamme Ganja Plant.

DE Ganja *heeft mede eenige gelykenisse met het* Kennip, *en is tweederley, tam, en wild. Het tamme in dit Capittel beschreven, schiet op met een enkelde, regte, ronde, en styve steel of stam, vyf, zes, en somtyds* 8 *en* 10 *voeten hoog, even, rond, en in zydetakjes verdeeld, die zig wyd uitspreiden, dog weinig in 't getal, daar aan staan de bladeren enkeld, de Netelbladeren gelyk, dog lankwerpiger,* 5 *en* 6 *duymen lank, en achter* 2 *breed, dun, boven licht of geel-groen, van onderen wat grys of blaauw-groen, met schuynze ribben doortogen, waar van 'er vyf achter by den steel t'zamen sloten, langs de kanten digt gezaagd, en de twee agterste tanden hebben te weerzyden een krom haartje of draadje, meest achterwaarts gebogen. Uit dezen schoot komen vele anders kleendere blaadjes, en tusschen dezelve vyfhoekige knopjes, groen, of licht bruyn, ieder bezet met* 2 *smalle blaadjes of baardekens. Deze knopjes openen hun in kleene bloempjes, gemaakt van vyf buytenste zeer kleene blaadjes, uitgebreyd en bruynagtig, en daar binnen nog vyf andere geele.*

De vruchten zyn ronde besiën, in de groote van Kruysbesiën, *of wat grooter, met effen, maar met veele pukkeltjes of kuyltjes bezet, digt tegens den steel aan zittende, uyt den groenen en bruynen gemengd, ten laatsten aardverwig, en ryp zynde openen hun, doch moeyelyk, in vyf delen vertonende vyf kamertjes, daar in schuild kleen swartagtig zaad.*

De stelen op hare toppen hebben mede veele smalle blaadjes, als spitzen of baardekens, en de voornoemde draden aan de bladeren zyn altyd bruyn. De schorsse des stams en stelen is doorgaans effen, licht-groen, en laat zig in draden splyten. De wortel is lank, dwers, slegt, en met weinige Vezelingen. Den smaak der bladeren is smets, met een kleene bitterheid, als aan het Blitum, *dog smeeriger.*

Naam. *In 't Latyn* Ganja Sativa *of* Ramium minus, *tot onderscheid van 't volgende* Ramium majus. *Maleyts* Ganja, *andere* Rami Tsjina, *het welk schynd een gemeene naam te zyn van planten, uit wiens bast men eenig gaarn spint, gelyk van Kennip. In 't gemeen* Sajor Bengala, *of om dat het in 't gemeen een moeskruyd is van de Bengaalze Slaven, die men door geheel Oost-Indiën heeft, of om dat het in 't zelve Land meest wast. In Bengale* Padhac. *Sinees* Oimoá.

Plaats. *Het werd meest geoeffend, en met akkers vol gezaayd in de Landen van Bengalen, Aracan, de Sineze zuyder-Provintien Hochen, Tsjeckiang; als mede in Buton, van waar het zaad in Amboina gebragt is.*

Gebruyk. *By de Bengalers en Sinezen is het een moeskruyd, zoo wel als het* Blitum, *dog het vereischt een byzondere manier van koken, want zoo 't in 't water opgekookt werd gelyk ander Sajor, zoo werd het slymerig en bitter, maar zoo men 't droog stooft met olye en Ajuyn, zoo werd het smakelyker, behoudende slegts een aangename kleene bitterheid.*

Het schiet lankzaam op, en zyn zaad werd ook lankzaam ryp, maar vermenigvuldigd zig zelfs door 't uytgevallene zaad. De bladeren willen met de Nagels niet afgenepen zyn, waar door zy bitter worden, maar men moet ze afrukken en afsnyden, die men koken wil. De resterende stammen ryp geworden zynde, snyd men af t'zamen met de takken, legt ze een tyd lank in water, gelyk vlas of Kennip, zoo kan men den bast tot lange draden splyten. Hier uit maakt men in Bengale en Aracan een zeker slag grof gaarn, het welk men ook Aracans-gaarn noemd, waar uit men Netten breyd, en dunne lynen of Chordullen, *een manier tot in de zuyder-delen van Sina gebruykelyk. Men maakt 'er uyt alle touwerken van de Schepen, en zoo ik versta, mede in Aracan, daarom het de onze Aracaanze Kennip noemen.*

De Sinezen, willende de jonge bladeren tot moeskruyd gebruyken, latenze maar eens opwellen in een weinig water, een klontje was daar by doende, waar door zy mals werden.

In

In Sina fubtile & album filum ex ejus cortice præparatur, quod vulgare eft Sinenfium filum futorium, quod crudum netur, ac dein in aqua calcis excoquitur, & ad folem album redditur, eft autem durius ac durabilius Goffipii filo, fed facile convolvitur, quum fortiter compingatur.

In Sina werd een fyn en wit gaarn daar uit gemaakt, 't welk is 't gemeene Sineeze naay-gaarn, als men 't raauw gefponne in kalk-water opkookt, en daar na bleekt, tot dat het wit werd. Het is harder en durabelder dan Cattoen-gaarn, maar rold licht in malkander, om dat het hard getweernd is.

Tabula Septuagefima Octava

Ad *Figuram Primam Ganjam* exhibet *Sativam*, feu domefticam.

Figura Secunda Ganjam denotat agreftem, cum *capfula feminali a* feparata.

De acht en feventigfte Plaat

Vertoont in de *eerfte Figuur* de *Tamme Ganja Plant*.

De *tweede Figuur* wyft aan de *wilde Ganja Plant*, met deszelfs zaat-huysje *a* afzonderlyk.

CAPUT TRIGESIMUM SEXTUM.

Ganja agreftris. Ganja Utan.

SEmi filveftris *Ganjæ* fpecies non tam alta & craffa eft præcedente, fed amplius fefe extendit per laterales ramos femi procumbentes.

Ejus caules quoque rotundi funt, lentiffimi, & glabri, quibus folia folitaria infident, breviora, & rotundiora quam in fativa, magisque ad illa Urticæ vulgaris accedentia, binos tresque pollices longa, binos lata, undique ferrata, rugofa parum, ac pilis albis hirta, & binis barbulis inferius donata, fed quæ breviores funt & magis adunatæ, & in vetuftis foliis plerumque deficiunt.

Folia ejus funt læte virentia, ipforumque petioli parum hirti, quum reliqui caules glabri fiot, ex viridi & fufco variegati. Ex ipforum alis ad latera barbula excrefcit, feu anguftum folium, ubi multa excrefcunt pentagona & fufca capitula, non fimul fed fucceffive progerminantia.

Flofculi funt quoque lutei & pentapetali, fed majores quam in fativa, & plurimis ftaminulis repleti. Hos infequuntur cellulæ feu filiculæ pentagonæ, digiti unguem longæ, illis Sefami fimiles, fed minores, ad oras acutæ, feu alatæ, ac fuperne parum dehifcentes in quinque apices, erectæ, primum fufcæ, ac dein terrei coloris, tarde quoque maturefcentes. In cellulis inferioribus femen latet parvum arenofum & ruffum, quo quam maxime multiplicatur. Foliorum fapor eft uti in præcedente, vifcofus & amaricans, fed ingratior. Radix ejus longa eft, alba, transverfalis, multis prorepeos fordis.

Nomen. Latine *Ganja agreftis*. Malaice *Ganja Utan*, quidam autem hanc plantam tantummodo *Ganja* vocant, ac præcedentem peculiariter *Rami*.

Locus. Sponte crefcit in defertis hortis juxta oras & vias agrorum, atque inter zizania numeratur. In Hitoenfi regione majore obcurrit copia, quam in Leytimora, in folo duro argillofo, lapillis mixto, & foli expofito.

Ufus. Apud Amboinenfes nullo in ufu eft, iftiusque nationis fervi ad olus adhibent, fed potiffimum defectu aliorum olerum, quod & milites noftri in Hitoea fequuntur, unde & Mauri illud videntes hanc herbam vocant *Sajor Hollanda*, credentes, milites noftros illud Bataviæ didiciffe. Ex ejus cortice fila duci poffunt, fed multo craffiora, nec ita durabilia.

XXXVI. HOOFDSTUK.

De wilde Ganja Plant.

H*Et half wilde geflachte van* Ganja *fchiet zoo hoog en dik niet op als het voorgaande, maar breyd zig meeft met zyne zyde-takken half leggende uit.*

De ftelen zyn mede rond, zeer taay en effen, daar aan de bladeren ook enkeld ftaan, dezelve zyn korter en ronder dan aan de tamme, de gemeene Netelen gelyker, 2 en 3 duymen lank, 2 breed, rondom ook gezaagd, wat ruyg, en met witte haartjes bezet, agter mede 2 baardekens hebbende, die korter zyn, nader by malkander ftaan, en in de oude bladeren meeft agterblyven.

De bladeren zyn licht groen, hare ftelen wat hairig, maar de andere ftelen glad, uit den groenen en bruynen gemengd. In den fchoot ftaat te wederzyden nog een baardeken, of fmal bladeken, en daar tuffchen veele vyfhoekige en bruynagtige knopjes, niet teffens, maar na malkanderen voortkomende.

De bloempjes zyn mede geel, uit vyf blaadjes gemaakt, dog grooter dan aan 't tamme, en binnen met meerder draadjes vervuld. Daar op volgen vyfkantige huyskens of houwkens, een nagel van een vinger lank, de huyskens van Sefamum gelykende, doch kleender, langs de kanten fcherp, of gevleugeld, en boven mede wat geopend, in vyf fpitzen overeynd ftaande, eerft bruyn, daar na aardverwig, mede lankzaam rypende. In de vyf binnenfte laadjes fchuyld een kleen zandig en ros zaad, waar mede het zig zeer vermenigvuldigd. De fmaak der bladeren is als aan 't voorgaande, fmeerig en bitteragtig, doch flegter, de wortel is lank, wit, dwers kruypende, met veele Vezelingen.

Naam. *In 't Latyn* Ganja agreftis. *Maleyts* Ganja Utan, *dog zommige willen dit flegts* Ganja *noemen, en het voorgaande eygentlyk* Rami.

Plaats. *Het waft van zelfs in verlatene tuinen, langs de kanten en wegen van de akters, en werd voor een onkruyd gehouden. Op 't Hitoëze Land vind men 't meer dan op Leytimor in een harde kleygrond met ftenen gemengd, en wel ter Sonne leggende.*

Gebruyk. *By de Amboinezen heeft het geen gebruyk, de Slaven van voornoemde Natien nemen 't tot moeskruyd, dog meeft by gebrek van andere, 't welk onze Soldaten op Hitoe plegen na te doen, weshalven de Mooren aldaar zulks ziende, noemen dit kruyd* Sajor Hollanda, *gelovende, dat onze Soldaten zulks op Batavia geleerd hebben. Uit de fchorffe kan men draden fpinnen, doch dit gaarn is groffer, en zoo durabel niet.*

CAPUT TRIGESIMUM SEPTIMUM.

Ramium majus. Rami.

HÆc planta adfinis quoque videtur Urticæ, quæ varios ex radice emittit caules, quinque sexve pedes altos, digitum longos, inferius rotundos, glabros, & lignosos, superius parum striatos, & rugosos, intus aquosa medulla repletos, qui vero superius concavi sunt, uti & foliorum petioli.

Folia cum illis Urticæ conveniunt, sed majora sunt, rotundiora, magisque cordiformia, quatuor, & sex pollices longa, ac lata, ad oras profunde dentata, superne obscure virentia, inferne albicantia, acsi argenti spuma essent obducta, rugosa admodum. Solitaria autem longis, & lanuginosis insident petiolis, tribus nervis longitudinalibus donata, nullum peculiarem præbentia saporem. Foliorum ac petiolorum lanugo arenosa est, & alicujus cutim tangens pruritum excitat parvum.

Ad foliorum ortum in majori seu primario caule bina alia minora, & acuta locantur folia, inter quæ lateralis excrescit ramus, inque superioribus cauliculis similia proveniunt foliola, inter quæ flaccidi progerminant petioli, breves producentes corymbos, rotunda, & obscure virentia gerentes capitula radiata, uti *Urtica Mortua*, vel *Lappula minor*, quæ vero non viscosa sunt vel pungunt, quæque plerumque sine semine marcescunt, exceptis paucis quibusdam parvum quoddam semen gerentibus, mensibus æstivis Octobri, & Novembri.

Radix crassa est, & irregularis, in multas incurvas divaricationes divisa, quæ annulos quosdam formant, ex quibus multæ dependent congeries fibrosæ. Externa autem russa est, interne alba, aquosa, & fragilis, saporis aquosi, qualem tota habet herba. Sub caulicults durissima est hæc herba, cætera ejus pars fragilis est, inque molli solo quam maxime sese extendit, novosque emittit surculos, in duro autem & argilloso parva est.

Caulium cortex tenuis est, inque fila findi potest, præsertim in siccata planta, uti in Ganja, & Cannabi. Radicis abrupta segmenta, in quibus gemma conspicitur, transplantanda sunt, per semina enim non feliciter propagatur, ac vetusti stipites post binorum annorum spatium pereunt, unde transplantari hanc oportet uti alia olera.

Nomen. Latine *Ramium majus* ad distinctionem prædentis *Ramii minoris*, *Sinensis*, seu *Bengalensis*, quod est *Ganja hortensis.* Malaice, Javanice, & Maccassarice *Rami*, & *Rame*. Amboinice in Bonoa *Inan*, quod nomen commune est cum *Melissa lotoria*, pro cujus specie inperiti isti Botanici hanc habent. In Celebis ora Orientali *Gambe*.

Locus. In Amboina ignota est hæc herba, atque ego primum hanc introduxi ex insula Bonoa, ubi ejus incolæ prope ædes suas hanc plantant, majori copia obcurrit in Maccassara, & aliis Celebes partibus, ubique autem ab hominibus colitur, præsertum obi rhizotomi *Orang Badjos* dicti habitant.

Usus Ex hujus herbæ caulibus crassum præparatur filum, ex quo Incolæ retia nectunt, ut & chordas piscatorias, subtiliora quoque ex illis findunt fila, ex quibus excipula formant, satis durabilia in aqua marina, atque proinde in omnibus istis locis, in quibus isti Orang Badjos habitant, diligenter colitur. Caules autem isti sponte siccari debent, tum facile separatur ipsorum cortex, qui in fila commode findi potest. Alii adultos sumunt viridis herbæ caules, ipsorumque deglubunt axteriorem viridem, & succosum corticem ad interiorem album librum, qui ligno incumbit, quem in tenuissima findunt fila, uti cum silvestri fit Gnemone.

In Maccassara non tantum fila ex hoc cortice findunt ad ista opera, sed etiam caulium succo expresso utuntur, quem celebri isti Maccassarensium toxico admiscent *Ipo* dicto, debiliori nempe ejus speciei, quod non lethale est.

Hoc

XXXVII. HOOFDSTUK.

Het groote Ramie-kruid.

DEze plante schynd mede uit de maagschap van de Netelen te zyn, dewelke met verscheide stelen uit eene wortel opschiet, tot vyf, en zes voeten hoog, de stelen zyn een vinger dik, beneden rond, glad, en houtagtig, boven een weinig gestreept, en rouw, binnen met een wateragtig merg gevuld, maar boven hol, gelyk ook de stelen der bladeren.

De bladeren zyn de Netelen gelyk, dog grooter, ronder, en hertvormiger, vier, en zes duimen lank, en ook zoo veel breed, aan de kanten met grosse tanden gezaagd, boven donker-groen, beneden witagtig, en als met Zilverschuim bekleed, zeer rimpelig. Zy staan enkeld op lange, en wolagtige stelen, en hebben drie zenuwen in de lengte, van geen zonderlyke smaak. De wolagtigheid aan bladeren, en stelen hangende is zandig, en iemand aan de huid komende verwekt een kleen jeuken.

By den oorspronk der bladeren aan den hooft-steel staan twee andere kleene spitze blaadjes, tusschen dewelke komt een zyde-tak voort, maar aan de bovenste stelen staan ook zulke blaadjes, tusschen dewelke komen slappe steeltjes voort, dragende korte trosjes van ronde, donker-groene, en gestraalde knopjes gemaakt, gelyk de Urtica Mortua, of aan kleene Klissen, dog niet kleevende nog steekende, die meest zonder zaad vergaan, behalven weinige, die eenig kleen zaad voortbrengen in de Zomer-maanden, October, en November.

De wortel is grof, en woest, in veele kromme takken verdeeld, die eenige kringen maken, en daar aan veele lokken van vazelingen hangen. Zy is buiten ros, binnen wit, wateragtig, en bros, van een wateragtige smaak gelyk het geheele kruid. Naast onder de stelen is ze op 't hardst, de rest is bros, in een mulle grond breidze haar geweldig uit, en brengt nieuwe scheuten voort, maar in een harde klei-grond blyft ze kleen.

De schorsse aan de stelen is dun, en laat zig ligt in draden splyten, zonderlyk aan 't gedroogde kruid, gelyk men met die van Ganja, en Kennip doed. De afgebrokene stukken van de wortel, daar een scheute aan is, moet men verplanten, want met zaad wil het niet wel voortkomen, en de oude struiken vergaan na twee jaren, dies men het verplanten moet gelyk andere hof-kruiden.

Naam. In 't Latyn Ramium majus tot onderscheid van 't voorgaande Ramium minus, Sinense, of Bengalense, 't welk is de Ganja hortensis. In 't Maleyts, Javaans, en Maccassaars Rame, en Rami. In 't Amboins, op Bonoa Inan, een naam gemeen met de Melissa lotoria, voor wiens mede zoorte die slegte Herbaristen dit aanzien. Op Celebes Oost-kust Gambe.

Plaats Het is in Amboina onbekend, en ik heb het eerst daar in gebragt van 't Eiland Bonoa, daar het deszelfs Inwoonders by hare huizen planten, meerder vind men het op Maccasser, en andere delen op Celebes, over al door menschen gebouwd, inzonderheid daar de wortelmannen Orang Badjos woonen.

Gebruik. Van de stelen dezes kruids werd een grof gaarn gemaakt, waar uit de Inlanders netten breiden, en vislynen draayen, als mede een fynder gaarn, waar uit zy schepnetjes maken, die redelyk durabel zyn in Zeewater, en daarom op alle plaatzen, daar de boven genoemde Orang Badjos wonen, neerstig onderhouden werd. De stelen moeten van zelfs verdrogen, als dan separeerd zig den bast van zelfs, en laat zig licht tot draden splyten. Andere nemen de volwasse stelen van 't groene kruid, schrappen daar van af de buitenste groene, en zappige schorsse, tot dat men op den binnensten witten bast komt, die naast het hout leid, den welken zy dan tot dunne draden splyten, even eens als men met de wilde Gnemon doed.

Op Maccasser maken zy niet alleen gaarn daar van tot het voornoemde werk, maar gebruiken ook den zap daar van uit deszelfs stelen geperst om onder 't Ipo, dat is het vermaarde Maccassaarse spattegift te mengen, te weten van 't slapste slag, dat niet dodelyk is.

Hier

Hoc veneno oblinunt tela, quibus cervos enecant, magnum enim in vulneratis excitat dolorem, unde vehementer clamitant, ita ut facilius in silvis persequi eos possint. In vulneratis hominibus intolerabilem caussat dolorem, unde corpus vehementer circumagitur, oculi convertuntur, & spuma in ore conspicitur. Observatum est magnos serpentes in Celebe, & Bima, quum velint aprum, caprum, vel capram trucidare, prius adire hanc plantam, & adrodere inferiores hujus herbæ caules, ubi glabri, & succosi sunt, quo visco fauces suas glabras reddunt, ut animal tale facilius devorare possint.

Tabula Septuagesima Nona

Ad *Figuram Primam Ramium* exhibet *majus*.
Figura Secunda Cnicum denotat *Indicum*.

CAPUT TRIGESIMUM OCTAVUM.

Cnicus Indicus. Cassomba.

HErba, cujus flores celebrem exhibent Roseum colorem in India *Cassomba* dictum, est *Carthamus*, vel *Cnicus*, ab Europæo nihil, vel parum admodum differens, excepto quod in quibusdam locis hæc planta major, in aliis minor sit.

Quæ ex semine hic in Amboina progerminavit, trium tantum pedum altitudinem adtingebat, in Baleya vero & Bima quatuor, vel quinque pedum altitudinem habebat, caulem porro emittit simplicem, rectum, firmum, ac fere lignosum, inferius rotundum, superius striatum, & in laterales ramulos ordinatos distinctum instar arbusculæ.

Folia ejus solitaria sunt, sessilia fere in ramulis, longitudinem, ac latitudinem majoris digiti obtinentia, ad oras firmis armata spinulis, quæ prominentes formant angulos, sed late distant uti in *Atractyli*, suntque porro hæc folia firma, intense glauca, seu viridia, tenera autem non ita sunt spinosa, quin tractari possint.

In ramorum summo coniformia excrescunt capita inferius lata, & ventricosa, superius acuminata instar Olivæ, ollæ formam præbentia, externe viridibus, duris, & spinulosis squamis, seu foliolis obsessa, uti in *Carduo Benedicto*.

Ex angusto ejus collo flos excrescit ex multis laciniatis compositus petalis, quæ ample extensa sunt, & in quinque lacinias distincta, primo crocei coloris, ac dein rubri, quum & maturi hi flores censentur, ut decerpantur. Ipsorum vero petala non omnia simul avelluntur, sed exteriora tantum, & dependentia. Rubra seu sanguinea matutino decerpuntur tempore, medium omittentes croceum fasciculum, qui isto tempore non decerpitur, sed cum aliis floribus in subsequentibus diebus sese aperiens, & maturus eximitur, ita ut ter quaterve in uno stipite collectio talis fiat.

In isto capite lanugo quædam alba, & pilosa quasi detegitur, inter quam semina latent, quæ sunt grana alba, angulosa, & splendentia, majora illis Hordei, vel Oryzæ, quæ repleta sunt medulla dulci, & pingui. Flos gratum quoque spirat odorem fere instar *Hieracii*, vel *dentis Leonis*.

Radix ejus vilis est, dura, paucasque emittens fibrillas; Diebus istis, quibus Sol fervet, agri hac planta consiti perambulari nequeunt ob firma, & spinosa ejus folia, sed hoc peragi potest summo mane, vel vesperi, quum folia parum flaccescant, tumque indusiis faciem obtegere oportet, nec nil nisi rubra decerpere florum petala, una alterave vero omittitur planta, cujus nulli decerpuntur flores, ut semina ejus colligantur,

Quum

Hier mede bestryken zy de pylen, daar zy de Hartebeesten mede schieten, want het maakt groote pyn in de gekwetste beesten, en doed ze geweldig schreeuwen, zoo dat men ze te gemakkelyker in 't bosch naloopen kan. In de gekwetste menschen veroorzaakt het mede een onleidelyke pyn, doet het lichaam geweldig omwerpen, de oogen draayen, en schuimbekken. Men heeft gemerkt, dat de groote Slangen op Celebes, en Bima, willende een wild Varken, Bock, of Geite verslinden, eerst heenen gaan, en knagen aan de onderste stelen dezes kruids, daar zy glad, en zappig zyn, met welke slym zy hare keel glad maken, om het beest te gemakkelyker te konnen inzwelgen.

De negen en seventigste Plaat

Vertoont in de *Eerste Figuur*, het *groote Ramie-kruid*.
De *Tweede Figuur* wyst aan de *Indische Cnicus*, ofte *wilde Saffraan*.

XXXVIII. HOOFDSTUK.

De Indische Cnicus.

H*Et kruid, van wiens bloemen de vermaarde Rozecoleur* Cassomba *in Indiën gemaakt werd, is den* Carthamus, *of* Cnicus, *van de Europische niets of zeer weinig verschillende, behalven dat het op zommige plaatzen wat grooter van gewas, op zommige kleender valt.*

Die van zaad hier in Amboina voortgekomen is, wast maar drie voeten hoog, doch op Baly, en Bima werd hy wel vier, en vyf voeten hoog, hy schiet op met een enkelde regte, styve, en schier houtagtige steel, beneden rond, boven wat gestreept, en in zyde-takken ordentlyk zig verspreidende, gelyk een boompje.

De bladeren staan enkeld, schier zonder stelen, aan hare takken, in de lengte, en breedte van een groote vinger, en meer aan de kanten met styve doornen bezet, die uitsteekende hoeken maken, dog wyd van malkaar, gelyk Atractylis, *styf, hoog spaans, of Zee-groen, dog de jonge zyn zoo steekelig niet, of men kan ze wel handelen.*

Op den top van de takken komen kegelformige knopen voort, onder breed, en buikagtig, boven toegespitst, als een Olyve, *uitmakende de gedaante van een pot, buiten met groene, harde, en steekelige schubben, of blaadjes bezet, gelyk aan de* Carduus Benedictus.

Uit dien smalle hals komt de bloeme voort, uit veele gesnibbelde blaadjes gemaakt, en wyd uitgebreid, zynde ieder blaadje in vyf snibbelen verdeeld, eerst Saffraangeel, ten laatsten rood, wanneer men ze ryp houd, om geplukt te werden. Dit geschied niet met alle blaadjes te gelyk, maar alleen met de buitenste en afhangende. Die bloedrood zyn, plukt men op eene morgen af, latende de middelste Saffraan-geele bos staan, die dan voor die tyd niet geplukt werd, maar met andere bloemen in de volgende dagen ontluikende, en ryp zynde, zoo dat men drie, ofte viermaal aan eenen stok plukken kan.

In de voornoemde knop vind men een witte hairige dons, en daar tusschen de zaden, zynde witte, hoekige, en blinkende korls, grootter dan Geerst, of Ryst, binnen gevuld met een zoet, en vet merg. De bloeme heeft ook een zoete reuk, schier als het Hieracium, *of* dens Leonis.

De wortel is slecht, hard, en met weinige vazelingen; By dag, als de Zon heet schynd, kan men deze akkers niet wel door wandelen, wegens de styve, en stekelige bladeren, maar het zelve geschied smorgens vroeg, of savonds, wanneer de bladeren wat slenssen, en dan moet men nog met een kleed behangen zyn, om het aangezicht te bevryden, en niet meer dan de voornoemde roode blaadjes van de bloemen aftrekken, hier en daar laat men een plante staan, zonder van bloemen te berooven, om zaad te winnen.

Als

Quum hæc planta fit tenera, ac modo cauliculos emittat, tum in quibusdam locis tenera ejus capitula, & folia abrumpuntur, quæ ad olus adhibentur, unde plantæ hæ copiosiores caules, capita, ac flores producunt, flos enim hujus plantæ reditum, seu lucrum præbet. Decerpta petala abluuntur, ac leviter contunduntur, vel comprimuntur, ac denuo ad Solem exsiccantur, tum melius in alias deferri possunt regiones, immo per totam Indiam circumferuntur ad istud pigmentum ex iis præparandum, ut autem hæc conserventur, ne nimis exsiccentur, vel pallescant, contusæ Camiri ipsis admiscentur nuces, quarum pinguedo hos conservat flores.

Nomen. Latine *Cnicus*, seu *Carthamus Indicus*, cujus prima vox Græcis denotat flavescentem seu flammæ colorem. Germanice circa Ratisbonam hic flos vocatur *Saffloor*, acsi diceremus *Suffranici flores*. Belgice *Fisers*. In India tam hæc planta, quam color roseus ex ejus floribus confectus *Cassomba* vocatur. Sinenses *Angboa* vocant, h. e. florem rubrum, Arabice porro vocatur *Ibrid*, & *Ozfor*, h. e. Cnici flos, ad cujus tincturam extrahendam Arabes utuntur cinere *Hord*, i. e. herbæ *Alcali*, *Terbid* florem denotat, item *Beram*, & *Bebramam*, per quod proprie intelligunt laciniata floris petala, quæ Malaienses *Sari* vocant, quibus Arabes luteum, & incarnatum norunt tingere colorem, unde & planta *Cyprus*, seu *Alcanna* cognominata est, item *Beram*, quod certa species est lintei crassi rubri Indici, Rubiæ Tinctorum colorem habens. Tota porro planta vocatur *Zabib*, *Kirtim*, & *Kortom*, unde derivatur *Carthamus*.

Locus. Optima hujus plantæ species feritur, & colitur in Baleya circa Surubajam, secunda est illa, quæ in Maccassara, & Turatta provenit, tertia Bimanensis, quæ Metropolis est insulæ *Sumbawa*. In Ternata quoque feritur, sed pauca tantum copia, & in Amboina quædam aliquando progerminant plantæ ex adducto quodam peregrino semine, quæ tamen secunda vice ex Amboinico semine non proveniunt. *Cassomba* amat crescere in agro aprico in solo pingui rubro, & argilloso rite præparato, in quo nulla stagnat aqua.

In aliis quoque plantatur locis, Javâ nempe, Solora, Timora, Borneo, & Malacca, nullibi autem tanta copia, ut evehi possit. In primo memoratis locis Baleya nempe, & Turatta feritur mensibus pluviosis, atque ter, immo sæpius ejus messis colligi potest ex uno stipite, qui dein evellitur, & foco inservit; Non quoque bis plantatur in eodem agro.

Botanici Cnicum dividunt in domesticum, & silvestrem, quæ planta est, nudum gerens caulem, fere aphyllum. *Cnicus Plinii* temporibus *libr.* 21. *cap.* 15. in Italia ignotus erat, sed in Ægypto obcurrebat, ubi semen ejus adhibebatur ad oleum exprimendum, dein Saraceni, Turcæ, aliique Asiatici populi hanc plantam majori coluerunt cura, & ornamenti gratia hanc plantaverunt in cistis floris caussa, unde & quibusdam *Crocus Saracenicus* dicitur.

Hodie tam vulgaris est circa Ratisbonam sub isto nomine, ita ut toti agri hac planta consiti obcurrant. In Java, & Baleya tam crassos, & firmos generat stipites, ut baculi ex iis formari possint, qui manibus gestantur, uti veteres scribunt, ex Atactylis stipitibus leves colos formari posse, quales hodie in Portugallia conspiciuntur ex Hispanica, seu Camari arundine facti, quos mulierculæ ad latus dependentes gerunt, & nentes per plateas eunt.

Usus. Antiquis temporibus majori in usu erat Medico quam hodie, uti enim *Dioscorid. libr.* 4. *cap.* 182. testatur, Ægypti oleum ex ejus semine præparabant *Cnicelcon* dictum, cibo non inserviens, sed ad unguentum. Seminum succus expressus, & cum pingui Gallinaceo jusculo adsumptus per alvum expellit cunctos lentos, & pituitosos humores, intestina obstruentes, Colicam, & Hydropem excitantes, tam per superiora adsumptus, quam per Clysteres injectus. Flores cum Hydromelle contriti, & propinati, Hepatis obstructionem aperiunt, ac resolvunt, curantque Icterum.

Als dit kruid jonk is, en pas begind stelen te winnen, zoo pleegt men hier en daar de jonge toppen, en bladeren af te breeken, en tot Moeskruid te gebruiken, waar door de planten meer stelen, knopen, en bloemen voortbrengen; want aan de bloeme is al 't profyt van deze plante gelegen. De afgeplukte blaadjes werden gewasschen, en zagtjes gestampt, of gedrukt, en dan weder in de heete Zonne gedoogd, zoo zyn zy bequaam om vervoerd te werden door geheel Indiën, om de voornoemde verwe daar van te maken, maar om dezelve goed te houden, dat ze niet te zeer uitdrooge, en verbleekt, zoo doed men gestotene Noten van Camiri daar onder, welkers vettigheid deze bloeme goed houd.

Naam. *In 't Latyn* Cnicus, *en* Carthamus Indicus, *waar van 't eerste in 't Grieks te zeggen is licht-geel, of vlamme-verwig. In 't Hoogduitsch omtrent Regensburg werden de bloemen genaamt* Saffloor, *als of men zeide* Saffranici flores. *In 't Neerduits* Floers. *In Indien werd zoo wel de plante, als de Rooze-verwige coleur uit de bloeme gemaakt* Cassomba *genaamt. Den Sineet biet ze* Anghoa, *dat is roode bloeme. In 't Arabisch heeft ze nog deze naam* Ibrid, *en* Ozfor, *dat is de bloeme van Cnicus, tot welkers verwe de Arabiers gebruiken de assche* Hord, *dat is* Alcali *kruid.* Terbad *is ook de bloem, item* Beram, *en* Behramam, *of eigentlyk de gesnibbelde blaadjes van de bloem, die de Maleyers* Sari *noemen, waar mede de Arabiers ook geel, en incarnaat weeten te verwen, waar van ook de plante* Cyprus, *of* Alcanna *bygenaamt is, item* Beram *een zekere zoorte grof, of craprood linnen in Indiën. De geheele plante hiet* Zabid, Kitim, *en* Kortom, *waar van* Carthamus.

Plaats. *De beste werd gezaaid, en gebouwd op Baly, en Java omtrent Surubaja, de tweede plaats komt toe die van Maccassar, en Turatte, de derde die van Bima, hoofdstad van 't Eiland* Sumbawa. *In Ternaten werd ook wat geplant, doch is weinig, en in Amboina zyn zomtyds eenige planten van vreemd zaad voortgekomen, doch het tweede zaad daar van wil niet voorttelen. De* Cassomba *wil staan op een luchtig veld, in een vette roode kleigrond wel bereid, en daar geen water blyft staan.*

Ze werd ook geplant op andere plaatzen van Java, Solor, Timor, Borneo, en Malacca, doch nievers in zulke meenigte, dat ze kan uitgevoerd worden. Op de eerstgenoemde plaatzen Baly, en Turatte werd ze gezaaid in de regen maanden, en men kan drie, en meermalen oogsten van een en dezelfste stok, werdende als dan de oude stokken uitgetrokken, en tot brandhout bewaard. Men plant ze ook geen twee reys na malkaar op een en dezelfste akker.

De Herbaristen verdeelen de Cnicus in tamme, en wilde, een gewas met een kale steel, meest zonder bladeren. De Cnicus *was by* Plinius *tyden* lib. 21. cap. 15. *in Italien nog onbekend, maar te vinden in Ægypten, daar men 't zaad gebruikte om oly uit te trekken, namaals hebben de Saracenen, Turken, en andere Asiatische volkeren meer werks van dit kruid gemaakt, en tot een cieraat in potten geplant, om der bloeme willen, daarom het zommige* Crocus Saracenicus *noemen.*

Hedensdaags is het zoo gemeen omtrent Regensburg onder voorschreeve naam, dat men 't met geheele akkers vol zaaid. Op Java, en Baly gewind het zoo dikke, en styve stelen, dat men stokken daar van kan maken, om in de handen te dragen, gelyk de oude schryven, dat men uit den stam van Atractylis ligte spinrokken kan maken, diergelyke men nog in Portugal ziet van Spaansch of Canoris-riet gemaakt, die de Vrouwtjes aan haar zyde steken, en al spinnende over straat gaan.

Gebruik. *In oude tyden was het meer in de Medicyne bekend dan hedendaags, want zoo als* Dioscorides *getuigt* lib. 4. cap. 182. *maakten de Ægyptenaars een Oly van dit zaad* Cnicelcon *genaamt, geenzints tot de kost dienende, maar om te smeeren. Het zap of room van de zaden uitgeperst, en met een vette Hoender-zop ingenomen, zuiverd van onderen alle slymerige, en pituiteuse humeuren, die de ingewanden verstoppen, Colyk, en Waterzugt genereren, zoo wel ingenomen als met Klisteren ingespuit. De bloemen met Hydromel gewreven, en gedronken, openen de verstoptheid des levers, en genezen de Geelzugt.*

Apud Indos ruber succus, qui instar sanguinis purpureus, ut & ex Limonum succo adfuso ex subsequenti extrahitur Massa, mulieribus propinatur ad obstructos reserandos menses. Psittaci hoc amant edere semen, quorum tamen alvus ex eo non subducitur, vel laxatur, unde & Hispanis vocatur *Semiente de Papagayos*.

Itinerarii nostrates videntes, Turcas hanc plantam tam diligenter plantare ac servare in cistis, prædicavere, hos illud peragere ob floris gratum odorem, & ob singularem capsularum seminalium formam. Ego autem nullum peculiarem in floribus observare potui odorem, nec mirabilem capsularum spinulosarum formam, unde suspicor, auctores illud commemorantes non satis hoc inquisivisse, quem in finem Turcæ hanc tam diligenter colant plantam. Hoc itaque puto fieri, ut vulgus, cui Crocus nimis pretiosus est, floribus utatur, ad cibum luteo colore tingendum, quod Rustici in Italia jam etiam incipiunt imitari.

Nunc porro enarrabimus multo rariorem, ac pretiosiorem horum florum usum, veteribus ignotum, ob quem vero hæc herba in India colitur. Præbet itaque eleganter roseum colorem, qui æque incarnatus quam intense ruber conquiri potest, uti Rosa provincialis, & ex purpuro rubens. Tincturam hanc ex floribus his extrahendi multum requirit laboris, multaque ingrediuntur, ita ut & Maleyensibus, ac Sinensibus mulierculis tantum sit arcanum, ut nullos admittant viros, nec ullam hominem sive virum sive feminam valetudinariam, inpuram, halitui oris foetido obnoxiam, vel præcedenti nocte viri concubitum passam.

Post multas preces semel adfui, quum tot ceremonias, superstitiones, & ludibria vidi, ut melius comediam quam præparationem præ se ferret, quumque mihi venia esset data, quævis notare, hinc omnia enarrabo, quæ tum vidi, ac postea sæpius audivi: Scænam hanc in quinque dividens actus.

Quorum primus constat in præparatione cineris ad hanc confectionem requisiti, qui conficitur ex siccis Durionis corticibus, vel *Clompani majoris libr. 5. cap. 22.* descripti, item ex siccis Ari silvestris petiolis, Siri, & Lagondi ramis; ac deciduis siccisque floribus Calappæ, vel ex ejus surculis *Cawan* dictis, quæ omnia in subtilissimum cremantur cinerem, ille autem Durionis, & Clompani quadruplo majori dosi adsit illo aliorum ingredientium, non autem jam præcise semper hæc observatur dosis vel portio. Ex Provinciis Cambodja, & Siama cinis adfertur *Abu Malayo*, & *Abu Muen* dictus, quem natura certis locis, ac temporibus e terra emittit. Hic solus sine alius admistione ad tincturam *Cassomba* quoque adhibetur, observatum autem fuit, hunc nimis acrem esse ad lintea subtilia, hujus enim cochlear tam acre est, quam manipulum alterius.

Secundus actus est, ut extrahatur luteus color, qui proprius est, & naturalis floris Cassombæ. Unum recipe Gantang, vel sesqui florum Cassombæ, qui *Sari* vocatur, Gantang autem est modiolus siccarum rerum, uti Græcorum *Choenix*, qui quinque circiter Oryzæ libras continet. Tum istos flores in binas divide partes, quas depone in binis albis linteis expansis supra fustes, quibus subpone planas patinas, uti lixivium soles præparari, tum adfunde iis puram aquam, donec non colorata a floribus transeat.

Prima aqua crassissima est & flavissima, aliæ respectu prioris pallidiores, una autem Cassombæ species diutius tincturam exhibet alia. Hincque solebant Javani Surubajæ recens carptos Cassombæ flores in aqua abluere, donec crassissima, & plurima lutea tinctura sit extracta, quos dein in globulos compingunt, & ad Solem exsiccant: Baleyenses vero aliæque nationes hoc non peragunt, sed hos non ablutos siccant, quique dein majorem requirunt laborem, ut colorem istum luteum extrahant.

Sume itaque nunc alba lintea, quæ tingere velis, quæ quo magis alba, ac subtilia sint, eo melius roseum adtrahunt colorem, atque hæc in ultima minime lutea subige aqua, quæ flavescit modo, tum lintea hæc eundem adquirunt colorem, hanc effunde aquam, iterumque in simili macera, ac novam iterum adfunde coloratam aquam ad semi horæ circiter spatium.

By de Indianen word het eerste roode-zap, dat op 't bygieten van Lemoen-zap uit de navolgende Massa getrokken werd, en als purper-bloed ziet, de Vrouwen te drinken gegeven, om de opgehoudene Maandstonden voort te brengen. De Papegayen eeten dit zaad gaarne zonder loslyvig daar van te werden, daarom is het by de Spanjaarden Semiente de Papagayos *genaamt.*

Onze Reyzigers, ziende dat het de Turken zoo neerstig in hare potten planten, hebben voorgegeven, dat zy zulks deden om den goeden reuk wille van de bloeme, en om de rare gedaante van de zaadhuiskens. Ik hebbe geen zonderlyke reuk in de bloeme, nog verwonderens waardige gedaante aan de stekelyke zaadhuiskens konnen vinden, dies ik vermoede, dat de Autheuren zulks voorgevende niet genoegzaam onderzogt hebben, tot wat einde de Turken dezelve zoo neerstig cultiveeren. Dit dan zeg ik te zyn, om dat de gemeene man by hun luiden, die de Saffraan te kostelyk valt, de bloeme gebruiken om haar kost daar meede geel te maken, gelyk de Boeren in Italiën nu meda beginnen te doen.

Verders zullen wy nu verhalen een veel zeldzamer, en kostelyker gebruik van deze bloemen, die de oude is onbekend geweest, en waarom dit kruid in Indiën geoeffend werd. Dit is dan een schoone Rozen-coleur, die men zoo wel incarnaat kan hebben als hoogrood, gelyk Provence-Roozen, en een rood-purper. Dezelve verwe nu uit deze bloeme te trekken, is een moeyelyk werk, veel dingen vereischende, en by de Maleytze, en Sineeze Vrouwen zoo secreet gehouden, dat zy geen Mansperzoon daar by willen laten komen, nog eenig mensch 't zy man ofte vrouw, die zieklyk, onreyn, van kwade aassem, en de voorgaande nacht aan byslaap schuldig zyn.

Na veel smeekens ben ik 'er eens bygelaten, daar ik zoo veele ceremonien, superstitien, en t'zamen geraapte dingen zag, dat het beter een comedie dan een handwerk scheen, en dewyl ik verlof hadde alles op te teykenen, zoo zal ik 't alhier verhalen, gelyk het doenmaals gezien, en ook naderhand dikwils gehoord hebbe: Verdeelende het spel in vyf actus of handelingen.

De eerste handeling bestaat in de bereidinge van de assche tot dit werk nodig, dewelke werd gemaakt van drooge Durioen schellen, of schellen van de vrucht Clompanus major lib. 5. cap. 22. *beschreven, item drooge stelen van Arum silvestre, Siri, en Lagondi takken. Het afgevallen, en drooge bloeizel van Calappa, of derzelfs schuitjes* Cawan *genaamt, alle tot fyne assche gebrand, die van de Durioens, of Clompan moet viermaal zoo veel zyn, als die van de andere t'zamen, doch werd daar in zoo groote pracisiteit niet gehouden. Uit de Provintien Cambodja, en Siam komt een assche* Abu Malayo, *en* Abu Muen *genaamt, die de natuure op zekere plantzen, en tyden uit de aarde doed opborlen. Deze alleen zonder vermenging met andere werd ook tot de verwe van* Cassomba *gebruikt, doch ze werd bevonden wat te scherp te zyn voor 't fyne lywaat, want een lepel vol is zoo sterk als een handvol van andere assche.*

De tweede handeling bestaat in 't uittrekken van de geele coleur, dewelke de eigentlyke, en natuurlyke van de Cassomba bloeme is. Een Gantang, of anderhalf van Cassomba bloemen, die men Sari *noemd, zynde Gantang een mate van drooge dingen, gelyk der Grieken* Choenix, *inhoudende omtrent vyf pond Ryst. Deeld de voorschrevene bloemen in twee deelen, en legt ze in twee witte doeken op stakken uitgespannen, met vlakke schotels daar onder, gelyk men looge pleegt te maken, giet daar over zuiver water, zoo lange tot dat het ongeverfd door de bloemen passeert.*

Het eerste water is het dikste, en geelste, de andere na vervolg bleeker, verwende de eene zoorte van Cassomba langer dan de andere. Daarom plegen de Javanen van Surubaja de versch geplukte Cassomba bloemen in water te wasschen, dat de dikste, en meeste geeligheid afgespoeld worde, en daar na tot ballen gekneed, in de Zonne te droogen, 't welk die van Baly, en andere Natiën niet en doen, maar dezelve ongewasschen droogen, die dan vervolgelyk meerder moeite veroorzaken, om al het geel uit te trekken.

Neemt nu het witte linnen, dat je verwen wilt, het welk hoe witter en fynder zynde, hoe beter het de Rooze colour anneemt, en kneed het zelve in de laatste waters, die maar licht-geel zyn, zoo werd het linnen ook licht-geel, giet het water uit, en kneed het weer in water van dezelve zoorten, t'elkens uitgietende, en ander gecoleurd water nemende omtrent een half uur lank.

Tum lintea hæc sensim læte purpureum vel incarnatum incipiunt adquirere colorem, quæ dein suspenduntur, ut siccentur.

Tertius est, si cuncti sumantur flores, ex quibus omnis luteus color extractus est, & contundantur, vel conterantur supra porphyritem in unam Massam, quam depone in terrea, vel porcellana patina, quævis enim metalli genera ad hoc opus non valent, cinisque memoratus in alia depuratur patina, hujus tum sume manipulum, & insperge dictæ Massæ, additis subsequentibus foliis, radicibus, & aromatibus, cunctis minutim scissis, quæque ad manum parata esse oportet, folia nempe Bancudi, seu Nenuh, cum cujus cortice, ac radicibus ex rubro luteum tingere possumus colorem, dein manipulum foliorum Siree, seu Schoenanthe, totum sume Cepæ bulbum, radices Tsjonkor digiti articulum longas, folia Alcannæ, Acori, seu Derynge, ana manipulum.

Mulieres Sinenses præterea addunt folia Siril, & Arundinis Sacchariferæ, radices Banglei, Lancquas, Allii, Daun Contu &c. quæ omnia minutim scissa imponuntur Ari foliis, a quibus hæ res acrimoniam quandam adtrahunt, recipe tum pugillum illius cineris ad manipulum concisssarum herbarum, quæ admisceantur isti Masse, atque iterum bina alia manipula addantur, cum quibus hæc Massa tam diu ac fortiter compingatur, donec omnis cinis, & cunctæ herbæ huic Massæ rite sint admistæ, nullo addito liquore, tumque subactam sumunt Massam, ex qua parvum formant collem, forma sepulchri Sinensium, quem oribus suis adspergunt per Siri Pinangam masticatam, quod opus ipsis *Sombor* vocatur. In summo autem inplantant florem *Bunga Raja*, ut pigmentum hoc quasi imitaretur intense rubrum, seu Cermesinum illius floris colorem, quem hinc *Capalla Cassomba* vocant.

Si quis cameram, vel locum intret, ubi hæc præparatio fit, tali non licet recedere, antequam tinctura ex hac Massa sit extracta: Sepulchrum illud Parrang, seu cultro majore cædunt, ut sanguinem quasi exfundat, colorque fit intense ruber. Has pluresque alias religiose observant superstitiones, credentes tincturam alioquin non rite effluxuram, vel extractam cito pallescere. Qui sapientiores sunt, curant satis, ut rite subigatur, illas omittentes ceremonias, elegantem adquirentes Cassombæ Tincturam, si ingredientia modo bonæ sint notæ, & adtendant hoc opus sereno instituti die sine ullis pluviis, vel vento.

Quartus actus verum exhibet ludibrium, quum ex hoc luteo flore rubra extrahatur tinctura, quod sequenti fit modo. Curam geras, ut patinam habeas repletam succo acidissimorum Limonum, quem in finem hæ eliguntur species, Lemon nempe Papeda, Lemon Nipis, Lemon Swangi, & Lemon Purrut, qui prius decorticantur, ipsorumque succus exprimitur. Baleyenses, aliique populi, quibus Limones non tanta sunt copia, Tamarindi sumunt pulpam, depuratam, & expressam, foliis involutam, sine sale, vel sacchaaro in fumo siccatam, qua si uti velint, hanc iterum in aqua dissolvunt, vel hujus defectu, tum rubra sumunt folia, ac caules *Empetri acetosi rubri*, infra *libro nono* descripti, quod ad montium pedes copiose crescit, & Baleyensibus *Batsjam Batsjam* vocatur, ex quibus succum exprimunt.

Dein bina firmantur lintea super asseculos extensa, uti supra cum fovea in centro, in quo prius deponitur unum alterumve silvestris Ari folium, quod primo perforatur, ita ut tinctura percolari possit, Indicæ enim silvæ plurimis gaudent Ari speciebus, atque in hortis tam lata ejus inveniuntur folia, ut clypeum referant magnum, silvestris vero folia, licet minora, huic melius conducunt operi.

Divide nunc subactam Massam in binas partes, atque in quovis expanso linteo, unam depone partem separatam, cui adfunde purissimam, & lympidam aquam, quem in finem aqua pluvialis optima est, quæ nunc ex una depluit dimidia parte, alteri adfunde, & transcola, recentem iterum adfundendo aquam priori parti, quod tam diu peragitur, donec videas, aquam non amplius coloratam transire, sique coloratæ illius aquæ, tres quatuorve collegeris ingentes crateres, rite adtendas, quinam sit primus, secundus, ac tertius, quod ex spisso satis constat liquore.

Seper-

Zoo begind het linnen allenskens een licht peerze, of incarnate coleur te krygen, het welk men dan ophangt om te droogen.

De derde actus, neemt de voorschreve bloeme, daar nu al 't geele uitgetrokken is, wryft ze, of stootze op een steen tot een Massa, en legt die in een aarde, of porcelleyne schotel (want alle vaten van metaal deugen hier niet toe) en de voornoemde assche in een aarde schotel, neemt daar van een hand-vol, en strooid het op de voorige Massa, doende daar by de navolgende bladeren, wortelen, en speceryen alle kleen gesneden, en die gereed by de werken moeten staan, te weten de bladeren van Bancudus, of Nenuh (met wiens schorsse, en wortelen men rood-geel verfd) een hand vol bladeren van Siree, of Schoenanthum, een geheele Ajuin, en wortel van Tsjonckor een lid lank, bladeren van Alcanna, Acorus, of Derynge, van ieder een hand vol.

De Sineeze Vrouwen doen 'er nog by de bladeren van Siri, en Zuiker-riet, de wortelen van Bangle, Lancquas, Look, Daun Conta &c. dit alles kleen gesneeden, legt men op bladeren van Aron, van dewelke die dingen nog eenige scherpigheid ontfangen, neemt dan een kleene hand vol assche, en een hand vol van kleen gesneeden kruiden, mengt het onder de voornoemde Massa, en al weder twee andere handen vol, met sterk kneden voortvarende, tot dat al de assche, en kruiden met de Massa ter degen vermengd zyn, zonder eenige vogtigheid daar by te gieten, als dan nemen zy den gekneden Massa, formeren daar van een heuveltje, in de gedaante van een Sinees graf, dewelke zy dan uit de mond besproeyen met een gekauwde Siri Pinang, welk werk Sombor *genaamt werd. Aan 't hoofd einde steeken zy de bloeme* Bonga Raja, *op dat de verwe quantswys navolgen zoude het hooge Carmozyn-rood van die bloem, die zy daarom* Capalla Cassomba *noemen.*

Zoo iemand in de kamer, of plaats komt, daar dit gemaakt werd, die mag 'er niet weder uitgaan, tot dat de verwe daar uit getrokken zy: Het graf kappen zy met een Parrang, of houmes, op dat het quantswys bloede, en de verwe hoog-rood werde. Deze en nog veel meer superstitien willen zy noodzakelyk onderhouden hebben, gelovende, dat de verwe anders niet ter degen uitkome, of de uitgebragte te ligt verbleeke. Die wyzer zyn, laten ze wel ter degen onderwegen, en konnen evenwel schoone Cassomba verwen, als zy maar goede materialen vergaderen, en opletten, dat 't werk op een schoone dag geschiede, zonder regen, of wind.

De vierde actus vertoond eerst het regte Gochel-spel, *wanneer men uit deze geele bloemen een roode verwe trekt, en gaat aldus toe. Maakt dat gy hebt een schotel vol zap van de zuurste Lemoenen, waar toe deze zoorten genomen werden, Lemon Papeda, Lemon Nipis, Lemon Swangi, en Lemon Purrut, die men eerst schild, en den zap uitperst. De Baleyers, en andere volkeren, die de Lemoenen zoo veel niet hebben, neemen 't merg van Tamarinden, zuiver uitgedrukt, in bladeren gewonden, en zonder zout, of zuiker in de rook gedroogd, en als zy ze gebruiken willen, weder in water ontlaten, of by gebrek van dezen, zoo nemen zy de roode bladeren en stelen van* Empetrum acetosum rubrum *hier na* lib. 9. *beschreven, 't welk in 't hangen der bergen veel wast, by de Baleyers* Batsjam Batsjam *genaamt, en drukken den zap daar uit.*

Daar na maakt men twee stuks linnen over vier stokjes vast, gelyk te vooren in de midden met een kuil, daar in men eerst legt een, of twee bladeren van wilde Aron, alvoorens doorsteken, dat de verwe daar door kan zygen, want de Indische bosschen zyn vol van Arons zoorten, en in de hoven vind men zoo breede bladeren als een groot schild, doch de wilde, hoewel kleender, zyn hier toe beter.

Verdeeld nu de geknede Massa ook in twee deelen, en legt in ieder gespannen doek de helfte uit malkaar gedaan, giet daar op schoon versch water, zynde het regenwater daar toe best, wat nu uit de eerste helft komt, dat giet op de andere helft, dat het daar ook doorloope, weder versch water op de eerste helft gietende, en zoo voortvarende, tot dat gy ziet, dat het water ongeverfd doorpasseerd, en van dat gecoleurde water drie, of vier groote schotels vol vergaderd hebt, doch wel onthouden, welke de eerste, tweede, en derde schotel zy, 't welk men aan de dikheid wel bekennen kan.

De

Superflua tum Massa linteis contenta stercus refert vaccinum, ac tanquam inutilis abjicitur, tandem ad quamvis patinam sume semi Tampurong, quod est putamen Nucis Calappi, repletum succo istorum Limonum, quam quantitatem in quamvis effunde patinam, aqua ista statim rubrum adquirit colorem, una autem magis rubet altera, quæ nempe est in prima patina, sanguinei coloris, instar vini Portugallici crassioris, quæ *Sari* quoque vocatur, in qua crassissimus & optimus latet color, aliæ patinæ respectu prioris pallidiores habent colores, ultimaque perfecte Rosaceum gerit colorem.

Quintus, & *ultimus* actus est, quum lintea inbuantur, & tingantur colore rubro, quæ nempe antea lutea ista aqua subacta fuere, donec læte purpureum, seu Rosaceum contraxerint colorem. Tum puram sume terream patinam *Pingang Batu* dictam, in quam immitte lintea tincta, atque super hæc transfunde Tampurong, seu Calappi putamen repletum tinctura ultimæ patinæ, quæ pallidissimum habet colorem, manibus hæc subige, tum lintea incipient contrahere roseum colorem, & aqua flavescens, quæ abjicitur, aliaque iterum similis quantitas ipsis adfunditur ex eadem patina, quod tam diu peragitur, donec omnis aqua flavescat, ac lintea magis rubrum adtrahant colorem. Lintea autem leviter torquendo exprimenda sunt, antequam post effusam aquam alia de novo adfundatur, suntque ita agitanda, ut semi sicca sint.

Quum patina ultima fuerit consumpta, subsequens sumitur, idemque iteratur opus, donec hæc quoque sit consumpta, ac sic porro ad primam, quæ summum continet colorem: Si vero lintea quædam roseo tantum velis tingere colore, tum hæc prima patina omittenda est, hæc enim lintea summo purpureo rubente tingit colore, tinctaque lintea in umbra, & non ad Solem sunt siccanda, alteroque die leviter eluenda succo Limonum limpido, & iterum exsiccanda, tum totum peractum est opus.

Lintea cærulea hac inbuta tinctura ex fusco, seu pallido violacea sunt, Malayensibus Ongu, & *Wong* dicta, qui modestus habetur color, matronis, & matribus familias conveniens. Quum vero aliquid Curcumæ tincturæ isti admistum sit conterendo, tum lintea hac inbuta aurantii, vel ex rubro lutei sunt coloris, qui color a Javanis, & Baleyensibus magni aestimatur.

Artem quandam habent, qua norunt alba munctoria ita colligare, ac deio infundere luteæ, vel rubræ Cassombæ tincturæ, ut munctoria ista sint distincta variis figuris ac striis ex rubro, luteo, & albo colore variegatis, aliquando etiam tales norunt formare nodos, atque hæc munctoria rubræ tantum immittere tincturæ, ut aperta videantur albis Mamoræ floribus conspersa. Hæcque tantummodo in usu sunt inter juvenes, & amatores, quæ in signum amoris dono puellis dantur, uti & plerumque Cassombæ color juvenibus optime conducit, hoc enim tinguntur mulierum vestes superiores *Badjn* dictæ, ac velamina Salindant vocata, ut & virorum munctoria, quæ in humeris gerunt, & Maurorum Diademata.

Sciendum porro est, quo modo hæc vestimenta gestentur, & conserventur, delicatissimus enim color est, nullum potens ferre sudorem, quin statim pallescant, qui nec etiam pluvias fert. In cistis, & scriniis neutiquam etiam aliis adponenda sunt vestibus, sed leviter tantommodo illis incumbant chartis involuta. Quoties induuntur, toties altero die succo Limonum, Calappi lympha, in qua Condondong folia contrita sunt, eluenda sunt, ac rita siccata deponenda.

Javani, & Baleyenses dicunt, Cassombæ colorem in sua patria tinctum multo stabiliorem esse, quum non adhibeant Limonum succum, sed descriptos supra Tamarindi globulos, vel quod melius est, corticem acidi fructus *Bacong*, aliis *Carcapuli*, uti & *Christoph. Acostæ* dicti, & nostratibus *Tamarinjio*; qui in Zeylona crescit in arbore quæ magnitudine, & foliorum forma convenit cum Nucis moschatæ arbore, ejus vero fructus interne in digitos quasi distincti sunt instar fructuum Mangostans, quorum cortices solummodo in usu sunt.

De overige Massa nu in de doeken, gelykt als den kordrek, en werd als onnut weggeworpen, eindelyk tot ieder schootel neemt een halve Tampurong vol (dat is de dop van den Calappus noot) van voorschreve Lemoenzap, en giet 'er van zoo veel in ieder schotel, zo word dat water terstond rood, het eene hooger dan het ander, te weten dat van de eerste schotel bloed-rood, als dikke Portugaalsche-Wyn, het welk men mede Sari noemd, daar de dikste, en beste coleur in steekt, de andere schotels zyn na advenant ligter van coleur, en de laatste is regt Roze-coleur.

De vyfde, en laatste handeling bestaat in 't dopen van 't zelfste linnen, het welk wy te vooren in 't geele water gekneed hebben, tot dat het licht-peers als appel bloeizel geworden is. Neemt nu een schoone steene-schotel, dusgelyke men Pingang Batu noemd, doed het geverfde linnen daar in, en giet daar over een Tampurong vol tincture van de onderste, of laatste schotel, daar de lichtste coleur in is, en kneed het met handen, zoo zal het linnen beginnen Roozeverwig te werden. en het water daar en tegen bleekgeel, 't welk men weggiet, en al weder een ander Tampurong vol daar over giet uit derzelfste schotel met kneeden voortvarende, tot dat al het water geelagtig werd, en het linnen hoe langer hoe rooder. Dog tusschen het kneeden van de eene Tampoerong tot de ander moet men het linnen zagtsjes uitwringen, en met swingen half droog maken.

De onderste schootel gedaan zynde, neemt men de naastvolgende, herdoende 't zelfste werk, tot dat deze ook geconsumeert, en men tot de opperste gekomen zy, daar de hoogste coleur in it, doch als men eenig linnen niet meer dan Roozerood wil hebben, zoo moet men aan deze opperste schotel niet komen, want daar in werd het linnen hoog purper rood, het geverfde linnen moet men in de schaduwe, en niet in de Zonne drogen, en 's anderen daags nog eens zagtjes uitwasschen met klaar Lemoen-zap, en weder droogen, zoo is het geheele werk gedaan.

Een blauw linnen in deze tincture geverfd, werd bruin, of licht violet, by de Maleyers Ongu, en Wong genaamt, en voor een stadige coleur gehouden, de huismoeders, en bedaarde vrouwen passende. Maar een linnen daar ingedoopt, als 'er wat Curcuma ingewreven is, werd oranje, of rood geel, een coleur by de Javanen, en Baleyers geagt.

Zy hebben een zekere wetenschap witte neusdoeken zodanig te binden, en dan in de geele, of roode Cassomba te verwen, dat de neusdoek vol figuuren, en strepen werd van roode, geele, en witte coleur, zomtyds ook met knopen zodanig te binden, en alleen in roode verwe te dopen, dat de neusdoek geopend, gelykt als of het met witte Mamoor-bloemen bestrooid was. Deze neusdoeken werden alleen onder 't jonge volk, en onder de minnaars gebruikt, en tot een teeken van affectie geschonken, gelyk doorgaans de Cassomba-coleur voor jonge lieden past, werdende daar mede geverfd der vrouwen boven kleedjes, de Sluyers der Mansperzonen, moorsche Tulbanden, en neusdoeken, die zy op de schouders dragen.

Nu moet men weeten, hoe deze kleedjes gedragen, en bewaard zullen worden, want het is een zeer teere coleur, die geen zweet moet aanroeren, waar van ze straks verbleekt, nog ook by geen regenweer gedragen werden. Men moet ze ook in de kisten, en kasten geensints onder andere klederen pakken, maar los boven op leggen, slegts in een papier gewonden. Zoo dikwils men ze draagd, moet men ze 's anderen daags met Lemoen zap, Calappus water, daar inne bladeren van Condondong gewreven zyn, uitperssen, en dan wel gedroogd eerst heenleggen.

De Javanen, en Baleyers zeggen, dat de Cassomba in hare landen geverfd veel vaster van coleur zy, om dat zy luiden geen Lemoen-zap daar toe gebruiken, maar de voorschreve Tamaryn-ballen, of 't welk nog beter is, de schellen van de zuure vrucht Bandong, anders Carcapuli by Christoph. Acosta genaamt, of by de onze Tamarinjo, op Ceylon wassende aan een boom van groote, en bladeren de Noote-muschate-boom gelyk, maar de vruchten zyn van binnen verdeeld in teenen, gelyk Mangestaans, waar van alleen de schellen in gebruik zyn.

Quum mulieres nostræ Christianæ hunc præparent colorem, multas omittunt istorum ingredientium res, ac ceremonias, præsertim odoratas istas, & graveolentes radices Tsjonckor, Banglei, Cepæ &c. quas Sinenses solummodo addunt, uti dicunt, ad pellendum infaustum ab hoc colore aërem, & impurum halitum, comperiuntque nihilominus elegantem sese præparare Cassombæ tincturam: Aliquando autem fit, licet omnes observent cautelas, tincturam tamen non succedere vel valere, cujus rei nullam aliam norunt reddere rationem, nisi quod malus genius, vel halitus infaustus transierit. Re vera præparatio est, quæ multam requirit attentionem.

Nullum alium porro novi floris Cassombæ usum in India, nisi quod mulierculæ quædam hunc cum Calappi lympha, & Oryza in tenuem conterant pultem, qua aliquando faciem oblinunt, ut elegantem ipsi, & splendentem concilient colorem.

Baleyenses solebant semi matura, & mollia semina cruda edere cum Calappi lympha mixta ex oblectamento. Stipites sicci plebi foci ligno inservit, sique pinguibus Oryzæ arvis fuerit plantati, tam densi, & crassi erant, ut pulsare iis possent. Nunquam in tam duris argillosisque arvis plantanda est hæc herba, quæ per radios solares tacta adeo indurescunt, ut findantur, talis enim Cassomba inelegantia, & contracta gerit folia, quæque etiam perit.

In Sina in tam altissimam excrescit formam: Teneraque seminalia capitula ibi in olus adhibentur, ac flores ad lutea juscula præparanda.

Als onze Christen Vrouwen deze coleur maken, zoo laten zy veel van de voornoemde dingen, en ceremonien uit, inzonderheid de sterkriekende wortel Tsjonckor, Bangle, Ajuin &c. dewelke de Sineezen alleenlyk daar by doen, zoo zy zeggen, om de quade lucht, en onreine aassem van deze coleur te verdryven, en bevinden, dat zy niet te min schoone Cassomba konnen verwen: Het gebeurd nogtans, dat zy somtyds alle precisiteiten aanmerken, en echter de verwe mislukt, waar van zy geen ander reden weeten te geven, als dat een kwade geest, of kwade lucht aldaar gepasseerd zy. In der daad is het een werk, dat veel opmerkens vereischt.

Anders weet ik geen gebruik van de Cassomba bloem in Indiën, als dat sommige vrouwtjes dezelve met Calappus-melk, en Ryst tot een dunne pap wryven, waar mede zy nu en dan het aangezigt besmeren, om het zelve schoon, en blinkend te maken.

De Baleyers plegen ook de halfrype, en nog weeke zaden raauw te eeten, en met Calappus-melk gemengd meest uit pleysier. De oude stokken werden by de gemeene luiden tot brandhout gebruikt, en zoo het op vette Rystvelden geplant is, werden de stokken zoo digt, zegge dik, dat men 'er mede slaan kan. Men moet het nooit in zodanige kleyagtige velden planten, die door der Zonnen hitte geraakt hard opdrogen, en splyten, want zulke Cassomba krygt leelyke ingekrompene bladeren, en gaat uit.

In Sina wast het tot een zeer hooge statuur: De jonge zaad-hollen werden aldaar gehouden voor een lekker moeskruid, en de bloemen om geele zoppe te maken.

OBSERVATIO.

Hæc est *Carthamus* foliis ovatis integris, margine aculeatis *H. Cliffort. p.* 394. & Carthamus officinarum flore croceo *Tournef. inst. p.* 457. & Cnicus sativus, vulgo Crocum Saracenicum *Cæsalp. Syst. p.* 532. &c.

AANMERKING.

Dit is de *Carthamus* met lankwerpige heele bladeren met stekelagtige hoeken van de *H. Cliffort. p.* 394. en Carthamus der Apotheken van *Tournef. instit. p.* 457. en de Cnicus, die gezaait werd, by 't gemeen Saraceniesc Saffraan, van *Cæsalp.* in zyn *Systema pag.* 532. &c.

CAPUT TRIGESIMUM NONUM.

Indicum. Tarron.

PLanta, quæ celebre exhibet pigmentum, quo tam lintea quam alia quævis opera eleganti cæruleo imbuere possumus colore, quantum novi a nemine plenarie descripta est, ne ab illis quidem, qui in Guzeratta degerunt, plantamque ipsam in agris crescentem satis viderunt, ubi hanc e longinquo adspicientes nunc cum Rosmarino, nunc cum aliis compararunt plantis; Non dubito, quin eadem sit planta, quam Malayenses *Tarron* vocant, ejusdemque formæ, qualis ex peregrino semine hic in Amboina plantata per Sinenses conspicitur, juxta quam ejus descriptionem formavi. Binæ hujus obcurrunt species. Prima seu vulgatissima est domestica, hoc in capite descripta. Altera silvestris est, mihi huc usque ignota.

Prima itaque elegantissima, & pulcherrima planta est, tam elegantis formæ, quam Rosmarini frutex, plerumque tres pedes alta, in pingui autem solo altior excrescit, stipitem vero gerit simplicem, qui digitum crassus est, rectus, firmus, rotundus, & lignosus, externe ex rufo, & viridi mixtus colore, mox sese undique in laterales extendens ramos, culmum crassos, nihilominus tamen firmos, & lignosos. Atque hi iterum alios emittunt laterales ramulos, seu rachides, ultra digitum longas, quibus foliola insident per sex, septem, & octo paria, raro novem, & decem, directe sibi obposita, uno impari extremo.

Foliola hæc perfecte referunt illa *Cristæ Pavonis*, vel *Tamarindi*, sed breviora sunt, ab utraque parte subrotunda, uti in nostra patria illa *Securidacæ*, tenera, & glabra, sed non splendentia, glauca, seu obscure ferruginea, coloris jucundi, petiolis curtis insidentia, quæ, si rachides, vel ramuli abrumpantur, facile sese contrahunt, & claudunt, ita tamen, ut aquæ imposita cito sese expandant, & explicent.

XXXIX. HOOFDSTUK.

De Indigo, of tamme Tarron.

DE plante, waar van de vermaarde verwe komt, waar mede men zoo wel linnen, als schilderwerk hoog-blaauw verfd, is, zoo veel my bekend, van niemant ten vollen beschreven, zelfs van die geene, die in Guzeratte gelegen, en de plante genoegzaam op de akkers gezien hebben, daar zy dezelve van verre aanschouwende, sommige by Rosmaryn, sommige by andere planten vergeleeken hebben; Ik en twyffele geenzints, of het is dezelfste plante, die de Maleyers Tarron *noemen, en van dezelfste gedaante, gelyk ze van vreemd zaad hier in Amboina door de Sineezen geplant gezien werd, waar na ik ze beschryven zal. Men heeft 'er twee zoorten van. De eerste of gemeenste is de tamme, in dit Capittel beschreven. De tweede is de wilde, my nog onbekend.*

De eerste nu is eene van de cierlykste, en fraaiste planten, zoo schoon van aanzien, als een Rosmaryn struik zyn mag, in 't gemeen drie voeten hoog, op een vette grond hoger, het heeft een vinger dikken enkelden stam, regt, styf, rond, en houtachtig, van buiten uit den rossen, en groenen gemengd, straks in veele zyde-takken rondom uitgebreid, die maar een stroohalm dik, niet te min styf, en houtachtig zyn. Deze hebben al wederom andere zyde-ryskens, of stelen, ruim een vinger lank, daar aan de blaadjes staan, met zes, zeven, en acht paren, zelden negen, en tien, regt tegens malkander, en een voor uit alleen.

Deze blaadjes gelyken die van Crista Pavonis, *of* Tamaryn, *doch korter, achter, en vooren rond toelopende, gelyk in ons land die van* Securidaca, *teer, en glad, doch niet blinkende, blaauw-groen van verwe, of donker Spaans-groen, zeer jeugdig van aanzien, en met kleene voetjes aan de stelen staande, aan de afgebrokene stelen hun licht t'zamen sluitende, en slenzende, doch zoo dra men ze in water legt, bekomen zy wederom, en breiden haar weder uit.*

Ex quavis ala rachidum foliosarum ad ramos excrescit acuminatus racemus, spicatus, ex multis acutis capitibus compositus, quæ sese aperientia flosculos exhibent illis Viciæ similes, sed minores, ex quatuor parvis petalis constantes, quorum summum & latissimum retrorsum flexum est, pallide flavescens seu virescens, bina lateralia elegantem rosaceum habent colorem, inferius seu quartum obtegentia, brevi apice claviculam referente. Pauci simul sese aperiunt, ac brevi decidunt, nullum spirantes odorem: Hosce vero insequuntur siliculæ parvæ, rotundæ, & nodosæ, digiti articulum circiter longæ, vix calmum crassæ, duræ, & sursum elevatæ, multæ simul conjectæ, acsi racemus talis scorpionum caudis esset oppletus, primo virides, dein fuscæ, ac tandem nigricantes. Hæ semina continent illis Sinapios similia, non rotunda, sed tympaniformia, instar *Fœni Græci*, ex viridi nigricantia.

Licet foliola descripta glabra sint, in aqua macerata non madida sunt, abruptaque convoluta post semi diei spatium, quum aquæ fuerint infusa, sese iterum explicant, ac recentia sunt usque in tertium diem.

Radix ample extenditur, firmiter terræ infixa, quæ in fibrillis multa gerit tubercula albicantia & dura. Tota planta in agris crescens sub vesperam fortem spirat odorem. Foliola ingratum & nauseosum habent saporem, sed non amarum, uti quidam prædicaverunt. Atque hæc per tres quatuorque dies in aqua macerata ingratum & putridum fundunt odorem, qui per calcem augetur, unde hujus pigmenti præparatio, est opus difficile & nauseosum.

Nomen. Latine *Isatis Indica*, vulgo autem *Indicum*, tam siccata hæc planta, quam pigmentum ex hac confectum, & in placentis formatum. Portugallice *Indigo.* Arabice planta *Nil* & *Anil*, folia *Chitz* & *Wasmat*, pigmentum vero, ejusque placentæ *Nilag.* Persice *Nila.* Malaice *Tarron.* In Banda *Tenarron.* Java *Tom.* Bileya *Tahom.* Ternata *Tom.* In Manado & Siauwa *Entu.* Sinice *Tschêen*, quod puteum denotat. In Guzeratta *Gali.* In *Hort. Malab. tom.* 1. *fig.* 54. *Ameri.* Bracm. *Nely.*

Locus. Prima ac genuina hujus plantæ Patria est regnum *Cambaja* seu *Guzeratta*, præsertim pagus ejus *Chirches* dictus, qui per bina milliaris distat ab Amadabad, seu uti nos scribimus *Tsjirtsjes*, unde & Indigo optimæ notæ suum habet cognomen. In aliis quoque plantatur provinciis Indostanæ, Sinæ, Javæ, Baleyæ, ac fere in omnibus aquosæ Indiæ insulis, quas Sinenses inhabitant, qui hanc etiam plantam in Moluccas & Amboinam deduxerunt. Hispani in Indiæ Occidentalis insulas hanc quoque introduxerunt, ubi magna crescit copia.

Oportet autem, ut solum sit fuscum, seu nigricans, & argillaceum, lapillis mixtum, ab omni scobe depuratum, crematum, ac rite elaboratum, & fossum, ut mollescat, omnem requirens laborem & industriam, quam Brassica, vel hodiernum Tabacum; Sinenses enim, qui optime eam norunt tractare ac colere, non undique eam serunt, uti alii Indi, sed uno in loco simul, dein plantulas excretas extrahunt, & in ordinibus plantant uti Brassica vel Tabacum, quibus tota replentur arva, quæ tam elegantia ac pura servantur, ut ne graminis plantula sub hisce fruticulis reperiatur, quod elegantem præbet prospectum, quum in hisce depuratis agris teneras has & eleganter ramulos extendentes arbusculas coeruleo gaudentes colore conspicimus in fusco illo solo.

Quum plantulæ ad ulnæ altitudinem excrevere, castrandæ sunt uti Tabacum, avellendo surculos seu racemos, e quibus flores ac siliquæ excrescerent, hæc enim planta tam copiose sua profert semina quam ulla alia, quum folia, optima plantæ pars, gracilescant.

Bis, & uti intellexi, ter in Cambaja & India Occidentali foliorum conlectio institui potest usque in tertium nempe annum, continuo tales abrumpendo ramulos foliosos, quorum color obscurus est plumbeus, qui enim virides sunt, immaturi censentur, dein superiores abscinduntur ramuli, tum alii de novo excrescunt, secunda & tertia vice, hi autem non tam bonæ sunt notæ, ac villus præbent pigmentum, atque hinc a Sinensibus primo admiscetur pigmento. Hic & illic una alterave intacta relinquitur arbuscula, quæ ad propagationem conservatur, quæ tot referta est racemis istis caudatis, ut nullus ramulus nudus sit.

Uit ieder schoot van de blad-dragende stelen aan de takken, komt een toegespitste trosse of aaire voort, van veele spitze knopen gemaakt, dewelke hun openende vertoonen kleene bloempjes, gelyk het Linze-bloeyzel, doch kleender, bestaande uit 4 blaadjes, waar van het bovenste en breedste agterwaarts gebogen is, licht-geel of groenachtig, de 2 zyde blaadjes zyn schoon rooze-rood, bedekkende het vierde of onderste met een kort stieltje, een klaauwtje verbeeldende. Weinige gaan teffens open, en die vallen in 't korte of, en zyn zonder reuk, daar op volgen kleene, ronde, en knoppige houwkens, omtrent een lid van een vinger lank, en qualyk een strooha lm dik, alle hard en opwaarts gekromd, veele by malkaar, als of men den tros met Schorpioen-steerten bezet hadde, eerst groen, daar na bruin, ten laatsten swartachtig. Hier in schuylt het zaad, als mosterd zaad, niet rond, maar trommelvormig, gelyk Fœnum Græcum, *uit den groenen swart.*

Hoewel de blaadjes glad zyn, niet te min in water gedoopt, worden niet ligt nat. De afgebrokene en t'zamen gerolde na eenen halven dag in water gelegen, breyden hun weder uit, en blyven versch tot den derden dag.

De wortel is wyd uitgespreyd, en vast in de aarde, hebbende aan hare Vezelingen veele korls daar in en aangewassen, witachtig, en hard. De geheele plante nog op den akker staande, riekt wat sterk in de avondstonden. De blaadjes zyn onlieffelyk en walgelyk van smaak, maar niet bitter, gelyk sommige voorgegeeven hebben. Dezelve 3 *a* 4 *dagen in water geweekt, geeven een vuylen reuk of verrotten stank van haar, 't welk door de kalk vermeerderd word, daarom de toebereydinge van deze verwe een moeijelyk en walgelyk werk is.*

Naam. *In 't Latyn* Isatis Indica, *dog in 't gemeen* Indicum, *zoo wel de gedroogde plante, als de verw daar uit gemaakt, en in koekjes geformeerd. Portugaals* Indigo. *Arabisch de plante* Nil *en* Aonil, *de bladeren* Chitz, *en* Wasmat, *de verwe en koekjes daar van gemaakt* Nilag. *In 't Persiaansch* Nila. *Maleyts* Tarron. *In Banda* Tenarron. *Javaans* Tom. *Baleyts* Tahom. *Ternataansch* Tom. *Op Manado en Siauw* Entu. *Sinees* Tschêen, *zynde een putte te zeggen. In Guzeratte* Gali. *In* Horto Malabarico tom. 1. fig. 54. Ameri. *Braminees* Nely.

Plaats. *Het eerste en eigentlyke Vaderland van deze plante, zyn het Koninkryk Cambaja of Guzeratte, inzonderheid het Dorp* Chirches *genaamt, 2 mylen van Amadabad gelegen, of gelyk wy schryven* Tsjirtsjes, *waar van de Indigo van 't beste slag zynen toenaam heeft. Men plant het ook in andere Provintien van den Indostan, in Sina, op Java, Baley, en schier alle de Eylanden van water-Indien, daar Sineezen woonen, dewelke het ook in de Moluccos en Amboina gebragt hebben. De Spanjaarden hebben 't ook gebragt in de Eylanden van West-Indiën, alwaar 't ook in groote menigte wast.*

Den grond moet zyn een bruyne of swartagtige kley, daar kleene steentjes onder lopen, maar van alle en de minste ruygte gezuiverd, gebrand, ter degen omgebakt en opgelegt, dat by mul werde, vereischende alzo groten arbeyd als den kool of hedendaagr den Tabak, want de Sineezen, die 'er best weeten mee om te gaan, zaayen niet los heen, gelyk andere Indianen, maar op een plaats by malkaar, trekken als dan de jonge plantjes uit, en verzettenze in ryen, gelyk kool of Tabak, met groote akkers vol, die zoo schoon gehouden werden, dat men niet een grasje onder de Indigo boompjes ziet. Het geeft een pleizierig gezigt op deze schoon gemaakte akkers deze jeugdige en fraay getakte boompjes aan te schouwen, met haar blaauwe coleur op die bruine grond uitsteeken.

Als de plantjes na een elle hoog geworden zyn, zoo moet men ze Kappoenen, gelyk den Tabak, met het afbreeken der scheutjes of trosjes, daar de bloemen en zaaden willen uitkomen, want deze plante brengt zoo overvloedig zaad voort, als eenige ter Wereld, en de bladeren, zynde het beste deel daar van, blyven mager.

Men kan tweemaal, en zoo ik verstaan heb, in Cambaja en West-Indiën driemaal van eene plante oogsten, te weten tot in 't derde Jaar, telkens zodanige steeltjes of takjes met bladeren afbreekende, die donker-blaauw of loodverwig schynen, want daar nog veel groen onder loopt, zyn onryp. Daar na snyd men de bovenste takjes af, zoo komen 'er andere voort, voor de tweede en derde oogst, dog die zyn zoo goed niet, en geeven een slegten verwe, daarom werdze van de Sineezen onder de eerste verwe gemengt. Hier en daar laat men een boompje ongeplukt staan, dat men tot het zaad-teelen bewaard, 't welk zo vol hangt van die gesteerte trosjes, dat 'er niet een steel van vry is.

Post tertiam messim agros incultos jacere oportet, aliisque dein conserere seminibus. In Cambaja hæc planta seritur mense Junio, messisque instituitur Novembri vel Decembri.

Iisdem in regionibus alia obcurrit Indigo silvestris species, *Gingay* dicta, cujus folia, uti videtur, priori aliquando admiscentur, cæterum mihi porro ignota est.

Usus. Haec planta tantummodo ob ejus folia colitur, ex quibus notum extrahitur pigmentum, quod binis fit modis. Primus descriptus est ab *Joanne van Twist*, summo mercatore Societatis Indicae mercaturae in istis regionibus, in ejus nempe *itinerario* seu *descriptione Guzeratta cap.* 10. sequentem in modum:

Decerpta folia primae messis per diem Soli exponuntur ad exsiccationem, sicca per quatuor vel quinque dies deponuntur in rotundis lapideis doliis in eum finem exstructis, aqua pura repletis ad viri circiter altitudinem, quae aliquando circumagitur, ut haec plantæ virtutem & colorem inbuat, quam Anil virtutibus inprægnatam in aliam demittunt crateram, quæ ipsi adstat, quæ per totam noctem quiescit, ut depuretur, & crassa pars fundum petat, reliqua crassa Indigo substantia e fundo tollitur, & per pannum laxum filtratur, tenuisque ejus puls in depuratis deposita locis ad solem exsiccatur. Hæc itaque massa pura est Indigo, quæ vero a rusticis, ut pondus augeatur, terræ quadam specie, quæ colore proxime ad Indigo accedit, adulteratur, & ut in aqua melius supernatet, oleo etiam inprægnatur.

Altero anno Indigo iterum excrescit ex abscissis fruticulis, qui in agris relicti sunt, qui tam bonæ sunt notæ, immo meliores *Gingay*, h. e. Indigo silvestri, si vero Indigo semen iterum velimus serere, altera vice frutices prius in agris exarescere oportet, ac dein abscindere ad semina colligenda. Indigo ultimæ messis ab incolis multum adhibetur ad tingendos pannos, quum a nullis peregrinis mercatoribus expetatur vel desideretur. Quod porro ille hanc plantam comparet cum Dauco, ejusque flores cum Cardui floribus, comprehendere nequeo, putoque auctorem hunc non rite attendisse plantæ formam, quin Indigo ibi aliam obtineat formam, quam hic in Amboina, quod tamen intelligo non verum esse.

Meliore jure ipsi *Lindschotenus cap.* 69. Rosmarini formam tribuit, pro qua e longinquo re vera haberetur: *Paludanus* vero in suis adnotationibus in hoc caput nimis longe aberrat, quum dicat, Anil in *Camerarii* horto folia produxisse cœrulea, illis Barbæ Jovis similia, sed majora. Hæc forte fuerit repens seu silvestris Indigo species, vel alia quædam planta.

Alterum modum Indigo conficiendi a Sinensibus edoctus fui, qui sequenti fit modo: Caules ac folia viridis herbæ, alii totos sumunt stipites cum ipsa radice, cupæ inponuntur, vel dolio compicta, quibus tanta aquæ quantitas adfunditur, ut rite submersa sint, quæ per viginti quatuor horas sic macerentur, tum aqua omnem adtrahit colorem, quæque turbida est instar aquæ paludosæ, abjice dein cuncta folia ac caules, & cuivis cupæ adde tres quatuorve modiolos Gantang dictos subtilis cribratæ calcis, quæ simul fortiter commoveantur crassis fustibus, donec purpurea spuma supernatet, quiescat denuo per viginti quatuor horas, tumque aqua dehauritur, crassaque inferior substantia Soli exponitur, & in placentas vel frusta exsiccatur, quæ siccum exhibent Indigo venale, quod in alias defertur regiones.

Quum lintea tingere velimus, aqua ista turbida sumenda est, quæ antea ad tingendum adhibita fuit, uti cerevisiæ fæx ad ejus coctionem sumitur, cui aqua adfunditur, & Indigo crasso modo contusum additur, quod tinctores pascere vocant. Dissoluto pauxillum calcis additur, & tam diu circumagitur, donec spumescat, ex hac enim spuma detegitur, an Indigo bonæ sit notæ nec ne, si enim spuma non sit tincta, tum Indigo mortua est, quæ exaltanda est novâ calce, lixivio forti, vel Arack, si spuma nimis sit cœrulea, tum nimia calcis quantitas addita fuit, quæ subigenda est alia sicca Indigo.

Si

Na de derde oogst, moet men de velden een Jaar laten braak leggen, en met ander zaad bezaayen. In Cambaja werd het gezaayd in Juny, en geoogst in November of December.

In dezelve Landen heeft men ook een wilde zoorte van Indigo, Gingay *genaamt, wiens bladeren zoo 't schynd zomtyds onder andere gemengd werden. Verders nog onbekent.*

Gebruyk. *Deze plante oeffent men alleen wegens de bladeren, om de bekende verwe daar uit te trekken, waar van twee manieren zyn. De eerste is beschreven door* Jan van Twist, *eenige Jaren geweest Opper-koopman van de Oost-Indische Compagnies Negotie in die Landen, in zyn* Reysboek *of* Beschryvinge van Guzeratte cap. 10. *aldus:*

De afgeplukte bladeren van de eerste oogst, werden een dag in de Zonne gelegt om te droogen, gedroogt wezende, worden vier of vyf dagen gelegt in ronde steene Tanken of Kuypen (daar toe gemaakt, met schoon water, omtrent een mans lengte diep bedekt, roerende dat zomtyds om, op dat het water de kragt en coleur van 't kruyd na hem trekken zoude, latende dan het water, daar de kragt van den Anil in is, in een ander Tanke ofte Kuyp (welke daar digte by staat) loopen, ende een geheele nagt overstaan zinken, blyvende het dikke, of substantie van de Indigo op den grond leggen, dat uitgehaald, en door ydele doeken geklynst, en de dunagtige pap op schoone plaatzen in de Sonne te droogen gelegt word. Dit is dan zuiver Indigo, wanneer zy door de Bueren om het gewigte te vermeerderen, met een specie van aarde (van verwe de voornoemde Indigo zeer gelyk), of om in 't water ligt te dryven, met oly vervalscht of vermengt werd.

Het tweede Jaar wast den Indigo weerom aan de afgesnedene struyken, die op de Akkers zyn blyven staan, die zoo goed en beter vald dan de Gingay, *dat is, wilde Indigo, maar zoo men 't zaad van 't Indigo begind weerom te zaayen, moet men de tweede reyze de struyken eerst op 't veld laten verdroogen, en dan affnyden om het zaad te vergaderen. Den Indigo van 't laatste gewas werd van de Inwoonders veel gebruykt tot verwen van lywaaten, alzoo hy van geen uitlandische Koopluiden gezogt of begeerd werd. Voorts dat hy 't kruyd vergelykt met geele peen, en de bloemen met het bloeyzel van distelen, kan ik niet weeten, of den Auteur zo nauw op de gedaante gelet, of dat de plante van den Indigo aldaar een ander gedaante dan hier in Amboina hebbe, gelyk ik nogtans versta van neen.*

Beter geeft hem Linschoten cap. 69. *de gedaante van Rosmaryn, waar voor men 't inderdaad van verre zoude aanzien. Maar* Paludanus *wykt al te veel van de regte gedaante af, in zyn Annotatie op het voorschreeve Capittel, zeggende, dat het Anil in* Dr. Camerarii *hof gewassen zoude gehad hebben, hemelsblaauwe bladeren, gelykende die van Barba Jovis, of Donderbaard, dog grooter. Zoo dit niet geweest is een kruypende of wilde zoorte van Indigo, zoo weet ik niet, wat het geweest zy.*

De tweede manier om Indigo te maken, hebbe ik van de Sineezen zelfs gezien, en was aldus: De stelen met de bladeren van 't groene kruyd, andere nemen de geheele stokken met wortelen en al, doed men in een kuype of vat, op malkaar gedrukt, en giet daar zoo veel water over, dat zy ruim bedekt zyn, en laat ze dus een etmaal weeken, zoo komt al de coleur in 't water, het welk daar van troebel werd, als poel-water, smyt dan alle bladeren en stelen weg, doed op ieder Kuype 3 of 4 Gantang fyn gezifter kalk, en roerd het sterkelyk door malkaar met dikke stokken, tot dat 'er een purperschuym boven op komt, en ook door lang roeren wederom vergaat. Dit weder een etmaal gestaan hebbende, tapt men 't water af, en de onderste dikke substantie werd in de Sonne gedroogd tot koeken of brokken, dewelke is de drooge Indigo, die men te koop uitvoerd.

Als men nu linnen wil verwen, moet men de wateragtige droezem hebben, waar mede te vooren geverwd is, gelyk men moer neemt om bier te zetten, giet daar water op, en den droogen Indigo grof gestoten, 't welk de Verwers voeder noemen. Ontladen zynde, doed men weer wat kalk daar by en roerd het zoo lange, tot dat het weder schuymd, aan deze schuym moet men bekennen of den Indigo goed zy ofte niet, want is den schuym niet geverfd, zoo is den Indigo dood, die men dan opwekken moet met nieuwe kalk, scherpe loog of Arak, is den schuym te blaauw, dan is 'er te veel kalk onder gedaan, en die moet men voeden met andere drooge Indigo.

Ver-

Si spuma sit intense purpurea vel violacea, tum bonæ est notæ, ut vero bonum exhibeat splendorem, tenera Nux Calappi dissecta injicienda est, vel Candje, h. e. Oryzæ aqua ex *Bras Pulut* præparata; Atque hæc est *Tarron Ayer*, seu tinctura, in qua lintes tinguntur, quod nunquam peragitur tempore pluvioso, attamen aliquando fit, ut tinctura non valeat, cujus caussam Sinenses imputant malo genio vel malis oculis, uti supra de Cassomba dictum fuit.

In *Indici* plantis Solisequa quoque detegitur natura, folia enim ejus matutino tempore explicata sunt, meridiano sursum parum connivent, & per noctem sub pinnis, sed nequaquam clausa, quoque siliquæ sint fusciores, eo folia magis sunt cœrulea, sed nunquam perfecte cæsia, uti quidam perhibent, nulla quoque reperitur planta, quæ tam copiosum præbet semen, quam Indigo, prope quamvis enim pinnam foliosam racemus progerminat, descriptas gerens siliquas caudatas, quæ ramum licet lignosum deprimunt, sed uti dictum fuit, plantæ, quæ ad tingendum propagantur, ab hisce corymbis seminiferis privantur, ut folia majora excrescant.

Indicum veteribus quoque fuit nota quædam cœrulea tinctura, seu pigmentum, cujus *Dioscorides libr. 5. cap. 67.* binas facit species, quarum una ex Indica quadam arundine colligitur, altera præparabatur ex purpurea spuma supernatante in tinctorum cacabis. Prima species hodie ignota est, ac forte nunquam observata, & Dioscoridi narrata de planta quadam peregrina: Altera vulgaris erit Indigo, cujus optima species est, quæ colligitur & conficitur ex summa & tenuissima ejus parte, quæ post commotionem subsidet.

Plinius videtur *Dioscoridem* non rite intellexisse, putans *libr. 35. cap. 6.* Indicum confici ex spuma purpurearum concharum seu limacum in tinctorum cacabis supernatante, quum satis notum sit, ex sanguine horum animalculorum nullum cœruleum provenire colorem.

Vires ejus medicinales sunt, quod folia contusa applicentur contusis & contortis partibus ad congrumatum resolvendum sanguinem, vires enim habent adtenuantes & repellentes, quales fere *Dioscorides* de suo quoque *Indico* commemorat.

In insula Madagascara circa promontorium St. Augustini silvestris Indigo crescit species, folia gerens Rosmarini, sed longiora, ibidemque vocatur *Enget*, ex quo *Annil* quoque præparant.

Hispanus *Eusebius Nierenbergius histor. natur. libr. 15. cap. 11.* hanc vel similem videtur describere plantam in America crescentem, Mexicanorum nomine *Xiuhquilitl Pitzahoac*, folia ~~gerentem Ciceris~~, ~~flosculosque~~ ex albo rubentes, multasque siliquas instar vermium circa caules adunatas, in quibus semen reconditur nigrum.

Ex ejus foliis eodem fere modo, uti supra notatum est, cœrulea extrahitur tinctura, inque placentas formatur, quæ Mexicanis *Mohuitli* & *Lauhuitli* vocantur. Dicit quoque foliorum pulverem ab Americanis adhiberi ad ulcerationes inveteratas curandas, quum prius urina fuerint depuratæ.

Sinenses dicunt, hujus herbæ foliola contrita & propinata exstinguere & expellere deleterium Arsenici vel Mercurii sublimati venenum. Eadem quoque folia inposita unguibus vulneratis, eos curant & firmant tam manuum quam pedum, extravasatum digerendo sanguinem.

Ex *Agra* mihi subsequens Indigo transmissa est relatio. Mense Junio, quum pluviæ ceciderunt, Indigo arbusculæ in humido consitæ solo, & excretæ ad ulnæ altitudinem, abscinduntur & dolio Tanck dicto inponuntur, quod aqua repletur, ipsisque tantum pondus inponitur, quantum ferre valent, quæ per aliquot dies tali modo relinquuntur, donec per experientiam adpareat, aquam satis intense cœruleum adquisivisse colorem, alterum vero minus dolium subponitur vel alteri adstat, in quod liquor iste per canalem inmittitur, hacque aqua manibus rite commota, spuma ejus exploratur, unde patet, an satis fuerit agitata, quum quadrans olei adfunditur, & obtegitur quiescendo, donec omnis cærulea pars in fundo subsidcat, quæ cœnum refert, quæ, quum aqua fuerit emissa, colligitur, & linteis inlinitur, ac solo arenoso exsiccanda deponitur, quæque humida in globulos vel glebas mani-

Vertoond hem de schuym hoog purper of violet, zoo houd men hem voor goed, maar om een goeden glans te geven, zoo moet men een jongen Calappus opengesneden, daar in smyten, of Candje, dat is Ryst-water van Bras Pulut. *Dit is dan* Tarron Ayer, *dat is de tincture, waar in men het linnen verft, het welk nooit geschieden moet by regenagtig weer, en evenwel mislukt dikwils de verwe, waar van de Sineezen de schuld geven aan de quade lucht, of aan quaade oogen, gelyk boven van de Cassomba gezegt is.*

In de planten van Indicum *bespeurd men ook eenigzints een Sonne volgende eigenschap, want 's ochtens staan de bladeren uitgebreid, 's middags luyken zy wat na boven en 's nachts onder den steel, dog geenzints gesloten, hoe bruinder de houwkens werden, hoe blauwer ook de blaadjes zyn, dog nooit hemelsblaauw, gelyk sommige voorgeven; daar is ook geen plante, die zoo overvloedig zaad geeft, als den Indigo, want by ieder blad dragende steel komt een tros voort, met de voornoemde gesteerte houwkens bezet, die den tak, al is hy houtagtig, doen nederbuygen, dog als gezegt, die geene, die men tot verwen aanqueekt, werden van deze zaad-trossen beroofd, om grooter bladeren te winnen.*

Indicum *is by de* Oude *ook een bekende blaauwe verwe geweest, waar van* Dioscorides lib. 5. cap 67. *twee zoorten maakt, de eene zoude voortkomen uit zekere Indiaansche risten groeyende, 't andere werd gemaakt uit de purpere schuym, boven op de ketels van de Verwers dryvende. De eerste zoorte is hedendaags onbekend, ofte nooit geweest, en Dioscorides qualyk onderrigt van een plante in verre Landen wassende. De tweede wil de gemeene Indigo zyn, daar van het beste slag is, het welk gemaakt werd van 't bovenste en fynste deel, dat zig na 't roeren zet.*

Plinius *schynd* Dioscoridem *qualyk verstaan te hebben, meenende* libr. 35. cap. 6. *dat het Indicum gemaakt werde uit den schuym der purpere slekken, in de verwketels boven op dryvende, daar 't genoegsaam bekend is, dat van 't bloed derzelver Dieren geen blaauwe komt.*

Aangaande de medicinale kragten, zoo werden de gestoote bladeren gebonden op blaauw geslagen en gebluste partyen, om het doode bloed te doen scheiden, want zy hebben een verdelende en te rug dryvende kragt, diergelyk schier ook Dioscorides *van zyn* Indicum *getuyd.*

Op 't Eyland Madagascar, omtrent de Caap St. Augustyn, wast een wilde zoorte Indigo, met bladeren als Rosmaryn, dog langer, en werd aldaar Enget *genaamt, waar van zy ook* Annil *maken.*

Den Spaanzen Eusebius Nierenbergius histor. natur. lib. 15. cap. 11. *schynd dit of diergelyk kruyd te beschryven* ~~*in America wassende*~~*, met den Mexicaanze naam* Xiuhquilitl Pitzahoac, *met bladeren als Cicer, kleene bloempjes uit den witten roodagtig, en veele houwkens als wormen rondom de stelen gehoopt, daar in swart zaad legt.*

Uit de bladeren werd schier op dezelfde manier, gelyk boven staat, de blaauwe verwe getrokken en in koeken geformeerd, by de Mexicanen Mohuitli *en* Lauhuitli *genaamt; hy zegt ook dat het poeder van de bladeren by de Americanen gebruykt werd om oude Ulceratien te geneezen, als die te vooren met Uryn gezuiverd zyn.*

De Sineezen geven voor, dat de bladjes van dit kruyd gewreven en ingenomen, doode, en uitdryve het snoode venyn van Arsenicum of Sublimaat. Dezelfde bladeren opgelegt, geneezen en maken vast de gequeste en gebluste nagels aan handen en voeten, digererende het doode bloed.

Uit Agra *is my dit berigt van 't Indigo toegezonden. In de Maand Juny, wanneer het geregend heeft, werden de boompjes van Indigo op een vogtige grond gezaayd wezende, en nu tot de hoogte van een el opgeschoten zynde, afgesneden, en in een Tank gedaan, met water gevuld, en met zoo veel gewigt bezwaard als het lyden kan, blyvende alzoo eenige dagen berusten, tot dat men na ervarentheid het water hoog genoeg in coleur ziet uitgetrokken, zynde een ander kleen Tankje onder of nevens het voorgaande, alwaar die vogt tot de grond toe door een geutje word ingelaten, en als dan met de handen dat water wel omgeroerd zynde, ziet men aan 't schuym, of 't wel en genoeg omgeroerd is, wanneer men een vierendeel pond oly daar op gegoten, en zoo toegedekt laat stil staan, zakkende onderwylen alle het blaauw op de grond, het geene even als modder uitziet, het welk na dat het water daar uitgegoten is als by een hoop verzameld werd,*

en

manibus fubigitur, inque loco calido deponitur, hæcque cœrulea maffa digna eft, quæ vendatur, inque Indoftana vocatur *Noti*, Portugallice *Barigu*, hæcque media fpecies eft.

Secundo anno, quum pluviæ iterum terram humectant, Indigo arbufculæ præterito anno abfciffæ regerminant, quum fecunda vice abfcinduntur, atque uti antea tractantur, unde tum colligitur prima feu optima fpecies in Indoftana *Tsjerri* feu *Cabeça* dicta.

Tertio anno arbufculæ, per pluvias excretæ ac revivifcentes ultima abfcinduntur vice, atque uti fupra memoratum eft, tractantur, atque viliffima fpecies eft. *Saffala* feu *Peè* dicta.

Ut hæ tres fpecies diftinguantur, fequentia notanda & obfervanda funt, *Tsjerri* feu *Cabeça* maxime cœruleum & puriffimum habet colorem, nec duram fubftantiam, aquæ innatans carbonibusque ignitis impofita, intenfe violaceum de fe emittit fumum, paucos relinquens cineres.

Noti feu *Bariga* rubentem habet colorem, quum ad folem examinetur, *Saffala* feu *Peè* duriffimam habet fubftantiam, ac colorem mortuum.

Indicum Brafilianum a *D. Pifone lib.* 4. *cap.* 39. fub nomine *Caachira* utriusque defcriptum, parum convenit cum Indiæ Orientalis planta, quin fecunda fpecies fit *Indicum repens*, quod in quibusdam Indiæ Orientalis locis crefcit, præfertim in Manado, fed mihi huc usque ignotum eft. Planta erit in Brafilia litorea, Portugallis *Anir* feu *Anil* dicta. Caules gerit rotundos ac prorepentes, qui hic & illic fibrillas in terram demittunt, aliasque erectas proferunt foboles, quarum ramuli funt alternati, inque iis feptem vel novem foliola cum impari extremo, grifea, atque juxta ejus iconem fuperius latiuscula & bifida. Flosculi galeati funt ex luteo & purpureo colore mixti. Fructus non defcribit, ultima ejus fpecies ad tingendum cœruleum colorem in ufu tantum eft, utræque autem herbæ vulnerariæ cenfentur ad vulnera & ulcera curanda.

en op lywaaten gefmeerd, en zoo op een zandige grond te droogen gelegt, die nog vogtig zynde in klompjes of bollen met handen werden gemaakt, en op een warme plaats geborgen, zynde dat blaauw als dan veerdig om te verkopen, en werd genaamt in Indoftaans Noti, *in 't Portugeefch* Bariga, *zynde een middelzoorte.*

In 't tweede Jaar, wanneer de regen het aardryk weer bevogtigd, fchieten de Indigo boompjes, des Jaars te vooren afgefneden, weder nieuwtjes uit, en werden als dan voor de tweedemaal afgefneden, en daar mede gehandeld als vooren, waar van men gewind de eerfte of befte zoorte Tsjerri *of* Cabeça *genaamt.*

In 't derde Jaar werden die boompjes, die weder door den regen opgequeekt zyn, ten laatftemaal afgefneden, en als boven verhaald, gehandeld, is de flegfte zoorte, en werd genaamt Saffala *of* Peè.

Om deze drie zorteringen te onderfcheiden, diend op 't volgende gelet te werden: Tsjerri *of* Cabeça *moet het blaauwfte en zuiverfte van coleur zyn, en niet hard van hol, op 't water dryven, en op kolen gelegt mede een hoog violeette rook van zig geven, en weinig affche agterlaten.*

Noti *of* Bariga, *roodachtig van coleur, wanneer die in de Sonne werd befchouwd;* Saffala *of* Peè, *is zeer hard van klompen en doof in coleur.*

Indicum Brafilianum *van* Dr. Pifo libr. 4. cap. 39. *onder de naam van* Caachira *in twee zoorten befchreven, heeft weinig gelykeniffe met het Ooft-Indifche, of de tweede zoorte moefte een* Indicum repens *zyn, het welk hier en daar in Ooft-Indiën met namen op Manado ook groeid, maar my nog onbekend is. Het zal een kruyd zyn in Brafil op ftrand waffende, en by de Portugezen* Anir *of* Anil *genaamt. Het heeft kruypende en ronde ftelen, dewelke hier en daar weder in de aarde wortelen, en dan andere overeynd ftaande voortbrengen, daar de takjes verwiffeld tegens malkaar ftaan, en aan dezelve 7 of 9 blaadjes met een voor uit alleen, grysachtig, en volgens zyn figuur voor breed, en een weinig gekloofd, de bloempjes als kleene helmkens uit geel en purper gemengd. De vruchten befchryft hy niet, de laatfte zoorte is maar gebruikelyk tot blaauw verwen, maar beyde worden voor wondkruyden geacht, om wonden en Ulceratien te genezen.*

Additamentum ad *Indicum.*

Supra memoratas denominationes fpecierum Anil tali modo difpofui, quali ab amico quodam mihi ex India transmiffæ fuere, adfeverare autem nequeo rite ac jufto ordine mihi fuiffe notatas, differentes enim eas apud alios inveni auctores, quarum disquifitionem aliis relinquo, quibus opportunior eft occafio, uti etiam an Indigo Zeylanenfis quosdam gerat hamos inftar Rubi Idæi, ac flores inftar Cardui, quales ipfi adfcribuntur a *Philippo Baldæo* in *Zeylonæ defpriptione part.* 1. *cap.* 24. In *Horto* autem *Malab. tom.* 1. *Fig.* 54. fine hamis defcribitur fub nomine Malabarico *Ameri*, ac Bracmano *Nely*, eadem cæterum folia, flores & fructus gerit uti hic in Amboina, licet hic planta fit multo minor. Hortus enim ifte memorat *Ameri* fuum effe arbufculam altitudinis virilis, quæ truncum gerit brachium craffum.

A reducibus ex Zeylana intellexi, re vera *Indigo* in Zeylana in tantam excrefcere altitudinem, virilem nempe & arbufculæ fpeciem præ fe ferre, ibi autem filveftria cenfetur *Indigo* fpecies, ad tingendum non ufitata: Sic quoque icon fubfequens *Fig.* 55. *Horti Malab. Colinil* dicta, Bracm: *Sebera Punca* melius convenit cum vulgari Indigo, quam hic in Amboina habemus.

Porro adprobare nequeo, hanc herbam vocari *Polygalam Zeylonenfem*, uti in adnotationibus iftius horti legitur, quum in hac herba nil deregatur, quod lac emittit vel lac proferi, fique mihi femper res dubia ac periculofa, quum Indicis plantis modo ex nuda fimilitudine & externa facie Europæa imponamus nomina.

In Celebis regione fpuria quædam crefcit fpecies feu *Pfeudo Indicum*, forma multum a priore differens, qua color tingitur ex nigro cœruleus, eftque herba repens, quam in Auctuario defcribam fub Manadenfi nomine *Ilam.*

Quo-

Byvoegzel van het *Indicum.*

De bovenftaande benamingen van de zoorten des Anils, heb ik zodanig gefteld, gelyk ze my door zekeren Vriend uit Oud-Indiën toegezonden zyn, doch ik kan niet verzekeren dat ze wel en in haar regte ordre opgegeven zyn; Immers ik vind ze verfchillend opgegeven by andere Autheuren, welk onderzoek ik aan andere overlate, die beter gelegendheid hebben, als mede of het Zeylonze Indigo eenige haakjes gelyk de braam-befiën heeft, en bloeyzel als Diftelen, diergelyke hem gegeven werden by Philippus Baldæus *in zyn* Zeylonfe befchryving Part. 1. cap. 24. *Immers in* Hort. Malab. tom. 1. fig. 54. *werd het zonder haken befchreven onder den Malabaarze naam van* Ameri, *en den Braminezen* Nely, *anders met dezelfde bladeren, bloempjes en vruchten gelyk wy het hier in Ambon hebben, hoewel veel kleender van gewas, want dien Hortus zegt zyn* Ameri *te zyn een boompje van een mans hoogte, en een ftam van een arm dik.*

Van Zeylons vaarders heb ik verftaan, dat inderdaad op Zeylon het Indigo *zoo hoog waft als een man, en in de gedaante van een boompje, maar men houd het aldaar voor een wild* Indigo, *en tot verwen niet gebruikelyk. Zoo komt ook de fchildery van de volgende* 55. fig. *in den* Hortus Malab. Colinil *genaamt, in 't Bramineez* Schera Punca, *beter overeen met het gemeene* Indigo, *het welk wy hier in Amboina hebben.*

Voorts kan ik niet goed vinden, dat men dit kruyd Polygala Zeylonenfis *noemd, gelyk men in de Annotatien van voorfchreve Hortus vind, dewyl aan dit kruyd niets is, dat melk uitgeeft of melk maakt en ik heb het altyd voor een zorgelyke zake gehouden, als men de Indiaanfche gewaffen flegts na een bloote gelykeniffe en uiterlyke gedaante met Europifche namen doopt.*

Op 't Land van Celebes waft noch een baftard-zoorte, of Pfeudo Indicum, *in gedaante veel van 't voorgaande verfchillende, waar mede men fwart-blaauw verft, en een kruypend kruyd is, het welk ik befchryven zal in myn Auctuarium onder den Manadefen naam van* Ilam.

Jaar-

Quotannis sub finem pluviosorum mensium Amboinenses vexantur *Parotidis* specie, quæ tumor est colli, ac vulgo *Banca babi*, h. e. morbus porcinus vocatur, qui resolvitur fæce seu crassa materia tinctorii vasis, quæ apud tinctores nigri coloris petitur, & Emplastri forma ipsi imponitur.

Jaarlyks na het uitgaan van de Regen-mousson werden de Luiden in Amboina gequeld met een zoorte van Parotis of hals gezwel, in 't gemeen Banca babi, *dat is Verkens-ziekte genaamt, het welk men verdryft of dissolveert met den droessem of het dikke uit de verf-pot, by de swartververs gehaald, pleysters-gewys daar op gelegt.*

Tabula Octogesima

Plantam exhibet genuinum *Indigo* præbentem.

De tachtigste Plaat

Vertoont een *Plant de regte Indigo* genaamt.

OBSERVATIO.

Hæc est Indigofera foliis nudis *H. Cliffort. p.* 487. & Colutea Indica humilis, ex qua Indigo, folio viridi *Herm. Mus. Zeyl. p.* 32. & *Thes. Zeyl. p.* 69. ubi vide reliqua. estque Coluteæ adfinis fruticosa, floribus spicatis purpurascentibus, siliquis incurvis, a cujus tinctura *Indigo* conficitur *Sloan. Cat. pl. Jam. p.* 141. &c.

AANMERKING.

Dit is de Indigofera met naakte bladeren van de *H. Cliffort. p.* 487. en de Indische lage Colutea, waar uit de Indigo komt, met een groen blad van *Herman. Mus. Zeyl. p.* 32. en van de *Thes. Zeylan. p.* 69. alwaar het overige ziet, en is een Struyk-gewas gelyk aan de Colutea, met airagtige purpere bloemen, en kromme houwen, uit wiens Tinctuur de *Indigo* gemaakt wert van *Sloan. Cat. pl. Jam. pag.* 141. &c.

CAPUT QUADRAGESIMUM.

Tabacut. Tabaco.

DE Tabaco haud multa amplius scribenda sunt, postquam varii de hac herba prodierunt libelli, solummodo quasdam addam cogitationes & experimenta, quæ in India edoctus fui.

Primo itaque dico, plantam Tabaci Orientalis parum differre ab Americano: Saltem qualis observari potest ex Indiæ Occidentalis semine producta in Hollandia prope Amersfurtum crescens, item circa Patriam meam urbem Hanau, Francofurtam, & pluribus aliis in locis, planta enim Indiæ Orientalis non tam altum format fruticem, nec tam lata profert folia, hujus enim plerumque multo sunt angustiora & acutiora, excepto in illis, quæ castrantur, quarum folia tres digitos latiora sunt: In India quoque non tantus inpenditur labor, neque ad serendum, neque ad transplantandum, neque ad nendum, plerumque enim suo committitur genio, ubi sata est, quique hanc plantam desiderant robustiorem, laterales continuo abrumpunt surculos, quod Malaienses *Cabiri*, h. e. Castrare vocant.

Viridia folia ad ventum siccata, & in angusta foramenta scissa, siccis involvuntur politisque Musæ foliis ad quinque sexve digitorum circiter longitudinem, & minimi digiti crassitiem. Volvelli hi Tabacarii Malayensibus *Bonckos* vocantur, ad extremum incenduntur, ore tenentur, ac suguntur.

Ex insulis Philippinis & Mindanaua aliud siccum defertur Tabacum, ex multis foliis sibi involutis compactum, & arcte conligatum, forma facum ad pedis longitudinem, & brachii infantis crassitiem, ibi *Manocco* dictum, quod cum Tabaco neto convenit, inque istis volvulis fumari potest, sed potissimum subtiliter conscinditur, & fistulis inpingitur, vel machinulis quibusdam ligneis ex quovis duro ligno confectis, & *Tsjoepa* dictis.

Secundo non certa mihi est sententia, an in India Orientali planta sit exotica vel indigena, in locis saltem occurrit, in quibus nullus Castiliensis vel Portugallus habitavit, in omnibus fere insulis ac provinciis Indiæ Orientalis: Immo illi, qui cum celebri isto nauta *Martino Gerritsenio de Vrieze*, itinera latius instituerunt post Japanam, compererunt, sævos Tartaros in insula Eso seu Jedso habitantes, quæ putatur Boreali Tartariæ parti adnexa esse, Tabacum quoque sugere.

A senioribus intellexi Javanis, qui illud a parentibus iterum audiverant, Tabaci plantam in Java fuisse notam, antequam ibi fuerant Portugalli, h. e. ante annum Christi 1496. neutiquam vero ad suctionem, sed tantummodo ad usum Medicum, unanimo enim consensu Indi adsentiunt, sese Tabaci suctionem ab Europæis didicisse.

XL. HOOFDSTUK.

De Tabaks-Plant.

V*An Tabak vald niet veel meer te schryven, na dat 'er geheele boekjes van dit kruyd gemaakt zyn; ik zal alleenlyk eenige bedenkingen en experimenten daar by voegen, die ik in Indiën verkregen hebbe.*

Ik zegge dan voor eerst, dat de plante van den Oost-Indischen Tabak een weinig verschild van de Americaansche: Immers gelyk dezelve te zien is, van West-Indisch zaad voortgekomen, in Holland by Amersvoort wassende: als mede omtrent myn Vaderlyke stadt Hanou, Frankfort, en in meer andere plaatzen van de Wetterau, want de Oost-Indische werd zoo hoog niet van struyk noch zoo breed van bladeren, maar die vallen doorgaans smaller en spitzer, behalven aan die struyken, die men Kapoent, daar aan ze wel drie vingers breeder vallen; men doet 'er ook in Indiën zoo veel moeiten niet aan, noch om te zaayen, noch om te verplanten, en om te bespinnen, want men laat hem gemeenelyk opwassen, daar by gezaayd werd, en die hem sterker wil hebben dan ordinaris, breeken de zyde-scheutjes gedurig af, 't welk de Maleyers Cabiri, dat is Kaponnen noemen.

De groene bladeren wind-droog gemaakt, en in smalle riemkens gesneeden, werden in drooge en gelikte bladeren van Pissang gewonden, omtrent vyf en zes duimen lank, en een pink dik. Deze rolletjes noemen de Maleyers Bonckos, *werden aan 't einde aangesteeken, in de mond genomen, en zoo gezoogen.*

Uit de Philippinis en Mindanou komt een andere drooge Tabak, van veel bladeren op malkanderen gerold, en digt gebonden, in de gedaanten van toortzen, een voet lang, en een kinder arm dik, aldaar Manocco *genaamt, die met den gesponnen Tabak meest over een komen, deze kan men ook mede rooken in de voornoemde Bonkussen, maar werd meest gekerft en gestopt in pypen of houte keteltjes van eenig hard hout gemaakt, en* Tsjoepa *genaamt.*

Ten tweeden ben ik nog niet vast van gevoelen, of het in Oost-Indiën een vreemd of Inlandsch kruyd zy. Immers men vind het op plaatzen, daar nooit Castiliaan of Portugees gewoond heeft, schier in alle Eylanden en Provintien van Oost Indien. Ja die met Schipper Marteo Geritsen de Vrieze, *de vermaarde Rysen agter Japan gedaan hebben, bevonden dat de wilde Tartaren op 't Land Eso of Jedso woonende, 't welk men sustineert aan 't Noordelykste deel van Tartarien vast te zyn, ook Tabak rooken.*

Ik hebbe van oude Javanen verstaan, die dit weder van haar Ouders gehoord hadden, dat de Tabaks-plante op Java wel zy bekend geweest, eer men aldaar van Portugezen wiste, dat is voor 't Jaar Christi 1496. dog geenzints tot rooken, maar alleenlyk tot Medicyn gebruykelyk: werdende eenstemmig van de Indianen bekend, dat ze het rooken van de Europianen geleerd hebben.

Huic rei quodammodo contrarium videtur illud, quod per totam Indiam nullum fere hujus herbæ nomen obcurrat nisi *Tabaco* & *Tambaco*, unde concluderetor, in quavis provincia indigenum quoddam nomen gerere debere, si ibi esset indigena, cujus rei ratio investiganda restat.

Antiquus hujus herbæ usus apud Indos erat, ut foliorum succo inveteratas depurarent & curarent ulcerationes, quod ad hunc usque diem instituunt in talibus putridis & verminosis, unde vermes statim decidunt, ac caro cruda adparet.

Experimentum quoque in Batavia fuit institotum, quasnam vires Tabacum haberet contra venenata animalia, sequenti modo. Ingens anguis tranatanaverat flumen Bataviæ: Maccassarenses quidam illud videntes mox deleteriis suis telis illum petebant, & cum vulnerabant sed sine noxa. Tandem senex quidam Maurus fistulam suam Tabacariam adducebat obductam oleo seu pinguedine Tabaci, telum sumebat, quod fortiter obducebat oleo isto, quod tradebat Maccassarensi cuidam, qui hoc in anguem immittebat, unde mox sese contrahebat, & brevi post moriebatur.

Qui ejus usui adsueti sunt, plura de ejus virtutibus commemorant, uti quidam Maurorum princeps in Hitoea solebat cum Siri Pinanga masticare frustulum folii Tabaci sicci, primum exspuens succum, cæteraque ejus pars deglutiebatur, quod faciebat, uti dicebat, ad quævis venena inertia reddenda seu enervanda, si quoddam ipsi propinaretur. Contra siccam quoque seu convulsivam tussim simili adhibetur modo, item contra diuturnam Cephalalgiam sumitur frustulum recentis folii Tabaci, quod masticatur cum Pinanga, cujus primus exspuitur succus, tum vehemens subsequetur sudor cum lassitudine & sopore, quum Cephalalgia desinit, & agilis est æger. In ardentibus febribus corpus illinitur succo recentium foliorum, unde ardor extrahitur. Ad dentes cariosos & exulceratos cinis ac oleum ex fistulis Tabacariis sumitur, ipsisque inspergitur & illinitur.

In Ternata Tabacum hodie eodem fere modo colitur, quo in India Occidentali, primo enim area hoc conseritur, ac dein plantulæ in sulcis transplantantur, uti cum Brassica fit, quæ dein quotidie castrantur, ut magna proferant folia, ampla, & pinguia. Decerpta autem amuletis adligantur, & ad solem exsiccantur, quæ dein corbibus impinguntur, & venalia in forum deferantur.

Quum animal quoddam sit vulneratum, vulnusque vermibus sit refertum, eluendum est succo foliorum Tabaci, unde vermes enecantur, ac vulnus depuratur.

Sinenses Tabacum vocant *Hun*, dicuntque antiquis jam temporibus in sua patria fuisse, sed raro coli, eodem autem modo seritur, plantatur, castratur, & crescit ultra hominis altitudinem, uti supra de Ternatensi fuit dictum, tum eleganti, pinguia, & ampla profert folia, quorum superiora optimum, inferiora vilius exhibent Tabacum; volvulos autem formant ultra pollicis crassitiem, quos norunt tam subtiliter scindere, ut fila referant, Sinensium vero vix vigesimus est, qui Tabacum fugit, quique ex plebeis plurumque sunt.

D. Piso libr. 4. *cap.* 43. Tabacum Brasiliensi lingua vocat *Petume*, ipsique multas adscribit præstantes medicinales virtutes, quæ ex recenti conquiri possunt herba, tam ex ejus succo recenti quam Syrupo, in Brasilia enim quotidie experimenta instituta sunt curandi inveteratas fistulosasque ac prorepentes ulcerationes, ac venenatos morsus, de quibus latius vide memoratum auctorem.

Alterum experimentum contra serpentes in Lariqua anno 1693. institutum fuit, ubi capiebatur *Ular Petola*, quæ gallinas furari tentabat, hanc autem laqueo tenebant, ac quasdam instituebant ludibrias exercitationes, donec Maurus quidam adveniret, multas callens artes, qui populo nostro persuadere volebat, sese posse serpentem docere, ut Tabacum sugeret, sumebat itaque confcissa Tabaci folia, qualia hisce in terris in usu sunt, aperiebat serpentis os, intrudebatque illa, unde sese in gyros mox circumagebat, dein in rectam formam, ac sic mortuus jacebat.

Hier tegen stryd eenigzints, dat men schier door geheel Indiën geen andere namen vind van dit kruyd dan Tabaco *en* Tambaco, *daar men zeggen zoude, dat het in ieder Provintie een Inlandsche naam behoorde te hebben, zoo 't aldaar natureel was, waar van de reden nog te onderzoeken staat.*

Het oude gebruyk van dit kruyd by de Indianen, was alleenig om met het zap van de bladeren oude ulceratien te zuiveren, en te heelen, gelyk ze nog doen met zodanigen, die verrot en vol Wormen zyn, die 'er terstont uit moeten vallen, en het vleesch vertoont hem raauw.

Men heeft ook een experiment op Batavia gehad, wat kragten de Tabak tegens venynige gediertens hebbe, en het was aldus: Daar quam een groote Slange over de Rivier van Batavia geswommen, eenige Maccassaren dat ziende, quamen met haare venynige spatten voor den dag, en schootenze met menigte daar in, dog de Slange maakte 'er geen weezen af, en ging haaren gang: ten laatsten quam 'er een oud swart Manneken met zyn roestig Tabakspypje voor den dag, dat bezet was met de olye of vettigheid van den Tabak; hy nam een spatte en bestreek die ter degen met die oly, gaf die aan een van de Maccassaren, en liet ze in de Slange schieten, waar van haar denzelve terstent t'zamenkromp, en na een korte poos dood bleef.

Die aan zyn gebruyk gewend zyn, verhalen daar nog meer deugden van: Zoo was zeker Moorze Regent op Hitoe, die de gewoonte hadde met een Siri Pinang een stukje van een droog Tabaks-blad te knouwen, de eerste zap uit te spouwen, en de rest in te swelgen, 't welk hy dede, zoo hy zeide, om alle venynen kragteloos te maken, zoo men hem iets mogte ingeven. Het diend ook tegens de drooge ofte Kink-hoest op dezelfde manier gebruykt; tegens langduurige hoofdpyn neemt men een stukje van een vers Tabaks-blad, knouwt het met Pienang, en spouwt den eersten zap uit, zoo zal 'er een geweldig sweeten op volgen met een lassigheid, en daar op een slaap, waar na de hoofdpyn over is, en men gevoeld zig zeer verligt. In de brandende koortzen smeert men het lyf met het zap van versche bladeren, 't welk den brand uittrekt. Tot wormsteekige en sweerende tanden, gebruykenze de assche en oly uit de Tabaks pypen daar op gesmeerd.

In Ternaten werd de Tabak hedendaags geoeffend schier op dezelfde manier als in West-Indiën, eerstelyk een bed bezayende, en daar na de plantjes in vooren verplantende, gelyk men met de kool doed; de opgewassene stokken moet men dagelyks Kapoenen, zoo gewinnenze groote, breede, en vette bladeren. De afgeplukte werden aan snoeren geregen, in de wind gedroogd, als dan in korven gepakt, en te koop gebragt.

Als eenig Vee gequetst word, en de wonden vol Wormen worden, zoo zal men die uitwasschen met zap van Tabaks-bladeren, waar van de Wormen sterven, en de wonde gezuivert wort.

De Sineezen noemen den Tabak Hun, *en zeggen, dat hy van al oude tyden in haar Land zy geweest, dog weinig geoeffent, werdende op dezelfde manier gezaayd, geplant, gecappoent, en gevoed tot over de hoogte van een mensch, gelyk boven van Ternaten gezegt is, zoo gewind hy schoone, vette, en breede bladeren, waar van de bovenste tot de beste, en de onderste tot de slegste Tabak gebruykt werden. Zy maken hare rollen zo dik als een duym en meer, en egter weeten ze dien te kerven, en zoo fyn te snyden als draden, ook ziet men in haar Land onder de 20 pas een, die Tabak rookt, en die zyn noch al van 't slegtste volk.*

Doct. Piso libr. 4. cap. 43. *noemd den Tabak in 't Brasiliaans* Petume, *en schryft het veele medicinale kragten toe, die men van het versche kruyd hebben kan, zoo van deszelfs zap als van den Siroop, zynde in Brasil dagelyks geexperimeert met cureeren van oude fistuleuze, en om zig vreetende ulceratien, en venynige beten te genezen, waar van ziet breeder by gemelde Autheur.*

Een tweede experiment tegens de Slangen: Ao. 1693. wierd op Laricque een Ular Petola *gevangen, die het Hoenderkot wilde bestelen, zy haddenze aan een strop vast, en bedreven enige kortswyl daar mede, tot dat 'er een Moor quam in veele konstjes ervaren, dewelke ons volk wys maakte, dat hy de Slang wilde leeren Tabak drinken: Terstond nam hy gekerfde bladeren van Tabak gelyk men hem hier te Land gebruykt, brak de Slang den mond open, en dwong ze den Tabak in te swelgen: terstond wrong zy haar in veele bogten en kringen, en kort daar na rektenze haar regt uit, en bleef zoo dood leggen.*

OBSERVATIO.

Hujus plantæ iconem *Rumphius* sine dubio non subjunxit; quum unicuique fere nota sit, & toties jam ab auctoribus exhibita, quos si quis scire desideret, adeat *Sloan. Catal. pl. Jam. p.* 51. qui innumeros fere conlegit, & *Linn.* in *H. Cliffort p.* 56. ubi vocatur Nicotiana foliis lanceolatis.

AANMERKING.

Van deze plant heeft *Rumphius* zonder twyfel geen afbeelding bygevoegt, wyl ze ieder een genoeg bekent is, en zoo dikmaals alreede van verscheide Schryvers gegeven, welke indien iemant verlangt te weeten, laat hy gaan tot de *Catal. der Jamaice* gewassen van *Sloan. pag.* 51. alwaar hy zeer veele Schryvers by een verzamelt heeft, en *Linnæus* in de *H Cliffort. p.* 56. noemt ze Nicotiana met speervormige bladeren..

CAPUT QUADRAGESIMUM PRIMUM.

Anassa. Nanas.

Hic omnium nobilissimus est fructus in India, licet modo in herba crescat, qualitatem habens optimi *Vini Cos* dicti, delectat enim visum, odorem, ac gustum, ejus virtus autem multo minor est. Crescit autem in vili & ingrato frutice, illi Aloës simili, seu in Portugallia uti Brasiliensium Cardon.

Folia ejus sunt longissima, angusta, crassa, & firma, tres quatuorque pedes longa, inferius tres lata digitos, instar canalis formata, interne nempe excavata, & externe ventricosa, ad oras brevibus, densis, ac duris spinulis armata, quæ facillime ac fortissime vulnerant inprudentes, uti folia *Pandani libr. 6.* descripti, cui hæc planta quodammodo adfinis est, nullas autem gerunt costas vel sulcos.

In circulo locantur superius ample extensa, in medio minima, externe ex cinereo virentia colore, interne glauco. Media seu minima foliola ad ortum rubent, quod signum est, frugiferum caulem propullulaturum esse.

Ex centro autem ipsorum crassus excrescit caulis, pedem longus, cui increscit fructus simplex Meloniformis, sed major & rotundior, externe squamosis tuberculis obsitus, eodem fere modo uti Nuces Pinus, unde & ab Hispanis in India Occidentali nomen obtinuit, hujus vero tubercula, ipsisque incumbentes squamæ multo molliores sunt. Fructus pugni nondum magnitudinem habens, eleganter rubet instar Minii, ubique acutis squamis obsitus, inter quas hic & illic eminent flosculi breves violacei, ac trifoliati, qui brevi decidunt, dein fructus excrescit, ex purpureo, rubro, & viridi variegatus, donec justam acquisiverit magnitudinem, pedem longus, ac crus crassus, quum squamæ sunt breviores & magis vagæ, color aurantius, odorque instar pomorum.

Fructus hic aliquid peculiare habet, quod in aliis haud observatur plantis, superius enim, ubi alii fructus sunt umbilicati vel coronati, hic plantulam gerit ex similibus foliolis compositam, ex quibus ipse frutex, sed quæ multo sunt breviora, intense glauca, & eleganter in corunulam formata, quæ Anassæ corona vocatur.

Quum pingui crescat solo, undique ad fructus basin aliæ similes excrescunt coronulæ, decem sæpe numero, ejusdem formæ, cujus superior est, sed minores. Hæ sub se gerunt fructus quosdam parvos, quorum tamen nulli perfecti sunt, abrumpendi enim sunt, ni vero fructui alimentum subtrahant. Interna hujus fructus substantia est caro succosa, multis subtilibus fibris nexa cauli medio instar radiorum, ita ut pictum referat solem, si transversim dissecetur hic fructus. In quibusdam carnis cellulis semina quædam adparent instar ossiculorum pomi; Caro ipsa succosa admodum est, lutea instar butyri, saporis dulcis instar pomorum maturorum, sapor vero omnium delicatissimus est, vinosus, dulcis, proxime ad illum Fragorum accedens.

Propagatur per coronam abscissam & commissam terræ nigræ ac molli, ubi per annum locatur, antequam rubedo circa cor adpareat, tumque semi annus requiritur, antequam fructus maturescat, quod plerumque est Octobri & Novembri.

XLI. HOOFDSTUK.

De Ananas-Plant.

Dit is een van de edelste vruchten in Indiën, hoewel maar aan een kruyd wassende, hebbende de eygenschappen van de beste Wyn, Vinum Cos *genaamt, te weten het gezigt, de reuk, en smaak vermakende, dog de deugd is vry wat minder. Ze wast aan een leelyke en onaanzienlyke struyk, die van Aloë gelyk, of in Portugal de Brasiliaanse Cardon.*

De bladeren zyn zeer lank, smal, dik, en styf, drie en vier voeten lank, beneden drie vingers breed, gefatzoeneerd als een geute, te weten binnen hol, en buiten buykagtig, aan de kanten met korte, digte, en harde doorntjes bezet, die zeer quetzen, als men ze onvoorzigtig handeld, gelyk de bladeren van Pandanus, *libr.* 6. *beschreven, waar mede deze plante eenige maagschap heeft, dog zonder ribben of vooren.*

Zy staan in een kring, boven wyd uitgebreyd, en in haar midden al kleendere hebbende, buiten grauw groen, binnen zee-groen. De middelste en kleenste blaadjes worden by haren oorsprong rood, 't welk een teken is, dat de vruchtdragende steel wil uitkomen.

Uit de midden komt een dikke steel, een voet lank, waar op wast een enkelde vrucht in de gedaante van een Meloen, doch grooter en ronder, van buiten met schubagtige pukkeltjes bezet, op de manier als de Noote van een Pynboom, waar van zy ook by de Spanjaarden in West-Indien de naam heeft, doch deze pukkeltjes, en daar op staande schubben, zyn veel weeker. De vrucht nog niet boven een vuyst groot zynde, is schoon-rood, als Vermiljoen, over al met spitze schubben bezet, tusschen welke hier en daar uitkyken korte violette bloempjes, van 3 blaadjes gemaakt, die in 't kort afvallen. Daar op word de vrucht grooter, uit peers-roodverwig, en groen gemengd, tot dat ze haar volkomen grootte heeft van een voet lank, en een been dik, wanneer de schubben korter en ylder worden, de coleur regt gout-geel of oranje, de reuk als appelen.

De vrucht heeft wat bezonders, 't geen men aan geen andere plante ziet, want boven op, daar andere vruchten een navel of kroontje hebben, heeft deze een kleene plantje van zodanige blaadjes gemaakt als de struyk, doch veel kleender, hoog blauw-groen, en cierlyk in een kroontje staande, 't welk men de Anassa-kroon noemd.

Als ze op een vette grond staan, zoo komen rondom aan de voet van deze vrucht andere diergelyke kroontjes, tot 10 *in 't getal, van het zelfde maakzel, als de bovenste kroon, dog kleender. Deze hebben onder haar eenige kleene vruchtjes, waar van doch geene tot perfectie komen, want men moet ze afbreeken om de regte vrucht het voedzel niet te onttrekken. De binnenste substantie van deze vrucht is een zappig vleesch, met veele fyne Vezelingen rondom den middelsteel leggende straalsgewys, zoo dat ze een geschilderde Sonne verbeeld, als men ze dwers doorsnyd. Hier en daar in de celletjes van 't vleesch ziet men eenige zaden, gelyk de korls van een appel, het vleesch is zeer zappig, geel als boter, zoet van reuk, als rype appelen, maar de smaak is het allerlekkerste, wynachtig, zoet, de aard-besiën naastkomende.*

Men plant ze met de afgesnedene kroon in een swarte mulle aarde, daar ze wel een Jaar moet staan, eer zich de roodigheid in 't hert vertoond, en dan moet de vrucht nog ruym een half Jaar hebben, eer die ryp word, 't welk gemeenlyk geschied in October en November.

Quævis planta unicum profert fructum, quo abscisso una altera e minor soboles, quæ relicta fuit, perfecta excrescit, quæ tamen non tam bonæ notæ est quam prior.

Si hæc planta semel fructum produxerit, perit, vel abscinditur, tumque ad latera e radice novi propullulant surculi, alias formantes plantas, fructus autem, qui ex plantatis excrescunt coronis, meliores censentur.

Alia insuper alba & semi silvestris species est, longiora & angustiora gerens folia, fructus ejusdem formæ est, sed paulo minor, carnem habens albam, quæ nunquam perfecte dulcescit, sed semper austera est, dentes hebetans, unde & raro editur. Plura gerit hæc caro osficula quam domestica, fructusque ad latera multas gerit soboles, quum domestica plerumque binas tresve tantum gerat.

In Brasilia tres ejus occurrunt species, quarum maxime lutea optimam habet carnem, & *Jajama* vocatur, secunda *Bojama* seu *Bonjama*, quæ carnem gerit albam & fatue dulcem, tertia est *Jajagua* vilissima, cujus caro quoque alba est, vinosa, & acidula, si vero transplantetur, melioris fit notæ. Hæcque eadem videtur cum Amboinensi silvestri, quæ degeneratio erit domesticæ.

Anassa domestica dividitur in marem & feminam. Mas undique circa fructum multam gerit prolem, seu surculos a decem ad duodecim, ita ut ipse vix conspici possit fructus, omnes vero transplantari possunt, præterquam quod ex plantæ centro cum medio recto caule alter excrescat surculus, qui novum format stipitem, quum prior abscissus est.

Femina nullam profert prolem, ejusque fructus longior est & flavior. Ex Maccassara nuper in has deduxi terras Anassæ sterilis speciem, cujus folia magis glauca sunt, spinæque magis vagæ & breviores, nullos profert fructus, sed sese ad latera explicat per multos surculos. Folia hæc findi possunt in fila subtilia, ex quibus Carbasa & munctoria texuntur, quæ tam elegantia sunt quam serici crassioris.

Nomen. Latine *Anassa domestica* prima, alba seu secunda *Silvestris*. Quidam *Melostrobilum* vocarunt, ex mixta forma Melonis & Strobili Pini, atque hinc Hispanis *Pinas* dicitur. Bengalice *Ananas*, Malaice, Javanice & Amboinice *Nanas*, Hituensibus vero *Uri Bengala*, seu *Uri Mangala*, h. e. Piessang Bengalensis. Ternatice *Nanâs* & *Annanas*. Bandice *Cajounassa*. Maccassarice *Pangran*. Baleyice *Manas*, quo modo hæc nomina ex India Occidentali translata sint in Indiam Orientalem, huc usque me latet, ego saltem apud omnes istos populos nullum antiquum indigenum nomen detegere potui, quum Hispani adventu suo in Indiam Orientalem antiqua nomina per nova aboleverint, quod etiam credibile vix est. Sinice *Onglay*.

Locus. Prima regio, in qua Anassa ab Europæis fuit visa, Brasilia erat, ipsique adjacentes insulæ, cujus fructus in hunc usque diem maximus & optimus censetur. Putaret quis per Hispanorum quandam nationem simul cum nomine ex Brasilia vel Perua in Indiam Orientalem esse translatam, hoc autem a vero alienum videtur, quum in cunctis fere Indiæ provinciis nota sit, tam silvestris quam domestica Anassa, illorum vero multi fatentur ex vicinis regionibus fuisse introductam. In Java saltem domestica tantum nota est, ut silvestris copiosa est in Celebe, imperio Bugensi, Amboina, ac porro in Moluccis usque in Philippinas insulas.

Domestica quoque crescit in Bengala, Pegua, & Sina, solum requirit calidum, pingue, & molle, silvestris vero seu ejus degeneratio in vallibus ac frigidis crescit montibus, ubi terra est rubra argillosaque, ac rupes ingentes, ubi radicum surculi sese adeo propagant ac multiplicant, ut ingentem occupent locum, qui tam densus ac spinosus est, ut impervius sit.

Usus. Hic fructus tam diu in stipite linquendus est, donec maturus gravem de se fundat odorem, tumque cum caulis parte abscinditur, & per aliquot dies in domo suspenditur, quo melior redditur. Quumque ad edendum ipsum præparare velimus, corona prius abscindenda est cum corticis lamella, quæ plantari potest.

Atque

Ieder struyk draagd maar een vrucht, dewelke afgesneden zynde komt zomtyds een of 2 van de bywassen, die men heeft laten staan, tot perfectie, die zoo goed niet zyn als de eerste.

De struyk nu eens gedragen hebbende, gaat uit, of werd afgesneden, en dan komen ter zyden uit de wortel nieuwe jonkjes, die andere planten formeeren, doch men houd de vruchten voor beter, die van de geplante kroone komen.

Daar is noch een witte en half wilde zoorte, met langer en smaller bladeren, de vruchten van dezelfde fatzoen of wat kleender, wit van vleesch, het welk nooit ter degen zoet werd, maar meest amper blyft, en de tanden eggerig maakt, daarom weinig gegeten werd. Daar leggen meer korls in 't vleesch dan aan de tamme, en de vrucht is aan de zyden met veel afzetzels bewassen, daar de tamme maar 2 a 3 in 't gemeen heeft.

In Brasil heeft men 3 zoorten, waar van de geelste en beste van vleesch, Jajama *hiet, de 2de* Bojama *of* Bonjama *is wit van vleesch, en laf-zoet, de 3de is* Jajagua, *de slegtste, mede wit van vleesch, wynachtig of schier zuur, doch door 't verplanten word ze beter. Dit schynd dezelfde te zyn met de Amboinsche wilde, die men gelooft een ontaarding te zyn van de tamme.*

Den tammen Ananas verdeeld men in Manneken en Wyfken. Het Mannetje draagd rondom de vrucht veele Kinderen of jonge uitspruytzels van 10 tot 12 toe, zoo dat men de vrucht qualyk daar door bekennen kan, en alle zyn bequaam om te verplanten, behalven dat uit de midden van de planten nevens den regten stam nog een ander spruytje voortkomt, 't welk een nieuwe stam voortbrengt, als de oude afgesneden is.

Het Wyfje heeft deze Kinderen niet, en de vrucht is wat langer en geelder. Van Maccassar is onlangs in deze Landen gebragt een zoorte van onvruchtbare Ananas, wiens bladeren meer blaauws hebben, en de doornen zyn ydeler en korter, het draagd geen vruchten, maar breyd zig uit ter zyden met veele uitspruytzels. Deze bladeren dienen, om dezelve te splyten tot een fyn gaarn, waar uit men fyn Lywaat en Neusdoeken weeven kan, dewelke zoo mooy zyn als van de grofste zyde.

Naam. *In 't Latyn* Anassa domestica *de eerste, de tweede de witte of wilde. Zommige hebbenze* Melostrobilus *genaamt, na het gemengde fatzoen van een Meloen en een Pyn-appel, en daarom by de Spanjaarden* Pinas *genaamt. Bengaals* Ananas. *Maleyts, Javaans, en Amboinsch* Nanas, *doch by de Hituëezen* Uri Bengala, *of* Uri Mangala, *dat is Bengaalse Pissang. Ternataansch* Nanâs en Annanas. *Bandanees* Cajou nassa. *Maccassaars* Pangran. *Baleyts* Manas. *Hoe nu deze namen uit West-Indien overgebragt zyn in Oost Indien, kan ik tot noch toe niet raden; immers ik heb by alle voornoemde Natien geen ouden Inlandschen naam konnen uitvragen, of de Spanjaarden moesten met haar aankomst in Oost-Indien de oude namen met de nieuwe verduysterd hebben, het welk mede niet gelooflyk is. Sinees* Onglay.

Plaats. *Het eerste Land, daar de Ananas van de Europeanen gezien is, was Brasil en de omleggende Landen, die men nog voor de grootste en beste houd. Men zoude sustineeren, dat zy door eenige Spaansche Natie t'zamen met de naam uit Brasil of Peru in Oost-Indien gebragt zyn, dog dat is niet waarschynlyk, vermits ze schier in alle Provintien van Indien bekend is, zoo wel de wilde als tamme, doch veele van haar luyden bekennen, dat zy van de nabuurige Landen ingebragt zyn. Immers op Java is de tamme maar bekend, gelyk de wilde overvloedig is op Celebes, in 't Boegize gebied, in Amboina, en voorts in de Moluccos tot de Philippinas toe.*

De tamme wast ook in Bengala, Pegu, en Sina, ze vereyst een warme, vette, en mulle grond, maar het wilde en ontaarde goed wast in Valeyen, en op koude bergen, daar roode kley en groote klippen zyn, aldaar vermenigvuldigen hun de afzetzels van de wortelen zoodanig, dat zy een groote plaats beslaan, zoo digt en doornagtig, dat hy ondoorgankelyk is.

Gebruyk. *Men moet deze vrucht aan de stok zoo ryp laten werden, tot dat ze den geilen reuk van haar geeft, als dan snyd men ze af met een stuk van de steel, zoo kan men ze eenige dagen nog in huis ophangen, waar door ze verbeterd. Als men ze tot het eeten bereyden wil, moet men eerst de kroon afsnyden met een lapje van de schelle, die men dan verplanten kan.*

Zynde

Atque hæc secunda miraque hujus plantæ proprietas est, virtutem nempe seminalem neque in fructu vel ejus seminibus, neque in caule latere, sed in mirabili ista plantula seu corunula, quæ fructui insidet: Dein fructus decorticandus est instar Raparum ad crassitiem circiter binorum cultri dorsorum, tumque caro in taleolos secatur, qui per momentum in aqua macerantur prius pauxillo salis conspersi, unde hujus fructus sulphurea pars extrahitur, quum edendo aptus sit redditus hic fructus. Quidam huic adfundunt Vinum Hispanicum cum sacharo, quod inutile ac superfluum puto, quum ex natura sua sic satis fervens. Qui valetudinem suam curat, non plures unico fructu simul comedat, licet, quum rite sit maturus, vix satiari quis possit ob delicatum ejus vinosumque saporem.

Signa boni fructus porro sunt, ut colorem habeat intense luteum per totam ejus superficiem, sed oportet simul, ut squamæ seu corticis tubercula sint ampla & laxa. Naturæ est humidæ & ferventis, in ambis his qualitatibus excellens, generans nutrimentum, quod facile corrumpitur, & sanguinem inflammat, unde & omnes, qui exanthematibus, scabie, vel ulcerationibus laborant, hosce fructus quam maxime vitent, quique hos nimium edunt, plerumque petechiis obnoxii sunt. Alba fatue dulcis species, quam Amboinenses ex hortis suis montanis deferunt, quoque editur, alba autem acida non, vel tantum ab Amboinensibus.

Tam hi quam lutei immaturi fructus dentes corrumpunt, & abdominis tormina causant, ipsorumque succo noxia & corrosiva adscribitur qualitas, ita ut si cultet per viginti quatuor horas ipsis fuerit intrusus, tam fragilis esset, ut diffringi posset, cujus tamen rei nullum peculiare institui experimentum.

Aqua, cui fuit infusus ac maceratus hic fructus, cœrulescens est, odorem habens sulphureum, quod signum est noxiam ejus qualitatem ipsi fuisse inbutam, unde & nunquam nisi in aqua maceratus edendus est. Vitari quoque oportet ab iis, qui intestinorum cruditate, Diarrhæa & Dysenteria laborant, omnes enim morbi inde exacerbantur. Tandem vulgaris in India mos damnandus est, quum Arack vel vinum Hispanicum Anassæ fructui superbibatur, unde ejus exaltatur fervor. Alioquin enim, si hac noxia non laboraret qualitate, Anassæ fructus merito inter omnes Indiæ Orientalis fructus palmam haberet.

In re Medica hunc habet usum, tener Anassæ fructus nondum Cucumeris magnitudinem habens, in taleolos dissecatur, ejusque succus exprimitur, & parva dosi infantibus propinatur, unde vermes enecantur, & expelluntur. Adstutæ quoque sunt muliercula, præsertim inter Ternatenses, quæ conceptum hoc succo norunt dissolvere, & expellere, sed sæpe tanta hunc adsumunt copia, ut ipsæ inde moriantur, hic enim succus eandem fere, quam debilior aqua fortis, habet vim. Si quis nimiam ejus adsumserit dosim, ita ut noxam inde persentiat, adsumat nigrum Accarbaar, h. e. Corallium nigrum, seu Plinii Anthipathem, quod copiose in Amboina reperitur, contritum nempe cum aqua supra porphyritum, hoc enim Antidotum est, tam Anassæ, quam cunctarum acerrimarum plantarum.

Anassæ fructus cum caule abscissus, & in ventoso suspensus cubili, hoc dulci suo replet odore, non autem diutius quam per sex dies conservari potest.

Ex Guinea, Brasilia, & Java, hic fructus totus sacharo conditus in Europam delatus est.

Hujus quoque rei mentionem faciunt *Josephus a Costa Hist. Indic. libr.* 4. *cap.* 19. sub nomine *Pinas*, horum autem fructuum isti, qui in frigidis montibus Andes crescunt, pusilli, & insipidi sunt. *Garcias ab Orta cap.* 19. *libr.* 2. & quod *Carolus Clusius* in istud adnotat caput, *Christoph. Costa cap.* 44. & *Nicolaus Monardus* sub nomine *Strobuli*.

In Hitoea crescebat Anassæ frutex in solo pingui & molli, cujus fructus primarius triginta, vel quadraginta emiserat proles, quæ singulæ aptæ erant, ut abscindi, & transplantari possent, compertum quoque fuit, frusta corticis hujus fructus, tuberculis istis, seu gemmis integris gaudentia, terræ commissa, novas produxisse plantulas, quod tertium esset miraculum huic plantæ peculiare, quod tamen aliquo modo convenit cum Cinaris, quarum vis seminalis in primariis caulibus, & radicibus latet.

Eusèb,

Zynde de tweede wonderlyke eygenschap van deze plante, te weten dat de zaadkragt nog in de vrucht of hare zaden, nog in den steel steekt, maar in dat wonderlyk plantje, dat boven op de vrucht wast; daar na moet men ze schillen gelyk de Rapen, omtrent 2 mes ruggens dik, als dan het vleesch in schyven snyden, die men een ommezien in water laat weeken, eerst met een weinig zout besprengd, het welk de swaveligheid van deze vrucht uittrekt, zoo is ze tot 't eeten bequaam. Sommige gieten 'er Spaansche wyn en suyker over, 't welk ik onnodig achte, om dat ze van zelfs vuurig genoeg is. Een man mag niet wel meer op dan een geheele Ananas, die op zyn gezondheid wil leven, hoewel men van de regt rype qualyk zyn bekomst kan krygen, wegens den kostelyke wynagtige smaak.

Noch zyn teykenen van een goede Ananas, dat ze niet alleen hoog geel moet zyn over 't geheele lyf, maar de schilfferen of pukkeltjes van de schellen moeten groot zyn, of verre van malkaar staan. Ze is van aard vogtig en heet, in beide die qualiteyten uitmuntende, genererende een ligt bederffelyk voedzel, en het bloed ontsteekende, daarom alle die geene, die eenige zeerigheid, schurft, ofte ulceratien aan 't lyf hebben, deze vruchten moeten myden, en die ze te veel eeten, zyn ordinaris met rood-hond gequeld. De witte laf-zoete, die de Amboinezen uit haar berg-tuinen brengen, werd ook gegeten, maar de witte zuure niet, of alleen by de Amboinezen.

Zoo wel deze als de geele onrype, bederven de tanden, en maken snydinge in den buyk, en men schryft den zap een schadelyke en Corrosive kragt toe, zoodanig dat een mes een etmaal daar in gestoken hebbende, zoo bros zoude worden, dat men 't breeken kan, waar van ik nog geen zonderlyke experientie hebbe.

Het water, daar in ze geweekt is, word blaauwagtig en swavelig van reuk, een teken dat de meeste quaadaardigheid daar in getrokken is, daarom men ze nooit ongewaterd eeten moet. Zoo moetenze ook myden, die eenige rouwigheid in de darmen, buyk en bloedloop hebben, want alles word daar van ontsteeken. Eindelyk is te mispryzen de gemeene manier in Indien, dat men Arak of Spaansche wyn op de Ananas drinkt, waar door haar vuurigheid gevoed wert; anders, indienze deze quade eygenschap niet en hadde, zoo zoude de Ananas onder alle Oost-Indische vruchten billyk den prys behouden hebben.

In de Medicyne heeft ze dit gebruik, de jonge Ananas nog niet boven een Comcommer groot geworden zynde, werd in stukken gesneden, den zap uitgeperst, en een weinigje de kinders ingegeven, het welk de buik-wormen doodt, en uitjaagt. Daar zyn ook snoode Vrouwen, zonderlyk onder de Ternatanen, die de ontfangenisse daar mede weeten af te zetten, en somtyds zoo rykelyk innemen, dat zy 'er den bek by inschieten, want dezen zap is zoo goed als een slegt sterk-water. Zoo iemand nu te veel had ingenomen, en eenig letzel daar van gevoeld, die zal inneemen zwart Acarbaar, dat is zwart Coraal, of Plinıaanse Anthipathes, het welk veel in Amboina gevonden werd, op een steen met water gewreven, want dit is een Antidotum, zoo tegens de Ananas, als andere corrosive planten.

De Ananas met haar steel afgesneden, en in een luchtige kamer opgehangen, vervuld dezelve met haar zoete reuk, maar men kan ze niet wel langer dan zes dagen bewaren.

Uit Guinea, Brasil, en Java is deze vrucht ook in Europa gevoerd geheel in zuiker gelegd.

Hier van maken ook gewag Josephus a Costa Hist. Indic lib. 4. cap. 19. *onder den naam van* Pinas, *waar van die geene, die in 't koude gebergte de Andes wassen, kleen, en onsmaakelyk zyn.* Garcias ab Orta cap. 19. lib. 2. *en 't geene* Carolus Clusius *op 't zelfde Capittel aanteekend.* Christoph. Costa cap 44. Nicolaus Monardus *onder den naam van* Strobulus.

Op Hitoe was een Anassa-struik, in een vette mulle grond staande, aan wiens hooft-vrucht wel dertig, of veertig afzetzels gezien zyn, dewelke allegaar bekwaam waren om afgesneden, en verplant te werden, ook heeft men ervaren, dat stukjes van de schelle dezer vrucht, daar de pukkeltjes, of oogen geheel aan zyn, in de aarde gesteken, nieuwe plantjes voortgebragt hebben, het welk dan het derde wonder zoude zyn deze plante eigen, doch eenigzints overeen komende met de Artisjokken, welkers zaadkragt in de hooft-stelen, en wortelen steekt.

Ff 3

Eusèb,

Euseb. Nierenberg. Hist. natur. lib. 15. *cap.* 1. ex *Francisci Hernandis* scriptis Mexicanorum fructum *Mazatli* describit, quem Hispani *Pineam* vocant, estque sine dubio idem cum Anassa.

Rochefort. Histor. Antill. narrat, in Antillis, seu *Caribeis insulis* Anassam crescere, ejusque reperiri tres quatuorve species, quarum illa optima censetur, quæ a Gallis incolis ibi *La Renette* vocatur. Cujus folia transversalem palmam lata sunt, fructusque externe multis flosculis inter squamas prodeuntibus gaudent, qui ad Solem reflexum instar Iridis exhibent. Hæcque planta semel tantum fructus profert.

Ex maturo, & semi putrido fructu incolæ ibi vinum præparant dulce instar Malvatici, item Marmeladam mollem, quæ omnium rerum delicatissima est, quæ ex India defertur. Dicit quoque per experimenta quædam comprobatum esse, ejus succum spiritus animales excitare, ventriculum corroborare, nauseam prohibere, & adpetitum excitare. Prodest quoque miro modo Nephriticis, urinæ enim subpressionem promovet, ac venenorum noxiam temperat, & exstinguit &c. quae omnia in Orientali Anassa non sunt instituta, excepto quod languidum, & debilitatum restauret stomachum, ac tali modo spiritus refocillet, & urinam promoveat.

Alius porro Anassae usus in India Orientali notus est, sed potissimum silvestris, ex cujus foliis fila formantur tam subtilia quam crassa. Longissima silvestris speciei eliguntur folia, quae prius exsiccantur, ac dein in aqua putrescant, tum longa ex iis fila duci possunt, qualia ex Lino, & Cannabe formantur. Haec cum Gossipio miscentur, connectuntur, ac textura quaedam ex iis componitur. Crassissima adhibent Maccassarenses, & Boegenses ad pluviae tunicas pro magnatibus, subtilissimis autem pro muccinis in Bengala, & alibi utuntur.

Ad clavos pedum, & Cadal curandum teneri, vel semi perfecti sumuntur Anassae fructus, qui scinduntur, & cum alio lato folio imponuntur Cadal per noctem, tum cutis tam tenuis redderur, ut omne Cadal, quæ materia proprie est calcea, ac squamosa, abradi possit, clavis vero calidi inponendi sunt Ari foliis involuti, & plantis pedum adligati, quomque frigescant, denuo calefaciendi sunt quam calide tolerari potest per totam noctem. Hoc crassam cutim clavosque adeo adtenuat sine ullo dolore, vel rosione, ut abradi quoque instar calcis possint, plantaque pedis ita adtenuabitur, ut intra binos dies procedere talis nequeat, sensim vero iterum indurescit, & clavi evanescunt.

Alia insuper silvestris Anassa est, a vera differens, quæ frutex est arborescens, nihilque aliud quam *Pandanus litoreus*, seu *Keker*, quod genus supra libro sexto ad finem descriptum est.

Concludo itaque Anassam Indiæ Orientalis plantam, ac nomen esse, a Portugallis adsumptum, & in Brasiliam translatum, cujus detectio multo posterioris temporis est illa Indiæ Orientalis, uti quoque in India Occidentali peculiare suum gerit nomen.

Huic vero rei repugnare videtur D. *Pisonis* testimonium, qui libro 4. *cap.* 37. scribit, a senibus Brasiliensibus sese audivisse, ipsorum fructum, *Nana* a Portugallis vocatum, in Brasilia esse indigenum, & ex hac regione translatum in Peruam, unde Castiliani eum in Indiam Orientalem detulerunt, ex Nova Hispania nempe primum in Philippinas insulas, & inde in Sinam, & Moluccas.

Quoad ejus delicatum saporem, ac medicinalem usum, quam maxime convenit cum descriptione supra data, addens, succum, seu vinum ex Anassa præparatum parca dosi adsumptum, renum dolores sedare, urinam promovere, & expellere. Ipsius *Nana Brava* videtur quoque convenire cum *Pandano litoreo.*

Eusch. Nierenberg Hist. Natur. lib. 15. cap. 1. *uit de schriften van* Franciscos Hernandes, *beschryft de Mexicaanse vrucht* Mazatli, *dewelke de Spanjaarden* Pinea *noemen, en is buiten twyffel niets anders dan de Ananas.*

Rochefort*s* Historie *van de* Antil. *meldt, dat in de Antillis, of* Carybische Eilanden, *de Anassa ook wasse, van drie of vierderley zoorten, waar van die voor de beste gehouden werd, die van de Franse Colonisten aldaar* La Renette *genaamt is. De bladeren zullen een dwers hand breed zyn, de vrucht buiten om met veele kleene bloempjes tusschen de schubben bezet, dewelke in de Zon een weerschyn geven, als een Regenboog. De struik draagd ook maar eens in zyn leven.*

Uit de rype, en half verrotte vrucht maken de Inlanders aldaar een Wyn, zoo zoet als Malvazey, als mede een weeke Marmelade, zynde een van de welsmakelykste dingen, die men uit Indiën brengt. Ze zegt ook door eenige ervaringe bewezen te zyn, dat het zap de geesten van 't hart verquikke, de mage versterke, de walging beneeme, en den appetyt wederbrenge. Hy helpt ook wonderbaarlyk de Graveelige, beneemt het ophouden van 't wateren, en breekt de kwaadheid van 't venyn &c. al 't welk aan de Oost-Indische Ananas niet geproberd is, behalven dat ze een verhitte, en verbruisde mage kan verquikken, en zoo de levensgeesten opwekken, ook water doen lossen.

Voorts is nog een ander gebruik in Oost-Indiën van de Ananas bekend, doch meest van de wilde, uit wiens bladeren gaarn gemaakt werd, zoo wel fyn als grof. Men neemt de langste bladeren van de wilde zoorte, droogd die eerst, en laat ze dan in water rotten, zoo kan men lange draden daar uittrekken, gelyk men met Vlas, of Kennip doed. Dezelve werden met Cattoen-gaarn gemengd, getweernd, en zeker geweef daar uit gemaakt. De grofste neemen de Maccassaren, en Boegis tot regenrokken van groote luiden, de fynste tot neusdoeken in Bengalen, en elders.

Om de krabben aan de voeten, en het Cadal te genezen, neemd geheel jonge, of halfwassene Ananassen, snyd, en stoot die klein, bind ze met een ander breed blad op het Cadal een geheele nacht, zoo zal het vel zoo dun daar van werden, dat men al het Cadal (zynde een schubbige en kalkachtige materie) afschrappen kan, maar op de krabben moet men ze warm maken, en met een blad van Aron op de voet-zoolen binden, en als 't koud werd, telkens weder warm maken, zoo heet men 't lyden kan, en voorts een geheele nacht daar op laten. Dit zal de dikke huid, en krabben zodanig afeeten, doch zonder byten, of pyn, dat men ze mede afschrappen kan, als kalk, en de voet-zoolen eindelyk zoo dun werden, dat men in twee dagen daar op niet gaan en kan, doch allenskens werden ze weder hard, en de krabben zyn weg.

Daar is nog een ander wilde Ananas, van de regte vry wat verschillende, een boomagtige heester, en anders niet dan de Pandanus littoreus, *of* Keker, *wiens geslagten boven* lib. 6. *aan 't eind beschreven zyn.*

Ik besluite dan, dat Ananas een Oost-Indische plante, en naam is, van de Portugezen aangenomen, en overgevoerd in Brasil, wiens ontdekkinge veel later is dan die van Oost-Indiën, gelyk ze ook in West-Indiën haar byzondere naam heeft.

Doch hier tegens schynt te stryden, het getuigenisse van de Heer Piso, *dewelke* lib. 4. cap. 37. *schryft van oude lieden in Brasil gehoord te hebben, dat hare vrucht van de Portugeeze* Nana *genaamt, in Brasil oorspronkelyk zy, en uit dat land gekomen in Peru, waar van ze de Castilianen in Oost-Indiën gebragt hebben, te weten uit Nova Hispania eerst in de Philippinas, van daar in Sina, en in de Moluccos.*

Aangaande haar lekkerny, en medicinale gebruik, komt hy met de bovenstaande beschryvinge meest overeen, daar by doende, dat de zap, of wyn uit Ananas gemaakt, in kleene menigte gedronken, de pyn in de nieren stille, de watergangen opruime, en den wryn dryve. Zyne Nana Brawa *schynd mede overeen te komen met* Pandanus littoreus.

Tabula Octogesima Prima

Nobilissimam exhibet *Anassæ* plantam cum fructu ejus, A transversim secto, ut interna ejus substantia, & officiorum situs ad peripheriam adpareat.

De een en tachtigste Plaat

Vertoont de zeer vermaarde *Ananas*-plant met zyn *vrucht*, A door midden gesneden, op dat zyn binnenste substantie, en de plaatzing der korls aan de hoeken gezien kan worden.

OBSERVATIO.

Hæc est celeberrima illa planta, cujus fructus per omnes calidas mundi partes a quovis fere populo ob singularem gratumque, ac vinosum saporem quam maxime desideratur, unde & ab omnibus fere rariorum plantarum Auctoribus variis nominibus insignita fuit hæc planta, quas singulari industria conlegit *Linnæus* in *H. Cliffort. p.* 129. ubi vocatur *Bromelia* foliis spinosis, fructibus conitis, caulem cingentibus, ubi & notas ejus charactersticas optime describit, ipsiusque varietates distincte recenset. Innumeros porro hujus plantae Auctores conlegit *Sloan. Catal. pl. Jamaic. p.* 77. & 222.

AANMERKING.

Dit is die vermaarde plant, wiens vrugt genoegzaam door al de warme deelen van de weereld, van alle volkeren zeer begeert werd, om deszelfs byzondere aangename, en wynagtige smaak, waarom ze genoegsaam van alle Schryvers der rare gewassen met verscheide benamingen aangehaalt is, welke met bysondere naauwkeurigheid versameld heeft de Heer *Linnæus* in de *Hort. Cliffort. p.* 129. alwaar ze genaamt werd *Bromelia* met doornagtige bladeren, en ta zamen gedrongene vrugten den steel omgevende, alwaar hy deszelfs byzondere kentekenen zeer wel beschryft, en de verscheidenheid der zoorten zeer onderscheiden aanhaalt. Verders heeft *Sloane* een ontelbaar getal Schryvers by een versameld in zyn *Catal. pl. Jamaic. pag.* 77. en 221.

CAPUT QUADRAGESIMUM SECUNDUM.

Blitum Indicum. Sajor Bajang.

BLitum vilissima est olerum herba, ubique fere per totum mundum dispersa, & nota, sed diversa ratione regionum. In Europa omnium contemptissima est inter olera, nullumque ipsi concederem in hoc Herbario locum, nisi contrario in India Orientali primaria, ac præcipua esset olerum herba. Illas tantum commemorabo species, quas observavi, & ipse vidi, nimiæ enim sunt, ac nimis diversæ varietate locorum, ac regionum, in quibus crescunt, aliquas tamen addam exoticas, seu peregrinas aliis ab auctoribus memoratas. Notum vero ac vulgare Blitum primo dividimus in domesticum, ac silvestre.

Domesticum, seu hortense *Blitum* quatuor habet species, quas hoc in capite describemus.

Primo *Blitum album*, binos tresve pedes altum est, in multos laterales caules divisum, qui rotundi sunt, ac subtiliter striati, maxime pallide virentes, aliquando ex viridi, & fusco, seu rubente distincti colore.

Folia vulgaris, & notæ sunt formæ, pallide virentia, non splendentia, & ad tactum parum rugosa, & scabra, sed flaccida, longis insidentia petiolis, quorum superior pars multas gerit emortuas quasi maculas instar tinearum, atque ab Erucis aliisque infectis quam maxime vexantur, adeoque sæpe exeduntur, ut nil nisi nudæ costæ, & sceleta quasi supersint.

In ramulorum extremo, uti & ex omnium foliolorum alis, ac cauliculis breves excrescunt spicæ, felis caudas referentes, ex multis compositæ squamosis cellulis arcte compactis, pallide virentibus, quæ caulium alis inponuntur, sunt autem non oblongæ, nisi quæ in extremitatibus locantur, cæteræ spicæ sunt rotundæ, & bulbosæ quasi, quo autem hæ spicæ sint longiores, eo melior censetur haec species. In harum spicarum cellulis parvum locatur semen, ex rotundo compressum, nigrum, durum, quam maxime splendens, quod facile decidit, quum cellulae semper sint apertae.

Secundo *Blitum maculosum* folia gerit rotundiora, & ampliora, cæterum ejusdem cum priore formae, excepto quod hujus folia sint notata macula ampla, & obscure fusca, seu sanguinea, instar foliorum *Persicariæ*.

Ambae hae species *Sinensium Bajang* vocantur, vel quod ipsorum semen a Sinensibus sit introductum, vel quod a Sinensibus potissimum coquantur, quum ad hunc finem aptissima sint, & omnium minime amaricantia.

Blitum Amboinicum varietas tantum est mox antecedentis, ipsius vero folia longioribus insident petiolis, & acutiora sunt, ac superiora macula fusca notata, horum autem plurima sunt viridia, & stipitis caules plerumque rubentes. Spicae, quae semina continent, non adeo compactae sunt, sed magis distinctae in acutos lobos.

Se-

XLII. HOOFDSTUK.

Het gemeene Indische, of groote Blitum.

BLitum *is een Jan-hagel onder de moeskruiden, en seer bekend over de geheele weereld, dog na de landschappen wat verscillend. In Europa is 't het alderveragtste onder de moeskruiden, en ik zoude hem geen plaats in dit Kruidboek vergunt hebben, indien het niet ter contrarie in Oost-Indiën het principaalste, en een Capitein was van de moeskruiden. Van zyne zoorten zal ik alleenlyk die geene verhalen, die ik gezien hebbe, want zy zyn te veel, en verscheiden na de landschappen, nog zal ik eenige vreemde uit andere Auteuren daar by voegen. Het bekende, en eygentlyke Blitum deelen wy eerst in tamme, en wilde.*

Het tamme, en Hof Blitum *heeft vier zoorten, die wy in dit Capittel beschryven zullen.*

De eerste Blitum album, *werd twee en drie voeten hoog, in veele zyde-takken verdeeld. De stelen zyn rond, en fyn geribd, meest bleek-groen, zomtyds uit den groenen, en bruinen, of rooden gemengd.*

De bladeren zyn van gemeene, en bekende fatzoen, bleek-groen, zonder glans, in 't aantasten wat ruig, en rimpelig, doch slap, en op lange stelen staande, de boven zyde heeft veele doodse vlekken, of sproeten, en van de rupsen, en ongedierte zeer gekweld, ja dikwils zoo doorvreeten, dat niets dan bloote ribben, en geraamte van 't blad overschieten.

Aan 't uiterste der takjes, als mede uit den schoot van alle bladjes, en uit de stelen komen korte aairen voort, als kattesteertjes gemaakt, van kleene schubagtige huiskens digt in een gedrongen, licht-groen, of gantsch bleek van coleur, die in de schooten van de stelen staan, zyn niet lankwerpig als die aan de toppen, maar rond, en bolagtig, doch hoe langer deze aairen zyn, hoe beter het geslachte is. In de huiskens van deze aairen schuild een kleen zaad, uit den ronden gedrukt, zwart, hard, en zeer blinkende, 't welk ligt uitvald, om dat de huiskens altyd open staan.

De tweede Blitum maculosum *heeft ronder, en breeder bladeren, anders van 't voorgaande niet veel verschillende, behalven dat de bladeren geteikend zyn met een breede donker-bruine plek, als dood-bloed, of als de bladeren van* Persicaria.

Deze beide zoorten werden Sineese Bajang *genaamt, of om dat het zaad van de Sineezen ingebragt is, of om dat zy van de Sineezen meest gekookt werden, als zynde daar toe de bequaamste, en minste bitterheid hebbende.*

Blitum Amboinicum *is maar een verandering van 't naastvoorgaande, maar de bladeren staan op lange stelen, en zyn spitzer, ook de bovenste met bruine plekken bezet, doch de meeste zyn groen, en de stelen des stams doorgaans rood. De aairen, daar 't zaad in schuild, zyn zoo niet in malkaar gedrongen, maar meer verdeeld in spitze lobben.*

Het

Semen quoque nigrum est, ac splendens, sed minus; ad coquendum non ita valet quam *Sinensium* species, *hoc* enim magis amaricat, estque in Amboina vilissima indigena planta, seu *Bajang*.

Tertio *Blitum rubrum*. Malaice *Bajang Mera* primae speciei similis est, ejus vero folia paulo majora sunt, & glabriora, altius quoque excrescit, ad quatuor nempe pedum altitudinem, petioli que rubent, foliaque sanguinea, quum vero radiis Solaribus tanguntur, tantum rubent. Squamosae, & muscosae sphaerae instar coronarum undique fere circa caules locantur ex rubro, & pallide viridi colore distinctae, plerumque vero rubent, inque his semina reconduntur, uti in prioribus. Folia caulesque rubrum emittunt succum, cum quo scribi potest uti cum Brasiliensi atramento, si gummi addatur; quo colore etiam tingunt jusculum, in quo fuere excocta, aeque apta enim est haec planta ad coctionem, quam prima species. Folia vero eandem patiuntur Erucarum vexationem, quam alba species, unde & inferiora plerumque penitus exesa sunt.

Quarto *Blitum terrestre*, seu *repens*. Malaice *Bajang Tana* non erectum est, sed ramis suis per solum prorepit. Minima gerit folia, subrotunda, plerumque virentia, quorum quaedam fuscis quibusdam maculis adspersa sunt. Caules ejus pluribus, ac densioribus globis muscosis, & seminiferis gaudent quam reliquae species, in quibus semina latent pusilla, ex nigro fusca. Semi silvestris naturae est, plerumque enim sponte excrescit in hortis juxta areas, ubi solum est depressum, parumque humidum, ac sponte sese per deciduum multiplicat semen, nihilominus tamen optimum praebet olus coquendo aptum, nullo modo tam amarum quam Amboinicum superius.

Nomen. Latine *Blitum*, quod Graeca lingua ab abjiciendo derivatur, quum olus sit ejectu dignum, ac vilissimum habeat saporem. Belgice, & Germanice *Mayer*. Portugallice *Bredo*, unde cuncta olera sic fuere vocata. Malaice *Sajor Bajang*, quasi dicas olus umbratile, quum loca amet umbrosa, vel quum saepius adeo sit exesum, ut magis umbram, & sceleton quam herbam referat, Malaienses enim saepe longe petitas habent plantarum denominationes. Arabice *Berbuz*, & *Gerbuz*, *Backla Jemanija*, *Arabia*, i. e. *olus Jemanicum*, & *Arabicum*. Mauri vero Andalusenses vocant *Blitos*. Malaice quoque simpliciter dicitur *Sajor*, quum princeps sit cunctorum olerum. Javanice *Jagan Bajang*. Baleice *Bajam*. Maccassarice .... Bimanice *Nadu*. Ternatice *Uge Baja*. Amboinice *Utta Baja*, & *Utta Baën*: Bandice *Labok*. Sinice *Huntsjay*, & solummodo *Tsjay*.

Locus. In cunctis fere, uti dictum fuit, crescit provinciis per totum mundum, alba, & rubra ejus species in hortis serenda est, quarta species in hortis quoque crescit, sed nullum requirit laborem, quum sponte sese multiplicet, quo modo porro crescant in aliis provinciis extra Indiam Orientalem, postea ad cujusque speciei denominationem indicabitur.

Usus. Olus est Catholicum, h. e. universale per totum mundum, praesertim in India Orientali, & Occidentali, Europaei enim meliora habent olera, quem in finem non tantum ejus sumuntur folia, sed teneri quoque, ac molles caules albae speciei, quae in frusta scinduntur digitum longa, ac separatim in aqua excoquuntur, quibus dein additur Oleum, Acetum, Piper, & Sal, & eduntur instar Lactucae, vel Asparagorum: Debiles habet vires, fatuumque saporem, facilis digestionis, alvum leniter subducens, & emolliens, Amboinicum vero parumper amaricat, nostraeque nationi non ita gratum est.

Amboinensis hoc olus coquit cum Calappi lympha, vel solummodo in aqua, cum Pipere, & Sale illud comedens: nostra vero natio in jure carnium, vel gallinaceo minutim consectum, addito pauxillo succo Limonum, quod jus nostrates olus calidum vocant.

Blitum Peruvianum ibi *Quinua* dictum, a *Clusio* quidem inter majoris Bliti species descriptum est, ejus autem forma declarat, Amaranti esse speciem, viri enim altitudinem attingit, caules gerens pollicem crassos, multoque majora folia quam Bliti vulgaris.

In

Het zaad is mede zwart, en blinkende, doch wat kleender, tot het kooken is het vry slegter als de Sineesse zoorten, want het heeft meer bitterheid, dan andere, en is in Amboina een regt Inlands Bajang.

De Derde Blitum rubrum. *In 't Maleyts* Bajang Mera *is de eerste zoorte gelyk, de bladeren zyn wat grooter, en gladder, ook wast het hoger op tot vier voeten toe, de stelen zyn rood, de bladeren hoog bloed-rood, maar als de Zon daar op schynd, gemeen-rood, (de geschubde, en mosch agtige bollen staan als kranzen schier rondom den steel uit den rooden, en bleek groenen gemengd, doch meest rood) daar in schuild het zaad als aan de voorgaande. De bladeren, en stelen geven een rooden zap van haar, waar mede men schryven kan gelyk met Brasilische inkt, als men gom daar by doed, en zoo verwen zy ook het zop, daar in zy gekookt werden, want het is alzoo bequaam tot kooken als de eerste zoorte. De bladeren zyn dezelfste quellinge der rupsen onderworpen als de witte, dies men van de onderste meest het geraamte ziet hangen.*

De vierde Blitum terrestre, *of* repens. *Maleyts* Bajang Tana *regt zich niet op, maar breid zig met zyne takken uit langs de grond, en is eenigzints kruipende. Het heeft de kleenste bladeren van alle, rondagtig, meest groen, zommige met weinige bruine plekken. De stelen zyn met de moschagtige Zaad-bollen meer, en digter bezet dan aan andere zoorte, daar in zwart-bruin zaad leid. Het is half wild van aart, want het komt meest van zelfs voort in de tuinen langs de wegen, daar het wat laag, en vogtig is, en vermenigvuldigt zig zelfs door 't uitgevallen zaad, niet te min het een goed kook Sajor, verre zoo bitter niet als het voorschreve Amboinsche.*

Naam. *In 't Latyn* Blitum, *'t welk in 't Grieks van wegwerpen afkomstig is, om dat het een verwerpelyk moeskruid is, en 't slegtste van smaak. In 't Duits, en Hoogduits* Mayer. *In 't Portugees* Bredo, *waar van alle moeskruiden zoo genaamt werden. Op Maleyts* Sajor Bajang, *als of men zeide schaduagtig moes, om dat het schaduwagtige plaatzen bemind, of om dat het dikwils zoo doorvreeten is, dat het meer een schaduwe, en geraamte dan een kruid gelykt, want de Maleyers dikwils verre inzigten hebben in de namen der kruiden. In 't Arabies* Berbuz, *en* Gerbuz, Backla Jemanija, Arabia, *dat is* olus Jemanicum & Arabicum. *Doch de Mooren in Andalusia noemen het* Blitos. *Men noemd het ook in 't Maleyts slegt* Sajor, *om dat het een hooft is van alle moeskruiden. In 't Javaans* Jagan Bajang. *Op Baleys* Bajam *Op Maccassaars .... Op Bimanees* Nadu. *Op Ternataans* Uge Baja. *In 't Amboins* Utta Baja, *en* Utta Baën. *Op Banda* Labok. *In 't Sinees* Huntsjay, *en slegts* Tsjay.

Plaats. *Het wast, als gezegt, meest in alle Provintien door de geheele weereld, de witte, en roode zoorten moet men in de hoven zaaien, de vierde zoorte wast ook wel in de tuinen, maar behoeft geen moeiten, want ze zaaid zig zelfs voort. Hoe zy nu wassen in anderen Provintien buiten Oost Indiën, zal hier naar by ieders namen aangewezen werden.*

Gebruik. *Het is een* Olus Catholicum, *dat is een algemeen moeskruid over de geheele weereld, inzonderheit in Oost- en West-Indiën, want de Europiaanen zyn met beter stof verzien, men neemt niet alleen de bladeren hier toe, maar ook de jonge, en malse stelen van de witte zoorte, werden in stukken gesneden van een vinger lank, afzonderlyk in water gezoden, Oly, Azyn, Peper, en Zout daar over gedaan, en gegeten als Salade van Aspergies, het is gantsch slap van kragten, en laf van smaak, ligt te verteeren, en den buik zagtjes week makende, doch het Amboinze is wat bitter, en voor onze natie min aangenaam.*

Den Amboinees kookt het met Calappus melk, of slegts in water, Peper, en Zout, de onze met vleesch, of Hoenderzop kleen gesneden, en wat Lemoen zap daar onder gedaan, 't welk wy Warmoes noemen.

Blitum Peruvianum *aldaar* Quinoa *genaamt, is wel van* Clusius *onder de zoorten van groot Blitum beschreven, maar zyne gedaante brengt mede, dat het een zoorte van Amarantus zy, want het wast zoo hoog als een man, met stelen een duim dik, en veel grooter bladeren dan 't gemene Blitum.*

Boven

In summa ejus parte florem gerit palmæ longitudinis, pallide carmesim, seu rubri coloris, qui dependet, inque multos lobos distinctus est, cristas gallinas referentes, in quibus semen reconditur album, licet & sint aliæ, quæ fuscum gerunt semen; Copiose crescit in Perua, & Quito, estque una trium rerum, ex quibus indigenæ victum habent.

Callallub Blitum est Brasiliense, ubique in hortis, & ad vias crescens, ac quotidianum olus ibidem tam Europæis quam Indis. *Eusob. Nierenberg Hist. nat.* libr. 14. *cap* 75. scribit, in Mexicanis regionibus Blitum rubrum vulgatissimum esse, ibidemque vocari *Hoautli*, uti & variegatum, seu pictum Blitum, seu Plittaci herba, dictum ibi *Michihoautli*; ita ut larga natura hanc plantam per totum mundum tanquam universale nutrimentum distribuerit. In India Orientali nulla domicula obcurrit cum quodam arvo, in quo non area est sata hoc *Sajor Bajang*.

Deinque notandum est, *Sajor Bajang*, præsertim rubrum elegantissime crescens in insula Siaua aliquid peculiare habere, si enim coquatur, vel edatur non abjiciendo primam ejus aquam, magnam caussat ventriculi anxietatem cum vertiginibus, & vomitu, quæ noxia qualitas ipsi putatur supervenire ex subtili quodam cinere, quem mons continuo flagrans, vel ipsa projicit insula, quique diu foliis inhæret, hoc inservire potest admonitioni colligendo Sajor aliis in locis, in quibus similes reperiuntur ignivomi, & æstuantes montes.

Piso libr. 4. *cap*. 57. vocat *Canaru*, dicitque speciem esse *Bliti albi*, spicatos gerentem flores, ac proinde multo magis *Amarantum*, seu *Blitum Spicatum*.

Sinensis quidam Med. Doctor mihi narravit nullas terrestres testudines edere *Sajor Bajang*, sique ipsarum edatur caro, ac dein hæc herba, quam maxime stomachum gravare, quum testudo digeri nequeat, unde & abdomen intumescit, ac vehementi vomitu demum rejici debet.

Boven op heeft het een bloeme schier een handlank, ligt Carmozyn-rood, neerwaarts hangende, en in veele lobben verdeeld, gelyk hane-kammen, daar in schuild wit zaad, hoewel 'er ook van bruin zaad gevonden werd. Het wast overvloedig in Peru, en Quito, en is eene van die drie dingen, waar van die Inwoonders haar leven onderhouden.

Callalluh *is een Brasilisch Blitum, over al aan de wegen in de hoven wassende, en een dagelyks moeskruid, aldaar zoo wel voor de Europianen als Indianen*, Eusch. Nierenberg Hist. nat. lib. 14. cap. 75. *schryft, dat in de Mexicaansje landen het roode Blitum zeer gemeen zy, en aldaar genaamt* Hoautli, *als mede het geschilderde Blitum, of Papegays-kruid, en aldaar genaamt* Michihoautli; *Zoo dat de milde natuur dit kruid tot een gemeen voedzel door de geheele weereld verspreid heeft. In Oost-Indiën vind men niet een huisje zoo kleen, daar maar een weinig erfs by is, of men vind een beddeken* van de Sajor Bajang.

Eindelyk staat op te letten, dat de Sajor Bajang, *inzonderheid de roode zeer schoon op 't Eiland Siau wassende, iets bezonders heeft, want zoo men hem kookt, of eet zonder het eerste water weg te gieten, zoo veroorzaakt hy groote benauwtheid in de mage, met duizeling, en braken, welke quaadaardigheid, zoo men gist, hem overkomt uit een fyne assche, die de steets brandende berg of 't zelfste Eiland uitwerpt, en lang op de bladeren liggen blyft, dit kan dienen tot een waarschouwing in 't plukken van Sajor op andere plaatzen, daar diergelyke rookende bergen zyn.*

Piso lib. 4. cap. 57. *noemt het* Canaru, *en zegt dat het een zoorte van wit Blitum zy, met geairde bloemen, en dierhalven veel meer een* Amarantus, *of* Blitum Spicatum.

Zeker Sineeze Doctor heeft my verhaald, dat geen land-Schildpadde van Sajor Bajang eete, en zoo men haar vleelsch eet, en dit kruid boven op, dat het zeer bezwaard, door dien de Schildpadde niet kan verteert werden, doed den buik zwellen, en moet door een geweldig braken ten laatsten weder overgegeven werden.

Tabula Octogesima Secunda

Ad *Figuram Primam Blitum* exhibet *vulgare Indicum*, seu *majus*.

Figura Secunda Blitum denotat *terrestre*, seu *minus*.

De twee en tachtigste Plaat

Vertoont in de *Eerste Figuur*, het *gemeene Indische*, of *groote Blitum*.

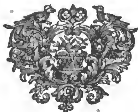
De *Tweede Figuur* wyst aan de *land*, ofte *kleine Blitum*.

OBSERVATIO.

Horum *Blitorum* species, seu varietates optime inveni recensitas in *Sloan. Cat. pl. Jam. p.* 49. quæ ibi cum reliquis synonymis, & Auctoribus laudatis examinari possunt.

AANMERKING.

De zoorte, ofte de veranderingen van dese *Blitum*, heb ik het best bevonden opgeteld by *Sloan. Cat. pl. Jamaic. p.* 49. alwaar die verders met hun benamingen, en aangehaalde Schryvers kunnen nagezien werden.

CAPUT QUADRAGESIMUM TERTIUM.

Blitum spinosum. Bajang Baduri.

SIlvestrium specierum unicam tantum describemus, *spinosum* nempe *Blitum*, quod instar arbusculæ excrescit, ad trium pedum altitudinem, simplici stipite digitum crasso, firmo, subtus fere lignoso, rotundo, parum striato, in junioribus fruticulis rubro, in vetustioribus ex rubro fusco, intermixtis striis viridibus, dividit autem mox sese in plures laterales ramos, magna ex parte rubentes.

Folia solitaria locantur, & inordinata, quatuor, & quinque pollices longa, binos lata digitos, ipsorum vero pars inferior, & minor nuda est, petiolum formans: Subtus multas gerunt obliquas, & quam maxime protuberantes costas, ipsorumque oræ sinuosæ, suntque porro ex nigro virentia, sed costæ pallide virent.

Ex cujusvis folii ortu tam ad primarium caulem, quam ad laterales ramos multæ conspiciuntur erectæ, & acutæ spinæ, molles quidem, sed pungentes, quarum maxima unguem digiti longa est, reliquæ breviores, binæque treave simul uno ex ortu proveniunt.

Lateralium ramorum folia minora sunt, ad ipsorum ortum similibus spinis armata, ex ipsorum ortu alios emittentia ramulos cum minoribus foliolis. Quorumvis caulicolorum summo brevis insidet spica, undique obsessa capitulis viridibus, parum rugosis, seu hirtis, acsi arena, vel pilis essent conspersa, nullos vero conspiciendos præbens flosculos, sed semen continent pusillum, & obscure ruffum. Talia quoque capitula conspiciuntur ad ramulos inter spinas, quæ semina itidem servant. Foliorum sapor est uti in alio Blito, sed non ita amarus, ac vere oleraceus.

Radix simplex est, longa, profunde terram penetrans externe rubens, ex qua multæ dependent tenues fibrillæ.

Nomen. Latine *Blitum spinosum*, & *agreste.* Malaice *Bajang Baduri*, & *Bajang Utan.*

Locus. In incultis crescit locis in desertis hortis, inque pagis juxta sepes, uti & in plateis, quas raro adeunt homines, item in multis planis litoribus, ubi lapilli sunt frequentes. Notum est in cunctis Amboinensibus insulis, licet raro obcurrat, ubi vero crescit, per deciduum semen quam maxime sese propagat, ita ut ingentem obcupet locum, conceditur ipsi quoque angulus in horto, ubi sponte sua sese multiplicat, cujus & folia multo sunt molliora, & melioris saporis.

Usus. Si colere hoc vellemus, ut majori posset adquiri copia, inter olera magis adhiberetur, quam verum *Sajor Bajang*, quum ipsius folia sint magis sapida, saltem multo meliora illis Amboinensia *Sajor Bajang*, nunc autem spernitur, quum adeo spinulosum sit, ac proin ejus folia difficile decerpantur, quod vero in hortis excrescit, majus est, magisque luxuriat, unde & plerumque ad olus adhibetur.

In Sina quoque erit notum, Sinenses enim hic habitantes ad medicinam præparant hanc herbam in pulverem tostam, quem subtilem reddunt moliendo, cumque aliis rebus conmixtum per subtilem arundinem in alicujus fauces efflant, quum hæ sint exulceratæ, refrigerat enim, & depurat mediocriter, sed simul fortiter exsiccat.

Similis spinosus frutex in Maccassara obcurrit, vocaturque ibi *Bajanta*, ad trium pedum altitudinem excrescens cum multis erectis ramulis, ejus folia bina sibi sunt obposita per ampla intersititia, formam habentia *Bungo*, quatuor pollices longa, binos lata digitos, ab utraque parte acuminata, viridia, tribus quatuorve obliquis admodum, & sinuosis costis ab utraque parte donata. In quovis articulo quatuor longæ, & molles tanquam in centro locantur spinæ transversales, atque mox supra has binæ quatuorve aliæ minores obliquæ, unde hic frutex quam maxime spinulosus est. Flores, ac semina me latent.

Radix

XLIII. HOOFDSTUK.

De wilde doornagtig Blitum.

VAn de wilde zoorte zullen wy maar eene beschryven, te weten het doornagtige Blitum, dit schiet op als een boompje, drie voeten hoog, met een enkelen stam, dewelke een vinger dik is, styf, van onderen schier houtachtig, rond, weinig gestreept, aan de jonge struiken rood, aan de oude bruin rood, doch daar groene strepen onderlopen, en verdeeld zig straks van onderen op in veele zyde takken, dewelke meest rood zyn.

De bladeren staan enkeld, en zonder order, vier, en vyf duimen lank, twee vingers breed, doch de agterste, en kleinste helft is bloot, uitmakende den steel: Van onderen hebben ze veele schuinze, en zeer uitstekende ribben, en aan de kanten zyn zy gefronst, zwart-groen, doch de ribben bleek-groen.

Uit den oorsprong van een ieder blad zoo aan den hoofdsteel, als aan de zyde takken, ziet men veele regte, en scherpe doornen, die wel week zyn, en egter steken, waar van de grootste een nagel van een vinger lank zyn, de andere korter, twee, en drie uit eenen oorsprong.

De bladeren aan de zyde-takken zyn kleender by haren oorsprong, met diergelyke doornen bezet, uit haren schoot al weder andere takskens uitgevende, met nog kleender bladeren. Op den top van alle stelen komen korte aaire, voort bezet met kleene groene knopjes, dewelke wat ruig zyn, als of zand, of hairtjes daar op stonden, doch geen kennelyk bloeizel vertoonende, daar in kleen donker-roo zaad schuild. Diergelyke knopjes ziet men ook aan de takken tusschen de doorentjes, daar in mede zaad schuild. De smaak der bladeren is als aan een ander Blitum, dog min bitter, en regt moeskruidagtig.

De wortel is enkeld, lank, diep in de aarde gaande, van buiten rood, en behangen met veele dunne vezelingen.

Naam. In 't Latyn Blitum spinosum, & agreste. In 't Maleyts Bajang Baduri, en Bajan Utan.

Plaats. Het wast op de ongebouwde plaatzen in verlatene tuinen, in de Negoryen langs de heiningen, en op de straten, die weinig bewandeld werden, als mede op vlakke stranden, daar het veele kleene steenen heeft. Het is bekend in alle Amboinsche Eilanden, hoewel het weinig te vinden is, doch daar 't staat, vermenigvuldigd het zig door uitgevallen zaad, dat het een groote plaats beslaat, men vergund hem ook een hoek in de tuinen, daar het zig zelfs vermenigvuldigd, wiens bladeren malzer, en beter van smaak werden.

Gebruik. Indien men 't havenen wilde, dat het in menigte te bekomen was, men zoudt het onder de moeskruiden meer gebruiken, dan het regte Sajor Bajang, dewyl men zyne bladeren smakelyker bevind, immers beter dan het Amboinsche Sajor Bajang, maar nu werd het meest veragt, om dat het zoo doornagtig is, en daarom de bladeren wat moeyelyk om te plukken zyn, doch het geene in de hoven voortkomt, grooter, en weeldriger opschiet, werd doorgaans tot een moeskruid gebruikt.

In Sina moet het mede bekend zyn, want de Sineezen hier woonagtig gebruiken het tot eenige medicyn, het geheele kruid tot poeder brandende, het welk zy dan fyn malen, en met eenige andere dingen vermengd door een dun rietje, iemand in de keel blazen, als dezelve bezeerd, en vol gaten is, want het verkoeld, en zuiverd matig, maar droogd sterkelyk op.

Men vind diergelyke doornagtige heester op Macassar, en aldaar Bajanta genaamt, drie voeten hoog, met veele overeind staande takskens, de bladeren staan twee, en drie tegens malkaar, met wyde tusschen plaatzen, van fatzoen als Bungo, vier duimen lank, twee vingers breed, agter, en vooren toegespitst, doods-groen, met drie of vier zeer schuinze, en bogtige ribben te weer-zyden. Aan ieder lid staan mede in een kring vier lange, en weeke doornen, overdwers, en digt boven die, twee, of vier andere kleendere schuins, waar door het struitje stekelig is. Het bloeizel, en zaad zyn onbekend.

De

Radix late sese extendit, multasque emittit fibrillas. Ibidem in litore crescit, atque uti dicitur, etiam in Hocamohela, ubi pro spinoso *Liling*, seu *Daun prada* habetur. Contra Odontalgiam adhibetur.

De wortel is wyd verspreid, en vol vezelingen. Het wast aldaar op strand, en zoo men zegt, ook op Huamohel, daar men 't voor een doornagtig Liling, *of* Daun prada *houd. Men gebruikt het tegens tandpyn.*

Tabula Octogesima Tertia

Ad *Figuram Primam Blitum* exhibet *spinosum*.
Figura Secunda Blitum denotat *frutescens*.

De drie en tachtigste Plaat

Vertoont in de *Eerste Figuur* het *doornagtige Blitum*.
De *Tweede Figuur* wyst aan de *struikagtige Blitum*.

OBSERVATIO.

Prior planta est *Amaranthus* Indicus spinosus, spica herbacea *Herm. H. L. Bat. p.* 31. & *pag.* 33. ejus *icon*, quæ ratione loci parum a nostra differt planta, cæterum eadem, atque Amaranthus racemis cylindraceis erectis, alis spinosis *H. Cliffort. pag.* 444. estque Blitum Indicum monospermum, aculeatum, capsula rotunda, seu Amaranthus major spinosus Zeylanicus flore viridi *Breyn. Prodr.* 1. *pag.* 14. *nov. edit.* reliqua vide in *Thes.* meo *Zeylan. p.* 18.

Altera planta forte est Amaranthus fruticosus erectus, spica viridi laxa, & strigosa *Sloan. Cat. pl. Jam. p.* 48.

AANMERKING.

De eerste plant is de Indische doornagtige *Amaranthus*, met een kruidagtige aaire van *Herman.* in de *Hort. Lugd. Bat. p.* 31. en *pag.* 33. des zelfs afbeelding, welke een weinig na de verscheidenheid des plaats van de onze verschild, andersints dezelfde plant, en is de Amaranthus met ronde opgeregte trossen, en doornagtige hoeken der bladeren van de *H. Cliffort. p.* 444. en de Indische, een zadige, stekelige Blitum, met een ronde aaire, of de groote doornagtige Zeylonsche Amarantus, met een groene bloem van *Breyne* in zyn eerste *Prodr.* van de nieuwe druk *pag.* 14. Het overige ziet in onze *Thesaur. Zeylan. p.* 18.

De tweede plant is mogelyk de heesteragtige opwaartsgaande Amaranthus, met een groene losse, en schraale aaire van *Sloan. Cat. pl. Jam. pag.* 48.

CAPUT QUADRAGESIMUM QUARTUM.

Blitum frutescens. Bajang Besaar.

VUlgarem sequentes morem, hanc plantam quoque ad *Bajang* species referemus, licet multum ab hoc differat, quum frutex sit lignosus, stipitem enim format lignosum, binos, tresve digitos crassum, qui sese non erigit, sed ad unam alteramve inclinat partem, longisque suis sese extendit flagellis, quæ sese non erigunt, sed proximis incumbunt fruticulis, ita ut frutex repens videatur esse. Ejus vero flagella minimum digitum crassa sunt, longa, rotunda, pallide virentia, glabre, nullisque striis notata, hisce folia insident majora, simplicia, longis in petiolis, ita tamen, ut quatuor simul supra sese invicem sint cruciata.

Hæc quodammodo conveniunt cum illis *Bajang*, sed multo majora, & glabriora, quinque, sex, & septem pollices longa, quatuor lata, obliquis, & parallelis costis pertexta, ad oras semper sinuosa, & ad superiorem caulis partem parum concava, & rubentia, inferius latissima, & rotunda.

Hæc planta tarde floret, nec quovis anno, cumque flores plerumque sine semine frustra decidunt. Mense Octobri flores conspiciuntur excrescere in ramulorum summo tenuissimis, & longissimis in cauliculis, quibus septemdecim, & octodecim insident supra sese invicem longi caules instar virgarum strigosarum, plerumque pedis longitudinem habentes, si vero in pingui crescant solo, binos pedes longi sunt, immo longiores, in nullos laterales distincti petiolos, sed undique cinguntur pallide virentibus, seu pusillis pallidisque flosculis, ex quinque parvis petalis compositis, retroflexis, & quibusdam staminulis ornatis. Hi sunt adeo pusilli, ut vix floris formam repræsentent.

Suprema horum caulium pars aliquando digiti crassitiem obtinet, estque plana, acsi multi simul petioli concreti essent, firma porro, istisque capitulis obsita. Ad finem sese iterum in multa dividit filamenta, digitum longa, ubique istis capitulis ornata, quæ flaccide instar penicilli dependent. In hisce capitulis minimum reperitur semen, fuscum, ac minus semine Tabaci. Fuliorum sapor multum differt ab illo *Bajang*, est enim amarus, ingratus, acris, & faucium pruritum excitans. Radix nodosa est, & ample extensa per longas divaricationes. Transplantatur, & propagatur per surculos lignosos, uti Vitis.

XLIV. HOOFDSTUK.

De struikagtige Blitum.

DE gemeene sleur volgende, moeten wy deze plante mede onder de zoorten van Bajang *stellen, hoewel ze merkelyk daar van verschild, en een houtagtige heester is, want ze gewind een houtagtige stam, twee, en drie vingers dik, die zig niet opregt, maar gebogen held na de eene, of de andere zyde, en met zyn lange ranken zig uitbreid, die mede op zig niet staan konnen, maar op de naaste ruigte leggen, zoo dat het een kruipende heester schynd te zyn. De ranken zyn een pink dik, lang, rond, licht-groen, en glad, zonder strepen, daar aan staan de groote bladeren enkeld op lange stelen, doch zodanig, dat zy met hun vieren boven malkaar in 't kruis staan.*

Deze nu gelyken eenigzints die van Bajang, *doch veel grooter, en gladder, vyf, zes, en zeven duimen lank, vier breed, met schuinze, en paralele ribben doortogen, aan de kanten altyd gefronst, en aan de bovenste zyde des steels wat hol, en roodagtig, agter breedst, en rond.*

Dit gewas bloeid langzaam, en niet alle jaren, en dan vald het bloeizel nog meest zonder zaad af. In de maand October ziet men 't bloeizel aan de uiterste ryskens voortkomende aan dunne lange stelen, daar aan zeventien, en achtien stelen boven malkander staan, als lange roeden, ordinaris een voet lank, maar op een vette grond staande twee voeten lank, en meer, in geen andere zyde stelen verdeeld, maar rondom bezet met licht-groene, of kleene bleeke knopjes, die hun openen in zeer kleene bloempjes, uit vyf kleene blaadjes bestaande, achterwaarts gebogen, met eenige kleene draadjes boven op. Zy zyn zoo kleen, dat men de gedaante van een bloem kwalyk beschouwen kan.

Het voorste van deze stelen werd zomtyds een vinger breed, en plat, als of 'er veele stelen aan malkaar waren gewassen, styf, en met voorschreven knopjes bezet. Aan 't voorste verdeeld hy zig weder in veele draden, een vinger lank, doch al met zulke knopjes bezet slap neerhangende als een kwastje. In de knopjes vind men zeer kleen zaad, bruin, en kleender als Tabaks zaad. De smaak van de bladeren verschild veel van de Bajang, *want hy is bitter, onlieffelyk, wat scherp, en in de keel jeukende. De wortel is knoestig, en wyd uitgebreid, met lange takken. Het werd verplant door de houtachtige ryskens, gelyk de Wyngaard.*

Nomen. Latine *Blitum fruticescens.* Malaice *Bajang Besaar*, & *Bajang Pohon.* Javanice *Pantsja*, seu *Pantsje Loho.* Baleyice *Bajam Loubur.*

Locus. Crescit in Java, Baleya, & Amboina, hic autem raro obcurrit, atque tantummodo hic & illic unus alterve stipes prope arva aedium.

Usus. Apud Javanos, & Baleyenses est Sajor oleraceum, quod coquitur, sed semper aliis mixtum foliis; solum enim insipidum est. Radix cum aceto aqua subacto, & paurillo aluminis contusa, & expressa, ipsiusque succus per nares adtractus, phlegmata vehementer extrahit. Cephalalgiam curat ex tali causa ortam. Hoc adhibent Baleyenses in pueris, & puellis suis, si inter laborandum somnolenti sint, quum sensus valide adficiat. Folia quoque imponuntur callidis ulceribus, & Apostheniatibus, ut maturescant, & aperiantur. Eadem folia in copiosa contrita aqua propinantur in variolis expellendis, unde & vulgo *Ocbat Lute Lute* vocatur.

Naam. *In 't Latyn* Blitum fruticescens. *In 't Maleyts* Bajang Besaar, *en* Bajang Pohon. *In 't Javaans* Pantsja, *of* Pantsje Loho. *Op Baleys* Bajam Louhur.

Plaats. *Het wast op Java, Baly, en Amboina, doch hier is 't weinig te vinden, hier en daar een stok in de erven by de huizen.*

Gebruik. *By de Javanen, en Baleyers is het een kook-Sajor, doch altyd met andere bladeren gemengd, want alleen is het onsmakelyk. De wortel met gewaterden Azyn, en een weinig Ajuin uitgedruwd, en in de neuse opgehaald, trekt geweldig veel slymen uit, en geneest heete Hoofdpyn daar van komende. Dit gebruiken de Baleyers aan hare jongens, en meiskens, als zy in 't werken slaperig zyn, om dat het wakkere zinnen maakt. De bladeren werden ook gebruikt op heete zweeren, en Apostemen, om die te rypen, en open te trekken. Dezelve bladeren in rykelyk water gewreven, geeft men te drinken om de kinderpokken uit te dryven, daarom het by de gemeene man* Ocbat Lute Lute *genaamt werd.*

CAPUT QUADRAGESIMUM QUINTUM.

Amarantus. Bajang Cabecette.

AMarantus congoner est Blito, semper major, & altior excrescens, florem gerens emarcidum, cujus quatuor observavi species hoc in capite descriptas.

Primo *Amarantus Japonicus* elegantissima species, orta ex semine Japonico, ac Bataviæ plantatur in ollis, & cistis ornamenti gratia. Frutex ejus binos pedes altus est, multis caulibus ex radice excrescens. Caules hi angulosi sunt, striati, ex viridi, & purpureo colore distincti.

Folia cum illis Persicariæ conveniunt, sed paulo majora sunt, quædam penitus viridia, quædam supra virentia, subtus purpurea, quivis autem caulis in summo mirum profert florem, palmam latum, & in multos lobos distinctum instar collarium antiquorum Germanorum, vel uti Pancreas ventriculo vaccarum nectitur, estque eleganter ruber, seu Carmesini coloris, atque inferius ex squamulis, superius ex apicibus componitur. Aliquando læte purpureus est, & infra ad caulem albicans, ubi & squamulæ certas formant siliculas, in quibus latet semen nigrum, ac splendens, uti in vulgari Blito, sed quod majus est, ac facile quoque decidit, & progerminat.

Hujus floris circinnæ miro decurrunt modo superius extensæ, omnesque cauli nectuntur per angustos tubos: Odor non est notabilis, vel saltem stramineus. Abruptusque flos diu purpureum servat colorem, tandem marcescit, ac porro ista forma incorruptus manet, instar siccæ spicæ.

Secundo *Amarantus vulgaris* multo altior excrescit ad altitudinem septem, & octo pedum, longos emittens laterales caules mox supra radicem, qui firmi sunt, striati, ac fere lignosi, ex viridi, & purpureo colore mixti. Tenera folia cum illis *Sajor Bajang* conveniunt, sed duplo, & triplo majora, glabriora, superne virentia, & inferne purpurea, vetusta vero superne quoque rubent, seu obscure rubent intermixto viridi colore. Superiora, & inferiora caulis folia angustissima sunt, & longissima. Flos cum illo præcedentis plantæ convenit, palmam quoque latus, ejus vero lobi sunt crassiures, & rotundiores, pallidioris carmesini coloris, cristamque galli magis referunt, inferius ad caulem magna ex parte rugosi, ac squamosi, albicantes, similique nigro, & splendente semine referti, quod magna copia excidit, si conquatitur, nullum quoque spirat odorem hic flos, purpureusque ejus color post tres dies pallescit.

In incultis, & desertis crescit hortis, prædiis, & saxosis locis circa mare, si humida modo sint, in illis vero, qui in tam gracilibus crescunt locis, ac sponte proveniunt, flos parvus est, non in cincinnos, sed in caudas, & spicas divisus, uti subsequens species.

Con-

XLV. HOOFDSTUK.

De Indische Amarantus.

DE Amarantus is een mede zoorte van Blitum, altyd grooter, en hooger opschietende, met een onverwelkelyke bloem, waar van ik vier zoorten aangemerkt, en in dit capittel beschreven heb.

De eerste Amarantus Japonicus *is de schoonste zoorte, voortgekomen van zaad uit Japan gebragt, en werd op Batavia in bloempotten, en kisten tot een rariteit geplant, de struik is omtrent twee voeten hoog, met veele stammen, of stelen uit de wortel opschietende. De stelen zyn hoekig, geribd, uit den groenen, en peerzen gemengd.*

De bladeren gelyken die van Persicaria, doch ruim zoo groot, sommige geheel groen, sommige boven groen, en onder peers, ieder steel op zyn top draagd een rare bloem, wel een hand breed, uit veele lobben gemaakt, gelyk de kragen van de oude Duitschen, of gelyk het Pancreas aan de mage van de koebeesten, schoon Carmozynrood, beneden van kleene schubbetjes, boven van spitsjes gemaakt. Zomtyds isse licht-purper, en beneden aan den steel witagtig, alwaar de schubbekens zekere huiskens maken, daar in zwartblinkend zaad schuild, gelyk aan 't gemeene Blitum, doch grooter, dat mede hebt uitvald, en voortteeld.

De krullen van deze bloem loopen zeer aardig door malkander boven uitgebreid, en alle aan den steel vast, met smalle halmen. De reuk is niet merkelyk, of immers stroagtig. De afgebrokene bloem behoud langen tyd hare purpere coleur, eindelyk verbleektze, en blyft voorts in dezelfste gedaante onbedorven, gelyk een drooge aaire.

De tweede Amarantus vulgaria *schiet wel hoger op, tot de hoogte van zeven, en acht voeten, met lange zydetakken, die mede kort boven de wortel beginnen, styf, gestreept, en schier houtagtig, uit den groenen, en peerzen gemengd. De jonge bladeren gelyken die van* Sajor Bajang, *doch wel twee, en driemaal grooter, gladder, boven groen, en onder peers, doch de oude werden boven ook roodagtig, of met donker-rood, en groen gemengd. De bovenste, en onderste aan den stam zyn de smalste, en langste. De blome gelykt de voorgaande, mede een hand breed, maar de lobben zyn dikker, en ronder, bleeker carmozyn, en een hanekam gelyker, beneden aan den steel een groot eind ruig, of schubagtig, witagtig, en met diergelyke zwart, en blinkend zaad vervuld, dat met menigte uitvald, als men ze schud, daar is ook gantsch geen reuk in de bloemen, en haar purper verbleekt na drie dagen.*

Het wast in ongeboude, en verlatene tuinen, bosseden, en steenagtige plaatzen ontrent de Zee, als 'er maar vogtigheid onder is, doch aan die, welke op zulke magere plaatzen, en in 't wild wassen blyft de bloem kleen, niet in krullen, maar in steerten, of aairen verdeeld, gelyk de volgende zoorte.

Daar

Contra per culturam in hortis magnitudinem, & latitudinem fere adquirit Japonensis, unde fere concluderem, cunctas Amaranti species non differre nisi cultura, & solo, uti hæc & subsequens species tales habet varietates, ut dubitandum sit, ad quas reducendæ sint, nil autem refert, quum eandem habeant vires.

In insulis Indiæ Occidentalis plures aliæ obcurrunt Amaranti species, ac varietates, quæ formam suam adeo mutuant, ac variant, ut nulla ipsis certa tribui possit species, immo memorata *Quinua*, quam magni Clusii auctoritate ad Bliti species supra *cap.* 42. retuli, potius est *Amarantus.*

Tertio *Amarantus caudatus*, seu *Cauda felis*, Malaice *Bajang Eckor Kutsjing* non altius excrescit vulgari Blito, paucos erectos emittens caules. Folia ejus longa sunt, & angusta, omnino similia illis Persicariæ, sed nullis maculis notata, pallide virentia, quædam etiam flavescentia, summis caulibus increscunt spicæ, digitum longæ, & crassæ instar caudæ felis, similibus ex squamosis petalis formatæ, in quibus semen obeluditur nigrum, ipsorum vero color pallide purpureus est, quæ vero sponte proveniunt, & silvestres, sunt albicantes. Plerumque sponte crescit in desertis hortis in arenosis areis, simulque humidis, uti ad fluminum ripas, & in litore, raro enim ipsi conceditur locus in cultis hortis; Spica hæc plerumque simplex est, sed pingui crescens solo adpendices format, minores spicas repræsentantes, colorque magis purpureus est.

Quarto. *Amarantus versicolor* seu *Bajang Cassomba*, quatuor & quinque pedes altus est, raros & rectos emittens caules: Folia ejus elegantissima & mirabilissima sunt omnium plantarum, supra enim descripsimus quidem folia arborum & fruticum bicoloria, uti inter arbores est *Gelala alba*, inter frutices *Codiæum*, & *Cabi Cabi*, hujus autem tricoloria sunt, sed non omnia, inferiora enim & vetustissima obscure virent, suprema maxime lutea, media vero eleganter picta sunt ex viridi, rubro & luteo colore, sed insuper quam maxime sinuosa & rugosa, quod elegantium magna ex parte perdit.

Flores ejus sunt spicæ tenues seu caudæ, plures simul locatæ, mediaque semper longissima est, intense carmesini rubri coloris, parumque inflexæ: Semen est uti in prioribus.

Hujus & varietas est, cujus folia obscure rubent, intermixto pauco viridi colore, angusta instar tertiæ speciei. Flores ejus sunt caudæ pusillæ, carmesini rubri coloris uti prioris.

Nomen. Omnes hæ species *Amarantus* vocantur Græca voce, quum flores ipsorum non marcescant, binis autem prioribus speciebus proprie hocce competit nomen. Malaice *Bajang Cabeçette* Portugallico vocabulo, seu potius vero Malaico *Rara ayam*, juxta formam cristæ galli. Tertia species est *Amarantus spicatus* seu *Caudatus* & *Cauda felis.* Malaice *Bajang Eckor Kutsjing*, i. e. felis caudæ. Quarta species *Amarantus versicolor* & *tricolor.* PLINIO *Symphonia.* Malaice *Bajang Cassomba*, & *Bajang Bonga*, quum tota planta florem repræsentet. Belgice *Papegaye-kruyd* seu *Psittaci herba*, quum ejus folia pictas illius avis referant alas.

Locus. Prima species in Amboina ignota est, sed copiosior Bataviæ, secunda & tertia species in quibusdam Amboinæ obcurrit locis, sed tricolor raro, quam copiosam vidi in Manipa, in ruderibus antiquis, & in Cerama prope Tanuno, sponte enim amat crescere magis quam in hortis.

Usus. Prima species curiositati inservit, tres aliæ species oleri, licet vilissimum habeant saporem, amaricantem nempe, ac proinde contemptissimum omnium *Bajangas* specierum, unde & non adhibentur nisi defectu aliorum.

In re Medica ipsi hæ tribuuntur vires, flores Dysenteriæ fluxum sistere, ac mulierum menstrua, item Hæmoptöen, quum oriatur ex rupta pulmonis vel pectoris vena. Nullus alius usus incolis notus est.

Daar en tegen door oeffeninge in tuinen werd ze zoo groot, en breed, schier uit de Japansche, waar uit ik bykans besluiten zoude, dat alle de zoorten van Amarantus anders niet en verschillen, dan aan oeffening, en grond, gelyk deze, en de naaste zoorte zulke veranderingen door malkaar maken, dat men twyffelen moet, onder welke van die alle men ze brengen zal, doch daar en is ook niet aangelegen, want zy meest van eene kragt zyn.

In de West-Indische Eilanden heeft men nog veel meer zoorten, en veranderingen van den Amarantus, die hare gedaante zodanig verwisselen, en door malkander slingeren, dat men hun geen vaste gestalte geven kan, ja de voornoemde Quinua, *die ik ook door authoriteit van den grooten* Clusius *onder de zoorten van Blitum, boven cap. 42. beschreven heb, is veel meer een* Amarantus.

De derde Amarantus caudatus, *of* Cauda felis, *Kattesteert, in 't Maleyts* Bajang Eckor Kutsjing, *werd niet hooger dan het gemeene Blitum, met weinige en regt overeind staande takken. De bladeren zyn lank, en smal, gantsch gelyk die van Persicaria, doch zonder droppen, bleek-groen, en sommige wat geels hebbende. Op de toppen wassen aairen, een vinger lank, en dik als kattesteerten, van diergelyke schubagtige blaadjes gemaakt, daar in zwart zaad schuild, en de coleur is bleek purper, aan die in 't wild wassen. Het wast meest van zelfs in verlatene tuinen op zandplekken, daar vogtigheid onder is, gelyk aan de Rivierkanten, en op strand, want zelden vergunt men hem plaats in gebouwde tuinen; Deze aaire is meest enkeld, maar op een goede grond wassende, gewind ze bywoegzels als kleene aairen, en werden hooger van coleur.*

4. Amarantus versicolor *of* Bajang Cossomba, *werd 4 en 5 voeten hoog, ook met weinige en regt opstaande stelen, de bladeren zyn de schoonste en wonderlykste onder alle planten; want wy hebben boven wel beschreven bladeren van boomen en heesters, die met tweederley coleuren geschilderd waren, gelyk onder de bomen de witte* Gelala, *onder de heesters de* Codiho *en* Cabi Cabi, *doch aan deze zyn drie coleuren te zien, niet aan alle, want de onderste en oudste zyn donker-groen, de bovenste meest geel, maar de middelste zyn schoon geschilderd, van groen, rood, en geel, dog daar by zeer gefronst en bogtig, 't welk al de voorschreve schoonheidt weder bederft.*

De bloemen zyn dunne aairen ofte steertjes, ettelyke by malkaar staande, en het middelste altyd het langste, hoog carmozyn-rood, en wat neerwaarts hangende: 't zaad is als aan de voorige.

Dit heeft nog een verandering, maar aan alle de bladeren donker-rood zyn, met weinig groen gemengd, smal, en met de derde overeenkomende. De bloemen zyn kleene steerten, en carmozyn-rood, als aan 't voorige.

Naam. *Alle deze zoorten werden* Amarantus *genaamt in 't Griex, van wegens de onverwelkelyke bloeme, doch de 2 eerste zoorten komt deze naam eigentlyk toe. Maleyts* Bajang Cabeçette *met een Portugeesch woord, of in goed Maleyts* Rata ayam, *na de gedaante van een Hanekam. De derde zoorte is de* Amarantus spicatus *of* Caudatus *en* Cauda felis. *Maleyts* Bajang Eckor Kutsjing, *dat is Katte steerten. De vierde zoorte* Amarantus versicolor, *en* tricolor. *By* PLINIUS Symphonia, *Maleyts* Bajang Cassomba, *en* Bajang Bonga, *om dat de geheele plante een bloem gelykt. Op 't Duitsch* Papegayo-kruyd, *om dat de bladeren gelyken de geschilderde vlerken van dien Vogel.*

Plaats. *De eerste zoorte is in Amboina onbekend, en maar op Batavia te zien. De 2de en 3de zoorte heeft men hier en daar in Amboina, maar het Papegaye-kruyd zelden, het welk ik veel gezien hebbe op Manipa, en dat op oude puynhopen, en op Ceram by Tanuno, want het wil liever in 't wild wassen, dan in de tuinen.*

Gebruyk. *De eerste zoorte diend maar tot een rariteyt, de andere drie zoorten tot moeskruyd, hoewel ze de slegtste van smaak, bitterachtig, en dierhalven de veragtste zyn onder alle* Banjangs *zoorten, daarom men ze ook niet neemd dan by gebrek van andere.*

In de Medicynen werden hem deze kragten toegeschreven, dat de bloeme opdrogen kan de bloedloop des buyks, en der Vrouwen Maandstonden, als mede het bloedspouwen, als het zelve komt van een geborsten adertje in de borst of longe. Ander gebruik is by de Inlanders nog niet bekend.

A *Bontio lib.* 6. *cap.* 51. describitur *Betonica fruticescens*, ex cujus verbis non aliter concludere possum, quin intelligat *Amarantum*, vel *Blitum tricolor*, excepto quod nullus *Amarantus* vel *Blitum* flores gerat cyaneos, si autem ejus *Salvia Indica* seu *Sombong* cyaneos quoque habeat flores, tum per hanc vocem flavescentem dolorem intelligere oportet, nullum enim *Sombong* cyaneos unquam produxit flores, ex hoc quoque *Pulmonariam* facit ob foliorum maculas, vel quod ejus decoctum adhibeatur contra pulmonis morbos, Hæmoptoen, Phthisin, & Asthma, qui omnes morbi vulgo *Sackit Hati* dicuntur. Foliorum succus expressus conducit etiam ad morsus serpentum, scorpionum, & Millepedum &c.

Bontius libr. 6. cap. 51. *beschryft een* Betonica fruticescens, *uit wiens woorden ik anders niet bespeuren kan, als dat hy een* Amarantus *of* Blitum versicolor *verstaat, behalven dat geen* Amarantus *of* Blitum *blaauwagtige bloeme heeft, doch zoo zyne* Salvia Indica *of* Sombong *ook Cyaneos flores heeft, zoo moet men door dit woord licht geel verstaan, want nooit eenig* Sombong *met blaauwe bloemen gezien is; hy maakt ook een* Pulmonaria *daar van, wegens de plekken op de bladeren, om dat zyn decoctum gebruykt wort tegens de gebreeken der longe, bloedspouwen, teering, en kort aassem, alle welke gebreeken de gemeene man* Sackit Hati *noemd. Het zap uit de bladeren geperst, diend mede tegens de beten van Slangen, Schorpioenen, en Duizendbenen &c.*

Tabula Octogesima Quarta

Amarantum exhibet *Indicum cristatum*, qui est Amarantus capitulis subrotundis lateralibus, foliis lanceolatis acuminatis. *H. Cliffort. p.* 444. qui Amaranto tricolori vulgo jungitur a *Linnæo*.

De vier en tachtigste Plaat

Vertoont de *Indische* gekamde *Amarantus*, welke is de Amarantus met rondagtige zyde-hoofdjes, ofte bloemknoppen met loakwerpige puntige bladeren van de *H. Cliffort. p.* 444. welke by de driekleurige Amarantus gevoegt wert van *Linnæus*.

CAPUT QUADRAGESIMUM SEXTUM.

Trongum hortense. Trong.

TRong est *Solanum Indicum esculentum*, quod in India ad cibum adeo familiare est, quam apud nos Cucumeres, cujus tres sunt species, una domestica, binæque silvestres.

Primo *Trongum hortense* seu *domesticum* arbusculæ formam habet, tres pedes altum, paucos emittens lignosos, incurvos, & extensos ramos, quibus insident folia rara ac simplicia. Hæc cum illis conveniunt *Solani hortensis Europæorum*, quinque sexve pollices longa, quatuor lata digitos, vetustissima vero minora sunt, ad oras sinuosa, & angulis protuberantibus aucta, qui vero non profundi vel regulares sunt, qui character est omnium Solanorum, quod una nempe folii dimidia pars prope petiolum semper brevior sit altera, suntque porro rugosa, seu ad tactum arenosa quasi, & pallide virentia.

Flores solitarii locantur, & in quibusdam locis rari, expansi instar stellularum hexagonarum, coloris læte purpurei, cum tubo medio, cui totidem junguntur staminula.

Fructus formam habent minorum Cucumerum, inferius autem angustati sunt, ubi barbato insident pericarpio, superius lati, duplicis naturæ & coloris, nam *Trong Mera*, seu fuscum Trongum fructus gerit quinque pollices longos, externe glabros, plerumque pallide violaceos instar *Raphani majoris*, folia non multum differunt, si vero rite attendatur, illa fuscæ speciei obscure vireat, albæ pallida, & mortuis quasi maculis adspersa.

Trong Puti, seu *Trongum album* majores gerit fructus, instar vulgaris nempe Cucumeris, albos, & glabros externe, vetustiores vero flavescunt, corticem gerunt duriorem, qui pro semine relinquuntur, & siccantur.

Hæc alba species tres iterum habet varietates, maxima enim & albissima, *Trong Tsjina* vocatur, cujus fructus semper albus est, seu in summa maturitate flavescens, alba Amboinensis species minores gerit fructus, qui in juniore ætate prope pericarpium aliquid fusci habent, in senectute flavescunt, pluraque gerunt interne ossicula.

Trong Tamatte tertia alba species est, raroque occurrit, fructus gerens rotundos instar Aurantii dulcis Sinensis, externe albos, & per longitudinem sulcis notatos, instar Peponis minoris, seu fructuum *Pomi amoris*. Malayensibus *Tamatte* dicti.

Omnes hæ species interne carnem gerunt albam, molliorem illa Cucumeris, ac refertam seminibus planis & albis.

Fructus

XLVI. HOOFDSTUK.

Het tamme Trong.

TRong *is een* Indiaans Solanum esculentum, *in Indien zoo gemeen tot de kost als by ons de Komkommers, waar van men* 3 *zoorten heeft, een tamme, en* 2 *wilde.*

1. Trongum hortense *of de* tamme Trong, *heeft de gedaante van een boompje,* 3 *voeten hoog, met weinige houtagtige, kromme, en uitgebreyde takken, daar aan weinige en enkelde bladeren staan. Dezelve gelyken die van het* Europische Solanum hortense, *vyf en zes duymen lank, vier vingers breed, doch de oudste zyn kleender, aan de kanten met bogten, en uitsteekende hoeken, doch niet diep noch ordentlyk, vertonende duidelyk het merkteeken van alle Solanums, te weten, dat de eene helft van 't blad agter by den steel altyd korter zy dan de andere helft, ruyg, of zandig in 't aantasten, en doods-groen.*

De bloemen staan enkeld, hier en daar weinige, als zeshoekige sterretjes, ligt purper van coleur, met een pypje in de midden, daar zoo veel stiletjes in staan.

De vruchten hebben de gedaante van kleene Komkommers, doch zyn agter smal, daar zy in een gebaarde kelk staan, en vooren breed, van tweederley aard en coleur, want de Trong Mera *of bruyne Trong, heeft vruchten* 5 *duymen lank, van buiten effen, glad, doorgaans licht-violet, als* Rammanassen. *De bladeren verschillen niet veel, doch als men nauw oplet, bevind men die van 't bruyne geslachte, donker-groen, die van 't witte bleekgroen, en met doodze plekken bezet.*

Trong Puti *of* witte Trong, *heeft grooter vruchten, te weten als een middelbare Komkommer, wit, en glad van buiten, doch in den ouderdom worden zy geel, hardagtig van schelle, en die laat men om zaad te dragen.*

Deze witte heeft weder driederley veranderingen, want het grootste en witste is het geene men Trong Tsjina *noemd, blyft altyd wit of in den ouderdom bleek geel, het witte Amboinsche geslagte blyft kleender van vruchten, die in haar jonkheid by de kelk wat bruyns hebben, in den ouderdom worden zy geel, en hebben meer korls van binnen.*

Trong Tamatte *is de 3de witte zoorte, en werd weinig gevonden, rond van vruchten, als een Sineeze zoete appel, van buiten mede wit, en in de lengte met voorens afgedeeld, gelyk een kleene Pompoen, of de vrucht* Pomum amoris. *By de Maleyers* Tamatte *genaamt.*

Alle deze zoorten hebben van binnen een waterachtig vleesch, weeker dan Komkommers, en vol dunne, platte, en witte zaden.

Zy

Fructus hi apti sunt cibo, cunctique in hortis colendi sunt & propagandi per semina & transplantationem, instar Brassicæ vel Raphani minoris, si enim hoc non observatur, degenerant facillime, semi silvestres quasi sunt, ac parvos gerunt fructus.

Nomen. Latine *Trongum hortense*, seu *Solanum Indicum esculentum*. Malaice *Trong* & *Terong*. Javanice *Terong* Baleyice *Tobong*. Maccassarice *Trong*. Ternatice *Focki Focki*. Amboinice *Toron* & *Tolon*. Bandice *Toron*. Sinice *Kyô*. Portugallice *Bringela*.

Locus. In cunctis fere aquosæ Indiæ insulis coluntur, Amboinenses autem dicunt, majorum suorum tempore in Amboinam esse delata, unde & nullum peculiare apud ipsos gerunt nomen, alba major species a Sinensibus introducta est, inque Sina crescit ad magnitudinem maximorum Cucumerum, uti hic in Amboina per hanc nationem aliquando colitur.

Usus. Vulgaris sed vilis est cibus per totam Indiam, crudi non edi possunt hi fructus, quum aquosi & insipidi sunt, per longitudinem vero in quatuor dissecantur partes, & cum vino & saccharo fricantur, vel tantummodo in aqua saccharata, iumque etiam in magnarum mensis admittuntur, Sinensis autem species semper optima est. Hunc in finem elegendi sunt fructus neque nimis teneri, neque nimis adulti, juniores enim insipidi sunt instar caulium Brassicæ, vetustiores nimis durum habent corticem, qui inter edendum desquamatur.

Uti comperimus, nutrimentum præbent vile & aquosum, sed innoxium, non enim tam valide refrigerant quam *Europæorum Solanum*, sed temperati sunt, & in omnibus permittuntur morbis, in Medicina nullum habent usum

Tomati planta Americana ab *Eufeb. Nierenb. hist. nat. libr.* 14. *cap.* 64. descripta, eadem videtur cum *Trongo Indico*.

Compertum est, *Trongum album Amboinense* in horti area satum magna ex parte progerminasse, matri simile, sed inter erant plantæ quædam spinulosæ, silvestri similes, unde concludi potest, unam speciem in aliam degenerare.

NILA BARUDENA *H. Malab. part.* 10. *fig.* 74. descripta eadem videtur esse planta cum *Trongo Sativo*, vel *Trong Sina*, licet Malabarensis quodammodo sit spinulosa, nostra vero minis. *Commelinus* quoque putat esse speciem *Solani pomiferi*, ac pro *Focky Focky* BONTII habet. Salutaris ejus usus in isto memoratur horto, quem hic subjungemus, si nempe oleum quoddam Opio superbibatur, lethale censetur, quum propinanda sunt hujus folia in aqua contrita: item fructus ejus acubus perforati, & in Oleo Sesamino cocti Odontalgiam curant.

Non aliter detegere possum, quin *Melongena Avicennæ*, & *Bedengjan* Arabum sint una eademque cum *Trongo*, ac nomen *Melongena* corruptum esse ex Latino, quod *Malum insanum* notat, vel Latinum ex Arabico. Speciem saltem esse *Solani pomiferi* concludo ex binis *Dapperi* figuris in *Arabia pag.* 154. ubi maximus fructus quadrat cum supra descripto *Trongo*, ac minor rugosus cum subsequenti *Trongo agresti albo*, seu *Trong Pra*.

Arabici autem scriptores maxime dissentiunt in qualitatibus hujus fructus, *Avicenna* enim dicit fructum esse noxium, sed confitetur recentem melioris esse notæ. Contra *Averrboes* fructum Melongenæ laudat, si rite sit præparatus. Meo judicio non potest esse fructus nocivus, quum per totum Orientalem mundum ad cibum adhibeatur, præsertim apud Mahumetanos, quantique fecerit ipsorum Propheta *Mahomed*, testatur *Jacub Bensidi Aali*, sequentia scribens:

Mahomed judicabat homines ex adpetitu horum fructuum, an essent ingeniosi an vero stupidi: Prætereaque dicebat idem *Mahomed*, sese hanc plantam in Paradiso vidisse, quum enim vi Carceri esset inclusus, angelus Gabriël ex cœlo ad ipsum deveniebat, ac ducebat eum in hortum voluptatis seu Paradisum, quem Arabes *Gennet Elenaam* vocant, ubi *Mahomed* inter cæteras hanc lustrabat plantam.

Quum

Zy zyn bequaam tot de kost, en moeten alle in de Hoven onderhouden worden door 't zaayen en verplanten, gelyk Kool ofte Radys, want zonder dat verwarden zy zeer ligt, worden half wild, en dragen kleene vruchten.

Naam. *In 't Latyn* Trongum hortense, *of* Solanum Indicum esculentum. *Maleyts* Trong *en* Torong. *Javaansch* Terong. *Baleyts* Tohong. *Maccassaars* Trong. *Ternataans* Focki Focki. *Amboinsch* Toron *en* Tolon. *Bandanees* Toron. *Sinees* Kyô. *Portugeesch* Bringela.

Plaats. *Zy worden schier in alle Eylanden van water-Indiën geoeffend, doch de Amboinezen zeggen, dat 't by haar Vooroudars tyden eerst in Amboina ingevoerd zy, daarom zy ook geen bezondere naam hebben; het groote witte geslagt is door de Sineezen ingevoerd, en werd in Sina zoo groot als de grootste Komkommers, gelyk zy hier in Ambon door die Natie ook somtyds gemaakt werd.*

Gebruyk. *Het is een gemeene doch slegte kost door geheel Indien raauw kan men ze niet eeten, als zynde waterägtig en onsmaakelyk, maar men snydze na de lengte in stukken, en stooft ze met wyn en zuyker, of slegts een water-zop met zuyker, en dan worden zy ook op groote Heeren tafels toegelaten, zynde de Sineeze soorte altyd voorgetrokken. Hier toe moet men verkiezen noch die te jong, noch die te oud zyn, want de jonge zyn onsmakelyk, als kool-stronken, de oude zyn te hard van schelle, en vervellen in 't eeten.*

Zoo als men bevind, geven zy een gering waterägtig, doch onschadelyk voedzel, want zy verkoelen zoo sterk niet als ons Europisch Solanum, *maar zyn getemperd, en in alle ziekten toegelaten; in de Medicynen hebben zy geen gebruyk.*

Tomati *een Americaansche plante van* Eufeb. Nierenberg. hist. nat. lib. 14. cap. 64. *beschreven, schynd het zelfde te zyn met het* Oost Indische Trong.

Het is bevonden, dat van de Amboinsche witte Trong *in een tuin op een bed gezaayd, het meeste deel wel opquam, en de Moeder geleek, maar daar waren 'er ook onder met doornen bezet, en de wilde gelyk, waar uit men oordeelen kan, dat de eene zoorte in de andere veraard.*

NILA BARUDENA p. 10. fig. 74. *in* Hort. Malab. *beschreven, schynd het zelfde te zyn met ons* tamme Trong, *of* Trong Sina, *hoewel het Malabaarze min of meer doorzen, en het onze geene heeft.* Commelinus *houd het mede voor een* Solanum Pomiferum, *en voor het* Focky Focky *van* BONTIUS. *Een heilzamen gebruyk hier van wert in den Hortus vermeld, den welken wy hier by zullen zetten: [illegible] als men eenig oly op het Opium drinkt, zoo wert het voor doodelyk gehouden, waar tegen men gebruyken zal de bladeren in water gewreeven, en gedronken. Item de vruchten met naalden geprikkeld, en in* Oleo *Sesamino gekookt, genezen de tandpyn.*

Ik kan niet anders bevroeden, of Melongena *van* Avicenna, *en* Bedengian *der Arabiers, zyn een en het zelfde met ons* Trong, *en dat den naam* Melongena *of verdraayd is van het Latynsche* Malum insanum, *of het Latynsche van 't Arabische. Immers dat het een zoorte zy van* Solanum pomiferum, *doen my gelooven de twee Figuren, die men ziet in* Dappers Arabia p. 154 *alwaar de grootste vrucht accordeert met ons bovenstaande* Trong, *en de kleene ruige met het volgende* Trongum agreste album, *of* Trong Pra.

De Arabische Schryvers verschillen magtig in de eygenschappen dezer vrucht, want Avicenna *maakt de vrucht schadelyk, doch bekend, dat de versche beter is. Daarentegen* Averrhoes *pryst de vrucht Melongena, indien ze wel en na behoren toebereyd is. Myns oordeels kan het geene schadelyke vrucht zyn, dewylze door den geheelen Oriens tot de kost gebruikelyk is, inzonderheid by de Mahometanen; en hoe grooten liefhebber haar Propheet* Mahomed *daar van geweest zy, getuigt* Jacub Bensidi Aali, *aldus daar van schryvende:*

Mahomed *oordeelde de menschen, na dat die grooten trek tot het eeten dezer vruchten hadden, schrander, of dom van herzenen te zyn; daarenboven zyde* Mahomed, *dat hy dit gewas in 't Paradys gezien hadde, want wanneer hy eenmaal met geweld in de gevangenisse was gehouden, zoo daalde den Engel Gabriel uit den Hemel neer, en voerde hem in den Hof der Wellust of Paradys (dien de Arabieren* Gennet Elenaam *noemen) over, alwaar* Mahomed *onder andere dit gewas zag.*

Wan-

Quum Angelum interrogabat, cur hæc planta ibi esset plantata, ad quæ ipsi respondebat, quum hæc planta præ reliquis unitatem Dei, ac te verum esse Prophetam, testata fuerit.

Fructus hic quoque obcurrit in Italia, Hispania, & Gallia, nomine Gallico *Verangenes* & *Verangena*, quæ utraque nomina videntur etiam corrupta esse vocis *Mala insana*, quod malignum nomen inproprie huic fructui inpositum est, forte culpa *Avicennæ*, qui edules *Solani* species a nocivis non bene distinxit: neque etiam confundendi sunt hi fructus cum *Pomo Amoris*, quod Gallis *Pommes d'Amour* vocatur.

Wanneer by den Engel vroeg, waarom dit gewas aldaar geplant was, zoo had dien hem tot antwoordt gegeven: Dewyl dit gewas onder andere gewassen de Eenheid Godes, en dat gy de waare Profeet zyt, beleden heeft.

Men vind deze vrucht ook in Italie, Spanje, en Frankryk, met den Franschen naam Verangenes *en* Verangenae, *beyde mede schynende bedorven te zyn van* Mala insana, *welken quaden naam men ten onregten deze vrugt gegeven heeft, misschien door aanleyding van* Avicenna, *dewelke de eetbare zoorte van de* Solanums *van de schadelyke niet wel onderscheiden heeft: ook moet men ze niet vermengen met het* Pomum Amoris, *in 't Fransch* Pommes d'Amour *genaamt.*

Tabula Octogesima Quinta

Trongum exhibet *hortense* cum ejus *fructu* rotundo A majori forma expresso.

De vyf- en tagtigste Plaat

Vertoont het *tamme Trong* met zyn ronde *vrugt* A afzonderlyk in grooter gedaante.

OBSERVATIO.

Hæc planta est MELONGENA fructu oblongo & rotundo *Tournef. p.* 151. & *Thes. Zeyl. pag.* 157. & Solanum foliis ovatis integerrimis, villosis, calicibus aculeatis *H. Cliff. p.* 61. & Solanum pomiferum fructu rotundo. *J. B. tom.* 3. *p.* 618. & Nila Barudena *H. Malab. part.* 10. *Tab.* 74. ubi vide notas, ac porro *Thes. Zeyl.*

AANMERKING.

Deze plant is de MELONGENA met een lankwerpige en ronde vrugt van *Tournef. inst. p.* 151. en de *Thes. Zeyl. p.* 157. en Solanum met lankwerpige, heele, en ruyge bladeren, en stekelige kelken in de *H. Cliff. p.* 61. en de appeldragende Solanum met een ronde vrugt van *J. B. tom.* 3. *p.* 618. en Nila Barudena van de *H. Malab. part.* 10. *Tab* 74. alwaar zier de aanteekeningen, en verders de *Thes. Zeyl.*

CAPUT QUADRAGESIMUM SEPTIMUM.

Trongum agreste. Trong Utan.

PRima silvestris *Trongi* species est *Solanum spinosum*, ingrata ac spinosa herba, humilior hortensi, sed densior est, ramosque gerit incurvos, lignosos, ac lentos, plura quoque gerit folia, sed minora quam in hortensi, quæ angulos habent magis elevatos, ac profundiores sinus, suntque obscure virentia, non arenosa, sed in magnis costis superne & inferne acutis armata spinis, quales & cuncti sunt rami.

Ejus flores sunt uti in vulgari, purpurei, sed magis aperti. Fructus rotunda referunt Pruna, paulo majores globis sclopeti, qui stellato insident pericarpio, spinuloso quoque, primo pallide virentes, dein vitellini coloris, glabri & æquales, intus repleti medulla aquosa uti Uvarum, quæ referta est seminibus ex plano rotundis, minoribus quam in hortensi; odor saporque ingratus est, parum amaricans, & faucium pruritum excitans.

Radix ejus ample extenditur, dura, lenta, & terræ fortiter inhærens, ita ut vi evellenda sit planta, estque ingrata iis, qui nudis incedunt pedibus, quum adeo spinulosa sit, immo licet hæc planta sit pusilla, ad stipitem tot spinis armata est, ut vix tangi, ac cum longa radice simul evelli possit, quæ ingratum quoque spirat odorem.

Nomen. Latine *Trongum agreste* & *spinosum*. Malaice *Trong Utan* Baleyice *Tohong Canji.*

Locus. In solo crescit duro & arenoso, uti in plateis & juxta vias, ac sensim in hortis etiam excrescit, qui non rite depurantur, non penitus silvestre est, sed semper in desertis hortis, ac prope hominum ædes, cæterum ubique notum est.

Usus. Cibo inservit tempore penuriæ, & a plebe ejus fructus eduntur teneri, ac virides, crudi cum Bocassan, vel cocti instar Sajor, unde pruritus impeditur.

In difficili partu, quum cætera remedia incassa sint, puerperæ arcanum habent remedium, quum tria sumunt hujus radicis frusta, susurrationem ipsis reliquentes, digiti articulum longa, quæ in aqua conterunt, ac per linteum cribrant, propinantque parturientibus, potio est nauseabunda, sed sæpius comprobata, immo in quadam, quæ per quatuor dies puerperio conflicta fuerat.

Non

XLVII. HOOFDSTUK.

Het wilde doornagtige Trong.

H*Et eerste wilde geslagte van* Trong *is de* Solanum spinosum, *een leelyk en doornagtig gewas, het blyft lager dan de tamme, dog is digter, van kromme, houtagtige, en taaye takken, heeft meer bladeren, die kleender zyn dan aan de tamme, met uitsteekende hoeken en dieper bogten, donker-groen, niet zandig, maar op de groote ribben van boven en onderen met scherpe doornen bezet, gelyk ook alle de takken zyn.*

De bloemen zyn als aan 't gemeene, peers, en meer geopend. De vruchten zyn als ronde pruymen, wat grooter dan Musquet kogels, staande op een gesternd voetje, dat mede doornagtig is, eerst bleek groen, daarna door-geel, effen, en glad, binnen vervuld met een waterachtig merg, gelyk aan druyven, vol platte ronde zaden, kleender dan aan de tamme, reuk en smaak is onlieffelyk, wat bitter, en in de keel jeukende.

De wortel is wyd verspreyd, hard, taay, en in de aarde vast houdende, zoo dat men het met geweld uittrekken moet, een moeyelyk gewas voor die geenen, die blootvoets gaan, om dat het zoo stekelig is: ja al is het plantje nog kleen, zoo heeft het alreede aan den stam zoo veel doorens, dat men 't naauwlyks vatten, en met zyn lange wortel uittrekken kan, welke mede een vieze reuk heeft.

Naam. *In 't Latyn* Trongum agreste & spinosum. *Maleyts* Trong Utan. *Baleyts* Tohong Canji.

Plaats. *Het wast op een harde zand-grond, gelyk op straten en langs de wegen, en dringd zig metter haast in de tuinen, die men niet wel gade slaat; geheel in 't wild vind men 't niet, maar altyd in verlatene tuinen, en by woonungen der menschen, anders is het over al bekend.*

Gebruyk. *Het diend tot de kost niet alleen, dan by hongersnood, en van slegte lieden werden de vruchten, die nog jong en groen zyn, raauw gegeten met Bocassan, of gekookt als ander Sajor, want het kooken en Bocassan benemen haar het jeuken.*

By een harde geboorte, als alle andere middelen niet helpen, hebben de Vroetvrouwen een geheim geneesmiddel, en meester-stuk, dat zy drie stukjes van deze wortel nemen, (het prevelen daar by zullen wy haar laten) ieder een lid lank, wryven die in water, drukken het door een doek, en geven het de barende Vrouwen te drinken. Het is een walgelig drankje, doch dikwils beproefd, zelfs aan eene, die vier dagen in den arbeid gelegen hadde.

Men

Non autem adhibebitur nisi urgente & extrema necessitate, quum nimis fortiter expellat, minori autem cum periculo potest usurpari ad lochia expellenda, si illæ aquæ admisceatur pauxillum cineris, ac per linteum filtretur.

Aliud experimentum contra Odontalgiam ac tumentes gingivas est, si hujus radicis quædam sumantur frusta cum dimidia Massoy corticis parte, contere hæc cum tenera Pinanga & Seriboa supra porphyritim in pultem, quam ore tene ad dolentes dentes, nihil deglutiendo, sed omnia dein exspuendo, hoc intra binas horas cunctos Catharros in dentes depluentes extrahet, ac tumores resolvet, quod si non penitus succedat, iterandum est experimentum.

Uva Crispa Americana Pisonis libr. 4. *cap.* 57. descripta, simile videtur esse agreste *Trongum*, sed hac in re differens, quod Brasiliense fructus gerat edules & acidulos instar *Uvæ Crispæ*.

Men zal het egter niet gebruyken, dan in de uiterste nood, om dat het te sterk dryft, maar zekerder mag men 't gebruyken om de nageboorte uit te jagen, als men 't onder voorschreeve water met een weinig asche mengd, en door een doek klynst.

Een ander experiment jegens tandpyn en geswolle tandvleesch, neemd eenige stukjes van deze wortel met half zoo veel Massoy, wryft het met een jonge Pienang en Siriboa op een steen tot een pap, en houd die in de mond op de zeere tanden, niets inswelgende, maar alles uitspuwende, dit zal in 2 uuren de Catharren op de tanden gevallen, uittrekken, en de swellinge doen slenssen, zoo niet, zoo moet men 't nog eens repeteeren.

De Uva Crispa Americana *by* Piso lib. 4. cap. 57. *beschreven, schynd zulke wilde* Trong *te zyn, doch daar in van de onze verschillende, dat de Brasiliesche eetbare vruchten draagd, van een aangename rynse smaak, gelyk* Uva Crispa.

Tabula Octogesima Sexta

Ad *Figuram Primam Trongum* exhibet *agreste spinosum. Figura Secunda Trongum* denotat *agreste rubrum.*

De ses en tachtigste Plaat

Vertoont in de *eerste Figuur* het *wilde doornagtige Trong.* De *tweede Figuur* wyst aan het *wilde roode Trong.*

CAPUT QUADRAGESIMUM OCTAVUM.

Trongum agreste album. *Trong Prá.*

TErtium Trongum medium est inter hortense & silvestre, potissimum quidem sponte provenit, sed in hortis etiam colitur; binæ ejus sunt varietates. Primo verum album; secundo rubens.

Primo *Verum album, Trongum Prá* dictum, quatuor pedes altum est, sed plerumque humilius, & ample extensum, raros & incurvos emittens ramos, folia ejus majora sunt quam in hortensi, novem ac decem pollices longa, totidemque fere lata, in tres quatuorque protuberantes angulos ad oras extensa, longisque ac rotundis insidentia petiolis.

Flores sex septemve simul proveniunt prioribus similes, sed albi, flavas gerentes antheras ad medium tubum. Fructus ejus sunt uti in præcedenti agresti, virides cum maculis albis notati, interne repleti medulla aquosa & mucosa cum similibus seminibus: Profundiores locantur in pericarpiis barbatis. Spinæ pusillæ, curtæ, & vagæ in ejus locantur ramis & foliis, superiores vero rami iis fere sunt destituti, folia porro, petioli, fructus, ac pericarpia tecta sunt farina flava, quæ ipsis firmiter adhæret. Foliorum costæ sunt albæ, folia autem ex viridi cinerea.

Radix multis prorepit ramificationibus, per terram ample extensa, odoris Rapacei. In desertis crescit hortis, aliisque incultis locis in levibus vallibus ac sub fruticulis.

Secundo *Trong Prá rubrum* multo minora gerit folia, ab utraque parte binis acutis angulis extensa, ipsorumque costæ obscure fuscæ sunt. Non sunt rugosa vel arenosa, sed obscure virentia, curtisque ac vagis spinis armata, uti & calices, seu fructuum pericarpia, rami vero raras gerunt spinas. Flores sunt uti in præcedenti, multi simul provenientes, pallide incarnati coloris instar florum Pomorum, cum antheris luteis in medio. Fructus magnitudinem habet ovi columbini, superius planior ac latior, viridis, maculisque albis notatus, interne uti in antecedente.

Nomen. Latine *Trongum agrestre album* seu potius *Trongum pressum*, juxta Malaiense & Javanense *Trong Prá*, ob rationem subsequentem, item *Trong Andjing*, h. e. *Trongum caninum*, ob fortem foliorum odorem, item *Trong Gatta*, h. e. *Trongum viscosum.*

Locus. Utræque species in incultis crescunt campis, rubra vero species in hortis quoque colitur, quum edulis sit.

Usus. Rubræ speciei fructus, glabri, nec farina conspersi, ac virides crudi eduntur cum Bocassan, si prius inter bina comprimantur ligna, ut officula amaricantia exeant, reliqua ipsorum mucosa seu viscosa editur caro.

XLVIII. HOOFDSTUK.

Het wilde witte Trong.

H*Et 3de Trong wyffeld tusschen de tamme en wilde, want het wast wel meest in 't wild, doch word ook in de tuinen geoeffend, men heeft 'er van tweederley veranderingen. 1. het regte witte, 2. het roodagtige.*

1. *Het regte witte* Trong Prá *werd 4 voeten hoog, dog meest lager, en wyd uitgebreyd, met weinige en krumme takken. De bladeren zyn grooter dan aan de tamme, 9 en 10 duymen lank, schier ook zoo breed, in 3 of 4 uitsteekende hoeken aan de kanten verdeeld, en op lange ronde stelen staande.*

De bloemen hangen 6 of 7 by malkander, de voorige gelyk, doch wit, met geele noppen in 't middelste pypje. De vruchten zyn als aan 't voorgaande wilde, groen, met witte plekken, binnen gevuld met een wateragtig en slymerig merg, met diergelyke zaden. Zy staan dieper in haar gehaarde kelken: kleene, korte, en ydele doorntjes ziet men aan de takken en bladeren, doch de bovenste takken hebben schier geene; voorts bladeren, stelen, vrugten, en kelken, zyn bedekt met een vaal meel of zand, het welk vast daar aan kleeft. De ribben der bladeren zyn wit, de bladeren zelfs grys-groen.

De wortel loopt met veele takken langs de aarde wyd verspreyd, Raapagtig van reuk. Het wast in verlatene tuinen, en andere ongebouwde plaatzen, in ligte valeyen, en onder 't kreupelbosch.

2. *Het roodagtige* Trong Prá *heeft veel kleender bladeren, ter weerzyden met 2 uitsteekende hoeken, en de ribben donker-bruyn. Zy zyn niet ruyg nog zandig, maar donker-groen, en met korte dog ydele doornen bezet, gelyk mede de kelken of huyskens van de vrucht, maar de takken hebben 'er weinige. De bloemen zyn als aan 't voorige, veele by malkander, ligt incarnaat, als Appel-bloeyzel, met geele noppen in de midden. De vrucht is in de groote van een duyven-ey, vooren breder dan agter, groen met witte plakken, en van binnen als de voorige.*

Naam. *In 't Latyn* Trongum agreste album, *of liever* Trongum pressum, *na 't Maleytsche en Javaansche* Trong Prá, *om reden als volgt: als mede* Trong Andjing, *dat is* Trongum caninum *wegens den sterken reuk der bladeren: Item* Trong Gatta, *dat is* kleverige Trong.

Plaats. *Beide wassen in ongebouwde velden, doch de roode zoorte werd ook in de tuinen geoeffend, om dat ze eetbaar is.*

Gebruyk. *De vruchten van de roode zoorte, die glad en zonder meel zyn, noch groen zynde, werden raauw gegeten met Bocassan, als men ze eerst tusschen 2 houten drukt of perst, dat de bitteragtige korls daar uit komen, het ander kleverige of slymerige vleesch eet men als dan.*

Rubræ

De

Rubræ speciei radix eodem usurpatur modo in difficili partu, uti in priore indicatum fuit capite. Albæ speciei fructus sub cineribus tosti, dissecti, & masticati, vermes dentium enecant & expellunt. Flores in usu sunt apud Amboinenses ad dentes rubro colore tingendos, quod sequenti fit modo: Recipe folia Varingæ Microphyllos, hosce flores, ac macem *Palala Minimæ*, Amboinensibus *Palala Niggicau* dictæ, contere hæc simul supra porphyritum, ac dentes cum ista pasta, antea politos, per tres continuos dies inde rubebunt, quod ab Amboinensibus ornamento habetur in juvenibus.

Videntur hæ tres Solani species, vel saltem quædam in superioribus Indiæ locis notæ quoque esse, saltem cum præcedenti *Trong Utan* videtur convenire Malabarensium *Schera schunda*. Bracm. *Sinsarati* in *Hort. Malab. tom. 2. fig.* 36. descripta, ac *Solanum pressum* videtur subsequens *Schunda fig.* 37. *ejusdem Horti*.

De wortel van 't roode werd op dezelfde manier gebruikt in een swaaren arbeid, als in het voorgaande Kapittel gezegt is. De vruchten van 't witte in de assche gebraden, opgesneden, en in de mond geknouwd, dood de woormen in de tanden, en doed ze uitvallen. De bloemen zyn in gebruyk by de Amboinezen om de tanden rood te verwen, 't welk geschied aldus: Neemd bladeren van Varinga Microphylles, deze bloemen, foely van Palala Minima, *by de Amboinezen* Palala Niggicau *genaamt, vryft het t'zamen op een steen, en daar mede de tanden, die te vooren geschuurd zyn, zoo werden zy 3 dagen lank daar van rood, 't welk de Amboinezen voor een cieraad houden aan jonge lieden.*

Het schynd, dat deze 3 zoorten van Solanum, of immers eenige daar van, in de bovenlanden van Indien ook bekend zyn, immers met het voorgaande Trong Utan *schynd overeen te komen 't Malabaarsche* Schera schunda. *Bramines* Sinsarati in Hort. Malab. tom. 2. fig. 36. *beschreven, en* Solanum pressum *schynd te zyn de volgende* Schunda fig. 37. ejusdem horti.

OBSERVATIO.

Plantæ a RUMPHIO *Tronga* dictæ, omnes *Solani Indici* sunt species, quæ in utrisque Indiis adeo copiosæ & multiplices sunt, ut varietates vix rite distingui, ac congeneres non facile conjungi possint, quod ex *Pluknetio*, *Sloaneo*, aliisque exoticarum scriptoribus, examinanti liquido constat, unde & incertus diu fui, quibusnam hæc RUMPHII *Tronga* aliorum auctorum plantis essent jungenda, quum hi inter sese adeo dissentiant, videturque hoc *Trongum agreste* seu *pressum* esse Solanum bacciferum caule & foliis tomento incanis spinosis &c. *Sloan. Cat. pl. Jam. p.* 107. ut & Solanum Zeylanicum spinosum, folio amplo incano, ad pediculum strictiori, *Plukn. Almag. p.* 350. & *Thes. Zeyl. p.* 218. ubi vide reliqua Synonyma & auctores.

AANMERKING.

De Planten van RUMPHIUS *Tronga* genaamt, zyn alle zoorten van de *Indische Solanum*, dewelke in beide de Indien zoo veelvuldig en veelderhande zyn, dat de verscheidene naauwlyks ter dege kunnen onderscheiden, en de gelyke moeyelyk wel by elkander te voegen zyn, gelyk zulks uit *Pluknet*, *Sloane*, en andere Schryvers der vreemde gewassen klaarlyk blykt aan die zulks onderzoekt, waarom ik ook lang in onzekerheid geweest ben, by welke planten van de andere Schryvers deze *Tronga van* RUMPHIUS behooren gevoegt te werden, wyl die zoo zeer onder malkander in gevoelen verschillen, en dit wilde of gedrukte Trongum schynt te zyn de Besdragende Solanum met een steel en bladeren met wolligheid bezet en doornagtig &c. van *Sloan Cat. pl. Jamaic, p.* 107. als mede de Zeylonsche doornagtige Solanum met een breed wit blad, by den steel wat nauwer van *Pluknet Almag. p.* 350. en de *Thes. Zeyl. p.* 218. alwaar ziet de overige benamingen en Schryvers.

CAPUT QUADRAGESIMUM NONUM.

Stramonia Indica. Dutra.

HÆc furiosa & deleteria herba est *Solanum Maniacum*, haud multum a vera Stramonia diversum, quam Europæorum libri vel Botanici in hortis suis exhibent. Indica planta multo major est, fruticosa, sex semptemque pedes alta, crassos, incurvos, & lignosos gerens ramos ample extensos, minimus ejus frutex maximam apud nos Bardanæ plantam repræsentat, tres ejus in India observavi species, albam, nigram, & rubram.

Primo *Dutra alba* vulgatissima est, maximum producens fruticem ac folia, quæ sic dicitur ex ramorum colore, qui pallide virentes ac rotundi sunt, inferiores autem cinerei & lignosi sunt.

Folia ejus majora sunt quam in ulla Solani specie, spithamam, vel ad minimum palmam longa, quinque & sex pollices lata, ad utramque partem gerentia binos tresve angulos, sed non ample protuberantes, ad inferiorem partem latissima sunt, unde quodammodo cuspidem hastæ repræsentant, cinerea, crassa, & flaccida, sæpius etiam pallidis maculis adspersa & exesa. Vetustissima oras habent æquales, longasque, superiora vero ordinarium habent Solanorum characterem, quod una nempe folii dimidia pars sit brevior altera.

Flos provenit ex longo barbato calice, qui palmæ longitudinem habet tubo angusto, & supra extensus instar campanæ, unipetalus, quales cuncti sunt campanulati flores, illius oræ sunt flaccidæ, in quinque angulos distinctæ, atque in quovis angulo incurvus apex, plerumque albus, ultra palmam latus, inque centro longis albisque staminibus refertus.

Flos hic tener est, solis æstum non tolerans, unde claro & fervente die non aperitur, sed pacato, & nebuloso aëre expanditur, ac maxime sub vesperam, quum per totam noctem apertus est, dulcem, sed debilem fundens odorem fere instar Liliorum.

Fructus

XLIX. HOOFDSTUK.

De Oost-Indische Stramonie.

D*It dol en spook-kruyd is een* Solanum Maniscum, *niet veel van de* Stramonia *verschillende, die de Europische Boeken, of de Kruyd-liefhebbers in haare tuinen vertonen. Het Indische werd veel grooter, in de gedaante van een heester, 6 en 7 voeten hoog, met dikke, kromme, en houtagtige takken wyd uitgespreyd, de kleenste struyk gelykt nog al de grootste klitzen by ons. Ik heb 'er drie zoorten van in Indien gevonden, 1. witte, 2. swarte. 3. roode.*

1. Dutra alba *is de gemeenste en grootste van struyk en bladeren, alzoo genaamt na de coleur der takken, dewelke licht groen en rond zyn, doch de onderste zyn graauw en houtagtig.*

De bladeren zyn grooter dan aan eenig Solanum, een span of ten minste een hand lank, 5 en 6 duymen breed, hebbende ter weerzyden 2 of 3 drie hoeken, doch niet ver uitsteekende, en agter breedst, waar door zy eenigzints het yzer van een hellebaard verbeelden, beter dan van een spies, gelyk andere schryven, grys groen, dik, en wat slap, ook dikwils met doods-vlekken besprengd, en door vreeten. De oudste hebben de zyden effen, lank, maar de voorste vertoonen hier en daar het gewoonlyke merkteeken van de Solanums, te weten de eene helft korter dan de andere.

De bloeme komt voort uit een langgebaarde kelk, en zelfs is ze een hand lank, met een smalle buis, en boven uitgebreyd als een klokke, gemaakt van een blad, gelyk alle klokke-vormige bloemen; de kanten zyn slap, verdeeld in 5 hoeken, en aan ieder hoek een gekruld spitsje, doorgaans wit van coleur, ruym een hand breed, en in de midden met witte lange draaden.

Het is een teere bloem, en kan de hitte der Zonne niet wel verdragen, daarom men ze by klaar, en heet weêr niet open ziet, maar wel als 't stil, en wolkachtig is, en nog meer in de avondstonden, blyvende voorts de geheele nagt open, en geven een zoeten, doch slappen reuk van haar, schier als Lelien.

De

Fructus sunt poma parva, rotunda, magnitudine juglandis decorticatæ, sed rotundiores, & sessiles in plano pericarpio scutellato, qui diu virent, & obsessi sunt curtis, ac crassis spinulis, non lædentibus, sed difficilem præbentibus tactum: Tandem terreum adquirunt colorem, atque dehiscunt in quatuor partes, quum interior ipsorum substantia referta est medulla alba, & sicca, repleta seminibus sibi incumbentibus, rugosa, obscure lutea, plana, ac trigona, fere instar auris humanæ, saporis fatui seu insipidi.

Inferiores rami & stipes lignosi admodum sunt, nodosi, & solidi, intus repleti ligno albo. Radices profunde in terram penetrant, in similes sese dividentes duras & crassas divaricationes, oblique per terram prorepentes. Totius plantæ odor ingratus est, capiti molestus, fere instar stercoris Vaccini vel Opii, licet flos vesperi Liliorum alborum odorem fundat.

Secundo *Dutra nigra* haud multum differt a priore, excepto quod ejus rami sint magis incurvi & nodosi, obscure fusci seu nigricantes, folia ejusdem formæ, intense viridia, sed farina quasi cinerea adsperla, quæ ipsis adhæret. Anguli ipsorum magis protuberant, & ad tactum molliora sunt hæc folia quam albæ, crassa quoque & flaccida. Flores fructusque sunt uti in præcedente, ut & ingratus odor.

Tertio *Dutra rubra*, non multum quoque differt a priore, excepto quod ejus folia plumbeum habeant colorem, flos ejusdam est formæ, sed ruber, ac plenus, acsi bini flores sibi essent impositi, medius autem multo minor est, nec unquam rite expansus. Hujus quædam species in Uliasserensibus obcurrit insulis in plateis crescens, minores gerens florens ac folia.

Nomen. Latine *Stramonia Indica & Dutra*, ex ejus enim descriptione satis cognoscitur, Stramoniæ speciem esse, quæ in Europa exhibetur, a qua parum differt, quod diversitati regionum adscribendum est. Portugallis vocatur *Dutroa*. Hispanis *Burladora*. reliquæ ejus denominationes ex *Christoph. Acosta cap.* 53 sunt in Malabara *Unmatta Caja*. In Canara & circa Goam *Daturo* seu *Datura*. Turcis & Persis *Datula*. Neoterici Græci in Turcia eam vocant *Barakokalor*, seu potius *Baryokokalor*, h. e. granum caput gravans, unde Itali derivant *Parococuli*. Belgice *Dooren-appel*. Gallice Pomo de Peru. Malaice *Dutra*, & *Cubsjubong*. Javanice, Baleyice, & Maccassarice quoque *Cutsjubong*. Amboinice *Lutroa*. Sinice *Wantohöæ* & *Bantohöæ*, h. e. herba, quæ æquivalet decem millibus aliis herbis ob subsequentem rationem.

Cum aliis in ea sum sententia, quod sit Arabum *Nux Metella* seu *Methel*, cujus meminit Serapio cap. 374. dicitque, *Methel* est fructus instar *Nucis Vomicæ*, cujus semen est uti *Mandragoræ*, corticem gerens rugosum, saporem habens gratum & penetrantem. Ejus qualitas frigida est usque in quartum gradum, cumque hoc convenit nomen *Mut-ol*, quod juxta *Pyrardi* relatum in Maldivensibus crescit insulis, ac denotat stultorum herbam, quum propinatum homines reddat fatuos & insanos. *Anguillara* habet hanc pro *Hippomane Theocriti*, qua equæ furiosæ evadebant, sed incerta opinione.

Locus. Per totam fere Indiam nota est hæc planta, in uno tamen loco magis nocet quam in altero, saltem quæ in Canara & Malabara crescit, multo videtur efficacior esse Amboinensi & Moluccensi, loca amat solitaria prope muros & post ædes. In Banda aliisque regionibus juxta litora crescit ante pagos, ubi projectilia quævis ac sordes ejiciuntur. Rubra in hisce Orientalibus insulis raro obcurrit, ac potissimum in Batsjana crescit.

Usus ac *Vires.* Frigida censetur in quarto gradu, quod tamen non adsentio, sed vim ejus esse somnolentam ac insanientem, non minorem *Solano Maniaco* & *Mandragora*, quæ vires per solum frigus excitari nequeunt, sed vaporosa & sulphurea qualitate, sensus commovente.

Apud *Christoph. Acostam* & *Linschotenum* ample narratur hujus herbæ abusus & præsertim ipsius seminis, quod incestæ mulieres istarum regionum inter arcana sua pretiosa servant, cujus semi drachmam subtiliter contritam cibis vel potibus admiscent, maritisque exhibent, unde prius incipiunt ridere, & hilares esse, alii

De vruchten zyn kleene ronde appelen, in de grootte van een geschelde Ockernoot, doch ronder, en vast in een vlak schoteltje, langen tyd groen blyvende, beset met korte, dikke stekeltjes, wel niet kwetzende, egter moejelyk om aan te tasten: Eindelyk worden zy aardverwig, en bersten open in vier delen, als dan ziet men 't binnenste uitgevuld met een wit droog merg, doch het meeste is vol zaden, digt op malkaar gehoopt, rimpelig, donkergeel, plat, en wat driehoekig, of gelyk een oor van een mensch, smeet, of zonder smaak.

De onderste takken en stam zyn zeer houtagtig, knoestig, en vast, binnen met een wit hout. De wortels gaan diep in de aarde, verdelen zig in diergelyke harde en dikke takken, die dwers in de aarde kruypen. De reuk van de geheele plante is onlieffelyk, het hoofd beswarende, schier als Koedrek of Ampfioen, hoewel de bloeme by avond na witte Lelien riekt.

2. Dutra nigra *verschild niet veel van de voorgaande, behalven dat deze takken krommer en knoestiger zyn, donker-bruyn of swartachtig, de bladeren van het zelfde fatzoen, hoog-groen, dog als met een grys meel bestrooyd, dat egter niet afgaat. De hoeken steeken meer uit, in 't aantasten zagter aan de witte, mede dik en slap. Bloemen en vruchten zyn als aan 't voorige, als mede den vuilen reuk.*

3. Dutra rubra *verschild mede niet veel van de voorgaande, behalven dat deze bladeren loodverwig zyn, de bloem van het zelfde fatzoen, maar rood van coleur en dubbeld, regt als of 2 bloemen in malkaar gestoken waren, zynde de binnenste veel kleender, en nooit ter degen geopend. Men vind hier van een zoorte in de Uliassers op straat wassende, kleender van bloemen en bladeren.*

Naam. *In 't Latyn* Stramonia Indica & Dutra, *want uit de beschryvinge genoegzaam blykt, dat het van de Stramonia, die in Europa getoond werd, weinig verschild, 't welk de verscheidentheid der Landen toe te schryven is. De Portugezen noemen het* Dutroa. *De Spanjaarden* Burladora. *De verdere namen uit* Christoph. Acosta cap. 53. *zyn op Malabaar* Unmatta Caja. *In Canara en omtrent Goa* Daturo *of* Datura. *Turx en Persiaans* Datuls. *De nieuwe Grieken in Turkyen noemen het* Barokokalos, *of beter* Baryokokalos, *dat is hoofdbeswarende korl, waar van de Italianen maken* Parococuli. *In 't Duitsch* Dooren-appel. *Fransch Pomo de Peru. Maleyts* Dutra, *en* Cubsjubong. *Javaansch, Baleyts, en Maccassaars ook* Cutsjubong. *Amboinsch* Lutroa. *Sinees* Wantohöæ *en* Bantohöæ, *dat is kruyd, dat jegens* 10 *duizend andere kruyden op mag, om navolgende reden.*

Ik ben niet anders van dat gevoelen, dat het zy der Arabiers Nux Metella *of* Methel, *waar van* Serapio cap. 374. *schryft.* Methel *is een vrucht gelyk de* Nux Vomica, *wiens zaad is als dat van* Mandragora, *met een ruyge schorsse, van smaak aangenaam en kragtig. Zyn hoedanigheid is koud tot in de vierde graad, hier mede komt overeen de naam* Mut-ol, *'t welk na* Pyrardi *beschryvinge wast in de Maldivische Eylanden, en beduyd Gekken-kruyd, om dat het gedronken, gek of uitzinnig maakt.* Anguillara *houd het voor* Hippomanes Theocriti, *waar door de Merrien onzinnig werden, met een onvaste gissinge.*

Plaats. *Het is schier door geheel Oost-Indiën bekend, doch op de eene plaats valt het schadelyker dan op de andere, immers 't geen in Malabaar wast, schynd veel kragtiger te zyn dan 't Amboinsche en Moluxe, het wast geern in eenzame hoeken by de muuren en agter de huyzen. In Banda en elders ziet men 't langs de Zeekant voor de Negoryen, daar men allerbande vuyligte en vuyligheid henen smyt. Het roode vind men in deze Oostersche Eylanden zelden, en wast meest op Batsjan.*

Gebruyk en Kragten. *Het werd voor koud gehouden in de vierde graad, doch zonder myn toestemminge, maar wel dat het een slaap en dolmakende kragt heeft, niet minder dan* Solanum Maniacum *en* Mandragora, *welke kragten door geen enkelde koude konnen verwekt werden, maar door een dampige en swavelige eygenschap, die de zinnen beroerd.*

By Christoph. Acosta *en* Lindschoten, *werd wydlopig verhaald het misbruyk van dit gewas, inzonderheid van zyn zaad, 't welk de ontugtige Vrouwen in die Landen onder haare secreetste kleynodien verwaren, want van 't zelve geven zy een halve dragme, fyn gestooten in kost of drank de Mannen in, die daar van eerst begin-*

autem lachrymantur & clamitant, alii inquieti sunt, mirasque formant corporis commotiones, donec in somnum incidant, vel soporosi quasi garriuntur, sed hæc omnia sine ingenio vel memoria peraguntur, interea scortæ tales cum concubinis rem habent, ac peragunt, quæ volunt, ac licet hæc conspiciat ipsa maritus, non afficitur, nec aliquid recordari potest, quum ad se redeat, putans, sese dormivisse. Per experientiam edoctæ sunt hoc adeo temperare toxicum, ut hæc insania in quibusdam per viginti quatuor horas, in aliis per aliquot modo horas, in aliis vero ad quatuor sexve perduret dies.

Atque hæc familiaris ars est Goæ, tam per Portugallas misticas, quam indigenas mulieres, ac licet summa plectantur pœna, si deregantur, hanc tamen relinquere nolunt artem.

In hisce Orientalibus insulis hæc crimina non ita instituuntur, nec opus est ea addiscere, vel quomodo quidam nebulones Zythopeoplæ cerevisiæ admisceant, licet per 3600 milliaria ab India habitent, ut convivæ inebrientur.

Hæc tantummodo hic commamoro, ut *Dutræ* vires & operationes cognoscantur, ac quis sibi ab ea caveat.

Remedia, quæ Portugalli contra hanc adhibent, nulla sunt, quum hilaritas tantum sit fatuitas, hæc enim plerumque sponte disparet intra semi diei spatium, si vero insania sit longioris temporis, Portugallici Medici primo exhibent vomitorium, ut restans semen educatur per superiora, & per inferiora acres injiciunt clysteres, dein ægrum ligant, ac fortiter ipsius artus fricant, venæ sectionem instituunt, ut & cucurbitulas figunt. Indici vero magistri, qui non amant scarificationes vel Venæ sectiones, tantummodo vomitoria dant, fortes instituunt frictiones, & artus ligant, sique hoc non succedat, ægrum tepido inponunt balneo, ac sudores fortiter dein promovent. Post vomitum ipsi exhibent vinum vel debilem potum Arack, in quo aliquid Piperis ac Cinnamomi est infusum, ac tandem gallinarum carnem.

Christoph. Acosta scribit, in iisdem regionibus veteris nempe Indiæ binas alias obcurrere *Dutræ* species, quas hic tamen non observavi, formam habentes ac folia vulgari similia; flores quoqua ejusdem sunt formæ, secundæ vero speciei essent lutei, & in fundo purpurascentes. Tertiæ speciei flores magis cum Hyoscyami floribus conveniunt.

Utræque istæ species ibi non adhibebantur nisi ad mortem inferendam: *Bracmani tamen ex semine luteæ speciei pilulas noverant præparare, in Diarrhæa & Dysenteria cum ardentibus febribus, quam maxime utiles, quarum compositionem apud memoratum vide auctorem, uti & in *Clusii* adnotationibus in istud caput, ubi & *Stramonium Austriacam* oblongos gerentem fructus describit.

Radicis drachma in vino adsumpta profundum adfert somnum miraque insomnia. Semen per noctem in aceto maceratum, ac dein in pulticulam contritum *Herpeti* illinitur *Miliari*, uti & Phlegmoni prorepenti, quæ intra duorum triumve dierum spatium inde curantur. In Amboina vidi recentia ejus folia Phlegmoni imposita, siccaque recentibus iterum mutuata.

Franc. Pyrardus per naufragium in Maldivas delatus, ibique per aliquod moratus tempus, scribit per *Mut-ol* seu insanam herbam multas puellas istarum insularum fuisse stupratas & impregnatas, nescientes a quonam, quæ enim homines in hac peragunt insania, obliviscuntur, quum iterum ad se redeant, vel si forte quædam reminiscantur, putant fuisse insomnia. Observavi quoque, insaniam per hanc herbam caussatam cum Lethargo & insomniis fuisse sociatam, quum vero ipsius operatio cessaverit, tantam noxam non adtulisse ingenio, quantam *Ginsi* supra descriptum.

Portugallici scriptores testantur, neminem ex hac insania vel Lethargo mori, alii tamen sunt, dicentes sese expertos fuisse, succi vel seminis hujus drachmam propinatam homines enecuisse.

Quum

nen te lachen, en vrolyk te zyn, zommige te huilen en schreeuwen, andere te woelen, zeldzame grimasjes te maken, tot dat zy in slaap vallen, of al duttende met zig zelfs praten, dog alles buiten verstand; ondertusschen speelen de Hoeren met haare Pollen mooy weer, en al ziet het de Man, weet hy egter daar van niets te verhalen, als hy wakker word, als latende hem voorstaan, dat het een droom geweest zy. Zy weeten het door de ervaringe zoo te temperen, dat deze dolligheid by zommige een etmaal, by zommige eenige uren, by andere ook 4 en 5 dagen duurd.

Het is een gemeene kunst te Goa, zoo wel by de Portugeeze Mixtizen als Inlandsche Vrouwen, en of 'er wel scherp regt over gedaan werd, als 't uitkomt, zoo zyn zy egter daar van niet af te schrikken.

In deze Oostersche gewesten weet men van deze schelmeryen zoo niet, en 't is ook niet nodig dezelve te leren, nog ook hoe het zommige snoode Brouwers gebruyken (al woonen zy 3600 mylen van Oost-Indiën) onder haren drank, om de gasten dronken te maken.

Dit werd alleenlyk hier beschreven, om de werkings van de Dutra *te leeren kennen, en zig daar voor te wagten.*

De remedien, die de Portugezen daar tegens gebruiken, zyn voor eerst niet met al, wanneer de vrolykheid maar in zotheid bestaat, want dat gaat gemeenlyk van zelfs over binnen een halve dag, maar zoo de dolligheid langer duurd, en swaarder is, zoo gebruiken de Portugeze Artzen voor eerst braakmiddelen om het resterende zaad weder uit te brengen door braken, van onderen scherpe elisteren, daar na binden zy en wryven de leden strengelyk, zetten koppen, en aderlaten. De Indiaansche Meesters, die van koppen en laten niet houden, gebruiken slegts braakmiddelen, sterke wryvingen, en binden der leden, en zoo het daar mede niet overgaat, zoo zetten zy den Patient in warm water, en brengen hem tot sterk sweeten. Na 't braken geven zy hem wyn of slappen Arak te drinken, daar in wat Peper en Caneel gemengd zy, en voorts Hoendervleesch te eeten.

Christoph. Acosta *schryft, dat in dezelve Landen van Oud-Indiën nog 2 andere zoorten van* Dutra *zyn, die ik hier niet gezien hebbe, van maakzel en bladeren de gemeene gelyk; de bloemen zyn ook van dezelfde gedaante, dog die van de tweede zoorte zyn geel, op den grond wat rood. Die van de 3de zoorte, komen met bloemen van Hyoscyamus meer overeen.*

Beyde die zoorten werden aldaar niet gebruykt dan om te dooden. Egter wisten de Bramines uit het zaad van de geele eenige pillen te maken, die zeer geprezen zyn in buyk en bloedlopen, daar heete koortzen onder lopen, welkers compositie ziet by dien Autheur, als mede in de aanteykeningen van Carol. Clusius *op 't zelfde Kapittel, daar by ook een* Stramoniam Austriacam *met lankwerpige vruchten beschryft.*

Van de wortel een dragma in wyn ingenomen, brengt een diepen slaap aan met wonderlyke droomen, 't zaad een nacht in azyn geweekt, daar na tot een papje gewreven, smeerd men op de Herpes Miliaris, *en op de roeze, die om zig vreet, dewelke in 2 of 3 dagen daar van genezen. In Amboina heb ik gezien de versche bladeren op de roose leggen, en de gedroogde telkens weder met versche te verwisselen.*

François Pyrard *door schipbreuk in de Moldivas vervallen, en aldaar een tyd lang gewoond hebbende, schryft dat door de voorschreve* Mut-ol *of dol-kruyd, veele Dogters in dezelve Eylanden beswangerd werden, zonder dat zy weeten van wie, want al wat de mensch in deze uitzinnigheid doed, vergeet hem, als hy weder tot zig zelfs komt, ofte het weinige, dat hy 'er van onthoud, acht hy voor een droom. Zoo heb ik ook bemerkt, dat de dolligheid van dit kruyd gemaakt, wel met swaare slaap-ziekte en droomen gemengd is, dog als deszelfs werkinge overgegaan is, zoo veel letzel en schade aan 't verstand niet toebrengt als het boven beschreve* Ginji.

De Portugeeze Schryvers getuigen wel, dat 'er niemand van deze dolligheid en slaapziekte dood blyve, egter zyn 'er andere, die zeggen ondervonden te hebben, dat van 't zap of zaad het gewigte van een lood ingenomen zynde, de menschen ter dood brenge.

De-

Quum Bandæ tam copiose crescat in plateis, hinc sæpe nostri milites hac falluntur, qui magna ejus sumunt folia, ipsisque inponunt coctam Oryzam, pisces, aliosque cibos tanquam orbibus, quibus etiam hos obtegunt, unde cibus talis talitam contrahit noxam, ut omnes hunc comedentes primo vertiginosi evadant, dein cantent, & miras peragant gestationes, ac tandem somnolenti sint, licet excubias teneant, unde & hæc monere hic volumus.

Amboinenses ac Ternatenses primores aliquando semi scrupulum hujus seminis cum potu quodam adsumunt, ut hilares sint, Moluccense enim semen non tam noxium est Goënsi. Ejus antidotum est hic, ut primo vomitum excitemus copioso butyro in cerevisia calida propinato, manus ac pedes lavemus calida aqua, ipsosque fortiter ligemus. Alii acetum propinant, ut fatuitatem a Dutra excitatam tollant, hoc autem ulterius indagandum est, in dementia enim ex Opio & Gingi orta, Acetum, Limonum succus, aliaque acida nocent.

Sinenses Chirurgi docent, *Dutram* seu *Bantobon* patriæ suæ easdem operationes ac commotiones caussavisse, quas talis peregit, qui ejus semen ac folia conlegit: Exempli gratia quidam faciem ringit nigro colore instar Diaboli, mirasque agit inter conligendum semen gesticulationes. Hoc alicui exhibitum, ejus sensus adeo conmovet, ut eosdem faciat motus. Alii illud nocte conligunt, vestes suas sursum elevantes, acsi per aquas procederent, quod tum puellis exhibent, quæ hoc idem die peragunt &c.

Has similesque vires quidam forti adscribunt imaginationi, quæ ex Paracelsi doctrina ex nobis exhalans fortem inpressionem & alterationem aliis inpertit corporibus. Alii id superstitiosum putant. Ego meum judicium suspendo; Iidem porro Sinenses dicunt, Dutram qualitatem habere, si aliquid ejus interne ingeratur, cuncta alia enervare medicamenta, licet millia adsumerentur. Sinenses autem solent per millia numerare, sique plurimis admisceatur, cunctorum vires obnebulat, unde dictum obtinuit nomen, quam tamen interne adhibent contra quosdam morbos.

Garzias ab Orta lib. 2. *cap.* 24. narrat quoque, quo modo fures Goæ hominibus norint exhibere Dutræ flores ac semina, quæ cibis vel potibus admiscent, ut, quum sint hilares, ac dein insani, ædes suas spoliare melius possint.

Eusebius lib. 14. *cap.* 112. ~~*Cohobba vires describit*~~, sed nequaquam ejus formam, putoque potius *Dutram* esse quam *Tabacum.*

Nigra Dutra aquæ incocta, atque hac cubilia depurata & lota cimices fugat. Qui ab inpuris mulieribus vel scortis infecti sunt, ac Gonorrhæa laborant, vel simili malo, ex doctrina Ternatensium Chirurgorum hujus radicem exfodere debent ad Orientem spectantem, ejusque partem adsumere primo nempe die frustulum articuli longitudinis, secundo die binorum articulorum, tertio die trium, promittentes ejus certam curationem, ægrum interim oportet quædam comminisci, & ludibria peragere, Ternatensium enim *Dutra* potius operatur per imaginationem quam per somnum. Vidi homines per aliquot septimanas immo menses continua fatuitate laborantes & inprægnatos, sed qui parum dormiebant, ac putabantur *Dutra* esse infectos, mihi autem non videtur verum esse, tam diu ejus operationes ac vires perdurare.

Zingiber quoque antidotum est Dutræ, uti & tener Calappus propinatus sed viridis, uti *Calappa Pumila*, quod etiam prodest aliis fructibus & succis, qui anxietatem & vertiginem adferunt, uti recenti Pangio & Opio. Foliorum succus cum fuligine cacaborum vel cum pulligine mixtus, nigrum exhibet pigmentum, quo exterior superficies clypeorum Amboinensium oblinuntur, quæ dein superducitur viscoso lacte *Arboris Pinguis* & *Lactariæ*, ut splendor ipsis concilietur, hæc autem ars non instituitur pro plebeis, sed pro propugnatoribus, qui per adspectum hujus nigri coloris hostes quasi terrefacere & vertiginosos reddere putant.

Dewyl 't in Banda zoo overvloedig op straat wast, zoo worden 'er zomtyds onze Soldaten mede bedrogen, dewelke de groote bladeren nemen, den gekookten ryst, visschen, en andere kost daar op leggen, als op teljoren, ook daar mede toedekken, waar door de kost zodanige schadelykheid ontfangd, dat alle die 'er van eten, eerst duizelig worden, daar na zoo wat zingen, en grimmasjes maken, en eindelyk van de slaap overvallen worden, al staan zy op schildwacht, weswegen wy dit tot waarschouwinge willen gezegt hebben.

De Amboinsche of Ternataanze Grooten, nemen zomtyds een halve scrupel of minder van 't zaad in, met eenige drank om vrolyk te worden, want men acht het Moluksche zoo quaad niet als dat van Goa. Zyne tegenboete alhier is, dat men voor eerst braken maakt, met veel boter in warm bier ingedronken, handen en voeten wasschen met warm water, en dezelve sterk binden. Andere geven ook azyn te drinken, om de gekheid van Dutra komende, te benemen, doch dit moet men nader onderzoeken, want in de dolligheid van Amphioen en Ginji, konnen den Azyn, Lemoen zap, en andere zuure dingen schadelyk zyn.

De Sineeze Meesters leren, dat de Dutra *of* Bantohon *van haar land even zoodanige werkingen en fratzen veroorzaken, als die geene gedaan heeft, die 't zaad ofte bladeren vergaderd heeft. By exempel iemand schilderd zyn gezigte met swarte verwe als een Duivel, en bedryft zeldzame grimasjes onder 't vergaderen van 't zaad. Dit dan iemand ingegeven zynde, beroerd hem de zinnen zoodanig, dat hy dezelve fretzen na doed. Andere vergaderen het by nacht, hare klederen oprapende, als of zy door water gingen, 't welk zy dan de myden geven, die dat by dage nadoen, &c.*

Deze en diergelyke kragten schryven zommige de sterke imaginatie toe, die na de leere van Paracelsus uyt ons uitgaande een sterke impressie en alteratie maakt in andere lichamen. Andere houden het voor superstitie. Ik schorte myn oordeel op; voorts zeggen gemelde Sineeze Meesters, dat de Dutra de eigenschap hebbe, als men iets daar van binnens lyfs gebruykt, dat ze alle andere Medicamenten kragteloos maakt, al neemd men eenige duizenden daar op in, (de Sineezen zyn gewend met veel duizenden te tellen) en zoo men 't onder zoo veele mengd, zoo verduysterd het alle haar kragten, waar van ze de voorschreeve naam heeft, en egter gebruyken zy die binnens lyfs in zommige gebreeken.

Garzias ab Orta libr. 2. cap. 24. *verhaald ook, hoe de dieven te Goa de lieden weeten in te geven bloemen en zaad van Dutra in kost of drank, om onder derzelver lachen en uitzinnigheid haar huyzen te berooven.*

Eusebius libr. 14. cap. 112. *beschryft wel de kragten* van Cohobba, *maar geenzints de gedaante, ik oordeele het veel meer* Dutra *te zyn dan de* Tabak.

De swarte Dutra in water gekookt, en daar mede de bedsteden gewasschen, verdryft de weegluyzen. Die van onreine Vrouwen een Gonorrhaa of diergelyke besmettinge hebben behaald, moeten na de leere van de Ternataanze Meesters, deze wortel uitgraven, die na 't Oosten ziet, en daar van innemen, de eerste dag een stukje van een lid lank, de 2de dag van 2 leden, de 3de dag van 3 leden, en beloven daar op een onfeilbare genezinge, dog moet den Patient ondertusschen wat apen en fantaseren, want het Ternataanze Dutra werkt meer een fantasy, dan een slaap. Ik hebbe perzonen zien lopen eenige weeken en maanden lank met een geduurige gekheid beladen, maar van weinig slaap, die men sustineerde, dat met Dutra vergeven waren, maar by my is het tot nog toe niet waarschynelyk, dat zyne kragten zoo lang duuren kunnen.

Gember is ook een tegengift van Dutra, als mede een jong Calappus gedronken, van dat groene geslachte, gelyk Calappa Pumila, *'t welk ook helpt tegens andere vruchten en zappen, die benouwd en duizelig maken, als versche Pangi en Amphioen zelfs. Den zap der bladeren met roet van kookpotten of swartzel gewreven. geeft een swarte verwe, waar mede men de buitenste vlakte van de Amboinsche schilden bestrykt, 't welk men daarna overstrykt met de kleverige melk van den boom* Arbor Pinguis *en* Lactaria, *om de glans te geven, dog deze konst is niet voor Jan Hagel, maar voor eenige Voorvechters, die door het aanschouwen van deze swarte verwe de Vyanden quantswys willen duizelig maken en verschrikken.*

Dutræ radicis frustulum adsumptum vehementem supprimit Cholericum fluxum, Ternatice *Cadado* dictum, qui morbus aliis sæpe non auscultat remediis, si enim sit levior iste fluxus, Gendarussæ albæ radix satis valet, quæ nempe effossa est, nec tacta halitu effossoris. Radicis frustulum cum Zingibere masticatum Asthma curat.

Fructus ejus excavatus, ita ut plurimis sit orbatus officulis, ac denuo repletus Calappi oleo, & obturatus frustulo Allii, & sub cineribus tostus adhibetur contra aures exulceratas, si oleum istud istis instilletur, bina triave ejus officula cum Pinanga masticata sitim sedant, quod in itinere marino usitatum est nautis: Semen ejus contritum, ac per noctem in recenti Saguero maceratum, dein expressum, & Gorgelonas seu canipulis inpositum detegit Saguari fures, omnes enim, qui hunc potant succum, miras peragunt ludibrias actiones.

Quum in Banda copiosissime erescat, semen ejus multum in terram decidit, quod Columbæ edentes inde adeo inebriantur, ut in plateis decidant vertiginosi.

Tandem notandum est, album speciem quam maxime noxiam haberi, un & teterrimum fundit odorem, fere instar putridorum piscium, nigra vero & rubra, quæ etiam *Batsjana* vocantur, multo minus nocent, ac proinde tantummodo in Medicina adhibebuntur.

In *Hort. Malab. tom.* 2. *fig.* 28, 29, & 30. tres Dutræ species describuntur sub nomine Malabarico *Hummatu*, Bracmanis *Dotiro*, quarum prima & tertia in hisce insulis notæ sunt, licet in istis capitibus nil commemoretur de ingrato foliorum odore, & seminis abusu, qui tamen sine dubio in Malabaris & Couchinensibus regionibus magis notus est quam in hisce terris.

Experimentum quoddam narratur, aliquem mortuum fuisse, qui errore Dutræ folia loco Lactucæ ederat. Sic quoque expertus sui, hoc semen longos per annos in terra incorruptum manere, saltem rubra species, quam ex Batsjana jusseram deferri, intra sex annos in horto meo non excreverat, quum domus mea incendio communi anno 1687 vastaretur, brevi autem post istud incendium & pluvias lapsas ista species sese iterum obferebat in area deflagrata, contra in Bandæ litore adeo est exstirpata, ut intra sex annorum spatium nullam observaverim.

Tabula Octogesima Septima

Ad *Figuram Primam Stramoniam* seu *Dutram* exhibet *Indicam albam.*
Figura Secunda Stramoniam seu *Dutram* proponit *rubram*.

OBSERVATIO.

Hæc est *Datura* pericarpiis nutantibus globosis. *H. Cliff. p.* 55. & Stramonia seu Datura, pomo spinoso rotundo, longo flore *Herm. H. L. B. p.* 583. & Stramonium fructu spinoso rotundo, flore albo simplici & flore violaceo, duplici triplicive. *Tournef. inst. p.* 118 & 119. & Stramonium Zeylanicum *Mus. Zeyl.* & *Thes. Zeyl. p.* 221. ubi vide reliqua.

Een stukje van Dutras-wortel ingenomen, stut het geweldige bord, op Ternataansch Cadado *genaamt, dat voor andere middelen niet wyken wil, want tot een ligter bord is genoeg de wortel van Gendarussa, die uitgegraven is zonder geraakt te zyn van den aassem des Gravers. Een kleen stukje van de wortel met kleene Gember gegeten, geneest de aamborstigheid.*

De vrucht uitgebold, dat 'er de meeste korls uitkomen, daar na gevuld met Calappus-oly, en een stukje look weder toegestopt, en in een heete assche gebraden, werd gebruikt tegens sweerende ooren, als men 't voornoemde oly daar in druypt, 2 of 3 korls met Pinang gegeten, verslaan den dorst, op zee gebruikelyk voor Zeelieden. Het zaad gewreven, in versche Saguer een nacht getrekt, uitgeperst, en in de Gorgorangs gedaan, verraad de Sagueers-dieven, want alle die 'er van drinken, bedryven zeldzame potzen.

Dewyl in Banda zeer veel wast, vald het zaad veel op de grond, 't welk de Duyven dan eeten, en worden zoo dronken daar van, dat zy op straat rollen.

Eindelyk staat te merken, dat het witte geslachte voor 't schadelykste gehouden werd, gelyk het ook den vuylsten reuk heeft, schier als verrotte visschen stinkende; maar het swarte en roode, het welk men ook het Batsjanse *noemd, zyn veel onschadelyker, en zullen dierhalven alleen in de Medicynen gebruykt werden.*

In Horto Malab. tom. 2. fig. 28, 29, *en* 30. *werden 3 zoorten van Dutra beschreeven onder den Malabaarze naam* Hummatu, *en den Bramineezen* Dotiro, *waar van de eerste en derde in deze Eylanden bekend zyn, hoewel men in de voornoemde Kapittelen niets vind aangehaald van den vuylen stank der bladeren, en 't misbruyk des zaads, dewelke buiten twyffel in de Malabaarsche en Couchinse Landen bekender is dan in deze quartieren.*

Men verhaald ook een experiment, dat iemand zoude gestorven zyn, dewelke door abuys de bladeren van Dutra voor Salade zoude gegeten hebben. Zoo heb ik ook ervaren, dat dit zaad in de aarde lange jaren onbedorven kan blyven, immers de roode zoorte, die ik uit Batsjan hebbe laten komen, was in geen 6 jaren in myn tuin gezien, doen myn huys afbrande in den algemeene brand Anno 1687. en kort na den brand en eenig regen, quam die zoorte weder voor den dag op 't verbrande Erf; daar en tegen is het in Banda op strand zodanig uitgeroeyd, dat ik na 6 jaren niet meer daar van gezien hebbe.

De zeven en tachtigste Plaat

Vertoont in de *Eerste Figuur* de *Oost-Indische witte Stramonie* ofte *Dutra.*
De *Tweede Figuur* wyst aan de *roode Indische Stramonie* ofte *Dutra.*

AANMERKING.

Dit is de *Datura* met ronde geboogе vrugt-kelken in de *Hort. Cliffort. p.* 55. en Stramonia of Datura, met een ronde stekelige appel, en een lange bloem van *Herm.* in de *H. L. Bat. p.* 583. en Stramonium met een ronde stekelige vrugt, en een witte enkelde, als mede met een dubbelde en driedubbelde Violette bloem. van *Tournef. instit. p.* 118 en 119. en de Zeylonsche Stramonium van het *Mus. Zeyl.* en de *Thes. Zeyl. p.* 221. alwaar het overige ziet.

CAPUT QUINQUAGESIMUM.

Capsicum Indicum. Tschili.

UTi ignis & aqua in terra adfinitatem habent, sic inter plantas variis obcurrunt genera, quarum species extremæ obpositæ quoque sunt qualitatis, uti ignis & aqua, atque adfines tamen sibi sunt per mediam quandam speciem.

Sic adfinitas quædam est inter ferventes Caryophyllos, & frigidas Jambosas per silvestrem arborem, quæ *Arbor rubra* vocatur, ac sic a frigida Indica *Stromonia* natura per temperatum Trongum transit ad fervens & urens Capsicum, seu Piper Brasiliense, quod demonstrat character foliorum suorum, declarans adfine esse Solanis.

Hoc *Capsicum* hodie creditur per Hesperiæ regionis nationem primo ex Brasilia, India Occidentali & Orientali in Europam fuisse translatum, veteribusque ignotum fuisse, ulteriore autem disquisitione compertum est, hoc a vero alienum esse, immo puto penitus erroneum esse, ac dico *Plinio* & *Actuario* jam fuisse notum, atque ex India Orientali sensim in Occidentalem fuisse delatum. Concedo, illud, quod hodie in nostris ostenditur regionibus, primo ex Americanis fuisse translatum, & ab Indiæ Orientalis planta parum differre.

Præteribo itaque amplam dare satis noti Brasiliensis Piperis descriptionem, quod a *Carolo Clusio*, *Dodonæo*, ac præsertim ab Italo *Gregorio de Reggio* factum est, qui posterior in peculiari tractatu duodecim ejus descripsit species.

Indicum itaque genus, vulgo *Ritsjes* seu *Tschili* dictum in tres divido species, uti primo in magnam rubram, secundo rubram parvam, tertio luteam parvam, quarum quævis suas iterum habet varietates.

Primo *Capsicum majus rubrum.* Malaice *Tschili Ayer*, frutex est, qui sponte sua non bene sese erigit, sed suffulciendus est, tam ob ejus gracilitatem, quam fructuum gravitatem. Ejus surculi sunt angulosi, parum striati, fragiles, & virides. Folia ejus quatuor pollices longa sunt, digitum lata, illis Persicariæ similia, Solanorum quomodo characterem habentia, una enim ejus pars prope petiolum angustior est alterâ, suntque porro obscure virentia, glabra, paucis obliquis admodum costis pertexta, ab utraque parte protuberantibus.

Flos ejus stellatus est, ex quinque sexve albis petalis constans, cum totidem ex violaceo fuscis seu plumbeis staminulis in centro.

Fructus cum Brasiliensi Pipere maxime convenit, sunt enim oblongæ siliquæ, ab illo in hac re differentes, quod non sint coniformes, vel superius acuminatæ, sed obtusæ & compressæ, acsi obtusi essent digiti. Exterior ipsarum superficies non glabra est, sed sinuosa & striata, primo viridis, dein eleganter splendens, & rubra instar Coralliorum politorum. Per medium harum siliquarum fulcrum transit, quod alis seu pelliculis fructum quodammodo in binas tresve dividit cellulas, in quibus tenuia ac plana reconduntur semina, plerumque alternata, subrotunda, & ad unam partem excavata, instar crescentis Lunæ, vel instar cordis, ex flavo colore albentia, quale & fulcrum est. Neutiquam hæc semina totum replent saccum seu fructum, maxima enim ejus pars vacua est, seu vagis filis pertexta.

Hæcque fila & semina ferventissimi sunt saporis, primo autem nullus sentitur ardor, immo siliquæ caro multo magis fatua est seu aquosa, unde & *Water-Ritsjes* vocatur, brevi autem post tanta persentitur acrimonia & ardor in ore & faucibus, ut multo penetrantior & calidior sit quam in subsequentibus minoribus speciebus.

Hæc species varietatem quandam habet, foliis ac floribus non diversam, sed ejus siliquæ vix digiti articulum longæ sunt, crassæ, & superius compressæ & gibbosæ, & quædam quasi bulbosæ, splendentes quoque & rubræ, saporis acrioris. Utriusque siliquæ deorsum semper pendent, uti & flosculorum pedunculi deorsum flectuntur. Si siliquæ hæ confringantur, aqua quædam cum granulis exsilit.

Secundo

L. HOOFDSTUK.

Het Capsicum, ofte Ritsjes.

GElyk het vuur en water in de aarde t'zamen maagschap maken, zoo vind men onder de planten ook verscheide geslachten, wiens uiterste zoorten van strydige eygenschappen zyn, gelyk vuur en water, en egter hunne maagschap t'zamen knopen door een middelzoorte.

Zoo vind men een maagschap tusschen de heete Nagelen en koude Jambozen, door de wilde boom Arbor Rubra, *en nu van de koude Indische* Stramonia *gaat de natuur over door de getemperde Trongs tot het heete en brandende Capsicum of Brasilische Peper, 't welk, uitwyzende de caracter aan zyne bladeren, zich mede reekend onder de maagschap van Solanum.*

Van dit Capsicum *gelooft men hedendaags, dat het door de Hesperische Natie eerstmaal uit Brasil, West- en Oost-Indiën in Europa gebragt, en de Oude onbekend zy geweest, maar by nader onderzoek bevind men dit niet waarschynelyk te zyn, ja ik houde het voor een notoir abuys, en zegge, dat het* Plinio *en* Actuario *zy bekend geweest, en uit Oost-Indiën in de Westersche delen allenxkens gebragt. Ik staa toe, dat het geene men hedendaags in onze Landen toond, eerst uit de Americaansche Landen gebragt zy, en van het Oost-Indische wat verschille.*

Ik zal dan overslaan de beschryvinge van de genoegzaam bekende Brasily-peper, wytloopig beschreven door Carol. Clusius, Dodonæus, *en inzonderheid 12 zoorten by den Italiaan* Gregorius de Reggio, *in een byzonder Tractaatje van deze plante gemaakt.*

Het Oost Indische geslachte, in 't gemeen Ritsjes *of* Tschili *genaamt, verdeel ik in 3 zoorten, als 1 groote roode, 2 kleene roode, 3 kleene geele, waar van ieder haar veranderinge heeft.*

1. Capsicum majus rubrum. *Maleyts* Tschili Ayer, *is een struyk, die niet wel op zyn zelfs kan staan, maar moet wel onderstut werden, zoo wegens zyn rankheid, als swaarte der vruchten. Zyne ryskens zyn hoekig, wat gestreept, breukzaam, en groen; de bladeren 4 duymen lank, een vinger breed, die van Persicaria gelyk, hebbende eenigzints de caracter van Solanums, want de eene helft is agter by den steel smaller dan de andere, donker-groen, glad, met weinige zeer schuynze ribben, die ter weerzyden uitbuylen.*

De bloem is gesternd, uit 5 en 6 witte blaadjes gemaakt, met zoo veele violet-bruyne of loodverwige spitsjes in de midden.

De vruchten komen met de Brasilische Peper naast overeen, want het zyn lankwerpige houwen, daar in verschillende, dat zy niet kegelformig of vooren toegespitst zyn, maar bot en ingedrukt, als of het stompe vingers waren. De buitenste vlakte is ook niet even, maar bogtig en vol dollen, eerst gras-groen, daar na schoon blinkend-rood, als gepolyste Coraalen. Door de midden van deze houwen, gaat een pilaar, die met zyne vlerken ofte vellekens de vrucht eenigzints in 2 ofte 3 cellekens verdeeld, daar in hangen dunne platte zaden, meest overdwers rondachtig, doch aan de eene zyde met een keepje, als een wassende Maan, of als een hert, uit den geelen wit, gelyk ook de pilaar. Zy vervullen het zakken geenzints, maar 't grootste deel derzelfs is ydel, of met ydele draden doorweven.

Deze zaden en vezels daar rondom, zyn zeer heet van smaak, doch in 't eerste gevoeld men geen brand, ja het vleesch van de houwen is veel meer laf of wateragtig, daarom men ze Water-Ritsjes *noemd, maar kort daar na gevoeld men alzulke groote scherpigheid, en brand in mond en keel, dat ze veele heter houden dan de volgende kleene zoorte.*

Dit geslachte heeft nog eene veranderinge aan bladeren en bloemen niets verschillende, maar de houwen zyn qualyk een lid van een vinger lank, dik, vooren diep ingedrukt en bultig, zommige wat evener als bollen, mede blinkend-rood, en wel zoo scherp. Beide deze houwen hangen altyd neerwaards, gelyk ook de bloempjes met hare stelen onderwaarts gebogen staan. Als men de houwen in stukken douwd, zoo springt 'er water met eenige korls uit.

2. Capsi-

Secundo *Capsicum minus rubrum*, est arbuscula fruticosa, sese ipsam sustinens, quatuor, & quinque pedes alta, ramos gerens densos, inferius lignosos, virides, & angulosos, erectos, sed simul fragiles. Ejus folia minora sunt quam in præcedenti, plerumque enim in hisce quo minores sunt fructus, eo & minora observantur folia, digitum longa, minimum digitum lata, inferius quasi dentata, non directe extensa, sed sinuosa, & inflexa.

Flores ejus albi sunt uti in priore, sed minores, plerumque ex quinque acutis petalis constantes cum pedunculis deorsum flexi.

Siliquæ tenuiores sunt, & minores prioribus, quædam binos, quædam tres articulos longæ, vix minimum digitum crassæ, superius acuminatæ instar epistomii, quod dolio intruditur, seu uti Gascones apud Scaligerum comparant cum canis pene, externe intense rubræ, & splendentes, non glabræ, sed tuberculis, & punctulis notatæ, intus repletæ totæ similibus, oblique, & per longitudinem locatis seminibus, quæ oblongiora sunt prioribus, ad primum gustum adeo fervida, & acria, ut labia, & fauces quasi exurant magis quam ullum Piper. Harum siliquarum longissimæ deorsum pendent, breviores, & rotundiores sursum elevantur, hæc quoque species breves, & obtusas gerit siliquas, ita ut tres quatuorve hujus mediæ speciei sint varietates.

Tertio *Capsicum minus flavum* similis est lignosus frutex, multoque minora magisque inflexa gerit folia, ejus siliquæ semi digitum circiter longæ sunt, ultra pennam crassæ, seminibus quoque refertæ, sed rotundioribus quam in antecedente, primo virides, dein plumbeæ, seu ex nigro, & viridi mixtæ, ac tandem intense luteæ. Hujus speciei plurimæ eriguntur, quædam longiores oblique locantur, quædam etiam deorsum. Intersunt etiam quædam superius obtusæ, vix flavæ, sed nigricantes fere. Ita ut si quis tales velit notare varietates, in India Orientali æque duodecim potest numerare species, quam memoratus *Gregorius de Reggio* in Europa.

Hæc tertia, seu flava species omnium fervidissima habetur, quod & re vera comperitur, atque mirandum est, omnium Capsicorum, seu *Tschilis* semi maturos fructus, h. e. qui ex viridi colore per nigricantem transeunt ad flavum, vel rubrum colorem, multo acriores esse penitus maturis, licet doctissimus *Scaliger exercit.* 141. hoc comprehendere nequeat, sed *Cardanum* carpit: Ut hoc rite intelligatur, sciendum est, hanc acrimoniam non ex fervore oriri, qui, uti *Scaliger* dicit, in maturis fructibus necessario major erit, sed ex corrosivo quodam humore, qui in immaturis plerumque fructibus major, & acrior est quam in maturis. Omnes porro species, quas in Portugallia observavi ex Brasilia delatas, ibi licet luxuriose crescerent, humiliorem gerebant fruticem, sed multo majora folia, ac fructus, quam unquam in India Orientali conspexi, siliquæque ultra digiti longitudinem, & crassitiem habebant, omnes eleganter rubræ, & quantum recordari possum, multo minus acres illis Indiæ Orientalis, licet intellexerim in insula St. Jago parvam quoque ejus obcurrere speciem.

Hæc familia per sata propagatur semina, nullique ramuli, quum excrescant hæ plantæ, abrumpendi sunt, donec justam adquisiverint magnitudinem, ramique sint penitus lignosi. Aliquando subcedit, abruptos ramos terræ commissos progerminare, sed raro, & tantummodo calido, & pluvioso coelo. Luxuriose crescit, si in aperta locetur area, sepibus circumstructis, ædisque quisquiliis circumjectis.

Nomen. Latine *Capsicum Orientale* ad distinctionem *majoris Occidentalis*, quod in Hispania, & Portugallia obcurrit, hocque nomen primum ab *Actuario* productum est. Apud *Plin. libr. 9. cap. 12. Siliquastrum*, & *Piperitis* obcurrit, quæ nomina multi docti hisce tribuunt plantis, quibuscum huc usque consentio, quum nullam aliam noverim plantam, hujus Piperis fervorem habentem, & simul siliquosam. Contra non adsentio, ab *Avicenna* sub nomine *Zingiberis Canini* describi, licet non declarare possim, quo nomine *Tschili* apud *Avicennam* obcurrat, puto autem, ipsum tantum illas descripsisse res, quæ ipsi ex India adferebantur, ac forte nunquam vidit *Tschili* siccatas siliquas.

No-

De tweede Capsicum minus rubrum *werd een heesteragtig boompje, dat op zig zelfs vier, en vyf voeten hoog staat, digt van takken, die beneden houtagtig, grasgroen, en gebuckt zyn, overeind staan, en mede bros. De bladeren zyn kleender dan aan 't voorige, want hoe kleender de vruchten vallen, hoe kleender de bladeren ook zyn in 't gemeen, een vinger lank, en een pink breed, agter als of zy getand waren, niet regt uitgebreid, maar bochtig, en gekruld.*

De bloemen zyn wit als aan 't voorgaande, doch kleender, ordinaris van vyf spitsjes gemaakt, met hare stelen neerwaarts gebogen.

De houwen zyn dunder, en kleender dan de voorgaande, zommige twee, zommige drie leden lank, schaars een pink dik, vooren toegespist gelyk een zwik, die men in een vat steekt, of gelyk het de Gascenjes by Scaliger vergelyken by Hondspint, van buiten mede hoog-rood, en blinkende, niet even, maar pukkelagtig, binnen heel uitgevuld met diergelyke zaden, die schuins, of in de lengte gerangeerd leggen, en lankwerpiger zyn dan de voorige, ter eersten proeve zoo heet, en scherp, dat zy lippen, en keel verbranden, meer als eenig Peper. Van deze hangen de langste neerwaarts, de kortere, en ronders staan opwaarts, zoo zyn 'er ook van deze zoorte korte, en stompe, zoo dat men drie, of vier veranderingen van dit middel geslacht heeft.

De derde Capisicum minus flavum *is een diergelyk houtachtig heester, heeft nog kleender, en gekrulder bladeren, de houwen zyn omtrent een halve vinger lank, ruim een schaft dik, mede met zaden, die weder ronder zyn dan aan de voorige, uitgevuld, eerst groen, daar na loodverwig, of uit den zwarten, en groenen gemengd, ten laatsten hoog geel. De meeste van dit geslacht staan overeind, zommige, die wat langer zyn, staan schuins, zommige ook neerwaarts. Daar zyn 'er ook, die vooren stomp worden, weinig geel, maar blyven zwart-groen. In summa die op diergelyke veranderingen wil zien, die kan 'er in Oost-Indiën zoo wel 12 zoorten van vinden als de voornoemde* Gregorius de Reggio *in Europa gedaan heeft.*

Dit derde, of geele geslacht werd voor 't allerheetste gehouden, gelyk men ook in der daad bevind, en het is te verwonderen van alle Tschilis, *dat de halfrype, dat is die van de groene verwe door het zwart groene overgaan tot het geele, of roode, scherper bevonden werden dan de geheel rype, hoewel den hoog-geleerden* Scaliger exercit. 141. *dit niet begrypen kan, maar* Cardanum *daar over berispt. Om dit dan te verstaan, zoo moet men weeten, dat deze scherpigheid juist niet van hitte komt, die, gelyk* Scaliger *zegt, in rype vruchten grooter moet zyn, maar van een corrosive vogtigheid, die gemeenlyk in onrype vruchten meerder is dan in rype. Alle die gene nu, die ik in Portugal gezien hebbe uit Brasil overgebragt, en aldaar weeldrig genoeg wassende, waren lager van struik, maar veel grootter van bladeren, en vruchten, dan ik ooit in Oost-Indiën gezien heb, de houwen meer dan een vinger lank, en dik, alle schoon-rood, en na myn onthoud verre zoo scherp niet als het Oost-Indische, hoewel ik verstaa, dat 'er op 't Eiland St. Jago ook een kleene zoorte valt.*

Dit gewas werd door zyn zaad gezaaid, en men moet in 't opwassen geen takjes daar van afbreeken, tot dat het zyn volkome grootte heeft, en met houtachtige takken verzien is. Het gelukt, dat zomtyds de afgebrokene takken in de aarde gezet, beklyven, doch zelden, en alleen by warm regenweer. Het groeid weeldrig als men 't in een open plein plant, heiningen rondom maakt, en het uitvaagzel van 't huis rondom smyt.

Naam. *In 't Latyn* Capsicum Orientale *tot onderscheid van 't* groote Occidentale, *het welk men in Spanje, en Portugal ziet, zynde deze naam eerst van* Actuarius *voortgebragt. By* Plin. lib. 9. cap. 12. *vind men* Siliquastrum, *en* Piperitia, *welke namen veele geleerde op dit gewas passen, waar mede ik my by provisie conformeere, vermits ik geen ander gewas ken, het welk zoo heet zy als Peper en houwen dragende. Daar en tegen kan ik niet toestaan, dat het by* Avicenna *onder de naam van* Zingiber Caninum *beschreven zy, hoewel ik ook niet aanwyzen kan, hoe* Tschili *by* Avicenna *genaamt zy, maar sustineere, dat hy beschreven heeft alleenlyk die dingen, die hem uit Indiën toegebracht wierden, en misschien heeft hy de gedroogde* Tschili *houwen nooit gezien.*

De

Nomen Portugallicum in India est *Recche*, seu uti nos legimus *Retsje*, unde derivatur *Rechear*, & *Recheead*, h. e. salgama, seu fructus quivis aceto, & muria conditi, quod nunquam fit sine hisce siliquis. Belgice nos ipsum vocamus *Ritsje*, ac Ternatenses, & Amboinenses *Ritsja*. Malaice *Lada Tschili*, ac tantummodo *Tshili*, unde multi crediderunt, hoc Piperis genus primum ex regno *Chili* fuisse translatum, quod cum vero non videtur convenire. Minori cum jure a quibusdam *Piper Indicum*, seu *Indianum* vocatur, quum omne Piper ex India deferatur. Præ omnibus autem deridendus est iste bonus vir, qui præ ignorantia linguarum, ac similitudine vocis *Recche Ricinum Americanum* vocavit, verum enim nomen Indiæ Occidentalis est *Axi*, seu uti nos legimus *Achi*. Javani, Balaienses, & Maccassarenses confundunt illud cum Pipere longo, primis enim nationibus dicitur *Tabe*, & *Tabia*, & Maccassarensibus *Lada*. Boegice *Passee*. Bandice *Caledupa*; in vicinis nostris Uliasserensibus *Cadurpa*.

De Portugeeze naam is in Indiën Recche, *of gelyk wy lezen* Reisje, *waar van komt* Rechear, *en* Recheead, *dat is allerhande vruchten in Azyn, en Peekel ingeleid, 't welk nooit geschied zonder deze houwen. In 't Duits noemen wy ze* Ritsje, *en de Ternatanen, en Amboineezen* Ritsja. *Op Maleyts* Lada Tschili, *of slegts* Tschili, *het welk veele heeft doen gelooven, dat dit slag Peper eerst uit het Koninkryk* Chili *gebragt zy, het welk niet waarschynelyk is. Nog minder reden hebben zy, die het* Piper Indicum, *ofte* Indianum *genoemd hebben, want alle Peper komt uit Indien. Boven al is te belachen die goede man, die het door onkunde van de taale, en gelykheid van het woord* Recche *genaamt heeft* Ricinus Americanus, *want de regte naam in West-Indien is* Axi, *of gelyk wy lezen* Achi. *De Javanen, Baleyers, en Maccassaren confundeeren het met lange Peper, want de eerste Natien noemen het* Tabe, *en* Tabia; *De Maccassaren* Lada. *Boegis* Passee. *In 't Bandaas* Caledupa. *In onze nabuurige Uliassers* Cadurpa.

Tres autem memoratæ species sequenti distinguuntur modo; Prima, & maxima vocatur *Tschili Besaar*, & *Tschili ayer*. Javanice, & Baleyice *Tabe Lomboc*: Secunda, seu media species *Tschili Mera*. Baleyice *Tabe Kling*. Tertia *Tschili Cuning*. Baleyice *Tabe Rawit*. *Capsicum Occidentale* præter dicta nomina subsequentia gerit. Belgis *Spaansche Peper*, quum ex novæ Hispaniæ regionibus sit adductum. In Portugallia vocatur *Pimentaon*, quasi dicas *Piperastrum*, seu Piperis congener, item *Pimenta d Brasil*, seu Brasiliense Piper. Vocem *Axi* Portugalli scribunt *Achi*, unde descendit Indica vox *Achar*, quod nos legimus *Atsjar*, idem denotans quod supra dictum *Recchead*o.

De drie voornoemde zoorten werden aldus onderscheiden, de eerste, en grootste hiet Tshili Besaar, *en* Tschili ayer, *In 't Javaans, en Baleys* Tabe Lomboc: *De tweede of middelzoorte hiet* Tschili Mera. *In 't Baleyts* Tabe Kling. *De derde* Tschili Cuning. *Op Baleys* Tabe Rawit. *Het* Capsicum Occidentale *heeft behalven de voorschreve namen nog deze. By de Neerlanders* Spaansche Peper, *om dat het uit de nieuwe Spaansche landen aangebragt is. In Portugal hiet het* Pimentaon, *als of men zeide* Piperastrum, *een nabootzer van Peper, als mede* Pimenta d' Brasil, Brasilische Peper. *Het woord* Axi *schryven de Portugeezen,* Achi, *waar van komt het Indisch woord* Achar, *'t welk wy lezen* Atsjar, *beduidende even 't zelve als 't bovenstaande* Reccheado.

Locus. Ego, uti dixi, puto esse plantam Indicam, ab antiquis jam temporibus per totam Indiam Orientalem notam, nullaque est ædicula, seu area tam pusilla, nec ullus paterfamilias tam pauper, si modo terræ angulum prope casam possideat, quin *Tshili* concedat locum, quum aroma sit adeo familiare, & catholicum, ut quotidiano conducat cibo.

Plaats. *Ik houde het, als gezegt, voor een Inlands gewas, al van oude tyden door geheel Oost-Indien bekend, en daar is niet een huisje, of erfje zoo kleen, en niet een Huisvader zoo arm, die maar een kleen hoekje land by zyn hutje heeft, of hy gund den* Tschili-boom *een plaats, om dat het een zoo algemeene specery is, en in de dagelykze kost nodig.*

Usus ejus in India multo vulgatior est ipso Pipere, quum ubique tam facile plantari, & coli possit, atque hinc quivis, quam pauper etiam sit, illud nihilo conquirere possit; Cuivis additur condimento, quod Piper aliter ingreditur, licet multum ab ejus sapore differat, & acrimonia illud superet. Indi adeo huic sunt adsueti, ut ejus siliquas grosso modo conterant, & cum cibis comedant, quem in finem virides potissimum eligunt siliquas, quæ ad primum gustum acriores sunt maturis, dicentes incolas maturos fructus primo quidem esse debiliores, sed dein vehementiorem in ore caussare ardorem teneris inmaturis. Europæi nostrates hisce quoque adeo adsueti sunt, ut indigenis palmam dare negent.

Gebruyk. *Zyn gebruik in Indien is veel gemeender dan van de Peper, om dat het overal zoo ligt te planten is, en een ieder, hoe arm hy zy, 't zelve by der hand heeft. Men doed het in allerhande souce, daar men anders de Peper in gebruikt, hoewel 't in smaak veel daar van verschild, en ook in scherpigheid dezelve overtreft. De Indianen zyn 'er zoo aangewend, dat zy de houwen maar groffelyk in stukken wryven, en met de kost opeeten, waar toe zy nog meest de groene houwen neemen, die in 't eerste proeven scherper zyn dan de rype, waar tegen de Inlanders inbrengen, dat de rype vingers wel in 't eerste laffer schynen, maar daar na een velder brand in de mond veroorzaken dan de jonge onrype. Onze Europianen zyn 'er mede zoo aangewend, dat zy de Inlanders niet willen toegeven.*

Exquisitus quoque oris sapor detexit, quosdam esse cibos, qui cum Tschili mixti præstantioris sunt gustus, quam si cum Pipere præparati essent, præsertim Amboinensium *Papeda*, ac quodvis *Atsjar*, quum vero tam fervidi sint, vel potius cum modico calore mordentem, & corrosivam habeant acrimoniam, hinc quotidianus ipsorum usus non quibusvis conducit hominibus, præsertim calidis, & biliosis, neque illis, qui Asthmate, tussi, vel quovis pectoris morbo laborant, nimium enim sanguinem inflammant, & pectus opprimunt, contra pinguibus hominibus, quique frigido, & pituitoso laborant stomacho, quam saluberrimi sunt hi fructus, concoctionem enim promovent, nimios ventriculi exsiccant humores, ejusque naturalem excitant adpetitum. In quibusdam mulieribus observatum fuit, quam maxime profuisse ipsarum conceptui, ac fœcunditati, unde & cœnobitis prohibiti sunt.

Ook heeft de nauwkeurige mond ondervonden, dat 'er zommige spyzen zyn, die met Tschili *beter smaken dan met Peper, voornamentlyk de Amboinsche* Papeda, *en allerhande* Atsjar, *doch dewyl zy zoo excessive heet zyn, of veel meer by een matige hitte een bytende, en corrosive scherpigheid hebben, zoo is derzelver dagelykze gebruik niet voor alle menschen dienstig, inzonderheid voor geen heete colerique, als mede die met korte aassem, hoest, of eenig gebrek der borst beladen zyn, want zy ontsteeken het bloed te zeer, en schielyk, en benouwen de borst, daar en tegen voor vette menschen, en die een vogtige mage hebben, zyn zy zeer goed, want zy bevorderen de concoctie, drogen de mage op, en prikkelen deszelfs natuurlyke graagheid. By zommige vrouwen heeft men bevonden, dat zy haren vruchtbaarheid merkelyk dienden, en daarom zyn zy de Kloosterluiden verboden.*

Quumque compertum sit, *Tschili* amatores cito senescere, rugosos, & frigidos esse, hinc multi sunt putantes, tam *Tschili* quam quodvis Piper frigidæ esse naturæ, sed hi simul dicant Solis radios itidem esse frigidos, quum accensam candelam meridie extinguere valeant, sed major ignis minorem suffocat, sic quoque meliore jure dici potest, vehementem Piperis, & Tschili fervorem naturali nostro calori nimis fortem esse, ac causticum, sique nimis usurpetur, hunc suffocat, & enervat.

Dewyl men ook bevind, dat de sterke Tschili-eeters *vroeg oud, rimpelig, en koud werden, zoo zyn 'er veele, die dryven, dat zoo wel* Tschili *als alle Peper koud van aart zyn, doch deze luiden moeten met eenen zeggen, dat de Zonneschyn ook koud zy, om dat hy een aangestokene keers op de middag kan uit doen, te weeten een groot vuur verdooft een kleender, zoo moet men dan met beter reden zeggen, dat de geweldige hitte van Peper, en Tschili voor onze natuurlyke warmte te sterk zy, en te veel gebruikt dezelve uitdoove.*

Julius Scaliger l. c. reprehendit *Cardanum*, illum minus flavum Capsicum, quod acerrimum est, noxium immo venenosum habere, dicitque contra, in sua patria non tantum Gascones rusticos, aggerum fossores, similesque robustos homines, avidissime in jusculis illud edere, sed venerabundos quoque flamines, & Franciscanos Monachos in hortis suis plantare, non tantum ob elegantis fructus adspectum, sed etiam ad ejus usum in cibis, atque, uti credunt, ut per ejus frigidam naturam libidinem exstinguant, quin potius excitent, videtur autem mihi Dominus *Scaliger*, ejusque monachi quam maxime fabulari, quis enim credere posset, tam fervens aroma libidinem exstincturum esse, melius itaque dixisset, flaminibus salutarem esse cibum, quum non magnum peragant laborem, pingues sint, ac pituitosum habeant stomachum, quem corroboraret, & exsiccaret; Hisce obponere quis posset, quum *Tschili* tam fervens sit, qui fiat, ut Indi, qui exusto quasi laborant sanguine, & sub fervido habitant coelo, tanta copia illo innoxie utantur; Hisce respondeo, primo creatorem cunctos incolas ita constituisse, & generasse, ut popularem suum cibum facilius digerere possint peregrinis. Secundo Indos calidiore, & ficciore stomacho praeditos, cibum similis naturae melius digerere, & macerare posse, immo licet fere sit venenosus, Europaeis. Tertio Europaeos in calidis regionibus multo debiliorem, & flaccidiorem habere stomachum, quam in patria sua, qui similibus acuentibus aromatibus refocillandus, & stimulandus est: Dicoque iterum, *Tschili* acrimoniam non oriri ex fervore maximo, licet hic in initio persentiatur, sed ex corrosivo humore. Cum vulgo itaque statuendum est, *Tschili* fervidum esse quarto gradu, quae res a Medicis naturae quam maxime noxiae, & contrariae censentur.

Julius Scaliger loc. cit. bestraft Cardanum, dat hy de kleene geele Ritsjes, die de scherpste zyn, van schadelykheid en venyn suspect houd, en zegt daar en tegen, dat het by hem niet alleen de Gasconje-boeren, dykgravers, en diergelyke grove menschen zeer graag in alle zoepen eeten, maar ook de Eerwaardige Paters, de Franciscaner Monniken planten het in hare tuinen, niet alleen om het gezigt van de schoone vrucht, maar ook om in de kost te gebruiken, en zoo zy gelooven, door deszelfs koude de vleeschelyke begeerten uit te blusschen (of liever aan te queeken) waar in my dunkt, dat gemelde Heer Scaliger, en zyn Monniken geweldig beuzelen, want wie kan gelooven, dat zulke heete specery de vleeschelyke lust uitdoovEn zoude, hy hadde beter gezegt, dat het voor die Paters een gezonde kost was, om dat ze weinig werken, zwaarlyvig zyn, en een verslymde mage hebben, om dezelve op te droogen; Men mogte hier tegenwerpen, als de Tschili zoo overmatig heet was, hoe ze dan de Indianen, die alrede een verbrand bloed hebben, en onder een heete Hemel woonen, in zulke menigte, en zonder schade gebruiken konnen, hier op diend tot antwoord; Ten eersten, dat de Schepper alle Inwoonders zodanig genaturaliseerd heeft, dat ze haar inlandsche kost gemakkelyker konnen nuttigen, dan een vreemdeling. Ten tweeden, dat den Indiaan een heeter, en drooger maag hebbende, de spyze van diergelyke aart ligter verteeren kan, ja somtyds ook half venynige kost, dan een Europiaan. Ten derden, dat zelfs de Europiaanen in de heete landen slapper mage hebben dan in hun Vaderland, en met diergelyke prikkelende hitte moet opgescherpt werden, en ik zegge nogmaals, dat de scherpheid van de Tschili niet kome van een excessive hitte, hoewel men zulks in 't eerste gevoeld, maar door een corrosive vogtigheid. Men moet dan met de gemeene man vast stellen, dat Tschili heet zy in de vierde graad, welke dingen van de Artzen de natuur geweldig tegen gehouden werden.

Cavendum sibi est, si quis hasce aperiat siliquas, ne subtiles humoris rivuli oculos vel nasum tangant, cerebrum enim quam maxime commovent, mucum, & lachrymas copiose provocantes. Ardor quoque per binas horas in digitis percipitur, quum siliquas quis aperuerit, vel fricaverit, prae omnibus autem nocent pectori, & bronchiis, praesertim si carbonibus inponantur, vaporque ipsarum excipiatur, tantum excitat hic anxietatem, acsi quis suffocaretur, tantamque excitat tussim, & ructus, acsi quis pulmonem, & hepar evomaret.

Men moet zig wagten in 't openen van deze houwen, dat de subtile straaltjes niet in de oogen, of neuze komen, want zy ontsteeken de herzenen magtig, en verwekken snot, en tranen. De hitte gevoeld men ook wel een paar uuren aan de vingers, als men ze geopend, of gewreven heeft, voor al is het een schadelyk goed voor de borst, en longe-pype, zonderlyk als men het op koolen smyt, en den rook daar van ontfangt, verwekt het zulke benauwtheid, als of men verstikken wilde, met hoesten, en ruspen, als of men longe, en lever zoude willen uitspuwen.

Hoc expertus fui in magno Pipere Hispanico, quod non est tam acre Indico, in Portugallico meo itinere, quum nebulones quidam nos ex camera quadam depellere studerent, deponebant ipsius siliquae portiunculam supra carbones in angulo cubiculi, unde omnes, qui paucum tantum adtraherent fumum, viderentur suffocari, donec liberum haurirent, & adtraherent aërem.

Dit heb ik ervaaren aan de groote Spaansche-Peper, die noch zoo scherp niet is als de Oost-Indische, in myne Portugeeze pelgrimagie, wanneer eenige guytzakken ons uit de kamer wilden hebben, zy op een scherfje met koolen eenige stukjes van die houwen in een hoekje verborgen zetteden, waar op alle die maar een weinigje van dien rook ontfingen, meenden te verstikken, tot dat ze in de vrye lucht quamen.

Si quis hisce adurerit labia vel os, aqua ne abluat, unde ardoris sensus augetur, sed oleo, vel alia pinguedine illud obliniat. Quotidie enim in India cum *Tschili* tales instituuntur artes, ac novitiani hoc falluntur, quum elegantes hasce rubrasque in foro adspiciant siliquas, quas pro Cerasis, vel aliis delicatis emunt fructibus, quos avide comedere tentantes cito sese deceptos vident, ac poenitentiam agunt.

Als iemand de lippen, of mond daar mede verbrand heeft, moet dezelve met geen water spoelen, waar door het gevoelen van de brand vergroot, maar met oly, of eenige vettigheid smeeren. Dagelyks werden in Indien diergelyke poetsen met Tschili bedreeven, inzonderheid de nieuwelingen bedrogen, als zy deze schoone roode houwen op de markt zien; dezelve voor Kersen, of andere lekkere vruchten koopen, en greetig daar in byten, doch hoe haast zy daar berouw van hebben, kan men licht denken.

In quibusdam legi Herbariis modum corrigendi hocce Piper, & ad usum aptum reddendi, qui mihi satis placet, ac conveniens videtur, ut huic inseratur Herbario Indico sequentem in modum.

Ik heb in zommige Kruidboeken een manier gelezen, deze Peper te corrigeeren, en tot gebruik bequaam te maken, dewelke my aanstaat, en het dunkt my goed in dit Oost-Indische Kruidboek in te lyven, zynde aldus.

Maturi sumantur fructus rubrae speciei, cum pedunculis decerpti, & in umbra siccati, torreantur dein in sartagine cum farina crassa, ita ut fragiles sint, deptra hos iterum detergendo, & pedunculos abrumpendo, dein forcipe in parva illos disseca frusta, atque cuivis unciae libram farinae admisce, admiscendo aliquid fermenti panis rite subacti pastae forma, ex qua parvi pinsuntur panes in furna, dein hosce coctos in frusta scinde, & panem bis coctum ex iis compone tam siccum, ut in mortario facile in pulverem redigi, & comminui possit, qui demum cribrandus est.

Neemt de rype houwen van 't roode geslacht, met hare stelen afgebrooken, en in de schaduwe gedroogd, roost ze dan in een pan met grof meel, dat zy bryzelig werden, veegt ze weder af, en zuiverd ze van de stelen, daar na snyd ze in kleene stukken met een scheer, neemt tot ieder once een pond meel, maakt daar uit een deeg, met wat zuurdezem, en als het wel gereezen is, formeerd daar uit broodjes, die men in een oven bakt, de gebakkene snyd aan stukken, en maak beschuit daar uit, die zoo droog moet zyn, dat men ze gemakkelyk in een vyzel pulveriseeren, en daar na ziften kan.

Hunc

Dit

Hunc pulverem, qui mihi *pulvis Brasilianus* dicitur, ad usum serva, cui subsequentes tribuuntur ad cibum facultates, quum omnium ciborum saporem excitet; ventris flatus expellat, unde largiter admiscendus est cibis humidis, & flatulentis, ac sæpius matutino tempore adsumendus est cum jure carnium, ut nimias ventriculi humiditates exsiccet, & tollat, ipsum calefaciat, coctionem promoveat; urinam pellat, & visum acuat. Si per tres continuos dies ingeratur cum Poley decocto, foetum mortuum expellit. Cum melle in Emplastri formam redactus hic pulvis Sciaticæ, & Podagræ dolorem sedat; & cum melle cocto inlinitus Anginam inflammatoriam curat. Cum Sale Nitri mixtus, omnes tollit deformes cutis maculas. Siliquæ aquæ puteali incoctæ Odontalgiam curant, si cum hac os conluatur, dentesque roborat vacillantes.

Euseb. Nierenberg. hist. nat. libr. 15. cap. 80. sex Mexicani Piperis describit species, dicitque vocem *Chili* in illa regione esse indigenam, uti & cunctis istis sex speciebus additur, *Agit* autem est vox Haytinæ ex Espaniola oriunda, unde concludi posset per Hispanos trans Philippinas in Indiam Orientalem fuisse translatum. In eodem capite dicit magno in usu esse apud Mexicanos ad cibos, ut adpetitus excitetur, sed addit simul noxiam ejus qualitatem, si nimia adsumatur copia, uti sanguinis inflammationem, Dysenteriam; renum, ac lumborum dolores, ac præsertim Pulmonis morbos, ac Phthysin.

In Antillis, seu Charybæis insulis *Axi*, & *Caribe* vocatur, atque Gallis ibi habitantibus *Pyman*. Tres ibi ejus sunt species, quarum prima obtusas, & subrotundas gerit siliquas, rubras, nec majores Caryophyllo, binæ aliæ longiores, & cornutas habent siliquas, rubras quoque. Indi ibi etiam creduot nimia copia ingestas, homines inde frigescere, quod ita intelligendum est, *Tschili* humidum radicale consumere, quod alimentum est vitalis nostri caloris, qui hinc etiam extinguitur, ac minuitur.

Denique mihi utile videtur hic subjungere *Axi* descriptionem, & usum ex *Joseph. Acosta*, quum ad hujus plantæ cognitionem maxime conducat, & ut adpareat, catholicum esse aroma per totum mundum dispersum, scribit itaque *libr*. 4. *cap*. 20. Aroma, quod Deus Indiæ Occidentalis populo tanquam proprium largitus est, est illud, quod in Castilia *Piper Indicum* vocatur, & in India generali nomine, desumpto a primis insulis ibi devictis, *Axi* dicitur, quod illa lingua denotat *Cusco uchu*, & Mexicano *Chili*, quod satis notum est, unde nec necesse est, multa de hoc commentari. Hoc solummodo sciendum est, apud antiquos Indos quam maxime æstimari, secum enim hoc ducebant ab uno in alium locum, ubi deficiebat, tanquam mercaturam necessariam.

In frigidis terris, quales sunt Peruæ montes, crescere recusat, sed valles amat calidas simulque humidas. *Axi* varias habet species, viridem nempe, rubram, & luteam, sunt & quædam acerrimæ *Caribbe* dictæ, quæ fortiter mordent, ac urunt, sunt & aliæ species molliores nec ita fervidæ, sunt & quædam dulces, quæ crudæ ex manibus eduntur. Sic & alia parva quædam species est, quæ si in ore mallicetur, Musci odorem spirat, ac bonæ est notæ.

Pars *Axi* urens, ac mordens, sunt venulæ, & granula, reliquum innocens est. Viride editur, siccum, comminutum, ac totum etiam in cibis, & obsoniis, ita ut præcipuum sit condimentum omnium aromatum Indiæ, sique modice edatur, stomachi coctionem promovet, si vero nimia ingeratur copia, pravos sortitur effectus, naturâ enim suâ fervidissimum est, humidum, & penetrans, unde, si a juvenibus, nimium usurpetur, quam maxime ipsis nocet. Ut vero *Axi* temperetur, sal adhibent, quod maxime illud temperat, & corrigit, quum oppositos inter sese habeant effectus, quibus mitigantur.

Hanc ipsam plantam describit *Nicol. Monard. cap.* 54. sub nomine *Piperis Indiæ Occidentalis*, ex *adnotationibus* autem *Caroli Clusii* patet, *Capsicum* esse.

Dit poeder dan, het welk ik pulverem Brasilianum *noeme, bewaard tot het gebruik, want aan 't zelve werd de volgende nuttigheid toegeschreven; het is bequaam in allerhande kost te doen, die het smakelyk maakt; ontdoed alle winderigheden des buiks, dies het rykelyk mag gedaan werden by winderige, en vogtige spyzen, dikwils 's ochtens met een vleeschzop daar van ingenomen, verteerd de overtollige vogtigheden der maage, verwarmd dezelve, vervordert de kookinge, dryft den uryn, en verklaard het gezicht. Drie dagen na malkaar ingenomen met een decoctie van Poley, dryft de doode vrucht uit. Met Honing een Pleister gmaakt, stild de pyne van Sciatica, en Podagra, maar met gekookten Honing opgestreeken, geneest de ontsteekinge der keele. Met Zalpeter gemengt, verdryft het alle leelyke plekken des huids. De houwen in putwater gekookt, geneezen alle tandpyn, als men 't zelve in de mond houd, en bevestigen de waggelende tanden.*

Eusebius Nierenbergius hist. nat. lib. 15 cap. 80. *beschryft zes zoorten zyner Mexicaanzen Pepers, en wil dat het woord* Chilli *uit dat land oorspronkelyk zy, gelyk 't ook by meest alle die zes zoorten bevonden werd, maar* Agis *ay een Haytins woord uit Espagnola afkomstig, dies men zoude oordelen, dat het door de Spanjaarden over de Philippinas in Oost-Indien zoude gebracht zyn. In gemelde capittel verhaald hy een groot gebruik deszelfs by de Mexicanen in de kost om appeteyt te verwekken, maar hy zet 'er ook by de schade, die men uit derzelver al te veel gebruik behaald, als ontsteekinge des bloeds, bloedgang, nieren, en lendepyn, en inzonderheid longeziekten, en teering.*

In de Antillis, of Carybesche Eilanden werd het Axi, *en* Caribe *genaamt, by de Franse aldaar woonende* Pyman. *Zy hebben 'er drie zoorten, waar van de eerste stompe, en rondachtige houwen dragen, rood, en niet grooter dan een Gariofel nagel, de twee andere dragen langer, en gehoornde houwen, mede rood. De Indianen geleven aldaar mede, dat het al te veel gebruik daar van de menschen koud maakt, het welk zoo verstaan moet worden, dat de* Tschili *het levens-vocht verteere, het welk het voedzel is van ons levens vuurtje, en de natuurlyke warmte, die dan ook verminderen moet.*

Eindelyk dunkt my goed de beschryvinge, en het gebruik van de Axi *uit* Josephus a Costa *hier by te voegen, om dat ze tot kennisse dezer plante zeer diend, en om te betoonen, dat het een algemeene specery is, over de geheele wereld verspreid. Hy schryft dan* lib. 4. cap. 20. *aldus. De eigen speceryen, die* God *aan die van West-Indien gegeven heeft, is die gene, die in Castilien* Peper van Indien, *en in Indien met een gemeene benaming (genomen van de eerste Eilanden, die daar overwonnen werden)* Axi *genaamt werd, het geen in die taal* Cusco uchu, *en in 't Mexicaans* Chili *genaamt werd, het welk een genoeg bekend ding is, waarom ook niet van noden veel daar van te handelen. Dit alleenlyk, te weten, dat het by de oude Indianen zeer geëstimeerd was, want zy vervoerden het van de eene plaats op de andere, daar het niet wast, voor een noodwendige Koopmanschap.*

Het wil in geen koude landen, als daar is 't gebergte van Peru wassen, maar wast in warme valeyen, en wil begooten werden. Daar is Axi *van verscheide coleuren, te weten groen, rood, en geel, daar is 'er ook, die sterk is, die zy* Caribbe *hieten, die dapper byt, en brand. Men heeft 'er nog andere, die zagter, en niet zoo sterk zyn, en daar zyn ook ettelyke, die zoet zyn, die men uit de hand eet. Zoo is 'er ook nog een andere zoorte, die kleen is, dewelke, als men ze in de mond neemt, een reuk heeft als Muschelaat, en is zeer goed.*

Het geene, dat 'er van de Axi *byt, of brand, zyn de aderkens, en korlen, want de rest byt nog en brand niet, men eet het groen, droog, gemalen, geheel, en in pot spyzen, en geregten. In summa, het is de principaalste souce van alle speceryen van Indien, gegeeten met matigheid, zoo helpt het de mage tot concoctie, maar zoo 't overdadig is, heeft het zeer kwade effecten, want het is van zich zelfs zeer heet, vochtig, en doordringende, waar door 't zelve voor jongelingen te gebruiken zeer hinderlyk voor de gezondheid is. Om 't* Axi *te temperen, gebruiken zy het Zout daar toe, het welk dat zeer verbeterd, en matigd, om dat ze onder haar zeer contrarie effecten hebben, waar mede zy malkanderen betemmen.*

Deze zelfste plante beschryft Nicol. Monard. cap. 54. *onder de naam van* West-Indisch Peper, *doch uit de* annotat. van Carol. Clusius *blykt, dat hy het* Capsicum *meene.*

Dr. Doct.

Dr. Piso libr. 4. *cap.* 38. aliud insuper describit *Brasilia Piper*, quod Brasilianorum lingua vocat *Nandu*, Portugallica *Pimenta dos Indos*, omnino diversum a vulgari Capsico, quæ nempe planta mixtam habet formam ex *longo Pipere*, & *Sirio*, unde & ipsi cognominatur *Betris*, & *Betre*, quod Indicum nomen est *Sirii*, verum autem *Capsicum* describit *libr.* 4. *cap.* 51. nomine indigeno *Quiya*, & Portugallico *Pimenta de Brasil*; ubi duodecim enumerat species in Brasilia crescentes, foliis, ac floribus inter sese convenientes, quarum quinque siliquas gerunt erectas, septem aliæ vero dependentes, vel ad latera inclinantes.

In *Hort. Malab. tom.* 2. *Fig.* 56. sub nomioe Malabarico *Molage* describitur, ibi autem nil conmemoratur de quotidiano ejus, & ubique noto usu in culina, sed vires ejus medicinales ibi describuntur non magni tamen momenti.

Aliud porro *Vallia Capo Molago part.* 9. *Fig.* 35. describitur, quod convenire videtur cum nostro *Capsico obtuso*, seu *Ritsje aquoso*.

Doct. Piso lib. 4. cap. 38. *beschryft nog een ander* Brasiliaanse Peper, *het welke by in 't Brasiliaans* Nandu, *in 't Portugees* Pimenta dos Indos *noemd*, *gansch verschillende van ons Capsicum*, *als zynde een plante van een gemengde fatzoen*, *uit* lange Peper, *en* Siri, *daarom by 't ook* Betris, *en* Betre *bynoemd*, *het welk een Oost-Indische naam is van de* Siri, *maar het regte* Capsicum *beschryft by* lib. 4. cap. 51. *met een Inlandzen naam van* Quiya, *en Portugees* Pimenta de Brasil, *optellende twaalf zoorten in Brasil wassende*, *aan bladeren*, *en bloemen malkanderen schier gelyk*, *waar van de vyf hare vruchten overeind dragen*, *en de zeven andere neerwaarts*, *of ter zyden hellen.*

In Horto Malab. tom. 2. Fig. 56. *werd het beschreeven onder den Malabaarzen naam* Molago, *doch aldaar vind men niets aangehaald van zyn dagelykze*, *en overal bekende gebruik in de keuken*, *maar wel van zyne medicinale kragten*, *die doch weinig zyn.*

Nog een ander Vallia Capo Molago *in* part. 9. Fig. 35. *wiens beschryvinge schynt overeen te komen met ons* Capsicum obtusum, *of* Water-Ritsje.

Tabula Octogesima Octava

Ad Figuram Primam exhibet *Capsicum rubrum minus*, quod *secunda* est *species*.

Figura Secunda denotat *Capsicum rubrum minimum.*

Figura Tertia Capsicum flavum, seu *tertiam* denotat speciem.

Figura Quarta Capsicum exhibet *majus*, seu *Tschili Ayer.*

De acht en tachtigste Plaat

Vertoont in de *Eerste Figuur* het *kleene roode Capsicum*, ofte de *tweede zoorte* van *Ritsjes.*

De *Tweede Figuur* wyst aan het *kleenste roode Capsicum*, ofte *Ritsjes.*

De *Derde Figuur* wyst aan de *kleene geele Capsicum*, ofte *Ritsjes*, welke de derde zoort van *Rumphius* is.

De *Vierde Figuur* vertoont het *groote zoort* van *Ritsjes*, ofte de *Tschili Ayer.*

OBSERVATIO.

Capsicum hoc Indicum cum ejus synonymis, & auctoribus in *Thes. Zeyl. p.* 53. obcurrit. Vocaturque in *H. Cliffort. p.* 59. Capsicum annuum, ubi & ipsius præcipuæ enumerantur varietates, quas præter memoratum *Gregorium de Regio*, *Bartholom. Ambrosinus* in singulari proposuit tractatu, cui titulus est de *Capsicorum varietate cum iconibus brevis Historia Bonon.* 1630 *in* 8vo. ubi in Tabula una triginta fructuum varietates exhibentur.

AANMERKING.

Dit Oost-Indisch Capsicum met zyn benamingen, en Schryvers komt voor in de *Thes. Zeyl. p.* 53. En werd in de *Hort. Cliffort. p.* 59. het jaarlykze Capsicum genaamt, alwaar ook deszelfs voornaamste zoorten, ofte veranderingen opgeteld werden, welke behalve de aangehaalde *Gregorius de Regio*, *Bartholom. Ambrosinus* in een byzonder tractaat heeft voorgesteld, het geen voor Titel heeft, *een korte Historie van de veranderinge der Capsicums. Bonon.* 1630. in 8vo. alwaar in een plaat dertig byzondere Figuuren van deze vrugten vertoont werden.

CAPUT QUINQUAGESIMUM PRIMUM.

Mirabilis. Bonga Waċtu Kitsjil.

MIrabilis est flos Indiæ Occidentalis, & jam descriptus in Europæis libris, præsertim a *Clusio libr. 5. cap. 5. rarior. plant.* unde hic Indiæ Orientalis species describemus, quæ, quantum videtur, varietate, & elegantia colorum Indiæ Occidentalis speciebus inferiores sunt, saltem quales illas observavi in Europa in quorundam prædiis, Indiæ autem Orientalis Mirabilis flores gerit semper concolores in uno stipite, plurimos nempe ex purpureo rubentes, quosdam penitus albos, quosdam gilvos.

Hæc planta adfinis quoque censetur *Solanis*, seu magis proprie *Mandragoris*, est enim nyctanthes, seu noctis flos, radicem gerens Raphanaceam.

Non ultra ulnæ crescit altitudinem, ac mox sese supra radicem in varios dividit nodosos, lentos, & rubros caules, quorum nodi quam maxime protuberant, & inferiores rubent, in rubra nempe specie. Rami sese quodammodo inordinati extendunt, ita ut quidam nodo sæpe terræ incumbant, non autem tam præcise istum observant ordinem, quem *Clusius* in Indiæ Occidentalis specie notavit in Europa, sed quodammodo; Exempli gratia, si ramus inferior ad Occidentem vergat, tum alter in geniculo subsequente spectat ad meridiem, tertius ordinem sequitur primi, & quartus imitatur secundum, plerumque tamen hic ordo confusus est, & irregularis.

Folia bina sibi opposita sunt in geniculis, conveniuntque cum illis Fagopyri, vel juxta Indicam comparationem instar illorum *Sajor Bajang*, inferius lata, superius angustata & acuta, minorem digitum longa, flavescentia, mollia, nec splendentia, subtilibus quasi pilis hirta, qui tamen vix notari possunt, suntque porro succosa.

Unde & quidam hæc comparant cum illis *Solani*, neutiquam tamen horum characterem habent, quod una nempe folii pars brevior sit altera, saporem habent ingratum, ac pruritum excitant levem, inter superiora foliorum paria varii excrescunt calices, multi simul juncti, ex quinque pallide virentibus petalis constantes; ex quibus flores proveniunt.

Flores hi conveniunt cum illis *Convolvuli minoris*, seu instar illorum Tabaci, sed magis explicati, & tenuiorem habentes tubum, nec ita angulosi. Quivis flos ex unico constat petalo, in orbem posito instar denarii Hollandiæ, sed ~~quodammodo pentagonus~~, prope quemvis angulum sinus est profundus, seu sulcus deorsum vergens, ita ut nunquam sine plicis sit. In ejus centro quinque tenuia longaque, seu teretia locantur stamina; antheras gerentia flavas, & incurvas. Color triplex est juxta tres species, quas in India Orientali observavi, quarum prima est vulgatissima, & pulcherrima, cujus flos vere purpureus est, & splendens, oculos maxime adficiens sine ullis maculis, secundæ speciei flos albissimus est. Tertiæ flos flavus est, h. e. ex albo flavescens, cæterum omnes hæ tres species unam eandemque habent formam & naturam, excepto quod binarum posteriorum genicula non rubeant.

Bataviæ quarta sed rara occurrit species, cujus flores perfecte rubent, ipsorumque odor gratus est, sed debilis, nec fere percipitur nisi post Solis occasum. Flores hi tenerrimi sunt, nec tactum ferre possunt, ipsorumque qualitas est, quod per diem sint clausi, sed post meridiem hora quarta, vel quinta, quum Sol parum inclinet, vel recedat, sese aperiunt, ac post horam quintam omnes extensi sunt, manentque per totam noctem usque in matutinum tempus.

Quam primum vero a Sole tangantur, sese contrahunt, ac claudunt, corruganturque, nec iterum sese extendunt, relinquentes hoc vicinis suis in eodem ramulo positis. Atque hæc præcipua est ratio, cur *Mirabilis* vocetur; multo autem rarior, ac præstantior detegitur character in illis Indiæ Occidentalis, ubi in uno stipite non tantum flores diversicolores locantur, uti albi, flavi, ac purpurascentes, sed una floris dimidia pars purpurea, altera flava, vel alba est, quales in India Orientali non observavi.

Post

LI. HOOFDSTUK.

Het Marvilje-kruid.

M*Arvilje is een West-Indische bloem, en alreeds in de Europische boeken beschreeven, inzonderheid by* Clusius rarior. plant. lib. 5. cap. 5. *die wy alhier beschryven zullen, zyn de Oost-Indische zoorten, die zoo 't schynd, aan verscheidendheid, en fraayigheid van couleuren de West-Indische wyken, immers zoo ik dezelve gezien hebbe in Europa in zommige lusthoven, want de Oost-Indische Marvilje heeft de bloeme altyd van eenerley coleur aan eene stok, te weten de meeste purper rood, zommige geheel wit, zommige vaal.*

De plante reekend men mede onder de maagschap van de Solanums, *of eigentlyker onder die van* Mandragora, *want het is een nacht-bloem, met een* Radysachtige *wortel.*

Ze wast niet boven een elle hoog, en verdeeld haar straks boven de wortel in verscheide geknoopte, taaye, en ronde stelen, waar aan de knien zeer uitbuilen, en de onderste zyn roodachtig, te weten aan de roode zoorte. De takken verspreiden hun wat onordentlyk, en wyd uit malkander, zoo dat 'er zommige met een knie op de aarde rusten, zy houden zoo precies die ordre niet, die Clusius *aan de West-Indische* in *Europa aangemerkt heeft, maar wel eenigzints, by exempel als de onderste tak na het Westen ziet, zoo staat de tweede aan de naaste knie volgende na het Zuiden. De derde volgt de order van de eerste, en de vierde van de tweede, doch meerendeels ziet men deze order geconfundeerd.*

De bladeren staan aan de knien twee tegen malkander, en gelyken die van de Boekwyd, of na een Oost-Indische gelykenisse, als die van Sajor Bajang, *achter breed, en vooren spits, een kleene vinger lank, geel-groen, zagt, zonder glans, en als met fyne haairtjes bezet, die echter kwaalyk te bekennen zyn, en zappig.*

Zommige vergelyken ze met die van Solanum, *doch zy hebben derzelver character geenzints, te weten dat de eene helft des blads korter zy dan de andere, van smaak zyn zy onlieflyk, en wat jeukende, tusschen de voorste paren der bladeren komen verscheide kelkjes voort, veele by malkander, uit vyf licht-groene blaadjes gemaakt, en uit dezelve de bloemen.*

Deze gelyken die van Convolvulus minor; *of als de Tabaks-bloemen, doch meer uitgebreid met een dunder hals, en zoo hoekig niet. Ieder bloem is gemaakt van een blad,* ~~*in de rondte als een Hollandsche schelling*~~, *doch wat vyfhoekig, by ieder hoek een diepe, of voore neergaande, zoo dat ze nooit zonder ployen is. In de midden staan vyf dunne lange draden, met geele gekrulde noppen. De coleur is driederley, na de drie zoorten, die ik in Oost-Indien gezien hebbe, eerst de gemeenste, en schoonste zyn recht purper, met een helder licht in de oogen schitterende, zonder eenige plekken, de tweede is sneeuwit. De derde is vaal, dat is uit den witten, en geelen vuilwit, anderzints alle drie van een fatzoen en aard, behalven dat de tweede laatste by de knien der takken niets roods hebben.*

Op Batavia vind men nog een vierde, doch zeldzame zoorte, wiens bloemen recht rood zyn, haren reuk is lieflyk, doch slap, en schier niet gevoelig, dan na Zonnen ondergang. Zy zyn zeer teer, en kunnen geen handelen verdragen, haar eigenschap is deze, dat zy over dag geslooten staan, maar na de middag ten vier, of vyf uuren staan zy alle geopend, blyvende zoo voorts de geheele nacht open tot 's morgens.

Zoo dra zy van de Zonne bescheenen worden, sluiten zy haar wederom, en kruipen gansch in malkander, zonder meer open te gaan, het welk zy hare nabuuren aan 't zelfde kroontje laten doen. Dit is een van de reden, waarom ze de naam van wonderlyk *hebben bekomen; doch een veel gewigtiger vind men aan de West-Indische, daar aan eenen stok niet alleen bloemen van verscheide coleur staan, als wit, geel, en purpur, maar ook aan eene bloem ziet men de eene helft purpur, de andere geel, of wit, diergelyke ik in Oost-Indiën niet gezien hebbe.*

Na

Post flores in eodem calice bacca excrescit, magnitudine baccarum Juniperi majorum, primo viridis, dein nigerrima, infra coronata, per longitudinem in quinque distincta sulcos; quorum interstitia notata sunt punctulis elevatis, & characteribus; acsi literæ essent, interne vero repletæ sunt hæ baccæ medulla alba, & sicca: Semina vero vetusta parum corrugantur, & oblonga sunt, & laxissime pericarpiis inhærent, quæ tum ample extenduntur, unde & illa facile decidunt.

Radix Raphanum refert, nunc solitaria, nunc bifida, sibi incumbens, perfecte uti in Mandragora, externe nigra, ac fibrillis fere destituta, sed in longam extenditur caudam, unde & glirem refert mortuum, interne alba est, succosa, & fragilis, nec tam ingratum acremve habet saporem, quam folia, sed magis aquosa est, nec edulis. Facile tota evelli potest, ac diu conservari, ac de novo plantari, siccata vero externe transversales quosdam exhibet circulos, uti *Mechoa-canna*, pro qua a quibusdam etiam agyrtis venditur.

Nomen. Europæi Scriptores ipsi diversa tribuunt nomina, prout quis sese miretur de ejus forma. Ex *Clus. loc. cit.* Indiæ Occidentalis, & Peruviana nomina sunt *Hachal Indi*, licet melius Arabica esse videantur. Hispani ipsum vocarunt *Maravillas del Peru*, & *Arreboleras*, atque hinc Latine *Mirabilis Mexicana*, Græce *Thaumantias* Belgice *Marvelje*, in Germania ab Hortulanis quibusdam audivi vocari *Sweytser-hosen*, h. e. *Caligas Helveticas* a florum forma. Alii autem hanc plantam, sed sine ratione vocarunt *Jasminum Mexicanum*, in tota enim planta nil observatur ad Jasminum accedens, nisi longus florum tubus. Propius autem accedunt, qui illam vocarunt *Solanum odoriferum*. In India nota est nomine Malaico *Bonga Wactu Kitsjil*, h. e. parvus temporis flos, ad distinctionem majoris, qui est *flos horarius libr.* 6. descriptus.

Portugallice vocatur *Fulba quadroboras*, h. e. flos horæ quartæ, quum eo tempore sese aperiat, licet melius esset, si quintæ horæ diceretur, item *Fulba merenda*, & *Fulba rabicqui*, h. e. Umbellarum flos, a purpureo ipsius colore. Javanice, & Baleyice *Notsja*, seu *Notja*, & *Cambang Norotja*, item *Cambang Sore*, h. e. *flos vespertinus*, quod nomen commune est cum illo *Abutili libr.* 6. descripti.

Locus. In omnibus obvia est hortis, uti & ad arearum oras, ubi sese quam maxime multiplicat per semen deciduum in solo arenoso, ubi potissimum amat crescere, sique ejus abscindantur caules, ita ut radix sola in terra supersit, dein regerminat hæc planta, majora producens folia quam antea, sed simul pauciores flores.

Usus ejus in re Medica huc usque ignotus est, unde potissimum ob floris elegantiam in hortis colitur, qui vespertino tempore debili, sed grato odore, vicina replet loca; forte magis expeteretur, si flos ejus mirum istum haberet colorum lusum, quem Mexicana profert planta, licet binæ ejus species purpurea nempe & alba alternatim locata elegantem quoque præbeant adspectum, *Clusium l. c.* aliosque cum eo statuere, rubram speciem ortam fuisse ex grano rubri floris forte in quodam stipite producti, fieri potuit in Europa in planta Mexicana, sed in Indiæ Orientalis planta hoc concedere nequeo, quum certus sim, tres supra memoratas species naturales, & Indiæ indigenas esse plantas; immo in Manilhis intellexi stipites hos unicum tantum proferre colorem, purpureum nempe suum, & album itidem.

In Ternata fuit in quodam usu apud Hispanos, quum hi ibi habitarent, præsertim vero apud mulieres; ejus enim radix cum Oryzæ farina, & Sandalo albo in pultem contrita, & faciei inlinita, pustulas, sordidasque tollit maculas. Ipsorum matronæ nobilissimæ, si per diem sese exponere velint Soli, vel exire, faciem oblinunt floribus albæ speciei, ne a Solis æstu flavescant.

Ger-

Na de bloeme groeid in dezelfde kelk een besien, in de grootte als de grootste Jenever-besien, eerst groen, daar na kool-zwart, beneden met een kroontje, langs beenen met vyf ribben afgedeeld. De tusschen-plaatzen zyn geteekend met verheve punctjes, en characteren, als of het letters waren, binnen zyn zy uitgevuld met een wit, en droog merg: De oude zaden krimpen wat in, en werden lankwerpig, hangen zeer los in hare kelkjes, die als dan wyd geopend staan, en vallen ligt uit.

De wortel is als een Radys, zomtyds enkeld, zomtyds in twee schenkels verdeeld, en wat over malkaar geslagen, regt als de Mandragora, van buiten zwart, en schier zonder vezelingen, maar in een lange steert eindigende; en daar door een doode ratte gelyk, binnen is se wit, sappig, en breukzaam, zoo onliefyk, nog zoo scherp van smaak niet als de bladeren, maar wateragtiger, doch niet bekwaam om te eeten. Men kan ze ligt geheel uittrekken, en langen tyd bewaren, daar na weder planten, en de gedroogde vertoond van buiten overdwers eenige cirkelen, gelyk de Mechoa-canna, *waar voor ze ook van sommige Kwakzalvers verkogt werd.*

Naam. *De Europische Schryvers geven hem verscheide namen, na dat ieder verwonderd is over zyne gedaante.* Uit Clusius loc. cit. *hebben wy zyne West Indische, en Peruviaansche namen* Hachal Indi, *hoewel zulks beter Arabisch gelykt. De Spanjaards hebben 't genaamt* Maravillas del Peru. *en* Arreboleras, *en daar van in 't Latyn* Mirabilis Mexicana, *in 't Grieks* Thaumantias. *In 't Nederduitsch* Marvilje, *in 't Hoogduitsch heb ik het van zommige Hoveniers hooren noemen* Sweitzer-hosen, *dat is* Caligas Helveticas *van hare gedaante. Andere hebben het, doch zonder reden* Jasminum Mexicanum *genaamt, want in de geheele plante niets na Jasmynen gelykt, behalven de lange hals van de bloeme. Nader komen zy, die het* Solanum odoriferum *genaamt hebben. In Indien is het bekend met de Maleytsche naam* Bonga Wactu Kitsjil, *dat is kleene tyd-bloeme, tot onderscheid van 't groote, 't welk is* flos horarius lib. 6. *beschreeven.*

In 't Portugees noemd men ze Fulha quadrohoras, *dat is vier uuren bloeme, om dat ze als dan open gaat, hoewel men 't beter op de vyf uuren stellen zoude, als mede* Fulha merenda, *en* Fulha rabicqui, *dat is Tornasouls-bloem van hare purpere coleur. Javaans, en Baleyts* Notsja, *of* Notja, *en* Cambang Norotja, *als ook* Cambang Sore, *dat is* Avoodbloem, *een naam gemeen met* Abutilon *boven* lib. 6. *beschreeven.*

Plaats. *Het is bekend in alle tuinen, en langs de kanten van de erven, daar het zig zeer vermenigvuldigd, door 't uitgevalle zaad, inzonderheid op een zandige grond, daar 't liefst wast, de stokken afgesneden, dat de wortel alleen in de aarde blyft, zoo schiet dezelve egter weder uit met grooter bladeren, dan te vooren, maar draagd weiniger bloemen.*

Gebruyk. *In de Medicyne is zyn gebruik nog onbekend, dies het meest alleenlyk om de schoonheid van de bloeme in de hoven aangequeekt werd, die in de avondstonden met een slapper, doch aangenamen reuk, de naaste plaatzen vervuld. Men zoud 'er misschien meer werks af maken, hadden de bloeme die wonderlyke verscheidentheid van couleuren, dewelke de Mexicaansche heeft. Hoewel die beide stokken van purper, en wit door malkaar geplant, mede een fraay aanzien geven. Dat* Clusius l. c. *en zommige met hem stellen, dat de roode zoorte gesproten zy van een korl, juist van een roode bloem op een andere stok gewassen. kan wel geschied zyn in Europa aan de Mexicaanse, maar aan de Oost-Indische kan ik het zelve niet toestaan, als verzekerd zynde, dat de drie bovengenoemde zoorten natureel zyn van dit ons Indiën; zelfs in de Manilhas, zoo ik verstaa, zyn van eenderlei coleur, op eene stok, te weten de purpere op haar eigen, en de witte insgelyks.*

In Ternaten heeft ze eenige gebruik gehad by de Spanjaarden, doen die daar nog woonden, meest by het Vrouvolk, want de wortel met Rystmeel, en witte Sandel tot pap gewreeven, en op het aangezicht gesmeerd, verdryft de vinnen, of steenpuistjes, en doed dezelve uitvallen. De aanzienlykste Vrouwen onder haar lieden, als zy uit willen gaan over dag, smeeren haar aangezicht met de bloemen van de witte zoorte gewreeven, om geen letzel van de Zonnebrand te krygen.

Een

Germenus quidam Hortulanus mihi narravit, * in Europe quendam Pharmacopœum quotannis ab eo desiderare radicem hujus plantæ; quam in taleolos dissecabat, exsiccabat, ac pro *Mechoa-canna* vendebat, qui adfirmabat, eandem cum hac habere purgandi virtutem, immo ex ejus opinione unam eandemque esse, quod tamen ex relatu *Nicol. Monardi* nequit esse verum, quem de hac re vide *cap.* 51. *Histor. simpl.* & *Clusii adnotationes* in hoc caput.

Dr. Piso libr. 4. *cap.* 44. ipsi quoque dat Brasiliense nomen *Hacbal Indi*; dicitque ubique in Brasilia sponte provenire, flores gerentem tricolores in una planta, purpureo rubentes, flavos, & albos, immo flores ipsos aliquando esse variegatos. Radicem scribit sæpius compertam fuisse expertum remedium contra Hydropem, fortissime enim urinam expellit, eodem usurpata, quo Mechoa canna, modo, licet ipsius sapor non admodum acris sit, observavit quoque, florem sese per noctem aperire, si aliquamdiu aliquis candelam ipsi admoveat, hoc autem in Indiæ Orientalis floribus non succedit. Tandem quoque Bataviae, & hic in Amboine sese obtulit *Mirabilis* multicolor, forte ex aliis delata terris, quae in uno stipite nunc binos, nunc ternos exhibet colores. Hic vero multo magis irregularis crescit, & amplius sese extendit supra descripta Indice specie.

ANDI MALLERI *Hort. Malab. p.* 10. *Fig.* 75. descriptum, est *Mirabilis Peruana*, tricolores gerens flores, flavos nempe, albos, & purpureos, hi vero neutiquam sunt pentapetali, uti iste declerat Hortus, sed tantummodo quinqueangulares, ac monopetali, nullumque alium plantæ narrat usum, nisi quod incolae ad ceremonias illem edhibeent.

In Zeylona quoque erit haec planta obvie, uti id patet ex Anglico scriptore *Roberto Knoxio* in itinerario suo *pag.* 27. ubi ipsam vocat *Sindric-Maul*, ipsique binos tribuit flores, albos, & obscure terreos, seu purpureos, ibi quoque hora quarta postmeridiana sese aperiunt, talique modo per totam manent noctem, quidam quoque hanc plenteot in hortis florum ceussa, ut nebuloso coelo ipsis inserviant loco horologii.

Vulgeris quoque est in Sine, ec Sioensibus *Tsjen ti alibach* vocatur, matura ipsius officula ex eiba tolluntur interne medulla, quae cum aqua in pulticulam contrita, faciei iolinuntur, ut elbum ipsis conciliet colorem, qui hoc destituuntur.

Een Duitsche Hovenier wiste my te zeggen, dat in Europa zeker Apotheeker jaarlyks de wortel van deze plante hem afeischte, dezelve in schyven snee, droogde, en voor Mechoa canna verkogte, hem verzekerende, dat zy dezelfste krachten hadde in 't purgeeren, ja na zyn meninge dezelfste was, het welk egter na het schryven van Nicol. Monardus *niet kan zyn, den welken ziet* cap. 51. histor. simplic. *en de* adnotationes *van* Carolus Clusius *op 't zelfde.*

Doctor Piso lib. 4 cap. 44. *geeft hem mede den Brasilischen naam* Hachal Indi, *en zegt dat het overal in Brasil in 't wild wasse, met bloemen van driederley coleur, purper rood, geel, en wit aan eenen stok, ja somtyds aan eene bloeme gemengd. De wortel, zegt hy, dikwils geexperimenteert te zyn tegens de Waterzugt, want ze geweldig het water uittrekt, op de manier als Mechoa-canna gebruikt, hoewel ze aan smaak niet zonderlyk scherp is, hy heeft ook aangemerkt, dat de bloeme 's nachts open gaat, als men een poos met een aangestooke keers daar by staat; doch dit wil aan den Oost-Indische niet succedeeren, eindelyk is op Batavia, en hier in Amboina ook voor den dag gekomen, de veelvervige* Marvelje, *misschien uit andere landen aangebragt, daar men aan eene stok twee, en zelden driederley coleuren ziet. Doch dezen stok groeit veel ongeschikter, en breidt zig verder uit dan de bovenstaande Oost-Indische zoorte.*

ANDI MALLERI in Hort. Malab. p. 10. Fig. 75. *beschreven is de* Mirabilis Peruana *met driederley bloemen geel, wit, en purper, doch de bloem heeft geenzints vyf bladeren, gelyk den Hortus zegt, maar alleenlyk vyf hoeken, en geen ander gebruik werd daar van verhaalt, als dat ze de Inwoonders tot hare ceremonien gebruiken.*

Zy moet in Ceylon ook bekend zyn, gelyk blykt uit den Engelzen Reyziger Robbert Knoks, *in zyn Ceylonze* Reysbeschryving p. 27. *alwaar hy ze noemd* Sindric Meul, *en geeft haar tweederley bloemen, witte, en van een donkere aardverwe, zy gaat aldaar mede ten vier uuren 's namiddags open, en blyft zoo de geheele nagt, en eenige planten aldaar deze bloem in haar hoven om by een betrokke lucht haar als een uurwyzer te dienen.*

Zy is mede heel gemeen in Sina, en hiet op Sinees Tsjen ti Alibach, *als men de rype korrels neemt, en daar uit het binnenste witte pit, het welk met water tot een pap gewreeven, op het aangezicht gestreeken werd, om het zelve wit te maken, by die geene, die zulks van noden hebben;*

Tabula Octogesima Nona

Plantam exhibet, quæ *Mirabilis* per excellentiam vocatur.

De negen en tachtigste Plaat

Vertoont een plant, welke *Marvelje* ofte de *verwonderi-waardige* by uitstek genaamt wert.

OBSERVATIO.

Hæc est *Mirabilis H. Cliffort. p.* 53. ubi duodecim ejus adcurate distinxit *Linnæus* varietates, estque Jalapa Officinarum *Tournef. inst. pag.* 130. & *Thes. Zeyl. p.* 124. & Mirabilis Peruviana *Dale. Pharm. in 4to. p.* 122. ubi vide ejus vires, quæ a *Rumphio* obiter tantum notantur.

AANMERKING.

Dit is de *Mirabilis* ofte *Marvelje* van de *Hortus Cliffort*, *p.* 53. alwaar twaalf veranderingen van deze plant door *Linnæus* duidelyk onderscheiden zyn, en is de *Jalapa* der Apothecken van *Tournef. instit. pag.* 130. en de *Thes. Zeyl. p.* 124. en Mirabilia Peruviana van *Dale Pharmac. in 4to. p.* 122. alwaar ziet deszelfs kragten, welke van *Rumphius* maar in 't voorbygaan zyn aangeroert.

CAPUT LII.

Flores eadem gerunt petala supra generaliter notata, quorum superiora ac corniculum seu sacculus læte violaceus vel purpureus est; inferior pars intense purpurea seu carmesini coloris est: Siliculæ ejus sunt breviores & rotundiores quam in prima specie. Altera varietas parum rubet in inferiore trunci parte, ac prope nodos, reliqua pars albicat, uti & foliorum nervus medius.

Flos elegantioris est formæ quam antecedens, superior enim ejus pars alba est, ad oras parum purpureus cum viridi apice, inferior pars elegantem carmesinum habet colorem uti in priore. Radix similes gerit fibrillas, rubentes, & quam maxime nodosas, sine primaria radice uti in Succisa, unde terræ non firmiter inhæret.

Tertio *Lacca alba* humillimum habet stipitem, ac minima folia, sine ulla rubedine in ramis vel nodis. Flos ejus omnino albus est; aliquando luteis notatus maculis in inferiore ipsius parte, quæ etiam conspiciuntur in quibusdam varietatibus secundæ speciei, cujus alæ duplices quoque sunt; & ex qua plures possunt concipi species sed non constantes, & ab una in aliam degenerantes. Siliculæ albæ speciei minimæ sunt & rotundissimæ, sine ullo fulgore; Omnium harum trium specierum flores ad visum elegantissimi sunt, sed inodori penitus, nec decerpi possunt, ut gestentur, quum pedunculos gerant adeo curtos, ipsorumque petala quam maxime sint decidua.

Nomen. Latine *Lacca Herba* ad distinctionem *Laccæ fruticis*, qui est *Alcanna*, item *Laccæ ligni*, quod est *lignum odoratum*, ut & ad distinctionem *Gummi Laccæ*. Vocari quoque potest *Balsamina femina Indica*. Malaice *Lacca Kitsjil*, & *Lacca Ambon*. Javanice & Baleyice *Batsjar* & *Batjar*. Amboinice *Alballa Ambon*, bono autem verbo Malaico *Inne Ayer*, h. e. *Alcanna aquosa*. Ternatice *Mardeni*.

Locus. Nota est hæc planta a Java per omnes Moluccas & Orientales insulas, amatque crescere in solo humido & arenoso, primaque species elegantissima & quam maxime luxurians obcurrit ad oras rivulorum currentium circa Hilam in Hitoëa. Sinenses Bataviæ habitantes in ollis ac cistis eam plantant ac deponunt ante fenestras, rubentes enim caules ac flores inter luxuriantem viridem eminentes foliaturam gratum præbent spectaculum. Neglecta sæpe obcurrit ac sponte crescit in Amboinensium pagis, in arenoso litore sitis, ubi terra subtilis ac nigra intermixta est, qualis est in Manipa prope Tomalehu, & in Amboina prope Hoecmalo.

Usus. Potissimum colitur delectationis caussa, uti supra dictum est, ut ante fenestras ponatur; ut & in parvis hortorum areis, omni enim die suos profert flores. Baleyenses quidam ejus folia aliis admiscent oleribus, hoc enim folium nullum peculiarem habet saporem, sed fatuum est, seu aquosum cum levi amaritie. Plurimus ejus usus est, ad *Alcannæ* defectum supplendum, quæ non ubique obcurrit, in tingendo nempe digitorum ungues rubro colore; Folia enim hæc sive sola contrita, sive cum aqua calcis, vel Limonum succo commixta, & per noctem unguibus imposita, hos rubro tingunt colore, qui tam firmus ac persistens est quam *Alcannæ*.

Maturi fructus leniter decerpti, & alicujus manibus impositi, si leviter comprimantur, aliquem terrefaciunt & commovent, quum siliculæ hæ vi dissiliant, seseque convolvendo contrahant, quum talis putet viventes vermes in manibus tenere, qua in re hæc herba convenit cum illa; quæ *Herba impatiens* seu *Noli me tangere* vocatur, cæterum siliculæ hæ sponte dissiliunt, quum maturæ sint, vel per Solem tangantur, vel per ventum ad aliam allidantur rem. Decidua semina intra paucos progerminant dies, novasque producunt plantulas, quarum quædam evelluntur, ne sese invicem suffocent.

Est quoque herba vulneraria, Baleyensibus & Javanis usitata in vulneribus levibus ac recentibus per cultrum vel arundinis fragmentum inflictis, quum recentia ejus ac contrita folia ipsis imponantur, quod in mea etiam familia comprobatum est: Sed simul expertus fui in vulnere parvo circa articulos vel digitos non valere, quum nimis cito exsiccetur, & articulus quodammodo inflammetur, cæterum ad ungues fissos vel confractos consolidandos easdem cum Alcanna habet virtutes.

De bloemen hebben dezelfde bladeren als boven in 't generaal beschreven staat, waar van de bovenste. en het horentje of zakken ligt violet, of peers zyn. De onderste lelle is hoog purper of carmozyn-rood, de houwen zyn wat korter en ronder dan aan de eerste zoorte. De tweede verandering heeft maar weinig rood aan de onderste stam en by de knien, de rest is witachtig, als mede de zenuwen der bladeren.

De bloeme is fraayer van aanzien dan de naast voorgaande, want het bovenste deel derzelver is wit, aan de kanten een weinig peers, met een groen spitsje, het onderste is schoon carmozyn, als het voorgaande. De wortel bestaat van diergelyke vezelingen, roodagtig, en vol knopen, zander hoofst-wortel, gelyk aan de Succisa, daarom gantsch niet vast in de aarde.

3. Lacca alba *is de laagste van stam, en kleenste van bladeren, zonder eenige roodigheid aan takken en knien; de bloeme is geheel wit, en zomtyds met geele plekken op de lellen, dewelke men ook ziet aan zommige veranderingen van de tweede zoorte, welkers lellen ook dubbeld zyn, waar van men zoo veele zoorten maken kan, die dog niet bestendig zyn, maar van de eene tot de andere overgaan. De houwen van de witte zoorte, zyn de kleenste en rondste, zonder eenige weerschyn. De bloemen van alle deze 3 zoorten, staan wel schoon in 't oog, maar hebben geen reuk, en men kan ze niet afbreeken om te dragen, dewyl zy zoo korte stelen hebben, en de blaadjes zoo ligt afvallen.*

Naam. *In 't Latyn* Lacca Herba *tot onderscheid van* Lacca frutex, *welk is de* Alcanna, *als mede van* Lacca lignum, *'t welk is een* welriekend hout, *en van het* Gummi Lacca. *Men mag het ook hieten* Balsamina femina Indica. *Maleyts* Lacca Kitsjil, *en* Lacca Ambon. *Javaansch en Baleyts* Batsjar *en* Batjar. *Amboinsch* Alballa Ambon, *maar in 't goed Maleyts* Inne Ayer, *dat is*, Alcanna aquosa. *Ternataansch* Mardeni.

Plaats. *Het is bekend van Java aan door alle de Moluccos, en Oosterschce Eylanden, het wast gaern op een vogtige zandige grond, en de eerste zoorte vind men zeer schoon en weelderig aan de kanten van lopende beekjes, omtrent Hila op Hitoe. De Sineezen op Batavia, plantenze in potten en kisten voor de vensters, want de roode stelen en bloemen tusschen het weelderige groen, geven een aangenaam spectakel. Men vind het dikwils achteloos van zelfs wassen in zommige Amboinsche Negoryen, die op een zandige strand leggen, daar swarte stof-aarde onder loopt, gelyk op Manipa by Tomalehu, en in Amboina by Hoecmalo.*

Gebruyk. *Het werd meest om pleizier geoeffend, als boven staat, voor vensters, en voor kleene bedden in de tuinen, want men ziet 'er alle dagen bloemen aan. Zommige Baleyers mengen het onder ander moeskruyd, want aan dit blad alleen is geen zonderlyke smaak, maar is smets, of wateragtig, met een kleene bitterheid. Zyn meeste gebruyk is om het gebrek van de* Alcanna *te suppleeren, dewelke niet overal gevonden werd, in 't rood maken van de nagels aan de vingers; want de bladeren, 't zy alleen gewreven, 't zy met kalk-water of Lemoen-zop gemengd, eene nacht op de nagel gebonden, verwen denzelven vuurrood, zoo vast en onuitwisselyk als de* Alcanna.

De rype vruchten zagtjes afgebroken, geeft iemand in de hand, en laatze hem zoetjes t'zamendrukken, zoo zult gy hem schielyk verschrikt zien, wanneer de houwe in stukken springt, en zig in malkander rold, waar door hy meend dat hy levende Wormen in de hand heeft, waar in dit kruyd overeenkomt met de Herba impatiens *of* Noli me tangere, *anders springen de houwen ook van zelfs open, als zy ryp zyn, of door de Son geraakt, en door de wind tegens iets aangedreven worden. Het uitgevalle zaad komt als dan in weinige dagen op, en brengt nieuwe plantjes voort, waar van men een deel uittrekken moet, op dat zy malkander niet verstikken.*

Het is ook een wondkruyd by de Baleyers en Javanen, tot ligte vleeschwonden, met een mes of spits riet gemaakt, wanneer men de versche of gewrevene bladeren daar op bind, zynde zulks in myn huis geprobeerd. Doch ik heb ook ervaren, dat het in een kleene wonde omtrent de gewrigten of vingers geen goed doed, als te haast opdrogende, en het lid eenigzints ontsteekende, anders om gebrooke en gescheurde nagels te genezen heeft ze dezelve kragten, gelyk Alcanna.

Porro ab Indis non exploratum est, an fructus in oleo macerati consolident ampla & hiantia vulnera, uti Indi id de sua gloriantur Balsamina femina, quam LOBELIUS *Balsaminam feminam Persicifoliam*, & GESNERUS *Balsaminam amygdaloidem* vocant, hujus enim descriptiones quam maxime inter sese conveniunt, excepto quod Indicæ fructus sint paulo oblongiores.

Si Arabum & Persarum *Argewán* non sit *Syringa Persica*, vel antecedens *Mirabilis*, hallucinarer hanc *Laccam* esse, *Argewán* enim describitur esse frutex Persicus, florem gerens intense rubrum, Carmesinum nempe, seu vere purpureum, qui Hebraeis *Argewán* vocatur.

Æstuantibus diebus circa novi Lunium, præsertim si ejus Eclipsis fit, cuncta harum plantarum folia adeo flaccida & emarcida dependent, acsi re verâ essent mortua, vespertino autem tempore vel primis pluviis quasi reviviscunt, ac sese erigunt.

Lacca herba, seu *Balsamina femina* ex Sina delata, prima ejus species est, cujus autem folia sunt paulo majora, quinque ac sex pollices longa, ultra digitum lata, eodemque modo serrata. Florum seminumque forma cum prioribus convenit. Flores autem hoc peculiare habent, quod in uno nempe fruticulo sint diversicolores, quidam enim scarlatini sunt coloris, quidam semi rubri, ac semi albi, alii alios habent colores. Ipsorum quoque calix purpurascit.

Folia flaccida sunt, ac mox post avulsionem marcescunt. Obcurrit quoque ejus species omnino alba, atque ex ipsorum teneris fruticulis mox detegi potest, quænam sit species, quosque flores productura sit.

Sinenses hanc vocant *Kimhong*, ubi & ad trium pedum altitudinem excrescit, ipsique vires tribuunt, quod nulla serpens audeat ad hanc accedere plantam. Nomen vero gerit ab ave elegantissima *Hong* dicta, aureo aliisque splendentibus coloribus ornata, quæ sapientibus ipsorum vocatur *Fung*, quæ eadem videtur, quæ *Phœnix* vocatur, & plurimis centenis annis semel tantum in conspectum venit.

Onapu, Bracmanis *Tambido*, in *Hort. Malab. part.* 9. *Tab.* 47. descripta, convenit quodammodo cum majore rubra *Herba Lacca*. *Tsjeria Onapu*. *Fig.* 49. cum alba priori specie.

Voorts is by de Indianen niet onderzogt, of men met de vruchten in oly geweekt, diergelyke geneezinge kan doen in 't zamenbegien van groote en geopende wonden, gelyk de Indianen met haar Balsamina fœmina weeten te doen; die LOBELIUS Balsaminam Persicifolium, *en* GESNERUS Balsaminam amygdaloidem *noemt, immers de beschryvingen komen zeer na overeen; behalven dat de vruchten van de Oost-Indische wat langwerpiger zyn.*

Als het Arabische en Persische Argawân *niet en is* Syringa Persica, *of de voorgaande* Mirabilis, *zoo woude ik gissen, dat het deze* Lacca *moeste zyn, want* Argawân *werd beschreven te zyn een Persiaansche heester, met een hoog-roode bloeme, namentlyk Carmozyn of als de regte purper, die in 't Hebreeuwsch* Argemân *hiet.*

By heete dagen, omtrent de nieuwe Maan, inzonderheid als 'er een Eclips voorvald, zoo hangen alle de bladeren van deze planten zoo slap en verwelkt, als of zy alreede gestorven waren, die doch 's avonds, of met den eersten regen weder bekomen.

Lacca herba, *of* Balsamina fœmina, *het geene uit Sina komt, wil de eerste zoorte zyn, dog de bladeren zyn wat grooter, te weten 5 en 6 duymen lang, en ruym een vinger breed, op dezelfde manier gezaagt. Het fatzoen van bloemen en zaaden, komt met het voorgaande overeen, doch aan de bloemen heeft men dit raare, dat men aan een stok bloemen van verscheide coleuren ziet, te weten sommige scharlaken-rood, sommige half rood, half wit, en van meer coleuren. Het balsje of kelkje, daarze in staat, trekt na 't peerze.*

De bladeren zyn slap, en slenzen strax na 't afbreeken. Men heeft ook een geheel witte zoorte, en aan de jonge stammen kan men strax bekennen, wat coleur van bloemen zy geven zullen.

De Sineezen noemen ze Kimhong, *alwaarze ruym 3 voeten hoog opschiet, en schryven haar de kragten toe, dat geen Slange komt, daar dit kruyd staat. Het heeft zyn naam van de goude en andere schoone coleuren des Vogels* Hong, *by hunne Geleerden genaamt* Fung, *zynde denzelfden met den Vogel* Phœnix, *dewelke in veele honderd Jaren maar eens gezien wert.*

Onapu. *Bracm.* Tambido in Hort. Malab. part. 9. Fig. 47. *beschreven, heeft eenige overeenkomst met de groote roode zoorte van* Herba Lacca. Tsjeria Onapu. fig. 49. *met de witte zoorte van het bovenstaande.*

Tabula Nonagesima

Laccam exhibet *herbam*, quæ vera est nostra *Balsamina*, loco natali tantum diversa; Indicæ autem plures obcurrunt species seu varietates in *Thes. Zeyl. p.* 41 & 42. vocaturque hoc genus in *H. Cliffort. p.* 428. Inpatiens pedunculis solitariis multifloris, & pedunculis confertis unifloris, ubi vide reliqua.

De negentigste Plaat

Vertoont het *Lacca Kruyt*, het welk onze *regte Balsamina is*, door de verscheide plaats verschillende. Van de Oost-Indische komen meer zoorten ofte veranderingen voort in de *Thes. Zeyl. p.* 41 en 42. en dit geslagt wert in de *H. Cliffort. p.* 428. genaamt Inpatiens met enkelde, veel bloemdragende steeltjes, en met veele een bloemdragende steeltjes, alwaar het overige ziet.

CAPUT LII.

CAPUT QUINQUAGESIMUM TERTIUM.

Matricaria Sinensis. *Serune.*

Serune est planta olim ex Sina delata, formâ conveniens cum *Matricaria* seu *Parthenio*, odore autem cum *Chamæmelo Romano.* In Indiæ binæ ejus obcurrunt species, alba & lutea, in Sina vero ejus rubra quoque species reperitur, quum vero tantum florum colore differant, sub unica has describam forma.

Albæ speciei frutex binos ac binos cum dimidio pedes altus est, luteæ vero non ultra sesqui pedum altitudinem adtingit; Inferior stipitis pars plerumque parum inclinat, & terræ incumbit, multosque emittit rectos lignososque, sed fragiles tamen caules instar Hyssopi.

Folia cum illis *Parthenii*, seu *Arthemisiæ latifoliæ* conveniunt, utrisque vero latiora sunt, elegantia, & in magnas lacinias distincta, quarum quævis profunde dentata est, suntque crassiuscula, ex nigro virentia, sine ullo splendore, subtus mollia, acsi lanuginosa essent; in caulium summo binæ aliæ obcurrunt illorum formæ, inferiora enim folia vix pollicem longa sunt, inferius angusta, ac superius in tres lacinias distincta, summa vero minora sunt, integra, & cum illis Hyssopi convenientia. Ita ut in quavis planta tres conspiciantur foliorum formæ seu varietates; odore cum Chamæmelo convenit hæc planta, sapore amaricante cum Matricaria.

In caulium summo viridia excrescunt planaque capitula casei formia, uti in Malva minore, tria plerumque simul, quorum medium maximum est, ac primo sese aperit. Primarii hi caules superius sese dividunt in multos rectos laterales ramos, quorum quivis tot profert capitula, atque mox sub his angusta ista locantur foliola.

Flos rotundus est, magnitudine & forma Calthæ, ex innumeris constans, & completus petalis, in prima specie albis, excepto in medio, ubi petala minima sunt & angustissima, ibi flavescunt, fortem spirantia Chamæmeli odorem.

Secunda seu *lutea* species folia gerit majora ac pinguiora, viridiora, & in majores lacinias distincta, regulariter & eleganter dentata instar *Acanthi.* Nec etiam tam excisa sunt quam in alba specie, sed luxuriantes habent lacinias, sinuosas parum, sibique incumbentes præ luxuria.

Hujus flos quoque major est quam in alba specie, flavescens instar florum Matricariæ, cæterum ejusdem formæ, quod de aliis quoque Sinensibus speciebus intelligendum est.

Tertia species nunc quoque incipit nota esse, a secunda non diversa, nisi quod flores gerat rubros, qui sese non rite aperiunt, & debilem habent odorem.

Radix pusilla ac vilis est, quodammodo sub terra prorepens, atque hic & illic novas emittens plantulas, quæ transplantari possunt: Qui vero elegantes amplosque desiderat flores, stipitis propagationem impedire oportet, per hanc enim silvestrem quasi induit naturam, nil fere nisi folia producens.

Flos modo sese aperiens videtur omnino flavescens, dein ad oras sensim albescit, ita tamen, ut in ejus centro semper fasciculus sit angustorum & rectorum petalorum, quæ palescecum habent colorem. Flos apertus per aliquot dies viget, ac tandem marcescit, nullum proferens semen, ex radice enim copiosi satis excrescunt surculi.

Hic flos hoc laborat vitio, saltem hic in Amboina, quod non totus aperiatur, sed tantummodo quædam ejus pars, præsertim luteæ speciei, cujus rei forte caussa est, quod naturale florendi tempus in patria sua seu Sina sit mensibus Majo & Junio, qui in Amboina sunt menses pluviosi, quum requisitus ipsi deficiat Solis æstus; contra æstivo nostro tempore seu siccis mensibus ab Octobri usque in Aprilem floribus plerumque destituuntur hæ plantæ.

LIII. HOOFDSTUK.

De Sineze Mater, of Serune.

De Serune is een plante eerstmaal uit Sina gebragt, aan gedaante gelykende de Matricaria *of* Parthenium, *aan reuk de* Roomsche Camillen. *Men heeft 'er in Indiën 2 zoorten van, witte en geele, maar in Sina vald 'er ook een roode zoorte, doch dewyl zy maar verschillen in de couleuren van de bloeme, zal ik ze onder eene gedaante beschryven.*

De struyk van de witte zoorte werd 2 en 2½ voeten hoog, maar de geele komt niet boven 1½ voet op. De onderste stam legt gemeenlyk op de aarde wat gebogen, en schiet veele regte houtagtige dog brosse stelen op, gelyk de Ysop.

De bladeren gelyken die van 't Parthenium, *of de* breedbladige Artemisia, *dog breeder dan die beide, cierlyk in groote lappen gesneden, en ieder derzelver in eenige mindere tanden, dikagtig, swart-groen, zonder glans, van onderen zagt in 't aantasten, als of ze wolagtig waren, aan 't bovenste van de stelen vind men 2 andere gedaantens, want de onderste zyn quaalyk een duim lank, agter smal en vooren in 3 snibben verdeeld, de bovenste zyn nog kleender, ongesneden, en de Ysops bladeren gelyk, zoo dat men aan ieder plante driederlei bladeren vind, van reuk de* Camillen *verbeeldende, van smaak bitteragtig, als Mater.*

Aan 't opperste der stelen komen groene platte knopen voort, gelyk de kaaskens aan de kleene Malva, *gemeenlyk 3 nevens malkander, waar van de middelste de grootste is, en zig eerst opend. De hooft stelen verdeelen haar boven in veele regte zyde stelen, waar van ieder zoo veele knopen voortbrengt, en digt daar onder de smalle blaadjes.*

De bloem is rond, in de grootte en gedaante van een Gouds-bloem, digt uitgevuld met blaadjes, aan de eerste zoorte wit, behalven in de midden, daar de blaadjes kleen en smal zyn, schynen zy geelagtig, van een sterke reuk als Camillen

De tweede of geele zoorte heeft grooter of vetter bladeren aan den stam, groender, en in grooter lappen verdeeld, maar ordentlyk en cierlyk getand, als ooit een Acanthus *zyn mag. Zy zyn ook zoo doorvreten niet als aan de witte, maar staan weelderig met de lappen, wat bogtig, of over malkander staande van vettigheid.*

De bloeme is mede grooter dan de witte, ligt geel, gelyk de Mater bloemen, anders van dezelfde gedaante, 't welk men ook van andere Sineeze zoorten verstaan moet.

De 3de zoorte begind nu ook bekend te werden, van de 2de niets verschillende, behalven dat ze roode bloemen draagd, die haar niet ter degen openen, en slap van reuk zyn.

De wortel is gering, kleen, eenigzints onder de aarde kruipende, en hier en daar nieuwe plantjes voortbrengende, die men verplanten kan, dog die schoone breede bloemen wil hebben, moet den stok dit kruypen beletten, want hy daar door eenigzints verwilderd, en meest bladeren voortbrengt.

De eerst opgaande bloem schynt geheel ligt geel, daarna word ze aan de kanten allenxkens wit, zoo nogtans dat 'er in de midden altyd een bosje blyft van smalle en regte blaadjes, die ligt-geel blyven. De geopende bloem blyft eenige dagen in haar fleur of wezen, en vergaat ten laatsten zonder zaad, want uit de wortel komen genoegzame afzetzels voort.

Deze bloem heeft een byzondere fout, immers hier in Amboina, dat ze niet te gelyk, maar stukswys open gaat, inzonderheid de geele zoorte, waar van misschien de oorzaak is, dat haar natuurlyk Sayzoen van bloeyen in haar Vaderland Sina vald in de Maanden May en Juny, het welk in Amboina juyst regenmaanden zyn, wanneer haar de nodige Sonneschyn ontbreekt. Daar en tegen in onze Zomer of drooge Mousson van October tot April incluys ziet men ze meest zonder bloemen.

Nomen. Latine *Matricaria*, seu *Parthenium Sinense.* Belgice *Sineese Mater*, seu *Sineese Camillen* ob Chamæmeli odorem. Malaice *Serune.* Sinice *Kiokboa.*

Locus. Prima ejus Patria, uti dictum fuit, est Sina, sed hodie in India aquosa satis nota & obvia est hæc planta, ac vulgaris in omnibus regionibus Sinæ adjacentibus usque ad Malaccam, sine dubio enim a Sinensibus ita dispersa est, qui has insulas permeant atque inhabitant.

Usus. Delectationis gratia potissimum colitur, & plantatur in fictilibus, atque a Sinensibus ante fenestras & cancellos locatur, ut & in tectis ædium. Incolæ vero ac nostra natio hanc tantum plantant in areis hortorum, ubi tamen non tam elegantes præbet flores, si enim ultra binos annos in uno crescat loco, degenerat, lignosa nimis fit, ac sæpe tota perit. Sinenses vero magni eam faciunt, inque patinis & fictilibus eam plantant, atque mensis inponunt, quum amicos suos convivio excipiant, quoque amphorem quis potest offerre florem, eo majorem amico suo præstat honorem. Ut autem hic conquiratur, hæc planta tam humilis servanda est, quam fieri potest, paucosque permittere excrescentes ramos, nec ultra sesqui pedum altitudinem, triumque dictorum capitulorum bina lateralia avellenda sunt, ita ut in quovis ramulo unicus tantum supersit flos, qui eo major excrescit.

Semi aperta capitula luteæ speciei chartulâ madidâ obvolvenda sunt, quæ filo liganda est, ut siccetur & adhæreat, tum flos vi quasi intumescit, ac simul totus sese aperit; lateralia porro abrumpenda sunt capitula, ac sæpius planta ipsa diligenter aqua inprægnanda est: Omnes vero colorati flores minorem spargunt odorem albis, qui in re Medica præstantiores quoque sunt, uti colorati gratiores sunt oculis, atque per dictam artem in tantam formari possunt magnitudinem, quanta est nummi imperialis, seu palmæ manus.

Præter tres dictas varietates in Sina quarta raraque obcurrit, cujus flores ex viridi cinereum habent colorem, horumque quatuor variorum colorum unicam deponunt plantam in peculiari area, quod elegans præbet spectaculum, quum omnes simul suos proferant flores diversicolores.

Quinta porro ac rarissima ibi reperitur species alba, sed minor præcedentibus, *Tjebuy-Saysi* dicta, h. e. ebria mulier, quum ejus flos matutino & vespertino tempore flaccescat ac dependeat, acsi ebrius esset, meridiano autem tempore sese erigit, ac Solis cursum sequitur, sed hæc species ex Sina non defertur.

Sinensis omnisque Malaiensis natio hos amat flores gerere in capillitio tam viri quam feminæ, atque hi flores ab ipsis tanti æstimantur, ut elegantes porcellanas patinas ex Sina delatas *Pingan Serune* vocent, in quibus etiam multi horum flores depicti sunt, qui cœrulea tinctura seu pigmento ipsis incocti sunt.

Virtutes Medicæ harum plantarum ab Indis nondum exploratæ sunt, ac Sinenses præ se ferunt, magis ad ornamentum & oblectamentum quam ad usum Medicum coli, ipsorum tamen persuasione flores hos adhibui tam recentes quam siccatos aquæ infusos vel incoctos, qua oculos fovi tam per vaporem in Ophthalmia, quam per fotus, ipsis nempe tepide inter linteа adplicatis, comperique dolores & lancinationes modo maximo inminui, ita ut ipsis Chamæmeli virtutes auderem adscribere in doloribus mitigandis.

Siccati flores diu servari possunt, Chamæmeli retinentes odorem. Folia ejus recentia potissimum luteæ speciei cum illis subsequentis Arthemisiæ ad herbosas placentas adhiberi possunt loco illorum Matricariæ. Deinque notandum esse, *Serune* hoc distinguendum esse ab alio *Serune Ajer*, quod Javanice *Codoc Serune* vocatur, estque herba convolvulacea in subsequenti libro descripta.

In *Hort. Malab. part.* 10. *fig.* 43. Malabarice dicitur *Tsjetti Pu.* Portugallice *Alosna de Batao*, sed obiter ibi tantum describitur, videturque commentatorem ex simplici Figura concludere potuisse, *Matricariam Indicam* esse.

Naam. *In 't Latyn* Matricaria, *of* Parthenium Sinense. *Op 't Duitsch* Sineese Mater, *of* Sineese Camillen *na de reuk. Maleyts* Serune. *Sinees* Kiokhoa.

Plaats. *Haar eerste Vaderland, als gezegt, is Sina, dog bedendaags in water Indien genoegzaam bekend, en gemeen in de Landen aan Sina palende, tot Malacca toe, zynde buiten twyffel door de Sineezen zoo ver verspreyd, die deze Eylanden zoo verre bevaren en bewonen.*

Gebruyk. *Ze werd meest lustshalven geplant in potten en taylen, door de Sineezen in haare huyzen voor de vensters, en op de daken gezet. De Inlanders en onze Natie planten ze slegts op de bedden in haar tuinen, daar zy zoo veel wil niet van hebben, want als men ze boven 2 jaren op een plaatse laat staan, zoo verwilderen zy, werden al te houtagtig, en gaan ligt geheel uit. Maar de Sineezen maken 'er veel werks af, plantenze in schotels en potten, zettenze zoo op tafel, als zy haare Vrinden willen tracteeren, hoe grooter bloeme dan iemand toonen kan, hoe grooter eer hy zynen gast meend aan te doen. Om dat te wege te brengen, zoo moet men den stok zoo laag houden, als het mogelyk is, weinige takken laten opschieten, en die niet boven 1½ voet hoog, van de 3 voornoemde knopen moet men de 2 ter zyden afbreeken, en op ieder rysken maar een laten staan, die dan zoo veel grooter word.*

De half geopende knopen aan de geele zoorte, moet men met een nat pampiertje omleggen, met een draad omwinden, en daar aan laten drogen, zoo swelt de bloeme met geweld daar tegen aan, en gaat te gelyk open, voorts de zyde knopen mede afbreekende en neerstig begietende, dog alle gecoleurde bloemen hebben minder reuk dan de witte, die in de Medicyne dienstiger is, gelyk de gecoleurde aangenamer voor 't gezigt, en door de voornoemde konsten zoo groot als een Ryxdaalder, of tè een palm van de hand konnen gemaakt worden.

Behalven de 3 voornoemde, hebben zy in Sina nog een vierde, en raare zoorte, wiens bloemen uit den groenen grauwagtig zyn, en van deze 4 coleuren planten zy ieder op een bezonder bed, het welk een aangenaam gezigt geeft, als zy te gelyk haare bloemen geven van 4 diverze verwen.

Nog een vyfde en mede raare zoorte hebben zy aldaar wit, dog kleender dan de voorgaande, Tschny Saysi, *dat is dronke Wyf genaamt, om dat het zyn bloem 's morgens en 's avonds na de Sonne laat hangen, als of het dronke was, maar 's middags staat het overeynd, volgt alzoo den loop der Sonne, maar deze zoorte werd uit Sina niet uitgevoerd.*

Sineeze en alle Maleytsche Natien, dragen ook deze bloemen geern in de hayren, zoo Mannen als Vrouwen, zynde voorts in zulk een agting by haar luyden, dat zy de schoone porcelyne schotels uit Sina komende Pingan Serune *noemen, waar op veele van deze bloemen geschilderd staan, zynde met een blaauwe verwe daar op gebakken.*

De kragten van de Medicynen zyn by deze Indianen nog niet onderzogt, en de Sineezen geven voor, dat ze meer tot pleysier dan Medicamenten geoeffend werde; egter uit haar aanraden heb ik de bloem gebruikt zoo wel versch als gedroogd in water gezoden, en de oogen daar mede berookt in de pynlyke Opotalmia, ook dezelve tusschen een doek laauw door op gelegt, en bevonden, dat ze de pyn en het steken in de oogen merkelyk verminderde, zoo dat ik hun de kragten van Camillen zoude durven toeschryven, in 't verzagten van pynen.

De gedroogde bloemen kan men lang bewaren, dat zy haren Camillen reuk behouden. De groene bladeren meest van de geele zoorte, nevens die van de volgende Byvoet, kan men ook onder kruydstruyff gebruyken, in plaats van Mater. Ten laatsten staat te merken, dat men dit Serune *onderscheiden moet van een ander* Serune Ajer, *of op Javaans* Codoc Serune *genaamt, het welk een slingerend kruyd is, in 't volgende boek beschreven.*

In Horto Malab. part. 10. fig. 44. *werd ze in 't Malabaare* Tsjetti Pu, *in 't Portugeesch* Alosna de Batao *genaamt, dog zeer sober beschreven, en het schynd dat den Annotator uit de bloote figuur heeft konnen raaden, dat het een* Matricaria Indica *zy.*

Tabula Nonagesima Prima

Ad *Figuram Primam Sinensem Matricariam* exhibet, seu *Serune.*

Figura Secunda Artemisiam denotat *latifoliam* cum ejus *surculo* radicali.

OBSERVATIO.

Matricaria hæc per plurimam Indiæ partem obvia ac nota est, unde & ab aliis etiam auctoribus jam observata, vocaturque Matricaria flore pleno magno in *Mus. Zeyl. pag.* 33. & *Thes. Zeyl. p.* 153. & Matricaria Zeylanica, hortensis, flore pleno, D. *Sherard* apud *Ray tom.* 3. *p.* 224. Matric. Maderasp. flore pleno flavescente *Petiv. Mus. no.* 786. Matricaria Indica, latiore folio, flore pleno. *Bobart. Hist. Oxon. tom.* 2. *p.* 33. eisque Matricaria Japonica maxima, flore roseo, sive suaverubente pleno, elegantissimo *Breyn. Prodr.* 2. *nov. edit. p.* 78. ubi & notat varietates, floribus suaverubentibus, candidissimis, purpureis, luteo obsoletis, carneis, atque Phœniceis: dein alia minor quoque ibi notatur species, flore albo simplici & duplici; vide & *Ray. tom.* 3. *p.* 224.

De een en negentigste Plaat

Vertoont in de *eerste Figuur* den *Sineeze Mater* of *Serune.*

De *tweede Figuur* wyst aan de *breedbladige Artemisia* ofte *byvoet*, met zyn scheutje uit de wortel.

AANMERKING.

Deze Mater is door het grootste gedeelte van Indie bekend en voortkomende, waarom ze ook van meer andere Schryvers al is aangewezen, en werd genaamt Mater met een dubbelde groote bloem in het *Mus. Zeyl. p.* 33. en de *Thes. Zeyl. p.* 153. en Zeylonsche Mater der tuinen met een dubbelde bloem van *Sherard* by *Ray tom.* 3. *p.* 224. en Maderasp. Mater met een geele dubbelde bloem van *Petiv. Mus. no.* 786. en Indische Mater met een breder blad, en dubbelde bloem van *Bobart. Hist. Oxon. tom.* 2. *p.* 33. en in de Japansche zeer groote Mater met een rooze of aangename roode dubbelde, en zeer schoone bloem van *Breyne Prodr.* 2. van de nieuwe druk, *p.* 78. alwaar hy ook de veranderingen aantoont, te weten met een zeer schoone roode, spier-witte, purpere, slegt-geele, vleesagtige, en roodagtige bloemen, als mede nog een kleinder zoort met een enkelde en dubbelde witte bloem; ziet ook het *derde deel* van *Ray pag.* 224.

CAPUT QUINQUAGESIMUM QUARTUM.

Artemisia latifolia. Baru Tschina.

CREditur hæc Artemisiæ species delata quoque fuisse ex Sina, tantamque cum priore *Serune* habet convenientiam, ut ab inperitis inter sese vix distingui possint, si neutræ floreant, foliaque sua tenera producant, qui vero rite adtendit, distinctionem facere potest, *Artemisiæ* enim folia sunt longiora, tenuiora, profundius incisa, subtus alba, ac superius magna ex parte maculis lentigineis notata..

Odor saporque *Serune* amaricat, & unguentaceus est, Artemisiæ vero peculiaris ac notus. Quum floreant, nullus labor est hasce dignoscere, Artemisia enim longum habet caulem ulnam circiter altum, nulla gerentem folia, undique producentem muscosa capitula, quæ flosculos referunt flavescentes, nulla relinquentes semina, plurima autem ejus pars hisce in terris juxta terram proserpit in fasciculis foliosis conlecta, nullos emittens caules vel flores, radix enim ejus longe lateque prorepit sub terræ superficie, novasque profert plantulas, unde quam maxime multiplicatur, & in areis quam difficillime exstirpari potest, licet excidatur, si enim minima ejus pars in terra superfit, regerminat, præsertim in molli arenosoque Solo.

Hujus rubra species silvestris quasi sponte crescit in insula Tagoelanda, ad borealem Celebis partem sita, ad ulnæ altitudinem, plerumque emittens caules erectos, punctulis notatos, ac plerumque fuscos, seu rubentes, hujus folia minora, & tenuiora sunt, quam albæ speciei, qualis est nostra Europæa planta. Odor ejus quoque non ita penetrans est, quam albæ speciei.

Nomen. Latine *Artemisia latifolia*, in Amboina nullum aliud gerit nomen quam Malaiense *Baru Tschina*, h. e. Sinensis fomes igniarius, Sinice *Gynja*, quod idem denotat, vulgo autem *Hyaa.*

Locus. Circa annum 1660. primum ex Java in Amboinam delata est, ubi ex Sina, uti dicitur, seu ex Taywana venit, nunc autem in Amboina quam maxime est multiplicata.

Usus. Apud nostrates, & Amboinenses ejus usus huc usque nondum innotuit, quum planta sit exotica, qui tamen meo judicio sine periculo desumi potest ex Europæis libris, in quibus *Artemisia alba* descripta est, nunc autem in hisce terris incipit adhiberi ad placentas herbosas.

Sin-

LIV. HOOFDSTUK.

De breedbladige Artemisia, ofte Byvoet.

M*En gelooft, dat deze zoorte van byvoet ook uit Sina afkomstig is, en dezelve heeft zoo groote gelykenisse met het voorgaande Serune, dat ze de onervarene quaalyk onderscheiden konnen, als ze beyde nog geen bloemen dragen, en met haar jeugdige bladeren beladen zyn, doch die 'er op letten wil, kan het onderscheid ligt zien, want de bladeren van Artemisia zyn langer, dunder, dieper gesneden, van onderen wit, meest met sproeten of plekken bezet.*

De reuk en smaak van de Serune is bitteragtig en zalfachtig, van de Byvoet van zyn eigen bekende reuk. Als zy bloeyen, heeft men geen moeite te onderscheiden, want de Byvoet heeft een langen steel, omtrent een elle hoog, zonder bladeren, langs bezet met mosch-agtige knopen, dewelke kleene, bleek-geele bloempjes willen zyn, die zonder zaad vergaan, het meeste deel egter hier te lande kruypt langs de aarde met veele bosjes van bladeren, zonder stelen of bloemen voort te brengen, want de wortel kruypt wyd en zyd onder den risch van de aarde, en brengt nieuwe plantjes voort, het vermenigvuldigt zig zoo ligt, en is op de bedden zoo qualyk uit te roeyen, al werdenze omgebukt, dat het minste worteltje in de aarde verblyvende, weder opschiet, zonderlyk in een mulle zand-grond.

Een zoorte van roode Byvoet wast in 't wild op het Eiland Tagoelande, benoorden Celebes gelegen, een elle hoog, meest met regt overeynd staande stelen, met punctjes bezet, en doorgaans bruinachtig, of rood, de bladeren zyn kleender, en magerder dan aan 't witte, gelyk het onze in Europa. De reuk is ook zoo sterk niet als aan 't witte.

Naam. *In 't Latyn* Artemisia latifolia, *In Amboina heeft het geen ander naam dan de Maleytse* Baru Tschina, *dat is Sineeze Tontel. Op Sinees* Gynja, *'t welk het 'zelfde beduit, doch in 't gemeen* Hyaa.

Plaats. *Het is omtrent het jaar 1660. eerst in Amboina uit Java gebragt, alwaar het, zoo men zegt, gekomen is uit Sina, of Taywan, nu ter tyd is het in Amboina zeer vermenigvuldigt.*

Gebruyk. *By de onze, en de Amboineeze is zyn gebruik nog onbekend, dewyl het een uitlands kruyd is, den welken men mynes oordeels zonder schroom mag nemen uit de Europische boeken, daar de witte Byvoet beschreven staat, en men begint het nu hier te lande onder kruit-struyf te nemen.*

Een

Singulare hujus plantae experimentum didici contra nervorum contractionem, uti & venarum obstructiones. Recentem recipe Artemisiam supra porphyritim contritam, quam Emplastri forma impone; Apud Sinenses autem & Japanenses in magno usu est, ac potissimum ut ex ejus foliis ac caulibus fomes igniarius præparetur, quo multis utuntur in morbis, præsertim in Cephalalgia & Odontalgia, atque hoc alicujus cutim adurunt, quæ apud hanc nationem vulgaris est cura.

Hic fomes vulgo *Moxa* vocatur, per longum autem tempus detegere non potui, quænam vox *Moxa* esset, quumque animadvertebam a Sinensibus hic habitantibus non intelligi, hinc concludi, Portugallicam esse corruptam vocem, derivatam a *Mocho*, h. e. *Muco*, cum quo forte Portugalli siccatum hujus herbæ fomitem comparant.

Tandem edoctus sum nomen esse Japanicum, notum enim satis est, a Sinensibus hic habitantibus, tam hanc herbam quam ejus fomitem, non *Moxa*, sed *Hyaa* vocari: Apud Europæos tamen scriptores *Moxa* nomen jam diu innotuit, uti & nil aliud esse quam *Artemisiam*, uti inter cæteros id patet ex *Ephemer. Acad. nat. curios. Ao.* 1. *decad.* 2. *obs.* 6. *D. G. W. Wedelii*, & *Ao.* 4to. *ejusd. decad. obs.* 1. *D. Andr. Cleyeri.* Hoc autem amplius describitur in peculiari tractatu a *Wilhelmo ten Rhyne*, Med. D. Batavo, qui ipse Japanæ fuit, & inscribitur de *Arthritide*, in cujus tertio tomo ample narrat, quo modo Japanenses omnes fere curent morbos per ustionem fomitis hujus Artemisiæ latifoliæ, quam *pag.* 79. dicit vulgatissimam in Japana esse herbam, in omnibus viis ac plateis provenientem & obviam, recentemque herbam Japanice vocari *Jamongi* & *Nophonti*, siccatam vero, ex qua fomes igniarius præparatur, *Moxa*.

Dein *pag.* 108. modum docet hunc præparandi: Sumantur nempe surculi *Artemisiæ latifoliæ*, in umbra siccentur, ac manibus conterantur, cum cauliculos ac venulas abjice, superfluam teneram lanuginem instar Gossipii, quæ proprie *Moxa* dicitur, ad usum serva, modum hanc moxam applicandi in quovis morbo & in quavis corporis parte seu articulo ample descriptum vide apud memoratum auctorem.

Addo porro ex Sinensium doctrina, herbam hanc esse colligendam ea præcise meridie istius diei, qui Sinensibus est dies lusorius *Lope*, ac vulgo *Pelo Pelo* dictus, qui quotannis est quintus dies quinti mensis circa nostrum Majum vel initium Junii, quum dicunt hanc herbam esse efficacissimam & aptissimam ad fomitem ex ipsa conficiendum contra plurimos morbos; Eadem quoque hora ac die colligunt pluvialem & fluvialem aquam, in qua quævis coquunt medicamenta, quam aquam credunt per totum annum incorruptam servari posse.

Sinenses porro docent, herbam *Hyaam* genibus senilibus adplicatam, & adligatam efficere, ne defatigentur, quæ artes in Europa quoque notæ sunt, in itinere nempe recentem herbam prope genua vel sub plantis pedum esse applicandam, ne defatigentur, unde & nomen adstantis pedis seu *Byvoet* accepit.

Katu Tsjetti Pu Hort. Malab. part. 10. *fig.* 45. descriptum, videtur convenire cum *Artemisia latifolia*, ejus vero flosculi nimis magni sunt depicti ac descripti, totique plantæ gratus & aromaticus adscribitur odor, uti & multæ præstantes virtutes Medicæ, quas ibi vide, quum hic ignotæ sint. Adnotator vocat *Ambrosiam Malabaricam* Artemisiæ foliis.

Een byzondee experiment van dit kruyd heb ik geleert tegens het krimpen van de zenuwen, kramp-aderen genaamt. Neemt versche Artemisia op een steen gewreven, en slaat dat daar over als een pleyster. By de Sineezen en Japanders daar en tegen is het in veel grooter gebruyk, meest om uit desselfs bladeren en stelen een zekeren tontel te maken, waar mede zy in veele ziekten, inzonderheid in hoofd- en tandpyn met kleene vlakken iemand op de huyd branden, zynde een gemeene Cuur by deze Natie.

Dezen tontel werd in 't gemeen Moxa *genaamt, doch ik hebbe lang niet raden konnen, wat voor een woord* Moxa *zy, en dewyl ik bemerkte, dat het by de Sineezen, die by ons woonen, niet verstaan wierd, zoo maakte ik gissing, dat het een bedorven Portugeesch woord mochte zyn, afkomstig van* Mocho, *dat is* Mucus, *de snot, waar mede de Portugeesen de gedroogde Tontel van dit kruyd vergelyken.*

Eindelyk heb ik my onderrigten laten, dat het een Japanse naam is, want het is genoegzaam bekend, dat by de Sineezen, die alhier woonen, zoo wel het kruyd als de Tontel daar van gemaakt, niet Moxa, *maar* Hyaa *genoemt werd: Echter de naam* Moxa *is by de Europische Schryvers nu al lang bekend geweest, als mede dat het zelve anders niet en zy dan een* Artemisia, *gelyk onder anderen blykt* ex Ephemerid. Academ. natur. curios. Ao. 1. Decad. 2. observ. 6. D. G. W. Wedelii, & Ao. 4. ejusd. decad. obs. 1. D. Andr. Cleyeri. *Inzonderheid kan men het zelve wydloopig vinden in zeker Tractaatje door* D. Wilhelm. ten Rhyne, *Med. Batav. die zelfs in Japan geweest is, geintituleert de* Arthritide, *in wiens derde deel hy wytloopig verhaalt, hoe de Japanders meest alle de ziekten generzen door 't branden met de poppetjes van deze breedbladige Artemisia gemaakt, dewelke hy* p. 97. *zegt 't gemeenste kruyd in Japan te zyn, aan alle wegen en straten groeyende; item dat men 't versche kruyd in 't Japans noemd* Jamongi *en* Nophont, *maar 't gedroogde, waar uit men de Tontel maakt,* Moxa.

Daar na p. 108. *leert hy de manier om te prepareren; neemt de jonge scheutjes van* Artemisia latifolia, *droogtze in de schaduwe, vryftze met de handen, smyt de steeltjes en aderen weg, 't resteerende teere wolligheid, het Catoen gelyk, en eigentlyk* Moxa *genaamt, verwaart tot gebruyk van de poppetjes. De manier van zulx te appliceren in ieder ziekte op zyn byzonder lid, ziet wydloopig by gemelde Autheur.*

Ik voege dit nog daar by uit den Sineezen leer, dat men het kruyd vergaderen moet juyst op den middag van den bekenden Sineezen speeldag Lope, *in 't gemeen* Pelo Pelo *genaamt, vallende jaarlyks op de vyfde dag van haaren vyfden maand, omtrent onzen May, of begin van Juny, wanneerze zeggen dit kruyd veel kragtiger en bekwamer zoude zyn, om Tontel tegens veelderhande gebreeken daar van te maken; op dezelve uur en dag, vergaderen zy ook het rivier en regen-water, om alderhande Medicyn daar in te koken, welk water zy gelooven een heel Jaar onbedorven te konnen blyven.*

Noch leeren de Sineezen, dat het kruyd Hyaa, *op de knien van Oude Lieden gebonden, laat dezelve niet moede worden in 't gaan; diergelyk kunsje is mede in Europa bekend, dat men in het Reyzen het versche kruyd by de knien, of onder de voetsoolen draagt, om niet moede te werden, waarom het de naam van Byvoet gekreegen heeft.*

Katu Tsjetti Pu. *in* Hort. Malab. part. 10. fig. 45. *beschreeven, schynd overeen te komen met deze* Artemisia latifolia, *dog de bloempjes zyn wat te groot geteikend en beschreeven, en de geheele plante werd een lieffelyke en aromatique reuk toegeschreeven, als mede veele treffelyke Medicinale kragten, dewelke ziet aldaar, om datze hier onbekent zyn. Den Annotator maakt 'er een* Ambrosia Malabarica *van, met bladeren van Artemisia.*

OBSERVATIO.

Hæc est nobilis illa planta, ex qua celebris *Moxa* paratur, adeo decantata in Podagræ curatione, quæ a *Plukn. in Almag. p.* 50. vocatur Artemisia Chinensis, cujus mollugo *Moxa* dicitur, quæ in *Phyt. Tab.* 15. *Fig.* 1. exprimitur, sed cujus icon a nostra multum differt planta. vide & *Ray. tom.* 3. *p.* 233. an Artemisia Virginiana *Park. Theat. p.* 90.

AANMERKING.

Dit is die edele plant, waar uit het befaamde *Moxa* gemaakt wert, zoo zeer in de Podagra gepreezen, welke by *Plukn.* in het *Almag. p.* 50. genaamt wert Chineeze Artemisia, wiens wolligheid het *Moxa* genaamt wert, welke in *Phyt. Plaat* 15. *Fig.* 1. afgebeeld wert, dog welkers Figuur veel van onze Plant afwykt. ziet ook *Ray. tom.* 3. *pag.* 233. en mogelyk is het de Virginische Artemisia van *Parkins, Theatr. p.* 90.

CAPUT QUINQUAGESIMUM QUINTUM.

Basilicum Indicum. Sulassi.

BAsilicum in India aliisque calidis regionibus tot habet species, ut vix dignosci possint, quæque cum Mentha adeo quadrant, ut de quibusdam vix dici possit, ad quodnam pertineant genus.

Indica mihi nota Basilica ad tres refero primarias species, uti primo *Basilicum* seu *Sulassi hortense*, Secundo *Sulassi agreste*, tertio *Comangi*, cuivis autem singulare tribuemus caput.

Basilicum hortense, seu *Sulassi verum* tres iterum habet species, potissimum foliorum ac caulium colore differentes, fruticulus est lignosus instar Hyssopi, multis adsurgens rectis, tenuibus, & quadragonis cauliculis, quam maxime fragilibus & siccis.

Folia sibi obposita sunt & cruciata, binos articulos longa, sed plerumque breviora, vix digitum lata, ad oras subtiliter dentata, ex quavis fere foliorum alâ novus excrescit caulis, seu fasciculus foliosus. Caulium vertex in longam terminatur spicam, quæ flores sustinet verticillatos, seu in circulo supra sese invicem locatos notæ formæ, instar illorum nempe Sclareæ vel Rosmarini, qui inter foliola squamosa eminent.

Semen ejus pusillum est, ex fusco nigrum, ac paulo majus illo Sajor Bajong, parumque angulosum. Radix pusilla est, in paucas sed longas lignosasque fibrillas distincta.

Prima ac vulgatissima species est fusca; cujus rami obscure fusci sunt, foliorum petioli magis pallide fusci, ipsumque folium intense viride, sique soli vel ad lucem opponatur, parva in ipso conspiciuntur foraminula, squamæ verticillorum ex fusco & viridi mixtæ sunt: Flosculi vero albi, purpureis lineis & punctulis notati.

Secunda alba species est haud multum diversa à prioribus forma, excepto quod omnes petioli ac folia pallide virescant, seu parum fusca sint ad inferiorem caulium partem. Flosculi ejus albi sunt; utriusque speciei folia glabra, æqualia, flaccida, & mox marcescentia, quum decerpantur, saporis mixti, ex dulci parum acri & unguentaceo, quique ad illum Menthæ accedit.

Hæc alba varietatem habet, quam puto esse genuinam albam; nil enim fusci in tota adparet planta. Ejus folia rotundiora sunt, ad oras & petiolos rugosa seu hirta, saporis gratioris, qui non unguentaceus est, sed magis ad illum Corticum Citri accedit.

Tertia nigra est Sulassi, altiorem gerit fruticem; sed pauciores numero habet ramos ac folia, quæ longiora sunt omnium præcedentium. Ejus petioli ex fusco nigri sunt seu nigricantes, folia ex obscure nigro & fusco colore distincta: Odor saporque dulcior, sed magis unguentaceus, unde nec apta sunt, ut cibo admisceantur.

Cunctæ Sulassi species sese multiplicant per decidua semina, atque inde progerminantes plantulæ, transplantandæ sunt mensibus pluviosis, tumque ramuli abrupti terræ commissi quoque progerminant. Hoc autem omnes laborant vitio, quod formicis & vermiculis scateant, unde folia sæpe convolvuntur in globum quasi, atque facillime degenerant, & silvestrem induunt naturam, ni continuo transplantentur.

Nomen Latine *Basilicum* seu *Ocimum Indicum*, Portugallice *Mangelicaan* seu *Mangiriquam*. Malaice *Sulassi*, quo nomine ubique notum est. Belgice *Vleesch-kruyd* & *Doods-kruyd*. Baleyice *Sulassi Mibic*. Arabes cuncta talia olera dulcia & odorata vocant *Haback*, a quo Hispani composuerunt per literarum mutationem *Albahaca* & *Albafega*, & adjectione cujusdam vocabuli distinguuntur, uti *Habaco Nabati*, est *Basilicum Arabicum*. *Habaco Trungani* est *Melissa* ad Citri odorem accedens, & *Habaco Miai* est *Artemisia*.

Basi-

LV. HOOFDSTUK.

Het tamme Indische Basilicum.

BAsilicum *heeft zoo veele zoorten in Indiën, en alle heete Landen, dat men ze qualyk onderkennen kan, en dezelve nog met de Mentha zoo vermengd, dat men van zommige qualyk giffen kan, onder wat voor geslachte men ze brengen zal.*

De Oost-Indische my bekende Basilica, breng ik onder 3 *hoofst-zoorten, als* 1. tamme Sulassi, 2. wilde Sulassi, 3. Comangi, *zullende ieder zyn bezonder Capittel hebben.*

Basilicum hortense *of* regte Sulassi, *heeft wederom* 3 *zoorten, meest aan de coleur van stelen en bladeren verschillende, het is een houtagtig heesterken, gelyk de Isop, met veele regte, dunne, en vierkantige stelen opschietende, die zeer bros zyn, en ligt verdroogen.*

De bladeren staan tegens malkanderen, en in 't kruys, 2 *leden lank, meest korter, en schaars een vinger breed, aan de kanten subtiel getand, maar schier uit den schoot van ieder blad komt een nieuwe steel voort, of bosje met jonge bladeren: Het opperste van den steel eindigd in een lange aaire, daar de bloemkens in kransjes of wervels boven malkanderen staan, van bekende fatzoen, te weten als die van Scharley of Rosmaryn, tusschen kleene blaadjes als schubbekens uitkykende.*

Het zaad is kleen en swart bruyn, wat grooter dan dat van Sajor Bajang, en hoekig. De wortel is gering, in weinige, dog lange houtagtige Vazelingen verdeeld.

De eerste en gemeenste zoorte is de bruyne; wiens takken donker-bruyn zyn, de stelen aan de bladeren ligter-bruyn, 't blad zelfs hoog-groen, en als men 't tegen den dag houd, ziet men kleene gaatjes daar in, de schubbekens aan de kranskens uit den bruinen en groenen genoemd, de bloemkens wit, met peerze linien of punctjes.

De tweede zoorte verschild niet van de voorgaande van fatsoen, behalven dat alle de stelen en bladeren ligt groen zyn, of een weinig bruyns aan de onderste stam hebben. De bloempjes zyn wit, de bladeren van beide deze zoorten zyn kaal, effen, zeer slap, en straks verslensende, als men ze afbreekt, van een smaak gemengd, uit zoet een weinig scherp of zalfachtig, dog na de Munthe trekkende.

Van de witte heeft men nog een veranderinge, dewelke ik voor de regte witte houde, want daar is niets bruyns aan de geheele stak te zien. De bladeren zyn ronder, aan de kanten en stelen haairig of ruuw, van smaak lieffelyker, niet salfagtig, maar meer na Citroen schellen trekkende.

De 3de swarte Sulassi werd hooger van struyk, doch minder van takken en bladeren, die langer zyn dan alle de voorige. De steelen zyn swart-bruyn, of schier swart, de bladeren uit den donker groenen, en bruynen gemengd, de smaak en reuk wel zoo zoet, maar zeer zalfagtig, en niet bequaam om in de kost te doen.

Alle Sulassis-zoorten vermenigvuldigen haar genoegzaam door 't uitgevalle zaad, en de opkomende plantjes moet men dan verplanten in de regen-maanden, dan kan men ook de afgebrooke jonge takken verplanten. Zy hebben dit gemeene gebrek, dat zy vol Mieren en kleen gewormte zyn, die dikwils de blaadjes zoo t'zamen krullen, dat zy een bol schynen, en licht verwilderen, als men ze niet gedurig verplant.

Naam. *In 't Latyn* Basilicum *of* Ocimum Indicum, *in 't Portugeesch* Mangelicaan, *of na de boeken* Mangiriquam. *Maleyts* Sulassi, *met welke naam het overal bekend is. In 't Duitsch* Vleesch-kruyd, *en* Dooden-kruyd. *Baleyts* Sulassi Mibic *De Arabiers noemen alle zulke zoetriekende Moes-kruyden* Haback, *waar van de Spanjaarden gemaakt hebben door letterwisseling* Albahaca *en* Albafega, *met een byvoeginge van een woordeken werden zy als dan onderscheiden, als* Habaco-Nabati *is het* Arabische Basilicum. Habaco Trunga *is de* Melissa, *na* Citroenen *riekende, en* Habaco Miai *is de* Artemisia.

Noch

Basilicum porro Arabice quoque vocatur *Bedarughauc*, *Rubani*, & *Ribani*, a dulci odore, item *Boeranck*. Javanice *Solewat*.

Locus. In cunctis notum est Indiæ Orientalis insulis, binæ saltem ejus priores species, tertia enim seu nigra parum obcurrit, atque ex Batavia nuper huc delata est. In Baleya tamen non reperitur, nisi quod in paucorum hortis plantetur ad usum Medicum.

Usus. Vulgo adhibetur instar Lactucæ vel alius oleris, atque æque ab Europæis quam Indis piscibus & carnibus adcoquitur, multi tamen Europæi abhorrent ab ejus odore unguentaceo.

Tertia seu nigra species in cibo non adhibetur, sed ad Medicinam in potionibus ad Phthysim & Asthma conducentibus. Sinenses, Mauri, ac gentiles ejus alium instituunt usum, florentes enim ramulos deponunt in sepulchris recens mortuorum cum testa Benzoin repleta, aliisque suffimigiis; Orientales enim nationes credunt, mortuorum animam refocillari odore florum quotundam ac cibo.

Aliquando etiam fruticulos hos plantant in sepulchretis, ut animæ continuo ipsorum odore recrearentur, unde & nomen herbæ mortuorum accepit. Fusca & nigra species ad unguenta etiam eligitur, quibus infantes & pueri inliniuntur, quum malo genio fuerint infestati, & inbecilles. Usurpatur quoque in potionibus medicatis *Djudjambu* dictis, quæ præparantur contra abdominis tormina, & ad flatus dissipandos.

Nala Tirtava *Hort. Malab. tom.* 10. *fig.* 85. descripta, Bracmanice *Tolassi*, cum nostro convenit *Sulassi*, licet Commelinus ex quatuor hujus nominis speciebus Scrophularias faciat, ipsius vires ibi commemorantur, flores nempe cum pauxillo Cepæ coctos utiles esse in febribus continuis, ac semina in aqua Rosarum concocta cum pauxillo Musci flatus expellere.

Noch hiet Basilicum *in 't Arabis* Bedarughauc, Ruhani, *en* Rihani *van de zoete reuk. Item* Boeranck. *Javaansch* Salawat.

Plaats. *Het is in alle Oost-Indische Landen bekend, immers de 2 eerste zoorten, want de 3de of zwarte werd weinig gevonden, en is van Batavia onlangs hier ingebragt. Op Baly egter is het niet te vinden, dan in weinige tuinen, aldaar geplant tot Medicynen.*

Gebruyk. *In 't gemeen is het een Salaad en Moeskruyd, werdende zoo wel van de Europianen als Indianen by visch en vleesch gekookt, doch veele Europianen zyn viet van den zalfachtigen reuk.*

De 3de of zwarte zoorte werd niet in de kost gedaan, maar tot de Medicyne verwaard, meest tot dranken, die men jegens de teeringe en aamborstigheid maakt. De Sineezen, Mooren, en Heidenen, hebben nog een ander gebruyk, want de bloeyende takken leggen zy op de graven van de versch-gestorvene, met een test vol Benjoin, en ander reukwerk, want alle de Oostersche Natien gelooven, dat de ziel verquikt worde door eenige reuk van bloemen en kost.

Zomtyds planten zy ook deze struyken op hare graven, op dat de Zieltjes geduurig daar aan rieken konnen, waar van het de naam van doode-kruyd bekomen heeft. Het bruyneen zwarte geslacht neemt men ook tot zalfjes, waar mede men de Kinders smeerd, als zy eenige quaade lucht gevat hebben, en daar door onlustig zyn. Het word ook onder de Medicinaale drankjes Djudjambu *gebruykt, die men maakt jegens buykpyn, en om winden te breeken.*

Nala Tirtava in Hort. Malab. part. 10. fig. 85. *beschreven, en in 't Braminees* Tolassi *genaamt, komt met ons* Sulassi *overeen, hoewel Commelin uit* 4 *zoorten van dezen naam Scrophularias maakt; zyne kragten werden aldaar opgegeven, dat zyn bloeyzel met een weinig ajuyn gekookt, dienen tegens den heeten koorts, met de zaaden in Rooze-water gekookt, en een weinig Muscaat daar by gedaan, verdryft de winden.*

Tabula Nonagesima Secunda

Ad *Figuram Primam Ocimum* seu *Basilicum Indicum* exhibet hortense.
Figura Secunda Ocimum seu *Basilicum agreste* denotat.

De twee en negentigste Plaat

Vertoont in de *Eerste Figuur* het *tamme Indische Basilicum*, ofte *doods-kruyd*.
De *Tweede Figuur* wyst aan het *wilde Basilicum*.

OBSERVATIO.

Plurimæ *Basilici* seu *Ocimum* species ab auctoribus recensitæ, vulgo tantum varietates sunt ac lusus naturæ, nunc majori nunc minori forma, ut & glabritie & scabritie, nec non vario colore, ut & diverso odore differentes, quæ omnes a *Linnæo* in *H. Cliffort p.* 315. reducuntur ad *Ocimum* foliis ovatis glabris & incanis, estque Ocimum Indicum, Melissæ folio, fragrantissimum, semine fusco *Plukn. Mantiss. p.* 139. ut & Ocymum Indicum Melissæ foliis atropurpureis, odoratissimum *ibidem*. cujus & aliæ species, seu si mavis varietates obcurrunt in *Thes. Zeyl. p.* 174 & 175. ut & in *Barrlieri iconibus plant. Hispan.* &c.

AANMERKING.

De meede zoorten van *Basilicum* ofte *Ocimum* van de Schryvers aangehaalt, zyn doorgaans maar veranderingen, ofte spelingen des natuurs, nu groot, dan kleinder in gedaante zig vertoonende, dan eens glad, dan weder ruyg, als mede verscheiden in de coleur en reuk, welke alle van *Linnæus* in de *H. Cliffort p.* 315. gebragt werden tot de *Ocimum*, met puntige, gladde, en gryze bladeren; en is de Indische Ocimum, zeer sterk van reuk, met het blad van de Melisse, en bruyn zaad, van *Plukn. Mant. p.* 139. als mede het Indische Ocimum met donker-zwarte bladeren van de Melisse, zeer sterk van reuk van *dezelve*. hier van komen meer zoorten, of zoo gy wilt, veranderingen voor in de *Thes. Zeyl. p.* 174 en 175. als mede by *Barrlier* in zyn Figuure der Spaansche planten. &c.

CAPUT QUINQUAGESIMUM SEXTUM.

Basilicum agreste. Ruccu Ruccu.

HÆc species est *Basilici Caryophyllati*, multo vero debiliorem & viliorem habens saporem odoremque illo, quod in Italia crescit, ibique *Basilico gentile* vocatur. Amboinense multo lignosius est priore, estque subfrutex, tres ac tres cum dimidio pedes altus, cujus stipes inferius rotundus est, minimum digitum circiter crassus, mox sese dividens in ramulos erectos, superius parum angulosos.

Folia ejus sunt pusilla & rotunda, digiti articulum longa, ac digitum lata, ad oras serrata dentibus rotundis.

Flores ex squamosis proveniunt verticillis uti in priore, quatuor sexve simul in orbem positi, sed latioribus interstitiis quam in *Sulassi*. Flosculi hi pallide purpurei sunt, postque ipsos racemuli virides & rugosi, in quibus semen latet pusillum, rotundum, & fuscum, quod facile decidit per aperturas.

Radix longa est, transversalis, fragilis, & lignosa. Totius plantæ sed maxime foliorum odor ad Caryophyllos accedit, sed non admodum gratus est, multis enim nimis gravis est, capiti molestus, ejusque vertiginem caussans.

Hujus & alia latifolia species est, quæ folia gerit duplo majora præcedenti, odoremque habet multo graviorem, magisque ingratum, silvestris quoque magis naturæ censetur, nec unquam in hortis colitur.

Nomen. Latine *Basilicum agreste.* Malaice & Bandice *Ruccu Ruccu*, vulgo *Sulassi*, seu *Comangi Utan.* Baleyice *Uccu Uccu.* Amboinice *Luluban*, & *Bussu Bussu.* Baodice *Caju ican manassin*, h. e. herba piscis salini. Portugallice *Tulussi.* Ternatice *Lusse Lusse.*

Locus. In desertis crescit hortis, & post pagos, neutiquam autem penitus silvestris est, copiose obcurrit in Baleya, ubi e contrario *Sulassi* raro repetitur.

Usus. Inter olera non editur, sed crudum ad Bocassan, ac Boboco additur, qui cibus ex piscibus & conchis præparatur; si quis pruritus dentium sentiat, dura hujus herbæ radice fricet vel scalpet, deio, quum doleant, folia masticet, ipsisque imponat. Eadem folia inter manus contrita, ipsorumque succus expressus aures curat purulentas & sanguineas. In horum foliorum collectione quis prudens sit, ut rite hæc abluat, quum inferius plerumque obducta sint ovis Erucarum vel aliorum insectorum.

Ocimum Trogloditicum vocat *Scaliger exercit.* 181. *sect.* 22. cuncta Basilica, quæ in Orientali Javæ parte & regione Abyssinensi crescunt, silvestria omnia, sed penetrantem admodum gratumque spirant odorem.

N. B. Non scribendum est *Ocymum*, quod proprie est *Fagopyrum*, sed *Ozimum*, quod Græcis denotat gratum odorem, uti & Arabibus.

Folia hæc cum illis *Hortulaen Malabaer*, ac pauxillo Catsjoe seu Gatta Gambir contrita, vel ore masticata, ipsorumque succus deglutitus Aphthas curant periculosas, quæ *Siri Jawan frangi*, ac Portugallice *Acboraen Preto*, in Banda *Sonchir* vocantur, quum lingua prius fit rubra, dein ex fusco nigra, parvis subentibus pustulis vel granulis obsessa. Hic morbus ex ventriculo ortum ducit, cunctaque infestat intestina, quem subsequitur Diarrhæa cum fæcibus squamosis, quod lethale est signum.

Parvifolium seu primo descriptum *Basilicum agreste*, Javanis *Lampas* dicitur, cum cujus semine fusco & arenoso mirum instituunt experimentum. Si enim alicui in oculis ceciderit arena vel aliæ sordes, tum quædam hujus arenosi seminis granula ejus oculis imponunt, quod non tantum educet illas, sed simul omnem mucum & nebulas deterget.

Soladi Tirtava *Hort. Malab. tom.* 10. *Fig.* 87. descripta cum hoc maxime convenit, ubi dicitur hanc herbam apud Bracmanos magni æstimeri, ipsorumque Deo *Wisnu* esse consecratam.

LVI. HOOFDSTUK.

Het wilde Basilicum.

D*It is een slag van 't* Basilicum Caryophyllum, *dog veel slegter van reuk en smaak, als 't geene in Italien wast, en aldaar* Basilico gentile *genaamt werd. Het Amboinsche is nog houtagtiger dan het voorige, werd een heestersken van 3 à 3½ voeten hoog, de stam beneden rond, schier een pink dik, zig straks in regt overeind staande ryskens verdeelende, die boven wat hoekig zyn.*

De bladeren zyn klein en rond, een lid lank, en een vinger breed, aan de kanten gekerft met ronde tanden.

De bloemen komen aan schubachtige krantjes voort, als aan de voorgaande, met 4 of 6 in een kring, en met wydere tusschen-plaatzen, als aan de Sulassi. *De bloempjes zelfs zyn licht-peers, en na dezelve komen kleene trosjes voort, groen en hairagtig, daar in leid kleen, rond, en bruyn zaad, 't welk door 't gapen uitvald.*

De wortel is lank, dwers, bros, en houtachtig. De reuk van de geheele plante, dog meest van de bladeren, trekt na de Caryoffel nagelen, dog niet zeer aangenaam, want veele bezwaard by het hoofd, en maakt duizeling.

Daar is nog een breedbladige zoorte hier van, wiens bladeren wel tweemaal grooter zyn dan aan de voorige, nog sterker en onliefslyker van reuk, het werd ook voor wilder van aard gehouden, en nooit in de tuinen geleden.

Naam. *In 't Latyn* Basilicum agreste. *Maleyts en Bandanees* Ruccu Ruccu, *in 't gemeen* Sulassi, *of* Comangi Utan. *Baleyts* Uccu Uccu. *Amboinsch* Luluban, *en* Bussu Bussu. *Bandanees* Caju ican manassin, *dat is zoute Vischkruyd. Portugeesch* Tulussi. *Ternataans* Lusse Lusse.

Plaats. *Het wast in verlatene tuinen, en agter de Negoryen, dog geenzins in de wildernis, 't werd veel gevonden op Baly, daar men ter contrarie het* Sulassi *weinig heeft.*

Gebruyk. *Men noemd het onder moeskruid niet, maar raauw gegeeten tot Bocassan, en onder Boboto gedaan, die men van Visschen en schulpen maakt. Als iemand jeukende tanden heeft, die zal dezelve stooken met de harde wortelen dezes kruids, daar na, als zy zeer doen, de bladeren knouwen, en daar op leggen. Dezelfde bladeren tusschen de handen gewreeven, en den zap ingedruipt, geneest de etterige en vloeyende ooren. Men moet in 't vergaderen van deze bladeren voorzigtig zyn om dezelve wel te wasschen, dewyl zy van onderen meest behangen zyn met Eyers van Rupsen en ongedierte.*

Ozimum Trogloditicum *noemd* Scaliger. exercitat. 181. sect. 22. *alle de Basilica, die in 't Oosterdeel van Java, en in 't Land der Abyssinen wassen, alle in 't wild, en wonder kragtig van reuk.*

N. B. Men behoorde niet Ocymum *te schryven, het welk* Fagapyrum *of boekwyd is, maar* Ozimum, *'t welk in 't Grieks de naam heeft van 't wel rieken, gelyk ook in 't Arabisch.*

Deze bladeren met die van Hortulaen Malabaer, *en een weinig Catsjo of Gatta Gambir gewreeven, of in de mond geknouwd, en den zap ingeswolgen, geneezen de zorgelyke spruwen, die men* Siri Jawan Frangi, *in 't Portugeesch* Achoraen Preto, *in Banda* Sonchir *noemd, wanneer de tonge eerst rood, daar na bruyn swart word, met kleene vuurige puisjes of korreltjes. Deze ziekte komt uit de maag, en besmet alle de darmen, waar op een Diarrhea of buikloop volgt, met een schubagtigen afgank, het welk een dodelyk teiken is.*

Het kleenbladige of eerst beschreevene Basilicum agreste, *in 't Javaans* Lampas *genaamt, van wiens bruin en zandachtig zaad zy lieden een raar experiment hebben: Want zoo iemand zand of andere vuiligheid in de oogen gevallen is, zoo doen zy eenige van deze zaad-korrels in de oogen, 't welk niet alleen het ingevallene zal uitvoeren, maar ook slym en duisterheid van de oogen afveegen, en met zig uittrekken.*

Soladi Tirtava in Hort. Malab. part. 10. fig. 87. *beschreeven, komt met het voorgaande meest overeen, en wert aldaar gezegt, dat dit kruid by de Bramineezen in groote agting zy, en haaren God* Wisnu *toegeeigend werde.*

CAPUT QUINQUAGESIMUM SEPTIMUM.

Ozimum citratum. Comangi.

TErtia *Basilici Indici* species est *Comangi*, quod videtur esse *Ozimum citratum*, eadem crescit forma, qua *Sulassi*, tenuissimos emittens lignososque ramulos, nil fusci gerentes, sunt autem magis io- cuevi quam *Sulassi*.

Folia ejus minora sunt, rotundiora, & obtusiora quam Sulassi, plerumque sinuosa & coovoluta, digiti articulum circiter longa, prope petiolos parum pilosa, quales & sunt summi ramuli; Flores in verticillis supra sese invicem excrescunt uti in Sulassi, sed non ita ad summum, qui componuntur ex pallide virentibus & pilosis squamulis. Semen ejus pusillum est & ruffum. Radix vilis est, transversalis, & laxe terræ inhæret, uti in cunctis Sulassi speciebus.

In hortis coli hoc oportet in areis fimo rite præparatis, sæpius transplantandum est, alioquin facile degeneeat, nec quidquam profert quam gracilia & convoluta folia: Sapoe ejus maxime ad illum Corticum Citri adcedit, & quodammodo mordens est, acrior & calidior quam in ullis Sulassi plantis, cum quadam simul dulcedine.

Nomen. Latine *Ozimum citratum Indicum*, & *Comangium*. Malaice, Javanice, & Balice *Comangi* & *Comangis*. Amboinensibus ignotum est, in Baleya *Kindjarong* quoque vocatur.

Locus. In Amboina raro obcuerit, & labore colendum est, quum planta sit exotica, copiose in Java & Baleya crescit, multoque majorem habet stipitem ac folia quam Amboinense.

Usus. Inter olera adhibetur, crudumque editur instar Lactucæ & ad Bocassan, quem ad usum Javani & Baleyenses merito hoc præferunt omnibus Sulassi speciebus.

Tabula Nonagesima Tertia

Ad *Figuram Primam Ozimum* exhibet *citratum*.

Figura Secunda Mentham denotat *crispam*.

Figura Tertia Levisticum sistit *Indicum cap.* 60. descriptum.

OBSERVATIO.

Basilicum agrestre RUMPHII videtur esse Ocymum Indicum, Mercurialis folio odoratum, spice floeum gracili. *Karynde Poondoo* Malabarorum *Plukn. Mantiss. p.* 139.

Ozimum citratum est illud, quod *Citri odore* vulgo vocatur a *Casp. Bauh. Morisone.* &c.

LVII. HOOFDSTUK.

Het Citroen Ozimum, ofte Doodkruyd.

HEt 3de *geslacht van* Indisch Basilicum *is het* Comangi, *het welk wil zyn een* Ozimum citratum, *het wast in dezelfde gedaante als* Sulassi, *met zeer dunne en houtachtige takjes, daar niets bruyns aan te zien is, maar staan krommer als Sulassi.*

De bladeren zyn kleender, ronder, en stomper dan aan Sulassi, meest bogtig, en in malkander gerold, omtrent een lid lank, by haare stelen wat haairig, als mede de bovenste takjes, het bloeizel komt voort in kransjes boven malkander, gelyk aan Sulassi, dog zoo hoog niet, gemaakt van licht-groene en haairige schubbetjes. Het zaad is kleen en ros; de wortel is gering, dwers, en los in de aarde, gelyk alle Sulassis spruiten.

Men moet het in de tuinen op welgemeste beddon onderhouden, en dikwils verplanten, want anders verwilderd het, en draagd niets dan magere in malkander gerolde blaadjes. De smaak is merkelyk na Citroen schillen trekkende, eenigzins bytende, scherper en beeter dan alle Sulassis, en daar by nog al met eenige zoetigheid.

Naam. *In 't Latyn* Ozimum citratum Indicum, *en* Comangium. *Maleyts, Javaans, en Baleyts* Comangi *en* Comangis. *By de Ambonezen is het onbekend. Het hiet ook op Baleys* Kindjarong.

Plaats. *In Ambona is het weinig te vinden, en moet met moeiten onderhouden werden, want het is een uytlands kruid, veel vald het op Java en Baley, doch wel zoo groot van stam en bladeren als het Amboinsche.*

Gebruyk. *Het is gebruykelyk onder moeskruiden, en raauw tot Salade en Bocassan te eeten, waar toe het de Javanen en Balyers beminnen voor alle Sulassis, gelyk het ook meriteerd.*

De drie en negentigste Plaat

Vertoont in de *eerste Figuur* het *Citroen Ozimum* ofte *Doodkruid.*

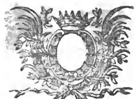
De *Tweede Figuur* wyst aan de *Indische gekrulde Kruis en Munt.*

De *derde Figuur* verbeeldt het *Indische Lavas plantje*, in het 60 *Hoofdstuk* beschreeven.

AANMERKING.

Het *wilde Basilicum* van RUMPHIUS schynt dit te zyn, het welk is het *Indische Ocymum* met het blad van de Mercurialis ruikende, met een schraale bloeme-steel, van de Malabaren genaamt *Karunde Poondo* van *Plukn. Mantiss. p.* 139.

Het *Citroen Ocymum* is dat geene, het welk in 't gemeen van *Casp. Baubin. Morison*, en andere genaamt werd *Ocimum*, met de reuk van Citroenen &c.

CAPUT QUINQUAGESIMUM OCTAVUM.

Mentha crispa. Sulassi Kitsjil.

HÆc parva *Menthæ crispæ* species, quæ plantula est vix semi pedem alta, plerumque autem spithamæ tantum altitudinem habet, multis tenuibus ac fuscis cauliculis e radice provenit.

Foliola ejus pusilla sunt, subrotunda, illis Polii similia, unde & a quibusdam erronee *Polium Indicum* vocatur, *Polium* enim glabra habet foliola, hoc autem Sulassi parvum tenuia & sulcata foliola, aeque cum Polii odore convenit, sed perfecte ad illum Menthæ accedit, saporis acris & aromatici, linguam quodammodo vellicantis.

Flores semenque nunquam in hac observati fuere plantula; Radices ex multis constant tenuibus fibrillis, quarum quædam transversaliter sub terra prorepunt, novasque producunt plantulas, quæ transplantandæ sunt, propagatur quoque per vetustum ramulum diffractum; & terræ commissum, in solo nigro ac molli, alioquin enim herba tenerrima est, facillime periens, si nimium vellicetur, vel nimis diu in uno relinquatur loco.

Nomen. Latine *Mentha crispa*; Portugallice & Hispanice *Cheyro*, seu uti nos legimus *Tsjero*, quo nomine in Moluccis nota est; Alii autem Portugalli & Indostani hanc vocant *Ortelaen Ceylon*, seu *Ortelaen Portugael*, ad distinctionem alius *Ortelaen Malabaer*, de quo vide *Auctuarium meum*. Malaice *Sulassi Kitsjil*.

Locus. Harum insularum Indis parum nota est hæc plantula, ac potissimum colitur ab Europæis. Hic in Amboina accepimus hanc ex Ternata, ubi delata fuit per Castilienses. Bataviam ex Zeylana venit, ubi & olim a Portugallis colebatur, uti Goæ aliisque locis, quos inhabitant, hanc adhucdum colunt.

Sequenti colitur modo, fruticuli ejus, qui incipiunt demittere foliola, evelluntur cum radicibus & surculis, qui abrumpuntur, & separatim terræ committuntur, dein senior quivis fruticuli caulis confringitur, ac terræ committitur, adtendendo semper, ut dependentes fibrillæ abscindantur, antequam plantetur, tum enim novas cito emittunt fibrillas.

Usus Vulgaris est plantula ad Lactucam & olus terrae, quibus admiscetur, sed parva tantum dosi, quum penetrantissimum fundat odorem, qui autem ipsi adsueti sunt, crudam cum Bocassan edunt. Alias ejus vires vide in Europæis libris.

N. B. Hujus Figura *Tab.* 91. *Fig.* 2. est exhibita, pluresque ejus species occurrunt in *Thes. Zeyl. p.* 157 & 158. quarum quæ *Tab.* 70. *Fig.* 2. ibi exprimitur, cum hac convenire videtur, flores gerens in summa cauliculorum parte spicatos, quæ in *Ray hist. pl. tom.* 3. *pag.* 884. etiam describitur.

LVIII. HOOFDSTUK.

De Indische gekrulde Kruys en Munt.

DIt is een klein slag van Mentha crispa, zynde een kruydje niet boven een halve voet hoog, doch meestendeels een staande hand, met veele dunne en bruyne steeltjes uit de wortel opschietende.

De blaadjes zyn klein, rondagtig, de Poleye *gelyk, daarom het ook van sommige abusivelyk* Oost-Indische Poleye *genaamt werd, want de* Poleye *heeft evene blaadjes, maar dit kleen Sulassi heeft dunne en zeer gefronsde blaadjes, ook van een geheel andere smaak dan de Poleye, klaarlyk na Munthe trekkende, scherp en specerygtig, eenigzints op de tonge bytende.*

Bloemen en zaad heeft men nooit daar aan gezien, de wortelen bestaan uit veele dunne Vazelingen, waar van sommige dwers onder de aarde kruypen, en nieuwe plantjes voortbrengen, die men verplanten moet, men zet het ook voort, als men een oud stokje aan stukken trekt, en dezelve in een swarte malle grond steekt; het is anders een teer kruydje, dat ligt uitgaat, als men wat veel daar aan plukt, en lange op een plaats laat staan.

Naam. *In 't Latyn* Mentha crispa, *Portugeesch en Spaansch* Cheyro, *of gelyk wy lezen* Tsjero, *met welke naam het in de Moluccos bekend is. Maar de andere Portugeezen in Indostaan noemen het* Ortelaen Ceylon, *of* Ortelaen Portugael, *tot onderscheid van een ander* Ortelaen Malabaer, *waar van ziet het Auctuarium. Maleyts* Sulassi Kitsjil.

Plaats. *Het is by de Indianen dezer Eylanden weinig bekend, en werd meest geoeffend by de Europeanen. Hier in Amboina hebben wy het uit Ternaten ontfangen, zynde aldaar gebragt door de Castilianen. Na Batavia is het gebragt van Ceylon, daar het eertyds van de Portugezen geoeffend werde, gelyk zy nog doen te Goa en elders, daar zy wonen.*

Zyne plantinge is, dat men de oude struykjes, daar de bladeren beginnen af te vallen, uittrekke met wortel en afzetzels, deze breekt men voor eerst af, en plant ze afzonderlyk, het oude struykje trekt men in stukken, de beste plant men wederom altyd oplettende, dat men de afhangende Vazelingen affnyde ofte afknippe, eer men ze plant, want als dan gewinnen zy spoedig nieuwe worteltjes.

Gebruyk. Het is een gemeen Salade kruyd, en werd onder warmoes gemengd, doch overal in kleene quantiteyt, om dat het te sterk van reuk is, die het gewend zyn, konnen 't ook rauw eeten met Bocassan. De andere kragten ziet in de Europische boeken.

N. B. De Afbeelding van dit plantje komt voor op de 91 *Plaat Fig.* 2. en meer zoorten hier van werden gevonden in de *Thes. Zeyl. p.* 157 en 158. waar van die geene, die op de 70 *Plaat Fig.* 2. aldaar uitgedrukt is, schynt met onze overeen te komen, dragende op het uiterste der steeltjes zyn bloemen aairs-gewyze, welke ook by *Ray hist. pl. tom.* 3. *pag.* 884. beschreeven wert.

CAPUT QUINQUAGESIMUM NONUM.

Portulaca Indica. *Gelang.*

IN India tres obcurrunt Portulacæ terrestris species, præter binas litoreas, seu maritimas. Tres terrestres in hortis quidem crescunt, sed unica tantum harum colitur, ac sunt subsequentes.

Primo *Portulaca major sativa*, *Gelang Puti*, seu *Gelang Tsjina*, notam habet formam, caules emittens crassos, pingues, & albos, vix spithamam altos, quorum plurimi terræ incumbunt, folia gerentes digiti articulum longa, sponte per semina sese propagat, major autem & pinguior est, si plantulæ vel abrupti ipsius caules transplantentur. Folia sese sursum claudunt post Solis occasum.

Secundo *Portulaca rubra*, seu *Gelang Babi*, minora gerit folia, digiti unguem circiter longa, inferius angustata. Ejus caules obscure rubent, seu fusci sunt, foliolaque magis obscure virent. Sponte in hortorum areis desertis crescit, terræ magis incumbens præcedenti, nec indiget cultura.

Tertio *Portulaca minima*, seu *Gelang Tana* in hortorum crescit solo madido instar zizaniorum, minima, ac pingula gerit foliola, ac cauliculos rubentes, ejus sapor acidulus est, & quasi silvestris.

Quarto *Portulaca litorea*, seu *Gelang Passir* degeneratio, seu media species est proxime antecedentis, foliola gerens media. Ejus sapor ex acidulo salinus est, non tamen ingratus. In arenosis crescit litoribus juxta mare, maxime cum *Petroselino marino* in desertis insulis, & inhabitatis litoribus.

Quinto *Portulaca marina. Gelang laut* est *Petroselinum marinum* mox memoratum, a Portulacæ forma maxime differens, ac proinde libro decimo sub aquaticis describetur herbis.

Nomen. Latine *Portulaca Indica* cum dictis cognominibus juxta diversas species. Belgice *Porceleyn*, & *vette kous*. Malaice *Gelang*.

Locus. Tres priores species in cunctis obcurrunt hortis, quarum prima continua transplantatione colenda est, alioquin perit. Binæ subsequentes sponte crescunt tam in hortis, quam areis, & juxta viae in locis humidis, & umbrosis, uti & in vallibus ac prope & in muris. Quarta in litore reperitur parvæ Ceramæ circa Assahoedi, & in ejus parvis insulis.

Usus. Prima major species vulgare est olus, ad Lactucam etiam usurpata a nostra natione, & Sinensibus. Indigenæ binis aliis, ac semi silvestribus utuntur speciebus ad pisces cum Tamarindis coctos. Ex secunda specie optima præparari potest Lactuca, si parumper fervidæ infundatur aquæ, ac dein ipsi superfunditur oleum, acetum, &c.

Quarta seu litorea species aliis quoque adcoquitur herbis, prima autem ejus aqua aliquando abjicitur, aliquando non, alioquin enim sæpe subsalsa nimis est: Hæ autem refrigerantes, & acres herbæ in hisce fervidis regionibus quam saluberrimæ sunt, & gratæ ad stomachum refocillandum, & æstuantem refrigerandum sanguinem, unde & vulgo creditur, Portulacam sæpius comestam prodesse Melancholicis, quod & experientia comprobatur.

Porci, & aviculæ ejus amant edere ac decerpere folia, præsertim istæ, quæ caveis includuntur, unde & exhilarantur quasi, si ipsis minima obferatur Portulacæ species. Qui stomachi ructibus biliosis obnoxii sunt, sæpius Portulacæ Lactucam vel olus edant. Binæ minores species adeo luxuriosæ in hortorum areis crescunt, si suæ committantur naturæ, post pluviosum nempe anni tempus, ut has penitus obcupent. Major species satis luxuriose crescit, quum inter Brassicam plantetur.

NB. *Rumphius* nullam sine dubio *Portulacæ* addidit figuram, quum unicuique satis nota sit, quæque in *Hort. Malab. Tom.* X. *Tab.* 36. exhibetur.

LIX. HOOFDSTUK.

De Indische Porceleyn.

IN Indien heeft men drie Land-zoorten van Porceleyn, behalven twee Strand, of Zee zoorten. De drie lantdelyke wassen wel in tuinen, doch daar van werd maar eene geoeffend, en zyn deze.

De eerste Groote tamme Porceleyn, Gelang Puti, *of* Gelang Tsjina, *is van bekende fatzoen, met dikke, vette, witte stelen, schaars een span hoog, doch die meest ter aarden leggen, met bladeren een lid lank, het zaaid zig zelfs voort, doch het werd grooter, en vetter, als men de plantjes, of afgebrooke stelen verplant. De bladeren sluiten haar na Zonnen ondergang opwaarts t'zamen.*

De tweede Portulaca rubra; *roode of zwarte Porceleyn*, Gelang Babi, *heeft kleender bladeren, omtrent een nagel van een vinger lank, agter toesmallende. De stelen zyn donker-rood, of bruin, de blaadjes mede donkerder groen. Het wast van zelfs in de paden van de tuinen, op verlate bedden meer ter aarde leggende, dan het voorgaande, en behoeft geen oeffeninge.*

De derde Portulaca minima, *of* Gelang Tana *groeit in de tuinen langs de grond, daar het wat vogtig is, als een onkruid, met zeer kleene, en vette blaadjes, ook roodachtige stelen, de smaak is zuuracbtig, met een kleene wildigheid.*

De vierde Strand-Porceleyn. Gelang Passir, *is een verandering, of middelzoorte van de naast voorgaande met blaadjes ook tusschen beide. De smaak is uit den zuuracbtigen brak, doch niet onaangenaam: Het wast op zandige Stranden langs de Zee, en meest gemengd onder* 't Peterselie d'Mâr *op eenzaame Eylanden, en onbewoonde Stranden.*

De vyfde Portulaca marina. Gelang laut *is de zoo genoemde* Peterselie de mâr, *van het fatzoen der Porceleyne vry wat verschillende, en zal dierhalven in het tiende boek onder de waterkruiden beschreeven werden.*

Naam. *In 't Latyn* Portulaca Indica *met de voorschreeve bynaamen na haar geslachten. In 't Duits* Porceleyn, *en* vette kous. *Op Maleyts* Gelang.

Plaats. *De drie eerste zoorten vind men in allerhande tuinen, waar van men de eerste door geduurig verplanten onderhouden moet, anders gaat ze uit. De twee volgende wassen genoegzaam van zelfs, zoo in de tuinen, als in de erven, en langs de wegen, daar het vogtig, en schaduwachtig is, als mede op de wallen, by en op de muuren. De vierde vind men op het strand van kleen Ceram, omtrent Assaboedi, en deszelfs kleene Eslanden.*

Gebruyk. *De eerste groote zoorte is een gemeen Moes, en Salaad-kruid by onze Natie, en Sineezen. De Inlanders gebruiken de twee andere, en half wilde zoorten by vissen met Tamaryn gekookt. Uit de tweede zoorte kan men ook een goede Salade maken, als men 't een weinig in heet water dompeld, daar na Oly, Azyn &c. daar over giet.*

De vierde, of Strand-zoorte werd ook onder poespas gekookt, doch het eerste water giet men zomtyds weg, zomtyds niet, om dat ze anders wat brak is, deze verkoelende, en scherpe kruiden zyn in de heete landen zeer gezond, en aangenaam om de maag te verkwikken, het heete bloed te verkoelen, en de levens geesten te verfrissen, daarom de gemeene man gelooft, dat de Porceleyn genuttigd tegens de Melancholy goed zy, het geen ook door de ervarendheid bevestigt werd.

Verkens, en kleene Vogeltjes eeten ze ook gaern, inzonderheid de kouw-Vogeltjes werden lustig, als men hun de kleene Porceleyn te eeten geeft. Die veel met de soode, of opbreeken van de gal gequeld zyn, moeten dikwils Warmoes, en Salade van Porceleyn eeten. De twee kleene zoorten wassen zoo weelderig op de bedden na de regen-mousson, dat zy dezelve geheel beslaan, als men ze begaan laat. De groote zoorte wast weeldrig, als men ze tusschen de kool plant.

NB. *Rumphius* heeft zonder twyfel geen figuur van de *Porceleyn* hier bygevoegt, om dat ze ieder een genoeg bekent is, welke in het X. *Deel Tab.* 36. van de *Hort. Malab.* afgebeeldt werd.

CAPUT SEXAGESIMUM.

Leviſticum Indicum. Miga Miga.

HÆc herba mixtam gerit formam *Leviſtici*, & *Apii*, huic forma conveniens, illi odore, & ſapore. Non ultra binos excreſcit pedes, multos emittens caules, elegantem formans fruticulum, ac denſum frondem, ita ut ob elegantem ipſius formam fictilibus inplantetur.

Ejus folium, uti dictum eſt, melius cum Apio quam cum Petroſelino convenit, licet inperiti pro hoc habeant, neque etiam tam nigricans eſt. Quodvis foliolum in binas amplas diſtinctum eſt lacinias, taliaque foliola tria, quinqueve ſimul uni inſident petiolo. Flores, ac ſemina ſunt, uti in Petroſelino, quæ tardiſſime matureſcunt: Tota autem planta fortem ſpirat Leviſtici odorem, qui vero ſimul ad illum Apii accedit, ſi modo pauxillum fricetur.

Ejus radix rectior, & profundior eſt, quam Petroſelini, huic ſatis ſimilis, interne lignoſum habens nervum.

Nomen. Latine *Leviſticum Indicum*. Malaice *Miga Miga*, quibusdam *Mica Mican*, uti Amboinenſes illud vocant. Ternatice *Timo Timo*. Javanice *Ganti*.

Locus. Raro colitur in Amboina, ſed copioſior eſt Javæ, & Ternatæ.

Uſus. Amboinenſes hanc herbam amant adponere veſtibus, ut ex ipſorum opinione, & odore gratum ipſis concilict odorem. Radices juſculo gallinaceo incoctæ Petroſelini fere ſaporem habent, ſunt autem illæ eligendæ, quæ flores nondum produxerunt. Semen ejus Javæ in capſulis aromaticis venditur ſub nomine, uti puto, *Ganti Java*, quod decoctis pectoralibus incoquitur. Folia ejus Oryzæ decocto, & juſculis adduntur, quidam etiam hæc cruda comedunt cum Atsjar.

NB. Hujus plantæ icon *Tab. 91. Fig. 3.* eſt exhibita.

LX. HOOFDSTUK.

Het Indiſche Lavas-Plant.

Dit kruid heeft een gemengde fatzoen van Leviſticum, *en* Apium, *het laatſte van gedaante gelyk, maar het eerſte aan reuk, en ſmaak. Het werd niet boven twee voeten hoog, met veele ſtelen opſchietende, een fraaye ſtruik, en digt loof makende, zoo dat men 't wegens zyn mooye gedaante in potten planten kan.*

Het blad gelykt, als gezegt, beter na Apium dan na Peterſelie, hoewel het de onervaarne daar voor aanzien, gelyk het ook zoo zwart-groen niet is. Ieder blaadje is verdeeld in drie breede lappen, en zulker blaadjes ſtaan drie en vyf by malkander aan eene ſteel. Bloemen, en zaad is gelyk aan de Peterſelie, en het werd zeer langzaam ryp, de geheele plante heeft een ſterke reuk van Lavas, doch die mede trekt na Apium, als men 't maar een weinig wryft.

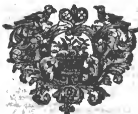
De wortel is regter, en dieper dan aan de Peterſelie, anders dezelve gelyk, binnen met een houtachtige zenuwe.

Naam. *In 't Latyn* Leviſticum Indicum. *In 't Maleyts* Miga Miga, *by zommige* Mica Mican, *gelyk het de Amboineezen noemen. Oop Ternataans* Timo Timo. *In 't Javaans* Ganti.

Plaats. *Het werd weinig geoeffend in Amboina, men vind het meer op Java, en in Ternaten.*

Gebruyk. *De Amboineezen leggen dit kruid gaern by hare kleederen, om na hare neus een goede reuk daar van te krygen. De wortelen in hoender zop gekookt, ſmaken ſchier als Peterſelie wortelen, doch men moet die van jonge ſtruiken nemen, die nog niet bloeyen. Het zaad werd op Java in de Kruid-dozen verkogt, onder den naam, zoo ik giſſe,* Ganti Java, *en gebruikt onder de borſt-dranken. Zyne bladeren werden ook onder de Ryſt zoppe gedaan, en zommige eeten ze rauw onder Atsjar.*

NB. De Figuur van deze plant komt voor op de 91. *Plaat. Fig. 3.*

CAPUT SEXAGESIMUM PRIMUM.

Carum, *Ammi Indicum.* *Aydjuan.* *Djintam soa*, & *Mussi.*

Hic tres in uno capite describemus herbas, quum a vulgo confunduntur, & promiscue una pro altera habeatur. Descriptio mea incipit a vero *Aydjuan*, quod pro Indico habeo *Carui*. Caulem emittit tenuem, ac striatum ad ulnæ altitudinem, interne junceum, seu potius ferulaceum, qui in paucos dividitur laterales ramos. Prima, & inferiora folia cum illis Pastinacæ conveniunt, sed multo minora, ad ipsius saporem accedentia, ex glauco nigricantia; superiora cum illis Fœniculi conveniunt, sed breviora sunt, & crassiora.

Flosculi multis increscunt pusillis umbellis, constantes ex quinque albis bifidis, ac minimis petalis, qui in centro aliquid purpurei habent.

Hos insequuntur semina pusilla, minora illis Petroselini, vel vulgaris Carui, striata, ac bina sibi adcumbentis granula seminalia binas quasi referunt lunulas, coloris gilvi, seu pallide ruffi. Ipsorum sapor acris est, linguam vellicans, sed gratus, instar vulgaris Carui, parum tamen ad Petroselini saporem accedens; Caules interne medullam gerunt albam, & ferulaceam, qualem omnes producunt umbelliferæ herbæ.

Planta hæc florens, vel frugifera pauca gerit folia, atque hæc in paucas lacinias sunt distincta. Radix ejus tenuis est, recta, & parum divisa. Semen diu fruticulo insidet, antequam maturescat.

Nomen. Latine *Carum*, & *Careum Indicum.* Belgice *Javaansche Carwey*, ob ejus saporem, puto autem verum esse *Ammi.* Portugallice, & Bengalice *Aydjuan.* Malaice *Djintam soa*, quod verbum est quasi Sinense, denotans *Cuminum* instar arenæ pusillum. Verum Ammi Arabibus dicitur *Nanacha*, & *Nickda.* Persice *Nanchauwa.*

Locus. Crescit in Bengala, & Java, unde deducta est hæc planta in Amboinenses insulas, & in hortis colitur, sed humilis est herba, non facile sese propagans.

Usus. A longo tempore *Ammi* usitatum est, ut cibis, & pani bonum conciliet saporem, teste *Dioscoride libr.* 3. *cap.* 70. Javæ in aromaticis capsulis venditur. Muliercule hoc admiscent potibus *Djudjamboe* dictis, quos propinant ad ventris tormina, & flatus; hoc semen cum Assa foetida, & Acori radice contritum pueris exhibetur, ad vermes expellendos. Malabarenses, & Bengalenses suo utuntur *Aydjuan* in cibo frequentius, quam ulla alia natio, quod admiscent Kerris, & condimentis piscium, & carnium, unde & quidam nostræ nationis illud vocant Cuminum Bengalense, ac Malayenses *Djintam Bengala.*

Amudium ab *Euseb. Nierenbergio libr.* 15. *cap.* 84. descriptum, in Philippinis crescens insulis, idem videtur cum præcedenti *Aydjuan*, licet dicat, magnitudine, foliis, & semine convenire cum *Apio palustri*, sed ejus semen gratiorem habere saporem ad Cuminum accedentem; illud ibi in usu esset ad cibis bonum conciliandum saporem præter multas alias virtutes Medicinales, quas ibi vide.

Mussi simile est semen, sed magis ad illud Petroselini accedens, pro quo a quibusdam habetur, unde & a nostra natione vocatur *Petroselinum Javanicum*, cum priore *Aydjuan* tantam etiam habet similitudinem, ut pro uno eodemque habeatur semine, immo ab ipsis Bengalensibus, & indigenis feminis, quæ expertas præ se ferunt esse curatrices, uti & nostri Chirurgi illud quoque pro Ammi habent, & pro hoc exhibent. Ego autem magnum inter hæc bina semina observo discrimen, *Mussi* enim paulo majus est, rotundius, & viridius, rugosum quoque, & striatum, omnino instar seminis Petroselini, quum *Aydjuan* gilvum habeat Carui colorem.

Mussi

LXI. HOOFDSTUK.

De Javaanze Carwey, *Ammi*, &c.

Wy moeten hier drie kruiden in een Capittel beschryven, om dat zy van de gemeene man geconfundeerd werden, en het eene voor het ander genaamt werd. Myne beschryvinge begint van het regte Aydjuan, *het welk ik voor een Indiaans* Carwey *houde. Het schiet op met een dunne, en wat geribde steel, een elle hoog, binnen biesachtig, verdeeld in weinige zyde-takken. De eerste, en onderste bladeren gelyken die van Pastinaca, doch veel kleender, ook na derzelver smaak trekkende, zwart Zee-groen, de bovenste gelyken die van Venkel, dog korter, en dikker.*

De bloempjes staan aan veele kleene dollen, van vyf witte gekloofde, en zeer kleene blaadjes gemaakt, in de midden wat peers vertoonende.

Daar op volgt kleen zaad, kleender dan Peterselie, of gemeen Carwey, gestreept, meest uit twee greintjes zaad tegens malkaar gezet, als twee halve maantjes, van coleur vaal of licht-ros. De smaak is scherp. op de tonge wat bytende, doch aangenaam, als gemeen Carwey, of een weinig na Peterselie trekkende; De stelen hebben van binnen een wit, of biesachtig merg, gelyk alle doldragende planten.

Het bloeyende, en zaad dragende heeft weinige bladeren, en dezelve in weinige snibbelen verdeeld. De wortel is dun, regt, en weinig verdeeld. Het zaad staat mede lange aan den stok, eer het rypt.

Naam. *In 't Latyn* Carum, & Careum Indicum. *In 't Duits* Javaanze Carwey, *na de smaak, maar ik houde het voor een regt* Ammi. *In 't Portugees, en Bengaals* Aydjua, *en* Aydjuan. *In 't Maleyts* Djintam soa, *een half Sinees woord, willende zeggen Comyn, dat zoo kleen is als zand. Het regte Ammi hiet in 't Arabis* Nanacha, *en* Nickda. *Persiaans* Nanchauwa.

Plaats. *Het wast in Bengale, en op Java, van daar het overgebragt is in de Amboinsche Eylanden, en in de tuinen ook opgekomen, doch het blyft laag, en wil niet voortteelen.*

Gebruyk. *Al van oude tyden is het* Ammi *gebruikt, om de kost, en het brood een goede smaak te geven, zoo als* Dioscorides lib. 3. cap. 70. *getuigt. Op Java werd het in de kruid-dozen verkogt, de Vrouwen mengen 't onder haar* Djudjambu, *'t welk zy maken tegens buikpyn, en winden; dit zaad met Assa foetida, en wortel van Acorus t'zamen gewreeven, geeft men de kinders in om de buikwormen uit te jagen. De Malabaaren, en Bengaalers gebruiken haar* Aydjuan *meer dan andere Natie in de dagelykze kost, om kerris, of soucen over visch, en vleesch te maken, daarom het zommige van onze Natie Bengaalze Comyn noemen, en de Maleyers* Djintam Beogala.

Amudium *by* Euseb. Nierenberg. lib. 15. cap. 84. *beschreeven, en in de Philippiense Eylanden groeyende, zegge wassende, schynd het zelfste te zyn met het voorschreeve* Aydjuan, *hoewel hy zegt aan grootte, bladeren, en zaad gelyk te zyn het* Apium palustre, *doch het zaad zy lieffelyker van smaak, na de Comyn trekkende, het zelve zoude aldaar gebruikelyk zyn in de kost te doen, om een goede smaak te geven, behalven veele andere Medicinale kragten, welke ziet aldaar.*

Mussi *nu is een diergelyk zaad, doch het Peterselie zaad nader komende, waar voor het ook aangezien werd, en van onze Natie geheeten* Javaansche Peterselie. *Met het voorschreeven* Aydjuan *heeft het ook zulke gelykenisse, dat het voor een en 't zelfde gehouden werd, zelfs by de Bengalers, en Inlandsche Vrouwen, die ervaare meestressen willen wezen, gelyk het ook onze Chirurgyns voor Ammi houden, en daar voor ingeven. Ik nogtans bevind een groot onderscheid tusschen die beide, want het Mussi is wat grooter, ronder, en groender van koris, mede gerimpeld, en gestreept, t'eenemaal als Peterselie-zaad, daar het* Aydjuan *de vaale coleur van Carwey heeft.*

Mussi

Mussi saporem habet austerum, nec in cibo gratum, multoque acriorem, & fervidiorem *Aydjuan*, linguam vellicantem, ac proinde non est *Ammi*, quod ab antiquis jam temporibus in cibo adhibitum fuit, sed forte erit *Meum* Javanicum, vel saltem Petroselini species, cum quo ejus folia quoque melius conveniunt, quam cum illis Cumini, vel Fœniculi.

Usus, & *Locus*. *Mussi* copiose crescit in Java, inque capsulis aromaticis venditur, non ut cibo, sed potionibus medicatis Djudjambu dictis admiscetur, quæ pro feminis præparantur ad menstrua provocanda, & post partum depuranda, attenuat enim optime sanguinem, flatusque dissipat, unde & in alvi torminibus, & stomachi ructibus adhibetur. Malabarenses, & Bengalenses hic habitantes illo utuntur præ ignorantia ad cibum loco veri *Aydjuan*.

Mussi *is wreed van smaak, en gansch niet aangenaam in de kost, maar veel scherper, en beeter dan* Aydjuan, *op de tonge bytende, dierhalven kan het geen* Ammi *zyn, 't welk men al van oude tyden in de kost gebruikt heeft, maar is misschien een Javaans* Meum, *of immers een zoorte van Peterselie, daar na 't ook aan bladeren beter gelykt, dan na Comyn, of Venkel.*

Gebruyk, *en* Plaats. Mussi *wast veel op Java, en werd in de kruiddozen verkogt, niet om in de kost te doen, maar onder de Medicinale dranken Djudjambu te mengen, die men voor de Vrouwen bereid, om haar maandelyke tyd te verwekken, en na het kramen te zuiveren, want het verdund het bloed kragtig, en breekt winden, daarom het ook in buikpyn, en opblaazinge der maage gebruikt werd. De Malabaren, en Bengalers alhier onder ons levende, gebruiken het uit onverstand in de kost, in plaats van het regte* Aydjuan.

CAPUT SEXAGESIMUM SECUNDUM.

Sempervivum majus Indicum. Lida Boaya.

PLanta, quæ Sempervivum majus, seu Hispanicum vulgo vocatur, nil aliud est quam Indica Aloës species, licet in India ex hac nulla colligatur Aloë; Quæ autem ex Java huc transfertur, non tanta est, quanta aliis in Indiæ locis, unde & illam juxta ejus formam hic observatam describam.

Fruticulus hic nullum peculiarem format stipitem, sed incurvo caule digitum crasso, & spithamam longo terræ plerumque incumbit, quum senescat, qui in densos videtur distinctus articulos per foliorum lapsum, alioquin hæc terræ adjacent in orbem posita, prope radicem fruticulum quasi formantia, suntque hic loci sesqui pedem longa, in Indostana vero, & Zeylana tres pedes longa sunt, frutexque viri altitudinem obtinet.

Ejus folia comparantur cum Draconis lingua; inferius crassa, atque inde sensim angustata, externe rotundo dorso notata, interne semi concava instar canalis, ad oras brevibus firmisque spinulis dentatis armata, ipsorum vero apices plerumque flaccidi dependent, uti & vetusta folia, unum vero alterum ambit more Sempervivi, externeque per pondus plerumque confracta terræ incumbunt, sunt enim quam maxime succosa, crassa, & fragilia, intus repleta medulla crassa, viridi, & viscosa, unde & lentus mucus magna copia ex iis exprimi potest. Hic succus non amarus admodum est, nec aptus, ex quo Aloë præparatur, sed saporis nauseosi sine ulla acrimonia.

Radix simplex est, in paucas crassas distincta fibrillas. Caulem floriferum ex ejus centro hic loci hæc planta non profert, quantum vero differat a vera Aloës planta in insula Socotora crescente, quæ olim *Dioscurias* vocabatur, ex qua vera colligitur Aloë, itinerariis inquirendum est.

Garcias libr. 1. *aromat. cap.* 2. usum Indicæ Aloës describit, neutiquam vero ejus formam, ac tantummodo dicit sese in inferiore foliorum parte quandam gustavisse amaritiem, nullam vero in superiore, item optimam Aloëm, qua in India utuntur, ex Socotora adduci, licet Aloës planta in Indostana copiose crescat, tam ad loca maritima, quam in desertis ad ducentorum milliarium Hispanicorum spatium in ipsa terra.

Nomen. Latine *Sempervivum majus Indicum*, seu magis proprie *Aloës planta Indica*. In Europa vocatur Sempervivum majus Hispanicum. Arabibus *Cebar*, & cum articulo *Acebar*. Portugall. *Acevre*, seu herba babosa. In Cambaja, & Decana juxta *Garcia* testimonium *Area*. Canaryensibus *Catecommer*. Malaice *Lida Boaya*, h. e. lingua Crocodili, licet hic vera sit destitutus lingua. Sinenses magis proprie hanc vocant *Liung tsi tschau*, h. e. Draconis lingua, quam Dracones angulosa, seu ramosa solebant depingi lingua. Malabarice *Cadare*. Javanice *Ilat Boaya*.

Locus.

LXII. HOOFDSTUK.

Het groot Spaansch Semperviv, ofte de Aloë-Plant.

H*Et geene men groot, of Spaansch* Semperviv *noemd, is anders niet dan een Indiaansche zoorte van Aloë, hoewel in Indien daar van geen Aloë vergaderd werd. Het geene uit Java hier overgebragt is, werd zoo groot niet als op andere plaatzen van Indien, dierhalven ik 't ook maar beschryven zal, gelyk ik 't hier gezien hebbe.*

De struik zet geen eigentlyke stam, maar legt met een kromme steel, een duim dik, en een span lank gemeenelyk op de aarde, als hy oud werd, en schynd in digte leden verdeeld te zyn door 't afvallen van de bladeren, anders staan dezelve meest op de aarde naast de wortel, in de rondte een struik formeerende, en zyn hier te lande anderhalf voet lank, maar in Indostaan, en op Ceylon worden zy drie voeten lank, en de struik een man hoog.

De bladeren werden vergeleeken by een Drake-tong, achter dik, en van daar allenskens toegespitst, buiten met een ronde rugge, binnen half hol als een geute, langs de kanten met korte styve doorntjes als tanden bezet, en hare spitzen hangen meest verwelkt aan de oude bladeren, het eene omvangt het andere, op de manier van Sempervivum, en de buitenste leggen door hare zwaarte meest gebrooken op de aarde, want zy zyn zeer zappig, dik, en bros, binnen gevuld met een dik, groen, en slymerig merg, daar uit men ook de taaye slym in menigte perssen kan. Dit zap is niet zonderling bitter, en onbekwaam om Aloë daar van te maken, maar walgelyk van smaak, zonder eenige scherpte.

De wortel is enkeld, in weinige dikke vezelingen verdeeld. Steel, en bloemen uit de midden van deze struik wil 't hier te lande niet voortbrengen, en hoe veel het verschille van 't kruid, op het Eyland Socotora wassende eertyds Dioscurias *genaamt, en waar van men de regte Aloë maakt, staat de Reysigers te onderzoeken.*

Garcias lib. 1. aromatum cap. 2. *beschryft wel het gebruik van de Indiaansche Aloës-planten, maar geenzins haar gedaante, alleenlyk dat hy in de onderste deelen der bladeren een merkelyke bitterheid geproeft heeft, maar geene in de bovenste, als mede dat de beste Aloë, die zy zelfs in Indien gebruiken, uit Socotora aangebragt werde, hoewel de Aloës-plante in Indostaan overvloedig wast, zoo wel aan de Zeekaanten, als in de woldernissen, wel twee hondert Spaansche mylen landwaart in.*

Naam. *In 't Latyn* Sempervivum majus Indicum, *of eygentlyker* Aloës plante uit Indien. *In Europa werd het Spaansch Sempervivum genaamt. In 't Arabies* Cebar, *en met een artikel* Acebar. *Op Portugees* Acevre, *en herba babosa. In Cambaja, en Decan na het getuigenisse van* Garcias Area. *In 't Canaryns* Catecommer. *Op Maleyts* Lida Boaya, *dat is Kaymans-tong, hoewel den Kayman geen regte tonge heeft, de Sineezen noemen 't nog eygentlyker* Liung tsi tschau, *dat is Draken-tong, dewyl men de Draken met een geboekte, of getakte tong pleegt te teekenen. In Malabaar* Cadare. *Op Javaans* Ilat Boaya.

Plaats.

Locus. Magna copia obcurrit in Cambaja, ac fere in tota Indostana usque in Bengalam, & Sinam, item in Zeylana, minori autem copia in Java, atque inde per Orientales insulas usque in Timoram, unde anno 1666 per plantulas in Amboinam jussi deferri, ubi multo minor est quam in memoratis regionibus, nec unquam flores produxit, & post viginti annos interiit.

Usus. Maximus ejus usus est in ora Cormandala, ubi ejus glutinosus succus cum tenui miscetur calce, quæ stabilem præbet testam muris, & cisternis. Malayenses succum ex calidis expressum foliis cum albo conmiscent Saccharo, quem propinant contra Asthma. Idem quoque succus, vel contusa folia combustis inposita partibus, ardorem fortiter extrahunt, curantque sine cicatricibus, vel vesiculis. Medici Sinenses hoc itidem utuntur succo cum Saccharo conmixto contra Asthma, uti & convulsivum; Malabaricus quidam Medicus foliorum viscum adhibebat, filtratum, ac dein cum Saccharo cantho depuratum, vel Oryzæ aqua conmixtum, & propinatum contra sanguinis, & puris mictionem.

Alöes Indicæ frutex cum radicis segmento abscissus, argilla obductus, & linteo involutus, per annos potest in domo suspensus servari, decrescentibus sensim vetustis foliis, atque ex ejus centro novis propullulantibus, quæ sese sursum incurvant; sique radix linteo obvolvatur humectato oleo Olivarum, tum ejus folia hydropica quasi evadunt, ita ut tandem dehiscant, & rumpantur, copiosam effundentia lympham.

Hic mihi conmemoranda venit certa Alöes species, quam *Carol. Clusius libr. 5. rarior. plant. cap.* 25. vocat *Alöem Americanam*, quam ipse vidit crescentem circa urbem Valentiam in Hispania, cujus formam ibi in descriptione secutus fuit, quumque *Clusius* ipse fateatur, unam eandemque esse plantam cum *Maguey*, seu *Metl* Mexicanorum a *Gomara* descriptam in historia sua Mexicana, & genuinam *Francisci Hernandis*, & apud *Eusib. Nierenberg. hist. nat. libr.* 14. *cap.* 11. obcurrentem, ex quorum descriptione adparet, *Maguey*, seu *Metl* non magnam habere convenientiam cum *Alöe*, sed foliorum formam aliasque qualitates demonstrare, majore jure pertinere ad Pandani Indici species, quæ ad finem libri sexti descriptæ sunt.

Satis notum est, quo modo hi fruticuli sub nomine Hispanici Sempervivi ex Portugallia, & Hispania deducti sint in Germaniam, ac dicto modo ornamenti gratia suspendantur in Phamacopæis, & Chirurgorum officinis.

Bauh. libr. 30. *cap.* 38. vult vocari *Sempervivum marinum*, non tantum, quum crescat in litoribus Algarbiæ, & Andaluziæ, licet etiam in ipsa ac media reperiatur regione, sed etiam quia trans mare in Germaniæ regiones deferatur, neque ubique sit amarum, unde nec Alöe ex illo confici potest.

Postremo discrimen notandum est inter Alöem V. & N. Testamenti, Alöe enim V. Testamenti est Hebræorum *Abalim*, sive *Agallochum lignum odoratum*, quod adhuc in officinis *Lignum Alöes* vocatur. Illa vero N. Testamenti est *Alöe Catbartica* sive purgatoria Siriace *Ngalui*, Æthiopice *Ngalea* dicta.

Folia ejus decorticata, ipsorumque medulla conscissa, ac cum Syrupo, & aqua Rosarum comesta instar Tsjintsjau, saporem habet fatuum, curatque Pulmonem in phthysi incipiente, ut & instar calcis crassam expellit urinam in Gonorrhæa.

Plaats. *Men heeft het in meenigte in Cambaja, en schier in geheel Indostaan tot Bengala, en Sina toe, als mede op Ceylon, maar in minder quantiteyt vald het op Java, en van daar door de Oosterscbe Eylanden tot Timor toe, van waar ik het Anno* 1666. *met plantjes in Amboina heb laten brengen, daar het verre zoo groot niet werd, als in de voorschreeve landen, ook nooit bloemen gedragen heeft, en na twintig jaren weer uitgegaan is.*

Gebruyk. *Zyn meeste gebruik op da kust Coromandel is, dat men zyn slymerige zap met fyne kalk vermenge, 't welk een vast ciment geeft tot muuren, en cisternen. De Maleyers mengen zynen zap uit de warme bladeren gedrukt met witte-Zuiker, en drinken het tegens Asthma of engborstigheid. Het zelve zap, of da gestoote bladeren op verbrande leden gebonden, trekken den brand kragtelyk uit, en geneezen het lid zonder blaaren. De Sineeze Medicyns gebruiken het zap insgelyks met Zuiker tegens de engborstigheid, en kinkhoest; Een Malabaarze artz gebruikte den slym der bladeren, dezelve door kleynzenda, daarna gezuiverd met Kandys, of Ryst-water gemengd, en ingenomen tegens het bloed, en etter-pissen.*

Den struik van de Indische Alöe met een stuk van de wortelen afgesneeden, met kley aarde besmeerd in een doekje gewonden, kan men jaar en dagen in de huyzen ophangen, verminderende allenskens de oude bladeren, en daar en tegen uit het midden nieuwe aanwassende, die hun opwaarts krommen, als men de wortel met een doek bewind, die in Olyven Oly bevogtigd is, zoo werden de bladeren waterzugtig, dat zy ten laatsten openbersten, en veel water uitgeven.

Ik moet hier aanroeren een zekere zoorte van Alöe, dewelke Carol. Clusius lib. 5. rarior. plant. cap. 25. *noemd* Alöem Americanam, *en zelfs heeft zien wassen, omtrent de stad Valentia in Spanje, na welkers gedaante hy ze beschreeven heeft, maar dewyl* Clusius *zelf bekend, dat het dezelve plante zy met het* Naguey, *of* Metl *der Mexicanen beschreeven van* Gomara, *in zyn Mexicaanse Historien, doch origineel by* Franciscus Hernandes, *en by* Euseb. Nierenberg. lib. 14. hist. nat. cap. 11. *uit welke beschryvinge blykt, dat* Maguey, *of* Metl *zeer kleene gemeenschap hebbe met* Alöe, *maar dat de gedaante der bladeren, en andere eigenschappen mede brengen, dat het met beter reden onder onze Oost-Indische Pandangs te brengen zy, dewelke in 't einde van 't zesde boek beschreeven zyn.*

Het is genoeg bekend, hoe men deze struiken onder de naam van Spaansche Sempervivum uit Portugal, en Spanjen in Duitschland brengt, en op voorgemelde manier ophangt tot een cieraat in Apotheeken, en Barbiers-winkels.

Bauhinus lib. 30. cap. 38. *wil het* Sempervivum Marinum *genaamt hebben, niet alleen om dat het op de stranden van Algarbia, en Andaluzia groeid, hoewel het ook landwaart in wast, maar ook om dat men 't over Zee in Duitsche landen brengt, en zy niet over al bitter, daarom men ook geen Alöe daar van maken kan.*

Eindelyk moet men het onderscheid tusschen Alöe van het oude en nieuwe Testament aanmerken, want de Alöe van het oude Testament is der Hebreeuwen Ahalim, *ofte het* ruikende Agelhout, *het geen ook nog in de Apotheeken* Alöes-hout *genaamt werd. Die van het nieuwe Testament is de* Purgeerende Alöe, *op het Striesch* Ngalui, *Æthiopiesch* Ngalea *genaamt.*

De bladeren geschilt, en 't merg in stukken gesneeden met Syroop, en Roozen-water gegeeten, gelyk Tsjintsjau, is laf van smaak, geneest de longe in de beginnende Teering, en kalkagtig pissen in Gonorrhæa.

OBSERVATIO.

Quum hæc planta toties sit exhibita, & ab omnibus exoticarum fere Auctoribus conmemorata, hinc *Rumphius* brevem tantum hic, & obiter quasi ejus dedit descriptionem, quumque satis nota sit planta, nullam ejus subjunxit iconem, estque sine dubio eadem, quæ *Alöe* foliis spinosis, confertis, dentatis vocatur in *H. Cliffort. p.* 130. quæ est Alöe vulgaris Auctorum, & vera *Muntingii icon* 69. nec non Kadanoku, vel Catevala *H. Malab. Tom.* XI. *Fig.* 3. &c.

AANMERKING.

Wyl deze plante zoo dikwils al is vertoont, en schier van alle Schryvers der vreemde gewassen aangehaalt, hierom heeft *Rumphius* alhier zeer kort, en als ter loops hem maar aangeroert, ofte beschreeven, waarom hy ook daar van geen afbeelding gegeeven heeft, en is zonder twyfel dezelve, welke *Alöe* met doornagtige, by een gedronge, tandige, scheedagtige, platte, en gespikkelde bladeren genaamt werd, in de *H. Cliffort. pag.* 130. welke is de gemeene Alöe-plant der Schryvere, en de regte Alöe van *Munting* 69. *figuur*, en ook de Kadanoku, ofte Catevala van de *H. Malab. Tom.* XI. *Fig.* 3. &c.

In *Auctuario Aloë Americana*, quæ a vulgo *silvestris Anassa* habetur, sequenti describitur modo.

Anno 1697 in colle prope fluvium D'Alph, seu Batoe Gantoog rara detecta est planta, quæ potius arborescens frutex est, & incolis penitus ignota fuit, ac proinde tanquam exotica planta habenda, aliunde deducta, eoque magis, quum in deserto crescebat horto, qui ante sex septemve annos cultus, & ornatus fuerat.

Ejus forma magnâ ex parte conveniebat cum *Aloë Americana* a *Clusio rar. plant. libr.* 2. *pag.* 90. descripta, ex Hispanis Scriptoribus potissimum desumpta, aliaque similis planta quoque reperitur in *Ephemer. German. ann.* 1. *observ.* 90. & 91. parva autem harum plantarum differentia regionum varietati adscribenda est. Ejus formam hic exarabo, qua tum temporis sese obtulit, quæ generaliter erat tanquam Anassæ frutex, sed in omnibus partibus major.

Folia ejus in inferiore fruticis stipite in orbem locantur fere sine ordine, quatuor circiter pedes longa, ac stipitem formant cruris crassitiem habentem, qui cito adtenuatur, seu angustatur ad crassitiem brachii virilis. Hæcque erant quinque, ac sex pedes longa, palmam lata, superius plana, & concava, inferius ex plano convexa, adeo firma, ut puer uni insistere possit: Ad oras acutis, sed curtis, & duris spinis armata, quæ ad digiti circiter latitudinem distabant, & omnes fere sursum incurvatæ erant. Ipsorum extremum terminabatur in durum, & nigrum apicem instar subuli, illorumque substantia dura est, & ex crassis constat fibris, quæ repleta erat succo viscoso, in ore parum amaricante, & ingrato, parumque mordente.

Ex fruticis centro, uti dictum est, caulis adsurgit ad altitudinem trium quatuorve virorum, cujus media pars ad binas circiter orgyas ornatur parvis foliis, quæ omnia tamen terminantur in similem durum apicem, & instar squamarum etiam cauli adcumbunt. Stipes, seu caulis hic externe durus est, sed non crassum gerit lignum, instar silvestris Pinangæ, sonitum edens, quum pulsetur. Interna ejus substantia mollis est, & viscosa. Superior ejus pars sese dividit in quindecim, vel sexdecim laterales ramos, tres circiter pedes longos, lentos admodum, & firmos, qui vix disrumpi possunt, vel dissecari, ac superne quadragoni sunt, quorum bina latera latiora, & glabriora sunt binis aliis, quique in plures similes minores dividuntur firmos ramulos, in quorum extremo multi conspiciuntur corymbi umbellas referentes, inque iis duplex florum forma. Quorum prima sunt viridia, & tenuiter serrata foliola, pollicis unguem circiter longa, interne parum concava, & conniventia, unde & optime florem repræsentant, qui tamen non est, ex ipsorum enim media parte alia iterum excrescunt similia foliola, quæ sensim post priorum lapsum genuinum exhibent florem. Altera itaque forma verum constituit florem, qui plerumque ad latera umbellarum istarum conspicitur, & in inferiore parte bina crassa gerit foliola. Flos hic raro sese extendit, constatque ex sex oblongis, & concavis petalis, quæ plerumque cinguntur, & quasi clauduntur ab extremo maximo, quod retrorsum flectitur, coloris ex viridi flavescentis.

In floris centro pistillum adparet, quod tamen foliolum magis refert, cum sex crassis firmisque staminibus, antheras gerentibus, & in orbem positis, uti in Liliis albis; sed inodori sunt hi flores, an vero hi latius sese extendant, pro certo adfirmare nequeo, quum pluviosis mensibus hos observaverim, & descripserim. Sic quoque me latet, an fructus subsequantur, licet quam maxime multiplicetur, & propagetur hæc planta, quantum videtur duplici modo. Ad quandam enim distantiam a matricis stipite multæ regerminabant plantulæ, ex quibus distincte adparebat esse propagatas ex dictis istis spuriis floribus, seu fasciculis istis foliosis, qui cum tubo incurvo in terram prolapsi novas formabant plantulas, an vero hæ perfectæ evadant, dicere nequeo.

In het *Auctuarium* werd de *Americaansche Aloë*, welke in 't gemeen voor een *wilde Ananas* werd aangezien, op de volgende wyze beschreeven.

Anno 1697. is op een heuvel aan de rivier D'Alph, of Batoe Gantong gevonden, een zeldzaam gewas, of veel meer boomachtige struik, by deze Inlanders gansch onbekend, en gevolgelyk voor een vreemd gewas te houden, van elders ingebracht, te meer, dewyl het in een verlaaten tuin stond, zes a zeven jaren te vooren gecultiveerd.

Zyn gedaante kwam genoegzaam overeen met de Aloë Americana *beschreeven door* Carol. Clusius *rar.* plant. lib. 2. pag. 90. *meest uit Spaanse Autheuren, en nog een andere diergelyke plante in Europa, te zien in* Anno 1. Ephemer. Germanic. observ. 90. en 91. *zynde het kleene verschil de verscheidenheid der landen toe te schryven. Ik zal zyn gedaante alhier zetten, zoo als hy zig doenmaals opgedaan heeft. Hy hadde in 't generaal de gedaante van een Ananas struik, dog in alle deelen grooter.*

De bladeren staan rond om de onderste schier zonder order, omtrent vier voeten hoog, en formeeren een stam, in de dikte van een dye, en schielyk verdunnende, tot de dikte van een mans arm. De bladeren waren vyf a zes voeten lank, een hand breed, boven vlak hol, beneden vlak rond, zoo styf, dat een jong op een blad staan konde, aan de kanten met scherpe, dog korte, en harde doornen bezet, omtrent een vinger breed, van malkander, en meest alle na vooren gekromt. Haar uiterste eyndigt in een harde, en zwarte spits, gelyk een priem, haar binnenste substantia is hard, en grofdraadig, gevuld met een kleverig slym, in de mond wat bitter, dog onaangenaam, en wat jeukende.

Uit de midde des struiks schiet, als gezegt, een stam op, in de hoogte van drie a vier man, welkers middel omtrent twee vaadem hoog bezet is met geen groote, maar kleene bladeren, alle eyndigende in een diergelyke harde spits, en als velletjes tegens den stam aanzittende. De stam heeft buiten een hard, dog geen dik hout, gelyk de wilde Pinang klinkende, als men daar tegen klopt. Het binnenste is week, en slymerig. Het bovenste verdeeld zig in vyftien a zestien dwers-takken, omtrent drie voeten lank, zeer taay, en styf, kwalyk om af te breeken, en door te snyden, na boven toe vierkantig, waar van twee breeder, en gladder zyn, dan de twee andere, in veele mindere, en diergelyke styve takken verdeelt. Aan 't uiterste der zelven, ziet men veele trosjes, of dollen, en daar op tweederley gedaante, die na de bloemen gelyken. Het eerste zyn groene, en fyn gezaagde blaadjes, omtrent een nagel van een duim lank, binnen wat hol, en na malkander gekeert, en dierhalven zeer wel een bloem verbeeldende, doch zyn het niet, want uit haar midden komen al wederom andere diergelyke blaadjes voort, of men moet gissen, dat met ter tyd, na 't afvallen van de buitenste blaadjes de regte bloeme voortkomt. De andere gedaante nu is de eygentlyke bloem, die men gemeenelyk bezyden van de voornoemde dollen ziet, hebbende aan haar onderste nog twee diergelyke dikke bladjes. Zy opend haar weinig in zes lankwerpige, en van binnen holle blaadjes, die meest omvat werden van het uiterste, en 't grootste, 't welk zig naar achteren kromt, van coleur licht geel, na den groenen trekkende.

In de midde ziet men nog een pilaartje, doch meest na een blad gelykende, met nog zes dikke styve draaden rondom, met balkjes boven op, gelyk in de witte Lelie, zonder reuk; of zy haar nu wyder opend, kan ik niet zeggen, dewyl ik ze in de regen-mousson heb moeten beschryven. Men weet niet, dat het vrucht draagt, hoewel het zig zeer vermenigvuldigt, zoo het schynt, op tweederley manier. Want wat ver van de moeder-stam stonden jonge plantjes, waar van men duidelyk bekennen konde, dat ze waren voortgekomen, uit de bovenstaande valsche bloemen, of troepjes van bladeren gemaakt, dewelke met haar krom hairtje op de aarde vallende, tot nieuwe plantjes werden, doch of zy tot perfectie komen, kan ik nog niet zeggen.

Undique enim circa matricem alii majores propullulant surculi, per radicem matri nexi, quorum quidam ad pedis distantiam, alii remotius locati erant, uti teneri Musæ surculi undique circa matrem excrescunt. Vera enim ac genuina matrix radix per hos detegi nequit, quum undique tot transversales decurrant radices, quæ pollicem ac digitum crassæ sunt, siccisque pelliculis nbductæ, ac quam lentissimæ, uti in vulgari Calamo seu Acoro. Atque hæ omnes plerumque transversales prorepunt. Harum superiores ad unum circiter transversalium digitorum spatium sub terra ad pedis circiter distantiam a matre caput extollunt, novosque ibi formant surculos. Sub his aliæ iterum decurrunt & iterum aliæ, quas ulterius prorepant oportet, antequam locum inveniant, ut sese elevare possint.

Tandem sese separant a matre, ac longas lentasque generant fibras. Surculorum horum folia clausa sunt, instar teneræ Anassæ plantæ, donec in perfectos excrescant frutices, quales satis ampli & magni erant præcedenti anno, quum stipes hic flores produceret.

Nomen. Incolæ nullum aliud mihi subpetere poterant nomen, quam *silvestris Anassa* ex Maccassara delatæ, quæ non in hortis sed in montibus spontanea est, unde & hanc vocant plantam *Ananas* seu *Nanas Utan*, vel proprie *Ananas Boaya*, quum folia ejus comparant cum cauda *Boaym*, h. e. *Crocodili*. Quantum vero ex cunctis detegere potuerim descriptionibus, præsertim ex binis memoratis auctoribus, nihil aliud est, quam *Aloë Americana*, seu saltem ejus varietas, sed parva.

Usus. Quum raro in Maccassara reperiatur, hinc ejus incolæ verum mihi subministrare usum non potuerunt, quod mihi mirum videtur, quum Alnë Americana, in ipsorum Patria *Magney* & *Metl* dicta, tot notabiles habeat virtutes & qualitates.

Quidam mihi cnnantur persuadere, non valere ad fila ex ea ducenda, quem in finem Maccassarensium *Anassa* alioquin adhibetur, quæ a vulgari hac in re differt, quum longiora nempe & ampliora gerat folia, sed raro fructus profert illis vulgaria similes. Hoc autem contradicitur ab Æthiope, ad Borealem hujus sinus partem habitante, qui similem plantam, sed non caulescentem in area sua possidet, ac colit, ex cujus foliis multa præstantia, & fortia nectit fila, ad chordas piscatorias utilia.

Contra alii Maccassarenses mihi narrant, hanc plantam conquiri ob ejus radices, ad usum Medicum, si hæ effodiantur, quæ ad Orientem spectant, præcise ipsa meridie sicco tempore, quas secum ducunt in itineribus terrestribus, & marinis, uti & in bello, cum *Culi lawan* enim, *Nuce Myristica*, & *Zingibere* masticatæ, vel propinatæ diuturnas curant alvi dejectiones cruentas, ac recentibus impositæ vulneribus, sanguinis fluxum sistunt, illaque curant. Volunt suo more quatuor istorum Medicamentorum septem eligi frusta, cujusvis nempe simplicia, timentes nullum cæterum sortiri effectum. Comprobationem aliis lubens relinquam, quum in toto frutice, tam in ejus foliis quam radicibus nil detexerim nisi ingratum saporem, in ore vellicantem acrimoniam excitantem.

Javæ quoque sponte provenit nomine *Nanas Boaya*, ibique in nullo etiam usu est, excepto quod ex ejus foliis crassa quædam forment fila, ad chordas piscatorias aliasve necessarias res.

Want rondom de moeder-stam komen andere en grotere scheuten voort, met hare wortelen aan de moeder vast, zommige een voet, zommige verder daar van af, gelyk men de jonge Pisang struiken rondom haar moeder ziet. Want men kan de regte hoofd-wortel niet bekennen, dewyl rondom zoo vol is van de voornoemde dwers-wortelen, een vinger en duym dik, met drooge velletjes bekleed, en zeer taay, gelyk de gemeene Calmus. Deze allegaar kruypen meest dwers. De bovenste omtrent 3 dwers-vingers onder de grond, en een voet lang van de moeder-stam, als dan ligten zy 't hoofd wederom op buiten de grond, en brengen nieuwe spruyten voort. Onder deze zyn al wederom andere en andere, dewelke verder moeten kruypen, eer ze plaats vinden haar hoofd op te heuren.

Eindelyk zonderen zy haar af van de moeder, en gewinnen lange taaye vezels. Deze scheuten houden haar bladeren gesloten, gelyk een jonge Ananas-struik, en worden tot volkome struiken, diergelyke al redelyk groot waren in 't voornoemde Jaar, doen de oude stam bloeide.

Naam. *De Inlanders konden my geen andere naam opgeven, dan* wilde Ananas, *van Macassar gebragt, geenzints in de tuinen, maar in 't wild op de gebergte te vinden, en daarom noemen zy het* Ananas *of* Nanas Utan, *of eygentlyker* Ananas Boaya, *dewyl zy de bladeren vergelyken met den steert van een* Boaya, *dat is een* Kayman. *Zoo veel ik uit alle beschryvingen bemerken kan, inzonderheid uit de twee voornoemde Autheuren, zoo is deze anders niet, dan een* Aloë Americana *te houden, of immers met een kleene verandering.*

Gebruyk. *Om dat het weinig op Maccassar gevonden werd, zoo hebben my de Inlanders ook geen regt gebruyk konnen opgeven, 't welk my wonder gerft, vermits men van de* Aloë Americana *in haar Vaderland* Magney *en* Metl *genaamt, zoo veel aanmerkelyke kragten en deugden voorgerft.*

Zommige maken my wys, dat het tot het draat-spinnen niet en deugt, waar toe men anders de Maccassaarse Ananas gebruikt, die van de gemeene daar in verschilt, dat zy langere en bredere bladeren heeft, doch zelden vruchten voortbrengt, de gemeene gelyk. Dit werd tegen gesproken door een Moor, aan de noordzyde van dezen Inham woonachtig, dewelke een diergelyke struyk, doch zonder stam in zyn erf heeft, en uit des zelfs bladeren wel goede, en sterke draaden gemaakt heeft, tot visch-lynen dienstig.

Daar en tegen andere Maccassaren berigten my, dat men deze plante zoekt wegens hare wortelen, tot een Medicynaal gebruik, als men zodanige uitgraaft, die na 't Oosten zien, en dat juist op de middag by droog weer, dewelke zy by haar voeren op Zee, en Landreyzen, als mede in den Oorlog want met Culi lawan, Noote muscaat, *en* Gengher *geknauwt, en ingenomen, geneezen den langdurigen bloedgang, maar op versche wonden gelegt, stelpen het bloeden, en geneezen dezelve. Zy willen na haar manier van de voornoemde vier Medicamenten, van ieder zeven stukjes genomen hebben, vreezende dat het anders niets helpen zal. Ik zal gaarn het onderzoek aan andere overlaten, dewyl ik aan den geheelen struik, zoo in bladeren, als in wortelen niet, dan een onaangenamen smaak, en in de mond een jeukende scherpigheid vernomen hebbe.*

Het wast op Java mede in 't wild, met de naam van Nanas Boaya, *en heeft aldaar mede geen gebruik, behalven dat ze uit de bladeren eenige groove draaden weten te spinnen, dienstig tot vischlynen, en diergelyke gordelen.*

Tabula Nonagesima Quarta

Aloën exhibet *Americanam floriferam*, quam hic simul cum descriptione ex *Auctuario* transposui, ut prioris capitis 62. descriptio magis inlustretur, ubi sub ejus finem in observatione Auctores, & Synonyma hujus plantæ inveniuntur.

De vier en negentigste Plaat

Vertoont de *bloeyende Americaanse Aloë-plant*, welke ik hier met deszelfs beschryving uit het *Auctuarium* overgebragt heb, op dat de beschryving van het voorgaande 62. hoofdstuk meer opgeheldert zoude werden, alwaar in de Aanmerking onder aan dat hoofdstuk de Schryvers, en Benamingen van deze plant gevonden worden.

CAPUT SEXAGESIMUM TERTIUM.

Planta Anatis. Tsjaccarbebe.

GEnuina magis Sempervivi species obcurrit in India, quæ vulgo *Tsjaccarbebe* vocatur, & Sedum Indicum est. Rotundos gerit crassosque caules, digitum, vel pollicem crassos, binos pedes altos, pingues, succosos, & frágiles, infra incurvos, & ob pondus magna ex parte terræ incumbentes, perque foliorum lapsum geniculatos.

Ejus folia minime ad illa Sedi accedunt, ac singularem, & sibi propriam habent formam, sique quævis ipsorum lacinia separatim spectetur, cristæ Galli formam refert, totumque folium pedem Anatis.

Quodvis folium longiusculo, & crassu insidet petiolo, qui prope ortum stipitem, vel caulem ambit, huicque insident tria folia, seu unicum folium in tres lacinias divisum, quarum quævis peculiare constituit folium, minorem digitum circiter longum, ac superius acuminatum, crassum, pingue, succosum, & fragile, ad oras rotundis, & inæqualibus angulis dentatum, quorum quidam magis protuberant aliis, unde & folium fere triangulare est.

Superiora folia angustiora sunt, profundius laciniata, parumque introrsum flexa instar cymbæ, ex glauco, & fusco colore mixta, inferiora autem pallide virescunt, uti in Sempervivo vulgari. Arcte, & ordinate medio adstant cauli instar coronæ, vel umbellæ, mediamque Brassicæ floridæ referunt partem.

Varii ex una radice excrescunt caules, qui amplum formant fruticem ad quatuor pedum altitudinem, quum vero adeo pingues, ac graves sint, incurvi maxime terræ incumbunt, ubi & radiculas emittunt. Tota planta succo referta est non viscoso, uti in Alöe antecedente, sed aquoso, fatuo, sapore, & odore gramineo, parumque acidulo, uti in vero Sedo.

Radix crassa est, simplex, brevis, multisque curtis fibrillis obsessa, terræ laxe inhærens, neque flores neque semina profert, excepta eleganti ista corona in caulis summo ex multis incurvis foliolis composita, unde & tantummodo per abruptos propagatur ramulos, qui in quovis solo, ac præsertim arenoso facillime progerminant, & luxuriant. ~~immo inter lapi-~~des depositi, ubi pauca tantum terra est, radices emittunt, & excrescunt, quo vero solum est magis lapideum, & quo magis Soli exponatur, eo magis fusca, & circinnata sunt folia.

Inferiora folia plerumque integra sunt, ampla, nec in lacinias distincta, contra superiora in quinque lacinias distincta sunt, binaque sibi cruciatim sunt opposita, venis destituta, excepto medio nervo obscuro. Inferior stipes nodosus externe parum lignosus est, interne viridi mollique corde, seu medulla repletus. Radix primaria interne plerumque concava est, quum planta hæc per abruptum propagetur, & plantetur caulem, cujus cor putrescit, nullam aliam formans, vel emittens radicem, multæ autem breves, & circinnatæ fibrillæ ad latera excrescunt.

Licet hæc planta sterilis habeatur, aliquando tamen quibusdam annis suos profert flores, ac semina, sed tam raro, ut meo tempore intra triginta annorum spatium bis modo fuerint observata. Prima vice in conspectum hæc produxit anno 1662 mense Augusto in stipite, qui in Hila muro adpositus erat in horto meo, sequentem in modum.

Ex alis inferiorum foliorum longus excrescebat caulis, pennæ crassitie, qui altior erat ipso frutice, angustis, & crassis foliolis obsitus, quorum inferiora parum dentata erant, superiora integra, Rosmarini foliis fere similia, sed crassiora, in hujus caulis summo ex foliolorum istorum alis multa excrescebant acuminata capitula, glauca, qualis totus caulis est, uti & foliola.

LXIII. HOOFDSTUK.

De Eende-Plant.

EEn eygentlyker zoorte van Sempervivum vind men in Indien, 't welk men in 't gemeen Tsjaccarbebe noemd, en voor een Indiaans Sedum kan gehouden werden. Het heeft ronde dikke stelen, een vinger, of een duim dik, twee voeten hoog, vet, zappig, en bros, beneden krom, en wegens hare zwaarte ten deele op de aarde leggende, door 't afvallen der bladeren in veele leden verdeeld.

De bladeren gelyken minst na Sempervio, maar hebben een eygen fatzoen, namentlyk van een Hanekam, als men ieder lap bezonder beschouwd, of 't geheele blad na een poot van een Eende.

Ieder blad staat op een lankachtigen dikken steel, die by zyn oorspronk den stam, of steel omvat, en daar op staan drie bladeren, of een blad in drie lappen verdeeld, makende ieder lap een byzonder blad, omtrent een kleene vinger lank, na vooren toegespitst, dik, vet, zappig, en bros, aan de kanten met ronde, en ongelyke hoeken gekerft, waar van eenige meer uitsteeken dan de andere, makende het blad schier driekantig.

De bovenste bladeren zyn smalder, dieper gesneeden, een weinig innewaarts geboogen, als een schuitje, van blauw-groen, en bruin gemengd, doch de onderste zyn bleek-groen, het gemeene Sempervio gelyk. Zy staan digt, en ordentlyk om de middelste stam, gelyk een kroon, en verbeeld het middelste van een bloem kool.

Daar komen verscheide stelen uit eene wortel, en maken zoo een breede struik, die vier voeten hoog werd, dog om dat zy zoo vet, en topzwaar zyn, liggen zy meest met een bogt op de aarde, en wortelen daar ook weder in. De geheele plante is vol zaps, niet slymerig gelyk de voorgaande Alöe, maar waterachtig, laf, engrasachtig van reuk, en smaak, daar by wat rynsch, regt als een Sedum behoord te zyn.

De wortel is dik, enkeld, kort, met veele korte vazelingen behangen, gansch los in de aarde, het draagt nog bloemen, nog zaad, behalven de cierlyke kroon boven aan den steel van kleene, en gekrulde blaadjes gemaakt, dierhalven het ook alleenlyk met de afgebrookene takjes voortgeplant ~~[illegible]~~ grond, zonderlyk in zandigen zeer ligt beklyven, ja zelfs tusschen steenen gestooken, daar maar een weinig aarde is, schiet het wortelen, en komt op, doch hoe steeniger de grond is, en hoe meer het ter Zonne staat, hoe bruinder, en gekrulder de bladeren worden.

De onderste bladeren zyn gemeenlyk heel, breed, en geenzints in lappen verdeeld, daar en tegen de bovenste hebben vyf lappen, en staan twee tegens malkaar in 't kruis, zonder aderen, behalven een donkere middel-zenuwe. De onderste stam, die leden heeft, is van buiten wat houtachtig, van binnen met een groen week hert. De hoofd-wortel is van binnen gemeenlyk hol, om dat het kruid met een afgebrooken steel geplant werd, waar af het hert verrot, zonder een ander wortel te formeeren, dan veele korte, en gekrulde vazelingen ter zyden uit te schieten.

Hoewel nu deze plante voor onvruchtbaar gehouden werd, zoo geeft ze nogtans in zommige jaren haar bloemen, en zaad, doch zoo zelden, dat ze by myn tyd in 30. jaren maar tweemaal gezien zyn. Het eerstemaal zyn ze voortgekomen anno 1662. in Augustus, aan een stok op Hila, in mynen tuin tegens een muur geplant, en was aldus te zien.

Uit den schoot der onderste bladeren kwam een lange steel voort, in de dikte van een schaft, hooger dan de struik, bezet met smalle, en dikke blaadjes, waar van de onderste een weinig gekerft waren, de bovenste ongekerft, de Rosmaryn bladeren schier gelyk, hoewel dikker, aan 't opperste dezes steels uit den schoot der blaadjes quamen veele spitze knopjes voort, blauw-groen, gelyk den geheele steel, en bladeren.

Ex istis flosculi excrescebant quadripetali, stellati, & lutei, longis tubis donati, post hos sequebantur pericarpia, & siliculæ quadragonæ, instar capitulorum seminalium Lactucæ, intus distinctæ in quatuor cellulas, in quibus conspiciebatur semen parvum, molle, lentiforme. Quivis vero flosculus calici insidet ex quatuor acutis glaucis foliolis composito, seu quadriphyllo.

In dicto isto anno planta hæc variis in locis suos produxit flores, qui in Ternata sæpius observantur, in Amboina vero rarius, ac secunda tantum vice anno nono decimo post, sub initium nempe anni 1681. in horto quodam circa patibuli angulum, ubi plantata erat inter asperas rupes, ejusque caules dissectos meo commisi horto, ubi per subsequentes quatuor menses flores dederunt, sine ullo tamen subsequente semine, ejusdem formæ, uti supra memorata, & descripta est.

Nomen. Latine *Planta Anatis*, juxta Malaiense *Tsjaccarbebe*, quum dissecta, & laciniata folia cum Anatis pede comparent, vulgo autem pronunciatur *Saccarbebe.* Amboinice in Hitoëa *Ayhuäa Kitsjil*, & *Ayhuäa Mahina*, ad distinctionem alterius *Ayhuäa Besaer*, seu maris, qui *Sudu Sudu* est. Ternatice *Alabobo*, & *Cabi Mangou*, h. e. Hirci aures, quæ plerumque incisionibus notantur, ut ab aliis distinguantur.

Locus. Non tantum in hortis plantatur, sed obcurrit quoque in desertis hortis, immo in ipsis montibus, in quibus nulli notum est, hortos unquam fuisse, uti eam inveni in Putæ monte ad favonium Castelli Victoriæ sito inter rupes, & arbores silvestres. In Banda hanc plantant inter muros leviter exstructos circa areas, & ædes, qui superius tantummodo pauca obteguntur terra, uti & quoque faciunt cum *Marrubio albo* infra descripto.

Usus. Tota planta virtutem habet refrigerantem, Sedo similem, quæ autem in hortis plantatur in terra molli, & arenosa, magis refrigerat quam montana species, quæ magis fusca est, & circinnata quoque magis habet folia. Folia in pultem conteruntur, & inlinuntur fronti contra quamvis Cephalalgiam, ex calore ortam. Ut in febribus ardor exstinguatur, hic succus propinabitur, contritaque planta pulsui adplicetur. Quidam etiam totum obliniunt corpus ejus succo, quod tam vehementer refrigerat, ut ægri tegumenta poscant, melius autem est ejus succum deglutire, alioquin enim ardor ad internas transit partes. Non quoque inliniendus est hic succus aposthematibus jam jam maturantibus, multo minus ærysipelati, uti quidam id male instituunt, unde sæpius in pejorem ruunt statum, quum pugna inter binos hostes sibi pares eo vehementior fit.

Tabula Nonagesima Quinta

Plantam exhibet *Anatis Rumphio* dictam, cum ejus *caule florifero* A separato, qui quam rarissime prodit.

OBSERVATIO.

Hæc est *Cotelydon* foliis laciniatis *H. Cliffort. p.* 175. & Cotyledon Afra, folio crasso, lato, laciniato, flosculo aureo. *Boerh. Ind. H. L. B. part.* 1. *p.* 288. ubi vide iconem; & Telephium Africanum, angustiore folio, flore aurantiaco. *Plukn. Almag. p.* 362. *Tab.* 228. *Fig.* 3.

Hier uit wierden gesterde bloempjes van vier geele blaadjes gemaakt, met lange balzen, na dezelve bleeven vierkante kelkjes, of knopjes, gelyk de zaadknopjes van Latuwe, van binnen verdeeld in vier cellekens, daar in men zag een kleen week zaad, als Linzen. Ieder bloempje staat op een voetje van vier spitze blaauw-groene blaadjes gemaakt.

In 't voorschreeven jaar heeft deze plante op verscheide plaatzen hare bloemen vertoont, en in Ternaten werd het meer maal gezien, maar in Amboina is ze voor de tweede maal gezien, negentien jaar daar na, in 't begin van 't jaar 1681. in een tuin, omtrent de galgh-hoek, daar het geplant was tusschen kralige klippen, en de stokken van daar afgesneeden heb ik in myn tuin geplant daar ze nog vier maanden na malkanderen bloemen gedragen hebben, van dezelfste fatzoen, doch zonder zaad voort te brengen, als boven staat.

Naam. *In 't Latyn* Planta Anatis, *dat is Eende poot, na 't Maleyts* Tsjaccarbebe, *om dat de gekloofde bladeren na een Eende poot gelyken, doch in 't gemeen spreekt men 't uit* Saccarbebe. *Op Amboins, en Hitoe* Ayhuäa Kitsjil, *en* Ayhuäa Mahina, *tot onderscheid van een ander* Ayhuäa Besaer, *of het manneken, 't welk is de* Sadu Sadu. *In 't Ternataans* Alabobo, *en* Cabi Mangou, *dat is Boks-ooren, dewelke men gemeenlyk met kerven teekend, om van andere Bokken te onderscheiden.*

Plaats. *Het word niet alleen in de tuinen geplant, maar men vind het ook in verlaate tuinen op 't gebergte zelfs, daar men niet weet, dat 'er ooit tuinen geweest zyn, gelyk ik het gevonden heb op 't gebergte van Puta, in 't Zuid-Westen van het Casteel Victoria gelegen tusschen klippen, en wilde wout boomen. In Banda planten zy het op hare steene paggers of losse muuren van steenen opgezet, rondom hare erven, en huizen gaande, en boven slegts met een weinig aarde bedekt, gelyk zy ook doen met het* Marrubium album, *hier na beschreeven.*

Gebruyk. *De geheele plante heeft een verkoelende kragt, het gemeene Sedum gelyk, doch het geene in de boven geplant werd in een mulle, en zandige grond, is meer verkoelende dan de berg-zoorte, die ook bruindere, en gekruldere bladeren heeft. De bladeren wryft men tot een pap, en smeert ze op 't voorhoofd tegens allerley hoofdpyn, dewelke uit hitte ontstaat. Om den brand in de Koortzen te verslaan, zal men den zap drinken, ook het gewreve kruid op de pols binden. Zommige smeeren ook het zap over het geheele lichaam, 't welk zoo kragtig verkoeld, dat de Patienten een deeken eysschen, doch het is altyd beter, dat men 't zap inneeme, want anders jaagt het den brand na binnen. Men moet het ook niet smeeren op heete apostematien, die zig tot rypen schikken, veel minder op de rooze, gelyk zommige doen, want zy dikwils daar door verergeren, om dat den stryd tusschen twee gelyke vyanden te heviger werd.*

De vyf en negentigste Plaat

Vertoont de *Eende-Plant*, zoo als die van *Rumphius* genaamt werd, met zyn *bloemdragende steel*, die zeer zelde voor den dag komt.

AANMERKING.

Dit is de *Cotyledon* met ingesneede bladen van de *Hort. Cliffort. p.* 175. en Africaansche Cotyledon, met dik, breed, en ingesneede blad, met een gout-geel bloempje van *Boerh. Ind. H. L. Bat. eerste deel p.* 288. alwaar men de Figuur ziet, en Africaansche Telephium, met nauwer blad, met een gout geele bloem van *Plukn. Almag. p.* 362. *Tab.* 228. *Fig.* 3.

CAPUT SEXAGESIMUM QUARTUM.

Oxys lutea Indica. Daun Assam Kitsjil.

ACidarum herbarum variæ obcurrunt plantæ in India, tam domesticæ, quam silvestres, quarum una, silvestris nempe, libro nono describetur sub nomine *Empetri acetosi.* Domesticarum vulgatissima est *Trifolium acetosum* dicta, quæ propric *Oxys flore luteo* dicitur, ejusdem formæ, saporis, & qualitatis, qua descripta est, & icone expressa a *Clusio libr. 6. rarior. plant. cap. 59.* Unde & ejus descriptionem omittam, solummodo addens, ejus filiculas fere maturas, si adtingantur, dissilire, ipsarumque semen in alicujus oculos facile immitti, perque hanc seminum ejectionem propagari, ita ut totam in horto aream obcupet, si suo committatur genio. Loca amat saxosa, præsertim lapidum coctorum, vel comminutorum ex vetustis muris.

Per noctem sua contrahit, & claudit folia, conumque format acutum, longis, ac tenuibus flagellis in terra prorepens, atque in quibusdam locis radiculas emittens, & sese firmans.

Nomen. Trifolium hoc acetosum Latine vocatur *Oxys lutea Indica.* Malaice *Daun Assam Kitsjil*, h. e. folium acetosum parvum, ad distinctionem *Daun Assam Besaar*, quod est *Empetrum acetosum.* Ternatice *Mala Mala.* Javanice *Sumangi.*

Locus. Quantum scio, nullibi est hæc planta silvestris, ac spontanea, saltem in hisce insulis, sed in arvis cultis, & hortis crescit, tam sponte quam per semen. Ad Promontorium Bonæ speciei hanc tamen sponte crescentem inveni ad pedem montis Leonum dicti anno 1653, ubi magna copia colligebatur, ad naves deferebatur, ut cum aliis herbis in olus coqueretur recrementi gratia, unde quam maxime reconvalescebant tales, qui ex Scorbuto languescebant.

Usus. Nostra natio hanc inprimis colit plantam in hortis, ut aliis admisceatur oleribus, & acida ex ea præparentur condimenta, quæ coctis junguntur piscibus, si cum aqua conteratur, ejusque exprimatur succus, conducit ori halitui foetido obnoxio, ex putridis dentibus, & tonsillis orto.

Foliola ejus alii involuta folio, supra ignem calefacta, ipsorumque succus expressus, vel solus, vel cum pauxillo aquæ commixtus, oculisque infusus, hos depurat ab omnibus viscosis humoribus, visum clarum reddit, tollitque palpebrarum pruritum, eadem hæc foliola cum pauca Oryzæ farina in tenuem contrita pultem, & inlinita cutis petiginem tollunt.

Lapathum hortense, seu Acetosa Hispanica, vel Pathic, & Patientia dicta, in hortis quoque satis colitur ad culinæ usum, ac Malaice vocatur *Sayor Assam*, h. e. *olus acidum.* Eandem vero habet formam, quam in Europa.

OBSERVATIO.

Hæc est *Oxalis* caule ramoso, pedunculis multifloris *Linn. H. Cliffort. p.* 175. & Oxys flavo flore *Clusii.* Oxys lutea *Bauhini*, & *Boerh.* &c. Acetosella flore luteo, capsula corniculata *Rupp. Fl. Jen.* 107. Trifolium acetosum corniculatum, luteum, minus, repens, & procumbens. *Moris. hist. tom.* 2. *p.* 183. *sect.* 2. *Tab.* 17. *Fig.* 2. estque eadem cum illa, quæ Oxys flore luteo, vulgaris minor, Zeylanica vocatur a *Breyn. Prodr.* 2. *p.* 80. & *Thes. Zeyl. p.* 179. ubi vide reliqua.

LXIV. HOOFDSTUK.

De Indische Zuurklaver.

V*An Zuurachtige kruiden heeft men verscheide in Oost-Indien, zoo tamme als wilde, waar van een wilde in 't negende boek zal beschreeven worden, onder de naam van* Empetrum acetosum. *Onder de tamme is de gemeenste, de zoorte van Zuurklaver, die men* Oxys flore luteo *noemd, van dezelve gedaante, smaak, en eygenschap, gelyk ze beschreeven, en afgemaald is by* Clusius lib. 6. rarior. plant cap. 59. *Weshalven ik de beschryvinge verlaate, alleenlyk daar by doende, dat zyne zaad-houwtjes ten naasten by ryp zynde opspringen, als men ze aanraakt, en het zaad iemand in de oogen schiet, en even door dit uitspringen word het vermenigvuldigd, zoo dat het een geheel bedde in de tuin beslaat, als men 't begaan laat. Het wil gaarn eenige steene om zig hebben, inzonderheid gebakken, of vermolzemde steenen van oude muuren.*

Het luikt 's nachts zyne bladeren wel toe, en formeerd een spitse kegel, met lange dunne ranken, op de aarde kruipende, ook hier en daar weer inwortelende.

Naam. *Deze Zuurklaver noemd men in 't Latyn* Oxys lutea Indica. *In 't Maleyts* Daun Assam Kitsjil, *dat is klein Zuurblad, tot onderscheid van* Daun Assam Besaar, *het welk is het* Empetrum acetosum. *Op Ternataans* Mala Mala. *Op Javaans* Sumangi.

Plaats. *Het wast nyns wetens nieuwers in 't wild, immers in deze Eylanden, maar in gebouwde landen, en tuinen, zoo van zelfs als door zaad. Aan de Cabo de Bonesperance heb ik het egter ook in 't wild gevonden, omtrent de voet van den Leuwenberg Anno* 1653, *daar het met hoopen vergaderd, en aan boord gebragt wierde, om nevens anderen tot Moeskruid, en verversching te dienen, waar van zonderlyk bate genooten die geene, die aan de Scheurbuik vast waren.*

Gebruyk. *Onze Natie oeffend het meest in de tuinen, om onder Moeskruid te mengen, en zuure soucen over visschen daar van te maken, met water gewreeven, en het zap uitgeperst, is goed voor een zeere mond, los, en stinkend tandvleesch.*

De blaadjes in een ander blad gewonden, over 't vuur warm gemaakt, en den zap uitgeperst alleen, of met een weinig water gemengd, en in de oogen gedaan, zuiverd dezelve van alle smeerigheid, verklaard het gezigt, en beneemt het jeuken aan de oogenleden, dezelve bladeren met een weinig Ryst-meel gewreeven tot een dun papje, en opgestreeken, verdryven de roodhond der huids.

Lapathum hortense, *of Spaansche Zuuring, anders Pathic, en Patientie genaamt, werd ook genoeg in de tuinen geoeffend, tot gerief van de keuken, en in 't Maleyts genaamt* Sajor Assam, *dat is* Zuur moes. *Met dezelve gedaante als ze in Europa bekent is.*

AANMERKING.

Die is de *Oxalis* met een takkige steel, en veel bloemige steeltjes van *Linnæus* in de *H. Cliffort. pag.* 175. en Oxys met een geele bloem van *Clusius.* En de geele Oxys van *Bauhin.* en *Boerhave* &c. Als mede de Acetosella, met een geele bloem, en een gehoornt zaat-huisje van *Ruppius flor. Jen. p.* 102. en het zuure Claverblad, gehoornt, geel, klein, kruipend, en leggende van *Moris. Hist. pl. tom.* 2. *p.* 183. *sect.* 2. *Tab.* 17. *Fig.* 2. En is dezelve plant met die geene, welke de Oxys met geele bloem, de gemeene, kleine, van Zeylon genaamt wert, van *Breyne Prod.* 2. *p.* 80. en in de *Thes. Zeyl. p.* 179. alwaar het overige ziet.

CAPUT SEXAGESIMUM QUINTUM.

Crotalaria utraque. Kering Keringan.

HÆ herbæ ad primum intuitum videntur esse *Genista Tinctoria*, ipsarum vero sapor declarat, ex *Cytisi* familia esse; Tres Crotalariæ observavi hic species, primo *majorem*, secundo *minorem*, ac tertio *silvestrem*.

Primo *Crotalaria major* caulem emittit simplicem, rectum, & firmum, quinque sexve pedes altum, si in cultis crescat agris, si vero sponte proveniat, quatuor tantum pedes altus est, ac minorem digitum crassus, lignosus, superius striatus, ac viridis, qui in longos sese dividit laterales ramos plerumque quoque erectos.

Folia ejus solitaria in caulibus locantur, linguæ formia, superius lata, & subrotunda, inferius sensim angustata, tres pollices longa, immo longiora, vix pollicem lata, tenuia, glabra, intense glauca, seu fere coerulescentia, paucis donata costis.

Caulium suprema pars determinatur in longum racemum, seu spicam, ultra palmam longam, ex qua dependent regulariter supra sese invicem elegantes lutei flores, illis Pisorum similes, sed majores, qui in superiore parte petalum gerunt ingens, ac duplex, retroflexum, sub hoc bina alia minora locantur instar alarum conniventia, & obtegentia corniculum viride, quod lanuginosis quibusdam staminibus cinctum est.

Fructus siliquæ sunt pusillæ, vix binos articulos longæ, minimum digitum crassæ, ad unam partem compressæ instar cymbæ, ad alteram partem dorsum habent rotundum, cum sulco medio longitudinali, primo virides, dein ex nigro fuscæ, intusque pendent multa reniformia ossicula, dura, splendentia, externe viridia, dein nigricantia, nexa per breves venulas sulco siliquæ, quæ hinc in maturis siliquis sonitum edunt, si quatiantur, vel commoveantur.

Folia, ac flores dulcem habent saporem instar optimi Graminis, vel Trifolii, qua in re cum nulla convenit Genista. Folia sese per noctem sursum claudunt arcte ad petiolos, ita ut videatur totus hic frutex foliis orbatus, ac nudus esse. Radix sese ample extendit, lignosa est, multisque fibrillis obsessa.

Secundo *Crotalaria minor* non ultra tres pedes excrescit, caulemque emittit quoque simplicem, firmum, & striatum, qui in paucos dividitur laterales ramos, ac primarius caulis interne parum concavus est.

Folia ejus inferius tria, superius quinque simul locantur, longiusculis insidentia petiolis, illis Linariæ similia, longa nempe, & angusta, mediumque tres digiti articulos longum est, alia lateralia unicum, vel binos tantum articulos, ultra pennam lata, ac superius subrotunda, in quibusdam vero fruticulis longiora, & latiora sunt, in quibusdam breviora, quidam etiam tria tantummodo gerunt folia ubique, vel præter hæc binas quasi habent adpendices, hujus enim fruticis folia non certum observant numerum.

Ipsorum color quoque glaucus est, suntque glabra, tenera, & subtus parum cinerea. Sapor itidem dulcis est, vel fatuus instar Trifolii, atque per noctem sese claudunt sursum. Flores sunt uti in priore, immo majores, sed rariores numero, saporis itidem dulcis. Fructus similes sunt siliquæ, sed duplo majores, & crassiores quam præcedentis, non fuscæ, sed virides totæ, ac tandem tamen fuscescunt, binos pollices longæ, digitum crassæ, ad internam partem fovea notabili, seu sinu excavatæ, superius in incurvum desinentes apicem, perfecte uti siliquæ Senæ, interne viginti, vel viginti duo pendent ossicula ad siliquæ ventrem, seu sulcum, quæ pallidiora sunt, quam antecedentis, ex viridi flavescentia, seu fusca, splendentia, & reniformia.

Radix est uti in priore. Maturæ ejus siliquæ majorem edunt sonitum quam præcedentis, si conquatiantur, foliaque avidissime ab Erucis comeduntur, ita ut totus sæpe frutex nudus fit, atque hinc facile perit, antequam fructus producat.

Ter-

LXV. HOOFDSTUK.

De Crotalaria, of het Ratel-Kruid.

DEze kruiden schynen in 't aanzien een Genista Tinctoria *te zyn, maar de smaak getuigt, dat zy een aart van* Cytisus *zyn. Ik heb 'er drie zoorten van aangemerkt, de eerste* groote, *de tweede* kleene, *de derde* wilde.

De eerste Crotalaria major *schiet op met een enkelde, regte, en styve steel, vyf a zes voeten hoog, als hy op gebouwde landen wast, maar in 't wild vier voeten hoog, en een kleene vinger dik, houtachtig, boven gestreept, en groen, in lange zyde-takken zig verdelende, die ook meest overeynd staan.*

De bladeren staan enkeld om de stelen, en zyn geformeerd als een tonge, vooren breed, en rond, maar agter allenskens toesmallende, drie duimen lank, en meer, schaars een duim breed, dun, glad, hoog Zee-groen, of blaauw-groen, met weinige ribben.

Het opperste der stelen word een lange tros, of aaire, ruim een hand lank, behangen met schoone geele bloemen, geschikt boven malkanderen, die van Erweten gelyk, dog grooter, hebbende een groot dubbeld blad aan 't bovenste deel achterwaarts geboogen, daar onder staan twee kleenders als wangen t'zamen luikende, en bedekkende een groen hoorentje, het welk met eenige wolachtige vezelen bezet is.

De vruchten zyn kleene houwen, schaars twee leden lank, en een pink dik, aan de eene zyde ingedrukt, als een schuitje, aan de andere met een ronde rugge; en doorgaande naad, in de lengte t'zamen gevoegd, eerst groen, daar na swart-bruin, binnen hangen veele niereformige zaaden, hard, blinkende, buiten groen, en zwartachtig, met korte adertjes aan de naad des buiks, dewelke in de rype houwen rateld, als men ze schud.

De bladeren, en bloemen hebben een zoeten smaak, als het beste gras, of klaveren, waar in het met geen Genista *overeen komt. De bladeren sluiten haar 's nachts opwaarts, digt tegens hare stelen, zoo dat het gelykt, als of de geheele struik kaal stond, de wortel is wydverspreid, houtachtig, en vol vezelingen.*

De tweede Crotalaria minor *werd niet boven drie voeten hoog, en schiet mede op met een enkelde, styve, en gestreepte steel, in weinige zyde-takken verdeeld, en de hoofd-steel is binnen een weinig hol.*

De bladeren staan beneden drie, boven vyf by malkander, op lankachtige steeltjes, die van 't Lynkruid gelyk, te weten lank, en smal, het middelste is drie leden van een vinger lank, de andere ter zyden een, of twee duim lank, ruim een schaft breed, en vooren rond, aan sommige struiken zyn zy langer, en breeder, aan sommige korter, sommige hebben ook maar drie bladeren overal, of behalven die nog twee kleene aanwassen, want de bladeren dezes struiks geen vast getal houden.

Haar coleur is mede Spaansch-groen, glad, en teer, van onderen wat grys. De smaak is mede zoet, of smets, gelyk klaveren, en 's nachts sluiten zy haar opwaarts te zamen. De bloemen zyn als aan het voorgaande, of wel zoo groot, doch weiniger, aan de trossen mede zoet van smaak. De vruchten zyn diergelyke houwen, doch wel tweemaal zoo groot, en dik als de voorige, niet bruin, maar geel-groen, ten laatsten bruin, twee duimen lank, en een vinger dik, aan de binnen zyde met een merkelyk kuiltje, of schootje, en voor met een krom spitsje, regt als de houwen van Sena, binnen hangen twintig a twee en twintig zaaden aan de naad des buiks, ligter van coleur, dan aan 't voorige, uit den geel-groenen bruinachtig, niereformig, en blinkende.

De wortel is als aan 't voorige. De rype houwen ratelen, of rammelen nog meer als het voorige, wanneer men ze schud, en de bladeren werden gretig afgevreeten van de Rupzen, zoo dat de geheele struik meest blood staat, en daarom licht uitgaat, eer hy vruchten draagd.

De

Tertio *Crotalaria agreſtis*, humilior eſt, ac fere repens, & terræ incumbens; ſpithamæ circiter altitudinem habens, tenues gerens, ac rugoſos caules, quibus foliola inſident ſolitaria, vix digiti articulum longa, ſemi digitum lata, ſubtus griſea, & piloſa, quales etiam ſunt caules. Flores ſunt uti in prioribus, ſed multo minores, nec ſiliquæ ultra digiti unguem longæ, quædam etiam articulum longæ, nigricantes, intusque gerunt ſemen parvum, ac ſonitum edens.

Nomen. Hæ herbæ Latine mihi dicuntur *Crotalaria*, i. e. *ſonitum edentes*, ob oſſiculorum ſonitum in maturis ſiliquis. Malaice *Kering Keringan*, ſeu *Kering Kering*, ab oſſiculorum ſonitu. Javanice *Pradjuttan*. Baleyice *Gering Geringan*. Maccaſſarice *Kering Kering*, quæ cum cognomine majoris, vel minoris in binis prioribus ſpeciebus denominantur. Ternatice *Sinſti*, ſed minor, ſeu media peculiariter vocatur *Pica*, ac proprie vera domeſtica habetur. Apud Amboinenſes nullum peculiare habent nomen: Latine quoque diſtingui poſſunt in *Crotalariam latifoliam*, *anguſtifoliam*, & *agreſtem*, quæ ultima nullum ſingulare obtinuit nomen.

Locus. Prima ſpecies obcurrit Javæ, Baieyæ, & Maccaſſaræ, raro autem in Amboina. Prima, ſeu latifolia ſpecies, uti dictum eſt, tam in hortis quam ſponte creſcit, uti in Banda hanc obſervavi in nudis collibus, & in Leytimora ad oras levium ſilvarum inter gramina, agreſtis rara eſt, inque nudis creſcit montibus inter depreſſa gramina. Circa Hilam eam inveni prope ædes inter humiles plantas.

Uſus. Primæ ſpecies temperatæ admodum cenſentur, & quodammodo refrigerantes. Radix parum adſtringens eſt. Utriusque ſemina cum Pinanga veteri, & Siri Daun maſticata claram reddunt vocem, unde diſcipulis exhibentur, qui cantare diſcunt. Flores coquuntur, & eduntur inſtar oleris, ſeu Sajor, dulce enim præbent olus. Latifoliæ ſpeciei radix cum viridi Catjang cocta, & comeſta Amboinenſium variolas expellit. Quidam narrant, in Bengala ex cortice majoris ſpeciei fila præparari, ex quibus retia pro piſcibus nectunt, puto autem hanc herbam confundere cum Ganja ſupra deſcripta, uti ſæpius expertus fui, vulgus Bengalenſe hoc ſæpius facere.

Majoris radix conducit quoque Hæmoptoicis, quod ſæpius comprobatum eſt. Utriusque folia in pultem conteruntur, qua corpus inlinitur in febribus ardentibus ad *refrigerium*, uti & ipſorum ſuccus propinatur. Agreſtis æque, ac domeſtica apud Ternatenſes ad olus, ſeu Sajor coquitur.

Tandale Cotti Bracmanis, Schama Puſpi in *Hort. Malab. tom.* 9. *Fig*. 25. deſcriptum convenit cum Crotalaria majore *Dr. Paul. Hermannus* in *Catalogo ſuo* CROTALARIAM quoque vocat, ac Cinghalenſibus *Kigilippe* dicitur, quum pueri cum ejus ſiliquis ſonitum edentibus ludunt.

Quarta *Hort. Malab.* ſpecies Wellia Pandale Cotti; Bracmanis Gagaro *part*. 9. *Fig*. 28. convenit cum Crotalaria minore pentaphylla. Cum Crotalaria agreſti piloſa, & latifolia quodammodo convenit. Pee-Tandale Cotti, Bracm. Butta Gageri *Tom*. 9. *Fig*. 29. deſcriptum.

De derde Crotalaria agreſtis *blyft nog lager, en is bykans kruipende, en op de aarde bukkende, omtrent een ſpan hoog, met dunne, en ruige ſtelen, daar aan ſtaan de blaadjes enkeld, ſchaars een lid lank, een halve vinger breed, van onderen gryſ, en hairig, gelyk ook de ſtelen. De bloemen zyn als de voorige, doch veel kleender, de houwen niet boven een nagel van een vinger lank, zommige ook een lid lank, zwartachtig, en binnen met een kleen rammelend zaad.*

Naam. *Deze kruiden noem ik in 't Latyn* Crotalaria, *dat is* Ratel-kruid, *na het rammelen der korls in de rype houwen. In 't Maleyts* Kering Keringan, *of* Kering Kering, *van 't zelve geluit der korls. Op Javaans* Pradjuttan. *Op Baleys* Gering Geringan. *Op Maccaſſaars* Kering Kering, *alle met de toenaam van groote, en kleene, voor de twee eerſte zoorten. Ternataans* Sinſti, *dog de kleene, of middelere noemd men in 't byzonder* Pica, *en werd voor de eygentlyke tamme gehouden. By de Amboineezen hebben zy geen naam, men mag ze in 't Latyn ook onderſcheiden in* Crotalariam latifoliam, anguſtifoliam, & agreſtem, *de wilde heeft geen eigene naam.*

Plaats. *De eerſte zoorte vind men op Java, Baly, en Maccaſſar, maar weinig in Amboina. De eerſte, of breedbladige zoorte waſt, als gezegt, zoo wel in de hoven, als in 't wild, gelyk ik ze gezien hebbe in Banda op kaale heuvels, en op Leytimor aan de kanten van ligte boſſchagien, onder het lage gras, de wilde werd weinig gevonden, en waſt op kaale bergen, mede onder 't lage gras. Omtrent Hila heb ik ze gevonden by de huizen onder lage ruigten.*

Gebruyk. *De eerſte zoorten werden voor getemperd gehouden, en eenigzints verkoelende. De wortel heeft een weinig zamentrekking. De zaden van beiden met oude Pinang, en Siri Daun gegeeten, maken een klare ſtem, dies men dezelve de Schooljongens geeft, die zingen zullen leeren. De bloemen werden gekookt, en gegeeten als Sajor, want zy geven een zoet moes. De wortelen van 't breedbladige met groene Katjang gekookt, en gegeeten, dryven de Amboinſche pokken uit. Zommige verhalen, dat men in Bengalen uit de ſchorſſe van de groote zoorte zekere draden weet te maken, waar van zy viſchnetten breyden, doch ik geloof, dat zy dit kruid confundeeren met het Ganja boven beſchreeven, gelyk ik dikwils ervaren hebbe, dat het ſlegte volkje uit Bengale 't zelve doed.*

De wortel van 't groote diend ook die geene, die bloedſpouwen, en dit is geprobeerd. De bladeren van 't groote, en kleene tot eene papje gewreeven, en 't lyf daar mede geſmeerd verkoelen matelyk den brand in de Koortzen, als mede den zap daar van ingedronken. Het wilde werd zoo wel als de tamme by de Ternataanen tot kook-Sajor gebruikt.

Tandale Cotti. Bramm. Schama Puſpi in Hort Malab. part. 9 Fig. 25. *beſchreeven komt overeen met ons bovenſtaande Crotalaria major* Dr. Paul. Hermannus in ſuo Catal. *noemt ze mede* Crotalaria, *en in Singalees* Kiligilippe, *dewyl de kinders met de ratelende vrucht ſpeelen.*

De vierde zoorte Wellia Tandale Cotti, Bramm Gagaro cit. part. fig. 28. *beſchreeven, komt overeen met ons Crotalaria minor, met vyf bladeren. Met Crotalaria agreſtis met hairige, en breede bladeren, heeft eenige overeenkomſt, Pee-Tandale Cotti, Bramm. Butta Gageei,* cit. part fig. 29. *beſchreeven.*

Tabula Nonageſima Sexta

Ad *Figuram Primam Crotalariam* exhibet *majorem*, quæ eſt Crotalaria Aſiatica, floribus luteis, folio ſingulari cordiformi *Herm. Cat. H. L. B. p.* 200. & *Theſ. Zeyl. pag.* 90. ubi reliqua ſynonyma, & auctores, reliquæque immo plures obcurrunt hujus Crotalariæ ſpecies, quarum icones in *H. L. Bat.* & *H. Malab.* ut & *Theſ. Zeylanico* inveniuntur.

De ſes en negentigſte Plaat

Vertoont in de *Eerſte Figuur de groote Crotalaria*, of *Ratel-kruid*, welke is de Aſiatiſche Crotalaria, met geele bloemen, en een enkeld hartformig blad, van *Herm. L. Bat. p.* 200. en de *Theſ. Zeyl. p.* 90. alwaar de verdere benaminge en Schryvers te vinden zyn, en de overige, ja meerder zoorten van dit gewas vermeld werden, welkers afbeeldingen, zoo wel in de *Hort. Lugd. Bat.* en *Malab.* als in de *Theſ. Zeylan.* gevonden werden.

CAPUT LXVI.

CAPUT SEXAGESIMUM SEXTUM.

Laganja. *Bredo Mamma.*

HÆc berba adfinis videtur *Fœno Græco* silvestri secundo DODONÆI, quæ in binas dividitur species, albam & rubram.

Primo *Laganja alba* vulgatissima est, ad binorum pedum altitudinem excrescit simplici sese erigens caule, qui rotundus est & superius striatus, ubi & laterales sese extendunt ramuli arbusculam referentes. Folia longiusculis insident petiolis in teneris fruticulis quinque semper simul conjuncta, quorum medium binos articulos longum est, reliqua porro breviora, superius lata, inferius angustata, illis *Fœni Græci* similia, ex flavo virentia, flaccida, ipsorum costæ sulcos formant in superiore parte, quumque semen proferat, tria plerumque conjuncta sunt, aliquando etiam quatuor simul, sed minora prioribus.

Flores cum illis Erucæ conveniunt, compositi ex quatuor flaccidis & flavescentibus petalis, ad unam partem inclinantibus, ad alteram vero erigitur corniculum viride, quod in fructum excrescit, in floris centro locantur sexdecim flava & brevia staminula fuscas antheras gerentia.

Fructus sunt siliculæ tenues, minorem digitum longæ, externe oblique striatæ, parumque rugosæ & viscosæ, culmum crassæ, ex rotundo parum compressæ, ac maturæ facile dehiscunt, tenuem enim habent pelliculam instar silicularum Sinapios, intus semina locantur pusilla, rotunda, sed ad utrumque latus plana & compressa, undique striata, & fusca, semini *Fœni Græci* similia, sed minora, ac fere insipida.

Tota planta ad tactum rugosa est & viscosa, præsertim teneræ ejus siliculæ, odoris gravis, ex Sinapi & pice quasi mixti, qualis & sapor est paululum acer & amarus, linguam vellicans: Contrita hæc planta cutim parum exurit, si ipsi inponatur instar foliorum Sinapios, sed non diu durat.

Radix alba est, longa, perpendicularis, non multum extensa, nodosa, seu verrucosa, quales & fibrillæ sunt, saporis Raphanacei, pro cujus radice haberetur, si substantia ejus major esset, nec in medio gereret durum istum nervum.

Secundo *Laganja rubra* paulo major & altior est præcedenti, similes gerens striatos caules ac quinque folia simul, quæ majora sunt & latiora, non ita viscosa, sed glabra, & maxime virentia, in superioribus caulibus tria quoque tantum locantur folia, saporis non ita amara vel acria quam prioris, sed Raphani, odorque ingratior est, ex quorundam opinione non ad Picem adcedens, sed ad illum urinæ, licet magis edulis censeatur.

Flos longo insidet pedunculo, compositus ex quatuor albis & flaccidis petalis, cum tubis angustis & purpureis, illa ad unam quoque inclinant partem, ita ut altera ejus pars nuda sit & aperta. Pedunculus per ipsum transit florem ad pollicis circiter latitudinem, ubi transversaliter dividitur in sex longa & purpurea stamina seu barbas, ac paululum pergens viride format corniculum, quod in fructum excrescit.

Silicula ejus longior est quam prioris, minorem digitum longa, ex rotundo parum compressa, rugosa quoque, sed non viscosa, nec striata, ac parum sursum incurvata instar cornu Hirci Maturæ dehiscunt in binas tenues pelliculas, atque in binis ordinibus fuscum exhibent semen, uti in priore, sed quod rugosius est; Radix ejus quoque alba est, verrucis obsita, & saporis Raphanacei, sed debilior quam in priore.

Utræque hæ species sponte in hortis crescunt, & in arvis cultis per semina decidua sese multiplicant, ita ut totas occupent areas, adeo dense & luxuriose, acsi studio & labore ibi essent satæ, sique radiis solaribus tangantur, fortem de se spargunt Picis odorem, qui capiti gravis & molestus est, si diu istis adstemus plantis, magnumque satis præbent laborem in exstirpatione eo loci, quo non desiderantur, licet aliis herbis oleraceis nullum adferant damnum. Occurrunt quoque circa ædes post pagos sponte crescentes.

Nomen.

LXVI. HOOFDSTUK.

De witte ofte eetbare Laganja.

D*It kruyd wil zyn uit de maagschap van het* Fœnum Græcum silvestre secundum DODONÆI, *verdeeld in twee zoorten, witte en roode.*

1. Laganja alba *is de gemeenste, wast 2 voeten hoog met een enkelde steel, rond, en boven gestreept, in zydetakken verspreyd, als een boompje. De bladeren staan op lankagtige stelen, aan de jonge struiken altyd vyf by malkander, waar van het middelste 2 leden lank is, de andere vervolgens korter, vooren breed, en achter smal, die van het* Fœnum Græcum *gelyk, geel-groen, slap, en hare ribben maken groeven aan de bovenste zyde, en als het zaad draagd, ziet men meerendeels drie by malkander, zomtyds ook vier, en kleynder dan de voorgaande.*

De bloeme gelykt die van de Rakette, gemaakt van 4 geele en slappe bladjes, die maar aan de eene zyde staan, en aan de andere staat een groen hoorentje, waar uit de vrucht werd, het midden beslaan 16 geele en korte draadjes, met bruyne noppen.

De vruchten zyn dunne houwen, een kleene vinger lank, van buyten schuyns gestreept, wat ruyg, en kleverig, een stroohalm dik, uit den ronden wat gedrukt, de rype bersten ligt open, want zy hebben een dunne schaal, gelyk Mostaard houwen, binnen leyd kleen zaad, rond, doch te weerzyden plat en ingedrukt, rondom gestreept, bruyn, het zaad van Fœnum Græcum *gelyk, dog kleender, en zonder merkelyken smaak.*

De geheele plante is ruyg in 't aantasten, kleverig, inzonderheid de junge houwen, sterk van reuk, uit mostaard en pik gemengd, gelyk ook de smaak is met een kleene scherpigheid en bitterheid, de tonge prikkelende. Het gewreeven kruyd brand ook wat op de huyd, als men 't versch daar op strykt, gelyk mostaard-bladeren, doch niet lange.

De wortel is wit, lank, neergaande, weinig verspreyd, en met knobbelen of wratten bezet aan de Vezelingen, Radysagtig van smaak, zoo dat men ze daar voor eeten zoude, als ze wat meer substantie, en in de midden die harde zenuwen niet en hadden.

2. Laganja rubra *werd wat hooger en grooter als het voorgaande, met diergelyke gestreepte stelen, en vyf bladeren by malkander, dog deze bladeren zyn grooter en breder, zoo kleverig niet, maar glad en hoog groen, aan de bovenste stelen staan ook maar 3 bladeren, van smaak zoo bitter en scherp niet als de voorige, maar Radysagtig, dog de reuk is onlieffelyker, na veeler oordeel niet na pik, gelyk het voorige, maar na pisse riekende, hoewel het tot 't eeten bequamer gehouden werd.*

De bloeme staat op een lange steel, gemaakt van 4 witte en slappe bladeren, met lange en peersche holzen, ook maar aan eene zyde staande, zoo dat de andere helft open blyft. De steel loopt door de bloemen een stuk weegs voort, omtrent een duym breed, daar by zig dan verdeeld overdwers in zes lange en purpere draden of baarden, loopt nog wat voort, en formeerd als dan een groen horentje, waar uit de vrucht werd.

De houwe is langer dan aan 't voorige, een kleene vinger lank, uit den ronden mede gedrukt, wel ruyg, doch niet kleverig nog gestreept, en weinig voorwaards gekromd, als Boxhoren. De rype bersten open in 2 dunne vellekens, en vertonen in 2 rygen het bruyne zaad, als aan 't voorige, dog ruyger; de wortel is mede wit, met wratten bezet, en radysagtig van smaak, doch laffer dan de voorige.

Beide deze zoorten groeyen van zelfs in de tuinen, en op gebouwde Landen, door het uitgeschoote zaad zig zoo vermenigvuldigende, dat zy geheele bedden beslaan, zoo digt en weelderig, als of zy met vlyd daar gezaayd waren; als 'er de Son op schynd, zoo geven zy een sterke pikagtige reuk van haar, zoo dat het voor 't hoofd beswaarlyk valt, daar by lange te staan, en men heeft genoeg te doen met het uitroeyen, daar men ze niet hebben wil, hoewel zy andere moeskruyden geen schade aanbrengen. Men vind ze ook omtrent de huyzen agter de Negoryen in 't wild groeyen.

Naam,

Nomen. Latine *Laganſa* juxta Malaienſe & Javanicum *Laganſa*, & *Calaganſa*, vulgo *Sajor Mamma*, Portugallice *Bredo Mamma*, quod denotat herbam lactariam. Quæ flavos gerit flores, alba cognominatur ob pallide virentem foliorum & petiolorum colorem, item mas, quum ejus ſapor ſit acrior, & rugoſior quoque, altera vocatur *Laganſa rubra* ſeu femina. Baleyice *Calaganſa* vel *Boangit*, h. e. fortem ſpirans odorem. Ternatice *Tsjoro Mamma*, uti videtur corruptum *Sajor Mamma*, aliis vero *Boboa*.

Locus. Nota eſt a Java per cunctas Orientales inſulas usque in Amboinam & Moluccas.

Uſus. Folia ejus fere eodem uſurpantur modo, quo Sinapios folia, cruda nempe eduntur cum Bocaſſan inſtar aliarum viridium herbarum, quæ adpetitum excitant, ad quem uſum multi rubram præferunt ſpeciem. Si herba hæc parum calidæ infundatur aquæ, ut molleſcat, & ſemi cocta quaſi ſit, tum bonam præbet Lactucam. Aliis etiam admiſcetur herbis, ex quibus Atsjaer præparatur. Ob ejus acrimoniam inſervit quoque phœnigmo ſeu veſicatorio, unde cutis rubet, ſed non dolet.

Primæ ſeu albæ ſpeciei folia conteruntur vel ſola, vel cum pauxillo Piperis albi, Allii, & Acori, quæ ſi fronti ſtatim inliniantur, tum titillationem cauſſabit, & Cephalalgiam extrahet, ſi nempe ex acri humore ſit orta, non autem ex ardore vel ſolis æſtu, quæ Sandalo curatur & extrahitur, multi vero noſtræ nationis hunc tolerare nequeunt odorem, ex quo Cephalalgia augetur, illos tamen, qui huic adſueti ſunt, certo curat.

Menſibus pluvioſis hæc folia non valde acria ſunt, & exaltantur albo ſeu longo Pipere, ac pauxillo aceti, ſi contra Cephalalgiam adhibeantur.

Contrita non diu ſunt deponenda, quum vires evaneſcant, ac tam pauca aquæ quantitas addenda eſt, quantum fieri poteſt. Potionem contra febres cum magno frigore invadentes ſequenti præparant modo. Sume Laganſæ foliorum manipulum, fruſtulum Cepæ, Allii, Piperis, ac quædam folia *Daun Cucurang*, contere hæc ſimul cum aceto & aqua, quam exprime pro potione. Baleyenſes ſecundam coquunt ſpeciem cum Sajor, cocta enim non tam amara eſt crudâ.

Meo tandem judicio non aberrant illi, qui herbam hanc habent pro *Eryſimo Indico*, quod ſatis declarat ejus odor ac penetrans ſapor, non enim obſtat, licet ſit pentaphylla, quum Europæa ſemper folium gerat laciniatum.

Cum alba noſtra ſpecie flavos producente flores convenit *Aria Veela*, *Bracm. Tiloni H. Malab. part. 9. Fig.* 23. deſcripta, ac cum rubra *Cara Veela*. Bracmanis *Veele Tiloni loco citat. Fig.* 24. *Commelinus* putat plantam eſſe Braſilienſem *Taxeriaya Marcgravii.*

Tabulæ Nonagesimæ Sextæ *Figura Secunda*, Laganſam exhibet albam ſeu eſculentam, quod eſt Sinapiſtrum Indicum, ſpinoſum, foliis quinque, ſex, ſeptemve numero incertis *Theſ. Zeyl. p.* 215 & Sinapiſtrum Indicum quinque folium, floribus incarnatis *Muſ. Zeyl. p.* 1.

Figura Tertia Laganſam exhibet flavam ſeu rubram, quod eſt Sinapiſtrum Indicum, pentaphyllum flore carneo, minus non ſpinoſum *Herm. H. L. Bat. pag.* 564. & *Theſ. Zeyl. p.* 216. ubi vide reliqua, aliasque hujus generis ſpecies, quod *Cleome* vocatur a *Linnæo in H. Cliffort. p.* 341. qui & alios habet auctores.

Naam. *In 't Latyn* Laganſa, *na 't Maleyts en Javaans* Laganſa, *en* Calaganſa, *in 't gemeen* Sajor Mamma. *In 't Portugeeſch* Bredo Mamma, *'t welk wil zeggen melk kruid. Dat met de geele bloemen, werd het witte toegenaamt, na de licht groene coleur van bladeren en ſtelen, als mede het mannetjen, om dat het ſcherper van ſmaak, en ruiger is; het ander hiet* roode Laganſa, *of het wyfjen. Baleyts* Calaganſa *of* Boangit, *dat is ſterkriekende. Ternataanſch* Tsjoro Mamma, *zoo 't ſchynd bedorven van* Sajor Mamma, *dog by andere* Boboa.

Plaats. *Het is bekend van Java aan door alle Ooſterſche Eylanden, tot en Amboina en de Moluccos.*

Gebruyk. *De bladeren worden ſchier als Meſtaardbladeren gebruykt, om raauw te eeten met Bocaſſan, gelyk andere groene kruiden, om appetyt te maken, waar toe veele de roode zoorte voortrekken. Als men 't kruid een weinig in warm water ſteekt, dat het half gaar werd, zoo kan men goede Salade daar van maken. Men neemd het ook onder andere kruiden, om Atsjaar daar van te maken. Wegens zyne ſcherpigheid diend het tot een Phœnigmus, dat is iets, het welk de huyd rood maakt, maar niet bezeerd.*

Men neemt de bladeren van de eerſte of witte zoorte, wryft die alleen, of met een weinig witte Peper, Look, en Acorus, en ſmeerd dat terſtond op 't voorhooft, zoo zal het wakker tintelen, en daar door de hoofdpyn uittrekken, te weten als het van een ſcherpe vogtigheid veroorzaakt is, en niet door een puure hitte of Sonne brand, 't welk door Sandel uitgetrokken word. Veele van onze Natie konnen deze reuk niet verdragen, ja de hoofdpyn vermeerderd nog, echter by die geene, die daar aan gewend zyn, is het een gewiſſe cuur.

In de regenmaanden hebben deze bladeren weinig ſcherpigheid, als dan moet men ze aanſcherpen met witte of lange Peper, en een weinig azyn, als men ze tegens hoofdpyn gebruiken wil.

Het gewreeve moet men niet lange laten ſtaan, anders vervliegen de kragten dadelyk, ook zoo weinig water onder doen, als het mogelyk is. Een drank tegens de koortzen, die met groote koude aankomen, maakt men aldus: Neemt bladeren van Laganſa een kleene hand vol, een ſtukje van Ajuyn, Look, Peper, en eenige bladeren van Daun Cucurang, *wryft het met azyn en water, en perſt het uit tot een drank. De Baleyers koken de tweede zoorte met Sajor, want het gekookte is zo bitter niet als het raauwe.*

Eindelyk myns oordeels, dwaalt men niet, als men dit kruid voor een Eryſimum Indicum *houd, uitwyzende zyn reuk en ſterken ſmaak, dog men moet zig daar aan niet ſtooten, dat het vyfbladig is, daar het Europiſch altyd een geſnippelt blad heeſt.*

Met onze witte Zoorte met geele bloemen, komt overeen Aria Veela, *Bramm.* Tiloni. in Hort. Malab. part. 9. fig. 23. *beſchreeven; met de roode zoorte* Cara Veela. *Bram.* Veele Tiloni. cit. loc. fig 24. Commelinus *ſuſtineert, dat het zy de Braſilize plante* Taxeriaya van Marcgraven.

De *tweede Figuur* van de Ses en negentigste Plaat vertoont de witte ofte eetbare Laganſa, het welk is de Indiſche doornagtige Sinapiſtrum, met vyf, zes, en zeven bladeren, ongelyk in getal, van de *Theſ. Zeyl. p.* 215. en Indiſche, vyfbladige Sinapiſtrum met incarnate bloemen van het *Muſ. Zeyl. p.* 1.

De *derde Figuur* vertoont de geele ofte roode Laganſa, welk is de Indiſche, vyfbladige Sinapiſtrum, met kleinder, wiragtige bloemen, niet doornagtig, van *Herm. Hort. L. B. p.* 564. en de *Theſ. Zeyl. p.* 216. alwaar het overige ziet, en meer andere zoorten van dit geſlagt, het welk *Cleome* genaamt werd van *Linnæus* in de *Hort. Cliffort. p.* 341. welke ook andere Schryvers meer aanhaalt.

CAPUT SEXAGESIMUM SEPTIMUM.

Sinapi Sinense. Sasawi Tsjina.

IN hisce regionibus binæ obcurrunt Sinapios herbæ, una exotica, altera indigena.

Primo exotica est Sinensis, vel quum potissimum a Sinensibus colitur, vel quod primo ex Sina sit delata. Est elegans amplaque planta, undique lata sua instar Brassicæ extendens folia, quæ sessilia sunt, pedemque longa plus minusve, quinque digitos lata, superius rotunda, inferius angustata, sine laciniis vel angulis instar vulgaris Sinapios, sed ad oras parum serrata, flavescentia, & maxime corrugata.

Ex fruticis centro simplex excrescit caulis ad ulnæ altitudinem, cui parva increscunt folia, quæ magis cum illis vulgaris Sinapios conveniunt, atque in ejus summo similes flavi flosculi ac semina, quæ tamen paulo majora sunt, magisque pallide fusca, quam vulgaris Sinapios.

Tantum hæc præbet planta laborem, quantum Brassica, ut ipsius folia ampla excrescant, in sulcis enim plantanda est instar Brassicæ, diligenter irriganda, reliquæque circa ipsam excrescentes herbæ evellendæ, præsertim vero cavendum est, ne flores vel semina excrescant. Sinenses eam solebant tantam colere, quanta fieri poterat, tumque totam abscindebant plantam, antequam caulis florifer excresceret, quam ita in forum venalem adportabant.

Nomen. Latine *Sinapi Sinense.* Malaice *Sasawi Tsjina*, Sinice . . . . .

Locus. Ab Amboinensibus non colitur, sed potissimum a Sinensibus & nostra natione. Optime crescit mensibus pluviosis, magisque ample distare oportet quam Brassica.

Usus. A Sinensibus hæc Sinapios planta magis colitur quam ab ulla alia natione, unde & ab ipsis potissimum in usum vocatur ad cibum. Totæ eradicantur vel abscinduntur plantæ, modo quum caulis florifer prodiret, quæque diligenter ablutæ ad solem leviter exponuntur, ut flaccescant vel mollescant, tumque colligantur, & muria condiuntur, & conservantur.

Quum hanc edere velint plantam, in aqua eam parum macerant, atque lardo vel carni adcoquunt, uti nos Brassicam fermentatam seu acidam ipsis adcoquimus. Folia cæterum sumuntur recentia, quæ in Sole flaccescunt, & leviter adsperguntur sale contrito, quæ dein convolvuntur instar foliorum Tabaci seu volvellorum, ac sic deponantur supra sese invicem, quæ ex pugno cum carne vel piscibus eduntur. Nostra natio hæc coquit folia instar Brassicæ, primam abjiciens aquam.

Hoc supra descriptum Sinapi aliam insuper habet varietatem, uti Sinenses hoc quoque dividunt in album & nigrum. Album est supra descriptum pallida ac flavescentia gerens folia. Nigrum minora gerit folia magisque serrata, inferius auriculata seu angulosa fere instar vulgaris, nigricantia seu intense viridia, ac colitur instar prioris.

Secundo *Sinapi indigenum* est Amboinense parvifolium, quod folia gerit laciniata & angulosa, floresque gerit ac semina nostrati vulgari similia, unde inutile est hæc amplius describere, facillime caulem emittit floriferum, ac proinde pauca prodocit folia, ab Erucis maxime exesa, quæ hanc præ aliis vexant herbam.

Amboinenses hoc serunt ubique circa ædes & hortos, ubi sese sponte multiplicat, inque arvo inculto excrescens tam pusillum & gracile est, ut vix dignosci potüt.

Nomen. Latine mihi dicitur *Sinapi Amboinicum.* Malaice *Sasawan Ambon.*

Locus & Usus. Amboinenses hoc serunt in hortis montanis, aliæ vero nationes & populi maritimi hoc quoque colunt; Ejus usus potissimum est, ut semen proferat, quod comminuitur, & ad cibum adhibetur. Paulo magis amaricat Sinensi, ac veram Sinapios habet acrimoniam. Contra Sinense multo minus amarum est, sed magis inflammat, ac faucium quodammodo ardorem excitat.

Cuncta-

LXVII. HOOFDSTUK.

De Sineeze Mostaart-Plant.

IN deze gewesten heeft men tweederley zoorten van Mostaard-kruiden, 1. uitlandisch, 2. Inlandsch.

1. Buitenlandisch Mostaard is de Sineeze, om dat die meest van de Sineezen geoeffend werd, of om dat ze eerst uit Sina gebragt is. Het is een schoone breede plante, hare breede bladeren rondom uitspreydende, als kool-bladeren, doch zonder steel. De bladeren zyn een voet lank, min of meer, 5 vingers-breed, vooren rond, en achter smal, zonder lappen of hoeken, gelyk de gemeene Mostaard, doch aan de kanten wat gezaagd, geel-groen, en zeer gerimpeld.

Uit de midden des struiks komt een enkelde steel voort, ruym een elle hoog, daar aan kleendere bladeren groeyen, die de gemeene Mostaard gelyker zyn, en boven op zodanige geele bloempjes en zaaden, dog deze zyn wat grooter en lichter-bruyn dan het gemeene Mostaard.

Men heeft 'er zoo veel moeiten mede als met den Kool, om ter degen groote bladeren te gewinnen, want men moet het op voorens planten, gelyk den Cappers-kool, neerstig begieten, en al het ander kruid rondom uittrekken, inzonderheid beletten, dat het geen bloem of zaad schiete. De Sineezen plegen het zoo groot te voeden, als zy immers konnen, en als dan de geheele plante af te snyden, eer den zaadsteel voorkomt, en zoo te koop te brengen.

Naam. *In 't Latyn* Sinape Sinense, *Maleyts* Sasawi Tsjina. *In 't Sinees zelfs* . . . . .

Plaats. *By de Amboinezen werd het niet geoeffend, maar meest by de Sineezen en onze Natie. Het groeyd beter in de regenmaanden, en wil wat verder dan Kool van malkander staan.*

Gebruyk. *By de Sineezen word deze Mostaard meer gecultiveerd dan by andere Natien, daarom zy hem ook meest gebruiken, en dat tot de kost. De geheele planten warden uitgetrokken of afgesneeden, even als de zaadsteel wil uitschieten, schoon afgespoeld zynde, een weinig in de Sonne gelegt, tot dat zy slenssen, of week worden, als dan t'zamen gebonden, in peekel gelegt, en bewaard.*

Als zy die nu eeten willen, nemen zy die, en ververschen ze wat uit in water, en kookenze by spek of vleesch, gelyk wy met de zuure kool doen. Anders neemt men de versche bladeren, laatze in de Sonne slenssen, bestrooyd ze dunnetjes met gewreeven zout, roldze t'zamen als Tabaksrolien, en legt ze zoo op malkander heenen, die men dan uit de hand eet tot vleesch of visschen. Onze Natie koken de bladeren gelyk men anders met den Kool doed, het eerste water weggietende

Deze bovenstaande Sineeze Mostaard heeft nog eene veranderinge, gelyk hem dan de Sineeze verdeelen in witte of swarte. De witte is de boven beschreevene, met ligteen geel groene bladeren. De swarte heeft kleendere bladeren, meer gezaagd, en achter met lappen of hoeken, schier gelyk de gemeene, swart of hoog groen van coleur, en werd geoeffend als de voorige.

2. De Inlandsche Mostaard is de Amboinsche, met kleene bladeren, achter met groote hoeken of diepgesnedene bladeren, anders van bloemen en zaad ons gemeene gelyk, daarom onnodig dezelve breeder te beschryven, by schiet zeer licht zyn zaad-steel, en heeft dierhalven weinige bladeren, die ook meest van de Rupzen doorvreeten zyn, die dit kruidje voor andere plagen.

De Amboinezen zaayen het overal, omtrent hare huyzen en tuinen, daar het zig dan zelfs vermenigvuldigd, dog op een ongebouwd Land opkomende, werd het byna zo kleen en magir, dat het zig zelver niet en gelykt.

Naam. *Wy noemen het in 't Latyn* Sinapi Ambonicum *Maleyts* Sasawi Ambon.

Plaats en Gebruyk. *De Amboinezen zaayen het in hare berg tuinen, dog andere Natien en Eylanders cultiveeren het ook. Zyn gebruik is meest om zaad te laten schieten, het welk men maald, en tot de kost gebruikt. Het is wel wat bitterder dan het Sineeze, maar heeft de regte scherpigheid van Mostaard, daar en tegen het Sineeze is veel min bitter, maar verbit meer, en brand eenigzints in de keele.*

De

Cunctarum Sinapios specierum recentes radices masticatæ, ipsarumque succus deglutitus conducit in tussi sicca, ad pruritum faucium tollendum. Amboinensis Sinapios folia, quum sint calidiora, contrita, & fronti illinita, Cephalalgiam curant ex flatibus & frigore ortam, sed cutim parum exurunt.

De versche wortelen van allerbande Mostaard geknouwd, en het zap ingeswolgen, is goed in een drooge hoest, om het jeuken in de keel te verdryven. De bladeren van de Amboinsche Mostaard, als zynde beeter van aard, gewreeven en op 't voorhoofd gesmeerd, geneezen de hoofdpyn, dat van winden of koude komt, maar zy branden wat op de huid.

OBSERVATIO.

Quum Sinapi unicuique fere notum sit, hinc nullam ejus addidit *Rumphius* iconem; Estque Sinapis siliquis hispidis, rostro obliquo longissimo *H. Cliffort. p.* 338. ubi reliqui commemorantur auctores, ejusque aliæ species. Estque forte Sinapi album ex India Orientali *Plukn. Almag. Bot. p.* 347. &c.

AANMERKING.

Wyl de Mostaart ieder een genoeg bekent is, hierom heeft *Rumphius* daar geen Figuur van bygedaan. En is de Sinapis met ruyge peulen, en een schuynze seer lange nebbe van de *H. Cliffort. p.* 338. alwaar de overige Schryvers vermeldt werden, en deszelfs andere soorten. En is mogelyk de witte Mostaart uit Oost-Indien van *Plukn. Almag. Bot. p.* 347. &c.

CAPUT SEXAGESIMUM OCTAVUM.

Gallinaria. Utta Manu.

HÆ herbæ humiles sunt species arbusculæ *Cambang Cuning* supra *libr. 6. cap.* 28. descriptæ, binasque habent formas *acutifoliam* & *rotundifolium.*

Primo *Gallinaria acutifolia* fruticulus est, simplicem emittens caulem, qui in laterales sese dividit ramos instar arbusculæ, qui potissimum erecti sunt, rotundi, & firmi, atque ex his transversales aliæ excrescunt foliosæ pinnæ, quibus folia insident, ab utraque parte ordinata & sibi opposita, per quinque sexve paria una in rachide, vix binos pollices longa, digitum lata, illis Turi similia, sed superius acutiora, intense viridia, & vetusta fere nigricantia, subtus cinerea, tenera instar graminis virent, glabra sunt, & ad tactum mollia, inque teneris fruticulis superius subrotunda.

Flores simul excrescunt in uno corymbo illis *Cannæ fistulæ* similes, sed multo minores, ex quinque flaccidis & aureis petalis compositi, quæ sese ad summam erigunt partem, inferior enim pars dehiscit, seu aperta est, quivis flos viridi insidet caliculo. Intus bina locantur majora, ac tria minora stamina antheras fuscas gerentia, atque supra hæc viride erigitur corniculum, fructus rudimentum.

Fructus sunt siliquæ rectæ, parvæ, minorem digitum longæ, ultra culmum crassæ, ex rotundo parum striatæ, & planiusculæ, primo virides, ac deorsum spectantes, dein maturæ nigræ, & sursum elevatæ, ac dehiscentes.

Intus locantur officula oblonga instar segmentorum volvulorum, illis *Fœni Græci* similia, sed majora, ejusdemque coloris.

Radix longa est, perpendicularis, lignosa, externe nigra; Folia sese per noctem claudunt sub pinnis, totaque planta gravem spirat odorem hircinum quasi, & capiti molestum. Sapor melior est, Rapaceus nempe, & ad olera aptus.

Contra naturam aliarum plantarum flores producit mensibus pluviosis, citoque siliquas perficit, quæ adeo procaces sunt, ut sæpe semina in apertis siliquis conspiciantur nova germina ac foliola emittentia. Hic & illic crescit ad hortorum areas & in plateis, quæ raro frequentantur, præsertim si solum sit molle, atque ubique quævis projiciuntur sordes, ubi viri sæpe altitudinem attingit, quum in aliis locis modo quatuor pedes alta sit, sponte sese propagat, per decidua semina, ac per totum fere annum floret.

Secundo *Gallinaria rotundifolia* humiliorem profert fruticem, magisque extensum, semi quasi procumbentem: Ejus folia breviora, rotundiora, & latiora sunt, glabra quoque & mollia, non nigricantia, sed tenera viridia, vetusta glauca seu plumbea, ejusdemque saporis & odoris; Flores ac filiquæ sunt uti in priore, sed bujus siliquæ multo angustiores sunt, Eodem crescit modo ad viarum oras & in angulis desertis.

LXVIII. HOOFDSTUK.

Het Hoender-kruyd.

D*Eze kruyden zyn een laage zoorte van het boompje* Cambang Cuoing, *boven* libr. 6. cap. 28. *beschreeven, en hebben tweederley gedaante,* 1. *spitsbladig,* 2. *rondbladig.*

1. Gallinaria acutifolia *werd een heesterken, met een enkelden steel opschietende, die zig in zyde-takken verdeeld, als een boompje, die meest overeynd staan, rond, en styf zyn, en daar aan overdwers andere blad-dragende ryskens: Daar aan staan de bladeren, te weerzyden in ryen tegens malkanderen geschikt, met 5 of 6 paren aan een ryskea, schaars 2 duymen lank, en een vinger breed, de Turi-bladeren gelyk, doch vooren spitzer, hoog-groen, en de oude schier swart, van onderen grysagtig, de jonge zyn gras-groen, glad, en zagt in 't aantasten, aan de jonge struiken zyn zy ook voren rondagtig.*

De bloemen wassen by malkander aan een tros, die van Canna fistula *gelykende, doch veel kleender, namentlyk gemaakt van 5 slappe en goud-geele blaadjes, die maar aan de bovenste zyde staan, want de onderste helft staat open, een ieder bloem in een groen kelkje. Binnen ziet men 2 groote en 3 kleendere draden, met bruyne noppen, en daar boven een groen horentje, het beginzel der vruchten.*

Dezelve zyn regte kleene houwen, een kleene vinger lank, en ruym een schaft dik, uit den ronden wat gestreept en platagtig, eerst groen en neerwaarts, daar na ryp geworden swart en opwaarts staande, en berstende.

Binnen leggen lankwerpige zaden, als stukken van rolletjes, het Fœnum græcum *gelyk, doch grooter, ook van dezelve coleur.*

De wortel is lank, neergaande, houtachtig, van buyten swart. De bladeren sluyten haar 's nachts onder hare stelen t'zamen, en de geheele plante heeft een sterke reuk, schier bokagtig, en het hoofd beswaarlyk. De smaak is beter, namentlyk Raapagtig, en tot moes-kruyd bequaam.

Het bloeyd tegens de natuur van andere planten in de regenmaanden, en spoeid met zyn zaad-houwen, die zoo groeizaam zyn, dat men dikwils de zaden in de opgeborste houwen ziet hangen, nieuwe scheutjes of blaadjes voortbrengende. Het wast hier en daar aan de kanten in de tuinen, en op straten, daar weinig gaans is, als de plaats wat mul van grond is, of daar men allerhande vuiligheid heen smyt, gewind het wel de hoogte van een man, daar 't anders maar 4 voeten hoog werd; het vermenigvuldigd zig zelfs door 't uitgevalle zaad, en men ziet het schier het geheele Jaar door bloeien.

2. Gallinaria rotundifolia *of rondbladige, blyft lager van struyk, en meer uitgebreyd, half ter aarden leggende. De bladeren zyn korter, ronder, en breder, mede glad, en zagt, niet swart-groen, maar de jonge regt groen, de oude blaauw-groen of loodverwig, van dezelfde reuk en smaak; bloemen en houwen zyn als aan 't voorgaande, doch de houwen zyn veel smalder; het wast op dezelfde manier aan de kanten van de wegen, en op eenzame hoeken.*

Nomen. Latine *Gallinaria.* Malaice *Sayor Ayam.* Amboinice *Utta Manu*, quæ tria nomina Gallinæ herbam denotant a subsequenti ejus usu. Vocari quoque potest *Olus nigrum*, qualiter quidam Portugallico Malaice nominant *Sajor Preta*, h. e. herba nigra ob foliorum ac radicum colorem. In Loaboena & Cerama dicitur *Kili Kili*, in Hitoea *Aylaun Manu.* Baleyice & Javanice *Kateppeng.* Malabarice *Tawera.* In *Hort. Malab. Tom.* 2. *Fig.* 53. *Tagera.*

Usus. Tenera folia cum Calappi lympha coquuntur & eduntur, satis enim dulce præbent olus, quod non expeteretur ex herba tam tetri odoris; Folia ejus contrita & imposita pedibus fractis vel contusis Gallinarum aliarumve avium eos curant. Ad quoevis porro Gallinarum morbos adhibetur, in Amboina enim familiare est, quod certo anni tempore mors inter hasce grassetur, quum primo sint mucosæ, ac vertiginosæ circumcurrunt, donec mortuæ decidant. Inter alia succo horum foliorum utuntur cum pauxillo *Deryngo* seu *Calami* contrito, quem Gallinis exhibent, ex quo memorata obtinuit nomina.

Radix ejus nigra habetur quoque pro *Oebat Swangi*, h. e. antidoto contra Magiam seu incantamentum, quod mihi tamen ignotum est. Altera seu minor & humilior species a Baleyensibus apta etiam censetur ad olus.

Quidam dicunt hanc plantam nomen *Gallinariæ* accepisse non ab ejus usu memorato, sed ab hominum quodam morbo, qui *Mema* seu *Gila* ayam vocatur, quasi diceres Gallinæ dementiam, quæ proprie est *Epilepsia*, quam curant decocto totius hujus plantæ, addito pauxillo Aluminis.

Nemini obfendat, in *Horti Malab. supra dicta Figura* folia *Tageræ* paulo rotundiora, fructusque multo longiores esse quam in Amboinensi, quum hoc regionum varietati sit adscribendum, gravis autem totius plantæ odor ibi omissus est. In isto autem Horto vidi usum, contrita nempe & inposita folia curare ictus doloremque Apium, quod simile nostris Amboinensibus quoque notum est.

Cum altera autem seu minore ac parvifolia specie videtur convenire TAGERA KATTU *Hort. Malab. Tom.* 9. *Fig.* 30.

Tabula Nonagesima Septima

Ad *Figuram Primam Gallinariam* exhibet *acutifoliam* seu *majorem.*
Figura Secunda Gallinariam denotat *rotundifoliam*, seu *minorem.*

OBSERVATIO.

Ut verum fatear, plantæ a *Rumphio* ex *H. Malab. tom.* 2. *Fig.* 53. & *Tom.* 9. *Fig.* 30. minime cum illis *Rumphii*, quæ *Gallinariæ* ipsi dicuntur, conveniunt, primaque potius conveniret cum *Pannam Tagera tom.* 2. *Fig.* 52. neutiquam cum *Tagera:* alteraque minor Gallinaria nequaquam cum *Kattu Tagera* convenit, quum sit *Astragali* vera species, hæque Gallinariæ veræ *Sennæ* sunt species, quarum prima mihi dicitur in *Thes. Zeyl. p.* 213. Senna viginti folia siliquis teretibus, ubi vide iconem & reliquos auctores. Altera minor Sena Orientalis hexaphylla siliquis longis incurvis Tora Indorum *Plukn. Almag. pag.* 342. quæ vocatur Cassia siliqua quadrangulari *H. Eltham. pag.* 72. *Tab.* 63. & *Thes. Zeyl. p.* 56. ubi vide reliqua.

Huc quoque pertinet Senna minor herbacea, pleramque hexaphylla folio obtuso *Sloan. Hist. Jam. vol.* 2. *pag.* 47. *Tab.* 180. *Fig.* 5. cujus icon cum nostra penitus convenit planta &c.

Naam. *In 't Latyn* Gallinaria. *Maleyts* Sayor ayam. *Amboinsch* Utta Manu, *alle* 3 *Hoender-kruyd beduidende, van zyn volgende gebruyk. Men kan het ook noemen* Olus nigrum, *gelyk het sommige in 't Portugeesch Maleyts hieten* Sajor Preto, *dat is swart kruyd, na de coleur van bladeren en wortelen. Op Loeboenees en Cerams* Kili Kili; *op Hitoe* Aylaun Manu. *Baleyts en Javaansch* Kateppeng. *Malabaarsch* Tawera. *In* Horto Malab. tom. 2. fig. 53. Tagera.

Gebruyk. *De jonge bladeren worden met Calappusmelk gekookt en gegeten, want zy geven een redelyk zoet moes, 't welk men uit een kruid van zoo vuilen reuk niet verwagten zoude. De bladeren gewreeven en opgebonden, genezen de gebrooke en gekneusde beenen aan hoenders, en andere tamme vogelen. Men gebruykt het ook tot allerhande gebreeken der hoenders, want het in Amboina zeer gemeen is, dat op zekere tyd des jaars de sterfte onder de hoenders komt, werdende eerst snottig, en lopende al duyzelende rondom, tot dat zy sterven. Onder anderen gebruyken zy den zap van deze bladeren met een weinig* Deryngo *of* Calmus *gewreeven, en de hoenderen te eeten gegeven, waar van het de voornoemde namen heeft.*

De swarte wortel werd ook gehouden voor een Oebat Swangi, *dat is baat tegens eenige tovery, doch my onbekend; de tweede of lager zoorte werd van de Baleyers voor bequamer gehouden tot Moes-kruyd.*

Zommige zeggen, dat het de naam Gallinaria *heeft, niet van het bovenstaande gebruyk, maar van een ziekte der menschen,* Mema *of* Gila ayam, *dat is hoender-gekheid genaamt, dat is* Epilepsia *of vallende ziekte, dewelke zy geneezen met het afziedzel van dit geheele kruyd, een weinig Ajuyn daar by doende.*

Men moet zig niet daar aan stoten, dat in Horti Malab. fig. supra dicta, *de bladeren van* Tagera *wat ronder, en de vruchten veel langer als het Amboinsche beschreeven worden, dewyl zulks de verscheidentheid der Landen toe te schryven is, maar den sterken reuk van de geheele plante is aldaar uitgelaten. Uit gemelde Hortus zet ik hier by een gebruyk dat de gewreevene en opgelegde bladeren, geneezen de pyn van de Bye steeken, dewyl diergelyks iets by onze Amboinezen ook bekend is.*

Maar met de tweede of kleenbladige zoorte schynt overeen te komen TAGERA KATTU, *in* Hort. Malab. part. 9. fig. 30. *beschreeven.*

De zeven- en negentigste Plaat

Vertoont in de *eerste Figuur* het scherpbladige ofte het puntige *Hoender kruyd*, welke de grooter zoorte is.
De *tweede Figuur* wyst aan het *rontbladige* ofte *kleindere Hoender-kruyd.*

AANMERKING.

Als ik de regte waarheid zal zeggen, zoo komen de planten van *Rumphius* uit de *Hortus Malab. tom.* 2. *Fig.* 53. en *Tom.* 9. *Fig.* 30 aangehaalt, gansch niet overeen met die van *Rumphius*, welke van hem *Gallinaria* genaamt werden, en de eerste zoude beter overeenkomen met de *Pannam Tagera* van het 2de deel *Fig.* 52. en gansch niet met de *Tagera*, en de andere kleindere Gallinaria heeft gansch geen overeenkomst met de *Kattu Tagera*, welke een zoort van *Astragalus* is, daar deze Gallinaria tot de *Senna* behoren, waar van de eerste van my genaamt wert Senna met twintig bladeren, en lange smalle houwen, in de *Thes. Zeyl. p.* 213. alwaar de Figuur nevens de verdere Schryvers te zien zyn. De tweede of kleinder zoort is de Oost-Indische zesbladige Senne met lange geboogde houwen Tore der Indianen van *Plukn. Almag. p.* 342. welke genaamt wert Cassia met vierhoekige houwen in de *H. Elth. p.* 72. *Tab.* 63. en de *Thes. Zeyl. p.* 56. alwaar het overige ziet.

Hier toe behoort mede de kleine kruydagtige sesbladige Senne, met een rondagtig stomp blad van *Sloan. Hist. Jam. vol.* 2. *Tab.* 180. *Fig.* 5. welkers Figuur met onze Plant zeer wel overeenkomt. &c.

CAPUT SEXAGESIMUM NONUM.

Amica nocturna. Sandal Malam.

HÆc planta odoratissimum præbet in India florem, ex Hyacinthorum familia, inferius enim prope radicem bulbum format instar Cepæ crescentis, qui hic in Amboina binos pollices crassus est, in aliis vero locis pugni crassitiem obtinet, inque ejus inferiore parte multæ excrescunt obliquæ fibrillæ.

Folia sese in orbem explicant, angustissima & longissima, ad ulnæ circiter longitudinem, minimum digitum lata, instar canalis excavata, crassa, succosa, nihilominus flaccida, ac plerumque disrupta dependent. Ex plantæ centro simplex ac rotundus erigitur caulis, tres ac tres cum dimidio pedes altus, ad latera similia emittens folia ejusdem formæ, sed multo breviora, & cauli arcte adposita, quæ tandem quoque decidunt, nudum relinquunt caulem, qui plerumque simplex ac solitarius est, aliquando autem sese dividit in laterales quosdam ramulos.

In summo quidam excrescunt flosculi, qui primo sunt oblonga albaque capita, ordine supra sese invicem posita, bina autem semper una ex ortu prope caulem excrescunt, ubi & minus excrescit foliolum, ex quo flores tanquam ex vagina prodeunt, qui sessiles sunt, ac loco pedunculorum tubum formant longum & incurvum, unde & semper deorsum vel ad latus vergunt.

Flos ipse Hyacinthi formam habet, per diem magna ex parte clausus, vel connivens, sub vesperam vero extenditur & apertus est, campaniformis, ex sex compositus lacteis & stellatis crassisque petalis, in centro concavus, ac sine ullis staminibus. Flores itaque hi gemini simul locantur tubis arcte sibi adpositis, ita ut simul quoque abrumpendi sint. Inferiores semper primo sese aperiunt, ac sic porro omni die alii altiores locati, quum priores marcescant, per unicum modo sese extendentes diem usque ad summam partem, donec omnes defloruerint, quum infimi, ac primum emarcidi viride exhibent capitulum, quod in fructum excrescit, qui est silicula parva & angulosa, quæ medullam continet viscosam, quæ sensim in pulverem exsiccatur sine ullo semine. Flores per diem paucum fundunt odorem, sed post Solis occasum, quum penitus sese aperiant, notabilem ac gratum spirant instar Liliorum odorem, qui altero die superest, immo in ipsis abruptis.

Quævis planta semel tantum suum profert caulem ac flores, sed raro fructum, unde per semen propagari nequit, sed primaria radix seu bulbus multos ad latera emittit bulbos instar Liliorum, non rotundos, vel glabros, sed inordinatos, & tuberculis obsitos, ex quibus novæ propullulant plantulæ undique circa magnum bulbum, quæ partim permittuntur excrescere, partim effodiuntur & transplantantur, quod optimum est. Potissimum in cistis plantantur ac vasis in terra bona nigraque, quum ante fenestras locantur. Diu autem durat, antequam flores gerant.

Nomen, Latine *Amica nocturna*, juxta Malaiense *Sandal Malam*, quum per noctem gratum fundat odorem instar scortarum comptarum, licet quidam hoc nomen corrigant, atque hinc nominant *Suda Malam*, h. e. nox est, acsi homines per odorem suum monere vellet, noctem instare. Alii quoque hanc vocant *Truna Malam*, h. e. sponsum noctis. Primum autem nomen optimam dat comparationem.

Locus. In Amboina ante annum 1674 ignota fuit, sed huc delata ex Batavia, ubi vulgaris est, atque in Amboina jam satis incipit propagari tam in hortorum areis quam in fictilibus.

Usus. Hic flos maxime ob gratum ejus odorem colitur, usus autem ejus Medicus apud hosce incolas ignotus est. Flores sub vesperam decerpuntur, & capillitio innectuntur, vel cubilibus insperguntur. Hæc planta videtur ex Orientali vel Occidentali India delata fuisse, tales enim plantæ in Italia demonstrantur nomine *Tuberosæ*, quarum flores paulo majores sunt illis Indiæ Orientalis, qui ibi magni æstimantur, & in Botanophilorum hortis diligenter coluntur, & per hyemem in Hypocaustis servantur.

Ibi

LXIX. HOOFDSTUK.

De Nacht-Lieffte.

Dit is eene van de welriekenste bloemen in Indiën, uit het geslachte der Hyacinthen, want onder by de wortelen maaktze een bol als een groeiende Ajuyn, hier op Amboina een paar duymen dik, maar elders wel een vuyst dik, en aan 's onderste van dezelve veele dwerslopende Vezelingen.

De bladeren verspreyden hun in de ronte, zeer smal en lank, van een elle en meer, een pink breed, gefatzoeneerd als een geutken, dik, zappig, niet te min slap, en meest gebrooken hangende, uit het midden van deze plante schiet een enkelde en ronde steel op, 3 en 3½ voeten hoog, en ter zyden met eenige bladeren bezet van de voorige gedaante, doch veel korter, en digt tegens den steel aanleggende, dewelke eindelyk ook afvallen, en den steel bloot laten, die meest enkeld blyft, doch zig somtyds in eenige zydtakjes verdeeld.

Aan 't opperste komen eenige bloempjes voort, zynde eerst lankagtige witte knopen, in ordre boven malkander staande, en altyd twee uit eenen oorsprong by den steel, daar men een kleen blaadje ziet, daar uit de bloemen voortkomen, als uit een schede, en dat zonder stelen, want de bloeme heeft in plaats van de steel een langen en kromme hals, dierhalven men ze altyd neerwaarts, of ter zyden gebogen ziet.

De bloeme zelfs is gefatzoeneerd als een Hyacinth, over dag meest toe, of half gesloten, maar 's avonds regt geopend, als een kleen kloxken, gemaakt van 6 melk-witte en gesternde dikagtige blaadjes, in de midden hol, zonder eenige draden. Deze bloemen dan staan 2 en 2 met hare halsjes digt by malkander, zoo dat men ze ook t'zamen moet afbreeken. De onderste gaan altyd eerst open, en zoo vervolgens alle dagen nieuwe en hogere, waar tegen de voorige verslenzen, en hun maar eenen dag vertoonen tot aan 't opperste van den tros, tot dat zy allegaar een beurt gehad hebben, daar na beginnen de onderste en eerst verslensde bloemen een groen knopje te zetten, daar uit de vrucht geformeerd werd, zynde een kleene en hoekige houwe, daar in een lymagtig merg legt, het welk metter tyd in stof veranderd, zonder zaad. De bloemen rieken over dag weinig, maar na Sonnen ondergank, als zy haar te degen openen, geven zy een merkelyken en aangenamen Lelien-reuk van haar, die 's anderen daags nog duurd, ook in de afgebrooke.

Ieder plante brengt maar eens haar steel en bloemen voort, maar zelden de vrucht, weshalven ze van geen zaad kan voortgeteeld werden, maar de hooft-wortel schiet veele knobbelen ter zyden uit, gelyk de Lelien, niet rond nog effen, maar ongeschikt, en met pukkelen, waar uit nieuwe plantjes voortspruiten rondom de Moeder-stam, die men ten deele laat opschieten, of ten deele uitgraaft, en verplant, 't welk best is. Men plantze meest in potten en teylen, in goede swarte aarde, en zet ze voor de vensters. Ze moet egter lange staan, eer ze bloemen voortbrengt.

Naam. *In 't Latyn* Amica nocturna, *na 't Maleytsche* Sondal Malam, *om datze by nacht lieffelyk riekt, gelyk de opgepronkte hoeren, hoewel sommige den naam verbeteren, willende daar van maken* Suda Malam, *het is nagt, als of ze de menschen met haar reuk wil aankondigen, dat het nacht zy. Andere noemen ze ook* Truna Malam, *dat is Bruydegom by nacht. De eerste naam heeft beter gelykenisse.*

Plaats. *Ze is in Amboina voor het Jaar 1674. onbekend geweest, maar herwaarts gebragt van Batavia, alwaar ze gemeen is, en begind nu in Amboina ook voort te teelen, zoo op de bedden in tuinen, als potten.*

Gebruyk. *Deze bloem word meest om de lieffelykheid van hare reuk aangequeekt, maar in de Medicynen is ze by deze Inlanders onbekend. De bloemen werden 's avonds afgebrooken, in de hairen, of op de bedden gestrooyd. Deze plante schynd uit Oost- of West Indiën gebragt te zyn, want men vertoond diergelyke bloemen in Italien met de naam van* Tuberosa, *wiens bloemen wat grooter zyn dan de Oost-Indische, waar van men aldaar veel werks maakt, en in der Liefhebbers Hoven zorgvuldig onderhouden werd, 's winters in warme stooven zettende.*

Ze

Ibi quoque propagantur per bulbos seu nodos excretos, sique unicus flos in caule sese aperiat, tum totus abscinditur caulis, inque cyatho aqua repleto deponitur, quum flores vicissim omni die sese aperiunt, totamque cameram, in quæ locantur, odore suo replent, ita ut per aliquot dies gratum præbeant spectaculum tam oculis quam naso.

Cum fictili etiam in camera per noctem deponi potest hæc planta, ut odorem fundat, ac per diem iterum Soli exponatur. Omnes surculi ex radice propullulantes abscindendi sunt & transplantandi, tum caulis plures profert flores, bulbusque crassior & major excrescit.

Ze word aldaar ook voortgeteeld door de aanwassende knobbelen, en als eene bloem aan den steel 'er zich opend, snyd men den geheelen steel af, en zet hem in een kroes met water, daar de bloemen vervolgens alle dagen open gaan, en de kamer, daar zy staan, met haren reuk vervullen, makende zoo eenige dagen een aangename spectakel voor oogen en neus.

Men kan ze ook met den geheelen pot in de kamer 's nachts op tafel zetten, om den reuk te genieten, en 's daags weer buyten dragen in de Sonne. Alle scheutjes uit de wortel uitschietende, moet men afsteeken en verplanten, zoo draagd den steel meer bloemen, en de wortel werd dikker en grooter.

Tabula Nonagesima Octava

Amicam exhibet *nocturnam*, quæ vulgo *Tuberosa* vocatur, estque *Polyanthes* floribus alternis. *H. Cliffort. p.* 126. & Hyacinthus Indicus, tuberosus flore Hyacinthi Orientalis *C. B. P. p.* 47. & *Tournef. inst. p.* 347. & Hyacinthus Indicus tuberosa radice *Clus. hist.* 1. *p.* 176. &c. & Hyacinthus Indicus tuberosae, noctu olens. *Mus. Zeyl. p.* 35. & *Thes. Zeyl. p.* 122. &c.

De acht en negentigste Plaat

Vertoont de *Nacht-Lieffle*, welke in 't gemeen *Tuberosa* genaamt wert, en is de *Polyanthes* met bloemen over en weer staande van de *Hort. Cliff. p.* 126. en Indische tubereuse Hyacinthus met de bloem van Indische Hyacinthe van *C. B. P. p*; 47. en *Tournef. instit. p.* 347. en de Indische Hyacinth met een knobbelige bol, des nagts ruykende van het *Mus. Zeyl. p.* 35. en de *Thes. Zeyl. pag.* 122. &c.

CAPUT SEPTUAGESIMUM.

Flos Susannæ. Bonga Susanna.

FLos Susanna Amboinensem refert *Orchidem*, ac reduci potest ad quartam *Orchidum* classem, quæ *Orchis Serapias* dicitur, ac describitur a *Dodonæo libr.* 7. *cap.* 30.

Caulem emittit simplicem, rectum, rotundum, & firmum, binos cum dimidio pedes altum, in cujus inferiore parte rara locantur folia, Plantaginia foliis similia, sed longiora, crassiora, & glabriora, sex pollices longa, binos lata digitos, per longitudinem tribus quatuorve nervis distincta, quorum medius in inferiore protuberat parte dorso acuto, alii vero inferius non excrescunt.

Folia hæc majorem ambiunt seu amplectuntur caulem, & nunc ad superiorem, nunc ad inferiorem partem latissima sunt, maximaque & læte germinantia, antequam caulis floriferæ excrescit, qui tum alia pauca modo profert minora & angustiora prioribus, quæque arcte cauli adcumbunt, aquosa, & ingrati saporis.

In caulis vertice quatuor vel quinque albissimi excrescunt flores, peculiaris ac mixtæ formæ, quæ nempe composita est ex illa Iris & Orchidis, quique magnitudinem habent maximi Narcissi, quivis enim flos ex sex magnis constat petalis, quorum bina sordide alba & retrorsum flexa sunt, tertium, quod maximum, erigitur, ac parum antrorsum vergit supra florem extensum, quod incumbit binis albis & bidentiformibus expansis corniculis. Reliqua bina latera seu oras cingunt, quæ aliis latiora sunt, quorumque oræ anteriores in multas lacinias acutas seu radios divisæ sunt, acsi fimbriatae essent.[1]

Inter hæc bina sextum locatur infimum & angustissimum petalum, quod instar cymbæ complicatum est. In floris centro aliud, porro concavum, conspicitur foliolum, Casside-formæ, cum binis corniculis lateralibus, quæ tenuia sunt & introrsum circinnata, ac sub casside sese recondunt, antheras gerentia luteas instar Liliorum alborum. Post hanc galeam bini albi splendentes colles seu glandulæ locantur, sub quibus foramen conspicitur ad caulem pervium, ad posticam floris partem longissima & incurva dependet cauda, sex pollices longa, culmum crassa, rotunda, concava, ex viridi & albo colore distincta.

Floris basis angulosus & viridis caulis est, ad latera acutus & ferratus, binos pollices longus, in medio crassiusculus, ortum ducens ex ala angusti folioli, in caule positi, ex hac basi fructus excrescit, qui filicula est oblonga digiti articulum longa, ultra pennam crassa, sex acutis oris seu angulis distincta, in qua locatur pilosa & russa lanugo loco seminum, uti in Angrecis, quæ decidit & avolat, quum filiqua fit matura

LXX. HOOFDSTUK.

De Susanne-Bloem.

FLos Susannæ *wil een Amboinsche* Orchis *zyn, en kan gebragt werden onder de vierde Classis van de* Orchides, *die men* Orchis Serapias *noemd, beschreven by* Dodonæus lib. 7. cap. 30.

Het schiet op met een enkelden, regten, ronden, en styven steel, 2½ voeten hoog, aan wiens onderste staan weinige bladeren, de Weegbree bladeren gelyk, doch langer, dikker, en gladder, zes duymen lank, 2 vingers breed, in de lengte met 3 of 4 zenuwen afgedeeld, waar van de middelste aan de onderste zyde uitbuyld met een scherpe rugge, maar de andere steeken van onderen niet uit.

Deze bladeren omvatten den hoofd-steel, en zyn zomtyds achter, zomtyds vooren op 't breedst, op 't grootste en weeld'rigste, eer den steel opschiet, waar aan als dan nog andere weinige bladeren staan, kleender en smaller dan de voorige, digt tegen den steel aanleggende, smets, en onlieffelyk van smaak.

Aan den top van den steel komen 4 en 5 gansch witte bloemen voort, van een bezondere en zeldzame gedaante gemengd, van een Iris en Orchis fatzoen, doch zoo groot, als de grootste Narcissen, want ieder bloem is gemaakt van 6 groote blaadjes, waar van 'er twee vuyl-wit, en agterwaarts gekromd zyn; het 3de, zynde het grootste, staat opgeregt, en een weinig voorwaarts, over de bloeme geboogen, binnen op twee witte en gaffels gewyze verspreyde horentjes rustende. De 2 andere bekleden de zyden, breder dan de andere, en hare voorste randen zyn in veele stralen gesneeden, als of zy franjen hadden.

Tusschen deze beide legt het zesde onderste en smalste blaadje, als een schuytje t'zamen gevouwen. In de midden ziet men nog een hol blaadje, als een Kasketje geformeerd, met 2 dunne horentjes aan de zyde, die zig met weinige krullen innewaarts krommen, en onder het helmken verbergen, dragende geele Noppen, gelyk de witte Lelien. Achter dit helmken ziet man 2 witte en blinkende heuveltjes of klieren, onder de welke is een gat tot op den steel doorgaande, aan 't agterste heeft de bloeme een langen en wat gekromden steert, afhangende wel 6 duymen lank, een stroo-halm dik, rond, binnen hol, buiten groen en wit.

De voet van de bloeme is een geboekte en groene steel, wiens kanten wat scherp en gezaagd zyn, 2 duimen lank, in de midden dikachtig, en voortkomende uit den schoot van een smal blaadje aan den hoofd-steel, uit dezen voet werd de vrucht, zynde een lankwerpige howwe, een lid van een vinger lank, en ruym een schaft dik, met zes scherpe kanten afgedeeld, waar in men vind een hairige en rosachtige wol in plaats van zaden, gelyk aan de Angrecs,

matura & ad latera dehiſcat in ſex anguſta ſegmenta, quæ ſuperioribus apicibus connectuntur. Floris odor dulcis eſt inſtar Liliorum alborum, ſed debilis.

Prima vice nullam notabilem radicem in hac obſervare potui planta, primarius enim caulis in terra terminatur in obtuſam partem, ex qua paucæ ac breves dependebant fibrillæ, tumque rara exhibebat folia iſta planta, quod in omnibus obtinet Orchidis ſpeciebus, quum flores gerant, quum vero alio tempore examinentur, antequam flores prodeant, perfectæ & glandulofæ obſervantur radices, ex quibus nempe bulbulus dependet oblongus teſticuliformis, inæqualis, & obliquus, cum altero, rarius cum binis minoribus exſuccis quaſi & lateralibus. Teſticuli hi ſæpe magnitudine conveniunt, alter autem ſemper magis contractus, fungoſus, & minor eſt, uti in cunctis aliis id obtinet Orchidis ſpeciebus. Ipſorum ſapor aquoſus eſt, inſipidus, ſed parum amarus, uti in Satyriis.

Flores hi raro conſpiciuntur, ac potiſſimum menſibus pluvioſis Junio & Julio, aliis enim anni temporibus caulis ac folia diſparent, licet menſe Decembri hos quoque obſervaverim, raro in Amboina reperitur hæc planta, nec niſi menſibus pluvioſis.

Nomen. Quum nullum hujus plantæ nomen Malaienſe vel Amboinenſe detegere potuerim, hinc Latine mihi dicitur *Flos Suſannæ*, Malaice *Bonga Suſanna* in memoriam chariſſimæ meæ, quæ in vita ſua mihi Socia & auxiliaris fuit in indagandis & conquirendis plantis, quæque prima mihi hunc monſtravit florem. Quidam hunc Malaice dicunt *Angrec tana*, hoc vero nomen proprie alii competit plantæ.

Locus. In Leytimoræ montibus obcurrit juxta Caſtellum Victoriam ad Orientalem ejus partem, præſertim in via Rietton, ſub fruticulis, & eo loci, ubi arbores *Caju Poeti* creſcunt.

Si effodiatur, antequam caulis prodeat, transplantari poteſt in hortis, ubi flores profert, qui per aliquot dies aperti manent, quum altero anno nova iterum regerminat planta. Quum vero transplantetur, flore jam aperto, altero anno non prodit, ſed perit.

Uſus ejus ac vires huc usque penitus ignotæ ſunt: ſed elegans ac mirus ejus flos eſt, raram & irregularem habens formam, ita ut dignus ſit, qui in fictilibus & hortorum areis locetur.

Maccabuhay forte ſimilis eſt radix ac flos in Manillis proveniens, cujus radicem Sinenſes ſaccharo condiunt, unde & Amboinenſem juſſi effodere, quum ejus bulbi maximi ſunt, antequam nempe flores prodeant, hosque depuratos per aliquot dies in aqua maceravi, donec ingratum illum & amaricantem amitterent odorem, quos dein in ſaccharo concoxi, comperi autem, per coctionem indureſcere, ſique maſticarentur, cartilaginoſi quaſi & granuloſi erant, ſed poſt annum elapſum melioris erant notæ ac ſaporis.

Flos Suſannæ minorem quoque habet ſpeciem non ultra pedem altam, ſimilia gerentem folia & glandulas, ſed utraque minora.

Ejus flos puſillus eſt, albus, & eleganter diſſectus, ac fimbriatus, majori cæterum ſimilis. Raro obcurrit, nec niſi in ventoſis collibus, ipſius vero teſticuli majores ſunt, & præſtantiores ad condiendum illis majoris ſpeciei, ante flores vero effodiendi ſunt, licet tum difficulter inveſtigari & conquiri poſſint, quum anguſta ejus folia ab illis Graminum vix diſtingui poſſint, atque poſt floris lapſum ne unicum ſeſe obfert amplius folium.

Satyria in Sina quoque obvia ſunt, ibidemque vocantur *Pu Sang-Tjan*, h. e. mater ſine prole, vel infans ſine matre, quum plantæ folia diſpareant, quum caulis florifer vigeat, quod in Europæis etiam obtinet: Ejus radicem conterunt cum aceto, inliniuntque hanc maculis quibusdam albis faciei.

Tabula Nonageſima Nona

Ad *Figuram Primam* teneram *Suſannæ floris* exhibet plantulam nondum floriferam.

Figura Secunda perfectam & florentem denotat *Suſannæ floris* plantam, ſed cujus caulis ob altitudinem in binas diviſus eſt partes.

Figura

grees, dewelke uitvald en verſtuifd, als de rype bouwen ter zyden opberſten in ſes ſmalle riemkens, die met de voorſte ſpitzen nog aan malkander bangen. De reuk is zoet, als witte Lelien, doch ſlap.

Het eerſtemaal heb ik geen kennelyke wortel konnen vinden aan dit kruid, want de hoofd-ſteel eindigde in de aarde in een ſtompje, daar aan weinige en korte Vezelingen hingen, ook waren deswegens weinige bladeren daar aan te zien, gelyk alle Orchides pleegen, als zy bloemen dragen, maar als men op een ander tyd komt, wanneer het nog geen bloemen draagd, zoo vind men volmaakte en klieragtige wortelen daar aan, namentlyk een langwerpig hoilken, als een Teſticul, wat oneven, en ſchuyns leggende, met nog een, zelden 2 mindere en als verdroogde ter zyden. Deze Teſticulen zyn dikwils in groote malkander gelyk, doch de eene is altyd rimpeliger, voozer, en wat kleinder, gelyk alle Orchides hebben. De ſmaak is waterachtig, ſmets, en wat bitter, gelyk alle Satyria.

Men ziet deze bloeme zelden, en dat meeſt in de regenmaanden Juny en July, want op andere tyden verlieſt ze haar ſteel en bladeren, hoewel ik ze in December gevonden heb, immers ze is weinig in Amboina te vinden, en dat niet buiten de regen-mouſſon.

Naam. *Dewyl ik geen Maleytſchen noch Amboinſchen naam heb konnen verneemen, zoo heb ik ze in 't Latyn genaamt* Flos Suſannæ. *In 't Maleyts* Bonga Suſanna, *ter gedachteniſſe van die gene, die by haar leven myn eerſte Gezellinne en Behulpe in 't opzoeken van kruiden en planten is geweeſt, ook de eerſtemaal my deze bloem getoond heeft. Sommige willen in 't Maleyts een* Angrec tana *daar van maken, doch deze naam komt eygentlyker een ander plante toe.*

Plaats. *Men vind het op Leytimor op de bergen, naaſt 't Caſteel Victoria, na het Ooſten, inzonderheid op de weg na Rietton, onder lage ruigte, en waar omtrent de* Caju Poeti *bomen ſtaan.*

Als men 't uitgraaft, eer het zynen ſteel ſchiet, zoo kan men 't in de tuinen verplanten, daar het dan zyn bloeme voortbrengt, en dezelve vele dagen na malkander geopend vertoond, en des volgenden Jaars weder een nieuwe plante formeerd. Maar als men het verplant, wanneer de bloeme alrede geopend is, dan wil het in 't volgende Jaar niet meer voortkomen, en vergaat in de aarde.

Gebruik. *Van zyn kragten en gebruik is tot nog toe niets bekend, als dat het een ſchoone en raare bloem is, wegens haar wonderlyke fatzoen, waardig in potten en teylen geplant te werden.*

Maccabuhay *is miſſchien eene diergelyke wortel en bloeme in Manilha voortkomende, wiens wortel de Sineeze confyten, weshalven ik de Amboinſche ook heb laten uitgraven, wanneer de wortelen op 't grootſte zyn, namentlyk eer de bloemen voortkomen, de ſchoon gemaakte eenige dagen in water weeken, tot dat zy den viezen bitteragtigen ſmaak verliezen, en dan in zuiker opkoken, maar bevond, dat zy door 't kooken hard wierden, in 't knouwen kraakebeenagtig, en korlig, maar na een Jaar beter van ſmaak.*

Flos Suſannæ heeft nog een kleine zoorte, niet boven een voet hoog, met diergelyke bladeren en klieren, doch beide veel kleender.

De bloem is zeer kleen, mede wit en aardig geſnibbeld, anders de groote meeſt gelyk, ze werd weinig gevonden, en dat op luchtige heuvels, haar Teſticulen zyn grooter en merkelyker dan aan het voorgaande, ook bequamer om te confyten, maar men moet ze voor 't bloeyen uitgraven, hoewel ze als dan moeyelyk te vinden zyn, dewyl de ſmalle bladeren van het jonge gras qualyk te onderſcheiden zyn, en na het vergaan van de bloem vind men niet een blad.

De Satyria werden mede in Sina gevonden, en aldaar genaamt Pu Sang-Tjan, *dat is moeder zonder kind, of kind zonder moeder, om dat de bladeren des ſtruiks vergaan zyn, als de bloemdragende ſteel in zyn fleur ſtaat, gelyk men in Europa ook ziet, zyne wortelen vryvenze met azyn, en ſtrykenze op zekere witte gebreken des aangezichts.*

De negen en negentigſte Plaat

Vertoont in de *eerſte Figuur* een jong plantje van de *Suſanne-bloem*, eer dat het gebloeid heeft.

De *tweede Figuur* wyſt aan een volmaakte bloemdragende plant van de *Suſanne-bloem*, dog wiens ſteel om de hoogte in tweën gedeelt is.

De

Figura Tertia ſimplicem denotat caulis ſummam partem frugiferam, cujus folia jam emarcida deciderunt.

O B S E R V A T I O.

Hanc plantam veram *Orchidis* ſpeciem eſſe, ſed floribus ſingularibus & peculiari calcari donatis, quivis facile videt. vocaturque *Orchis* Amboinenſis, floribus albis fimbriatis; *Flos Suſannæ* Rumphii ab *Herm.* in *Par. Bat. Pr. pag.* 358. cui a *Pluknet.* in *Mantiſſ. pag.* 141. jungitur Orchis palmata peramœna, Caryophylli montani floribus, margine fimbriatis ex Virginia. &c.

CAPUT SEPTUAGESIMUM PRIMUM.

Flos inpius. Bonga Haram Tsjada.

Hic flos primo ex Manilha in Ternatam delatus eſt, atque inde in Amboinam, qui ex floris forma *Anemones* ſpecies eſſe videtur, aliæ vero ejus partes obſtant: Caulem emittit rectum, firmum, & rotundum, ulnam circiter altum, qui in paucos dividitur laterales ramos, quibus folia inſident ſolitaria brevibus in petiolis, ſenſim ab inferiore parte anguſtata, tres pollices longa, digitum lata, ad oras profunde dentata, acutis dentibus inſtar ſerræ, uti folia *Hellebori maris*, obſcure nigricantia, ſeu ex viridi nigra, rugoſa, nec ſplendentia.

Ex foliorum alis brevibus, nec non, in pedunculis viridia excreſcunt capitula, Roſæ capitulis ſimilia, quæ compoſita ſunt ex quinque acutis foliolis ſeu barbis, quæ, quam diu clauſæ ſint, eriguntur, apertus vero flos ſemper dependet, vel ſaltem ad latus inclinat, aeſi ſub foliis ſeſe abſcondere vellet, nunquam cœlum adſpiciens. Quum ſeſe quinque iſtæ barbæ extendant, tum flos ſeſe ample explicat, componiturque ex quinque rotundis petalis, quæ tam arcte ſibi adcumbunt, ut completum forment circulum, ſeu patinam repræſentent.

Floris centrum parum elevatum eſt inſtar collis, huic primo inſidet piſtillum albicans, atque circa hoc quinque anguſta foliola, aviculæ linguas referentia, ſeu linguæ formia, atque infra hæc quindecim brevia & rubra ſtamina, *antheras luteas gerentia.*

Floris color pallide ſanguineus eſt, ad igneum accedens, qualis & eſt in quinque iſtis linguis, quæ farina flava adſperſæ ſunt, quæ decidit, ſi moveantur, nullum porro fundit hic flos odorem, totusque flos ita dependet & annectitur, ut totus quantus decidat ſimul cum colle & linguis, poſtquam per diem ac noctem expanſus fuerit.

Fructus ſunt capitula rotunda, formam & magnitudinem habentia *Cardamomi rotundi* medii, ex rotundo ſuperne plana, & brevi apice donata, ac tum quinque iſtæ ſeſe contrahunt barbæ ſeu oræ, fructumque quaſi claudunt & comprimunt, qui tum iterum erigitur, parumque rugoſus ſeu piloſus eſt, & lignoſus, quum matureſcat, intus quinque locantur cellulæ, in quibus nigricans reconditur ſemen, Sinapios ſemini ſimile, ſed paulo majus, magisque anguloſum.

Foliorum ſapor ingratus eſt; Radix incurvata eſt, multisque verrucis obſita, aliquando etiam maculata, ac ſi ejus quædam pars eſſet abrupta, alba, & inſipida. Si ſolo locetur pingui, plures aliquando excreſcunt caules una ex radice, ultra binos pedes alti, ac folia palmam circiter longa ſunt, inferius auriculata, ſeu in amplas oras extenſa, quæ ſerram repræſentant. Flos ſemel apertus per dies & noctes manet, donec, uti dictum fuit, totus decidat.

Nomen. Latine *Flos inpius.* Malaice *Bonga Haram Tſjada*, ſeu profanus vel degeneratus flos, quum cœlum nunquam quaſi adſpicere velit, alii eum vocant *Bonja Tſjupo* ex forma parvæ patinæ. Ternatice *Bonga Matta Hari*, & *Tenga Hari*, h. e. Solis flos, ſed improprie, quum nullo modo ſolis curſum obſervet. Aliis dicitur *Bonga Caſtela*, quum a Caſtilianis primum in Moluccas delatus ſit hic flos. Bandice *Tebu.*

Locus.

De *derde Figuur* vertoont een enkelt bovenſte gedeelte des ſteels met vrugten, wiens bladeren al verſlenſt en afgevallen zyn.

A A N M E R K I N G.

Dat deeze plant een regte zoort van *Orchis* is, maar met byzondere bloemen, en een particuliere lange ſtaart, ziet ieder een ligtelyk. en wert genaamt Amboinſche *Orchis* met witte geſnibbelde bloemen; de *Suſanne-bloem* van Rumphius by *Herman* in de *Par. Bat. Pr. p.* 358. met welke van *Pluknet* in de *Mantiſſa. p.* 141. gevoegt wert de ſchoone gevingerde *Orchis*, met bloemen van de berg-Nagelen, aan de kanten als met franje bezet, uit Virginie &c.

LXXI. H O O F D S T U K.

De Godlooze Bloem.

Deze bloeme is eerſtmaal uit Manilha in Ternaten gekomen, en van daar herwaarts in Amboina gebragt, ſchynende na 't uitwyzen der bloemen, een zoorte van Anemone *te zyn, doch de andere deelen ſtryden daar tegen. Het heeft een regten, ſtyven, en ronden ſteel, een kleene elle hoog, in weinige zyde takken verdeeld, daar aan ſtaan de bladeren enkeld op korte ſteeltjes, ſtraks van achteren allenxkens toeſmallende, 3 duimen lank, een vinger breed aan de kanten grof gezaagd. met ſcherpe tanden, als een zage, gelyk de bladeren van* Helleborus mas, *ſwart-groen. wat ruig, en zonder glants.*

Uit den ſchoot der bladeren, insgelyks op korte ſteeltjes, komen groene knopen voort, de Roze-knoppen gelyk, gemaakt van 5 ſpitze blaadjes of baarden, opgeregt, zoo lang zy geſloten zyn, maar de geopende bloem ziet altyd neerwaarts, of ten minſten ter zyden, als of zy onder de bladeren hing, en nooit ſchouwd ze den hemel aan. Als hen de voornoemde vyf bladeren verſpreiden, dan opend haar de bloeme wyd, en is gemaakt van vyf ronde blaadjes, zoo digt aan malkander ſluitende, dat zy ſchier een ronde cirkel maken, en een ſchoteltje verbeelden.

Het midden der bloemen is wat verheven, als een heuvelken, daar op ſtaat eerſt een witachtig pilaarken, en random het zelve vyf ſmalle blaadjes, als vogel-tonxkens, en beneden dezelve noch andere 15 korte en roode draadjes, met geele noppen.

De coleur van de bloeme is ligt bloedrood, na 't vuurroode trekkende, als mede aan de vyf tonxkens, die mede met een geel meel behangen zyn, het welk afvald, als men ze ſchud, voorts van geen reuk, en de geheele bloeme hangt zodanig aan malkander, dat ze geheel afvallen kan met haar heuvelken en middelſte blaadjes, na dat ze haar een dag en nacht vertoond heeft.

De vruchten zyn ronde knopen, van gedaante en groote gelyk het middelſte, Cardamomum rotundum *bygenaamt, uit den ronden vooren wat plat, met een kort ſpitsken, en de vyf baarden trekken haar als dan weer t'zamen, en ſluiten de vrucht vaſt, die als dan weder opwaarts ſtaat, wat ruig of haairig is, en houtachtig, als ze ryp word: Binnen ziet men 5 celletjes, daar in ſwartachtig zaad legt, het Moſtaard-zaad gelyk, doch wat grooter en hoekiger.*

De ſmaak van de bladeren is onaangenaam. De wortel is gekronkeld, met veele wratten bezet, zomtyds ook plekken hebbende, als of 'er iets afgebrooken was, wit, en zonder ſmaak, op een vette grond geplant, ſchieten zomtyds meer ſtelen uit eene wortel. boven 2 voeten hoog, en de bladeren ſchier een hand lank, agter met 2 uitwaſſingen of hoeken, een breede handzage wel gelykende. De bloeme eens geopend, blyft dagen en nachten open ſtaan, tot dat ze, als gezegt, heel afvald.

Naam. *In 't Latyn* Flos inpius. *Maleyts* Bonga Haram Tsjade, *dat is Godloze of baſtaard-bloeme, quantswys om dat ze den hemel nooit aanſchouwen wil; andere* Bonga Tsjupo, *na de gelykeniſſe van een vlak kommetje. In 't Ternataanſch* Bonga Matta Hari, *en* Tenga Hari, *dat is Zonnebloem, doch oneigentlyk, want ze reguleerd haar niet minder dan na de Zonne. Andere noemen ze* Bonga Caſtela, *om dat ze van de Caſtelianen eerſt in de Moluccos gebragt is. Bandaneeſch* Tebu.

Plaats.

Locus. In Amboina parum bucdum innotuit, ac per ſemen propagatur in hortis, quod per binos treſve menſes in terra manet, antequam progerminet, majori copia reperitur in Ternata & Moluccis, ubi primum delatus fuit ex Manilhis.

Uſus. In re Medica ejus uſus hucusque ignotus eſt, unde tantummodo ad oblectamentum ob floris elegantem colorem in ciſtis & hortis plantatur & colitur; Ternatenſes hunc vocant *Bonga Matta Hari*, quum inimicitiam quaſi cum Sole gerat, ac plerumque circa meridiem decidat, quum ſolis fervor ſit maximus. Abruptus capillis innecti nequit, quum ejus pedunculus adeo curtus ſit, ac totus præterea flos a pedunculo ſeparetur, quum decidat.

Similis flos deſcribitur in *Hort. Malab. Part.* 10. *Fig.* 56. ſub nomine *Naga Pu*, ſed nullus ejus ibi commemoratur uſus.

Plaats. *In Amboina is ze noch weinig bekend, werdende door zaad voortgeteeld in de Hoven, het welk wel 2 à 3 maanden in de aarde verborgen kan leggen, eer het opkomt, in meerder quantiteyt heeft men ze in Ternaten en de Moluccos, daar het eerſt gebragt is uit de Manilhas.*

Gebruyk. *In de Medicynen is haar gebruik noch onbekend, dierhalven ze alleenlyk tot vermaak, en om haar fraaje coleur in de Hoven en potten geplant werd. De Ternatanen geven de reden van de naam* Bonga Matta Hari, *om dat de bloemen quantswys een vyandſchap met de Zonne dragen, en dierhalven gemeenlyk tegens den middag afvallen, wanneer de Zonne in haar kragt ſtaat. Men kanze niet afbreeken, en in de hairen dragen, om dat ze zoo kort van ſteel is, en dan nog de geheele bloem van den ſteel afvald.*

Diergelyke bloem werd beſchreeven in Hort. Malab. Part. 10. Fig. 56. *met den naam* Naga Pu, *doch geen gebruik daar van vermeld.*

Tabula Centeſima

Ad *Figuram Primam* Plantam exhibet, quæ *flos inpius* Rumphio dicitur.

Figuræ Secundæ planta, *Flos globoſus* a Rumphio vocatur.

De hondertſte Plaat

Vertoont in de *eerſte Figuur* een plant, welke de *Codlorat bloem* van Rumphius genaamt wert.

De Plant van de *tweede Figuur* wert de *ronde bloem* by Rumphius genaamt.

OBSERVATIO.

Flos inpius proprie *Alceæ* ſpecies eſt, convenitque proxime cum *Alcea* Jamaicenſi fruticoſa, floribus purpureis, oblongo, crenato, & acuminato folio *Plukn. Almag. p.* 16. & *Phyt. Tab.* 255. *Fig.* 3. quæ a noſtra tantum differt, quod ejus folia non ita ſint auriculata, eademque eſt cum *Naga Pu. H. Malab. tom.* 10. *Fig.* 56. uti ex Figurarum comparatione patet, nullo autem modo convenit cum Sjasmin *H. M. p.* 10. *Tab.* 1. uti perperam *Pluknet.* putat. Hoc autem genus hodie multis *Sida* vocatur juxta Linnæum.

AANMERKING.

De *Flos inpius* is eigentlyk een zoort van *Alcea*, en komt het naaſt overeen met de Jamaice ſtruikagtige *Alcea*, met purpere bloemen, een lankwerpig, puntig, en ingeſneden blad van *Plukn. Almag. p.* 16 en *Phyt. Tab.* 255. *Fig.* 3. welke van onze Plant alleen verſchilt, dat de bladeren van onderen geen uitſtekende hoeken hebben, dog is dezelve met de *Nagu Pu* van de *Hort. Malab. Tom.* 10. *Fig.* 56. en niet met de Sjasmin van de *H. Malab. pag.* 10. *Tab.* 1. zoo als *Pluknet* qualyk meent. En dit geſlagt wert by veele hedendaags *Sida* volgens Linnæus genaamt.

CAPUT SEPTUAGESIMUM SECUNDUM.

Flos globoſus. Bonga Knop.

HÆc *Bellidis* ſpecies eſſe videtur, atque aliquid commune cum *Succiſa* habere, ab utrisque autem adeo differt, ut peculiarem putem eſſe plantam, ipſique proprium tribuam nomen.

Multis ſeſe extendit ramis inſtar fruticis, cujus rami nunc eriguntur, nunc terræ quaſi incumbunt ob ipſorum craſſitiem, ſuntque rotundi, firmi, parumque rugoſi, in amplos articulos ſeu nodos diſtincti, qui maxime protuberant, & ex fuſco rubent, hisce folia inſident bina ſibi oppoſita, quæ cum ſubſequenti pari obliquam formant crucem. Ex ipſorum alis longus ſimilisque excreſcit caulis eodem diviſus modo.

Folia cum illis *Borraginis* conveniunt, ſuntque craſſiuscula, inferius anguſtata, quatuor, quinque, & ſex pollices longa, binos digitos lata, quo autem magis ad florem accedant, eo minora ſunt, rugoſa, & ad tactum lanuginoſa, per longitudinem tribus obliquis coſtis diſtincta, inferius maxime protuberantibus, integra, ac ſaporis fatui.

Frutex hic binorum cum dimidio ac trium pedum altitudinem adtingit, ſupremumque foliorum par binos tresve emittit longos petiolos, quorum quivis peculiarem ſuſtinet florem, qui inter bina locatur viridia foliola, ſeu ſquamulas ad utrumque latus expanſas.

Flos ſphæra eſt globiformis, magnitudine globi ſclopeti, qui componitur ex tenuibus firmis & acutis minimis petalis inſtar ſquamarum ſibi impoſitis, ita tamen, ut cavitas inter hæc conſpiciatur, elegantis purpurei ſplendentis coloris, ſed inodorus. Si flores juſtam adquiſiverint magnitudinem, ſuperius ſeſe exhibent albæ quædam ſtellulæ, ex cavitate iſta productæ.

LXXII. HOOFDSTUK.

De ronde Bloem.

D*It ſchynd een zoorte van* Bellis *te zyn, ook iets gemeens met de* Succiſa *te hebben, doch van beide zoo veel verſchillende, dat ik ze liever tot een byzondere plante maake, en haar een eigen naam geve.*

Het breid zig uit met veele takken als een ſtruik, die zomtyds overeind ſtaan, zomtyds wat ter aarde leggen, wegens hare vettigheid; dezelve zyn rond, ſtyf, en wat ruig, in wyde leden of knien verdeeld, die vry wat uitpuylen, en bruin-rood zyn. Aan dezelve ſtaan 2 bladeren tegens malkander, en maken met het volgende paar een ſchuyne kruys. Uit haren ſchoot komt een ander lange ſteel, op dezelve manier verdeeld.

De bladeren gelyken die van Borrago, *zyn dikagtig, na agteren toeſmallende, 4. 5. en 6 duimen lang, 2 vingers breed, doch hoe nader aan de bloeme, hoe kleender, ruig en wolachtig in 't aantaſten, in de lengte met 3 ſchuinze ribben geſtreept, die beneden zeer uitſteeken met evene kanten, en ſmets van ſmaak.*

De ſtruik werd 2½ en 3 voeten hoog, en het bovenſte paar der bladeren geeft uit 2 à 3 lange ſtelen, ieder dragende een byzonder bloeme, dewelke ſtaat tuſſchen 2 groene blaadjes of ſchubbetjes, te weerzyden uytgebreid.

De bloem is een kogelronde bol, in de grootte van een Musquet-kogel, gemaakt van dunne, ſtyve, en ſpitze blaadjes, als ſchubbekens op malkander gedrongen, zoo nogtans, dat 'er een holligheid daar tuſſchen gezien werd, ſchoon levend, purper-verwig, doch zonder reuk. Als de bloempjes haar volkomen grootte hebben, dan vertoonen haar boven op eenige witte ſterretjes, uit de voorſchreeve holligheid uitkykende.

Flos hic tam durus eſt, ut, ſi alicujus naſo admoveatur, ſpinuloſus eſſe videatur, atque a primo ſuo initio per multos continuos dies inimmitabilem ſervat elegantiſſimum purpureum colorem inſtar optimi *Amaranti*, tandem palleſcit, ſed nulla ejus decidunt petala, generantque in interna lanugine fuſca ſemina, quæ a pelliculis & lanugine iſta non facile ſeparari poſſunt.

Radix digiti longitudinem habet, ubi cito quaſi abrupta eſt, inque binas tresve divaricationes diviſa, nodisque ſeu verrucis obſita, atque in ſuperiore ejus parte multas longas ad latera emittit ramificationes, multis fibrillis & nodis obſitas.

Altera ſpecies *alba* eſt, formâ a præcedenti non diverſa, niſi quod plerumque paulo major ſit, ejusque flos penitus albet inodorus quoque, nullaque vel pauca admodum prope genicula obſervatur rubedo, ejus radix eſt uti in priore, præmorſa quaſi & verrucoſa.

Nomen. Latine *Flos globoſus*, ſeu *globularius*. Malaice nomine barbaro *Bonga Knop*. Javanice *Rabna Bacadja* item *Adas Adaſſan*, primo putavi eſſe *Amarantum globoſum*, ſed dein comperi propius accedere ad *Succiſæ* genus, licet & quidam hanc plantam *Brunellæ* ſpeciem eſſe putent, ab omnibus autem hisce nimis differt.

Locus. In Amboina quondam exotica fuit planta, ex Java delata, nunc autem ſatis multiplicata eſt in hortis, loca amans arenoſa.

Uſus. Ejus flores potiſſimum tempore nuptiarum adhibentur, ex quibus corollæ nectuntur, quum omnium florum minime flacceſcant. Ejus folia gratum præbent olus, ſed cum aliis herbis mixta

Wadapu Hort. Malab. part. 10. *Fig.* 37. deſcriptum cum hoc optime convenit, cujus & binæ ibi commemorantur ſpecies, una nempe florem gerens purpureum, altera album, ipſius vires ibi commemorantur, quod folia ejus cum Sandalo citrino propinata curent tuſſim ac dolorem, qui in pectore perſentitur poſt vehementes tuſſes.

Deſcribitur quoque ac delineatur a *Jacobo Breynio Cent.* 1. *cap.* 51. ſub nomine *Amaranto affinis Indiæ Orientalis floribus glomeratis Ocymoidis* folio, ipſique Indico nomine dicitur *Putang*, quod forte corruptum eſt Portugallici *Foelba Botaon*, h. e. flos capitatus. Binas ibi quoque deſcribit ſpecies, albam & rubram, cum noſtra ſatis convenientes planta.

De bloeme is zoo hard, dat ze iemand onder de neus geduwed, ſteekelig voortkomt, en blyft van 't eerſte begin veele dagen na malkander in haar volle kragt, met een onveranderlyke purper, als den beſten Amarantus *doen mag, ten laatſten verbleektze, doch zonder afvallen van de blaadjes, maar gewinnen in de binnenſte dons, bruine zaadkorls, die van haare velkens en witten dons niet te ſcheiden zyn.*

De wortel is een vinger lank, en dan ſchielyk afgebroken, en in 2 of 3 takken zich verdeelende, met knobbelen of wratten bezet, van haar bovenſte veele lange takken, ter zyden uitſchietende, die mede vol vezelingen en knobbelen zyn.

De tweede zoorte is de witte, *aan fatzoen van de voorgaande niets verſchillende, dan dat ze doorgaans wat grooter van gewas is; de bloeme geheel wit, mede zonder reuk, en men ziet geene of weinige roodigheid by de knien. De wortels als aan 't voorige afgebrooken en knobbelig.*

Naam. *In 't Latyn* Flos globoſus, *of* globularius. *Maleyts met een verbaſterde naam* Bonga Knop. *Javaanſch* Rabna bacadja, *als mede* Adas Adaſſan, *in 't eerſte heb ik 't voor een* Amarantus globoſus *aangezien, maar naderhand bevonden, dat het de zoorte van* Succiſa *nader kome, hoewel het sommige ook voor een* Brunelle *aanzien, doch het verſchild te veel van die alle.*

Plaats. *Zy is in Amboina eertyds vreemd geweeſt, en uit Java aangebracht, maar nu redelyk vermenigvuldigd in de tuinen, waſſende geern op een zandige plaats.*

Gebruik. *De bloemen werden meeſt op bruiloften tot kranſſen en kroontjes gebruikt, om dat zy onder alle bloemen de onverwelkelykſte zyn. De bladeren zyn een ſmakelyk moeskruid, doch werden onder andere gemengd.*

Wadapu in Hort. Malab. part. 10. fig. 37. *beſchreeven, komt hier mede zeer wel over een, en werden hem aldaar ook twee zoorten gegeeven, te weten een met purper, en een met een witte bloem; zyn kragten werden aldaar geſtelt te dienen, dat de bladeren met geele Sandel gedronken, geneezen den hoeſten en de pyn, dewelke op de borſt na ſterken hoeſten volgt.*

Het wert mede beſchreeven en afgemaalt by Jacob. Breyn. Cent. 1. cap. 51. *onder de naam van* Amarantho affinis Indiæ Orientalis floribus glomeratis Ocymoidis folio, *en by hem genaamt op Ooſt Indiſch* Putang, *welk miſſchien bedorven is van het Portugeeze* Foelha Botaon, *dat is Knop bloem. Hy beſchryft mede twee zoorten, witte en roode, met het onze wel overeenkomende.*

OBSERVATIO.

Hodie hoc genus *Gomphrena* vocatur, eſtque Gomphrena caule recto, foliis ovato lanceolatis, capitulis ſolitariis, pedunculatis diphyllis. *Linn. H. Cliffort. p.* 86. & Caraxeron Ocymaſtrifolium, capitulis majoribus purpureis *Vaill. act.* 1722. *p.* 263. & Amaranthoides Indicum foliis Ocymaſtri, capitulis purpureis. *Herm Parad. p.* 14. & Amaranthoides Lychnidis folio, capitulis purpureis *T. inſt. p.* 654. & *Theſ. Zeyl. p.* 15. ubi vide reliqua. & *H. Amſt. part.* 1. qui *Tab.* 45. hujus plantæ ſplendidiſſimam habet iconem.

AANMERKING.

Hedendaags wert dit geſlagt *Gomphrena* genaamt, en is de Gomphrena met een regte ſteel, en ſpeeragtige puntige bladen, met enkulde bloem-bolletjes op tweebladige ſteeltjes ſtaande van *Linnæus* in de *H. Cliff. p.* 86. en Caraxeron met het blad van de Ocymaſtrum, met grootere purpere bloem-bolletjes van *Vaill.* in de *Act. p.* 263. van het Jaar 1722. en Indiſche Amaranthoides met bladen van de Ocymaſtrum, en purpere hooftjes van *Herm.* in zyn *Parad. p.* 14. en Amaranthoides met het blad van de Lychnis, en purpere hooftjes van *Tournef. inſtit. pag.* 654. en de *Theſ. Zeyl. p.* 15. alwaar het overige ziet. als mede in het eerſte Deel van de *H. Amſtelod* welke in de 45 *Plaat* een zeer heerlyke afbeelding van deze plant heeft.

CAPUT LXXIII.

CAPUT SEPTUAGESIMUM TERTIUM.

Majana utraque. Majanu Puti & Mera.

MAjana mixtam gerit formam *Melissæ* & *Sclareæ*, huic autem proxime accedit, binæ ejus obcurrunt species alba & rubra, foliorum ac petiolorum colore tantum diversæ.

Primo *Majana alba* binorum ac trium pedum altitudinem habet, paucosque gerit crassos, fragiles, quadragonos, & ample articulatos caules, quorum inferiores articuli terræ maxime incumbunt, ubi aliquando fibrillas emittunt. Folia ejus ad nodos bina sibi opponuntur, quatuorque simul crucem formant, ample distantia, Urticæ vulgaris foliis similia, sed crassiora & succosiora, multis pertexta venis, contracta, ac tenuibus & vagis pilis hirta, coloris intense viridis.

Contritorum foliorum odor ex Citro & Sclarea mixtus est. In caulium summo primo quadragona excrescit spica, ex pallide virentibus squamis seu foliolis composita, quæ dein longior evadit, atque inter squamulas illas flosculos exhibet in verticillis positos, sed non tam dense quam in *Basilico*, suntque hi pusilli instar flosculorum Rosmarini, superius albi, inferius cœrulei, ex tenuissimis quasi pedunculis dependentes. Hosce insequuntur parvæ vesiculæ plerumque concavæ, vel rarum continentes semen, instar arenæ pusillum.

Radix ejus alba est, laxa, & ample extensa, prope majorem caulem novos producens surculos, qui transplantari possunt, uti & rami, qui ad nodum fibrillas emiserunt.

Secundo *Majana rubra*, priori in omnibus partibus similis est, sed altior excrescit, majoraque gerit folia, ex fusco & viridi mixta, subius nempe fusca, ac supra variegata, quorum quædam adeo obscura sunt, ac congrumatus sanguis. Vetustissima & inferiora folia magis virent, ac mensibus pluviosis viridis color semper prævalet, ita ut pro alba haberetur specie, odor est uti prioris, sed debilior, floresque ejusdem formæ, sed ex cœruleo purpurei, qui longioribus insident spicis, spithamam longis.

Caules ejus magis rugosi sunt, omnesque fusci, atque inferiore parte terræ incumbunt, ac facilius fibrillas emittunt, majorique numero ex terra & radice propullulant, quæ vaga quoque & ample extensa est. Ejus semen raro quoque conspicitur, unde fere ignotum est, ex capsulis tamen aliquando decidit, novasque profert plantulas, unde & non oportet transplantari, quum raro hinc pereat, nec ullibi provenit nisi in hortis.

Nomen. Latine *Majana alba & rubra.* Malaice *Majani* & *Miani Puti*, & *Mera*, quo nomine ubique nota est hæc planta. Ternatice *Ate Ate Basure.* Quidam Malaienses illam vocant *Daun Hati Hati*, quod nomen *Marrubium album* gerit. Amboinice in Hitœa *Amulen Lanit*, h. e. Serune cœrulea. Javanice *Iler.*

Locus. In cunctis crescit Malaiensibus insulis, videturque aliunde huc introducta, quum nullum verum gerat Amboinense nomen, ac potissimum mensibus pluviosis flores producat, quo tempore in aliis regionibus menses sunt sicci.

Usus. Radix ejus comesta abdominis tormina & Diarrhæam curat, foliorum succus auribus instillatus surditatem tollit, ex Catharris ortam, unde exulcerantur sæpe aures. Eadem folia contrita inflammatis inponuntur partibus, quæ ad suppurationem vergunt, hæc quoque cum illis *Melissæ lotoriæ* Hircorum carnibus adcoquuntur, ut hircinus iste tollatur odor: Albæ speciei succus cum pauxillo aceti mixtus, ac propinatus vermes expellit, cum Calappi autem oleo mixtus infantum curat excoriationes inter inguina, quæ facillime in illis inflammantur. Folia hæc cum frusto radicis matricis Curcumæ conmixta, & contrita, ipsorumque succus propinatus per urinas omnes expellit vesicæ aliarumque partium inpuritates.

LXXIII. HOOFDSTUK.

De beyde Majana-planten.

MAjana *is een gemengde fatzoen van* Melisse *en* Scharley, *doch het laatste naast komende, men heeft 'er 2 gedaantens van, witte en roode, in coleur der bladeren en stelen maar verschillende.*

1. Majana alba *werd 2 à 3 voeten hoog, en heeft weinige vette, brosse, vierkante, en wyd geleede stelen, die met de onderste leden meest op de aarde leggen, en somtyds weder inwortelen: De bladeren staan aan knien, 2 tegens malkanderen, en met hun vieren in 't kruys, wyd van malkander, de gemeene Netelen gelyk, doch dikker en zappiger, met veele aderen, rimpelig, ook met fyne en ydele haartjes bezet, hoog-groen van coleur.*

De reuk van de gewreevene is citroenachtig, na de Scharley trekkende, op een top der stelen komt eerst een vierkante aare voort, van licht groene schubbens of blaadjes gemaakt, dewelke daar na langer werd, en vertoond tusschen de schubben kleene bloempjes, met kransjes den steel omgevende, doch zoo digt niet als aan 't Basilicum, kleen, als Rosmaryn bloeizel, boven wit, en aan 't onderste schebutje blaauw, van dunne steeltjes afhangende, daar op volgen kleene blaasjens, meest ydel, of een weinig zaad, zoo kleen als zand inhebbende.

De wortel is wit, ydel, en wyd verspreid, by den hoofdsteel nieuwe scheutjes voortbrengende, die men verplanten kan, als mede de takken daar een knietje aan is, met worteltjes.

2. Majana rubra, *is het voorige in alles gelyk, alleenlyk dat het hoger opschiet, en grooter bladeren heeft, die uit den bruinen en groenen gemengd zyn, te weten onder bruin, en boven gemengd, sommige zoo donker als geronne bloed. De oudste en benedenste bladeren hebben meer groens, en in de regenmaanden is de groente altyd meester, zoo dat men 't voor 't witte geslachte altyd zoude aanzien. De reuk is als aan 't voorige, doch slapper, de bloemen ook zoo, doch uit den blaauwen purperachtig, en staan aan lange aairen, wel een span lank.*

~~*De stelen zyn ruiger, allegaar bruin*~~*, leggen ook ter aarde met haar onderste deelen, wortelen ligter in, en schieten in meerder getal op uit de wortel, die mede ydel en wyd verspreid is. Het zaad is ook meest onbekend, egter valt het somtydt uit de huiskens, en brengt nieuwe plantjes voort, daarom men het niet behoeft te verplanten, want het zelden uitgaat. Het wast nergens dan in de Hoven.*

Naam. *In 't Latyn* Majana alba & rubra. *Maleyts* Majani, *en* Miani Puti, *en* Mera, *met welke naam het overal bekend is. Ternataans* Ate Ate Basure. *Sommige Maleyers noemen 't* Daun Hari Hari, *welke naam het* Marrubium album *heeft. Amboinsch op Hitoe* Amulen Lanit, *dat is Hemels-blaauwe Serune. Javaans* Iler.

Plaats. *Het wast in alle de Maleytsche Eylanden, en het schynd van elders hier ingebragt te zyn, om dat het geen regte Amboinsche naam heeft, en meest in de regenmaanden bloeid, wanneer het op andere plaatzen drooge Moesson is.*

Gebruyk. *De wortel gegeeten, geneest krimpzel en buykloop, den zap van de bladeren in de ooren gedaan, geneest de doofheid, die uit zinking komt, en sweering veroorzaakt. Dezelve bladeren gewreeven, bind men op ontsteeke partyen, daar een gezweer wil voortkomen, dezelfde, als ook die van* Melissa Lotoria, *werden by bokke vleesch gekookt, om zynen bokachtigen reuk te benemen. Het zap van 't witte geslachte met een weinig azyn gemengd en gedronken, dryft uit de wormen des buiks, maar het zap met* Calappus *oly gemengd, geneest de zeerigheid der kinderen tusschen de beenen, die zeer ligt ontsteekt. De bladeren met een stuk moeder-wortel van* Curcuma *gemengd, gewreeven, en het zap gedronken, zetten door den Uryn af alle oneeinigheid der blaas.*

Rubra species adstans fruticulo, vel ramoso frutici adscendit, & convulvit sese quasi, ita ut haberetur pro herba flagellosa.

Cottam Hort. Malab. part. 10. *Fig.* 77. descripta, eadem videtur cum nostra *Majana*, atque ob præstantem ejus odorem *Commelinus* putat esse *Mentham*, vel *Nepetham Catariam*. Ejus radices contritæ, & cum aqua in gargarisma subactæ tumentes curant gingivas, orisque dolores, ac tumefcentiam. Tota autem hæc planta contrita, & cum oleo mixta, Unguentum præbet ad quosvis tumores utile.

Het roode geslacht staande by een struik, of wel getakt beester, begind op te klimmen, en door deszelfs takken zich te verspreiden, zoo dat men het voor een slingerend gewas zoude aanzien.

Cottam in Hort. Malab. part. 10. Fig. 77. *beschreeven, wil het zelfste zyn met onze* Majana, *en wegens zynen goeden reuk maakt* Commelinus *een* Mentham, *of* Nepetham Cattariam *daarvan. Zyne wortelen gewreeven, en met water tot een Lavament gemaakt, geneezen den gezwollen mond, en deszelfs zeerigheid. De geheele plante gewreeven, en met Oly gemengt, geeft een zalf tot allerhande gezwellen.*

Tabula Centesima Prima

Majanam rubram exhibet, quæ *Ocymi* vera species est, vocaturque Ocymum Zeylanicum perenne, odoratissimum, latifolium in *Thes. Zeyl. p.* 174. *Tab.* 80. *Fig.* 1. & Ocimum foliis lanceolato ovatis radice perenni *H. Cliffort. p.* 315. & Ocymum Zeylanicum frutescens, folio Calaminthæ *Hermanni* apud *Ray tom.* 3. *pag.* 290. Basilicum Zeylanicum latifolium, odoratissimum *Mus. Zeyl. p.* 35.

De Hondert en eerste Plaat

Vertoont de *roode Majana*, het welk een waare zoort van Ocimum is, en werd genaamt Zeylonsche, overblyvende, zeer ruikende, en breedbladige Ocimum in de *Thes. Zeyl. p.* 174. *Tab.* 80. *Fig.* 1. en Ocimum met speervormige, rondagtige bladen, met een overblyvende wortel, in de *Hort. Cliffort. p.* 315. en Zeylonsche heesteragtige Ocimum, met het blad van Calamintha van *Herman.* by *Ray* 3*de deel p.* 290. en Zeylonsche breedbladige zeer ruikende Basilicum van het *Mus. Zeyl. p.* 35.

CAPUT SEPTUAGESIMUM QUARTUM.

Melissa lotoria. Dillem.

HÆ herba propius cum *Melissa* convenit quam præcedens, multos emittens caules ex obliqua radice instar fruticuli, quorum tamen quidam terræ incumbunt, ac fibrillas emittunt, suntque rotundi, & lignosi, sed fragiles.

Folia ejus quodammodo quoque cruciata sunt, ab utraque acuminata parte, majora quam vulgaris Urticæ, crassiuscula, fragilia, ad oras profunde serrata, dentes vero minoribus incisionibus subdivisi sunt, rugosa, & ad tactum hirta, superne maxime viridia, sed non splendentia, inferne grisea, ac purpurascentibus costis donata, contritorum odor aromaticus est, & gratior quam in præcedente, vulgari Melissæ similis, qui gratus odor in siccatis quoque persistit foliis. Inferiores caulium partes rotundæ sunt, pallide virentes, nudæ, superiores angulosæ, purpurascentes, curtis, ac vix conspiciendis pilis hirtæ.

Ejus radix vilis est, sub terræ superficie prorepens, multis fibrillis gaudens, atque hic & illic novas producens plantulas, in terra mobilis, nec ipsi firmiter inhærens, unde & facillime evelli potest.

Flores in Amboinensi raro, ac vix unquam conspiciuntur, sed ipsorum loco ad caulium summitatem multa parva incisa, & fusca foliola, sibi arcte inposita, si vero Soli rite sit exposita, uti & in Java, & Baleya spicas gerit floriferas, e quibus flores excrescunt illis Lavandulæ similes, cærulei, ac decidentes, nullum perficientes semen, unde per ramulos propaganda est, qui nodos gerunt fibrillosos, majorique indiget cultura, & labore quam antecedens, terram quoque requirit mollem, & nigram, sæpiusque irriguam; Quæ Soli maxime exponitur, fusciores habet venas, ac petiolos, & caules, & penetrantiorem odorem. In humidis, & arenosis locis, quales sunt paludes post pagum Hoeconalo, altior excrescit, folia gerens ampla, & pinguia, sed nullos flores, quæ autem in sterilibus, & arenosis provenit hortis, folia profert tenuia, gracilia, & pilosa, non admodum grati odoris, sed proxime accedit ad illum *Marrubii nigri*. Plures foliorum quoque observantur varietates, quorum quædam tam profunde dentata sunt, ut angulos forment protuberantes.

Nomen. Latine *Melissa lotoria*, quum potissimum ad lavandum adhibeatur, Malaice, Javanice, & Baleyice *Dillem*, & *Dallem*. In Banda *Daun Puppur*, & *Daun Cambing* ob subsequentem rationem. Amboinice, in Hitoea *Succan Cau*, h. e. *Marrubium rubrum* a fusco caulium colore, alioquin *Aylaun Aitoe*, & *Aylaun tahina*, h. e. folium odoratum.

In

LXXIV. HOOFDSTUK.

De Melisse-Plant.

DIt kruid komt met de Melissa nader overeen, dan 't voorige, met veele stelen, uit de dwersse wortelen opschietende, als een struikje, die ook wat ter aarden leggen, en hier en daar inwortelen, rond, houtachtig, doch bros.

De bladeren staan ook eenigzints in 't kruis, achter en vooren toegespitst, grooter dan aan de gemeene Netelen, dikachtig, bros, aan de kanten grof gezaagd, doch de tanden zyn met kleender kerven onderdeeld, ruig, en hairig in 't aantasten, boven hoog groen, doch bestorven, en zonder glants, beneden grysachtig, en met purperachtige ribben, de reuk in de gewreevene is speceryachtig, liefelyker dan aan 't voorige, en onze Melisse naastkomende, welke liefiyke reuk ook blyft in de gedroogde. De onderste stelen zyn rond, licht groen, en meest blood, boven hoekig, en purperachtig, met korte, en pas zienlyke hairtjes bekleeld.

De wortel is slegt, kruipende onder 't risch van de aarde, met veele vezelingen behangen, hier en daar nieuwe plantjes voortbrengende, in de grond zeer onvast, en licht uit te trekken.

De bloeme werd aan het Amboinsche zelden, en schier nooit gezien, maar in derzelver plaats aan de toppen veelo kleen gesneeden, en bruinachtige bladjes op malkander gedrongen, maar als het wel ter Zonne staat, en doorgaans op Java, en Baly brengt het zyne bloemdragende airen voort, en daar aan de bloempjes als Lavendel bloeizel, blaauwachtig. en zonder zaad afvallende, dierhalven men het met takjes verplanten moet, daar knietjes met wortelen aan zyn, en het heeft meer moeiten dan het voorgaande, want het wil in een mulle, en zwarte grond staan, en wel begooten zyn. Het geene wel ter Zonne staat, is bruinachtiger van aderen, en stelen, ook sterker van reuk. Aan vogtige, en zandige plaatzen, gelyk in de moerassen achter de Negory Hoeconalo, schiet het hoog op, met breede, en vette bladeren, maar draagd geen bloem, het geene in dorre, en zandige tuinen voortkomt, heeft dunne, magere, en hairige bladeren, niet zeer liefiyk van reuk, maar na 't zwarte Marrubium *trekkende. Men ziet 'er meer verandering aan de bladeren, waar van sommige zoo groot getand zyn, dat zy uitstaande hoeken maken.*

Naam. *In 't Latyn* Melissa lotoria, *om dat men ze tot wasschen gebruikt. In 't Maleyts, Javaans, en Baleys* Dillem, *en* Dallem. *In Banda* Daun Puppur, *en* Daun Cambing, *om volgende reden. Amboins, op Hitoe* Succan Cau, *dat is* Marrubium rubrum, *van de bruine steel, anders* Aylaun Aitoe, *en* Aylaun tahina, *dat is welriekend blad.*

In

In Uliasserensibus insulis *Awallan.* Quidam hanc Malaice vocant *Daun Goru Goru.*

Locus. Potissimum in hortis colitur. Sponte quoque obcurrit, uti post ædes, & prope paludes pagi Hoeconalo, sed ibi per homines primum translata est, & plantata, ubi sponte sese propagat per radicem prorepentem, atque altitudinem adtingit aliarum silvestrium herbarum.

Usus. Ab Amboinensibus potissimum ejus folia adhibentur ad corpus, & vestes lavandas, quæ inde gratum contrahunt odorem. Nostra natio inter lavandam levem sentit corporis pruritum, quem respuunt duræ Amboinensium pelles. Baleienses hinc, & Javanæ mulierculæ illud corrigunt, quæ hæc conterunt folia cum Oryzæ farina, & Sandalo in pultem, ex qua parvas formant albasque placentas, seu trochiscos, Latinis *Pastillos* dictos, Malaiensibus *Puppur*, quos in aqua macerant, ac quibus corpus obliniunt ante lavationem, unde & dictum obtinuit nomen Latinum. Javæ siccata ejus folia, ac flores inter alias aromaticas herbas, & flores in cistis aromaticis venduntur, tam ut ex iis isti præparentur pastilli, quam ad infantum medicamina, Baleienses enim feminæ folia, ac flores ejus incoquunt Djudjambu, seu potionibus, quas propinant contra dolores, ac tormina abdominis in pueris.

Siccata ejus folia in aqua macerata, & cum iis corpus lotum, ingratum tollit sudoris fœtorem. Bandenses quoque ea carnibus hircinis adcoquunt, ut fortis, ac gravis ipsarum tollatur odor.

Kattu Tirtava Hort. Malab. part. 10. *Fig.* 86. descripta cum nostra convenire videtur, ubi & dicitur ex ejus foliis oleum destillari, quod pellucidum valde, tenue, & virescens est, sed saporis acerrimi, cum ejus foliis in aqua contritis, coctis, & lotis abdominis tormina tollunt, pluresque aliæ ejus commemorantur virtutes, quas ibi vide.

In de Uliassers Awallan. *Zommige noemen 't in 't Maleyts* Daun Goru Goru.

Plaats. *Het werd meest in de tuinen onderhouden. Men vind het wel in 't wild, gelyk agter de huizen, en by de moerassen van 't dorp Hoeconalo, doch door menschen aldaar eerst gebragt, en geplant, heeft zig zelfs vermenigvuldigd door zyn kruipende wortel, en staat zoo hoog als wilde ruigtens.*

Gebruik. *By de Amboineezen werd het meest gebruikt om het lyf, en de kleeren met deszelfs bladeren te wasschen, die een goede reuk daar van krygen. Onze Natie gevoeld in 't wasschen met deze bladeren een kleen jeuken op 't lichaam, waar van de harde huiden der Amboineezen niet en weeten. De Baleysse, en Javaanse vrouwen doen beter, die deze bladeren onder Ryst-meel, en Zandel wryven tot een pap, waar van zy kleene witte koekjes maken, in 't Latyn* Pastillos, *in 't Maleyts* Puppur *genaamt, die zy in 't water weeken, en het lyf daar mede besmeeren voor 't waschen, waar van het de bovenstaande naam in 't Latyn heeft. Op Java werden de gedroogde bladeren, en bloemen onder andere speceryachtige kruiden, en bloemen in de Kruiddozen verkogt, zoo om de voornoemde koekjes te maken, als tot medicyne van de Kinders, want de Baleysche vrouwen gebruiken de bladeren, en bloemen onder haar Djudjambu, of dranken tegens buikpyn van de Kinders.*

De gedroogde bladeren in warm water geweekt, en 't lichaam daar mede gewasschen, verdryven den moejelyken reuk, die van 't zweeten komt. De lieden in Banda kooken ze by bokke-vleesch, om de vieze reuk deszelfs te beneemen.

Kattu Tirtava in Hort. Malab. part. 10. Fig. 86. *beschreeven, wil met het onze overeen komen, alwaar gezegt werd, dat men uit zyne bladeren een Oly distilleerd, zeer klaar, dun, en groenachtig, doch zeer scherp van smaak. Met zyne bladeren in water gewreeven gekookt, en gewasschen verdryven ze de buikpyn, en andere kragten meer, dewelke ziet aldaar.*

Tabula Centesima Secunda

Ad *Figuram Primam* exhibet *Melissam Lotoriam.*

Figura Secunda Marrubium denotat *album*, ubi Lit. A ejus *spicam squamosam*, & *clausam* denotat.
Figura Tertia Majanam sistit *auream*, *cap.* 76. descriptam.

De Hondert en tweede Plaat

Vertoont in de *Eerste Figuur* de *Melisse* tot *wasschen* gebruikelyk.
De *Tweede Figuur* wyst aan de *witte Marrubium*, alwaar Letter A deszelfs *schubachtige*, en *geslote aaire* verbeelt.
De *Derde Figuur* geeft aan de hand de *vergulde Majane* plant, in het 76. *Hoofdstuk* beschreeven.

OBSERVATIO.

Hæ tres plantæ ad verticillatarum classem pertinent, quum vero florum perfecta desideretur descriptio, quos raro hæ juxta *Rumphii* testimonium proferunt, præsertim *Melissa*, & *Majana* ipsi dictæ, hinc quam maxime incertum esset has alicui jungere generi, quo sæpius hoc in opere destituor, ob characterum nempe floris, ac fructuum non sufficientem descriptionem vel delineationem, quod mirum sane non est, quum adcuratus cæterum auctor per viginti quinque annos, postquam perficeret hocce opus, luminis usu expers fuerit, atque præter hanc calamitatem, varias insuper antea delineatas plantarum icones fatali isto Amboinensi incendio anno 1687. amisit, cujus memorat auctor supra *libr.* 8. *cap.* 49. ad finem capitis *Stramonii*, seu *Daturæ.*

AANMERKING.

Deze drie planten behooren tot de *plantæ verticillatæ*, die hun bloemen, en zaaden om de stelen in knobbels dragen, dog wyl een volkome beschryving der bloemen mankeert, welke deze planten zelden, volgens het getuigenis van *Rumphius*, voortbrengen, voornamentlyk de *Melissa*, en *Majana*, van hem zoo genaamt, zoo zoude het zeer onzeker zyn, deze by een zeker geslagt te voegen, het welk my dikmaals ontbreekt, en ik niet doen durf, om dat men geene uitgebreide, ofte beschreevene caracter der bloemen, en vrugten heeft, welk gebrek niet te verwonderen is, om dat deze anderzins naauwkeurige Schryver vyf en twintig jaren lang geen gebruik van zyn gezigt gehad heeft, na dat hy dit werk zoude hebben kunnen voltooijen, en behalven dit ongeluk heeft hy mede veele te vooren wel afgeteekende Figuuren der planten verlooren, door die fataale gemeene Amboinsche brant in 't jaar 1687. voorgevallen, waar van onze Schryver boven in het 49 *Hoofdstuk* gewag maakt aan het einde der beschryving van de *Stramonia*, ofte *Dutra-plant.*

CAPUT SEPTUAGESIMUM QUINTUM.

Marrubium album Amboin:c:m. *Daun bati bati.*

HUjus herbæ forma media eſt inter *Marrubium album*, & *Nepetam*, unde a quibusdam pro hac, ab aliis pro illo habetur, caules vero gerit craſſos, rotundos, & pingues, ſuperius parum quadragonos, quorum inferiores terræ quoque incumbunt, ibidemque fibrillas emittunt, plerumque autem ſimplices e radice excreſcunt, vel in raros ſeſe dividunt ramos, qui molles, & lanuginoſi ſunt.

Folia ſunt ſubrotunda, ſeu cordiformia, ſuperius in rotundum excurrentia apicem, illis Marrubii ſimilia, ſæpius palmam lata, ad oras profunde ſerrata, dentibus rotundis, ſuntque porro craſſa, multis venis rugoſa, pinguia, fragilia, ad tactum mollia, inſtar lanæ mollis, ſuperne ex viridi flaveſcentia, inferne griſea, ſeu albicantia. Bina ſibi ſemper ſunt obpoſita, quatuorque ſimul crucem formant obliquam. Odor gravis eſt, ex Nepeta, & Meliſſa mixtus, in una planta magis ad Citri odorem accedens, quam in altera, atque hinc a quibusdam pro Indica *Meliſſa*, ſeu *Citragine* habetur, quo enim ejus folia magis flaveſcant, & pingueſcant, eo præſtantior eſt ipſorum odor, contra gracilia, & viridia inſtar Catariæ odorem fundunt, craſſiora, ac pinguiora gerit folia, ac caules tribus hiſce herbis, *Marrubio* nempe, *Meliſſa*, & *Nepeta*.

In ſummo longiſſimorum caulium aliquando viridis, & quadrata provenit ſpica pyramidalis, ex ſquamoſis conſtans foliolis, quæ ſenſim ſeparantur, & caulem coronæ inſtar cingunt, & ambiunt, uti in Baſilico. Inter hæc foliola ex viridibus calicibus floſculi excreſcunt, *Roſmarini* floribus ſimiles, ſeu potius inſtar illorum *Majanæ*, ex hinis compoſiti petalis parvis, furſum elevatis, & inflexis, cum hinis aliis minoribus lateralibus, atque aliud porro inferius cymbæ forme, in quo quinque occluduntur alba ſtamina, floris tubus albus eſt, reliqua ejus pars cærulea, interior pars ex cæruleo colore purpuraſcit.

Poſt florem in iſto calice puſillum generatur ſemen inſtar parvæ arenæ, hic flos raro in conſpectum venit, oportetque, ut rite Soli exponatur hæc planta, & ultra annum viguerit, tumque aliquando harum pyramidum tres ſimul excreſcunt, quarum media longiſſima eſt, in locis autem umbroſis fere nunquam flores profert.

Radix terræ quaſi incumbit, ac ſub ea leviter prorepit, ipſi tantummodo inhærens per multas molles fibrillas, verrucis undique obſeſſas. Ubique novas emittit, ac format plantulas, ac caules, ita ut amplum occupet locum, ſique ſuæ committeretur naturae, totam invaderet arcam.

Sæpius per aliquot dies ejus caules in ſacco geſtavi, vel in domo depoſui, qui terræ commiſſi, denuo regerminabant, facillime enim luxurians excreſcit, præſertim in molli ſolo, ſolidam enim terram reſpuit, in qua languet, ac perit, ubique tamen tam laxe terræ inhæret, ut totus frutex minimo nixu evelli poſſit, hinc Bandæ incolæ hunc in muris, & ſepibus plantant, quos exſtruunt ex lapidibus rudiïer ſibi impoſitis, ac pauca tantum terra tectis, ubi hæc herba commiſſa facillime, ac luxurioſe admodum viget, ſupremamque murorum ſuperficiem tegit, ſed tum ejus folia paulo minora ſunt, ſæpiusque flores ibi profert.

Semi ſilveſtris ejus ſpecies in Banda obcurrit, præſertim in magna iſta terra circa Weyeram, juxta vias, & ſepes, quæ multo minora gerit folia, ac caules domeſtica. Ejus folia ſuperius acuminata ſunt, tenuiora, nec ſubtus ita incana, caulesque ejus plerumque quadragoni ſunt, & prope nodos fuſci. Floſculi uti prioris, ſed minores, magisque cœrulei, caules ejus ad dimidiam fere partem terræ incumbunt, non autem tam gratum ſpirat odorem, ad illum Majanæ magis accedentem.

Nomen.

LXXV. HOOFDSTUK.

De witte Amboinſche Marrubium.

D*E gedaante dezes kruids twyffeld tuſſchen het* Marrubium album, *en* Nepeta, *daarom het zoo wel voor 't eene als 't ander genomen werd, het heeft dikke, ronde, en vette ſtelen, doch boven wat vierkantig, insgelyks met haar onderſte op de aarde leggende, en over al inwortelende, meeſt enkeld uit de wortel opſchietende, of in weinige takken verdeeld, zagt, en wolagtig.*

De bladeren zyn rondachtig, of hertformig, vooren met een ronde ſpitze, die van het Marrubium gelyk, dikwils een hand breed, aan de kanten grof gezaagd, waar van de tanden rond zyn, voorts dik, zeer gefronſt met veele aderen, vet, bros, zagt in 't aantaſten, als fyne wolle, boven geel-groen, van onderen grys of witachtig. Zy ſtaan met hun twee tegens malkanderen, en met hun vieren in 't kruis, 't welk egter wat ſcheef leid, de reuk is ſterk uit Nepeta, en Meliſſa gemengd, aan 't eene Citroenachtiger dan aan 't andere, en word daarom by zommige voor een Indiaanſch Meliſſe, *of* Confily de greyn *gehouden, want hoe geelder, en vetter bladeren het heeft, hoe beter van reuk het is, daar het magere, en groene riekt als Kattekruid, het is dikker, en vetter van bladeren, en ſtelen, dan de drie kruiden* Marrubium, Meliſſa, *en* Nepeta.

Op den top van de langſte ſtelen komt zomtyds een groene vierkante aaire voort als een Pyramide, van ſchubachtige blaadjes gemaakt, die haar allenskens van malkander begeeven, en om den ſteel krans-gewyze ſtaan, gelyk aan het Baſilicum. Tuſſchen deze blaadjes uit groene kelkjes komen de bloempjes voort, het Rosmaryn-*bloeizel gelyk, of eigentlyker die van* Majana, *gemaakt van twee kleene blaadjes, die opwaarts geboogen ſtaan, nog twee kleendere ter zyden, en beneden een andere als een ſchuitje, daar in vyf witte draadjes leggen, het halsje van de bloem is wit, de reſt licht-blaauw, binnen ziet men wat blaauws met peers gemengd.*

Na de bloeme word in het voorſchreeven kelkje een kleen zaad geformeerd als kleen zand, deze bloem ziet men zelden, en het moet wel ter Zonne ſtaan, en over een jaar oud zyn, en dan komen zomtyds zulker Pyramiedjes drie by malkander voort, waar van de middelſte de langſte is, maar aan ſchaduwachtige plaatzen bloeid het ſchier nooit.

De wortel kruipt meeſt op de aarde zeer loſſelyk, daar aan vaſt met veele weeke vezelingen, die vol wratten zyn. Over al ſchiet ze nieuwe plantjes, en ſtelen uit, zoo dat het breede ſtruiken maakt, en zoo men 't begaan laat, een groote plaatze beſlaat.

Ik heb dikwils eenige dagen de ſtelen in de zak gedragen, of in huis laten leggen, dewelke egter geplant zynde, al evenwel groeiden, want het vat zeer ligt, als 't maar in een mulle grond gezet werd, maar in een vaſte aarde wil het niet groejen, en het hangt evenwel zoo los, waar het ook ſtaat, dat men de geheele ſtruik met de minſte ruk uit-trekken kan; hierom planten ze de Inwoonders van Banda op de muuren, en heyningen, die zy van opgezette ruige ſtenen maken, en boven op met een weinig aarde dekken, alwaar dit kruid gezet zeer licht, en weelderig waſt, en de bovenſte vlakte der paggers bedekt, dog zyn derzelfs bladeren wat kleender, en het draagd dikwils bloemen.

Een half wild geſlacht heeft men hier van in Banda, inzonderheid op 't groote land omtrent Weyer, langs de wegen, en by de hagen waſſende, veel kleender van ſtelen, en bladeren, dan het tamme. De bladeren zyn vooren ſpits, dunder, van onderen zoo grys niet, de ſtelen zyn doorgaans vierkantig, en by de leden wat bruin, de bloempjes als aan 't voorige, doch kleender, en blaauwer, het leid met zyn ſteel half ter aarden, en is zoo goed van reuk niet, maar de Majana gelyker.

Naam.

Nomen. Latine *Marrubium album Amboinicum*, seu *Nepeta Amboinica*. Malaice *Daun hati hati*, a cordiformi foliorum forma, item *Bangon Bangon*, & *Sucan*. Amboinice *Aylaun Hitoe*, & *Aylaun tabina*, quod nomen commune est cum *Majana*, & *Melissa*. Baleyice *Ywack*.

Locus. Tam in hortis quam sponte crescit, ubi projicitur, nullibi autem hoc tam copiose vidi, & observavi quam in Banda. In Amboina luxuriose admodum viget, ac pingue est post pagum Hocconalo in terra arenosa, & paludosa sub fruticulorum umbra simul cum praecedente Melissa, sed utraeque ibi nullos gerunt flores. In Hitoensi regione illud quoque inveni ad fluminum ripas in loco scopuloso, quod olim ibi plantatum fuerat a mulierculis, quae ibi lintea eluerant, neutiquam enim spontaneum est, uti quidam Chirurgorum nostrorum putant.

Usus. Licet tantopere conveniat cum Nepeta, neutiquam tamen tam calidum, ac siccum est quam haec, sed magis temperatum, & humidum. Mulierculae indigenae hoc potissimum adhibent, ut capillos, & vestimenta inter lavandum hoc fricent, ut ipsis gratum concilient odorem, uti cum praecedenti melissa id efficiunt. Ejus succus quoque propinatur, ac corpus contritis oblinitur foliis contra febrium aestum, vel alios ardores praesertim in pueris. Hunc in finem alii sumunt horum foliorum succum cum illo *Tsjaccarbebe*, quem per noctem rori exponunt, ac mane febricitantibus exhibent, quorum corpora simul cum hoc succo aqua subacto lavant. Idem quoque succus cum binis guttis *Olei Sesamini*, propinatus prodest mirifice Asthmaticis, vel tussi mala laborantibus, quem in finem Syrupus quoque praeparatur ex foliorum succo cum Sacchâro cocto. In Banda quoque exhibetur contra Epilepsiam, & convulsionem, seu spasmum *Ennemori* ibi dictum, uti & contra *Oepas* cum pectoris oppressione, & cordis anxietate.

Folia haec Lactucae quoque admiscent, uti nos Nepetam, adcoquuntque etiam carni hircinae, uti supra de Melissa fuit dictum. Quam vero ob caussam in Banda cum Tsjaccarbebe tam diligenter in muris suis hoc plantent, nullam aliam detegere potui, nisi quod ornamenti gratia hoc fieret, ab aliis autem clam audivi prae superstitione id fieri, Bandae enim populus quam maxime timet incantamenta, atque hinc has herbas in suis plantant sepibus, ne praestigiae ejus infestarent aedes.

Alii inter herbas vulnerarias hoc quoque habent, vocantque Balsami herbam. Malaienses quaedam mulieres mihi persuadere volebant, fibrillas radicales hujus herbae easdem esse cum *Bappaxanor*, quae tenuis, & odorata est fibrillarum congeries, instar capillorum compacta, quae Javae inter alias herbas venalis prostat, ab aliis autem edoctus sum *Bappaxanor* colligi ex humili herba, folia gerente rotunda, & juxta terram prorepente, cujus radices odoratissimae sunt, quaeque circa Patanam crescit, unde puto forte *Asarum* esse.

Haec herba videtur descripta esse in *Hort. Malab. part*. 9. *Fig*. 74. sub nomine *Iri Beli*, licet enim in ejus descriptione nil dicatur de floribus, vel fructibus, ex odore, & multo radicum usu adparet, quae in Javanorum cistis aromaticis in fasciculos collectae venduntur, nostrum *Daun Hati Hati* hoc intelligi.

Tsjadaen Hort. Malab. part. 10. *Fig*. 88. cum praecedenti convenit, & a *Commelino* pro *Cardiaca Asiatica* habetur, cujus folia ibi in usu sunt ad varia balnea, de ejus radice autem nil praedicatur.

Naam. *In 't Latyn* Marrubium album Amboinicum, *of* Nepeta Amboinica. *Op Maleyts* Daun hati hati, *van de hertformige gedaante der bladeren, als mede* Bangon Bangon, *en* Sucan. *In 't Amboins* Aylaun Hitoe, *en* Aylaun tabina, *een naam gemeen met de* Majana, *en* Melissa. *Baleyts* Ywack.

Plaats. *Het wast zoo wel in tuinen als in 't wild, daar het heen gegooid word, nieuwers heb ik 't zoo overvloedig gezien als in Banda. In Amboina staat het zeer weeldrig, en vet agter de Negory Hocconalo in moerassige zanden, onder schaduwe van de ruigte t'zamen met de voorgaande Melissa, doch beide aldaar dragen geen bloemen. Op het Hituees land heb ik 't ook in 't bosch gevonden aan de kanten van de rivieren, op een klippige plaats, eertyds daar geplant door eenige vrouwen, die daar gewasschen hadden, want het wast geenzints wild, gelyk zommige van onze Meesters dreiven.*

Gebruik. *Hoewel het zulke gelykenisse met de Nepeta heeft, zoo is het nogtans geenzints zoo warm, en droog, gelyk de zelve, maar getemperd, en vogtig. De Inlandsche vrouwen gebruiken het meest om de hairen onder 't wasschen, en kleederen daar mede te bestryken, en te wryven, om dezelve een goede geur te geeven, gelyk met de voorige Melissa. Het zap werd ingenomen, en het lyf met de gewreevene bladeren besmeerd tegens de brand van de Koortzen, of andere verhitheid, inzonderheid by de kinders. Tot dezen einde nemen andere het zap van deze bladeren, gemengd met zap van* Tsjaccarbebe, *zetten hem een nacht in den douw, en geven hem 's morgens de koortsige menschen te drinken, het lyf met dezelve zappen, en water gemengd wasschende. Het zelve zap met een paar droppels* Olei Sesamini *ingedronken, helpt die geene, die amborstig zyn, of met een kwade hoest belaan, tot welken einde men ook een Syroop bereid, uit het zap der bladeren met Zuiker gekookt. In Banda gebruiken ze hem ook tegens de Vallende ziekte, en de Klem, aldaar* Ennemori *genaamt, als mede tegens een* Oepas *met benautheid der borst, om 't hert vermengd.*

Zy doen de bladeren ook onder Salade, gelyk wy het Katteukruid, en kooken ze by Bokke vleesch, gelyk boven van de Melissa gezegt. Waarom het nu in Banda nevens het Tsjaccarbebe zoo neerstig op hare steene paggers geplant werde, heb ik geen andere reden konnen hoven, als dat het om cieraats wille geschiede, doch onder de hand heb ik vernomen, dat 'er eenige superstitie onderloopt, want het volk in Banda is zeer vreesachtig voor tooveryen, en daarom planten ze deze kruiden op de paggers, op dat geen toovery in dat huis zoude komen.

Andere rekenen 't ook onder de Wondkruiden, en noemen het zelve Balsem kruid. Zommige Maleytsche vrouwen wilden my wys maken, dat de vezelingen van dit kruids wortelen gedroogd, het zelfste waren met het Bappaxanor, *een fyn, en welriekend worteltje, als veele hairen t'zamen gebonden, het welk men op Java onder andere kruiden te koop heeft, doch van andere verstond ik, dat* Bappaxanor *kome van een laag kruid, met ronde bladeren langs de aarde kruipende, wiens wortelen welriekend zyn, en omtrent Patane wast, dies ik gisse, dat het een* Asarum *zal zyn.*

Dit kruid schynt beschreeven te werden in Hort. Malab. part. 9. Fig. 74. *onder den naam* Iri Beli, *want hoewel in de beschryving nog van vruchten, en bloemen mentie gemaakt werd, zoo blykt nogtans uit den reuk, en uit het groote gebruik der wortelen, dewelke in de Javaanse Kruiddoozen met bosjes verkogt werden, dat ons* Daun Hati Hati *daar door verstaan werd.*

Tsjadaen in Hort. Malab. part. 10. Fig. 88 *beschreeven, komt met het voorgaande overeen, en werd van* Commelin *voor een* Cardiaca Asiatica *gehouden, zyne bladeren werden aldaar gebruikt tot verscheide baaden, maar van de wortel werd geen gewag gemaakt.*

CAPUT SEPTUAGESIMUM SEXTUM.

Majana aurea. Majana Maas.

NOn minus elegans quam mira præcedentis *Marrubii* species ab anno 1663. in Amboina observata fuit, quæ planta magis erigitur priore, caulesque gerit quadragonos, crassos, pingues, ac fere sulcatos, qui in plures dividuntur laterales ramos, cruciatim positos, atque ex horum alis, alii iterum propullulant cauliculi, vel foliorum fasciculi.

Folia sunt uti in Marrubio priore, sed minora, & superius magis acuminata, ad oras dentata dentibus rotundis, ac regularibus, non ita crassa, vel rugosa, sed molliora, & glabriora ad tactum instar holosericei, parumque viscosa, supra circa oras eleganter aurea, quum vetusta sint, juniora enim citrini sunt coloris, seu ex flavo virentia In ipsorum media parte macula adparet ampla sanguinea, seu ex rubro fusca, instar sanguinis congrumati, cum quibusdam maculis lateralibus, quæ transversales, ordinatæ, & parallelæ decurrunt, subtus vero folia hæc grisea sunt, ac molliora quam superius, sed nulla ibi observatur rubedo.

Totius herbæ odor Terebinthinaceus est, sapor parum amaricans, ejusque succus expressus parum rubet uti in Hypecoo.

Flores, ac semen fere nunquam profert, semelque tantum ejus flosculos observavi cum illis Marrubii præcedentis convenientes. Radix ejus oblique etiam terræ incumbit, multis mollibus fibrillis laxe ipsi inhærens. Si in hortorum areis rite præparatis committatur, folia gerit tam copiosa, ut nulli conspici possint caules, magnumque format rotundum quasi globum, quoque magis Soli exponatur, eo magis flavescunt foliorum orae, mediaeque maculae vivide fuscae sunt, quod elegans, ac rarum praebet in hortis spectaculum, in locis vero umbrosis folia quidem majora sunt, sed ibi magis virent.

Ejus natura adeo vegetativa est, quam in ulla observavi planta, abrupti enim ejus caules radiculas ubique emittunt, ubi modo terram tangunt, licet per aliquot dies Soli fuerint expositi, vel in aedibus abjecti, videtur tamen, per temporis tractum, & annorum spatium Amboinenses frigidos menses tolerare non posse, post quatuordecim enim, vel quindecim annos istius temporis nullibi in Amboina tam luxuriose magis excrescit, atque ab isto tempore summa cura colenda fuit.

Nomen. Latine *Majana aurea.* Malaice *Majana Maas*, ob aureum foliorum colorem, licet fuscus praevaleat.

Locus. Circa annum 1663. in Amboinam translata fuit ex Canaria, quae pagus est Ceramae, ad ejus partem favoniam situs, intellexi autem, copiose quoque crescere in Ternata, aliisque Moluccis.

Usus. Huc usque nullus alius ejus innotuit usus, nisi quod ob elegantem ejus formam ornamenti gratia in hortis plantetur. Foliorum viscositas, ac Terebinthinaccus odor declarant, vulnerariam esse berbam, quod inquirendum restat.

LXXVI. HOOFDSTUK.

De vergulde Majane-Plant.

E*En niet min schoone dan wonderlyke zoorte van 't voorgaande* Marrubium, *heeft men t' zedert 't jaar* 1663. *in Amboina gezien, dit schiet regter op dan het voorgaande, met vierkante, dikke, vette, en schier gevoorende stelen, in meer zyde-takken verdeeld, die in 't kruis staan, en uit derzelver schoot alweer andere stelen, of hesjes van bladeren.*

De bladeren zyn als aan 't voorgaande Marrubium, *doch kleender, en vooren spitzer, aan de kanten met ronde tanden ordentlyk gezaagd, zoo dik, nog rimpelig niet, maar zagter, en effener in 't aantasten, als fulpt, en wat kleverig, aan de boven zyde omtrent de kanten schoon Goud geel, als ze oud zyn, maar de jonge zyn Citroenverwig, of groenachtig. In de midden is een bloed, of bruin roode vlek, als geronne bloed, met eenige stippeltjes aan de kanten, ook met eenige hoeken als hoorns langs de ribben uitlopende. De ribben lopen dwers geschikt, en paraleel, van onderen zyn ze grysachtig, nog zagter dan boven, en men ziet aldaar geen voetstappen van de roodigheid.*

De reuk in 't geheele kruid is Terpentynachtig, de smaak wat bitter, en het uitgedrukte zap roodachtig, gelyk aan ons Hypecoon.

Bloemen, en zaad draagd het schier nooit, en het heugd my, dat ik 't maar eens gezien hebbe, dragende bloempjes als het voorgaande Marrubium. *De wortel legt ook wat dwers in de aarde, met veele weeke vazelingen losselyk daar in vast. Als men 't op welgebouwde bedden in de tuinen plant, zoo staat het zoo vol bladeren, dat men geen stelen bekennen kan, en een grooten ronden bol formeerd, hoe meer het ter Zonne staat, hoe geelder de randen van de bladeren zyn, en de middelste plekken levendig bruin, het welk een raar, en cierlyk spectakel in de tuinen geeft, maar aan schaduwachtige plaatzen werden de bladeren wel grooter, doch blyven groenachtig.*

Het is van zoo groeizamen aart, als ik ooit eenig kruid gezien heb, want de afgebrookene stelen vatten, en wortelen in, waar zy maar de aarde raken, al hebben ze eenige dagen in de Zonne, of buiten weg geworpen gelegen. Het schynd echter, dat ze met lankheid eeniger jaaren de Amboinse koude regen-mousson niet verdragen en konnen, want na veertien, of vyftien jaren na de voornoemde tyd heeft het nieuwers in Amboina zoo weeldrig meer willen wassen, en men moest het van die tyd af al met moeiten onderhouden.

Naam. *In 't Latyn* Majana aurea. *In 't Maleyts* Majana Maas, *na de Goud-geele verwe der bladeren, hoewel de bruinigheid meerder is.*

Plaats. *Omtrent het jaar* 1663 *is het in Amboina gebragt van Canarien, een dorp aan Cerams Zuid-west hoek gelegen, doch ik verstaa, dat het ook overvloedig wasse in Ternaten, en andere Moluccos.*

Gebruik. *Tot nog toe is geen ander gebruik bekend, als dat men 't wegens zyn fraaje gedaante tot een rariteit in de tuinen plante. De kleverigheid der bladeren, en den Terpentynachtigen reuk geeven te kennen, dat het een heelend kruid zy, het welk nog te onderzoeken staat.*

CAPUT LXXVII.

CAPUT SEPTUAGESIMUM SEPTIMUM.

Sonchus Amboinicus. Patta Camudi.

SOnchus *Amboinicus* inter hortenses herbas hic locum obtinuit, licet & sponte crescat in agris cultis, & inter olera numeretur. Ad binorum pedum altitudinem adsurgit, caules emittens raros, rectos, & rotundos, qui ad inferiorem partem parum incurvantur, & ad terram inclinant, coloris pallide fusci, seu purpurascentis. Hisce folia insident pauca, quæ tres habent formas, superiora enim quinque, ac sex pollices longa sunt, digitum lata, caulesque ambiunt auriculis suis. Media in medio latissima sunt, inque lacinias distincta, infima ad inferiorem partem angustissima sunt, acsi petiolum haberent, ad utramque partem angustata, atque in medio una alterave lacinia distincta, superius fere trigona, & ad oras mollibus apicibus spinulosis quasi armata. Laciniæ hæ ad medium nervum fere excurrunt, foliaque hæc ad oras inæquales gerant angulos, seu apices. Suntque porro flaccida, glabra, superne glauca, inferne purpurascentia, quoque magis hæc herba Soli exponatur, eo fuscior est subtus, quoque major fusci quantitas, eo minores gerit angulos, nullum emittit lac, nec caules concavi sunt, uti in aliis Sonchis.

Sapor est oleraceus cum levi amaritie, ac præterea aliquid participat de Cichoreo.

Flores rari sunt, longis insidentes pedunculis, aphyllis, clausi, & ex simplicibus compositi pilis instar penicilli, ac purpurascentes, tandem albi sunt, & degenerant in pappos, qui insident parvis, albis, & angustis seminibus.

Radix alba est, longa, paucas gerens fibrillas, sed extensa; Quidam binas ejus faciunt species, domesticam, & silvestrem, sed sine necessitate, domestica enim tantum majora gerit folia, silvestris minora, magisque laciniata, ac subtus magis fusca, & saporis acrioris.

Nomen. Latine *Sonchus Amboinicus.* Malaice *Patta Camudi*, h. e. fractus clavus, cum quo folia quasi comparare volunt, item *Sajor Musa Manis* ob subsequentem rationem. Ternatice *Wangi Malaco*, h. e. Solis tutamen, quum inferiorem quasi foliorum partem a Sole avertat, & abscondat. Javanice, & Balevice *Tigil Kio.* Maccassarice *Linrapa.* Sinice *Goa Trjay, Tjchau*, h. e. Anseris pabulum, quum Sinenses teneros Anseres ejus foliis alunt, ssæcque concissa alii admiscent pabulo, quod convenit cum nostro nomine *Ganse-distel.*

Locus. Tam in omnibus crescit hortis sponte in areis, quæ plantæ solæ ad olus eligendæ sunt, quam sponte ad oras fossarum, & aggerum, præsertim vero ad fluminum ripas glareosas, in omnibus reperitur aquosæ Indiæ insulis, immo in ipsa continenti usque in Sinam.

Usus. Aliis admiscetur oleribus, & instar Sajor coquitur, & cum Lactucæ herbis etiam usurpatur, sed non magna copia, quum ejus sapor parum sit austerus, optimum habet saporem, si cruda edatur hæc herba cum Bocassan ad pisces. Silvestris ad usum Medicum magis adhibetur, foliorum enim succus oculis instillatus, hos claros reddit, quum a Sole vertiginosi, vel inflammati sint, ipsorumque externum detergit mucum, detergentem enim habet virtutem, non tamen multum vellicantem, hunc in finem eliguntur plantæ, quæ in saxosis, & apricis crescunt locis. Apud Sinenses hæc herba majori habetur pretio, ita ut Sinensis quidam mihi diceret, in tota Amboina nullam herbam ad usum Medicum præstantiorem reperiri. Horum foliorum succum cum anatica debilis Araek dosi miscent, propinantque ad Boba, seu Amboinenses variolas expellendas. Idem quoque potus illos curat, qui in corpore suo per ictus, vel casus vulnerati sunt, & congrumatum habent sanguinem, adtenuat quoque, & depurat sanguinem, si quotidie bibatur, quem in finem Sinensis iste ubique hanc colligebat herbam, qua in familia sua utebatur.

LXXVII. HOOFDSTUK.

De Amboinsche Sonchus.

SOnchus Amboinicus *heb ik plaats gegeeven onder de tuin kruiden, hoewel hy van zelfs wast, om dat hy voortkomt op gebouwde landen, en onder moes-kruiden gereekend werd. Hy wast twee voeten hoog, met weinige regte, en ronde stelen, by haar onderste wat gekromd, en na de aarde hellende, licht bruin, of purperachtig. Daar aan staan weinige bladeren, en die van driederlei fatzoen aan een stok, want de bovenste zyn vyf a zes duimen lank, een vinger breed, en omvatten den steel met hare ooren. De middelste zyn in de midden breedst, en in lappen verdeeld, de onderste zyn agter smal, als of zy een steel hadden, te wederzyden met smalle randen bekleed, in de midden een, of twee lappen, van vooren schier drie hoekig, en aan de kanten met weeke spitskens als doorens bezet. De lappen zyn schier tot de middelzenuwe geklooven, en de bladeren hebben aan de kanten ongelyke hoeken, of spitzen, voorts slap, glad, boven Zee-groen, van onderen purperachtig, doch hoe meer dit kruid op de Zonne staat, hoe bruinder het is van onderen, en hoe meerder bruins, hoe kleendere hoeken het heeft, het geeft geen melk van zich, ook zyn de stelen niet hol, gelyk aan onzen Sonchus.*

De smaak is moeskruidachtig, met een kleene bitterheid, en heeft nog iets byzonders na de Cichorei trekkende.

De bloemen zyn weinig, op lange steeltjes zonder bladeren, geslooten, en uit enkelde vazeltjes gemaakt, als een penceeltje, ook purperverwig, ten laatsten werden zy wit, en veranderen in stuifkens, staande op kleene, witte, en smalle zaden.

De wortel is wit, lank, van weinige vazelingen, en verspreid; sommige maken 'er twee soorten van, een tamme, en een wilde, doch zonder nood, want de tamme heeft slegts grooter bladeren, de wilde kleendere, meer gesneeden, van onderen bruinder, en scherper van smaak.

Naam. *In 't Latyn* Sochus Amboinicus. *Op Maleyts* Patta Camudi, *dat is een gebrooke roer, waar mede zy de bladeren willen vergelyken, als ook* Sajor Mûca Manis *om volgende reden. Op Ternataans* Wangi Malaco, *dat is bescherminge van de Zonne, om dat het quansuys de onderste zyde van zyne bladeren voor de Zonne verbergd. In 't Javaans, en Baleys* Tigil Kio. *Maccassaars* Linrapa. *Sinees* Goa Tsjay, *of* Tichau, *dat is Ganse-voedzel, dewyl de Sineezen de jonge Ganfen met deze bladeren voeden, en dezelve kleen gesneeden met ander voeder vermengen, 't welk overeen komt met onze naam* Ganse-distel.

Plaats. *Het wast zoo wel in alderlei tuinen van zelfs op de bedden (het welk men alleen tot moes-kruid nemen moet) als in 't wild aan de kanten van de grachten op dyken, inzonderheid aan de oevers van de riviertjes, daar 't steenig, en grof zand is. Men heeft 't in alle eilanden van Water-Indien, en op 't vaste land tot in Sina toe.*

Gebruik. *Het werd onder andere moes-kruiden gemengd, en als Sajor gekookt, ook onder de Salade-kruiden genomen, doch niet te veel, om dat het wat bars van smaak is, op het beste smaakt het als men 't rauw eet met Bocassan tot visschen. Het wilde werd meer tot de Medicyne gebruikt, want het zap der bladeren in de oogen gedroopen, verklaard dezelve, als zy van de Zonne schemerig, en verhit zyn geworden, en veegt alle uitwendige smeerigheid van dezelve, want het heeft een afvaagende kragt, doch byt niet zeer, hier toe verkiest men 't geene dat op steenachtige, en opene plaatzen groeid. By de Sineezen werd dit kruid in hooger estime gehouden, zoo dat zeker Sinees tegens my zeide, dat tot Medicynen geen beter kruid in Amboina gevonden wierde. Zy vermengen het zap van deszelfs bladeren, met even zoo veel slappen Arak, en drinken dat om de Boba, dat is Amboinsche pokken uit te dryven. Dezelve drank geneest ook die geenen, die in 't lyf door slaan, of vallen bezeerd zyn, en geronnen bloed by zich hebben, het maakt ook dun, en zuivert het bloed, als men hem dagelyks drinkt, tot welken einde de voornoemde Sineës dat over al opzogte, en in zyn huis gebruikte.*

Con- Ge-

Contrita, & cum pauxillo sacchari nigri commixta febricitantium pulsibus inponitur ad æstum extrahendum, ni modo hanc confundant cum Prunella domestica, cujus folia subtus quoque rubent, quaque Ternatensium curatrices tali in casu bono cum successu utuntur.

Plebs Amboinensis, præsertim juvenes ridiculose credunt, talem omnibus gratum esse, cujus facies hujus succo est oblinita, unde & secundum nomen Malaiense obtinuit. Hoc exploratum fuit sequenti modo a quadam mistica muliere, cujus vir erat depurator vestimentorum, qui illam mane hoc oblinerat succo, floresque in capillitio gerebat, quæ tamen brevi post a marito verbera satis copiosa accepit, ita ut damno suo vanitatem hujus artis experta fuerit.

Macassarenses hanc conterunt herbam cum *Culilawan*, qua oblinunt steatomata & scrophulas, ut resolvantur, item hujus herbæ radices cum illis Koal, seu Lontari silvestris contritæ & propinatæ, alvi fluxum sistunt & curant Dysentherias. Quidam Malaienses ejus utuntur succo cum Arack commisto & propinato contra dolorem dorsi & lumborum, quod altera ratio est nominis *Patta Camidi*. Ipsius succus itidem curat sauciatos oculos, si quadam re læsi vel perforati sint.

Catenance a Plinio libr. 27 *cap.* 8 descripta, quæ in Thessalia crescit, & ad similem superstitionem adhibita est, nempe ad amorem & favorem sibi conciliandum, unde & nomen obtinuit, acsi diceretur *herba cogens*, ac tali modo penitus convenit cum Malaico nomine *Oebat Goena*, h. e. *herba necessitatis*, quod nomen commune est talibus herbis & medicamentis, quibus talis adscribitur virtus, non autem dico, *Catenancem* Sonchi speciem esse, cjus enim forma a *Plinio* non plenarie descripta est, præterquam quod marcescens sese contrahat, ac tum formam ungularum Milvi referat.

Dr. Piso. libr. 4. *cap.* 32. *Sonchum* describit *lævem*, quem dicit in Brasilia admodum vulgarem esse, quique in magno ibi usu est, ex quo decocta præparantur contra obstructiones Hepatis & Lienis. Portugallice illum vocat *Lingua de Vacca*, & *Erva de Figado*, h. e. Hepatis herbam. Brasilice *Tapira Pecu* vocatur, Ipsique eandem fere tribuit formam cum foliis dentatis, quæ ad ortum caulem ambiunt, & ad unam partem parum lanuginosa sunt. Flosculi albi sunt, ac cito in pappum degenerant, & avolant.

Puto, *Bontium libr.* 6. *cap.* 61. hunc describere *Sonchum* sub nomine *Scabiosæ Indicæ*, licet ejus icon a nostra differat. Dicitque hanc herbam egregium esse medicamentum contra miseram Phthysis speciem in hisce regionibus familiarem sub nomine placentæ, qui morbus hic popularis, seu endemius est, ex obstructione Hepatis, & Lienis ortum ducens, potissimum vero ex Mesenterio, ejusque Schirro, quem Aposthema plerumque insequitur. Ad hunc morbum decoctum præparat ex tota hac herba, *Gramine Cruciato*, quod nobis *Gramen vaccinum* dicitur, & ex Radice *Chinæ*, quod quotidie ægris propinat, adfirmatque hoc decocto Mesenterium resolvi posse, si nondum penitus sit putridum.

Muel Schevi Hort. Malab. part. 10. *Fig.* 68. cum nostro convenit *Soncho*, *Commentator* vero ibi male *Erucæ* speciem esse putat. Foliorum decoctum conducit febricitantibus, & Asthmaticis, ipsorumque succus cum Saccharo haustus sistit Diarrhæam.

Gewreeven, en met een weinig swarte zuyker gemengd, werd het koortzige menschen op de pols gebonden, om den brand uit te trekken, indien zy het maar niet confundeeren met tamme Prunella, wiens bladeren van onderen ook rood zyn, en die de Ternataansche Meestressen in zulk geval met goed succes gebruiken.

Het gemeene en jonge Volkje in Amboina, gelooven belachelyk, dat die geene by alle lieden aangenaam werd, wiens aangezicht met dezen zap bestreeken zy, waar van het de 2de Maleytsche naam heeft. Dit is zodanig geprobeerd door een zekere Mixtice Vrouw, die een Wambays-klopper tot haar Man hadde, en haar juyst 's ogtens met dezen zap bestreeken had, ook de bloemen in de hairen droeg, als ze kort daar na van haar Man afgerost wierde, en zoo met haar schade de ydelheid van deze kunst geproefd heeft.

De Maccassaren wryven dit kruid met Culilawan, *en bestryken daar mede de krop-geswellen, om dezelve te verdryven; item de wortels van dit kruid, met de wortels van Koal of wilde Lontar gewreeven en ingenomen, stoppen den buik en roode loop. Zommige Maleyers gebruiken zyn zap met Arak gemengd en gedronken, tegens de pyn in rug en lenden, het welk de 2de reden van de naam* Patta Camudi *is. Het zap geneest mede de gequetste oogen, als iemand daar in gestoken is.*

Catenance *by* Plinius libr. 27. cap. 8. *beschreeven, en in Thessalia wassende, is tot diergelyke superstitie gebruikt, namentlyk om liefde en gunst te verwekken, waar van het ook de naam heeft, als of men zeide* Dwing-kruyd, *en zoo komt het t'eenemaal overeen met het Maleytsche woord* Oebat Goena, *dat is* Herba necessitatis, *een gemeene naam van Kruiden en Medicamenten, die zulke kragten toegeschreeven werden, doch ik zegge niet, dat* Catenance *een Sonchus zy, want zyn gedaante is by* Plin. loc. citato *niet ten vollen beschreeven, behalven dat het verslenzende zig t'zamen trekt, en als dan een gedaante van Kieken-diefs klaauwen vertoond.*

Dr. Piso libr. 4. cap. 32. *beschryft een* Sonchum lævem, *die hy zegt in Brasil zeer gemeen te zyn, en tot een groot gebruik gehouden werd om afziedzels daar van te maken tegens alle verstoptheden van de lever en milt dienende. Hy noemd het in 't Portugeesch* Lingua de Vacca, *en* Erva de Figado, *dat is Lever-kruyd. In Brasil* Tapira Pecu, *hy geeft hem schier dezelfde gedaante met getande bladeren, die haar by den oorsprenk om den steel staan, en aan de eene zyde wat wolachtig zyn. De bloempjes zullen wit zyn, en verstuiven haast in vlakken.*

Ik gisse, dat Bootius lib. 6. cap. 61. *dezen* Sonchum *beschryve onder de naam van* Scabiosa Indica, *hoewel zyne figuur verschild van de onze. Hy zegt, dat het een kostelyk Geneesmiddel is tegens een elendige zoorte van Teering, in deze landen gemeen, onder de naam van koek, een landziekte ontstaande uit verstoptheid des levers, en der milt, doch meestendeels van het Mesenterium, ende Scirrhe, waar op een Apostematie volgd. Hier toe maakt hy een decoctum van dit geheele kruid, van* Gramen Cruciatum, *by ons* Gramen Vaccinum, *en van* Radix China, *waar van hy dagelyks te drinken geeft, en verzekerd, dat door dezen drank het Mesenterium hersteld kan werden, zoo het nog niet ten eenemaal verrot en is.*

Muel Schevi part. 10. Fig. 68. in Hort. Malab. *beschreeven, accordeert met onze* Sonchus, *doch den* Commentator *maakt 'er een* Eruca *van. Het Decoctum van de bladeren is goed voor den Koorts, en korten aassem. Het zap met Suiker ingenomen, stopt den Buikloop.*

Tabula Centesima Tertia

Ad *Figuram Primam Sonchum* exhibet *Amboinicum*, qui cum Soncho lævi Maderaspatano *Plukn. Almag. p.* 354 & *Phyt. Tab.* 227. *Fig.* 3. convenit; ac planta Indica, Erucæ folio caulem ambiente, flore piloso in *Commel. fl. Malab. p.* 55. vocatur.

Figura Secunda Sonchum denotat *Volubilem.*

De Hondert en derde Plaat

Vertoont in de *Eerste Figuur* den *Amboinsche Sonchus*, welke overeenkomt met de gladde Maderasp. Sonchus van *Plukn. Almag. p.* 354. en *Phyt. Tab.* 227. *Fig.* 3. en werd genoemt Oost-Indische plant, met het blad van de Eruca den steel omvangende, en een hairige bloem van *Commelin. fl. Malab. p.* 55.

De *Tweede Figuur* wyst aan den *Slingerende Sonchus*, ofte *Ganse distel.*

CAPUT LXXVIII.

CAPUT SEPTUAGESIMUM OCTAVUM.

Sonchus Volubilis. Wangi Malacco tali.

IN Amboina altera porro *Sonchi* obcurrit species, quæ volubilis herba est, in longa & rotunda sese explicans & extendens flagella, & per proximas prorepens herbas, aliquando etiam multa horum flagella superius sibi invicem implicata sunt, quæ fuscis lineis ac punctulis notata sunt.

Folia majora sunt, pinguiora, & succosiora quam in priore, sed caules non cingunt uti prioris, sed peculiarem formant petiolum, in nullas lacinias distincta, sed in leves angulos seu dentes spinulosos extenduntur, quatuor & quinque pollices longa, ac sesqui pollicem lata, subtus non fusca, sed tota viridia, saporis uti antecedentis vel paulo fortioris, & quasi Sinapinus.

Flosculi teretibus insident pedunculis, gemini plerumque, multi etiam simul in uno excrescunt corymbo, parum inclinantes, acsi incurvum exhiberent filum, ejusdem cum præcedentibus formæ, sed majores, instar longorum penicillorum, coloris lutei, & magis extensi, petala gerentes laciniata instar *Carthami*, quique in pappos dein excrescunt, sub quibus angustum quoque locatur semen, quod per ventum ubique disjectum quam maxime hanc multiplicat plantam, cujus inferiores caules digitum crassi sunt. Radix sese in terra ample extendit, sed raras gerit ramificationes.

Nomen. Latine *Sonchus volubilis.* Malaice & Ternatice *Wangi Malacco tali.* Amboinice in Leytimora *Wari Unenar*, quum ejus caules sint punctati instar anguis *Nya Unenar*, Malaice *Ular Minjac* dicti, qui mutilus videtur esse, quum circumvolvendo prorepat.

Locus. In Leytimora crescit in vallibus saxosis sub aliis herbis, ut & juxta fluminum ripas. In hortis etiam transplantatur, ubi quam luxuriose sese extendit, & tegulis inponitur, quin proximas adscendat arbores.

Usus. Amboinenses eo utuntur ad olus, seu Sajor, non solo, sed cum aliis oleribus mixto. Ad balnea quoque adhibetur, quæ pro Beriberi, seu Paralysi extruuntur, si huic addantur folia *Daun Gorita*, *Weru Sissing*, *Sajor Songo*, & *Ammelaun tallan*, quod Latine est *folium Polypoides*, *Terminalis angustifolia*, *Serunium aquatile*, & *Sirium decumanum.*

Cum hac herba alia convenit planta, Javæ nota, & celebris sub nomine *Bilontas*, quam vide ample descriptam in *Auctuario.*

In *Auctuarii cap.* 65. *Sonchus volubilis Javanus*, seu *Bilontas* sequenti describitur modo.

Hæc est fruticosa herba, multis flagellis ample sese extendens, sed nullibi sese circumvolvit, adfinis *Soncho volubili* supra *libr.* 8. descripto, cum quo tantopere convenit, ut hunc habeam *Sonchum volubilem Javanum.* Frutex ejus vix altitudinem habet *Bonga Raja*, neque prorepit, vel procumbit, sed sese erigit ad viri altitudinem, ejusque inferiores rami ex rotundo parum angulosi sunt, & striati. Ex hisce flagellis alii adsurgunt laterales ramuli erecti, solitarii, firmi, *ac* recti.

Folia ejus solitaria sunt, parum alternata, sed irregulariter, maximaque primarii caulis folia retroflexa sunt, acsi dependerent. Hæc juxta binas species, quæ ex hac formantur planta, binas habent formas.

LXXVIII. HOOFDSTUK.

De Slingerende Sonchus.

IN *Amboina heeft men een andere zoorte van* Sonchus, *dewelke een slingerend kruid is, in veele lange, en ronde ranken zich uitspreidende, en door de naaste ruigte kruipende, zomtyds met veele ranken boven, en door malkaar gevlogten, dewelke met bruine linien, of stippels gespikkeld zyn.*

De bladeren zyn grooter, dikker, en zappiger als aan 't voorige, de stelen geenzins omgevende met hare ooren, gelyk het voorgaande, maar formeeren een byzonderen steel, in geene lappen verdeeld, maar in zommige hoeken, of tanden met weeke spitsjes, vier, en vyf duimen lank, en anderhalve breed, van onderen niet bruin, maar doorgaans groen, van smaak als de voorige, of wel zoo sterk, en wat Mostertachtig.

De bloempjes komen voort op lange dunne stelen, gemeenlyk twee by malkanderen, doch veele aan eenen tros, en wat neerwaarts gebogen, als of zy aangekromde draden stonden, van het zelfste fatzoen als de voorgaande, doch grooter, gelyk lange pencelen, geel van verwe, wat meer uitgebreid met gesnibbelde blaadjes, gelyk de bloeme van Carthamus, *en daar na mede in stuifjes veranderende, die onder haar mede een smal zaad hebben, waar door zig dit kruid vermenigvuldigd, werdende door de wind hier en daar gevoerd. De onderste stelen zyn wel een vinger dik, de wortel in de aarde verre verspreid, doch met weinige takken.*

Naam. *In 't Latyn* Sonchus volubilis. *In 't Maleyts, en Ternataans* Wangi Malacco tali. *Op Amboins, en Leytimor* Wari Unenar, *om dat zyne steelen gespikkeld zyn, gelyk de Slange* Nya Unenar, *in Maleyts* Ular Minjac *genaamt, dewelke lam schynd te zyn, want al rollende kruipt ze voort.*

Plaats. *Het wast op Leytimor in steenige valleyen onder andere ruigte, en langs de kanten van de Rivieren. Men plant het ook in de tuinen, daar het zeer weeldrig zig uitbreid, en op latten moet gelegt werden, of het beklimd de naaste bomen.*

Gebruik. *De Amboineezen gebruiken 't tot kook-Sajor ook, niet alleen, maar met andere kruiden gemengd. Het werd mede gebruikt tot baden, die men maakt voor de Beriberi, of Lammigheid, als men daar by doed de bladeren van* Daun Gorite, Weru Sissing, Sajor Songo, *en* Ammelaun tallan, *in 't Latyn genaamt* Folium Polypoides, Terminalis angustifolia, Serunium aquatile, *en* Sirium decumanum.

Met dit kruid accordeert een ander gewas, op Java bekend, en vermaard, onder den naam van Bolintas, *'t welk ziet uitvoerig beschreeven in het* Auctuarium.

In *Auctuarii Cap.* 65. werd dit *Sonchus volubilis Javanus*, of *Bilontas* verder beschreeven.

Dit is een heesterachtig kruid, dat zig met veele ranken wyd uitspreid, doch nieuwers omvlegt, uit de maagschap van Sonchus volubilis *boven* lib. 8. *beschreeven, waar mede het zoo veel overeenkomt, dat ik het voor niets anders, dan een* Javaanse Sonchus volubilis *zoude houden. Den struik werd qualyk zoo hoog als een* Bonga Raja, *doch is niet kruipende, of leggende, maar staat over eind, tot de hoogte van een man, en zyne onderste takken zyn uit den ronden wat hoekig, of gestreept. Uit deze takken ryzen weder andere zyde-takjes over eind, enkeld, styf, en regt.*

De bladeren staan ook enkeld, of wat verwisseld, doch zonder order, en de grootste bladeren aan den hooft-steel staan agterwaarts, als of ze afhingen. Dezelve zyn na de twee zoorten, die men daar van maakt, ook tweederlei van fatzoen.

Major enim hujus species raro florifera, folium gerit tres circiter pollices longum, inque medio binos digitos latum, acsi mollibus obsessum esset spinulis, ac porro ex viridi flavescens, non splendens, flaccidum, mediusque ejus nervus ab utraque protuberat parte, costas emittens laterales sinuosas, saporis, & odoris oleracei cum levi amaritie, qui perfecte cum reliquis convenit Sonchis.

Aliæ speciei, quæ minor vulgo habetur, folia breviora sunt, & angustiora, ejusdem coloris, & saporis: Utriusque vero speciei folia promiscua sunt, nunc majora, nunc minora. Minoris speciei flores laxo insident corymbo, qui nil aliud conspiciendum præbent nisi oblonga capitula, superne leviter purpurascentia, quæ sese aperiunt, & extendunt in alba penicilla, uti in aliis Sonchis, facile decidua, quæ in pericarpio relinquunt semen parvum, nigrum, & oblongum, cujus tamen pauca pars excrescit. Radix ejus vaga, & laxa est, sed ample extensa, in vetustis fruticulis lignosa.

Nomen. Latine mihi dicetur *Sonchus volubilis Javanus.* Javæ vocatur *Bilontas*, *Bolontas*, & *Wolontas.* *Bontius* in *India Orient. descript.* hunc vocat *Daullontas*, sed ipsi amaras tribuit baccas instar Sambuci, ipsique omnes adscribit virtutes, quas habent *Chamæmelum*, & *Anethum*, inquirendum autem est, an *Bontius* non confuderit *Daullontas*, & *Luffa radja.* In ejus *Methodo medendi cap.* 2. quam maxime laudatur contra Indicam Paralysin, seu *Beriberi.*

Locus. In Amboina exotica est planta, ex Java deducta per surculos, per ramos enim facile propagari, & transplantari potest. Major species ibi nullos profert flores, nisi in summa senectute. Minor quoque species non prius flores gerit, nisi quum in ingentem excreverit fruticem.

Usus. Apud Javanos celebre est olus, sapore conveniens cum Amboinensi *Soncho volubili*, ac cum gratia crudus editur ad Bocassan, instar alius *Ulang Ulang*, uti & cum Lactuca. Apud Javanos porro est herba medicinalis, cujus decocto ad varios utuntur morbos, præsertim contra febres.

Aan de groote zoorte, dewelke zelden bloemen draagt, is het blad schaars drie duimen lank, en in de midden twee vingers breed, vooren rond toelopende, met een kort spitsje, aan de kanten scherp getand, als of ze met weeke doorntjes bezet waren, voorts bleek-groen, zonder glans, slap, en de middelste ribben built ter weder-zyde uit, met bogtige zyde-ribben, van een moeskruidachtige reuk, en smaak, met een kleene bitterheid, en duidelyk na Sonchus trekkende.

Aan de andere zoorte, die men voor de kleene houd, zyn de bladeren korter, en smalder, van dezelve coleur, en smaak: Doch men vind aan beide zoorten door malkander gemengt groote, en kleene bladeren. Het bloeizel aan de kleene zoorte bestaat uit een ydele tros, waar aan men anders niet ziet dan lankwerpige knoppen, boven op ligt peers, dewelke zig openen in witte penceeltjes, gelyk aan andere Sonchus, ligt afvallende, en in 't husje nalatende een kleen zwart, en lankwerpig zaat, waar van weinig te regt komt. De wortel is ydel, en ver uitgespreid, aan de oude struiken houtachtig.

Naam. *Ik zal 't in 't Latyn noemen* Sonchos volubilis Javanus. *Op Java noemt men het* Bilontas, Bolontas, *en* Wolontas. Bontius *in zyn* Oost-Indische Beschryving *noemt het* Daullontas, *maar geeft hem bittere besjes, als Vlier, en schryft hem alle de kragten toe van* Chamæmelum, *en* Anethum, *doch het staat te bezien, of* Bontius *niet een mengelmoes gemaakt heeft van dit* Daullontas, *en* Luffa radja. *In zyn* Methodus medendi cap. 2 *vind men het zeer gepreezen tegens de Oost-Indische beroertheid, of* Beriberi.

Plaats *Het is in Amboina uitlands, en daar in gebragt met afzetzels van Java, want het zich door takken ligt verplanten laat. De breede zoorte wil alhier geene bloemen dragen, of het moeste in den ouderdom zyn. De kleene zoorte draagt ook niet eer bloemen, dan wanneer het een grooten struik geworden is.*

Gebruik. *By de Javanen is het een vermaard moeskruid, aan smaak overeen komende met het Amboinsche* Sonchus volubilis, *en werd met aangenaamheid rauw by Bocassan gegeeten, gelyk ander* Ulang Ulang, *als mede by Salade. Voorts is het by de Javanen een medicynaal kruid, welkers Decoctum zy tegens veelderbande ziekte gebruiken, inzonderheid tegens de Koortzen.*

Tabula Centesima Quarta

Ad *Figuram Primam Sonchum* exhibet *volubilem Javanum.*

Figura Secunda Herbam denotat *Sentientem* RUMPHIO dictam.

De Hondert en vierde Plaat

Vertoont in de *Eerste Figuur* de *Javaansche slingerende Sonchus.*

De *Tweede Figuur* wyst aan het *Gevoelige-kruid*, zoo als het van RUMPHIUS genaamt werd.

CAPUT LXXIX.

CAPUT SEPTUAGESIMUM NONUM.

Herba Sentiens. Daun Tocol Manusia.

AUctores nobis varias describunt plantas, quæ simul naturam Zoöphytorum habent, h. e. cum vegetativa sua natura simul sensus signum repræsentant, quarum quædam veræ sunt herbæ, quædam fruticosæ, seu arborescentes. Quam hic describemus, humilis est herbula, naturæ miraculum, ac materies disquisitionis subtilibus ingeniis ad inquirendum, qua in re ejus mira proprietas sita est.

Hæc itaque plantula non ultra spithamæ altitudinem excrescit, immo plerumque humilior, formam præ se ferens arbusculæ Calappi, simplicem enim, erectum, ac nudum emittit caulem, dimidium circiter pedem longum, qui in multos quoque, sed obscuros nodos, & articulos distinctus est, quales sunt scalæ Calappi; ex rubro, seu fusco, & viridi variegatus, ad culmi crassitiem, quique interne repletus est medulla alba, sicca, & spongiosa; In ejus summo ramuli sese extendunt in orbem positi, perfecte uti in Calappo, sed multo copiosiores numero, digitum longi, ac tenuissimi, quidam transversales, alii vero obliqui sunt.

Ex hisce dependent foliola tenerrima, regulari ordine sibi opposita, illis Tamarindi similia, sed minora, & glabriora, unguem digiti circiter longa, ac tenera flavescentia, vetulla vero in superiore parte glauca sunt, inferiora pallide purpurascentia cum quodam fulgore. Purpureus hic color est pudor quasi hujus plantulæ, quem omni modo pro hominum oculis tentat abscondere, ita ut non nisi e longinquo conspiciatur, vel si abrupta foliola vi diffringantur. In vetustis foliolis hic color purpureus evanescit, uti & mensibus pluviosis, quæque facilius tractari possunt, acsi cum senectute pudorem quoque amisissent.

Harum foliosarum pinnarum quædam multo longiores sunt aliis, longissimæ autem duodecim, ac quatuordecim gerunt foliorum paria. Ex isto vertice alii quoque excrescunt cauliculi, itidem recti, & firmi, quorum quivis in summo sustinet fasciculum acutorum capitulorum, quæ in flosculos expanduntur luteos, ac pentapetalos, uti in Primula veris, sed hi multo minores sunt, ac quivis caliculo insidet stellato, qui post florum lapsum sese ample extendit instar stellulæ pentagonæ, interne ~~albæ, in hac multæ~~ foeantur granula alba, acsi ovula essent Muscarum, vel aliorum insectorum, inque iis latent minima, fusca, parumque rugosa semina, arenosa quasi; Hæc ex folliculis istis albis exsiliunt, acsi ex gluma extricarentur, quum radiis Solaribus tangantur, sique quis huic adsideat plantulæ, eamque adtentis proxime adspiciat oculis, in hos sæpe transiliunt, acsi hisce defendere sese vellet hæc plantula contra intuitum. Ad quinque enim sexve pedum distantiam sæpe sese abjiciunt, quibus & hæc propagatur herba.

Res maxime porro miranda est, quod hujus plantulæ foliola nullum tactum hominum, animalium, vel aliarum rerum ferre possint, ne quidem pluviarum vel venti, immo quod subtilius adhuc est, ne oris quidem halitum, si enim leviter modo tangantur, vel granula quædam arenæ in illa projiciantur, mox sese deorsum claudunt, ac contrahunt, ita ut nil purpurei conspici possit. Hoc quoque solus efficit ramulus, seu pinna foliosa, si levissimo modo tangatur, quum vero rudius tangantur, vel arena adspergantur, totius plantulæ foliola sese contrahunt, quæ tum emarcida quasi videtur, ac tam diu manet, donec homines, vel animalia ad quandam distantiam abierint, quum sese iterum expandunt. Per noctem pluvioso, & procelloso tempore sese quoque claudunt, ac sensitiva hæcce qualitas uno tempore, & in una planta notabilior est, quam in altera, mane enim ante horam octavam quam maxime luxuriant, quum primum per radios solares fuerint extensa, & tactum quendam melius tolerare valeant, antequam tam facile sese contrahant. Sic quoque vetustarum plantularum foliola tardius sese claudunt, acsi tactui magis adsueta essent illis tenerarum.

LXXIX. HOOFDSTUK.

Het Gevoelige-Kruid.

DE Autheuren beschryven ons verscheide kruiden, dewelke naturam Zoöphytorum zullen hebben, dat is by haar groejende aard mede eenig teeken van gevoelen vertoonen, waar van zommige een eigentlyk kruid, zommige een heester, of boompjes zyn. Het geene wy alhier beschryven, is een laag kruidje, een meesterstuk der natuur, en materie, tot onderzoek verschaffende voor de subtiele geesten om te raden, waar in zyn wonderlyke eigenschap gelegen zy.

Dit kruidje dan wast niet boven een span hoog, in 't gemeen lager, in de gedaante van een Calappus boompje, want het schiet op met een enkelde, regte, en kale steel, omtrent een half voet lank, ook in veele, doch donkere leeden verdeeld, gelyk de trappen aan de Calappus boom, uit den rooden, of bruinen, en groenen gemengd, in de dikte van een stroohalm, binnen uitgevuld met een wit, droog, en spongieus merg. Aan 't opperste breiden hun de takjes uit in 't ronde, regt als aan de Calappus-kruin, doch veel meer in 't getal, een vinger lank, zeer dun, zommige dwers, zommige schuins staande.

Daar aan hangen zeer teere blaadjes, in geschikte ordre tegens malkander, de Tamaryn-bladeren gelykende, doch kleender, en gladder, omtrent een nagel van een vinger lank, jonk zynde geel-groen, maar de oude zyn aan de boven zyde hoog zee-groen, aan de onderste ligt purperverwig, met eenige weerschyn. Dit purper is de schaamte van dit kruidje, dewelke het in alle manieren voor der menschen oogen zoekt te verbergen, zoo dat men dezelve niet dan van verre ziet, of als men de afgebrooke met geweld van malkander trekt. Aan de oude bladeren verbleekt dit purper, als mede in de regen-maanden, en die laten zig ook gemakkelyker handelen, als of zy met haar ouderdom de schaamte afgeleid hadden.

Van deze bladdragende steeltjes zyn zommige veel langer dan de andere, en de langste hebben twaalf, en veertien paaren blaadjes. Uit de voorschreeve kruin schieten nog andere steeltjes op, mede regt, en styf, waar van ieder op zyn top draagd een bosje spitze knopjes, en uit dezelve komen kleene geele bloempjes voort, boven in vyf blaadjes verdeeld, gelyk de Primula veris, doch kleender, ieder staande in een gesternd kelkje, het welk na 't afvallen der bloemen zig wyd opend, als een vyfhoekig ~~sterreltje~~, van binnen wit, hier in ziet men veele witte korreltjes leggen, als of het eyers van Vliegen, of andere ongedierte waren, en in dezelve schuilen zeer kleene, bruine, en wat rimpelige zaadkens, als fyne zandkorls. Deze springen uit de witte huidekens als uit hare holsters, wanneer de Zonne daar op schynd, en zoo 'er iemand by zit, en kykt daar na, dikwils in de oogen, als of het zig daar mede verweeren wilde voor het aanschouwen. Zy konnen vyf, of zes voeten van den stam verre springen, en hier door vermenigvuldigd zig de plante.

Het geene nu het meest verwonderens waardige in deze plante is, dat de blaadjes gantsch geen aanraken van menschen, beesten, of eenig ding konnen verdragen, zelfs van de regen, en wind niet, en dat nog subtielder is geen aassem van de menschen, want als men ze maar in 't minste aanraakt, of eenige zandkorls daar tegen aangooid, zoo sluiten zy haar terstond na beneden digt t'zamen, zoo dat men van het onderste purper niet zien kan. Dit doed een taksken alleen, als men het zoetjes aanraakt, maar als men 't harder aantast, of met zand bestrooid, dan sluiten alle blaadjes aan de geheele plante toe, die dan als verdord staat, en zoo staan blyft, tot dat de mensch, of beest een kleene poos weggegaan is, dan breiden zy hun weederom uit. By nacht, regenweêr, en wind staan zy ook geslooten, en men bemerkt de sluitende eigenschap op de eene tyd en aan de eene plante meer dan aan de andere, namentlyk 's morgens voor acht uuren staan zy op 't weeldrigste, als zynde eerst door der Zonnestralen uitgerekt, en konnen als dan een stootje verdragen, zonder dat zy zoo ligt toesluiten. Zoo sluiten haar ook traagelyk alle die van oude plantjes, als of zy het aanraaken beter gewend waren dan de jonge.

Radix quodammodo illam Calappi imitatur, composita enim est ex congerie multarum fibrillarum, quarum crassissimæ verrucosæ, seu nodosæ sunt, quæ porro in multos quasi extenduntur pilos. Sponte quidem crescit sub Carice ad oras viarum, in solo duro, & argilloso, potissimum vero, & maxime luxuriat in hortis in nigra, & pingui terra, ubi una alterave plantula commissa quotannis sese propagat per semina projecta, ita ut tandem in cunctis horti angulis reperiatur.

Nomen. Latine *Herba sentiens*, apud *Christoph. Acostam Herba viva*, apud Portugallos *Herba Sentida*, Belgice *Gevoel-kruid*. Apud *Christ. Acostam* Latine dicitur *Herba amoris*, & apud Indicos lusores magicos. Arabice, & Turcice *Suluk*. Persis *Soluque*. Malaice *Daun tocol Manusia*, h. e. hominum timor, & *Daun idop*, h. e. herba viva, aliis Malaiensibus *Curang Curang*. Ternatice *Igo Igo*, h. e. æmulus Calappi. Ex quo Græci *Chama-Calappam* derivarent. Alii Ternatenses hanc itidem vocant *Cage Cage*. Amboinice dicitur *Sië*, quæ etiam alta est arbor similia gerens folia, Malaice *Caju Saloacco* dicta. In Hitoea sensitiva hæc plantula vocatur *Alaun Mahay*, h. e. *folium vivens*. Javanice *Tsjit Tsjit*.

Locus. In multis Indiæ Orientalis crescit locis, præsertim in toto tractu Decanæ, Canaræ, & Malabaræ, ac porro in Moluccis, & hic in Amboina ubique plerumque sponte, uti & circa Hilam in Hitoes ora in campis juxta vias sub Carice, ubi solum est durum, & argillosum, sed non altior palmâ, sique effodiatur, & in hortis transplantetur, aliquid sensitivæ suæ naturæ amittit, aliæ autem plantulæ de novo ibi ex prolapso propullulatæ semine, & ab illa matricis ad unum, vel sesqui gradum distantes, altiores magisque luxuriosæ excrescunt, quam quæ ad vias sponte proveniunt, mirum enim est, hanc herbam adeo fugere tactum, & tamen semper ad vias, & in hortis crescere circa homines, qua in re convenit cum puellis, quæ amant spectari non vero tangi.

Usus. Apud Gentiles, & Mauros hæc plantula magis ad superstitionem, & incantamenta, quam ad medicamenta adhibetur, omnino uti *Christoph. Acosta* scribit, ad stupratas nempe, & famosas virgines reconciliandas, ipsarumque pudicitiam restituendam, & relictorum amatorum novum recuperandum amorem &c. Ipse enim *Acosta* narrat, & declarat, doctum Bracmanem ipsi spopondisse, sub conditione magni certaminis sese per hanc herbulam effecturum, ut mulier, quam desideraret, illum sequeretur, ille autem tam honestus erat, ut hasce artes Christianis vetitas nollet addiscere, nec scriptis suis inserere.

Apud Malayenses, Æthiopes, ac præsertim Ternatenses comperi, hanc plantulam ad easdem adhiberi nugas, ac specificam habent plantam ad quasvis amatorias fabulas, seu præstigias, quas omittentes aliquid magis virtuti conveniens in medium proferemus quisquiliis istis, nulli usui inservientibus, sic digna est planta, quæ in hortis colatur, ut mirificam ejus naturam contemplantes, ingenium nostrum exerceamus. Non ita quidem caput meum vexare volo, ut caussam investigem occultæ istius qualitatis, uti juxta Acostæ relatum Philosophus quidam Indicus fecit, qui hanc detegere non valens in dementiam incidit.

Aliquid tamen gaeriendum mihi est, quum majus in hujus herbæ natura detegam mysterium, quam *Bontius* *libr.* 6. *cap.* 32. putat, qui hanc comparat cum siliculis *Trifolii acetosi*, cum fructibus *Cucumis asinini*, & herbæ *Noli me tangere* dictæ, quæ omnes res sunt clausæ, ac per compressionem dehiscunt, & dissiliunt, hujus autem plantulæ extensa foliola longe aliam habent qualitatem, hæc enim petiolis insident geniculatis, & sursum elevatis, instar cubitorum minorum, quæ si per microscopia lustrarentur, sine dubio comperiremus, ipsorum naturalem situm esse deorsum sese claudere, uti cubitus noster id docet, brachium nempe introrsum sese claudere, & flectere oportere. Illorum extensio solummodo efficitur per radios solares, qui illos quasi vi sursum elevant, & extendunt, donec aliqua re tacti hac in re perturbentur, ac naturalem sequentes actum deorsum sese claudant.

Illos

De wortel wil mede na dien van Calappus boom aarden, want ze bestaat uit een klomp van veele fyne vezelingen, waar van de dikste wratagtig, of met knobbelen bezet zyn, en voorts in veele hairtjes verspreid. Het wast wel in 't wild onder 't snygras aan de kanten van de wegen, daar een harde klei grond is, maar liefst, en weeldrigst in de tuinen op een zwarte vette grond. daar een of twee plantjes gezet zig voorts jaarlyks vermenigvuldigen door 't uitspringende zaad, zoo dat men 't eindelyk in alle hoeken des tuins heeft.

Naam. *In 't Latyn* Herba sentiens, *by* Christoph. Acosta Herba viva, *By de Portugeezen* Herba Sentida. *In 't Duits* Gevoel-kruid. *By* Christoph. Acosta *heeft het nog deze namen in 't Latyn* Herba amoris, *en by de Joques, of Indiaansche Goochelaars. In 't Arabis, en Turks* Suluk *By de Persianem* Soluque. *Maleyts* Daun tocol Manusia, *dat is menschen vrees, en* Daun idop, *dat is levend kruid, in 't hoog Maleyts* Curang Curang. *Ternataans* Igo Igo, *dat is een nabootzer van den Calappus-boom. De Grieken zouden een* Chamæ Calappam *daar van maken. Andere Ternatanen noemen 't ook* Cage Cage. *Onze Amboineezen noemen het* Sië, *het welk anders ook een hooge boom is, schier met diergelyke bladeren. In 't Maleyts* Caju Soloacco. *Op Hitoe hiet het gevoeltruidje* Aylaun Mahay, *dat is* folium vivens. *Javaans* Tsjit Tsjit.

Plaats. *Het wast in veele landen van Oost-Indien, inzonderheid op de geheele kuste Decan, Canara, en Malabaar, voorts in de Moluccos, en hier in Amboina, overal meest in 't wild, gelyk omtrent Hila, op Hitoes kuste in 't veld langs de wegen onder 't snygras, daar een harde kleigrond is, dog niet hooger een hand hoog, uitgegraven. en in de tuinen verplant, verliest het wat van zyn gevoelende kragt, maar de andere plantjes, die van het uitspringende zaad voortkomen, en dat niet digt by de moeder, maar een, of anderhalve stappen daar van af, werden hooger, en weeldriger dan in 't wild met haar volkomen kragten, wonder dat dit kruidje zoo zeer schuwd het aanraaken, en nogtans altyd by de wegen wast. en in de tuinen by menschen, slagtende de Meisjes, die niet willen aangeraakt, nogtans gaarn gezien zyn.*

Gebruik. *By de Heidenen, en Mooren werd dit kruidje meer tot superstitien, en tooveryen, dan medicamenten gebruikt, t'eenemaal als* Christoph. Acosta *schryft namentlyk om de geschende, en befaamde maagden te restitueeren, haar schande te bedekken, en by de afgeweekene minnaars nieuwe liefde te verwekken &c. Hy* Acosta *verhaald, en verklaard zelf, dat een geleerden Bramine hem onder een groote weddenschap beloofd heeft, met dit kruid te wege te brengen, dat een Vrouwsperzoon, die hy begeerde, hem zoude moeten navolgen; doch* Acosta *was zoo eerlyk, dat hy zulke kunsten onder de Christenen verboden, niet wilde leeren, nog in zyne schriften zetten.*

By de Maleyers, Mooren, en inzonderheid by de Ternatanen heb ik bemerkt, dat zy het tot dezelve beuzelingen gebruiken, en houden het voor een toegeeigend kruid tot alle minne-tooveryen, die wy dan overslaande wat deugdelykers zullen voorbrengen, als 't anders tot niets diende, zoo is het zeker waard in de hoven te onderhouden, om het rare meesterstuk der nature te beschouwen, en ons verstand te oeffenen. Ik wil myn hooft zoo zeer niet breeken, om de oorzaak van deze verborgene eigenschap te doorgronden, gelyk na Acostas *schryven zeker Indiaans Philosooph gedaan heeft, die dezelve niet kennende uitvinden, daar over gek geworden is.*

Egter moet ik mede wat kallen, dewyl ik meer verborgentheid in dezes kruids natuur bevinde, dan Bontius lib. 6. cap. 32. *meind, het zelve vergelykende met de houwkens van 't* Trifolium acetosum, *met de vruchten van* Cucumis asininus, *en van het kruid* Noli me tangere, *welke alle gesloote dingen zyn, die door het drukken opbersten, maar met deze uitgebreide blaadjes heeft het een gansch ander gelegentheid, want de blaadjes van dit kruid staan aan haar stelen met zodanige knietjes opwaarts verheven, als kleene ellebogen, en als men dezelve door een vergroot glas mogte beschouwen, zoude men buiten twyffel bevinden, dat haren natuurlyken stand is neerwaarts te sluiten, gelyk onze elleboge uitwyst, dat den arm inwaarts moet sluiten. Dat zy nu uitgebreid staan, komt alleenlyk van de Zonnestralen, die ze als met geweld opwaarts trekken, en uitgebreid houden, tot dat zy door 't aanraaken van eenig ding hier in geturbeerd werden, en hare natuurlyke trekken volgende zich neerwaarts sluiten.*

Dat

Illos mox languescere, ac sese incipere claudere, quum homo, vel animal quoddam ad illos accedat, caussatur per subtiles fibrillas, quæ instar pilorum in radice observantur extensæ per terram, ac mox persentientes terræ motum oscillatorium, quum quis ipsis vicinus sit, hunc communicant per subtilem istam fungosam medullam radicis, & caulis, quæ vim hanc pinnis foliosis tradit, unde sese claudant.

Per pacatos Solis radios petiolos istos, ac foliola extendi, ex eo liquet, hæc nempe per noctem, ac diem tempore pluvioso, vel procelloso semper clausa esse. Vires hæ quodammodo etiam videntur excitari per luxuriosum, & Mercurialem quasi succum, qui in vetusta planta parum exsiccatus est, quum & sensitiva qualitas maxime imminuitur. Matutino tempore, uti dictum est, stabilissima est hæc plantula, quum per Solis radios elevatos resuscitata, & calefacta, quam fortissime extensa sit, qua re fabulosum peragitur ludibrium, quam pignore certent, per hanc herbam puras detegi posse virgines, & a stupratis dignosci, quum talibus persuadeant a puris non vel tarde, a stupratis vero mox claudi. Quas jam pudore afficere volunt, sub meridiem advocant, quum hominum halitu sese claudat, quæ vero puræ censendæ sunt, matutino tempore experimentum hoc instituant.

In re Medica hunc habet usum: *Loodja* apud Ternatenses morbus est quasi Phthysicus, cum asthmate, & continua pulsatione pectoris prope claviculam, præsertim si aliquis præcesserit motus. Contra hunc morbum totæ quantæ cum ipsa radice eliguntur plantulæ maxime vegetæ, quum ejus nempe foliola intense cærulescentia sunt uti in Indigo, has aquæ incoque, vel solas, vel cum Halale, quæ Convolvuli medii species est, contra quosvis porro abdominis dolores ac tormina hæ adhibentur plantulæ, quæ Musæ folio involvuntur, ac sub cineribus calidis torrentur, quæ edantur cum pauxillo succi Lemon Swangi, pro pueris pauxillum aquæ additur, vel ejus radices cum Pinanga masticantur, ac succus deglutitur.

Hujus herbæ sapor amaricat uti leguminum: Alii porro ejus usus sunt, quos Ternatenses curatrices revelare nolunt, forte nolentes aliquem scire, quam rem ad hanc adhibeant. In ea autem sunt opinione, hanc herbam sæplus comestam juventutem conservare. Novi Germanum quendam ducem jam septuagenarium, qui anhelosus erat, & per potum spiritus Vini anxietatem sentiebat prope stomachi orificium, qui gloriabatur sese curatum fuisse usu hujus herbulæ, quique jam erat homo stabilis, & vegetæ senectutis. Mulierculæ Ternatenses hanc herbam aquæ incoquunt, qua infantes lavant, ex ipsarum opinione; ut immunes sint ab incantamentis. Sic olim quoque Mercurius Ulyssi demonstravit herbam Moly contra Circes præstigias, quod & nunc etiam præstaret hac herba, puto autem Planetam Mercurium, neutiquam vero corpus Chymicum.

Nunc porro adducemus similes quasdam plantas ab aliis memoratas, & descriptas Auctoribus, quarum quædam forte eædem sunt cum descripta, vel parum differunt juxta regionum varietatem.

Herba Mimosa a *Christoph. Acosta cap.* 56. descripta differt a priore *Herba viva*, est enim flagellosa planta, quinque palmas alta, quæ sese ipsam sustinere nequit, sed proximis adcumbit arboribus, vel muris, caules gerit virides parumque angulosos, qui sese in longos dividunt laterales ramos, brevibus & vagis spinulis armatos, quæ basin habent amplam uti in Rubo, sed hæ molliores sunt, & magis vagæ. Ejus foliola cum illis prioris, vel Filicis fœminæ conveniunt, quumque tangantur, sese contrahunt, ac claudunt, ac frutex quasi emarcidus est, donec recedamus, quum sese iterum extendunt, sed non tam cito, quam in priore. Per noctem sese quoque claudunt, quoque Sol magis fervet, eo magis extensa, & erecta sunt hæc foliola.

Flores fructusque non descripsit, sed indicavit ejus foliola per totum diem Solis motum sequi. Odore, & sapore cum Liqueritia conveniet, unde & incolæ ejus foliis utuntur contra tussim, ad pectus depurandum, & claram reddendam vocem, conducunt quoque contra renum dolores, & ad recentia vulnera curanda, ita ut congenera videatur esse Zagæ species *libro* 7. descripta.

Hæc

Dat zy nu straks quynen, en haar beginnen te sluiten, als eenig mensch, of gedierte hun naderd, werd veroorzaakt door de subtile vezelen, die men als hairtjes aan de wortel ziet, hun in de aarde uitbreiden, en straks gevoelen het dreunen van den grond, wanneer hun iets naderd, en dat door de subtile vooze merg van den stam, die de kragt aan de bladdragende stelen overzet.

Dat het door de stille Zonnestralen uitgebreid werde, blykt daar uit, dat het 's nachts, en over dag by regen, en windig weêr altyd geslooten staat. De kragten schynen ook meest te bestaan in een jeugdige, en Mercuriaalsche zap, die in de oude plante wat opgedroogd is, wanneer ook de gevoelende eigenschap merkelyk verminderd. In de Morgenstonden, als gezegt, vertoond het zig styfzinnig, dewyl het door de opgaande Zonnestralen verwarmd zynde op 't kragtigste uitgebreid staat, hier door bedryft men een beuzelagtige kortswyl, weddende dat men aan dit kruid de zuivere maagden kan onderscheiden van de gecorrumpeerde, de lieden wys makende, dat het by de opregte niet, of lankzaam, maar by de bedorvene terstond zich sluite. Die men nu beschaamd wil maken, moet men tegens de middag daar by voeren, wanneer het zig op den minsten aassem sluit, maar wiens respect men behouden wil, moet men in de morgenstond daar by voeren.

In de Medicyne heeft het dit gebruik: Loodja *is by de Ternataanen een ziekte, als een Teering met korte aassem, en geduurig kloppen op de borst, by 't sleutelbeen, zonderling als men een weinig gegaan heeft. Tegens deze ziekte neemd eenige boompjes van dit kruid met wortel en al uitgetrokken, als zy in haar beste fleur staan, te weten als de bladeren nog hoog blaauw-groen zyn, gelyk aan 't Indigo, kookt die in water, of alleen, of met een zoorte Halale (Convolvulus medius) tegen allerhande Buikpyn neemt men dezelve boompjes, bewindze met een Pisang-blad, braadze wat onder heete assche, en eet die dan met een weinig zap van Lemon Swangi, by kinderen doed men water daar by, of knouwd de wortelen met Pinang, en zwelgd den zap in.*

De smaak van dit kruid is bitteragtig, gelyk aan de pluk-vruchten: Daar zyn nog andere gebruiken, die de Ternataansche Meestressen zoo niet willen openbaren, misschien niet willende, dat men 't weeten zal, waar toe zy het gebruiken. Immers zy zyn van gevoelen, dat dit kruid dikwils genuttigd zynde, de jeugd conserveere. Ik kende eenen Duitsche Officier, een man doenmaals by de zeventig jaren, die kortaasemig begon te worden, en door 't drinken van Brandewyn vry wat benouwd, omtrent de krop van de maag, die zig roemde door het gebruik van dit kruid genezen te zyn, daar hy een man was van een vaste, en gezonde ouderdom. De Ternataansche vrouwen koken dit kruid in water, en waschen daar mede de kinders, het welk na haar gevoelen, tegens alle betooveringe dienen zal. Zoo heeft Mercurius ook eertyds aan Ulysses getoond het kruid Moly tegens de toovery van Circe, en men zoude het nog konnen doen met dit kruid, ik verstaa den Planeet Mercurius, en geen corpus Chymicum.

Nu zullen wy nog eenige diergelyke planten verhalen by andere Autheuren beschreeven, waar van sommige misschien 't zelfde zyn met het voorige, of een weinig verschillende na de verscheidentheid der landen.

Herba Mimosa *by* Christoph. Acosta cap. 56. *beschreeven, verschild van 't voorige* Herba viva, *want het is een rank gewas, vyf palmen hoog, 't welk op zig zelfs niet staan kan, maar tegens de naaste bomen, of muuren aan leund, het heeft groene niet regt ronde stelen, die zig in lange zyde-takskens verdeelen, waar aan men ziet korte, en ydele doorentjes, met breede voetjes, gelyk aan de Braam, doch ydeler, en weeker. De blaadjes gelyken de voorige, of de Felix femina, als men ze aanraakt, sluiten zy haar t'zamen, en den struik staat als verdort, tot dat men weer weg gaat, dan breiden zy hen weer uit, dog zoo gaauw niet, als het voorige. Snagts staanze ook geslooten, maar hoe heeter de Zonne schynd, hoe weeldriger zy uitgebreid staan.*

Bloemen, en vruchten heeft hy niet beschreeven, maar dat zyne blaadjes hen den geheelen dag na de Zonne keeren. Van reuk, en smaak zal het met zoethout overeen komen. dies de Inlanders zyn bladeren gebruiken tegens de hoest, om de borst te zuiveren, en een klaare stem te maken, zy dienen ook tegens de pyn der nieren, en versche wonden toe te heelen, zoo dat het schynd een mede zoorte te zyn van Zaga lib. 7. *beschreeven.*

Dit

Hæc quoque planta Javæ obvia est, longis flagellis juxta sepes prorepens, parvas gerens vagasque spinulas, *Camerungi* ibi dicta.

Caban Cabannan similis forte est arbuscula Javæ, & Baleyæ crescens, sed cujus stipes sese magis erigit, ac tantummodo ramis incumbit proximis arboribus.

Sic forte etiam cum illa convenit ista planta, quam *Clusius* describit in adpendice istius *cap.* 56. *Acostæ*, quæ adducta fuit ex insula *St. Juan de Porto Rico*, similia gerens teretia flagella, vagas spinulas, & Acaciæ foliola, læte virentia, primo autem progerminantia grisea lanugine obducta sunt. Siliculæ quoque aderant, quæ globuli erant ex parvis, angustis, & spinulosis quasi foliolis compositi, inter quos semina locata erant ex plano rotunda, & nigra, in medio parum protuberantia; Rachides vero terram tangentes ex geniculis novas emiserant radiculas.

Æschynomene Theophr. libr. 4. *cap.* 3. descripta ab utrisque prioribus videtur differre, dicit enim arborem esse spinosissimam, folia gerentem Filicis arborescentis, vel instar plumarum prope Memphis crescentium, quæ sese contrahunt, acsi exsiccatæ essent, quum ab aliquo tangantur, brevi autem post relaxantur, ac virescunt. Hoc primum detectum fuit ab Apollodoro Democriti discipulo, *Plinius* autem *libr.* 24. *cap.* 17. herbam vocat, ubi & alias enumerat, tumque videretur esse *Herba viva* in Persia, India, multisque aliis Asiæ locis crescens.

Anonymos Garciæ libr. 2. *Arom. cap.* 27. descripta, eadem est cum *Herba viva*, ipsi enim tribuit Polypodii folia, ac luteos flores, foliaque sese claudere, quum tangantur. In Malabara quoque crescit, sed indigenum nomen ipsi ignotum fuit, uti & veteres ejus mentionem fecisse, *Æschynomenes* enim non recordatus forte fuit.

Indiæ Occidentalis Scriptores similium meminerunt plantarum, ac primo *Francisc. Lopes de Gomora hist. general. Ind. Occid. cap.* 194. & 205. mentionem facit plantæ in Perua crescentis, cujus folia flaccescunt, quum tangantur, quæ in Siviliam transmissa comperta fuit gerere foliola *Acaciæ Ægyptiacæ*.

Monardus dicit Peruanas hasce plantas mox in terram procidere, quum tangantur. Altera porro crescit herba in Perua, supra terram extensa, quæ tacta sese claudit instar Brassicæ capitis.

Pina hui huitzli, seu *herba verecunda Euseb. Nierenberg. libr.* 15. *cap.* 7. descripta parum differt ad *Indica herba viva* quoad formam, neutiquam vero quoad proprietatem folia contrahendi; Frutex erit quatuor spithamas altus, incurva gerens folia instar acinacum, ad quandam distantiam remota, quæ & fasciculata quasi, seu sex numero simul locantur haud dissimilia illis *Ihoixochitl*. Caules ejus tenues sunt, spinulis armati, ac radix fibrosa. Flores fructusque gerit parvos echinatos, ac racemosos quasi, primo virides, dein luteos. Folia Raphanaceum habent saporem, eamque qualitatem, quod sub caule sese claudant, & contrahant, si a quodam homine, vel aëre tangantur. Vocatur quoque *Cocochiatl*, h. e. herba somnolenta, quum capiti subposita somnum conciliet, vel quum tacta videatur dormire. Vulgo habetur frigida, sicca, & adstringens, & tamen in istis regionibus adhibetur ad amorem, & favorem conciliandum.

Eodem in capite aliam porro describit plantam, in Philippinis crescentem insulis, quæ *herbæ sentienti* propius accedit, sed tamen diversa est, licet dicat, Hispanos hanc vocare *plantam sentientem*. Hæc planta est, caules emittens decem, vel duodecim rectos, & e radice sursum elevatos, quorum quivis duodecim profert folia, in quatuor ordines posita ad binorum pollicum distantiam. Folia conveniunt cum illis *Lotus urbanæ*, floresque cærulei sunt, antequam sese aperiant, linguæ formes, aperti sese extendunt in tria minora petala: Hæc planta adeo quasi convellitur per hominum tactum, vel halitum, ita ut si per minimas aspergatur pluvias, langueat, & quasi dormiat, reliquaque folia tacta quasi decidunt, quorum superiora tantum remanent.

Dit gewas vind men ook op Java, met lange ranken langs de heggen kruipende, en met kleene ydele doorentjes bezet, onder den naam van Camerungi.

Caban Cabannan *is misschien een diergelyk boompje, op Java, en Baly wassende, doch met zynen stam meer opgeregt, alleenelyk de takken op de naaste boomen leunende.*

Zoo komt ook misschien daar mede overeen dat gewas, 't welk Clusius *beschryft in een bywoegzel op 't voorschreeven* 56. cap. van Acosta, *aangebragt uit het Eiland* St. Juan de Porto Rico, *met diergelyke dunne ranken, ydele doorentjes, en kleene bladeren, als Acacia blydegroen, doch de eerste uitkomende met een grysachtige wolachtigheid bedekt. Daar waren ook zaadhouwkens by, zynde bollekens van kleene, smalle, en als doornachtige blaadjes gemaakt, tusschen dewelke lagen plat-ronde, en zwarte zaden in de midden wat verheven; De ryskens daar zy de aarde raakten hadden uit hare knien nieuwe wortels geschooten.*

Æschynomene Theophrasti lib. 4. cap. 3. *beschreeven, schynd van de beide voorgaande te verschillen, want hy zegt, dat het een zeer doornachtige boom zy, met bladeren als die van de boom-Vaaren, of als veders by* Memphis *wassende, die hun zelve intrekken, als of zy verdroogden, als ze iemand eens aanraakt, maar kort daar na werden ze wederom groen. Dit is eerstmaal ontdekt, en beschreeven door Apollodorus, Democrits discipel, maar* Plinius lib. 24. cap 17. *noemd het een kruid, daar hy nog andere kruiden opteld, en dan zoude het gelyken, als of het de* herba viva *was, die in Persien, Indien, en veele plaatzen van Asien wast.*

Anonymos Garciæ lib. 2. aromatum cap. 27. *beschreeven, is het zelfste met de* herba viva, *want hy geeft hem de bladeren van Polypodium, en een geele bloeme, ook dat de bladeren haar zouden sluiten, als zy aangeraakt worden. Het wast in Malabaar, en den Inlandschen naam is hem onbekend geweest, als mede dat de oude van diergelyke plante zouden gewag gemaakt hebben, zynde* Æschynomene *hem misschien niet in den zin gekomen.*

In West Indien beschryven ons de Autheuren diergelyke planten, voor eerst Franciscus Lopes de Gomara in hist. general. Indiæ Occidental. cap. 194. *en* 205. *maakt gewag van een plante in Peru wassende, wiens bladeren verwelken, als men ze aanraakt, dewelke na Sicilien over gezonden, bevonden wierden blaadjes te hebben als de* Acacia Ægyptiaca.

Monardus *zegt, dat deze Peruaanze planten straks ter aarden nedervallen, als men ze aanraakt. Daar wast nog een ander kruid in Peru op de aarde uitgebreid, 't welk zig t'zamen sluit gelyk een koolkop, als men ze aanraakt.*

Pina hui huitzli, *of* herba verecunda *by* Euseb. Nierenberg. lib. 15. cap. 7. *beschreeven, verschild wat van de Oost-Indische* herba viva *in gedaante, maar niet in eigenschap van 't blad sluiten, het zal een heester zyn, vier spannen hoog, met kromme bladeren, als Sikkels, in zekere spatien van malkanderen staande, doch met bosjes, zes in 't getal by malkander niet ongelyk die van* Ihoixochitl. *De stelen zyn dun, met doorentjes bezet, de wortel vol vezelen. Bloemen, en vruchten draagd het als kleene Egels, trosgewyze afhangende, eerst groen, daar na hoog-geel. De bladeren hebben een Radysachtigen smaak, en die eigenschap, dat zy haar onder den steel te zamen sluiten, en verslenzen, als ze eenig mensch, of lucht aanraakt. Het werd ook* Cocochiatl *genaamt, dat is slapend-kruid, om dat het onder 't hooft gelegt de slaap aanbrengt, of om dat de aangeraakte schynen te slapen. Het werd gehouden voor koud, droog, en t'zamentrekkend van aart, en egter in die landen gebruikt om liefde, en gunst te verwekken.*

In 't zelfde capittel beschryft hy nog een ander kruid, in de Philippinis wassende, de herba sentiens *naderkomende, doch nog al verschillende, hoewel hy zegt, dat de Spanjaards die* planta sentiens *noemen. Dit zal een plante zyn met tien a twaalf regte stelen, uit de wortel opschietende, waar van ieder twaalf bladeren draagd, in vier troupen van malkanderen staande, in de wydte van twee duimen. De bladeren zyn als die van* Lotus urbana, *de bloemen blaauw, eer zy geopend zyn, in de gedaante van een Musch-tonge, maar de geopende bestaan uit drie bladjes: Het werd zodanig ontsteld door het aanraken, en aan-aassemen van menschen, dat zoo het de minste regen maar aanraakt, straks treurig werde, en als slapende neervalt, alle andere bladeren aangeraakt zynde, valen insgelyks af, blyvende alleenlyk de bovenste staan.*

Si caulis, vel stipes ipse vulneretur, vel contundatur, tota procumbit planta, vulnusque nigrum est, acsi per ignem adustum esset. Si vero ligno, vel bacillo tangatur hæc planta, nullum persentit incommodum, ita ut tantummodo agitatur, & commoveatur per hominum manus, & halitum, nullumque habet in re Medica usum.

Arbor pudica a *Julio Scaligero exercit.* 181. *sect.* 28. descripta, arbuscula est octo pedes alta, in provincia Pudifera crescens, quæ hominis, vel animalis accessum sentiens, foliosos ramulos cauli adtrahit, quos iterum explicat, quam primum homo recedit. *Scaliger* quoque in ea est sententia, hoc nempe fieri per subtiles quasdam radicum fibrillas, quæ in terra alicujus hominis, vel animalis accessum persentiunt, ad quamnam enim distantiam accessus hominis in terra detegi possit, comperitur, quum per noctem quis aurem terræ admoveat.

Gallica *Antillarum Historia cap.* 11. commemorat quoque *herbam vivam* in insula Tabago crescentem, sed juxta descriptionem ab illa Indiæ Orientalis differt. Stipitem gerit sesqui pedem altum, multis cinctum foliis, pedem circiter longum, tres minores digitos latum, denticulatum, uti in Filicibus, ad oras ex viridi, & purpureo variegatum colore, maculisque rubentibus notatum, ex stipitis centro flos provenit, ex multis petalis compositus fere instar florum Calthæ, coloris læte violacei, sique tractetur, gratum fundit odorem. Ejus natura est, ut si foliola tangantur, cuncta plantæ flaccescant, & ad terram inclinent, acsi pedibus calcata essent, quoque fortius, vel levius comprimantur, eo citius, vel tardius reviviscunt quasi, & in pristinam sese restituunt formam.

Piso libr. 4. *cap.* 41. binas describit alias *Herbas castas*, seu *vivas* in Brasilia crescentes sub Portugallico nomine *Herba minosa*, & Brasilico *Caäéo*, ad quem lectores demandamus, quum utræque sint plantæ ab illa Indiæ Orientalis *Herbæ sentientis* nimium differentes, tam forma quam natura, & qualitate, quum sint arbusculæ flagellosæ, ac spinulosæ, licet foliorum forma, & sensitiva qualitas, quod nempe ad tactum sese contrahant, cum aliis *Herbis vivis* conveniant. Sic quoque ejus altera species *Silva de Praja* dicta, h. e. herba marina, peculiarem penitus, & miram habet proprietatem, ipsius enim folia certam adferunt mortem, quorum nullum aliud inventum est antidotum, quam plantæ radices.

Ternatenses duplicem ex hac formant *Igo Igo*, marem nempe, & feminam. Mas ipsis dicitur *Herba sentiens prima*, femina nobis alia est herba *libro* 10. descripta sub nomine *Gratiosæ*, atque has forte sub uno describunt, & comprehendunt nomine, quum utrasque adhibeant amorem conciliandi gratia, atque ut aliquis alii gratus sit, quales herbas supra etiam enarravimus in capite *Sonchi*, & vocavimus Oebat Guna.

Nostra planta quoque convenit cum *Todda Vaddi Hort. Malab. tom.* 9. *Fig.* 19. descripta, ubi & tres aliæ obcurrunt plantæ hic ignotæ, quæ qualitatem etiam habent folia sua contrahendi.

Als men den stam zelfs kwetst ofte kneust, zo valt de geheele plante om ter aarden, en de wonde werd swart, als of ze van vuur gezengd was. Zy gevoelen geen letsel. Als men ze met een houtje, of stokje aanraakt, wordende alleenlyk ontsteld door 's menschen hand en aasemen, en hebben geen gebruik in de Medicyn.

Arbor pudica *van* Jul. Scalig. exercit. 181. sect. 28. *beschreeven, zal een boompje zyn van 8 voeten hoog, in de provintie Pudiferam wassende, en het naderen van eenig mensch of gedierte gevoelende, zo trekt 't zyne geblaade takjes tegens den stam aan, en breid die weder uit, zo dra de mensch weggaat.* Scaliger *is ook in dat gevoelen, dat dit geschied door eenige subtile vesslen der wortelen, dewelke in de grond het aannaderen van eenig mensch gevoelen, want hoe ver de gang van eenig mensch op de grond gevoeld kan worden, bemerkt men, als men by nacht met een oor op de aarde legt.*

De franse Historie van de Antillas cap. 11. *heeft ook de* herba viva *op het eiland* Tabago *wassende, dog volgens de beschryvinge van de Oost-Indische verschillende. Het heeft een stam 1½ voeten hoog, omgeven met veele bladeren ontrent een voet lank, 3 kleene vingers breed, gesneden of getand gelyk aan de Varen, ontrent de kanten groen gemengd met purper, en ligte roode plekken, uit de midden des stams komt een bloeme voort, uit veele blaadjes gemaakt, schier als de Goudsbloemen, licht violet van coleur, en als men ze handeld, goed van reuk. Zyn natuur is, dat als men de blaadjes aanraakt, zy alle t'zamen aan de planten slap worden, en nederzakken na de grond, als of zy getrappelt waren, en na dat men ze hart of zagt aanraakt, komen zy lankzaam of spoedig weer in haar oude postuur.*

Piso libr. 4. cap. 41. *beschryft nog 2 andere* Herbas castas *of* vivas, *in Brasil wassende onder den Portugeezen naam* Herba minosa, *en den Brasilischen* Caäéo, *waar heen wy den Lezer wyzen, dewyl het alle beide planten zyn van de Oost-Indische* Herba sentiens *al te veel verschillende ze in gedaante als in eigenschap, want het slingerende en doornagtige boompjes zyn, hoewel ze in fatzoen der bladeren en het sluiten der zelve op eenig aanraaken met andere* Herbæ vivæ *overeenkomen. Zo is ook zyne 2de soort in 't byzonder* Silva de Praja, *dat is strandruigte genoemt, van een gantsch byzondere en wonderlyke eigenschap, want derzelfs bladeren zyn een dodelyk venyn, daar men geen ander tegenhaat toe gevonden heeft als derzelfs wortelen.*

De Ternatanen maken tweederley Igo Igo, *Manneken en Wyfken daar van. Het Mannetjen noemen zy het* eerste Herba sentiens, *en het Wyfken is by ons een ander kruid, en* libr. 10. *beschreeven onder den naam van* Gratiosa, *zynde misschien daarom onder eenen naam begreepen, om dat zy dezelve alle beide gebruiken om liefde te verwekken, en iemand aangenaam te maken, diergelyke kruiden wy hier boven in 't capittel van* Sonchus, *en* Oebat Guna *genoemt hebben.*

Deze heeft eenige overeenkomst met Todda Vaddi *in* Hort. Malab. part. 9. Fig. 19. *beschreeven, alwaar men nog 3 andere hier onbekende Planten vindt, dewelke de eigenschap hebben om haare bladeren te sluiten.*

OBSERVATIO.

Licet elegantis hujus plantulæ foliola ea gaudeant qualitate, ut sensitiva quasi sese instar *Mimosæ*, seu *herbæ vivæ* ad tactum contrahant, & claudant, non tamen ad hoc pertinet genus, uti flores, ac siliculæ ejus seminales, hoc satis declarant, quæ si examinentur, adparet verum *Oxalis* esse speciem, atque hinc mihi dicitur Oxys Indica, Tamarindi foliis, floribus umbellatis in *Thes. Zeyl. p.* 178. & Oxalis lutea flosculis, & seminibus, quæ herba sentiens BONTII, & Herba viva ACOSTÆ *Mus. Zeyl. pag.* 5. & 37. & Oxys Indica, non acida, Tamarindi foliis, sentientibus, umbellatis, floribus in summo pediculo luteis, umbellatis. Domini *Garcin.* & Acetosella herba, Mimosæ foliis, sentiens, *Herbar. Herm.* &c. in *Thes. Zeyl.* reliquos vide Auctores, & Synonyma. Hujusque plantulæ icon supra *Tab.* 104. *Fig.* 2. est expressa.

AANMERKING.

Of schoon de blaadjes van dit fraaje plantje die hoedanigheid hebben, dat zy zig op het aanraken als de *Mimosa*, ofte het *levendig kruid* te zamentrekken, en sluiten, zoo behoort egter dit plantje niet tot dat geslagt, gelyk de bloemen, en zaadhuisjes zulks klaarlyk aantoonen, welke indien ze ondergezogt werden, zoo bevind men, dat het een egte zoort zy van de *Oxalis*, en hierom werd ze van my genaamt Indische Oxys, met bladeren van de Tamaryn, en de bloemen in een dol staande, in de *Thes. Zeyl. p.* 178. en geele Oxalis, zoo aan bloemen, als zaden, welke is het gevoelige-kruid van BONTIUS, en de levendige plant van ACOSTA in het *Mus. Zeyl. p.* 5. en 37. en de Indische Oxys, niet zuur, met de bladeren van de Tamaryn gevoelig, en in een dol staande, met bloemen in het opperste der steeltjes in een dol staande, en geel van de Heer *Garcin.* en het Acetosella-kruid, gevoelig, en met bladeren van de Mimosa van het *Herbar.* van *Herman.* &c. in de *Thes. Zeyl.* ziet de overige Schryvers, en Benamingen. De Figuur van dit plantje werd boven op de 104 *Plaat*, *Fig.* 2. gevonden.

CAPUT OCTOAGESIMUM. LXXX. HOOFDSTUK.

Tulipa Javana.

Hic flos primum ex Batavia in Amboinam delatus est, qui ad Tulipæ species refertur, licet hujus planta nondum flores producens adeo similis sit Amboinensi radici toxicariæ, ut ejus angustifolia species haberetur. Cæterum Tulipæ more crescit, ejus enim radix bulbus est rotundus, & regularis, pugno major, externe similibus extenuibus pelliculis, & interne ex crassiusculis, albis, & succosis lamellis compositus instar Cepæ, atque in inferiore sua parte similes gerit crassas, & breves fibrillas, sique dissecetur, nauseosum præbet odorem, perfecte instar radicis toxicariæ.

Ejus stipes semi pedem altus est, antequam in folia explicetur, annulis, seu nodis quibusdam distinctus, qui per decidua formantur folia, rotundus porro, binos tresve digitos crassus, immo in vetustioribus plantis crassior. Tumque sese extendit in sex octove longa folia, gladiformia, multoque majora quam in ulla Tulipa, sed minora quam in radice toxicaria. Suntque a binis cum dimidio ad tres pedes longa, transversalem palmam lata, magnum habentia nervum medium, qui digiti latitudinem habet, & infra protuberat, acute desinens, supra vero canalem format; folia autem hæc colore glauco, & oris sinuosis cum illis Tulipæ conveniunt, suntque per longitudinem striata, ac præter subtiles venas unum alterumve habent crassiorem nervum, qui non ad apicem excurrunt, sed sensim disparent.

In hisce insulis ratissima suos profert flores, atque ultra annum nil nisi folia gerit. Sæpe etiam fit, ut licet hic stipes pedis crassitiem obtineat, in superiore tamen parte putrescat, ac cuncta dejiciat folia, unde nil remanet quam tuber quoddam supra radicem, quod subsequentibus siccis mensibus novum emittit stipitem, qui annum requirit, antequam ejus folia perfecta sint. Hujus serotinæ sterilitatis caussam puto esse copiosas pluvias, quæ hic in Amboina cadunt, quales forte in naturali loco, seu patria non ita patitur.

Sin itaque Solo arenoso humido, ac Soli bene exposito locetur, tum sensim non ex plantæ centro, sed ad latera e radice simplex rectusque excrescit caulis, tres pedes altus, pollicem crassus, ex rotundo parum compressus, ac planus, qui in vertice longam gerit vaginam, ex binis tenuibus, & ex viridi flavescentibus foliis compositam, quæ sese aperiens flores exhibet non omnes simul, sed successive excrescentes, quorum quivis peculiari insidet pedunculo, suntque ab octo ad duodecim numero, in binos tresve ordines distincti.

Flos ipse componitur ex petalis forma Liliorum albotum, colore Tuliparum, apertus enim instar campanæ extenditur, cujus nempe petala superius ample sunt extensa, inferius vero sensim, & acute angustata, atque hic non erectus pedunculo insidet, sed parum ad latera inclinat. Quodvis vero petalum ultra quatuor pollices longum est, unum latum, crassiusculum, externe nervo medio, seu dorso notatum, ubi & ex purpureo rubet colore, ab utraque vero parte ad oras album est, quod quodammodo Tulipæ petalum refert, externaque rubedo ad internam etiam transit partem, ubi magis purpurascit.

In floris centro sex firma adparent stamina in fundo lutea, in medio alba, ac summo purpurea, quodvis vero antheram gerit, uti in Liliis, sed ipsius forma magis incurva est, instar semi Lunæ, quæque obducitur farinâ crassâ, flavâ, & viscosâ. Atque hæc stamina non laxe flori imposita sunt, sed quodvis implantatur quasi peculiari suo petalo, septimum vero pistillum est nudum, quod erigitur, quum sex alia introrsum flexa sint. Ipsius odor dulcis, sed gravis est, accedens ad speciem quandam placentularum saccharatarum, quibus Anisum admixtum est, quæque in India Portugallico nomine vocantur *Broa*, atque hic odor quibusdam gravis, & nauseosus est.

Aper-

De Javaansche Tulp.

Deze bloem is eerst van Batavia in Amboina gebragt, zynde onder de soorten van Tulipen gerekend, hoewel nog zonder bloeme zynde, met de Amboinsche Spatwortel zoo groote gelykenisse heeft, dat men ze voor een smalbladige soorte daar van zoude aanzien. Ze groeid anders op de manier van een Tulipe, want de wortel is een ronde welgeschikte bol, grooter dan een vuist, buiten met diergelyke dunne huiden, en binnen uit dikagtige, witte, en zappige schubberen gemaakt als een Ajuin, aan 't onderste met diergelyke dikke en korte vaselingen, als men ze opsnyd walgelyk van reuk, regt als onze Spatwortel.

De stam is een halve voet hoog, eer hy zig in bladeren verdeeld, met eenige leden of trappen onderscheiden door de afgevallene bladeren gemaakt, rond, 2 en 3 vingers dik, en aan de oude strukken meer. Als dan breid ze zig uit in zes of agt lange bladeren als swaerden, veel grooter dan aan eenige Tulipe, doch kleender dan aan de Spatwortel. Zy zyn van 2½ tot 3 voeten lank, een dwers hand breed, met een groote middelzenuwe, wel een vinger breed, beneden uitbuilende, en na vooren toe scherp, boven een geute formeerende, aan de Zeegroene coleur en bogtige randen komen ze met de Tulipen overeen, zynde in de lengte gestreept behalven de fyne aderen, noch met 1 of 2 dikkere Zenuwen, dewelke niet tot aan de spitze raaken, maar onderwegens zig verliezen.

In deze Eilanden brengt het zyne bloeme zeer zelden voort, staande meer dan een jaar niets dan bladeren voortbrengende. Het gebeurd ook dikwils, schoon den stam al een been dik geworden is, dat hy boven in 't hert verrot, en alle bladeren afwerpt, schietende niets over dan een stomp boven de wortel, het welk dan in de volgende drooge Moussen een nieuwe stam voortbrengt, die al weder een jaar vereischt, eer hy zyne volkome bladeren heeft. De oorzaake van deze traagheit en onwille gisse ik te zyn den veele regen, die hier in Amboina vald, den welken mustschien het in zyn Vaderland niet gewend is.

Als het nu in een vogtige zandgrond en wel ter Zonne staat, zo brengt het eindelyk niet uit de midden des strukts, maar ter zyden uit de wortel een enkelden regten steel voort, 3 voeten hoog, een duim dik, uit den ronden wat plat gedrukt, aan wiens top men een lange schede of hoose ziet van 2 dunne en bleekgroene bladeren gemaakt, dewelke hun openende vertoonen de bloemen niet teffens maar na malkaar voortkomende, ieder op een byzonder steel tot 8 a 12 in 't getal in 2 en 3 ryen verdeeld.

De bloeme is gemaakt van bladeren aan fatzoen de witte Lelie, aan schildery de Tulpaan gelyk, want de geopende staat als een klok, te weten met de bladeren vooren wyd uitgebreid, en agter spits toeloopende, niet regt overeind op haar steel, maar een weinig ter zyden gebogen, ieder blad is ruim vier duimen lank, een duim breed, dikagtig, met een middelzenuwe of rugge, en aldaar perper-rood, maar te wederzyden langs de kanten wit, het welk zoo wat na een Tulpaan aarden wil, en de buitenste roodigheit schynd van binnen door, zoo dat ze binnen niet meer dan peers is.

In de midden ziet men zes styve draden op de grond geel, in de midden wit, en boven peers, ieder draagende een dwers balkje gelyk de lelien, dog meer gekromd, van fatzoen als een halve maan, met een geel grof en kleverig meel bezet. Zy staan niet los in de bloeme, maar ieder steekt in de schoot van zyn blad, en het zevende stilettje is zonder nop, het welk regt over eind staat, maar de andere zes zyn inwaarts gebogen. De reuk is geil zoet, trekkende na een slag Zuiker-koekjes, daar Anys onder is, in Indien met een Portugeeze woord Broa *genoemt, dog welke reuk zommigen zwaar en walgelyk voorkomt.*

De

Aperti hi flores, quorum modo bini tresve simul sese aperiunt, per multos dies continuos vigent, quum marcescunt, ac sociis sortem relinquunt, quum prius per diuturnum vigorem priorem florendi tarditatem quasi resarciverint. Post florum lapsum, cuivis pedunculo, cui flos inpositus fuit, increscit crassiusculum tuber, quod in bulbos quasi seminales explicatur, qui formam fere habent eandem, quam radix toxicaria profert intus repleti similibus ossiculis, externe diu virentes, hisee vero in terris rari perfecti sunt.

Radix seu bulbus ob lentum suum succum adeo durabilis, & vegetativus est, ut ultra annum in domo servari possit integer, cujus exterior modo pellicula exsiccatur, sed interna substantia vegeta est, novumque emittit surculum. Bulbique porro subtus novas proferunt, undique, & laterales proles, uti Lilia, & Tulipæ, quæ trasplantari possunt, si vero relinquuntur, novi isti bulbuli non rotundi, sed ad unam partem plani, seu compressi sunt. Sic quoque non oportet aliquem sollicitum esse, licet toti pereant frutices mensibus pluviosis, ita ut nil remaneat, vel conspici possit, de novo enim iterum regerminant.

Nomen Nullo alio innotuit nomine nisi *Tulipa Javana.* Belgico *Javaanze Tulpe*, ac circa annum 1670 hæc planta primum in Amboinam delata est, & per prolem satis jam multiplicata. Per cognomen autem adparet, patriam ejus esse Javam, licet quidam erronee hanc vocent *Tulipam Japanensem*, curiosi enim ex nostra natione hanc in Japana detegere non potuerunt, neque ego huc usque ullum ejus Malaiense, vel indigenum indagare potui nomen.

Usus ejus huc usque ignotus est, ac tantummodo ornamenti caussa in hortis colitur, ex ejus odore, & sapore nauseoso concluderem, viribus convenire cum *Radice toxicaria*, de qua vide infra *librum undecimum.*

Aliquando etiam fit, ut bini floriferi caules simul ex uno propullulent bulbo ejusdem crassitiei, sed inæqualis altitudinis, qui inferius communi pellicula cincti sunt, instar sacci. Horum altissimus primum flores producet, qui primo sunt coni longi, acuti, & ex purpuro rubentes, sique exteriores flores jam sint aperti, interiores adhucdum minores, acuti sunt coni, angustis, & læte virentibus foliolis distincti. Quum planta hæc flores suos gerat, tum ejus folia multo minora sunt, breviora, & cum illis Tulipæ magis convenientia.

De geopende, waar van men maar twee of drie te gelyk ziet, blyven veele dagen na malkander in haare fleur, daar na verflenzende, laaten zy haare Makkers ook een beurt, als of zy met haar lange vertoeven haar voorige traagheit wilden inbrengen. Na haar afvallen, ziet men onder ieder steel, waar op de bloeme gestaan heeft, een dik voetje, waar uit de Zaadbollen worden, schier geformeerd als die aan de Spatwortel, binnen met diergelyke korls uitgevuld, van buiten langen tyd grasgroen blyvende, dog hier te lande komen weinige tot volkomenheit.

De wortel is wegens haar taaije zap zoo durabel en levende, dat men ze over 't jaar in de huizen goed kan bewaaren, waar aan slegts de buitenste schelle verdroogt, het binnenste goed blyft, en een nieuwe scheute voortbrengt. Daarentegen brengen de bollen van onderen nieuwe aanwassen ter zyden voort, gelyk Lelien en Tulipen, die men verplanten kan, maar als men ze daar aan laat, zoo worden de nieuwe bollen niet rond, maar aan de eene zyde plat of gedrukt. Zoo behoeft men ook niet bekommerd te zyn, al vergaan de geheele struiken in de regenmaanden, zoo dat men niets meer daar van bekennen kan, want zy schieten al weder uit.

Naam. *Ze is met geen ander naam bekend dan* Tulpa Javana. *In 't Duits* Javaanze Tulipe, *en omtrent het jaar 1670 eerst in Amboina gebragt, en met haare afzetzels nu genoegzaam vermeerderd. Uitwyzende de bynaam moet ze oorspronkelyk op Java te vinden zyn, hoewel ze zommige abusivelyk* Japanse Tulipe *noemen, want de Curieuse van onze Natie hebben ze in Japan niet konnen vinden, en ik hebbe ook tot nog toe geen Maleytse of Inlandse naam kunnen uitvraagen.*

Gebruik. *Van haar gebruik is ook nog niets bekend, word dierhalven maar tot cieraad in de Tuinen gehouden, getuigende den walgelyken reuk en smaak zoude ik oordeelen, dat ze in kragten veel overeenkomen met onze Spatwortel of* Radix toxicaria, *waar van ziet hier na* lib. 11.

Het gebeurd ook, dat twee bloemdraagende stelen uit eene bol voortkomen van gelyke dikte, maar ongelyke hoogte, en beneden met een gemeen velletjen als een zak omgeven. De hoogere zal zyn bloeme eerst voortbrengen, dewelke eerstelyk zyn lange spitze en purper roode kegels, en als de buitenste bloemen open staan, zo zyn de binnenste nog kleene spitze kegels, met smalle en lichtgroene bladjes onderscheiden, wanneer de stok bloemen draagt, zoo zyn de bladeren veel kleender, korter, en de Tulipe bladeren gelyker.

In *Auctuario* hæc adduntur.

Fructus ejus plerumque unus alterve, raro tres uno in caule perfecti sunt, in quibus nulla inveniuntur ossicula, sed sicca, & albida caro, ex magnis segmentis composita, & sibi nexa. Inveni etiam quosdam *Limonis Nipis* magnitudinem habentes, ad unam partem rotundos, & gibbosos, ad alteram concavos, ac variis tuberculis auctos, externe autem obducti erant tenui, & viridi pellicula. Caro autem horum interna solida erat, & integra, in nulla segmenta distincta, vel divisibilis.

In het *Auctuarium* werd dit 'er by gedaan:

De vrugten komen meest een of twee, zelden drie op een steel tot volkomentheit, binnen vind men geen korrels, maar een droog en witagtig vleesch, uit groote klonters aan malkander vast zittende. Dog ik heb 'er gevonden in de grootte van een Lemoen Nipis, *aan de eene zyde rond en bultig, aan de andere hol, en met verscheide bulten bezet, buiten waren ze bekleed met een dun en groen vliesje. Maar binnen was een doorgaand massief vleesch in geene klonteren deelbaar.*

Tabula Centesima Quinta

Tulipam exhibet *Javanam* cum ejus *fructibus* AA *separatis.*

De Hondert en vyfde Plaat

Vertoont de *Javaansche Tulp*, met deszelfs *vrugten* AA *afzonderlyk.*

OBSERVATIO.

Genus hoc hodie *Amaryllis* vocatur, estque Amaryllis spatha multiflora, corollis campanulatis æqualibus, genitalibus declinatis *H. Cliffort. p.* 135. Huicque plantæ proximum est Lilium Americanum puniceo flore Bella donna dictum *Herman. Parad. p.* 194. ubi icon, sed cujus flores non tam profunde dissecti, & oblongiores sunt, unde forte ejus varietas.

AANMERKING.

Dit geslagt werd hedendaags *Amaryllis* genaamt, en is de Amaryllis met een veel bloemige knop, en gelyke klokvormige bloem-kranzen, met afwykende voorteelzels, of afzettingen, in de *H. Cliffort. p.* 135. met deze plant komt het naast overeen de Americaansche Lelie, met een purpere bloem Bella donna genaamt van *Herman. Parad. p.* 194. alwaar ook deszelfs Figuur is, doch wiens bloemen niet zoo diep ingesneeden zyn, en langwerpiger, waarom mogelyk hier van een verandering is.

CAPUT OCTOAGESIMUM PRIMUM.

Arum Indicum ſativum. *Aira Negry.*

ARum in India majorem præbet uſum quam in Europa, unde ejus ſpecies paulo amplius deſcribam, cujus quinque hic obſervantur, quarum prima eſt *Arum ſativum majus*, ſecundo *Arum ſilveſtre*, tertio *Arum Ægyptiacum*, quarto *Arum minus*, ſeu *Ariſarum*, quinto *Ariſarum eſculentum*.

Arum ſativum majus iterum ſubdividitur in tres ſpecies, quæ nullo alio modo differunt, quam colore petiolorum, & venarum, unde ſub una forma has deſcribemus, aliis autem ſingulis peculiare tribuemus caput.

Primo *Arum ſativum* planta eſt, octo decemque pedes alta, cujus ſtipes pedis craſſitiem habet, aliquando ad quandam partem erigitur, ad trium nempe pedum altitudinem, potiſſimum vero terræ incumbit, & ad extremam tantum partem parum ſeſe erigit, quæ ſpecies melior cenſetur, tumque ejus ſtipes loco radicis adhibetur, quæ ſeſe in terra mox dividit, & extendit in craſſas fibrillas, uti Calappus, atque quo usque terræ incumbit ejus ſtipes, ſimiles ipſi inplantat, & infigit fibrillas. Hic itaque ſtipes tam procumbens quam erectus in multos videtur eſſe diſtinctus annulos, qui formantur ex deciduis foliis, quorum fuſcæ pelliculæ inſtar vaginarum illum cingunt, in quo hic & illic ampla conſpiciuntur tubercula, ſeu verrucæ magnitudine nummi imperialis, quibus inſident acutæ papillæ, quæ novæ ſunt gemmæ, cum verrucis abſcindendæ, & transplantandæ.

Huic ſtipiti craſſi inſident rami, in orbem poſiti, inferius brachium craſſi, & ad internam partem inſtar canalis excavati, qui ſeſe invicem ambiunt: Longitudinem habent trium cum dimidio, ac quatuor pedum, quo usque nudi ſunt, horumque inferior pars tantummodo ſulcata eſt oris reflexis, ſuperior dimidia pars rotunda eſt, firma, ac vix inferioris dimidiam habet craſſitiem, herbaceæ plerumque ſubſtantiæ, quivis vero hic ramus, ſeu petiolus ingens ſuſtinet folium, formam habens Europæi Ari, ſed multo majus, quum proximum ſit illi Muſæ, atque omnium plantarum maximum, tres cum dimidio, immo quatuor pedes longum, ac quatuor ſpithamas latum, transverſaliter diſtinctum novem, ac decem craſſis, robuſtis, & parallelis coſtis, ad inferiorem partem protuberantibus ad digiti craſſitiem, ipſorum interſtitia ſimilibus, ſed minoribus venis pertexta ſunt, quoque hæ ſint rectiores, eo magis domeſtica, ac mitis hujus plantæ natura cenſetur, quo vero majores, ac plures ſunt ipſorum vortices, eo acrior, & magis ſilveſtris hæc planta eſt.

Procumbens ſtipes, ſi caput ſuum elevet, ſimul adtollit quandam fibrillarum partem, quæ undique inſtar chordarum tenſæ ſunt. Hi itaque caules, ac coſtæ differentiam conſtituunt trium ſpecierum, nigræ nempe, fuſcæ, & albæ varietatis. Harum prima, & optima eſt, cujus caules in inferiore, ſeu rotunda parte ex fuſco nigricant, ad ſuperiorem partem ſenſim pallidiores, ſeu fuſciores, ejusque folia adeo intenſe viridia ſunt, ut e longinquo videantur eſſe nigricantia, ac ſimul glabra.

Secunda ſpecies cum prima quoad formam convenit, cujus caules ſubtus fuſci ſunt, ac talibus lineis, ſeu venis diſtincti, & maculati, ſuperius autem virides, ac coſtæ albicantes. Tertia, ac viliſſima ſpecies cunctos gerit caules albicantes, ſeu pallide virentes, foliorumque venæ plurimos habent vortices, atque hæc ſpecies acerrimum habet ſaporem, minusque apta eſt ad cibum, contra binæ priores minus acres ſunt in caule, immo fere nullam habent acrimoniam, ſi rite coluntur circa ædes in molli ſolo, ſi vero crudæ guſtentur, notabilem quandam exhibent acrimoniam, quam mitiores etiam colantur, nullum vero in faucibus excitant ardorem, uti noſtrum Arum, vel tertia alba ſpecies, ſi ſilveſtris ſit.

Tene-

LXXXI. HOOFDSTUK.

De Indiſche tamme Arum.

ARum *heeft in Indien meer gebruik dan in Europa, daarom moet ik zyne zoorten wat uitvoerlyk beſchryven, deelende het zelve in* 5 *zoorten, als* 1 grote tamme, 2 wilde, 3 Ægyptiſche, 4 kleen Arum, *of* Ariſarum, 5 Ariſarum eſculentum.

Het grote *en* tamme *werd wederom onderdeeld in* 3 *zoorten, niet anders verſchillende, dan in de koleur der ſtelen en aderen, dies wy ze onder eene gedaante beſchryven zullen, gevende de andere elk een byzonder Hoofdſtuk.*

1 Arum Sativum *werd een plante* 8 *a* 10 *voeten hoog, waar van de ſtam in de dikte van een been, zomtyds een ſtuk weegs overeind ſtaat,* 3 *voeten hoog, maar meeſt ter aarde leggende, en aan 't einde zich een weinig oprechtende, welke zoorte men voor beter houd, en dan werd de ſtam voor de wortel genomen, dewelke zich in de aarde ſchielyk verſpreid in dikke vaſelingen, gelyk dan Calappusboom, en ook zoo verre als hy legt met diergelyke vaſelingen zich in de aarde vaſt maakt, dezen ſtam nu zoo ſtaande als leggende ſchynd in veele leden verdeeldt te zyn, dewelke de afgevallene bladeren maken, wiens bruine huiden als lappen hem omgeven, daar aan ziet men hier of daar breede knobbelen of wratten in de grootte van een ryksdaalder, en daar op ſpitſe teepels, het welk nieuwe uitſpruitſels zyn, die men met de wratten afſnyden en verplanten kan.*

Op dezen ſtam ſtaan de grove takken in de rondte, beneden een arm dik, en aan de binnen zyde geutswyze uitgehold, waar mede zy malkander omvatten. Zy zyn in de lengte van 3½ *en* 4 *voeten blood, doch de onderſte helft is maar gegeut met omgeworpene kanten, de opperſte helft is rond, maſſief, en pas half zoo dik, doorgaans van kruidagtige ſubſtantie, ieder draagd een groot blad van gedaante het Europiſche Arum gelyk, maar veel groter, als zynde naaſt dat van Piſang, het grootſte onder alle planten, van* 3½ *tot* 4 *voeten lang, en* 4 *ſpannen breed, overdwers doorregen met* 9 *of* 10 *dikke, grove, en parallele ribben, beneden wel een vinger dik uitbuilende, haare tuſſchenplaatzen zyn met diergelyke doch mindere aderen doorweven, en hoe regter deze zyn, hoe tammer en beter van aard de plante gehouden werd, maar hoe meer dat zy hun krullen in wervels, hoe ſcherper en wilder de plante is.*

De leggende ſtam, als hy zich met zyn hooft oprecht, zoo trekt hy een party van de vaſelingen met zich op, die dan rondom geſpannen ſtaan als ſnaaren. Deze ſtelen en ribben nu maken den onderſcheid van de drie zoorten, ſwarte, bruine, en witte. De eerſte en beſte zoorte is, wiens ſtelen aan de onderſte of ronde zyde uit den bruinen ſwartagtig zyn, na 't voorſte allenskens ligter of bruinder, de bladeren zoo hoog groen, dat zy van verre ſwartagtig ſchynen, en daar by glad.

De tweede zoorte is de voorgaande aan gedaante gelyk, wiens ſtelen van onderen bruinagtig zyn, of met diergelyke linien digt geſpikkeld, boven groen, en de ribben witagtig. De derde en ſlegtſte zoorte heeft alle ſtelen witagtig, of bleek groen, de aderen aan de bladeren maken de meeſte wervels, en is de ſcherpſte van ſmaak, en min bekwaam tot de koſt, daarentegen de twee eerſte hebben weinig ſcherpigheit in de ſtam, ja ſchier geene, als zy wel gebouwd werden omtrent de huizen in een mulle grond, doch kan men merkelyk noch eenige ſcherpigheit gevoelen, hoe tam zy ook zyn, als men ze raauw proeft, maar zy en branden niet in de keel gelyk ons Arum, of ook het derde witte, als het verwilderd.

Het

Tenerum folium in cunctis Ari speciebus est cornu convolutum, quod ad unam sese explicat partem. Inter pediculos foliosos ex stipitis vertice alterum acutum, & longum excrescit cornu, angustam referens vaginam, ultra spithamam longum, excepto pedunculo, cui insidet, digitum crassum, ac bifidum. Superior ejus pars, sex & septem pollices longa est, acutam referens caudam, seu canis penem, quod sese ad latera explicat instar vaginæ, intus aliam exhibens caudam, ex plurimis quasi granulis compositam, albescentis coloris instar eboris, circa apicem vero russi. Inferior ejus pars oblongus nodus, seu tuber est, sacculum referens cum angusto collo, superiori nexum parti, in hoc alius conspicitur corymbus superiori nexus, quatuor transversales digitos longus, arcte cinctus majoribus granis, seu ossiculis Pisa referentibus, quæ alba sunt, & punctulum nigrum superius habent, farina quasi adspersa.

Hæc nunquam penitus rubent, sed lutea sunt, ac cum toto racemo marcescunt, tumque alius excrescit conus, ita tamen ut aliquando quatuor simul in una conspiciantur planta.

Quum superior hujus vaginæ pars sese aperiat, cauda ista fortem, sed haud ingratum fundit odorem, atque hæc vagina frequentius in alba observatur specie, quam in binis prioribus, quæ rarius illam proferunt, si non rite fimo inprægnentur, & colantur, atque illæ excrescentes, quum teneræ sint, abrumpuntur, ne stipes, qui ad cibum desideratur, nimis emacietur.

Vera hujus plantæ radix sub terra non crassa est, nec bulbosa, sed mox sese dividit in albas, crassas, & longas fibrillas, longe lateque per solum sese extendentes. Procumbens stipes, qui radicis pars quoque habetur, in quibusdam locis quinque sexve pedum longitudinem obtinet, ac cruris crassitiem, externe rugosus, ex nigro fuscus, siccisque foliis obvolutus, inter quæ dicta tubercula, seu gemmæ magna propullulant copia. Interne albus est, ac siccam habet substantiam, nullis characteribus notatus, atque hæc pars est, quæ ad cibum expetitur.

Nomen. Latine *Aron*, & *Arum Indicum sativum.* Malaice *Bira Negry*, h. e. *Arum domesticum*; Tres autem ejus varietates cognominantur *Itam*, *Mera*, *Puti*, alii autem in binas hoc tantum dividunt species, primo nigram, sub qua fusca comprehenditur, & secundo albam; Ternatice *Kiba.* Amboinice *Hila.* Sinice *Oii*, quod distinguendum est, ab *Ou*, quod nigrum denotat colorem. Javanice *Sente.*

Locus. Hoc domesticum *Arum* colitur in hortis cunctarum fere aquosæ Indiæ insularum, præsertim harum Orientalium regionum, ut & in Moluccis, & insulis ad Eurum sitis, ubi Oryza non ita frequens est. Circa ædes plantandum est in areis, ubi quævis sordes, projectilia, ac cineres ejiciuntur, surculos, & vaginas diligenter abscindendo, folia autem tam integra servanda sunt, quam fieri potest, & cavendum, ne ab Brucis, vel Gallinis decerpantur, alioquin enim ejus stipes gracilis est.

Tenemmerenses, & Seruenses optimam callent artem hasce colendi plantas, qui quotannis caules, seu radices adferunt venales, orgyam longas, & crus crassas in Bandam, & Amboinam. Harum quoque plantarum quædam hic in Amboina plantatæ sunt, in areis, & prope ædes, quæ sex spithamarum longitudinem, & trium latitudinem in diametro adquirebant, quæque in vertice plures gerebant fructus, spithamam longos, quorum caudæ albicabant, uti & inferiora ipsorum ossicula, seu granula, quæ tandem sine rubedine marcescebant.

Usus. Hæ tres species, ac præsertim binæ priores diligenter coluntur in hortis, & areis ob caulem, qui ad cibum adhibetur. Hic primo depuratur, dein in frusta scinditur, ac primum in aqua ebullitur, quæ abjicitur, dein altera coquitur vice in jure carnium, & apud incolas cum Calappi lympha, qui hunc edunt instar coctorum caulium Brassicæ. In segmenta quoque scinditur, quæ fricantur in oleo recenti Calappi, vel Canarii, & bonum etiam præbent cibum.

Het jonge blad aan alle zoorten van Arum is een lange t'zamen gerolde hoorn, welke zich aan de eene zyde ontvouwt. Tusschen de bladdragende steien uit het opperste des stams komt een andere lange en spitse hoorn uit, als een smalle schede, meer dan een span lang, behalven den steel daar 't op rust, een vinger dik, en in tween gedeeld. Het bovenste deel is zes en zeven duimen lang, gefatsoeneerd als een spitse steert, of als een hondspint, het welk zich ter zyden opend als een schede, vertoonende van binnen een anderen steert, als van kleine greintjes t'zamen gezet, wittwit als ivoor, doch omtrent de spitse ros: het onderste deel is een langwerpige knop of saksken, met een smalle hals aan 't bovenste hangende, daar in ziet men een anderen tros, aan den bovensten vast, vier dwers vingers lang, digt bezet met groote korls als erweten, witagtig, met een swartagtig puntje boven op, en als met meel bestrooid.

Zy werden nooit volkomen rood, maar wel geel, dan verslenzen zy met de geheele booze, en dan komt 'er een ander voor, doch zoo dat men somtyds vier te gelyk aan eene struik ziet.

Als haar 't opperste deel van deze bozen opend, zoo geeft den steert een sterken doch geen vuilen reuk van zich, en men ziet deze boozen meer aan 't witte geslachte, dan aan de twee eerste, die haar zelden voortbrengen, als men ze niet ter degen mest, en de voorkomende werden jong afgebrooken, om den stam, die men tot de kost voed, niet uit te merglen.

De eigentlyke wortel onder de aarde is geenzints dik noch bolagtig, maar verdeeld zich straks in witte, dikke, en lange Vaselingen, verre in de grond zich verspreidende. De liggende stam, die men ook voor de wortel rekend, werd op sommige plaatsen wel vyf en zes voeten lang, en zoo dik als een dye, buiten ruig, swart bruin, en behangen met dorre bladeren, waar tusschen de voornoemde knobbelen en uitspruitzels met menigte voortkomen. Binnen is hy wit, en droog van substantie, zonder caracteren, en dat is het geene men tot de kost nuttigd.

Naam. *In 't Latyn* Aron, *en* Arum Indicum sativum. *In 't Maleits* Bira Negry, *dat is* Arum domesticum; *De derde zoorten zyn bygenaamt* Itam, Mera, Puti, *doch andere verdeelen ze slegts in twee zoorten, de eerste swarte, waar onder de bruine begrepen is, en de tweede de witte. In 't Ternataans* Kiba. *In 't Amboins* Hila. *In 't Sinees* Oii, *te onderscheiden, van* Ou, *'t welk swart beduid. In 't Javaans* Sente.

Plaats. *Dit tamme* Arum *werd geoeffend in de tuinen van meest alle eilanden van Water Indien, in 't byzonder van deze Oostersche kwartieren, in de Moluccos, en Zuidooster Eilanden, daar den Ryst wat schaars is. Men moet ze omtrent de huizen planten in de erven, daar men allerhande ruigte, vuiligheit, uitveegzel, en assche heen smyt, de uitspruitzels, en vruchtbozen neerstig afneemende ook de bladeren zoo heel houden, als men kan, dat ze de Rupsen, en inzonderheit de Hoenders niet af eeten, want anders blyft de stam maager.*

Die van Tenemmer en Serua hebben het beste verstand om deze planten op te voeden, brengende dezelve jaarlyks stammen of wortelen van een vadem lang, en een dye dik, te koop in Banda en Amboina. Zoo zyn 'er ook van deze in Amboina geplant in de erven, en by de huizen, die zes spannen lang wierden, drie spannen in de rondte, met veele vruchten, en boven op van een span lang, waar in de steerte witagtig bleeven, als mede de onderste druive of korls, en ten laatsten zonder rood te werden verslensden.

Gebruik. *Deze drie zoorten, doch inzonderheit de twee eerste worden neerstig onderhouden in de tuinen en erven, wegens den stam, die men tot de kost gebruikt. Hy werd eerst schoon gemaakt, daar na in stukken gesneeden, en eerstelyk in water opgezooden, 't welk men weg giet, daar na ten tweedemaal gekookt in vleesch-zoppe of met Calappus melk by de Inlanders, die het dan eeten als gekookte koolstronke. Anders snyd men 't in schyven, en bakt die in versche Calappus of Canarie-Olie, het welk mede een goede kost geeft.*

Oportet, ut in Amboina per aliquot excrescat annos, antequam ejus caulis satis solidus, & magnus fit, ut abscindi possit, quo enim vetustior est, eo minus acrior. Petioli, præsertim nigræ speciei cum cinere conteruntur, ipsorumque cuti inliniuntur, qui Causo, seu febri ardenti laborant, Malaice *Capialu* dicta, cui delirium junctum est, si enim æger per hanc frictionem nullum sentiat pruritum, vel fervorem, tum vera laborat Causo, seu Capialu, si vero pruritum persentiat, communis ardor est totius corporis. Si vero talis æger duram habeat cutem, Arum domesticum incertum dat experimentum, sed tum eligendum est Arum silvestre subsequens.

Tabula Centesima Sexta

Arum exhibet *Indicum sativum*, seu *esculentum*.

OBSERVATIO.

Hujus *Ari* plurimæ sunt varietates, estque Arum minus, Nymphææ foliis, esculentum *Sloan. Cat. pl. Jam. p.* 62. & *Hist. Jam. tom.* 1. *p.* 167. *Tab.* 106. *Fig.* 1. sed ubi ejus folium tantum delineatum est. Estque Arum acule foliis peltatis ovatis, basi semibifidis, margine integerrimis *H. Cliffort. p.* 435. estque Welt Ila *H. Malab. tom.* XI. *Tab.* 22 ubi in nota vocatur Arum palustre Malabaricum, folio Nymphææ, radice erundinacea: & forte Arum Americanum latiore folio, radice esculenta *Plukn. Mantiss. p.* 28. &c.

In Amboina moet het eenige jaren staan, eer het oud en groot genoeg werd om af te snyden, want hoe ouder het werd, hoe minder scherpigheit daar aan is. De stelen zonderlyk van de swarte zoorte werden met assche gewreeven, en die geenen op de huid gesmeerd, die men oordeeld de brandende koortze te hebben, in 't Maleits Capialu *genaamt, waar ylhoofdigheit onderloopt, want zoo den Patient geen gevoelen van jeuken of brand hier van heeft, zoo is hy met de regte* Capialu *bevangen, maar zoo hy jeuken daar van gevoeld, zoo is 't een gemeene brand in 't lyf. Als nu de persoon wat hard van vel is, zoo kan men op de tamme Arum niet vast gaan, maar men moet de volgende wilde daar toe verkiezen.*

De Hondert en sesde Plaat

Vertoont het *Indische tamme*, ofte *eetbare Arum*.

AANMERKING.

Van deze *Arum* zyn veel byzoorten, ofte veranderingen, en is het kleine Arum, met het blad van de Nymphæa, eetbaar van *Sloan. Cat. pl. Jam. p.* 62. en in de *Histor. Jam. tom.* 1. *p.* 167. *Tab.* 106. *Fig.* 1. dog daar het blad maar alleen afgebeeld is. En is de Arum zonder steel, met rondagtige bladen, wiens stelen tot in het blad doorgaan, maar aan het onderste half dubbeld ingesneeden zyn, met heele randen in de *Hortus Cliffort. p.* 435. en is de Welt Ila van het XI *deel Tab.* 22. van de *Hortus Malab.* welke in de Aantekening genaamt werd Malabaarsche Arum, in de moerassen groejende, met het blad van Nymphæa, en een rietagtige wortel, en mogelyk de Americaansche Arum met breeder blad, en een eetbaare wortel van *Pluknet. Mantiss. p.* 28. &c.

CAPUT OCTOAGESIMUM SECUNDUM.

Arum silvestre. Bira Utan.

Arum *silvestre* magis cum Europæo convenit, estque etiam in tres species subdivisum, quarum primum est *Arum latifolium*, secundum *Arum medium*, seu *vulgare*, ac tertium *Arum aquaticum*, quod in subsequenti describemus capite.

Primo *Arum latifolium* nil aliud videtur quam degeneratio, seu varietas domestici, ac tertiæ istius albæ speciei, præcedenti capite descriptæ, nullo enim alio differt modo, nisi quod hujus folia sint glabriora, venæque in costarum interstitiis majores formant vortices, ac potissimum sponte crescit juxta fluminum ripas, in frigidis vallibus. Ejus caulis quoque terræ incumbit inclinans dimidia sua parte ad brachii circiter crassitiem, crassas in terram emittens fibrillas, uti sativum, unde nullam ejus ampliorem addemus descriptionem, solummodo dicens, saporem ejus esse acerrimum, & mordentem, ac corrosivo succo turgidum, unde & hic caulis cibo ineptus est.

Secundo *Arum medium*, seu Arum silvestre vulgare, omnibus partibus minus est, & humilius, ejusque caules binos, ac binos cum dimidio pedes alti sunt, digitum crassi, rotundi, solidi, & virides, inferius parum excavati, ac sese cingentes.

Ejus folia binos quoque pedes longa sunt, sed plerumque breviora, glabra, ac fere splendentia; harum costæ ab utraque parum protuberant parte, harumque interstitia pertexta sunt multis incurvis venis, re vera vorticosis. Inter caules bini, tresve, pluresve alii excrescunt petioli, superius acutum, & incurvum sustinentes cornu, seu vaginam, palmam longam, inque binas distinctam partes, quarum inferior nodus est viridis, ac superior cauda est, eanis penem referens, quæ tubo angusto sibi nexæ sunt. Superior hæcce cauda ad latus sese aperit, intusque exhibet albicantem uvarum quasi congeriem, minorem digitum longam, ac crassam, ex granulis minoribus compactis compositam, quæ adeo farinosa est, acsi ex crassioribus farinæ granis esset constructa,

In-

LXXXII. HOOFDSTUK.

De wilde Arum.

HEt wilde Arum *komt nader met het Europische overeen, en is weder onderdeeld in 3 zoorten, de eerste* Arum latifolium, *de tweede* Arum medium of vulgare, *de derde* Arum aquaticum, *het welk wy in 't volgende capittel beschryven zullen.*

De eerste Arum latifolium *schynd anders niet te zyn dan een verwilderinge van de tamme, en derde witte zoorte in 't voorgaande capittel, want ze verschild daar van anders niet, dan dat de bladeren gladder zyn, de aderen in de tusschen plaatsen der ribben loopen gekrulder door malkander, en het wast in 't wild meest langs de kanten van de Rivieren in koele Valeyen. De stam legt ook gebogen ter aarden met de onderste helft niet boven een arm dik, en met dikke vaselingen in de aarde vast, gelyk het tamme, dies wy geen breeder beschryving daar van geven zullen, alleenlyk zeggende, dat het zeer scherp en bytende van smaak zy, vol van een corrosive zap, en dierhalven tot de spyze onbequaam.*

De tweede Arum medium, *of het gemeene wilde Arum, is in alle zyne deelen kleender, en lager, de stelen zyn twee en derde halve voeten hoog, een vinger dik, rond, massiew, en groen, beneden wat uitgehold, en malkander omvattende.*

De bladeren zyn ook twee voeten lank, doch meest korter, glad, en schier blinkende. De ribben steeken te weerzyden maar een weinig uit, en haare tusschen-plaatzen zyn uitgeweeven met veele kroese aderen in malkander als werwels draaijende. Tusschen de stelen komen twee, drie, of meer andere stelen uit, boven een spits en krom hoorn of scheede draagende, een hand lank, ook in twee deelen verdeeld, te weten in de onderste groene knop, en den bovensten steert, een hondspint gelykende, met een smalle hals aan malkander hangende, het bovenste opend zig ter zyden, en vertoond van binnen een witagtige druive, een kleene vinger lank, en dik, van kleene korreltjes gemaakt, en zo meelagtig, als of het van groove meel-korls t'zamen gezet was.

De

Inferior uvarum pars in nodo isto latens ex crassioribus constat granis, acsi plana essent Pisa hilo nigro notata, primo viridia, dein vaginæ colorem habentia, quæ ad inferiorem ejus partem aperta minium, seu rutilum, ac rubentem, splendentemque habent colorem. Quodvis vero cornu interne bina ternave continet ossicula seminalia, paulo majora acinis Uvarum, cum gemma nigra in centro, ac circa hanc quidam adparent radii.

Inferior caulis pars, seu radix supra terram elevata, oblique etiam jacet instar crassi farciminis, externe fuscis obducta pelliculis, & articulata quasi per decidua folia, interne alba, sicca, saporis acerrimi, & mordentis, quæ per tenues fibrillas sese terræ infigit.

Januario fructus profert, inferius autem tuber diu clausum est, ac granula in eo contenta justam adquirunt magnitudinem, antequam vagina hæc sese eo usque aperiat, quum superior interim pars emarcida quasi dependet. Si hæc sese aperiat, in initio gravem, ac tetrum, seu caninum quasi fundit odorem.

Nomen. Latine *Arum Indicum silvestre*. Malaice *Bira Utan*. Amboinice *Hila Abbal*, & solummodo *Hila*.

Locus. Ad silvarum oras crescit, uti & in campis sub fruticulis. Quod in silvis provenit, semper majus, & altius est, majoraque gerit folia campestri. In Boetona tantæ est magnitudinis, ut pro tertia speciei sativi haberetur, folia gerens tam ampla, ut iis totum obtegi posset corpus, quod Europæo cuidam male successit, qui in Butonæ fluvio corpus lavans, hoc nudum tegebat recens abscissis foliis, quorum succus in corpus depluens hoc adeo exurebat, ut ardor hic vix Calappi lympha exstingui posset.

Usus. Incolæ hujus plantæ nullam fere adhibent partem ad usum Medicum, ac nihil ad cibum ob ejus acrimoniam, quam habet. Contra ejus folia multum usurpantur in præparatione roseæ tincturæ Cassombæ, quod supra in isto capite fuit indicatum. Radix ejus tam ab incolis, quam ab Europæis quibusdam sumitur ad detegendum furtum, argumento antiquissimam fuisse artem, quam nationes inter sese exercuere, & quæ ab una in alteram devoluta est, quum primi parentes in exstruenda turri Babylonica inter sese habitantes instrumenta furarent, unus nempe ab alio; suspecti enim personæ in orbem ponuntur, ac quivis hujus radicis frustulum cum cocta Oryza, vel alio cibo cogitur edere, quod insontes sine noxa peragunt, sed fur devorare illud nequit, quam artem etiam instituit.

Plerumque vero fur adeo hanc timet radicem, ut subreptam rem potius clam reddat, vel per alium restituat, antequam cogatur hujus radicis edere portiunculam. Quum itaque hoc experimentum nimis sit periculosum, ac superstitiosum, atque Æthiopes flamines simul quædam susurrent verba, alteram docebo, ac faciliorem artem, quæ aliquibus ridiculosa videbitur, sed aliquando tamen cum veritate convenire observata fuit, quum naturali quoque nitatur ratione.

Quivis ex suspectis personis tantam crudæ, & siccæ Oryzæ quantitatem ore contineat, quantam possit, talemque inpera hanc comedere nullo adsumpto liquido potu, quod rite adtendere oportet. Hoc quivis facile peragere potest, sed reus ob conscientiam adgravatam, quæ in vulgaribus hominibus melius operatur quam in politicis, & astutis, tantam humoris copiam in ore adtrahere nequit, unde non facile siccam hanc deglutiet Oryzam, sed, uti dictum est, hæc ars apud audaces, & astutos, qui hanc callent artem, non succederet, atque ex hoc experimento insuper jus exerceri, vel institui nequit.

Hanc ob caussam *Arum silvestre minus*, quod acerrimum est, atque hinc ad hanc artem maxime usitatum, a quibusdam *Bira Pantsjuri*, h. e. *Arum furum* cognominatur. Quidam dicunt, si plumbi lamella ore contineatur, radicem hanc non tantum excitaturam esse ardorem, licet proprie non sit ardor urens, sed mordens acrimonia.

Pri-

De onderste druive in den knop schuilende is van grover korls gemaakt, als platte erwten met een swart oog, eerst gras-groen, daar na als de schede, die zich tot beneden toe opnende, minje of vuur rood blinkende is. Ieder korl heeft 2 of 3 steentjes of Zaden van binnen, wat grooter als druive-steentjes met een swart oogje, of centrum, en rondom 't zelve eenige straaltjes.

De onderste stam of wortel boven de aarde, leid mede schuins als een dikke worst, buiten met bruine vellen omgeven, en als in leeden verdeeld, door de afgevallene bladeren, binnen wit, droog, zeer scherp, en bytende van smaak. Met dunne vaselingen maakt hy zich vast in de aarde.

In January vertoond het zyne vruchten, doch de onderste knop blyft lange gesloten, en de korls daar in gewinnen haar volkomen grootte, eer de scheede haar zoo verre opend, wanneer ondertusschen het bovenste deel als verslenst hangt. Als ze haar eerst opend, zoo komt 'er een sterke, schier vuile, of hondsagtige reuk uit.

Naam. *In 't Latyn* Arum Indicum sylvestre. *In 't Maleits* Bira utan. *In 't Amboins* Hila abbal, *en slegts* Hila.

Plaats. *Het wast aan de kanten van de bosschen, en in de velden onder ligt kreupelbosch. Het geene in de bosschen wast, is altyd hooger, en grooter van bladeren dan de veldzoorte. Op Boeton vind men 't zoo groot, dat men 't voor de derde van de tamme zoude aanzien, met bladeren zoo breed, dat men 't lyf daar mede bedekken kan, 't welk zeker Europeaan kwalyk bekwam, die zig in de Butonse rivier aan de waterplaats wasschende, het naakte lyf met deze versch afgesneedene bladeren bedekte, waar van hem 't zap over 't lyf liep, en dapper verbrande, dat men genoeg te doen hadde met Calappus-melk den brand weêr uit te trekken.*

Gebruik. *De Inlanders gebruiken schier niets van deze plante tot de Medicyne, en tot de kost ganschniets wegens de grote scherpigheit, die daar in is. De bladeren daarentegen werden veel gebeezigd by het maken van de rooze verwe Cassomba, gelyk boven in 't zelfde Hoofdstuk gezegt is. De wortel werd zoo wel by deze Inlanders als by sommige Europeanen gebruikt om dievery te ontdekken, een bewys dat het een zeer oude konst moet zyn, die de natien misschien malkanderen geleerd hebben, doen hare voorouders by den Babylonischen toorn noch by malkander woonden, en den een den anderen zyn gereetschap ontkneep, want de betigte perzonen moeten in een kring staan, en een ider een stukje van deze wortel met gekookte ryst of ander kost opeeten, zoo zullen de onschuldige zonder letzel 't zelve konnen doen, maar den regten dief kan het niet inswelgen, hoe zeer hy zich ook bemoeid.*

Doch gemeenlyk is den dief zoo bang voor deze wortel, dat hy het gestoole goed liever heimelyk weer geeft, of doed weer geeven, eer hy tot het eeten van deze wortel gedwongen werd. Dewyl nu deze proeve te periculeus en met superstitie gemengd is, alzoo de Moorsche Paapen nog eenige woorden daar by preuvelen, zoo zal ik u een andere en ligtere konst leeren, die wel belachelyk, egter somtyds waar bevonden is, en op natuurlyke reden steund.

Doed ieder van de verdagte perzonen zoo veel rauwe, en drooge ryst in de mond nemen, als hy daar in vatten kan, en belast hem, dat hy den zelve zonder eenig vogt daar by te doen (daar gy wel moet opletten) zal opeeten. Dit kan een ieder ligt doen, maar de schuldige kan wegens zyn kwade conscientie, die by slegte menschen beter werkt dan by slimme gasten, zoo veel vogtigheit of speegzel in de mond niet krygen, en dierhalven vald het hem onmogelyk den drogen ryst in te swelgen, doch als gezegt, deze konst zoude by de stoute gasten, en die de konst weten, niet wel aangaan, en dan is het noch al een proefje, daar op men geen regt kan doen.

Om deze oorzake werd de kleene wilde zoorte, *die de sterkste is, en daarom hier toe gebruikelyk, van sommige* Bira Pantsjuri, *dat is* Diefjes Arum *toegenaamt. Sommige zeggen, als men een stukje loot in de mond houd, zoo zoude deze wortel zoo hevig niet branden konnen, hoewel het eigentlyk geen brand is met hitte, maar een bytende scherpigheit.*

De

Primum seu *Arum silvestre majus* in desertis, & densis erescens silvis stipitem format crure crassiorem, & Orgya longiorem, qui terræ incumbit instar frusti rudentis, atque hinc ab Amboinensibus *Hila Niã*, h. e. *Draconis Arum* vocatur, quum Draconem referat seniorem. Hicque stipes edulis est, si coquatur, ac prima ejus abjiciatur aqua. Quo modo media ejus species ad ardentem febrim *Capialoe* dictam adhibeatur, in præcedenti vide capite.

De eerste of grote wilde zoorte *in eenzame en digte bosschen voortkomende gewind een stam dikker dan een been, en langer dan een vadem, leggende op de aarde als een stuk dik kabeltouw, en werd daarom by de Amboineezen* Hila Niã, *dat is* Draken Arum *genaamt, om dat ze een oude Draake gelykt. Ze is eetbaar, als men ze opkookt, en het eerste water weg smyt. Hoe men de middelzoorte tot de koortse* Capialoe *gebruiken zal, ziet in 't voorgaande Hoofdstuk.*

Tabula Centesima Septima

Arum exhibet *silvestre*, quod est Arum acaule, foliis sagittatis, triangulis, acutis, angulis extrorsum flexis acutis, *H. Cliffort. p.* 435. & Arum minus esculentum, Sagittariæ foliis e viridi nigricantibus, *Sloan. Cat. pl. Jam. p.* 63. & *Hist. Jam. Tom.* 1. *Tab.* 106. *Fig.* 2. ubi ejus folium depictum est, & Nelenschena major *H. Malab. tom.* XI. *Tab.* 20. reliqua vide in *H. Cliffort. l. c.*

De Hondert en sevende Plaat

Vertoont de *wilde Arum*, het welk is de Arum zonder steel, met driehoekige puntige bladen, als van de Sagittaria, en de hoeken der bladen omgebogen van de *H. Cliffort. p.* 435. en kleine eetbare Arum, met bladen van de Sagittaria uit den groene zwartachtig, van *Sloan. Cat. pl. Jam. p.* 63. en de *Hist. Jam. tom.* 1. *Tab.* 106. *Fig.* 2. alwaar het blad maar vertoont werd, en Nelenschena major van de *Hortus Malab. tom.* XI. *Tab.* 20. zie verdere de *H. Cliffort. l. c.*

CAPUT OCTOAGESIMUM TERTIUM.

Arum aquaticum. Bira Ayer.

ARum *Amboinense aquaticum* longum gerit caulem, seu stipitem instar subsequentis *Anappur*, seu *Dracunculi*, qui tres, & quatuor pedes longus est, ac binos digitos crassus, cujus media major pars terræ incumbit, altera autem dimidia minor pars sese erigit, decumbens autem pars prope radicem sese explicat in tres quatuorve caules, brachium circiter crassos, & ad latera alios emittit stipites, per decidua folia in annulos densos distinctos, seu articulatos, qui crassis fibrillis sese terræ infigunt circa radicem, cætera autem ipsorum pars nuda est, & pallide virens.

Cujusvis stipitis summa pars sese dividit in bina pluravе capita, quorum quodvis fasciculum sustinet foliosum, horumque foliorum petioli octo, & novem pollices longi sunt, quorum pars inferior sex nempe pollices longa ad internam partem semi concava est, instar canalis, ubi sese invicem ambiunt. Reliqua pars binorum, vel trium pollicum rotunda est, & solida.

Folia parum recedunt a communi Ari forma, quum inferius non sint auriculata, vel angulosa, sed anguste desinunt in binas parvas auriculas, ubi petiolus immittitur, suntque decem, vel duodecim pollices longa, in medio quatuor, & quinque lata, superius in brevem apicem excurrentia, crassiuscula, firma, superne glabra, inferne costis obliquis parum protuberantia, superior autem petiolorum pars illa parum sursum elevat. Inter hosce petiolos ex stipitis ventre multa excrescunt viridia calopodia, digitum longa, & crassa, uno alterove obtuso dorso longitudinali notata, quæ ad unam incilnant partem, quumque superius sese aperiat dorsum, interne uvæ quasi conspiciuntur, ex viridibus acutis officulis compactis compositæ, quæ superius fuscum sustinent frustulum instar silvestris Siriboæ, omnia autem ista granula visco obducta sunt. Horumque unum alterumve modo perfectum excrescit, quæ magnitudinem adquirunt Baccæ Lauri, oblongo acuminata, quæ diu sunt viridia, tandem tamen rubra sunt, glabra, & splendentia, intusque continent nucleum externe album, & interne viridem. Stipitis substantia pallide alba est, & sicca; Hujus herbæ sapor fallax est, in initio enim est fatuus, & aquosus, dein autem tam acriter mordet, quam ullum Arum.

Nomen. Latine *Arum aquaticum.* Malaice *Bira Ayer*, & *Anappur Ayer*, h. e. *Dracunculus aquaticus.*

Locus. Ad fluminum ripas crescit, ut & in apertis vallibus, arenosis, & saxosis, quod tamen in hortis, & siccis locis transplantari potest.

Usus.

LXXXIII. HOOFDSTUK.

Het Water-Arum.

AMboins Water-Aron *of* Arum aquaticum *wast met een langen stam gelyk het volgende* Anappur *of* Dracunculus, *drie en vier voeten lank, en twee vingers dik, waar van ruim de helft op de aarde legt, de andere helft opgeregt, het leggende deel verspreid zich by de wortel in drie of vier stammen, daar zy wel een arm dik zyn, en geven dwers ter zyden uit andere stammen, door de afgevalle bladeren in digte leden verdeeld, en met dikke Vaselingen in de aarde vast omtrent de wortel, want de rest is kaal, en licht-groen.*

Het opperste van ieder stam verdeeld zich in twee of meer hoofden, ieder bestaande uit een bos bladeren, welkers stelen agt en negen duimen lank zyn, waar van de zes onderste duimen aan de binnen zyde half hol zyn, gelyk een geut, daar zy malkanderen omvatten. De resterende twee of drie duimen zyn rond en massief.

De bladeren wyken wat af van de gemeene Arums forme, als hebbende agter geen uitsteekende ooren ofte hoeken, maar loopen smal toe in twee kleene ooren, daar den steel ingelaten werd, zyn tien a twaalf duimen lank, in de midden vier en vyf breed, van vooren met een korte spitse, dikagtig, styf, boven glad, beneden met zeer schuinse ribben, die niet zeer uitbuilen, en met het bovenste deel des steels staan zy een weinig opwaarts gebogen. Tusschen de stelen uit haaren buik komen veele grasgroene hoozen, een vinger lank en dik, met een of twee stompe ruggens langs henen geteekend, en alle na eene zye gebogen, en aan de bovenste rugge haar openende, binnen ziet men een druifje van groene spitze korls op malkander gepakt, boven op met een bruin stukje als wilde Siriboa, alle met slym omgeven. Van de korls komt maar een of twee tot perfectie, werdende zoo groot als een Baakelaar, langwerpig toegespitst, en blyven lange groen, doch eindelyk werdense rood, glad, en blinkend, binnen met een korl, dewelke buiten wit, en binnen groenagtig is. De substantie des stams is bleek-wit, en droog, de smaak van dit kruid is bedriegelyk, want in 't eerste komt hy laf en wateragtig voor, maar daar na byt hy zoo fel, als eenig Arum doen kan.

Naam. *In 't Latyn* Arum aquaticum. *In 't Maleits* Bira ayer, *en* Anappur ayer, *dat is* Dracunculus aquaticus.

Plaats. *Het wast aan de kanten van de rivieren, en in opene valeyen, daar het zandig is, met steenen gemengd, doch laat zich ook op 't droge, en in de hoven planten.*

Ge-

Usus. Hæc herba raro obvia est, ejusque usus mihi ignotus, excepto quod Indicæ curatrices ejus folia aliquando ex horto meo petant, quæ supra ignem calefacta, œdematosis, & tumentibus partibus inponuntur, unde œdema quidem extrahitur, & partes detumescunt, sed sæpe ipsa deglubitur cutis, & eschara suboriuntur.

Gebruik. *Het kruid zelfs is weinig te vinden, en zyn gebruik my nog onbekend, behalven dat de Indische Meestressen somtyds de bladeren uit mynen tuin haalen om over 't vuur warm gemaakt op zagtige en gezwolle leden te binden, daar het de zugt wel uittrekt, en het lid doet slenssen, maar somtyds het vel mede aftrekt, en gaten maakt.*

Tabula Centesima Octava

Arum exhibet *aquaticum* cum omnibus suis partibus, quod cum Karinpola *H. Malab. tom.* XI. *Tab.* 23. convenire videtur.

De Hondert en achtste Plaat

Vertooot het *Water Arum* met al zyn deelen, het geen met de Karinpola van de *H. Malab. tom* XI. *Tab.* 23. schynt overeen te komen.

CAPUT OCTOAGESIMUM QUARTUM.

Arum Ægyptium, & Caladium sativum. Kelady.

TErtia Ari species est Ægyptia cognominata, quod mixtam habet formam Ari, & Nymphææ, dividiturque in binas species, domesticam, & aquaticam, cuivis autem peculiare tribuo caput.

Caladium sativum, vulgare est olus, per totam Indiam aquosam notum, quod edulem habet radicem, unde hanc primo describemus: est itaque Bulbus crassus, Rapaceus, palmam circiter longus, transversalem manum crassus, inferius rotundus, & latissimus, superius angustus, instar magnæ bursæ, undique multas emittens tenues radicales fibras. In Europæorum libris *Arum Ægyptium* duplici depingitur radice, instar *Cucurbitæ Lagenariæ*, quæ hic in India *Calabassa* vocatur, talem vero radicem in Indico *Kelady* nunquam inveni.

Plurimæ ejus radices, uti dictum fuit, inferius latæ sunt, superius angustatæ, instar bursæ, vel lagenæ, aliæ autem rotundiores sunt, atque inferius brevem gerunt apicem, qui in majorem. seu primariam terminatur radicem, quæ superius fusca est, & pelliculis obsessa, in annulos quoque obscuros distincta, & ad latera obsessa acutis bulbulis, qui gemmæ, seu proles sunt propagationi inservientes. Interna substantia est alba, & sicca, tres habens colores, quos postea indicabimus.

E radice excrescunt quatuor, vel quinque recti caules, tres quatuorque pedes alti, rotundi fere, excepta interna ipsorum parte, quæ parum excavata est, cujus tamen oræ ita sibi incumbunt, ut illi rotundi videantur, horumque quidam nigricant, nudi, & glabri sunt. Quivis vero ingens sustinet folium, non umbilicatum, seu qui in ipsam non transit folii posticam partem, uti in *Aro*, sed folium hoc petiolo incumbit, qui in inferiore inplantatur parte, & undique costas emittit, inferius protuberantes, ipsarumque interstitia subtilibus pertexta sunt, ac vorticosis venulis.

Folium ipsum magis convenit cum illo Nymphææ, ac postica parte binis auriculis notatum est rotundis, ubi & planum gerit sinum, unum vel sesqui pedem longum, ac fere pedem latum, superne glaucum, uti Indigo, glabrum, & ad tactum mollissimum, neutiquam vero splendens, inferne viride. Hanc habet proprietatem, quod licet aquæ infundatur, semper tamen fit siccum, illiusque guttulæ superiori ejus parti incumbunt instar globulorum Mercurii, tenerum folium est cornu convolutum, uti id obtinet in omnibus *Ari*, & *Nymphææ* foliis teneris, cum quibus convenit.

Quam diu hæ plantæ per homines coluntur, neque flores neque semen proferunt, unde & vulgo steriles censentur, sique excrescant, abrumpuntur, ne edulis radix corrumpatur, si vero in angulo proveniant solitario, ut degenerent, tum peculiari in pedunculo vaginam exhibent uti Arum, atque plures sæpe in conspectum veniunt tales pedunculi, sed multo longiores, & acutiores instar caudæ Lacertæ, cujus superior pars incurvata est, vel dependet, externe fusca, ac tandem decidit.

LXXXIV. HOOFDSTUK.

Het Ægyptische Arum.

H*Et derde geslacht van Arum is het Ægyptische bygenaamt, dragende een gemengde fatzoen, en aart van Arum en Nymphæa, verdeeld in twee zoorten, tamme, en water Kelady, ieder een byzonder Hoofdstuk hebbende.*

Caladium sativum, *of tamme Kelady is een gemeen Moeskruid, door geheel Water-Indien bekend, bestaande in een eetbare wortel, dies wy die eerst beschryven zullen: het is een dikke bulbus of Raape omtrent een hand lang, een dwers-hand dik, onder rond, en breedst, boven smal als een groote beurs, met veele dunne Vaselingen rondom behangen. In de Europische boeken vind men het* Arum Ægyptium *met een dubbelde wortel afgeteekend, gelyk de* Cucurbita Lagenaria, *diergelyke men hier in Indien* Calabassen *noemd, doch zoodanige wortel heb ik aan 't Oost-Indische* Kelady *nooit gezien.*

De meeste zyn, als gezegt, onder breed, na boven toesmallende, als een beurs of bottel of vles, andere zyn ronder, en hebben beneden een korte spitze, dewelke in een hoofdwortel eindigd, buiten is ze bruin, en met vellen behangen, ook in donkere leden verdeeld, en ter zyden bezet met spitze knobbelen, dewelke de afzetzels zyn, die tot het voortplanten dienen. Binnen is een witte en drooge substantie, van driederlei koleuren, gelyk wy hier na zullen zeggen.

Uit de wortel komen voort vier a vyf regte stelen, drie en vier voeten hoog, schier rond, behalven aan de binnen zyde wat uitgehold, doch de kanten slaan zoo digt over malkander, dat zy rond schynen, sommige zwartagtig, kaal, en glad. Ieder draagd een groot breed blad, zynde den steel geenzints daar in gelaten in de achterste kloove, gelyk aan het Arum, *maar het blad rust op den steel, dewelke zich aan de onderste zyde inlaat, en rondom in ribben verdeeld, die aan de onderste zyde uitbuilen, en hare tusschenplaatzen zyn met fyne adertjes wervels-gewys uitgeweeven.*

Het blad op zich zelfs heeft meer gelykenisse met de Nymphæa, *agter met twee ronde ooren, en een vlak bogtje, van een tot een en halve voeten lang, en schier een voet breed, boven blaauw-groen, gelyk Indigo, glad, en zeer zagt in 't aantasten, doch geenzints blinkende, beneden groen. Het heeft die eigenschap, al doopt men 't in water, dat het egter droog blyft, en de droppelen blyven op de bovenste zyde leggen, als Quikzilver, het jonge blad is als een t'zamen gerolde hoorn, en gelyk aan alle zoorten van* Arum *en* Nymphæa, *met welke het overeenkomt.*

Zoo lang deze planten door menschen gebouwd werden, vertoonen zy noch bloemen noch zaad, weshalven zy in 't gemeen voor onvruchtbaar gehouden werden, en zoo die al voor den dag kwamen, werden zy afgebroken, op dat de eetbare wortel daar door niet bederve, maar zoo men ze in een eenzame hoek laat staan, en verwilderen, zoo brengt ze op een byzondere steel hare scheede voort gelyk het Arum, een of meer, doch veel langer en spitzer. als een Hagedisse-steert, met het bovenste deel omgekromd, en afhangende, bruin van buiten, en vald ten laatsten af.

Inferior vaginæ pars per aliquod remanet tempus, dehiscit, & uvam exhibet uti Arum, ex viridibus granulis compositam cum tuberculis nigris, quæ etiam pereunt nullo subcrescente semine. Quidam incolæ hujus peculiarem volunt constituere speciem, sed præter necessitatem, expertus enim fui, sativum in meo horto ita degenerare. Hujus *Sativi Caladii* octo numerantur species, quarum prima, & crassissima est *Kelady Alang*, Amboince *Ina Alang*, & *Ina Kekin Malona*, ingentem instar Cucurbitæ, seu Camolengæ gerit radicem, distinctam nodis digitum latis, atque ad dimidiam partem supra terram elevatur, interne rubens, ex nigro fuscis, & crassis characteribus notata. Foliorum petioli virides sunt, nec maculati, copiose colitur circa pagum Alang, unde & nomen obtinuit.

Secunda species est *Kelady Bulu*, Amboinice *Ina tabola*, est omnium humillima, stipitem gerit crassum, ac procumbentem, qui sese parum erigit, si baculo alligetur, tumque Orgyæ longitudinem habet, partem referens rudentis tenuioris, ejusque substantia magis fibrosa est reliquis, unde & potissimum coquitur, quumque vetusta sit, minora gerit folia, ac florem, seu vaginam supra descriptam, tumque illius substantia fatua, & insipida est.

Tertia species est *Kelady Annae*: Latine *Caladium cum liberis*, seu *prole*. Amboinice *Ina batu*, petiolos gerit nigros, ac radicem rotundam, & planiusculam, cui adcrescunt multæ aliæ minores radiculæ, seu bulbuli magnitudine Ovorum, & Lansiorum, quales in Combilio conspiciuntur. Interna ejus substantia itidem rubet, nullos, vel paucos habens characteres, semperque edulis est, sed matrix parvum excitat pruritum, proles autem non, atque hi bulbuli ex cortice tanquam ex vagina enucleari possunt.

Quarta est *Kelady telloor*. Amboinice *Ina Manuteru*, rotundulos gerit bulbos, instar majoris *Lemon Itam*, qui inferius caudati sunt uti Rapa, interne flavescentes, paucosque gerunt fuscos characteres. Ejus petioli pallide virent, nec punctulis notati sunt.

Quinta est *Kelady Maraja*. Amboinice *Ina Massaböut*, h. e. *Lancar sipat*, est species prorepens, longas gerens tenuesque radices, quæ extra aream proferunt plantulas, uti subsequens *Kelady Ayer*, suntque dulces, & edules. Petioli virides sunt, & maculis albis notati.

Sexta est *Kelady Gomuto*. Amboinice *Ina Kekin Mahina*, i. e. *Caladium scriptum*, seu *Literatum*, vulgatissima est, bulbum gerens ex rotundo oblongum, interne gerentem lineas nigricantes, ac punctulos, Arabicas, ac Sinenses referentes literas, quæ tenuiores, & densiores sunt, quam in prima specie, quoque hæ sint copiosiores, eo melior censetur. Petioli ex nigro virent, quales & foliorum costæ sunt.

Septima rarissima species est, dicta *Kelady Wangy*. Amboinice *Ina Kekermoni*, rotundum gerit bulbum, & interne characteres pallidos. Petioli ac costæ pallide fuscæ sunt, sique coquatur, & ex olla tollatur, odorem fundit Oryzæ recentis, vel foliorum *Kekermony*. Paucos habet radicum surculos, uti & prima species.

Octava est *Kelady tauwar*. Amboinice *Ina Appar*, fere eadem est cum quinta, seu *Ina Massaböut*, quum ejus bulbi vilissimum habeant saporem cum fatua adstrictione, unde & non multum expetitur, vel magni fit.

Omnia cæterum Caladia in binas generales dividuntur species, longam, & rotundam. Longæ sunt Lagenæ formes, inferius crassissimæ, & inde in obtusum apicem, seu primariam excurrentes radicem, quæ brevis, & incurva est. Rotunda bulbosa est, inferius in acutum excurrens apicem, uti Rapa, hæc substantiam habet molliorem, & saporem præstantiorem, quum longa plerumque fibrosa sit.

Omnium specierum folium in medio, ubi petiolus immissus est, sinum, ac foveolam format, in qua ros continetur, atque inde folium sese dividit in tres majores nervos, quorum medius directe ad apicem excurrit, bini alii ad oras terminantur, ex hisce sese propagant reliquæ costæ. In pingui solo *Caladium sativum* sex pedum altitudinem habet, foliaque tam ampla, ut pro pueris integumento inserviant.

Nomen.

Het onderste blyft noch een tyd lang staan, berst open, en vertoond een druive, gelyk het Arum, van groene korls gemaakt, met swarte noppen, die ook vergaan zonder eigentlyk zaad te formeeren. Sommige Inlanders willen een byzondere zoorte hier van maken, doch het is onnodig, want ik hebbe ervaren, dat het tamme in mynen tuin zodanig veraart is. Men heeft agt zoorten van deze tamme Kelady, *de eerste en dikste zoorte is* Kelady Alang, *in 't Amboins* Ina Alang, *en* Ina Kekin Malona, *het heeft een grote wortel, gelyk een Cauwoerde, of Camolengu, met leden van een vinger breed, en staat wel de helft boven de aarde, binnen roodagtig, met swart-bruine en grove characteren. De stelen der bladeren zyn groen, en niet gespikkeld, ze werd veel geplant omtrent het Dorp Alang, daar ze de naam van heeft.*

De tweede is Kelady Bulu, *in 't Amboins* Ina tohalo, *is de langste van allen, gewind een dikke leggenden stam, die zich wat opregt, als men hem aan een stok bind, en werd als dan een vadem lang, gelykende een stuk van een dun kabeltouw, zyn substantie is dradiger dan de andere, en daarom werd ze meest gekookt, als ze oud werd, zoo gewind ze kleene bladeren, en een bloeme of scheede, gelyk boven gezegt is, en zyn substantie werd als dan laf en onsmakelig.*

De derde zoorte is Kelady Annae, *in 't Latyn* Caladium cum liberis, *in 't Amboins* Ina hatu, *heeft swarte stelen, een ronde platagtige wortel, daar rondom veele andere en kleender wortelen aanhangen, in de grote van eijers en Lanssen, gelyk men aan 't Combili ziet. De binnenste substantie vald ook roodagtig, met geene of weinige Caracteren, en zyn altyd eetbaar, doch de Moeder jeukt wat, en de kinders niet, die men uit haare schorsse als uit een scheede drukken kan.*

De vyfde is de Kelady Telloor. *Amboins* Ina Manuteru, *is rondagtig van wortelen, als een groote Lemon Itam, dog onder aan een steert als een Raape, van binnen geelagtig, met weinige bruine characteren. De stelen zyn licht-groen, ongespikkeld.*

De vierde is Kelady Maraja. *Amboins* Ina Massahöut, *dat is* Lancar sipat, *is een kruipende zoorte, met lange dunne wortelen, die buiten haar perk springen, en aldaar nieuwe plantjes voortbrengen, als de volgende* Kelady Aijer, *zyn nogtans zoet en bekwaam om te eeten. De stelen zyn groen met wit gespikkeld.*

De zesde Kelady Gomuto. *Amboins* Ina Kekin Mahina. Caladium scriptum *of* Literatum *is wel de gemeenste, uit den ronden langwerpig, binnen vol swartagtige linien en stipjes, Arabische of Sineesche letters gelykende, fynder en digter dan aan de eerste zoorte, en hoe meer die daar in zyn, hoe beter men ze acht. De stelen zyn zwart-groen, gelyk ook de ribben aan de bladeren.*

De zevende is een zeldzame zoorte, genaamt Kelady Wangy, *in 't Amboins* Ina Kekermoni, *heeft een ronde wortel, en bleek schrift van binnen. De stelen, en ribben zyn licht-bruin, als men 't kookt, en uit de pot neemd, zoo heeft het een geur, als versche ryst, of de bladeren van* Kekermony. *Het heeft weinig uitspruitzels aan de wortel, gelyk ook de eerste zoorte.*

De achste is Kelady tauwar, *in 't Amboins* Ina Appar, *is schier het zelfde met de vyfde, of* Ina Massahöut, *om dat zyne wortelen de slegtste van smaak zyn met een laffe adstrictie, en daarom niet veel geacht werden.*

Anders werden alle Keladis in twee generale zoorten verdeeld, lange, en ronde. De lange zyn de vles-formige, beneden op 't dikste, doch van daar wederom in een stompe spitze, en een hoofdwortel uitloopende, die kort, en krom is. De ronde is bolagtig, beneden mede in een spitze uitloopende als een Raape, deze houd men meede voor korter van substantie, en beter van smaak, daar de lange gemeenlyk haairagtig zyn.

Het blad van alle zoorten formeerd in de midden, daar den steel ingelaten is, een kuiltje, daar in den dauw blyft staan, en van daar verdeeld hem den steel in drie hoofd-zenuwen, waar van de eene regt vooruitloopt na de spitze, de twee andere loopen na de ooren, van deze verspraiden hun de andere ribben. Aan vette gronden wast de tamme Kelady, *zes voeten hoog, en de bladeren zoo breed, dat zy voor een jonge tot een mantel verstrekken.*

Naam.

Nomen. Latine *Arum Ægyptium*, & *Caladium sativum.* Malaice *Kelady.* Javanice *Tallas.* Baleyice *Kelady.* Maccassarice *Kelady*, & *Alady.* Ternatice *Bete.* Amboinice *Inan*, & *Ina*, cum adjectis cognominibus. Bandice *Kedu.* Sinice *Ou.* Malabarice *Tsjambu.*

Nunc autem pro viribus determinabo, & dirimam diuturnam litem, & disputationem, quas Botanici inter sese exercuerunt de hisce quatuor herbis, seu nominibus, de *Colocasia* nempe, *Aro Ægyptio*, *Faba Ægyptia*, & *Loto Ægyptia*, quæ adeo inter sese confusæ sunt, ut in plurimis Herbariis una pro alia sumatur. Primo itaque dico, differentiam esse inter *Colocasiam Veterum*, & *Colocasiam Neotericorum*, ex *Dioscoride* enim *lib.* 2. *cap.* 99. & *Plinio libr.* 21. *cap.* 15. adparet, *Colocasiam Veterum* fuisse radicem *Fabæ Ægyptiæ*, contra in ea sum sententia cum neotericis *Clusio*, *Prospero Alpino*, & *Bellonio*, qui nobis ostendunt, *Colocasiam modernam* nihil aliud esse hoc *Aro Ægyptio*, qui inter alia dicunt, hodie etiam in Ægypto *Culcas* vocari, uti apud Occidentales Æthiopes in Barbaria, & Hispania *Acolcas*, licet *Clusius* testetur, Hispanos veros hoc quoque vocare *Manto de Nuestra Senhora*, & Africanos servos in Portugallia male *Inhame*, seu *Injame*, quod nomen est commune omnium edulium radicum, quales hisce in terris *Oebis*, seu *Ubia* sunt.

Faba Ægyptia diversa est planta ab *Aro Ægyptio*, ac nihil aliud quam *Nymphææ Indicæ majoris* species, seu *Taratti* infra *libr.* 11. descriptæ. *Lotus Ægyptia* est *Nymphæa minor* eodem libro obcurrens. Hæc autem superest difficultas, si *Arum* nostrum *Ægyptium* veteribus Ægyptiis quoque notum fuerit, uti id probabile est, quo nomine hoc descripserint, ad quæ nil respondere possum, nisi quod utrasque hasce plantas forte ob foliorum convenientiam, & similitudinem unas easdemque habuerint, licet una in aquis, altera in terra crescat, forte etiam utriusque radices *Colocasiam* vocarunt.

Primum vix credibile est, quum *Dioscorides* fuerit vir, qui cum Romanorum exercitibus Ægyptum ipsam permeaverit, videtur tamen hæc confusio in posteriora perdurasse tempora. Ita ut majore jure mirari quis sese debeat *Prosperum Alpinum*, qui utrasque hasce plantas in Ægypto vidit, non tamen istum observasse errorem, sed sese tantum miratur, Dioscoridem *Fabæ* suæ *Ægyptiæ* semina, & flores adscribere, ejusque tamen radicem vocare *Colocasiam*, licet non dicat, binas diversas esse plantas, quod facile potuisset addere, certum enim est, tam antiquis quam hisce temporibus *Fabam Ægyptiam* non majorem produxisse bulbum ad radicem ovo gallinaceo, quæ potissimum arundinacea, & prorepens est, contra *Arum Ægyptium* ingentem, & edulem profert bulbum loco radicis, ac nunquam, vel raro admodum flores fructusque. Licet jam sibi sint quam simillimæ hæ plantæ, mox tamen differentia detegi potest, unam nunquam in terra, alteramque nunquam in aqua crescere, excepto subsequenti *Aro aquatico*, quod non edule est.

Videtur tamen *Carol. Clusius rarior. plant. libr.* 4. *cap.* 50. hisce plantis nolle dare nomen *Ari Ægyptii*, forte ipsi obstat, *Colocasiam* omni tempore fuisse radicem edulem, quod ipsi non credibile videtur de *Aro*, ipsi autem edules *Ari* species non notæ fuere, qualem supra descripsimus unam, ac brevi post alias plures enarrabimus. Omni autem modo convenit, *Colocasiam modernam* ad *Ari* species reduci, quod declarat ejus fructus, quem aliquando profert, nullo autem modo *Nymphææ* species, unde tum sponte cessant sæpius jam memoratæ confusiones.

Locus. Uti nomen declarat, sic hujus Ari species, seu vera *Colocasia* nullibi adeo nota, & culta fuit, quam in Ægypto, uti *Bellonius*, & *Alpinus* id testantur, in hunc usque diem nullum esse rusticum tam vilem, qui non tota arva hisce bulbis consita habeat, ut quotannis familiam suam sustentet hisce radicibus, uti apud nos cum Rapis fit.

Naam. *In 't Latyn* Arum Ægyptium, *of* Caladium sativum. *In 't Maleits* Kelady. *In 't Javaans* Tallas. *In 't Baleits* Kelady. *In 't Maccassaars* Kelady, en Alady. *In 't Ternataans* Bete. *In 't Amboins* Inan, en Ina, *met de gecomponeerde woorden.* *In 't Bandanees* Kedu. *In 't Sinees* Ou *In 't Malabaars* Tsjambu.

Nu zal ik na myn vermogen afkappen den langduurigen twist, en verwerring, die onder de Herbaristen geweest zyn, over deze vier kruiden, of vier namen, te weten Colocasia, Arum Ægyptium, Faba Ægyptia, *en* Lotus Ægyptia, *dewelke in zulke confusie geraakt zyn, dat men in de meeste Kruidboeken het eene voor het ander neemt. Ik zegge dan voor eerst, dat men een onderscheid moet maken tusschen* Colocasiam Veterum *en* Colocasiam Neotericorum, *want uit* Dioscorides Lib. 2. Cap. 99. *en* Plin. Lib. 21. Cap. 15. *blykt, dat* Colocasia Veterum *geweest zy de wortel van de* Faba Ægyptia. *Daarentegen houde ik het volkomentlyk met de nieuwe Onderzoekers de Heeren* Clusius, Prosper Alpinus, *en* Bellonius, *die ons aanwyzen, dat de* Colocasia Moderna, *anders niet en zy dan dit* Arum Ægyptium, *onder anderen tot een bewys bybrengende, dat het noch hedensdaags in Ægypten* Culcas *heete, gelyk by de Westersche Mooren in Barbaryen, en Spanjen* Alcolcas, *hoewel* Clusius *getuigd, dat het de natureele Spanjaards ook noemen* Manto de nuestra Senhora, *en de Afrikaanse Slaven in Portugal kwalyk* Inhame *of* Injame, *het welk een gemeene naam is van alle eetbare wortelen, gelyk hier te lande de* Oebis *zyn.*

Faba Ægyptia *is een verschillend gewas van* Arum Ægyptium, *en anders niet, of immers een zoorte van* Nymphæa Indica Major, *of* Taratti, *hier na* Libr. 11 *beschreeven,* Lotus Ægyptia *is de* Nymphæa Minor, *in 't zelfde boek beschreeven. Hier blyft nu de swarigheit over, indien ons* Arum Ægyptium, *de oude Ægyptenaars mede is bekend geweest, gelyk waarschynelyk is; met wat namen dat zy het zelve beschreeven hebben, hier op kan ik niet anders antwoorden, dan te gissen, dat zy die beide kruiden wegens gelykheit der bladeren voor een en dezelfde plante aangezien hebben, hoewel de eene in 't water, en de andere op 't drooge land wast, of mogelyk hebben zy de wortel zoo wel van de eene als de andere* Colocasiam *genoemd.*

Het eerste kan men kwalyk gelooven van Dioscorides, *een man, die met de Romeinsche heirlegers Ægypten zelfs doorriest heeft, het schynd egter, dat deze confusie al tot in de laate tyden geduurd heeft. Zoo dat men met meerder reeden zich verwonderen moet over* Prosper Alpinus, *die beide planten in Ægypten gezien, en egter het voornoemde abuis niet aangemerkt heeft, maar zich slegts over den zelven Dioscorides verwonderd, dat hy zyne* Faba Ægyptia *zaden en bloemen toeschryft, en egter de wortel* Colocasiam *noemd, zonder eens aan te wyzen, dat het twee verscheide planten zyn, het welk hem gemakkelyk om te doen was, want het is zeker, dat zoo wel in oude als deze tyden de* Faba Ægyptia *geen groter bol aan de wortel gehad heeft dan een hoender ey; en voor 't meestendeel rietagtig en kruipend, daar en tegen het* Arum Ægyptium *heeft een grooten eetbaren bol in plaats van de wortel, nooit of zelden bloemen en vruchten. Zy mogen dan malkanderen zoo gelyk zyn als zy willen, zoo kan men straks het onderscheid daar aan merken, dat het eene nooit op 't drooge land, en 't ander nooit in 't water groeid, behalven de volgende waterzoorte van* Aron, *dewelke niet eetbaar is.*

Het schynd egter, dat Carol. Clusius rarior. plant. Libr. 4. Cap. 50 *deze plante de naam van* Arum Ægyptium *niet geern wil geven, misschien zich daar aan stotende, dat* Colocasia *ten allen tyden een eetbare wortel is geweest, het welk van geen* Arum *hem geloofLyk is, doch hem zyn de eetbare zoorten van* Arum *niet bekend geweest, gelyk wy eene hier boven beschreven hebben, en kort hier na noch meer aantoonen zullen. Het is in alle manieren raadzamer, dat men de* Colocasiam Modernam *onder de zoorten van* Arum *brenge, uitwyzende de vruchten, die zy somtyds voortbrengt, doch geenzins onder de zoorten van* Nymphæa, *vervallende dan daar door meergemelde confusie.*

Plaats. *Gelyk de naam uitwyst, zoo is dit geslacht van* Arum *of de opregte* Colocasia *nieuwers zoo bekend en gecultiveerd geweest als in Ægypten, gelyk* Bellonius *en* Alpinus *getuigen, dat tot heden toe niet een boer zoo gering zy, die niet geheele akkers daar van vol hebbe, en zyn huis jaarlyks verziet met een voorraad van deze wortelen, gelyk wy met de Rapen doen,*

Clusius putat, ab Æthiopibus Africanis e regione Hispaniæ, & Portugalliæ esse translatam, ubi plantam hanc vidit crescentem ad fluminum ripas, ac servi ejus radices, & petiolos colligebant ad cibum tam tostum quam frixum. Hodie comperimus, potissimum coli in cunctis provinciis Indiæ Orientalis, præsertim in Orientalibus aquosæ Indiæ insulis, Amboina, Moluccis, & Banda, ubi multo magis expetitur quam in Occidentalibus insulis.

Cultura. Kelady diligentem requirit culturam, ac quotannem laborem, si præstantes, & crassas ejus desideremus radices, uti apud nos Brassica, & Rapa. Amboinenses in hunc finem montium pedes eligunt, vel saxosa loca, ubi solum est pingue, fuscum, & argillaceum circa montium pedes, ubi aqua semper elabi potest. Adstantes herbæ ibi eradicantur, & cremantur, dein locus iste depuratur, parum vertitur, in quo deponuntur teneri bulbuli vetustarum radicum abscissi, & humida obducti argilla, hi sine ordine terræ committuntur ad distantiam trium circiter pedum, circa quos in quibusdam locis Musæ stipites interponuntur, ac fundus purus servatur ab excrescentibus herbis, & fruticulis. Hoc elegans e longinquo præbet spectaculum, in fusco, & rubente isto solo ampla ista, & glauca videre folia. Plantatio peragitur sub finem pluviosorum mensium, qui in Amboina est mensis Septembris, atque post quatuor mensium spatium maturæ ejus sunt radices, quæ effodiuntur, & ad cibum servantur, quædam autem relinquuntur plantæ, ut radicum bulbulos, & proles colligant ad novam plantationem necessarias, si autem suæ committantur naturæ, sponte novas producunt radices, & ad latera excrescunt, & sese propagant, hæ autem non tam bonæ notæ sunt, quam quæ per transplantationem coluntur, neque etiam per binos annos continuos in uno eodemque plantari possunt loco, sed quovis anno novus eligendus est locus, & de novo ibi cremandæ sunt herbæ adstantes.

Usus. Nutrimentum est catholicum in Orientalibus hisce insulis, & tanquam utilissima regionis censetur planta eodem modo, quo ab antiquis jam fuit temporibus in Ægypto, licet ibi haberetur cibus rusticorum, ac forte per Saracenos ejus usus innotuit Occidentalibus Africæ, & Europæ partibus, ita ut haud inepte Æthiopum panis vocari posset.

Nulla ejus pars cruda edi potest, quum æque oris pruritum excitet, quam Arum sativum, una autem planta multo magis altera, uti id supra indicatum fuit. Modus autem hasce radices ad cibum præparandi non unus idemque est, plerumque autem radices ab adhærentibus fibrillis, & pelliculis depurantur, totæque aquæ incoquuntur, quæ effunditur, radixque in magnos conscissa taleolos editur, uti cum Oebis fit; Quum vero per coctionem in copiosa aqua radix nimis fatua, & mollis fit, hinc Boetonicus mos melior censetur: Si nempe in Ollæ fundo quædam deponantur folia, ac tantummodo tanta aquæ quantitas adfundatur, ut ipsum Caladium non tangat, quod dein aliis obtegitur foliis, ac sic suffocatum coquitur. Radix hæc cocta in taleolos scinditur, quæ in recenti Calappi oleo fricantur, donec oleum exsiccetur, ac tum eduntur.

Facillimus aotem mos est, quod tota radix sub cineribus fervidis torreatur, quod Bandanenses alio etiam instituunt modo, præsertim si copiolas habeant radices, quas, ut vendant, servare volunt. Foveam formant, in qua silices calefactos deponunt, vel hos ibi calefaciunt per cremationem quarundam siccarum herbarum, hisce imponunt recentes radices, quas similibus obtegunt lapidibus, & herbis, donec molles, & tostæ quasi sint, tum per tres continuos dies radices has servare possunt incorruptas, quas quotidie sic vendunt. Nostra oatio non facile coctas edit radices, quum stomachum gravent, & alvum nimis obstipent, sed eligunt potissimum illas, quæ in oleo frixæ sunt. Contra Indi talem expetunt cibum, qui maxime obstipat, & in stomacho durabilis est, qui cum ipsorum natura melius quadrat. Petioli, ac caules in aqua prius ebulliuntur, quibus dein adfunditur condimentum quoddam, tum instar Brassicæ edi possunt.

Folia

Clusius meend, dat het van de Africaanze mooren tegen over in Spanjen, en Portugal gebragt zy, daar hy 't aan de waterbeeken heeft zien wassen, en deszelfs wortelen, en stelen door de slaven opzoeken, om ze de kost te gebruiken, zoo gebraden als gezoden. Hedendaags bevinden wy, dat het meest in alle provintien van Oost-Indien gecultiveerd werd, inzonderheid van de Oosterfche Eilanden van Water-Indien, Amboina, Moluccos, en Banda, daar men veel meer werks daar van maakt, dan in de Westerlyke deelen.

Queeking. Kelady vereischt een neerstige oeffeninge, en een jaarlykze moeite, als men deugdelyke, en dikke wortelen daar van hebben wil, gelyk men by ons met Kool en Rapen doed. De Amboineezen verkiezen hier toe het hangen der bergen, of steenachtige plaatzen, daar vette, en bruine klei-grond is, omtrent den voet der bergen, daar het water altyd aflopen kan. De ruigte werd afgekapt, en verbrand, daar na de plaats schoon gemaakt, en een weinig omgehakt, hier in plant men de jonge bollekens van de oude wortelen afgesneeden, en met natte klei bekleed, men zet ze zonder ordre, omtrent drie voeten van malkander, hier en daar een Pissang-boom tusschen beiden, en houd de grond schoon van de opwassende ruigte. Dit geeft een aangenaam spectakel, van verre op den bruinen, en roodachtigen grond, die breede, en blaauw groene bladeren te zien. De plantinge geschied in 't einde van de regen-maanden, zynde in Amboina de maand September, en vier maanden daar na heeft men rype wortelen, die men uitgraaft, en tot de kost bewaard, eenige planten laat men staan om afzetzels uit de wortel te gewinnen, tot een nieuwe plantinge dienende, anders als men ze staan laat, zoo brengen zy van zelfs nieuwe wortelen, en planten voort, ter zyden uitwassende, doch deze zyn verre zoo goed niet, als die door verplantinge voortkomen, maar men moet elk jaar een nieuwe tuin zoeken, en op 't nieuw branden.

Gebruik. Het is een algemeen voedzel in de Oosterfche Eilanden, en word onder de nodigste planten van een land gereekend, op dezelfste manier, gelyk 't al van oude tyden in Ægypten geweest is, hoewel 't aldaar voor een boere kost gehouden werd, en misschien door de Saraceenen is zyn gebruik aan de Westerlyke deelen van Africa, en Europa bekend gemaakt, zoo dat men 't niet onbillyk Moors-brood mogte noemen.

Raauw kan men niets daar van eeten, want het jeukt zoo wel in de mond als het tamme Arum, doch de eene veel meer als de andere, gelyk boven gezegt is. De manier om tot de kost te bereiden is niet eenderlei, in 't gemeen werden de wortelen van de aanhangende vazelingen, en vellekens gezuiverd, geheel in water gekookt, 't welk men weg giet, en de wortel in groote stukken gesneeden eet, gelyk men met de Oebis doed. Doch dewyl door dit kooken met veel water de wortel al te laf, en breukzaam werd, zoo houd men de Boetonsche manier voor beter: Als men op den bodem van de pot een party bladeren legt, en even zoo veel water opgiet, dat het de Kelady niet raakt, daar na met andere bladeren toegedekt, en zoo smoorende gekookt. De opgekookte werd ook in schyven gesneeden, en in versche Calapput Oly gebakken, tot dat ze hardachtig werden, die men dan op 't vuur zoo lange staan laat, tot dat het Oly opdroogt, en dan eet.

De ligtste manier is, dat men de geheele wortel onder heete assche brade, het welk de Bandaneezen nog op een ander manier klaren, inzonderheid als ze veele wortelen hebben, die ze tot den verkoop willen bewaren. Zy maken een kuil, daarze heete Keysteenen in doen, of daar in heet maken, door het branden van eenige ruigte, hier op leggenze de versche wortelen, en dekkenze met diergelyke steenen, en ruigten toe, tot datze gaar, of gebraden werden, zoo konnenze dezelve drie dagen goed houden, en dagelyks daar van verkopen. Onze Natie eeten de gekookte niet ligt, om datze de mage wat drukken, en den buik zeer stoppen, maar liefst die in Oly gebakken zyn. Daarentegen den Indiaan houd veel van zulke kost, die wakker propt, en in de mage durabel is, het welk met haar natuur beter overeen komt. De stelen werden ook eerst in water opgekookt, en daar over een ander zop gemaakt, zoo kan men ze eeten als Kool.

De

Folia, quod sciam, in nullo sunt usu, excepto quod mihi indicaverint, in Brasilia æque coqui & edi quam caules, sed potissimum a plebe, & servis ad famem tollendam, uti *Clusius* de servis Portugallicis dixit.

Amboinenses credunt, & docent, Caladium multo dulcius esse, si inter plantandum adspergatur Canarii, & Calappi medulla, ac pauxillum salis in ore masticetur; Sic quoque multum confert ad Caladii notam bonam, quod plantetur in cremata *terra*, incrematam enim vocant *Tana manta*, i. e. crudam terram, unde *Caladium* majorem excitat pruritum.

Bontius libr. 6. cap. 49. hanc plantam ex *Prospero Alpino*, *Colocasiam*, sive *Culcas* vocat, & jure ad Ari species refert, sed radici tantam adscribit noxiam qualitatem, ut non aliter percipere possim, quin confundat noxiam *Ubii silvestris* radicem cum *Caladii* radice, Primo enim verum, seu edule *Caladium* non silvestre est; contra Matarrenses Bataviæ obsessores illud tanta copia adquirere facile potuerunt, unde in exercitu isto tot interfecti, & mortui fuere. Sic quoque *Caladii* radix nullo modo tantam habet viscositatem, ut vitæ periculum adferat, neque opus est, ut per tres maceretur dies, antequam edulis sit, sed tantummodo aquæ incoquitur, quæ exfunditur, tandem per rubros fructus, quos in hac vidit planta, Ari fructus intelligendi sunt. Hujus confusionis ansam præbuit Malaiense nomen, *Oebi Utan*, per quod decem quidem edulium radicum species intelligunt, quæ forma, & qualitate nimis differunt, ac proinde adcuratam adtentionem requirunt, ut rite distinguantur.

Notandum porro est, si quis ingentes desideret Caladii radices, mense Augusto omnes ejus caules, & folia abscindat mox supra radicem, ac relinquat dein per binos tresve menses, tum radix magnum formabit bulbum, nil proferens quam pauca quædam, ac gracilia folia. Abscissi hi caules, ac petioli non sunt perditi, bonum enim præbent olus.

Hodierni itinerarii testantur, *Ari Ægyptii*, seu *Colocasiæ* agros in hunc usque diem inveniri in Ægypto, quos oculis persequi non possumus, quum ejus bulbus ibi quotidianus sit cibus, uti apud nos Rapæ, qui recenti incoquitur juri, & variis porro præparatur modis, quidam vero bulbi rotundi sunt, alii oblongi.

In Ægypto nunquam caules, vel flores profert, sed *Prosp. Alpinus* testatur, rotundum bulbum ipsi ex Alexandria transmissum Venetiis in horto suo florem produxisse unicum tantum mense Majo, qui rotundo inpositus erat pedunculo, & forma, & magnitudine conveniebat cum flore Ari, licet simul cum pedunculo non longior fuerit palma, cujus differentiæ caussa videtur fuisse pingue Ægypti solum, ac sterile Italiæ, quod in Amboina etiam obtinet, Caladium nempe flores, & fructus nunquam proferre, nisi in gracilibus, & saxosis locis: Hæc autem relatio fuit petita ex *Dapperi Africa pag.* mihi 131.

De bladeren weet ik niet, dat in gebruik zyn, behalven dat men my berigt, dat ze in Brasil zoo wel gekookt, en gegeeten werden als de stelen, dog meest by het gemeene volkje, en slaven om den honger te verdryven, gelyk Clusius *van de slaven in Portugal gezegt beeft.*

De Amboineezen gelooven, en leeren, dat den Kelady veelzoeter van smaak werde, als men het in 't planten besprenid met Canari, en Calappus pit, en een weinig zout in de mond knouwd, zoo helpt ook veel tot de deugd van de Kelady, dat men ze in een gebrand aardryk plante, want het ongebrande noemen zy Tana manta, *dat is rauww-land, waar van de* Kelady *een jeukende eigenschap krygt.*

Bontius lib. 6. cap. 49. *noemd dit wel uit* Prosp. Alpinus Colocasiam, *ofte* Culcas, *en heeft ook gelyk, dat hy 't tot een zoorte van Arum wil maken, hy schryft de wortel zulke hoedanigheden toe, dat ik niet anders bemerken kan, of hy confundeerd de schadelyke wortel van het* Ubium silvestre, *met de wortel van* Kelady, *want voor eerst het regte, of eetbare* Kelady *wast niet in 't wild, dat de Matarramse Belegeraars van ons Batavia zoo gemakkelyk hebben konnen krygen, en waar van 'er zoo veele in 't leger gestorven zyn. Zoo heeft ook de* Kelady *wortel geenzins zodanige slymerigheid, dat ze perykel van 't leven aanbrengt, nog werd drie dagen geweekt, eer men ze eeten kan, maar slegts eenmaal in water opgekookt, en 't zelve weggesmeten, eindelyk de roode vrugten, die hy daar aan gezien heeft, moet men van 't regte Arum verstaan. De aanleidinge tot deze confusie geeft hem den Maleytschen naam* Oebi Utan, *waar mede zy wel tienderlei eetbare wortelen beduiden, dewelke in gedaante, en eigenschap te veel verschillen, en dierhalven een naauwkeurig opletting vereischen, als men ze ter degen onderscheiden wil.*

Nog is te merken, als iemand groote wortelen van Kelady wil hebben, die moet in den maand Augustus al de stelen, en bladeren affnyden kort boven de wortelen, en laten 't nog twee a drie maanden zoo staan, zoo werd de wortel een grooten bol, niets dragende dan eenige weinige, en magere bladeren. De afgesnedene stelen gaan niet verloren, want zy geven een goed moeskruid.

De hedendaagze reizigers getuigen, dat men van Arum Ægyptium, *of* Colocasia *tot heden toe in Ægypten heele velden heeft, zoo ver men over zien kan, dewyl de wortel haar dagelykze kost is, gelyk by ons de Rapen, werdende in vleesch zop, of ander nat, en op menigerlei wyze toegemaakt, zommige wortels zyn rond, zommige lankwerpig.*

In Ægypten heeft men nooit stelen nog bloemen daar aan gezien, dog Prosper Alpinus getuigd, dat een ronde wortel hem van Alexandria gezonden tot Venetien in zyn tuin in grasmaand gebloeid heeft met een eenigen bloem, die aan een ronden steel zat, en in gestalte, en groote de bloem van Aron, of kalfsvoet zeer gelyk, hoewel hy teffens met den steel niet langer dan een palm is geweest, waar van de vettigheid van Ægypten, en de magere grond van Italien de oorzaak schynd te zyn, gelyk in Amboina mede geschied, te weten, dat Kelady nooit bloemen, of vruchten voortbrengt, dan aan magere, en steenachtige plaatzen: Zynde het naast voorgaande gehaalt uit Dappers Africa pag. 131.

Tabula Centesima Nona

Arum exhibet *Ægyptium*, seu *Caladium sativum*, quod *vera* est *Colocasia*, ubi ad Litt. A ejus *bulbus* denotatur.

De Hondert en negende Plaat

Vertoont het *Ægyptische Arum*, ofte de *tamme Kelady*, welke de regte *Colocasia* is, alwaar door Lett. A deszelfs *bol* aangewezen werd.

OBSERVATIO.

Hæc planta vocatur *Arum* acaule, foliis peltatis ovatis, basi semi bifidis, margine repandis. *H. Cliffort. p.* 435 & Arum maximum, Ægyptiacum, quod vulgo *Colocasia*, *C. B. Pin. p.* 193. & *Sloan. Cat. pl. Jam. p.* 61. qui plures de hac planta enumerat auctores, vide & *Thes. Zeyl. p.* 68. & 69. ubi & plures aliæ hujus generis occurrunt species &c.

AANMERKING.

Deze plant werd genaamt *Arum* zonder steel, met rondagtige bladeren, daar de steel onder in gelaten werd, en met omgebogen randen van de *H. Cliffort. p.* 435. en het grootste Arum van Ægypten, het welk in 't gemeen *Colocasia* genaamt werd, van *C. B. Pin. p.* 193. en *Sloan. Cat.* van de *Jamaice gewassen p.* 61. die zeer veele Schryvers over deze plant aanhaalt, zie ook de *Thes. Zeyl. p.* 68. en 69. alwaar meer zoorten van dit geslagt voorkoomen &c.

CAPUT OCTOAGESIMUM QUINTUM.

Caladium aquatile. *Kelady Ayer.*

SEcunda *Ari Ægyptiaci* species est *Caladium aquatile*, quod in binas subdividitur species, in *Caladium Vicorum*, & *Caladium aquatile*, sub una autem forma utrasque has describam plantas, quum non differant, nisi diverso, in quo crescunt, solo, non crassam gerit radicem, sed bulbulos, e quibus alba, & repentia excrescunt flagella, juxta terræ superficiem multis longis fibrillis radicalibus prorepentia, quibus sese in quibusdam terræ locis figunt, quæ ad latera nova similia emittunt, novas producentia plantulas, ac tali modo ingentem obcupant locum more *Nymphææ*.

Caules ejus inferius vix minimum digitum, superius vero pennam crassi sunt, rotundi, nudi, nec ultra binos pedes alti. Folia sunt, uti Caladii sativi, sed multo minora, spithamam circiter longa, minusque lata, umbilicata quoque, glauca, mollissima, & glabra, nec aquam continentia, si ipsi infundantur, vel supra hæc effundatur, guttæ autem ipsis incumbunt, ac splendent instar argenti.

Prima, seu terrestris species in vicis crescit post ædes, & in plateis coenosis, paulo altiores gerens petiolos, ac latiora folia, illis Nymphææ adeo similia, ut non mirum sit, quosdam Europæos illam pro minore ejus specie habuisse, a qua tamen facile dignoscitur, quum Nymphæa minur, cui quam simillima est, in aquis crescat, Caladium vero ad oras, & ripas. Caulis vero primarius prope radicem bulbulum format, magnitudine Pinangæ vetustioris, vel Lemonis Nipis, qui ad latera longa emittit albaque flagella, vermiformia, quæ autem ad aquarum oras crescit, plerumque sterilis est, sed plantæ in hortorum locis humidis depositæ fructus aliquando proferunt, mensibus enim pluviosis suos producit flores fructusque, utrebique Ara, ex viridi nempe pedunculo glandula, seu tuber excrescit, atque ex ejus latere longa acuminata, & flavescens vagina, primum deorsum, ac dein cum apice sursum flexa; Hæc sese aperiens caudam exhibet tenuem, inmaturam referentem Siriboam, minorem digitum longam, flavescentem quoque, & inferius ultra dimidium granulosam.

Nomen. Latine *Caladium aquatile*, & *spontaneum.* Malaice *Kelady Ayer*, & *Kelady Candbati.* Amboinice *Sabu Naccur.*

Locus. Prima species hic & illic crescit in Amboina post vicos in locis coenosis. Altera juxta fluvium Elephantem dictum, præ aliis autem elegantissime, & luxuriosissime crescit apud rivulum quasi argenteum *Ayer Pera* dictum, qui per vicum Way in magnam excurrit Amboinam. Hæc quoque Javæ obeurrit ad majorum fluminum ripas, talisque forte species est, quam *Clusius* in Portugallia, & *Bellenius* in Candia viderunt crescentem ad aquarum oras.

Usus. Terrestris species raro editur, quum nimis acris sit, quam maxime ad Ari saporem accedens, aquosa vero, & eadem in solo humido plantata, non tam acris est, & cibo utilior. Radices ejus nodosæ optimæ sunt, si præparentur instar Caladii sativi, dein petioli, & folia aquæ incocta, parumque expressa, & denuo ebullita vulgare præbent olus servis, & plebejis. Vocatur *Kelady Candbati*, ouum cuivis liceat hanc decerpere, cui lubet, item *Kelady Babi*, quum porci hac saginentur planta.

Kelady Xula ejus species est, sed folia gerit oblongiora, quæ magis accedunt ad illa *Ari silvestris*, inferius gerentia multas costas parallelas. Ejus petioli octodecim, & viginti pollices alti sunt, quorum inferior dimidia pars semi concava est, ubi sese invicem ambiunt, superior pars rotunda est, & solida, & in dorso aliquando pallide virent, seu flavescunt, potissimum vero ex fusco rubent, vel rubris lineis, ac striis notati sunt petioli.

De

LXXXV. HOOFDSTUK.

Het Water Kelady.

D*E tweede zoorte van* Arum Ægyptium *is de water* Kelady, *en weder onderdeeld in twee zoorten, de eerste* Caladium Vicorum, *de tweede* Caladium aquatile, *doch wy zullenze onder eene gedaante beschryven, om dat zy niets verschillen, dan in de grond, daar zy wassen, het heeft geen dikke wortel, maar kleene knobbels, en daar aan witte, en kruipende ranken, langs het risch van de aarde met veele lange vazelingen, en haar daar in vast makende, en ter zyden uit al wederom andere uitschietende, die nieuwe plantjes voortbrengen, en zoo een geheele plaats beslaan, op de manier als de* Nymphæa.

De stelen zyn beneden schaars een pink, maar boven een schaft dik, rond, kaal, en niet boven twee voeten hoog. De bladeren zyn als die van 't tamme Kelady, doch veel kleinder, omtrent een span lank, en minder breed, ook op hare stelen rustende, blaauw groen, zeer zagt, en glad, ook geen water houdende, als men ze daar in steekt, of het daar op giet. maar de droppels blyven daar op leggen, en blinken als zilver.

De eerste, of landelyke zoorte wast in de Negoryen agter de huizen, en op straten, daar het slikkig is, wat hooger van stelen, en breeder van bladeren, de Nymphææ zoo gelyk, dat het geen wonder is, dat sommige Europeanen ze voor een kleene zoorte van dezelve aanzien, daar van ze nogtans ligt te onderscheiden is, vermits de Nymphæa minor, daar ze best by gelykt, in 't water, maar de Kelady aan de kanten wast. De hoofd-stam gewind by de wortel een bolleken, in de grootte van een oude Pinang, of Lemonipia, *het welk aan alle kanten lange ranken, als witte wormen uitschiet, het geene aan de waterkanten wast, is onvruchtbaar, maar in de tuinen op vogtige plaatzen geplant, ziet men de vruchten zomtyds, want in de regen-maanden brengt het zyn bloeizel, en vruchten, gelyk ander Arum voort, te weten op een groenen steel eenen klier, ofte krop, en ter zyden uit een lange toegespitste, en geelachtige scheede, eerst neerwaarts, en daar na met de spitze opwaarts gekroond. Deze zig openende vertoond een dun steertje, gelyk een onrype Siriboa, een kleene vinger lank, ook bleek geel, en over de helft van onderen wat korlig.*

Naam. *In 't Latyn* Caladium aquatile, *en* spontaneum. *In 't Maleyts* Kelady Ayer, *en* Kelady Candbati. *In 't Amboins* Sabu Naccur.

Plants. *De eerste zoorte wast op Amboina, hier en daar achter de Negoryen, daar het slikkig is. De tweede wast langs de rivier de Olyphant, maar inzonderheid schoon, en weeldrig by het zilver-verwige riviertje* Ayer Pera, *dat door de Negory Way op groot Amboina loopt. Dit vind men ook op Java aan de kanten van derzelfs groote rivieren, en een zulke zoorte is misschien, 't geene* Clusius *in Portugal, en* Bellonius *in Candia aan de waterbeeken hebben zien wassen.*

Gebruik. *De land-zoorte werd zelden gegeeten, om dat ze te scherp is, en vry wat na het Arum trekt, maar de water-zoorte, en dezelve op 't vogtige land geplant, is zoo scherp niet, en bekwamer tot de kost. De knobbelachtige wortelen zyn wel de beste toebereid als de tamme, daar na de stelen, en bladeren in water afgezooden, een weinig uitgeperst, en nogmaals gekookt, zoo geven zy een gemeen moeskruid voor slaven, en slegte lieden. Men noemd het* Kelady Candbati, *om dat het een ieder plukken mag, die wil, als ook* Kelady Babi, *om dat men de verkens daar mede voed.*

Kelady Xula *is een mede zoorte hier van, doch de bladeren zyn lankwerpiger, en gelyken meer na* Arum silvestre, *beneden met veele paralelle ribben. De stelen zyn achtien, en twintig duimen hoog, waar van de onderste helft half hol is, daar zy malkander omvatten, de bovenste helft is rond, en massiev, op de rugge zomtyds lichtgroen, doch meest bruin-rood, of met roede strepen.*

Ka-

Radix ejus bulbus est, magnitudine ovi Anatis, plerumque autem minor, ac cinctus plurimis tenuibus fibrillis, non prorepit longis flagellis, uti Amboinensis species, sed ad bulbum hunc parvi excrescunt bulbuli; Flores fructusque huc usque ignoti sunt. In aquosis reperitur locis in Xulanensibus, & adjacentibus insulis tam sponte crescens, quam per hominum industriam culta, unde & vocatur *Kelady Xula*, & *Kelady manis*, h. e. *Caladium dulce*. In istis insulis multum ad cibum adhibetur, petioli nempe ejus, & folia, cocta nempe, uti alia olera, nullam enim habent acrimoniam. Radix ejus spernitur, quum tam pusilla est.

De wortel is een bol, in de grootte van een Eenden-Ey, doch meest kleender, omgeven met veele dunne vazelingen, het is niet kruipende met lange wortelen, gelyk het Amboinsche, maar aan den bol komen ayne afzetzels voort; Bloeizel, en vruchten zyn nog onbekend. Men vind het op waterachtige plaatzen in de Xulaze, en omleggende Eilanden, zoo van zelfs groeijen, als door menschen gebouwd, daarom noemd men 't Kelady Xula, *en* Kelady manis, *dat is* zoete Kelady. *In dezelve Eilanden werd het veel tot de kost gebruikt, te weten stelen, en bladeren, gelyk ander moeskruid gekookt, want daar is geen scherpigheid by. De wortel werd niet geacht, om dat ze zoo kleen is.*

Tabula Centesima Decima

Ad *Figuram Primam* exhibet *Caladii aquatilis* speciem primam, quæ *Kelady Ayer* dicitur.
Figura Secunda Arisarum denotat *Amboinicum*.

De Hondert en Tiende Plaat

Vertoont in de *Eerste Figuur* de eerste soort van het *water Kelady*, het geen *Kelady Ayer* genaamt werd.
De *Tweede Figuur* wyst aan den *Amboinsche Arisarum*.

OBSERVATIO.

Caladium hoc *aquatile* vera *Ari* species est, convenitque forte cum illo, quod *Arum* minus Bengalense, Colocasiæ foliis vocatur a *Pluknet.* In *Almag. Bot. p.* 51. & Arum Zeylanicum minus, cauliculis viridantibus, foliis Colocasiæ similibus *Hort. Med. Amst. Catal. p.* 37. quod est Colocasia, seu Arum Zeylanicum minus, cauliculis viridantibus *Par. Bat. pag.* 77. & *Thes. Zeyl. p.* 68. cujus varietas est Arum minus, Colocasiæ facie, pediculis punicantibus &c.

AANMERKING.

Dit *Water Kelady* is een ware zoort van *Arum*, en komt mogelyk overeen met dat geene, het welk is het kleine Bengaalsche Arum, met het blad van Colocasia van *Pluknet. Almag. Bot. p.* 51. en kleine Zeylonsche Arum, met groene steeltjes, en bladen gelyk aan de Colocasia, van de *Catal.* van de *Amst. tuin p.* 37. het welk is de Colocasia, ofte kleine Zeylonsche Arum, met groene steeltjes van de *Par. Bat. p.* 77. en de *Thes. Zeyl. p.* 68. waar van eene verandering is, het kleine Arum, in gedaante van de Colocasia, met purperagtige, ofte zwarte steeltjes &c.

CAPUT OCTOAGESIMUM SEXTUM.

Arisarum Amboinicum. *Bira Kitsjil.*

EX vulgari denominatione hæc planta esset *Arum minus*, seu *Arisarum*, licet proprie pertineat ad *Dracontii* genus, radicem enim gerit planam, & bulbosam instar panis minoris, quæ tamen haud major est Nuce juglande depurata, quæ externe, & interne alba est, bulbulus hic nullas habet fibrillas, sed supra hunc multæ dependent, & ad latera bulbulum emittit, qui in novam excrescit plantulam.

Ex radice quatuor, vel quinque recti adsurgunt cauliculi, ad pedis altitudinem, anguloli, & striati, ac virides, sed prope radicem albi, & pallide fusci, quivis cauliculus folium sustinet, quod tenerum trigonum, & inferius cordiforme est, instar folii Sirii, hujus autem auriculæ sibi parum incumbunt, atque in medio sinu petiolus inplantatur, vetustum folium in binos tresve lobos dividitur, ita tamen, ut unus lobus alicujus partis distinctius penitus sit, quum alia tamen ejus pars nexa est mediæ folii parti, si vero omnes hi tres lobi sint separati, Trifolii repræsentant folium, atque prope petiolum omnes cavitatem formant, acsi infundibulum vellent constituere. Quivis porro lobus acute definit oris æqualibus, quatuor, & quinque pollices longus, totumque folium binarum palmarum latitudinem habet, superne glabrum, & nigricans, inferne plurimis obliquis costis distinctum, & scabrum.

E peculiari pedunculo flores, ac fructus excrescunt, uti in *Aris*, qui vagina est, seu calopodium, spithamam longum, cum rotundo ventre inferius, Calopodium hoc, seu vagina sese aperiens interne purpurea fere est instar holosericí, in qua longa, & tenuis, seu teres locatur cauda, sex, ac septem pollices longa, pennam crassa, ex fusco quoque nigra, seu purpurascens, quæ inferius granula quædam gerit crocea, atque in inferiore ventre, qui clausus manet, gleba quædam conspicitur flava, ex staminulis composita, quam primum vagina hæc sese aperit, teter, & caninus quasi observatur fœtor, dein sese retrorsum inflectit instar cuculli monachalis, ac tandem omnes ejus partes marcescunt, ac pereunt.

Hu-

LXXXVI. HOOFDSTUK.

De Amboinsche Arisarum.

N*A de gemeene benaminge zoude dit een* kleen Arum, *of* Arisarum *moeten zyn, hoewel het eigentlyker onder de geslachten van* Draconitum *te brengen is, want het heeft een platte bolachtige wortel, als een broodje, doch niet grooter dan een geschelde Walnoot, buiten, en binnen wit, het bolletje zelfs heeft geene vazelingen, maar van boven hangen veele daar over, en het schiet ter zyden een knobbeltje uit, waar uit een nieuwe plante werd.*

Uit deze wortel schieten vier, of vyf regte stelen op, een voet hoog, hoekig, en gestreept, groen, dog by de wortel wit, en licht bruin, ieder steel draagd een blad, het welk nog jong zynde driehoekig, en agter hertformig is, als een Siriblad, staande de ooren wat over malkander, en in de binnenste bogt werd den steel ingelaten, het oude blad verdeeld zig in twee, of drie lappen, zodanig dat de eene lap van de eene zyde dikwils volkomentlyk afgezonderd is, en aan de andere zyde staat hy nog aan de middelste vast, maar alle drie los zynde, vertoonen ay een Klaver-blad, en maken alle drie by den steel een holligheid, als of zy een tregter wilde formeeren. Ieder lap loopt vooren spits toe, met evene kanten, vier, en vyf duimen lank, en 't geheele blad is wel twee handen breed, boven glad, en zwartachtig, van onderen zeer geribd met veele schuinze ribben.

Op een byzondere steel komen haar bloeizel, en vruchten voort, gelyk aan andere Arum, *zynde een scheede, of hooze, wel een span lank, met een ronden krop onder aan. De hooze haar openende is van binnen hoog-bruin, aan te zien als fulp, daar in staat een lang dun steertje, zes, en zeven duimen lank, een schaft dik, mede zwart-bruin, dog beneden heeft het eenige hoog geele korreltjes, en in de onderste krop, die gesloten blyft, ziet men een geel klompje van vezels gemaakt, als deze hooze haar eerst geopend, zoo komt 'er een vuile hondze reuk uit, daar na hangt ze agter over, gelyk een monnikke-kap, ten laatsten vergaat het meest met malkander.*

De

Hujus plantæ acrimonia satis declarat, Aro adfinem esse, maxima autem in radice detegitur, quæ vehementior est, quam in ullo Aro, quæque per nullam coctionem tolli potest. Quum in hortis crescat, ubi nulla ipsi conceditur quies, humillima plantula est, cordiformia nec divisa gerens folia, ac radiculam vix nucis avellanæ magnitudinem habentem, qui bulbus nihilominus tam acer est, quam in ullo Aro.

Nomen. Latine *Arisarum Amboinicum.* Malaice *Calamojang*, & *Bira Kitsjil.*

Locus. Nullibi copiosius vidi quam in areis, & hortis undique circa castellum Victoriam sitis, ubi tam copiose contra voluntatem dominorum provenit, ut evelli, ac subigi fere nequeat, ex minima enim radicis fibrilla, quæ in terra superest, nova regerminat plantula, quæ tamen nunquam magna est, nisi in desertis hortorum areis, & angulis.

Usus ejus huc usque nondum innotuit, atque tanquam Zizania habetur, estque non tantum difficile, ut exstirpetur, sed etiam periculosum est pueris, qui elegantes ejus rotundos bulbulos invenientes illos arrodunt, acsi aliquid delicatum esset, unde magnus satis caussatur labor, antequam ardor in ore, ac faucium contractio impediatur.

Expertum enim est, tales inprudentes pueros, qui hanc adroderant radicem, tantam habuisse in lingua, & labiis tumescentiam, ut binorum circiter digitorum crassitiem adquirerent hæ partes, quique sese insuper circum vertebant convulsivi quasi, ita ut vix a præsenti liberarentur morte, adsumendo, & partes inliniendo, oleo Calappi, ejusque lympha, unde post trium dierum spatium curati, & in integrum restituti erant.

De scherpigheid van dit gewas bewyst genoegzaam, dat het uit de maagschap van Arum is, dog de meeste scherpigheid is wel in de wortel, ja felder dan in eenig Arum mag zyn, welke scherpigheid ook met geen kooken daar uit te brengen is. Als 't in tuinen voortkomt, daar het geen rufte heeft, zoo blyft het een geheel laag kruidje, met hertformige, en al meest ongedeelde bladeren, een worteltje, schaars een Hazel-noot groot, niet te min zoo scherp wreed, als men van eenig Arum kan verwagten.

Naam. *In 't Latyn* Arisarum Amboinicum. *In 't Maleyts* Calamojang, en Bira Kitsjil.

Plaats. *Ik heb het nieuwers meer gezien, dan in de erven, en tuinen, die rondom het Casteel Victoria leggen, daar 't zoo abundant ook tegens dank van de eigenaars voortkomt, dat men 't qualyk kan uitroejen, komende van het minste vezeltje, dat van de wortel in de aarde blyft, een nieuwe plante voort, 't welk egter nooit groot werd dan op verlatene bedden, en hoeken.*

Gebruik. *Tot nog toe is van zyn gebruik nog niets bekend, en het werd voor een onkruid gehouden, vallende niet alleen moejelyk om uit te roejen, daar het gewend is, maar ook zorgelyk voor kinders, die zyne fraaje ronde worteltjes vindende, aan dezelve als aan wat lekkers knouwen, en dan moeite genoeg veroorzaken, eer men dat wurgen, en branden in de keel hen beneemd.*

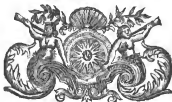
Men heeft ervaren, dat zulke onvoorzigtige kinders, die deze wortel geknouwd hebben, zodanig aan tonge, en lippen opgezwollen zyn, dat zy schier twee vingers dik werden, en haar om wierpen. Ter nauwer nood wierden zy van een schielyke dood verlost, met het inneemen, en besmeeren van Calappus Oly, en Calappus melk, waar door zy na drie dagen weer te recht raakten.

OBSERVATIO.

Planta hæc eadem videtur, quæ Arum humile, Ceylanicum, latifolium, pistillo coccineo vocatur in *H. Amst. part.* 1. *Fig.* 51. *p.* 97. & *Thes. Zeyl. p.* 34. Estque Arum humile, Arisarum dictum, latifolium, Ceylonicum, pistillo longissimo, miniato colore. *H. Med. Amst. Cat. p.* 36. &c. vide & *Fl. Malab. pag.* 9. Huc & pertinet Arum trilobato folio humilius, & minus Zeylan. *Par. Bat. p.* 78. ubi icon: & Dracunculus Indicus, folio trifido *Tournef. instit. pag.* 161. & *Thes. Zeyl. pag.* 89. ubi vide reliqua.

AANMERKING.

Deze plant schynt dezelve te zyn met die, welke het laage, breedbladige, Ceylonsche Arum, met een hoogroode staart genaamt werd, in het *eerste deel van de H. Amst. Fig.* 51. *p.* 97. en de *Thes. Zeyl. p.* 34. en is het laage, breedbladige, Ceylonsche Arum, Arisarum genaamt, met een zeer lange, en hoog roode staart in de *Catal. van de Amst. H. Med. p.* 39. &c. zie ook de *Fl. Malab. pag.* 9. Hier toe behoort mede de Zeylonsche kleinder, en lager Arum, met een blad in drie verdeelt, van de *Par. Bat. p.* 78. alwaar deszelfs afbeelding: en Indische Dracunculus, met een blad in drie verdeelt van *Tournef. instit. p.* 161. en de *Thes. Zeyl. p.* 89. alwaar het overige ziet.

CAPUT LXXXVII.

CAPUT OCTOAGESIMUM SEPTIMUM.

Arisarum esculentum. *Daun Cassise.*

HÆc quoque minoris Ari species est, cui quam simillimum est, quumque edule sit, rite distinguendum, & adtendendum est, ne una pro altera sumatur planta. Ejus cauliculi pedem circiter alti sunt, superius rotundi, inferius parum excavati, ubi sese invicem ambiunt, multi enim simul excrescunt fasciculati quasi, intense virides, & nudi.

Folia cum illis minoris Ari conveniunt, sed flaccidiora sunt, & auriculas gerunt rotundiores; Ipsorum costæ incurvæ, & irregulares, transversales nempe & oblique decurrunt, harumque interstitia pertexta sunt neutiquam vorticosis venis, uti in Aro silvestri, sed venæ hæ parallelæ sunt, & rectæ cum majoribus venis, per quem characterem ab Aro facile distinguitur hæc planta, cujus folia superne obscure virent, inferne albicant; primumque propullulans folium convolutum quoque cornu est, instar subulæ uti in Aro; Flores ejus, ac fructus huc usque ignoti sunt, unde & forte sterile est.

Radix ejus longa est, & minimi digiti crassitiem habens, prorepit instar alborum vermium juxta terram, hic & illic novas plantulas, seu foliorum fasciculos emittens, ita ut semper multiplicata sit, & copiosa hæc planta, ubi crescit, uti *Kelady Ayer.*

Nomen. Latine *Arisarum esculentum.* Malaice *Daun Cassise*, h. e. sacerdotum olus; & *Sajor Babi*, ac *Sajor Bandan.* Amboinice *Appau*, & *Appä au*, h. e. humilis nec magnanimus. Javanice *Sambeng.*

Locus. In silvis crescit ad montium pedes, uti & in planis umbrosisque silvis, haud procul a fluminibus remotis.

Usus. Nulla, vel pauca admodum in hac planta detegitur acrimonia, unde & ejus cauliculi cum crassissimis radicibus in aqua primum ebulliuntur, quæ dein abjicitur, ac denuo coquuntur cum Calappi lympha, quæ olus præbent plebejis, ac præsertim Indorum flaminibus, qui carnibus non audent vesci, quidam folia etiam addunt, quæ omnia simul coquuntur, in Banda vero magis ad cibum expetitur hæc planta, quam in Amboina. Porci hanc quoque amant edere in aqua coctam, & cum alio lixivio mixtam. Tiffadores, qui ex Saguero succum eliciunt, quum recentem absciderint ejus ramum, e quo succum excipere volunt, binis prioribus diebus ejus vulnus obtegunt pulticula ex contritis hisce cauliculis, ac foliis præparata, dicentes dein copiosiorem exfundere liquorem.

LXXXVII. HOOFDSTUK.

De Eetbare Arisarum.

Dit is ook een geslachte van 't kleene Arum, het zelve zeer gelyk, en om dat het eetbaar is, moet men wel onderscheiden, op dat men het verkeerde niet en neeme. De stelen zyn omtrent een voet hoog, boven rond, en onder wat uitgeholt, daar zy malkanderen omvatten, want zy staan met troepjes by malkander, hoog-groen, en kaal.

De bladeren gelyken het kleene Arum, maar zyn slapper, en hebben rondere ooren; De ribben loopen wat krom, en onordentlyk over dwers, en schuins, en de tusschen plaatzen zyn uitgeweeven, geenzins met kroeze aderen, gelyk aan het wilde Arum, maar deze aderkens loopen regt, en paraleel met de hooft aderen, door welk kenteken zy van 't Arum onderscheiden werden, boven zyn de bladeren zwart-groen, maar beneden witagtig, het eerst uitkomende blad is mede een t'zamen gerolde hoorn, of elsse, gelyk aan de Arum; Voorts bloemen, en vruchten daar aan zyn tot nog toe onbekend, en is misschien onvruchtbaar.

De wortel is lank, en kruipt in de dikte van een pink, als witte wormen langs de aarde, hier en daar nieuwe plantjes, of vergaderingen van bladeren voortbrengende, zoo dat men 't altyd veel by malkanderen ziet, gelyk het Kelady Ayer.

Naam. *In 't Latyn* Arisarum esculentum. *In 't Maleyts* Daun Cassise, *dat is Priesters-moes; ook* Sajor Babi, *en* Sajor Bandan. *Op Amboins* Appau, *en* Appa au, *dat is nederig van herten. Javaans* Sambeng.

Plaats. *Het wast in de bossen aan 't hangen van de bergen, ook in de vlakke bossen, daar 't schaduwagtig is, en niet verre van de rivieren.*

Gebruik. *Daar is geen, of weinige scherpigheid in deze plante, dies men de stelen met de dikste wortelen eerst en water opzied, 't zelve weg giet, en nog eens kookt met Calappus melk, het welk een moes geeft voor slegte lieden, inzonderheid voor de Indiaansche Papen, die geen vleesch durven eeten. Zommige laten de bladeren daar aan, en kooken 't al te zamen, het werd in Banda meer gegeeten dan in Amboina. De verkens eeten 't ook gaarn in water gekookt, en met ander spoeling vermengd. De Tiffadoors, die de Saguers-boomen teifferen, als zy een versche steel afgesneeden hebben, die zy teifferen willen, zoo verbinden zy de twee eerste dagen de wonde met een papje van deze gewreevene stelen, en bladeren gemaakt, zeggende, dat ze daar na rykelyker teiferd.*

Tabula Centesima Undecima

Ad *Figuram Primam Arisarum* exhibet *esculentum.* *Figura Secunda Dracunculum* sistit *Amboinicum.*

De Hondert en elfde Plaat

Vertoont in de *Eerste Figuur* de *Eetbare Arisarum.* De *Tweede Figuur* verbeeldt de *Amboinsche Dracunculus.*

CAPUT OCTOAGESIMUM OCTAVUM.

Dracunculus Amboinicus. *Anappur.*

HÆc planta ſpecies eſt *Dracunculi aqatici*, ſtipitem gerens procumbentem, & prorepentem, qui hiae pro radice etiam haberi poteſt, dividitur autem in tres ſpecies, in aigram, albam, & rubram.

Primo *Anappur nigra*, ſeu mas longam, ac rotundam profert radicem, magna ex parte ſupra terram elevatam, quæ ſuperius ſeſe parum erigit iaſtar ſtipitis. Ipſius pars ſuperior ſeſe dividit in quinque ſexve longos cauliculos, quorum quivis peculiare ſuſtinet folium uti in Caladio, ipſorumque ſuperiores partes fere rotundæ ſunt, inferiores apertæ, ubi ſeſe iavicem ambiunt, ibique digitum craſſi, ſuperius vero ultra pennam craſſi, altitudinem habentes binorum, ac binorum cum dimidio pedum, ſuntque glabri, pallide virentes, ac firmiores quam in Caladio.

Folium ejus ex rotuado cordiforme eſt, inferius binis rotundis auriculis notatum, ita tamen, ut angulum forment, & in medio profundum ſuleum, ia quem petiolus inplantatur, qui inde ſeſe dividir ia ſeptem, vel novem nervos, quorum maximus recte excurrir ad finem, & ad latera alios quoque emittit, alii vero laterales nervi incurvis decurrunt ſinibus ad oras, inferius protuberantes, ac ſuperius in folio ſulcos quosdam formantes; folium hoc in brevem ierminatur apicem, eſtque novem, vel decem pollices longum, paulo minus latum, tenue, viride, glabrum, & ſplendens.

Petiolus folium ſuſtinens, quum ſeneſcat, ad ſuperiorem partem plerumque incurvatur, & ad internam partem ſulcatus eſt, ex cauliculorum ventribus quidam excreſcunt breviores, & albicantes pedunculi, quorum quivis ſuſtinet oblongum, ac viride corniculum, vix miaimum digitum longum, & craſſum, quod ſeſe inſtar vaginæ aperit, fructumque exhiber longo Piperi æmulum, qui in ſuperiore parte digiri articulum longus eſt, ex flavo cinereus, ſub hoc alia conſpicitur conlectio quaſi uvarum ex ſtaminulis compoſita inſtar florum Pandani, quæ in grana excreſcunt viridia, ſenſim ignea, & tandem croeea.

Quum vagina hæc ſeſe aperiat, ingratum fundit odorem, ſuperiorque pars obducta eſt viſcoſitate, quæ hunc excitat odorem. Tempore florifero quivis cauliculus folium ſuſtinens in inferiore ſua parte turgidus, & gravidus quaſi videtur, e cujus poſtica parte aliud anguſtum provenit folium, parvum referens gladium ſemi pedem longum, ac pollicem latum, ia quo fructus latuit, binis craſſis nervis pertextum, quod dein inveteratum marceſcir, ac dependet, atque ex ejus ventre quatuor, ac quinque plerumque fructus excreſcunt.

Radix, uti dictum fuit, magna ex parte nuda ſupra terram eminet, binos, ac quatuor pedes longa, & binos digitos craſſa, inſtar farciminis, in breves aaaulos diſtincta, qui tamen non protuberant, & obducti ſunt pelliculis obſcure fuſcis, in quibusdam autem locis longas, & æquales emittit fibrillas, ſupra terram virides, ſed in ſolo albas, longos referentes vermes, ac profunde in terram penetrantes. Radix interne alba eſt, ſolida, & fibroſa, gravis odoris, ſi diſſecetur, quæ naſi pruritum cauſſat fere inſtar contriti Raphani.

Secundo *Anappur alba*, ſeu *femina* fere nil differt a præcedenti ſua forma, utriusque enim folia aune rotunda, uti ſupra notatum eſt, nune oblongiora, & acutiora ſunt inſtar illorum Ari, hac in re autem optime diſtingui poſſunt, quod ſemiaæ folia pallidiora ſint, atque in medio lineam habeat flavam, ſeu albicantem, juxta nervum medium decurrentem. Fructus ſunt quoque caudæ granuloſæ inſtar longi Piperis ex vaginis ſuis eminentes. Radices inter ſeſe conveniunt, ſed feminæ magis albent externe, multisque craſſis fibrillis obductæ, interne quoque albæ, & fibroſæ, ſed multo fortiorem ſpirant odorem illis Maris, qui naſo ſatis acris eſt, & capiti moleſtue.

Tertio

LXXXVIII. HOOFDSTUK.

De Amboinſche Dracunculus.

D*It is een geſlacht* van Dracunculus aquaticus, *met een leggende ſtam, die men ook voor de wortel houden kan, en is verdeeld in drie zoorten, de eerſte ſwarte, de tweede witte, de derde roode.*

De eerſte Anappur *het* ſwarte, *of* Manneken, *heeft een lange ronde wortel, meeſt boven de aarde leggende, en aan 't einde haar wat verheffende als een ſtam. Het opperſte des zelfs verdeeld zig in vyf en zes lange ſtelen, ieder een byzonder blad dragende, gelyk een Kelady, boven ſchier rond, beneden geopend, daar zy malkander omvatten, en aldaar een vinger dik, maar boven ruim een ſchaft dik, van twee tot twee en een half voeten hoog, glad, licht-groen, ſtyver dan aan de Kelady.*

Het blad is uit den ronden hertformig, agter met twee ronde ooren, zoo nogtans, dat zy een hoek formeeren, en na binnen toe een diepe bogt, daar den ſteel ingelaten werd, die hem van daar in zeven of negen Zenuwen verdeeld, waar van de grootſte regt uitloopt, en nog andere ter zyden uitgeeft, maar de andere Zyde-Zenuwen loopen met kromme bogten na de kanten, beneden uitbuilende, en boven eenige voorens in 't blad formeerende, het blad zelfs heeft van vooren een kort ſpitsje, en is negen en tien duimen lank, wat minder breed, dun, regt gras-groen, glad, en blinkende.

De blad draagende ſteel heeft, als hy oud werd, aan zyn bovendeel gemeenlyk een kromte, en aan de binnen zyde een voore, uit den buik der ſtelen komen ettelyke kortere, witagtige ſtelen voort, ieder dragende een lankwerpig groen hoorentje, ſchaars een pink lank en dik, het welk hem als een ſcheede openende vertoond de vrucht in gedaante van een lange peper, aan 't bovenſte deel een lid van een vinger lank, uit den geelen graauw, daar onder zit een andere vergaderinge of druive, uit veeſeltjes gemaakt, gelyk de bloeme van Pandang, waar uit worden groene korls als hirſe Zaad, met 'er tyd vuurrood en hoog-geel werdende.

Als haar de hooze eerſt opend, dan komt 'er een onlieſelyke reuk uit, en het bovenſte druifje is overtrokken met een ſlymerigheit, daar die reuk aan zit. In de tyd van baare ſaizoen ziet men een ieder blad draagende ſteel aan zyn onderſte deel zwanger, en van achteren een ander ſmal blad als een ſweerdeken een half voet lank, en een duim breed, daar de vrucht ingezeten heeft, met twee dikke Zenuwen doortrokkken, het welk daar na oud geworden afhangt, en uit den buik komen gemeenlyk vier of vyf vruchten voort.

De wortel, als gezegt, legt meeſt blood boven de aarde, twee a vier voeten lank, twee vingers dik, als een braadworſt, in korte leden verdeeld, dog die niet uitſteekt, en bekleed met donker bruine vellen, hier en daar geeft ze lange en effene Vaſelingen uit, die boven de grond groen zyn, maar in de grond wit als lange wormen, diep in de aarde gaande. Binnen is de wortel wit, vaſt, en dradig, van een ſterke reuk, als men ze doorſnyd, die iemand in de neuſe kitteld, ſchier als gewreeve Mierik.

De tweede Anappur 't witte of wyfken, *verſchild in gedaante ſchier niets van 't voorgaande, want van beide vind men de bladeren zomtyds rond, gelyk boven beſchreeven zyn, zomtyds lankwerpiger en ſpitzer gelyk* Arom, *dog hier in zyn zy beſt te onderſcheiden, het Wyfkens bladeren zyn lichter groen, en hebben in de midden een geele of witagtige ſtraale langs de Middelzenuwe. De vruchten zyn mede korrelige ſteertjes, gelyk lange peper, uit haare hoozen voortkomende. De wortelen zyn gelyk, dog aan 't Wyfken van buiten witter, met veele dikke Vaſelingen behangen, van binnen mede wit en dradig, maar van een veel ſterkeren reuk als het Manneken, die de neuze vry ſcherp voorkomt, en 't hooft bezwaarlyk is.*

De

Tertio *Anappur rubra*, tenuiores, ac breviores gerit cauliculos, minora, & rotundiora folia, ipsorumque auriculæ sibi incumbunt, quæ prominentem quoque videntur habere angulum, suntque septem pollices longa, ac sex lata, superne glabra, sine ullis protuberantibus costis, ex viridi, & rubro colore distincta, inferius nervi sese distinguunt talibus sinibus, quales gerunt superiores species, septem nempe, & novem prope medium concurrunt, sed non tam crassi sunt quam in præcedentibus, coloris pallide fusci, seu purpurascentis, cauliculi autem fusci sunt, & in ventre inferius magis aperti, juxta oras pelliculas quasdam gerentes. Hujus fructus ignoti sunt. Radix uti antecedentis, ejusdemque crassitiei, sed non tam gravem fundit odorem.

Alii autem has species ita dividunt. *Anappur mas* longiora, & acutiora gerit folia instar Ari; ejus radix gravem fundit odorem, sed nullum caussat nasi pruritum. *Femina* semper rotundiora gerit folia, ac bicolor est, una perfecte viridis graminei coloris, cujus radix externe ex fusco nigricat. Altera folia gerit pallidiora, & in medio lineam luteam, hujus radix externe pallide fusca est, sed utræque fortem spirant odorem. Rubra autem tertia species est.

Nomen. Latine *Dracunculus Amboinicus.* Malaice, & Ternatice *Calemojang.* Baleyice *Sente.* Amboinice in Hitoea *Anapul*, in Leytimora *Anapur*, *Unapur*, ac modo *Napur*, femina, seu rubra species peculiariter *Bolelulan* vocatur, h. e. *luna plana.* Et in Hitoea *Pollutamel.*

Locus. In silvis crescit, & vallibus, ubi flumina decurrunt, ac copiosæ sunt arbores, item ad montium pedes, rubra autem species in locis provenit planis, paludosis simul, & nigra argillacea terra gaudentibus.

Usus. Feminæ radix, seu secundæ speciei, quæ fortissimum fundit odorem, potissimum adhibetur, ad minores squillas capiendas, quod fit parvis nassis deponendis in rivulis, qui per valles istos decurrunt, defectu autem hujus radicis illa maris quoque in usum vocatur. Radix hæc torretur, ac conteritur cum Calappi nucleo, quæ simul nassis induntur, quæ gravi suo odore tam minores anguillas quam squillas alliciunt.

Alii autem, ut hic pistillus gratior sit, binis istis admiscent rebus contritos *Cancellos*, *Pulpam Fabæ marinæ*, seu *Parran*, *Attun*, & *Globbam* &c. Tenerum maris folium parum tostum, ac cum frustulo Curcumæ contritum clavis pedum inponitur, & cancris plantarum pedum, difficilis admodum est in pedibus morbus, hocque tam calide inponitur, quam fieri potest, pedem dein supra ignem tene, ut vis medicamenti introire possit. Folia tam feminæ quam maris cum minore Curcuma contrita, ac cum iisdem foliis calide inposita noxiam curant *Morphææ* speciem, quæ *Noman Itam* vocatur, quæ nigra est, & multis fissuris per cutim prorepit.

Rubræ speciei radix adhibetur ad vulnera profunda, & globis vel telis inflicta curanda, eadem radix contrita, & cum calida aqua prorepentibus inposita ulceribus acaros enecat, sub cute prorepentes, unde multa exoriuntur foraminula, sensim tetram caussantia exulcerationem. Hi vermiculi conspiciuntur forma pediculorum gallinarum excidere, quum ulcus inlinitur coctis Pulæ foliis.

De derde Anappur het roode, *heeft dunner en korter stelen, kleendere en rondere bladeren, en de ooren slaan over malkanderen, en schynen mede een uitsteekende hoek te hebben, zeven duimen lank, en zes breed, bovenglad, zonder eenige uitsteekende ribben, uit den groenen en rooden gemengd, van onderen verdeelen hun de Zenuwen met zodanige bogten als aan de voorgaande, zeven en negen by de middelste t'zamen stootende, dog zyn zoo grof niet als aan de voorgaande, ligt-bruin of purper-verwig, maar de stelen regt bruin, en zyn aan de buik meer geopend, langs de kanten eenige vellekens hebbende, de vruchten hier van zyn onbekend. De wortel is als aan 't voorige, en van dezelve dikte, maar zoo sterk niet van reuk.*

Andere verdeelen het aldus. Anappur *het* Manneken *heeft langere en spitzere bladeren, gelyk het Arum, de wortel riekt wat sterk, dog kitteld niet in de neuze. Het* Wyfken *heeft altyd rondere bladeren, en is van tweederlei coleur, het eene regt gras-groen, en zyn wortel is van buiten swart-bruin, het andere heeft de bladeren ligt-groen, en een geele straal in de midden, de wortel is van buiten ook ligter bruin, maar beide van een gelyke sterke reuk, het roode is en blyft de derde zoorte.*

Naam. *In 't Latyn* Dracunculus Amboinicus. *In 't Maleits en Ternataans* Calemojang. *In Baly* Sente, *Amboina op Hitoe* Anapul, *op Lytimor* Anapur, Uoapur, *en slegts* Napur, *het Wyfken of roode zoorte werd in 't byzonder* Bolchulan *dat is* Vlakke Maan, *en op Hitoe* Pollutamel *genoemt.*

Plaats. *Het wast in de bossen en valeien, daar Rivieren doorloopen, en daar 't vol geboomte is, als mede aan 't bongen der bergen, maar de roode zoorte wast op de vlakte, daar 't moerassig, en een swarte kleigrond is.*

Gebruik. *De wortel van 't Wyfken, of tweede zoorte, die de sterkste van reuk is, werd meest gebruikt om kleene garneeltjes te vangen met kleene vuiken in de beeken, die door dezelve Valeien loopen, dog by manquement van deze wortel neemt men die ook van 't Manneken. Men neemd de wortel, braad die, en wryft ze met gebraade Calappus pit, en doed het t'zamen in de vuik, het welk met zyn sterke reuk zoo wel de kleene aalen als garnelen aanlokt.*

Andere om dit kostje nog smaakelyker te maaken, doen by de twee voorschreeve dingen, nog gewreevene Cancellos, *of Koemans, het* Merg *van de* Faba Marina *of* Parran, Attun, *en* Globba *&c; 't jonge blad van 't Manneken een weinig gebraaden, en met een stukje Curcuma gewreeven bind men op de krabben (een morsjelyke ziekte aan de voetzoolen,) zet warm daar op, en houd de voet over 't vuur, dat de kragt van 't Medicament ter dege daar in werke. De bladeren zoo van 't Wyfken als van 't Manneken met kleene Curcuma gewreeven, en met dezelve bladeren warm overgebonden genezen de schadelyke zoorte van* Morphæa *genoemt* Noman itam, *zwart, en met veele scheuren des huids voortkruipende.*

De wortel van de roode zoorte werd gebruikt om geschoten en diepe wonden te genezen, die door kogels en pylen gemaakt zyn. Dezelve wortel gewreeven, en met warm water op de voortetende Zweeren gelegt, dood de kleene Sieren daar in onder de huid voortkruipende, veele gaatjes opwerpende, en metter tyd een leelyke ulceratie maakende. Deze Wormpjes kan men zien in gedaante van Hoenderluizen daar uit vallen, als men het zelve bestrykt met de gekookte bladeren van Pule.

CAPUT OCTOAGESIMUM NONUM.

Tacca sativa. *Tacca.*

D*Racontii* quatuor obcurrunt species in bisce insulis, quæ tamen forma, & modo crescendi multum ab Europæis differunt, estque primo *Tacca sativa*, secundo *Tacca phallifera*, tertio *Tacca litorea*, quarto *Tacca montana*, quarum quævis in peculiari describetur capite.

Primo *Tacca sativa* ab Amboinensibus ad edules refertur radices, atque hunc in finem etiam colitur simili labore, quo *Ubii* species.

Simplicem, ac rectum emittit caulem, binos tresve pedes altum, ultra digitum crassum, fere rotundum, herbaceum, succosum, sed lentum, rugosum, ac spinulosis punctulis notatum instar caudæ Rajæ, atque hic præterea magnis albisque maculis variegatus est, instar pellis serpentis, in superiore ejus parte hic stipes sese dividit in tres ramos, in triangulo positos, quorum quivis iterum in binos minores subdividitur, ac quivis totum repræsentat folium, in varias, sed inæquales lacinias distinctum, quarum inferiores minores sunt, eodem fere modo, quo Cervi cornua in ramos sunt divisa, atque ex nigro virent, glabra sunt, & splendentia hæc folia, per quodvis autem crassus, & albus transit nervus, qui alios laterales emittit ad lacinias, quæ pertextæ sunt multis parallelis costulis, quæ prope oras in sinus excurrunt, totum porro folium tam miram habet laciniarum divisionem, ut vix describi possit, harum enim forma, ac numerus variat ratione loci, in quo crescit, ejusque tres rami latitudinem trium pedum obtinent; Quam diu hæc planta ab hominibus colitur, neque flores neque semen profert, quod de industria etiam prohibetur, quum ejus edulis radix ab hominibus expetatur, exfodiatur autem, quum folia incipiunt flavescere & emarcida fieri.

Radix formam habet panis inversi, nunc rotunda, nunc angulosa, & inæqualis per adhærentes bulbos, & nodos ad latera novos emittentes caules, quorum unus modo plerumque excrescit perfectus. Superius ex radice undique multæ dependent albæ fibrillæ, quibus inferius destituitur. Si loco crescat pingui, radix ejus magnitudinem habet casei Edamensis, in medio parum elevata, cui caulis insidet, externe russa est, instar *Ubii* vulgaris, quæ tenui obducitur pellicula instar radicis Solani esculenti, interne alba, seu parum ad russum accedens colorem, succosa, acris, & oris pruritum excitans, si cruda edatur. Quum radix hæc non exfodiatur, primarius iste perit stipes, ac magna radix, unum pluresve relinquens bulbulos, ex quibus post semi anni spatium novi propullulant caules.

Si talis jam deseritur hortus, atque inde hæc planta spontanea, seu silvestris est, post foliorum lapsum, & stipitem emarcidum, novus excrescit caulis ad trium cum dimidio pedum altitudinem, ultra pollicem crassus, ex viridi, & cinereo colore distinctus, sed non maculatus, in cujus superiore parte ad spithamæ longitudinem calopodium, seu vagina excrescit, arcte cincta granis oblongis, seu fructibus, qui minores sunt semi maturis Olivis, vel glandibus, sessiles omnes, & arcte medio axi adcumbentes, quique inferius latiores sunt, quam superius, fere instar bursæ, primo virides, dein lutei, ac tandem eleganter rubentes.

Interne sub molli & rubra carne bina locantur ossicula sibi adcumbentia, glabra, & ex viridi nigra, ossiculis Ricini similia, sed nullis nigris lineis notata, quæ superius fissa sunt, & capitula referunt Muscarum, vel insectorum quorundam, aliquando unum modo granulum in quavis reperitur bacca, hæc autem granula terram tangentia novas producunt plantulas, quæ si non transplantentur, parvos generant bulbos, seu radices.

LXXXIX. HOOFDSTUK.

De Tamme Tacca.

V*an* 't Dracontium *vind men vier zoorten in deze Eilanden, dog aan gedaante en wasdom nog al veel van 't Europische verschillende, te weten de eerste* Tacca sativa, *de tweede* Tacca phallifera, *de derde* Tacca littorea, *de vierde* Tacca montana, *die wy ieder een byzonder capittel zullen geven.*

De eerste Tacca sativa, *werd by de Amboineezen onder de eetbaare wortelen gereekend, en tot dien einde ook gebouwd met diergelyken arbeid, als de geslachten van* Ocby.

Het schiet op met een enkelden regten steel, twee en drie voeten hoog, ruim een vinger dik, schier rond, kruidagtig, zappig, dog taai, ruig, met steekelige puntjes bezet, als een roggen-steert, en daarenboven met groote witte plekken gespikkeld, als een slangen-huid, aan 't opperste verdeeld zig deze steel in drie takken, in een drie-hoek staande, en ieder der zelven al gaande weg in twee andere, vertoonende ieder tak een geheel blad, in verscheide of ongelyke lappen verdeeld. waar van de agterste de kleenste zyn, op de manier als de takken van de kroon aan een herte hoofd, alle swart groen, glad, en blinkende. Door ieder blad gaat een dikke witte Zenuwe, die andere ter zyden uitzend na de lappen, en dezelve zyn doorweeven met veele parallele ribbekens. die by de kanten met bogen t'zamen loopen, voorts heeft het geheele blad zoo een wonderlyke verdeeling in zyne lappen, dat men 't kwalyk beschryven kan, veranderende de gedaante, en 't getal der lappen na den grond, daar het staat, en de drie takken beslaan wel de breedte van drie voeten. Zoo lange dit gewas door menschen gecultiveerd werd, brengt het nog bloemen nog zaad voort, het welk men ook met opzet beletten moet, om dat het de menschen te doen is om de eetbaare wortel, dewelke uitgegraaven werd, als de bladeren beginnen geel te worden, en versleussen.

De wortel is als een omgekeerd broodje, zomtyds rond, zomtyds hoekig, en oneffen, met de aangewassene bulten en knoppen ter zyden, die nieuwe stelen voortbrengen, waar van gemeenlyk een alleen opwast, of zoo 'er twee of drie nevens malkanderen voortkomen, zoo komt 'er maar eene tot perfectie: van boven hangen verscheide witte Vaselingen rondom de wortel, maar van onderen heeft ze geene. Als 't in een vette grond staat, zoo gewind de wortel de groote van een Eedamsche kaas, in de midden met een kuiltje, daar den steel in staat, van buiten isse ros, gelyk de gemeene Oeby, *met een dun velleken bekleed als onze aard-appel, binnen wit of een weinig na den rossen trekkende, zappig, scherp, en een jeuken in de mond veroorzaakende, als men ze raauw proeft. Wanneer men de wortel niet uitgraaft, zoo vergaat den eersten stam, en hooft-wortel, nalaatende een of meer kleene bollekens, waar uit na een half jaar nieuwe stelen voortkomen.*

Als men nu den tuin geheel verlaat, en daar door dit gewas verwilderd, zoo brengt het na 't vergaan van de bladeren, en als haaren stam verslenst is, een byzonder steel voort, drie en een half voeten hoog, en ruim een duim dik, uit den groenen graauwen gemengd, zonder plekken, aan het bovenste in de lengte van ruim een span, heeft hy een kleve, digt bezet met lankwerpige korls of vrugten, kleender dan half wassen Olyven of Eekelen, al t'zamen zonder stelen, digt tegens den middelsten steel aanstaande, dog agter wat breeder dan vooren, schier als een beurze, eerst groen, daar na geel, ten laatsten schoon rood:

Binnen onder een week, en rood vleesch leggen twee kernen, met de platte zyden tegens malkander, glad, en uit den groenen swart, de Zaden van Ricinus gelyk, dog zonder zwarte linien, van vooren met een gespleete hoofd, eenige vliegen of ongedierten gelykende, nu en dan vind men ook maar eenen kern in ieder besie, dezelve kernen op de aarde vallende, brengen nieuwe plantjes voort, dog als men ze zoo onverplant laat staan, zoo gewinnen zy kleene wortelen.

Si stipitis baccæ sint maturæ, facillime a radice separari potest, acutum relinquens conum in radicis foveola, acsi ipsi inpositus fuisset. Talis caulis in horto meo projectus totum replebat hortum novis plantulis per abjecta granula, quum vero nullum inpendere laborem ad hasce transplantandas, hinc non tantum parvas producebant radices, seu bulbos, sed etiam subsequentibus annis nullum emittebant caulem frugiferum, licet novæ quotannis propullularent plantulæ.

Cultura. Primaria radix varios generat bulbos, quorum quidam ipsi nexi sunt, alii laxe dependent per fibrillas. Hi bulbi in pingui, & rite elaborato solo transplantantur, in quo grumi formantur, uti quum Ubium plantetur, atque hi tam diu excrescant, donec folia flavescant, primaria tum exfoditur radix, & bulbi servantur pro novis plantulis.

Nomen. Latine *Tacca sativa.* Malaice *Tacca*, quod derivatur ab Amboinico *Täa.* Bandice *Toja.* Malaienses quidam hanc vocant plantam *Leeker.* Baleyice *Ty.*

Locus. In Amboina raro colitur, ac tantummodo quædam ejus inveniuntur plantæ in Ubii hortis. In Cerama Orientali, & Banda magis expetitur, licet in Banda ejus silvestris obcurrat species, in Madeaogi ora crescens, (quæ ora est Occidentalis insulæ Lontoræ), quæ ad cibum itidem præparatur.

Usus. Talibus in locis, ubi Zagumanta, ac panis non magna obcurrit copia, uti in Banda; hæc radix in majori est usu, quam in Amboina, ex qua panis quædam pinsitor species, eodem fere modo, quo in India Occidentali *Farinsa* præparatur. Crudæ nempe sumuntur radices, quæ rapsantur ad rugosum Corurong corticem, qui in Sagu arbore obcurrit, vel contra aliud quodvis corpus rugosum. Hæc rasura aquâ subigitur, quæ continuo abjicitur, tum alba in fundo remanet farina, quæ iterum bis terve abluitur, donec nulla amplius in aqua detegatur acrimonia, atque hæc farina ad solem exsiccatur. Prima autem aqua sollicite abjicienda est, ne quoddam animal hanc gustet, quum sit noxia. Farina ista dein in lapideis compingitur machinis, in quibus Zagus panis pinsitur, primo nempe calefactis, tum similes quadratæ adquiruntur placentæ, quæ loco panis eduntur; sique hæc farina rite subigatur, & abluatur, ita ut nulla amplius supersit amarities, vel acrimonia, tum hic panis meliorem habet saporem Sagus pane, quem melius præparare norunt Bandenses, quam Amboinenses, qui Sagus panem præferunt.

Yucca ab Indiæ Occidentalis scriptoribus descripta; inter alios a *Nicol. Monardo cap.* 53, ex qua celebris panis *Casawy* præparatur, species videtur esse Indicæ *Taccæ*, planta enim erit quinque sexve palmas alta, ampla gerens folia instar palmæ hominis extensa, in septem, vel octo lacinias distincta, & semper virentia. Ejus radix est bulbus rotundus instar glomeris, vel crassæ Rapæ, externe fuscus, interne albissimus. Hæcque radix simul plantæ fructus est, ex qua *Casawy* formatur, qui est Indorum naturalis, & quotidianus panis, qui ipsorum pabulum fuit per tot secula, ac sequenti præparatur modo.

Supra certa instrumenta dentata, & coniformia depuratæ radices raduntur grosso modo, ac longis, & acuminatis induntur saccis, quibus lapides inponuntur, & adgravantur, ut noxius exprimatur succus. Restans tum materia Amygdalas referens contusas sartagini inponitur, supra lentum ignem torretur, & continuo circumagitur, uti cum Ovis tostis fit, ex illa tum placentulæ formantur magnitudine nummi Hispanici, quæ instar panis adhibentur, multum nutriunt, ac diu conservari possunt. Expressus hic succus adeo nocivus est, ut homines, & animalia enecet, si hunc crudum potent, sed ad dimidium excoctus bonum præbet acetum, ac diutius coctus, donec crassescat, dulce præbet mel, utrumque vero innoxie usurpari potest. Hoc intelligendum est de *Yucca*, quæ in Insula St. Dominico crescit, omnis vero Yucca, quæ in continenti provenit, innoxium habet succum, licet sit crudus. Hæc vero ex *Monardo* amplius retuli, ut consensum cum nostra *Tacca* demonstrem.

Als den steel rype besien heeft, zoo kan men hem gemakkelyk van de wortel aftrekken, nalaatende een spitze kegel, in 't kuiltje van de wortel, als of hy daar opgezet was. Een zulke steel in mynen tuin weggeworpen vervulde den geheelen tuin met nieuwe plantjes, door de uitgeworpe kernen, maar dewyl ik geen moeiten daar toe en deede om dezelve te verplanten, zoo kwamen niet alleen kleene wortelen daar aan, maar ook in de volgende jaren geen vruchtdragende steel meer, hoewel 'er jaarlyks nieuwe plantjes voortkwamen.

Queeking. *De hoofdwortel gewind verscheide knobbelen, waar van sommige daar aan vast zyn, sommige los, en met een veesel daar aan hangen. Deze afzetzels verplant men in een vette en welbearbeide aarde, bewoeltjes maakende gelyk men met de Oebis doed, en laat ze zoo lange wassen, tot dat de bladeren geel werden, de hoofdwortel graaft men als dan uit, en vermaard de afzetzels tot nieuwe planten.*

Naam. *In 't Latyn* Tacca sativa, *in 't Maleits* Taccä, *'t welk egter afkomstig is van 't Amboinsche* Täa. *In 't Bandaas* Toja. *Sommige Maleyers noemen 't* Leeker. *Bal.* Ty.

Plaats. *Het werd in Amboina weinig gebaawend slegts hier en daar eenige planten in menigten in de Oebis tuinen. Op Oost-Ceramen in Banda maakt men meer werk daar af, hoewel zy in Banda een wilde zoorte hebben, op den hoek van Medeangi wassende (zynde de Westhoek van 't Elland Lentor) die zy mede tot de kost bereiden.*

Gebruik. *Op zodanige plaatzen, daar men 't Zagubrood in geen overvloet heeft, gelyk in Banda, is deze wortel in grooter gebruik dan in Amboina, om een slag broods daar van te maken, schier op dezelfste manier, als men in West-Indien de* Farioje *toebereid. Men neemt de raauwe wortelen, raspt die tegens de ruige scherpse Corurong, die men aan de Saguboomen vind, of tegens iets anders ruigs. Dit schrapsel kneed men in water, en giet het telkens weg, zoo zakt 'er een wit meel op de grond, 't welk men nog een reis of drie afspoeld, tot dat men geen scherpigheit meer in 't water proeft, en droogd het meel in de zonne; het eerste water moet men ter deeg weggieten, op dat 'er geen beest van drinke, want het is schadelyk. Het meel gieten zy daarna in dezelfde steene formen, daar men 't Zagubrood inbakt, eerst heet gemaakt, zoo komen diergelyke vierkante koeken daar van, die men in plaats van brood eet, als men dit meel ter degen fyn kneed en afspoeld, dat 'er geen bitterheit nog scherpigheit daar by blyve, zoo werd dit brood smakelyker dan het Zagubrood, waar mede de Bandaneezen beter weeten om te gaan, dan de Amboineezen, die by haar Zagu blyven.*

Yucca *van de West-Indische Schryvers beschreeven, onder anderen van* Nicol. Monardus Cap. 53, *waar van men 't vermaarde brood* Casawy *maakt, schynd een medezoorte te zyn van de Oost-Indische* Tacca, *want het zal een plante zyn, vyf of zes handen hoog, met breede bladeren als een menschen hand uitgebreid, in zeven of acht lappen verdeeld, en altoos groen. De wortel is een ronde bol als een klouwel gaarn, of dikke Raape, buiten bruinagtig, binnen zeer wit. Deze wortel is met eenen de vrucht van deze plante, waar van het* Casawy *gemaakt werd, zynde der Indiaanen natuurlyke, en dagelykze brood, het welk haar zoo veel Eeuwen gespyst heeft, en werd aldus toebereid.*

Op zekere getande instrumenten als heekels werden de schoongemaakte wortels grosselyk geraspeld, in lange spitze zakken gedaan, en met steenen bezwaard, om al het schadelyke zap uit te perssen, de resteerende Materie gelykende gebakte amandelen werd in een panne over een zagt vuur geroost, en gestadig omgeroerd, gelyk men met gebakke eiers doed, daar uit werden dan koekjes geformeerd in de groote van een Spaanse Reaal, die gebruikt werden als brood, wel voeden, en lange konnen bewaard werden. Den uitgeperste zap is zoo schadelyk, dat hy menschen en vee doodet, die van den raauwen drinken, maar tot de helfte toe gekookt, geeft goeden azyn, en nog langer gekookt, tot dat hy dik werd, geeft een zoeten honig, beide onschadelyk te gebruiken. Dit is te verstaan van de Yucca, *die op St. Dominico wast, maar alle, die tegen over op 't vaste land groeid, is onschadelyk van zap, al blyft die raauw. Dit is zoo wydloopig uit* Monardus *aangehaald, om de overeenkomst met onze* Tacca *daar uit to bemerken.*

Eodem quoque modo testantur *Oviedus*, & *Gomara*, *Taccam* in Cuba, Hispaniola, aliisque crescentem insulis refertam esse noxio succo, in continenti vero, uti in provincia St. Marta innoxia est. Istius autem plantæ descriptio quodammodo differt a nostra *Tacca*, quæ neque bulbosum habet caulem, neque Cannabis folia.

Sic quoque differt descriptio, & figura *Mandiboca Pisonis libr.* 4. *cap.* 3. adeo a *Tacca* nostra, ut nequaquam pro unis eisdemque possim habere has plantas, propius autem cum nostro convenit alia herba ab eodem *Pisone libr.* 4. *cap.* 57. descripta, sub nomine *Erva de St. Maria*, quam dicit esse *Dracunculum majorem*, sed nil commemorat de ejus usu in cibo.

Op dezelve manier getuigen ook Oviedus *en* Gomara, *dat de* Yucca *in Cuba*, *Hispaniola*, *en andere eilanden vol schadelyken zap zy waſſende*, *maar op 't vaste land in de Provintie St. Marta niet. Dog de beschryvinge van de plante zelfs verschild wat van onze* Tacca, *als die geen knobbeligen steel heeft*, *nog bladeren als den Kennip.*

Zoo verschild ook de beschryving en figuur van Mandihoca *by* Piso Libr. 9. Cap. 3. *zoo veel van onze* Tacca, *dat ik ze geenzints voor eenderlei planten kan houden*, *maar nader komt daar mede overeen een ander kruid van den zelven* Piso Libr. 4. Cap. 57. *beschreeven onder den naam van* Erva de St. Maria, *die hy voor een* Dracunculus major *houd*, *dog verhaald niets van zyn gebruik in de kost.*

Tabula Centesima Duodecima

Taccam exhibet *sativam*, quæ proprie *Dracuntii*, vel *Dracunculi* species est, & vocatur *Dracontium* Zeylanicum, ramoso folio, caule ex viridi, & flavo variegato, aspero. *Parad. Bat. pag.* 89. & *Dracunculus* Zeylanicus polyphyllus, caule aspero, maculis viridi-fuscis, dilutis, & albicantibus pulchre notato *T. inst. p.* 160. & *Thes. Zeyl. p.* 90. estque Arum Zeylanicum polyphyllum, caule aspero, maculis viridi fuscis, viridi dilutis, & albicantibus pulchre notato *H. Amst. part.* 1. *pag.* 101. *Fig.* 53. & Serpentaria polyphylla, Indica, caule maculato aspero *Breyne Prodr.* 2. *p.* 90. Mulli Schena *H. Malab. part.* 11. *Tab.* 19. &c.

De Hondert en twaalfde Plaat

Vertoont de *Tamme Tacca*, welke eigentlyk een zoort van *Dracontium*, ofte *Dracunculus* is, en werd genaamt Zeylonsche *Dracontium*, met een getakt blad, en een ruige steel uit groen, en geel gemengt, in de *Parad. Bat. pag.* 89. en Zeylonsche veelbladige *Dracunculus*, met een scherpe steel, aardig getekent met plekken uit groenbruin, en wit gemengt van *Tournef. instit. p.* 160. en de *Thes. Zeyl. p.* 90. en is het Zeylonsche, veel bladige Arum, met een scherpe steel, die fraay geteekend is met plekken uit den groene, bruine, en ligt-witte gemengt in het eerste deel van de *H. Amst. pag.* 101. *Fig.* 53. en de Indische veel bladige Serpentaria, met een scherpe geplekte steel *Breyne Prodr.* 2. *pag* 90. Mulli Schena van de *H. Malab. part.* 11. *Tab.* 19. &c.

CAPUT NONAGESIMUM.

Tacca Phallifera. Tacca Culat.

TAcca *Phallifera*, seu *latifolia* nil aliud videtur esse nisi silvestris prioris species, seu ejus varietas; prima enim vice mihi provenit ea silvestri specie ex montibus deducta, & in horto meo plantata, ubi jam etiam perierat, & oblita erat. Aliquamdiu post ibi mirus excrescebat *Fungus*, singularis formæ, qui nemini notus erat, sed post aliquot menses eodem in loco regerminabat *Tacca*, qualem nunc describam, uti successive provenit.

Fungus itaque primum excrescebat, truncum gerens brachium crassum, ac via palmam altum, superne ample sese aperiens instar infundibuli, oras gerens rugosas, & circinnatas quasi, quæ compositæ erant ex crassa pelle, coloris fusci, in fundo albicantis. In hujus infundibuli centro *Phallus* locatus erat, inferius binos, ac superius tres digitos crassus, pellicula tanquam sacculo obductus, & albis granulis notatus, qui quatuor pollicum altitudinem habebat, & flava farina adspersus erat. Capituli loco inversa erat bursula, rugosa, & fusca, ore quasi clauso circa axim, fungosa, & ad tactum quasi tumida. Antequam vero infundibulum apertum esset, acutam referebat vaginam, & tanquam Phalli præputium erat, apertum vero ad posticam partem acutum exhibebat angulum, qui erectus erat, sed ejus antica pars reflexa erat ad fundum, ubique albis punctulis notata, quod horrendum præbebat spectaculum, instar terribilis animalis, quod multi vix audebant adspicere, vel ad hoc accedere, uti & plurimis incolis ignotum erat, exceptis paucis Hetuensibus, qui simile observaverant in montibus mense Decembri, nesciebant autem prolem esse Taccæ. Sub isto infundibulo alter crassus crescit caulis, albus, & fungosus, uti in aliis Fungis, qui radici insidet bulbosæ capitis magnitudinem habenti, quæque cutim tangens pruritum excitat, sique ejus caput aperiebatur, acris sese offerebat vapor, qui cuti quandam excitabat inflammationem.

Quum *Phallus* exemptus esset, infundibulum sese contrahebat, quod ultra spithamam latum erat, ac tandem peribat.

Radix

XC. HOOFDSTUK.

De Campernoelie dragende Tacca.

TAcca Phallifera *of* latifolia *schynd anders niet te wezen*, *dan een wilde zoorte van 't voorige*, *of een veranderinge daar van*, *want het is my eerstmaal voortgekomen uit een wilde zoorte van de bergen gebragt*, *en in mynen tuin geplant*, *daar het vergaan en al vergeeten was. Een tyd lank daar na kwam op dezelfste plaats een wonderlyke fungus of cambernoelie op van een vreemde gedaante*, *die niemand kende*, *maar eenige Maanden daar na kwam op deze plaats de* Tacca *voort*, *gelyk ik nu beschryven zal*, *zoo als zy na malkander voortgekomen zyn.*

De fungus *dan kwam eerst voort met een stam van een arm dik*, *en pas een hand breed hoog*, *boven zig breed openende gelyk een tregter*, *met gekrulde of rimpelige kanten*, *bestaande uit een dikke huid*, *bruin van coleur*, *op de grond witagtig. In de midden dezes tregters stond een* Phallus, *beneden twee*, *en boven drie vingers dik*, *met een velleken als een zaksken behangen*, *met witte korls bezet*, *en vier duimen hoog*, *met geel meel bestrooid. In plaats van 't hoofdeken was een omgekeerde beurze*, *rimpelig en bruin*, *met de mond als gebonden rondom de schaft*, *voos*, *en als opgeblaazen in 't aantasten. Eer den tregter geopend was*, *stend hy als een spitze scheede*, *en was in plaats als een voorhuid over den* Phallus, *maar geopend stend agter een spitze hoek opgeregt*, *dog het voorste deel was omgekruld na de grond*, *over al met witte puntjes bezet*, *en yselyk om aan te zien*, *als een verschrikkelyk gedierte*, *'t welk veele niet dorsten aanschouwen*, *nog het zelve naderen*, *gelyk het ook de meeste Inlanders onbekend was*, *behalven weinige Hetuesen*, *die diergelyke in 't gebergte gezien hadden*, *en dat in de Maand December*, *dog wisten niet*, *dat het een uitbroetsel was van een* Tacca: *Onder deze tregter wast een andere dikke steel*, *wit*, *en voos*, *gelyk aan andere Cambernoelien*, *staande op een bolagtige wortel in de grootte van een hooft*, *die op de huid raakende een jeuken veroorzaakte*, *als men 't hooft opende*, *kwam 'er een scherpen damp uit*, *die in 't aangezicht eenigen brand verwekte.*

Den Phallus *uitgenomen zynde sloot hem de tregter*, *die ruim een span breed was*, *weder t'zamen*, *en verging ten laatsten.*

De

Radix effossa exterius fusca erat, interius alba, & succosa, multis tuberculis obsita, quorum quædam novos emiserant caules, qui, uti videbatur, similes conabantur proferre Fungos, uti & Phallus descriptus ex radicis latere excretus erat, superius autem multæ dependebant albæ fibrillæ, quales vulgo in Tacca observantur. Effossa radix, intra paucos dies ad dimidium putrescebat, quod abjiciebam, reliquamque plantabam partem in alio loco, ex hac post mensis spatium Februario nempe alia mira excrevit proles, quæ, dein veram exhibebat Taccam. Cyma hæc altitudinem adtingebat binorum pedum cum dimidio, & inferius brachium crassa erat, rugosa, punctata, pallide virens, magnisque maculis notata, quæ tamen non ita evidentes erant, quam in *Tacca sativa.*

Superius sese dividebat hic caulis, in tres primarios ramos, perfecte in triangulo positos, atque horum quivis iterum successive in binos alios minores ramos, hisce folia inposita erant, in similes distincta lacinias, quales habet Tacca sativa, sed illa flavescebant, quum in sativa sint nigricantia, rachides vero, & caules albicant, inter lacinias aliæ minores tam arcte, & copiose conspiciuntur, ut neque caulis, neque primarii rami notari possent, licet plantæ prope adsitemus. Tota vero hæc corona amplam refert rotam, in diametro quinque pedes latam, qualem sativa nunquam profert, ita ut tam elegans sit planta, quam horrendus primum erat Fungi abortus, immo elegantior ipsa Pæonia. Foliorum, & caulium sapor valde acris est, & mordens, æque ac silvestre Arum. Prope caulem ex radice alii insuper progerminabant surculi, sed pusilli admodum, nec quidquam diversi a vulgari Tacca; denique tota hæc congeries peribat successive, nullos relinquens fructus, quumqun planta vegeta esset, incolis nota erat Tacca, a sativa nil differens, nisi quod sponte sine cultura progerminaret, ac multo amplior esset.

Nomen. Latine *Tacca Phallifera*, seu *latifolia.* Malaice *Tacca Culat*, *Culat* enim quosvis denotat fungos, quos hæc Tacca præ aliis profert speciebus, vocari quoque potest *Tacca Besaar*, & *Tacca Utan*, h. e. *major*, & *silvestris Tacca.*

Locus. In Hitöes regione obcurrit, quantum detegere, & observare potui in locis, ubi antea horti fuere exstructi.

Usus. Tacca silvestris ab Amboinensibus ad cibum non adhibetur uti in Banda, vel aliis fit locis, ubi deficit Sagus panis. Primo Tacca silvestris nota est in Sumatra circa Jambi, & Atsjing, quæ ibi vocatur *Lami Java*, quumque ejus caules, ac folia marcescant, radix exfoditur, quæ raspata, & per quatuor, vel quinque dies in aqua macerata, edulis est, præferunt autem ibi Taccam silvestrem minorem, quæ farinam habet albiorem, & tenuiorem, majoris enim farina gravem spirat odorem.

Itelpou a *Franc. Pyrarda* descripta, & in Maldivis crescens, meo judicio quoque Tacca est, dicit enim sponte crescere, ac bulbum gerere rotundum, binorum pugnorum magnitudine, atque hic vel contunditur, vel supra porphyritim acutam conteritur, & ad solem siccatur, oblitus forte est addere, prius abluendum, & cribrandum esse, tum farinam exhibet albam, instar Amyli tenuem, ex qua incolæ offas formant, & pultis speciem, quæ gratum habet saporem, sed etiam stomachum gravat. Bengalenses dicunt, quod ubi hæc planta crescit, nullus anguis, vel bestia accedet.

Radix tam domesticæ, quam silvestris Taccæ adhibetur ad profunda vulnera curanda, per tela, vel tribulos inflicta, si Emplastri forma ipsis inponatur, non enim solummodo curat, sed etiam simul extrahit quævis ex fundo ramenta, quæ ipsis inhærent, in hisce enim regionisbus silvestres homines talia habent tela, quæ, si ad ossa perveniant, facile in ramenta finduntur, quæ non nisi per frusta extrahi possunt, quem in finem hac radice tanquam arcano utuntur.

Lubet hic addere, quæ *D. Andreas Cleyerus* observavit de *Tacca litorea*, a me ipsi ex Amboina Bataviam transmissa, quam in horto suo plantaverat, quæ similem produxit Phallum, qualis supra descriptus fuit, licet posset esse, me per errorem unam pro alia ipsi misisse radicem, scribit itaque sequentia in ejus epistola 25. Februarii 1689. ad me data.

Ob-

De wortel uitgegraven was van buiten bruin, binnen wit en zappig, met veele bulten bezet, waar van eenninge nieuwe stelen opgeschooten hadden, die, zoo 't scheen, diergelyke Cambernoelien wilden voortbrengen, gelyk ook de voorschreeve Phallus uit de zyden voortgekomen was, en van boven hingen verscheide witte vaselingen, gelyk men ordinary aan de Tacca *ziet. De uitgegraave wortel verrottede in weinige dagen wel tot de helft, het welk ik wegsmeet, en de rest weder verplantte op een ander plaats, hier uit is een Maand daar na, te weten in Febraario een andere wonderlyke scheute voor den dag gekomen, waar uit vervolgens een regte* Tacca *wierde. Deze scheut wierde twee en een half voeten hoog, beneden een arm dik, ruig, met puntjes, bleek-groen, met groote plekken bezet, dog zoo schynbaar niet als aan de* tamme Tacca.

Boven verdeelde zig deze stam in drie hoofst takken, regt in een drieboek uitgebreid, en ieder derzelven met beurten al weder in twee andere mindere takken, aan dezelve stonden de bladeren in diergelyke lappen verdeeld, gelyk aan de tamme Tacca, dog geel-groen, gelyk zy aan de tamme swart-groen zyn, maar de stelen zyn wit, tusschen de lappen ziet men andere kleendere, en zoo digt over malkander staande, dat men nog stam nog hoofttakken bekennen kan, als men digt daar by staat. De geheele kroone gelykt een groot rad, wel vyf voeten in den diameter breed, diergelyken de tamme nooit heeft, zo dat het nu dan een zoo cierlyke plante is, als de Misgeboorte van de fungus te vooren leelyk was, ja alzoo cierlyk als een Pæonia zyn mag; de smaak van bladeren is vinnig scherp, en bytende in de mond als wilde Arum. By den stam kwamen uit de wortel nog andere spruitjes, dog bleven kleen, en verschilden schier niets van de gemeene Tacca, eindelyk verging dit toestel na malkander zonder vrugten daar op te volgen, en doe de plante in haar fleur was, kendenze de Inlanders wel, dat het een wilde Tacca was, van de tamme in niets verschillende, dan dat ze zonder oeffening voortkwam, en veel breeder was.

Naam. *In 't Latyn* Tacca Phallifera, *of* latifolia. *In 't Maleits* Tacca Culat, *want Culat beduid allerhande fungos of Cambernoelien, dewelke deze* Tacca *voor andere zoorten voortbrengt, men mag ze ook noemen* Tacca Besaar, *en* Tacca Utan.

Plaats. *Men vind ze op 't land van Hitoe, zoo veel ik hebbe bemerken konnen op plaatzen, daar te vooren tuinen geweest waren.*

Gebruik. *De wilde Tacca werd by de Amboineezen tot de kost niet gebruikt, gelyk wel in Banda, of op andere plaatzen, daar geen Sagubrood valt. Voor eerst is een wilde Tacca bekend op Sumatra ontrent Jambi en Atsjong, aldaar* Lami Java *genoemt, als de stelen en bladeren verwelken, dan graaft men de wortel uit, dewelke geraspt, en vier a vyf dagen in water geweekt, eetbaar word, dog houden zy meer van de kleene wilde Tacca, dewelke witter en fynder meel geeft, want het meel van de groote riekt wat sterk.*

Itelpou van Francisc: Pyrardus *beschreeven, en in de Maldivis wassende, is myns oordeels ook een Tacca, want hy zegt, dat ze zonder oeffeninge wasse, rond, in de grootte van twee vuisten, dezelve werden gestooten, of op een scherpe steen gewreeven, en in de zonne gedroogd, hy heeft misschien vergeeten daar by te zetten, dat zy eerst gewassen en doorgekleinst werden, zoo komt daar van een wit meel, zoo fyn als amel-meel, daar van maken de inwoonders koeken, en zekeren bry aangenaam te eeten, hoewel de mage wat bezwaarende. Die van Bengaalen zeggen, waar dit kruid staat, zal geen slange noch ongedierte heenen komen.*

De wortel zoo van de tamme als wilde Tacca gebruikt men om diepe wonden te geneezen, die door pylen of trappen in voetangels geschied zyn, als men ze pleisters-gewyze daar op legt, want ze geneest niet alleen, maar trekt ook sterkelyk alle splinters van den grond uit, die daar in zyn blyven steken, want in deze gewesten hebben de wilde zodanige pylen, die in 't treffen op een been ligt splinteren, en niet dan met stukken uit te haalen zyn, waartoe zy deze wortel als een secreet middel gebruiken.

Het lust my hier by te voegen, het geen Doctor Andreas Cleyer *met de Tacca litorea wedervaaren is, van my uit Amboina aan hem op Batavia gezonden, en in zyn Eds. tuin geplant, dewelke diergelyke Phallum voortgebragt heeft, als hier boven beschreeven is, hoewel 't zyn kan, dat ik by abuis de eene wortel voor de andere gezonden heb. Zyn Ed. schryft dan daar van aldus in den Missive van den 25 February 1689.*

By

Obportunitate mentionem me facere de Dracontio, cupidus ſum ſciendi, quando primum progerminet, ac ſeſe obſerat inſtar fungi diverſi coloris haud ineleganti adſpectus, atque ao tu umquam obſervaveris, tale progermen tam tetrum, & horrendum de ſe ſpargere fœtorem, homini intolerabilem, immo fere putarem, peſtem ipſam inde poſſe oriri, qualis mihi nempe obvenit veſperi quadam in horto meo poſt domum, ubi hæc planta locata erat, familia enim mea in domo vix tolerare iſtum poterat, ego autem ubique inquirens, tandem ad hanc adcedo plantam, ad quam ante ſemi quadrantem horæ adſueram, nec ullum tunc obſervare poteram fœtorem, nunc autem comperiebam venenoſum hunc, ac penitus viroſum de ſe ſpargere fœtorem, quem itaque mox a puero jubebam abſcindi, & projici in foſſam, quum omnis fœtor diſpareret, altero die ipſam plantam juſſi effodi, & transplantari in hortum ſuburbanum, comperique radicem intra anni ſpatium ultra octo pondera adcretam fuiſſe.

By deze occaſie, dat ik mentie maake van het Dracontium, ben ik nieuwsgierig te weeten, wanneer het uitſpruit in zyn beginzel, en zig vertoond als een fungus van verſcheide couleuren, niet onluſtig om te zien, of UE. ooit ook geobſerveerd hebt, dat zulk progermen een abominabelen en vervaarlyken ſtank van zig geeft, die voor een menſch onlydelyk is, ja ik zoude my bynaa inbeelden, dat zelfs de peſt daar uit ontſtaan zal konnen, zoo als my dezelve op zekeren avond in myn tuin agter myn huis, daar deze plante ſtond, ontmoetede, konnende myn volk en huisgezin bykans in huis niet duuren, en ik over al zoekende, kome ten laatſten ontrent deze plante, by dewelke ik nog voor een half kwartier uurs geweeſt was, en de minſte kwaade reuk niet daarby hadde beſpeurt, bevond ik, dat ze deze venynige ſtank en virus van zig gaf, die ik daar op aanſtonds van een jonge liet afſnyden, en in de burgwal ſmyten, en daar mede was dezen ſtank ten generaal verdweenen, daags daar aan liet ik dit gewas uitgraaven om in myn tuin buiten de Stad te planten, en bevond, dat de wortel binnen de tyd van een jaar tot over de acht pond aangegroeid was.

Tabula Centeſima Decima Tertia

Ad *Figuram Primam Taccam* exhibet *Phalliferam* cum *fructibus* ejus *a a* ſeparatis.
Figura Secunda Phallum ipſum, ſeu *Taccæ fungum* denotat.

De Hondert en Dertiende Plaat

Vertoont in de *Eerſte Figuur* de *Campernoelie dragende Tacca* met deszelfs *vruchten a a* afzonderlyk.
De *Tweede Figuur* wyſt aan de *Phallus*, ofte de *Campernoelie* van de *Tacca* zelfs.

OBSERVATIO.

Videtur hæc planta eadem eſſe, quæ *Dracunculus Zeylanicus* polyphyllus, caule aſpero, vireſcente, maculis albicantibus notato *Tournef. inſt. p.* 160. & *Theſ. Zeyl. p.* 20. ubi plures ejus ſunt varietates, ut & Dracontium Zeylanicum ramoſo folio maximum *Par. Bat. p.* 89. & Arum Polyphyllum Ceylanicum caule ſcabro, viridi diluto, maculis albicantibus notato *H. Amſt. p.* 1. *pag.* 99. *Fig.* 52.

AANMERKING.

Deze plant ſchynt dezelfde te zyn met de Zeylonſche veelbladige *Dracunculus* met een ruige ſteel, groenagtig, en met witte plekken geteekent van *Tournef. inſt. p.* 160 en de *Theſ. p.* 90. alwaar meer veranderingen zyn, en het Zeylonſche grootſte Dracontium met een takkig blad, van de *Par. Bat. p.* 89. en het Zeylonſche veelbladige Arum, met een ruige ſteel, die licht-groen, en met witte plekken geteekent is *H. Amſt. p.* 1. *pag.* 99. *Fig.* 52.

CAPUT NONAGESIMUM PRIMUM.

Tacca litorea. Tacca Laut.

TErtia *Taccæ* ſpecies eſt, quæ in litore creſcit, non tam amplam gerens frondem quam antecedens, ſed ejus laciniæ ſunt majores, & rugoſiores, quam in prioribus, ac quoque flaveſcentes.

Radices ejus panem referunt, magnitudine binorum pugnorum, immo majores, nudæ, & gilva obductæ pellicula, interne albæ, & ſuccoſæ, atque ex ſuperiore ipſarum parte multæ dependent fibrillæ, undique autem ad latera nodi excreſcunt, ex quibus novi propullulant ſurculi. Primaria vero radix directo cauli obpoſita ſæpe haud major eſt minore pugno, bulboſa, ac ſine gemmis, ad binorum vero digitorum ſpatium ſupra hanc e ſtipite craſſus excreſcit caulis, deorſum flexus, e quo ſimilis dependet radix, ſeu bulbus, plerumque major primaria radice. Juxta majorem ſtipitem, qui non ultra binos pedes altus eſt, alter, & longior provenit caulis, quinque ſexve pedes altus, rotundus, nudus, interne concavus, acſi minor eſſet haſta. Hic in vertice elegantem gerit frondem, ſeu umbellam, compoſitam ex ſex tenuibus, ac viridibus petalis, erectis, ac formam habentibus cuſpidis haſtæ, inter hanc dependent quidam virides, & ſtriati nodi, acſi flores eſſent, cum multis longis, & ex purpuro fuſcis filis, quæ elegantem repræſentant fimbriam, quam Centuriones in ſuis cingulis gerunt. Hic caulis aliquamdiu ita viget, donec fuſca decidant fila, ac nodi iſti craſſitiem obtinent minorum Prunorum, vel Caſtanearum, inferius lati, ſuperius acuminati, & umbilicati, ac per longitudinem ſex protuberantibus coſtis ſtriati, in hiſce multa locantur fuſca ſemina, inſtar granorum Tritici, per longitudinem ſtriata, dura, intus alba, ac matureſcunt Octobri, fœtoremque fundunt Pinangæ vetuſtæ putridæ.

Nomen.

XCI. HOOFDSTUK.

De Strand Tacca.

D*E derde zoorte van* Tacca *is die geene, die op ſtrand waſt, zoo breed niet van kruin als de naaſt voorgaande, maar grooter van lappen, welke rimpeliger zyn als aan 't voorige, mede geel-groen.*

De wortelen zyn broodjes in de grootte van twee vuiſten of meer, buiten kaal, en met een vaal huideken omgeven, binnen wit, en zappig, van boven hangen 'er veele Vaſelingen, rondom ter zyden komen knobbelen voort, waar uit nieuwe ſpruitjes worden. De principaale wortel regt over den ſtam ſtaande is dikwils niet grooter dan een kleene vuiſt, bultig, en zonder afzetzel, maar twee vingers boven de zelve komt uit den ſtam een dikken ſteel neerwaarts, daar aan een diergelyke wortel of bol hangt, gemeenlyk grooter dan de principaale. Nevens den hoofdſtam, die niet boven de twee voeten hoog is, komt een anderen langer ſteel voort, vyf a zes voeten hoog, rond, kaal, van binnen hol, als of 't een halve pieke was. Deze draagd op zyn top een cierlyke kroon, gemaakt van zes groene dunne blaadjes, die over eind ſtaan, gefatzoeneerd als 't yzer van een ſpeer, tuſſchen de zelve hangen eenige groene en geſtreepte knoopen af, als of 't bloemen waren, nevens veele lange en purper bruine draden, verbeeldende de cierlyke kwaſte, die de Capiteinen aan haare partizaanen dragen. Deze ſteel blyft langen tyd zoo ſtaan, tot dat de bruine draden afvallen, en de knoopen werden zoo dik als kleene Pruimen, *of* Caſtanjen, *agter breed, en vooren toegeſpitſt, met een kroontje, in de lengte met zes uitſteekende ribben geſtreept, daar in leggen veele bruinagtige Zaden, als Tarwe korls, langs heenen geſtreept, hard, binnen wit, werden ryp in December, en rieken als verrotte oude Pinang.*

Naam.

Nomen. Latine *Tacca litorea* Malaice *Tacca Laut.* Ternatice *Nepu*, Butonice *Colapale.*

Locus. In planis crescit, & arenosis litoribus, uti & in prominentibus planis oris, præsertim in minoribus, & incultis insulis, ante Affahoedi sitis, ac porro per omnes Papoenses insulas, uti & in Boetona.

Usus. Amboinenses hanc nesciunt præparare radicem, sed incolæ vicinarum insularum hanc in cibum adhibent, ac præferunt illi præcedentis montanæ speciei. Xulanensium insularum incolæ hanc contundunt radicem, vel radunt, & in aqua macerant, dein hanc compingunt, & ex ipsa tenuem præparant farinam, quæ Sagumantæ admiscetur, ex qua panis pinsitur, uti ex Sagu, quem Bandanenses ex binis prioribus præparant. Alii Taccam sequenti præparant modo. In aqua ebulliunt radicem, quam corbiculis inponunt, & per aliquot noctes in pluviali deponunt aqua, dein tenuis ex ea præparatur farina, quæ Sagumantæ admiscetur, ex qua panis pinsitur.

Boetonenses ex contrita quoque norunt radice farinam formare instar Sagumantæ, quæ penuriæ tempore in panem pinsitur. In Messoala, & aliis Papoënsibus insulis obcurrit quoque *Tacca litorea* copiose, vocaturque ibi *Segol Tabona*, quum in hisce amplis foliis solent involvere ova avis Mullu, quæ nigra est gallina silvestris, ipsis dicta *Segol*; Sic quoque Papoenses ex hac radice norunt præparare farinam, atque ex hac panem, instar Sagus, sed non nisi defectu alius cibi, quod sæpius hisce accidit latronibus, qui in incultis istis insulis aliquando coguntur degere: Tacca autem sativa ipsis ignota est.

Naam. *In 't Latyn* Tacca litorea. *In 't Maleits* Tacca Laut. *In 't Ternataans* Nepu, *Butons* Colopale.

Plaats. *Het wast op vlakke en zandige stranden, en uitstekende vlakke hoeken, inzonderheit op kleene en onbewoonde Eilandekens, die voor Assahoedi leggen, en voorts door alle Papoese eilanden, als mede op Boeton.*

Gebruik. *De Amboineezen weeten deze wortel niet te behandelen, maar wel die van de nabuurige eilanden, die het tot de kost bereiden, en houden 't voor beter dan de voorgaande berg-zoorte. Die van de Xulase Eilanden stooten de wortel of raspen ze, weeken ze in water, kneden ze, en maaken een fyn meel daar uit, en van 't zelve brooden of koeken gelyk van Sagu, het welk de Bandaneezen met de twee voorgaande Taccas doen. Andere bereiden de Tacca aldus. Zy zieden ze in water af, doen ze in korfjes, en zetten ze eenige nachten in versch water, daar na maakt men een fyn meel daar uit, dat men onder Sagumanta mengd, en brood daar van bakt.*

De Boetonders weeten ook uit de getwreevene wortel een meel als Sagumanta te maken, 't welk ze in hongersnood tot brood bakken. In Messoal en andere Papoese Eilanden valt de Strand-Tacca *ook overvloedig, en hiet aldaar* Segol Tabana, *om dat zy in deze breede bladeren gewoon zyn te winden de eijers van den vogel Mulin, of zwarte bosboen by hun lieden* Segol *genoemt. Insgelyks weeten de Papoewen een meel uit deze wortel te maken, en tot brood te bakken, als Sagu, dog niet anders dan by gebrek van andere kost, het welk deze Rovers dikwils gebeurd, dat zy hun op de kleine eilanden moeten ophouden, maar de tamme Tacca is by hun lieden onbekend.*

Tabula Centesima Decima Quarta

Taccam exhibet *litoream*, cum ejus *fructu* A separato, & ossiculis *bb* exemptis, quod forte est Dracontium caule inmaculato, minus, & humilius *Par. Bat. p.* 88. &c.

De Hondert en Veertiende Plaat

Vertoont de *Strand-Tacca*, met deszelfs *vrucht* A afzonderlyk, en de *zaadkorls bb*, het welk mogelyk is het kleinder, en lager Dracnatium met een ongesprikkelde steel van de *Par. Bat. p.* 88. &c.

CAPUT NONAGESIMUM SECUNDUM.

Tacca montana. Tacca Gunong.

TAcca montana binas observavi varias formas, sed non satis diversas, ut ex iis binas formem species. Prima radicem gerebat rotundam instar planæ Rapæ, vel Ingomæ, ex cujus centro tenuis exsurgebat caulis ulnam altus, inferius pennæ crassitiem habens, qui vero cito gracilescit instar illius Cyperi.

Circa radicem unum alterumve locabatur folium ad terram maxime inflexum, superius autem in isto cauliculo corymbus progerminabat, ex pallide virentibus foliolis, & filamentis compositus, inter quæ dependent quædam viridia capitula, uti in *Tacca litorea*, atque hæc tenuia trigona foliola eriguntur, sub quibus baccæ dependent septem circiter numero, formam habentes baccarum Lauri, quæ superius ad apicem umbilicatæ sunt, in tres apices distinctæ, ac maturæ rubent, in his autem locantur dura quædam, fusca, rugosa, & angulosa granula, saporis amaricantis.

Altera varietas paulo major est, ac radicem oviformem habet, transversalem, ac brevibus obsessam fibrillis, in meo autem transplantata horto post binos annos duplex sese obserebat radix, una nempe directe sub caule, magnitudinem habebat Pruni, ac rotunda erat, recensque alba, altera magis angulosa, & minor, humilior erat, undique fibrillis obsessa, ex qua tres proveniebant tenues caules, quorum bini laterales, quatuordecim, ac sexdecim pollices alti, laciniam producebant foliosam, in tres quatuorque majores distinctam divisiones, atque hæ iterum in binas tresve inæquales lacinias, palmam longas, tenues, obscure virentes, ac subtus multis obliquis costis rugosas. Quæ plantata erat in horto meo, unicum tantum producebat caulem foliosum, firmum, vix pennam crassum, ac superius parum striatum.

XCII. HOOFDSTUK.

De roode berg Tacca.

VAn Tacca Montana *heb ik tweederlei gedaantens aangemerkt, dog niet genoeg om 'er twee zoorten van te maken. De eerste gedaante hadde een ronde wortel als een platte Raape of Ingomaas, uit wiens midden spruit een dunne steel een elle hoog, beneden zo dik als een schaft, maar schielyk dun wordende als die van Cyperus.*

Om de wortel leggen een à twee rondagtige bladeren meest ter aarden gebogen, boven aan de steeltjes wast een trosje van licht-groene draadjes en blaadjes, daar tusschen eenige groene knopjes afhangen, gelyk aan de Tacca litorea, *en de drie dunne driezydige blaadjes staan overeind, onder dewelke hangen de besien omtrent zeven in 't getal in de gedaante van Bakelaaren, hebbende vooren aan de punt een kroontje van drie spitzen, als zy ryp zyn, regt rood, waar in leggen eenige harde, bruine, gerimpelde, ende hoekige korreltjes, bitteragtig van smaak.*

De tweede veranderinge werd wat grooter van kruid; heeft een wortel als een ei, dwersleggende, en met korte Vaselingen behangen, dog in mynen tuin verplant, wierd ze na twee jaaren bevonden, de eene regt onder den stam in de groote van een pruim en meest rond, was versch en wit, de andere wat hoekiger en kleender, was wat lager, en hadde haare vaselingen aan alle kanten, daar uit kwamen drie dunne stelen, de twee ter zyden veertien en zestien duimen hoog, droegen ieder een lap in drie of vier hoofdtakken verdeeld, en weder ieder in twee of drie ongelyke snibbelen, een hand lank, dun, donker-groen, van onderen met veele schuinze ribben rimpelig. Het geplante in mynen tuin hadde maar eenen bladdragende steel, styf, schaars een schaft dik, en boven een weinig gestreept.

Folium ipsum transversaliter locatum erat instar palmæ extensum, in septem majores lacinias distinctum, ac binæ exteriores in binas iterum minores, sex, ac septem pollices longas, omnes uno versu positas, ita tamen, ut binæ exteriores laciniæ sibi parum incumberent, & arctum formarent sinum, in quem petiolus immittebatur.

In silvis hæc species majorem profert radicem, instar minoris nempe placentæ, vix quatuor digitos lata, nec vere rotunda, in medio fovea notata, e qua planta progerminat, undique porro mollibus obsessa fibrillis. Ex ista foveola quatuor, vel quinque excrescunt longi, tenues, rotundi, & firmi caules, qui ad quatuor digitorum spatium supra ortum geniculati sunt, ac folium sustinent in octo lacinias distinctum, quarum quævis spithamam circiter longa est, omnes autem uno versu locantur, harumque exteriores incisiones non tam profundæ sunt quatuor aliis.

Medius caulis non geniculatus est, sed superius valde angulosus, vel striatus, binos altus pedes, ac superius coronam gerit, uti præcedens, in hac autem conspiciuntur quatuor trigona viridia foliola inæqualis formæ, bina enim inferiora lata sunt, cordiformia, & instar januæ erecta, bina alia minora sunt, ac rotundis auriculis sibi imposita, inque petiolis transversalia locantur, inter hæc ab octo ad undecim conspiciuntur capitula, trigona parum, instar Capparidum majorum, striata, uti priora, & coronata per floris residuum. Plurima virent, pauca autem per maturitatem rubent, & intus continent decem, ac duodecim parva angulosa, & fusca semina, in viscosa substantia locata, formam habentia seminis Fagopyri, sed minora. Maturescunt autem Septembri, & Octobri. In plantata omnes decidebant istæ baccæ, excepta una erecta in medio locata, quæ erecta manebat. Crudæ herbæ, & radicis sapor ingratus est, amarus, & parum acris, uti Ari.

Nomen. Latine *Tacca montana.* Malaice *Tacca Gunong*, & *Tacca Utan Kitsjil.* Prima, seu minor ejus species in Leytimora vocatur a quibusdam *Wæcor*, & *Bawang Puti Utan*, h. e. *Allium silvestre*, forte ob radicis formam. In Sumatra *Babuta*. In Maccassara, & apud Boegenses *Nonno*, & *Dondo*. Altera, seu major species Latine eadem gerit nomina, quum tantum varietatem prioris hanc habeam, in Maccassara tamen, & Boega hæc major proprie vocatur *Lami*, in Sumatra circa Jambim *Lami huta*, quo nomine itidem indigitatur supra descripta *Tacca Phallifera agrestis.* In Amboina altera, seu major species Mas censetur silvestris Taccæ, ac præcedens litorea species femina.

Locus. Prima, seu minor species in montibus crescit, & sub arboribus, major in silvis umbrosis ad pedes montium, ad fluminum ripas, ac copiose in Sagus silva in solo pingui ac nigro. In Leytimora prima species copiose obcurrit in montibus Oerimessing.

Usus. Boegenses, & Malaienses in Sumatra radicem exfodiunt, quum caulis, & folia emarcida sint, quam conterunt supra porphyritim, & in aqua subigunt, ac filtrant per cribrum ex Calappo confectum, & *Runut* dictum, per tres quatuorva dies hanc in aqua prius macerant, & exprimunt, donec farinam adquirant tam albam, ac subtilem quam Sagumantæ, ex qua panes, & placentas pinsere norunt edules, si vero non rite sit expressa hæc farina, nec radices satis maturæ, faucium parvum excitant pruritum, ex hac farina puls Papeda quoque coqui potest, potissimum vero a plebeis, ac pauperibus expetitur.

Amboinenses infortunatum talem habent, qui hanc tangit plantam, quum ad Seris, seu piscatum eat, quum enim hæc adtingitur herba, nulli capientur pisces. Memorata ista farina per sex septemve dies in aqua maceranda est, ac quotidie hæc renovanda, donec non amplius sit amara, vel tincta, sed pellucida. Copiose crescit juxta ripas aquarum, ac magni fluminis in Jambi, ubi pauperes magna ex parte ex hac vivunt, farinam pinsentes in lapideis machinis ex Lampon formatis, uti Zagus panis pinsitur. Saporem fere habet Sagus panis, sed parum magis amarus est, præsertim si farina non rite fuerit expressa.

Het blad stond overdwers als een hand uitgebreid, verdeeld in zeven hoofd-lappen, en de twee uiterste weder in twee mindere, zes en zeven duimen lank, alle na eene zyde staande, dog zodanig, dat de twee buitenste lappen, een weinig over malkander stegen, en een nauw bogtje formeerden, daar den steel ingelaten was.

In de bossen heeft deze zoorte een grooter wortel, te weten als een kleene koeke, schaars vier vingers breed, en niet regt rond, in de midden met een delle of kuiltje, daar uit de plante wast, voorts rondom met weeke Vaselingen behangen. Uit het voornoemde kuiltje schieten vier of vyf lange dunne, ronde, en styve stelen, hebbende ieder omtrent vier vingers boven den oorspronk een knie, en dragende een blad in agt snibbelen verdeeld, ieder omtrent een span lank, en alle na eene zyde gekeerd, en gaan mede de twee buitenste keepen zoo diep niet als de vier andere.

De middelste steel is zonder knie, maar boven zeer gehoekt of gestreept, twee voeten hoog, draagd boven eene kroone gelyk het naast voorgaande, dog hier aan ziet men vier driezydige groene blaadjes van ongelyke fatzoen, want de twee onderste zyn breed, hertfortmig, en staan als deurtjes overeind, de twee andere zyn kleender, met haare ronde ooren over malkander staande, en staan aan haare stelen overdwers, hier tusschen hangen van agt tot elf hoekige gestreepte knopjes wat driekantig gelyk groote kappers, gestreept als vooren, en met een kroontje als een restant van 't bloeizel. De meeste blyven groen, maar weinige werden in haare rypheit regt rood, en hebben van binnen tien a twaalf kleene hoekige en bruine Zaden, leggende in een slymerige substantie, van fatzoen als het boekweid dog kleender, men vind ze ryp in September en October. Aan het geplante vielen alle de voorschreeve besiens af, behalven eene regt in de midden, die overeind blyft staan. De smaak in 't rauwe kruid, en wortel is onaangenaam, bitter, en een weinig scherp, gelyk het Arum.

Naam. *In 't Latyn* Tacca montana. *In 't Maleits* Tacca Gunong, *en* Tacca Utan Kitsjil, *het eerste of kleene hiet op Leytimor by zommige* Wæcor, *en* Bawang Puti Utan, *dat is* Wilde look, *misschien om de gedaante van de wortel. Op Sumatra* Bahuta: *Op Macassar, en by de Boegis hiet het* Nonno *en* Dondo, *het tweede of grootere heeft in 't Latyn dezelfste namen, dewyl ik 't maar voor een veranderinge van het eerste houde, egter op Maccassers en Boegis word dit tweede eigentlyk* Lami *genoemt, op Sumatra omtrent Jambi* Lami huta, *welke naam ook draagd de voorgaande* Tacca Phallifera agrestis. *In Amboina houd men de tweede of grooote zoorte voor het Manneken van de wilde Tacca, gelyk de voorgaande strand zoorte voor het wyfken.*

Plaats. *De eerste of kleenste zoorte wast op bergen en onder de bomen, de grootere wast in schaduwagtige bosschen in 't hangen en aan den voet der bergen, aan de rivier-kanten, en veel in 't Zagu bos in vette zwarte grond. Op Leytimor heeft men de eerste zoorte veel in 't gebergte van Oerimessing.*

Gebruik. *De Boegis en Maleiers op Sumatra graven de wortel uit, als den steel en bladeren verwelkt zyn, wryvenze en raspenze op een steen, en kneedenze in water door een sift van de Calappus-boom genomen, en* Runut *genaamt, weekenze drie a vier dagen in water, en perzenze, tot dat 'er een meel afkomt, zoo wit en fyn als Sagumanta, waar van men ook broodjes en drooge koeken bakken kan, goed om te eeten, als zy niet wel uitgeduuwd, en de wortelen niet ter degen ryp zyn, jeukenze wat in de keel, men kan van het meel ook papeda kooken, dog word meest van arme lieden gezogt.*

De Amboineezen houden 't voor ongelukkig, dit kruid aan te roeren als men na de Seris of om te vissen wil gaan, want men zoude als dan geene vissen vangen, als men dit kruid aanroerd of handeld. Men moet dit voorschreeve meel zes en zeven dagen in water weeken, en alle dagen 't zelve vernieuwen, zoo lange tot dat 't niet meer bitter of geverwd, maar klaar afgaat. Het wast overvloedig langs de waterkanten van de groote Rivier op Jambi, en de arme lieden moeten meest daar van leven, bakkende het meel in de steene formen, die van Lampon komen, gelyk men 't Zagubrood maakt. Het smaakt bykans als brood van Sagu meel gemaakt, dog wat bitterder, inzonderheit als 't niet wel uitgeduuwd is.

Ta- De

Tabula Centesima Decima Quinta.

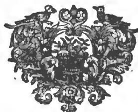
Taccam exhibet *rubram montanam*, quæ proxime convenit cum Katu Schena *H. Malab. part.* 11. *Tab.* 21. quod in notis vocatur Arum Malabaricum minus, polyphyllum, radice globosa, & ad *Anapodophylli Tournef.* genus pertinet, quod Podophylium in *H. Cliff. p.* 202. vocatur, ubi vide reliqua.

Finis Libri Octavi.

De Hondert en vyftiende Plaat

Vertoont de *roode berg Tacca*, welke het naast overeenkomt met de Katu Schena van de *H. Malab. part.* 11. *Tab.* 21. het geen in de aantekening genaamt werd Malabaarsche kleine, veelbladige Arum, met een ronde wortel, en behoort tot het geslagt van de *Anapodophyllon* van *Tournefort.* het welk genaamt werd Podophyllum in de *H. Cliffort. p.* 302. alwaar het overige ziet.

Eynde van 't Achtste Boek.

HERBARII AMBOINENSIS

LIBER NONUS.

De Convolvulis, & Herbis repentibus.

CAPUT PRIMUM.

Piper Longum. Tsjabe.

UTi supra libro septimo omnes descripsimus tales frutices, qui lignoso sune, ac multis flagellis prorepunt, & arbores adscendunt, sic huic nono libro tribuemus tales plantas, quæ herbaceis flagellis arboribus sese, ac proximis fruticulis circumvolvunt, vel extensis flagellis ipsis incumbunt, unde Lector animadvertere poterit, Indicas regiones multo copiosius hasce alere plantas nostris, quibus natura detegere vult silvestrem, & indomitam naturam, in hisce regionibus prævalentem magis, quam in civili mundo.

Harum prima est, ac nobilissima planta, quæ *Piper* exhibet, cujus primarias classes non omnes describemus, quum in hisce Orientalibus insulis ignotæ sint, excepto *Pipere longo*, quod hic satis vulgare est, & ab Amboinensibus pro indigena habetur planta, cujus descriptio nobis simul subpetit adfinitatem, quam Piper habet cum subsequentibus *Sirii* speciebus.

Est itaque planta Convolvulacea, quæ inferius stipitem format lignosum, digitum crassum, sed qui mox sese in multa dividit herbacea flagella, lenta tamen, ex nigro virentia, parum striata, in amplos articulos distincta, quæ sese non tantum arboribus circumvolvunt, sed etiam per fibrillas, ex nodis provenientes ipsarum corticibus tam firmiter implantant, ut non nisi vi avelli possint. Superiores ejus caules rotundi sunt, in multos laterales ramos distincti, qui incurvi, & irregulares sunt.

Hisce folia insident solitaria, oblongo-acuta, firma, ex nigro virentia, parum splendentia, & integra, cuspidi hastæ similia, magnis distincta nervis, obliquis, & longitudinalibus, quorum tres inferius concurrunt, alii ex nervo medio ortum ducunt, sex septemque pollices longa, binos cum dimidio lata, acria, immo fere saporem habent urentem, ad illum Sirii accedentem.

Fructus sine floribus provenit, atque erectus est, solitarius, formam habens digiti minoris, vel binorum articulorum, ex nodis proveniens, e quibus folium jam decidit, non vere rotundus, sed parum incurvus plerumqoe, ac rugosus, & granulis obsessus, intense viridis, & Siriboæ adeo similis, ut multi illum pro hac habeant, licet Siriboa molto sit longior, nec externe ita rugosa. Hi digiti diu sunt virides, & duri, tandem vero rubent, & mollescunt, ita ut digitis confringi possint, geruntque in molli, & rubra carne, multa, dura, & nigricantia granula, tumque hæc caro dulcis est, & granula fervida, & acria, ita tamen, ut multum perdiderint acrimoniæ, & aromatis, quum virides sint fervidi, & acres usque in quartum gradum, uti omne Piper. Unde & hi fructus semi maturi decerpendi sunt, quum virides sunt, atque ad focum, vel solem porro exsiccandi, tumque hi digiti indurescunt, ac siccantur pallide cinerei, qui in Pharmacopæis *Longum Piper* vocantur. Simile quid supra libro secundo innuimus, Caryophyllos nempe semi maturos quoque decerpi, ut aromatici sint, aroma enim ipsorum in maturis, Anthophyllis dictis, desideratur, ac deest.

Nomen.

HET AMBOINSCH KRUYD-BOEK.

HET NEGENDE BOEK.

Van Winden, en omslingerende kruipende Kruiden.

I. HOOFDSTUK.

Lange Peper.

GElyk wy boven in 't zevende boek beschreeven hebben alle zodanige heesteren, die met een houtachtig zeel, en veele slingeren voortkruipen, de bomen oplopende, zoo zullen wy dit negende boek toe-eigenen zodanige planten, die met kruidachtige ranken hun om de bomen, of naaste ruigte slingeren, of met uitgebreide ranken op dezelve rusten, waar aan den Lezer bemerken kan, dat de Indische landen veel meer met dat slingerende goed begaafst zyn dan de onze, waar mede de natuur aanwyzen wil de wilde, en ongetemde aard, die in de Indische landen meer regneerd, dan in de borgelyke wereld.

De edelste dan van de Winden is, daar den Peper aan wast, wiens hoofst-geslachten wy niet alle beschryvenzullen, dewyl dezelve in deze Oostersche quartieren onbekent zyn, behalven de lange Peper, die hier redelyk gemeen is, en by de Amboineezen voor een Inlands gewas gehouden werd, wiens beschryvinge ons met eenen diend om aan te wyzen de maagschap, die de Peper heeft met de volgende Siri geslachten.

Het is dan een omslingerende plante, die benoden een houtachtige stam zet, een vinger dik, maar zig straks in veele kruidachtige ranken verdeeld, die egter taai zyn, zwart-groen, wat gestreept, in wyde leden verdeeld, en zig niet alleen om de bomen slingeren, maar ook met de worteltjes, die aan de leden staan, in derzelver schorsse zig zoo vast maken, dat men ze zonder geweld niet afrukken kan. De bovenste stelen zyn rond, in veele zydetakken verdeeld, die wat krom, en ongeschikt wassen.

De bladeren staan aan dezelve enkeld, zyn lankwerpig, spits, styf, zwart-groen, wat blinkende, met effene kanten, het yzer van een piek gelyk, met grove zenuwen, schuins, en in de lengte doorregen, waar van 'er drie agter t'zamen stooten, de andere komen uit de middel zenuwe, zes en zeven duimen lank, twee en een half breed, scherp, en schier brandende van smaak, en na de Siri trekkende.

De vrucht komt zonder bloeizel voort, en staat overeind, enkeld, in de gedaante van een kleine vinger, of twee leden, voortkomende uit de knoppen, daar het blad al afgevallen is, niet regt rond, maar gemeenelyk wat krom, van buiten ruig, met korreltjes bezet, en hoog-groen, de Siriboa zoo gelyk, dat ze veele daar voor aanzien, hoewel de Siriboa veel langer, en van buiten zoo ruig niet is. Deze vingertjes blyven lange groen, en hard, ten laatsten werden zy rood, en week, zoo dat men ze met de vingers in stukken vryven kan, hebbende in het weeke, en roode vleesch, veele harde, en zwartachtige korls, zynde het vleesch als dan zoet, en de korrels heet, en scherp, zoo nogtans, dat zy als dan veel van hare scherpigheid, en speceryagtigheid verloren hebben, daar de groene heet, en scherp zyn tot in den vierden graad, gelyk alle Peper, en als men ze in de combuize over 't vuur, of in de heete Zonne droogt, zoo werden 'er droge, harde, en lichtgrauwe vingers van, welke men in de Apotheeken lange Peper noemd. Diergelyken hebben wy in 't tweede boek gezegt, dat met de Caryoffel nagelen geschied, die de menschen mede half ryp afplukken, en tot een specery bequaam maken, het welk men van de geheel rype vruchten, dat is Moernagels niet hebben kan.

Naam.

Nomen. Latine *Piper longum*, & *Macropiper*. Belgice *lange Peper*. Malaice *Tsjabe*, & *Lada Pandjang*. Javanice *Tabe*, *Tjabe*, & *Tabea*. Amboinice in Leytimora *Marisa Ammo*, & *Maritsja Amme*. In Hitoea *Malisa Camul*, quud denotat *Piper Sirioides*, h. e. *Piper Siriforme*, forma enim, ac modus crescendi satis declarant, hasce binas plantas ejusdem esse familiæ. Bengalice *Pimpelim*. In aliis Indiæ locis *Luli*. Amboinenses quidam hoc quoque vocant *Ammo ette ette*, h. e. *Siri Pangel Pangel*, seu *Siri* in *frustulis*, uti Piper nigrum vocant *Marisa abuë*, h. e. *Piper Catjangforme*. Ternatice *Bidoritsja*.

Locus. Copiose crescit in Java, & Baleya, uti & in Bengala. In Amboina hic & illic una alterave colitur hujus Piperis planta in hortis, quæ non ad fustes uti Sirium, sed ad Moringæ, vel Calappi arbores permittitur adscendere. In insula Oeliassera, & ejus boreali Sinu Hatoeana copiosior est quam in aliis locis. Ejus digiti in Amboina non siccantur, sed ex Java inter alia aromata a Sinensibus venalia adferuntur.

Usus. Quem ad usum in re Medica *longum Piper* adhibeatur, in Europæis vide libris. Amboinenses eo raro utuntur, sed Malaienses, Javani, & Baleyenses eo frequentius, qui illud ubique admiscent medicamentis, quæ præparantur contra tormina, flatus, & borborychmos abdominis, ex frigore, & muco ortos, item ad unguenta, quæ præparantur contra Paralysin frigidam. Mauri hoc aliquando etiam in cibis adhibent, sed parva dosi ad virile robur, seu genitalia corroboranda.

Aliquando novitiani lepide hisce decipiuntur fructibus, quum ipsis obferantur masticandi cum Siri Pinanga loco Siriboæ, a quibus ipsorum ora vehementer exuruntur, si enim hi digiti ab utraque parte parum abscindantur, & in præparata deponantur Pinanga, vix a Siriboa distingui possunt. Quum hi fructus ex nigro virent, & ad finem parum modo incipiant rubere, vel flavescere, tum abscindendi sunt, & ad ferventem exsiccandi Solem, vel subito ad ignem, alioquin enim facile putrescunt, præsertim si incipiant rubere. Observavi quoque glires hæc folia, & maturos fructus arrodere, forte tanquam medicamentum pro hacce familia, quod mihi declarare noluerunt.

Euseb. Nierenbergius describit *Americanum longum Piper*, sub nomine *Tlattan Cuya*, & adnotat familiarem ejus usum apud Americanos *libr.* 45. *natur. cap.* 13. sequentem in modum. Radicum, & caulium succus expressus, & propinatus Hydropem curat. Ipsorum decoctum tam haustum quam adfusum ulcera pedum prorepentia tollit, atque expellit omnes pituitosorum humorum collectiones, uti & menstrua, flatus, atque ex hisce provenientes dolores. Folia inposita ulcerationes curant, præsertim venenatas, doloresque sedant a frigore, vel variolis ortos, tumoresque faucium, vel forte colli dissipant, si Certlina addatur, ac perditum restituunt motum, ut & Paralysin tollunt, ac spasmum, sudores excitant, & uti Tabacum sucta prosunt Epilepticis, omnesque horripulationes, & frigora præveniunt, immo mille forte curas Indi cum hac instituere norunt planta.

Dein *eodem in libro cap.* 88. dicit, longi Piperis quinque species crescere in insulis Philippinis, harumque prima, ac vera species ipsi dicitur *Buyo Buyo*, quod nomen in præcedenti capite *Siriboæ* tribuerat, ac præterea ipsi peculiare dat nomen *Sabia*, cum descripta *Tsjabe* conveniens. In istis insulis quam primum fructus incipiunt flavescere, abscinduntur, ad Solem siccantur, & ad usum servantur. Virides tamen quoque eduntur, & cibis adduntur, quibus saporem addunt, sed nimis calefaciunt. Recentes vero coctionem ferre nequeunt, quum inde vires amittunt, ac saporem.

Caulium cortex in cinerem tostus, & adsumptus atram expellit bilem, & venenata curat vulnera, quorum egregium est antidotum. Prodest quoque paralyticis, & contractis artibus, flatus expellit, & cunctos sedat dolores ex frigore ortos.

Eodem

Naam. *In 't Latyn* Piper longum, *en* Macropiper. *In 't Duits* lange Peper. *In 't Maleyts* Tsjabe, *en* Lada Pandjang. *In 't Javaans* Tabe, Tsjabe, *en* Tabea. *Amboins, op Leytimor* Marisa Ammo, *en* Maritsja amme. *Op Hitoe* Malisa Camul, *'t welk wil zeggen* Piper Sirioides, *dat is* Siriformige Peper, *want de gedaante, en wasdom derzelver genoeg getuigen, dat die twee planten van eenerlei maagschap zyn. Op Bengaals* Pimpelim. *Op andere plaatzen van Indien* Luli. *Sommige Amboineezen noemen 't ook* Ammo ette ette, *dat is* Siri Pangel Pangel, *of* Siri *in* stukjes, *gelyk zy den zwarten Peper* Marisa ahuë, *dat is* Catjangformige Peper *noemen. Ternataans* Bidoritsja.

Plaats. *Hy wast overvloedig op Java, en Baly, als mede in Bengalen. In Amboina heeft men hier en daar een planse in de tuinen, die men niet aan stokken, gelyk de Siri, maar aan Kellor, en Calappus-bomen laat oplopen. Op 't Eiland Oeliasser, en deszelfs Noordhoek Hatoeana heeft men hem meer dan op andere plaatzen. De vingers werden in Amboina niet gedroogd, maar uit Java onder andere speceryen door de Sineezen ingevoerd.*

Gebruik. *Waar toe de* lange Peper *in de Medicyne gebruikt werde, ziet in de Europische boeken. Den Amboinees gebruikt hem weinig, maar de Maleyers, Javanen, en Baleyers zoo veel meer, die hem over al mengen onder de Medicamenten, die men bereid tegens 't krimpzel, winden, en opblazing des buiks, die van koude, en slymerigheid komen, als mede tot Zalve, die men tegens de koude lammigheid bereid. De Mooren gebruiken 't ook somtyds in de kost, dog in kleene meenigte om de mannelyke kragten te versterken.*

Zomtyds bedriegd men de nieuwelingen aardig met deze vruchten, als men ze hun met de Pinang-beete in plaats van Siriboa te eeten geeft, waar mede zy de mond dapper verbranden, want als men deze vingers aan beide einden wat afsnyd, en op den toebereiden Pinang leid, zoo kan men ze qualyk van Siriboa onderscheiden. Als de vruchten zwart-groen zyn, en aan 't eind slegts beginnen een weinig geel, of rood te werden, zoo moet men ze afsnyden, en in de heete Zonne drogen, of schielyk over 't vuur, want anders verrotten zy ligt, zonderlyk als zy beginnen rood te werden. Ik heb 'er ook opgelet, dat de Rotten deze bladeren, en rype vruchten afknagen, misschien tot een artzeny voor 't Muizevolk dienende, 't welk zy my niet wilden openbaren.

Euseb. Nierenbergius *beschryft den* langen Amerikaanzen Peper, *onder den naam van* Tlattao Cuya, *en noteerd deszelfs groote gebruik by de Amerikaanen* lib. 15. natur. cap. 13. *aldus zeggende: Het zap van de wortelen, en stelen uitgedrukt, en gedronken, geneest de Waterzugt. Het afziedzel daar van zoo gedronken als ingegooten, geneest de voorteetende zeeren aan de beenen, dryft uit alle vergaderingen van pituiteuse vogtigheden, de maandstonden, winden, en daar uit ontspruitende pyn. De bladeren opgelegt geneezen de ulceratien, inzonderheid de vergifte, verzagten de pyn door koude, of pokken veroorzaakt, verdryven het gezwel in de keele, (misschien in den hals) als men Certlinam daar by doed, brengen weder de verloorene beweginge, en helpen de lammigheid, verdryven de kramp, brengen zweet aan, gerookt helpen ze die de Vallende-ziekte hebben, verdryven het huiveren, en alle koude, en duizend diergelyke baate moet weeten die Indianen daar mede uit te regten.*

Daar na in 't zelfde boek in 't 88. capittel *zegt hy, dat van de lange Peper wel vyf zoorten wassen in de Philippiensche Eilanden, en onder dezelve noemd by 't eerste, en regte geslachte* Buyo Buyo, *welken naam hy in 't voorgaande capittel aan de Siriboa gegeven hadde, en daarenboven hem nog een eigen naam geeft van* Sabia, *(het geen met het voorschreeve* Tsjabe *overeen komt.) In dezelve Eilanden, zoo dra de vruchten beginnen geel te werden, snyd men ze af, droogd ze in de Zonne, en bewaard ze tot gebruik. Doch zy worden ook groen gegeeten, en in de kost gedaan, die zy smakelyk maken, hoewel zy ze zeer verhitten. Het kooken konnen de versche niet verdragen, als verliezende daar door hare kragten, en smaak.*

De schorsse van de stelen tot poeder gebrand, en ingenomen, dryft uit de zwarte galle, en geneest de vergifte wonden, als een voortreffelyk tegengift. Het helpt de lamme, en gekrompe leden, verdryft de winden, en geneest alle pynen, die uit koude ontstaan.

In

Eodem in capite dicit, in nova Hispania tres longi Piperis reperiri species, sed in Philippinis insulis quinque, vel plures, præter jam descriptam nempe, quæ ipsi *Buyo* dicitur, ac nostra *Siriboa* est, tres aliæ erunt, quarum prima vocatur *Buyo Samo*, h. e. Simiæ bursa cum fructibus Buyo, sed ab hoc differt gravi odore, foliis exesis, acri, & adstringenti sapore: Binæ aliæ a *Buyo*, seu *Siriboa* differunt rugosis, ac minoribus foliis, præsertim ultima, seu parvifolia. Major species majora gerit folia, ejusdem porro saporis cum nigro Pipere, ac præsertim ejus radices, fructus vero ejus est, uti longi Piperis, sed tenuior, & acrior. Minor species humilior est, ac minora gerit folia, quæ insipida, & inodora sunt. Radix ejus nigra, cortex mellini coloris, glaber, fungosus, acris, & confortans (Hæ autem sine dubio species silvestris Sirii erunt, quas postea describemus).

Utriusque radices contritæ, & ad drachmam adsumptæ cum Calappi lympha, vel Towak omnibus prosunt veneficiis tanquam antidotum. Eædem cum Chamæmelis coctæ, ac succus haustus debili conducunt stomacho, quum pituitam incidant, & ventriculum corroborent. Juvant quoque illos, qui per incantamenta debilitati sunt, & ad concubitum inepti, alia addentes huic scopo utilia. Similes enarrabimus vires de *Sirio* nostro *silvestri*.

Amboinenses, ac præsertim Uliasserenses siccatos secum vehunt fructus in itineribus marinis, quibus utuntur loco *Tsjili* in cibo, uti alii Malaienses, & Javani ipsos quoque adhibent ad stomachum, & Venereas partes confortandas. Radiculæ ore masticatæ Odontalgiam tollunt, quod etiam efficiunt folia in aqua cocta, si os hac colluatur, vel radiculæ istæ solummodo cum Pinanga masticantur.

Parergon, seu ut in transitu dicam, *album Piper* ex eodam provenit frutice cum nigro, ex semi maturis, & viridibus baccis *nigrum* componitur *Piper*, si vero baccæ in frutice relinquantur, donec maturescant penitus, h. e. intense lutescant, tum sponte decidunt. Hæ colliguntur, abluuntur, & conteruntur in aqua salsa, donec exterior decidat pellicula, exsicca has dein in Sole, vel fumo, tum adquires rotunda, & cinerea grana, quæ *Piper album* vocantur: dein vetusti stipites demittuntur, & transplantantur, uti cum Siriis fit.

Tsjeribonenses absque jure accusantur, acsi Piper album in aqua salsa macerarent præ invidia, ne ab aliquo posset coli; quum fiat ad ejus correctionem, & conservationem istius aromatis, uti cum Cubebis fit, & in Banda cum Nuce Moschata, quæ calci infunduntur, uti & Macis aqua marina adspergitur.

Longum Piper in *Hort. Malab. part. 7. Fig.* 14. descriptum, & vocatum *Cattu Tirpali*. Bracm. *Bipali*. Portugallis *Pimenta longa* ab Amboinensi differt foliorum, & fructuum forma.

In 't zelfde capittel, zegt hy, dat in nova Hispania drie zoorten zyn van de lange Peper, maar in de Philippinas vyf, of meer, te weten behalven de nu beschreevene, en 't geene men Buyo *noemd ('t welk onze* Siriboa *is) zullen nog drie andere zyn, waar van de eene genaamt werd* Buyo Samo, *dat is Apen-buis met vruchten als Buyo, maar verschild van 't zelve aan den zwaren reuk, doorvreetene bladeren, scherpe, en zamentrekkende smaak: De twee andere verschillen van* Buyo, *of* Siriboa *aan de ruigheid, en kleenheid der bladeren, inzonderheid 't laaste, of kleenbladige. De grootere zoorte heeft grootere bladeren, voorts aan smaak gelyk de zwarte Peper, inzonderheid aan de wortelen, maar de vrucht zy, als die van lange Peper, doch dunder, en scherper. De kleendere zoorte is kleender van gewas, en bladeren, zonder smaak, en reuk. De wortel is zwart, de schorsse honing-verwig, glad, spongieus, scherp, en versterkende (dit zullen buiten twyffel geslagten van wilde Siri zyn, die wy hier na beschryven.)*

De wortelen van beide fyn gewreeven in de zwaarte van een drachma ingenomen met Calappus-water, of Towack dienende tegens allerhande vergevinge als een antidotum. Dezelve met Camillen gekookt, en den zap gedronken, helpen een bedorven mage te rechte, verteeren den slym, en versterken dezelve. Zy helpen ook die geene, die door toovery onmagtig zyn geworden tot 't byslapen, daar bydoende nog andere dingen, die mede daar toe dienen. Diergelyken zullen wy mede voortbrengen van onze Siri Utan.

De Amboineezen, inzonderheid die uit de Uliassers voeren de gedroogde vruchten met hun op hare Zee-reizen, en gebruiken dezelve in plaats van Tsjili *in de kost, gelyk andere Maleyers, en Javaanen dezelve ook in de kost gebruiken, om de mage, en het Venus-werk te versterken. De worteltjes in de mond geknouwd geneezen de tandpyn, 't welk ook doen de bladeren in water gezooden, en de mond daar mee gespoeld, of de worteltjes alleen met Pinang geknouwd.*

Parergon, *of in passant aan te roeren,* witte Peper *komt van dezelfde stam met de zwarte, want uit de halfrype, en groene besiens word de zwarte Peper gemaakt, maar als men de besiens aan den stok laat, tot dat ze volkomen ryp, dat is hoog-geel worden, zoo vallen ze van zelfs af. Deze vergd men dan t'zamen, wascht en wryft ze in zout-water, tot dat de buitenste schelle afgaat, droogd ze als dan in de Zonne, of rook, zoo werden ronde, en licht-graauwe korls daar van, die men* witte Peper *noemd, daar na werden de oude stokken neergelaten, en verplant, gelyk men met de Siri doed.*

Die van Tsjeribon werden ten onregten beschuldigd, als of zy de witte Peper in zout-water weekten uit nydigheid, op dat hem niemand zoude naplanten, daar het veel meer geschied tot verbeteringe, en conservatie van die specerye, gelyk men met de Cubeben doet, en in Banda met de Note-Muschaten te kalken, en hare Foely met Zee-water te besproeyen ook doed.

De lange Peper in Horto Malab. part. 7. Fig. 14. *beschreeven, en genaamt* Cattu tirpali. *Bramminees* Bipali. *Portugees* Pimenta longa, *verschilt van den Amboinzen in gedaante van bladeren, en vruchten.*

Tabula Centesima Decima Sexta

Ad *Figuram Primam* Ramum exhibet fruticis, qui *Piper longum* vocatur.

Figura Secunda Sirii folium denotat cum ejus *folio* A naturali magnitudine aversa parte conspiciendum.

De Hondert en Sestiende Plaat

Vertoont in de *Eerste Figuur* een tak van de struik, welke de *lange Peper* genaamt werd.

De *Tweede Figuur* wyst aan het *Siri-blad*, met deszelfs blad A in zyn natuurlyke grootte, en van agteren te zien.

OBSERVATIO.

Vocatur hæc planta Piper longum Orientale, foliis amplioribus, quinquenerviis, petiolis oblongis insidentibus a *Plukn. Mantiss. p.* 151. & Piper longum Orientale *C. B. P. p.* 412. & Piper longum *J. B. tom.* 2. *lib.* 15. *p.* 185. & *Dale Pharm. in 4to. pag.* 313. Pimpilim *Pis. Mantiss. p.* 182. & Cattu Tirpali *H. Malab. part.* 7. *Tab.* 14. cujus fructus licet a nostra differant planta, quum adeo crassi & pleni sint, loco natali adscribendum videtur. Vide & *Valent. histor simpl. reform. p.* 206. ut & *Geoffroy. mater. medic. tom.* 2. *p.* 380.

AANMERKING.

Deze plant werd genaamt Orientaalsche lange Peper, met breeder bladeren, daar vyf zenuwen door lopen, en welke op lange steeltjes staan, van *Plukn. Mantiss. pag.* 151. en Orientaalsche lange Peper van *C. B. P. p.* 412. en lange Peper van *J. B. tom.* 2. *lib.* 15. *p.* 185. en van *S. Dale Pharmac. in 4to. pag.* 313. Pimpelim van *Pis. Mantiss. arom. p.* 182. en Cattu Tirpali van de *H. Malab. tom.* 7. *Tab.* 14. welkers vruchten, schoon van die van onze plant verschillen, als zynde zo dik, en vet, zoo schynt dit aan de verscheidenheid der plaatzen toe te schryven te zyn. Ziet ook *Valent. histor. simpl. reform. p.* 206. als mede *Geoffroy mater. med. tom.* 2. *pag.* 380.

CAPUT SECUNDUM.

Sirii folium. *Siri Daun.*

JAm ſubſequitur celebre Indicum *Sieli* folium, quod Piperis plantæ quam maxime adfine eſt, ac ſolummodo ad Pinangæ maſticationem adhibetur, cujus binæ obcurrunt domeſticæ ſpecies, præter varias ſilveſtres. Binæ domeſticæ ſunt primo *Siri Daun*, cujus ſolummodo folium adhibetur. Secundo *Siriboa*, cujus fructus tantummodo in uſu ſunt, cuique autem ſuum tribuemus caput.

Sirii folium, ſeu *Siri Daun* forma, & modo creſcendi maxime convenit cum præcedenti *longo Pipere*, aliquas quidem ſubit varietates ratione variarum regionum, & induſtria hortulanorum, ſub una autem forma has deſcribemus.

Eſt itaque planta flagelloſa, inferius minimum digitum, ac ſuperius pennam craſſa, parumque ſtriata, fuſcisque lineis diſtincta, in varia flagella, ſeu incurvos ramos diſtincta, qui non ad arbores, ſed ad craſſos palos permittuntur adſcendere, uti apud nos cum Phaſeolis fit. Oportet autem, ut hi fuſtes brachium craſſi ſint, octoque, vel decem pedes alti, recens cæſi, & aliquando progerminantes, ut radiculæ, quæ ex Sirii nodis propullulant, ipſorum cortici ſeſe infigere poſſint, quod quam maxime amat hoc Sirium, ita ut vi evellendæ ſint, laterales autem rami undique ſeſe circumvolvunt, quorum omnes inferiores, atque unus alterve ſuperiorum abrumpendi ſunt, ne degeneret, & ſilveſtrem induat naturam hæc planta.

Cuivis nodo ſolitarium inſidet folium, ex *Cluſii*, & mea opinione melius conveniens cum illis Convolvuli, quam cum Limonis, vel Citri foliis, parum cordiforme, quædam autem inferius binas parvas gerunt auriculas, ſeu auriculata ſunt, quædam iis deſtituuntur, ac parum procedendo latiſſima ſunt, quinque ſexve pollices longa, palmam lata, ſuperne glabra, parumque ſplendentia, inferius quinque nervis longitudinalibus pertexta, exceptis binis minoribus inferioribus, bini autem poſteriores majores prope petiolum, vel parum ab eo concurrunt, binique alii parum ſurſum elevantur, quoque remotiores ab ortu ſunt, eo meliora cenſentur folia, ſuperius autem ſenſim in apicem excurrunt, non ſerrata, ac quodvis peculiari, & longiuſculo inſidet petiolo. *Si Soli* rite ſint expoſita, ex viridi flaveſcunt, breviora ſunt, rotundiora, & firmiora, inter maſticandum crepitantia, & ſaporis acrioris, inque ipſorum petiolis fuſcæ adparent lineæ, ſi vero in locis creſcant umbroſis, longiora ſunt, flaccidiora, & læte virentia, quales & ſunt petioli, minusque acria ſunt. Quidam priora præferunt, quum in ore crepitum excitant, ac fortiorem, & jucundum excitant ſaporem, alii majora flaccidiora, minusque acria pro cujusvis guſtu.

Quum ſtipites jam ſeneſcant, ex cujusvis folii ala peculiari in pedunculo fructus excreſcit, qui tenuis eſt cauda, binos digiti articulos longa, immo longior, culmum craſſa, Coryli julos referens, ſeu hiſce in terris ſiliquas Catjang, ex viridi flaveſcens, ſeu fere lutea, non acris, ac fruſtra decidens. Contra in foliis omnis latet virtus hujus plantæ, ob quorum cauſſam hæc planta per totam Indiam diligenter colitur. Suntque ſaporis aromatici, parum fervida, & acria, ſed gratum, & bonum præbent in ore guſtum.

Quam huc usque deſcripſimus, prima, ac vulgaris eſt *Sirii* ſpecies, quæ *Siri Java* vocatur. Altera ſpecies, ſeu varietas eſt *Siri Bandan*, quæ majora gerit folia, & ex nigro virentia, licet Soli exponantur, aliquando etiam in quibusdam locis parum flaveſcunt, nervorumque interſtitia pluribus magisque protuberantibus coſtis pertexta ſunt, inſtar illorum Siriboæ, fortiora, & acriora vulgari, tam odore quam ſapore, qui tamen multis non adeo gratus eſt. Caules ejus quoque fuſciores ſunt, ac tota planta major. Tertia varietas *Siri Tſjencke* vocatur, humilior eſt, ac minora gerit folia, cujus ſapor ad illum Caryophyllorum accedit, unde & nomen obtinuit. Ejus folia flava ſunt, acria, & in ore crepitantia, hæc autem ſpecies raro obvia eſt.

Cuncta

II. HOOFDSTUK.

Het Siri-blad.

NU *volgt het vermaarde Indiſche blad* Siri, *'t welk met het Peper gewas groote maagſchap draagt, en alleen tot het Pinang-eeten gebruikt werd, waar van wy twee tamme zoorten hebben, behalven nog verſcheide wilde. De twee tammen zyn, de eerſte* Siri Daun, *waar van men alleen het blad gebruikt. De tweede* Siriboa, *waar van men alleen de vruchten gebruikt, zullende ieder zyn capittel hebben.*

Siri-blad, *of* Siri Daun *komt in de gedaante, en wasdom meeſt met de voorgaande* lange Peper *overeen, heeft wel eenige veranderingen na verſcheidentheid der landen, en neerſtigheid der hoveniers, maar wy zullenze onder eene gedaante beſchryven.*

Het is een ſlingerende plant, beneden een pink, en boven een ſchaft dik, ook wat geſtreept, met bruine linien geſpikkelt, in verſcheide ranken, of kromme zyde-takken zig verdeelende, die men niet aan bomen, maar aan dikke ſtaken laat oploopen, gelyk men by ons met de Boenen doed. De ſtaken, of ſtokken moeten wel een arm dik zyn, acht, en tien voeten hoog, vers gekapt, en zomtyds uitſlaande, op dat de worteltjes, die aan de leden van deze Siri zyn, haar in der zelve ſchorſſe konnen vaſt maken, daar ze dan graag in wortelen, zoo dat men ze met geweld afrukken moet, dog de zyde-takken ſlingeren rondom, waar van men alle de onderſte, en hier en daar een van de bovenſte moet afbreeken, op dat ze niet en verwilderen.

Aan ieder lit ſtaat een enkel blad, na Cluſius, *en myne meeninge, beter met die van Convolvulus dan met Citroen, of Lemoen-bladeren te vergelyken, wat hertformig, doch zommige hebben van agteren twee kleene ooren, zommige niet, en een weinig voorwaarts zynze op 't breedſt, vyf, en zes duimen lank, en een band breed, boven glad, en wat blinkende, van onderen met vyf zenuwen in de lengte doorregen, behalven agter nog twee kleendere, de twee agterſte groote ſloten by den ſteel, of een weinig daar van af t'zamen, en de twee andere ſtaan wat voorwaarts, hoe verder van 't begin af, hoe beter men de bladeren agt, vooren allenkskens in een ſpitze toeloopende, ongezaagt, ieder op een byzondere lankagtige ſteel. Als ze wel ter Zonne ſtaan, zoo werdenze geel-groen, korter, ronder, en ſtyver, in 't knauwen kraakender, en ſcherper van ſmaak, en aan haare ſtelen ziet men bruine linien; maar in ſchaduwe ſtaande, werden ze langer, ſlapper, en gras-groen, gelyk ook hare ſtelen, en min ſcherp. Zommige verkiezen de voorige, om dat ze in de mond kraaken, en een ſterkeren, en aangenamen geur van haar geven, zommige de andere, grootere, en ſlappere, van ſmaak, na ieders zinlykheid.*

Als nu de ſtokken oud werden, zoo komt uit den ſchoot van ieder blad op een byzondere ſteel de vrucht voort, zynde een dun ſteertje, twee leden van een vinger lank, of meer, een ſtroohalm dik, gelykende de kattekens aan den Hazelaar, of hier te landen de bouwens van den Katjang, geel-groen, of meer geel, zonder ſcherpte, en te vergeefs afvallende: daar en tegen in de bladeren is alle deugt van deze plante, en om welkers willen dezelve door ganſch Indien neerſtig gecultiveerd werd. Dezelve zyn ſpeceryachtig van ſmaak, een weinig heet, en ſcherp, doch aangenaam, en van een goede geur in de mond.

Die wy nu dus verre beſchreeven hebben, is de eerſte en gemeene zoorte van Siri, *dewelke men* Siri Java *noemd. De tweede zoorte, of veranderinge is* Siri Bandan, *dewelke is grooter van bladeren, zwart-groen, al ſtaan zy aan de Zonne, of hier en daar een weinig geel werdende, en de tuſſchen-plaatzen van de zenuwen zyn met meer en uitſteekender ribben doorweeven, gelyk die van Siriboa, ſterker, en beeter van reuk, en ſmaak, dan de gemeene, doch by veele zoo aangenaam niet. De ſtelen zyn ook bruinder, en 't ganſche gewas grooter. De derde veranderinge hiet* Siri Tsjencke, *kleen van gewas, en bladeren, welkers ſmaak na Nagelen trekt, waar van ze de naam heeft. De bladeren zyn geel, ſcherp, en krakende in de mond, doch deze zoorte vind men weinig.*

Als

Cuncta *Siriorum* folia quinque gerunt magnos nervos, inferius plerumque non directe, sed oblique concurrentes, quæ vero has, ac præsertim binos posteriores sibi directe habent oppositos, peculiariter vocantur *Siri bertemmoe*, h. e. casu inventa cognominantur. Talia conquiruntur, & ad usum Medicum eliguntur, uti infra indicabitur, licet putem magis præ superstitione, quam virtute, in hisce vero similibusque optimo Indicarum curatricum obtemperanda est, ut hæ nobis officia sua præstent.

Nomen. Latine *Sirium*, & *Sirii folium*. Arabice *Tembul*, *Tambul*, & *Tabul*. In Guzeratta, Decana, & Canara *Pam*, in Bengala *Pan*. Malabarice *Betre*, *Betele*, & *Betel*, quod nomen per totam Indiam antiquam, & apud Portugallos notum est. Malaice *Siri* generaliter, sed hoc genus peculiariter *Siri Daun*, h. e. *Sirii folium*. Javanice *Suro*. Ternatice *Bido Marau*, licet hoc magis proprie Siriboæ folia denotet. Baleyice *Basse*. Maccassarice *Leko*. Amboinice generaliter *Ammo*, seu *Amme*, ac peculiariter hæc species *Ammelaun*, in Hitoea *Camul*, & *Camelaun*. Sinico *Lauhio*.

NB. Hoc *Tembul*, seu *Sirium*, licet vulgatissimum in India sit folium, distinguendum est a *folio Indo*, seu *Malabathro*, Arabibus *Cadegi Indi*, in Pharmacopæis, & Indiæ *Tamalapatra*, & *folio Indo* dicto, quod folium est instar Citri, sed angustius, ac superius magis acuminatum, viride, ac tribus nervis longitudinalibus distinctum, odore conveniens cum Caryophyllis, non autem tam forte quam *Nardus*, vel *Macis*, nec adeo acris, vel penetrantis saporis quam Cinnamomum. In alta crescit Cambayæ arbore, & in pluribus aliis locis Indiæ Orientalis, de quo ulterius vide *Garciam libr. 1. aromatum cap. 19.* A nostra autem natione intellexi, *Malabathrum* nihil aliud esse, quam folium Cancellæ, seu Cinnamomi silvestris.

Locus. Sirium in cunctis crescit Indiæ Orientalis regionibus, tam Indiæ veteris, quam in insulis usque in Quantung, quæ provincia est Sinæ Zephyrea, nullibi sponte in silvis, sed ubique in hortis, ubi summa colitur diligentia, quum ejus usus per totam Indiam adeo vulgaris sit: Sinenses hoc plurimum colunt, quum vero plerumque sint plebei, qui sese ex Sina in omnes Indiæ dispergunt regiones, hinc hæc quoque plebs est sordida, & lucri avara, quam non pudet ex stercore querere aurum. Sic quoque sordide tractant Sirii plantationem, præsertim qui Bataviam inhabitant, ubi non contenti sunt agros, & hortos, in quibus Sirium plantare volunt, hominum stercore, & urina inprægnare, quam in hunc finem ubique emunt, sed hac Siri plantas ipsas sæpe irrigant. Hinc tales plantæ elegantia, pinguia, & flava conquirunt folia, sed quæ alicui nauseosa sunt ob sordidam tractationem, quique in Batavia parum delicati sunt, vitabunt Siria emere a Sinensibus, sed potius hæc petent, & desiderabunt a Javanis, aliis incolis, vel nostris civibus, qui non stercore plantas hasce inprægnant, quæ tamen æque pulchra Sirii norunt adquirere folia. Quod *Siri Bandan* vocatur, potissimum colitur in provincia Banda, in Cerama Orientali, & insulis ad Eurum sitis, raro in Amboina.

Cultura. Quum hæc planta adeo necessaria, & universalis sit; hinc quoque indicabimus ejus culturam. Requirit autem solum pingue, & argillaceum, in quo Sirii flagella ex vetustis stipitibus abrupta, & in coronam flexa per longos plantantur sulcos, in horum centro longus ponitur palus, ex recenti ligno cæsus cum adhærente ejus cortice, cui adnectitur Sirii extremum, tum illum adscendit, ipsiusque cortici radices inplantat binis, vel tribus flagellis, cætera enim abrumpuntur, ac cavendum est, ne superiores rami nimis longi per aëra volitent, quia edulia proferunt folia, quæ enim stipiti, & ramis radiculas emittentibus increscunt, inutilia cibis, seu masticationi censentur. Hæc non nimis cito decerpenda sunt, sed tam diu exspectandum est, donec stipes rite radiculas suas infixerit, ac supra palum emineat, quo sæpius tum ejus decerpuntur folia, hic & illic nempe unum alterumve, eo breviores sunt laterales ramuli, eoque meliora profert folia, ac sapidiora, quæ neque nimis tenera, neque nimis vetusta decerpenda sunt.

Alle Siri bladeren hebben de vyf groote zenuwen, agter gemeenlyk niet regt, maar schuins tegens malkanderen stootende, doch welke dezelve, inzonderheid de twee agterste regt tegens malkanderen hebben, werden in 't byzonder Siri bertemmoe, *dat is by geval gevondene toegenaamt. Zodanige werden gezogt, en uitgelezen tot eenige Medicyne, gelyk beneden zal gezegt werden, hoewel ik oordeele meer uit superstitie, dan nood, doch men moet in deze en diergelyke de zinlykheid der Indiaansche meestressen volgen, zoo men dienst van hun hebben wil.*

Naam. *In 't Latyn* Sirium, *en* Sirii folium. *In 't Arabies* Tembul, Tambul, *en* Tabul. *In Guzeratte, Decan, en Canara* Pam, *in Bengale* Pan. *Op Malabaars* Betre, Betele, *en* Betel, *welke naam door gansch Oud-Indien, en by de Portugeezen bekend is. In 't Maleyts* Siri, *in 't generaal, maar dit geslagte in 't byzondere* Siri Daun, *dat is* Siri-blad. *In 't Javaans* Suro. *Ternataans* Bido Marau, *hoewel dit eigentlyker de bladeren van* Siriboa *beduid. In 't Baleyts* Basse, *Maccassaars* Leko. *Amboins in 't generaal* Ammo, *of* Amme, *in 't byzonder dit geslachte* Ammelaun, *op Hitoe* Camul, *en* Camelaun. *In 't Sinees* Lauhio.

NB. Dit Tembul, *of* Siri, *hoewel het gemeenste blad in Indien is, moet men onderscheiden van het* folium Indum, *of* Malabathrum, *in 't Arabies* Cadegi Indi, *in de Apotheken, en op Indiaans* Tamalapatra, *en* fulium Indum *genaamt, 't welk is een blad als een Citroen-blad, doch smalder, en vooren spitzer, groen, met drie zenuwen in de lengte doorregen, van reuk de Cariophel nagelen gelyk, zoo sterk niet als* Nardus, *of* Foely, *en niet zoo scherp, of doordringende van smaak als Caneel. Het wast aan een hooge boom in Cambaya, en meer andere plaatzen van Oost Indien, waar van ziet breeder by* Garcias lib. 1. aromatum cap. 19. *doch van onze Natie heb ik verstaan, dat* Malabathrum *anders niet en zy, dan het blad van wilde Caneel.*

Plaats. *Siri wast in alle landen van Oost-Indien, zoo van Oud-Indien, als in de Eilanden tot in Quantung, de Zuiderlykste Provintie van Sina, nieuwers van zelfs in 't wald, maar over al in de hoven, daar het met groote neerstigheid onderhouden werd, om dat zyn gebruik zoo algemeen door geheel Indien is. De Sineezen cultiveeren het wel meest, doch dewyl het gemeenlyk van slegt volkje is, die hun uit Sina in alle landen van Indien verspreiden, zoo is 't ook een vuil, en winzugtig slag van volk, die hun niet schamen ook in drek te werken, als zy maar winst daar uit hebben. Zoo gaan zy ook vry wat vuil om met 't Siri-planten, byzonderlyk die op Batavia woonen, daar zy niet te vreeden zyn de akkers, en tuinen, daar zy de Siri willen planten, met menschen drek, en pisse te misten, die zy tot dien einde over al opkopen, maar ook de Siri-planten zelfs dikwils daar mee begieten. Hier door krygt de plante schoone, vette, en geele bladeren, maar die egter iemand een afkeer maken wegens de vuile mesting, en die op Batavia wat vies zyn, zullen haar ontzien Siri van de Sineezen te kopen, maar liever dezelve halen van de Javanen, andere Inlanders, of onze Borgers, die niet met drek mesten, en egter alzoo schoone Siri konnen voortbrengen. Het geene men* Siri Bandan *noemd, werd meest gecultiveerd in de Provintie Banda, op Oost-Ceram, en de Zuid-Ooster Eilanden, in Amboina weinig.*

Queeking. *Dewyl het nu zoo een nodige, en algemeene plante is, zoo zullen wy ook aanwyzen, hoe ze gecultiveerd werd. Ze vereischt een vette kleiagtige grond, daar men de Siri-ranken aan oude stokken afgebrooken, en in een krans gevlogten op lange voorens plant, in de midden steekt men een lange paal van versch hout gekapt, en daar de schorsse nog aanzit, bindende het einde, of uitsteekende rysken van de Siri daar aan vast, zoo loopt het den zelven op, en werteld in derzelfs schorsse met een twee of drie ranken, want de andere breekt men af, en laat de bovenste zyde takken doch niet te lank in de lucht zwieren, daar aan dan de eetbare bladeren groejen, want die aan den stam, en vastgewortelde takken staan, werden niet bequaam geacht tot 't eeten. Men moet ze niet te vroeg plukken, maar wagten, tot dat den stam te degen vast gewortelde zy, en boven over den stok afhange, hoe dikwilder men hem de bladeren als dan afneemd te weeten hier en daar een, en hoe korter de zyde-takken blyven, hoe beter hy draagd, en hoe smakelyker de bladeren zyn, die men ook niet te jonk, en niet te oud moet afplukken.*

Flagella e radicibus progerminantia, ac juxta terram prorepentia parva, ac rotunda gerunt folia, quæ parum acria sunt, unde masticationi non conducunt. *Siri Tsjatsing* vocatur, quum instar vermium juxta terram prorepant. Atque hæc abrumpuntur, & abjiciuntur, vel ad transplantationem adhibentur, melius autem Sirium conquirimus, quum vetustorum fruticum summitates sumantur, & transplantentur. Pali *Sunosso* dicti, qui ad Sirii plantationem adhibentur, ex silvestribus formantur Caryophyllis, quæ durum, ac durabile præbent lignum, uti & ex *arbore alba*, & ubi adsunt, ex *Clampano minore*, nec non *folio Calcoso*, *Lingoa* ramis &c. hi autem fustes ne nimis excrescant post plantationem, ne Sirium nimis obumbrent, & impediant foliorum flavedinem, qui color in hisce desideratur foliis. Quum Sirii plantæ fuerint inveteratæ, ac parva gerant folia, tum demittendæ sunt, quod sequenti peragitur modo. Omnes ramos concretos resolve, omnesque superfluos abscinde usque ad binos tresve extremos, ex hisce coronam forma, quam absconde, & sepeli in terra circa palum, ipsorum summum ramulum ipsi adnecte, reliqui autem laxi maneant, donec hic palo nexus fuerit, tum reliqui decidant. Dein terram circa radicem eleva, ac porro cole, uti supra fuit indicatum. Hæc demissio, & transplantatio instituenda est mensibus dubiis, quum nempe nunc pluviæ nunc Solis radii sese obferant. Sirium quoque diligenter irrorandum est tempore sicco, si folia ejus adquirere velimus mollia.

Qui jam lucrum facere student Sirii plantatione, curam gerant, ut totos hortos, vel agros hujus Sirii colant, nec simul has demittant plantas, sed una harum pars in initio, altera sub finem pluviosorum mensium decidat, ne defectus sit foliorum edulium. Eo quoque tempore pali permutari possunt, qui nempe putrefacti sunt, & perierunt, Sirium enim recusat sese figere mortuis, & putridis lignis. Sulci etiam diligenter observandi sunt, ut pluvia aliquamdiu ibi stagnare possit, atque hi tam arcte juxta sese invicem formandi sunt, ut modo inter illos procedere possimus, ac Sol hujus plantæ radices radiis tangere possit, hæc enim planta Solis radios, ac pluvias, seu irrigationem requirit.

Usus ejus potissimum consistit, uti dictum fuit, in foliis, quæ totam per Indiam ad Pinangæ masticationem adhibentur, atque hæc sunt, quæ binas res sibi oppositas, & natura sua insipidas, Pinangam nempe, & calcem, adsociant, ac gratum in ore saporem caussant, de quo supra *libro primo in Pinangæ capite* latius egimus. Hunc in finem folia flavescentia, seu ex flavo viridia a ramis decerpuntur, non omnia simul, sed hic & illic unicum, ac viginti, vel triginta simul compinguntur, qui fasciculi *Suffong* vocantur, h. e. *strues* foliorum, qui ubique in foro, & plateis venales prostant, ac per binos tresve dies conservari possunt, quum sub vesperam aqua parum irrorentur, sed hæc aqua iterum commotione demittenda est, alioquin enim gilvum contrahunt colorem, & suffocantur quasi. Majorum folium unicum, minorum sesqui, vel duo pro una Pinangæ bucca simul sumuntur, uti supra indicatum fuit, ita ut omnis virtus, ac gratus sapor, qui per Pinangæ masticationem excitatur, hisce foliis adscribendus sit, quæ vero sola masticata ingrata, ac nimis acria sunt. Odorem illius cum nulla possum comparare re, peculiaris enim est odor ex herbaceo, & aromatico mixtus.

Quum itaque Indi Pinangæ masticatione æque minus carere possunt, quam quotidiano suo cibo, hinc multi excogitati sunt modi, quibus recentia folia diu incorrupta servari possint, ac trans mare, & in alias deferri regiones, sicca enim nil valent: Recentia itaque sumuntur folia, parumque in aqua abluuntur, quæ mox iterum ad ventum supra matiam siccantur, ac compinge hæc in fasciculos, uti supra indicatum fuit, hæcque inponuntur fictilibus, quæ frigidiusculo locantur loco. Optimus vero mos est, quum compacta folia non abluta in cavo Musæ stipite deponantur, cujus extremitates quoque obturantur, tum per mensem, & ulterius conservari possunt, si enim in ablutione pauxillum tantum remaneat aquæ, ac compacta deponantur, tum sordidum, ac gilvum contrahunt colorem, & urinaceum odorem.

Quæ

De ranken, die uit de wortelen schieten, en langs de aarde kruipen, hebben kleene en ronde bladeren, daar weinig scherpigheit in is, en dierhalven tot het eeten niet deugen. Men noemdse Siri Tsjatsing, *om dat zy langs da aarde kruipen als wormen. Zy worden afgebroken en weggesmeten, of tot 't verplanten gebruikt, dog 't geeft beter Siri, als men de toppen van de oudste stokken neemd en verplant. De palen of staken* Sunosso *genaamt, die men tot het Striplanten gebruikt, worden gemaakt van wilde Nagelboomen, 't welk een hard en durabel hout is, van* Arbor alba, *daar men die hebben kan van* Clompanus Minor, folium Calcolum, Lingoo-takken *&c. maar men moet dese stokken niet te veel laten uitslaan, op dat ze de Siri niet beschaduwe, en 't geel worden der bladeren belette, welke coleur men aan deze bladeren zoekt. Als nu de Striplanten oud geworden zyn, en kleene bladeren voortbrengen, zoo moet men ze neerlaten, het welk aldus geschied. Maakt alle de vastgegroeide takken los, snyd alle de overtollige af, tot op twee a drie aan 't einde, maakt daar van een krans, en vergraaft die in de aarde rondom de paal, bind het hooft-takje daar aan vast, en laat de andere slingeren, tot dat dit vast aan de paal is, zoo vallen de andere af. Hoopt de aarde rondom de wortel wat op, en voed het gelyk ten eersten maale. Dit aflaten en verplanten moet geschieden in de twyffelmaanden, wanneer 't regen en Zonne schyn door malkander is. Ook moet men de Siri neerstig begieten in de drooge tyd, als men malsse bladeren wil hebben.*

Die nu haar winst zoeken met het Striplanten, moeten geheele tuinen of ackers daar van vol hebben, en niet te gelyk neerlaaten, maar de eene helft in 't begin, en de andere helft in 't uitgaan van de regen-maanden, op dat men nooit zonder eetbaare bladeren zy. By 't neerlaten kan men ook de staaken verwisselen, die vergaan zyn, want de Siri wil aan geen dor en verrot hout begten. Men moet ook de voorens neerstig onderhouden, op dat het regenwater in de leegte daar tusschen wat kan staan blyven, en voorts alle opkomende ruigte neerstig uittrekken, makende de voorens zoo digt nevens malkander, dat men even daar tusschen gaan kan, en de Zonne de wortelen matelyk raaken, want dese plante wil Zonneneschyn en regen, of bevogtiging met beurten hebben.

Gebruik. *Het meeste gebruik, als gezegt, bestaat in de bladeren, dewelke door gansch Indien tot 't Pinang eeten gebruikt worden, en dese zyn, dewelke die twee strydende, en aan zig zelfs onsmakelyke dingen, Pinang, en kalk met malkander vereenigen, en tot een aangename smaak in de mond maaken, waar van wy boven* Lib. I. in Cap. van Pinang *wydlopiger gehandelt hebben. Tot dien einde dan werden de bladeren, die geelagtig, of geel-groen zyn, hier en daar een, en niet t'effens van de takken afgeplukt, met twintig, dertig, en meer in malkanderen gesteeken, welke bosjes men* Suffong *noemd, dat is ophoop der bladeren, en die men overal te koop vind op de markt, en langs de wegen, en men twee of drie dagen kan goed houden. Als men ze 's avonds een weinig met water besproeid, dog het water moet men wederom afswingen, want anders werden zy vaal, en verbroejen. Van de groote bladeren neemd men een, van de kleene een en een half, of twee tot de Pinang beet, gelyk boven gezegt is, zoo dat alle deugd en goeden geur, die het Pinang knouwen van zig geeft, deze bladeren toe te schryven is, die alleen gegeten onaangenaam en te scherp zyn, den reuk kan ik met niets vergelyken, want het is een besondere reuk, uit den kruidagtigen en specery agtigen gemengd.*

Om dat nu de Indianen het Pinang knouwen, zoo qualyk missen konnen, zoo weinig als hare dagelykse kost, zoo zyn veele manieren bedagt, hoe men de bladeren langen tyd versch bewaren zal, om over Zee en in andere landen te vervoeren, want de drooge deugen niets, men neemd de versche bladeren, spoeldse in versch water, droogdse strax weder in de wind op een matte, en stapeld ze dan in bosjes als vooren, doed ze dan in waterpotten, die men aan een koele plaets zet. De beste manier is, als men de gestapelde bladeren ongewasschen in een holle Pissang-stronk wind, de beide einden mede toestoppende, zoo kan men ze een maand, of langer goed houden, want als men in 't spoelen wat water daar aan laat, en dan de gestapelde weg legt, zoo werden zy leelyk, vaal, en gewinnen een pisagtige reuk.

Die

Quæ mox masticantur, ablui possunt, ab aversa enim ipsorum parte inter costas granula sæpe conspiciuntur alba, muscarum ova referentia, vel pediculorum, quæ etiam inter masticandum crepitant, vel si ungue comprimantur, ita ut diceres, Muscarum esse ova, sed quoque inveniuntur in compactis foliis, quæ depurata jam erant, postquam decerpta essent. Certe nil boni est, unde & præstat hæc abluere.

In re Medica quasdam quoque possident hæc folia virtutes, *Avicenna* enim *libr.* 2. *simpl. cap.* 699. scribit, *Tambul* gingivas, & stomachum corroborare, si autem in vero *Avicennæ* textu legatur, uti *Garcias libr.* 1. *aromat. cap.* 18. inquit, *Tambul* esse naturæ frigidæ, & siccæ, hinc vel textus corruptus est, vel *Tambal Avicennæ* non satis notum fuerit, ad minimum enim siccum est ad secundum gradum, ac maxime exsiccans. Primum vero simile magis est, *Garciæ* nempe exemplar fuisse corruptum. Qui enim verum Arabicum textum habent, ac norunt, testantur, nullum verbum obcurrere, quod de frigore Tambul mentionem facit, immo contrarie stomachi coctionem promovere, &c. ac plura alia ibi inveniuntur, quæ in Hebræo, & Latino Avicennæ textu non leguntur; posset tamen verum esse, Avicennam non justam habuisse Tambul plantæ cognitionem, quum nunquam istas frequentaverit regiones, in quibus crescit, ac proinde facile ab aliis potuit esse deceptus, vel impositus, folia nempe esse arboris, quum forte narraverint ipsi, Tambul plantam ad arborem adscendere, & crescere.

Quid autem de *Garcia* dicendum est, qui in India tam diu degit, & in scriptis suis *l. c.* divulgavit, *Betele* tam ingratam possidere amaritiem, ut ad primum gustum adeo ab hoc abhorruerit, ut dein nunquam iterum gustare voluerit. Mirandum itaque est, talem naturæ investigatorem quotidie videntem, & audientem, Pinangæ, & Beteles masticationem adeo necessariam esse in India, ut os depuretur, & stomachi nausea impediatur, quæ ventriculo suboritur ex multo, & pingui piscium esu, tam contemnendum hoc nosum fuisse mundo exponere, ipsique talem adscribere amaritiem, quæ in hoc non reperitur, quin putaret forte silvestrem, & herbaceum Beteles saporem, quem præbet, si solum masticetur absque Pinanga, & calce. Pinangæ masticationis utilitatem supra libro primo in isto memoravimus capite, virtus vero, quæ gingivis adfertur, tribuenda est simul Sirio, & Pinangæ, hæc enim adstringit, & illud siccat. Stomachi autem confortatio, gratus oris halitus, ac Faciei rubor per sanguinis calefactionem a Sirio conflatur.

Hic enim non facile Europæi, vel Indi inveniuntur, qui Pinangæ masticatione utuntur, laxis, vel putridis gingivis laborantes, cui vitio alii obnoxii sunt, qui universalem hunc modum nolunt adsciscere. Frequentes autem Pinangæ masticatores cito vacillantibus laborare dentibus, caussatur per nimium junioris Pinangæ usum, quæ rugosa sua substantia gingivas sensim resolvit.

Præ aliis Sirii folio adscribitur quoque a Garcia, & *Linschotene* ista qualitas; quod Durionum nempe noxiam tollat qualitatem, quæ stomacho adfertur, ita ut, si Sirium circa Durionem locetur, hic brevi exinde putrescat. Quidam petiolos Sirii foliorum masticant, uti & siccatum ramorum corticem, si deficiant ipsis recentia ejus folia. Petioli quorundam foliorum, quæ supra *Bertemun* vocavimus, efficaciores in re Medica censentur, hi in frustula scinduntur, ac simul masticantur cum pauxillo *Lampujt*, Galangæ majoris, Acori, ac granis quibusdam albi Piperis, quæ pulticula puerorum umbilicis illinitur, quum doloribus Colicis laborent. Flagella vetusta tosta optimum præbent cinerem ad Cassombæ tincturam conducentem. Sic quoque ejus folia conscinduntur, & ejus floribus admiscentur, quum tinctura hæc præparatur.

Beetla Codi, Bracm., & Portug. *Beetla Hort. Malab. part.* 7. *Fig.* 15. descriptum, nostrum *Siri Daun*, seu *Betele* erit, sed ejus descriptio imperfecta est, nec possum detegere, quid per alteram denotet speciem, cui idem tribuit nomen ac cujus foliis Caryophyllorum saporem adscribit, albosque ipsi dat flores, quin forte intelligat *Malabathrum*, de quo supra dictum fuit, nil aliud esse quam Canellam, seu Cinnamomum silvestre.

Die men tot eeten nemen wil, mag men wel te vooren afspoelen, want men ziet dikwils aan de onderste zyden tusschen de ribben witte korreltjes zitten als vliegen eyers of neeten, die ook kraaken, als men ze met de nagel drukt, men zoude zeggen, dat het vliegen eyers waaren, maar men vindse echter aan de gestaapelde bladeren, die al schoon waren, toen men ze afplukte. Immers 't kan niet goeds zyn, daarom is 't best, dat men 't afwassche.

In de medicyne hebben zy ook eenige kragten, want Avicenna Lib. 2. simplic. cap. 699. *schryft, dat* Tambol *het tandvleesch en mage versterke, maar by aldien in den regten text van* Avicenna *staat, gelyk* Garcias Lib. 1. aromat. cap. 18. *zegt, dat* Tambul *koud en droog van aart zy, zoo moet, of den text bedorven zyn, of* Avicenna *de* Tambul *niet regt gekend hebben, want 't is ten minsten heet ruim tot in de tweede graad, en merkelyk verdrogende. Dog het eerste is waarschynelyker, te weten dat* Garcias *een gebrekkelyk exemplaar gehad heeft, want die geene, die den regten Arabischen text hebben, getuigen, dat 'er niet een woord te vinden zy van de koude des Tambul-blads, ja ter contrarie dat het de kookinge der maage bevordere &c. en meer andere dingen, dewelke men in den Hebreeuschen en Latynschen text van* Avicenna *niet en vind; het zoude egter wel konnen zyn, dat* Avicenna *de regte kennisse van de Tambul plante niet gehad heeft, als zynde nooit in die landen geweest, daar ze groeid, en dierhalven door andere geabuseerd is, dat het bladeren van een boom zoude zyn, daar de Rapporteurs misschien gezegt hebben, dat de Tambul plante aan een boom groejende opliep.*

Maar wat zal men van Garcias *zeggen, die in Indien zoo lange gewoond, en in zyne schriften* loc. citato *de wereld wys gemaakt heeft,* Betele *van zulk een leelyke bitterheit te zyn, dat hy 't zelve eerst smakende zoo afkeerig daar van geworden zy, dat hy nooit bestaan wilde dezelve meer te proeven. Te verwonderen, dat zulk een onderzoeker der natuur dagelyks ziende en horende, dat het Pinang, en Betele knouwen een zoo noodig werk in Indien zy, om de mont te zuiveren, en de walginge te beletten, die de mage overkomt na het eeten van visschen, en vettigheit, egter 't zelve de wereld zoo veragt heeft derven voorstellen, en hem een zulke bitterheit toeschryven, die daar niet in is, of hy moeste meenen den rouwen, en kruidagtige smaak van Betele, als men 't alleen proeft zonder Pinang en kalk. De noodwendigheit van 't Pinang eeten hebben wy boven in 't zelfde Capittel gesteld, maar de deugd, die het aan 't tandvleesch toebrengt, moet men t'zamen de Siri en Pinang toeschryven, want de Pinang adstringeerd, en de Siri droogd. Daar en tegen het versterken van de maage, de goede geur van de aassem, en het blosjen in 't aangezigt door 't verwarmen van 't bloed, komt de Siri eigentlyk toe.*

Hier ziet men niet ligt de Europiaanen en Indianen, die het Pinang knouwen bezigen, met slap en verrot tandvleesch loopen, gelyk andere, die deze algemene gewoonte niet willen aanneemen: dat egter de sterkke Pinang-knouwers vroeg losse tanden krygen, komt van het overmatige gebruik des jongen Pinangs, die met zyn pelzige of hairige substantie het tandvlees met 'er tyd los maakt.

Het Siri-blad werd onder anderen ook die eigenschap toegeschreeven van Garcias *en* Linschooten, *dat het de Durioenen haar schadelykheit beneemen kan, die zy anders de mage aanbrengen, zodanig dat Siri omtrent Durioenen gelegt, dezelve in 't kort doed verrotten. Sommige eeten de stelen van de Siri-bladeren als mede de gedroogde schorsse der takken, als zy geen versche bladeren konnen krygen. De stelen van zodanige bladeren, die wy boven Bertemmu hebben genaamt, werden voor kragtiger in de Medicyne gehouden, men snyd ze in stukjes, knouwd ze t'zamen met een weinig Lampujang, Galanga Major, Acorus, en eenige korls witte Peper, welk papje men smeerd op de navels der kinderen, als zy buikpyn hebben. De oude rankken gebrand geven een goede assche gebruikelig tot de Cassumba-verwe. Zoo werden ook de bladeren gesneden, en onder de Massa van die bloeme gemengd, als men de verwe uittrekt.*

Beetla Codi, *Bramminees en Portugees* Betla *in* Hort. Malab. part. 7. Fig. 15 *beschreeven, wil ons* Siri Daun *of* Betele *zyn, dog de beschryving is onvolmaakt, en ik kan niet raaden, wat hy door de tweede zoorte verstaat, die hy den zelfden naam geeft, den bladeren den smaak van Garyoffel-nagelen toeschryft, en witte bloeme geeft, of hy moeste het* Malabathrum *verstaan, waar van hier boven gesegt is, dat het anders niet dan wilde Caneel zy.*

OBSERVATIO.

Piperis longi, vel *Saururi* hæc quoque vera species est, vocaturque Piper longum, foliorum nervis decurrentibus, tenuioribus, & mollioribus, *Betele* dictum *Hist. Oxon tom.* 3. *pag.* 603. & *Saururus* volubilis, Convolvuli majoris folio, *Betele* dicta *Thes. Zeyl. pag.* 47. ubi vide reliqua, ut & *S. Dale Pharmac. p.* 313. in 4*to*.

AANMERKING.

Dit is mede een waare zoort van de *lange Peper*, ofte *Saururus*, en werd *lange Peper* met de zenuwen der bladeren dunder, en zagter door het blad loopende, *Betele* genoemt in het *derde deel van de Histor. Oxon. p.* 603, en slingerende *Saururus* met het blad van de groote Convolvulus, *Betele* genaamt in de *Thes Zeyl. p.* 47. alwaar het overige ziet, als meda in *S. Dale Pharmac. p.* 313. in 4*to*.

CAPUT TERTIUM.

Siriboa. Siri Boa.

Altera *Sirii Domestici* species est frugifera, quæ forma, ac foliis major est præcedente, non palos, sed arbores adscendens, & ubique per fibrillas e nodis provenientes sese ipsorum corticibus insigens, in multa longaque distincta flagella, quorum quædam arboribus nexa sunt, alia per aërem quasi volitant.

Folia duplo majora sunt quam prioris, superius latiora, ex nigro virentia, non splendentia, & rugosa, subtus præter quinque istos majores nervos transversales gerunt multas protuberantes venas, per quas rugosa, & contracta sunt. Ipsorum sapor penetrantior est quam in prioribus, non adeo gratus, & capiti molestus.

Fructus sunt longæ caudæ instar illarum Lacertæ, palmam longæ, & minimum digitum crassæ, ex peculiaribus pedunculis e foliorum alis dependentes, quædam rectæ, quædam parum incurvæ, rotundæ, parum rugosæ, ac punctulis notatæ, coloris glauci, ac cinerei, intus virent, herbaceæ sunt, & fragiles, albisque, & mollibus granulis repletæ, quæ cum viridi carne quosdam formant radios circa medium axem; ipsarum sapor acrior est, magisque aromaticus, quam Siri Daun, peculiaris, juxta tres ejus species.

Primo *Siri boa Puti*, seu *Siriboa Ayer*, h. e. alba seu aquosa *Siriboa*, maxima gerit folia superius subrotunda, & flaccida; Ejus fructus ultra minimum digitum crassi sunt, recti, glauci, externe non admodum rugosi, sed planis punctulis notati, interne succosi, & fragiles, septem, vel octo mollibus granis circa axem positis repleti, non durabiles, sed facile putrescentes. Ipsorum sapor non valde acris est, sed tamen aromaticus, & os replens grato odore, unde & aptissimus, & usitatissimus est hic fructus ad Pinangæ masticationem. Ejus stipes parum lignosus est, flagella rotunda, viridia, nec fuscis lineis notata.

Secundo *Siriboa Cambing* longiora gerit folia, ac fructus, cæterum cum antecedente conveniens. Ejus fructus palmâ longiores sunt, tenuiores, & rugosiores prioribus, punctulis densis notati, unde præ reliquis speciebus dignosci possunt. Ipsorum sapor quoque acrior est, parumque ad hircinum accedit, qui tamen in ore gratus est, immo a multis præfertur, forte ab iis, qui hircinam amant oaturam.

Tertio *Siriboa fragrans*, seu *Siri Culilawan* longissima, & angustissima gerit folia, ejus caudæ, seu fructus sunt, uti in prioribus, sed non ita rugosi. Ipsorum odor, & sapor penetrantissimi sunt, & omnium fervidissimi, sed tamen grati, nec os urentes, qui nempe accedunt ad gratum corticem *Culilawan*, seu qui *Cortex Caryophylloides* vocatur, supra *libro* 2. *cap.* 22. descriptus, gratum quidem oris halitum caussat hic fructus, sed ob acrimoniam, & rugosam substantiam palati excoriationem aliquando caussat, hinc non sæpius, sed parce masticandus est, licet quidam ipsi ita adsueti sint, ut quotidie illo utantur, quum per consuetudinem talium ora quasi indurata sunt. Cuncti Sicibœ fructus tam diu in stipite noo pendeant, donec penitus maturescant, tum enim carnem adquirunt mollem, ac facile putrescunt. Ipsorum granula duriora sunt fere instar illorum longi Piperis, quæ in terram decidentia novas aliquando proferunt plantulas.

Nomen.

III. HOOFDSTUK.

De Siriboa.

De tweede zoorte van tamme Siri *is de vruchtdragende, aangewas en bladeren grooter dan de voorgaande, niet aan paalen, maar aan boomen oplopende en, overal met de worteltjes, die aan de knien staan, in derzelver schorsse zig hegtende, in veele lange rankken verdeeld, waar van sommige vast zyn, sommige in de lucht swieren.*

De bladeren zyn ruim tweemaal grooter dan de voorige, na vooren toe breeder, boven zwart groen, niet blinkende, en rimpelig, van onderen hebben zy behalven de vyf lange zenuwen nog overdwers veele uitstekende aderen, die ze ruig, en rimpelig maken. De smaak is sterker dan aan 't voorige, zoo lieflyk niet, en het hooft bezwarende.

De vruchten zyn lange steerten gelyk Hagedisse steerten, en een pink dik, aan bezondere stelen uit den schoot der bladeren enkeld afhangende, sommige regt, sommige wat krom, zy zyn rond, wat ruig, en met punctjes bezet, spaans-groen met wat graauw gemengd, binnen zyn zy groen, kruidagtig, bros, en met witte weeke korreltjes vervuld, die met het groene vleesch eenige straaltjes maken rondom de middelste asse; haar smaak is scherper en speceryagtiger dan het Siri Daun, mede van een bezondere geur, na de drie zoorten onderscheiden.

De eerste Siri boa Puti, *of* Siriboa Ayer, *dat is witte of wateragtige* Siriboa, *heeft de grootste bladeren, vooren rondagtig, en wat slap; de vruchten zyn ruim een pink dik, regt, spaans-groen, buiten niet zeer ruig, maar met platte punctjes bezet, binnen zappig en bros, met zeven a acht weeke korls rondom de asse, niet durabel, maar licht verrottende. De smaak is niet geheel scherp, egter speceryagtig, en den mond met een goeden geur vervullende, daarom bequaamst en gebruikelyst tot het Pinang eten. De stam is wat houtagtig, de ranken rond, groen, zonder bruine linien.*

De tweede Siriboa Cambing, *heeft langer bladeren en vruchten, anders met de voorgaande over een komende. De vruchten zyn langer dan een hand, dunder, en ruiger dan de voorgaande, digt met punctjes bezet, waar aan men ze onder andere zoorten bekennen kan. De smaak is ook wat scherper, en trekt na den bokagtigen, egter aangenaam in de mond, ja werd by veele voorgetrokken, misschien die de bokagtige natuure beminnen.*

De derde Siriboa fragrans. Siri Culilawan, *heeft de langste en smalste bladeren van alle, de steerten en vruchten zyn als de voorgaande, dog zoo ruig niet. De reuk en smaak zyn de sterkste en hetste onder allen, dog aangenaam, en nog niet brandende in de mond, namentlyk trekkende na de welriekende schorsse* Culilawan, *of* Cortex Caryophylloides *boven* lib. 2. cap. 22. *beschreeven, ze maakt wel een goeden geur in de mond, maar wegens hare scherpigheit en ruigheit verzeerd ze somtyds het verhemelte, daarom moet men ze al te met eeten, hoewel sommige zoo daar aan gewend en hard van mond zyn, dat zy dezelve dagelyks gebruiken, de vruchten van alle Siriboa moet men niet aan den stok laten hangen, tot dat zy volkomen ryp werden, want als dan werden zy week van vleesch, en verrotten licht. De korrels worden harder, schier gelyk die van lange Peper, en op de aarde vallende brengen ze somtyds jonge plantjes voort.*

Naam.

Nomen. Latine *Siriboa*, juxta Malaiense *Siriboa*, h. e. *Sirium frugiferum*; Ternatice *Bido Masoffo.* Maccassarice *Rapo Lecko.* Bandice *Cannacur*, apud cæteras nationes nullum obtinuit nomen, quum ipsis ignota sit hæc planta.

Locus. Hæc *Sirii* species nullibi obcurrit, nisi in hisce Orientalibus regionibus, quæ vulgo *Archipelagus Moluccanus* vocatur, quales sunt Moluccæ, Amboina, Banda cum adjacentibus insulis, raro in Celebe, & Maccassara. In quinque Moluccis proprie dictis tam frequens est, ut ibi *Siri Daun* non plantetur, nec nisi *Siriboa* inveniatur, quod enim ibi *Bido Marau* vocatur, proprie est folium *Siriboa*, quod tenerum editur instar Siri Daun, ac proinde sic vocatur.

Cultura. Radicia surculi ex vetusto stipite Sirii provenientes, qui eriguntur, & arboribus adcumbunt, effodiuntur cum radicis segmento, ac plantantur non ad palos, uti *Siri Daun*, sed ad arbores, quibus adligantur, donec ipsarum corticibus sese infixerint. Arbores huic scopo inservientes fere omnes sunt domesticæ, & frugiferæ, præ aliis autem *Calappus*, *Morunga*, *Lingoa*, *Kinar*, seu Catti *Marus*, quæ omnes locis suis descriptæ sunt, peculiariter autem observatur, cuncta Siria ad Morungam adscendentia, acriora esse sapore reliquis, unde discimus, cunctas tales plantas aliquid participare de natura, & sapore arborum, quas adscendunt, & quarum corticibus sese implantant. Quum ita arbores adscenderit Sirium, nullum alium præterea caussat laborem, per longos enim potest durare annos, ac sensim lignosum format stipitem, aliquando brachii infantis crassitiem habentem, unde & hæc species optima est pigris istis Moluccanis, qui horti culturam, ac labores parum curant, sed ad bella, & prædas agilissimi sunt. Contra hujus stipitis interitus major est, quam Siri Daun, diu enim exspectandum est, antequam stipites adolescant, & fructus gerant, quod tamen recuperatur per copiosos frutices in desertis, & incultis locis sponte provenientes.

Usus. Harum plantarum fructus, seu caudæ tantum in usu sunt, ad Pinangæ masticationem, uti supra de Siri Daun dictum fuit. In Ternata, & adjacentibus Moluccis nil nisi Siriboa editur, in Amboina vero, & Banda, ubi ambæ hæ coluntur species, utræque masticantur. Siriboa in frusta scinditur, digiti articulum longa, quæque simul finduntur per longitudinem, ac calce obducta, & aperta Pinangæ inponuntur. Fructus hi in ore ferventiores sunt Siri Daun, ac Pinangæ colorem tingunt magis rubrum, penetrantiorem quoque fundunt odorem, magisque sanguinem calefaciunt, ac faciei ruborem excitant, unde & a multis in hisce regionibus Siri Daun præferuntur, atque hinc in Bataviam etiam hunc in finem transferuntur.

Quum vero multo acriores sunt Siri Daun, hinc quivis in ore illos tolerare nequit, præsertim binas posteriores acres species, quod vero mirandum est, qui hisce adsueti sunt, Siri Daun masticare nequeunt, dicentes, nullum in hoc sese detegere saporem, tantopere ipsorum lingua, ac palatum per hasce Siriboæ species induratum est, & quasi callosum factum.

Nunc quoque excogitandi fuere modi, quibus hæ caudæ diu conservari possent, & trans mare vehi. Quidam istas siccant ad ventum, & in sicca deponunt arena, sed hæ facile putrescunt. Quidam per longitudinem eas findunt, & apertam partem calce obducunt, & ad ferventem exsiccant Solem. Hæ inter masticandum non tam gratæ sunt, ac salivam nigro tingunt colore, quod dedecus censetur.

Certissimus autem modus est, quum fructus duri decerpantur, & ope funiculorum amenta adligantur, & ad ventum exsiccantur, tum per sex menses conservari possunt, immo in ipsam Hollandiam deferri. Tenera Siriboæ folia masticari quoque possunt, loco Siri Daun, sed vetusta non. Si Indi Medicamentum quoddam propinare velint, cum hoc primam sumunt Siriboæ speciem, Ayer cognominatam, quum hæc sit debilissima, attamen medicamenti vires optime adtrahit, si nempe cum Pinanga simul masticetur, nec ejus deglutiatur succus.

Naam. in 't *Latyn* Siriboa, na 't *Maleys* Siriboa, *dat is* vrugtdragende Siri. *In 't Ternataans* Bido Masoffo, *Maccassaars* Rapo Leko. *In 't Bandaas* Cannacur, *in andere talen heeft ze geen naam, om dat ze aldaar onbekend is.*

Plaats. *Dit geslachte van* Siri *vind men nieuwers dan in dese Oosterische quartieren, anders genoemt* Archipelagus Moluccanus, *als in de Moluccos, Ambona, Banda met de omleggende Eylanden, weinige op Celebes en Maccassar. In de eigentlyke vyf Moluccensse zoo abundant, dat men aldaar de* Siri-Daun *niet en plant, en niet als* Siriboa *heeft, want het geene zy aldaar* Bido Marau *noemen, is eygentlyk het blad van* Siri-boa, *het welk nog jonk zynde gegeten wert als Siri Daun, en daarom ook zoo genoemt werd.*

Queeking. *De uitspruitsels uit de wortel van een oude Siristok, die overend staan, en zig aan de bomen leunen, werden uitgegraven met een stuk van de wortel, en verplant niet tegens paalen gelyk de* Siri-Daun, *maar tegens bomen, en daar aan vast gebonden, tot dat ze hun in der zelfs schorsse vast gemaakt hebben. De bomen hier toe dienende zyn schier allerhande tame en vrucht dragende bomen, dog voor andere den* Calappus *boom,* Kellor, Lingoo, Kinar, *of* Catti-marus, *alle op haare plaatsen beschreeven. Inzonderheit bespeurd men, dat alle Siri tegens den Kellerboom oplopende scherper van smaak werd dan andere, waar uit men leerd, dat alle zodanige planten iets van den aard en smaak der bomen, daar zy oplopen, en in der zelver schorsse wortelen, aan zig trekken. Aldus de bomen opgelopen zynde heeft men verders geen moeite met deze Siri, want ze kan lange jaren aldus duuren, en gewind een houtagtige stam, somtyds zoo dik als een kinds arm, daarom dit geslagte wel te passe komt aan de Moluccanen die tot het tuinieren en arbeiden zoo traag zyn, hoewel gaauw tot het oorlogen, en berooven der Menschen. Daar en tegen is 't verlies van deze stokken ook grooter dan dat van Siri-Daun, want men al te lang wagten moet, eer de stokken groot werden, en vrugten dragen, 't welk egter verzet werd door de menigte der stokken, die ook op onbebouwde en verlatene plaatsen voort-komen.*

Gebruik. *De vruchten of steerten alleen van deze planten, zyn in gebruik, en dat tot het Pinang eeten, gelyk boven van het Siri-Daun gezegt is. In Ternaten en de omleggende Moluccos eet men anders niet dan Siri boa, maar in Ambona en Banda, daar die beide geslachten gecultiveerd werden, eet men van beidde. Men snyd de Siri-boas in stukken, een lid van een vinger lank, en splyt ze nog eens in de lengte, die men dan eerst met kalk besmeerd, en zoo geopend op de Pinang legt. Zy zyn heter in de mond dan het Siri Daun, verwen den zap van de Pinang beter roder, zyn sterker van geur, en verwarmen 't bloed in 't aangezigte meer, daarom ze van veele in deze quartieren aan het Siri-Daun voorgetrokken werden, en ook tot dien einde nu al na Batavia overgebragt zyn.*

Dog dewyl zy merkelyk scherper zyn, dan het Siri-Daun, zoo kan ze een ieders mond niet verdragen, inzonderheid de twee laatste sterke zoorten, dog het welk wonder is, die daar aan gewend zyn, konnen geen Siri-Daun eeten, zeggende, dat zy geen smaak daar aan gevoelen konnen, zodanig is hare tong en verhemelte door de andere Siri vereeld.

Nu heeft men mede moeten bedenken manieren, hoe men dese steerten lang zoude goed behouden, en over Zee voeren. Sommige neemen dezelve, drogenze eerst in de wind, en leggense dan in droog zand, maar deze zyn van het verrotten niet vry. Sommige snydenze in de lengte open, besmeeren de openingen met kalk, en droogense in de heete Zon. Deze zyn in 't knouwen zoo aangenaam niet, en verwen het speekzel zwartagtig, 't welk men voor een misstand reekend.

De zekerste maniere is, als men de vrugten nog hardagtig zynde afbreekt, met touwtjes aan een snoer ryge, en in de wind hangt te droogen, zoo kan men ze zes maanden goed behouden, en tot in Holland vervoeren. De jonge bladeren van Siriboa kan men ook nuttigen in plaats van Siri-Daun, maar de oude niet. Als de Indianen eenig medicament willen inneemen, zoo gebruiken zy daar toe de eerste zoorte Siri-boa ayer, om dat dezelve de slapste is, en egter de kragten van 't medicament best aanneemd, wel verstaande dat men 't t'zamen met Siri Pinang moet knouwen, en niets daar van inzwelgen.

Buyo Buyo Eufeb. Nierenberg. libr. 15. *cap.* 87. defcriptum, & in Philippinis crefcens infulis, nil aliud videtur effe quam *Siriboa*, quantum ex defcriptione, & ejus ufu detegere poffum, dicit enim, hujus folium cum pauxillo calcis, ac fruftulo Nucis *Babay*, quæ Pinanga eft, fimul in ore maftican, unde corpus aliquod hauriret nutrimentum, quod cerebrum, & ftomachum conforrat, coctionem promovet, dentes ac gingivas firmat, & umnem ficcat nimiam pituitam &c. quæ omnia cum Sirio conveniunt; ac porro 85. *cap.* infcius hoc defcribit fub nomine *Betre* forte ex Garcia.

Buyo Buyo van Eufeb. Nierenberg. lib. 15. cap 87. *befchreeven, en in de Philippienfe Eilanden waffende, fchynd anders niet te zyn, dan het* Siriboa, *zoo veel men uit de befchryvinge, en 't gebruik bemerken kan, want hy zegt, dat men 't blad daar van met een weinig kalk, en een ftukje van de noot* Bahay *('t welk is de Pinang) t'zamen in de mond knouwe, waar van het lichaam eenig voezel zoude krygen, herffenen, en mage gefterkt, de kokinge bevorderde, de tanden, en 't tandvleefch bevefligd, en alle overtollige flym opgedroogd werde &c. 't welk alles met de Siri overeen komt, en hy onweetende in 't* 85. cap. *onder den naam* Betre, *miffchien uit* Garcias *befchreeven heeft.*

Tabula Centefima Decima Septima

Siriboam exhibet ad arboris truncum adfcendentem, & fibrillis radicalibus, fefe ipfius cortici figentem, ubi A ejus *folium*, ac B *fructum* naturali denotat forma, & magnitudine.

De Hondert en Seventiende Plaat

Vertoont de *Siriboa* aan de ftam van een boom oplopende, en zig door de veele worteltjes in deszelfs fchortie vaftmakende, alwaar A deszelfs *blad*, en B de *vrucht* in de natuurlyke gedaante, en grootte verbeeldt.

OBSERVATIO.

Hæc vera quoque *Saururi* fpecies eft, vocaturque Beteles fpecies, folio lato, Siriboa *Bontii Muf. Zeyl. p.* 32. & *Thef. Zeyl p.* 46. &c.

AANMERKING.

Dit is ook een waare zoort van de *Saururus*, en werd genaamt een zoort van Beteles, met breed blad, de Siriboa van *Bontius*, in het *Muf. Zeyl. p.* 32. en de *Thef. Zeyl. p.* 46.

CAPUT QUARTUM.

Sirium filveftre primum. Siri Candbati.

INter filveftres Sirii fpecies, quæ multiplices funt, & quarum quædam jam inter repentes frutices fupra *libro feptimo* fuerunt defcriptæ, nobis primo obcurrit *Siri Candbati*, feu *Sirium filveftre edule*, quod duplex eft. Primo *Siriifolium filveftre*. Secundo *Siriboa filveftris*.

Primo *Sirii folium filveftre* nullas adfcendit arbores, fed fupra alios prorepit frutices longis flagellis, inftar aliorum Siriorum. Ejus folia duplo majora funt illis fativi, fed cordiformia, & latiora, viridia, fuperne glabra, inferne multis venis rugofa, uti in *Siriboa*, fed non ita rugofa, & flaccidiora, ac multo longioribus infident petiolis, quam fativum. Parvos producit fructus, feu caudas, quæ non perfecte excrefcunt.

Stipes ejus digitum craffus eft, infra lignofus, interne fungofus; fique transverfaliter diffecetur, complicatam refert chartam circa axim in radios diftributam, quem characterem cuncta habent Siria, quæ in fenectute lignofum formant ftipitem, ita ut tam hic loci quam ad feptimum librum pertineant, ac defcribi poffint. Qui autem in feptimo inveniuntur libro, femper lignofum proferunt ftipitem, & ab his differunt, quæ nunc defcribimus. Hæc autem flagella nullas emittunt fibrillas radicales e nodis, fed laxe per fruticulos prorepunt, funtque glabri, fucofi, ex rubro, & viridi mixti, quales & funt foliorum nervi.

Hujus filveftris Sirii fapor convenit cum Siriboæ foliis, qui nempe acris eft, nec tam gratus illo Siri Daun, fed facile maftıcari poffunt hæe folia defectu alius Sirii.

Nomen. Latine *Sirium*, & *Siri folium filveftre primum*, & *efculentum*. Malaice *Siri Utan*, & *Siri Candbati*, h. e. *Sirium publicum*, quum cuivis liceat hoc decerpere, cui lubet. Amboinice *Ammelaun Albar*, in Hitoea *Camelaun Abbal.*

Locus. Sponte crefcit in filvis fine cultura hominum, plurimum obcurrit in magna Amboina circa vicum Laricques

Ufus Folia ejus adhibentur ad Pinangæ mafticationem inftar alius *Siri Daun*, potiffimum vero in Laricques tracto, ubi *Siri Daun* non reperitur, tenera ejus eligenda funt folia, quæ incolis gratum fpirant odorem, qualem nos fumeum vocamus, Malaienfes autem *Wangi*, quique huic adfueti funt, præferunt hæc alus Siriis.

Ve-

IV. HOOFDSTUK.

Het eerfte wilde Sirium.

O*Nder de wilde zoorten van Siri, dewelke menigvuldig, en waar van eenige zoorten onder de kruipende beefteren* lib. 7. *alrede befchreeven zyn, komt ons voor eerft de* Siri Candhati, *of eetbare wilde Siri, dewelke tweederlei is. De eerfte* Siri-folium filveftre. *De tweede* Siribua filveftris.

De eerfte Siri-folium filveftre *loopt geene bomen op, maar kruipt over andere beefteren met lange ranken, gelyk alle Siri. De bladeren zyn tweemaal grooter als de tamme, maar hertformig, en breeder, gras groen, boven glad, van ondere met veele aderen rimpelig gelyk de* Siriboa, *doch zoo ruig niet, en flapper, ftaande op veel langere ftelen dan de tamme. Ze draagd kleene vruchten, of fteerten, die niet tot perfectie komen.*

De ftam werd een vinger dik, beneden houtachtig, van binnen voos, en als men hem dwers doorkapt, zoo ziet het als of gevouwen papier rondom de middelfte affe in ftralen ftond, welk merkteeken alle wilde Siries hebben, die in de ouderdom een houtachtige ftam gewinnen, zoo dat zy zoo wel tot dit, als tot het zevende boek behoren, en konnen befchreeven werden. Doch die alreeds in 't zevende boek ftaan, zyn altyd houtachtig van ftam, en verfchillen van deze, die wy nu befchryven. Deze ranken fchieten geene worteltjes uit hare knien, maar lopen los door de ruigte, glad, zappig, met rood, en groen gemengd, gelyk ook de zenuwen aan de bladeren.

De fmaak van dit tegenwoordige wilde Siri, komt overeen met de bladeren van Siriboa, te weten fterk, zoo liefiyk niet als Siri Daun, doch konnen gemakkelyk gegeeten werden by gebrek van andere Siri.

Naam. *In 't Latyn* Sirium, & Siri-folium filveftre primum, & efculentum. *In 't Maleyts* Siri Utan, *en* Siri Candhati, *dat is vry* Siri, *om dat ze een ieder plukken mag, die 'er wil. In 't Amboins* Ammelan Albar, *op Hitoe* Camelaun Abbal.

Plaats. *Ze waft in 't wild zonder oeffeninge van Menfchen, de meefte vind men op groot Amboina omtrent de Negory Laricque.*

Gebruik. *De bladeren gebruikt men tot 't Pinang eeten, gelyk van ander* Siri Daun, *men moet de jonge bladeren verkiezen, die by de Inlanders een aangename geur hebben, diergelyke wy rookagtige, de Maleyers* Wangi *noemen, en die daar aan gewend zyn, eeten ze liever dan andere Siri.*

De

Vetusta folia nimis acria sunt, ac caput gravant. Longi petioli, quibus folia insident, servari quoque possunt, & masticari cum *Pinanga*, æque ac folia ipsa, ut & trunci cortex, ubi digiti crassitiem obtinet, depuratus, & siccatus, qui trans mare quoque vehi potest.

Secundo *Siriboa silvestris* similia gerit flagella, ac folia, sed majora, & rugosiora, fructusque profert instar Siriboæ, sed minores, nec edules. Hujus stipes binorum digitorum crassitiem obtinet, estque lignosus, & arbores adscendit fibrillis suis, quibus sese figit. Amboinenses hanc speciem vocant *Ammelaun Halat*, quæ ubique in silvis crescit. Ejus cortex siccatur, & servatur, ut trans mare vehatur, ac loco *Siri Daun* masticetur.

Quum binas has species adcuratius examinaverim, comperi, primam, seu repentem speciem plerumque sterilem esse, ac raro fructus proferre, atque ex nodis fibrillas emittere, ubi nempe supra quosdam prorepit ramos. Altera species majora, & ampliora gerit folia, subtus pluribus, & rugosioribus pertexta costis, fructusque profert vagos, vix minimum digitum longos, primo rectos, & flavescentes, dein aduncos, & ex cinereo virides.

Stipes ejus binorum digitorum crassitiem obtinet, viscumque emittit, qui in molle condensatur gummi, hujusque cortex, uti dictum fuit, servatur, ut cum Pinanga masticetur.

De oude bladeren zyn te scherp, en bezwaren het hoofd. De lange stelen, daar de bladeren aanstaan, kan men ook verwaren, en tot Pinang eeten, en zoo wel als hare bladeren gebruiken, als mede de schorsse des stams, daar hy een vinger dik is, schoon gemaakt en gedroogd, die men ook over Zee kan voeren.

De tweede Siriboa silvestris *heeft diergelyke ranken, en bladeren, dog grooter en ruiger, brengt vruchten voort als Siriboa, dog kleender en niet eetbaar. Dezen stam word twee vingers dik, houtagtig, en loopt de bomen op met zyn worteltjes zig vast makende. De Amboinesen noemen dit geslachte* Ammelaun halat, *het wast over al in 't wild. De schorsse daar van droogd, en verwaard men om over Zee te voeren, en in plaats van* Siri-Daun *te eeten.*

De twee bovenstaande zoorten naarder geexamineerd, bevinde, dat de eerste, of kruipende zoorte meest zonder vrugten is, en uit haar knien mede korte worteltjes schiet, te weten daar zy over eenige takken kruipt. De tweede zoorte heeft grooter, en breeder bladeren, van onderen meer, en ruigere ribben, ydele vruchten, schaars een pink lank, eerst regt en geelagtig, daar na krom, en grauw-groen.

De stam werd twee vingers dik, geeft een slym uit, dewelke tot een weeke gom stolt, en hier van bewaard men de schorsse, als gezegt, om met Pinang te knouwen.

Tabula Centesima Decima Octava

Ad *Figuram Primam Sirium* exhibet *silvestre primum.*

Figura Secunda Sirium silvestre alterum denotat, quod & *Siriboa silvestris* vocatur.

De Hondert en achttiende Plaat

Vertoont in de *Eerste Figuur* het *eerste wilde Sirium.*

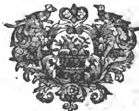
De *Tweede Figuur* wyst aan de *tweede wilde Sirium*, het welk ook de *wilde Siriboa* genaamt werd.

OBSERVATIO.

Hæ quoque *Saururi* species sunt, primaque convenire videtur cum illo, qui Saururus alius humilis, folio carnoso, & acuminato vocatur a *Plumier. Am. pag. 54. Tab. 71.* altera videtur esse Saururus frutescens foliis plantagineis, fructu breviore *Plumier. Am. pag. 58. Tab. 76.*

AANMERKING.

Dit zyn mede zoorten van de *Saururus*, en de eerste schynd overeen te komen met die geene, welke is de andere lage Saururus, met een vleezig, en puntig blad van *Plumier. Am. pag. 54. Tab. 71.* de tweede schynt te zyn de struikachtige Saururus, met Weegbreed bladeren, en een korter vrucht van *Plumier. Am. pag. 58. Tab. 76.*

CAPUT QUINTUM.

Sirium terrestre. Cado Cado.

HÆc Sirii species humilis est, & instar *Hederæ terrestris* prorepit, sed multos emittit cauliculos, non ultra ulnam altos, quum solitaria sit planta, si vero arbores adtingere possit, has quoque adscendit.

Ejus flagella sunt rotunda, glabra, lenta, & in longos articulos distincta. Cuivis nodo simplex inponitur folium, illi *Siri Tsjatsin* simile, cordiforme, inferius nempe auriculatum, tres, quatuor, & quinque pollices longum, tres & tres cum dimidio latum, superne ex nigro virens, & glabrum, subtus quinque & aliquando septem nervis longitudinalibus pertextum. Odor ejus gravis est, ex illo *Siri*, & *Tsjoncor* mixtus, sapor acris, & mordens, sed non urens, qui penetrantior est in radicibus, & cauliculis, quam in foliis.

Ex foliorum superiorum alis album excrescit capitulum, simplici, ac brevi insidens petiolo, vix digiti unguem longum instar Botryos, seu Siriboæ rudimentum referens, ex simplicibus albis squamulis, seu granulis compositum, quæ instar cochleæ supra sese invicem locantur. Atque hæc capitula pereunt, nullos amplius proferentia fructus, qui per totum fere anni tractum in hac observantur planta. Quæ ubique sua emittit flagella juxta terram prorepentia, caules vero ejus eriguntur, atque ex ipsorum nodis longas albasque in terram emittunt fibrillas, quæ quam acerrimæ sunt, ac penetrantissimum habent saporem, diu linguam vellicantem.

Quum per terram prorepit, folia ejus pusilla sunt, crassa, & ex nigro virentia, mox, si tangantur, odorem suum fundentia. Si vero arbores adscendat, folia ejus palmam lata sunt, quinque pollices longa, magnis, & rotundis auriculis donata, ac subtus multis venis rugosa. Hujus plantæ odor, ac sapor non tam acres sunt, neque ad *Tsjoncor* accedunt, sed odor magis silvestris est & caput gravans, ita ut multi hanc plantam pro *Siri Seytan* habeant.

Nomen. Latine *Sirium terrestre.* Malaice *Cado Cado*, quibusdam *Siri tana*, & *Siri Andjing*, h. e. *Sirium Caninum*, a gravi foliorum odore. Amboinice *Ammelaun Une*, h. e. Sirium terrestre.

Locus. In pagis, ac vicis crescit in solitariis plateis, & in arvis sub fruticulis, ubi humidum, & umbrosum est. In hortis quoque plantatur in angulo solitario, quum, quod in plateis crescit, ad medicamenta non facile adhibetur, quum a canibus aliisve animalibus lotio inpurum reddatur. Facillime autem propagatur per flagella fibrillas emittentia, unde & magnum obcupat locum, si suæ committatur naturæ.

Usus. Folia ejus conscinduntur, & anguillis adcoquuntur, ut ipsorum sapor viscosus tollatur, Amboinenses enim nesciunt anguillas deglubere uti nos, sed totas cum pelle ipsarum mucosa coquunt, hi nempe, qui Christiani, vel gentiles sunt, Mauris enim hi pisces vetiti sunt. Ejus radiculæ cum Pinanga masticantur, ipsarumque succus deglutitus talibus prodest, qui tussi inveterata, vel Asthmate laborant. Eædem hæ radiculæ cum Zingibere minoro, & Pinanga masticatæ dolorem sedant Odontalgiæ, quæ ex frigidis oritur catharris, quosdam juvant, alios non. Eadem quoque radix cum frustulo *Nucis Moschatæ*, ac *Zingiberis* masticata, ac succus ejus deglutitus curat illos, qui morbo *Sacca Gomu*, seu *Sacca Sacca* laborant, per quam vocem Ternatenses tam Pleuritidem, quam hanc denotant plantam, quæ contra hunc morbum exploratum est medicamentum, apud Indos enim vulgaris mos est, herbas, & medicamenta iisdem indigitare nominibus, quibus morbus ipse notus est, ad quem adhibentur, & cui prosunt. Eodem in morbo folia quoque hujus herbæ in usu sunt cum Calappi oleo oblinita, & supra ignem calefacta lateri applicantur dolenti.

Hujus herbæ radix cum Bangleo, & cortice arboris *Ampaci angustifoliæ* simul in aqua conteruntur, quæ supra rasam Curcumam effunditur, in qua alba lintea luteo colore tingere volumus, hæc enim tincturæ stabilitatem addit, & Amboinensi naso gratum conciliat vestimentorum odorem.

Siri

V. HOOFDSTUK.

De kruipende land Siri.

Dit geslacht van Siri *blyft laag, en kruipt gelyk den Hondsdraf, dog schiet met veele stelen op, niet boven een elle hoog, wanneer het alleen staat, maar zoo het bomen bereiken kan, zoo loopt het dezelve mede op.*

De ranken zyn rond, even, taai, in lange leden verdeeld: aan ieder knie staat een enkeld blad, de Siri Tsjatsin *gelyk, regt hertformig, te weten agter met ronde ooren, drie, vier, en vyf duimen lank, drie en drie en een half breed, boven zwart-groen, en glad, van onderen met vyf, en somtyds met zeven zenuwen in de lengte gestreept. De reuk is sterk, uit die van* Siri *en* Tsjoncor *gemengd, de smaak scherper en bytende, dog zonder brand, sterker in de wortelen, en stelen, dan in de bladeren.*

Uit den schoot der voorste bladeren komt op een enkeld kort steeltje een wit knopje voort, schaars twee en een halve nagel van een vinger lank, als een druifken, of het beginzel van een Siriboa, uit enkelde witte schubbekens of korls gemaakt, die in maniere als een wendeltrap boven malkanderen staan. Deze knopjes vergaan zonder verdere vruchten te formeeren, dog men ziet ze schier 't geheele jaar door aan den stok. Het schiet zyne ranken overal uit langs de aarde kruipende, de stelen regt opschietende, en uit de knien lange witte worteltjes in de aarde. Deze witte worteltjes zyn zeer scherp en doordringend van smaak, die langen tyd op de tonge blyft.

Als het langs de aarde kruipt, zoo blyven de bladeren kleen, dik, en zwart-groen, strax haren reuk van zig gevende, als men ze maar aan raakt, maar de bomen oploopende, werden de bladeren een hand breed, vyf duimen lank, met groote ronde ooren, en van onderen met veele aderen rimpelig. De reuk en smaak zyn zoo scherp niet, ook niet eigentlyk na 't Tsjonkor *trekkende, maar wilder, en 't hooft beswarende, zoo dat het veele voor* Siri Seytan *houden.*

Naam. *In 't Latyn* Sirium terrestre. *In 't Maleits* Cado Cado, *by sommige* Siri tana, *en* Siri andjing, *dat is* Honds Siri *van den sterken reuk der bladeren. Op Amboins* Ammelaun Une, *dat is aard Siri.*

Plaats. *Het wast in de negoryen op eenzame straten, op 't veld onder de ruigte, daar 't wat vogtig en schaduwagtig is. Men plant het ook in de tuinen aan een eenzame hoek, om dat men 't geene op straten wast, niet geern tot Medicineren gebruikt, dewyl het van honden en ander Vee bepist word: het is ligt voort te planten met ranken, daar de worteltjes aan zyn, en het beslaat een groote plaats op zig zelfs, als men 't begaan laat.*

Gebruik. *De bladeren werden in stukken gesneden, en by aale gekookt, om den slymagtige smaak der zelver te verbeteren, want de Amboinesen weeten de aalen niet te stropen gelyk wy, maar kokenze t'zamen met haar slymerige huid, te weten die Christen, en Heiden zyn, want de Mooren is deze vis verboden. De worteltjes met Pinang geknouwd, en den zap ingezwolgen, helpt die geene, die een oude hoest, of enghorstigheit hebben. De zelfste worteltjes met wat kleene Gember, en Pinang geknouwd stillen de tandpyn, die van koude zinking komt, dog maar by sommige, en by sommige niet. De zelfste wortel met een stukje* Notemuschaat *en* Gember *geknouwd, en den zap ingezwolgen helpt die geene, die de ziekte* Sacca Gomu *of* Sacca Sacca *hebben, waar mede de Ternatanen zoo wel het Pleuris verstaan als dit kruid, 't welk daar tegen helpt, zynde by de Indianen een gemeene manier de kruiden en Medicamenten te benamen als de ziekte, waar tegen zy helpen. In dezelfste ziekte neemd men ook de bladeren van dit kruid, smeerdse met Calappus olie, maakt ze waarm over 't vuur, en legt ze op de zyde, daar de pyn is.*

De wortel van 't voorschreeve kruid met Bangle, en de schorsse van den boom Ampacus angustifolius *werden te zamen in water gewreeven, en 't zelve over de geraspte Curcuma gegoten, daar in men wit linnen geel wil verwen, dit geeft de verwe vastigheit, en voor een Amboinsche neus een goede geur aan de kleederen.*

Siri

Siri Seytan ſimile quoque eſt *Sirium* ſilveſtre, in ſilvis longis flagellis per terram prorepens. Ejus folia minora ſunt, tenuiora, rotunda, nec ita rugoſa, ex nigro virentia, ingrati ſaporis, & odoris, unde in nullo ſunt uſu, Amboinice vocatur *Ammelaun matta rulalan*, h. e. *Sirium averſationis.*

Tabula Centeſima Decima Nona

Ad *Figuram Primam Sirium* exhibet *terreſtre.*
Figura Secunda Sirium denotat *frigidum*, uti a *Rumphio* vocatur.

CAPUT SEXTUM.

Sirium frigidum. Siri dingin.

TErtia ſilveſtris *Sirii* ſpecies cognominatur frigida, quæ in binas ſubdividitur ſpecies, primo *rotundifoliam*, ſecundo *longifoliam.*

Primo *rotundifolia*, ſeu *rubra* ſpecies longis prorepit flagellis per herbas; ejus caules ex rotundo parum plani ſunt, & ſtriati; Folium ejus cum illo *Sirii Java* convenit, cordiforme, & auriculatum, ac profunde ſulcatum, ubi petiolus ſeſe in quinque ſexve dividit nervos, foliumque glabrum, & molle eſt, ſi tangatur. Petiolus, cui folium inſidet, ex fuſco, & viridi mixtus eſt colore, uti & nervi ſubtus acute protuberantes. Folium ipſum latius eſt, quam longum, quatuor nempe pollices longum, ac paulo latius. Ejus auriculæ parum elevantur, unde & prope petiolum infundibulum quaſi formant, illius ſapor primo fere fatuus eſt inſtar debilis Sirii, dein autem parum acris eſt, qui diu linguam vellicat. Folia hæc aliquando quinque gerunt nervos inferius concurrentes, medius autem mox ad ſuperiorem partem in tres alios dividitur, qui non ſemper fuſci ſunt, ſed intenſe virides, ſique adcurate attendatur, inferius ſubtilibus pilis hirta ſunt.

Quædam folia trium pollicum latitudinem, ac quatuor longitudinem habent, & inferius per ſulcum parum aperta, hoc enim Sirium multas ſubit varietates. Quantum detegere potui, talia folia, quæ in ventoſis, & ſiccis creſcunt locis, parvam habent aperturam, nunc longiora, nunc latiora, ac petioli parum, vel vix flavi ſunt. Quod in Sagus ſilva, & vallibus creſcit, majora, & molliora gerit folia, profundiorem ſulcum, ac magis fuſca ſunt. Fructus in hoc nullos huc usque obſervavi.

Secundo *longifolia*, ſeu *alba ſpecies*, ſimiles gerit ex rotundo planos, parumque rugoſos, ac fiſſos quaſi caules, qui prope articulos cum fibrillis ſeſe quoque arborum corticibus implantant, rami autem rotundi ſunt, glabri, firmi, & virides, nec fuſci. Folia eodem locantur modo, quinque ſexve pollices longa, ejusdemque latitudinis, inferius rotunda, quæ parvum gerunt prope petiolum ſulcum, aliquando etiam integra ſunt, quædam rotundiora, & latiora ſunt. Prope petiolum quinque concurrunt nervi, qui in plures minores dividuntur venas, quæ omnes magis protuberant, ac rugoſius formant folium quam in priore ſpecie. Ejus fructus ſunt parvæ, & virides caudæ, minimum digitum longæ, uti in *Siri Java.*

Quod ad fluminum ripas, & in vallibus creſcit, ſemper majora gerit folia, ſex vel ſeptem pollices longa, quinque, ac ſex lata, ſeptem nervis inferius concurrentibus notata; ſapor acris eſt, & amarus, uti in *Siri Utan*, in caulibus nil fuſci adparet, unde & hoc albam habeo ſpeciem, ex qua alii peculiarem formant, ac ſpuriam ejus cenſent eſſe ſpeciem. In iisdem autem creſcit locis, eadem forma, excepto quod caules rotundiores ſint, virides, quales & nervi ſunt, nulloſque gerit fructus.

Nomen. Latine *Sirium frigidum.* Malaice *Siri utan dingin*, ac ſolummodo *Siri dingin.* Macaſſarice *Calambau.* Amboinice *Ammelau abber mamare*, h. e. *Sirium inebrians*, quum caput obnebulet, ſi mallicetur, melius autem vocatur *Ammelau tallan Mahina*, h. e. *Sirium ſilveſtre femina.* Javanice *Bode.*

Siri Seytan *is ook een diergelyke wilde* Siri, *in 't bos met lange ranken langs de aarde kruipende: De bladeren zyn kleender, dunder, rond, en zoo rimpelig niet, zwart-groen, van een onlieflyke reuk en ſmaak, en werd tot niets gebruikt, in het Amboins biet het* Ammelaun matta rulalan, *dat is* Siri, *daar men afkerig van is.*

De Hondert en Negentiende Plaat

Vertoont in de *Eerſte Figuur de kruipende land-Siri.*
De *Tweede Figuur* wyſt aan het *koude Siri*, zoo als het van *Rumphius* genaamt werd.

VI. HOOFDSTUK.

Het koude Siri.

H*et derde geſlacht van wilde* Siri *is bygenaamt het koude, verdeeld in twee zoorten, de eerſte* rondbladig, *de tweede* lankbladig.

De eerſte de rondbladige *of* rode zoorte *kruipt met langs ranken door de ruigte, de ſtelen zyn uit den ronden wat plat en geſtreept, het blad gelykt de* Siri Java, *regt hertsformig, met twee ronde billen, en een diepe klove, daar zig den ſteel in vyf of zes zenuwen verdeeld, en 't blad is glad, en zagt in 't bandelen. Den ſteel, daar het blad op ſtaat, is uit den bruinen en groenen gemengd, als mede de zenuwen van onderen, daar ze ſcherp uit ſteeken, het blad zelfs is breder dan lank, te weten omtrent vier duimen lank, en wat breder. Zyne ooren of billen ſtaan wat over eind, formeerende by den ſteel eenigſints een tregter, haren ſmaak is in 't eerſte als ſlappe Siri, maar daar na laat ze een kleene ſcherpigheit na, die lange aan de tonge blyft. Deze bladeren hebben zomtyds vyf zenuwen agter t'zamen ſlootende, maar de middelſte verdeeld haar kort na vooren in drie andere, en zyn niet altyd bruin, maar hoog-groen, en als men nauw oplet, agter met fyne hairtjes bezet.*

Zommige bladeren zyn drie duimen breed, en vier lank, agter met een kleine openinge, want deze Siri heeft veele veranderingen. Zoo veel ik hebbe bemerken konnen, zyn die gene, die aan droge, en lugtige plaatzen waſſen met een kleene openinge, langer, en breder, met weinig of geen bruins aan de ſtelen. Die in 't Zaguboſch, en in valeien waſt, heeft grooter, en ſafter bladeren, een dieper klove, en meer bruins. Vruchten heb ik nog niet daar aan gezien.

De tweede lankbladige *of* witte *zoorte heeft diergelyken uit den ronden platte, en wat ruige of geſcheurde ſtelen, die haar by de leden met de worteltjes ook in de ſchorſſe der bomen vaſt maken, maar de takken zyn rond, glad, ſtyf, en groen, zonder eenige bruinte. De bladeren ſtaan op dezelve manier, vyf a zes duimen lank ook zo breed, agter rond toelopende, met een kleene kepe by den ſteel, die aan zommige geheel effen is, zommige bladeren vallen ronder, en breder. By den ſteel ſtoten zeven t'zamen, verdeeld in veele mindere aderen, welke alle meer uitbuilen, en het blad ruiger maken, dan aan de vorige zoorte. Zyne vruchten zyn kleene geel-groene ſteertjes, een pink lank, gelyk aan de* Siri Java.

Dat aan de rivierkanten, en in de valeien waſt, is altyd grooter van bladeren, zes, en zeven duimen lank, vyf, en zes breed, met zeven zenuwen agter t'zamen ſlotende, de ſmaak is ſcherp, en bitter, gelyk aan Siri utan; *aan de ſtelen ziet men niets bruins, en daarom houde ik 't voor de witte zoorte, dewelke andere voor een bezondere ſtellen, en voor een baſtaard zoorte houden. Immers ze waſt op dezelfſte plaatze, en met dezelfſte gedaante, behalven dat de ſtelen ronder zyn, gras-groen, gelyk ook de zenuwen, en draagd gene vruchten.*

Naam. *In 't Latyn* Sirium frigidum. *In 't Maleyts* Siri utan dingin, *en ſlegts* Siri dingin, *in 't Maccaſſaars* Calambau. *In 't Amboins* Ammelau abber mamare, *dat is* dronkenmakende Siri, *om dat ze het hooft bezwaard, als men ze eet, dog beter noemd menze* Ammelau tallan mahina, *dat is* wilde Siri, *het* Wyfken. *Javaans* Bode.

Locus. In silvis crescit fruticosis juxta fluminum ripas, in vallibus, & Sagus silvis. In Leytimora obcurrit circa castellum Victoriam, rubra nempe, & optima species ad ripas fluminis Elephantis. Alba, seu spuria species ad rivulum Waytitar sub Guajavæ fruticibus.

Usus. Prima species, parum fusca, efficacissima censetur; ejus enim folia contrita, & abdomini illinita ardorem extrahunt in Febribus, & Colica biliosa, ex bile nempe ortis, quem in finem expressus ipsorum succus quoque propinatur, ita ut refrigerent per accidens, quod vulgus perperam naturæ plantæ adscribit. Idem quoque succus Dysuriam curat, & Gonorrhæam. Maccassarenses utrumque sumunt contritum, & abdomini illinium, ut ardorem in Febribus, & calidis Colicis extinguant.

Plants. *Het wast in 't kreupelbos langs de rivierkanten, in de valleyen, en in Saguboßen. Op Leytimor vind men 't rondom 't Casteel Victoria, te weten het roode en beste aan de kanten van de rivier den Olifant: het witte of bastaard soorte aan 't riviertje Waytitar onder de Gujavous struiken.*

Gebruik. *De eerste zoorte, daar men wat bruins aan ziet, word voor de kragtigste gehouden. Zyne bladeren gewreven, en op den buik gesmeerd, trekken uit den brand in de koortsen, en in de Gal-Colyk, die van de gal haar oorsprong heeft, tot welken einde men ook den uitgeperste zap indrinkt, en zoo verkoelen zy per accidens; 't welk de gemene man abusivelyk de natuur der plante toeschryft. Dezelve zap geneest ook Dysuriam of brandpis, en Gonorrhoeam. De Maccassaren nemen beide t'zamen gewreven, en op de buik gesmeerd, om den brand in de koortzen, en heete Colyken uit te trekken.*

CAPUT SEPTIMUM.

Ubium vulgare. Ubi.

PLurimæ Archipelagi Moluccensis insulæ quasdam proferunt radices edules, quas instar panis, vel Oryzæ tanquam obsonium adhibent, non dico, loco panis, vel Oryzæ ad quosvis cibos, sed ad quosdam, excepta Nova Guinea, & insulis ipsi vicinis, & adjacentibus, ubi nulla crescit Oryza, vel Sagus, quæ ipsis itaque tanquam generale inserviunt nutrimentum, uti Injame, & Yucca Occidentalis Indiæ populis.

Radices hæ multifariæ sunt, sed in hoc potissimum quadrant, & concurrunt, quod proferantur ab herbis convolvulis, Smilaci nostræ similibus, & crassam gerentibus radicem: foliaque per paria sibi opponuntur ad genicula, quæ generaliter illis Smilacis quoque similia sunt, seu hisce in terris Sirii foliis.

Binæ generales classes sunt *Ubium*, & *Combilium*, quæ in domesticas, & silvestres distinguuntur species, atque hæ iterum in plures alias species. *Ubium domesticum* in sex dividitur species, quarum cuivis singulare tribuimus caput, ac primum est *Ubium vulgare*, seu *bulbosum*. Secundum *Ubium digitatum*. Tertium *Ubium anguinum*. Quartum *Ubium anniversarium*. Quintum *Ubium pomiferum*. Sextum *Ubium caseolare*. Horum quodvis iterum subdividitur in diversas varietates, quas in singulis notabimus capitibus.

Ubium vulgare, seu *bulbosum* planta est convolvulacea, bulbosam gerens radicem variæ formæ, vulgatissimæ formam habent bursæ, inferius latæ, superius angustatæ, palmam longæ, quatuor, & quinque digitos longæ, quædam formam gerunt stomachi porcini obpleti, vel crassi farciminis, aliæ instar gallinæ deplumatæ, quæ præparata est ad tostionem, juxta quas formas apud incolas quoque sua sortita sunt nomina, eandem enim servant formam in transplantatione, quam semel adoptarunt.

Generaliter omnes oblongæ species mares vocantur, ac rotundæ, feminæ. Externe quædam sunt terreæ, vel gilvæ, interne albæ, seu parum russæ, densæ, satis succosæ, fragiles, & molles, ita tamen, ut brevia percurrant fila. Quædam externe nigricant, & obscure fuscum habent colorem, interne rubræ, vel purpurascentes, interiores vero partes albicant, sicciores, & solidiores sunt reliquis, hancque semper servant colorem. Externe quoque fissæ sunt, & obductæ multis tenuibus fibrillis, quæ potissimum circa caput dependent, quoque hæ sunt rariores, eo melior, ac minus fibrosa est ipsarum substantia interna. Crudæ radicis sapor fatuus est, aquosus, nec edulis, quum oris pruritum quendam excitent.

Flagellum emittit hæc planta longum, ac lentum, plerumque quadragonum, & instar fili intlexum, latera ejus quatuor acuta sunt, acsi alata essent, uti & in ramis inferioribus angustæ, & serratæ conspiciuntur pelliculæ. Stipes ejus sese in plura alia dividit sarmenta, atque hæc in multos distinguuntur articulos, ad palmæ circiter latitudinem distantes, illa autem omnia sese circumvolvunt per multos gyros ad palos adstantes, sique hos superaverint, sese invicem circumflectunt, & instar funium connexorum ex palis dependent.

Sin-

VII. HOOFDSTUK.

Het gemeene Oebi.

D*E meeste voor Eylanden van den Moluxen Archipelagus hebben zekere eetbare wortelen, die zy als brood of Ryst tot de toespys nuttigen, ik zegge niet in plaats van brood of Ryst by alle spyzen, maar by zommige, behalven Nova Guinea, en de Eylanden daar rontom gelegen, daar geen Ryst nog Sagu valt, dewelke zy dan tot een generaal voedsel dienen gelyk de Injame, en Jucca by de West-Indianen doen.*

Deze wortelen zyn van veelderlei geslagten, dog komen meest daar in overeen, dat zy een omslingerend kruid zyn, onze Smilax of steekende winde gelyk, een dikke wortel hebbende, en de bladeren staan met paren tegens malkanderen aan de knien, die in 't generaal ook de Smilax gelyken, of hier te lande de Siri-bladeren.

De twee hoofdgeslachten zyn Oebi, *en* Combili, *dezelve in tamme, en wilde, en ieder in 't byzonder weder in veele zoorten verdeeld. De tamme Oebi is verdeeld in zes zoorten, waar van wy ieder een Capittel geven, als de eerste* Ubium Vulgare, *ofte* bulbosum. *De tweede* Ubium digitatum. *De derde* Ubium anguinum. *De vierde* Ubium anniversarium. *De vyfde* Ubium pomiferum. *De zesde* Ubium caseolare. *Dog ieder van deze is weder onderdeeld in verscheide veranderingen, gelyk wy in ieder Capittel zullen aanwyzen.*

Gemeene ronde Oebi, *of* Ubium vulgare *of* Bulbosum *is een slingerende plante, met een bolagtige wortel van verscheide fatzoen, de gemeenste hebben de gedaante van een beurs, onder breed, boven smal, een hand lank, vier en vyf vingeri dik, zommige zyn als een gevulde verkens mage, of dikke worst, andere als een geplukt hoen, dat tot het braden klaar gemaakt is, na welke figuuren zy ook by de Inlanders hare benamingen hebben, want zy behouden het zelve fatzoen in 't verplanten, dat zy eens aangenomen hebben.*

In 't generaal noemd men alle lankwerpige zoorten mannetjes, den ronde, wyfkens: van buiten zyn zommige aard-verwig of vaal, van binnen wit, of een weinig na den rossen trekkende, digt, matig zappig, bros, en mals, dog zodanig, dat 'er korte draden onderlopen. Zommige zyn van buiten zwartagtig, en donker-bruin, van binnen rood of purper-verwig, dog de binnenste delen vallen witagtig, droger en malsser dan de andere, en deze verwe behouden zy ook gestadig. Zy zyn van buiten gescheurd, en ombangen met veele dunne vaselingen, meest rondom het hooft hangende, en hoe weiniger deze hebben, hoe beter en mindradig zy van binnen zyn. De smaak in de raauwe is laf, wateragtig, en niet bequaam om raauw te eeten, om dat zy in de mond wat jeuken.

Zy brengen voort een langen taaije steel, doorgaans vierkantig, en gedraaid als een touw, en de vier kanten zyn scherp, als of zy gevleugeld waren, gelyk ook aan de onderste takken smalle en gekartelde vellen gezien werden. Dezen stam verdeeld zig in zommige andere ranken, en dezelve in veele leden ontrent een hand breed van malkander staande, al te zamen zig met veele draajingen vast slingerende om de bygezette stokken, en als zy dezelve ten einde zyn, slingeren zy haar om malkander, en hangen als gevlogte touwen rondom de stokken.

Aan

Singulis articulorum nodis bina insident folia sibi opposita longiusculis in pedunculis, convenientia cum illis *Smilacis*, vel *Siri Daun*, propius autem ad illa Ari accedunt, licet multo minora sint, inferius enim binas gerunt auriculas, non rotundas, sed parum acutas, ac proinde fere trigonas, suntque porro glabra, firma, subtus quinque, & septem nervis longitudinalibus striata, & in acutum longumque desinunt apicem, quinque, & sex pollices longa, vix tres lata. Caules pallide virent in alba specie, rubræ vero obscure rubent, intermixto fusco colore, foliorumque nervi rubent. Plerumque steriles sunt, neque flores neque fructus gerentes. Aliquando autem flores proferunt, quod plerumque fit, si aliquamdiu pluviosis mensibus viguerint, tum enim ex superioribus nodis multi breves excrescunt pedunculi; vix digiti articulum longi, qui multa gerunt viridia capitula, paulo majora semine Sinapios, quæ flores mentiuntur, ex quibusdam geniculis bini tantum excrescunt longi cauliculi, spithamam circiter longi, in alios minores distincti, acsi racemi essent, ex quibus similia dependent capitula, quorum quædam hic & illic albicant, ac minimos exhibent flosculos, qui eandem cum pedunculis decidunt, sarmentorum extremum in similes quoque terminatur racemos, dein iisdem in petiolis, sed in quibusdam tantum locis unus alterve excrescit fructus tuberculosus, quorum quidam rotundi sunt instar *Klitsji*, alii oblongi, acsi digitorum fragmenta essent, hi nempe in longa specie, seu mare, illi in rotunda, seu femina. Quum vero hæc tubercula esui inepta sint, ac frustra decidant, hinc Ubia hæc sterilia vulgo censentur, altera autem species, quæ parvos gerit bulbos, interne plerumque rubra, vel purpurea est, ac plerumque frugifera, fructusque profert Pisa fusca referentes, seu avicularum corda, solitarios, binos, tresve adunatos, externe obscure cinereos, & granulosos, interne ex purpuro rubentes, cibo inutiles, sed similes proferunt plantas.

Uti *Ubia* non unam eandemque habent formam, sic neque ejusdem sunt magnitudinis juxta variarum regionum diversitatem, Amboinensia enim haud multo longiora sunt palmâ, vel spithama, quæ vero in Celebes ora Orientali circa Tambucco, & in aliis Bangay crescunt insulis, multo majora sunt, quædam instar capitis Bovis multis angulis, ac nodis notata, quædam instar Campanæ, sed non concava. Sic quoque gloriantur Boetonenses optimam sese callere artem Ubiorum plantas colendi, uti infra suo indicabitur loco.

Nomen. Latine generaliter *Ubium*, ac peculiariter hæc species vocatur *Ubium vulgare*, & *sativum*. Malaice, Javanice, & Baleyice *Ubi*. Ternatice *Ima*, Maccassarice *Lami*. Amboinice *Uby*, & *Heri*. In Hitoea *Heli*, Banda *Lutu*. Longa species Amboinice dicitur *Herimalona*, Malaice *Ubi Lacki Lacki*, quæ dividitur in albam, & rubram speciem, Rubra Malaice vocatur *Ubi Ayam*. Amboinice *Heri Maan*.

Locus. In locis, ubi Oryza crescit, Ubium parum, vel fere vix colitur. In Java, & Baleya magis ex oblectamento, & ad obsonium quam ex necessitate, a Celebe vero, & Boetona Ubii cultura quam maxime exercetur, sic porro per Moluccas, Amboinam, & Bandam usque in cunctas insulas ad Eurum sitas, immo usque in Novam Guineam. Per navigationes observatur ad alteram Novæ Guineæ partem in Mari nempe Australi quoque reperiri, uti in Ladronia, & insulis ad Orientalem, & Borealem Novæ Guineæ partem sitis.

Cultura. Hæc radix similem, immo majorem præbet laborem, quam supra de Sirii plantatione fuit dictum, tota arva, & areæ hunc in finem præparantur exstirpatione, & crematione herbarum, & fruticulorum, immo tota terra eruenda, & vertenda est, ubi per ordines grumi formantur, Malaice *Cumin* dicti, Latine *Grumi*, seu *Cumuli*. Hoc opus peragendum est, sub finem Orientalis anni temporis, seu pluviosorum mensium, Septembri nempe, & Octobri, brevi post Catjang plantationem, vel aliis in locis post Oryzam messam, quæ enim in initio pluviosorum mensium plantantur, potissimum caules, ac folia emittunt, parvasque modo formant radices.

Aan de knien van ieder lid staan twee bladeren tegens malkander op lankagtige stelen, gelykende die van Smilax, of Siri-Dauo, *dog zy komen nader met die van Arum over een, hoewel veel kleinder, want zy hebben achter twee ooren, niet rond, maar wat spits, en dierhalven schier driehoekig, voorts zyn zy glad, styf, van onderen met vyf, en zeven zenuwen in de lengte gestreept, en eindigen in een lange spits, vyf, en zes duimen lank, schaars drie breed. De stelen zyn licht-groen aan het witte geslacht, maar aan 't roode zyn zy donker-rood met bruin gemengd, en de zenuwen der bladeren zyn rood, doorgaans zyn zy onvruchtbaar, dragende nog bloemen nog vruchten. Zomtyds dragen zy nogtans bloemen, het welk meest geschied, als zy een tyd lank in de regen moesson staan, want als dan komen uit de voorste leden veele korte steeltjes, schaars een lid lank, behangen met veele groene knopjes, wat grooter als Mostaardzaad, het welk het bloeisel wil zyn, uit zommige knien komen maar twee lange stelen, omtrent een span lank, in andere kleindere verdeeld als trossen, en met diergelyke knopen behangen, waar van hier en daar eenige wit worden, en zeer kleene bloempjes vertoonen, dewelke ten laatsten met de stelen afvallen, het uiterste der ranken eindigd ook in zodanige trossen, daar na komen aan dezelve stelen, dog maar hier, en daar een of twee vruchten voort als knobbeltjes, zommige rond als een Klitsje, zommige lankwerpig als stukjes van vingers, te weten deze aan de lange zoorten of mannetjes, en de eerste aan de ronde of wyfkens. Dog dewyl deze knobbeltjes tot het eeten niet dienen, en voor met met al afvallen, zoo werden deze Oebis voor onvruchtbaar gehouden, maar de andere zoorte, dewelke kleen van bolis, en binnen doorgaans rood of purper, draagd ordinaris vruchten, te weten als graauwe Erreten, of voogel-herten, een, twee, of drie by malkander gehoopt, buiten muis-graauw, en korrelig, binnen purper-rood, tot het eeten niet dienende, maar telen hare planten voort.*

De Oebisco, *gelyk zy niet van een fatzoen en zyn, zoo zyn zy ook niet van eene grootte, na verscheidentheid der landen, want de Amboinsche zyn niet veel langer dan een hand of een span, maar die op de Oost-kust van Celebes omtrent* Tambucco, *en op de eylanden van Bangay vallen, zyn veel grooter, zommige als een Hakke gefatzoeneerd, dog niet hol. Zoo roemen haar ook de Boetonders, dat zy de beste kennisse hebben van 't Oebi planten, gelyk hier na op zyn plaats zal gezegt werden.*

Naam. *In 't Latyn* Ubium *in 't gemeen, in 't byzonder deze zoorte* Ubium vulgare *en* sativum. *In 't Maleits, Javaans, en Balis* Ubi. *In 't Ternataans* Ima, *In 't Maccassaars* Lami, *in 't Amboins* Uby, *en* Heri, *op Hitoe* Heli. *In 't Bandaas* Lutu. *De lange zoorte hiet op Amboins* Herimalona. *In 't Maleyts* Ubi lacki lacki, *verdeeld in witte, en roode. De roode hiet op 't Maleyts* Ubi Ayam, *in 't Amboins* Heri maan.

Plaats. *In landen, daar de Ryst vald, werd de Oebi weinig of niet gecultiveerd. Op Java, en Baly meer uit pleisier, en toespyze, dan uit nood, maar van Celebes en Boeton aan begind het Oebi planten met kragt geoeffend te worden, en gaat door de Moluccos, Amboina, en Banda tot in alle Zuid-Ooster Eylanden, en Nova Guinea toe. Uit de Scheepsvaarten bespeurd men, dat zy ook op geene zyde van Nova Guinea in de groote Zuidzee gevonden werden, als in de Ladrones, en de Eylanden beOosten, en Noorden Nova Guinea gelegen.*

Queeking. *Met deze wortel heeft men even zoo veel moeite, ja meer dan hoven van het Siri planten gezegt is, geheele velden, en akkers moet men daar toe bereiden met ombakken, en branden van de ruigte, de aarde geheel los opgeschud, en in ryen veel heuveltjes gemaakt, die men in 't Maleyts* Cumio, *in 't Latyn* Grumos, *of* Cumulos *noemd. Dit werk moet geschieden in 't uitgaan van de Oost- ofte regen-maanden, te weten in September, en October, kort na 't planten van de Katjang, of op andere plaatsen na het inoogsten van den Ryst, want die in 't begin van de regen-maanden geplant werden, schieten meest tot stelen, en bladeren, en gewinnen maar kleene wortelen.*

Dein *Ubis* præcedentis anni sumuntur, quæ in oblongs scinduntur frusta, digitum longa, ita ut quodvis frustum ad exteriorem partem cortice obductum sit cum superiore parte, ubi caulis emissus fuit, interna caro ad coctionem apta est. Hæc frusta *Lambon*, i. e. lumborum frusta dicta istis inponuntur Cumins, seu grumis, in quovis nempe unicum, atque talis grumus, vel superius aperitur, & in hoc tale sepelitur segmentum, vel subtus introtruditur. Post aliquot septimanas hæc frusta surculos emittunt pedem longos, quibus pali adponuntur, uti Siriis, vel Phaseolis. Hi autem pali non tam crassi requiruntur, quam sunt illi Siriorum, ac præterea parum ramosi, ut Ubi plantæ sese parum extendere possint. Tenuissima plerumque hunc in finem eligitur arundinum species, *Leleba* dicta, tres plerumque simul deponuntur, & in triangulo quasi ponuntur, ita ut vertices conniveant, ut dein plantarum fronde adgravati stabiliores sint.

Terra dein aliquoties depuratur, & excrescentes evelluntur plantæ, reliquaque progerminantia sarmenta abrumpuntur, quæ juxta primarium caulem ex radicibus propullulant, & palis circumvolvere sese recusant, hæc enim radices nimis emaciant. Plantæ hæ sese palis figunt neutiquam per radiculas, seu fibrillas uti Siria, sed multis gyris sese inflectunt, & circumvolvunt uti Phaseoli.

Quarto, vel quinto post plantationem mense, Martio nempe, vel Aprili, radices hæ maturæ censentur, quod dignoscitur, quum folia incipiant flavescere, ac radices bulbum supra terram elevent, lata nempe, & rotunda species, oblonga enim hunc non emittit, tum effodiuntur, caulesque, & fibrillæ depurantur, domum ducuntur, & ad usum conservantur, uti rustici nostri Rapas custodiunt, non autem adcumulandæ sunt, quum facillime progerminent, & inferiores putrescant, maximæ autem filis adpenduntur, minores separandæ, & surculi excrescentes abrumpendi sunt; tum per annum conservari possunt, & trans mare vehi. Quum frusta ista dissecentur, manuum pruritum excitant, ac cavendum est, ne manus faciei, vel oculis admoveantur.

Arva *Ubii* plantis conducentia non oportet humida esse, uti Oryzæ agri, sed elevata, & sicca, unde & Amboinenses has potissimum plantant in anterioribus agris, seu ad montium pedes. Quasdam itidem observant inter plantandum ceremonias, quæ superstitiosæ sunt, uti quod Cumins, seu Grumos, quum in iis frusta deposuerint, pugnis comprimant, volentes quasi Ubii radicibus mandare, ut ad quorundam pugnorum magnitudinem excrescant. Adspergunt quoque hosce cumulos Siri Pinanga masticata, ut Ubio quasi honorem præstent, atque hinc majores excrescant bulbi, uti amico Siri Pinanga honos tribuitur. Aliæ ceremoniæ apud subsequentes observabitur Ubii species, quas ibi vide.

Boetonenses peculiarem habent modum, oblongas *Ubii* radices plantandi, quæ ultra binorum pedum longitudinem excrescunt, ac brachii, vel pedis crassitiem obtinent, atque *Oebi Boelu* vocantur, quum in *Boelu* arundine crescant. Non totum circumvertunt agrum, sed herbis crematis in quibusdam locis rotundam fodiunt fossam, in diametro quatuor pedum terram elevantes, ac planitiem dein formantes, tum verticem sumunt vetusti Ubii abscissum, & extremitati arundinis fissæ intrudunt, reliquam oppletes partem terra, ac transversaliter oblongam istam radicem in depurata planitie deponunt, quum dein excrescere sinunt ad palum adpositum, tum Ubium in arundine ista crassissime excrescit, ac solidissime, ita ut aliquando ad alteram arundinis partem emineat. Hæc planities ad orgyæ spatium ab alia distet, ut Ubii plantæ sufficiens attrahere possit nutrimentum, maturæ hæ radices simul cum semi putrida effodiuntur arundine, & suspenduntur. In adjacente insula Pangesana eundem observant modum.

Usus. Radix universalis est cibus incolarum dictarum regionum, quæ non cruda editur, quum pruritum excitet oris, sed coquenda est, atque exterior cortex satis crasse abscindendus est, & residuum in frusta satis magna conscinditur, quæ loco Oryzæ, vel Sagus ad pisces, Canarios, & alios cibos eduntur.

Vel

Daar na neemt men de Oebiffen van 't oude jaar, snyd dezelve in lankagtige stukken van een vinger lank, zodanig dat ieder stuk aan de eene zyde de buitenste schorsse hebbe met het bovenste stuk, daar den steel gestaan heeft, het binnenste vleesch dient als dan nog tot koken. Deze stukken Lambon, dat is, lendestukken genoemt, zet men voorts in de voorschreeve Cumins, in ieder een stuk, of van boven de Cumins openende, en een stuk daar in vergravende, of van onderen in steekende. Na eenige weeken geven deze stukken haare scheutjes van een voet lank; daar men dan stokken bysteekt, gelyk by de Siri of onze Boonen. Dog deze stokken behoeven zoo grof, en dik niet te zyn als de Siripalen, en daar en boven wat getakt, op dat zig de Oebi-plante wat uitbreiden mag. Men neemt gemeenlyk de dunste zoorten van de Bomboezen daar toe, en bind 'er drie, en drie nevens malkanderen, staande met de hoofden t'zamen, op dat zy daar na met het loof bezwaard zynde te vaster staan.

De grond zuiverd men altemets van de ruigte, en breekt alle de andere stelen af, die ter zyden van de hoofdsteel uit de wortelen opschieten, en zig om de stokken niet vlegten willen, want die mageren de wortelen te zeer uit. Zy hegten haar aan de stokken geenzins met de worteltjes vast, gelyk de Siri doed, maar vlegten haar met veele slingerende kringen daar rondom gelyk de Boonen.

In de vierde, of vyfde maand na de plantinge, te weten in Maart, of April, agt men ze voor ryp, wiens teken is, als de bladeren beginnen geel te werden, en de wortelen met een bult uit de aarde kyken, te weten de breede en ronde, want de lankwerpige doen zulks niet; als dan werden zy uitgegraven, van de stelen, en vezelingen gezuiverd, naar huis gevoerd, en tot provisie verwaard, gelyk onze boeren met de Raapen doen, maar men moet ze niet digt op malkander leggen, om dat zy zeer ligt uitschieten, en de onderste verrotten, doch de grootste met touwtjes opgehangen, de kleene uit malkaar gebreidt, en de voortkomende scheutjes afgebrooken, zo kan men ze een jaar goed houden, en ook over Zee vervoeren. Als men de voorschreeve lendestukken snyd, dan gevoeld men eenig jeuken in de handen, en moet zig wagten ze 't aangezigte, of oogen daar mede te raaken.

De velden tot het Oebi-planten dienende, moeten niet vogtig zyn, gelyk de Ryst-velden, maar hoog, en droog, daar om ze onze Amboneezen liefst in 't voorste of laagste gebergte planten. Zy hebben ook eenige ceremonien by haar planten, die dog meest superstitieus zyn; als dat zy de Cumins, wanneer de stukken daar in gezet zyn, met de vuisten toedrukken, willende de Oebi quantswys belasten, dat ze dog veele vuisten groot zouden worden. Zy besproejen ook de cumins met gekaauwde Siri-Pinang, willende de Oebi daar mede caresseren, dat ze dog groot zouden worden, gelyk men een vriend met Siri-Pinang beschenkt. Andere ceremonien komen by de volgende geslachten van Oebi te pas, de welke ziet op zyn plaats.

De Boetonders hebben nog een byzondere manier om haar lange Oebiffen te planten, die ruim twee voeten lank zyn, een arm, of been dik, en Oebi Boelu genoemt, om dat zy in een Boelu, of Bamboes groeijen. Zy ombakken niet 't geheele veld, maar de ruigte afgebrand zynde graven zy hier en daar een ronde kuil van vier voeten in den omtrek, de aarde los makende, en een vlakke delle formeerende, dan nemen zy het hoofd van een oude Ubi afgesneden, steeken 't zelve aan 't eene einde van een Bamboes, die wat gespleeten is, en de rest met losse aarde gevuld, die zy dan overdwers in de voorschreeve delle vergraven, en zoo langs den bygezetten stok laten groeijen, hier door groeit de Oebi in de Bamboes zeer dik, en massief, en zomtyds aan 't ander einde weer uit in de aarde. Deze dellen moeten wel een vadem van malkander staan, op dat de Oebi genoegzaam voedzel bekome. De rype werden t'zamen met de half verrotte Bamboezen uitgegraven, en zoo opgehangen. Op het naast daar by gelegene eyland Pangezane houden zy de eigenste manier.

Gebruik. *De wortel is een algemeene kost onder de Inlanders van de voornoemde landen, men eet ze niet rauw, want zy veroorzaken een jeuken in de mond, maar men moet ze zieden, en dan de buitenste schorsse vry dik afschellen, en de rest in groote brokken snyden, die men dan in plaats van Ryst, of Sagu tot Visschen, Canari, en andere toespyze eet.*

Of

Vel coctum sumitur Ubium, in parva scinditur frusta, quæ iterum excoquuntur cum pauxillo aquæ, vel Calappi lympha, & cochleari minutim conteruntur in pultem glebaceam. Tota cæterum radix sub cineribus quoque torretur calidis, quæ decorticatur, & ad cibum apta redditur. Belgæ calida frusta butyro obliniunt, quum facilius masticentur, & deglutiantur, si enim Ubium solum edatur, siccum nimis est, & fatuum. In taleolos quoque scinduntur, & in Calappi oleo fricantur. Incolæ vetant calidas Ubii radices edere, quum tormina abdominis caussent. Quam maxime obstipant, ac melius conducunt operariis quam otiosis, unde ab incolis magni æstimantur, quum ventriculum satis gravant, cæterum salubres quoque sunt illis, qui laxa laborant alvo, præsertim si sub cineribus fuerint tostæ.

In *Hort. Malab. part.* 7. *Fig.* 38. *Ubium vulgare* describitur nomine *Katsji Kelengu*, licet in textu neque radix describatur, neque de ejus usu in cibo quid commemoretur, forte quod a Malabaris ad cibum non adhibeatur, ex parte autem 8. *Fig.* 50. adparet, *Kelengu* generale esse nomen cunctarum bulbosarum radicum, uti in hisce regionibus *Ubium*.

Of men neemt de gekookte Oebis, snydze in kleene stukken, kookze nogmaals met een weinig water, of Calappus melk, en wryftze met een lepel klein, zoo word een klonterige pap daar uit. Anders braad men de geheele wortel in heete assche, en schild ze dan, zoo word ze ook bequaam tot de kost. Den Hollander smeerd op de warme stukken wat boter, waar door ze vry wat gladder ingaat, want de Oebi alleen gegeten valt wat droog en laf van smaak. Men snydze ook in schyven, en bakt ze in Calappus-olie. De Inlanders verbieden warme Oebis te eeten, om dat zy buikpyn veroorzaken. Zy proppen geweldig, en passen beter voor lieden, die veel werken, dan voor lediggangers, daarom zy by de Inlanders hoog geacht zyn, om dat zy den buik wakker ballasten. Anders zyn zy ook gezond den geenen, die weeklyvig zyn, inzonderheit, die onder de assche gebraden zyn.

In Hort Malab. part. 7. Fig. 38. *werd een gemeen Ubium beschreeven onder den naam van* Katsji kelengu, *hoewel de wortel in den text niet beschreeven, nog van haar gebruik in de kost iets vermeldt werd, misschien om datze by de Malabaren in de kost niet gebruikelyk is, maar* uit part. 8. Fig. 50. *blykt, dat* Kelengu *of* Kolengu *den generaale naam zy van alle bolagtige wortelen, gelyk hier te lande* Oebi *zyn.*

Tabula Centesima & Vigesima

Ubium exhibet *vulgare* cum ejus *folio* A *separato*, & majori forma expresso, B & C bina sunt *monstrosa Ubii vulgaris radices*, seu *Oebi Ayan*, in Laha excretæ anno 1693.

De Hondert en Twintigste Plaat

Vertoont het *gemeene Oebi*, met deszelfs *blad* A *afzonderlyk* in grooter gedaante afgebeeldt, B en C zyn twee *monstreuse wortels* van het *gemeene Oebi*, ofte de *Oebi Ayan*, in de Laha gegroeit in 't jaar 1693.

OBSERVATIO.

Variis insignita fuit hæc plantarum familia nominibus, nunc enim *Rhizophora*, nunc *Volubilis*, uti & *Inhame*, & *Battatas* dicta fuit, quæ bina posteriora nomina Barbara sunt, uti & illa, quæ in *Hort. Malab. part.* 7. obcurrunt. *Plumierus* autem, ac cum eo *Linnæus Dioscoream* in memoriam magni *Dioscoridis* hanc familiam vocavit. Rhizophoræ nomen a *D. Hermanno* huic generi inpositum est, ipsique in *Parad. Bat. Pr. p.* 370. dicitur hæc planta Rhizophora Indica, sive Inhame rubra, caule alato Scammonii foliis nervosis, & conjugatis, ut & in *Thes. Zeyl. p.* 206. & Battata silvestris Indica, foliis Smilacis lævibus, caulibus alatis, flore vidua, pro fructu glandes tuberosas ad exortum foliorum emittens, *Ray hist. pl. tom.* 3. *pag.* 134. & Volubilis nigra radice alba aut purpurea maxima, tuberosa, esculenta, farinacea, caule membranulis extantibus alato, folio cordato nervoso *Sloan. Catal. pl. Jam. pag.* 46. &c.

AANMERKING.

Dit geslagt van planten heeft verscheide benamingen gekreegen, want dan hiet het *Rhizophora*, dan *Volubilis*, als mede *Inhame*, en *Battatas*, welke twee laatste namen uitlandig zyn, als mede ook die van de *Hort. Malab. part* 7. Dog *Plumier*, en met hem *Linnæus* heeft dit geslagt *Dioscorea* genaamt, ter gedagtenis van dien groote *Dioscorides*, de naam van *Rhizophora* heeft dit geslagt ontfangen van den vermaarde *Herman*, en deze plant werd van hem in de *Par. Bat. Pr. p.* 370. genaamt, Rhizophora, ofte Indische Inhame, de roode, met een gevleugelde steel, en zenuwachtige t'zamengestelde bladeren van de Scammonie, als mede in *Thes. Zeyl. pag.* 206. en Indische wilde Battata, met gladde bladeren van de Smilax, op gevleugelde steien zonder bloem, en in plaats van vrugten, bolachtige knobbels, die zy uit drijven uit den oorsprong der bladeren van *Ray hist. pl. tom.* 3. *pag.* 134. en zwarte Winde, of omslingerende plant, met een witte, ofte purperachtige, groote, knobbelachtige, eetbaare, en meelige wortel, met een steel door uitsteekende velletjes gevleugeld, en een zenuwachtig, en hartformig blad van *Sloan. Catal. pl. Jam. pag.* 46. &c.

CAPUT OCTAVUM.

Ubium digitatum. Ubi Daun Soccun. Ubi Tangan.

SEcunda species, miræ & irregularis formæ, est *Ubium digitatum*, seu *ramosum*, in binas subdivisum species, quarum primum est *Ubium digitatum majus*, seu *Ubi Daun Soccun*, secundum *Ubium digitatum minus*, seu *Ubi Alea*, vel *Ubi tangan*.

Primo *Ubium digitatum majus* modo crescendi, ac foliorum forma, cum priore convenit, excepto quod hujus folia sint paulo latiora, quod tamen non observatur, si non inter sese comparentur. Ipsius flores, & fructus capite decimo describentur. Maxima autem varietas in radice consistit, quæ in hoc genere multo major est, plana, ac latior quam longa, formam habens extensæ palmæ, parum trigona, ita tamen ut planissima pars superior sit, ex qua caulis excrescit, inferior, seu longissima pars in multos inæquales ramificationes distincta est, Ubera referentes longa; Incolæ has comparant cum laciniis folii Socci, unde & cognominantur, quæ binos pedes latæ sunt, ac sesqui longæ, seu altæ.

Radix hæc non vere plana est, sed sæpe ad unam partem concava, ad alteram gibbosa, ita ut haud male palmam referat, externe nigricans, seu terrei colores, multis fissuris, & fibrillis distincta, interne ad oras parum rubet, reliqua interna pars alba est, sique edatur, fibrosam magis habet substantiam quam prior. Sunt & quædam, quæ interne penitus rubent, ac meliores minusque fibrosæ sunt, ac præterea aliæ, quæ miras exhibent formas, cymbæ nempe, craterum, brachiorum, ac pedum, sed omnes planæ, & huc pertinentes.

Nomen. Latine *Ubium digitatum majus*, Malaice *Ubi Daun Soccun*, vel solummodo *Ubi Soccun*, Amboinice, in Hitoea *Heli Mackilaun*, in Leytimora *Heri Mackilaun*, & *Heri Soün Laun*.

Secundo *Ubium digitatum minus* nil quoque differt a præcedenti, excepto quod caules sint tenuiors, ac folia minora, tres nempe, ac tres cum dimidio pollices longa, binos lata.

Radix palmæ quoque formam habet, sed multo minor est, vulgarem nempe palmam longa, & lata, plana quoque, & erecta, in notabiles distincta ramificationes, quas nos cum digitis, incolæ vero cum Zingiberis radicibus comparant: Quædam formam habent flabelli Maurorum, atque hinc cognomen acceperunt, externe gilvæ, seu albicantes, non fissæ, ac paucis fibrillis notatæ, interne plerumque albæ, in peculiari, ac rariore specie rubræ, non fibrosæ, sed compactæ instar Hepatis, ac pingues, si masticentur, instar adipis, unde & multo meliores, ac delicatiores sunt ad edendum prioribus.

Nomen. Latine *Ubium digitatum minus*. Malaice *Ubi tangan*, & *Alea*, *Ubi Djari*, & *Ubi Kipas*. Amboinice, in Hitoea *Keli Assapin*, in Leytimora *Heri Assapin*, h. e. *Ubium digitatum*.

Cultura. Ambæ hæ species coluntur, uti *Ubium* præcedens, plantantur nempe frusta vetustæ radicis abscissa, quæ supra *Lambong* vocavimus; Quum incolæ *Lambongs* in grumis deponunt, inter plantandum has observant ceremonias, quod planam nempe palmam extensis digitis in cumulos deprimant, volentes quasi hac re *Ubium* mandare, ut multos generet ramos, & ample sese extendat.

Usus. Primum in aqua ebulliuntur, ac sub cineribus torrentur, ac eduntur, uti priorum radices, permittuntur quoque ægris, quum priora Ubia prohibita essent, quod præsertim intelligendum est de posteriore, seu minore specie, quæ ob delicatum ejus saporem ad potum Thee iridem proponitur, prior autem species solummodo inservit ad stomachum satiandum.

VIII. HOOFDSTUK.

De gevingerde groote Ubi plant.

D*e tweede zoorte, en oubollige fatzoen is het* Ubium digitatum, *of getakte Oebi, onderdeeld in de twee volgende zoorten, als d'eerste* Ubium digitatum majus, *of* Ubi daun Soccun, *de tweede* Ubium digitatum minus, *of* Ubi Alea, *en* Ubi tangan.

De eerste Ubium digitatum majus *is aan wasdom, en fatzoen der bladeren het voorgaande gelyk, behalven dat deze bladeren wat breeder zyn, het welk men egter niet bemerkt, als men ze niet tegens malkander houd. Zyne bloemen en vruchten zullen hier na in 't tiende Capittel beschreeven werden. Het meeste onderscheid bestaat in de wortel, dewelke in dit geslagte veel grooter is, plat, breder dan lank, in de gedaante van een uitgebreide hand, wat driezydig, dog zoodanig, dat den vlaksten hoek boven staat, daar den steel uitkomt, de onderste, of langste zyde is in veele onevene takken verdeeld als lange Euters. De Inlanders vergelyken ze by de lappen van het Soccunblad, en benoemen ze ook daar van, twee voeten breed, en een en een half lank, of hoog.*

De Wortel is niet regt vlak, maar dikwils aan de eene zyde wat hol, en aan de andere bultig, zoo dat ze niet qualyk een hand gelykt, buiten zwartagtig of aard-verwig, met veele scheuren en vaselingen, binnen aan de kanten wat rood, de rest is wit, in 't eeten hairiger van substantie dan de voorige. Men heeft 'er ook onder dit geslachte geheel roode van binnen, die beter en mindradig zyn, en daar en boven nog andere, die wonderlyke fatzoenen vertoonen van schuitjes, bakken, armen, en beenen, dog alle vlak, en hier onder behoorende.

Naam. *In 't Latyn* Ubium digitatum majus, *in 't Maleyts* Ubi Daun Soccun, *of slegts* Ubi Soccun, *in 't Amboins op Hitoe* Heli mackilaun, *op Leitimor* Heri mackilaun, *en* Heri Soun Laun.

De tweede Ubium digitatum minus *verschild mede niets van de voorgaande, behalven dat de stelen dunder, en de bladeren wat kleender zyn, te weeten drie, en drie en een half duim lank, en twee breed.*

De wortel is meede geformeerd als een hand, dog veel kleender, te weten een gemeene hand lank, en breed, mede vlak, en overend staande, verdeeld in merkelyke takken, die wy by vingers, de Inlanders by Gember-wortelen vergelyken. Zommige zyn geformeerd als een moorsche wayer, en daar na genaamt, van buiten vaal, of witagtig, zonder scheuren, en met weinige vaselingen, binnen in 't gemeen wit, aan een byzondere raardere zoorte rood, niet draadig, maar digt als een lever, en vet in 't knouwen, als engel, daarom veel beter, en smaakelyker in 't eeten dan de voorige.

Naam. *In 't Latyn* Ubium digitatum minus, *in 't Maleits* Ubi angan *en* Alea, Ubi djari, *en* Ubi Kepas. *In 't Amboins op Hitoe* Keli Assapin, *op Leytimor* Heri assapin, *dat is* Vingee Ubi.

Queeking. *Deze beide zoorten werden geoeffend, gelyk het voorgaande* Ubi, *geplant met stukken van de oude wortel gesneeden, die wy boven* Lambong *genoemt hebben. Als de Inlanders de Lambongs in de cumins steeken onder het planten, zoo observeeren zy deeze ceremonien daar by, dat zy de vlakke hand met uitgebreide vingers op de cumins drukken, willende daar mede de* Oebis *belasten, dat zy veele takken zullen gewinnen, en haar verre uitbreiden.*

Gebruik. *Zy werden eerst in water gekookt, en onder de assche gebraden, en gegeten als de voorige, en zyn toegelaten ook in ziektens, daar andere* Oebissen *verbooden zyn, 't welk inzonderheit te verstaan is van de laatste of kleene zoorte, dewelke wegens haar delicatesse ook by de theebak opgeschaft word, maar de eerste diende alleenlyk om den buik te vullen.*

Tabula Centesima Vigesima Prima

Ubium exhibet *digitatum majus*, cum ejus radice *separata* A, quæ instar manus extensa, hinc *palmata* quoque dicta est.

De Hondert en Een en twintigste Plaat

Vertoont de *gevingerde groote Ubi plant*, met deszelfs wortel A afzonderlyk, welke als een hand uitgebreid staande daarom ook *gevingerde*, ofte *handvormige* genaamt werd.

OBSERVATIO.

Hinc est Volubilis nigra, radice tuberosa, compressa, maxima, digitata, farinacea, esculenta; folio cordato nervoso, *Sloan. Cat. pl. Jam. pag.* 46. & Rizophora magna, Virginiana, Bryoniæ nigræ modo volubilis, singulari folio nervoso flexili, caule tetragono, ad angulos alato *Plukn. Almag. pag.* 381. & Ricophora, seu Inhama Indica, alato caule, Scammonii folio singulari *Herm. Parad. Bat. Pr. pag.* 371.

AANMERKING.

Dit is de zwarte Winden, ofte omslingerende plant, met een gedrukte, knobbelachtige, zeer groote, gevingerde, meelachtige, en eetbare wortel, met een zenuwachtig, hartvormig blad van *Sloan. Cat. pl. Jam. pag.* 46. en de groote Virginische Ricophora omslingerende als de zwarte wilde Wyngaard, met een enkeld senuwachtig, buigzaam blad, met een vierhoekige steel aan de hoeken gevleugelt van *Plukn. Almag. pag.* 381. en Ricophora, ofte Indische Inhame, met een gevleugelde steel, en een enkeld blad als de Scammonie van *Herm.* in de *Par. Bat. Pr. pag.* 371.

CAPUT NONUM.

Ubium anguinum. Ubi Ular.

Tertia *Ubiorum irregularium* species est longa, non qualis in septimo capite longas vocavimus, vulgaria nempe Ubia, quæ oblongam habent formam, instar bursæ, vel sacci, hæc autem longissima sunt, ac tenuia, & distinguuntur in binas monstrosas species, primo *Ubium anguinum*, secundo *Ubium draconum*, quæ ambo in hoc describuntur capite.

Primo *Ubium anguinum* omnium rarissimam habet formam inter radices difformes, ob monstrosos, & irregulares flexus, qui magna ex parte anguem repræsentant in multos gyros, & flexus incurvatum, atque hæc radix in medio plerumque crassior est, ad extremitatem angustior, quæ collum repræsentare videtur, cui rugosum insidet tuber caput æmulans, e quo caulis excrescit, & quod brevibus cingitur fibrillis, quæ abruptæ os, oculos, & dentes referunt. Inferior extrema pars in obtusum excurrit apicem, caudam mentientem, ita ut tota forma æmulam referat anguem. Miraculum sane naturæ; Atque hinc in hisce insulis, ubi incolæ tantopere serpentes colunt, has quoque honorant radices, uti Javani, ac Sinenenses in plantis, lignis, & lapidibus tot anguium formas notant, quas natura in hisce regionibus tam frequenter profert: Radices hæ externe pullum habent colorem, in medio binos digitos crassæ, ac cum gyris, & circinnis sesqui, ac binas spithamas longæ, si vero hi sinus extenderentur, quinque pedum longitudinem obtinerent.

Sunt & quædam hujus speciei, quæ raros formant sinus, immo fere rectæ sunt, quæ nempe in molli, & arenoso crescunt solo, ac proinde varietates anguiformis habentur.

Secundo *Ubium Draconum*, seu *Ubi Boaya*, radices gerit in medio latas, in brachia, vel ramificationes extensas, atque hinc Crocodillas, volantes Dracones, & Correcorrem, seu naves alatas referunt, cujus incolæ peculiarem formant speciem, quum, licet plantentur, hanc semper servent formam, nec unquam anguiformem obtinent.

Utriusque caulis quadragonus est, intortus, in multos articulos distinctus, & ad oras serratis membranulis auctus purpurascentibus.

Folia priorum longitudinem habent, sed angustiora sunt, glabra, & firma, ex foliorum alis fructus excrescunt, sessiles fere in caule, formam habentes prioris speciei, infantis palmas referentes, in binos, tres, quatuorve digitos distincti, quorum unus semper longissimus est, externe gilvi, punctulisque notati, & rugosi. Secundæ speciei planiores sunt, magisque intorti, fere instar minorum Draconum.

IX. HOOFDSTUK.

Het Slangachtige Oebi.

Het derde geslagte van de Onbellige Oebissen zyn de lange, niet diergelyke wy in 't zevende Capittel lank genoemd hebben, te weten de gemeene Oebissen, die een lankwerpig fatzoen hebben, gelyk een beurs of zak, maar deze zyn geheel lank, en dun, en verdeelen zig wederom in twee monstreuze zoorten, te weten, de eerste Ubium anguinum *of slangen Oebi. De tweede* Ubium draconum *of Kaimans Oebi, beide in dit Capittel beschreeven.*

De eerste Ubium anguinum *is de raarste van gedaante onder alle wortelen, wegens haare zeldzame, en monstreuze forme, dewelke meestendeels een slange verbeeld met veele kringen en bogten door malkander geslingerd, in de midden doorgaans dikker, aan 't eene eind smaller, 't welk de hals wil zyn, en daar op een ruige knop gelyk een hooft, daar den steel uitkomt, behangen met korte vaselingen, welke afgebrooken, mond, oogen, en tanden vertoonen. Het agterste, of onderste einde loopt wederin een stompe spits uit, gelyk een steert, over zulks vertoond als een opgestoode slange geformeerd. Een wonderspel der natuur! die in dese landen, daar de meeste inlanders zoo veel van slangen houden, ook zommige dezelve eeren, gelyk de Javanen, en Sineezen die in gewassen, houten, en steenen, zoo veele Schepzelen van slangen gedaante vinden, dewelke de natuur in deze landen overvloedig voortbrengt: Van buiten zyn zy aard-verwig, in de midden twee vingers dik, met al de krullen, een en een half, of twee spannen lank, maar als men alle de bogten wilde meeten, zouden ze wel vyf voeten lank zyn.*

Daar zyn 'er ook van dit geslachte, die weinige bogten hebben, ja schier regt zyn, te weten, die in een losse en zandige grond wassen, en dierhalven voor een verandinge van de Slangen formige gehouden werden.

De tweede Ubium Draconum, *of* Ubi Boaja *is, wiens wortelen in de midden breed zyn, in eenige takken, of armen verdeeld, en daar door Kaimans, vliegende Draaken, en Correcorren verbeelden, waar van de inlanders een bezonder zoorte maken, om dat zy in 't verplanten altyd de voornoemde gedaante, en nooit geen regte slange formige hebben.*

De steel van beide is mede vierkant, zeer gedraaid, in veele leden verdeeld, en langs de kanten met gekartelde vellekens bezet, dewelke wat purperagtig zyn.

De bladeren zyn zoo lank als de voorige, maar smalder, glad, en styf, uit den schoot der bladeren komen de vruchten voort, schier zonder steel aan den stam vast, gefatzoeneerd aan de eerste zoorte, als handekens van een kind, verdeeld in twee, drie, en vier vingers, waar onder de eene altyd de langste is, van buiten vaal-graauw, met punctjes bezet, en ruig. Aan de tweede zoorte zyn zy wat platter, en meer gedraaid, schier als kleine Draaken.

Nomen. Prima species Latine dicitur *Ubium anguinum.* Malaice *Ubi Ular,* Amboinice, in Hitoea *Helinya,* in Leytimora *Herinya.* Altera species cognominatur juxta animal, quod repræsentat, sed plerumque *Ubium Draconum.* Malaice *Ubi Boeya,* h. e. Ubium Draconis, vel Crocodili. Apud Amboinenses nullum peculiare obtinuit nomen.

Cultura. Terra, & grumi præparantur, ut supra; ac vetustarum radicum caput peculiariter abscissum, ut & crassissima eliguntur lateralia frusta, seu Lambongs ad transplantationem. Ad hoc opus ridiculosas instituunt ceremonias, & gesticulationes, ut miras proferant hæ radices formas, brachia flectentes, & incurvantes, quantum possunt miro modo, quibus grumos comprimunt, quum frusta in iis deposuerint. Alii fractam sumunt ollam, cui frusta inponunt, tum sinus incurvare sese oportet ad ollæ formam. Ipsis autem sæpius vanitatem hujus superstitionis expoitui, permittens ipsis talia Ubia in meo plantare horto cum omnibus istis ceremoniis, quæ tamen nullam acquirebant anguis formam, quum terra erat nimis arenosa, & mollis.

Contra si in pingui, & argillacea radices plantentur terrâ, lapillis mixta, nullis adhibitis ceremoniis, Ubia proferebant vere anguiformia: Objiciebant autem mihi, Belgas non veram habere fidem, atque ipsis committendum erat hoc negotium, sive essent Christiani, Mauri, vel Gentiles, quum hoc requirebat natura, & qualitas suæ patriæ, alioquin enim Ubia non miras proferrent formas.

Comperimus tamen, alias Draconis formas maxime formari ex situ, & decursu lapidum, & lignorum ipsis adjacentium, inter quæ percurrere, & crescere debent, quæ casuales dant formas. Si Paracelsus hasce frequentasset regiones, argumenta arripuisset, quibus doctrinam suam vis imaginationis adstruxisset, Christianis autem non placet, vel adridet hæc doctrina, uti quoque non decet, alicujus nempe imaginationem, quam fortis etiam sit, extra se in alicujus corpus, seu objectum, quod non tangit, ullam posse efficere operationem.

Hoc mihi concedendum est, Oebi Oelar sæpe plantatoris voluntatem sequi, sed sæpe etiam variat, & obstat, certum enim est, frusta unius ejusdemque radicis conscissa, & in horto quodam plantata varias produxisse formas. Quædam porro apud incolas regit superstitio, *Oebi Oelar non in medio horto,* vel inter alia Ubia permittere crescere, sed in angulo quodam separato hoc deponunt, dicentes Draconis, vel Anguis formam undique circa se consumpturam, & perdituram esse alios fructus.

Usus. Effossa Ubia suspendenda sunt, ne terram, vel humiditatem tangant, quum progerminant, ac facile putrescunt, sat magno enim constat labore, ut suspensa inpediantur progerminare, ac vidi, tale Ubium sub tecto suspensum viridem, & alatum emisisse caulem, ultra binas orgyas longum, qui per ipsum penetrabat tectum. Ad cibum præparantur coctione in aqua, & tostione sub cineribus, uti alia, sed hæc magis fibrosa sunt.

Quidam ex nostra natione putant, cuncta anguiformia Ubia formari per allisionem Ubii, si crescat, contra lapides, vel aliam duram materiam, unde Ubium cogitur sese vario inflectere modo. Hoc tamen quam maxime erroneum est, hæc enim allisio nunquam tales miros formaret, vel caussaret gyros, plantavi quoque hæc in pingui argilla, cui nullus admixtus erat lapillus, atque in una area ultra centena accepi, quæ omnia rarissimas habebant anguis formas, quorum plurima caudam, seu circinnam supra terram emittebant, ac caput in medio ventris quasi abscondebant, quædam etiam unam alteramve in capite gerebant cristam, tam naturaliter quam unquam erectus anguis conspici potest. Inter hæc quædam erant, quæ binos pluresve exhibebant serpentes sibi invicem junctos, & inflexos, ex uno dependentes capite, sed quivis in peculiarem terminabatur caudam.

Naam. *De eerste zoorte heet in 't Latyn* Ubium Anguinum; *in 't Maleits* Ubi ular. *In 't Amboins op Hitoe* Helinja, *op Leitimor* Herinja. *De tweede zoorte werd toegenaamt na het gedierte, 't welk zy vertoont, dog meest* Ubium Draconum. *In 't Maleits* Ubi Boaja, *dat is* Draaken, *en* Kaimans Oebi, *by de Amboineezen heeft ze geen byzondere naam.*

Queeking. *Het Land, en de Cumins werden toebereid gelyk als boven, en van de oude wortelen neemd men het hoofd bezonder afgesneden, en de dikste zyde-stukken, of Lambongs tot het verplanten. Hier gebruiken zy nu de klugtigste ceremonien, en aperyen, om zeldzame gedaanten voort te brengen, wringende de armen door malkander zo krom, en klugtig als ze kunnen, en drukken daar mee op de Cumins, als ze de stukken daar in gezet hebben. Andere nemen een gebroke pot, en zetten de stukken daar in, zoe moeten de bogten zig krommen na de pot. Dog ik heb hun dikwils de ydelheit van deze superstitie vertoond, latende door haar zelfs zodanige Oebissen in mynen tuin planten, en alle here ceremonien daar by gebruiken; en egter wilde geen Slangen gedaante aan de Oebi groeijen, want de grond was te zandig en les.*

Daar en-tegen in een vette, en kleiagtige grond geplant, daar kleene steenen onderlopen, zonder ceremonien quamen 'er Oebissen van regte Slangen gedaante voort. Dog hier wierde my voorgeworpen, dat de Hollanders geen vast geloof daar aan hebben, zy luiden moesten 't doen, of zy Christenen, Mooren, of Heidenen waren, om dat zulks de eigenschap en natuur van haar land mede bragt, anders zouden 'er geene Oebissen van rare gedaante voortkomen.

Men bevind evenwel, dat de andere zoorten van draaken gedaante zig merkelyk formeeren na de situatie of gangen van steenen, en houten daar omtrent liggende, en daar tusschen zy door moeten groejen, het welk dan toevallige fatzoenen geeft. Was Paracelsus in deeze landen geweest, hy hadden argumenten gevonden, om zyn leere van de kragt der sterke imaginatie staande te houden, dog het wil by de Christenen niet wel doordringen, gelyk het ook niet en behoord, dat iemands imaginatie, hoe sterk die ook zy, buiten hem zelfs in een ander lighaam, dat hy niet aanraakt, eenig werkinge zal doen.

Dit moet ik toestaan, dat de Oebi Oelar *dikwils des planters zin voldoe, maar dikwils ook mist. Immers het is zeker, dat in eenen tuin de stukken van een en dezelve wortel gesneeden en geplant, verscheide gedaanten voortbrengen; nog is 'er een superstitie by de Inlanders, dat zy de* Oebi Oelar *niet midden in haren tuin, of omtrent andere Oebissen willen planten, maar aan de kanten, of in een hoek alleen, zeggende, dat anders de Draaken, of Slangen gedaante om zig zoude vreeten, en de andere vrugten verteeren.*

Gebruik. *De uitgegrave Oebissen moet men allegaar ophangen, op dat zy geen aarden, of vogtigheit raaken, want anders schieten zy gedurig uit, en rotten eindelyk, men heeft nog quaad genoeg, dat men de opgehangene 't uitschieten belette, en ik hebbe gezien, dat zulk Oebi onder 't dak opgehangen een groene, en gevleugelde steel voortbragte, meer dan twee vademen lank, en die door het dak heenen drong. Tot de kost werden zy bereid door 't opzieden in water, en braaden in de assche, gelyk andere, dog zy vallen wat dradig.*

Zommige van onze natie meenen, dat alle deze Slange formen veroorzaakt werden door het stoten van de Oebi in 't groejen tegens steen of ander harde materie, het welk de Oebi dwingd haar op verscheide wyze te draajen. Dit is egter een groot abuis, want dit aanstoten zoude nooit zoo rare kringen maken, ook heb ik ze in een vette klygrond geplant, daar niet een steentje onder was, en op een bed over de honderd stuks van de raarste slange formen bekomen, waar van de meeste den steert, of een van de krullen boven de aarde uitsteken, en het hoofd midden in 't lyf verborgen hadden, zommige ook met een of twee kuiven omtrent 't hoofd, zoo natuurel als 'er ooit een opgeschote slange zyn mag. Onder dezelve waren 'er ook eenige, dewelke verbeelden twee, of meer slangen door malkander gevlogten, van een hoofd afhangende, dog ieder in een byzonder steert eindigende.

Tabula Centesima Vigesima Secunda

Ubium exhibet *anguinum*, cum radicibus A varios inflexos, & conjunctos exhibentibus angues. B *Folium separatum* sistit naturali sua forma, & magnitudine. C C *Fragmenta* sunt radicis plantationi inservientia, ex quibus novæ dein propullulant plantæ, & quæ *Lambon* incolis vocantur. D & E radices sunt *Ubi Draconis*, quod *Ubi Boaya* incolis dicitur. F. Mira *Ubii anguini* radix est. G *Monstrosum* exhibet *anguem Oebi* dictum.

CAPUT DECIMUM.

Ubium anniversarium. Ubi taun taun.

Quarta Ubii sativi species est recta, quæ uno binisve radicibus perpendicularibus terram petit. Radix hæc crassissima est, & longa, superius angustata, inferius lata, aliquando simplex instar longi facci, aliquando in varias breviores ramificationes distincta, quæ omnes perpendiculares descendunt, plerumque tres pedes longæ, ac brachium latæ, vel crassæ.

Effossæ hæ radices aliquando hominis, vel infantis repræsentant effigiem, cum brachiis, ac pedibus, tamque profundæ sunt, ut plerumque integræ eradicari nequeant, sed inferior plerumque pars terræ infixa manet, quæ altero iterum progerminat anno, per omnem penetrans ipsi incumbentem terram, unde & nova formatur, & producitur planta.

Folia ejus minora sunt quam in omnibus præcedentibus Ubiis, inferius rotundiora, & magis cordiformia, glabra, paucisque costis notata. Ejus caules non ita extensi vel alati sunt, sed tamen quadragoni, tenues, inque plures distincti ramos, qui late sese extendunt circumvolvunt, & amplum occupant locum. Ex foliorum alis bini pluresve dependent caules, spithamam longi, floribus undique cincti, qui sunt simplicia alba capitula, vix sese aperientia, & debilem fundentia odorem, nec nisi tempore pluvioso, post flores, ac caules hosce deciduos, eodem in loco prope folia fructus progerminant nunc solitarii, nunc gemini, parva referentes Ubia, externe parum rugosi, qui facillime radiculas emittunt, quum terram tangant, immo quum ex stipite dependent, albas exhibent fibrillas, terram quasi quærentes. Aliquando hi fructus parvos referunt Raphanos, quidam rotundiores, & Olivæformes, tuberculosi, seu verrucosi, & rugosi.

Tale Ubium in horto meo plantatum tam miram producebat radicem, ut bombardam referret vehiculo suo impositam, aliud binos exhibebat longos ramos instar farciminum ad primariam radicem dependentes, hæc autem radix erat *Oebi Oelar*, unde & multi putant, *Oebi taun taun* esse degenerationem *Oebi Oelar*, has autem species formam suam mutare concedere nequeo, sed puto frustum istud mihi pro *Oebi Oelar* datum, forte fuisse hujus Ubii, quod anguis formam aliquando etiam adsumit. Plurimæ præcedentium Ubiorum species, quæ in hortis coluntur, raro flores fructusque ferunt, quod hæc species præ aliis facillime facit, ac peculiari modo ab Oebi Oelar differt, uti mox fuit dictum.

Nomen. Latine *Ubium anniversarium.* Malaice *Ubi taun taun*, & *Ubi torana*, h. e. perenne, & hastæ forme *Ubium.*

Locus. Hæc species semi silvestris habetur, saltem ubi semel plantatur, suæ committitur naturæ, ac superior modo radix aliquando effoditur, inferiorque relinquitur pars, unde & in desertis quoque reperitur hortis, tenuem gerens radicem.

De Hondert en twee en twintigste Plaat

Vertoont het *Slangachtige Oebi*, met zyn verscheide wortels A wonderlyk omgekrult, en zamengerolde Slangen verbeeldende. B Is een *afzonderlyk blad* van deze plant om zyn natuurlyke gedaante, en grootte te kennen. C C Zyn *stukken van de wortels*, tot de voortplanting dienende, waar uit nieuwe planten daarna voortkomen, en die *Lambon* van de Inlanders genaamt werden. D en E Zyn wortels van het *Drake Oebi*, welke *Ubi Boaya* van de Inlanders geheeten werd. F. Is een wonderlyke wortel van de *Slangformige Oebi.* G Vertoont een *monstrouse Slang Oebi* genaamt.

X. HOOFDSTUK.

Het jaarlykze Oebi.

De vierde zoorte van de tamme Oebi is de regte, die met een, of twee stammen regt neder in de grond schiet, en jaarlyks een nieuwe plante voortbrengt. Deze wortel is zeer dik en lank, boven smal, en onder breed, zomtyds enkeld als een lange zak, zomtyds in verscheide kortere takken verdeeld, alle regt neerwaarts gaande, en gemeenlyk drie voeten lank, en een arm dik.

De uitgegrave vertoonen dikwils de gedaante van een mensch, of kind met armen en beenen, en gaan zoo diep, dat men ze gemeenlyk niet geheel kan uitgraven, maar het onderste stuk daar van geheel in de aarde blyft, 't welk dan het volgende jaar weer uitschiet door alle de aarde heen, die daar op leid, en een nieuwe plante formeerd en voortbrengt.

De bladeren zyn kleender dan aan alle de voorgaande Oebissen, achter ronder, en hertformiger, glad, met weinige ribben. De stelen zyn zoo niet geribd of gevleugeld, egter vierkantig, dun, en in meer takken verdeeld, die verre om zig slingeren, en een groote plaats beslaan. Uit den schoot der bladeren hangen twee, of meer stelen af, een span lank, daar rondom het bloeizel zit, zynde enkelde witte knopjes, die zig qualyk openen, en een slappen reuk van zig geeven, dog maar by regenagtig weer, na 't afvallen van 't voorschreeve bloeizel met haare stelen, komen op dezelve plaatse by de bladeren voort de vruchten een, of twee by malkander, kleene Oebissen gelykende, ruig van buiten, dewelke zeer ligtelyk weder inwortelen, als zy de aarde beroeren, ja nog aan den stok hangende, schieten zy witte worteltjes uit, en zoeken de aarde. Zomtyds gelyken deze vrugten de kleine radyzen, eenige wat ronder als Olyven, maar vol wratjes en ruig.

Zulken Oebi in mynen tuin geplant, bragt voort eens wortel met zoo zeldzame bogten, dat ze geleek een geschut op zyn affuit leggende: Een andere hadde twee lange takken, nevens de hoofdwortel hangende als worsten, dog deze was van een Oebi Oelar *voortgekomen, weshalven veele meenen, dat de* Oebi taun taun *een verwildering zy van* Oebi Oelar, *en dat deze beide hare gedaante dikwils onder malkander verwisselen, 't welk ik nog niet kan toestaan, maar gisse, dat het voorschreeve stuk my voor* Oebi Oelar *gegeven, misschien van deze Oebi geweest zy, dewelke de slangen gedaante ook eenigzints kan aanneemen. Men ziet de meeste van de voorgaande Oebis, die men in de tuinen oeffend, zelden bloemen, of vruchten voortbrengen, 't welk deze zeer ligt doed, en op een bezonder maniere van* Oebi Oelar *verschillende, gelyk even verhaald is.*

Naam. *In 't Latyn* Ubium anniversarium. *In 't Maleits* Ubi taun taun, *en* Ubi torana, *dat is overjarige, en Spiesformige* Oebi.

Plaats. *Men houd deze zoorte voor een half wilde, immers daar ze eens geplant word, laat men ze ongemoeid staan, gravende slegts zomtyds de bovenste wortel uit, en laat het onderste staan, dies men ze ook in verlatene tuinen vind, dog met een dunne wortel.*

Usus. Ad cibum præparatur uti priores, sed viliorem habet saporem, unde & raro colitur. Si non effodiatur, totus perit stipes cum foliis, & caulibus, radix vero perennat, ac subsequentibus mensibus novos emittit caules, sed ex alio capite, seu tubere, ad latus posito: Hæc iterum perit planta, ac sic quotannis novus progerminat caulis, unde & nomen obtinuit, quod in aliis domesticis non obtinet *Ubiis*.

Gebruik. *Ze werd tot het eeten toebereid als de voorgaande, dog ze is slegter van smaak, en word dierhalven weinig geoeffend. Als men ze niet uitgraaft, zoo vergaat den geheelen stok met bladeren, en stelen, dog de wortel blyft, en schiet in de volgende maanden weder nieuwe stelen uit, hoewel uit een ander hoofd, of knobbel ter zyden staande. Deze vergaat al wederom, en zoo komt jaarlyks een nieuwe steel voort, waar van deze Oebi hare naam heeft, het welk geen andere tamme Oebi doed.*

Tabula Centesima Vigesima Tertia

Ubium exhibet *anniversarium* cum ejus *folio* A naturali forma, & magnitudine expresso. B Ejus *radix* est *longa*. C Ejus *segmentum plantationi* inserviens.

De Hondert en drie en twintigste Plaat

Vertoont het *jaarlykse Oebi* met deszelfs *blad* A afzonderlyk in zyn natuurlyke gedaante, en groote verbeeld. B Is de *lange wortel*. C Een *stuk* daar van tot de *voortplanting* dienende.

CAPUT UNDECIMUM.

Ubium pomiferum. Abuo.

Quinta *Ubii sativi* primaria species est pomifera; licet enim in præcedentibus capitibus fuerit indicatum, multas Ubii species parvos producere fructus, hæc tamen maximos gerit fructus, instar vulgaris nempe pomi, vel Lemon Nipis. Hæc species in domesticam, & silvestrem distinguitur, quas ambas hoc in capite describemus.

Domestica multas iterum habet varietates, vulgatissimam autem sequemur formam, juxta quam icon fuit delineata. More crescendi, & foliatura cum vulgari convenit Ubio, ejus autem folia majora, & latiora sunt illis Ubii vulgaris, cordiformia, inferius binas gerentia rotundas auriculas, subtus rugosiora, multisque venis pertexta.

Ex superiorum foliorum alis simplex provenit fructus sessilis, & arcte cauli adcumbens, plerumque ante, aliquando post flores. Hi fructus diversi sunt, sed vulgo in binas dividuntur species, in majorem, & minorem; qui vero non certam observant formam, si enim radix magna est, fructus pusilli sunt, ac sic contra.

Vulgares fructus rotundi sunt, seu parum obliqui, magnitudine Limonis Nipis, alii instar globi sclopeti, externe gilvi, planisque verrucis obsiti, quæ in medio foveolam gerunt, in junioribus spinulosæ, interne quidam flavescunt, rubris punctulis notati, alii violacei, seu purpurei.

In majore specie magnitudinem habent ovi Anatis, vel pugni minoris, quidam rotundi, quidam oblongi instar cordis animalis, interne pallide flavescunt ad Citrinum colorem adcedentes, ad oras virentes, quousque pellicula adparet.

Juxta fructus, uti & ex superiorum foliorum alis flores proveniunt, quatuor, vel quinque insidentes longis petiolis. Quivis pedunculus palmæ longitudinem habet plus minusve, nullos emittens laterales ramulos: Flores binas habent partes, quarum inferior pars est trigono-oblonga basis, cui verus insidet flos, qui componitur ex sex erectis angustis petalis, capitulo in centro, simul cum basi vix digiti unguem longus, ac frustra decidit. In majore specie trigonæ bursæ majores sunt, quævis nempe ala obuli magnitudinem habet, nunc rotunda, nunc oblonga.

Stipes rotundus est, sed foliorum petioli acutis dorsis notati sunt. Radix, uti dictum fuit, varia est, prout majores, vel minores profert fructus. Vulgatissima magnitudinem habet Ovi Anatis, inferius plana, ac superius multis crassis fibris obducta, externe russa, interne flavescens. Major species glabram gerit radicem, vix pugnum magnam, multis tuberculis sursum, & deorsum spectantibus, externe russa, interne violaceo-fusca, quæ melior censetur.

Secundo *Abuo*, seu *Ubium silvestre* folia gerit duplo majora, multisque venis rugosa, palmam longa, ac spithamam lata.

Cuivis

XI. HOOFDSTUK.

De Appeldragende Oebi.

De vyfde *Hoofdzoorte van de tamme* Oebi *is de appeldragende, want hoewel in de voorgaande Capittelen gezegt is, dat veel van die Obissen kleene vruchten dragen, zoo draagt nogtans deze de grootste vruchten, te weten als middelbare Appelen of Lemon Nipis. Dit geslagt verdeelt zig in tamme en wilde, beide in dit Capittel beschreeven.*

De tamme heeft wederom veele veranderingen, dog wy zullen het gemeenste fatzoen volgen, waar van de figuur gemaakt is. Aan wasdom en stand der bladeren komt het met de gemeene Oebi *overeen, dog de bladeren zyn grooter, en breeder, dan die van de gemeene* Oebi, *hertformig, agter met twee ronde ooren, van onderen ruiger, en met veele aderen doorregen.*

Uit den schoot van de voorste bladeren komt een enkelde vrugt voort, zonder voet, digt tegens den steel aanzittende, gemeenlyk voor, en zomtyts na het bloeizel. Deze vrugten zyn verscheiden, dog men verdeelt ze gemeenlyk in twee zoorten, in groote, en kleene, die geen vast fatzoen houden, want als de wortel groot is, zoo worden de vrugten kleen, en ter contrary.

De gemeene vrugten zyn rond, of wat scheef, in de grootte van een Lemon Nipis, en andere als een musquet-kogel, buiten muis-graauw, en met platte wratten bezet, die in de midden een kuiltje hebben, maar aan de jonge wat stekelig: van binnen zyn zommige geelagtig met roode puntjes vermengt, andere violet, of peers.

Aan de groote zoorte zynze als een Eende-ey, of als een kleene vuist, zommige rond, zommige lankwerpig als een hert van een beest. Van binnen zynze bleek na 't Citroen-geel trekkende, aan de kanten groenagtig, zoo ver men de schelle rekent.

Nevens de vrugten, en ook uit den schoot der voorste bladeren komt het bloeizel voort, aan vier, en vyf lange stelen nevens malkander: Ieder steel is een hand lank, min of meer, zonder zyde takken, het bloeizel bestaat uit twee delen, het onderste is een driehoekig lankwerpig voetje, daarop het bloeizel zit, gemaakt uit zes overeindstaande smalle blaadjes, binnen met een kleen knopje, te zamen met het voetje schaars een nagel van een vinger lank, en vald voor niet met al af. Aan de grootere zoorte zyn de driekantige beurzen grooter, te weeten ieder vlerk zoo groot als een stuiver, zomtyts rond, zomtyts lankwerpig.

De stam is rond, maar de stelen van de bladeren zyn met scherpe ruggens bezet. De wortel, als gezegt, is verscheiden, na dat het groote, of kleene vrugten draagt. De gemeenste is in de grootte van een Eende-ey, beneden plat, en boven met veele groote draden behangen, van buiten ros, van binnen ligt geel. De grootere zoorte heeft een gladde wortel, qualyk zoo groot als een vuist, met verscheide bulten opwaarts, en aan zommige neerwaarts ziende, van buiten mede ros, dog van binnen violet-bruin, en werd voor beter gehouden.

De tweede wilde Abuo *heeft bladeren wel tweemaal zoo groot, en met veele aderen rimpelig, een hand lank, en een span breed.*

By

Cuivis folio racemus adstat, ex quinque sexve tenuibus filis compositus, pedem circiter crassus, e quo multi e crescunt virides apices, florum rudimenta, quivis vero apex post flores trigonus est. Fructus magnitudinem, & formam habent Ovi Anatis ex plano compressi, externe cine[illegible], interne flavescentes. Radix major est, qu[illegible] in [illegible]is Ubiis, nunc oblonga instar lacei, nunc superne angusta, inferne lata, fere instar Campanæ navigii, sed non rotunda, aliæ instar irregularis globæ, externe multis plerumque obsessæ fibrillis, interne fibrosæ, aquosæ, & saporis amaricantis. In silvis crescit sub fruticulis, nec ad cibum adhibetur nisi penuria.

Nomen. Latine *Ubium pomiferum.* Malaiense ignotum est, ejusque loco utimur Amboinensi *Abus*, & Ternatensi *Cabuwo*, & *Cafuwo*, quo nomine in Celebe quoque notum est.

Locus. In omnibus notum est Amboinensibus regionibus, ac potissimum per fructus propagatur.

Usus. Hujus speciei radices, & fructus ad cibum adhiberi possunt, si rite in aqua ebulliantur, cortexque satis crassus desquametur e radice ad digiti circiter crassitiem, ac porro quo usque arenosa est, in fructibus ad dimidiam istam crassitiem, quousque semper virescit, & amarus est. Sapor multo vilior est, quam in aliis Ubiis, aquosius, & sæpe parum amarus, sed Amboinensi stomacho aptus.

Qui laborant ulceribus, anthracibus, Amboinensium variolis, ac generaliter quibusvis exanthematibus, vel scabie, eo tempore abstineant sese ab omnibus Ubiis, præsertim ab *Abus*, quum medicamenta adsumunt ad scabiem expellendam, crassum enim, ac corruptum generant sanguinem.

Cum hoc convenire videtur *Inhame St. Thomæ*, Brasilice *Cara* dicta, apud *Pisonem libr.* 4. *cap.* 64. descripta, ab Africanis Mauris primum in Brasiliam deducta, nullos autem ejus describit fructus, vel poma, exceptis trigonis germinibus post flores positis. Ejus folia cordiformia sunt, septem, vel novem nervis longitudinalibus distincta, ac bina sibi opposita sunt. Caules quadranguli sunt, & intorti. Radix crassa, & pedem longa est, externe ex cinereo fusca, sub hoc colore flava, interne alba, & lactescens, quæ siccum, & farinosum præbet cibum servis, & plebeis.

By ieder blad staat een tros van vyf, en zes dunne draaden, omtrent een voet lank, daar aan veele groene spits en staan, zynde de beginsels van het bloeisel, en ieder spitse agter het bloeizel-wert driekant; de vrugten zyn in grootte, en gedaante als een Eende-ey, plat gedrukt, buiten graauw, binnen geelagtig. De wortel is grooter dan aan andere Oebis, somtyts langwerpig als een zak, andere boven smal en onder breed, schier als een scheeps-klok, dog niet rond, andere als een onbolligt klomp, van buiten doorgaans met veele vaselingen behangen, van binnen dradig, wateragtig, en bitter van smaak. Het wast in 't wild onder de ruigte, en word tot de kost niet gebruikt, dan in hongers nood.

Naam. *In 't Latyn* Ubium pomiferum, *de Maleitse is onbekende, in dezelfs plaats gebruiken wy het Amboinsche* Abuo, *en het Ternataanze* Cabuwo *en* Cafuwo, *'t welk mede op Celebes bekend is.*

Plaats. *Het is bekend in alle de Amboinsche quartieren, en word meest met de vrugten voortgeplant.*

Gebruik. *Wortelen, en vrugten van dit geslagt zyn tot de kost bequaam, als men ze te dege in water op kookt, en dan moet men de schelle vry dik afnemen aan de wortel schier een vinger, en zoo verre dezelve zandig is, aan de vrugten half zoo dik, zoo verre die na 't groene trekt, en bitter is. De smaak is vry slegter dan aan de Oebis, wateragtig, en dikwils wat bitter, dog voor een Amboinschen maage bequaam.*

Die geene, die met zweeren, bloedvinnen, de Amboinsche pokken, en in 't generaal met allerhande schurft besmet zyn, zullen voor die tyd alle zoorten van Oebissen inzonderheit de Ahuo *myden, wanneerze medicamenten gebruiken, om het zelve schurft uitte dryven, want ze maken een dik en wederspannig bloedt.*

Hier mede schynd overeen te komen de Inhame de St. Thome *op Brasils* Cara *genoemt by* Piso Lib. 4. Cap. 64. *beschreeven, van de Africaanse Mooren eerst in Brasil gebragt, dog hy beschryft geene Appels of Vrugten daar van, behalven die driehoekige scheutzelen, die agter het bloeizel staan. Zyne bladeren zyn hartformig, met zeven a negen zenuwen in de langte, en staan twee tegens malkander. De stelen zyn vierkant, en gedraait, de wortel dik, en een voet lank, buiten graauw-bruin, daar onder geelagtig, binnen wit, en melkagtig, een drooge en meelagtige kost voor Slaven, en gemeene Lieden.*

Tabula Centesima Vigesima Quarta

Ubium exhibet *pomiferum*, *Abus dictum*.

De Hondert en vier en twintigste Plaat

Vertoont de *Appeldragende Oebi*, *Abus* genaamt.

OBSERVATIO.

Hæc est Rizophora Zeylanica, Scammonii folio singulari, radice rotunda *Herm. Par. Bat. p.* 217. ubi icon & *Thes. Zeyl. p.* 207. & Dioscorea, foliis cordatis, caule bulbifero, *Linn. H. Cliff. p.* 459. & Ricophora Indica, Bryoniæ nigræ similis, ad foliorum ortum verrucosa, *Plukn. Almag. p.* 321. & *Phyt. Tab.* 220. *Fig.* 6. & Battata silvestris, foliis Smilacis nervosis, flore viduo, fructu triangulari compresso dispermo *Ray. tom.* 3. *p.* 133. Kato Katsjil *H. Malab. tom.* 7. *Tab.* 36.

AANMERKING.

Dit is de Zeylonsche Rizophora, met een enkeld blad van de Scammonie, met een ronde wortel van *Herm. Par. Bat. p.* 217. alwaar deszelfs figuur te zien is, en van de *Thes. Zeyl. p.* 207. en Dioscorea met hartformige bladeren, en een boldragende steel van *Linnæus* in de *H. Cliffort. p.* 459. en Indische Ricophora, gelyk aan de zwarte wilde Wyngaart, by den oorspronk der bladeren wratten dragende van *Plukn. Almag. p.* 321. en de *Phyt. Tab.* 220. *Fig.* 6 en wilde Battata, met zenuwachtige bladeren van de Smilax, zonder bloem, en een gedrukte driehoekige tweezadige vrucht van *Ray. tom.* 3. *p.* 133. Kato Katsjil van de *H. Malab. zevende deel Tab.* 36.

CAPUT DUODECIMUM.

Ubium Ovale. Ubi Elan.

SExta *Ubiorum* species minimas gerit radices, quarum licet variæ obcurrant formæ, vulgatissimam tantum describam, quæ subdivitur in albam, & rubram, sed unius formæ.

Caulis ejus culmum circiter crassus est, quatuor acutis angulis notatus, & maxime intortus, superius in paucos, & longos distinctus laterales ramulos. Folia bina sibi sunt opposita, magis cordiformia, quam in vulgaribus Ubiis, inferius longis parumque acutis auriculis donata, per longitudinem distincta septem sinuosis nervis, quorum tres ad extremitatem excurrunt. Nondum notum est, illos proferre flores.

Fructus ex foliorum alis excrescunt, bini plerumque conjuncti, variæ formæ, quidam enim ex rotundo irregulares sunt, quidam obtusos referunt digitos infantis, quorum quidam etiam inveniuntur in articulos distincti, quidam binos quasi gerunt testiculos, omnes autem externa verrucis, vel acutis punctulis notati sunt. Ex fructibus varietates distingui possunt, quidam enim interne albi sunt, alii rubentes, ex quibus variæ formantur species.

Radix minima est omnium Ubii specierum, ac nihil aliud quam fructus vetusti stipitis, superne paucis longis obducta fibrillis, plerumque magnitudinem habens vetustæ Pinangæ, quædam instar ovi gallinacei. Si enim hæc planta multos profert fructus, radix pusilla est, ac sic contra. Externe glabra est, sed verrucarum vestigia observari possunt. Plurimæ solitariæ sunt, licet & geminæ obcurrant superius conjunctæ, ac mox sese dividunt in binos tresve stipites, seu caules, quot nempe bulbi inferius sunt, hæc autem species nullo alio modo propagari, & transplantari potest quam per fructus.

Ubium caseiforme a quibusdam etiam pro *Ubi Elan* habetur, adcuratiore autem examine compertum est ad Oebi *Abuo* pertinere.

Nomen. Latine *Ubium Ovale* juxta radicum magnitudinem, quæ ovi columbini vulgo, ad summum Ovi gallinacei magnitudinem obtinet. Malaice *Ubi Babos*, h. e. *frugiferum Ubium*, non acsi nullum aliud Ubium proferret fructus, sed quum in hac specie nulla pars sit edulis nisi fructus. Amboinice *Elan*, & *Allan*.

Locus. Extra Amboinenses regiones Boctonam, & Celebem non multum notum est; Sinenses in sua patria similem habent plantam, quam *Temantong* vocant, cujus fructus saccharo condiunt, ut ad potum Thee edantur.

Usus. Hujus speciei radices, uti dictum fuit, ad cibum non adhibentur, quum adeo pusillæ, & amaricantes sint: Contra ejus fructus sunt delicatiores, ac proinde magis eduntur in aqua ebulliti, atque hinc cognominatur *Ubi Babos*, h. e. *frugiferum Ubium*, quum ejus fructus inter cuncta Ubia soli tantum ad cibum expetantur, quibus etiam propagatur, ac non per radices.

Hujus, & minor obcurrit species, cujus radices haud majores sunt ovo Columbino, solitariæ, ac geminæ. Ejus folia quoque minima sunt, digitum circiter longa, inferius acutis auriculis notata. Huic increscunt parvi rotundi fructus Pisorum, vel Uvarum magnitudinem habentes, externe parum spinulosi, interne rubentes, ad cibum itidem adhibentur, ut & ad propagationem.

Cum hoc convenire videtur *Katu Kelangu*, Bracm. *Carando*, Portugall. *Fruta Burruga Pennachoso.* Belgice *Pluim Keylen*, in *Hort. Malab: part.* 7. *Fig.* 37. descriptum.

Tabula Centesima Vigesima Quinta

Ubium exhibet *Ovale.*

OB-

XII. HOOFDSTUK.

De Ovale Oebi.

DE zesde zoorte van de Oebissen *is de kleenste van wortelen, en hoewel men verscheide gedaante daar van heeft, zoo zal ik egter alleenlyk de gemeenste daar van beschryven, die men onderdeelt in witte en roode zoorte, dog van een gedaante.*

De stam is omtrent een strohalm dik, met vier scherpe ruggens en zeer gedraaid, boven in weinige, en lange zyd-takken verdeelt. De bladeren staan twee tegens malkanderen, en zyn meer hartformig dan aan de gemeene Oebis, agter met lange, en wat spitze ooren, en in de lengte met zeven bogtige zenuwen doorregen, waar van drie tot den einde toegaan. Het is tot nog toe niet bekend, dat het eenig bloeizel draagt.

De vrugten groejen uit den schoot van de bladeren, gemeenlyk twee tegens malkander, van diverze gedaante, want zommige zyn uit den ronden onbollig, zommige als stompe vingers van een kind, waar onder men ook eenige vindt, die regt in leden verdeelt zyn, zommige met twee balletjes agter, als klootjes, alle van buiten met wratjes of scherpe puntjes bezet. Aan de vrugten kan men het anderscheid bemerken, want zommige zyn van binnen wit, zommige roodagtig, waar na men het onderscheid der zoorten maakt.

De wortel is de kleenste onder alle Oebis geslagten, en anders niet dan de vrugt van een ouden stok, aan 't bovenste met weinige lange vezelingen behangen, gemeenlyk in de grootte van een Hoender-ey. Want als den stok veel vruchten draagt, zoo blyft de wortel kleen, en ten contrarie: van buiten even, dog de voetstappen van de wratjes kan men nog bekennen. De meeste zyn enkeld, dog men vindt 'er ook dubbelde, boven aan malkander gegroeid, en verdeelen zig straks in twee, of drie stammen, te weten, zoo veel knollen 'er van onderen zyn, want men kan deze zoorte anders niet verplanten dan door de vrugten.

De kaasformige Oebi wert by zommige ook voor een Ubi Elan *gehouden, dog by naarder onderzoek is bevonden, datze onder de* Oebi Ahuo *behoordt.*

Naam. *In 't Latyn* Ubium Ovale *na de kleene maat der wortelen, dewelke na een Duiven-ey, of ten meesten na een Hoender ey gelykt. In 't Maleyts* Ubi baboa, *dat is,* vruchtdragende, *niet als of 'er geen andere Ubi vruchte droegen, maar om dat men deeze zoorte niets eetbaar is dan de vruchten. Amboins* Elan *en* Aëlan.

Plaats *Buiten de Amboinsche quartieren Boeton, en Celebes is het niet veel bekendt. De Sineezen hebben in haar land een zulk gewas, datze* Temantong *noemen, wiens vrugten zy consyten om by de thee te eeten.*

Gebruik. *De wortelen van deze zoorte, als gezegt, worden tot de kost niet gebruikt, om datze kleen, en bitteragtig zyn: daar en tegen zyne vrugten zyn smakelyker, werden dierhalven meer gegeeten, eerst in water opgekookt, en hier van wertze by uitnementheit* Ubi baboe, *dat is* vruchtdragende *genoemt, om dat hare vruchten onder alle Oebissen alleen tot het eeten gebruikt werden, waar mede menze ook voortplant, en niet met de wortel.*

Men heeft hier van nog een kleendere zoorte, waar van de wortelen niet grooter werden dan een Duiven-ey, enkeld, en dubbeld. De bladeren zyn mede de kleenste, omtrent een vinger lank, agter met scherpe ooren. Hier aan groejen kleene ronde vruchten als erreten, of oude wyven, buiten wat stekelig, binnen root, werden mede tot de kost gebruikt, en tot het verplanten.

Hier mede schynd over een te komen het Katu Kelangu, *in 't Bramminees* Carando, *Portugees* Fruita Burruga Pennachoso. *Nederduis* Pluim-Keylen, *in* Hort. Malab. part. 7. Fig. 37. *beschreeven.*

De Hondert en vyf en twintigste Plaat

Vertoont de *Ovale Oebi.*

A A N-

OBSERVATIO.

Hæc est Dioscorea, foliis cordatis, caule aculeato bulbifero *Linn. H. Cliff. p.* 459. & forte Ricophora Melonis folio parvo, radice Rapæ nigricante *Plukn. Almag. p.* 321 & Batatas silvestris spinosa Smilacis folio, floribus stamineis racemosis, pro fructu verrucosam excrescentiam protrudens, *Ray. tom.* 3. *p.* 133.

CAPUT DECIMUM TERTIUM.

Combilium. Combili.

IN sex præcedentibus capitibus cunctas descripsimus species edulium radicum primæ classis, jam secunda subsequitur *Combilium* dicta, cujus tres sunt species hoc in capite descriptæ.

Primo *Combilium vulgare*, eodem crescit modo circa palos, quo *Ubium*, cujus caules quoque angulosi, & intorti sunt, sed non alati, ac præterea brevibus armati spinulis, quæ in inferioribus partibus majores, & frequentiores sunt, quam in superioribus.

Folia solitaria locantur, in quovis geniculo unicum, suntque cordiformia, breviora, & rotundiora, quam in Ubiis, flavescentia, & novem sinuosis nervis pertexta, illis *Siri Daun* similia, tres, ac tres cum dimidio pollices longa, pauloque latiora. Ad quemvis folii ortum binæ majores excrescunt spinulæ, seu hami, uti in Rubis, qui manus vulnerant, si imprudenter tangantur.

Flores fructusque non profert, sed sarmentis juxta palum adscendit, immo ab uno ad alium, unde & tota area sæpe connexa, & intricata est. Quivis stipes multas gerit dependentes radices ex una planta, quum Ubia unicam tantum proferant, harum autem radicum media semper maxima est, plerumque oblonga instar frusti farciminis, subtus vero, & ad latera multa eminent tubercula, ita ut sæpius palmæ, vel campanæ formam præ se ferant, præter has ad latera multæ aliæ Rapæ, seu bulbi dependent, quorum quidam rotundi sunt, parvos referentes pugnos, quidam oblongi oviformes, alii haud majores juglande, omnes vero per fibrillas suas matrici nectuntur radici, a viginti ad triginta, immo quadraginta numero, ita ut tres plantæ in pingui locatæ terra plenam corbem *timbil* dictam exhibeant replendam, ad quam cæterum quinque sexve Ubii plantæ requiruntur.

Hi bulbi externe non ex fusco nigricant uti Ubia, sed vitellini, vel fumei sunt coloris, ac brevibus armati spinulis, acsi essent fibrillarum extremitates, &, si tractentur, spinulosi adparent. Interne succosiores sunt Ubiis, albicantes, ac flavescentes. Inter bulbos alia longa decurrunt fila, stipitis ortui nexa, acutis armata spinis, quæ profunde terram penetrant, totamque radicum glebam intractabilem fere constituunt, quo autem hæ fibrillæ sint minores, ac pauciores, eo meliores sunt bulbi.

Secundo *Combili Bulu*, seu *Combilium oblongum* eadem gerit folia, sed ejus radices sex, octo, ac decem longæ simul dependent instar farciminum eodem ex stipite instar Batatas, externe non spinulosæ, sed glabræ, & æquales, ita ut Ubia esse quis putaret, nisi flavescerent, interposita vero fila multas gerunt longasque spinas fere instar illarum Limonum, quæ inter effodiendum manus sæpe quam maxime lædunt, si incaute tractentur, harum spinarum binæ sibi opponuntur, quæque in caulibus deteguntur, acutiores quoque sunt, quam primæ speciei. Ubia contra non ita fibrosa sunt interne hisce, ac meliorem quoque habent substantiam.

Combili Fanfuri species est secundæ varietatis, & quidem optimæ, quæ oblongos profert bulbos, externe parum spinulosos, interne puram, & delicatam præbentes carnem.

AANMERKING.

Dit is de Dioscorea, met hartformige bladeren, en een stekelige boldragende steel van *Linneus* in de *H. Cliff. p.* 459. en mogelyk Ricophora, met een klein blad van Meloenen, en een zwarte wortel als van een Raap van *Plukn. Almag. Botan. p.* 321. en wilde doornachtige Batatas, met het blad van de Smilax, en trosachtige veselige bloemen, in plaats van de vrucht een vratachtig uitwas aan de steel dragende van *Ray. Tom.* 3. *pag.* 133.

XIII. HOOFDSTUK.

De Combilie-Plant.

IN de zes naastvoorgaande Capittelen hebben wy beschreeven alle de zoorten van 't eerste hoofdgeslacht der tamme wortelen, volgt nu het tweede genoemt Combili, *waar van wy drie zoorten hebben, alle in dit Capittel beschreeven.*

De eerste gemeene Combili *wast op dezelfde manier rondom de stokken, gelyk de* Oobi, *de stelen zyn mede hoekig, en gedraaid, dog niet gevleugeld, daar en boven met korte doorentjes bezet, die men aan de onderste delen meer, en grooter vind dan aan de bovenste.*

De bladeren staan enkeld, aan ieder knie een, en zyn regt hertformig, korter, en ronder dan die van de Oobi, *geel-groen, en met negen kromme zenuwen doortogen, die van de jonge* Siri-Daun *veel gelykende, drie, en drie en een half duim lank, en ruim zoo breed. By ieder blads oorspronk staan twee grootere doorentjes, of haakjes, gelyk aan de Braambose, die de handen bezeeren, als men ze handeld.*

Bloemen en vruchten draagd het niet, maar loopt met zyne ranken langs den stok, en van den eenen tot den anderen, waar door het geheele bed dikwils aan malkander hangt. Een ieder stok heeft alhier veele wortelen van eene plante afhangende, gelyk de Oebissen *altyd maar eene hebben, dog de middelste van deze wortel is de grootste, gemeenlyk lankwerpig als een stuk van een worst, zoo dog van onderen ter zyden steken veele knobbelen uit, dat ze somtyds de gedaante van een hand, of klokke heeft, behalven [illegible] ter zyden [illegible] meer knollen, of bollen, sommige rond als kleene vuisten, sommige lankwerpig als eyere, sommige niet grooter dan een walnoot, alle met hare veselingen aan 't bovenste van de moederwortel vast hangende, van twintig tot dertig, en veertig in 't getal, zoo dat men van drie stokken in een vette grond staande eenen korf vol wortelen hebben kan, waar toe men anders vyf of zes stokken van de* Oebis *hebben moet.*

Deze knollen zyn van buiten niet zwart bruin, gelyk de Oebissen, *maar dooir-geel, en wat rookagtig, en met korte doorentjes bezet, als einden van veselingen, zoo dat zy in 't handelen ook steekelig vallen. Binnen zyn zy zappiger dan de* Oebis, *witagtig, of na den geelen trekkende. Tusschen de knollen loopen andere lange ryss, en houtagtige draden, mede aan den oorsprong des stams vast, en met scherpe doornen bezet, die diep in de aarde gaan, en den geheelen stok van wortelen moejelyk om te handelen maken, dog hoe minder deze veselingen aan de knollen, hoe beter die zyn.*

De tweede Combili Bulo, *of lankwerpige* Combilis *hebben dezelve bladeren, maar alhier hangen zes, acht, en tien lange wortelen by malkander aan eenen stok als Worsten, of Batattas, van buiten niet steekelig, maar glad en effen, zoo dat men ze voor* Oebis *zoude aanzien, zoo zy niet geelagtig waren, maar de tusschenlopende draden hebben veel langere doornen, schier als Limoen-doornen, en de handen zeer quetzende in 't uitgraven, als men daar niet wel oplet, van deze doornen staan twee by malkander, en die aan de stelen zyn ook scherper, dan aan de eerste zoorte. Deze* Oebissen *zyn daar en tegen van binnen zoo dradig niet als de voorige, en van beter substantie.*

Combili Fansuri *zyn een slag van deze tweede zoorte, en wel de beste, daar aan zyn lankwerpige knollen, van buiten wat doornig, maar binnen zuiver van vleesch, en welsmaakend.*

Alii, qui externe glabri sunt, interne fibrosi sunt, longasque gerunt in radicibus spinas acus referentes. Hæc glabrities, vel rugositas intelligitur de brevibus spinulis, quæ in bulbis ipsis conspiciuntur, omnia enim Condilia spinulosa gerunt fila, manus lædentia.

Tertio *Combili Mera*, seu *Combilium rubrum* eadem quoque gerit folia, sed magis virentia: Radices ejus sunt bulbi rotundi, quorum maximus semper directe sub caule locatur, ac minores laterales, nunc rotundi, nunc tuberculosi, & in ramos quasi distincti, nec tam copiosam habent prolem quam priores. Bulbi hi interne plerumque rubri sunt, nec ita fibrosi quam primi, ac proinde molles, bonamque habent substantiam. Decurrentia fila longas quoque gerunt spinas, firmas, & nigras, binas treave simul junctas, quæ manus quam maxime sauciant, si inprudenter exfodiantur. Caules quoque frequentiores gerunt spinas, quinque nempe simul in quovis geniculo, vel ad quodvis folium. Hujus speciei quædam inveniuntur, quæ *Oebi Calebassa* vocantur, quum formam gerunt silvestrium Calabassæ specierum, vel lagonarum, quæ nempe inferius rotundum gerunt bulbum, ac superius angustum collum.

Combili Tsjampadaha bulbum gerit rotundum instar pomi, vel lagenæ, qui nullas gerit spinas, estque solidus, ac magna ex parte supra terram eminens, externe, & interne albus, ac proinde habendus est pro alba specie tertiæ varietatis.

Nomen. Latine *Combilium.* Malaice *Combili.* Ternatice *Siaffu.* Maccassarice *Zenka.* Boetonice *Oppa.* Amboinice *Sabu*, & *Siabo.* Bandice *Siavu*, Sinice *Betzy*, & *Bitzy.* Baleyice *Bibaun.*

Locus. Plurimum coluntur a Celebe per Boetonam, Moluccas, Amboinenses, & Bandanenses regiones. Javæ, Baleyæ, & Bimæ quoque obcurrunt, sed non magna copia, præsertim circa urbem Bataviam, ubi in Javam introducta sunt per Orientales nationes ibi habitantes. In Zephyreis quoque Sinæ partibus crescunt, sed maxime sponte, ac sine cultura, nihilominus tamen sunt ejus bulbi dulces, & molles, ita ut in magnatum mensis cum tragematibus obferantur.

Cultura. Amboinenses has plantas non tam copiose colunt quam Ubis, quum minus nutriant, nostra vero natio illa præfert: Terra crematur, cæditur, & in grumos formatur, uti de Ubiis fuit dictum, loco autem segmentorum *Lambons* dictorum toti sumuntur Combilii bulbi, parvi nempe isti bulbuli circa matricem dependentes radicem, sique nimis magni sint, suprema dimidia, vel tertia ipsorum pars sumitur, in inferiore parte frustulum exscinditur, ita ut sulcus in medio sit, ac bini quasi pedes ad latera, hæc frusta in grumis istis ita deponuntur, ut fissura oblique sursum spectet, ac caput deorsum, e quo novus propullulat caulis. Hoc ideo efficiendum est, ut plantatum frustum, quod putrescere oportet, futuras radices in excretione non impediat. Combilia post sex menses maturescunt, unde ante Ubia plantanda sunt, ut in initio mensium pluviosorum, h. e. Majo effodi possint, maturationis tempus quoque est, quum folia incipiant flavescere, & marcescere. Si effodiantur, terra undique lignea spatha dissolvenda est, ne radicum spinæ manus lædant, sique fieri possit, totus stipes cum omnibus adpendentibus radicibus evellendus est. In hac plantatione non tot observant ceremonias, quam in Ubiorum plantatione, quum Combilia stabilem servant figuram; abscissaque frusta, quæ ad cibum præparantur, in coctione sale non adsperguntur. Boetonenses optimam callent artem Combilia plantandi, quæ ad orgyæ distantiam deponunt in terra inculta, sed antea cremata, uti supra de Ubiis diximus.

Usus. Combilia humidioris sunt naturæ Ubiis, ac præterea magis mucosa, sed rubra optima, & maxima sunt. Per coctionem in aqua, & tostionem sub cineribus calidis apta ad cibum præparantur uti Ubia, ac porro in frusta conscinduntur, & in pultem coquuntur. Si copiosa horum sit seges, magnæ formantur fossæ, in quibus candefacti deponuntur lapides, & supra hos Combilia, ac supra hæc alii iterum igniti lapides, seu Combilia, & lapides invicem mixti, qui terra vel herbis obteguntur, donec frigescant.

Tosta

De andere, die glad zyn van buiten, zyn hairig van binnen, en hebben lange doornen aan de wortelen als spelden. Dit glad of ruig te zyn is te verstaan van de korte doorntjes, die men aan de knollen zelfs ziet, want anders alle Combilis hebben de doornagtige draden, die de handen quetzen.

De derde Combili mera *of* roode Combilis *hebben mede dezelve bladeren, maar hooger-groen, de wortelen zyn ronde knollen, altyd de grootste regt onder den stok, en de kleendere rondom, zomtyds rond, zomtyds builtig, en in takken verdeeld, en hebben zoo veele kinderen niet rondom haar, gelyk de eerste. Deze zyn van binnen doorgaans rood, en zoo dradig niet als de eerste, dierhalven mede mals en goed van substantie. De tusschenlopende draden hebben mede lange doornen, styf, en zwart, twee en drie by malkander, die de handen zeer quetzen, als men ze onvoorzigtig uitgraaft. Zoo staan ook aan de stelen meer doornen, namentlyk vyf by malkander aan ieder knie, of ieder blad. Van deze zoorte zyn 'er, die men* Oebi Calebassa *noemd, om dat zy de gedaante van wilde Calabassen of vlesschen hebben, te weten beneden een ronde knol, en boven met een smalle hals.*

Combili Tsjampadaha *is rond als een appel, of vlesse, zonder doorens van buiten, en is vast, meest boven de aarde, is buiten en binnen wit, en dierhalven te houden voor een witte zoorte van de derde.*

Naam. *In 't Latyn* Combilium, *in 't Maleyts* Combili. *In 't Ternataans* Siaffu, *in 't Maccassaars* Zenka. *In 't Boetons* Oppa, *in 't Amboins* Sabu *en* Siabo, *in 't Bandaas* Siavu, *in 't Sinees* Betzy *en* Bitzy, *in 't Baleys* Bibaun.

Plaats. *Men oeffend ze meest van Celebes aan door Boeton, de Moluccos, de Amboinsche en Bandase quartieren. Op Java, Baly, en Bima heeft men ze ook, dog in geen menigte, inzonderheid om de stad Batavia op Java, zynde aldaar ingevoerd door Oostersche natien, die aldaar woonen. Zy wassen ook in de zuider deelen van Sina, dog meest zonder oeffeninge, met te min mals en zoet, zoo dat zy ook op grooter heeren tafel by het banquet opgezet worden.*

Queeking. *De Amboineesen planten ze zoo veel niet als de Oebissen, om dat zy minder voedzel geven, dog onze Natie prefereeren de zelve, het land werd gebrand, omgehakt, en in heuveltjes verdeeld, gelyk van de Oebis gezegt is, in plaats van* Lambons *neemt men hier geheele Combilis, te weten van de kleene bolletjes, die rondom de moederwortel gezeten hebben, of zoo zy te groot zyn, neemd men de bovenste helft, of derdepart daar van, aan 't onderste eind snyd men een stukje daar uit, dat de rest een kloove krygen als twee beenen, deze stukken zet men in de Cumins zodanig, dat het gekloofde wat schuins opwaarts staat, en het hooft neerwaarts, daar den nieuwen steel uitschiet. Dat moet men doen, op dat het geplante stukskon, 't welk verrotten moet, de toekomende wortelen in 't wassen niet in de weg zy. De Combilis vereyschen zes maanden, eer zy ryp worden, daar om men ze voor de Oebis moet planten, op dat ze in 't begin van de regenmaanden, dat is in May konnen uitgegraven worden, zynde mede een teeken van rypheit, als de bladeren beginnen geel te worden, en te verwelken. In 't uitgraven moet men de aarde met een houte schupje rondom eerst los maken, op dat men de handen aan de doornen der wortelen niet quetze, en zoo het mogelyk is, den geheelen stok, met alle aanhangende wortelen kan uittrekken. By het planten gebruiken ze zoo veel ceremonien niet als by de Oebissen, om dat de Combillis een vaste figuur houden, behalven datze by de afgesneden stukken, dieze tot de kost bereiden onder het koken geen zout moeten doen. De Boetonders hebben de beste kennisse van Combili te planten, want zy zetten dezelve een vadem van malkander in onbebouwt land, dog te vooren gebrand, gelyk wy boven van de Oebis gezegt hebben.*

Gebruik. *De Combilis zyn vogtiger van aart als de Oebissen, daar by wat slymerig, dog de roode zyn de beste, en grootste. Zy worden door 't opzieden in water, en braden in heete assche tot de kost bequaam gemaakt, gelyk de Oebis, ook verders in stukken gesneeden, en tot een pap gemaakt. Als men 'er veele heeft, zoo worden groote kuilen gemaakt, heete steenen daar in gelegt, daar op de Combilis, en op dezelve weer andere heete steenen, of Combilis, en heete steenen onder malkander, en dan met ruigte, of aarde toegedekt, tot dat het koud werd.*

Dan

Tosta hæc Combilia multo præstantiora sunt, minusque mucosa coctis, quæ per aliquot dies conservari, & trans mare vehi possunt, qui mos in præcedenti libro de Caladio etiam e nobis edoctus fuit.

Combilia in multis prohibentur morbis, quum abdomen nimis tumidum faciant, & flatus excitent. Cruda Combilia contrita, & Emplastri forma collo applicita, ejus curant tumores, qui *Banca Babi* vocantur, ardorem enim extrahunt, & tumores detumescere faciunt, licet febris adsit. Hoc sæpius exploratum fuit, quum tales tumores in pueris, & mulieribus vehementer quibusdam in annis grassarentur.

Anno 1693. Combilium inventum fuit formam habens Suis, quæ catulos lactat, in quo inferior caulis pars caudam repræsentat, uti in icone exprimitur, & conspici potest.

Deze gebradene Combilie zyn veel beter, en minslymerig dan de gekookte, en men kan ze eenige dagen bewaren, en over zee vervoeren, welke manier wy in 't voorgaande boekwan de Kalady ook geleerd hebben.

De Combilis werden in veele ziekten verboden, om dat zy het lyf te zeer opblazen, en winderig maken. De raauwe Combilis gewreeven, en tot een plaster gemaakt, slaat men op allerhande gezwellen inzonderheit aan den hals, diergelyke men Banca Babi noemd, want het trekt de hitte uit, en doed het gezwel slenssen, alisser de koortze mede onder gemengd. Dit is dikwils geprobeerd, als het voornoemde gezwel aan kinders en vrouwen in sommige jaren hestig grasseerd.

Anno 1693. is een Combili gevonden in gedaante van een Zog, die jongen zuigt, waar aan het onderste van den stam den steert verbeeld, als in de Figuur te zien is.

Tabula Centesima Vigesima Sexta

Combilium exhibet, ubi Litt. A *folium* majori exprimit forma. B *Radicem* sistit *suiformem*, ac *catulos lactentem*, juxta *Rumphii* monitum.

De Hondert en ses en twintigste Plaat

Vertoont de *Combili-Plant*, alwaar Lett. A een *blad* in grooter gedaante vertoont. B Wyst aan een *wortel* van de *Combili*, verbeeldende een *zuygende zog*, met zyn *jonge* volgens *Rumphius*.

OBSERVATIO.

Hæc vera quoque Dioscoreæ species est, sed quoad caules nullos gerit bulbulos, vel verrucas, qui vero ad radices frequentiores sunt, quam in prioribus speciebus, atque hinc vocari potest Dioscorea foliis cordatis, caule aculeato non bulbifero, radicum bulbis copiosissimis. Huc & pertinet Pedava Kelengu *H. Malab. tom. 7. Fig.* 51. & 52. cujus folia licet varient, vera tamen hujus plantæ species, seu varietas est, quæ Ricophora, seu Inhame Malabarica spinosa vocatur ab *Herm. in Par. Bat. Pr. p.* 371. & *Plukn. Almag. p.* 321.

AANMERKING.

Dit is mede een regte zoort van de Dioscorea, dog die aan de stelen geen bolletjes, of vratjes draagt, en welke aan de wortels veelvuldiger zyn dan in de voorgaande zoorten, en daarom kan deze genaamt werden Dioscorea, met hartformige bladeren, een stekelige steel, zonder bolletjes, en met veelvuldige bollen aan de wortels. Hiertoe behoort mede de Pedava Kelengu van de *H. Malab. part. 7. Tab.* 51. en 52. welkers bladeren, schoon die verschillen, is echter een waare zoort, ofte verandering van deze plant, welke de Malabaarsche doornachtige Ricophora, of Inhame genaamt werd van *Herm.* in de *Par. Pr. p.* 371. en van *Plukn. Almag. p.* 321.

CAPUT DECIMUM QUARTUM

Ubium quinquefolium. Abey.

HUc usque generalibus domesticatum edulium radicum classibus descriptis, subsequuntur jam semi, ac penitus silvestres quædam illarum species, quæ in tribus subsequentibus enarrabuntur capitibus, ac primum hoc in capite *Ubium quinquefolium*, quod semi silvestre censetur, quum potissimum sponte proveniat, sed tamen etiam colitur. Formam gerit a priore diversam, radix enim ejus est crassa, & irregularis, potissimum plana instar Casei Edamensis, quædam instar campanæ, vel petasi, in inferiore parte tubercula gerens mammillaria, uti *Ubi tangan*, externe fumei coloris, multisque fibrillis obducta, interne nunc alba, nunc rubra, juxta binas diversas species.

Ejus caules sunt solitarii, longi, & rotundi, inferiores parum lanuginosi, crassitiem habentes pennæ anserinæ, cutis, firmis, ac pungentibus spinulis armati, quæ in superioribus sensim decrescunt, ac minuuntur cauliculis.

Folia rotundis quoque, & firmis insident petiolis, transversalem palmam longis, ac per geniculum potissimum reflexis, hisque quinque semper sibi adstant folia, in semi circulo locata, quatuor, & quinque pollices vulgo longa, binos lata, medium vero paulo longius est, inferius angusta, superius lata, ac fere rotunde desinentia, superius brevi apice, seu filamento notata, folia Ficus, vel Lupini referentia. Bina lateralia folia aliquid peculiare habent, exterior enim ipsarum pars multo latior, & sinuosior est, ita ut nervus magnus non directe per medium transeat. Superiores, & medii cauliculi quatuor, & quinque gerunt folia, inferiores vero, & vetustissimi tantum tria, uti & potissimum in silvestri tria, in quibusdam locis quatuor conspiciuntur.

Fructus

XIV. HOOFDSTUK.

Het vyfbladige Oebi.

DUs ver de hoofdgeslagten van de tamme eetbare wortelen beschreeven zynde, volgen nu eenige halve en gansch wilde zoorten van deze, welke in deze drie volgende Capittelen zullen verhaald werden, en voor eerst het Ubium quinque folium *in dit Capittel, 't welk voor half wild gereekend word, om dat het wel meest van zelfs in 't wild wast, evenwel ook geplant werd, het heeft een gedaante van de voorgaande heel verschillende, want voor eerst is het een plompe, onbeschofte wortel, meest plat als een Edamse kaas, sommige als een klok of hoed, aan 't onderste eind met uitwassen, of mammetjes, gelyk* de Ubi tangan, *buiten aardverwig, en met veele vaselingen behangen, binnen zomtyds wit, zomtyds rood, na de twee zoorten.*

De stelen zyn enkeld, lank, en rond, de onderste wat wolagtig, in de dikte van een ganse schaft, met korte, styve, en steekende doorentjes bezet, dog aan de uitterste stelen verminderen die allenkskens.

De bladeren staan insgelyks op ronde en styve stelen, een hand breed lank, meest met een knie agterwaarts gebogen, en daar op staan altyd vyf bladeren by malkanderen in een halve ronde, meest vier en vyf duimen lank, twee breed, dog het middelste is wat langer, agter smal, vooren breed, en bykans rond toelopende, met een kort draadje, of spitsje voor aan, gelykende de bladeren van de Vygeboomen, of Lupinus. De twee bladeren aan de zyde staande hebben ook wat byzonders, want de buitenste zyde is veel breeder en bogtiger, zoo dat de groote zenuwe niet regt door de midden loopt. Op de voorste en middelste stelen staan vier en vyf bladeren, maar aan de agterste en oudste drie, gelyk men ook aan de wilde meest drie, hier en daar vier ziet.

De

Fructus ad petiolorum ortum excrescunt, qui tam arcte hisce, & majori adcumbunt cauli, ut nunorea foliorum petiolos, quibus folia insident, retrorsum premant, & flectant. Magnam referunt verrucam, ex binis tribusve minoribus compositam, & externe punctulis, seu tuberculis notatam, magnitudine vulgaris Fabæ, interne pallide albicantes, ac viscosi, & facile decidunt, si tangantur. Peculiares quidam quoque excrescunt petioli racemosi, ex quibus similes dependent fructus, qui sine floribus progerminant, nec edules sunt.

Ad latera autem simplex excrescit petiolus, flosculos sustinens, compositos ex sex angustis, & viridibus petalis, superius parum dehiscentibus, ac quæ longiusculo insident capitulo, & frustra decidunt.

Ex abscissis recentibus petiolis serosus exstillat liquor. Quam latissime sese extendit hæc planta, proximis arboribus firmissime sese figens, & circumvolvens, longum itaque requirit tempus, antequam sit perfecta, unde & Amboinenses hanc non multum colunt, vel plantant, numerantque hanc ad *Ubi Utan*, seu *Ubi silvestris* species, illi enim hanc in silvis invenientes, ac videntes magnas producere radices, has in hortis inceperunt plantare, ubi quasdam subit mutationes, culta enim hæc planta multo lanuginosiora gerit folia, & sarmenta quinque sexve orgyas longa sunt. In Bima vero, aliisque locis tres observantur; alba, rubra, & fusca.

Primo *alba* maximas gerit radices, quarum mas pilosiores gerit, fœmina glabriores, quæ neque tam fibrosæ sunt externe quam interne, substantiæ albæ, utræque in silvis crescentes radices gerunt haud multo majores capite, quæ etiam non multum expetuntur, quum adeo fibrosæ sunt, si vero in hortis transplantentur; Petasi, vel casei magnitudinem adquirunt, plerumque autem campanæ obtinent formam, superius nempe angustatæ, ac inferius latæ, angulosæ, & tuberculis notatæ instar *Ubi tongan*. Caro interna alba est, ac silvestris speciei superior pars vix edulis est, quum omnis fibrosa est, inferiores autem ejus partes melioris sunt notæ. In aqua coquuntur hæ radices, vel sub cineribus torrentur, sed fatuum, ac vilem habent saporem.

Secunda, seu *rubra* species minor est, fuscos gerens caules, & inferiora folia trifida sunt, superiora quinquefida, ejus radix pusilla est, & intus rubra, quæ melior censetur ad cibum quam prior. In Boerone hæc peculiariter *Waccat* vocatur. In Baleya quoque sponte provenit, æque ac albæ species, rubra vero multo melior est ad cibum, ac duriorem habet substantiam, ad oras autem modo rubet, vel purpurascit, interne alba. Bubulci ibi quotidie hac utuntur sub cineribus tosta loco panis.

Tertia species est *fusca*, seu *nigra*, ac potissimum in Bima crescit, & substantia ejus interna nigricat, sique coquatur, fuscum præbet jus.

In hortis plantatur non ad palos, uti cætera Ubia, sed ad arbuscula, & fruticulos permittitur adscendere, quum tam ample sese extendat, & octo, vel novem requiruntur menses, antequam maturescat, cujus signum est, si folia incipiant flavescere, vel decidere.

Nomen. Latine *Ubium quinquefolium*. Malaice *Ubi Utan*, quod generale est nomen. Ternatice *Ubi pariaman*, quod nomen quoque gerit *Ubi taun taun*, quum annus fere labatur, antequam maturescat. Amboinice *Ahey*, *Aywel*, & *Ywel*. Hitoëce *Pete*. Loehonice *lai*. Bouronice *Lahi*. Maccassarice *Abubo*. Boegice *Aforo*. Baleyice *Samoan*. Bimice *Kallo*.

Locus. In multis crescit insulis, sed magna ex parte sponte, uti in Baleya, Bima, Celebe, Amboina, & Moluccis. Amboinenses has multum exfodiunt radices in parvis insulis, in sinu Cajell, ac aliis circa Amboinam sitis.

Usus. Domestica tantummodo fere in usu est species apud Amboinenses, silvestris enim spernitur, excepto penuriæ tempore. Quo modo ab aliis in usum vocetur nationibus, supra ad quamvis notatum est speciem.

Ex

De vruchten staan by den oorsprong der stelen, zoo digt tegens de zelve, en den hoofdsteel aan liggende, dat zy de kleene stelen, daar de bladeren op staan, agterwaarts buigen. Zy gelyken een grote wratte, van twee of drie kleendere te zamen gezet, en buiten met kleene puntjes of knobbeltjes, in de grootte van een gemeene boone, binnen bleek-wit, en slymerig, en vallen ligt af, als men ze aanraakt. Daar groejen ook eenige byzondere stelen als trossen, daar aan diergelyke vruchten hangen, zy komen uit zonder bloeizel, en zyn niet eetbaar.

Dog aan de zyden komt een enkelde steel voort, daar aan men het bloeizel ziet, zynde gemaakt van zes smalle groene blaadjes, die boven een weinig gaapen, op een langwerpig knopje staan, en voor niet met al afvallen.

Uit de afgesnedene versche stelen druipt een weiagtige vogtigheit. Het breid zig zeer verre uit, om de naaste boompjes zig zeer vast slingerende, het moet dierhalven langen tyd hebben, eer het volwast, daarom het ook de Amboinesen niet veel planten, en reekenen 't onder de zoorte van Ubi utan, *of wilde* Oebissen, *want zy luiden vindende het in 't bos wassen, en ziende, dat het groote wortels gewan, hebben het mede in de tuine beginnen te planten, alwaar het eenige veranderingen gekregen heeft, want dat gebouwd werd, heeft wolagtiger bladeren, de takken werden vyf en zes vademen lank. In Amboina heeft men maar twee zoorten, witte en roode, maar op Bima, en andere plaatzen drie, witte, roode, en bruine.*

De eerste de witte *heeft de grootste wortelen, waar van het manneken hairiger is, het wyfken gladder, van buiten en binnen ook zoo draadig niet, wit van substantie, en beide in 't wild wassende met wortelen niet veel grooter als een kop, werdende ook niet veel gezogt, om dat zy zoo hairig zyn, maar in de tuinen verplant werdende; zoo groot als een hoed of kaase, dog gemeenlyk als een klokke, te weten boven, smal en onder wyd, hoekig met knobbelen, als* Ubi tangan, *het vleesch van binnen wit, aan het wilde geslagte is het bovenste hier schier niet eetbaar, om dat het al te hairig is, maar de onderste deelen zyn beter. Zy werden in water gekookt, en onder de assche gebraden, dog zyn van een loffe en slegte smaak.*

De tweede *of* roode *zoorte is kleender, heeft bruine stelen, de onderste bladeren zyn in drie verdeeld, de bovenste in vyf, zyne* Oebi *is kleen, en binnen rood, deze werd voor beter gehouden tot het eeten dan de voorige. Op Boero noemd men dit in 't byzonder* Waccat: *het wast op Baly ook in 't wild, zoo wel als het witte, dog het rode is verre beter om te eeten, en harder van substantie, het is evenwel aan de kanten maar rood of peers, en binnen wit. De koewagters aldaar gebruiken het tot haar dagelyks brood onder assche gebraden.*

De derde *zoorte is de* bruine, *of* zwarte, *wast meest op Bima, is zwartagtig van binnen, en geeft in 't kooken een bruin zop.*

Men plant het in tuinen geensints by stokken gelyk andere Oebissen, *maar laat het de laage boompjes, en ruigte oplopen, om dat het zig zoo verre uitbreid, en het moet wel acht a negen maanden hebben, eer het ryp werd, welkers teken is; als de bladeren beginnen geel te werden, en af te vallen.*

Naam. *In 't Latyn* Ubium quinque folium. *In 't Maleyts* Ubi utan, *met een generale naam, in 't Ternataans* Ubi pariaman, *welken naam ook voerd het* Ubi taun taun, *om dat het schier een jaar moet hebben, eer dat het ryp word. In 't Amboins* Ahey, Aywel, *en* Ywel. *In 't Hitoe-ees* Pete, *in 't Loehonees* läe, *in 't Bouronees* Lahi, *in 't Maccassaars* Abubo *in 't Boegis* Aforo. *In Baleys* Samoan, *op Bima* Kallo.

Plaats. *Het wast op veele Eylanden meest in 't wild, als Baly, Bima, Celebes, Amboina, en in de Moluccos. De Amboinesen graven het veel op kleene Eilanden, in de bogt van Cejell, en andere rontom haar Eyland gelegen.*

Gebruik. *Het tamme is in Amboina schier alleen in gebruik, want het wilde word veracht, behalven in hongersnood: hoe het andere natien gebruiken, is boven by ieder zoorte gezegt.*

Na

Ex descriptione *D. Pisonis libr.* 4. *cap.* 3. cum hoc *Ubio* fere convenit Brasiliensium *Mandiboca*, seu Americanorum *Tucca*, foliorum nempe forma, licet *Mandiboca* non sit frutex, sed arbuscula erecta, quæ apud ipsum in tredecim, vel quatuordecim distinguitur species, quarum quædam radices gerunt albas, aliæ radices rubras, sed *Mandiboca* foliatura sua convenit cum hoc *Ubio*, ac stipes cum *Tacca*; radix cum subsequenti *Ubio silvestri*, de quo plura vide in præcedenti libro *cap.* 89. *Tacca sativa.*

Cum hoc quodammodo convenire videtur *Kattu Nurem Kelengu.* Bracm. *Dava Karandi.* Portugall. *Grabosa rodonda.* Belgice *Keule met ronde vratten*, in *Hort. Malab. part.* 7. *Tab.* 34. descripta.

Na de beschryvinge van Dr. Piso *Lib.* 4. Cap. 3. *Zoude met dit* Ubium *ten naasten by over een komen de Brasiliaansche* Mandiboca, *of* Americaanse Yucca, *te weten aan fatzoen der bladeren, hoewel de* Mandiboca *geen struik, maar een regt staande boompje is, by hem in dertien of veertien zoorten verdeeld, waar van zommige witte, zommige roode wortelen dragen, immers de Mandiboca komt in bladeren overeen met dit Ubium, de stam met de* Tacca, *de wortel met het volgende* Ubium sylvestre, *waar van ziet meer in 't voorgaande boek Cap.* 89. *van* Tacca Sativa.

Hier mede schynt eenige overeenkomst te hebben, het geene beschreeven word in Hort Malab. part. 7. Fig. 34. *onder den naam van* Kattu Nurem kelengu. *Bramin.* Dava karandi. *Portug.* Grabosa rodonda, *Neerduits*, Keule met ronde vratten.

Tabula Centesima Vigesima Septima

Ubium exhibet *quinquefolium*, cum radice A *Ubii quinquefolii agrestis*, *Abiar* dicti.

OBSERVATIO.

Hæc est Dioscorea foliis digitatis, caule spinoso. *Linn. H. Cliff. p.* 459. & Ricophora pentaphyllos, caule spinoso, fructu oblongo triquetro, Malabatna *Plukn. Almag. p.* 321. & Battata Indica, caule spinoso, foliis digitatis, fructu triangulo, cum tribus intus seminibus compressis *Ray. tom.* 3. *pag.* 133.

De Hondert en seven en twintigste Plaat

Vertoont het *vyfbladige Oebi*, met de wortel A van het *wilde vyfbladige Oebi*, *Abiar* genaamt.

AANMERKING.

Dit is de Dioscorea met gevingerde bladeren, en een stekelige steel van *Linnæus* in de *H. Cliff. p.* 459. en Malabaarsche vyfbladige Ricophora, met een stekelige steel, en een lankwerpige driehoekige vrucht, van *Plukn. Almag. p.* 321. en Indische Battata, met een stekelige steel, gevingerde bladeren, en een driehoekige vrucht, van binnen met drie gedronge zaden in het *derde deel* van *Ray. pag.* 133.

CAPUT DECIMUM QUINTUM.

Ubium silvestre. *Ondo.*

NUnc silvestris subsequitur species, radicem gerens amplam, & irregularem, quæ tam angulosa, bulbosa, ac sinuosa est, ut justa ipsi forma tribui nequeat, nisi quod glebam referat ex multis Ubii tuberculis compositam, ex qua bulbi quidam dependent angustum habentes collum ex primaria nempe radice, quæ simul magnitudinem habent capitis, sæpe etiam capitis vaccini. Radix hæc externe cinerea est, vel intense lutea uti in Combilio, rugosa, multisque fibrillis obducta, quæ spinulosæ quasi sunt, in una specie interne alba, in alia flavescens, viscosum exstillans lac, quod cutis pruritum excitat, & interne nocet.

Caulem emittit simplicem, ac longum, arbores adscendentem, qui superius sese in varios dividit laterales ramos. Primarius hic caulis prope radicem minimum digitum crassus est, lentissimus, dense armatus curtis, & incurvis spinis, seu hamis, qui firmi sunt, & pungunt instar illorum Cynosbatos, sensim decrescunt, ac minuuntur, inque extremis sarmentis nulli conspiciuntur.

Folia semper terna simul locantur, longis petiolis insidentia, illis Cacaræ, seu Phaseoli Indici similia, sed multo majora, palmam, vel spithamam longa, sex septemque digitos lata, binaque lateralia more Phaseolorum rotunde auriculata sunt in inferiore dimidia parte, ita ut major nervus non directe per mediam folii partem decurrat. Quamdiu silvestris est hæc planta, raro flores fructusque profert, quæ vero in hortis colitur, hos profert, quum senescat. In binas itidem dividitur species, in albam nempe, cujus radix interne alba est, externe ex cinereo flava, & in luteam, quæ externe intense lutea est instar Combilii, interne flavescit instar pultis Milii.

Flores longis increscunt racemis, vel pedunculis, ulnam longis, alternatim in breves laterales quasi pedunculos divisis, qui densos gerunt flosculos, compositos ex simplicibus tantum angulosis capitulis, & staminulis, quæ vix florum formam repræsentant, in prima specie hi pallide albicant, seu virescunt, & inodori sunt, in altera flavescentes, ac melius florum formam referentes, odoris dulcis, & grati, fere instar florum *Manoor*, unde & hæc species a Baleyensibus vocatur *Gadong*, seu *Ondo Casturi*, quum ejus flosculi Musci odorem fundant.

XV. HOOFDSTUK.

Het wilde driebladige Oebi.

NU *volgd een regt wild geslachte, met een groote, en onbeschofte wortel, zoo hoekig, knobbelig, dat men haar geen eigentlyke fatzoen geven kan, als dat het een klomp gelykt van veele Oebissen t'zamen gezet, waar van zommige knollen met een smalle hals aan de hoofdwortel hangen, t'zamen in de groote van een hooft, dikwils ook van een Osse-kop. Ze is van buiten grauww, of hooggeel gelyk de Combilis, ruig, met veele vezelingen behangen, schier steekelig, binnen wit aan de eene zoorte, aan de andere geelagtig, en een kleverig melk uitgevende, die op de huid jeuken maakt, en binnens lyf schadelyk is.*

Het schiet met een enkelde lange steel op, de bomen oplopende, en boven zig in verscheide zyde-takken verdeelende. De hoofd-steel is beneden by de wortel een pink dik, zeer taay, digt met korte en kromme doornen, of haken bezet, styf en stekelig gelyk die van den Eglantier, allenkskens werden zy minder, en aan de uiterste ranken ziet men ze niet.

De bladeren staan altyd drie by malkander op lange stelen, die van Cacare of Indische Boonen gelyk, dog veel grooter, een hand of een span lank, zes en zeven vingers breed, en de twee ter zyden na de manier der Boonen hebben een groote ronde bil aan de agterste helft, zoo dat de middelzenuwe niet regt door de midden gaat. Zoo lang het in 't wild wast, draagd het zelden bloemen en vruchten, maar 't geene in de hoven geplant werd, brengt de zelve voort, als het oud werd. Men verdeeld het als dan ook in twee zoorten, te weten in witte, wiens wortel van binnen wit is, van buiten grauww met geel gemengd, en in een geele, die van buiten hoog-geel is, gelyk de Combilis, van binnen geelagtig gelyk Geerste-brye.

De bloemen komen voort aan lange troffen, of stelen een elle lank, en met beurten in korte zyde stelen verdeeld, digt bezet met kleen bloeisel, bestaande schier uit enkele hoekige spitse knopjes en draadjes, die nauwelyks de gedaante van een bloem vertoonen, aan de eerste zoorte bleekwit of groenagtig, en zonder reuk, aan de tweede geelagtig, en beter na bloemtjes gelykende, zoet en aangenaam van reuk, schier als de bloeme Manoor, *daarom deze zoorte by de Baliers* Gadong *of* Ondo Casturi *word bygenaamt, om dat de bloempjes na Muscus rieken.*

Luteæ ejus sunt radices, minores, minusque noxiæ quam albæ speciei, sponte quidem crescit, sed colitur, & plantatur quoque tam radicis quam florum gratia, tumque ad altas locatur arbores, quas adscendit, & in quarum ramis sese extendit.

Utriusque fructus sunt siliquæ trigonæ, non solidæ, sed ex alis quasi compositæ, quæ in medio connectuntur, uti fructus prioris *Aihubo*, quævis ala binos pollices longa est, ac unum lata, externe rava, & ad tactum mollis instar panni. Quævis autem ala ex binis componitur crassiusculis pelliculis sibi adpositis, atque inter has absconditur tenuis plana, & fusca squama, inferius crassiuscula, & lenta, atque semen refert. Siliquæ hæ quam diutissime racemis inhærent, donec dehiscant in superioribus partibus, inferiores autem connexæ manent, ac demittunt fuscam illam squamulam, quæ interne splendent instar albi serici. Decidua vero hæc semina, quantum novi, raro in domestica progerminant specie, in silvestri autem in quibusdam locis propullulant per ventum disjecta, in silvis enim longe remota reperiuntur. Quamdiu radix crescit, & ad cibum apta est, nil peculiare in ea detegitur, si vero justam adquisiverit magnitudinem, & senescat, nec effodiatur, corrugatur, & indurescit. In silvestri radices hæ non semper per totum reperiuntur annum, sed tantummodo mensibus Junio, Julio, & Augusto, post quod tempus ipsarum locus non amplius detegi potest, quum totus pereat stipes, vetusta autem persistit radix, nec novos emittit caules, quod laterales efficiunt bulbi adpendentes.

In silvis aliquando profert viginti, vel triginta, immo quinquaginta radices ex unico dependentes stipite, & circa has multi minores instar Combiliorum excrescunt, unde terra tuberosa quasi intumescit, elevatur, ac finditur, quo fit, ut unicus stipes cum prole locum obcupet orgyam latum, quæ sibi incumbit tanquam congeries lapidum, ac quatuor sæpe viri vix pondera harum radicum, & bulborum gestare valent, remanentibus tamen in terra abruptis plurimis radicum frustis, & bulbis, qui subsequenti mense Octobri regerminant, ac novas porro formant radices.

Nomen. Latine *Ubium silvestre.* Malaice, & Javanice *Gadong.* Boetonice *Ondo*, quod nomen Malaiensibus quoque notum est. Quidam hoc quoque vocant *Ubi Utan*, uti præcedens *Abay.* Amboinice in Leytimora *Hayuro.* In Hitoea *Hayule.* In Loehoa, & Hoeamohela *Ulibita*, & *Ubulibita.* Baleyice silvestris *Sicappa*, domestica species *Gadong*, quam alii Malaienses *Gadong Casturi* nominant. Maccassarice *Scappa.* In Manado, & Celebe Boreali *Bitule.*

Locus. In multis obcurrit, & notum est insulis hujus Archipelagi, sed semper in incultis, & solitariis insulis, quæ tamen non altas habent arbores, sed potissimum fruticosæ sunt, ac raro perambulantur. Copiose autem in parvis reperitur insulis, parum elevatis, scopulosis, & arbusculas plures proferentibus, ita ut verum sit flagellum desertorum. Lutea species raro in Amboina obcurrit, ac tantummodo unus alterve ejus stipes in hortis conspicitur plantatus, Javæ autem, & Baleyæ copiosior est.

Usus. Quum hæc radix noxio turgida sit succo, qui difficilem caussat manuum, ac corporis pruritum, si hoc tangat, immo sæpe ipsam excoriat epidermidem, hinc magno constat labore, antequam ad cibum apta reddatur, quem tamen incolæ non respuunt, quum rite præparata delicatum præbeat cibum, saltem multo gratiorem præcedenti *Abay*, atque Creator sapienter hanc inprægnavit radicem hoc succo, ut ab apris intacta hominibus cibo inserviret.

Certissimus hanc præparandi modus est, quem nos Baleyenses docent, si recentes nempe radices in frusta conscindantur, & cineribus obtegantur, in quibus per viginti quatuor horas deponuntur, ac dein hic abluitur cinis, in corbiculo compinguntur, & ingentibus obprimuntur lapidibus, perque binos dies, & noctes in aqua marina sic macerentur, denuo recenti abluuntur, seu pluviali aqua exsiccantur ad Solem, ac denuo in aqua marina lapidibus adgravantur, pluviali iterum abluuntur, & denuo siccantur, uti supra fuit dictum.

Hoe

Ze heeft geele wortelen, onschadelyker en kleender dan de witte, wast wel in 't wild, dog werd mede geplant, zoo wel om de wortel als om de bloeme, men laat ze als dan hooge bomen oplopen, en zig daar op verspreiden.

De vrugten aan beide zyn driekantige houwen, niet massief, maar als uit vlerken t'zamen gezet, en in de midden aan malkander hangende, gelyk de vrugten van 't bovenstaande Ahuho, *ieder vlerk twee duimen lank, en een breed, van buiten donker-geel, en zagt in 't aantasten als laken. Ieder vlerk bestaat uit twee dikagtige huiden tegens malkander staande, en tusschen beiden verbergende een dunne platte en bruyne schubbe, agter wat dikagtig en taay, dewelke het zaad wil zyn. Deze houwen blyven zeer lange aan den tros hangen, bersten eindelyk open met haar voorste delen, blyvende achter aan malkander hangen, laten het bruyne schubbeken uitvallen, en glimmen als dan van binnen als wit zatyn. Dog de uitgevalle zaden komen, mynes weetens, zelden op aan de tamme, maar in de wilde schynd het hier en daar uitgewaaid te worden, want men vind ze in 't wild ver van malkander. Zoo lange de wortel in 't aangroejen, en tot het eeten nog bequaam is, ziet men niets daar aan, maar als die haar groote en volkomen ouderdom heeft, en niet uitgegraven werd, zoo begind ze wat in te krimpen, en harder te werden. Aan de wilde vind men de wortelen niet altyd door 't geheele jaar, maar alleene in de maanden Junius, Julius, en Augustus, na welke tyd men haare plaatze niet meer bekennen en kan, dewyl den geheele stok vergaat, dog de oude wortel blyft, en schiet geene stelen meer uit, het welk de andere knollen doen, die ter zyden aanhangen.*

In 't bos gewind het somtyds twintig of dertig, en vyftig groote wortelen van eene stam afhangende, en rondom dezelve veele kleendere als Combili-knollen, doende de aarde met een bult opzwellen, en scheuren, waar door het gebeurd, dat een stok met zyn kinderen een plaatse van een vaam breed beslaat, leggende op malkander als gestapelde steenen, en vier mannen kunnen wel hare dragt van eene stok krygen, en egter nog veele in den grond laten, dewelke in de volgende maand October weder uitschieten, en al gaande weg nieuwe wortelen formeeren.

Neam. *In 't Latyn* Ubium sylvestre. *In 't Maleyts en Javaans* Gadong. *In 't Boetons* Ondo, *welke naam by de Maleyers ook bekend is. Sommige noemen 't ook* Ubi Utan, *gelyk het voorgaande* Abay. *In 't Amboins op Leytimor* Hayuro, *op Hitoe* Hayule. *Op Loehoe en Hoeamohel* Ulibita *en* Ubulibita. *In 't Baleys het wilde* Sicappa, *het tamme* Gadong, *'t welk andere Maleyers* Gadong Casturi *noemen. In 't Maccassaars* Scappa, *op Manado en Noord-Celebes* Bitule.

Plaats. *Het is in veele Eylanden bekend van dezen Archipelagus, altyd in wild een eenzame bossen, die egter niet hoog van bomen zyn, maar meest met kreupelbos bezet, ende weinig bewandeld werden. Men vind het inzonderheit veel op kleene Eylanden, die wat hoog, klippig, en met bomen bewassen zyn, zoo dat het een regten gezel is van de wildernisse. De geele soorte vind men weinig in Amboina, slegts hier en daar een stok in de hoven geplant, maar op Java en Baly is ze overvloediger.*

Gebruik. *Dewyl deze wortel vol schadelyk zap steekt, die een moejelyk jeuken aan de handen en 't lyf verwekt, als hy daar aan raakt, ja dikwils de huid afschild, zoo vereist ze vry wat moeite, eer men ze tot de kost bequaam maakt, dewelke egter de Inlanders niet ontzien, om dat het ter degen toebereid een smakelyke kost geeft, immers veel beter dan 't voorgaande* Abay, *en den Schepper heeft voorzigtig dezen zap daar by gevoegd, op dat de wortelen van de wilde zwynen zouden ongemoeid, en tot kost voor de menschen blyven.*

De zekerste manier is, die ons de Baleyers leeren, als men de versche wortelen in stukken snyd, met assche bekleed, en daar in een etmaal laat leggen, daar na de assche afspoeld, doed men ze in een korfje, bezwaard ze met groote stenen, zet ze een paar etmalen in Zeewater, daar na spoeld men ze af met versch water, droogd ze in de Zonne, en nogmaals in zout water met steenen bezwaard, met het versche afgespoeld, en gedroogd als vooren.

Dit

Hoc bis terve efficiendum est, donec comperiamus, omnem noxiam qualitatem esse extractam, cujus signum est, si siccata massa in sartagine supra ignem torretur, sique tum quiescat, & corrugatur, bonæ notæ est, si vero commoveatur, & circumvolvatur, in aqua marina de novo maceranda: sunt radices, & comprimendæ uti supra. Ad majorem vero comprobationem, & securitatem quædam objiciuntur gallinis frustula, quæ si devorant non vertiginosæ factæ, bonæ sunt notæ, atque innoxie edi possunt, quæ in sartagine fricantur cum Calappi medulla.

Amboinenses has radices sequenti præparant modo: In frusta conscindunt, ac manibus pedibusque quam fortiter fieri potest, in aqua hæc subigunt marina, ita ut maxima noxii succi pars statim exprimatur cum calcea substantia, quæ dein corbiculis imponunt, ac dein per binos tresve dies in aqua macerant, lapidibus adgravata, ut superfluus exprimatur porro succus, dein per binos dies in pluviali macerant aqua, ut semi putrida sint, dein iterum ad Solem exsiccant, ac demum in sartagine fricant cum Calappi medulla, vel contusa admiscent Sagus farinæ, ac Sagus panem pinsunt, qui delicatior est simplici pane, saltem qui illum gustant, judicant operæ prætium esse hunc adhibere laborem. Recentium radicum succus, licet homines non enecet, anxietatem saltem ipsis adfert summam, ac vertigines, sique non rite fuerint præparatæ, vertiginem quoque caussant. Amboinenses autem nolunt hunc impendere laborem, quam diu alius cibus in promptu sit, in dictis vero mensibus, quum nulla conquiri possint Ubia, ad desertas tendunt parvæ Ceramæ silvas, & adjacentes ipsi parvas insulas, ut has exfodiant radices, quæ post mensem Augustum non amplius detegi possunt.

Tertius præparandi modus est, quum recentia radicum frusta cinere obliniuntur, quæ per tres quatuorve dies sub terra sepeliuntur, dein hæc abluuntur, ac pluviali aqua fortiter subiguntur, quam diu calcem præbeant albam, quæ ad fundum præcipitat, & abjicitur, in hac enim noxia latet qualitas. Expressa materia corbiculis imponitur, lapidibus adgravatur, ac per tres quatuorve dies aquæ imponitur marinæ, in recenti, vel pluviali dein abluitur, & subigitur, donec nulla amplius decidat calx, ac demum ad Solem exsiccatur, saccis impingitur, & in fumo conservatur. Si hæc materia dein ad cibum præparetur, in obturata olla supra vaporem aquæ fervidæ digeritur, quod Cuscus vocatur, ac dein cum Calappi medulla editur loco Oryzæ ad alios cibos, primum autem cani objicitur. Male præparata primo faciei ruborem caussat, ac per totum corpus anxietatem, ac vertiginem, dein sanguis sentitur æstuare, omnes porro flaccescunt artus, dein gravis subsequitur Diarrhæa, & aliquando vomitus. Curatio est recentem bibere Calappi lympham, aqua frigida corpus lavare, & pauxillum Accarbahar seu Coralliorum adsumere. Manuum pruritus tollitur frictione cineris calidi. Optimum præbet commodum, ac victum mare frequentantibus, si in desertas adpellant insulas, sed octo, vel decem requiruntur dies ad præparationem.

Multi Celebes, & Ceramæ populi ex hac vivere coguntur radice, quum penuria sit Oryzæ, vel Sagus, tumque sæpissime fit, ut patientiam, & laborem non adhibeant, ut rite præparentur, inde ægre sese habeant, ac Maboc, seu vertiginosi sint, ad quem tollendum quævis fere natio suum habet antidotum. Maccassarenses, & Boegenses tenerum epotant Calappum, vel Calappi lympham, seu Santan. Ceramenses radice utuntur Siri Boppar cum Pinanga masticata. Amboinenses corticem, ac radicem adhibent Gnemonis domesticæ in aqua coctam, quam bibunt, ejusdemque arboris folia cum Pinanga masticant, quod etiam prodest contra noxam piscis Utricularis dicti.

Incolæ insularum Xulanensium has solebant radices Sagus pani admiscere, ut massa augeatur, quum vero sordide hoc tractarent opus, nec requisitum præparationis tempus exspectarent, hinc ipsorum Sagus panis, qui quadratas refert majores aleas, quem peregrinis vendunt, post paucum tempus interne flavescit, saporem habet amaricantem, & insalubris est, quod in caussa est, Xulanensium Sagum ita contemni.

Dit moet men twee n driemalen doen, tot dat men bemerkt, dat alle schadelykheit uitgetrokken zy, waar van het teken is, als men de gedroogde in een potscherf over het vuur roost, en als zy stil blyven leggen, en inkrimpen, zoo houd men ze voor bequaam, maar zoo zy haar beweegen, en door malkaar rollen, zoo moet men ze alweer in Zeewater weeken, en perssen als vooren. Tot meerder verzekeringe smyt men eenige stukjes voor de hoenders, zoo zy dezelve op-eeten zonder duizelig daar van te werden, zoo isse goed, en men mag ze als dan vrylyk nuttigen, als men ze weder bakt in een pan met geraspte Calappus-pit.

De Amboinesen maken 't aldus. Zy snyden ze in stukken, en kneeden ze met handen en voeten, zoo sterk zy konnen in Zeewater, dat het meeste deel van den schadelyken zap, en kalkagtige substantie ten eersten uitlope, doen ze als dan in korfjes, en weeken ze twee a drie dagen in Zee met stenen bezwarende, dat 'er den resterenden zap uitgeperst worde, daar na weeken zy ze nog een paar dagen in versch water, tot dat zy half verrotten, drogen ze als dan in de Zonne, en bakken ze ten laatsten in een panne met Calappus-pit, of zy mengen de kleen gestotene met Zagu-meel, en bakken 'er Zagu-brood af, die smaakelyker worden dan de enkelde. Immers die ze proeven, oordeelen, dat zy de gedane moeite wel weerd zyn. Den zap uit de versche wortelen, schoon hy juist de menschen niet doodet, brengt hy hem een groote benauwtheit en duiseling aan, en de qualyk toebereide maken ook duizelig. De Amboinesen willen 'er egter de moeiten niet aan doen, zoo lange zy andere kost konnen krygen, maar in de voorschreeve maanden, als 'er geen Oebis te bekomen zyn, zoo verspreiden ze hun na de woeste bossen van kleen Ceram, en de omgelege kleine Eylanden om deze wortelen uit te graven, die zy na de Maand Augustus niet meer vinden.

De derde manier van ze te prepareeren is deze, de versche stukken bestrykt men met assche, vergraaffe drie a vier dagen in de grond, daar na afgespoeld, en met versch water sterkelyk gekneeden, zoo lange als 'er witte kalk afkomt, die zig op de grond van 't water zet, en die men weg smyt, want daar in is de schadelykheit. Het uitgeperste werd in korfjes gedaan, met stenen bezwaard, drie a vier dagen in zeewater gezet, daar na weder in versch water afgespoeld, en gekneeden, tot dat 'er geen kalk meer van komt, en ten laatsten in de Zonne gedroogd, in zakken gedaan, en in de rook verwaard. Als men 't eeten wil, werd het in een besloten pot boven het water gestouft, het welk men Cuscus noemd, en dan met Calappus-pit gegeeten, in plaats van Ryst tot andere spysen, dog men laat het eerst een hond proeven. Het qualyk toeberreide maakt eerst rood over 't lichaam en in 't aangezicht, zeer benauwd en duiselig, daar na gevoeld men het bloed kruipen, alle leden werden slap, daar op volgt een sterke afgang, en zomtyds braken. Zyne genezing is jonge Calappus te drinken, in kout water zig te wasschen, en wat Accarbahar in te nemen. Het jeuken der handen verdryft men met warme assche te wryven. Het is een goede troost voor Zeeluiden, die op eenzame Eilanden vervallen, dog het vereist acht a tien dagen tot zyne toebereidinge.

Veele volkeren op Celebes en Ceram moeten van deze wortel leven, als 'er schaarsheit van Ryst en Sagu is, en dan gebeurd het zeer dikwils, dat zy het geduld niet hebbende om ze te degen toe te bereiden, hun qualyk gevoelen, en Maboc dat is duiselig werden, waar tegens schier ieder Natie een byzonder tegenbaat weet. De Maccasaren, en Boegisse volkeren drinken een jonge Calappus, of de melk van Calappus. De Cerammers gebruiken de wortel van Siri-Boppar met Pinang geknouwd. De Amboinesen de wortel, en schorsse van tamme Gnemon in water gekookt en gedronken, als mede de bladeren derzelven booms met Pinang geknouwd, 't welk ook helpt tegens de schadelykheit van den vis Opblaser.

De Inwoonders van de Xulaze Eylanden plegen deze wortelen onder Sagu-brood te mengen om den hoop te vermeerderen, dog dewyl zy wat vordig daar mede te werk gaan, en de behoorlyke tyd van toebereidinge niet afwagten, zoo werd haar Zagu-brood, het welk als groote teerlingen ziet, en dat zy aan de vreemdelingen verkopen, in weinig tyd van binnen geel, bitter van smaak, en ongesond, 't welk de oorsaak is, dat de Xulaëse Zagu in veragtinge gekomen is.

Flores luteæ Gadong ob gratum odorem a Javanis, & Baleyensibus multum expetuntur, quos capillis innectunt, & Manoræ floribus admiscent, quos linteis adponunt albis, & vestibus, ut gratum ipsis concilient odorem.

Colot ab *Euseb. Nierenberg. hist. natur. libr.* 14. *cap.* 51. descriptum, & in Philippinis crescens insulis, simile videtur Oebi *Utan* esse, saltem ex ejus usu ita adparet, formæ enim descriptio brevis est, & obscura.

Nurem Kelengu. Bracm. *Conetti*, & *Pilo Carandi.* Portugall. *Grabosa* Ovada. Belgice *Ey-keulen Hort. Malab. part.* 7. *Fig.* 35. descriptum convenire videtur quodammodo cum *Ondo* præcedente, præsertim quum Horti textus testetur, speciem quandam ejus esse trifoliatam cum eduli radice.

De bloemen van het geele Gadong werden, wegens haar lieflyken reuk, van de Javanen, en Baleyers veel gezogt, om in de hairen te dragen, of met Mamoor-bloemen gemengd, by het witte linnen werk, en klederen te leggen, om dezelve een goeden reuk te geven.

Colot *by* Euseb. Nierenberg. natural. hist. lib. 14. cap. 51. *beschreeven, en in de Philippiense Eylanden wassende, schynd een diergelyke* Oebi Utan *te zyn, Immers uit het gebruik, want de beschryvinge van de gedaante is kort, en donker.*

Nurem Kelengu. *Bram.* Conetti, *en* Pilo Carandi. *Portugers* Grabola Ovada. *In 't Duits* Ey-keulen *in* Hort. Malab. part. 7. Fig. 35. *beschreeven, schynt eenige overeenkomst te hebben met de boovenstaande* Ondo, *te meer wyl den text van den Hortus getuigt, dat 'er een zoorte zy met drie bladeren, en de wortel eetbaar.*

Tabula Centesima Vigesima Octava

Ubium exhibet *silvestre trifoliatum*, cum *radice* ejus *crassa*, & *eduli*.

De Hondert en acht en twintigste Plaat

Vertoont het *wilde driebladige Oebi*, met deszelfs *dikke*, en *eetbare wortel.*

AANMERKING.

Hæc est Dioscorea foliis ternatis *Linn. H. Cliff. p.* 459. & Rizophora, seu Inhame Curassavica trifolia, seu Phaseoloidea *Herm. Par. Bat. Pr. pag.* 371. & *Pluku. Almag. p.* 321. & Battata silvestris, spinosa, trifolia, flore vidua, verrucosa, fructibus in spicis longis rarioribus, triangularibus, ad pediculum reflexis *Ray tom.* 3. *p.* 133 & *Tsjageri Nuren H. Malab. part.* 7. *Tab.* 33. cum hac nostra planta magis convenit quam illa *Fig.* 35. uti *Rumphius* vult, quæ cum præcedenti *Ubio quinquefolio* convenit, quum illa sit semper trifoliata.

OBSERVATIO.

Dit is de Dioscorea met drie bladeren van *Linnæus* in de *H. Cliff. p.* 459. en Curassauwsche Rizophora, of Inhame, met drie bladeren en de Turksche bonen gelykende van *Herm. Par. Bat. Pr. pag.* 371. en *Pluku. Almag. p.* 321. en wilde doornachtige Battata, zonder bloem, en met vratten, dragende de vruchten in weinige lange steien, by de voet omgebogen van *Ray tom.* 3. *p.* 133. en is de *Tsjageri Nuren* van de *H. Malab. part.* 7. *Tab.* 33. welke met deze onze plant beter overeenkomt, als die van de 35. *Figuur*, zo als *Rumphius* wil, welke eigentlyk met het voorgaande *vyfbladige Oebi* overeenkomt, daar die altyd driebladig is.

CAPUT DECIMUM SEXTUM.

Ubium Polypoides. Ubi Gorita.

Tertia Ubii silvestris species multum differt a prioribus, videturque peculiaris esse planta, in binas distincta species, albam, & nigram.

Album, seu *vulgare Ubium Gorita* longis, tenuibus, rotundis, ac lentissimis prorepit flagellis ad magnam distantiam per frutices, vel proximas adscendit arbores, ubique sese ramis circumvolvens, & firmans, ita ut aliquando ejus obcurrant sarmenta centum circiter orgyas longa. In junioribus stipitibus folia solitaria locantur, in senioribus vero bina sibi opponuntur geniculata, & retrorsum flexa, & conniventia.

Folia cum illis Ahuho, seu Ubij frugiferi conveniunt, sed longiora sunt, acutiora, tenuiora, & glabriora, læte virentia, & sonitum edentia instar chartæ, glaberrima, & extensa. Inferiores ipsorum auriculæ non acutæ sunt, uti in aliis Ubij speciebus, sed rotundæ sunt, foliaque superius in longum terminantur apicem, palmam longa, quinque sexve digitos lata, novem, undecim, & tredecim incurvis nervis longitudinalibus pertexta, ipsorumque interstitia tenuibus, ac parallelis venulis pertexta sunt. Ad superiora folia, ac fere ipsorum petiolis alius insidet pedunculus erectus, longum sustinens acuminatum, ac viridem conum, rectum referens cornu, quod aperitur in quatuor longa, angusta, & firma petala, sese non extendentia, sed quæ semi clausa sunt, instar coni, vel campanæ, externe ex viridi, & fusco colore distincta cum dorso protuberante, apex vero ipsorum viridis est, interne illa purpurascunt, & apices gerunt fuscos in ordines locatos, & strias formantes. Post hæc introrsum quatuor locantur alia crassiuscula petala stylos referentia firmos, intense purpurascentia, & introrsum alia minora similia abscondentia, quatuordecim numero, quorum quodvis tenuiorem sustinet stilum, flavescentem, seu ex luteo virentem, illi aliquando incurvi sunt, instar corniculorum, quotque introrsum locantur, tot grana profert fructus.

Hie

XVI. HOOFDSTUK.

De veelvoetige Oebis.

Het derde slag van wilde Oebis verschild ook veel van de voorgaande, en schynd een plante op haar zelve te zyn, verdeeld in twee zoorten, witte, en zwarte.

De witte, *of* gemeene Ubi Gorita *kruipt met lange, dunne, ronde, en zeer taaye ranken een groot stuk weegs door de ruigte, of loopt de naaste bomen op, en vlegt zig overal vast om de takken, zoo dat 'er zomtyds ranken gevonden zyn by de hondert vademen lank. Aan de jonge struiken ziet men de bladeren enkeld staan, maar aan de oude twee, en twee tegens malkander, met een knietje achterwaarts, en tot malkander gebogen.*

De bladeren zyn die van Ahuho, of vruchtdragende Oebi gelyk, doch langer, spitzer, dunder, en gladder, blyde-groen, en rammelende als pampier, zeer effen, uitgebreid. De achterste ooren zyn niet spits, gelyk aan de Oebis geslachten, maar hebben ronde billen, en vooren een lange spitze, een hand lank, vyf en zes vingers breed, met negen, elf, en dertien kromme zenuwen in de lengte doorregen, en de tusschen spatien zyn met fyne parallele aderijes uitgewerkten. By de voorste bladeren, en schier op derzelver stelen staat een ander steel opgeregt, dragende een lange spitze, en groene kegel, gelyk een regte hoorn, zig in vier lange smalle, en styve blaadjes openende, die zig niet uitbreiden, maar half geslooten staan, als een kegel, of klok, van buiten uit den groenen, en bruinen gemengd, met een verheven rugge, doch de spits is groen, binnen purper met bruine stipjes, die in ryen staan, en strepen uitmaken. Naast deze na binnen staan vier andere dikke blaadjes, als styve stiletjes, hoog purper, en na binnen toe nog andere kleendere zulke voetjes verbergende, tot veertien in 't getal, ieder dragende een dundere stiletje. Bleek-geel, of geel-groen, dewelke zomtyds gekromd staan, als hoorntjes, en zoo veel dezer voetjes van binnen staan, omtrent zoo veel korls koman in de vrucht.

Deze

Hic flos tetrum fundit odorem, primo flaccidus, & in teneris fruticulis frustra decidunt hi flores, nullos relinquentes fructus, unde & multi incolæ hanc plantam sterilem esse putant, ipseque nunquam fructus in silvis inveni, ac tantummodo in iis, quas ipse plantaveram.

Fructus itaque est bursa plana, seu cor superius in obtusum desinens apicem, plerumque ad unam inflexum partem, binos pollices longum, paulo minus latum, aliquando tres longum, & unum latum, semper solitarium dependens, ac diu virens, quatuor servans petala tanquam fulcrum. Binæ oræ planæ binis ternisve dorsis distinctæ sunt longitudinalibus, atque oræ semi digitum latæ, plerumque etiam una pars gibbosior est altera, tandem hic fructus nigricat, & ad gibbosam dehiscit partem, in binas sese aperiens januas, quæ intus octo exhibent semina in binis ordinibus locata, vel octo in tribus supra sese invicem posita sunt ordinibus. Quodvis granum oblungum est, & acuminatum instar minoris speciei Cardamomi, vel silvestre granum, quod vulgo Cardamomum Amboinense vocatur, sed longius est, magisque striatum, & inferius venula fructui connectitur, externe fuscum, interne album, & solidum.

Tota hæc planta glaberrima est sine ullis spinis, vel rugositate, odorem fundens gravem, si quædam ejus pars inter digitos fricetur. Radix duplex est, superior enim stipiti proxima transversalis est, non ultra minimum digitum crassa, irregularis, nodosa, & sinuosa fere instar Zingiberis, sed multo nodosior, & lentior. Ex his nodis sursum sese elevant caules plantæ, ac deorsum plures aliæ crassiores radices plerumque perpendiculares, ad ortum angustatæ, acsi crassa tantum esset vena, dein sensim hæc crassescens, in tenuem iterum subito evanescens apicem radiculam format. Multas hæ exhibent, sed inversas Raphani minoris radices, plures simul dependentes, ultra pedem, vel ulnam longas, ac binos fere digitos crassas, externe, & interne albas, quæ paucis obductæ sunt tenuibus fibrillis, fatuæ, amaricantes, & ingrati saporis, & odoris, acsi nitrosam terram quis olfaceret. Hæ radices raphanaceæ viginti, triginta, immo quinquaginta simul dependent unica ex radice, ac simul evelli possunt, ita ut uni homini sufficiens præbeant pondus, & onus. Per cujusvis radicis centrum longus, & lentus decurrit nervus, uti per Pastinacam nostratem, sed multo durior.

Secundo *Ubi Gorita* nigrum, modo crescendi cum priore convenit, sed minora gerit folia, ac tenuiora sarmenta, vix culmum crassa, quibus folia insident in teneris solitaria, ~~in vetustioribus bina non opposi~~ta, quinque sexve pollices longa, tres, ac tres cum dimidio lata, perfecte cordiformia, tenuia, ex nigro virentia, inferius rotunde auriculata instar Siri foliorum, ad pedunculum novem, & undecim concurrunt nervi, & interstitia tenuibus pertexta sunt venulis transversalibus, seu striis.

Sarmenta prope radicem nodosissima sunt, & incurva, ex nigro virentia, & lenta, in plura alia divisa. Loco floris similis sese exhibet acutus conus, sese aperiens in quatuor angusta viridia petala, in quibus quatuor alia obscure fusca locantur, & in horum centro plurima incurva cornicula seu stamina, quatuor simul uno ex ortu. Flores fructusque hujus speciei haud multum differunt ab illis prioris, in teneris enim fruticulis raro quidem observantur, sed in vetustis ad ortum folii unus sese erigit erectus, ac firmus pedunculus, quatuor pollices longus, binos tresve sustinens flores uti in alba specie.

Fructus eandem quoque fere habent formam, quidam plani instar priorum, alii rotundi, sed minores prioribus, in planis unum triave reperiuntur oblonga, & acuminata grana, in rotundis viginti minora granula in fundo sibi adposita.

Radices longæ sunt, ac tenues, non ultra minimum digitum crassæ, plurimæ autem tenuiores, & rotundæ instar serpentem, a tribus ad quatuor pedes longæ, externe nigræ, nullas emittentes fibras excepto ad extremum, interne albæ, succosæ, amaricantes, & ingrati saporis, in medio crassum, & lentum gerentes nervum percurrentem. Hæ radices a duodecim ad octodecim numero simul dependent deorsum instar fasciculi anguium, quædam vero oblique etiam decurrunt.

Deze bloem is zeer vuil van reuk, in 't eerste werk, en vallen aan de jonge struike vergeefs, en zonder vruchten af, weshalven veele Inlanders dit gewas voor onvruchtbaar houden, en ik zelfs heb ze schier nooit in 't wild gevonden, behalven aan die geene, die ik geplant hebbe.

De vrucht dan is als een platte beurs, ofte hert, vooren met een stompe spits, gemeenlyk na de eene zyde hellende, twee duimen lank, wat minder breed, somtyds drie lank, en een breed, hangende altyd enkeld, of een alleen, langen tyd gras-groen, behoudende de vier blaadjes tot een voet. De twee platte zyden zyn met twee, of drie ruggens in de lengte afgedeeld, en de kanten wel een halve vinger breed, ook is gemeenlyk de eene zyde bultiger dan de andere, eindelyk werd ze zwartachtig, en berst aan deze bultige zyde open, in dikke deurtjes, vertoonende van binnen acht zaden in twee rygen, of twaalf in drie rygen boven malkander geschikt. Ieder korl is lankwerpig-spits, gelyk een kleene zoorte Cardamom, of dat wild goedje, het welk men Amboinsche Cardamom noemd, doch langer, en meer geribd, achter met een voetje, of adertje aan de vrucht vast, buiten bruin, binnen wit, en massief.

Het geheele gewas is zeer glad, zonder eenige ruigte, of doornen, zwaar van reuk, als men iets daar van tusschen de vingers wryft. De wortel is tweederlei, want de bovenste, en naaste aan den stam legd over dwers, niet boven een pink dik, onordentlyk geknopt, en bogtig, schier als de Gember, doch veel geknoopter, en taayer. Uit deze knoopen spruiten opwaarts de stelen van de plante, en neerwaarts veele andere dikke wortelen, meest regt neerwaarts gaande, boven by haren oorsprong smal, als of het maar een dikke ader was, daar na allenkskens dikker wordende, en dan schielyk wederom spitzer in een dun worteltje uitlopende. Zy vertoonen veele, doch omgekeerde Radyzen by malkander hangende, ruim een voet, of een elle lank, en schaars twee vingers dik, buiten, en binnen wit, met weinige fyne vazelingen behangen, laf, bitter, en onaangenaam van smaak, en reuk, als of men zalpeterige aarde rook. Deze Radyzen hangen twintig, dertig, tot vyftig by malkander aan eene wortel, en konnen t'zamen uitgetrokken werden, dat 'er een perzoon een dracht aan heeft. Door de midden van ieder wortel gaat een lange, en taaye zenuwe, gelyk door onze Pinksternakelen, doch veel harder.

De tweede zwarte Uhi Gorita *is aan wasdom de voorige gelyk, doch heeft kleender bladeren, met dunne ranken, ~~kwalyk een strooshalm dik, daar aan~~ staan de bladeren aan de jonge enkeld, aan de ouden twee en twee tegens malkander, vyf en zes duimen lank, drie, en drie en een half breed, regt hertformig, dun, zwart-groen, achter met ronde hillen, als de Siri-bladeren, aan den steel sloten negen, en elf zenuwen t'zamen, en de tusschen plaatzen zyn met fyne dwersaderitjes, of strepen doortogen.*

De ranken zyn by de wortel zeer knoestig, en krom, zwart-groen, en taay, hun in veele andere verdeelende. In plaats van de bloeme vertoond zig diergelyke spitze knop, zig in vier hoog groene smalle blaadjes openende, daar in vier andere donker bruine staan, en in de midden veele kromme hoorntjes, of draden, vier en vier uit eenen oorsprong. Het bloeizel, en vrucht van deze zoorte verschild niet veel van het voorgaande, want aan de jonge struiken ziet men zelden iets, maar aan de oude struiken komt mede by den oorsprong des blads, en regt uit denzelfs steel een enkeld styf steeltje voort, vier duimen lank, dragende twee, of drie bloemen, gelyk van de witte zoorte gezegt is.

De vruchten zyn meest ook van deszelfste fatzoen, sommige plat als de voorgaande, sommige rond, doch kleender als de voorige, in de platte vind men een à twee lankwerpig toegespitste korls, en in de ronde twintig kleene korls op de grond tegens malkander gedrongen.

De wortelen zyn lank, en dun, niet boven een pink dik, de meeste dunder, en rond als Slangen, van drie tot vier voeten lank, van buiten zwart, en zonder vazelingen, behalven aan 't einde, van binnen wit, zappig, bitterachtig, en onaangenaam van smaak, in de midden met een doorgaande dikke, en taaye zenuwe. Dezer wortelen hangen van twaalf tot achttien by malkander meest nederwaarts als een bondel Slangen, doch sommige loopen ook dwers.

Nomen. Latine *Ubium Polypoides.* Malaice *Ubi Gorita*, quum plurimæ ejus radices simul dependentes caput repræsentant piscis *Polypi*, Malaice *Gorita* dicti. Aliis Malaiensibus quoque dicitur *Canjalat*, *Canjalut*, *Anjalut*, vulgo etiam *Oebi Utan*, sed nimis generale. Amboinice in Loehoa *Ube Waleā*, in Leytimora *Ube Talla*, Ternatice *Bootsja.* Altera species, seu nigra *Ubi Gorita* vocatur, seu *Canjalut Itam.*

Locus In incultis crescit locis in minoribus silvis, vel ad oras altiorum silvarum, ubi arbusculæ locatæ sunt, copiosius vero in humidis, & planis locis, vallibus, & agris juxta fluminum ripas. Altera nigra species solum amat nigrum sulphureum, ubi arena tenuis est, cum nigra terra mixta, uti in Sagus silvis humidis, vel locis paludosis, multo autem rarior est alba specie, quæ per totam Amboinam obvia est. Videtur quædam etiam ejus species in Japana crescere, vidi enim cum aliis muria conditis fructibus hosce inde deferre, qui inde in ligneis deducuntur crateribus, quique ibi muria quodam condiuntur.

Usus. Hæ radices ad cibum non adhibentur, sed condiuntur, quod Europæi nostri videntur didicisse a Sinensibus, quam artem nunc multi exercent. Depuratæ, & ablutæ sumuntur radices albæ speciei, quarum capita, & caudæ abscinduntur, quæ primum in aqua ebulliuntur, ac dein per unam alteramve noctem in aqua calcis macerantur, quæ inde flavescit, atque amaritiem extrahit. Dein per sex septemve dies in aqua macerantur pluviali, quæ quotidie renovatur, donec non amplius luteo colore sit inprægnata, vel tincta, radices has demum in frusta conscinde digitum longa, ex quibus medius extrahitur nervus, unde simul frusta hæc in medio finduntur, ac tandem in Syrupo hæc excoque, tum conditum peractum est, frustaque eleganter pellucida sunt, semi transparentia, & ex fusco flava instar Succini opaci. Conditum hoc ad potum Thee proponitur, saporem vero habet fatuum, ac dulcem, sæpe ad calcem accedentem, si nimia ipsi admista fuerit quantitas, cujus dosin per experientiam, & exercitationem discimus.

Recentes radices inlinitæ si fuerint contusæ, pediculos vestium, & corporis fugant. Hitoënses mihi declararunt, quum cum Belgis bellum gererent, circa annum 1641. in monte Wawani, sese a Malaiensibus didicisse ex hisce radicibus carbones præparare, qui ad pulveris pyrii præparationem adhibebantur, quem illi in ipsis montibus conficere debebant, quum in litoribus ab Belgis essent circumcincti, ita ut nil ad ipsos posset deferri, sulphurem ex dicto effodiebant monte, parumque Nitri adduxerant peregrini.

Nigra species ad conditum non adhibetur, quum nimis amara, & ingrata sit, sed quidem ad usum Medicum, contra quendam morbum *Sackit Gorita* dictum, per quem intelligunt tam Polypum intestinorum, quam Molam Uteri, qui morbus viduis junioribus sæpe supervenit, ac pertinacissimus est. Tam recentes quam siccatas sumunt radices, cum illis albæ speciei mixtas, quibus addunt radices *Oleris dulcis*, quod Ophioglossi species est, postea libro decimo descripta, has simul masticant cum Pinanga, succumque deglutiunt, si viro istæ radices aquæ incoquantur, ipsarumque decoctum propinatur, præstantius puto esse remedium. Eandem hanc nigram speciem cum Pinanga quoque masticant, infantumque corpora adspergunt, quos putant esse præstigiis incantatos, vel malo genio tactos.

P. S. Ad hujus plantæ descriptionem, & qualitatem porro pertinet, Ubia, seu radices ejus Raphanaceas aliquando supra terram elevari, & emittere bina ternave sarmenta cum paucis fibrillis, quibus sese ipsi inplantant, quæ non albo, sed viridi obducuntur cortice, quæ tamen non tam aptæ sunt ad conditum quam inferiores. In quibusdam porro flagellis ad secundum, vel tertium supra radicem nodum quædam dependent bulbosarum istarum radicum, quæ parvæ manent, uti in icone exprimitur.

In

Naam. *In 't Latyn* Ubium Polypoides. *In 't Maleyts* Ubi Gorita, *om dat de veele wortelen by malkander hangende, verbeelden het hoofd van den vis* Polypus, *in 't Maleyts* Gorita *genaamt. In 't hooger Maleyts noemd men 't* Canjalut, Canjalat, *en* Anjalut, *in 't gemeen ook* Oebi Utan, *doch al te generaal. In 't Amboins, op Loehoe* Uhe Waleā, *op Leytimor* Uhe Talla, *in 't Ternataans* Bootsja. *De tweede zoorte hiet* Ubi Gorita, *of* Canjalut Itam.

Plaats. *Het wast op ongebouwde plaatzen in 't kreupelbosch, of aan de randen van 't hooge bosch, daar het laag geboomte heeft, meer op vogtige, en vlakke plaatzen, valleyen, en velden langs de rivierkanten. De tweede zwarte zoorte bemind een zwarte zwavelachtige grond, daar een fyn zand is, met zwarte aarde gemengd, gelyk in de vogtige Zagu-bosschen, of daar het moerassig is, maar het werd veel weiniger gevonden dan 't witte, het welk in geheel Amboina bekend is. Het schynd, dat 'er ook een zoorte van in Japan wast, want ik hebbe ze zien medebrengen onder andere ingezoutene vruchten, die men in houte balien daar uitbrengt, en met een zeker pekelzop ingeleid werden.*

Gebruik. *Men gebruikt deze wortelen geenzints tot de kost, maar om te confyten, het welk onze Europiaanen schynen geleerd te hebben van de Sinezen, en nu veel oeffenen. Men neemt de schoon gewasse wortelen van de witte zoorte, snyd het hoofd, en steert af, kooktze eerst op in water, en weekt ze dan een nacht of twee in kalk-water, 't welk daar van geel word, en de bitterheid uittrekt. Daar na weekt men ze nog zes, of zeven dagen in versch water, het zelve dagelyks vernieuwende, tot dat het niet meer geel geverfd werd, snyd ze als dan in stukken van een vinger lank, en trekt de middelharde zenuwe daar uit, waar door met eenen de stukken in de midden gekloofd werden, en kooktze ten laatsten op in Syroop, zoo is het confyt gemaakt, en de stukken worden schoon klaar, half doorzigtig, en bruin-geel, als donker bernsteen. Dit confyt zet men op by het Thee-water, het is laf, en zoet van smaak, somtyds na den kalk smakende, als men te veel daar onder gedaan heeft, welkers quantiteit men door oeffening moet leeren.*

De versche wortelen gestooten, en opgesmeerd verdryven de luizen uit de klederen, en van het geheele lichaam. De Hitoeëzen verklaarden my, dat als zy met de Hollanders oorloogden omtrent 't jaar 1641. op den berg Wawani, zy van de Maleyers geleerd hadden uit deze wortelen koolen te maken, die tot het bereiden van buspoeder gebruikt werden, het welk zy huiden in 't gebergte zelfs moesten maken, zynde op de stranden van de Hollanders beslooten, zoodat zy van buiten geen toevoer konden krygen, den zwavel groeven zy uit den voornoemden berg, en een weinig Salpeter hadden de Vreemdelingen medegebragt.

De zwarte zoorte werd tot het confyten niet gebruikt, om dat ze te bitter, en onlieflyk is, maar wel tot eenige Medicyne, tegens zekere ziekte Sackit Gorita *genaamt, waar door zy zoo wel verstaan* Polypum Intestinorum, *als* Molam Uteri, *een gebrek de jonge Weduwen dikwils overkomende, en hartnekkig om te geneezen. Zy nemen zoo wel de versche als gedroogde wortelen, of met die van de witte zoorte gemengd, daar by doende de wortelen van het* Olus dulce, *(zynde een zoorte van het* Ophyoglosson*) hier na in 't tiende boek beschreeven, knouwen ze t'zamen met Pinang, en zwelgen den zap in, maar als men de voornoemde wortelen in water kookt, en het afkookzel drinkt, houde ik 't voor beter. Dezelve zwarte zoorte knouwen zy ook met Pinang, en besproetjen daar mede de kleene kindere over het geheele lyf, die zy zeggen betooverd, of van een kwade lucht geraakt te zyn.*

P. S. Nog behoort tot de beschryving de eigenschap, dat dit gewas zyn Oebis, of Radyzen, somtyds met twee a drie looten boven de aarde vertoont, met weinige veezels daar in zig vast hegtende, met geen witte maar met een groene schorsse bedekt, dewelke men zoo bequaam niet acht tot confyten als de onderaartze. Nog ziet men aan sommige ranken aan de tweede, of derde lidt boven de wortel eenige van deze Radyskens afhangen, dewelke klein blyven, gelyk in de Figuur aangeweezen werd.

In

In rationibus, & memoriis navium redicum legi, in patriam deductas fuisse radices quasdam Scorzoneræ conditas ex Bengala, mihi quoque varia condita inde adportata fuere, inter quæ quoddam erat quam maxime conveniens sapore, & colore cum Ubio nostro polypoide, excepto quod Bengalense non esset excavatum, sed solidum, & integrum, quæ frusta erant longa, paulo crassiora Lumbrico. Ipsis dein ostendi recentem *Ubi Gorita* radicem, mihique indicarunt eam eandemque esse radicem, quam in Bengala Sacchoro condiunt, quæ ibi vocatur *Cicor*, seu *Ciel*, ejusque tenuissima ibi sumi frusta haud digitum crassa, ac proinde non necesse est, medium extrahere illum crassum nervum, quod in Amboina fit, Bengalense quoque conditum multo delicatius est, quam parum vero descriptum hoc Ubium cum Scorzonera conveniat, cuivis Botanico judicandum relinquo, quamque incertum sit Indicas plantas non rite notas Europæis designare nominibus, videturque mihi, ex Bengalensi *Cicor*, seu *Cicor Scorzoneram* composuisse.

In de factuur van onze retourschepen heb ik gelezen, dat in 't Vaderland aangebragt zyn eenige potten van Scorzonera uit Bengale, my zyn ook verscheide confyten vers uit het zelve aangebragt, onder anderen een zeer na overeen komende aan smaak, en coleur met ons Ubium Polypoides, behalven dat het Bengaalze niet hol, maar massief was, bestaande in lange stukken, wat dikker dan een Pierworm. Hier op heb ik hun lieden getoont de wortel van 't voorschreeven Ubi Gorita*, en daar op tot berigt bekomen, dat het voor zeker dezelfde wortel was, die zy in Bengale confyten, aldaar genaamt* Cicor, *of* Ciol, *en dat men aldaar de dunste stukken neemt, nog geen vinger dik, en daarom niet nodig agt de middelste zenuwe daar uit te trekken, gelyk men in Amboina doet, ook is het Bengaalze veel smakelyker, maar hoe weinig het voorschreeven Oebi met Scorzonera overeen komt, laat ik een ieder Kruid-kenner oordeelen, als mede hoe onzeker men gaat, als men de Indische gewassen op halve kennisse met Europische namen doopt, en het schynd my toe, dat ze uit het Bengaalze* Cicor, *of* Cicur Scorzonera *gemaakt hebben.*

Tabula Centesima Vigesima Nona

Ubium exhibet *Polypoides* cum ejus *flore* A majori forma expresso, & B *fructu* naturali magnitudine.

De Hondert en negen en twintigste Plaat

Vertoont het *veelvoetige Oebi*, met deszelfs *bloem* A in grooter gedaante, en B de *vrucht* in natuurlyke grootte.

CAPUT DECIMUM SEPTIMUM.

Batatta. Batattas. Ubi Castela.

PRæter descriptas, & memoratas radices edules in hisce Orientalibus regionibus obcurrunt quædam peregrinæ, & aliunde deductæ, sed quæ jam adeo vulgares sunt, ut indigenæ habeantur. Harum celeberrima, & optima est Batatta, quæ putatur a Castilliensibus introducta. A multis ante me descripta fuit, utile tamen duco meam quoque addere descriptionem, quo modo nempe in hisce Orientalibus crescat insulis: Est itaque herba repens, quæ non permittitur adscendere, sed per terram prorepere longis suis flagellis longe lateque sese extendentibus. Hæc autem sunt rotunda, vel parum angulosa, viridia, satis lenta, inferius pilosa lanugine obducta, superne glabra.

Folia in longis locantur intersticiis solitaria, longis insidentia petiolis, quæ ubique virens effundunt lac, si sauciantur. Folia hæc trigona sunt, seu potius pentagona, quodammodo referentia illa Bryoniæ lævis, alii autem scriptores hæc comparant cum illis Ari minoris, vel Spinachiæ, a quibus tamen multum differunt, inferius enim binas gerunt rotundas auriculas, cum binis lateralibus angulis, superius acute desinunt, quatuor circiter pollices longa, & lata, suntque porro glabra, glauca, flaccida, nec splendentia. Horum venæ, & petioli albicant, in rubra vero specie fusci sunt, uti & folia tenera pallide fusca sunt. Ad quodvis geniculum foliosum caules radiculas emittunt in terram, ubi hanc tangunt, atque ex his oblonga excrescit Rapa plerumque solitaria, aliquando in pingui solo binæ tresve simul excrescunt.

Ex foliorum alis laterales excrescunt ramuli, qui in alios iterum dividuntur, longe lateque sese extendentes, & magnum obcupantes agrum, sique suo committantur genio, proximas adscendunt herbas, & fruticulos, cuncta vero flagella in altum elevata nulli inserviunt usui, ac plantam emaciant, unde & hoc impeditur.

Radix spithamam, vel pedem longa est, binos crassa digitos instar farciminis minoris, quarum paucæ rectæ sunt, plurimæ uno alterove flexu sinuosæ, uti intestinum in naturali suo locatur situ, superius angustata, & per tenuem nervum e stipite dependent, plerumque solitariæ, hic autem nervus in molli, & arenoso solo brevis est, in saxoso, vel duro longior, ipsaque radix, seu Rapa inferius crassior est, ubi sinum format, sed acute iterum desinit, paucas emittens fibrillas.

Ex

XVII. HOOFDSTUK.

De Patattes,

BEhalven de voornoemde eetbare wortelen heeft men in deze Oostersche Eylanden nog eenige vreemde, die eertyds uitlandig, en van elders ingebragt zyn, dog nu zoo gemeen geworden, dat men ze voor Inlandsche houd. De vermaarste beste daar onder is de Patattes, dewelke men meend door de Castilianen ingebragt te zyn. Ze is al van veele voor my beschreeven, niet te min vind ik raadzaam dezelve nog eens te beschryven, namentlyk hoe zy in de Oostersche Eylanden wast, het is een kruipende planta, die men niet laat opklimmen, maar langs de aarde kruipen met hare lange ranken, zoo wyd en breed als ze wil. Dezelve zyn rond, of een weinig hoekig, groen, matig taai, agter met een haairige wolagtigheit bekleed, maar vooren glad.

De bladeren staan in wyde tusschen plaatzen van malkander, enkeld, en op lange stelen, overal een groenagtige melk uitgevende, als men ze quest. De bladeren zyn driezydig, of eigentlyker vyfhoekig, gelykende wat na de gladde Bryonia, dog andere Schryvers vergelyken ze by kleene Aron, of Spinache, waar van zy nog al veel verschillen, want zy hebben agter ronde ooren, te weerzyden met twee hoeken, na vooren toe uitlopende omtrent vier duimen lank, en breed, voorts glad, zee- of blauwgroen, slap, en niet glimmende. De aderen, en stelen zyn wit, dog aan de roode trekken zy na het bruine, gelyk ook der zelver jonge bladeren ligt-bruin zyn. By ieder knietje, daar het blad staat, schieten de stelen worteltjes in de aarde, daar zy dezelve raken, en uit de zelve word een lankwerpig Rape, gemeenelyk een alleen, zomtyds in een vette grond twee of drie by malkander.

Uit den schoot der bladeren komen de zyde takken voort, die zig al weder in andere verdeelen, hun wyd, en zyds verspreidende, een groot veld beslaande, en zoo men ze begaan laat, de naaste ruigte, en heggens beklimmende, dog alle zulke ranken, die in de hoogte lopen, deugen tot niets, en mergelen den stok uit, dies men hem 't zelve moet beletten.

De wortel nu is een span of een voet lank, en twee vingers dik, gelyk een saucise, weinige regt, de meeste met een, of twee bogten gelyk een darm in zynen natuurlyken stand, boven smal, en met een dunne zenuwe aan den stok hangende, meest enkeld, welke zenuwe in een mulle, en sandige grond kort is, en in een steenige, of harde langer, beneden is deze Rape dikker, alwaar ze de bogten maakt, dog loopt weder spits toe met weinige vaselingen.

Van

Externe glabra est, & nuda, tenui pellicula obducta, seu cortice instar pomi, coloris trifarii juxta tres species. Vulgatissimae radices externe ex purpuro rubent, secundæ speciei albæ, tertiæ ex utrisque mixtæ coloribus. Foliis, ac modo crescendi non differunt, excepto quod rubra, uti dictum fuit, caules gerat fuscos, ut & foliorum costas, ejusque folia tenera pallide fusca sunt, vetusta intense glauca, secunda species caules gerit pallide virentes, ac viridia folia, sic quoque ejus radix major, & rectior est. Substantia omnium interna alba est, mollis, fragilis, farinacea, pauco seroso, & viscoso lacte turgida, ac facillime in partes confringi potest breves, estque siccior, & solidior quam Raparum nostrarum, maximæ libram pendent, ac albæ unam cum quadrante.

Plerumque hæc planta neque flores neque fructus profert, excepto quæ in sterilibus crescit locis, flores aliquando gerit, qui calathoides sunt instar omnium Convulvulorum, hujusque plantæ flos formam habet uti *Convolvuli marini*, sed minor. Estque pallide purpureus, ad oras albicans, & ad latera quinque excurrunt radii more Convolvulorum, infra amplus, & planus, supra acuminatus. In ejus centro quinque locantur longa stamina, antheras gerentia farinaceas, cum medio longiore. Hi flores ante meridiem sese aperiunt, calici insidentes ex viridibus apicibus composito, periuntque nullos relinquentes fructus.

Si calce conteratur flos, colorem adquirit viridem instar istius Convolvuli, sed tandem flavescit, ac marcescit.

Nomen. Latine *Batatta.* Malaice *Batattas*, & *Ubi Castela.* Portugallice *Batatta.* Amboinice *Uby Castela.* Ternatice *Ima Castela.* Bandice *Lutu Castela.* Baleyice *Castela.* In India Occidentali Hispani hanc vocant plantam *Batatas*, *Camotes*, & *Ajes.* Americani *Batada.* Galli ibi habitantes *Batades.* Angli *Potades.*

Locus. Communis opinio est, quam etiam sequor usque ad ulteriorem decisionem, *Batattas* primum per Castilienses ex Americanis regionibus in Manilhas, inde in Moluccas, ac per Portugallos in reliquas porro Indiæ Orientalis regiones fuisse introductas, quod nomen etiam testatur apud omnes fere Orientales populos, qui Batattas colunt. Caussa tamen dubitandi superest, quum hodie adeo vulgaris sit, immo in locis, quos nulli unquam inhabitarant Portugalli, vel Hispani, uti hic in Amboina, apud sævos Alphorenses in remotis Boeronis montibus habitantes, item in Java, & Baleya, ubi Batattas ubique reperitur, immo in multis locis, quos nunquam frequentarunt, vel inhabitarunt Europæi. Hujus autem rei ratio dari potest, multos nempe populos a vicinis hos accepisse, ac dein tam diligenter coluisse, quum radix hæc sit summæ utilitatis, & commodi, quæ gratum præbet saporem, ac tam facile propagari potest.

Cultura. Hæc radix minimum requirit laborem omnium edulium domesticarum radicum, maximumque dat reditum, quum tot ex una conquirantur planta. In omni crescit solo, sive sit arenosum, sive argillosum, vel etiam saxosum, si modo rite fuerit crematum, ac circumactum. Grumi, seu Cumini sine ordine formantur, ad semi orgyæ spatium distantes, in hisce deponuntur surculi vetustarum Batattæ plantarum, quum cœlum sit pluviosum, & Sol invicem splendeat. Si surculi tales ad manus non sunt, abscissa quoque capita, vel fragmenta vetustarum radicum terræ committi possunt, primus autem modus prævalet, præcocesque radices profert talis planta. Sarmenta longe lateque sese extendant, per terram prorepant, & in quibusdam locis terræ infigantur ad genicula, quæ per lapidem adgraventur, quo enim flagellorum genicula sese copiosa terræ inplantant, eo plures profert hæc planta radices. Arborum adscensus, ut & sepium ubique prohibendus est. Tali modo per tres quatuorve menses permittuntur prorepere, & crescere, donec inferiora incipiant flavescere, & exsiccari, tum ista genicula effodienda sunt, maturæque tollendæ radices, reliquaque flagella relinquenda sunt intacta, per aliquot enim continuos annos in uno eodemque arvo Batattæ effodi possunt, donec videamus cuncta folia incipere esse pusilla, & gracilia, tum alter eligendus est campus, quum omnes fere edules radices recusent bis, vel ter continuo crescere in uno eodemque agro.

Quum

Van buiten isse even, en kaal, bekleed met een dunne schille, of huideken gelyk een appel, van coleur driederley na de drie zoorten. De gemeenste zyn van buiten purper-rood, de tweede geheel wit, de derde van beiden gemengd. Aan bladeren, en wasdom verschillen zy niet, behalven dat de roode, als gezegt, bruinagtige stelen, en ribben aan de bladeren heeft, de jonge bladeren ligt-bruin, de oude hoog Zee-groen, de tweede zoorte heeft ligt-groene stelen, en regt groene bladeren, zoo is ook de wortel grooter, en regter. De binnenste substantie van alle is wit, mals, bros, meelagtig, dog met weinige weiagtige, en kleeverige melk vervuld, en laat zig zeer ligt in korte stukken breeken, drooger, en digter dan onze Rapen, de grootste wegen een pond, en de witte ook een, en een vierde pont.

Door den bank draagd dit gewas nog bloemen nog vrugten, behalven 't geene op magere gronden staat, brengt zomtyds zyn bloeme voort, dewelke is als een klokke gelyk alle Winden, of hier te lande die van Convolvulus Marinus, dog kleender. De bloeme is ligt-purper, aan de kanten witagtig, en aan de zyden ziet men vyf straalen, na de manier der Winden, beneden breed, en boven toegespitst: In de midden vyf lange draden, met meelagtige noppen, en nog een langer in de midden. Men ziet ze alleenlyk voor de middag geopend, staande op een voetje van groene spitzen gemaakt, en ze vergaat zonder vrugten.

Als men ze met kalk wryft, geeft ze een groene coleur, gelyk die van voornoemde Convolvulus, dog besterft geelagtig.

Naam. *In 't Latyn* Batatta, *in 't Maleyts* Batattas, *en* Ubi Castela, *in 't Portugees ook* Battatta. *In 't Amboins* Uhy Castela. *In 't Ternataans* Ima Castela. *In 't Bandaas* Lutu Castela. *In 't Baleyts* Castela. *In West-Indien noemen ze de Spanjaards* Batatas, Camotes, *en* Ajes. *De Americanen* Batada. *De Franse aldaar woonende* Batades. *De Engelse* Potades.

Plaats. *Het gemeene gevoelen is, waar by ik my tot nader ondervindings ook voegen moet, dat de Batattas eerstmaal door de Castilianen uit de Americaanse landen in de Manilhas, van daar in de Moluccas, en door de Portugeezen in de verdere landen van Oost-Indien gebragt zyn, 't welk de naam ook uitwyst, schier by alle Oostersche Natie, die de Batattas oeffenen. Evenwel zoude men reden hebben hier aan te twyffelen, om dat ze hedensdaags zoo gemeen is, zelfs op plaatzen, daar geen Portugezen, of Spanjaarden gewoond hebben, gelyk hier in Amboina, by de wilde Alphoereesen diep in 't gebergte van Boero woonende, als mede op Java en Baley, daar men over al Batattas vind, en op veele plaatzen, daar nooit Europeanen gewoond hebben. Dog men kan hier van ook de reden geven, dat ze veele volkeren van hare nabuuren bekomen hebben, en namaals zoo neerstig geoeffend, om dat het een profytelyke wortel is, van gooden smaak, en zoo ligt voort te planten.*

Queeking. *Deze wortel vereischt de minste moeite onder de eetbare tamme wortelen, en geeft het meeste profyt, om dat men van eene stam zoo veele wortelen heeft. Zy komt voort in allerley grond, het zy zand, kley, of steenig, als hy maar wel gebrand, en omgebakt is. De heuveltjes, of Cumins maakt men zonder order, ruim een half vadem van malkander, hier in plant men de Ryskens of Scheutjes van oude Batattas-struiken, wanneer het regen, en Zonneschyn door malkander is. Als men geen Scheutjes heeft, kan men ook de afgesnede hoofden, en schyfjes van oude wortelen planten, dog het eerste is beter, en draagd eerder. De ranken laat men wyd en zyd hun verspreiden, houd ze op de aarde, en drukt ze hier en daar met een knietje in de aarde boven op met een steen bezwarende, want hoe meer knien zig in de aarde vast maken, hoe meer wortelen men krygt: Het opklimmen na de bomen, en over de heggen moet men hun over al beletten. Aldus laat men ze drie a vier maanden staan, tot dat men ziet, dat de agterste bladeren beginnen geel te werden, en te droogen, zoo kan men ze by 't zelfde knieje uitgraven, de rype wortelen uithalen, en de resteerende ranken ongemoeid laten, want men kan eenige jaren na malkander op een en dezelfde akker Batattas graven, tot dat men ziet, dat alle de bladeren beginnen kleen, en mager te werden, dan moet men een ander veld zoeken, vermits schier alle eetbare wortelen geen twee of driemaal aan malkander op een en den zelven akker willen geplant zyn.*

Als

Quum hæc planta sese ample extenderit, tum libenter tenera folia, ac surculi abrumpi possunt, & ad olus adhiberi, hoc enim conducit, ut radices majores excrescant, & ne planta luxuriosa nimis emittat sarmenta.

Usus. Hæ radices optime sapiunt, & quam maxime nutriunt, immo magis quam ullæ priorum, optimumque præbent fere instar carnis nutrimentum, saporemque habent dulcem, & siccum fere instar pultis Milii. Cito autem satiant, & adgravant stomachum, suntque simul parum flatulentæ, quod tamen non observatur, si pingui incoctæ fuerint carnium juri, qui vero scripserunt, Batattas abdomen emollire, videntur ipsarum vires non rite perspexisse, ac cognovisse. Primo subtiliter decorticantur, ac dein carni adcoquuntur, vel piscibus, tam integræ quam in bina, vel tria frusta conscissæ, quæ vero aquæ incoquuntur, vel sub cineribus torrentur, decorticationem non requirunt. Coctæ dein decorticantur, & tanquam obsonium eduntur loco Oryzæ, vel panis. In segmenta etiam scinduntur, & cum aceto, & Oleo Lactuca ea iis præparatur, in longa conscissæ segmenta in butyro, vel oleo fricari possunt.

Portugalli alias ex iis componunt delicias, has enim cum vino, aqua Rosarum, & Saccharo præparant ad opus Venereum excitandum, & acuendum. Sic quoque ex contritis, & Saccharo subactis Marmaladam norunt componere, hæc autem vilem habet saporem, neque Belgis gratum, neque usitatum. Coctæ contritæ, & filtratæ albam exhibent papedam, seu pultem instar farinacei lactis, cui aliquid sacchari additur. Ipsarum flatulentia tollitur tostione sub cineribus, vel si pauxillum vini, vel alius potus spirituosus superbibatur.

Teneri surculi in aqua concocti Lactucam præbent instar Asparagorum. Sic quoque tenera folia in olua coquuntur, sed plurimum aliis mixta herbis. Quævis porro Batattæ folia ad porcos saginandos adhibentur, si aquæ prius incoquantur. Multa quoque animalia, & aves hisce ali possunt radicibus, uti feles Zibethi, Aves annoi dicti, & ex purpuro cœrulei, aves Bouronenses, Cuniculi &c. In India Occidentali multæ ex his vivunt radicibus nationes, loco panis, vel Cassawy, quod nimis exsiccatur, uti non tantum cuncti Caribes incolæ, sed etiam multi Europæi ibi habitantes.

Quum itaque hæ radices putantur ex India Occidentali primum fuisse adlatæ, per Manilhas in hasce regiones, hinc addemus quosdam Indiæ Occidentalis scriptores. *Euseb. Nierenbg. hist. nat. lib.* 15. *cap.* 90. dicit, *Batattam* esse vocem Haytinam, ex Hispaniolæ origine, & *Camotli*, quod alii *Camotes* scribunt, esse Mexicanam, putatque unam eandemque esse rem, licet *Joseph. Acosta libr.* 4. *cap.* 18. *Camotes*, & *Batattas* tanquam binas res diversas proponat. *Euseb.* quinque illius enumerat species Mexicanis notas, caulibus, & foliis convenientes, tantummodo radicum colore diversas, vulgatissimæ enim ibi externe rubent, interne albæ sunt, secunda externe purpurea, interne alba, tertia externe alba, interne ex albo rubens, quarta externe, & interne alba, quinta externe, & interne rubra. Mexicanorum nomina, & vulgarem ipsarum usum apud commemoratum vide auctorem.

Paulus Martyri Decas. Oceanica libr. 3. hanc vocat radicem *Ages*, dicitque multiplices esse, sed florum, ac radicum colore tantum diversas, sed quatuor tantum ejus enumerat species, uti prima externe, & interne alba, secunda externe violacea, interne alba, tertia externe rubra, & interne alba, quarta externe alba, interne violacea. Americanorum nomen ab istis Mexicanis denominationibus diversum apud hunc vide Auctorem, uti & apud *Euseb. Nierenberg. libr.* 14. *cap.* 97.

Hæc quoque radix in Zephyreas Sinæ partes delata fuit ex peregrinis regionibus, ac forte ex Manilhia, ac proinde Sinensibus *Hoantzu*, h. e. radix exotica vocatur, ac primum maxime æstimata, sed cito vulgaris facta fuit per facilem ipsius propagationem.

Als ze zig ter degen uitgebreid heeft, zoo mag men vryelyk de jonge bladeren, en geheele Scheutjes hier en daar afbreeken, en tot moeskruid gebruiken, want zulks nodig is, om dat de wortelen te grooter werden, als den struik niet te weelderig van ranken is.

Gebruik. *Deze wortelen zyn van een goeden smaak, en voeden sterk, meer dan eenige voorgaande, geven ook een goed voedzel schier als vleesch, van smaak zoet en droog schier als Geerste bry. Zy verzadigen, en proppen haastig, zynde daar by wat winderig, 't welk men egter niet gevoeld, als zy in een vette zop gekookt zyn, maar die geschreeven hebben, dat Batattas den buik verweeken, schynen hare kragten niet wel gekend te hebben. Men schild ze eerst dunnetjes, en kookt ze dan by vlees of vis, zoo geheel als in twee, of drie stukken gesneeden, maar die men in water wil opzieden, of onder de assche braden, behoeft men niet te schillen. De opgekookte werd als dan geschild, en tot toespyze gegeeten in plaats van ryst of brood: men snyd ze ook in schyven, en maakt met azyn, en olie een Salade daar van, maar in lange stukken gesneeden kan men ze in boter, of versche olie bakken.*

De Portugezen maken meer lekkerny daar van, toebereidende dezelve met wyn, rozewater, en zuiker om het Venuswerk te sterken. Zoo weten zy ook uit de gewreeve, en met zuiker gemengde een Marmelade te maken, dog die is van slegte smaak, en by de Hollanders niet gebruikelyk. De opgekookte in stukken gewreeven, en doorgekleinst geven een witte bry als bloempap, daar men een weinig zuiker by doed. Hare winderigheit werd ook benomen door 't braden onder de assche, of als men een dronkje wyn, of ander soopje daar op neemt.

De jonge scheutjes in water opgekookt geven ook een Salade gelyk Aspergjes. Anders werden de jonge bladeren tot moeskruid gebruikt, dog meest onder andere groente gemengd. Allerhande bladeren van Batattas dienen ook om de verkens te voeden, als men ze in water kookt. Veele beesten, en gevogelte kan men ook met deze wortel voeden, als Zivet-katten, Jaarvogels, en blaauwe Purper-vogels, van Boero, Konynen &c. In West-Indien leven 'er veele Natien van deze wortels, in plaats van brood, of in plaats van Cassawy, het welk te zeer uitdroogd, niet alleen de Inlanders van de Caribes, maar ook veele Europeanen aldaar woonende.

Vermits nu deze wortelen gesustineerd werden uit West-Indien eerst aangebragt te zyn over de Manilhas in deze landen, zoo moeten wy hier by zetten eenige West-Indische Schryvers. Euseb. Nierenberg. Histor. Natur. Lib. 15. cap. 90. *zegt, dat* Batatta *zy een Haintins woord uit Hispaniola oorspronkelyk*, en Camotli, (*'t welk andere* Camotes *schryven*) *zy Mexicaans, en houden ze voor een en het zelve, hoewel* Josephus a Costa Lib. 4. cap. 18. Camotes, *en* Batattas *steld als twee verschillende dingen.* Eusebius *zet vyf zoorten daar van by, de Mexicanen bekend, van stam, en bladeren malkander gelyk, alleenlyk in de coleur van de wortel verschillende, want de gemeenste zyn aldaar van buiten rood, van binnen wit, de tweede van buiten purper-verwig, van binnen wit, de derde van buiten wit, en binnen uit den witten roodagtig, de vierde van buiten, en binnen wit, de vyfde van buiten, en binnen rood. De Mexicaansen naam, en de groote nuttigheit, die zy van de wortel hebben, ziet by den zelfsten Autheur.*

Paulus Martyri Decas. Oceanica Libr. 3. *noemd deze wortel* Ages, *en zegt, dat zy menigerley zyn, dog alleen in coleur van bloemen, en wortelen verschillende. Egter hy verhaald maar vier zoorten, als eene die van buiten, en binnen wit is, de tweede buiten Violet verwig, van binnen wit. De derde buiten rood, en binnen wit, de vierde buiten wit, binnen Violet-verwig. De Americaanse naam van de voornoemde Mexicaanse verschillende ziet by den zelfden Auteur, als mede by* Euseb. Nierenberg. Lib. 14. cap. 97.

Deze wortel is ook in de Zuiderdelen van Sina gebragt uit vreemde landen, en misschien uit Manilha, en daarom by haar lieden Hoantzu, *dat is vreemde wortel genoemt, en 't eerst zeer geagt, dog met 'er haast gemeen geworden wegens hare ligte voortplantinge.*

Quidam gubernator minoris sortis, seu Tykoan urbis Tayting in provincia Fockien hanc solebat radicem tanquam delicias in mensa sua proponere, licet ipsi ignota esset, sed casu forum frequentans, & has videns, interrogabat, quænam essent radices, quantoque constarent pretio; quum quis diceret, ejus esse delicias, ac tot pro vili vendi pretio, dein eas edere nolebat, putans majestatem suam inde imminui, si tam vilem ederet cibum.

In *Hort. Malab. part.* 7. *Fig.* 50. describitur sub nomine *Kappa Kelangu.* Bracm. *Cananga*, Portug. *Batatas*, Belgice *Patattes.*

Zeker kleen Gouverneur, of Tykoan van de Stad Tayting in de Provintie Fokkien plagt deze wortelen voor een groote delicatesse op zyn tafel op te schaffen, zonder dat hy dezelve kende, dog hy geval op de markt komende, en dezelve ziende, vraagde wat dat voor wortelen waren, en hoe dier men dezelve kogte. Als men zeide, dat het zyn delicatesse was, en dat men zoo veele om een kleine prys gaf, wilde hy dezelve daar na niet meer eeten, meenende dat het zyn Agtbaarheit te na was, zulke slegte kost te eeten.

In Horto Malab. part 7. Fig. 50. *werdze beschreeven onder de naam* Kappa Kelengu. *Bramm.* Canangs. *Portug.* Batatas *Belgice.* Petattes.

Tabula Centesima Trigesima

Ad *Figuram Primam Batattam* exhibet *albam.*
Figura Secunda Batattam exhibet *rubram.*

De Hondert en Dertigste Plaat

Vertoont in de *Eerste Figuur* de *witte Patattes.*
De *Tweede Figuur* wyst aan de *roode Patattes.*

OBSERVATIO.

Hæ plantæ veræ sunt *Convolvuli* species, vocaturque Convolvulus Indicus *Batatas* dictus *Ray hist. pl.* 728. & *tom.* 3. *p.* 371. ac Convolvulus Indicus radice tuberosa edulî, cortice rubro, & albo, *Batatas* dictus, *Herm. Par. Bat. Pr. p.* 326. & Convolvulus radice tuberosa, esculenta, Spinachiæ folio, flore albo, fundo purpureo, semine post singulos flores unico *Sloan. Cat. pl. Jam. p.* 53. qui innumeros harum plantarum habet Auctores. Illa *H. Malab.* planta a *Pluku.* in *Almag. Bot. p.* 119. separatur sine ratione a priora, vocaturque ipsi Convolvulus angulosis foliis, Malabaricus, radice tuberosa, eduli, Kappa Kelangu *H. Malab. part.* 7. *Tab.* 50. & Convolvulus foliis cordatis, angulatis, radice tuberosa *H. Cliff. p.* 67. vide & *Sam. Dale Pharm.* in 4*to. p.* 202.

AANMERKING.

Deze planten zyn waare zoorten van de *Convolvulus*, en werd genaamt Indische Convolvulus *Batatas* genaamt van *Ray Hist. pl. p.* 728. en *tom.* 3. *p.* 371. en de Indische Convolvulus, met een knobbelachtige eetbare wortel, met een witte, en roode schil *Batatas* genaamt, van *Herm. Par. Bat. Pr. p.* 326. en Convolvulus met een bolachtige eetbare wortel, met het blad van de Spinachie, met een witte bloem in de grond purperverwig, en met een zaat na ieder bloem, van *Sloan. Cat. pl Jam. p.* 53. die een onnoemelyk getal van Schryvers over deze planten heeft. Die van de *H. Malab.* werd van *Pluku.* in zyn *Almag. Bot. p.* 119. te onregt van de voorgaande afgezondert, en werd van hem genaamt Malabaarsche Convolvulus met hoekige bladeren, en een bolachtige eetbare wortel, de Kappa Kelangu van de *H. Malab. part.* 7. *Tab.* 50. en Convolvulus met hoekige hartvormige bladeren, en een bolagtige wortel in de *H. Cliff. p.* 67. ziet ook *Sam. Dale Pharm. in* 4*to. p.* 202.

CAPUT DECIMUM OCTAVUM.
Batatta Mammosa. Bangeoan.

HÆc quoque planta ad Batattæ species refertur, hic loci maxime exotica, & uti dicitur, ex Manilhis a Pampangensibus adducta. Sarmenta gerit tenuia, rotunda, & glabra, multis arcubus inflexa, quibus sese proximis figunt herbis, unde & arboribus adponitur, quas adscendere permittitur, si vero ista abrumpantur, serosus ex iis extillat liquor, seu lac.

Folia quodammodo cum illis Batattæ conveniunt, sed flaccidiora sunt, glabriora, magisque sinuosa, inferius nullos gerunt angulos, sed rotundas auriculas instar foliorum Sirii.

Flores primo sunt oblonga, acuminata, & viridia capita instar Capsici fructus, diuque clausa manent, dein sese aperiunt in albos campaniformes flores uti in Batatta, sed majores sunt, ac longiore tubo donati, qui profundo insident, ac viridi calici, ante meridiem tantum aperti, ad oras in quinque angulos distincti longos, & flaccidos, parumque inflexos, in horum centro longus albusque erigitur stilus, ac nullos relinquunt hi flores fructus.

Radices multæ simul compactæ dependent uno ex ortu provenientes instar majorum Batattarum, sed magis incurvæ sunt, ac crassiores gerunt verrucas, saltem uti in hisce crescunt terris, in Sina enim, & Manilhis multo crassiores sunt, coloris ex cinereo fusci, ac minores ex purpureo fuscæ, instar radicum Raphani, interne albæ, & viscoso turgidæ lacte. In Baleya, & Amboina si plantentur loco pingui, ac rite præparato, multo majores excrescunt, media nempe ipsarum, ac primaria radix magnitudinem obtinet Nucis Calappi, ac tot simul, ut binæ tresve machinæ Slooyen dictæ ipsis repleri possint. Superiores autem bulbi semi nudi locantur supra terram eminentes, nec prius effodiendi sunt, nisi quum tota planta fuerit emarcida, ac perierit, alioquin enim nimis corrugantur.

Simi-

XVIII. HOOFDSTUK.
De Pramformige Patattes.

M*En reekend dit mede onder de zoorten van Patattas, hier te lande meest uitlands, en zoo men zegt, uit de Manilhas door de Pampangers aangebragt. Het heeft dunne, ronde, en gladde ranken, die veele bogten maken, en zig om de naaste ruigte vast slingeren, daarom men ze ook by de bomen plant, en laat ze daar aan oplopen, en als men ze afbreekt, druipt 'er een weiagtige melk uit.*

De bladeren gelyken ook wat na de Batattas bladeren, maar zyn slapper, gladder, en gefronsder, hebben agter geene hoeken, maar ronde ooren, gelyk de Siri-bladeren.

De bloemen zyn eerst lange, spitse, en groene knoppen, gelyk de vrucht van Ritsjes, en blyven lange toe, daarna werden witte klokke-bloemen daar van, gelyk aan de Patattas, dog grooter, en met een langer hals, in een diepe groene kelk staande, voor de middag maar geopend, aan de kanten in vyf hoeken verdeeld, die lang, en slap zyn, ook wat omgekronkeld, in de midden met een lang wit steeltje, en vergaan zonder vruchten.

De wortelen hangen veele t'zamen gedrongen, uit eenen oorsprong als groote Patattas, dog zyn wat krommer, en met grove wratten bezet, immers gelyk zy hier te lande vallen, want in Sina, en in de Manilhas wassen zy veel dikker, van verwe uit den graauwen bruin, en de kleenere paarsbruin, gelyk de Rammelassen, binnen wit, en vol kleverige zap. In Baley als mede in Amboina in een goede vette, en omgebakte grond geplant, werden ze veel grooter, te weten de middelste hoofdwortel zoo groot als een volslagen Calappus-noot, en zoo veele by malkander, dat men twee of drie Slooyen daar van kan vullen. De bovenste liggen half bloot boven de aarde, men moet ze niet eer uitgraven, dan als de geheele plante verdroogd, en vergaan is, want anderzints krimpen ze zeer in.

Een

Similis radix mibl obferebator menfe Junio anno 1675. quæ ponderata viginti unum, & quadrans ponderis pendebat, quæ excreta erat in horto, circa patibuli angulum ad Caftellum Victoriam fitum.

Nomen. Latine *Batatta mammofa.* Malayenfes Javam inhabitantes vocant *Ubi Suffu*, h. e. *Ubium mammofum*, quum radices hæ mammas, vel Rapas noftras referant, præfertim quæ ex primaria dependent radice. Baleyice *Bangcoan*, quod defcendit a Sinico *Coá longa*, quæ fpecies eft defcripta, *Coá* vero *rotunda* in Manilhis vocatur *Angcoa*, & hic loci *Ingomaes*, quæ multum a fupra defcripta differt, ac poftea *cap.* 20. defcribetur. Amboinenfibus noftris dicitur *Haylale*, h. e. Ubium Convolvulaceum, licet *Haylale* genuina fit fpecies fupra defcripta, fponte crefcens, magna gerens folia, ac radices.

Locus. Naturalis ejus patria funt Manilhæ, & magna inprimis infula Mindanau, vulgo Magendanau dicta, ex qua Pampangenfes quidam hanc in Amboinam adduxerunt. Baleyenfes hanc copiofe plantant, & in Sina quoque crefcit, fed potiffimum fponte. In Amboina colitur in hortis, ac filveftris obcurrit in quibusdam Hitoes montibus, fed raro.

Ufus. Amboinenfes noftri non norunt ejus radicibus uti, fed Baleyenfes, & Pampangenfes in cibum has præparant fequenti modo: Radices hæ prius decorticantur, quod cum manibus peragi poteft uti in Rapis, ac diutiffime aquæ incoquuntur, manente olla claufa, donec putemus effe molles, ac jufte coctas. Hic itaque cibus in ardentibus prodeft febribus, refrigerat enim. Alioquin etiam maturæ ficcantur radices, donec contundi poffint prius nempe decorticatæ, atque hæ cum aqua contritæ farinam exhibent, ex qua delicata præparari poteft puls, addito pauxillo Sacchari. Sic quoque Sinenfes ex rafis, & fubactis radicibus fubtilem norunt præparare farinam *Koabun* dictam, quam quibusvis admifcent cibis pro frixatione. Ex farmentorum cortice fubtile præparatur linteum *Koapó* dictum inftar carbafi fplendens, ac mollius *Tsjopó*, feu *Coffo*, quod conficitur ex corticibus Mufæ, & copiofe defertur ex Mindanau, & Sangi. Linteum iftud frigidum eft, fi geftatur, fique eluatur, non ad Solem, fed in umbra ficcandum eft, ne fplendor pereat.

Amboinenfes noftri hanc radicem invenientes fponte crefcentem, eam inceperunt pla[illegible] hanc in aqua coctam inftar Batattæ. Recentes hæ radices in pultem contufæ, & mammis impofitæ lac augent puerperarum, & lactantium.

Badlingan in Manilhis crefcens fine dubio eadem eft planta, ingens enim radix eft *Tappayan* magnitudinem habens, cui multæ aliæ minores adftant, quæ inftar Batattæ etiam eduntur. Ibi quoque fponte crefcit, fed raro.

Si variolæ in hifce graffentur infulis, hanc fumunt radicem recens effoffam, vel fubfequentis Ingomaas, quam radunt, & cum pauxillo aquæ commifcent, exprimuntque fuccum per linteum, hoc fæpius lavant ægri oculos, nafum, & umbilicum, tum ibi nullæ, vel paucæ admodum prorumpent variolæ, quod ad oculos, & umbilicum fæpe fuccedit, fed ad nafum raro. Umbilicus enim, quantum fieri poteft, liber fervandus eft, quum variolæ ibi nimia fint periculofæ. Idem quoque fuccus ore tenendus eft, ac pauca ejus pars deglutienda, ut os & fauces liberæ fint a variolis.

Tabula Centefima Trigefima Prima

Batattam exhibet *Mammofam.*

OBSERVATIO.

Hæc vera quoque *Convolvuli* fpecies eft, fed peculiari gaudens radice bulbofa, hujusque Indici Convolvuli plurimæ obcurrunt fpecies in *H. Malab. part.* 11. & apud *Plukn. in Almag.* a *pag.* 113. ad 117. fed inter illas nullam inveni, quæ cum hac quadrat planta.

Een diergelyke wortel wierde my in Junius 1675 gebragt, dewelke gewogen, wierde zwaar bevonden een en twintig en een vierde pond, zynde gewaffen in een tuin, omtrent de Galg-hoek aan 't Cafteel Victoria.

Naam. *In 't Latyn* Batatta mammofa. *De Maleyers op Java noemen 't* Ubi Suffu, *dat is* Ubium mammofum, *om dat de wortelen veel na borften, of onze Rapen gelyken, zonderlyk die aan de hooftwortel hangen. In 't Baleyts* Bangcoan, *afkomftig van 't Sineeze* Coá *het lange, zynde het befchreeven, en* Coá *het ronde, anders in de Manilhas genaamt* Angcoa, *en hier te lande* Ingomaes, *veel van 't bovenftaande verfchillende, en hier na in 't* 20. cap. *befchreeven. Onze Amboineezen noemen 't* Haylale, *dat is een Ubi, die een winde gelykt, hoewel het eigentlyke* Haylale *een zoorte van 't bovenftaande is, in 't wild waffende, met groote bladeren, en wortelen.*

Plaats. *Men vindt het oorfpronkelyk in de Manilhas, en op het groote Eiland Mindanau, in 't gemeen Magendanau genaamt, waar uit het zommige Pampangers in Amboina gebragt hebben. De Baleyers planten 't veel, en in Sina waft het ook, doch meeft in 't wild. In Amboina werd het regte geoeffend in de tuinen, maar het wilde vindt men hier en daar in 't gebergte op het land van Hitoe, doch weinig.*

Gebruik. *Onze Amboineezen weeten het niet veel te gebruiken, maar de Baleyers, en Pampangers bereiden het tot de koft aldus: De wortelen werden eerft gefchild, of beroofd van de dikke fchille, het welk men met de hand kan doen gelyk aan de Rapen, en zeer lang in water gekookt, de pot niet openende, voor dat men ze gift gaar te zyn. Deze koft dan is zeer goed in bitfige Koortzen, want ze verkoeld. Anderzins droogd men de rype wortelen, tot dat men ze ftampen kan, te weten eerft gefchild zynde, en daar uit in water gewreeven, maakt men een meel, waar van men een fmakelyke bry maakt, wat Zuiker daar by doende. Zoo weeten ook de Sineezen uit de geraspde, en gekneede wortelen een fyn wit meel te bereiden* Koabun *genaamt, 't welk zy by allerhande koft gebruiken om daar mede te ftoven. Uit de baft van de ranken werd een fyn ftof gemaakt* Koapó *genaamt, glimmende als Zatyn, fafter als 't* Tsjopó, *of* Coffo *van de fchorffe der Piffang-bomen gemaakt, komende veel uit Mindanau, en Sangi. Het voorige ftof is koel om te dragen, maar gewaffen zynde moet niet in de Zonne, maar in fchaduwe gedroogd werden, op dat het zyn glans niet verlieze.*

Onze Amboineezen vindende de wortel in 't wild, heb[illegible] *ze dezelve eerft in water gekookt, als Batattas. De verfche wortelen tot een pap geftooten, en op de borften gelegt, vermeerderd de zuigende vrouwen haar melk.*

Badlingan *in de Manilhas waffende, is buiten twyffel het zelfde gewas, want het is een groote wortel, zoo groot als een* Tappayan, *daar nog veele kleendere aanhangen, en men eet ze ook als Batattas. Men vindtze aldaar ook in 't wild, doch weinig.*

Wanneer de Kinderpokken in deze Eilanden regneeren, zoo nemen ze deze wortel vers uitgegraven, of het volgende Ingomaas, rafpen ze kleen, en met een weinig water gemengt, perffen ze den zap uit door een doek, hier mede waffchen zy dikwils des patients oogen, neus, en navel, zoo zullen daar geene, of weinige pokjes uitflaan, het welk aan de oogen, en navel dikwils lukt, maar aan de neus niet veel. Want den navel moet men bevryden, zoo veel men kan, om dat de pokken aldaar te gevaarlyk zyn. Den zelffien zap moet men ook in den mond houden, en een weinig daar van indrinken, om den mond, en keel van den pokken vry te houden.

De Hondert en een en Dertigfte Plaat

Vertoont de *Pramformige Patattas.*

AANMERKING.

Dit is mede een regte zoorte van de *Convolvulus*, dog met een byzondere knobbelige wortel, en van deze Indifche Convolvulus werden veel zoorten gevonden in de *H. Malab. part.* 11. en by *Plukn. Almag.* van *pag.* 113. tot 117. dog onder die planten hab ik geene gevonden, die met onze plant overeenkomt.

CAPUT DECIMUM NONUM.

Glans terrestris Costensis. Daun Sabran.

Daun *Sabran* species esse videtur glandis terrestris, non autem est herba convolvulacea, sed repens, breves emittens, & quadratos fragiles caules juxta terram prorepentes.

Ejus folia pusilla sunt, crassa, & fragilia, contracta, & rugosa, illis Nepetæ similia, seu hisce in terris cum illis Pangeagæ conveniunt, sed minora, rotundiora, & crassiora, transversalem digitum longa, & lata, ad oras crassis dentibus notata. Longiusculis insident petiolis, quædam solitaria, alia bina sibi opposita ad nodosa genicula, & ex ipsorum alis laterales sæpe emittunt ramulos. Ad caulium extremum, maxime rugosa sunt, & compacta, sine notabili odore, saporis amaricantis, & ingrati, fere instar Brunellæ.

Flores raro progerminant, qui parvi sunt, & fusci, ex barbatis eminentes caliculis, ac sine fructibus pereunt. Ex nodis terræ incumbentibus, breves, & albæ in terram demittuntur fibrillæ, quarum crassissima radiculam format bulbosam magnitudine glandis, sed quæ maxime irregularis, bulbosa, & nodosa est, plurimæ autem harum oblongæ sunt, oviformes, & in longum, ac tenue excurrentes filum, unde optime referunt glandes istas, quas in Europa mures caudatos vocamus, externe nigræ sunt, terrei coloris, interne albæ, & succosæ uti Raparum, sed durioris substantiæ. Propagatur per ramulos nodosos, & fibrillis gaudentes in solo pingui argillaceo, in arenaceo enim parvas tantum profert radices, & semi annus requiritur, antequam ejus exfodiantur radices.

Nomen. Latine *Glans terrestris Costensis.* Malaice *Daun Sabran*, vel *Daun Hode*, vulgo Portugallico nomine *Gotte Kelingan*, vel *Gotte Kelin*, quum forte multum colitur in ora Cormandelensi, cujus incolæ *Kelin*, seu *Quellin* vocantur. Baleyice *Sabrang*.

Locus. In Amboina exotica est, & ex Java, & Baleya nuper translata, unde forte ex aliis Malaiensibus fuit deducta regionibus, terræ enim tractus circa Malaccam, & Johor ipsis dicitur *Tana Sabrang*, h. e. regio ad alteram partem sita.

Usus. Radices justo tempore effossæ instar cæterarum glandium terræ eduntur, primum in aqua ebullitæ, vel sub cineribus tostæ, atque post potum Thee plurimum eduntur. Folia aliis admiscentur oleribus, ac simul coquuntur, Lactucæ quoque adduntur instar Nepetæ, item unguento Boborri admiscentur contrita, quæ pro infantibus præparantur contra Sawan, seu malum halitum. Javani, & Baleyenses hanc multum plantant in solo rubro argillaceo lapillis mixto, prius rite præparato, & in humilibus grumis diviso, quibus surculos imponunt. Quum hi jam sese extendere incipiant, tum accumulant terram in medio plantæ, ita ut plurimi caules, ac folia tegantur, unde melius sese explicat, ac plures generat radices, quas aquæ incoquunt, & edunt, foliaque aliis addunt oleribus. Hæc quoque contrita corpori illiniuntur, & propinantur, quæ conducunt in febribus ardentibus, sed plerumque in infantibus, uti & etiam ad Choleræ quandam speciem Upas dictam.

Tabula Centesima Trigesima Secunda

Ad *Figuram Primam* plantam exhibet, quæ *Glans terrestris Costensis Rumphio* dicitur.

Figura Secunda Cacaram exhibet *bulbosam*, cum ejus *radice Rapacea* A separata.

OBSERVATIO.

Binæ hæ plantæ ad leguminosarum pertinent classem, quarum prima ad illas, quæ foliis sunt conjugatis, altera, quæ foliis gaudent trifoliatis, ac floribus papilionaceis.

XIX. HOOFDSTUK.

De Costense Aardaker.

Daun Sabran *schynd een slag te zyn van Aardakers, en het is geen omslingerend, maar een kruipend gewas, met korte vierkante, en brosse stelen langs de aarde kruipende.*

De bladeren zyn kleen, dik, en breukzaam, zeer gerimpeld, en ruig in 't aantasten, die van Nepte, en Kattekruid gelyk, of hier te lande die van Pangcaga, doch kleender, ronder, en dikker, een dwers duim lank, en breed, aan de kanten grof gezaagd. Zy staan op lankachtige steeltjes, sommige enkeld, zommige twee tegens malkander aan knobbelachtige knietjes, en uit haren schoot andere zyde-takjes uitgevende. Aan 't uiterste der zelver stelen staan zy zeer gefronst, en gedrongen op malkander, zonder merkelyken reuk, bitterachtig, en onaangenaam van smaak, schier als Brunella.

De bloemen komen zelden voort, zynde kleen, en bruin, tusschen de gebaarde kelkjes uitkykende, en vergaan zonder vruchten. Uit de knien, die op de aarde leggen, schieten korte witte vazelingen in de aarde, waar van het dikste een knobbelachtige worteltje formeerd, in de groote van een Aaker, doch zeer ongeschikt, bultig, en met knobbelen bezet, doch de meeste daar van zyn lankwerpig, Eyvormig, en met een lange dunne draad onder aan, waar door ze zeer wel gelyken na 't geen wy in Europa Muize met steerten noemen, van buiten zwart, of aardverwig, van binnen wit, en zappig als Rapen, doch harder van substantie. Men plant het met de takjes, daar dikke knietjes aan zyn, met eenige vazelingen in een vette kleigrond, want in zandige wil het geen groote wortelen geven, en het moet wel een halfjaar staan, eer men dezelve uitgraaft.

Naam. *In 't Latyn* Glans terrestris Costensis. *In 't Maleyts* Daun Sabran, *of* Daun Hode, *in 't gemeen met een Portugeeze naam* Gotte Kelingan, *of* Gotte Kelin, *om dat het misschien veel geoffend werd op de kust Coromandel, wiens Inwoonders men* Kelin, *of* Quellin *noemd. Baleys* Sabrang.

Plaats. *Het is in Amboina vreemd, en uit Java, en Baley onlangs aangebragt, dewelke het zelve misschien ontfangen hebben van andere Maleytze landen, want de landstreeke omtrent Malacca, en Johor noemen zy* Tana Sabrang, *dat is het land aan de overzyde.*

Gebruik. *De wortelen op zyn tyd uitgegraven, werden gegeeten gelyk andere Aardakers, eerst in water opgezoden, of in assche gebraden. Men schaft ze meest op by den Thee-bak. De bladeren werden onder andere Moeskruiden gedaan, en t'zamen gekookt, ook onder Salade gemengd, gelyk het Kattekruid, als mede onder Bobory gewreeven, die men maakt voor kinders tegens het Sawan, of kwade lucht. De Javanen, en Baleyers planten 't veel in een roode klei-grond, daar kleene steentjes onderlopen, eerst wel toebereid, en in lage beuveltjes verdeeld, daar ze dan de ryskens in steken. Als hun dezelve beginnen uit te breiden, zoo hopen zy de aarde op de midde des plants, dat de meeste stelen, en bladeren bedekt werden, zoo breid het zig beter uit, en gewind meer wortelen, die zy in water koken, en eeten, ook de bladeren onder ander Sajor gebruiken. De bladeren, en het lyf daar mede bestreken, als mede ingenomen, zyn goed in brandende Koortzen, doch gemeenelyk by kinderen, werdende ook gebruikt tot een zeker slag van Bord, of Upas.*

De Hondert en twee en dertigste Plaat

Vertoont in de *Eerste Figuur* een plant, welke de *Costense Aardaker* van *Rumphius* genaamt werd.

De *Tweede Figuur* vertoont de *bolachtige Cacara-plant*, met deszelfs *Raapachtige wortel* A afzonderlyk.

AANMERKING.

Deze twee planten behooren tot de geslagten van de peuldragende planten, waar van de eerste tot die behoort, die de bladeren t'zamen gevoegt hebben, de tweede, die drie bladeren draagen, met kapelvormige bloemen.

CAPUT VIGESIMUM.

Cacara bulbosa. Ingomaas.

HÆc quoque exotica planta est, & meo tempore primum in Amboinam delata ex Manilhis, ac proprie pertinet ad *Cacaræ* species, cum qua supra terram optime convenit, sub terra autem magnum profert bulbum.

Supra terram dico, adeo convenit cum vulgari Cacara, ut pro hac haberetur, quæ ramosis adnectitur palis, arbores quoque adscendit humiles, ut sese extendere possit instar Smilacis hortensis, seu Phaseoli.

Caules ejus glabriores, ac tenuiores sunt, quam Cacaræ. Folia etiam ternata sunt more Phaseolorum, flaccidiora, & pallidiora quam Cacaræ, nec ita rugosa, in teneris vero plantis ad latera unum alterumve gerunt angulum.

Flores racemosi simul dependent, formam habentes Phaseolorum, sed non ita purpurascentes illis *Cacaræ*, sed magis pallide rubent instar Rosarum. Hos insequuntur siliquæ, plurimæ simul dependentes, & formam habentes Cacaræ, sed rectiores, firmiores, & angustiores, quinque transversales digitos longæ, minorem digitum latæ, quarum oræ fere parallelæ sunt, externe parum rugosæ, ex cinereo fumeæ, in octo, vel novem isthmos distinctæ, ac siccatæ satis duræ, nec facile dehiscentes. Interne tot locantur plana ossicula, illis Phaseoli similia, sed minora, fere rotunda, sed ad unam partem parum elevata, ubi venula junguntur siliquæ, coloris intense spadicei, & prope angulum nigricantia, interne flavescentia, saporis ingrati magisque amaricantis quam Lupinorum.

Radix formam habet magnæ Rapæ, sed planior est, & in tenuem longamque definit caudam, quædam solitariæ, quædam binæ tresve simul, sed quæ ad latera dependent, minores sunt. In Amboina plerumque pugni magnitudinem adquirunt, in Manilhis vero capitis magnitudinem habent, immo majores sunt, nec unquam vere rotundæ instar Raparum, sed gibbosæ, angulosæ, & tubercula habent adcreta instar Mammarum, unde & Sinenses hanc speciem habent prioris *Batattæ Mammosæ*, externe glabræ sunt, paucasque gerunt fibrillas, ~~coloris fusci, vel cerasi in-~~ star Ubiorum, interne albæ, magisque succosæ Batattis, saporis fatue dulcis, qui proxime adcedit ad illum Raparum fungosarum.

Instar Phaseolorum plantantur ejus ossicula in terra bona, quæ crematione, & elaboratione rite præparata est, ac radices effodiendæ sunt, quum planta vigeat, antequam fructus maturescunt, tum enim radices mollissimæ, & delicatissimæ sunt. Quæ vero ad propagationem servantur, suæ committuntur naturæ, donec siliquæ nigrescant, tum autem radices multo sicciores sunt, & esui ineptæ.

Nomen. Latine *Cacara bulbosa*. Malaiensibus ignota est, hic vero Manilhensi nomine vocatur *Ingomaas*, *Singomaas*, aliis *Angcoa*. Sinensibus *Coá rotunda*, uti præcedens *Batatta Mammosa* erat *Coá longa*.

Locus. Circa annum 1670. ex Manilhis in Amboinam primum delata fuit per quosdam Pampangenses, sed jam multum colitur ob facilem ejus propagationem. In Occidentalibus Indiæ regionibus, quantum scio, ignota est.

Usus. Hæ radices decorticari, & crudæ edi possunt, sed vilem, & ingratum habent saporem instar Raparum fungosarum, unde & nostra natio Rapas Indicas vocat. Aquæ incoctæ haud multo præstantiores sunt, unde & Amboinensibus non operæ pretium est, has plantare radices. Delicatus tamen cibus ex iis praeparari potest, si in loramenta scindantur, & more nostro cum butyro, Saccharo, & Cinnamomo elixentur. Sinenses has cum Saccharo condiunt, siccas instar Camelongae, quem in finem praestantiores sunt, quam si crudae, vel coctae edantur, cibumque habent salutarem febricitantibus, quum modice refrigerent.

Jam-

XX. HOOFDSTUK.

De bolachtige Cacara.

DIt is mede een vreemd gewas, by mynen tyd eerst in Amboina uit de Manilhas gebragt, en behoord eigentlyker onder de geslagten van Cacara, *dewelke het boven de aarde ganjch wel gelykt, maar onder de aarde is het een groote knol.*

Boven de aarde, zegge ik, gelykt het zoo wel de gemeene Cacara, dat men ze daar voor zoude aanzien, en werd ook aan getakte stokken opgeleid, of men laat het de lage bomen oplopen, dat het zig uitbreide, gelyk onze Turkze bonen.

De stelen zyn gladder, en dunder dan aan Cacara. *De bladeren staan ook drie en drie by malkanderen na de manier van alle bonen, slapper, en ligter-groen dan die van* Cacara, *ook zoo ruig niet, maar aan de jonge stok hebben zy aan de zyden een of twee hoeken.*

Het bloeizel hangt in troffen by malkander, gefatzoeneerd gelyk alle bonen bloeizel, zoo peers niet als dat van Cacara, *maar ligter-rood als Roozen. Hier op volgen de houwen ook gefatzoeneerd, en met bosjes by malkander, gelyk aan* Cacara, *doch regter, styver, en smalder, vyf dwers vingers lank, en een kleene vinger breed, hebbende de zyden schier paralleel, van buiten wat ruig, uit den grauwen rookachtig, in acht, of negen bulten verdeeld, gedroogd zynde redelyk hard, en niet ligt opberstende. Binnen leggen zoo veele platte boontjes, de Turkze bonen gelyk, doch kleender, schier rond, maar aan de eene hoek wat uitlopende, daar zy met een adertje vast zitten aan de schaale, hoog Castanje-bruin, en by de voornoemde hoek zwartachtig, binnen geel, van smaak onaangenaam, en bitterder dan Lupynen.*

De wortel heeft de gedaante van een groote Rape, dog platter, en met een dunnen langen steert, sommige twee à drie by malkander, doch die ter zyden hangen, zyn kleender. In Amboina vallen zy door de bank zoo groot als een groote vuist, maar in de Manilhas zoo groot als een kop, en meer, nooit regt-rond, gelyk de Rapen, maar bultig, hoekig, en met aangewassen knobbelen als mammen, waarom ze de Sinezen voor een medezoorte van de voorgaande Batatta mammosa *houden, van buiten effen, met* ~~*weinige vezelingen, bruin, of aardverwig,*~~ *gelyk de Oebis, van binnen wit, zappiger dan Batattas, van smaak mal-zoet, onze vooze Rapen zeer nakomende.*

Men plant ze als andere bonen, met de korls in een goed aardryk, dat met branden, en ombakken wel toebereid is, en men moet ze uitgraven, als zy in haar beste fleur staan, eer de vruchten ryp werden, want als dan zyn de wortelen op het malsste. Doch die men tot het voort-teelen bewaren wil, moet men staan laten, tot dat de houwen zwartachtig werden, maar als dan zyn de wortelen veel drooger, en tot eeten onbequaam.

Naam. *In 't Latyn* Cacara bulbosa. *By de Maleyers is ze onbekend, hier te lande met een Manilhas woord* Ingomaas, *of* Singomaas, *by andere* Angcoa. *By de Sineezen* Coá *het ronde, gelyk de voorgaande* Batatta Mammosa *was het* lange Coá.

Plaats. *Ze is omtrent Anno 1670. uit Manilhas eerst in Amboina gebragt door eenige Pampangers, doch werd nu veel geoeffend wegens hare ligte voortplantinge. In de Westersche deelen van Indien is ze myns weetens niet bekend.*

Gebruik. *Men kan deze wortelen schillen, en rauw eeten, doch zy zyn van een slegte, en verachte smaak, regt als onze Rapen, daarom ze onze Natie Oost Indische Rapen, of Knollen noemd. De gekookte in water zyn niet veel beter, daarom ze de Amboineezen niet waardig agten om te planten. Men kan egter een smakelyke kost daar van maken, als men ze in riempjes snyd, en op onze manier met Boter, Zuiker, en Caneel droog stooft. De Sineezen confyten ze droog met Zuiker gelyk de Camolenga, daar zy bekwamer toe zyn als rauw opgekookt te eeten, en houden 't voor een gezonde kost voor koortzige menschen, om dat het matig verkoeld.*

Jam-

Jampiringan in Baleya crescens parum differt ab Ingomaas, longas enim, & rotundas gerit siliquas, fere instar Phaseolorum Sinensium, ac simul radicem bulbosam, instar Batatae crassae, & brevis, quae edulis est, uti & ejus ossicula, sed utraque prius aquae incoquuntur, si enim cruda edantur, caput gravant, & vertiginem adferunt. Quo modo *Ingomaas* in variolis adhibeatur, vide supra in *Batatta mammosa.*

CAPUT VIGESIMUM PRIMUM.

Lobus quadrangularis. Botor.

CUm præcedenti Ingomaas maxime convenit hæc Phaseoli species, quum bulbosam gerat radicem, quæ edules profert fabas. Planta hæc quam maxime quoque similis est Cacaræ Indicæ, sed non tam ample sese extendit, palis enim adponitur ramosis, quos adscendit instar aliorum Phaseolorum, *Folia* ejus glabriora sunt, & oblongiora illis Cacaræ, pallide virentia, nec rugosa.

Flores omnium Phaseolorum maximi sunt, ac componuntur ex majori petalo retroflexo, vel erecto, ac binis aliis minoribus lateralibus tanquam alis, quæ medium obtegunt corniculum, interne pallide cœrulea, externe gilva. Flores hi rari sunt, & ante meridiem tantum aperti, unde nec tot profert fructus, quot Cacara.

Fructus sunt siliquæ longæ quadragonæ, spithamam circiter, immo aliquando pedem longæ, vix digitum latæ, ad oras pelliculis sinuosis alatis obductæ, diu pallide virentes, dein fumei sunt coloris, ac pellem gerunt crassam, duræ, & vix isthmos exhibentes. Intus a septem ad decem locantur ossicula, oblongo rotunda, ad utramque oram plana, seu compressa, pallide russa, glabra, interne alba, & bifida. Quum hæ siliquæ senescant, alæ angustiores sunt, & sese contrahunt, ac siliquæ magis ventricosæ, sed tamen quadratæ, ac plerumque simplices dependent, vel geminæ, ac semper clausæ manent, quam etiam maturæ sint, si vero abruptæ Soli exponantur, tandem dehiscunt magno sonitu instar selopeti minimi. Radix Rapacea quasi est, uti in Ingomaas, sed multo minor, ac simplex, formam habens Rapæ oblongæ.

Nomen. Latine *Lobus quadrangularis.* Malaice, & Javanice *Botor*, a forma glandulæ, seu tumoris *Botor* dicti, quem ossicula in siliquis hisce referunt. Bandice *Culebet.* Baleyice *Caloncan.*

Botor derivatur ab Arabico *Batr*, quod *lobum* significat, alioquin iisdem lubia Graece [illegible], quod idem est ac Phaseolus Latinorum.

Locus. In Amboinam aliunde deducta est, forte ex Java, & Baleya, sed raro colitur.]

Usus. Tenerae, & virides ejus siliquae, quum vix fabas formaverunt, & cartilagineae sunt, in culinae tantum usum vocantur, in brevia enim hae scinduntur segmenta, uti cum aliis fit viridibus Phaseolis, quaeque cum jure quodam pingui elixantur. Has parvas, & conscissas siliquas vocant Latini, & Graeci *Conchides.* Maturas fabas vix quis edere poterit, quum dicantur caput gravare, quod tamen nunquam expertus fui. Radix quoque editur prius ebullita, tumque effodienda est, antequam fructus adolescant, dein enim nimis fungosa, ac sicca est.

Talem *lobum quadrangularem* describit *Clusius libr.* 3. *exotic. cap.* 17. sed adeo obscore, ut omnia incerta sint, quum nil nisi solas viderit siliquas.

Tabula Centesima Trigesima Tertia

Lobum exhibet *quadrangularem* cum ejus siliquis, & *ossiculis a a seminalibus* separatis. Qui vera *Phaseoli* species est, ac forte Phaseolus Indicus, siliqua cartilaginea rugosa fusca, duplici crista sinuosa donatus, *H. Amst. Catal. p.* 276. & *Plukn. Almag. p.* 292. qui hunc cum lobo cartilagineo ex insula Mauritii *Clusii* conjungit.

CAPUT

Jampiringan *op Baley wassende verschild een weinig van het Ingomaas, want het draagd lange, en ronde houwen, schier gelyk Sineeze boontjes, en mede een knollige wortel, als dikke, en korte Batattas, dewelke eetbaar is, gelyk mede hare boontjes, doch beide eerst in water gekookt, want rauw gegeeten bezwaren het hoofd, en maken duizelig. Hoe de* Ingomaas *in de kinderpokjes gebruikt werd, ziet boven in* Batatta mammosa.

XXI. HOOFDSTUK.

De vierkante Peul-Plant.

M*Et het voorgaande Ingomaas heeft groote gelykenisse deze bonen zoorte, als hebbende een knolagtige wortel, die eetbare bonen draagd. Het gewas komt ook zeer over een met de Oost-Indische Cacara, dog breid zig zoo verre niet uit, want men plant het by getakte stokken, die het oploopt gelyk andere bonen, de bla*deren *zyn gladder, en lankwerpiger dan aan Cacara, ligt-groen zonder ruigheit.*

De bloemen *zyn de grootste onder alle bone zoorten, gemaakt uit een groot blad agterwaarts gebogen, of overend staande, en twee kleendere, die als wangen het middelste horentje bedekken, binnen ligt-blaauw, buiten vaal. Men ziet 'er weinig aan den stok, ook maar 's voormiddags geopend, en daarom dragen zy zoo veel vrugten niet als de Cacara.*

De vruchten *zyn lange vierkante houwen, omtrent een span, dikwils ook een voet lank, schaars een vinger breed, aan de vierkanten met gefronsde vellickens als vlerken bekleed, langen tyd licht-groen blyvende, daarna werden zy rook-verwig, dik van schil, hard, en naauwlyks de heuveltjes vertonende. Binnen leggen van zeven tot tien bonen, lankwerpig-rond, aan beide einden plat of gedrukt, licht-ros, glad, van binnen wit, en in tweeen deelbaar. Deze houwen oud werdende, worden de vierken smalder, en de houwen buikiger, dog blyven nog al vierkant, hangen meest enkeld, of twee by malkander, blyven altyd gesloten, hoe ryp zy ook zyn, maar als men de afgebrooke in de Zonne legt, zoo bersten zy eindelyk en met een slag als van een kleen pistool. De wortel is knollig gelyk aan de Ingomaar, dog kleender, enkeld, in forme van een lankwerpige Rape.*

Naam. *In 't Latyn* Lobus quadrangularis *In 't Maleyts en Javaans* Botor *van de gedaante eeniger klieren, of gezwellen* Botor *genoemt, dewelke de bonen in hare houwen vertonen, in 't Bandaas* Culebet. *Baleyts* Caloncan.

Botor *werd afgeleid van Arabisch* Batr, *het geen lobus, of een peul betekent, anderzints werd het lubia, by de Grieken* [illegible] *genaamt, het geen het zelfde is met de* Phaseolus *van de Latynen.*

Plaats. *Het is in Amboina aangebragt van elders, misschien uit Java en Bali, en werd maar weinig geoeffend.*

Gebruik. *De jonge, en groene houwen hier van, die nog qualyk hare boontjes geformeerd hebben, en nog kraakebeenig zyn, werden alleen gebruikt in de keuken, want men snyd ze in korte stukjes gelyk men andere groene boontjes doed, en stooftse met een vette zop. Diergelyke kleen gesneede houwen de Latynen, en Grieken* Conchides *noemen. De rype bonen zal qualyk iemand konnen eeten, om dat zy beschuldigd werden het hoofd te bezwaren, het welk ik egter nooit hebbe ervaren. De wortel werd ook gegeeten eerst opgekookt, maar als dan moet men ze uitgraven, eer de vruchten groot werden, want daar na zyn zy voos en droog.*

Diergelyken Lobum quadrangularem *beschryft* Clusius Lib. 3. Exotic. cap. 17. *dog zoo donker, dat men daar naar raden moet, en dat daarom, dewyl hy niets als de bloote houwen gezien heeft.*

De Hondert en drie en dertigste Plaat

Vertoont de *vierkante Peul plant* met deszelfs *houwen*, en *zaatkorrels a a* afzonderlyk. Welke een egte zoort van de *Phaseolus* is, en mogelyk de Indische Phaseolus, met een ruige kraakbenige bruine houwe, met een dubbelde geboogde kam omgeven, in de *Catal.* van de *H. Amst. p.* 276. en van *Plukn. Almag. p.* 292 welke dezelve met de kraakbenige houwe uit het eiland Mauritius van *Clusius* zamen voegt.

XXII.

CAPUT VIGESIMUM SECUNDUM.

Dolichus Sinensis. *Katjang Sina.*

DOlichus Sinensis palis adponitur eodem modo, quo apud nos Phaseolus, quibus sese inflectit rotundis, lentis, ac tenuibus cauliculis, non tamen sese ample extendit. *Folia* terna simul locantur longis in petiolis per plantam vaga, longiora, & angustiora, quam in aliis Phaseolis, pallide virentia, non rugosa, sed glabra, ac plerumque contracta, albis quasi tineis, seu maculis notata, & exesa. Horum medium inferius ad petiolum binas format auriculas fere uti in Aro. Ipsorum petioli in superiore parte sulcati sunt, plerumque albicantes in alba specie, sed aliquid fusci habent in rubra.

Flores vulgarem habent Phaseolorum formam, magnitudine illorum Botor, vel paulo minores, quorum supremum, seu maximum petalum retroflexum quoque est, externe pallidi, seu straminei coloris, interne pallide purpurascentes, seu incarnati, quales & inferiores sunt alæ, quæ album obtegunt corniculum. In alba specie hi flores fere penitus albi sunt, cum pauxillo læte purpurei coloris in medio, in rubra vero specie magis purpurascunt, in utraque pauci excrescunt longis in petiolis ex foliorum alis dependentes, atque ante meridiem tantum aperiuntur ad nonam, vel decimam horam.

Fructus sunt longæ, & angustæ siliquæ, geminæ plerumque dependentes instar longorum loramentorum, ulnam circiter longæ, ac vix minimum digitum latæ, molles, & flexiles, externe ex viridi albicantes, in una specie fere albæ, æquales, & glabræ, sed ita ut officulorum tubercula notari possint. Intus multa locantur, parva, oblonga, & tenuia officula, plerumque parum contracta, sed si in pingui progerminaverint solo, turgida, & glabra, semper minora, & tenuiora illis Phaseolorum, in una specie alba, in altera obscure russa, quæ rubra vulgo vocantur, ac multo magis vulgaria sunt albis. Hujus autem speciei siliquae multo magis turgidae sunt, glabriora, & externe magis albicantia gerentes officula, quum rubræ magis virent, & graciliores fiunt siliquæ, atque hæ complicari possunt instar loramentorum.

Palos, quibus hæ adponuntur plantæ, satis altos esse oportet, sine vel cum paucis ramis, hæc enim planta in altum amat excrescere, & Soli exposita esse, estque omnium Fabarum prima, quæ post pluviosos menses progerminat, ac præcoces profert siliquas, non omnes simul, sed unam post aliam, ita ut per totum siccorum mensium tractum virides comparari possint siliquæ.

Nomen. Latine *Dolichus Sinensis*, sive *Phaseolus Sinensis*, in specie enim hanc plantam *Dolichum* vocavi ob longas, & angustas ejus siliquas, Malaice *Katjang Sina*, Belgice *Sineeze Boontjes*, vel quod primum ex Sina fuerit adducta, vel quod a Sinensibus hasce regiones inhabitantibus plurimum colantur, Bandice *Uët*, instar aliorum Phaseolorum. Sinice *Tsjaitau*.

Locus. Hodie per totam Indiam quam vulgatissima sunt hæc officula, sed potissimum ubi Europæi, & Sinenses habitant, ab Amboinensibus enim non æstimantur, quum artem, nec subsidia habeant hæc rite præparandi.

Usus. Ab Europæis, & Sinensibus hæc officula prae aliis praeferuntur, uti & *re* vera delicatiora sunt cunctis *Cacaræ* speciebus, quas Indi adeo extollunt. Matura non expetuntur, sed virides siliquae, quae in Conchidas scinduntur, in aqua ebulliuntur, & dein pingui inpraegnantur quodam jure, si enim non rite sint pinguefactae, gracilem praebent cibum. Farciminis, vel lardi frustum optime hisce additur, quumque Amboinenses hoc destituantur, ac Mauris vetitum sit hoc edere, hinc non mirum est, hosce non aestimare haecce officula. Antequam in conchidas scindantur, longa abstrahenda sunt fila oris nexa, quod in omnibus virentibus Phaseolis observandum est. Bataviae quondam vocabantur officula *D. van der Lyn*, quum D. Gubernator *Cornelius van der Lyn* has siliquas in deliciis habebat, & multum ejus mensam hac frequentabant.

Tabula

XXII. HOOFDSTUK.

De Sineeze Boontjes.

DE Sinese Boontjes *werden aan stokken geplant, ten eenemaal als onze turkse-boontjes, daar zy zig met ronde, taaye, en dunne stelen omvlegten, en niet zeer uitbreiden;* de bladeren *staan drie, en drie by malkander op lange stelen, en ydel aan den stok, langer, en smaller dan aan andere bonen, ligt-groen, niet ruig, maar glad, dog meest rimpelig, vol witte sproeten, en doorvreeten. Het middelste der zelven formeerd agter by den steel twee ooren als in de Aron. Hare stelen zyn aan de bovenste zyde gegeut, doorgaans witagtig aan de witte zoorte, maar met bruin gemengd aan de roode.*

De bloemen *zyn van gemeene bone fatzoen, zoo groot als die van Botor, of een haartje kleender, waar van het bovenste, of grootste blad mede agterwaarts gebogen is, buiten bleek, of stroo-verwig, binnen licht-peers, of incarnaat, gelyk ook de onderste wangen, die het witte horentje verbergen. Aan de witte zoorte zyn deze bloemen schier geheel wit, met een weinig ligt purper in de midden, maar aan de roode zoorte zyn zy peerzer, beide hangen weinige by malkander aan lange stelen uit den schoot der bladeren, en staan maar voor de middag geopend tot negen of tien uuren.*

De vruchten *zyn lange, en smalle bouwen, meest twee en twee by malkander hangende, gelyk lange riemen, ontrent een elle lank, en schaars een pink breed, gedweeg, en buigzaam, van buiten uit den groenen witagtig, en aan de eene zoorte schier wit, even, en glad, dog zoodanig, dat men de bultjes der bonen kan bekennen. Binnen leggen veele, kleene, lankwerpige, en dunne boontjes, meest wat gerimpeld, dog op een goede grond gewassen zyn vollyvig, en even, altyd kleender, en dunder dan turkse boontjes, aan de eene zoorte wit, aan de andere donker-ros, dewelke men de roode noemd, en veel gemeender is dan de witte, dog de bouwen van de witte zyn voller, evener, van buiten witter daar die van de roode groenagtig, en magerder schynen, en men kan ze t'zamen leggen, en vouwen als riemen.*

De stokken, daar aan men ze plant, moeten redelyk hoog zyn, zonder of met weinige takken, want dit gewas wil in de hoogte schieten, en wel ter Zonne staan, zynde de eerste van alle bonen, die na de regentyd opkomen, en vroeg bare bouwen voortbrengen, niet te gelyk, maar na malkander, zo dat men de geheele drooge Moeson door groene bouwen hebben kan.

Naam. *In Latyn* Dolichus Sinensis, *of* Phaseolus Sinensis, *want ik heb 't in 't byzonder* Dolichum *genoemt wegens de lange, en smalle bouwen. In Maleyts* Katjang Sina, *in 't Duits* Sineeze boontjes, *of om dat zy eerst uit Sina aangebragt zyn, of om dat ze de Sineezen in deze landen onder ons woonende, meest cultiveren. In 't Bandaas* Uët, *gelyk andere gemeene boontjes. Dat is in 't Sinees* Tsjsitau.

Plaats. *Zy zyn hedendaags door geheel Indien gantsch gemeen, dog meest daar Europaanen, en Sineezen woonen, want by de Amboineezen werden zy niet geacht, om dat zy de konst, en middelen van wel te stoven niet en hebben.*

Gebruik. *By onze Europaanen, en Sineezen werden deze boontjes anderen voorgetrokken, gelyk zy ook in der daad smaakelyker zyn dan alle* Cacara *zoorten, daar de Indianen zoo veel werks van maken. De rype zoekt men niet, maar alleen de groene bouwen, die men in korte stukskens snyd, in water opkookt, en daar na met een vette zop begiet, want als zy niet wel gevet zyn, geven zy een schraale kost. Een stuk saucise, of spek past best daar onder, en dewyl de Amboineezen dit niet hebben, en de Mooren niet en mogen hebben, zoo is 't geen wonder, dat zy deze boontjes niet agten. Eer men ze in stukken snyd, moet men de lange draden aftrekken, die aan de kanten zyn, het welk men in alle groene bonen observeerd. Op Batavia noemde men ze eertyds* van der Lyns *boontjes, dewyl de Heer Generaal Cornelis* van der Lyn *een zonderlyke Liefhebber daar van was, en veel op zyn tafel daar van liet opschaffen.*

De

Tabula Centeſima Trigeſima Quarta

Dolichum exhibet *Sinenſem*, cum ejus *ſiliquis*, & *oſſiculis a a* ſeparatis.

OBSERVATIO.

Videtur hæc planta eſſe Phaſeolus erectus minor, ſemine ſphærico albido hilo nigro *Sloan. Cat. pl. Jam. p.* 70. & Phaſeolus peregrinus, minore fructu albo, nigra macula inſignito C. *B. Pin. p.* 340. & Phaſeolus peregrinus quartus *Cluſ. rar. pl. biſt. lib.* 6. *p.* 224. & *Park. Theatr. p.* 1057 &c.

De Hondert en vier en dertigſte Plaat

Vertoont de *Sineeze Dolichos*, ofte de *Sineeze Boontjes*, met deszelfs *vruchten*, en *zaadkorrels a a* afzonderlyk.

AANMERKING.

Deze plant ſchynt te zyn de kleindet opſtaande Phaſeolus, met een rond witachtig zaat, met een zwart navelkje van *Sloan. Cat. pl. Jam. p.* 72. en de uitlandſche Phaſeolus, met een kleine witte vrucht, met een zwarte plek geteekent van *C. B. Pin. p.* 340. en de vierde vreemde Phaſeolus van *Cluſ. rar. pl. biſt. libr.* 6. *p.* 224. en *Park. Theatr. p.* 1057. &c.

CAPUT VIGESIMUM TERTIUM.

Lobus Machæroides. Cacara Parrang.

HÆc Phaſeoli ſpecies ample ſeſe extendit, & asſercolis ioponenda eſt, ex qua umbracula, & pergulæ formari poſſunt. Folia ſunt uti praecedentis Dolichi, ſeu paulo majora, glabra, non aequalia, ſed parum rugoſa, acſi ſemi ſicca eſſent, ac verrucis notata. Flores ſunt uti aliorum Phaſeolorum, ſed ejus petala parum oblonga ſunt, maxime alba, & lacte rubro colore in medio diſtincta. Siliquae palmam, vel ſpithamam longae ſunt, binos pollices latae, minimum circiter digitum craſſae, planae, & in iſthmos quosdam diſtinctae, ad oras parum anguloſae, & anguſtis alis notatae, quibus ex plano quodammodo quadratae ſunt, quaedam rectae, quaedam parum incurvae, inſtar acinacis, duro, & craſſo obductæ cortice, qui per maturitatem haud facile dehiſcit. Intus quinque, vel ſex locantur ingentia oſſicula, majora Fabis, quae matura intenſe rubent, ſeu fuſca ſunt, glabra, & aequalia. Stipes ejus per aliquot perennat annos, ac novem requiruntur menſes, antequam fructus proferat.

Nomen. Latine *Lobus Machæroides.* Malaice *Cacara Parrang*, a lata ſiliquarum forma, quae ingentem refert cultrum Amboinice *Parrang* dictum.

Locus. In Amboina raro colitur, ſed copioſius in Java, & Baleya.

Uſus. Recentia oſſicula, quum incipiant rubere, apta ſunt, quae elixantur, & eduntur inſtar Fabarum vulgarium. Matura, & ſicca a Malaienſibus mulierculis in ciſtis aromaticis ſervantur ad uſum Medicum.

In *Hort. Malab. part.* 8. *Fig.* 44. haec *Cacara Parrang* deſcribitur ſub nomine *Bara Mareka.* Portugall. *Favos dos paros ſativo.* Belgice *Tamme Krimp-bonen.*

XXIII. HOOFDSTUK.

De groote Houwmesformige-Boon:

D*It bonengewas breid zig verre uit, en moet op latten geleid werden, daar van men dan luifels, en wandelgangen kan maken. De bladeren zyn als aan de voorgaande Sineeze boontjes, of wel zoo groot, glad, niet even, maar wat gefronſt, als of zy half verdord waren, en met wratten bezet. Het bloeizel is als ander bone bloeizel, dog de blaadjes zyn wat lankwerpig, meeſt wit met wat ligt-rood in de midden. De houwen zyn een hand, of een ſpan lank, twee duimen breed, ſchaars een pink dik, plat, in eenige bulten verdeeld, aan de kanten wat hoekig, en met ſmalle vlerken gezoomd, waar door zy eenigzints uit den platten vierkant werden, sommige wat krom als een houwmes, met een harde dikke ſchaale, die door rypheit niet ligt operſt. Binnen leggen vyf of zes groote platte bonen, grooter dan onze boere boonen, ryp zynde hoog-rood, of bruin, glad, en even. De ſtok kan eenige jaren overblyven, en moet wel negen maanden ſtaan, eer hy vruchten begind te dragen.*

Naam. *In 't Latyn* Lobus Machaeroides. *In 't Maleyts* Cacara Parrang, *van de breedeforme der houwen, die na een Amboins houwmes* (Parrang genoemt) *gelyken.*

Plaats. *In Amboina werd het weinig geoeffend, maar meer op Java en Baley.*

Gebruik. *De verſche bonen, als zy even beginnen rood te werden, zyn bequaam om te ſtoven, en te eeten gelyk de boere boonen. De rype, en droge werden van de Maleitſche Vrouwen in de kruid-doosjen bewaard tot eenige Medicynen.*

In horto Malab. part. 8. Fig. 44. *wert deze* Cacara Parrang *beſchreeven onder den naam* Bara Mareka. *In 't Portugees* favos dos paros ſativo. *In 't Duits* Tamme Krimp-bonen.

Tabula Centeſima Trigeſima Quinta

Ad *Figuram Primam* exhibet *Lobum Machæroidem.*

Figura Secunda Phaſeolum denotat *Balicum.*

OBSERVATIO.

Lobus hic Machæroides eſt Phaſeolus maximus ſiliqua enſiformi, nervis inſignita, & ſemine albo, membranula incluſo *Sloan. Cat. pl. Jam. p.* 68. & Phaſeolus Indicus, ſiliqua magna, ſulcata, quaternis in dorſo nervis, cum eminentiis plurimis verrucoſis ſecundum longitudinem inſignita, fructu amplo niveo, hilo croceo *Plukn. Almag. pag.* 292. &c.

De Hondert en vyf en dertigſte Plaat

Vertoont in de *Eerſte Figuur* de groote *Houwmes-formige boon.*

De *Tweede Figuur* wyſt aan de *Baliſche-Boon.*

AANMERKING.

Deze groote houwmesachtige-boon is de grootſte Phaſeolus, met een houwe als een houwer, met zenuwen doortogen, en een wit zaat, in een vlies beſloten van *Sloan. Cat. pl. Jam. p.* 68. en Indiſche Phaſeolus, met een groote Zysachtige houwe, met vier zenuwen op de rug, en veel vratachtige heuvels in de lengte, met een groote witte vrucht, met een geele navel van *Plukn. Almag. p.* 292. &c.

CAPUT XXIV.

CAPUT VIGESIMUM QUARTUM.

Phaseolus Balicus. Undis.

UNdis proprie non est planta flagellosa, vel convolvulacea, sed frutex, & ob adfinitatem cum Phaseolis hoc in libro describitur. Arbuscula enim est, æquali, & rotundo obducta cortice, mox sese dividens in longos, firmos, & lignosos ramos, vagos, & inregulariter extensos, atque hi iterum in alias tenues rachides.

Folia terna simul locantur tenuibus in peduncuils, ab illis Phaseolorum multum diversa, melius enim referunt acuta Trifolii folia, seu illa Cytisi, suntque glabra, æqualia, & ad tactum mollia instar holosérici. Hic loci cum illis *Lagondi* comparantur, sed sunt minora, ex viridi cinerea, mediumque folium semper longissimum est, tres, ac tres cum dimidio pollices longum, & latum. Surculi oblique excrescunt, & ad terram iterum inclinant.

Flores lutei sunt, formam habentes florum Phaseolorum, sed multo minores, ipsorumque petalum latissimum & extremum deorsum pendet. Siliquæ ultra digiti articulum longæ sunt, breviores, & latiores illis Viciæ, in longum desinentes apicem, molles quoque, & holosericæ, ac maturæ ex fusco nigricant, in tres quatuorve isthmos distinctæ, in hisce locantur officula parva illis Viciæ, vel Katjang similia, sed duriora.

Post semi anni spatium frutices hi fructus proferunt. Stipes, ac rami satis solidum, & album habent lignum, nec inproprie hæc planta ad *Cytisum* referri posset. Frutex hic ample sese extendit, graciles surculi asserculis suffulciendi sunt, alioquin enim ad terram inclinant. Officula ejus in Maccassara potissimum nigricant, & arbusculæ ibi humiles manent, hic vero in Amboina officula ad fuscum adcedunt colorem, & arbusculæ binorum hominum altitudinem adquirunt.

Nomen. Latine *Phaseolus Balicus.* Malaice *Katjang Baly.* In Baleya *Undi*, & *Undis.* Maccassarice *Bindatōe*, & *Bindatoin.*

Locus. Multum colitur in Baleya, & Maccassara, plantaturque ad oras hortorum, & camporum Oryzæ, ubi terra est elevata. In Amboina raro obcurrit, hic & illic una alterave arbuscula prope ædes hominum, non facile fert pluvias, sed Solis amat radios, per pluvias enim folia, ac fructus mox Erucas generant, alioquin per aliquot durare potest annos.

Usus. Officula fere matura, antequam nempe fusca sint, ad coquendum adhibentur instar Katjang, sed prius siliquis exuta. Oportet vero, ut diu coquantur, nihilominus tamen duriora sunt vulgari Katjang, unde non cibus est, qui sæpius, vel continuo edendus est, quum nimis difficilis sit digestionis.

OBSERVATIO.

Hæc planta vocatur Cytisus folio molli incano, filiquis Orobi contortis, & acutis in *Thes. Zeyl. pag.* 86. *Tab.* 37. & Cytisus Zeylanicus, folio molli incano, flore ex luteo purpurascente *Herb. Hert.* Phaseolus arbor Indica, incana, filiquis torosis *Kayan* dicta *H. L. B. App. p.* 694. & *Mus. Zeyl. p.* 4 & Anagyris Indica, leguminosa, filiquis torosis *Par. Bat. Pr. p.* 311. reliqua vide in *Thes. Zeyl. l. c.* ut & in *H. Cliff. p.* 354. ubi vocatur Cytisus foliolis ovato lanceolatis, intermedio petiolato, peduaculo ex alis multifloro.

XXIV. HOOFDSTUK.

De Balische-Boon.

UNdis *is eigentlyk geen slingerend gewas, maar een heester, dog wegens de maagschap met de bonen in dit boek getrokken. Het is een dun en houtagtig boompje, wiens stam niet boven twee vingers dik is, met een effene rondagtige schorsse, en zig dadelyk in lange styve, en houtagtige takken verdelende, ydel en onordantlyk uitgespreid, en dezelve in andere dunne ryskens.*

De bladeren staan ook drie, en drie by malkander op dunne steeltjes van de bone forme veel verschillende, want zy gelyken beter de spitse klaverbladeren, of die van Cytisus, glad, even, en zagt in 't aantasten, als zatyn. Hier te lande vergelykt men ze met die van Lagondi, *dog kleender, uit den groenen graauwagtig, het middelste blaadje zynde altyd het langste, is drie, en drie en een half duim lank, een breed. De ryskens gaan schuins op, en buigen haar wederom ter aarden.*

De bloemen zyn geel, gefatzoeneerd als andere bonebloemen, dog veel kleender, het braedste, en buitenste blaadje neerwaarts hangende. De houwkens zyn ruim een lid lank, wat korter en breeder als de Vitsen, met een lank spitsje voor uit, mede zagt en zatynagtig, ryp zynde werden ze uit den bruinen zwart, in drie of vier bultjes verdeeld, daar in leggen kleene boonen als Vitsen, of kleene Katjang, dog harder.

De struiken staan wel een half jaar, eer zy vruchten dragen. De stam en takken hebben een redelyk digt, en wit hout, en men zoude niet onbillyk dit gewas onder de geslagten van Cytisus mogen rekenen. De struik spreid hem wyd uit, en men moet de ranke ryskens met latten onderstutten, anders buigen zy haar ter aarden. De korrels of boontjes op Maccassar zyn meest zwart, en de boompjes blyven laag, maar hier op Ambon zyn de boontjes na 't bruine trekkende, en de bomen werden wel twee mannen hoog.

Naam. *In Latyn* Phaseolus Balicus, *In 't Maleyts* Katjang Baley. *Op Baley zelfs* Undi en Undis. *In 't Maccassaars* Bindatōe *en* Bindatoin.

Plaats. *Het word veel gebouwd op Baley en Macassar, werdende geplant langs de kanten van de tuinen, en ryst-velden, daar 't wat hoog land is. In Amboina vind men 't weinig, hier en daar een boompje in de erven by de huizen, het mag tegens geen regen, maar wil veel Zonneschyn hebben, want door den regen groejen 'er straks rupsen aan de bladeren, en vruchten, anderfints kan het eenige jaren overblyven.*

Gebruik. *De boontjes ten naasten by ryp zynde, eer zy bruin werden, neemd men om te kooken gelyk andere Katjang, eerst uit hare huisjes gedaan. Zy moeten wat lang kooken, en blyven niet te min harder dan gemeene katjang, dies het geen kost is om dikwils na malkander te gebruiken, als vallende te hard om te verteeren.*

AANMERKING.

Deze plant werd genaamt Cytisus, met een zagt wit blad, en omgedraaide puntige houwen, als van de Orobus in de *Thes. Zeyl. pag.* 86. *Tab.* 37. en Zeylonsche Cytisus, met een zagt wit blad, en een bloem uit den geele purperachtig van het *Herbar.* van *Hertogh.* en Indische gryze boom-Phaseolus, met geswolle houwen *Kayan* genaamt in de *Append.* van de *H. L. Bat. p.* 694. en het *Mus. Zeyl. p.* 4. an de Indische Peuldragende Anagyris met opgeswolle houwen in de *Par. Bat. Pr. p.* 311. het overige ziet in de *Thes. Zeyl.* op de aangehaalde plaatzen, en in de *H. Cliff. p.* 354. alwaar zu genaamt werd Cytisus met rondachtige puntige blaadjes, het middelste op een byzonder steeltje, met een veel bloemdragende steel, uit de bladeren voortkomende.

CAPUT VIGESIMUM QUINTUM.

Cacara, sive Phaseolus perennis. Cacara.

CAcara Indicum præbet officulum, quod ubique ob familiarem ejus usum in culina notum est. Eodem crescit modo, quo Phaseoli nostrates, sed stipitem profert multo crassiorem, qui aliquot perennat annos, ac multo latius sese extendit, unde neque palis neque fustibus contenta est hæc planta, sed asserculis inponenda est hic loci *Parparren* dictis.

Folia terna simul locantur brevibus insidentia petiolis, atque hæc tria simul longiori suffulciuntur pedunculo, supra parum excavato, & concavo, quique in una specie, quæ vulgaris, vel rubra vocatur, ex fusco viridis est, in altera modo viret.

Cuncti caules, & rachides ad tactum rugosæ sunt, & pungentes, immo fere scindentes, præsertim superiores.

Folia formam habent vulgarem Phaseolorum, vel paulo latiora sunt, tres quatuorque pollices longa, ac fere ejusdem latitudinis, per longitudinem tribus nervis notata, bina vero lateralia folia non directe gerunt nervum per mediam partem, sed hic propius ad superiorem adecdit oram, uti in reliquis Phaseoli speciebus, coloris obscure virentis sine ullo fulgore, flaccida, & ad tactum parum rugosa. Ipsorum petioli prope ortum ex caulibus quatuor angusta gerunt foliola, seu squamas, atque ad has tuberculum, seu geniculum locatur. Ex alis foliosorum petiolorum, atque ex ipsa planta multi excrescunt alii rotundi, & firmi pedunculi, spithamam, vel pedem longi, in extremo plurimos gerentes flosculos instar longorum racemorum, quivis vero peculiari insidet pedunculo per strata quasi.

Flores hi sunt uti in Phaseolis vulgaribus, seu paulo majores, ingens, ac fere duplicarum gerentes petalum, extrorsum flexum, & læte purpureum, sub hoc bina alia locantur minora intense purpurea, quæ instar alarum medium obtegunt corniculum, quod viride est, & sursum elevatum, & albis quibusdam staminulis obductum arcte huic adcumbentibus.

Per totum diem aperti sunt hi flores, ac raro decidunt, & quivis suam fere profert siliquam, ita ut fertilissima sit species omnium Phaseolorum: Siliquæ hæ fasciculatim quoque simul dependent, digitum longæ, ac transversalem latæ digitum, seu paulo minus, planæ, & parum incurvæ, ad oras denticulatæ parum, quum teneræ sunt, latoque sulco ad internam, seu rectam partem notatæ, in tot distinctæ isthmos, quot intus locantur officula. Diu virent, quam diu coctioni aptae sunt. Maturae fumei sunt coloris, & aequales gerunt oras. Intus tria, vel quatuor locantur ossicula, crassiora, & rotundiora vulgaribus Fabis, nec ita reniformia, sed rectiora, instar volvellorum, longitudinem habentia unguis digiti, maximaque ipsorum pars foveolis excavata est, acsi immatura fuissent decerpta. Haec tricoloria sunt, juxta tres, quae ex bis formantur, species.

Prima fabas profert nigras punctulis albis, & hilo albo notatas. Secunda ogricoloria exhibet officula punctulis, & hilis nigris distincta, atque hae binae vulgares sunt species. Tertia rarior est, alba nempe, quam mox peculiariter describemus.

Haec planta multos perdurare potest annos, quod prae reliquis Phaseolorum speciebus peculiare in hac est, sex nempe, vel septem per annos, si aliquando amputetur, vetustaque abscindantur sarmenta, & radici nova adponitur terra, tum ad decem persistere potest annos, atque sinuosum dein format stipitem, pedis immo majorem habentem crassitiem, qui angulosus est, ex multis quasi stipitibus compositus.

Nomen Latine *Cacara*, sive *Phaseolus perennis*. Malaice *Cacara*, quo nomine ubique nota est haec planta. Bandice *Culombo*. Vox *Cacara* generaliter descendit ab Arabico *Girgir*, quod significat omnem fabam, estque idem cum Hæbreorum *Ful*, & *Phul* Arabum, unde Belgicum *Peulen*, *Cacara* nostri Belgi appellitant *Karkarren*.

Locus,

XXV. HOOFDSTUK.

De overblyvende Cacara of Bone-Plant.

CAcara is een regt Oost-Indische bone wegens haar groot gebruik in de keuken over al bekend. Ze wast op dezelve manier gelyk onze gemene bonen, dog met een veel dikker stam, die eenige jaren overblyft, en breid zig veel verder uit, dies ze ook met geen palen, of stokken te vreden is, maar moet op latten geleid werden, die men hier Parparren noemd.

De bladeren staan drie, en drie by malkander op korte steeltjes, en dezelve alle drie t'zamen op een langer steel, die boven wat hol is, en aan de eene zoorte, welke men de gemeene, of roode noemd, uit den groenen bruinagtig, aan de andere slegts groen.

Alle de stelen, en ryskens zyn ruig, en scherp in 't aantasten, schier snydende, zonderlyk de voorste.

De bladeren zyn van gemeene bonen fatsoen, of wel zoo breed, drie en vier duimen lank, en schier ook zoo breed, in de lengte met drie zenuwen doortogen, dog de twee zyde bladeren hebben de middelzenuwe niet regt door de midden, maar den voorsten rand nader gelyk alle bone zoorten doen, van verwe donker en donkergroen zonder eenige glans, slap, en wat ruig in 't aantasten. Hare stelen hebben by haren oorsprong aan den stam vier spitse blaadjes, of schubben, en daar by een bultje, of knietje. Uit de schoot van de bladdragende stelen, en uit den stam zelfs wassen andere ronde en styve steelen, een span of een voet lank, aan haar uiterste veele bloempjes dragende, als een lange tros, dog ider op een byzonder steel, en boven malkander.

De bloemen zyn ook als aan de gemeene boonen, of wel zoo groot, hebbende een groot, of schier dubbeld blad, uitwaarts gebogen, ligt paars; daar onder staan twee kleendere van hooger purper, die als wangen het middelste horentje bedekken, 't welk groen is, opwaarts gebogen, en bekleet met eenige witte draatjens digt daar tegen aanleggende.

Zy staan den geheelen dag geopent, vallen ook weinig af, en schier ieder brengt hare houwen voort; zoodat het de vrugtbaarste onder alle bone zoorten is: de houwen hangen ook met bosjes by malkanderen, een vinger lang, en een dwers vinger breed; of wat minder, plat, en wat gekromt, aan de kanten gekerteld, als zy jong zyn, en met een breede naat aan de binnenste of regte zyde, in zoo veel bultjens afgedeelt, als daar bonen van binnen schuilen. Zy blyven langen tyt groen, zoo lange zy ook tot het koken bequaam zyn. De rype werden Rookverwig, en hebben evene kanten. Binnen leggen drie en vier bonen, dikker en ronder als gemeene bonen; ook zoo niere-formig niet, maar regter als rolletjens, in de lengte van een nagel aan een vinger, het meeste part vol kuiltjens, als of zy onryp afgeplukt waren. Deze zyn van driederly coleur, na de drie zoorten, die men daar van maakt.

De eerste heeft zwarte bonen met witte punctjens, en een wit naveltje. De tweede heeft Oocker geele boonen, met zwarte punctjens, of plekjes, en dit zyn de twee gemeene zoorten; de derde is wat raarder, namentlyk de witte, die wy straks hier na in 't byzonder zullen beschryven.

Deze plante kan veele jaren overblyven, 't welk ze onder alle bone zoorten byzonder heeft, te weten zes a zeven, zoo men ze somtyts besnoeit, van de oude Ranken zuivert, en om de wortel nieuwe aarde legt, zoo kan ze tot tien jaren duuren, en gewint als dan een bogtige stam, zoo dik als een been, en meer, hoekig en als uit veele stammen t'zamengezet.

Naam. In 't Latyn Cacara of Phaseolus perennis. In 't Maleyts Cacara, met welken naam zy over al bekent is. In 't Bandaas Culombo. Het woort Cacara stamt duidelyk af van het Arabische Girgir, het geen in 't generaal alle bonen betekent, en het zelfde is eens met der Hebreuwen Ful en Phul der Arabieren waar van daan het duitsche Peuleo, ende onze noemen Cacara Karkarren.

Plaats.

Locus. Hæc officula per totam coluntur Indiam.

Cultura. Quum hæc planta tam amplè sese extendit, hinc in hortis circa alia olera tolerari nequit, ubique enim sua emittit flagella, arbores, & sepes adscendit, & miram format intricatamque congeriem, unde in apertis areis plantari hanc oportet, & super asserculos duci, quos cito occupat, & densa obtegit fronde, quum rite sese extenderit, tum fructus proferre incipit, atque inferiora abjicienda ejus sunt sarmenta, quædamque hic, & illic exscindenda, ut ventus perflare, ac Sol radiis siliquas tangere possit, tum per totum annum ejus fructus conquiri possunt. Tertio anno plurima vetusta abscindenda sunt sarmenta, ac novâ terrâ radix obtegenda, & quotannis asserculi renovandi, quum hi per densam frondem facile putrescunt.

Hæc autem planta plerumque obducta est pediculis arboreis nigris, & splendentibus, qui æque tetrum fundunt odorem, ac Cimices, si adtingantur, ad quos minuendos, & propellendos ignis fumans aliquando sub hac planta exstruendus est, & diligenter vetusta flagella, & folia depuranda. In Amboina non ultra quatuor, vel quinque persistit annos, in aliis autem regionibus per plures perennat annos.

In omni excrescit solo, si modo antea parum fuerit crematum. Hæc officula non mox plantanda sunt, quum e planta fuerint desumpta, sed prius per unum alterumve mensem in domo servanda sunt. Optime autem terræ committuntur mense Augusto, qui ultimus est mensium pluviosorum, si enim nimis tenera terræ committantur, copiosiores generant istos pediculos, nec officula completa sunt, sed rugosa, & foveolis excavata. Alioquin tam fertilis est hæc planta, ut in uno eodemque ramo uno tempore simul conspiciantur flores, semi, & penitus maturi fructus, quod com Aurantio ipsis est commune.

Usus. Vulgaris est cibus per totam Indiam, sed multo vilioris saporis quam Phaseoli nostri Europæi, ac pingue requirunt carnium jus, virides enim ejus siliquæ in conchides scinduntur, maturæ enim raro eduntur. Tenera folia inter olera quoque adhibentur, sed raro numero, quum vilis sint saporis, & fragilia, ita ut hæc planta culinæ tantum inserviat, cui quotidianum præbet commodum.

Rochefort. Histor. de Antillis cap. 11. hæc describit officula sub nomine *Feve de sept ans*, h. e. Phaseoli septem annorum, quum per septem continuos annos fructus proferant, flagella sua extendentes per arbores, & supra rupes, continuo flores, ac fructus gerentes.

Plaats. *Deze bonen werden door geheel Indien gebouwt.*

Queeking. *Vermits zich dit gewas zoo geweldig uitbreidt, zoo kan men 't in de tuinen by andere moeskruiden niet lyden, want het zend overal zyne ranken uit, beklimt bomen, en heiningen, en maakt een wonderlyke verwerringe, daarom men ze in opene plynen planten, en op parparren lyden moet, dieze met ter haast beklimt, en met een digt lof bedekt, als zy haar ter degen uitgebreit heeft, dan begint zy eerst vrugten te dragen; men moet als dan de onderste ranken wegsnyten, ook hier en daar eenige uitsnyden, dat het doorlugtig worde, en de Zonne de houwen raken kan, zoo kan men het geheele jaar vrugten daar aan hebben. In 't derde jaar moet men de oude Ranken afsnyden, en nieuwe aarde om de wortel dragen, ook jaarlyks de Parparren vernieuwen, om dat die door het digte loof verrotten.*

Zoo is ook dit gewas gemeenelyk bezet met zwarte en glimmende boomluizen, die zoo euvel stinken als weegluizen, als men ze aanraakt, om welke te verminderen men somtyts een smookend vier onder deze stokken moet stoken, ook neerstigh van de oude Ranken en bladeren suiveren. Het wil in Amboina niet meer dan vier of vyf jaren duuren, dog in andere gewesten blyft het meer jaren over.

Zy willen anders in alderhande gront opkomen, als hy maar te vooren een weinig gebrant is. Deze bonen moet men niet straks planten, als zy van den stok komen, maar eerst een maand of twee in huis bewaaren. Ook plant men ze best in de maand Augustus, zynde de laatste regenmaandt, en als men ze te jong plant, zyn zy de voornoemde wandtluizen meer onderworpen, en de bonen werden niet vollyvigh, maar rimpelig, en vol kuilen: Anders zyn zy zoo vrugtbaar, dat men aan eenen tak, en op eenen tyd te gelyk kan zien, de bloemen, halve, en geheel rype vrugten, 't welke ze met den Oranjeboom gemeen hebben.

Gebruik. *Het is een gemeene kost door geheel Indien, dog vry slegter van smaak dan onze Europisse bonen, en zy vereisschen een vette zop; werdende de groene bouwen in ruitjens gesneeden, want de rypen eet men zelden. De jonge bladeren werden ook onder de moeskruiden gebruikt, dog weinig in 't getal, om datze slegt van smaak, en breizelig zyn, zoo dat dit gewas alleenlyk voor de keuken dient, die daar van een dagelyks gerief heeft.*

Rochefort Historie van de Antillis cap. 11. *beschryft deze bonen onder de naam van* Feve de sept ans, *dat is bonen van zeven jaren, om dat ze zeven jaren na malkanderen vrugten dragen, hare ranken verspreidende door de bomen, en over de klippen, geduurig bloemen, en vruchten voortbrengende.*

Tabula Centesima Trigesima Sexta

Phaseolum exhibet *perennem*, qui *Cacara* vulgo dicitur.

OBSERVATIO.

Plurimæ horum Indicorum Phaseolorum species obcurrunt in *Hort. Malab. part.* 8. quarum illa, quæ *Tab.* 42. exprimitur, & *Katu Peru* vocatur, cum hac convenire videtur, estque Phaseolus Indicus trifoliatus silvestris, flore purpurascente, fructu majore *Commel. in notis* & *Plukn. Almag. p.* 291. & Phaseolus maximus perennis, semine compresso, lato, nigris maculis notato *Sloan. Cat. pl. Jam. p.* 66. qui plures alios adlegat auctores, & in ejus *hist. Jam. Vol. II. Tab.* 111. *Fig.* 1. exprimitur.

De Hondert en ses en dertigste Plaat

Vertoont de *overblyvende Bone-Plant*, *Cacara* in 't gemeen genaamt.

AANMERKING.

Zeer veel zoorten van Indische Bonen komen voor in het achtste deel van de *Hort. Malab.* waar van die geene, welke op de 42. plaat uitgedrukt, en *Katu Peru* genaamt werd, met deze schynt overeen te komen, en is de Indische driebladige Boon, van zelfs voortkomende, met een purperachtige bloem, en grooter vrucht van *Commel.* in de *Aantekening*, & *Plukn. Almag. p.* 291. en de zeer groote overblyvende Boon, met een gedrukt zaat, dat breed is, en met zwarte plekjes geteekent van *Sloan. Cat. pl. Jam. p.* 66. die veel andere Schryvers aanhaalt, en is in zyn *Histor. II. deel Tab.* 111. *Fig.* 1. afgebeelt.

CAPUT VIGESIMUM SEXTUM.

Cacara alba. Cacara Puty.

C*Acara alba* priori in omnibus fere partibus similis est, sed ejus stipes non ita crassus est, nec tot perennat annos, hic nempe in Amboina tantum per binos treave annos, sumque oportet, ut primo anno nullos proferat fructus: Flagella enim sua multo ampliora extendit priore, quæ rotundiora, & glabriora sunt, foliaque ad tactum molliora, magisque pallide virentia. Flores ejus albi sunt, ac copiosiores uno in corymbo. Ita ut siliquæ etiam majori numero simul dependeant, immo ex ipso stipite, & ubique, ubi geniculum observatur, ejusdem cum priore magnitudinis, & formæ, sed externe glabriores sunt, nec oras gerunt dentatas.

Officula alba sunt, turgida, nec tot foveolis, vel rugis contracta, quot prioris, cæterum ejusdem formæ, illis Phaseoli nostratis simillima, sed breviora, & rotundiora.

Cultura. Eandem requirunt culturam, afferculisque inponuntur, & amplis pergulis, & sæpius teneri abrumpuntur surculi, qui ad Sayor adhibentur, unde & fructus præcociores excrescunt.

Nomen. Latine *Cacara alba.* Malaice *Cacara Puti.* Javanice, & Baleyice *Cacara Lungsir.*

Locus. Iisdem obcurrunt in locis, in quibus prior, sed non ita familiaris est.

Usus. Officula hæc meliorem præbent saporem, ac non tantum virides ipsorum siliquæ, sed ipsa etiam exuta officula coquuntur, quæ fere matura saporem habent Phaseolorum. Tenera, ac mollia ejus folia aptiora sunt ad Sayor, seu olera prioribus, quum non tam silvestrem habeant saporem, nec adeo fragilia sint. Folia cum Sary, seu pauxillo Anisi contusa, & aqua subacta, & per pannum transcolata exæstuantibus propinantur hominibus, ut ardor exstinguatur.

Tabula Centesima Trigesima Septima

Cacaram exhibet *albam.*

OBSERVATIO.

Planta hæc videtur esse Phaseolus maximus perennis, floribus spicatis albis, speciosis, siliquis brevibus latis, semen russum, hilo albido fere circumdante *Sloan. Cat. pl. Jam. p.* 68.

XXVI. HOOFDSTUK.

De witte Cacara Plant.

D*E* witte Cacara *is de voorige in allen meest gelyk, dog de stam wert zoo dik niet, en duurt zoo veel jaren niet, te weten hier in Amboina maar twee en drie jaren, en dan moet hy nog wel het eerste jaar staan zonder vrugten. Want zy breid zyne ranken veel verder uit dan de voorige, dewelke ronder en gladder zyn, en de bladeren ook zagter, in het aantasten, en ligtergroen. De bloemen zyn wit, en meer by malkander aan eenen tros: zoo dat de houwen ook meerder in 't getal te zamen hangen, zelfs uit den stam, en overal daar een knietjen is, van de zelve grootte en fatzoen als de voorige, dog evener van buiten, zonder gekertelde randen.*

De bonen zyn wit, vollyvig, niet zoo vol luizen en rimpelen, als de voorige, anders van de zelfde fatzoen, onze Turksze boontjes zeer gelyk, dog korter en ronder.

Queeking. *Zy vereisschen de zelve queeking, werden op latten en breede luiven geleidt, ook dikwils van de jonge scheutjens berooft, die tot Sayor gebruikt werden, en daar door te haastiger vrugten dragen.*

Naam. *In 't Latyn* Cacara alba. *In 't Maleyts* Cacara Puti: *In 't Javaans en Baleyts* Cacara Lungsir.

Plaats. *Zy werden gevonden op de zelve plaatzen gelyk de voorigen, maar is zoo gemeen niet.*

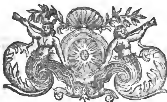
Gebruik. *Deze vallen wat beter van smaak, en werden niet alleen de groene houwen, maar ook de gepelde boontjes gekookt, die ten naasten by ryp zynde, smaaken schier als Turkse boontjes, de jonge en malsse bladeren zyn bequamer tot Zayor, of Moeskruiden, als de voorige, om dat ze zoo wilt van smaak, en brysselig niet zyn: de bladeren met Sary, of een weinig Anys gestoten, en met water door een doek gekleinst, geeft men te drinken aan menschen, die in groote hitte zyn, om de zelve te verdryven.*

De Hondert en seven en dertigste Plaat

Vertoont de *witte Cacara Plant.*

AANMERKING.

Deze plant schynt te zyn de zeer groote overblyvende Phaseolus, met witte geaairde schoone bloemen, en korte breede houwen, met een witte zaat, dat een witachtige naat omvangt van *Sloan. Cat. pl. Jam. p.* 68.

CAPUT VIGESIMUM SEPTIMUM.

Cacara nigra. Jule.

CAcara nigra *ample sese quoque extendit, oporteteque, ut asserculis, vel* pergulis *imponatur, sed non tam crassum format stipitem utrisque præcedentibus. Caules ejus, & flagella non rugosa sunt, uti in prima specie, sed rotunda, & glabra. Folia eandem habent formam, seu paulo majora sunt, glabra, tenuia, & amoene virescentia. Flores racemosi dependent plures simul, magni, formam habentes volantia Fuci, omnino purpurascentes, ac superius crassum gerunt petalum instar galeæ erectum, binaque gerunt longa, & lateralia firma petala, parum sursum retroflexa, corpus referentia Fuci, quæ in medio album tegunt firmumque corniculum, superne quoque incurvatum. Quivis flos calici insidet pallide virenti, & aperto, qui caput refert Fuci, uti in Cacara pruritus, excepto quod hic magis pallide rubeat.

Fructus quoque racemosi simul dependent, digitos referentea, vel fructus Tamarindorum, parum nempe inflexi, ac digitum crassi, & ad externum dorsum paulo angustiores, ad ventrem tribus protuberantibus costia notati. Quumque virent, molli lanugine obducti, qualis ad foliorum ortum in pedunculis, sed pauca conspicitur copia, nullum pruritum caussans. In quavia siliqua quinque sexve locantur officula, majora, & crassiora Phaseolis, primo rubentia, dein fusca, ac tandem nigerrima, glabra, & splendentia instar *Lapis Gagatis.*

Stipes hic celerrime, & luxuriosissime progerminat, quam latissime sese extendens, unde & Parparren, seu asserculis imponitur, alioquin arbores, vel ædium tecta adscendit.

Nomen. Latine *Cacara nigra.* Malaice *Cacara Jule*, & *Djule.* Amboinice *Maöba*, quod nomen commune gerit cum *Cacara pruritus*, quæ sine dubio silvestris hujus species habenda est.

Locus. Hæc planta non multum obcurrit in Amboina, sed copiosior in Java, Baleya. Sumatra, aliisque Malaiensibus Insulis, nullibi sponte crescens, sed pergulis plerumque imponitur circa ædes, ubi elegans præbet ornamentum, & gratam umbram, & aliquot perennare potest annos.

Usus. Culinæ herba est, sed caute usurpanda, quum ipsius officula vertiginem, & ebrietatem adferant, si vero rite sint exsiccata, bonum præbent saporem fere instar Fabarum, vel Phaseolorum. Sequenti præparantur modo.

Recentia officula, quum rubent, aquæ incoquuntur, exteriorque ipsorum pellicula abjicitur, & aqua denuo abluantur in aqua pluviali, ac dein hæc elixa instar aliorum Phaseolorum. Matura rite ebulliri oportet, nigra ipsorum pellicula abstrahi, ac per viginti quatuor horas macerari in aqua bis terve renovata, ac dein frixari, tum tollitur ipsorum noxa, alioquin enim inebriant, & aurium pruritum caussant. Ne gallinæ, vel alia animalia hæcce comedant officula. Viridia, ac tenera folia innoxie aliis admiscentur oleribus.

Javani matura, seu nigra sumunt officula, quæ in sartagine torrent, vel sub cineribus assant, donec nigra desiliat pellicula, & sic edunt, quæ saporem fere, & odorem habent instar Coffee tosti. Ad medicamina quoque adhibent, unde & in cistis aromaticis hæc servant cum ingenti fusca *Cacara Luke.*

Hujus plantæ silvestris quoque in litore obcurrit species ad mare crescens, folia gerens paulo majora, & acutiora, ac longiores siliquas, in quibus longiuscula, & nigra locantur officula, nullius usus.

Hisce sæpe nautæ nostrates falluntur, qui in litore hæc decerpentes nimis cito coquunt, & edere volunt, unde pessime sese habent, magnam sentientes anxietatem, & vertiginem. Ut autem hæc officula innoxia edantur, in aqua ebulliantur per noctem macerata, hacque effusa aqua innoxie edi, & coqui possunt.

Tabula

XXVII. HOOFDSTUK.

De zwarte Cacara.

DE zwarte Cacara *breidt zig ook verre uit, en moet op latten en luiven geleidt werden, dog en zet geen zoo dikke stam als de beide voorgaande. De stelen en ranken zyn geenfints ruig als aan de eerste zoorte, maar rond en glad. De bladeren zyn van het zelfste fatzoen, of wel zoo groot, even, dun, en jeugdig gras-groen; de bloemen hangen trosgewys by malkanderen, groot, en gefatsoeneerd als een vliegende Horssel, gantsch purper-verwig, hebbende boven een dik blad, als een helmken overeindt staande, dragende ter zyde ook twee styve lange bladeren, een weinig naar boven gekromt, verbeeldende het lichaam van de Horssel, en in de midden verbergende een wit styf horentje; ook na boven gekromt. Ieder bloem staat agter in een ligt groen en wyd huisje, gelykende den kop van den Horssel, gelyk als aan het maagden-kruit, behalven dat deze ligter rood zyn.*

De vruchten hangen ook in zwaare troffen by malkanderen, gefatsoeneert als de vruchten van Tamarinde, te weten een weinig omgekromt, een vinger dik, dog aan de buitenste rugge wat smaller, en aan den buik met drie uitpuilende ribben: als zy groen zyn, met een zagte dons bekleet, gelyk men ook een weinig ziet by den oorsprong der bladeren aan de stelen, dog niet jeukende: In ieder peul leggen vyf a zes bonen, grooter, en dikker dan de turkze, eerst root, daar na bruin, ten laatsten pik-zwart, glad, en glimmende als een git.

De stok wast zeer welderig, en ras op, en verbreidt zig zeer; daarom men hem op Parparren, of latten leiden moet, anderzints klimt by de bomen of daken der huizen op.

Naam. *In 't Latyn* Cacara Nigra. *In 't Maleyts* Cacara Jule, *en* Djule: *In 't Amboins* Maöba, *een naam gemeen met het maagden kruit, 't welk buiten twyffel voor een wilde zoorte van dit gewas te agten is.*

Plaats. *Men vindt dit gewas niet veel in Amboina, maar overvloediger op Java, Baly, Sumatra, en andre Maleytze Eylanden, nieuwers van zelfs wassende. Maar gemenelyk op latten ontrent de huizen geleit, daar het een fraaje verciering, en aangename schaduwe geeft, ook eenige jaren duuren kan.*

Gebruik. *Het is wel een keuken-kruidt, maar nogtans wat zorgelyk en omzigtig te gebruiken, want de bonen hebben een duiselige, en dronkenmakende kragt aan haar; als zy wel uitgeverst zyn, zyn ze goet van smaak bykans als de Roomse of Turkze: men præpareerdze aldus.*

De versse bonen, als zy nog root zyn, kookt men op in water, smyt het buitenste velletjen weg, giet dat water af, en spoeldse nog een rys met vers water, stoofdze daar na gelyk andere bonen. De rypen moeten wel opgekookt, het zwarte vel afgetrokken, een geheel etmaal in twee a drie versche wateren geweekt, als dan gestooft werden, zoo gaat de quaataardigheit weg; want anders maken ze wat dronken, en verwekken een jeuken in de ooren. De Hoenders en ander vee moet men ook niet van deze bonen laaten eeten; de groene en malze bladeren nogtans werden zonder schade onder andere Sayor, of Moeskruiden gebruikt.

De Javanen neemen de rype en zwarte, roostenze, of bradenze in de heete asschen, tot dat het zwarte velletje meest afspringt, en eeten ze uit de hand, smakende, en riekende schier als koffy boonen: Zy gebruiken ze ook tot eenig medicyn, en daarom vindt men ze in hare kruiddoozen nevens de groote bruine boon Cacare Luke.

Van dit gewas vindt men ook een wilde zoort op strand aan Zee wassen; met wat grooter, en spitzer bladeren, en langer houwen, daar in langagtige zwarte bonen leggen, onnut tot eenig gebruik.

Hier mede wert dikwils ons Zee volk bedrogen, die ze op strant plukkende al te haastig koken, en eeten willen, waar door zy zeer qualyk gestelt werden, een groote benoutheit, en duizeling gevoelende. Om deze bone egter te nuttigen, dat ze onschadelyk zyn, zoo kookze in water, laat ze een nagt weiken, dat water als dan afgietende, moogtze dan vryelyk koken, en eeten.

 De

Tabula Centesima Trigesima Octava

Cacaram exhibet *nigram*, cum *officulo* A *separato*.

OBSERVATIO.

Hæc planta est Phaseolus silvestris, minor, flore minimo, filiquis longis, teretibus, alba lanugine hirsutis *Sloan. Cat. pl. Jam. p.* 71. & Puffis Paru *Hort. Malab. part.* 8. *Tab.* 37. & forte est Phaseolus Æthiopicus, lobis nigris venis asperis, fructu atrosplendente *C. B. Pin. p.* 340. & *Plukn. Almag. p.* 291. ubi vide reliqua.

De Hondert en acht en dertigste Plaat

Vertoont de *zwarte Cacara* met deszelfs *boon* A afzonderlyk.

AANMERKING.

Deze plant is de boschige kleinder Phaseolus, met een zeer kleine bloem, en lange puntige houwen, met een witte wolligheid bedekt van *Sloan. Cat. pl. Jam. p.* 71. en Pussa Paru van de *Hort. Malab. part.* 8. *Tab.* 37. en misschien de Æthiopische Phaseolus, met een zwarte houw door de aderen ruig, en een zwarte blinkende vrucht van *C. B. Pin. p.* 340. en *Plukn. Almag. p.* 291. alwaar het overige ziet.

CAPUT VIGESIMUM OCTAVUM.

Quædam porro Indici Phaseoli species.

BOna *Allamoda*. Amboinice *Katjang Tulis*, h. e. *Phaseolus scriptus*, forma cum Phaseolis nostris convenit, sed ejus folia paulo minora sunt, glabra, & pallide virentia. Flores pusilli sunt, & albi, filiquæ tenues, & planæ, vulgaris formæ, quum maturæ sint, gilvæ: Officula albis nigrisque striis variegata sunt, sed niger prævalet color. Amant plantari ad fustes altos, & soli rite exponi, si enim asserculis inponantur, copiosam gerunt frondem paucosque fructus.

Aliunde deducta est hæc planta, & circa annum 1666. in Amboina vulgaris facta, nostri vero Amboinenses montani Leytimorenses hanc jam satis copiose plantant æque ac cives. Apta sunt hæc officula ad coctionem, & elixationem, innoxia, & boni saporis. Hunc in finem eliguntur femi matura filiquæ autem virides in conchidas quoque scindi, & elixari possunt.

Faba rubra, sunt Fabæ rubræ, estque exotica species aliunde deducta in Amboinam, cujus stipes paulo crassior est, & planta ipsa amplior priore, unde & asserculis inponenda est. Flores ejus albi sunt, filiquæ planæ, uti & Fabæ, sed majores, & turgidiores prioribus, totæ quanræ ineleganter rubræ, acsi cinereo essent colore inlinitæ, sed non variegatæ. Edi quoque possunt, sed quum pellicula ipsorum sit crassiuscula, non nisi femi matura adhibenda sunt, vetustæ enim pellem habent duram, siccam substantiam, & flatulentæ sunt.

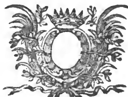
XXVIII. HOOFDSTUK.

Nog eenige andere Indische Bonen.

BOna Allamoda, *in 't Amboins* Katjang Tulis: *dat is* Phaseolus scriptus, *is aangewas onze bonen gelyk, dog de bladeren zyn wat kleinder, even, en ligtgroen. Het bloeizel is kleen en wit, de bouwen zyn dun en plat, van gemeen fatzoen, als zy ryp zyn, vaal-geel, de bonen zyn met witte, en zwarte strepen door malkanderen geschildert, dog het zwarte is het meeste. Zy willen aan hooge stokken geplant zyn, en wel ter zonne staan, want op latten geleid, gewinnen veel loof en weinig vrugten.*

Zy is van elders ingebragt, en ontrent het jaar 1666. *in Amboina eerst gemeen geworden; dog onze Amboinze Bergluiden van Leytimor planten ze nu redelyk veel, en zoo wel als de Borgers. Zy zyn bequaam tot het koken, en stooven, onschadelyk en goet van smaak: Hier toe verkiest men, die ten naasten by ryp zyn; dog de groene houwen kan men ook in Ruitjens snyden, en zoo stooven.*

Faba Rubra, *zyn roode of boere bonen, is ook een vreemde zoorte van elders in Amboina gebragt; wat dikker van stok, en grooter van beslag dan de voerige, dies op latten moeten geleidt worden. Het bloeizel is wit; de houwen plat, als ook de bonen, maar grooter en buikiger dan de voorige; over 't geheele lyf vuil-root, als met graauw gemengt zonder schilderye. Zy zyn ook goed om te eeten, maar om dat ze een dikagtig huideken hebben, moet men ze niet hooger neemen dan half ryp: want de oude vallen dik van huid, droog van substantie, en winderig.*

CAPUT VIGESIMUM NONUM.

Phaseolus minor. Katjang Poeti.

QUod proprie in India *Catjang* vocatur, est *Phaseolus minor*, in binas distinctus species, quarum prima alba est, major, & minor, cum silvestri alia specie. Major iterum binas habet varietates, albam, seu Javanam, & rubram, seu Amboinensem, de quibus utrisque hoc in capite agemus.

Primo *Phaseolus albus minor*, seu *Javanus*, planta est trifoliata instar Phaseolorum nostratum, sed quæ non alte ad palos excrescit, juxta terram enim prorepit instar Pisorum, quod & intelligendum est, ac notandum de omnibus subsequentibus *Katjang* speciebus. Folia ejus longiora, & angustiora sunt, quam in nostris Phaseolis, rugosa quoque, ut & sarmenta, quæ rugosiora sunt, quam in subsequenti rubra specie, caulesque in superiore parte excavati, seu canaliculati sunt.

Flos vulgarem Phaseolorum obtinet formam, satis magnus, & omnino albus, qui componitur ex ingenti duplici petalo retroflexo, in cujus inferiore parte aliquid lutei conspicitur coloris. Bina alia petala sunt alæ, quæ medium tegunt corniculum. Siliquæ glabræ sunt, semi pedem longæ, ac semi digitum latæ, albicantes, seu gilvæ, intus multa locantur ossicula, subrotunda, omnino uti nostrorum Phaseolorum, alba penitus, ac hilo nigro notata.

Nomen. Latine *Phaseolus minor albus*, seu *Javanus*. Belgice *witte*, of *Javaanze Boontjes*. Malaice *Katjang Poeti*.

Locus. Optima, & elegantissima hujus ossicula Javæ, & Baleyæ coluntur, unde & cognomen obtinuerunt, & inde longe lateque evehuntur, & cibo in navibus inserviunt. Olim in Amboina quoque reperiebantur, sed jam in desuetudinem venerunt, & ex Java huc adferuntur. In aliis quoque Indiæ locis crescunt, uti & in Africa, ac Guinea, unde ni fallor, etiam deferuntur in Portugalliam, sed paulo majora sunt, ibidemque vocantur *Fajons*.

Secundo *Phaseolus ruber*, seu Amboinensis, ossicula præbet diversi coloris, sed unius formæ, & modi crescendi, unde sub rubræ nomine comprehenduntur. Sarmenta ejus juxta terram quoque prorepunt, laterales autem caules sese parum elevant, & angulosi sunt, ad internam partem concavi, seu canaliculati: Folia ejus paulo minora, & angustiora sunt illis prioris, intense viridia, seu nigricantia, non splendentia, nec rugosa, sed sinuosa sunt, & contracta.

Flores magnitudinem habent priorum, seu instar illorum Sinensis Phaseoli, ac superius duplex gerunt petalum, extrorsum flexum, externe gilvum, interne pallide cœruleum, cum lutea macula in inferiore parte. Binæ alæ sunt pallide violaceæ, seu purpurascentes, album obtegentes corniculum. Hoc intelligendum est de vera rubra specie, in flavis enim, seu hepaticis ossiculis flores interne pallidi sunt, seu ex cinereo cœrulei, ac vetusti pallescunt, ac fere flavi sunt; Ante meridiem hi flores tantum aperti sunt, videturque hos Solem fugere, vel tolerare non posse, post pluviosam enim noctem matutino tempore omnes aperti sunt, sed circa horam decimam, quum Sol incipiat radiis suis hos tangere, mox sese claudunt, quum nullus alius in his observatur color externus quam gilvus, seu stramineus, quod extremum est binorum petalorum, quæ instar valvarum florem obtegunt.

Totius hujus plantæ caules adeo rugosi, & acuti sunt, ut manus lædant, si ruditer tractentur. Siliquæ ejus sunt quatuor, quinque, ac sex pollices longæ, vix semi digitum latæ, rectæ, ac binæ semper conjunctæ, quumque maturæ sumei sunt coloris. Ossicula in hisce contenta oblonga sunt, seu Cylindracea, minora quam in prioribus, ad utramque partem plana, acsi sibi invicem fuissent juncta, & obposita, suntque porro glabra, dura, & polita, tri vel quadricoloris, quædam enim obscure rubent, seu fusca sunt, quæ vulgarissima, & maxima sunt, quædam hepatica, quædam lurida, ac quædam etiam nigra. Radix longa est ac transversalis, sed incurva, alba, multisque verrucis obsessa.

Nomen.

XXIX. HOOFDSTUK.

De kleinder Katjang.

H*Et geene men eigentlyk in Indien* Catjang *noemt, is een* Phaseolus minor, *en verdeelt in twee geslagten, de eerste zoorte groote, en kleine, behalven nog eenige wilde. Het groote geslagte heeft twee zoorten, een witte, of Javaanze, en een roode, of Amboinze, van welke beiden wy in dit Capittel zullen handelen.*

De eerste Phaseolus minor albus, *witte Javaanze Boontjes, is een driebladig gewas, gelyk onze gemeene bonen, doch niet hoog aan stokken opwassende, maar langs de aarde kruipende, gelyk erweten, 't welk ik van alle de volgende* Katjang *zoorten wil verstaan hebben. De bladeren zyn langer, en smalder dan aan onze bonen, mede zoo ruig, maar de ranken nog ruiger dan aan de volgende roode zoorten, en de stelen zyn aan haar boven zyde hol, of gegeut.*

De bloeme is van gemeene bonen fatzoen, redelyk groot, en geheel wit gemaakt van een groot dubbeld blad, agterwaarts gebogen, aan wiens buik men iets geels ziet. De twee andere blaadjes zyn de wangen, die het middelste hoorentje bedekken. De houwen zyn egaal, een halve voet lang, en een halve vinger breed, witachtig, of vaal, binnen leggen veele Boontjes, met ronde hoofden, ten eenemaal als onze Turkze Boontjes, geheel wit, met een zwart naveltje.

Naam. *In 't Latyn* Phaseolus minor albus, *of* Javanus. *In 't Duits* witte, *of* Javaanze Boontjes. *In 't Maleyts* Katjang Poeti.

Plaats. *De beste, en schoonste werden op Java, en Baley gehavent, waar van zy ook de toenaam hebben, en van daar wyd, en zyd uitgevoert werden, en tot spyze op de schepen dienen. Eertyds had men ze in Amboina ook, doch zyn nu meest uitgegaan, en werden van Java ingebragt. Zy wassen in andere landen meer van Indien, als mede in Africa, en Guinea, van waar ze naar myn best onthout, wel overgebragt werden na Portugaal, hoewel wat grooter, en hieten aldaar* Fajons.

De tweede Phaseolus ruber, *roode, of Amboinze Boontjes, zyn wel van verscheide coleuren, doch van eenderlei fatzoen, en wasdom, dierhalven onder de naam van roode begrepen. De ranken kruipen ook langs de aarde, doch de zyd-stelen verheffen hun wat, en zyn hoekig, aan de binnen-zyde hol, of gegeut. De bladeren zyn wat kleender, en smalder dan aan de voorgaande, hoog- of zwart-groen, zonder glans, niet ruig, doch staan in veele bogten, en gekronkels.*

De bloemen zyn zoo groot als aan 't voorige, of als die van Sineeze Boontjes, hebbende boven een dubbeld blad, uitwaarts gebogen, van buiten vaal, van binnen licht-blaauw, met wat geels aan den buik. De twee wangen zyn licht-violet, of paars, bedekkende het witte hoorentje. Dit is te verstaan aan de regte roode zoorten, want aan de geele, of Leververwige Boontjens, zyn de bloemen van binnen bleek, of graauw-blaauw, en oud geworden zynde, verbleeken zy schier geel; Men ziet ze maar voor den middag geopent, en het schynt, dat zy geen Zonne konnen verdragen, want na een regenachtige nagt, staan zy des morgens alle te zamen open, maar omtrent tien uuren, als de Zon begint te steken, sluiten ze zig straks weder toe, wanneer men geen andere coleur van buiten ziet als vaal, of stroo-geel, zynde het buitenste van de twee blaadjes, die als twee ladekens de bloem bedekken.

De stelen van het gansche gewas zyn zoo ruig, of scherp, dat ze een weinig in de handen snyden, als men daar door gaat. De houwen zyn vier, vyf, a zes duimen lang, schaars een halve vinger breed, regt, en altyd twee by malkander staande, zyn, als zy ryp zyn, rookverwig. De Boontjes daar inne zyn lankwerpig, Rolleformig, kleinder dan de voorige, en aan beide de einden plat, als of ze tegens malkanderen gezeeten hadden, voorts glad, hard, en even, van drie a vierderlei coleur, want zommige zyn donker, of bruin-root, 't welk de gemeenste, en grootste zyn, zommige zyn Leververwig, zommigen ook doods-geel, en weinige ook zwart. De wortel is lank, en dwers, doch gekronkelt, wit, ende is met veele wratten bezet.

Naam.

Nomen. Latine *Phaseolus minor ruber*, seu *Amboinicus.* Belgice *roode*, of *Amboinze Boontjes.* Malaice *Katjang Mera.* Ternatice .... Amboinice *Arile*, & *Aboë Ila.* Bandice *Uöt.* Sinice *Taü.* Vox *Katjang* derivatur ab Arabico *Kitania*, & *Katina*, quod in genere omne legumen parvum significat, idem cum Chaldaico *Kitnith*, cuncta vero originem suam ab Hæbraico *Katon*, h. e. parvus, habent.

Naam. *In 't Latyn* Phaseolus minor ruber, *of* Amboinicus. *In 't Duits* roode, *of* Amboinze Boontjes. *In 't Maleyts* Katjang Mera. *In 't Ternataans* .... *In 't Amboins* Arile, *en* Aboë Ila. *In 't Bandaas* Uöt. *In Sinees* Taü. *Het woord* Katjang *werd afgeleid van het Arabische* Kitania, *en* Katina, *het geen in 't generaal alle klein peulgewas beteekent, en het zelfde is met het Chaldeeuwsche* Kitnith, *welke te zamen hun oorspronk hebben van het Hebreeuwsche* Katon, *dat is* klein.

Locus. Rubra hæc, & flava officula in cunctis fere reperiuntur Archipelagi hujus Orientalis insulis. Rubra, & flava promiscue coluntur in cunctis Amboinæ insulis, inter quæ Bonoensia optima sunt: Flava, & hepatica potissimum ex Zolora deferuntur, ac Bengaya, & Banda reditum habent ex Key Arou, & insulis ad Eurum sitis. Ternata, & Moluccæ sponte hæc proferunt, uti & ex Tambucco, Sangi, Manado, & tota Orientali Celebes plaga deferuntur.

Plaats. *Deze roode, en geele Boontjes vind men schier in alle Eilanden van de Oosterische Archipelagus. De roode, en geele door malkanderen werden geoeffent in alle de Amboinze Eilanden, waar onder die van Bonoa wel de beste zyn: De geele, of Leververwige brengt men meest uit Zolor, en Bangay, en Banda werden gerieft van Key Arou, en de Zuid Oosterse Eilanden. De Ternaten, en de Moluccos hebbenze aan haar zelfs, en ook uit Tambucco, Sangi, Manado, en de geheele Oostkust van Celebes.*

Cultura. Quum hæc officula tam universale præbeant nutrimentum, hinc magnam constituunt partem Indicæ agriculturæ, immo harum insularum incolæ hanc pluris faciunt culturâ Oryzæ, quum ejus loco Sagus panem habeant, binis plantantur modis. In Java, Baleya, aliisque Malaiensibus insulis terræ imponuntur uti aliæ fabæ, quum plantatores bacellum tenent bifurcatum, quo foramina terræ formant, si terra prius bene sit præparata, quum in quovis foramínulo bina deponunt officula. In hisce Orientalibus regionibus non tantum impendere volunt laborem, sed sequenti seruntur modo.

Queeking. *Dewyl deze Boontjes zoo een algemeen voedzel zyn, zoo makenze een groot gedeelten uit van den Indischen Akkerbouw, ja de Inlanders dezer Eilanden laten zig daar meer aan gelegen zyn, dan aan den Ryst teeling; vermits ze in deszelfs plaats met haar Sagoe-brood verzien zyn, men plantze op tweederhande manier. Op Java, Baley, en andere Maleytze Eilanden werden ze gesteeken, gelyk alle Boontjes, hebbende de planters een houtje met twee spitzen, waar mede zy gaten in de aarde steken, als het land eerst wel omgearbeid is, latende in ieder gaatje een paar Boontjes vallen. In deze Oosterze quartieren wil men zoo veel moeiten niet doen, maar zy werden gezaait op de volgende manier.*

Ingens hunc in finem eligitur campus, qui quo silvestrior, eo melior, omnes cædentes herbas, frutices, & arbores, quas promiscue decidere sinunt, atque tali in situ manere, donec folia cum plurimis surculis siccentur, & decidant, maximæ autem, & gravissimæ arbores relinquuntur, dein hæc cremantur, ita ut omnes foliaturæ, & herbæ pereant, expectaturque, donec per unum alterumve diem pluviæ ceciderint. Tum mense Augusto luna opaca hæc ossicula projiciuntur, & per crematas istas plantas feruntur, quænam terram tangant, non curant, quædam ramis incumbunt, sed pauca tantum pars, quum per pluvias dein projiciuntur, & in terram decidunt. Hoc opus *Weru* vocant, h. e. projicere, ac talia *Katjang Waweroe.* Si pluvia tum superveniat, mox hæc ossicula quarto, vel quinto die progerminant per acuta, & angusta foliola, quæ sensim latiora exerescunt.

Een groot veld nemenze hier toe, hoe wilder hoe beter, en kappen al de ruigten, en bomen om, latende die hol over hol op malkanderen vallen, en zoo leggen, tot dat de bladeren met de meeste ryskens verdroogen, en afvallen, doch de grootste, en zwaare bomen laten zy staan, daar na werd daar den brand in gesteeken, dat al de ruigte afbrande, en men verwagt een, of twee dagen den regen daar op. Als dan in de maant Augustus by donkere Maan werden de Boontjes met de handen over, en door deze ruigte gezaait, die dan de aarde raken, die ratenze, en het ander blyft op de takken leggen, 't welk egter weinig is, en door den regen nog al op de aarde gespoelt werd. Dit werk noemen zy Weru, *dat is werpen; en zulke* Katjang *daar door voortgekomen* Katjang Waweroe. *Als nu een regen hier op valt, zoo komen de boontjes de vierden, of vyfden dag op met smalle, en spitze blaadjes, die hoe langer, hoe breeder werden.*

Si plantula spithamam, vel pedem alta sit, tum superiores ejus partes cum tribus tenerrimis foliolis abrumpuntur, unde mox in ramos extenditur, atque hi in longum excreti si fuerint, tenera ipsorum iterum decerpuntur foliola, quod opus *Oelangh* vocatur, ac ter quaterve iterandum est, ut tota planta in multa sese extendat, & brevia sarmenta, ac copiosos proferat fructus, si enim hæc castratio omittatur, frutex hic pauca, & longissima profert flagella, longe lateque per alias prorepit herbas, copiosa gerens folia, sed raros fructus.

Als het plantje een span, of een voet hoog is, zoo werden de bovenste toppen met de drie jongste blaadjes afgebroken, waar door het plantje zich straks in takken verspreid, deze wat lang geworden zynde, werden al weder van haar jonge bladeren berooft, welk werk men Oelangh *noemt, en drie, of vier malen herdoen moet, op dat de geheele planten in veel korte ranken zig verdeelt, en veele vruchten brengt, want als men dit bladeren nalaat, zoo gewind de struik weinige, en zeer lange ranken, wyds en zyds over de ruigte kruipende, veele bladeren, maar weinig vruchten voortbrengende.*

Qui tertio, vel quarto mense maturescunt, quum plurima fruticis folia marcescunt, ac decidunt, ita ut nil nisi nudi caules, ac siliquæ conspiciantur. Qui parvis in hortis has colunt plantas, ipsarum siliquas manibus decerpere possunt simul cum vicinis rachidibus, quas in matta ad Solem exsiccant, fustibus ossicula explodunt, vel manibus hæc exuunt contercendo, quum paleæ vento dejiciuntur, ossiculaque in stramineis servantur saccis. Javani vero, Baleyenses, aliique, qui ingentia arva hisce habent consita, hanc avulsionem instituere nequeunt, unde totos evellunt stipites, quos in magnis exsiccant ad Solem mattis, & fustibus dein pulsant.

In de derde, of vierde maand zyn zy ryp, wanneer de meeste bladeren aan den stok verdorren, en afvallen, zoo dat men niet dan de bloote stelen, en houwen ziet. Die nu kleine tuinen hebben, konnen deze houwen met de handen afplukken, t'zamen met de naaste ryskens, die zy dan op een matte in de Zonne droogen, met stokken uitslaan, of met de handen uitvryven, en wannen, dat het kaf wegvliegt, en de boontjes in strooje zakken bewaren. Maar de Javanen, Baleyers, en andere, die groote velden hebben, konnen dit plukken niet afwagten, dier zy de geheele stokken uittrekken, en op groote matten in de Zonne droogen, en met stokken uitslaan.

Primus serendi modus per fustes apud Amboinenses usitatus est, sed oportet, ut per mensis spatium serior instituatur, Octobri nempe, quum Occidentales incipiant menses, quæ enim per fustes inpinguntur ossicula, non tot requirunt pluvias, quam sata, contra Javani, & Baleyenses per sationem multa perderent, quum ipsorum regio tot alat turtures, qui sata magnâ ex parte comederent.

De eerste manier met steken is wel by de Amboineezen ook gebruikelyk, doch moet wel een maand later geschieden, te weten in October, als de Weste Mousson begint, want de gesteken behoeven zoo veel regen niet als de gezaaide, daar en tegen de Javanen, en Baleyers zouden by het zaaijen veel te kort komen, vermits hare landen zeer vol Torteldiuven zyn, die het gezaaide meest zouden opeeten.

Am-

De

Amboinenſes quoque magis ſequentia minora terræ committunt oſſicula, quam hæc majora rubra, nec tantum inpendunt in agri præparatione laborem, quantum Javani, depurantes modo primum crematam terram, in qua bifurcatis fuſtibus foramina formant, in quibus oſſicula deponunt. Quum fructus ſint ſemi maturi, ac copioſa cadat pluvia, plurimi perduntur, & a vermiculis exeduntur, unde quam diligentiſſime obſervandi ſunt ferventes dies, ut tot colligantur, quot maturæ ſunt ſiliquæ. Amboinenſes modo tot plantant, quot quotannis ipſorum indiget familia, pro Europæis enim aliisque civibus aliunde petenda ſunt hæc oſſicula. Videturque Amboinenſes neglexiſſe alba oſſicula, quæ & hinc deficiunt, quum non ſint durabilia.

Uſus. Omnes Catjang ſpecies poſt Oryzam vulgatiſſimus eſt cibus tam in familiis quam navibus. Alba oſſicula omnium ſaluberrima, & delicatiſſima ſunt, ſed vix ultra annum conſervari poſſunt, quum tam facile carioſa ſint, ſeu a vermiculis exeſa. Flava durabiliſſima ſunt, præſertim Solorenſia, ac dein rubra, ſed vilioris ſunt ſaporis, ac craſſum generant ſanguinem, atque vim habent diureticam, unde & exhibentur illis, qui Amboinenſibus laborant variolis, quum compertum fuit, ſudores etiam promovere, ſanguinem in actum ducere, atque hinc omnes inpuritates in eo latentes ad corporis peripheriam expellunt. Hæc enim maligna ſcabies oritur ex craſſo, melancholico, & Phlegmatico ſanguine, profundiſſime in corpore hærente, unde & homines perfecte curari nequeunt, niſi quum depravatus ſanguis ſit expulſus, quod non cito, ſed pedetentim perficiendum eſt, quotidie adhibendo talem cibum, qui expellendi habet vim, uti hæc rubra *Katjang*, lardum, caro teſtudinum &c.

Si rubra oſſicula in cæna edantur, ſomnos cauſſant graves, ſunt autem generaliter ſalutaria operariis, ſed vetantur Dyſentericis, vel qui aliis abdominis torminibus obnoxii ſunt, quum nutrimentum dant flatulentum, quod ſimilibus in morbis nocet.

Quædam *Katjang*, ſeu Phaſeolorum ſpecies deſcribuntur in *Hort. Malab. part.* 8. quarum illa *cap.* 41. *Pærou* dicta fere cum *rubris* quadrat *Oſſiculis*, quæ auctor Belgice vocat *Heilbonen*, quænam autem ſpecies ſit ſubſequens *Catu Pærou* haud facile declarare poſſum, quum in iſtis capitibus de uſu ipſorum culinario nil ſit memoratum.

De Amboineezen ſteken ook meer de volgende kleene Boontjes, dan deze groote rooden, zoo veel moeiten aan het lant niet doende als de Javaanen, maar maken het te vooren gebrande lant ſlegts ſchoon, ſteken met hare tweetandige voekjes gaten daar in, en laten dan de Boontjes daar in vallen. Als by de half-rype vruchten veel regen voorvalt, dan bederven de meeſte, en werden wormſtekig, daarom men zeer neerſtig op warme dagen moet paſſen, om zoo veel in te oogſten, als 'er ryp zyn. De Amboineezen planten maar even zoo veel, als zy jaarlyks voor hunne famulien nodig hebben, voor de Europiaanen, en andere Borgers moet men ze van elders inbrengen. En 't ſchynt, dat onze Amboineezen de witte Boontjens hebben laten uitgaan, om datze niet durabel zyn.

Gebruik. *Alle deze zoorten van Katjang zyn naaſt den Ryſt de gemeenſte proviſie, zoo in de huishoudinge, als op de ſchepen. De witte Boontjes zyn wel de gezonſte, en ſmakelyker, maar men kan ze kwalyk over een jaar goed houden, om dat zy zoo ligt wormſtekig werden. De geele zyn de durabelſte, inzonderheid de Soloreeze, en daar na de roode, doch deze beide zyn weder ſlegter van ſmaak, en maken een zwaar bloet, met een dryvende kragt, daarom werden zy voorgeefs, en te eeten gegeven den genen, die de Amboinſche pokken hebben, om dat men bevonden heeft, dat zy zweet verwekken, het bloed gaande maken, en zoo alle onreinigheid daar in ſchuilende na buiten dryven: Want dit kwaadaardige ſchurft ontſtaat uit een dik, melankolyk, en Phlegmatyk bloet, zeer diep in 't lyf ſchuilende, en waar van de menſchen niet volkomen geneezen kunnen worden, voor dat het kwade bloed ter degen uitgebragt zy, 't welk niet ſchielyk, maar allenskens moet geſchieden, gebruikende dagelyks zodanige koſt, dewelke uitdryft, als deze roode* Katjang, *Spek, Schildpads-vleeſch &c.*

De roode Boontjes by het avondmaal gegeeten, maken zware dromen, en zyn in 't generaal gezont voor lieden, die werken, behalven dat de rooden werden verboden aan luiden, die aan de Bloedgank vaſt zyn, of andere Buikpyn hebben, om dat zy een winderig voedzel geven, 't welk aan diergelyke ziektens quaad doet.

Eenige zoorten van Katjang *werden beſchreeven in* Hort. Malab. part. 8. *waar onder* cap. 41. Pærou *ten naaſten by met de voorſchreeven* roode Boontjes *overeenkomt, dewelke de Autheur in 't Duits noemt* Heilbonen, *doch wat het volgende* Catu Pærou *voor een zoorte zy* cap. 42. *beſchreeven, kan ik niet wel raden, dewyl in alle die Capittelen van haar gebruik in de keuken niets aangehaalt is.*

Tabula Centeſima Trigeſima Nona

Ad *Figuram Primam Phaſeolum* exhibet *minorem*, cum ejus *oſſiculis a a* ſeparatis.

Figura Secunda Phaſeolum denotat *minimum*, uti a *Rumphio* vocatur, & qui ſubſequenti deſcribitur capite.

De Hondert en negen en dertigſte Plaat

Vertoont in de *Eerſte Figuur* de *kleinder Katjang*, met deszelfs *Boontjes a a* afzonderlyk.

De *Tweede Figuur* wyſt aan de *kleinſte Katjang*, zoo als die van *Rumphius* genaamt werd, en welke in het volgende Hoofdſtuk beſchreeven werd.

OBSERVATIO.

Hæ minores Phaſeoli ſpecies *Katjang* vulgo in India vocantur, cujus plures occurrunt varietates, videturque eſſe Phaſeolus erectus, minor, ſiliqua tereti ventricoſa, pallide flaveſcente, ſemine albo *Sloan. Cat. pl. Jam. p.* 72. & Phaſeolus Indicus flore ample cæruleo, ſiliquis erectis, gemellis, fructu parvo toſſeſcente *Plukn. Almag. p.* 290. & Phaſeolus Indicus trifoliatus minor, flore cœruleo, ſiliqua longa anguſtiſſima, fabis membranis transverſis diſſeptis *Ray hiſt. pl. tom. p.* 444 qui cum Pæru *Hort. Malab. part.* 8. *Tab* 41. jungitur, uti & cum *Pluknetii* planta, & Phaſeolus Zeylan. tenellus, ſiliquis anguſtis *Muſ. Zeyl. p.* 44. & *Theſ. Zeyl. p.* 189. &c.

AANMERKING.

Deze kleinder zoorten van Phaſeolus werden doorgaans *Katjang* in Ooſt-Indien genaamt, waar van veele zoorten zyn, en deze ſchynt te zyn de kleinder opſtaande Phaſeolus met een lange opgeſwolle bleeke houwe, met een wit zaat van *Sloan. Cat. pl. Jam. p.* 72. en Indiſche Phaſeolus, met een wolde blauwe bloem, met twee opgeregte houwen, en een klein vaalagtig vruchtje van *Plukn. Almag. p.* 290. en Indiſche kleinder driebladige Phaſeolus met een blauwe bloem, met een lange zeer ſmalle houwe, met boontjes in dwers vliezen leggende van *Ray. hiſt. pl. tom.* 3. *p.* 444 welke met de Pæru van de *H. Malab. part.* 8. *Tab.* 41. gevoegt werd, als mede met die plant van *Pluknet.* en de teere Zeylonſche Phaſeolus met ſmalle houwen van het *Muſ. Zeyl. p.* 44. en *Theſ. Zeyl. p.* 189. &c.

CAPUT TRIGESIMUM.

Phaſeolus minimus. Katjang Kitsjil.

HÆc *Phaſeoli* ſpecies adeo puſilla eſt, ut potius *Viciа* quam *Phaſeolus* haberetur. Ejus plantæ adeo humiles ſunt, ut terræ fere incumbant, ſed non longis protepunt flagellis.

Folia omnium minima ſunt, tres pollices longa, ac paulo minus lata, obſcure virentia, rugoſa, & piloſa, ita ut veſtibus adhæreant. Ejus quoque caules omnes anguloſi ſunt, rugoſiores, & acutiores, quam in ullis *Katjang* ſpeciebus, ita ut teneras quoque manus lædere poſſint.

Floſculi ex pedunculis nodoſis excreſcunt, multo minores prioribus; coloris lutei, petalum nempe ipſorum ſummum, ac duplex pallide flaveſcit, binæ alæ luteæ, ac corniculum ſubtus latens lividum. Siliquæ ejus minorem digitum longæ ſunt, rotundæ, ac culmum craſſæ, rugoſæ, & firmis pilis hirtæ, in parvos iſthmos diſtinctæ, quumque matureſcunt, nigræ, ac quodammodo pungentes.

Oſſicula in hiſce contenta haud majora ſunt Viciis, ſed Fabarum formam diſtincte habent, ad utramque partem plana, acſi ſibi invicem fuiſſent adpoſita, ac porro rotunda, hiloque notata. Plurima horum pallide virent, ut & pallide flava, gilva, & lurida, inſtar Lentum, pauca etiam nigra. Radix alba eſt, longa, fibroſa, nodoſa, & verrucoſa.

Nomen. Latine *Phaſeolus minimus.* Malaice *Katjang Kitsjil*, & *Idju.* Belgice *Groene Katjang.* Amboinice *Abue Maiin.* Bandice *Caju Hoan.* Ternatice *Fue.* In Loehoa *Abube Mamahun*, & tantummodo *Abue.* Sinice *Lectau.*

Locus. In iisdem creſcit regionibus cum majore *Katjang*, Amboinenſes autem noſtri non plura plantant, quam ſufficiunt pro familia ſua. In Java vero tam copioſe ſeruntur, ut naves hiſce impleantur, quæ in alias venalia deferuntur regiones. Manado, Mundana, aliaque Xoelaënſes regiones magna copia hæc ſubpetunt, uti & Kaya, & Arola quotannis magnam exhibent pro Banda quantitatem.

Cultura. Minor hæc Katjang ſpecies tam ſeritur, quam fuſtibus inpingitur, ſed ultimus hic modus prævalet, quod fit menſe uno alterove ſerius, quam dictum Weroe, ſeu Sajen, ſub finem nempe Septembris, & Octobri, circa novilunium, ac tertio dein menſe matureſcunt. Terra hunc in finem præparata non ſit ramis cæſis, vel arboribus conſperſa, uti in *Weroe*, ſed puram oportet eſſe, tumque acutis baccellis foramina formantur, in quibus Katjang decidere ſinunt. Quum hæc plantula jam terniones emiſerit foliorum, tum ſurculi ſummi, & folia decerpenda ſunt, ut plantulæ frequentiores forment ramulos, hæcque foliorum collectio omni fere menſe iteranda eſt, decerpta hæc foliola non pereunt, ſed oleri inſerviunt, cum aliis herbis, & Katjang cocta, ex quibus etiam Lactuca, ſed vilior præparari poteſt, ſi prius aquæ inſtillentur fervidæ, donec flacceſcant, quibus dein Oleum, & acetum adfunditur. Matura hæc oſſicula depurantur pulſatione & cribratione, uti ſupra dictum fuit, depurata hæc ſervantur in oblongis ſtramineis ſaccis, incolis *Soekkol*, & noſtratibus *Broodjens* dictis, qui coſuuntur ex Sagus corticibus *Coeroerong* dictis, & in loco fumo repleto ſuſpenduntur.

Uſus. Hæc minor viridis *Katjang* ſpecies Javanis multo uſitatior eſt, & vulgatior rubra, ex qua omnes quoque inplentur naves, quæ per Indias navigant, eſtque durabilior majori ſpecie, ac melius præbet nutrimentum, quum non tam flatulenta ſint, ac mirandum eſt, in navibus molliora, & delicatiora poſſe hæc oſſicula coqui, quam in ædibus, licet caro ſalita ipſis addatur, unde in culina ſæpe induteſcunt, quod non tribuo qualitati navis, ſed facultati coqui, qui in navibus magnam ſimul coquit copiam in ingentibus cacabis, Katjang nempe ſolum, ac caro ſalita quoque ſola, donec utraque fere ſint mollia, quum ambo hæc ſibi invicem miſcent, & addunt, quod coqui terreſtres, ſeu culinarii non ita exacte obſervant.

Hæc

XXX. HOOFDSTUK.

De kleinſte Katjang.

D*Eze zoorte van* Katjang *is zoo klein, dat men dezelve eer voor* Vitzen, *dan Boontjes zoude aanzien. De ſtruiken zyn zoo laag, dat zy wat ter aarden* leggen, *doch kruipen met geen lange ranken.*

De bladeren zyn de kleinſte van allen, drie duimen lang, en wat minder breed, donker-groen, ruig, en hairig, zoo datze aan de klederen kleven. Zoo zyn ook al de ſtelen geboekt, ruiger, en ſcherper dan alle Katjang *zoorte, zoo dat ze ook teere handen konnen bezeeren.*

De bloempjes komen aan geknopte ſteeltjes voort, veel kleender dan de voorige, en geel van coleur, te weten het bovenſte dubbelde blaadje is licht-geel, de twee wangetjes regt-geel, en het hoorentje daar onder ſchuilende loodverwig. De houwen zyn een kleine vinger lang, rond, een ſtroohalm dik, ruig, en met ſtyve haartjes bezet, in kleene heuveltjes verdeelt, als zy ryp zyn, zwart, en eenigzins ſtekelig.

De Boontjes daar in *zyn niet grooter als Vitzen, dog klaarlyk de gedaante van bonen vertonende, aan beide einden plat, als of zy tegens malkanderen gezeten hadden, voorts rond, met een bone naveltje. De meeſte zyn licht-groen, andere bleek-geel, vaal, en leververwig, gelyk Lanzen, weinige ook zwart. De wortel is wit, lang, veſelig, zeer knobbelig, en vol wratten.*

Naam. *In 't Latyn* Phaſeolus minimus. *In 't Maleyts* Katjang Kitsjil, *en* Idju. *In 't Duits* groene Katjang. *In 't Amboins* Ahue Maiin. *In 't Bandaas* Caju Hoan. *In 't Ternataans* Fuo. *Op Loeboe* Ahuhe Mamahun, *ende ſlegts* Ahue. *In 't Sinees* Lectau.

Plaats. *Zy waſſen in dezelve landen met de groote* Katjang, *onze Amboineezen planten 'er niet meer van dan voor hare huishoudig genoeg is. Maar op Java werd ze zoo overvloedig gezaait, dat men geheele ſcheepen daar mede provianđeert, en in andere landen te koop brengt. Manado, Mindano, en de Xoelaëſe Eilanden geven 'er ook veele uit, zoo leveren ook die van Key, en Aroe jaarlyks een groote meenigte in Banda.*

Queeking. *De kleene Katjang werd zoo wel gezaaid, als geſtoken, doch het laaſte meeſt, 't zelve geſchied een maand of anderhalve later, dan het voorſchreeven Weroe, of Sajen, te weten in 't laatſte van September, en October, omtrent de nieuwe Maan, en in de derde maand daar na worden zy ryp. Het land hier toe gedeſtineert, mag geen omgevelde takken, of bomen hebben, gelyk by het* Weroe, *maar moet daar van gezuiverd zyn, en dan werden met ſpitze houtjes gaten geſtoken, daar men de Katjang laat invallen. Als dit plantje nu drie a vier drielingen van bladeren heeft, zoo moet men de bovenſte ſcheutjes, en jonge bladeren afbreken, op dat de plantjes meer takjes gewinnen, en deze bladinge moet men alle drie, of vier weken herdoen, de afgebroken blaadjes gaan niet verloren, maar dienen tot moeskruid, onder andere Sajor, of Katjang gekookt, zoo kan men ook een ſlegte Salade daar van maken, als men ze eerſt in heet water doopt, tot dat ze ſlenſſen, en daar na Oly, en Azyn daar over giet. De rype Boontjes worden ſchoon gemaakt, door kloppen, en wannen, gelyk boven gezegt is, de ſchoon gemaakte werden bewaart in lankwerpige ſtrooien zakken, by de Inlanders* Sockkol, *en by de onze* Broodjens *genaamt, uit Sago-ſchorſſen* Coctocrong *t'zamen genaait als een zak, en dan aan een rookachtige plaats opgehangen.*

Gebruik. *Deze kleine groene* Katjang *zyn by de Javanen veel gebruikelyker, en gemeender dan de roode, waar van ook alle ſchepen geproviandeert werden, die in Indien varen, zy zyn durabelder dan de grooten, geven een beter voedzel, en zyn zoo winderig niet, het is wonder, dat men ze aan boord veel malzer, en beter kan koken, als aan land, ſchoon men het pekel-vleeſch daar in doet, waar door zy aan land dikwils harder werden, 't welk ik echter niet de eigenſchap van 't ſchip toe ſchryve, maar de kenniſſe van de Koks, die aan boord een groote meenigte te gelyk koken in haar groote ketels, te weten de Katjang alleen, en het zeute vleeſch ook alleen, tot dat het beide naſten by gaar is, en dan eerſt by malkander doen, 't welk de Inlandſe Koks aan land zoo nauw niet in agt nemen.*

Zy

Hæc officula multo ſalubriora cenſentur omnibus aliis, unde & in multis permittuntur morbis, ita ut multa cum his coquantur remedia, quæ ad quosdam præparantur morbos, præſertim in Indica Paralyſi, ſeu Beriberi. Ad Amboinenſium variolas expellendas quotidiano in uſu ſunt ad cibos eodem modo, quo ſupra de rubris fuit dictum.

Officula hæc in calida leviter cocta aqua, inter manus conteruntur, donec omnes decidant pelliculæ, ac tum elixantur cum pingui carnium jure. Hinc multo molliora ſunt fere inſtar pultis nec flatulenta, quales Latini *Fabas freſas* vocant, coqui autem noſtri vulgo illis addunt Petroſelinum, & Cepam, Incolæ vero quasvis recentes herbas, quas ad olera, ſeu Sajor adhibent, & in majori juris copia coquunt, quam nos ſolemus, quod & ſalubrius puto, Katjang enim ſi more navali coquatur, pultis craſſitiem adquirit, ut grex iſta plebeja ſtomachum ſuum ſatiare posſit, cui neceſſario aliquid piperis, & pauxillum aceti addunt, unde cibus ſatis ſtomacho, & adpetitui gratus conquiritur, ſubſtantia autem iſta pultacea toties comeſta, uti in navibus fit, non niſi craſſum generare poteſt ſanguinem, qui per expellentem Katjang qualitatem, & Piperis fervorem facile in ſudores reſolvitur, & hinc ſicca generatur ſcabies, quæ in India *Coerab* vocatur, quæ maligna Herpetis ſpecies eſt curatu pertinaciſſima, quum ſemel fuerit inveterata, qua frequenter laborant nautæ, qui vero laboribus ſunt dediti, malignum hunc ſanguinem facile adtenuare, & conſumere valent.

Katjang progerminans ſequenti præparatur modo, adſperge Katjang aqua tepida una alterave vice, perque binos tresve dies ſic depone, tum albi generantur ſurculi minimi digiti articulum longi, quorum quidam viridia mox formant capitula, acſi folia vellent emittere. Ex hiſce grata præparatur Lactuca, ſeu delicatum olus alicui juri incoctum. Hoc gratum præbet recrementum in itineribus marinis, ubi aliquoties talis recens quaſi Lactuca comparari poteſt.

Cadjang Ticos ſilveſtris eſt ſpecies præcedentis *Katjang*, quæ tenuiſſima juxta terram emittit flagella, haud multo craſſiora filo navali, rotunda, piloſa, in amplos articulos diſtincta, atque ex geniculis terram tangentibus novas emittentia radiculas. Culvis geniculo longus firmusque increſcit pedunculus, piloſus quoque, atque huic inſident tria folia illis ſativi Katjang ſimilia, ſed multo minora, ac fere rotunda, binos pollices longa, unum lata, in rotundum apicem deſinentia, mollia, & lanuginoſa inſtar panni. Ejus floſculi puſilli ſunt, albi, & intus parum purpuraſcentes. Siliquæ ſunt inſtar vulgaris Katjang, ſed breviores, digitum nempe longæ, & ultra culmum craſſæ, primo planæ, dein rotundæ, ac maturæ nigræ, non rugoſæ, ſed glabræ, quæ multa continent minima officula, duplo minora quam vulgaris Katjang, coloris rubentis.

In ventoſis creſcit montibus ſub Carice, ut & ad ſilvarum oras, vocatur *Katjang Ticos*, h. e. murium *Katjang*, forte quum adeo puſillum ſit. Tenera ejus foliola ad olus adhibentur uti priores, ſed fructus non eduntur.

OBSERVATIO.

Ad has minimas Phaſeolorum, ſeu Katjang ſpecies pertinent Phaſeolus Indicus, minimus, flore cœruleo, ſiliquis erectis *Hofm. Cat. Aldt. App.* & Phaſeolus ſurrectus, fructu minimo pallido *Triumfett.* M. *S.* & *Cupan. Hort. Cath. pag.* 167. ut & Phaſeolus minimus, fructu rubro, ſiliquis longiſſimis erectis *Moris. Hiſt. pl. tom.* 2. *p.* 70. & Phaſeolaſtrum flore ex coeruleo, & albo vario, ſiliquis tenui, tereti, ſemine parvo violaceo *Heiſt. Catal. pl. H. Acad. Jul. anno* 1732. *pag.* 17. vide & *Theſ. Zeyl. pag.* 192. & *Breyn. Prodr.* 2. *p.* 90. *nov. edit.* ubi obcurrit Phaſeolus, Indicus hirſutus, flore luteo, ſiliqua anguſta parva hiſpida &c.

Zy werden voor gezonder gehouden dan alle andere Boontjes, zynde in veele ziekten toegelaten, zoo dat men ook veelderbande medicamenten daar in kookt, die men tot eenige ziekten toebereid, inzonderheid in de Indiſche Lammigheid, of Beriberi. Om de Amboinſche pokken uit te dryven, gebrukt men ze dagelyks in de koſt, op de eigenſte manier, als boven van de roode Boontjes gezegt is.

Deze Boontjes in warm water ſlappelyk opgekookt, werden tuſſchen de handen gewreeven, tot dat alle de ſchellen afgaan, en dan eerſt ter degen geſtooft met een korte zop. Hier door werden ze veel malzer, ſchier als een brye, en niet winderig, diergelyken de Latynen Fabae freſas *noemen, onze Koks doen ordinary Peterſelie, en Ajuin daar by, maar de Inlanders alderbande groene kruiden, die zy anders tot Sajor, en Moes gebruiken, met een veel langere zop, als wy plegen, 't welk ik voor gezonder acht, want de Katjang op zyn ſcheeps gekookt moet dik zyn als een brye, om dat groove volkje hare magen te vullen, daar dan noodzakelyk een ſcheutjen Azyn, en Peper by moet zyn, 't welk dan wel een graag koſtje maakt, maar de dikke ſubſtantie van die brye zoo dikwils gebruikt, als men daar doet, kan niet anders dan dik bloed maken, 't welk door de dryvende kragt van de Katjang, en bitte des Pepers ligt aan 't zweeten geraakt, en daar door gemeenelyk een drooge ſchurft voortkomt, 't welk men in Indien* Coerab *noemt, zynde een quaadaardige Herpes, halsſtarrig om te geneezen, daar zy eens inwortelt, waar mede het ſcheeps volk veel beſmet is, doch die veel werken, konnen dit quaad bloed ligt verdunnen, en verteeren.*

De uitgeſchote Katjang werd aldus gemaakt, beſproeid de Katjang met warm water een reis of twee, en laatze dan twee a drie dagen leggen, zoo brengen zy witte ſcheutjes voort, een lid van een pink lang, waar van zommige al groene hooftjes krygen, en bladjes willen formeeren. Hier van maakt men een aangename Salade, of een ſmakelyk moes met eenig zop gekookt. Een koſtelyke ververſing, als men op Zee-reizen is, en altemet een zulk vers Salaadje kan hebben.

Cadjang Ticos *is een wild geſlagt van deze vertoonde, en voorſchreeven* Katjang, *lopende met zeer dunne ranken langs de grond, dewelke niet veel dikker zyn als zeilgaarn, rond, hairig, in wyde leden verdeelt, en uit de knietjes, daar zy de aarde raken, nieuwe worteltjes ſchietende. Aan ieder knie ſtaat een lang ſtyf ſteeltje, mede hairig, en daar op drie bladeren, die van tamme Katjang gelyk, doch veel kleender, en ſchier rond, twee duimen lang, en een breed, met een ronde ſpitse, zagt, en wolachtig als laken. De bloempjes zyn klein, wit, en binnen wat paars vertonende. De Houwen zyn als die van gemeene Katjang, doch korter, te weten een vinger lang, en ruim een halm dik, eerſt plat, daar na rond, ryp zynde zwart, niet ruig, maar effen, daar in leggen veel kleine Boontjes, de helft kleinder dan tamme Katjang, en zyn rood van coleur.*

Het waſt op lugtige bergen, onder 't Snygras, en aan de randen van het boſch, men noemt het Kadjang Ticos, *dat is Muize-*Katjang, *miſſchien wegens zyne kleinheid. Zyn jonge bladeren werden onder 't moeskruid genomen, gelyk de voorigen, doch de vruchten werden niet gegeeten.*

AANMERKING.

Tot deze kleine zoorten van Phaſeoli, of Katjangs behooren de zeer kleine Indiſche Phaſeolus, met een blaauwe bloem, en opgeregte houwe van *Hofm. Cat. Aldt. App.* en de opgeregte Phaſeolus, met een zeer kleine bleeke vrucht van *Triumf. M. S.* en *Cupan. Hort. Cathol. p.* 167. als mede de zeer kleine Phaſeolus met een roode vrucht, en zeer lange opgeregte houwen van *Moris. Hiſt. pl. tom.* 2. *p.* 70. en het Phaſeolaſtrum met een bloem uit wit, en blaauw gemengt, met een dunne lange houwe, en klein violet zaat van *Heiſt. Cat. pl. Jul. van 't jaar* 1732. *pag.* 17. ziet ook de *Theſ. Zeyl p.* 192. en *Breyn. Prodr.* 2. *pag.* 90. van de nieuwe uitgaaf, alwaar het Indiſche ruige Phaſeolus, met een geele bloem, en een kleine ſmalle, ruige houwe voorkomt &c.

CAPUT TRIGESIMUM PRIMUM.

Cadelium. *Cadelie.*

Hic est *Phaseolus niger*, modo crescendi, & forma antecedenti *Katjang Kitsjil* similia, fruticulus autem humilis est, ramis plerumque erectis, seu parum inclinantibus, pedem circiter altus. Inferior ejus caulis rotundus est, superius rugosus; Folia terna simul locantur longis insidentia petiolis, minora, & angustiora, quam in vulgari Katjang; Flores gerit instar minoris Katjang, seu fere instar Lagondi, sed acutiores sunt, in fasciculis nempe collectis dependentes, quique lutei sunt.

Fructus breves sunt siliculæ, ultra digiti articulum longæ, semi digitum latæ, externe rugosæ, & planæ, fasciculatim collectæ, intus bina ternave locantur pusilla officula, Lentiformia, seu paulo oblongiora, majora, & nigerrima. Radices sunt multæ, tenues, & longæ fibræ, in quibusdam locis nodosæ, & verrucosæ.

Nomen. Latine *Phaseolus niger*, & *Cadelium.* Malaice, Javanice, & Baleyice *Kadelee.* Belgice *Zwarte Boontjes.* Sinice *Authau.*

Locus. In Amboina raro obvia est hæc planta, sed copiosior in Java, Baleya, aliisque Malaiensibus insulis.

Cultura. Ubi officula hæc rara sunt, per bacellos terræ committuntur, Javani vero, & Baleyenses, qui magna bis repleta habent arva, hæc serunt, quum non ita ab avibus expetuntur præ amaritie. Quum frutices sint maturi, toti evelluntur, foliaque defricantur, quæ in his rara, vel fere nulla sunt, octoque, vel decem simul fruticuli in fasciculum colliguntur, ac suspenduntur. Quum officula edere velimus, totus frutex aquæ calidæ infunditur, siliquæ aperiuntur, & officula eximuntur, vel sicca ex siliculis pulsatione exuuntur, & coquuntur separatim. Si fuerint consita in arvis aratro subactis, tum sulci obturandi sunt scobe ex firmis foliis arboris *Goemoetoe*, seu *Sagueri* confecta. Ut aves a maturis fructibus arceantur, tenera eliguntur albaque folia istius arboris, quæ in angusta scinduntur loramenta, & longis alligantur amentis, ac supra Katjang arva extenduntur, si hæc per ventum, vel puerum adstantem commoveantur, aves terrefaciunt, quæ tum avolant.

Usus. Officula hæc coquuntur, & eduntur instar aliorum, sed non tanta copia, quum duriora, & amariora sint, plurima horum pars Sinensibus venditur, qui subtilem ex iis præparant farinam, qua utuntur ad *Laram* vilem componendam *Tautsjiam* dictam, quæ sunt longa loramenta lumbricos referentia, quæ ex massa hac extensa norunt scindere, ad Solem exsiccant, & in fasciculos compingunt, *Lara* hæc carnibus, & gallinis adcoquitur instar Brassicæ consciss̃æ, qui mirus, & nostræ nationi sordidus, sed delicatus tamen est cibus, facilis digestionis, quique in omnibus permittitur morbis, vera autem *Lara* ex Oryza componitur, & farina Tritici, quæ rotundiora, & crassiora exhibet loramenta, Lumbricis magis accedentia, quum *Lara* ex hisce officulis præparata sit tenuissima angusta, & plana loramenta. Farina enim *Cadelii* lentam, ac tenacem præbet pastam, quæ quam subtilissime extendi potest, quum *Cadelium* omnium officulorum lentissimam habeat substantiam.

Hæc autem parum supra ignem prius torrentur, donec nigra desiliat pellicula, quæ dein leniter in Oryzæ machina contunduntur, tum decidunt pelliculæ, exutaque officula in farinam viscosam conteruntur, & commoliuntur. Ex hac pasta Sinenses alium præparant etiam cibum *Tabu* dictum, ex massa enim pollicem crassa, & supra mensam extensa, quadrata scindunt frusta, instar alearum, quas in jure Lardi cum *Porro* latifolio, & *Coriandri* herba coquunt, uti coqui nostri ex farina, & frustis lardi globulos quosdam formant.

XXXI. HOOFDSTUK.

De Cadelie-Plant.

Dit is een Phaseolus niger, *aan wasdom en forme, van plante de naast voorgaande plante van* Katjang Kitsjil *gelyk, het blyft een laag struikje, omtrent een voet hoog, met zyn takken meest over eind staande, een weinig buikende. De onderste steel is rond, de bovenste ruig, de bladeren staan drie en drie by malkanderen, op lange stelen, kleinder, en smalder als aan de gemeene Katjang, of het Lagondi bykans gelyk, dog wat spitzer, het bloeid als kleine Katjang, te weten met geele bloempjes.*

De vruchten zyn korte houkens, ruim een lid van een vinger lang, en een halve vinger breed, van buiten ruig, en plat, in bosjes by malkander hangende. Binnen leggen twee a drie kleine Boontjes, van gedaante als Linsen, *of wat lankwerpiger, doch grooter, pik-zwart. De wortelen zyn veele dunne, en lange vezelingen, hebben hier en daar eenige knobbelen, of wratten.*

Naam. *In 't Latyn* Pascolus niger, & Cadelium. *In 't Maleyts, Javaans, en Baleys* Cadelee. *In 't Duits* Zwarte Boontjes. *In 't Sinees* Authau.

Plaats. *In Amboina vind men ze weinig, maar overvloediger op Java, Baley, en andere Maleytze Eilanden.*

Queeking. *Daar men ze weinig heeft, werden ze gestoken, maar de Javanen, en Baleyers, die groote velden vol hebben, zayjenze, om dat zy zoo geen noot hebben van het gevogelte, als zynde wat bitter. De rype struiken trekt men geheel uit, vryft de bladeren af, (doch aan de rype struikjes weinig of geen zyn) die bind men acht, of tien te zamen, en hangtze zoo op. Als men ze eeten wil, steekt men ze zoo met de struik met al in 't warm water, opent de houwen, en neemt de Bonen daar uit: Of men klopt de drooge bonen uit de houwen, en kooktze byzonder. Als men ze op 't geploegde land gezaait heeft, zoo moet men de vooren toeschaaren met een bezem van de styve bladeren des booms* Goemoetoe, *of* Sagueers*-boom gemaakt. Om het gevogelte van de rype vruchten te weeren, zoo neemt de witte jonge bladeren van den voornoemde boom, snydze in smalle riemen, rygtze aan lange snoeren, en spant ze over 't Katjang veld, als deze door de wind, of door een jongen daar toe gesteld beweegt worden, zoo maken ze het gevogelte schouw, dat zy daar van weg vliegen.*

Gebruik. *Deze Boontjes werden gekookt, en gegeeten als andere, doch zoo veel niet, om dat ze wat harder, en bitter zyn, het meeste deel werd verkogt aan de Sineezen, die een meel daar uit maken, en 't zelve gebruikenze om slegte* Laxa *te maken, genaamt* Tautsjiam, *'t welk zyn lange riemen, als Pier-wormen, die zy uit den uitgebreiden deeg weten te snyden, in de Zon te droogen, en in bosjes te zamen te binden. Deze* Laxa *kookt men by vleesch, of Hoenders, gelyk de kleen gesneden kool, 't welk een wonderlyk, en by onze Natie afzienlyke, doch lekkere kost geeft, ligt om te verteeren, en in alle ziekten toegelaten: maar de regte* Laxa *maken zy uit Ryst, en terwen-meel, 't welk dikke, en ronde riempjes zyn, de Pier-wormen gelyker: Daar de* Laxa *van den Boontjes, zeer dunne, smalle, en platte riempjes zyn, want het meel van de* Kadelee *geeft eene lenige, of taijen deeg, die men zeer dun uitbreiden kan, vermits de* Kadelee *onder alle Boontjes de taaiste substanstie hebben.*

Men roostze eerst een weinig op 't vuur, tot dat de zwarte schelle opspringen, en stampze dan zoetjes in een Rystblok, zoo gaan de schillen af, dat men de gepelde Boontjes tot een kleverig meel vryven, en malen kan. Uit dit meel maken de Sineezen nog een andere kost Tahu *genaamt, want uit den deeg, die een duim dik is, en op een tafel uitgebreid, snydenze vierkante stukken, of dobbelsteenen, die zy dan in spek zop met breede* Porrey, *en* Coriander*-kruid koken, gelyk onze Koks uit meel, en gesneeden spek stukken, zekere knollen maken.*

Totæ filiquæ cum officulis coctæ ex manu eduntur recreationis gratia ad potum Thee. Si vero edantur ad stomachum satiandum, in sartagine torrentur, quum cocta nimis sunt viscosa, in tostis etiam nulla detegitur amarities, neque in farina ex iis præparata.

In Baleya *Cadelii* species obcurrit modo crescendi priori similis, cujus flosculi ex albo purpurascunt. Officula ejus alba sunt, uti priora nigra, cæterum ejusdem formæ, & usus.

De geheele bouwen met de bonen gezoden, werden uit de hand voor plaisier, of by den Thee-bak gegeten. Anders, als men ze wil eeten om te verzaden, rooft men ze meest in een pan, om dat de gekookte te kleverig zyn, ook proeft men by de geroofte geen bitterheid, nog ook in 't meel daar van gemaakt.

Op Baly heeft men een zoorte Cadelee *aan wasdom het voorige gelyk, doch de bloempjes trekken uit het witte naar 't paarze. De Boontjes zyn wit, gelyk de voorige zwart, anders van dezelfde fatzoen, en gebruik.*

Tabula Centesima Quadragesima

Cadelium exhibet, cum *majori* ejus filiqua separata A, & *officulis* BB exutis.

De Hondert en Veertigste Plaat

Vertoont de *Cadelie-plant* met een *grooter houwe* afzonderlyk A, en de *Boontjes* BB daar uit genomen.

OBSERVATIO.

Videtur hæc planta esse Phaseolus erectus, caule, & folio rigidis, flore pallide luteo, filiqua crassa, & ampla *Boerh. Ind. in 8vo. p.* 152. & Phaseolus orthocaulis Fabii Columnæ, seu fructus niger Coriandro similis *C. B. Pin. Mus. Zeyl. p.* 48. & *Thes. Zeyl. p.* 190. ubi vide reliqua.

AANMERKING.

Deze plant schynt te zyn de opgeregte Phaseolus, met een bleek-geele bloem, met een dikke, en breede houwe van *Boerh. Ind. in 8vo. p.* 152. en de opstaande Phaseolus van Fabius Colum, of de zwarte vrucht aan de Coriander gelyk van *C. B. Pin. Mus. Zeyl. p.* 48. en de *Thes. Zeyl. p.* 190. alwaar het overige ziet.

CAPUT TRIGESIMUM SECUNDUM.

Phaseolus Cylindraceus. Katjang Djintam.

HÆc *Phaseoli* species minorem quodammodo refert *Katjang*, sed altior excrescit, sefeque circumvolvit adpositis palis, vel proximis incumbit fruticulis.

Folia ejus paulo majora sunt, nec ita rugosa, flaccida, & læte virentia. Flores lutei, cæterum ejusdem formæ. Siliquæ multæ simul dependent, digitum circiter longæ, culmum crassæ, & rotundæ, æquales, & glabræ, ac maturæ, nigræ. Officula sunt volvuli tenues, & oblongi, seu cylindracei, instar *Fœni Græci*, sed longiores, & glabriores, [illegible] viridis, nunc lutei, ut & rufi atque hepatici, instar minoris Katjang. Bacellis terræ committuntur ac palis adponuntur, & juxta paggers adscendere permittuntur. Diu durat, antequam fructus proferat haec planta, ac prius densam format frondem multaque flagella, ac raros floriferos racemos, qui tamen per filiquas copiosas, eo quod rari sint, defectum supplent.

Nomen. Latine *Phaseolus cylindraceus.* Malaice *Catjang Djintam*, juxta oblongam Cumini formam.

Locus. In Amboina est planta exotica, atque in quibusdam tantum curiosorum hortis obcurrit. In Occidentalibus Indiae regionibus frequentior est.

Usus. Ejus officula coquuntur, & eduntur instar viridis Catjang.

NB. Huic Capiti nulla adjecta fuit icon.

XXXII. HOOFDSTUK.

De lankwerpige Boontjes.

D*It slag van* Phaseolus *gelykt ook wat na de kleine* Katjang, *doch het schiet hoger op, vlegtende zig om de bygezette stokken, of leunende op de naaste ruigte.*

De bladeren zyn wat grooter, zoo ruig niet, slap, en blyde-groen. De bloemen regt-geel, anders van dezelve fatzoen. De houwen hangen veele by malkanderen, omtrent een vinger lang, een stroohalm dik, en rond, even, en glad, ryp zynde zwartachtig. De Boontjes zyn dunne lankwerpige rolletjes, als Fœnum Graecum, *doch langer, en* [illegible] *sommige groen, sommige geel, ook ros, en leververwig, gelyk de kleine Katjang. Zy werden gestoken, en by stokken geplant, of men laatze langs de paggers lopen. Zy staan lang, eerze vruchten dragen, gewinnen eerst een digt loof, en veele ranken, daar en tegen weinige bloem dragende trossen, die egter hare schaarsheid weder met de veelheid der houwen vergoeden.*

Naam. *In 't Latyn* Phaseolus cylindraceus. *In 't Maleyts* Catjang Djintam, *na de lankwerpige gedaante van Comyn.*

Plaats. *In Amboina is ze vreemt, werdende maar hier en daar in de tuinen van liefhebbers gezien. In de Westelyker landen van Indien heeft menze in meer menigte.*

Gebruik. *Zy werden gekookt, en gegeeten, gelyk andere groene Catjang.*

NB. By dit Hoofdstuk is geen Figuur van de plant geweest.

CAPUT TRIGESIMUM TERTIUM.

Cacara litorea. Cacara Laut.

NUnc silvestres quædam Phaseolorum subsequuntur species, quorum maxima hoc in capite describitur, quæ *Cacara* quoque species est. Longissimis, ac rotundis hæc prorepit herba flagellis juxta litora plana, sub *Soldanella marina*, cui adeo juncta, & intermixta est, ut e longinquo distingui nequeat.

Cacara autem *litorea* semper terna gerit folia conjuncta more Phaseolorum, majora, solidiora, & glabriora illis *Cacara sativa*, superius in obtusum desinentia apicem, sed neutiquam bifida, instar illorum *Soldanellæ*, intense viridia, horumque medium semper longissimum est. Inferiora, & posteriora flagella rotunda sunt, superiora parum angulosa, intusque cor gerunt fungosum.

Flores racemosi simul ex peculiari crassoque excrescunt pedunculo, parum diversi a Phaseolorum fabis, ex sex enim componuntur petalis non ita extensis, quam in Phaseolis, sed flores hi semper connivent, majores sunt, & firmiora gerunt petala, eleganter ex purpuro rubentia, quæ album obtegunt corniculum ex crassis filamentis compositum, nullius odoris.

Siliquæ planiusculæ sunt, & crassæ, digito longiores, pollicem latæ, & in ventre tribus latis sulcis notatæ. Maturæ nigræ sunt, vel fumei coloris. Officula sunt, uti vulgaris Cacaræ, sed majora, & nigra. Radix ejus alba est, & longissima, sub terra prorepens.

Nomen. Latine *Cacara litorea.* Malaice *Cacara Laut.*

Locus. Nullibi crescit nisi in planis, & arenosis litoribus, quæ obcupat longe lateque sese extendens cum dicta *Soldanella*, copiose obcurrit ad Argestem partem Amboinensis sinus.

Usus. Purpurei ejus flores eliguntur ad olus, quorum eximuntur sex illa purpurea petala, stamioaque cum pistillo abjiciuntur, quæ in Calappi lympha, vel aliis pinguibus juribus coquuntur, quod olus præbet fatue dulce, ad tenera accedens Brassicæ folia. Purpureus enim ipsorum color per coctionem disparet, qui in album transit. Officula, & teneræ aliquando etiam coquuntur siliquæ, prima autem aqua effundenda est, sed viliorem præbent cibum floribus Non semper flores profert, sed paucis tantum mensibus, sed tum tanta copia hos gerit, ut litus ex iis rubeat, vel purpurascat, ac sufficiens conquiri potest copia, ut totæ impleantur patinæ.

Quædam porro obcurrunt *Cacara marina* varietates, quum vero nullum peculiarem habeant usum, ipsarum descriptionem omittam, solummodo monens non omnes cibis inservire, nec adbibendas esse nisi cognitas species. Inter suspectas numero primum illas, quæ flores gerunt ample extensos, nec tam eleganter purpurascentes quam prima. Ipsius siliquæ latiores sunt, officula ejusdem formæ, sed hepatici coloris, ac nigris punctulis, seu striis notata, quæ observavi in litoribus insularum Bandensium.

Catu Peru, Bracm. *Rana Sanvali*, Portugall. *Caringeja.* Belgice *Qualbonen* in *Hort. Malab. part.* 8. *Fig.* 42. descriptum, quodammodo convenit cum descripta hac *Cacara litorea*, saltem non auderem hanc pro eduli Catjang specie habere.

Tabula Centesima Quadragesima Prima

Ad *Figuram Primam Cacaram* exhibet *litoream.*
Figura Secunda Phaseolum denotat *maritimum.*

OBSER-

XXXIII. HOOFDSTUK.

De Strand Cacara.

N*U volgen eenige wilde zoorten van bonen, waar van de grootste in dit Coppittel beschreeven werden, zynde mede een zoorte van de* Cacara. *Zy kruipt met zeer ronde, en lange ranken op vlakke stranden, onder de* Soldanella marina, *zoo vermengt, dat men ze van verren niet onderscheiden kan.*

Doch de strand Cacara *heeft altyd drie bladeren by malkanderen, na de manier van bonen, grooter, gelyviger, en gladder dan die van de* tamme Cacara, *vooren met een stompe spitze, doch geenzins in twee geklooven, gelyk die van* Soldanella *hoog-gras-groen, het middelste is altyd het langste. De oudste, en agterste ranken zyn rond, de voorste wat hoekig, en hebben binnen een voos hert.*

De bloemen komen tros gewyze aan een byzonder dikke steel, voorts verschillende wat van het bonen-bloeizel, want zy bestaan uit zes bladjes, zoo niet geopend als ander bonen-bloeizel, maar altyd half luikende, grooter, en lyviger van blaadjes, schoon purper-rood, verbergende een wit hoorentje, van dikke stiirtjes gemaakt, zonder reuk.

De houwen zyn breedachtig, en dik, langer dan een vinger, een duim breed, en op den buik met drie breede naden. Ryp zynde, zyn zy zwart, of rookverwig. De bonen zyn gelyk die van gemeene Cacara, wat grooter, ende mede zwart. De wortel is wit, en zeer lang, onder het zand kruipende.

Naam. *In 't Latyn* Cacara litorea. *In 't Maleyts* Cacara Laut.

Plaats. *Zy wast nergens dan op vlakke, en zandige stranden, dezelve te zamen wyd en zyd met de voorschreeven* Soldanella *bedekkende, zy werd inzonderheid veel gevonden aan de Noord-West zyde van den Amboinschen Inham.*

Gebruik. *Deze purpere bloemen werden gezogt tot moeskruid, want men neemt daar van niets anders dan de zes purpere blaadjes, de binnenste witte draden, en 't hoorentje weg smytende, die men dan in Calappusmelk, of andere vette zoppen kookt, 't welk een laf-zoet moes geeft, gelykende de jonge Kool-bladeren, want haar roode coleur verliezenze in 't koken, en werden wit. De bonen, en jonge houwen kookt men ook zomtyds, dog het eerste water moet men weg-gieten, en geeven een slegter kost, dan de bloemen. Het bloeid niet altyd, maar alleen in weinige maanden, doch als dan in zulken meenigten, dat den strand rood daar van is, en men het genoegzaam in meenigte kan hebben om schotels vol te koken.*

Daar zyn nog zommige veranderingen van de Cacara marina, *doch om datze geen byzonder gebruik hebben, zal ik hare beschryving overslaan, alleen waarschuwende, dat zy niet alle tot spyze dienen, en men geene neemen moet, dan die bekend zyn. Onder de verdagte reekene ik voor eerst, dewelke wyd geopende bloemen heeft, en niet zoo schoon purper als de eerste. De houwen zyn breeder, de bonen van dezelve fatzoen, maar leververwig, met zwarte stippelen, of linien, dewelke ik op de stranden van de Bandase Eilanden gezien hebbe.*

Catu Pæru, *Bramm.* Rana Sanvali, *Portugees* Caringejo. *In 't Duits* Qualbonen, in Hort. Malab. part. 8. Fig. 42. *beschreeven, heeft eenige overeenkomst met de bovenstaande* Cacara litorea, *immers ik zoude ze voor geen eetbare Catjang derven houden.*

De Hondert een en veertigste Plaat

Vertoont in de *Eerste Figuur* de *strand Cacara.*
De *Tweede Figuur* wyst aan de *strand-Boon.*

AAN-

OBSERVATIO.

Cacara litorea est Phaseolus maritimus, purgans, radice vivaci, foliis crassis subrotundis *Bisnagaricus Plukn. Almag. p.* 292. & *Phyt. Tab.* 51. *Fig.* 2. & Phaseolus maritimus, Indicus, perennis, trifoliatus, subrotundus, siliqua longa, faba fusca oblonga *H. Amst. Catal. p.* 278. &c. estque Katu Tsjandi *H. Malab. tom.* 8. *Tab.* 43. & *Ray. tom.* 3. *p.* 445. atque Phaseolus maritimus rotundifolius, flore purpureo, siliqua brevi, cristata, semine fusco striato *Sloan. Cat. pl. Jam. p.* 69. ubi vide reliqua, & *Ray. tom.* 3. *pag.* 244. qui est Phaseolus Zeylanicus marinus folio pingui, & crasso *Muf. Zeyl. p.* 43. & *Thes. Zeyl. p.* 189.

AANMERKING.

De strand Cacara is de strand Phaseolus, purgerende, met een overblyvende wortel, en dikke rondachtige bladeren, van *Bisnagarse* by *Plukn. Almag. p.* 292. en *Phyt. Tab.* 51. *Fig.* 2. en de Indische strand Phaseolus, met drie rondachtige bladeren, met een lange houwe, en lankwerpige bruine boon, in de *Catal. van de H. Amst. p.* 276. &c. en is de Katu Tsjandi van de *H. Malab. tom.* 8. *Tab.* 43. en *Ray, tom.* 3. *p.* 445. en is de strand Phaseolus, met ronde bladeren, en een purperachtige bloem, met een korte gestreepte houwe, met een bruin gestreept zaat, van *Sloan. Cat. pl. Jam. p.* 69. alwaar het overige ziet, als mede by *Ray. tom.* 3. *p.* 244. en is de Zeylonsche strand Phaseolus, met een dik en vet blad, van het *Muf. Zeyl. p.* 93. en de *Thes. Zeyl. pag.* 189.

CAPUT TRIGESIMUM QUARTUM.

Phaseolus maritimus. *Katjang Laut.*

HÆc species est *Katjang*, seu *Phaseoli minimi* nullibi nisi in litore crescens, precedenti adstans *Cacaræ*, ut & *Soldanellæ*.

Folia ejus illis vulgaris Katjang similia sunt, sed majora, superius rotundiora, crassiora, glabriora, & læte virentia, horum medium septem pollices longum est, quinque pollices longa sunt, ac quatuor digitos lata. Flagella ejus longissima sunt, rotunda, & glabra, densa fronde litora tegentia. Flores ejus majores sunt, quam in Katjang, ac quoque lutei. Siliquæ quatuor, vel quinque simul dependent ejusdem formæ, & magnitudinis quam Katjang sativi. Quæ maturæ externe nigricant, interne albæ sunt, & splendentes instar holoserici. Ossicula ejus majora sunt, quam vulgaris Katjang, oblonga, ex flavo virentia, ut & hepatici coloris.

Nomen. Latine *Phaseolus marinus*, seu *litoreus*. Malaice *Katjang Laut*.

Locus. In cunctis crescit planis litoribus, ubi lapilli inveniuntur, sique sub aliis altioribus crescat fruticulis, folia ejus sunt obscure virentia, rugosa parum, sed non tam bonæ notæ.

Usus. Pallide virentia, & glabra folia defectu aliorum ad olus adhibentur, si prima ipsorum abjicitur aqua. Ossicula in nullo sunt usu, licet nemo aliquam noxiam ejus sciat indicare qualitatem.

XXXIV. HOOFDSTUK.

De Strand-Boon.

D*It is een zoorte van* Katjang, *of* Phaseolus minimus, *ook nergens dan op strand wassende, vermengt onder de voorgaande* Cacara, *en* Soldanella.

Het heeft bladeren de gemeene Katjang gelyk, doch grooter, vooren ronder, dikker, gladder, en blyde-groen, het middelste is zeven duimen lang, vyf breed, de twee ter zyden zyn vyf duimen lang, en vier vingers breed. De ranken zyn zeer lang, rond, en glad, met een digt loof de strand bedekkende. De bloemen werden grooter, dan aan de Katjang, en mede geel. De houwen hangen vier a vyf by malkanderen, van dezelfde fatzoen, en groote als de tamme Katjang. Ryp zynde, van buiten zwartachtig, van binnen wit, en glimmend als Satyn. De Boontjes zyn wat grooter dan de tamme Katjang, lankwerpig, groen-geel, en leververwig.

Naam. *In 't Latyn* Phaseolus marinus, *of* litoreus. *In 't Maleyts* Katjang Laut.

Plaats. *Het wast op alle vlakke stranden, daar kleine steentjes onderlopen, als het onder andere hooger ruigte* ~~*staat, dan gewint het donker-groene bladeren,*~~ *die wat ruig zyn, en dit is zoo goed niet.*

Gebruik. *De licht-groene, en gladde bladeren, kan men by noot tot moeskruid gebruiken, als men het eerste water weg giet. De Boontjes zyn in geen gebruik tot spyze, egter weet niemant wat quaads daar van te zeggen.*

OBSERVATIO.

Videtur hic esse Phaseolus marinus fl. flavis, folio molli, albo, eduli, Zeylanicus *Muf. Zeyl. p.* 68. & *Thes. Zeyl. pag.* 190.

AANMERKING.

Deze plant schynt te zyn de Zeylonsche strand Phaseolus met geele bloemen, en een zagt wit eetbaar blad, van het *Muf. Zeyl. p.* 68. en de *Thes. Zeyl. p.* 190.

CAPUT TRIGESIMUM QUINTUM.

Cacara pilosa. Cacara Bulu.

HÆ subsequentes Cacaræ species ad unom pertinent genus, sed una domestica, altera silvestria, utræque vero adfines suot *Cacaræ nigræ* supra descriptae, seu *Jule.*

Domestica est *Cacara pilosa*, hoc in capite descripta, foliis, ac modo crescendi vulgari similis, excepto quod hujus folia sint majora, magis pallide virentia, & ad tactum molliora.

Flores quinque, sexve simul dependent uno in corymbo, eleganter purpurei, seu pallide purpurascentes, formam habentes Fuci, qui sese explicat ad volandum, cujus caput est viridia caliculus, cui inpositus est flos, haec autem forma magis proprie repraesentatur lo subsequenti silvestri specie.

Siliquae quatuor, & quinque simul quoque dependent, quatuor, & quinque pollices lungae, unum crassae, ac fere rotundae, excepto quod officula contenta quodammodo protuberent. Diu illae virent, & externe obductae sunt pilis albicantibus, instar serici splendentibus, praesertim circa petiolum, qui vero oon, vel vix pruriunt, quales etiam observantur ad foliorum ortum, & in superioribus teneris rachidibus, quae magis splendent. Siliquarum gluma crassa est, & fragilis, sed tandem nigricat. Officula sunt magna, glabra, primo rubra, dein obscure fusca, ac fere nigra, magnitudine tantum a priore Jule diversa. Asserculis inponi oportet, Amboinenses vero primum permittunt, ut ad arbusculas, & fruticulos adscendat, frondem eoim gerit ponderosam, ut & fructus.

Nomen. Latine *Cacara pilosa.* Malaice *Cacara Bulu.* Amboinice *Maöba.* Magis proprie quam praecedens *Jule.*

Locus. Amboinenses hanc plantant in hortis suia, Amboinenses vero hanc parvi faciunt, quum periculosum sit ad coctionem.

Usus. Officula eligenda sunt semi matura, quum nempe modo incipiant flavescere, quæ legumine exuta per binos tresve dies in aqua macerantur, quae quotidie renovatur, quem in finem quidam aquam pluvialem, alii aquam marinam, seu salsam praeferunt. Dein officulorum pellicula deglubitur, ac cum pingui quodam jure elixantur, tum innoxia sunt, saporemque habent gratum instar aliorum Phaseolorum. Contra si haec maceratio in aqua omittatur, ac nimis cito eoquantur, malignam quandam habent qualitatem, caput gravantia, ac Cephalalgiam, & vertiginem adferunt, uti id supra de *Jule* quoque monuimus.

XXXV. HOOFDSTUK.

De ruige Cacara Plant.

D*Eze volgende Cacaras zyn van eenderlei geslagte, doch de eene tam, de andere wild, en beide uit de maagschap van de bovenstaande* Cacara nigra, *of* Jule.

De tamme is de baairige Cacara, *in dit Capittel beschreeven, van bladeren, en wasdom de gemeene gelyk, behalven dat deze bladeren grooter zyn, lichter groen, en zagter in het aantasten.*

De bloemen hangen vyf, en zes by malkanderen in een tros, schoon paars, of licht-purper, gefatsoneert als een borsel, die zig bereid om te vliegen, wiens hooft het groene huisje, of kelkje is, daar ze in staat, doch deze gedaante werd nog eigentlyker afgebeelt in de volgende wilde.

De houwen hangen ook vier, en vyf by malkander in een tros, vier, en vyf duimen lang, een dik, en schier rond, behalven dat de daar in schuilende Boontjes eenige heuveltjes maken. Zy blyven langen tyd groen, en zyn van buiten bezet met witachtige baairtjes, glimmende als Satyn, zonderling omtrent den steel, doch die niet of weinig jeuken, diergelyken men ook ziet aan den oorsprank der bladeren, en aan de voorste ryskens, die nog meer glimmen. De bolster van de houwen is dik, en bros, werd ten laatsten zwartachtig. De bonen zyn groot, glad, eerst rood, daar na donker bruin, en schier zwart, alleen aan groote van de voorschreeven Jule *verschillende. Het moet op latten geleid werden, doch de Amboineezen laten het de lage boompjes, of ruigten oplopen, want het is zwaar van loof, en vruchten.*

Naam. *In 't Latyn* Cacara pilosa. *In 't Maleyts* Cacara Bulu. *In 't Amboins* Maöha. *Eigentlyker dan het voorschreeven* Jule.

Plaats. *De Amboineezen planten 't in hare tuinen, doch de Europiaanen achten het niet veel, om dat het wat zorgelyk is te koken.*

Gebruik. *Men moet de bonen nemen als zy nog half ryp zyn, te weten als zy even beginnen geel te werden, uit hare houwen, en weiken die twee a drie dagen in water, dagelyks 't zelve vernieuwende, waar toe zommige vers, zommige zout water nemen, daar na schild men het huideken van de bonen zelfs mede af, en stooft ze als dan met een korte vette sop, zoo zyn zy onschadelyk, en zoo wel smakende als eenige bonen. Daar en tegen als men dit weiken in water nalaat, en te vroeg kookt, zoo behouden zy eenige kwaadaardigheid, bezwarende het hooft, met hoofdpyn, en duizelingen, zoo als wy boven van de* Jule *ook gezegt hebben.*

OBSERVATIO.

Videtur hæc planta esse Phaseolus Americ. foliis molli lanugine obsitis, siliquis plurimis hirsutis pungentibus, semine fusco punctato, *Plukn. Almag. p.* 292. & *Phyt. Tab.* 224. *Fig.* 1. & Phaseolus Indicus siliquis angustis hirsutis, fabis spadicee fuscis, membranis intercedentibus sejunctis *Ray. tom.* 3. *p.* 444. & Putsja Paru *H. Malab. part* 8. *Tab.* 37. qui est Phaseolus Indicus hirsutus, flore luteo, siliqua angusta parva hispida *Breyn. Prodr.* 2. *p.* 82. & Phaseolus silvestris minor, fl. minimo, siliquis longis teretibus alba lanugine hirsutis *Sloan. Cat. pl. Jam p.* 71. & Phaseolus Indicus herbaceus lobis villosis pungentibus minor *Thes. Zeyl. p.* 191. ubi vide reliqua.

AANMERKING.

Deze plant schynt te zyn de Americ. Phaseolus, met bladeren met een zagte wolligheid bedekt, en veel houwen door ruigheid stekende, met een bruin gespikkelt zaat van *Plukn. Almag. p.* 292. en de *Phyt. Tab.* 224. *Fig.* 1. en Indische Phaseolus, met smalle ruige houwen, en bonen Castanje bruin van coleur, door tusschen komende vliesen afgescheiden van *Ray. tom.* 3. *p.* 444. en de Putsja Paru van de *Hort. Mal. part.* 8. *Tab.* 37. welke is de Indische ruige Phaseolus, met een geele bloem, en een kleine, ruige, smalle houwe van *Breyn. Prodr.* 2. *p.* 82. en wilde kleinder Phaseolus, met een zeer kleine bloem, met lange, smalle houwen, door een witte ruigheid bedekt van *Sloan. Cat. pl. Jam. p.* 71. en de Indische kruidachtige Phaseolus, de kleinder met ruige stekende houwen in de *Thes. Zeyl. p.* 191. alwaar het overige ziet.

CAPUT TRIGESIMUM SEXTUM.

Cacara pruritus. Cacara Gattal.

ALtera, seu silvestris Cacaræ pilosæ species est planta noxia, & scelerata quasi, in arvis juxta solum prorepens, vel proximis sese circumvolvens herbis. Ejus caules sunt flagella rotunda, & longissima, quæ ad nodos radiculas emittunt, ubi terram tangunt; Folia longis, & vagis insident petiolis, ternata, illis vulgaris Cacaræ similia, sed majora, læte virentia, mollia, & parallelis costis pertexta, tenuissimis obducta pilis, qui folia tam mollia efficiunt, acsi holoserica essent, isti autem pili densiores sunt in petiolis, & flagellis superioribus, quæ ubique ad tactum mollia sunt, sed fallacia, pruritum enim cutis dolorificum caussant.

Flores longis increscunt pedunculis, pedem, vel ulnam longis, plures simul undique dependentes, quique tum optime Fucum referunt volitantem quasi, qualem formam supra partim enarravimus in *Cacara nigra*, & *pilosa*, sed quæ in hac clarior adparet, uti & flores ejus majores sunt, quam in omnibus prioribus speciebus. Ante flores multa pallide virentia, & squamosa adparent capitula, fere uti in Lupulo, in dicto isto caule florifero, cujus inferior dimidia para nuda est. Squamæ hæ omnes sursum sunt erectæ, atque istis pilis obductæ, quæ sensim magis flaccescunt. Atque hæ in medio ventricosæ quasi sunt, quumque sese aperiunt, flores tanquam e vagina prodeunt.

Flos ipse sesqui pollicem, vel digiti articulum longus est, nunc obscure violaceus, nunc anterius violaceus, ac posterius virens, vel albicans, cujus supremum, seu maximum petalum alas refert fuci volantis, binæ alæ laterales corpus ipsius obtegentes, quod est corniculum crassiusculum, ex albis, crassis, & firmis staminibus compositum. Flos amplo, sed brevi insidet caliculo, cujus apex est pallide virens, externe obductus ruffis, seu luteis pilis, qui ingentem cutis pruritum excitant, immo fortiorem prioribus, quoque magis ruffi sunt, eo vehementius urunt.

Fructus multi simul dependent, suntque legumina tenuia, ac plana, paulo majora illis Cacaræ domesticæ, ultra digitum longa, & lata, in quosdam isthmos distincta juxta contenta ossicula, quæque durum, & nigrum habent corticem, seu pelliculam, atque penitus teguntur subtilibus istis pilis, sursum, seu ad apicem vergentibus, ac satis densis, coloris aurei, cum ruffis, & splendentibus striis instar serici crudi.

Officula quinque, vel sex numero locantur, rotundo-plana instar Lupinorum, sed tenuiora, nigra, obscure luteis lineis, seu maculis notata. Pili isti ruffi pelliculæ incumbentes tam ingratum caussant pruritum, & ardorem in cute, qualem in nulla alia re hic in India observavi, immo ipsi Indi hunc timent, quorum dura tamen cutis omnium Urticarum ardorem tolerare valet, uti & nullus ardor diutius persentitur, quam qui ex hisce caussatur pilis, ardor vulgo vocatur, sed proprie est ingens, & difficilis pruritus.

Nomen. Latine *Cacara pruritus.* Belgice *Maagden-* seu *Crevel-Kruid*, quod nomen vulgo in Pharmacopæis contuso *Amiantho*, quod male *Alumen Plumosum* dicitur, tribuitur, Malaice *Cacara Gattal*, & *Daun Gattal Ayer.* Amboinice *Maöba*, & *Maöba Oetan*, seu *Abbar*, i. e. *silvestris Maöba*, ad distinctionem præcedentis domesticæ Cacaræ pilosæ, sed cujus pili non ista gaudent maligna qualitate. Bandice *Manguba.*

Locus. In agris crescit ad planas fluminum ripas, ubi fruticuli sunt, & arena lapillis mixta, copiose obcurrit in Hila prope ejus magnum flumen, & olim quoque prope Castellum Victoriam reperiebatur ad amnem Elephantem dictum, sed ibi magna ex parte extirpata est hæc planta, quum ibi quotidie aqua pro potu petitur, & lavatu exeunt.

Usus.

XXXVI. HOOFDSTUK.

Het Maagde-Kruid.

DE tweede, of wilde zoorte van de hairige Cacara, is een snood, en ondeugent gewas, in het veld langs de grond kruipende, of door de naaste ruigte slingerende. De stelen zyn ronde, en zeer lange ranken, die by haar knien hier en daar inwortelen, daar ze de aarde raken, op lange, en ydele stelen bladeren dragende, dewelke drie en drie by malkander staan, die van de gemeene Cacara gelyk, doch grooter, blyde-groen, zagt, met paralelle ribben doortogen, alle bekleed met fyne hairtjes, die het blad zoo zagt maken, als versleten Satyn, of Fulp, welke hairen men nog digter ziet aan de stelen, of voorste ranken, overal zagt in 't aantasten, maar bedriegelyk, want zy verwekken steken, en jeuken op de huid.

De bloemen komen voort aan lange stelen, een voet, of een elle lang, veele by malkander, en rond om dezelven hangende, dewelke alderbest gelyken na een Horssel, die vliegen wil, diergelyke gedaante wy maar ten deele verhaalt hebben, boven in de Cacara nigra, en pilosa, maar aan deze nu klaarlyk gezien werd gelyk ze ook grooter zyn, dan van alle de voorgaande zoorten. Voor de bloemen ziet men veel bleek-groene, en schubachtige knoppen, schier als aan onze Hoppe, aan de voornoemde steel, wiens agterste helft bloot is. Deze schubben zyn allegaar na vooren gekeert, en met de voornoemde hairen bekleed, die nu allenkskens geelder werden. De schubben zyn in de midden buikig, en haar openende, dan koomen 'er de bloemen uit als uit een scheede.

De bloem is anderhalf duim, of een lid van een vinger lang, zomtyds geheel donker-violet, zomtyds vooren violet, en achter groenachtig, of wit, waar van het bovenste, en grootste blaadje vertoont de vleugels van een Horssel, die vliegen wil, de twee wangen ter zyden het lichaam der zelver bedekkende, zynde een dik hoorentje van witte, dikke, en styve draden gemaakt. De bloeme staat in een wyd, doch kort kelkje, daar aan men een spitze ziet licht groen, van buiten bezet met hooggeele, of rosse hairtjes, die een groot jeuken op de huid veroorzaken, en sterker dan de voorige, en hoe rosser dat zyn, hoe meer die branden.

De vruchten hangen veele by malkander, en zyn dunne platte houwen, wat grooter dan die van de tamme Cacara, ruim een vinger lang, en breed, in zekere heuveltjes verdeelt na de ingeslotene bonen, hard, en zwart van schaale, doch gansch bedekt met die fyne hairtjes, die alle na vooren, of na de spitze gekeert zyn, en redelyk digt staan, van verwe gout geel, met onderlopende rosse strepen, en glimmende als rouwe zyde.

De Boontjes zyn vyf, of zes in 't getal, rondachtig, plat als Lupynen, doch dunder, zwart, met donkergeele linien, of plekken. De voornoemde rosse hairtjes op de schaal verwekken een zoo moeyelyk jeuken, en brand op de huid, als ik van geen andere dingen in Indien weet, zynde zelfs de Indiaanen bange daar voor, wiens harde huid nogtans de brand van alle Bernetels verdragen kan, gelyk ook geen brand langer duurt, dan die van deze hairtjes veroorzaakt werd, men noemt het brand, maar eigentlyk te zeggen, is het een fel, ende moeijelyk jeuken.

Naam. In 't Latyn Cacara pruritus. In 't Duits Maagden, of Crevel-kruid, welken naam men anders in onze Apotheeken geeft aan de gestoten Amianthus, by hun qualyk Alumen Plumosum genaamt. In 't Maleyts Cacara Gattal, en Daun Gattal Ayer. In 't Amboins Maöba, en Maöba Oetan, of Abbar, dat is wilde Maöba, tot onderscheid van de naast voorgaande tamme, doch aan wiens hairen geen diergelyken quaadaardigheid is. In 't Bandaas Manguba.

Plaats. Het wast in de velden aan de vlakke Oevers van Rivieren, daar het kreupel-bosch heeft, en zandig is, met stenen gemengt, men vindt het veel op Hila by deszelfs groote Rivier, en eertyds was het by 't Casteel Victoria ook te vinden aan de Rivier Olyphant, doch is meest daar uitgeroeid, om dat men daar dagelyks drinkwater haalt, en wasschen gaat.

Gebruik.

Usus ejus nullus alius innotuit, nisi inlicita quædam ludibria, quæ alicui adficiuntur per subtiles istos pilos fructibus insidentes, qui facillime abradi possunt, & in cistis, chartis, vel arundinibus servantur. Sique hi clam alicujus vestibus inflantur, vel in cubili sparguntur, intolerabilem excitant cutis pruritum, quod nulli inservit rei, nisi quod tædium, & ingrata excitet ludibria, ex quibus sæpe rixæ, & pugnæ oriuntur. Quales artes in Europa cum dicto contuso Amiantho instituuntur. Hi pili digitis deglubi possunt, & in globulos formari, sed cavendum est digitis non detersis faciem, vel cutim adtingere, ubique enim adhærent subtiles isti pili, qui tam pusilli sunt, quam apis aculeus. Si tactæ, & adustae partes aqua abluuntur pluviali, dolor augetur, sed oleo, vel cineribus siccis oblinitae si fuerint, minuitur, sed non mox cessat.

Si ante paucum temporis spatium pluviae ceciderint, non conducit in fluminibus eluere, ad quorum ripas notum est Cacaram hanc crescere, quum pili per pluvias abluti in flumine fluctuent, ac facillime alicujus corpus tangant. Sed si per aliquot continuos dies pluerit, non nocebit, quum ripae tum satis fuerint ablutae.

Nai Corana Hort. Malab. tom. 8. *cap.* 35. descripta cum hac convenit, vocaturque Malab. *Nai Corana.* Bracm. *Guilo.* Portug. *Fabas Cufeira.* Belgice *Maagden-Kruid*, cujus medicinales quaedam virtutes ibi commemorantur, quae hic ignotae sunt. *Dr. Commelinus* dicit, in Suratta quoque crescere, ibique vocari *Cohuge*. *Dr. Rajus libr.* 18. *cap.* 1. scribit, reperiri quoque in insula Barbados in India Occidentali, atque siliquarum decoctum comprobatum esse remedium contra Hydropem.

Gebruik. *Daar is geen ander gebruik van bekend, dan eenige onbehoorlyke potzen, die men iemant aandoet met de voornoemde subtile haairtjes op de vruchten zittende, die men zeer lichtlyk afschrapen kan, en in doosjes, Bamboezen, of Papiertjes pleegt te bewaren. Zoo men ze iemant heimelyk in de kleeren blaast, of op het slaap-goet strooit, zoo verwekken ze een onverdragelyk jeuken op de huid, tot niets strekkende als iemant een verdriet, en anders een kortswyl te verwekken, waar uit dikwils een kyven, en vegten volgt. Diergelyke potzen men in Europa met den voornoemde gestoten Amianthus doet. Men kan deze haairtjes met de vinger wel afstropen, en tot bolletjes formeeren, maar men moet zig wagten met ongeveegde vingers op 't aangezigt, of de huid te raken, want overal blyven de subtile haairtjes aan hangen, zoo klein als een angel van een Bye. Als men de verbrande plaatzen met vers water wascht, dan vermeerdert de pyn, maar met oly, of drooge assche werd ze verdooft, doch gaat niet straks over.*

Als het kort te vooren geregent heeft, zoo is het niet goed in de Rivieren te wasschen, aan welkers oever men weet, dat deze Cacara wast, om dat de haairtjes door den regen afgespoelt in de Rivier dryven, en iemant zeer ligt aan 't lyf raken. Maar als het eenige dagen aan malkanderen geregent heeft, zoo heeft het geen noot, om dat de Oevers als dan ter degen afgespoelt zyn.

Nai Corana *in* Hort. Malab. cap. 35. lib. 8. *werd deze plante genoemt, in 't Malab* Nai Corana. *Bragm.* Guilo. *Portugees* Fabas Cufeira. *In Duits* Maagden-kruid, *waar van eenige medicinaale kragten aldaar verhaalt werden, dewelke alhier onbekend zyn.* Dr. Commelinus *zegt, dat het mede in Suratten groeit, en aldaar* Cohuge *hiet.* Doct. Rajus lib. 18 cap. 1. *schryft, dat het mede op het Eiland Barbados in West-Indien te vinden is, en het afziedzel van deszelfs houwen een geprobeert middel zy tegens de Waterzugt.*

Tabula Centesima Quadragesima Secunda

Cacaram exhibet *pruritus* cum ejus *legumine rugoso* A *separato*.

De Hondert twee en veertigste Plaat

Vertoont het *Maagde-Kruid* met deszelfs *ruige houwe* A afzonderlyk.

OBSERVATIO.

Hic est Phaseolus Zeyl. lobis undiquaque pilosis, fructu lucido nigro *Mus. Zeyl. p.* 67. & *Thes. Zeyl. p.* 191. & Phaseolus Orientalis, pruritum excitans hirsutie siliquarum, fructu nigro splendente *Plukn. Almag. p.* 292. & Phaseolus utriusque Indiæ, lobis villosis, pungentibus, minor *Par. Bat. Pr. pag.* 364. & *Sloan. Cat. pl. Jam. p.* 69. ubi vide reliqua, nec non in *Thes. Zeyl. p.* 191.

AANMERKING.

Dit is *de Zeylonsche* Phaseolus, met peulen overal hairig, en een heldere swarte vrucht van het *Mus. Zeyl. p.* 67. en de *Thes. Zeyl. p.* 191. en Orientaalse Phaseolus, jeukte veroorzakende, door de ruigheid der houwen, met een swarte blinkende vrucht van *Plukn. Almag. p.* 292. en kleinder Phaseolus van beide de Indien, met wolachtige houwen, die steken van de *Par. Bat. Pr. p.* 364. en *Sloan. Cat. pl. Jam. p.* 69. alwaar het overige ziet, als mede in de *Thes. Zeyl. pag.* 191.

CAPUT TRIGESIMUM SEPTIMUM.

Camolenga. Condor.

IN Indiæ insulis quædam quoque Cucurbitæ, & Cucumeris reperiuntur species ab Europæis diversæ, quas transitu nunc etiam adtingemus, harumque nobilissima est *Camolenga*, quæ maxima est species Indicarum Cucurbitarum, folia gerens, ac crescens uti Cucurbita nota.

Folia ejus ad summum sex, vel septem pollices longa sunt, octo, & novem lata, in quinque protuberantes distincta angulos, præter unum alterumve minorem ad rotundas auriculas locatum, qui profundum formant sulcum, ubi petiolus immittitur, qui inde sese in quinque magnos extendit nervos, quorum quivis ad suum tendit angulum, superius obtusum apicem formantem. Folia hæc ab utraque parte rugosa sunt, & pilis obducta, sed subtus lanuginosiora. Caules, & flagella rugosiora sunt, crassioribus pilis, & eminentibus punctulis notata, formam vero habent angulosam, & striatam, foliaque hæc saporem habent fatuum, cuivis folio clavicula obponitur bifida.

Flos campaniformis est, uti in Cucumere, sed major, luteus, inque petala quinque rugosa distinctus, vix quatuor digitos latus, inque centro columnam gerit cum tribus intortis staminibus, quibus corona insidet in novem angulos distincta.

Fructus sunt uti in Cucurbita majore, ex rotundo oblongi, ab utraque parte æquales, & rotundi, sesqui, ac binos pedes longi, semi pedem crassi, externe æquales, ac farina alba, seu grisea conspersi, quæ detergeri potest.

Caro alba est uti in Cucurbitis, sed substantiæ durioris, & crassioris. Interna ejus substantia est mollis, & succosa, similibus repleta seminibus, quibus Melopepones, sed quæ mollia sunt, & alba. Diu virides sunt hi fructus, acsi hominum usui sese observent, tandem vero generant gilvum, durum, & lignosum putamen, ipsorumque caro sicca, & fungosa est, quum nulli inserviunt usui, nisi quod semina exhibeant propagationi conducentia, crassioribus asserculis inponendæ sunt hæ plantæ ob fructuum pondus. Quum vero incolæ nolunt sumptus facere asserculorum, hinc ad majores permittunt adscendere arbores, vel supra ædes, quarum tecta penitus obcupant. Circa plantæ radicem fovea excavanda est, in quam quævis projectilia, cineres, & crematæ projiciuntur herbæ, unde hæc ac quævis Cucurbitarum species læte, & luxuriose crescunt.

Nomen. Latine *Camolenga.* Malaice *Camolenga*, & *Condor.* Apud Amboinenses nullum peculiare obtinuit nomen. Quidam Belgice vocant *Spaansch Spek.* Javanice *Blycko.* Bandice *Condor.* Maccassarice *Conrol.* Sinice *Tankoë.*

Locus. Ex Java, & Baleya in hasce deducta est terras, ac magis a Sinensibus, & peregrinis colitur, quam ab incolis.

Usus. Fructus ad cibum adhibentur, quum nempe teneri sunt, quorum caro exterior duriuscula crasse abscinditur, & in frusta conscissa coquitur instar aliarum Cucurbitarum. Tenera quoque ejus folia oleri inserviunt aliis mixta herbis. Plurimus tamen horum fructuum usus est ad conditum, quod Sinenses optime norunt præparare, apud quos hoc quoque maxime venale prostat.

Hunc in finem perfecti, ac vetusti eliguntur fructus, quorum putamen jam induruit, quod a carne separatur, quæ in oblonga scinditur frusta, digitum longa, atque hæc per binos dies, & noctes in aqua macerantur, & sicca dein coquuntur in Saccharo albo, ita ut frusta sicca eximi possint. Conditum est fatuum, & dulce, sed a Sinensibus maxime æstimatum, quod non tantum ad potum Thee proponitur, sed in omnibus quoque conceditur morbis, quum modice refrigeret. Præsertim conducit in tussi sicca, & aliis faucium inflammationibus. Ipsi quoque tribuitur virtus venena enecandi, vel saltem inertia reddendi, quum quis sit toxico infectus.

XXXVII. HOOFDSTUK.

De Camolenge-Plant.

IN de Indische Eilanden heeft men ook eenige zoorten van Cauwoerden, en Concommers van de Europische verschillende, die wy nu overlopen zullen, de vermaarste daar onder is de Camolenga, *de grootste zoorte van de Indische Cauwoerden, van bladeren, en wasdom als onze bekende Cauwoerden.*

De bladeren zyn op 't grootste zes, en zeven duimen lank, acht, en negen breed, verdeelt in vyf uitstekende hoeken, behalven nog een, of twee kleindere, agter aan de ronde billen, dewelke een diepe bogt, of kloove maken, daar de steel ingelaten word, die zig van daar in vyf groote zenuwen verdeelt, ieder na een hoek gaande, die vooren een stompe spits formeert. De bladeren zyn te weerzyden ruig, en met haairtjes bezet, doch van onderen wolachtiger. De stelen, en ranken zyn nog ruiger, met grove haairen, en uitstekende punctjes bezet, doch van gedaante gehoekt, en gestreept, de bladeren zyn van smaak smets, of laf, tegensover ieder blad staat een klauwiere, die zig in tween verdeelt.

De bloeme is klokkeformig, als aan de Concommers, doch grooter, geel, in vyf gekronkelde blaadjes verdeelt, schaars vier vingers breed, hebben in de midden een Columnmetje, met drie gedraaide steeltjes, waar op een kroontje met negen hoeken staat.

De vruchten zyn groote Cauwoerden, uit den ronden lankwerpig, achter en vooren even rond, anderhalf, en twee voeten lang, een half voet dik, van buiten egaal, en met een wit, of grys meel bestrooit, dat men afstryken kan.

Het vleesch is wit, als aan andere Cauwoerden, doch harder van substantie, en dikker. Het binnenste is mede een week, ende vochtig vleesch, met diergelyken zaden als Water-Meloenen, doch week, en wit. Zy blyven lange groen, als of zy op den dienst der menschen wagtede, maar eindelyk gewinnenze een vaale, harde, en houtachtige schale, en het vleesch werd droog, en voos, wanneer ze nergens toe deugen, als zaad te geven, om voort te planten. Men moet ze op sterke latten leiden, wegens de zwaarte der vruchten. Maar om dat de inwoonders de onkosten van de latten niet willen doen, zoo laten ze dezelve de grooten bomen oplopen, of over hare huizen, daar zy de daken geheel bedekken. Om de wortel van dien stok moet men een voet, of kransje maken, en daar in allerlei uitvaagzel, assche, en gebrande ruigten smyten, daar van die, en alle Cauwoerde zoorten weelderig worden.

Naam. *In 't Latyn* Camolenga. *In 't Maleits* Camolenga, *en* Bondor. *By de Amboinezen heeft ze geenen naam. Zommige noemenze in 't Duits* Spaansch Speck. *In 't Javaans* Blycko. *In 't Bandaas* Condor. *Op Maccassaars* Conrol. *In 't Sineet* Tankoë.

Plaats. *Zy is van Java, en Baly in deze landen gebragt, en werd meer van de Sineezen, en vreemdelingen geoeffent, dan van de Inwoonders.*

Gebruik. *De vrucht werd tot de kost gebruikt, te weten de jonge vruchten, het buitenste hardachtige vleesch, dik geschild, in stukken gesneeden, en gekookt, gelyk andere Cauwoerden. Zoo dienen ook de jonge bladeren tot moeskruid, onder andere bladeren gemengt. Het meeste gebruik echter van deze vruchten is tot het confyten, waar mede de Sineezen best weten om te gaan, by dewelke men ze ook meest te koop vind.*

Hier toe neemt men de oude vruchten, en wiens schaal al hard geworden is, die men van het vleesch afneemt, en 't zelve snyd men in lankwerpige stukjes, gelyk een vinger, en weektze een etmaal, of twee in water, en kooktze daar na droog in witte Zuiker, zoo dat men de stukjes droog in de hand kan nemen. Het is een laf, en zoet confyt, doch by de Sineezen zeer geacht, niet alleen by den Thee-bak op te zetten, maar ook in allerlei ziekten toegelaten, om dat het matelyk verkoeld. Inzonderheid doet het goed by de drooge hoest, en andere verhitheid in de keele. Men schryft hem ook de kragten toe om het fenyn te dooden, of immers kragteloos te maken, als iemant vergeven is.

Caro hæc quoque raditur, ejusque exprimitur succus, qui ægro propinatur, reliquaque parte totum corpus abluitur. Portugalli Marmeladæ quoque speciem ex ejus carne præparant, quam *Bocado* vocant, quum rasam, vel minutim concissam carnem cum Saccharo excoquunt, sique fuerit frigefacta, in quadrata hanc scindunt frusta.

Hujus fructus mentionem facit *Julius Scaliger exercit.* 181. *sect.* 15. qui ipsi dicitur Camolenga, forte a regione hujus nominis in veteri India sita, licet hanc in provincia Corcopola ponat, ibique dicit incolas ex hac conditum quoddam præparare, quod dulciorem habet saporem Hispanorum *Carabassada*, quæ ex Cucurbita, vel Malis Citriis componitur.

Quam salutaris etiam prædicetur ejus succus illis, qui adsumpserunt venenum, ad illud exstinguendum, a Maccassarensibus tamen prohibetur illis, qui spasmo, ac præsertim spasmo genitalium sunt obnoxii, qui lethalis est morbus in hisce Orientalibus regionibus, quique Malayensibus *Sackit Tata Ruga*, h. e. testudinis morbus vocatur, & Amboinensibus *Ennemoeri*: uti & in morbo *Moerreto* dicto, qui est morbus pectoris, quum quis instar moribundi respiret. Immo dicunt, si quis tali sit subjectus morbo, & hujus *Camolengæ*, vel *Labo* albi quid edat, morbum hunc statim proventurum esse. Quandam etiam norunt artem, licet quædam adsit superstitio, ad efficiendum, ne teneri fructus *Labo*, vel *Camolengæ* decidant, in inferiore enim stipitis parte siccatam adpendent cristam, vel rugosum, & cristatum caput piscis suctoris *Cuto Colujo* dicti.

Cum hac planta convenire videtur *Cumbulam Hort. Malab. part.* 8. *cap.* 3. ubi Bracm. *Curaly*, Portugall. *Bobora Dagoa*. Belgice *Water-Pompoenen* vocatur, & dicitur tenerum stipitem venenosum esse, seniorem vero esse ejus antidotum.

Men raspt het vleesch, en perst den zap uit, waar van men den Patient te drinken geeft, en met de rest het geheele lyf wascht. De Portugeezen maken ook een zoorte van Marmelade daar van, die ze Boccado *noemen, het geraspte, en klein gesneeden vleesch met Zuiker opkokende, en koud geworden zynde, tot vierkante stukjes, of brokjes snydende.*

Van deze vrucht maakt gewag Julius Scaliger exercit. 181. sect 15. *dezelve noemende* Camolenga, *misschien in* Oud Indien, *hoewel hy ze in de provintie Corcopal stelt, aldaar zegt hy ook dat de Inwoonders een Zuikerwerk daar van maken, zoeter van smaak, dan der Spanjaarden* Caraballada, *uit Cauwoerden, of Citroenen gemaakt.*

Hoe gezont men zegt den zap te zyn om het ingenome fenyn te dooden, zoo werd het nogtans by de Maccassaren verboden, aan die geenen, die eenige nood heeft van spasmus, en inzonderheid den spasmum genitalium, een doodelyk accident in deze Oosterze landen, by de Maleyers, Sakkit Tata Ruga, *dat is een* Schildpadts euvel, *by de Amboinesen* Ennemoert *genoemt; als mede by de ziekte* Moerreto *genaamt, 't welk is een longe ziekte, als iemandt huchult gelyk als stervende. Ja zy zeggen, als iemand deze ziekte subject zynde, of van deze* Camolenga, *of van de witte* Labo *eet, dat zig de ziekte terstont aan hem zal openbaren; zy hebben ook een zekere Touwierkonst, hoewel daar wat superstitie onder loopt, om te maken, dat de jonge vrugten van* Labo *en* Camolenga *niet af en valle, wantze hangen aan 't onderste van den stok een gedroogt kammetjen, of het ruige en gefronste hooft van den visehsuiger, Cuto Colujo genaamt.*

Hier mede schynt over een te komen het Cumbulam in Horto Malab paet 8. cap. 3. *alwaar het in Bram.* Curaly. *Portugees* Bobora Dagoa, *in 't Duyts* Water-Pompoenen *genaamt werd, als mede dat de jonge struik venynig zy, daarentegen de Oude 'er een Tegenhaat van zy.*

Tabula Centesima Quadragesima Tertia

Camolengam exhibet cum ejus *fructu*.

De Hondert drie en veertigste Plaat

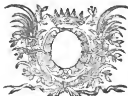
Vertoont de *Camolenge*, ofte *Water-Pompoens Plant*, met deszelfs *vrucht*.

OBSERVATIO.

* Olim hi fructus *Pepones* vocati fuere, estque Pepo oblongus *C. B. Pin.* & *Moris. hist.* 26. nunc autem vocatur Cucurbita feminum margine integro tumido a *Linnæo* in *H. Cliff. p.* 452. ubi vidi reliquos auctores, horumque fructuum varietates.

AANMERKING.

Eertyds wierden deze vruchten *Pompoenen* genaamt, en is de lankwerpige Pompoen van *C. B. Pin.* en *Moris. hist. p.* 26. doch nu werd ze genaamt Cucurbita, ofte Cauwoerde met den rand dee zaden heel, en opgeswollen van *Linnæus* in de *H. Cliff. p.* 452 alwaar de overige Schryvers ziet, en de veranderingen van deze vruchten.

CAPUT XXXVIII.

CAPUT TRIGESIMUM OCTAVUM.

Cucurbita lagenaria. Calabassa.

HÆc Cucurbitæ species magnum quoque format stipitem, ejusque folia rotundiora sunt, quam prioris, fere sine angulis, penitus lanuginosa, tam folia, quam caules, ad tactum mollia fere instar panni optimi, odoris, & saporis amari, & ingrati. Cuivis folio opponitur clavicula bifida, proximis sese circumvolvens palis.

Flos ejus quoque campaniformis est, ingens, & niveus. Fructus triplicem habent formam, quorum primus, ac vulgatissimus instar vaginæ extensus est, cum ventre amplo, & longo, & angusto collo, secundus amplo ventre sensim anguste definit, ac brevem format collum. Tertius duplicem fere obtinet formam, inferius nempe amplum habet ventrem, qui cito angustatur, & angustum format collum, sed mox sese iterum explicat, & parvum format ventrem, ac dein in tubum iterum sese explicat. Cuncti vero externe satis crassum, & lignosum gerunt putamen, obscure luteum, & glabrum. Interna fructuum medulla alba est, & seminibus referta, uti in cunctis Cucurbitis, sed ob amaritiem non in usum vocatur, unde nec operæ pretium censetur hanc plantam asserculis inponere, sed juxta terram prorepere permittitur, ac per herbae, & ad arbores silvestres adscendere.

Nomen. Latine *Cucurbita lagenaria.* Malaice *Calabassa*, quod descendit a Portugallica, vel Hispanica voce *Calabaça*, quæ generaliter *Cucurbitam* denotat. Maccassarice *Labo.* Boetonice *Colobbe.* Balyice *Waloc.*

Locus. Amboinenses non hanc colunt plantam, sed maxime Baleyenses, aliique peregrini, qui exercent artem ex arboribus eliciendi succum; in Maccassara, & regione Boegensi elegantissimi, & maximi crescunt fructus, ubi & quarta obcurrit species, quæ fructum gerit maximum, ac rotundum cum collo brevi, fere instar Peponis, qui supra aperitur instar crustæ.

Usus. Ad cibum hæc planta adhiberi nequit ob nauseosam amaritiem, quæ in fructibus, foliis ac caulibus detegitur, coluntur autem modo ob fructus ingentes, qui permittuntur indurescere, ut lignosi fiant, ac dein interna medulla tota sinitur putrescere, vel terebra eximitur, tum in ipsorum cavitate tres, quatuorve heminæ aquæ, vel alius liquidi contineri possunt. Hæc itaque vasa primum in fumo parum siccata, aptissima sunt, in quibus varii liquores servari possunt, præsertim apud Tiffadores, qui illa arboribus adpendent, ex quibus succum quendam elicere volunt.

Hæc porro vasa liquore repleta quam utilissima, & commodissima sunt in itineribus, tam ad vehenda, quam ad portanda, quum non ponderosa sunt, ac vim quandam tolerare possint, melius quam Porcellana, vel vitrea, odorem vero, & saporem istius liquidi, quo fuere repleta, diu servant, talique potu hæc continuo replere oportet. Ex quarta specie, quæ rotunda, & plana est, cistæ, & scrinulæ formantur, si collum cum parte quadam superficiei rotunde exscindatur, uti crustum aperitur, atque ex alio quovis ligno operculum aperturæ imponitur, quod hanc rite claudit, ita ut illius oræ parum promineant. In hisce vestes, lintea, aliæque siccæ res servari possunt, quæ in itineribus requiruntur, & a pluviis arcendæ sunt.

Plurimi horum fructus in Boetone crescunt, unde in Amboinam, & alias deferuntur regiones in commodum Tiffadorum. In Baleya circa pagum Padong magnitudinem adquirunt Tappayang, quod sexdecim, & septemdecim heminas aquarum continet, quique ibi adhibentur ad Saguerum potum transferendum, plantatur circa arbores extensas, quales sunt Mangæ, in quarum ramis sese extendunt. Maturi fructus abscissi funibus demittuntur, ne per casum frangantur.

Tum

XXXVIII. HOOFDSTUK.

De fles Calabasch Plant.

DEze zoorte van Cauwoerden gewint mede een grooten stam, en de bladeren zyn ronder dan de voorige, schier zonder hoeken, gansch wolagtig zoo wel bladeren als stelen, zagt in 't aantasten, als fyn laken, van reuk, en smaak bitter, en onlieflyk, tegen over ieder blad staat zyn Clauwier in tween verdeelt, die zig om de naaste stokken vlegten.

De bloeme is mede klokformig, groot, en geheel wit. De vruchten zyn van driederly fatzoen. De eerste en gemeenste als een blaaze met een wyden buik, en een langen smallen hals; de tweede loopt van een wyde buik allenskens toe, en maakt een korten hals. Het derde fatzoen is schier dubbelt, te weten onder een wyde buik, die schielyk toeloopt, en een smalle hals formeert, maar strax zich weerom uitbreid, een kleinen buik maakt, en dan weder in een hals toeloopt; alle hebbenze van buiten een redelyke dikke houtagtige schale, donker-geel en glad: Het binnenste merg is wit, en vol korrels, gelyk aan alle Cauwoerden, maar werd wegens zyne bitterheit tot niets gebruikt, men agtze de moeite niet waart op latten te leiden, maar laat ze langs de gront lopen, door de ruigten kruipen, of de wilde boomen beklimmen.

Naam. *In 't Latyn* Cucurbita Lagenaria: *In 't Maleyts* Calabassa, *afkomstig van het Portugeze, of Spaansche woort* Calabaça, *'t welk in 't algemeen een* Cauwoerde *beduit. In 't Macassaars* Labo. *Boetons* Colobbe. *Baleyts* Waloc.

Plaats. *De Amboineezen planten 't niet, maar meest de Baleyers, en andere vreemdelingen, die hun geneeren met het Teifferen van eenige boomdranken; op Maccasser en in 't Boegisse lant groejen wel de schoonste, en grootste, daar men nog een vierde zoorte heeft, zeer groot, en rond met een korte hals, schier als een Pompoen, die men boven open snydt als een pastye.*

Gebruik. *Tot de kost kan men van deze Plante niets gebruiken wegens de walgelyke bitterheit, die in de vrugten, bladeren, en stelen zit: maar zy werden alleenlyk geplant om de groote vruchten, die men oud en houtagtig laat worden, daar na het binnenste merg geheel en al uitneemt met boren, of laat uitrotten, zoo kan men in deze holligheit drie a vier kannen water bergen. Deze vaten dan eerst wat in den rook gedroogt, zyn zeer bequaam om alderlei vocht daar in te bergen; inzonderheit by de Tiffadoors, om aan de bomen te hangen, waar uit men eenige drank wil tappen.*

Deze vaten met drank gevuld zyn ook zeer dienstig, en gemaklyk in 't reyzen, zoo om te vervoeren als te dragen, om dat ze ligt zyn, en eenig ongemak beter verdragen konnen als Porcelyn, of glas, maar reuk, en smaak van dien drank, waar aan ze gewend zyn, behoudenze lange, en men diend daar by te blyven. Uit de vierde zoorte zynde rond, en plat, werden doosjens en Koffertjes gemaakt, als men den hals met een gedeelte van de schaal in de ronde uitsnydt, gelyk men een Pastey op snydt, en in plaatze van 't opgesneedene een ander deel van hout daar op maakt, dat effen op dat gat sluit, en aan de kanten wat oversteekt. Hier in kan men kleederen, linnen, en andere drooge waaren bergen, die men in de reizen moet mede voeren, en voor den Regen vry houden.

De meesten vallen op Boeten, van waar zy naar Ambon, ende elders heen gevoert werden, tot gerief van de Tiffadoors. Op Baly omtrent de Negorye Padong vallenze zoo groot als een Tappajong, daar zestien a zeventien kannen waters ingaan, gebruikelyk om haare Saguersdrank na andere plaatzen te dragen, men plantze by uitgebreide bomen, gelyk Mangas bomen, op welkers takken zy haar uitbreiden. De rype afgesneede vruchten moet men met touwen aflaten, op dat zy door 't vallen niet breeken.

Als

Tum in superiore parte aperiuntur, medullaque extrahitur, cinisque inponitur, ut reliqua putrescat caro, quæ esui, ac cibo inepta est.

Videtur hic fructus describi in *Hort. Malab. part.* 8. *cap.* 5. Malab. *Cappa Schora.* Bracm. *Culivo dudi.* Portug. *Bobora Calbassa.* Belgice *Fles-Appelen*, ac silvestris delineatur. *Fig.* 4. sub nomine *Cacopalam.*

Altera silvestris quoque obcurrit species plerumque in litore crescens, priori in omnibus similis, sed minora gerens folia, ac flores. Fructus ejus haud spithamam longi sunt, plerumque breviores, parvum gerentes ventrem, ac longum incurvumque collum, instar Retortæ, omnesque ejus partes amaræ sunt, & ingratæ, ita ut manus amaro inficiant sapore, si fuerint adtactæ, immo pejus quam Colocynthis; vocatur *Calabassa Utan*, quum sponte in arenosis crescat litoribus, atque olim copiosi hi fructus reperiebantur in sinu Cajeeli.

Siccati, & excavati fructus apud incolas in usu sunt, in quibus subtilem servant calcem, quam secum ducunt, ut cum Siri Pinanga masticent, in hisce quoque pulverem pyrium aliaque conservant medicamenta.

Als dan snydt men ze boven open, halende een deel van 't merg uit, doet daar asse in, zoo verrot alle het binnenste merg spoedig, 't welk dog tot de kost onbequaam is.

Het schynt dat deze vrucht beschreeven wort Hort. Malab. part. 8. cap. 5. *In 't Malab.* Cappa Schora *In 't Bragm.* Culivo dudi. *In 't Portug.* Bobora Calbassa. *In Duyts* Fles-Appelen. *En de wilde werd afgebeeld door Cacnpalam.* Fig. 4.

Daar is nog een wilde zoorte gemeenelyk op strand wassende, de voorgaande in alles gelyk, dog kleinder aan bladeren, en bloemen. De vruchten zyn niet boven een span lang, gemeenelyk korter, met een kleine buik, en een langen krommen hals, gelyk een Retorte, ook in alle zyne deelen bitter, en onlieffelyk, zodanig dat de handen bitter blyven als men ze handelt, alzoo slim als eenige Coloquinten, men noemt het Calabassa Utan, *om dat ze op sandige stranden in 't wilt wassen, en waren eertyts veel te vinden in de bogt van Cajeeli.*

De gedroogde en uitgeholde vruchten zyn by de Inlanders in gebruik om fyne kalk daar in te bergen, dienze mede voeren tot het Siri Pinang eeten te gebruiken, en om buspoeder en andere Medicamenten daar in te bergen.

Tabula Centesima Quadragesima Quarta

Cucurbitam exhibet *lagenariam*, cum *fructibus variæ formæ*, qui Pepo amarus, seu Colocynthis pyriformis a *C. B. Pin. p.* 313. vocatur, & Cucurbita seminibus obsolete bicornibus *H. Cliff. p.* 351. ubi vide reliquos auctores, & horum fructuum varietates.

De Hondert vier en veertigste Plaat

Vertoont de *Fles Calabasch* met zyn *vruchten* van *verschei-de gedaante*, welke genaamt werd de bitere Pepo, ofte Peervormige Coloquint van *C. B. Pin. p.* 313. en Cucurbita met zaadan, die eenigzins twee hoorens hebben, in de *H. Cliff. p.* 451. alwaar de overige Schryvers, en veranderingen van deze vruchten ziet.

CAPUT TRIGESIMUM NONUM.

Cucurbita Indica vulgaris, & Pepones. Labo.

MAlayenses vulgares Indicas Cucurbitas, & Pepones sub uno comprehendunt genere, quod hoc in capite sequimur, licet multum inter sese varient.

Cucurbita vulgaris Indica modo crescendi, & forma cum Europæis nostris convenit. Folia ejus magis rotunda quam angulosa sunt, exceptis teneris, quæ tres gerunt apices cum longis filamentis, vetusta vero maxime rotunda sunt, ad oras magis angulosa, quam serrata, omnino lanuginosa, & mollia, cum illis præcedentis Calabassæ convenientia, excepto quod non sint amara, sed insipida, & fatua.

Flos ingens est, campaniformis, monopetalus, flaccidus, & albus. Fructus duplicem habent formam. Quorum primi sunt longi, tres quatuorque pedes longi, inferius parvo ventre donati, ac sensim angustati, altera species rotundior est, crassior, & brevior. Utrique externe albicant, ac teneri rugosis pilis hirti, qui tempore decidunt, tumque generant gilvum, & lignosum putamen, caro, & semina sunt, uti in vulgari; Hi fructus, quum crescant, amant pendere, unde & ingentibus, & amplis pergulis inponendi sunt, & aliquando sicca decerpenda folia, tum hæc planta per binos continuos annos fructus proferre valet.

Amant crescere in solo nigro, & molli, ubi quævis sordes, & projectilia ejiciuntur, unde non læte crescunt in Amboinensium hortis montanis, ubi solum est argillaceum, & frigidum, degenerant quoque aliquando hæ plantæ, & amaricant, naturamque induunt Calabassæ, quum ad cibum non valent fructus.

Nomen. Latine *Cucurbita vulgaris Indica.* Malaice *Labo Puti*, *Labo Panjang*, & *Labo Frangi*, quum Frangis, h. e. Portugalli hanc primum in hasce detulerunt regiones. Maccassarice *Lawo frangi.*

Locus.

XXXIX. HOOFDSTUK.

De Indische Cauwoerde, en Pompoenen.

D*E Maleyers begrypen de gemeene Indissche Cauwoerden, en Pompoenen onder een geslagte, 't welk wy in dit Capittel volgen, hoewelze onder malkanderen veel verschillen.*

Cucurbita Vulgaris Indica. *Indissche Cauwoerden zyn aan wasdom, en gedaante onze Europisse meest gelyk. De bladeren zyn meer rond dan hoekig, behalven de jongen, die drie spitsen hebben, en daar aan lange draden, maar de oude zyn meest rond, aan de kanten eer gehoekt dan gezaagt; gantsch wolagtig, en sagt, met de voorgaande Calabassa over een komende, behalven dat zy niet bitter maar laf, en smets zyn.*

De bloeme is groot, klokformig, uit een blat bestaande, slap, en wit. De vruchten zyn van tweederly gedaanten. De eerste zyn de lange, drie, en vier voeten lank, onder met een kleine buik, en allenkskens toesmallende, gelyk een handspaak, de andere zoorte is ronder dikker, en korter. Beide zynze van buiten witagtig, in haare jonkheit, met ruigen haairtjes bezet, die met ter tyt afvallen, en dan krygenze een vaale houtagtige schaale; het vlees, en korrels van binnen zyn als aan de gemeene; deze vrugten willen in 't groejen liefst hangen, en daarom moet menze op groote, en brede luiven leiden. ook zomtyts van de droge bladeren zuiveren, ze kan deze stok een paar jaren na malkanderen dragen.

Zy willen staan in een zwarte mulle gront, daar men alderhande ruigte, en uitvaagzel heenen smyt, daarom zy niet wel aarden in der Amboinesen bergtuinen, daar het kout, en kleygrondig is, zy verwilderen ook zomtyts, werden bitter en veraart, ja schier als een Calbasse, wanneerze tot de spyze niet meer dienstig zyn.

Naam. *In 't Latyn* Cucurbita vulgaris Indica. *In 't Maleyts* Labo Puti, Labo Panjang, *en* Labo frangi, *om datze de Frangis, dat is de Portugezen eerst in deze Eylanden hebben gebragt, in 't Maccassaars* Lawo Frangi.

Plaats.

Locus. Ubique jam plantatur in Amboina, Banda, & Moluccis, licet primum per Portugallos fuerint introducti hi fructus.

Usus. Fructus hi plurimum usui culinario inserviunt, qui coquuntur, quam diu teneri sunt, sed cibum præbent fatuum, & aquosum, tenera folia oleribus quoque eonducunt. Sinenses hos quoque norunt fructus Sacchāro condire instar Camolengæ. Quo modo autem prohibeatur, ne teneri decidant fructus, in priore *cap.* 37. vide.

Pepo Indicus maxima gerit folia, in quinque ingentes angulos distincta, ipsorumque oræ præterea profunde serratæ sunt, maxima, rugosa, & pilosa, quales & omnes sunt caules, ita ut fere spinulosi sint. In vulgari specie viridia sunt, sed in quadam specie albis magnisque maculis notata instar tinearum, cujus teneri fructus eodem maculati sunt modo.

Flos ejus ingens est, & campaniformis, ex quinque petalis constans, rugosus admodum, & eleganter luteus. Fructus variæ sunt formæ, quidam nempe rotundi instar bulbi magni, parum compressi, quidam vero oblongi sunt, & externe profundis sulcis notati, ex gilvo lutei, in una autem specie virides fructus graminei sunt coloris, albisque maculis notati, sed adulti gilvi quoque sunt. Caro interna tres digitos crassa est, lutea, solida, fatue dulcis, mucosa, multisque granis repleta, quæ plana sunt, & ad unum angulum acuta, & alba, in centro cavitas reperitur. Hi fructus potius amant juxta terram prorepere, quam ex asserculis dependere, unde & hæc planta in molli locatur solo, ubi sordes, & projectilia ejiciuntur, ubi & permittitur juxta solum, & trans alias prorepere herbas.

Nomen. Latine *Pepo Indicus.* Belgice *Pompoenen.* Malaice *Labo Ambon*, & *Labo Castela*, quum dicatur, primum ex Manilhis in Moluccas, ac sic porro in hasce insulas fuisse introductum, atque etiam ab Amboinensibus magis coli priore Labo. Nos quoque hunc vocamus Labo ex vulgari opinione, & loquendi modo, proprie autem non pertinet ad Cucurbitas, sed cum subsequenti Anguria peculiare constituit genus, quod cum Melonibus proprie ad Cucumeres pertinet, uti quoque apud Arabes cum Anguriis unum idemque gerit nomen, ac *Bateca* vocatur, quod est Hebræorum *Abbattiach*, quod nomen ex Arabica lingua ortum ducit, cujus prima syllaba character est, quum sit flexus Arabici articuli *Al*, qui *l* in compositione amittit, acsi plena vox fuisset *Albattiach*, talia Arabismi vestigia ~~detegantur in Hebræo nomine~~ *Egos*, i. e. *Nux.* acsi diceretur *Elgos*, quod derivatur ab Arabico *Gaus*, quod *Nucem* quoque denotat, ac generaliter quosvis magnos fructus putamine duro gaudentes, de quo vide *librum* 1. *cap.* 1. de *Calappa.*

Locus. Pepones universales sunt fructus per totam Orientem, atque apud Amboinenses nostros hodie etiam tam familiares, ac vulgares, ut indigeni habeantur.

Usus. Ad cibos usitatior est hic fructus, & ex multorum opinione multo delicatior cunctis Cucurbitæ speciebus, quum omnibus jusculis, & piscibus addi possit, natura enim ipsius est viscosa, & pinguis, unde neque multo indiget butyro, atque incolæ hos fructus amant, & in culina ipsorum gracili frequentes sunt, si enim incoquantur Calappi lymphæ, vel vili jusculo, delicatiores sunt, quam si Cucurbita pingui maceretur jure.

Hic fructus describitur *libr.* 8. *cap.* 1. & 2. *Hort. Malab.* sub nomine Malabarico *Bela Schora*, & *Schakeri Schora.* Portugallice *Babora.*

Tabula Centesima Quadragesima Quinta

Peponem exhibet *Indicum*, qui Pepo Indicus compressus maximus vocatur in *Morif. Hist. p.* 25. & *Plukn. Almag. pag.* 286. &c.

Plaats. *Men plantze nu overal in Amboina, Banda, en de Moluccos, hoewel zy eerst door de Portugezen ingebragt zyn.*

Zy dienen meest tot de keuken om te koken, zoo lang zy jong zyn, geven een zeer laffe, en wateragtige kost, de jonge bladeren dienen ook tot moeskruid. De Sineezen wetenze ook te confyten, gelyk de Camolenga. Hoe dat men maken zal, dat de jonge vruchten niet af en vallen, ziet in 't voorgaande 37. Cap.

Pepo Indicus, *of Pompoen, heeft zeer groote bladeren, in vyf groote hoeken verdeelt, en de kanten daar en boven grof getant, zeer ruig, en hairig, gelyk ook alle de stelen, zoo dat zy bykans stekelig zyn. Aan de gemeene zoorte zynze gras-groen van eene verwe, dog aan zekere zoorte met groote witte plekken, als sproeten bezet, wiens jonge vruchten op dezelve maniere gespikkelt zyn.*

De bloeme is groot, en klokformig, uit vyf bladeren gemaakt, zeer gerimpelt, en schoon geel; de vruchten van bekende fatzoen, te weten zommige rond als een groote bol, een weinig gedrukt, zommige langwerpig, van buiten met diepe keepen afgedeelt, vaal-geel, dog aan de eene zoorte zyn de jonge vruchten gras groen, met witte plekken bezet, dog groot geworden werdenze mede vaal; het binnenste vleesch is drie vingers dik, geel; en massief, laf-zoet, slymerig, met veele korrels, die plat aan de eene hoek wat spits, en wit zyn, en geheel binnen is een holligheit. De vruchten willen liever langs de aarde kruipen, dan aan latten hangen, dies men den stok in mulle gront plant, daar men uitvaagsel, en alderhande vuiligheit henen smyt, en laat hem zoo langs de gront, en over lage ruigten kruipen.

Naam. *In 't Latyn* Pepo Indicus. *In 't Duyts* Pompoenen. *In 't Maleyts* Labo Ambon, *en* Labo Castela, *om dat men zegt, dat ze eerst door de Spanjaarden uit de Manilhas in de Moluccos, en zoo voort in deze Eylanden gebragt zyn, en voorts om datze van de Amboinezen meer geoeffent wert, dan de voorgaande Labo. Wy noemenze een Labo na het gemeene gevoelen, en manier van spreeken, maar eigentlyk behoortze niet onder de Cauwoerden, maar maakt met de volgende Watermeloenen een geslagt op zig zelven, 't welk met de Meloenen billyk onder de maagschap van Comcommers getrokken wort, gelykze ook in 't Arabisch met de Watermeloenen een gemeenen naam heeft, en* Bateca *genaamt wert, is der Hebreën* Abbattiach, *zynde een woort uit het Arabische afkomstig*, ~~*waar van de eerste syllabe, een merkteken*~~ *is, als zynde een voetstap van den Arabissen Artikel* Al, *die zyn* l *in Compositione verliest, als of het volle woord was geweest* Albattiach; *diergelyke overblyfsels van het Arabisch bespeurd men in 't Hebreeusche woord* Egos, *een* Noot, *als of men zeide* Elgos, *afkomstig van 't Arabisse* Gaus, *'t welk beduit een noot, en in 't generaal alderly groote vruchten met harde schalen, waar van ziet* Lib. 1. cap. 1. de Calappa.

Plaats. *Pompoenen zyn een algemeene vrucht door den geheelen Orient, en by onze Amboineezen ook nu zoo gemeen, dat men die voor Inlandisch reekent.*

Gebruik. *Zy is tot de spyze gebruikelyker, en na veeler oordeel smakelyker als alle soorten van Cauwoerden, latende haar by allerly sop, en vissen voegen, zynde van natuur smeerig, en vet, en behoeft dierhalven niet veel boter, daaromze de Inlanders liefhebben, en ook in hare schrale keukens best daar mede voorzien zyn, want met een Calappus melkje of slegt vissopje gekookt, werdenze smakelyker dan eenige Cauwoerde in een vette zop.*

Deze vrugt wert beschreeven in de Hort. Malab. Lib. 8. cap. 1 en 2. *onder de Malab. naam* Bela Schora, *en* Schakeri Schora. *Op 't Portugeesch* Babora.

De Hondert vyf en veertigste Plant

Vertoont de *Indische Pepoen*, welke is de Indische zeer groote gedrukte Pompoen, van *Morif. Hist. p.* 25. en *Plukn. Almag. p.* 286. &c.

CAPUT XL.

CAPUT QUADRAGESIMUM.

Anguria Indica. Batteca.

ANguria celeberrimum, & elegantissimum prœbet fructum totius Orientis, atque cum Melonibus, & Peponibus peculiare constituit aquosum genus, cujus hic fructus primarius est.

Est autem herba longis prorepens flagellis juxta terram instar Cucumeris, sed multo magis sese extendit. Caules ejus sunt molles, succosi, satis crassi, striati, atque tam dense cinereis obsiti pilis, ut rugosi penitus, ac fere spinulosi sint.

Folia solitaria longis insident pilosisque petiolis, optimeque Colocynthidis folia referunt, in multas nempe irregulares lacinias distincta, quarum fissuræ fere usque ad petiolum penetrant, atque hæ laciniæ non plane extensæ sunt, sed circinnatæ quasi, ac vario modo inflexæ, ubique itidem longis obductæ pilis, suntque coloris glauci, cuivis folio adstat rectus cauliculus, in binas claviculas excurrens, quæ ubique sese figunt, & circumflectunt. Ex foliorum alis pentagonus excrescit apex, seu pilosum capitulum, quod sese in pentaphyllum explicat florem, minorem illo Cucumeris, sed qui rugosus quoque, ac flavus est, hunc subsequitur fructus multo major capite, sphæricus, seu ab utraque parte parum compressus, aliquando ex rotundo quoque oblongus, externe æqualis, glaber, nec istis sulcis notatus, qui in Peponibus observantur, sed ipsorum loco aliquot, ac plerumque decem gerit albas strias, vel maculas cum obscuris quibusdam sulcis; estque porro per totam superficiem, quum tener est, glaucus, vetustus ex viridi nigricans, cum paucis flavis maculis, seu punctulis notatus.

Interne duplex locatur caro, externa, seu putamini proxima est duriuscula, alba, uti in Cucumere, sed ad cibum non valet. Reliqua interior pars est mollis, ac maxime succosa, ita ut si quis hanc edat, succus ex ore, ac per manus depluat, estque rubra, & fungosa fere instar Sacchari cocti, ac semi indurati, saporis dulcis, & aquosi, ac delicatissimi. In rubra hac carne multa locantur plana, & oblonga semina nigra, & ad oras fimbriata, interne albissima, quæque edi possunt.

Hujus & altera obcurrit species, fructus gerens non rotundos, sed oblongos, qui aliquando tam ingentes sunt, ut viro sufficiant bini, si hos simul gestet, ipsorum semina pallide fusca quoque sunt, ac prioribus paulo angustiora, unde in binas dividitur species, nigram nempe, & fuscam ex seminum colore, ac quævis iterum in albam, & rubram juxta carnis colorem, succosa enim caro in una specie eleganter rubet, seu instar Rosarum splendet, quæ optima censetur, altera pallide rubet, ac fere albicat.

Nomen. Latine *Anguria Indica*, & *Melo Pepo Indicus.* Belgice *Water-Meloenen*, i. e. *Melo aqueus.* Arabice *Battich Hindi*, item *Itein*, & *Chirbaz.* Unde descendit Persicum *Charbosa*. *Battich* enim simpliciter generale est nomen Peponum, & Melonum, unde derivatum est Hebræorum *Abbatiach*, qui Ægypti fructus est, quem Israelitæ adeo expetiverunt *Numer.* 11. *vers.* 5. uti in prioribus dictum fuit, atque ibi ab omnibus fere interpretibus per *Pepones* explicatur, licet hodie fructus hujus *Anguriæ Indicæ* in regionibus Syriæ, Arabiæ, & Ægypti satis noti sint, ubi & *Bellonius* hos vidit, & si recte menimi, *Copus* vocat, in Candja *Chinomicha* vocantur, in Indostana *Calangari*, Portugallice, ac vulgari Malaica lingua *Batteca*, Javanice *Samanca*, & *Tsjamanca.* Balevice *Samanca.* Ternatice *Samanca.* Sinice *Sikoa* Amboinensibus, & Bandanensibus *Samanca*, a quibus tamen non multum coluntur hi fructus.

Anguria apud modernos vox est Ambigua, & Melonum generi communis, uti liquet e *Matthioli* doctissimis Comment. supra *Dioscord. lib.* 2. *cap.* 128.

Ubi

XL. H O O F D S T U K.

De Indische Water-Meloen.

W*Ater-Meloenen is eene van de vermaarste, en kostelykste vrucht door den gebeelen Orient, makende, als gezegt, met de Meloenen, en Pompoenen een wateragtig geslagt op hun zelve uit; waar van deze de krone spant.*

Het is een lang kruipent gewas met lange ranken langs de aarde lopende, als Comcommers, dog zig veel meer uitbreidende. De stelen zyn week, zappig, redelyk dik, gestreept, en zoo digt met gryze haairen bezet, dat zy gansch ruig, ende schier stekelig zyn.

De bladeren staan enkeld, en op langagtige haairige stelen, en gelyken best de bladeren van Coloquinten, te weten in veele ongeschikte snibbelen verdeelt, welkers klooven schier tot den steel gaan, en de lappen staan niet regt uitgebreit, maar gekrult, en verscheiden werf gebogen, mede overal bedekt met de lange haairtjens, en zyn blauw-groen van coleur, by ieder blad staat een regt steeltje, 't welk zig in twee Clauwieren verdeelt, die zig overal omvlegten. Uit den schoot des blads komt een vyfhoekig spitze en gehaairde knop voort, die zig opent in een vyfbladige bloem, kleender dan die van de Comcommers, mede gerimpelt, en bleek-geel, hier op volgt de vrugt, veel grooter dan een hooft, kogel-ront, of onder, en boven een weinig gedrukt zomtyts uit den ronden ook langwerpig, van buiten even, glad, zonder de diepe kloven, die aan de Pompoenen zyn, maar in der zelver plaats heeftze eenige, en meest tien witagtige streepen, of plekken met eenige donkere vooren: voorts over 't gebeele lichaam jonk zynde blauw-groen, oud geworden zwartegroen, met weinige geelagtige stippels of plekken.

Binnen hebbenze tweederly vleesch, het buitenste of naaste aan de schaale is hardtagtig, wit, als aan de Comcommers, dog deugt niet te eeten. De rest na binnen toe is een week, en zeer zappig vleesch, dat iemand de zap uit de mond en handen druipt, als menze eet, rood, en voos, als half hart gekookte suiker, wateragtig zoet, en zeer aangenaam van smaak. In 't roode vleesch leggen veele platte langwerpige zaden, plat, en zwart, langs de kanten gezoomt, binnen zeer wit van vlees, en bequaam om te eeten.

Daar is een tweede zoorte, wiens vruchten niet rond maar langwerpig zyn, als gezegt, zomtyds zoo groot, dat daar een man genoeg aan twee te dragen heeft, de zaadkorrels zyn ook ligt-bruin, en wat smalder dan de voorigen, dies men ze in tweederly zoorten verdeelt, zwart, en bruin na de coleuren der zaden, en ieder wederom in een witte of roode, na de coleuren van 't vleesch; want het zappig vleesch is aan de eene zoorte schoon-rood, of hoog-rood, die men voor de besten houd, aan de andere zoorten bleek-rood, en schier witagtig.

Naam. *In 't Latyn* Anguria Indica, & Melo Pepo Indicus, *In 't Duyts* Water-Meloenen, *dat is* Melo aqueus. *In 't Arabies* Battich Hindi *als mede* Itein: *en* Chirbaz. *Waar van het Persische* Charbosa *komt, want* Battich *alleen is een generale naam van Pompoenen, en Meloenen, waar van het Hebreeusche* Abbatiach *gekomen is, zynde de vrucht van Ægypten, waar na de Israëliten zoo verlangt hebben.* Num. 11: vs. 5. *gelyk in 't voorgaande gezegt is, en ook aldaar by meest alle overzetters* Pompoenen *word uitgelegd, hoewel hedendaags deze* Indisse Water-Meloenen, *in de landen van Syrien, Arabien, en Ægypten genoegzaam bekent zyn, daarze* Bellonius *gezien heeft, en zoo my regt is,* Copus *noemd, in Candien* Chinomicha *genaamt, in Indostaan* Calangari, *in 't Portugees, en gemeen Maleyts* Batteca, *Javaans* Samanca, *en* Tsjamanca: *Baleyts* Samanca. *Ternataans* Samanca, *Sinees* Sikoa, *by de Amboneezen, en Bandaneesen* Samanca, *by de welken zy egter niet veel geoeffent werden.*

Anguria *is by de moderne ofte hedendaagsche schryvers een twyfelagtig woord, en een woord ook gemeen aan het geslagt der Meloenen, gelyk blykt uit de zeer geleerde aanteekeningen van* Matthiolus *op* Dioscord. lib. 2. cap. 128.

Al-

Ubi ait, *Anguriam* a quibusdam in Italia pro *Hetrusco* Cucumere male accipi, & veram Anguriæ effigiem ibidem dat, atque in Hetruria aliusque locis Italiæ ad magnam extuberare molem, itaque Anguria Matthioli prorsus cum hac Indica convenit. *Citrullus* quidem etiam hic fructus nominatur a quibusdam, verum & id male fit, nam idem *Matthiolus loc. cit.* testatur, Hetruscos Citrullos vocare, communes Cucumeres, & licet ibidem idem Auguriam nomen Arabicum ponat ex Serapione *Dullaba*, tamen est aliud magis proprium nomen illarum apud eundem *Kura*, quod alii *Cucumerem* vertunt, qui magis proprie ab eodem *Chote*, & *Chota* vocatur.

Schindlerus quoque *Kiar* Melonem exponit, omnia a rotunditate, nam iisdem *Cayar* est rotundare, unde absque dubio nomen *Anguria* descendit quasi *Alkura*, ex omnibus autem Cucumeris, & Melonum generibus nullum adeo rotundum est, quam *Anguria*, reliqua, vel oblonga, vel sulcata, vel tuberosa sunt.

In Historia *Arabum* vocantur *Melopepones*, quibus Mahometem adeo delectatum fuisse scribunt. Et sane non video, quonam alio nisi *Melopeponum* nomine fructus hic Antiquis notus sit, nam Melonibus assimulatur, quoad substantiam, & aquea medulla, quoad saporem, Peponibus vero ob ingentem, & rotundam molem, licet neutiquam ut Pepones sulcati sunt.

Expresse enim *Galenus* ait, partem intimam carnis semen tangentem in Peponibus non edi, in Melopeponibus vero edi, Peponum quippe caro cruda non editur, sed coquitur, unde & ipsis nomen apud Græcos, at Melopeponum caro non nisi cruda manditur, & gratissimum in ardoribus tam exterioribus, quam interioribus refrigerium est, & *Serapio* diversa quidem capita habet de Peponibus, & Melopeponibus Galeni, itemque de sua *Dullaba*, sed credo Serapionem Galeni mentem petitus non assecutum fuisse.

Fuchsius in sua *de stirpibus Historia* putat, omnes *Cucumeres* vulgares in Italia *Angunas* vocari, persuasus forsitan Germanica voce *Gurken*, quæ certe descendit ab Anguria, & multis superiorie Germaniæ populis Cucumis ita vocatur.

Scaliger exercit. 306. recte distinguit inter *Citrulum*, & *Anguriam*, *Citrulus* inquiens idem est, quod Cucumis ventricosus, collo oblongo inflexo, exili, & ventre turgido. Anguria vero sive voce maura *Batteca*, tam res quam nomen peregrinum (itaque existimat veteribus ignotam fuisse) eam vascones corrupte cum articuli vestigio ex Hispanico *Aubiëca*, quasi *Albatheca* vocant, eaque a Melongenis (iisdam forsan cum Melonibus) distinguit.

Locus. Anguria per totam Orientalem plagam nota est usque in Sinæ provincias. Per semina propagata est in Candia, ac quibusdam Europæ regionibus, præsertim in Italia, ubi multo minores sunt fructus, quam in fervidis hisce regionibus. In Amboina maxime ab Europæis, & peregrinis coluntur, incolæ enim ejus culturam ignorant, ac plantatæ in ipsorum hortis silvestribus pusillos proferunt fructus. Qui intus carnem gerunt eleganter rubram, vulgatissimi, & optimi sunt, qui vero carnem habent albam, non tanti capetuntur, nec tam frequentes sunt.

Cultura. Juxta terram prorepere amant, cuncti enim ejus caules nimis teneri, ac molles sunt, quam ut tam graves fructus ex iis dependere possint. Ut jam fructus conquirantur ingentes, oportet, ut terra rite sit versa, & circumacta, ac soli exponatur, sed in declivi loco. Sinenses ex ipsorum more terram inprægnant urina, & stercore, qui soli hosce fructus norunt maximos colere.

Semina in foveola deponuntur, radix terra adcumulatur contra Solus æstum. Nulla flagella abrumpenda sunt, sed in tantam latitudinem, & longitudinem excurrant, quam possunt adquirere.

Alwaar hy zegt, dat Anguria *van zommige in Italien voor een Hetrusche Komkommer, dog qualyk, genomen wert, en geeft daar de regte gedaante of Figuur van de Water Meloenen, en zegt, dat ze in Hetrurien, en andere plaatzen van Italie tot een excessesfive grootte groeit, en de Anguria van Matthiolus is 't eenemale dezelve met deze Indische zoort.* Citrullus *wert deze vrucht ook wel genaamt van zommige, dog dit geschiet qualyk, want dezelve* Matthiolus *op de aangehaalde plaats getuigt, dat de Hetrusche Citrulos noemen de gemeene Comcommers, en schoon hy het woord Anguria een Arabisch woord aldaar stelt uit* Serapios Dullaha, *egter is 'er een ander woord, dat meer eigen is by hem* Kura, *het geen ander* Cucumia *overzetten ofte* Comcommer, *het geen van hem eigentlyker genaamt wert* Chote *en* Chota.

Schindlerus *legt ook het woort* Kiar *Meloen uit, alles van de rondte afkomstig, want by hun betekent* Cajar *ront maken ofte rond zyn, waar van zonder twyfel het woort* Anguria *afstamt, als of men zeide* Alcura, *want uit alle de geslagten van de Comcommers, en Meloenen is 'er geen zoo rond als de* Anguria *ofte de* Water-Meloen, *want de anderen zyn of lankwerpig, of gevoornt, of knobbelig.*

In de Historie der Arabieren werden ze Water-Meloenen *genaamt, waar van zy schryven, dat Mahomet die zoo zeer beminde, en zekerlyk ik zie niet, dat deze vrugt met een andere naam by de ouden zy bekent geweest als onder die van Melo-pepo, want hy komt na by aan de Meloenen wegens zyn substantie, en de smaak van het wateragtig vlees, aan de Pompoenen om zyn grootte, en ronde hoedanigheit, schoon de vruchten niet gevoornt zyn als aan de Pompoenen.*

Want Galenus zegt uitdrukkelyk, dat het binnenste gedeelte van het vlees het zaat rakende in de Pompoenen niet gegeeten wert, dog wel in de Water-Meloenen, want het vlees van de Pompoenen wert niet raauw gegeten, maar gekookt, van waar zy hun naam by de Grieken dragen. Dog het vlees van de Water-Meloenen wert niet als raauw gegeeten, en is een zeer aangename verkoeling in alle verhittingen zoo wel uitwendig als inwendig: en Serapio *heeft verscheide hoofdstukken over de Pompoenen, en Water-Meloenen van* Galenus, *als mede over zyn* Dullaha, *dog ik geloof, dat Serapio de gedagten van Galenus niet gevat heeft.*

Fuchsius *in zyn historie der planten meent, dat alle de gemeene* Comcommers *in Italien* Angune *genaamt werden, hier toe gebragt door het Hoogduitsche* Gurken, *het geen waarlyk afkomstig is van Angurie, en by veele volkeren van Hoogduitschland wert de Comcommer aldus genaamt.*

Scaliger exercit. 306. *onderscheid ze wel in* Citrulus *en* Anguria, *want Citrulus zegt hy, is het zelfde als de buikige Comcommer met een lange klyne omgeboge hals, en met een dikke buik. Anguria dog, of met een Indisch woort* Batteca *is zoo wel een vreemde zaak als een vreemde naam, derhalve meent hy, dat deze de oude onbekent zy geweest, en dat de Gaskoniers met een bedorve woort, en een articul uit het Spansche* Aubiëca, *dat is* Albatheca *hem noemen, en wert van de Melongena, mogelyk het zelfde met de Meloenen onderscheiden.*

Plaats. *De Water-Meloenen zyn bekent door den geheelen Orient tot in alle Provintien van Sina. Door zaad zyn ze gebragt in Kandia, en zommige landen van Europa, inzonderheit in Italien, daar zy egter lange zoo groot niet vallen als in de heete landen. In Amboina werdenze meest door Europianen, en vreemdelingen geoeffent, want de Inlanders weeten daar niet veel mede om te gaan, en de geplante in hare bergtuinen blyven klein. Die van binnen een schoon rood vleesch hebben, zyn de gemeenste en beste, maar die een witagtig vleesch hebben, werden zoo veel niet gevonden nog geagt.*

Queeking. *Zy willen langs de aarde loopen, want de stelen zyn al te teer, en te week, om zulken zware vruchten hangende te dragen. Om nu groote vruchten te hebben, moet het land wel omgebakt, en ter degen opgeschudt zyn, ook wel ter zonne staan, dog op een lage plaats.* De Sineezen *mesten het lant na haar manier met pis, en vuiligheit, die ook alleen weeten deze vruchten op 't grootste te maken.*

De korrels werden in een kuiltje, of delle geplant; en de wortel met opgehoopte aarde toegedekt, tegens de hitte der zonnen. Aan de ranken moet men niets aftrekken, maar latenze zoo lang, en breed lopen, als zy willen.

Flores ex more cunctarum talium plantarum, teneri sunt, ac contracti, neque diutius quam ad meridiem aperti sunt. Quum fructus excrescit, terra paululum excavanda est, ita ut virgulis incombat, nec humido imponatur solo, quum facile putrescit, semper quoque pallidi sunt, vel flavi ad illam partem, qua terræ incubuerunt, circa hos quoque oportet spinosos ramos deponere, quum a gliribus adeo expetantur, plerumque semina eliguntur ex carne exuta, non quæ ore fuere contenta, quæ cineri involvuntur, ac sic siccantur, & conservantur ad plantationem, tum a formicis non ita exeduntur.

Sinenses *Anguriam* sequenti colunt modo: longas, & altas formant areas, quas excavant, ac quibus imponunt fimum, ac nigram terram, inque iis planas formant foveas, ulnam circiter amplas, quæque ultra orgyam distant. Dein sicca sumunt semina, quæ per noctem in aqua macerant, & ad angulum in terra sepeliunt. Quæ jam progerminant plantæ, elegantia, & pinguia exhibentes folia, hæ transplantantur in istas areas tres simul in una fovea, si forte una alterave periret. Caules non multum tractandi sunt, ac stipes terra adcumulandus est, ne a Sole tangatur, qui neque pedibus neque manibus tractandus est, uti neque surculi. Irrigatio non ad plantam, sed circa eam instituenda est, ut terra modo madeat. Immo calida pluvia cum Sole vicissim splendente huic nocet plantæ, amat enim locum humidum, sed ipsa ab aqua tangi respuit. Tali modo intra binos cum dimidio menses elegantes, rotundi, & ingentes Battecæ, seu fructus conquiri possunt, oblonga autem Batteca, quæ intus ossicula gerit rubra, intra binos maturescit menses.

Sub fructu fovea excavatur, in qua fere totus deponitur fructus, sed ita, ut ejus fundum non tangat, sed oris ejus incumbat, vel surculos subponunt, ac porro leviter hunc terra obtegunt, tum fructus maxime excrescit, & a muribus liberatur. In Sina dicunt, tali modo sese colere Battecas tantæ magnitudinis, ut uni viro sufficiat unius fructus pondus, quod gerat. Forma saltem foliorum, ac fructuum variat, pro ut solum fuerit pingue, vel gracile, in quo progerminarunt, estque iterum summa Creatoris sapientia, & bonitas admiranda, talem refrigerantem, & humidum fructum tam luxuriose in calidis hisce etescere regionibus, ubi incolis tam salutaris est, contra in frigidis regionibus inutilis esset, maturitatis signum est, si pulsetur, sonitum hunc edere instar panis rite pisti.

Usus. Hi fructus crudi modo eduntur, optimum præbent refrigerium ferventibus diebus, & post prandia quum largiter biberint convivæ, ab utraque parte corticis lamella abscinditur magnitudine minoris orbis, reliquum cum cortice per longitudinem in frusta scinditur, quorum caro solummodo interna rubra editur, quæ saporem habet aquæ cum Sacchato mixtæ, uti & recens scissa caro instar Sacchari splendet. Semina facile excuti possunt, vel inter edendum lingua explodi. Quam maxime refrigerat, sed brevi post sudores tam copiosi erumpunt, acsi quis frigidam potaret aquam, quum summopere caleret. Hinc quidam judicant Sinenses, licet erronee, fructus hos naturæ esse calidæ, quos in febribus hinc quoque prohibent, in quibus tamen quosvis permittunt Cucumeres.

Hoc ita intelligendum est, *Anguriæ* ob dulcem, & luxuriosum succum facillime in pleno putrescunt stumacho, vel quum per febrim sit debilitatus, in aquosam degenerant bilem, ex qua tales febres exacerbantur, seu nutrimentum capiunt, quas sæpe etiam Cholera insequitur, præter hosce autem casus constat, Angurias optimum, ac salutare præbere refrigerium. De natura Cucumerum Indicorum mox infra agetur.

Quum itaque caro *Battecæ* ex ipsorum medicorum Sinensium testimonio facillime degeneret in tales humores, qui in hominum stomachis prævalent, hinc facile concludendum est, in febribus humoralibus, uti vulgo loquitur, non conducere.

Si

De bloemen na maniere van alle diergelyke gewassen zyn teer gerimpelt, en blyven niet langer dan tot de middag geopent. Als de vrucht groot werd, moet men de grond wat uitbollen, dat zy op eenige ryskens rust, en niet op de vogtige grond, daar zy anders ligt verrot, ook zynze altyt bleek, of geelagtig aan die zyde, daar zy op de grond leggen, men mag daar ook wel wat doornen rond om steken, om datze de Rotten zoo geerne eeten, in 't gemeen neemt men de zaden uit het vleesch geschudt, (maar niet in de mondt genomen.) wenteltze in asse, laatze zoo droogen, en leggen, tot dat men ze planten wil, zoo werdenze van de mieren zoo zeer niet aangevogten.

De Sineezen planten de Water-Meloenen aldus: zy maken lange, en hooge bedden, die zy uit vullen met mist, en zwarte aarden, formeeren daar in vlakke kuilen, ontrent een elle wyt, en die ruim een vadem van malkander staan; daar na neemen zy de gedroogde korrels, weeken die een nagt in water, en vergravenze aan een hoekje in de aarde. Dewelke nu hier van opschieten, schoone, en vette bladeren vertoonen, die neemt men, en verplantze op 't voorschreeven bedde, drie, en drie in een kuil, of daar een, of twee mogten uitgaan. De stelen moet men niet veel handelen, en den stam met wat aarden ophogen, dat hem de Zonne niet raake, tegens den welken men ook met de voeten niet stooten moet, nog de jonge ranken veel handelen. In 't bewateren moet men niet de plante, maar het lant ront om bevogtigen. Warme regen by zonneschyn is dit gewas ook schadelyk, want het wil wel op een vogtige grond staan, maar zelfs van 't water niet geraakt zyn. Aldus kan men in derdehalve maand schoone ronde, en groote Battecas hebben, maar de langwerpige Batteca, die roode korrels binnen heeft, werd in twee maanden ryp.

Onder de vruchten makenze een kuil, zoo dat schier de geheele vrucht daar in gaat, dog den grond van dezelve niet en raken, maar op de kanten rusten, of onder leggenze ryskens, en bedekkenze voorts dunnetjes met aarde, zoo wert de vrucht zeer groot, en blyft voor de muizen bevrydt. In Sina zeggenze, datze op dusdanige maniere zoo groote Battecaas gewinnen, dat een man aan een genoeg te dragen heeft. Immers de gedaante van deze bladeren, en grootte van vrugten veranderen veel na de vette of magre grond, en het is weder een merkelyk teeken van des scheppers wysheit, en goetheit, dat hy zulken verkoelende, en vogtige vrugt zoo weeldrig in de heete lande laat wassen, daar zy de Inlanders zoo wel bekomt, daar en tegen in koude landen onnut zouden zyn, het teeken van rypheit is, als men daar tegen klopt, dat het luidt als een welgebakken brood.

Gebruik. Deze vruchten werden maar rauw gegeeten; verschaffende een treffelyke verkoeling by heete dagen, en na de maaltyden, daar men sterk drinkt. Men snyd onder en boven een stuk van de korst weg, in de grootte van een klein tafelbort, de rest ongeschilt wert langs heen in grooter stukken gesneeden, waar van men dan alleen het binnenste roode vleesch eet, 't welk smaakt als water met suiker gemengt, gelyk het vers opgesneden vlees ook glimt als suiker. De korrels kan men ligt uitschudden, of onder 't eeten met de tong uitstooten. Het verkoeld wel zeer, maar men zweet daar zoo ligt na, als of iemant een koude dronk waters deede, die zelfs verhit is: Hierom oordelen zommige Sineezen, hoewel abusivelyk, datze verhittende van aart zyn, verbiedende dezelve ook in de koortzen, daar ze nogtans allerlei Comkommers toelaaten.

Dit moet men aldus verstaan: De Water-Meloenen wegens haar geil, en zoet zap veranderen zeer ligt in een volle mage, of die anders door de koorts verswakt is in een wateragtige gal, waar uit zoodanige koortzen haar voetzel hebben, en waar op ook dikwils het Bord volgt, maar buiten deze toevallen is kennelyk, dat de Water-Meloenen een kostelyke, en gezonde verkoeling is. Van den aard der Indisse Comcommers zal strax hier na gesproken worden.

Dewyl dan het vlees aan de Botteca zelfs na 't getuigen der Sineezen Medicyns zeer ligt verandert in de zelve vogten, die het in den mensche vindt, zo is ligt daar uit te besluiten, dat zy in febribus humoralibus, gelyk men in 't gemeen spreekt, niet dienen.

Maar

Si vero quis ingentem sentiat æstum alia ex caussa ortum, exempli gratia si quis a venenato quodam animali sit morsus, vel per toxicum quoddam instrumentum sit læsus, tali *Batteca* optime conducit, unde & præscribitur non modo interna spongiosa, sed duriuscula rubra caro cum parte quadam albæ tali, qui Maccassirensium toxicis telis vulneratus est, albaque caro ipsi imponitur vulneri. Sic tali quoque prodest, qui Opium adsumpserit, vel anxietates ingentes persentit ex medicamentis, quæ Opium magna dosi ingreditur, uti ipse expertus fui, quum fere enecatus essem male præparato Laudano Opiato.

Maar zoo iemand grooten brand heeft uit eenige andere oorzaken entstaande, gelyk onder anderen die geenen zyn, die van eenig venynig gedierten gebeeten, of door vergift gequetst zyn, den zelven is de Batteca *goet, dierhalven zy ook geordenneert wert te eeten, niet zo zeer het alderbinnenste spongieuse, maar het hardagtige roode met een gedeelte van het witte vlees, als iemand van het Maccassaarze spatte-gift getroffen is, het witte vlees mede op de quetsure leggende. Zoo helpt het ook die gene, die Opium, of Amphioen ingenomen hebben, of groote benoutheit gevoelen van Medicamenten, die sterk van Opium gemaakt zyn, gelyk aan myn zelfs ervaren hebbe, als ik my eenmaal half vergeven agtede door een qualyk toebereest Laudanum Opiatum.*

Sinenses fructuum semina amant edere, prius depurata, & siccata, quod, quum plateas frequentant, efficiunt, uti vulgus in Hispania, & Portugallia solent salita Lupinorum semine edere, quæ ibi *Tramossos* vocantur; Sinenses hoc faciunt non tantum ad tempus fallendum, sed etiam ut corpus interne modice refrigeretur, Baleyenses porcos saginant alba carne, quæ cortici adhæret, quam homines non edunt.

Sinenses porro alium excogitarunt modum Battecam præparandi, supra vaporem ferventis aquæ, ita ut hanc ipsam non tangat in olla obturata, tumque per solum aquæ vaporem mollescit, & coctus quasi est, qui mos ipsis *Tim* dicitur. Dein hic fructus ab utraque aperitur parte instar crusti, longaque lateralia exscinduntur frusta, quæ ægris exhibentur.

De Sineezen eeten deze korrels geerne, schoon, en droog gemaakt, 't welk zy doen al gaande over straat, gelyk de gemeene lieden in Spanjen, en Portugal doen met de gezoute Lupinen, aldaar Tramossos *genaamt, de Sineezen doen dit niet alleen om tydverdryf, maar ook om het lichaam van binnen matelyk te verkoelen; de Baleyers mesten de verkens met het witte vlees aan de schorssen hangende, welk dog de menschen niet en dient.*

Daar is nog een andere manier by de Sineezen om de Batteca toe te bereiden, datze voor de zieken dienen, zy neemen de geheele vrucht, stovenze over heet water, datze het zelve niet en raakt in een toegeslopte pot, en zoo door den waassem van 't heete water gaar werd: welke maniere zy Tim *noemen. Daar na onder, en boven opgesneeden als een pastei, en dan in lange zyden stukken, waar van men de zieken te eeten geeft.*

Tabula Centesima Quadragesima Sexta

Ad *Figuram Primam Anguriam* exhibet *Indicam*, quæ *Batteca* vulgo dicitur.

Ad *Figuram Secundam Cucumis* exhibetur *Sinensis*, ac quidem *tertia* ejus *species cap.* 41. descripta.

De Hondert zes en veertigste Plaat

Vertoont in de *Eerste Figuur* de *Indische Angurla*, ofte *Water-Meloen*, welke in 't gemeen *Batteca* genaamt werd.

In de *Tweede Figuur* werd de *Sineeze Comcommer* vertoont, en wel deszelfs *derde zoorte* in het 41. *Hoofdstuk* beschreeven.

OBSERVATIO.

Hæc planta, *Anguria*, *Cucumis*, & *Citrullus* vocatur a *Dodon. in Pempt. p.* 664. & Anguria, Citrullus dicta, a *C. B. Pin. p.* 312. & *Sloan. Cat. pl. Jam. p.* 101. qui innumeros porro habet auctores, estque Cucurbita seminum margine basi dilatato *H. Cliff. p.* 452. ubi vide reliqua.

AANMERKING.

Deze plant werd *Anguria*, *Cucumis*, en *Citrullus* genaamt, van *Dodon.* in zyn *Pempt. p.* 664. en Anguria, Citrullus genaamt, van *C. B. Pin. p.* 312. en *Sloan. Cat. pl. Jam. p.* 101. die onnoemelyke autheurs aanhaalt, en is de Cucurbita [illegible] de voet verweidert in de *H. Cliff. p.* 452. alwaar het overige ziet.

CAPUT QUADRAGESIMUM PRIMUM.

Melones, & Cucumeres Indici.

MElones a Portugallis, & aliunde in hasce delati regiones nullius fere sunt usus, quum vilem, & aquosum habeant saporem, unde & raro coluntur, cæterum notam habent formam. Malayensibus nullo alio indigitantur nomine nisi Portugallico *Milaon*, & *Milaun*.

Cucumeres vulgares ubique etiam in hisce insulis noti sunt, a vulgari forma non, vel parum diversi, unde & inutile est hosce describere.

Nomen. Latine *Cucumis Indicus*. Arabice, & Persice *Chiar*, & *Kiar*, quum Itali *Ch* legunt, uti nos *K*. item *Kitta*, & *Kischa*, quod convenit cum Hebraica voce *Kichium*, at *Batticho*, & *Batticha* simpliciter est *Melo*. Portug. *Pipinho*, quod nos *Pipingo* legimus, quasi dicas *Peponem parvum*, Malaice *Antimon*, & *Timon Passir*, vel solommodo *Timon*. In hisce Orientalibus regionibus quatuor numeramus species binarum harum plantarum. Quarum prima est *Cucumis vulgaris albus*, cujus fructus est rotundo oblongus, glaber, flavescens, & albicans. Secunda *Boetonensis* dicta, fructum gerit fere trigonum, & tuberculosum, qui diu viret, ac dein flavescit. Tertia Cucumeres profert parvos, qui *Sinenses* vocantur, suntque pusillæ plantæ, prius parum erectæ, dein ad semi orgyæ circiter spatium undique sese supra terram extendunt. Hæ fructus proferunt non multo longiores digito, qui virent, trigoni sunt, & tuberculosi, carnemque habent mollem, & recentiorem quasi spirant odorem vulgaribus. Quarta, & maxima species Sinenses profert Cucumeres, quales in Italia *Citrulli* vocantur, & ad Melones accedunt, inferius protuberantem gerentes ventrem, ac superius angustum collum, externe in quosdam distincti sunt sulcos, atque porro glabri, pallide virentes, ac carnem gerunt duriusculam, quæ species extra Sinensium arva raro reperitur.

Usus. Omnes Cucumeres in India, ac calidis regionibus salubriores sunt magisque innoxii quam in Europa, aliisque frigidis regionibus, qui sæpius crudi cum pauxillo salis ex manu eduntur. Sinenses medici hos permittunt in febribus, ac cunctis calidis, & biliosis morbis, Cucumis enim neutiquam in humores degenerat, quos in hominibus obfendit, uti supra de *Batteca* diximus, refrigerantem vero servat qualitatem, ac multo magis alii humores hujus adoptant naturam, unde & saluberrimi sunt talibus in locis, & occasionibus, ubi magnum requiritur humorum refrigerium.

Albi Cucumeres delicatum præbent saporem, ac cibum, si Gallinis adcoquantur, omnes vero virides Cucumeres optime crudi eduntur. Parvi Sinenses Cucumeres multum Bataviæ coluntur, non itaut crudi edantur, quam ut semi maturi Aceto condiantur, addito pauxillo Foeniculi viridis, qui in mensa eduntur ad adpetitum excitandum, atque peculiariter a natione nostra *Agurkes* vocantur. Sinensium Citrulli magni multum Japanæ coluntur, qui in longa scinduntur frusta, ac muria quadam condiuntur, qui ibi in vasis compacti evehuntur, & quam maxime ad potum Thee eduntur. *Connemon* vocantur, qui vero hisce non adsueti sunt, non placet sapor, quum hi fructus saliti ingratum spirent odorem, atque antequam edantur, in aqua prius tepida parum macerandi sunt.

Anno 1694. in Amboina Cucumis excretus est, magnitudinem habens medioeris *Camelengæ*, ponderans decem Sinenses Katty, seu duodecim cum dimidia Hollandicas libras. Externe erat albicans, duram gerens carnem, sed saporem habebat magis fatuum vulgari. Tales species multum crescunt in Celebis parte Orientali circa Tombocco.

XLI. HOOFDSTUK.

De Meloenen, en Sineeze Comcommers.

DE Meloenen door de Portugeezen van elders in deze Eilanden ingebragt zyn van geen belang, en van slegte wateragtige smaak, werden daarom weinig geoeffent, anders van bekende fatzoen. Zy hebben by de Maleyers geen anderen naam, dan de Portugeezen Milaon, en Milaun.

De gemeene Comcommers zyn ook over al in deze Eilanden bekent van het gemeene fatzoen niet of weinig verschillende, en daarom onnodig te beschryven.

Naam. In 't Latyn Cucumis Indicus. In 't Arabier en Perses, Chiar, of Kiar, om dat de Italianen het Ch leezen, gelyk wy het K. als meede Kitta en Kischa over een komende met het Hebreeusche woort Kichium, dog Batticho en Batticha beteekend eigentlyk een Meloen. In 't Portugeers Pipinho, 't welk wy Pipingo leezen, als of men zeide kleine Pepoen; In 't Maleyts Antimon, en Timon Passir, of slegts Timon. Wy hebben in deze Oosterse quartieren vierderly zoorten van deze twee voorschreeven planten. Als eerst de gemeene of witte Comcommer, zynde rond, langwerpig, glad, bleek-geel, en witagtig. De tweede Boetonse bygenaemt, is wat driekantig met pukkeltjes bezet, blyft lang groen, en wert daar na geel. De derde zyn kleine Comcommers, die men ook Sineeze noemd, blyven kleine strukken, eerst wat over eind staande, daar na omtrent een halve vaam in de ronte op de aarde zig uitbreidende. Deze vruchten werden niet veel meer dan een vinger lang, blyven gras groen, driezydig, en met pukkeltjes bezet, murw van vleesch, en verscher van reuk dan de gemeene. De vierde, en allergrootste Sineeze Concommers zyn dan die geene, diergelyken men in Italien Citrullos noemt, en na Meloenen aardende, onder met een dikke buik, en boven met een smalle hals, ook van buiten in eenige keepen, of vooren afgedeelt, voerts glad, bleek groen, en hardtagtig van vleesch, welke zoorte men buiten de Sineeze erven weinig vindt.

Gebruik. Alle Comcommers zyn in Indien, en in heete landen gezonder, en onschadelyker dan in Europa, en andere koude landen, werdende dikwils rauww uit de vuist met een weinig zout gegeeten, de Sineeze Medicyns laatenze toe in koortzen, en alle heete, en galagtige siektens, want de Comcommer veranderd geensints in de Humeuren, die hy in de menschen vint, gelyk wy boven van de Batteca gezegt hebben, maar by behoud zyne verkoelende eigenschap, en veranderd veel meer de andere humeuren in zyn eigen natuur, dierhalven zy gezond moeten zyn op zoodanige plaatzen, en gelegentheden, daar kragtige verkoeling van de humeuren vereischt wert.

De witte Comcommers geven een welsmakende kost, als menze by hoenders kookt, alle groene Comcommers zyn best rauww gegeeten. De kleene Sineeze Comcommers werden veel op Batavia geoeffent, niet zoo zeer om rauww te eeten, als wel meest de half rype in gepekelden Azyn te leggen, groene Venkel daar by doende, die men dan over de maaltyd eet om appetyt te verwekken, en werden in 't byzonder van onze Natie Agurkes genaamt; der groote Sineezen Citrullen werden veel in Japan geoeffent, in lange stukken gesneeden, en in zekeren peekel gelegt, 't welkze met heele vaatjes vol uitvoeren, meest om by den Teebak op te schaffen. Men hiet het Connemon, dog die daar niet aan gewent zyn, hebbender weinig smaak in, om dat het zeer gezoute, en van een viese reuk is, en eer men 't eet, moet men 't een weinig in lauw water weeken.

Anno 1694. is in Amboina gegroeid een Comcommer, zoo groot als een middelbare Camolenga, wegende tien Chineeze Katty, of twaalf en een half hollandze ponden. Hy was van buiten witagtig, hard van vleesch, en laffer van smaak dan de gemeene. Diergelyken slag vald doorgaans op Celebes oosterderl omtrent Tombocco.

OBSERVATIO.

Sinensis Cucumis *Tab.* 146. *Fig.* 2. supra delineatus *Melotbria* vocatur a *Linnæo in H. Cliff. p.* 490. estque Cucumis parva repens, Virginiana, fructu minimo *Plukn. Alm. p.* 123. & *Phyt. Tom.* 85. *Fig.* 5. & Cucumis minima fructu ovali, nigro, lævi *Sloan. Cat. pl. Jam. p.* 103. & *Hist. tom.* 1. *p.* 227. *Tab.* 142. *Fig.* 1. &c.

AANMERKING.

De Sineeze Comcommer boven op *Tab.* 146. *Fig.* 2. vertoont, werd *Melotbria* genaamt van *Linnæus* in de *H. Cliff. p.* 490. en is de Virginische, kleine, kruipende Comcommer, met een zeer kleine vrucht van *Plukn. Almag. p.* 103. en *Phyt. Tab.* 85. *Fig.* 5. en de zeer kleine Comcommer met een ovale, zwarte, gladde vrucht van *Sloan. Cat. pl. Jam. p.* 103. en *Hist. Tom.* 1. *p.* 227. *Tab.* 142. *Fig.* 1. &c.

CAPUT QUADRAGESIMUM SECUNDUM.

Petola. *Petola-Tschina.*

PEtola mixtam gerit formam Cucurbitæ, & Cucumeris, cum hoc autem maxime convenit, licet asserculis inponenda sit, in quatuor distincta species, quarum quævis peculiari describitur capite.

Prima caules gerit in nodos capitatos distinctos, lentissimos, & angulosos. Folia ejus in quinque, vel septem longas lacinias distincta sunt, quæ majores, & profundiores sunt, quam in Cucumere, mediaque lacinia duplo major est reliquis, suntque obscure virentia, rugosa, contracta, & duriuscula, cuivis folio firmus obponitur petiolus, qui in binas tresve dispergitur claviculas, quarum una semper longissima est.

Flores in summitate caulium longorum excrescunt, plures simul conlecti, ex pallide virentibus, & acuminatis capitulis constantes, quæ neque pilosa neque lanuginosa sunt. Flos hic ex quinque, rarius ex sex flaccidis compositur petalis, quæ rugosa sunt, eleganter lutea, ante meridiem ample extensa, & retrorsum flexa, in florum centro crassi quidam breves, & foliosi quasi conspiciuntur stili. Ex longo, ac viridi floris tubo inter pedunculum, & ipsum florem, ad digiti circiter longitudinem, ubi lanugo ex albo cinerea, sed curta locatur, quæque pars sensim magis tumet, fructus excrescit, diu floris reliquias in summa gerens parte.

Perfectus fructus longitudinem habet Cucurbitæ, sed formam Cucumeris, estque sesqui, vel duos pedes longus, brachium crassus, inferius crassior, instar oblongi sacci, plerumque rectus, aliquando sinuosus, instar semi lunæ, vel falcis. Externe obscuris quibusdam sulcis distinctus, ubi & albis maculis notatus est, reliqua ejus pars viret, & glabra est, sensim pallide rubet, ex cinereo mixtus colore. Quum vetustus est, exterius putamen sensim lignosum est, uti in Cucumeribus, sed tenuis est, & fragilis instar chartæ. Caro interna mollior est, & aquosior quam in ullis Cucumeribus, saporis fatui, & aquosi. In senioribus fructibus, si putamen frangatur, vel manibus tollatur, omnis caro interna degenerata est in massam pilosam, siccam, & intricatam, foraminibus refertam, acsi a vermibus exesa fuisset, in hac autem multa latent semina, ad oras tenuiora, & æqualia, minora illis Battecæ, ac nigra, intus autem sub viridi pellicula albam tegunt medullam. Maxima florum pars frusta decidit, & unus alterve modo fructus perfecte excrescit, planta enim hæc maxime vexatur a specie quadam obscure fuscarum vesparum, quæ longos gerunt pedes, & folia ejus depascunt.

Nomen. Latine *Petola*, juxta Malaiense *Petola*, & ad distinctionem subsequentium specierum *Petola Panjang*, & *Petola Tschina*. ob similitudinem vestimenti cujusdam sericei sic dicti, quod diversis floribus, figuris, & maculis pictum est, quales maculæ quodammodo conspiciuntur in cortice fructuum. Javanice *Beludru*, Sinice *Tsjaykoëe*, h. e. *Cucumis oleraceus.*

Locus. Hæc species nunc satis vulgaris est in Amboina, attamen dicitur ex Sina delatam fuisse, uti & plurimum a Sinensibus colitur.

XLII. HOOFDSTUK.

De Petola-Plant.

PEtola *heeft een gemengde fatsoen, van Cauwoerden, en Comcomers met het laatste de meeste gemeenschap hebbende, hoewel het op latten moet geleidt worden, verdeeld in vier zoorten ieder in een byzonder Capittel.*

De eerste heeft stelen in knoppige leden verdeeld, zeer taay, en gehoekt; de bladeren zyn in vyf of zeven lange lappen verdeelt, grooter, en dieper gesneeden dan aan de Comcommers, en de middellap is tweemaal grooter dan de andere, donker-groen, ruig, rimpelig, en hardagtig, tegen over aan ieder blad staat een styve steel, die zig in twee of drie Clauwieren verdeelt; waar van het eene altyd het langste is.

De bloemen komen voort aan 't uiterste van de lange stelen, by malkanderen gehoopt, uit bleeke, groene, en toegespitste knoppen, die niet hairig nog wolagtig zyn. De bloeme is uit vyf, en zelden zes slappe blaadjes gemaakt, gefronst, schoon-geel, voor de middag wydt geopent, en agterwaarts gebogen, in de midden ziet men eenige dikke, korte, en bladige pylaartjes: uit den langen, en groenen hals tusschen de bloem en de steel omtrent een vinger lang, met een witte gryzen dog korten dons bedekt, en die allengskens begint op te swellen werd de vrucht, nog langen tyd de overblyfzels van de bloem op haar hoofd dragende.

De volwasse vrucht is in de lengte van een Cauwoerde, maar in gedaante van een Comcommer, te weten een en een half, en twee voeten lank, een arm dik, dog onder dikker, als een langwerpige zak, merendeels regt, zomtyts bogtig als een halve maan, of sikkel: van buiten met eenige donkere groeven, of vooren afgedeelt, en langs de zelve met witagtige plekken geschildert, zynde de rest gras groen, en glad, met ter tyd ligt-rood, met grauw gemengt. Oudt geworden wert de buitenste schale wat houtagtig, gelyk aan de Comcommers, dog dun, en bros als papier; het binnenste vleesch is weeker, en wateragtiger dan aan eenige Comcommers, ook gants laf, en wateragtig van smaak, aan de oude als de voornoemde schel in stukken breekt, of met de handen afgebroken wert, ziet men al het binnenste vleesch verandert in een hairige, drooge, en verwerde clomp, vol gaten, als of hy van den worm uitgegeeten was, en daar in schuilen veele zaden, kleinder als die van Batteca, zwart, aan de kanten dunder en even, maar hebben binnen onder een groen vliesje een wit merg. Het meeste deel van de bloemen valt af, komende maar een of twee vruchten tot perfectie, want den stok werd geweldig aangevogten van een zoorte donker-geele wespen met lange beenen, die ook de bladeren zeer op eeten.

Naam. *In 't Latyn* Petola, *na 't Maleyts* Petola, *en tot onderscheid van de volgende zoorten*, Petola Panjang, *en* Petola Tschina, *alles na de gelykenisse van zeker zyde kleetje aldus genaamt, 't welk met verschride bloemen, figuuren, en plekken geschildert is, diergelyke plekken men eenigzints ziet aan de schorze van deze vruchten. In 't Javaans* Beludru, *in Sinees* Tsjaykoëe, *dat is* Moes Comcommer.

Plaats. *Deze zoorte is nu redelyk gemeen in Amboina, egter werdt gezegt, datze uit Sina afkomstig is, gelykze ook van de Sineezen meest geoefent wert.*

Cultura. In areis plantatur, vel ad hortorum oras, quum circa radicem grumus formatur ex molli terra, tumque porro asserculis inponitur. Teneri laterales surculi, & folia hic & illic abrumpenda sunt, tum copiosiores profert fructus.

Usus. Petolæ fructus quotidianus, & gratus est plebi cibus, cujus eliguntur teneri, ac virides fructus, in quibus nulla adparet rubedo, hi transversaliter in crassa scinduntur segmenta instar Cucumerum, quæ cum jure piscium, & Calappi lympha coquuntur, ac siccatæ squillæ, quæ ex Java deferuntur, si hisce adcoquantur, optimum præbent saporem, per Salinum enim, ac siccatum hoc conditum sapor acuitur, quum fructus hi sint fatui, & aquosi, sic quoque tenera hujus plantæ folia ad olus apta sunt, sed aliis mixta, præsertim ad cibum *Boboto* dictum, si pisces quidam variis involvantur foliis, ac sic simul coquantur, quum vero folia parum amaricant, hinc prima abjicitur aqua.

Anno 1664. in Mardykers tractu vulgaris *Petola* observata fuit, quæ fructum gerebat decimo nono die Augusti palmam longum, ac vulgaris crassitiei. Hic in medio fissus erat, ubi nova excreta erat planta ejusdem generis, quæ gerebat bina folia, binas claviculas, ac binos pedunculos, quibus insidebant flores, ipsorumque capita. Hæc non excreta erat ex semine vetusto, fructus enim inmaturus erat, sed conspiciebatur petiolus, ex quo fructus dependebat ad quandam distantiam in ipso fructu excretus, atque ex illo planta hæc excreverat

Picinna Hort. Malab. part. 8. *cap.* 7. Portug. *Petola*, nomine quidem cum hac convenit *Petola*, sed descriptio, & figura melius quadrant cum subsequenti *Petola Djingi*, ac subsequenti *cap.* 8. *Catu Picinna* ob amaritiem cum nostra *Petola Utan* convenit, ita ut dubius hæream, an vera & vulgaris *Petola* hoc in opere sit descripta. licet satis noverim, in Occidentalibus Indiæ partibus esse vulgarem, ac satis notam.

Queecking. *Men plantze in de erven, of aan de kanten van de Tuinen, om de wortel een voet van mulle aarde makende, en voorts op latten leidende. De jonge zyde-scheutjes, en bladeren moet men hier en daar afbreeken, zoo draagtze dies te meer vruchten*

Gebruik. *De* Petola *is een gewilde, en dagelykse kost voor den gemeenen man, waar toe men verkiezen moet de jongen, en groenen, daar nog niets roots aangesien werd, deze werden over dwers met schorsen en alle in dikke schyven gesneeden, gelyk men de Comcommers doet, en dan met vis-zop, en Calappus melk gekookt, dog de gedroogde Garnalen, die men van Java brengt, smaken zonderling wel daar onder gekookt; want zy wil wel gezoutens, en droogs hebben, om dat zy zelfs laf, en wateragtig zyn, zoo zyn ook de jonge bladeren bequaam tot moeskruid niet alleen, maar onder anderen gemengt, inzonderheit tot de kost* Boboto *genaamt, als men eenige vissen in veelderhande bladeren bewindt, en zoo te zamen kookt, dog om dat de bladeren wat bitteragtig zyn, zoo moet men het eerste water weggieten.*

Anno 1664 *Is in 't Mardykers quartier gezien een gemene* Petola, *daar aan was een vrucht den negentienden Augusti omtrent een hand lang, van ordinaris dikte. De welke in de midden geborsten was, en daar uit gewassen een nieuwe plante, van 't zelve geslagte, bestaande in twee bla'eren, twee Clauwieren, en twee steeltjens, daar bloemen, en knoppen op stonden. Dit was uit geen oude zaat korrel gesprooten, want de vrucht onryp was, maar men zag, dat den steel, daar ze aanhing een stukje weegs in de vrucht voortgeschooten, ende uit de zelve de plante gekomen was.*

Het geene in Hort. Malabar. part. 8. Cap. 7. Picinna, *en in 't Portugees* Petola *genaamt wert, komt wel in naam met onze* Petola *over een, maar de beschryving, en fig. passen beter op de volgende* Petola Djingi, *en 't volgende* 8. Cap *van* Catu Picinna, *wegens zyne bitterheid, komt met onze* Petola Utan *over een, zoo dat ik in twyffel sta, of de regte* Petola *in 't zelve werk beschreven zy, hoewel ik wel weet, dat zy in de westerze delen van India genoeg bekent is.*

Tabula Centesima Quadragesima Septima

Petolam exhibet cum ejus *fructu* A *majore* separato.

De Hondert zeven en veertigste Plaat

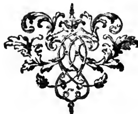
Vertoont de *Petola*, met deszelfs *grooter vrucht* A afzonderlyk.

OBSERVATIO.

Hæ *Petolæ* species proprie *Cucumeres silvestres* sunt, de quibus notas vide ad *H. Malab. part.* 8. *Plukn. Almag. p.* 123. & *Ray tom.* 3. *pag.* 335. &c.

AANMERKING.

Deze zoorten van *Petola* zyn eigentlyk *wilde Comcommers*, waar over ziet de aanteekeningen op het 8 *deel* van de *H. Malab. Plukn. Almag. p.* 123. en *Ray tom.* 3. *pag.* 335. &c.

CAPUT XLIII.

CAPUT QUADRAGESIMUM TERTIUM.

Petola Anguina. Petola Ular.

SEcunda Petolæ ſpecies tam aſſerculis inponitur, quam arbores, aliosque adſcendit ſtotices, quum loxuriofius videtur creſcere, quam ſi adſeculis incumbat, minora gerit flagella, nec tam ample ſeſe extendit. Folloſi petioli, ac ſuperiora flagella quadragona ſunt, vagisque pilis hirta.

Folia ejus breviora ſunt, quam in priore Petola, palmam longa, & lata, nec tam profunde diſſecta, in quinque tamen, vel ſeptem angulos diſtincta, quorum tres priores perfectas conſtituunt lacinias, unde & cum illis *Camolenga* melius conveniunt, ad oras obſcure dentata, ac mollibus obſita ſpinis, ad tactum rugoſa, & flaveſcentia; Ad qoemvis angulum nervus excurrit, qui tamen non omnes ad petiolum concurrunt, atque hic ad ottum prope flagella ſinum format, ex cujus ala directe obponitur clavicula, alii breviori inſidens pedunculo, ubi & capitula quædam pallide virentia excreſcunt, primum retrorſum incurvata, dein longioribus inſidenoa pedunculis, qui ſeſe erigunt, floresque emittunt albos, longo tubo donatos, minoresque quam in ullis Cucumeribus, vix Jaſmini floris magnitudinem habentes. Atque hi ex quinque albis componuntur petalis, quæ ad oras alba gerunt fila, ita ut barbata quaſi ſint, ac maxime ad ſuperiorem ipſorum partem, ubi & parum circinnata ſunt. In ipſorum centro cavus erigitur tubus, in quo parvum conſpicitur piſtillum, ſeu ſtilus, qui in fructum excreſcit contra morem vulgaris Petolæ.

Fructus ejus multo longior, ac tenuior eſt Cucumere priore, tres, ac tres cum dimidio pedes longus, rotundus, nunquam rectus, ſed miris gyris inflexus inſtar anguis erecti, vel uti *Ubi Ular*, ejusdemque craſſiciei, qui binos nempe digitos craſſus eſt, externe ex cinereo viridis, & alba conſperſus farina, quomque adoleſcit, ſummopere rubet, tenui, ac chartacea quaſi obductus pellicula, quæ facile diffringitur. Caro in viridi albicat, & ſuccoſa eſt, nec tam aquoſa, quam in vulgari, ac ſolidior. In penitus maturo fructu, quum cortex dehiſcit, ſicca, & fibroſa conſpicitur medulla, uti in priore, atque in hac majora ſemina non nigra, ſed lignea quaſi, vel griſea, & ad oras denticulata. Tota hæc planta, ac maxime fructus, gravem, ac tetrum fere fundit odorem, qui diu manibus adhæret, quum tractetur, ſaporemque ſimul habet amarum.

Nomen. Latine *Petola Anguina*, ſeu *Cucumis Anguinus Indicus.* Malaice *Petola Ular*, ob Anguiformem fructuum figoram, uti ſupra eandem ob rationem *Ubi Ular* vocatur.

Locus. Hæc rara ſpecies eſt in Amboina, magisque permittitur arbores adſcendere, quam ut aſſerculis inponatur, uti & minorem requirit culturam priore, ac raros profert fructus.

Uſus. Licet hæc planta ſit fœtida, olus tamen præbet gratum, ſi teneti, ac ſemi maturi ejus ſumantur fructus, non ultra pedem, vel ulnam longi, griſeaque medulla detergeatur, fructusque in fruſta ſcindantur, & coquantur, & uti in priore ſpecie prima abjicitur aqua, quæ amara eſt; Atque hinc teneti eligendi ſunt, quum putamen faciliſſime lignoſam adquirit ſubſtantiam, cocti autem perdunt ingratum iſtum odorem, ac ſaporem.

Tabula Centeſima Quadrageſima Octava

Petolam exhibet *Anguinam*, quæ Cucumis fructu ſiliquam mentiente vocari poteſt, cujus nullam apud auctores inveni mentionem.

XLIII. HOOFDSTUK.

De Slangformige Petola.

DE tweede zoorte van Petola *werd zoo wel op latten geleidt, als gelaten om andere bomen, en Ruigten op te loopen, waar op zy ſchynt beter tier te hebben dan op latten, het heeft mindere ranken, en breidt zig zoo verre niet uit. De bladdragende ſtelen, en voorſte ranken zyn wat vierkantig, en met ydele haairen bezet.*

De bladeren zyn korter dan aan de voorige Petola, *een hand lang, en breed, zoo diep niet gekloven, egter in vyf, of zeven hoeken verdeelt, waar van de drie voorſte formeele lappen maken, dies met die van* Camoienga *beter overeenkomende, aan de kanten donker gezaagt, en met weeke ſpitzen bezet: wat ruig in 't aantaſten, en bleek, of geel-groen, na ieder hoek loopt een zenuwe, de welke niet juiſt by den ſteel te zamen ſloot, en de ſteel heeft by zynen oorſpronk aan den ranken een bogt, uit zynen ſchoot na de overzyde de Clawieren zittende op een anderen korteren ſteel, komen eenige ligt-groene knoppen voort, eerſt agterwaards gekromt, daar na langere ſtelen verkrygende, regtenze haar op, en brengen witte langhalſige bloemen voort, kleinder dan aan eenige Comcommers, ſchaars zoo groot als een Jaſmyne. Uit vyf witte bladjes gemaakt, de welke aan haare randen met witte draadjens, of baardjens bezet zyn, dog na vooren toe wel de meeſte, daar zy ook wat gekruldt ſlaan, in de midden is een holle pyp, daar in men ook een klein pilaartje ziet, waar uit de vrucht wert tegens de manier van de gemeene Petola.*

De vrucht is een veel langer, en dunder Comcommer dan de voorige, drie en drie en een half voet lank, rond, nooit regt, maar met wonderlyke bogten door malkanderen geſlingert, gelyk een opgeſchote ſlange, of gelyk de Ubi Ular, *van de zelve dikte, te weten twee vingere, van buiten grys-groen, met een witagtig meel bedekt, 't welk afgeſtreeken zynde, werdenze groen met weinige witagtige plekken; in haar ouderdom vuur-rood, met een dunne papiere ſchelle, die ligt in ſtukken breekt. Het vlees in de groene is witagtig, en zappig, zoo wa-* [illegible]*, en mallyser. In de geheel rype, als de ſchelle berſt, zoo ziet men het drooge, en haairige merg gelyk aan de voorige, en daar in grootere zaden, niet zwart, maar houtagtig, of grauw, en aan de kanten gekertelt. Dit geheele gewas, zonderling de vruchten hebben een zwaren, en ſchier ſtinkenden reuk, die lange aan de handen blyft, als men ze handelt, ook een bitteragtige ſmaak.*

Naam. *In 't Latyn* Petola Anguina, *of* Cucumis Angulnus Indicus. *In 't Maleyts* Petola Ular *na de ſlangeformige gedaante der vruchten, gelyk boven om dezelve reden de* Oebi Oelar *genaamt is.*

Plaats. *Dit is een rare zoorte in Amboina, en men laatze meer de bomen oplopen dan op latten, gelykze ook minder Queeking vereiſcht dan de voorige, ook weinige vruchten draagt.*

Gebruik. *Niettegenſtaande dit een ſtinkend gewas is, zo geeft het nogtans een welſmakend moes, als men de jonge, en halfrype vruchten neemt, nog niet boven een voet, of elle lang, het grys meel als dan afſtrykt, in ſtukken ſnydt, en kookt, als het voorige, weg ſmytende het eerſte water, daar de bitterheit in ſteekt. Men moetze daarom jonk neemen, om dat de ſchale zeer ligt houtagtig wort, de gekookte nu heeft gantſe geen viesagtige reuk nog ſmaak.*

De Hondert acht en veertigſte Plaat

Vertoont de *Slangformige Petola*, welke de Comcommer met een vrucht, een houwe van een Boon verbeeldende genaamt mag werden, en waar van ik by geen Schryver eenig gewag gemaakt heb gevonden.

CAPUT QUADRAGESIMUM QUARTUM.

Petola Bengalensis. Djingi.

TErtia *Petola* species exotica est, in Amboina parum nota, planta est uti aliarum Petolarum, sed plerumque minor, tam ejus flagella, quam folia, ac flores.

Folia ejus tenuia sunt, & rugosa, sex pollices longa, tres lata, inque tres notabiles angulos distincta, ubi ad quamvis auriculam minor adstat, ita ut quinque nervi ad petiolum concurrant, ubi & sinum formant, qui major est dimidio circulo, ad oras folia hæc ample deotata sunt, odoris fortis, & saporis amari.

Flores flavescunt, ex qninque cordiformibus petalis constantea, quæ glabriora sunt, quam in vulgari Petola.

Fructus palmam longus est, ab utraque acuminatus parte, fructibus Papari simillimus, seu paulo major, inferius angustissimus, superius cito angustatus in brevem, & durum apicem coronatum quasi, externe distinctus est per longitudinem in novem, vel decem notabilia, & protuberantia dorsa, quorum interstitia pertexta sunt venulis transversalibus, per quas totus fructus rugosus quasi est. Atque hic cito durum, & lignosum format putamen, primo aurantium, vel igneum quasi, ac tandem lignei coloris, tumque interna substantia degenerata est in spongiosam, & fibrosam massam, quæ tam lenta est, ut vix distrahi possit, semina sunt instar illorum *Battecæ*, sed minora, nigra, & parum contracta; non asserculis imponitur hæc planta, sed permittitur sepes, & frutices percurrere.

Nomen. Latine *Petola Bengalensis.* Malaice *Djingi*, & *Petola Bengala*, primum nomen ipsi inpositum est ab aurantio colore, quem Malaiensee *Djingi*, seu *Djinka* vocant, seu uti alii volunt *Tjingi*, quod nigros denotat Mauros, acsi diceretur *Petola Æthiopica:* alterum nomen ipsi datum est, quum a Bengalensibus maxime colatur, & uti dicitur ab hac natione primum ex ipsorum patria deducta Bataviam, & inde in hasce insulas. Portugallice *Petola Risca.*

Usus. Hi fructus non nisi teneri adhibendi sunt, quum nempe semi maturi fere sunt, quorum acuta dorsa parom abscinduntur, ac porro coquuntur instar aliarum Petolarum, quam primum vero incipiunt rubere, & lignosi esse, ad cibum non amplius valent. Bengalenses tantam addunt Piperis aliorumque aromatum copiam, ut os fere exurant, quod ipsis salubre censetur.

Picinna Hort. Malab. tom. 8. *cap.* 7. descripta, forma cum priore convenit, ac Portugallice vocatur *Patola*, quum vero ibi fructui isti adscribatur amarus sapor, & nauseosa qualitas, hinc anceps sum, quid proprie intelligatur, sive hoc *Djingi*, seu præcedens *Petola Ular.*

XLIV. HOOFDSTUK.

De Bengaalsche Petola.

DE *derde zoort van* Petola *is vreemd, en in Amboina nog weinig bekent, het gewas is gelyk andere* Petola, *dog doorgaans kleinder, zoo van ranken als bladeren, en bloemen.*

De bladeren zyn dun en ruig, zes duimen lang, acht breed, in drie merkelyke hoeken verdeelt, waar by aan ieder hil, nog een kleinder komt, zoo dat daar vyf ribben by den steel zamen sloten, alwaar zy ook een boezem maken, grooter dan een halve Cirkel, aan de kanten wyt getant, sterk, en bitter van reuk.

De bloemen zyn ligt-geel, van vyf hertformige blaadtjes gemaakt, die wat gladder zyn als aan de gemeene Petola.

De vrucht is een hand lang, agter en vooren toegespitst, de vruchten van de Papari zeer gelyk, of wat grooter, agter op 't smalste, vooren schielyk toelopende in een korte, en harde spitze als een kroontje, van buiten isse verdeelt langs heen in negen, of tien sterke, en uitstekende ruggens, en de tussen plaatzen zyn uitgeweven met diverse ribbekens, die de geheele vrucht rimpelig maken. Zy gewint haastig een harde houtagtige schaal, eerst oranje-geel, of vuur-rood, ten laasten hout-verwig van koleur, zynde als dan het binnenste vleesch verandert in een spongieuse, en dradige substantie, zoo taay, dat men ze qualyk van malkander kan trekken, de zaad-korrels zyn als die van Batteca, dog kleinder, zwart, en wat gerimpelt. Men leidtze niet op latten, maar laatze langs de heggens, en op ruigten lopen.

Naam. *In 't Latyn* Petola Bengalensis. *In 't Maleyts* Djingi, *en* Petola Bengala, *de eerste naam komt van de oranje-coleur, dewelke de Maleiers* Djingi *of* Djinka *noemen, of zoo anderen willen* Tjingi, *'t welk zwarte mooren beduit, als of men, Æthiopische Petola zeide; den anderen om dat ze van de Bengalers meest geoeffent wert, ook zoo men zegt door de zelve natie eerstelyk uit haar land na Batavia, en van daar in deze Eilanden gebragt is. In 't Portugees* Petola Risca.

Gebruik. *Men moet deze vruchten geheel jong neemen, wanneerze niet meer dan half wassen zyn, snyden de scherpe ruggens wat af, en kookenze voorts gelyk andere Petola, maar zoo dra zy beginnen rood, en houtachtig te werden, dienenze tot de kost niet meer. De Bengalers doen daar zoo veel Peper, en heete speceryen by, dat zy schier in de mond branden, 't welk zy voor gezont houden.*

Picinna Hort. Malab. tom. 8. cap. 7. *komt in gedaante met de voorgaande overeen, en draagt in 't Portugees den naam van* Patola; *doch vermits aldaar die vrucht een bitteren smaak, en walgachtige eigenschap werd toegeschreeven, zoo staa ik in twyffel, wat daar mede gemeent werd, of deze* Djingi, *of de voorschreeven* Petola Ular.

Tabula Centesima Quadragesima Nona

Petolam exhibet *Bengalensem*, qui est Cucumie Malabaricue silvestris, fructu striato, amaro *Commel. in not. ad H. Malab. part* 8. *Tab.* 7. ac forte Cucumie Indicue, striatus, operculo donatus, corticoso putamine tectus *Plukn. Almag. p.* 123. & *Phyt. Tab.* 172. *Fig.* 1.

De Hondert negen en veertigste Plaat

Vertoont de *Bengaalsche Petola*, welke le de Malabaarsche wilde Comcommer, met een gestreepte bittere vrucht van *Commelin* in de *aanteekeninge* op het *achtste deel* van de *H. Malab. Tab.* 7. en mogelyk de Indische, gestreepte Comcommer, met een dekzel versiert, en een schorsagtige schaal van *Plukn. Almag. p.* 123. en *Phyt. Tab.* 172. *Fig.* 1.

CAPUT QUADRAGESIMUM QUINTUM.

Petola silvestris. Petola Utan.

QUarta Petolæ species est planta silvestria cum Cucumere nostro silvestri, seu asinino conveniens. Folia illis Papari similia sunt, sed non tam profunde dissecta, unde & ad Bryoniam propius accedunt, in quinque nempe lacinias distincta, & ad tactum rugosa, sed non ita quam Petola domestica, longa vero, ac tenuia emittunt flagella, in Sagus silva, vel vallibus arborea adscendens. Recentia autem folia odorem saporemque habent amarum fere instar Petolæ sativæ.

Flos luteus est, ac pentapetalus, calici insidens, ex quinque apicibus constructo. Fructus formam habet oblongi ovi, sed major est, & firmo apice donatus, qui maturus sponte decidit, instar operculi rotundi crusti cum segmento putaminis. Cortex exterior viridis est, & glaber, sed undecim obscuris striis per longitudinem dissectus, succosus admodum, medulla interna, quam diu recens est quam maxime amaricat, siccus vero lignosus est, hic fructus putamine tenui, & fragili obductus est, in quo gleba quædam sicca, & muscosa repecitur ex multis intricatis filis constructa, uti in domestica Petola, in hac plana locantur, ac nigra semina, formam habentia quodammodo Cimicis sine pedibus.

Quum fructus maturus est, ejus putamen facillime in fragmenta confringi potest, ac fibrosa moscosaque medulla cum seminibus in una gleba tota eximi, uti & hæc sicca congeries ex petiolis dependet, quum putamen deciderit. Totus fructus amarissimus est, æque ac Colocynthis, ac præterea ingratus, & nauseosus.

Nomen. Latine *Petola silvestris.* Malaice *Petola Utan*, item *Panawar*, h. e. *Antidotum*, nomine nimis generali. Maccassarice *Tambar.*

Locus. Ad fluminum ripas obcurrit in lævibus silvis, uti & in siccis Sagus silvis.

Usus. Vulgus Maccassarense foliis utitur ad cibum, quæ aliis adcoquunt oleribus, immo ipsi immaturi fructus toti, licet sint amari, hi enim incolæ amara amant. Sicca vero & fibrosa medulla in aqua macerata, & potata loco antidoti adhibetur, quum quis putat veneno esse infectus. Alii Malayenses meliore jure hunc fructum non ad cibos adhibent, sed siccam servant medullam in usum Medicum, hæc enim in aqua macerata, & potata fortiter purgat, sed maxime per vomitum, fortissimum enim est emeticum, & prodest ad stomachum corruptum, & pectus per vomitum depurandum, quum quis putat aliquod adsumpsisse venenum, hunc potet fructum in aqua maceratum, ut venenum per vomitum rejiciat. Quidam paululum addunt *Alea Padi*, ac succum *Limonis Swangi*, quod inprobo, cuncta enim venena, præsertim Mineralia per Limonum succum exaltantur. In Asthmate tenera eliguntur folia, quæ cum pauxillo Cepæ, vel succo Limonis Swangi ægro propinantur, non tantum in Hosa, seu Asthmate, sed etiam in pertinaci Orthopnæa vulgo *Moreto* dicta, quæ Amboinice *Habair* dicitur, quum tenera hujus eliguntur folia cum teneris *Boa Rau Utan* foliis, ac pauxillo Cepæ rubræ, & Limonis Swangi succo mixta, quæ simul torrentur in folio Pissang Croho, succusque expressus ægro propinetur, qui hinc vomet, & alvum dejiciet.

In gracilibus, & biliosis hominibus hæc Petola Utan periculosa est, in hisce enim non alvum exonerabit, sed vehementissimum excitet vomitum, qui diu durat, quemque insequitur vehemens spasmus orificii ventriculi, vel lancinatio, & aliquando ipse etiam sanguinis vomitus.

XLV. HOOFDSTUK.

De wilde Petola.

DE *vierde zoorte van Petola is een wild gewas met onze wilde, of Ezels Comcommers over een komende. De bladeren gelyken die van Papari, dog zoo diep niet gesneeden, dierhalven onze Bryonia naderkomende, te weten in vyf lappen gedeelt, ruig in 't aantasten, dog zoo zeer niet als de Tamme Petola, met lange, en dunne ranken in 't Sagu-bos, of in de Valtyen de bomen oplopende, de versche bladeren rieken, en smaken bitter, en schier als tamme Petola.*

De bloem is geel, en vyfbladig, staande op een voetje van vyf spitzen. De vrucht is als een langwerpig ey, dog grooter, met een styve tip boven op, zynde het voornaamste voetje van de bloem, dewelke ryp zynde, van zelfs afvald als een rond dekzel van een Pasty met een gedeelte van de schaal. De buitenste schorsse is groen, en even, dog met elf donkere streepen in de lengte afgedeelt, zeer zappig, het merg van binnen, zoo lange zy vers zyn, zeer bitter. Droog zynde werdenze houtverwig, dunne, en brosch, en daar in vind men als dan een droog klompje mosch van veele verwerde draadjes gemaakt, gelyk aan de tamme Petola, in 't zelve leggen platte zwarte zaden, hebbende eenigzints de gedaante van een weegluis zonder voeten.

Als de vrucht ryp is, kan men de schaal zeer ligt in stukken drukken, en het dradige mosformige merg met de zaden in een klomp geheel uitneemen, gelyk ook de zelve droge klomp aan de stelen hangende blyft als de schaal afgevallen is. De smaak van de geheele vrucht is zoo bitter als eenige Coloquint mag zyn, daar by onlieffelyk, en walgelyk.

Naam. *In 't Latyn* Petola Sylvestris. *In Maleyts* Petola Utan, *als mede* Panawar, *dat is* Antidotum, *met een al te generale naam. In 't Macassaars* Tambar.

Plaats. *Men vind het aan de Rivier kanten, in ligte bosschagien, als mede in drooge Sagu-bosschen.*

Gebruik. *De slegte lieden op Maccassar gebruiken de bladeren in de kost, en onder ander Sajor te koken, ja zelfs de geheele onrype vruchten, al zynze bitter, want deze inwoonders veel van bitterheid houden. Maar het drooge, en dradige merg in water geweekt, en gedronken gebruiken zy tot een tegengift, als iemand meent fenyn in gekregen te hebben. Andere Maleyers gebruiken met beter reden deze vrucht, geenzints in de kost, maar bewaren het drooge merg tot Medicynen, want het zelve in water geweekt, en daar van gedronken, purgeert sterkelyk, dog meest na boven, zynde een kragtig Emeticum, of Vomitief, en werd gebruikt om een vervuilde maag, en borst door braaken te zuiveren, als iemand verneemt eenig fenyn ingekregen te hebben, die zal van deze vrucht drinken in water geweekt, zo zal zy het vergift door braken overgeven. Zommige doen daar by een weinig* Alea Padi; *en den zap van* Lemon swangi, *'t welk ik mispryze, want meest alle venynen zonderlyk de Mineralia werden door Lemoenzap opgescherpt; in de Hoza, of Astma neemt men de jonge bladeren hier van met een weinig Ajuin, en zap van Lemo Swangi, en geeft den Patient te drinken, niet alleen in dit Astoma of Hoza maar ook in de snoode* Orthopnæa *in 't gemeen* Moreto *genaamt, Amboins* Hahair *genaamt, neemt men dezelve bladeren met jonge bladeren van* Boa rau Utan *met een weinig roode Ajuin, en zap van Lemo Swangi gemengt, braad het in een blad van Pissang Croho, en geeft het uitgeperstten zap den Patient te drinken, die daar op aan het braken en den afgank zal geraken.*

By magre, en Cholerike menschen is deze Petola Utan *al wat zorgelyk te gebruiken, want zy verwekt by de zelve geen byzondere kamergang, maar een geweldig braken, 't welk lang duurt, waar op volgt een geweldig steken in de krop van de mage, en zomtyds bloedbraken.*

Hujus antidotum est Soalamou Pohon, cujus fructus cordiformes cum pauxillo Alea Pady, & Siri Pinanga masticantur, ac pauca deglutitur pars, reliquaque pars externe ventriculi orificio inlinitur, unde & certissima dosis est, quum siccatæ medullæ dimidia gleba sumatur, ac per semi horam in aqua maceratur, quæ dein leniter exprimitur, ac pauxillum Zingiberis contriti addatur, ac sic propinatur ad stomachum corruptum, & pectus per vomitum deputandum.

Hæc Petola hanc porro habet proprietatem, quod tetrum contrahat odorem, si in ventriculo retineatur, atque hinc vomitus per hanc caussatus teterrimum fundat fœtorem, qui hominibus per aliquot perdurat dies. Salutare tamen est medicamentum, quod hominibus summopere prodest in Asthmate, & adsumpto veneno, sed prudenter uti eo oportet, alioquin enim æque potest nocere quam prodesse. Vomitus vero sistendus est, ne sanguinis superveniat ejectio, quod effici potest per Corallium album, & nigrum. Chirurgi nostri melius hoc medicamentum præparare, & noscere deberent, ne talem in hominibus caussaret vehementem effectum.

Catu Picinna in *Hort. Malab. part.* 8. *cap.* 8. descripta cum *Petola* hac *Utan* videtur convenire.

Zyn Nombal of tegengift is Soulamou Pohon, wiens hertjens, of vruchten met een weinig Alea Pady, en een Siri Piaang geknouwt, waar van men een weinig inswelgt, en de rest van buiten op de krop van de mage smeert, daarom is het zekerste, als men van het gedroogde merg niet meer dan een halve klomp neemt, en omtrent een half uur in een kop met water weekt, daar naa zagjens uitdrukt, en een weinig Gember daar by vryft, en zoo indrinkt om de verouilde maag, en borst door braken te zuiveren.

Deze Petola heeft nog die eigenschap, dat zy een zeer envelen reuk verkrygt, als zy in de mage van de mensch komt, en daar door een stinkent uitbraakzel veroorzaakt, 't welk eenige dagen den menschen byblyft, het is een heilzaam medicament, daar de menschen groote hate by gevoelen in engborstigheid, en ingenomen fenyn, maar het wil voorzichtig gebruikt werden, want anders kan het zoo veel quaad als goed doen: inzonderheid moet men het braken stuiten, dat het tot geen bloed braken komt, 't welk men ook doen kan met wit en zwart Calababaar in te geven; onze Meesters behoorden het beter te leeren kennen, hoe men het prepareren moeste, dat het zulken gewelt in de mensch niet deede.

Catu Picinna *in* Horto Malabarico: part. 8. cap. 8. *beschreeven, schynt met onze* Petola Utan *te willen over een komen.*

Tabula Centesima Quinquagesima

Petolam exhibet *silvestrem*, quæ *Cucumeris*, vel *Colocynthidis* silvestris species est, & Cucumis Malabaricus amarus, fructu siae costulis a *Plukn. in Almag. pag.* 123. vocatur.

De Hondert en Vyftigste Plaat

Vertoont de *wilde Petola*, welke een wilde zoort van de *Comcommer*, ofte *Coloquint* is, en werd de Malabaarsche bittere Comcommer, met een vrucht aonder ribbetjes genaamt van *Plukn.* in zyn *Almag. p.* 123.

CAPUT QUADRAGESIMUM SEXTUM.

Amara Indica. Papari.

PApari est *Momordica* Indica, seu *Balsamina mas*, sed majora gerit folia, ac fructus, quam in Italia. Flagella vero emittit teretia, angulosa, & striata, ac pallide virentia, quibus folia insident solitaria similibus in longis petiolis, atque hisce opponuntur claviculæ tenues, multis circinnis ubique sese circumvolventes.

Folia peculiarem habent formam, ad illa Vitis adcedentia, seu illis Aceris similia sunt, in septem pluresve laciniis distincta, quæ profundissimæ sunt, ac quævis iterum lacinia in varios minores distributa est angulos, flaccidissima, glabra, & læte virentia.

Ad foliorum ortum prope majorem caulem alterum minus, ac rotundum locatur folium, atque ex ejus ala aliet tenuis excrescit pedunculus florem sustinens. Qui luteus est, ex quinque flaccidis, & rugosis compositus petalis, magnitudinem habens Ranunculi. In media cavitate brevis erigitur stilus ex viridi flavescens.

Fructus peculiarem, & miram habet formam, quæ multum ab aliis differt fructibus, atque ex crassiusculo pedunculo brevi post florem progerminat. Formam quodammodo habet semi perfecti Cucumeris, sed ab utraque acuminatus parte, quinque, sex, ac septem pollices longus, paulo minus crassus, externe quodammodo trigonus, per longitudinem tribus rotundulis dorsis distinctus, interstitia repleta sunt multis mirisque verrucis, seu tuberculis, quorum quædam rotunda, alia oblonga, alia sinuosa, sed omnia glaberrima sunt, & flavescentia, ita ut putaretur esse res summa artificis manu elaborata. Si fructus sit completus, & maturus, intense luteus est, seu ex rubro aurantius, atque dehiscit in tria segmenta, quæ inferius connexa sunt, atque constant ex crassa, molli, & aurantia pellicula, cui similis adhæret mollis caro.

In-

XLVI. HOOFDSTUK.

De Indische Bittere-Plant.

P*Apari wil een Indische* Momordica, *of* Balsamina mas *zyn, dog grooter van bladeren en vruchten dan in Italien. Zy schiet op met lange dunne geboekte, gestreepte, en ligt-groene ranken daar aan de bladeren enkel staan op diergelyke lange stelen, en tegen over dunne Clauwieren met veele krullen zig over al omslingerende.*

De bladeren hebben een byzonder fatzoen, na het Wyngaarts loof wat gelykende, of na die van Acer, of Booghout, in zeven, of meer lappen verdeeld, die zeer diep gesneeden zyn, en ieder lap weder in verscheide mindere hoeken, zeer slap, glad, en blyde-groen.

By den oorspronk der bladeren aan de hoofsteel staat een ander klein, en rond blad, en uit desselfs schoot een ander dun steeltje, waar op de bloeme voortkomt. De bloeme is geel, van vyf slappe, en gefrenste blaadtjes gemaakt, zoo groot als die van Ranunculus. In de middelste holligheid staat een kort Pylaartje uit den groene geelachtig.

De vrucht is van een byzondere, en zeldzame gedaante, veel van andere vruchten verschillende, en uit den dikagtigen steel kort achter de bloeme voortkomende; zy heeft de gedaante eenigzints van een half wassen Comcommer, doch achter, en vooren toegespitst, vyf, zes, en zeven duimen lank, twee duimen, of wat minder dik, van buiten zynze eenigzins driezydig, in de lengte met drie rondagtige ruggens verdeeld, de tussenspatien zyn uitgevuld met veele wonderlyke vratten, of heuveltjens, zommige rond, zommige langwerpig, zommige hoekig, alle zeer glad, en licht-groen. Men zoude zeggen, dat het een ding was van een konstig beeldhouwer alzoo gegraveert De oude wert regt hoog-geel, ofte orangie-rood, en splyt open in drie stukken, die agter aan malkander hangen, bestaande uit een dikke, murwe, en hoog-geele schelle, daar diergelyk murw vleesch aan hangt.

Bin-

Intus locatur gleba feminum corallii rubri coloris, quæ humida, & viscosa sunt, magnitudine acinorum Vitis, sed oblongiora, ac plana, saporis dulcis, unde & edulia sunt, sub hac molli carne planum locatur granum majus illis Cucurbitæ, quodque oras habet crassas, & denticulatas, acsi a muribus exesum esset, atque in ejus ora plana incurvæ quædam, & protuberantes conspiciuntur lineæ tanquam charactères, coloris lignei, quodque interne album, & lignosum siccumque contioet nucleum.

Caro rubra mollis est, dulcis, & edulis, cunctæ vero hujus plantæ partes, ac præsertim folia amaricant tam sapore quam odore, qui etiam percipitur, si modo huic adstemus plantæ, vel hanc manibus tangamus, amarities autem ejus non nauseosa est, sed grata, & pura instar illius Absynthii, ejus odor vero gravis nil; quum glabra semina ex fissis fructibus in terram procidant, facile novas producunt plantas. In flagellis quoque, ac foliis hic & illic crassa, & oblonga conspiciuntur tubera, seu genicula, quæ quis putaret teneros esse fructus, quorum quædam subrotunda, & angulosa sunt, instar depravatorum globulorum lusoriorum, sed plerumque in istis plantis, quæ loco crescunt gracili, hic enim foliola minora quoque sunt illis alius fruticis.

Radix est alba, longa, multisque miris obsita verrucis, & amara, fibrosaque, in hortis plaotatur ad palos ramosos, vel frutices, quos densa sua fronde obtegit, vel juxta sepes adscendit, atque ubi semel fuit plantata, sponte sese multiplicat per decidua semina.

Amara Sinica, seu *Papari Sinensis* priori similis est quoad formam, sed major in omnibus partibus, fructu pocissimum differens.

Fructus ejus pedem longus est, & ultra, nec gerit ista tria protuberantia dorsa, uti prior, sed hic dense obsitus est brevibus, ac rotundulis verrucis, quæ superius in apices desinunt, unde & ad tactum quodammodo spinulosus videtur, primo pallide virens, dein aurantii coloris, caro ejusque officula sunt, uti in vulgari, ac maturus fructus superius quoque in binas tresve dehiscit partes, non ita amarus est hic, ac proinde ad cibum aptus.

Nomen. Latine *Amara Indica.* Malaice *Papari.* Portugallice *Margosa*, quasi *Amargosa*, h. e. *Amarities*, ob saporem omnium partium amarum. Amboinice *Papariban*, & *Pariban.* Sinice *Koukoa.*

Locus. Nota est hæc planta in Indiæ Orientalis insulis, atque in hortis colitur sine magno labore, præsertim ubi Europæi habitant, qui ad cerevisiæ præparationem quam maxime hac indigent.

Usus. Tota ejus flagella cum foliis abrumpuntur, & sub tecto in loco ventoso suspenduntur ad siccandum, quum quotidiano sunt in usu ad cerevisiam Saccharatam componendam, qui vulgaris est potus apud Europæos nostros in India Orientali.

Sumunt manipulum siccatorum foliorum, ac caulium, quæ aquæ incoquuntur, atque hæc commiscetur cum Sacchara rubro, quod tam ab arboribus, quam ab arundinibus conligitur, ex quo cerevisia ista Saccharata conficitur, quæ per hæc folia amaricantem, non tamen ingratum contrahit saporem, proxime accedens cerevisiæ nostræ vulgari, cui magna Lupuli quantitas fuit addita, sed hujus vilissimæ non accedit virtute. Ita ut Amara hæc in India nobis inserviat loco Lupuli, sine qua cerevisia ista Saccharata quam maxime insalubris esset, ipsumque Saccharum sine amaris hisce foliis in aqua nimis cito acesceret. Recentia folia quoque adhiberi possunt, sed solummodo defectu siccatorum, illorum enim sapor in cerevisia parum austerus est, ac minori dosi sumenda sunt. Hæc cerevisia multo salubrior est illa, quæ olim Bataviæ solebat præparari ex vulgari nigro Saccharo, & Tamarindis, quæ stomachum quam maxime refrigerabat, atque plebeis, qui ob dulcedinem avidissime hanc potabant, Diarrhæam plerumque caussabat.

Perfecti, sed immaturi fructus ad cibum adhibentur, qui in frusta scinduntur, primumque abjicitur ipsorum decoctum, ac dein cum vulgari quodam jusculo, vel Calappi lympha coquuntur.

Binnen ziet een klomp van coraal roode vochtige, en slibberige korrels in de grootte van druive korrels, dog langwerpiger, en plat, zoet van smaak, en eetbaar, under dat weeke vleesch leidt een platte korrel, grooter als die van Cauwoerden, met dikke kanten, en aan de zelve gekerteld, als ofze van muizen geknaagt waren, op de platte zyde ziet men ook eenige kromme, en uitbuilende knien, als Charackeeren, houtverwig, en van binnen met een witachtige, en houtachtige drooge beest.

Het roode vleesch is mals, zoet, en eetbaar, voor al wat aan deze plante is, inzonderheid de bladeren, zyn bitter van reuk, en smaak, den welken men ook gewaar wert, als men slegts daar by staat, of met de handen aantast, zynde egter deze bitterheid niet walchelyk, maar klaar, en, zuiver gelyk die van Alsem; doch de reuk is wat zwaar, als de gladde korrels uit de geborste vruchte op der aarde vallen, zoo brengenze ligtelyk nieuwe planten voort. Men ziet ook aan de ranken hier, en daar aan de bladeren, dikke, en lankwerpige builen, of knien, die men voor jonge vruchten zoude aanzien, sommige rondachtig, en geboekt als scheeve knikkers, gemeenlyk aan die planten, die op een magere grond staan, want daar by ziet men de blaadjes kleinder dan aan den resterende stok.

De wortel is wit, lang, met veele zeldsame wratten bezet, en mede bitter, vol Vaselingen, men plant het in de tuinen by getakte stokken, of struiken, die het met zyn digt loof bedekt, of men laat het langs de heiningen loopen, en daar het eens geplant is, vermenigvuldigt het zich zelfs door de uitgevalle zaadkorrels.

Amara Sinica, *of* Sineeze Papari *is aan de gedaante de voorige gelyk, doch grooter aan alle zyne deelen, en meest in de vrucht verschillende.*

De vrucht is een voet lank, of meer, heeft de drie uitstekende ruggens niet gelyk de voorige, maar is digt bezet met korte rondtachtige wratten, boven eindigende in spitzen, en dierhalven wat stekelig in 't aantasten, eerst licht-groen, daar na orangie-geel; vlees, en korrels van binnen zyn als aan de gemeene, en de rype berst vooren mede open in twee, of drie deelen, zy zyn zoo bitter niet, en dierhalven bequaam tot de kost.

Naam. *In 't Latyn* Amara Indica, *in 't Maleyts* Papari, *in 't Portugees* Margosa, *ofte* Amargosa, *dat is* bitterheid *na den smaak in alle haar deelen. In 't Amboinees* Paparihan, *en* Pariban. *In 't Sinees* Koukoa.

Plaats. *Zy is bekend in d'Eylanden van Oost-Indien, en werd geoeffent in de tuinen zonder groote moeite, inzonderheid alwaar Europianen woonen, dieze tot bierzetten niet missen konnen.*

Gebruik. *Deze geheele ranken met bladeren, en al werden afgebrooken, en onder 't dak aan een lugtige plaats om te droogen opgehangen, zynde nodig tot den dagelykschen gebruik om zuiker bier te zetten, den gemeenen drank by onze Europianen in Oost-Indien.*

Men neemt een goeden hand vol van de gedroogde bladen, en stelen, en kookt die in het water, 't welk gemengt wert met bruine suiker zoo van bomen als van riet komende, waar van het voornoemde suiker-bier gemaakt wert, 't welk een bitterachtige dog niet onaangenaame smaak daar van bekomt, ons gemeen bier, 't welk sterk gehopt is, naast komende, dog het slegste daar van nog in deugt niet bereikende. Zoo dat deze Amara ons in Indien diend, in plaats van Hoppe, zonder dewelke het voornoemde suiker bier gants ongezont zoude zyn, en de suiker zonder deze bittere bladeren zoude in 't water te haastig zuur worden. De groene bladeren kan men ook neemen, dog alleen by gebrek van de drooge, want hare bitterheit in 't bier is wat vreed, en men moetze in minder quantiteit neemen. Dit bier is veel gezonder dat het suiker-bier, dat men eertyds op Batavia plagt te zetten van gemeene zwarte zuiker, en Tamaryn, 't welk den magen zeer verkoude, en by de Orang Baren, die het wegens zyn zoetigheid gulzig dronken, gemeenelyk buikloop veroorzaakte.

De volwasse dog onrype vruchten werden tot de kost gebruikt, als men die in stukken snyd, het eerste affietzel weg giet, en dat met een gemeene zop, of Calappusmelk kookt.

Hic cibus quam maxime laudatur, ac faluberrimus habetur, ad fanguinem depurandum, ac craffum, & melancholicum adtenuandum fanguinem ex vulgari opinione Medicorum Indicorum, qui dicunt, cuncta amara ftomacho profunt, & fanguinem depurant.

Iidem hi fructus in aqua cocti per longitudinem finduntur, internaque ipforum caro, & femina eximuntur, & confciffis pifcibus, herbis, & carne implentur, ac cum gramine, vel Sirii folio colligantur, & coquuntur, ut fupra fuit indicatum.

Hic cibus gratior eft priore, ac ftomacho falubrior, fi enim rite fit præparatus, paululum amarus eft, qui in hifce regionibus facile adoptatur. Obftetrices Indicæ fuccum unius alteriusve folii ori infantis infundunt, ut ipfius pectus, & inteftina depurentur ab omni muco, & excrementis, quæ in matris ventre collecta funt. Idem hic fuccus puerperis quoque propinatur, ac fructus tali modo præparati cibo exhibentur, ad fanguinem depurandum, & ad lac generandum.

Quo modo hæc *Indica Amara* cum Italica *Balfamina* conveniat, quæ *mas*, feu *Momordica* vocatur, licet *Papari Indicum* fit multo majus, ac fructus gerat alio modo formatos, vide amplius in Europæis Herbariis, præfertim *Matthioli Commentaria* in *Diofcorid. libr.* 9. *cap.* 177. ubi hanc in capite *Vitis Nigræ* defcribit, ac magnas ipfi tribuit virtutes, ad quævis nempe vulnera tam externa, quam interna curanda, nullam vero facit mentionem alicujus amaritiei in Balfamina fua.

Ambæ hæ *Papari* fpecies in *Hort. Malab. part.* 8. *cap.* 9 & 10. defcribuntur fub nomine Malabarico *Pavel*, & *Pandy Pavel*. Portug. *Folha Margofeira*, ac Belgice *Bierblad*, quum ipfarum folia ad præparationem Cerevifiæ Saccharatæ Indicæ adhibeantur, quod in Europa cum Lupulo fit. Vide porro in iftis capitibus plura de ipfarum ufu ad Scabiem, & *Dr. Commelinus* has quoque habet, & numerat inter Balfaminas mares fpurias.

Deze koft werd zeer gepreezen, en voor gezond gehouden, om het bloed te zuiveren, en het dikke melankolyke kloet te verdunnen, na de gemeene regel van de Indiaanze Medicyns; alle bittere dingen zyn de mage goet, en zuiveren het bloet.

Dezelve vruchten in water opgezoden, werden ook langs henen open gefneeden, het binnenfte merg, en korls uitgenomen, met gebakte Vis, kruiden, of vleefch uitgevult, met een grasje, of blad van Siree weer te zamen gebonden, en gekookt, als boven.

Dit is aangenamer te eeten dan het voorige, en de mage niet min gezond, want regt toebereid, heeft het niet meer dan kleine bitterheid, daar aan men zich in deze landen gewennen moet. De Indifche Vroedvrouwen neemen den zap van een, of twee groene bladeren, en gieten den zelven het nieuw gebooren kind den eerften, of tweeden dag in de mond, om des Kindekens borft, en 't geheele ingewand te zuiveren van alle flym, en excrementen, die het in 's moeders lyf vergadert heeft. Dezelve zap gevenze de Kraamvrouwen ook te drinken, en de vruchten als vooren toebereid, te eeten, zoo om het bloed te zuiveren, als om de melk te bevorderen.

Hoe nu deze Indifche Amara *met de Italiaanfche* Balfamina Mas, *of* Momordica *overeen kome, hoewel de* Indiaanfche Papari *veel grooter, en anders geformeerde vruchten draagt, daar van ziet de Europifche Kruideboeken, inzonderheid de* Commentaria Matthioli *op het* 4. boek, cap. 177. van Diofcorid. *daar by ze in 't Capittel van de* Vitis Nigra *befchryft, en groote krachten toe-eigent, om alderlei, zoo uitwendige als inwendige wonden te geneezen, doch hy maakt geen gewag van eenige bitterheid aan zyn Balfamina.*

Deze beide zoorten van Papari *werden in* Hort. Malab. part. 8 cap. 9. *en* 10. *befchreeven onder de Malabaarfche naam van* Pavel, *en* Pandy Pavel, *in 't Portugees* Folha Margofeira, *en in 't Duits* Bierblad, *dewyl men deszelfs bladeren tot het maken van t Ooft-Indifch Zuikerbier gebruikt, gelyk men in Europa met hoppe doet. Ziet in het zelve capittel meer van zyn gebruik tegens de fchurftheid, en* Dr. Commelinus *houd ze mede voor valfche Balfamina mas.*

Tabula Centefima Quinquagefima Prima

Amaram exhibet *Indicam*, quæ eft Momordica Zeylanica, Pampinea fronde, fructu longiore *Tournef. inft. p.* 103. & *Thef. Zeyl. p.* 161. ubi & plures hujus obcurrunt fpecies, vocaturque Momordica pomis angulatis tuberculatis, foliis villofis longitudinaliter palmatis *H. Cliff p.* 451. & Cucumis Indicus puniceus major *Par. Bat. Pr. p* 329. & *Sloan. Cat. pl. Jam. p.* 103. qui plures habet Auctores, reliquos vide in *Thef. Zeyl. l. c.*

De Hondert een en vyftigfte Plaat

Vertoont de *Indifche Bittere plant*, welke is de Zeylonfche Momordica, met Wyngaards-loof, en een langere vrucht van *Tournef. inft. p.* 103 en de *Thef. Zeyl. p.* 161. alwaar meer zoorten van dit geflact voorkomen, en weed genaamt Momordica, met hoekige, en knobbelige vruchten, en wollige gevingerde bladeren in de *H. Cliff. pag.* 451. en is de grooter Indifche fcharlake Comcommer van de *Par. Bat. Pr. pag.* 329. en *Sloan. Cat. pl. Jam. p.* 103. die zeer veel Schryvers aanhaalt, de overige ziet in de *Thef. Zeyl.* op de *aangehaalde plaats.*

CAPUT QUADRAGESIMUM SEPTIMUM.

Amara silvestris. Papari Utan.

PApari silvestre majora gerit folia, non tam profunde incisa, rugosiora, ac minus amara. Flos est uti in priore, sed albus, & magis concavus. Fructus est instar Papari immaturi, ac minor, digitum circiter longus, ac binos transversales digitos crassus, ab utraque parte itidem acuminatus, nec tot protuberantibus verrucis obsitus, sed glabrior, minusque amarus, ac sensim quoque aurantium conquirit colorem, caro ejus, & semina sunt uti in domestica, sed minora.

Nomen. Latine *Amara silvestris.* Malaice *Papari Utan.* Amboinice *Papariban*, & *Pariban Abbar.*

Locus. In vallibus crescit levibus juxta fluminum ripas, ubi Sol splendet, ac terra arenosa est.

Usus. Virides fructus ad cibum quoque adhibentur dicto modo præparati. Viridia ejus folia cum pauxillo calcis inter manus contrita, ipsorumque succus expressus Herpeti inlinitur Miliari, seu Curap ad exsiccandum, si prius per caustica quædam sit exstincta.

Tabula Centesima Quinquages. Secunda

Ad *Figuram Primam Amaram* exhibet *silvestrem.*

Figura Secunda Poppyam exhibet *silvestrem*, quæ *Olus vespertilionis* vulgo vocatur.

OBSERVATIO.

Amara hæc *silvestris* potius *Bryoniæ* videtur esse species, ac forte Bryonia Zeylanica folio quinque partito *Mus. Zeyl. pag.* 25. & 61. & *Thes. Zeyl. pag.* 49. quum vero flores, ac fructus in icone non sint additi, incertum est.

XLVII. HOOFDSTUK.

De wilde bittere Plant.

DE wilde Papari *heeft grooter bladeren, zoo diep niet gesneeden, ruiger, en min bitter. De bloeme is als aan de voorige, doch wit, en holder. De vruchte mede als kleine, en onrype Paparis, omtrent een vinger lank, en twee dwers vingers dik, achter en vooren mede toegespitst, met zoo geen uitsteekende wratten bezet, maar evener, min bitter, en werd metter tyd ook Oranje geel, korrels, en vleesch zyn als aan de tamme, doch kleinder.*

Naam. *In 't Latyn* Amara silvestris. *In Maleyts* Papari Utan. *In 't Amboins* Paparihan, *en* Parihan Abbar.

Plaats. *Het wast in lichte valleyen langs de kanten van Rivieren, daar de Zonne schynt, en daar het wat zandig is.*

Gebruik. *De groene vruchten werden mede tot de kost gebruikt, op de voorige manier gekookt. De groene bladeren met een weinig kalk tusschen de handen gewreeven, en den zap uitgedrukt, smeert men op Herpetem Miliarem, of Curap, om den zelven op te droogen, als zy te vooren door eenige bytende dingen gedood is.*

De Hondert twee en vyftigste Plaat

Vertoont in de *Eerste Figuur* de *wilde Amara*, ofte *bittere Struik.*

De *Tweede Figuur* wyst aan de *wilde Poppya*, welke in 't gemeen het *moes der Vleermuizen* genaamt werd.

AANMERKING.

De *wilde Amara* schynt liever een zoort van *Bryonia* te zyn, en is mogelyk de Zeylonsche Bryonia, met het blad in vyve gesneeden van het *Mus. Zeyl. pag.* 25. en 61. en de *Thes. Zeyl. pag.* 49. doch wyl de bloemen, en vruchten in de Figuur niet bygevoegt zyn, is het nog onzeker.

CAPUT QUADRAGESIMUM OCTAVUM.

Poppya. Sayor Poppya.

POppya ſpecies quoque eſt *Papary*, ſed magis ſilveſtris quam domeſtica, in binas diſtincta ſpecies, in rotundam, & oblongam juxta fructuum varietatem.

Primo *rotunda*, ſeu vera *Poppya* folia gerit inſtar majoris Papari, piloſa, tenuia, & Papari odorem ſpirantia, in tres majores, ac tres minores diſtincta lacinias, quarum quævis lacinia parvos quosdam habet angulos, ac dentata eſt, ſed non ita rugoſa ſunt, quam *Papari*.

Fructus pomi formam habet rotundam, ſeu inſtar minoris dulcis Limonis, in acutum deſinens apicem, ruber, glabro cortice, ac quibusdam punctulis obductus, atque ſub hoc fragile, & lignoſum locatur putamen. Caro interna eſt aurantia, inſipida, & ingrati odoris. Semina majora ſunt, quam in vulgari Papari, cæterum ejusdem formæ, & characteribus quibusdam notata.

Secundo *oblonga*, ſeu vera *ſilveſtris Poppya* longa, rotunda, & lenta emittit flagella, pennam craſſa; ejus folia craſſiuſcula ſunt, ſed flaccida, & ſuperne glabra, ſubtus rugoſa, & venoſa, illis *Petolæ* ſimilia, atque in ipſorum petiolis ſulcatis tres obſervantur virides verrucæ, illa autem diſtincta ſunt in tres majores lacinias, quarum binæ laterales æque ac media erectæ ſunt, ac ſic hiantis Corvi roſtrum referunt, poſt illas bini tresve minores obſervantur anguli, ſeu apices, ſuntque porro rotunde auriculata. Solitaria locantur, ac debilem fundunt odorem inſtar illius Papari, cuivis autem folio longa adſtat clavicula, ſuperius aliquando trifida.

Ex foliorum alis ſimplex, ac longiuſculus excreſcit pedunculus, ſuperius burſulam ſuſtinens, ex binis tenuibus ſemi-lunæ formibus petalis compoſitam, quæ primo virent, dein flaveſcunt, quæque dehiſcunt, & intus mirum repræſentant oblongum quaſi granulum, quod alii inſidet oblongo rotundo capitulo, ex cujus ſuperiore parte flos, ex inferiore autem fructus excreſcit.

Flos compoſitus eſt ex quinque ample extenſis, & inflexis petalis flaveſcentibus, quæ vero interne ad ortum purpuraſcunt, ipſorumque pars interna inſtar ſerici mollis eſt, ac quodvis petalum per longitudinem tribus nervis diſtinctum eſt, in horum centro pentagonum locatur corpuſculum, purpureum, & diſtinctis antheris notatum. Flos ipſe ſtellulæ inponitur ex quinque cœruleis, ſeu nigricantibus radiis compoſitæ, poſt inferioris ampullæ lapſum fructus excreſcit. Qui ex craſſiore dependet pedunculo, quam ipſe caulis eſt, ex rotundo parum oblongus, major priore, externe ſanguineus, acutis quoque punctulis notatus, quibus quodammodo ſpinuloſus eſt. Sub craſſo, ſed fragili putamine transverſaliter ſex locantur cameræ, in quibus totidem locantur glebæ, virides, & viſcoſæ, quæ multa continent fuſca grana, glabra, ſed ad oras parum denticulata inſtar illorum *Papari*, quæ cæterum cum ſemine *Bonga tanjong* conveniunt, ſed tenuiora ſunt, caro hæc quoque inſipida, & fatua eſt.

Altera *Poppya* ſilveſtris eſt planta ſarmentoſa, & convolvulacea quaſi, tenuia emittens flagella, atque tenacibus caulibus per frutices prorepit, quibus inſident petioli folia ſuſtinentes ſimplices, ac late diſtantes, atque hiſce obponitur clavicula.

Folia bina, ac terna ſimul locantur uno in petiolo, binos tresve pollices longa, binos digitos lata, quorum medium longiſſimum eſt, in longum anguſtumque deſinentia apicem, lateralia paulo breviora ſunt, nec nervus medius directe per medium tranſit, uti in Phaſeolis, ſuntque ad oras profunde, ſed laxe dentata, craſſiuſcula, ac ſaporem habent fatuum. Flores huc usque ignoti mihi ſunt.

Fructus

XLVIII. HOOFDSTUK.

De Poppya-Plant.

POppya *is mede een geſlacht van* Papary, *meer wild, dan tam, verdeelt in twee zoorten, de eerſte ronde, en de tweede lankwerpige, na den onderſcheid der vruchten.*

De eerſte ronde, *of eigentlyke* Poppya, *heeft bladeren als de groote Papari, hairig, dun, en na Papari riekende, verdeelt in drie groote, en drie kleene ſnibbelen, hebbende ieder ſnibbel nog eenige kleene hoeken, en tanden, maar niet zoo gerimpeld, als* Papari.

De vrucht is Appel-rond, of als een kleene zoete Lemoen, voor met een ſcherpe ſpitze, rood van coleur, met een evene ſchelle, en met eenige punctjes bezet, daar onder een broſſe houtachtige ſchaal. Het binnenſte vleeſch is Oranje geel, onſmaakelyk, en onlieflyk van reuk. De korrels zyn grooter dan aan de gemeene Papari, anderzins van het zelve fatzoen, en met eenige characteren geteekend.

De tweede lankwerpige, *of regte* wilde Poppya, *heeft lange, ronde, en taaye ranken, een ſchaft dik, de bladeren zyn dikachtig, doch ſlap, en van boven glad, van onderen rimpelig, en vol aderen, die van* Petola *gelyk, en aan derzelver gegeuten ſteel ziet men drie groene wratjes, verdeelt in drie groote ſnibbelen, waar van twee ter zyden, zoo wel als de middelſte, regt voor uit zien, en zoo een gapende Ravens-bek formeeren, daar achter ſtaan twee a drie kleendere hoeken, of ſpitzen, voorts met ronde billen toelopende. Zy ſtaan enkeld, en hebben een ſlappen reuk, als die van Papari, en by ieder blad ſtaat een lange clawier, die zich vooren zomtyds in drien verdeelt.*

Uit den ſchoot der bladeren komt een enkeld lankachtig ſteeltje, dragende boven op een beursje van twee dunne halvemaans-wyze blaadjes gemaakt, eerſt groenachtig, daar na geel, die van malkander gapen, en van binnen vertoonen een zeldzaame lankwerpige korrel, ſtaande op een ander rond, en lankwerpig knopje, uit het bovenſte werd de bloem, en uit het onderſte de vrucht.

De bloem is gemaakt uit vyf wyd uitgeſpreide, en omgeboge blaadjes, meeſt geel, doch van binnen by haren oorſpronk paars, haar binnen-zyde is zagt als fulp, en ieder blaadje is in de lengte met drie zenuwen geribt, in de midden ſtaat een vyfhoekig voetje, mede paars, en met kennelyke noppen bezet. De bloem zelfs ſtaat op een ſterretje van vyf blaauwe, of zwarte ſtralen gemaakt, na 't afvallen van het onderſte ampulletje werd de vrucht: Dezelve hangt aan een dikkeren ſteel dan de rank zelfs is, uit den ronden wat lankwerpig, grooter dan de voorige, van buiten bloed-rood, ook met ſcherpe punctjes bezet, waar door ze eenigzins ſtekelig werden. Onder een dikke, doch broſſe ſchaal, ziet men overdwers zes kamertjes, daar in zee veel klonteren leggen, groen, en ſlymerig, bevattende veele bruine korrels, glad, en aan de kanten wat gezaagt, gelyk die van Papari, *anders het zaad van* Bonga tanjong *gelyk, doch dunder, welk vleeſch mede zonder bitterheid, en ſmets is.*

De tweede wilde Poppya *is een ſlingerend gewas, met dunne ranken, en taaye ſtelen door de ruigte lopende, daar aan ſtaan de bladdragende ſtelen enkeld, en wyd van malkander, en tegen over een ſtyf clawiertje.*

De bladeren ſtaan twee a drie by malkanderen op een ſteel, twee a drie duimen lang, twee vingers breed, waar van het middelſte het langſte is, met een lange ſmalle ſnebbe, die ter wederzyde zyn wat korter, en hebben de middel-zenuwe niet regt door de midden, volgens de aard van alle bonen, langs de kanten grof, en ydel getand, dikachtig, en laf van ſmaak. Het bloeizel is nog onbekend.

De

Fructus solitarius excrescit, magnitudinem habens Limonelli Hispanici, superius obtuse desinens, duroque notatus apiculo, ruber, ac parvis punctulis dense oblitus, unde granulosus quasi est. Sub molli putamine interior gleba, seu massa locatur, quæ magna continet grana eodem modo, quo Papari, magnitudine Nucis avellanæ, sed quæ planiora sunt, & obducta obscure rubente, & viscosa carne, quæ eundem habet fatue dulcem odorem, & saporem, quem Papari. Sub hac carne rugosum locatur granum, majus semine Papari, ad oras denticulatum instar rotæ horologii, inque plana parte parum striatum, coloris ex cinereo nigri. In vallibus obcurrit profundis, ubi per longa sarmenta arbores adscendit, præsertim prope castellum Victoriam ad fluvium Batu Gantong, & circa litus Pagi Hatoæ.

Nomen. Prima *Poppya rotunda*, Secunda *Poppya oblonga.* Malaice, & Amboinice *Sajor Poppya.* Binæ ultimæ species *Poppya Utan.* Amboinice, in Leytimora *Allaar.* Maccassarice *Canre Ular*, h. e. *Serpentum cibus*; Baleyice *Sibac Langaa*, Malaice *Moulut Cigga*, h. e. *Corvi rostrum*, quum majores foliorum laciniæ hians Corvi rostrum referant. Alteram silvestrem speciem quidam peculiariter vocant *Any-in Lala*, h. e. *Vespertilionum folium*, atque inde Latine *Olus Vespertilionum.* Malaice *Sayor Morsego.* Amboinice *Tal Ue*, vel *Utta Lapia Lari*, h. e. *Sagus Sayor*, quidam *Sayor Mardyka*, , quum Amboinenses primum edocti fuere a Mardykers, h. e. peregrinis incolis ipsius folia ad olus adhibere. Puto autem verum esse *silvestre Papari*, unde & hanc quoque voco *Amaram silvestrem.*

Locus. *Poppya* plerumque silvestris est herba, sponte in apricis crescens vallibus sub arbusculis, in hortis etiam transplantari potest. Binæ ultimæ species crescunt ad Elephantem ad montium pedes, ac potissimum in siccis Sagus silvis, item, uti dictum est, prope castellum Victoriam, ad fluvium vallis Batu Gantong, & in litore circa pagum Hatu.

Usus. Baleyenses, ac quidam Amboinenses teneris utuntur foliis primæ, vel rotundæ speciei ad olus, quæ parum amara sunt. Maccassarenses folia oblongæ speciei eundem in finem adhibent. Serpentes amant maturos comedere fructus, quum hos in Bambu, seu arundinum silvis inveniant, ubi hi amant degere. Radix in aqua conquassata instar Saponis spumam excitat, ac lintea in hac elui possunt. Succus foliorum *Poppyæ Utan* cum recenti propinatus Sagueri potu, vel folia huic incocta, & exhibita prosunt iis, qui defatigati sunt, vel œdematosi, ac Beriberi, seu paralyticis laborant pedibus.

De vrucht staat enkeld, in de grootte van een Spaans Lemoentje, voor stomp toelopende, met een hard spitsje, buiten rood, en met kleene pukkeltjes digt bezet, waar door ze korrelig werd, onder een weeke schaale leid de binnenste substantie, bestaande uit groote korrels, op dezelfste manier als de Papari, in de grootte van Hazenoten, doch wat platter, omgeven met een donker-rood, en slymerig vleesch, van dezelfsten laf-zoeten reuk, en smaak, gelyk de Papari. Onder dit vleesch legt een ruige korl, grooter dan 't zaad van Papari, aan de kanten gekerteld gelyk een rad van een horologie, en op de platte zyde wat gerihd, van coleur graauw-zwart. Men vindt het in koele valleyen met lange zeelen de bomen oplopen, inzonderheid by 't Casteel Victoria, aan de Rivier van de Batu Gantong, en omtrent het strand van de Negory Hatoe.

Naam. *De eerste* Poppya rotunda, *of* ronde, *De tweede* Poppya oblonga, *of* lankwerpige, *Maleyts, en Amboins* Sajor Poppya. *De twee laatste geslachten* Poppya Utan, *Amboins op Leytimor* Alluar, *Maccassaars* Canre Ular, *dat is* Slangekost, *Baleys* Sibac Langaa, *in 't Maleyts* Moulut Gagga, *dat is* Ravensbek, *om dat de groote snibbelen een gapende Ravensbek verbeelden. De tweede wilde zoorte noemen sommige in 't speciaal* Any-in Lala, *dat is* Vleermuizen blad, *en daar van in 't Latyn* Olus Vespertilionis, *in 't Maleyts* Sayor Morsego. *In 't Amboins* Tal Ue, *andere* Utta Lapia Lari, *dat is* Zagubooms Sayor, *sommige* Sayor Mardyka, *om dat de Amboineezen eerst van de Mardykers, of vreemde Inwoonders geleerd hebben deszelfs bladeren tot moeskruid te gebruiken. Ik houd het voor een opregte* wilde Papari, *en noem het dierhalven mede* Amara silvestris.

Plaats. *De* Poppya *wast meest in 't wild in opene valleyen onder 't laage geboomte, maar men kan ze ook in de hoven verplanten. De twee laatste zoorten wassen aan den Olyphant, aan den voet van 't gebergte, doch wel meest alle in drooge Zagu-bosschen, als mede, als gezegt, by 't Casteel Victoria, aan de Rivier van de valley Batu Gantong, en op den strand omtrent de Negory Hatu.*

Gebruik. *De Baleyers, en weinige Amboineezen gebruiken de jonge bladeren van de eerste, of roode zoorte tot moeskruid, daar een kleene bitterheid by is. De Maccassaren gebruiken de bladeren van de lankwerpige ook alzoo. De Slangen eeten de rype vruchten geern, als ze dezelve in 't Bamboes-bosch vinden, daar zich die Slangen graag ophouden. De wortel schuimt in 't water als Zeep, en men kan het linnen daar mede wasschen. De zap van* Poppya Utans *bladeren met versche Zaguweer gedronken, of de bladeren in dezelve gekookt, en gedronken, zyn goed voor de geene, die vermoeide, zugtige, en beriberisse of lamme beenen hebben.*

Tabula Centesima Quinquagesima Tertia

Poppyam exhibet *fructu rotundo*, quod novum sane genus est, ab aliis pomiferis ob florem penitus diversum.

De Hondert drie en vyftigste Plaat

Vertoont de *Poppya plant* met de *ronde vrucht*, het geen een nieuw geslacht is, van de andere Appeldragende planten door de bloem geheel verschillende.

CAPUT XLIX.

CAPUT QUADRAGESIMUM NONUM.

Pomum amoris. Tamatte.

POmum amoris deſcribere inutile eſt, quum ex Europæis libris ſatis notum eſſe poſſit, ſolummodo hic addo in India binas ejus obcurrere ſpecies, fructibus maxime diverſas.

Prima eosdem gerit, qui in Europæis inveniuntur libris, cujus folia nauſeoſa, ac fortem immo tectum fere ſpirant odorem, qui fœtor diu etiam manibus adhæret, ſi illa tractentur. Ejus floſculi ſunt puſilli, & lutei. Fructus parvum referunt caſeum, binos digitos lati, undique diverſis ſulcis notati, inſtar decorticati pomi Aurantii, primo aurei, dein rubri, ac ſplendentis coloris.

Altera ſpecies in Europæis libris ignota eſt, folia gerens priori ſimilia, ſed minora, & glabriora. Fructus ejus rotundi ſunt, ſeu parum compreſſi, non ſulcati, ac ſplendide rubentes, quum ſint maturi, ſaporem habentes acidiorem, ac viliorem prioribus; Ambæ hæ plantæ aſſerculis inponuntur humilibus, & in hortis plantantur in terra rite præparata, oculis gratæ, ſed naſo obſtantes, in culina tamen adhibentur.

Nomen. Vulgo ab hortulanis vocatur Latine *Pomum amoris.* Malaice *Tamatte*, ac primum cognominatur *Tayris*, h. e. *inciſum*, ac *ſulcatum*, alterum cognominatur *Bontal*, h. e. *rubrum.*

Uſus. Satis copioſe colitur, licet planta ſit fœtida, ob fructus, qui ad cibum adhibentur. Utriusque enim ſpeciei hi maturi, ac rubri in bina, vel quatuor ſcinduntur ſegmenta, ac pingui incoquuntur juſculo, & inſtar Cucumerum eduntur, licet ipſorum ſapor ſit ſatis acidulus, & auſterus, ac dentes hebetet, quod corrigitur, ſi ovi vitellum additur, ac delicatiores ſunt, ſi toti ſub cineribus torreantur, & cum aceto, & oleo Lactuca ex iis præparetur, prius in ſegmenta conſciſſi, quotannis perit inſtar Cucumerum, ac continuo per ſemina propagari, & renovari oportet.

Tomatl ab *Euſeb. Nierenberg. Hiſt. nat. lib.* 14. *cap.* 64. deſcriptum maxime convenit cum Indico nomine *Tamatte*, ex cujus deſcriptione patet unas easdemque eſſe plantas, licet in India Occidentali variæ ejus obcurrant ſpecies naturæ frigidæ ex genere Solanorum, unde & quidam putant, *Pomum Amoris* vocandum eſſe *Solanum pomiferum.* Sic quoque *Lobelii* opinio haud abſurda eſt, qui putat hanc plantam eſſe *Glaucium Dioſcoridis*, *lib.* 3. *cap.* 84. cui tribuit virtutem, *Glaucii* nempe ſuccum inflammatos oculos in Eryſipelate refrigerare, quod & a verbo ad verbum tribuitur ab *Euſebio Nierenberg. l. c.* Tomatl Indiæ Occidentalis, ſi modo non ex quodam deſcripſerit auctore, quasdam enim addit res, quæ incolis Indiæ Occidentalis vix notæ eſſe poſſunt, quin illas didicerint ab Hiſpanis.

Licet hæc planta ſit fœtida, non tamen in cibo obſtat, fructus enim ejus jam diu in Italia in cibis uſitati fuere, æque in India Orientali, quam Occidentali, qui potiſſimum adhibentur ad debilitatum ſtomachum calidis temporibus confortandum, & adpetitum excitandum. Immo tenera ejus folia ab Amboinenſibus cruda eduntur cum Bocaſſan, & piſcibus. Folia in pultem contrita, & faciei inlinita hanc refrigerant, ſi fuerit inflammata, vel per Solem, vel per quendam ardorem. Quæ res quoque demonſtrant cum veterum Glaucio convenire. Atque præterea non a vero alienum videtur, hanc herbam apud Græcos nomen ſuum obtinuiſſe a glauco foliorum colore.

XLIX. HOOFDSTUK.

De Appel der liefde.

HEt Pomum Amotis *te beſchryven is niet nodig, dewyl het uit de Europiſche boeken genoeg bekend kan zyn, alleenlyk voege ik hier by, dat men in Indien twee zoorten heeft, meeſt in de vrucht verſchillende.*

De eerſte heeft dezelve als in de voornoemde Europiſche boeken bekend ſtaat, wiens bladeren walgelyk, en ſterkriekende, ja ſchier ſtinkende zyn, welken reuk ook lang aan de handen blyft, als men ze handelt. De bloempjes zyn klein, en geel. De vruchten als een kleen kaasken, twee duimen breed, rondom met verſcheide keepen afgedeelt, gelyk een geſchilden Oranje-Appel, eerſt goat geel, daar na blinkend-rood.

De tweede zoorte is in de Europiſche boeken onbekend, aan bladeren de voorige gelyk, doch wat kleender, en gladder. De vruchten zyn rond, of een weinig gedrukt, zonder keepen, mede blinkend-rood, als ze ryp zyn, wat zuurder, en ſlegter van ſmaak dan de voorgaande, beide werden op lage latjes geleid, en in de tuinen geplant in een wel bearbeid aardryk, ſchoon in 't ooge, vuil in de neuze, en eenigzins gebruikelyk in de keuken.

Naam. *In 't gemeen Tuiniers Latyn noemt men 't* Pomum amoris. *In 't Maleyts* Tamatta, *het eerſte met den bynaam* Tayris, *dat is* geſneeden, *of* gekeept, *het tweede bygenaamt* Bontal, *dat is het* ronde.

Gebruik. *Men cultiveert het redelyk veel, hoewel het een ſtinkende plante is, om de vruchten tot de koſt te hebben. Want dezelve van beide zoorten ter degen rood, en ryp geworden zynde, werden in twee a vier ſtukken geſneeden, met een korte zop gekookt, en gegeeten, als* Comcommer, *hoewel vry wat rins, en zuuragtig van ſmaak, en de tanden bedervende, het welk verbeterd werd, als men een Eitje daar by ſlaat, nog ſmakelyker worden ze, als men ze geheel in de aſſche braat, en met Azyn, en Oly een Salade daar van maakt, eerſt in ſchyven geſneeden, 't welk een goede ververſing geeft voor de mage. De plante eens gedragen hebbende, vergaat ſtraks als* Comcommers, *en moet telkens door 't zaad vernieuwd worden.*

Tomatl *by* Euſeb. Nierenberg. Hiſt. nat. lib. 14. cap. 64. *beſchreeven, komt zeer overeen, met den Ooſt-Indiſche naam* Tamatte, *en zeker uit zyn woorden blykt, dat het eenderlei planten zyn, hoewel ze in Weſt-Indien verſcheide zoorten hebben, alle koud van aard, en uit het geſlachte der Nagtſchade, weshalven ook zommige meenen, dat het* Pomum Amoris *behoorde* Solanum Pomiferum *genaamt te werden. Zoo is ook de meeninge van* Lobel *niet vreemd, meenende dat dit gewas zy het* Glaucium Dioſcoridis, lib. 3. cap. 84. *beſchreeven, immers dezelve krachten, om den zap van* Glaucium *de verhitte oogen, en de Roozen, te verkoelen, werden ſchier van woord tot woord verhaalt by* Euſebius Nierenberg. loc. cit. *van zyn Weſt-Indiſche Tomatl, zoo hy 't maar niet ergens uitgeſchreeven heeft, want hy 'er dingen byvoegt, die de Inwoonders van Weſt-Indien kwalyk konnen hebben, of moeſten ze van de Spanjaarden krygen.*

Al is het een ſtinkend gewas, men heboeft echter daar voor in de koſt niet beſchroomt te zyn, want de vruchten al lange in Italien hebben beginnen gegeeten te werden, zoo wel in Ooſt, als Weſt-Indien, doch meeſt om een verzwakte mage by hete tyden te verſterken, en den appetyt te verwekken. Zelfs de jonge bladeren werden van de Amboineezen raauw gegeeten, met Bocaſſan, en Viſſchen. De bladeren tot een pap gewreeven, en op het aangezicht geſmeert, verkoelen 't zelve, als het verhit is, of door de Zonne, of door eenige brand. Nog al dingen, die aanwyzen, dat het met der ouden Glaucium overeen komt. Daarenboven is niet onwaarſchynlyk, dat dit kruid by de Grieken zynen naam bekomen heeft van den blaauw groene coleur der bladeren.

Tabula Centesima Quinquagesima Quarta

Ad *Figuram Primam* eehibet *Pomum amoris.*

Figura Secunda exhibet *Gandolam.*

OBSERVATIO.

Pomum amoris singulari genere a *Tournef. Lycopersicon* fuit dictum in *instit. pag.* 150. qui quasdam ibi notat varietates fructibus tantum quoad colorem ac formam diversas, estque Solanum secundum racemosum Cerasorum forma, *Sloan. Cat. pl. Jam. p.* 109. ubi plurimos notat auctores, atque Solanum caule inermi annuo, foliis pinnatis incisis *H. Cliff. p.* 60. ubi vide reliqua.

CAPUT QUINQUAGESIMUM.

Gandola. *Gandola.*

GAndola adfinis esse videtur Betæ, licet planta sit convolvulacea, in binas distincta species, albam, & rubram.

Primo *Gandola alba* flagella emittit longa, herbacea, glabra, & flaccidissima, ita ut erecta stare nequeant, sed proximis sese convolvunt palis, vel per terram procepunt, inferiore rotunda sunt, superiora angulosa.

Folia solitaria locantur brevibus in petiolis, quæ hic & illic in flagellis ample distant, sed plerumque ad unam inclinant partem, licet ex vario ortu proveniant. Optime illa Betæ referunt, inferius ampla, ac superius obtuse acuminata, quatuor, & quinque pollices longa, binos, ac tres lata, sed superiora minora sunt, paucis obliquis costis pertexta, læte virentia, glabra, & flaccida, saporis fatui, & viscosi instar oleris. Ex ipsorum alis alii excrescunt laterales petioli multa sustinentes minora foliola, vel ipsorum loco in illis cauliculis simplices, ac sinuosi excrescunt pedunculi, ultra digitum longi, semi nudi, ac semi obsiti viridibus verruculis, quæ sese aperiunt in flosculos albos campaniformes, seu instar Oxyacanthæ, in quinque apices distinctos. Post hos baccæ excrescunt magnitudine capitulorum Lini, ex rotundo planæ, & irregulariter angulosæ, binis sulcis cruciatis distinctæ in quatuor segmenta, sed quæ inæqualia sunt, ac maturæ molles, & ex fusco nigræ instar baccarum Sambuci, sed magis splendentes. Intus sub pellicula succus reconditur purpureus, qui manus, & lintea violeceo tingit colore instar baccarum Sambuci In centro officulum locatur subrotundum, quod semen est.

Quum caules terræ incumbant, vel putridum quoddam tangant lignum, radices ipsi infigunt. Huic plantæ humiles, & ramosi adponuntur asserculi.

Semen pluviosis mensibus servandum est pro novis plantis, est enim tenerrima planta, quæ facile perit, propagatur autem plerumque per sarmenta, quæ in coronam flectuntur, & novæ committuntur terræ.

Gandola rubra albæ in omnibus partibus similis est, sed minora gerit folia, omnesque ejus caules, & flagella externe ex fusco purpurascunt, interne virent. Foliorum quoque venæ rubent.

Flores, ac fructus sunt, uti in priore, sed hujus baccæ non ita nigræ sunt, ipsarumque succus ex purpuro rubet.

Radix ejus externe rubra est, interne alba, & ad oras rubet. Foliorum sapor viscosus est, magisque gratus quam in alba, quæ paulo magis amaricat, ad Blitum accedens.

De Hondert vier en vyftigste Plaat

Vertoont in de *Eerste Figuur* de *Pomum amoris*, ofte die de *Appel der liefde* genaamt werd.
De *Tweede Figuur* wyst aan de *Gandola-plant.*

AANMERKING.

De *Pomum amoris* is van *Tournef.* in een byzonder geslecht *Lycopersicon* genaamt in zyn *instit. pag.* 150. die daar verscheide veranderingen aanteekent, doch meest in de coleur en gedaante der vruchten verschillende, en is de tweede trosachtige Solanum, met vruchten in gedaante van Kaarsen by *Sloan. Cat. pl. Jam. p.* 109. alwaar hy zeer veel Schryvers aanhaalt, en is de Solanum met eene jaarlykze steel zonder doorens, met ingesneeden gevleugelde bladeren in de *H. Cliffort. p.* 60. alwaar het overige ziet.

L. HOOFDSTUK.

De Gandola-Plant.

GAndola *wil uit de maagschap van Beta zyn, hoewel het een slingerend gewas is, verdeelt in twee zoorte, witte, en roode*

De eerste Gandola alba, *heeft lange, kruidachtige, en gladde ranken, zeer slap, zoo dat ze op haar zelfs niet bestaan konnen, maar moeten hun om de naaste stokken vlegten, of op de aarde kruipen, de onderste zyn rond, de bovenste hoekig.*

De bladeren staan enkeld, op korte stelen, hier en daar aan de ranken, en wyd van malkanderen, doch zien gemeenlyk na de eene zyde, hoewel haren oorsprong verscheiden is. Zy gelyken zeer wel de Beta, achter breed, en vooren met een stompe spits, vier, en vyf duimen lank, twee, en drie breed, doch de voorste zyn kleender, met weinige schuinze ribben, licht-groen, glad, en slap, van smaak smets, en smeerig, gelyk moeskruiden. Uit haren schoot komen andere zyde-stelen, met veele kleine blaadjes, of in derzelver plaats, aan de voorste ranken enkele, en bochtige stelen, meer dan een vinger lang, half bloot, en half bezet met groene wratjes, dewelke haar openen in kleine witte bloempjes, als kelkjes, of Mey-bloempjes, met vier spitzen. Na dezelve komen besien voort, in de grootte van vlasdodden, uit den ronden plat, en irregulier gehoekt, met twee kruis-kloven, in vieren gedeelt, doch de delen zyn ongelyk, week, en als zy ryp zyn zwart-bruin, als Vlier besien, doch meer blinkende. Binnen onder een huideken werd besloten een purpure zap, dewelke de handen, en het linnen violet verwt, gelyk de Vlier-besien. In de midden leid een rondachtig steentje, 't welk het zaad is.

Als de stelen op de aarde leggen, of eenig verrot hout raken, schietenze wortelen daar in. Men zetter lage, en getakte stokken by, vier a vyf voeten hoog, daar het by oploopt, of men leid het op lage parparren.

Het zaad moet men in de regen maanden bewaren, tot de nieuwe plantjes, want het is een teer gewas, en gaat zeer licht uit, doch het werd gemeenlyk geplant met ranken, die men in een krans vlegt, en in een nieuwe aarde zet.

Gandola rubra *is het witte in alles gelyk, doch kleinder van bladeren, alle ranken, en stelen zyn van buiten purper-bruin, van binnen groen. De aderen ook aan de bladeren zyn roodachtig.*

De bloemen, en vruchten zyn als aan 't voorige, doch deze besien zyn zoo zwart niet, en haar zap werd regt purper-rood.

De wortel is van buiten rood, van binnen wit, of aan de kanten roodachtig. De smaak der bladeren is smeeriger, en aangenamer dan aan 't witte, 't welk min, of meer bitter is, na het Blitum trekkende.

Nomen. Latine *Gandola alba*, & *rubra.* Malaice, Javanice, & Bandice *Gandola.* Amboinice *Utta Bira*, & *Utta renut.* Ternatice *Uge Bira*, & *Lili.* Javanis quibusdam *Kindra.* In *Hort. Malab. part.* 7. *Fig.* 24. *Basella.* Bracm. *Wali.* Portug. *Bredo tali.* Belgice *Beet-klim.*

Locus. In cunctis aquosæ Indiæ insulis nota est hæc planta, & in hortis colitur.

Usus. Universale, sed vile est olus, & in multis convenit cum Beta. Folia aliis admiscentur oleribus cum *Blito*, vel *Sayor Bayong*, rubra vero delicatior censetur. Parum vero nutriunt, atque alvum laxant.

Tenera folia solummodo cocta, vel ipsorum decoctum solum adsumptum alvum leniter subducit, quod multum in pueris adhibetur, quibus hunc in finem subpositoria adplicantur ex viridibus, & decorticatis caulibus, cum oleo quodam oblinitis. Rubræ speciei succus infantum variolis inlinitur ad maturandum, & curandum. Folia Calappi oleo oblinita, ac parum supra ignem flaccida reddita, & manibus leniter convoluta ulceribus, & anthracibus imponuntur, unde maturescunt, ac cito rumpuntur.

Tenera hujus sume folia, quæ contere, ac succum exprime, quem commisce cum Santan, seu Calappi lympha, ac pauxillo succi Limonis Swangi, hoc laxans est medicamentum gravidis, quæ constipata laborant alvo, nec forte quoddam purgans audent adsumere. Succus foliorum, cum succo floris festalis mixtus adhibetur ab obstetricibus, tempore partus ad lubricandas vias naturæ.

Naam. *In 't Latyn* Gondola alba, & rubra. *In 't Maleyts, Javaans, en Baleys* Gandola. *In 't Amboins* Utta Bira, *en* Utta renut. *In 't Ternataans* Uge Bira, *en* Lili. *By zommige Javanen* Kindra. *In* Hort. Malab. part. 7. Fig. 24. Basella. *Bramm.* Wali. *Portug.* Bredo tali. *In 't Duits* Beet-klim.

Plaats. *Het is bekend in alle Eilanden van Water-Indien, en werd geplant in de hoven.*

Gebruik. *Het is een algemeen, doch slegt moeskruid, en komt in veelen overeen met de Beta. De bladeren werden onder andere Moes kruiden gemengt, met* Blitum, *of* Sayor Bayang, *en het roode werd voor smakelyker gehouden. Zy geven luttel voedzel, en maken den buik week.*

De jonge bladeren alleen gekookt, of het afzietzel daar van alleen ingenomen, verwekt zagte kamergang, 't welk men veel by kinderen gebruikt, den welken men tot dien einde zet-pillen maakt van de groene, en geschilde stelen, met eenig Oly besmeert. Den zap van de roode smeert men op de Kinderen pokken, om dezelve ryp te maken, en tot geneezing te schikken. De bladeren met Calappus-Oly gesmeert, wat over 't vuur gehouden, tot zy slenzen, en in de handen zagtjes gerold, tot dat zy slap werden, legt men op zweeren, en bloedvinnen, die ze rypen, en haastig doen opbreeken.

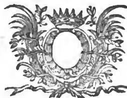
Neemt de jonge bladeren, wryft die, en drukt den zap daar uit, vermengt dien met Santan, of Calappus-melk, en een weinig zap van Lemon Swangi, dit geeft een laxatief voor zwangere vrouwen, die hardlyvig zyn, en geen sterke purgatie derven inneemen. Het zap der bladeren, met het zap van de flos festalis vermengd, werd genomen van de Vroedvrouwen in barens noot, om de wegen van de natuur glad te maken.

OBSERVATIO.

Ad *Solanum* hæc planta olim relata fuit, vocaturque Solanum scandens, Malabaricum, Betæ folio a *Commel. Cat. H. H. Amst. p.* 330. & Solanum tinctorum minus *Herm. Par. App. p.* 12. ac Beta baccifera aizoides, rotundifolia, Zeyl. Basella *H. Malab. Breyn. Prodr.* 2. *p.* 48. nov. edit, & *Thes. Zeyl. p.* 44. estque Cuscuta foliis subcordatis, *H. Cliff. p.* 39. &c.

AANMERKING.

Deze plant is eertyds tot de *Solanum* gebragt, en werd genaamt klimmende Malabaarsche Solanum, met het blad van de Beet van *Commel.* in de *Catal.* van de *Amst. tuin p.* 330. en kleinder Solanum van de verwers *Herm. Par. App. p.* 12. en besdragende, zappige, Beta, met ronde bladeren van Zeylon, en Basella, van de *H. Malab. Breyn. Prodr.* 2. *p.* 48. van de nieuwe uitgaaf, en *Thes. Zeyl. p.* 44. en is de Cuscuta met hartachtige bladeren in de *H. Cliff. p.* 39. &c.

CAPUT QUINQUAGESIMUM PRIMUM.

Olus vagum. *Sajor Cancong.*

O*Lus vagum* hic nobis in India Spinachiam repræsentat, cum qua forma, & usu maxime convenit, ac proinde Spinachia Indica vocatur; longissimis autem juxta terram prorepit flagellis, quorum multa uno ex ortu progerminant, ample sese extendentia instar Batatta, suntque rotunda, glabra, intus cava, in superiore parte fusca, ac tenera transsecta, serosum, ac parum viscosum exhibent succum.

Folia ejus acuta, & angusta sunt, illis Spinachiæ simillima, inferius nempe auriculata instar illorum Acetosæ, aliquando subrotunda, sed plerumque angulosa, sex, ac septem pollices longa, sesqui, vel binos lata, longis insidentia petiolis, solitaria hic & illic ex flagellis provenientia, intense glauca, glabra, sed non splendentia, saporis fatui, & aquosi.

Flos raro progerminat, ac fere nunquam nisi in locis siccis, ac Soli bene expositis, Aprili, Majo, & subsequentibus pluviosis mensibus, si Sol sæpius splendeat. Hic autem est campaniformis, uti in Batattis, sed minor, & pallidior, per quinque radios distinctus. Ipsius oræ potissimum albicant, sed tubus interne ex purpureo rubet. In ejus centro quinque alba, & farinacea locantur stamina, quæ sextum ambiunt, quod longius est. Flos hic tenerrimus est, ac plerumque semi clausus, vel parum apertus matutinis temporibus. Fructus nunquam, vel raro profert, licet in siccis crescat locis, ubi non vexatur, vel ejus folia decerpuntur.

Loca amat declivia, humida, & argillosa, sed quæ Soli rite sunt exposita, ac præ omnibus ripas amat aquarum, vel paludum, ubi solum est cœnosum, ac flagellis suis ad aliquam distantiam supra aquam sese extendit. Per hæc quoque in hortis plantatur, & propagatur in declivibus locis, ubi aqua pluvialis stagnat, sed quum terra prius fuit fossa, & elaborata, tum ejus farmenta ibi committuntur uti Batattæ, ubi intra breve temporis spatium quam maxime sese extendit, & amplum obcupat locum, in uno autem loco multo majora, & pinguiora profert folia altero, ita ut inter sese non conveniant, nec flores ejus permittuntur excrescere, vel ~~potus adscendere~~, quo enim altius adscendit, eo graciliora profert folia. Radices ejus sunt copiosæ, tenues, & longæ, & ubique fibrillas emittum ad foliorum genicula, quæ terram tangunt.

Nomen. Latine *Olus vagum.* Malaice *Sajor Cancong*, vel *Cangong*, & fulummodo *Gangoe*, quod denotat inquietum esse, & manus commovere, vel *Cancang*, h. e. pedes extendere, quum hæc planta magno, & luxurioso impetu longa undique emittit flagella. Macassarice *Tanidri.* Apud Amboinenses nullum peculiare obtinuit nomen. Quidam, uti dictum fuit, hanc vocant *Spinachiam Indicam*, ad cujus tamen genus neutiquam pertinet, sed potius ad Convolvulos minores.

Locus. Quondam in Amboina exotica fuit planta, & ex Occidentalibus Indiæ partibus introducta, luxuriose admodum crescit. Javæ, & Maccassaræ plerumque sponte in paludosis Oryzæ campis *Sawa* dictis, ubi terra etiam humida est, quum Oryza jam fuerit demessa. Ipsius folia duplo majora sunt, quam in Amboinensi, multoque molliora, & dulciora, inferiusque magis auriculata, haud male Bipennem referentia, unde & milites nostri in Amboinensium bellis ridiculoso nomine *Sayor Hellebaart* vocarunt. In Amboina nullibi sponte crescit, sed ubique plantata, ac satis vulgaris est, quum per flagella tam facile propagetur.

Usus. Folia cum teneris cauliculis, ac superioribus flagellis quotidiano in usu sunt ad olus, quod fere saporem habet Spinachiæ. Incolæ more suo cum Calappi lympha coquunt, sed delicatius est, si sine Calappi lympha coquatur, si modo pauxillum Bocassan, & Bolatsjang addatur, qui cibus est, ex minimis, semi putridis, contritis, & salitis squillis præparatus.

LI. HOOFDSTUK.

Het zwervende Moes.

OLus vagum *verbeeld ons de Spinagie hier in Indien, waar mede zy in gedaante, en gebruik meest overeen komt, en daarom ook Oost Indische Spinagie genaamt werd; Het kruipt met zeer lange ranken op de aarde, waar van 'er veele uit eene oorspronk voortkomen, zich verspreidende gelyk Batattas, rond, glad, binnen hol, aan de bovenste zyde bruinachtig, en de jongste doorgesneden geven een weyachtige, en wat kleeverigen zap uit.*

De bladeren zyn spits, en smal, de Spinagie bladeren zeer gelyk, te weten achter met twee ooren, gelyk die van Zuuring, zomtyds rondachtig, doch gemeenelyk hoekig, zes, en zeven duimen lank, anderhalf, of twee breed, op lange stelen, enkel hier en daar aan de ranken staande, hoog Zee-groen, glad, doch zonder glans, van smaak laf, en waterachtig.

De bloeme komt zelden voort, ende schier nooit dan aan drooge plaatzen, en die wel ter Zonne staan, in April, May, en de volgende regen maanden, als 'er veele Zonne onderloopt. Dezelve is klokksformig, gelyk aan de Batattas, doch kleinder, en bleeker, met vyf stralen afgedeelt. De randen zyn meest wit, maar den hals van binnen purper-rood. In de midden staan vyf witte, en meelachtige draden, en omgeven den zesde, die langer is. De bloeme is zeer teer, meest half gesloten, of een weinig geopend in de morgenstonden. Vruchten brengt het nooit, of zelden voort, al staat het op drooge plaatzen, en daar het ongemoeid blyft, en niet geplukt werd.

Het wil staan in laage, en kleyachtige plaatzen, doch die wel ter Zonne staan, en groeit gaarn aan de kanten van stranden, wateren, of poelen, daar het slykig, of moerassig is, met zyne ranken een stuk weegs op 't water heen lopende. Men plant het met de ranken ook in de tuinen op laage plaatzen, daar het regenwater wat staan blyft, doch te vooren omgegraven, en bearbeid, met ingeleide ranken, gelyk de Batattas, daar het zich in korten tyd uitbreid, en een groote plaats beslaat, ook op de eene plaats veel grooter, en vettere bladeren gewint, dan op de andere, zoo dat ze malkanderen niet gelyken, en ~~men laat het niet gaarn veel bloemen dragen,~~ of de paggers oplopen, want hoe hoger het klimt, hoe magerder bladeren het gewint. De wortels zyn veel, dun, en lang, en wortelt overal in by de knien der bladeren, daar het de aarde raakt.

Naam. *In 't Latyn* Olus vagum. *In 't Maleyts* Sayor Cancong, *of* Cangong, *en siegts* Gangoe, *'t welk is onrustig, en woelende met de handen te zyn, of van* Cancang, *dat is de beenen uitspreidende, om dat dit gewas met een weeldrige drift, en lange ranken zich rondom uitbreidt. Op Maccassaars* Tanidri. *By de Amboineezen heeft het geen byzonderen naam. Zommige, als gezegt, noemen 't* Oost-Indische Spinagie, *onder wiens geslachten het nogtans geenzins behoort, maar veel meer onder de kleine Winden.*

Plaats. *Het is eertyds in Amboina vreemd geweest, en uit de Westerlyke delen ingevoerd. Het wast inzonderheid weelderig op Java, en Maccassar meest van zelfs, in de moerassige Rystvelden* Sawa *genaamt, daar het land nog vogtig is, als men den Ryst afgesneeden heeft. Deszelfs bladeren zyn tweemaal grooter dan aan 't Amboinsche, veel malser, en zoeter, achter met uitstekender hoeken, niet kwalyk een Hellebaart verbeeldende, waarom het onze Soldaten in de Amboinsche Oorlogen met een snaakze naam* Sayor Hellebaart *genoemt hebben. In Amboina vindt men 't nieuwers van zelfs wassen, maar overal geplant, en nu redelyk gemeen, om dat het met de ranken zoo licht voortgeteeld werd.*

Gebruik. *De bladeren met de jonge stelen, en voorste ranken zyn in dagelyks gebruik tot moeskruid, en smaakt schier als de Spinagie. De Inlander kooktze na zyn manier met Calappus-melk, maar zy werden smakelyker, als men ze zonder Calappus melk kookt, als men maar een weinig Bocassan, en Bolatsjang daar by doet, een kostje van zeer kleine, halfrotte, fyn gewreeve, en gezoute garnaaltjes gemaakt.*

Alloquin vero ficcæ plerumque fquillæ huic adcoquuntur, quales ex Java deferuntur, vel coctisadditur pifcibus, & in aqua falfa coquitur cum pauxillo aceti, Zingibere viridi, & recenti Calappi oleo.

Binæ variæ funt de hifce foliis opiniones, quidam præferunt illa, quæ in ficca excreta funt terra, quum fapidiora funt.

Alii majora, & pinguiora eligunt folia, quæ progerminarunt in locis paludofis, ac molliora, fed magis fatua funt.

Huc pertinet peculiaris quædam paluftris fpecies, in Amboina exotica, fed vulgaris Javæ, Baleyæ, aliisque in regionibus, ubi ingentes funt fluvii.

Folia quodammodo conveniunt cum priore *Cancong*, fed minora funt, inferius non angulofa, orasque habent glabras, interne concava, feu cucullata, nullos hæc profert flores, vel fructus. Illorum fapor primo amaricat, fed tamen non ingratus, fere inftar Sajor Bengala.

Cum flagellis fuis fub aqua prorepit fub *Taratti*, ubi pacati funt finus magnorum fluminum, uti & in Oryzæ campis, fed ita ut ejus radices circa ripas infixæ fint.

Cancong Ajer vocatur Bataviæ, Portugallice *Margozero*, h. e. *fubamara.* Baleyice *Tjecke.* Ubique ad olus adhibetur.

Anders kookt men gemeenelyk drooge Garnaaltjes daar onder, gelyk ze van Java gebracht worden, of met gekookte visch, en in zout water met een weinig Azyn, groene Gember, en verfche Calappus-oly.

Daar zyn tweederlei oordelen van deze bladeren, sommige houden 't met het geene op 't drooge land gewaffen is, wiens bladeren wat hartelyker fmaken.

Andere houden 't met de grooteren, en vettere bladeren, op moeraffige gronden gegroeit, die wel malfer, doch laffer van fmaak zyn.

Hier toe behoort een byzondere water-zoorte, in Amboina vreemd, maar gemeen op Java, Baly, en andere landen, daar de groote Rivieren zyn.

De bladeren gelyken eenigzins na 't voorfchreeven Cancong, *maar zyn kleender, achter zonder hoeken, effener van kanten, en zonder dwers aderen, de ftelen, en ranken mede rond, en binnen hol, zonder bloemen, of vruchten. Haar fmaak is in 't eerfte bitterachtig, doch niet onaangenaam, fchier als Sayor Bengala.*

Het zwerft met zyne ranken onder 't water, onder de Taratti, *daar ftille hoeken van groote Rivieren zyn, als mede in de Ryft-velden, doch zodanig, dat zyne wortelen omtrent de kanten vaft zyn.*

Men noemt het Cancong Ajer *op Batavia, in 't Portugees* Margozero, *dat is* bitterachtig. *Op Baleys* Tjecke. *Het is overal gebruikelyk tot moes-kruid.*

Tabula Centefima Quinquagefima Quinta

Olus exhibet *vagum*, quod vera *Convolvuli* fpecies eft.

Figura Secunda plantam exhibet, quæ *flos Cardinalis Rumphio* dicitur.

De Hondert vyf en vyftigfte Plaat

Vertoont in de *Eerfte Figuur* het *fwervende-moes*, het geen een waare zoort van *Winde* is.

De *Tweede Figuur* wyft een plant aan, die *Cardinaals-bloem* van *Rumphius* genaamt werd.

OBSERVATIO.

Olus hoc vagum videtur idem effe, quod Bel Adamboe Walli *H. Malab. part.* 11. *Tab.* 58. qui eft Convolvulus Malabaricus, folio rotundiore craffo, flore candido *Commel.* in *not.* & *Ray tom.* 3. *p.* 378. ut & *Plukn. Almag. pag.* 113.

AANMERKING.

Dit fwervende moes fchynt het zelve te zyn met de Bel Adamboe Walli, van de *H. Malab. part.* 11. *Tab.* 58. welke is de Malabaarfche Convolvulus, met een rond dik blad, en een witte bloem, van *Commel.* in de *nota.* en *Ray tom.* 3. *p.* 378. als mede van *Plukn. Almag. p.* 113.

CAPUT QUINQUAGESIMUM SECUNDUM.

Flos Cardinalis. Bonga Taly.

Hanc plantam in quibusdam Europæ hortis vidi, quæ ibi vocabatur *Flos Cardinalis*, & uti dicebatur, deducta erat ex India Occidentali, quantumque recordor, penitus convenit cum flore Indiæ Orientalis, quem nunc describam.

Planta est tenera, & flagellosa, ac foliosa, tamque copiosam profert frondem, ut vix ejus caules dignosci possint, qui inferius vix minimi digiti crassitiem habent, & qui sese mox dividunt in multa longa flagella, ex rotundo striata, culmum circiter crassa, herbacea, sed lenta, & obscure fusca.

Adeo debilis, & tenera est, ut ne ad pedis quidem altitudinem sese erigere possit, sed per terram prorepit, & supra assereulos, vel ubique sese circumvolvit proximis herbis, & palis, quos modo attingere potest, licet nullas gerat claviculas, densumque format fruticem, ita ut e longinquo viridem referat congeriem, omnia fronde sua obtegentem, ut per eam prospicere non possimus.

Folia longiusculis, teretibus, & striatis insident cauliculis, qui solitarii, sed alternati ex sarmentis excrescunt, suntque pinnæ flaccidæ, ab utraque parte angustissimis, & teneris gaudentes foliolis, uti in Millefolio, sed hæ pinnæ breviores sunt, ac foliola triplo majora, suntque simplices, & angustæ laciniæ, paulo latiores illis Fæniculi, plerumque sibi oppositæ, & extensæ, cum inpari extremo, ac binæ inferiores pinnæ in binas tresve minores distinctæ sunt, ad tactum molles, flaccidæ, & intense virentes.

Ex foliorum, seu potius pinnarum alis hic & illic alii excrescunt cauliculi, incisa sustinentes foliola, qui in nova excrescunt sarmenta, ex hisce quoque flos solitarius excrescit, peculiari insidens pedunculo, qui primo est capitulum oblongo acuminatum, ex viridi, & fusco colore distinctum, sed plerumque fuscum, hoc sese aperiens florem exhibet longo tubo instructum, Jasmini formam referens, bujus vero tubus crassior est, sed flos minor, ex quinque crassiusculis constans petalis, seu potius ex uno petalo in quinque angulos distincto, instar stellæ, ac quodvis petalum peculiariter striatum est quibusdam lineolis.

Floris tubus roseum habet colorem, flos ipse intense rubrum, seu sanguineum, cum purpureo mixtum gerit colorem, qui color jure carmosinus vocatur, atque præterea eleganter splendet instar holoserici.

In tubi cavitate quinque locantur staminula, albas farinaceas gerentia antheras. quæ farina in petala decidens hæc tingit albis punctulis, seu stellulis. Nullum spirat flos odorem, licet elegantem præbeat adspectum, ac siccatus inter chartas rubrum servat colorem. Matutino tempore, cum Sole sese aperit, ac sic manet extensus usque brevi post meridiem, quum mox sese claudit, ac sic sese mundo per dimidium tantum obfert diem, quotidie vero copiosi, ac novi iterum sese exhibent, atque clausa longaque acuminata capitula rosacea prope apicem parum striata sunt, perfecte instar floris Jasmini nondum aperti.

Flores insequuntur fructus, qui fere similis sunt capitula instar illorum nempe Lini, pericarpio insidentes, externe glabri, æquales, ac superius acuminati, primo flavescentes, dein fumei coloris, vel nigricantes. Sub tenui, & paleacea lamella quinque locantur oblonga semina, sicca, dura, & nigra, saporis acris, formam præbentia stercoris murium. Capsula seminalis matura facile dehiscit, ac decidua semina quam maxime hanc propagant, & multiplicant plantam, præterquam quod flagella per terram prorepentia ad genicula fibrillas emittant, unde novæ formantur plantæ, quæ intra breve temporis spatium magnum occupant locum, ac sic sese multiplicant, ut quædam evellendæ sint. Ex abruptis caulibus serosum exstillat lac, ingrati, & nauseosi odoris, & saporis, quod ex flagellis etiam profluit, sed rarius, unde & hæc planta non ruditer tractanda est.

Ipsius

LII. HOOFDSTUK.

De Cardinaals-Bloem.

Dit gewas heb ik in zommige hoven van Europa gezien, aldaar genaamt Flos Cardinalis, *aangebragt, zoo men zeide, uit West-Indien, mynes onthoudens, ten eenemaal overeen komende met deze Oost-Indische bloeme, die ik nu beschryven zal.*

Het is een teere, doch rankryke, en wel gebladerde plante, zoo digt van loof, dat men kwalyk de stelen bekennen kan, dewelke beneden schaars zoo dik zyn, als een pink, maar zich straks verdeelen in veele lange ranken, uit den ronden gestreept, omtrent een halm dik, kruidachtig, doch taai, en donker-bruin.

Het is zoo zwak, dat het niet een voet hoog op zich zelven bestaan kan, maar kruipt vlak op de aarde, en over de paggers, of slingert zig overal om de naaste ruigte, en stokken, die het maar bereiken kan, hoewel het gansch geen clauwieren heeft, makende een digten struik, daar het van verre een groenen klomp gelykt, alles met zyn loof bedekkende, dat men niets daar onder zien kan.

De bladeren staan op lankachtige, dunne, en gestreepte stelen, enkeld, doch verwisselt tegens malkanderen aan de ranken, zynde slappe wieken, ter weerzyde met zeer smalle, en teere blaadjes bezet, gelyk die van het Millefolium, doch deze wieken zyn korter, maar de blaadjes zelfs driemaal grooter, en zyn enkele smalle snibbelen, wat breeder dan Fenkel-bladeren, meest tegens malkander, en regt uitgebreid staande, met een alleen voor uit, en de twee achterste riemkens zyn in twee, of drie mindere snibbelen verdeelt, zagt in 't aantasten, slap, en hoog groen.

Uit den schoot der bladeren komen hier en daar andere steeltjes voort, met haar gesneede blaadjes, die tot nieuwe ranken worden, uit dezelfste komt ook de bloeme enkeld op een byzondere steel, zynde eerst een lankwerpige spitze knop, uit den groenen, en bruinen gemengt, doch meest bruin, deze zich openende vertoont een langhalzige bloeme, van gedaante als een Jasmyne, zynde den hals dikker, maar de bloeme kleender, van vyf dikachtige blaadjes gemaakt, of uit een blad in vyf hoeken verdeelt, als een sterretje, doch ieder blad ziet men in 't byzonder gestraalt met eenige lenien.

De hals van de bloeme is Roze-rood, de bloeme zelfs hoog bloed rood, met wat purper gemengt, welke coleur men recht Carmozyn noemt, met een heldere glans, daar by als fulp.

In de holle pyp staan vyf draadjes, met witte meelachtige noppen, welk meel op de bladeren vallende, dezelve vertoont, als of zy met witte sterretjes gepoinčteert waren. Zy is van gansch geen reuk, hoewel schoon in 't aanzien, en gedroogd tusschen papier, behoud haar rooden coleur. 's Morgens vroeg gaat zy met de Zonne open, en blyft zoo wyd geopend staan, tot effen na de middag, wanneer ze haar straks sluit, en zich alzoo de wereld niet meer dan een halven dag vertoont, doch dagelyks ziet men ze overvloedig, en aan den stokke, blyvende de ongeopende lange spitze, en Roozeverwige knoppen, by de spitze wat gestreept, regt als de ongeopende Jasmynen.

Hier op volgen de vruchten, 't welk zyn schier diergelyke knoppen, of als lankwerpige vlasdodden, op een kelkje staande, van buiten even, glad, met een spitze boven op, eerst bleek-geel, daar na rookverwig, of zwartachtig. Onder het dunne, en kafachtige velleken leggen vyf lankwerpige zaden, droog, hard, zwart, wat scherp van smaak, in gedaante als muizen drek. Het zaadhuisken ryp zynde, berst ligt open, en het uitgevalle zaad vermenigvuldigt de plante zeer, behalve dat de ranken op de aarde kruipende by de knien worteltjes schieten, en van daar een nieuwe plante formeeren, waar door het in korte tyd een groote plaats beslaat, en zig zoo vermenigvuldigt, dat men genootzaakt is een partye uit te trekken. Uit de afgebrooke stelen druipt een weyachtige melk, van een euvele, en walgelyke reuk, en smaak, die ook uit de ranken komt, doch spaarzamer, waar door het komt, dat deze plante niet hard wil gehandeld zyn.

Want

Ipsius enim foliola facile abrumpuntur, ac lac nauseosum manibus diu adhæret. Radix vulgaris est, ac vilis, alba, & longa. Solum amat argillosum, arena, & lapillis mixtum, uti plani plerumque sunt agri, ubi supra humile gramen sese ample extendit, copiosos proferens erectosque flosculos.

Hujus & alba, sed raro obcurrit species, forma, & modo crescendi priori similis, foliorum vero color pallide viret, & flosculi albissimi.

Nomen. Latine *Flos Cardinalis*, forte, vel ab intenso Carmosino floris colore, vel a flore, qui Cardinalis pileolum quasi refert, quum hi patres galeati rubrum istum colorem in vestibus adeo amant, credi quoque potest a Cardinali quodam in Italiam fuisse introductum. Inveni quoque denominatum *Jasminum Americanum*, cujus formam flos haud male refert, uti & foliorum situs in pinnis, licet formâ ab illis Jasmini maxime differant. Nomen Americanum dicitur esse *Quamoclit*. Portugallice *Fula Trappedera*, h. e. saltatorius flos, quum in sepes prosiliat extra limites. Malaice *Bonga Tali*, i. e. flos funicularis ob longa ejus sarmenta. Aliis *Tonka Langit*, quum erectis suis flosculis coelum videtur quasi suffulcire. Javæ *Bou Batati*, & *Birara*. Bandæ *Bonga Jawa*. Amboinenses hanc vocant plantam *Bonga Hollanda*, quum ante Hollandorum, seu Belgarum adventum in Amboina ignota esset.

Locus. Præterquam quod in India Occidentali obcurrat, in India Orientali quoque satis nota est, præsertim Javæ, & Baleyæ, unde a natione nostra videtur in Amboinam esse delata, licet hic jam adeo vulgatis sit, ut indigena videatur esse planta, albamque ejus speciem inveni in silva in Hitoës ora, ubi nunquam horti fuere exstructi. Amboinenses saltem dicunt ante Belgarum adventum in Amboina fuisse ignotam, uti Guajavæ silvæ ante Portugallorum tempora, ac nulla natio hanc sibi cupit vindicare gloriam, quæ hanc inutilem plantam in Amboinam deduxit.

Usus. Hujus plantæ nullus innotuit usus, nisi quod aptissima sit ad artificiosum in hortis opus topiarium formandum. Sponte enim omnes adscendit, & obtegit adpositos palos, & asserculos, ita ut rotundi globi, ac hominum formæ, ut & animalium ex ea fingi possint, quæ tam dense hac foliatura sunt tecta, ut contentum lignum dignosci nequeat, ac licet vetusti pereant stipites, juniores copiose satis regerminant, qui istis machinis inponi denuo possunt, continuo flores producentes copiosissimos, semper, uti dictum fuit, erectos. Prospectus elegantior est, si ambæ species, alba nempe, & rubra simul planteotur, quæ caules sibi invicem miscentes unam repræsentant plantam, quæ rubros simul, & albos profert flores.

Baleyenses, & Javani foliis otuntur in usum Medicum, quæ in pultem conterunt, quam calidis inponunt tumoribus, aliisque corporis partibus inflammatis, non curantes odorem istum nauseosum. Eadem quoque Natio hæc audet folia aliis admiscere oleribus, dicentes oleri gratum conciliare aciditatem, sequentes caprorum modum, qui hæc depascunt folia. Ipsis enim generalis est regula, quæ hircis conveniunt, & sapiunt, homini quoque prosunt.

Want de blaadjes breken licht af, en de walgelyke melk blyft als dan aan de handen kleeven. De wortel is gemeen, en slegt, wit, en lank. Het bemint een kleiachtige grond, daar zand, en steentjes onder loopen, gelyk meest de vlakke velden zyn, daar het op 't laage gras wyd uitgebreid legd, en vol bloempjes, die regt overeind staan.

Men vindt ook, doch zelden, een witte zoorte hier van, aan gedaante, en wardom het voorige gelyk, doch de coleur der bladeren is licht groen, en de bloempjes zyn sperwit.

Naam. *In 't Latyn* Flos Cardinalis, *dat is* Cardinaals-bloeme, *misschien, of van de hooge Carmozyne coleur, of van de bloemen, die eenigzins een Cardinaals-hoed willen vertoonen, of anders, om dat die gemyterde Vaders het roode in haar dragt zoo zeer beminnen, anders kan men ook gelooven, dat het door zekere Cardinaal in Italie tot kennisse zy gebracht. Ik vind het ook genaamt* Jasminum Americanum, *waar na de bloeme niet kwalyk gelykt, als mede de dispositie der bladeren aan derzelver wieken, hoewel zy in gedaante zeker zeer veel van de Jasmynen verschillen. Den Americaanzen naam werd gezegt te zyn* Quamoclit, *in 't Portugees* Fula Trappedera, *dat is een springers-bloeme, om dat zy op de paggers springt buiten haar limiten. In 't Maleyts* Bonga Tali, *dat is een zeelige bloeme, wegens haar lange stelen. By anderen* Tonka Langit, *om dat zy met haar altyd overeind staande bloeme schynd den Hemel te willen stutten. Op Java zelfs* Bou Batati, *en* Birata *genaamt. In Banda* Bonga Jawa. *De Amboineezen noemenze* Bonga Hollanda, *om dat zy voor der Hollanders aankomste in Amboina onbekend was.*

Plaats. *Behalven West-Indien is zy genoeg in Oost-Indien bekend, inzonderheid op Java, en Baley, van waar zy schynt door onze Natie in Amboina gebracht te zyn, hoewel zy daar nu zoo gemeen is, dat ze een Inlandsche plante schynt, en de witte zoorte heb ik in 't wilde bosch op de Hitoeese kust gevonden, daar nooit tuinen geweest waren. Immers de Amboineezen zeggen, dat ze voor der Hollanders aankomst in Amboina onbekend zy geweest, gelyk de Guajavos-bosschen voor der Portugeezen tyden, en nogtans wil geen van dis Natie haar die eere aanmatigen, van deze ondeugende plante in Amboina gebracht te hebben.*

Gebruik. *Van dit gewas is geen gebruik bekend, als dat het zeer bequaam is om konstig vlecht-werk, en groen beeld-werk in de tuinen daar van te maken. Want het beklimt, en bekleed van zelfs alle bygezette stokken, en latten, dat men daar van ronde bollen, en postuure van menschen, en gedierte kan krygen, die zoo digt bewassen zyn met dit dicht, en fyn loof, dat men het ingesloote raamwerk, van houten, en latten niet bekennen kan, en al gaan de oude stokken uit, zoo komen 'er genoeg jongen op, die men al weder op 't oude gestel leiden kan, zynde gedurig vol bloempjes, die, als gezegt, altyd overeind staan. Het aanzien werd noch fraayer, als men de twee zoorten, witte, en roode by malkander plant, die dan hare stelen door malkanderen verwerren, dat het schynt een stok te zyn, die te gelyk roode, en witte bloemen draagt.*

De Baleyers, en Javanen gebruiken de bladeren ook tot eenige Medicyn, wryvende dezelve tot een pap, smeeren die op heete gezwellen, en eenige andere partyen des lichaams, die verhit zyn, haar aan den walgelyken reuk niet stoorende. Gelyk dezelve Natien ook derven bestaan de bladeren dezes kruids onder andere Sayor, of Moeskruid te mengen, zeggende, dat ze het moes een aangenaame rinzigheid geeven, en steunende op het voorgaan der Bokken, dewelke deze bladeren afwyden. Want zy houden het voor een gemeene regel, al wat den Bok wel bekomt, mag den mensch ook nuttigen.

OBSERVATIO.

A plurimis Auctoribus hæc planta ad Convolvulum fuit relata *Tournef.* vero ipsi Americanum *Quamoclit* inposuit nomen, estque Convolvulus exoticus, annuus, foliis Myriophylli, seu millefolii aquatici, flore sanguineo *Plukn. Almag. pag.* 117. & Convolvulus pennatus, exoticus *Morif. Hist. tom.* 2. *p.* 18. *sect.* 1. *Tab.* 4. *Fig.* 7. & Ipomœa foliis linearibus pinnatis, floribus solitariis *H. Cliff. p.* 66. ubi vide reliqua.

AANMERKING.

Van de meeste Schryvers is deze plant tot de Convolvulus, of Winde gebragt, doch *Tournefort.* heeft haar den Americaanschen naam van *Quamoclit* gegeeven, en is de vreemde jaarlyksa Convolvulus, met de bladeren van het Myriophyllum, ofte het water duizent blad, met een bloed-roode bloem van *Plukn. Almag. p.* 117. en de gevleugelde vreemde Convolvulus van *Morif. hist. tom.* 2. *p.* 18. *sect.* 1. *Tab.* 4. *Fig.* 7. en Ipomœa met linieachtige gevleugelde bladeren, en enkelde bloemen, van de *H. Cliff. p.* 66. alwaar het overige ziet.

CAPUT QUINQUAGESIMUM TERTIUM.

Seruncum aquatile. *Sajor Songa.*

S*Ajer Songa* longissima emittit flagella, nullibi sese circumvolventia nec adhærentia, nullasque etiam profert claviculas, sed longe prorepit proximis incumbens herbis instar Jasmini, atque ubi flagellorum nodi terram tangunt, fibrillas emittunt, ita ut magnum obcupet hæc planta locum, licet ejus caules sint vagi, ut & folia.

Prope radicem caules digitum circiter crassi sunt, duri, & rotundi, ac fusci, intermixto flavescente colore, ad nodos vero semper fusciores, qui instar gemmarum protuberant. Reliqua flagella quadragona sunt, ac præterea quatuor sulcis notata, viridia, firma, in amplos distincta articulos, cuivis geniculo bina insident folia sibi obposita, longiusculis inposita petiolis, Melissæ folia referentia, sed multo majora, & ab utraque parte acuminata, bina transversales palmas longa, sesqui lata, superiora autem minora sunt, & angustiora, ab illis Sambuci tamen diversa, cum quibus scriptores quidam hæc comparant folia, ad oras vero profunde dentata sunt, & inæqualiter, quidam enim dentes majores sunt, alii minores, ad tactum porro rugosa, ita ut vestibus fere adhærcant. Vetusta folia intense viridia sunt, tenera flavescentia, quoque magis Soli exponantur, eo magis flavescunt, suntque tribus crassis nervis longitudinalibus pertexta, inferius protuberantibus, & in minores sese distinguentibus.

Flagella hæc exterius obducta sunt herbaceo, sed fibroso cortice, sub quo alba, ac lignosa locatur substantia, intus repleta albâ siccâque medullâ, fere uti in Sambuco, inferiora vero hac minus repleta sunt. Articuli nunc palmam, nunc pedem distant, atque bina proxima paria crucem fere formant, ex quorum alis alia iterum longaque excrescunt flagella, eodem distincta modo. In flagellorum summo alia minora excrescunt foliola a prioribus multum diversa, illis Menthæ angustifoliæ similia, illorumque extremum vicissim sese dividit in tenuea caules.

Hi viridia sustinent squamosaque capitula, sese in luteos aperientia flosculos, illis Chamæmeli campestris similes, seu paulo majores, ac laxiora gerentes petala, ipsorum enim circulus nunquam completus est, petalaque, seu radios gerunt novem, decem, vel duodecim, in centro ipsorum majus, & squamosum erigitur capitulum, quod primum flavis staminibus, seu petalis bifidis tectum est. Quum vero hæc decidunt, capitulum istud viride est, ac rotundum, fere instar Fragi dimidii, quod componitur ex multis semi rotundis fistulis, quæ arcte sibi adcumbunt instar favi apium. Hæ tandem nigricant, ac siccæ decidunt instar seminis palcacei.

Radix ejus longissima est, externe flavescens, hic & illic multos emittens fibrillarum fasciculos, quæ tamen non profunde terram penetrant, sed transversaliter magis prorepunt, unde & facillime evelli potest. Totius hujus plantæ odor gravis est, acsi Anisum, Oleum, & Pix sibi mixta essent, præsertim meridiano tempore, quum Sol radiis suia hanc calefacit plantam, vel si hujus plantæ folia conterantur. Hujus sapor quoque acris est, fere uti in Mentha Saracenica, cum qua maxime convenit hæc planta.

Binas hujus componunt species, primo vulgaris alba mox descripta, altera rubra est, forma a priore non diversa, excepto quod cuncti caules, & foliorum venæ sint magis fuscæ. Foliaque ipsa angustiora quoque sunt, & rugosiora, ad illa Sambuci magis accedentia, ac flagella longiora, & laxiora, foliaque & fructus minores sunt, cæterum ejusdem odoris, & saporis, sed amarior, & austerior.

Nomen. Latine *Seruneum aquatile.* Malaice *Sajor Songa*, i. e. *Olus Muricum*, & *Seroene Ayer*, ob florem enim, ac foliorum odorem refertur ad *Serune Tschina*, h. e. *Sinensem Matricariam*, seu *Chamamelum majus* præcedenti libro descriptum.

Java-

LIII. HOOFDSTUK.

Het Water Serunee.

SAjor Songa *heeft zeer lange ranken, die zig nieuwers omslingeren, nog aanhegten, want het ook geene klauwieren heeft, maar die verre kruipen, en op de naaste ruigten rusten, gelyk den Jasmynen stok, maar daar ze met hare knien de aarden raken, wortelenze wederom vast in, zoo dat zy een groote plaats beslaan, hoewel ydel van stelen, en van bladeren.*

By de wortel zyn ze omtrent een vinger dik, hard, en rond, bruinachtig, met bleek groen gemengt, by de knien altyd bruinder, dewelke uitpuilen als knoesten. De verdere ranken zyn vierkant, en daarenboven met vier vooren gestreept, groen, styf, in wyde leden verdeelt, aan ieder knie staan twee bladeren tegens malkander, op langachtige stelen, van fatzoen als Melisse-bladeren, doch veel grooter, te weten achter, en vooren toegespitst, twee dwers handen lang, anderhalve breed, doch de voorste zyn kleinder, en smalder, echter nog al verschillende van Vlier-bladeren, waar mede zommige Schryvers deze vergelyken. Aan de kanten zyn ze grof gezaagt, en ongelyk van tanden, want zommige zyn groot, zommige klein, voorts ruig in 't aantasten, datze schier aan de klederen kleeven. De oudste hoog-groen, de jonge geel groen, en hoe meer zy ter Zonne staan, hoe geelder, met drie grover zenuwen in de lengte gestreept, die van onderen zeer uitbuilen, en zig in mindere verdeelen.

De ranken zyn van buiten bekleed met een kruidachtige, doch veezelige schorsse, en daar onder een witte houtachtige substantie, binnen met een wit droog merg, schier gelyk als Vlier, doch de onderste hebben 't minste hier van. De leden staan zomtyds een hand, zomtyds een voet van malkanderen, en de twee naaste paren bladeren maken schier een kruis, uit hare schoten weer andere lange ranken voortzendende, op dezelve manier verdeelt. Aan het opperste der ranken staan kleine smalle bladjes, van de voorgaande vry wat verschillende, die van spitze Munt gelyk, en het uiterste der ranken verdeelt zig met beurten in verscheide dunne stelen.

Dezelve dragen groene schubachtige knoppen, die zich openen in geele bloempjes, de veld Camille bloemen gelyk, of wat grooter, en ydel van blaadjes, want haren kring schier nooit vol is, omtrent negen, tien, en twaalf in 't getal, in de midden is een groot schubachtig heuveltje, 't welk eerst met geele draadjes, of blaadjes (waar van ieder vooren in twee gekloven) bedekt is. Daar na, als dezelve afvallen, werd het groen, en rond, als een halve Aardbesie, gemaakt van veele half ronde pypjes, als kleine Gudzen, of Byen-huisjes, digt op malkander gedrongen. Deze werden ten laasten zwartachtig, droog, en vallen af van malkander, als kafachtig zaat.

De wortel is zeer lang, en buiten geelachtig, hier en daar veel bosjes van witte vazelingen hebbende, niet diep in de aarde gaande, maar meest dwers kruipende, en kan licht uitgetrokken werden. De reuk van deze geheele plante is zwaar, als of 'er Anys, Oly, met Pik gemengt was, inzonderheid 's middags, als 'er de Zonne heet op schynt, of als men de bladeren wryft. De smaak is mede scherp, schier als in de Mentha Saracenica, waar mede dit gewas groote overeenkomst heeft.

Men maakt daar twee zoorten van, de eerste de gemeene witte, daar zoo even beschreeven, en de tweede de roode, in gedaante daar van niet veel verschillende, behalven dat alle stelen, en aderen der bladeren bruinder zyn. De bladeren zelfs zyn ook smalder, en ruiger, de Vlier bladeren nader komende, de ranken langer, en ydeler van bladeren, de vruchten kleender, anders van dezelve reuk, en smaak, doch wat bitterder, en vreeder.

Naam. *In 't Latyn* Seruneum aquatile. *In 't Maleyts* Sajor Songa, *dat is* Olus Muricum, Voet angels kruid, *en* Seroene Ayer, *want wegens zyn bloem, en reuk der bladeren, werd het onder de geslachten van* Serune Tschina, *dat is* Sineeze Maier, *of* groote Camille, *in 't voorgaande boek beschreeven, gerekent.*

In

Javanice *Codong Seruni*. Ternatice *Tsjinga Tsjinga*. Amboinice *Amulen*. In Hitoea *Maulanit*. In Loehoea *Camilene*. Bandice *Samboruco*. Baleyice *Sack Sack*. Sinice *Soam Sueng*, seu *Sam Sueng*, i. e. *Jasminum humile*, cum quo tamen parum convenit. Malabarice *Tali Tsjurli*, aliis *Tutty*, peculiariter vero femina, seu litorea species Amboinice vocatur *Amulen Lauaha*, ac mas *Amulen Lanit*, quæ est longifolia, qualis plerumque est *Sack Sack* Javanorum, & Baleyensium.

Christoph. Acosta cap. 59. hanc vocat *Herbam Moluccanam*, quum Portugalli ejus notitiam, & usum primum in Moluccis observarunt, & edocti fuerunt, licet Malabarensibus sit satis nota, vocatque Canarice *Brungara Aradua*, h. e. *flores luteos*. Ipsi præteres hæc tribuit encomia, uti *remedium pauperum*, & *destructio Chirurgorum*, quum Portugalli olim unguentum ex ejus foliis compositum secum ducentes, tam bene sese instructos putant, acsi Chirugica officina ipsis ad manus esset, ipsiusque fidentes virtutem, Chirurgos negligunt.

Locus. Olim putabatur in Moluccis tantum crescere, atque inde in Occidentales Indiæ partes fuisse translatam, sed comperi in cunctis fere aquosæ Indiæ insulis obcurrere, ac copiosissima, luxuriosissima, & latifolia, seu femina, quæ optima censetur, in hisce Orientalibus regionibus. Ubique crescit sponte in litore, & in campis. Elegantissima, & optima reperitur in litore, & ad fluminum ripas, sarmenta sua extendens supra herbas, quæ loco quinque cubitorum, uti Acosta scribit, quinque orgyas longa sunt, atque ubi terram tangunt, fibrillas emittunt, ac novum formant stipitem.

Luxuriosissime quoque prorepit supra spinosas sepes *Pegga Pegga* dictas, ubi tribuli locantur, atque ubi incolæ claustra formant, ut & hortorum sepes, unde supra memoratum obtinuit nomen, elegantissime enim obtegit istos tribulos, ac spinas, ita ut conspici nequeant. Mallem vero hanc vocare *Sajor Songa*, h. e. silvestre Sajor, seu olus, quum inter cuncta olera maxime silvestris, & luxuriosa crescat. Solum amat arenosum, plurimis lapillis mixtum, quod planum est, & Soli rite expositum, quales omnes fere sunt fluminum ripæ.

Usus. Mirum est, hujus plantæ virtutes hodie adeo quasi oblitas esse, tam apud incolas Moluccarum, quam harum insularum, quæ ante centum annos ex Acostæ relatu adeo celebres fuere. Plurima incolarum pars hodie fere nullum ejus scit usum nisi ad cibum in culina, ac præteres censetur esse olus pauperum, & plebejorum, qui & raro hac utuntur, non enim sæpius edi potest, vel continuo ob austerum ejus saporem, ac fortem diureticam vim.

Cruda raro editur, sed plerumque cocta, crudamque potissimum edunt piscatores, tenera nempe ejusque flava folia litoreæ speciei cum piscibus, & Bocassan.

Optimus hanc præparandi modus est, si piscibus adcoquatur in viridi Bamboes, ac sumantur piscium segmenta, ac horum foliorum stratum super stratum, qui mos apud Amboinenses usitatissimus est, & commodus in silvis, ubi ollæ ad manus non sunt, & licet hisce incoquatur, non justum habet saporem, aliæ enim plerumque adduntur herbæ, quæ austeritatem ejus parum tollunt, præsertim *Sajor Pacoe*, seu *Filix esculenta*, Piper, ac pauxillum succi Limonum, sine ulla aqua, vel alio quovis jusculo, hunc in finem tales eligendæ sunt plantæ, quæ Soli rite sunt expositæ, ac litoribus, vel fluminum ripis adstant, harumque eliguntur tenera flavescentia folia.

Tales vero vitandæ sunt plantæ, quæ crassos gerunt prope articulos nodos, cum parvis, & intricatis foliis fasciculatis, neque etiam rubræ speciei, quæ mas censetur, cuncta enim talia folia caput gravant. Hoc quoque percipitur, ac sentitur, si diu ambulemus in talibus locis, in quibus Sol urentes in hanc plantam emittit radios.

In 't Javaans Codong Seruni. *In 't Ternataans* Tsjinga Tsjinga. *In 't Amboins* Amulen. *Op Hitoe* Maulanit. *Op Loehoe* Camilene. *In 't Bandaas* Samboruco. *Op Baleys* Sack Sack. *In 't Sinees* Soam Sueng, *of* Sam Sueng, *dat is* Jasminum humile, *daar het nochtans kleine gelykenisse mede heeft. Op Malabaars* Tali Tsjurli, *by andere* Tutty, *in 't byzonder noemt men het wyfken, of strand-zoorte in 't Amboins* Amulen Lauaha, *en het manneken* Amulen Lanit, *'t welk is het langbladige, gelyk meest het Javaanze, en Baleyze* Sack Sack *is*.

Christoph. Acosta cap. 59. *noemt dit gewas* Herbam Moluccanam, *om dat de Portugeezen zyn kennisse, en gebruik eerst in de Moluccos gezien, en geleerd hebben, hoewel het by de Malabaaren genoeg bekend is, en hy noemt het in 't Canaryns* Brungara Aradua, *dat is* geele bloeme. *Hy geeft het daarenboven nog deze eertitelen*, remedium pauperum, *en* destructio Chirurgorum, *om dat de Portugeezen eertyds de zalve van deze bladeren gemaakt by haar hebbende, haar zoo wel verzien agteden, als of zy een geheele Meesters winkel by hun hadden, en op zyne krachten steunende, na geene Chirurgyns vraagden.*

Plaats *Eertyds hield men 't daar voor, dat het alleenlyk in de Moluccos groeide, en van daar in de Westelyke delen van Indien gebracht zy, maar ik bevinde, dat het meest in alle Eilanden van Water-Indien te vinden zy, doch wel het meeste, weeldrigste, en grootbladige, of wyfken, 't welk men voor 't beste houd, in deze Oosterquartieren. Het wast overal in 't wild op strand, en in de velden. Het schoonste, en beste heeft men op strand, en langs de rivier kanten, met zyne ranken op de lage ruigte leggende, die in plaats van vyf cubiten, gelyk Acosta schryft, wel vyf vadem lank zyn, en daar zy dan de aarde raken, al wederom inwortelen, en een nieuwen struik formeeren.*

Men vindt het ook zeer weeldrig over de doornachtige heiningen, Pegga Pegga *genaamt, kruipen, daar men de Voet-angels plant, en daar de Inlanders hare fortressen, en tuinen mede omgeven, waar van het den bovenstaanden naam heeft, want het bedekt de voorschreeven doornen, en Voet-angels zeer aardig, dat men dezelve niet zien kan. Doch ik zoude het liever noemen* Sajor Songa, *dat is wilde Sajor, of moeskruid, om dat het onder alle moeskruiden het wildste, en weelderigste wast. Het bemindt een zandige grond, daar veele kleine stenen onder gemengt zyn, vlak, en wel ter Zonne staan, gelyk meest zyn alle Oevers van de rivieren.*

Gebruik. *Het is wonder, dat de krachten van deze plante hedendaags in zulken vergetenheid zyn gekomen, zoo wel by de Inwoonders van de Moluccos, als deze Eilanden, die voor hondert jaren, na 't schryven van Acosta, zoo vermaard zyn geweest. Het meeste deel van de Inlanders weet hedendaags schier geen ander gebruik als tot de kost, in de keuken, en word daarenboven gehouden voor een moeskruid van arme, en slegte menschen, die het nog al zelden gebruiken, want het wil ook niet dikwils gegeeten zyn wegens zynen harzen smaak, en sterk-dryvende eigenschap.*

Raauw werd het weinig gegeeten, maar meest gekookt, en het raauwe eeten meest de Visschers, te weten de jonge, en geele bladeren van de strand-zoorte met Vissen, en Bocassan.

De beste manier van toebereiden is, als men het by Vissen kookt in een groene Bamboes, van de stukken der Visschen, en dezer bladeren, stratum super stratum *makende, een manier by de Amboineezen zeer gebruikelyk, en gerieffelyk in 't bosch, daar men geen potten heeft, en al wierd het in potten gekookt, zoo en heeft het nochtans zyn regte smaak niet, men doet gemeenelyk andere kruiden daar by, die zyne harsheid wat breeken, inzonderheid de* Sajor Pacoe, *of* Filix esculenta, *Peper, en een weinig Lemoen-zap, zonder eenig water, of ander zap, hier toe moet men verkiezen zodanige planten, die wel ter Zonne staan, digt op strand, of aan de rivier kanten, en daar nemenze de jonge geel groene bladeren van.*

Ook moet men niet nemen van zodanige planten, die dikke knoesten by de leden hebben, en aldaar kleine, en verwerde bladeren in een bosje voortbrengen, nog van het roode geslachte, 't welk men voor 't manneken houd, want alle zulke bladeren bezwaren het hoofd wat, 't zelve gevoeld men ook, als men lange wandelt op zodanige plaatzen, daar de Zonne op dit gewas heet schynt.

Optime vero hæc sapit, si Testudinia caro in frusta conscissa dicto modo arundini incoquatur, cibum exhibet salutarem, qui dignus quoque est, ut Magnatum mensis inponatur.

Folia hæc tali modo comesta non tantum fortiter, ac commode urinas eapellunt, sed urinæ quoque peculiarem addunt odorem, acsi Oleum Terebinthinæ fuisset adsumptum, ita ut non sine ratione concludi possit, hanc herbam in omnibus conducere casibus, in quibus Terebinthina adhiberetur ejus defectu. Est porro nobilis herba vulneraria apud multos incolas usitata, qui majorem vulgo habent notitiam.

Eodem fere adhibent modo, quo *Acosta l. c.* scribit, sumunt nempe corticem caulium abrasum, & ab eateriore rugosa pellicula depuratum, quem parum contundunt, vel in aqua conterunt, & incoquunt recenti Calappi oleo, calide inponentea quibusvis vulneribus, quæ hoc feliciter curantur.

Anno 1663. quum inperium tenerem in Hitoës ora, ac Chirurgo nostro deficiebant unguenta, & Emplastra, ipsum jussi ex hac herba juxta Acostæ præscriptum ea componere, ex qua duplex præparabat unguentum, quod *Diaserunium* vocabamus.

Primum componebat ex recentibus foliis totis minutim contritis in pulrem, cui addebat tertiam recentis Olei Calappi partem, paulo minorem Ceræ quantitatem, quæ sic simul coquebantur. Ad alterum unguentum foliorum istorum succum expressum sumebat, quem coquebat cum isto Oleo, & Cera; hoc tenuius erat, sed diutius conservari poterat, quum primum ex Calappi oleo ingratum conquirebat odorem. Cum hisce optimas instituit curas, ac quasvis ulcerationes, & vulnera præsertim pedum hisce curabat.

Comperimus quoque optimum esse unguentum ad combustas partes curandas. Ipsius enim ancilla brachium per infortunium ustum Chirurgi absentia curare volebat, arripiebat lagenam, in qua putabat esse Oleum Vitrioli, quod brachio inliniebat, sed quod inde vebementer inflammabatur, & intumescebat, unde aqua conabatur abluere, hoc autem Chirurgus secundo isto unguento optime curavit. Incolæ cæterum viridea, & superiores sumunt caules, quos manibus parum contundunt, unumque alterumve contusum addunt folium, quod integro involvunt folio, ac sub cineribus calidis torrent, dein succum exprimunt tam in recentibus vulneribus quam ulceribus, & scabie, in qua acari observantur, unde quam maaime prorepit, qui inde suffocantur, & vulnus cito curatur. In initio parum vellicat, sed non diu, ex quibus omnibus satis clare constat, salutarem esse herbam vulnerariam, ita tamen hanc extollere non audeo, quævis curare vulnera, licet sint parva, vel magna, immo ipsius capitis, ut & inveteratas ulcerationes, uti Acosta scribit, quin ulterius exploraretur.

Ternatenses autem, a quibus Portugalli artem edocuerant, hodie hanc solummodo adhibent herbam in parvis carnosisque vulneribus, ac recentibus ulceribus, ad graviora autem vulnera in usu ipsis est ipsorum celebre lignum vulnerarium *Panawa Xula* dictum, de quo vide *libr. 6. cap. 52.* in *frutice aquoso femina*, quod tam cito consolidat, ut ejus rasura tantum circa vulnera inponatur, ne nimis cito claudantur.

Præter depurantem, & consolidantem virtutem hæc quoque herba vim habet diureticam, & expellentem, radices enim ejus aquæ incoctæ, & haustæ, vel cum Pinanga masticatæ, album curant mulierum fluxum, omnesque eapellunt in Gonorrhæa inpuritates tam in viris quam in feminis, ac Dysuriam curant, decoctis etiam admiscentur contra Nephritidem, præsertim si herba *Pancaga* addatur. Cum Pinanga masticatæ prosunt iis, qui malignos ederunt pisces, & Cancros, unde homines anxii, & vertiginosi sunt.

Alba caulium medulla venenatis ictibus Aranei, Ican Swangi dicti, emplastri forma inposita dolorem sedat. Caules cum foliis aquæ incocti, & propinati febrium ardorem exstinguunt.

De beste smaak hier van heeft men, als men het Schildpadde vleesch in stukken gesneeden, en op voornoemde manier in Bamboezen kookt, gevende een gezonde kost, die haar niet behoeft te schamen ook op Heere tafels te komen.

Deze bladeren nu aldus genuttigt, doen niet alleen sterk, en gemakkelyk pissen, maar geven het water ook een byzonderen reuk, als of men Terpentyn-Oly ingenomen hadde, zoo dat men niet zonder reeden besluiten mag, dat dit kruid zoude dienen konnen, in alle voorvallen by gebrek van Terpentyn binnens-lyfs te gebruiken. Voorts is dit een edel wond-kruid, by veele Inlanders, die wat meer weten als 't gemeen, nog genoegzaam bekend.

Zy gebruiken 't schier op de zelfde manier, gelyk Acosta loc. cit. *schryft, te weten, zy nemen de schorssen van de stelen afgeschrapt, en van het buitenste ruige velleken gezuiverd, kneuzenze, of wryvenze een weinig, en kookenze in versche Calappus-Oly, en leggenze warm op alderhande wonden, die zy daar mede gelukkig geneezen.*

Anno 1663. als ik op de kust Hitoe commandeerde, en onzen Chirurgyn gansch met geen zalve, en pleisters verzien was, heb ik hem belast uit dit kruid na Acostaas voorschrift dezelve te maken, waar uit hy dan tweederlei unguenten bereiden, die wy Diaserunium *noemde.*

Het eerste maakten hy uit de groene bladeren, met de geheele substantie, die hy kleen wreef tot een pap, daar onder doende een derde versse Calappus-Oly, wat minder wasch, en zoo te zamen opgekookt. Tot de tweede zalve neemt hy den zap van de voorschreeven bladeren uitgeperst, en kookte die te zamen met de voorschreeven Oly, en Wasch; Dit viel wat dunder, doch konde langer duuren, daar het eerste van de Calappus Oly een viezen reuk kreeg. Hier mede heeft hy goede cuuren gedaan, om alderhande ulceratien, en wonden meest aan beenen te geneezen.

Wy bevonden 't ook een brandzalve te zyn. Want zyne Meid hebbende haren arm door eenigen brand bezeert, en willende haar zelfs, by hare Meesters absentie geneezen, by gevalle over een flesse quam, daar in zoo men giste Oly van Vitriool was, 't welk zy op haren arm streek, die daar van geweldig onstak, en opzwol, hoewel zy 't met water zogt af te wasschen, deze heeft de Meester met de tweede zalve volkomentlyk geneezen. Anders neemen de Inlanders de groene, en voorste stelen, kneuzenze een weinig met de handen, stampen een, of twee bladeren, windenze in een geheel blad, en bradenze onder heete assche, daar na drukken zy den zap daar uit, zoo wel in versche wonden als ulceratien, en krauwasie, daar men sieren in vermoed, en het zeer doen voort kruipen, dewelke daar door sterven, en de wonden geneezen. Het is in 't eerste wat bytende, doch niet lange, uit al het welke men genoegzaam bespeuren kan, dat het wel een heilzaam wond-kruid is, echter derf ik 't in zulken graat niet stellen, dat het alderhande groote, en kleene wonden, ja zelfs van het hoofst, oude, en bedorve ulceratien, zoo miraculeuzelyk geneezen zoude, gelyk Acosta schryft, of het moeste nader onderzogt werden.

Immers de Ternatanen, van dewelke het de Portugeezen geleerd hebben, gebruiken het hedendaags alleenig tot kleine vleesch-wonden, en versche ulceratien, maar tot zwaarder wonden gebruiken zy haar vermaarde wondhout Panawa Xula *genaamt, waar van ziet* lib. 6. cap. 52. *in* frutex aquosus femina, *'t welk zoo schielyk toeheelt, dat men deszelfs schrapzel niet op, maar rondom de wonden moet leggen, op dat ze niet te haastig toelopen.*

Behalven de zuiverende, en heelende, heeft dit kruid ook een dryvende, en waterlossende kracht, want de wortel in water gekookt, en gedronken, of met Pinang geknouwt, geneest de witte vloed der Vrouwen, zet af alle onreinen materien, in de Gonorrhaa, zoo aan mannen, als vrouwen, en geneezen de Brandpisse, zy werden ook onder dranken gemengt, tegens het Graveel, inzonderheid als men 't kruid Pancaga *daar by doed. Met Pinang geknouwt helpen ze die geenen, die kwaadaardige Vissen, en Crabben gegeeten hebben, waar van men benauwt, en duizelig werd.*

Het witte merg uit de stelen, op de fenynige steken van Ican Swangi, Peylsteert, en andere gelegt, stilt de pyn. De stelen met de bladeren in water gekookt, en gedronken, verslaan den brand in de Koortzen.

Sinen- De

Sinenses, & Javani hac non multum utuntur in cibo, sed folia aquæ incoquunt, ac corpus hac lavant, ad pruritum difficilem tollendum. Cavendum est flores cibis addere, si hæc coquatur herba, vehementer enim alvum commovent.

In Banda vocatur quoque *Gambureng*, ubi Rhizothomi tanquam arcanam habent artem, radicem hanc sive aquæ incoctam, & propinatam, sive cum Pinanga masticatam exhibere ad Nephritidem, & urinas fortiter expellendas.

Si alicujus oculi sint inflammati, ac lancinationes persentiat, quod nautis sæpe adcidit ex ingenti Solis fervore, succosa, & fungosa crassorum caulium sumitur medulla, cujus succus cum pauxillo aquæ exprimitur, quem oculis instilla.

Hujus & alia alba obcurrit species, majora, & lanuginosiora gerens folia vulgari, cujus flores penitus albi sunt, quæque vulgaris est in Uliassereosibus insulis, sed viliorem habet saporem priore.

De Sinezen, en Javanen gebruiken 't niet veel in de kost, maar koken de bladeren in water, en wasschen het lyf daar mede, om het moeijelyke jeuken te verdryven. Men moet zig wagten de bloemen in de kost te doen, als men het kruid kookt, want ze beroeren den buik geweldig.

In Banda heet het mede Gambureng, *alwaar de Wortelmannen voor een sekreete konst houden, de wortel 't zy in water gekookt, en gedronken, 't zy met Pinang geknauwt, om 't gravel af te zetten, en sterkelyk water te lossen.*

Als iemant verhitte oogen, en groote steking daar in heeft, het welk de zeevarende gemeenlyk overkomt, door groote hitte, sonnebrand, zo neemt men het voose, en sappige hert van de dikke stelen, parst 't zap uit met een weinig water, en druypt den zelven in de oogen.

Daar is egter nog een eigentlyk witte zoorte met grooter, en wolagtiger bladeren dan de gemeene, wiens bloemen geheel wit zyn, gemeen in de Uliassars, dog slegter van smaak dan de voorgaande.

Tabula Centesima Quinquagesima Sexta

Ad *Figuram Primam Seruneum* exhibet *aquatile*.
Figura Secunda Chamæbalanum denotat *Japonicam*.

De Hondert zes en vyftigste Plaat

Vertoont in de *Eerste Figuur* het *Water Serunee*.
De *Tweede Figuur* wyst aan de *Japonsche Chamæbalanus*.

OBSERVATIO.

Seruneum hoc vera *Matricariæ* videtur esse species, vel saltem huic generi adfinis est, quod a *Michelio* in *nov. pl. gen.* distinguitur in *Parthenium*, & *Anthemidem*, estque forte Matricaria Sinensis, minore flore, petalis, & umbone ochroleucis *Plukn. Amalth. p.* 142.

AANMERKING.

Dit *Serunee* schynt een regte zoort van *Mater* te zyn, ofte ten minste aan dit geslacht 't naastkomende, het welk van *Michelius* in zyn *nieuwe geslachten* der planten verdeelt werd in *Parthenium* en *Anthemis*, en is mogelyk de Sineeze Matricaria, met een kleinder bloem, wiens bladen en midden bleek-geel zyn, van *Plukn. Amalth. p.* 142.

CAPUT QUINQUAGESIMUM QUARTUM.

Chamæbalanus Japonica. Katjang Jappon.

HÆc exotica planta species est *Chamæbalani Japonica*, vel terræ glandium, proropens, nec sese e terra extollens, sed densa sua coma hanc obtegit, ubique radices emittens. Flagella gerit longa, lenta, & rotunda, culmum circiter crassa, & orgyam longa, inferius parum lignosa, multaque simul ex unica progerminant radice, quæ sese per terram dispergunt, in multa alia distincta, unde & magnum obcupant locum, quam maxime sibi intricata.

Hic & illic in flagellis breves, & solitarii conspiciuntur petioli, sine ordine locati, vix digitum longi, ac superius excavati, quibus quatuor insident simplicia folia, seu bina foliorum paria, directe sibi obposita, pusilla, ex rotundo oblonga, ultra pollicem longa, ac digitum lata, superne intense virentia, sed non splendentia, inferius glauca, seu grisea, superius subrotunda, & sine costis distinctis, ad cujusvis petioli, seu pinnæ ortum bina excrescunt pusilla, & acuminata foliola, seu squamæ, atque ex harum alis simplex excrescit, ac tenuis pedunculus, flosculum sustinens simplicem, illi Pisi similem, seu hisce in regionibus magis ad illum Catjang adcedit, sed qui major est, & aurei coloris, exceptis binis inferioribus petalis, quæ magis flavescunt. Hunc nulli subsequuntur fructus, sed aliquando alter, immo tertius succedit flos ex prioris ortu successive, nec diutius persistunt unico die. Post florem vero ex eodem ortu alterum excrescit album filum, seu vena, deorsum sese flectens, & in terram penetrans, per quatuor circiter transversalium digitorum longitudinem, ubi in extremo fructum modo format, qui simplex ex ista dependet vena instar glandis, vix semi digitum longus, ac crassus, in bina triave distinctus tubercula, superius inflexo apice donatus.

Fructus hic externe rugosus est, & contractus ob multiplices protuberantes venas, transversaliter per longitudinem decurrentes, quæ formam favi habent, coloris cinerei, seu terrei.

Sub

LIV. HOOFDSTUK.

De Japonsche Chamæbalanus.

D*Eze vreemde plante is een zoorte van* Chamæbalanus *of* Japonische *Aardakers, een kruypend gewas, dat zig niet van de aarde verheft, maar met zyn digt loof dezelve bedekt, en over al vast wortelt; het geeft lange, taaje, en ronde ranken, omtrent een stroobalm dik, en een vadem lang, beneden wat houtagtig, en veele uit eene wortel voortkomende, die zig op de aarde verspreiden, en in veele anderen verdeelen, een groote plaats beslaande, en door malkanderen lopende.*

Hier en daar aan de Ranken staan korte, en enkele stelen, zonder ordre, schaars een vinger lang, en boven uitgehold, en daar aan vier enkelen, of twee paaren bladeren, regt tegens malkanderen, klein, uit den ronden langagtig, ruim een duim lang, en een vinger breed, boven hoog-groen, en zonder glans, beneden blauw-groen, of grysagtig, vooren rond, en zonder merkelyke aderen. By yder steels oorsponk staan twee kleine spitse blaadjes, of vellekens, en uit derzelver schoot komt een enkel dun steeltje voort, dragende een enkele bloeme, de Erwete-bloeme gelyk, of hier te lande de Catjang bloeme gelyker, dog grooter, gout-geel, behalven de twee onderste blaadjes, die bleeker zyn. Daar volgen geene vruchten op, maar zomtyts de tweede, en derde bloemen, uit den zelven schoot na malkander, en duren niet boven een dag. Maar na de bloeme komt uit den zelven schoot een andere witte draad, of ader voort, die haar nederwaarts buigt, en in de aarden dringt, omtrent vier dwers vingers diep, daar ze dan eerst aan haar uiterste de vrucht formeert, die daar aan enkel hangt, als een Eikkel, schaars een halve vinger lang, en dik, in twee a drie builen verdeeld, vooren met een omgeboge spitse.

Van buiten isse ruig, en rimpelig wegens de veele uitstekende aderen, dwers in de lengte lopende, en de gedaante van een byenbussje makende, van verwe graauw, of aardagtig.

Onder

Sub fragili putamine bini tresve locantur nuclei, Nucum avellanarum nucleos referentes, sed qui minores sunt, planiusculi, & suprema parte sibi arcte adcumbentes, tenui, ac russa pellicula obducti, sub qua reconditur sicca, & alba medulla bifida, crudaque saporem habet fabaceum, & tosta Corylorum saporem habet, sed viliorem, atque magis adcedit ad officula Socci arboris.

Foliorum oræ, omnesque cauliculi densis, sed mollibus obsiti sunt pilis, qui plantam hanc griseam constituunt. Post Solis occasum folia sese claudunt sursum per totam noctem, solis ortu sese iterum explicantia.

Radix ejus recta est, alba, solida, paucisque fibrillis, sed verrucis obsita, nihilominus terræ infixa, & firma adhæret, sed præcipue per venas istas albas, quæ fructus proferunt, & sese terræ inplantant.

Per officula plantatur, & propagatur in terra molli, & arenosa in amplo agro, in angustis enim hortorum areis contineri nequit. Prorepentis flagella, hic & illic terræ infigenda sunt, quo enim magis terram tangunt, & penetrant, eo copiosiores proferunt fructus. Primo jam mense maturæ glandes effodi possunt, quod ex duritie, & obscure cinereo colore detegi potest, albæ enim inmaturæ sunt, atque hæ relinquendæ sunt in subsequentem messim, quæ molli semper obtegendæ sunt terra, tum per binos annos eodem in agro seges institui potest. Pluviosis quoque mensibus, per istos surculus propagari, & transplantari potest hæc planta, quum cito sese explicat, & propagat.

Tandem, quum fructus pusilli incipiant esse graciles, alter novus eligendus est campus, qui crematione, & cæsione rite præparandus est, & mollis servandus, nec refert, an lapilli sint admixti, in duro autem solo nil profert nisi longa flagella.

Nomen. Latine *Chamæbalanus Japonica*. Belgice *Jappanse Aardakers*. Sinice *Thou Thau*, i. e. fabæ terrestres, ac sic Malaice *Katjang Tana*, & *Katjang Jappon*. Amboinensibus ignota est, ac nullum obtinuit nomen.

Locus. Ex ejus nomine adparet, primum ex Japana fuisse delatam hanc plantam in Indicas regiones, ac nunc satis copiose Bataviæ colitur, unde in Amboinam delata fuit, ubi a civibus, & Sinensibus, non vero ab indigenis colitur. In Sina quoque crescit, ac copiose in Maecassaræ regione.

Usus. Hæ terræ glandes maxime in usu sunt ad potum Thee, quæ cum aliis conditis, & tragematibus siccis obferuntur. Quæ quoque conducunt ad tepidum istum potum, ut eo magis excitetur sitis, & stimuletur ventriculus. Maturæ hæ glandes ollæ inponuntur arenæ mixtæ, quæ sic supra ignem torrentur leniter conmovendo, facillime enim nuclei adustum contrahunt saporem, quæ sic obferuntur, quum putamen facillime confringi potest, siccissimum habent saporem, quem in initio nostra natio non magni faciebat, vel curabat, sed sensim per Sinenses edocta hunc jam quasi adoptavit. Natura sua videntur convenire cum vulgaribus terræ glandibus', quæ constipant nempe, & flatus excitant, unde etiam non magna copia simul edendæ sunt.

Eadem hæc planta in India Occidentali quoque obcurrit, & a *Pisone libr. 4. cap.* 64. describitur sub Brasiliensi nomine *Mundubi*. Portug. *Amenduinas*, h. e. *Amygdala parva*. *Lerio Manobi* Peruvianis, & uti *Nic. Monard.* dicit *Anchic*. Hispanis *Ibimani*, cujus descriptio cum nostra maxime convenit, tribuitque ipsi quatuor foliola in quavis pinna sibi obposita, oviformia, superius latissima, & subrotunda, parum pilosa, quales & caules sunt. Flori luteum adscribit colorem ad oras patum rubro. Ex radicibus rugosæ dependent capsulæ, fragilissimæ contusione, in quibus tres locantur fabæ magnitudine Pistacblarum, ex porpureo rubentibus pelliculis obductæ. Ibi quoque proponuntur cum tragematibus coctæ, vel tostæ, ac flatulentæ ibi habentur, Venerem excitantes. Folia ejus inlinita ictus anguium emolliunt. Ex nucleis oleum præparatur instar Olei Amygdalarum.

Onder de broose schaal leggen twee a drie beesten, als kernen van hasenoten, dog kleinder, platagtig, en met de hoofden tegens malkander gedrongen, met een dun ros huideken bekleet, en daar onder een droog wit pit, in tween deelbaar, rauw zynde van smaak boon-agtig, maar gebraden, of geroost als Hasenoten, dog slegter, en de hierlandse Soccun-korrels naderkomende.

De randen der bladeren, en alle stelen zyn met digte, dog weeke hairtjens bekleed, die het gewas grys van aanzien maken; na zonnen ondergang sluiten haar de bladeren opwaarts t'zamen, en blyven zoo den geheelen nagt over, met zonnen opgang haar weder uitbreidende.

De wortel is regt wit, vast, en met weinige vaselingen dog vratten bezet, niet te min is zy aan de aarde vast, door de voornoemde witte stelen, die de vruchten voortbrengen, en in de aarde wortelen.

Het wert geplant door de bonen in een mul savelagtig land op een ruim veld, want het laat zig op de smalle bedden in de tuinen niet besluiten. De kruipende ranken moet men hier en daar in d'aarde drukken, want hoe meer ze de zelve raaken, hoe meer vruchten zy voortbrengen. In de zeste maant kan men rype Eikelen uit graven, die men aan haare hardigheid, en donker-grauwe coleur bekent, maar de witte zyn nog onryp, en die moet men laten staan tot den volgenden oogst, altyt met mulle aarde weer toedekkende, zoo kan men twee jaren op 't zelve veld oogsten. Men kanse in de reegen-maanden ook met de voorschreeven ryskens verplanten, die hun haastig uitbreiden.

Eindelyk, als ze te klein zyn, en mager werden, zoo moet men ze een nieuw veld vergunnen, 't welk men met branden, en ombakken ter degen toebereid, en het altyd opgeschud houd, en daar mogen ook wel kleine steentjes onderloopen, maar in harde grond krygt men niets dan lange ranken.

Naam. *In 't Latyn* Chamæbalanus Japonica. *In 't Duits* Japponse Aardakers. *In 't Sinees* Thou Thau, *dat is Aardbonen, en zoo in 't Maleyts* Katjang Tana, *en* Katjang Jappon. *By de Amboineezen is het onbekend.*

Plaats. *Uitwyzende den naam, zoo is het eerst uit Jappan in de Indische landen gebracht, en werd nu redelyk veel op Batavia gecultiveerd, waar van het herwaarts in Amboina gebracht is, daar het by de Borgers, en Sineezen, en niet by de Inlanders geoeffent werd. Anders groeid het ook in Sina, en veel op 't land van Maccassar.*

Gebruik. *Deze Aardakers zyn meest in gebruik by den Thee-bak, onder ander gezouten, en droog Banquet op te zetten. Dewelke by het Thee-water passen, om den dorst, en trek tot dat heete water te verwekken. Men neemt de rype Akers, doet die in een pot, of pan met sand gemengt, en braad, of roostze zoo over 't vuur, zagtjes, en al omroerende, want anders de beesten zeer ligt verbranden, en zetten 't zoo op, terwyl men de schale zeer ligt in stukken kan breeken, zy hebben een zeer drooge smaak, daar onze Natie in 't eerste weinig vermaak in had, doch allenskens door de Sineezen geleerd, heeft ze dezelve aangenomen. Van aard schynenze overeen te komen met onze Aardakers, te weten stoppende, en windmakende, daarom men ze ook niet veel 't effens eeten moet.*

Dit zelfde gewas vindt men ook in West-Indien, en staat beschreeven by Piso lib. 4. cap. 64. *onder den Brasilischen naam* Mundubi. *In 't Portugees* Amenduinas, *dat is* kleine Amandelen. Lerio Manobi *by die van Peru, als* Nic. Monard *getuigt* Anchic. *By de Spanjaarden* Ibimani, *wiens beschryving met de onze het meest overeen komt, gevende hem vier blaadjes aan ieder steel tegens malkanderen overstaande, Eyformig, doch vooren breedst, en rond, wat hairig, gelyk ook de stelen zyn. De bloem geeft hy een geele coleur, met wat roods aan de kanten. Aan de wortelen hangen rimpelige huiskens, die ligt breeken, met krake, en daar in drie boontjes, in de groote van Pistacien, met purperroode velletjes omgeven. Zy werden aldaar ook opgezet onder het Banquet, gezooden, of gebraden, werdende voor winderig gehouden, en tot Venus verwekkende. De bladeren opgesmeert, verzagten den steek der Slangen. Uit de kerne maakt men een Oly als Amandel-Oly.*

OBSERVATIO.

Mira hæc planta *Arachis* vocatur in *H. Cliff. p.* 353. estque Arachis Hypogaios Americanus, *Ray hist. p.* 919. & Arachidna quadrifolia, villosa, flore luteo *Plum. Gen.* 49. & Arachidna utriusque Indiæ tetraphylla *Par. Bat. Pr. p.* 314. & *Sloan. Cat. pl. Jam. p.* 72. qui plures habet auctores ac denominationes. Lupinus quadrifolius exoticus &c. *Barl. rar. pl. Tab.* 1215. & Sena tetraphylla, seu Absi congener hirsuta &c. *Plukn. Almag. p.* 341. & *Phyt. Tab.* 60. *Fig.* 2. &c.

CAPUT QUINQUAGESIMUM QUINTUM.

Convolvulus lævis Indicus major. Haylale.

CONvolvuli lævis in India multæ obcurrunt species, quarum subsequentes hic in Amboina observavimus, quas dividimus in majores, & minores, cuique autem suum tribuemus caput. Major iterum subdividitur in albam, & rubram.

Primo *Haylale alba* longissima profert, rotunda, lenta, & glabra flagella, ubique sese, & ad quasvis circumvolventia res, vel multis etiam circinnis, & gyris supra herbas prorepunt, sed nullas gerunt claviculas. Folia solitaria locantur, & ample distant, longis, ac rotundis insidentia petiolis, qui prope ortum semel, vel bis inflexi sunt.

Folia hæc sunt magna, subrotunda, ac fere cordiformia, sed non sulcata, at plano apice donata, septem, & novem pollices longa, ejusdemque latitudinis, superius brevi apice ornata, glabra, viridia, & flaccida. Petiolus subtus immittitur ad binorum circiter pollicum distantiam ab inferiore ora, ibidemque dividitur in quinque magnos nervos, atque hi iterum in alios minores, ita ut quindecim, ac septemdecim obliqui longitudinales tales conspiciuntur, finibus inflexi, & in arcus concurrentes, foliumque ipsum superius foveolam habet eo loci, ubi petiolus locatur. Quivis petioli pallide virent, sed venæ foliorumque nervi rubent.

Ex foliorum alis alii excrescunt pedunculi, in superiore parte sese dividentes in tres quatuorve alios minores, atque horum quivis iterum in binos tresve minores, quorum quivis amplum sustinet, & acuminatum caput, squalide virens, & humidum. Ex hoc ingens excrescit flos, albus, & campanulatus, superne flaccidissimus, inferne firmus, & ventricosus quasi, calici insidens ex quinque magnis squamis composito, qui arcte flori adcumbit. Intus quinque locantur recta stamina, flavas, & farinaceas gerentia antheras, ac præterea sextum longius, stilum exhibens, superius bifidum, qui post floris lapsum ejus basi infixus manet.

Ad horum capitulorum ortum in majori nempe pedunculo bina aliquando conspiciuntur folia, aliis stipitis similia, sed minora. Post floris lapsum crassæ istæ squamæ iterum sese contrahunt, sex, vel septem numero, ac rotundum formant globulum, semper fere humidum, & concavum, ex crassis squamis sibi incumbentibus compositum instar Cepæ, sed hæ non arcte clausæ sunt. In harum medio fructus formatur, paulo major globulo lusorio, qui superius coronatur apice duro, ac brevi, ex rotundo quadragonus, in tot quoque dehiscens partes.

Quum hic maturus est, ex nigro cinereus est, vel fumeus, intusque continet medullam albam, siccamque, & flavescentem, saporis instar Pisorum, quæ proprie officula sunt seminalia, quæ terram tangentia facile progerminant. Ex sauciatis flagellis copiosus effluit, tenuis, ac serosus liquor lacteus, viscosus admodum, nec acer.

Hie

AANMERKING.

Deze wonderlyke plant werd *Arachis* genaamt in de *H. Cliff. p.* 353. en is de Americaanze onderaardze Arachis van *Ray hist. pag.* 919. en de ruige vierbladige Arachidna met een geele bloem van *Plum. Gen.* 49. en Arachidna van beide de Indien met vier bladeren van de *Prodr.* van het *Par. Bat. p.* 314. en *Sloan. Cat. pl. Jam. p.* 72. die meer Schryvers, en benamingen heeft, en de vreemde vierbladige Lupein &c. van *Barl. rar. pl. Tab.* 1215. en de vierbladige Sena, ofte de naastkomende aan de Absus ruig &c. van *Plukn. Almag. p.* 341. en de *Phyt. Tab.* 60. *Fig.* 2. &c.

LV. HOOFDSTUK.

De groote Indische gladde Winde.

DE gladde winde heeft in Indien veel zoorten, waar van wy de volgende hier in Amboina aangemerkt hebben, die wy verdeelen in groote, en kleine, zullende ider zyn byzonder Cap. geeven. De groote is onderdeelt in witte en roode.

De eerste witte Haylale *gewind zeer lange, ronde, taaje, en gladde ranken, die zig over al om slingeren, of met veele krullen, en bogten op de ruigten loopen, dog zonder Clauwieren. De bladeren staan enkel, wyd van malkanderen, op lange, en ronde stelen, die by haren oorspronk een, of twee bogten hebben.*

De bladeren zyn groot, rondagtig, en schier hertformig, dog zonder klove, of met een vlak koepje, zeven, en negen duimen lang, en ook zoo breed, vooren met een kort smal spitsken, glad, ordinaris groen, en slap. Den steel wert van onderen ingelaten, omtrent twee duimen van den agtersten rand, en verdeeld zig aldaar in vyf hooft-zenuwen, en dezelve weder in anderen, zoo dat men vyftien, of zeventien schuins, en in de lengte ziet lopen, met bogen na malkanderen buigende, en het blad heeft aan de boven zyde een kuiltje, op de plaats, daar den steel staat. Alle stelen zyn ligt-groen, maar de aderen, en zenuwen der bladeren zyn roodagtig.

Uit den schoot der bladeren komen andere stelen voort aan haar uiterste zig verdeelende in drie a vier stelen, en ieder der zelver in twee, of drie andere, ieder van de zelve draagt een grooten spitzen knop vuil-groen, en vogtig. Hier uit wert een groote witte bloem, kloksgewys geformeert, boven zeer slap, van onderen styf, en met een krop, staande in een kelk van vyf groote schubben gemaakt, digt tegens de bloemen aan leggende. Binnen staan vyf regte draden met geele meelagtige knoppen, en nog een zesde wat langere stilet boven twee knopjes hebbende, dewelke na 't afvallen van de bloeme op den bodem staan blyft.

By de voeten dezer knoppen aan den hooft-steel ziet men zomtyds een, of twee bladeren, de anderen des stoks gelyk, dog kleinder; na 't afvallen van de bloem sluiten de dikken schubben wederom, zes, of zeven in 't getal, en maken een rond bolleken, daar schier altyd vogtigheid in is, en bolagtig, met dikke schubben over malkanderen als een Ajuin, dog niet vast gesloten. In de midden wert de vrucht geformeert, wat grooter dan een knikker met een kort hart spitsje boven op, uit den ronden vierkoekig, en in zoo veel deelen ook van malkander vallende.

Ryp zynde is ze zwart-grauw, of rookverwig, van binnen met een wit, droog, geelagtig merg, van smaak als erweten, welke zyn de zaad-korrels, die op de aarde vallende ligt opkomen. Uit de gequetste ranken loopt overvloedig een dunne weiagtige melk, die vry wat kleeverig is, en zonder scherpte.

De-

Hic convolvulus tempore crassum format lignosumque stipitem, non rotundum, sed angulosum, & sulcatum quasi, acsi varii funes sibi essent adcreti, qui externe rugosus, & sordide cinereus est, interne albus, solidus, & viscoso isto lacte turgidus, plerumque brachium crassus, in aliis vero silvis crus crassos hos stipites inveni, altissimas adscendentes arbores, lignosos penitus, substantiam habentes funium *Fabæ marinæ*, & *Folii linguæ*, supra *libr*. 7. inter funes silvaticos descriptarum.

Non directe in terram penetrat, sed per sinus, ad aliquam distantiam prorepit, vel parum sese sub hac condit, ac tum iterum sese obfert, ubique longissimas, sed paucas, & lentas emittens radices, quæ non etiam profunde terram petunt.

Secundo *Haylale rubra*, similia gerit flagella, magis fusca, quam virentia, rotunda quoque & lenta, nec multum viscido isto lacte repleta.

Folia solitaria etiam longis insident petiolis, qui prope ortum, vel recti, vel parvum formant sinum. Sunt autem paulo minora prioribus, perfecte cordiformia, rotundis auriculis donata, profundum formantia sulcum, in quem petiolus inmittitur, qua in re a prioribus differunt, sex septemve pollices longa, paulo magis lata, flaccidissima, superne intense virentia, inferne pallide fusca, rubris distincta nervis, quorum septem majores, vel tredecim minores & majores simul prope petiolum concurrunt. Inferiora folia prope ortum adeo sinuosa sunt, ut ad alteram inclinent partem.

Ex foliorum alis flores excrescunt, longis quoque insidentes firmisque petiolis, non ita copiosi quam in priore specie, sed plurimum solitarii, campanulati, ita tamen, ut quinque lacinias, & angulos forment, ample extensi, & ad oras læte purpurei, cæterum fere albicantes interne, & ad fundum intense purpurei, atque quinque ex purpureo rubentes radii ad oras excurrunt, ac sic stellam quasi formant. Flos hic viridi, ac brevi insidet caliculo, ac supra hunc ventricosus quasi est, florens Julio, per totum fere diem apertus. Fructus sunt capitula squamosa, ex similibus crassis, & concavis foliis composita, inque his verus reconditur fructus ejusdem formæ, ex fusco nigricans, & in quatuor divisibilis segmenta.

Non tam crassum format stipitem alba specie, qui tamen maxime angulosus est, concavus, & ex multis quasi flagellis compositus.

Hujus & alia rubra obcurrit species, quæ nigra cognominari posset, ipsius enim flagella, & caules ex fusco nigricant, folia non sulcata, sed integra, uti in alba specie, similibusque nervis distincta, ac folium media foveola excavatum est, atque petiolus subtus inmittitur, unde peltatum est.

Folia ejus sunt quoque flaccida, superne ex viridi nigricantia, inferne pallide fusca, rubris venis distincta. Flos est uti in rubra specie, sed magis ex purpureo ruber colore. Fructus ejusdem sunt formæ, & structuræ. Ambæ hæ species florent ultimis mensibus pluviosis, fructusque Octobri excrescunt.

Nomen. Latine *Convolvulus lævis Indicus major*, & *pes Elephanti*, uti quibusdam Malaice vocatur *Tappagadja*, aliis *Tappal inan*, verum enim Malaiense nomen mihi huc usque ignotum est. Baleyice *Buncalunga*. Maccassarice *Ampas Ampas* major species. Amboinice *Haylayle*, & *Halale* major. Ternatice *Kuge*, quum vero *Batattam Sinensem*, seu *Bangcoan Haylale* quoque vocent, hinc huic Convolvulo cognomen silvestris inponunt, quum altera *Haylale*, edules proferens radices solummodo plantetur. Hic in Amboina vulgari Malaico nomine vocatur *Daun Rambu*, seu *Ubat Rambu*, h. e. folium pilosum, ob subsequentem ejus usum. Boegice *Balintette*.

Locus. Ambæ hæ Convolvuli species omnino silvestres sunt, ubique in silvis crescentes ad ipsarum oras, ut & in levibus silvis, sequens socium, cui adstat, non enim humiles spernit frutices, supra quos sese extendit, nec arbor tam alta est, quam non ad verticem adscendit.

Præ aliis quam luxuriosissime crescit in litoribus arenosis, in quibus humiles inveniontur arbores, ubi ejus flagella octo, & decem orgyarum longitudinem obtinent, rubra species maxime in Sagus silvis obcurrit.

Deze Winde zet met ter tyd eendikke houtagtige stok, niet rond, maar hoekig, en met keepen, als of 'er verscheide touwen aan malkanderen gegroeit waren, buitenruig, en vuil-grauw, binnen wit, digt, en vol van die stramme melk, in 't gemeen een arm dik, dog in de hooge bosschen heb ik ze zoo dik als een dye gevonden, de hoogste boomen oplopende, gants houtagtig van substantie, gelyk de touwen van de Faba marina *en* Folium linguæ, *boven* lib. 7. *onder de bos-touwen beschreeven.*

Het gaat ook niet regt in de aarde, maar kruipt met zyne bogten een stuk weegs op de zelve, of een weinig zig daar onder verbergende, en dan weder uitbuilende, overal zeer lange, dog weinige, en taaje wortelen uitzendende, die ook niet diep in de aarde gaan.

De tweede Haylale: *het roode heeft diergelyke ranken, die meer bruins dan groens hebben, mede rond, en taai, niet veel van die kleverige melk hebbende.*

De bladeren staan ook enkel op lange stelen, die by haren oorspronk, of regt zyn, of een kleine bogt hebben. Zy zyn wat kleinder dan de voorige, regt hertformig, met ronde ooren een diepe klove makende, daar den steel ingelaten wert, waar in ze van de voorgaande verschillen, zes en zeven duimen lang, en wat meer breed, zeer slap, boven hoog-groen, beneden ligt-bruin, met roode zenuwen, waar van zeven groote, of dertien kleine, en groote agter by den steel te zamen stooten. De agterste bladeren hebben zulken bogt by haren oorspronk aan de stelen, dat zy haar na de andere zyde krommen.

Uit den schoot der bladeren wassen de bloemen ook op lange, en styve stelen, zo veele niet by malkanderen als aan 't voorige, maar meest enkel, klokkeformig, dog zoodanig, dat zy vyf snibbelen, en hokken hebben, wyd geopend, aan de kant ligt-peers, en schier witagtig, binnen, en op den grond hoog-purpur, en vyf purper roode stralen lopen na de hoeken, en formeren zoo een sterre, de bloem staat in een groen en kort kelkje, en boven 't zelve heeft ze eenen krop, zy komt uit in Julie, en staat meest den geheelen dag open. De vruchten zyn schubagtige hollen, uit diergelyke dikke, en holle bladeren gemaakt, en daar in de regte vrucht van dezelfde gedaante, uit den bruinen zwartachtig, en in vieren deelbaar.

Het zet zulken dikken stok niet, als het witte, egter zeer hoekig, wan, en als uit veele strengen te zamen gezet.

Men vind nog een andere roode zoorte, die men de zwarte mogte bynoemen, want zyne ranken, en stelen zyn zwart-bruin, de bladeren niet gekloowen, maar geheel, gelyk aan de witte zoorte, met diergelyke zenuwen, en kuiltjes midden op het blad, en den steel wert van onderen ingelaten.

De bladeren zyn mede slap, boven zwart-groen, beneden licht-bruin met roode aderen. De bloeme is als aan de roode, dog meer purper-rood; de vruchten zyn ook alzoo. Beide bloejen in de laatste regen-maanden, en de vruchten heeft men in October.

Naam. *In 't Latyn* Convolvulus lævis Indicus major, *en* pes Elephanti, *gelyk ze zommige in 't Maleyts* Tappagadja *noemen, by anderen* Tappal inan, *want de eygentlyke Maleytze naam is my nog onbekend. In 't Baleyts* Buncalunga. *In 't Maccassaars* Ampas Ampas *het groote; Amboins* Haylayle *en* Halale *het groote. Ternataans* Kuge, *dog dewylze de* Batatta Sinensis *of* Bangcoan *ook* Haylayle *noemen, zoo gevenze dezen* Convolvulus *den toenaam van* wild, *om dat het andere* Haylayle, *de eetbare wortelen dragende alleenlyk geplant werd. Hier op Ambon wert het in 't gemeen Maleyts genaamt* Daun Rambu, *of* Ubat Rambu, *dat is* Hairblad, *wegens zyn volgende gebruik. Boegis* Balintette.

Plaats. *Beide deze zoorten van winden zyn gants wild, wassende overal in 't velt, aan de randen van 't bosch, en in de lichte bosschen, zig voegende naar zyn gezel, daar het by wast, want het versmaat geen lage ruigte om overheen te lopen, en geen boom is hem te hoog, die het niet tot in den top beklimt.*

Men vind het onder anderen zeer weelderig op zandige stranden, die laag geboomten hebben, daar zyne ranken acht, en tien vadem lang werden; de roode zoorte vint men meest in de Sagu-bosschen.

Usus. Licet Convolvulus lævis in Europæorum herbariis potissimum tanquam noxia habeatur planta, Indica tamen varias præbet utilitates. Vulgo ejus folia multum a mulierculis adhibentur, quibus caput lavant, in longum enim excrescere caussant crines, ipsorumque profluvium inpediunt, ac caput refrigerant, horum enim lapsus maxime caussatur a nimio fervore, qui capillorum radiculas exsiccat.

Quasdam novi mulieres, quæ per horum foliorum usum tam longum adquisiverant capillitium, ut ad calces dependeret. Eadem hæc folia quam maxime etiam conducunt in mammis exulceratis, cum Calappi enim oleo inlinita, calefacta, & inposita, cito maturationem promovent, & pus extrahunt, non prius autem inponenda sunt, quam quum certo constet, ad suppurationem has tendere, tam diu enim hæc prohibenda est, quam diu fieri potest, ac prius tentandum est, an indurata materia resolvi possit per folia subsequentis *Soldanellæ marinæ*, ut lac inspissatum adtenuari, & expelli possit.

Serosum lac ex petiolis profluens, a quibusdam etiam adhibetur ad recentia curanda vulnera, cujus tamen rei nullum institui experimentum.

Sed novi flaminem quendam Maurum cum hoc curavisse oculorum vulnera, licet ex hisce lympha jam proflueret. Idem quoque homines curavit maculis oculorum, & indurata cornea laborantes cum hocce succo, addens quasdam guttulas Limonelli acidi, qui *Lemon mas* vocatur, sique nimis acer sit, aliqua aquæ quantitas admiscenda est; Hunc in finem sumebat flagellorum succum, non autem viscosum ipsius stipitis lac, nec adhibebat speciem, quæ litori vicina erat.

Rubra species ad capitis lavacrum quoque adhibetur, sed magis inponitur Aposthematibus, & Anthracibus ad hasce maturandas, & suppurationem promovendam. Amboinenses viridia modo sumunt cujusdam speciei folia ad levia vulnera curanda, quæ ore masticant cum pauxillo Curcumæ, quæ vulneri sic inponuntur.

Error non committendus est per nomen *Daun Baulan*, seu *Waribulan*, quod Amboinenses primæ albæ speciei tribuunt, ac talibus etiam foliis, quæ folia subtus gerunt inplantata, seu peltata sunt, quum hæc rotunda, & plena quasi sunt instar lunæ plenæ, licet hoc nomen proprie competat *Tubæ flavæ*, seu *Tali Cuning*, quæ certe cum hoc *Haylaie*, proxime foliatura sua convenit, discrimen autem mox detegitur, quum ambo hi funes parum aperiuntur, tum *Taly Coening* interne flavescit, *Haylayle* autem interne albicat. Taly Coening folia firmia sunt, minusque venosa, ac contrita fortem spirant odorem, quod in Haylayle non observatur.

Serosus Haylayle rubri succus ad oculorum vulnera quoque adhibetur, ac folium cum Santang, & Coening calefactum, & inpositum Aposthemata aperit, quod continuandum est, donec omnis materia effluxerit.

Succus seu contrita folia inponuntur morsibus venenatorum millepedum.

Apud Boegenses aliosque incolas folia eduntur instar alius Sajor, sed potissimum aliis mixta foliis. Hisce pisces quoque involvunt ad cibum Bobotos præparandum.

Dicunt quoque serosum ex iis profluens lac curare morsus serpentum, canum, & porcorum.

Tabula Centesima Quinquages. Septima

Ad *Figuram Primam Convolvulum* exhibet *Indicum lævem rubrum*

Figura Secunda ramulum denotat *Convolvuli albi lævis majoris.*

OBSERVATIO.

Horum Convolvulorum plures in India, atque apud auctores obcurrunt species, estque Convolvulus major, folio subrotundo, flore amplo, purpureo *Sloan. Catal. pl. Jam. p.* 55. & *Hist. Tom.* 1. *Tab.* 98 *Fig.* 1. atque Convolvulus Maderasp. purpureus, Violæ Martiæ foliis, floribus plurimis simul junctis *Plukn. Almag. p.* 113. & *Phyt. Tab.* 166. *Fig.* 5. &c.

Gebruik. *Hoewel de gladde winde in de Europische kruide-boeken meest voor een ondeugent gewas wert gehouden, zoo heeft de Indische nogtans verscheide nuttigheden. In 't gemeen werden de bladeren veel gebruikt by de vrouwen, om het hooft daar mede te wasschen, want zy maken het hair lang, beletten het uitvallen desselfs, en verkoelen het hooft, want het uitvallen meest veroorzaakt wert door overvloedige hitte, die de wortelen des hairs doet uitdroogen.*

Ick hebbe zommige vrouwen gekent, die door 't gebruik van deze bladeren zoo lang hair hadden, dat het hun op haare hielen hing; de zelve bladeren doen ook groote baate, in de zweerende borsten, want met Calappus Olie gesmeert, warm gemaakt, en opgelegt, rypenze het geswel haastig, en trekken het etter uit, dog men moetze niet eer opleggen, dan men klaar ziet, dat het zig tot zweeren wil zetten, maar men moet het zelve zoo lang beletten, als men kan, en eerst onderstaan de verharde materie te resolveren, met de bladeren van de volgende Soldanella marina, *om de verdikte melk te dunnen, en uit te dryven.*

De weiagtige melk uit de stelen vloejende werd by zommige ook gebruikt om versche vleeswonden toe te heelen, daar ik geen ondervinding van heb.

Maar wel hier van, dat zeekere Moorze Paap daar mede genezen heeft de wonden der oogen, schoon het water aldaar uit liep; dezelve heeft ook lieden geholpen, die schillen, en plekken op de oogen hadden, met dezen zap, eenige droppels daar onder doende van de kleine zuure Lemoentjes, dien men Lemon mas *noemt, en zoo het te scherp valt, mag men wat water daar onder mengen: hier toe nam hy den zap uit de ranken, en niet de kleeverige melk uit den stok, ook wilde hy die geene niet, die digt op strand wies.*

De roode zoorte wert ook tot het wasschen van 't hooft gebruikt, dog meer op Apostbemen, en bloedvinnen gelegt om dezelve te rypen, en het etter te bevorderen; de Amboinezen om ligte wonden te geneezen neemen slegts de groene bladeren van de een of d' andere zoorte, knouwen die in de mond met een weinig Cucurma, en binden 't zoo over de wonden.

Men moet zig niet laten abuseeren door den naam van Daun Bulan, *of* Warihulan, *den welken de Amboineezen de eerste witte zoorten ook geven, en alle zodanige bladeren, daar de stelen van onderen ingelaten werden, om dat ze rond, en vol zyn, als de volle maan, hoewel die naam de* Tuba Flava, *of* Tali Cuning *eigentlyk toekomt, die zeker met deze* Haylayle *in bladeren het naaste overeen komt, dog het onderscheid bespeurt men straks, als men de beide Touwen een weinig opent, wanneer men ziet dat de* Taly Coening *van binnen geel is, maar die van* Haylayle *wit. De bladeren van Taly Coening zyn styf, en min geadert, ook gewreeven van een sterke reuk, 't welk alles men aan de Haylayle niet bespeurd.*

De weyagtige zap van de roode Haylayle werd mede gebruikt tot de wonden der oogen, en het blad met Santang en Coening warm gemaakt, en overgelegt, trekt de Apostbemen op. 't welk men continueren moet, tot dat alle de materie uit is.

Den zap of de gewreeve bladeren hier van strykt men op de beeten van de fenynige duizentbeenen.

By de Boegisse en andere inwoonders eet men de bladeren als andere Sajor, dog meest met andere bladeren gemengt. Zy winden ook de vissen daar in om Bobotos te maaken.

Men zegt ook, dat de weyagtige melk uit de zelve vloejende, geneest de beeten van slangen, honden, en verkens.

De Hondert seven en vyftigste Plaat

Vertoont in de *Eerste Figuur* de *roode Indische gladde Convolvulus*, ofte *Winde.*

De *Tweede Figuur* wyst aan een *takje* van de *groote witte gladde Convolvulus*, ofte *Winde.*

AANMERKING.

Van deze Winden komen zeer veel zoorten in Indie, en by de Schryvers ons te vooren, en deze is de grooter Winde, met een rondachtig blad, en een wyde purpere bloem van *Sloan. Cat pl. Jam. p.* 55. en *Hist. Tom.* 1. *Tab.* 98 *Fig.* 1. en de purpere Maderaspataansche Winde, met het blad van de Maartse Viool, en veel bloemen te zamen gevoegt van *Plukn. Almag. p* 113. en *Phyt. Tab.* 166. *Fig.* 5. doch welkers bloemen wat verschillen.

CAPUT QUINQUAGESIMUM SEXTUM.

Convolvulus lævis minor. *Daun Bissol.*

MInor Amboinensis Convolvuli species longa quoque, rotunda, & lenta gerit flagella, culmum circiter crassa, quibus folia insident solitaria, longis inposita petiolis, cordiformia, illis Siri, vel Combilii similia, binis rotundis auriculis donata, inter quas sulcus decurrit, in quem petiolus vulgari modo inmittitur; suntque quinque pollices longa, ac tres lata, in longiorem excurrentia apicem priore majore, superne glabra, inferne rugosa per protuberantes venas, & nervos, quorum quinque majores prope petiolum concurrunt. Superiores vero caules, & tenera folia mollia sunt, & ad tactum lanuginosa.

Sauciati paucum exstillant serosum lac, binique tresve caules simul inplicantur, ac sese circumvolvunt, si nullos adstantes palos, vel alios frutices adtingere possint, quibus sese cæterum firmissime inplicant.

Ex foliorum alis alter quoque excrescit firmus pedunculus, sese in alios minores dividens, tanquam in umbellam positus, quorum quivis viride sustinet, & acuminatum capitulum, quod in flosculum sese aperit campaniformem latitudine denarii, plerumque album, sed qui interne flavescit. In centro hic gerit quinque minora stamina, ac unum majus, quod stilus est, quæ alba sunt, similesque gerunt antheras. Horum florum unus alterve simul sese aperit, hora nona circiter matutina, atque sese claudit hora secunda postmeridiana, fructusque omnes fere perfecti excrescunt, unus nempe post alium, perfectam formantes umbellam, seu corymbum.

Fructus hi sunt capitula acuminata, paulo majora illis Lini, superne duro apice coronata, ex rotundo quadragona, pericarpio insidentia ex quinque, vel sex tenuibus petalis constructo, quæ fructui adcumbunt, maturi vero facile dehiscunt, & intus continent quatuor trigona semina, paulo minora illis Fagopyri, quæ pusillis gilvis pilis hirta sunt. Si folia manibus conterantur, viscosa sunt, ac rubrum tingunt colorem, qui color non disparet, donec arena, & aqua macerentur, quam fusco tingunt colore instar cerevisiæ crassiora, quæque simul mucosa est.

Ulteriore examine comperi binas hujus esse species, marem nempe, ac feminam, mas caules gerit, ac folia lanuginosa, subtus non ita rugosa, quam in femina, magisque rotunda, nec ad cibum adhibentur. Feminæ caules duriores sunt nec pilosi. Folia oblongiora, & acutiora, subtusque magis venosa, flores cæterum, ac fructus sibi similes sunt.

Nomen. Latine *Convolvulus lævis minor.* Malaice *Daun Bissol*, h. e. *ulcerum folium*, quod nomen cum pluribus aliis plantis ipsi commune est. Maccassarice quod & simul Malaiense esse putatur *Ampas Ampas* minor. Amboinice *Warisabu*, i. e. *Combilii funis*, a foliorum similitudine.

Locus. Ubique in minoribus crescit silvis, campis, & sepibus, ubi intricatam aliquando, ac difficilem constituit congeriem, vias ita obstipantem, ut vix permeari possint, quum ejus funiculi fere diffringi nequeant.

Usus. Hujus femina non pilosa ab incolis ad cibum adhibetur, tam cruda, quam alii mixta Oelang Oelang, ad pisces, & Bocassan editur, ut & cocta aliis additur oleribus, seu Sajor. Eadem hæc folia sive masticata, sive contrita cum pauxillo Curcumæ in Sirii folio, cunctis inponuntur Aposthematibus, & ulceribus, si nempe protuberent, & maturitatis signa exhibeant, unde facillime ad maturationem porro perveniunt, ac pus extrahunt, si vero sine Curcuma, in incipientibus inponantur ulcerationibus, has resolvunt, & dissipant, quod tamen non semper conducit, quin sese obferrent periculosis in locis. Mas hunc in finem quoque convenit, sed debilioris est virtutis, & ad anthraces modo, vel minora adhibetur ulcera maturanda.

Rha-

LVI. HOOFDSTUK.

De kleinder gladde Winde.

DE kleene zoorte van Amboinse winden heeft mede lange, ronde, en taaje ranken, omtrent een strooHalm dik, daar aan staan de bladeren ook enkel op lange stelen, hertformig, de Siri of Combili bladeren gelyk, met twee ronde ooren, en daar tussen een kloove, daar den steel na ordinaris manier ingelaten werd, vyf duimen lang, en drie breed, met een langere spitze dan de groote zoorte, boven glad, beneden rimpelig door de uitpuilende aderen, en zenuwen, waar van vyf principale by den steel te zamen stooten. De voorste steele, en jonge bladeren zyn wat zagt, en wolagtig in 't aantasten.

De gequetste geven weinige weiagtige melk uit, en twee of drie slingeren haar gemeenelyk om malkanderen, zoo zy geen naaste stokken of andere ruigten konnen aantreffen, daar ze hun onder zeer vast om slingeren.

Uit den schoot der bladeren komt ook een ander styf steeltje, zig in andere mindere verdeelende als in een dolle, yder draagt een groen spits knopje, hier uit worden klokke formige blompjes, in de breedte van een schelling, doorgaans wit, dog van binnen geel-agtig. In de midden hebbenze ook vyf kleindere, en een grooter styletje, wit, met diergelyke noppen: van deze bloemen gaan maar een of twee t' effens open, omtrent negen uuren voor de middag, en sluiten haar weder een paar uuren na den middag, dog de vruchten komen meest alle tot perfectie, te weten na malkander, en maken een perfecte dolle of bosje.

De vruchten zyn spitze knoppen, wat grooter dan vlasdodden, met een hart spitsken boven op, uit den ronden vierkantig in een kelkje van vyf à zes dunne blaadjens staande, die tegens de vrucht aan leggen, dog de rypen borsten ligt open, en hebben van binnen vier driehoekige zaden, wat kleinder dan boekweit, en met fyne muisvaale hairen bekleedt. Als men de bladeren met de handen vryft, zoo werdenze slymerig, en verwen rood, 't welk niet afgaat, tot dat men ze met zant en water vryft, stelen, en bladeren een weinig gekneust, en in water gelegt, ver- [illegible]

By nader onderzoek bevinde dit van twee zoorten te zyn, mannetje en wyfje, het mannetje heeft de wolagtige stelen en bladeren, die ook van onderen zoo zeer gerimpelt niet zyn als aan 't wyfken, van fatzoen ronder, en werd tot de kost niet gebruikt. De stelen van 't wyfken zyn harder, en niet gehaird. De bladeren langwerpiger, en spitzer, van onderen meer geaderd, bloemen, en vruchten zyn malkander gelyk.

Naam. Convolvulus lævis minor. *In 't Maleyts* Daun Bissol, *dat is* Sweeren-blad, *een naam met meer andere gewassen gemeen. In 't Maccassaars, 't welk men ook voor Maleyts houdt* Ampas Ampas, *het kleine. In 't Amboins* Warisahu, *dat is* Combilis touw, *van de gelykheid der bladeren.*

Plaats. *Het wast overal in 't Creupelbos, velden, en hagen, daar 't somtyds een moejelyke verwerring maakt, en de wegen toestopt, dat men qualyk passeren kan, om dat zyne touwtjes schier onverbrekelyk zyn.*

Gebruik. *Het wyfken hier van, 't welk niet gehaaird is, gebruiken de Inlanders tot de kost zoo wel rauw, als ander Oelang Oelang, tot vissen, en Bocassan gegeeten, als gekookt onder ander Sajor. Dezelve bladeren, het zy geknauwt of gevreeven met een weinig Curcuma op een Siri-blaadtje, legt men op alle Apostemen, en zweeren, te weten als zy een oog, of hoofd hebben, die het haastig doet rypen, en den etter uittrekken, maar als men het zonder Curcuma op de beginnende zweeren legt, zoo rezolveert het dezelve, en doet ze verdwynen, 't welk egter niet altyd raadzaam is, of zy moesten op perikuleuze plaatzen zitten. Het mannetje is daar toe ook bequaam, dog slapper van kragt, en werd maar tot bloedvinnen en kleine zweeren gebruikt, om die te rypen.*

Kak-

Rhagades, & fissuræ calcanei, & plantarum pedum prima, seu femina quoque curantur, si cum Curcuma conteratur, & calide inponatur.

Tertia insuper *Ampas Ampas* est a prioribus differens, tenuia gerens, rotunda, & lenta flagella, quæ non multum dividuntur, Folia ejus multum conveniunt cum illis *Folii Lunæ minoris libro septimo* descripti, ac sæpe cum hujus foliis confunduntur, *Ampas Ampas* vero folia majora sunt, inferius plana, nec sulcata, ipsorumque petiolus longe ab ora subtus inmittitur, in superiore parte foveolam formans. Hoc Maccassarenses habent pro vero Aposthematum folio, quod contritum *Safiri Bara*, i. e. Aposthematibus inponunt, quorum pus vehementer extrahit. Aqua, in qua contrita foliis macerantur, fusca quoque est, instar cerevisiæ crassioris, & mucosa.

Baleyenses hoc vocant Cantang, i. e. Cancrorum folium, ejusque folio, ac succo utuntur in prorepentibus ulceribus, & scabie.

Kakbielen en scheuren aan de bielen, en voetzolen werden met de eerste, of het wyfken ook genezen, als men het met Curcuma *vryft, en warm daar op legt.*

Nog isser een derde Ampas Ampas *van de voorgaande verschillende, met dunne ronde en taaje ranken, die zig niet veel verdeelen; de bladeren komen veel overeen met het* Folium Lunæ minus lib. 7. *beschreeven, en werden dikwils daar mede geconfondeert, dog de bladeren van dit* Ampas Ampas *zyn grooter, agter plat, zonder kloove, en den steel werd verre van den rand van onderen ingelaten, aan de boven-zyde een kuiltje makende. Dit houden de Maccassaren voor het regte Aposthemen blad, 't welk zy gevreven op de Safiri Bara, dat is Aposthemen leggen, daar het geweldig den etter uittrekt. Het water, daar de gevreve bladeren in leggen, werd ook bruin als mom, en slymerig.*

De Baliers noemen dit Cantang, *dat is krabben-blad, en zyn zap gebruikenze ook in lopende Ulceratien, en schurftheden.*

Tabula Centesima Quinquagesima Octava

Convolvulum exhibet ***levem minorem***, qui forte est Convolvulus folio hederaceo, angulofo, flore dilute purpureo, *Sloan. Cat. pl. Jam. p.* 56. & Convolvulus Indicus, Syriaco similis, sed minor, *Plukn. Almag. p.* 115. &c.

De Hondert acht en vyftigste Plaat

Vertoont de ***kleinder gladde Winde***, ofte *Convolvulus*, welke mogelyk is de Winde, met een hoekig blad van de Klimop, en een ligt-roode, ofte purperachtige bloem van *Sloan. Cat. pl. Jam. p.* 56. en de Indische Winde aan de Syrische gelyk, doch kleinder van *Plukn. Almag. p.* 115. &c.

CAPUT QUINQUAGESIMUM SEPTIMUM.

Convolvulus cæruleus. Haylayle Biroe.

AD læves Convolvulos pertinet quoque cæruleus, qui folia gerit cordiformia, paulo majora, & rotundiora illis Convolvuli minoris, inferius rotundis auriculis donata, ac sulcata, ubi petiolus ordinario modo inmittitur; Caules ejus, ac folia albis, ac subtilibus pilis hirta sunt, unde & ad tactum mollia sunt.

Flos campanulatus quoque est, ingens, & ample extensus, eleganter cæruleus, sed ad oras purpureus, quinque radiis notatus, abrupti autem brevi post rubent. In planis crescit litoribus, & ad silvarum oras, copiose obcurrit in Sinu Negory, seu pagi Lima, ubi litus elevatum est, durum, & argillaceum; Hujus autem usus non multum innotuit. Vocari potest *Convolvulus cæruleus*, Malaice, Amboinice *Haylale Biru.*

Usus ejus nullus alius huc usque innotuit, nisi quod incolæ ejus foliis utantur loco Saponis, cum quibus quævis eluunt lintea.

LVII. HOOFDSTUK.

De blaauwe Winde.

O*Nder de gladde winden behoort ook de blaauwe, dewelke heeft hertformige bladeren, wat grooter, en ronder dan de voorgaande* Convolvulus minor, *agter met ronde ooren, en een kloove, daar den steel op ordinaris manier ingelaten wert; de stelen, en bladeren zyn met witte fyne hairtjens bezet, en daarom zagt in 't aantasten.*

De bloem is mede klokformig, groot, en wyd geopent, schoon blaauw, dog aan de kanten purperagtig, met vyf stralen geteekent, de afgebroaken werden na een kleenen tyd roodagtig. Het wast op vlakke stranden, en aan de randen van 't bosch, men vindt het veel op den hoek van Negory lima, daar het strand hoog, verheven, hard, en kleyagtig is, dog daar van is nog niet veel bekent; men mag het noemen Convolvulus Cæruleus, *in 't Maleyts Amboins* Haylale Biru.

Gebruik. *Hier van is nog niets anders bekend, dan dat de Inlanders zyne bladeren gebruiken in plaats van Zeep, om alderhande Linnen daar mede te wasschen.*

OBSERVATIO.

Huic capiti nulla adjecta fuit icon, sed est planta satis nota, ubique in curiosorum hortis obvia, florum variis coloribus diversa, estque Convolvulus Indicus, flore Violaceo, *H. Eyst. Aest. Or.* 13. *F.* 2. & *Boerh. Ind. part.* 1. *p.* 346. ubi & hæc eadem planta flore albo, & ex albo purpurascente obcurrit, quas cum pluribus aliis varietatibus D. *Weinmannus* in *opere* suo *Botanico* elegantissime delineat *Tab.* 414. & 415. & *Dillen. H. Elthm. Tab.* 83, 83, & 84. estque Convolvulus auriculis foliorum cordatis rarius trilobis, calice tuberculato villoso *H. Cliff. p.* 67. ubi vide reliqua.

AANMERKING.

By dit hoofdstuk is geen aftekening van de plant gevoegt geweest, doch dezelve is genoeg bekend, en in al de tuinen van de liefhabbers meest te vinden, door de verscheide coleur der bloemen verschillende, en is de Indische Convolvulus, met een Violet-coleurige bloem, van de *H. Eyst. Aest. Or.* 13. *F.* 8. *F.* 2. en van *Boerh. Ind. part.* 1. *p.* 346. alwaar dezelfde plant ook met een witte, en uit den witte purperachtige bloem voorkomt, welke nevens nog meer andere zoorten de Hr. *Weinmann.* in zyn *Botanisch werk* op de 414, en 415. platen zeer fraay vertoont, en van *Dillen.* in de *H. Elth. Tab.* 82, 83, en 84. zeer keurig afgebeeld zyn, en is de Convolvulus met de ooren aan de bladeren hartformig, zelden in drien verdeelt, met een wollige dikachtige kelk, in de *H. Cliff. p.* 67. alwaar het overige ziet.

CAPUT QUINQUAGESIMUM OCTAVUM.

Convolvulus marinus. Daun Cattam Cattam.

COnvolvulus hic *marinus* maxima convenit cum Europæo isto, qui in Walachria, & Zelandia ad oras maritimas obcurrit. Plerumque major est, & in cunctis aquosæ Indiæ litoribus vulgaris.

Longissimis juxta terram prorepit flagellis, quæ rotunda sunt, lentissime, vix minimum digitum crassa, ac vulnerata serosum quoque exsuliant succum, inferius autem rugosum, & angulosum format flagellum, quod ad distantiam quandam terræ incumbit, & in breves articulos distinctum est, ubi & novæ in terram penetrant radices, atque ex quovis nodo novum excrescit sarmentum, quod longe prorepit, in nullos, vel paucos admodum laterales ramos distinctum.

Folia ejus solitaria locantur longis insidentia petiolis, ac plerumque rotunda sunt, superius, & inferius sulcata, præsertim tenera, atque in inferiore parte petiolus implantatur, unde ingens decurrit nervus medius ad finem, qui ad latera sex octove alios minores gerit sinuosos quoque & sursum excurrentes.

Folium ejus crassiusculum est, in superiore parte glaberrimum, & æquale, in teneris splendens, quatuor cum dimidio pollices longum, ac quinque latum. Saporem habet amaricantem, ac salsum instar Brassicæ.

Ex foliorum alis bini treseve excrescunt petioli in plures alios sese dividentes, qui acuta sustinent capitula, quorum unum tantum simul aperitur, plerumque purpureum, vel læte purpureo rubens, quinque vero ejus radii intense purpurascunt, flaccidissimi, & intus ordinaria gerunt stamina.

Fructus magnitudinem habent globuli lusorii, ex rotundo quadrangoni, per quatuor sulcos distincti, stellato insidentes pericarpio, superius duro apice coronati, primo ex viridi fusci, dein nigricantes, & in quatuor dehiscentes segmenta.

In his quatuor subrotunda parumque angulosa locantur semina, casei frusta referentia, gilva, ac parum lanuginosa, in tot cellulis locata, intus flava farina repleta, saporis fatui. Tenera folia semper semi clausa, ac tenerrima dupliciter quasi clausa sunt, unde & a Belgis nostratibus *Toeblaadjes*, h. e. clausa folia vocantur.

Radix ejus alba est, ac longissima, non profunde sub terra prorepens, in arenoso solo ad orgyarum quarundam spatium, paucas gerens fibrillas. Quidam binas hujus componunt species.

Primo vulgaris, & major in litore crescit, quod densa sua fronde totum obtegit.

Altera minor est quoad folia, ac flores, neutiquam vero ejus flagella, ac radices. Hæc ad arenosas crescit fluminum ripas, & in humilibus campis in ipsa regione. Si in arena crescat calida, & vetusta sit, radices ejus externe cinereæ sunt, quæ si siccantur, & carbonibus imponuntur, quodammodo gratum fundunt odorem.

Nomen. Latine *Convolvulus marinus*, seu *Soldanella marina India*, Maleice *Daun Cattam Cattam*, h. e. *Cancri folium*, non tantum quod Cancri sub hoc degant, sed quod tenera ejus folia adhuc clausa avidissime comedant, unde & hæc folia in ipsorum cavernis reperiuntur. Belgice *Toeblaadjes*. Amboinice in Hitoea *Weddulo*, in Leytimora *Weddor*, Ternatice *Loloro*, Maccassarice *Laleri*. Bandice *Bombori*.

Locus. Uti dictum fuit, in cunctis aquosæ Indiæ insulis nota est hæc planta, magnumque litoris obcupat locum, ubi arenosum est, ac fere ubique primum folium, quod permeandum est, antequam ex mari terram petamus. Hæc plerumque *Soldanella*, cum *Cacara marina*, & *Phaseolo marino*, sibi invicem juncta crescunt, ac foliis fere sibi invicem similes sunt, sed flores, ac fructus diversi, per quos facile distinguuntur.

LVIII. HOOFDSTUK.

De Zee-Winde, ofte Soldanella.

DEze Zee-winde *komt meest over een met de Europische, die men aan de zeekant van Vlaanderen, en Zeeland vint. Zy is doorgaans grooter, en op alle stranden van Water-Indien gemeen.*

Zy kruipt met zeer lange ranken op den grond, rond, zeer taay, schaars een pink dik, en de gequetste geven ook een weyagtige zap uit, beneden formeert het eerst een ruige, en hoekige ranke, een stuks weegs op de aarden leggende, en in korte leden verdeeld, waar by nieuwe wortelen in de aarde zinken, en uit ieder knie een nieuwe ranke voortkomt, die dan lange voortloopt, in geene, of weinige zyde-takken zig verdeelende.

De bladeren staan enkeld op lange stelen, en zyn meest rond, vooren, en agter met een keepje, inzonderheid aan de jongen, en aan het achterste werd den steel ingelaten, van daar een groote middel-zenuwe tot het einde loopt, hebbende ter zyden nog zes, of acht kleindere ook met bogten na vooren toeloopende.

Het blad is dikachtig, aan de boven zyde zeer glat, of even, aan de jonge wat blinkende, vier en een half duim lang, en vyf breed. Van smaak wat bitter, en brak als Kool.

Uit der zelver schoot komen twee a drie stelen voort, in meer anderen zig verdeelende, en spitze knopen dragende, waar van zig maar eene 't seffens opend, en vertoont een groote klokformige bloeme, voor de middag wyt geopent, doorgaans peersch, of licht purper-rood, dog de vyf stralen zyn hoog purper, zeer slap, en binnen met ordinaris draden.

De vruchten zyn in de grootte van een knikker, uit den ronden vierkantig, en met vier voorens afgedeeld, op een gesterut voetje staande, met een hart spitsje boven op, eerst uit den groenen bruin, daar naar zwartagtig, en in vieren open berstende.

Daar in zit men vier rondachtige wat hoekige zaden, als stukjens van kaazen, muisvaal, en een weynig wol- [illegible] *leggende, binnen met een geelachtig merg, laf van smaak. De jonge bladeren zyn altyd half, en de geheel jonge dubbeld tegens malkanderen gesloten, waar van ze by onze Duitzen* Toeblaadjes *genoemd werden.*

De wortel is wit, en zeer lang, niet diep onder de aarde kruipende, in zandige grond eenige vadems lang, met weinige vaselingen daar aan. Sommige maken twee zoorten hier van.

De eerste de gemeene en grootste, wast op strant, dien ze met haar digt loof geheel bedekt.

De tweede, of de andere is wat kleinder van bladeren, en bloemen, maar geenzints van ranken, en wortelen; deze wast aan de zandige oevers van de rivieren, en op lage velden, een stuk landswaarin. Als zy in heete zant groeit, en oud werd, zoo zyn de wortelen van buiten graauw, en als men die droogt, en op kolen legt, eenigzints welrickende.

Naam. *In 't Latyn* Convolvulus Marinus, *of* Soldanella marina Indica, *in 't Maleyts* Daun Cattam Cattam, *dat is* Crabben-blad, *niet alleen om dat de Crabben daar onder huishouden, maar om dat zy deszelfs jonge bladeren, die nog gesloten zyn, zeer geern eeten, weshalven men deze bladeren in haare holen vint; In 't Duits* Toeblaadjes, *in 't Amboins op Hitoe,* Weddule: *op Leytimor* Weddor, *in 't Ternataans* Loloro. *In 't Macassaars* Laleri. *In 't Bandaas* Bombori.

Het is, als gezegt, in alle Eylanden van Water-Indien bekent. en beslaat een groot stuk van den strant, daar maar eenig zand is, en is schier over al het eerste blad, daar men over stappen moet, als men aan land gaat. Men ziet gemeenelyk deze Toeblaadjes *met de* Cacara Marina, *en* Phaseolus Marinus *door malkanderen lopen, zynde aan bladeren malkanderen schier gelyk, dog aan bloemen, en vruchten ligt te onderscheiden.*

Usus. Nulla hujus pars ad cibum adhibetur, licet quidam plebeji tentarint ejus folia piscibus, & carnibus adcoquere, quum saporem habent Brassicæ. Quum vero experti sint alvum nimis conmovere, ac sæpius comesta Hydropicum caussare sanguinem, melius est hæc omittere, ac prudentes domini vetant servos suos in cibum hæc adhibere.

Militibus nostris, qui Amboinensium bella diu secuti fuere, hæc clausa, seu tenera Soldanellæ folia satis nota sunt, quidam enim ulceribus laborantes pedum, quæ per itinera silvestria sæpius contrahunt, mox hæc petunt clausa foliola, quæ tanquam emplastra vulneribus suis inponunt, quum sint crassa, glabra, & lenta, ac plus minusve cicatricationem promovent. Hunc in finem vero non talia eligenda sunt foliola, quæ litori adstant, sed parum ab eo remota sunt, salsedo enim foliorum non prodest vulneribus.

Eadem hæc folia cum Calappi lympha oblinita, & supra ignem calefacta, atque induratis, & inflammatis inposita mammis, eas detumere faciunt, & condensatum lac instar aquæ ex iis exsiliat.

Hoc intelligendum est, si mammæ nondum ad suppurationem pervenerint, quæ per hæc folia tam diu prohibenda est, quam diu fieri potest, uti supra in Haylale dictum fuit.

Officula ejus seminalia cum Pinanga masticata, ac succus deglutitus conducit ad tormina abdominis.

Ternatensium vox *Loloro* longum, vel tardum denotat, ac significat in Malaiensium Grammatica, talem diu moraturum esse, qui hoc mittit, vel quod longum requiratur tempus, antequam veniat.

Purpurei ejus flores cum pauxillo calcis manibus contriti intense viridem exhibent colorem, qui tamen obscure-cæruleus siccatur instar Indigo. Semi vetusta folia a Chirurgo quodam in Lochoea defectu alius unguenti adhibita fuere. Quæ contundebat, ipsorumque succum coquebat cum Calappi oleo, ex quo viride conquirebat unguentum, quo utebatur ad quævis ulcera, & vulnera, tam ad curandum, quam ad cicatricem promovendam bono cum successu.

Hunc herbæ nomen *Soldanella marina* relinquo, licet meliore jure aliæ competat herbæ, quum illud gerat in Europæorum herbariis, ubi & *Brassica marina* vocatur, quidam Chirurgorum nostrorum pejus ipsi dant nomen *Sarsæ Parillæ*, quum ejus flagella simili modo findantur instar *Sarsæ Parillæ*, non cogitantes veram *Sarsam Parillam* longas esse radices, ex majori dependentes radice, nec flagella alicujus herbæ.

Talem *Convolvulum* describit *Piso libr.* 4. *cap.* 64. in Brasiliæ litore crescentem, dicitque Portugallos hunc numerare inter *Sarsæ Parillæ* species, quem vocant *Sarsa*, seu *Salsa do praja.* Ejus forma cum illa Indiæ Orientalis convenit, sed usus ejus parum differt, in Brasilia enim flagella, & folia ad fomenta, & balnea adhibentur calida ad corpus confortandum in frigidis affectionibus, quibus adscribitur temperata, & emolliens virtus.

Radicum, & flagellorum decoctum ad hæc propinatur vitia. Viridia ejus folia fonticulis inponuntur ad dolorem mitigandum. Quibus non comprobatur Sarsæ Parillæ esse speciem, sed tantummodo Convolvuli, quem Hispani, & Portugalli generali nomine sic vocant, ac præsertim spinulosum Convolvulum.

Gebruik. *Tot de kost werd hier van niets gebruikt, hoewel zommige arme Luiden onderstaan hebben, en nog doen, de bladeren by visch, en vleesch te koken, om datze een koolachtige smaak hebben. Dog dewyl men ondervonden heeft, datze den buik te zeer ontroeren, en dikwils genuttigt een watersugtig bloed maken, zo is het best te laten, en voorzigtige Meesters verbieden hunne slaven zulks in de kost te gebruiken.*

By onze Soldaten, die in de Amboinse oorlogen zwerven, zyn de Toebladjes, dat zyn de jonge bladjes van de Soldanella genoeg bekent, want eenig zeer aan de voeten hebbende, 't welke ze in 't marsseren door deze bossen al te veel krygen, loopen straks na deze Toebladjes, en binden dezelven als pleisters over haare zeeren, om dat ze dik, glad, en tay zyn, min of meer Cicatriseren. Dog men moet hier toe niet zodanige bladjes neemen, die digt op strand staan, maar wat daar van af, want anders de siltigheid aan de bladeren sittende geen goed in de zeeren doet.

Dezelve bladeren met Calappus melk bestreeken, over 't vuur warm gemaakt, en over verharde, en verhitte borsten gelegt, doen dezelve slenzen, en de verdikte melk als water uitlopen: dit is te verstaan, als de borsten nog niet geswooren zyn, 't welk men met deze bladeren zoo lang beletten moet als men kan, gelyk boven in Haylale gezegt is.

De zaadkorrels met Pinang geknauwt, en den zap ingezwolgen, zyn goet tegens de buikpyn of krimpsel.

Het Ternataanse woort Loloro *biet lang, of langzaam, en beduid in de Maleytse Grammatica, dat die geene nog lange uitblyven zal, die het zend, of nog lange werk heeft, eer hy komt.*

De purpere bloemen in de handen met een weinig kalk gewreeven, geven eenen hoog-groenen Coleur, die egter donker-blauw besterft als Indigo. De half oude bladeren zyn ook by zeker meester op Loeboe by gebrek van andere salf gebruikt: dezelve kneuzende, en den zap met Calappus-Olie opkokende, waar uit een groene zalve wierd, die hy tot allerhande wonden, en Ulceratien gebruikte, zoo om te geneezen als Cicatriseren met goed succes.

Ik laat dit kruid den naam van Soldanella marina *behouden, hoewel die billyker een ander kruid toekomt, dewyl 't den zelven voert in de Europise kruide boeken, daar zy 't ook* Brassica marina *heeten, sommige van onze Chirurgyns willen nog qualyker een Sarsa Parilla daar van maken, om dat zyne ranken op diergelyke manier splyten, als de Sarsa Parilla, niet bedenkende, dat de regte Sarsa Parilla, lange wortelen zyn van een hoofdwortel afhangende, en geene ranken van eenig kruid.*

Diergelyke Convolvulum *beschryft* Piso lib. 4. cap. 64. *op strand in Brasil wassende, en zegt, dat hem de Portugeezen onder het geslagt van* Sarsa Parilla *reekenen, hem noemende* Sarsa *of* Salsa do Praja, *de gedaante komt met den Oost-Indissen over een, maar in gebruik verschilt zy wat, want in Brasil gebruikt men ranken, en bladeren tot stovingen, en warme baden om het lyf te sterken in koude gebreeken, hun toeschryvende een getemperde, en vermurwende eigenschap.*

Het afsiedzel van wortelen, en ranken wert tegens dezelve gebreeken gedronken. De groene bladeren werden op de fontanellen gelegt om de pyne te verzagten. Waar mede geensints bewezen wert, dat het een mede zoorte van Sarsa Parilla zy, maar slegts een zoorte van Winden, die de Spanjaarden, en Portugeezen met een generale naam aldus noemen, doch inzonderheid de stekende Winde.

Tabula Centesima Quinquagesima Nona

Ad *Figuram Primam Convolvulum* exhibet *marinum*, *Soldanellam* vulgo dictum.

Figura Secunda Convolvuli riparii speciem denotat *primam*, quæ cum Tiru Tali *H. Malab. p.* 11. *T.* 55. convenire videtur.

De Hondert negen en vyftigste Plaat

Vertoont in de *Eerste Figuur* de *Zee-Winde*, die in 't gemeen *Soldanella* genaamt werd.

De *Tweede Figuur* duidt aan de *eerste soort* van de *Oever-Winde*, welke met de Tiru Tali van de *H. Malab. part.* 11. *Tab.* 55. schynt overeen te komen.

OBSER- AAN-

OBSERVATIO.

Convolvulus hic *Soldanella* vulgo dictus, folia gerit nunc profunde falcata, uti in illa *H. Malab.* & *Hermanni*, nunc vix incisa, ac rotundiora, uti in illa *Rumphii*, eædem tamen sunt plantæ, vocaturque Convolvulus maritimus, Zeylanicus, folio crasso, cordiformi ab *Herm. in H. L. Bat. p.* 174. ubi icon & descriptio, & Convolvulus marinus, Catharticus, folio rotundo *Plum. p.* 89. *Fig.* 104. & *Sloan. Cat. pl. Jam. p.*57. & *Hist. Jam. tom.* 1. *p.* 155. reliqua vide in *Thes. Zeyl. p.* 71.

AANMERKING.

Deze *Convolvulus* in 't gemeen *Soldanella* genaamt, draagt bladeren, dan diep ingesneeden, gelyk in die van de *H. Malab.* en van *Herman*, dan naauwlyks gekloofd, en ronder, gelyk in die van *Rumphius*, echter zyn het een en dezelve planten, en werd genaamt Zeylonsche Zee-Winde, of te Convolvulus, met een dik, en hartformig blad van *Herman* in de *Catal* van de *H. L. Bat. p.* 174. alwaar deszelfs Figuur, en beschryving voorkomt, en Zee-Winde, die purgeert, met een rond blad van *Plumier p.* 104. en *Sloan. Cat. pl. Jam. p.* 57. en *Hist. Jam. tom.* 1. *p.* 155. het overige ziet in de *Thes. Zeyl. p.* 71.

CAPUT QUINQUAGESIMUM NONUM.

Convolvulus riparius. Geno Geno.

HIc *Convolvulus Daun Cattam Cattam* refert, sed folia gerit cordiformia, nunc rotunda, nunc oblonga, duplex enim ejus occurrit species, major & minor. Major folia gerit instar *Battatte*, sed magis cordiformia. Flos, ac fructus sunt instar *Daun Cattam*, sed minores. Minor angustiora gerit folia, cum auriculis oblongo rotundis, illis *Cancong* similia, unde & *Cancong Utan* vocatur.

Hæc species mas habetur, ac tenuiora, & doriora gerit flagella, quibus folia insident solitaria, illis Cancong similia, auriculis oblongo rotundis, quinque sexve pollices longa, ultra binos lata, multis obliquis nervis pertexta, quæ ad ortum binas gerunt molles spinulas. Flores erunt albi, & campanulati, ex quibus fructus excrescunt illis *Cattam Cattam* similes, sed minores, ac duro apice superius coronati, parum quadragoni, primo obscure virentes, dein fusci, & fumei coloris, pericarpio insidentes ex quatuor squamulis constructo, intus locantur quatuor fusca, & angulosa semina, Uvarum acinos referentia, sed non tam dura, ac planiora. Hi fructus quatuor, sex, & septem simul locantur, atque Octobri observantur in minoribus silvis post Sojam. Ad caulium ortum breves quasdam, ac molles [illegible] si hæc planta in aqua conteratur, obscure fuscum, vel nigrum contrahit colorem.

Nomen. Latine *Convolvulus riparius.* Malaice *Gancong Utan*, quod nomen *Sajor Boeloe* etiam imponitur, alii hunc vocant *Cattam Cattam Utan*, ac sic Amboinice *Weddor Lau Mau*, h. e. parvum Weddor. Maccassarice *Geno Geno.*

Locus. Sponte crescit in vallibus ad fluminum ripas, juxta terram prorepens flagellis suis longis.

Usus. Hæc herba apud Celebis incolas aliosque Malaienses magno in usu est, ad caput, & crines lavandos, hos enim glabros reddit, nigros, & longissimos, quæ ars mulieribus melius competit quam viris, quum capilli hinc fiant molles, & incompti. Totam sumunt plantam, quam in aqua conterunt, & capiti illiniunt, & per aliquot horas ibi relinquunt, dein vero hoc abluunt aqua, & rasa Calappi medulla. Quidam teneris ejus utuntur foliis instar Sajor. Utræque sunt *Ubat Rhambu*, sed maxime major species. Minoris succus propinatur ad variolas expellendas. Folia contusa, & anthracibus inposita has aperiunt, ac vehementer pus extrahunt. Aqua incocta, & ex ita balnea formata œdematosis, & Leucophlegmaticis conducunt hominibus.

LIX. HOOFDSTUK.

De Oever-Winde.

DEze Convolvulus *gelykt de* Daum Cattam Cattam *wel, maar hy heeft hartformige bladeren, die somtyds rond, somtyds langwerpig zyn, want het is tweederly, groot, en kleen. Het groote heeft bladeren als* Battattas, *dog meer hartformig. Bloemen, en zaden als* Daun Cattam Cattam, *dog kleender. Het kleene heeft smaller bladeren met langagtige ronde ooren, die van* Cancong *gelyker, daarom het ook* Cancong Utan *heet.*

Dit wort voor 't mannetje gehouden, heeft dunder, en harder ranken, daar aan staan de bladeren enkel, den Cancong wel gelykende, met lange ronde lellen, vyf à zes duimen lang, meer dan twee breed, met veele schuinse ribben, by haren oorsprong twee weeke doorentjes hebbende. De bloemen zullen witte klokskens zyn, daar uit werden vruchten, als van Cattam Cattam, *dog kleinder, met een harde spitze boven op, wat vierkantig, donkergroen, daar na bruin, en Rook-verwig, op een beekje van vier schubbetjes gemaakt, binnen leggen vier bruine, en hoekige zaden, als druive korrels, dog zoo hard niet, en platter. Deze vruchten staan vier, zes, en zeven by malkander, en men zietze in October in 't kreupelbos agter Soja. By den oorsprong der stelen staan eenige korte weeke doorentjes,* [illegible] *als men dit gewas met water wryft, dan wort het zelve donker-bruin, of zwart.*

Naam. *In 't Latyn* Convolvulus Riparius. *In 't Maleyts* Gancong Utan, *welken naam de* Sajor boeloe *ook gegeven wert, andere noemen 't* Cattam Cattam Utan, *en zoo ook in 't Ambons* Weddor Lau mau, *dat is* kleine Weddor, *in 't Maccassaars* Geno Geno.

Plaats. *Het wast in 't wild in de Valleyen aan de kanten van de revieren, kruipende langs de aarde met zyn lange rytjens.*

Gebruik. *Dit kruid werd by de Inwoonders van Celebes, en andere Maleyers veel gebruikt, om het hoofd, en hairen daar meede te wasschen, want het maakt de hairen glad, zwart, en zeer lang, een konst de vrouwen beter dienende, dan de mans, om dat het weeke, en slegte hairen maakt, zy neemen het heele gewas, vryven het in water, smeeren het op 't hoofd, en laaten het eenige uuren zoo daar op staan, 't welk zy daar na met water, en geraspte Calappus pit afwasschen. Sommige gebruiken de jonge bladeren als Sajor. Beide zyn een* Ubat Rhambu, *dog meest het groote; den zap van 't kleene werd ingenomen in de kinderpokjes om de zelve uit te dryven. De bladeren gestooten, en opgelegt doen de bloedzweeren breeken, en trekken geweldig etter uit. In 't water gekookt, en daar mede gebaad, is goed voor gezwollen, en zugtige menschen.*

CAPUT SEXAGESIMUM

Convolvulus fœtidus. Daun Contu.

Hic quoque Convolvulus est, miræ formæ; ejusque inferior stipes digitum circiter crassus est, nodosus, & lignosus, qui mox sese in longa dividit flagella, atque hæc iterum in alia lenta, & rotunda, vix culmum crassa, quæ ubique sese circumvolvunt, ac densa coma herbas, & sepes obtegunt. Hisce folia insident bina sibi opposita, petiolis semper conniventibus, ad binarum palmarum latitudinem distantia. Hæc referunt illa Oxalidis, sed non auriculata sunt, quinque ac sex transversales digitos lata, & inferius, ubi latissima, binos digitos lata, & inde sinuosis oris acute desinentia, ex nigro virentia, glabra, & flaccida, paucis, & maxime obliquis costis pertexta. Non prius flores profert, quam quum satis vetustus sit, ac stipes lignosus, unde & magna ex parte densa sua coma herbis incumbit, acsi in illas projecta esset.

Flores itaque proveniunt longis in pedunculis, vel proprie in flagellorum extremo, parvosque referunt calices, forma & magnitudine Caryophyllorum, externe pallide cinerei instar cineris, ac superius sese dividunt in quinque dentatos apices, qui potissimum tamen sibi adstant instar oræ dentatæ, intus intensi purpurei, vel fusci, & lanuginosi. Cuivis nodo, ubi caules floriferi concurrunt, bina obponuntur folia, prioribus similia, sed minora, magisque distantia. Tales petioli, & folia usque ad extremum longum formant corymbum, donec post florum lapsum fructus excrescant, tum sensim folia decidunt. Flore emarcido pedunculi tenues lignosi sunt, & firmi, pallide virentia sustinentes capitula, rudimentis Uvarum similia, sed superne ex rotundo petagona. Sensim vero oblonga sunt, pallide virentia, semi pellucida, instar Uvarum crisparum, ac tandem flavescunt, quam maxime fragilia. Intus magna ex parte concava sunt, & vacua, bina ossicula seminalia continentur instar *Hirsse*, ac etiam flavescentia. Folia inter manus contrita illum spirant odorem, seu potius fœtorem, qui sui crepitus vulgo dicitur, unde & in Indicis linguis suum obtinuit nomen.

Idem hic fœtor percipitur, si prætereamus illum locum, ubi hæc crescit planta, quum Sol hanc radiis suis tangit, ita ut quis cogatur nasum claudere, vel obturare, donec illum præterierit locum.

Eundem quoque fundunt fœtorem contriti florum corymbi, cæterum molestus hic odor non percipitur, nisi conteratur hæc planta, vel Solis radiis illustretur.

Nomen. Latine *Convolvulus fœtidus.* Malaice *Daun Contu*, h. e. *folium fœtoris.* Amboinice in Hitoe *Wayle Hitsuta*, in Leytimora *Hau ettut*, Javanice *Casimbucan.*

Locus. Ubique crescit in planis campis, in sepibus hortorum silvestrium, & ad fluminum ripas planas, & Soli expositas, in umbrosis quoque reperitur locis, & silvis, sed non tam bonæ notæ est, majoraque gerit folia, ac paucum fundit fœtorem.

Usus. Fœtida hæc planta ob fœtorem contempta est, ac sæpe adhibetur, ut alicui molestia, ac tædium caussetur, in re Medica tamen magnas adfert utilitates. Ejus virtus est emollire, ac flatus dissipare tam interne quam externe adhibita. Cuncta curat abdominis tormina, & spasmos, ex flatibus, vel obstructionibus ortos. Hunc in finem ejus succus propinatur, vel aliis miscetur oleribus, coquitur, & cum iis editur, vel minutim conscissa placentæ additur herbosæ, item cruda editur cum Bocassan, sapor enim ejus nullo modo tam ingratus est quam odor.

Si quis laboret abdomine tumido, folia ejus supra ignem parum flaccida reddita ipsi imponuntur, quæ multos extrahunt flatus, & humores, si hoc non succedat, ollula abdomini imponenda est, instar Chirurgorum cucurbitæ, hæc fortiter adtrahet humores, ita ut integra tolli nequeat, sed diffringenda sit.

Eadem

LX. HOOFDSTUK.

De stinkende Winde.

Dit is ook een Convolvulus, doch van een byzondere fatzoen, den ondersten stam is omtrent een vinger dik, knoestig, en houtachtig, die zig straks in lange ranken verdeelt, en dezelve weder in andere taaje, en ronde, schaars een halm dik, die zig over al omsangeren, en met een digt loof de ruigtens, en hagen bedekken. Daar aan de bladeren staan twee en twee tegens malkanderen, en met hare stelen altyd na malkander gebogen, boven, en beneden twee hande breed van malkander. Dezelve gelyken die van Surkel, doch zonder ooren, vyf en zes dwars vingers lang, en achter, daar ze op 't breedste zyn, twee vingers breed, en van daar met bogtige randen spits toelopende, zwart-groen, glad, en slap, met zeer schraale ribben, men ziet het niet eer bloemen dragen, dan zoo het ter degen oud, en zyn stok houtachtig is geworden, dies het meestentyds met zyn digt loof op de ruigten leid, als of het daar op geworpen was.

De bloemen dan komen voort aan lange stelen, of eigentlyk aan 't uiterste der ranken, en gelyken kleine kelkjes, in gedaante, en grootte van Caryophil-Nagels, van buiten bleek-graauw, of aschverwig, boven verdeelenze hun in vyf gekartelde spitzen, die doch meest aan malkander staan, als een gefronsten rand, van binnen hoogbruin, en wolachtig. Aan ieder lid, daar deze bloemdragende stelen te zamen sloten, staan twee blaeren, de voorige gelyk, doch kleinder, en wat verder. Diergelyke stelen, en bladeren, tot het uiterste toe een lange tros formeerende, tot dat na 't afvallen der bloemen de vruchten beginnen voort te komen, dan vallen allenskens de bladeren af. De bloem vergaan zynde, worden de dunne steeltjes houtachtig, en styf, dragende bleek-groene knopjes, de beginnende Druiven gelyk, doch uit den ronden wat vyfhoekig boven op. Met ter tyd werdenze langwerpig, gelyk Kruisbessen, ten laatsten geelachtig, en bros. Binnen zyn ze meest hol, ydel, met twee kleine zaadkorreltjes, als Hirsse, ook bleek-geel. De bladeren tusschen de handen gewreeven geven zeer klaarlyk dien lieffelyken reuk van haar, dien men een veest noemt, waar van zy in de Indische tale haren naam hebben.

Denzelven reuk werd men ook gewaar, als men de plaatze voorby gaat, waar dit gewas staat, en de Zonne het daar op schynt, zoo dat men genootzaakt is de neuze toe te houden, tot dat men voorby is.

Denzelven reuk geven ook de gewreeve bloemtrossen van haar, anders kan men die vieze reuk qualyk bespeuren, als men ze wryft, of dat 'er de Zonne niet opschynt.

Naam. *In 't Latyn* Convolvulus fœtidus. *In 't Maleyts* Daun Contu, *dat is* folium fœtoris, *of* Veestblad. *In 't Amboins, op Hitoe* Waylo Hitsuta, *op Leytimor* Hau ettut, *Javaans* Casimbucan.

Plaats. *Het wast overal op vlakke velden, op de hagen van bosch tuinen, en aan de rivier kanten, die vlak ter Zonne staan, men vindt het ook wel in schaduwachtige plaatzen, en in de bosschen, maar dat is zoo goed niet, heeft grooter bladeren, en van weinig reuk.*

Gebruik. *Dit stinkende kruid is wegens zyn reuk wel veracht, en werd dikwils gebruikt om malkanderen verdriet aan te doen, heeft echter in de Medicynen groote nuttigheden. Zyn natuur is week te maken, en winden te breken, zoo binnen, als buitens lyfs gebruikt. Zy genezen alle buikpyn, en krimpzel van winden, of verstoptheid veroorzaakt. Tot dien einde neemt men den zap daar van in, of men mengtze onder andere moeskruiden, kooktze, en eetze, of men doetze klein gesneden onder een groene kruid-struif, als mede rauw gegeeten met Bocassan; want de smaak is verre zoo vies niet, als de reuk.*

Wanneer iemant een dikgezwolle buik heeft, zoo neemt men de bladeren, laat ze over 't vuur wat slensen, en bindt ze op de buik, die trekken veel winden, en vogtigheden uit: als het daar mede niet wil overgaan, zoo moet men een potjen op den buik zetten, gelyk een Chirurgyns kop, die zal wakker trekken, zoo dat men hem niet geheel kan af nemen, maar hem moet in stukken slaan.

De-

Eadem hæc folia contrita, & Emplastri forma inposita cunctos durus, & flatulentus humores dissipant, & tollunt. Huic in finem Cataplasmatibus admiscentur, quæ ad Arthritidem, & Podagram inponuntur. Si recentia conqueri nequeant folia, siccata adhiberi possunt, minutim scissa, & in cibo adsumpta. Contra inflammatos, & tumentes oculos eadem hæc folia aquæ incoquuntur in olla, quorum vapor ad oculos adurabatur, sique tepida sint, folia hæc linteis inpone & oculis adplica, quæ non diutius oculis inponenda sunt, quam quum sint frigefacta, hæcque dein tepidæ ibi semel bisve tostilia aquæ.

Dezelve bladeren gewreeven, en Pleisters-gewyze opgelegt, doen alle harde, en winderige gezwellen slenzen, en overgaan. Tot dien einde mengt menze onder de Cataplasmata, die men tegens de Jigt, en Podagra overslaat. Als men de versche bladeren niet hebben kan, zoo mag men de drooge gebruiken, klein gesneeden en in de kost genuttigt. Tegens verhitte, en gezwolle oogen kookt deze zelve bladeren in een pot met water, en berookt de oogen met den damp, en als ze lauw geworden zyn, zoo doet de bladeren tusschen een doekje, en legt het op de oogen, niet langer daar op latende, dan tot dat zy koud geworden zyn, en doopt ze dan nog een, of tweemaal in 't overige warme water.

Tabula Centesima Sexagesima

Convolvulum exhibet *fœtidum Rumphii* dictum, qui *Campanulæ* potius species esse videtur.

De Hondert en Sestigste Plaat

Vertoont de *Stinkende Winde*, ofte *Convolvulus van Rumphius* genaamt, die eever een zoort van de *Campanula* schynt te zyn.

CAPUT SEXAGESIMUM PRIMUM.

Pseudochina Amboinensis. Caju Tsjina Utan.

HUc usque *Smilacis*, seu *Convolvuli Indici lævis* speciebus descriptis, quasdam etiam adducemus species *Smilacis asperæ*, seu *Convolvulorum spinosorum*, ac primo quidem spinosam plantam, quæ silvestris habetur species *Radicis Chinæ*, & proxime convenit cum *spinosis* nostris *Convolvulis*, seu potius Smilacibus. Amboinenses generaliter has herbas vocant *Tallan*, & *Assaibo*, h. e. alatas, & dentiscalptorias herbas. Harumque quatuor immo plures componunt species, quarum binas spinosas hoc in capite describemus, albam nempe, & nigram, quæ ambæ cum *Radice China* optime conveniunt, reliquas in subsequentibus capitibus.

Primo *Pseudo-China alba* in angustifoliam subdividitur, sed quæ unam eandemque habet formam. Angustifolia vulgatissima est, hæcque longissimos, glabros, rotundos, lentos, & lignosos gerit caules, ultra pennam crassos, pallide virentes, inferiores autem magis ... ut abrumpi nequeant, si vero flectantur, vel torquentur, facile per longitudinem finduntur, intusque succum gerunt viscosum instar Rottangæ. Caulibus hic & illic incurvi quidam increscunt hami, seu spinæ, uti in Rosa Eglanteria dicta, sed minores. Plurimaque pars inferius locatur prope radices ad foliorum ortum, superiora enim flagella raras gerunt spinas.

Folia solitaria locantur ad nodos brevibus in petiolis, & quodammodo ad illa Ubiorum accedunt, sed inferius non tam lata sunt nec auriculata, ex tenui enim ortu cito latam obtinent formam, ac sensim terminantur angustiora reddita in obtusum, brevi, & crasso apice ornata, qui plerumque deorsum flexus est. Folia ipsa quatuor, & quinque pollices longa sunt, binos cum dimidio lata, intense virentia, glabra, & firma, oris æqualibus, atque per longitudinem tres gerunt nervos inferius acute protuberantes, & qui superius subtiles formant sulcos, cum binis aliis subtilibus nervis ad oras locatis. Cuivis folii ortui binæ adstant claviculæ, quæ prius firmiter sese proximis circumvolvunt herbis, ita ut abrumpi vix possint, sique has adtingere nequeant, inferior ipsarum pars erigitur.

Prope superiora folia hæ deficiunt claviculæ, uti quoque ad inferiora, & vetustissima, sed ipsarum tantum obtusi apices, ex quorum alis alia excrescunt flagella. Sic quoque ex foliorum alis, vel ad ipsorum latera aliter excrescit cauliculus, transversalem digitum longus, atque in hoc umbellatim insident alii pedunculi in orbem positi, parvos, albos, & stellatos sustinentes flosculos. Quos insequuntur rotundæ Baccæ forma baccarum Juniperi, glabræ, ac superius brevi apice coronatæ, diu virentes, ac tandem flavescentes, sub externa tenui pellicula fusca quædam locantur semina, plerumque trigono-acuta, an rotundo dorso notata.

LXI. HOOFDSTUK.

De witte, en zwarte Amboinsche bastaard China Wortel.

DUs verre de geslagten van Smilax, of Convolvulus lævis Indicus beschreeven hebbende, zullen wy ook eenige zoorten van Smilax aspera, of steekende Winden voortbrengen, en 't eerste een doornachtig gewas, 't welk men voor een wilde zoorte van Radix China houd, en zeer na met onze steekende Winden overeenkomt. *De Amboineezen noemen deze kruiden in 't gemeen* Tallan, en Assaibe, *dat is gevleugelt, en tandpeuterskruid Hebbende daar van vier, of meer zoorten, waar van wy de twee doornachtige in dit Hoofdstuk zullen beschryven, te weten de witte, en de zwarte; welk beide met* Radix China *de beste gelykenisse hebben, en andere in de volgende.*

De eerste Pseudo-China alba, *of witte bastaard China, is onderdeeld in smalbladige, meest van een gedaante. De smalbladige is de gemeenste, deze heeft zeer lange, gladde, ronde, taaje, en houtachtige stelen, ruim een schaft ... zyn gronder ... hard, en taai, dat menze geenzins afbreeken kan, maar in 't bougen, of draajen, scheurenze licht in de lengte, en hebben van binnen een slymerigen zap als Rottang. Aan de stelen staan hier en daar eenige kromme haken, of doornen, gelyk aan den Egelantier, doch kleender. De meesten staan beneden, naast de wortelen by de knien der bladeren, maar de voorste ranken hebben 'er weinig.*

De bladeren staan enkel aan hare knien op korte stelen, zy gelyken eenigzins na de Obis-bladeren, doch zyn achter zoo breed niet, en zonder ooren, want van een smal begin werdenze schielyk bread, en loopen allenskens stomp toe, voor aan met een korte dikke spitze, die gemeenelyk nederwaarts gebogen staat. De bladeren zelfs zyn vier, en vyf duimen lang, derdehalve bread, hoog groen, glad, en styf, met evene kanten, hebbende in de lengte drie zenuwen, die beneden scherp uitsteken, en boven subtile groeven maken, met nog twee subtile zenuwen langs de randen. By ieder blads voet tegen over staan twee clauwieren, die zig zeer vast om de ruigten winden, zoo dat men ze qualyk afbreeken kan, en zoo zy die niet bereiken konnen, staan ze met haar achterste deel regt.

By de voorste nieuwen bladeren ziet men deze clauwieren niet, als mede by de achterste, en oudste, maar wel hare stompe, uit wiens schoot, of ter zyden het blad een ander steeltje voorkomt, een dwers duim lang, en daar op in een ronde dolle andere steeltjes, die kleine, witte, en gesternde bloempjes voortbrengen. Daar op volgen ronde Besien, in de grootte als Jeneuer-besien, glad, en met korte spitzen boven op, langen tyd groen blyvende, ten laatsten wordenze geelachtig, onder het buitenste dunne velleke leggen eenige bruinachtige zaaden, meest driehoekig, spits, met een ronde rugge.

Radix duplex est, ad stipitem pollicem circiter longa, ac transversalem pollicem crassa, magnam habens similitudinem cum Radice Chinæ, sed quæ multo nodosior est, ac durior, adeoque lenta, & lignosa, ut vix dissecari possit, interne levis, ac fungosa instar Ubi radicis, insipida, & rotunda, multasque emittit duras, longas, & incurvas, seu circinnatas fibrillas, non profunde in terram penetrantes, sed quæ magnum undique obcupant locum. Hic & illic ad primariæ radicis partem similia generantur nodosa tubera, primo mollia instar illorum Ubi, dein quoque lignosa, quæque novos aliquando emittunt surculos, qui matrem restituunt, quum hæc inveterata fuerit.

Hinc fit, quod hæc planta sponte sese multiplicet, & sub aliis herbis tantam formet intricationem, ut locus impervius sit, quum hæc flagella diffringi nequeant.

Cum hac convenit planta, quæ ex Ternata mihi transmissa fuit nomine Chinæ spuriæ, quæ crescebat circa Gamulammam in levibus silvis. Flagella ejus paucas gerebant spinas, siccataque ejus folia pallide cinerea erant, angustiora, & longiora quam in Amboinensi, tribusque nervis longitudinalibus pertexta, radices ejus erant densiores, solidiores, & molliores quam in Amboinensi, unde cum vera China propius conveniebant, sed duriores, magisque nodosæ erant. Castilienses ibi habitantes hisce utuntur defectu veræ Chinæ, sed duplici dosi, quum tamen debilis sit ejus operatio. Tales radices aliquando etiam in Amboinensi nostra Pseudo China conspiciuntur, veræ adeo similes, ut fallaces Sinensium mercatores huic illas admisceant, simulque nobis vendant, a vera autem facile dignosci potest, quum China hæc spuria semper russior, durior, & lignosior sit. Sinenses quoque non tantam faciunt injuriam, quum mundus vult decipi, hocque est ex Amboinensium sententia, qui credunt Caju Tsjina duplex requiri, marem, & feminam, albicantem, & mollem veram Chinam habentes pro femina, ac russam duramque marem, quas simul semper emere cupiunt.

Pseudochina alba latifolia bina ternave emittit ex unica radice flagella, minimum digitum circiter crassa, multoque duriora, & lentiora priore, sed quæ pauciores gerit hamos, atque in senectute flavescunt, tantamque induunt duritiem, & stabilitatem, ut pro baculis adhiberi possint.

Folia eodem locantur modo, solitaria, & ample distantia, cuivis autem folio binæ obponuntur claviculæ, sed multo majores quam in priore specie, septem, octo, & duodecim pollices longa; a quinque ad octo pollices lata, firmaque, & glabra instar chartæ, plerumque semi conniventia, ac pedunculum habent retro flexum. Tres majores nervi per longitudinem decurrunt, qui inferius instar acutorum dorsorum protuberant, cum binis aliis minoribus ad oras positis, superne autem hi in folio sulcos formant, foliaque superius in obtusum crassumque determinantur apicem deorsum flexum, sique hoc destituuntur, superius bifida, seu sulcata sunt. Inferius binas quoque gerunt rotundas auriculas, atque hinc cum Ubiorum foliis magis conveniunt.

Flores, fructusque similibus increscunt radiatis umbellis, hujus autem baccæ majores formant fasciculos, diuque virent, exterius obductæ alba, ac cinerea medulla, interne succosæ, & mollibus repletæ granulis, in senectute autem siccæ sunt, & Minium habent colorem.

Vera ejus radix quoque brevis est, pollicis segmentum referens, dura, & lignosa, multis, crassis, & longis obducta fibrillis, quæ terram non profunde petunt, sed transversaliter, & sub ejus superficie prorepunt, non rectæ, sed sinuosæ, lentæ penitus, ac quæ diffringi nequeunt. Teneræ vero crassitiem habent lumbricorum terrestrium, suntque albæ, & molles, saporis aquosi. Surculi, seu turiones ad binorum triumve pedum altitudinem excrescunt, atque ad palmæ longitudinem superius molles, & succosæ sunt, edique possunt instar Asparagorum.

Floret Octobri, fructusque maturescunt subsequentibus siccis mensibus.

Secun-

De wortel is tweederlei, langs den stam omtrent een duim lang, en een dwers duim dik, groote gelykenisse hebbende met den Radix China, doch veel knoestiger, en harder, vol knobbelen, zoo houtachtig, en taai, dat men ze qualyk doorsnyden kan, binnen ligt, voos, als een zoorte van Oebis, zonder smaak, rond, en schiet veele harde, lange, en gekronkelde vazelingen uit, niet diep in de aarde, maar een groote plaats rondom beslaande. Hier en daar aan een stuk van de hoofd wortel gewinnen zy diergelyke knoestige knobbelen, eerst zagt als Oebis, daar na mede houtachtig, ende somwylen nieuwe scheuten voortbrengende, die de moeder verpoozen, als zy oud geworden is.

Hier door komt het, dat dit gewas zig zelfs vermenigvuldigt, en onder andere ruigten zulken verwerringe maakt, dat de plaats niet te passeeren is, want daar geen kans is deze Ryzen door te breeken.

Hier mede komt overeen, 't geene my uit Ternaten over gezonden is, met den naam van bastaart China, groejende omtrent Gamulamma, in 't kreupelbosch. De ranken hadden weinige doornen, de gedroogde bladeren daar aan, waren ligt grauw, smalder, en langer dan aan 't Amboinsche, ook met drie zenuwen in de lengte geteekent, de worteien waren digter, massiver, en zagter dan aan 't Amboinsche, derhalven met de regte China nader over een komende, doch nog al harder, en knobbeliger. De Castiljanen aldaar woonende, gebruikten ze by gebrek van de regte China, nemende dubbelde portie, wanneer ze nog al slappelyk werkt. Diergelyke wortelen vindt men ook somtyds aan onze Amboinsche Pseudo-China, de oprechte zoo gelyk, dat ze de bedriegelyke Sineeze kramers daar onder mengen, en ons te zamen verkoopen, zynde nogtans daar van ligt te onderscheiden, dewyl deze bastaart China altyd rosser, harder, en houtachtiger is. Ook hebben de Sineezen zoo groot ongelyk niet, want de weereld wil dog bedrogen zyn, en zy doen na der Amboineezen zin, dewelke gelooven, dat de Caju Tsjina tweederlei moet zyn, mannetjen, en wyfken, de witte, en zagte groote China voor 't wyfken, en de rosse harde voor 't mannetken houdende, die zy dan altyd te zamen willen kopen.

Pseudochina alba latifolia *geeft twee of drie ranken uit eene wortel, omtrent een pink dik, alzoo hard, en taai als de voorige, doch met weiniger haken bezet, en werden in de ouderdom bleek-geel, zoo hard, en styf, dat men ze voor wandelstokjes gebruiken kan.*

De bladeren staan op dezelfde manier, enkel, wyd van malkanderen, en tegen over ieder blad twee clauwieren, maar zy zyn veel grooter dan aan 't voorgaande, zeven, acht, en twaalf duimen lang, van vyf tot acht duimen breed, zoo styf, en glad als parkament, gemeenlyk half toeluikende, en met haren steel achterwaarts gebogen. Drie groove zenuwen gaan mede in de lengte, die beneden als scherpe ruggens uitbuilen, met nog twee kleendere langs de randen, maar boven maken ze groeven in 't blad, voor aan met een stompe, dikke spitze, nederwaards gebogen, en als zy die niet en hebben, zoo zynze vooren in tweeen gekloven. Achter hebben ze ook twee ronde billen, en daar door de Oebis-bladeren gelyker.

De bloemen, en vruchten komen in diergelyke holachtige dollen uit, maar deze korrels maken grootere bossen, blyven lang groen, buiten bedekt met een wit graauw merg, binnen zappig, en met weeke korrels, in de ouderdom werden ze droog, en Menie rood.

De regte wortel is mede kort, als een stuk van een duim, hard, en houtachtig, behangen met veele groote, en lange vazelingen, niet diep in de aarde gaande, maar dwers, en onder 't visch van dezelve kruipende, niet recht, maar bogtig, ganschtaai, en onverbreekelyk, dog de jongen in de dikte van Pierwormen, zyn wit, en malsch, waterachtig van smaak, de jonge uitspruitzels tot twee a drie voeten hoog, zyn omtrent een hand lang, aan 't bovenste eind mals, week, en konnen gegeten worden als Spergies.

Zy bloejen in October, en de vruchten worden ryp in de volgende drooge maanden.

De

Secundo *Pseudochina nigra*, quæ mas vulgo habetur, similia fere gerit flagella, ac folia instar prioris, illa vero tenuiora sunt, inferius vix minimum digitum crassa, ac subito gracilescunt, viridia plerumque, aliquando fuscus quidam color admixtus est, prope radicem striata, ac dense curtis obsita spinulis, seu hamis, qui plerumque in flagellis frequentiores sunt, quam in alba specie. *Si hæc flagella torqueantur*, vel frangantur, ita ut subtilia quædam ramenta alicujus cutim tangant, difficilem caussant pruritum, quod alba non efficit species.

Folia ejus septem, & octo pollices longa sunt, quinque lata, subtus quinque protuberantibus nervis cum binis minoribus ad oras positis distincta, qui inferius rotundi desinunt, nullas vero notabiles habent auriculas, ac superius eundem brevem gerunt apicem. Flores, fructusque tam raro profert, ut me huc usque lateant.

Radices sunt ingentes glebæ instar pugni, ex multis irregularibus nodis compositæ, multo magis convenientes cum vera China, binis prioribus albis. Illæ in superioribus partibus molles sunt, & succosæ, sed mox sub hac parte duræ, lignosæ, ac rufæ, siccæ vero fuscæ. Non directe sub flagellis, vel stipitibus locantur, sed parum ad latera, sursum emittentes similes duras, & lignosas fibrillas, quæ magis oblique prorepunt, quam rectæ terram petentes. Hujus primi turiones non eduntur, quum, uti dictum fuit, parum pruriunt, quam ob caussam radices quoque suspectæ habentur, licet sint majores, solidiores, & ad veram Chinam magis accedant alba specie.

Nomen. Latine *Pseudochina Molucca*, sive *Amboinica*. Malaice *Caju Tsjina Utan*. Amboinice *Assalhe tuni*, h. e. *dentiscalpium verum*. In Lochoa *Salhe Maruani*, h. e. puellarum dentiscalpium. Baleyice *Bana*. Javanice *Wana*. Quidam erronee hanc vocant *Schit Thuni*, sed hoc nomen est *Catti Catti*, seu *Nugæ silvarum*, aliis dicitur *Talla Talla*, seu *Talla Tallan*, quod nomen proprie competit *Ubio Polypodii*, vel potius *Ubio Nummulario*.

Prima species cognominatur *Pseudochina alba*, a pallido, & flavescente flagellorum colore, quæ distinguitur in angustifoliam, & latifoliam. Altera vocatur *Pseudochina nigra*, a nigricante petiolorum, & flagellorum colore, quæ mas quoque habetur, uti prior femina.

Locus. Prima angustifolia species, quæ optima censetur, non ita vulgaris est altera. In Ternata obcurrit circa Gamulammam, atque in aliis Moluccæ insulis haud procul a litore in minoribus silvis, ubi solum est pingue, & argillaceum, lapillis mixtum. Item in Hoeamohola, seu parva Cerama, in Amboina in plano Hilæ sinu. Latifolia nota est in cunctis Amboinæ insulis, tam in litore, ubi solum est nigrum, ac lapillis mixtum, quam in vallibus, & ad montium pedes scopulosos. Ubi difficilem formant intricationem, ac locum fere inpervium non tantum ob lenta, & infragilia sarmenta, sed etiam ob hamulos minimos vestibus noxios. Nigra species magis in ipsa crescit terra quam in litore, nec ita periculosa est vestibus, quum plurimi hami radicibus adstant, ac superiora flagella nuda sunt.

Usus. Hæ herbæ apud Amboinenses in pauco sunt usu, & nigra fere in nullo; alba tam angustifolia, quam latifolia plurimum adhibentur ad dentiscalpia formanda ex teneris ipsarum cauliculis, quum illa ad finem parum contunduntur, ac dentes ipsis fricantur, unde puri, ac simul firmi redduntur, atque hinc dicta obtinuere nomina. Teneri caules adhuc molles, cum superioribus teneris foliis ab Amboinensibus coquuntur, & eduntur aliis mixta oleribus. Sic quoque tentavi turiones albæ speciei, & maxime latifoliæ, qui nondum ulnæ altitudinem attigerunt, ac foliis adhuc destituuntur, quo usque molles, & succosi sunt, in aqua ebullitos cum aceto, & oleo edere instar Lactucæ Asparagorum, qui præterquam quod fatui sint, parum adstringunt, uti *Bellonius* testatur, Græcos *Smilacbiam* suam tali modo edere, qui proprie sunt teneri surculi, seu turiones *Smilacis asperæ*.

Nodo-

De tweede Pseudochina nigra, *of zwarte bastaart China, die men voor 't mannetjen houd, heeft schier diergelyke ranken, en bladeren, als de voorgaande, doch de ranken zyn dunder, beneden schaars een pink dik, en schielyk dunder wordende alle gras-groen, en somtyds met wat bruin gemengt, by de wortel gestreept, en digt met korte doorntjes, of haakjes bezet, die men doorgaans aan de ranken nog meerder vind, dan aan de witte zoorte. Als men deze ranken draait, of breekt, dat de subtiele sprankelen iemant op de huid komen, zoo veroorzaken ze een moejelyk jeuken, 't welk de witte zoorte niet doet.*

De bladeren zyn zeven, en acht duimen lang, vyf breed, van onderen met vyf uitstekende zenuwen neffens twee mindere langs de randen, achter loopen ze mede rond toe, doch hebben geen merkelyke hillen, en van voren dezelve korte spitze. Bloeizel, en vruchten draagt het zoo zelden, dat ze my nog onbekend zyn.

De wortelen zyn groote klompen, als een vuist, uit veele ongeschikte knobbelen te zamen gezet, veel merkelyker met de regte China overeen komende, dan de beide voorgaande witte. Aan de bovenste delen zyn ze murw, en week, maar schielyk daar onder hard, houtachtig, en rosch, de gedroogde bruin. Zy staan niet recht onder de ranken, of stammen, maar wat ter zyden, van boven uitzendende diergelyke harde, en houtachtige vezelingen, die meer dwers kruipen, dan regt in de aarden gaan. De eerste uitspruitzels hier van worden niet gegeeten, dewylze, als gezegt, wat jeuken veroorzaken, om welke redenen men ook de wortelen suspect houd, schoon zy grooter, massiver, en de regte China gelyker zyn, dan de witte zoorte.

Naam. *In 't Latyn* Pseudochina Molucca, *ofte* Amboinica. *In 't Maleyts* Caju Tsjina Utan. *In 't Amboins* Assalhe tuni, *dat is* dentiscalpium verum, *of Tantpeuters-kruid. Op Leaboe* Salhe Maruani, *dat is Tantpeuter van de Meysjes. In Baleys* Bana. *In 't Javaans* Wana, *zommige noemen 't abuysselyk* Schit Thuni, *want dat is de naam van* Catti Catti, *of Praatjes, zommige noemen 't ook* Talla Talla, *of* Talla Tallan, *welke naam toekomt het* Ubium Polypoides, *of nog beter het volgende* Ubium Nummularium.

De eerste zoorte werd bygenaamt Pseudochina alba, *dat is witte bastaart China, van de licht-groene, en geelachtige coleur der ranken, onderdeels in smalbladige. De tweede zoorte hiet* Pseudochina nigra, *of zwarte bastaart China, van de zwart-groene coleur der stelen, en ranken, die men ook voor 't mannetjen houd, gelyk het voorgaande voor 't wyfje.*

Plaats. *De eerste smalbladige zoorte, die men voor de beste houd, is zoo gemeen niet als de andere. Men vindtze in Ternaten omtrent Gamalamma, en in andere Moluxe Eilanden, niet verre van strand, in 't kreupelbosch, daar vette kleigrond is, met stenen gemengt, als mede op Hoeamohel, of klein Ceram. In Amboina op den vlakken hoek van Hila. Het breedbladige is bekend in alle Amboinsche Eilanden, zoo wel op strand, daar een zwarte, en steenige grond is, als in de Valleyen, en in 't hangen van de bergen, daar het klippig is. Over al makenze een moejelyke verwerring, en den plaats ondoorgangelyk, niet alleen wegens de taaje, en onverbreekelyke Ryzen, maar ook wegens de styve haakjes, voor de kleeren zorgelyk. De zwarte zoorte wast meer landwaart in, dan op strand, en is zoo zorgelyk niet voor de kleederen, dewyl de meeste haakjes by de wortelen staan, en de voorste ranken kaal zyn.*

Gebruik. *Deze kruiden zyn by Amboineezen in klein gebruik, en de zwarte schier tot niets. De witte, zoo smal, als breedbladig, zyn meest in gebruik, uit derzelver jonge stelen Tantpeuters te maken, als men de stokjes aan 't eene einde wat kneust, en de tanden daar mede wryft, waar door zy zuiver, en met eene vast zullen worden, waar van dan de voorschreeven namen komen. De jonge stelen, die nog week zyn, met de voorste malze bladeren, werden by de Amboineezen gekookt, en gegeeten onder andere moeskruiden, zoo heb ik ook geprobeert, dat de eerste uitspruitzels van de witte zoorte, doch meest van de breedbladige, die nog geen elle hoog zyn, en zonder bladeren, zoo verre zy week, en malsch zyn, in water opgekookt met Azyn, en Oly, als Salade van Spargies konnen gegeeten worden, hebbende by hare laffigheid een kleine zamentrekking, gelyk* Bellonius *getuigt, dat de Grieken met hare* Smilachia *doen, 't welk zyn de jonge, en teere uitspruitzels van de* Smilax aspera.

De

Nodosæ radices angustifoliæ speciei, quam diu molles sunt, coqui, & edi possunt instar aliorum Ubiorum, sed pessimum est, tam raro obvias esse, quum apri hasce exfodiant, & comedant.

Vetustæ vero, & duræ radices interne pallide ruffæ, depurantur, & veræ admiscentur radici Chinæ, ac pro ejus mare venduntur, quales ex Sinensi provincia Foeekien adducuntur; in Ternata, uti dictum fuit, adhibentur defectu veræ Chinæ, sed duplici dosi.

Flagella multum adhibentur loco Rottang Java, ex quibus coronæ ollarum ingentium formantur, ut & oræ Goeroerongs nectendæ, quæ sunt vasa Tiffadorum, in quæ arborum humores depluunt. Lignosæ longæque radices fibrosæ, undique circa magnam excretæ radicem, in quibus sæpe tubera observantur, instar minorum Ubiorum, magnam habent similitudinem cum *Sarsa Parilla*, quæ cum *Radice Chinæ* ad unum pertinent genus, atque adfines sunt *Smilaci asperæ*. Fibrillæ vero Amboinensis nostræ *Pseudo-chinæ* multo duriores sunt, magisque lignosæ illis *Sarsæ Parillæ*, neque de ipsarum usu apud incolas quidquam notum est.

In *Hort. Malab. part.* 7. *Fig.* 31. similis describitur *Pseudo China* sub nomine *Cari Villandi*. Bracm. *Carapu*. Portug. *Raiz d°. Boba*. Belgice *Pokhout*.

De knoestige wortels van de smalbladige zoorte, zoo lang zy malš zyn, konnen gekookt, en gegeeten worden als andere Oebis, doch het slimste is, dat men ze zoo weinig vindt, om dat de wilde Verkens daar nagraven, en die opeeten.

Maar de oude, en harde wortelen, zynde van binnen licht ros, werden schoon gemaakt, en onder de opregte Radix China gemengt, en voor het manneije daar van verkogt, gelyk men ze anders uit de Sineeze provintie Focksen brengt; In Ternaten, als gezegt, gebruikt men ze by gebrek van de opregte China, als men dubbele portie daar van neemt.

De ranken werden veel gebruikt, in plaats van Rottang Java, om kranzen van groote potten te maken, als mede de randen om de Goeroerongs te binden, 't welk zyn de vaten der Tiffadoors, daar in zy den boomdrank Tyffeeren. De houtachtige lange vazelingen rondom de hoofdwortelen uitgebreid, en daar aan men zomtyds knobbelen vind als kleine Oebis, hebben groote gelykenisse met de Sarsa Parilla, *dewelke met de* Radix China *eenderlei slag van gewas is, uit de maagschap van* Smilax aspera. *Doch de vazelingen van onze Amboinsche* Pseudochina *zyn vry harder, en houtachtiger dan* Sarsa Parilla *behoort te zyn, ook is van haar gebruik by deze Inlanders nog niets bekend.*

In Hort. Malab. part. 7. Fig. 31. *werd diergelyken* Pseudo China *beschreeven onder den naam* Cari Villandi. *Bramm.* Carapu. *Portug.* Raiz d°. Boba. *In 't Duits* Pokhout.

Tabula Centesima Sexagesima Prima

Pseudo-Chinam exhibet *Amboinensem*, cum radice ejus A deporata *veram* referente *Chinam*.

De Hondert een en sestigste Plaat

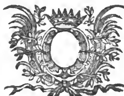
Vertoont de *bastaard China* plant der *Amboineezen*, met deszelfs *schoongemaakte wortel* A de *waare China wortel* verbeeldende.

OBSERVATIO.

Hæc est Smilax Virginiana, spinis innocuis armata, latis Canellæ foliis, radice arundinacea, crassa, & carnosa, forte China spuria nodosa *C. B. Pin. Plukn. Almag. p.* 349. & *Phyt. Tab.* 110. *Fig.* 5. Huc spectat Kari Vilandi *H. Malab. part.* 7. *Tab.* 31. ubi vide notas, & *Sam. Dale* in *Pharm.* in *4to. pag.* 184. ad Chinam Occidentalem, & *Thes. Zeyl. p.* 217. ubi vocatur Smilax Indica, spinosa, folio Cinnamomi, Pseudochina quibusdam, *Mus. Zeyl. p.* 22. &c.

AANMERKING.

Dit is de Virginische Smilax, met onschadelyke doornen gewapent, en breede bladen van de Canelia, met een rietachtige, dikke, en vleeschige wortel, mogelyk de valsche knobbelige China, van *C. B. Pin.* by *Plukn. Almag p.* 349. en *Phyt. Tab.* 110. *Fig.* 5. Hier toe behoort de Kari Vilandi, van de *H. Malab. part.* 7. *Tab.* 31. alwaar de aanteekeningen ziet, als mede *Sam. Dale Pharmac.* in *4to. pag.* 184. by de West-Indische China, en de *Thes. Zeyl. p.* 217. alwaar ze genaamt werd Indische, doornachtige Smilax, met het blad van de Caneel, by zommige Pseudochina *Mus. Zeyl. p.* 22. &c.

CAPUT SEXAGESIMUM SECUNDUM.

Adnotatio in Radicem Chinæ, & Sarsam Parillam.

QUum præcedentem plantam *Pseudo-Chinam* vocaverim, necesse erat addere descriptionem formamque veræ Chinæ, hoc autem hucusque nequeo efficere, quum hanc in vera sua patria crescentem non viderim, contentum itaque me oportet esse, addendo ea, quæ alii de ea scripserint auctores, & cujus notitiam porro desumpsi ex plantula, quam ab aliis accepi.

Radicem Chinæ speciem esse *Smilacis asperæ*, præ aliis testatur *Christoph. Acosta cap.* 29. ubi dicit, in Malabaris quoque crescere regionibus, longa emittentem spinosaque flagella, ad summum minimum digitum crassa, aliis *Convolvuli spinosi* similia, folia gerentia illis *Plantaginis latifolii* similia. Radices ejus aliquando pugnam crassæ sunt, plerumque vero minores, ac multæ simul dependentes, quædam interne albæ, quædam rubentes. Sinice has vocat *Lampatan*, Decanice *Lampaos*, Canarice *Bonti*, Turcice, Arabice, & Persice *Coph China*.

Quosdam interrogavi Sinenses, qui præ se ferunt hanc optime novisse, quique mihi declarabant Amboinensem nostram spuriam Chinam, angustifoliam nempe modo crescendi, radicibus, & foliis satis bene convenire cum vera radice Chinæ, quæ in ipsorum crescit patria, eodemque modo arbores adscendit, ubique sese circumvolvens, sed non consentiebant, an ipsorum planta esset spinosa, vel glabra, quidam spinas adfirmabant, plurimi hasce negabant.

Posset verum esse, inferiores caules radici proximos spinosos esse, alios non, nec tam adcurate ad hæc adtendisse.

Radices ejus majores erant, molliores, interne albæ, nec tot duras gerebant fibrillas, sed ex paucis, ac tenuibus, quas gerebant, alii minores dependebant nodi, quales in Combilio observantur.

Teneræ radices ibi adeo molles sunt, ut sub cineribus torreri possint, & edi instar Ubiorum. Sic quoque pauperes, & plebei penuriæ tempore hns radices magna exfoderent copia, quas contunderent, lavarent, & farinam ex iis [illegible] regionibus cum Sagu fit, quam ad cibum adhibentes in pultem coquunt instar Papedæ, hoc autem sæpe adfert incommodum, quod, si nimium usurpetur, ac nimis diu, Hydropicum caussat Sanguinem, & Diarrhæas excitet.

Declararunt quoque mihi siccatas radices non ita in ipsorum patria usitatas esse, quam apud alios populos ad luem Veneream curandam, quem in finem quoque in cunctas Indiæ Orientalis regiones deferuntur.

Quod *Pater Martinus* describit in Atlante suo Sinico, in sexta provincia Suchien dicta *pag.* 65. de *Folin*, quam veram vult æstimari radicem Chinæ, non adsentire possum. *Folin* enim nihil aliud est, quam quod Sinensium vulgus vocat *Hoelen*, ex Suchuena quoque adlatum, quæ radix est bulbosa, mollis, & sordide albicans interne, ad radices crescens vetustarum Pinorum, quæ neutiquam adfinis est ulli *Smilaci*, sed potius species *tuberis terræ*, ex ipso plurimorum Sinensium relatu, nulla proferens flagella, vel folia. Adsentior tamen quosdam hanc producere surculos, quantum audivi, ex quibus locis notari potest, ubi reconditur. Similem fere plantam describimus infra *libr.* 11. *cap.* 17. in *Tubere regio*.

Si itaque vera fuerit *Radix Chinæ* planta ista, quæ pro hac fuit transmissa a Portugallo quodam patre ex Makkau circa annum 1682. Bataviam reverendo Domino *Theodoro Sassio*. Item ista planta, quæ mihi anno 1685. ex Ternata fuit transmissa, ibique deducta ex Mindanaua, utræque sub nomine *veræ radicis Chinæ*, tum credendum mihi est *Christoph. Acostam* non veram, sed spuriam vidisse Chinam, circa Goam crescentem, quæ forte eadem est, cum præcedente *Pseudochina*, spinosam enim dicit esse, quum in utrisque hisce plantis nullas observaverim spinas, vel ipsarum quasdam partes, vel vestigia.

LXII. HOOFDSTUK.

Aanmerking op de China Wortel, en de Sarsa Parilla.

DEwyl ik de voorgaande plante een bastaart China *hebbe genoemt, zoo was nu nodig de beschryving der gedaante van de opregte Radix China daar by te doen, doch 't zelve kan ik nog niet doen, als hebbende dezelven in haar regte Vaderland nooit zien groejen, ik moet my dierhalven behelpen met 't geene andere Autheuren schryven, en met een halve kennisse genomen van een plantje, dat ik daar van gehad hebbe.*

Dat Radix China een zoorte van Smilax aspera *zy, getuigt onder anderen* Christoph. Acosta cap. 29. *daar by zegt, dat ze in de Malabaarze landen ook wassen, met lange doornachtige ranken, op het meeste schaars een pink dik, de* stekende Winden *gelyk, met bladeren van* breedbladige Weegbree. *De wortelen zyn somtyds een vuist dik, merendeels kleinder, en veele by malkander hangende, binnen sommige wit, sommige roodachtig. Hy noemt ze in zyn Sinees* Lampatan, *in Decan* Lampaos, *Canaryns* Bonti, *in 't Turks, Arabies, en Persies* Coph China.

Ik hebbe eenige Sineezen ondervraagt, die haar vermaten dezelven wel te kennen, dewelke my verklaarden, dat onze Amboinsche bastaart China, te weten de smalbladige aan wasdom, wortelen, en bladeren redelyk wel over een quamen met de regte Radix China, die in haar land wast, ook op dezelve manier de bomen opliep, en zig over al omslingerde, doch zy waren niet eenparig daar in, of de hare doornen hadden of niet, sommigen zeiden ja, de meesten zeide neen.

Het zoude wel konnen zyn, dat de onderste stelen naast den wortel eenige doornen hebben, de andere niet, en dat zy daar zoo naauw niet opgelet hebben.

De wortelen waren grooter, zagter, van binnen witachtig, en hadden zoo veel harde vezelingen niet, maar aan de weinige, en dunne, die zy hadden, hingen andere kleine knobbels, gelyk men aan 't Combili ziet.

De jonge wortelen zyn daar zoo mals, dat men ze onder de assche braden, en eeten kan als Oebis. Zoo souden ook de arme luiden by diere tyden, deze wortelen in menigten uitgraven, dezelve stoten, wasschen, en een meel daar uit bereiden, gelyk men hier te lande met de Sagu doed, 't welk zy dan in de kost gebruikende tot een bry kooken, gelyk Papeda, doch het brengt dikwils dit ongemak by, dat het te veel, en langen tyd gebruikt, waterzugtig Bloed, en Buikloop veroorzake.

Ook verklaardenze, dat de gedroogde wortelen niet zoo zeer in haar land als by anderen in gebruik zyn, om de Pokken te geneezen, tot welken einde zy ook in landen van Oost-Indien vervoerd werden.

Het geene Pater Martinus *beschryft in zyn Sineezen Atlas in de sesde provintie Suchuen* pag. 65. *van* Folin, *'t welk hy voor een opregte Radix China wil gehouden hebben, kan ik daar voor niet aanneemen. Want* Folin *is anders niet dan 't geene de gemeene Sineezen* Hoelen *noemen, en ook uit Suchuen gebracht werd, een bolachtige wortel, week, en vuil-wit van binnen, omtrent de wortelen van oude Pynbomen groejende, geenzins uit de maagschap van eenig* Smilax, *maar veel eer een slag van* Tuber terræ, *na 't verhaal van de meeste Sineezen, geen ranken nog bladeren voortbrengende. Bekenne echter gehoort te hebben, dat het eenige uitspruitzels voortbrenge, waar aan men den plaats bekennen kan, daar het leidt. Diergelyk gewas wy* lib. 11. cap. 17. *beschryven in* Tuber regium.

Indien het nu een regte Radix China *geweest is de plante, dewelke daar voor gehouden is door zekeren Portugeezen Pater uit Makkau, omtrent 't jaar 1682. na Batavia aan de Eerwaarde Heer* Theodorus Sass. *Als mede die plante, dewelke my Anno 1685. uit Ternaten toegekomen is, aldaar overgebracht uit Mindanau, beide onder den naam van* opregte Radix China, *zoo moet ik gelooven, dat* Christoph. Acosta *niet de opregte, maar een bastaard China gezien heeft, omtrent Goa groejende, en misschien dezelve met de voorgaande* Pseudochina, *want hy maakt ze doornachtig, daar wy aan die beide voorschreeven planten niet met al van doornen gemerkt hebben,*

Plantæ Domino Sassio missæ rudis addita fuerat ab isto patre delineatio, quæ sarmentum repræsentabat trifoliatum, quorum quodvis vix digitum longum, ac pollicem latum erat, in brevem obtusumque desinens apicem, nec plures uno medio nervo notabantur, qui fuscus delineatus erat.

Quodvis folium solitarium locatum erat ex nodo suo proveniens, atque inter interstitia circinnæ quædam conspiciebantur, seu claviculæ, addita porro erat brevis latina descriptio, ab eodem patre exarata, quæ utraque mecum communicatæ sunt liberalitate Botanici *Herbert de Jager*. Descriptionem huc addere inutile duxi, quum parum inlustrabat plantæ formam; auctor enim sese referebat ad vivam plantam a se transmissam in vase amplo, seu fictili, quæ in Maccaua jam emiserat sarmentum decem pedes longum, sed quod amputaverat; ut iterim novum regerminaret, uti & Bataviæ ad orgyæ longitudinem jam excreverat, sed dein iterum interiit magno damno, & tædio Botanicorum, qui hinc plenariam celebris hujus plantæ huc usque desiderant descriptionem.

Quatuor autem, vel quinque istæ plantulæ ex Ternata mihi transmissæ haud meliorem fortitæ fuere effectum, quum plurimæ fere jam interierant, reliquæ nos spe, & timore fallunt, varios emittebant caules ex unica radice ad ulnæ altitudinem, circa quas aliæ excrescebant plantulæ.

Caules hi potissimum erant erecti, vix minimum digitum crassi, rotundi, & glabri, herbacei, & flexiles, in multos articulos distincti. In superioribus folia locabantur solitaria, brevibus, ac crassiusculis in petiolis, minimum digitum circiter longis, illa vero binos digitos lata erant, utrimque in rotundum apicem excurrentia, crassa, pinguia, & mollia. Ipsorum oræ deorsum flexæ erant, ita ut subtus planum referrent cochleare, nullæque in hisce conspiciebantur venæ, nisi nervus medius, qui subtus acuto dorso protuberabat, ac superius sulcum formabat.

Ex sauciatis petiolis, ac foliis succus exstillabat viscosus serosusque, nullæ autem plantæ ullas gerebant claviculas, quum forte nimis teneræ adhuc essent, nullæ quoque in hisce observabantur spinæ, vel quod has æmulatur, crassæque summitates a Sole magna ex parte adustæ erant, vel a Cicadis comestæ, atque post anni spatium omnes interiere, ita ut nulla spes mihi amplius supersit, perfectam hujus speciei videre plantam; sufficiat itaque ex iis animadvertisse formam, & foliorum situm quodammodo convenire cum nostra *Pseudochina*, licet veræ folia non tribus istis nervis distincta sint, uti nostra. In ipsa Sina ejus binæ obcurrunt species. Alba, quæ mollissima, & optima, quæque femina habetur, potissimum defertur ex provincia Canton. Russior, & durior mas vulgo habitus in provincia crescit Fockien, sed plerumque sponte, atque silvestris est; unde & evenit, uti in præcedenti fuit dictum capite, hosce incolas semper marem, & feminam, h. e. russam, & albam simul vendere, quumque Sinenses mercatores russam non habent, tum in usum vocant Pseudochinam descriptam, quam in hisce inveniunt regionibus.

Nomen. Pharmacopæorum Lingua Latina hæc radix vocatur *Radix China*, cujus ultima vox Belgice legenda est *Tsjina*, seu *Tschina*, uti Portugalli suum *Ch* pronunciant, Latine vero illa regio vocanda est *Sina*, uti *Pater Martinus* in Atlante suo Sinico, aliique viri docti id satis demonstrarunt. Malaice vocatur *Caju Tsjina*, & *Ubat Radja*.

A Sinensibus nostris nunquam aliter audivi vocatam nisi *Boytsi*, & *Boetsi*, *Folin* enim, seu *Hoelen* ab illis omnibus pro alia habetur planta, nempe pro *Tubere terræ*.

Nomen *Lampahan*, quod ipsi *Acosta* tribuit, ipsis ignotum est. Russam Fockensem peculiariter vocant *Thouboytsi*, h. e. terrestris *Radix China*, quum in silvestribus montibus sine ulla cultura crescat, & proveniat.

Usus. De usu veræ Radicis Chinæ hic amplam descriptionem facere non est animus, quum hic non crescit, sed lectores ablego ad scripta *Garciæ Ab Orta*, & *Christob. Acostæ*, solummodo hic addam, binas me observasse res, quæ vires spectant hujus radicis, qua in re a Sinensium sententia differimus.

Nos

By de plante aan de Heer Saff gezonden, was door gemelde Pater gevoegt een groove afteekeninge van een rank met drie bladeren, ieder schaars een vinger lang, en een duim breed, met een korte stompe spitse, en niet meer dan een enkele middel-zenuwe, dewelke bruinachtig geteekent was.

Ieder blad stond alleen aan zyn lid, en tusschen beiden waren eenige krullen, of clauwieren geteekent, nog was daar by een korte beschryvinge in 't Latyn, door den zelve Pater gesteld, beide my medegedeelt door mildadigheid van den geleerden Botanicus Herbert de Jager. *De beschryvinge heb ik niet nodig geacht hier in te voegen, dewyl men daar uit weinig begrypen konde van de gedaante der plante, refererende zig den Schryver op de leevende plante, door hem overgezonden, in een breed aarde vat gezet, dewelke al in Maccau een rank geschoten hadde van wel tien voeten lang, doch van hem afgesneden was, op dat ze ander wegens een nieuwe zoude voortbrengen, gelyk ze ook op Batavia alreede een vadem lang uitgeschoten was, doch is naderhand weder uitgegaan, tot groot leedwezen van de liefhebbers; dewelke daar door tot nog toe een volkomen beschryving van die vermaarde plante missen moeten.*

De vier a vyf plantjes ons uit Ternaten toegezonden hebben niet veel beter geluk gehad, als zynde de meeste alreets uitgegaan, de resterende houden ons tusschen hoop en vreez; Zy schooten op met verscheide stelen uit eene wortel, tot de hoogte van een elle, rondom dewelke andere plantjes voort quamen.

De stelen stonden meest opgeregt, schaars een pink dik, rond, en glad, kruidachtig, en buigzaam, in veele leden verdeelt. Aan de bovenste stonden de bladeren enkel, op korte dikke steeltjes, omtrent een pink lank, twee vingers breed, achter en vooren in een ronde spitze toeloopende, dik, vet, en mals. De randen waren neerwaarts gebogen, zoo dat ze van onderen een vlak lepeltje geleeken, geen anderen aderen zag men daar aan, dan een middelzenuwe, dewelke van onderen met een scherpe rugge uitbuilde, en boven een groeve maakte.

Uit de gekwetste stelen, en bladeren liep een kleeverige weyachtige zap, maar geene van alle heeft eenige clauwieren voortgebragt, dewylze misschien nog te jong waren, van doornen, of doorens gelyken was 'er ook niets aan te zien, en de dikke toppen waren meest van de Zonne verzengt, of door de Sprinkhanen afgegeeten, en zyn na een jaar al te zamen uitgegaan, zoo dat ik na geen hoope hebbe een volkome plante daar van te zien, en laat my genoegen daar uit te bemerken, dat de gedaante, en stand der bladeren, eenige overeenkomst vertoonen met onze Pseudochina, *hoewel de bladeren van de regte geen drie ribben vertoonen, gelyk de onze. In Sina zelfs heeft men twee zoorten daar van. De witte, malste, en beste, die men voor 't wyfken houd, brengt men meest uit de provintie* Canton. *De rossere, en hardere voor 't manneken gehouden, groeid in de provintie Fockien, en meest in 't wild, waar van daan het gekomen is, gelyk in 't voorgaande capittel gezegt, dat deze Inlanders altyd manneken, en wyfken, dat is rosse, en witte te zamen willen koopen, en als dan de Sineezen Kramers de rosse juist niet hebben, zoo behelpenze haar met de voorschreeven Pseudochina, die ze in deze landen vinden.*

Naam. *In 't Apotheekers Latyn noemd men deze wortel* Radix China, *waar van men het laatste woord in 't Duits moet leezen* Tsjina, *of* Tschina, *gelyk de Portugeezen haar* Ch *uitspreeken, doch in 't Latyn moet men dat land noemen* Sina, *gelyk* Pater Martinus *in zyn Sineezen Atlas, en andere geleerde genoegzaam aanwyzen. In 't Maleyts noemd men ze* Caju Tsjina, *en* Ubat Radja.

Ik hebze van onze Sineezen nooit anders horen noemen, dan Boytsi, *en* Boetsi, *maar het* Folin, *of* Hoelen, *werd van hun allen voor een ander gewas gehouden, namentlyk voor een* Tuber terræ.

De naam Lampahan, *die hem* Acosta *geeft, is by hun lieden onbekend. De rosse Fockienze noemenze in 't bezonder* Thouboytsi, *dat is landelyke* Radix China, *om dat ze in 't wilde gebergte zonder eenige queekinge groeid.*

Gebruik. *Aangaande het gebruik van de regte Radix China wil ik alhier niet uitvoerelyk handelen, dewyl ze hier niet wast, maar den leezer wyzen tot de schriften van* Garcias ab Orta, *en* Christoph. Acosta, *alleenlyk moet ik hier aanroeren, dat ik twee dingen aangemerkt hebbe, aangaande de kragten van deze wortel, daar in wy van 't gevoelen der Sineezen verschillen.*

Wart

Nos enim Europæi cum plurimis incolis *Radicem Chinæ* habemus mollibus, ac subtilibus ex partibus constantem, sudorem excitantem, calefacientem, & exsiccantem. Uti *Garcias libr. 1. arom. cap.* 38. de se ipso testatur, sese post frequentem hujus radicis usum in tantam incidisse Hepatis exæstuationem, ut totum ejus corpus Erysipelatosum, & inflammatum quasi fuerit. Sic quoque varii incolæ per continuum hujus Decocti usum in tales incidere corporis exæstuationes, licet caussa ejus quoque adscribi possit ferventibus aromatibus, quæ plerumque ejus decocto admiscentur. Contra dicunt Sinenses radicem Chinæ constare quidem ex tenuibus, & subtilibus partibus, sed ipsi distincte adscribunt refrigerantem, & debilitantem qualitatem, ad cujus argumentum, & demonstrationem adducunt, multos pauperes in Sina recentes exfodere radices, & ad cibum adhibere, unde incidunt in Diarrhæam, Hydropem, & Paralysin, qui itaque effectus sunt frigoris, non vero caloris.

Secundo quam maxime miror Sinensium relatum, hanc nempe radicem in patria sua non æstimari, nec in re Medica esse in usu, sed solummodo inservire pabulo pauperum penuriæ tempore, quod mihi etiam adparuit ex laudata Portugallici patris epistola, in qua Sinenses declarant, hujus radicis usum melius notum esse Europæis, quam sibi ipsis. Item recentem radicem debiles possidere virtutes, unde & duplex ejus requiritur dosis, quum tamen credamus, noticiam, & usum hujus radicis ex istis regionibus ad nos pervenisse, uti præ aliis *Garcias l. c.* testatur, ejus adventu in Indiam anno Christi 1535. primo a Sinensibus mercatoribus hanc radicem Malaccam, atque inde Goam fuisse transportatam, & notam factam, quam in navibus secum ducebant non ad cibum, sed ad medicamentum, atque Portugallos tum temporis ab ipsis edoctos fuisse ejus usum, unde & ab illo tempore omiserunt usum Ligni Guajaci.

Unius alteriusve rei discrimen forte ulteriore investigatione componi posset, sed non lubet mihi multum temporis hisce terere, quum Medicinam non profitear, hoc autem scio, Sinenses multa aromata, quæ nos habemus calida usque in quartum gradum, dicere frigidæ esse naturæ, quod forte fortuna verum est, quæ enim exstinguunt naturalem nostrum, & temperatum calorem in corpore nostro, necessario hoc debent frigidum reddere, gracile, & lividum.

Sarsam Parillam, & *Radicem Chinæ* ad unum idemque pertinere genus, ad *Smilacem* nempe *asperam*, credere coactus fui, quum in fasciculis *Sarsæ Parillæ*, qui ex India Occidentali advehuntur, aliquando invenerim totos fasciculos, in quibus quadraginta, vel quinquaginta fibrillæ, quæ pro Sarsa Parilla adhibentur, ex unica diversa primaria dependebant radice, quæ omnino similis erat Radici Chinæ, vel saltem spuriæ nostræ Chinæ. Fibrillæ hæ interne lignosum nec rumpendum gerebant nervum, erantque hic & illic obtusis spinulis notatæ, uti in nostra Pseudochina; Ad majorem autem comprobationem hic adferam ea, quæ *Piso* scribit *libr. 4. cap.* 56. tres nempe *Pseudochinæ* species in Brasilia crescere, quæ ibi *Jupicanga* vocatur, quarum una tantum in usu est, quæque a binis aliis non usualibus distinguitur, quum vera minimas gerat spinas, radixque interne russa, cæterum forma sibi similes, folia gerentes Plantaginis, multasque proferunt baccas coloris aurantii, longisque lentisque flagellis arbores adscendunt. Ab incolis ad eosdem adfectus adhibetur, ad quos vera Radix Chinæ in usu est, licet debilioris sit virtutis.

Eodem in capite hanc describit *Sarsam Parillam*, quæ in Brasilia *Ira Pecanga* vocatur, cui eadem tribuit folia fructusque cum priore, excepto quod hujus baccæ primo virides, dein rubræ, ac tandem nigræ sint, in quibus dura quædam reconduntur ossicula, in radicibus autem magna detegitur differentia, quæ ad quosvis morbos Chronicos adhibentur. Putat forte primariam radicem unius, ac fibrillas alterius radicis, quæ re vera multum differunt, non adtendens, fibrillas Sarsæ Parillæ talem quoque habere transversalem majorem radicem, quam *Pseudochina* habet.

Want wy Europeanen met de meeste Inlanders houden de Radix China *voor lugtig, subtiel, en dun van deelen, zweetmakende, verhittende, en uitdrogende. Gelyk* Garcias lib. 1. arom. cap. 38. *van zig zelfe getuigt, dat hy na sterk gebruik van deze wortel in zulke verhittinge der levere gevallen zy, dat hem 't geheele lyf uitgeslagen zy met rooze, en vuurigheid. Zoo zyn 'er ook verscheide perzoonen onder de Inlanders door sterk gebruik van 't Decoctum in diergelyke verhittinge gevallen, hoewel men de oorzaak daar van ook toeschryven kan aan de heete speceryen, die ze gemeenelyk onder het decoctum mengen. Daar tegen zeggen de Sineezen, dat de Radix China, wel dun, en lugtig van deelen zy, maar schryven haar uitdrukkelyk een verkoudende, en slapmakende eigenschap toe, tot bewys hier van bybrengende, dat veele arme lieden in Sina de versche wortels uitgraven, en tot de kost gebruiken, waar door die vervallen tot Buikloop, Waterzugt, en Lamigheid, het welk immers effecten van koude, en niet van hitte zyn.*

Ten anderen ben ik verwondert over 't zeggen der Sineezen, dat deze wortel in haar land niet geacht, en in de Medicynen niet gebruikelyk zy, maar alleen tot voedzel van arme lieden te verstrekken in hongers nood, 't welk my ook gebleeken is uit den voorgenoemden brief van den Portugeezen Pater, waar in de Sineezen verklaren, dat het gebruik dezer wortel de Europeanen beter bekend zy dan hun lieden. Als mede dat de versche wortel slap van kragt is, en daarom een dubbelde portie moet gebruikt worden, daar wy nogtans gelooven, dat de kennisse, en 't gebruik dezer wortel eerst uit haar land gekomen zy, gelyk onder anderen Garcias loco cit. *getuigt, dat hy zyn aankomst in Indien Anno Christi* 1535. *eerstmaal door de Sineeze kooplieden te Malacca, en van daar na Goa gebracht is, en in kennisse gekomen zy, die ze op hare scheepen by zig hadden, niet om de kost, maar om haar te cureeren, en dat de Portugeezen doenmaal zulks van haar geleert hebben, van doen af verlatende het gebruik van 't Lignum Guajacum.*

Het verschil van 't een en 't ander zoude men misschien by nader onderzoek konnen effenen, doch het lust my niet veel tyd daar mede te spillen, als die van de Medicynen geen professie make, maar dit weet ik, dat de Sineezen veele speceryen, die wy voor heet ook in den vierden graat houden, koud van aard zeggen te zyn, 't welk by geval waar is, want uitdovende de natuurlyke, en gematigde hitte in ons lichaam, moet het zelve noodzakelyk koud, mager, en ongezien werden.

Dat nu Sarsa Parilla, *en* Radix China *onder een geslagt van kruiden behooren, namentlyk de* Smilax aspera, *heeft my bewoogen te gelooven, dewyl ik onder de bosjes van* Sarsa Parilla, *die men uit West-Indien brengt, zomtyds gevonden heb geheele bosjes, daar veertig a vyftig vazelingen, die men voor Sarsa Parilla gebruikt, aan eene diverse hooft-wortel hongen, dewelke gansch gelyk was de Radix China, of immers onze bastaart China. De vazelingen hadden van binnen een onverbrekelyke houtachtige zenuwe, ook waren die hier en daar met stompe doorntjes bezet, gelyk aan onze Pseudochina; Tot meerder bewys breng ik hier by, 't geene* Piso *schryft* lib. 4. cap. 56. *dat 'er drie zoorten van* Pseudochina *in Brasil wassen, aldaar* Jupicanga *genaamt, waar van maar eene gebruikelyk is, van de andere twee onbruikbare te onderscheiden, om dat de regte de minste doorns heeft, en de wortel van binnen ros, anders aan gedaante malkanderen gelyk, met bladeren als Plantage, veele Besien dragende, die goud-geel zyn, en met lange taaje ranken de bomen beklimmende. Zy werd van de Inwoonders tot dezelfde gebreeken gebruikt, als de regte Radix China, hoewel ze wat slapper van kragten is.*

In 't zelve capittel beschryft hy deze Sarsa Parilla, *in Brasil* Ira Pecanga *genaamt, die hy dezelfde bladeren, en vruchten geeft met de voorgaande, behalven dat deze Besien eerst groen zynde, daar na rood, ten laatsten zwart werden, met eenige harde steentjes daar in, maar de wortelen zouden veel verschillen, die tegens allerlei sleepende ziektens gebruikt werden. Hy betragt misschien de Hooft-wortel van 't eene, en de vazelingen van 't ander, dewelke in der daad verschillen zonder 'er op te letten, dat de vazelingen aan de Sarsa Parilla ook een zulke dwerze hooft-wortel hebben, als de* Pseudochina.

Franciscus Ximenes diversas quoque describit *radicis Chinæ* species, hic & illic in India Occidentali crescentes, optima vero ex Honduris adfertur, quæ maxime in Europam defertur.

In Mexica vocatur *Mecapatli*, diciteque multos hasce plantas pro una eisdemque habere speciebus, tantummodo radicibus diversas.

CAPUT SEXAGESIMUM TERTIUM.

Ubium Nummularium. Taly Cupan.

ALterum genus spinosorum Convolvulorum propius ad Ubia accedit, atque ab incolis pro Ubio silvestri habetur, in bina divisum species. Quarum prima est frugifera, seu femina: altera florifera, seu mas, utræque hoc in capite descriptæ.

Primo *Taly Coepan*, h. e. biobuli funis, inferne gerit spinosissimos, & parum striatos, obscureque virentes caules, in amplos articulos distinctos, qui tam dense curtis armati sunt spinis, ut vix tangi possint, superius vero caules rotundi sunt, pennam crassi, ac spinæ magis vagæ, ita ut in quibusdam flagellis fere nullæ conspiciantur, quædam vero unam alteramve gerunt modo ad nodum, quæque non vulnerant. Inferiora flagella quasdam orgyas longa sunt, dein sese in tenues dividunt chordulas, seu sarmenta, lenta, nec rumpenda, quæ folia sustinent, ac firmiter sese circumvolvunt.

Folia bina sibi obponuntur, sine claviculis, longiusculis insidentia petiolis, qui bina gerunt crassiuscula genicula, quorum unum ad suum ortum incurvum est, alterum rectum prope folium, atque ex illorum alis aliquando unum, aliquando bina nova excrescunt sarmenta, ita ut in uno articulo sex aliquando reperiantur caules. Folia optime referunt illa Ubiorum, suisque petiolis sibi obponuntur, quædam etiam cruciata sunt, inferius rotundis auriculis donata, sed non profundum formant sulcum, quædam enim ibi fere plana sunt, ac superius in oblongum definunt apicem, vix quinque pollices longa, ac tres transversales digitos lata, firma, glabra, intense viridia, subtus tribus acutis nervis longitudinalibus notata, ac binis aliis minoribus ad inferiores oras. Decidoorum foliorum petioli in breves obtusasque degenerant spinas, seu hamos, si crassissima sarmenta inflectantur, vel torqueantur, strident quasi, ac pluvioso tempore tractata subtilem emittunt succum, vel farinam, quæ cutim tangens pruritum caussat.

Extrema sarmenta sese dividunt in longos quosdam caules, ulnam vel binos pedes longos, in quibus primo conspiciuntur bigona capitula, sine notabili flore, uti in *Ubio fructifera*, seu *Abuo*, ex illis mox fructus excrescunt, forma sua ex tribus compositi alis, in triangulo positis, in quibus nulla fere solida detegitur substantia, suntque primo virides, dein gilvi, nec diu clausi manent. Per Solem enim hi fructus tacti mox dehiscunt in tria paria, quæ inferius ad pedunculum connexa dependent, quodvis vero par componitur ex binis rotundis, & firmis pelliculis, chartaceis quasi, ita ut composita sint ex binis dimidiis partibus binarum distinctarum alarum, quæ angulum formant 120. circiter graduum, intusque eleganter argentei sunt hi fructus, glabri, & splendentes, præsertim si Sol hos irradiat, e longinquo autem referunt amenta quædam, ex quibus undique dependent plurimi Hollandici biobuli. Quamdiu clausi erant, quævis ala inter binas suas janus abscondebat ingentem, ac fuscam squamam, in medio crassiusculam, quæ semen est, mox deciduum, quum fructus sese aperit, ac per ventum projicitur, unde & raro maturum in hoc detegitur semen, tria vero istorum parietum paria cum circulis intermediis diu ex cauliculis dependent. Hujus radix duplex quoque est, uti in *Pseudochina*.

Genti-

Franciscus Ximenes *beschryft ook verscheide zoorten van* Radix China, *hier en daar in West-Indien wassende, doch de beste komt uit de Hondùras, die meest na Europa vervoerd werd.*

Zy werd in Mexico Mecapatli *genaamt, hy bekend ook, dat veele deze planten voor eenderlei geslachte houden, alleenlyk in de wortelen verschillende.*

LXIII. HOOFDSTUK.

De Penning Oebi.

H*Et tweede geslacht van de steekende Winden komt nader met de Oebisse overeen, en werd van de Inlanders voor een wilde Oebi gehouden, verdeeld in twee zoorten. De eerste vruchtdragende, of wyfken: de tweede bloemdragende, of manneken, beide in dit Capittel beschreeven.*

De eerste Taly Coepan, *dat is dubbeltjes touw, heeft van onderen zeer doornachtige, en wat gestreepte donkergroene stelen, in wyde leden verdeelt, en zoo digt met korte doorntjes bezet, dat men ze qualyk aantasten durft, doch na boven toe werden de stelen regt rond, een schaft dik, en de doornen werden ydel, zoo dat ze sommige ranken schier geheel niet hebben, zommige hebben 'er maar een, of twee by de knien, die echter niet quetzen. De onderste ranken zyn eenige vademen lang bloot, daar na verdeelenze hun in dunne Chordulen, taai, en onverbreekelyk, die de bladeren dragen, en zig vast omslingeren.*

De bladeren staan twee en twee tegens malkanderen, zonder clauwieren, op langachtige stelen, die twee dikachtige knien hebben, het eene krom by zyn oorsprong, het andere regt by het blad, komende uit haren schoot zomtyds een, zomtyds twee nieuwe ranken voort, zoo dat men aan een lid zomtyds zes stelen ziet. De bladeren gelyken zeer wel na de Oebis-bladeren, staan ook met hare stelen na malkanderen, en zommige in 't kruis over malkanderen geboogen, achter met ronde billen, doch geen diepe keep makende, want zommige aldaar schier vlak zyn, en vooren met een langachtige spitze, schaars vyf duimen lang, en drie dwars vingers breed, styf, glad, hooggroen, van onderen met drie scherpe zenuwen in de lengte, en nog twee kleendere by de agterste kanten. De stelen van de afgevallene bladeren veranderen in korte stompe doornen, of haken. Als men de dikste ranken buigt, of draaid, zoo krakenze zeer, en by regenachtig weer gehandelt, spattenze een subtilen zap, of stof uit, die op de huid komende een jeuken veroorzaakt.

De uiterste ranken delen hun in ettelyke lange stelen, een elle, of twee voeten lang, daar aan men eerstelyk twee hoekige knopjes ziet, zonder merkelyk bloeizel, gelyk aan het Ubium fructiferum, *ofte de* Ahun, *daar uit straks de vruchten werden in hare volkome gedaante, gemaakt van drie vlerken, regt in een drieangel te zamen gevoegt, zoo dat schier niets massiefs daar aan is, eerst groen, daar na vaal, en blyven niet lange gesloten: Want door de Zon geraakt zynde, berstenze straks open, in drie paren, agter by den steel aan malkander hangende, ieder paar is gemaakt van twee ronde, en styve vellekens, als perkementjes, zoo dat zy gemaakt zyn uit twee helften van twee byzondere vlerken, dewelke den hoek maken van omtrent 120. graden, binnen schoon zilververwig, glad, en glimmende, inzonderheid als de Zonne daar op schynt, van verre vertoonende veele snoeren vol Hollandze dubbeltjes. Doenze nog gesloten waren, bergde ieder vlerk tusschen zyn twee deurtjes een groote, en bruine schubbe, in de midden dikachtig, dewelke het zaad is, terstond uitvallende, het geen, als de vrucht haar opent, door de wind verwaaid werd, dies men zelden dit rype zaad daar in vindt, maar de drie paren deurtjes met de hoepels tussen de kanten blyven lang aan de steel hangen. De wortel is mede dubbelt, als aan de* Pseudochina.

De

Genuina inferiorque radix Rapa est, paulo minor pugno, ex variis constans tuberculis, cujus substantia mollior est, quam in Pseudochina, præsertim externa, quæ Ubii fere refert radicem, sed cujus partes quam maxime inregulares sunt, molles enim, ac lignosæ, & in terram quasi degeneratæ inveniuntur partes in una eademque Rapa, saporis aquei, & paululum amaricantis, ad cibum inepta, ac tempore penitus lignosa est, nec major Nuce Juglande.

Supra & undique circa Rapam multæ, duræ, & lignosæ locantur radices, seu fibrillæ, quarum tenuissimæ, & longissimæ juxta terræ superficiem prorepunt, hic & illic parvas gerentes spinas, aliæ crassiores, & molliores profundius in terram penetrant, Rapamque adeo obtegunt, ut conspici nequeat. Hæ ultimæ hoc quoque peculiare habent, quod ad ortum tenuiores sint, ac sensim magis crassescant, hic & illic breves gerentes spinulas, illis Sarsæ Parillæ similes, ex una autem radice tres, quatuor, & quinque excrescunt caules, quorum semper unus alterve tenerior, ac minus spinosus est reliquis, qui spinosi sunt, vetusti, ac semi sicci, atque hi fructus proferunt.

Secundo *Taly Oebi*, seu *florifer* haud multum a priore differt, ejus vero funis tenuior est, glabrior, minusque spinosus, brevibus tantummodo hamulis armatus, inferior autem pars circa radicem spinosissima est, striata, nodosaque, ac mox sese dividit in laterales ramos, qui ad trium circiter pedum distantiam a radice magis vagas gerunt spinas, ac porro toti glabri sunt, vix culmum crassi, ac nihilominus lenti, nec disrumpendi.

Folia bina sibi quoque opponuntur, prioribus similia, sed breviora, ac rotundis auriculis donata, ipsorum petioli rotundos quoque gerunt nodos, seu genicula. Quædam optime Ubiorum referunt folia, quædam rotundiora sunt, instar foliorum Combilii, glabra penitus, tribus magnis, ac binis parvis nervis donata.

Flores similibus in longis racemis progerminant, qui in longos laterales distincti sunt ramos, suntque pusilla, alba, & rotunda capitula, vix sese in flosculos aperientia, ac quodammodo gratum spirant odorem, sed sine fructibus decidunt.

Radix ejus duplex quoque est, primaria autem oblonga est gleba, pollicem referens, magis ad illam Pseudochinæ accedens, superius obducta similibus duris, & longis fibris, quarum crassissimæ, illis Sarsæ Parillæ similes sunt, quævis vero radix unum modo alterumve emittit caulem, qui, uti dictum est, mox sese dividit. Flores Februario, & Martio observantur. Maturusque fructus primæ speciei Julio, & Augusto, diu autem ex arboribus dependent, atque imaginarios repræsentant nummos e longinquo splendentes.

Nomen. Latine *Ubium Nummularium*, ac prima species *Taly Coepang*, & *Daun Pittis Pittis*, h. e. nummi, vel biobuli folium ob fructuum formam; Altera species *Taly Ubi* dicitur ex foliorum forma, Amboinice in Leytimora *Wariubi*, in Loeboea *Tawe*, quidam Amboinenses hanc vocant quoque *Heli Tallan*, & *Talla Tallan*, sed erronee, quum hoc nomen *Ubio Polypoidi* competat.

Locus. In minoribus crescit silvis ad fluminum ripas, ubi arbores adscendit, & ab ipsarum ramis dependit, fructibus suis speciosis falso nummos referentibus. Altera densiorem gerit frondem, minoresque obtegit arbores ita sua coma, ut vix dignosci possint.

Usus. Ambæ hæ species nullum peculiarem præbent usum, nemo enim ullam ejus cupit edere partem, quum succus ejus pruritum causset, locus autem circum has undique ab apris eversus est, qui ipsarum teneras comedunt radices, quas cito effodere oportet, quum tam facile lignosæ evadant. Cæterum ipsarum flagella in silvis multum adhibentur ad ligacula ligni aliorumque onerum, ob excellentem ipsorum tenacitatem, quæ primo parum torquent, sed vitandus est ipsorum succus exstillans, vel qui pluvioso tempore depluit, quum cutis pruritum excitet.

Katu Katsjil Bracm. *Karandi* Portug. *Grabosa*, & *Fruita Barruga*. Belgice *Munniks keulen* in *Hort. Malab. part.* 7. *Fig.* 36. descriptum quodammodo convenit cum *Ubio Nummulario* supra descripto, sed nostrum nullas gerit verrucas proliferas, unde & pro *Ubis Pomifero* habendum est.

Tabula

De eigentlyke en onderste is een knol, wat minder dan een vuist, uit verscheide knobbelen gemaakt, weeker van substantie, dan de Pseudochina, inzonderheid van buiten schier een Oebis gelykende, doch zeer ongelyk van delen, want men vindt 'er weeke, houtachtige, en in aarde veranderde delen aan een en dezelfde knolle, waterachtig, en wat bitter van smaak, onbequaam tot de kost, en met 'er tyd werdze gansch houtachtig, en niet grooter dan een Oker noot.

Boven en rondom by de knollen staan veele harde, en houtachtige wortelen, of vazelingen, waar van de dunste, en hardste langs het visch der aarden kruipen, hier en daar kleene doorntjes hebbende, de andere dikke, en weekere gaan dieper in de aarde, en bedekken den knol zodanig, dat men hem niet zien kan. Deze laatste hebben ook dit byzonder, dat ze by haren oorspronk dunder zyn, en allenskens dikker werden, ook hier en daar met korte doorntjes bezet, de Sarsa Parilla gelyk, uit eene wortel schieten drie, vier, en vyf stelen op, waar van altyd de een of andere jonger, en min doornachtig is, andere zyn vol doornen, oud, en half droog, dewelke zyn die geene, die vruchten dragen.

De tweede Taly Oebi, *of het* bloemdragende *verschilt niet veel van 't voorgaande, maar zyn touw is dunder, gladder, en min doornachtig, slegts met korte haakjes bezet, maar 't onderste omtrent de wortel is vol doornen, ook gestreept, en verdeelt zig straks in zydetakken, die omtrent drie voeten van de wortel ydeler van doornen beginnen te werden, en voorts geheel glad zyn, qualyk een stroo-halm dik, niet te min taay, en onverbreekelyk.*

De bladeren staan ook twee en twee tegens malkanderen, de voorgaande gelyk, doch korter, met ronde billen, en hare stelen hebben mede ronde knietjes. Zommige gelyken de Oebis-bladeren geheel wel, zommige zyn ronder als Combilis-bladeren, alle glad, met drie groote, en twee kleine zenuwen.

Het bloeizel komt aan diergelyke lange trossen voort, in lange zyde-takken verdeelt, en het zyn kleene, witte, en ronde knopjes, die zig qualyk in bloempjes openen, en eenigzins lieffelyk rieken, doch zonder vrucht afvallen.

De wortel is ook dubbelt, de principale is een langwerpige knoest als een duim, de Pseudochina gelyker, boven bedekt met diergelyke harde, en lange vazelingen, waar onder de dikste, en langste de Sarsa Parilla mede gelyken, ieder wortel geeft maar een, of twee stelen uit, die, als gezegt, zig straks verdelen. Het bloeizel ziet men in February, en Maart. De rype vruchten van de eerste zoorte zyn te zien in July, en Augustus, doch zy blyven lange aan de bomen hangen, en vertoonen dat geimagineerde geld van verre blinkende.

Naam. *In 't Latyn* Ubium Nummularium, *de eerste zoorte* Taly Coepan, *en* Daun Pittis Pittis, *dat is* penning, *of* dubbeltjes-blad, *na de gedaante der vrugten; De tweede zoorte werd* Taly Ubi *genaamt, na de gedaante der bladeren, Amboins op Leytimor* Wariuhi, *op Loboe* Tawe, *zommige Amboinezen noemen 't ook* Heli Tallan, *en* Talla Tallan, *doch abusivelyk, dewyl zulken naam het* Ubium Polypoide *toekomt.*

Plaats. *Het wast in 't kreupelbosch aan de randen van de rivieren, daar het de bomen oploopt, en van der zelver takken met zyn valsch geld pronkende afhangt. De tweede is digter van loof, en bedekt het kreupelbosch zodanig, dat men 't qualyk bekennen kan.*

Gebruik. *Beide deze zoorten hebben geen zonderlyk gebruik, want niemant daar van wat eeten wil, dewyl het een jeukende zap heeft, doch men ziet de plaatze rondom van de wilde Verkens omgewoeld, die zyn jonge wortelen opknappen, daar ze al gaauw by moeten zyn, om dat ze zoo licht houtachtig werden. Anders werden de ryskens in 't bosch veel gebruikt tot bindwerk van hout, en andere lasten, wegens hare uitnemende taaïgheid, dezelve eerst wat draajende, doch men moet zig wagten voor den zap, die daar uit spat, of by regenweer daar afloopt, en eenigzins jeuken op de huid veroorzaakt.*

Katu Katsjil *Bramm.* Karandi *Portug.* Grabosa, *en* Feuita Barruga. *Neerduits* Munniks keulen *in* Hort. Malab. part. 7. Fig. 36. *beschreven, heeft eenige overeenkomst met het bovenstaande* Ubium Nummularium, *doch het onze heeft geene byvruchten, of wratten, weshalven men het ook voor een* Ubium Pomiferum *mochte houden.*

De

Tabula Centesima Sexagesima Secunda

Ubium exhibet *Nummularium frugiferum.*

Tabula Centesima Sexagesima Tertia

Ubium exhibet *Nummularium floriferum.*

OBSERVATIO.

Ubia hæc proprie pertinent ad *Ubium silvestre* supra *capite* 15. descriptum, quod genus hodie *Dioscorea* vocatur, de quo vide *H. Cliff. p.* 459. & *notas istius cap.* 15.

De Hondert twee en zestigste Plaat

Vertoont het *Penning Oebi*, dat *vruchten* draagt.

De Hondert drie en zestigste Plaat

Vertoont het *bloemdragende Penning Oebi.*

AANMERKING.

Deze *Ubia* behooren eigentlyk tot het *wilde Ubium* boven in het 15*de hoofdstuk* beschreeven, welk geslacht hedendaags *Dioscorea* genaamt werd, waar over ziet de *H. Cliff. p.* 459. en de aanmerkingen op dat 15 *hoofdstuk.*

CAPUT SEXAGESIMUM QUARTUM.

Funis Crepitans. *Tali Babounji.*

F*Unis crepitans* duplex est, major, & minor.

Primo *major Convolvulus* est, longissima gerens flagella, ex viridi, & fusco colore mixta, hisce folia adstant simplicia, cum illis *Halale* convenientia, suntque magna, & cordiformia, sed oræ prope petiolum nullum, vel parvum admodum formant sinum, quinque sexve pollices longa, ac paulo latiora, ad oras obscure dentata, seu mollibus, ac vagis obsita spinulis, quales in Scutellaria observantur. Horum costæ sibi sunt oppositæ, ac subtus parum fuscæ. Cuivis folio firma opponitur clavicula, quæ sese proximis nectit rebus. Flosculi pauci progerminant vagis in racemis, qui pusilli, & albi sunt instar illorum *Caju Lacca.*

Fructus sunt uti capitula *Bonga Manoor*, primo rubri, dein nigricantes. Hic funis hanc habet proprietatem, ut, si viridis paululum modo inflectatur, crepitum edat, acsi frangeretur sine quadam tamen noxa.

Secundo *minor*, funis quoque est pollicem crassus, ex rotundo parum compressus, inferius cinereus, superius ex fusco, & obscure viridi colore distinctus, seu striatus. Folia ejus solitaria locantur, quibus tenera opponuntur claviculæ, quatuor, & quinque pollices longa, tres quatuorve lata, inferius rotunde auriculata, cum plano sulco, ac cordiformia, ad oras mollibus spinulis obsessa, seu apicibus ad costarum extremum donata, uti in præcedente. Flores sunt instar prioris, sed minores.

Fructus sunt baccæ vagæ, hic & illic provenientes, illis Sambuci similes, sed magis oviformes, primo virides, dein nigræ, & glabræ, succosæ, & duro ossiculo intus repletæ.

Funis hic majorem edit strepitum priore, si flectatur, seseque in multa dividit flagella, ac longos funes undique dispersos, hic & illic longa emittentes fila, & fibrillas, quæ in terra radiculas porro formant, quæ lentissimæ sunt, ac fere dirrumpi nequeunt, qualia, & cuncta sunt flagella.

Radix ejus longissima quoque est, ad aliquam distantiam sub terra sese abscondens, ac dein supra eam sese parum elevans, & iterum terram petens, interim sese dividit in crassas fibrillas, quæ hic & illic novos producunt surculos, ita ut tandem vera amplius dignosci nequeat. Cortex ejus viscosus est, ac lentus, odoris gravis instar Tommon. Maturi fructus Martio observantur, & Aprili, utriusque speciei rami prope ortum geniculati sunt, uti & folia, sed potissimum in prima specie.

Nomen. Latine *Funis crepitans.* Malaice *Tali Babounji*, h. e. *Funis crepitans*, & *Daun Ubi*, ob foliorum formam cum *Ubio Pomifero.* Amboinice *Aylobun Ubi.* Secunda species peculiariter vocatur *Daun Bifol*, & *Daun Apostema.* In Baleya *Sambong Tulang*, h. e. *Consolida ossium.* Ternatice *Goemi Rotto Rotto*, h. e. *funis crepitans*, ac sic apud Amboinenses quosdam *Wari Lottu Lottu.*

Locus.

LXIV. HOOFDSTUK.

De krakende touwe-struik.

F*Unis crepitans is tweederlei, groot, en klein.*

De eerste groote *is een* Convolvulus, *met zeer lange ranken, groen, en bruin door malkander gemengt, daar aan staan de bladeren enkeld, gelykende die van 't ander* Halale, *groot, en hertformig, doch de billen maken by den steel geene, of een kleine kloove, vyf, en zes duimen lank, wat breeder, aan de kanten donker getant, of bezet met ydele, en weeke doorntjes, gelyk men ziet aan Scutellaria. De ribben staan tegens malkanderen, en zyn van onderen wat bruin. Tegen over ieder blad staat een styf clauwiertje, waar mede het zig aan de naaste dingen vast maakt. De bloempjes komen weinig voort aan ydele trossen, zynde kleen, en wit, als die van* Caju Lacca.

De vruchten zyn als knopen van Bonga Manoor, *eerst rood, daarna zwartachtig. Dit touw heeft die eigenschap, dat, als men de groene maar een weinig buigt, kraakt het als of 't in stukken was, echter zonder letzel.*

De tweede het kleene, *is mede een touw, een duim dik, aan den ronden wat gedrukt, beneden graauw, boven uit den donker-groenen, en bruinen gestreept. De bladeren staan enkeld, met jonge clauwiertjes tegenover, vier, en vyf duimen lang, drie, en vier breed, achter rond gebilt, met een vlakke kloove, en hertformig, aan de kanten met weeke doorntjes, of spitsjes aan de einden van de ribben bezet als de voorgaande. Het bloeizel is als aan 't voorige, doch kleinder.*

De vruchten zyn ydele besien, hier en daar een, of twee voortkomende, de Vlierbesien gelyk, doch meer eyformig, eerst groen, daar na zwart, en glad, binnen zappig, met een hard steentje.

Dit touw kraakt meer als het voorige, als men 't buigt, verdeelt zig in veele ranken, en lange takken wyd en zyd, hier en daar lange draaden, en vazelingen uitschietende, die weder in de aarde wortelen, zeer taai, en schier onverbreekelyk, gelyk alle de ranken.

De wortel is ook zeer lang, een stuk weegs onder de aarde verborgen, en daar na zig buiten dezelve verheffende, en weder in de aarde kruipende, doch onderwegen zig zoo verdelende in dikke vazelingen, die hier en daar nieuwe scheuten voortbrengen, dat men ten laatsten de regte niet meer bekennen kan. De schorsse is slymerig, en taai, van reuk sterk als Tommon. De rype vruchten vind men in Maart, en April, aan beide zoorten hebben de takken by haren oorsprong een knie, als mede de bladeren, doch meest aan de eerste zoorte.

Naam. *In 't Latyn* Funis crepitans. *In 't Maleyts* Tali Babounji, *dat is* krakend touw, *en* Daun Ubi, *na de gedaante der bladeren aan 't* Ubium Pomiferum. *Amboins* Aylohun Ubi. *De tweede werd in 't byzonder genaamt* Daun Ilifol, *en* Daun Apostema. *Op Baley* Sambong Tulang, *dat is* geneezing der beenen. *Ternataans* Goemi Rotto Rotto, *dat is* krakend touw, *en zoo by zommige Amboinezen* Wari Lottu Lottu.

Plaats.

Locus. Ambæ in levibus crescunt silvis tam in litore quam in campis, tam longa emittentes flagella, ut nonnunquam ipsorum ortus reperiri nequeat.

Usus. Virtute, & qualitate multum convenit cum *Aristolochia tertia*, nullumque melius est folium, quo Safiri Bara, seu Apostemata, & Anthraces ad maturitatem perducuntur, præsertim minoris speciei, si nempe ejus folia supra ignem parum flaccescant, & cum Curcuma, ac pauxillo Salis fricentur, & imponantur, unde maturescunt, & aperiuntur, sique in initio ipsis imponantur, ex iis resolvuntur, & dissipantur quasi, uti cum Opio, & Limonum succo etiam fit. Immo Chirurgi nostri hæc jam incipiunt adhibere defectu Basilici. Baleyenses revera adcoquunt folia aliis oleribus, licet cruda paucum excitent pruritum in ore, saporemque habent acidulum. Hisce quoque curant fracta, & sauciata ossa instar Osteocollæ, unde & Baleyense obtinuit nomen. Hoc repræsentatur, & comprobatur Signatura funis, qui crepitum edit instar ossis fracti.

Tertia species longus est funis, nullos emittens laterales ramos, arbores adscendens, inferius digitum, superius pennam crassus, ex rotundo planus, & contortus, in ampla interstitia distinctus sine protuberantibus geniculis, ex ipsis longus excrescit petiolus, tria sustinens folia, majora illis *Bonga Raja*, quæ ad oras ample dentata sunt, lanuginosa, seu parum rugosa, quales & petioli sunt, ipsis opponitur ingens clavicula ad petiolum firmum, foliaque ad ortum geniculata sunt, unde & ad unam inflectuntur partem, uti & claviculæ.

Ex foliorum alis alter excrescit longior petiolus, in unam alteramve minorem umbellam distinctus, quæ flores profert, qui componuntur ex quinque parvis, & albentibus petalis, quæ intus caliculum repræsentant, in quo stilus erigitur, cui subponitur capitulum, quod fructus rudimentum est. Qui bacca est subrotunda magnitudine Cerasi nigri, binæ autem ejus oræ parum planæ sunt, ac sulcatæ, diu virentes, dein autem nigrescunt. Sub crasso, ac molli putamine bina locantur dura officula, Pisa referentia, quæ ad unam partem plana sunt, ubi sibi invicem nexa fuere, atque hæc distincta sunt pellicula, paucæ quoque baccæ in umbella perfectæ excrescunt.

Primarius funis supra memoratam quoque habet naturam, quod ex geniculis nempe longa emittat fila ad terram, quæ sese in multa alia distinguunt, quumque inflectuntur, crepitum edunt instar priorum.

Nomen. Vocari potest *Funis crepitans trifolius*, Malaiensibus, & Amboinensibus dictum obtinuit nomen, hanc quoque speciem reducere possumus ad species subsequentis folii Causonis.

Hi funes ad quævis adhibentur ligamina in silvis, quum longissimi sint, & pluvias ferant. Cum crassis flagellis clypei rubro tinguntur colore, Amboinenses quoque ex hisce chordulis laqueos formant, *Husu pana* dictos, quos in silvis tendunt ad feras capiendas.

Hujus & aliam observavi varietatem, ex qua quarta componi potest species. Hic funis infra minimum digitum, ac supra pennam crassius est, per longitudinem sex distinctus dorsis, satis firmus, sed non lignosus, sique inflectatur, magnum dat crepitum.

Caules ejus bini tenues, firmi, & longi in ampla locantur interstitia, directe sibi oppositi, parumque striati, quivis autem tria sustinet magna folia petiolis mire circinnatis inposita, acsi claviculæ essent.

Folia ejus cum illis Sirii silvestris conveniunt, quatuor, & quinque pollices longa, palmam lata, quinque nervis longitudinalibus distincta, inferiores autem non totum percurrunt folium, saporis amaricantis, ac simul oleracei. Ex ipsorum alis longus excrescit corymbus, in longos laterales distinctus ramos, quibus flores insident, qui sunt pusilli tetrapetali flosculi, intus repleti brevibus staminulis, inodori, ac frustra decidentes, nullos enim producunt fructus. Radices sunt tenues, longæ, ac paucæ fibræ, non profunde sub terra prorepentes.

Nomen. Latine *Funis crepitans quartus.* Malaice *Tali Hismu*, & *Tali Ubi Utan.* Amboinice *Wari Hismu*, acsi diceretur *Funis incantatorius.*

Locus. In desertis reperitur hortis, & in litore sub fruticulis.

Usus.

Plaats. *Beide wassen in 't kreupelbosch, zoo op strand als in de velden, met zoo lange ranken, dat men somtyds den oorspong niet vinden kan.*

Gebruik. *Het komt in kracht, en eigenschap veel overeen met de* Aristolochia tertia, *en daar is geen beter blad om alle de Safiri Bara, of Apostemen, en Bloedvinnen te rypen, inzonderheid de kleene zoorte, als men de bladeren over 't vuur wat slenst, met Curcuma, en een weinig Zout besmeert, en opgelegt, doed dezelve rypen, en open bersten, of zoo zy nog jong zyn verdeelen ze, dat ze verdwynen, gelyk men anders met Affioen, en Lemoen-zap doet. Zelfs onze Chirurgyns beginnen het nu te gebruiken, by gebrek van haar Basilicum. De Baleyers koken de jonge bladeren ook onder ander Sajor, hoewel de rauwe wat jeuken in de mond veroorzaken, en zyn rins van smaak. Zy geneezen ook gebrooken, en gequetste beenen als een Osteocolla, waar van ze den Baleyssen naam heeft. Dit werd geconfirmeerd door de Signature des touws, krakende als een gebrooken been.*

De derde zoorte *is een lang touw, zonder zyde-takken, de boomen oplopende, beneden een vinger, boven een schaft dik, uit den ronden wat plat, en gedraait, in wyde tusschen plaatzen verdeelt, zonder uitstekende knien, aan dezelve staat een lange steel, dragende drie bladeren, grooter dan die van* Bonga Raja, *en aan de kanten wyd gezaagt, wolachtig, of wat ruig in 't aantasten, gelyk ook hare stelen zyn, tegen over staat een groot clauwier aan een styve steel, en de bladeren by haren oorspronk hebben een knie, het welk ze na de eene zyde buigt, gelyk ook de clauwieren staan.*

Uit den schoot der bladeren komt een andere lange steel, verdeelt in een, of twee kleene dollen, en daar aan het bloeizel, bestaande uit vyf kleene, en witte blaadjes, en daar binnen een kleen kelkje, en een styletje daar in, waar onder een knopje, zynde het beginzel van de vrugt. Dezelve is een rondachtige besje, in de groote van een krieke, doch twee zyden daar van zyn wat plat, en een weinig gevoorent, lange tyd groen, daar na zoo werdenze zwart. Onder een dikke weeke bolster leggen twee harde zaad-korrels als Erweten, doch aan de eene zyde plat, daar ze tegens malkander gezeeten hebben, zynde onderscheiden met een vliesken, ook komen maar weinig besjes aan een dol tot perfectie.

Het hooft-touw heeft mede de bovenstaande natuur, dat het uit hare leden lange draden na de grond zend, die zig in veele andere verdeelen, en als men ze buigt, zoo kraakt ze als de twee voorgaande.

Naam. *Men mag het noemen* Funis crepitans trifolius, *in 't Maleyts, en Amboins heeft het de voorgaande naam, men kan deze zoorten ook brengen onder de geslagte van 't volgende folium Causonis.*

Men gebruikt deze touwen tot allerhande bindwerk in 't bosch, dewyl zy zeer lang zyn, en in regen durabel. Met de dikke ranken verwenze de schilden rood, ook maken de Amboineezen uit deze Chordulen hare strikken van Husu paua, *dat zyn springen die zy in 't bosch zetten, om het wild daar mede te vangen.*

Hier van heb ik nog een verandering gevonden, waar van men een vierde zoorte maken kan. Dit touw is beneden een pink, en boven een schaft dik, langs heenen met zes ruggens afgedeelt, redelyk styf, doch niet houtachtig, en als men ze buigt hard krakende.

In wyde tusschen plaatzen staan twee dunne, styve, lange stelen, regt dwers tegens malkander, mede gestreept, en ieder draagt drie groote bladeren, met hare stelen wonderlyk gekruld, als of het clauwieren waren.

De bladeren gelyken die van wilde Siri, vier, en vyf duimen lang, een hand breed, met vyf zenuwen, in de lengte gestreept, doch de achterste lopen niet door 't geheele blad, van smaak bitterachtig, doch daar by wat moeskruidachtig. Uit den schoot der zelven komt een langen tros voort, mede in lange zyde-takken verdeelt, daar aan het bloeizel staat, zynde kleene vierbladige witte bloempjes, binnen met korte veseltjes uitgevuld, zonder reuk, voor met met al afvallende, en geene vruchten voortbrengende. De wortelen zyn dunne, lange, en weinige vaselingen, niet diep onder de aarde kruipende.

Naam. *In 't Latyn* Funis crepitans quartus. *In 't Maleyts* Tali Hismu, *en* Tali Ubi Utan. *In 't Amboins* Waei Hisimu, *als of men zeide* Funis incantatorius, *of Tovertouw.*

Plaats. *Men vindt het in verlate tuinen, en op strand onder 't kreupel bosch.*

Gebruik.

Usus ejus nullus alius innotuit, nisi quod incolæ ejus radices masticent cum Pinanga, cujus partem deglutiunt, alteramque abdomini inspergunt, si ægre sese habeant, anxii sint, & nauseabundi, quod ex more ipsorum alicui incantamento adscribunt, quod *Hismu* ipsis dicitur.

Cum hoc convenire videtur *Merian pulli. Bracm. Basil.* Portug. *Folbal Aredilba.* Belgice *Smindelblad* in *Hort. Malab. part.* 7. *Fig.* 48. descriptum, licet quodammodo etiam conveniat cum subsequenti *Oculo Astaci*, qui ambo funes sibi adfines esse videntur, easdem possidentes virtutes, ac Baleyensibus eadem obtinuerunt nomina.

Gebruik. *Daar van is geen ander gebruik bekend, als dat de Inlanders zyne wortelen nemen, dezelve met Pinang knouwen, daar van een deel inzwelgen, en een deel op den buik spreeyen, als zy hun qualyk gevoelen, benauwt werden, en braken willen, het welk zy naar haar gewoonte eenige tooverse beleezing toeschryven, die men* Hismu *noemt.*

Hier mede schynt overeen te komen Merian pulli. *Bramin.* Basil. *Portug.* Folhal Aredilha. *In 't Duits* Smindelblad in Hort. Malab. part. 7. Fig. 48. *beschreeven, hoewel het ook eenige gelykenisse heeft met het volgende* Oculus Astaci, *welke twee touwen van eene maagschap schynen te zyn, eenderlei kragten te hebben, en ook by de Baleyers eenderlei benaming hebben.*

Tabula Centesima Sexagesima Quarta

Ad *Figuram Primam Funis crepitantis* speciem primam denotat, quæ cum Solunambu Vale *H. Malab. part.* 7. *Tab.* 11. convenit.

Figura Secunda Funis crepitantis speciem secundam sistit.

De Hondert vier en Sestigste Plaat

Verbeeld in de *Eerste Figuur* de eerste zoort van de *krakende touwe-struik*, welke met de Solunambu Vale van de *H. Malab. part.* 7. *Tab.* 11. overeenkomt.

De *Tweede Figuur* wyst aan de tweede zoort van het *krakend touw gewas.*

Tabula Centesima Sexagesima Quinta

Funem exhibet *crepitantem trifolium*, seu *tertiam* ejus *speciem*, cum flore *a* & fructu *b* separatis, quæ cum Belula Tsjori Valli *H. Malab. tom.* 7. *Tab.* 10. convenit.

De Hondert vyf en Sestigste Plaat

Vertoont de *driebladige krakende touwe-struik*, ofte deszelfs *derde zoort*, met deszelfs bloem *a* en de vrucht *b* afzonderlyk welke met de Belula Tsjori Valli van de *H. Malab. part.* 7. *Tab.* 10. overeenkomt.

CAPUT SEXAGESIMUM QUINTUM.

Vitis alba Indica. Paspasson.

HÆc planta nobis repræsentare videtur *Vitim albam*, seu *Bryoniam albam*, forma nempe sua, non autem qualitate. Circumvolvit sese proximis arboribus, & fruticulis, longissime emittens rotunda, & tenuia flagella, quibus folia increscunt solitaria, ac cuivis folio clavicula adstat, qua sese figit.

Folia vulgo palmam lata sunt, in quinque notabiles angulos distincta, instar foliorum Batattæ, sed inter hos angulos oræ parvis, ac mollibus dentibus, seu apiculis notatæ sunt, illaque porro viridia, glabra, crassiuscula, flaccida, & succosa sunt, ac proinde mox flaccescunt, si decerpantur, saporis dulcis, ac fatui, quædam vero in plures angulos distincta sunt.

Flos albus est, campaniformis, & flaccidus, ita ut nunquam rite sit apertus nisi matutino tempore, ac solitarius dependet, inferiorque ejus pars firma est, in quinque angulos distincta. In Amboina raro fructus profert, quin prius crassiorem formaverit stipitem. Qui post florem ex pedunculo excrescit, nec quidquam refert nisi formam Cucumeris minoris, qui frustra decidit, aliis in locis paulo major est, non tamen excedit magnitudinem Cucumeris minoris, estque semi digitum crassus, ac, si maturus, ex luteo colore ruber.

Vetusti stipites brachii, vel pedis crassitiem obtinent, immo crassiores aliquando sunt, angulosi, & parum striati, acsi ex multis stipitibus concreti essent, cinereo, rugoso, & fisso cortice obducti, qui aliquando ad orgyas quasdam longi, & nudi sunt, quum arbores adscendunt, ex quibus forma funium dependent.

Radix longe sub terra prorepit, crasso, & rugoso obducta cortice, non succosa, uti neque flagella succum, vel lac emittunt. Hæc planta, si arborem adscendat, hanc adeo fronde sua obtegere potest, ut arboris foliatura conspici nequeat, plerumque vero asserculis, seu Parparren inponitur. Licet enim sponte crescat in desertis hortis ad sepes, & in litoribus, quidam tamen hanc plantant in hortis suis ob folia, ut molliora sint, quum ad varios adhibeantur morbos.

Nomen.

LXV. HOOFDSTUK.

De witte Indische Wyngaard.

D*It gewas wil ons de* Vitis alba, *of* Bryonia alba *verbeelden, te weten eenigzins in gedaante, maar niet in eigenschap. Het slingert zig om al de naaste bomen; en ruigten, met zeer lange, ronde, en dunne ranken, daar aan de bladeren enkel staan, by ieder blad een clauwiertje, daar 't zig mede vast maakt.*

De bladeren zyn in 't gemeen een hand breed, en in vyf principale hoeken verdeelt. gelyk de Batattas-bladeren, doch tusschen de hoeken hebben de randen nog kleine weeke tanden, of spitzen, zeer groen, glad, en gelyvig, slap, en zappig, en verslensen dierhalven straks, als men ze afbreekt, zoet, en flauw van smaak, sommige zyn in meerder hoeken verdeelt.

De bloem is wit, kloksgewys, en slap, zoo dat men ze nooit ter degen open ziet, dan in de morgenstond, en hangt enkel, het onderste daar van is styf, in vyf hoekjes verdeeld. In Amboina draagt het zelden vrucht, of het moest een dikker stam hebben. Zy komt achter de bloem uit den steel voort, en is niet anders dan een gedaante van een klein Comcommertje, 't welk voor niet met al afvalt, op andere plaatzen valt zy wat kloeker, doch mede niet grooter dan een Comcommertje, een halve vinger dik, als zy ryp werd, geheel rood.

De oude stammen werden een arm, of ook wel een been dik, en meer, zyn hoekig, en wat gestreept, als uit veele stammen zamen gegroeid, met een graauwe, ruige, of gescheurde schorsse, dewelke somtyds eenige vademen lang, en bloot zyn, als zy de bomen oplopen, daar aan zy in de gedaante van touwen hangen.

De wortel is lang, onder de aarde kruipende, met een dikke gerimpelde schorsse, niet zappig, gelyk ook de ranken geen zap, of melk geven. Dit gewas, zoo het een boom oploopt, kan dezelve zodanig bedekken, dat men des booms loof niet zien kan, maar gemeenelyk werd het op Parparren of langs de paggers geleid, want al wast het van zelfs in de verlate tuinen aan de hagen, en op strand, zoo planten het echter sommige in hare tuinen, om de bladeren wat malzer te hebben, als mede om dat het tot veele gebreeken gebruikt werd.

Naam.

Nomen. Latine *Vitis alba Indica.* Malaice, & Baleyice *Paspassan*, vera Malaica lingua *Gambas*, Javanice *Passan*, Maccassarice *Canrular*, Amboinice *Utta Mabu*, h. e. Sajor Javanorum. Ternatice *Uge Jabba*, h. e. Amboinense Sajor. Bandice *Flecke Natoor.* Portug. *Bredo Tintele.* Malabarice *Cobe.*

Locus. Nota est Javæ, Baleyæ, Bimæ, & Celebis, in Amboina quondam fuit exotica planta, & aliunde deducta, ac proinde non proprie sponte crescit, sed circa hominum ædes, & prope sepes hortorum, atque ob multiplicem ejus usum multum plantatur, & asserculis inponitur, a frugiferis autem arboribus arcenda est, quum has densa, & gravi sua foliatura nimis obprimat, totra breve temporis spatium quam latissime sese extendens, vix enim ulla reperitur planta, quæ citius crescendo sese dispergit.

Usus. Folia cum teneris flagellis dulce præbent olus, leviter autem coquenda sunt, alioquin enim mucosa fiunt. Sic quoque maturi ejus fructus cum Tury, seu Emeri floribus, vel soli coquuntur, & eduntur. Non modo in hunc finem plantatur in hortis, sed quum præstans quoque sit in Medicina. In nigris puerorum variolis, seu Loete Loete itam, hujus radix sumitur, quæ siccatur, & in carbones comburitur, illusque pulverem cum aqua ægris propinant, ut variolæ expellantur, quarum subpressio lethalis est.

In cunctis porro variolis hæc quoque folia adhibentur in aqua contrita, transcolata, & sic propinantur. Leniter enim variolas hæc planta expellit, uti Salsa Parilla.

In febribus ardentibus hæc itidem propinatur aqua, contritaque folia externe illiniuntur ad ardorem extrahendum, sed melius est, si propinentur ad eas expellendas.

Crassa flagella in frusta scinduntur, & in fumo siccantur, quum diu conservari possunt. Eadem cum aqua contrita, addito pauxillo Acori, ac sic propinata vertigines tollunt, præsertim in febribus ardentibus. Recens radix contrita, & dorso inlinita ipsius dolorem sedat in febribus. Tota hæc planta haud ingrata est, si interne adsumatur ob acidulum saporem, & gratum refrigerium. Alii in variolis sequenti hanc adhibent modo.

Recipe folia Vitis albæ, Halicacabi Indici, Portugallis *Bredo Pataffi* dicti, Hortulanæ Malab. & Pancagæ, ana partes, dimidium vero Tulassi, seu Basilici agrestis, ~~ac lamellam corticis Cepæ, hæc~~ simul contunde in aqua, transcola, & ægro propina, externe quoque inliniendum est Santan Calappa, vel cremor lactis, atque hoc peragendum est quinque primis diebus, ut expellantur. Oculi oblinendi sunt succo Daun Tawas, & nares tosta Cepa, ut apertæ serventur.

Quum variolæ sint disruptæ, tum inliniendæ sunt succo foliorum Tamarindi, Mangii Cafeolaris, & Lingoæ.

Javæ, & Bimæ fructus profert, uti supra notatum est, qui in stipite maturi facti, crudi edi possunt.

Naam. *In 't Latyn* Vitis alba Indica, *Maleys*, *en Baleys* Paspassan, *in 't regte Maleys* Gambas, *Javaans* Passan, *Maccassaars* Canrular, *Amboins* Utta Mabu, *dat is Javaanse Sajor. Ternataans* Uge Jabba, *dat is Amboinsche Sajer. Bandaas* Flecke Natoor. *Portugees* Bredo Tintele. *Malabaars* Cobe.

Plaats. *Het is bekend in Java, Baley, Bima, en Celebes, in Amboina eertyds vreemt, doch van elders ingebragt, dierhalven niet eigentlyk in 't wild wassende, maar omtrent de woningen der menschen, en by de hagen van de tuinen, en wegens zyn veele gebruik werd het veel geplant, en op Parparren geleid, men moet het van de vrucht bomen afhouden, dewyl het dezelve met zyn digt, en zwaar loof te zeer drukt, en in korten tyd zig verre uitbreid, hebbende in haastig opschieten schier zyns gelyk niet.*

Gebruik. *De bladeren met de teere ranken geven een zoet moes, doch men moet het slegts een reis of twee laten opwellen, anders werd het wat slymerig. Insgelyks werden de rype vruchten alleen, of met bloemen van Tury gekookt, en gegeeten. Het werd niet alleen tot dien einde in de hoven geplant, maar ook om dat het goede nuttigheden in de Medicynen heeft. In de zwarte Kinderpokken, Loete Loete itam genaamt, neemt men deze wortel, droogt, en brandze tot koolen, welkers poeders geeft den patient met water te drinken, zoo dryft het de pokken uit, welkers inslaan anders doodelyk is.*

In alle andere Kinderpokken gebruikt men ook deze bladeren, dezelve in water wryvende, doorgekleinst, en te drinken gegeeven. Want het dryft de pokken zoetelyk uit in maniere als een Sarsa Parilla.

In heete koortzen geeft men dit water ook te drinken, en smeert de gewreeven bladeren van buiten op, om den brand uit te trekken, doch het is beter ingegeeven om den zelven uit te dryven.

De dikke ranken snyd men in stukken, en droogt dezelven in den rook, zoo kan men ze lang bewaren. Dezelve met water gewreeven, een weinig Acorus daar by gedaan, en ingenoomen, verdryven de duizelingen, inzonderheid in heete koortzen. De versche wortel gewreeven, en op de rugge gesmeert, verdryft de pyn des ruggen-graats in de koortzen. Dit geheel gewas is niet onaangenaam binnens lyfs te gebruiken, wegens zynen smetzen smaak, en zagte verkoelingen. Andere gebruiken 't in de kinderpokken aldus:

Neemt de bladeren van deze Vitis alba, van Halicacabus Indicus, in 't Portugees Bredo Pataffi *genaamt, van* ~~*Hortulana Malab. en Pancaga, ieder even veel*~~, *half zoo veel Tulussi, of Basilicum agreste, een schilfertje van een gebraaden Ajuin, stoot het al te zamen in water, kleinst het door, en geeft het de Patient te drinken, van buiten moet men ook smeeren Santan Calappa, of room van melk, in de eerste vyf dagen om de pokken te doen rypen. De oogen moet men besmeeren met den zap van Daun Tawas, en de neusgaten met gebraaden Ajuin, op dat ze open blyven.*

Als de pokjes opgebroken zyn, zoo smeert ze met den zap gemaakt van de bladeren van de Tamaryn-boom, Mangium Cafeolare, en Lingoo-bladeren.

Op Java, en Bima draagt 't vruchten, als boven staat, dewelke men, aan den stok ryp geworden zynde, raauw eeten kan.

Tabula Centesima Sexagesima Sexta

Ad Figuram Primam Vitim exhibet *albam Indicam*, quæ vera *Bryoniæ* species est.

Figura Secunda Folium denotat *Causonis Rumphii* dictum, cum flosculo quadripetalo *a* aperto, & *b* semiclauso. Quod cum Kareta Tsjori Valli *H. Malab. part. 7. Tab.* 45. convenit, & Hedera trifolia, baccifera, Malabarensis in notis vocatur.

De Hondert ses en Sestigste Plaat

Vertoont in de *Eerste Figuur* de *witte Indische Wyngaard*, welke een waare zoort van de *Bryonia* is.

De *Tweede Figuur* wyst aan het *blad* van de *brandende koorts*, zoo als het van *Rumphius* genaamt werd, met het vierbladige geopende bloempje *a*, en *b* het geen half ontloken is. Hier mede komt overeen de Kereta-Tsjori-Valli van de *H. Malab. part. 7. Tab.* 45. het welk in de aantekening Malabaarsche driebladige, besdragende Klimop genaamt werd.

OBSERVATIO.

Vitis alba Indica est eadem, quæ Bryonia foliis subrotundis, angulosis, Momordicæ facie, vocatur in *Thes. Zeyl. p.* 49. & in *Tab.* 19. *Fig.* 2. exprimitur, atque Bryonia lævis, fructu rubente, tereti, oblongo *Herb. Herm.* ibidem.

AANMERKING.

De Indische witte Wyngaard is dezelve, welke de Bryonia met rondachtige, hoekige bladeren, in de gedaante van de Momordica genaamt werd, in de *Thes. Zeyl p.* 49. en op de 19. *Plaat Fig.* 2. uitgedrukt werd, als mede de gladde Bryonia, met een roode, smalle, lankwerpige vrucht, van het *Herbar.* van *Herman* aldaar.

CAPUT SEXAGESIMUM SEXTUM.

Folium Causonis. Daun Capialon.

DAun Capialon adfine esse videtur *Viti nigræ*, dividiturque in albam, & rubram speciem.

Primo *alba* infra prope radicem digitum crassa est, corticem gerens rugosum, ac fissum, ejus autem flagella longissima sunt, tenera, & flaccida, in una specie pallide virentia, in altera fusca, utraque autem striata sunt.

Folia solitaria locantur, sed ample distant, firmis insidentia petiolis, ac ternata sunt, seu quivis petiolus tria sustinet folia, quorum medium semper longissimum est, a binis ad tres pollices longa, sesqui lata, inferius latissima, ad oras ample dentata, sed non profunde, paucis obliquis costis pertexta, crassiuscula, glabra, & pinguia instar illorum Portulacæ, sed multo flaccidiora, saporis primo fatui, dein in ore vellicantis, & pruritum excitantis. Cuivis petiolo folia gerenti longa opponitur clavicula, quæ ubique sese circumvolvit, & figit, ac sic flagella quasi sustinet.

Flores progerminant in parvis laxisque umbellis, suntque pusilli, & albentes flosculi, quos baccæ insequuntur, magnitudine, & forma cum illis *Vitis nigræ* convenientes, primo virides, dein nigræ, interne caro locatur succosa, officula continens trigona, vel quadragona, succusque manus inficit sordide purpureo colore, saporis acris, & pruritum excitantis. Radix ejus longa est, sub terra prorepens, raras emittens fibrillas

Secundo *rubra species* raro invenitur, priori in omnibus similis, excepto quod ejus folia sint paolo majora, & crassiora. Cuncti ejus caules, ac foliorum venæ fuscæ sunt, cæterum ejusdem saporis, & qualitatis.

Sunt & quædam litoreæ species, sed quas sub una comprehendemus. Funis est crassitiem habens brachii infantis, cortice obductus rugosissimo, & fisso, interna ejus substantia fungosa est, & plicis quasi complicata instar *Soelamu Taly*, qui sese dividit in multa tenuia, & lenta sarmenta, quæ, si flectantur, strepitum edunt.

Folia duplicem habent formam, sed meo judicio non peculiarem constituunt speciem; Quædam horum sunt glabra, magna, ac ternata semper, ejusdemque cum prioribus formæ, sed crassiora, majora, ac pinguiora, quædam solitaria locantur in petiolis, quinque pollices longa, palmam lata, crassa, & solidiora, sed fragilia, paucisque transversalibus costis donata, ad oras profunde dentata quinque sexve dentibus utrimque. Quædam ternata simul locantur uno in petiolo, sed inæqualis magnitudinis, bina enim inferiora semper minora sunt superiore, seu medio, eodemque modo deotata, in longum desinentia apicem, saporis primo fatui, ac parum aciduli, dein parvum hæc excitant pruritum, sed non tantum quantum priora. Tenera sarmenta sunt rotunda, & viridia instar Vitis palmitis.

Fructus umbellis quoque insident, sed hæ baccæ multo majores sunt, diu virentes, ac duræ, tandem nigrescunt, interne vero virides sunt, & officula, seu granula continent quatuor.

Nomen Latine *Folium Causonis.* Malaice *Daun Capialon*, *Daun Lacum*, & solummodo *Lacong.* Ambolnice *Aylau Sala*, h. e. herba pruritum excitans, nomen obtinuit a *Cause*, h. e. febri ardenti cum delirio, quam Malaienses *Capialoe*, & *Capialun* vocant.

Locus. Planta est indigena, in omnibus Amboinensibus, & Moluccis insulis nota, prima autem seu terrestris species raro reperitur, ac potissimum ad fluminum ripas, & in vallibus ventosis, ubi solum est saxosum. Rubra species raro reperitur, tertia ubique crescit in litoribus planis sub humilibus arboribus.

Usus. Apud Malaienses, & Baleyenses majori in usu est, quam apud Amboinenses, qui hanc non ita norunt præparare herbam illis, cautelam enim in usu quandam requirit, constat autem ex partibus calidis, & humidis sibi mixtis.

.Te-

LXVI. HOOFDSTUK.

Het blad van de brandende Koorts.

DAan Capialon *wil uit de maagschap van* Vitis nigra *zyn, verdeelt in wit, en root.*

De eerste of de witte zoorte, *is beneden by de wortel een vinger dik, met een ruige geborstene schorsse, maar de ranken zyn zeer lang, teer, en slap, aan de eene zoorte licht-groen, aan de andere bruin, beide gestreept.*

De bladeren staan enkeld, wat wyd van malkanderen, op styve stelen, en zyn in drien verdeelt, of ieder steel draagt drie bladeren, zynde het voorste altyd het langste, van twee tot drie duimen lang, anderhalf breed, en achter het breedste, aan de kanten wyd getant, doch niet diep, met weinige schuinse ribben, dikachtig, glad, en vet, als Porcelyn, doch veel slapper. Van smaak eerst smets, daar na in de mond vry gevoelig jeukende. Tegens over ieder bladdragende steel staat een lank clauwiertje, 't welk zig over al om vast legt, en zoo de ranken dragende houd.

Het bloeizel komt voort aan kleene ydele dolle, en vuil-witte bloempjes, hier op volgen de ronde besien, in grootte, en gedaante, gelyk die van onze Vitis nigra, *eerst groen, daar na zwart, binnen is een zappig vleesch, drie of vierhoekige korrels, of steentjes verbergende, en het zap verst de handen vuil-purper, mede scherp, of jeukende van smaak. De wortel is lang, onder de aarde kruipende, en van weinig vaselingen.*

De tweede de roode zoorte *werd zelden gevonden, de voorgaande in alles gelyk, behalven dat de bladeren wat grooter, en gelyviger zyn. Alle de stelen, en aderen der bladeren zyn bruin, anders van dezelve smaak, en eigenschap.*

Dan zyn 'er nog eenige strand zoorten, doch die wy onder eene zullen begrypen. Het werd een touw zoo dik, als een kinds arm, met een zeer ruigen, en geborstene schorsse, binnen van substantie voos, en als met vouwen te zamen gezet, gansch als Soelamu Taly, *het welke zig in veele dunne, en taaje gerten verdeelt, in 't buigen krakende.*

De bladeren zyn van tweederlei gedaante, doch myns oordeelens geen byzondere zoorte uitmakende; Zommige zyn even, groot, altyd drie by malkanderen, van dezelve gedaante als de voorige, doch dikker, grooter, en gelyviger, zommige staan enkeld op hare stelen, vyf duimen lang, een hand breed, dik, en gelyviger, en bros, met weinige dwersribben, aan de kanten grof getant, met vyf of zes tanden aan weerzyden. Zommige staan wel drie by malkander op eenen steel, doch van ongelyke grootte, want de twee achterste zyn altyd kleinder, als het voorste, of het middelste, ook zoo getant, met een lange spitze, van smaak eerst smets, en wat stltig, daar na een weinig jeukende, maar zoo veel niet als de voorige. De jonge gerten zyn rond, en groen, gelyk een Wyngaard ranke.

De vruchten staan mede in dollen, maar de besien zyn veel grooter, langen tyd groen, en hard, eindelyk mede zwart, van binnen ook heel groen, en daar in vier korrels.

Naam. *In 't Latyn* Folium Causonis. *In 't Maleyts* Daun Capialon, Daun Lacum, *en slegts* Lacong. *In 't Amboins* Aylau Sala, *dat is jeukend kruid, het heeft zyn naam van* Causson, *dat is brandende, en dolle koortse, detwelke de Maleyers* Capialoe, *en* Capialun *noemen.*

Plaats. *Het is een Inlandts gewas, door alle Amboinsche, en Moluxe Eilanden bekend, doch de eerste of landelyke zoorte vindt men weinig, en meest langs de kanten van de Rivieren, en in lugtige valleyen, daar het wat steenachtig is. De roode zoorte, die is zelden te vinden, de derde wast over al op vlakke stranden, onder 't lage gebomte.*

Gebruik. *By de Maleyers, en Baleyers heeft het een grooter gebruik, dan by de Amboineezen, die zoo wel daar mede niet weeten om te gaan, als geene, want het vereischt eenige omzigtigheid in 't gebruiken, zynde gemaakt van hitte, en vogtige deelen onder malkanderen.*

De

Tenera folia ad olus adhiberi possunt, si prius in aqua cum sale parum ebulliantur, unde qualitatem pruritum excitantem perdunt, & apta sunt, quæ cum Bocassan edantur, plerumque vero folia Papassan aliorumque olerum adduntur, ut cibus sit magis temperatus. Præsertim vero bona ista folia prosunt illis, qui febriculis obnoxii sunt, ac nunc calent, nunc frigent, hæc enim folia hanc habent qualitatem, ut calidos, & biliosos humores, qui febriculas excitant, quasi adtrahant, & e corpore eliminent, unde & specificum præbent remedium in causis, seu Capialu, quum homines sunt phrænetici, ac vehemens ardor per totum dispergitur corpus, ita ut in cute fere nullus supersit sensus. Ut hæ febres rite dignoscantur, & ab aliis ardoribus distinguantur, hujus plantæ sume folia, ac caules, quorum succum exprime, quem illine ægri pectori, & brachiis circa pulsum, ipsique parum propina hujus succi cum aqua mixti.

Si pruritum inde sentiat in cute, vel faucibus, non est causos, seu Capialoe, sed vulgaris febris ardens, aliusve morbus. Si nullum persentiat, habetur, vel dicitur causo laborare, qui gradus suos quoque habet. Ut jam cognoscatur, an Capialoe ad summum adscenderit gradum, quod ex Phrænitide quoque dignoscitur, caules sume Ari domestici nigri, seu Biræ, hos contunde cum cineribus ejus cribratis, mastica etiam radices Acori, Banglei, Tsjonkor, Cepæ, & Allii, haec misce massam isti cineri, atque obline ægrum dictis in partibus, & locis, si nullum persentiat pruritum, vero laborat causo, seu Capialoe, tum largiter ipsi propinandus est iste succus cum aqua mixtus, cui quidam addunt folia Papassan, & Daun Candal dimidia dosi, ut simul refrigeretur.

Totum quoque corpus obliniendum est cinere isto præparato, qui ardorem noxiarum harum febrium ex omnibus extrahit artibus Post sudores lavandus est æger aqua, in qua Capialoe, Papassan, folia Bongæ Rajæ, & Daun Candal fuere contusa, & macerata; Ut succus iste propinetur, & misceatur, quidam non communem, vel vulgarem sumunt aquam, sed secundam, & tertiam aquam, in qua Oryza est lota, quum eam coquere velimus.

Huic curæ tam certo fidunt incolæ in hisce periculosis febribus, quam sacræ anchoræ, ita ut de ægri vita desperent, & hisce foliis curari nequeant, nec vero cura peritis committenda est hominibus, quum quidam adeo stupidi sunt, ut Biram admisceant succo, quem propinant, unde ægri fauces adeo intumescunt, & inflammantur, ut deglutire nequeat.

In transitu alia mihi enarranda hic cura est, Sinensibus usitata in Causo, qui ægrum in pectore, vel dorso explorant, nigram investigantes illi pustulam, haud majorem grano hordei, sed quæ quam maligna est, instar Anthracis, vel furunculi, quam putant radicem morbi esse. Hanc acu perforant, ex qua filamentum, seu venulam extrahunt, ita ut quædam subsequantur tantum sanguinis guttæ, unde æger mox solamen persentit, hæc autem Anthrax non in cunctis reperitur causis.

In *Hort. Malab. part. 7. Fig. 9. Folium causonis* describitur sub Malabarensi nomine *Tsjori Valli*. Bracm. *Cerberi Valli*. Portug. *Uvas d'Aljofare*. Belgice *Platpimperling*, licet ibi nil memoretur de pruriente folii qualitate, neque de summo ejus usu in febribus ardentibus cum delirio, cujus species videtur esse *Kareta Tsjori Valli*. Bracm. *Dou Cerberi Valli*. Portug. *Uvas de Boy*. Belgice *Wild Pimperling. part. 7. Fig.* 45. descripta.

De jonge bladeren kan men tot moeskruid gebruiken, als menze eerst in water, en zout een weinig opkookt, waar door ze haar jeukende eigenschap verliezen, en bequaam worden om met Bocassan te eeten; doch men doet daar gemeenelyk de bladeren van Papassan, en andere moeskruiden daar by, om zoo een getemperde kost te maken. Inzonderheid zyn de twee voornoemde bladeren gezond den geenen, die met Binnekoortzen gequeld zyn, in een ommezien, dan heet, dan koud werdende, want deze bladeren hebben die eigenschap, dat ze de heete, en galachtige humeuren, die de koortzen maken, aan zig trekken, en uit den lyve voeren, derhalven zyn ze een toegeëigent genees-middel in de dolle koortze, daar de menschen ylhoofdig, en raazend by worden, met zulken brand over 't geheele lyf verspreid, dat ze op de huid schier geen gevoelen hebben. Om deze koortze ter degen te leeren kennen, en van andere hitten te onderscheiden, zoo neemt deze bladeren, en stelen, drukt 'er het zap uit, smeerd den patient daar mede op de borsten, en armen, omtrent de pols, geeft hem ook een weinig met water gemengt te drinken.

Zoo hy jeuken daar van op de huid, of in de keel gevoeld, zoo is het geen Capialoe, maar een gemeene heete koortze, of andere ziekte, zoo niet, zoo houd men hem met de Capialoe belast, 't welk mede zyn graden heeft. Om nu te weeten, of het Capialoe in de hoogsten graad zy, 't welk men anders aan de ydelhoofdigen ook bekend, zoo neemt de stelen van 't zwarte Arum domesticum, of Bira, stoot die met fyn gesifte assche, knouwt ook de wortelen van Acorus, Bangle, Tsjonkor, Ajuin, en Look, mengt dit speegzel onder de voornoemde assche, en bestrykt hem daar mede op gemelde plaatze, gevoeld hy nog geen jeuken, zoo heeft hy 't regte Capialoe, als dan moet men hem te drinken geven rykelyk den voornoemden zap met water gemengt, waar by zommige ook doen de bladeren van Papassan, en Daun Candal in halve proportie, om met eenen te verkoelen.

Het geheele lyf moet men bestryken met de voorgenoemde geverfde assche, die den brand van die schadelyke koortzen uit alle de leden trekt. Na 't zweeten moet men hem wasschen in water, daar al weder Capialoe, Papassan, bladeren van Bonga Raja, en Daun Candal in gekneust en geweekt zyn; Om de voorschreeven zap in te geven, en te mengen, neemen zommige geen gemeen, maar het tweede, en derde water, daar men Ryst ingewasschen heeft, die men koken wil.

Op deze cure staan de Inlanders zoo vast in die periculeuze koortze, als op een plegt anker, zoo dat ze aan het opkomen van een patient wanhoopen, als hy met deze bladeren niet kan geholpen worden, doch men moet die cuure ervarene perzoonen toevertrouwen, om dat 'er zommige zoo plomp zyn, dat ze de Bira mengen onder den zap, die ze ingeven, daar door den patient de keel zoo ontsteeken, en doen opswellen, dat hy qualyk slikken kan.

In passant moet ik nog een andere cuur hier by zetten, by de Sineezen gebruikelyk in de Capialoe, dewelke den patiens op de borst, of rugge bekyken, en zoeken een zwart putsje, niet grooter dan een Gerste-koorn, doch zeer quaadaardig, als een Anthrax, of pestkole, 't welk zy houden voor de wortel van die ziekte. Dit stekenze met een naalde door, en halen daar een draadje, of adertje uit, dat 'er slegts eenige droppelen bloeds navolgen, waar op de patient strakt eenige verligting vind, doch deze Anthrax is niet in alle Capialoe te vinden.

In Hort. Malab. part. 7. Fig. 9. *werd het* Folium causonis *beschreeven onder den Malabaarschen naam* Tsjori Valli *In 't Bramm.* Cerberi Valli. *Portug.* Uvas d'Aljofare. *In 't Duits* Platpimperling, *hoewel aldaar niets vermeld werd van de jeukende eigenschap des blads, nog van den grooten gebruik in de raazende koortzen, waar van mede een zoorte schynt te zyn* Kareta Tsjori Valli. *Bramm.* Dou Cerberi Valli. *Portug.* Uvas de Boy. *In 't Duits* Wild Pimperling. part. 7. Fig. 45. *beschreeven.*

OBSERVATIO.

Tertia hujus folii causonis species, seu triphylla videtur eadem esse, quæ Clematitis triphylla, arborescens e Maderaspatan *Plukn. Almag. p.* 108. & *Phyt. Tab.* 163. *Fig.* 1. &c.

AANMERKING.

De derde, of driebladige zoort van het koorze blad, schynt dezelve te zyn, met het geen de driebladige boomachtige Clematitis uit Maderaspatan genaamt werd van *Plukn. Almag. p.* 108. en *Phyt. Tab.* 163. *Fig.* 1. &c.

CAPUT SEXAGESIMUM SEPTIMUM.

Labrusca Molucca. Djebib Utan.

LAbrusca est ingens, silvestris, & incomptus frutex, amplum obcupans locum, crassiora gerens sarmenta domestica, cortice nigriore obducta. Teneri autem ejus surculi longissimi sunt, tenues, herbacei, parumque striati, & quasi ex binis compositi, plerumque rugosi, & pilosi. His folia insident solitaria, ab illis Vitis non multum diversa.

Prima tribus gaudent angulis, subsequentia quinque, quorum superiores profunde dissecti, & lacinati sunt, rotundi, & ad oras serrati, superne pallide virent, inferne ex cinereo virent, quinque magnis nervis, & parvis transversalibus venis folia distincta sunt, instar foliorum Vitis, saporis quoque aciduli. Hac in re autem folia ab illis domestici differunt, quod petioli, nervi, ac maxime venæ ab utraque parte, sed potissimum inferius obsitæ sint rugosis punctulis, acsi spinulosæ essent, quæ in superioribus itidem conspiciuntur sarmentis. Cuivis folio obponitur clavicula, superius bifida, atque ad latus ex folii ortu novus excrescit surculus oblique excrescens.

Flores, & racemi domesticæ Vitis modum sequuntur, excepto quod hi sint multo majores, ac pluribus baccis onusti, quidam enim magnitudinem adquirunt capitis pilei, quidam instar vulgaris Vitis.

Baccæ contra minores sunt, instar passularum, sed inferius acuminatæ, duriusculæ, externe nigræ, interne obscure fuscæ, quævis unum alterumve continet acinum planum, & acuto angulo constantem. Maturarum sapor est instar Uvarum, excepto quod parvum in ore excitent pruritum, cæterum non ingratus, quique per culturam fine dubio corrigi posset. Non certum observant anni tempus, maturæ enim, ac semi perfectæ simul conspiciuntur in uno frutice, mense autem Aprili potissimum maturescunt.

Nomen. Latine *Labrusca Molucca.* Malaice *Djebis Utan*, Maccassar. *More More.* Boetonice *Cacuti Cuti.* In Bonoa *Libe Halun.* Javanice *Gangh.*

Locus. Labrusca hæc invenitur Javæ, Boetonæ, Maccassaræ, & in Amboinæ provinciis in insula Bonoa, ubique sponte crescens in locis saxosis, in Amboina vero ignota est.

Usus. Incolæ nullum ejus norunt usum, excepto quod maturas comedant baccas recreationis gratia. Boetonenses autem has non multum curant, licet ibi copiose crescat circa fluminum ripas, quum fructus, licet maturi, pruritum excitent.

Hi frutices tribus quatuorve prioribus annis, antequam fructus proferunt, ita pereunt quotannis, ut fere nil nisi inferior ipsorum pars conspiciatur, subsequenti autem anno luxuriose iterum regerminant, ac tam diu, donec lignosum adquisiverint stipitem.

Labrusca hæc convenit cum Malabarensium *Schembra Valli.* Bracm. *Rana Diacq.* Portugallice *Uvas dos bugios.* Belgice *Ape-druiven* in *Hort. Malab. part.* 7. *Fig.* 6. descripta.

Tabula Centesima Sexagesima Septima

Labruscam exhibet *Moluccam.*

OBSERVATIO.

Hæc est Vitis, fructu minore, rubro, acerbo, folio subrotundo, minus laciniato, subtus alba lanugine tecta *Sloan. Cat. pl. Jam. p.* 171. & Vitis vinifera silvestris, Americana, foliis aversa parte densa lanugine tectis *Plukn. Phyt. Tab.* 249. *Fig.* 1.

LXVII. HOOFDSTUK.

De Molucce Wilde Wyngaart.

WIlde Wyngaart *is een groote, wilde, en woeste struik, op zig zelfs een ruime plaats beslaande, met dikkere ranken dan de tamme, en zwarter van schorsse. Maar de jonge scheuten zyn zeer lange, dunne, en kruidachtige ranken, wat gestreept, en als uit tweeen te zamen gezet, doorgaans ruig, en hairig. Daar aan staan de bladeren enkeld, van 't Wyngaart-loof niet veel verschillende.*

De eerste daar aan hebben drie hoeken, de volgende vyf, waar van de voorste diep gesneeden, en in lappen verdeelt zyn, rond, om de kanten gezaagt, boven bleekgroen, beneden graauw-groen, met vyf groote zenuwen, en kleine dwars-aderen, gelyk het ordinaris Wyngaartloof, ook zuuracbtig van smaak. Hier in verschillende van de tamme, dat hare stelen, de zenuwen, en grootste aderen, te weerzyden, doch meest van onderen bezet zyn, met ruige punctjes, als of ze steekelig waren, die men ook aan de voorste ranken ziet. Tegens over ieder blad staat een clauwier, die zig vooren in twee splyt, en ter zyden zelfs uit de oorspronk des blads komt een nieuwe scheuten voort, die dwers wast.

Het bloeizel, en trossen volgen de tamme manier, behalven dat de trossen veel grooter zyn, en digter met besien bezet, want zommige zyn zoo groot als het hoofst van een hoed, zommige als een gemeene druive.

De besien daar en tegen zyn kleender, te weten als Corenten, naar achteren toegespitst, hardachtig van vleet, buiten zwart, binnen donker-bruin, ieder met een of twee platte steenen, met een spitze hoek. De smaak van de rype is regt druifachtig, behalven dat hy een klein jeuken in de mond veroorzaakt, anders niet onaangenaam, en die door queeking buiten twyffel te verbeteren was. Zy hebben geen regte sayfoen, maar ment vind 'er rype, en halfwassen te gelyk aan eenen stok, doch in de maand April vindt men ze wel meest.

Naam. *In 't Latyn* Labrusca Molucca. *In 't Maleyts* Djebis Utan, *Maccassaars* More More. *Boetons* Cacuti Cuti. *Op Bonoa* Libe Halun. *Javaans* Gangh.

Plaats. *Deze wilde Wyngaart word gevonden op Java, Boeton, Maccassar, en in de Amboinsche provintie, op 't Eiland Bonoa, overal van zelfs in 't wild, en op steenachtige plaatzen, doch in Amboina onbekend.*

Gebruik. *De Inwoonders weeten geen gebruik daar van, behalven dat ze de rype vruchten uit pleisier eeten. De Boetonders zelfs maken 'er geen werk van, hoewel het aldaar overvloedig wast omtrent de rivier kanten, dewyl de vruchten, hoewel ze ryp zyn, in 't eeten wat jeuken.*

Deze stokken in de eerste drie a vier jaren, en eer zy vruchten dragen, vergaan jaarlyks zoodanig, dat men schier niets dan den ondersten stam ziet, doch in 't volgende jaar schietenze weder weelderig uit, en dit doen ze zoo lang, tot dat ze een houten stam gezet hebben.

Deze Labrusca *komt overeen met het Malabaarsche* Schembra Valli. *In 't Brammineès* Rana Diacq. *In 't Portugees* Uvas dos bugios. *Neerduits* Ape-druiven, *beschreeven* in Hort. Malab. part. 7. Fig. 6.

De Hondert seven en Sestigste Plaat

Vertoont de *Molucce wilde Wyngaart.*

AANMERKING.

Dit is de Wyngaart met een kleinder, roode, wrange vrucht, met een rondachtig minder ingesneeden blad, van onderen met een witte wolligheid bedekt, van *Sloan. Cat. pl. Jam. p.* 171. en de wilde Wyngaart uit America, met bladeren van achteren met een dikke wolligheid bedekt, van *Plukn. Phyt. Tab.* 249. *Fig.* 1.

CAPUT SEXAGESIMUM OCTAVUM.

Radix Vesicatoria. Accar Binassa.

ACcar *Binassa* species est Clematitidis Indicæ, caules emittens lignosos, & erectos, sed prope radicem prorepentes, vel terræ incumbentes. Ex una autem radice multi adsurgunt caules, plerumque erecti, vel inferiore parte terræ parum incumbunt, quidam etiam per herbas prorepunt, miris sæpe gyris, quodammodo instar fruticis *Bonga Manoer*. In amplos distincti sunt articulos, inferius lignosi, & lenti, superius virides, & herbacei, culmum circiter crassi, ex rotundo parum striati, sed interne plerumque lignosi, a radice per binas tresve spithamas nudi, dein vagis obsiti foliis. Cuivis articulo simplex insidet folium, ubique geniculum hoc crassescit instar genu, ad latera emittens alium longum caulem, qui superius sæpe crassior est quam inferius, hic & illic brevem formans sinum instar normæ, sique genicula terræ incumbant, radiculas emittunt.

Folium cum illo Bliti convenit, seu *Sayer Bayangh*, sed longius est, & angustius, mox a suo ortu sese extendens, ac dein sensim acute desinens, glabrum, & læte virens, sed in umbrosis crescens locis, ex nigro virens. Prope ortum, & ad genicula caules fusci sunt, seu pallide rubentes, ubi & hæc in binos sese dividunt caules, plura simul excrescunt folia, uti & in extremis flagellis, quæ instar hami incurvantur. In hortis plantata elegantior excrescit, plures densiores, & breviores emittens caules instar fruticuli, tres quatuorque pedes alta, supra terram eleganter sese extendens, ac dein iterum caules adtollens. Qui latiora quoque, & molliora proferunt folia, quam si sit silvestris, & ad genicula magis fusci sunt. In caulium summo ad palmæ, vel spithamæ distantiam flores excrescunt, vagi, & supra sese invicem positi. Hi longo constant tubo, illis Jasmini similes, sed angustiores, ex quinque petalis constantes, eleganter ignei rubentis coloris, qui ad rosaceum accedit, & instar holoserici splendet.

Ipsorum tubi rosacei sunt coloris, & calicibus insident profundis, & angustis, qui parum viscosi, ac pilosi sunt. Florum petala in orbem expansa sunt, pollicis unguem circiter lata, sed in plantatis, & in hortis excretis multo latiora, & coloris magis vivacis.

Hi flores quam tenerrimi sunt, & facile flaccescunt, nec ulli subsequuntur fructus, uti & inodori sunt, aliquando etiam, sed raro, si in locis crescunt umbrosis, sex constant petalis, quum vulgo quinque observentur.

Radix respectu plantæ crassa est, & valida, superius nodosa, & sinuosa, multas crassas inferne emittens fibrillas, profunde in terram penetrantes. Immo primaria sæpe radix ad binorum pedum longitudinem, immo profundius terram petit, ita ut difficulter extrahi possit, externe viridis est, interne flavescens, lignosa, & solida, odoris gravis, & herbacei, saporis acris, & ingrati, sed non fervidi.

Nomen. Latine *Radix vesicatoria.* Malaice *Accar binassa*, h. e. perdens radix, quum cutim perdat, & vesiculas adtrahat, Ternatice *Bama.* Amboinice in Hitoea, & Loehoa *Mehulatu*, *Nebulatu*, & *Mehutana bane*, aliis *Aylatu minor* ad distinctionem *Aylatu majoris*, quæ arbor est *libr.* 5. descripta. Cuncta hæc nomina denotant *Ubat regium*, & medicamentum hostium. Bandice *Caju Auwaran*, h. e. carbo ignitus, atque hinc apud nostrates Belgice *Vuur-wortelen.* Amboinenses quidam hanc male confundunt cum *Ajoccol*, h. e. *Bori*, vocantque *Ayoccol minus.*

Locus. In Amboina raro occurrit, sponte reperitur circa litus, in locis ventosis, & umbrosis sub arbusculis, & ubi solum est argillaceum, & lapillis mixtum, semper enim solum amat durum.

Quum

LXVIII. HOOFDSTUK.

De Vuur-Wortel.

ACcar Binassa *is een zoorte van de Clematis Indica, met houtachtige, en regte stelen wel opschietende, echter by de wortel isse kruipende, of op de aarde rustende. Uit eene wortel schieten veele stelen op, die meest regt zyn, of met haar onderste een weinig op de aarde leggen, zommige kruipen ook door de ruigten, en dat dikwils met zeldzame bogten, eenigzins den struik van de* Bonga Manoor *gelykende. Zy zyn in wyde leden verdeelt, beneden houtverwig, en zeer taai, boven gras-groen, omtrent een halm dik, uit den ronden wat gestreept, doch van binnen doorgaans houtachtig, van de wortel twee of drie spannen lank bloot, daar na met ydele bladeren bezet. Aan ieder lid staat een enkel blad, en het lid is aldaar dikachtig, als een knie, ter zyden uitgevende een andere lange steel, die men dikwils boven dikker ziet dan beneden, hier en daar met een kort bogtje als een winkelhake, en als de knien op de aarde rusten, zoo schietenze worteltjes daar in.*

Het blad gelykt na 't Blitum, of Sayor Bayangh, *dog langer, en smalder, straks van zynen oorspronk zig uitbreidende, en daar na allenskens spits toelopende, glad, en blyde-groen, maar in schaduwe staande zwart-groen. By haren oorspronk, en aan de knien zynze bruin, of ligt-rood, daar de knien zig in twee stelen verdeelen, staan meer bladeren by een, als mede aan de uiterste ranken, die zig in een haak omkrommen. In de hoven geplant, schiet het wat cierlyker op, met meerder, digter, en korter stelen, als een struikje, drie, en vier voeten hoog, op de aarde zig fraay uitspreidende, en dan zyne stelen opregtende. Die ook breeder, en weeker bladeren dragen dan in 't wild, met veel bruins aan de knien, aan 't opperste der stelen in de spatie van een hand, of een span, komen de bloemen voort, ydel, en boven malkander staande. Deze zyn langhalzig, de Jasmynen gelyk, doch smalder, van vyf blaadjes gemaakt, schoon vlammend-rood, na de roozen trekkende, en glimmende als Satyn.*

De halzen zyn roose-rood, en staan in diepe nauwe kelkjes, die wat haairig, en kleeverig zyn. De blaadjes van de bloemen staan regt uitgebreid in de rondte, omtrent zoo breed als een nagel van een duim, doch aan de geplante in de tuinen veele grooter, en levendiger van coleur.

Zy zyn zeer teer, slenssen ligt, en daar volgen geen vruchten op, gelyk ze ook zonder reuk zyn, zomtyds ook, dog zelde, als zy in schaduachtige plaatzen staan, hebbenze zes blaadjes, daar zy anders maar vyf hebben.

De wortel is naa proportie van de plante grof, en sterk, boven knoestig, en bogtig, maar veele dikke vazelingen na beneden zendende, die diep in de aarden gaan. Zelfs de hoofdwortel gaat zomtyds twee, en meer voeten diep in de aarden, zoo dat ze zwaarlyk uit te trekken is, buiten is ze groenachtig, binnen bleek-geel, houtachtig, en vast, wat sterk, of kruidachtig van reuk, van smaak scherp, en onliefelyk, doch niet heet.

Naam. *In 't Latyn* Radix vesicatoria. *In 't Maleyts* Accar binassa, *dat is bedervende wortel, om dat ze de huid bederft, als zy bleynen op trekt, in 't Ternataans* Bama. *Amboins, op Hitoe, en Loehoe,* Mehulatu, Nebulatu, *en* Mehutana bane, *by anderen* Aylatu *het* kleene, *tot onderscheid van* Aylatu *het* groote, *'t welk een boom is lib.* 5. *beschreeven. Alle deze namen beduiden* Koninglyk Ubat, *en vyandlyk artseny in 't Bandaas* Caju Auwaran, *dat is gloejende koole, en daar van by onze Duitze* Vuur-wortelen. *Zommige Amboineezen vermengen het qualyk met* Ajoccol, *dat is* Bori, *en noemen dit* Ayoccol *het* kleendere.

Plaats. *Het is in Amboina weinig te vinden, van zelfs vindt men het omtrent het strand, daar het lugtig, en schaduwachtig is, onder andere boomen, en daar de grond kleiachtig, met steenen gemengt, want het wil altyd een harde grond hebben.*

Als

Quum ſponte ſub fruticulis creſcit, planta videtur eſſe farmentoſa, & convolvulacea, in hortis vero quum ſola locetur, frutex eſt, qui aſſerculis imponi poteſt. Per ſegmenta radicis transplantanda, & propaganda eſt, quæ nodos exhibent, quod & laborem requirit, quum raro ſubcedit.

Uſus ejus eſt potiſſimum ad veſiculas extrahendas, uti cum Cantharidibus fit, cum quibus radices hæ virtute quodammodo conveniunt. Hunc in finem recentes, & molliſſimæ eliguntur radices, quæ in ſegmenta ſcinduntur cultrum craſſa, quæ tumentibus, & œdematoſis imponuntur pedibus hominum Hydropicorum, Leycophlegmaticorum, & Paralyticorum, intra ſex, vel octo horas cutis rubebit, & mollis adtrahetur veſicula, ſed non tam fortiter, vel tam alte, quam per Cantharides. Veſiculæ hæ diſſectæ, ſi non ſponte diſrumpantur, multum effundunt liquorem, qui eſt lympha inſalubris in artibus hærens, unde multæ ſimul tales veſicæ in pede adtrahendæ ſunt, quum lympha ſit effuſa, aperturæ ſponte exſiccari permittuntur, ſeu parum calcis illinitur, ut cruſta generetur.

Similia quoque ſegmenta fronte adplicantur, ſi quis Cephalalgia laboret, ut extrahatur, uti noſtrates Cantharides poſt aures adplicant. Venatores tanquam arcanum habent folia, ac flores hujus plantæ cibis canum venaticorum admiſcere, ut avidi, & cupidi eſſent ferarum.

Radix hæc cum Zingibere, & Pipere longo contuſa, & Cormento impoſita, qui proprie ſunt dura tubercula, & Tophi Amboinenſium variolarum, hos curat, copioſam enim adtrahit aquam alioſque humores.

Amboinenſium propugnatores hujus flores poſt aures gerunt, quos etiam Saguero infundunt, & epotant, ut ex ipſorum fide audaces, & bellicoſi ſint. Floris forma, ingratus ſapor, & levis ardor radicis declarant hanc plantam adfinem eſſe frutici ſupra libro ſexto deſcripto, qui *flamma ſilvarum*, ſeu *Auparulan* vocatur, quæ femina cenſetur, atque hæc radix veſicatoria mas, quum ſterilis ſit.

Als het in 't wild, en onder de ruigten groeid, zoo ziet men 't voor een jeelent, en ſlingerend gewas aan, maar in de tuinen, als het alleen ſtaat, werd het een ſtruik, en laat zig ook op latten leiden. Men moet het met ſtukken van de wortel verplanten, daar eenige ſcheutjes aan zyn, 't welk nog al moeite koſt, om dat het zelden gelukt.

Gebruik. *Het werd meeſt gebruikt om bleinen daar mee op te trekken, gelyk wy met de Cantharides, of Spaanſche-vliegen doen, welkers kragten de wortelen ten naaſten by hebben. Hier toe neemt men de verſche, en weekſte wortelen, die men in ſchyfjes ſnyd van een mes dik, en dezelve bind op de dikke, en zugtige beenen, van waterzugtige, gezwollene, en aan de Beriberi gaande menſchen, in de tyd van zes, of acht uuren zal het de huid rood maken, en een zagte blaar optrekken, doch zoo ſterk, en hoog niet als Spaanſche vliegen, de bladeren open geſneeden, zoo ze niet van zelfs berſten willen, geven veel vogtigheid uit, zynde het ongezonde water, dat in de leden ſtak, dies men diergelyke blaaren veel aan een been moet laten optrekken, als het water uit gelopen is, zoo laat men de gaten van zelfs opdrogen, of men ſmeert daar wat kalk op, dat zy een korſt krygen.*

Dezelve ſchyfjes werden ook op 't voorhooft gebonden, als men hoofdpyn heeft, om 't zelve uit te trekken, gelyk de onze met Spaanſche vliegen achter de ooren te zetten doen. De jagers houden 't voor een ſecreet onder hun lieden, dat ze de bladeren, en bloemen den jagt-honden onder de koſt te eeten geven, op dat ze greetig, en verhit op 't wild zoude wezen.

Deze wortel met Gengber, en lange Peper geſtoten, en op de Curmento gebonden, dat zyn de harde knobbelen, of Tophi van de Amboinſe pokken overgebleven, geneeſt dezelve, want het trekt veel water, en vogtigheden uit.

De voorvegters onder de Amboineezen, dragen de bloemen achter de ooren, doen ze ook in Sagueer, en drinken daar van om na haar geloof ſtout te werden, als zy vegten gaan. De gedaante van de bloem, vyze ſmaak, en zagte brand van de wortel, bewyzen dat dit kruid uit de maagſchap zy van een Heeſter, boven lib. 6. beſchreeven, en genaamt flamma ſilvarum, *of* Auparulan, *dewelke men voor 't wyfje houd, en deze Radix veſicatoria voor 't mannetje, om dat 't onvruchtbaar is.*

Tabula Centeſima Sexageſima Octava

Plantam exhibet, quæ *Radix veſicatoria* vulgo vocatur, cum ejus *corymbo florifero* A majori forma expreſſo.

De Hondert acht en zestigſte Plaat

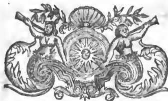
Vertoont een plant, welke by 't gemeen de *Vuur-wortel* genaamt werd, met deszelfs *bloem-tros* A in grooter gedaante.

OBSERVATIO.

Hæc eſt Plumbago Zeylanenſis, folio ſplendente Ocymaſtri, flore lacteo *Boerh. Ind. H. L. B.* & *Theſ. Zeyl. p.* 195. & Plumbago foliis petiolatis *H. Cliff. p.* 53. ubi vide reliqua.

AANMERKING.

Dit is de Zeylonſche Plumbago, met een blinkend blad, als van de Ocymaſtrum van *Boerh. Ind. H. L. B.* en de *Theſ. Zeyl. p.* 195. en Plumbago met geſteelde blaadjes van de *H. Cliff. p.* 53. alwaar het overige ziet.

CAPUT SEXAGESIMUM NONUM.

Pes Equinus. Pancaga.

HÆc humilis plantula est, more Chamæcissi supra terram prorepens, nil adtollens nisi petiolo, quibus folia insident, ex radice enim primo multi propullulant caules, terræ incumbentes, plani, qui in quibusdam locis radices iterum emittunt, aliosque adtollunt caules, potissimum simplices, aliquando autem plures simul excrescunt; Erecti hi caules dimidii circiter pedis altitudinem habent, ac quivis in vertice simplex sustinet folium, in orbem dispersum.

Folium cum illo Chamæcissi convenit, vel propius ad illud Asari accedit, est enim rotundum, seu paulo latius quam longum, si non ad unam partem sulcatum esset, ubi petiolus immittitur, atque hinc equi pedem refert, magnitudine denarii, inque locis umbrosis imperialis magnitudinem obtinet, ad oras rotundis dentibus dentatum, in quibus etiam breves conspiciuntur apices, suntque porro tenuia, glabra, ac parum sinuosa ob teneritudinem, subtus intricatis, & protuberantibus nervis distincta, læte virentia, saporis herbacei cum subtili amaritie, ad illa Nasturtii aquatici accedentis.

Flosculi progerminant brevibus in petiolis, prope radicem propullulantes, suntque violacea, seu fusca capitula, flosculos referentia, nullique hos insequuntur fructus. Undique e radice surculos emittit albos, tenues referentes lumbricos, amplumque obcupat locum. Radix alba est, vilis, & fibrosa.

Nomen. Latine *Pes equinus.* Malaice *Pancaga.* Belgice *Paarde voetjes.* Quidam hanc quoque Malaice vocant plantam *Daun Cucurang*, a serratis foliis, quod nomen etiam gerit *Serratula Amara*, quæ hujus silvestris habetur species, licet herbæ sint quam maxime inter sese diversæ. Portugalli Bataviæ hanc vocant *Folbe Rabasse*, quæ proprie in Hispania Nasturtium aquaticum est. Ternatice *Coloditi manoora*, h. e. lumbrici pulvinar. Cæterum *Coloditi masou*, h. e. Oebat contra vermes. Amboinice *Assotelina laun*, h. e. folium canis aures referens, item *Alaun Ribute*, h. e. *infundibuli folium*, in *Loehoeu Ayjaun Capepuli.* Bandice *Bissi mattan.* Baleyice *Payanh.*

Locus. Ubique in hortis crescit juxta sepes, ut & sponte, ob ejus vero usum de industria colitur in solo argilloso parumque humido, ubi folia gerit ampla, & obscure virentia, quæ vero Soli exponitur, melius cruda edi potest, estque porro nota per totam Indiam Orientalem.

Usus. Potissimum in usu est apud milites nostros, quem ab incolis addidicerunt, ad quævis foramina, & vulnera accidentalia pedum curanda, quum enim in hisce calidis regionibus nudis incedant plerumque pedibus, hinc hisce quam maxime obnoxii sunt, ac facillime per contusiones vulnera adquirunt, quumque nulla alia ad manus sint emplastra, hæc imponunt ipsis folia manibus, vel supra ignem parum calefacta, Cicatricantem, & consolidantem habent virtutem, atque jure inter vulneraria censentur, curatio autem per sola hæc folia tarde procedit, ac tantummodo in levibus, & recentibus vulnusculis.

Pes quoque isto tempore siccus, & tectus sit, & abstineant a nimio potu, alioquin enim hæc folia humores nimis adtrahunt, ac pus generant, quum vero hoc extraxerint, Cicatricem melius promovent.

Cruda quoque edi possunt cum Bocassan, & Oelang Oelang, suntque salutaria stomacho. Ac præsertim adhibentur ad mirum *Moretum malaicum*, quod componitur ex decem, vel duodecim diversis recentibus herbis, in quo acrimonia, aciditas, & lævis observatur amarities, quæ omnes simul minutim conscinduntur, & cum cocta miscentur Oryza, quæ ad quosvis editur cibos, ut adpetitus excitetur.

Exem-

LXIX. HOOFDSTUK.

De Paarde-voet.

DIt is een laag kruidje, op de manier van Chamæcissus, of Aardveil, op de aarde kruipende, en niets verheffende dan de stelen, daar de bladeren opstaan, want uit de wortel komen voor eerst veele stelen voort, plat op de aarde leggende, hier en daar weder inwortelende, en andere stelen opregtende, die meest enkeld, somtyds meer by malkanderen staan; Deze opgeregte stelen zyn omtrent een halve voet hoog, en ieder draagt op zyn top een enkeld blad, in de rondte uitgebreid.

Het blad gelykt na de Chamæcissus, of Aardveil, of nader na 't Asarum, te weten meest regt rond, of wat breeder dan lank, zoo het niet aan de eene zyde eene kloove hadde, daar den steel ingelaten werd, en daar door een paarden hoef verbeeld, in de groote van een schelling, aan schaduwagtige plaatzen ook van een reaal, aan de kanten met ronde tanden gezaagt, daar aan men ook korte spitsjes ziet, dun, glad, doch wat gefronst, wegens zyn teerheid, van onderen met uitstekende, verwerde zenuwe, blyde-groen, van smaak kruidachtig, met een subtiele bitterheid, na de water-Eppe trekkende.

De bloempjes komen voort op zeer korte steeltjes, digt by de wortel, zynde licht-violette, of bruinachtige knopen, die zoo wat na bloempjes gelyken, en daar volgen geen vruchten op. Het zend zyne witte scheutjes als dunne wormen rondom uit de wortel, en beslaat een breede plaats. De wortel is wit, gering, en vaselachtig.

Naam. *In 't Latyn* Pes equinus. *In 't Maleyts* Pancaga. *In 't Duits* Paarde-voetjes, *sommige noemen 't ook in 't Maleyts* Daun Cucurang, *van zyne gezaagde blaadjes, welke naam ook draagt de* Serratula Amara, *die men voor 't wilde houd, hoewel 't zeer verschillende kruiden zyn. In 't Portugees op Batavia noemen ze het* Folho Rabasso, *'t welk eigentlyk in Spanje de water-Eppe is. In 't Ternataans* Coloditi manoora, *dat is wormkussen, anders* Coloditi masou, *dat is Oebat tegens de wormen. In 't Amboins* Assotelina Laun, *dat is blad, dat na honds-ooren gelykt, als mede* Alaun Rihute, *dat is tregtere blad, op Loeboe* Aylaun Capepuli. *Bandaas* Bissi mattan. *Baleys* Paydnh.

Plaats. *Het wast over al in de tuinen langs de hagen, en ook in 't wild, doch wegens zyn gebruik werd het met opzet onderhouden, en aangequeekt op een klei grond, die wat vogtig is, daar het dan groote, en donker-groene bladeren gewind, doch het geene ter Zonne staat, is bequamer om rauw te eeten, voorts is het bekend schier door geheel Oost-Indien.*

Gebruik. *Het is meest in gebruik by onze Soldaten gekomen, die het echter van de Inlanders geleerd hebben, om alderhande kleene gaatjes, en toevallende bezeeringe, die ze in de voeten krygen te geneezen, want dewyl ze in deze warme landen meest bloote voets lopen, zoo zyn ze dat ligt onderworpen, dat ze hier of daar stoten, of gaten krygen, als dan met geen pleisters versien zynde, leggen ze deze blaadjes daar op eerst in de handen, of over 't vuur wat warm gemaakt zynde; Zy hebben wel een Cicatriseerende, en heylzame kracht, en werden met reden onder de wond-kruiden gereekend, echter de cuure met deze bladeren alleen gaat zeer langzaam toe, en schier alleenlyk by kleene, en versche zeerigheden.*

Zoo moet men ook de voet voor die tyd droog, en gekleed houden, en van veel drinken zig speenen, anders trekken deze blaadjes de vogtigheid meer na zig, en genereeren etter, doch als ze die nu uitgetrokken hebben, zoo Cicatriseerense te beter.

Men kan ze ook rauw eeten met Bocassan, en ander Oelang Oelang, werdende voor de maage gezond bevonden. Inzonderheid werden ze genomen tot het wonderlyk Moretum malaicum, *'t welk gemaakt werd van wel tien, of twaalfderlei groene kruiden, daar een scherpigheid, en kleene bitterheid in is, alle door malkanderen kleen gesneeden, en met gekookte Ryst gemengt, welke men tot alderhande spyze eet, om een graage maag te maken.*

By

Exempli gratia recipe foliorum Pancagæ manipulum, virides Cepas, foliorum Sinapi, Lagansæ, ac quorumvis acidorum foliorum Sonbong, Daun Boaya, Pharmacum litoreum ana manipulum semis, tria quatuorve tenera Limonum folia, Petroselini, Portulacæ, & Lampoejang, & Lanequas, Palmytam, seu cor caulium Syree, Sulaffy, Micka Micka &c. quantum vis, hæcque omnia minutim conscinde, & misce cum cocta Oryza, quæ ex mano loco panis editur. In ulceribus, ac vulneribus depurandis, & e quibus pus extrahere volumus, infunde succum calefactum ex radicibus expressum, ipsisque folia inpone, hoc autem semel bisve tantum instituendum est, ac porro folia solummodo inponuntur. Pueris quoque propinatur tam succus ex tota hac herba, quam aliis adcocta herbis contra vermes, & abdominis tormina.

Pancaga cum Sirio repente, & Pinanga alba masticata, succusque horum deglutitus antidotum est contra noxium cibum, qui adsumptus est. Foliorum succus cum Calappi oleo mixtus, calefactus, & auribus instillatus ipsarum tinnitum, & susurrum curat. Tota hæc herba Saguero incocta salutarem præbet potum Nephriticis, hic autem propinandus est per tot menses, quot annis æger hoc laboravit malo. Alii totam hanc sumunt herbam cum dimidia parte bulbulorum Cypri rotundi, & acutis spicibus Caricis Lalan dicti, quæ simul coquunt in dulci Saguero, vel aqua, quam aliquamdiu propinant. Hoc vehementer urinam expellit, ac salutare est remedium Hydropicis, Nephriticis, & Ischuria laborantibus. Contra Asthma, & tussim convulsivam manipulum Pancagæ cum radicibus ejus sumitur, ac bini ramuli veri Cucurang, quæ simul aquæ incoquuntur, & propinantur. Eadem hæc folia cum illis Dutræ contrita, & calida dorso inlinita, ipsique tota inposita folia dolores, ac lancinationes spinæ dorsi curant. Foliorum succus calide auribus instillatus, quæ purulentæ sunt, ac pus offundunt, has curat, unde apud Lochoenenses suum obtinuit nomen.

Pancaga quoque coquitur cum Gratiosa in Banda Daun Kitsjil dicta, horumque decoctum propinatur contra Nephritidem, & Colicam.

NB. Pes equinus in Frisia vocatur Alchimilla, cum qua multi hic hanc comparant herbam, hocque ipsi inponunt nomen, ob consolidantem ejus naturam, uti Alchimilla quoque herba vulneraria est.

Alii hanc comparant cum Chamæcisso, Sanicula, Sione, & Nasturtio aquatico, cur autem Portugallis *Rabaco*, h. e. Nastortium aquaticum, vel Sion vocetur, comprehendere nequeo, quum *Rabaco* vidi crescentem longe alia forma in Portugallia circa urbem Valentiam in locis paludosis.

Codagen. *Hort. Malab. part.* 10. *Fig.* 46. descriptum convenit cum hoc pede equino, excepto quod Malabaricum dicatur esse pilosum ad caules, totaque planta non amarum, sed salsum, acrem, & mordentem habet saporem. Virtutes ejus medicinales hic ignotæ ibi memorantur. Adnotator ibi pro una eademque habet plants cum Brasiliensium *Acaricoba* a D. *Guilhelmo Pisone libr.* 4. *cap.* 66. *Histor. nat. Bras.* descripta.

By exempel neemt van de bladeren Pancaga een bandvol, groene Ajuinen, Mostaart bladeren, Lagansa, alderhande zuure bladeren, Sonbong, Daun Boaya, Pharmacum litoreum, van ieder een halve bandvol, drie, of vier jonge Lemoen bladeren, Petercely, Porcelein, jonge bladeren van Lampojang, en Lanequas, het Palmyt, of hert van Syree-stelen, Sulaffy, Micka Micka &c. zoo veel gy wild, en snyd dit alle kleen door malkanderen, mengt het met gekookte Ryst, die men dan zoo uit de hand eet. In ulceratien, en wonden, die te zuiveren zyn, en daar men etter wil uittrekken, giet het warm gemaakte zap, uit de wortelen geperst, en legt dan de bladeren daar op, doch dit behoeft men niet meer dan een of tweemaal te doen, en voorts de bladeren alleen opleggen. Men geeft het de kinderen ook in, zoo het zap uit het geheele kruid, als onder moeskruiden gekookt, tegens wormen, en buikpyn.

Pancaga met Serium repens, en witte Pinang geknouwt, en den zap ingezwolgen, is een tegenbaat tegens schadelyke kost, die vergeven is. De bladeren met Calappus-Oly gemengt, warm gemaakt, en in de ooren gedrupt, geneezen het moeyelyk suizen der zelven. Het geheele kruid in Saguer gekookt, is een gezonden drank voor gravelige perzonen, maar men moet zoo veel maanden daar van drinken, als men jaren aan dat euvel gegaan heeft. Andere nemen dit geheele kruid met half zoo veel bolletjes, of worteltjes van Cyprus rotundus, en de scherpe spitze van Snygras Lalan, koken dezelve in zoete Saguer, of water, en drinken een tyd lang daar van. Dit zet geweldig het water af, en is gezond voor Waterzugtige, Graveelige, en die een verstopping van hun water hebben. Tegens den Kinkhoest, en benauwde borst, neemt een handvol Pancaga met wortel en al, en een paar takjes van de regte Cucurang, kookt het in water, en drinkt het. Dezelve bladeren met de bladeren van Dutra gewreeven, en warm op de rugge gesmeerd, en daar dan de geheele bladeren over gebonden, geneezen de steekten, en zweedummen des ruggengraats. Het zap van de bladeren warm in de ooren gegooten, die etterig zyn, en vloejen, geneest dezelve, waar van het by de Loeboeneezen zynen naam heeft.

De Pancaga werd ook gekookt met de Gratiosa in Banda, Daun Kitsjil genaamt, en het afziedzel gedronken, tegens het Graveel, en Colyk.

NB. Paarde-voetjes noemen ze in Vriesland de Alchimilla, waar mede veel hier te lande dit kruid vergelyken, bewogen door zyn heelende kracht, gelyk Alchimilla mede een wondkruid is.

Andere met Chamæcissus, Sanicula, Sion, en Nasturtium aquaticum, waarom het de Portugees Rabaco, *dat is water-Eppe, of Syon noemt, kan ik niet bedenken, dewyl ik de* Rabaco *met een andere gedaante in Portugaal, omtrent de stad Valentia, op waterachtige plaatzen hebbe zien groejen.*

Codagen in Hort. Malab. part. 10 Fig. 46. *beschreeven, komt met onze Pes equinus overeen, behalven dat het Malabaarsche beschreeven werd hairig van steel, en de geheele plante geen bitteren, maar een ziltigen, scherpen, en bytenden smaak toegeschreeven werd. De medicynale krachten, die hier onbekend zyn, ziet aldaar. Den Annotator houd het voor een en het zelfde met het Brasilisse* Acaricoba *van D.* Guilhelmus Piso lib. 4. cap. 66. Histor. nat. Bras. *beschreeven.*

Tabula Centesima Sexagesima Nona

Ad *Figuram Primam* plantam exhibet, quæ *Pes equinus Rumphio* dicitur.
Figura Secunda Empetrum exhibet *acetosum.*

De Hondert negen en festigste Plaat

Vartooat in de *Eerste Figuur* een plant, welka da *Paarde-voet* van *Rumphius* genaamt werd.
De *Tweede Figuur* wyst aan de *Suure Empetrum.*

OBSERVATIO.

Pes equinus *Rumphii* vocatur Hydrocotyle Zeylanica, Asari folio a *Tournef. instit. p.* 328. & *Thes. Zeyl. p.* 122. & Valerianella Zeylanica, palustris, repens, Hederæ terrestris folio, ad radicem florida, *Herm. Par. Bat. p.* 238. ubi icon & descriptio, & Asarina Zeylon. minor. *Par. Bat. Pr. p.* 315. & Hydrocotyle foliis reniformibus crenatis, *H. Cliff. p.* 88. ubi vide reliqua.

AANMERKING.

De Paarde-voet van *Rumphius* werd genaamt Zeylonse Hydrocotyle, met het blad van de Asarum van *Tournef. instit. p.* 328. en de *Thes. Zeyl. p.* 122. en Zeylonse, moerassige, kruipende Valerianella, met het blad van de Hondsdraf, by de wortel bloeiende van *Herm. Par. Bat. p.* 238. alwaar de figuur, en beschryving; en Zeylonse kleinder Asarina van de *Par. Bat. Pr. p.* 315. en Hydrocotyle met niervormige getande bladeren, van de *H. Cliff. p.* 88. alwaar het overige ziet.

CAPUT SEPTUAGESIMUM.

Empetrum Acetosum. *Daun Assam.*

D*Aun Assam* videtur species esse *Cotyledonis*, seu *Umbilici Veneris*, cujus species quasdam *Clusius* quoque observavit. Rotundis suis, ac pinguibus flagellis, haud longis, supra rupes, vel juxta solum prorepit. Hi repentes caules alios proferunt erectos, rotundos, pingues, rubentes, & semi pellucidos cauliculos, seu petiolos, quorum quivis singulare sustinet folium more Chamæcissi, vel præcedentis Pancagæ.

Repentia vero sarmenta prope articulos radicolas figunt in rupes, aliaque emittunt lateralia etiam rubentia. Folium magnitudinem obtinet imperialis, aliquando palmæ, immo etiam majus est, rotundulum, seu obliquum, ac cordatum, prope petiolum sulcatum, ubi & rotundæ auriculæ sibi invicem parum imponuntur.

Folium hoc superius binos tresve gerit apices, quorum longissimus, seu primarius non directe in medio locatur, sed semper ad unam inclinat partem, ad oras dentatum, seu in plures minores apices distinctum, atque ad binos primarios apices majores excurrunt nervi, cum aliis minoribus lateralibus, ejusdem cum caulibus coloris, quidam enim, uti dictum fuit, pallide rubent, alii albi, seu pallide virentes. Folia porro succosa admodum sunt, fragilia, glabra, ac fere splendentia, ac facile flaccescentia, licet in planta firmiter extensa sint, saporis grate aciduli, cum quadam tamen silvestri sapore, qui ex terra adtrahitur.

Flores peculiari insident pedunculo, qui tenuior, & longior est illo, qui folia sustinet, binos tresve simul exhibet flosculos, qui in hac planta duplicem obtinet formam; primus flosculus rotundam refert, ac cordiformem bursam, instar squamæ piscis, qui in bina dehiscit petala, externe rubentia, interne alba, inque medio flavus erigitur collis ex brevibus staminulis formatus, uti in floribus Pomi.

Post hunc ejus loco excrescit trigona, & pallide virens cellula, ex tribus alis composita, instar cellulæ seminalis Lapathi, vel Acetosæ Hispanicæ, supra hanc alius excrescit flos, ex quatuor albis constans petalis, quorum bina exteriora magis albent binis interioribus, sine flavo isto colle intermedio, sed ejus loco viride erigitur pistillum, seu stilus supra trifidus, qualis conspicitur in immaturis Ricini fructibus, trigona cellula seminalis matura in tribus cellulis ruffum continet semen, instar arenæ pusillum, undique circa axim pendens.

Radix pusilla est, alba, vilis, & fragilis, sed primaria radix firmior est, & transversalis, rupibus laxe inhærens, unde & tota planta facile evelli potest.

Præter albam rubra quoque obcurrit species, forma, & modo crescendi priori similis, sed ejus folia majora sunt, & crassiora, plerumque palmam lata, subtus fusca, superius obscure virentia, seu viridia, cum fusco mixta, venæ, & caules eleganter rubent, & semi pellucidi, ejusdem acidi saporis, flores, & semina sunt, uti in priore.

Hæ autem binæ herbæ distinguendæ sunt ab alia simili herba, quæ similibus fere foliis supra rupes prorepit, folia autem ejus sunt cordiformia, apicesque gerunt in medio vulgari in loco, ad oras quoque dentata, sed rugosa, & ad tactum pilosa, flavescentia, non acidi, sed silvestris penitus saporis.

Nomen. Latine *Empetrum acetosum.* Malaice *Daun Assam.* Belgice *Sineese blaadjes.* Ternatice *Tsjotsjo.* Baleyice *Batsjam Batsjam.* Amboinice *Hatu Hanal*, & *Hatu Hanar*, i. e. *Cingulum Petræ*, item *Hatu Ebu*, i. e. *germen Petræ*, item *Hatu Callan.* In Hitoea *Utta batu*, i. e. Sayor saxosum, in Loehoea *Minibatu* minor, ad distinctionem *Minibatu* majoris, quæ est Baleyensium *Lompa.* Maccassarice *Katsji.*

LXX. HOOFDSTUK.

De Suure Empetrum.

DAun Assam wil een zoorte zyn van Cotyledon, of Umbilicus Veneris, waar van Clusius ook eenige suure zoorten gevonden heeft. Het kruipt met zyn ronde, en vette stelen, die doch niet lang zyn, over de klippen, of langs de grond. Deze kruipende stelen dragen andere overeind staande, ronde, vette, roodachtige, en half doorschynende stelen, waar van ieder een byzonder blad draagt, op de maniere als de Chamæcissus, of voorgaande Pancaga.

De kruipende stelen verwortelen hier en daar by hare leden in de klippen, en zenden anderen ter zyden uit, die ook roodachtig zyn. Het blad is in de grootte van een palm, zomtyds ook van een hand, of meer, rondachtig, of als een scheef hert, achter by den steel met een kloove, daar de ronde billen wat over malkander staan.

Vooren heeft het twee a drie spitzen, waar van de langste, of principaalste niet regt in de midden staat, maar altyd naar eene zyde, aan de kanten getant, of in veele kleene spitzen verdeelt, en na de twee voornoemde hoofdspitzen lopen de principaalste zenuwen, met nog andere mindere ter zyden, van dezelve coleur als de stelen, want zommige, als gezegt, zyn licht rood, zommige wit, of bleek-groen. Voorts zyn de bladeren zeer zappig, bros, glad, en schier glimmend, slap, en ligt slensende, hoewel ze aan haren stok styf uitgebreid staan, van smaak aangenaam suur, doch met eenige wildigheid na de grond riekende.

Het bloeizel komt voort op een byzonderen steel, die dunder, en langer is dan de bladdragende, twee a drie bloempjes teffens vertoonende, die men aan dit gewas dubbelt, of van tweederlei fatzoen ziet, het eerste bloempje is een ronde, hertsormige beurse, als een visch-schubbe, die zig in twee blaadjes opend, buiten roodachtig, en binnen wit, en in de midden een geel heuvelken, van korte draadjes, gelyk in 't Appel-bloeizel.

Na dezen groeid in haar plaats een driekantig, en lichtgroen huisken, van drie vlerken gemaakt, gelyk de zaadhuiskens van Lapathum, of Spaansche Suuring, boven op 't welke komt een andere bloeme voort, van vier witte blaadjes gemaakt, waar van de twee buitenste wat witter zyn, dan de twee binnenste, zonder het geele heuveltje in de midden, maar in deszelfs plaats een groen pylaartje, boven in drie spitzen zig verdeelende, gelyk men op de onrype vruchten van de Ricinus ziet, het driehoekige zaad-huisken ryp geworden zynde, begrypt in drie celletjes een ros zaat, zoo fyn als zand, rondom een middel pylaartje hangende.

De wortel is kleen, wit, gering, en bros, maar de hoofd-wortel is wat styver, en leid dwers, die losselyk aan de klippen hangen, weshalven de geheele plante ligt af te trekken is.

Behalven de witte heeft men nog een roode zoorte, in gedaante, en wasdom de witte gelyk, doch deze bladeren zyn grooter, en dikker, in 't gemeen een hand breed, van onderen bruinachtig, van boven donker-groen, of groen met bruin gemengt, de aderen, en stelen zyn schoon-rood, en half doorschynende, van dezelve suure smaak, bloemen, en zaden zyn als aan 't voorige.

Zoo moet men deze twee kruiden nog onderscheiden van een ander diergelyken kruid, 't welk schier met diergelyke bladeren over de klippen kruipt, maar de bladeren zyn regt hertformig, en hebben hare spitzen in de midden op de gewoonlyke plaats, aan de kanten mede getant, maar ruig, en hairig in 't aantasten, geel-groen, van geen suure, maar gansch wilde smaak.

Naam. *In 't Latyn* Empetrum acetosum. *In 't Maleyts* Daun Assam. *In 't Duits* Sineese blaadjes. *In 't Ternataans* Tsjotsjo. *In 't Baleys* Batsjam Batsjam. *In 't Amboins* Hatu Hanal, *en* hatu hanar, *dat is* Cingulum Petræ, *als mede* Hatu Ehu, *dat is* germen Petræ, *als ook* Hatu Callan. *Op Hitoe* Utta hatu, *dat is steen Sajor*, *op Loehoe* Minibatu *het kleine*, *tot onderscheid van* Minibatu *het groote*, *'t welk is der Baleyers* Lompa. *Maccassaars* Katsji.

Locus. Nullibi crescit nisi in locis saxosis, in montibus silvestribus, & in vallibus, ubi rupes sunt præruptæ, præsertim autem luxuriose progerminat in acutis scopulis tam erectis quam planis, quales aciniformes vocantur, quique plerumque tam periculosi sunt, ut adcessum prohibeant, qui tamen hisce foliis penitus obtecti sunt, in foveolis enim horum acutorum scopulorum semper quædam reperitur terra, in qua hæc planta fibrillas suas figere potest. Rubra species non tam frequens est, collesque requirit frigidiores, ubi ingentes lapides, & terra sibi mixtæ sunt, quales præ aliis sunt colles circa pagum Ema in Leytimora. In cunctis Amboinæ, & Moluccæ insulis nota est hæc planta, uti & in Celebe, non autem ita in Occidentalibus insulis.

Usus. Multum adhibetur ad Lactucam, tam ab incolis, quam Europæis, & Sinensibus, incolæ vero hanc potissimum piscibus adcoquunt, ad acidum condimentum. Omnibus denique rebus hisce in terris inservit, quibus Acetosa, ac forte easdem habet vires ad sitim sedandam in calidis morbis.

Aptiorem censeo herbam ad calidum hepar temperandum, quam ad biliosos stomachi humores tollendos, quod per acida institui non oportet. Baleyenses, & Javani horum foliorum succum adhibent ad tincturam Cassombæ, quum ipsis deficiat Limonum succus. Sic quoque quodvis ferri genus, quam æruginosum etiam sit, hoc succo non tantum depurari, sed etiam cæruleum reddi potest, licet ipsi non admisceatur Mercurius sublimatus.

Ternatenses hunc miscent succum cum acido Limonum succo, si cœruleum tingere velint colorem, ac siccum oblinire ferrum quodam oleo. Ferrum ærugine infectum per noctem in hoc deponunt succo, qui æruginem omnem tollit, ac ferrum purum reddit.

Idem hic succus cum dimidia Sacchari parte coctus grate acidum præbet Syrupum, ad Mangam conditam, & Ribesios adcedentem, qui in calidis morbis ad sitim sedandam adhibere potest.

Agresta Hittonica sequenti præparatur modo: Hanc herbam coque cum caulibus, in aqua marina, ac circumage cum bacello, donec cunctæ partes sint minutæ, transcola dein per linteum, & in ollis serva usui: Hoc agrestam præbet gratam cunctis frixis cibis conducentem, salsedo enim aquæ marinæ, & aciditas foliorum ita temperatur, ut gratum præbeat saporem.

Plaats. *Het wast nieuwers dan op steenige plaatzen, in wilde gebergten, en in valleyen, daar steile rotzen zyn, inzonderheid ziet men ze weelderig op de scherpe klippen, zoo staande als vlakke, diergelyke men speldewerk noemt, zynde meest zoo akelig, dat men qualyk daar over gaan kan, en echter met deze blaadjes gansch bedekt, want in de kuiltjes van die scherpe rotzen altyd wat aarde zit, daar in dit gewas zyne worteltjes hegten kan. De roode zoorte vindt men zoo veel niet, en vereischt koudere valeyen, daar groote steenen, en aarde onder malkanderen lopen, gelyk onder anderen zyn de valleyen omtrent de Negory Ema op Leytimor. In alle de Amboinsche, en Moluxe Eilanden is het bekend, als mede op Celebes, in de Westelyker Eilanden zoo veel niet.*

Gebruik. *'t Werd veel gebruikt om Salade daar van te maken, zoo wel by de Inlanders, als Europianen, en Sineezen, doch de Inlanders koken 't meest by vissen, om een suure souse te hebben. In somma het dient ons hier te lande in alles, waar toe de Zuuring dient, en heeft misschien des zelfs krachten in 't versiaan van den dorst, by heete ziekten.*

Ik houde het voor bequamer om een verhitte lever te temperen, dan om galachtigheid in de mage te verdryven, 't welk met suure dingen niet geschieden moet. De Baleyers, en Javaanen nemen den zap van deze bladeren, tot het verwen van Cassumba, als zy geen zap van Lemoenen konnen hebben. Zoo kan men ook alderhande yzer geweer, hoe verroest het ook zy, met dezen zap niet alleen schoon maken, maar ook blaauwen, al en komt 'er geen sublimaat toe.

De Ternataanen vermengen deze zap met suure Lemoenzap, als zy blaauwen willen, en het gedroogde wapen smeerense dan met eenige Oly aan. Een yzer, dat zeer verroest is, leggenze een nagt in deze zap, die den roest tot de grond toe uitbyt, en 't wapen zuiver maakt.

Dezelfde zap met half zoo veel Syroop van Suiker opgekookt, geeft een aangename rinschen Syroop, na 't geconfyte Mangas, of Aalbesien smakende, die men in heete ziekten om de dorst te versiaan gebruiken kan.

Agresta Hittonica, *of Hitoeeeze versuis, werd aldus gemaakt: Kookt dit gewas met stelen en al in Zeewater, en roerd het met een stokje, tot dat het alles kleen werde, zygd het dan door een doek, en bewaard het in potten, dit geeft een aangenaam versuis by alderhande gebraden kost te gebruiken, werdende de brakheid van 't Zeewater, en suurte van deze bladeren door malkanderen zoo gebruiken, dat het aangenaam van smaak werd.*

CAPUT LXXI.

CAPUT SEPTUAGESIMUM PRIMUM.

Serratula amara. Daun Cucuran.

D*Aun Cucuran* est herba repens, caules gerens lentissimos, infraque parum lignosos, supra terram extensos, aliosque emittit erectos striatosque cauliculos instar Veronicæ nostratis.

Hi cauliculi vix culmum crassi sunt, in amplos articulos distincti, quorum inferiores crassos formant nodos, qui terræ incumbentes fibrillas ipsi infigunt.

Caules vero ipsi angulosi, & striati sunt, in una specie virides, in altera fulci, dividitur enim in album, & rubrum Cucurang, foliis, ac modo crescendi sibi similes sunt, atque ad genicula bina locantur folia sibi obposita, instar illorum Urticæ minoris, sed nullis pilis armata, glabra, & tenuia, parumque contracta, multis transversalibus costis magnitudine unguis pollicis, ad oras acute dentata, in alba specie læte virentia, in rubra nigricantia, ipsorumque venæ fuscæ sunt. Utraque vero saporem habent amarissimum, instar Centaurii. Observatur quoque hæc folia unam partem gerere angustiorem, & breviorem altera, acsi lamella abscissa foret, qui Character cæterum Solanis competit, hoc autem potissimum in inferioribus detegitur plantæ foliis.

Ex ipsorum alis bursula provenit, ex binis pallide virentibus foliolis, seu pelliculis composita, quorum supremum multo longius est inferiore, oblongum, & incurvum repræsentans corculum, quumque hæc foliola sese aperiunt, flosculum exhibent illi Urticæ quodammodo similem, qui parum oempe concavus est, & ex uno constat petalo, superius in tres rotundos desinens apices, albus, seu punctulis quibusdam purpureis notatus, in medio bina gerens staminula, inferiori, & latissimæ lamellæ nexa, supremumque virens bursæ foliolum ipsi arcte incumbit flosculo, quod cito decidit.

Dein sese claudant iterum bursulæ foliola, atque intus formant oblongum vasculum seminale, in quo latet minimum, & arenaceum quasi cinereum semen.

Folia ejus magis contracta sunt illis Urticæ, sed plerumque glabra, abruptaque mox flaccescunt, horumque interstitia multo longiora sunt, quam in Urtica, ubique moltos emittentia laterales ramulos.

Radix ejus vilis est, alba, ac fibrillosa, atque transplantari potest hæc planta per abruptos ramulos, fibrillis hisce gaudentes.

Nomen. Latine *Serratula amara*, juxta Malaicuse *Daun Cucurangh*, quod proprie est ferrum acute dentatum, formam habens magnæ serræ, machinæ uexæ, cui insidere possumus, quum Calappi medulla minutim radatur, quæ in culina adhibetur, cujus denticulos hæc folia referunt. Vero Malaico nomine dicitur *Ampetu Tana*, h. e fel terræ. Amboinice *Ayloun Uyn*, & *Aylaun Waccan*. Ternatice *Papayta*, quidam Malaice hanc vocant *Kukurang silvestre*, uti præcedens Pancaga *Kukurang* domesticum dicitur. Licet, uti dictum fuit, binæ hæ herbæ sibi parum similes sint, & utræque sponte crescant.

Locus. Sponte crescit in campis, & in vallibus sub sepibus, & Carice, ut & sub arboribus juxta fluminum ripas. in hortis vero transplantata major, & luxuriosior crescit.

Usus. Adhibetur ad vermes expellendos io poeris, tam ejus succus, quam decoctum ex aqua propinatum, licet sine taldio, & nausea ipsis vix exhiberi possit ob summam ejus amariticm.

Eodem propinata modo curat quoque Tertianam febrim, ad quam apud nos Centaurea in usu est, expellens, & consumens bilem in intestinis, & sanguine dispersam, quæ febris caussa est, sed sine alvi evacuatione, vel purgatione.

LXXI. HOOFDSTUK.

De Bittere Serratula.

DAun Cucuran *is een kruipend gewas, met zeer taaije, en beneden wat houtachtige stelen, op de aarde kruipende, en andere regte gestreepte steeltjes opheffende, gelyk de vaderlandze Veronica.*

De steeltjes zyn geen stroo-halm dik, in wyde leden verdeelt, daar men aan de onderste dikke knietjes ziet, dewelke op de aarde rustende, weder inwortelen.

De stelen zelfs zyn hoekig, en gestreept, aan de eene zoorte groen, aan de andere bruin, want men deelt het in wit, en rood Cucurang, *aan bladeren, en wasdom malkanderen gelyk, aan de knietjes staan twee bladeren tegens malkanderen, gelykende die van kleine Netelen, doch zonder hairtjes, glad, en dun, hoewel gefronst door de veele dwersribben, in de groote van een duimnagel, aan de kanten scherp getant, aan de witte zoorte blyde groen, aan de roode zwart-groen, en hare ribbetjes bruinachtig. Beide van een uittermaten bittere smaak, als eenig Centauria mag zyn. Zoo werd ook in 't byzonder aan deze bladeren gemerkt, dat de eene helft, namentlyk de voorste altyd smalder, en korter is dan de andere, als of 'er een stukje afgesneden was, een merkteeken anders de Solanum eigen, doch men bemerkt dit meer aan de achterste bladeren des stoks.*

Uit den schoot der zelve komt een beursje voort, van twee ligt groene blaadjes, of velletjes gemaakt, waar van het bovenste veel langer is dan het onderste, een langwerpig, en gekromt hertje vertoonende, deze twee deurtjes hun openende vertoonen een klein bloempje, het Neetel-bloeizel eenigzins gelyk, te weten een weinig hol, van een blaadje gemaakt, boven in drie ronde spitzen verdeelt, wit, of met eenige purpure stipjes, in de midden met twee geele draadjes, aan het onderste, en breedste lapken schier vast, en het bovenste groene blaadje van de beurs leid ook heel digt op de bloem, 't welk ten eersten uitvalt.

Daar na sluiten haar de deurtjes van de beurse wederom, en formeeren binnen haar een langwerpig zaadhuisken, daar in men byster kleen zandig, en graauw zaad.

De bladeren zyn veel gefrenster als die van Netelen, doch doorgaans gladder, en de afgebrooken stensen terstond, ook zyn de leden hier aan langer, dan aan de Netelen, overal veele zyde-takjes uitzendende.

De wortel is gering, wit, en vol vaselingen, en het laat zig verplanten met afgebroke takjes, daar eenige worteltjes aan zyn.

Naam. *In 't Latyn* Serratula amara, *na 't Maleyts* Daun Cucurangh, Coecoerang *nu is een scherp getant yzer, in forme van een groote sage aan een blokje vast, daar op men zitten kan, en het Calappus pit kleen raspt, als men het in de keuken gebruiken wil, wiens tandjes deze blaadjes verbeelden. In 't regt Maleyts echter noemt men het* Ampetu Tana, *dat is aardgal. In 't Ambons* Ayloun Uyn, *en* Aylaun Waccan. *In 't Ternataans* Papayta, *zommige noemen 't in 't Maleyts* wilde Kukurang, *gelyk het voorgaande Pancaga tamme* Coecoerang. *Hoewel, als gezegt, beide die kruiden weinig gelykenisse met malkander hebben, en beide in 't wild groejen.*

Plaats. *Het wast van zelfs in de velden, en in de valleyen onder de heggens, en onder het snygras, ook onder de bomen langs de kanten van de rivieren, in de hoven geplant werd het grooter, en weeldriger.*

Gebruik. *Het werd ook gebruikt tot de kinders, om de buikwormen uit te jagen, zoo wel het zap, als het afzietzel daar van in water ingegeeven, hoewel men hun zulks zonder moeiten niet ingeven kan, wegens zyne zeer groote bitterheid.*

Op dezelve manier ingenomen, geneest het ook de anderendaagze koortze, waar toe men by ons de Centauria gebruikt, uitvoerende, en consumeerende de galle door het ingewant, en bloed verspreid, die oorzake van de koortze is, doch zonder purgeren.

Nostra natio siccis utitur foliis ad cerevisiam componendam, uti cum Papari, vel Margoisa etiam fit, sed observatum fuit, si hæc cerevisia nimis fortis, & gravis sit, capiti molestam esse, & fauces siccas reddere.

Hic quoque succus propinatus cuncta curat abdominis tormina, licet Colica adsit. Folia contrita, & externe inlinita scabiem curant, aliasque cutis inpuritates sine acrimonia, quum maxime exsiccant.

Onze natie gebruikt de gedroogde bladeren om bier daar van te zetten, gelyk men anders met Papari, of Margoisa doet, doch men bevind, dat dit bier te sterk gezet zynde, het hooft merkelyk beswaart, en de keele geweldig opdroogt.

Den zap ingenomen, verdryft ook het krimpzel des buiks, al loopt 'er wat Colyk onder. De bladeren gewreeven, en van buiten opgesmeert, geneezen het schorft, en andere onreinigheden des huids, en dat zonder scherpigheid, want ze droogen zeer.

Tabula Centesima Septuagesima

Ad *Figuram Primam Serratulam* exhibet *amaram*.
Figura Secunda Crustæ Ollæ majoris speciem denotat *primam*.

Figura Tertia Crustæ Ollæ parvam, seu *secundam* exhibet *speciem*.
Figura Quarta Crustæ Ollæ minimam, seu *tertiam* exhibet *speciem*.

De Hondert Seventigste Plaat

Vertoont in de *Eerste Figuur* de *bittere Serratula*.
De *Tweede Figuur* wyst aan de *groote*, ofte *eerste soorte* van de *Crusta Ollæ*.
De *Derde Figuur* vertoont de *kleine*, ofte *tweede soort* van de *Crusta Ollæ*.
De *Vierde Figuur* verbeeld de *kleinste*, of *derde soort* van de *Crusta Ollæ*.

CAPUT SEPTUAGESIMUM SECUNDUM.

Crusta Ollæ. Caranasci.

HÆc quoque herbula humilis est, ac repens, priori non dissimilis, sed in omnibus partibus minor, in tres distincta species, quarum prima major est, secunda minor, tertia angustifolia, quæ omnes hoc in capite describuntur.

Primo *Caranasci majus* ex radice varios emittit caules, partim terræ incumbentes, & prorepentes, partim sese erigentes instar *Veronicæ repentis*. Vix autem culmum crassi sunt, quadragoni, in domestica fusci, in silvestri pallide virentes, distinguitur enim in rubram, & albam, quæ nulla alia re differunt nisi caulicolorum colore.

Hi in amplos distincti sunt articulos, ubi circa inferiorem partem terræ incumbentem crassi nodi, seu verticilli conspiciuntur, qui in terram fibrillas emittunt, unde & hæc plantula satis amplum obcupat locum, ubique terræ infixa, si adtrahatur instar adustæ crustæ Ollæ, in qua Oryza fuit cocta, unde & Malaicense obtinuit nomen.

Articolis, & nodis bina sibi obponuntur foliola, inque amplis interstitiis bina alia cum prioribus cruciata, quorum quodvis ex ala sua lateralem emittit caulem. Foliola vero pusilla sunt, unguis digiti magnitudinem habentia, seu paulo majora, maxima vero non obtinent transversalis pollicis latitudinem, illis Urticæ minimæ similia, & angustiora, ad oras serrata, sed non ita acute quam in Daun Coecoerang, crassiora quoque firmiora, unde & illis Veronicæ similiora sunt, pro qua a nostratibus quoque habetur. Ad tactum parum rugosa sunt, in alba specie obscure virentia, in rubra læte virentia cum costis pallide fuscis inferioribus, atque prope ortum aliquid fusci habent.

Ex superiorum foliorum alis simplex excrescit petiolus in tres alios distinctus, qui pentagona, & longiuscula sustinent capitula, ad latera quinque pallide virentibus pelliculis aucta. Hæc parum sese aperientia flosculum exhibent oblongum, illi Rosmarini quodammodo similem, sed minorem, parumque sese adtollentem, qui compositus est ex tribus minoribus petalis, & uno majore, quorum quidam læte violacei sunt, seu cærulei, quidam albi cum oris cæruleis, in centro gerentes staminula quædam alba, maculaque flava in inferiore conspicitur petalo.

Post flosculi lapsum quinque sese iterum contrahunt pelliculæ, & intus formant oblongo acutum capitulum, in quo pusillum latet semen, colore, & duritie cum subtilissima flava arena conveniens.

Radi-

LXXII. HOOFDSTUK.

De korst van de pot.

DIt is mede een laag kruipend kruidje, het voorgaande niet ongelyk, doch in alle delen kleender, verdeelt in drie soorten, de eerste groote, de tweede kleene, de derde smalbladige, alle in dit Hoofstuk beschreeven.

De eerste groote Caranasci *heeft uit zyne wortel verscheide stelen, die ten delen op de aarde leggen, en kruipen, daar na zig verheffen, als een* Veronica repens. *Zy zyn geen stroohalm dik, vierkantig, aan het tamme bruin, aan het wilde licht-groen, want het werd onderdeeld in roode, en witte, die in niets anders verschillen, dan in de coleur der stelen.*

Zy zyn in wyde leden verdeelt, waar by men omtrent het onderste, dat op de aarde bukt, dikke knien, of knobbels ziet, die ook wederom in de aarde wortelen, waar door dit kruidje een redelyke breede plaats beslaat, en overal aan de aarde kleeft, als men daar aan trekt, gelyk een aangebrande korste in de Rysipotten, waar van het den Maleytzen naam heeft.

Aan de leden, en knien staan twee blaadjes tegens malkander, en in wyde distantie twee andere, met de voorigen in 't kruis, ieder uit zyn schoot een zyde steel uitzendende. De blaadjes zyn kleen, zoo groot als een nagel van een vinger, of wat meer, immers de grootste mogen geen dwersduim halen, de kleenste Netelen gelyk, nog al smalder, aan de kanten gezaagt, doch zoo scherp niet als het Daun Coecoerang, ook dikker, en styver, en daarom de Veronica gelyker, waar voor het ook van de onze aangezien werd. In 't aantasten zyn ze wat ruig, aan de witte zoorte doods-groen, aan de roode gras-groen, met licht-bruine ribben van onderen, en by haren oorsprong ook wat bruins hebbende.

Uit den schoot der bovenste bladeren komt een enkeld steeltje, verdeelt in drie anderen, die vyf hoekige, en langachtige knoppen dragen, aan de zyden met vyf lichtgroene velletjes bezet. Deze een weinig zig openende vertonen een kleen langhalsig bloempje, het Rosemaryn bloeizel eenigzins gelyk, doch kleender, even daar tusschen uitkykende, en verdeelt in drie kleene, en een groter blaadje, sommige licht-violet, en blaauwachtig, sommige wit, met blaauwe kanten, in de midden met eenige witte draadjes, en een geel plekje op het onderste blaadje.

Na 't uitvallen van de bloem sluiten haar de vyf velletjes wederom, en formeeren binnen haar een langwerpig spits knopje, daar in men vindt kleen zaad, aan coleur, en hardigheid het fynste geele zand gelyk.

De

Radices sunt simplices, ac subtiles fibrillæ, in terra sese dispergentes, cui laxe adhærent, in tota planta nulla amarities, vel acrimonia detegitur, sed fatuus sapor, unde tam a præcedenti Daun Coeroerang, quam a Veronica differt, quum prima sit amara, altera saporem, & odorem quasi habet resinosum.

Secundo *Caranasci minus* simili crescit modo, quadratos gerens caules, ac folia in amplis distant intervallis cruciata, sed in omnibus partibus minor est, magisque terræ incumbit, in qua ubique sese per fibrillas figit. Foliola minora sunt ungue digiti, subtus sensim angustata. & acuminata, pallide virentia, plurimaque albis maculis tanquam tineis notata sunt, ad oras raro dentata. Nil fusci in hac conspicitur plantula nisi in vetustis, & inferioribus cauliculis prope radices. Floriferi pedunculi in hac specie longiores sunt, ac viridia capitula quoque pentagona, sed non alata.

Flosculus longum gerit tubum, ac magis erigitur, plerumque albus, seu ad oras parum violaceus, cæterum ejusdem formæ. Vascula seminalia breviora sunt, superne plana, & pentagona, in quibus arenosa latent semina. Matura dehiscunt in quinque squamulas, formam referentia alterius flosculi. Sapor magis fatuus est, quam in priore specie.

Tertio *Caranasci angustifolium* degeneratio est parvi, angustiora. & longiora gerens folia, ad oras non dentata, ac fere sine costulis, nil fusci quoque exhibens. Ex ipsorum alis tenuissimus erigitur petiolus, in tres quatuorve alios, ac tenues quasi filamentosos distinctus, qui angulosa sustinent capitula, quæ sese aperientia flosculum exhibent stellatum, plerumque album, seu ad oras ex cœruleo purpurascentem. Capsula seminalis matura in bina dehiscit segmenta, arenosumque emittit semen.

Caules ejus primarii fere hexagoni sunt, nec ita prorepit hæc planta binis prioribus, sed magis erigitur, qua in re cum Veronica magis convenit, saporemque etiam habet fatuum, & aquosum.

Hæ porro tres species alias quoque habent varietates, quæ tamen ad priores reduci possunt, unde inutile est illas describere.

Nomen. Latine *Crusta ollæ*, juxta Malaiense *Caranasci*, acsi diceretur *Carat*, seu *Crat-nasci*, h. e. adusta crusta in Oryzæ ollis ex dicta caussa. Amboinice *Ayloun Payamatta*, i. e. Herba Paronychiæ, *Lossa Lossa*.

Locus. Zizania sunt ubique in hortis crescentia in ipsorum vacuis areis, & in agris olim cultis, copiose quoque obcurrit in campis ad vias sub Carice, quæ plantæ semper magis albent tam in caulibus quam foliis præ illis, quæ in hortis crescunt, unde & ratione loci quam maxime variant.

Usus. Censetur habere vim depurantem, & consolidantem in cunctis sinibus, & ulcerationibus, quæ naturæ sunt Herpeticæ. Quidam difficilis casus est malignæ Herpetis, quum pedes plurimis featent pustulis, quæ pruriunt, & intra breve temporis spatium quam maxime prorepunt, cutim perforant, ac tandem ulcerationem caussant. Quæ caussantur a parvis acaris, quos Malaienses *Koeman* vocant, ac qui sub cute prorepunt.

Hoc malum potissimum contrahunt feminæ, pueri, aliique mollem habentes cutim, quum in silvis ambulant, ubi copiosissima sunt animalcula pusilla, ac fere invisibilia, quæ *Cotoe Utan*, h. e. pediculi silvestres vocantur, quæ in alicujus cutim tam profunde penetrant, præsertim ubi mollis est, ut extrahi nequeant, sed mox tubercula excitant, quam maxime prurientia. Incolæ hoc negligentes, si nec statim cutim urendo, vel Limonum succo inliniendo illa enecant, sed unguibus cutim arrodunt, intra breve temporis spatium prorepentem excitant ulcerationem.

Ad illa itaque sumitur succus dictarum herbarum, sed rubra optima censetur, & acerrima, qui hisce infunditur ulceribus, vel solus cum Calappi oleo mixtus, impositis porro aliis foliis. Contra unguium ulcera tam in manibus, quam pedibus, vel si unguis casu sit contusus, hæc sume foliola cum pauxillo Curcumæ contusa, additis guttis quibusdam aquæ salsæ, hæcque calido involve folio, calefacce dein illa supra ignem, ac dictis impone malis.

Eodem

De wortelen zyn enkele fyne vezelingen, in de aarde ban verspreidende, en maar losselyk houdende, aan de geheele plante en is niets bitters, nog scherps, maar een smetze smaak, waar in het zoo wel van het voorgaande Daun Coeroerang, *als van de Veronica verschild, zynde het eerste bitter, en het andere van een Resineuse reuk, en smaak.*

De tweede kleen Caranasci *wast op dezelve manier, met diergelyke vierkante stelen, en bladeren, in wyde distantie, en in 't kruis staande, doch in alle zyn delen kleender, en nog meer op de aarden kruipende, daar in het zig met zyne worteltjes overal vast maakt. De bladtjes zyn kleender als een nagel van een vinger, vooren zagtjes toegespitst, bleek, en doods-groen, en de meeste met witte plekken, als sproeten bevlakt, aan de kanten weinig gezaagt, men ziet niets bruins hier aan, behalven aan de oude, en onderste stelen by de wortelen. De bloemdragende stelen zyn in deze zoorten langer, de groene knoppen ook vyfhoekig, doch zonder vlerken.*

Het bloempje heeft een langen hals, en kykt verder uit, meest wit, of aan de kanten een weinig Violet. anders van dezelve fatzoen. De zaadbussjes zyn korter, boven plat, ook vyfhoekig, en daar in zandig zaad. De rype openen haar in vyf schubbetjes, in de gedaante van een tweede bloempje. De smaak is nog laffer, dan aan 't voorige.

De derde smalbladige Canarasci *is een veranderinge van het kleene, met wat smalder, en langer bladeren, aan de kanten ongekerft, en schier zonder ribbetjes, mede niets bruins aan haar hebbende. Uit haren schoot komt ook een zeer dunne steel, in drie a vier anderen, als dunne draden verdeelt, die hoekige knopjes dragen, en dezelve gapende, vertoonen een gesternt bloempje, meest wit, of aan de kanten blaauwachtig-paars. Het rype zaadbuisje opent zig in tween, en werpt zyn zandig zaad uit.*

Zyne hoofst-stelen zyn schier zeskantig, en het kruipt zoo niet als de twee voorige, maar staat meer overeindt, waar in het de Veronica gelyker is, doch mede laf, en smets van smaak.

Zoo hebben ook alle deze drie zoorten nog meer veranderingen, die echter tot de voorige konnen gebracht werden, doch zyn niet nodig te beschryven.

Naam. *In 't Latyn* Crusta ollæ, *na 't Maleytse* Caranasci, *als of men zeide* Carat, *of* Crat-nasci, *dat is aangebrande korste in de Rystpotten, uit voorschreven reden. In 't Ambons* Ayloun Payamatta, *dat is Herba Paronychiæ losso losso.*

Plaats. *Het is een onkruid overal in de hoven wassende, op leedig leggende bedden, en op alle eertyds gebouwde landen, doch men vindt het ook overvloedig in de velden by de wegen onder 't snygras, welke altyd witter van steel, en bladeren zyn, dan diegeenen, die in de tuinen wassen, en daarom na de grond daar ze staan zeer veranderlyk.*

Gebruik. *Het werd gehouden van een zuiverende, en geneezende kragt te zyn, in alle lopende gaten, en Ulceratien, die van de aard des Herpes, of den omloop zyn. Daar is een zeker moejelyk accident, een zoorte van een quaadaardigen Herpes, wanneer men aan de beenen veel kleene puisjes krygt, die jeuken, en in korten tyd zeer voortloopen, om zig vreeten, en ten laasten een ulceratie maken. Werdende veroorzaakt door kleine fieren, die de Maleyers* Koeman *noemen, en onder de huid voorteeten.*

Dit accident krygen meest vrouwen, kinders, en andere, die een week vel hebben. en in 't bosch wandelen, daar het vol is van zekere kleene, en schier onsienelyke diertjes, die men Cotoe Utan, *dat is boschluizen noemt, dewelke iemand zoo diep in de huid dringen, inzonderheid daar ze week is, dat men ze niet kan uitbrengen, maar werpen straks bobbelen op, die zeer jeuken. De Inlanders, die hier op niet agten, en met branden, en Lemoen-zap niet straks daar tegen zyn. maar vallen aan 't krauwen, die maken in 't kort diergelyke voorteetende ulceratien.*

Tot diergelyke nu neemt men de zap van voornoemde kruiden, doch de roode houd men voor de beste, en scherpste, doet den zelven daar in, of alleen met wat Calappus-Oly gemengt, en verbint het met anderen. Tegens het nagel zweeren aan handen, en voeten, of zoo een nagel by geval afgestooten is, neemt men deze bladjes met een weinig Curcuma gestooten, in eenige droppels zout water gemengt, windze in een ander blad, maaktze warm over 't vuur. en bindze op de voornoemde ongemakken.

Eadem quoque adplicantur aothracibus aliisque ulceribus apertis, & prorepentibus ad depurandum, & exficcandum. Vulgatis Herpes, feu Curab hoc quoque contentur fucco, maximaque ipfi inponuntur folia, fi prius fuerit excoriata, feu arrofa folio, feu ramento, ita ut cruda, & fanguinolenta fit, ut fuccus ad acaros melius penetret, qui in illis latitant, ac proferpere illam faciunt. Hæc autem cura non femper fuccedit.

Incolæ binas faciunt Parooychiæ fpecies, quæ Malaice *Matta ican*, & Amboinenfibus *Paya Matta* dicitur. Prima eft vulgaris unguis ulceratio in digitis. Altera multo magis dolorifica eft, quæ in plantis pedum, & in vola manus oritur, in qua durus reconditur nucleus, feu acarus, unde vebemens excitatur dolor, ita ut æger altam vocem tolerare nequeat, fed videtur ipfi inde malum exacerbari, magisque dolere, atque Amboinenfibus *Pattettu Hatu* vocatur, ad utrumque malum fumunt rubrum, & album Caranaffy commixtum, & adhibitum ut fupra.

Poft unguis lapfum, vel fi hic per aliquot menfes jam vacellaverit, unde æger meticulofus admodum factus eft, continuo tamen applicanda funt contrita hæc folia, quibus bina foliola *Daun Lacca*, feu *Cypri* addere licet, unde novus generatur unguis, addendo femper aliquid Curcumæ, quamdiu ulcus fit crudum, & purulentum, confolidant quoque aduftas partes, præfertim quæ per Amboinenfem Dammaram combuftæ funt, fic quoque adhibentur contra Kadel album, quod ficca fcabiei fpecies eft, ex qua Amboinenfium cutes albent.

Huc pertinet alia parvula plantula, tenuiffimis, ac teretibus cauliculis fupra terram prorepens, ac fefe etiam adtollens, illis foliola adftant vaga, minora, & anguftiora, quam in anguftifolia Caranafci, non dentata, atque ex ipforum alis pauca excrefcunt viridia capitula inftar feminis Sinapios fine notabilibus flofculis. Juxta canales crefcit in arcis platea dicta in Amboina. Vocaturque Ternatice *Colofino*, i. e. *Herba Timoris*, uti etiam in Symbolis denotatur.

Nanfchera Canfchabu Hort. Malab. part. 10. *Fig* 50. defcripta cum noftra quodammodo convenit, præfertim cum minore fpecie, fed Malabarenfi amaricans adfcribitur fapor, quum noftra fit fatua, commentator putat effe *Veronicam*.

Dezelve bind men ook op Bloedvinnen, en andere zweeren, die open zyn, en om zig willen vreeten om te zuiveren, en op te droogen. De gemeene Herpes, of Curab werd ook met dezen zap getreeven, en de gestoote bladeren daar opgebonden, als men hem te vooren wat gebraapt met een blaadje, of Spaantje, dat hy rauuw, en bloedig werd, opdat den zap by de fieren mogen komen, die daar in fleken, en 't voortkruipen veroorzaken. Doch deze kuur gaat niet altyd vast.

De Inlanders maken twee zoorten van de Paronychia, die in 't Maleyts Matta Ican, *en by de Amboineezen* Paya Matta *genaamt werd. De eerste is het gemeene Nagel zweeren, aan de vingers. Het tweede is veel pynelyker, voortkomende van de voetfolen, en in de holle handen, daar een harde korrel in steekt, groote pyn veroorzakende, dat den patient ook geen sterk spreeken leiden kan, maar hem dunkt, als of hy 't aan 't zeer zelfs gevoelde, en hiet by de Amboineezen* Pattettu Hatu, *tot beide nemen ze roode, en witte Caranaffy, t'zamen gemengt, en gebruikt als boven.*

Na 't afvallen van den nagel, of als dezelve eenige maanden los hangt, waar door den Patient zeer vreesachtig werd, moet men nog al continueeren met deze gewreeven bladeren daar op te binden, waar by men wel een paar blaadjes van Daun Lacca, *of* Cypros *mag doen, die een nieuwe nagel maken, en altyd wat Curcuma daar by, zoo lange het gezweer rauuw, en etterig is, zy geneezen ook de verbrande partyen, inzonderheid die door de Amboinse Dammar gebrand zyn, zoo werd het ook gebruikt tegens het witte Kadel, zynde een droogе schurft, waar door der Amboineezen huiden wit werden.*

Hier by behoort een ander kleen kruidje, met zeer dunne ranken, en steeltjes op de aarde kruipende, en dan zig verheffende, daar aan staan ydele blaadjes, kleender, en smalder dan aan 't smalle Caranafci, ongekerft, en uit derzelver schoot weinige groene knopjes, als Mostaartzaad, zonder kennelyk bloeizel. Het wast langs de geuten, in de burgstraat op Amboina. Heet op Ternataans Colofino, *dat is* Herba Timoris, *'t welk het ook beduid in Symbolis.*

Nanfchera Canfchabu *in* Hort. Malab. part. 10. Fig. 50. *befchreeven, heeft met het onze eenige overeenkomst, inzonderheid met de kleene zoorte, doch het Malabaarse werd een bitteracbtige smaak toegeschreeven, daar het onze laf is, den Annotator maakt 'er een* Veronica *van.*

CAPUT LXXIII.

CAPUT SEPTUAGESIMUM TERTIUM.

Cucumis murinus. Antimon Ticos.

A*Ntimon Ticos* est humilis, & convolvulacea plantula, in binas distincta species, in rubram, & viridem.

Primo *Antimon ticos rubrum* pauca, ac flaccidissima emittit sarmenta, culmum circiter crassa, quadragona, & ad tactum rugosa, in paucos laterales distincta ramos, proximas adscendentia herbas, seseque claviculis infigunt illis.

Folium cum illo Cucumeris convenit, sed multo minus est, ac solitarium locatur, atque cuivis folio clavicula obponitur. Triangulare est, quatuor transversales digitos longum, ac tres latum, inferius prope petiolum per auriculas sinum formans, ad oras ample dentatum, vetustaque profunde incisa sunt.

In teneris dentes in molles terminantur apices, in inferiore parte multas gerunt crassas, & intricatas venas filamentosas quasi. Suntque porro rugosa, & pilosa, contracta, & ex nigro virentia, arcte cauli adcumbentia. Ex ipsorum alis varii excrescunt tenues, petioli, plerumque nudi, unus vero alterve flosculum sustinet flavum, & pentagonum, viridi caliculo contentum, quem fructus insequitur simplex, parvis Cucumeris fructibus similis, sed multo minor, oblongus inferne, superne oviformis, ultra pollicis articulum longus, vix digitum crassus, externe glaber, intense ruber, albis subtilibus, & vagis pilis hirtus. Sub tenui pellicula multa locantur plana semina instar illorum Cucumeris, sed multo minora, & rotundiora, ac virentia, in alba viscosaque carne locata, saporis fatui. Radix tenuis est, & vilis.

Secundo *Antimon Ticos viride* multo minor plantula est. Caules ejus haud crassiores sunt filo navis, quadragoni, sed oris acutis, & paucos emittentes laterales ramos. Folia ejus solitaria quoque sunt, & ipsis clavicula obponitur, peculiari insidens petiolo, qui longior est quam in priore.

Folium ejus minus est, vix binos pollices longum, ac latum, non tam crassum, neque pilosum, quam in priore, rugosum tamen, præterquam in superiore parte, ita ut vestibus adhæreat, inferius non multum sinuosum. Folia hæc quoque triangularia sunt, sed anguli non multum protuberant, unde & magis cordiformia videntur, nullis dentibus, vel incisionibus ad oras, ex nigro virentia, & inferius valde protuberantibus, & intricatis costis donata, rugosa, & granulosa, acsi arenosa essent. Ex quavis ala bini excrescunt peculiares petioli, divergentes, quorum quivis flosculum sustinet minorem quam in priore, ex albis petalis compositum, hunc insequuntur in istis pedunculis bini fructus, digiti articulum longi, utrimque oviformes, superius brevi apice coronati.

Fructus hi externe glabri sunt, æquales, & intense virides, qui nunquam alium conquirunt colorem. Sub tenui, & sonoro putamine similia locantur plana, & alba semina in aquosa medulla, odore, & sapore cum vulgaribus Cucumeribus conveniunt, sed hic magis silvestris est. Hæc species non tam alte sese erigere potest priore, quum ejus flagella instar fili flaccida sint, hinc proximis modo circumrepit plantis, sique has adtingere nequit, per terram prorepit, ubi hic & illic fibrillas emittit.

Nomen Latine *Cucumis murinus*, juxta Malaiense *Antimon Ticos*, seu *Pepinjo Ticos*, h. e. Cucumis murinus, sic dictus ob parvitatem.

Locus. Ambæ hæ species sponte crescunt tam in littore, quam ad ripas fluminum, rubra species multum quoque reperitur in Sagus silvis, ac viridis ad oras fossarum, ubi muri sunt vetusti, ac humidi.

Usus. Virides secundæ speciei fructus a pueris eduntur sine noxa, saporem enim habent Cucumerum.

Folio,

LXXIII. HOOFDSTUK.

De muyse Comcommer.

ANtimon Ticos *is een laag, en slingerend kruidje, verdeelt in twee zoorten, roode, en groene.*

De eerste roode Antimon Ticos *schiet met weinige, en zeer slappe ranken op, omtrent een stroohalm dik, vierkant, en ruig in 't aantasten, in weinige zyde-takken verdeelt, de naaste ruigten opklimmende, en zig met zyne clauwiertjes daar aan hegtende.*

Het blad gelykt dat van een Comcommer, doch veel kleinder, en staat enkeld, en tegen over ieder blad een clauwier. Het is drieboekig, vier dwersvingers lang, en drie breed, achter met de hillen by den steel een boesem makende, aan de kanten wyd getant, en aan de ouden wat diep gekeept.

Aan de jonge eindigen de tanden in weeke spitsjes, aan de onderste zyn ze vol groove, en verwerde draadjes. Voorts gansch ruig, en hairig, rimpelig, en zwartgroen, digt tegens den steel staande. Uit haren schoot komen verscheide dunne steeltjes, meest bloot, een of twee dragen daar van een kleen, geel, en vyfbladig bloempje, in een groen kelkje staande, daar op volgt een enkele vrucht, de Comcommertjes gelyk, doch veel kleinder, langwerpig achter, vooren Eys-gewyze toelopende, ruim een lid van een duim lang, schaars een vinger dik, buiten even, hoog-rood, met witte fyne, en ydele hairtjes bezet. Onder het dunne velletje leggen veele platte zaden, als Comcommer-zaden, doch kleinder, en ronder, groenachtig, in een wit slymerig vleesch leggende, smets van smaak. De wortel is dun, en gering.

De tweede groene Antimon Ticos *is nog een kleender gewas. De stelen zyn niet dikker dan Seil-gaarn, zonder hairtjes, gras-groen, vierzydig, doch met scherpe kanten, en weinige zyde-takken. De bladeren staan ook enkel, en tegen over een clauwiertje, op een byzonder steeltje, 't welk langer is dan aan 't voorige.*

Het blad is kleender, schaars twee duimen lang, en breed, zoo dik, en hairig niet dan aan 't voorige, echter zoo ruig, inzonderheid aan de boven-zyde, dat het aan de kleederen blyft kleven, achter zonder merkelyke boesem. Zy zyn mede eenigzins driekantig, doch de hoeken steken niet verre uit, waar door het meest hertformig werd; zonder tanden, of keepen aan de randen, mede zwart-groen, en aan de onderste zyde met zeer uitstekende verwerde ribbens, ruig, en korrelig, als of ze zandig waren. Uit ieder schoot komen twee byzondere steeltjes, dwers van malkander fiende, en ieder draagt een bloempje, nog kleender dan aan 't voorige, van witte blaadjes gemaakt, daar op volgen op de stelen twee vruchten, een lid van een vinger lang, achter, en vooren ook Eyformig, met een kort spitsje boven op.

Buiten even, glad, en hoog-groen, werdende nooit anders; onder een dunne, en krakende schaal, leggen diergelyke platte, en witte zaden, in een waterachtig merg, van reuk, en smaak de tamme Comcommers gelyk, of een weinig wilder. Deze zoorte kan haar zoo hoog niet verheffen als de voorige, om dat zyne ranken zoo slap zyn als gaaren, daarom loopt het maar om de naaste planten, en zoo het die niet kan krygen, op de aarde, daar het dan hier en daar weder inworteld.

Naam. *In 't Latyn* Cucumis murinus, *na 't Maleyts* Antimon Ticos, *of* Pepinjo Ticos, *dat is muize Comcommer, aldus genaamt wegens zyne kleinheid.*

Plaats. *Beide zoorten vindt men in 't wild, zoo op strand, als langs de oevers van de rivieren, de roode zoorte is ook veel in 't Sagu-bosch. en de groenen aan de kanten van de grachten, daar eenig out, en vogtig muurwerk is.*

Gebruik. *De groene vruchten van de tweede zoorten eeten de kinderen zonder schade, want ze smaaken als Comcommere.*

Den

Foliorum succus quam maxime detergit, unde hic adhibetur in puerorum aphthis ad os, & linguam depurandam, item ad oculos claros reddendos, quum hi nubecula, vel obscura opacitate obducti sunt, hunc in finem primum in oculis instillandus est succus tenerorum, & juniorum Sirii foliorum, ad nebulosas sordes detergendas, ac mox succus horum foliorum mixtus cum illo foliorum *Rempot Carbou*, seu *Graminis Vaccini.*

De zap van de bladeren is zeer afvegende, weshalven de zelve gebruikt werd in de Sprouw van de kinders, om de mond, en tonge te zuiveren, als mede om de oogen te reinigen, als dezelve met wolke, of eenige nevelachtige donkerheid overtogen zyn, tot dien einde moeten ze eerst in de oogen druipen den zap van jonge, en geheel teere Siriboa-bladeren, om de nevelachtige vuiligheid los te byten, en straks daar op den zap van deze bladeren gemengt, met de bladeren van Rempot Carbou, *of* Gramen Vaccinum.

Tabula Centesima Septuagesima Prima

Ad *Figuram Primam Cucumerem* exhibet *murinum rubrum*, cum ejus *fructu* A *separato.*

Figura Secunda Cucumerem exhibet *murinum minorem*, seu *viridem*, cum ejus *fructu* B *separato.*

De Hondert een en zeventigste Plaat

Vertoont in de *Eerste Figuur de roode muisz Comcommer*, met deszelfs *vrucht* A *afzonderlyk.*

De *Tweede Figuur* wyst aan de *kleinder*, ofte *groene muisz Comcommer*, met deszelfs *vrucht* B *afzonderlyk.*

OBSERVATIO.

Prima species, seu Cucumis rubra eadem est, quæ Cucumis Maderaspatensis, fructu minimo *D. Du Bois* a *Plukn.* vocatur in *Almag. p.* 123. & *Phyt. Tab.* 170. *Fig.* 2. exprimitur, sed cujus fructus ibi magis rotundus est depictus, quum in nostra planta sit oblongus, & Cucumis minima fructu ovali, nigro, lævi *Sloan. Cat. pl. Jam. p.* 103.

Altera, seu *minor species* est Cucumis Bryonoides, Bisnagarica, fructu parvo, florum calice muricato *Plukn. Almag. p.* 123. & *Phyt. Tab.* 26. *Fig.* 4.

Hæ plantæ hodie ad singulare genus relatæ sunt a *Linnæo*, quod *Melothria* ipsi dicitur, cujus alia varietas cum hac conveniens supra in *cap.* 41 fuit descripta, quæ *Cucumis Sinensis Rumphio* dicitur, ubi vide observationem in illud caput.

AANMERKING.

De eerste, ofte roode Comcommer, is dezelve, welke genaamt werd Maderaspataansche Comcommer, met een zeer kleine vrucht van de Heer *Du Bois* van *Plukn.* in *Almag. p.* 123. en in de *Phyt. Tab.* 170. *Fig.* 2. uitgedrukt werd, doch wiens vrucht daar rondet is afgebeeldt, daar onze langwerpig is, en is de zeer kleine Comcommer, met een ovale, zwarte, gladde vrucht van *Sloan. Cat. pl. Jam. p.* 103.

De *Tweede*, of *kleinder zoort*, is de Bisnagarische Comcommer, na de Bryonia gelykende, met een kleine vrucht, met een kelk der bloemen, als een voetangel van *Plukn. Almag. p.* 123. en *Phyt. Tab.* 26. *Fig.* 4.

Deze planten zyn hedendaags tot een byzonder geslagt gebragt van *Linnæus*, het geen *Melothria* van hem genaamt werd, waar van een ander verandering met deze overeenkomende boven in het 41. Hoofdstuk beschreeven is, van *Rumphius Sineeze Comcommer* genaamt, alwaar ziet de aanmerking op dat Hoofdstuk.

CAPUT SEPTUAGESIMUM QUARTUM.

Corona Ariadnes. Suffuela.

NUnc subsequuntur funes quidam lactescentes, omnes fere unius naturæ, & formæ, quos in quinque primarias dividimus species, ac cuivis peculiare tribuemus caput. Primo *Corona Ariadnes.* Secundo *Suffuela esculenta.* Tertio *Nummularia lactea major.* Quarto *Nummularia lactea minor.* Quinto *Pustula Arborum lactea.*

Corona Ariadnes funis est lactescens, subdivisus in fuscum, & flavum.

Primo *Corona Ariadnes punicea* potissimum simplex, ac longissimum emittit flagellum, quod in pauca lateralia distinctum est sarmenta, rotunda, nuda, ultra pennam crassa. Hisce folia insident in amplis interstitiis, bina sibi obposita, curtis, & crassis insidentia petiolis, prope ortum sinnosis, unde folia connivent, quæ ipsis quasi incumbunt, vel inferiore parte ipsis quasi adglutinata videntur, planam referentia palmam, quæ in brachio retrorsum flectitur.

Folium vulgaris est formæ, seu figuræ ellipticæ, utrimque subrotundum, seu superius in brevem desinit apicem, tres quatuorve pollices longum, binos latum, quam maxime crassum, & firmum, ac fere venis destitutum, excepto quod nervus medius inferne protuberet, ac superne sulcum formet.

Oræ ejus sunt integræ, & deorsum flexæ, ita ut folium inferius cymbam, vel cochlear referat, estque porro glabrum, ac splendens instar Portulacæ, crassitiem habens pellis animalis, attamen fragile, & crepitans, si frangatur. Ubique ex sauciatis foliis, & petiolis album, ac spissum exstillat lac, parum viscosum, sed non acre, verum saporem habet fatuum. Ex ortu foliosorum petiolorum alter crassus excrescit pedunculus, binos pollices longus, in alios septem, novem, vel decem sese dividens pedunculos in orbem positos, ac pollicem longos.

Qui-

LXXIV. HOOFDSTUK.

De Ariadnes Kroon.

N*U volgen eenige Melkagtige touwen, die alle meest van eene aard en fatzoen zyn, die wy in vyf hooftzoorten verdeelen, en yder een byzonder Capittel geeven. De eerste* Corona Ariadnes. *De tweede* Suffuela Esculenta. *De derde* Nummularia Lactea Major. *De vierde* Nummularia Lactea minor. *De vyfde* Pustula Arborum Lactea.

Corona Ariadnes *is een Melkagtig Touw onderdeelt in bruine, en geele.*

De eerste Corona Ariadnes Punicea *heeft meest een enkele zeer lange ranke, of in weinige zyde-ranken verdeelt, rond, kaal, ruim een schaft dik. Hier aan staan de bladeren in wyde tussen leden twee tegens malkander op korte stelen, by haaren oorsprong bogtig, en hare bladeren na malkander buigende, dewelke daar op als gelegt, of met het agterste aan geplaatst zyn, verbeeldende een vlakke band, die aan de arm agterwaarts gebogen staat.*

Het blad is van een gemeen fatzoen of van de figuur Ellyptica, agter, en vooren rond, of vooren met een korte spitze, drie en vier duimen lang, twee breed, ongemeen dik, en styf, bykans zonder aderen, behalven dat de Middelsenuw beneden uitsteekt, en boven een voore maakt.

De randen zyn effen, en neerwaarts gebogen, zoo dat het blad van onderen een schuitje of lepel gelykt, voorts glad en glimmende als Porcelyn, zoo dik wel als een huit van een beest, egter gants brosch en kraakende in 't breeken. Overal uit de gekwetste bladeren en stelen loopt een witte en dikke Melk, die ook wat kleverig is, niet scherp, maar laf van smaak, nevens den oorsprong der blad draagende stelen komt een andere dikke steel voort, twee duimen lang, in andere zeven, negen, of tien zig verdeelende, in een kring staande, en een duim lang.

Ieder

Quivis crassum sustinet, ac pentagonum capitulum, Jesuitarum Mythræ simile, si quadragonum esset, qualia etiam quædam observantur superius acuminata quinque sulcis.

Hi sulci sese aperientes elegantem exhibent florem, pentagonæ stellæ similem, magnitudine Denarii Hollandici, qui ex uno constat petalo, in quinque crassos, & latos apices distincto, perfecte uti radii stellarum depinguntur, sed qui parum retroflexi sunt, crassi, firmi, interne spadicei, & splendentes, acsi gummi obducti essent, externe glauci, interne quinque observantur granula sibi juncta, ac superius plana, acsi fragmenta essent dentum molarium.

Per diem nullus percipitur, vel paucus admodum in hisce floribus odor, sed vespertino tempore in clauso cubiculo depositi, dulcem, sed debilem fundunt odorem, fere instar maturorum fructuum Anassæ, ac decerpti per aliquot dies suum servant vigorem, & odorem, quum in aqua ponantur, tumque simul nondum aperta capitula in medio umbellæ locata sensim sese aperiunt.

Aperti porro flores undique in orbem dependent, sex septemve simul, radiatam referentes Ariadnes coronam. In centro autem coronæ alia minora conspiciuntur capitula, supra reliqua parum elevata, in pentapetalos, albicantes, sinuosos, ac vix conspicuos flosculos sese aperientia, qui in medio non quinque habent apices, sed binos breves, & crassos apices, quorum plurimi pereunt, atque unus alterve tantum in fructum excrescit, qui raro etiam observatur.

Fructus est oblongum cornu, seu sacculus, tredecim, ac quatuordecim pollices longus, circa inferiorem partem *tres* circiter digitos crassus, atque inde sensim acuminatus, pallide virens, glaber, per longitudinem parum striatus, & sulcatus, ubique lac emittens album, si comprimatur, vel lædatur.

Hic sacculus diu clausus est, tandem dehiscit per maximum sulcum, seu dorsum, intusque multa exhibet plana semina, in ordinibus quibusdam oblique sibi adcumbentia, instar squamarum piscium, seu uti strata tectorum deponuntur. Quævis squama ad utramque partem subtiles gerit pilos instar serici albi splendentes, adeoque leves, & subtiles sunt, ut a minimo tactu, immo ab ipso halitu avolent, ita ut vix tractari possint, quin alicujus oculos, vel crines infestent.

.Si verò leniter hi facci aperiuntur, in his latent instar granulorum Capock, ac semina adunata inferiorem tantum obcupant dimidiam partem, ad apicem autem referunt longum ramentum Capock.

Secundo *Lutea species*, similis funis est, quatuor, & quinque orgyas longus, in pauca lateralia sarmenta distinctus. Folia, ac flores cum priore in omnibus fere conveniunt, excepto quod ejus folia sint paulo latiora, & rotundiora, crassissima quoque, & lacte turgida, quæ in inferiore parte loco costarum venas quasdam protuberantes gerunt, coloris pallide virentis.

Flores in similibus dependent coronis, eandemque habent formam, interne lutei, quum prioris spadicei essent.

Fructus sunt siliquæ longæ, plerumque novem pollices longæ, ultra binos digitos crassæ, quædam ad apicem parum incurvæ sunt, ad unam partem crasso dorso notatæ, juxta quod dehiscunt, semenque exhibent instar Capock, quod sensim per ventum dissipatur.

Nomen. Latine *Corona ariadnes*, ex forma dictæ radiatæ formæ, quod nomen ipsi inposui, quum nullum invenerim Malaiense, vel Amboinense, excepto generali nomine *Suffuela*, quod cunctis dant lactescentibus funibus, ac proprie denotat funem lacte turgidum. In Hitoea a quibusdam vocatur *Walebissi*, h. e. nummi folium, cognomine majoris, ad distinctionem minoris, quæ proprie sunt subsequentes *Nummulariæ*.

Locus. Sub altis crescit fruticulis in minoribus silvis tam in litore, quam in ipsa regione, ubi longis funibus ex arboribus dependet, sed ubique raro obcurrit; Flores Novembri conspiciuntur, ac fructus Martio.

Yder draagd een dikken vyfhoekige knop, de Jezuiten Mutzen zeer gelyk, zoo zy vierkantiger waren, gelyker ook zommige zyn na boven toegespitst met vyf naden.

Deze naden haar openende vertoonen een fraaje bloeme een vyfhoekige sterre gelyk, in de grootte van een Hollandze schelling, gemaakt van een blad, 't welk zig in vyf dikke en breede spitzen verdeelt, regt als men de straalen aan de sterren schildert, dog wat agterwaarts gebogen, dik, en styf, van binnen Castanje-bruin, en blinkende, als of ze gegomt waren, buiten Zee-groen, binnen ziet men vyf geele korrels tegen malkander staande, en boven plat, als of het stukken van baksanden waren.

Over dag gevoeld men geen, of weinig reuk aan deze bloemen, maar by avond, en in geslote kamertjes gezet, geven ze een zoete, hoewel slappe reuk van haar, schier als rype Anassen, en de afgebroken blyven eenige dagen in haar volle fleur, en reuk, als men ze in water stelt, wanneer hun ook de nog gesloote knoppen in de midden van de dolle staande, allenskens openen.

De geopende bloemen hangen nu rondom in een kring, met hun zes, of zeven t'effens, verbeeldende het gesternte Corona Ariadnes genaamt. In de midden van deze dollen ziet men nog andere kleene knopjes, boven de anderen wat verheeven, in vyfbladige witachtige bogtige, en pas kennelyke bloempjes zig openende, die in de midden geen vyf tanden, maar twee korte, en dikke spitzen hebben, waar van de meeste part vergaat, en maar een of twee tot een vrucht werden, die men nog al zelden ziet.

De vrucht is een langwerpige hoorn, of zakske, dertien, en veertien duimen lang, omtrent het agterste drie vingers dik, en van daar allenskens toegespitst, bleekgroen, glad, in de lengte wat gestreept, en gevoornt, overal witte melk uitgevende als men 't drukt, of quetst.

Dit zakske blyft langen tyd gesloten, ten laatsten berst het open langs de grootste voore, of rugge, en vertoont van binnen veel platte zaden, in eenige ryen schuins tegens malkander gestapelt, als visch-schubben, of gelyk men de dak-pannen zet. Ieder schubbe heeft aan beide einden subtile haairtjes, blinkende als witte zyde, en zyn zoo ligt, en subtiel, dat ze van 't minste aanraken, ja zelfs door den aassem vervliegen, en zoo qualyk te handelen zyn, dat ze iemant niet in de oogen, en haai- [illegible]

Maar als men ze zoetjes opent, zoo ziet men ze daar in leggen als klonteren van Capock, en de gestapelde zaden beslaan maar de achterste helft, na de spitze toe gelyken ze een lange schilfer van Capock.

De tweede de geele zoorte *is een diergelyke touw, vier, en vyf vademen lang, in weinige zyde-ranken verdeelt. De bladeren, en bloemen zyn de voorigen in alles schier gelyk, behalven dat de bladeren wat breeder, en ronder zyn, mede zeer dik, en vol melk, aan de onderste zyde, in plaats van ribben eenige uitbuilende aderen vertoonen, licht-groen van coleur.*

De bloemen hangen in diergelyke kransen, en zyn van dezelve fatzoen, doch van binnen geel, daar de voorige bruin waren.

De vruchten zyn lange houwen, ordinaris negen duimen lang, ruim twee vingers dik, zommige by de spitze wat krom, aan de eene zyde met een dikke naat, langs den welken zy openbersten, en het Capockachtig zaat vertonen, 't welk op 't laatste met den wind verstuift.

Naam. *In 't Latyn* Corona Ariadnes, *na de gedaante van 't voorschreeven gesternte, welke naam ik hem gegeeven heb, om dat ik geenen vond, nog in 't Maleyts, nog in 't Amboins, behalven den generalen naam van* Suffuela, *dien ze aan alle melkachtige touwen geven, en wil zeggen een touw vol melk. Op Hitoe noemen 't zommige* Walebissi, *dat is penning-blad, met den toenaam van groote, tot onderscheid van 't kleene, 't welk zyn de volgende* Nummulariæ.

Plaats. *Het wast onder de hooge ruigten in 't kreupelbosch, zoo op strand, als landwaarts in, daar men 't met lange touwen van de bomen ziet afhangen, doch is overal weinig te vinden. De bloemen ziet men in November, de vruchten in Maart.*

Usus ejus nullus peculiaris innotuit, atque hic eam posui ob florum elegantiam, quumque primarium sit genus subsequentium funium lactescentium. Ejusdem habetur virtutis cum subsequentibus Nummulariis lactescentibus, quarum lac antidotum est contra ictus venenatos piscium Sambilang, & Ican Swangi.

Bauhinus libr. 15. *cap.* 16. describit *Apocynum*, sive *Periplocam*, longissimis sarmentis arbores scandentem, foliis oppositis in geniculis, floribus quinque petalis umbellam constituentibus. Folia lacteo succo turgent. Fructus sunt siliquæ curvæ, binæ junctæ, intus planis seminibus in papposa medulla, qualem *Rauwolfius* misit e Libano monte. In Italia maxime assurgit, sed raro flores fert ex lignosis, & tenacibus caulibus.

Meo judicio hie, & sequentes lactarei funes commode referri possunt inter *Apocyni*, sive *Periplocæ* species, quamvis nondum expertus sim, an harum stirpium lac canibus sit lethale, sicut de Europæo Apocyno affirmatur, unde etiam suum nomen habet.

In *Hort. Malab. part.* 9. a *Fig.* 5. usque ad 17 inclusive variæ *Apocyni* hujus lactescentis describuntur species, quarum tamen nulla est, quæ perfecte cum Amboinensibus nostris lactescentibus funibus convenit, cujus caussa est, cunctarum fere descriptionem, vel in textu, vel in figuris mancam, & imperfectam esse.

Gebruik. *Daar is nog geen zonderling gebruik van dit gewas bekend, en ik heb het meest hier gestelt, om de fraaijigheid van de bloemen, en als een hooft geslagte van de volgende melktouwen. Het word gehouden van dezelfste kragt met de volgende Nummulareis lacteis, welkers melk een tegenbaat is tegens de fenynige steeken, van de visschen Sambilang, en Ican Swangi.*

Bauhinus lib. 15. cap. 16. *beschryft een* Apocynum, *ofte* Periploca, *met zeer lange ranken de bomen oplopende, met tegengestelde bladeren aan de knien, en met vyfbladige bloemen een dolle vertonende. De bladeren zyn vol melkachtig zap. De vruchten zyn lange kromme houwen, twee te zamen gevoegt, van binnen met platte zaden in een pluisachtig merg, hoedanig* Rauwolf *gezonden heeft van den berg Libanon. In Italien groeit het zeer hoog op, doch zelden geeft het bloemen uit houtachtige, en stevige stelen.*

Na myn gedachten zouden deze, en de volgende melkachtige touwgewassen gevoeglyk kunnen gebracht werden, onder de zoorten van deze Apocynum, *ofte* Periploca, *schoon ik nog niet ondervonden heb, of de melk van deze geslagten aan de honden dodelyk zy, gelyk van de Europische Apocynum verzekert werd, waar van het ook zyn naam heeft gekregen.*

In Hort. Malab. part. 9. *van de vyfde figuur af, tot de 17. incluis, werden verscheide zoorten van 't Malabaarsche* Apocynum *beschreeven, waar van echter niet een is, die volkomen met onze Amboinsche melk-touwen overeen komt, waar van de oorzaak is, dat meer alle de beschryvinge van dit deel, of in den text, of in de figuur onvolmaakt zyn.*

Tabula Centesima Septuagesima Secunda

Coronam exhibet *Ariadnes Rumphii* dictam, quæ vera *Apocyni scandentis* species, ac forte Apocynum scandens, Vincæ Pervincæ majoris folio, ex Provincia Corolina *Plukn. Mantiss. p.* 17. & Apocynum scandens, Africanum, foliis Laurinis, lucidis, glabris *Herm. Par. Bat. p.* 57.

De Hondert twee en seventigste Plaat

Vertoont de *Ariadnes Kroon* van *Rumphius* genaamt, welke een waare zoort van klimmende Apocynum is, en mogelyk de klimmende Apocynum, met het blad van de grootere maagde-palm, uit de Provincie van Carolina, by *Plukn. Mantiss. p.* 17. en de klimmende Africaansche Apocynum, met heldere, gladde bladeren, als van de Laurier van *Herm. Par. Bat. p.* 57.

CAPUT SEPTUAGESIMUM QUINTUM.

Suſſuela eſculenta. *Sajor Maccou.*

PRæcedens *Suſſuela* quasdam quinque ſpecies habet, quæ edules ſunt, & in minores diſtinctæ ſunt varietates, quam maxime intricate decurrentes. In duas primarias dividam ſpecies, primo terreſtres hoc in capite, ac ſecundo litoreas in ſubſequenti deſcriptas. Terreſtres iterum ſubdividuntur in marem, & feminam.

Primo *Suſſuela eſculenta* mas, in longum excreſcit funem, inferius rugoſum, & lignoſum, digitum craſſum, dividit autem ſeſe in multa lateralia ſarmenta, rotunda, nec culmum craſſa.

Folia bina ſibi opponuntur, craſſis, & incurvis inſidentia petiolis, craſſa quoque, glabra, nec notabiles habentia coſtas, niſi quæ inferius parum protuberant, flaveſcentia, & ſi frangantur, ſonitum edentia, petiolis autem non tam tranſverſaliter, ac plane incumbunt, quam prioris.

Tota hæc planta referta quoque eſt albicante, & viſcoſo lacte, quod ſaporem habet amaricantem. Tenera folia non firma, ſed flaccida ſunt, & edendo apta. Floſculi plures ſimul excreſcunt in brevibus, & extenſis racemis quaſi umbellatis. Puſilli admodum ſunt, vix dimidium tranſverſalem digitum lati, ex quinque albicantibus, & craſſis petalis conſtantes, retroflexis quoque.

Fructus ſimiles ſunt acuminati ſacculi, ſed multo breviores, non ultra quinque pollices longi, & unum craſſi, externe quoque pallide virentes, glabri, & ad unam partem dorſo ſinuoſo notati, ſique vulnerentur, vel comprimantur, albicans quoque, & amarum effundunt lac. Sub externo herbaceo cortice alter locatus acuminatus ſacculus, multis fibrillis exteriori ori nexus, ſed ad aliquam diſtantiam ſeparatus.

In hoc ſacculo cauda reperitur, ſuperne viridis, & herbacea, inferne alba, ac ſimilibus ſquamulis obducta, oblique ſibi adcumbentibus, omnes vero deorſum ſpectant, & ad utramque partem albis pilis hirtæ ſunt, uti in priore, ſed qui breviores ſunt; Si hæ ſquamæ detergeantur, vel ſi ſucceſſive avolent, interna caudæ pars conſpicitur, fulcrum referens, ex ſimplicibus conſtans, albis, ſubtilibus, & rectis pilis, inſtar holoſerici ſplendentibus, qui etiam ſeparantur, quum tractentur, & inſtar Capock avolant.

Secundo *Suſſuela eſculenta femina* paulo minora gerit folia, bina ſibi quoque oppoſita, longiuſculis inſidentia petiolis, tres quatuorque pollices longa, vix binos lata. Non multum conveniunt cum illis Suſſuelæ, ſed propius accedunt ad illa *Utta Matte*, oblongo-acuminata, ſuperne glabra, inferne paucis maxime obliquis, ac vix notabilibus donata coſtis, ſaporis oleracei, primo parum amaricant, dein dulceſcunt, ac proinde grata ſunt. Prope ortum bina alia parva, ac rotunda gerunt foliola, auriculata quaſi, & retrorſum flexa, ipſorumque flagella vix culmum craſſa ſunt, glabriora illis litoreæ ſpeciei, paucumque exſtillant albicans, & viſcoſum lac, non valde amarum.

Floſculi incurvo increſcunt pedunculo, quinque ſexve ſimul umbellatim quaſi, & ad viſum pleni, inferior enim ipſorum pars caliculum refert, ac ſtellula eſt ex quinque purpureo fuſcis radiis compoſita, in qua floſculus continetur ex quinque albentibus petalis conſtans, qui plurimis deulis, & albis ſtaminulis completus eſt.

Fructus ſolitarius quoque dependet, eſtque viridis ſiliqua, rugoſa, & per longitudinem binis terniſve planis ſulcis cum obſcuro dorſo notata, juxta quod dehiſcit, tres quatuorve pollices longa, vix unum craſſa, interne repleta ſimili columna inſtar prioris.

LXXV. HOOFDSTUK.

De eetbaare Suſſuela.

DE *voorgaande Suſſuela heeft nog eenige mede-zoorten, dewelke eetbaar zyn, verdeelt in mindere zoorten, dewelke zeer verwerd door malkanderen lopen. Ik zal ze verdelen in twee Hooft-zoorten, de eerſte landelyke, in dit Capittel, en de tweede ſtrandelyke, in het volgende beſchreeven. De landelyke wederom verdelende in mannetje, en wyfje.*

De eerſte Suſſuela eſculenla *het mannetje, werd ook een lank touw, welk beneden ruig, en houtachtig is, een vinger dik, maar verdeelt zig in veele zyde-ranken, die rond, en geen ſchaft dik zyn.*

De bladeren ſtaan mede twee en twee tegens malkander, op dikke, en kromme ſtelen, mede dik, glad, zonder merkelyke ribben, dan die van onderen wat uitbuilen, geel-groen, en in 't breken krakende, op hare ſtelen zoo dwers, en vlak niet ſtaande als de voorige.

Het geheele gewas is ook vol vuil-witte, en kleverige melk, die bitterachtig van ſmaak is. De jonge bladeren zyn niet ſtyf, maar ſlap, en bequaam tot eeten. De bloempjes komen veele by malkander, aan korte, en uitgebreide troſſen als dollen. Zy zyn zeer kleen, ſchaars een halve dwers-vinger breed, uit vyf vuil-witte, en dikke blaadjes gemaakt, die ook achterwaarts gebogen ſtaan.

De vruchten zyn diergelyke ſpitze zakskens, doch veel korter, niet boven vyf duimen lang, en een dik, van buiten mede bleek-groen, glad, en aan de eene zyde een rugge, als een naald hebbende, als men ze quetſt, of drukt, ook vuil-witte, en bittere melk uitgevende. Onder de buitenſte kruidachtige ſchelle leid een ander ſpits zaksken, met veele vezelingen aan de buitenſte ſchelle vaſt, doch een ſtuk weegs daar van afſtaande.

In dit zakjen vindt men een anderen ſteert, boven groen, en kruidachtig, beneden wit, en met diergelyke ſchubben bedekt, die ſchuins tegens malkander geſtapelt zyn, alle agterwaarts ziende, en aan beide einden met witte hairtjes bezet, als aan 't voorige, doch korter, als men deze ſchubben afwryſt, of dat ze na malkander zelfs vervliegen, zoo ziet men het binnenſte van den ſteert, als een pylaartje van enkele, witte, ſubtiele, en regte hairtjes gemaakt, blinkende als Zatyn, die zig ook van malkander geven, als men ze handelt, en als Capock verſtuiven.

De tweede Suſſuela eſculenta *het wyfje, heeft wat kleender bladeren, mede twee ende twee tegens malkander ſtaande op langachtige ſtelen, drie en vier duimen lank, ſchaars twee breed. Zy gelyken niet veel na die van Suſſuela, maar beter na die van* Utta Matte, *langwerpig toegeſpitſt, boven glad, van onderen met weinige zeer ſchuinze, en pas kennelyke ribben, van ſmaak moeskruidachtig, eerſt wat bitter, daar na zoet, en dierhalven aangenaam. By haren oorſpronk hebben ze nog twee kleene ronde blaadjes, als ooren achterwaarts gebogen, en hare ranken zyn qualyk een ſtroohalm dik, gladder dan die op ſtrand, en geven een weinig vuil-witte, en kleverige melk uit, die niet merkelyk bitter is.*

De bloempjes komen op een krom ſteeltje voort, vyf en zes by malkander in een kroontje, in 't aanzien als dubbeld, want het onderſte wil het voetje zyn, en is een ſterretje van vyf peers-bruine ſtralen, en daar in een bloempje, van vyf vuil-witte blaadjes, digt uitgevuld met witte vezeltjes.

De vruchten hangen mede enkeld, en zyn groene houwen, rimpelig, en langs heen met twee, of drie vlakke geuten, met een donkere naad, langs dewelke zy openberſten, drie en vier duimen lang, ſchaars een dik, van binnen uitgevuld met een diergelyke pylaartje, als het voorgaande.

Squamæ sibi quoque incumbunt, una parte deorsum adunatæ, superiorque ipsarum pars longum gerit penicillum ex albis, & subtilibus pilis compositum, qui sub squamis non conspiciuntur, quamdiu sibi incumbunt, quum mediæ columnæ infixi sunt, exceptis supremis, qui eminent. Maturæ squamæ fuscæ sunt, sique tractentur, in quavis squamula penicillum dependet.

Nomen. Latine *Suffuela esculenta*. Malaice *Sajor Maccou*, hujus vero nominis ortus mihi ignotus est. Male ab aliis vocatur *Sajor Poppya*, quod ad *Papari* genus pertinet supra descriptum. Altera species, seu femina peculiariter vocatur *Sajor Maccou Darat*, & *Utta Meyt*, h. e. *Olus litorale*, quod nomen commune gerit cum præcedenti *Olere crepitante*, hæ enim herbæ quam maxime inter sese intricatæ decurrunt. In Leytimora vocatur *Kaley*.

Locus. Hic fruticulus crescit in litore ad plana ostia majorum fluminum, inque hortis transplantari potest. Obcurrit in Hitoës ora, atque in quibusdam incultis insulis prope parvam Ceramam sitis. In Leytimora reperitur a litore remota in ipsa terra, seu regione.

Usus. Tenera folia cruda eduntur cum Atsjaar, & Bocassan, non enim multum viscosum gerunt lac, ac vix quandam amaritiem. Teneri fructus non ultra semi digitum longi simili modo eduntur, vetusti vero non, quum in iis nil nisi avolans quasi sericum, seu Capock reperitur. Feminam vero huic rei aptiorem observavi, quum paucum gerit lac, & gratam præbeat amaritiem.

De schubben leggen mede op malkander, met het eene eind naar achteren gestapelt, het voorste eind heeft een lank penceeltje, van witte subtiele hairtjes gemaakt, dewelke men onder de schubben niet ziet, zoo lang ze op malkander leggen, zynde in het middelste pylaartje gedrukt, behalven de voorste, dewelke uitkyken. De rype schubben zyn bruin, en als men ze handelt, blyft aan ieder schubbe een penceeltje hangen.

Naam. *In 't Latyn* Suffuela esculenta. *In 't Maleyts* Sajor Maccou, *doch den oorspronk dezes naams is my onbekend. Qualyk noemen het andere* Sajor Popya, *'t welk onder de maagschap is van* Papari, *hier boven beschreeven. De tweede zoorte, of het wyfje, werd in 't byzonder genaamt* Sajor Maccou Darat, *en* Utta Meyt, *dat is* Olus litorale, *gemeen met het volgende* Olus crepitans, *want deze kruiden zeer verwerd door malkanderen lopen. Op Leytimor noemen ze het* Kaley.

Plaats. *Het wast in de ruigte op strand, en aan de vlakke monden van groote rivieren, en laat zig ook in de tuinen verplanten. Het werd gevonden op de kust van Hitoe, en op zommige onbewoonde Eilanden, by Wester Ceram leggende. Op Leytimor vindt men het wat verder van Zee, en landwaarts in.*

Gebruik. *De jonge bladeren eet men raauw met Atsjaar, en Bocassan, want zy hebben niet veel kleverige melk, en pas merkelyke bitterheid. De jonge vrugten nog niet boven een halve vinger lang zynde, werden op gelyke wyze gegeeten, maar de oude geenzins, om dat daar in niets dan vlieg-zyde, en Capock gevonden werd. Het wyfje heb ik hier toe bequamer bevonden, als weinig melk, en een aangename bitterheid hebbende.*

Tabula Centesima Septuagesima Tertia

Ad *Figuram Primam Suffuelam* exhibet *esculentam* primam, quæ *mas* vulgo censetur, cum fructibus AA dependentibus, & stilo B, cui semina insident.

Figura Secunda Suffuelam denotat *esculentam terrestrem minorem*, quæ *femina* vulgo habetur.

De Hondert drie en Seventigste Plaat

Vertoont in de *Eerste Figuur* de *eetbare Suffuela*, ofte de eerste, die voor het *mannetje* gehouden werd, met deszelfs vrugten AA afhangende, en pylaartje B, waar aan de zaden zitten.

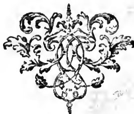
De *Tweede Figuur* wyst aan de *kleinder land Suffuela*, die *eetbaar* is, en voor het *wyfje* gehouden werd.

OBSERVATIO.

Hæ binæ plantæ veræ quoque Apocyni scandentis species sunt, priorque proxime accedit ad Nansjeram Patsja *H. Malab. part. 9. Tab.* 13 sed differt, quod hæc siliquas gerat geminas simul, quum nostra tantum solitarias proferat uno ex ortu.

AANMERKING.

Deze twee planten zyn ook ware zoorten van de klimmende Apocynum, en de eerste komt het naaste over een met de Nansjera Patsja, van de *H. Malab. part. 9. Tab.* 13. dog verschilt daar in, dat deze twee vrugten te gelyk draagt, daar de onze maar een t'effens voortbrengt uit een oorsprong.

CAPUT LXXVI.

CAPUT SEPTUAGESIMUM SEXTUM.

Olus crepitans. Daun Corpoo.

HOc *Olus crepitans* proprie habetur *Utta Meyt*, seu litorea species praecedentis *Suffuelæ esculentæ*, atque subdividitur iterum in binas species. Primo *latifolia*, seu *mas*. Secundo *angustifolia*, seu *femina* est.

Primo *Olus crepitans mas* folia gerit cordiformia, binos cum dimidio, ac tres pollices lata, in obtusum apicem desinentia, nec inferius profunde sulcata, ibi autem binas obscuras gerunt venas, oblique sursum excurrentes, saporis magis salsi quam in terrestri specie. Flosculi bini ternive simul excrescunt, quorum unicus tantum apertus est, formam habens superioris terrestris speciei, seu paulo major.

Fructus octo pollices longi sunt, ultra pennam, vel minimum digitum crassi, superius in longum tenuemque excurrentes apicem, flagella vero ejus rugosiora sunt, quam in terrestri specie.

Secundo *Olus crepitans femina* folia gerit non ultra binos pollices longa, superius parum sulcata, cum brevi apice, saporis, uti priora. Flosculi simili modo, & forma excrescunt.

Fructus minimum digitum longi sunt, binis acutis dorsis notati, planiusculi, & per longitudinem striati, parum rugosi, & incurvi instar acinacis minoris. Petiolus non directe, sed parum oblique excrescit, ac plerumque solitarius fructus observatur instar prioris. Intusque repletus est hic fructus similibus cancellis instar praecedentis.

Nomen. Latine *Olus crepitans*. Malaice *Daun Corpoo*, vel simpliciter *Corpoo*, h. e. *folium crepitans*. Javæ, & Baleyæ *Crepetan*. Amboinice *Utta Meyt*, h. e. *Sajor litoreum*, quod nomen etiam dant *Sajer Maccou* in praecedenti capite descripto. Cujus hæc minor species est.

Locus. Ubique in Amboina obcurrit, Java, Baleya, & Maccassara, sed nullibi nisi in litore, & in rupibus, sese circumvolvens circa *Mangi Mangi* arbores.

Usus. Potissimum crudum editur hoc olus cum Atsjaar, & Bocassan, quum inter masticationem crepitum edat, & gratam præbeat salsedinem, folia quoque Lactucæ admisceri possunt, & edi, sed non in usu sunt apud omnes istas nationes.

Cum hoc convenire videtur *Nantsjera Patsja* in *Hort. Malab. part.* 9. *Fig.* 13. descripta, quæ aquosum gerit lac, an vero sit edulis, non indicatur, ipsi autem vires ibi adscribuntur adsumtum venenum, & per vulnus acceptum expellendi.

LXXVI. HOOFDSTUK.

Het krakend Moes.

DIt Olus crepitans *werd voor het eigentlyke* Utta Meyt *gehouden, of voor de strand zoorte van de voorschreeven* Suffuela esculenta, *werdende wederom onderdeelt in twee Onder-zoorte. De eerste het* grootbladige, *of* mannetje. *De tweede het* smalbladige, *of* wyfje.

De eerste Olus crepitans *het* mannetje *heeft hertformige bladeren, twee en een half, en drie duimen lang, met een stompe spits, en achter niet diep gekeept, maar aldaar heeft het twee donkere aderen, die schuins na vooren lopen, van smaak brakker dan de land-zoorte. De bloempjes komen twee en drie by malkander, waar van maar een geopend is, van fatsoen als boven in de land-zoorte, of wat grooter.*

De vruchten zyn acht duimen lang, ruim een schaft, of een pink dik, vooren met een lange, dunne spits, en de ranken zyn ruiger dan aan de land zoorte.

De tweede Olus crepitans *het* wyfje *heeft bladeren niet boven twee duimen lang, van vooren een weinig gekloeft, en daar in een spitsje, van smaak als de voorige. De bloempjes zyn ook zoo.*

De vruchten zyn een pink lank, met twee scherpe ruggens, platachtig, in de lengte gestreept, wat rimpelig, en een weinig gekromt, als een Sabeltje. De steel komt niet regt achter, maar wat ter zyden in, en men vindt ze meest enkeld, gelyk de voorige. Zynde van binnen uitgevuld met diergelyke scalien, als de voorgaande.

Naam. *In 't Latyn* Olus crepitans. *In 't Maleyts* Daun Corpoo, *of slegts* Corpoo, *dat is krakend blad, op Java, en Baley hiet het* Crepetan. *In 't Amboins* Utta Meyt, *dat is* strand Sajor, *welke naam zy ook geven aan het* Sajor Maccou, *in 't voorgaande capittel beschreeven. Waar van dit een kleene zoorte is.*

Plaats. *Men vindt het overal in Amboina, op Java, Baley, en Maccassar, doch nieuwers als op strand, op de klippen, en slingerd zig om de* Mangi Mangi *boomen.*

Gebruik. *Het werd meest gebruikt om raauw te eeten met Atsjaar, en Bocassan, om dat het in 't knouwen kraakt, en een aangename siltigheid heeft, men kan de bladeren ook onder de Salade mengen, en eeten, doch niet by alle de voorschreeven Natie gebruikelyk.*

Hier mede schynd overeen te komen Nantsjera Patsja in Hort. Malab. part. 9. Fig. 13. *beschreeven, het welk een waterachtige melk zal hebben, maar of het eetbaar zy, daar van werd niets vernomen, doch werden hem de kragten toegeschreeven, het ingenomen, en ingeschote venyn uit te jagen.*

Tabula Centesima Septuagesima Quarta

Ad *Figuram Primam Olus* præbet *crepitans latifolium.*
Figura Secunda Olus exhibet *crepitans angustifolium.*

De Hondert vier en Seventigste Plaat

Vertoont in de *Eerste Figuur* het *grootbladige krakend Moes.*
De *Tweede Figuur* wyst aan het *kleynbladige krakend Moes.*

OBSERVATIO.

Hæ binæ quoque *Apocyni scandentis* species sunt, atque minor videtur eadem esse, quod Apocynum, Indicum, Nummulariæ folio a *Breyne* vocatur, & Apocynum scandens Africanum, Convolvuli minoris folio &c. a *Plukn. Almag. p.* 37. & *Phyt. Tab.* 137. *Fig.* 4. &c.

AANMERKING.

Deze twee planten behooren mede tot de *Apocynum scandens*, en de kleinder schynt dezelve te zyn, welke Indische Apocynum, met het blad van het penningkruid genaamt werd, van *Breyne*, en de klimmende Africaansche Apocynum, met het blad van de kleine Winde &c. van *Plukn. Almag. p.* 37. en de *Phyt. Tab.* 137. *Fig.* 4. &c.

CAPUT SEPTUAGESIMUM SEPTIMUM.

Nummularia lactea major. Daun Pittis Besaar.

Hi tres subsequentes funes lactescentes adfines quidem sunt binis præcedentibus, sed peculiarem habent crescendi modum, nunquam enim inveniuntur ex terra progerminantes, sed semper ortum habent ex rugoso alicujus crassæ arboris cortice, vel ex semi putrido quodam ligno.

Maxima harum species est *Nummularia lactea major*, quæ hoc in capite describitur, vagis, & longis sarmentis arbores adscendens, ex quarum cortice prius excrevit, ubique sese figens per fibrillas ad nodos positas, ubi hæ corticem modo tangunt. Reliqua flagella culmum circiter crassa ex ramis arborum dependent intricatis sarmentis.

Folia bina sibi sunt obposita, & interstitia per quatuor vel quinque digitos distant. Utrimque acuminata sunt, instar cochlearis, binos tresve pollices longa, binos digitos crassa, plana, nec venis notata, crassa, & firma, sed fragilia admodum instar foliorum Sempervivi, albo lacte turgida, saporis fatui, & aquosi, quæ vero in litore crescunt, parum salsa sunt, superne pallide virentia, rubrisque quibusdam maculis, instar tinearum notata, subtus albicantia. Sessilia flagellis incumbunt, atque prope ortum initium habent nervi medii, qui tamen non excurrit.

Ex ipsorum alis alter excrescit pedunculus, pollicem circiter crassus, in viginti, vel triginta alios distinctus pedunculos ejusdem longitudinis, qui regulariter in corona, vel umbella locantur, binos tresve digitos transversales lati. Quivis pedunculus pentagonum sustinet capitulum, quod sese aperiens flosculum exhibet ex quinque crassiusculis petalis compositum, retroflexis parumque intortis, coloris pallide fusci, & splendentis instar holoserici, in centro stellula locatur ex quinque crassis apicibus formata, coloris lutei, quæ sursum in apicem simul excurrunt.

Totus flosculus optime refert Cravo, seu stellulam auream, quam mulierculæ auribus gestant. Non enim latior est ungue digiti, odoris dulcis, sed debilis, qui ad maturas Anassas accedit.

Plurimi flores frustra decidunt, ex quibusdam autem mediis fructus excrescunt, qui sunt siliquæ longæ, & angustæ, geminæ semper dependentes, rotundulæ, vix pennam crassæ, septem & octo pollices longæ, externe pallide albentes instar fabarum Sinensium, sed sanguineis maculis notatæ.

Intus longa reperitur cauda, cujus suprema pars similibus albis, ac subtilibus pilis hirta est, inferior vero pars multis scatet tenuibus squamis oblique sibi invicem incumbentibus, glabris, russisque, seu fumei coloris. A postica parte hæ squamæ sese sensim aperiunt, ac decidunt, quæ ob levitatem per ventum projiciuntur, ita ut per aërem volitent, nunquam terram tangentes, sed iterum fissuras ingrediuntur corticum arborum, ubi novam denuo formant plantulam, uti & in fissuras rupium hanc producunt, si illas occupent, in quibus quædam terræ pars reconditur, hoc autem *Corona Ariadnes* melius efficit.

Hujus & alia obcurrit species alba dicta, cujus folia majora sunt, ultra quatuor pollices longa, & binos lata, ac quodvis incurvo insidet petiolo, quæ & hinc connivent, illis Coronæ Ariadnes similia, quæ in icone notari possunt, cæterum ejusdem formæ, virentia, nec maculis notata.

Flosculi similibus in umbellis progerminant, sed paulo majores sunt, instar unguis nempe digiti, qui componuntur quoque ex quinque crassiusculis retroflexis, & contortis albis petalis, in medio gerentes quinque albos denticulos sibi nexos, & stellulam formantes, qui stylum medium ambiunt. Odorem quoque fundunt dulcem, sed debiliorem prioribus, sique media eximatur congeries, totus flosculus ex pedunculo eximi potest, qui sponte etiam facile decidit.

Fructus

LXXVII. HOOFDSTUK.

Het groote melkachtige Penningkruid.

Deze dris na malkander volgende melk-touwen, zyn wel uit de maagschap van de twee voorgaande, maar hebben een byzondere manier van wassen, want men vindt ze nooit uit de aarde spruiten, maar altyd haren oorsprong hebben uit de ruige schorsse van eenige dikke bomen, of uit eenig half verrot hout.

De grootste zoorte daar van is de Nummularia lactea major, *die wy in dit capittel beschryven, met ydele, en lange ranken de bomen oplopende, uit welkers schorsse zy eerst gegroeit is, en hegt zig overal vast met de worteltjes, die aan de leden staan, en daar ze de schorsse raken. De resterende ranken omtrent een stroohalm dik hangen van de takken der bomen af, met verwarde strengen door malkander.*

De bladeren staan ook twee en twee tegens malkander, en de leden vier en vyf vingers van een. Zy zyn achter, en vooren toegespitst als een lepeltje, twee en drie duimen lang, twee vingers breed, plat, zonder eenige aderen, dik, en styf, doch bros in 't breken, als de bladeren van Huislook, en vol witte melk, laf, en waterachtig van smaak, doch die op strand wassen met een siltigheid, boven bleek-groen, met eenige roode plekken als sproeten, van onderen witachtig. Zy staan zonder stelen tegens de ranken aan, en hebben by haren oorsprong een begin van een middelzenuwe, maar die gaat niet voort.

Uit haren schoot komt een andere enkele steel voort, omtrent een duim lang, verdeelt in twintig, of dertig andere steeltjes, ook zoo lang, die ordentlyk in een kroon, of dolle staan, twee en drie dwers vingers breed. Ieder steel draagt een vyfhoekig knopje, 't welk zig openende, formeert een bloempje van vyf dikachtige blaadjes gemaakt, achterwaarts gebogen, en wat gedraait, ligtbruin van coleur, en glimmende als vulp, in de midden staat een sterretje van vyf dikke spitzen gemaakt, geel van coleur, en t'zamen na boven in een spitze toelopende.

Het geheele bloempje gelykt zeer wel een Cravo, *of goude sterretje, dat de vrouwen in de ooren dragen. Het is niet breeder dan een nagel van een vinger, van zoeten, doch slappen reuk, meest na rype Anassen trekkende.*

De meeste bloemen vallen vergeefs af; Uit eenige van de middelste komen de vruchten voort, 't welk zyn lange smalle houwen, altyd twee by malkander hangende, rondachtig, schaars een schaft dik, zeven en acht duimen lang, buiten bleek-wit, gelyk de Sineeze boontjes, doch met bloed-roode plekken gespikkelt.

Binnen vindt men een langen steert, wiens voorste met diergelyke witte subtiele hairtjes bezet is, het achterste met veele dunne schubben schuins op malkander leggende, en zonder hairtjes, ros, of rookachtig van coleur. Van achteren openen haar allenskens deze schubben, en vallen af, werdende wegens hare ligtigheid door de wind verstuift, dat ze in de lugt vliegen, en nooit op de aarde komen, maar geraken weder in de scheuren aan de schorssen der bomen, daar zy dan een nieuw plantje formeeren, gelyk ze ook doen, als zy in de scheuren van een rotze komen, daar wat aarde schuilt, doch de Corona Ariadnes *weet dit beter te doen.*

Hier van heeft men nog een witte zoorte, wiens bladeren grooter zyn, vier duimen lang, en twee breed, ieder op een krom voetje, die na malkander zien, de bladeren van Corona Ariadnes gelyk, waar van een figuur is, anders van dezelfste gedaante, gras-groen, zonder plekken.

De bloempjes komen in diergelyke dollen voort, doch zyn wat grooter, te weten als een nagel van een vinger, mede gemaakt van vyf dikachtige achterwaarts gebogene, en gedraaide witte blaadjes, in de midden met vyf witte tandjes, schier aan malkander vast, en een sterretje uitmakende, omgevende in de midden een pylaartje. Zy zyn mede zoet van reuk, doch slapper dan de vorige, en als men het middelste gestel afbreekt, zoo kan men het bloempje geheel van den steel afligten, 't welk dog anders van zelfs ligt afvalt.

De

Fructus sont similes longæ siliquæ, sed viridiores, nec rubris maculis notatæ. Flores Semptembri conspiciuntur, quum plurima deciderint folia.

Tertia insuper hujus species reperitur, caules gerens tenuissimos, culmum circiter crassos, rugosos parum, & tuberculis quasi obsessos, in amplis interstitiis folia locantur bina sibi obposita brevibus in petiolis, in suprema sarmenti parte conjuncta, quatuor, & quinque pollices longa, binos cum dimidio, & tres lata, formam habentia folii Sirii, firmo apice donata, crassa, pinguia, ac venis fere destituta, nisi quod in inferiore parte quædam protuberent.

Flores in elegantibus locantur coronis ex albo, & purpureo colore mixtis uti supra. Octobri fructus conspiciuntur, qui sunt siliquæ virides, quinque digitos longæ, majorem pennam crassæ, trigonæ, parumque striatæ, intus repletæ lanugine alba, seu Gossypio; Folia lacte turgent, sed petioli raro.

Nomen. Nummularia lactea major, non quia adfinis est, vel convenit cum Nummularia nostra Europæa, sed ita dicitur ex foliorum forma, uti & Malaice *Daun Pittis* vocatur. Baleyice *Pittis Pittisan*, h. e. *nummi herba*, cum cognomine majoris, ad distinctionem subsequentis minoris. Amboinenses hanc confundunt plantam cum Suffuela præcedente, quum ipsi adfinis sit ejusdemque formæ, excepto quod in omnibus suis partibus minor sit. Melius vocatur *Walebissi*, h. e. Nummi funis, ad distinctionem præcedentis majoris speciei. Hæ tres species peculiariter vocari possunt Nummolaria Siri folia, quæ male confunditur cum subsequenti folio crepitante.

Locus. Major hæc Nummulariæ species raro obcurrit, ac potissimum in planis saxosisque litoribus, ubi *Mangi Mangi* arbores crescunt, quæ ab aqua marina non tanguntur, hæcque species crassiora, & albiora gerit folia. Quæ vero ad silvarum oras, & in vallibus provenit, viridiora, & majora profert folia. Cunctarum trium specierum flores Septembri potissimum conspiciuntur, sed raro, ac terrestris speciei plurimum Decembri. Ex crassis dependent arboribus, nec sese ubique, nec tam firmiter hæc major species sese ipsarum corticibus infigit subsequenti minore specie.

Usus. Cunctæ Nummulariæ lacteæ censentur unas easdemque possidere virtutes, de quibus subsequens vide caput, quum minor sit usitatissima, peculiariter autem huic majori speciei adscribitur ea vis, quod si ejus folia aquæ incocta propinentur, acrimoniam Gonorrhææ curent, quum leniter refrigerent, & obturent.

Florum, ac præsertim fuscæ speciei exemplar sæpe eligitur ab aurifabris, ut Cravos, seu aureum stellulas pro mulierculis componant, ac forment, cujus radii ex auro elaborati, ac media elevata pars, seu capitulum ex Robino, vel alio pretioso polito, & acuminato constat lapide.

De vruchten zyn diergelyke lange houwen, dog groender, en zonder roode plekken. De bloemen ziet men in September, wanneer de meeste bladeren afgevallen zyn.

Nog een derde zoorte heeft zeer dunne stelen, omtrent een strooholm dik, wat ruig, en als met pukkeltjes bezet, aan wyde tusschen leden staan de bladeren twee en twee tegens malkanderen, aan hare korte steeltjes boven den rank t'zamen gevoegt, vier en vyf duimen lang, twee en een half, en drie breed, gefatsoneert als een Siri, met een styven spitze, dik, vet, en bykans zonder aderen, dan aan de onderste zyde ziet men eenige uitbullen.

De bloemen staan in mooje kroontjes, van wit, en purper gemengt, als boven. In October ziet men de vruchten, zynde groene houwen, vyf vingers lang, een groote schaft dik, driekant, en wat gestreept, binnen vol wit katoen; De bladeren hebben veel melk, maar de stelen weinig.

Naam. Nummularea lactea major, *niet als of ze eenige gemeenschap hadde met onze Vaderlandze Nummularia, maar alzoo genaamt na het fatzoen der bladeren, gelyk ze ook in 't Maleyts* Daun Pittis *heeten. In 't Baleys* Pittis Pittisao, *dat is* Penningkruid, *met de bynaam van 't groote, tot onderscheid van 't volgende kleene. De Amboineezen vermengen 't met de voorgaande Suffuela, om dat het in der daad van deszelfs maagschap, en gedaanten is, behalven in allen zyn delen kleender. Beter noemen ze het* Walebissi, *dat is Penningtouw, tot onderscheid van 't voorgaande groote. Deze drie zoorten mag men in 't byzonder noemen Nummularia* Siri *folia, dewelke men qualyk confundeert, met het volgende folium crepitans.*

Plaats. *Deze groote zoorte van Nummularia werd weinig gevonden, en meest op vlakke steenige stranden, daar* Mangi Mangi *bomen staan, die van 't Zeewater droog vervallen, 't welk dikker, en witter bladeren heeft. Maar 't geene aan de randen van 't bosch, en in valleyen wast, heeft groender, en groeter bladeren. Het bloeizel van alle drie zoorten valt meest in September, doch werd zelden gevonden, de land zoorte meest in December. Men vindt ze van de dikke bomen afhangen, en hy hegt haar niet overal nog zoo vast met in derzelver schorsse, gelyk de volgende kleine.*

Gebruik. *Alle de Nummulariæ lactea werden van eenderlei krachten gehouden, waar van ziet het volgende capittel, dewyl de kleene wel de gebruikelykste is, in 't byzonder werd deze groote zoorte toegeschreeven, als men de bladeren in water kookt, en drinkt, dat ze de scherpe Gonorrhæa genezen, dewyl ze zoetjes verkoelen, en stoppen.*

Van de bloemen, inzonderheid van de bruine, nemen de Goudsmeeden dikwils een patroon om Cravet, of Oorstreretjes voor de vrouwen te maken, waar aan de bladjes van goud, en ge-emailleert, het middelste knopje van een Robyn, of ander spits gesleepen steen zyn.

Tabula Centesima Septuagesima Quinta

Ad *Figuram Primam Nummulariam* exhibet *lacteam majorem.*

Figura Secunda Nummulariam denotat *lacteam minorem.*

Figura Tertia Pustulam arborum sistit.

De Hondert vyf en Seventigste Plaat

Vertoont in de *Eerste Figuur* de *groote melkachtige Nummularia*, ofte *Penningkruid.*

De *Tweede Figuur* wyst aan de *kleinder melk Nummularia*, ofte *Penningkruid.*

De *Derde Figuur* stelt voor de *Pustula arborum*, ofte de *Puiste der. bomen.*

OBSERVATIO.

Hæ tres plantæ veræ Apocyni, ac quidem scandentis species sunt, *primaque* convenire videtur cum illo, quod Apocyni genus scandens ex India Orientali a *Plukn.* in *Mantiss. p.* 17. vocatur, & in *Phytogr. Tab.* 359. *Fig.* 2. exprimitur.

Secunda cum Watta-Kaka-Codi *H. Malab. part.* 9. *Tab.* 15. convenit, hujus autem folia magis acuminata sunt, quum nostræ plantæ sint subrotundæ, cæterum eadem planta.

Tertia mira, & Parasytica planta est, quam apud nullum Auctorem observavi.

AANMERKING.

Deze drie planten zyn waare zoorten van de Apocynum, en wel van de klimmende, en de *eerste* schynd overeen te komen met die, welke een zoort van klimmende Apocynum uit Oost-Indien genaamt werd van *Plukn.* in zyn *Mantiss. p.* 17. en in zyn *Phytogr. Tab.* 359. *Fig.* 2. uitgedrukt werd.

De *Tweede* plant komt overeen met de Watta-Kaka-Codi, van de *Hort. Malab. part.* 9. *Tab.* 15. dog deze zyne bladen zyn puntiger, daar die van onze plant rondachtig zyn, voor het overige is het dezelve plant.

De *Derde* is een wonderlyke, en op andere bomen groeijende plant, welke ik by geen ander Schryver gevonden heb.

CAPUT LXXVIII.

CAPUT SEPTUAGESIMUM OCTAVUM.

Nummularia lactea minor. Daun Pittis Kitsjil.

MInor ſpecies *Nummulariæ lacteæ* multo magis obvia eſt præcedente, ortum quoque ducens ex rugoſo vetuſtarum arborum cortice, quas ſæpe adeo inveſtit, ut totus ipſarum vertex, ac craſſi rami ipſa obtecti ſint. Flagella vero gerit tenuia, & fragilia, vix culmum craſſa, in multos articulos diſtincta, qui ad pollicis latitudinem diſtant, & ubique fibrillas in arborum cortices immittunt, unde inſtar cruſtæ hus obtegit, ita tamen ut quoque funibus, & ſarmentis e ramis dependeat.

Cuivis articulo bina adſtant foliola ſibi obpoſita Nummulariæ noſtrati multo ſimiliora prioris, unguem digiti enim magna ſunt, ſuperius obtuſo apice donata, craſſiſſima, pinguia, & fragilia, venis deſtituta, niſi quod ad ortum parvam nervi medii exhibeant partem, coloris albicantis, ſeu pallide virentis, inſtar immaturorum pomorum, in litore autem magis virens, & ſubtus incana, in ſilvis vero magis albent. Non unam eandemque habent magnitudinem, quædam enim digiti articulum longa ſunt, quædam vix unguem, quædam rotunda, alia oblonga.

Tota planta lacte ſcatet albo, & ſpiſſo, ſaporis aquoſi, & ex foliorum alis ſimplex excreſcit floſculus, longo inſidens pedunculo, ex quinque albis apicibus conſtans, parum campanulatus inſtar floris *Lilii convallii*, ſeu crateri ſimilis eſt.

Poſt flores fructus ſequuntur, qui ſunt ſiliquæ geminæ ſimul junctæ, ad inferiorem partem latiuſculæ, inferne planæ, & ſuperne rotundæ, reliqua pars anguſta eſt, ac rotunda, binos porro transverſales digitos longæ, & culmum craſſæ, percurrenti ſulco notatæ, juxta quem maturæ dehiſcunt in bina ſegmenta. Intus repletæ albiſſimo, & longis pilis aucto fulcro, inſtar ſerici ſplendente, in inferiore autem parte plana quædam conſpiciuntur ſemina, oblique ſibi invicem impoſita, ſemini Lactucæ ſimilia, quæ ſimul cum ſericeis iſtis pappis per ventum disjiciuntur in aliarum arborum cortices, ubi novas producunt plantulas.

Nomen. Latine *Nummularia lactea minor*. Malaice *Daun Pittis Kitsjil*. Balevice *Pittis Pittirzan* minor, quod etiam Malaienſe habetur nomen. Amboinice *Waleiſſi* minus.

Locus. In cunctis creſcit vetuſtis arboribus, rugoſo quodam cortice gaudentibus, tam in litore quam in ſilvis. In litore potiſſimum reperitur in *Mangio Caſeolari*, in continenti in arboribus *Daun Baroe*, & *Kinar*, atque etiam in ramis Mangiorum transplantari poteſt, ſi cum adhærente terra fibrillæ ejus abſcindantur, & pluvioſo tempore Mangæ ramis inligatur, ut ad manus ſit, ſi aliquando deſideretur. Cæterum non multum prodeſt arboribus, ſed has emaciat, unde & ubique abrompitur, & eradicatur, ſi in arboribus frugiferis obſervetur excreſcere.

Uſus. Album lac horum binorum lacteſcentium funium, ac præſertim minoris, cenſetur virtutem habere refrigerantem, præſertim vero inſervit ad venenatos ictus, qui accipiuntur ab acutis ſpinis piſcium Ican Swangi, & Sambilang, ſi ipſis inſtillatur, refrigerat enim, & venenum extrahit, licet dolor non ſtatim ceſſet, donec bis terve fuerit repetitum.

Unde & prudens natura curam geſſit, hæc folia in litore ubique ad manus eſſe, in campis, & ad fluminum ripas, in quorum paludoſis oſtiis *Ican Swangi* plerumque degit. Contra Gonorrhœam hæc quoque folia adhibentur, eodem modo, quo in ſuperiore capite fuis indicatum.

Minor ſpecies Javæ vocatur *Turac*, cujus lac ibi quoque in uſu eſt ad puerorum Aphthas curandas, ejusque folia edulia ſunt.

LXXVIII. HOOFDSTUK.

De kleinder melk Penningkruid.

DE kleene zoorte van 't melkachtige Penningtouw, is veel gemeender dan de voorgaande, mede haren oorſpronk nemende uit de ruige ſchorſſe van oude bomen, die het zodanig bekleed, dat men dikwils den geheelen bovenſten ſtam, en zyne dikke takken daar mede bedekt ziet. Het heeft dunne broſſche ranken, qualyk een ſtroohalm dik, in veele leden verdeelt, die een duimbreed van malkanderen ſtaan, en overal kleene wortelen in de ſchorſſen der bomen zenden, en als een korſt daar aan vaſt zitten, doch zodanig, dat hy ook met bogten, en ſtrengen van de takken afhangt.

Aan ieder lid ſtaan twee blaadjes tegens malkander, onze vaderlandſche Nummularia veel gelyker dan de voorige, want ze zyn omtrent een nagel groot, vooren met een ſtompe ſpitsje, zeer dik, vet, en broſch, zonder aderen, als hy haar beginzel een weinig van de middelzenuwe hebbende, witachtig, of bleek groen van koleur, ſchier als onrype appelen, op ſtrand zyn ze groender, en van onderen gryz, maar in 't boſch witter. Zy hebben niet eenderlei grootte, want men vindt ze een lid van een vinger lang, en andere ſchaars een nagel groot, zommige rond, zommige langwerpig.

De geheele plante is vol witte dikke melk, waterachtig van ſmaak, uit den ſchoot der blaadjes komt een enkeld bloempje voort, op een laag ſteeltje, van vyf witte ſpitzen gemaakt, wat kelkachtig, als het Lilium Convallium, *of een kroesje gelyk.*

Na de bloemen volgen de vruchten, 't welk zyn twee houwen by malkander ſtaande, aan 't achterſte einde breedachtig, beneden plat, en boven rond, de reſt ſmal, en rond, twee dwervingers lang, en een ſtroohalm dik, met een doorgaande naat, langs welke de rypen openberſten, en in twee deurtjes zig openen. Binnen zyn ze uitgevuld met een ſpierwit, en langhairig ſteeltje, als zyde blinkende, en aan 't achterſte ziet men eenige platte zaadjes, ook ſchuins tegens malkander geſtapelt, het zaad van Latuwe gelyk, 't welk teffens met de zyde vlokjes door de wind verſtuift, en in andere bomen ſchorſſen komende, een nieuw plantje formeert.

Naam. *In 't Latyn* Nummularia lactea minor. *In 't Maleyts* Daun Pittis Kitsjil. *In 't Baleys* Pittis Pittiszan *het kleene, 't welk men ook voor Maleyts gebruikt. In 't Amboins* Walebiſſi *het kleene.*

Plaats. *Het waſt aan alderlei oude bomen, die maar een weinig ruige ſchorſſe hebben, zoo wel op ſtrand als in 't boſch. Op 't ſtrand vindt men het meeſt aan* Mangium Caſcolare, *op 't land aan de bomen van* Daun Baroe, *en* Kinar, *men kan 't ook op de takken van de Manga bomen verplanten, als men 't met de aanhangende ruigten aan de worteltjes affnyd, en by regenachtig weer op de Mangas-takken bindt, om zomtyds by de werken te hebben, als men 't gebruiken wil, anderzins doed het de bomen niet veel goeds, maar magert dezelven uit, dies men het overal aftrekt, en uitroeid, als men 't aan vruchtbomen ziet voortkomen.*

Gebruik. *Den witte melk van deze twee melktouwen, inzonderheid van dit kleenſte, werd een verkoelende kragt toegeſchreeven, en zy dient inzonderheid tot de venyninge ſteeken, dien men van de ſcherpen doornen van de viſſchen* Ican Swangi, *en* Sambilang *krygt, daar op gedruipt, want zy verkoelt, en trekt het venyn uit, hoewel de pyn niet ten eerſten overgaat, tot dat men het twee of driemaal herdoet.*

Daarom de voorſigtige natuur geſchikt heeft, dat deze bladeren op ſtrand overal by der hand zyn, in 't veld, en aan de kanten van de rivieren, in wiens moeraſſige monden de Ican Swangi *zig gemeenlyk ophoud. Tegens de Gonorrhœam werden de bladeren ook gebruikt op dezelve manier, als in 't voorgaande capittel.*

De kleene zoorte hiet op Java Turac, *wiens melk aldaar gebruikt werd, om de Spruw der kinders te verdryven, en de bladeren zyn eetbaar.*

Major hujus speciei folia gerit eodem modo locata, suntque digiti articulum longa, ac digitum lata, in notabilem apicem desinentia, ac magis virentia, quam in supra descripta *Nummularia minima*, subtus quoque costa protuberante, ac rotunda notata, quæ tamen potissimum in teneris observatur. Flosculi sunt uti in priore, seu paulo majores, ac quatuor, vel quinque simul locantur in coronula. Tot quoque fructus simul excrescunt uno ex articulo, digitum longi, vix culmum crassi, rotundi, & æquales, siliquis Catjang similes, tenues, & repleti simili alba sericea lanugine, ad unam partem planum gerentes granulum instar Cumini.

De groote zoorte hier van heeft de bladeren op dezelfste manier staan, maar die zyn een lid van een vinger lang, en een vinger breed, met een merkelyke spits, en groender dan de bovenstaande Nummularia minima, *ook van onderen met een uitsteekende ronde ribbe, doch meest aan de jonge. De bloempjes zyn als de voorgaande, of wat grooter, doch staan vier, en vyf by malkander aan een kroontje. De vruchten komen mede zoo veel uit een lid, een vinger lang, schaars een strooohalm dik, rond, en egaal, gelyk de bouwen van de Catjang, dun, en gevuld met diergelyke witte zyde-plokken, aan 't eene end een plat zaad-korreltje hebbende als Comyn.*

Tabula Centesima Septuagesima Sexta

Ad *Figuram Primam Nummulariam* exhibet *lacteam minimam*.

Figura Secunda Nummulariam denotat *lacteam majorem*, quæ veræ Apocyni scandentis quoque species sunt, sed quarum apud nullum auctorem inveni mentionem; hoc autem genus hodie *Cynanchum* vocatur, de quo vide *H. Cliff. p. 79.*

De Hondert ses en Seventigste Plaat

Vertoont in de *Eerste Figuur* het *kleinste melkachtige Penningkruid.*

De *Tweede Figuur* wyst aan het *grooter melkachtige Penningkruid*, welke ook waare zoorten van de klimmende Apocynum zyn, doch waar van ik by geen Schryvers eenig gewag gemaakt heb gevonden. Dit geslacht werd hedendaags *Cynanchum* genaamt, waar van ziet de *H. Cliff. p. 79.*

CAPUT SEPTUAGESIMUM NONUM.

Pustula arborum. Daun Beba.

Pustula arborum quinta species est *Nummulariæ lacteæ*, ex cortice quoque dependens vetustarum arborum tenuissimis cauliculis, qui ubique per fibrillas sese ipsis infigunt, nec laxis ab iis separantur sarmentis. Peculiarem habet formam, a binis utrisque præcedentibus diversam, folia enim ejus bina quoque sibi opponuntur, hæc vero rotundiora sunt, subtus concava, instar minoris patinæ, vel conchæ, magnitudine denarii, quædam etiam imperialis, crassa quoque, pingula, & albo lacte turgida, externe, seu in dorso sordide albicantia, vel pallide virentia, interna, seu concava parte purpurascentia, atque oris suis arboribus insidens instar majorum verrucarum, seu pustularum, bina simul, auriculis sibi incumbentibus, & petiolum obtegentibus, sensim vero hæc prorepit herba, ita ut amplum obcupet locum totius trunci, & crassissimorum ramorum, sub quovis foliorum pari sese figit arboribus plurimis tenuissimis fibrillis.

Flosculi sunt capitula pusilla, virentia, quinque, sex, octove simul in coronula locata, sese aperientia in flosculos albos ex quinque, vel quatuor acuminatis petalis constantes, quodammodo grati odoris.

Ex uno alterove horum fructus excrescit, qui corniculum est, minimum digitum longum, ultra culmum crassum, superne acuminatum, & firmum, pallide virens, & lacte scatens, maturumque dehiscit juxta sulcum in superiore parte, & interne angusta exhibet semina instar Cumini, sibi invicem imposita inter tenuem albamque lanuginem locata, quæ per ventum disjiciuntur.

Nomen. Latine *Pustula arborum*, *Nummularia Laganoides*, quum folia ejus referant lagana ex lacte, & ovorum vitellis præparata, quæ inter pinsendum sese elevant. Malaice *Daun Beba*. Amboinice in Leytimora *Tiru Makir*, h. e. aures animalis Koeskoes.

Locus. In Mangiis crescit, sed magis in ipsa continenti terra quam in litore, atque a frugiferis arboribus detrahenda est, quum has maxime emaciat.

Usus. Foliorum decoctum propinatum Amboinensium variolas expellit, quarum signaturae gerunt, seu characteres, quum arboribus insident instar crassarum variolosarum pustularum, unde & *Daun Beba*, h. e. variolarum folia vocantur. Hoc quoque decoctum Gonorrhæam curat, hæc etiam folia cum Pinanga masticari possunt.

LXXIX. HOOFDSTUK.

De puiste der bomen.

Pustula arborum *is de vyfde zoorte van* Nummularia lactea, *ook aan de schorsse van oude bomen wassende, met dunne steeltjes, die daar in overal vast wortelen, en met geen losse strengen afhangen. Het heeft een byzondere gedaante, van de beide voorgaande verschillende, want de bladeren staan ook twee en twee tegens malkanderen, maar deze zyn ronder, van onderen hol, als een klein schoteltje, of schulpe, in de grootte van een schelling, zommige ook van een reaal, mede dik, vet, en vol witte melk, buiten, of over den rugge vaal appelgroen, aan de binnenste, of holle zyde purper-verwig, en met de randen sittende tegens de bomen aan, als groote bobbelen, of puisten, twee en twee met haar billen schier over malkander, en haar eigen steel verbergende, doch allenskens voortkruipende, zoo dat ze een grooten plaats van den geheelen stam, en dikste takken bedekken, onder ieder paar bladeren maakt het zig aan de bomen vast met veele dunne vezelingen.*

Het bloeizel bestaat in kleene groene knopjes, waar van vyf, zes, of acht in een kroontje by malkanderen staan, die zig openen in kleine witte bloempjes, in vier of vyf spitzen geopent, eenigzints welriekende.

Uit een of twee van dezelve groeid de vrucht, welke is een hoorntje, een pink lang, en ruim een schaft dik, vooren toegespitst, en styf, bleek-groen, en vol melk, ryp zynde berstenze open langs een vooren aan de boven zyde, en vertoonen van binnen smalle zaden, als Comyn tegens malkander gestapelt, tusschen een fyne witte wolle, dewelke met de wind weg stuiven.

Naam. *In 't Latyn* Pustula arborum, *en* Nummularia Laganoides, *om dat de bladeren gelyken na eenige Eyer-koekjes, die in 't bakken opzwellen. In 't Maleyts* Daun Boba. *In 't Amboins, op Leytimor* Tiru Makir, *dat is ooren van een Koeskoes.*

Plaats. *Het wast aan de Mangis-bomen, doch meer landwaarts in dan op strand, en men moet het van de vrucht-bomen aftrekken, om dat ze die zeer uitmagert.*

Gebruik. *Het afziedzel van de bladeren gedronken, dryft de Amboinsche-pokken uit, wiens signaturen zy hebben, als sittende aan den boom, gelyk dikke pokkige puisten, daarom ze ook* Daun Boba, *dat is pokken-bladeren genaamt werden, het afziedzel geneest ook de Gonorrhœam, en men mag de bladeren ook met Pinang kouwen.*

Pro generali admonitione adtendendum est, si ex hisce lactescentibus funibus quædam interne adhibere velimus, tales eligendas esse plantas, quæ non crescunt in noxiis arboribus, sed quæ proveniunt in Mangiis, Mangi Mangi, Daun Baru, Kinar, & Varinga.

Si quis in pede vulnera accepit per combustionem, vel si ipsi unguis decidat contusione, hæc sume folia, quæ parum calefac supra ignem, donec flaccescant, hæcque impone læsis partibus, quotidie illa renovando, donec vulnus sit siccum, & curatum. Amboinenses pueri hæc quoque edunt cum Sirio, & calce loco Pinangæ.

NB. Hujus plantæ icon supra *Tab.* 175. *Fig.* 3. fuit exhibita, quæ mira quoque *Apocyni scandentis*, seu *Periplocæ* species est parasytica.

Tot een generale waarschouwing staat te letten, dat zoo men een van deze melktouwen binnens lyfs wil gebruiken, men zodanige verkiezen moet, die aan geen schadelyke bomen groejen, maar die aan Mangas, Mangi Mangi, Daun Baru, Kinar, en Waringa-bomen zitten.

Als iemand gaaten aan de voeten krygt door brand, of dat hem den nagel afgestoten werd, zoo neemt deze bladeren, maakt die warm over 't vuur, tot dat ze leenig werden; en bind ze over den schaden, dagelyks dezelve vernieuwende, tot dat hy droogt, en geneest. De Amboinsche jongens eeten 't ook met Siri, en kalk in plaats van Pinang.

NB. De Afteekening van deze plant is boven op de 175. *Plaat Fig.* 3. afgebeeldt, welke een wonderlyke zoort van *klimmende Apocynum*, ofte *Periploca* is, op verscheide bomen groejende.

CAPUT OCTOAGESIMUM.

Peponaster. Taly Gorita.

Binæ subsequentes plantæ ex genere *Aristolochiæ* sunt, quæ *Clematitis* cognominatur, in majorem, & minorem distinctæ.

Major funis est convolvulaceus, satis alte arbores adscendens, & excrescens. Ejus stipes pollicem crassus est, externe rugosus, qui juxta terram prorepit, atque hic & illic fibrillas in ipsam emittit, vel simplici, ac nudo fune arbores adscendit, firmusque est, siccus, & lignosus, ac porro sese dividit in longa, viridia, & lenta sarmenta, quæ ex rotundo plana sunt, vel compressa, oras habentia quasdam, plurima vero rotunda sunt, quibus insident ingentia triangularia folia, solitaria, in amplis locata interstitiis, ac sine claviculis longis in petiolis, quæ prope ortum incurva gerunt genicula, formam habentia cuspidis hastæ, septem, vel octo pollices longa, quinque, ac sex lata, firma, superne glabra, & læte virentia. Ejus anguli laterales non acuti, sed rotundi sunt, immo in quibusdam foliis fere nulli conspiciuntur, inferiusque auriculas gerunt rotundas cum sulco, ubi petiolus immittitur, folia referentia Ari minoris. Subtus gerunt quinque protuberantes nervos, quorum bini anteriores fere juxta totam folii oram decurrunt, ac parum fusci sunt, multis notata venis transversalibus, quæ folium parum rugosum, seu contractum inferius formant.

Oræ ipsius æquales sunt, sed in vetustis parum deorsum flexæ; Floresque ex foliorum ortu proveniunt, qui primo sunt capitula viridia longa, & acuminata instar illorum Jasmini, non plura simul, sed quodvis peculiari insidet pedunculo, qui proprie longus tubus est, in longum sese aperiens florem, binos pollices longus, coloris fusci, qui in inferiore parte longum gerit labium instar sacci sutorii, qui concavo, viridi, & angulosa inponitur capitulo, seu germini, quod in fructum excrescit.

Post flores sequuntur fructus, quorum quivis ex longo dependet pedunculo, binos digitos lati, ac tres longi, magnitudine malorum Armeniorum, ad formam Peponum accedentes, intense virentes, & glabri, maturi fumei coloris, superius plani, inferius subito acuminati instar pyri, externe sex sulcis distincti, quodvis vero segmentum externe juxta dorsum costam gerit, interna medulla succosa est instar Pomi, quæ in maturis penitus exsiccatur, tumque in sex cellulis varia, tenuia, & plana locantur semina squamosa, in quorum medio aliquid nigri elevatum conspicitur, in quo vis seminalis latet. Maturi in sex dehiscunt segmenta, sed ita, ut hæc superne, & inferne sibi nexa sint, imperatoris repræsentantia coronam, totaque interna medulla decidit.

Ipsorum petioli finduntur mox in multa loramenta, si abrumpantur, instar illorum *Ackar Pouloron*. Totius plantæ odor gravis est, uti in Dracunculo, seu Anappul, sed magis proprie accedit ad illum Aristolochiæ, ad cujus genus pertinet.

Ra-

LXXX. HOOFDSTUK.

De Pompoenen touw.

De twee volgende planten zyn van 't geslacht Aristolochiæ, *die men* Clematitis *by noemd, verdeelt in groote, en kleene.*

De groote is een slingerend touw, redelyk hoog opschietende, en de bomen beklimmende. Den stam is een duim dik, buiten ruig, kruipt langs de aarde, wortelt hier en daar weder in, of loopt met een enkeld, en bloot touw de bomen op, massief, droog, en houtachtig, voorts verdeelt het zig in lange, groene, en taatje ranken, dewelke uit den ronden wat plat, of gedrukt zyn, met eenige kanten, doch de meeste regt rond, daar aan staan groote driehoekige bladeren, enkeld, in wyde tusschen-plaatzen, en zonder claauwieren, op lange stelen, die by haar oorsprong kromme knien hebben, van gedaante als Eyloof, of het yzer van een Bartisaan, zeven, of acht duimen lang, vyf, en zes breed, styf, boven glad, en weeldrig-groen. De hoeken aan de zyde zyn niet scherp, maar rond, aan sommige bladeren ziet men ze schier niet, en hebben achter ronde billen met een kloov, daar den steel ingelaten werd, gelykende de bladeren van kleen Arum. Zy hebben van onderen vyf uitstekende zenuwen, waar van de twee voorste schier langs het geheele blad lopen, en wat bruin zyn, met veele dwers-aderen, die het blad wat rimpelig maken, de kanten zyn even, doch aan de oude wat neerwaarts gebogen.

De bloemen komen uit den oorsprong der bladeren, zynde eerst groene, lange, en spitze knopen, als Jasmynknoppen, niet veel by malkander, doch ieder op een byzonder steeltje, bestaande uit een langen hals, die zig in een lange bloem opend, twee duimen lang, bruin van coleur, hebbende aan de onderste zyde een langen slip, of lelle, gelyk een naaizak, staande op een bollen, groenen, en hoekigen knop, waar uit de vrucht werd.

Na dezelve volgen de vruchten, ieder aan een lang steeltje hangende, twee vingers breed, en drie lang, in de grootte van Apricosen, naar de gedaante van Pompoenen, ook hoog-groen, en glad, de rype rook-verwig, vooren plat, achter schielyk toegespitst als een peere, buiten met zes vorens afgedeelt, doch ieder deel heeft van buiten langs de ruggen nog twee ribbe, het binnenste merg is zoppig, als een appel, 't welk in de rype geheel en al opdroogt, en dan ziet men in zes kamertjes verscheide dunne, en platte zaden als schubben, en in 't midden der zelver iets zwarts, daar in de zaad-kracht steekt. De rype bersten in zes deelen open, doch zodanig, dat de riemkens achter, en vooren aan malkander vast blyven, vertoonende een Keizers-kroon, en het binnenste drooge merg vald geheel uit.

Hare stelen splyten straks in veele riempjes, als men ze afstreekt, gelyk die van Ackar Pouloron. *De reuk van de geheele plante is swaar, gelyk aan de Dranconculus, of Anappul, of eigentlyker na die van Aristolochia, onder wiens geslagten men 't rekenen moet.*

De

Radices sunt longæ, in multas crassas fibras distinctæ, transversaliter sub terra prorepentes; Major ultra minimum digitum crassa est, externe cincrea, interne flavescens, & lenta, saporis amaricantis, qualis, & inferior stipitis pars est, quousque lignosa est, quam proxime conveniens cum subsequenti *Ackar Pouloron*, sed multo debilior est, cujus loco tamen adhiberi potest. In reliquis flagellis, ac foliis nulla detegitur amarities, sed ingratus quidam sapor, si hæc porro planta quasdam etiam habet varietates, cum in litore crescit, folia ejus minora sunt, angustiora, ac nullis fere angulis notata. Fructus quoque dimidio minores sunt, ceterum ejusdem formæ. Talis planta in Loehoæ, & Boeronis litoribus scopulosis repetitur repens, ac Ternatensibus dicitur Bessa Magumi h. e. pluvialis funis, quum pluviosis mensibus sit luxuriosissimus.

Nomen. Latine *Peponaster*, h. e. æmulus Peponum ex fructuum forma. *Clematitis Amboinica* etiam vocari potest. Malaice *Taly Gorita*, h. e. *funis Polypoides*, & *Taly Rottu Rottu*; Apud Ternatenses vero *Tali Rotto*, seu *Gumi Rotto*, est *funis crepitans* supra descriptus, unde & hic funis melius vocatur *Taly Labo*, h. e. *funis Peponiformis*.

Locus. In levibus crescit silvis, siccaque Sagus silva post Castellum Victoriam, sed raro occurrit.

Usus. Ad morbum adhibetur, qui *formicatio* dicitur, incolis vocatus *Hismu* repens, seu incantamentum. Difficile malum est, quum quis per totum corpus dolorificum sentiat pruritum, acsi formicæ sub ejus cute reperent, quæ tandem per foramina dehiscit, & corpus incomptum reddit. Hunc morbum putant incolæ sibi supervenire a malis hominibus per incantamentum, contra hunc itaque dicta sumunt folia, quibus contritis corpus obliniunt, ipsorumque paucum ingerunt succum. Folia hæc etiam conteruntur cum *Matta Cuning*, seu Curcumæ gemmis, ac pauxillo aquæ tepidæ calefacta, & abdomini inposita, unde ardor extrahitur tam in Colica biliosa, quam aliis æstuantibus partibus.

Careloe Vegon. Bracm. *Sapoessi.* Portug. *Aterlusi.* Belgice *Kokerlingen* in *Hort. Malab. part.* 8. *Fig.* 25. descriptum medium est inter hunc *Peponastrum*, & subsequentem *Radicem Puloronicam*, fructibus saltem, ac foliis cum supra descripta conveniens planta, atque magis, quum ipsi non magna adscribitur amarities, quam *Radix Puloronica* quam maxime habet. Commentator optime etiam notavit *Aristolochiam* esse, quæ *Clematitis Indica* quoque dicitur.

De wortelen zyn lang, in veele groove vezelingen verdeelt, dwers in de aarde kruipende; Zy is ruim een pink dik, buiten graauw, binnen geelachtig, en taai, bitter van smaak, gelyk ook de onderste stam, zoo ver hy houtachtig is, zeer na met de volgende Ackar Poeloron *overeen komende, doch ruim een graad slapper, in wiens plaatze men 't ook gebruiken kan. In de verdere ranken, en bladeren is geen bitterheid, maar wel een viezen smaak, zoo heeft dit gewas ook nog eenige veranderingen, want als het op strand groeid, zoo zyn de bladeren kleender, smalder, doch zonder merkelyke uitstekende hoeken. De vruchten zyn ook wel de helft kleender, anders van dezelve fatzoen. Diergelyke vindt men op Loeboe, en Boeroe over de strand klippen lopende, en werd by de Ternatanen genaamt Bessa Magumi, dat is regentouw, om dat het in de regen-maanden op 't weelderigste staat.*

Naam. *In 't Latyn* Pepoonster, *dat is een nabootzer van de Pompoenen, na de gedaante der vruchten. Men mag het ook* Clematitis Amboinica *noemen. In 't Maleyts* Taly Gorita, *dat is* funis Polypoides, *en* Taly Rottu Rottu, *doch by de Ternatanen is* Taly Rotto, *of* Gumi Rotto, *de* funis crepitans, *boven beschreeven, daarom men dit touw beter noemt* Taly Lobo, *dat is* Pompoenen touw.

Plaats. *Het wast in 't kreupel-bosch, en drooge Zagubosschen, achter het Casteel Victoria, doch is weinig te vinden.*

Gebruik. *Men gebruikt het tegens een ziekte* formicatio *genaamt, by de Inlanders voor het kruipende* Hismu, *dat is betoveringe gehouden. Het is een moeijelyk accident, wanneer iemand een pynelyk jeuken over 't geheele lichaam gevoeld, even als of haar Mieren onder de huid kruipen, 't welk eindelyk met gaten opbreekt, en het lighaam zeer mismaakt. Deze ziekte meenen de Inlanders, dat hun van booze menschen door toovery, en beleesinge aangedaan werd, tegens dezelve dan neemenze voorschreeven bladeren, wryven, en smeeren het lichaam daar mede, nemen ook een weinig daar van in. De bladeren werden ook gewreeven met* Matta Cuning, *of knopjes van* Curcuma, *en een weinig water warm gemaakt, en op de buik geslagen, trekt uit den brand, zoo van de galachtige colyk, als andere verhitte, en gezwolle leden.*

Careloe Vegoo. *Bramm.* Sapoessi. *Portug.* Aterlusi. *In 't Duits* Kokerlingen in Hort. Malab. part. 8. Fig. 25. *beschreeven, schynt te twyffelen tusschen ons* Pepooaster, *en het volgende* Radix Puloronica, *im-* [illegible] *vruchten, en bladeren zoude het met het bovenstaande overeen komen, te meer, alzoo hem geen groote bitterheid toegeschreeven werd, dewelke in onze* Radix Puloronica *uitstekend is. Den Annotator heeft ook wel aangemerkt, dat het een* Aristolochia, Clematitis Indica *is.*

OBSERVATIO.

Hæc est Aristolochia longa, Indica, aromatica, odorata *Mus. Zeyl. p.* 9. & *Thes. Zeyl. p.* 32. & Aristolochia Clematitis Indica, odorata *Par. Bat. Pr. App.* & Aristolochia scandens, odoratissima, floris labello purpureo, semine cordato *Sloan. Cat. pl. Jam. p.* 60. & *Hist. vol.* 1. *p.* 162. *Tab.* 104. *Fig.* 1. & Aristolochia caule volubili, foliis cordato oblongis, planis, fructu pendulo, pedunculis ramosis *H. Cliff. p.* 433. ubi vide reliqua.

AANMERKING.

Dit is de Indische, lange, speceryachtige, en ruikende Aristolochia van het *Mus. Zeyl. p.* 9. en de *Thes. Zeyl. p.* 32. en Indische ruikende Aristolochia, Clematitis genaamt in de *Append.* van de *Par. Bat. Pr.* en klimmende, zeer ruikende Aristolochia, met een purpere lip aan de bloem, en een hartformig zaad van *Sloan. Cat. pl. Jam. p.* 60. en *Histor. vol.* 1. *p.* 162. *Tab.* 104. *Fig.* 1. en de Aristolochia, met een klimmende steel, en hartvormige, langwerpige, platte bladeren, met een hangende vrugt, en takkige steeltjes van de *H. Cliff. p.* 433. alwaar het overige ziet.

CAPUT OCTOAGESIMUM PRIMUM.

Radix Puloronica. Accar Puloron:

ALtera, ſeu minor *Peponaſtri*, vel *Clematidis Indicæ* ſpecies, funis eſt multo nobilior, ac majoris uſus, Bandanenſi Pouloroni inſulæ fere propria, unde & nomen obtinuit. Funis itaque eſt tenuis, ac longus, ultra pennam craſſus, infra lignoſus, rugoſus, & ex cinereo flavus colore, ſeſe dividens in multa tenera, lenta, ac viridia ſarmenta, longas referentia chordulas, ſeu funes, parum ſtriata, juxta terram, & per herbas protepentia, in alia minora diſtincta, fila referentia.

Flagella vix diſrumpi poſſunt, ſed facile per longitudinem ſinduntur, intusque pallide flaveſcunt, quibus inſident tenuia, & glabra folia, ſed firma, inſtar cuſpidis ferri formata, quæ inferius auriculis rotundis concurrunt, quatuor, & quinque pollices longa, binos lata, gracile referentia Sirii folium. In majoribus ſarmentis ſolitaria locantur, ac ſuperius ex ipſorum alis bini tresve excreſcunt ramuli, ubi ſolitaria quoque, ſed minora excreſcunt foliola, ex quibus longa iſta ſarmenta proveniunt. Inferius prope petiolum tres majores nervi concurrunt, quorum bini laterales non ad finem excurrunt, ſed a binis aliis mediis ſupplentur, atque inferius ad oras bini alii minores oriuntur. Saporem habent dulceſcentem, ſubſequente lævi amaritie, qualis in Ariſtolochia detegitur, ac ſæpius etiam ſalſa ſunt, quum ad oras maritimas creſcunt. Odor vero tam amarus eſt, ut manibus adhæreat, ac peculiare præbet ſpectaculum, tot tenuia ſarmenta ſuperius in tot ſurculos, & denſam coronam ſeſe dividere, ita ut rupes, & fruticulos obtegant, ſepes quas protepunt.

Ex foliorum alis pauci excreſcunt floſculi, bini plerumque ſimul tenuiſſimis in pedunculis. Quivis flos transverſalem pollicem longus eſt, cujus inferior pars tubus concavus eſt ſine ſtaminibus, ſuperius dependentem gerens lingulam craſſiuſculam, & ad oras deorſum flexam, coloris obſcure purpuraſcentis, atque hic flori præcedentis Peponaſtri in omnibus ſimilis eſt, ſed multo minor, omnesque floſculi retrorſum incurvati ſunt, inſidentque viridi, rotundo, & campanulato capitulo, ſeu germini, quod in fructum excreſcit.

Fructus hi ſolitarii, vel gemini ſimul plerumque creſcunt, aliquando tres quatuorve ſimul, ex omnibus fere ſuperiorum foliorum alis, quæ tum decidunt, ita ut ſupremus ramulus inſtar longi racemi dependeat fructibus onuſtus; Qui majores ſunt fructibus Ricini, ſed multo minores illis Peponaſtri, ſuperius quoque plani, & umbilicati, inferius ſubito anguſtati inſtar pyri brevis, loco ſex ſulcorum, quibus Peponaſter ornatus eſt, hic fructus ſex acutas gerit coſtas, juxta quas etiam dehiſcit, ita ut coſtulæ iſtæ a pelliculis intermediis ſeſe ſeparent, inferius, ac ſuperius ſibi nexæ, ac ſic Cæſaream quoque repræſentant coronam.

Quidam fructus oblongiores ſunt perfecte inſtar Pyri, quidam breviores, & rotundiores, diu autem virent, ac tandem fumeum contrahunt colorem, atque, uti dictum fuit, in ſex dehiſcunt anguſta loramenta, ac ſex pelliculas intermedias, intus ſex conſpiciuntur cameræ, per ſex ſepta diſtinctæ, quæ in medio circa axim hexagonam locantur, quævis autem cellula repleta eſt pauca aquoſa carne, quæ in maturis penitus exſiccatur, atque in hac multa locantur plana ſemina ſquamoſa, parum contracta, & cordiformia.

Cuncta ſarmenta, & ſurculi in multa tenuia ſinduntur fila, ſi inflectantur, vel torqueantur, attamen vix diſrumpi poſſunt.

Radix ejus longa eſt, vilis, & in paucas laterales ramificationes diſtincta, non profunde terram penetrans, ac fere fibrillis deſtituta, externe ex flavo cinerea, & rugoſa, interne flaveſcens, lenta quoque, & lignoſa.

Quum

LXXXI. HOOFDSTUK.

De Puloronſche wortel.

DE *tweede, of kleene zoorte van* Peponaſter, *of* Clematitis Indica, *is een veel edeler touw, en van grooter gebruik, het Bandaſche Eiland Pouloron ſelver eigen, waar van het ook den naam heeft. Het is een dun lang touw, ruim een ſchaft dik, beneden houtachtig, ruig, en graauw-geel, zig in veele lange, tere, taaije, en groene ryskens verdeelende, als Chordulen, of lynen, die wat geſtreept zyn, langs de aarde, en verre over de ruigte lopende, die zig hier en daar in andere verdeelen, als zeyl-, of bind-garen.*

De ranken zyn qualyk te breken, maar ſplyten ligt in de lengte, en zyn van binnen licht-geel, daar aan dunne, en gladde, doch ſtyve bladeren, als het yzer van een piek geformeert, doch achter lopenze met ronde billen toe, vier, en vyf duimen lang, twee breed, gelykende een mager Siry-blad. Aan de hooft-ranken ſtaan ze enkeld, doch na vooren toe komen uit haar ſchoot twee, of drie takjes, daar ze mede enkeld, doch wat kleender ſtaan, waar uit de voorſchreeven lange ryskens werden. Achter by den ſteel ſtoten drie zenuwen t'zamen, waar van twee ter zyden niet tot aan 't einde gaan, maar door twee andere uit de middelſte zenuwe vervangen werden, en hebben achter by de randen nog twee kleendere. Haar ſmaak is zoetachtig, naluitende een kleene bitterheid, gelyk men in de Ariſtolochia beſpeurt, dikwils ook ſiltig, dewyl ze langs de Zee-kanten groeijen. Maar den reuk is zoo bitter, dat hy aan de handen blyft hangen, het is vreemd om te zien, dat zulke dunne hooft-ranken boven in zoo veele ryskens, en digt loof zig verdeelen, zoo dat ze de klippen, en ruigte bedekken, daar zy overlopen.

Uit den ſchoot der bladeren komen weinig bloempjes voort, gemeenlyk twee by malkander, op zeer dunne ſteeltjes. Ieder bloem is een dwers duim lang, waar van de achterſte helft een hol halsje, of pypje is, zonder middel-draden, vooren met een afhangend lelleke, of tongetje, dikachtig, aan de kanten neerwaarts gebogen, donker-purperverwig, de bloeme aan de voorgaande Peponaſter in alles gelyk, doch veel kleender, alle de bloempjes ſtaan ook achterwaarts gekromt, en achter op een groen, rond, en gehocks knopje, waar uit de vrucht werd.

De vruchten waſſen enkeld, of gemeenlyk twee by malkander, zomtyds ook drie, en vier ſchier uit alle ſchooten van de voorſte bladeren, die als dan afvallen, zoo dat het voorſte rysken als een langen tros hangt met vruchten beladen; Zy zyn wat grooter dan de vruchten van Ricinus, maar veel kleender dan aan Peponaſter, vooren mede wat plat, en een kuiltje vertoonende, achter ſchielyk toegeſpitſt, gelyk een kort peertje, in plaats van zes voorens, die den Peponaſter heeſt, ziet men hier zes ſcherpe ribben, langs dewelke ze ook open ſplyten, zodanig dat zig de ribbetjes van de tuſſchen-vellen ſepareeren, achter en vooren aan malkander blyvende, en zoo mede een Keizers-kroon vertoonen.

Zommige vruchten zyn langwerpiger, regt als een Peertje, zommige korter, en ronder, zy blyven langen tyd gras-groen, ten laatſten werden ze rookverwig, en berſten open, als gezegt, in zes ſmalle riempjes, en zes tuſſchen-velletjes, binnen ziet men zes kamertjes, door twaalf ſchyds-vellen afgedeelt, dewelke in de midden om een zeskantig pylaartje ſtaan, ieder celletje is uitgevuld met een weinig waterachtig vleeſch, 't welk in de rype heel opdroogt, en daar in vindt men veele platte zaden, als ſchubbetjes, wat hertformig, en rimpelig.

Alle de ranken, en ryskens ſplyten in veele dunne draden, als men ze buigt, of draait, en echter zyn ze qualyk te breken.

De wortel is lang, gering, en in weinige zyde-takken verdeelt, niet diep in de aarde gaande, en ſchier zonder vazelingen, buiten graauw-geel, en ruig, binnen bleekgeel, mede taai, en houtachtig.

Als

Quum primum sarmentum inveteruerit, tum ad ejus inferiorem partem prope radicem alter excrescit surculus, qui matrem subplet. Flagellorum, & ligni sapor est penitus amarus, qui tam acriter linguam vellicat, & in eam penetrat, ut diu in ore persentiatur, qualis in Absynthio observatur, immo penetrantior est, parum ad illum Terebinthinæ adcedens, unde & haud ingratus est, hic autem tam distincte in radicibus detegitur, ac si ulcum Terebinthinæ in ore continerētur. Siccæ plantæ odor gravis est, & aromaticus, ad illum Terebinthinæ quoque adcedens, qui in diu siccata herba potissimum perit, amarities vero per longos durat annos.

Nomen. Latine *Radix Puloronica*, & *Clematitis Ronica*. Malaice *Accar Pouloron*. Bandice *Tube Tuttunu*, unde adparet hanc nationem illam numerare inter *Tubæ*, seu *Tube* species, quandam enim similitudinem habet cum *Tuba sterili*, ac præsertim cum florifera. Alii dicunt *Tebu Tuttunu*, h. e. summitates, seu extremitates arundinis Saccharisferæ, cujus tamen rei rationem dare nequeo. Ternatice *Bessa Magumi*, h. e. funis pluvialis, uti præcedens.

Locus. Nullibi huc usque detecta fuit hæc planta, nisi in Bandæ insula *Ron*, vulgo *Puloron* dicta, ibique in quibusdam litoribus longe lateque altas adscendens, & obtegens rupes. Ternatenses tamen dicunt, ipsis quoque notam esse, immo hic in Amboina circa Lochoe veterem, & in Hitoes ura circa Lienam etiam crescere, adcurato autem examine detexi, hanc parvam esse Peponastri speciem, de qua vide præcedens caput. Post multum inpensum laborem curavi quoque crescere in horto meo prope Castellum Victoriam, ex viginti enim vel triginta ossiculis, vix unicum progerminavit. Amat autem plantari in molli arenosoque solo, parum elevato, & ventoso, cui admixta sunt Corallia mortua, tumque ipsi pali ramosi adponendi sunt, ut supra hos sese extendere possit, alioquin enim proximas adscendit arbores. Observavi quoque in hortis elegantius excrescere, quam si silvestris sit in litore, ubi primarius stipes sæpe inregularis crescit, prope articulos, ubi laterales excrescunt ramuli, nodosus, & crassior quam in inferiore parte, puto autem plantam sponte in litore provenientem amariorem esse, pluribusque pollere virtutibus plantata.

Usus. In Banda hæc planta multum adhibetur in Medicina, præsertim in quibusvis alvi torminibus, & intestinorum obstructionibus, quum hujus radicis, vel sarmentorum frustum spithamam longum in simplici aqua coquitur, & propinatur. Hae quoque curant omnes febres intermittentes eodem propinatæ modo, hinc solebant Bandanenses has radices cum sarmentis ex Pouloron quotannis petere, quæ in coronas flectebant, & in ædibus suspendebant, primoque decocto propinato radices hæ cum sarmentis siccari possunt, ac denuo coqui, sed paulo diutius, & fortius prima vice.

Pro una dosi non plus sumendum est frustulo digitum longo, sive sit inferioris stipitis, sive radicis, quod in ollula cum aqua coqoitur, & instar potus Thee bibitur. Radices vero semper præstantiores sunt tam virtute, quam sapore ipsis flagellis, coronæ ex his formatæ, & in loco clauso conservatæ per multos annos amarum servant odorem, qui mox percipitur, si ipsis adstamus, vel parum modo tractentur.

In præcedenti capite inoui, *Careloe Vegon Hort. Malab. part.* 8. *Fig.* 25. descriptum forma, & qualitate medium esse inter *Peponastrum*, & *Radicem Puloronicam*, post istud tempus per amicos meos fasciculum hujus radicis in Zeylana, & Coutschina Malabaris ibi ostendi, qui hanc ex odore, & sapore mox noverant, dicentes in sua patria etiam notam, & celeberrimam esse radicem contra quosvis serpentum morsus usitatam, ac proinde Portugallis vocabatur *Raiz da Cobra*, Malabarense autem nomen oblitus fuerat translator, mihi autem adferebat fasciculum radicum, & sarmentorum, qui perfecte conveniebat cum nostra *Accar Pouloron*.

Als de eerste rank oud geworden is, dan komt aan deszelfs onderste, en digt boven de wortel een nieuwe scheute, of rank, die de moeder vervangt. De smaak van de ranken, en 't hout is een zuivere, en klare bitterheid, zoo scherp in de tonge dringende, dat men den smaak langen tyd behoudt, gelyk den Alsem doet, en nog doordringender, een weinig na Terpentyn trekkende, en daarom niet onlieffelyk, maar denzelven proeft men zoo klaar in de wortelen, als of men Terpentyn-Oly in den mond nam. De reuk van 't drooge gewas is sterk, en specery-achtig, mede na den Terpentyn riekende, dewelke in de lang gedroogde meest vergaat, doch zyne bitterheid houd het lange jaren.

Naam. *In 't Latyn* Radix Puloronica, *en* Clematitis Ronica. *In 't Maleyts* Accar Pouloron. *In 't Bandaas* Tube Tuttunu, *waar uit schynd, dat het die Natie rekent onder de zoorten van* Tuba, *of* Tube, *want het ook eenige gelykenisse heeft met de* Tuba sterilis, *inzonderheid met de bloemdragende zoorte. Andere zeggen* Tebu Tuttunu, *dat zyn de hoofden, of einden van 't Zuiker-riet, waar van men geen reden geven kan. In 't Ternataans* Bessa Magumi, *dat is regen-touw, gelyk het voorgaande.*

Plaats. *Men heeft het tot nog toe nieuwers gevonden, dan op 't Bandaansche Eiland* Ron, *in 't gemeen* Pouloron *genaamt, en aldaar op steenige stranden wyd en zyd de hooge klippen, en ruigte bedekkende. Echter de Ternataanen zeggen, dat het by hun lieden ook bekend zy, ja zelfs hier in Amboina, omtrent oud Loehoe, en op de kust van Hitoe, omtrent Lien ook groejen zal, doch by nader onderzoek bevinde, dat dit een kleene zoorte van Peponaster is, waar van ziet in 't voorgaande Capittel. Naar veel moeiten heb ik 't ook in myn tuin aan 't Casteel Victoria doen groejen, komende van twintig a dertig zaad-korrels pas een op. Het wil geplant zyn in een mulle zandige grond, wat verheven, en lugtig, daar onder doode Craal-steenen gemengt zyn, en dan moet men wel getakte stokken daar by zetten, daar op het zig uitbreiden kan, anders beklimt het de naaste boomen. Ik heb ook bemerkt, dat het in de tuinen wat cierlyker op wast, dan in 't wild op strand, daar de hooft-ranken dikwils ongeschikt groejen, by de leden daar de takjes uitkomen, knoestig, en dikker dan aan 't achterste, doch ik geloove, dat 't geene van zelfs op strand wast, bitterder, en meer van krachten zy, dan 't geplante.*

Gebruik. *In Banda heeft dit gewas een groot gebruik in de Medicynen, voornamentlyk in alderhande buikpyn, krimpzel, en verstoppingen der darmen, wanneer men van deze wortelen, of rankens een span lang, in 't enkeld water kookt, en drinkt. Zy geneezen ook daar mede alle afgaande koortzen op dezelve manier gedronken, hier om plegen de Bandaneezen deze wortels met alle ranken daar aan jaarlyks op Pouloron te halen, in kranzen te vlegten, en in huizen op te hangen, het eerste afziedzel afgedronken zynde, kan men de wortelen, en ranken droogen, en nog eens opkoken, doch wat harder dan de eerstemaal.*

Op een reis neemt men niet meer dan een stukje van een vinger lang, 't zy van den ondersten stam, of van de wortel, kookt dit in een Theepotje vol water, en drinkt het als Thee. De wortelen zyn altyd beter, en sterker van geur dan de ranken, de kranzen daar van gemaakt, en in een beslote plaats bewaard, behouden haren bitteren reuk lange jaren, dien men straks gewaar werd, als men daar by gaat, of een weinig handelt.

In 't voorgaande Capittel heb ik aangeroerd, dat Careloe Vegon in Hort. Malab. part. 8. Fig. 25. *beschreeven, in gedaante, en eigenschap twyffelde tusschen* Peponaster, *en* Radix Puloronica, *zedert heb ik door myne vrienden een bondeltje van deze wortel op Ceylon, en Coutschyn aan de Malabaren laten tonen, dewelke ze aan den reuk, en smaak straks kenden, zeggende dat ze in haar land ook bekend, en een zeer vermaarde wortel was tegens alderhande Slangen-beete gebruikelyk, en daarom in 't Portugees genaamt* Raiz da Cobra, *doch den Malabaarschen naam hadde den brenger vergeten, hy bragte my echter een bondeltje van wortelen, en ranken mede, dewelke volkomentlyk accordeerden met ons* Accar Pouloron.

Sic mihi quoque affirmabat quidam Europæus Centurio, sese in Banda laboravisse Hydrope perfecta, atque curatum fuisse solummodo hujus radicis decocto, indigenæ vero curatrices ibi tanta copia hanc decoxerant, ut amarissimum esset decoctum. Lymphaticos vero humores potissimum eduxerat per urinam, uti eodem modo etiam adhibetur contra Nephritidem, exsiccat enim corpus quam fortissime.

Zoo getuigde my ook een zeker Europiaans Officier, dat hy in Banda aan een volkome Watersugt was vast geweest, en daar van gecureerd was, alleenlyk door het Decoctum van deze wortel, doch de Inlandsche Meesteressen hadden het t'elkens in zulke meenigte gekookt, dat het ysselyk bitter was om in te nemen. De waterachtige humeuren had het meest afgezet door den Uryn, gelyk het op dezelfde manier ook gebruikt werd tegens het Graveel, en verdroogt voorts het lichaam sterkelyk.

Bandanenses putabant hanc plantam nullibi tantas possidere virtutes, quam quæ in Poulorona crescit, quod tamen contrarium expertus fui, quæ enim hic in Amboina progerminavit ex semine Pouloronico, æque fortem præbebat odorem, ac saporem, qualem in Zeylanensi etiam observavi.

De Bandaneezen meenen, dat deze plante nieuwers zodanige krachten heeft, als alleenlyk die op Pouloron groeid, het welk ik echter contrarie bevonden heb, zynde die van 't Poulorons zaad hier in Amboina opgekomen, even sterk in reuk, en smaak, gelyk ik aan de Ceylonsche ook bevonden heb.

Hortus Mal. l. c. Careloe suum laudat tam externe inlinitum, quam interne propinatum contra morsus quorumvis serpentum, contra febres frigidas, abdomina tumentia, Ischuriam, & Cephalalgiam.

Den Hortus Mal. loc. cit. *pryst zyn* Careloe, *mede zoo wel van buiten opgesmeerd, als ingedronken, tegens de beeten van alderhande Slangen, tegens koude Koortzen, gezwolle buiken, droppel-pis, en hoofdpyn.*

Non tamen detegere possum *Careloe* hoc esse unum ex tribus ligni Colubrini speciebus, neque illum a *Garzia ab Orta libr.* 1. *aromat. cap.* 44. neque a *Christoph. Acosta cap.* 33. despriptum, D. tamen *Paul. Hermannus* Botanices Professor Leidæ in Catalogo suo Zeylonico pro prima habet specie *Ligni Viperini* ab istis Auctoribus descripta, & ab ipsis male *Rametul* dicta. Ipsi autem imponit Zingalensium nomen *Ekawerya*, putatque esse Clematitidem Indicam Persicæ foliis, ac fructibus Caprifolii.

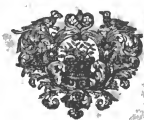
Echter kan ik niet bevinden, dat dit Careloe *een van de drie zoorten van 't Slangenhout zy, nog by* Garzias ab Orta lib. 1. Aromat. cap. 44. *nog by* Christophorus Acosta, cap. 33. *doch den Heer D.* Paul Hermans *Professor Botanices tot Leiden, in zyn Catalogus Ceylonicus, houd het evenwel voor de eerste zoorte van 't* Lignum Viperinum *by voorschreeven Schryvers beschreeven, en by hun lieden qualyk* Kametul *genaamt. Hy geeft hem den Singaleezen naam* Ekawerya, *en houd het voor een Clematis Indica, met Persic-bladeren, en vruchten van Caprifolium.*

Tabula Centesima Septuagesima Septima

Plantam exhibet, quæ a *Rumphio Radix Pulorenica* vocatur, quæ Aristolochiæ vera quoque species est, ac sine dubio eadem, quæ ~~Aristolochia~~ Zeylanica, flore atropurpureo *Thes. Zeyl. p.* 33. & Aristolochia Virginiana, Violæ fruticosæ foliis, cujus radix *Serpentaria* dicitur, *Plukn. Almag. p.* 50. & *Phyt. Tab.* 15. *Fig.* 2. Tres autem radices nomine *Serpentariæ Virginianæ* in Officinis veniunt ex *Pluknetii* monitu, quae memorantur a *S. Dale* in *Pharmac.* in *4to. p.* 213. quas ibi vide.

De Hondert zeven en Seventigste Plaat

Vertoont een plant, welke by uitstek van *Rumphius* de *Puloronsche wortel* genaamt werd, en is mede een waare zoort van de Aristolochia, en zonder twyfel dezelve, welke is de Zeylonsche Aristolochia, met een zwart purpure bloem van de *Thes. Zeyl. p.* 33. en de Virginisansche Aristolochia, met bladeren van de struikachtige Viool, welkers wortel de *Serpentaria* genaamt werd van *Plukn. Almag. p.* 50. en *Phyt. Tab.* 15. *Fig.* 2. Doch daar zyn drie wortels, die onder de naam van *Serpentaria Virginiana* in de Apotheeken voorkomen, volgens de vermaning van *Pluknet*, welke opgetelt werden van *S. Dale* in zyn *Pharm.* in *4to. p.* 213. welke aldaar ziet.

CAPUT OCTOAGESIMUM SECUNDUM.

Oculus Astaci. *Matta Udang.*

FUnis hic sarmenta gerit longa, & quadragona, inferius digitum, superius pennam crassa, omnino herbacea, cum quatuor protuberantibus alis instar Oebi funis. Folia ejus solitaria locantur in amplis interstitiis, ac cuivis folio clavicula opponitur. Folium hoc cordiforme est fere instar folii Sirii, vel Combilii, tres quatuorque pollices longum, & latum, subtus protuberantibus, & distinctis costis pertextum, ad oras parum dentatum, & brevibus apicibus ad costarum extremitates donatum, saporis aciduli, ac porro glabrum, & flaccidum est. Dividitur in binas species, in rubram, & albam.

Alba vulgatissima est, rubra aptissima ad olus, seu Sajor, solummodo petiolorum colore differentes, alba autem aliquid fusci gerit prope foliorum ortum. Flores progerminant in vagis, & laxis umbellis. Flosculi sunt pusilli, ex albo virentes. Fructus fasciculatim dependent magnitudine Baccarum Juniperi, rotundi, primo virides, dein fusci, quos Amboinenses comparant cum oculis Astaci, unde & nomen suum obtinuit, quævis autem bacca interne ossiculum gerit durum duro apice coronatum.

Nomen. Latine *Oculus Astaci*, juxta Malaiense *Matta Udang*, & Ternatense *Boero Malaco.* Boegice *Tsjerekan*, & *Arian.* Amboinice *Olăar*, & *Cara.* Baleyice *Sambong Tulan* minus, ad distinctionem majoris, quod est supra descriptus *Funis crepitans*, cui adfinem hunc funem habent.

Locus. Sponte crescit in vallibus, & sub levibus silvis ad fluminum ripas.

Usus. Folia adhibentur ad *Saffiri Bara*, seu Aposthemata, ut maturentur, & aperiantur, & aperta simul depurentur, bonumque porro præbent olus, seu Sajor, tam cruda comesta, quam piscibus adcocta, quibus condimentum præbent acidulum, ipsorum enim sapor convenit cum *Empetro acetoso.* Folia sola cruda masticata haud grata sunt, sed saporem habent silvestrem, unde & melius est, si Bocassan addantur, vel piscibus adcoquantur. Montium incolæ Maccassarenses, & Celebis orientalis oræ in cibo hæc adhibent, & ad alias res, ad quas acidus Limonum succus cæterum adhibetur, unde & ipsis *Tali Assam*, h. e. *funis acidus* vocatur, semper rubram præferentes speciem, quum alba in ore parvum excitet pruritum.

Videtur verum esse ambos hosce funes adfines esse *Funi crepitanti* supra descripto, quum fere easdem habeant vires, & Baleyanisibus eadem nomina, ac præterea hic Oculus *Astaci* si inflectatur, crepitum quoque dat, sed fructus non habet acrem, vel prurientem succum, uti in illis funis Crepitantis, atque sine noxa tam Bocassan, quam piscibus adcoqui possunt.

Funis hic non senescit, sed sæpe usque ad ipsam perit radicem, & inferiorem stipitem, ac dein nova iterum emittit sarmenta, uti *Labrusca*, unde & convenire videtur cum *Schunambu Valli*, Bracm. *Cade Valli*, Portugallis *Uvas d' Emfermos*, Belgice *Snoepdruiven* in *Hort. Malab. part.* 7. *Fig.* 11. descripto.

LXXXII. HOOFDSTUK.

De Zee-kreeften-Oog.

DIt touw heeft lange vierkante ranken, beneden een vinger, boven een schaft dik, gansch kruidachtig, met vier uitsteekende ruggens, of kanten, gelyk het Oebi-touw. De bladeren staan enkeld, in wyde tusschenplaatsen, en tegens over ieder blad een clauwier. Het blad is hertformig, bykans als Siri, of Combili-blad, drie en vier duimen breed, en lank, van onderen met zeer uitsteekende, en verdeelde ribben, aan de kanten een weinig getand, met korte spitzen staande aan de einden der ribbetjes, ryns, of zuuracbtig van smaak, voorts glad, en slap. Het is verdeelt in twee zoorten, roode, en witte.

Het witte is het gemeenste, het roode het bequaamste voor Sajor, verschillende maar in de colour der stelen, doch het witte heeft ook wat bruins by den oorsprong der bladeren. Het bloeizel komt voort aan ydele dollen. De bloempjes zyn kleen, en groenachtig-wit. De vruchten hangen in bosjes by malkander, in de grootte van Genever-besien, rond, eerst groen, daar na bruin, dewelke de Ambonnezen vergelyken by de oogen van de groote Zee-kreeften, waar van het zyn naam heeft, en ieder besie heeft van binnen een harden korrel, met een harde spitze boven op.

Naam. *In 't Latyn* Oculus Astaci, *na 't Maleyts* Matta Udang, *en het Ternataanse* Boero Malacco, *Boeg.* Tsjerekan, *en* Arian, *Amboins* Olăar, *en* Cara, *Baleys* Sambong Tulan *het kleene, tot onderscheid van 't groote, welk is de bovenstaande* Funie crepitans, *voor wiens maagschap zy dezen touw houden.*

Plaats. *Het wast van zelfs in de valleyen, en onder 't kreupel-bosch, aan de kanten van de rivieren.*

Gebruik. *De bladeren werden gebruikt tot* Saffiri Bara, *of Apostbemen, om die te rypen, en op te trekken, ook de geopende te zuiveren, voorts is het een goed Sajor, zoo wel de bladeren om raauw te eeten, als by vissen te koken, die het een zuurachtig zop geeft, want haar smaak komt overeen met het* Empetrum acetosum. *De bladen van alleenig rauw gekauwt, zyn niet zeer aangenaam, maar wild van smaak, dierhalven men best doet, dat men ze by Bocassam eet, of by visschen kookt. De Bergwoonders van Maccassar, en Celebes Oost-kust gebruiken ze in de kost, en tot andere dingen, waar toe men anders zuure Lemoen-zap hebben moet, en daarom by hun lieden ook* Tali Assam, *dat is* zuur-touw *genaamt werd, prefererende altyd het roode geslacht, dewyl het witte in den mond wat jeukt.*

Het schynt zeker, dat deze twee touwen van eenderlei maagschap zyn met het bovenstaande Funis crepitans, *dewyl ze schier eenderlei kragten, en by de Baleyers een benaming hebben, en daar en boven in 't bugen dit* Oculus Astaci *mede kraakt, doch in de vruchten is geen jeukende, of scherpe zap, gelyk aan die van Funis crepitans, en men mag zonder schroom, zoo wel by Bocassan als by Visschen ze koken.*

Het touw werd niet oud, maar vergaat dikwils tot de wortel toe, en onderste stam, en schiet daar na weder nieuwe ranken uit, het welk de Labrusca *mede doet, ook schynt het overeen te komen met* Shunambu Valli, *Bramminees* Cade Valli, *Portug.* Uvas d' Emfermos, *in 't Duits* Snoep-druiven *in* Hort. Malab. part. 7. Fig. 11. *beschreeven.*

Tabula Centesima Septuagesima Octava

Ad *Figuram Primam* Funem exhibet, qui *Oculus Astaci* a *Rumphio* vocatur.

Figura Secunda Ramulum exhibet funis, qui *Olus crepitans mas Rumphio* dicitur.

De Hondert acht en Seventigste Plaat

Vertoont in de *Eerste Figuur* een touw gewas, het welk de *Zee-kreeften-Oog* by *Rumphius* genaamt werd.

De *Tweede Figuur* wyst aan een takje van een touw gewas, het geen *Olus crepitans mas*, of het *mannetjes krakende moes* by *Rumphius* genoemt is.

CAPUT OCTOAGESIMUM TERTIUM.

Olus crepitans mas. Sayor Corpoo Lacki Lacki.

SUpra *Cap.* 76. binas descripsimus *Oleris crepitantis* species, quod distinguebatur in marem, & feminam, quum vero tertia dein ejus mihi obvenit species, a binis prioribus maxime diversa, hinc huic peculiare dabimus caput, ac peculiariter in hoc describemus.

Funis itaque est tenuis, inferius pennam crassus, lignosus, rotundus, rugosus, & nodosus, sed qui mox sese dividit in tenues chordulas, culmum circiter crassas, virides, glabras, & non dirumpendas, quæ vero in vetustis stipitibus lignosæ quoque sunt.

Folia bina sibi oponuntur, interdum etiam cruciata, in interstitiis quibusdam conniventia; In teneris fruticulis folia crassa sunt, & pinguia, superius in apicem excurrentia, acsi spinulæ essent, sed non-pungentes, tres pollices longa, binos digitos lata, quædam paulo longiora, quædam rotundiora, nullas fere gerentia transversales costas, & quæ in inferiore parte parum protuberant, per medium transit nervus longitudinalis, superne virentia, & plana, inferius pallidiora. In vetustis stipitibus majora sunt, & cruciata quoque, illis *Nummulariæ lacteæ majoris* adeo similia, ut accurate adtendendum sit, si rite distinguantur, illa vero *Daun Corpoo* plerumque angustiora, & tenuiora sunt, quatuor, quinque, immo plures digitos longa, binos, ac binos cum dimidio lata, inferne angustata, superne obtusa cum apice supremo. Superior, seu interior pars est intense glauca cum sulco intermedio, loco nervi medii, ubi parum contracta sunt folia; costæ transversales paucæ admodum sunt, incurvæ, & superne protuberant, inferior ipsorum pars pallide viret, sed costæ virides penitus, quæ ibi sulcos formant.

Petioli transversalem digitum longi sunt, ad internam partem sulcati, ex abruptis autem lac exstillat paucum, ac tenue, non tanta copia, quam ex Nummularia, at multo aquosius. Sapor ejus fatue dulcis est, ac parum acidulus, adtamen gratus, cum parva adstrictione, instar illius *Grossulariæ domesticæ*, in ore gratum præbens crepitum, unde & nomen obtinuit. Ex iisdem nodis, quibus folia adstant, hic & illic novi excrescunt petioli, quibus tenera insident folia, ac sensim novos exhibent surculos.

Ex foliorum alis flores excrescunt, qui primo sunt capitula pusilla, & pentagona, quæ sese aperiunt in flosculos ex quinque firmis petalis compositos, in quibus totidem quoque locantur brevia stamina, cum pistillo crassiore medio, suntque sordide albicantes, convenientes cum illis *Sayor Maccou*, sed minores sunt, ac florent Septembri.

Fructus cum illis *Angreci scripti* conveniunt, ultra tres pollices longi, binos transversales digitos crassi, externe trigoni, per longitudinem tribus dorsis distincti, horum una, seu latissima pars, quæ dorsum format, gibbosa est, æqualis, vel parum rugosa, & in medio subtilem gerit sulcum. Bina alia dorsa gerunt bina minora dorsa, suntque porro parum rugosa, vel granulosa. Fructus pellicula lacte turget, ingrati saporis, & odoris, interne locatur album, crassum, & fungosum pistillum, digitum circiter crassum, quod obsitum est innumeris tenuibus, & planis seminibus, illis Cucurbitæ similibus, sed quæ tenuiora sunt, magisque linguæ formia, in una nempe parte latiora quam in altera, omnia vero instar squamarum locantur sibi juncta, & inposita latissima parte, alia laxa sunt, inferius autem dentata, angustissimaque parte, ubi tenues conspiciuntur pili, pistillo isti junguntur, quam primum vero tanguntur, mox decidunt, in medio autem parum protuberant, albicant, sed ad oras virent, in ipsis vero locatur granulum tenue, planum, & album, quod semen est. Fructus gemini semper concrescunt inferiore parte sibi nexi, ac sessiles, tuberosos ventres sursum elevantes, sed sejuncti, ac remoti instar fructuum *Capsici silvestris*.

Nomen.

LXXXIII. HOOFDSTUK.

Het mannetjes krakende Moes.

BOven Cap. 76. *hebben wy beschreeven twee soorten* van Olus crepitans, *en dat zelve verdeelt in mannetje, en wyfje, doch dewyl zig nog een derde soorte opdoet, merkelyk verschillende van de twee bovenstaande, zoo zullen wy het zelve een byzonder Capittel geven, en in dezen beschryven.*

Het is een dun touw, beneden een schaft dik, houtachtig, rond, ruig, en geknoopt, doch verdeelt zig straks in dunne chordulen, omtrent een stroohalm dik, groen, glad, en onverbrekelyk, maar aan de oude stammen werden ze mede houtachtig.

De bladeren staan twee, en twee tegens malkander, ook hier en daar in 't kruis, in zekere tusschen plaatzen ook na malkander gebogen; Aan de jonge struiken zyn de bladeren dik, en vet, vooren in een spitsje toegaande, als of het doorntjes waren, doch niet stekende, drie duimen lang, twee vingers breed, sommige wat langer, en ronder, bykans zonder dwers-ribben, of die aan de onderste zyde maar een weinig uitbuilen, hebbende in de midden maar een zenuwe, boven rigt groen, en plat, onder bleeker. Aan de oude struiken zyn ze grooter, en staan mede in 't kruis, de Nummularia lactea major *zoo gelyk, dat men 'er nauw opletten moet om dezelve te onderscheiden, die van deze* Daun Corpoo *zyn doorgaans smalder, en dunder, vier, vyf, en meer duimen lang, twee, en twee en een half breed, achter loopense smal toe, en vooren stomp, met een spits boven op. De boven, of binnen-zyde is hoog Zee-groen, met een vooren in de plaats van de middel-zenuwe, daar ze een weinig t'zamen luiken, de dwers-ribbetjes zyn weinig, krom, en builen aan de boven zyde uit, de onder zyde is bleekgroen, maar de ribbetjes gras-groen, dewelke aldaar groeven maken.*

De stelen zyn een dwers-vinger lang, aan de binnenzyde gevoorent, uit de afgebrookene zweet een weinig dunne melk, en verre zoo veel niet als uit de Nummularia, *en waterachtiger. De smaak is laf-zoet, en wat zuurig, doch aangenaam, met een kleene zamentrekking, gelyk die van* Grossularia domestica, *in den mond aangenaam knappende, waar van ze den naam hebben. Uit dezelve leeden, daar de bladeren staan, schieten hier en daar nog andere korte steeltjes, daar weder jonge bladeren aan staan, en met ter tyd nieuwe ryskens maken.*

Uit den schoot der bladeren komen de bloemen voort, dewelke eerstelyk zyn kleene vyfhoekige knopjes, daar na openen ze haar in kleene bloempjes, van vyf styve blaadjes gemaakt, daar in men ook zoo veele korte draadjes ziet, met nog een dikker pylaartje in de midden, vuil-wit, gelykende die van Sayor Maccou, *doch kleender, zy bloejen in September.*

De vruchten gelyken die van Angrecum scriptum, *ruim drie duimen lang, twee dwers-vingers dik, buiten driezydig, in de lengte met drie ruggens afgescheiden, hier van is de eene, of breedste zyde, dewelke den buik maakt, bultig, even, of een subtiele vooren. De twee andere ruggens hebben nog twee mindere ruggens, en daar boven mede wat rimpelig, ofte korrelig. De schelle der vrucht is vol melk, onaangenaam van reuk, en smaak, binnen staat een witte, dikke, en vooze pylaar, omtrent een vinger dik, dewelke bezet is met ontelbare dunne, en vlakke zaden, als die van* Cauwoerde, *doch dunder, en meer tongeformig, te weten aan het eene eind breeder dan aan het andere, alle leggen ze als schubben, of scalien tegens malkander gestapelt, met het breedste eind, daar ze ook van malkander los zyn, naar achteren gekeert, en met het smalste, daar eenige fyne hairtjes aan staan, zyn ze aan den pylaar vast, doch zo dra men ze aanraakt, vallen ze van malkander af, in de midden zyn ze wat gerist, witachtig, en aan de kanten groenachtig, in dezelve leid een dunne vlakke heest, 't welk het zaad is. Deze vruchten groeyen altyd twee met het achterste bykans aan malkander, en zonder stelen, met de bultige buiken opwaarts, dog van malkander afgedraait, gelyk de vruchten van* Capsicum silvestre.

Naam:

Nomen. Latine *Olus Crepitans mas*, juxta Malaiense *Sayor*, seu *Daum Corpoo Lacki Lacki*, vel tantummodo *Corpoo*, h. e. folium crepitans. Javæ, & Baleyæ *Crepitaan* vocatur.

Locus. Ubique in Amboine obcurrit, uti & Jevæ, Baleyæ, ac Maccassaræ, sed nullibi nisi in litore, & ad rupes, seseque circa Maogia circumvolvit.

Usus. Magis adhibetur, ut crudum edatur cum Atsjaar, & Bocassan, quum inter edendum crepitum edat, ac gratam præbeat falsedinem. Folie etiam Lactucæ admisceri, & edi possunt, sed apud omnes istas nationes non sunt in usu.

Naam. *In 't Latyn* Olus crepitena mas, *na 't Maleyts* Sayor, *of* Daun Corpoo Lacki Lacki, *of slegts* Corpon, *dat is, krakend-blad. Op Java, en Baleya biet bet* Crepitaan.

Plaats. *Men vindt bet overal in Amboina, op Java, Baley, en Maccassar, doch nergens als aan strand op de klippen, en slingert zig om de Mangi Mangi-bomen.*

Gebruik. *Het werd meer gebruikt om raauw te eten met Atsjaar, en Bocassan, om dat bet in 't knouwen kraakt, en een aangename siltigbeid beeft. Men kan de bladeren ook onder Salade mengen, en eten, doch niet by alle de voorschreeven natie gebruikelyk.*

CAPUT OCTOAGESIMUM QUARTUM.

Funis Toaccæ. Taly Toaccæ.

Hic funis pancis, longis, & rotundis prorepit flagellis per herbas, quæ fauciata tenue effundunt lec, instar dulcis Towack, illis vero folie insident in emplis interstitiis bine sibi obposita, ex rotundo oblonga, instar illorum *Funis perplexus*, sed majora sunt, sex, septemve pollices longa, tres digitos lata, superius incurvo apice ornate, uti & oræ deorsum flexæ sunt, glebra porro, firme, & costis destituta, excepto nervo medio, subtus albicantia, ac petiolis insident custis, & rotundis.

In surculorum extremo flores excrescunt, tres plerumque simul, & cruciati, flores hi longum geruot tubum, campanuleti quasi, atque in quinque petala distincti, externe flevescentes, interne elbi, quinque longis staminibus completi, quæ entheras gerunt majores semine Cumini, cum stylo medio, quod post floris lapsum remanet in capitulo inferiore enguloso, ex quo fructus excrescit; Recentis odor gratus est instar Liliorum. Fructus bini ternive simul provenjunt inster obloogorum bacellorum, superius acuminati, ultre-palmem longi, eb utraque parte fulceti, interne columna locatur formeta ex longis, angustis, & angulosis seminibus in superiore parte angustum fasciculom constituentibus subtilis lanuginis instar Gossypii, quæ alba est, splendens, & e vento disjicitur, instar seminis Susluelæ, de quo supra, ad cujus genua haud inmerito referri posset.

Nomen. Latine *Funis Toaccæ*. Melaice *Taly Toacca*. Amboinice *Wari Tua*, omnia hæc nomina ex simillitudine *Towac* desumpta sunt, qui in lecte tenuium farmentorum reperitur.

Locus. Rero obcurrit, & in siccis Zagus silvis crescit haud longe e litore, ubi pavæ reperiuntur arbores.

Usus. In Celebis ora Orientali vocatur hic funis *Poulo Niry*, h. e. Muscarum viscum, quie cum lacte ex fauciatis fructibus profluente ulcera eliæque scabies ad oras oblinîuntur, ad muscas capiendas, quæ hasce infestent partes, hisce enim edhærent, aliisque partibus etiam inliniri potest hoc viscum ed hasce capiendas.

LXXXIV. HOOFDSTUK.

De Toacca touwe-struik.

Dit touw kruipt met weinige, lange, en ronde ranken door de ruigte, dewelke gequetst zynde uitgeven een dunne melk, als zoeten Towack, daar aan staan de bladeren in wyde tusschen-plaatzen, twee, en twee tegens malkander, uit den ronden lankwerpig, als die van Funia perplexus, *doch grooter, zes, en zeven duimen lang, drie vingers breed, vooren met een kromme omgeboge spits, gelyk ook de kanten neerwaarts gebogen zyn, glad, styf, zonder ribben, behalven de middel-zenuwe, van onderen witachtig, en staande op korte ronde voetjes.*

Aan 't uiterste der ryskens komen de bloemen voort, gemeenlyk drie by malkander, en in 't kruis, de bloemen zyn langhalsig, schier als klokjes, doch in vyf bladeren verdeelt, van buiten geelachtig, van binnen wit, gevuld met vyf lange draden, boven op met nopjes, grooter dan Comyn-zaad, met nog een middel-styltje, 't welk na 't afvallen der bloem staan blyft op het onderste hoekige knopje, waar uit de vrucht werd. De reuk in de versche is lieffelyk als aan Lelien. De vruchten komen twee of drie by malkander, als langwerpige stokjes, vooren toegespitst, ruim een band lang, ter weer zyde met een vooren, binnen leid een columme van lange, smalle, en hoekige zaden gevoegt, aan 't voorste eind een smal bosje fyne wolle hebbende, als kattoen, wit, blinkend, en met de wind verstuivende, gelyk 't zaad van Sussuela, waar van hier voor, en onder wiens geslagt men het niet onbillyk rekenen mogte.

Naam. *In 't Latyn* Fonis Toeccæ. *In 't Maleyts* Taly Toacca. *In 't Amboins* Wari Tua, *alle na de gelykenisse van* Tuwec, *dewelke men in de melk van de dunne ranken ziet.*

Plaats. *Het werd zelden gevonden, en groeid in droogge Zagu-bosschen, niet verre van strand, daar kleen geboomte onderloopt.*

Gebruik. *Op Celebes Oostkust noemd men dit touw* Poulo Niry, *dat is Vliegen-lym, om dat men met de melk uit de gequetste vruchten vloejende ulceratien, en andere schorftheden aan de kanten bestrykt, om de moejelyke vliegen te vangen, die anders dezelve partyen quellen, want zy blyven daar aan kleven, en men kan 't ook op andere partyen stryken om dezelve te vangen.*

Tabula Centesima Septuagesima Nona

Funem exhibet *Toaccæ*, qui ad *Apocynorum* genera pertinet.

De Hondert negen en seventigste Plant

Vertoont de *Toacca touwe-struik*, welke tot de geslagten van de *Apocynum* behoort.

CAPUT OCTOAGESIMUM QUINTUM.

Olus Sanguinis. Utta Lala.

UTta *Lala* est *Convolvulus*, seu potius volubilis, flagella emittens tenuia, rotunda, viridia, & lentissima, non fragilia, quæ funis emittit pollicem crassus, externe rugosus, non lignosus, sed mollis, & herbaceus, interne porosus instar Rottang, ex quo copiosum exstillat tenue lac, saporis amaricantis.

Illis folia insident solitaria longis in petiolis, triangularia instar illorum *Arisari*, quinque, sex, & septem pollices longa, paulo latiora, inferius binis acutis, & aliquando obtusis auriculis donata, sed semper parum angulosa, atque prope petiolum, amplum, & planum formant sinum instar semi lunæ, ubi quinque nervi albicantes concurrunt, quorum bini inferiores sese in alios minores dividunt. Suntque porro crassiuscula, glabra, & mollia, abruptaque paucum exstillant lac. Quam maxime vaga locantur ad binarum palmarum distantiam, saporem habentia Brassicæ, vel aliorum olerum.

Hic funis optime refert *Convolvulum majorem*, seu *Haylale*, supra descriptum, ipsius vero folia glabriora, & crassiora sunt, ipsorumque nervi ab utraque protuberant parte, atque auriculæ acutiores, & angulosæ magis sunt, quam in Haylale. Masticati caules, & folia gravem spirant odorem fere instar aquæ turbidæ. Hic porro funis hanc habet proprietatem, quod convoluta ejus folia aliquamdiu deposita in vermes degenerent, sic quoque ejus radices, ac crassi caules vermes generant, si per viginti quatuor horas in aqua deponantur. Quum stipitem formaverit brachium crassum, tum flores modo profert, qui in longis progerminant racemis, quorum bini excrescunt simul ex foliorum alis, primoque sunt capitula superius rotunda, & inferius acuminata, quæ sese in flosculos aperiunt pentapetalos, & fordide albicantes, in quibus quinque similia locantur stamina flavas antheras gerentia, quivis autem flosculus calici insidet viridi, & tripetalo, post floris lapsum pedunculus excrescit acutis oris auctus, qui ad quodvis latus tenuem gerit pelliculam instar binarum alarum, ac superius oblongum locatur capitulum in binos apices distinctum, seu bifurcatum.

Totus vero fructus ultra pollicem crassus est, ac digitum latus, scalmum referens Amboinensis remi, seu Bagey, plurimi autem flores frustra decidunt, ita ut pauci fructus in racemis excrescant, qui maturi dehiscunt, & oblongum exhibent pedunculum, qui semen mentitur.

Quodvis hujus funis folium prope ortum sinum crassum ve geniculum format, unde folium ad unam inflectitur partem.

Nomen. Latine *Olus Sanguinis.* Amboinice *Utta Lala*, h. e. Sanguinis Sajor, Maccassarice, & Boegice *Matta Matta.* Ternatice *Ugejabba*, h. e. Amboinense Sajor, quod nomen commune est cum *Viti alba*, seu *Paspassan.* Baleyice *Popongan.* In Celebis ora Orientali *Tamatta.* Amboinenses quidam hanc plantam vocant *Utta Tuer*, h. e. Malaice *Sayor Tawar*, seu Olus *fatuum*, quum ipsius sapor sit fatue dulcis, unde & raro solum coquitur, sed aliis miscetur oleribus.

Locus. In minoribus crescit silvis circa Castellum Victoriam, in pluribus vallibus, sesque circumvolvit circa quaslibet plantas.

Usus. Celebre est olus, atque æque crudum adhiberi potest instar *Ulang Ulang*, quam coctum. Ternatenses ejus crassum incoquunt funem aquæ, quam propinant Ictericis, qui pallidi, & Leucophlegmatici simul sunt, nunquam solum coquitur, quum nimis viscosum sit, sed aliis semper miscetur oleribus. Folia ejus aquæ etiam incoquuntur, qua tales lavantur homines, qui lenta Beribery, seu Paralysi laborant.

Tabula Centesima & Octoagesima

Plantam exhibet, quæ *Olus Sanguinis Rumphio* dicitur, & adfinis videtur Citamerdu *H. Malab. part.* 7. *Tab.* 21.

CAPUT

LXXXV. HOOFDSTUK.

Het Bloed-Moes.

UTta Lala *is een* Convolvulus, *met dunne, ronde, gras-groene, en zeer taaje ranken, die niet breken, en voortkomen uit een touw, die een duim dik is, van buiten ruig, niet houtachtig, maar week, en kruidachtig, van binnen poreus, als* Rottang, *waar uit veel dunne melk loopt, wat bitter van smaak*

Daar aan staan de bladeren enkeld, op lange stelen, en zyn driekantig, gelyk die van Arisarum, *vyf, zes, en zeven duimen lang, wat meer breed, achter met twee meest spitse, en somtyds stompe ooren, doch altyd wat hoekig, en by den steel maken ze een vlakken, of thyden boesem, of inham halvemaans-gewyze, alwaar vyf uitachtige zenuwen t'zamen stooten, waar van de twee achterste zig in andere verdeelen. Voorts dikachtig, glad, en zagt, afgebroken geven ze een weinig melk. Zy staan zeer ydel, en wel twee handen breed van malkander, van smaak als Kool, of andere moeskruiden.*

Dit touw gelykt zeer wel na de Convolvulus major, *of* Haylale, *hier boven beschreeven, doch de bladeren zyn gladder, en dikker, en hare zenuwen huilen ter wederzyde uit, en de ooren zyn spitser, en hoekiger dan aan* 't Haylale. *De geknauwde stelen, en bladeren hebben een geilen reuk, schier als spoelwater. Voorts heeft dit touw deze eigenschap, dat de t'zamen gerolde bladeren een tyd lang weg gelegt in wormen veranderen, en zoo genereeren ook de wortelen, en dikke stelen wormen, als ze een etmaal in water gelegt werden. Als het een dikke struik gewind van een arm dik, dan brengt het eerst zyn bloeizel voort, het welk voortkomt aan lange troffen, waar van twee staan in den schoot der bladeren; en zyn knopjes boven rond, en onder spits, waar uit vuil-witte vyfbladige bloempjes werden, waar in vyf diergelyke draadjes staan, met geele nuppen, en ieder bloempje staat op een voetje van drie groene blaadjes, na 't afvallen van de bloem groeid een langwerpigen steel, scherp van kanten, dewelke aan ieder zyde een dun velletje heeft, als twee vlerken, en boven op nog een langwerpig knopje, in twee spitsen verdeelt, als een furke.*

De geheele vrucht is ruim een duim lang, en een vinger breed, gelykende het blad van een Amboinschen riem, of Bagey, doch het meeste bloeizel valt af, zoo dat men weinig vruchten aan de troffen ziet, dewelke ryp zynde openbersten, en een langwerpig steeltje vertoonen, 't welk het zaad zyn wil.

Ieder blad van dit touw heeft by zyn oorsprong een hocht, of dikke knie, waar door het blad na de eene zyde gedraait staat.

Naam. *In 't Latyn* Olus Sanguinis. *In 't Amboins* Utta Lala, *dat is Bloed Sayor. Maccassaars, en Boeg.* Matta Matta. *Ternataans* Ugejabba, *dat is Amboinsche Sayor, een naam gemeen met* Vitia alba, *of* Paspassan. *Baleys* Popongan. *Op Celebes Oostkust* Tamatta. *Sommige Amboineezen noemen dit gewas* Utta Tuer, *dat is in 't Maleyts* Sayor Tawar, *of* laf moes, *dewyl zyn smaak ganjch laf-zoet is, daarom het ook zelden alleen gekookt, maar onder ander Sajor gemengt werd.*

Plaats. *Het wast in 't kreupel-bosch rondom het Casteel Victoria, in de meeste valleyen, en slingert zig om allerhande ruigte.*

Gebruik. *Het is een vermaard Moeskruid, en kan zoo wel rauw, gelyk een* Ulang Ulang, *als gekookt gegeten werden. De Ternataanen koken zyn dikke touw in water, en geven het zelve te drinken aan Geelzugtige menschen, die een bleeke, en ongezonde coleur hebben, het werd nooit alleen gekookt, om dat het te slymerig valt, maar altyd met andere Moeskruiden gemengt. Men neemt ook de bladeren, kookt dezelve in water, en wast daar mede zodanige lieden, dewelke aan een langzamen Beribery, of Lammigheid gaan.*

De Hondert en Tachtigste Plaat

Vertoont een plant, welke het *Bloed-Moes* by *Rumphius* genaamt werd, het geen schynt neer na te komen aan de Citamerdu van de *H. Malab. part.* 7. *Tab.* 21.

LXXXVI.

CAPUT OCTOAGESIMUM SEXTUM.

Adpendix arborum, Tapanawa.

HÆc funicularis planta longis rependo adscendit flagellis arborum truncos, atque ex alieno vivit nutrimento instar Sirii. Non sese circa illos circumvolvit instar aliorum Convolvulorum, sed per ipsos prorepit rectis flagellis minimum digitum circiter crassis, inferius lignosis, & in multos articulos distinctis, quæ fibrillas in arborum cortices figunt, hic & illic laterales emittentia ramulos, qui obliquo cursu truncum ambiunt, seseque ubique prope articulos firmant, quamdiu truncum adtingere possunt, alioquin enim per laxa dependent flagella, superiores vero caules sensim herbacei sunt, ac virides, sed ex lenta constant substantia, ac fere juncei sunt, quum in crassa findi possunt per longitudinem fila. Superiores vero partes vere herbaceæ sunt, inque longum acutumque excurrunt cornu, quod sensim sese aperit, & in folium expanditur.

Folium hoc solitarium, & alternatum cuivis inponitur articulo, crasso, & sulcatu insidens petiolo, plerumque transversale respectu sarmentorum, quæ dependent, quæ enim arbori nexa sunt, pauca, ac fere nulla gerunt, uti in Sirii stipitibus. Flagella tam firmiter arboribus per fibrillas sese inplantant, ut non nisi vi avelli possint, quæ porro intorqueri, & flecti possunt instar Juncorum. Folia diversa sunt non forma sua, sed magnitudine juxta tres species, quæ hujus observantur plantæ.

Primo *Tapanava parvifolia* folium gerit instar Galangæ, sed multo minus, quinque sexve pollices longum, sesqui latum, crassiusculum, glaberrimum, ac splendens. Nervus ejus medius in superiore parte fere non conspicitur, qui ibi sulcum format, sed inferius protuberat, ad ejus latera subtilissimæ, & densæ observantur venulæ, oblique admodum decurrentes, uti in Galanga, ac similibus arundinaceis plantis.

Fructus ejus sunt longæ caudæ instar Siriboæ, sed breviores, & crassiores, quatuor, & quinque pollices longæ, digitum crassæ, primo virides, & duriusculæ, dein rubræ, & molles, ita ut facile conterendo dissolvi possint, transversaliter quoque locantur, ac primum in vagina obcluduntur, antequam in conspectum veniant. Tenerorum foliorum sapor dulcis est, seu aquosus, qualis & primo in maturis observatur fructibus, sed brevi post in ore parvum caussat pruritum. Hæc species plurimis laxis flagellis sese circa arbores ipsarumque ramos circumvolvit subsequenti.

In Amboina in vallibus montis Elephantis species quædam *Tapanava parvifolia* obcurrit, flagella gerens, minimum digitum, & pennam crassa, ex rotundo parum quadragona, quorum bina latera sulcata sunt, inferior ipsorum crassa pars in articulos distincta est, ad palmæ latitudinem distantes. Cuivis articulo folium adstat crassum, ac pingue instar cuspidis hastæ, septem, & octo pollices longum, binos crassum, per longitudinem multis subtilibus nervis distinctum, seu striatum, atque cuivis folio adponitur clavicula. Hic & illic ex foliorum alis longissimum, lentum, & nudum excrescit sarmentum, aphyllum penitus, binas, & binas cum dimidia orgyas longum, ac vix pennam crassum. Sapor acris est, parum amaricans, ac pruritum in ore excitat, nullum præbet usum, nisi quod tenuia ejus sarmenta ad ligacula adhibeantur.

Secundo *Tapanava media* foliis, ac modo crescendi priori similis est, ejus vero folia majora sunt, & firmiora, novem nempe pollices longa, binos lata. Pauciora gerit flagella, nec ita incurva, quam in priore, sed quæ multo magis lenta sunt, & ad ligamina aptiora.

Fructus primo sunt uti in priore, instar crassæ, ac brevis Siriboæ, ex quibus sensim alii excrescunt fructus, semi maturis Olivis, vel glandibus similes, arcte sibi adunati, ac sessiles, qui undique circa axim locantur, ac racemum formant spithamam longum, ac brachium crassum.

LXXXVI. HOOFDSTUK.

Het Aanhangzel der bomen.

DIt zeelend gewas kruipt met lange ranken de stammen der bomen op, en leeft zoo van vreemde blоede gelyk Siri doet. Het slingerd zig niet om dezelve, gelyk andere Winden, maar kruipt daar op met regte stelen, omtrent een pink dik, van onderen houtachtig, in veele leden verdeelt, die hare worteltjes in de schorssen der bomen hechten, hier en daar zyde-takken uitzendende, die met een schuinse gang den stam omvatten, en zig overal by de leden vast maken, zoo lang ze den stam vinden konnen, want verders hangen ze met losse ranken af, de bovenste stelen werden allenskens kruidachtig-groen, doch zyn gemaakt van een taaje substantie, en schier biesachtig, die zig langs heen in dikke draden laat splyten. De bovenste einden zyn regt kruidachtig, en gaan uit in een lange spitse hoorn, 't welk metter tyd zig opend, en een blad werd.

Het blad staat enkeld aan ieder lid, en verwisselt tegens malkander, op een dikke, en gegeute steel, meest dwers aan hare ranken, die afhangen, want die aan den boom vast zyn, hebben 'er weinig, of geene, gelyk men ook aan de Siri-stokken ziet. De ranken wortelen zoo vast aan de bomen, dat men ze niet dan met geweld afrukken kan, latende haar voorts draaijen, en buigen als Biezen. De bladeren zyn onderscheidelyk, niet in gedaante, maar grootte, na de drie zoorten, die men daar van maakt.

De eerste Tapanawa de kleenbladige *heeft een blad als Galanga, doch veel kleender, vyf, en zes duimen lang, anderhalf breed, dikachtig, zeer glad, en glimmende. De middel-zenuwe ziet men aan de boven zyde schier niet, makende aldaar een geutje, maar van onderen builtze uit, ter zyden ziet men dan zeer fyne, en digte adertjes, die zeer schuins lopen als aan de Galanga, en diergelyke rietachtige planten.*

De vruchten zyn lange steerten gelyk Siriboa, doch korter, en dikker, vier, en vyf duimen lang, een vinger dik, eerst groen, en hardachtig, daar na rood, en week, zoo dat men ze ligt van malkander wryven kan, zy staan ook dwers aan den stam, en leggen eerst in een scheede besloten, eer ze voortkomen, de smaak van de jonge bladeren is zoet, of waterachtig, gelyk ook in 't eerst aan de rype vruchten, maar een korte poose daar na in den mond wat jeukende. Deze zoorte slingerd met meerder losse ranken om de bomen, en hare dikke takken dan de volgende.

Op Amboina in de valleyen van den Olyphant vindt men een zoorte Tapanawa parvifolia, *met ranken van een pink, en een schaft dik, uit den ronden wat vierkantig, waar van de twee zyden vooren hebben, het onderste dikste deel is in leden verdeelt, een hand breed van malkander. Aan ieder lid staat een dik, vet blad, als het yzer van een piek, zeven, en acht duimen lang, twee breed, in de lengte met veele fyne zenuwen gestreept, en by ieder blad staat een clauwier. Hier en daar uit den schoot der bladeren komt een zeer lange taaije kale ranke, zonder bladeren, twee, en twee en een halve vadem lang, en schaars een schaft dik. De smaak is scherp, wat bitter, en verwekt jeuken in de mond, het heeft geen gebruik, als zyne dunne ranken tot bindwerk.*

De tweede Tapanawas middelzoorte *is aan bladeren, en wasdom de voorige gelyk, doch de bladeren zyn grooter, en styver, te weten negen duimen lang, twee breed. Het heeft minder ranken, en zoo krom niet, als aan 't voorige, zynde daar en tegen veel taaijer, en tot bindwerk bequaam.*

De vruchten zyn in 't eerste als aan 't voorige, namentlyk als een dikke korte Siriboa, uit den welken met ter tyd andere vruchten werden, half wassene Olyven, en Ekelen gelyk, digt op malkanderen gedrongen, en zonder stelen, rondom de middelsteel staande, en maken een tros van een span lang, en een arm dik.

Fructus hi externe glabri sunt, ac splendent instar Corallii rubri, per elegantem adspectum homines adlicientes, ita ut ad cibum expeterentur. Carnem quoque gerunt rubram, & mucosam, in ore primo dulcem, dein urentem instar Ari, ita ut quis diceret, hunc funem Arum esse volubile.

Sub dicta carne oblongum locatur cinereum officulum instar illius Olivæ, sed quod ad unam partem rotundius est.

Racemus hic non simul istis baccis onustus est, sed ex crassa, & viridi Siribos, hic & illic quædam protuberant granula, quæ in istos excrescunt fructus, ac dein alii subsequuntur.

Tertio *Tapanawa latifolia* magis differt a prioribus, unde & ipsi peculiare tribuemus caput.

Nomen. Latine *Adpendix arborum.* Malaiense nomen ignotum est. Amboinice *Tapanawa*, quasi dicas *Adpendix Goemoeti*, quum maxime in Saguerís obcurrat arboribus.

Secundam speciem incolæ a *Tapanawa* distinguere volunt, ac peculiariter denominare *Walepinam*, quod tamen nomen magis proprie subsequenti competit speciei. Ternatice *Kokin Soffobera*, quum ad *Kokin* species referant ob foliorum quandam similitudinem.

Locus. Nullibi crescit nisi in altis silvis, vel litoribus ab arboribus obsessis, præsertim in arboreris collibus, ubi flumina percurrunt.

Quasvis adscendit arbores muscoso cortice gaudentes, inter quas eminet Saguerus, quæ tamen præter hac multas parasyeicas, & spurias nutrit soboles, quæ omnes ex rugoso ejus cortice nutrimentum suum hauriunt.

Usus. Folia primæ, seu minimæ speciei, ac præsertim tenera nondum aperta in decocto adhibentur, quod præparatur contra Asthma, seu Hosa, ut bronchia a muco depurentur.

Cunctæ aliæ majores species in fune suo magnum gerunt nervum medium instar cordis, qui neuriquam diffringi, sed per longitudinem findi potest in tenuia loramenta, ad ligamina apta.

Van buiten zyn ze glad, en blinkende, Coraal-rood, met haar fraai aanfien iemand aanlokkende, zoo dat men ze tot het eeten begeeren zouden. Zy hebben ook een rood, en smeerig vleesch, in de mond eerst zoet, daar na brandende als Arum, zoo dat men zeggen zoude, dit touw een slingerend Arum te zyn.

Onder het voornoemde vleesch leid een langwerpige graauwe steen, als een Olyve-steen, doch aan de einde ronder.

De tees werd niet t'effens vol van de voornoemde besien, maar uit de dikke, en graauwe Siriboa builen hier en daar eenige korrels uit, die tot de voornoemde vruchten werden, en daar na vervolgens alle anderen.

De derde grootbladige Tapanawa, *verschilt zoo wat van de twee voorgaande, daarom zullen wy haar een byzonder Hoofdstuk geven.*

Naam. *In 't Latyn* Adpendix arborum. *De Maleysche naam is nog onbekend. In 't Amboins* Tapanawa, *als of men wilde* Adpendix Goemoeti, *om dat men 't meest aan de Saguers-bomen vindt.*

De tweede zoorte willen de Inlanders van 't Tapanawa *ook onderscheiden, en in 't byzonder* Walepinan *noemen, 't welk eigentlyker de volgende groote zoorte toekomt. In 't Ternotaans* Kokin Soffoheca, *om dat zy 't onder de zoorten van* Kokin *rekenen, wegens eenige gelykenisse der bladeren.*

Plaats. *Het wast nievers dan in 't hooge bosch, of op de stranden, die vol geboomten zyn, inzonderheid in boomachtige valleyen, daar rivieren door lopen.*

Het loopt alderhande bomen op, die een mosachtige schors hebben, waar in uitmunt den Saguers-boom, die doch behalven dit veele hoere-kindere voeden moet, alle uit zyne ruige schorsse haar voedzel hebbende.

Gebruik. *De bladeren van de eerste, of kleenste zoorte, inzonderheid de jonge, die nog niet open gegaan zyn, werden gebruikt onder de afkookzels, die men maakt tegens het Asthma, of Hosa, om de longe-pypen van slymerigheid te zuiveren.*

Alle de andere, en grootere zoorten, hebben in haar touw een doorgaande groote zenuwen, als een hart, dewelke zig geenzints breken, maar wel in de lengte splyten laten tot dunne riempjes, die tot bindwerk dienen.

Tabula Centesima Octoagesima Prima

Ad *Figuram Primam ramum* exhibet *funis*, qui *Adpendix arborum prima* vocatur.

Figura Secunda alteram denotat *speciem Adpendicis arborum.*

De Hondert een en Tachtigste Plaat

Vertoont in de *Eerste Figuur* een *takje* van een *touw*, welke het *Aanhangzel der bomen*, en wel de *eerste soort* daar van genaamt werd.

De *Tweede Figuur* wyst aan de *tweede soort* van het *Aanhangzel der bomen.*

CAPUT OCTOAGESIMUM SEPTIMUM.

Adpendix Porcellanica. Mou.

EX tertia, ſeu maxima Tapanavæ ſpecie incolæ peculiarem faciunt plantam, quæ ſimplici fune minimum digitum circiter craſſo ingentes adſcendit arbores, atque in ipſarum cortices ſeſe ubique figit per plures, & circinnatas fibrillas, quæ cuivis adſtant articulo, ipſarumque articuli ad palmam diſtant. Interne hic funis loco cordis nervum gerit craſſum, ac viridem decurrentem craſſitie fili, cui plumbum adpenditur inſtar normæ, hicque externe ſpongioſus videtur, ſed quam maxime lentus eſt, & inſtar Rottangæ Javanorum findi poteſt.

Cuivis articulo folium adcreſcit ingens, formam habens uti in aliis Tapanavis, ſed multo majus, ac figuram fere habet Amboinenſis remi Pangay dicti, craſſum, glabrum, & firmum, ſuperne intenſe virens, ac ſplendens inſtar porcellani operis, inferne ex viridi flaveſcens, undecim, ac duodecim pollices longum, ſex latum.

Nervus medius ſuperne ſulcum format, qui inſtar canalis per petiolum decurrit, & hic ambit primarium ramum inſtar vaginæ. In ſuperiore foliorum parte nullæ conſpiciuntur transverſales coſtæ, exceptis binis tribusve ſubtilibus venis, quæ inſtar ſinuum juxta oras decurrunt, ac ſubtus magis protuberant, uti & præterea innumeræ, ac ſubtiles transverſales venulæ in iſtos ſinus excurrunt, in extremo folia longum gerunt apicem inſtar fili, ac præterea tanquam peculiaris character obſervatur, quod una folii pars pollice latior eſt altera, ac potiſſimum ad unam inclinant partem, ſed quædam hunc non obſervant ordinem, ac quodvis præterea folium prope ortum ad petiolum ſinum format, ſeu geniculum.

Superior funis in pauca ſeſe dividit longa flagella, quæ truncum non amplius adtingentia e ramis dependent, atque ad ipſorum extremum primo fructus excreſcunt, ſed raro, ac tantummodo in vetuſtis funibus. Hic primo fructus eſt inſtar Siriboæ craſſæ, novem, ac decem pollices longus, digitum craſſus, ex viridi fuſcus.

Ex hoc primo excreſcunt lutea capitula inſtar verrucarum, arcte ſibi adcreta, qualia in Ari fructibus obſervantur, ex his ſimiles proveniunt Olivæ formes fructus, articulum pollicis longi, externe glabri, & eleganter ſplendentes, ac rubentes, ſuperne coronati ſtellula nigra ex ſex radiis compoſita, quæ in apicem terminatur, aliæ verrucæ aliquamdiu humiles quoque ſunt, ac tandem in Baccas quoque excreſcunt, donec totus corymbus completus ſit, & compactus. Exterior caro mucoſa eſt, & minii rubentis coloris, ſeu intenſe lutea, non craſſa, ſaporem habens primo dulcem, ac fatuum, dein in labiis pruritum excitantem. Maturæ baccæ abruptæ inferius in tres dehiſcunt partes, quum conſpicitur, quamlibet plano inſediſſe pericarpio. Intus tria locantur oblonga oſſicula ſibi adcumbentia, ex cinereo nigra, & in dorſo parum ſtriata, ad inferiorem partem dehiſcentia.

Sub tenui pellicula virens locatur nucleus muco quodam obductus. Circa radicem hic funis multas longas, & duras emittit fibrillas, duris ſpinis armatas, quæ vel circa arborem ſeſe circumvolvunt, vel juxta terram prorepunt, atque uti majores funes, diſrumpi nequeunt.

Hæc planta ab aliis diſtinguitur *Tapanavæ* ſpeciebus, quum *Mou* folia ſint firmiora, & glabriora, ejusque ſtipes primo parum erigitur, donec arborem adtingere valet, cui ſeſe figere poteſt.

Maximum vero diſcrimen in corde, ſeu nervo duro obſervatur, qui in præcedentibus Tapanavis ſemper fragilior eſt.

LXXXVII. HOOFDSTUK.

De Porcellynachtige Aanhangzel-ſtruik.

DE derde, en grootſte zoorten van Tapanawa maken de Inlanders tot een byzondere plante, dewelke met een enkeld ſteel, omtrent een pink dik, de groote bomen oploopt, en in derzelfs ſchorſſe zig overal vaſt hecht met veele, en gekrulde vazelingen, die aan ieder lid ſtaan, en der zelver leden, en hand van malkander. Binnen heeft dit touw in plaatze van een hert, een doorgaande dikke, en gras-groene zenuwe, in de dikte van een Loot-lyn, wel ſpongieus van aanzien, doch zoo taai als eenig Javaanze Rottang, en dierhalven onverbreekelyk, maar laat zig als Rottang in de lengte ſplyten.

Aan ieder lid ſtaat een enkeld groot blad, van fatzoen als andere Tapanawas, doch veel grooter, en ſchier als het blad van een Amboinſchen Riem, dik, glad, en ſtyf, boven hoog-groen, blinkende, als Porceleyn-werk, beneden geel-groen, elf, en twaalf duimen lang, zes breed.

De middel-zenuwe maakt boven een vooren, die als een geute door den ſteel loopt, en dezelve omvat den hooft-tak als een ſcheede. Aan de boven-zyde ziet men geene dwers-ribben, behalven twee a drie ſubtiele aderen, die als ſoompjes, of naden langs de kanten lopen, en van onderen meer uitbuilen, gelyk ook ontelbare, en fyne dwers-adertjes na de voornoemde ſoomen lopen, aan 't uiterſte hebben de bladeren een lange ſpitze als een draad, daar en boven tot een byzonder merkteken, dat de eene helft wel een duim breeder is dan de andere, en zy ſtaan meeſt na een zyde van den rank, doch daar lopen'er onder, die hier en daar de order breken, en ieder blad heeft by zyn oorſpronk aan den ſteel een bocht, of knie.

Het bovenſte touw verdeelt zig in weinige lange ranken, die geen ſtam meer vindende van de takken afhangen, en omtrent het uiterſte derzelver komen eerſt de [illegible] voort, doch zelden, en alleen aan de oude touwen. Dit is mede eerſtelyk een vrucht als een dikke Siriboa, negen, en tien duimen lang, een vinger dik, uit den groenen bruin.

Hier aan groejen eerſtelyk geele knoppen als vratten, digt aan malkander gedrongen, gelyk men ziet aan de Druiven van Arum, uit deze werden diergelyke Olyfformige vruchten, een lid van een duim lang, buiten glad, en ſchoon blinkend-rood, boven met een zwart zesſtartig ſterretje, 't welk een ſpitze maakt, de andere vratten blyven een tyd lang laag, en werden vervolgens ook tot beſien, tot dat de geheele tros vol werd, en malkander dringen. Het buitenſte vleeſch is ſlymerig, Menie-rood, of hoog-geel, niet dik, in 't proeven eerſt zoet, en laf, daar na in de lippen jeukende. De rype beſien afgetrokken, ſplyten aan 't achterſte in drien open, en men ziet, dat ieder op een vlak ſchooteltje gezeten heeft. Binnen ſtaan drie langwerpige korrels tegens malkander, zwart-graauw, op de rugge een weinig geſtreept, en aan 't onderſte eind open.

Onder een dun ſchilletje leid een groenachtig heeſt, met eenige ſlymerigheid omgeven. Omtrent de wortel ſchiet dit touw veele lange, en harde vazelingen uit, met harde doornen gewapent, die of om den boom ſlingeren, of langs de aarde kruipen, en gelyk de hooft-touwen niet te breeken zyn.

Men onderſcheid dit gewas van de andere Tapanawas, *om dat de bladeren van* MOU *ſtyver, en gladder zyn, de ſtok ſtaat in 't eerſte wat overeind, tot dat hy een boom bereiken kan, daar hy zig aan vaſt maken kan.*

Het grootſte onderſcheid is in 't taaije hert, 't welk in de voorgaande Tapanawas altyd broſſer is.

Alii tres componunt *Mou* ſpecies, quarum prima minora gerit folia, ac forte eadem cum ſecunda Tapanavæ ſpecie præcedenti capite deſcripta.

Secunda vulgaris eſt hoc in capite deſcripta. Tertia maxima eſt, laciniata proferens folia, de qua poſtea, ſeu infra ulterius.

Nomen. Latine *Adpendix porcellanica* juxta Hitoenſem, & Amboinicam vocem *Alaun pinan*, & *Wale pinan*, ob foliorum glabritiem porcellanas patinas referentem, quæ Malaice *Pingan*, Amboinice *Pinan* vocantur, alioquin *Mou* vocatur, licet generale ſit nomen cunctorum junceorum, & lentorum nervorum, qui ex variis funibus ſylvaticis extrahuntur, & ad ligamina adhibentur, in Java, ni fallor, *Caju Tawa* vocatur.

Locus. *Mou* in altis creſcit ſilvis tam in montibus, quam in planitie, ubi quasvis adſcendit arbores.

Uſus. Junceus hujus funis nervus tantummodo in uſu eſt per longitudinem fiſſus in loramenta, quæ ad varia ligamina adhibentur, ad Seria, alas navigiorum, ac ſupellectilem variam, ad quos uſus durabiliora ſunt Javanorum Rottangs, ſed non magna conquiri poteſt copia.

Javani folia utuntur Caju Cawwa, ad corpus lavandum illorum, qui variolis laborant.

NB. Fructus ex ſpatha, ſeu vagina progerminant, uti in Aro, pruritumque corporis excitant, ſi fricentur, uti & foliorum petioli.

Anderen maken drie zoorten van Mou, *waar van de eerſte kleenders bladeren heeft, en miſſchien het zelfſte met de tweede zoorte van Tapanawa in 't voorgaande Hoofdſtuk beſchreeven.*

De tweede gemeene in dit Hoofdſtuk begreepen. De derde de aldergrootſte, met geſneede bladeren, waar van hier na.

Naam. *In 't Latyn* Adpendix Porcellanica, *na 't Hitoeſe, en Amboinſche.* Alaun pinan, *en* Wale pinan, *wegens de gladdigheid der bladeren eenige Porceleyne ſchootels verbeeldende, die men in 't Maleyts* Pingan, *in 't Amboinſch* Pinan *noemt, anders hiet het* Mou, *hoewel dit een generale naam is, van alle biesachtige, en taaje herten, of zenuwen, die men uit veelderlei boschtouwen trekt, en tot bindwerk gebruikt, op Java hiet het, zoo ik meen,* Caju Tawa.

Plaats. Mou *waſt in 't hooge woud, zoo op bergen, als in de vlakten, daar het alderhande boomen oploopt.*

Gebruik. *Alleen het biesachtige hert van deze touw is in 't gebruik, in de lengte te ſplyten, tot riempjes, die men tot veelderlei bindwerk gebruikt tot de Serien, vlerken van de prauwen, en ander huisraad, maar too men 't durabelder bevindt, dan andere Javaanſche Rottang, maar men kan het in geen meenigte hebben.*

De Javaanen gebruiken de bladeren van haar Caju Cauwa, om het lichaam te waſſchen, van die geenen, die de kinderpokken hebben.

NB. De vruchten komen uit een hoſe, gelyk aan 't Arum, en veroorzaaken een jeuken op de huid, als men ze wryft, als mede de ſtelen der bladeren.

Tabula Centeſima Octoageſima Secunda

Ad *Figuram Primam ramum* exhibet *Adpendicis Porcellanicæ,* uti a *Rumphio* vocatur.

Figura Secunda Adpendicem denotat *erectam.*

De Hondert twee en Tachtigſte Plaat

Vertoont in de *Eerſte Figuur* een *tak* van de *Porcelynachtige Aanhangsel*, zoo als die van *Rumphius* genaamt werd.

De *Tweede Figuur* wyſt aan de *opſtaande*, ofte *opgeregte Aanhangsel.*

CAPUT LXXXVIII.

CAPUT OCTOAGESIMUM OCTAVUM.

Adpendix erecta. Tapanawa Badiri.

ULterius a Tapanavæ adfinitate recedunt bini subsequentes funes, quorum hic parum erigitur, nec arboribus sese ligat, sed tandem in longum extenditur, & proximis incumbit fruticulis.

Stipes ejus pollicem circiter crassus est, parum sinuosus, & in multos articulos, seu protuberantias divisus, quæ vestigia sunt deciduorum foliorum, instar stipitis *Terminalis silvestris*, externe ex cinereo virens, interne fungosus, ac plerumque fere herbaceus, molli medulla refertus.

In vertice folia locantur arcte sibi adposita, petiolis insidentia excavatis, qui per vaginam sese invicem, & stipitem ambiunt.

Folia majora, & latiora sunt illis Terminalis, ex nigro virentia, pedem longa, quinque pollices lata, superne glabra, æqualia, & in medio amplo sinu notata, in inferiore parte parum protuberant obliquæ, & vagæ costæ, nec geniculum gerunt ad ortum, quod in aliis observatur Tapanawæ speciebus.

Fructus ex incurvis dependent pedunculis, ex foliorum alis deorsum flexi, qui primo sunt acuminatæ vaginæ, uti in Anappul, quæ sese aperientes Uvam quasi exhibent, cui insident pauca, ac primo intense lutea, dein sanguinea granula verrucas mentientia, omnino, uti in Ari fructibus, magnitudinem habentia minorum Olivarum.

Ipsorum sapor primo fatuus est, dein in ore pruritum excitans, argumento adfinem esse Aro, vel Dracunculo.

Nomen. Latine *Adpendix erecta*, Malaice *Tapanawa Badiri*, h. e. *Tapanawa erecta.*

Locus. In densis, & umbrosis crescit silvis.

Nullus alius ejus innotuit *Usus*, nisi quod incolæ infantes, qui currere addiscunt, hoc ramoso fune, ac foliis leviter verberent, credentes hinc cito erecto incedere corpore, & ambulare, uti hæc planta sua quasi sponte erigitur, pigritiem vicinorum, seu sociorum, ac congenerum spernens, quum ne ad pedis quidem altitudinem sese erigere valeant, quia aliis junctas esse oportet arboribus.

OBSERVATIO.

Similes plantæ nomine *Visci Caryophylloidis* proponuntur in *Sloan. Hist. Jam. tom.* 1. a *Tab.* 120. ad 123. quod genus *Tillandsia* vocatur in *H. Cliff. p.* 129. ubi vide reliqua.

LXXXVIII. HOOFDSTUK.

Het opgeregte Aanhangzel.

N*Og verder uit Tapanawas maagschap zyn de twee volgende touwen, waar van deze wat overeinde staat, en zig aan de bomen niet vast maakt, echter ten laatsten als het lang werd, op de naaste ruigten leund.*

De stam is omtrent een duim dik, wat bogtig, en in veele leden, of trappen verdeelt, zynde voetstappen van de afgevalle bladeren gelyk de stam van Terminalis silvestris, *buiten graauw-groen, binnen voos, en schier doorgaans kruidachtig, met een week merg.*

Aan 't opperste staan de bladeren digt achter malkanderen, mede aan gegeute stelen, die met een scheeden malkanderen, en den stam omvatten.

De bladeren zyn grooter, en breeder dan van Terminalis, zwart-groen, een voet lang, vyf duimen breed, aan de bovenste zyde glad, even, en in de midden met een breede geut, aan de onderste zyden buiten een weinig uit schuinze, en ydele ribben, zonder de knietjes by den oorspong der bladeren, het welk andere Tapanawas hebben.

De vruchten hangen op kromme stelen, uit den schoot der bladeren neerwaarts gebogen, zynde eerst spitze oogjes, gelyk aan 't Anappul, die haar openende, formeeren een Druive, daar aan weinige, en eerst hoog-geele, daar na bloed-roode korrels staan, als wratten, ten eenemaal als aan de Druiven van Arum, zoo groot als kleine Olyven.

Haar smaak is eerst smets, daar na in de mond jeukend, tot een klaar bewys, dat ze uit de maagschap van Arum, of Dracunculus zyn.

Naam. *In 't Latyn* Adpendix erecta, *in 't Maleyts* Tapanawa Badiri, *dat is* staande Tapanawa.

Plaats. *Het wast in dichte, en schaduwachtige bosschen.*

Gebruik. *Daar is nog geen ander gebruik bekend, als dat de Inlanders hare kinders, die even willen leeren gaan, met deze tak, en bladeren zagtjes slaan, geloovende, dat ze daar door zullen spoedig overeind staan, en wandelen, gelyk deze plante quanswys op zig zelfs wil staan, veragtende de luiigheid van zyne makkers, die niet een voet hoog kunnen opschieten, of moeten haar aan andere bomen vast houden.*

AANMERKING.

Diergelyke planten komen voor onder de naam van *Viscum Caryophylloides* in *Sloan. Hist. Jam. tom.* 1. van *Tab.* 120. tot 123. welk geslagt *Tillandsia* genaamt werd in de *H. Cliff. p.* 129. alwaar het overige ziet.

CAPUT OCTOAGESIMUM NONUM.

Adpendix Cuscuaria. *Taly Kussu.*

Hic funis mixtam gerit formam *Tapanawe*, & *Pandang Taly*; ejus funis digitum crassus est, lignosus, in angustos nodos distinctus, qui flexilis est, & arbores adscendit.

Folia ejus cum illis Angreci conveniunt, vel Anassæ, angusta nempe, & longa, per medium sulcata, inferne acuto dorso notata, duodecim, ac quatuordecim pollices longa, binos digitos lata, costis destituta, sessilia fere sibi inposita, in teneris petiolis, in tres plerumque ordines sese invicem prope ortum ambientia, uti in Anassis.

Ex petiolis calix excrescit teneram Anassæ coronam referens, ex parvis, acutis, & dentatis foliolis compositus, inter quæ flosculi eminent, post quos ex eodem calice bini tresve oblongi excrescunt petioli, fructus sustinentes peculiaris formæ, instar manubrii nempe teli Kris dicti, qui quatuor pollices longi sunt, ac binos digitos crassi, ex oblongo rotundi, sed superne paulo latiores. Compositi autem sunt hi fructus ex simplicibus parvis pyramidibus, seu angulosis segmentis, circa axim locatis, ac si hæc viridia sint, arcte sibi adstant, & clausa sunt, instar segmentorum fructuum *Pandani litorei*, seu *Keker*, sed quæ minora sunt, atque ipsorum apices non acuti, sed obtusi sunt. Regulariter in obliquis locantur ordinibus sese invicem decussantibus, instar filorum argenteorum manubrii ensis.

Inmaturi, & clausi fructus externe glauci sunt, vel pallide virentes, in vetustis vero segmenta sensim separantur, atque tum interne intense splendent ex aurantio colore distincta, instar ignis candefacti ferri, tumque segmenta ista facile decidunt, eodem modo uti in Keker.

Fructus hi plerumque ad unam incurvantur partem, unde manubria teli Kris dicti magis æmulantur. Foliorum forma, ac modus crescendi declarant adfinem esse Tapanavæ, si vero flores fructusque spectentur, concluderemus *Pandanum esse funicularem*, supra *libro sexto* descriptam, unde inter hasce ambigit.

Nomen. Latine *Adpendix Cuscuaria.* Malaice *Taly Cussu.* Amboinice in Hitoea *Wale Makel*, h. e. *Cusci funis.*

Locus. In montibus, & desertis crescit hortis, ubi ventosum est, uti & in altis, & scopulosis litoribus.

Usus ejus nullus mihi alius innotuit, nisi quod Cusci sese hac maxime delectentur, atque ipsius flores, seu prima fructuum rudimenta decerpant, quod ipsorum captores rite adtendere norunt.

Hujus & *latifolia* obcurrit species, quæ funem gerit ultra pollicem crassum, primo parum erectum, dein vero altas adscendit arbores ubique longis fibrillis sese figens.

Folia ejus cum illis *Folii mensarii* conveniunt, binos, ac binos cum dimidio pedes longa, unum cum tertia pedis parte lata, multis, & inferne protuberantibus transversalibus costis notata.

Fructus sunt uti in priore, instar manubriorum nempe teli Kris dicti, sed rectiores, septem, & octo pollices longi, ex similibus conis pyramidalibus compositi, quorum exteriores, & brevissimi decidentes alterum exhibent fructum ex similibus pyramidibus compositum, sed superius apices gerunt, quibus exteriores insident, quum hi quoque decidunt, Scapus conspicitur rugosus instar Siriboæ.

Tabula Centesima Octoagesima Tertia

Ad *Figuram Primam Adpendicem* exhibet *Cuscuariam latifoliam.*

Figura Secunda Adpendicem denotat *laciniatam.*

LXXXIX. HOOFDSTUK.

Het breedbladige Koeskoese Aanbangzel.

Dit touw heeft een gemengt wezen van Tapanawa, *en* Pandang Taly, *zyn touw is een vinger dik, houtachtig, in digte leden verdeelt, buigzaam, en de boomen oplopende.*

De bladeren gelyken na die van Angreck, of van Ananas, te weten smal, en lang, in de midden gegeut, beneden met een scherpe rugge, twaalf a veertien duimen lang, twee vingers breed, zonder ribben, digt achter, en schier tegen malkander staande, aan de jonge stelen staan ze gemeenelyk in drie ryen by malkander, den oorsprenk omvattende, gelyk in de Ananassen.

Uit de stelen komt voort een kelk, de jonge Ananassen kroonen gelykende, van kleene, en gezaagde, of scherp getande blaadjes gemaakt, tusschen dewelken eenige bloempjes uitkyken, na dewelke komen uit den zelfsten kelk twee, of drie langachtige stelen voort, dragende vruchten van een byzondere gedaante, te weten als een hegt van een Kris, vier duimen lang, en twee vingers dik, langwerpig-rond, doch vooren wat breeder. Zy zyn gemaakt van enkele kleene pyramiedjes, of gehoekte stukjes, alle rondom de middel-steel staande, en nog groen zynde digt tegen malkander sluitende, gelyk de stukjes aan de vruchten van Pandanus litoreus, *of* Keker, *doch kleinder, en hare hoofden zyn niet scherp, maar stomp. Zy staan ordentlyk in schuinze ryen malkanderen kruissende, gelyk de kooper, en silverdraden aan een dagen greep lopen.*

De onrype, en nog geslotene zyn van buiten Spaansch-groen, of ligt-groen, maar aan de andere gaan de stukjes allentkens van malkander, en dan ziet men ze van binnen hoog-geel blinken, gelyk het vuur aan een gloeijend yzer, en dan vallen de stukjes ligt af, op dezelve manier, als aan 't Keker.

Deze hegten zyn gemeenlyk na de eene zyde wat gekromt, waar door zy de Kris-hegten nog eigentlyker verbeelden. De gedaante der bladeren, en manieren van wassen bewyzen, dat het uit de maagschap van Tapanawa zy, maar de bloemen, en vruchten aanziende, zoo zoude men besluiten, dat het een Pandanus funicularis *zy,* lib. 6. *beschreeven, dies wy het tusschen beiden laten twyffelen.*

Naam. *In 't Latyn* Adpendix Cuscuaria. *In 't Maleyts* Taly Cussu, *Amboins op Hitoe* Wale Makel, *dat is* Koeskoes-touw.

Plaats. *Het wast in 't gebergten, en verlatene tuinen, daar 't lugtig is, als mede op hooge, en klippige stranden.*

Gebruik. *Daar is my anders niet van bekend, als dat de beestjes Koeskoessen zig gaarne daar by ophouden, en hare bloemen, of eerste uitspruitzels der vruchten eeten, daar dan hare vangers weeten op te passen.*

Men heeft nog een breedbladige *zoorte hier van, wiens touw ruim een duim dik is, eerst wat overeind staande, daar na loopt het hooge boomen op, overal met lange vezelingen zig vast makende.*

De bladeren gelyken die van Folium mensarium, *twee, en twee en een derde voet lang, een en een derde voet breed, met veele, en beneden uitbuilende dwers-ribben.*

De vruchten zyn als aan 't voorgaande, te weten Kris-hegten, doch regter, zeven, en acht duimen lang, van diergelyke pieramiedjes gemaakt, waar van de kortste, en buitenste afvallende, vertoonen een tweede vrucht van diergelyke pieramiedjes gemaakt, doch boven met een spits, waar op de buitenste staan, wanneer deze ook afvallen, zoo ziet men ook een steel, ruig als een Siriboa.

De Hondert drie en Tachtigste Plaat

Vertoont in de *Eerste Figuur* het *breedbladige Koeskoese Aanbangzel.*

De *Tweede Figuur* wyst aan het *ingekorte, ofte ingesneede Aanbangzel.*

CAPUT NONAGESIMUM.

Adpendix laciniata. Sambong.

Hic funis brachium infantis circiter crassus est, rotundus, non lignosus, sed gramineus, & viridis, nihilominus lentus, interne fungosus admodum, & ex vagis crassisque compositus filis, externe obductus pilosa textura, & pruriente lanugine, sese arboribus figit ubique per longas radices hasce ambiens, pennam circiter crassus sine lateralibus ramulis, externe rugoso obductus cortice.

Funis hic arcte quoque arboris cortici adcumbit, sed sese non ipsi figit, ac facile avelli potest.

Folia crassis insident petiolis, qui ad folii ortum sinum retrorsum formant.

Folia ipsa ultra tres pedes longa sunt, ac binas spithamas lata, in decem, vel undecim majores lacinias distincta instar majoris *Polypodii*, superne autem integra sunt, & rotundum formant apicem.

Laciniæ inæquales sunt magnitudinis, quædam enim unicam, aliæ binas tresve gerunt medias costas, ipsarumque apex semper antrorsum flexus est, acsi folium in tot partes dissectum esset, inferius autem prope petiolum hæ laciniæ latiores sunt, unde dignoscitur naturales esse.

Fructus sunt etiam instar manubriorum teli Krisse, unus alterve supra sese invicem erectus, quinque sexve pollices longus, binos digitos crassus, circinnata pilositate obductus, ex parvis cancellis constructus instar Siriboæ, primo glaucus, dein fuscus, ac dehiscens; Funis extremum plerumque sese dividit in bina recta, & longa cornua, quæ funem, & folia propagant.

Hic funis facile majori cultro dissecari potest instar stipitis Brassicæ, sed cavendum est, ne pilosa lanugo cutim tangat, quum pruritum excitet.

Sapor tam foliorum quam corticis radicum aquosus est, parum ad illum Filicis, vel Polypodii accedens.

Nomen. Latine *Adpendix laciniata*, juxta Malaicense Amboinicum *Tapanawa Tairis.* Baleyice *Sambong*, Javanice *Bulis Mappa.*

Usus. Javani, & Baleyenses illa cornua supra ignem parum torrent, quæ contundunt, succum dein exprimentes, quem propinant gracilibus, & languentibus equis, & vaccis, quæ inde curantur, bonum conquirunt habitum, & pinguescunt.

Interna funis substantia contrita, & imposita luxatos curat pedes, & manus.

Apud Baleyenses in majori usu est quam apud Amboinenses, illi enim vaccas hisce pascunt foliis, ac præsertim ferventibus mensibus, quum arvi gramine destituuntur, vaccæ enim hæc maxime amant folia, uti & turiones, quum nulla ipsis adsit acrimonia. Alii cor masticant, seu internam ejus substantiam cum Pinanga, & calce, ut dentes fusci, & nigri sint, quum prius politi fuerint, quod ipsis ornamento inservit.

Hoc etiam peragunt cum cortice longarum radicum, quæ instar tenuium serpentum circa arborem dependent.

XC. HOOFDSTUK.

Het ingesneede Aanhangzel.

Dit is een touw omtrent een kinds arm dik, rond, niet houtachtig, maar grasachtig, en groen, niet te min taai, van binnen zeer voos, en van ydele grove draden gemaakt, van buiten bekleed met een haairachtig geweef, en een jeukende wolachtigheid, het hegt zig aan de bomen vast, overal met lange wortelen dezelven omgevende, omtrent een schaft dik zonder zyde-takjes, buiten met een ruige schorsse.

Het touw zelfs leid ook digt tegens de schorsse des booms aan, doch houd niet vast daar aan, en men kan het ligt aftrekken.

De bladeren staan aan dikke stelen, dewelke in 't begin van 't blad achterwaarts een bocht hebben.

De bladeren zelfs zyn ruim drie voeten lang, en twee spannen breed, in tien, of elf groote snibbelen verdeelt, gelyk aan het groote Polypodium, *maar na vooren zynze heel, en maken een ronde spitze.*

De snibbelen zelfs zyn ongelyk van grootte, want sommige hebben een, sommige twee, en drie middel-ribben, en hare spitze is altyd na vooren gekeert, even als of het blad in zoo veel delen gescheurt was, doch achter by den steel zyn deze kerven breeder, waar aan men bekend, dat ze naturel zyn.

De vruchten zyn mede als Kris-hegten, een, of twee boven malkander, vyf, en zes duimen lang, twee vingers dik, met een grofzandige ruigte bezet, kleen geruit als Siriboa, eerst spaansch-groen, daar na bruin, en van malkander gapende, het uiterste van 't touw verdeelt zig gemeenlyk in twee regte, en lange hoorens, dewelke het touw, en bladeren voortzetten.

Het touw kan men ligt met een Parrang doorkappen als een Kool-stronk, maar men moet de hairige wolle niet laten op de huid komen, want zy maakt een jeuken.

De smaak zoo van bladeren als schorsse der wortelen is waterachtig, een weinig na de Varen, of Polypodium trekkende.

Naam. *In 't Latyn* Adpendix laciniata, *na 't Maleyts, Amboins* Tapanawa Tairis, *op Baleys* Sambong, *Javaans* Bulis Mappa.

Gebruik. *De Javanen, en Baleyers neemen de voornoemde hoorens, bradenze wat over 't vuur, kneuzenze, en perzen den zap daar van uit, dewelke zy de mageren, en quynende Paarden, en Koejen te drinken geven, dewelke daar van geneezen, wel gedaan, en vet werden.*

Het binnenste des touws gewreeven, en overgeslagen, geneest ook verstuite handen, en leden.

By de Baleyers is het in een grooter gebruik, dan in Amboina, want aldaar voeden ze de Koebeesten met deze bladeren, en dat in de heete maanden, als 'er geen gras op 't veld is, want de Koebeesten eeten deze bladeren gaarn, als mede de jonge uitspruitzels, vermits daar gansch geen scherpigheid by is. Andere knauwen het hert met Pinang, en kalk, om de tanden bruin, en zwart te maken, als zy dezelven eerst geschuurt hebben, 't welk zy voor een cieraat houden.

Dit doen ze ook met de schorsse van de lange wortelen, die als dunne slangen om den boom hangen.

In RUMPHII AUCTUARIO *Adpendix duplo folio*, seu *Tapanawa Kitsjil* sequenti describitur modo.

HÆc rara *Tapanava* species est, eodem modo arbores adscendens, & crassissimo suo fune sese ipsis infigens, ex quarum ramis longa dependent sarmenta, quæ sese iterum in breves dividunt, laterales ramos: Binæ ejus occurrunt species; major, & minor.

Primo major species sarmentum gerit herbaceum, ac viride, minimum digitum circiter crassum, quod per fibrillas sese in arbores inplantat; Folia arcte sibi adstant, caulem ambientia inferiore sua parte. Miræ sunt formæ, acsi bina folia sibi essent inposita, uti in Limonum foliis quoque adparet. Totum vero folium sex, septemve pollices longum est, unum latum, atque in medio geniculatum, & bifidum, cujus suprema pars prope geniculum parum retroflectitur; Nullum gerunt nervum medium, sed ejus loco in superiore parte sulcata sunt, ac subtus protuberans habent dorsum, suntque porro per longitudinem subtiliter striata, glabra, & læte virentia.

Sarmentorum extremum terminatur in tria quatuorve folia supra sese invicem convoluta, quorum apices vix dignosci possunt, uti in Pinangæ tenero conspicitur folio.

Fructus ejus huc usque ignoti sunt, interna hujus funis substantia ob tenacitatem in usu est ad ligamina instar Rottangæ.

Secunda minor species tenuiora, & lignosiora gerit sarmenta, cujus folia non multum variant ab illis prioris, sunt enim a tribus cum dimidio ad sex pollices longa, ac vix unum lata, formæ ejusdem. Longissima in suprema surculorum parte locantur, ac breviora inferius, longorum quædam perfecte in medio distincta sunt, quædam superiorem partem habent longiorem, minora superiorem partem gerunt brevissimam, ac quædam non nisi apicem tantum in summo tenent. Inter inferiora, & minima folia in sarmentis fructus excrescunt, qui primo sunt obtusi conuli, dimidium digiti articulum longi, instar frustuli Siriboæ. Ex hisce ad latera fructus proveniunt, uti in Gnemone conspicitur, formam habentes teneræ Pinangæ, seu in nostra patria instar glandum tenerarum, quæ squamoso insident caliculo, magnitudinem habentes unguis digiti minimi. Siriboæ color flavus est, fructuum primo viridis, dein circa apices flavescens, sub putamine crassiusculo oblongum reconditur durumque ossiculum.

Nomen. Apud Amboinenses nullo alio innotuit nomine nisi *Tapanawa Kitsjil*, ac potissimum Kinaræ arbores adscendit, ex cujus ramis dependet longis flagellis, quorum usus, uti dictum fuit, ad ligamina aptus est.

Altera Tapanava folia gerens ejusdem formæ inventa est ad flumen *Batu Gantong*, quæ ex cujusvis folii ortu simplices gerit fructus, uti videbatur ex fissura quadam ortos, quæ post quemvis fructum conspiciebatur. Fructus magnitudinem habebat Pisi, sed oblongo rotundus erat, granulosus, & cancellatus uti in Siriboa, interne repletus dura, ac sicca carne.

In RUMPHIUS AUCTUARIUS werd het *Aanhangzel* met het *dubbeldledige-blad*, of *Tapanawa Kitsjil* op de volgende wyze beschreeven.

Dit is een zeldzame zoorte van Tapanawa, *op dezelve manier met het dikste zeel de bomen oplopende, en in derzelver schorsse zig vast hegtende, en van derzelver takken, met lange ranken afhangende, en zig in korte zyde-takken verdeelende: Men heeft 'er twee zoorten van; groote, en kleine.*

De eerste de groote zoorte heeft een kruidachtig groen zeel, omtrent een pink dik, en met worteltjes aan de bomen vast gehegt. De bladeren staan digt op malkander rondom den steel, dezelve met haar onderste omvattende. Zy zyn van een zeldzaam fatzoen, regt, als of ze uit twee op malkander gezette bladeren gemaakt waren, gelyk men aan de Lemoen bladeren ziet. Het geheele blad is zes, en zeven duimen lang, een duim breed, en in de midden met een knietje in tween verdeeld, waar van de voorste helft by 't knietje een weinig achterwaarts zig bugt. Zy hebben geen middel-zenuwe, maar in der zelver plaats aan de bovenzyde een geul, en van onderen een uitstekende rugge, voorts in de lengte fyn gestreept, glad, en schoon-groen.

Aan het einde der ranken zyn drie, en vier bladeren boven malkander gerold, waar van men even de spitzen bekennen kan, gelyk men aan de Pinang-boom het jonge blad ziet.

Zyne vruchten zyn nog onbekend, het binnenste hert van dit touw is wegens zyne taaiigheid gebruikelyk tot bindwerk, gelyk Rottang.

De tweede of kleender zoorte heeft dunder, en houtachtiger ranken, hier aan zyn de bladeren niet veel verschillende van 't groote, want zy zyn van drie en een half tot zes duimen lang, en schaars een breed, van fatzoen als de voorige. De langste staan aan 't voorste der ryskens, en de kortere achter, van de lange zyn zommige regt in de midden gedeelt, zommige hebben de voorste helft langer, de kleendere hebben de voorste helft zeer kort, en zommige niet dan een spitsje op een blad gezet.

Tusschen de achterste, en kleenste bladeren, aan de ryskens komen de vruchten voort, zynde eerst stompe kegeltjes, een halve lid van een vinger lang, gelyk een stukje Siriboa. *Hier uit ter zyden groejen de vruchten, gelyk men aan de* Gnemon *ziet, in de gedaante van jonge* Pinang, *of in ons land van jonge Eekelen, in een geschubt kelkje zittende, in de grootte van een nagel van een pink; De koleur van de* Siriboa *is geelachtig, aan de vruchten eerst regt groen, daar na omtrent de spitze geelachtig, onder een dikachtige schaal leid een langwerpige harde korrel.*

Naam. *By de Amboineezen is het niet anders bekend als met den naam* Tapanawa Kitsjil, *en het loopt meest de Kinar-bomen op, van deszelfs takken met lange ranken afhangende, zyn gebruik is, als gezegt, tot bindwerk.*

Een andre Tapanawa *van dezelfste fatzoen aan bladeren, aan de rivier van de* Batu Gantong *gevonden, waar aan uit ieder schoot van een blad quamen enkelde vruchten, zae 't scheen uit een koepje voortgekomen, dewelke achter ieder vrucht nog stond. De vrucht was in de grootte van een Erwete, doch langwerpig-rond, korrelig, en geruit als een* Siriboa, *van binnen uitgevuld met een droog hard vleesch.*

Tabula Centesima Octoagesima Quarta

Ad *Figuram Primam* exhibet *primam speciem Adpendicis duplo folio*

Figura Secunda Adpendicis ejusdem *secundam* denotat *speciem*, seu varietatem.

Figura Tertia Adpendicis hujus *tertiam* sistit *speciem*.

Figura Quarta Cussutham delineat.

De Hondert vier en Tachtigste Plaat

Vertoont in de *Eerste Figuur* de *eerste zoort* van de *Adpendix* met een *dubbeldledig blad*.

De *Tweede Figuur* wyst aan de *tweede zoort* van die *Adpendix*, ofte *Aanhangzel*.

De *Derde Figuur* verbeeld de *derde zoort* van deze *Adpendix*.

De *Vierde Figuur* tekent af de *Cussutha-plant*.

OBSERVATIO.

Hæ plantæ cum Ana Parua *H. Malab. part.* 7. *Tab.* 40. conveniunt, quod vocatur Frutex Malabaricus, folio auriculis praelongis donato, fructu parvo tuberculoso *Plukn. Amalth. p.* 97. &c.

AANMERKING.

Deze planten komen overeen met de Ana Parua van de *H. Malab. part.* 7. *Tab.* 40. het geen genaamt werd Malabaarse-Struik, met een blad, dat lange ooren heeft, en een kleine bultige vrucht van *Plukn. Amalth. p.* 97. &c.

CAPUT XCI.

CAPUT NONAGESIMUM PRIMUM.

Cussuta. *Rombut Putri.*

CUssuta fere eodem crescit modo uti apud nos in Europa, sine radicibus nempe, ac fossis, incumbens herbis, & fruticulis, ita tamen ut ejus ortus dignosci nequeat. Planta enim est intricata, nudis sarmentis sibi invicem mixta, & convoluta, atque instar nubis aliis insidet herbis, quas adeo obtegit, ut dignosci nequeant.

Ut vero certus essem, an ortum haberet, sæpius præmium pollicitus sum, si quis ejus radices mihi ostendere posset, ipseque sæpius experimentum institui in fruticibus pusillis, ac vagis sarmentis, & stipitibus gaudentibus.

Plurimi igitur adeo inquirentes semper compererunt, nullibi terræ infixam esse, ac tuberculis suppositis solummodo ramis peregrinorum fruticum adhærere, cujus tubercula iterum tam frequentia erant, & undique dispersa, ut detegi non posset, quodnam primarium esset, ex quo ortum duceret. Adcurate autem adtendens concluderet quis unum maximum, ac vetustissimum esse, ex quo hæc plantula suum duceret ortum.

Cauliculi ejus crassitiem habent fili navigii, parum striati, intense virides, non lenti, sed fragiles, & intricati decurrentes. Ad latera alios emittunt breves cauliculos, qui capitula sustinent viridia sese aperientia in flosculos tripetalos albos, ac vix dehiscentes.

Fructus sunt baccæ vagæ, hic & illic solitariæ provenientes, sessiles cauliculis insidentes, paulo majores baccis Myrtillorum, pallide virentes plerumque, tandem fumei sunt coloris, rotundi, ac superius umbilicati.

Maturæ corticem gerunt externe tenuem, qui sponte dehiscit, ac nigricans exhibet granulum, paulo majus Pipere, interne medullam continens flavam, lentam, & insipidam.

Cauliculi interne concavi sunt, ac ramis fruticum insident, per quos proropunt excrescendo, pedem piscis Polypi referentes, qui breves quasi sunt digiti, ex albicantibus verrucis compositi, quibus sese figunt istis ramis, ac nutrimentum ex peregrino capiunt corpore eodem modo, quo Viscum. Hinc tubercula hæc tanquam ejus radices censenda sunt, quæ per totum fruticem tam ample dispersa sunt, ut discerni nequeat, quænam primaria fuerit radix, ex qua primam traxit originem. Præter istos fructus dicunt quidam, alium insuper rarum fructum in hac aliquando reperiri planta, qui magnitudinem habebit Pangii ovula, ac parum spinulosus, qui inventorem felicem reddit, ita ut captivos reduceret hostes, quom in prædam exeat, sed tam raro obcurrit, ut apud nos Trifolium quadrifolium. Alii fabulantur, aliquando fortuito casu veram quoque detegi radicem, qua sese terræ implantat.

Hæc fausta censetur detectori ad divitias colligendas, sed puto addendas esse plumas Cycni nigri, ac sanguinem Gryphis.

Nomen. Latine *Cussutha Indica.* Malaice *Danfidan*, & *Rambut Putri*, h. e. capillitium Principissæ, aliis *Daun Tali Tali.* Arabice ejus modi herba vocatur *Cuschut*, & *Cuschuta*, in officinis *Cascuta*, & *Cuscuta.* Inde Malai, & Molucci suum *Cussu* fecerunt, quod quatuor significat. Primo quodvis perplexum, & impervium virgultum. Secundo lacum tali virgulto, & vepribus plenum. Tertio animal *Cuscum*, Malaice *Kussu*, Belgice *Koeskoes* dictum, quod in talibus locis, & villosis densisque arboribus habitat. Miraque naturæ dispositione apertam in ventre Crumenam habet, ubi fœtus ejus formantur, & aluntur.

Quar-

XCI. HOOFDSTUK.

De Cussutha-Plant.

CUssuta wast schier op dezelve manier, gelyk by ons in Europa, te weten zonder wortelen, en blaaderen, op andere ruigte, en Heesteren voortkomende, zonder dat men haren oorsprong bekennen kan. Want het is een verwerd gewas, met kale stengels door malkanderen, en om zig zelfs geslingert, en als een wolke op andere ruigten rustende, die het zodanig bedekt, dat men ze niet bekennen kan.

Om nu verzekert te weezen, dat het geen merkelyke oorsprong heeft, zoo heb ik dikwils een prys opgezet, indien my iemant derzelfs wortelen konde betoonen, en het zelve geprobeert aan struiken, die kleen, en vry ydel van stelen nog waren.

Daar 't dan wakker op een zoeken ging, 't quam telkens daar op uit, dat het nieuwers in de aarde vast was, en met de ondergeschreeven vratjes, of pootjes, alleen aan de takken van vreemde heesteren hing, welkers pootjes dan weder zoo veele waren, hier en daar verspreid, dat men niet raden konde, welke het oorspronkelyke was. Echter naauw op lettende, zoude men besluiten, dat 'er een van allen het grootste, en oudste moeste zyn, daar dit gewas eerst zyn oorsprong afgenomen heeft.

De stelen zyn in de dikte van zeilgaren, wat gestreept, hoog-groen, niet taai, maar ligt om te breken, en verwerd door malkander loopende. Ter zyden geven ze andere korte steeltjes uit, en aan dezelven ziet men groene knoppen, die zig in kleene bloempjes openen van drie witte bladjes gemaakt, die effen van malkander luiken.

De vrugten zyn rare besien, hier en daar enkeld voortkomende, zonder voetjes tegens haar steeltjes zittende, wat grooter als Myrthe-besien, de meestentyd licht-groen blyvende, ten laatsten worden ze rookverwig, regt rond, boven met een naveltje.

De rype hebben van buiten een dunne schel, dewelke van zelfs openberstende vertoont een zwartachtige korrel, wat grooter dan Peper, binnen met een geelachtig merg, taai, en zonder smaak.

De stelen zyn van binnen hol, en zitten op de takken der heesteren, die ze bekruipen met eenige uitwassingen, de voeten van den visch Polypus gelykende, namentlyk korte vingers, van witachtige wratten gemaakt, waar mede zy haar aan de voornoemde takken vast zetten, en haar voordeel uit een vreemd lichaam trekken, op dezelfde manier als het Viscum doet. Dierhalven moet men deze pootjes, voor zyne wortels houden, die over den geheelen struik zoo verre verspreid zyn, dat men niet raden kan, welke de eerste hoofd-wortel zy, daar hy zyn eerste begin van genomen heeft. Behalven voornoemde vruchten zeggen zommigen, dat 'er nog een ander rare vrucht somtyds aan dit gewas gevonden werde, die zoo groot zal zyn als een Pangy-ooi, ook een weinig doornachtig, en den vinder gelukkig zal maken om gevangen te bekomen, als hy op den vyand roven gaat, doch hy is zoo raar te vinden, als by ons de vierbladige klaver. Andere fabuleeren, dat men somtyds by rare gevallen ook de eigentlyke wortel zoude vinden, waar mede het in de aarde vast zy.

Deze houden ze voor gelukkig aan den vinder, om rykdom te vergaderen, maar ik betrouw, dat men de veeren van zwarte Zwanen, en bloed van Griffioenen daar by moet doen.

Naam. *In 't Latyn* Cussutha Indica. *In 't Maleyts* Danfidan, *en* Rambut Putri, *dat is Princesse-haair,* andere Daun Tali Tali. *Op het Arabisch werd diergelyke plant genaamt* Cuschut, *en* Cuschuta, *in de Apotheeken* Cascuta, *en* Cuscuta. *Daar van hebben de Maleyers, en Moluccanen hun* Cussu *genaamt, het geen vierderlei dingen beteekent. Voor eerst al het geen verwart is, en een ondoorgankelyk struike bosch. Ten tweede een meyr met zodanig boschen en bramen bezet. Ten derden het beest* Cuscus, *op het Maleyts* Kussu, *op het Duitsch* Koeskoes *genaamt, het geen op diergelyke plaatzen, en in wollige, en digte boomen zig onthoud. Het geen door een wonderlyke schikking van de natuur een open beurs draagt in den buik, alwaar de jongen geformeert, en gevoed worden.*

Ten

Quarto gramen aciculatum, campos, & loca sterilia obtidens, ejusque acuminata semina nominant, pediculos silvestres, qui vestibus adhærent. Quinto Belgi addunt gramen illud Caricosum, quod omnes patentes Colles, & Campos vestit, adeoque loca tali gramine plene, *Koeskoes* apellant.

Locus. In cunctis crescit fruticum speciebus, & arbusculis plerumque in litore, & circa ostia fluminum, præsertim vero amat *Fruticem Crocodili*, Malaice *Daun Boaya*, sique hunc adtingere nequeat, tum per Polypodium prorepit, cujus caules tuberculis suis ambit, & connectit, uti istius plantæ ramulum Cussutha obductum delineavi. Nota est hæc planta a Java neque per omnes Orientales insulas.

Usus. Apud Javanos, & Maleyenses multum adhibetur ad navigia ipsorum externe obliniendа, & pice obturanda, quod *Labbur* vocant; Hunc in finem tota hæc sumitur planta, quæ in aqua contunditur, & conteritur, donec puls fit viscosa, cui admiscetur copia quædam cribratæ calcis, donec puls fit tenax. Qua tam majora quam minora obducuntur navigia, ut ab aqua marina arceantur. Hæc autem puls tantum inservit defectu alius melioris materiæ, quæ ex Dammar Selan, seu Minjac Djatak cum calce mixta Javæ præparatur.

Viscositas ex istis cauliculis extracta cum rasura medullæ Calappi mixta, & per noctem rori exposita conducit ad caput obliniendum subsequenti die, quod post binas horas iterum abluitur, & instituitur, ut capillitium longum, ac densum excrescat, unde Malatensa obtinuit nomen. Malabarenses aliique incolæ primos ejus sumunt cauliculos, quos parum contundunt, & lacti eburyrato infundunt, quod inde crassescit, quodque propinant ad ardorem in febribus aliisque calidis morbis imminuendum, vel aliis in casibus ad corpus refrigerandum.

Ternatenses volentes navigia sua oblinire, hanc coquunt plantam parum in aqua, cui cribratam addunt calcem, corticem arboris funicularis, ac longos fructus Lolaro, seu Mangi Mangi, quæ omnia simul contundunt, donec crassam conquirant pultem. In Banda isti succo admiscent tenuem calcem, folia, ac viscosum corticem *Caroe Baroe*.

In *Hort. Malab. part.* 7. *Fig.* 44. Cussutha describitur sub nomine *Acatsja Valli*. Bracm. *Medica Tali*. Portugalli, *Ramus Dasevi*. Belgice *Meervlecht-wortel*.

Ten vierden een naaldig, of puntig gras, de velden, en onvruchtbare plaatzen beslaande, en deszelfs puntige zaden, bosluizen genaamt, dewelke aan de kleeren vastbangen. Ten vyfden doen de Hollanders nog dat Snygras daar by, het geen al de opene heuvels, en velden bedekt, en noemen derhalve die plaatzen met zodanig gras bezet Koesknes.

Plaats. *Het wast op allerlei heesteren, en laag gebomte, gemeenelyk op strand, en omtrent de monden van rivieren, inzonderheid bemind het 't boompje* Frutex Crocodili, *op 't Maleyts* Daun Boaya, *en als het dit niet krygen kan, zoo loopt het over het weggras, om wiens stelen het zig met zyn pootjes vast maakt, gelyk ik een takje van 't zelve gras met de Cussutha behangen afgeteekend hebbe. Het is bekend van Java aan door alle Oosterse Eilanden.*

Gebruik. *By de Javanen, en Maleyers werd het veel gebruikt om hare vaartuigen van buiten te bestryken, en te pikken, 't welk zy* Labbur *noemen; Hier toe neemt men dit geheel gewas, stoot, en wryft het in water, tot dat het een slymerige pap werde, daar onder men een quantiteit fyn gesifte kalk mengt, tot dat het een styve pap werd, waar mede men dan zo groote als kleene vaartuigen bestrykt, om voor het Zee-water bevryd te zyn. Doch is deze pap maar een noodhulpe, en aangenomen, by gebrek van andere beter materie, die men van Dammar Selan, of van Minjac Djarak met kalk gemengt op Java maakt.*

De slymerigheid uit de voornoemde stelen getrokken, met raspel van Calappus-pit gemengt, en een nagt in den douw gestelt, diend om 's anderen daags het hoofd daar mede te smeeren, 't welk men dan na een paar uuren weder afwast, om een digt, en lang haair te doen groejen, waar van het den Maleytschen naam heeft. De Malabaren, en andere Inlanders nemen de eerste stelen, kneuzenze wat, en doen ze in Karnemelk, die daar van dik werd, dewelke zy dan drinken, om de hitte in koorzen, en andere heete ziekten te vermindeten, of by andere voorvallen het lichaam te verkoelen.

De Ternatanen willende hare vaartuigen bestryken, koken dit gewas een weinig op in water, daar by doende gesifte kalk, schorsse van Land-boom, en de lange vruchten van Lolaro, of Mangi Mangi, alles onder malkander stootende, dat het dikwils een dikke pap werd. In Banda doen ze by den voorigen zap fyne kalk, bladeren, en de slymerige bast van Cajoe Baroe.

In Hort. Malab. part. 7. Fig. 44. *werd Cussutha beschreeven onder den naam van* Acatsja Valli. *Bramaanees* Medica Tali. *Portugees* Ramos Dasevi. *In 't Neerduits* Meervlecht-wortel.

OBSERVATIO.

Hæc est Cuscuta Indica, rarius foliosa, flosculis spicatis hexapetalis, fructu coronato rotundo monospermo, *Ray tom.* 3. *p.* 55. & Cuscuta Indica flosculis albis stellatis *Mus. Zeyl. p.* 67. & *Thes. Zeyl. p.* 84. & Cuscuta baccifera Barbadensium e maritimis *Plukn. Almag. p.* 126. & *Phyt. Tab.* 172. *Fig.* 2. &c.

AANMERKING.

Dit is de Indische Cuscuta; zeer zelden bladdragende, met zesbladige geairde bloempjes, met een ronde, gekroonde, een zadige vrucht van *Ray tom.* 3. *p.* 55. en Indische Cuscuta, met witte gesterde bloempjes van het *Mus. Zeyl. p.* 67. en de *Thes. Zeyl. p.* 84. en besdragende Cuscuta der Barbadensers aan strand wassende van *Plukn. Almag. p.* 126. en de *Phyt. Tab.* 172. *Fig.* 2. &c.

Finis Libri Noni, & Tomi Quinti.

Eynde van 't Negende Boek, en Vyfde Deel.

a

Tab. III.

Tom. I

Pag. 8.

Tab. XV.

Tom. V

A

A

Tab. VI.

Tom. V.

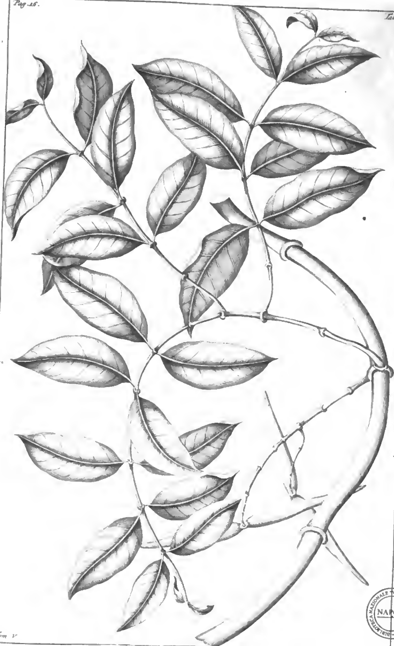

b
a

Pag. 23.
Tab. VIII.
Tom. V.

A

Pag. 26.
Tab. X.
Tom V

BIBLIOTECA NAZIONALE VITTORIO EMANUELE III
NAPOLI

Tab. XIII.
a
Tom. V.

Pag. 21.
Tab. XIV.
Tom. V.

Tab. XV.

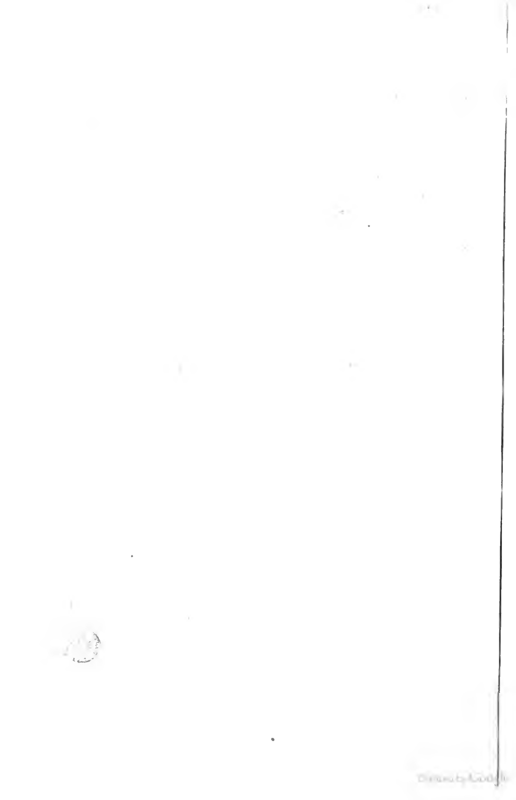

BIBLIOTECA NAZIONALE VITTORIO EMANUELE III
NAPOLI

Tab. XVIII.

Fig. 1.

Fig. 2

Tab. XIX.

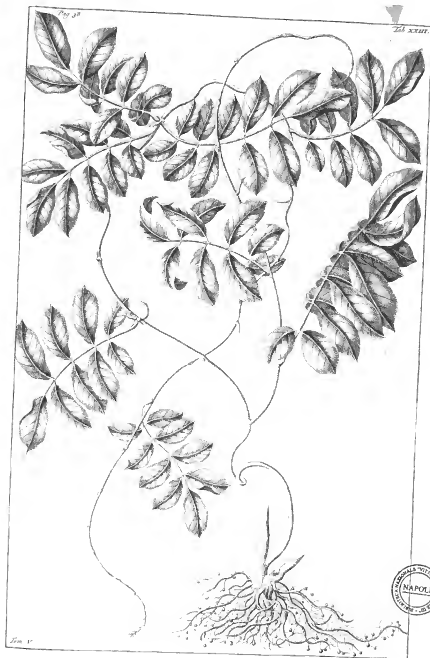

Tab. XXII.

A

B

Pag. 38
Tab. XXIII.
Tom. V

Pag. 40

Tab. XXIV

Tom. V

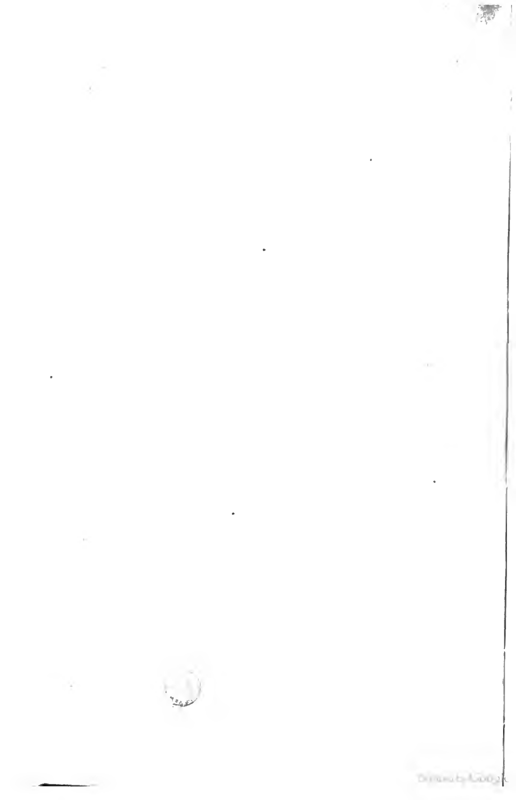
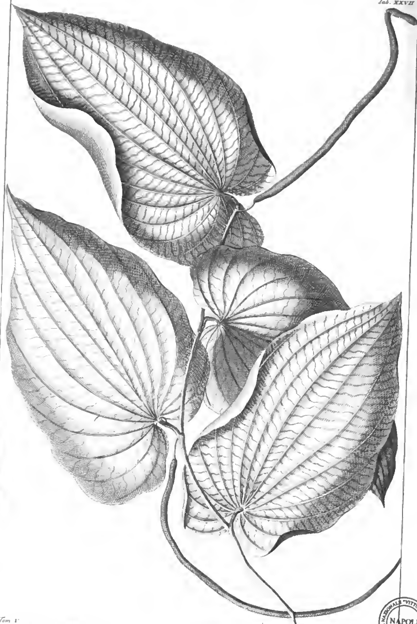

Fig. 2.
Fig. 1.
NAPOLI
BIBLIOTECA NAZIONALE "VITTORIO EMANUELE III"

Pag 44
Tab XXVI.
Fig 2
Fig 1
a
Tom V

Tab. XXVII

Tom. I

Fig 2

Fig 1

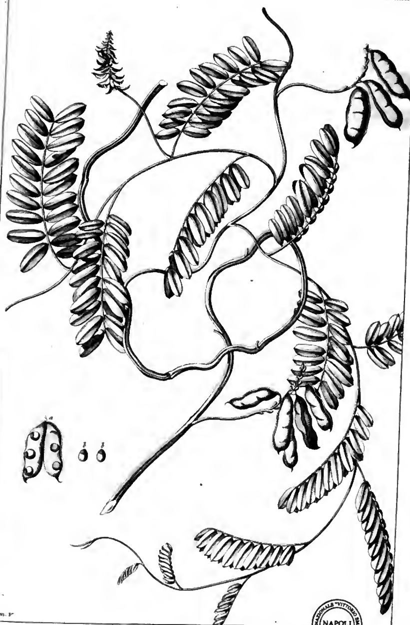
Fig. 2

Fig. 1

Pag. 58.
Tab. XXX.
A
Tom. V

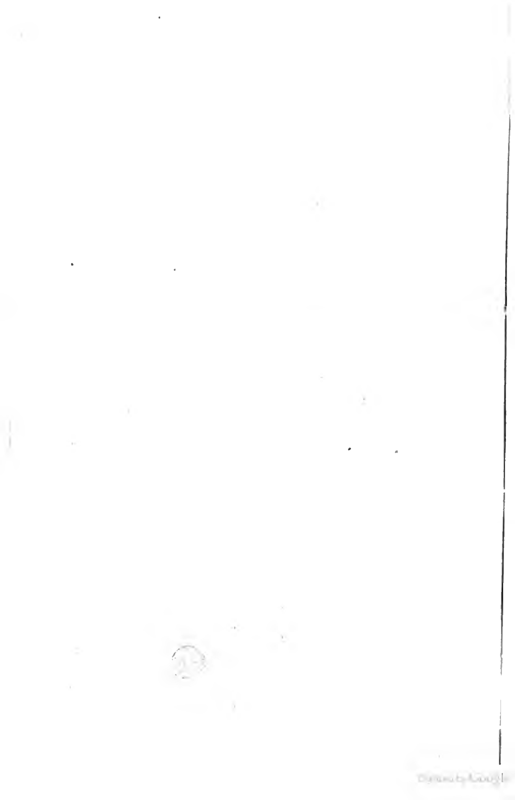

Pag. 57
Tab. XXXI.
Tom. V.

a
b
b

Tab. XXXIII.

Tom. V.

Pag. 64
Tab. XXXIV.
Fig. 1
Fig. 2
Fig. 3
Tom. V.

Fig. 1
Fig. 2

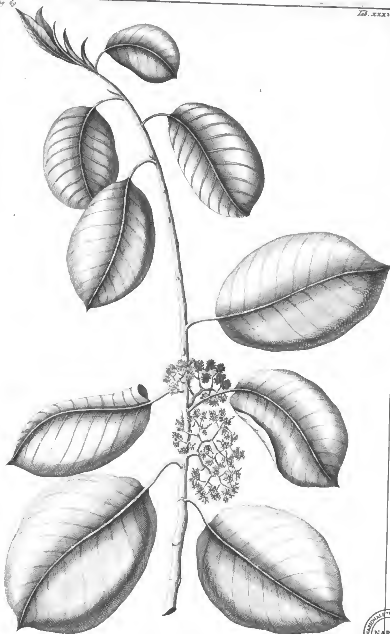

Pag. 69
Tab. XXXVI.
Tom. V

Fig. 2

Tom. V

C

B

A

Fig 1

Fig 2

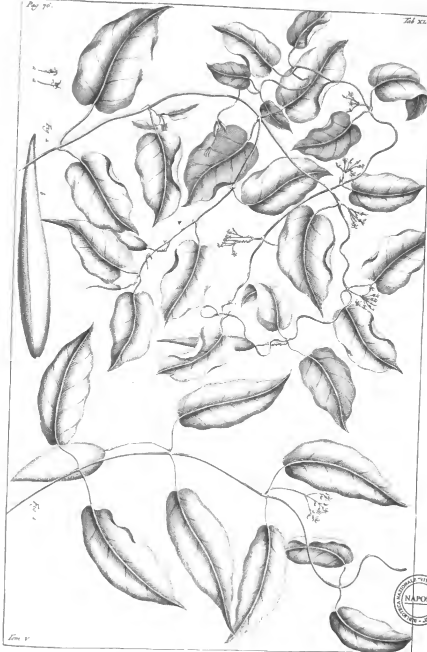

Fig. 2
Fig. 1

Fig 2
Fig 1.

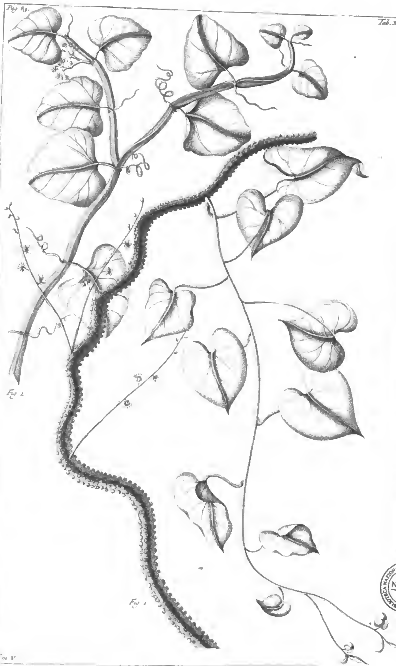

Fig. 1.

Fig. 2

Pag. 83.
Tab. XLIV.
Fig. 2
Fig. 1

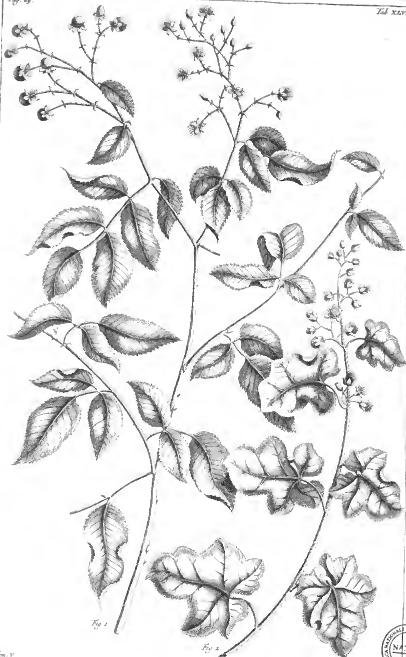
Tab. XLV.

Tab. XLVI.

Fig. 1
Fig. 2

Tab XLVIII.

Tab. XLIX

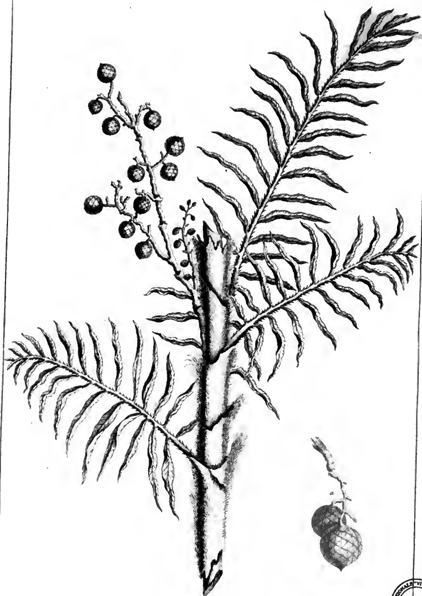
Fig. 1

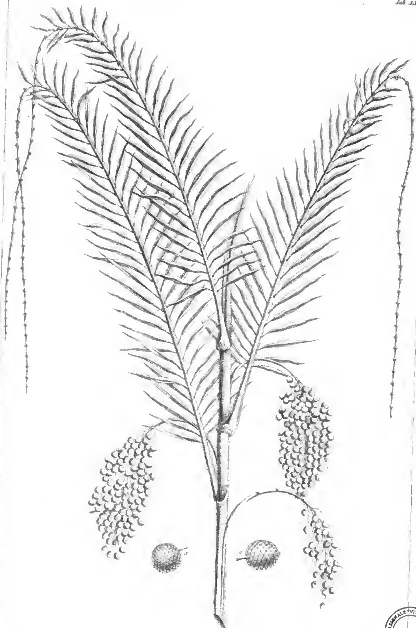
Fig. 2

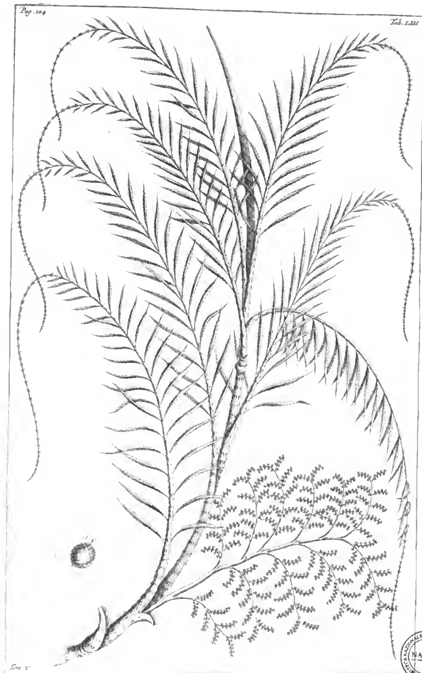

Tom. V.

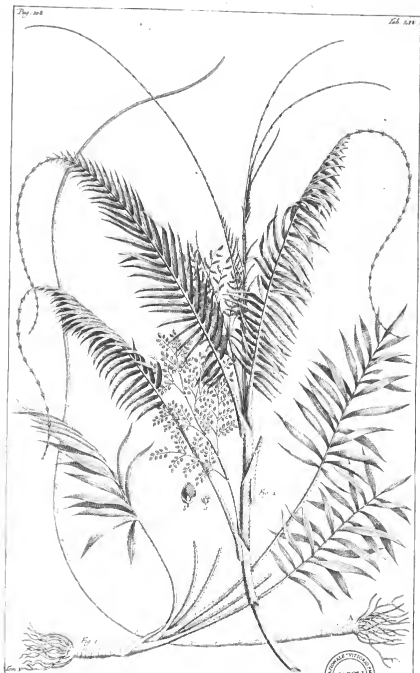

a

Tom. V.

Pag. 208
Tab. LIV
Fig. 2
Fig. 1
A

Tab. LV

Fig. 1

B

Fig. 2.

A

Tab. XVI.

A

C

Fig. 1

Fig. 2

B

Fig. 2.

E

B

C

D

Fig. 1.

A

Fig. 2.

Fig. 1

A

E F

G

C D

B H

A
Fig. 2.
Fig. 3
Fig. 1

Fig. 1.

Fig. 2.

Pag. 147.
Tab. LXIII
b
c
d
a
Tom. V

Pag. 150.
Tab. LXIV.
Fig. 2
Fig. 1
Tom. V.

Tab. LXV.

Fig. 1.

Fig 2.

Tab. LXVI

Fig. 1.

Fig. 2.

Pag 167
Tab LXVII.
Tom. V

B B

A A

Fig. 1.

Fig. 2

Fig. 3.

Pag. 177.
Tab. LXXI.
B
B
B
A
Fig. 1
Fig. 2

Fig. 2.
Fig. 1.
A

Tab. LXXIII

Fig. 1.
Fig. 2.

Tab LXVI

Fig. 1.

Fig. 2.

Pag 167
Tab LXVII
Tom V

B B

A A

Fig. 3.

Fig. 1.

Fig. 2.

Pag. 177.
Tab. LXXI.
B
B
B
Fig. 1
Fig. 2
A
Tom. V.
NAPOLI

Fig. 2.

Fig. 1.

A

Pag. 186
Tab. LXXIII
Tom. V

Pag. 191.
Tab. LXXIV
Fig. 1.
Fig. 2.
Tom. V.

A

Fig. 1.

Fig. 2.

Tab. LXXV

A

Fig. 1

Fig. 2

Pag 208.
Tab. LXXVI
Fig 2
Fig 1
Tom V

Fig. 1.

Fig. 2.

Fig. 1.
Fig. 2.
a

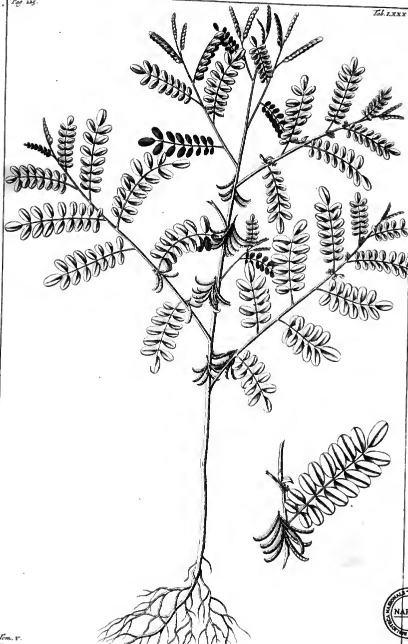

Tab. LXXIX

Fig. 2

Fig. 1

Pag. 225.
Tab. LXXX
Tom. V.

Pag. 230.
Tab. LXXXI.
A
Tom. V

Tab. LXXXII

Fig. 1

Fig. 2

Tom. V

Tab. LXXXIII.

Fig. 1.

Fig. 2.

Tab. LXXXIV.

Tom. V

A

Fig. 1

Fig. 2

Fig 2

Fig 1

Fig. 1

Fig. 2

Fig. 3

Fig. 4

Tom. V

NAPOLI

Fig. 2.
Fig. 1.

Fig. 1

Fig. 2

Fig. 3

Fig. 1

Fig. 2

Tab. XCIV.

Tom. V

Pag. 276
Tab. xcv.
Tom. V.

Fig. 2.

Fig. 1.

Fig. 3.

Fig. 1
Fig. 2

Pag. 280.
Tab. XCVIII.
F.m. V

Fig. 1
Fig. 2
Fig. 2
Fig. 3

Fig. 2.

Fig. 1.

Pag. 292.
Tab. CI
Tom. V.

Fig. 2

Fig. 3

Fig. 1

Fig. 2.

Fig. 1.

Fig 2

Fig 1

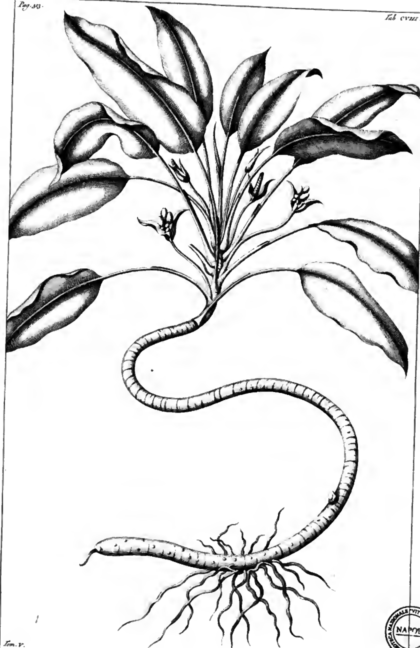

Tab. CV.

NAPOLI
BIBLIOTECA NAZIONALE VITTORIO EMANUELE III

Tab. CVIII.
Tom. V.

A

Pag 319.
Tab CX
Fig 1.
Fig 2
Tom V

Fig. 2

Fig. 1

Pag 326.
Tab. CXII
Tom. V.

Pag. 328.
Tab. CXIII
a
a
Fig 1.
Fig 2
Tom. V

Pag 329
Tab. CXIV.
A
b b
Tom. V.

Tab. CXV.

Tom. V.

Pag. 335.
Tab. CXVI.
A
Fig 2
Fig 1
Tom V

Tab. CXVII

A

B

Tom. V

Fig 2

Fig 1

Tab. CXIX.

Fig. 2

Fig. 1

A

B

C

Tab CXXI

Tom V

Tab. CXXII.

C C A D G B E F

A

B

C

Pag. 355
Tab. CXXIV.
Tom. V.

Tab. CXXV

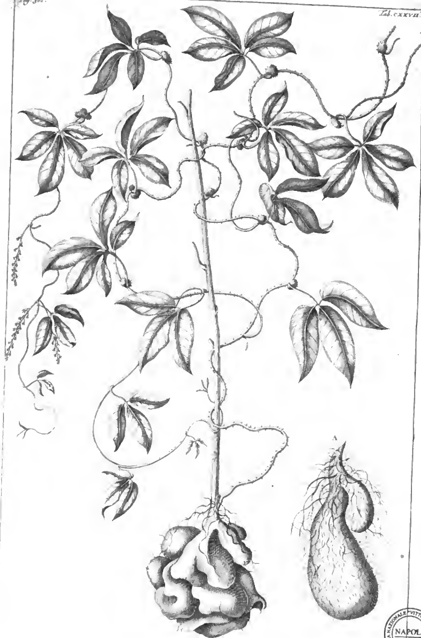

Tab. CXXVI.

H

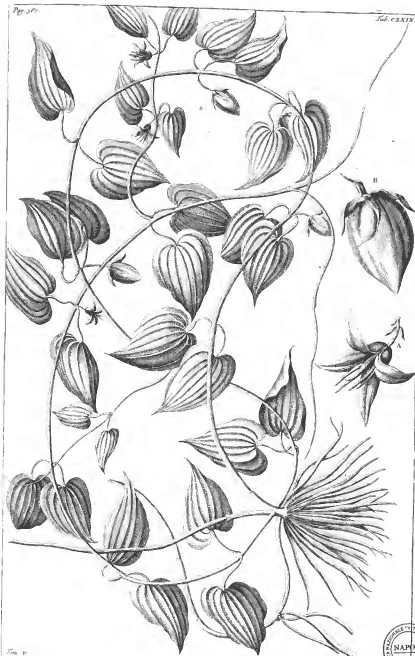
A

A

Tom V

B
A

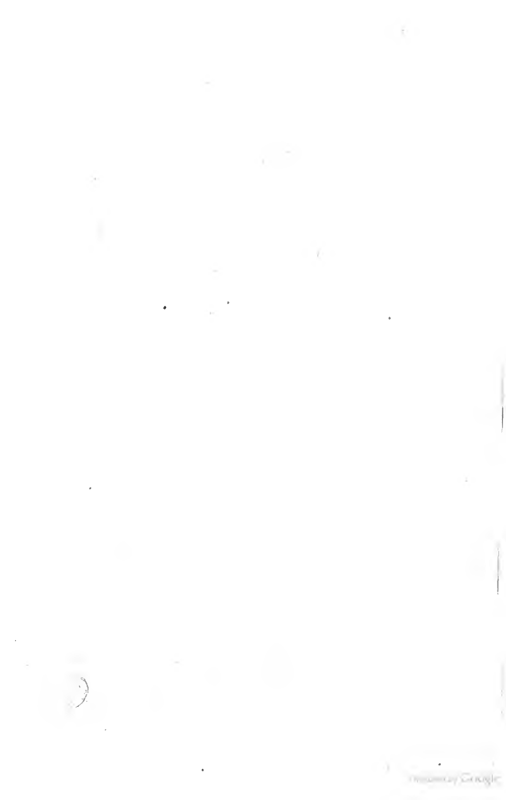

Fig. 2
Fig. 1

A

Fig. 1

Fig. 2

a a

Tab. CXXXV

Fig. 2.

Fig. 1

Tab. CXXXVI.

Tab CXXXVII

Tab. CXXXVIII.

A

Pag. 385.
Tab. CXXXIX.
a a
Fig. 1.
Fig 2
Tom. V.

A

B B

Fig. 1

Fig. 2

Tab. CXLII.

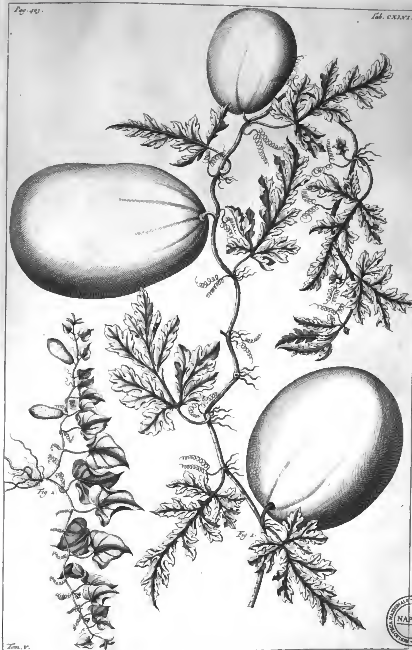
Tab. CXLIII.

BIBLIOTECA NAZIONALE "VITTORIO EMANUELE III"
NAPOLI

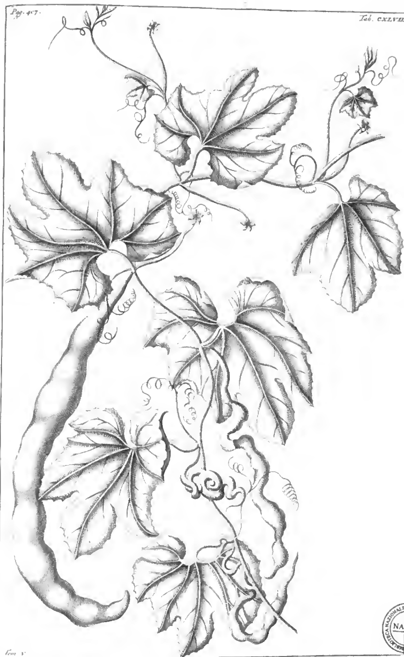

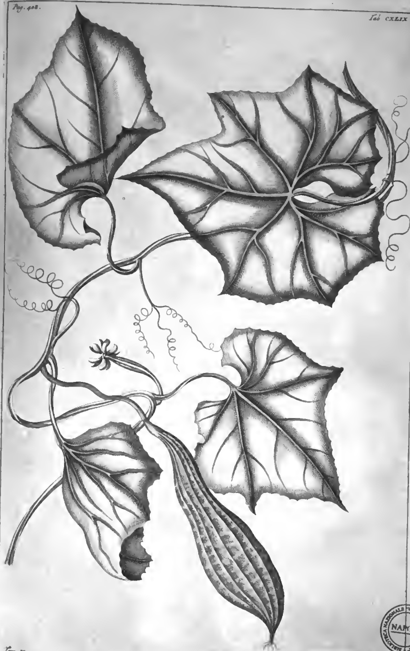

Fig. 1.
Fig. 2.

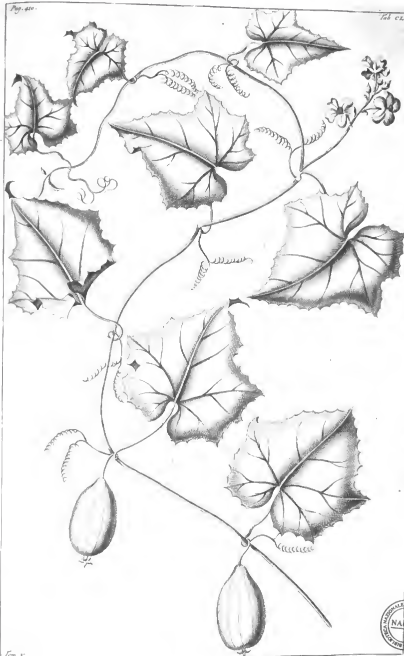
A

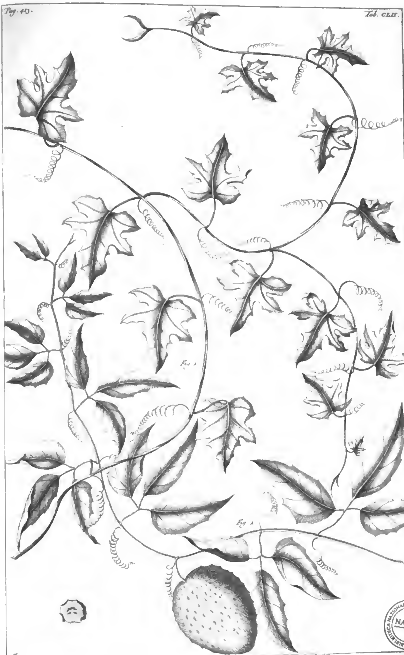

Pag. 410.
Tab CL
Tom. V.

BIBLIOTECA NAZIONALE "VITTORIO EMANUELE III"
NAPOLI

Pag. 413.
Tab. CLII.
Fig 1
Fig 2
Tom. V

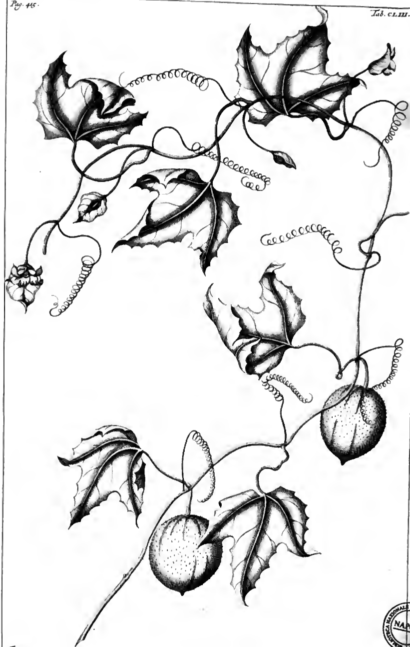

Fig 1

Fig 2

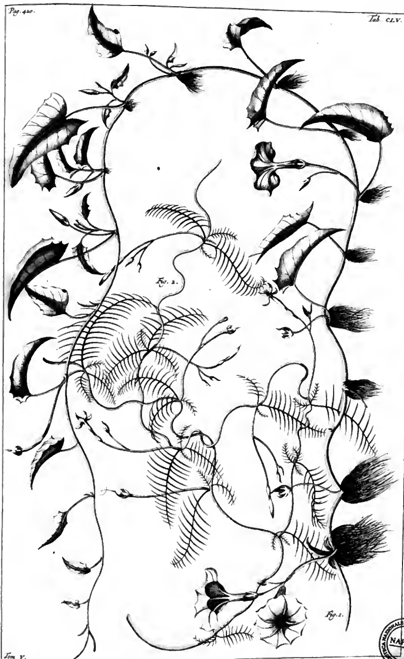

Fig. 2.
Fig. 1.

Fig. 1

Fig. 2

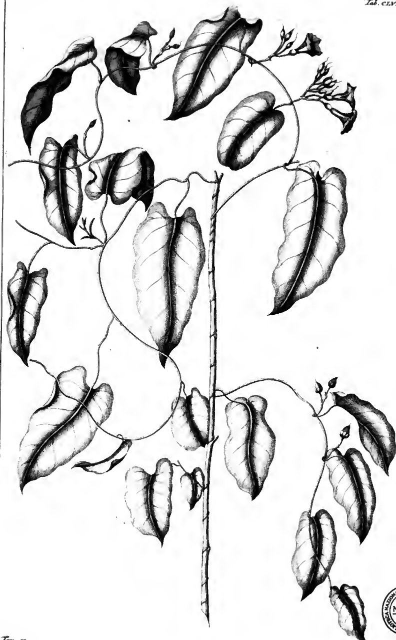

Tab. CLVII.

Fig. 2.

Fig. 1.

Pag. 434 *Tab. CLIX.*

Fig. 1.

Fig. 2.

Tom V

NAPOLI

Tab CLXIII.

Tom V.

Fig. 1.
Fig. 2

Pag. 418

Tab. CCLXV.

Tom. V.

Fig. 1.

a b

Fig. 2.

A

Fig. 1

Fig. 2

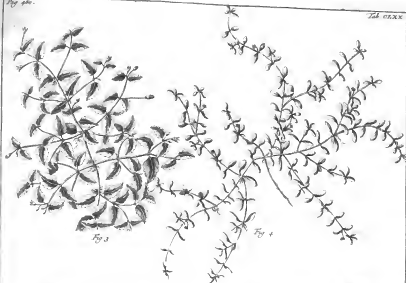

Fig 1

Fig 2

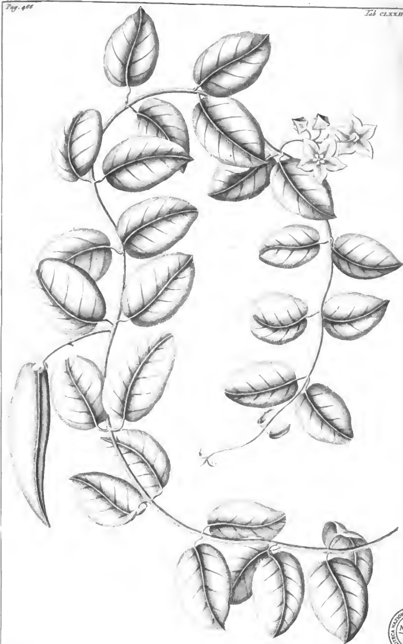

B

Fig 2

Fig 1

Pag. 466
Tab. CLXXII
Tom. V.

B

Fig. 1

Fig. 2

Fig. 3

Fig. 1

Fig. 2

Tab. CLXXVI.

Fig. 1.

Fig. 2

Pag 478.
Tab. CLXXVII
Tom V

Tab. CLXXVIII

Fig. 2.

Fig. 1.

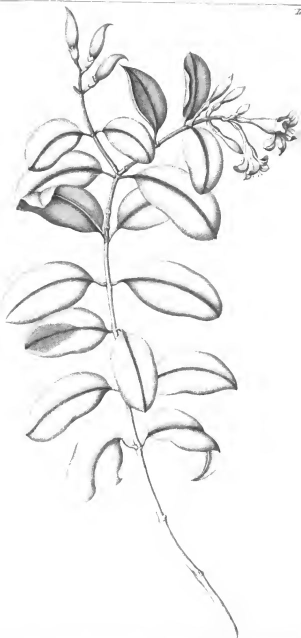

Fig. 2.
Fig. 1.

Fig. 1 Fig. 2.

Pag. 488.
Tab. CLXXXIII.
Fig. 2
Fig. 1

Tab. CLXXXIV.

Fig. 3

Fig. 1

Fig. 2

Fig. 4

